رب يسر وتمم بالخير

إنا فتحنا لك فتحا مبينا

نصر من الله وفتح قريب

هذا كتابنا ينطق عليكم بالحق إنا كنا نستنسخ ما كنتم تعملون

نصر من الله وفتح قريب

إنا فتحنا لك فتحا مبينا

بسم الله الرحمن الرحيم

اللهم انت الواحد الاحد الفرد المفرد الصمد الذى لا يقع عليه العدّ والحد ذو الوحدة والعظموت والعزة والرهبوت والقدرة والجبروت والملك والملكوت والخلق والناسوت والعفو والرحموت وانت الحى القيوم الذى لا تموت والباقى الديموم الذى لا تفوت فانت المخصوص باللاهوت **يا رب** وسمت ايات جبروتك على صفحات الانفس والافاق وقررت بيّنات رهبوتك على جبهات السبع الطباق ورسمت خطوط عظموتك فى كل ذرة من الذرات وثبتت اثار لاهوتك على اوراق الكائنات وصدّقت بوجودك وجودك اجناس الكائنات ونطقت بتسبيحك وتمجيدك وتحميدك وتوحيدك بجسيماله ومقاله انفاس انواع الموجودات بانك واجب الوجود خلاق الخلق وخالق المخلوقات سبحانك قدّوس قدّوس انت ربنا ورب الملئكة والروح والبوح فلا اله ولا رب ولا معبود احد سواك ولا يستحق ذلك احد الا اياك **فاحمدك** واشكرك واثنيك كما حمدت نفسك مستمرا بغير انقطاع ولا انفصام ما يحصى علمك حتى يملاء فى كل آن كل ذرة من الثرى الى الثريا بذالك **فنشهد** ان لا اله الا انت وحدك لا شريك ولا شبيه لك ولا عديل ولا مثيل ولا معين ولا ضد ولا وزير ولا نظير لك فى ذاتك وصفاتك **ونشهد** ان محمدا عبدك ورسولك بشيرك ونذيرك خاتم انبيائك ورسلك افضل واكمل خلقك فلا نبى بعده الى يوم جزائك **ونشهد** ان القرآن كتابك المنزل على نبيك ناسخ جميع صحفك وكتبك معجز خلقك ذلك حجتك على جميع اعصار عبيدك فلا كتاب بعده الى قيام يوم حسابك **ونشهد** ان الطاهرين من عترة نبيك بعده حملة كتابك وحفظة دينك وخلقك وتراجمة وحيك واعلام اسرارك وانهم امرائك بامرك خلفائك فى ارضك منار لك فى بلادك انوارك فى بريتك اوتاد دينك مهابط الوحى والتنزيل مساقط الملائكة فى بيتهم مع جبرئيل وميكائيل وامرتهم تاميرا وطهرتهم تطهيرا وعلمتهم كلما علمته تاويلا وتفسيرا لئلا يضل عبادك ولكى لا يكون للناس حجة عليك **ونشهد** ان الثانى عشر من ائمة اهل بيت النبوة والعصمة باقيهم

قائمهم مهدی الامة الی القیمة یجمعهم جمیعا علی الملة الواحدة الحنیفة یملاء الارض قسطا وعدلا حتی لا یبقی خلل وزلل اصلا ولا ضلالة ولا جهالة ابدا فی الدنیا **فافضل** صلواتك **و**اکمل تحیاتك واجل تسلیماتك متواترة متوافرة متعاقبة متلازمة متوالیة اعلیها واصفیها واوفیها واقویها وانورها علیه وعلیهم وعلی الملائکة اجمعین وعلی الانبیاء والمرسلین وعلی اولیائهم المنتجبین واصحابهم المنتخبین امین امین امین یارب العالمین

امّا بعد اقل بنی فواطم وهاشم **ابو القاسم** ابن الحسین بن النقی الرضوی القمی آباء لاهوری مسکنا نجفی مدفنا انشاء الله تبارک وتعالی **بعرض** میرساند که بعنایت وعون الله الجلیل وتائیده الجمیل ومجلد ثامن **تفسیر لوامع التنزیل سواطع التاویل** در سوم شهر شعبان المعظم بعید مولود مسعود ومکرم شهزاده نشاتین امام الثقلین حضرت **ابی عبد الله الحسین** علیه وآبائه الطیبین وابنائه المعصومین المنصوصین فی کتاب رب العالمین اکمل التسلیمات وافضل الصلوات واکمل التحیات ابدالابدین شروع نمودم متوکلا علی الله القدیر وهو حسبی وولیی ونعم النصیر وارجو والتمس من ربی الکریم من لطفه العمیم وفضله الجسیم واحسانه القدیم ان یؤیدنی ویسددنی ویوفقنی وینصرنی علی تحریر هذا التفسیر **و**ان یبقینی حیا صحیح الجسم والعقل والفهم وسلیم القوی والحواس حتی اکمله واتممها الی اخره الناس ثلثین مجلدا کاملا انه رب الناس ملك الناس اله الناس **و**ان یحفظنی عن الاعراض والامراض والالام والاوجاع والاسقام **و**ان یحرسنی مع الال والاهل عن الاشغال والعلل والبوائق والعوائق من تحصیل المرام فی اتمام الکلام انه یعلم المرام ویسمع الکلام ویجیب دعوات الانام ولا یعسر ذلك علی الله القدیر وهذا علیه سهل یسیر غیر عسیر فیها علی تحریر التفسیر **وهیهنا** نشرع فی کلام الله المجید الوحید **قوله تعالی**

وَلَوْ اَنَّنَا نَزَّلْنَا اِلَيْهِمُ الْمَلٰٓئِكَةَ وَكَلَّمَهُمُ الْمَوْتٰى وَحَشَرْنَا عَلَيْهِمْ كُلَّ شَيْءٍ قُبُلًا مَّا كَانُوْا لِيُؤْمِنُوْٓا اِلَّآ اَنْ يَّشَآءَ اللّٰهُ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ يَجْهَلُوْنَ ۝

ترجمه ایه واحده واگر فرو میفرستادیم بسوی کفار خواهنده معاجز ملائکه سماوی را چنانچه میگفتند ولولا انزل علینا الملائکة واگر کلام وسخن میکردند ایشان را مردگان بعد احیا وزنده شدن انها واگر جمع میکردیم بر کفار از همه اجناس قبائل مخلوقات کرده کرده **را یا** همه این طوائف ثلثه از ملائکه ومردگان زنده شده وطوائف آخر مخلوقات بر توحید او ونبوت محمد بن عبد الله شهادت وگواهی میداوند نزد کفار جمع شده نبودند ونیستند ایشان که ایمان بخدا ورسول وکتاب او میاوردند واما بیشتر کفار ومشرکین جاهل ونادان اند نمیدانند ونمی سنجند **ودر تفسیرش** چند بحث اند **بحث اوّل** در وجه تنظیم **بدانکه** هرگاه معاندین کفار عرب در آیه ماقبل این واقسموا بالله جهد ایمانهم لئن جائتهم ایة لیؤمنن بها درخواست معاجز اقتراحی کرده بودند ودران اجمالا ذکرش بود **و** در این آیه تفصیلش میفرماید بآن چیزها یکه آنها بمکابره واقتراح طلب کرده بودند **بحث ثانی** در سبب نزول این آیه دو روایت اند **اولیهما** در لباب التنزیل از ابن جریج وغیره نقل کرده انها نزلت فی المستهزئین وذلك انهم اتوا رسول الله فی نفر من قریش فقالوا یا محمد ابعث لنا بعض موتانا حتی نسئلهم عنك احق ما تقول ام باطل وارنا عیانا الملائکة یشهدون لك انك رسول الله او ائتنا بالله والملائکة قبیلا فنزلت هذه الایة جوابا لهم که این آیه نازل شده در کفار استهزاء کنندگان اسلام چه آنها آمدند نزد حضرت رسول الله در جمعی از قریش وگفتند یا محمد زنده گردان برای ما بعض مردگان ما را تا بپرسیم آنها را حال تو که آیا حق میگوئی یا باطل **و** بنما ما را بالعیون الابصار نزول ملائکه سماوی را تا شهود العیون ما گردیده شهادت بدهند درباره تو که تو رسول خدائی بسوئے خلق **یا** بیاید خود خدا مع ملائکه فوج فوج تا همه اینها بحضور ما علانیه تصدیق تو نمایند پس در آنوقت این آیه نازل شد **ثانیهما** در اسباب النزول منهم فخر رازی وغیره از ابن عباس روایت کرده قال المستهزئون بالقران کانوا خمسة الولید بن المغیرة المخزومی **و** العاص بن وائل السهمی **و** الاسود بن عبد یغوث الزهری **و** الاسود بن المطلب **و** الحرث بن حنظلة ثم انهم اتوا رسول الله فی رهط من اهل مکة فقالوا اما حرنا ناه انفالخ فنزلت هذه الایة یعنی مستهزئین قرآن پنج آدم بودند **آ** ولید بن مغیره مخزومی **ب** عاص بن وائل سهمی **ج** اسود بن عبد یغوث زهری **د** اسود بن مطلب **ه** حارث بن حنظله وایشان با طائفه از اهل مکه نزد پیغمبر آمده همان درخواست کردند که بلا در مرویه ابن جریج نقل شده پس در آنوقت این آیه در رد جواب شان نازل گردیده **بحث ثالث** موت مرگ ضد حیوت **و** میّت بتشدید یا مرده مذکور انسانی **و** میتة بالادغام وتاء مؤنث وآخر مرده مؤنث لسنے **و** میتة بلا ادغام مرده حیوان غیر انسنی میباشد **و** اموات **و** موتی هر دو جمع میت انسنی میباشد چنانچه **در مصباح** گفته والمیت جمع من یعقل **و** المیتون مختص بذکور العقلاء **و** المیتات بالتشدید لاناثهم **و** بالتخفیف

للحیوانات کل جمع علی لفظ مفرداتہ والاموات جمع میت مثل بیت وابیات کما قال تعالی احیاء واموانا **در مصباح و کلیات** از فارابی نقل کردند الموتان

بفتحتین وبغیر الادغام الموت وهو ایضا ضد الحیوان یقال شتر من الموتان ولا تشتر من الحیوان **قال الفارابی** ویسمی العرب النوم موتا والانتباه

حیاة **واما حشر** بمعنی جمع مع السوق می باشد **بحث رابع** در قبلا قرائت مختلف اند **نزد قراء مدینه** وابن عامر بکسر قاف وبفتح با بمعنی

معاینة باشد **نزد دیگر قراء** بضم قاف وبا **پس** اینها در حقیقت لفظ در بین خود اختلاف کردند **نزد بعضی** او جمع قبیل چون رغیف و رغف وقضیب

وقضب بمعنی ضمین و کفیل کار باشد **نزد بعضی** جمع قبیل و او بمعنی قبیلہ بمعنی فوج فوج وصنف وصنف می باشد **نزد بعضی** قبل بمعنی قبال مقابلہ وموجہ

نقیض دبر می باشد من قولهم اتیتک قبلا لا دبرا اذا اتاه من قبل وجهه قاله البغوی فی المعالم **در کبیر و غرائب و بجمع** فرمودند که قرائت نافع و

ابن عامر اینجا و در سورت کهف قبلا بکسر قاف وبفتح با است **و در قرائة** عاصم **و حمزه و** کسائی بضمہ اول وثانیست در هر دو سوره **و در قرائة** ابن کثیر

و ابو عمرو در اینجا و در کهف بکسر قاف میباشد **و واحدی** گفته که ابو زید میگفت یقال لقیت فلانا قبلا وقبلا ومقابلة وقبلا وقبلا وقبلا کله واحدة وهو

المواجهة **پس** بر قرائتین معنی هر دو واحد هر چند لفظ متبدد باشد **و من الناس** من اثبت بین اللفظین تفاوتا فی المعنی **واما من قرء** قبلا

بکسر القاف وبفتح الباء **فقال ابو عبیدة** والفراء **و** الزجاج معناه عیانا کما یقال لقیته قبلا ای معاینة **و روی** عن ابی ذر قال قلت للنبی صلعم

اکان آدم نبیا قال نعم کان نبیا کلمه الله تعالی قبلا **واما من قراء** قبلا ففیه ثلثة اوجه پس معانی این وجوه ثلثة در بحث تفسیر این آیه آیند **بحث**

خامس در وجه تفسیر ولو اننا نزلنا الیهم الملائکة الخ **آیا** این آیه در جواب کفار خواهنده معاجز اقتراحی بطور رد است **یا** در بیان علت ولم از عدم اتیان معجزه

بسائلین طامعین مومنین بایمان کافرین خواهنده معجزه از نبی میباشد در این مفسرین دو قول دارند چه در خطاب و بایشعرکم که **آیا** بکفار بوده **یا** بمومنین که گمان ایمان آوردن

کفار داشتند ولهذا از پیغمبر التماس باعطاء معجزه وارائة آن بکفار کرده بودند **ثانی** مطابق بسیاق آیه انسب میباشد **بحث سادس** خالق علی التقدیرین

میفرماید اگر ما تنزیل ملائکه سماویه بسوی ایشان میکردیم **و** احیاء اموات نموده کلام با ایشان در تصدیق نبوت محمدی میکردند **و** جمع همه اشیاء صنف صنف وقبیله قبیله

بر ایشان زاید بر درخواست آنها میکردیم ومیفرستادیم البته آن کفار اصلا وابدا ایمان نمی آوردند و تصدیق آنحضرت نمیکردند مگر آنکه خدا میخواست باجبار واکراه ایمان

می آوردند **و** ایمان اجباری واکراهی چونکه مقصود ومطلوب نیست زیرا که بر تصدیق وایمان جبری ثواب وجزاء مرتب نمی **شود و لا اکراه فی الدین قد تبین الرشد**

من الغی نیز ناطق بآن میباشد **و** لفظ لو اننا شرطیه **و** جزائش ما کانوا لیؤمنوا است **پس** این آیه اعلام بمومنین طامعین بایمان کفار از خالق عالم الغیوب والقلوب

میباشد که شما حال ومآل این کفار نمیدانید ومن میدانم که ایشان ابدا واصلا ایمان نخواهند آورد **اما** در قبلا بجهت اختلاف قراء واهل لغت مفسرین هم خلاف کردند

احدها انه جمع قبیل ویراد به الکفیل الذی یتکفل به کما یقال قبلت بالرجل قبالة ای کفلت به فالمعنی انا لو حشرنا علیهم کل شیء وکفلوا بصحة

ما یقولون لما امنوا یعنی قبل جمع قبیل ست ومراد از آن کفیل است که متکفل امر میشود چنانچه میگویند قبلت بالرجل قبالة یعنی کفیل او شدم **پس** بنابر معنیش آنکه اگر ما حشر

وجمع میکردیم بر آنها هر شیء را از اشیاء علویه وسفلیه وکفیل صحت قول محمد میشدند هر آئینه ایشان بتصدیق نبوت آنحضرت نمیکردند **واما** وجه اعجاز در این معنی بودن الاشیاء

المحشوره منها ما ینطق ومنها ما لا ینطق **و** اذا انطق الله الکل واطبقوا علی قبول هذه الکفالة کان ذلک من اعظم المعجزات یعنی اگر همه اشیا محشور بعضی ناطق **و**

بعضی غیر ناطق میباشد **پس** وقتیکه کل اینها را دفعه حق منطق بر تصدیق نبوت آنحضرت می آورد ومطبق ومجتمع البته از اعاظم معجزات میگردید **ثانیها** قبلا جمع

قبیل بمعنی الصنف والفوج والرهط فالمعنی ولو حشرنا علیهم کل شیء قبیلا قبیلا وصنفا ما امنوا به یعنی قبلا جمع قبیل بمعنی از هر شیء ملائکه ومردگان وغیر اینها

جماعت جماعت وقوم قوم وصنف صنف وفوج فوج گروه گروه باشد پس معنیش چنین میشود که اگر ما حشر میکردیم بر ایشان از هر جنس اشیاء صنف صنف وقوم قوم گواهی

بر صدق آنحضرت میدادند باز هم ایشان ایمان نمی آوردند **ثالثها** ان یکون قبلا بمعنی قبلا ای مواجهة ومعاینة ما امنوا ابدا کما فسره ابو زید یعنی قبلا

بمعنی مواجهت ومعاینة واگر مشافهة باز هم تصدیق آنحضرت نمیکردند **اما وجه اعجاز** در دو وجه اخیر اینکه مرده وزنده جماد وصامت وناطق طوائف از همه اشیاء

مختلفه علوی وسفلی نوری وناری وخاکی مع طبائع وآراء متباینه ومختلفه ودواعی متبعده ومتفرقه بکلمه واحده متفق شده گواهی بر نبوة آنحضرت اگر میدادند باز هم ایشان

تصدیق آنحضرت نمیکردند **اشکال** در ولو حشرنا کل شیء علیهم قبلا **آیا** نوع ثالث غیر از دو نوع اول ملائکه وموتی مراد است چون قبائل جن وشیاطین **یا** از کل اصناف

اشیاء صنفی غیر از دو نوع اول وثانی **یا** از همین دو نوع فقط متعدد قبائل واصناف ملائکه وآدمیان مرده زنده شده از کفار ومومنین وذکور واناث مراد است

هر سه وجه محتمل اند **اما** ثانی انسب بحال است **اشکال** اول از جمیع اجناس مخلوقات اگر حشر هر صنفی ونوعی وجماعتی در موضعی لازم می آید قیامت صغری

پس معارف و تصدیق همه محشورین ضروری میگردید و مع ذلک یعنی اگر این کثرت اصناف خلایق شهادت بکلمه واحده در آن واحد یکدفعه یا منفصل و متعاقب بعد یکدیگر شهادت دهند انکار ان انکار بدیهیات و مشهودات می باشد و چنین انکار چنین مشهورات و بدیهیات از جماعت عقلا محال و مستبعد عند العقل میباشد و خصم قبول این مبالغه نمیکند جواب تمثیلی مع وجود دلایل تغیرات و تبدلات سماوی و ارضی و ما بینهما و افاقی و نفسی چگونه طائفه کبیره کثیره منکر از وجود اله واجب الوجود الی حین از قدیم موجود اند و هر گاه انکار شان قدیما و حدیثا از خالق واجب الوجود ثابت و موجود باشد پس انکار این کفار از تصدیق محمدی بعد حشر و تصدیق اینها بر نبوت آنحضرت محال و مستبعد نبود اما معارف قایل شاهد این ضروری نمیگردید چرا نساو سهل ایشان بعد ادای شهادت در چنین مقامات جایز است جواب ثانی اول استبعاد این امر یعنی انکار جمیع عقلا از تصدیق بعد معاینه و مشاهده از زنده و مرده زنده شده اصناف و افواج خلایق صامت و ناطق یکدفعه ممکن و جایز است باین جهت که ایشان آنحضرت را بعناد ساحر و جادوگر میگفتند چنانچه اسلاف کفار انبیا را قدما نزد معاینه معاجز ایشان ساحر میگفتند و میدانستند پس اینان هم نزد معاینه این معاجز کثیره و نطق افواج انواع عدیده میگفتند که این نظربندی و صرف ابصار و افهام ساخته چنین اشیا در انظار ما می آرد فی الواقع حقیقتی ندارند چنانچه شق قمر تجویز سحر و نظربندی کردند اشکال بکثیر احیا موتی و تنزیل قبایل ملایکه و تشهادی و انطاق جمادات و صومت اصناف اصناف و افواج افواج اعجاز از خارق العادات در انظار مردم بر می آید این چگونه جایز میباشد و خالق اگر مبالغه این را فرمود انچنین مبالغه هم از خدا جایز نمیباشد جواب از انبیا اعصار تا مدت بقا اعمار ایشان در هر عصر تکرار انواع معاجز اظهار می شدند و بظهور تکرار آن معاجز هر گاه از خوارق بر نیامدند پس اگر اظهار این معاجز بیک وقت بیکدفعه میشدند البته بظهور مره واحده از خرق العادات بر نمی آمدند بلکه تکرار استمراری البته از نظاره افتادند و تکرار استمراری اینجا بوقوع و بظهور نمی آمدند پس اشکال عاید نمیشود اشکال ملایکه اشخاص لطیف لطیف شفاف الاجسام می باشند لهذا باشکال مختلفه متشکل میشوند و بحقیقت و شکل اصلیه آنها را بنی آدم معاینه و مشاهده کرده نمیتوانند و اگر بشکل غیری متشکل و متصور شده کفار را بنمایند البته تلبیس لازم می آید و بر تو تلبیس جایز نیست چه آن فعل ابلیس لعین است پس چگونه ملائکه را بایشان بنمود جواب الائت ملائکه بحیثیت اصلیه خود آنها ممکن است بانکه تقویت و تحدید ابصار بیندگان میکرد تا میدیدند چنانچه تقویه و تحدید ابصار انبیا چون ابراهیم خلیل الله و خاتم الانبیا علیهم السلام کرده معاینه از سمک تا سماک و معاینه جبرئیل کردند و مصرح و نری ابراهیم ملکوت السموت والارض و آیه ما زاغ البصر و ما طغی و غیر این آیات آخر و احادیث اند و هیچ اشکال عاید نمیشود اشکال این عذر آوردن در عدم اظهار معجزه بکفار خواهند مع حلف آنها با ایمان آوری خود بعد دیدن معجزه خصم قبول نمیکنند و همین را طعن اسلام میدارد چنانچه محمد نبی صادق و قرآن را کتاب الله نمیدانند جواب نبوت آنحضرت باظهار اعجاز قرآنی و غیر آن چون شق القمر و شهادت اشجار و احجار و عدم ظل در بدن آنحضرت و امثال آنها فی الواقع ثابت است خواه خصم تصدیق کند یا نکند پس این آیه در بیان علت و سبب عدم ایتاء معجزه مطلوبه برای ثبات مومنین مصدقین و تسلی ایشان در عدم اعطاء این معجزه حجت می باشد که عالم الغیوب القلوب بعلم خود میداند که با تیان همه این انواع معاجز هم تصدیق نمیکردند سوال در استثناء الا ان یشاء الله چیست جواب نزد عدلیه ما کانوا لیومنوا اختیارا الا ان یشاء الله ایمانهم اجبارا او اکراها او تخلیقا عند ذلک یومنون به باشد یعنی در معلوم من است که اینطائفه اصلا و ابدا ایمان نخواهد آورد اختیارا مگر آنکه خدا اگر ایمان اجباری و اکراهی بخواهد یا تخلیق ایمان در ایشان نماید البته در آن وقت تصدیق میکنند نه غیر آن و ایمان اجباری تخلیقی مطلوب و مقصود نیست لقوله تعالی لا اکراه فی الدین قد تبین الرشد من الغی اما نزد مجبره ما کانوا لیومنوا الا ان یشاء الله الا ما شاء الله عنهم ایمانهم یعنی اینطائفه کفار اصلا ایمان نخواهد آورد مگر آنکه خدا بخواهد ایمان ایشان را و حال آنکه خدا امر بایمان آوردن ایشان کرده و لکن ایمان و تصدیق ایشان نخواسته چه مقصود من نیست لهذا بغیر اراده و مشیت او ایمان نخواهند آورد جواب این توجیه و جب بل صریح البطلان است چه این با فعال سفها و مجانین است که بخیر امر و نهی میکنند اما آن با مومنین مطلوبه مدهوش نمیباشد تعالی الله عما یصفه الظالمین علوا کبیرا چنانچه امام المجبریه رازی اینجا میگوید قال اصحابنا فلما لم یومنوا دل ذلک الدلیل علی انه تعالی ما شاء منهم الایمان و هذا نص فی هذه المسئلة تنبیه نزد عدلیه این آیه نص است بر آنکه ایمان اختیاری باراده و اختیار عبد مراد و مقصود است عموما نه ایمان الجائی و اضطراری و اجباری بچند وجه اول انه تعالی لو لم یرد منهم الایمان لما وجب علیهم الایمان کما لو لم یامرهم لم یجب علیهم یعنی اگر مراد و مطلوب تعالی ایمان از کل عباد نمیبود هر آئینه بر ایشان کلا ایمان آوردن واجب نبود چنانچه امر بایمان نمیکرد واجب هم نبود ثانی لو اراد الکفر من الکافرین لکان الکافر مطیعا لله بفعل الکفر لانه لا معنی للطاعة الا بفعل المراد یعنی اگر مراد اله کفر از کافر میبود هر آئینه کافر مطیع خدا بفعل و عمل کفر بود چه معنی طاعت نیست مگر فعل و عمل مراد او ثالث لو جاز من الله ان یرید الکفر لجاز ان یامر به یعنی اگر از خدا اراده کفر و شرک و فسق جائز میبود هر آئینه جائز بود که امر بکفر میکرد در وقتی دون وقت و حال آنکه در هیچ کتابی از کتب خود امر بکفر نکرده غیر امر بترک آن رابع لو جاز ان یرید منهم الکفر لجاز ان یامرنا بان نرید و نطلب منهم

الکفر یعنی اگر ربتہ جایز می بود اراده کفر هر آئینه ما الامور میکردانید که ما طلب کفر از خلق بکنیم وحال آنکه یا را امر بمعروف ونهی از منکر کرد چرا قبیح المنکرات کفر بالاتفاق است **خامسها** لو کان الله تعالی مریدا للکفر و فاعله فلم یلعن علی الکفار وذلک اللعنة نعوذ بالله لانه فاعله بنفسه یعنی اگر او تعالی مرید کفر و فاعل او میبود پس چرا لعنت بر کفار میکرد **و** آن لعنت خودش بخود نعوذ بالله عاید می شد زیرا که مرید و فاعل آن خود و نعوذ بالله بود **پس** باطل شد قول مجبره **بحث سابع** ولکن اکثرهم یجهلون در اینهم مفسرین دو قول دارند **نزد انانکه** این آیه در ملتمسین صحابه باظهار معجزه برای طمع ایمان کفره هست **پس** اینها میگویند که آنجماعت ملتمسین بیخبر وجاهل وبے علم اند که کل افعال الٰهی منوط وپیچیده بمصلحت وحکمت میباشد هر وقت بحسب حال اشخاص مکلفین آنچه اصلح میباشد او لازم الصدور والوقوع است وآنچه صلاح نباشد او جائز الصدور والوقوع نیست **پس** این من باب التادیب والتهذیب فی الهدایة والارشاد بجماعة مسلمانان میباشد **وجه دیگر** آنکه سعودی گفته ولکن اکثر المسلمین یجهلون بانهم لا یؤمنون بعد رویة الآیات یعنی اکثر مسلمانان بے خبر وجاهل اند از اینکه بعد دیدن ورویة آیات هم ایشان اسلام نخواهند آورد هر چند بالفعل قسمها میخورند بر ایمان آوردن خود **اما نزد انانکه** آیت در جواب خواهنده معاجز اقتراحی از کفار میباشد **پس نزد جبریه** بحسب قاعده کلیه خود این جمله استدراک از مشیت میباشد پس معنیش چنین میباشد که کلما یقع فهو بمشیة الله تعالی ولکن الکفار جاهلون بان ایمانهم ما کان فی مشیة الله ولا یریده منهم وان امرهم بالایمان یعنی جمیع آنچه در دنیا وآنچه از بنده بوقوع وبصدور می آید کل آن بمشیت وباراده خدا واقع میشود اما این کفار بے خبر وجاهل اند از اینکه ایمان اینها ایمان ابدا نخواهند آورد زیرا که ایمان آوردن اینها مطلوب ومراد خالق نیست هر چند آنها را امر وتکلیف بایمان آوردن کرده وآنچه را اراده ومشیت حق تعلق نگیرد و محال وممتنع الوقوع والحصول میباشد **اما نزد طائفه عدلیه** کفار جاهل اند از اینکه افعال الٰهی تابع بحکمة ومصلحة اند وآنچه خلاف حکمت ومصلحت باشد حصول وایتیان آن ممتنع است **سوال** آنچه در اینجا منافی حکمت ومصلحت ومشیت است او چیست **جواب** ان المعجزة فهی تکون لتمییز الصادق

عن الکاذب فی الحق عن الباطل ولو حصلت فالواحدة منها کاف لتحصیل التصدیق فطلب کثرة المعجزات والآیات فلا فائدة فی اظهارها فی انظار المقترحین غیر القدح والجرح وهذا یوجب غضب الله وسخطه وتعجیل العقوبة علی مقترحه وجارحه یعنی فی الواقع اظهار معجزه برائے تمیز صادق از کاذب وثبوت حق از باطل میباشد اگر او ظاهر وحاصل شد پس یک معجزه وافی وکافی از معاجز برائے حصول غرض وصدق میباشد **اما** طلب کثرة معاجز وآیات در آن فائده مرتب نیست مگر در انظار مقترحین قدح وقدح **و** قدح جرح در چنین شهود قاطعه صادقه مصدقه موجب غضب وسخط الٰهی ودر تعجیل نزول عقوبت بر مقترحین وجارحین آنها میباشد **لهذا** اظهار کثرت آن اینوقت مصلحت نیست **جواب ثانی** در علم کلام مبرهن گردیده که برائے نبی معجزه واحده قرین بدعوا نبوت مطابق آنچه پیغمبر مجی ان مقرر کند واجب الاظهار میباشد **اما** ایتان کثرت معاجز بحسب درخواست طالبین بر انبیاء واجب نیست چه آنچه کافی در باب تصدیق نبی هست او خاص معجزه واحده هست واگر او مطابق قول او بوقوع آمد حاجت تکثیر ظهور آیات نیست **آیا** ظهور آن معجزه مطابق درخواست وخواهش طالبین واجب هست **یا نه** بل یک معجزه مخصوصه که در اراده الٰهی مقرر شده باشد **ثانی** واجب هست نه اول **تبصره** واین قسم ثانی معجزات از محمد بن عبد الله مجمله آن آیات قرآن وعلاوه بر آن شق قمر وشهادت حجر وشجر وعدم ظل ومهر نبوت در بدن او دائماً ثابت وحاصل میباشد **پس** نبوت آنحضرت قطعاً ثابت میباشد **و** انکار منکرین وقدح آنها در نبوت آنحضرت قدح نمیکند چه اعداء اخصام بحسب اغراض فاسده قدیماً وحدیثاً انکار انبیاء ومعاجز آنها میکردند **جواب ثالث**

جمعی از متکلمین منهم امام الرازی در اینجا تصریح کردند ولا فائدة فی انزال الآیات بعد الآیات واظهار المعجزات بعد المعجزات بل المعجزة الواحدة لابد منها التمییز الصادق عن الکاذب **فاما** الزیادة علیها فتحکم محض ولا حاجة الیه والا فلهم ان یطلبوا بعد ظهور المعجزة معجزة ثانیة وثالثة ورابعة وخامسة فیلزم ان لا یستقر الحجة وان لا ینتهی الامر الی مقطع ومفصل وذلک یوجب سد باب النبوات انتهی کلامهم یعنی فایده مرتب در تنزیل آیات کثیره مختلف الانواع آیات بعد آیات وظهور معجزات بعد معجزات نیست بل لابد از یک معجزه برائے نبی میباشد تا تمییز میان صادق وکاذب حاصل شود **واما زیاده** از معجزه واحده تحکم محض بدون حاجت بسوئے آن میباشد والا مر ایشان را باشد که بعد از ظهور معجزه اولے معجزه ثانیه معجزه ثالثه معجزه رابعه معجزه خامسه وهکذا الی لا نهایة طلبیده بر گویند پس باین حجت الٰهی قرار نیابد ومنتهی نشود امر بسوے انقطاع وانفصال **و** آن موجب سد باب نبوة بشود **تنبیه** آیت دلالت بر چند چیز دارد **احدها** اگر خدا بداند که فلان جماعت یا فلان شخص ایمان می آرد باظهار معجزه البته اظهارش در حکمت واجب هست **و** از کسانیکه بداند که ایمان نخواهند آورد اظهارش واجب نیست این بحسب مذاق عدلیه چنانچه **در مجمع** فرموده وفیه دلالة علی ان الله سبحانه لو علم انهم اذا فعل ما اقترحوا من الآیات امنوا لفعل ذلک ولکان ذلک من الواجب فی الحکمة لانه لو لم یجب ذلک لم یکن لتعلیله بانه لم یظهر هذه الآیات لعلمه بانه

لو فعلنا لم یومنوا معنیٰ **ثانیها** الا ان یشاء الله یدل علی حدوث مشیة الله تعالیٰ لانها لو کانت قدیمة لم یجز ان یقال ذلک کما لا یقال لا یدخل هذه
الی البصرة الا ان یوجد الله فیه **وتقریره** انا اذا قلنا کالکذا الا ان یشاء الله فهذا یقتضی تعلیق حدوث هذا الجزء علی حصول المشیة فلو کانت
المشیة قدیمة لکان الشرط قدیماً **و** یلزم من حصول الشرط حصول المشروط فیلزم کون الجزاء قدیماً **و** الحس دل علی انه محدث فوجب کون الشرط حادثاً
واذا کان الشرط هو المشیة لزم القول بکون المشیة حادثة حاصل کلام آنکه مشیت حادث غیر قدیم نزد عدلیه ہست چه وقتیکه تعلیق ایمان شان بر مشیت کرد پس ثابت
شد که هنوز مشیت نیست و اگر مشیت قدیم میبود هر آئینه ایمان تا خر نمیشد زیرا که حصول مراد و مقصود مستلزم اراده بفور میباشد و این باحساس دریافت شد **و** مصرحش
قرآن ہست بقوله اذا اراد شیئاً فیقول له کن فیکون **و** اینقول کن بیانی بکمال سرعت وجود مراد ہست چه معدوم قابل خطاب کن نیست **و** همین عبارت حیائی **و**
من اصحابنا صاحب المجمع نیز همین مضمون میباشد **و در کافی** همین مفهوم مروی از ثانی ثقلین ائمه نشائتین علیهم السلام ہست عن ابی عبدالله قال خلق الله
المشیة بنفسها ثم خلق الاشیاء بالمشیة یعنی خالق آفرید مشیت را بذاتها پس آفرید همه اشیا را باراده و مشیت **در اصول کافی ایضاً** در جواب سائل فرمود
حضرت صادق ان العلم لیس هو المشیة الا تری انک تقول سافعل کذا ان شاء الله ولا تقول سافعل کذا ان علم الله فقولک ان شاء الله دلیل علی انه لم یشأ فاذا شاء
کان الذی شاء کما شاء و علم الله السابق للمشیة یعنی علم اله عین اراده و مشیت نیست آیا نمی بینی تو میگوئی فردا من فلان کار میکنم اگر خدا خواسته و نمیگوئی اگر خدا
دانسته پس قول تو ان شاء الله دلیل ہست که او تعالیٰ هنوز نخواسته وقتیکه بخواهد میشود چنانچه میخواهد و علم اله سابق از مشیت اله ہست **ایضاً در اصول**
کافی مرویست که سائل بحضرت صادق عرض کرد لم یزل الله مریداً آیا خدا همیشه مرید بوده قال علیه السلام ان المرید لا یکون الا المراد معه لم یزل الله عالماً قادراً
ثم اراد آنحضرت فرمود که او تعالیٰ مرید از قدیم نبوده زیرا که مستلزم اراده حصول مراد میباشد بلا تاخیر آری البته خدا بلا زوال همیشه عالم و قادر بوده پس از آن اراده کرده ایجاد اشیا
را و مطابق اراده اش مرادش بفور بوجود آمده **ایضاً در اصول کافی** مرویست قال علیه السلام الارادة من الخلق من الضمیر وما یبدو لهم بعد ذلک
من الفعل واما من الله فارادته احداثه لا غیره لانه لا یروی ولا یهم ولا یتفکر ولا کیف لذلک کما لا کیف له یعنی آنحضرت فرمود اراده خلق اول در دل
تاشی و بعد ان بحسب ان تعلق بمراد میگیرد و حاصل میشود **واما اراده** اله حادث و احداث میباشد نه غیر ان چه او تعالیٰ بلا تامل و بلا تدبر و بلا اهتمام و لا تفکر و لا
کیفیت میکند آنچه احداث میکند چنانچه در خود اله کیف نیست **اشکال** حدیث ان الله خلق المشیة بنفسها و خلق الخلق بالمشیة بنا بر این قول و حدیث
لازم می آید تسلسل در باد بیت یعنی خلق را بمشیت آفرید و مشیت را از چه آفرید اگر انقطاعی دارد او چیست و چگونه است و الا تسلسل لا نهایت باطل است **جواب**
تسلسل لازم نمی آید چه مشیت مراد و مقصود بذاتها بدون ماده و مدت آفریده شد نه باراده و مشیت دیگر تا تسلسل لازم آید زیرا که او تعالیٰ مبدء مؤثر بذاته ہست **در**
شرح کافی حکیم صدر الدین فرموده فعلی هذا المثال مشیة الله المخلوقة وهی نفس موجودات الاشیاء فان الوجود خیر و موثر لذاته و مجعول بنفسه
والاشیاء والموجود موجودة والوجود شیٔ بالذات والاشیاء مشیة بالوجود کما ان الوجود حقیقة واحدة متفاوتة بالشدة والضعف والکمال
والنقص **و** کذا الخیریة والمشیة **بوعلی سینا** فرموده او تعالیٰ عاشق لذاته **و** ذاته مبدء کل خیر و نظام فیکون نظام الخیر فی الاشیاء مشوقاً له
فی القصد الثانی **و** الخیر بالحقیقة هو کمال الوجود و هو واجب الوجود بالذات **و** الشر هو عدم ذات الکمال انتهی ثم الله اعلم **اشکال** وصف قوم از
کفار مزبور بجهلون کرده و جهل خلاف از دو معنی نیست **یا** جهل خلاف عقل **یا** خلاف علم باشد **و** باین هر دو معنی آن کفار معذور می باشند پس ذم و وعید بانها چرا عاید
شده **جواب** جهل در لغت بمعنی سفاهت و خطا **و** بمعنی ضیاع حق هم آمده چنانچه **در مصباح اللغة** گفته سوجهل علی غیره سفه و اخطاء
و جهل الحق اضاعة فهو جاهل و جهول **تنبیه** پس **بر اول** تقدیرش و لکن اکثرهم یخطئون ای یاثمون و یخطئون یعنی اکثر کفار خاطی و عاصی اند **و**
بر ثانی اکثرهم یضیعون الحق یعنی اکثر کفار ضایع و تلف میکنند دین حق را **و بر ثالث** که جهل خلاف علم ہست پس یجهلون بمعنی یعلمون خلاف ما یعلمون
اشکال باطل ہست **اشکال** بقید اکثرهم اقلهم آید پس اقل کفار غیر جاهل صائب و ممدوح باشند و حال آنکه اکثر و اقل کفار هم عدداً بجهت کفر ممدوح نیستند **جواب**
مراد آنست که بعض کفار بایمان آورده اند از جهل و کفر و عصیان و از اضاعت حق بری و صائب میباشند پس اشکال عاید نمیشود

قوله تعالیٰ وَكَذَٰلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْإِنسِ وَالْجِنِّ يُوحِي بَعْضُهُمْ
إِلَىٰ بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُورًا ۚ وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ مَا فَعَلُوهُ فَذَرْهُمْ

وَمَا يَفْتَرُونَ ۝ وَلِتَصْغَىٰ إِلَيْهِ أَفْئِدَةُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ وَلِيَرْضَوْهُ وَلِيَقْتَرِفُوا مَا هُم مُّقْتَرِفُونَ ۝

ترجمه این دو آیه بطوریکه برای خاتم الانبیاء بدعوای نبوت مردم دشمن گردیدند همچنین گردانیدیم ما برای هر پیغمبرے دشمن متمردان و سرکشان انسان و جن را که القاء وسوسه باطل میکنند و بعض شیاطین بسوی برخی دیگر از جنس و نوع خود یعنی شیاطین الانس بانسان و شیاطین الجن بالنس و بجن سخن دروغ آراسته و پیراسته را از روی فریب و مکر و اگر میخواست پروردگار تو قهراً و جبراً انقیاد و اطاعت کفار را نمیکردند دشمنی و عداوت پیغمبر را ای محمد و اگذار آن کفار را بحال خود و آنچه میبافند و مے بندند در دروغ و افترا و می بندند بر آنکه میل کنند بسوی آن دلهای آنانیکه ایمان نمے آرند و تصدیق بعالم آخرت ندارند و دروغ بر آن می بندند تا به پسندند مردم ایشان را و برای آنکه کسب کنند و حاصل نمایند از وزر و بال آنچه ایشان کسب کننده آنند **و در تفسیرش** چند بحث اند **بحث اول** بدانکه کاف کذلک بمعنی مثل بمحل نصب میباشد زیراکه او نعت مصدر محذوف مشیر بان ذلک میباشد **اما** عدواً پس بنصب او بجهت وقوع مفعول جعلنا است **اما** در نصب شیاطین الانس والجن دو وجه محتمل اند **احدهما** بدل یا عطف بیان عدواً است **ثانیهما** نصب آن بجهت وقوع مفعول ثانی جعلنا میباشد

بحث ثانی در تشبیه و منسوق وکذلک جعلنا دو قول اند **اولها** انه منسوق علی قوله وکذلک زینا لکل امة عملهم ای کما فعلنا ذلک جعلنا لکل نبی عدواً یعنی نسق این با این آیه است که همچنین با زینت داریم برای هر امتی عمل آنها را یعنی با چنانچه تزئین اعمال شان بایشان کردیم مثل آن گردانیدیم برای هر پیغمبر دشمنی را یعنی مثل آن زینت دادیم بکفار دشمنی انبیاء را **ثانیهما** معناه وکذلک جعلنا لک عدواً کما جعلنا لمن قبلک من الانبیاء فیکون قوله کذلک عطفاً علی معنی ما تقدم من الکلام لان ما تقدم یدل علی انه قد جعل له اعداء یعنی چنانچه گردانیدیم برای تو دشمنی را همچنان برای انبیاء سلف دشمنی گردانیدیم پس این عطف می باشد بر معنی ما تقدم از کلام چه تقدم کلام دلالت دارد بر آنکه او تعالی اعداء و عداوة مر او را مقرر کرده **بحث ثالث** عدواً بمعنی دشمنی مصدر از عدی یعدو عدواً و عدوّاً و عدواناً **و** عداوة بمعنی دشمنی **و** اصل باب تجاوز از حد محدود میباشد **و** برای همین دویدن را عدو میگویند چه سرعت در رفتار از حد عادت زاید خارج میباشد **و** دشمن را عدو برای آن نامیدند که از حد صداقت و دوستی تجاوز کرده و برآمده **سوال** عدواً مفرد لفظاً است **آیا** معنی هم فرادی هست **یا** این مفرد بمعنی اعداء باشد در ان دو قول اند **ثانی** مختار جمعی هست منهم **الزجاج و ابن الانباری** و مجوز از زمخشری و غیرهم هست که عدو بمعنی اعداء میباشد چنانچه در **شعر ابن الانباری** است اذا انا لم انفع صدیقی بوده * فان عدوی لن یضرهم بغضی * اراد اعدائی فادی الواحد عن الجمیع **و** در قرآن آن را نظائر است **منها** ایه ضیف ابراهیم المکرمین که درین صیغه جمع صفه ضیف مفرد واقع شده **منها** والنخل باسقات لها طلع نضید **منها** او الطفل الذین لم یظهروا علی عورات النساء **منها** ان الانسان لفی خسر الا الذین امنوا **منها** کل الطعام کان حلا لبنی اسرائیل در همه این آیات مفرد بمعنی جمع یا جنس میباشد **پس** عدو اینجا هر چند مفرد است اما بمعنی جمع گرفته شده **بحث رابع** در تفسیر وکذلک جعلنا لکل نبی عدواً در حقیقت ایجاد دو وجه تفسیر کرده اند **وجه اول** مذهب مجبره است یعنی بطوریکه کفار را دشمن ولد تو گردانیدیم همچنین ما گردانیدیم برای هر پیغمبرے از انبیاء سلف دشمنان را چه نزد ایشان هیچ منکرے و قبحی قبیح بر جناب مقدس باری نیست و فاعل کفر و ایمان و شر و خیر فی الواقع والظاهر خاص تعالی است بنده مدخلیتی در افعال و اعمال خود اصلا ندارد لهذا اسناد جعل عداوت کفار با نبیاء بسوی خود کرده **و** همین جعلنا نص جلی بر مدعا خود میگردانند **وجه ثانی** مذهب عدلیه است که او تعالی منزه و متعالی تر میباشد از فعل جمیع انواع کفر و شرک و فسق و قبائح میباشد و فاعل افعال و اعمال بارادهٔ خود خاص بندگان اند در علم و قدرت الٰه میکنند جمیع میکنند لهذا امر و نهی و وعید و وعده بایشان متوجه است **پس** تفسیر این جعلنا بوجوه کرده اند **احدها** انه سبحانه اضاف جعل العداوة هیهنا الی نفسه لانه سبحانه لما ارسل الیهم الرسل وامرهم بدعائهم الی الله و جهادتهم و توحیدهم الی الاسلام والایمان و ترک الاصنام والاوثان و عبادتهم فحصلت العداوة عند هذا السبب فی هذا السبب بامر الله کما حکی تعالی مخبراً عن نوح النبی فلم یزدهم دعائی الا فراراً فلا قدح و لا قبح هیهنا بحمد الله تعالی حاصل او سبحانه این عداوت کفار را اسناد کرد بسوی نفس خود اینجا چه او سبحانه و تعالی انبیاء را بسوی کفار فرستاده و مامور گردانید ایشان را بدعوت الی الله و بتوحید و بعبادت خود و رجوع الی الاسلام والایمان و ایشان نیز امر کردند بترک اصنام و اوثان پرستی و خلع ملل آبائے و اسلافی کفار پس در آن وقت ما بین انبیاء و اعصار و کفار نزاع عداوت و عناد ناشی شد

و دراین شکے نیست کہ سبب عناد و عداوت کفار با انبیا جناب مقدس باری گردیده چه اگر او تعالی امر بخلاف و منافی ادیان کفار نمیفرمود البته عداوت و عناد و منازعه و مقاتله در بین
این دو طائفه ناشی و فاشی نمیشد **پس** این سببے خاص من الله میباشد چنانچه مصرح محکیه از نوح نبی الله فلم یزدهم دعائی الا فرارا یعنی دعوت من کفار را زیاده
نکرده مگر گریز و نفرت از من **و** شعیب را گفتند که تو مارا امر میکنی بترک ملت آبائی از این دست بردار و الا ترا رجم و سنگسار خواهیم کرد **و** بلوط نبی گفتند در جواب ترک لواطه
اخرجوهم انهم اناس یتطهرون یعنی برارید از ملک خود لوط و قومش را چه ایشان مردمان پاک ذات و پاک عمل خود را میدانند **تنبیه** هرگاه این حالت باتفاق ثابت
باشد پس این سبب من الله قبیح نمیباشد چه سبب این باعتبار بدایت و غایت آن مودی الی الحسن و ترک القبیح میباشد **ثانیها** وکما خلینا بینك و بین اعدائك کذلك فعلنا
بمن قبلك من الانبیا و اعدائهم لم نمنعهم من العداوة لما فیه من الامتحان الذی هو سبب ظهور الثبات والصبر وکثرة الثواب والاجر یعنی چنانچه تخلیه میان
تو و اعدا تو کردیم و بخود آنها وا گذاشتیم همچنین معامله کردیم با آنانکه قبل از تو از انبیا و اعدا ایشان بودند منع نکردیم و باز نداشتیم ایشان را از عداوت و عناد شما انبیا چه غرض
درین ابتلا و امتحانی بود که بسبب آن ظهور ثبات و صبر فریقین و کثرت ثواب و اجر محسودین بود **ثالثها** خلینا بینهم و بین اختیارهم العداوة ولم نمنعهم عن
ذلك کرها ولا جبرا لان ذلك یزیل التکلیف ویبطل الثواب والعقاب یعنی با تخلیه کردیم میان آنها و میان اختیار ایشان عداوت و عناد انبیا را و ایشان را مانع از روی
اکراه و اجبار نشدیم وجه در اجبار ازاله تکلیف و ابطال ثواب و عقاب میباشد و آن منافی تکلیف است **رابعها** انه تعالی امر الانبیاء بعداوة عبدة الاصنام والاوثان
والمشرکین واظهروا امنافاتهم ومخالفتهم لهم فالکفار والمشرکون ایضا بعداوة الانبیاء والمرسلین فلاجل هذا اضاف جعل عداوة الکفار بالانبیاء الی نفسه
المنزه فلا جناح فی ذلك ویقال فیه انه تعالی قد صیر وجعل هذه العداوة بین الانبیاء والکفار هذا قول الکعبی چونکه او سبحانه و تعالی امر کرد انبیا را بعداوت عبدة
اصنام و اوثان و مشرکین و مبارات از ان پس کفار و مشرکین هم در مقابل آن عداوت انبیا و مرسلین کردند لهذا این عداوت مضاف بسوی نفس مقدسه خود تعالی کرده و درین هیچ
و قدحی نیست چه بیزاری از کفر و شرک اول واجل طاعت الهی است **و** باینجهت اطلاق میشود که این عداوت ربانی و فاعل فی الحقیقت جناب باری شده **خامسها**
جبائی گفته مراد ازین جعل عداوت حکم و بیان عداوت شان می باشد چه او سبحانه و تعالی والسنت بعناد و عداوت ایشان را با انبیا پس حکم کرد تعالی که کفار اعداء انبیا اند و بر حکم
اطلاق جعل و صیرورت میشود که فلانے حکم کفر بفلانے و حکم عادل بفلانی عادل کرد بوجود کفر و عدل در انها پس همچنین دراینجا هم حکم عداوت را بجعل مجازا تعبیر کرده **و**
وجوه اربعه بالا معقول موجب اطمینان اند ثم الله اعلم بمراد کلامه **بحث خامس** شیطان بمعنی هر کس که عاتی متمرد و سرکش بعید از خیر و صلاح و حق **یا** از رحمه
باشد و مشتق منه دو قول اند در **مصباح** گفته **احدهما** انه من شطن اذا بعد عن الحق او عن رحمة الله فتکون النون اصلیة **و** وزنه فیعال
و کل عات متمرد من الجن والانس والدواب فهو شیطان **و** وصف الاعرابی فرسه فقال کانه شیطان فی اشطان یعنی شیطان ماخوذ از شطن یشطن
شطنا بمعنی بعید از حق یا از رحمة خدا باشد **و** نون بنابراین اصلی و وزن او فیعال باشد **و** بمعنے هر که سرکش متکبر متمرد از جن و انس و حیوان رونده بر زمین او شیطان
باشد **و** اعرابی وصف اسپ خود کرد بشیطان و آن واحد اشطان باشد **والقول الثانی** ان الیاء اصلیة والنون زائدة عکس الاول وهو
من شاط یشیط اذا بطل او احترق فوزنه فعلان قول ثانی آنکه یاء شیطان اصلی است و نون زاید عکس اول از شاط یشیط شیطا بمعنی باطل یا آنچه محترق و سوخته
باشد و وزنش فعلان است **و** جمع شیطان شیاطین **تنبیه** هر چند شیطان بحسب معنے موضوعیت اطلاق بهر منکر سرکش متمرد میشود **ولکن** در عرف خاص گویا علم
گردیده برابلیس **و** او در اصل حیوان ناری قوی قابلیت وارد بر تصور و تشکل بصور و اشکال مختلفه **و** در اشتقاق و معنی و اصل نام این اختلاف عظیم دارند **نزد** جمعی منهم ابن
عباس **و** قتاده **و** ابن جریر **و** زجاج **و** ابن الانباری **و** غیرهم گفتند که کان ابلیس من الملائکة من طائفة یقال لهم الجن **و** کان اسمه بالعبرانیة
عزازیل بزایین معجمتین بینهما الف فلما عصی الله لعنه وجعله شیطانا مریدا **وبالعربیة** الحرث ولما استکبر فعصی وکفر فسخه شیطانا
رجیما ملعونا **واما ابلیس** افعیل از ابلس یبلس ابلاسا ای یئس من رحمة الله **ویقال** انه اسم اعجمی فلذلك لا ینصرف **وقیل** عربی
وفی حیوة الحیوان وکنیت ابلیس ابو مرة **ویقال** المبلس للنادم **ویقال** الساکت المنقطع الحجة والابلاس بالکسر الحیوة
کما قیل ابلس یبلس ابلاسا اذا تحیر **وقال الکفعمی** ان ابلیس اب الجن والجن ذکور واناث یتوالدون ویموتون **واما الجان**
فهو اب الجن **و** قیل انه مسخ الجن کما ان القردة والخنازیر مسخ الناس **بحث السادس** در نصب شیاطین اینجا دو قول اند **احدهما** بدل
عدوا **یا** عطف بیان آن میباشد **ثانیهما** مفعول ثانی جعلنا **ویقول** سعودی عدوا در اصل مفعول ثانی بود زیرا که کلمه عدوا یعنی وصف میباشد و محل وصف
متاخر است **اما** در تقدیم مفعول آخر برای اول دریافت عداوت بالسرعت از شیاطین میباشد **بحث سابع** شیاطین الانس والجن دراینجا خالق ذکر شیاطین

بدو قسم کرد یکی شیاطین انسی دیگر شیاطین جنی پس این دو نوع شیاطین کفار لادین می باشند که اعدا انبیا و خلفا حقة الشان شدند و فی الواقع شیطان
انسی ست که عاتی متمرد مفسد ملبس احوال خیر معتقد معاد و ثواب و عذاب خفی میباشد و از وی این افعال و اعمال صادر میشوند و درین اضافت خلاف کردند نزد بعضے
این اضافت بیانیه است و تقدیرش الشیاطین من الانس و من الجن میباشد و بقولے این اضافت صفت الی الموصوف است و تقدیرش الانس والجن الشیاطین
میشود و بقولی این اضافت بتقدیر لام میباشد چون الشیاطین التی للانس و شیاطین التی للجن **بحث ثامن** ایا شیاطین انسے برای انسان خاص
و شیاطین جنے برای جن خاص مراد است پس برائے هر طائفه شیاطین لغوی از جنس خود میباشد یا شیاطین جنی برائے هر دو طائفه انسے و جنی مراد میباشد درین
خلاف کردند **اول** شیاطین الانس طائفة من الانس یغوون الانسان بالقاء الادلة الباطلة علی الضلالة والکفر والشرک یعنی شیاطین الانس طائفه ست
از انسان آنها اغوا میکنند مردم را بالقاء وساوس بصورت ادلة بر اختیار ضلالت و کفر و فسق **و مؤیدش** مرویه حضرت ابوذر غفاری است قال قال لی
ذرهل تعوذت بالله من شر شیاطین الجن والانس قال فقلت وهل للانس من شیاطین قال نعم هم شر من شیاطین الجن حضرت رسول صلعم با بوذر فرمود که
آیا تعوذ کردی و پناه بردی بسوی خدا از شر شیاطین جن و شیاطین انس پس من غرض کردم آیا برائی انسان شیاطین اند آنحضرت فرمود آری شیاطین انس شریر تر
اند از شیاطین جن **و مالک بن دینار** گفت ان شیطان الانس اشد من شیطان الجن وذلک انی اذا تعوذت بالله ذهب شیطان الجن
و اما شیطان الانس یجیئنی فیجرنی الی المعاصی یعنی تحقیق شیطان انسے سخت تر است از شیطان جن و آن باینجهت و قتیکه من استعاذه میکنم و پناه میبرم از وسوسے
غدا شیطان جنے دور و دفع میشود **و اما** شیطان انسی سے آید مرا مغرور باغوا میسازد بسوئے گناهان **اقول** همین وجه از ظاهر قرآن از بعضے آیه واضح ست چه
شیطان عبارت از هر شخص متکبر متمرد مفسد ملبس مغوی ضعفاء عقول الی الضلالة والفساد والکفر والشرک والمعاصی بقیل و قال باطل اکثر مردم را باین چنین وساوس
از دین برمی آرند **پس** درین آیه شیاطین انسی برائے انس میباشد **پس** کلام درین طایفه شیاطین انسے هست که آنها کدام اند عیانا **نزد** جمعی مشائخ کفره و سرکشان
و مضلین متمرده در هر عصر از بدایت الی نهایت دنیا میباشد **ابن مسعود** فرمود الکهنة هم شیاطین الانس یعنی کاهنان شیاطین الانس میباشند **و بقولی**
کل علماء ضل ضاله مضله شیاطین الانس میباشند چه در هر ملت و هر عصر علماء ضاله مردم عوام را گمراه کردند و میکنند چه زمام عوام طوائف انام بدست ایشان است
و بقیل و قال اینها عمل کرده از رفتار و گفتار میکردند **اقول** عام است هر کس مفسد و مضل و مغوی کسی باشد برو شیطان اطلاق میشود **و** منهم و نمام **و** اولاد **و** زوجه **و**
کنیز **و** غلام **و** پیش خدمت **و** مصاحب **و** کلام هر که مرغوب الطبیعت شخص باشد و با قوال ایشان تاثیر عظیمی در قلوب مستمع حاصل و ناشی میشود **پس** باین قیل
و قال فساد ها و جنگ ها و ضلالت ها و قطع مواصلت در هر عصر الی حین شده و میشود **و** مؤید این نیز لفظ شیاطین بصیغه جمع است و تخصیص این تعمیم بلا وجه مخصص
قاطع غیر مقبول میباشد **پس** هر یکے از این اشخاص در شیاطین الانس داخل و شامل اند **تنبیه** باضافت شیاطین الی الانس **و** اضافت شیاطین
الی الجن مع عطف جن بر انس مقتضی مغایرت ست پس باید که یک طائفه از بنی آدم شیاطین باشد و طائفه دیگر بنی آدم غیر شیاطین **و** کذا یک طائفه شیاطین
جنی غیر طائفه دیگر از جن می باشند **و القول الثانی** قال عکرمة **و** الضحاک **و** السدی **و** الکلبی **و** غیرهم معناه شیاطین الانس التی مع الانس
و شیاطین الجن التی مع الجن ولیس للانس شیاطین **و** ذلک ان ابلیس قسم جنده فرقتین فبعث فریقا منهم الی الانس **و** فریقا منهم الی الجن **و** کلا الفریقین
اعداء النبی ولاولیائه وصالح المؤمنین وهم یلتقون فی کل حین فیقول شیاطین الانس لشیاطین الجن اضللت صاحبی بکذا وکذا فاضل صاحبک
بمثله **و** یقول شیاطین الجن لشیاطین الانس کذلک فذلک وحی بعضهم الی بعض اینها میگویند که معنیش چنین ست که شیاطین النبی با شیاطین انسے **و**
شیاطین جنے با شیاطین جن می باشند چه در انسان شیاطین فی الواقع نمیباشند زیرا که شیاطین لشکرے از قوم و اولاد خود ابلیس غیر قوم جن میباشد **و** مؤیدش
اضافت الی الجن میباشد چه در بین مضاف و مضاف الیه باید مغایرت باشد **پس** ابلیس جند خود را دو فرقه مقرر کرده **احد الفریقین** مقرر و مبعوث بسوی انس
کرده **و ثانی الفریقین** از اینها بسوے جن فرستاده و مقرر کرده **و** هر دو فرقه شیاطین دشمن انبیا و اولیا از آنها و صلحا از مومنین میباشند **و** این فریقین
عند التلاقی باهم ورو تحتی پس شیاطین انسے بشیاطین جنے میگوید که من صاحب خود را بچنین چیز گمراه کردم تو هم صاحب خود را بهمان طور گمراه کن **و** شیاطین جنے
بشیاطین انسے مثل و مقال و حال خود را میگوید **و** آن قیل و قالیکه باهم میکنند از آن تعبیر بوحی بیکدیگر کرده **و القول الثالث** از ابن عباس بعد قتاده **و** مجاهد
و حسن بصری است قالوا ان من الانس شیاطین کما ان من الجن شیاطین **و** الشیطان هو العاتی المتمرد من کل شیء فان الشیطان اذا اعیاه المومن و
عجز عن اغوائه ذهب الی متمرد من الانس وهو شیطان الانس فاغواه بالمومن لیفتنه **و** یدل علیه ما رواه البغوی بغیر سند **و** اسنده الطبری

قال النبي لابي ذر هل تعوذت بالله من شر شياطين الجن والانس فقلت يا رسول الله ص وهل للانس من شياطين قال نعم هم شر من شياطين الجن انهما
گفتند که از انسان شیاطین اند چنانچه از جن شیاطین اند و **شیطان** شخص عاتی متکبر متمرد از هر شئ حیوانی می باشد و شیطان جنی وقتیکه کامیاب نمیشود و او را
مومن عاجز میسازد و اغوا باو کرده نمیتواند میرود و ان شیطان بسوی متمردی از انسان و همان شیطان انسی میباشد و او اغرا و اغوا مومن میکند تا او را مائل سازد
و گمراه نماید و دلیل بر این مرویه ابوذر است که پیغمبر ص باو فرمود که آیا استعاذه از شر شیاطین جن و انس میکنی ابوذر عرض کرد که آیا شیاطین انسی از انسان هست آنحضرت فرمود
آری بل شیاطین انسی شریر اند از شیاطین جنی چه شیطان انسی بتعوذ باالله رفع و رد میشود **اما** شیطان انسی بتعوذ رفع نمیشود و او عیانا و شفاها کار آدمی مختل میسازد
از رفع او تعقل و تامل کامل است **و بعض مفسرین** این قول اولی از ثانی دانسته لان المقصود من الاية الشكاية من سفاهة الكفار والفجار
الذين اعداء الانبياء وهم شياطين الانس والجن **در مجمع** نقل فرموده و قيل ان شياطين الانس يغوون منهم **و** شياطين الجن الذين
هم من ولد ابليس عن السدى وعكرمه این مطابق قول اول است **و** الانسب بظاهر آیه همین قول است که شیاطین دو طائفه اند طائفه انسی اغوای انس میکنند **و** طائفه
جنی اولاد و قوم ابلیس جنی آنها بوسوسه کار بنی آدم مختل و خراب میسازند ثم الله اعلم **تبصره** در **تفسیر** علی ابن ابراهیم قمی از حضرت صادق ع روایت کرده ما
بعث الله نبيا الا وفى امته شيطانان يوذيانه ويضلان الناس بعده **واما** صاحبا نوح نه **فيطيفوس** و **خرام** واما صاحبا ابراهيم
فمكتل و **رزام** واما صاحبا موسى **فالسامرى** و **مرعقيبا** واما صاحبا عيسى **فبولس** و **مريتون** واما صاحبا محمد ص **فحبتر**
و زريق قيل زريق بتقديم الزاء على الراء المهملة تصغير ازرق **و** الحبتر بالحاء المهملة ثم الباء الموحدة ثم المثناة الفوقانية ثم الراء المهملة على وزن جعفر
هو الثعلب **و** انما كنى عنهما بهما لزرقة عين احدهما **و** تشبيه الآخر بالثعلب في حيله انتهى نیز همین مروی در نور الثقلين **و** برهان هاشمی **و** صافی وغیرها **اشکال**
شیاطین هرگاه دو صفت بقرآن ثابت اند **احدهما** صفت انسانی و آنها کفار و فجار و ضلال مضلین سلف و خلف قدیما و حدیثا اعداء انبیاء معاصرین بودند این
مسلم زیرا که در هر عصر برای العیون مشهود و محسوس العیون حالات آنها اند **ثانیهما** صفت ابلیسی و آنها از جنس ناری شفاف اقوی الحیوانات باشکال مختلفه متشکل میشوند **اگر** آنها
حقیقی و وجودی فی الحقیقت دارند اینها محسوس و مدرک باحد حواس گاهی نمیشوند **پس** اگر ابالیس جنی تخیلات عضبی اند در ان انکار نمی باشد **و اگر** اینها حقیقت
اعیانیه دارند آنرا عقل قبول و تصدیق ندارد چه لوازم شخصیت اینها اصلا نمودار نمیشود و بفقدان لوازم و ملزوم هم مفقود و معدوم میباشد و الاسفسطه لازم می آید و آن واجب
البطلان است **جواب** قطع نظر از اقوال انبیاء و شرائع **حکماء فلاسفه** نفوس طیبه و خبیثه اثبات کرده اند **و طیبه** از اینها خیر محض اند و اینها تعلقات
کلی بخیرات دارند اینها بعرف متکلمین نفوس علویه **و** بلسان شریعت آنها را ملائکه می نامند در ذات آنها اصلا و ابدا ضرر و شریت نیست و اینها معصوم و محفوظ از خلل و زلل اند **و اما**
آنانکه نفوس خبیثه اند تعلق دائمی بعالم سفلی دارند **پس** در عرف متکلمین **یا** مشترک در خیر و شر معا اند **و** بلسان شریعت **اولی** را ابلیس و شیطان **و ثانی** را
جن میگویند که مادیه اینها نار است چنانچه مادیه آدم خاک است **و** تفصیل این از کتاب محصل امام رازی **و** از نقد محصل حکیم نصیر الدین طوسی رض دریافت خواهد شد **تنبیه**
هرگاه با این از فلاسفه مبرهن باشد انکار از وجود حقیقت این طوائف ثلثه نوری و ناری ملک و ابلیس و جن انکار معقول و صحیح منقول کار عقلاء نیست چه بسا اشیاء در
عالم دنیا وجود دارند **اما** محسوس باحساس و مشهود برای العیون نمیباشند **و** عدم استدراک و احساس عینیت و شخصیت و لوازم اینها مستلزم عدم الوجود فی الواقع نمیباشد
چنانچه ما پس پشت خود ما از دیک درختی یا دیواری یا شخصی و امثال آنها بعدم معاینه و مشاهده و محسوس برای العیون عدم وجود او لازم نمی آید و الاسفسطه لازم می آید بانکار
شئ ثابت موجود و آن ضروری البطلان است **جواب ثانی** در مشهور نگردیدن شخصیت و عینیت و حقیقت این طوائف ثلثه سبب آنست که مادیه آنها از نار و نور لطیف
و شفاف بالذات میباشد **و** انسان از عناصر کثیفه است لهذا ادراک شخصیت اصلیه آنها آدمی کرده نمیتواند چنانچه باد که جسم لطیف و شفاف دارد جسمیت عینی او معاینه
و مشهود برای العین نمیشود **جواب ثالث** کتب منزله الهی خصوصا توریت **و** زبور **و** انجیل **و** قرآن ناطق اند باسم و وجود ابلیس و بسریانی نامش عزازیل
میباشد پس انکار از شیاطین جنی مکابره انکار از یا ثبت بالعقل و صحیح النقل جهل باطل میباشد **اشکال** هرگاه شیاطین انس و جن اعداء انبیاء و خلفاء و اولیاء
و صلحاء اند **و** عادت اعداء بحسب طبیعت علی الدوام منتظر اقتدار و تمکن بر اهلاک دشمن مخالف خود میباشد **و** انبیاء و خلفاء و صفیاء بنی آدم آنها نمی بینند ابالیس و جن
از آدمیان بوده معاینه اینها میکنند پس انبیاء و خلفاء الله را از آدمیان ابالیس و جن با سهل وجه قتل کرده میتوانند چرا قتل انبیاء و خلفاء آنها نمیکنند **و** آدمیان معذور
از قتل جنیان میباشند بدو وجه **احدهما** اقوی الحیوانات جن است **ثانیهما** هیاکل اجساد اینها محسوس و مشهود آدمی نمیشوند **پس اگر** ابلیس جن فی الواقع
وجودی و حقیقی میداشتند البته اعداء خود انبیاء و اصفیاء و اولیاء الله را از زمین بقتل و اهلاک و نیست و نابود همیشه میگردانیدند و حال آنکه مقاتله و محاربه با بین ایشان بصف

اعتراض و بیان اشکال که شیاطین اگر وجود دارند چرا مشهور نمیشوند ۱۲

اجوبه اشکال که شیاطین اگر وجود دارند چرا مشهور نمیشوند ۱۲

صنف جن وانس اند قطع نظر انداز دیدن شنیده نشد **جواب الزامی** بعون الله الوهاب **بدانکه** قادر مدبر حکیم تعالی در بحر و بر اعظم واکبر ابدان واجسام واقوی الاقویاء ازاکمل حیوانات بانواع اخر آفریده **پس** چرا آن اقویا حیوانات نیست ونابود صغار حیوانات ماکول خود را در بر و بحر کرده نمیتوانند جواب چرا نبا **اما جواب بیانی**

بدانکه علت غائی کل موجودات وعالم امکانی خاص انسان هست **و** اعلی واشرف وافضل واکمل بنی نوع انسانی انبیاء الله وخلفاء الله منتخب ومنتجب برای خلافت وریاست دینی ودنیائی ارضی آفریده واینها محبوب ترین کل مخلوقات وموجودات اند لهذا متوجه حالات وحفظ اینها بذاته تعالی میباشد **پس** بحیاتیکه مالک الملک خالق الخلق حافظ ومتوجه ذاته ونفسه باشد او چگونه زیر دست وقتل بدست کسی آمده تواند **واگر** تنظیم حفظ وتقویت وحراست وتمکین سفراء انسا خود سلطان لغو نکند **پس** مقصود حکم وامر تعالی کدام کس بر بناید **پس** بحفظ الهی اینها بطور خاص محفوظ میباشند لهذا اینها را اعداء ابالیس وجن نیست ونابود کرده نمیتوانند خالق اعداء جن را مانع از قتل وذیتی اینها میباشد **جواب ثالث بیانی** خالق مالک الملک والخلق هیبت وعظمت وخوف بنی آدم خصوصا از خلفاء ورسل خود در قلوب انظار جمیع اجناس حیوانات آفریده لقوله تعالی ولقد کرمنا بنی آدم وفضلناهم علی کثیر ممن خلقنا تفضیلا **پس** برعب ایشان در قلوب همه انواع خلائق بری وبحری احدی از انواع حیوانی خصوصا ابلیس وجن قتل ونیست ونابود کرده ایشان نمیتوانند **ایراد** لا نسلم ذلک چه بدست کفار النبی اکثر انبیاء وخلفاء الله بقتل آمدند واگر اینها محفوظ می بودند البته مقتول نمیشدند **جواب** این ایراد وارد نمیشود چه سوال درباب ابالیس وجن قوی غیر جنس اینها بود وجواب ما در تمکین نیافتن ایشان بنابودی خلفاء الله میباشد **اما جواب** قتل اینها بدست کفار آدمیان بجهت امتحان وابتلاء جانبین بوقوع آمده تا مصدقین ومعتقدین اینها در ایشان الهیت وحلولیت تعالی قرار ندهند والا ممکن نبود که بدست نوع آدمی از جنس خود قتل شده توانند چنانچه برابدی غیر جنس خود که اقوی الجثه غیر مرئی بودند بقتل آمده نتوانستند **ایراد** بحمد الله در غیر موقع باطل شد **اما جواب** آنکه مقاتله ومحاربه میان آدمیان وجنات دیده وشنیده نشده غلط محض ست چه خاتم الانبیاء محمد بن عبد الله صلعم مبعوث الی الانس والجن کما نص قرآن بوده زیرا که ایشان چون انسان مکلف بدین میباشند لقوله تعالی وما خلقت الجن والانس الا لیعبدون **ودر سوره جن** تصدیق وایمان آوردن ایشان ثابت **ودو مرتبه** محاربه علی با جن در عصر نبوی ثابت از علم مغازی ونیز حدیث بتو دریافت خواهد شد **ایراد** مقاتله آنها چگونه حاصل شد وبوقوع آمده چه مشهود باجساد خود نمیشوند **جواب** چونکه انظار وابصار انبیاء وخلفاء الله تخلیقا اقوی میباشد **و** بخارق العادة در مقام لازمه ارائه بانبیاء من الله ایزاد میشود لقوله تعالی ونری ابراهیم ملکوت السموت والارض **وقوله** در باره رویة محمد ما زاغ البصر وما طغی حکیم قدیر مدبر لانظر بصیرت بصارت خلیفه خود علی تقویة ایزاد کرده کفار جن را بصور اصلیه خود آنها بنظر آنحضرت آورده قتال آنها کرده تا باقیمانده اینها اسلام آوردند اشکال باطل شد **بحث سابع** زخرف بزاء وخاء معجمه فوقانیه وراء مهمله بمعنی هرچه مصفی برقانی آبدار ودرخشنده وآراسته ونابدار باشد واز بیجا زخارف ومزخرفات ونیارا میگویند از باب باعی مجرد میباشد **اما غرور** بالفتح اول از غر یغره غرورا بمعنی فریبنده **در صحاح** گفته غره بمعنی خدعه والغرور بالضم ما اغتر به من متاع الدنیا **و** الغرة بالکسر الغفلة **و** بمعنی نکیر نزد **ابن سکیت** در آیه ولا یغرنکم بالله الغرور بمعنی شیطان میباشد **بحث عاشر** وحی در لغت بمعنی اشاره **و** رسالت وپیام رسانی **و کتابت و** آنچه در دل القا شود چنانچه **در مصباح** گفته الوحی الاشارة والرسالة والکتابة وکلما القیته الی غیرک لیعلمه وحی وکیف کان قاله **ابن فارس** وهو مصدر وحی الیه یحی من باب وعد واوحی الیه بالالف مثله **و** جمعه وحی والاصل فعول مثل فلوس **و** بعض العرب یقول وحیت الیه ووحیت له واوحیت الیه وله ثم غلب استعمال الوحی فیما یلقی الی الانبیاء من عند الله سبحانه **در قاموس** گفته الوحی الاشارة والکتابة والمکتوب والرسالة **و** الالهام الکلام الخفی **و** کل ما القیته الی غیرک **سعودی** در تفسیر خود گفته والوحی عبارة عن الایماء والقول الشریع فی قلب الموحی الیه **در کتاب معرب** گفته الایحاء والوحی اعلام فی خفاء **و** عن الزجاج الایماء یسمی وحیا یقال اوحی الیه ووحی بمعنی اومی **و** الوحی بالقصر والمد السرعة **و** منه موت وحی **الهام** بکسر اول بمعنی در دل افگندن باشد **در** ف گفته الهمه الله خیرا لقنه الله ایاه **و** وحی والهام وایماء متقارب اند **سوال** فرق ما بین ایحاء **و** الهام الله وغیره از ابلیس ست **جواب** بدانکه در بین وحی والهام فرق بخصوص وعموم میباشد چه وحی عام **و** الهام خاص از او میباشد **در نهایه** گفته الالهام هو ان یلقی الله فی النفس امرا یبعثه علی الفعل او الترک وهو نوع من الوحی یخص الله به من یشاء من عباده یعنی الهام عبارتست از اینکه خدا القا میکند در قلب امری را که اراده برانگیخته میسازد او را بر فعل یا بر ترک فعل **و** الهام نوعی از وحی ست تخصیص میدهد خدا بالهام هر کسی را که میخواهد از بندگان خود **و در سوره انعام** در مجلد سابق بر این فرق کرده شده اما وحی اقسام دارد و اینجا ما ذکر میکنیم آنچه **در کلیات** ابو البقاء گفته الوحی هو الکلام الخفی یدرک بسرعة لیس فی ذاته مرکبا من حروف مقطعة تتوقف علی تموجات متعاقبة **و در تفسیر النوا**ر تنزیع آن کرده الوحی تلقی الکلام تلقیا روحانیا ثم تمثل ذلک الکلام لبدنه وانتقل الی الحس المشترک فانتقش به من غیر اختصاص بعضو وجهة وهو

جواب اگر جن بصورت علیحده چگونه صحبت شد چه جن مشهود آدمی نمیشود

تعریف وحی والهام و فرق ما بین هر دو

کما نص علیه

کما نصّ علیه علی ثلثة اوجه **بلا واسطة** بل یخلق الله فی قلب الموحی الیه علماً ضروریا بادراک ما شاء الله تعا ادراکه من الکلام وهذه من حالته محمدیة
بلیلة الاسراء **او بواسطة** خلق اصوات فی بعض الاجسام کحال کلام الموسویة **او بارسال ملک** وما یدرکه الملک من النوع الاول
وهذا غالب احوال الانبیاء **فالی الاول** الاشارة بقوله تعا وما کان لبشران یکلمه الله تعا الا وحیًا **والی الثانی** اومن وراء حجاب **والی الثالث**
او یرسل رسولاً **واما الثانی** قد یطلع علیه غیر الموحی الیه کما سمع السبعون من اصحاب الموسویة حین مضوا الی المیقات کما سمعه موسی **والثالث**
یشارک فیه الملک **تنبیه** هرگاه این تقرر واضح شد پس آنچه مختص انبیا باشد او بغیر عاید نمیشود **و** آنچه بلفظ وحی برای غیر انبیا چون مادر موسی **و** زنبور عسل **و**
در آیه او وحی الیهم ان سبحوا بکرة وعشیًا همه اینها از باب الهام وایماء واشارت واعلام میباشد **واما الهام** من الله پس یک نوع آن مخصوص اصفیاء الله واولیاء
وخلفاء سبحانه از غیر انبیامی باشد چنانچه آنرا ابن اثیر ذکر نموده **دوم** عام بهمه انواع حیوان نیک وبد وحشرات وجانوران بری وبحری من الله میشود **اما القا**
آنچه از شیاطین است او من باب الوسوسه والتخییل است **اما تفریق** میان وحی والهام اله **و** میان القاء ابلیس پس او از خود کلمات ملهمه واضح میشود چه الهام عبارت از القاء
خیر بطور قطع دفعة فی قلب الغیر میباشد **اما** از شیاطین قول والقاء وساوس وتخییلات توهمات متفرقه مجتمع شده رائے وخیالی دهد متوسوس ومتوهم وتخییل ناشی
وحاصل میشود واین بغیر شر وضرر در حقیقت نمیباشد هر چند صاحبش بالظاهر وبادی النظر قبیح او واضح ولایح نمیشود وباقی بیان این در بیان زخرف القول غرورا
می آید **بحث حادیعشر** در نصب غرورا وجوه اند **احدها** نصب بجهت مصدریت وتقدیرش یوحی بعضهم زخرف القول یغرون غرورًا واین قول زجاج است
ثانی نصب بمفعول له از یوحی میباشد **و** همین قول ابن جنی است **ثالث** نصب او بوقوع بدل از زخرف **و** همین قول ابو مسلم اصفهانی است **رابع** این مصدر بموقع
حال واقع شده چون غارین **خامس** این مصدر مؤکد بفعل مقدر وحال از فاعل یوحی چون یغرون غرورا باشد **و** همین قول سعودی است **بحث ثانیعشر** در وجوه
تفسیر یوحی بعضهم الی بعض **نزد** جمعی یسترون بعضهم الی بعض یعنی سرًّا وخفیة میگویند بعض شیاطین انس بعض نوع خود **و** شیاطین ابلیس نیز بقوم جنی خود یعنی هر یک طائفه
جنس خود را **یا** سرا میگویند شیاطین المیسے شیاطین انسے و شیاطین جنی را **نزد** جمعی یوحی بمعنی یلقی بعضهم الی بعض دلة الکفر والشرک والفساد والجهالة والضلالة بین
طائفه یوحی بمعنی یوسوس بعضهم الی بعض **نزد** بعضی یومی ویشیر بعضهم الی بعض میباشد **سعودی** گفته یلقی ویوسوس شیاطین الجن الی شیاطین
الانس **او** بعض کل من الفریقین الی بعض اخر **و یقول** یعلّم بعضهم بعضاً سرًّا باشد **تبصره** بدانکه رازیین یعنی قاضی **ابو بکر رازی و فخر رازی**
و نیشاپوری در اینجا گفتند واعلم ان الارواح **اما** فلکیة **واما** ارضیة **واما الارواح الارضیة** منها طیبة طاهرة خیرة عاملة
الخیر بنفسها آمرة الغیر بالطاعة والافعال الحسنة فهم الملائکة **ومنها** خبیثة شریرة قذرة عاملة الشر آمرة بالقبایح والمأثم وهم الشیاطین یعنی ارواح
یا فلکیه اند یا ارضیه **اما** ارواح ارضیه از انها طائفه است طیب وطاهر خیر محض بنفسها عامل خیر و خیرات آمر غیر بطاعت وافعال حسنه **و** آنها ملائکه میباشند **و** منها
ارواح پلید وخبیث عامل وفاعل شر وضرر بند انها اند لهذا آمر میشوند غیر را بشر وضرر وبقبایح ومعاصی پس اینها شیاطین اند **ثم** ان تلک الارواح الطیبة کما انها تامر
الناس بالطاعات والخیرات وکک قد یامر بعضهم بعضًا بالطاعات پس آن ارواح طیبه چنانچه امر میکنند مردم را بطاعات وخیرات پس همچنین گاهے در بین خود
امر میکنند بعض ایشان بعض دیگر را بطاعات **و** الارواح الخبیثة کما انها تامر الناس بالقبایح والمنکرات فکک قد یامر بعضهم بعضًا بتلک القبایح **و**
الزیادة **و** النقصان فیها یعنی ارواح خبیثه هم امر میکنند مردم را بقبایح ومنکرات پس همچنین در بین خود هم امر بقبایح ومنکرات وزیادتی ونقصان در آن میکنند **وما**
یحصل نوع من انواع المناسبة بین النفوس البشریة وبین تلک الارواح لم یحصل ذلک الانضمام یعنی تا وقتیکه نوع مناسبتی میان نفوس بشریت ومیان
آن ارواح حاصل نشود آن انضمام در بین یکدیگر آنها حاصل نمیشود والنفوس البشریة اذا کانت طاهرة نقیة عن الصفات الذمیمة کانت من جنس الارواح الطاهرة
فتنضم الیها پس نفوس بشریت وقتیکه طاهر وپاک وصاف وخالص از صفات ذمیمه باشند آنها از جنس ارواح طاهره اند منضم میشوند پس آنها واذا کانت خبیثة
موصوفة بالصفات الذمیمة کانت من جنس الارواح الخبیثة فتنضم الیها و وقتیکه آنها ارواح خبیثه موصوف بصفات ذمیمه باشند پس آنها از جنس آنها
میشوند ومنضم بانها میگردند **ثم** ان صفات الطهارة کثیرة **و** صفات الخبیث والنقصان کثیرة وبحسب کل نوع منها طوائف من البشر **و** طوائف من الارواح
الارضیة بحسب تلک المجانسة والمشابهة والمشاکلة ینضم الجنس الی جنسه پس صفات طهارت **و** صفات خباثت هم کثیر اند **و** هر نوعے از آنها طوائف بشر مخصوص
میشوند **و** طوائفی از ارواح ارضیه بحسب همان مجانست ومشابهت ومشاکلت اند پس جنس بجنس خود شامل میشود فاذا کان ذلک فی افعال الخیر کان الحامل علیها ملکا
وکان تقویة ذلک الخاطر الهامًا **و** اذا کان فی باب الشر کان الحامل علیها شیطانا وکان تقویة ذلک الخاطر وسوسة انتهی پس اگر آن مشابهت در افعال

خیر باشد حامل آن ملک و تقویت آن الهام باشد و اگر در باب شر باشد پس حامل آن شیطان و تقویت آن وسوسه میشود **اقول** جمهور متکلمین معتزله نفوس عادیه فلکیه را که خیر محض طیبه نقیه خالصه صفیه مخلصه اند آنها را ملائکه می نامند **واما** نفوس سفلیه ارضیه پس **یا** خبیث و قذر و شر محض اند آنها ابالیس و شیاطین باشند **یا** مشترک در خیر و شراند آنها جن میباشند **و** نفوس بشریه هم همین سه حالت می باشند طائفه خاصه صفیه طیبه طاهره معصومین بشراند **و** طائفه خبیثه شریره خالصه شیاطین انسیه اند **و** طائفه مختلطه بین الشر والخیر و همین سبب حامل خیر و شر معًا غیر طائفه معصومین میباشند چنانچه بالا در جواب اشکال قدر کفایه ثبت گردیده **در حدیث کافی** از حضرت صادق مرویست من لم یجعل الله من اهل صفة الحق فاولئك شیاطین الانس والجن **در کتاب الخصال** از آن حضرت نیز مرویست الانس علی ثلثة اجزاء فجزء تحت ظل العرش یوم لا ظل الا ظله وجزء علیهم الحساب والعقاب **و** جزء وجوههم وجوه الادمیین وقلوبهم قلوب الشیاطین یعنی بنی آدم بر سه قسم میباشند **قسمی** از آنها در سایه عرش الهی می باشند روزیکه ظلی نمیباشد سوای سایه او **و قسمی** از ایشان است که بر آنها حساب و عذاب میباشد **و قسمی** از ایشان اند که رویهای ایشان روی آدمیان **و** قلوب ایشان قلوب شیاطین میباشد **اقول** همین سه حالت در ابناء این زمان مشاهده میشود **و در احیاء العلوم** هم غزالی همچو مضمون نقل کرده در باب الحج **بحث ثالث عشر** زخرف القول غرورًا این جمله در معرض بیان وحی وارد شده یعنی آن جماعت شیاطین آنچه وحی میکنند او قول مزخرف و اعتقاد فاسد بخوش منظر را مغرور میسازد ایشان را باقوال باطله **و بقول** رونق و زینت میدهند قول باطل را و آماده میگردانند مردم را بر اعمال و عقاید قبیحه باطله و مرکذبیکه آراسته بطور صحت باشد او مزخرف الاقوال میباشد **و اختلاف آراء** در اینجا فرموده اند تعیین معنی وحی **و** زخرف **و** غرور لازم و واجب است علمای آن **اول** وحی و او عبارتست از ایماء و قول سریع **ثانی** زخرف عبارتست از چیزیکه باطنش باطل **و** ظاهرش مزین و مموه باشد گفته میشود فلان زخرف کلامه اذا زینه بالباطل **و** الکذب وکل شیء حسن مموه فهو مزخرف **واعلم** ان تحقیق الکلام فیه ان الانسان مالم یعتقد فی امر من الامور کونه مشتملًا علی خیر راجح ونفع زائد فانه لا یرغب فیه ولذلك سمی الفاعل المختار مختارًا لکونه طالبا للخیر والنفع **ثم** ان کان هذا الاعتقاد مطابقًا للمعتقد فهو الحق **و** الصدق **و** الالهام **و** ان کان صادرا عن الملك وان لم یکن معتقدا مطابقا للمعتقد فحظاهره مزینا لانه فی اعتقاده سبب للنفع الزائد والصلاح الراجح **و** یکون باطنه فاسدا باطلا لان هذا الاعتقاد غیر مطابق للمعتقد فکان مزخرف یعنی تحقیق کلام آنکه انسان تا وقتیکه اعتقاد در امری از امور نکند بودن آن مشتمل بر خیر راجح و نفع زاید در آن رغبت و میل نکند **و** لهذا فاعل مختار را بمختار نام نهاده شد چه او طالب خیر و نفع می باشد **و اگر** این اعتقاد مطابق معتقد بود پس او حق و صدق و الهام است اگرچه صادر از ملک باشد **و اگر** اعتقاد مطابق معتقد نباشد پس در اینوقت ظاهر او مزین باید باشد چه در اعتقاد او سبب برای نفع زاید و صلاح راجح میباشد **پس** باطن او فاسد باطل است زیرا که این اعتقاد غیر مطابق معتقد است پس او مزخرف میباشد و انیست تحقیق کلام در این مرام **ثالث** در زخرف القول غرورا تحقیق مقام انیست که بوحی زخرف القول مردم مغرور میشوند **و** مغرور کسی هست که در شیئی اعتقاد کند که او مطابق برای منفعت و مصلحت است مع ذلك در نفس الامر چنین نباشد **فالمغرور** اما ان یکون عبارة عن عین هذا الجهل **او** عن حالة متولدة عن هذا الجهل یعنی مغرور یا عبارت است از عین جهل **یا** از حالت متولده از این جهل **فظهر** ما ذکرنا ان تاثیر هذه الارواح الخبیثة بعضها فی بعض لا یمکن ان یعبر عنه بعبارة اکمل ولا اقوی دلالة علی تمام المقصود من قوله یوحی بعضهم الی بعض زخرف القول غرورا **تنبیه** در یوحی بعضهم الی بعض زخرف القول غرورًا دلالت است که در اقوال نیک و بد و وساوس ابالیس فی نفسها اثر و تاثیر عظیمی بنحوی هست که از ادله و حجج الهی و از مواعظ و نصائح انفاس قدوسی ملائکه و انبیاء و خلفاء الهی موسوسین را باز میدارند و التفات بآن نمیکنند لهذا اسناد غرور بسوی آنها کرده **پس** قول مجبره بلاریب باطل شد که موثری در عالم نیست سوای خدا قطع نظر از این قول و وساوس احیاء ذوالاراده بنگر بسوی ادویه و اشیاء حیوانی و نباتی و جمادی چیزی در دنیا نیست مگر آنکه بنفسه در آن اثر و تاثیر عظیمی میباشد و بمحض استعمال آثار آنها ظاهر و صادر میشود و هرگاه این مشهود و محسوس و بوجدان بطور قطع دریافت شده پس قول جبریه مکابره و مطابق سفسطه باطل محض است و الا لازم می آید که وساوس اجناس شیاطین فعل و قول حق تعالی باشد تعالی الله عن ذلك **بحث رابع عشر** ولو شاء ربك ما فعلوه در اینهم مفسرین را هست فی الاصالت دو قول دارند **احدهما** مذهب جبریه است که اگر خدا ایمان و تصدیق از کفار و مشرکین میخواست و مراد حق تعالی از اینها میبود هر آئینه کفار و مشرکین کفر و شرک و شیاطین ایجاد ضلالت باولیاء خود نمیکردند چونکه او تعالی امر و نهی عموما میکند با ایمان از کفار و مشرکین فی الحقیقت مطلوب و مراد الهی نباشد لهذا ممکنین آنها انکار از قبول ایمان میکنند **جواب** این مکرر در ذیل هر آیتی از چنین آیات ذکر شده و بطلان این دعوا عقلًا و شرعًا ثابت **اما عقلا** آنکه امر و نهی اله میکند اما اگر مطلوب حق تعالی نبود پس باین سفاهت و لهو و عبث حق تعالی لازم میباید و چنین اطوار و افعال و اقوال مجانین و احمق الناس و سفهاء مردم میباشد و او تعالی از چنین افعال متعال و منزه و مبراء است **ایضًا** چونکه او تعالی بندگان را فاعل بالاراده و الاختیار در اعمال باقی گذاشته لهذا امر و نهی

سبب بطلان جبر و خلق کفر و ضلال از حق تعالی منه ادام الله ظله

بآنها میکند

بآنها میکند و مراد تعـ از آنها بالاراده می باشد نه تکلیف بالاجبار **واما شرعا** فانیست آیه وما خلقت الجن والانس الا لیعبدون **وآیه** ایحسب الانسان ان

یترک سدی **وآیه** ولا یرضی لعباده الکفر وغیر اینها **ثانیها** چونکه او تعـ مدبر حکیم و مقتدر قدیم و علیم ست و تمام اقوال و افعال تعـ منوط بحکم و مصالح و ارادت صحیحه پس

اینچنین آیات مبهمه و مجمله محمول و مأول بر معانی و وجوه معقوله و منقوله مقبوله نزد عدلیه می باشند **منها** اگر بالاجبار و الاکراه خدا ترک کفر و شرک و مأثم از مشرکین و عصات

و کفار میخواست هر آئینه اصلاً و ابداً کفر و شرک و گناه آنها نمیکردند چونکه تکلیف اجباری و اکراهی منافی ثواب و عقاب ست لهذا مجبور بایمان و ترک معاصی نمیشوند

وآیه لا اکراه فی الدین قد تبین الرشد من الغی مصرح اینمرام میباشد **ثانیها** چونکه تکلیف بعباد فی الاصالة و الحقیقة امتحان بعباد ست تا مطیع از متمرد و بلا اکراه واضح شود لهذا

تکلیف مقرر شد **پس** معنی ولو شاء الله ایمان التخلیقی لخلقه فی عباده و ما خلقه فیهم بل المراد ایمان الاکتسابی بالعلم و الارادة **واگر** در بندگان کفر و ایمان میافرید

حاجت ارسال رسل و انزال کتب در امر تخلیقی نمیشد چنانچه در امور اخر تخلیقی چون رنگ سیاه و سفید و خوش صورت و بد صورت و طویل و قصیر قامت و خوش و کریه

صوت و غیر اینها ارتکلیف تحصیل و ترک اینها نمیباشد **ثالثها** جمعی فرمودند ولو شاء ربک ما فعلوه یعنی ما فعلوا الوسوسة التی یلقیها الشیاطین فی قلوب

بنی آدم **و** المعنی ان الله تعالی لو شاء لمنع تعـ الشیاطین من الایحاء و القاء الوسوسة الی الانس و الجن و لکن الله یمتحن من یشاء من عباده بما یعلم بان له

الثواب الجمیل الجلیل اذا صبر علی المحنة یعنی اگر خدا میخواست هر آئینه شیاطین وحی و القاء وسوسه در قلوب بنی آدم نمیکردند و لکن او سبحانه امتحان میکند هر کسی را

که میخواهد از بندگان خود با نچه میداند که اینها ثواب جزیل و جمیل بصبر بر محنت و مشقت دارند **رابعها** قیل و لو شاء ربک ما فعلوه بان ینزل علیهم عذاباً او آیة

فتظل اعناقهم لها خاضعین **بحث خامس عشر** فذرهم و ما یفترون خطاب بحضرت رسالت مآب ست یا محمد پس بحال خود بگذار کفار مذکورین از شیاطین

جن و انس را و آنچه ایشان بهتان و افترا می بندند بر تو و بر ما **و بقولی** یا محمد فخلهم و ما زین لهم ابلیس و غرهم به من الکفر و المعاصی فانی اخزیهم و اجزیهم

یعنی یا محمد تخلیه کن و عرض بکیر آنها را و آنچه ابلیس زینت داده و مغرور ساخت ایشان را باباطلات از کفر و معاصی و من ایشان را در دنیا رسوا و در آخره سزا میدهم **ابن عباس**

در فذرهم فرمود یا محمد اترکهم یعنی المستهزئین بالقرآن و الاسلام و نبوتک و ما یفترون من تزیین القول و الغرور **اشکال** بخطاب فذرهم اهمال ایشان بر

کفر و ضلال و افترا چگونه بر تعالی جائز باشد **جواب** نزد بعضی این آیه در کفار مشرکین قریش در بدایت اسلام بود چه در آنوقت اسلام ضعیف و اعوان و انصار قلیل

بودند و مصلحت تعرض زیاده بر این آنوقت نبود **و** در کمال اسلام و تکثر اعوان و انصار بآیه سیف فاقتلوهم حیث وجدتموهم این اهمال کفار و شیاطین ملاعین

منسوخ گردید **جواب ثانی** نزد آنانکه این غیر منسوخ ست پس آنها میگویند که بعد نصب دلیل و ازاحه علت ایمان مقصود و مطلوب بالاراده و الاختیار ست نه بالاجبار

و بانها اتمام حجت و قطع معذرت من الله حاصل شده **و** هر کس بعد آن باراده و رضا نخواهد ایمان بیارد **یا** کفر کند **وآیه** من شاء فلیؤمن و من شاء فلیکفر

باین مضمون شاهد صریح ست پس هر کس بجزاء اعمال خود در آخرت خواهد رسید **و** این را اهمال تو عیدی می نامند چنانچه سلطان حکیم مدبر بعد اتمام حجت بمجرم مصر میگوید

بگذار بگذار این را بحال خود یعنی من بعد بسزا ارکلی خود میرسد ثم الله اعلم **بحث سادس عشر** صغوا بالصاد مهمله و غین معجمه بمعنی کجی و میل کردن بسوی چیزی ناقص وادی

از صغی یصغی صغیاً و صغواً و صغواً و صغواً **و** ناقص یائی هم لغت دیگر هر دو بمعنی میل کردن ست **در کبیر** فرمود ان الصغو فی اللغة معناه المیل یقال صغی الی المستمع اذا مال

بحاسته الی ناحیة الصوت انه یصغی **و** یقال اصغی اذا امال حتی انصب بعضه فی البعض **و** یقال للقمر اذا مال الی الغروب صغا **و** اصغیت صغاء

در مجمع فرمود صغیت و اصغی بالیاء **و** اصغیت اصغاء بیک معنی اند **و** در فقد صغت قلوبکما بمعنی کجی و میل و رغبت الی الباطل خطاب بعائشه و حفصه

میباشد **در مصباح** گفته صغی یصغی صغی من باب تعب و صغیا و یقال اصغیت سمعی و راسی ای املتها **بحث سابع عشر** اقتراف بمعنی اکتساب

کاری و تحصیل چیزی و بعمل آوردن چیزی باب افتعال اقترف یقترف اقترافاً من قرف یقرف قرفاً **در صراح** گفته قرف بمعنی سرزنش نمودن و کسب کردن

و عیب کردن **و** اقتراف و رزیدن و متهم شدن باشد **در مجمع** فرمود و الاقتراف الاکتساب الاثم و یقال خرج یقترف لاهله ای یکتسب لهم **و** قارف فلان هذا

الامر اذا واقعه و عمله **و** قرف الذنب و اقترافه عمله **بحث ثامن عشر** الفؤاد بمعنی دل **در صحاح** گفته الفؤاد القلب و الجمع الافئدة **و** فادته فهو

مفئود **و** فؤاد **و** قلب و بال هر سه بمعنی دل حیوان که رئیس و مدبر امور بدن میباشد **سوال** ما بین این سه لفظ فرقی هست یا نه **واگر** هست او چیست **جواب**

اهل تشریح تصریح کرده اند که دل لحمه گوشت بشکل صنوبری ذی جوف در جانب چپ صدر میباشد **و** در آن خونی سیاه منبع روح حیوانی میباشد **اما جمعی** اهل معانی گفته

که این هر سه لفظ بمعنی قلب **و** فؤاد **و** بال **و** بفارسی دل اسما آن لحمه گوشت میباشند **و** در بین فرقی ندارد **طریحی** گفته و القلب هو الفؤاد **و** قیل هو اخص منه

و قیل هما سواء **اما** دل را القلب برای آن نامیده اند که دفعة بحض سیدن خبر مختلف میگردد حالت او بحالت دیگر و از اراده و قیاسی بقیاس و اراده دیگر **شیخ**

طبرسی فرموده یقال الافئدة توصف بالرقة والقلوب باللین لان الفؤاد غشاء القلب اذا رق نفذ القول فیه وخلص الی ما ورائه وان غلظ تعذر وصوله الی داخله واذا صادف القلب شیئا علق به اذا کان لینا **و** لا شیء فی بدن الانسان الطف من الفؤاد **و** لا اشد تاذیا منه **اما بال** در حقیقت بمعنی شان وحال ورخاء النفس میباشد ومنه فلان رخی البال ای فی سعة من العیش والحال **پس** بال بمعنی حال وشان است **و** از اینجاست آیه واصلح بالهم ای حالهم وشانهم وچون که دل سلطان ورئیس بدن ومسکن حیوة حیوانی انسان ورفیع مصلح احوال جوارح جسمانی مصدر افعال واعمال میباشد شاید باین جهت بال نامیده شده باشد **بحث تاسع عشر** در لام ولتصغی نحات مفسرین خلاف دارند **نزد جبریه** این لام تعلق بو کذلک جعلنا لکل نبی عدوا است **نزد عدلیه** پس انها وجوه دارند **نزد** جمعی لام العاقبة **و** بقولی لام القسم **و** بقولی لام الامر میباشد **و سعودی** هم بسوی این اشاره کرده بقوله فهو علة لفعل محذوف یدل علیه المقام ای و لکون ذلک جعلنا ما جعلنا **و** المعتزلة جعلوا اللام لام العاقبة **او** لام القسم **او** لام الامر فلکل وجه وجه وجیه

بحث عشرین در تفسیر ولتصغی الیه افئدة الذین لا یؤمنون بالاخرة الخ مفسرین دو وجه دارند **احدهما** بمذهب جبریه ولتصغی عطف بر تقدیر لیغروهم غروراً ولتصغی الیه باشد چه نزد این طائفه بانی این عداوت وغرور عیاذا بالله جناب حکیم باری میباشد **پس** بنابران میگویند که او سبحانه بذاته اعداء انبیا را شیاطین الانس والجن مقرر کرده ایشان القاء اقوال مزخرفه باطله در مردم میکنند **و** بنی خود هم را امر کرد که این کفار منکرین دین وآئین را بر کفر وغرور خود بگذارد وغرض بگیرد وتعرض هم نماید ایشان را هیچ وجه **و** برای همین سبب اجبار نموده بگذارد ایشان را تا مائل وراغب شوند باقاویل مزخرفه غرا زیل قلوب انمردم شیاطین مثل که ایمان باخرت ندارند وتا راضی شوند ان اباطیل باطل را واکتساب نمایند گناهان باقیه خود را بسبب آن سبیل لام **اما نزد عدلیه** تعلق این بجعلنا میباشد بل بیوحی دارد **پس** تقدیر بیوحی بعضهم الی بعض زخرف القول لیغروا بذلک ولتصغی ای لتمیل قلوب الکافرین الی زخرف القول یعنی آنچه وحی والقاء میکنند ابلیس بسوی شیاطین واز زخرف القول تا مغرور شوند بان وتا میل کنند قلوب مردم بوحی شیاطین وگوش بدهند قلوب کفار مزخرفات باطله عاطله را واو راضی بآن باطل شوند وعمل آرند گناهان باقیه را **وجه ثانی** آنکه تعلق این ولتصغی بجعلنا **پس** تقدیرش آنکه وجعلنا لهم عدوا للانبیاء عقدهم لتمیل قلوبهم الی الباطل ولیرضوا به ویکتسبوا بقیة الاثام یعنی ایشان را گردانیدیم اعداء انبیا پس بحال خود بگذار ایشان را تا میلان ورغبت بباطل نمایند وراضی بآن شوند وعمل آرند بقیه گناهان را **و** این لام لام صیرورت وعاقبت باشد چنانچه در آیه فالتقطه آل فرعون لیکون لهم عدوا وحزنا لام عاقبت وصیرورت است **و** همین قول نیز زمخشری وکعبی وجمعی دیگر از معتزله است **وجه ثالث** این در معرض تهدید شدید بایشان آمده تقدیرش قال لنبیه فذرهم وما یفترون ولتصغی الیه افئدتهم ولیرضوه ولیقترفوا ما هم مقترفون باشد یعنی ای محمد بگذار و رها کن ایشان را باحوال خود وبگو بنید آنچه افترا می بندند وتا رغبت ومیل اثم نمایند قلوب آنها وراضی شوند بآن مفتریات وباطلات او بوقوع بیارند آنچه باقی مانده گناهان دیگر را **چنانچه** در آیه واستفزز من استطعت منهم بصوتک واجلب ودر معرض تهدید وتوعید شدید وارد شده خلاصه نزد عدلیه امامیه ومعتزله انچنین آیات مؤول بوجوه معقوله ومنقوله صحیحه وجوابی میباشد تا تعارض بین البرهان والقرآن باقی نماند چه ترک هر دو یا ترک احدهما **یا** جمیع متنافیین لازم میاید **تذکره** طبرسی فرموده که نزد ابو علی جبائی لام لتصغی ولام ولیرضوه لام امر برای تهدید میباشد این غلط فاحش است چه بامر ناقص آلا آخر حذف میشود **و** بلخی گفته که لام لتصغی لام عاقبة ولام لیرضوا لام امر است این جائز لکن در این تعسف است **و** وجه صحیح وجه اول است که عطف بر تقدیر لیغروا می باشد **تنبیه** ازین آیه ثابت شد که قلب اصل وراس رؤس بدن وجوارح همه اینها از جنود وتبعه او اند لهذا اعمال ورضا ورغبت وکراهت وغضب ورد وجنب ما بتعلق قلب اعتبار دارد اعتماد بر اینها رو اختیار او است ولهذا بغیر اراده واختیار او هیچ قول وفعل وحرکت لغو اعتبار نه مدح ومواخذه ندارد **و حکایت مناظره** هشام بن الحکم با قاضی بصره بصورت تلخیص اینست که بخوف جدال هشام قاضی در باغی وعظ میکرد ودربان را تاکید بسیار کرد که هر کس هشام بن حکم نام یا باسم هشام بن سالم بیاید او را در باغ نگذاری **و** هشام به تبدیل لباس چوپانی داخل وشامل محفل وعظ قاضی شد واو میگفت که نصب امام برای خلق بر خالق لازم و واجب نیست **هشام** بعد بودن ایستاده گفت یا قاضی من عرضی دارم مرا بگو که تو چشم داری **قاضی** گفت ای چوپان بچه آنچه مشهود هر کس باشد از آن چه میپرسی بلی چشم دارم **هشام** گفت لازم وخاصیت او چیست **قاضی** گفت تبصر وادراک **هشام** گفت برای چه دل که تبصر میکند **قاضی** گفت برای دل **و هشام** از حواس ظاهره دیگر علیحده علیحده پرسید **قاضی** گفت که هر یکی ازین حواس حال دریافته بدل خبر مدرکات خود را میرسانند **هشام** گفت چرا **قاضی** گفت چونکه همه این حواس از جنود وتبعه قلب اند وجمیع آنچه تحصیل میکنند بدل خبر میرسانند **هشام** گفت چرا **قاضی** گفت بجهت آنکه قلب سلطان بدن واین جوارح وحواس لشکر شاهی **هشام** گفت که این حواس آیا قلب را سلطان خود برای خود قرار داده اند یا کسی دیگر **قاضی** گفت بل خالق قلب را سلطان مدبر برای بدن قرار داده واین اعضا وجوارح وحواس را جنود وتبعه او قرار داده پس بعد ایصال احوال قلب تابل یار دیا امیر را اختیار میکند **هشام** گفت سبحان الله هر گاه یک عمارت بدن از خالق بلا سلطان منتظم ومتدبر باقی نگذاشت

پس چگونه

پس چگونہ این عالم و آدم را بغیر سلطان متبوع بگذارد **قاضی** گفت آیا ہشامی گفت نہ **قاضی** گفت اصحابنا و کردی یا دیدی اور اقاضی منقطع شدہ ہشام برآمد غلغلہ عظیمہ در محفل برپا شد

قوله تعالی أَفَغَيْرَ اللَّهِ أَبْتَغِي حَكَمًا وَهُوَ الَّذِي أَنْزَلَ إِلَيْكُمُ الْكِتَابَ مُفَصَّلًا ۚ وَالَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْلَمُونَ أَنَّهُ مُنَزَّلٌ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ ۖ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ ۝ ترجمہ آیہ

بگو ای محمد آیا غیر خدا را بطلبم و بیارم شخصی را کہ حکم کند میان من و شما در صدق نبوت من و حقیت رسالت من و آن حکم خدائی ہست کہ فرو فرستادہ بسوی شما کتاب قرآن را تفصیل دادہ حق را از باطل یعنی در قرآن حقیت قرآن و صدق نبوت من با دلہ مفصلہ ثبت است پس حاجت حکم آوردن چیست تعقل و تامل در دلائل مفصلہ آن بکنید تا حق از باطل بشما واضح و لائح میشود حاجت حکم منصف بجائی بکار و مطلوب میباشد کہ حقیت و صدق شئی مبہم و غیر ہویدا باشد مع ذلک آنانیکہ ایمان آوردہ و تصدیق بکمال یقین دارند و آنہا آنانی اند کہ کتاب منزل باشان دادہ ایم **و** آنہا اعلام قرابہ و صحابہ چون علی صاحب سلونی **و** صاحب لو کشف الغطاء ما ازددت یقینا و حسنین و حضرت زہراء علیہم السلم و ابن عباس و ابن مسعود و امثال اینہا از کبار اعلام وزہاد صحابہ و قرابہ می باشند **و** بقولے اینہا غیر متعصبین از اعلام اہل کتابین توریت و انجیل اند ہمہ اینہا میدانند و در باطن یقین قطعی دارند کہ قرآن کتابی منزل و نبوت تو از جانب پروردگار تست بحق بیقین حاصل است پس یا محمد منتشکیک مشککان مباش تو از جملہ شک آرندگان در نبوت خود و در منزل بودن قرآن من اللہ **و در تفسیرش** چند بحث اند **بحث اول** بدانکہ افغیر اللہ الخ جملہ مستانفہ بر تقدیر قول وارد است **ا** **ما ہمزہ** برائے انکار بمعنی ما **و** فا برائے عطف بر مقتضائے کلام **و** تقدیرش قل لہم ا امیل الی زخارف الشیاطین فابتغی حکما غیر اللہ لیحکم بیننا و بینکم **بحث ثانی** ابتغاء باب افتعال از بغی یبغی بغیا بمعنی طلب ہر دو مجرد و مزید می باشند چنانچہ **در مصباح** گفتہ بغیتہ ابغیہ بغیا طلبتہ و ابتغیتہ و تبغیتہ مثلہ **و** الاسم البغاۃ **و ینبغی** ان یکون کذا معناہ یندب ندبا مؤکدا لا یحسن ترکہ **و** استعمال ماضیہ مہجور **و** قد عدوا ینبغی من الافعال التی لا تتصرف فلا یقال انبغی **و قیل** فی توجیہہ ان انبغی مطاوع بغی ولا یستعمل فی المطاوعۃ الا اذا کان فیہ علاج و انفعال مثل کسرتہ فانکسر و کما لا یقال طلبتہ فانطلب و قصدتہ فانقصد لا یقال بغیتہ فانبغی لانہ لا علاج فیہ **و بغی** نیز بمعنی ظلم و ستم و سعی بفساد و تعدی می باشد چنانچہ میگوید بغی علی الناس بغیا ای ظلم و اعتدی فہو باغ **و** الجمع البغاۃ **و حدیث مسلم و بخاری** است کہ بعمار یاسر پیغمبر فرمودہ ویحک یا عمار ستقتلک الفئۃ الباغیۃ تدعوہم الی الجنۃ و یدعونک الی النار **معاویہ** و قومش و تبعہ او را القوم ستمگار صاحب ما ینطق عن الہوی نامیدہ **و** بغت المرءۃ تبغی بغاۃ بکسر اول و مد بمعنی فجرت و زنت **و** بغایا جمع بغیہ زنان بدکاری می باشند **بحث ثالث** حکم بالتحریک واحد حکام بضم یعنی شخص حکم کنندہ بحق باشد **واحدی** گفتہ حکم بفتحتین و حاکم نزد اہل لغت بیک معنی اند الا بعض اہل معانی گفتہ حکم اکمل از حاکم است لان الحاکم کل من یحکم **و اما** الحکم فہو الذی لا یحکم الا بالحق زیرا کہ حکم در شریعت مشروط بعد علم بقضایا مشروط بعدالہ است پس ہر امریکہ مطابق شریعت میکند او بالعدل و الفصل میباشد بخلاف حاکم ممکن است چہ او جاہل از شریعت اکثر و غلب بخلاف ما انزل اللہ حکم در رعیت میکند **در مجمع** است و الحکم و الحاکم بمعنی واحد الا ان الحکم امدح لان معناہ من یستحق ان یتحاکم الیہ الامر فہو لا یقضی الا بالحق **و** قد یحکم الحاکم بغیر حق **بحث رابع** در وجہ تنظیم آیہ با ماقبل و سبب نزول بدانکہ کفار ہرگاہ در طلب معاجز مقترحہ مجاب من اللہ نگردیدند کہ اظہار آن مصلحت الہی نیست پس شما اہل لسان و فصاحت بیان را از اعاظم معاجز قرآن بس و کافیست **پس اینہا** طلب حکم کردند از اہل کتاب تا او شہادت بر حقیقت نبوت و قرآن بدہد این آیہ نازل شد **و جمعی از مفسرین** در اسباب نزول روایت کردہ اند ان مشرکی قریش قالوا لرسول اللہ صلعم اجعل بیننا و بینک حکما من احبار الیہود او اسقفۃ النصاری لیخبرنا عنک بما فی کتابہم من امرک فنزلت ہذہ الآیۃ یعنی مشرکین قریش گفتند پیغمبر را کہ بار اشبہ در نبوت تو و در قرآن میباشد پس بگردان و مقرر کن میان ما و میان خودت شخص حکم کنندہ بحق را از اعلام علمای یہود و نصاریٰ تا خبر دہد ما را از حقیت و حقیقت امر تو با آنچہ در کتابہائے ایشان است پس این آیہ در جواب ایند خواست نازل شد **بحث خامس** افغیر اللہ ابتغی حکما بالا تقدیر این آیہ شنیدی پس بنا بر آن بگو تو یا محمد در جواب کفار آیا میل کنم بر خرفات باطلہ شیاطین پس بطلبم حکم کنندہ غیر اللہ را تا حکم کند او میان ما و شما **بحث سادس** و ہو الذی انزل الکتاب الیکم مفصلا این جملہ حالیہ است یعنی مطلوب شما اگر حاکمی بیننا و بینکم میباشد پس بہترین حکم کنندگان من خدائی ہست کہ این کتاب قرآن را بطور اعجاز مشتمل بکمال فصاحت و علوم و فنون و حکم بسوے شما مع تفصیل دلائل گوناگون بر اثبات حق و ابطال باطل فرستادہ ہر آن نفر و تعقل

وتدبر بنمایئد تا بشما واضح شود حق از باطل **و فخر رازی** در اثبات نبوت محمد از این ایه در اینجا دو دلیل بیان فرموده **احدهما** قل یا محمد انکم تتحکمون فی طلب

سائر المعجزات فهل یجوز فی العقل ان یطلب غیر الله حکما فیقول کلو احال انه ذلک غیر جائز ثم قل لهم انه تعالی حکم بصحة نبوتی حیث خصنی بمثل هذا الکتاب

المفصل الکامل البالغ الی نهایة الاعجاز ای محمد بگو تو کفار را که شما حکم میخواهید در طلب همه معجزات آیا در عقل جائز ست که طلب کرده شود غیر خدا و بهر یکی از همه ایشان

میگوید که غیر الله غیر جائز ست پس تو بگو ایشان را او تعالی حکم است بصحت نبوت من و قتیکه مخصوص گردانید مرا بمثل این کتاب مفصل کامل بالغ بانتها درجه در اعجاز که همه خلایق

اعصار الی حین عاجز شدند از معارضه این بکثرت علوم و فنون و بکمال نظم و اسلوب فصاحت و بلاغت او زاید که اضعاف مضاعف از طاقت و قوت بشریه میباشد و اگر

شما شک دارید معهذا بر نبوت من پس مثل کل این یا بعض این بیارید و هرگاه از معارضه عاجز شدید **پس** بوجود و ثبوت این چه حاجت است مرا که حکمی از غیر الله بیارم بر

ثبوت نبوت خود **و** این احد دلیلین داله در اینجا در جواب ایشان میباشد **والوجه الثانی** من الامور الدالة علی نبوته اشتمال التوراة والانجیل علی الایات الدالة

علی ان محمدا رسول الله رسول حق و علی ان القران کتاب الله کتاب حق و صدق لا ریب فیهما من عند الله تعالی وهذا هو المراد من قوله تعالی فی هذه الایة

والذین اتیناهم الکتب یعلمون انه منزل من ربک بالحق وبالجملة فالوجهان مذکوران فی قوله قل کفی بالله شهیدا بینی وبینکم ومن عنده علم الکتاب

یعنی دلیل دوم بر ثبوت نبوت آنحضرت اشتمال توریت و انجیل بر ایات داله بر نبوت محمد که رسول بر حق اند و بر حقیقت قرآن که کتاب بحق خدا منزل بر اوست و این هر دو من عند الله

اند و همین مراد از این ایه والذین اتیناهم الکتب یعلمون انه منزل من ربک بالحق **و** این هر دو دلیل داله مزبوره در ایه قل کفی بالله شهیدا بینی وبینکم ومن عنده

علم الکتاب میباشد **اشکال** چونکه آنحضرت بر دعوای نبوت خود شاهد و بینه قران را آورد **و** قران هم از زبان آنحضرت ظاهر شد کفار در اینجا بشبهه این را مصادره

گمان کرده یعنی دلیل بر دعوای نبوت قران **و** بر ثبوت قران تصدیق خود مدعی نبوت میباشد لهذا غیر را بطور حکم درخواست کرده بودند چه ثبوت و اثبات دعوا نمیشود

مگر ببرهان و بینه خارجه و قران بینه خارجه نمیباشد پس چگونه مصدق و تصدیق نبوت محمد مدعی نبوت که خود آرنده کتاب قران بود حاصل میشود **جواب** بدو دلیل فخر رازی

ثابت گردید ماحصل آنکه آنحضرت بر دعوای نبوت قران را آورده و قرآن معجز مصدق نبوت آنحضرت خصوصا و عموما مطلقا میباشد چه آن حضرت امی بی سواد مطلق

بود کتابی جامع فنون علوم عقلیه نقلیه ما یحتاج الیه البشر فی کل عصر الی یوم المحشر مع کمال بلاغت و نهایت فصاحت و غایت ملاحت که از قوه عالم امکانی خارج آورده **و**

بان مکرر تحدی هم کرده **و اگر** آن کتاب من باب اعجاز نمیبود چرا مماثل کل یا بعض او الی حین بطور معارضه آن نیاوردند **پس** باین جهت اعجازیت قران ثابت شد

و هرگاه اعجاز بودن قران ثابت شد پس حاکم بحق بینه و بین الخلق بنفسه خالق میباشد لهذا درخواست کفار جواب وهو الذی انزل الیکم الکتاب مفصلا آمده **جواب**

ثانی قطع نظر از قران معاجز بسیار آنحضرت **منجمله** آنها بدن منور ش و عنصر لطیفش ظل و سایه در آفتاب نداشت **و منجمله** آن ما بین منکبین آنحضرت مهر نبوت چون خال

سفیدی درخشنده منقوشه و آن بالفاظ و حروف مفردات عبری دو خط لا اله الا الله محمد رسول الله تخلیقی بود **و منجمله** آنها بدن مبارکش معطر و معنبر ببوی عنبر

بود بهر راهی که حرکت آمد و رفت میفرمود تا مدتی بوی عنبر از آن راه شمیده می شد **منجمله** آنها هر وقت حرکت در آفتاب لخته ابری سایه افگن بر سر آنحضرت مقرر بود **و**

غیر اینها از آنحضرت چنین اشیا خوارق العادت پی در پی بظهور می آمدند **پس** اشکال دور و مصادره بحمد الله مطلقا باطل محض میباشد **بحث سابع** در معنی تفصیل

فالتفصیل تبیین المعانی بما ینفی التخلیط المعمی للمعنی **و** ینفی ایضا التداخل الذی یوجب نقصان البیان عن المراد یعنی تفصیل عبارت از بیان معانی باشد بنحویکه نفی

تخلیط پوشنده معنی کند **و** نیز نفی تداخل کند که موجب نقصان بیان از مراد باشد **پس مفسرین** در معنی تفصیل اینجا وجوه دارند **اولها** در قرآن تفصیل بیان

جمیع ما یحتاج الیه البشر الی یوم المحشر باشد **ثانیها** در تفصیل حق از باطل مع الدلائل ثابت میباشد **ثالثها** در آن بیان جدا جدا است از دریافتن صادق و کاذب فی الدین

رابعها در آن بیان حلال و حرام و کفر و ایمان و حق و باطل علیحده علیحده است **خامسها** در آن ذکر امر و نهی و وعد و وعید و حلال و حرام و حق و باطل و ذکر مبدء و معاد

و جمیع آنچه محتاج بشر بسوی آن تا قیامت میشود یکان یکان و ذکر مغیبات سلف و خلف و ذکر خالق مع اوصاف کمالیه و جمالیه و جلالیه و مدارج ثواب و عقاب نار جهنم و الوان

عقابهای او و جنت و اقسام نعما و آلا و بالتفصیل بغیر اجمال و الا ابهام میباشد **تنبیه** هرگاه قران از اعاظم معاجز جامع فنون علوم و حکم و مغیبات ماضیه و آتیه مع نهایت الفصاحت

و بکمال البلاغت موجود و مشهود العیون باشد شک در نبوت صاحب امی آرنده او چرا واقع میشود و چرا حکمی برای انصاف طلبیده میشود معهذا اگر حکم طلبیده میشود پس برای معجزه هم باید

که حکمی بیاید و حال آنکه بذاته هر معجزه حکم صادق مصدق مظهرش میباشد **بحث ثامن** والذین اتیناهم الکتب یعلمون انه منزل من ربک بالحق سعودی و ابو البقا گفته

که الجملة مستانفة غیر داخل در مضمون ما قبل یا شیء یعنی دانایکه دادیم ما ایشان را کتاب میدانند ایشان که آن کتاب منزل از پروردگارت بحق و صدق است **و** بجهت الف و لام عهدی

درین کتاب در اهل آن مفسرین دو قول دارند **احدهما** مراد ازین کتاب قران **و** مراد از اهل این کتاب علما قرابه و صحابه پیغمبر میباشد **و** همین قول عطا است اه

جواب اشکال الزام دعوای نبوت نبی صلعم شاهد قرآن بعینه مصادره و دور باطل میباشد ۱۲

رؤس اهل قرآن اعلام صحابه و قرابه بعلوم قرآن ست صاحب سلونی قایل بلو کشف الغطا علی مرتضی **و** ابن عباس **و** ابن مسعود **و** ابو ذر **و** مقداد **و** عمار **و** سلمان **و**
امثال ایشان میباشند چه ایشان بعلم الیقین میدانستند که قرآن کتاب منزل الهی بحق و صدق ست لهذا ایمان و تصدیق بنبی و بقرآن داشته اعمال بحسب آن و مطابق این
میکردند **و** اگر قرآن را کتاب الله و محمد را نبی الله نمیدانستند و نمیشناختند اصلاً و ابداً ایشان تصدیق و مطابق فرمان آن عمل نمیکردند **ثانیهما** مراد ازین کتاب تورات
و زبور و انجیل **و** اهل این کتب احبار و اساقف یهود و نصاری اندلس **و** در اینهم بدو قول خلاف دارند **احدهما** مراد اعلام مومنین از اهل کتابین اند چون عبد الله بن
سلام و قوم او و کعب الاحبار **ثانیهما** مراد عموم ماهرین و حذاق اهل کتابین میباشند چه ایشان بحسب تورات و زبور و انجیل حقیت قرآن منزل و نبوت محمد مرسل
من الله قطعاً میدانند یعرفونه کما یعرفون ابناءهم بدو جهت **یکی** بجهت آنکه محمد و قرآنش مصدق و مثبت انبیا و ایشان **دیگر** مثبت و مصدق ما فی ذلک
الکتب ست **دیگر** بوجود صفات خاتم الانبیا و خاتم الکتب **و** ورود بشارات در حق پیغمبر آخر زمان مع قرآن در آن کتب ثبت ست **و** بتطابق و توافق اخبار انبیا مطابق
مخبر به **اشکال** اگر کل اعلام اهل کتابین حقیت نبوت محمدی و قرآن شریف میشناختند چنانچه پسران خود را میشناختند پس این نکار و مکابره و قتال با اهل کتاب چطور وقوع
آمد ممتنع و محال است که جمعی که حقیقت نبوت کسی بدانند پس خود ایشان مع عوام چرا باز میمانند از تصدیق و ایمان باو و چرا بالاتفاق قتال و عداوت و عناد و ستم آغاز نمی‌
اوا از بدایه الی نهایت نمایند چه عادت طبایع و آرا متباینه و دعاوی و دواعی مختلفه چرا منکر آنحضرت بودند و شدند چه علم و معرفت حقیقت شی بذاته مانع طبایع
از تومین و تکذیب میباشد **جواب** در دیگر مجلدات اجوبه چنین اشکال گذشته **اول جواب الزامی** آنکه چرا اهل کتاب خصوصاً یهود اکثر انبیا را از منه خود را
تکذیب و قتل کردند جواب آن جواب ماست **جواب بیانی** چونکه اکثر ایشان بظاهر تکذیب و امتناع از تصدیق آنحضرت میکردند بخوف قطع عواید و فواید سلطانی
و بخوف زوال رجوع خلق و ریاست دنیائی **و جمعی** بقتل گردیدن اعزه عزیزان از دست مسلمانان کینه و عناد منحرف شدند **و جمعی عوام** بسبب جهل و لا علمی و لا اطلاع
بر بشارات کتب الهی ازین بنی غاشمی کردند آنچه کردند چنانچه اکثر مسلمانان نسبت بعلی وصی و پسر عم و داماد نبی و اولاد آنحضرت صلی الله علیه و آله و سلم دیده و دانسته و شناخته
انکار ولایت و قتل ایشان و حبس ایشان کردند و رفتار و کردار و گفتار بخلاف علم و معرفت قدیماً و حدیثاً در امم سلف و خلف بوقوع آمده و آیا نمی‌بینی که در هر عصر خواص و عوام مرتکب
آثام و اعظم کبائر را چون زناکاری و شراب‌خواری و سودگیری و قطاع الطریقی و مال خوری بناحق و ظلم از مردم بعلم الیقین قبح و وعید و جرم و حبس و ذلت و رسوائی مرتکب
و مواخذات سلاطین دنیا و عذاب عقبی ایشان فهمیده و دانسته علانیه فوج فوج قوم قوم میکنند استعجاب ازین چنین امور بعدم تامل و ضعف عقل و جهل باطل میباشد
اشکال ندارد **بحث تاسع** در منزل دو قرائت قرار دارند **قرائة** ابن عامر و حفص منزل من باب التفعیل ست چه قرآن را متفرق سوره سوره و آیه آیه نجوماً
نازل شده **و قرائة** باقی قرا بالتخفیف من باب الافعال و الاکرام میباشد لقوله تعالی هو الذی انزل الیکم الکتاب **بحث عاشر** فلا تکونن من الممترین یعنی پس مباش
تو از جمله شک آرندگان و تشکیک شک آرندگان **اشکال** چگونه بسید الانبیا صاحب و ما ینطق عن الهوی شک آید در نبوت خود و کتاب منزل بر او حال آنکه در عالم
غیاب الی حین که یکهزار و چند صد سال بنزول قرآن منقضی شده مصدقینش در نبوت آنحضرت و منزل بودن قرآن اصلاً و ابداً و هم فضلاً عن الشک لاحق و طاری
نمیشود و بغیر شک کردن بر تعالی چگونه جائز میباشد که نبی پیغمبر اولو العزم را که در حقیت نبوت خودش و قرآن **و اگر** خود شاک گردید پس آن کفار را چه تقصیر و چرا تهدید
و توعید شدید عاید شد **جواب** بوجوه میباشد **اول** این من باب تهییج و الهاب میباشد چون و لا تکونن من المشرکین و لئن اشرکت لیحبطن عملک **و غرض**
اقصی در این تهدید شاکین ست چنانچه سلطان حکیم مدبر مخاطب بحاکم ملک خود که رعایا و در باره آن حاکم تکذیب و تشکیک کرده باشند میگوید که اگر ایشان در تو شک
و تکذیب کردن تو در حقیقت خود خودت شک مکن تو همان حاکم صادق مصدق مرسل منی **ثانی** فلا تکونن من الممترین فی ان اهل الکتب هل یعلمون انه منزل
من ربک بالحق الم یعنی تو شاک مباش در اینکه اهل کتاب قرآن را آیا منزل من الله میدانستند یا نمیدانستند **ثالث** این خطاب فلا تکونن جائز ست که برای انانی میباشد
که هر یکی از ایشان شک میکرد و تشکیک کفار هر چند بخطاب مخاطب پیغمبر باشد **رابع** جائز ست که بظاهر مخاطب پیغمبر باشد و لکن مراد از آن هر فردی از امت آنحضرت باشد
چنانچه با بینطور آیات خطاب بسیار اند چون یا ایها النبی اذا طلقتم النساء فطلقوهن و کسوی بنی خطاب آمد بجهت آنکه مهبط وحی **و** قابل خطاب **و** راس و صدر امت میباشد
اشکال علی کل حال نمیباشد ثم الله اعلم **خامس** الخطاب له و المراد به الزیادة فی شرح صدره و یقینه و طمانینة قلبه و تسکینه کقوله تم فلا یکن فی صدرک
حرج منه یعنی خطاب برای پیغمبر ست و مراد از آن زیادتی شرح صدر آن حضرت و یقین او و آرام و تسکین آنحضرت میباشد چون آیه نباشد مصدق حرج و تنگی از آن
جهت سبب **و** همین قول ابو مسلم اصفهانی ست

قوله تعالی وتمت کلمة ربک صدقا وعدلا لا مبدل لکلماته وهو السمیع العلیم

ترجمه آیه و تمامی و نهایت رسیده کلمه یعنی حجت پروردگارت و آفریدگارت از روی راستی در وعد و وعید و از روی عدالت و انصاف در قضایا و احکام نیست تبدیل دهنده مر کلمه و احکام و کتاب خود را من بعد الکمال و اتمام آن یعنی بنسخ چه این کتاب تا قیامت باقی و جاریست مع همه احکام و اوامر و نواهی آن **و** نیز احدی نیست که محو و تبدیل این کتاب نماید چنانچه اهل کتابین تحویل و تبدیل و تحریف کلمات آن هر دو کتاب را کردند و او تعالی شنوا گفتار همه انواع خلایق و دانا همه اسرار ایشان است **و**

در تفسیرش چند بحث اند **بحث اول** در وجه تنظیم آیه با ما قبل **بدانکه** هرگاه بالا ذکر فرمود که قرآن کتاب منزل ذی اعجاز من الله میباشد **پس** متصل باین کلمه قرآنی تمام شد بصدق و عدل من تعالی الابد لتغیر و تبدل و نسخ و تحریف ندارد **بحث ثانی** در کلمه دو قرایت اند **قرائت** اهل کوفه بتوحید **و قرائت** باقی قرا بجمع کلمات ربک میباشد **بحث ثالث** در احتجاج هر دو طائفه قرا، در و تمت کلمة ربک دو قسم حجت دارند **اولها** هر چند کلمه قول یا لفظ مفرد موضوع برای معنی یوجود تا، وحدت در ان میباشد **ولکن** اطلاق و استعمال بر کلمات کثیره هم میشود لغتة و شرعا چنانچه میگویند قال الشاعر فی کلمته ای فی قصیدته **و** قال الخطیب فی قوله و کلمته ای فی خطبته **وکذا** فی الشریعة اطلقت الکلمة علی اشهد ان لا اله الا الله **و** ان محمدا رسول الله صلعم **پس** نزدیک فرقه قرا آن کلمه درین آیه خاص قرآن میباشد هر چند قرآن متضمن کلمات و آیات و سور کثیره باشد پس بحسب موضوع و مشروع کلمه یک اسم قرآن میباشد چنانچه کلمه طیبه اسم علم بر شهادتین توحید و نبوت میباشد و قصیده بر دیوان علم گردیده است **و در لباب التنزیل** همینجا ازین یک طائفه قرا نقل فرموده فمن قرء الکلمة علی التوحید فقالوا الکلمة قد یراد بها الکلمات الکثیرة اذا کانت مضبوطة بضابط واحد کقولهم قال الشاعر فی کلمته ای فی قصیدته فکذلک القران کلمة واحدة لانه شیء واحد فی اعجاز النظم **و** کونه حقا و صدقا و معجزا بذاته **ثانیهما** بر قرا ئیکه تمت کلمات ربک بصیغه جمع است این طائفه میگوید بدلیل آنکه من بعد این فرمود لا مبدل لکلماته پس باین جهت بجای اول هم بصیغه جمع کلمات میباشد **پس** این لفظ کلمات لاحقه مبین کلمه سابقه میباشد **و علاء الدین خازن** نقل فرموده من قرء بالجمع قالوا لان الله قال فی سیاق الایة لا مبدل لکلماته فوجب الجمع فی اللفظ الاول اتباعا للثانی **اشکال** پس چگونه در موضع واحد بلفظ مفرد کلمه و متصل بآن بلفظ جمع کلمات بر او اطلاق جائز باشد و این تباین تام است **جواب** تباین ندارد چه بیان شد که در تمت کلمة ربک باعتبار ظاهر لفظ مفرد قرآن **و** در آخر باعتبار معانی و سور و آیات که هر یکی از ینها بذاته چنانچه من حیث الکل معجزه میباشد **اشکال** عاید میشود **اشکال** یعنی تحریف تغیر و تبدیل حالت لفظ چون در صراط بسراط **و** در مالک بملک **و** در کلمت بکلمات **و** بالعکس میباشد **پس** این در کل قرآن بالاتفاق حاصل و ثابت است **پس** اهل کتابین چرا مطعون و مذموم و ملزم بتحریف تورات و انجیل و زبور میباشد **پس** الزام اهل کتاب باین تحریف در قرآن باهل قرآن و اسلام حاصل و ثابت و عاید است و معهذا انکار از تحریف قرآن غلط میباشد **جواب** چونکه در ذیل آیه یحرفون الکلم عن مواضعه **و** در مقدمه مجلد اول تفسیر هذا بالتفصیل جواب انچنین اشکال ثبت و ضبط اند **اما جواب** در اینجا بچند وجه آخر میگویم **اول** چونکه الفاظ قرآن بهفت قرائت نازل شده **و** بهر قرائت جبرئیل خوانده و نبی را تعلیم داده و مردم مجاز بتلاوت آنها گردیده **و نزد جمهور** مراد از هفت قرایت هفت لغت عرب است **پس** لفظ صراط بصاد **و** سراط بسین **و** مالک بملک بلا الف **و** کلمه بکلمات **یا** بالعکس بدو قرائت خوانده شده این دو لغت عربی اند و مجاز من الله و النبی اند **پس** هر آیتی را اگر بهر لغتی از هفت لغات مشهوره معروفه عرب خوانده شود چه همه این الفاظ مذکوره متحد المأخذ و متقرب المعنی اند مع الاجازت عن الشریعت لسانا اگر خوانده شود جائز است بشرطیکه لغت قرایت مشهوره اصلیه از عبارت قرآن انداخته و ساقط کرده نشود **جواب ثانی** تحریف اهل کتاب خلاف اختلاف قرایتی است چه تحریف عبارت است از تبدیل لفظ بلفظ دیگر که از ماخذ غیر بمعنی دیگر بخلاف قرائت قرآن میباشد **و** این قسم تحریف و تبدیل و تغیر در کتب اهل کتاب ثابت است **جواب ثالث** در اهل قرآن هر چند قرائت مختلفه اند **اما** لفظیکه بقرایت مشهوره معروفه از بدایت الی حین موجود و در عبارت قرآن ثبت و ضبط است بخلاف اهل کتاب چه اکثر آنها عین الفاظ منزله الهی از بدایت الی نهایت کتب خود بر آورده اند لهذا بر آنها تحریف حاصل است بخلاف قرآن چه تبدیل بر آن اصلا اطلاق نمیشود **جواب رابع** جمیع آنچه بین الدفتین از الفاظ و کلمات قرآن از بسمله الی آخر سین و الناس ضبط و ثبت در عصر صدر اول شده متفق علیه امت است که در آن اصلا و ابدا حرفی زاید و ناقص حتی تفاوت اعراب از زیر و زبر و پیش و تشدید و مد و جزم در آن نشده و دست بدست عصر بعصر از سلف بخلف الی حین رسیده بخلاف کتب اهل کتابین چه در آن پاره زیاده و پاره کم و اخراج از کلمات و الفاظ عبارت منزله و پاره از کلمات اله مبدل بکلمات دیگر از کلمات آدمی شده چنانچه نصاری سال بسال و عصر بعصر تهذیب و تبدیل الفاظ اناجیل

جواب اشکال که با اختلاف قراءات تحریف لازم می آید در جواب مذکور جواب هفت قرائت است

الی حین میکنند چہ الفاظ اناجیل مطبوعہ جدیدہ مطابق اناجیل عتیقہ قدیمہ اصلا نمیباشد **و** ہر کس کہ بخواہد تحقیق این بمقابلہ انہا دریافت خواہد شد بخلاف اہل اسلام چہ اینہا غیر
قرائت واحدہ معروفہ ثابتہ در قرآن نیست و بحسب ہمان قرائت مجوزہ آخر زیر و زبر و پیش را در قرآن ثبت و ضبط و تحریر کردہ اند **پس** اشکال و شبہ تحریف در قرآن با ختلاف
قرائت باطل محض میباشد **بحث خامس** در تغیر و تمت کلمہ ربک **بدانکہ** تم یتم تماما باشد و تمام و کمال متحد المعنی اند یعنی بلا نقصان از بدایت الی آخر النہایت
ہمہ اجزا رشی باشد و اتمام و اکمال یعنی آخر رسانیدن شی بلا نقصان جزئی است **اما** در کلمہ مفسرین بالجملہ خلاف کردند **نزد جمہور** و مشہور ازین کلمہ در اینجا قرآن
میباشد تنزیل ان بحسب حکم و مصالح سورہ سورہ آیہ آیہ تنجیما نازل شدہ والحال از بابسملہ الحمد تا سین والناس و جمیع آنچہ در بین آن ہست بغیر ازدیاد و لا نقصان
و لا زوال تا بقاء صفحہ روزگار و دنیا باقی میباشد **و نزد ابو مسلم** مراد از کلمہ اللہ دین اللہ ہست چہ بتدریج نازل و الحال بتمام و کمال رسید و ختم شد و بغیر دین
اسلام پسندیدہ الی القیامۃ بعد ایشان دین و پیغمبر دیگری اصلا و ابدا نمی آید چہ محمد ختم الانبیاء **و** دین اسلام ختم و آخر الادیان و قرآن خاتم الکتب المنزلۃ میباشد حاجت اکمال و
اتمام نیست **و مصرحش** آیہ دیگر الیوم اکملت لکم دینکم و اتممت علیکم نعمتی و رضیت لکم الاسلام دینا میباشد یعنی الیوم ہجدہم ذی الحجہ آخر شہور سنہ
عمر حضرت پیغمبر باکمال رسانیدم دین اسلام شما را و باتمام رسانیدم بر شما نعمت دین شما را و پسندیدم مر شما را دین اسلام را در تدین **و بقولی** مراد از کلمہ اکمال و اتمام حجت
میباشد **و ابن مردویہ** و ابن النجار از انس بن مالک روایت کردند کہ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم در و تمت کلمۃ ربک صدقا فرمود کہ او لا الہ الا اللہ میباشد **و بقولی**
بعضی مراد از کلمہ قرآن و در آن جمیع آنچہ ہست از توحید الہ و صفات کمالیہ و جمالیہ و جلالیہ **و** اسماء حسنی **و** اسماء عظمی **و** صفات علیا **و** احکام **و** قصص ماضین و اوامر و
نواہی **و** وعد و وعید **و** تہذیب و تادیب **و** اذکار **و** دعوات **و** حج **و** تعوذات ہست و ہمہ آن جمع و در ان داخل میباشد **و ابن جریر** جامع ہمہ اقوال و وجوہ اولی
ہست از اختیار بعض دون البعض **تنبیہ** ہرگاہ عمومیت کلمہ واضح شد **پس اہل حدیث** خاصہ و عامہ با سانید خود از ابن عباس و غیرہ روایت کردند کہ
از جملہ کلمات اینکلمات ست کہ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم بحسنین علیہما السلام ہمیشہ باینکلمات پناہ میداد **قال** ابن عباس کان النبی یعوذ الحسن والحسین بقولہ اعیذکما بکلمات اللہ
التامۃ من شر کل شیطان وھامۃ ومن کل عین لامۃ **ثم** یقول صلعم کان ابوکم ابراہیم یعوذ بہا اسماعیل و اسحاق **رواہ** البخاری **و** ابو داؤد **و**
الترمذی **و** النسائی **و** ابن ماجہ **و** البیہقی فی الاسماء والصفات **و** صاحب المشکوۃ **و** السیوطی فی الدر المنثور **و** الامامیہ بزیادت احرف **ایضا** ابن ابی شیبہ **و** مسلم **و**
ترمذی **و** النسائی **و** ابن ماجہ **و** البیہقی **و** صاحب المشکوۃ **و** السیوطی قالت خولۃ بنت حکیم سمعت رسول اللہ یقول من نزل منزلا فقال اعوذ بکلمات اللہ التامات
کلہا من شر ما خلق لم یضرہ شیء حتی یرحل من ذلک المنزل یعنی گفت خولہ کہ شنیدم پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم میفرمود ہر کہ بمنزلی و بخانہ منزل کند بگوید کہ من پناہ
میبرم بسوی ہمہ کلمات الہ از شر جمیع آنچہ آفریدہ ازہیچ موذی اصلا ضرر بنرساند تا حرکت کند از آن منزل **ایضا** ابو داؤد **و** نسائی **و** ابو الدنیا **و** بیہقی از حضرت امیر روایت
کردند کہ حضرت رسول صلعم نزد خوابگاہ خود دعا میکرد بہ اللہم انی اعوذ بوجہک الکریم وکلماتک التامۃ من شر ما انت اخذ بناصیتہ اللہم انت تکشف المغرم
والماثم اللہم لا یہزم جندک ولا تخلف وعدک ولا ینفع ذا الجد منک الجد سبحانک وبحمدک **بیہقی** روایت کرد کہ جبرئیل بحضرت تعلیم داد
قل اعوذ باللہ بکلمات اللہ التامات اللاتی لا یجاوزہن بر ولا فاجر من شر ما خلق وذرأ وبرأ ومن شر ما ینزل من السماء ومن شر ما یعرج فیہا ومن
شر ما ذرأ فی الارض وما یخرج منہا ومن شر فتن اللیل والنہار ومن شر کل طارق الا طارقا یطرق بخیر یا رحمن **و** مثل ہمین از مکحول و از بیہقی
و سیطے و غیرہم روایت دیگر کردند **تبصرہ و تذکرہ** در احادیث اہل بیت عصمت و طہارت مرویست اذا اراد اللہ ان یخلق الامام من الامام یبعث ملکا
فاخذ شربۃ من تحت العرش فسقیہا اباہ فیخلق من الامام فیمکث اربعین یوما ولیلۃ فی بطن امہ لا یسمع الکلام ثم یسمع الکلام بعدہ فاذا وضعتہ
امہ بعث اللہ الیہ ذلک الملک فکتب علی عضدہ الایمن وتمت کلمت ربک صدقا وعدلا لا مبدل لکلماتہ وہو السمیع العلیم واذا قام بہذا الامر جعل
اللہ لہ عمودا من نور یبصر بہ ما یعمل اہل کل بلدۃ حاصل مطلب آنکہ ہر معصوم نبی و امام از نطفہ منی ناپاک متولد نمیشود بلکہ خالق بدست ملکی شربتی از زیر عرش برای پدر
معصوم میفرستد و او نوش میکند و ہمان منتقل بسوی رحم مادر معصوم مطہر میشود و تا چہل شبانہ روز در شکم مادر کشت میکند و بعد آن حیات دادہ و ناشی شدہ کلام مردم در شکم مادر
میشنود و بوقت وضع و بروایت دیگر در شکم مادر بر بازوی راست او **و** بروایت دیگر ما بین منکبین آن معصوم مطہر ہمین آیہ و تمت کلمت ربک الخ نوشتہ میشود **و** نزد قیام امر
امامت منارہ از نور پیش روی او خالق مقرر میکند از ان ستون نور اعمال اہل بلاد دنیا بچشم سر خود می بیند **بحث سادس** صدقا صدق عبارت ست از مطابقت خبر
مخبر بہ و موافقت قول بمقول و فعل بمفعول بہ باشد از صدق یصدق بفارسی بمعنی راستی اما عدل ضد جور و ظلم و وضع شی بموضع خود باشد از عدل یعدل عدلا بمعنی رفتار
و گفتار و کردار باعتدال و استوار **و** استقامت بدون افراط و تفریط ہست **و** بقولی عدل و انصاف متقارب المعنی اند **و بقولی** تبدیل خلاف تعدیل باشد **و در مجمع**

از سهو والتبدیل وضع الشئ مکان غیره **والصدق** الخبر الذی مخبره علی وفق ما اخبر به **والعدل** ضد الجور وقیل ان افعال الله کلها عدل لانها اتصال الاستقامة **وقیل** انما یوصف به تعالی فیما یعامل به عباده وبقول بعض متکلمین عدلیه عدل بالنسبة تعالی تنزیه ذات مقدسه تعالی از جمیع انواع قبایح ومنکرات مثل آنها از ظلم وتعدی واخلال واجب وترک آن وترک جزاء وسزا اعمال نیک وبد بندگان می باشد **بحث سابع** در نصب صدقا وعدلا سه قول اند **احدها** نصب انها بسبب وقوع تمیز می باشد **ثانیها** نصبهما علی العلت **ثالثها** بوقوع انها حال **و** همین قول ابو علی فارسی هست فقال انهما مصدران انتصبا علی الحال من الکلمة **و**تقدیر ذلک وتمت کلمة ربک صادقة عادلة **نزد بیضاوی** نصب آنها باحتمال مفعول له باشد **بحث ثامن** صدقا وعدلا لا مبدل لکلماته پس مفسرین وجوه وارند **احدها** چونکه او سبحانه بذاته صدق وعدل ست پس او تعالی در جمیع افعال **و** اقوال وکلمات خود صادق وعادل است تغیر وتبدیل دهنده وخلاف افعال واقوال خود کننده اصلاً وابداً نمیباشد وقران هم از اقوال تعالی هست **ثانیها** صدقا فیما وعد وعدلا فیما حکم چه در وعید نسبت بمومن برحمت مکتوبه بنفس خود تعالی جائز است که از مواخذه عدول نماید **ثالثها** چونکه از اسماء قران کلمه است **و** کلمه قران مشتمل بر اخبار **و** احکام ووعد **و** وعید **و** تبشیر **و** تنذیر **و** ثواب مطیع **و** عقاب متمرد وکافر **و** امر ونهی **و** حلال **و** حرام **و** اوصاف ذات واجب تعالی از کمالیه وجمالیه **و** جلالیه **و** امور معاد ومبدء **و** ذکر احوال جهنم وجنت **و** از امم ماضیه **و** قرون خالیه **و** ذکر مغیبات قبلیه **و** احوال سابقه ولاحقه ایه **و** غیر اینها میباشد در همه این امور او صادق وعادل است تفاوتی وتبدلی وتغیری اصلاً وابداً اندار دونمیشود وهمه این امور مطابق واقع میباشد **و** درین **دلالت** است که نسخ ومحو وزوال **و** تغیر وابدال در جمیع امور قرانیه الی الابد اصلاً وابداً نمی باشد **و** اصلا کتابی **و** پیغمبری الی الابد نمی آید چه نبی خاتم الانبیاء لقوله تعالی وما محمد ابا احد من رجالکم ولکن رسول الله وخاتم النبیین **و** قران خاتم الکتب المنزلة **و** دین اسلام خاتم الادیان السالفه میباشد لقوله تعالی الیوم اکملت لکم دینکم واتممت علیکم نعمتی ورضیت لکم الاسلام دینا **پس** بعد از اکمال دین واتمام نعمت واختتام نبوت حاجت بهیچ قران تا قیامت ابداً واصلاً نمیباشد **پس** دعوای قادیانی معاصر که من مسیح موعود ومهدی مسعود **و** ملهم من الله ام مزخرفات وهذیانات باطل محض وبدعت بحکم مطلق بنص قران وبضروریات اسلام او اکذب الکذابین مهدور الدم میباشد **و** توبه او غیر مقبول زیرا که مرتد فطری مانند ابلیس لعین ثانی در دنیا وعقبی **بلا شبه** وبلاشک میباشد **وایضا** دلالت دارد که این قران الی القیمة محروس ومحفوظ از ازدیاد وتنقیص واز تحریف وتبدیل وتغیر است واین ابداً ممکن نیست زیرا که ایات خصوصاً نص ایه ونزلنا الذکر وانا له لحافظون صریح ووعده صحیح میباشد **اشکال** بر متتبع اهل تفسیر مخفی نیست که در خود قران ایات منسوخه مع الناسخ ثابت اند پس قول بعدم نسخ قران عموماً چگونه صحیح وثابت میشود **جواب** مراد آنست که من بعد من الله از جانب اله پیغمبری وکتابی دیگر ناسخ قران نمیاید چنانچه قران ناسخ کتب منزله وادیان شرایع سلف آمده **و** نیز اعدام وابطال قران بدست سلطانی قاهر اصلاً وابداً از دنیا امکان نمیباشد چنانچه تورات بدست بخت النصر شده **وایضاً** تبدیل **و** تحریف کتب ثلثه بدست اهل کتابین واقع شده ولقران هذا الی القیمة لاحق نخواهد شد **اشکال** پس قول مدعیان تقلیل ایات قران واخراج بعض سوره آن چون سوره نورین از حشویه وشیعه وطایفه از امامیه باطل محض باین ادله قاطعه میباشد **جواب** در مقدمه مجلد اول این تفسیر لوامع رفته والحال نقل جواب ایشان میکنیم چه **اما نیکه** قایل بتنقیص بعض سور وایات اند نزد ایشان این ایات مأول اند بانکه بعد از جمع قران هذا که بالفعل در دفتین است آن از نسخ ومحو وزوال وتبدیل **و** تحریف وتغیر کلمه آن ممکن نیست الی الابد من الله الخالق ونه من المخلوق المطیع والمتمرد القاهر الغالب **اما** قبل الجمع وحین الجمع باتحاد واتفاق اهل امراض نفاق وعناد واغراض تنقیص بعض ایات وسور بوقوع آمده بدو دلیل **اولهما** از ابطال اهل کتابین بتبدیل **و** تحویل وتغیر کتب ثلثه تورات وزبور وانجیل در سابق در ابتدا جمع ونقل اینها کردند خواه باجتماع واتحاد ناقلین کتب مزبوره خواه در اختلاف آراء محرفین هر طور در این اثبات تبدیل وتحریف بسیار بدیدوا انها جواب کم **ثانیهما** قطع نظر از کتب مفسرین ومحدثین حشویه وشیعه وبعض امامیه در کتب تفاسیر وحدیث خود اهل سنة هم ایات کثیره مخرجه متروکه از این قران ضبط وثبت کرده اند **منها** تفسیر کلبی ومقاتل وثعلبی ودر منثور جلال الدین سیوطی وغیر اینها **و** از کتب حدیث **کتاب بخاری** که اصح الکتب بعد کتاب الباری نزد این طائفه باشد ناطق وشاهد صحیح صادق است که در عصر نبوی مرجوم مرد وزن پیر بموجب ایه **الشیخ والشیخة اذا زنیا فارجموهما البتة نکالا من الله والله عزیز حکیم** واین آیه خوانده میشد عمر خطاب میگفت که این آیه را الحال نمییابیم **و** از ایات **متروکه خارجه** ازین قران بعض بعض متحرین سلف بالانفراد کتب ثبت کرده ومعاصرین منهم فاضل معاصر حاج میرزا حسین نوری یکجلد تفسیری **فصل الخطاب** نام ضبط کرده اند هر چند آن ایات وسور مجتمعه منقوله از روایات احاد ومستفیضه باشند **ولی** نزد باجتماع روات بلاشک تواتر معنوی حاصل میشود **و** تاویل **و** تحویل این ایات مخرجه بر قرائت شاذه ونادره غیر معقول ولامقبول هست **اشکال** هو لا مبدل لکلماته دلالت قطعی ونص صریح است بر ثبوت

مذهب جبریه که مومن بجهت ایمان سعید ابدی **و** کافر بجهت کفر شقی ابدی است **و حدیث نبوی** مصرحش میباشد السعید سعید فی بطن امه وان الشقی شقی فی
بطن امه **و** محال است که مومن بشقاوت **و** کافر بسعادت مبدل و منقلب شوند پس هر مومن سعید ازلی و ابدی و هر کافر شقی ازلی و ابدی باشد **جواب اول** از معتزله
ان الکافر یکون بکفره شقیا واذا اسلم یصیر سعیدا یعنی کافر بجهت کفر شقی است و وقتیکه اسلام آورد سعید ابدی میگردد **جواب داده اند** ان الاعتبار
بالخاتمة فمن ختم له بالسعادة فقد کتب سعیدا فی الازل **و** من ختم له بالشقاوة کان شقیا فی الازل یعنی اعتبار بحالت خاتمه میباشد پس هر کس را که خاتمه
بسعادت شد سعید ازلی بوده **و** هر کس را که خاتمه بشقاوت شد شقی ازلی است **جواب** این هیچمدان آنکه علم موثر در معلوم نمیباشد بل علم تابع معلوم و تطابق در علم
و معلوم شرط است چون معلوم باآتش محرق و شمس فردا صبح مشرق است پس نزد معاینه نار و شمس تطابق حاصل شد و هیچ اثر علم بادر احراق و اشراق نار و شمس نکرد **تنبیه**
هرگاه این واضح شد **پس** خاتمه هر که در دنیا بسعادت فائز شد پس او باین اعتبار سعید ازلی و ابدی باشد **و** هر که را سوء خاتمه شد پس او شقی ازلی و ابدی میباشد درین
انکاری نیست **اما** کلام در تاثیر علم فی المعلوم میباشد با تمثیل حسی ذکر کردیم که علم موثر در معلوم نیست **و اگر** علم ازلی موثر در معلوم میبود ارسال رسل و انزال کتب و امر
و نهی از اله لغو و لهو و عبث بود و تعالی الله عن اللعب واللهو والعبث **اما جواب حدیث** بفرض تصحیح و تسلیم مسئول بوجوه میباشد **منها** هر کس که بحسن خاتمه یا بسوء خاتمه
رفت پس در قبرش تحریر میشود تا در محشر نمودار باشد هذا سعید ابدی **و** هذا شقی ابدی چه حاصل ام بمعنی قبر [illegible] باشد از و امید و بر صدر او گذاره نموده و خوابیده و از و
رزق عوض شیر خورده و در بطن او که قبر باشد دفن شده اشکال عائد نمیشود **ایراد** این جوابها فی لامبدل لکلماته میباشد **جواب ثانی** نمیباشد چه مراد از
تمت کلمة ربک خود قرآن **و** از لامبدل لکلماته احکام و اوامر و نواهی و وعد و وعید ان **پس** از لامبدل مراد لانسخ ولا زوال **ولا** ابطال القرآن
و احکامه و کلماته الی القیمة میباشد بحمد الله اشکال و ایراد ما باطل شد **اشکال** وعیدیه معتزله میگویند که لامبدل لکلماته دلالت کلیه دارد که نجات فسقه اهل
توحید و اسلام ممکن نیست و الا بعفو و بقبول شفاعت تبدیل کلمات وعده و وعید لازم میاید **پس** آنچه از آیات مشعر عفو و غفران عموما باشد انها محمول و ماول بر تائب
میشوند نه بغیر تائب چه تبدیل کلمات الهی ممتنع و محال است **جواب اول** چونکه التائب کمن لاذنب له واجب الغفران [illegible] باشد پس عفو مغفور تحصیل حاصل باطل است
جواب ثانی عقلی و نقلی است **اما عقلی** آنکه عفو مومن فاسق مع بقائه علی تصدیقه **آیا** جائز و قابل العفو و الغفران بغیر توبه هست **یا نه** **نزد** غیر امامیه و غیر
اشعریه از وعیدیه و خوارج قابل و جائز العفو و الغفران نیست **اما نزد** امامیه و جبریه جائز العفو بغیر توبه هست زیرا که مومن فاسق مصدق است و او بنده ضعیف
و خالق غنی کریم بذاته هست **پس** عفو عاصی مدح اعلی است **و** خالق را الغنی از تعذیب شدید دائمی ضعف الضعفاء بذاته نیست **و** علت غائی هم بذاته انسان است
و از غنی کریم تعالی عفو عقلا بعصات مومنین بدون توبه جائز است **و در فصول** همین مذهب حکیم نصیر الدین مع جمعی از تبعه او هست **اما سمعی** بحکم ان الله
لایغفر ان یشرک به ویغفر مادون ذلک لمن یشاء باین آیه مشرک غیر مغفور ثابت شد پس **باقی** ماند معصوم و تائب این دو شخص بغفران حاجت ندارند چه معصوم
محفوظ و تائب واجب الغفران است پس مومن عاصی غیر تائب از مادون ذلک ثابت شد لهذا او را تعلیق بمشیت کرد **منها** قل نبئ عبادی انی انا الغفور الرحیم
معصوم و تائب از این خارج شد بجهت عصمت و توبه تائب **پس باقی** ماند مومن عاصی **و** پیغمبر را امر کرد بابلاغ این حکم اعلی خود **و** خلف وعده قبیح عقلا و نقلا است **پس**
لابد شامل این آیه خاص مومن عاصی میباشد **منها** قل کتب ربکم علی نفسه الرحمة عام است و خاص بان مستحق رحمت و او مومن عاصی میباشد پس بلفظ کتب
ربکم علی نفسه الرحمة اثبات کرد که مومن عاصی غیر تائب واجب الرحمة میباشد **منها** یا عبادی الذین اسرفوا علی انفسهم لا تقنطوا من رحمة الله ان الله
یغفر الذنوب جمیعا انه هو الغفور الرحیم بلفظ یا عبادی که عام [illegible] مومن است چه باین آیه لا یشرک مشرک خارج شد **و** ایضا معصوم بجهت عصمت **و** تائب بجهت توبه او
پس باقی ماند مومن غیر تائب او بلا وعده مراد از عبادی است در وعده غفران جمیع ذنوب و بلا توبه و تاکید غفران ذنوب باین آیه هو الغفور الرحیم کرد **تنبیه**
بادله جواز عفو و غفران مومن عاصی بغیر توبه **و** بادله سمعیه قطعیه عفو و غفران او واجب لاحقی قطعا ثابت شد پس قول وعیدیه باطل و نابود شد **اشکال** آیا عفو مومن
قاتل مومن دیگر را بالاحق جائز است **یا نه** **اگر** جائز باشد پس در وعید خلود قطعیه قاتل باین من قتل مومنا متعمدا فجزاؤه جهنم خالدا فیها باقتضاء مفهوم آیه لامبدل لکلماته
تبدیل کلمات قرآنی لازم می آید بر تقدیر خلاف کلمات قرآنی و وعده و وعید غیر قرآنی هم جائز نیست **جواب** در اینهم مفسرین دو قول دارند **نزد** آنکه این توعید بشخص
معینی عینا اگر باشد پس عفو بجهت الایمان جائز بل اداء جزاء آن بقول عدل اهم واجب است **و** بتفضل جائز است که بمقتول عوض آن از خود بدهد چه هر دو قاتل و مقتول مومن
عبید تعالی اند **و** بالیم عذاب دائمی بمقتول نفعی ذاتی نیست بشرطیکه المقتول نبی الله و خلیفه تعالی نبوده چه در اینحال عفو قاتل اصلا جائز نیست **و جمعی** از اصحاب تنزیل
سبب نزول این آیه در شخص معینی نقل کرده اند **اگر** این ثابت شود **پس** در الوقت ابدا عفو آن قاتل جائز نیست چنانچه خلاف در توعید معینی بشخص معینی چون شیطان

جواب جبریه مومن سعید ازلی و کافر شقی ازلی ۱۲

جواب قائلان عفو مومن غیر تائب ... است یا نه

جواب اشکال که عفو قاتل مومن ... جائز است یا نه

جہنم فاخرج انک انت الرجیم وان علیک لعنتی الی یوم الدین جائز نیست **پس** تبدیل و عمل لامبدل لکلماتہ بر توعید عینی بشخص عینی میشود ثم اللہ اعلم **اشکال** پس بنابر این ثابت میشود کہ قاتل مومن را جزاء ایمان نمیباشد و ان خلاف مواعید قطعیہ قرانیہ و براہین عقلیہ لا یجوز بر تغراست **واگر** او را جزاء ایمان دہد جو بامیر سد پس خلاف آیہ فجزاءہ جہنم خالدا فیہا لازم می آید اینہم جائز نیست **جواب** در اینجا متکلمین اختلاف کردند **نزد بعضی** قتل عمد مومن قابل عفو و نجات نیست چنانچہ قتل انبیاء و خلفاء نثر دیدہ و دانستہ عمداً جائز نیست چہ قتل اینہا کفر است **نزد بعضی** قتل عمد مومن اگر بحیثیت الایمان نباشد گناہ اکبر است کفر نیست **پس** نجاتش جائز بل ایصال جزاء ایمانش ولو بعد حین واجب است اگر قاتلش مومن باشد **پس** نزد اینہا لفظ خلود محمول بر مدت طویل میشود چہ خلود بمعنی مدت طویل در لغت و شرع ہم آمدہ **بحث سابع** وھو السمیع العلیم **بقولی** او سبحانہ سمیع بجمیع مسموعات علیم بجمیع معلومات است **وبقولے** او تعالی سمیع بجمیع مقالات شما علیم بجمیع مضمرات و مستورات است **وبقولے** او سمیع باقوال علیم بافعال و احوال شما است **نسفی** گفتہ وھو السمیع باقرار من اقر العلیم بما اضمر من الوفاق والنفاق **سعودی** گفتہ وھو السمیع لکل ما یتعلق بہ السمیع العلیم بکل ما یمکن ان یعلم فیدخل فی ذلک اقوال الحکام والمتحاکمین واحوالھم الظاھرۃ والباطنۃ دخولا اولیا ھذا

قولہ تعالی وَاِنْ تُطِعْ اَكْثَرَ مَنْ فِى الْاَرْضِ يُضِلُّوْكَ عَنْ سَبِيْلِ اللّٰهِ ۭ اِنْ يَّتَّبِعُوْنَ اِلَّا الظَّنَّ وَاِنْ هُمْ اِلَّا يَخْرُصُوْنَ ۝ اِنَّ رَبَّكَ هُوَ اَعْلَمُ مَنْ يَّضِلُّ عَنْ سَبِيْلِهٖ ۚ وَهُوَ اَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِيْنَ

ترجمہ این دو آیہ ای محمد اگر فرمان بری و اطاعت کنی اکثر یا کل کفار بلکہ یا کل کفار را کہ در روئے زمین اند گمراہ میسازند ترا از راہ حق ثابت کہ بر رفتار بان راہ بخدا میرسد پیروی و متابعت میکنند ایشان یعنی آن گمراہان کفار مگر گمان خود را کہ پدران و خود ایشان براہ حق بودند و میباشند و نیستند ایشان مگر دروغگویان دروغ میگویند کہ بحائر حلال کردہ خدا و اسناد فرزند بتعہ و اتخاذ شرک در عبادت تہ بدرستیکہ آفریدگار تو اوست داناتر بانکس کہ گم میشود از راہ راست حق تعالی و او سبحانہ داناتر است بانانکہ ہدایت و براہ حق و رست یافتہ گان اند **ودر تفسیرش** چند بحث اند **بحث اول** وجہ تنظیم باماقبل بدانکہ ہرگاہ او سبحانہ بالا ذکر متابعت کتاب منزل کرد پس عقب آن اینجا ذکر کرد کہ ہر کس مخالفت کتاب اللہ نماید او ضال و مضل میباشد **وجہ ثانی** ہرگاہ بالا او سبحانہ دفع شبہات در الہیت و نبوت کرد پس ازان ذکر اینجا فرمود کہ عاقل را متابعت کلمات جہال و ضلال اصلا سزاوار نیست چہ او موجب ازالہ اقدام ثابت از حق میباشد **وجہ ثالث** ہرگاہ بالا از کفار طلب حکم و جواب آن فرمود کہ حکم خاص کتاب است میباشد پس اینجا ذکر فرمود کہ متابعت ہوا و ہوس و ظنون و آراء و قیاس نباید کرد چہ قیاس موجب ترک اوامر و نواہی و احکام الہی میگردد **بحث ثانی** طاعت در لغت بمعنی انقیاد و فرمان برداری میباشد **جمعی منہم** در مجمع فرمود والطاعۃ ھی امتثال الامر وموافقۃ المطیع المطاع فیما یریدہ اذا کان المرید فوقہ یعنی طاعت عبارت از امتثال امر و فرمان برداری حکم میباشد **و** موافقت مطیع و مطاع را در چیزیکہ ارادہ آن از مطیع نماید بشرطیکہ مرید مطاع فوق مرتبہ مطیع باشد **در مصباح** گفتہ اطاعہ اطاعۃ ای انقاد لہ **و** طاعۃ طوعا من باب قال **و** بعضہم یعدیہ بالحرف فیقول طاع لہ وفی لغۃ من بابی باع وخاف **و** الطاعۃ اسم منہ **و** الفاعل من الرباعی مطیع **و** من الثلاثی طائع **سوال** فرق مابین اطاعت و اجابت چیست **جواب** در مجمع فرمود والفرق بینہا وبین الاجابۃ ان الاجابۃ عامۃ فی موافقۃ الارادۃ الواقعۃ موقع المسئلۃ ولا یراعی فیہا الرتبۃ یعنی فرق آنست کہ اجابت عام است در موافقت ارادہ کہ بموقع مسئلہ واقع میشود و مراعات رتبہ و منزلہ و علو در این نمیباشد بخلاف اطاعت چہ در این مراعات علو مرتبہ و منزلہ مطاع است **صاحب المصباح** گفتہ و لا تکون الطاعۃ الا عن امر کما ان الجواب لا یکون الا عن قول یقال امرہ فاطاع **وابن الفارس** اذا مضی لامرہ فقد اطاعہ واذا وافقہ فقد طاوعہ **و** مطاوعت بمعنی قبول و پیروی میباشد چنانکہ معنی و طوعت لہ نفسہ رخصت و سہولت و اجابت باشد **و** تطوع الشئ تبرع بہ باشد **اشکال** ہرگاہ معنی طاعت فرمان برداری و انقیاد امر مطاع مطلقا باشد پس بنابران لازم می آید اشتراک میان مطاع الہی و مطاع غیر الہی پس این چگونہ جائز باشد **جواب** فرق درمیان این دو نوع مطیع و عباد و فرق مطیع معبود بحسب اعتقاد میباشد چہ اطاعت معبود بحق واجب اصلی و اولی عقلا بنوع خاص و اطاعت غیر اللہ امر لاحقی غیر اصلی میباشد و این فرق واضح و قال

بحث ثالث در وجہ نزول این آیہ و بالعداین روایت کردند قال ابن عباس کانت الکفار یدعون النبی والمؤمنین الی اکل المیتۃ ویقولون اتاکلون ما قتلتم ولا تاکلون ما قتل ربکم فنزلت ہذہ الایہ یعنی ابن عباس فرمود کہ کفار پیغمبر و مومنین را دعوت میکردند بخوردن حیوان مردہ و ایشان امتناع از ان میکردند و میفرمودند کہ این مردار است **و** کفار میگفتند کہ چرا مقتول و کشتۂ خود میخورید و مقتول و کشتۂ خدا نمیخورید پس این آیہ در ان جدال نازل شد **بحث رابع** اکثر باب افعل تفضیل بمعنی بسیار تر و بزبان ہندی ازیادہ اکثر کثیر کثرۃ بمعنی بسیاری در اغلب استعمال میشود و تعلق این باب بعدد و شمار میباشد چنانچہ کثرت الاشیاء و الاوصاف میگویند پس اکثر تفضیل این معنی از یہ عدد میباشد **در مصباح** گفتہ کثر الشیٔ بالضم یکثر کثرۃ بفتح الکاف والکسر قلیل **و** یقال ہو خطأ قال ابو عبیدہ سمعت ابا زید یقول الکثرۃ والکثیر واحد وہو وزان قفل **و** یتعدی بالتضعیف والہمزۃ نحو اکثرت من الاکل ونحوہ **یحتمل** الزیادۃ علی مذہب الکوفیین **و** یحتمل البیان علی مذہب البصریین **و** المفعول محذوف والتقدیر اکثرت الفعال من الاکل وکذا ما اشتہیہ واستکثرتہ عددتہ کثیرا **و** قال یونس و یقال رجال کثیر وکثیرۃ **و** نساء کثیر وکثیرۃ **سوال** فرق میان اکثر و میان اعظم چہ میباشد **جواب اول** چونکہ کثرۃ خلاف وحدت وصف عددی ہست لہذا تعلق بعدد و تعدد پیدا دارد **و** عظم و کبر وصف ذاتی ہست نہ وصف عددی پس تفریق در بینہما واضح شد **جواب ثانی** بعض اعلام فرمودہ الفرق بین الاکثر والاعظم ان الاعظم قد یوصف بہ واحد ولا یوصف بالاکثر واحد بحال **و** لہذا یقال فی صفۃ اللہ عظیم و اعظم و کبیر و اکبر ولا یوصف باکثر فالاعظم بمعنی اکبر **و** اکبر بمعنی اعظم یعنی فرق در بین اینہا اینست کہ اعظم گاہی وصف کردہ میشود واحد را و وصف کردہ نمیشود باکثر واحد را بہیچ حال لہذا گفتہ میشود در صفت الہ کرام و تعالی عظیم و اعظم و کبیر و اکبر است **و** باکثر متصف اصلاً نمیشود **و** عظیم و اعظم بمعنی کبیر و اکبر و کبیر و اکبر بمعنی عظیم و اعظم **بحث خامس** در وجہ تفسیر و ان تطع اکثر من فی الارض در مخاطب این خطاب و ان تطع سہ قول اند **اول** مراد ہر فرد عاقل مکلف است پس تقدیرش چنین خواہد شد یا ایہا المکلف والعاقل ان تطع **ثانی** مخاطب بخطاب مع الامت آن حضرت چہ خطاب من حیث التنزیل با آنحضرت بجہۃ التبلیغ میباشد **ثالث** بخطاب مخاطب خاص آنحضرت است **پس** بنا بر این وجوہ ثلثہ ای عاقل **یا** ای رسول مبلغ **یا** ای محمد اگر تو فرمان ہر بَرے و متابعت و پیروی کنی در آنچہ ایشان اعتقاد دارند از انکہ باطل حق است و حق باطل است اکثر از انکہ در کرہ **یا** در روے زمین ساکن اند **و** نیز در ارض اینجا دو قول اند **احدہما** ارض مکہ بوجود الف ولام عہد بر آن **ثانیہما** مراد کل روے زمین بالف ولام استغراقی است **اشکال** در قضایا ملکیہ اگر رائے مختلف فیہ میباشد پس باعتبار کثرۃ اشخاص دعوای ایشان از حق ایشان شمردہ حکم بحقیت دعوای شان کردہ میشود عموماً **و** اگر در دعوی خود مختلف بودند یا مختلف عند التحقیق والاستفسار در ان نشد ند چہ اتحاد و اتفاق ایشان مع کثرت عدد دلیل حقیت آنہا میگردد و او سبحانہ مع کثرتہم چگونہ حکم ببطلانہ ایشان فرمودہ **جواب** از ضروریات عقلیہ است کہ حق شئے واحد در طرف واحد میباشد نہ در ہمہ اطراف پس کثرت اختلاف در شئے واحد موجب حیرت سامع میشود و آن موجب ضلالت شخص طالب میگردد و لہذا جناب باری بلفظ شرطیہ بطور فرض و آنہا قطع فرمودہ کہ اگر اتباع اقوال مختلفہ خلائق شخصے نماید لا محالہ حیران و گمراہ میشود حقیقت مطلوب باو ہست نمی آید خواہ رائے ایشان کثیرہ متحدہ متفق در احد الطرفین باشد خواہ مختلف باشند چہ در اعتبار در ثبوت حق بر قوت ادلہ و شواہد و براہین است اگرچہ تبعہ آن اقل قلیل باشند نہ بر کثرت تبعہ چہ اغلب کثرت اشخاص بر باطل و خلاف حق میباشد **و** مویدش ایہ کم من فئۃ قلیلۃ غلبت فئۃ کثیرۃ **و** آیہ وقلیل من عبادی الشکور فی اہل حق ہمیشہ قلیل و اہل باطل ہمیشہ کثیر اند **اشکال** بودن اکثر اہل ارض اہل ضلالت و بطلان چگونہ ثابت قطعی میشود چہ اہل کتابین در ارض و سایر اعصار موجود بودند **جواب** بچند وجہ ثابت است **اول** مالک الملک خالق الخلق والارض عالم الغیوب والقلوب اخبار بان کردہ پس شبہہ باہائے دین باقی نمیماند **ثانی** کانہ معلوم است کہ اہل ادیان حقہ در ہر عصر قلیل بالنسبۃ اہل ضلالت میباشد **ثالث** چونکہ اہل کتابین بتحریف کتاب و دین و آئین رب العالمین گمراہ و ضلال و لادین مع الہنود اند لہذا اکثر اہل ارض را بضلال و جہال وصف کرد **بحث سادس** در تفسیر یضلوک عن سبیل اللہ یعنی اگر اطاعت و امتثال اہل ضلالت کردی گمراہ میسازند و از راہ حق و صدق ترا بباطل و کفر می اندازند تو ہم ضال و کافر خواہی شد بکثرت مقالات باطلہ اہل بطلان آنہا چہ کثرت اہل ضلالت و متابعت ایشان اہل حق بودن آنہا بشر متردد و مشتبہ گردیدہ میل بباطل آنہا اغلب میکند الا من ہداہ اللہ و امتحن قلبہ بالایمان او شاک و متردد و مائل بباطل آنہا اصلاً و ابداً نمیشود چہ کثرت خلق را بر دینی و مذہبی دلیل بر حقیت آن نمیشود و بسا کثرت غلط محض می باشد **و** مثل مشہور است رب شہرۃ لا اصل لہا **و** در **مجمع** فرمودہ فی ہذا دلالۃ علی انہ لا عبرۃ فی دین اللہ و معرفۃ الحق بالقلۃ والکثرۃ لجواز ان یکون الحق مع الاقل وانما الاعتبار فیہ بالحجۃ دون القلۃ والکثرۃ انتہی کلامہ **سوال** آنچہ موجب اضلال میشد او چہ بود **جواب** نزد اہل تنزیل بحسب تنزیل ہمین بود کہ در وجہ نزول این بالا ذکر شد کہ مشرکین مکہ دعوت و جدل با نبی و مسلمین فی عدم اکلہم المیتۃ ولحم الخنزیر و خون مینمودند و کفار با متناع و انکار اینہا میگفتند و انتم مسلمون مذعنون باللہ تعالی کیف تاکلون ما قتلتم بایدیکم وما قتل ربکم فکیف لا تاکلون **نزد** جم غفیر

جواب اشکال آنکہ چگونہ اکثر اہل ارض ضلال و باطل شمردہ

جواب جمعیکہ موجب دعوای ایشان نمیباشد

مفسرین آنکه در عصر نبوی اکثر اهل کل اہل ارض بانواع مشرک کافر بودند بنی مسلمانان را دعوت بسوی دین باطل و کفر و شرک خود میکردند خالق بآنحضرت و مسلمین اطلاع
واعلام کرد که اگر شما متابعت عقاید باطله و اقوال و اعمال فاسده آنها را نمائید و گوش بان مید هید شما را از دین حق و منہج صدق برے آرند و بشرک و کفر و باطل ے اندازند
سوال ضلالت چه معنی دارد **جواب** ضلالت در لغت بمعنی دلالت و اشاره بخلاف حق **و** بمعنی خلق فعل ضلالت **و** بمعنی اہلاک و اضاعت **و** ہدایت اسم
مقابل این همه معنی می باشد یعنی اشاره و دلالت بسوی حق **و** فعل و خلق ہدایت **و** عدم اہلاک و اضاعت **و قوشجی** در شرح تجرید بذیل قول حکیم نصیر الملة
والدین ہمین تشریح کرده **و** بهر وجهی امثله از قرآن **و** قصاید شعراء میباشد **و** اصل باب ضلالت ذہاب و غیاب و خفاء میباشد چنانچه **در مصباح** گفته
والاسم فی الضلال الغیبة **و** منه قیل للحیوان الضایع ضالة و ضل البعیر غاب و خفی موضعه **و** اضللته فقدته و قال الازهری و اضللت الشیء بالالف
اذا ضاع منك **و** قال ابن الاعرابی اضلنی کذا اذا عجزت عنه فلم نقدر علیه **و** قال الفارابی اضللته بالالف اضعته **و** قال الفرابی اضلله رحله
اذا فقده والفقدان اظهر من الاضاعة **و** قال صاحب البارع ضلنی فلان ذهب عنی ولم اجد **بحث سابع** ظن یظن ظنا در لغت بمعنی طرف
راجح شك و تردد است **در قاموس** گفته الظن هو التردد الراجح بین طرفی الاعتقاد الغیر الجازم **و** الجمع ظنون و اظانین **در مصباح**
گفته ظن مصدر از باب قتل خلاف یقین است **فیروزآبادی و ازهری** و غیر اینها گفتند که گاهے ظن بمعنی یقین هم مے آید چنانچه در آیة الذین
یظنون انهم ملاقوا ربهم ای ایقنوا **و** مظنة بفتح میم و کسر ظا المعلم و هو حیث یعلم الشیء فیه کما قال النابغة **شعر** فان مظنة الجهل الشباب
و الجمع المظان **و فی س** ظن کعنب **و ابن فارس** گفته مظنة الشیء موضعه و مألفه **و** الظنة بکسر الاول التهمة و هی اسم من ظننته
من باب قتل فهو ظنین فعیل بمعنی معفول **تبصره** ابو البقاء گفته الظن یکون یقینا **و** یکون شکا من الاضداد کالرجاء یکون امنا و خوفا **و**
الظن التردد الراجح بین طرفی الاعتقاد غیر الجازم **و** عند الفقهاء هو من قبیل الشك لانهم یریدون به التردد بین وجود الشیء و عدمه سواء
استویا ام ترجح احدهما **و** العمل بالظن فی موضع الاشتباه صحیح شرعا فی التحری **و** غالب الظن عندهم ملحق بالیقین و هو الذی یبتنی علیه
الاحکام یعرف ذلك من تصفح کلامهم **و** قد یطلق الظن بازاء العلم علی کل رای و اعتقاد من غیر قاطع وان جزم به صاحبه کاعتقاد المقلد
والزائغ عن الحق لشبهة **و** قد یجی بمعنی التوقع علی سبیل الاستعارة التبعیة کما قال تع یظنون انهم ملاقوا ربهم **تذکره** گاهی ظن واجب
الاتباع میباشد بجائیکه قاطعی دران نباشد چون عملیات شرعیه و احکام و حسن ظن باللہ **و گاهی** حرام میباشد چون ظن در وجود الہیت و نبوة انبیا و واقعات معاد
و جزا و عقاب و ثواب آن و اینجا مخالف او یقین قاطع جازم باشد **و** چون سوء ظن بمومنین **و گاهے** مباح میباشد چون ظن در امور معاش **اما**
ظنون فانها تختلف قوة و ضعفا دون الیقین **بحث ثامن** ان یتبعون الا الظن اینجا لفظ ان نافیه است او سبحانه هر گاه تنبیه بنبی و مومنین
از اضلال کفار کرد پس در اینجا اظهار نمود بآنچه ایشان دین میدانند و پیروی و تتبع آن مینمائید بآنکه آن کفار متابعت نمیکنند مگر گمان ضعیف خود را چه ایشان اتباع
اهواء و قیاس و راء خود میکنند و آن عین و اصل جهل و زلل است و خود ایشان بیقین قاطع متبوع خود را حق نمیدانند پس ای کسان که در دین متبوع خود بعلم الیقین
نباشند تمسك و تتبع دین و قول ایشان چگونه عقلا و شرعا جائز باشد **نزد جمعی** مراد از ان یتبعون الا الظن کفره مقلدین اسلاف آباء و اهل مذاهبهم
ایشان اند چه اینها ظن و گمان دارند که همه ایشان از تدنت نمید بر این بر حق بودند و غلطی این خلق کثیر جمع شدن ممتنع است پس ظن ایشان اینست که همه سلاف
بر حق بودند نه بر باطل و خود این خلاف هم رفتار و اعمال مطابق انها دارند **و فخر رازی** در اینجا گفته و کثیر من المفسرین یقولون المراد من ذلك
رجوعهم فی اثبات مذهبهم الی تقلید اسلافهم لا الی الدلیل والتعلیل اصلا چه اعمال مقلدین ظنی است خواه اهل حق باشند خواه باطل **بحث تاسع**
خرص بجاء فوقانی و بصاد مهمله در لغت بمعنی دروغ و تقدیر و تخمین میباشند **در مجمع** فرموده والخرص الکذب یقال خرص یخرص خرصا و تخرص
واخترص **و** اصله القطع **بحث عاشر** یعنی و ان هم الا یخرصون این لفظ ان هم نافیه و جمله ما قبلش مستانفه و این جمله معطوف بر اوست **و**
مفسرین در این دو وجه دارند **احدهما** و ما هم الا یکذبون یعنی آن کفار مجادلین در دعوی خود نیستند مگر دروغ گو و مفتری محض اند بآنکه بر دین درم
حقیم و جمیع آنچه از تشریك در عبادت الله و در اتخاذ ولد و تمجید اصنام و اطاعت اوثان و تحریم بحائر و تحلیل زنان بیدی و در اکل میتات و لحم خنزیر و دم و غیر اینها
همه دین خداست همه آن دروغ و افترا و بهتان میباشد **ثانیهما** جمیع آنچه ادعا میکنند و میگویند همه باندازه و تخمین بغیر علم میگویند ابدا در ان حقیقتی نیست **در**
لباب التنزیل گفته ان هولاء الکفار الذین یجادلونك ما یتبعون فی دینهم الذی هم علیه الا الظن ولیسوا علی یقین و بصیرة و حق فی دینهم و

وجه دوم وسبب ظن و بیان معنی ظن

بيان بطلان ظن و قياس و احكام

ليسوا بقاطعين انهم على حق لانهم اتبعوا اهوائهم و تركوا الصواب و الحق و اقتصروا على اتباع الظن و الجهل و ان هم الا يخرصون اى ما هم
الا كذابون يكذبون **و** اصل الخرص الحزر و هو التقدير و التخمين **و** منه خرص النخلة اذا حزر كم كيلة تمرتها على الظن من غير تحقيق **اشكال** چرا او
سبحانه كذب افتراء كفار را بخرص و تخمين ذكر كرد و تكذيب بعز مود **جواب** چونكه اين نوع كذب را بتقدير و تخمين ميگفتند **و** در اين كذب داخل ظنون كاذبه و تخمينات
باطله بودند لهذا بخرص ايراد كرد **و منجمله** كذب تخميني و ظنون تقديري اين بود كه شما گشته خدا را نميخوريد و گشته خود را چرا ميخوريد و ذبح خدا اولى از ذبح شما ميباشد
در اين لحوم مذبوح و لحوم ميته در بر د و نوع يك اندازه و يك تخمين كردند **و بعضى** چنين گفتند ان كل قول مقول عن ظن و تخمين و يقال له خرص لان
قائله لم يقله عن علم و يقين **تنبيه** در اين دلالت بر چند چيز است **اول** بر نفى و بطلان تقليد در امور دين عموما و اصول آن خصوصا **ثانى**
عدم جواز اتباع ظن در امور دين **ثالث** عدم اعتبار بكثرت مردم در دين **رابع** بر بطلان قول مجبره كه ضلالت و اضلال من فعل الله است و من فعل العبد نميدانند
و در مجمع نيز فرموده و فى هذا دلالة على ان الضلال و الاضلال من فعل العبد خلاف ما يقوله المجبرة **و** على انه يجوز التقليد **و** لا اتباع
الظن فى الدين **و** لا الاغترار بالكثرة **و الى هذا** اشار امير المومنين عليه السلام حيث قال للحارث الهمدانى يا حار الحق لا تعرف بالرجال اعرف
الحق تعرف اهله انتهى **تبصره** قياس و حجيت آن باين آيه باطل است فان نفاة القياس تمسكوا بهذه الاية فقالوا انا رأينا الله تعالى بالغ فى ذم الكفار فى كثير
من الايات بسبب كونهم متبعين للظن و القياس ظنى فالشىء الذى يجعله تعالى موجبا لذم الكفار لابد و ان يكون فى اقصى مراتب الذم و العمل بالقياس
يوجب اتباع الظن فوجب كونه مذموما محرما فبذلك ثبت حرمة القياس و العمل به مطلقا **و ايضا** اول من قاس هو ابليس لانه قاس فى تخليقه
من نار و النار اعلى ذاتا من طين فلعنه رب العالمين فقال له فاخرج فانك رجيم و ان عليك لعنتى الى يوم الدين **و** جاء فى الحديث اول من قاس هو
ابليس فمن قاس فى الدين فهو قرين ابليس و ثانيه **و** لاجل ذلك تنكر الصحابة القياس حاصل دليل اول آنكه نفاة قياس ميگويند كه او سبحانه تعالى مبالغه كرد در
ذم كفار در بسيارى آيات قرآن بسبب آنكه تبعه ظن بودند **و** قياس ظنى است پس وجوبا قياس مذموم حرام ميباشد **پس** باين ثابت شد حرمت قياس **و** حرمت
بطلان العمل بقياس **و حاصل دليل ثانى** آنكه اول كسيكه قياس و اندازه كرد او ابليس لعين بود زيرا كه او قياس كرد در پيدايش خود از نار و نار اعلى رتبه
از خاك و گل گمان كرد **پس** باين سبب خالق او را از رحمت خود دور و رجم بلعنت كرد و شقاها باو فرمود كه بر تو لعنت من باد تا يوم الدين **و** در حديث هم آمده اول
لقبش ابليس است پس هر كس كه قياس كند او قرين و ثانى ابليس موجود ملاملئن جهنم منك و ممن تبعك اجمعين ميباشد **و** براى همين صحابه انكار از قياس ميكردند
پس قياس باطل غير حجت ميباشد تدبر تبصر **بحث حادى عشر** در اعراب من يضل عن سبيله نحاة مفسرين خلاف كردند بچهار وجه **اول** لفظ من
در محل نصب است بنزع خافض با نا مقابل و هو اعلم بالمهتدين باشد **و** تقديرش هو اعلم بمن يضل عن سبيله يعنى پروردگار تو داناتر است بانكس كه
گمراه ميشود **ثانى** من در محل رفع بالابتداء است و لكن در واقع من لفظ استفهامى باشد **و** تقديرش ان ربك هو اعلم بمعنى اى الناس يضل عن سبيله
يعنى او سبحانه داناتر است كه كدام آدمى گمراه از راه حق باشد چون آيه لنعلم اى الحزبين احصى **و** همين قول مبرد **و** زجاج و كسائى **و** فراء است **و** در اين مسئله
خلاف است بجاى خود بتفصيل خواهد آمد انشاء الله **ثالث** من در محل نصب بتقدير فعل مضمر كه بر آن دلالت ميكند **و** تقديرش ان ربك هو اعلم يعلم من يضل عن
سبيله يعنى او سبحانه داناتر است ميداند كه هر كسرا كه گمراه از راه حق ميشود چه لفظ افعل من كذا متعدى نميشود لانها غير جارية على الفعل **و** لا معدولة عن الجارية
على الفعل كما عدل ضروب عن ضارب **و** مبجار عن تاجر **و** همين قول ابو على فارسى **رابع** اعلم اينجا بمعنى يعلم غير تفضيل ميباشد چنانچه حاتم طائى گفته فى تهنيته
شعر تحالفت طيئ من دوننا خلفا ✦ و الله اعلم ما كنا لهم خذلا ✦ **و** مثل همين در شعر خنفساء است اعلم بمعنى يعلم آورده **سوال** چرا اعلم بالاضافة
در محل جر چون هو اعلم المضلين نباشد **جواب** شيخنا الطبرى فرموده لا يجوز ان يكون من فى موضع جر باضافت اعلم اليه لان افعل لا يضاف
الا الى ما هو بعضه **و** جل ربنا و تقدس عن ان يكون بعض الضالين و لا بعض المضلين انتهى **بحث ثانى عشر** در تفسير ان ربك هو اعلم
من يضل عن سبيله و هو اعلم بالمهتدين بدانكه سابق ذكر شد كه خطاب بهر مكلف عاقل در باطن اما ظاهر بشمول بيت **بحث** است چه با جمعى صحابه مع النبى كفار جدال
ميكردند **پس** در اين وجه انه **احتمالها** يا محمد انك بعد ما عرفت ان الحق ما هو و ان الباطل ما هو فلا تكن فى قيدهم بل فوض امرهم الى خالقهم لانه تعالى عالم
بمن هو مهتد و بمن هو ضال و هو مجازى كل واحد منهما بما يليق بعمله يعنى اى محمد و اى مكلف هرگاه تو دانستى كه حق چيست و باطل چيست پس مباش
تو در قيد ايشان تفويض كن امر ايشانرا بسوى خالق آنها چه او تعالى عالم الغيوب فى القلوب است و اعلم بآنكس كه هدايت ميابد و گمراه ميشود پس بهر يكى از اين دو طائفه جزا

وسزاء لائق میدہد **ثانیہما** ان یکون المراد ان ھؤلاء الکفار وان اظہروا من انفسہم ادعاء الجزم والیقین فہم کاذبون واللہ عالم باحوال قلوبہم وھو مطلع علی کونہم متحیرین فی سبیل الضلال تائہین فی اودیۃ الجہالۃ قول ثانی مراد آنکہ آن کفار ہرچند اظہار وادعاء کردند جزم ویقین نفسانی خود در باب دین وآئین تقلید اسلافی ولکن ایشان در ان ادعا کاذب محض اند وحد اے عالم الغیوب المقلوب عالم باحوال قلوب وانجام ایشان ومطلع ہست برآنکہ سائر وحائر در طریق ضلالت وسرگردان در وادیہا جہالت میباشند **و بعضی** فرمودند والمعنی انہ تعالی اعلم بمن یسلک سبیل الضلال المؤدی الی الھلاک والعقاب **و** من یسلک سبیل الھدی المفضی بہ الی النجاۃ والثواب فاحذروا من ان تکون من اصحاب الضالین **در کشاف** یضل بضم اول قرئتے نقل کردہ **اشکال** لفظ اعلم افعل تفضیل مستلزم زیادتی از مضاف الیہ میباشد چگونہ اطلاق اعلمیت مع اشتراک الغیر فیہ جائز باشد چہ او سبحانہ علم ذاتی بیک حال ویکسان دارد وہر ذرہ از ذرات موجودات ومعلومات با وہویدا ومبین حاضر بغیر غائب کجا ہی میباشد واحدے از خلائق اینگونہ علم اصلا ندارد **و تمثیلش** چون زید اعلم من اُمّی جاہل غیر مستعمل وغیر صحیح میباشد **و** ایضا لا یخلو سبحانہ من ان یکون عالما بالمعنی ممن یعلمہ اومن لا یعلمہ وکلا لا یصح فیہ افعل التفضیل ابدا **جواب** مفسرین و متکلمین دراین لفظ اعلم فی الحقیقت دو قول دارند **نزد احد الطائفتین منہا** قالوا ان لفظ اعلم ھیھنا بمعنی یعلم **و** التقدیر ان ربک یعلم من یضل عن سبیلہ الحق ویعلم المہتدین یعنی برکے ہمین اشکال یک طائفہ میگوید اعلم افعل تفضیل بمعنی یعلم در جمیع قران واحادیث میباشد چہ علم ذاتی او تعالی مساوی یکدرجہ بالسویہ بجمیع معلومات وموجودات کما ینبغی بلا تفاوت ولا زیادتی میباشد لہذا واجب حمل لفظ اعلم بر معنی یعلم الفریقین من الضالین والمہتدین **امّا در طائفہ ثانیہ** اطلاق اعلم بر بود طریق جائز میباشد **احدھما** قال بعضہم علم ھیھنا بمعنی یعلم فی الاول **و** التقدیر ان ربک یعلم من یضل عن سبیلہ و ھو اعلم بالمہتدین یعنی او تعالی عالم ہست بضلال وہمان خدا اعلم ہست بہدایت یابندگان **ایراد** بنابراین قول تفاوت علم الہی لازم می آید درباره ضالین ومہتدین این محال غیر جائز در محل واحد ہست **پس** باید **یا** در ہر دو جا یعلم باشد چنانچہ طائفہ اولے فرمودہ **یا** در ہر دو جا اعلم باشد بہمان دلیلیکہ در احد الموضعین باشد ولیس ہذا بشیئ **فخر رازی** جواب دادہ قلنا لا شک ان حصول التفاوت فی علم اللہ تعالی محال الا ان المقصود من ھذا اللفظ ان العنایۃ باظہار ھدایۃ المہتدین فوق العنایۃ باظہار ضلال الضالین **و** نظیرہ قولہ تعالی ان احسنتم احسنتم لانفسکم وان اساءتم فلہا فذکر الاحسان مرتین والاساءۃ مرۃ واحدۃ **اقول** در عنایت زیادہ بالنسبت مہتدین کلام نیست **بلے** کلام دراینست کہ لفظ اعلم بمعنے یعلم الظالمین **و** اعلم بالمہتدین چرا بدو معنی دریک محل بدون مرجح باشد **ثانیہما** اطلاق لفظ اعلم بر او تعالی در ہر حال وہر جا نزد محققین اعلام امت جائز ہست **و** ہمین قول نیز مختار متکلمین ومفسرین اصحاب امامیہ ہست بدو دلیل **دلیل اول** چونکہ او سبحانہ خالق جمیع موجودات ہست لہذا بحقائق جمیع اشیاء را علی ما ھی علیہ ظاہرا وباطنا موجودا ومعدوما بالتفصیل من حیث الکل والجزء عالم ہست وغیر او تعالی اصلا وابدا باینطور عالم نیست لہذا اطلاق اعلم بر او تعالی در ہر حال وہر جا جائز وثابت باید نمود ہست پس تفضیل علم او تعالی باین جہت ثابت وواضح شد **دلیل ثانی** از اعلام اصحاب آنست ان اللہ ھو اعلم بہ ممن یعلمہ وممن لا یعلمہ من وجوہ یخفی علی غیرہ سبحانہ **و** ذلک انہ یعلم ما یکون منہ وما کان وما ھو کان الی یوم القیمۃ علی جمیع الوجوہ التی یصح ان یعلم الاشیاء علیہا ولیس کل غیرہ لان غیرہ لا یعلم جمیع الاشیاء وما یعلم لا یعلم من حقائقہا جمیع وجوھہا حاصل آنکہ خالق تعالی اعلم بہر شے ہست از آنکس کہ عالم باو باشد وعالم نباشد بوجوہیکہ آنہا مخفی وغیر معلوم بغیر تعالی باشند زیرا کہ او سبحانہ عالم ما یکون وما کان وبجمیع آنچہ کاین الی القیمۃ ہست بر جمیع وجوہیکہ صحیح باشد علم اشیا بر آن وجوہ واینطور ممکن اصلا بغیر او تعالی نیست چہ غیر او تعالی عالم بجمیع اشیا و بما یعلم من جمیع الوجوہ ابدا نیست **و امّا** من ھو غیر عالم فلا یقال اللہ سبحانہ اعلم منہ لان لفظۃ اعلم یقتضی الاشتراک فی العلم وزیادۃ لمن وصف بانہ اعلم **و** ھذا لا یصح فیمن لیس بعالم اصلا الا مجازا یعنی اما آنکس کہ او غیر عالم باشد پس بر خدا اعلم از او اطلاق نمیشود زیرا کہ لفظ اعلمیت مقتضی اشتراک زیادتی ہست برای کسی کہ موصوف شود بآنکہ او اعلم ہست **و** این صحیح نیست در کسیکہ عالم نباشد اصلا مگر مجازا ومجاز مغایر حقیقت فی التحقیقت ہست ثم اللہ اعلم *

قولہ تعالی فَکُلُوا مِمَّا ذُکِرَ اسْمُ اللّٰہِ عَلَیْہِ اِنْ کُنْتُمْ بِاٰیٰتِہٖ مُؤْمِنِیْنَ ۝

ترجمہ این آیہ پس بخورید ای مومنین از آنچہ یاد کردہ شدہ وخواندہ شد نام ذاتی خدا بر آن اگر شما ہستید بآیات الہی تصدیق کنندہ وباوامر واحکام ونواہی الہی

کرده نشده باور دارنده و در تفسیرش چند بحث اند **بحث اوّل** بدانکه اهل تنزیل خاصه عامه در وجه نزول این روایت کرده اند که این آیه هم در تعرض کفار با اهل اسلام نازل شده عن ابن عباس اتی الناس رسول الله فقالوا یا رسول الله انا کل ما نقتل ولا ناکل ما یقتل الله فانزل الله فکلوا مما ذکر اسم الله علیه الی قوله وان اطعتموهم انکم لمشرکون یعنی جمعی از مردم نزد پیغمبر آمده پس ایشان گفتند ای رسول خدا آیا ما بخوریم آنچه را بدست خود ذبح میکنیم و نخوریم آنچه را خدا قتل و ذبح میکند یعنی بمیرانند پس این آیه فکلوا تا وان اطعتموهم انکم لمشرکون نازل شد و همین مروی در اسباب النزول واحدی و لباب النزول سیوطی و در ابو داؤد و ترمذی از ابن عباس است **اقول** در تعیین قائلین این مقال مفسرین چهار قول دارند **احدها** در تعرض کفار که این آیه مع ماقبل نازل شده و دلیلش همین که ذکر همان کفار قریش الی اینجا جاری است **ثانیها** در کفار یهود نازل است چنانچه سیوطی در در منثور از جمعی از مفسرین و محدثین خود روایت دیگر از ابن عباس کرده قال جائت الیهود الی النبی فقالوا انا ناکل مما قتلنا ولا ناکل مما قتل الله فانزل الله هذه الایة الی انکم لمشرکون **ثالثها** این آیه تا انکم لمشرکون خاص نازل در اهل اسلام شده چه بعد القای این شبهه ولا تاکلوا مما قتله الله وانتم تعبدونه از جانب کفار پس اهل اسلام از پیغمبر بطور دریافت پرسیده باشند که چرا ما مقتول خدا را نخوریم و مذبوح خود را بخوریم در آن وقت این آیه نازل شد که بخورید آنچه بر او اسم ذات خدا خوانده شده و ظاهر خطاب فکلوا هم مقتضی همین باشد **رابعها** خود کفار قریش گفتند یا معشر المسلمین اتاکلون ما قتلتم بایدیکم ولا تاکلون ما قتل ربکم وانتم تعبدونه پس این آیه نازل شد **جواب اشکال** این سوال کفار در همین ایام بالانفراد مفصل منشور عالم باسم انوار الاسلام شده و در اینجا هم جوابش می آید انشاء الله اعلم **بحث ثانی** خطاب فکلوا از صیغ امر با کولات میباشد یا خاص بذبائح حیوانات محلله ذابحه است یا عام بجمیع ماکولات اطعمه و اغذیه و اشربه و لحوم مذبوحه محلله اصلیه مع ذلک است و در آن مفسرین دو قول دارند **اوّل** مختار اکثر مفسرین و همان مشهور در فقهاء امت است که مخصوص در ذبایح محلله است **ثانی** مذهب عطا است و همین در اکلیل التفاسیر خود سیوطی نقل کرده قال ذهب عطا الی ان المراد التسمیة علی ما یوکل من طعام و شراب و ذبح وکل مطعوم **اشکال** لفظ فکلوا صیغه امر است و خطاب هر صیغه امر دلیل بر واجب و فرض میباشد چنانچه هر نهی دلیل بر تحریم نزد مفسرین و اصولیین است **پس** بنا بظاهر خطاب صیغه کلوا امر واجب بر اکل لحوم ذبایح و مطعومات و ماکولات علی القولین المذکورین واجب و فرض بکل مکلفین میباشد و بسبب مفهوم شرک بسم الله اکل کل حرام و این خلاف معقول و صحیح منقول مستلزم تکلیف ما لا یطاق است عند عدم الاستطاعة بالحم و عدم تیسر المطعوم **جواب** این خطاب اباحة بالاتفاق است نه خطاب ایجاب چنانچه در اذا قضیتم مناسککم فاصطادوا خطاب اجازت است چه کاملا معلوم است که بعد فراغ از مناسک حج صید واجب نیست و بیست و یک قسم خطابات قرآنی و حدیثی از ظواهر امر و نهی میباشد و احقر اکثر این خطابات در متعدد مجلدات سابقه این تفسیر مع اسماء آنها بالتفصیل و تمثیل هر یکی در رساله ایانه ضبط و درج کرده ام و از علم اصول فقه در مباحث خطابات دریافت این احوال خواهد شد **اشکال** لفظ فاء در فکلوا آیا زائده است یا عطف بطور تفریع بر چیزی و آن چیست **جواب** این عطف بر ماقبل است پس در آن خلاف کرده اند **اوّل** بنا بر ما ذکر المهتدین کانه قال ومن الهدایة لکم ان تعرضوا عن تهلکم و حللوا الحلال و حرموا الحرام فکلوا مما ذکر اسم الله علیه یعنی از علامت مهتدین آنست که بخورید آنچه یاد کرده شد بر او اسم خاص الهی **ثانی** ان المشرکین لما قالوا للمسلمین اما کلون ما قتلتم انتم ولا تاکلون مما قتل ربکم فکانه قال سبحانه انتم اعرضوا عن شبهات المشرکین فکلوا مما ذبح علی اسم الله یعنی بتشکیک مشرکین که شما عبده اله هستید چرا مرده جیوانرا که مقتول و مذبوح خدا باشد نخورید و حال آنکه معبود و عباد او هستید این را ترک میکنید و مذبوح خود میخورید پس هدایت بمسلمانان آمد که شما از تشکیک کفار اعراض کنید پس بخورید شما مذبوحات خود را که بر آنها وقت ذبح بسم الله خوانده باشید و همین قول اکثر مفسرین عامه و از اصحاب ما قول طبرسی و ابو الفتوح رازی و صاحب مبانی و صاحب منهج و غیرهم میباشد در **مجمع والجنان** زیاده کردند والمراد به الاباحة وان کانت الصیغة صیغة الامر **و ایضاً قال الرازی** والنسفی والسعودی و صاحب لباب التنزیل فکلوا هذا مسبب عن انکار اتباع المضلین الذین یحلون الحرام و یحرمون الحلال لانهم کانوا یقولون للمسلمین انکم تزعمون انکم تعبدون الله و تصدقونه فما قتله الله انتم احق ان تاکلوه مما قتلتموه فقال الله للمسلمین ان کنتم متحققین بالاسلام والایمان بالله فکلوا مما ذکر اسم الله علیه **بحث ثالث** خطاب اباحت کلوا آیا خاص مسلمانان است یا عام مسلم و کافر معا در آن دو قول اند **لکن** قول اوّل اقوی است زیرا که ظاهر خطاب لفظ فکلوا هر چند دال بر عمومیت اباحت است **اما** متمم آیه ان کنتم بایاته مومنین مقتضی تخصیص بمومنین میباشد **اشکال** اگر اباحت و اجازه مخصوص مومنین باشد لازم می آید صحت قول جبریه که کفار مکلف باحکام نیستند **جواب** نزد آنکه خطاب اباحت خاص بمومنین نیست بل عام است **پس** ایشان ان کنتم مومنین را حمل میکنند بر عموم یعنی ای کفار و مومنین بخورید مذبوح را و مباح بر هر دو فریقین است اگر شما خدا او آیاتش را تصدیق دارید **جواب** بعض علماء آنکه محتمل است که کفار بند کاه باسم الله الواحد را حلال نمیدانستند پس و سبحانه رد

جواب اشکال فکلوا فاء ابن است

یا عطف ... است

مکلف باحکام ...

جواب اشکال بخصیص

عام است و بخصوص مومنین

کفار کرده از اکل میته بذکر فکلوا مما ذکر اسم الله علیه بتحلیل المذبحه کما قال لعل القوم کانوا یحرمون اکل المذکاة ویبیحون اکل المیتة فالله تعالی رد علیهم فی الامرین فحکم
بحل المذکاة بقوله فکلوا مما ذکر اسم الله علیه و بتحریم المیتة بقوله ولا تاکلوا مما لم یذکر اسم الله علیه اشکال عاید میشود چنانچه الی حین قومی از هنود موسوم بسک
اند آنها ذبیح مسلمانان گوشت مذبوح را حلال میدانند و میخورند آنرا شه الله اکحله اما جواب نزد ما آنکه اباحت مخصوص بمومنین است پس نزد ایشان شمولیت کفار
و مومنین معاد را باحة کلوا عام است ولکن اباحت مشروط بتصدیق اله و بآیات او هست پس کفار بسوء اختیار خود خود را محروم از اباحت ساختند اشکال عاید نمیشود والله اعلم بحث
رابع فکلوا مما ذکر اسم الله علیه ایا من تبعیضیه و بالمعنی الذی است یا من بیانیه و لفظ ما رکافه هست در ان نیز دو وجه محتمل اند اولهما که تبعیضیه باشد معنیش چنین
خواهد شد که برائے مکلفین بخورید و منتفع شوید بخوردن گوشت همان حیوان حلال و مباح ذاتی که وقت ذبح و نحر او خوانده و تلفظ کرده شده اسم ذاتی یا صفاتی مخصوص حق
نه هر نوع منحور و مذبوح حیوانات از حلال و حرام ذاتی و عرضی چه حیوان حرام گوشت بخواندن اسم حق بروقت ذبح او حلال و مباح نمیشود ثانیهما که من بیانیه باشد ما کافه است
و معنیش چنین خواهد شد که لے مکلفین بخورید از گوشتهائے جمیع منحورات و مذبوحات محلله و مباحه فائیته که برآنها وقت نحر و ذبح اسم الله ذاتی یا مخصوص صفاتی خوانده شده
نه گوشت حیوانات مرده و آنچه بخفه و بحتف و ببستن دباغ و حلقوم و آنچه باسم غیر الله کشته میشوند او حلال نیست بل او حرام و مرده و نجس و رجس است تنبیه این صفات
ذکر سوائے اسم الله مقتضی است که ذکر احدے از اسماء غیر الله وقت ذبح بر مذبوح بل نزد اکل اطعمه و اشربه و لبس البسه و غیر ذلک ذکرا اصلاً و ابداً نشود بحث خامس
در ذکر اسم الله آیا مقصود اسم ذاتی باله خاص است که آن بغیر لفظ الله اسمی دیگر از مطهرات نیست یا مقصود اسماء صفاتی مخصوصه الهی باسم چون الرحمن یا باسم قدیم یا باسم
قادر لذاته تعالی یا باسم عالم لذاته تعالی یا باسمی که جاری مجرائے این باشد چون باسم واجب الوجود لذاته یا بهر اسمیکه ماثور و منقول و مروی بالاتفاق میباشد کافی و جائز است
در مجمع فرموده والذکر هو قول بسم الله و قیل کل اسم یختص الله تعالی او صفة مختصة کقول یا سم الرحمن او یا سم القدیم او و باسم القادر لنفسه او العالم
لنفسه او ما یجری مجراه والاول یعنی قول بسم الله مجمع علی جوازه والظاهر یقتضی جواز غیره لقوله تعالی قل ادعوا الله او ادعوا الرحمن ایاما تدعوا
فله الاسماء الحسنی تبصرة هرگاه عمومیه ذکر اسم تعالی وضع شد پس هر گونه و هر قسم ذکر اسم تعالی نماید چون بسم الله الخ یا الحمد لله یا تهلیل الا الله الا الله یا تسبیح الله
چون سبحان الله یا استغفر الله یا بسم الله الله اکبر یا بسم الله والله اکبر مذبوح حلال میشود بلا دغدغه چه مقصود از ذکر تسمیه الهی میباشد و در این صورت هم
ذکر اسم الله حاصل و صادق شد و مروی همین در صحیحه محمد بن مسلم است عن رجل ذبح فسبح او کبر او هلل او حمد الله قال هذا کله من اسماء الله لا باس به
سوال اگر لفظ الله را فقط عند النحر یا ذبح تلفظ نماید آیا کافیست یا نه جواب در ان دو قول اند احدهما کافیست صدق ذکر الله در ان حاصل است ثانیهما
عدم اکتفا زیراکه مراد بذکر الله ذکر تعالی بصفت کمال و جمال یا جلال حاصل نشد والاقوی و انسب الکفایة بمقام است اشکال ظاهر این آیه صریح بر تحریم اکل آنچه برا و اسم الله ذکر
و خوانده نشود تحریم ذبیحه از کجا خاصة ثابت شد جواب بوجه نزول ثابت شد که کفار گفته بودند که شما مسلمانان ذبیحه دست خود را میخورید و ذبیحه خدا نمیخورید و این آیه
در رد ایشان نازل شده بغوی از ابن عباس روایت کرده که این آیه در تحریم میتات و آنچه در معنائے آن هست چون منخنقه و غیرها میباشد نزد عطاء آیه در
تحریم ذبایحی است که بر اسم اصنام ذبح میکردند اقول این آیه حاوی بهر سه قول و با آن قول که اسم عینی از اعیان اسماء خدائے و حید بر ذبیحه که ذکر و خوانده نشد
او حرام غیر حلال است اشکال بلاشک جمیع حیوانی خواه بذبح خواه بموت و بهر نوع ضرب و قتل فانی میشود پس چرا نوع واحد ذبح بدریدن عروق اربعه پیش رو واقع
در تحت الحیین بذکر اسم الله خاص حلال و باقی انواع حرام میباشد جواب در سوال این مسئله بالانفراد یک رساله انوار بالتفصیل نوشته ام که مطبوع و مقبول و مشهور
عرب و عجم گردیده اما جواب اجمالی آنکه بهر قسم موت خون و رطوبت در جسم انجماد می یابد و در ان بدانه سمیتے هست و بموت آن سمیت نزد اطباء فرنگ و یونان زاید میشود
و دلیلش آنکه بدن میت متورم بمحض مرگ و لحم او پاش پاش و کنده و مائل بلون سبز و سیاه میشود و اکل آن بتخصیص غیر عادی موجب فساد بدن و امراض میگردد
لهذا نهی از اکل خون و لحم میت وارد شده اما جواب مذبوح بغیر اسم الله حرام میشود آنکه حیوان ماکول اللحم را خالق حکیم مدبر برائے اطعمه انسان آفریده و اکلش مشروط
بر طریقی مقرر و منحصر گردانیده منجمله ذبحش و نحرش مع ذکر اسم خاص تعالی وقت ذبح و نحر او باشد تا باخراج دم مفسد و بذکر اسم الله اثر خلاصے در مذبوح و منحور معنی
فی الواقع حاصل شده قابل و صالح برای اکل بغیر افساد و اضرار میگردد لهذا قدیما و حدیثا از بدایة آدم الی حین تجویز از انبیاء و عقلاء در همه اهالی ملل و نحل بلا خلاف مقرر
گردیده و بغیر اینحالت موجب اضرار و افساد بالفعل و بالقوة عقلاً میباشد و اما سمعاً متفق الانبیاء کلا است که او سبحانه بغیر ذبح و بغیر نحر و بغیر ذکر اسم الله علیه
نهی وارد شده و هر منهی عنه از مالک خالق عالم الغیوب و القلوب حرام و ممنوع میباشد خواه علت آن بما واضح باشد یا نه هر چند علت امر و نهی طبیب حاذق بعلیل واضح
نمیباشد اما طبیب مجوز علت آن را میداند و بعدم وضوح علت امر و نهی فی الحقیقت باطل نمیشود اشکال باطل است ثم الله اعلم اشکال ظاهر فکلوا مما ذکر اسم

الله علیه

الله علیه مصرح ست که هرکس بر ذبیحه اسم الله خواند او حلال و مباح است خواه کافر ذابح باشد خواه مسلم و تقیید تحلیل ذبیحه مسلم از کجا ثابت شد **جواب** خاص تحلیل ذبیحه مسلم
و تحریم ذبیحه جمیع اصناف کفار و مشرکین و منکرین نبوت محمد ص و اسلام و منکر احدی از ضروریات ثابته اسلام و مرتد و فرقه مجسمه و مشبهه و فرقه غلاة و وحدت وجودیه و حلولیه و غیرهم
با دله خارجیه عقلیه و نقلیه ثابت میباشد و دریافت این از علم کلام و علم حدیث بالتفصیل خواهد شد در **مسالک الاحکام** نقل فرموده **ما الذابح فاتفق الاصحاب**
بل المسلمون علی تحریم ذبیحة غیر اهل الکتاب من اصناف الکفار و المشرکین سواء فی ذلک الوثنی و عابد النار و الشمس **و** المرتد **و** کافر المسلمین کالغلاة
و غیرهم **و** اختلف الاصحاب فی ذبیحة الکتابیین فذهب الاکثر و منهم الشیخان و المرتضی و الاتباع و ابن ادریس و جملة المتاخرین الی تحریمها ایضا **و**
در اینجا چند دلیل مختصر ایراد میکنیم **اما اول** هرکس که منکر الهیت باشد **یا** تشریک در ذات **یا** در بعض صفات **یا** در صفات افعال **یا** صفات تعدد قدیم با ذات
ازلی و ابدی قرار دهد **یا** ولدیت ممکن حادث بسوئے او سبحانه **یا** ایلاد و تولد و تولید قدم با حادث بسوی او اسناد کند **یا** تشبیه و تجسیم **یا** حلول خدا در غیر قرار دهد او مشرک و کافر
ست ذبیحه او اصلا حلال نیست زیرا که او اله باین معنی میداند و ذکر او بلفظ الله باعتقاد این معنی باطل ست **ثانی** کافر و مشرک عارف بالوهیت و خدا را نمیشناسد لهذا اظهار
در ذات یا صفات و عبادات او تعدد قرار میدهد **و** اسم خدا خواندن بر ذبیحه واجب یا ندب نمیداند **و** اگر بالفرض بگوید هم لفظ الله را بحسب اعتقادات مسمای باطله خود میگوید پس ذبیحه
او مطلقا حرام و مردار و مرده باطل محض میباشد **ثالث** اجماع امت از صدر اول عصر بعصر الی حین بر تحریم ذبیحه جمیع اصناف کفار اصلی و عرضی چون کافر مرتد و غیرهم میباشد
رابع هرکه منکر نبوت محمد و حقیقت اسلام باشد بر تحریم ذبیحه او اتفاق میباشد **خامس** مجمع علیه اهل بیت نبوت و طهارت بر تحریم ذبیحه جمیع انواع مشرکین حربی و کتابی و غیر
کتابی از غلات و حلولیه و مجسمه و اتحادیه میباشد و اجماع اینان حجت است **اما در ذبیحه کتابیین** از یهود و نصاری امت دو قول دارد **و مذهب جمهور امامیه**
بل همان اکثر و مشهور ست که ذبیحه هر دو طائفه اینان بحسب حرام ست زیرا که نصاری قائل تثلیث و ولدیت عیسی و یهود بولدیت عزیر و تابید دین موسی و تکفیر و انکار
نبوت عیسی و محمد ع و انجیل و قران اند **و** تحریم این نیز در اکثر صحاح و حسان اهلبیت نبوة علیهم السلام است **منها** مرویه سماعة از حضرت کاظم ع قال سئلته عن ذبیحة
الیهودی و النصرانی فقال ع لا تقربها **منها** روایت قتیبه اعشی قال سئلت اباعبدالله عن ذبائح الیهود و النصاری فقال الذبیحة اسم و لا یؤتمن علی الاسم
الا المسلم **منها** مرویه اسماعیل بن جابر عن الصادق ع اذ سئله عن ذبائح اهل الکتابین قال لا تاکل ذبائحهم و لا تاکل فی انیتهم **منها** مرویه صحیحه حلبی قال سئلت
اباعبدالله عن ذبائح نصاری العرب هل یوکل فقال ع کان علی ع ینهاهم عن اکل ذبائحهم و صیدهم و قال لا یذبح لک الیهودی و لا النصرانی اضحیتک
منها صحیحه ابوبصیر قال ابوعبدالله لا یذبح اضحیتک یهودی و لا نصرانی و لا المجوس **منها** مرویه زید الشحام قال سئل ابوعبدالله ع عن ذبیحة الذمی قال لا
تاکله ان سمی و ان لم یسم **منها** روایت محمد بن قیس عن ابی جعفر ع قال قال امیر المومنین علیه السلام لا تاکلوا ذبیحة نصاری العرب فانهم لیسوا اهل الکتاب این
معنی احادیث کثیره صریحه اند **پس** این چنین احادیث مبین مجمل فکلوا مما ذکر اسم الله علیه میباشد **و** بعض آنچه معارض این مرویات باشد او محمول بر تقیه میباشد **جمعی**
کثیر از عامه مجوز و محلل ذبائح اهل کتابین اند **و** آیه طعام الذین اوتوا الکتاب حل لکم **اول** محمول شده بر حبوب و آنچه غیر مرطوب و غیر مذبوح باشد **نزد احقر** این
آیه اول و محمول ست بر آن اطعمه که مخصوص باینها بود چون من و السلوی و غیر آن و آنچه از حیوانات بری و بحری و طیور بر اینها حرام گردیده بود چه همه امور و احکام اسلامی
مخصوص و منحصر بر اذن و اجازات الهی بود لهذا برای اهل اسلام اذن اباحه اطعمه مخصوصه اهل کتاب و اذن در اطعام مسلمانان باهل کتاب آمده و ما لانفراد در **رساله**
جواب بالصواب در این سوال مفصل نوشتیم مطبوع گردید و در عالم مشهور و منشور ست **سوال** تسمیه عند الذبح **آیا** واجب ست **یا** شرط صحت اباحة ذبیحه **یا**
ندب و از این آیه وجوب و ندب ثابت میشود پس قول بوجوب و ندب تحکم باشد **جواب** چونکه ذکر اسم الله خالی از دو حال نمیباشد **یا** وجوبا **یا** ندبا بلفظ بسم الله خاص
کند **نزد اکثر امامیه** وجوبا تلفظ باسم الله جهر کرده شود و الا در آیه دیگر آنرا لفسق وصف مذبوح بغیر اسم الله فرموده **پس** باینجهت وجوب تسمیه ثابت شد **نزد**
اکثر عامه ندبا **نزد جمعی** از محققین خاصه و عامه این آیه دلالت دارد که تسمیه شرط صحت اباحة ذبیحه عند الذبح میباشد خواه جهرا ذکر اسم الله بکند خواه خفیه **در مجمع**
فرموده و فی هذه الایة دلالة علی وجوب التسمیة علی الذبیحة **و** علی ان ذبائح الکفار لا یجوز اکلها لانهم لا یسمون الله علیها **و** من سمی منهم لا یعتقد
وجوب ذلک **و** لانه لا یعتقد ان الذی سمیه هو الذی ابد شرع موسی او عیسی فاذا لا یذکرون الله تعالی حقیقة یعنی این آیه دلالت وارد بر وجوب تسمیه بر
ذبیحه **و** دلالت دارد بر آنکه ذبائح جمیع اصناف کفار و مشرکین حربی و کتابی و ذمی و غیرهم حرام و اکل اینها غیر جائز است زیرا که ایشان اسم اله بر ذبیحه وقت ذبح نمیخوانند **و اگر**
کسی میخواند او اعتقاد بوجوب و ندب تسمیه عند الذبح ندارد **و** تحریم ذبیحه اهل کتاب نیز بجهت آنست که ایشان نام خدائے را میگیرند که او شرع موسی یا عیسی را الی الابد قرار
داده و لعدم دین یهودیه یا نصرانیت ابدا دینی دیگر نمیباشد و نمی آید پس اگر ذکر اسم الله هم کنند او فی الحقیقت و الواقع ذکر اله واحد نمیباشد **و** الله اعلم **بحث سادس**

در ذبیحه مسلم بغیر ذکر اسم الله بر مذبوح **آیا** حلال است **یا** حرام عمداً یا نسیاناً مفسرین **و** فقهاء امت دران خلاف کردند **مذهب قومی** حرام است مطلقاً خواه عمداً
خواه سهواً ترک تسمیه کرده باشد لعموم قوله تعالى ولا تاکلوا مما لم یذکر اسم الله علیه **و** همین بظاهر قران کمال قوت دارد **و** همین قول ابن سیرین و شعبی و اسحاق وغیرهم است
ونزد قومی دیگر حلال است مطلقاً مسلم خواه عمداً خواه سهواً ترک تسمیه کند **و** همین مروی از ابن عباس **و** همین قول مالک **و** شافعی **و** احمد است **و** این منافی
ظاهر آیه است **و مذهب قوم آخر** است که اگر ترک تسمیه کرد عمداً حرام است **و** اگر ترک آن سهواً کرده حلال است **و** همین مذهب اثنا عشریه و همین قول ثوری **و**
اصحاب رای **و** همین محکی در معالم بغوی از اصحاب احمد است **و من** اباحها مطلقاً قال المراد من الآیة المیتات او ما ذبح علی اسم غیر الله بدلیل انه تعالى قال وانه
لفسق والفسق فی ذکر اسم غیر الله کما قال تعالى فی آخر السورة او فسقاً اهل لغیر الله به **و مرویه عایشة** نیز موید ش می آرند قالت ان قوماً قالوا یا رسول الله
ان هنا اقواماً کانوا حدیث عهدهم بشرک یاتون بلحمان لا ندری یذکرون اسم الله علیه ام لا فقال النبی اذکروا انتم اسم الله وکلوا یعنی قومی
قریب العهد بکفر اند گوشت را میارند و ما نمیدانیم که مذبوح بر اسم شده یا نه پس پیغمبر فرمود که شما ذکر کنید اسم الله را بر و بخورید **پس** مجوزین اباحة میگویند لو کانت التسمیة
شرطاً للاباحة لکان الشک فی وجودها مانعاً من اکلها کالشک فی اصل الذبح انتهی احتجاجهم **تنبیه** ذکر اسم الله مقتضی است که خاص و خالص عند
الذابح اسم ذات الهی یا اسم خاص صفاتی تعالى بدون اشتراکی خوانده شود **پس** بنا بر این اگر با اسم الله تعالى محمد رسول الله **یا** علی حجة الله ضم کند در تحلیل آن ذبیحه اشکال
است **سوال** در ذکر اسم الله آیا شرط تلفظ اسم الله جهراً بلسان است **یا** مراد و مقصود تذکر در قلب خاصة **یا** هر دو معاً **جواب** بدانکه ذکر تعلق بتلفظ لسانی **و** یاد آوری
قلبی معاً لغة و شریعة آمده چون اذکروا الله کذکرکم آباءکم او اشد ذکراً ای نطقاً **و** آیه واذکر ربک فی نفسک ای فی قلبک تضرعاً و خیفة ودون
الجهر فی القول **تنبیه** هرگاه این مقرر شد **پس** مراد در اینجا تلفظ لسانی باسم الله مع اعتقاد القلبی بمسماه معاً میباشد بمیتم این ایه انکنتم بآیاته مومنین ای
انکنتم بآیاته معتقدین مصدقین **پس** ذبیحه منافق بینه وبین الله حلال نیست برای خودش نمیباشد **بلی** اسماع شرط صحت اباحة ذبیحه نیست **سوال** ذکر تسمیه
آیا مشروط بالعربیة المقررة من جهة الشرع است **یا** نه بل بهر لغتی که معنی و مفهوم لفظ الله را کند چون خدا بزرگ است از اینکه وصف او بکمال کرده شود **یا** خدا مهربان
در دنیا و عقبی است وامثال آن **جواب** دران فقهاء امت دو قول دارند **اقول** مهما امکن در غیر اخرس و غیر معذور بعربی مقتضی آیه تلفظ لسانی است اگرچه خفیة باشد
در مسالک الاحکام فرموده وهل یشترط التسمیة بالعربیة یحتمله ظاهر قوله تعالى اسم الله **و** عدمه لان المراد من الله هنا الذات المقدسة فیجزی
ذکر غیره من اسمائه تعالى وهو متحقق بای لغة اتفقت وعلی ذلک ما لو قال باسم الرحمن وغیره من اسمائه المختصة والغالبة غیر لفظ الله تعالى انتهى **بحث**
سابع ان کنتم بآیاته مومنین **در مجمع** در تفسیر این فرموده بان عرفتم الله ورسوله ما اتاکم به من عند الله فکلوا ما احل دون ما حرم **اقول**
تحلیل مذبوح بعد ذکر اسم الله بران عند الذبح مشروط ساخت بانیکه هرگاه شما ذابحین و آکلین بآیات منزله و کتاب الهی معتقد و مصدق باشید **پس** مفهوم دلالت بر
بر تحریم ذبیحه غیر معتقد قران وغیره مصدق آن میباشد **اشکال** پس منافق بنا بر این شرط غیر صحیح و حرام میباشد زیرا که نفاق عبارتست از اظهار اسلام بلسان بغیر
اعتقاد قلبی **جواب** در شریعت بظاهر اقرار باسلام و قران حکم بظاهر اسلام او بالاتفاق میباشد لهذا در عصر نبوی بمنافقین اجرای احکام اسلام کرده شد پس افعال ایشان
علی الظاهر محکوم بطهارت گردیده **بلی** آنکس که نفاق منافق عینی قطعاً بداند چون حذیفه یمانی که او را علم قطعی باشخاص و اسمای اعیانی بمنافقین صحابه در لیلة العقبة
نزد مراجعت پیغمبر از حجة الوداع حاصل شده بود بر چنین اشخاص و بر خود منافق ذبیحه خود منافق بدلالت آیه حلال نباشد والله اعلم **اشکال** صاحب ما
ینطق عن الهوی **آیا** اشخاص منافقین عیناً میشناخت **یا نه بر ثانی** ممتنع است که صاحب علم ما کان و ما یکون کل و جزء بالتفصیل بداند ولیکن اسماء منافقین عصر
خود نداند **و هکذا** محال است که صاحب سلونی منافقین را نشناسد جهل آنحضرت خلاف دعاوی ایشان لازم آید تمام قران مملو از اوصاف و اطوار منافقین است جاهل از شخصیت و
عینیت ایشان باشند و علم ایشان بتعلیم و بوحی اله حاصل نشده **اما بر اول** که علم منافقین شخص بشخص و علی العین داشته معذلک خلاف علم و معلوم خود سید الانبیاء
المعصومین بکنند چه باین اعتراض بر نبوت لازم می آید **پس** معاشرت و مباشرت با چنین کفار و مشرکین سید الانبیاء و سید الاصفیاء در اعصار خود چگونه میفرمودند **و** آیه
یا ایها النبی جاهد الکفار والمنافقین واغلظ علیهم مستلزم علم اعیانی منافقین میباشد **جواب** بدانکه علم و تعلیم الهی تا آخر عمر نبی تدریجاً رسیده لقوله تعالى قل رب زدنی علماً
تنبیه هرگاه این واضح شد **پس** جایز است که خالق علیم حکیم مدبر عالم و آدم در آخر ایام تفصیل اسمای اشخاص منافقین عیناً رسانیده تا انتظام اسلام در بدایت
اسلام مختل نگردد چه بدایت هر شی چون نهایت اصلاً و ابداً نمیباشد **و مصرحش** آیه ان من اهل المدینة مردوا علی النفاق لا تعلمهم نحن نعلمهم است
یعنی از گرد شهر مدینه و از خود اهل مدینه جمعی همیشه از بدایت الی حین بر نفاق و کفر باطنی گذرانیدند یا محمد تو نمیدانی و نمیشناسی ایشان را و همه ایشان را بخوبی ما میدانیم

می شناسم **پس** در آخر آن حضرت را خطاب جاهد الکفار والمنافقین نازل شده و علم اعیانی و اشخاصی ایشان بآن حضرت دفعة داده شده **و** بعلی کل علوم سپرده و داد
چه خلیفه آنحضرت بوده **و** بعلی ازین جهت فرمود علی ستقتل الناکثین والقاسطین والمارقین من بعدی **و** باتفاق امت قتال این هر سه طائفه منافقین جمل **و** نهروان
و صفین بعد پیغمبر علی فرموده **و** مراد آیه همین منافق بودند که نبی مامور بخطاب جاهد الکفار والمنافقین گردیده بوده **و** الا لازم می آید که پیغمبر ترک امر الهی در جهاد
منافقین کرده باشد و آن محال است **پس** اشکال عاید نمیشود **اشکال** خبر متفق علیه است هست که در خیبر زنی یهودی گوسفند بریان کرده نزد پیغمبر حاضر کرده آنحضرت
بعض لقمه از شانه آن گوسفند نوش فرمودند **یا** اراده خوردن آن لقمه گوشت فرمودند دفعة بقدرت خالق الکلام محیی الاموات از آن گوسفند بریان شده کلام شد بلند و بالا
یا رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم مرا مخور من بسم و بزهر مهلک آلوده ام و همه صحابه و آن زن یهودی کلام گوسفند مشوی را بگوشهای خود شنیدند پس آن زن یهودی در انفعالات را
و تنبکه معاینه کرده بناچاری اقرار کرد که بلی چنین کار کرده ام بجهت آنکه همه اقارب اصلی و فرعی مرا علی بقتل آورده احدی مرا باقی نمانده پس اگر تو پیغمبر باشی آن زهر نمیخوری
و اگر بخوری تراشمس اثر نمیکند و الا تو در آن بمیری قصاص عزیزان خود از تو گرفتم و اهل عالم را از ضرر تو آسوده ساختم **پس** ذبیحه کفار بعد ابتدای بنوة و ذبیحه آن یهودیه
را چگونه پیغمبر میخورد **جواب** بدانکه آنقدر ذکر شد که احکام اسلام و علم الهی تدریجاً بآنحضرت نازل شده نه دفعة و در بدایت بنوت **پس** تا نزول ترک معاشرت و مباشرت کفار
و منافقین ذبیحه و اطعمه ایشان بر آنحضرت و اهل اسلام باصل اباحة مباح بوده نه حرام **و** همین جوابست که اگر اثبات شود که در بدایت بنوة آنحضرت ذبایح کفار اهل کتاب و
مشرکین میخورد اشکال را حل شد در هر حال والحمد لله **و** باقی تفاصیل ذبایح از کتب مبسوطه ائمه فقهاء عامه و خاصه منهم مبسوط و نهایت و منتهی المطلب و المسالک و الجواهر و غیرها
دریافت خواهد شد

قَوْلُهُ تَعَالَىٰ وَمَا لَكُمْ أَلَّا تَأْكُلُوا مِمَّا ذُكِرَ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَقَدْ فَصَّلَ لَكُمْ مَا حَرَّمَ عَلَيْكُمْ إِلَّا مَا اضْطُرِرْتُمْ إِلَيْهِ وَإِنَّ كَثِيرًا لَيُضِلُّونَ بِأَهْوَائِهِمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِالْمُعْتَدِينَ ۝ وَذَرُوا ظَاهِرَ الْإِثْمِ وَبَاطِنَهُ إِنَّ الَّذِينَ يَكْسِبُونَ الْإِثْمَ سَيُجْزَوْنَ بِمَا كَانُوا يَقْتَرِفُونَ ۝

ترجمه این دو آیه چه چیز مانع است شما را که نمیخورید از آنچه یاد کرده و خوانده شده نام خدای تعالی بر آن مذبوح و ماکول و حال آنکه بالتحقیق مفصل ذکر کرده شد مر شما را آنچه حرام
بوده و حرام گردانید آنرا بر شما قبل برین مگر آنچه مضطر و لاچار شوید بسوی خوردن و تناول آن یعنی وقتیکه لاچار شوید بخوردن لحوم میتة حیوان در آن وقت شما مانعی ندارید بخوردن
و باستعمال آن اشیاء مردار و پلید چه در آن وقت مساویست گوشت مرده حیوان و گوشت مذبوح بغیر بسم الله و بدرستیکه بسیاری مردمان هر آئینه گمراه میسازند یا گمراه میشوند بهوا
و هوس و خواهشهای نفسانی خود بغیر دانش و بینش بتحقیق پروردگار تو او داناتر است بدر گذشتگان و تجاوز کنندگان را از حدود محدوده الهی **و** بگذارید و ترک کنید دوست
میدارید آشکار گناه و پنهان گناه را یعنی گناه لسانی و قلبی را و گناه علانی و مخفی را برغبت و محبت بعمل می آرید بتحقیق آنانیکه بفعل و بعمل آرند گناه را ظاهر آن و باطن آن زود باشد که
بجزا و سزای آن داده میشوند بآنچه میکردند و کسب آن در دنیا **و در تفسیرش** چند بحث اند **بحث اول** در فَصَّلَ **و** در حَرَّمَ قرائة مختلفه میباشد **قرائة** اهل
کوفه غیر حفص فُصِّلَ بفتح صیغه معلوم **و** حُرِّمَ بصیغه مجهول میباشد **و نزد قراء** مدینه و حفص و یعقوب و سهل فَصَّلَ **و** حَرَّمَ بالفتح هر دو لفظ بصیغه معلوم اند **و نزد باقی قراء**
هر دو لفظ بضمه حرف اولی صیغهائی مجهول اند **بحث ثانی** وما لکم الا تاکلوا مما ذکر اسم الله علیه بدانکه در آیه خطاب بالا فکلوا امر با کل بطور اباحة آمد مفهوم
مقتضی است که ایشان بر تاخر خود از اکل مذبوح مع اسم الله باقی ماندند **پس** این آیه وما لکم الا تاکلوا انتهی الخ بطور تفریع در تاخر آنها آمد **و وجه ثانی** است که این
آیه در تاکید اباحة فکلوا آمد چنانچه برایده ضعیف میگوید بضعیف بخور چرا نمیخوری غرضش ازین تحریص و ترغیب اکل ماکول میباشد **بحث ثالث** در وما لکم دو قول اند
احدهما لفظ ما در اینجا استفهامیه است **و** همین مختار زجاج و غیره از بصریین میباشد **پس** تقدیرش چنین میشود ای شیء یمنع لکم فی ان لا تاکلوا **و بوجه دیگر**

ما الذي يمنعكم ان تاكلوا مما ذكر اسم الله عليه يعني اي مشركين و مومنين چه چيز منع ميكند شما را از اكل ذبيحه كه مذبوح بر اسم الله شده چنانچه ابليس اخذا مير سد ما
منعك ان تسجد لما خلقت بيدي چنين قيل و قال سزد و اتمام حجت و قطع معذرت از سلاطين حكام و اعلام كرام بكمال شفقت و مهرباني ميباشد ثانيهما ديگر آن لفظ ما در اينجا
براي نفي است يعني نيست پس تقديرش چنين ميشود ليس لكم ان لا تاكلوا مما ذكر اسم الله عليه يعني بعد اجازت و اباحت مذبوح مع بسم الله جايزه نيست مر شما را كه ترك اكل
آن بكنيد و غرض ازين تصريح مع التاكيد در اكل ذبيحه بر غير اسم الله باشد و هر دو وجه محتمل اند بحث رابع وقد فصل لكم ما حرم عليكم و اين واو حال پس
جمله حاليه باشد پس باختلاف قرابه وجه تفسيرش ميشود اول‌ها چرا نميخوريد مذبوح بر اسم الله را و حال آنكه بيان كرد او سبحانه مر شما را جميع آنچه حرام گردانيد بر شما ثانيها
چرا نميخوريد آن ذبيحه را كه باسم الله مباح و حلال مر شما راست و حال آنكه مفصل بالتفصيل يعني فصل بفصل عليحده عليحده حرام گردانيده شده بر شما آنچه محرم بود ثالثها
چرا نميخوريد ذبايح را و حال آنكه متفصيل بيان و ذكر شد آنچه بر شما حرام گردانيده شده بحث خامس بآنچه تفصيل داده او كدام است دران دو قول اند قول
اول مختار اكثر مفسرين است كه اين مفصل مر مجمل نهاد الآيه مايده حرمت عليكم الميتة والدم ولحم الخنزير الخ مي باشد اشكال مبين و مفسر و مفصل بايد كه متاخر
از مجمل و مبهم باشد و متفق عليه جمهور بل اكثر و بيان مشهور است كه سوره مايده در آخر ايام نبوي بعد همه سوره در مدينه و انعام در مكه نازل شده اين چگونه صحيح ميشود جواب
اول جايز است كه بزبان رسول الله تفصيل اين مجمل مبين شده باشد جواب ثاني چونكه ايات قران و سورها بحسب نظم مرتب نگرديده جايز است كه اين آيه وقد فصل
لكم بعد كلوا مما ذكر اسم الله عليه در سوره نازل شده و درج در مكي شده چنانچه جمعي منهم صاحب المجمع و صاحب الروض از ابن عباس
روايت كردند سورة الانعام مكية غير ست ايات وما قدروا الله حق قدره الى اخر ثلث ايات قل تعالوا اتل ما حرم عليكم ربكم الى اخر ثلث ايات فانهن
نزلن بالمدينة و في رواية اخري عند غير ثلث ايات قل تعالوا اتل ما حرم عليكم الى اخر الثلث و باقي السورة كلها نزلت بمكة اما قول
ثاني مبين اين مجمل آيه من بعد اين مي باشد قل لا اجد فيما اوحي الي محرما على طاعم يطعمه الا ان يكون ميتة الآية بحث سادس اضطر از باب افتعال از
ضر يضر ضرا بمعني سوء حال و شدة و فقر و نقصان ميباشد در مصباح گفته الضر الفاقة و الفقر و بضم الضاد اسم و بفتحها مصدر ضره يضره ضرا من باب قتل
اذا فعل به مكروها ازهري گفته كلما كان سوء حال و فقر و فاقة و شدة في بدن فهو ضر بالضم و ما كان ضد النفع فهو بفتحها و في التنزيل مسني
الضر اي المرض و الاسم الضرر و قد يطلق على نقص يدخل الاعيان كرجل ضرير به ضرر من ذهاب عينيه و الضرورة اسم من الاضطرار
و الضراء نقيض السراء لهذا اطلقت المشقة و المضرة الضرر و الجمع المضار و ضرة المرأة ضرة زوجها و جمعها على القياس الضرات و سمع ضرائر ايضا
بحث سابع الا ما اضطررتم اليه و معني اين وجوه اند احدها الا اذا دعتكم الضرورة و العسرة الى اكل الميتة اين استثنا از ما حرم عليكم ميباشد مگر
حرام نيست بر شما حيوان مرده وقتيكه داعي شود شما را ضرورت عسر و فقر باكل حيوان مرده ثانيها حرم عليكم الميتة الا حل لكم عند غاية الجوع و لم تتمكنوا على غير ذلك
من المحللات و المباحات من الاشياء الخ يعني حيوانات مرده حرام است مگر حلال كرده شد مر شما را حرام گوشت نزد نهايت گرسنگي بشرطيكه بر غير آن از اشياء محلله و مباحه متمكن نباشيد
و ميسور نشود ثالثها حرم عليكم الميتة و غيره من المحرمات اذا خفتم عليكم الهلاكة بغير اكلها يعني بر شما جميع انواع ميتات و لحوم و محرمات ذاتيه حرام است
اكل آنها مگر مباح و مجاز بود وقتيكه خوف هلاكت و موت و فوت بر نفوس خود قطعا يا ظنا داشته باشيد و هيچ گونه مباحي از اغذيه و اطعمه و اشربه حلال دست ياب نشود
سوال آيا اباحت و اجازه خاص تعلق دارد بلحوم ماكول اللحم ذاتيه كه الحال بموت مرده يا بغير اسم الله ذبح شده يا اباحت عام و بهر يكي از محرمات ذاتيه چون خون و لحم خنزير
و سگ و گربه و غير آنها دران فقهاء خلاف دارند احد القولين آنكه عند الاضطرار براي او همه محرمات عرضيه و ذاتيه مساوي اند ثانيهما حرام عرضي چون مرده
بز و گوسپند و غيرها اقدم و اولي از حرام ذاتي چون خوك ميباشد پس بنا بر اين اغذيه كفار چون ثالثها بوبرنج و اغذيه طيبه مسلمان جبرا و قهرا و غصبا از وگرفته اقدم بر
ميته و خوك و آب متنجس بر بول اقدم است و او بر خمر و كذا بحث ثامن در تحديد مقدار و تحليل ما يجوز اخذه و اكله منه فقها خلاف كردند نزد اماميه
لا يجوز ان يتناول الا ما يمسك به الرمق لا شبعا يعني مساوي سد رمق نگيرد و نه شكم سير نزد قومي يجوز ان يشبع الجايع المضطر منها و ان يحمل منها معه
حتى يجد الحلال يعني بخورد شكم سير و با خود بردارد آنقدر تا آن وقت كه دفع اضطرار و ميسور محلل شود اشكال مرده حيوان و نجس العين براي معسر و مضطر و مستثني از حرام
گرديد پس تحليل حرام ذاتي بذاته ممتنع است چه او بحالة اصليه خود باقيست و الا لازم ميايد كه حيوان مرده بذاته حلال و مباح و طيب و هم حرام و نجس و قذر و خبيث در حال واحد
معا باشد اين خلاف ضروريات و بديهيات و اجب البطلان است پس چگونه مضطر و معسور و مفقود شي حرام و نجس حلال ميشود جواب آنچه حرام و نجس بذاته يا بالحكم گرديد
پس او مطلقا بر حالت بر حرمة و نجاسة باقي است اما بتبدل احوال مكلف تغير حكم خاص بنا بر چنين مكلف عرضا ميشود نه تغير و انقلاب حقيقت و ماهيت حرام چه او بحالت خود

باقي حرام بر مكلف

و تحقيق حكم حلال بنا بر ضرورت ... جواب اشكال شئ حرام

باقی حرام بر مکلف غیر مضطر و معسور و لا مغفور ست تدبر تبصر اشکال عاید نمیشود پس حرام را برای مضطر حکم اباحت و طیب عارض خاص شده شرح الله اعلم **تنبیه** گاه جبائی گفته
و فی هذه الآیة دلالة علی ان ما یکره علی اکله من هذه الاجناس یجوز اکله لان المکره یخاف علی نفسه مثل المضطر انتهی یعنی در این دلالت است
بر اینکه هر کس که اکراه و اجبار کرده شود بر خوردن این چنین اجناس محرمات او را جایز ست خوردن آن زیرا که شخص مکره و مجبور خائف ست بر نفس خود مثل مضطر
بحث تاسع در ضمه لیضلوا قراء اختلاف دارند **ند** ابن کثیر **و** ابو عمرو **و** یعقوب بفتح یا از ابواب ثلاثی مجرد ست **و** در سوره یونس لیضلوا عن سبیلک
و در ابراهیم لیضلوا عن سبیله **و** در حج لیضل عن سبیل الله **و** در لقمان **و** در زمر در هر شش موضع نیز بفتح ست **امّا نزد باقی قراء** در اینجا
و در یونس بفتح یا **و** در چار مواضع آخر بضم یا میباشد **بحث عاشر** اهوا جمع هوا بمعنی خواهش و آرزوی نفسانی و میلان طبیعی باشد **در مصباح**
گفته والهوی مقصور مصدر هویته من باب تعب اذا احببته و علقت به ثم اطلق علی میل النفس و انحرافها نحو الشیء **ثم** استعمل فی میل مذموم
فیقال اتبع هواه و هو من اهل الاهواء حاصل آنکه هوی مقصور مصدر باب تعب بمعنی محبت و تعلق بچیزی ست **پس** اطلاق بر میلان نفس و انحراف آن
بسوی شئ شده **پس** ازان مستعمل در میل مذموم گردید چنانچه گفته میشود فلانے پیروی بخواهش و برای باطل خود نموده و ازینجا باهالی مذاهب باطله اهل الاهواء
والبدع میگویند **بحث حادی عشر** وان کثیرا لیضلون باهوائهم بغیر علم **بدانکه** این جمله تا معتدین در معرض بیان علت و سبب اکل میتات و محرمات
باشد یعنی چرا میخورید آنچه خالق شما حلال و مباح گردانیده و ترک اکل محرمات و نجاسات نمیکنید چه بتحقیق بسیاری مردم هر آئینه گمراه شده اند **و** بقولے گمراه میسازند
آنها بخواهشهای نفسانی خود و هوا و هوس شیطانی عوام تبعه خود را بغیر علم و بینش یعنی جمعی برای و قیاس و خواهشهای نفسانی خود گمراه شده ترک حق معلوم و معقول و
منزول کردند و عوام را نیز گمراه از دین حق بسبب رای و قیاس و خواهش میسازند و رای و خواهش و قیاس من باب العلم و حجت نیست بل خاص در احکام
حجت قال الله و قال الرسول ست **تنبیه** پس بنص این آیه باطل شد حجیت رای و قیاس چه او علم نیست **و** هر گاه رای و قیاس علم نباشد **پس** جهل محض
باطل فی الواقع باشد **و** انا نیکه لیضلون از باب افعال بضموم الیاء میخوانند **پس** بنا بر ان قراءة معنیش چنین میشود که بتحقیق بسیاری از قدیم الی حین
بدو اتهم ضال مضل اشباع و اتباع میباشد **اشکال** در ان کثیرا اسم آن چرا نکره آورد **و** مفعول لیضلون بنا بر قراءة ضمه یا از کجا میباشد **جواب** بعض
اعلام فرمودند که مفعول یضلون محذوف چون لیضلون اتباعهم میباشد **امّا** نزد تطویل کلام جائز ست که اسم ان نکره باشد تا بعض آن دلالت بر بعض کند
سوال از ان کثیرا آیا اسلاف ضال و مضلین مراد اند **یا** اخلاف یا هر دو صنف سلفا و خلفا معا **جواب** انسب بمقام و وجه آخر ست **امّا** از مضلین اوائل کفار قریش
نزد اعلام و ائمه سیر عمرو بن لحی و من بعده و تبعه او ست چنانچه جمعی از مفسرین منهم **در تفسیر کبیر** فخر الدین رازی نقل کرده المراد من قوله لیضلون قیل انه عمرو
بن لحی فمن دونه من المشرکین لانه اول من غیر دین اسماعیل و اتخذ البحایر و السوائب و اکل المیتة **و** قوله تم بغیر علم یرید به عمرو بن لحی **و** اناقدم
علی هذا المذاهب عن الجهالة الصرفة و الضلالة المحضة حاصل آنکه مراد از مضلین بقول مفسرین عمرو ابن لحا و بعد او تبعه او از مشرکین ست چه اول کسی که تغیر
داد دین اسماعیل ابن خلیل را او عمرو بن لحا بود و او اصنام پرستی و وضع آن در درون کعبه بالای سطح ان و بنا کرد با خذ بحایر و سوائب و خوردن لحوم حیوانات مرده و خونهای
اعماء بریان باتش نموده میخوردند **و** مراد از بغیر علم قول و فعل آن ملعون میباشد چه او اول اقدام کرد بر وضع این مذهب از روی صرف جهالت و محض ضلالت **کرد زجاج**
گفته المراد منه الذین یحلون المیتة و یناظرونکم فی احلالها و یحتجون علیکم قولهم ما حل ذبحکم بایدیکم فان یحل ما یذبح الله
اولی **و** کذلک کل ما یضلون فیه من عبادة الاوثان و الطعن فی نبوة محمد و القران فانما یتبعون فیه الهوی و الشهوة **و** لا بصیرة لهم و لا علم عندهم
علی ذلک بل کل ذلک بمحض الجهالة و الضلالة حاصل آنکه مراد از یضلون اهل اعصار نبوی منهم انانیکه تحلیل لحوم حیوانات مرده و مناظره باشما در اباحت و اکل آن میکنند
و حجت میکنند بر شما بقول باطل خود که هر گاه ذبایح شما بشما حلال ست پس ذبیحه الرحیوان مرده بموت الٰهی بالاولی حلال باشد **و** همچنین در جمیع اضلال میکنید در دین
از بت پرستی های و طعن در نبوت محمد بن عبد الله و در کتاب او پیروی میکنند ایشان خواهشها و شهوتهای نفسانی خود را بغیر بصیرة و علمی و دلیلی ندارند بران و همه آن
محض جهالت و ضلالت خالصه میباشد **اشکال لاینحل** هر فعلی و هر کاری را اعتبار بحسب اعتبار و رفعت و علو فاعل او در انظار عقلا و میباشد و علو الٰهی از همه افاعیل
معلوم هر کس ست که فاعل اکمل و ارفع و افضل و اعلی از حکیم علیم مدبر ممکن متصور اصلا و ابدا نیست **پس** کشته بموت الٰهی چرا از ذل و ادنی و انجس و خود و نش حرام
و عضو های او متنجس باشد **و** کشته حیوان بدست آدمی چرا طیب و طاهر و مباح و حلال ماکول و خاصه باشد **جواب منحل** بعد تقریر قانون کلی بالاجمال میشود
امّا قانون کلی در علم کلام مبرهن گردیده که علم صنایع بصانع قبل از صنعت بالتفصیل لازم و ثابت و واجب ست و او تم از ازل ما آل علم بکمال بلا زوال

جواز جمیع آنچه در ابد الآباد بگوید و بکند و ہمہ اقوال و افعال حکیم علیم مدبر متعال منوط بالضرورت بحکمت و تدبیر و صلاح احوال میباشد و در ہیچ فعلی از افعال او خلل و زلل و جہل اصلا و ابدا متصور نیست
پس ثابت شد که در جمیع اوامر و زواجر و نواہی و تحلیل و تحریم حکمتی و علتی و سببی قطعاً ثابت میباشد خواہ بدانیم آن علت و حکمت را یا ندانیم و عدم علم بدلیل دلیل العدم نیست و ما
کافی ہمین قدر است که او سبحانه حکیم بصیر علیم و مدبر جمیع افعالش بغیر از مصلحت صحیحه معقوله اصلا و ابدا نمیباشد چنانچه طبیب نسخه مریض از ادویه متضاده مینویسد و مریض بالکل و شرب آن
امر میکند اما علت آن مریض نمیداند ولی ہر وقتیکه از خود طبیب علت و سبب اجتماع آن ادویه میپرسد بالتفصیل میگوید و چون و چرا در آن نمیباشد پس ہمچنین در احکام علیم حکیم مدبر الہی بالاولی چون و
چرا نمیباشد چه ہیچ امر و نہی و احکام دینی و دنیائی او خالی از سبب معقول نیست ہر چند بالتفصیل باوضح نباشد بر ما و آنچه ہم نیست تحصیل علل احکام سمعیه **تنبیه** ہر گاه این مقرر شد
پس جواب این بچند طور میباشد **احدہما** عقلی و آن چند وجه است **اول** بدانکه انسان علت غائی در ایجاد عالم امکانی است و حکیم مدبر و علیم بصیر برای انتفاع و زندگی و تعیش و بقاء
نوع انسانی ہمه اشیاء عالم را آفرید **پس** جمیع آنچه نافع یا ضار یا بالفعل یا بالقوت باشد بنافع آن امر و از ضار آن نہی کرده **اما** حیوان ماکول اللحم که در اکل و نفع اتم و اکمل و اعم و اعظم
برای زندگی و نشو و نمای انسانی میباشد **و** در اکل خبائث و محرمات و نجاسات و مقذورات ضرر عظیم بنفس و عقل و بدن آدمی بالفعل یا بالقوت ناشی میشود لہذا تحلیل محللات و تحریم محرمات فرمود **ثانی** خالق
بعلم ازلی بنسبت مطیع و متمرد کل عبید را بالضرورت **و لی** تکلیف ایشان بامر و نہی و بحلال و حرام کرد تا مطیع و متمرد از ہم جدا و ممتاز باشند در عقول و علوم و عیون ملائکه و حجت و عذر شان عند القیل و القال
و السؤال در عقبی منقطع باشد **ثالث** ہر شئی مخلوق مملوک خالق و مالک بالاصالة است و حیوانات محلله برای انتفاع و معاش ایشان آفرید و قیمت و ثمن آن حمد و شکر و ذکر خود بعوض آن مقرر ساخت
تا نزد نحر و ذبح او اسم مالک تعالی ذکر کنند پس آن مملوک خالق تعالی جائز التصرف و مباح و حلال او میشود چه او سبحانه محتاج بثمن نقدی و مالی نیست **رابع** تحلیل مذبوح و منحور بر ذکر اسم خاص خود مقرر
کرده نه باسم غیر خود تا از ذابح بہتان و کذب و شرک بر او تعالی لازم نیاید چه آن منحور و مذبوح فی الحقیقت مخلوق خدا و مملوک و خاصه است و بذکر اسم غیر او تعالی کذب و بذکر غیر مع اسم الله تعالی تشریک الہ
لازم می آید بدیگر باطل فعلش نیز باطل میشود **خامس** کافر و مشرک بذاته باعتقاد خود مفتری کاذب و باطل ملعون و مطرود و فاسق است پس فعل او ہم مطرود و فسق بقوله انه لفسق باطل میباشد
سادس بجہت کفر و شرک نجس العین و رجس و قذر محض چون سگ و خوک بلا تفاوت است لقوله تعالی انما المشرکون نجس پس فعل فاعل کافر نجس متنجس حرام میباشد **سابع** نزد جمہور اطباء
در خون و رطوبت بدنیه حیوانی نوع سمیتی داخل و شامل میباشد و بغلبه و جوشش او حیوان علیل و مریض میشود و بامراض میمیرد و آن سمیت و رطوبت در عروق و اعصاب و لحم و جلد او ہضم و جزم و حذفت
لہذا امر بذبح حیوانات را قطعاً حرام و ممنوع الاکل گردانید تا بالفعل و بالقوت اشرف المخلوقات و غایة علت موجودات آدمی ضرر جانی و بدنی عاید و ناشی نشود چه بنحر و بذبح خون منقذ و رطوبت
مسمومه از کل اجزاء بدنیه ذبیحه بر می آید و لحوم آنہا بلا ضرر نافع اتم میگردد **ثامن** برای اعلی مخلوقات و اشرف موجودات آدمی میباید و میشاید که اشرف و احسن و اطیب و اہنا اطعمه و اغذیه و شربه
لطیفه نظیفه نفیسه طیبه صفیه باشد نه اخبث و اکثف و اقذر و اخس و انجس اشیاء چه لحوم میتات و دماء و غیر اینہا خبائث قذر کثیف اند نه اغذیه انسان بل آن طعمه کلاب و خنازیر و درندگان
بری و بحری است لہذا این امور و اشیاء حرام و ممنوع گردانید **تاسع** در اکل میتات و دماء و لحوم غیر محلله چون خنازیر و سگ و غیرہا قطع نظر از اضرار بدنیه در اینہا قساوت قلبی و
بی غیرتی و بیحیائی ناشی میشود و آن سبب اثر و تاثیر در قلوب و عقول و عیون ایشان میکند ہمین در اکثر چنین اشخاص مشہود و معاینه گردید لہذا نہی از اکل محرمات و میتات کرده **عاشر**
چونکه او تعالی خالق و مالک خلق و ہمه حیوانات است و آنہا را برای انتفاع و طعمه بنی آدم خاص آفریده **پس** بعوض وقت نحر و ذبح آنہا خاص ذکر اسم الله مقرر کرده بمقابل قیمت و ثمن آن حیوان **بلی**
در اسم مبارک الہی تعالی اثری خاص در تحلیل و اباحه منحور و مذبوح میباشد چنانچه می بینی در کلمات اذان و منتر و رقیات و نقش تاثیری میباشد و بر مار و کژدم و زنبور و سگ درنده خوانده میشود و بجہت آن دمیدن
و خواندن و نوشتن تاثیر ناشی میشود و آن جانوران نافث را میسیدارند و میگزند **و** اگر گزیده باشد سوزش و سمیت او بطور رفع میشود بدیده شده **و** این مشہود العیون ہر کس است **پس** ہمچنین در ذکر اسم الله بر ذبح
و منحور تاثیر کلی در تحلیل و اباحه لحوم آنہا میشود و تدبر و تبصر **حادی عشر** عالم الغیب و القلوب و الاحوال و المال حکیم مدبر اعلم بصلاح و نافع و مضار است حیوانات بری و ہوائی و بحری برای نفع و تعیش
بنی آدم آفریده و بتوسط وحی و الہام انبیاء و خلفاء خود تدبیر استعمال این چنین اشیاء مقرر کرده تا ایشان بانتفاع اسرع از ضرر رافع و بطبع ہر کس او واقع ابدا بلا ضرر باشد **اما** ذکر اسم خاص خود عند النحر
و الذبح بلا تشریک غیر خود بجہت تیمن و تبرک و شفاء و نفع و شکر نعمت ضمنا در ان مقرر کرد چنانچه **دعاء** یا من اسمه دواء و ذکره شفاء شاہد ناطق این میباشد **ثانیہما** علل سمعیه در تحریم اینہا
نیز ناطق اند **اولہا** بر تحلیل حیوانات محلله بنحر و ذبح بحسب قاعده ادیان و شرائع کافه سلف و خلف الی حین مجمع علیه کافه انبیاء و رسل و اہالی ملل منقول و ثابت و اتفاق
و اجماع معصومین انبیاء صلی الله علیه و آله و سلم حجت قاطعه است **ثانیہا** متفق علیه کافه حکماء و اطباء سلف و خلف الی حین مع اعصار مختلفه بر تحلیل نافع حیوانات محلله بنحر و ذبح
بنہج مقرر و مشہور نیز ثابت میباشد **ثالثہا** مجمع علیه معصومین ائمه اہلبیت نبوة و عصمت نیز ہمین میباشد چنانچه در **علل الشرائع** از صدوق المحدثین علیه الرحمة مرویست
که سائلی با امام علیه السلام عرض کرد که چرا خمر **و** مرده حیوانی **و** خون **و** خنزیر حرام گردیده **قال علیه السلام** لکنه تعالی خلق الخلق فعلم ما یقوم به ابدانهم
و ما یصلحهم فاحل الله تعالی لهم و اباحه و علم ما یضرهم فنهاهم عنه و حرمه یعنی امام ع فرموده که خالق تعالی آفرید خلق را پس آنچه اصلح و انفع دانست در قوام
و قیام ابدان ایشان آنرا حلال و مباح گردانید مر ایشان را **و** آنچه مضر و مفسد ظاہر و باطن ابدان و ارواح ایشان دانست منع و نہی کرد ایشان را از اقدام بر آن

وقال واما المیتة فانه لم ینل احد منها الا ضعف بدنه ووهنت قواه وانقطع نسله ولا یموت آکل المیتة الا فجاة یعنی علت در تحریم اکل حیوان مرده آنکه خورنده لحوم حیوانات مرده چه آنرا کسی نیگیرد و نمیخورد مگر آنکه بدنش را ضعیف میسازد **و** قوا و قوت او را سست و باریک میسازد **و** نسلش اغلب قطع میکند **و** خورنده گوشت میتات نمیرد مگر بمفاجات و ناگهانی **واما الدم** فانه یورث آکله الماء الاصفر ویورث الکلب وقساوة القلب وقلة الرأفة والرحمة حتی لا یؤمن علی حمیمه ولا یؤمن علی من صحبه اما علت در تحریم اکل و شرب خونهای حیوانات آنکه او موجب حدوث آب زرد **و** موجب حصول دیوانگی و جنون و قساوة دل و قلت نرمی دل و رحمت و مهربانی میشود حتی از چنین شخص دوست جانی و رفیق نفسانی و مصاحب دائمی بخوف و بیباک از قتل و ضرر او نمیباشد و نمیمانند.

ایضا در علل مرویست که حضرت امام رضا علیه السلام در جواب چنین سوال سائل تحریر فرمود حرمت المیتة لما فیها من فساد الابدان ولانه یورث الماء الاصفر ویبخر وینتن الریح ویسیء الخلق ویورث القسوة للقلب وقلة الرأفة والرحمة حتی لا یؤمن ان یقتل ولده ووالده وصاحبه **و** حرم الطحال لما فیه من الدم ولان علته علة الدم والمیتة واحدة لانه یجری مجراهما یعنی علت در تحریم اکل میتة آنکه او موجب فساد ابدان اکلین او میشود **و** مورث ایجاد مرض آب زرد در شکم **و** تعفن دهان **و** کنندگی بوی بدن و دهن **و** مورث حصول بدخلقی **و** مستلزم حصول قساوة قلبی **و** قلت رأفت و محبت و رحمت میشود حتی آنکه باکی و خوفی نمیکند از قتل پسر خود و پدر خود و صاحب و رفیق خود **و** علت در تحریم طحال علت اکل خون است چه طحال در حقیقت خون منجمد و مجتمع میباشد **و** علت او علت حیوان مرده یکی است زیرا که جاری مجرای آن هر دو میباشد **تنبیه** بوجود این ادله اسباب تحریم مرده غیر مذبوح و مذبوح بر غیر اسم الله **و** تحریم خون و غیرها عقلاً و سمعاً ثابت شد بحمد الله سبحانه علی الهامه وافضاله **و در رساله خمسه ابکار** غیر این ادله عقلیه ضبط گردیده **اما اشکال** اکلین محرمات از لحوم میتات و خون و خنازیر بخلاف علل مزبوره معاینه شدند **جواب** اما آنکه عادی لشیء هر چند زهر خوردن باشد با آنها اکل سموم موذی و مهلک بالفعل نمیشود چه مشهود گردید اما آنکه سم الفار و زرنیخ خوردن قدیماً و حدیثاً بمقدار یسیر معین عادی بودند بایشان سمیات اینها موثر بظاهر نمیشد ولکن بخوردن ایشان سمیات از اسوء اخلاق و تهذیب و آداب و بیمروتی بایشان ناشی میشود و بجوشش همین سموم رطوبت غریزه و خون شان محترق گردیده میمیرند ولو بعد حین **وایضا** اسم سمیت از آن سموم زائل نمیشود و بر حقیقت طبیعی و بر اسماء خود آن سموم باقی اند اشکال عاید نمیشود و الله اعلم **اشکال معضل آخر** ایضا میت آدمی عالی بتموت له محل عبرة متنجس فوجب التغسیل خود میت و غاسل و ماسی او هم واجب الغسل میگردد اگر چه مومن مصدق نظیف الجسد یا نبی معصوم و امام مطهر باشد **واما** کشته ادنی بدست آدمی مطهر و پاک میمیرد هر چند غیر معصوم کشته میشود بدون تغسیل ولا کفن در جامهای ملبوسه ملوثه بخون خود دفن میشود و ماسی او هم غسلی نمیباشد چه او اعلی مرتبه عند الله در عقبی در برزخ حی مرزوق صبح و شام بنعمات و اطعمه عالیه نفیسه جنانیه علی الدوام میباشد و لازم بود که مراتب عالیه میت باشد چه کشته شده او خالق تعالی بود **و** اعتبار فعل بحسب اعتبار فاعلش میباشد **و** اینجا برعکس حال است **جواب** اینهم بالتفصیل و براهین عقلیه و نقلیه **در رساله ابکار خمسه** مذکور شده و آن مصبوع و منشور عالم هم گردید **مقدمه وجیزه** بدانکه اجل عبارت از آخر وقت مقرر زندگی و بقاء حیوة حیوانی میباشد **آیا** در این تقدم و تاخر از وقت موعود محتوم ممکن و جایز هست **یا نه** مفسرین و متکلمین اسلام در این دو قول دارند **احدهما** مذهب یک طائفه آنکه ابداً و اصلاً در آن تقدم و تاخر ممکن و متصور نیست **و** مصرح همین آیه ولن یؤخر الله نفساً اذا جاء اجلها **و** غیر آن میباشد **ثانیهما** مذهب جمهور محققین میباشد **یکی** اجل محتوم **دیگر** اجل غیر محتوم **اما** در مسمی محتوم ابداً امکان تقدم و تاخر نیست **اما** در اجل غیر محتوم تقدم و تاخر و محو و اثبات عقلاً جائز است **و سمعاً** آیه اجلاً و اجل مسمی دلیلش میباشد بر وقوع آن چه اجل مسمی اجل محتوم **و** اجلاً اجل غیر محتوم لا محتوم است **و** آیه یمحو الله ما یشاء ویثبت وعنده ام الکتاب نیز دال بر محو و اثبات آن میباشد **اشکال** بر اجل محتوم اگر حیلولت مقتول نگردید قاتل را از قتل حایل شد **آیا** آن حیوان در همان آن میمیرد قطعاً **یا** زنده باقی میماند قطعاً **یا** موت و بقاء حیوة او هر دو جایز و محتمل است **ثالث** مختار محققین هم نصیر الدین طوسی و تلامذه متبعه اوست **و بر ثانی** که قتل او با اجل محتوم بود لهذا باقی نمیماند و الا اجل غیر محتوم بوده پس بنا بر این هر دو تقدیر زندگی یافتن او بعد قتل با عجاز پیغمبری مثلاً وجود ثانی بحیوة اصلی موت دیگر میباشد در این شق از حقیر نظر دارم **اما** تقسیم اجل بمحتوم و غیر محتوم عقلاً جایز است چه او سبحانه در سایل میداند جمیع آنچه در ابد میکند **پس مثلاً** زید را عمر اصلی پنجاه ساله اجل اصلی و اولی است **و** بحسن اعمال او ده سال دیگر از روی تفضل اجل زیاده شد **و کذا** بسوء اعمال ده سال عمر از پنجاه سال اصلی او ناقص تعجیلاً بجزائه میشود **پس** بنا بر این اجل مسمی اجل آخر محتوم میباشد **و** در آن تقدیم و تاخیر راهی ندارد **لهذا** اجلاً را غیر محتوم قرار داده و برای همین اجلاً را بتنکیر بلا توصیف ولا تعریف مقدم بر اجل مسمی کرده **و** باین حمل و تاویل تعارض از بین الآیة اجلاً و اجل مسمی **و** آیه اذا جاء اجلهم لا یستأخرون ساعة ولا یستقدمون مرتفع و زائل میشود و الله اعلم **پس جواب اشکال** بعقلی و نقلی ذکر میشود **اما عقلی**

پس بنا بر اجل محتوم شهید شد پس قاتلش را ذم وقصاص وعقاب می شود بجهت اقدام بر قتل نفس محترمه انسانیه که منهی عقلی وشرعی بوده **واگر** امانت وتمویت الهی میبود اعواض زاید ایید
اضعاف مضاعف دائمه لانهایت باو عاید میشد واین بقتل آدمی باو عاید نمیشود مگر متقابل ومساوی ایام اوچنانچه **اگر** مخبر صادق خبر بدهد بموت فلان گوسفند فردا وقت طلوع
آفتاب غیر مالک او اقدام بلارضاء ولااذن او فرج او وقت طلوع آفتاب جایز نیست وذابح او بلا رضا مالک ضامن گوسفند او وآثم است بجهت تصرف بیجا او **اما**
بر **اجل غیر محتوم** بوجوه مختصر بنویسم **احدها** آنکس که باجل غیر محتوم کشته شد اورا عوض از دو جانب میرسد **یکی** از جانب قاتل چه او بقیه ایام ودوام
عمر مقتول **و** از تحصیل تمتعات ایام زندگی خود از جزاء عبادت آینده او که ثواب دائم زاید داشت برهم زد **و** از تناول نعمات ولذات زندگی ونعمات جسمانی دنیاوی اورا
بازداشت **دیگر** از جانب الهی که بامر واذن الهی در راه الهی جان ومنافع وال ومال وتمتعات وتلذذات آن از قتل باخت **پس** عقل مقتضی است که باین چنین مظلوم
مقتول فی سبیل الله مرتبه قصوی واعلی وضعاف مضاعف درجات دائما عاید وحاصل شود **ثانیها** شخصیکه هادی داعی من الله الی الله باشد واورا اعداء کفره خدا برای
آن قتل نمایند او بهر خدا در راه خدا کشته شد عقل ونقل مقتضی است که اورا اعلی منازل واقصی درجات از آنکس باشد که او باجل خود بر فرش خواب خود مرده باشد **تمثیل**
حسی آیا نمی بینی که آدم شاهی را بجهت ابلاغ فرمان سلطان خود یا بجهت دعوت وطلب والی سلطانه اگر مرسل الیه بد بگوید یا بقتل آورد قتل او بلاگناه بمنزله قتل سلطان او میباشد
لهذا خود سلطان بذاته طالب قصاص وانتقام او از قاتل میباشد **و** آنمقتول مع اهله وعیاله در انعام وتعظیم واجلال وتکریم نزد سلطان خود نهایت محترم ومعظم ومکرم دائما
میشود **و ازینجا** در زیارت حضرت امیر علیه السلام یا نفس الله القایمه **و** در **زیاره** ابی عبدالله الحسین علیه السلام فقره یا ثار الله وابن ثاره وارد شده چه خونریزی رسول الله
یا خلیفه الله در حکم خونریزی خالق تعالی بطور مجاز میباشد **و** هر **مقتول فی** سبیل الله جند الله وحزب الله است پس باید که درجه او عند العلی الاعلی اقصی واعلی واقوی از همه
میت باشد **ثالثها** آنکس که داعی من الله الی الله باشد وجان نثاری خود در کارگذاری آقای خود نماید وهیچ باک از قتل خود واز ضیاع آل وعیال واموال خود نکند
وقتل برای جان شود **البته** همین برهان ساطع ودلیل قاطع است بر کمال ایمان وتصدیق او باقای خود وبافعال واقوال او **و** آنکس که ثابت صادق مخلص باشد
بایدکه قطعا نزد مولی خود نهایت وغایت درجه عالیه داشته باشد **ومویدش** حدیث **قدسیه** مرویه خاصه وعامه کنت سمعه الذی یسمع به **و** بصره
الذی یبصر به **و** لسانه الذی ینطق به **و** یده الذی یبطش بها الخ حاصل آنکه هر که محبوب مخلص من باشد خدا میفرماید شنیدن او **و** دیدن او **و** کلام او **و** دست او دست
من **و** شنیدن او شنیدن من **و** دیدن او دیدن من **و** گفتن او گفتن من **و** دست او دست من است **پس** انه یا نفس الله القایمه **و** یا ثار الله از ینجا مجاز متفق علیه نهایت صحیح
میباشد **تنبیه** هرگاه این ثابت شد پس بکمال ایمان وتصدیق او از باطن وظاهر او ثابت شد **پس** بوضوح این ثابت شد که ظاهر وباطن او از روح وبدن وخون
واز لاحق ولاصق جسد او چون لباس وغیر آن طیب وطاهر ممتاز وسرفراز از جمیع اموات میباشد **لهذا** بلا تغسیل در البسه ملوثه بدم خود مکنون ومدفون میگردد **و** بجهت مطهر
گردیدن بشهادت خود شهید وماسی او هم غسل ندارد **تبصره** بدانکه تسمیه این مقتول را فی سبیل الله ظلما شهید نام میباشد **اما** در **وجه تسمیه او** بشهید دو وجه
اند **اولها** شهید فعیل بمعنی مفعول پس شهید بمعنی مشهود نوجوه است **اول** چونکه المقتول مشهود له بوجوب جنت وخدا وملائکه ورسول شاهد او بان اند **ثانی** چونکه بسبب
شهادت فی سبیل الله مشهود خالق وملائکه دائما مستمر او میباشد **ثالث** چونکه مشهود ومعاینه او وعده الهی از نجات وکرامات خود ونعمات عقبی ونعمات آن علی الدوام بلا انقطاع آن
الی الابد میباشد **رابع** همیشه بلا انفصال موکلین ملائکه رحمت درخدمت او حاضر درنظر ومشهود او میباشد **خامس** بمحض شهادت ومعاینه ومشهود او حور العین میشود
سادس بحالة شهادت یوم القیمة مبعوث وهمه خلق ارض وسما میشود ومشهود همه اینها میگردد که قد قتل فی سبیل الله **سابع** چونکه مشهود کافر ومومن گردیده که در
قیام حق ودر دعوت حق الی الله مقتول گردیده **ثامن** چونکه او موجود الجسد مودوع فی اللحد وفی القبور میباشد الی القیمة واز زمین نمیخورد بخلاف ابدان غیر شهید پس
هر کس که بخواهد بعد نبش وفتح قبرش جسدش را معاینه ومشهود میشود عینا **ثانیها** این فعیل بمعنی فاعل پس بمعنی شاهد میباشد **و** در اینهم وجوه اند **احدها** چونکه او حی
مرزوق صبح وشام من الله میباشد الی الابد پس او شاهد یعنی می بیند واحساس میکند زوار خود را **ثانیها** او شاهد وگواه برحقیت وحید اله بود وبر استحال مقتول مظلوم گردید
ثالثها چونکه شهادت او شاهد است بر مظلومیت وبرحقیت وصدق او وعده دنیا وعقبی **رابعها** بموجب آیه وانتم شهداء علی الناس با پیغمبر آخر زمان خود شاهد بر امم
کفار ومشرکین از امم سلف وخلف میباشد **خامسها** بقول شاهد بمعنی حاضر موجود است زیرا که حی است وهر حی شاهد بمعنی حاضر میباشد **سادسها** چونکه او شاهد
یعنی شناسنده قاتلین خود مواخذه کننده آنها در قیامت میباشد **اقول** جوابه وادله غیر این در رساله **ابکار خمسه** مذکور اند **اما جواب اشکال** تغسیل
میت بتمویت اله وجواب غسل غاسل وماسی او نیز بچند وجه عقلی است **اول** کانه معلوم بل کالمشهود است که تولد وتکون روح وبدن هر حیوان وذیحیوة از ماده نطفه میباشد
وهر نطفه از سایل الدم مردار ونجس العین **و** بموت روح از دم ولحم وعظم وعروق واعصاب وجلد واز کل وهر جزء بدن بکشاکش وجذبات وفشارات بر می آید **و** ملویة

اصل نطفه او را در کل ابدان غلیان و تغیر و انفعال و انقلاب حاصل میشود و در باطن سرای هم میباشد لهذا خود بدن میت و غاسل و ماسی او محکوم بتطهیر و تغسیل میگردد ثانی
چونکه میت آدمی از عالم دنیا بعالم قدس و طاهر اعلی و صفا میرود و منتقل میشود و در آن حضور ملاقی جناب اقدس اله و نیز باهم محاضره و موانسه و مصافحه و معانقه ملائکه
قدوسیه و ارواح انبیا و اصفیاء مطهره مقدسه میشود لهذا میباید و میشاید که بدن میت از جمیع اجناس انجاس و ارجاس و ادناس و اخباث صوریه و معنویه دنویه نفیس
و نظیف و طیب و طاهر و پاک گردیده بر آید از دنیا قابل آن و لائق سکونت انعام و مقام پاک و طاهر بشود چنانچه طفل از مادر زاد جدید الولادت از عالم بطون ملوث
بر آمده از الواث و اخباث و انجاس و ارجاس ملوثه صوریه بطنیه اولاً و بر اشنطیف و تطییب و تطهیر باز اله آن بتغسیل ساخته تا قابل مس و حمل و حضانه و لمس و ارضاع
میشود و هکذا تطهیر بتغسیل در باره میت هم لازم و واجب می باشد تدبر تبصر ثالث چونکه بمصداق ولقد کرمنا بنی ادم الی قوله وفضلناهم تفضیلاً نوع انسانی را
اشرف و اعلی جمیع مخلوقات گردانیده و بذاته او را نه همچین نجس میباشد و بخروج منی غسل تمام بدن او لازم میشود و چه اقذره مقذرات از وبر می آید پس بعد الموت
هم باین اشرف موجودات تغسیل مقرر گردیده نه بدیگر حیوانات مرده تا فرق بین الاعلی والاشرف و بین الادنے والارذل و موجب عبرت اهل عقل و بصر و نظر
باشند لهذا تغسیل اموات و غسل بغاسیل مقرر گردیده رابع هر گاه این بتو حسًا و عقلاً واضح شد پس سمعًا هم همین اسباب در تغسیل میت وارد اند چنانچه در
علل الشرائع صدوق المحدثین روایت کرده که در جواب سایل از سبب غسل میت امام همام علیه السلام نوشته کتب الرضا انه یغسل و ینظف من ادناس
امراضه وما اصابه من اصناف علله لانه یلقی الملائکة و یباشر اهل الاخرة فیستحب اذا ورد علی الله واهل الطهارة و یماسونه و یماسهم ان یکون
طاهرًا نظیفًا موجهًا الی الله تعالی لیطلب وجهه ولیشفع له حاصل آنکه میت را برای آن غسل داده میشود تا تنظیف و تطهیر او از امراض و ادناس و اقسام و اصناف
علت هائی او حاصل شده قابل لقاء ملائکه و مباشرة اهل آخره بگردد چه بعد موت و تغسیل او وارد بر خدا و اهل طهارت میشود و باهم یکدیگر مس مینمایند بمصافحه و غیره پس
باید که پاک و طاهر موجه الی الله برای طلب وجه الله و شفاعت خود میباشد اما جواب غسل بر غاسل و ماسی میت قبل التغسیل آنست که میت بموت نجس
و غاسل او بنجاسة و خباثت معنویه مسریه و صوریه متنجس میشود لهذا بر غاسل میت هم غسل و تطهیر و تنظیف بدن خود لازم میشود تا بتطهیر خود قابل مواکله و مشاربه
و مباشره و مصافحه با اهل طهارت و نظافه مومنات و مومنین احیاء بشود چنانچه قبل مواکله و مشاربه و بعد ان تطهیر و تنظیف با آن مقرر گردیده و تصفیه و تنظیف
و تطهیر بدن و لباس علی کل حال عقلاً و شرعًا مستحسن و مطلوب میباشد اما سمعًا قال علیه السلام اغتسال من غسله او لامسه لظاهر ما اصابه من نضح المیت لان
المیت اذا خرجت الروح بقی اکثر آفته فلذالک یتطهر له و یطهر یعنی امام فرمود که غسل بر غسال مرده یا بر مس کننده او قبل التغسیل برای آنست که دست رسی غسال و ماسی او
باینچه از منضحات مرده باو رسیده و حاصل شده باشد چه وقتیکه روح خارج میشود باقی میماند در بدن میت آفات و کثافات و خباثات صوریه و معنویه او لهذا غسال از ان
جهت خود را پاک میکند و مرده را پاک میسازد سوال این تغسیل اموات شرعًا و عقلاً ثابت شد اما غسل غاسل و ماسی او شرعًا آیا واجب است یا مستحب یا
غیر مشروع است ما خذش چیست جواب در علماء امت سه قول اند اولها بمعنی وجوب آن مذهب جمهور امامیه بل همان مشهور در ایشان است و همین احد القولین
شافعی است ثانیها استحباب و همین مذهب جمعی از صحابه و تابعین و فقهاء است چون ابن عباس و عائشه و ابن عمر و غیرهم و حسن و زهری و ثوری و اسحاق
و محکی از ابن المبارک و علم الهدی شریف مرتضی از امامیه است بجهت آنکه اصل در مومن و مسلم طهارت و معارض آن احتیاط است ثالثها یعنی غیر مشروعیت
قول منقول از ابو حنیفه و مزنی و غیرهما است اول اصح و اقوی است زیرا که جم غفیر از اهل ظاهر و حدیث و فقهاء اهل سنت چون احمد و ترمذی و ابو داؤد و
ابن ماجه و غیرهم از ابو هریره روایت کرده اند قال رسول الله صلعم من غسل میتًا فلیغتسل و زاده احمد و الترمذی و ابو داؤد و من حمله فلیغتسل یعنی پیغمبر فرمود
هر که غسل دهد میتی را پس هر آئینه غسال خود هم غسل کند ایضًا سوال از من حمله چه مراد است جواب دو معنی محتمل است احدهما هر کس که مرده را برای
تغسیل بردارد او هم خود بمس او غسل کند ثانیهما هر کس بعد تغسیل جنازه او را بردارد برای تدفین او هم غسل کند در مشکوة از عائشه روایت کرده قالت
ان النبی کان یغتسل من اربع من الجنابة و من یوم الجمعة و من الحجامة و من غسل المیت وایضًا واقدی و بیهقی و جوزی و محمد بن اسحاق و اعلام سیر
روایت کرده اند که حضرت امیر بامر ختمی مرتبت ابو طالب را غسل میت داده نزد پیغمبر مراجعت نمود فقال له النبی یا علی اذهب اغتسل فاغتسل علی پس علی بامر نبی
بعد تغسیل میت پدر خود غسل مس میت کرد و بطرق امامیه مرویست قال الصادق من غسل میتًا فلیغتسل رواه فی الاستبصار شیخ الطایفه -
اقول باین مضمون اکثر صحاح و حسان احادیث بطرق فریقین در مسانید درج اند و در همه آنها صیغه امر مع لام تاکید فلیغتسل و با غتسل صریح وارد میباشد
و هر صیغه امر متضمن طلب فعل یا امر بفعل بطور استعلاء عالی از بدانی است و امر یا طلب فعل از مخاطب مامور مشتمل فرض و واجب میباشد کما قرره و برهن علیه الاصولیون

بالاتفاق لہذا غسل مس میت ہم واجب میباشد **اشکال** سلمنا **اما** تغسیل میت نبی معصوم و امام مطہر چرا میباشد چه ایشان موت نجس و متنجس نمیشوند پس غسل اموات
معصومین مطہرین **و** تغاسل و مماسی ایشان چرا باشد **جواب** چونکه انبیاء و خلفاء معصومین نجس بموت نمیشوند چه ایشان اطیب و اطہر متولد و متکون شده اند
بلی در سبب تغسیل موت معصوم صلعم وجوه اند **احدها** تشریح ورات **ثانیها** بجهت انتقال و ارتحال ایشان از عالم اجناث بعالم پاک متعال **ثالثها** بجهت
ورود بحضور و لقاء خالق ذو الجلال و المتعال **رابعها** بجهت مصافحه و معانقه قدوسیه از ملائکه اطهار **خامسها** مباشرت حوریان اعلی علیین **سادسها**
بجهت مواکله و مشاربه اطعمه و اغذیه اطیب اعلی علیین میباشد **و** در شریعت مقرر است که قبل دخول مکان شریف و قبل ملاقی شدن شخص نظیف و مقام رفیع
چون بیت الحرام و مشاهد انبیاء و ائمه **و** ملاقات انبیاء و خلفاء الله و اعلام اسلام باید که تنظیف بدن بغسل و وضو و تبدیل لباس بخود لطیب نموده مشرف و
داخل شود در **استبصار** مرویست که قاسم صیقل با امام ہمام خود عریضه نوشت هل اغتسل امیر المؤمنین ع حین غسل رسول الله ص عند موته **فاجابه**
علیه السلام ان النبی طاهر مطهر و لکن امیر المؤمنین ع فعل ذالک و جرت به السنة انتهی یعنی حضرت امیر آیا خود ہم غسل کرد بعد تغسیل نبی ص باغسال موت
باء **پس امام** ع در جوابش نوشت که پیغمبر پاک و مطهر از ارجاس صوری و معنوی بود و لکن حضرت امیر بعد تغسیل آنحضرت خود غسل مس میت کرد و سنت و
طریقه شریعت بفعل حضرت امیر جاری شد **و** در **رساله خمسه ابکار** و در **رساله اجوبه زاهره** که در مسولہ نادره بوجوه اخرا جوبه این اشکالات
ذکر شده مطبوع در عالم دایر و سایر اند **بحث ثانی عشر** ان ربک هو اعلم بالمعتدین این جمله متضمن تهدید است یعنی بتحقیق پروردگارت دانا تر بتجاوز کنندگان
حدود الله است یعنی آنانکه ترک حلال و مباح کرده اکل حرام و غیر مباح میخورند پس ایشان تجاوز از حلال و حرام **و** از حق بباطل میکنند بجال و آل ایشان کما ینبغی دانا و بینا
ست **تنبیه** اینجا عصاة متمردین را المعتدین نام نهاده چه معتدی فاعل باب اعتدی یعتدی اعتداء از عدی یعدو عدواً بمعنی دشمن مخالف میباشد **پس**
هر عاصی و تارک حلال و مباح و عامل و آخذ و اکل حرام و غیر حلال عدو الله است چه از حدود مقرره الهی الی خلاف حکم الله بر آمد تا وقتیکه توبه و رجوع از خلاف احکام الله نکند
بحث ثالث عشر واو در لفظ و ذروا کلمه عاطفه بر کلوا میباشد چه بحسب قیاس و قواعد صرفیه باب و ذر یذر در اصل یوذ و ذرا باید باشد **اما** ع خاص در ان
باب صیغه امر و مستقبل و نهی بغیر ماضی و لا فاعل چون دع و لا تدع تلفظ کرده اند پس باید از سماع خارج نکند **در مجمع** فرموده و ذروا فالواو للعطف **وانما**
استعمل منه الامر و المستقبل و لا یستعمل و ذر **و لا** وادر اشعر و ان الکراهیة الابتداء فیه بالواو و حتی لم یزید و ها هنالک اصلا مع زیادتهم و اخواتها
و استغنوا فیها بترک و تارک **و** هذا استعملوا الماضی دون المستقبل و اسم الفاعل فی عسی **پس** ذر و دع بمعنی اترک میباشد **بحث رابع عشر** قوله
ذروا ظاهر الاثم و باطنه **آیا** این خطاب امر و ترک عام است یا خاص **نزد اکثر** عام در ترک کل معاصی است چنانچه میگویند ظاهر و باطن جزو پاک کن **پس**
بنابراین درین وجوه اند **اول** او سبحانه امر کرد بترک جمیع انواع آثم مع قیام الدلالت علی کونه اثما **و** نهی کرد از اقدام و ارتکاب بر آنها سراً و علانیة **و** همین قول
جمعی منهم قول قتاده و مجاهد و ربیع بن انس و ابن الانباری ست **ثانی** مراد بظاهر افعال جوارح **و** بباطن افعال قلوب چون بغض و حسد و کینه و کبر و عجب و نیت سوء
و سوء عقاید و امثال آنها **و** همین قول جبائی ست **ثالث** ظاهر اثم زنا علانی **و** باطن اثم اتخاذ اخدان یعنی بطور دوستی اخذ زنان برای زنا مخفی نگاه داشتن می باشد
و همین قول سدی و ضحاک است چه در زمان جاهلیه زنان را حلال سراً میدانستند و جهراً حرام **و** او سبحانه منع از هر دو حالت کرده ذکره الضحاک **رابع** ظاهر الاثم
تزوج به پدری **و** باطن الاثم با او پسرش زنا کند **و** این قول سعید بن جبیر است **و** غیر این وجوه آخر اند خلاصه نهی عام بر ترک جمیع انواع معاصی سمعی و بصری و لسانی
و لمسی و دستی و قلبی و ارادی میباشد **خامس** او سبحانه اینجا گناهان را دو قسم کرده **احدهما** ظاهریه **ثانیهما** باطنیه از همه اجناس این نهی کرد چنانچه نعمات الهیه هم
دو قسم اند کما قال تعالی و اسبغ علیکم نعمه ظاهرة و باطنة نعمت جسمانی و نعمت روحانی **و بهاء الملة و الدین** این برجمات را جمع نموده و انشاء الله بمقام
خود تعدید آنها خواهیم کرد **تنبیه فخر** رازی در اینجا فرموده و بهذا یظهر فساد قول من یقول ان ما یوجد فی القلب لا یواخذ به اذا لم یقترن به عمل فانه تعالی
نهی عن کل هذه الاقسام بهذه الآیة **بحث خامس عشر** ان الذین یکسبون الاثم سیجزون بما کانوا یقترفون این بالا تمام توعید است بتحقیق آنانکه
اکتساب میکنند گناهان را نزد جزا سزا داده میشود آنها بآنچه کسب میکنند و بعمل می آرند ظاهراً و باطناً مناهی و معاصی و محرمات را **نکته** معتزله میگویند که عمومیت
این آیة دلالت دارد که فاعل و کاسب گناهان ظاهرا و باطنا را خواه کافر باشد خواه مومن بحسب عدل ایصال عذاب و عقاب بطور سزا و جزا واجب میباشد مگر آنکه توبه بعفو حاصل نموده
بعد آن عود بگناه نکند **نزد امامیه** و جبریه اگر بدون توبه مومن رفته معفو نشود بوعده لاحقه عقلا جایز بل نقلا واجب است لقوله تعالی یا عبادی الذین
اسرفوا علی انفسهم لا تقنطوا من رحمة الله ان الله یغفر الذنوب جمیعا انه هو الغفور الرحیم **و** ان الله لا یغفر ان یشرک به و یغفر ما دون ذالک لمن یشاء

ایضاً عدلیه یعنی امامیه **و** معتزله میگویند که این آیه دلالة صریحه دارد بر آنکه بندگان فاعل مختار و کاسب اعمال خود اند لهذا استحق توعید گردیدند و اگر فاعل افعال و اعمال شان خالق یا شریک قوی ایشان می بود البته اسناد فعل بسوی ایشان و سزا شان بعذاب قبیح ظلم صریح بود زیرا که فعل فاعل مجبور اصلاً جزا و سزا ندارد پس باطل شد مزعوم جبریه که بندگان در اعمال خود مجبور اند ✦

قوله تعالی وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَإِنَّهُ لَفِسْقٌ وَإِنَّ الشَّيَاطِينَ لَيُوحُونَ إِلَىٰ أَوْلِيَائِهِمْ لِيُجَادِلُوكُمْ وَإِنْ أَطَعْتُمُوهُمْ إِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ

ترجمه ای مکلفین مخورید از آنچه یاد و تلفظ نکرده شده نام خالق واحد بر آن ذبیحه و بدرستیکه آن مذبوح بغیر ذکر اسم الله بر آن فسق میباشد یعنی خارج از حلال و حرام و پلید میباشد و بتحقیق شیاطین هتمردان سرّاً و خفاءً میرسانند و بدوستان خود او له باطله برای اکل آن تا جهل و جدال و میل و قال باطل با شما کنند و اگر شما اطاعت قول و فعل باطل ایشان در تحلیل حرام و تحریم حلال کردید بتحقیق شما مشرک خواهید شد بجهت انقیاد ایشان **و در تفسیرش** چند بحث اند **بحث اول** در آیه بالا خطاب کلوا با کل مباحات کرد که بران اسم الله خونده شده **و** این آیه متضمن نهی است در ترک آنچه بران اسم الله خونده نشده باشد پس این نهی موکد کلوا در ترک مذبوح بر غیر اسم الله می باشد **بحث ثانی** لفظ فسق از فسق یفسق فسوقاً چون خرج یخرج خروجاً و فسق بمعنی بر آمدن از طاعت و از تسلیم باشد **و** فسق اسم از همین است **و** فاسق و فاجر هر دو متقارب اند **در مصباح** گفته اصل باب الفسق خروج الشیٔ من الشیٔ علی وجه الفساد باشد چنانچه گفته میشود فسقت الرطبة من قشرها فکذالک کل شیٔ خرج من قشره فقد فسق **پس** فاجر و فاسق در شریعت اسلام کسی است که از قشر و لباس احکام شریعت و حدود الهیت بر می آید یعنی ترک اعمال نماید و باقی علی التصدیق والایمان بالدین باشد **بحث ثالث** لا تاکلوا مما لم یذکر اسم الله علیه **آیا** عام شامل جمیع ماکولات و مشروبات و ملبوسات و ذبایح است **یا** خاص بذبایح مفسرین در ان دو قول دارند چنانچه در کلوا ذکر شد **اوّل** مذهب عطاء است که عام است چه آیه مقتضی است که در کل ماکولات و مذبوحات و مشروبات و ملبوسات ذکر بسم الله واجب است **و** بغیر ذکر اسم الله حرام است تناول و استعمال آنها **ثانی** خاص در ذبایح است پس این مذهب اکثر مفسرین و فقهاء امت است **و** بعد آن اینها در بین خود خلاف کردند **اوّل** آنکه در آیت دلالت بل نص است بر تحریم اکل ذبایح کل اصناف کفار و مشرکین چه یهود باشند چه ذمی اسم خالق واحد بر ذبح او بخوانند یا نخوانند چه ایشان عارف بالله نیستند پس تلفظ ایشان باسم الله اعتبار ندارد چه ایشان اسم الله بحسب اعتبارات و اعتقادات خود میخوانند و میگویند و آن خلاف واقع است پس صحیح نیست قصد ایشان در ذکر اسم الله اصلاً و ابداً **تنبیه** که بترک بسم الله بر ذبیحه بنص آیه حرمتش ثابت شد **پس آیا** ذکر اسم الله عند الذبح واجب است یا مذهب در ان امت دو قول دارد **و** جوبش نزد جمهور و همین مذهب مشهور امامیه است که عند الذبح بسم الله بالقصد واجب بگوید و ترکش حرام است **ثانی** در تحلیل ذبیحه مسلم مع بسم الله کلامی نیست **امّا** در ترک بسم الله عمداً یا سهواً **نزد** مالک **و** داؤد **و** حسن **و** ابن سیرین و احمد در هر دو حال ذبیحه حرام است **و** همین قول جبائی است **نزد شافعی** از مسلم بترک بسم الله عمداً و سهواً ذبیحه حلال است **نزد ابو حنیفه** در ترک عمدی حرام **و** در سهو حلال **و** همین مروی از ائمه اهلبیت بثبوت است **فخر رازی و نیشاپوری** در اینجا گفتند نقل عن عطاء قال کل ما لم یذکر اسم الله علی شراب فهو حرام تمسکا بعموم هذه الاٰیة **واما سائر الفقها** فقد اجمعوا علی تخصیص هذا العموم بالذبح **ثم** اختلفوا فقال مالک کل ذبح لم یذکر علیه اسم الله فهو حرام سواء ترك الذكر عمداً او نسياناً **و** هو قول ابن سیرین **و** طائفة من المتکلمین **و** قال ابو حنیفه ان ترك الذکر عمداً حرم وان ترك نسیاناً حل **و** قال الشافعی یحل متروك التسمیة سواء ترك عمداً او خطاء اذا كان الذابح اهلا للذبح **امّا** مخصص نزد شافعی **قول نبوی** ذبيحة المسلم حلال وان لم یذکر اسم الله علیه **و ایضاً** قال صلعم ذکر الله مع المسلم سواء قال او لم یقل **و** قیل یحمل هذا الذکر علی ذکر القلب لان القلب یعتقده فهو مستمر **و امّا** بر قول ابو حنیفه **حدیث نبوی** رفع عن امتی الخطاء والنسیان **بیهقی** در سنن **و در منثور** سیوطی روایت کرده قال ابن عباس من ذبح فنسی ان یسمی علیه فلیذکر اسم الله علیه و لیاکل و لا یدعه للشیطان اذا ذبح علی الفطرة فان اسم الله فی قلب کل مومن او مسلم **و** باین مضمون احادیث کثیره اند و بطور امامیه مرویات ائمه اطهار چون صحیحه محمد بن مسلم قال سئلت ابا جعفر عن الرجل یذبح و لا یسمی قال الامام علیه السلام

اگر کان ناسیاً فلا بأس **وایضا** در مرویه حسنه وارزابی عبدالله الصادق ؑ قال سئلته عن رجل ذبح ولم یسم قال ان کان ناسیاً فلیسم حین یذکر و
یقول بسم الله علی اوله وعلی آخره **امّا** اجتناب از مذبوح منسی اسم الله مهما امکن احوط است **بحث رابع** وانه لفسق در مرجع اند دو وجه اند **احدهما** مرجع
ضمیرانه بسوئے ما است لا تأکلوا الذی لم یذکر علیه اسم الله وانه لفسق گویا وانه لفسق دربیان علت نهی وارد شده که مخوریدمذبوح غیراسم الله را چه او
فسق است یعنی از حلیت خارج حرام بحت است **ثانیهما** راجع بسوئے مصدر لا تأکلوا است لان الفعل یدل علی المصدر پس تقدیرش لا تأکلوا مما لم
یذکراسم الله علیه وان اکله فسق **و** در اعراب این دو وجه دیگر اند **یکی آنکه** این جمله مستانفه است **دیگر** آنکه جمله حالیه است واین ارجح است **پس**
بنابران مخورید ان مذبوح را وحال آنکه آن مذبوح **یا** آنکه اکل آن فسق است پس اکلش متصف بفسق میشود والله اعلم **سوال** اگر کلمه شهادتین لا اله الا الله
محمد رسول الله بر ذبیحه خوانده ذبح کند حلال است یا حرام **جواب** دران تامل است روایة مقتضی خاص باسم الذاتی **یا** از خاص صفاتی نه است پس علی الاحوط
الاقوی غیراسم الله خاص تنها نباید باشد **بحث خامس** بدانکه وحی والهام متقارب المعنی اند **در مصباح** گفته الوحی الاشارة والرسالة والکتابة
وکل ما القیته الی غیرک **در نهایة** ابن اثیر گفته الوحی یقع علی الکتابة والاشارة والرسالة والالهام والکلام الخفی یقال وحیت الیه الکلام واوحیت
ایضا گفته الالهام ان یلقی الله فی النفس امرا یبعثه علی الفعل او الترک **و** هو نوع من الوحی یخص الله به من یشاء من عباده **در مجمع** فرموده
الوحی القاء المعنی الی النفس من وجه خفی **در کنز العرفان** شیخنا المحقق المدقق المقداد فرموده والوحی هنا بمعنی الالهام **و** قد یقال بمعنی الاشارة
کقوله تعالیٰ فاوحی الیهم ان سبحوا بکرة **و** بمعنی الاسرار کقوله تعالیٰ یوحی بعضهم الی بعض زخرف القول غرورا **و** الوحی الحقیقی وحی النبوة والجامع لهذه
المعانی کلها القاء الشیء الی الغیر علی وجه الستر **اشکال** بنابرین معانی لغوی وشرعی فرقی میان وحی والهام نمی باشد **و** الهام در قلوب عوام انام **و** در
قلوب همه حیوانات چرنده وپرنده وگزنده میشود وهمان حالت بمعنی وحی هم باشد پس فرقے میان وحی نبوت وغیر نبوت نمی باشد **و** حال آنکه مرتبه وحی باید عالی
باشد چه مخصوص انبیاست وبا نیوجه اشتراک ما بین الهام ووحی ثابت است **پس** انبیا را فخر ومباهات نباید وشاید چه این حالت بر حیوانات حتی حشرات الارض
حاصل بالضرورت میشود **جواب** بدانکه این بحث در علم کلام مفصل شود واضح ومبرهن خواهد شد **و** وحی انبیا هم بحسب مراتب وعلو منازل انبیا بانواع است
نوعی از ان خالق الکلام با انبیا مواجهةً وشفاهاً کلام میکند چنانچه بسید الانبیا بعالم مقام قاب قوسین **و** بموسی بمقام طور خاص شده **نوعی** بتوسط ملک جلیل
خاص معین چون جبرائیل امین میسید روحانیین می آید قبل النبی کذا وکذا **و نوعی** بتوسط ملکی دیگر غیر جبرئیل میرسد **و نوعی** صوتے اصغا میکند **و نوعی**
بقذف قلوب **و** بارسال مکتوب وامثال ان مخصوص انبیا میباشد **تنبیه** بوضوح این فرق ما بین الهام ووحی حاصل گردید هر چند من حیث اللغة
متقارب باشند لکن من حیث الاصطلاح باعتبار موحی الیه متباین گردیدند **بحث سادس** ان الشیاطین لیوحون الی اولیائهم لیجادلوکم لام لیوحون
لام تاکید **و** لام لیجادلوکم لام تعلیلی میباشد بدانکه مفسرین در شیاطین دو قول دارند **احدهما** مراد جنود ابلیس لعین میباشد چه ایشان وساوس
در قلوب بنی آدم القا میکنند تا جدال با حق نمایند واین قول ابن عباس است **ثانیهما** مراد از ین شیاطین متمردین انس تا جاب واصحاب عوام خود القاء
شبهات میکنند تا با پیغمبر جدال ومناظره نمایند **نزد** حسن این شیاطین الانس مشرکین عرب بودند **نزد** عکرمه مراد از شیاطین مجوس فارس اند قال ان مردة المجوس
من الفارس لیوحون الی اولیائهم من مشرکی قریش **و** ذلک لانه لما نزل تحریم المیتة سمعه المجوس من اهل فارس فکتبوا الی قریش وکانت بینهم مکاتبة
ان محمدا واصحابه یزعمون انهم یتبعون امر الله ثم یزعمون انما یذبحونه حلال وما یذبحه الله حرام فوقع فی نفس ناس من المسلمین من ذلک شیء
فانزل الله تعالیٰ **هذه الایة** حاصل آنکه مردم مجوس فارس با کفار قریش مودة ومکاتبة داشتند **پس** وقتیکه تحریم میتة نازل شد مجوس شنیده بقریش نوشتند که محمد و
اصحابش گمان دارند که تابع امر الله اند پس همه اگمان میکنند که آنچه را بدستهای خود ذبح میکنند آنرا حلال وطیب میدانند **و** آنچه را خدا ذبح کند یعنی بمیراند آنرا
حرام میدانند **پس** این موثر در نفوس مسلمانان شد پس این آیه در رد وساوس ایشان نازل شد رواه الخاصة والعامة **و روایة دیگر** فخر رازی وغیره آورده
روی ان ناسا من المشرکین قالوا للمسلمین ما یقتله الصقر والکلب تاکلونه وما یقتله الله فما تاکلونه **نیشاپوری** وغیره نقل کرده مراد از جدال مناظره
کفار با مسلمانان است **و** ذلک ان المشرکین قالوا یا محمد اخبرنا عن الشاة من قتلها اذا ماتت قال النبی صلعم الله قتلها فقالوا فتزعم ان ما قتلت انت واصحابک
فهو حلال وما قتل الکلب والصقر ایضا حلال **و** ما قتله الله فهو حرام فانزل الله هذه الایة حاصل هر دو روایت آنکه مشرکین بسید الانبیا گفتند گوسفند را موت
که میکشد آنحضرت فرمود خالق **و** کفار گفتند آن چیز را که بازی وچرخ وسگ وتو واصحابت میکشند او حلال است وآنچه را خدا بکشد او حرام است پس این آیه نازل شد

تنبیه

جواب اشکال تعریف

ما به الفرق بین وحی والهام

تنبیہ آنچه ایحاء شیاطین اولیاء خود بود همین القاء شبه بود و جدال و مناظره تبعه ایشان با مسلمانان کردند **و جواب** این شبه رکیکه در ما قبل این آیه **و** در دو رسالہ **خمسہ ابکار و درا جوبہ زاهرہ** مفصل بالعقل والنقل بتحریر آمد **بحث سابع** وان اطعتموهم انکم لمشرکون ای مومنین اگر شما اطاعت کفار در تحریم ذبیحه و تحلیل میته بقیل و قال و جدال شان کردید در آنوقت شما هم از مشرکین خواهید شد یعنی احکام شرک و کفر بر شما هم جاری خواهد شد چه ایشان ذبح باسم الواحد حقیقی نمیکنند و میتات اند و بلا ذبح میخورند و اگر ذبح هم میکنند باسم اصنام خود میکنند چه لفظ اله برای اصنام و انصاب خود مقرر کرده اند و ایشان باعتقاد متابعت کفر و شرک خود میکنند **و** اگر شما متابعت ایشان میکنید برائینه بمتابعت آنها شما هم مشرک خواهید شد **تنبیہ** زجاج گفته وفیه دلیل علی ان کل من احل شیئا مما حرم الله تعالی او حرم شیئا مما احل الله تعالی فهو مشرک **و** انما سمی مشرکا لانه اثبت حاکما سوی الله تعالی وهذا هو المشرک یعنی آیه دلیل است بر آنکه هر کس حلال سازد چیزی را از حرام خدا یا حرام سازد حلال خدا را او مشرک است **و** در تسمیه ایشان مشرک برای آن است که ایشان حاکمی سوای خدا اقرار دادند و آن شرک است **حسن بصری** گفته من استحل المیتة فهو کافر بالاجماع ومن اکلها محرما مختارا فهو فاسق **و** همین قول جم غفیر مفسرین است **تبصره** کعبی گفته آیه حجت است که ایمان اسم جمیع طاعات است اگرچه در لغت مختص ایمان عبارت از تصدیق قلبی است چنانچه شرک اسم جمیع آنچه مخالف خدا باشد اگرچه در لغت یعنی تشریک بذات یا بصفات یا بافعال اله می باشد **پس** هر عاصی از اهل ایمان اگر ترک او امر و عمل بنواهی گردد توبه نگردد در عذاب و عقاب شریک مشرکین بل در دنیا هم بنص آیه حکم مشرک بودن او کرده میشود **جواب** این باطل است زیرا که این آیه محمول بر اعتقاد قلبی است **پس تقدیرش** ان اطعتموهم اعتقادا انکم لمشرکون میشود یعنی اگر شما متابعت مشرکین در اکل میتات گردید بتحقیق شما هم مشرک میباشید **ایضا** آیت دلالت دارد که بندگان فاعل ذی الاختیار اند در فعل و ترک آن والا خطاب شرطیه در ان اطعتموهم انکم لمشرکون نمی آید پس قول جبریه بمجبوریة عباد باطل محض است **سوال** چرا حلیة ذبیحه بر ذکر اسم الله است و چگونه بذکر آن مباح و حلال میشود **جواب** او تعالی خالق موثر در عالم است **و** اسم او هم موثر در اشیاء میباشد **و** ذکر اسم او عند الذبح موثر و مبیح میشود چنانچه در احراز و تعویذات و اوراد و رقیات و ادعیات اثر مودوع است و آنرا معاینه میکنی **و** هرگاه در این اشیاء اثر لازم می باشد پس در اسم الهی تا اثیر اباحة ذبیحه بباشد +

قوله تعالی اَوَمَنْ كَانَ مَيْتًا فَأَحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ كَمَن مَّثَلُهُ فِي الظُّلُمَاتِ لَيْسَ بِخَارِجٍ مِّنْهَا ۚ كَذَٰلِكَ زُيِّنَ لِلْكَافِرِينَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ○ وَكَذَٰلِكَ جَعَلْنَا فِي كُلِّ قَرْيَةٍ أَكَابِرَ مُجْرِمِيهَا لِيَمْكُرُوا فِيهَا ۖ وَمَا يَمْكُرُونَ إِلَّا بِأَنفُسِهِمْ وَمَا يَشْعُرُونَ ○

ترجمه دو آیه آیا آنکس که بود مرده بکفر یا بجهل یا بضلالة پس زنده گردانیدیم او را باسلام یا بعلم یا بهدایة و دادیم مر او را نوری از حجج و براهین تا تمیز کند میان حق و باطل و رفتار نماید بوجود آن نور درمیان مردمان براه راست و حق و او مماثل و مقابل و مثل کسی هست که او در تاریکی های کفر و جهل و زلل در مانده و افتاده باشد یا کسی چنین نباشد که مع هذا النور در تاریکیهای کفر و جهل و زلل معطل بفتند و از ظلمت و تاریکی بر آمده نمیتوانند مماثل و مقابل آن شخص مومن کامل راسخ ثابت الایمان آنکس است زینت داده شده مرسوخ در کفر کردیده کفار است که بعمل می آرند اعمال کفر را و همچنان گردانیدیم در هر دهی و شهری بزرگان مجرمان ان مواضع و دهات و بلاد را تا بمکر و فریب رفتار و گفتار در اهالی آنها میکنند و حال آنکه مکر نمیکنند آنها در حقیقت مکر جانهای خود را و ایشان شعور آن نمیکنند که آن مکر بخود ایشان عاید میشود یعنی وبال و جزا و سزا آن در عقبی بخود ایشان عاید میشود **و در تفسیرش** چند بحث اند **بحث اول** در نزول این آیه آیا خاص است **یا** عام در ان مفسرین دو قول دارند **اما خاص** پس آیا عینا معین منزول فیه اند و آنها کدام اند یا نه در ان دو وجه اند **اما** در خاص عینی چند روایت اند

روایة اولی نزد ابن عباس این خاص در تمثیل دو شخص یعنی حضرت حمزه بن عبد المطلب **و** ابو جهل بن هشام نازل شده فقال ان ابا جهل رمی النبی ذات
یوم بفرث و حمزة النبی حمزة یومئذ لم یومن فاخبر حمزة بذلک عند قدومه من صیده والقوس بیده فعمد به و ضرب بالقوس علی
راس ابی جهل فقال له ابو جهل یا ابا یعلی اما تری ما جاء به و سفه به عقولنا و سب الهتنا فقال حمزة انتم اسفه الناس تعبدون الحجارة من دون
الله اشهد ان لا اله الا الله وحده لا شریک له و ان محمدا عبده و رسوله فنزلت هذه الآیة یعنی ابن عباس گفت که ابو جهل روزی تهاپیغمبر را دیده
سرگین بر سر آن حضرت انداخت **و** حمزه در آن روز غیر مومن بشکار رفته بود پس نزد مراجعت حمزه از سوء فعل ابو جهل خبر داده شد باو **و** حمزه بسماع آن بکمال غیظ
و غضب بر آمد همان کمان آهنی را بر سر ابو جهل زد و گفت ماننده و موجود بوده بطفل ما محمد را سرگین انداختی **ابو جهل** بعد وصول ضرب شدید از دست حمزه
بتضرع بعنف آمد که ای ابو یعلی آیا نمی بینی که محمد چه آورده بآن سفیه ساخت عقول ما را و سب و دشنام میدهد آلهه ما را **پس حضرت حمزه** در جوابش
گفت که شما قریش اسفه و اجهل الناس اید چه شما عبادت میکنید سنگهار ابغیر خالق تم من شهادت و گواهی بتوحید اله و به نبوت محمد بن عبد الله میدهم بقوله اشهد
ان لا اله الا الله وحده لا شریک له و ان محمدا عبده و رسوله پس این آیه در قضیه حمزه **و** ابو جهل نازل شد **روایة ثانیة** قال مقاتل ان هذه
الآیة نزلت فی النبی و ابی جهل **و** ذلک انه قال زاحمنا بنو عبد مناف فی الشرف حتی اذا صرنا کفرسی رهان قالوا منا نبی یوحی الله لا نومن به
الا ان یاتینا وحی کما یاتیه فنزلت هذه الآیة نزد مقاتل خراسانی این آیه در پیغمبر صلی الله علیه و آله وسلم و ابی جهل نازل شد چه با ما زاحم میشوند بنی عبد المناف در
شرف و رفعت تا آنکه ما دو طائفه چون دو اسپ رهان بودیم و لکن بنی عبد مناف میگویند که در ما پیغمبری است و وحی می آید بسوی او قسم بخدا ما ایمان باو نخواهیم آورد
مگر آنکه بما هم وحی بیاید مثل او پس این آیه نازل شد **روایة ثالثة** قال عکرمة والکلبی نزلت فی عمار بن یاسر و ابی جهل یعنی نزد عکرمه **و** کلبی این
آیه در قتیل و قال عمار یاسر **و** ابو جهل نازل شد **و** همین مروی از حضرت باقر است **روایة رابعة** قال الضحاک نزلت فی عمر بن الخطاب و ابی جهل یعنی
نزد ضحاک **و** زید بن اسلم که این آیه در جهل عمر قبل اسلام و در جهل ابو جهل نازل شده **اما قول ثانی** که عام است و در جمیع مومنین و مشرکین نازل شده **و**
همین قول حسن و جمعی از مفسرین خاصه و عامه چون شیخ الطائفه **و** شیخ طبرسی **و** صاحب روض الجنان **و** غیرهم **و** فخر رازی **و** نیشاپوری و غیرهم بیان شده
و همین انسب و اولی است چه و لفظ آیت حامل و شامل عمومیت باشد پس تخصیص آن ببعض دون البعض تحکم است **و** موید ش آنچه این سوره جملة واحدة بیکدفعه
نازل شده پس سبب نزول یک آیه معینه در بعض مشکل میباشد مگر آنکه پیغمبر آیتی را مخصوص سازد بکسی **طبرسی** فرمود و هذا اولی لانه عام فایدخل
فیه جمیع الاقوال المذکورة **بحث ثانی** آیا میتا بالتشدید است یا بالتخفیف **قرائة اولی** قرائت نافع و یعقوب **و** اهل مدینه بالتشدید در اینجا **و** در
لحم اخیه میتا **و** در الارض المیتة احییناها است **قرائة ثانیة** بالتخفیف نزد باقی قراء است **طبرسی و رازی** فرمودند نزد اهل لغت
میت بالتخفیف از میت مشدد هر دو متحد المعنی اند خواه مشدد خوانده شود خواه مخفف **بحث ثالث** همزه اومن همزه استفهامیه بر واو و آن عاطفه **نزد**
سعودی بمعنی انکار **نزد** طبرسی بمعنی تقریر است **اشکال** این جمله او من کان میتا جمله اسمیه است **و** اسمیه عطف بر فعلیه نمیشود پس جمله اسمیه کدام است **جواب**
گفته اند الهمزة للانکار و النفی **و** الواو لعطف الجملة الاسمیة علی مثلها الذی یدل علیه الکلام ای انتم مثلهم و من کان میتا فاحییناه بالحیوة
باشد **لما** او من مرفوع المحل بجهت مبتدا بمعنی الذی **و** مثل منصوب المحل بجهت و قوع صفت نور است **ابو البقاء** گفته که من خبر مبتدا **و** مثله مبتدا
دیگر و فی الظلمات خبرش **و** لیس بخارج در موضع حال از ضمیر مستکن در جار و مجرور بخارج میباشد نه از ضمیر مثله زیرا که فصل ما بین او و ما بین حال لازم
می آید و آن جایز نیست **بحث رابع** بدانکه هر یکی از موت و حیوات **و** ظلمت **و** نور دو حالت متضاده باهم اند **پس** موت در حقیقت حالت عدمیه
و حیوة حالت وجودیه است هر یکی از اینها لوازمی وارد **منجمله** لوازم موت در حیوانات بموت عدم احساس و ادراک و حرکت و معرفت و نطق سالب
حقیقت می باشد **اما** حیوة و لوازم او بخلاف موت بعد الوجود بقا و احساس و ادراک و حرکت و معرفت و نطق در انسان حالت وجودیه میباشد **اما نور**
او هم بذاته جوهری قایم بنفسه **یا** عرضی قایم بغیره و ضیئ بذاته مضئ لغیره نقیضش ظلمت و تاریکی میباشد **اما** بودن نور از جواهر قائمه بذاته علی الاقوی
عندی لانه تم وصف نفسه بقوله الله نور السموات والارض و ما قال الله ضیاء السموات و ضیاء روشنی نور از اعراض قایم بالغیر بخلاف نور است **و** اسم
و وصف تم با عراض کردن جائز نیست **و** همین قول حکماء اشراقیین **و** جمهور محققین متکلمین **و** حکیم صدرا در تفسیر سوره نور است **تنبیه** هر گاه حقیقت
این هر شی واضح شد **پس نزد اهل معانی** گاهی اطلاق این هر یک لفظ بمجاز بر لوازم حقیقت میشود چنانچه موت اطلاق بر کفر **و** حیوة بر ایمان **و**

نور بر علم و دلیل و حجت و برہان **و** ظلمت بر جہل و ضلالة در علم لغت در عالم موضوع ہم مستعمل شدہ لہذا کتب الہیہ اکثر ہم بہمین معانی آمدہ چون **ایہ** اموات غیر احیاء و ما
یشعرون ایان یبعثون **و** انک لا تسمع الموتی بر کفار اطلاق میت کردہ چہ ایشان تعقل و ادراک حق از باطل چون مردہ نمیکنند **و ایہ** لینذر من کان حیا
و اینجا حیا مومن باشد **و ایہ** و ما یستوی الاعمی و البصیر **و** ما یستوی الاحیاء و لا الاموات **و** لا الظل و الحرور **و** لا الظلمات و لا النور **و**
غیر این ایات دیگر اند **و** در این آیات ضدین را جمع نمودہ چہ میت **و** اعمی **و** ظلمت **و** حرور بکافر کنایہ کردہ **و** حی **و** بصیر **و** نور **و** ظل مومن را ذکر فرمودہ **پس**
کفر را موت **و** کافر را میت اطلاق شدہ لانہ لا یبصر و لا یفہم و لا یعقل و لا یدرک **و** ہدایت را حیوۃ **و** مہتدی را حی لانہ یحس و یفہم **و** نور را علم و عالم لانہ
ضیاء یدرک و یبصر بہ **و** ظلمت و مظلم را جہالت و جاہل و اعمی نامیدہ لانہ لا یبصر و لا یعرف تحیر و یتعطل **بحث خامس** در وجہ تفسیر او من کان
میتا فاحییناہ در این دو وجہ اند **احدہما** ایا کسی کہ میت بیجان بلا حیوۃ در بدایۃ نطفہ بود پس او را زندہ کردیم بعد موت و حیوۃ بخشیدیم او را کما قال تعالی
و کنتم امواتا فاحیاکم **پس** مراد ازین حقیقت حال میباشد **و** ہمین قول اہل ظاہر و حدیث ست **ثانیہما** این تمثیل فریقین است کہ ایا کسی کہ کافر ابتدا بود
پس او را بسوی ایمان ہدایت کردیم **و** مراد از میت کافر لا حس و لا ادراک ذی جہالت ست **و** مراد ازین احیا مومن ذی بصیرۃ و بصارت و معرفت و تصدیق
بدین حق اسلام میباشد **و** ہمین قول اکثر مفسرین **و** ہمین قول ابن عباس **و** حسن **و** مجاہد **و** غیرہم است کہ او سبحانہ تشبیہ داد کافر و کفر را بموت **و** ایمان **و**
مومن را بحیوۃ **سوال** در این تمثیل چہ سود و چہ فایدہ ست چرا اینجا ذکر فرمود **جواب** سعودی گفتہ ہذا تمثیل مسوق لتنفیر المسلمین عن طاعۃ المشرکین
اثر تحذیرہم عنہا بالاشارۃ الی انہم مستضیئون بانوار الوحی الالہی **و** المشرکون خابطون فی ظلمات الکفر و الطغیان فکیف یعقل اطاعتہم لہم **بحث**
سادس و جعلنا لہ نورا یمشی بہ فی الناس در این نور وجوہ اند **احدہا** و بعد احیا عطا کردیم او را نوری را کہ رفتار نماید بموجب و بسبب آن نور در مردم
پس مراد ازین نور علم و حکمت میباشد **اما** علم و حکمت راسخہ بنور و جہل را بظلمۃ نام کرد چہ بعلم ہدایۃ می یابد بسوی رشد چنانچہ بنور ہدایت مییابد بسوی طریق صحیح
از طرقات و از ضلالۃ تاریکی و تیرگی این قول جمعی است **ثانیہا** مراد بنور اینجا قران است چہ احد اسماء قران نور ست **و** ہمین قول مجاہد ست **ثالثہا** مراد اینجا نور
ایمان ست **و** ہمین قول ابن عباس است **بحث سابع** کمن مثلہ فی الظلمت لیس بخارج منہا این خبر او من ست کہ ہمزہ آن استفہام تنکیریہ ست **و**
بقول استفہام تقریریہ ست **پس** بنا بر اولی معنیش چنین میشود کہ آیا امزدہ را کہ حیوۃ و نور دادہ شدہ ست او چون کسیکہ در تاریکی جہالت و ضلالت حیران و متردد افتادہ و
نمیتواند برآمدہ از آن یعنی احدے از احیا مع النور چنین نیست و نمیباشد **و** بر **ثانیہ** کہ استفہام تقریریہ ست **و** معنیش چنین خواہد شد کہ **ایا** کسی ہست کہ مع حیوۃ
و نور مضیئ چون آنکس باشد کہ او بغیر روشنی در تاریکی جہالات درآمدہ و افتادہ کہ برآمدہ نمیتواند از آن تاریکیہاے **اما** در وجہ اخیر اعجاب از اولی اکثر ست کہ
مع روشنی راہ بیابد و در باندازہ حرکت یعنی بعلم و بنور وحی مضیئ و تصدیق بشبہ کفار شک کند و متردد شود کہ چرا کشتہ خدا حلال نباشد و ذبیحہ آدمی حلال شود
پس این تعریض بصحابہ ست کہ ایشان را شبہ لاحق شدہ بود کہ چرا ذبیحہ خدا بموت او حلال نباشد و ذبیحہ آدمی حلال شود **اشکال** چرا در اینجا دو کلمہ تشبیہ را
جمع کرد کاف و مثلہ را و یکی از اینہا کافی بود **جواب** در این مفسرین دو قول دارند **احدہما** نزد جمعی مثلہ زاید ست و زاید برای رونق عبارت در
عبارت میاید **اما** معنی طغی نمیباشد پس نزد آنہا کمن فی الظلمات ست **و** ہمین قول سیوطی در جلالین و غیرہ ست **ثانیہما** نزد آنانکہ در قران زائد حرفی و کلمہ نیست و نباید
پس نزد اینہا تقدیرش کمن ہو فی الظلمات **نزد** بعضے کمن مثلہ مثل من ہو فی الظلمات مقدر باشد **و** مشبہ مومن از او من **و** از کمن مثلہ مشبہ بہ کافر ست
مرادش کافر کہ در ظلمت کفر حیران افتادہ برآمدہ نمیتواند **اشکال** چرا لفظ مثل این را ذکر فرمود و کافی بود لفظ کمن **جواب اول** غرض ازین تعجیب عقلا را
و تحذیر ایشان از این اسوء حالات کفار ست **جواب ثانی** شیخ طبرسی فرمود کہ بلفظ مثل ذکر کرد تبیین انہ بلغ فی الکفر و الحیوۃ غایۃ النہایۃ لاجل
ذلک یضرب بہ المثل فیہما **اشکال** چرا لفظ الظلمات بجمع آوردہ و حال آنکہ ظلمت من حیث الحقیقت شیئ واحد است **جواب** ہر چند ظلمت من حیث
الذات شیئ واحد ست **اما** باعتبارات متعدد و غلیظ میشود چون تاریکی خانہ مسدود **و** تاریکی شب **و** ابر **و** تاریکی ہوا عند الاجتماع ظلمات اغلظ میشود
پس بکذا در اینجا ہم ظلمت جہل **و** ظلمت کفر **و** علاوہ بران ظلمت سوء افعال و اعمال او میباشد **نزد ابن عباس** مراد در دنیا ضلالت کفر **و** در عقبی ظلمات
طبقات نار جہنم ست **سوال** چرا در اینجا تمثیل کافر بموت **و** تمثیل مومن بحیوۃ آورد و حال آنکہ خلاف واقع ست **جواب اول** این تمثیل مجازات مطابق
واقع ست خلاف واقع نیست **جواب** و باب فصحاء و حکماء و علماء ست کہ تمثیلات مطالب را ادا میکنند چہ در ان اشد تاثیر و لطف در عیون و قلوب عقلاء میباشد
لہذا در جمیع کتب منزلہ تمثیلات و تشبیہات امثلہ ذکر شدہ اند **جواب ثانی** خاتمۃ المفسرین الشیخ ابو علی طبرسی فرمودہ و انما سمی اللہ العلم و الحکمۃ

نوراً لان العلم یهتدی به الی الرشاد کما یهتدی بالنور فی الطرقات **و سمّی الله** الجهل ظلمة لان بالجهالة یتعطل الجاهل ولا یبصر
المخلص ولا طریق المخرج یعنی علم و حکمت را برای آن بنور نامید چه بعلم هدایت کسب رشد چنانچه بنور راه نجات می یابد از وادی محیره و طرقات کثیره **و امّا** جهل را
بتاریکی برای آن نامید چه بجالت جاهل متحیر و معطل می ماند از بر آمدن از ضلالت و نمی بیند طریق خلاصی و بر آمدن خود از وادی حایر **و انما سمّی الله** الکافر
میتاً لانه لا ینتفع ولا یحس بحیوته النجاة ولا ینتفع بحیوته غیره فهو اسوء حالا من المیت کالجماد لا یبصر ولا یحس شیئاً ولا ینتفع منه
احد دلیلا و رشدا یعنی کافر را مرده نامید چه مرده بذاته بموت کالجماد می باشد لهذا نمی بیند و احساس خیر و شر خود نمیکند و بجائیکه افتاد افتاد **و** از وغیر وی هم
منتفع نمیشود چه او نطقی و کلام و دلالتی نمیکند و حسی ندارد و کافر از میت بدتر احوال می باشد چه میت را بعد موت عذابی و عقابی و گیر و داری نمی باشد بخلاف
کافر چه او آن فان مفدوح و مذموم و معذب بکفر میشود **و سمّی الله** المومن حیاً لانه ینتفع بحیوته و یبصر و یتعقل و یتمیز الحق عن الباطل والنافع
عن الضار و ینتفع بوجوده اهله و غیره بالارشاد والاعلام والاهداء فلاجله ذکر هما فی اکثر آیات القران کقوله تعالی لا یستوی الاحیاء ولا
الاموات و غیر هذا الایة **و** مومن را بحیوة نامید چه او بحیوة خود و غیر او نیز منتفع میشود میداند و می بیند و میفهمد حق و باطل را و نافع و ضار را **و** بوجود حیوة
او غیر او از اهل و غیر اهل او منتفع میشوند بارشاد و اعلام و اهداء و امر و نهی لهذا کافر را میت **و** مومن را حی در متعدد آیات قران ذکر فرموده چون برابر و مساوی
نیست زندگان و مردگان یعنی مومنین و کفار و غیر این آیات آخر اند باین معنی در کافر و مومن **و در آیه و ما یستوی الاعمی والبصیر** در اینجا کافر
را باسم اعمی **و** مومن را باسم بصیر و بینا ذکر کرد **و بقولی** کافر را میت برای آن نامید چه او متاثر بدلایل نمیشود **و** اعمی برای آن نامید چه او دلایل نمی بیند و در
آنها فضل و تامل نمیکند لهذا هلاکت ابدی در پیش دارد **و** مومن را بصیر و حی نامید چه او نظر و تبصر در دلایل و حجج میکند لهذا برای او حیوة ابدی بلا زوال در پیش
است **و الله اعلم بحث ثامن کذلک زین للکافرین ما کانوا یعملون** یعنی چنانچه باهل ایمان زینت داده شد بایمان در قلوب و عیون و عقول آنها
همچنان زینت داده شد مر کفار را آنچه بوقوع و بعمل می آرند از کفر و اصنام پرستی و ذبایح باسماء اصنام و اوثان خود و غیر اینها از سوء اعمال **اشکال** وجه تشبیه
در تزیین کفر بایمان مومنین است **امّا** با لفاظ ماقبل این احییناه و جعلنا له نورا ثابت شد که مزین ایمان خالق است **پس** باید که مزین کفر هم خالق باشد
پس چرا زین را بصیغه مجهول آورد و فاعلش را مخفی نهاد و فاعل تزیین کفر کیست **جواب** در این دو مذهب اند **احدهما** مذهب جبریه چه نزد ایشان
فاعل کفر و ایمان و خالق کل خیر و شر خدا بذاته است **ثانیهما** نزد معدلیه فاعل و عامل کفر **و** ایمان خود بندگان اند و خالق مدخلیة توفیق و تخذیل دارد نزد علم
او باحوال و مآل بندگان **تنبیه** هر گاه این واضح شد **پس** تاویل این نزد عدلیه بوجوه است **منها** مزین ایمان مومنین خالق تعالی است **امّا**
مزین کفر و ضلال مشرکین شیاطین است چه مصداق ان الشیاطین لیوحون الی اولیائهم و بایحاء و القاء ادله باطله تزیین کفر و باطل در قلوب
و عیون کفار و ضلال شیاطین الانس و بتسویلات و وساوس شیاطین الجن در تتبعه خود میکنند **منها** او سبحانه بلطف خود اسباب تحصیل معارف مساوی
بلا تفاوت بعباد میسر و راه ایمان و کفر بایشان نمود و مقرر و ذکر کرد و فاعل ذی الاختیار و اراده گردانید پس هر کس باختیار و اراده خود هر چه خواست
اختیار کرد **و** مصرحش قرآن هم است چون و هدیناه النجدین انا شاکرا او کفورا **و آیه** من شاء فلیومن و من شاء فلیکفر نیز می باشد **منها**
نزد بعضی آنکس که در معلوم تعالی کافر است وا زکفر بر نمیگردد پس نزد تزیین شیاطین بایحاء و وساوس آنها او سبحانه اهمال میکند فریقین تابع و متبوع
را تا بحسب منشاء و اراده خود اتیان و اختیار نمایند مقصود تمام مراد عام خود را **و** باین لازم نمی آید که خالق کفر و ایمان و مزین کفر جناب باری باشد تعالی الله
عن ذلک علوا کبیرا **منها** هر گاه در ماقبل زین احیاء و عطاء نور علم فرمود که از اجله اسباب تحصیل ایمان می باشد علانیه بسوی خود او تعالی اسناد کرد **و اگر** مزین
کفر و شرک در انظار کفار پروردگار میبود البته آنهم را علانیة مثل ماقبل آن ذکر میکرد **و** فاعل زین را مبهم و مجهول ذکر نمیکرد **پس** در اینها هو اخفاء فاعل
بمقابل ماقبل اقطع دلیلی است که ان مزین غیر الله است **و** آن غیر الله شیاطین الانس والجن اند **و** میلان طبایع خود ایشان نیز است اشکال عاید میشود
بلی ذکر شیاطین اینجا بمقابل ذات مقدسه عالیه خود تعظیما لنفسه نکرد **و الله اعلم منها** از حسن بصری روایت است انه قال زینه لهم الشیطان
وانفسهم و استدل بقوله و ان الشیاطین لیوحون الی اولیائهم **و** قوله زین لا یقتضی من تزیینه هم لانه بمنزلة قوله تعالی انی یصرفون **و**
انی یوفکون **و** قول العرب اعجب فلان بنفسه و اولع بکذا **و** مثله کثیر فی اللغة فی الجمع **بحث تاسع** اکابر جمع اکبر است چنانچه جمع صغر
اصاغر چون افاضل **و** اساود **و** اساور جموع مذکر افعل تفضیل هر دو **و** مونث اینها کبری **و** صغری **و** جمع اینها کبر **و** کبریات **و** صغر **و** صغریات می باشد بمعنی بزرگتر

درسن وبال وجاه وعزت وریاست غیرآن کما ذکره فی المصباح وغیره **اما مجرم** مُفعل بمعنی گنهگار وفاعل آن از باب اکرام از جرم یجرم جرما چون ضرب بمعنی اذنب
واکتسب الاثم باشد **در مصباح** بعد ذکر این گفته وبالمصدر سمی الرجل ومنه بنو جرم **و**الاسم منه جرم بالضم **و**الجریمة مثله **و**اصل این باب بمعنی قطع
است کما یقال جرمت النخل ای قطعته **و**جرم بکسر اول بمعنی جسد وجسم وبدن **و**جمع او اجرام **واما** در عرف معقولین اجرام اغلب استعمال بر اجساد غیر حیوانات
میشود از علویات وسفلیات **ولا جرم** فرا گفته هی فی الاصل بمعنی لابد ولا محالة **ثم** کثرت فحولت الی معنی القسم وصارت بمعنی حقا **ولهذا**
یجاب باللام نحو لا جرم لافعلن کذا **و**جُرم بضم اول بمعنی صوت واز حکاه الجوهری عن ابن السکیت **اما** مکر وخدع ومر وحیله وبدسگالی وفریب
کاری وقولی از مکر یمکر مکرا فهو ماکر **ودر مصباح** گفته وبمجاز بمعنی جزاء بد وجزاء مکر استعمال میشود چنانچه جزاء السیئة سیئة وجزاء الحسنة
حسنة گفته میشود **بحث عاشر** در کذلک سعودی گفته ومحل الکاف فی کذلک النصب علی انه المفعول الثانی لجعلنا **و**قدم علیه لافادة التخصیص
کما فی قوله تعالی کذلک کنتم من قبل الایه **والاول** اکابر مجرمیها **و**الظرف لغو ای ومثل ولئک الکفرة الذین هم صنادید مکة ومجرموها جعلنا
فی کل قریة اکابرها المجرمین **بیضاوی** گفته وجعلنا بمعنی صیرنا ومفعولاه اکابر مجرمیها علی تقدیم المفعول الثانی **او** فی کل قریة اکابر **و**
مجرمیها بدل منه **و**یجوز ان یکون مضافا الیه ان فسر الجعل بالتمکین ای لا تخصیص له بهذا الجعل بل یصح مع جعل الجعل بمعنی التصییر **ثم**
قال وافعل التفضیل اذا اضیف جاز فیه الافراد والمطابقة **و**لذلک قری اکبر مجرمیها **رازی** گفته الکاف فی قوله وکذلک یوجب التشبیه وفیه
قولان **الاول** وکما جعلنا فی مکة صنادیدها لیمکروا فیها کذلک جعلنا فی کل قریة اکابر مجرمیها **الثانی** انه معطوف علی ما قبله ای کما
زینا للکفرین اعمالهم کذلک جعلنا **و**همین قول طبرسی است **اما الاکابر** جمع الاکبر الذی هو اسم **والایة** علی التقدیم والتاخیر
وتقدیره جعلنا مجرمیها اکابر **و**لا یجوز ان یکون الاکابر مضافة چه معنیش باینحالت تمام ومفید نمیشود **و**محتاج میشود بسوی اضمار مفعول
ثانی برائے جعلنا چه وقتیکه تو گفتی جعلت زیدا فقط وسکوت کردی کلام غیر مفید میباشد تا وقتیکه نگوئی رئیسا او امیرا او ذلیلا مثلا برائی دو مفعول جعل **واگر**
مضاف کردی اکابر را بتحقیق صفت را مضاف کردی بسوئے موصوف **و**این نزد بصریین جائز نیست **بحث حادی عشر** در وجه تفسیر وکذلک جعلنا
فی کل قریة اکابر مجرمیها لیمکروا فیها دو وجه دارند **احدهما** تقدیرش آنکه کما جعلنا صنادید مکة مجرمیها وکذلک جعلنا فی کل قریة اکابر
مجرمیها یعنی چنانچه گردانیدیم صنادید ومشائخ مکه مجرمین را همچنان گردانیدیم وساختیم در هر دیهی وبلدی بزرگان آن را مجرمان آنها **و**جعلنا اینجا بمعنی صیرنا
است **ثانیهما** مثل ذلک الذی قصصنا علیک زین للکافرین عملهم ومثل ذلک جعلنا فی کل قریة اکابر مجرمیها ای جعلنا ذا المکر کما جعلنا ذا النور
من المؤمنین یعنی قصه که بر تو خوانده شود از زینة داده شدن کفار باعمال کفر مثل آن گردانیدیم وساختیم در هر دیهی وبلدی اعاظم واکابر ومشائخ مجرمین
آنها یعنی اصحاب مکر وخدع را بزرگان قوی وبلاد مقرر کردیم چنانچه ذو النور از مومنین ساختیم چه رئیس واکبر قوم اگر شریف علیم ذی دیانت باشد مردم بلاد
وقوی تبعیت او رفتار ربنک وحسن گفتار وسلوک میکنند واو مطاع بلد میباشد **واگر** ارذل وشریر ذو المکر والخدع کبیر بلد باشد بتبعیت او اهل بلد هم همان نهج
سلوک میکنند **در لباب التنزیل** خازن بغدادی گفته جعل الاکابر والرؤساء من المجرمین لانهم اقدر علی المکر والغدر وترویج الباطل بین
الناس من غیرهم وانما حصل ذلک لاجل ریاستهم **و**ذلک سنت الله قدیما انه جعل فی کل قریة اتباع الرسل ضعفائهم وجعل فساقهم اکابرهم
والمثل المشهور الناس علی دین ملوکهم یعنی اکابر ورؤساء قادرتر میباشد براجراء مکر وفریب وغدر وترویج باطل میان عوام الناس از کرده غیر اکابر از ضعفا
وان امور عذر وخدع واضلال بجهت ریاست وثروت با نها حاصل میشود واین طریقه قدیمه الهیه است که در هر قریه اتباع رسولان ضعفاء **و**مطاع ومتبوع فساق اکابر
واعاظم ایشان میباشند **بحث ثانی عشر** لیمکروا فیها بدانکه در لام لیمکروا مفسرین دو قول دارند **احدهما** نزد عدلیه لام العاقبة موسوم بلام
صیرورة چنانچه در آیه لیکون لهم عدوا وحزنا بالاتفاق میباشد **پس** معنیش آنکه اکابر قری مجرمین از جنس آنها فجار قرار دادیم تا در آخر خداعی ومکاری ایشان
بظهور رسید وبرآید **ثانیهما** بمذهب جبریه این لام لیمکروا لام تعلیل بمعنی لکی میگردد است **پس** بنا بران معنیش چنین میشود که در هر قریه اکابر مجرمین را مقرر ومعین
کردیم بعلت بجهت آنکه با خلق گفتار ورفتار کنید فریب وخدع واضلال نمایند تا آنانیکه گمراه شدنی اند آنها را گمراه وضلال سازند **در لباب التنزیل**
از ابو عبیده نقل کرده قال المکر الخدیعة والحیلة والغدر والفسق والفجور **و**زاد بعضهم وترویج الباطل والغیبة والنمیمة والایمان الکاذبة
والدلالة علی الباطل وابطال الحق یعنی مکر عبارتست از فریب حیله وغدر وفسق وفجور وترویج باطل وغیبت وچغلی ونمامی وایمان باطل ودلالت باطل

وخلاف دین حق **نزد ابن عباس** معنی لیمکروا لیقولوا فیها الکذب باشد **نزد مجاهد** انه قال یجلس علی کل طریق من طرق مکه اربعة نفر

لیصرفوا الناس عن الایمان بمحمد صلعم ویقولوا هو کذاب ساحر کاهن فکان هذا مکرهم رواه بغوی وغیره یعنی مکر ایشان این بود که چهار آدم در چهار

طریق مکه قعود میکردند هر آینده را میگرویدند از ایمان آوردن بآنحضرت صلی الله علیه وسلم ومیگفتند بر مردم هوش وگوش کنید که ابدا محمد را نبینید چه او بسیار دروغ

گوئی جادوگر کاهن صاحب تسخیر است **و** این قسم مکر وفریب آنها بود **بحث ثالث عشر** وما یمکرون الا بانفسهم وما یشعرون ومکر نمیکنند یعنی فریب نمیدهند

ایشان مکر جانهائے خود را وحال آنکه ایشان شعور وادراک نمیکنند ونمیدانند بالفعل آنرا چه هر کس هر عملی که میکند نیک یا بد جزا وسزا او ثواب وعذاب آن بخود فاعلش

عقلا ونقلا عاید فی العقبی قطعا میباشد **اشکال** صحیح نیست که انسان غافل فریب مکر بنفس خود علی الحقیقت کند لانه لا یصح ان یخفی عن نفسه معنی ما یحتال

به علیها ویصح ان یخفی ذلك عن غیره پس مفهوم وما یمکرون الا بانفسهم وما یشعرون چگونه صحیح میشود **جواب** چونکه بسا انسان بجهال

جهل وعناد در مقابله خصام بخلاف مقتضیات عقل اقدام بر امور توالی وتعالی میکند که مضرات آن در آخر بخود او عاید میشوند وضرر آن را بخودش بالفعل شعور ومعلوم

او نمیشوند **بل گاهی** بجهت دفعه خصم دانسته وفهمیده بکمال عناد وجهل خود را در مهلکات ومضرات بلا اندیشه میاندازد **جواب ثانی** کانه معلوم بل مشهود است

که اهل اهوا عقیده باطل خود را باطل نمیدانند بل باطل فی نفسه اعین حق دانسته ایثار واختیار او میکنند **پس** بجهت بطلان او فی الواقع ضرر او در عقبی باو عاید میشود **و**

بسوی همین شعار واشاره در وما یشعرون است **اشکال** این هر دو آیه زین للکافرین **و** کذلك جعلنا فی کل قریة اکابر مجرمیها الی قوله لیمکروا نص

جلی است بر آنکه فاعل کفر وایمان وناصب اشرار ومکار وابرار خاص جناب باری است گریز از نص جلی قرآنی اصلا جائز نیست **جواب نزد عدلیه**

چونکه عقلا وسمعا مبرهن ومقطوع گردیده که خالق از ظلم وقبایح وتکالیف مالایطاق بر تر ومنزه ومبرا است **و** بندگان فاعل اعمال خود از کفر وایمان وقبایح ومحاسن

بالاراده والاختیار میباشند **پس** متشابهات سمعیه واجب التاویل مطابق عقل ومحکم نقل میباشد **و تاویل این آیه متشابه** بوجوه است **اولها**

در لفظ خود زین للکافرین ما یعملون فاعلش مجهول ومبهم است چونکه او تع موجب وما الله بظلام للعبید وغیرها کفر وشرک ظلم را از ذات مقدسه خود نفی کرد

و اگر او تع خالق او باشد وبعد آن عذاب نار ابدی بکافر ناحق کند اظلم الظالمین خواهد بود **لهذا** محل وتاویل این واجب شد که فاعل کفر وشرک بسبب ایجاد شیاطین

وبسبب میلان طبایع وتقلید اسلاف خود کفار ومشرکین اند نه خالق رحیم وکریم **اما جواب ثانی** از جعلنا فی کل قریة اکابر مجرمیها اسناد اکابر مجرمین بسوی نفس

خود او تع کرده چه املاک مال ودولت باکابر ورؤس وسلاطین از روی مصلحت وقسمت ایشان بایشان داده شد مطاع ومتبوع اصاغر مجرمین بآن سبب گردیدند

و باین لازم نمیاید که اعطاء املاك مال بجهت ایقاع جرائم ومآثم بایشان شده باشد حاصل این همین میشود که مجرمین هر قریه را خاص آنچه رفعت وثروت ومملکت بایشان

حاصل شده او خاص من الله است پس جمیع آنچه از قبایح ومحاسن این اکابر میکنند افعال خود ایشان باراده خود آنها میباشد چنانچه زبان بجهت نطق است **پس** چنانچه

لسان خواه نیك بگوید خواه بد بگوید مختار است **جواب ثالث** لو سلمنا که او تع مجرمین اکابر را خالق مقرر گردانید **پس** ما میگوئیم بانزال کتب وارسال رسل اولا

بسوی اکابر بجهت امتیاز مطیع از متمرد بود **و اگر** باین سبب اسناد اکابر محسنین **و** اکابر مجرمین الی الله تع کرده شود اشکال عاید نمیشود چه بر حضور انبیا دو فرقه خلق شدند

فرقه محسن بانقیاد **و دیگر** فرقه مجرم بانکار ایشان گردیدند واین اسناد باینه صحیح واشکال باطل است **اما جواب رابع** لیمکروا آنکه اکابر مجرمین را بعد تمرد آنها

بحال اراده خود واگذاشت تا باراده خود خدعات ومکریات خود را بعمل آرند چه بر افعال واعمال مجبوری جزا وسزا مرتب نمیشود **جواب خامس** در مجمع ذیل

اکابر مجرمیها فرموده وجعلنا ذا المکر من المجرمین کما جعلنا ذا النور من المؤمنین فکل ما فعلنا بهؤلاء فعلنا باولئك الا ان اولئك اهتدوا بحسن

اختیارهم **و** هؤلاء ضلوا بسوء اختیارهم لان فی کل واحد منهما الجعل بمعنی الصیرورة الا ان الاول باللطف **و** الثانی بالتمکین من المکر وانما

خص اکابر المجرمین بذلك دون الاصاغر لانه الیق بالاقتدار علی الجمیع لان الاکابر اذا کانوا فی قبضة القادر فالاصاغر بذلك اجدر

انتهی **جواب سادس** رازی از معتزله نقل کرده در ذیل وما یمکرون الخ که شکی نیست این جمله مذکوره در معرض زجر وتوعید است فلو کان ما قبل

هذه الایة یدل علی انه تع اراد منهم ان یمکروا بالناس فکیف یلیق بالرحیم الکریم الحکیم الحلیم ان یرید منهم المکر ویخلق فیهم المکر ثم یهددهم

ویوعدهم علیه ویعاقبهم اشد العقاب علیه یعنی هرگاه ماقبل این دلالت میکند بر آنکه از اکابر مجرمین مراد او تع مکر کردن آنها بر مردم بود پس چگونه

لائق برحیم وکریم وحکیم وحلیم تع باشد که در ایشان مکر بیافریند ومکر از آنها بخواهد وبعد از آن ایشان را توعید وتهدید وعقاب وعذاب بنار جهنم بکند حاشا

وکلا ذلك من الله تعالی

قوله تعالی وَاِذَا جَآءَتْهُمْ اٰیَةٌ قَالُوْا لَنْ نُّؤْمِنَ حَتّٰی نُؤْتٰی مِثْلَ مَآ اُوْتِیَ رُسُلُ اللّٰهِ اَللّٰهُ اَعْلَمُ حَیْثُ یَجْعَلُ رِسٰلَتَهٗ سَیُصِیْبُ الَّذِیْنَ اَجْرَمُوْا صَغَارٌ عِنْدَ اللّٰهِ وَعَذَابٌ شَدِیْدٌۢ بِمَا كَانُوْا یَمْكُرُوْنَ

ترجمہ این آیہ یعنی عموماً اکابر بلاد ویا خاص اکابر و کفار مکہ را وقتیکہ میآید ایشان را معجزہ یا آیت قرانیہ میگفتند ایشان ما ایمان نمیاریم و تصدیق باین نمیکنیم تا وقتیکہ دادہ شود ما را مانند مناصب و مراتبیکہ دادہ شدند انبیاء خدا را یعنی نبوت **و** او تعالی در جواب شان فرمود کہ خدا دانا تر است انجا راکہ میگذارد و میدہد رسالت و نبوت خود را و باشد کہ میرسد آنانیرا کہ مجرم بکفر و منکر شدند باسلام و نبوت نبی ما محمد بن عبد اللہ ما خواری و ذلت و رسوائی از نزد خدا و عذاب سخت بسبب آنچہ آنہا مکر و فریب بدسگالی میکردند **و در تفسیرش** چند بحث اند **بحث اول** در سبب نزول و روایتہا اند **اولہا** مفسرین خاصہ و عامہ روایت کردند ان الولید بن المغیرة قال لو کانت النبوة حقا لکنت احق منك بها لانی اکبر منك سنا واکثر منك مالا فانزل اللہ هذه الایة فی رده یعنی ولید بن مغیرہ گفت کہ اگر نبوت و رسالت الہ حق است ہر آئینہ من احقم از یا تو یا محمد زیرا کہ بزرگترم از تو از روئے عمر **و** کثیر ترم از تو از اموال پس این آیہ در رد او نازل شد **ثانیہا** از مقاتل این آیہ در ابوجہل بن ہشام لعین نازل شدہ و ذلك انہ قال زاحمنا بنی عبد مناف فی الشرف حتی اذا صرنا کفرسی رهان قالوا منا نبی یوحی الیہ واللہ لا نؤمن بہ ولا نتبعہ ابدا حتی نؤتی مثل ما اوتی رسل اللہ یعنی محمدا فانزل اللہ هذه الایة فی رده **و** رواه ایضا جمع کالبغوی **و** الثعلبی **و** الزمخشری والواحدی **و** البیضاوی **و** صاحب التیسیر **و** السعودی **و** الرازی **و** النیشاپوری **و** غیرهم **و** جمع من اصحابنا الامامیة یعنی ابوجہل ہشام گفت کہ مزاحم بنی عبد مناف در شرف بودند تا انکہ ہر دو طائفہ چون دو اسپ ہان بودیم اولاد مناف میگویند کہ از ما پیغمبر یست کہ بسوئے او خدا وحی میکند ابوجہل میگوید قسم بخدا ما ہرگز ایمان و تبعیت باو نخواہیم کرد او تا وقتیکہ بما دادہ شود و بیاید آن منصب وحی کہ برسولان الہ دادہ شد و آمد یعنی آنچہ بمحمد دادہ شدہ پس خالق در رد آن کافر این آیہ فرستادہ **بحث ثانی** در وجہ تنظیم بدانکہ ہر گاہ در ما قبل این ذکر وجود اکابر مجرمین مکار در ہر بلد قدیماً و حدیثاً فرمود **پس** در اینجا بیان نمود وجہی از وجوہ مکر اینہا برائے تسلی پیغمبر صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم **بحث ثالث** واذا جاءتهم ایة لفظ اذا از ظروف است وقتیکہ بر ماضی داخل شود پس معنی ماضی را ابطال میسازد و بسوئے زمان استقبال چون آیہ اذا جاء نصر اللہ والفتح ورایت الناس یدخلون فی دین اللہ افواجا **بحث رابع** ایة و علامت ہر دو بمعنی متحد اند یعنی نشانہ کہ شناخت دیگر شئے بان حاصل شود چنانچہ در **صحاح** و **نہایہ** گفتند الایة العلامة **و** الاصل اوية بالتحریك **سیبویہ** گفتہ کہ موضع عین از آیة واو است لان ما کان موضع العین منہ واو واللام منہ یاء اکثر مما موضع العین واللام منہ یاء آن مثل شویت اکثر من حییت **و** یکون النسبة الیہ **اوی** **فراء** گفتہ هی من الفعل فاعلة **و** انما ذهبت منہ اللام **و** لو جاءت تامة لجاءت آییة **و** لکنها خففت **و** جمع الایة آی **و** آیای **و** آیات **پس** از این علم مقرر گردید بر آنچہ علامت قاطعہ و دلالت واضحہ و بینہ ساطعہ بطور خوارق العادت بر ثبوت الہیت و نبوت و خلافت من فعل اللہ باشد **لہذا** بر طائفہ و پارہ کلمات قرانی تام المعنی استعمال خاصہ شدہ چہ آیات قرانیہ از اعاظم معجزات نبوی اند **و** برائے ہمین لفظ آیہ مشترک بر خوارق نبوی و بر کلمات تامة المعنی قرانی کہ اعجاز بذاتہا معجز خلایق از اتیان مماثلہ آن میباشد تدبر تبصر **سوال** پس مراد ازین آیہ اعجاز نبوی است **یا** ایت قرانی است **جواب** آن دو وجہ اند **اصح الوجہین** آیت در حقیقت علامت و دلالت واضحہ مثبتہ و حجة قاطعہ بر وجود الہیت و توحید سبحانہ **و** حقیت محمد و صدق و نبوت آن حضرت خاص اعجاز است **پس** معاجز آنحضرت دو قسم بودہ **احدہما** قولی و آن آیات قرآن و سور ہاند **کا** آسمان قرآن از اعظم و اجل معاجز باقیہ آن حضرت الی القیمة است و بآن بکرات و مرات تحدی بخلق کردہ و از آنوقت الی حین کہ ۱۲۸۵ہ چہاردہ صدی سایر است جمعاً و فرادی افصح فصحاء و ابلغ بلغاء اہل لسان و اعلم و اکمل اعلام امم را معارضہ حروف آن در ہیچ وقت امکان نشدہ لہذا اخذ اسپہا زیر سیف آنہا **و** ناموس از آل و عیال و اموال خود بغارت و ذلت میدادند **و** ازین قطعاً ثابت شد کہ اصلا و ابدا انہا را معارضہ حروف قران ممکن و میسر نشد **والا** البتہ اصعب اشد و اسوء احوال را اختیار نمیکردند چہ عقلاء مہما امکن در دفع خصام با سہل

اول میکنند و بعدم امکان آن کلام چاری ایشار صعب مینمایند **اشکال** چونکه ایشان گمان میکردند بانکه آن حضرت را بمناظرات و مباحثات و مذاکرات اطلاع معلومات سلف و خلف میشد و خود هم از اصل فصحا و ابلغ بلغاء بود **معهذا** بعد تفکر و تامل بفرصت مطابق مطلب خود معانی و مفاهیم آنرا بکلماتے ترتیب داده اظهار میکرد لهذا الکلام آن حضرت را از آیات الہ نمیدانستند و برائے همین معاجز بانواع اخر فعلی میطلبیدند **جواب** بدانکه در علم کلام بقطوع براهین کردیم که هرکس که بفلاح و صلاح و تقوی و دیانت و صدق عدا امانه در مدة العمر خود در مخالف و موالف مشهور و مشهود بالاتفاق باشد پس بقرین دعواء نبوت و خلافت خود اگر امروے فعل خارقے اظهار کند خواه قولی باشد خواه فعلی مع تحدی او بمعارضه و ایتان مماثل ان طلب کند پس تا وقتیکه مماثل او حاصل نشود آن شخص در دعوا خود فی نفسه صادق و واجب التصدیق ست تکذیب او عند العقل الکامل جائز نیست هرچند در واقع از افعال الله نباشد **تنبیه** به ثبوت این اشکال باطل شد چه بفرض تسلیم که آنحضرت عیاذاً باالله خود عبارت ارائی میفرمود چونکه آن حضرت مشهور بالامین و الصدق و الدیانت مدت العمر میان دوست و دشمن عموما بوده **معهذا** این کلام را اسناد الی الله میفرمود **و** احدی الی حین تا این سنه چهارده صدی مع التحدی بکرات مکرات بخلایق اعادی از علماء و بلغاء عرب و عجم کرده مماثلت حروف و معارضه و دفع او ممکن نشده **پس** آن حضرت نبی برحق و رسول مصدق بلا اشتباه میباشد **ثانی القسمین** از معاجز و خوارق العادات بغیر از قران شریف از حین ولادت و از حین بعثت **و** بعد موت آن حضرت صلی الله علیه و آله وسلم لا تعد و لا تحصی اند **و** مشهورات انها از معاجز متدینین صحابه کرام و اہل بیت اطهار یکهزار معاجز اعلام عدول ثبت و ضبط کرده طبقه بطبقه عصر بعصر الی حین بما رسیده **و** اتفاق جم غفیر از صدر اول که بعیون خود دیده و معاینه کرده عقلاً اصلا بر نقل خلاف واقع ممکن نیست چه اتفاق و تواطر جم غفیر از هزارها آدم بر نقل کذب در وغ و افتراء مع اوا رمتبانیه بطور صدق و صحیح از اشد محالات است **و** الا نبوت هیچ پیغمبری **و** سلطنت هیچ سلطانی **و** اطوار و کردار هیچ امتی از امم اسلاف اصلا و ابدا صحیح و ثابت شده نمیتواند شد **تنبیه** هرگاه به ثبوت رسید **پس** معاجز آنحضرت اضافات و تعلقات بزمان و مکان دارند **منها** حین تولد آنحضرت وقت ولادت ناف بریده و مختون **و** مهور بمهر نبوت ما بین منکبین بحروف مفروه درخشنده بخط بر دلنے لا اله الا الله **و** محمد رسول الله بود **و** نزد تولد او در عرب زلزله شده که همه بت ہائے بتخانه ہا بروے بزمین دفعة افتاده اند **و** قلعه کسرے را هفت ده کنگره افتاده و شق شده الی حین اثران مشهود العیون متردین و ساکنین ان نواحی است **و** آتشکده مجوس که از هزار سال زیاده افروخته شده بود و هرگز یک ساعت خاموش نشده بود دفعة خاموش شده **و** عند الولادت خشکیدن دریاچه ساوه بوقوع آمد **منها** معاجز بدنی آن حضرت که بدن **و** عرق مطهرش معنبر بود **و** بهر راهیکه رفتار میکرد تا سه روز بوے عنبر دران راه ساطع بود **و** هرکس میدانست که آنحضرت رفتار باین راه کرده **و** بدن منورش در روشنی روز و شب ظل و سایه نداشت **و** از پنجه دست مبارکش بکرر خصوص در راه تبوک چون پنج چشمه میجوشید تا کل لشکر مع دواب حیوانات سیر آب شده با خوشکیزه ها پر نموده برداشتند **و** دست مبارکش با یمین و برکت بود چه در ظرف کوچکیکه دست میانداخت همه حاضرین ازان شکم سیر میشدند **و** هر دو پنجه آن حضرت در شبہائے تیره وقت تکبیر بلند کرده چون ده شمع می درخشیدند **و** سباحیان از ازواج آن حضرت سوزنہائے افتاده بنور پیشانی آن حضرت می یافتند و از زمین برمیداشتند **و** **منها** ارضی چه زمین موکل بود بفرو بردن آنچه از کثافات بدنی آن حضرت جدا میشد چون بول و براز و ناخون و مو ے و خون و منافق و موافق عند التجسس اصلا و ابدا از ان موضع خلا مشاهده نکردند **و** بزمین نشانه پائے آن حضرت نمیگرفت و اصلا نمودار نمیشد **منها** بکرات و مرات با مصاحبین در راه رواز احجار و اشجار یمین و یسار بکلمه شهادتین مع السلام بکلام فصیح بلند نمودار میشد **منها** در دست مبارکش اکثر بل هر وقت که سنگریزه بلند تلفظ بکلمه شهادتین نمودار میشد و همه حاضرین مے شنیدند **منها** علویات چون قبل از نبوت و بعد نبوت در آفتاب وقت حرکت و رفتار راه لخته ابر بر سر مبارک آن حضرت بسایه افگنی موکل بود **منها** عروج آنحضرت بمقام قاب قوسین او ادنے فوق سدرة المنتهی تحت عرش الہ مع روح و جسد عنصری آن حضرت نزول اجلال فرمود **منها** نزول مرکب خاص برائے آن حضرت بجهت عروج و نزول موسوم به براق از سموات در لیلة المعراج **منها** مرکب آن حضرت صلی الله علیه و آله وسلم فوق آسمان هفتم تخت رفرف بود **منها** معاینه ملائکه سماوی باجسام خود **منها** نزول وحی بواسطه جبرئیل امین سید روحانیین **منها** شق القمر بنصفین در مکه معظمه کرده **منها** کلام کردن بکرات و مرات حیوانات **منها** اخبار بمغیبات سلف و خلف الی القیمة و غیر اینها لا تحصی اند و کتب بالانفراد در احصاء انها عدول اسلاف و اخلاف تدوین کرده اند **تبصره** هرگاه بقران منها باین آیه اذا جاءتهم آیة قالوا لن نؤمن واضح شد **و** **مصرحش** و مؤیدش علم سیر **و** تواریخ **و** علم حدیث باشد **پس** فرد المعاجز بودن خاتم الانبیا قطعا ثابت **و** مزعوم خلاف این بقران باطل شد و الحمد لله **اشکال** نزد تعارض چنین آیات اخرے چون قل انما الآیات

بیان که جواب اشکال که آنحضرت علم و اصول از کس حاصل کرده ۱۲

بیان چند معجزات بنوی از بدنی و سماوی و ارضی ۱۲

عند الله تعارض ومنافات در آیات لازم می آید پس باید هر دو ساقط الاعتبار باشند **جواب** این چنین آیات در همه مجلدات سابقه این تفسیر هر جا مکرر
ومتعدد ذکر شده **منجمله** آن که این قل انما الآیات عند الله در مقامات اقتراحات وارد شده **منجمله** آن همه معاجز از آیات قرآنی **و** غیر قرآنی خاص افعال الله
من عند الله اند نه از جانب من که گمان سحر وصرف نظر وعقل دران میکنید **پس** منافات ومعارضه بین الآیات باطل محض میباشد چه باسباب نزول احوال آیات
دریافت میشود پس هر آیتی خاص بسببی در وقت وموضع خود تنزیل یافته میباشد **و** آدم جاهل را از سبب نزول معارضه ومنافات تسویلات شیطانی ناشی میشود
و در کلام الله ابدا منافات نیست **بحث خامس** در وجه تفسیر واذا جاءتهم آیة قالوا لن نؤمن حتی نؤتی مثل ما اوتی رسل الله اینجا شروع کردیان
احوال جهال معاندین از کفار ومشرکین عرب که وقتیکه می آمد ایشانرا دلالت قاطعة بر وجود الهیت وتوحید تعالی وبر ثبوت نبوة محمد بن عبد الله از معاجز او واز
آیات کتاب الله کفار رنه دمعاینه آن میگفتند که ما هرگز ایمان نخواهیم آورد وتصدیق نخواهیم کرد بآن اعجاز وعلامت تا آنکه داده میشود بما مثل آنچه داده شده
انبیاء الله را **آیا** بعضی این گفتند چنانچه از ولید **و** ابوجهل مذکور شد یا کل کفار قریش دران دو قول اند **ثانی** قول ضحاک است وقال اراد کلوا احد منهم
ان یخص بالوحی والرسالة کما اخبر الله تعالی عنهم فی قوله بل یرید کل امرئ منهم ان یؤتی صحفا منشرة پس ظاهر این آیه هم که در تفسیر او هستیم دلیل بر همین
مضمون آیه یرید کل امرئ الخ است **و** ما قبل اینهم وکذلک جعلنا فی کل قریة اکابر مجرمیها الخ مقتضی کل است **و** گر ایشان بیان در آیه حتی نؤتی مثل
ما اوتی رسل الله است **سوال** آیا مراد شان از نؤتی مثل ما اوتی رسل الله حصول وطلب خاص منصب خلافت ونبوت ورسالت است **یا** مراد مثل معاجز
کل انبیاء الله ونزول وحی وکتب الله بر ایشان است **جواب** مفسرین درین دو قول دارند **اول** مختار اکثر وهمان مشهور در ایشان است که هر یکی از اینها عین
منصب رسالت میخواست چه صحاب ثروت ورفعت واموال ومکنت مائیم وبجهت آن بچنین اشخاص ریاست وملکت ونبوی حاصل میشود وما احق واولی بر ریاست
نبوت وخلافت اله هستیم **ثانی** قول حسن است **و** همین منقول نیز از ابن عباس است ان المعنی اذا جاءتهم آیة من القرآن تامرهم باتباع النبی قالوا لن نؤمن
حتی نؤتی مثل ما اوتی رسل الله **و** هو قول العرب لن نؤمن لک حتی تفجر لنا من الارض ینبوعا الی قوله حتی تنزل علینا کتابا نقرؤه من الله الی ابی جهل
والی فلان وفلان کتابا علی حدة **پس** هر دو تقدیر ایشان بنهایت حسد وعناد آنحضرت چنین گفتند واین کمال مکابره است **فخر رازی** درینجا فرموده قال
المحققون والقول الاول اقوی واولی لان قوله تعالی الله اعلم حیث یجعل رسالاته لا یلیق الا بالقول الاول **سوال** آیا مراد ومطلوب شان از نؤتی
مثل ما اوتی رسل الله معاجز ومناصب کتب جمیع انبیاء سلف وخلف است **یا** مخصوص منصب معاجز محمدی که چرا بما عاید وحاصل نمیشود چه ما بهمه وجوه دنیا آراسته
هستیم **جواب** در اینهم دو قول اند **ثعلبی** وغیرهم میگویند خاص نبوت ومراتب مراد ومطلوب دارند **و** این منافی ظاهر آیه رسل الله است **و** رسالاته بقرائة
ثانیه جمع کست وترک ظاهر بغیر ضرورت جائز نیست ثم الله اعلم **بحث سادس** در مطالب عالیه بدانکه نبی من حیث الوضع خاص بمعنی مخبر الهی ماخوذ از
نبا وانبیاء نباء در لغت واشتقاق بمعنی خبر پس هر نبی مخبر من الله است **یا** ماخوذ از نبوة بفتح نون دواو بمعنی رفعت چه هر نبی باعتبار نبوة مرفوع المرتبه از غیر است
یا از نباة بمعنی صوت خفی چونکه هر نبی را الهام ووحی بصوت وحالت مخفی میرسد پس بنابراین هر نبی صاحب الوحی والالهام میباشد **یا** نبیا ناقص یائی بمعنی طریق پس هر
نبی طریق واضح موصل الی الله بلا دغدغه میباشد **و** اول مشهور است **اما** رسول واحد رسل بضمه اول وثانی بر وزن فعل وفعول بمعنی مفعول پس رسول بمعنی مرسل یعنی شخص
پیام برو فرستاده شده برسالت است **و** رسالت اسم فرمانی وپیامیست که سلاطین رسولان خود را آن بجائی وبسوئی کسی میفرستند **در مصباح** گفته وارسلت رسولا
بعثته برسالة تؤدیها فهو فعول بمعنی مفعول **و** یجوز استعماله بلفظ واحد یعنی برسول المذکر والمؤنث والمثنی والمجموع **و** یجوز التثنیة والجمع فیجمع علی
رسل بضمتین **و** اسکان السین لغة **ازهری** گفته رسول اسم شخص مبعوث بکاری ماخوذ از رسل یرسل رسلا از باب تعب بمعنی لین السیر ورفتار نرم باشد **جوهری**
گفته رسول بمعنی رسالت هم می باشد **پس** رسول ذو الرسالة وصاحب النبوة باشد چه جایز است که نبی برای نفس خود باشد یعنی عامل وفاعل اعمال اخبار واعلام تم
بذاته باشد چون آدم ومحمد خاص در بدایة خود **و اما** رسول مرسل الی الغیر میباشد **و** این قدر بحسب لغت ثابت شد **پس** در تسمیه برسول باعتبار ماخذ وجوه اند **منها**
اصل باب از ارسال بمعنی رها کردن وواگذار شدن باد ارسالة چنانچه ارسلت الطایر من یدی ای اطلقته است چونکه هر رسول مرسل بود با رسالت من جانب الله بسوی
خلق میباشد **و منها** چونکه من باب رسلة بمعنی بعثة بالرسالة باشد لهذا برسول نامیده شد **و منها** چونکه اصل باب از رسل رسلا بفتحتین بمعنی قطیعه طائفه
باشد چونکه رسل قطیعه منقطعه برسالة الهی خاص از بنی نوع خود میباشد لهذا برسل نامیده شدند **منها** بهمه این وجوه برسول نامیده شد ثم الله اعلم **اما**
خلیفه او فعیل بمعنی مفعول نام شخصی است که بجای غیر قایم بمقام او باشد برای تنظیم امور مختلف خود **در مصباح** گفته وخلفت فلانا علی اهله وماله

جواب اشکال تعارض وعدم نمایان آیات عند الله
حبیب ۱۲

بیان اشتقاق نبی ورسول ومعنی هر دو ازان ۱۲

خلافت یعنی فلان قوم خلیفه و جانشین خود ہر اں ومال خود گذاشتیم و الخلفة بالکسر اسم منہ کالقعدة لهیئة القعود و استخلفتہ جعلتہ خلیفة فیکون

بمعنی فاعل و بمعنی مفعول و اما الخلیفة الاعظم فیجوز ان یکون فاعلا لانہ خلف من قبلہ ای جاء بعدہ و یجوز ان یکون مفعولا و خلافت

اسم منصب خلیفه ہست کہ از مخلف باو حاصل شده چنانچه نبوت و رسالت و امامت اسم منصب نبی و رسول و امام از مرسل تم ہست بیضاوی و ابو البقاء

فرمود و الخلیفة من یخلف غیرہ و ینوب مناب و الهاء فیہ للمبالغة یعنی خلیفه کسی ہست کہ جای نشین غیر خود و نائب بمناب او شود بحث سابع ہرگاه

بحسب اشتقاق و لغت واضح شد پس نبی و رسول و خلیفه و امام ہمہ در عرف شرع متحد المعنی اند چنانچه نبوة و رسالت و خلافت و امامت و امارت و وصیت

اسمار منصبی از مناصب الهی تم برای اشخاص اعیانی من الله خاص معین و مقرر بالاستقلال ابتداءً یا بالتبع بسابق خاص من الله برای ریاست و سیاست

مع کیاست در تعمیر ارض و تکمیل و تعلیم و تادیب و تهذیب و تربیت ناقصین بنی نوع انسانی میباشد و بیضاوی و ابو البقاء و غیرہما در ذیل آیه انی

جاعل فی الارض خلیفه فرمود و المراد به آدم لانه کان خلیفة الله تعالی فی ارضه و کذلک کل نبی استخلفهم فی عمارة الارض و سیاسة الناس

و تکمیل نفوسهم و تنفیذ امرہ فیهم لا لحاجة به تعالی الی من ینوبه بل لقصور المستخلف علیه عن قبول فیضه و تلقی امرہ بغیر وسط یعنی مراد از

خلیفه در این آیه آدم صفی الله ست زیرا کہ او خلیفة الله تعالی یعنی نائب خدا بنیابة الہ در زمین تم بود و ہمچو ہر پیغمبری را خلیفه و جانشین ہر منصب خود در آبادی

زمین و سیاست مردم و تکمیل نفوس شان و اجرائی امور خود بتوسط ایشان معین و مقرر خود تم کردانید نہ بجہت حاجت تم بسوی نائب بل بجہت قصور

مستخلفین علیهم از بندگان از قبول و وصول فیض فیاض مطلق و تلقی بامر تم بغیر توسط انبیاء و خلفاء علیهم السلم تنبیہ ہرگاه این مقرر شد پس این مستلزم کہ

جمیع انبیاء و خلفاء از بدایت الی نهایت کامل بالذات و بلوازم و صفات آن باز جمیع مرسل الیهم قبل الارسال باشند چه بنقصان خود ایشان تکمیل و تعلیم ناقصین بحسب

مقصود و مطلوب حاصل نمیشود چون اعمی اعمی را ہدایت و راہنمون اصلا شده نمیتواند لهذا جمعی از مدققین و محققین علماء و حکماء در تعریف انبیاء و خلفاء فرموده اند

کہ ہر یکی از ایشان اکمل بالذات و الصفات و لوازم آن از مدرکات عقلی و قوی و حواس ظاہری و باطنی عند التخلیق و التولید خلق شده باشد تا بوجود آن اقبل

و اماده بحصول جمیع کمالات ملقیه و تجلیات الہیه و فخته بوده ممتاز و سرافراز از جمیع ابناء جنس من سل الیهم باشد و ہمین سبب در صناف خلق مرسل الیهم مسموع القول

و مقبول الفعل و متبوع شان میگردد و تبصره پس بوجود ہمین کاملیت و قابلیت ایشان بمحض تولد بعض ایشان چون عیسی و بحالت صباوت چون یحیی

تکلم و ادعاء نبوة خود کردند و کذا از ائمه اہل البیت امام محمد تقی ہفت ساله و مهدی آخر الزمان در پنج یا شش ساله بخلافت مصطفی مشرف گردیدند و

جد ایشان علی مرتضی در صباوت ما بین ہفت یا ہشت یا ده ساله بود تصدیق خدا و نبوة نبی کرده و ہمین علی بوجود ہمین حالت مکرر بالجهر بر بالای منابر در مشاہد

اعلام امم و صحابه لو کشف الغطاء ما ازددت یقینا و سلونی قبل ان تفقدونی تلفظ کرده و بذکر چنین کلمه غیر از علی احدی از انبیاء و خلفاء الله اصلاً

تلفظ نکرده • بیضاوی و غیر او در اینجا فرموده اند الا تری انه الا انبیاء لما فاقت قوتهم و اشتعلت قریحتهم بحیث یکاد زیتها یضیئ

و لو لم تمسسه نار ارسل الیهم الملائکة بالوحی و من کان منهم علی رتبة کلمه بلا واسطة کلمه موسی فی المیقات و محمد لیلة المعراج و بیان زائد الحال میاید

بحث ثامن در رسالت بالافراد و بفتح تاء قرائت ابن کثیر و حفص ست چه رسالت مصدر ست اطلاق بر واحد و جمع میشود و نزد باقی قراء رسالاته بصیغه

جمع بعوض فتح کسره تاء و بر جمع مؤنث میباشد چه در ما قبل این مثل ما اوتی رسل الله بصیغه جمع رسل آمده لهذا بصیغه جمع رسالات میباشد بحث تاسع

رسالة بالاشیدی کہ بمعنی پیام اله خواه بلسان باشد خواه بکتاب و بتحریر اسم منصب انبیاء میباشد در مجمع در وجه تسمیه ذنب بجرم و جریمه فرمود کہ اجرام

بالکسر اقدام بر قبیح بالانقطاع علیه باشد لان اصل الجرم القطع فکانه قطع ما یجب ان یوصل من العمل و بقول چونکه فاعل گناه مجرم مذموم و

ملام میباشد لهذا قطع خود بفعل آن گناه از مدح و ثواب میکند بحث عاشر الله اعلم حیث در مجمع فرمود خالی از ین نیست اینجا اما

ان یکون ظرفا متضمنا لحرف او غیر ظرف فاذا کان ظرفا فلا یجوز ان یکمل فیه اعلم لانه یصیر المعنی اعلم فی هذا الموضع او فی هذا الوقت ولا یوصف

بانه اعلم فی مواضع او فی اوقات کما یقال زید اعلم فی مکان کذا او اعلم فی زمان کذا و اذا کان کذلک لم یجز ان یکون حیث ههنا ظرفا بل

ان کان اسما و کان انتصابه بالمفعول به علی الاتساع بفعل محذوف دل علیه اعلم لان افعل التفصیل لا ینصب المفعول به ای یعلم موضع

الصالح لوضعها فیضعها فیه و یقوی ذلک دخول الجار علیها فکان الاصل الله اعلم بمواضع رسالاته ثم حذف الجار کما قال تعالی الله اعلم

بمن ضل عن سبیله و فی اخری اعلم من ضل عن سبیله الخ ثم نقل الشواهد علیه بحث حادی عشر الله اعلم حیث یجعل رسالته این جمله

مستانفه مقتضی تقدیر قول در ردّ ایشان متضمن تعریض که شما لائق و قابل چنین منصب عالی ذاتاً و صفاتاً نیستند چه برای هر منصبی شخصی اولی و احق میباشد
و هر کس بهر منصب نمیرسد **تنبیه** چونکه اکابر مشرکین و کفار مجرمین ریاست و مملکت دنیوی را بهر گاه و دیدند که اکثر اہل ثروة و جاه و حشمت و جمعیت و اموال
و غلبه بمشرکین و کفار و ضیع و رذیل و ذلیل و بخیل و محیل غدار تعلق میگیرد و پس باین صفات ذمیمه و قبیحه خود را متصف دیدند پس بحسد و عناد آن حضرات
وقتیکه حصول نبوت و رسالت و نزول کتاب و وحی بآنحضرت دیدند گمان کردند که باین منصب الٰهیه که فوق بر این مرتبه عالم امکانیه را امکان نیست احق و اولی
هستیم چرا بیتیم ابوطالب رسید و با اصحاب ثروة و جاه را نرسید لهذا اتفقوا حتی نؤتی مثل ما اوتی رسل الله کردند **او سبحانه** در ردّ ایشان جواب داد
که او تعالی دانا تر است در محل و ضع خلافت و نبوت و رسالت خود بمواضع صالح قابله لایقه کامله بالفعل و القوت **و** این منزلة بدولة و ثروت و جمعیت مال و غلبه حاصل
نمیشود بل امر نبوت و خلافت عهد معهود الٰهی است پس حصول آن بقابلیت و طهارت ذاتیه و کمالات نفسانیه و بصفات قدسیه مخصوص میباشد **و** آن موضع را
عالم الغیوب و القلوب ازل آزال الی ابد الآباد عالم و دانا و بصیر و خبیر است میگذارد آنرا در موضع مخصوص خود نه بهر رطب و یابس و ارذل و اخبث و اکفر و جہل و اخس
و احسن **در مجمع** فرمود انا اعلم منهم و من جمیع الخلق بمن صلح الرسالة و الخلافة و یتعلق مصالح الخلق ببعثه و انه یعلم من یقوم با
عباء النبوة و اثقال الرسالة و الخلافة و من لا یقوم بها و لا ینبغی له فیجعلها من یقوم باداتها و یحتمل ما یلحقه من المشقة و الاذی علی تبلیغها **در**
لباب التنزیل گفته انه تعالی یعلم من یستحق الرسالة فیشرفه و یعلم من لا یستحقها و من لیس باهل لها و انتم لستم لها باهل **و** ان
النبوة لا تحصل خصوصاً لمن عنده حسد و مکر و غدر **و قال اهل المعانی** الابلغ فی تصدیق الرسل ان لا یکونوا قبل البعثة مطاعین
فی قومهم لان الطعن کان یتوجه علیهم فیقال انما کانوا رؤساء مطاعین فاتبعهم قومهم لاجل ذلک کان الله تعالی اعلم بمن یستحق الرسالة
فجعلها لیتیم ابی طالب دون ابی جهل و الولید و امثالهما من اکابر قریش و رؤسها انتهی **اقول** در وجه اہل معانی احقر نظر بوجهی دارم **تنبیه**
در این دلالة است که نبوة و خلافة الله فی الارض معهود الٰهیت از ازل نه بغلبه و نه بحصول خلق و نه بتمنا و دعا و نه بعمل صالحات و ریاضات باین مرتبه نبوة نمیرسد
چنانچه مزعوم صوفیه است **پس** باطل شد گمان آنانیکه خلافت مطلقه الٰهیه و ریاسته عامه ربانیه را بتفویض الی الخلق و باجتماع جمعی از احباب و اصحاب خود و بغلبه جمله
حاصل و قایم میدانند **و ایضاً** باطل شد قول صوفیه که وقتیکه بمرتبه ولایت بطاعت رسید تکالیف او ساقط و مرتبه او اعلی از نبوت میشود بل بطلان این ضروریست
اشکال قل انما انا بشر مثلکم مقتضی است که هر رسول مساوی و مشابه هر بنی نوع انسانی است **پس** هر آدمی قابلیت نبوت و خلافت الٰهیه داشته میباشد **جواب**
اول این مزعوم انانی است که بهره عقل و فهم و ادراک ندارند چون کفار قریش چه هر نبی و رسول و خلیفة الله کامل الذات و الصفات و اللوازم من العقل و القوی
و الحواس تخلیقاً میباید میشاید زیرا که خلیفة الله نائب تعالی فی ارضه و مدبر و منتظم عالم النبی و دینی و دنیائی و احکام الٰهی کلاً است و بغیر آن قابل و لائق این دیانت
دینی و دنیائی عالم ارضی نمیشود **یا** مثل نبی و زیر مدیر سلطنت و مدبر مملکت اصلاً نباید تا آراسته بکمال بهمه وجوه نباشد چنانچه **بوعلی سینا** در شفاء و اشارات
بهمین تصریح کرده و معاینه عیون است که همه کارهای دنیا را هر آدمی کرده و بعمل و بجا آورده اصلاً نمیتوانند زیرا که قابلیت و مهارت تامه در همه امور ندارد و اما
لوازم بشریت متفاوت و در بعضی مفقود و آن عیانست حاجت بیان ندارد چه بسا مردم از اطلاق بشریت خارج اند بجهت عدم لوازم و صفات بشری از عقل
و خلق و فهم و ذهن و ذکاء و علم و نطق و ادب و غیر اینها **اوصاف** بهیمیت در اینها اغلب و اکثر میباشد **پس** خطاب بعموم انا بشر مثلکم محمول میشود بر دو
حالت **احدهما** خاص بر صورت و شکل بشریت فقط چه همه در آن متحد اند **ثانیهما** بر افراد کامله بشر پس انبیا و خلفاء الله را مماثل حکما در بشریت اند چه اگر بگوییم که
بقراط مماثل افلاطون عموماً بوده این تمثیل و تشبیه در اکثر لوازم صحیح میشود **و** اگر بگوییم که بقراط مماثل جاهلی ناقصی احمق بیعقلی نافهمی میباشد غلط محض در کلیات
و جزئیات میباشد الا خاص در ظاهر صورت بشریت صحیح میشود چنانچه در بحث لغت دیدی **جواب ثانی** چنانچه **فخر رازی** نقل کرده **و اعلم ان الناس**
اختلفوا فی هذه المسئلة فقال بعضهم النفوس و الارواح متساویة فی تمام الماهیة فحصول النبوة و الرسالة لبعضها دون البعض تشریف
من الله تعالی و احسان و تفضل یعنی مردم در این مسئله خلاف دارند **نزد بعضی** نفوس و ارواح بشریه متساوی در تمام ماهیت و حقیقت اند **پس**
حصول نبوة و رسالة برای بعض دون البعض تشریف از جانب خدا و احسان و تفضل است **و قال اخرون** بل النفوس البشریة مختلفة بجواهرها
و ماهیاتها فبعضها خیرة ظاهرة صافیة من علائق الجسمانیات مشرقة بالانوار الالٰهیة مستعلیة منورة **و** بعضها خسیسة کدرة محبة
للجسمانیات فالنفس ما لم یکن من القسم الاول لم تصلح لقبول الوحی و الرسالة یعنی نفوس بشریه مختلف بجواهر و ماهیات میباشد پس بعض ارواح

خیره طاهره صافیه از علایق جسمانیات همیشه روشن بانوار الهیه علویه میکنند منور بنور زائد آن فآن میشوند **پس** بعض ارواح خسیس وخبیث مکدر اند محبت
جسمانیات دارند **امّا** نفسیکه از قسم اوّل نباشد او قابل وصالح برای قبول وحی الهی ورسالت وخلافت ربانی نمیشوند **آیا** نمی دانی ونمی بینی که بحسب بنه
هر شئ را ظرفی قابل ولائق او میباشد ومشهود است که جواهر ولئالی در قطنی وظرفی ملوث ومکدر وخبیث نمیگذارند ونمیباشد چنانچه دیدی مروارید را در
صدف مصفی الباطن مثل مروارید لون گذاشته **و** بکذا بدانکه جواهر ارواح طیبه صافیه مشرقه در ابدان صافیه پاکیزه میباشد وارواح خبیثه ملوثه در چنین
ظروف طیبه صافیه وبالعکس این محل وقرار نمیباشد **تنبیه** هرگاه این واضح شد پس خود ارواح طیبه صافیه در بین خود متفاوة الاشراق والکمال اند
چنانچه **رازی** وتبعه او ذکر کردند ثم ان القسم الاوّل یقع الاختلاف فیه بالزیادة والنقصان والقوة والضعف الی مراتب لا نهایة لها فلا
جرم کانت مراتب الرسل مختلفة **فمنهم** من حصلت له المعجزات القویة والتبع القلیل **ومنهم** من حصلت له المعجزة الواحدة او
اثنان وحصل له تبع عظیم **ومنهم** من کان الرفق غالبا علیه انتهی **و** بجهت همین تفاوت اصلیه در بین این ارواح طاهره صافیه تصریح تفاضل
فیما بینهم در آیه تلک الرسل فضلنا بعضهم علی بعض الخ وارد شده **امّا ادلۂ نقلیه** اعلی مراتب بودن انبیاء وخلفاء الله از کل خلایق علوی و
سفلی ذاتاً وصفاتاً آیه ان الله اصطفی ادم ونوحاً وال ابراهیم وال عمران علی العلمین اصطفی بمعنی برگزیده وچیدن شی از جنس ونوع صافی
چه اصطفا ماخوذ از صفا صفوة بمعنی صاف خالص وپاک از امیزش خراب وردی باشد **پس** عقلاً ونقلاً ثابت شد که کل انبیاء وخلفاء الله ارواح
نورانیه ما ابدان صافیه خالصه طیبه طاهره حمیده برگزیده اکمل وافضل کل عالمیان خلایق علوی وسفلی اند **و آیه** من المصطفین الاخیار نیز عموماً
صریح بر برگزیدگی اصفیاء انبیاء وخلفاء است **امّا احادیث متواتره** متفق علیه ما لا تعد اند بر اکملیت وافضلیت ختم الانبیاء وخلفاء اطهر عترت از همه بنی
آدم عموماً ودر تفاوت وتفاضل در بین خود انبیاء وخلفاء الله نعم ونبوة وخلافة الله معهود می الی الازل میباشد **وما** تیمناً وتبرکاً بعض اخبار بطور نمونه چون حبه از
انبار ثبت میکنم **قاضی عیاض وترمذی** وغیرهما از واثلة بن اسقع روایت کردند قال رسول الله صلی الله علیه واله وسلم ان الله اصطفی من ولد
ابراهیم اسماعیل **و** اصطفی من ولد اسماعیل بنی کنانة **و** اصطفی من بنی کنانة قریشا **و** اصطفی من قریش بنی هاشم **و** اصطفانی من بنی هاشم یعنی
پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم فرمود او سبحانه بتحقیق برگزید از اولاد ابراهیم اسماعیل را **و** از اولاد اسماعیل بنی کنانه را **و** از بنی کنانه قریش را **و** از قریش بنی هاشم
را **و** از بنی هاشم برگزید مرا **ایضا در ترمذی** روایت کرده که عباس عم آن حضرت بآنحضرت نقل کرده ان قریشا جلسوا فتذاکروا احسابهم
بینهم فجعلوا مثلک مثل النخلة فی کبوة من الارض فقال النبی صلعم ان الله خلق الخلق فجعلنی فی خیر فرقهم وخیر الفریقین ثم خیر القبائل فجعلنی فی
خیر القبیلة ثم خیر البیوت فجعلنی من خیر بیوتهم فانا خیرهم نفساً وخیرهم بیتاً حاصل آنکه قریش ذکر احساب خود در بین خود کرده وتر آیا رسول الله بمثل درخت
خرمائی در خاک روبه زمین در بین خود مقرر کردند **پس** آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم فرمود بتحقیق خدا آفرید خلق را ومرا در بهترین فرقات ایشان قرار داد
و برگزید واختیار کرد احد فریقین را **پس** برگزید از ان قبائل قبیله را **و** مراد خیر آن قبایل قرار داد **پس** برگزید از خیر قبایل خانها را **و** مراد بهترین بیوت
گردانید **پس** من از بهترین همه آن فرقات **و** قبایل وبیوتم وافضل وبهترم از روی ذات وصفات وبیت **ایضا در ترمذی** است که عباس آمده نزد
ازمردم شنیده بود به پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم گذرانید پس پیغمبر بر منبر استاده فرمود من انا فقالوا انت رسول الله قال انا محمد بن عبد الله بن عبد المطلب ان الله
خلق الخلق فجعلنی فی خیرهم **ثم** جعلهم فرقتین فجعلنی فی خیرهم فرقة **ثم** جعلهم قبایل فجعلنی فی خیرهم قبیلة **ثم** جعلهم بیوتاً فجعلنی فی
خیرهم بیتاً وخیرهم نفساً **در شواهد التنزیل امام حسکانی** در ذیل آیه مودة قربی از ابو امامه باهلی باسناد خود روایت کرده ان رسول الله
صلعم قال ان الله خلق الانبیاء من اشجار شتی وخلقت انا وعلی من شجرة واحدة وانا اصلها وعلی فرعها والحسن والحسین ثمارها وشیعتنا
اوراقها فمن تعلق بغصن منها نجی ومن مال عنها سقط فی النار **و** لو عبد الله بین الصفا والمروة الف سنة ثم الف سنة ثم الف سنة حتی یصیر
کالشن البالی ولم یدرک حبنا لاکبه الله فی النار ثم تلی هذه الآیه حاصل آنکه آن حضرت فرمود که من وعلی از یک درخت آفریده شدیم **و** من اصل آن درخت
و علی شاخ او **و** حسنین ثمره آن درخت **و** شیعه ما برگ آن درخت اند هر که تمسک آن بشاخی وبرگی کند از صراط میگذرد وبجنت میرسد والا در نار میافتد بروی
و اگر کسی عبادت سه هزار سال بین کند ومعرفت ومحبت ما اهل بیت عصمت نداشته بطرف روی او را خالق در نار میاندازد **در مسند ودر فضائل**
احمد روایت کرده قال النبی کنت انا وعلی نوراً واحداً عند الله تعالی قبل ان یخلق ادم اربعة عشر الف سنة فلما خلق الله ادم جعل ذلک النور قسمین کنت

احادیث در بیان اینکه پیغمبر و ائمه از نور و شجره واحد اند

جزأً وکان علی جزأً **و در فردوس** زیادہ کردہ فانتقلنا الی الاصلاب الی صلب عبد المطلب فصار لی النبوۃ ولعلی الوصیۃ یعنی پیغمبر فرمود کہ بودم من وعلی نور واحد نزد خدا پیش از پیدائش آدم چہاردہ ہزار سال پس با منتقل شدیم بسوئ اصلاب تا بصلب عبد المطلب رسیدیم باز آن نور دو حصہ شد پس در صلب عبد اللہ رسیدہ من نبی گردیدم و در صلب ابو طالب علی وصی گردید **و در خبر دیگر** خلقت انا وعلی من نور واحد **و ایضا در خبر دیگر** انا وعلی نور واحد نقلہما **سبط الجوزی** فی التذکرہ **و** مجلد منفردی فاضل معاصر **سید حامد حسین** لکھنوی اعلی اللہ مقامہ از عبقات الانوار در تواتر این حدیث شریف نور ضبط کردہ **در حدیث مشہور** فی الامۃ قال صلعم وکنت نبیا وآدم بین الماء والطین **در مودۃ القربی** ہمدانی از ابو ہریرہ روایت کردہ قالوا یا رسول اللہ متی وجبت لک النبوۃ قال وجبت وآدم بین الروح والجسد حاصل ہر دو خبر آنکہ آن حضرت مشرف بہ نبوت گردید بود و ہنوز آدم میان آب وگل خمیر بود **ایضا در مودۃ** مرویست قال النبی صلعم لو علم الناس متی سمی علی امیر المؤمنین ما انکروا فضلہ سمی امیر المؤمنین وآدم بین الروح والجسد یعنی پیغمبر صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود اگر مردم بدانند کہ کدام وقت علی باسم امیر المؤمنین مقرر گردید ہر آئینہ انکار نمیکنند بامامت وفضائل او را او مشرف بامامت ومقرر باسم امیر المؤمنین گردیدہ وحال آنکہ آدم صفی میان روح وجسد ہنوز بود **تنبیہ** ازین صحاح اخبار واضح وثابت شد کہ رسالت وخلافت الہی اکتسابی بعبادت ومجعول عباد نیست بل موہوب الہی از ازل برائ اکامل وافاضل اشخاص عینی است **و** در اعصار خود ہر یکی از آنہا مشرف بر سریر نبوۃ وخلافت الہی گردیدہ **اشکال** لفظ اعلم اسم تفضیل مقتضی مفضول است **و** باطلاق اعلم بر اللہ تعالی تفاوت علم او بقلت وزیادۃ بالنسبۃ الی الغیر لازم میاید قطع نظر از اینکہ علم کل اہل دنیا بالنسبت علم او تعالی علمی نیست چون علی وابن عباس مثلا بالنسبت ابجد خوان اعلم است **و** ہمچنین مثال در اضافت نیز صحیح نیست **جواب** این در ہمین سورہ پیش گذشتہ کہ متکلمین در اطلاق اللہ اعلم دو قول دارند **احدہما** نزد آنانکہ قول اللہ اعلم جائز است زیرا کہ در قرآن واحادیث فراوان شدہ چنانچہ عالم الغیب والشہادۃ وارد شدہ پس اطلاق آن بر تعالی جائز وصحیح باضافہ واعتبار علوم کل خلائق علوی وسفلی است پس تقدیرش چنین میشود اللہ تعالی اعلم من جمیع الخلق بکل شیء **و** حقائقہا انہ عالم الغیوب والقلوب والشہادۃ بنسبۃ کل الخلق بما ہو غائب منہم ومشہود لہم وما ہو مکتوم فی قلوب ونفوسہم **اما جواب** تفاوت علم تعالی بقلت وزیادت حاصل میشود چہ او تعالی خالق الاشیاء وعالم بذاتہ بحقائق اشیاء مساوی بلا تفاوت میباشد **و** اللہ اعلم **و** عالم الغیوب بالاعتبارات الخارجۃ است واعتبار ازلیت در اصل نیست **ثانیہما** نزد آنانکہ اعلم بالاعتبار جائز نیست **پس** نزد ایشان اللہ اعلم بمعنی علیم میباشد **اقول** لیس ہذا بشیء لان التاویل وترک ظاہر اللفظ بغیر الضرورۃ لا یجوز ولا ضرورۃ ہہنا نعم اللہ اعلم **بحث ثانی عشر** اصابت بمعنی رسیدن بہ نیکی ومراد نقیضش خطا است چون اقام یقیم اقامۃ از صاب یصوب صوبا **در مصباح** اصاب السہم اصابۃ وصل الغرض **و** فیہ لغتان اخریان **احدہما** صاب صوبا من باب قال یقول قولا **والثانیۃ** یصیبہ صیبا من باع یبیع بیعا **و** اصاب فی الرای فہو مصیب **و** اصاب الرجل الشیء ارادہ **و** منہ قولہم اصاب الصواب واخطأ واصابہ الشیء اذا ادرکہ **و** منہ المصیبۃ ای وصول الشدۃ النازلۃ **و** جمعہا المصائب یعنی رسیدن اندوہ بموت وفوت عزیزی وشی آن را مصیبت ورزیت میگویند **اما صغار** بفتح صاد بمعنی خوردی وکوچکی وذلت خلاف کبر **و** اصغر مذکر تفضیل **و** صغری مؤنث آنست **در مجمع** فرمود الصغار الذل الذی یصغر الی المرء نفسہ یقال صغر الانسان صغارا وصغر بالکسر لا طلب فی الثانی **بحث ثالث عشر** سیصیب الذین اجرموا صغار عند اللہ وعذاب شدید بما کانوا یمکرون این سین در سیصیب سین استقبال برائ تعجیل وصول وحصول ہر کما ذکرہ اہل المعانی والنحات **پس** این توعید باکابر مجرمین کفار است **نزد زجاج** سیصیبہم عند اللہ ذل وہوان کانہم کانوا اکابر المجرمین فی الدنیا یعنی زود بطالبین رسالت از اکابر مجرمین میرسد ایشان را بمقابل آن ذلت وخواری از نزد خدا در دنیا چہ بمقابل تکبر ایشان تصغیر وذلت وخواری عاید میشود **و** آن ذلت وصغر وخواری قتل کبار واسیری صغار وعیال ایشان بغلامی وکنیزی در دنیا بدست مسلمانان باشد **و** عذاب شدید ناری در عقبی بسبب آنچہ کبر ومکاری وغداری وخلق فریبی وطلب مالا یستحقون بہ میکردند **نزد بعضی** سیصیبہم صغار بحکم اللہ حکم بہ علیہم فی الدنیا وعذاب شدید فی الآخرۃ **بقولی** ہر دو سوء حالت ابدیت زود میرسند از جانب خدا در عقبی **و جائز است** کہ ہر دو حالت ایشان را در دنیا ذلت باسیری عیال ونہب اموال وعذاب شدید بقتال ایشان در دنیا بسبب کبر ومکر وکفر میرسد **تنبیہ** در این دلالت است کہ بندگان فاعل بالاختیار والارادہ در اعمال خود اند لہذا بہ اجرموا **و** بما کانوا یمکرون جرم واثم ومکر حوالہ واسناد بایشان کرد **و** اگر خود تعالی فاعل آن یا شریک شان در فعل شان میبود البتہ اسناد فعل خود الی الغیر نمیکرد چہ دروغ وبہتان اقبح قبائح میباشد بر احدی جائز نیست فضلا عن اللہ تعالی **پس** باطل شد قول مجبرہ کہ فاعل افعال بندگان خدای است تعالی اللہ عنہا

يقول الظالمون علواً كبيرا

قوله تعالى فَمَن يُرِدِ اللّٰهُ اَن يَّهدِيَه يَشرَح صَدرَه لِلاِسلَامِ وَمَن يُّرِد اَن يُّضِلَّه يَجعَل صَدرَه ضَيِّقًا حَرَجًا كَاَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِي السَّمَآءِ كَذٰلِكَ يَجعَلُ اللّٰهُ الرِّجسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يُؤمِنُونَ ○

ترجمهٔ این آیه پس هر کس را خواهد خدای آنکه راه نماید وجزای خیر دهد میگشاید دل وسینه او را بتوفیق وتایید برای قبول اسلام وایمان وهر کرا خواهد که فرو بگذارد او را از طریق ایمان واسلام وتسلیم آن میگرداند دل وسینه او را تنگ وسخت تا که خود را بآن میدارد از قبول آن ومحال میداند بخذلان ایمان آوردن چون بالا رفتن در آسمان بحال بشریت همچنانکه تنگ میگرداند قلوب کفار را از قبول ایمان میگمارد ومقرر میکند خدای پلیدی نجاست ولعنت را در دنیا وعذاب شدید تار در آخرت برانانکه ایمان نمی آرند وتصدیق میکنند بخدا وبرسول صلی الله علیه واله وسلم دجناب وبدین تعالی **ودر تفسیرش** چند بحث اند **بحث اول** بدانکه در لغت ضلالت واضلال سه معنی دارد **یکی** بمعنی خلق گمراهی **دوم** دلالت بخلاف حق **سوم** ابطال واهلاک واضاعت **اما** هدایت واهدا بمقابل ضلالت نیز سه معنی دارد **یکی** خلق هدایت ورشد **دوم** دلالت بر حق مطابق واقع **سوم** اثابت وایصال جزا ومیباشد **اما اسناد** بمعنی اول ضلالت الی الله یعنی او تعالی خلق شرک وکفر ومعاصی در بندگان میکند **و معنی ثانی** یعنی اشارة ودلالت بسوی خلاف حقیقت میکند این هر دو معنی باطل نزد عدلیه اند چه بایجاد کفر وشرک در انسان ارسال انبیاء وانزال کتب وامر ونهی وتوعید باطل عبث میباشد چه بفعل خود مواخذه غیر ظلمی ظلم اقبح است بر احدی جائز نیست وبر امر تخلیقی جزا وسزا ومدح وقدح مرتب نمیشود **اما معنی ثانی** یعنی اشارة ودلالت بخلاف حق اینهم محال بر تعالی است چه باین بدتر از ابلیس لعین میشود تعالی الله عنه علواً کبیرا **اما معنی ثالث** که بمعنی اهلاک واضاعت وابطال جزا وسزا باشد پس اسناد این معنی وجه ثالث الی الله جائز است **واما** خلق ایمان در مومن این معنی صحیح نیست چه بر امر مخلوقی مجبوری مدح وذم وثواب وعقاب عاید نمیشود **بلی** هدایت واهدا یعنی نصب ادله بر رشد وهدایت بر تعالی جائز بل واجب است تا خلق بهدایت آن مهتدی شوند **واما اسناد** دو معنی آخر از هدایت **و معنی سوم** از ضلالت بقاعده کلیه عدلیه عقلاً وشرعاً بسوی تعالی جائز است چنانچه اسناد دو معنی اول وثانی از ضلالت **وایضا** اسناد اول از هدایت غیر جائز وباطل محض میباشد بخلاف جبریه چه نزد ایشان هیچ قبحی وظلمی قبیح نیست ونزد ایشان این معانی شش کانه ضلالت وهدایت عین ایمان ایشان است بل هر کس که تخلیق کفر وایمان در کافر ومومن تصدیق بخند او کافر است معاذ الله عن هذه الهفوات **بحث ثانی** شرح بمعنی وسعت وکشادگی وانبساط از شرح یشرح شرحا **در مصباح** تصغیر مصدرش شریح وبهمین کنیت ابو شریح ونام قاضی شریح است **واز** اینجا شرح توضیح کتاب مجمل است وشرحت الحدیث شرحا بمعنی فسرته وبینته واوضحت معناه باشد **اما حرج** بمعنی تنگی وضیق ضد شرح از حرج یحرج حرجا اذا ضاق است **در مصباح** گفته حرج صدره حرجا من باب تعب ضاق حرج الرجل اثم وصدره حرج ضیق وصدره رجل حرج اثم **در صحاح وصراح** گفتند حرجا بالفتح والکسر بمنزله وحد **و** فرد **و** دنف **و** بفتحتین بمعنی تنگی وتنگ شدن **بحث ثالث** فمن یرد الله ان یهدیه یشرح صدره للاسلام هرگاه در ما قبل این ذکر قیل وقال فریقین از مومنین وکافرین کرد عقب آن اینجا بیان کیفیت قبول وترک ایمان وکفر کرد بدانکه این اخبار مکلفین است **پس** این آیه شریفه **آیا** از محکمات قرآنیست **یا** از متشابهات قرآن مفسرین در آن دو قول دارند **و** علی التقدیرین مفسرین امت بدو وجه تفسیرش کردند **احدهما** نزد جبریه که او تعالی خالق ایمان وکفر است پس نزد ایشان هر کس را که خدا اراده هدایت میکند کشاده میسازد دل وسینه او را بایمان واسلام تا قبول کند آنرا وگنجایش او میشود **وثانیهما** نزد عدلیه چونکه فاعل کفر وایمان بارادهٔ واختیار خود بندگان است وخالق لطیف بلطف ورحمت خود توفیق وتسهیل آن میکند تا اختیار ایمان وترک کفر وشرک نماید **پس نزد ایشان فقد** شرح صدور باسلام اشاره بهمین میباشد که هر کس را که خدا اراده هدایت او میکند اول لطف ممکن بازاله وازاحه موانع وعلت ونصب ادله

برای تحصیل ایمان مکلف میکند پس لطف زاید بری اوازتوفیق وتائید وتسهیل اسباب وسبل میفرماید **و** همین لطف مقربست و بحصول آن **قرب** ایمان وتحصیل آن
میکند **و** ایمان درقلب وقرار میگیرد **و** همین لطف زاید را کنایه وتسمیه به تشریح صدر للاسلام کرده **و بیضاوی** در شرح صدر فرموده وهو کنایة عن جعل
النفس قابلة للحق مهیّاة لحلوله فیها مصفاة عما یمنعه وینافیه والیه اشار النبی صلعم فی تفسیره یعنی شرح صدر کنایه است از گردانیدن نفس آدمی قابل
برای قبول حق مهیا وآماده برای حلول حق در دل پاک وصاف از مانع ومنافی آن است وبسوی همین معنی پیغمبر اشاره در حدیث خود کرده والحدیث میاید **و در**
لباب التنزیل فرموده یقال شرح الله صدره فانشرح ای وسعه لقبول الاسلام والخیر فتوسع **و** ذلك ان الانسان اذا اعتقد فی عمل من الاعمال
ان نفعه زاید وخیره راجح وربحه ظاهر مثل بطبعه الیه **و** قویت رغبته فیه فیسمی هذه الحالة سعة النفس وانشراح الصدر حاصل آنکه شرح صدر عبارت
است از توسع او بقبول ایمان چه انسان وقتیکه اعتقاد کند در عملی از اعمال که نفع او زاید وخیر او راجح وربح او ظاهر واکثر است پس طبع او مایل بسوی آن عمل وفعل میشود
و رغبت وداعی او قوی وکثیر میگردد وپس اینحالت را بوسعت نفس وانشراح صدر نامید **و قیل** الشرح هو الفتح والبیان کما یقال شرح فلان امره اذا فتحه
واظهره **و** شرح المسئلة اذا کانت مشکلة فاوضحها وبینها **و** من هذا شروح الکتب او توضیحها وتبیینها بعبارة زائدة وبیان واضح وبسیط
شایع **فقد** ثبت ان للشرح معنیین **احدهما** الفتح ومنه یقال شرح الکافر بالکفر صدرا ای فتحه للقبول **و** منه قوله تعالی فمن شرح الله
صدره للاسلام یعنی وفقه ووسعه لقبوله **و الثانی** ان الشرح نور یقذفه الله فی قلب العبد فیعرف بذلك النور الحق فیقبله وینشرح صدره
صاحب لباب بعد این میگوید ومعنی الایة فمن یرد الله ان یهدیه بالایمان بالله وبرسوله وبما جاء به من عنده تعالی یوفقه له ویشرح صدره
لقبوله ویهون علیه ویسهله له بفضله وکرمه ولطفه به واحسانه الیه فعند ذلك یستنیر الاسلام فی قلبه فیضیء به ویتسع له صدره پس
معنی این آیه آنست پس هرکس که میخواهد خدا هدایت کند او را بایمان وتصدیق بخدا وبرسول او **و** بجمیع آنچه از جانب خدا آورده توفیق میدهد مر او را وشروح وبسوط
میسازد دل او را برای قبول آن وآسان وسهل میگرداند تحصیل ووصول آن بفضل وکرم ولطف واحسان خود باو پس نزد اینحالت نور اسلام در قلبش جلوه گر شده
ضیا وروشنی بخشیده صدر ودل او توسع بقرآن می یابد **قالوا** لما نزلت هذه الایة سئلوا النبی عن شرح الصدر فقال نور یقذفه الله فی قلب
المؤمن فینشرح له وینفسح **قیل** فهل لذلك امارة قال صلعم نعم الانابة الی دار الخلود **و** التجافی عن دار الغرور **و** الاستعداد للموت قبل نزول
الموت چنانچه مفسرین روایت کردند که صحابه نزد نزول این آیه از پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم پرسیدند از چگونگی شرح صدر پیغمبر فرمود که او بجانه نور یرا در قلب مومن
میاندازد پس منشرح ومنبسط ومتسع وکشاده میشود دل او عرض کردند **آیا** برای آن حالت علامت ونشانه هست پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم فرمود آری وقت
رجوع بسوی خانه ابدی آخری **و** رواه ایضا من الامامیة الشیخ ابو علی الطبرسی **و** شیخ المشایخ ابو الفتوح الرازی **و طبری** محمد بن جریر در تفسیر خود از ابن
مسعود روایت کردند قال قیل لرسول الله صلعم حین نزلت علیه هذه الایة قال اذا دخل النور القلب انفسح وانشرح قالوا فهل لذلك من علامة یعرف
بها قال الانابة الی دار الخلود **و** التجافی عن دار الغرور **و** الاستعداد للموت قبل لقاء الموت **و در تفاسیر** امامیه منهم در تفسیر عیاشی **و** مجمع **و** نور **و**
مبانی **و** منهج **و** برهان **و** صافی **و** غیرها از ابو بصیر از خیثمه روایت کردند قال سمعت ابا جعفر یقول ان القلب یتقلب من موضعه الی حنجرته مالم یصب الحق
فاذا اصاب الحق قر ثم قرء هذه الایة یعنی حضرت باقر فرمود که همیشه قلب منقلب میشود از جای اصلیه خود بسوی حنجره مادام که بحق نرسد ونزد رسیدن
بحق بجای خود قرار وآرام میگیرد **و** وجوه آخر در این آیه بعد تفسیر جمله ثانیه که مقابله هست میاید **بحث رابع** قرائة ابن کثیر ضیقا بتخفیف تشدید از یاء وسکون
آن در اینجا **و** در سوره فرقان **نزد باقی قراء** بتشدید یاء وکسر آن ضیقا باشد **ما در حرجا** قرائت اهل مدینه **و** ابو بکر **و** سهل بکسر را است **و نزد**
باقی قراء بفتح را است **در کشاف** فرموده حرجا بالکسر **و** حرجا بالفتح وصفا بالمصدر میباشد **در بیضاوی** گفته حرجا بالکسر یعنی شدید
الضیق میباشد **و** بفتح وصف مصدر **بحث خامس** ومن یرد ان یضله یجعل صدره ضیقا حرجا **وجه اول** از جبریه هرکس را که خدا اراده
اضلال میکند بافریدن ضلالة وکفر میگرداند ومیسازد دل او را بنهایت تنگ وسخت بنحویکه مسلکی ومنفذی نمی ماند که ایمان وهدایت در دل او داخل شود **ابن**
عباس گفت علامت او این است اذا سمع ذکر الله اشمأز قلبه واذا سمع ذکر الاصنام ارتاح الی ذلك نزد سماع ذکر الله دلش تنگ وتاب میخورد
و نزد سماع ذکر اصنام راحت وفرحت وآرام میگیرد ومتوجه استماع آن میشود **و عمر خطاب** اعرابی کنانه را پرسید که حرجه در میان شما چه معنی دارد
قال الحرجة فینا الشجرة تکون بین الاشجار التی لا تصل الیها راعیة ولا وحشیة ولا شیء فقال عمر کذلك قلب المنافق لا یصل الیه شیء **و** مثلهم

وجوه معانی ضیق
الصدر وشرح صدر

درجواب ابن عباس عرب بنی بگری گفت دربیان حرجه حاصل آنکه حرجه درختے میان درختهاست که بسوی او هیچ پایانے وجانوری وحشی و هیچ چیزے نمیرسد پس عمر گفت همین طور دل منافق را هیچ شئے وهدایتی ودلیلی نمیرسد وموثر نمیشود **درمجلد رابع احیاء العلوم** درکتاب ریاضة النفس در طریق ثانی **امام غزالی** درتفتیش عیوب نفس گفته فهکذا کان یفعل الاکیاس والاکابر من ائمة الدین کان عمر یقول رحم الله امرأ اهدی الی عیوبی **وکان** یسئل سلمان عن عیوبه فقال ما الذی بلغک عنی مما تکرهه فاستعفی فالح علیه فقال بلغنی انک جمعت بین ادامین علی مائدة **وان لک** حلتین حلة بالنهار وحلة باللیل فقال عمر وهل بلغک غیر هذا فقد کفیتهما حاصل آنکه اکیاس واکابر ائمه دین همچنین تفتیش عیوب نفوس خود میکردند منهم عمر بن خطاب بود میفرمود خدا رحم کند مردیرا که بمن هدایت کند وهدیه بدهد بمن عیوب مرا **وسلمان** را پرسید که چه چیز بتو رسیدا زمن از آنچه تو آن را ناخوش ومکروه داری **سلمان** عفو خواست آخر بالحاح اتم عمر سلمان گفت دو چیز از تو بما رسیدند **احدهما** آنکه تو بدو نان خورش در یک مائده هر وقت جمع کرده غذا میخوری **ثانیهما** تو دو حله میپوشی **یکی** بروز **دیگر** بشب خلیفه خلق را این سزاوار نیست **عمر** گفت که باین هر دو عیوب کفایت کرده شود بتو **واعجب حکایتی** ازاین در همین جا نقل کرده **وکان** یسئل حذیفة ویقول له انت صاحب سر رسول الله صلعم فی المنافقین فهل تری علیّ شیئا من اثار النفاق فهو علی جلالة قدره وعلو منصبه انتهی ایضا عمر میپرسید حذیفه یمانی را ومیفرمود که ای حذیفه تو صاحب اسرار پیغمبری صلی الله علیه واله وسلم در علم باسماء واوصاف واشخاص منافقین تفصیلا **پس آیا** تو می بینی ومیدانی در من چیزے وصفی لازمی واثری از آثار نفاق بر من موجود وثابت باشد **وا**ین تفتیش عمر از صحابه در ایام خلافت وجلالت قدر وعلو منصب او بود **تذکره** در علم سیر نبوی ثبت است خلاصه آنکه در مراجعت پیغمبر از حجة الوداع لیلة العقبة منافقین باهم معهود ومحلوف کردیده کیدے برائے قتل پیغمبر کرده بودند که در حرمهائے خام وخشک سنگها پر کرده بهمین وبسیار کوه آن ڈبها و چرمها را نموده بصورت خرخر وعزعز آن ناقه عضباء پیغمبر در حال رفتار شب تیره وتار رم میکند محمد افتاده میمیرد **و**خدا ازین کید منافقین باتحضرت اطلاع داده عبور از عقبه کردند بروشنی برق سماوی کید منافقین معطل وباطل شد **وحذیفه یمانی** چونکه مهار دار ناقه آن حضرت بود پیش پیش **و**بروشنی آن یمین ویسار راه نگاه میکرد اعداد واشخاص منافقین را دید که روئے بزمین مخفی نهاده پشت باسمان کرده وڈبهائے سنگ را هر یکی بدستهائے خود نگاه داشته بودند **حذیفه** ندا هائی تکبیر بلند کرده بجیب پوست فرمود ای منافقین شما را دیدم وشناختم **پیغمبر** پرسید از حذیفه آیا بتحقیق همه ایشان را تو شناختی عرض کرد اکثر ایشان را شناختم **لیس** باقی دیگر اسماء منافقین را بحذیفه تعلیم داد وفرمود که این سر را در مردم عموما نشر نکنی **و**برائے همین وصف حذیفه **در ترمذی ومشکوة** مرویست حذیفه صاحب سر رسول الله **تنبیه** ازین جهت مخالفین عمر عمر را از جمله اصحاب عقبه میدانند وگرنه چرا بار بار از اصحاب سر نبوی چون سلمان وعمار وحذیفه ومقداد وابوذر رضوان الله علیهم را میپرسید که آیا در من وصفی اثری از منافقین هست هر چند غزالی این حکایت عمر را بلباسے ذکر کرده **اما وجه ثانی** تفسیر این آیه بمذهب عدلیه که خالق را عادل میدانند وخلق کفر وشرک وضلالت ومعصیت برا و نعوذ ابدا روا نمیدانند تاویلات کثیره دارند **احدها** زمخشری فرموده در فمن یرد الله ان یهدیه ان یلطف به ولا یرید ان یلطف الا بمن له لطف یشرح صدره للاسلام یلطف به حتی یرغب فی الاسلام ویسکن الیه نفسه ویحب الدخول ومن یرد ان یضله ان یخذله ویخلیه وشانه وهو الذی لا لطف له حاصل نزد عدلیه آنکه این آیه متضمن لطف وخذلان است پس هر کس را که لطف زاید بر لطف ممکن کرد دل او راغب ومشرف بایمان مملو شده ساکن در قلبش میشود **و**هر کس را که لطف زاید نکرد وقابل او نبود لهذا فرو گذاشت وواگذاشت او بحال ومیل طبع خود دل او منقبض وبسته میشود از میل واز قبول ایمان واسلام **ثانیها** قال الطبرسی ان معناه من یرد الله ان یهدیه الی الثواب وطریق الجنة یشرح صدره فی الدنیا للاسلام بان یثبت عزمه علیه ویقوی دواعیه علی التمسک به ویزیل عن قلبه وساوس الشیطان وما یعرض فی القلوب من الخواطر الفاسدة **وانما** یفعل ذلک لطفا له ومنا علیه **و**ثوابا علی اهتدائه بهدی الله وقبوله ایاه **ونظیره** قوله سبحانه والذین اهتدوا زادهم هدی **و**یزید الله الذین اهتدوا هدی **و**من یرد ان یضله یجعل صدره ضیقا حرجا یعنی ومن یرد ان یضله عن ثوابه وکرامته یجعل صدره ضیقا حرجا عقوبة له علی ترک الایمان من غیر ان یکون سبحانه مانعا له عن الایمان وسالبا ایاه القدرة علیه بل ربما یکون ذلک سببا داعیا له الی الایمان فان من ضاق صدره بالشئ کان ذلک داعیا الی ترکه **والدلیل** علی ان شرح الصدر قد یکون ثوابا قوله سبحانه الم نشرح لک صدرک الایات **و**معلوم ان وضع الوزر ورفع الذکر ثوابا علی تحمل اعباء الرسالة وتکلفها فکذلک ما قرن به من شرح الصدر **والدلیل** علی ان الهدی قد یکون الی الثواب قوله تعالی والذین قتلوا فی سبیل الله فلن یضل اعمالهم سیهدیهم ویصلح بالهم **و**معلوم ان الهدایة بعد القتل لا یکون الا الی الثواب

فلیس بعد الموت

واز احیاء غزالی نقل کرده که عمر میپرسید از حذیفه که آیا در من صفتی از صفات منافقین است ۱۲

فليس بعد الموت تكليف و قد وردت الرواية الصحيحة انه لما نزلت هذه الاية سئل رسول الله صلى الله عليه وآله عن شرح الصدر فقال نور يقذفه الله فى قلب المؤمن
فينشرح له صدره وينفسح الى اخر المذكور فى السابق ثانيها ان معنى الاية فمن يرد الله ان يثبته على الهدى يشرح صدره من الوجه الذى ذكرناه
جزاءله على ايمانه واهتدائه و قد يطلق لفظ الهدى والمراد به الاستدامة كما قلناه فى قوله تعالى اهدنا الصراط المستقيم اى ثبتنا وادمنا على
الطريق المستقيم و من يرد ان يضله اى يخذله و يخلى بينه وبين ما يريده لاختياره الكفر وتركه الايمان يجعل صدره ضيقا حرجا بان يمنعه
الالطاف التى ينشرح لها صدره لخروجه من قبولها باقامته الخ حاصل آنكه مراد ازين هدايت اينجا ادامت و اقامت و اثبات بر طريق مستقيم اسلام
و ايمان مى باشد چنانچه در اهدنا الصراط المستقيم بر اثبات و ادامت مراد است و اضلال بمعنى تخذيل و تخليه ميان كافر و ميان اراده او بجهت تغير حائل و مانع
شدن ميباشد و اورا الطاف كه موجب انشراح باشد نميكند ثالثها قول جبائى و منصور قاضى ابوبكر رازى است لهم لا يجوز ان تقول ان المراد فمن يرد الله
ان يهديه الى الجنة يشرح صدره للاسلام فى ذلك الوقت الذى يهديه فيه الى الجنة لانه راى ان لسبب الايمان وجد هذه الدرجة العالية و
والمرتبة الشريفة يزداد رغبته فى الايمان و يحصل فى قلبه مزيد انشراح و ميل اليه و من يرد ان يضله يوم القيمة عن طريق الجنة ففى ذلك
الوقت يضيق صدره و يحرج قلبه لسبب الحزن الشديد الذى ناله عند الحرمان من الجنة والدخول فى النار ثم قالوا هذا وجه قريب و اللفظ محتمل
له فوجب حمل اللفظ عليه حاصل آنكه جائز است كه اين اهداء و اضلال در اخرة واقع شود يعنى وقتيكه او تعالى هدايت و ارشاد كند مومن را طريق بهشت شرح صدرش
در آنوقت ميشود و بمعاينه و حصول آن مدارج عاليه و كافر را ابدال و اضلال كند راه بهشت براه جهنم در آنوقت انقباض قلب و صدرش ميشود بمعاينه و وصول خود در
نار جهنم و اينوجه قريب و آيه محتمل اين هست پس حمل لفظ بر اين معنى واجب است رابعها ان يقال حصل فى الكلام تقديم و تاخير فيكون المعنى من شرح
صدره بالايمان فقد اراد الله ان يهديه اى يخصه بالالطاف الداعية الى الثبات على الايمان او يهديه بمعنى انه يهديه الى طريق الجنة و من جعل
صدره ضيقا حرجا عن الايمان فقد اراد الله ان يضله عن طريق الجنة او يضله بمعنى انه يحرمه عن الالطاف الداعية الى الثبات على الايمان يعنى
جائز است كه در اين كلام تقديم و تاخير باشد و اين در آيات بسيار جا ثابت است پس معنيش چنين باشد كه هر كس را شرح صدرش بايمان كرد خدا بتحقيق هدايت خاصه
بالطاف داعيه بسوى ثبات بر ايمان كرد او را يا هدايت براه جنت كرده و اما هر كس را كه صدرش تنگ و ضيق از ايمان گردانيده بتحقيق خدا كم و بدل گردانده او را از راه
بهشت بسوى طريق جهنم خامسها ان معنى الاية من يرد الله ان يهديه زيادة الهدى التى وعدها المؤمن يشرح صدره لتلك الزيادة لان من
حقها ان تزيد بصيرة المؤمن و من يرد ان يضله عن تلك الزيادة بمعنى يذهب عنها من حيث اخرج هو نفسه من ان يصح عليه يجعل صدره
ضيقا حرجا لفقد تلك الزيادة عنه لانها اذا اقتضت فى المؤمن ما قلناه وجب فى الكافر ما يضاده و يكون الفائدة فى ذلك الترغيب فى الايمان
والزجر عن الكفر حاصل آنكه مراد ازين آيه آنكه بهدايت زايده شرح صدر مومن بايمان و زيادتى بصيرة او ميشود و بسلب هدايت و لطف زايد ضيق صدر او ميشود و
فايده اين ترغيب در ايمان و زجر از كفر ميباشد سادسها يجوز ان من آمن اولا فهديه الله زاد عليه كيقوى ايمانه ولا يزيل عنه ولا يثبت
فيما بدا فيشرح صدره و كذا ان من كفر اولا و لا يتركه ابدا فيضيق صدره حرجا عقوبة عليه و تصريح ذلك اية والذين اهتدوا زادهم هدى
و يزيد الله الذين اهتدوا هدى و الذين جاهدوا فينا لنهدينهم سبلنا حاصل آنكه آنكس كه اولا ايمان آورده پس جائز است كه خالق ديگر انواع هدايت براى
او بيفزايد بجهت رضا نعمت از و تا ايمانش اقوى كرديده زايل نشود از و پس با اين انشراح صدرش ميشود و همچو هر كس كه اولا كفر كرد و از و بر آمدنى اصلا نميباشد پس ضيق
صدر او بطور عقوبت براو ميكند تصريح اين در آيات آخر است چون اتانيكه هدايت يافته باشند زياده ميكند هدايت را مر ايشان و من يرد ان يضله يجعل صدره
ضيقا حرجا در كافر مقابل فزادهم هدى باشد و از ابن عباس مرويست انما سمى الله قلب الكافر حرجا لانه لا يصل الخير الى قلبه و فى اخرى
لا تصل الحكمة الى قلبه در كتاب التوحيد و در معانى و عيون صدوق المحدثين ابن بابويه در تاويل اين آيه روايت كرده كه از
حضرت امام رضا عليه السلم ازين آيه سوال كرده شد كه چه معنى دارد فقال عليه السلم من يرد الله ان يهديه بايمانه فى الدنيا والى جنته و دار كرامته فى الاخرة
يشرح صدره للتسليم لله والثقة به والسكون الى ما وعده من ثوابه حتى يطمئن اليه و من يرد ان يضله عن جنته و دار كرامته فى الاخرة بالكفر
به وعصيانه فى الدنيا يجعل صدره ضيقا حرجا حتى يشك فى كفره و يضطرب من اعتقاده قلبه حتى يصير كانما يصعد فى السماء كذلك يجعل الله
الرجس على الذين لا يؤمنون يعنى امام فرمود هر كس را كه خدا اراده هدايت او كند بايمان او در دنيا و بسوى بهشت و دار كرامت خود در آخرت كشاده ميشود او

برای تسلیم دین و ایمان خاص برای خدا و باعتماد بر او و آرام میگیرد دل او بآنچه خدا باو وعده داده از ثواب خود با و تا اطمینان دل حاصل باو میشود **و** خدا هر کس را که بگمراهی میکند
بخذلان او جنت و دار کرامت و عزت خود در آخرت بکفر و عصیان او در دنیا پس صدر او را ضیق و تنگ میسازد تا شک کند در کفر خود و اضطراب نماید اعتقاد قلبی او تا آنکه
می شود چون کسیکه صعود و عروج کند بسوی آسمان که بجالت بشریت ممتنع است همچنین القا و حکم برجس میکند بر آنانکه ایمان نمیارند **فاعل کلیه** عدلیه ضلال بمعنی خلق گمراهی
و دلالت بخلاف حق ممتنع میباشد **واما** بمعنی سوم که اضاعت و اهلاک و اخفا و ابطال باشد بهر جا در قرآن و حدیث استعمال میشود **اشکال**
انشراح و انقباض صدور از مومن و کافر محسوس نمیشود بل دائما قلوب کفار و مشرکین بکفر و شرک منشرح و مطمئن مشهود میشوند پس اخبار الهی غیر مطابق بخبر به چگونه
صحیح و ثابت میشود **جواب** بدانکه این انشراح و انقباض صدر علی الحقیقة مقصود نیست بل این بطور مجاز میباشد **تنبیه** هرگاه این مقرر شد فالانشراح
کنایة عن جعل النفس قابلة للحق مهیاة لحلوله فیها مصفاة عما یمنعه و ینافیه **واما** الضیق الحرج نقیضه بخلاف فر یعنی انشراح کنایه است از
گردانیدن نفس و دل مکلف قابل حق اماده و مهیا برای نفوذ و حلول حق در آن و صاف و پاک و خالص از آمیزش و از مانع و منافی آن میباشد **اما** ضیق صدر
نقیض شرح بخلاف آن معنی میباشد یعنی دل کافر غیر قابل برای حق و غیر اماده برای ورود و حلول در آن و غیر مصفی و مکدر میباشد لهذا ممتنع و متنفر و متبعد از
ایمان میشود **در کافی** از حضرت صادق مرویست ان الله عز وجل اذا اراد بعبد خیرا نکت فی قلبه نکتة من نور فاضاء لها سمعه و قلبه حتی یکون احرص
علی ما فی ایدیکم منکم **و** اذا اراد بعبد سوءً نکت فی قلبه نکتة سوداء فاظلم لها سمعه و قلبه ثم تلا هذه الایة **و در کتاب توحید**
و تفسیر عیاشی نیز از آن حضرت مرویست ان الله تبارک و تعالی اذا اراد بعبد خیرا نکت فی قلبه نکتة من نور و فتح مسامع قلبه و وکل
به ملکا یسدده **و** اذا اراد بعبد سوءً نکت فی قلبه نکتة سوداء و سد مسامع قلبه و وکل به شیطانا یضله ثم تلا هذه الایة حاصل هر دو
حدیث آنکه هرگاه خدا اراده خیر کردن بنده میکند پس چون نقطه نوری در دل او میاندازد مسامع و ابصار قلب او منکشوف و منور میشود و ملکی بر او موکل میگرداند
تا سداد او از قبایح میکند و الا چون نقطه سیاهی تاریک و تیره بر دل آن شخص کافر میافکند و شیطانی مقرر بر او میشود و اضلال او میکند تا مسدود به مسامع و ابصار
باعمال قبیحه او میشوند و تمام دل را سیاهی فرا میگیرد **و** دلیل بر آن این آیة آورده **و** سفید و روشن دل **و** سیاه دل کنایه از همین سبب دو نقطه میباشد عیاذا بالله
عن ظلمة القلب **بحث سادس** در یصعد قرائات مختلف اند **نزد ابن کثیر** یصعد بتخفیف ادغام صاد و عین و سکون صاد میباشد **نزد ابو بکر**
یصاعد مع الف بتشدید صاد و تخفیف عین است **نزد باقی قراء** یصّعّد بتشدید صاد مفتوحه و تشدید عین می باشد **اما صعود** بمعنی بالا و بلند شدن
و عروج کردن بسوی علو میباشد **و** یصّعّد در اصل یتصعد از باب تفعّل **و** یصاعد از باب تفاعل باشد بقانون صرفیان تاء تفعّل و تفاعل را بصاد بدل کرده
بعد اسکان اولی در صاد اصلی ادغام کردند تا معنی تکلف و مشقت نفسانی در آن کار حاصل شود **بحث سابع** کانما یصعد فی السماء بدانکه فی در اینجا بمعنی
الی است چنانچه فی جذوع النخل بمعنی علی جذوع النخل میباشد **پس** این تشبیه کافر در تکلیف بایمان است **و** در آن وجوه اند **احدها** ان الکافر اذا دعی
الی الایمان کانه کلف ان یصعد الی السماء و لا یقدر علی ذلک یعنی کافر وقتیکه دعوت بایمان کرده میشود گویا تکلیف باو کرده میشود بارتقاء و ارتفاع باسمان
بالا شدن هر دو در امتناع تساوی مینمایند او را چنانچه قدرت بصعود الی السماء ندارد همچنین طور بر ترک کفر و قبول اسلام ندارد **ثانیها** کان قلب الکافر یصعد
الی السماء نفورا و نبوا عن الاسلام تکبرا یعنی کافر از قرب قبول اسلام نفور و گریز و دوری از روی تکبر و جهل خود باسمان میپرد و میرود چنانچه در عرف نزد سماع
سخن اعجب بر السنه جاریست که بشنیدن این سخن باسمان رفتم **ثالثها** لما ضاق علیه المذهب فلم یجد الا ان یصعد الی السماء و لیس یقدر علی ذلک
یعنی وقتیکه کافر از تنگی و ضیق مذهب میشود بتسویلات شیطانی و خطرات نفسانی **یا** بورود و القاء ادله رحمانی راه گریز نمییابد و بنظرش نمیاید بدیگر صعود و فرار بسوی
آسمان و حال آنکه متمکن بر آن نمیشود چنانچه نزد تنگی دل از کاری و امر در عرف بر السنه جاریست چنان تیره و تنگ بمن روی زمین شد اگر رفتم ممکن میشد
بالا باسمان میرفتم **رابعها** هو من المشقة و صعوبة الامر فیکون المعنی ان الکافر اذا دعی الی الاسلام فانه یتکلف مشقة و صعوبة و ذلک
کمن یتکلف الصعود الی السماء و لیس یقدر علیه این تشبیه من باب الکلفة و المشقة و صعوبة الامر و الفعل میباشد باین معنی که کافر وقتیکه دعوت باسلام
میشود او متکفل و متکلف آن بکمال مشقت و صعوبت میشود چون کسیکه تکلف ارتقاء و صعود بسوی آسمان کند و بر آن مقتدر و متمکن اصلا نباشد **بحث ثامن**
رجس بکسر اول چیزی پلیدی و عفونت و عقوبت و خشم و غضب و بلوه جنت از رجس یرجس رجسا **در مصباح** گفته الرجس النتن و القذر **فارابی** گفته
و کل شئ یستقذر فهو رجس **و نقاش** گفته الرجس النجس **در بارع** گفته ربما قالوا الرجاسة و النجاسة جعلوهما بمعنی **ازهری**

گفته الرجس القذر الخارج من بدن الادمی وعلی هذا فقد یکون الرجس والقذر والنجاسة بمعنی واحد **و** رجاست ونجاست اسم آن باشد که پلید ومقذر
وگوه آدمی وامثال آن باشد **بحث تاسع** کذلک یجعل الله الرجس علی الذین لا یؤمنون درین کاف تشبیه دو وجه اند **اولهما** فالمعنی کما جعلنا صدره
ضیقة حرجة کذلک یجعل الله الرجس علی الذین لا یؤمنون یعنی چنانچه صدور کفار را ضیق حرج گردانیدیم همچنین وهمان طور رجس را هم مقرر وحکم بآن
کردیم برانا نیکه ایمان در دنیا نیارند عقوبة واستخفافا علیهم **ثانیهما** زجاج گفته مثل ما قصصنا علیك کذلك یجعل الله الرجس علی الکافرین **پس** در معنی رجس
وجوه دارند **نزد** ابن عباس رجس توکیل ابلیس برچنین کفار می باشد **نزد** کلبی رجس اثم وگناه میباشد **نزد** مجاهد ما لا خیر باشد **نزد** عطا مثل رجز عذاب باشد **نزد**
زجاج وابن زید رجس لعنت بر کفار در دنیا ودر آخرت عذاب باشد **نزد** بعضی رجس نجس باشد یعنی بر کفار القاء وحکم نجاست کفر کرده چه ایشان چون خنازیر وکلاب وبول
وبراز نجس العین میباشد لقوله تعالی انما المشرکون نجس فلا یقربوا المسجد الحرام **در معالم** بغوی بعد این نقل کرده روی ان رسول الله کان اذا دخل
الخلاء قال اللهم انی اعوذ بك من الرجس النجس **و** آنحضرت در دعا وصف رجس بنجس وقذر پلیدی فرموده **اقول** آیت بهمه این وجوه متحمل است پس بهمه معانی
رجس بر کفار بطور عقوبت واستخفاف مقرر در دنیا وعقبی کرده **در مجمع** فرموده فی هذا دلالة علی صحة التاویل الاول لانه تعالی بین ان الاضلال
المذکور فی الایة کان علی وجه العقوبة علی الکفر **و** لو کان المراد به الاجبار علی الکفر لقال کذلك لا یؤمن من جعل الله الرجس علی قلبه **و** وجه
التشبیه فی قوله کذلك یجعل الله الرجس انه یجعل الرجس علی هؤلاء کما یجعل ضیق الصدر فی قلوب اولئك **و** ان کل ذلك علی وجه الاستخفاف
انتهی حاصل آنکه درین دلالت است بر صحت تاویلات مزبوره چه او تعالی بیان کرد که اضلال مذکور در آیة بوجه عقوبت بر کفر کرده **و** اگر با جبار میکرد هر آئینه میفرمود که ایمان نمیآرد
هر آنکس که خدا رجس گردانید وآفرید بر قلب او **و اما** وجه تشبیه آنکه همچنانکه رجس بر ایشان گردانید چنانچه ضیق صدر ایشان گردانیده بروجه عقوبت واستخفاف ایشان **سوال**
هرگاه رجس بمعنی نجس هم در لغت وشرح آمده پس کفار ومشرکین **آیا** نجس العین چون کلاب وخنازیر وبول وبراز اند که بغیر استحاله وانقلاب حقیقت اصلا طاهر نمیشوند یا نجاست
حکمی بعرض کفر دارند فقهاء امت دران خلاف کردند **جواب نزد اکثر** نجاست حکمی دارند **پس** ایشان در بین خود بدو قول مختلف شدند **احدهما** قلوب
وباطن کفار بشرک خبیث است اما ظاهر طاهر اگر ملوث به نجاست صوریه نباشند **ثانیهما** ظاهر وباطن ایشان محکوم به نجاست عرضی است نه نجاست عینیه **و** همین مذهب محکی شده
از جمعی از تابعین چون حسن **و** ضحاک وابو عبیده است حتی آنکه حسن گفته من صافح مشرکا فلیتوضاء **و** وضو بمعنی دست شستن یا بمعنی غسل هم آمده **و قالوا** لان ظاهر
الکفار نجس قذر لاجل ذلك نهی الله عن الدخول فی المسجد الحرام **اما نزد فرقه امامیه** کفار نجاست عینیه دارند **قال فی کنز العرفان**
فان المشرکین انجاس بنجاسة عینیة لا حکمیة وهو مذهب اصحابنا **و** همین مذهب ابن عباس وشافعی است قال اعیانهم نجسة کالکلاب والخنازیر **و** همین در مرویات
صحیحه اهلبیت نبوت وطهارت است علیهم السلام **تنبیه** هرگاه این قول اصح شد پس بر قول بنجاست عینیه کفار ظاهرا وباطنا طهارت ایشان بحالت کفر وشرک اصلا حاصل نشود
در دنیا مگر باستحاله **و** استحاله ایشان خاص بتصدیق شهادتین وایمان بجمیع ما جاء به النبی ضرورت میباشد **و** بحث این بالتفصیل در سوره توبه در تفسیر آیه انما المشرکون نجس خواهد
آمد انشاء الله تعالی **تبصره** این آیه وامثال این نزد عدلیه از آیات متشابهات واجب التاویل مطابق معقول وصحیح منقول میباشد لقوله تعالی فیه آیات محکمات واخر
متشابهات الی قوله لا یعلم تاویله الا الله والراسخون فی العلم **اشکال** چرا متشابهات را در کتاب منزل خود انزال کرد لهذا اختلاف مذهب بظهور آمد
جواب اول زمخشری وغیره او فرمودند بجهت فتح باب علم برای علما واهل اجتهاد **و** این خاص حظ برای راسخ فی العلم میباشد **جواب ثانی** در انزال
متشابهات مصالح وحکم اند منها امتحان خلق در ایمان **منها** تحصیل عقاید باجتهاد وترک تقلید دران وغیر ایشان **حکایت عجیبه** از مناظره اشعری
باجبائی هر چند اینجا ادخال این فضول بود در تفسیر نه اولکن اهل خطوط ازین خطی میگیرند فخر رازی امام جبری میگوید ولنختم تفسیر هذه الآیة بما روی عن **محمد
بن کعب القرظی** انه قال تذاکرنا فی امر القدریة عند ابن عمر فقال لعنت القدریة علی لسان سبعین نبیا منهم نبینا صلعم فاذا کان یوم القیمة نادی
وقد جمع الناس بحیث یسمع الکل این خصماء الله فتقوم القدریة **وقد** ورد القاضی یعنی ابو بکر الرازی المعتزلی فی تفسیره **فقال هذا الحدیث**
اقوی ما یدل علی ان القدریة هم الذین ینسبون افعال العباد الی الله تعالی قضاء وقدرا وخلقا لان الذین یقولون هذا القول هم خصماء الله
لانهم یقولون الهی ای ذنب لنا حتی تعاقبنا **و** انت الذی خلقته فینا واردته منا وقضیته علینا ولم تخلقنا الا له وما یسرت لنا غیره فهؤلاء
لابد وان یکونوا خصماء الله بسبب هذه الحجة **و اما الذین** قالوا ان الله مکن وازاح العلة وانما اتی العبد من قبل نفسه فکلامه موافق
لما یعامل به من انزال العقوبة فلا یکونون خصماء الله بل یکونون منقادین لله حاصل آنکه محمد بن کعب قرظی گفت که ما در بین خود ذکر قدریه کردیم نزد ابن عمر گفت

خدا لعنت بر قدریه بزبان هفتاد پیغمبر کرده منهم بزبان پیغمبر ما که بروز قیامة منادی نداء میکند کجا اند خصماء الله و همه جمعیت آن ندا را میشنوند پس فرقه قدریه قایم میشود
اقول در فرقه قدریه است دو قول دارند نزد جبریه قدریه آن طائفه است که نفی کفر و ایمان و خیر و شر از خدا و اسناد همه اعمال و افعال بسوئے خود میکنند نزد
عدلیه قدریه آن فرقه ست که اسناد همه آن بخدا میکنند که بنده اصلا و ابدا فعلی ندارد و جمیع اعمال و افعال و ایمان و کفر از تخلیق و تقدیر و قضا خدا اند و احقر
رساله نفی الاجبار بالانفراد درین مسئله نوشته بطور حکم و انصاف دران قدم نهادم بانیکه فعل هر فاعل اسناد بسوئے او در لغت و شرع و عرف ما بضرورت
میشود چون عطار بعطر کش و بعطر فروش و زبال بحمال او و جزار بقصاب و جمال بشتر ار و راعی بچوپان و سارق بدزد و زانی بزناکننده و شارب بخمر خورنده و
بایع بفروشنده و کاتب بنویسنده و ضارب بزننده و نجار بچوب تراش و معمار بعمارت سازنده و غیر اینها پس بنا بر این اطلاق تسمیه قدریه بقابل اعمال و افعال بقدر فنفها
عینا مطابق مستحق احق و اولی میباشد از آنکه نفی و نزاله آن از خدا و اسناد همه اعمال بسوئے خود میکنند پس قاضی ابوبکر رازی سنی معتزله و کافی بر سنی بودن او اسم ابوبکر
است در تشریح این حدیث گفته که این حدیث اقوی و اقطع دلیل دارد که آن فرقه قدریه انانی اند که اسناد افعال عباد الی الله میکنند و میگویند که جمیع آنچه از نیک و بد از
بندگان بعمل آمده همه آن بقضاء و قدر و تخلیق تو در ما میباشد پس خصماء و دشمنان خدا همین طائفه جبریه قطعا و یقینا است چه بقیمت میگویند بطور مجادله و مناظره و مخاصمه
خدا را که بچه گناه ما را عذاب و عقاب و ایذا دنبار شدید میکنی و حال آنکه خودت جمیع آنچه میخواستی و اراده داشتی در ما همه آن افعال و اقوال و اعمال را آفریدی و ما انها را باراده و باختیار
بفعل نیاوردیم و ما را دفع اراده تو و خلاف آن میسر و ممکن نبوده و بی گناه ما را مواخذه و عذاب میکنی پس باین جهت لابد و لامحاله خصماء الله همین فرقه جبریه هست و اما
انانیکه میگویند که او سبحانه ما را تمکین بر ایقاع افعال و اعمال خود داده و ازاله علت مانعه از ما کرده پس جمیع آنچه از اعمال نیک و بد بوقوع آمده او باراده ما بعمل و بفعل
آمده پس این کلام مطابق واقع تعذیب و اثابت باستحقاق عدل بما میباشد نه بے گناه و بظلم و باین ثابت شد که عدلیه منقاد الله و خصماء الله جبریه قطعا میباشد امام
جبریه فخر رازی بعیان این بغیظ و غضب آمده میگوید در مقابل اعتراض قاضی رازی که هذا کلام القاضی و هو عجیب جدا و ذلک لانه یقال له بعد
ما عرفت من مذاهب خصومک انه لیس للعبد علی الله حجة و لا استحقاق بوجه من الوجوه و ان کلما یفعله الله فی العبد فهو حکمة و صواب
و لیس له علی ربه اعتراض و لا مناظرة فکیف یصیر الانسان الذی هذا دینه و اعتقاده خصماء الله تم اقول درینجا منصفی میگوید که عجب است امام الجبر خطا
کرده در قول لیس للعبد علی الله چه موجد کفر و ایمان یا خاص عبد است یا خاص خدا است و اگر خاص بنده است پس در ثواب و عقاب ان استحقاق او ثابت چون و چرا
می باشد و اگر خاص آن تخلیق و تکوین اله خاص است یا بشارکة هر دو معا و اگر خاص از اله است پس ارسال رسل و انزال کتب و امر و نهی و وعده و وعید
بکار کرده چه در افعال مخلوقے حاجت این امور نیست و بحسب اراده خود آنچه او تعالی میخواست در بنده آفریده و عبد بمنزله ظرف جمادی الاراده است و برترک و ازاله و دفع
امر مخلوق از نفس خود ایشان ابدا تا قادر نیستند چون رنگ سیاه و سفید و بدصورت و بد اندام و آنرا از خود دور و دفع کرده نمیتوانند و اگر فاعلی بعد ایجاد عمل و فعل خود اسناد
الی الغیر کند او مفتری کذاب و ملعون بر لسان خدا و خلق میباشد و اگر بعد اسناد الی غیره تعذیب الیم بنا بر مولم شدید بران فعل او بکند آن کذاب و اظلم الظالمین
میباشد زیرا که فعل او نموده و ناحق او را بتهمت گرفته عذاب میکند و اگر باشتراک هر دو خالق و عبد بوجود آمده پس خالق اقوی شریک عبد در ایجاد بود و شریک
اقوی را نمیسزد که اضعف ضعفاء شریک خود را ذم و قبح و تعذیب باشد و الام و ابتلا باد کند و اگر بنده مظلومی مجبوری بخوف و صولت سلطان جبار و ظالم چون و چرا گفته
نتوانند لکن فی الواقع محل چون و چرا و ظلم میباشد و او سبحانه مبرا از همه انواع ظلم و قبائح عقلا و سمعا لقوله و ما الله بظلام للعبید است و در ایذا بغیر استحقاق چون و چرا
در عدلیه ثابت است و مفهوم آیات فلله الحجة البالغة و لئلا یکون للناس علی الله حجة بعد الرسل دلالت بران نیز دارد و شدالله اعلم ثم قال الرازی و اما
الذین یکونون خصماء الله فهم المعتزلة و تقریره من وجوه الاول انهم یدعی علیه تم وجوب الثواب و عوض الالام و یقولون لو لم تعطنی ذلک
لخرجت عن الالهیة و صرت معزولا عن الربوبیة و من جملة السفهاء فهذا من مذهبه و اعتقاده هو الخصم لله تم یقول المصنف عدلیه میگوید
که هر کار سے و مشقتے و مرضی و المی بغیر استحقاق مستلزم نفعی و عوضی بمقابل این امور میباشد لهذا اقتدیا و حدیثا باصحاب کار و اعمال اجری و عوضی و باهل الالام رسید قطع نظر از
اهل ادیان همه اهالی نحل عقلا حق ادائی واجب دانسته امید میدهند و کتب الهیه هم باین صریح خاص اند اما اسناد قول که اگر ندهی از الهیت و ربوبیت بری باشی این بکمال غیظ
خودت اسناد بمعتزله میکنی غلط محض و بهتان بحث است اگر بدلیل الخطاب این اسناد بانها کردی خودت در کتب اصول فقه و درین تفسیر اکثر جا ابطال حجیة آن کرده
بخودت حجت عاید میشود ثم قال الرازی و الثانی انه من واظب علی الکفر سبعین سنة ثم انه فی اخر من حیاته قال لا اله الا الله محمد رسول الله عن القلب
ثم مات فما قد ربه العلمین اعطاء النعم الفائقة و الدرجات عالیة الزایدة الف سنة الف سنة ثم ان یقطع تلک النعم عنه لحظة واحدة یقول

العبد ... ت

العبد صار مغرورا عن الالهية والحاصل ان اقدام ذلك العبد على ذلك الايمان لحظة واحدة اوجب الاله ايضا تلك النعمة التي لا نهاية لها
ولا طريق له البتة الى الخلاص عن هذه العهدة فهذا هو الخصومة **اما من يقول** لا حق لاحد من الملائكة والانبياء عليه تعالى وكلما يوصل
اليهم فهو تفضل واحسان منه تعالى فهذا لا يكون خصما **يقول المصنف** جواب نہ اذکر فیما قبلہ شدہ وعلاوہ بران اینکہ بمذہب جبریہ ایفاء وعدہ وخلاف
عہود بر تعالی جائز میباشد چہ نزد آن طائفہ ہیچ قبیحی قبیح بر تعالی نیست پس کذب وظلم بر تعالی جائز باشد پس خلاف وعدہ ودلالت بر خلاف حق ومواخذہ بناحق وتلبیس کار
ابلیس ست تعالی الله عن جميع ذلك علوا كبيرا **قال الرازي** والوجه الثالث في تقرير هذه الخصومة **ما حكي** ان الشيخ ابا الحسن الاشعري لما فارق
مجلس استاذه ابي علي الجبائي وترك مذهبه وكثر اعتراضه على اقاويله عظمت الوحشة بينهما فاتفق ان يوما من الايام عقد الجبائي مجلس التذكير
وحضره عالم من الناس **و**ذهب الشيخ الى ذلك المجلس وجلس في بعض الجوانب مختفيا عن الجبائي **و**قال من حضر هناك من العجائز اني اعلمك مسألة
فاذكرها لهذا الشيخ قولي له كان لي ثلثة من البنين واحد كان في غاية الدين والزهد **والثاني** كان هو في غاية الكفر والفسق **والثالث**
كان صبيا لم يبلغ فماتوا على هذه الصفات **فاخبرني** ايها الشيخ عن احوالهم فقال الجبائي **اما** الكافر ففي دركات النار **واما** المومن ففي درجات الجنة
واما الصبي فمن اهل السلامة **قال** قولي له لو ان الصبي اراد ان يذهب الى تلك الدرجات العالية التي فيها اخوه الزاهد هل يمكن منه
فقال الجبائي لا لان الله يقول له انما وصل تلك الدرجات العالية بسبب انه اتعب نفسه في العلم والعمل وليس ذلك معك **فقال** ابو الحسن قولي
له لو ان الصبي حينئذ يقول يا رب ليس لي ذنب لانك امتني قبل البلوغ ولو امهلتني فربما زدت على اخي الزاهد في الزهد والدين **فقال** الجبائي يقول
الله له علمت انك لو عشت لطغيت وكفرت وكنت صرت تستوجب النار **فقيل** ان تصل الى تلك الحالة راعيت مصلحتك وامتك حتى تنجو
فقال ابو الحسن قولي له لو ان الاخ الكافر الفاسق رفع راسه من الدرك الاسفل فقال يا رب كما علمت من ذلك الصغير لو بلغ كفر فلم راعيت
مصلحته وما راعيت مصلحتي **قال الراوي** فلما وصل الكلام الى هذا الموضع انقطع الجبائي فلما نظر الجبائي راى ابا الحسن فعلم انه منه
لا من العجوز **ثم ان ابا الحسين البصري** جاء بعد ذلك بعدة ادوار واكثر من بعد الجبائي فاجاب عن هذا السؤال **فقال** لا يبعد
في حق هولاء الثلثة هذا الجواب الذي ذكره ثم بين لنا ههنا جوابان آخران **ثم قال** وهو مبني على مسئلة اختلف شيوخنا فيها وهي انه هل يجب
على الله ان يكلف العبد ام لا **فقال البصريون** التكليف محض التفضل والاحسان وهو غير واجب على الله تعالى **وقال البغداديون**
انه واجب على الله **فقال** فان فرعنا على قول البصريين فلله تعالى ان يقول لذلك الصبي لو اني طولت عمر الاخ الزاهد وكلفته على سبيل
التفضل فلم يلزم من كوني متفضلا على اخيك الزاهد بهذا الفضل ان اكون متفضلا عليك بمثله **واما على قول البغداديين** فالجواب
ان يقال ان اطالة عمر اخيك وتوجيه التكليف عليه كان احسانا في حقه ولم يلزم منه عود مفسدة الى الغير فلا جرم فعلت ذلك في حقك فظهر
الفرق فهذا تلخيص كلام البصري **ثم قال الرازي** واما قول اصحابنا فلا مناظرة بين العبد والرب وليس للعبد ان يقول لم فعلت كذا وكذا
وما فعلت كذا فثبت ان خصماء الله هم المعتزلة لا اهل السنة وذلك غرضنا ويحصل مقصودنا **و** دیگر متکلمین ایشان بکمال اختصار ثبت این حکایت
کردہ اند **و** ہر کس بخواہد در تفسیر رازی در آخر این ذیل جواب بے مغز رازی ملاحظہ بکند ۔

قوله تعالى وَهٰذَا صِرَاطُ رَبِّكَ مُسْتَقِيْمًا ۭ قَدْ فَصَّلْنَا الْاٰيٰتِ لِقَوْمٍ يَّذَّكَّرُوْنَ ۝ لَهُمْ دَارُ السَّلٰمِ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَهُوَ وَلِيُّهُمْ بِمَا كَانُوْا يَعْمَلُوْنَ ۝

ترجمہ این دو آیہ ویا محمد این دین اسلام راہ پروردگار تست راہ راست استوار تا جنت ابدی بغیر انحراف وکجی بتحقیق بیان کردیم بتفصیل آیات قرآن
واحکام آنرا برای گروہیکہ پند می پذیرند ویاد میگیرند آثار این پند پذیران را مقام سلامت ابدی بہشت ست نزد پروردگار ایشان واو تعالی ولی وناصر ومحب وکارگذار
ایشانست در دنیا وعقبی بسبب آنچہ میکردند ایشان عملہای نیک **و در تفسیرش** چند بحث اند **بحث اول** بدانکہ واحدی گفتہ نصب مستقیما بر حال

وعامل دران معنی لفظ ہذا میباشد چه در ہذا لفظ ذا اشاره ہست چون ذا زید قائماً معناه اشیر الیه فی حال قیامه **و** ہر گاه عامل در حال معنی الفعل باشد نه خود فعل جایز نیست
پس تقدیم حال بر معنی فعل چون قائماً زید جایز نیست وبر فعل تقدیم حال جائز ہست چون ضاحکا جاء زید **بحث ثانی** وهذا صراط ربك مستقیما در مشار الیه
ہذا اختلاف کردند **نزد** جبری بسوی آیه ماقبل که دل مومن منشرح بایمان ودل کافر مضیق بایجاد کفر درا و میباشد واین ضروری البطلان ہست **نزد** ابن مسعود بسوی
مذکورین سوره انعام **نزد** دیگران بسوی کل قران وآنچه دران مذکور ہست **و** مؤیدش مابعدش قد فصلنا الآیات میباشد **نزد بعضی** هذا الذی انت علیه
یا محمد دین ربك مستقیماً ای بلا اعوجاج یعنی یا محمد آنچه بران توئی ہمین دین مستقیم وطریق اله قدیم بلا اعوجاج تا قیامت باقی میباشد وآن دین اسلام بلا
ازدیاد ولا نقص راه حق میباشد **نزد طایفه** قران واہل بیت طاہرین آنحضرت صلعم الی القیمة صراط مستقیم اند لقوله تعالی واعتصموا بحبل الله جمیعاً
ولا تفرقوا هذا الحبل کتاب الله واهل بیت الذین اذهب الله عنهم الرجس وطهرهم تطهیراً چه او تعالی خطاب اول باصحاب واقارب رسول وبکل امت عصر
بعصر الی القیامت کرد ایشان راکه چنگ بزنید ونہایت محکم بگیرید ریسمان خدا را ومتفرق میشوید بتفریق این حبل الهی **و** این حبل الله کتاب الله تعالی **و** عترت طاہره نبی
مصطفی ہاشمی وحبل واحد میباشد یک طرف آن در دنیا بدست خلایق وطرف دومش بدست خدا میباشد وہر کس که این حبل الله را گرفت او بسوی خدا بلا تخلف ولا تحرف و
بغیر تبدل بلا شک قطعاً میرسد **اما** مفسرش از احادیث متواتره متفق علیه است **حدیث ثقلین** ہست قال صلعم انی تارك فیکم الثقلین ان تمسکتم
بهما لن تضلوا بعدی ابداً کتاب الله وعترتی یعنی ای صحابه وقرابه امت درمیان شما میگذارم وبشما میسپارم دو شئ نہایت سنگین گران بہا که اگر شما متمسك آن شدید
ابداً شما گمراه ومتفرق بمذاہب عدیده چون یہود ونصاری وغیرہم از اہل نحل نخواہید شد **یکی** ازان دو چیز کتاب خدا قران نام **دوم** عترت طاہره من که در انها آیه
تطهیر وآیه ابنائنا وابنائکم نازل شده میباشد **وحدیث مشهور** الا ان مثل اهل بیتی فیکم کمثل سفینة نوح من رکبها فقد نجی ومن تخلف عنها
فقد غرق وهوی باشد **وحدیث** اهل بیتی فی امتی کمثل باب حطة فی بنی اسرائیل فمن دخله غفر ومن تخلف عنه کفر یعنی اہل بیت من درمیان
امت مثال باب حطه مأموره بدخول آن کل بنی اسرائیل بودند میباشند **و** ہر کس دراین باب حطه اہل بیت من داخل یعنی متمسك ومعتقد بامامت ایشان شد مغفور وہر که
تخلف ازاین باب اہل عصمت کرد کافر غیر مغفور گردید **سوال** چرا اسناد صراط الی نفسه تعالی ومضاف نیز بسوی نبی خود کرد **جواب** درآن وجوه اند **احدها**
چونکه دین اسلام خاص طریق موضوع اله الموصل الیه تعالی میباشد تا باسناد زیادتی اجلال وتوقیر وتعظیم آن در انظار خلق دایماً زاید باشد چه امر مضاف الی السلاطین
عظیم ووقر در انظار رعایا اکثر وازید دارد **ثانیها** ابن عباس گفته انما اضافه الی نفسه لانه هو الذی دل علیه وارشد الیه باشد **ثالثها** باضافه آن الی نفسه
اشاره بانکه بر آنچه تو ای یا محمد ہمان قد صراط حق مستقیم بغیر اعوجاج میباشد **پس** آنانکه بهوا وہوس **و** رای وقیاس در دین چیزے داخل وشامل بعد تو میکنند
او صراط حق مستقیم نیست بل او صراط کج ومضل میباشد **بحث ثالث** یذکرون در اصل یتذکرون بقاعده صرفیه تاء تفعل بدل بذال شده در دو ذال ادغام
کردند **بحث رابع** قد فصلنا الآیات لقوم یذکرون بدانکه تفصیل الآیات عبارتست از ذکر آیات وکلمات جدا جدا فصل فصل بغیر اختلاط و
آمیزش بنحویکه مابعد آیه را با ماقبل آیه اکثر واغلب تعلقی وتوصلے در معنی علی الظاہر نمیباشد **و** در مجلد ماقبل ہذا تفصیلاً معنی فصل ذکر شد **بحث خامس**
او سبحانه میفرماید که بتحقیق ما جدا جدا فصل فصل بغیر اختلاط آیات قران را ذکر وانزال کردیم متضمن وعد **و** وعید **و** ثواب **و** عذاب **و** حلال **و** حرام
و امر ونہی **و** ترغیب **و** ترہیب واحکام **و** معارف بالدلائل **و** قصص وغیر این از آیات قران خاص برائے قومیکه در دل وزبان یاد وعمل کنندبان چه
عبارات فصل فصل فقره فقره منقطع اسہل در حفظ ویاد کردن اجد میباشد چنانچه ہمین جہت فصول اشعار وقصاید ودواوین وخطب زود حفظ میشوند **نزد**
بعضی برائے قومیکه بان متذکر ومتعظ ومتفکر شوند بجمیع آنچه دران از حج ووعظ وعبر واحکام وقصص وامر وزجر است **و** از اجله تذکر درس وتدریس آن میباشد
اشکال چرا تخصیص کرد قوم متذکرین را وکتاب الله واحکام تعالی باید که عام باشد تذکره آن **جواب** برائی آنکه متذکرین منتفع میشوند بخلاف غیر متذکرین
چه آنها منتفع بآن نمیشوند چنانچه لا ریب فیه هدی للمتقین ہدایت برائی اہل اتقاء ذکر فرمود چه اینها باتقاء وخداترسی گوش گذار ومتذکر ومتامل بکلام میشوند
بخلاف غیر متقیان چه اینها التفات وتوجه بان نمیکنند پس منتفع چگونه میشوند **بحث سادس** لهم دار السلام عند ربهم یعنی مخصوص ہست برائے
متذکرین آیات قران که عامل ومنتفع بعد تذکر آن میشوند وتدبر وتعقل وتامل وتحصیل معارف نمایند خانه سلامت محفوظ از ہمه اجناس اماده ابداً بلا زوال برای آنها
میباشد **پس** از آفات وبلیات وامراض والام واسقام وغموم وہموم وموت واحزان وابدال وتبدیل وتنقیص وانقطاع واخراج ابداً آنخانه محفوظ ہست لہذا
دار السلام نام شد بدانکه در لفظ دار السلام دو وجه اند **وجه اول** لفظ دار السلام از اسماء الحسنی میباشد **پس** اضافت دار بسوی اسلام چون اضافت کعبه

تلغراف چنانچه تار والی باہمی راکه فرنگ از پشاور تا کلکته وار تار سوزنی تا کراچی کشیده بدست یار نظر گرفته یا ہمین تار رسیده وطرف دیگر آن ہمین دیسا عرف نشود البته قطعاً بلا شک به کلکته یا کراچی بلا دغدغه تا پرسیدن از کسی میرسد پس ہکذا ہر کس که ریسمان الهی که قران وعترت طاہره خاتم الانبیاء ہست

بیان وجوه معانی لفظ سلام

به بیت الله و باضافت بنی الی الله چون عبد الله و رسول الله برائی زیادتی تشرف و تعظیم و توقیرش میباشد **اما** در اینجا باضافت دار السلام معنی چنین میشود که خانه
برائے عالمین و عالمین آیات قران بمقام و مکان و قرارگاه عوض آن دار الله و بیت الله و آن خاص جنت ابدی اعلی مقام عقبی است چنانچه خانه سلطان
و بنامع تیسیر جمیع مایحتاج و استغنا مقام امن و سلامتی و حراست بساکن او میباشد **و** همین قول حسن و سدی و جمعی از اهل الحدیث است **نزد بعضے** از اسماء الله لفظ
السلام جمع سلامت است **پس** معنی اسم سلام آنکه او تعالی ذو السلامة از جمیع آفات و قبایح و نقائص و زوال و تغیر و انفعال است پس خانه ذو سلام تعالی هم محروس و محفوظ و سالم
از همه عیوب و مناقص و زوال و تغیر و انفعال مع نهایت العزت و الرفعت و السعة میباشد **وجه ثانی** آنکه لفظ سلام صفت دار میباشد **پس** معنیش چنین میشود که
مخصوص برائے متذکرین قرآن جزاء دار السلامت الدائمة از تغیر و انفعال و زوال و از همه انواع بلیات و جمیع اقسام آفات میباشد **پس** ذکران سلامتی
بطور اعلام بخلق باشد چه این طور ذکرش ادخل و ارغب در قلوب است که هیچ وجه خطرات علل و امراض و زوال و نقصان و غیر آن در خواطر خلق خطور نکنند **نزد**
بعضے ان السلام دار السلامة الدائمة التی لا تنقطع فعلی هذا یکون السلام معنی السلامة کانه قال لهم خاصة **لا** لغیرهم دار السلامة
التی لا یلقون فیها شیئا یکرهونه ابدا یعنی سلام بمعنی دار السلامت دائمه است که ابدا سلامتی آن منقطع نمیشود پس سلام بمعنی سلامتی خاص برائے اهل قران و عاملان و عالمان
معتقدانش را باشد بنحویکه ملاقی آنها هیچ مکروهی ابدا و اصلا نمیشود و در ان نمیباشد **سوال** چرا بدار السلامت آنرا نامیده شد **جواب** بوجوه نامیده شد **احدها**
جمیع حالاتها مقرونة بالسلامة الدائمة **ثانیها** بوعده تعالی در سلامتی داخلین آنها کقوله تعالی ادخلوها بسلام امنین **ثالثها** بدخول ملائکه برایشان
همیشه بتهنیت سلام از هر باب میرسانند لقوله تعالی والملائکة یدخلون علیهم من کل باب سلام علیکم **رابعها** بسبب آنکه با بین خود همیشه عند التلاقی تحیت
و دعا زندگی میگویند لقوله تعالی و تحیتهم فیها سلام **خامسها** بسلام الله تعالی برایشان لقوله تعالی سلام قولا من رب رحیم در دنیا و آخرت **سادسها**
چونکه در خود جنت لغو و لهو نیست بل خود جنت بالذات سلامت و سالم است و هر چیزے از ان سالم غیر ناقص و لا مضر و لا ایذا الی الابد موافق همه طبائع میباشد زیرا که اهل
جنت بطبیعت واحده میگردند **سابعها** همه انواع اغذیه و اشربه و فواکه و نعمات و لذات آن بعد از خوردن سالم و باقی میمانند چه بمحض اکل و شرب آن بلا فصل
همان شے ناشی بغیر سالم میشود گویا ابدا و اصلا قطع و جدا از و نشده بود **اشکال** سلام لفظ مذکر چگونه معنے سلامت بعلامت مؤنث باشد **جواب** وحدے **و**
رازی گفتند که لفظ سلام در اصل مصدر از سلم سلاما است **و** عرب ملحق میسازند ها را در کثیر مصادر **و** نیز حذف آن میکنند چون ضلال و ضلالت **و** سفاه و سفاهت **و**
لذاذ و لذت **و** رضاع و رضاعت و امثال اینها بسیار اند **تنبیه** هرگاه این واضح شد پس سلام هر چند مصدر است **و** سلامت تاء مصدریة ملحق باو میشود و آن
در علم موضوع ثابت است چنانچه الحال شنیدی **و** تانیث علامت مؤنث نیست اشکال ندارد و تم الله اعلم **اشکال** اطلاق لفظ سلام بذات واجب اله علی الحقیقت
است یا علی المجاز **جواب** اصولیین گفتند که هر لفظ علی کل حال حمل بر حقیقت میشود الا عند التعسر و التعذر نمیشود و الا و آن وقت حمل بر مجاز جائز است **تبصره** بعض
شارحین اسماء الله الحسنی در اینجا گفتند ان وصف الله تعالی بانه السلام فی الاصل مجاز و انما وصف بذالک لانه تعالی السلام فاذا امکن حمل الکلام علی حقیقته
کان اقدم و اولی من المجاز **سوال** دار السلام ایا اسم واحد بر کل جنت است **یا** نام درجه واحده است **پس** درجات دیگر چه اسماء دارند **جواب** نزد بعضے
دار السلام نام کل طبقات جنت است چنانچه بالاتفاق جنان نام کل جنت است **و** احادیث در اسماء طبقات جنت بطریق خاصه و عامه بطور تقدم و تاخر وارد اند
در شرح نهج البلاغت علام دوران ابن میثم آنچه فرموده **و** الصادر معاد بجاز بتقدم و تاخر نیست **اعلم** ان الجنان المذکورة
فی القران و هی ثمان درجة و هی **ا** جنة النعیم **ب** جنة الفردوس **ج** جنة الخلد **د** جنة المأوی **ه** جنة عدن **و** دار السلام **ز** دار القرار **ح**
و جنة عرضها السموات و الارض اعدت للمتقین **و** من وراء الکل عرش الرحمان ذی الجلال و الاکرام یعنی سقف کل طبقات جنان عرش رحمان است **و** در خبار
آخر اعلی طبقه جنان و آخر همه اینها موسوم بعلیین منزل انبیاء و خلفاء معصومین ایشان است **و** در سایر مجلدات متعدد جا اسماء طبقات جنت و اسماء درکات سبعه جهنم ذکر
شد **و** الحسب عادة خود هر جا بانواع دیگر در مواضع مکرر ذکر در تفسیر میکنیم **بحث سابع** و هو ولیهم بما کانوا یعملون در اینجا وجوه اند **احدها** و تعالی همه
خاص ولی یعنی متولی امور ایشان است بسبب آنچه بعد از ایمان عملهائے نیک میکردند چه علامت تصدیق صحیح عمل مطابق قانون کتاب الله باشد **ثانیها** اتولی
امورهم فی الدنیا بایصال المنافع الیهم و دفع المضار عنهم یعنی کفیل جمیع امور ایشان در دنیا بایصال منافع بسوئے ایشان و دفع مضار از اینهاست -
ثالثها هو ناصرهم ینصرهم فی الدنیا و یقربهم فی الاخرة بسبب الاعمال الصالحة بعد التصدیق الصادق الکامل تقربون بها یعنی در دنیا
او تعالی یار و یاور ایشان باشد **و** در آخرت هم بسبب افعال ایشان با اعمال صالحه که بعد تصدیق صادق کامل تقرب با آن میکردند و میخواستند یعنی خالص و خاص

سوال و جواب و تعیین اسماء طبقات جنت

برائے من سیکروند بلاریا ولاسمعه **رابعها** وهو یتولاهم فی الدنیا بالتوفیق والهدایة **و**فی الاخرة بالجزاء والجنة **خامسها** هو متولیهم فی الدنیا
بالتوفیق وفی الاخرة بالجزاء بما کانوا یعملون من الطاعات فحذف بظهور المعنی فان من المعلوم ان مالا یکون له طاعة من الایمان والاعمال
فلا ثواب له یعنی متولی مومنین در دنیا در ایصال توفیق **و** در آخرت موصل جزاء اعمال و ایمان ایشان بذاته حق سبحانه میباشد **و** لفظ جزاء حذف بجهت معنی آن
گرچه معلوم است که آنکس که ایمان وطاعتے وعملی صالح ندارد برائے ثوابے نیست **سادسها** المراد انه معد عند ربهم دار الجزاء والثواب الدائم **و** هو
متولیهم موصلهم بذاته بما یعملون من الطاعات والصالحات یعنی مراد نزد پروردگار ایشان آفریده اماده ومهیا دار الجزاء والثواب است وخود او تعالی بذاته
متولی وموصل جزاء ایشان میباشد بسبب آنکه بعد ایمان طاعات وعملهای نیک میکردند تا دم واپسین **سابعها** وهو الاقرب الی التحقیق قوله عند ربهم یشعر بان
ذلك الامر المدخر موصوف بالقرب من الله تع **و** هذا القرب لا یکون بالمکان والجهة فوجب کونه بالشرف والعلو والرتبة **و** ذلك یدل علی ان
ذلك الشئ بلغ بالکمال والی فعتر الی حیث لا یعرف کنهه الا الله تع ونظیره قوله تع فلا تعلم نفس ما اخفی من قرة اعین وهو متولی الاعطاء لکل
احد بنفسه وهو جزائهم بما کانوا یعملون یعنی حاصل آنکه اقرب بسوئ تحقیق قول عند ربهم آنست که این اشعار میکند که امر مدخور ایشان موصوف بقرب
نزد خداست **و** مراد ازین قرب مکان وجهت نیست **پس** واجب شد که بودن آن بشرف وعلو رتبه باشد **و** این دلیل است که آن شئ بکمال رفعت وعزت وعلو رتبه
میباشد بنحویکه عارف وعالم نکند وحقیقت احدی غیر الله اصلا نمیباشد چنانچه در آیه دیگر فرموده که هیچ ذی حیوتے نمیداند که چه مخفی نهاده شده از آرام النفس وقرار عیون
ایشان اخو و هو تع بذاته متولی وموصل اعطاء آن برائے هر احدی از اهل قران میشود **تنبیه** عند ربهم دلالت دارد که جنت نزد پروردگار الحین موجود واماده ومنتظر ورود اهل ایمان باشد
پس باطل شد قول انهاکه میگویند چون ابو علی جبائی وتبعه از معتزله که بهشت ونار هنوز آفریده نشده بلکه آفریده خواهند شد و آفریدن آنها در بدایت آفرینش وخالی نهادن انها الی القیامت بیفایده وعبث میباشد
جواب چونکه پیدایش آنها از بدایت وآماده بودن آن ثابت است بچند وجه **احدها** قصه آدم وحواء یا آدم اسکن انت وزوجك الجنة **و** دربارهٔ جنت فرمود اعدت للمتقین
اعدت للذین امنوا **و** ازلفت الجنة للمتقین **در حق نار** فرمود اعدت للکافرین **و** برزت الجحیم للغاوین **و** اماده واعاده اطلاق میشود بر
امر ظاهر موجود مخلوق که مهیا واماده وتیار حاضر باشد **و** معاینه آن پیغمبر با لیلة المعراج کرده قطع نظر از صحاح اخبار قران ناص بر انست ولقد راه نزلة اخری
عند سدرة المنتهی عندها جنة الماوی **و** وجود اعتقاد دار جزاء موجب امادگی مکلفین سامعین **و** شاهدین آن چون ملائکه میباشد **و** اکل ماکول آن
و شرب مشروب آن پیغمبر ما واهلبیت طاهرین آنحضرت بکرات در دنیا از اغذیه واشربه وفواکه آن وساکنین آن از حور وغلمان از بدایت پیدایش آن متمتع
میشوند **پس** از عبث وبیفایده موجود بودن آنها بر آمد وهمین دران کافی است **و** همین مذهب اکثر اهل قبله غیر ابو هاشم **و** غیر قاضی عبد الجبار مع تبعه اینها از معتزله است
والله اعلم

قوله تعالی وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ قَدِ اسْتَكْثَرْتُمْ مِنَ الْإِنْسِ ۖ وَقَالَ أَوْلِيَاؤُهُمْ مِنَ الْإِنْسِ رَبَّنَا اسْتَمْتَعَ بَعْضُنَا بِبَعْضٍ وَبَلَغْنَا أَجَلَنَا الَّذِي أَجَّلْتَ لَنَا ۚ قَالَ النَّارُ مَثْوَاكُمْ خَالِدِينَ فِيهَا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ ۗ إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ ۝ وَكَذَٰلِكَ نُوَلِّي بَعْضَ الظَّالِمِينَ بَعْضًا بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ ۝

ترجمه این دو آیه و یاد کن ای محمد صلی الله علیه وآله وسلم یا ای مکلف عاقل روزی را که حشر میکنیم خلق ثقلین همه را از جن وانس در آن روز ما میگوییم ای گروه

دیوان بتحقیق بسیار یافتید و ساختید با غواء و وسوسہ تبعہ خود را از آدمیان کما یقال استکثر الامیر جنوده و در آن روز میگویند دوستان شیاطین از آدمیان
فرمان برداران آنها ای پروردگار ما بر خورداری و نفع یافت بعضی با بعض دیگر یعنی ما هر دو طائفه جن و انس از یکدیگر منتفع شدیم و رسیدیم ما هر دو طائفه بآن وقتیکه
مقرر کرده بودی آنرا برائے ما و این اجل نزد اکثر یوم القیمة میباشد در جواب شان خدا میفرماید نار قرارگاه و جائے شما است بحالیکه جاوید ابد دایم دران میباشد
مگر آنچه خدا میخواهد یعنی وقتی از آتش بزمهریر و از زمهریر بآتش میفرستد بدرستیکه خدا حکیم یعنی دست کردار و سنجیده کار فهمیده گفتار مدبر عالم و آدم و دانا همه احوال حال
و استقبال بیک حال بلا تفاوت می باشد و بطوریکه وا گذاشتیم جن و انس را همچنین وا میگذاریم و تسلط میدهیم مع بقاء اختیار خود بعض ستمگار را از ابر بعض دیگر تا
ظلم باهم بفتند بسبب گناهان و ستمهائیکه کسب و عمل آن میکردند **و در تفسیرش** چند بحث اند **بحث اول** یحشرهم بنون صیغه متکلم است یا
بصیغه واحد غائب دران دو قرائت اند **اولے** یعنی بالنون قرائت حفص **و** روح است چه در ما قبل آیه عند ربهم بالغیاب است **ثانیه** قرائت باقی
قراء است چه در آیات آخر و حشرنا هم **و** نحشرهم یوم القیمة اعمی **بحث ثانی** معشر در لغت جماعتی و طائفه از مردم ماخوذ از عشر یعشر عشرا در عدد و شمار
ده میباشد **در مصباح** گفته المعشر الجماعة من الناس **و** الجمع معاشر کما قال علیه السلام انا معاشر الانبیاء لا نورث و نصب معاشر علی الاختصاص
و العشیرة القبیلة و لا واحد لها من لفظها **و** الجمع عشیرات و عشایر **و** العشیر الزوج **و** العشر بالضم الاول الجزء من عشرة **و** الجمع اعشار
مثل قفل و اقفال و هو العشیر ایضا **و** المعشار **و** لا یقال مفعال فی شیء من الکسور الا فی مرباع و معشار **و** العشرة بکسر الاول اسم من المعاشرة
کالمباشرة **و** التعاشرة و هی المخالطة **بحث ثالث** در وجه تنظیم این آیه با ما قبل بدانکه عادة الله از قدیم جاریست هر جا که ذکر بشارت نجات و مدح مؤمنین
کرد **پس** عقب آن ذکر وعید و تنذیر یا بالعکس میکند **اما** وجه اتصال این آیه با ما قبل چونکه بالا احوال اصحاب صراط مستقیم **و** احوال ضیق صدور مجرمین کرده
لهذا اینجا ذکر حشر و نشر فریقین مع توعید و تهدید صریح آورده **بحث ثالث** بدانکه در نصب یوم دو وجه اند **احدهما** مفعولیت او میباشد تقدیره و اذکر
یا محمد او انظر یا عاقل **ثانیهما** بظرفیت بتقدیر قول چون و اذکر یوم نحشرهم جمیعا فنقول و قلنا لهم فیه یا معشر الجن باشد **بحث رابع** بنا بر قرائت
و یوم یحشر بالغیاب تقدیرش چنین میشود یاد کن ای محمد یا ای عاقل مکلف در روز قیمة حشر کرده میشوند همه آنها **و بر قرائت ثانیه** یاد کن ای محمد یا ای عاقل روز
قیامت را که ما حشر و جمع میکنیم جمیع خلق را **پس** ما میگوئیم در آن زور مر ایشان را **پس مفسرین** در مرجع ضمیر هم وجوه دارند **احدها** مراد کل مکلفین از اهل محشر اند
عموما **پس** از تعمیم حشر و جمع ایشان کلهم خطاب خاص بجن و انس کرده میشود **و ثانیها** مرجع هم مجرمین مذکورین اند **ثالثها** مرجع هم هر دو صنف از مؤمنین
مشروح الصدور و مضیق الصدور مشرکین می باشد **رابعها** مرجع هم شیاطین مقدم الذکر در آیه و کذلک جعلنا لکل نبی عدوا شیاطین الانس و الجن یوحی
بعضهم الی بعض زخرف القول غرورا اند **خامسها** مرجع هم بسوئے خلق ثقلین از جن و انس ذکور و اناث مکلفین در دنیا بودند میباشد اقرب الوجوه همین است
چه بعد این ذکر هر دو طائفه جن و انس است و مکلفین هم همین دو طائفه از خلائق اند **اشکال** در یحشرهم بصیغه غیاب ندا کننده کیست **و** در نحشرهم بصیغه متکلم این
متکلم ندا کننده کیست **آیا** ملائکه اند یا خالق **واگر** خالق است تکلم تعالی با مجرمین و مشرکین چگونه جائز است چه تکلیم الهی بنفسه با مجرمین و مشرکین تشریف بمخاطبین آنها
بالجمله حاصل میشود **و معهذا** در باب کفار فرموده و لا یکلمهم الله یوم القیمة **پس** قول تکلم تعالی با کفار و فجار معارضه و منافات بین الآیتین لا یجوز میباشد **جواب
اول** عمل و فعل نائب قول و فعل منوب عنه میباشد **پس** این ندا ملائکه از جانب خدا میباشد و بجهت نیابت ایشان قول آنها قول خود شمرده اشکال ندارد **جواب
ثانی** در نحشرهم اعلام خالق اهل حشر و نشر جمیعا را میباشد اشکال عاید نمیشود **بلے** در قول یا معشر الجن کلام است **واگر** ندا الهی هم بلا واسطه بکفره جن و انس در قیمة
بشود بازهم اشکال **و** موجب اعزاز کفار **و** منافات بین الآیتین حاصل نمیشود چه این چنین ندا از باب الطرد و غیظ و غضب میباشد چنانچه از شاهان دنیا دیده شد
که با عوام و مجرمین بدوا اتهام هم کلام نمیشوند مگر نزد کمال جرم آنها بغیظ و غضب با آنها هم کلام در اثبات جرم و الزام و اخراج و احباس آنها میشوند اشکال باطل شد **بحث
خامس** یا معشر الجن قد استکثرتم من الانس بدانکه باب استفعال برائے طلب وضع شده پس باتفاق مفسرین معنیش چنین میشود ای گروه و طایفه جن تحقیق
بکثرة جمع و طلب کردید از قوم و طائفه آدمیان یعنی ما در روز قیامت ندا خواهیم کرد ای قبیله بنی الجان شما بسیاری آدمیان را بهم آورده بدو جمع کردید **و جه ثانی**
محتمل است که ای قبیله بنی الجان شما اکثر الخلقت هستید استکثار کردید در ضلالت خود و در اضلال اغیار از بنی آدم یعنی ضلالت و اضلال شما اکثر از بنی آدم است **اشکال**
مراد از این استکثار آدمیان چیست و چگونه جنیان آدمیان کثیر بسوئی خود برده و کرد ند چه بغیر الله احدی قادر ابدا بر ایجاد جسم و حیوة و لوازم آن و بر سیلان طبعی انسان نیست
جواب مراد از این بالقاء وساوس و اغوا و دعوت و دلائل باطله بسیاری مردم را تابع و پیرو و فرمانبردار خود ساختید و هر عصر اکثر آدمیان مدام در ضلالت و کفر جمع

گردید آنهارا بته دل و برغبت تام چنانچه میگویند قد استکثر الامیر جنوده بالدعوة والاستیجار والعطاء و استکثر العالم اتباعهم واشیاعهم **لهذا** ابن عباس
فرموده اضللتم بالاغواء کثیرا من الناس **و رازی و علاء الدین بغدادی** هم درینجا فرمودند قد استکثرتم من الدعاء الی الضلال
مع مصادفة القبول **اشکال** لفظ جن اسم غیر رسم در عرف مشهور بلا وجود حقیقت و مثل مشهور بی شهرت لا حقیقة لها میباشد لهذا او بنظر نیاید و محسوس و مشهود
و ادراک بحس بصر بشر آدمی را نمیشود **و هرگاه** حقیقت او چنین باشد **پس** استکثار انها آدمیان را باغواء و اضلال بسوی ضلالة و سبب متابعت خود چگونه
صحیح و ثابت میشود چه آدم عاقل پیرو و تابع اشخاص غیر مرئیه خود نمیشود و این غیر معقول و لا مقبول است **و جمعی** از عقلاء **و نصاری** منکر محض از وجود
حقیقت جن اند پس بنابر این خطاب و ندا آوردن خدای یا معشر الجن قد استکثرتم من الانس چگونه جائز باشد **بلی** صحیح بلا معارضه میباشد وجه ثانی تفسیر این آیة
که ای گروه بنی الجان شما کثیر العدد در خلقت هستید و استکثار در ضلالت خود و اضلال غیر از بنی آدم کردید **جواب** بعون الله الوهاب بدانکه لفظ جن خلاف انس
بحسب لغت بمعنی آنچه مستور العیون و مختفی باشد چونکه شخصیت این مستور از عیون آدمیان است لهذا او را جن و بچه که در شکم مادر باشد بجنین **و** بهشت آخرت را
بجنت **و** مرض دماغ باطنی را بجنون **و** سپر که بان خود را مستور میدارد از وصول ضرر بجنه بضم و بجنه بکسر میم نامیدند **و** ازینجا جن علیه اللیل بجن بضمه جیم جنونا بمعنی
ستر علیه ظلمة اللیل باشد **و** جمعش اجنة **و** جنات بکسر اول است **و** اجنة نزد اکثر جمع جنین است **اما** لفظ جن اسم جنس چون انس بر واحد و جمع و بر مذکر و مونث اطلاق
میشود **و** جان پدر جنات چون آدم پدر آدمیان **و** بمعنی مار سفید نیز میباشد ذکره **فی الصحاح والمصباح والصراح تذکره** هرگاه این
بحسب لغت ثابت شد **پس** باعتبار مستور العیون بودن اطلاق بر ملک **و** جن مشابه میشود **اما** باعتبار مادیة و لوازم مختلف میباشند **اما ملک** مادیة او از نور بعض
آنها از هوا با اجسام لطیفه نظیفه صفیه قوی الذات مقتدر بر تشکل اشکال مختلفه میباشد **اما جن و شیطان** نوع واحد باعتبار مادیة و اتحاد لوازم آن اند **اما**
مادیة این هر دو علی المشهور از نار **و** بقول بعضی از هوا اند **و** هر یکی ازین دو طایفه باعتبار قرب نار و نور اجسام لطیفه کدره قویه نیز قادر اند بر تشکل باشکال مختلفه
اما ثبوت وجود این هر سه طائفه از ملک و جن و شیطان بحسب عقل **و** در ادیان ملل و نحل خصوصا در اهل شرایع ثابت قطعا است **اما عقلا**
پس علماء و حکماء بوجوه تعریف این طوائف ثلثه کرده اند **و ما** در اینجا ذکر وجوه متکلمین و حکماء میکنیم بدانکه نزد طائفه حکماء و علماء اسلام آنچه از نفوس نفیسه علویه
فلکیه اجسام لطیفه نظیفه صفیه و خفیه قویه بود او همه میباشند انها را اهالی ملل و ادیان بفرشته و ملک مینامند **و اما** آنچه از نفوس سفلیه آنها که تعلق بعالم ارضی دارند بدو با هم
خبیث کدر میباشند انها را شیاطین و جن مینامند **در گوهر مراد** حکیم عبد الرزاق لاهجی آنچه نقل فرموده اینست که مذهب متکلمین اینست که ملائکه و جن و شیاطین
نیستند مگر اجسام لطیفه که حیات عرضی دارند **و** قادرند که بشکلهای مختلف برایند **و** لهذا گاهی مرئی میشوند **و** گاهی مرئی نمیشوند **و** چون مرئی میشوند بصور و
اشکال مختلف مرئی میشوند چنانچه امام فخر الدین رازی **در کتاب محصل** فرموده قال المتکلمون انها ای الملائکة والجن والشیاطین اجسام
لطیفة قادرة علی التشکل باشکال مختلفة **و** خواجه نصیر الدین **در نقد محصل** آورده که معتزله بر آنند که ملائکه و جن و شیاطین حقائق مختلف
نیستند بلکه همگی حقیقت واحده اند **و** تفاوت میان ایشان نیست مگر بعوارض و افعال پس از آنکه از آن حقیقت واحده اند پس ایشان نمیکنند و نمیخواهند مگر خیرات را انها
ملائکه می باشند **و انانکه** صادر نمیشود از ایشان مگر شرور انها شیاطین اند **و انانکه** مرتکب خیر و گاه مرتکب شر میشوند آنها جن اند **و** تفتازانی **در شرح**
مقاصد گفته که قائلین از فلاسفه بوجود جن و شیاطین بر آنند که جواهر مجرده اند که ایشان را است تصرف و تاثیر در اجسام عنصریه بی آنکه متعلق باشند با اجسام
مانند تعلق نفوس ناطقه انسانیه است با بدان **و شیاطین** عبارتست از قوی متخیله در افراد انسانی از حیثیت مستولی شدن بر قوه عاقله و باز داشتن
از توجه بجناب اقدس باری و اکتساب کمالات عقلیه و میل فرمودن باتباع شهوات نفسانی و لذات حسی **و بعضی** از فلاسفه بر آنند که نفوس ناطقه بعد از مفارقت
از ابدان اگر خیر و باعث بر خیرات باشد جن عبارت از آنست **و اگر** شریر و باعث بر شرارت باشند شیاطین عبارت از آنست **و بالجمله** قول بوجود ملائکه
و جن **و** شیاطین متفق علیه جمیع عقلاء و انبیاء است اگرچه تسمیه آنها بانواع ذکر کردند **و قرآن مجید** هم بآن ناطق است **و** از بسیاری عقلاء مثل شیخ و اولیاء
مشاهده جن منقول شده **پس** نفی کردن وجود جن و انکار و استبعاد دران معقول نتواند بود **و پوشیده** نماند که مغایرت میان دو قول منقول از
حکماء باعتبار قول شیاطین است نه قول بجن **در رساله حدود** حکیم بو علی سینا گفته الجن هو حیوان هوائی ناطق مشف الجرم من شانه
ان یتشکل باشکال مختلفة ولیس هذا رسما بل معنی اسم **و در کتاب اقتباس** نهایة الحکماء و المتکلمین میرباقر داماد گفته فالحق ما ذهب الیه
حکماء الاسلام ان الجن لیست اجساما ولا جسمانیة بل هی موجودات مجردة مخالفة بالماهیة للنفوس البشریة متعلقة باجساد ناریة

وهوائیة قادرة علی التصرف فی هذا العالم و هو معنی کلام الشیخ و مراده یعنی ابن سینا فرمود افلیس هذا لهم بل معنی اسم اشارتست بانکه جن غیر آنست
که تعریف وال بر آنست **ایضا در قبسات** فرموده حق آنست که حکماء الهیین و علماء اهل اسلام فرموده اند ملائکه طبقات مختلف اند روحانی **و** جسمانی علوی و سفلی سماوی
وارضی **و** بالاترین طبقات ملائکه کروبیانند که طعام شان و شراب شان تسبیح و تقدیس ست **و** از جمله شان روح القدس جبرئیل ست **و بعد از ان** طبقه
نفوس مجرده افلاکست **و بعد از ان** نفوس منطبعه است که بجای خیال ست در انسان **و بعد از ان** قوی مدرکه حیوانی و انسانیست **و بعد**
از ان صور نوعیه است **و بعضی** از ملائکه مجرده ارباب انواع است **و** هر جرم فلکی بلکه هر درجه از افلاک **او** هر طبیعت عنصریه را ملکیست موکل **و فی**
القران الحکیم و ما یعلم جنود ربک الا الله اشاره باین ست **و فی الحدیث** اطت السماء و حق لها ان تئط ما فیها موضع قدم الا فیها
ملک ساجد او راکع یعنی ناله و فریاد میکند آسمان از ثقل حمل ملائکه **و** سزاوار است که ناله کند بسبب آنکه نیست در آسمان **موضع قدمی** مگر آنکه در او ملکی یا ساجد ست
یا راکع **و در رسالهٔ حدود** نیز شیخ گفته که الملک جوهر بسیط ذو حیوة و نطق عقلی غیر مائت هو واسطة بین الباری تعالی و الاجسام الا
رضیة فمنه عقلی **و** منه نفسانی **و** منه جسمانی **لاهجی** اینجا گفته که پوشیده نماند که اگر مراد از جسمانی غیر نفسانی باشد منافات خواهد داشت با ذو نطق
عقلی مگر آنکه مراد از نفسانی نفوس مجرده فلکیه باشد **و** مراد از جسمانی نفس منطبعه فلکیه است چه نفس منطبعه نیز باین اعتبار ذو نطق عقلی باشد **در الهیات**
شفاء گفته که چون وجود صادر شود از واجب الوجود هر مرتبه دویم انقص از مرتبه سابق ست پس اعلای طبقه موجودات امکانی ملائکه روحانی ست که آنرا حکما
عقول خوانند **و** بعد آن مرتبه ملائکه ست حکما آنرا نفوس مجرده فلکیه میگویند **و** این نفوس فلکیه ملائکه عمله اند یعنی کارکنان در این عالم چه حدوث حوادث
در عالم کائنات بواسطه تاثیر ایشان باشد **لاهجی** گفته پوشیده نماند که مراد از ملائکه عمله تواند بود که اعم باشد از نفوس مجرده **و** منطبعه **و** مطلق ملائکه که بسه
گونه باشند موافق آنچه در رساله حدود گفته انتهی نقل عبارت الکوثر شد **در متن مقاصد** آنچه گفته است فی الملئکة و الجن و الشیاطین زعموا ان الملائکة
علیهم السلام هم العقول المجردة و النفوس الفلکیة **و الجن** ارواح مجردة لها تصرف فی العنصریات **و الشیطان** هو القوة المتخیلة فی الانسان
و بعضهم علی ان النفوس البشریة بعد المفارقة ان کانت خیرة فالجن **و** ان کانت شریرة فالشیاطین یتشعب منه ارواح کثیرة تتعلق باجزائه
و اطرافه **و المدبر** لامر العرش یسمی بالنفس الکلیة یدبر امره فی جمیع ما فی جوفه و الشعب لها بمنزلة القوی للنفس الانسانیة **و هکذا** لکل
قسم من العنصریات من الجبال **و** المفاوز **و** العمرانات **و** انواع النباتات **و** الحیوانات و غیر ذلک روح یدبر امره و یحفظه من الافات یسمی
بالطباع التام **و** فی لسان الشرع بالملک لذلک النوع **و بعد این** در متن گفته الملائکة اجسام لطیفة تتشکل باشکال مختلفة شانهم الخیر و الطاعة
و العلم و القدرة علی الاعمال الشاقة **و الجن** کذلک الا ان منهم المطیع و العاصی **و الشیاطین** شانهم الشر و الاغواء و الغالب علیهم
عنصر النار **و** علی الاولین عنصر الهواء احیانا ناجلابیب من اجسام کثیفة فیراهم الانسان او یکون فیهم من العنصر الکثیف ما یقتضی الظهور
لبعض الابصار **و** فی بعض الاحوال **و** ان یکون فی امزجتهم و صورهم النوعیة ما یقتضی حفظ الترکیب عن الانحلال و التشکل بالاشکال **و اما**
علی القول الاول بالقادر المختار فلا اشکال انتهی عبارة متن المقاصد **در شرح نهج البلاغة** ابن میثم بعد از ذکر طبقات ملائکه میفرماید اذا
عرفت هذا فنقول اتفق الکل علی ان الملائکة لیس عبارة عن اشخاص جسمانیة کثیفة تجیء و تذهب کالناس و البهائم یعنی متفق کل مردم ست که ملائکه
عبارت نیست از اشخاص جسمانی کثیفه که بپائی میایند و راه میروند چون مردم و چارپایان بل القول المحصل فیها قولان بلکه قول محصل در ملائکه دو قول اند **الاول**
هو قول المتکلمین انها اجسام نورانیة الهیة خیرة سعیدة قادرة علی التصرفات السریعة و الافعال الشاقة ذوات عقول و افهام بعضها عند الله
اقرب من البعض و اکمل درجة کما قال تعالی حکایة عنهم و ما منا الا له مقام معلوم یعنی قول اول از متکلمین است که ملائکه اجسام نورانیه الهیه برگزیده سعید
محض قادر بر تصرفات سریعه و افعال شاقه اصحاب عقول و افهام و علوم و ادراک بعض آنها نزد خدا اقرب از بعض و اکمل درجه اند چنانچه از حکایت آنها خلق نقل
فرموده که نیست احدی از ما مگر آنکه برای او مقامی مقررست **و القول الثانی** قول غیرهم و هو انها لیست باجسام لکن منها ما هو مجرد عن الجسمیة
و عن تدبیر الاجسام و منها من له الامر الاول دون الثانی **و منها** من لیس بمجرد بل جسمانی حال فی الاجسام و قائم بها **اما قول الثانی**
قول غیر متکلمین ست نزد آنها ملک عبارت از اجسام لطیفه نیست بلکه آنها مجرد محض از جسمیت و لوازم جسمانیت و از تدبیر اجسام میباشند یعنی با ابدان کثیفه ندارند
و تعلق ارواح انها با بدان چون ارواح انسان ندارند **و** از انها بعضی با تجرد هست اما تصرف در امور نیست **و از انها** کسی هست که او مجرد محض نیست بل

باتفاق حکما و متکلمین ... جن و ملک

جسمانیت دارد و حال و داخل در غیر و قایم بسبب او میباشد و برای همه اینها مراتبی در قرآن مذکور است **تنبیه** وجود این طوائف باقوال حکماء بالجمله و باتفاق
اهل ادیان ثابت شد هرچند تعریف آنها بوجوه معدوده کرده باشند **و** در ثبوت وجود آنها خللی بوزن لطیف نمیباشد و منافی وجود آنها نیست **پس** قول بانکار حکماء غلط
میباشد **بلی** اگر نصاری قایل بوجود حقیقت جن نباشند مکابره باطل میباشد بچند وجه **اول** همه بلاد و قری روی زمین را بل هر کس بالتفصیل ندیده و نمیدانند **و**
واکثر مخصوص صد ملاک مشهود نمیشوند **پس** بعدم معاینه ما شیء را حکم بعدم وجود او نمیشود چنانچه اکثر اشیاء ظاهر بدنی و درون بطنی با وجود محسوس و مشهود نمیشود
پس انکار بان واجب البطلان است **ثانی** وجود ابدان اینها از عنصر ناری **یا** هوائی با جسام شفاف لطیف خلاف ابدان کثیفه بنی آدم است چنانچه باد و هواء
از اجسام شفاف لطیفه است بالذات مشهود و معاینه نمیشود **پس** طبیعت جن که بالذات مستور العیون باشد چگونه بهر کس مشهود و محسوس شود **و** عدم احساس و
ادراک تبصر او مستلزم بعدم وجود و عدم حقیقت او نمیباشد **ثالث** اکثر اصحاب تسخیرات جنات را معاینه میکنند و از آنها خدمت میگیرند و عموماً و خصوصاً بتواتر مسموع
گردیده که بعض جنیات مسخره اینها گردیده چنانچه از آثار و علامات برکات و مرات دیده شده که در محفل از جن مسخر مستور العیون حکماً میوه غیر موسمی یا روپیه مسکوکه غیر مروج
یا مروجه طلبیده بفور نزد او حاضر شده انچه مشهود محافل گردیده **پس** مشهود این انکار منکرین از وجود حقیقت جن باطل کرده **رابع** اهل سیر و تواریخ احوال
عمله و کارگذاران سلیمان ع ثبت کرده اند که طایفه جن و شیاطین تابع او اکثر از بنی آدم بودند چنانچه از صنایع جنات زمن سلیمان نبی بعلم الیقین دریافت میشود
هر ذی شعورے را که اینچنین سنگ تراشی و کوه تراشی و غیر آن از افعال و صنایع از قوت بشر خارج میباشد **پس** چگونه نصاری انکار از وجود جن کرده میتوانند
و انکار هر منکرش باطل است **خامس** وجود جن از مجمع علیه جمیع انبیاء قدیماً و حدیثاً است پس انکار ان مجمع علیه انبیاء للدینی واجب البطلان است **سادس**
از مجمع علیه انبیاء و کتب منزله الهیه وجود شیطان یعنی ابلیس عزازیل نام صریح شواهد و ناطق اند **و** شیطان از بنی الجان ذات ناریست **و هرگاه** وجود شیطان
جنے متفق علیه ثابت باشد **پس** اتفاق بر وجود قومیت او ثابت و لازم شد **پس** اقرار و اعتقاد بوجود جن بر نصاری ثابت و لازم شد **سابع** در باب
انجیل مرقس سطر ۱۲ مرقوم است آن روح خبیث لور امر تعش نمود **و** آواز درشتی فریاد نموده از وے بیرون آمد **پس** روح خبیث عبارت از جن است خواه ابلیس
را مراد بگیر و خواه از قوم او بعضے را مراد بگیر وجود جن ثابت شد چه روح خبیث نوشته شده نمیتوانند اصلاً **و** در انجیل متی باب چهارم ورس دوم است **ابلیس**
از چهل شبانه روزه داشته عاقبت الامر گرسنه گردید یعنی **عیسی و** در ورس دهم او مندرج زبانی عیسی است و قتیکه آن حضرت را بسوے سجده خود دعوت
نمود مرقوم است که آنگاه یسوع گفت دور شو ای شیطان که مسطور است اینکه آن خداوند گار را که خدائی تست پرستش کن و غیر او را عبادت مکن انتهی **تبصره**
باین ادله حقیقت شیطان و جن و مضل بودن او خصوصاً از اناجیل نصاری ثابت گردید چه شیطان بالاتفاق در دین نصاری ثابتست پس قومیت او هم ثابت شد
وایضاً مضمون این آیه قرآنی یا معشر الجن قد استکثرتم من الانس فی الضلالة والاضلال باحسن وجه واضح شد چه شیطان جنے عیسی را دعوة بسوے
سجده خود کرده بود **و هرگاه** به نبی اولوا العزم **و** بزعم باطل نصاری به پسر خدائی اضلال میکند و او را عود بسجده ابلیس برای خود میکند پس عوام امم را چگونه شیطان
و قوم او اضلال نکنند **وایضاً** ثابت شد که در دین نصاری صیام یک ماه و نیم واجب نیست عیسی بهر بنده بود چه پیغمبر اولوا العزم **و** بزعم نصاری ابن الله چهل شبانه روز
صیام گرفته **وایضاً** ثابت شد که عیسی بروزه گرفتن گرسنه شده **و اگر** عیسی خدا یا ابن الله میبود و بشر نمیبود چرا گرسنه میشد **و اگر** بنده مطیع مثل سائر
بنی آدم میبود فاقه کشی برائی کدام کرد و چرا کرد **ثامن** قرآن صریحاً ناطق است که جن حقیقت وجودی دارند **پس** کافی و وافی و شافی در ثبوت وجود جن و
اضلال آنها بر بنی آدم همین قدر اولی باشد **بحث سادس** ملائکه و شیطان و جن از جمله مکلفین اصحاب عقل و فهم و اراده اند باجماع اسلام **و** قرآن
ناطق است چون آیه والله یسجد ما فی السموات وما فی الارض من دابة والملائکة وهم لا یستکبرون **و آیه** یخافون ربهم من فوقهم ویفعلون
ما یؤمرون **و آیه** ما منعک ان تسجد لما خلقت بیدی درباره ابلیس کافیست **و آیه** وما خلقت الجن والانس الا لیعبدون این نصوص صریحه
اند **پس** برای هر یکے از هر سه طایفه مکلفین جزائی و سزائی در عالم عقبی بعد احیاء و حشر و نشر میباشد **و مجمله** قرآن در باره جزاء جن همین آیه ذیل یا معشر الجن
قد استکثرتم الی قوله قال النار مثویکم میباشد **پس** برائے اینها امر و نهی و حلال و حرام و صلوة و صیام و حج و غیر اینها تکالیف شرعیه میباشد **سوال**
پس باید که با اینها رسولے من الله رسیده و ثابت باشد **و** او کیست **آیا** از قوم جن است **یا** از قوم انس **جواب** در رسول اینها دو قول اند **احدهما** با اینها
نذیرے و بشیرے از قوم جن خاص من الله آمده اشش در جائے دیگر هم آید **و** همین قول مجاهد **و** منقول از ابن منذر **و** ابن ابی حاتم **و** در در منثور
سیوطی است در ذیل آیه یا معشر الجن والانس الم یاتکم رسل منکم قال مجاهد لیس فی الجن رسل انما الرسل فی الانس **و** النذارة فی الجن **و**

قرء فلما قضی

فلما قضی ولوا الی قومهم منذرین منذرین گفتم همه رسل از صنف آدمیان بوده اند **و** نذارت و نذیر از جن میباشد بدلیل **فلما قضی ولوا الی قومهم منذرین** یا نهما
انبیاء اینها هم از بنی آدم از اولو العزم اند **اما دعوة عیسی** شاید باینها رسیده باشد چه بخوف یهود تمکن نشد و زمان قلیلی بعد بعثت باقی ماند **یا** در بدایت
مبعوث الی الجن عیسی نشده باشد لهذا جن هم تصدیق عیسی نداشته باشند **اما** از امت خاتم انبیا بودن جن نفران خصوصاً بسوره جن ثابتست چون **قل**
اوحی الی انه استمع نفر من الجن فقالوا انا سمعنا قرانا عجبا یهدی الی الرشد فامنا به و لن نشرك بربنا احدا الخ **و** همین قول ضحاک است **در درّ منثور**
از ابن جریر مرویست انه سُئل عن الجن هل کان فیهم نبی قبل ان یبعث النبی قال الم تسمع الی قول الله یا معشر الجن والانس الم یاتکم رسل منکم یعنی
بذالك ان رسلا من الانس و رسلا من الجن قالوا بلی **ضحاك** در جواب سایل گفته که بموجب آیه یا معشر الجن والانس الم یاتکم رسل منکم ثابت
است که انبیا الانس بانس **و** انبیا از جن بجن من الله رسیده **و** موید ش آیه و ما ارسلنا من رسول الا بلسان قومه **در درّ منثور** ابن منذر نقل کرده
از ابن جریج در آیه الم یاتکم رسل الخ قال رسل الرسل **و** فی آیة ولوا الی قومهم منذرین مراد ازین رسولان از انبیا و الانس الی الجن میباشد نه خاص رسل الله
از جن **و موید ش** آنچه امامیه و اهل سنه چون جامی و غیره نوشته اند که حضرت امیر بر منبر کوفه وعظ میکرد یکبار غلغله و غوغائی خلق برخواست ناگاه دیدند که اژدهائی
نهایت طویل و جسیم و مهیب از در مسجد کوفه داخل شد آن حضرت فرمود این را راه بدهید تا آنکه سر خود را اژدها بعد ادای سلام بعربی فصیح نزد پایه منبر مبارک آن حضرت
مالیده متکلم با حضرت امیر شد **و** آن حضرت هم کلام بهمان صوت و لحن و زبان او جواب داد **پس** باز سر خود را بپای مبارکش مالیده برآمد و مردم دنبالش بیرون
مسجد رفته دیدند که غباری عظیم برخواسته میان غبار ناپدید گردید **و حضرت امیر** فرمود که این عالی قاضی از جن در جن مقرر کرده من بود و از مسایل معطله
و قضایای معضله معطل افتاده بود و از من پرسیده رفت **و** همان در مسجد کوفه از آن وقت الی حین در کتب و بر السنه علی العموم مشهور و معروف و موسوم **بباب الثعبان**
بود و میباشد هر چند معاویه فیل خود تا مدت خلافت خود بران در مسجد بسته غرضش ازاله اسم باب الثعبان **و** بعوض آن تشهیر باب الفیل بود تا از قلوب خلق و اسماع ایشان
باب الثعبان محو **و** باب الفیل مشهور گردد **سوال** ابن فرقات ثلثه ملك **و** جن **و** شیطان و تتوالد و تناسل متصف برجولیت **و** بانوثیت اند یا نه **و** اکل و شرب
و موت **و** نشو و نما یوم قیوم دارند یا نه **و** بچه شکل و صورت اند **جواب اجمالی** بدانکه ملائکه **نزد جمهور محققین اما** منزه نوعی منفرد از فریقین
جن و شیطان اند **و** تخلیق و وجود ایشان از نور و ریاح اقوی بغیر نفس حیوانی شهوانی اند لهذا اکل و شرب و ضعف و فتور و بول و براز و بیماری و جوانی و پیری وغیره
از لوازم جسمانی اصلاً ندارند **و** متصف بذکوریت و انوثیت و خنثائیت نمیباشد **و در بنائی** از اخبار است که اینها خواب هم ندارند **و** بروایتی گاه گاه خوابی قلیل
چون غفاه و نعاس دارند و اجنحه مثنی و ثلث و رباع اند **و** در اکثر احادیث صحیحه وارد است که بسیار ملائکه از کلمات ادعیه که مردم میخوانند ازان ملائکه متکون میشوند **اما**
نهایت خوش هیکل صورت طویل و قطیل القامت ملائکه رحمت و جنت گوناگون میباشند **و** ملائکه غلاظ با جیاد و با بدان ناری غایت بدهیکل و کریه منظر مهیب صور اند **و** این
هر دو صنف اطول الاعمار از بدایت وجود الی القیمة زنده و باقی میمانند و موت تا قیمه ندارند چنانچه در حدیث صادقیه است و ما مطلوب اینجا مینویسیم **قال** ان الملائکة
لا یاکلون ولا یشربون ولا ینکحون وانما یعیشون بنسیم العرش **در خطبه** مبرا از آن مطلوب ما اینست لا یغشیهم نوم العیون ولا سهو العقول
ولا فترة الابدان لم یسکنوا الاصلاب ولم یضمهم الارحام ولم تخلقهم من ماء مهین **و فی فقرة** من کتاب التوحید و حسن ترکیب صور تنهی
الملك **اما شیطان** لقب **و** ابلیس صفت **و** عزازیل بسریانی اسم صلیش بصفت رجولیت تکون او از نار بلا خلاف اهل اسلام و از وقت وجود الی القیمة موجود
باقی بلا زوال بمصداق قال رب انظرنی الی یوم یبعثون قال فانك من المنظرین الی یوم الوقت المعلوم میباشد **اما** آن ملعون التناسل و ذریت دارد و در ان نسبت
و جنود او از نوع او موت دارند **اما** جن ایشان اشخاص ناری با شکال و صور کریهه و مهیبه بل و قصیر گوناگون میباشند **و** متصف برجولیت و انوثیت اند **و** اکل و شرب
و بول و براز و خواب و توالد و تناسل و موت دارند **اما** طول و قصر و تحدید عمر جن معلوم نشده که نهایت آن چه قدر زمان است **در درّ منثور** مرویست قال
رسول الله صلعم الجن علی ثلثة اصناف ۱ صنف لهم اجنحة یطیرون فی الهوی ۲ صنف حیات و کلاب ۳ صنف یحلون و یظعنون حضرت رسول الله
صلی الله علیه و آله وسلم فرمود که جن بحب حال سه صنف میباشد صنفی مر اینها را بال و پرهاست که در هوا و جو میپرند **و** صنفی است چون مار و سگهای سیاه **و** صنفی هست که اینها
حلول در اشیا میکنند و میپرند **رواه** حکیم ترمذی در نوادر الاصول **و** ابن ابی حاتم **و** طبرانی **و** ابو الشیخ **و** الحاکم **و** البیهقی فی الاسماء والصفات وغیرهم
ایضا سیوطی از ابو حاتم روایت کرده قال الجن ثلثة صنف لهم الثواب وعلیهم العقاب **و** صنف طیارون فیما بین السماء والارض **و**
صنف حیات و کلاب **و الانس** ثلثة فصنف یظلهم الله بظل عرشه **و** صنف هم کالانعام بل هم اضل سبیلا **و** صنف فی صورة الناس

بیان حضرت امیر مسجد کوفه و سبب تسمیه در باب مسئله در باب الثعبان آن مشهور است

جواب سوال ملك و جن سه صنف اند اعمار طویله

علی قلوب الشیاطین یعنی جن سہ صنف اند صنفی مکلف اند مر انہا را ثواب و عقاب میباشد **و صنفی** بصورت پرندگان اند ما بین ارض و آسمان میپرند **و صنفی**
بصورت مارہا و سگہائی سیاہ اند **امّا آدمیان** ہم سہ صنف اند **صنفی** در ظل عرش الہی میباشند **و صنفی** چون چارپایان شتر و گاؤ و گوسفند بل از آنہا گمراہ
تر اند **و صنفی** بصورت ہلئے آدمی بر دلہائی شیاطین میباشند **ایضا سیوطی** از ابن جریر روایت کردہ کہ از وہب بن منبہ اند سئل عن الجن ہل یاکلون او یشربون
او یموتون او یتناکحون فقال الوہب ہم اجناس **و امّا خالص الجن** فہم ریح لا یاکلون و لا یشربون و لا یموتون و لا یتوالدون **و**
منہم اجناس یاکلون و یشربون و یتناکحون و یموتون **و ہی** ہذہ التی منہا السعالی و الغول و اشباہ ذلک یعنی وہب بن منبہ گفتہ کہ از احد ائمہ سیر است در جواب سائل
کہ جن اجناس اند **امّا** آنکہ جن خالص اند پس انہا اکل و شرب و موت و توالد و جماع ندارند **و امّا جنسی** از انہا اکل و شرب و تناکح و توالد و موت دارند از ہمین جنس
سعالی و غول و اشباہ و امثال آنہا میباشد **امّا سعالی** جمع سعل اخبث الغیلان میباشد **امّا غول** نوعی از دیو و جن شبانگاہ در کوہا و دشتہا چون مشعل خود را مینماید
و آدم را فریب دادہ در ہلکہ میاندازد **در درّ منثور** از زید بن جابر روایت کردہ قال ما من اہل بیت من المسلمین الّا و فی سقف بیتہم من الجن من
المسلمین اذا وضع غداءہم نزلوا فیتغدّون معہم **و** اذا وضع عشاءہم نزلوا فتعشّوا معہم یعنی خانہ از اہل اسلام نیست مگر آنکہ در سقف خانہ آنہا جنات ساکن اند
و نزد وضع غذا فرود آمدہ با آدمیان میخورند صبح و شام **اشکال** اسم جن مشہور است **و** حقیقتش غیر مشہود **و اگر** حقیقی وجودی میداشت البتہ مشہود و محسوس می شد **و** ہرگاہ
مرئی و محسوس نیست پس اسم بغیر حقیقت میباشد **جواب** عدم رویت شئ دلیل بر عدم وجود شئ ابدا نیست چنانچہ مرئی نشدن شئ چون خدا و ملائکہ **و** بلاد بعیدہ عجیبہ
و شرقیہ بریہ و بحریہ دلیل بر عدم وجود حقیقت ایشان نیست **و در قرآن مجید** و سنت رسول حمید بتواتر وارد است **و** اصحاب ریاضات و التسخیرات ایشان را
مسخر خود گردانیدہ چنانچہ بامر ایشان در محفل عام فواکہ و ثمار املاک بعیدہ بکرات و مرات بامر ایشان در محفل بغیر معاینہ دستی و شکلی نمودار میشود **پس** انکار از وجود جن باطل
است **بحث سابع** استمتاع بمعنی نفع و فایدہ گرفتن و برداشتن از متع یمتع متعۃ اذا انتفع است **در مصباح** گفتہ المتعۃ اسم التمتع **و** متعۃ الحج **و**
و متعۃ النساء **و** متعۃ الطلاق **و** نکاح المتعۃ ہو الموقت فی العقد **و قال فی العباب** کان الرجل یشارط المرأۃ شرطا علی شئ الی اجل
معلوم و یعطیہا ذلک فیستحل بذلک فرجہا ثم یخلی سبیلہا من تزویج و لا طلاق **و قیل فی** قولہ تعالی فما استمتعتم بہ منہنّ فاتوہنّ اجورہن
المراد نکاح المتعۃ **و** الآیۃ محکمۃ و الجمہور علی تحریم نکاح المتعۃ **بحث ثامن** و قال اولیاؤہم من الانس ربنا استمتع بعضنا ببعض و در این
استمتاع دو قول اند **احدہما** چونکہ انتفاع جن از انس و بالعکس با لجملہ مشکل است **پس** لا بدّ احمل این انتفاع از یکدیگر خاص در بین انس باہم میباشد بغیر جن **و** ہمین قول محتمل
بلخی است **و قال** و یحتمل ان یکون الاستمتاع مقصورا علی الانس فیکون الانس استمتع بعضہم ببعض دون الجن **و** از قول اولیاؤہم مراد خاص اولیاء انس
بانس باشد **و** ہمین قول جمعی منہم نیشاپوری و علاء الدین **و** رازی مایل اند قالوا و ذہنا استمتع الخ ہو کلام الانس خاصۃ لان استمتاع الجن بالانس و بالعکس امر قلیل نادر لا یکاد یظہر **و**
امّا استمتع الانس بعضہم ببعض فہو امر ظاہر فوجب حمل الکلام علیہ **و** ہمین معقول است اشکال است **ثانیہما** قول اکثر است و لکن در کیفیت فریقین جن و انس از یکدیگر منتفع شدند **و** ہمین این
انتفاع و استمتاع وجوہ دارند **اوّل** ان استمتاع الجن بالانس بان اتخذہم الانس قادۃ و رؤسا فاتبعوا اہواءہم یعنی استمتاع جن بانس آنکہ انسان را پیشوا
و رئیس خود گرفتند پس پیروی ارادہ و اہوا آدمیان کردند **و امّا** استمتاع الانس بالجن انتفاعہم فی الدنیا بما زین لہم الجن من اللذات و الشہوات فدعوہم
الیہا فاتبعوہم فیہا یعنی اما استمتاع و انتفاع انس بجن در امور دنیا است بانکہ جن زینت دادند مر انس را دنیا و امور آن از لذات و شہوات پس انس دعوت شان قبول
کردہ متابعت جن در آن امور کردند **ثانی** ان استمتاع الانس بالجن ان الرجل اذا سافر و خاف الجن فی سلوک طریق یقول اعوذ بسید ہذا الوادی ثم یسلک
فلا یخاف و کانوا یرون استجارۃ بالجن و ان الجن یجیرہم کما قال تعالی و انہ کان رجال من الانس یعوذون برجال من الجن فزادوہم رہقا یعنی انتفاع انس
عبارت از انست کہ مردمان مسافرین وقتیکہ میترسیدند از رفتار در بیابان و کوہستان پس در آنوقت پناہ میبردند بسردار جن آن دشت و کوہ پس میرفتند بلا خوف **و** انس آنرا استجارہ
جن گمان میکردند و جن آنہا را محفوظ میداشت چنانچہ خالق در سورت جن باین آیہ بیان فرمودہ **و امّا** استمتاع الجن بالانس فان الجن اذا اعتقد و ان الانس
یتعوذون بہم و یعتقدون انہم ینفعونہم و لا یضرونہم کان فی ذلک لہم سرور و نفع یعنی استمتاع و انتفاع جن بانس عبارت از انست کہ چون اعتقاد کردند باستعاذہ
و پناہ بردن انس بسوی جن بانکہ انس نفع میرسانند بجن بغیر اضرار پس باین گمان جن مسرور میشدند و نفع خود میدانستند **و** ہمین قول جمعی از ائمہ مفسرین چون حسن **و**
ابن جریج و زجاج و کلبی **و** عکرمہ **و** غیرہم است **ثالث** ان المراد بالاستمتاع طاعۃ بعضہم لبعض و موافقۃ بعضہم بعضا یعنی مراد باستمتاع انقیاد
و اطاعت باہم یکفرقہ بفرقہ دیگر میباشد یعنی جن و انس بیکدیگر مطیع میشدند **و** ہمین قول محمد بن کعب قرظی است **و مؤید این** آنچہ مشہور و بمرات و کرات شدہ کہ

مطلب ۱۲ مستمتع بودن جن و انس بایکدیگر

اہل تسخیر جن واہل دعوات وتعویذات **و** احراز واہل ریاضات بہ بستن وخواندن وردی ودعائی وبہ بستن حرزی بیمار مزبور بجزع وفزع آمدہ بہ نطق میآید واسم خود میگوید گاہ کلہ پاچہ وگاہ عاش وگاہ کباب دل وجگر ونان میخواہد **و** گاہ قسم زرد پلاؤ **و** گوسپندی بفلانہ رنگ بدہید سیروم **پس** آن مطلوب بود تفتیکہ بفقرا ومساکین میدادند یا بحسب گفتہ او بجائی ویرانہ میگذاشتند **و** آن مجنون بغور صحیح وسالم میشد **و** اینگونہ رفتار بسیار بنواحی کشمیر وتبت ہا اکثر الی حین جاری وساریست **و اگر** چند حالت حقیقی دارد **پس** اینہم یک نوع انتفاع در بین فریقین بوقوع میآید **بحث سابع** خالدین فیہا منصوب بر حال تقدیرش النار مقامکم فی حال خلود دائم نزد زجاج میباشد **ابو علی فارسی** فرمود مثوٰی نزد من اسم مصدر ست نہ اسم مکان زیرا کہ حال دران عامل ست چہ اسم مکان عمل فعل در معمول نمیکند **پس** ثابت شد کہ مثوٰیکم اینجا اسم ظرف نیست بلکہ مصدر میمی **و** تقدیرش النار ذات اقامتکم فیہا خالدین ای اہل ان تقیموا **و** تثووا خالدین فیہا فالکاف والمیم فیہما فی المعنی فاعلون وان کان فی اللفظ خفض بالاضافہ **بحث عاشر** مثوٰی بمعنی مکان وجای قرار از ثوی یثوی ثوا بالمد ومثوٰی علی القول الفارسی مثوٰی **در مصباح** گفتہ ثوی بالمکان وفیہ **و** ربما تعدی بنفسہ من باب رمی یثوی ثواء بالمد اقام فہو ثاو **و فی التنزیل** وما کنت ثاویا فی اہل مدین **و** بالالف لغۃ ایضا **و** التویہ فیکون الرباعی لازما ومتعدیا **و** المثوی بفتح المیم والعین المنزل **و** الجمع المثاوی بکسر الواو **و** فی الاثر اصلحوا مثاویکم ای منازلکم ومقاماتکم **بحث حادیعشر** اجل اجل اجلا واجل بمعنی وقت وزمان محدود **و** جمعش آجال **و** بمعنی سبب وعلت چیزے باشد چنانچہ فعلت وقلت کذا لاجلہ ای لسببہ **در مصباح** گفتہ واجل الشیٔ مدتہ ووقتہ الذی یحل فیہ وہو مصدر اجل الشیٔ اجلا من باب تعب **و** در شرع **میت** اجل حیوان وقت موقت ومدت محدود زندگی او میباشد چنانچہ تفصیلش سابق گذشتہ **بحث ثانی عشر** وبلغنا اجلنا الذی اجلت لنا این عطف بر ما قبل ست تقدیرش قالوا ربنا بلغنا الخ یعنی ای پروردگار ما رسیدیم با نتہا آن زمان ووقتی را کہ مقرر ومحدود ومعین کردہ بودی برای زندگی ما یعنی بنہایت آن مدت رسیدیم **ومفسرین** درین اجل خلاف کردند کہ او کدام است **نزد طایفہ** منہم حسن **و** سدی وغیرہما آن اجل مرگ وموت ونہایت زمان زندگی اینہا در دنیا است **نزد طایفہ دیگر** ان اجل یوم القیمۃ اجل البعث والحشر باشد **نزد بعضے** ان اجل اجل تخلیہ وتمکین میباشد **نزد قومی** ان اجل اجل محاسبہ ومواخذہ یوم القیمۃ **و** قول اول اصح والنسب بحال ست **تنبیہ** قائلین بقول اول باز مختلف بدو قول شدند **اولہما** جبائی گفتہ درین دلالت است کہ اجل حیوان واحد ست خواہ بقتل بمیرد خواہ بغیر قتل باماتت الہی بمیرد لانہ لو کان اجلان لکان الاجل اذا قتل لم یبلغ الاجل والفوت بغیر الاجل محال لان الموت والقتل داخلان فی الاجل **ثانیہما** علی ابن عیسی رمانی وغیرہ از معتزلہ بغدادیین گفتند کہ اصلا دلالتی درآیۃ نیست بر اجل واحد ولا یمتنع ان لا یکون للانسان اجلان **احدہما** ما یقع فیہ الموت **والاخر** ما یقع فیہ الحشر **و** ما کان یجوز ان یعیش الیہ **اما جواب** ما قالوا بلغنا اجلنا الذی اجلت لنا انہا ذکر ایام بقاء زندگی خود کردند کہ بغیر قتل از دنیا بانتہاء اعمار خود باجل محتوم کہ موت است برسیدیم این نافی از اجل غیر محتوم نمیباشد **اشکال** اگر این قول قبل در قیمۃ باشد صحیح و معقول ومقبول ست **واگر** این قول بلغنا اجلنا الخ نزد موت باشد ثابت نمیشود چہ ہنوز زندہ در دنیا است **و** موت او را فرا نگرفتہ **واگر** بحال جان کندن است درآنوقت ہوش وحواس وعقل محتضر بالآم جذبات جان کندن وبخوف عالم آخرت قایم وبحال نمیباشد خصوص کفار وفجار ومشرکین را اسوء حالت میباشد معہذا ہنوز الیشان را موت بالکل فرا نگرفتہ زندہ در اجل اند بلوغ بنہایت جزء ہنوز ثابت نیست **واگر** بعد جان برآمدن از دنیا است میت جماد گردید جان ندارد نطق کجا باشد **جواب** در ہر صورت از بیصورتہای گانہ این قول ازاینہا ممکن الوقوع است چہ جایز نیست کہ قدیم مدبر حکیم متعال امہال اصحاب آجال بیک آنی کند تا العقل ونطق سلیم قوم این قول بلغنا اجلنا الذی اجلت لنا بگویند **و** النار مثوٰیکم بشنوند اشکال علی کل حال وارد نمیشود ثم اللہ اعلم **بحث ثالث عشر** قال یعنی قال اللہ تعالی فی جوابہم النار مثوٰیکم خلدین فیہا الا ما شاء اللہ نار جہنم مکانکم ومقامکم دائمین مؤبدین مستمرین فیہا مگر آنچہ خدا بخواہد **این جواب** الہی تعالی از بلغنا اجلنا میباشد **و** در استثناء الا ما شاء اللہ مفسرین خلاف کردند **نزد جمعی** مستثنی منہ یوم نحشرہم جمیعا **و** آن اصل یوم القیامۃ است **پس** ازان فرمود خالدین فیہا مذ یوم یبعثون الا ما شاء اللہ من مقدار احیاءہم وحشرہم ونشرہم من قبورہم ومقدار حسابہم ومیزانہم یعنی روز قیامت کہ حشر شما کفار میکنیم ومقر ومسکن شما نار جہنم ست از ابتدا بعثت شما مگر آنچہ خدا میخواہد پس آنچہ استثنا کردہ او از خلود از نار بزمان مقدار قلیل میباشد چہ اینہا از زندہ ونشر وحشر از قبور در میدان محشر برای حساب ومیزان وعدل وانصاف جمع میکند وآن مقدار زمان خارج از زمان عذاب ابدی میباشد **و** ہمین قول زجاج **و** جمعی کثیر منہم بلخی وغیرہ **و** ہمین علی الظاہر باقی وبلا اشکال است **نزد بعضے** این استثناء از مقدار صنف عذاب النار خالدین فیہا باشد **پس** تقدیرش چنین میشود الا بعد الوان عذاب جہنم وہو عذاب خفیف فی الطبقۃ الاولی لفجار المسلمین یعنی برای شما کفار ہمہ عذابہای بلاد جہنم برنگہای رنگ گونا گون لا عدد ولا تحصی ابدی است جز

خدا میخواهد او بشما ازان الوان عذاب هائے بمیرسد و آن عذاب خفیف فساق مسلمانان را در طبقه اولی میباشد و آنرا استثنا کل کرده **نزد بعضی** این استثناء
از استمراری خلود عذاب میباشد **پس** استثنا از زمان انتقال ایشان از طبقه بطبقه دیگر و از صنف عذابی بصنف عذابی دیگر میباشد چنانچه مفسرین **روایة**
کردند که وقتیکه آنها از اشد عذاب نار احیانی و احقابی مانده نهایت جزع و فزع میکنند و خلاصی خود سلعتے میخواهند **پس** فیامر الله ملائکة الغلاظ بعد خروجهم
من النار و یدخلونهم وادیا فیه برد شدید یقال له الزمهریر فهم یطلبون الرد من ذلك البرد الی حر الجحیم یعنی بامر تعالی ملائکه ناری ایشانرا از نار بر آورده داخل
دشت زمهریری سازند و دران اشد برودت موذی تر از نار میباشد **و** دران هم بجزع و فزع زیاده تر آمده التماس میکنند که مارا بهمان نار محرق مولم جحیم برید
پس ایشانرا واپس میبرند **و** این استثنا از ین انتقال از نار بزمهریر و از زمهریر بعذاب میباشد **نزد ابن عباس** از احد الوجهین قال وعید الکفار فی الایة
منهما غیر مقطوع به شد قطع بر بقوله ان الله لا یغفر ان یشرک به یعنی درآیه وعده مبهم بکفار بود پس بآیه دیگر عدم غفران و تعذیب دائم ایشان تصریح کرده
آیه ان الله لا یغفر ان یشرک به باشد **ثانی الوجهین** از ابن عباس آنکه رازی **و** علاء الدین بغدادی وغیرهما نقل کردند من جمهور المفسرین عن ابن عباس
انه قال ان هذا الاستثناء یرجع الی قوم فیهم علم الله انهم یسلمون و یصدقون خاتم النبیین فیخرجون من النار **فقالوا** علی هذا التاویل لفظ
فی الا ما شاء الله بمعنی من شاء الله یعنی جمهور مفسرین از ابن عباس نقل کردند که این استثنا راجع بقوم کفار یکه ایشان الحال بر کفر بودند و در معلوم تعالی بود که ایشان
من بعد ایمان می آرند و تصدیق بخاتم الانبیا خواهند کرد پس از ین الا ما شاء الله استثنا خاص همان کفار میباشند نه همه کفار **پس مفسرین** گفتند بنا بر این تاویل
لفظ ما شاء الله بمعنی من شاء الله میباشد چه ما شامل ذوی العقول و غیر ذوی العقول و مذکر و مؤنث است **و** همین قول عطاء است معناه الا ما شاء الله ممن
آمن منهم **ابو مسلم اصفهانی** گفته ان هذا الاستثناء راجع الی الخلود و انما هو راجع الی الاجل المؤجل لهم فکانهم قالوا و بلغنا اجلنا الذی اجلت
لنا ای الذی سمیته لنا الا من اهلکته قبل الاجل المسمی کما قال تعالی الم یروا کم اهلکنا قبلهم من قرن و کما فعل فی قوم نوح و عاد و ثمود والذین احیاهم
ارمیا النبی ممن اهلکهم الله تعالی قبل الاجل الذی لو امنوا قبل لبقوا الی وصول هذا الاجل اخر المسمی حاصل آنکه این استثنا راجع باجل موجل کفار نزد کو
میباشد و مارا باجل غیر محتوم نگشتی بل باجل مسمی محتوم میراندی چنانچه بسیاری را از امم سلف چون قوم نوح و عاد و ثمود و امثالهم را که ارمیا زنده کرد بغیر اجل محتوم کشته
بودی چه اگر ایشان ابتداء ایمان میاوردند هر آئینه باقی زنده میماندند تا آخر اجل مسمای محتوم **رازی** گفته این وجه هر چند محتمل است اما ترک ترتیب ظاهر الفاظ این لازم
میاید **و** لما امکن اجراء الایة علی ظاهرها فلا حاجة الی هذا التکلف **بحث ثالث عشر** ان ربك حکیم علیم این جا دو صفت خود ذکر کرد **و** هر دو صفت
بالذات مختلف المعنی اند چه حکمت از صفات افعال **و** علم از صفات ذات است **احدهما** تحقیق پروردگار تو حاکم و دانا است در جمیع افعال و اقوال خود هر حکمی برائے
هر چه مقرر کرده از ثواب ابد و عقاب ابد بعلم کرده نه بجهل از حال و مآل و باستحقاق هر یکی دانسته کرده **و بقولی** ان ربك حاکم ذو العلم یحکم بالعدل بین الثقلین
یوم الدین **ثانیهما** چه پروردگارت محکم و متقن کار درست کردار جمیع افعال او منوط بحکمت و تدبیر سلیم صحیح بلا رخنه و لا خلل و لا نقص و زائل الی الابد است و دانا بحقیقت
هر شئی کما ینبغی است اصلا و ابدا سهو او جهل را راهی ممکن نیست **و قیل** حکیم فی عقاب من یعاقبه و فی عفو من یعفوه علیم بمن یستحق الثواب و مقداره و العفو
و بمن یستحق العذاب بمقدار ما یستحقه و لا یتجاوز عن مقداره لان زیادة الثواب تفضل جائز منه تعالی **و** زیادة العذاب عن الاستحقاق ظلم و الظلم
احد و لا یجوز علیه الظلم ابدا **بحث رابع عشر** و کذلك نولی بعضهم بعضا این عطف جمله بر جمله استمتع **و بقولی** عطف بر و قوم نحشرهم جمیعا
است پس کاف کذلک حرف تشبیه است مقتضی مشبه به بالضرورت میباشد پس دران وجوه اند **اول** کما استمتع بعضهم بعضا کذلك نولی بعض الظالمین
بعضا فی اخذ حق الظلم جزاء عنهم یعنی چنانچه متمتع بعض جن بانس و بالعکس شدند همچنین باهم تسلط ولایت و تمکین میدهیم بعض ظالمین را بر بعض
ظالمین تا بواسطه ایشان حق ظلم از یکدیگر ایشان در دنیا گرفته شود بطور جزاء و سزا چنانچه **در معالم** بغوی نقل کرده ای کما خذلنا عصاة الجن و الانس
حتی استمتع بعضهم ببعض کذلك نولی بعض الظالمین بعضا ای نسلط بعض الظالمین علی بعض فنأخذ من الظالم بالظالم کما جاء من اعان ظالما
سلطه الله علیه **ثانی** کما استکثر الجن من الانس فی الضلالة و الولایة کذلك نولیهما فی الاخرة بالاجتماع فی النار یعنی چنانچه در دنیا جن جمع کردند انس
را بطور دوستی بر ضلالت همچنین ما متولی ایشان در آخرت میشویم تا هر دو جمع باهم در نار میشوند **ثالث** چنانچه ایشان تخلیه و تخذیل جمع بر کفر و ضلالت شدند همچنین
ما ایشان را بجهت آن در نار جمع میسازیم جزاء لهم **رابع** زمخشری گفته نخلیهم حتی یتولی بعضهم بعضا کما فعل الشیاطین و غواة الانس معناه نتابع بعضهم
بعضا فی النار من الموالات التی هی المتابعة ای ندخل بعضهم النار عقیب بعض یعنی مراد انست که تابع یکدیگر میسازیم جن و انسان کفار را در نار یعنی عقب

یکدیگر در نار میاندازیم

یکدیگر در نار می اندازیم وهمین قول قتاده است که ولایت بمعنی موالات ومتابعت است **سادس** وجه ثانی زمخشری آنکه ونجعل بعضهم اولیاء بعض یوم القیمة
وقرناهم کما کانوا فی الدنیا یا آنکه مانگردانیم بعض ایشان دنبال یکدیگر بروز قیامت وقرین یکدیگر چنانچه در دنیا بودند **بغوی** نقل کرده قال قتادة نجعل بعضهم
اولیاء بعض فالمؤمن ولی المؤمن این کان وحیث کان والکافر ولی الکافر این کان وحیث کان یعنی مامیگردانیم بعض ایشان اولیاء بعض پس مومن ولی
مومن هر وقت وهر جا میباشد وکافر ولی کافر هر وقت وهر جا میباشد **سابع** ایضاً بغوی **و**طبرسی نقل کردند معناه نولی ظلمة الانس ظلمة الجن ونولی ظلمة الجن
ظلمة الانس ای نکل بعضهم الی بعض کقوله تعالی نوله ما تولی **و**همین قول ابو علی جبائی است انه قال معناه انا کما وکلنا هؤلاء الظالمین من الجن والانس بعضهم الی
بعض فی الدنیا وتبرئنا فکذلک نکل الظالمین الی بعض یوم القیمة **و**تکل الاتباع الی المتبوعین ونقول للاتباع قولوا للمتبوعین حتی یخلصوکم من النار
حاصل آنکه ببرکردیم ظلمه جن وانس را در دنیا از فرمان برداری ما وما هم از ایشان همچنان برمیگردیم واین هر دو طائفه را در نار جهنم ما میکنیم ووا میگذاریم ومیگوئیم که دیدند
اولیا با هم بودید الحال تابعین از متبوعین خود نجات ورهائی وخلاصی از عذاب خود بخواهید **وجبائی** بعد این گفته که غرض ازین اعلام است که کفار را بروز
القیمة ولی ووالی رافع عذاب ومضرت آن نمیباشد **رمانی** گفته الکاف للتشبیه ای کما خلّینا بعضهم مع بعض للامتحان الذی یصح معه الجزاء
علی الاعمال **و**تولیتنا بعض الظالمین بعضاً بان نجعل بعضهم یتولی امر بعض للعقاب الذی یجزی علی الاستحقاق انتهی **عیسی رمانی**
گفته این کاف تشبیه است یعنی بطوریکه جن وانس را اهمال کردیم برای امتحان که بآن جزا استحقاق میابند همچنین با ولایت وادیم بعض ظلمه را به بعض ظلمه تا
متولی امر عقاب یکدیگر خود شوند **ثامن** نزد ابن عباس اذا رضی الله عن قوم ولی امرهم خیارهم واذا سخط علی قوم ولی شرارهم علیهم بما کانوا یکسبون من
المعاصی جزاء علی اعمالهم القبیحة یعنی در تفسیر این آیه فرموده خدا وقتیکه از قومی راضی باشد بصحت اعمال وافعال وعقاید ایشان ولی ومتصرف امر ایشان آدم برگزیده
وبهتر ایشان میسازد **و**اگر بسوی اعمال وافعال دنیات از قومی خدا ناراض بود متولی ایشان شریر ایشان را میگرداند بسبب کسب معاصی وسوء اعمال دنیات آنها جزای اعمال
قبیحه ایشان در دنیا میباشد **و**ذلک معنی قوله تعالی ان الله لا یغیر ما بقوم حتی یغیروا ما بانفسهم واین توجیه از آیه واضح میشود که بتحقیق خدا تغییر وتبدیل احوال
قومی نمیکند تا وقتیکه ایشان تغییر ندهند حالات خود را بسوی افعال واعمال دنیات وعقاید خود **و**مثل همین روایت کلبی کرد **از مالک بن دینار** قال انی قرأت
فی کتب الالهیة ان الله قال **انی** انا الله مالک الملوک قلوب الملوک بیدی فمن اطاعنی جعلتهم علیه رحمة **و**من عصانی جعلتهم علیه نقمة فلا تشغلوا انفسکم
بسبب الملوک ولکن توبوا الیّ اعطفهم علیکم یعنی مالک گفت که من در بعض کتب منزله الهیه خوانده ام که خدا میفرماید که بتحقیق من مالک الملوک وسلاطین ام وموی
پیشانی ایشان در دست من است **و**هرکس که بمن اطاعت میکند سلاطین را برای آن قوم مهربان میسازم **و**هرکس که عصیان من میکند سلاطین ملک ایشان را برای القوم
کاره شقیم بدیهلے ایشان میگردانم **نقل** جمع من الخاصة والعامة کصاحب المجمع **و**صاحب روض الجنان **و** صاحب المعالم **و**الرازی **و** النیشاپوری وغیرهم
اقول همین وجه ابن عباس اوجه التفاسیر است زیرا که مطابق ظاهر بغیر تاویل در دنیا میباشد **وفخر رازی** در اینجا گفته والایة تدل علی ان الرعیة متی کانوا
ظالمین فالله تعالی یسلط علیهم ظالماً مثلهم فان ارادوا ان یتخلصوا من ذلک الامیر الظالم فلیترکوا الظلم **وایضاً** تدل علی انه لا بد فی الخلق من امیر
وحاکم لانه تعالی اذا کان لا یخلی اهل الظلم من امیر ظالم فبان ان لا یخلی اهل الصلاح من امیر صالح یحملهم علی زیادة الصلاح کان اولی حاصل دلالت
اولی آنکه وقتیکه اهل ملکی ظالم وفاجر شدند بر ایشان خدا حاکم ظالمی را برای انتقام ایشان مسلط میسازد واگر ترک ظلم وتوبه کردند پس خدا هم از ظلم آن امیر ظالم خلاصی میدهد
وحاصل دلالت ثانیه آنکه لابداً باید در خلق امیری وحاکمی ظالم از جانب خالق باشد برای انتقام ظلم از ایشان **پس** ازهمین واضح شد که در صالحین هم امیری صالح
بالاولی باید باشد تا حمل کند ایشان را بر زیادتی صلاح وتقوی **وطبرسی بعد این** روایت کرده قال علی لا یصلح للناس الا امیر عادل او جائر فانکر واقوله
او جائر فقال نعم یؤمن السبیل ویمکن من اقامة الصلوة وحج البیت یعنی حضرت امیر فرمود صلاح مردم نیست مگر آنکه امیری داشته باشند عادل یا ظالم
ومردم اعتراض برامیر جائر کردند آن حضرت فرمود بلے جبراً وقهراً امن راه نماید ومردم را قایم کند بر ادا صلوة وزکوة وحج بیت الله وغیر اینها امور دیگر را **وروی**
ایضاً ان اباذر سئل الرسول الامارة فقال له انک ضعیف وانها امانة وهی فی القیمة خزی وندامة الا من اخذها بحقها وادی الذی علیه فیها حضرت
رسول صلی الله علیه وسلم در جواب ابوذر فرمود که تو ضعیفی از تحمل اماره وآن امانت اله است **و** او در قیامت رسوائی وخسران وندامت برای غیر قابل وغیر مستحق او میباشد
مگر آنکس که اخذ آن بحق کند وادا حقوق آن نماید که بر او واجب الادا میباشد **تنبیه** نزد مجبره این آیه دلیل است که سلاطین جابر وظالم وعادل مبعوث ومسلط
بر خلق من الله میباشند تا ظلم وجبر نمایند وتمکین وتسلیط ایشان بفعل خالق است چه جمیع آنچه در عالم است یا میشود از نیک وبد وظلم فاعل همه آن خالق است نه مخلوق

ندارد در افعال خود هر چند بطلان این قول بکر بر اهین شنیدی **ولکن العجب و کیف لا تعجب** این عمومیت کفر و ایمان و ظلم و قبح حتی سلطنت ظلمه و جبره فعل اله قطعاً میدانند و میگویند **امّا** خلافت ثلثه و معاویه خاص از افعال و نصب امت و اصحاب میدانند نه من فعل الله فکیف اعمی الله ابصار قلوبهم و الزم الحجة علیهم بقولهم فی الدنیا والاخرة تدبر بتبصر **بحث خامس عشر** بما کانوا یکسبون این اقطع حجتی است که تسلیط ظلمه بر ظلمه بسبب عمل آن افعال قبیحه بود که ظالمین بعمل و بکسب می آورند تعجیلاً للجزاء فی الدنیا **پس** باطل شد مزعوم جبریه والحمد لله العادل الذی یلعن الجابر و الظالم **اشکال** بنا بر وجهیکه کفار و فجار جن و انس در نار میسوزند **و** جن مخلوق ناری هست **و** جنس از جنس متاثر و متاذی نمیشود **پس** جن ناری چگونه در نار جهنم متاذی میشود **جواب** بیان این می آید و مکرر در مجلدات این تفسیر ذکر شده **و** الحال میگوییم که جن بالکل از خالص نار نیست چنانچه آدم از خالص و تنها از خاک آفریده نشده لهذا ابدان بنی آدم را خاک میخورد و نابود میسازد **پس** هکذا جن هم بنار اقوی جهنم میسوزد و متاذی میشود تدبر و تبصر *

قَالَ اللهُ تَعَالیٰ يٰمَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْاِنْسِ اَلَمْ يَاْتِكُمْ رُسُلٌ مِّنْكُمْ يَقُصُّوْنَ عَلَيْكُمْ اٰيٰتِيْ وَيُنْذِرُوْنَكُمْ لِقَاۤءَ يَوْمِكُمْ هٰذَا ۭ قَالُوْا شَهِدْنَا عَلٰٓي اَنْفُسِنَا وَغَرَّتْهُمُ الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا وَشَهِدُوْا عَلٰٓي اَنْفُسِهِمْ اَنَّهُمْ كَانُوْا كٰفِرِيْنَ ۝

ترجمه ای گروه دیوان و آدمیان آیا نیامدند و نرسیدند شما را پیغمبران ما از جنس و نوع شما جن و انس بخوانند بر شما آیات منزله مرا و بترسانند شما را از ملاقی و مقابل و حاضر شدن این روز قیامت را که یوم الجزاء و الحساب العدل باشد در جواب این سوال گفتند یا بقیامت خواهند گفت که اعتراف میکنیم و گواهی میدهیم بر جانهای خود که انبیاء تو آمده ادای رسالت تو کردند و برما خواندند آیات ترا **پس** او سبحانه نقل احوال ایشان میکند و میفرماید که مع ذلک ایشان اختیار کفر و شرک کردند و حال آنکه فریفته و مغرور ساخت ایشان را زندگانی دنیا که همیشه دران زنده و باقی میمانیم و اگر میریم عودی و حشری و جزائی ابداً نداریم پس بعد عود بروز حشر یوم القیامت را معاینه کرده دیگر با و شهادت و گواهی بر نفسهائے خود میدهند که آنها مع آمدن انبیا کافر ماندند **یا** کافر شدند **و در تفسیر** چند بحث اند **بحث اوّل** در وجه تنظیم بدانکه هرگاه بالا بفریقین کافرین از جن و انس توعید و توبیخ عینی بنار شدید بد الیم دائمی کرد **پس** حالا درینجا ذکر فرموده که بعد اتمام حجة و قطع معذرت فریقین بر کافرین جن و انس در قیامت عذاب و عقاب ایشان را خواهد کرد لئلا یکون للناس علی الله حجة بعد الرسل **و** این اقوی و اقطع برهانیست که او سبحانه عادل منزه از جبر و ظلم میباشد **بحث ثانی** در آیه ماقبل بخسب لغة معنی معشر و جن ذکر شد و لکن درینجا از اعلام مفسرین هر دو طرف هم باید شنو **واحدی و فخر رازی و نیشاپوری** وغیرهم فرمودند قال اهل اللغة المعشر کل جماعة امرهم واحد و یحصل بینهم معاشرة و مخالطة **و** الجمع المعاشر نزد اهل لغت و اشتقاق معشر اسم کل آن جماعت آدمیان است که امر ایشان یکی یعنی متحد الرای والقول والملت والاعتقاد باشد لهذا در بین شان مخالطت باشد **و** جمعش معاشر است **پس** بوجود معاشرت و مخالطه در بین آن طائفه را معشر نامیدند **در مجمع** فرمود و المعشر الجماعة التامة من القوم التی تشتمل علی اصناف الطوائف **و** منها العشرة لانها تمام العدد و العقد یعنی آن جماعت تامة العدد از قومی مشتمل اصناف طوائف اجتماعاً میباشد و ازینجا لفظ عشره ده را میگویند زیرا که تمام العدد و العقد با هم میباشد **پس** گویا بسبب نامیدند مسبب را **بحث ثالث** یا معشر الجن والانس الم یاتکم رسل منکم این خطاب در معرض احتجاج بهر دو قوم جن و انس در قیامت خواهد شد **آیا** بجمیع الجان **و** بنی آدم کافر و مومن را شامل میباشد **یا** خاص بدو طائفه کفار **اصح** ثانیست چه از قبل ذکر کفار تا اینجاست **و** اهل ایمان را چنین خطاب تخصیص حاصل لا فائده میباشد **بحث رابع** آیا مراد ازین آمدن انبیا از طائفه جن بجن **و** از طائفه انس بانس میباشد **یا** خاص از یک طائفه انس انبیا مبعوث و مرسل بسوی انس و

بسوی جن معًا نباشد دران امت دو قول وارد **قول اوّل** مذهب ضحاک واز تبعه او وجمعی از اہل ظاہر ست بچند دلیل **اوّل** چونکه ہر نوع وجنس ازعنب وامیل بسوی
جنس خود طبعا **و** ازغیر جنس خود نافر میباشد **و اگر** از نوع جن بجن واز نوع انس بانس نمیباشد فایده وغرض از ابعاث رسل معطل بل باطل میشود **و** آن مدعیست
خلق بسوی انبیا رو بآن اتمام حجت وقطع معذرت واہتدا ایشان ست او حاصل نمیشود چه طبیعت مایل ہداعنب بغیر جنس نمیشود **و** مصرحش نیز آیه لئلا یکون
للناس علی الله حجة بعد الرسل ست پس باید که از نوع جن بجن رسول من الله عینا رسیده باشد وجوبا **ثانی** چونکه اصل جن از مرکز عالی ناری ست وطبع نار علو وار
لهذا انقیاد عنصر متنازل نمیخواہد چنانچه در قصه ابلیس صریح ست ما منعك ان لا تسجد اذ امرتك قال انا خیر منه خلقتنی من نار وخلقته من طین یعنی ای ابلیس
چه چیز ترا منع کرد از سجده آدم وقتیکه من امر کردم بتو ابلیس گفت که بهتر از آدم ام چه آفریدی مرا از نار وآفریدی آدم را از گل ونار اعلی ست طبعا از خاک واعلی چگونه
تعظیم کند ادنی را لهذا واجب شد که رسول جن از جنس جن باشد تا تکبر نکند وانقیاد بحسب طبیعت بنوع خود نماید **ثالث** آیا نمیدانی که قریش که کفار قریش بخاتم
الانبیا گفتند که چرا ترا برسالت خود فرستاده وملک را برسالت نفرستاده **درجواب ایشان** آیه ولو جعلناه ملکا لجعلناه رجلا وللبسنا علیهم
ما یلبسون آمد حاصل آنکه اگر غیر جنس شما ملک مرا که شخص لطیف نوری مستور العیون از اشخاص عناصری طبعا میباشد شما او را معاینه بعیون کرده نمیتوانستید لامحاله آن
ملک را بصورت وشکل آدمی میکردانیدیم ومیپوشانیدیم آنچه مردم میپوشند تا شما دیده میتوانستید ومایل وراغب او میشدید **پس** بانجهت آدمی از جنس وقوم ولسان شما
بشما فرستادیم تا بحجة اتم وبعذر شما اقطع وبامه اعم باشد **لهذا** واجب شد که از نوع جن بجن رسول رسیده باشد وجوبا **رابع** نحو وما ارسلنا من رسول الا
بلسان قومه **و** رسول آدمی از قوم جن واز صاحب لسان وزبان جن ابدا واصلا نمیباشد پس بدلالت بل بصراحت این آیه هم واجب عینی شد که رسول جن جنی ذاتا
ولسانا مبعوث شده باشد **خامس** بنص ظاهر همین آیه یا معشر الجن والانس الم یاتکم رسل منکم لفظ ندا مناهر دو طائفه جمعًا است پس ترک ظاهر مهما امکن
جائز نیست خصوصًا در این چنین مقام **سادس** ایضًا عمومیت آیه وما کنا معذبین حتی نبعث رسولا دلالت دارد که قومی محجوج ومعذب نخواہد شد تا وقتیکه
من الله پیغمبری از جنس ایشان مبعوث بسوی آنها نشود **و** کانه معلوم ست که رسول غیر جنس منقاد نمیشود **سابع** لفظ الم یاتکم رسل منکم خطاب بهر دو ولفظ کم مع
الله ابجموع این دو فرقه جن وانس ست بلا خلاف **و** تخصیص منکم بانس تخصیص بلا وجود مخصص قطعی باطل ست **پس** بهمه این وجوه وبنص ظاهری مبعوث گردیدن
انبیا از هر دو فرقه قطعًا ثابت شد **و** همین مستفاد از قول کلبی میشود انه قال کانت الرسل من قبل ان یبعث محمد صلعم یبعثون الی الجن والانس جمیعًا **و** محمد
الرسول یبعث الی الجن والانس کافة یعنی از آدم تا محمد انبیا بسوی جن وانس مبعوث می شدند **امّا محمّد** او بسوی کافه جن وانس عموما مبعوث گردیده **و** اکثر
از امت جن بآنحضرت ایمان آورده وتصدیق مؤده قرآن بآن ناطق ست کما نقله صاحب المجمع **و** صاحب المعالم **و** غیرهما **ثامن** وایضا من احتجاج الضحاک
و الکلبی آیة وان من امة الا خلا فیها نذیر **و مؤیدش** ست آنچه صدوق المحدثین **درعیون الاخبار** روایت کرده که سئل امیر المومنین ع
هل بعث الله نبیا الی الجن فقال علیه السلام نعم بعث الیهم نبیا یقال له **یوسف** فدعاهم الی الله فقتلوه **پس** باین ثابت شد که در قوم جن هم انبیا از جن من الله
مبعوث شده اند **اشکال** هرگاه این قول ثابت شد پس باید که از بدایت قوم جن انبیا متعدد ودر هر عصر ودر هر جن عدد انبیا به بنی آدم یک لکه وبست هزار پیغمبر
وکتب منزله بآن طائفه هم رسیده باشند **و** اسما وانبیا **و** کتب منزله بر ایشان مشهور ومعروف نیز مانند آدمیان باید باشند **و** حال آنکه دیده وشنیده نشده **جواب**
اوّل از جانب قائلین این قول آنکه قوم بنی الجان بالنسبت بنی آدم اطول الاعمار اند لازم نیست که عدد کثیرے به بنی جن بیایند زیرا که جائز ست که بنی الجان اطول الاعمار
از انس باشند **و امّا** علم اسمار انبیاء طائفه غیر بنی آدم واسما کتب منزله ایشان بما واجب نیست که حاصل باشد چنانچه معرفت وتهذید وعلم اسما رسل آدم بر ما واجب نیست وکافیست
بما تصدیق اجمالی انانکه در قران اسما شان مذکور ست **جواب ثانی** جایز ست که انبیا بنی الجان مامور در ابلاغ همین کتب منزله بر بنی آدم شده باشند اشکال عاید نمی
شود **قول ثانی** مختار اکثر ست وهمان مشهور وبینهم مقصور ست که انبیا بنی آدم از اولی العزم نیز مبعوث الی الجن بودند **و** مبعوث بودن خاتم الانبیا الی الانس والجن
معاینص قرانی وتواتر احادیث مجمع علیه کل اهل قبله بر این ست بلا خلاف احدی **امّا قران** منجمله آن سوره جن ست قل اوحی الی انه استمع نفر من الجن فقالوا انا
سمعنا قرانا عجبا یهدی الی الرشد فامنا به ولن نشرك بربنا احدا **و** آیه وانا لما سمعنا الهدی امنا به فمن یومن بربه فلا یخاف بخسا ولا رهقا **پس** ازینفقره
بظهور میگویند که بغیر خاتم الانبیا عینا احدی از بشر بلا توسط جن بسوی جن برسالت مرسل نگردیده الا کل انبیا از انس بوده **پس** از انبیا بشر در هر عصر قومی از جنیات
را خالق مصروف بسوی انبیا میساخت از ایشان مراد الله واحکام الٰهی دریافته نیابةً انبیا را بسوی قوم خود جنیات رفته ابلاغ میکردند **و** نذر نام این قوم مبلغ
جن رانیا میباشد **و** همین قول مجاهد مع جم غفیر میباشد که نام نائبان جن خاص نذر **و** انبیا بشر با رسل است **درمعالم التنزیل** نقل کرده قال مجاهد الرسل

من الانس **و** النذر من الجن **ثم** قراء ايه ولوا الى قومهم منذرين **و** هم يسمعون كلام الرسل فيبلغون الجن وينذرونه بما يسمعوا من انبياء الانس **و** ليس
للجن رسل **رازی** ونیشاپوری **و** علاء الدین خازن بغدادی **و** واحدی **و** غیرہم گفتند والقول الثانی ان یقال ان الرسل کلهم کانوا من الانس الا انه
تم کان یلقی الداعیة فی قلوب قوم من الجن حتی یحتملوا کلام الرسل ویاتوا قومهم من الجن ویخبرونهم بما سمعوہ من الرسل وینذرونهم به کما قال تم واذ
صرفنا الیك نفرا من الجن یستمعون القران الی قوله فلما قضی ولوا الی قومهم منذرین **و** هم یخبرونهم بما سمعوہ من الرسل وینذرونهم به کما قال تم **و**
اذ صرفنا الیك نفرا من الجن فاولئك الجن کانوا رسل الرسل فکانوا رسلا لله تم **اشکال** بنا برین قول منذرین جن از جانب رسل بشر رسل الله بلا واسطه
نبیباشند پس فی الواقع بر منذرین اطلاق رسل الله خلاف ظاهر کتاب الله میباشد **جواب** بدانکه بر رسولان رسل الله اطلاق بجهت نیابت و وکالت میشود چه فعل
خلیفه **و** فعل نائب **و** فعل وکیل **و** فعل وصی حکم فعل مخلف **و** فعل منیب **و** فعل موکل **و** فعل موصی در هر عرف میشود **جواب ثانی** رسول رسول الله رسول الله
اطلاق شده چنانچه در قران مرسلین عیسی را رسول نامیده اشکال ندارد **و بعض اعلام** هم در اینجا فرموده قوله فاولئك الجن کانوا رسل الرسل فکانوا
رسلا لله تم **و** الدلیل علیه انه تم سمی رسل عیسی رسل نفسه فقال تم اذ ارسلنا الیهم اثنین پس اشکال عاید نمیشود **فخر رازی** در اینجا گفته والتحقیق
القول فیه انه تم انما بکت الکفار بهذه الایة لانه تم ازاح العذر وازال العلة بسبب انه ارسل الرسل الی الکل مبشرین ومنذرین فاذا وصلت البشارة
والنذارة الی الکل بهذه الطریق فقد حصل ما هو المقصود من ازاحة العذر وازالة العلة فکان المقصود حاصلا حاصل آنکه تحقیق قول در این آیه
آنکه او تعالی تبکیت والزام کرد کل اقوام کفار جن وانس را بعد ازاحه عذر وازاله علت بسبب ارسال انبیا مبشرین ومنذرین خود **پس** بوصول بشارت ونذارت بسوی
کل اقوام فریقین حاصل شده مقصود وان اتمام حجت وقطع معذرت ایشان قطعا میباشد **اشکال** بعد ندا فریقین عمومیت خطابات پنجگانه معا بالسویه
یا معشر الجن والانس **ا** الم یاتکم رسل **ب** منکم **ج** یقصون علیکم ایاتی **د** وینذرونکم **ه** لقاء یومکم هذا میباشد **پس** تخصیص رسل
منکم بانس فقط بغیر ما قبل وما بعد آن مع تفکیک نظم قرانی تخصیص بلا وجود مخصص قطعی خلاف ظاهر کتاب الهی بغیر ضرورت واجب البطلان است **جواب**
اول چونکه اسما واعداد انبیا جنی معروف ومعلوم نشده **و اگر** مجی ایشان در هر عصرے ودهری علی الحقیقت از ایشان میبود البته اثرے از آثار و سیر و اسما
واعداد ایشان چون آثار و سیر انبیا آدمی در دفاتر علم سیر وتواریخ بالتفصیل ثبت وضبط قلیل یا کثیر می شد وبعدم این حکم بعدم مجی انبیا جنی شده **جواب**
ثانی مادی چونکه آدم از ماده عناصر اربعه متضاده متکون ومخلوق شده **و** هر عنصری بذاته بوجود طبیعت واحده مقتضی لازم واحد خود میباشد **پس** از
ترکیب این عناصر متضاده مقتضی خواص کثیره زائد بر خاصیت طبعی میگردد بخلاف متکون از عنصر واحد چه او خاص مقتضی لازمه واحده طبیعی خود میباشد **تنبیه**
هرگاه این وضح شد **پس** هر آدمی بذاته قابل جمیع کمالات علمی وعملی وغیرها است **لهذا** انبیا ورسل اله ازبنی آدم گردیدند بخلاف ملك وجن چه هر یکی از این طایفه
یعنی ملك باغلب جزاز نور **و** بعضی از اغلب جزء هوا **و** کذا جن باکثر واغلب جزء از نار مخلوط بدخان آفریده شده اند **لهذا** هر یکے ازین دو طایفه ملك وجن
بیك کمال قابل وحامل اند بخلاف آدمی چه او باعتبار مادیه عناصر اربعه ولوازم ملوتیه وباعتبار خاصیت زایده بعد ترکیب عناصر قابل واستحقاق جمیع کمالات امکانی
میشود لاجل ذلك انبیاء وخلفاء الله واولیاء واصفیاء تم عصرا فعصرا ودهرا فدهرا ازبنی آدم گردیدند نه ملك فضلا عن الجن **کما** حققه المحققون من الحکماء الالهیین
وایضا من الطبیعیین **و ایضا** من الحکماء الاسلامیین **تنبیه** هرگاه این واضح شد پس برائے همین کل انبیاء وخلفاء الله تم خاص از انس بسوی فریقین
مرسل گردیدند از جن بسوی جن تدبر تبصر **تذکره** هرگاه این ذکر شد پس لازم گردید تخصیص منکم باحد الطائفتین وآن طائفه انس میباشد **پس جواب**
اول تخصیص منکم خاص بانس بتغلیب وحذف مضاف در اینجا میباشد **و** این تقدیر مضاف در دواوین وقصاید فصحا وبلغاء عرب **و** قران بسیار واقع و
ثابت است **منجمله آن** حذف مضاف چنانچه در این آیه تقدیر مضاف میباشد **و در آیه** یخرج منهما اللؤلؤ والمرجان ای من احدهما بحر الملح دون
العذاب **و** انما جاز ذلك لان ذکرهما جمعا کما جمع فی مرج البحرین وهو جائز فی بدیع البیان والبلاغة فی کل ما اتفق فی اصله فلذلك لما اتفق
ذکر الجن والانس جمعا جاز خطابهما بما ینصرف الی احد الفریقین وهم الانس **و** همین قول ائمه عربیه چون فراء **و** زجاج **و** خلیل **و** ابن سکیت **و** زمخشری
و غیرهم **و** همین مذهب جمهور مفسرین **و** اهل علم است **و ایضا** قال تم وجعل القمر فیهن نورا ای فی سماء واحد وهو اول السماء متفق علیه پس در اینجا
هم جم غفیر بل اکثر تابعین وصحابه بر این مذهب همین تصریح انبیا از انس میباشد **و واحدی** گفته وعلیه دل کلام ابن عباس لانه قال یرید انبیاء من جنس
الانس ولم یکن من جنس الجن انبیاء **در مجمع** فرموده قال ابن عباس انما بعث الرسول من الانس ثم کان یرسل هو الی الجن رسولا من الجن

سوال اطلاق رسل بر رسول

جواب اشکال اطلاق بر رسل الله

جواب اشکال

موہوم ومظنون

اسماء واعداد رسل جن جداگانہ علم نمیباشد

جواب ثانی آنکہ قال تعالیٰ یا معشر الجن والانس الم یاتکم رسل منکم خاطب الفریقین جمعاً جمیعاً فهذا یقتضی کون الرسل بعضاً من ابعاض هذا المجموع
بلا شک فاذا کان الرسل من الانس کان الرسل بعضاً من ابعاض هذا المجموع فلاجل ذلک صار القول هذا اولی من حمل لفظ الآیة علی ظاهرها
فثبت بذلک کون الرسل مخصوصاً من الانس دون الجن یعنی ندا و خطابات درین آیہ ہرچند عام بفریقین جن و انس کردہ شد **ولکن** این مقتضی آن
ست جماعت انبیا بعض از ابعاض این مجموع است بلا شبہ **و** ہرگاہ این طایفہ انبیا ازین مجموع انس باشند پس باین جہت ظاہر این آیہ بر عمومیت اصلیہ خود ہرگز باقی
نماندہ **و** ہرگاہ بر عمومیت اصلی باقی نماند **پس** باین جہت ثابت شد کہ انبیا مخصوص از انس دون الجن باشند ثم اللہ اعلم **اقول** ہرچند باین دلیل قطعی آیہ بر عمومیت
اصلیہ باقی نماندہ **ولکن** قول ضحاک و کلبی کمال قوت دارد **اشکال** در عقبی محل جزا و سزاء مومنین **و** کافرین انس و جن ساکدام است **آیا** متساوی است یا
متفاوت **جواب** بدانکہ مکلفین چہار طایفہ اند **اوّلها** معصومین نوری والیشان ملائکہ اند در ناجی بودن ایشان کلهم اجمعون کلامی نیست **امّا** کلام در نسبت
کہ در آخرت ماوی اینہا کجاست **اکثر** روایات دلالت دارند کہ در جنت ابدی مقام ہمہ شان میباشند **پس** ملائکہ اکل و شرب در آن دار ندیا ندارند در آن چیزی نمیدانیم
و قیاس بانکہ در جنت برای آنہا نفس شہوانی را آفریدہ میشود ہرچند ممکن و جایز است اما جزم بغیر نصوص نباید کرد **ثانیها** شیاطین کلهم ناری اند الا من تاب
و آمن منهم **ثالثها** جن **رابعها** انس ازین ہر دو فرقہ جمعی ناری و جمعی ناجی میباشند **پس** کفار این ہر دو فرقہ بنار میروند **و** ابرار مومنین این ہر دو طایفہ
بجنت میروند **و** بطریق عامہ از ابن عباس مرویست **قال** الخلق اربعة فخلق فی الجنة کلهم **و** خلق فی النار کلهم **و** خلقان فی الجنة والنار **فامّا** الذین
فی الجنة کلهم فالملائکة **وامّا الذین** فی النار کلهم فالشیاطین **وامّا الذین** فی الجنة والنار فالجن **و** الانس لهم الثواب وعلیهم العقاب
و ہمین مروی است در **در منثور** سیوطی از ابو الشیخ و ہمین قول صحیح مقتضای عقل و عدل و شرع مختار اکثر است **حضرت اقدس مجلسی**
زمودہ **وامّا** سائر المکلفین من الملائکة **و** من الجن **و** من الشیاطین فلا خلاف فی حشرهم **و** الملائکة تدخل الجنة **و** الشیاطین تدخل النار
الا قلیلاً منهم الذین امنوا کما یظهر من بعض الروایات الشاذة **و** العصاة من الجن یدخلون النار **و** المؤمنون منهم یثابون بالایمان والاعمال
الصالحة **امّا آنچہ در در منثور** جمعی از لیث روایت کردند قال بلغنی ان الجن لیس لهم ثواب **وفی اخر** عن لیث بن سلیم قال مسلمو الجن لا یدخلون
الجنة ولا النار و ذلک ان اللہ اخرج اباهم من الجنة فلا یعیده ولا یعید ولده از اخبار مطرودہ مخالف براهین عقل صحیح نقل از قرآن و احادیث
میباشد **و اگر** صحیح شوند محمول بر ابلیس و ذریہ او خواہد شد چرا از جنت بر آوردہ شد **امّا جواب** آنکہ محل قرار مومنین بررہ و فجرہ کفرہ جن در آن بحسب اختلاف روایات
اقوال مختلف اند **امّا مؤمنین** بررہ جن فرد اکثر در جنت ابدی آخرت در انقص وادنے مرتبہ انس میباشد چہ اعمال بنی آدم اشق از بنی الجن بودہ لہذا بہتر
و بنہ جنت جن ساکن میباشند و متنعم بنعم و بحور و قصور بجمیع وجوہ میشوند **و** ہمین قول اکثر مسلمین است **وبقولی** در اعراف بین الجنة والنار میباشند **وبقولی**
در حظایر جنت کہ باغات خارج متعلق بسور جنت میباشد جدا از بنی آدم **و** این وجہی ندارد چہ در تکالیف ایمان و عمل ہرگاہ ہر دو فرقہ متساوی باشند امکان
ایشان در خارج جنت در حظایر باشند خلاف عموم قرآن و عقل میباشد **وبقولی** جن ثوابی و عذابی ندارند این قول لیث و غیرہ است انفا شنیدی باطل محض
نیز خلاف عقل و قرآن میباشد **و قول اوّل** اصح الاقوال و ہمین قول ضحاک از مروی در در منثور است **ضحاک** گفتہ الجن یدخلون الجنة و یاکلون و یشربون
وابو حاتم وابو الشیخ در در منثور از حسن بصری نقل کردند قال الجن ولد ابلیس **و** الانس ولد آدم **و** من هؤلاء مؤمنون **و** من هؤلاء
مؤمنون وهم شرکاؤهم فی الثواب والعقاب **و** من کان من هؤلاء **و** هؤلاء مؤمناً فهو ولی اللہ **و** من کان من هؤلاء **و** هؤلاء کافراً فهو شیطان
عدو اللہ **وامّا کافرین جن** در او اتفاق است کہ مقر اینہا نار جہنم است **و قرآن** و احادیث صحیحہ متواترہ ناطق اند کہ سزا شیاطین و کفار جن و انس نار جہنم است
امّا از قرآن آیہ مذکورہ بالا قال النار مثویکم **و آیہ** لاملئن جهنم من الجنة والناس اجمعین کافی شافی میباشد **و حضرت مولینا مجلسی**
در حق الیقین عربی بعبارت باید بعد ذکر عبارات منقولہ سابقہ ولکن الخلاف فی انهم یدخلون الجنة **و** یثابون فی الاعراف **والاکثر** انهم یدخلون الجنة
و یکون درجاتهم ادنی من درجات بنی آدم **و قیل** یثابون فی الاعراف **و قال** علی ابن ابراهیم القمی و سئل العالم علیه السلام عن المؤمنین من الجن
هل یدخلون الجنة قال علیه السلام لا ولکن للہ حظائر بین الجنة والنار یکون فیها المؤمنون من الجن **و** الفسقة من الشیعة **و بعد** این فرمودہ کہ دعوای بعض
این روایت ثابت نمیشود **و** یجب ان یعتقد مجملاً ان اللہ تعالی لا بد ان یثبت الوفاء بوعده للمؤمنین العاملین من العالمین **و** ظاهر الآیات ان ثوابهم
ایضاً فی الجنة خصوصاً آیات سورة الرحمن فان المنة فیها بذکر نعم الجنة علی الانس والجن کلیهما **و** هذه الروایة تدل علی خلافها **و قال** بعض المفسرین

جواب اشکال محل جزاء و سزاء جن و شیاطین ۱۲ سید ابن حسن

فی تفسیر قوله لم یطمثهن انس قبلهم ولا جان فانها تدل علی ان لهم توالدا ونساء من حور العین وقال بعضهم ان المراد ان الحور العین التی یعطیها الله للانس لا یقاربها جنی وهذا الاستدلال ضعیف والتوقف فیه اولی و ترجمه این از فارسی حق الیقین دریاب اشکال لاینحل بنی الجان از ابلیس و جنود او و غیر او از طوایف جن هرگاه تکوین و تخلیق آنها از ماده نار است و کما نه معلوم است که جنس جنس را غالب هالک نمیباشد پس ابلیس و قوم جن را آتش چه ایذا و ایلام میرساند و چگونه محترق میشود و حال آنکه مخلوقات بری و آبی و خاکی و ناری زندگی خود در عناصر خود مینمایند رزق و اکل و شرب و نشو و نما همان عناصر خود میباشد چنانچه در اهل طبایع مشهور است که جانورے سمندر نام از عین آتش پیدا شده آتش میخورد و غذائش میباشد و شب و روز در همان نشو و نما و زندگی میکند و خارج از آتش دفعة میمیرد چون ماهی خارج از آب و هرگاه این ثابت باشد پس تعذیب باحراق و احتراق جن ناری بنا بر باطل محض میباشد جواب اول بدانکه اول دریافته خواسته شود که هر شئی که از عنصری متکون میشود آیا آن شئی در باطن و ظاهر بر عنصریت خود عینا بحال خود باقی است یا مستحیل و منقلب مبدل بدم و لحم گردیده و بر شق ثانی که مادیة اصلیه عنصریه مبدل گردیده بلحم و دم و عظم پس ممکن نیست که آتش هر جزئی از ظاهر و باطن او محترق و متاذی و متبدل و فانی میکرد چنانچه آهن از خاک آفریده اگر او را مدتے در خاک دفن میکنی آخر اندریجا خاک میخورد و میکاهد پس قوم جن بر حقیقت مادیه عنصریه ناریه خود عینا باقی نیست پس ایلام روح و احراق جسد او بنا بر ثابت و لازم گردید و جواب بنا بر شق اول هر مخلوق عنصری که بر حقیقت عنصریت خود باطنا و ظاهرا عینا باقی میباشد انخلاف محسوس و مشهود العیون ضروری البطلان است فضلا عن الاحتجاج به است معهذا ما میگوئیم بالفرض پس نار قوی نار ضعیف را غالب و هالک میباشد چنانچه اب شیرین انهار در آب بحر شور کثیر غالب و هالک باشد پس آب شیرین مستهلک و معدوم میشود تنبیه هرگاه این واضح شد پس هکذا بر هر دو تقدیر ابلیس ناری و قوم جن بنار جهنم متالم و محترق میشوند پس بحمد الله اشکال لاینحل منحل و مضمحل و باطل گردید۔

جواب ثانی از متکلمین آنکه تخلیق جن از نار خالص نیست چنانچه انسان از خاک خالص نیست پس احراق قوم جن و ابلیس بنار اقوی جایز و ممکن است لهذا ابلیس وقت تصاعد الی السماء بجهت اختلاس و اختطاف کلام ملائکه از رجم شهاب ثاقب که بالنسبت نار جهنم ضعیف او ضعیف و او من است میگریزد و اگر متاذی و متالم و محترق بضعیف شهاب نمیشد البته نبود و آن قرار نمیکرد در مفتاح الفلاح بهار الملت والدین در تفسیر رجوما للشیاطین فرموده فان

الشهاب فی المصباح یطلقان علی المشتعل و کل مشتعل فی الجو زینة السماء ولا استبعاد فی اصعاد الله سبحانه ذلک البخار الدهنی عند استراق الشیطان السمع فیشتعل نارا فتحرقه ولیس خلق الشیطان من محض النار الصرفة کما ان خلق الانسان لیس من محض التراب فاحتراقه بالنار التی هی اقوی من ناریته ممکن انتهی کلامه اعلی الله مقامه حاصل آنکه شهاب و مصباح اطلاق میشوند بر آنچه درخشنده بنار یا نور باشد و هر چه مشتعل در جو باشد او زینت آسمان است و استبعادی از قدرت اله نیست در بلند و بالا کردن آن بخار دهنی آمیز وقت گوش کردن شیطان کلام ملائکه را بطور دزدی و ملائکه برجم او بشعل محرق ناری میکنند تا بسوزد و شیطان بترس احتراق از آن میگریزد و اما خلق شیطان از محض نار خالص نیست چنانچه خلق انسان از محض خاک خالص نیست پس احتراق ابلیس ناری بنار قوی از ناریت مادیه او ممکن است و بیضاوی نیز در تفسیر شهاب ثاقب فرموده و مطلوب ما اینجا نیست قال ولا یقال

ان الشیطان من النار فلا یحترق لانه لیس من النار الصرف کما ان الانسان لیس من التراب الخالص مع ان النار القویة اذا استولت علی الضعیفة استهلکتها انتهی یعنی گفته نمیشود که شیطان از نار است پس او محترق نمیشود چه او از نار خالص تنها آفریده نشده چنانچه انسان از خاک خالص تنها آفریده نشده مع ذلک نار اقوی وقتیکه مستولی و غالب بر او میشود آن نار ضعیف را قوی هلاک میسازد اشکال پس چرا حیوان ناری سمند نام اکل و شرب و قرار و سکون در نار شب و روز دارد و در نار محترق و متاذی نمیشود بل خارج از نار دفعة میمیرد چون ماهی خارج از آب میمیرد جواب اول وجود چنین حیوان مع چنین گذاره معلوم و ثابت نیست و بالفرض اگر اثبات و عیان او میشود پس ما میگوئیم که ممکن و جایز است که خالق حکیم مدبر طبیعت سمندر را غایت حار و در لامسه او هم قوت قویه دافعه نار یا نهایت قوت قویه بارده آفریده لهذا نار خارج در او موثر نمیشود چنانچه در طبیعت و لامسه خلیل الرحمن وقت القاء در نار نمرودی طبیعت حاره و قوه دافعه در لامسه او آفریده تا وقتیکه در نار بود تبصره هرگاه این واضح شد پس بهمین جهت سمندر در خارج نار متحمل برودت هوا چون ماهی از خارج آب متحمل حرارت آفتاب و هوا گرم نمیشود لهذا مضطرب میگردند اشکال بجمیع وجوه بحمد الله الفعال المتعال باطل گردید والله اعلم و ایضا ممکن و جایز است که قادر علی الاطلاق دافعه اثر نار در لامسه ابراهیم آفریده باشد ایضا جایز است که قادر مطلق از نار احراق و حرقه خاص در آن وقت باز داشته تا برودة در او ناشی شده و قرآن بان ناطق است یا نار کونی بردا و سلاما علی ابراهیم اشکال بآیه وما ارسلنا من رسول الا بلسان قومه پس این نص است

برآنکه هر پیغمبر یکه زبان قوم دیگر نداشته او مبعوث و مرسل بسوی اقوام دیگر نیست که کلام و زبان پیغمبر نداشته باشند **پس** مسلمانان چگونه تجویز میکنند که اولو العزم بعضے
بلسان سریانی چون آدم و نوح **واما** ابراهیم وانبیاء بنی اسرائیل چون موسی **و** عیسی بلسان عبرانی **و** بعضی میگویند بلسان یونانی هم بعض انبیا بودند **و**
محمد و صالح و شعیب و اسمعیل بلسان عربی بودند که رسل بسوی کل مردم مختلف الالسنة روی زمین شدند **و** خاتم الانبیا مع ذلک بسوے کل بنی آدم و جمیع الجان مبعوث شده **و** این
منافی و معارض آیه وما ارسلناك الا كافة للناس **و** منافی مذاهب ثلثه یهود و نصاری نیز در بعثت انبیاء ایشان بسوی کل بنی آدم مختلف الالسنه روے زمین میباشد
جواب منافات و معارضه بین الآیتین نیست چه آیه اولی وما ارسلنا من رسول الا بلسان قومه محمول است بر حال بدایت بعثت هر نبی که از قوم یکه او مبعوث
شد بلسان آن قوم بود در ابتداء نبوت مرسل و مبعوث خاص بسوی قوم خود که هم لسان آن پیغمبر بودند شد تا ثبوت و کمال نبوت او در قوم خود **و آیه ثانیه** محمول
بر عمومیت نبوت بسوے جمیع اقوام مختلفة الالسنة از جن و انس روے زمین بعد تقرری او در قوم خود اشکالے عاید نمیشود چون سلطنت سلطانی در ابتدا اول
تسخیر اهل ملک خود میکند پس از اطمینان او در ملک خود تصرف املاک و بلاد دیگر میکند **اشکال** بنا برین انانکه عارف بزبان پیغمبر مرسل نباشند ادراک تمام
حجت و انتفاع از شریعت و احکام او چگونه توانند شد **جواب** به مترجمین عدول افهام و تفهیم و باظهار معاجز سلوک خواهد شد چنانچه سلاطین در اهل املاک اغیار
کار و بار بخلفاء عدول واقف السنه آن ملک میکنند **جواب ثانی** جایز و ممکن است که باعجاز تعلیم السنه حاصل شده باغیار اقوام هم کلام میشوند چنانچه سلیمان را
تعلیم مناطق جن و اقوام بنی آدم و طیور و وحوش داده بهر زبان با هر کس هم کلام میشد و زبان هر کس می فهمید **و** تکلم ائمه اهل بیت نبوت بکرات در ایت با اهالی السنه مختلف
غیر عرب بوقوع آمده حتی کلام از پرندگان و چرندگان و درندگان نیز می فهمیدند و میگفتند و در علم سیر علم معاجز ایشان ثبت است اشکال ندارد ثم الله اعلم **بحث**
خامس قص قصًا بمعنی بریدن و دیدن و حدیث گفتن و تراشیدن است **و** از ینجا قص الاظفار بمعنی تراشیدن ناخنهاے دست و پای میباشد **در مصبا**
گفته قصصته قصًا من باب قتل قطعته **و** قصیته بالتثقیل مبالغة **و** الاصل قصصته فاجتمع ثلثة امثال فابدل من احدها یاء للتخفیف **و** قصصت
الخبر قصصًا من باب قتل **وایضا** حدثته به علی وجهه **و** الاسم القصص بفتحتین **و** قصصت الاثر تتبعته و قصا و قصصا و نحوه وهو القود **و**
مقاصة و قصاصا من باب قاتل اذا كان عليه دين مثل ماله عليك فجعلت الدين في مقابلة الدين ماخوذ من اقتصاص الاثر **ثم** غلب استعمال القصاص
في قتل القاتل وجرح الجارح و قطع القاطع **و** قصاص قصه گوی را میگویند چه او تتبع احوال کرده قطعه قطعه گویا حدیث و ذکران میکند **بحث سادس**
انذار و نذیر خبر بیم و خوف رسانیدن از باب فعل انذر ینذر انذارا ای اخبر و ابلغ خبر المخوف فهو منذر فاعل آن بمعنی بیم رساننده **و** نذیر هم فاعل مجرد آن بمعنی بیم
رساننده از نذر ینذر نذرا فهو نذیر باب مجرد از انذار میباشد **در مصباح** گفته وانذرت الرجل كذا انذارا ای ابلغته يتعدى الى مفعولين **و** اكثر ما يستعمل
في التخويف **و** الجمع نذر بضمتين كما قال تع وانذرهم يوم الازفة ای خوفتهم به **و** انذرته فنذر به مثل اعلمته به فعلم معنى ووزنا فالصلة فارقة
بين الفعلين **و** مقابل این بشارت از بشر مبشر بشرا و بشارة بمعنی خوش خبری بخلاف نذر بدخبری است **و** بشیر و مبشر فاعل مجرد و مزید بمعنی مبلغ خبر خوش خبر
میباشد و گاهی بخبر شر هم استعمال میشود کما قال تع فبشرهم بعذاب الیم **و نذر** نذرا از باب ضرب بمعنی عهد و پیمان باشد فهو ناذر **پس** در شریعت نذر عبارت
از وعده و عهد بالشرط است چون نذرت لله كذا ان فعل بی كذا **او** اذا قضی فلان حاجتی **او** قال ان قضی الله فلان حاجتی فلله علی كذا **و در**
مرویه نبویه صلعم است لا تنذروا والله فان النذر لا يرد قضاء ولكن يستخرج به مال البخيل **و اگر** صحیح شود پس مراد قضاء و تقدیر محتوی
میباشد چه او تبدیل نمی یابد **بحث سادس** یقصون علیکم ایاتی وینذرونکم لقاء یومکم هذا یعنی ای دو طائفه جن و انس آیا نیامدند شما را
انبیاء فرستاده من از خود و از جنس شما قرایت و تلاوت کنند و بخوانند بر شما آیات کتب منزله من بر شما هر دو طایفه دلایل و حجج بر توحید من و دین و نبوت
و رسالة من و آیا نترسانیدند انبیاء شما را در لقاء پیشی و حضوری شما باین روز حشر و نشر و عدل و جزاء را که بشما جزاء و سزا داده میشود در این روز آنچه مستحق میباشد
تنبیه این استفهام تقریعی و توبیخی بکمال درجه غلظت است با نهاسوال مراد از لقاء دیدن بعیون الراس است **یا** بمعنی دیگر و آن چیست **جواب**
لفظ لقاء از لقی یلقی لقیًا و لقاءً در حقیقت بمعنی تحاضر و تقابل باهم در لغت میباشد **و** بمعنی دیدن بعیون الراس نمیباشد **در مصباح** گفته ولقاء بالکسر
مع المد والقصر كل شیء استقبل شیئا او صادفه فقد لقیه **و** منه لقاء البیت وهو استقباله یعنی لقاء بکسر اول و مد عبارت از هر شئی که پیش کند
و پیش شود شئی را آن بمعنی ملاقی باشد و از همین جا است لقاء البیت بمعنی استقبال قبله **در نهایة** ابن اثیر گفته در حدیث من احب لقاء الله احب الله لقاءه
المراد بلقاء الله المصير الى دار الاخرة وطلب ما عند الله یعنی مراد بلقاء خدا اگر دیدن و رفتن بسوے عالم آخرت است برای طلب آنچه نزد خدا از جزا و سزا

باشد و بعد این فرموده **وفیہ** انہ نھی ان تلقی الرکبان ھو ان یستقبل الحضری البدوی یعنی ازینجا است نہی در حدیث نبوی از تلقی ویشی و باستقبال رفتن
مردم حضری بلدی بمردمان تجار بدوی و تروی تا بدون دریافت نرخ بازاری اشیار تجارتی از ایشان ارزان بغبن بخرند **و** بعد این فرمود کہ ازہمین باب تقابل
و تحاضر است **حدیث** اذا التقی الختانان وجب الغسل ای حاذی احدھما الآخر سواء تلامسا او لم یتلامسا **و** یقال التقی الفارسان اذا تحاذیا
و تقابلا یعنی وقتیکہ باہم مقابل و متلاقی شدند دو مقام ختنہ گاہ مرد و زن عند الجماع غسل جنابت بر ہر دو مرد و زن واجب میشود **ابن اثیر** میگوید مراد از تلاقی
ختانین محاذات و موازات و مقابلہ یکدیگر میباشد خواہ یکدیگر را لمس و مس بکنند یا نہ **و** ازینجا میگویند ملاقی یعنی محاذی و مقابل یکدیگر شدند باہم دو سوار **اقول** خانین
چشم ندارند تا یکدیگر را معاینہ بعیون راس کنند و یکدیگر را ببینند **شیخ المشایخ** حضرت ابو الفتوح الرازی فرمود کہ بقانون کلی لغوی و شرعی لقار یعنی
رویت بالعین فی الوضع و الواقع نمیباشد و ہر جا بمعنی محاذات و مقابلہ است اگرچہ مابین حائل و فاصل بمسافت کثیرہ بحار و میادین بسیطہ و جبال عالیہ عدیدہ باشد **تنبیہ**
ہرگاہ بلغت و شریعت ثابت شد کہ لقار بمعنی دیدار بعیون الراس مطلقا نیست پس قول بدیدار خدا در دنیا و عقبی باطل محض میباشد چہ ذات قدیمہ مقدسہ تعالیٰ مجرد محض
از جسم و لوازم جسمانی باتفاق حکمار و اہل اسلام غیر از مجسمہ است **و** آیا میدانی کہ روح خود را احدی ندیدہ و نہ البتہ با وجودیکہ تعلق کلی با بدن تو دارد و یا داخل بدن تو
است پس خدا کہ مجرد محض است در ہیچ جہت و مکان و حال و داخل در چیزے نیست پس دیدار آن لا جسم و لا مکان بعض و من البعض شمن مع ھذا الحال محال است **حکایۃ غریبہ**
آنکہ فقہار سنہ ازینجا جواز لف حریر استنباط کردہ اند چنانچہ **ابن اثیر** بعد اثبات معنی لقار بمحاذات فرمودند و تظہر فایدتہ فیما اذا لف علی عضوہ خرقۃ ثم
جامع فان الغسل یجب علیہ و ان لم یلمس الختان الختان انتہی عین عبارۃ النہایۃ یعنی ظاہر میشود فایدہ تلاقی ذکر و فرج زن باہم در آنچہ وقتیکہ خرقہ بپیچد بر
عضو تناسل یعنی بر ذکر خود پارچہ را از حریر یا کرباس **پس** جماع زن بکند بتحقیق واجب میشود غسل بر ہر دو مرد و زن **ما** خاص بر مرد غسل جنابت ہر چند مس
نکرد ختان مرد ختان زن را **ابو جعفر اسکاف** قول ثانی از فقہار خود نقل کردہ کہ غسل بر ہیچ یکے واجب نمیشود چہ ختان مرد بلا فاصلہ مس نکرد ختان
زن را نزد **فقہاء دیگر** انہا بمواضع آخر چون دخول بچنین حالت بمحارم و بغیر محارم اگر حاصل شود موجب بطلان صوم **و** فساد حج **و** تحریم نکاح و مستلزم
حد نمیباشد **و** بالانفراد در این طعن رسائل عدیدہ امامیہ **و** حضرات وہابیہ اہل سنہ ثبت و ضبط کردہ اند **و** **رسالہ تعیید** در جواب سوال ثبوت لف حریر از جنفیہ
ہم تالیف بعین عبارۃ فقہار ایشان بالتفصیل تحریر یافتہ **در کتاب الحدود** شرح کنز الدقائق در باب ثبوت زنا میفرماید و لا بد من مجاورۃ الختان
الختان لان المخالطۃ تحقق بذلک فاما دونہ لا تتعلق بہا احکام الوطی من الغسل و کفارۃ الصوم و فساد الحج الخ یعنی در زنا لابد است از مجاورت و ملاصقۃ
ختنہ گاہ یکی بختنہ گاہ دیگر چہ ملاصقہ و مخالطہ متحقق بآن میشود نہ بغیر **اما** بدون آن یعنی بغیر ملاصقہ بلا حائل اگر باشد بآن احکام وطی **و** غسل **و** کفارہ صوم **و** فساد
حج تعلق نمیگیرد **در جامع الرموز** در کتاب الطہارت میفرماید لو لفت الحشفۃ بثوب او غیرہ لم یجب ای لم یجب الغسل کما فی الجلالی یعنی اگر پیچیدہ
شود بر حشفہ آلت جامہ یا غیر جامہ را و دخول کند غسل واجب نمیشود یعنی نہ بر واطی و نہ بر موطوء چنانچہ در کتاب جلالی ہم گفتہ **در جامع الرموز** ایضا در کتاب
الصوم گفتہ لو لف ذکرہ من خرقۃ مانعۃ الحرارۃ لم یکفر کما ذکرہ فی المنیۃ یعنی اگر پارچہ از کرباس بر ذکر خود کند و آن لف مانع از وصول حرارت و گرمی
فرج زن باشد بواطی او کفارہ لازم نمیشود چنانچہ در کتاب منیہ ہم گفتہ **اقول** این عین عبارات کتب مذکورہ باشد من شاء فلیرجع الیہا **در طحاوی**
نقل کردہ و قال ابو جعفر فذہب قوم الی ان من وطی فی الفرج فلم ینزل فلیس علیہ غسل و احتجوا علیہ بہذہ الآثار یعنی ابو جعفر اسکاف گفتہ کہ
مذہب قومی از فقہار آنست کہ ہر کس وطی در فرج زن کند و منزل نشود بر او غسل جنابت نیست چہ ایشان حجت بر آن باین آثار کردند **و** آن حجت قبل بر آن
نقل کردہ **سئل** عثمان بن عفان عن الرجل یجامع فلا ینزل قال عثمان لیس علیہ الا الطہور یعنی شخصے سوال کرد عثمان را از مردیکہ جماع کرد
و منزل نشد **پس** عثمان گفت بر او غسل جنابت نیست مگر تطہیر عضو تناسل خود نماید **ایضا** زید بن خالد عثمان را پرسید عن الرجل یجامع اہلہ ثم یکسل قال
لیس علیہ غسل **ایضا** در روایت دیگر از ابی بن کعب در این سوال روایت کرد قال صلعم لیس فی الاکسال الا الطہور **ایضا** در روایت دیگر از ابی عن
رجل یجامع فیکسل قال یغسل ما اصابہ و یتوضاء وضوء للصلوۃ یعنی جامع زن را اگر ذکرش سست شود و از طلوع خود بنشیند و منزل نشود بر او غسل
جنابت نیست سوای اینکہ آلت خود بشوید و وضو برای نماز بکند **خشایع** قالوا شہدنا علی انفسنا یعنی پس از استفہام الزامی فریقین جن و انس بکلمہ
واحدہ شہدنا اعتراف و اقرار کردند بحی انبیار بسوے ایشان مع کتب منزلہ متضمن حجج و دلائل و براہین بر اثبات توحید الہیت و نبوت و معاد جسمانی مع ثواب
و عقاب بطور جزار و سزار و انبیا ابلاغ ہمہ آن بما کردند و ما گواہی میدہیم بالاتفاق بکلمہ واحدہ بر ادار رسالت ایشان بسوے ما **و** **بعضے** فرمودند در تفسیر

لقار و مقابلہ و محاذات و موضوع ... بمعنی ... باشد

ذکر لف حریر ... ملفوف جماع کند غسل واجب و بقول ... واجب نیست

قالوا شهدنا علی انفسنا لفظ علی برای ثبوت حجت والزام بر نفسهای خود آورند یعنی اقررنا واعترفنا علی انفسنا بالکفر والعصیان فی حال التکلیف بعد ابلاغ الحجة وانقطاع المعذرة معذلك فیاصدقناهم وما امنا بهم **بحث ثامن** وغرتهم الحیوة الدنیا **و** این از ان مواضعی ست که در اینجا قول مقدر میباشد ای قال الله تم غرتهم الحیوة الدنیا یعنی عالم الغیوب والقلوب بعد نقل شهادت ایشان سبب وعلت در بقاء ایشان بر کفر بعد وصول حجت میفرماید نیست که مغرور و بیباک ساخت ایشانرا زندگانی دنیا و بقاء ایشان در دنیا و موت و فوت و قیامت و حشر و نشر و جزا و سزا اصلا التفات و خیال بنکردند چنانچه اکثر اهل اعصار ما از امراء و اغنیاء و اصحاب توسع و جهال فقراء همین طور رفتار و گفتار دارند خداوند عالم ما و همه عالم و آدم را از مغروری حیوة و اموال دنیا و از نفس اماره بالسوء و از تسویلات شیطانی و از غفلات دنیاوی متنبه ساخته محفوظ دارد بمحمد و آل الامجاد یا رب العباد **بحث تاسع** وشهدوا علی انفسهم انهم کانوا کافرین این شهادت ثانیه کفار در قیامت میباشد **اشکال** این هردو شهادت آنها در دنیا است یا در عقبی مشهور منصور ثانیست **اشکال** چرا تکرار شهادت کردند **جواب** شهادت اولی خود آنها نزد احتجاج اله بالعبید با نکه رسل میباشد **و** شهادت ثانیه بیان و نقل اله بخلق ست از همان شهادت اولی که ایشان الیوم الحال اقرار کردند بر نفسهای خود بانکه بعد وصول حجت و اتمام آن ما کفر کردیم و کافر شدیم **جواب ثانی** از بعض اعلام آنکه شهادتهم الاولی اعتراف منهم بما کانوا علیه فی الدنیا من الشرك والکفر وتکذیب الرسل **و** شهادتهم الثانیة بانهم کانوا کافرین ذم وقدح لهم وتخطیة رائهم ووصف القلة نظرهم لانفسهم لعنادهم واغترارهم بحیوة الدنیا ولذاتها وبقائها یعنی شهادت اولی اقرار خود ایشان میباشد بانچه بران در دنیا بغرور حیوة دنیا بودند از شرک و کفر و تکذیب بانبیاء اله **اما** شهادت ثانیه انها بانکه آنها مع وصول دلائل و حجج و رسل عقلی و بشری ایشان اختیار کفر و شرک در دنیا کردند پس نقل آن او تم کرد از باب ذم و قدح و قبح و تخطیه راء و اظهار سوء اختیار ایشان بعناد و جهل و رغبت بزندگی دنیا ترک حیوة و نجات ابدی و اختیار لذت دنیوی و حیوة فانی کردند و مغروران شده بودند **جواب ثالث** بعض فضلاء دیگر آنکه وشهدوا علی انفسهم ذم لهم وتخطیة رائهم ووصف قلة نظرهم لانفسهم وانهم قوم غرتهم الحیوة الدنیا ولذاتها فکانت عاقبة امرهم ان اضطروا الی الشهادة علی انفسهم بالکفر **و** المقصود من شرح حالهم تحذیر العقلاء السامعین وزجرهم من الکفر والمعاصی **اشکال** چگونه ایشان اقرار بر نفس خود بکفر و شرک کردند و حال آنکه در آیه دیگر والله ربنا ما کنا مشرکین انکار و حجد از شرک و کفر ایشان نقل کرده **جواب اول** جایز ست این آیه شهدوا علی انفسهم از طائفه کافرین و مشرکین باشد **و** آیه انکار ما کنا مشرکین از طائفه دیگر کفار باشد **جواب ثانی** یوم القیمة یوم طویل پنجاه هزار سال برابر ایام دنیا میباشد و احوال خلق هم دران گیرودار مختلف **پس** وقتیکه کفار نجات مومنین باقرار توحید رب العلمین و بدین و آئین معاینه میکنند که بمدارج عالیه مشرف شدند و بفضل لاعد ولا حد رسیدند **پس** در آنوقت کفار بطمع نجات خود مثل مومنین والله ربنا ما کنا مشرکین میگویند یعنی قسم بخدا ای پروردگار ما در دنیا از جمله مشرکین نبودیم تا این انکار شرک اینوقت بما فایده نجات برساند **فح** یختم الله علی افواههم وتشهد علیهم جوارحهم بما کانوا یعملون من الکفر والشرك والمعاصی جمیعًا یعنی در آنوقت دهانهای آنها مقفل شده اعضاء و جمیع جوارح ایشان گواهی میدهند بجمیع آنچه عمل در دنیا از انواع کفر و شرک و معاصی میکردند وشهدوا علی انفسهم انهم کانوا کافرین شاید این شهادت در انوقت باشد اشکال علی کل حال عاید نمیشود ثم الله اعلم **تنبیه** در آیه دلالت واضح ست که تعذیب و مواخذه بندگان در دنیا و عقبی قبل ابلاغ و اتمام حجت و ارسال رسل جایز نیست **پس** اطفالی را که حجت اله نرسیده **یا** قابل احتجاج نبودند بجهت صغر و کبر و جنون و سلب العقول آنها در عقبی معذب نمیشوند **و** حدیث نبوی ص کل مولود یولد علی فطرة الاسلام ثم ابواه یهودانه وینصرانه ویمجسانه مشیر بسوی همین میباشد پس اگر قبل البلوغ والفهم والرشد مردند باخذ نمیباشند **سوال** آیا ابلاغ حجت و انزال کتب و اعلام به تکلیف و ارسال رسل بر تع واجب ست یا واجب نیست بل تفضل محض است اگر بخواهد بکند خواه نکند لازم و واجب بر تع اینست **جواب** در متکلمین امت در این مسئله دو قول اند **اول** مذهب عدلیه است چه ایجاد عالم و آدم بر تع هر چند واجب نبود و لکن او تع تفضل ایجاد کرد پس اگر لطف با آنها نکند عبث **و** بغیر آن تعذیب ظلم میباشد چون فیاضی ضیافتی تیار کند پس اگر ضیف را اخبار و اعلام و بدار نکند البته تمام ضیافت او ضایع و باطل میشود **و** اگر جبر و قهر شخص بیخبر را برای نیامدن او بضیافت کند ظلم لازم میاید **لهذا** بر مضیف اعلام و اخبار و بدار ضیف عقلا و شرعا نیز واجب ست **و هکذا** بر واجب فیاض تع لطف منجمله آن اعلام به تکلیف و اکمال عقل و انزال کتب و ارسال رسل و ازاله علت واجب میباشد **اما عقلا** و آن ازین دلیل دانستی **و اما نقلا** منجمله آن آیه الم یاتکم رسل **و** آیه و ما کنا معذبین حتی نبعث رسولا **و اما** رسول اول رسول جوهری و آن عقل قبل وصول رسول بشری ست **و اما** رسول بشری و آن انبیاء اله **و** آئمه هدی در این ختم نبوة اند بهمین مضمون حدیث آمده در ذیل آیة تحریر خواهد شد انشاء الله **ثانی** مذهب جبریه ست چه نزد ایشان هیچ قبیحی عقلی قبیح بر تع نیست زیرا که نزد اینطائفه حسن و قبیح عقلی نیست خلاف ضروریات عقلیه

مذہب دارند و باقی تفصیل این مسئلہ در بیان احوال ضعفا در این جلد و در مجلد سابع ذکر شد

قوله تعالی ذٰلِكَ اَنْ لَّمْ يَكُنْ رَّبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرٰى بِظُلْمٍ وَّاَهْلُهَا غَافِلُوْنَ ۝ وَلِكُلٍّ دَرَجٰتٌ مِّمَّا عَمِلُوْا وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُوْنَ ۝

ترجمہ این دو آیہ فرستادن آن انبیا بسے خلق برائے آنست کہ نیست خالق پرورندہ تو ہلاک کنندہ ساکنان دہات و بلاد را بسبب ظلمی و قبیحیکہ بفعل و بعمل میارند اہالی آنہا و حال آنکہ اہل آن دہات و بلاد غافل و بیخبر باشند از احکام و اعلام الہ یعنی انانکہ را کہ پیغمبر نیامدہ و ایشان را از مراد و مقصود و مطلوب خالق تعم خبر نرسیدہ و واقف نشدہ یا ایشان عقاب و مواخذہ یوم القیمۃ اصلا نمیباشد **و** اعلام فرمودند کہ در دنیا ہم عیر مجوجین را عذاب استیصال نمیباشد مگر بعد از تقدیم تعلیم و اعلام تمام ایشان را حجت بر تعم نزد مواخذہ آنہا بد لولا ارسلت الینا رسولا فنتبع ایاتک نباشد یعنی چرا بما نفرستادی رسولے را تا متابعت ایشان در اوامر و نواہی میکردیم **و** مر ہر عمل کنندہ را مراتبی ست از ثواب و عقاب از جمیع آنچہ ایشان از عملہای نیک و بد کردہ باشند **و** نیست پروردہ تو ای محمد غافل و بیخبر از جمیع آنچہ ایشان بعمل می آرند **و در تفسیرش** چند بحث اند **بحث اول** در وجہ تنظیم آیہ با ما قبل **فخر رازی** گفتہ اعلم انہ تعالی لما بین انہ ما عذب الکفار الا بعد ان بعث الیہم الانبیاء والرسل بیّن بھذہ الاٰیۃ ان ھذا ھو العدل والحق والواجب یعنی بدانکہ او تعم ہر گاہ بالا بیان کرد کہ تعذیب کفار جایز نیست مگر بعد بعث و ارسال انبیا پس متصل بان بیان کرد باین آیہ آنچہ عدل و حق و واجب بود **معترض** بر رازی میگوید کہ عجب العجاب از این امام رازیست کہ در ذیل آیات قرآنیہ ہر جا بحث و ذکر میکند کہ ہیچ امرے و ہیچ گونہ عدل بر تعم واجب نیست زیراکہ حسن و قبیح عقلی نزد او نیست چہ جبری المذہب چنین شخص است و اینجا تحریر و تقریر بر خلاف ما قبل و ما بعد کردہ **بحث ثانی** بدانکہ در محل اعراب ذٰلک رفع است یا نصب در ان دو قول اند **اما** رفع او پس در ان نحات مفسرین دو وجہ دارند **نزد بعضی** ذٰلک مرفوع المحل بالابتدا **و** خبرش جملہ ان لم یکن الخ میباشد **نزد دیگران** ذٰلک مرفوع بوقوع خبر مبتدا محذوف چون الامر ذٰلک **و** ہمین قول زمخشری و تبعا او میباشد **نزد جمعی** ذٰلک منصوب المحل بتقدیر فعلنا ذٰلک لامر باشد **اما** در لفظ ان ساکنہ مفتوحہ نیز احتمالات اند **احدہا** ان تعلیلیہ ناصبہ افعال برائے استفہام الم یاتکم رسل بتقدیر لانہ پس لام تعلیل **و** ضمیر شان از آن حذف شدہ چون لان الشان والحدیث لم یکن ربك مهلك القری باشد **ثانیہا** جایز است کہ ان مصدریہ باشد بتقدیرش لانتفاء کون ربك مهلك القری بظلم باشد **ثالثہا** جایز است کہ ان مخففہ از ان مثقلہ باشد **و** تقدیرش لانہ لم یکن ربك مهلك القری بظلم خواہد شد **رابعہا** ان لم یکن ربك بدل از ذٰلک است چنانچہ در آیہ وقضینا الیہ ذٰلک الامر ان دابر ھؤلاء مقطوع مصبحین باشد **پس** بنابر ان لم یکن مرفوع المحل باشد **و در مجمع** فرمود موضع ذٰلک **یحتمل** ان یکون رفعا علی تقدیر الامر ذٰلک **ویحتمل** ان یکون نصبا علی تقدیر فعلنا ذٰلک **وان لم یکن** ان ھذہ ھی المخففۃ من الثقیلۃ **و** تقدیرہ لانہ لم یکن کما فی قول **الشاعر** فی فتیۃ کسوف الھند علموا ان ھالك کل من یحفی وینتعل **وان** المفتوحۃ لا بدّ لھا من اضمار الھاء لانہ معنی لھا فی الابتداء **و** انما ھی بمعنی المصدر المبنی علی غیرہ **و** المکسورۃ لا تحتاج الی الھاء لانھا یصح ان یکون حرفا من حروف الابتداء فلا یحتاج الی اظہارہا **بحث ثالث** غفلت از غفل یغفل غفلت و غفولا بمعنی غیاب شئ و بیخبر از شئ بودن و سہو آنچہ یاد بودہ باشد **در مصباح** گفتہ الغفلۃ غیبۃ الشئ عن بال الانسان و عدم تذکرہ وقد یستعمل فیمن ترکہ اہمالا و اعراضا کما فی قولہ تعم وھم فی غفلۃ معرضون **و** یقال غفلت عن الشئ غفولا من باب قعد **در مجمع** فرمود الغفلۃ عن المعنی والسہو عنہ **و** الغروب عنہ نظایر **و** ضد الغفلۃ الیقظۃ **و** ضد السہو الذکر **و** ضد الغروب الحضور یعنی غفلت عبارت از بیخبری از معنی چیزے باشد **و** سہو **و** غروب کہ بمعنی دوری و بعد و غیاب از حضور نظایر غفلت اند **و** ضد غفلت بیداری **و** خبرداری و ہشیاری است **و** ضد سہو ذکر و یاد بودن **و** ضد غروب کہ بمعنی غیوب است حضور موجود میباشد **و** در مجلد سابق تفصیل مع التفریق مابین این الفاظ ذکر شدہ **بحث رابع** ذٰلک ان لم یکن ربك مهلك القری بظلم واہلہا غافلون مفسرین بسبب وجوہ اعراب اقوال دارند **احدہا** معناہ ان ذٰلک الاستفہام والاستشہاد من الکفار بالم یاتکم رسل الخ لانتفاء کون اللہ مہلک القری ظلما واہلہا غافلون یعنی آن استفہام و احتجاج و استشہاد از کفار کہ آیا نیامدند شما را رسولان من تحذیر و تنذیر از

شرک و کفر

اقصی غرض دراین ہمین بود تا ہر کس بداند کہ خالق ظالم وجابر نیست ونگویند کہ مردم واہالی بلاد کفر وشرک غافل بیخبر از قبح کفر وشرک بودند وبغیر ابلاغ واعلام واحتجاج واتمام حجت ہلاک ساخت انہا را انہا مظلوم وخدا ظالم باشد تعالی اللہ عنہ علوا کبیرا و ہمین قول زمخشری و فراء و جبائی واکثر مفسرین عدلیہ میباشد کما قالوا معناہ انہ لا یہلکہم بظلم منہ علی غفلۃ منہم بغیر بینۃ وتذکیر و مثل این آیہ وما کان ربک لیہلک القری بظلم واہلہا مصلحون یعنی نیست پروردگارت مہلک بلاد کفر بطور ظلم وتعدی وحال آنکہ اہل اندہات مصلح وصالح بتوحید وایمان باشند ثانیہا طبرسی فرمود ومعناہ ہذا یجری مجری التعلیل ای لاجل انہ لم یکن اللہ تع لیہلک اہل القری بظلم یکون منہم حتی یبعث الیہم رسلا ینبہونہم علی حجج اللہ تع ویزجرونہم ویذکرونہم ولا یواخذہم بغتۃ **بغوی** در معالم نقل کردہ معناہ لم یکن لیہلکہم دون التنبیہ والتذکیر بالرسل فیکون قد ظلمہم و ذلک ان اللہ تع اجری السنۃ ان لا یاخذ احدا الا بعد وجود الذنب وانما یکون مذنبا اذا امر فلم یاتمر او نہی فلم ینتہ وذلک یکون بعد انذار الرسل و **کلبی** گفتہ لم یکن لیہلکہم بذنوبہم من قبل ان یاتیہم حاصل ہمہ این آنکہ این ان لم یکن بجای تعلیل واقع شدہ کہ سنت الہی از قدیم جاریست کہ قومی واہالی ملکی را ہلاک ومستاصل در دنیا میکرد بعد تکفیر وتشریک ومعاصی مگر آنکہ اول ایشان را تنبیہ وتذکیر واعلام بہدایت ونجات واتمام حجت وقطع معاذیر بتوسط انبیاء ورسل بانہا میفرمود اگر متنبہ ومنزجر نمیشدند از ظلم ومعاصی خود پس ایشان را در دنیا انزال عقاب وعذاب ومواخذہ بسوء اعمال وقبح افعال ایشان تعجیلا بجزائہم میکرد تا ظلم وستم بجانب الہ اسناد نشود چنانچہ فرقہ جبریہ این است بخالق جبر وظلم وقبح اسناد میکنند وفاعل ظلم وقبائح میدانند **و در مجمع** فرمود وفی ہذا دلالۃ واضحۃ علی انہ تع منزہ عن الظلم ولو کان الظلم من خلقہ لما صح تنزہہ تع عنہ یعنی در این کلام دلالت واضح ہست بر تنزیہ وتعلیۃ تع از ایقاع ظلم وقبح چہ اگر ظلم از تخلیق تع میبود ہر آئینہ تنزہ خود بطور صحیح نمیشد پس باطل شد مزعوم مجبرہ ببطلان اوضح بحمد اللہ **در لباب التنزیل** بعد نقل قول کلبی وبغوی گفتہ ہذا قول جمہور المفسرین **ثالثہا** رازی بسہ وجہ تفسیر در این کردہ **احدہا** انہ تعلیل والمعنی الامر ما قصصنا علیک لانتفاء کون ربک مہلک القری بظلم و کلمۃ ان ہی التی تنصب الافعال **وثانیہا** یجوز ان تکون لفظ ان مخففۃ من الثقیلۃ والمعنی لانہ لم یکن ربک مہلک القری بظلم و الضمیر فی قولہ لانہ ضمیر الشان والحدیث و التقدیر لان الشان والحدیث لم یکن ربک مہلک القری بظلم **وثالثہا** ان یجعل قولہ ان لم یکن ربک بدلا من قولہ ذلک کقولہ تع وقضینا الیہ ذلک الامر ان دابر ہولاء مقطوع مصبحین **ثم قال** فعلی الاول یکون الظلم فعلا للکفار و علی الثانی یکون الظلم عائدا الی فعل اللہ تع **واما** الوجہ الاول الیق بقولنا لان القول الثانی یوہم انہ تع لو اہلکہم قبل البعثۃ کان ظالما ولیس الامر کذلک لانہ تع یحکم ما یشاء ویفعل ما یرید ولا اعتراض لاحد فی شیء من افعالہ علیہ **واما** المعتزلۃ فہذا القول الثانی مطابق لمذہبہم **واما** اصحابنا فمن فسر الایۃ بہذا الوجہ الثانی قال انہ تع لو فعل ذلک لم یکن ظالما لکنہ یکون فی صورۃ الظالم فیما بینا فوصف کونہ ظالما مجازا **اقول** بنگر کہ امام الجبریہ در ہر دو وجہ گفتہ کہ بوجہ اول او تع فاعل وخالق جبر وظلم است و بوجہ ثانی موصوف بجبر وظلم نزد آن طائفہ می باشد **اشکال** آیہ ما قبل الم یاتکم رسل منکم یقصون علیکم آیاتی وینذرونکم الی الخ دلالت بر حسن وقبح سمعی وارد نہ بر تحسین وتقبیح عقلی پس بعقلی محض وجوب ثابت نمیشود پس قول بوجوب حسن وقبح عقلی باطل محض باشد **جواب** این مذہب مجبرہ اہل سنت است **اما نزد عدلیہ** وجوب حسن وقبح دو قسم میباشد عقلی و سمعی و ہمین صحیح است و در علم کلام و اصول فقہ ثبوت آن ببراہین قطعیہ ودلائل نقلیہ کردہ شدہ ولکن ما در اینجا بالاختصار میگوئیم **اول** اگر حسن وقبح عقلا نمیبود البتہ مشرکین وکفار وبراہمہ ہنود وملحدین واصلا مجوج بحجج انبیاء وخلفاء نمیشدند ونمیشوند چہ منکر الہ ومنکر وجوب حسن وقبح عقلی میتوانند بگویند بر بالجب عقل ومقتضائی آن وجوب حسن وقبح ہیچ شئی معلوم وثابت نیست اول بائد ما وجوب حسن آن عقلا ثابت شود پس بانتفاء سابق منتفی لاحق میشود **ثانی** اگر وجوب منحصر بر سمع خاص باشد دور لازم می آید وبطلان دور ضروریست **اما** حصول دور باین جہت میشود چہ اگر پیغمبر بمنکر کافر بگوید کہ متابعت من بر تو از جانب خدا واجب است کافر میتواند گفت کہ مرا عقلا ہنوز وجود الہ ووجوب متابعت تع ومتابعت تو ثابت وحاصل نشدہ خود او عارو خود مدعی آن میباشی و بلزوم دور مصادرہ دعوا بینی معطل میماند **ثالث** قبح کذب وحسن صدق بعاقل مکلف باید معلوم قطعی قبل الدعوی باشد والا جاہل منکر حسن صدق وقبح کذب میتواند گفت کہ من نمیدانم آیا کذب قبیح است یا نہ پس بتصدیق تو والہ تو نمیکنم چہ نمیدانم کہ تو ورسل تو صادق است یا کاذب و در اینحالت باز دور ومصادرہ لازم وآن واجب البطلان ہست **ایراد** لا نسلم ذلک چہ صدق مدعی نبوت و بطلان مصادرہ ودور باظہار واتیان بینہ قاطعہ قاہرہ خارجیہ میشود وآن معجزہ از مدعی نبوت وخلافت میباشد **جواب** منکر جاہل حسن صدق وقبح کذب گفتہ میتواند کہ من ہنوز حسن وقبح نمیدانم تا بدانم و دانش اینہا منحصر بر عقل قبل النقل میباشد وبعقل تحصیل آن واجب نیست پس احدی از انبیاء اثبات الہیت ونبوت وصدق اعجاز کردہ نمیتوانند **رابع** اگر حسن

جواب اشکال حسن و قبح سمعی ہستند نہ عقلی

در قبح عقلی قبل ورود سمع بمیبود پس اهالی ادیان باطله و ملل غیر صحیحه چون هنود هند و براهمه و عاریه و دهریه و طبیعیه و غیرهم البته چرا مستحسنات افعال و اعمال
جاری میکنند چون حفر آبار بر اطراف طرق و آب تالاب برای شرب حیوان و مداوات مریضان و ارارت راه بعیبان و گم شده گان و کاروان سرایان و اطعام
جایعان و فقرا و مسکینان و احسان و انعام بزمنان و حفظ راه از راه زنان و امن و امان قری و طرق و بلدان و قضاء حوایج محتاجان و امثال اینها اکثر لادینیان
ولاخدایان میکنند و کرده اند چه اینها را کتابی و پیغمبری من الله نیامده و انزد این امور اخذ نکرده **خامس** اخذ فروج بناحق و غصب اموال و ایذا و الحاق بانسان
بل بهر حیوان اگر قبیح نمیبود البته اهالی نحل و ملل باطله ذم و قدح و مواخذه ظلمه و غاصبان و سارقان و قاهران و جابران نمیکردند و حال آنکه مواخذه و قبح این
در همه ادیان باطله و سلطنتهای کفره ساری و جاری و عالی میبود پس به ثبوت این ادله حسن و قبح و وجوب عقلی قطعاً ثابت شد **اما سمعیا** کثیره لا تحصی اند
در حسن و قبح و وجوب عقلی چون افلا یتدبرون القرآن و افلا تعقلون و افلا تبصرون و افلا تنظرون و فاعتبروا یا اولی الالباب و یا اولی الابصار
ان فی خلق السموات والارض الی قوله لایات لقوم یعقلون و غیر اینها همه ترغیب و تحریص در یافت جمیع امور بعقل و مفهوم ترغیب و تحذیر و تنذیر و ترهیب و
تهدید و توعید بر رفتار بخلاف عقل و تعقل و تامل میباشد **تنبیه** هرگاه وجوب و حسن و قبح عقلی بدانها قبل از شرع ثابت و هویدا و واضح شد **پس** ما میگوئیم که تکالیف الهی
بدو قسم میباشند **احدهما** عقلی چون وجود صانع و کمال و جمال و جلال صفات و توحید و تعلیه و تنزیه او از جمیع قبایح و مناقص در ذات و صفات و افعال و
اقوال او لا استعمال و نبوة که در اصل بخلافت تعمیر اراضین برای تکمیل و تهذیب و تادیب و تعلیم ناقصین و جاهلین و غیر اینها از امور یقینیه عقلیه خالص میباشد خواه در باره
اینها سمع آمده خواه نیامده کافی شافی میباشد و **اگر سمع** هم بآن آمده موجب تایید و تاکید مدرکات عقلی میشود و بعثت نیامده چون لا اله الا الله و قل هو الله احد
موکد با حصل لنا بالعقل میباشد **ثانیهما** نقلی و آن امور سمعیات اند چون کیفیت طهارت و صلوات و حج و زکوة و خمس و نکاح و طلاق و میراث و حدود و تعزیرات
و غیر اینها چه کیفیت عمل و فعل این امور عقل دریافته نمیتواند چاره نیست در چنین امور از اعلام و تعلیم الهی بانزال کتب و ارسال رسل **پس** ثابت شد که تکالیف الهی دو
قسم عقلی و سمعی اند **و در کتاب العقل کافی** مرویست که حضرت کاظم علیه السلام بهشام بن حکم فرمود یا هشام ان لله علی الناس حجتین حجة ظاهرة
و حجة باطنة **فاما الحجة** الظاهرة فالرسل والانبیاء والائمة **واما الحجة** الباطنة فهی العقول یعنی ای هشام بتحقیق برای خدا بر مردم دو حجت اند حجت ظاهر
و حجت باطنه **اما حجت** ظاهره انبیا و رسولان و ائمه معصومه منصوصه اند **اما حجت باطنه** آنها عقول اند **پس** حجت رسول جوهری در ابتدا او متکون
با آدمی میشود و با او علی الدوام الی موت هذا الرسول العقلی می باشد **و** اگر این رسول با او حاصل بود رسول بشر با و می آید در احکام سمعیه شرعیه والا فلا چه او بعدم رسول جوهری
غیر مکلف است **ایضا در اصول کافی** در کتاب العقل والجهل مرویست قال علیه السلام یا هشام ان الله تبارک و تعالی بشر اهل العقل والفهم فی کتابه
فقال تعالی فبشر عبادی الذین یستمعون القول فیتبعون احسنه اولئک الذین هداهم الله واولئک هم اولوا الالباب **یا هشام** ان الله تبارک و تعالی
اکمل للناس الحجج بالعقول و نصر النبیین بالبیان و دلهم علی ربوبیته بالادلة الخ حاصل آنکه در تفسیر آیه اولوا الالباب آن حضرت فرمود ای هشام خالق کامل
کرد برای مردم حجتهای خود بعقول و یاری داد انبیا را ببیان و دلالت کرد ایشان را بر ربوبیت خود بادله قاهره عقلیه اولا و بعد بر السنه انبیا رسانید بآنها احکام
سمعیه شرعیه را **تنبیه** هرگاه این واضح شد **پس** حمل این چنین آیات الم یاتکم رسل یقصون علیکم و ینذرونکم الی وهم غافلون می شود بر احکام و امور
شرعیات دنیائی و عقبائی **پس** قول مجبره بعدم وجوب عقلی و حسن و قبح آن باطل و عاطل محض میباشد ثم الله اعلم **اما بعض عدلیه** در ذیل این آیه فرموده
انها تدل علی ان الوجوب قد یتقرر قبل مجیء الشرع لانه تعالی قال ان لم یکن ربک مهلک القری بظلم و اهلها غافلون فهذا الظلم **اما** ان یکون عائدا الی العبد
او الی الله تعالی فان کان الاول فهذا یدل علی امکان ان یصدر منه الظلم قبل البعثة و انما یکون الفعل ظلما قبل البعثة لو کان قبیحا و ذنبا قبل بعثة الرسل
وذلک هو المطلوب و ان کان الثانی فذلک یقتضی ان یکون هذا الفعل قبیحا من الله تعالی و ذلک لا یتم الا مع الاعتراف بتحسین العقل و تقبیحه انتهی

بحث خامس کل عبارت از مجموعه اجزاء خود میباشد **اما درجات** جمع درجه بالتحریک بمعنی پایه و دُرَج نیز جمع دیگرش آمده **در صحاح و
صراح** فرموده ند دُرجه بضم و فتح ثانی لغتی دیگر درجه اوست هی المرقات یعنی نردبان برای بلند شدن بر سطح و بام و منزل و مکان **در مصباح** گفته سوالدرج
المراقی والواحدة درجة مثل قصب و قصبة و مدارج جمع مدرج بمعنی طریق و منزله و مرتبه باشد از اینجا میگویند علی الله مدارجه از درج یدرج درجا
و درجا و درجتة بجا گفته رفت بمعنی چیز را داخل کردم در چیزی پس داخل و درج در آن شد و استدرجته اخذته قلیلا قلیلا بمعنی آن تمدرو
ادنیته فتنزل و بقول تعلق این باب بعلو دارد و درجه و درجات در منازل و مراتب عالیه بهشت استعمال شده چنانچه درکه و درکات بمعنی تک و قعر زیرینه

نام اطلاق شده

نار اطلاق شده و بمجاز درجه بمنزل فوقیه و درکه بمنزل منازله دینه استعمال شده **در صحاح** گفته و درکات النار منازل اهلها و النار درجات و الجنة درجات و العقر الاخر درکات **سوال** چرا ساکن بهشت را بدرجات و ساکن نار را بدرکات نامیدند **جواب** شیخنا الطبرسی رح فرموده انما سمیت درجات لتفاضلها کتفاضل الدرج فی الارتفاع و الانحطاط و انما یعبر عن تفاضل اهل الجنة بالدرج و عن اهل النار بالدرک لانه لما جمع بینهم عبر عن تفاضلهم بالدرج تغلیبا لصفة اهل الجنة **بحث سادس** و لکل درجات مما عملوا و ما ربک بغافل عما یعملون بدانکه قرائة ابن عامر تعملون بتا و مخاطب است و قرائة باقی قرا بغیاب است **بحث سابع** در عمومیت و خصوصیت این آیه دو قول اند **احدهما** چونکه بالا ذکر اهل کفر و ایمان هر دو کرد لهذا در اینجا بطور کلیه بفریقین لا بدا وعده و وعید در کلمه و جیزه هر دو جمع کرد یعنی عموما برای همه و هر عامل طاعت یا معصیت مراتب و منازل متفاوت متعالی و متنازل مقرر و معین نمود که بمقابل حسن و سوء عقاید و اعمال ایشان میباشد پس هر یکی بحسب استحقاق خود از نیکان بمقام نیک و هر یکی از بدان بمقام بد و زشت میرسد و نیست پروردگارت بیخبر و لا علم از جمیع آنچه همه این فریقین از کفار و مومنین بعمل می آیند یعنی علم بجزء و کل اعمال و افعال و عقاید ایشان تفصیلا آنچه آن فان میکنند دارم و غفلت و سهو و نسیان و جهل من لاحق ابدا نمیشود **پس** بنا بر این بفریقین آیه و لکل درجات الخ متضمن وعد و وعید هر دو میباشد **ثانیهما** نزد دانایکه آیه خاص است **پس** یک طایفه از ایشان فرموده که و لکل درجات مما عملوا وعده مخصوص بمومنین است چه درجات صفت خاص اماکن متعالیه جنت است و وصف خاص مقامات نار درکات است لهذا در درجات وعید کافر داخل نیست و از و ما ربک بغافل عما یعملون تو عید و تهدید بکفار و مشرکین مخصوصا است **قول اول** انسب است چه علم نعم اعم شامل بکل معلومات بالسویه است پس با عمال و احوال هر مومن و هر کافر شامل است **پس** جزا هر یکی بحسب استحقاق و مقدار عمل او از نیک و بد داده میشود ثم الله اعلم **اشکال** مفهوم این آیه دال است بر انکه کفر هر کافر و ایمان هر مومن معلوم تع و ثبت آن از ازل در لوح محفوظ است و معلوم تع واجب الحصول و الوقوع بالضرورت میباشد و خلاف آن محال و ممتنع است **پس** بنا بر این کفر و ایمان هر دو فریق جبرا واجب الوقوع و الحصول میباشد **جواب** اشکال عاید نیست زیرا که عالم الغیوب و القلوب تع جمیع احوال و مال هر شیء را در ازل از ازل آنچه دانسته بود بر لوح محفوظ ضبط و ثبت آن کرده **پس** آنچه در دنیا بوقوع میاید مطابق آن بوقوع میاید **و علم** تابع معلوم بلا تغییر است چنانچه ما میدانیم که فردا صبح آفتاب از مشرق طلوع میکند و نار محرق است و عند العیان دیده شد که آنچه ازین دو حال دانسته بودیم موافق و مطابق آن بوقوع آمد و علم بالطلوع آفتاب و بحرقة و احراق نار هیچ اثر نکرده چه علم تابع معلوم است **پس** حاصل آنکه این تحریر احوال و مال خلایق بر لوح من باب اعلام و اخبار ملایکه و انبیاء است و از ینجا آیه ءانذرتهم ام لم تنذرهم لا یومنون میباشد اشکال جبریه بالراس و الاصالة باطل شد ❖

قوله تعالی وَرَبُّكَ الْغَنِيُّ ذُو الرَّحْمَةِ إِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ وَيَسْتَخْلِفْ مِنْ بَعْدِكُمْ مَا يَشَاءُ كَمَا أَنْشَأَكُمْ مِنْ ذُرِّيَّةِ قَوْمٍ آخَرِينَ ۝ إِنَّ مَا تُوعَدُونَ لَآتٍ وَمَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ ۝

ترجمه **بن دو آیه** و پروردگار تو بی نیاز است از هر شیء بجمله آن از عبادت و طاعت خلایق صاحب رحمت و خداوند مهربانی و رافت بالنسبت کل بندگان و تقوی پروردگار تو از عبادت و طاعت عابدان بی نیاز و صاحب رحمت و مهربان برای عاصیان است اگر بخواهد زوال میدهد و از دنیا کلهم بنی آدم را میراند و دفعة مستاصل ساز د بنحویکه نامی و نشانی ابدا باقی نماند و خلیفه و جای نشین شما ساز د از پس شما هر که و هر چه را بخواهد خالق عالم آنرا میافریند چنانچه شمارا آفرید بعد از قوم بنی الجان از ذریت و نسل قومی دیگر بدرستیکه آنچه وعده داده شده اید شما از قیام قیامت و حشر و نشر و جزا و سزا بحق هر آئینه آن وعده آینده و بودنی است و نیست امکانیکه در ان فیستید شما عاجز ساز ندگان معبود خالق را از ایجاد قوم دیگر و از اعاده شما در روز حشر **و در تفسیرش** چند بحث اند **بحث اول** غنی از غنی یغنی غنی چون رضی یرضی رضی فهو غنی **در صحاح** استغنا بالکسر الدسرود و بالقصر توانگری و دستگاه باشد **در کلیات** گفته الغناء ککساء السماع و بالفتح

الکفایة وکلاهما ممدودان و بالکسر الیسار ضد الاعسار وهو غیر ممدود و قال بعضهم غنی الدار وهو الکفایة مقصور و غنا الاخر وهو ممدود الیسار وهو ایسا
وقد نظمته و غنی الدنیا کفایتنا قصیر و غنی الاخری سلامتنا مدید و الجمع اغنیاء در مجمع فرموده الغنی عن الله هو الذی یکون وجود الشیء
وعدمه وصحته وفساده عنده بمنزلة واحدة و از اسماء الله الحسنی غنی عبارت از ذات واجب لذاته که بے نیاز از جمیع ماسواه میباشد بحث ثانی
وربک الغنی مبتدا و خبر و ذو الرحمة خبر دیگر میباشد و بقولی ربک مبتداء الغنی صفتش و ذو الرحمة خبرش هست بحث ثالث ربک الغنی ذو الرحمة
بدانکه اوجه وجوه تنظیم این آنست که هرگاه در آیات بالا به تحریص و ترغیب در اطاعت و عبادت و وعده بر ثواب آن و ترهیب ترغیب بتهدید و توعید بعذاب معصیت
و بر انحراف ایشان رانکرد پس متصل بآن اینجا استغنا خود بهمه وجوه از همه افعال و اعمال نیک بد ایشان اظهار کرد تا خلق بدانند که در امر و نهی و در ترغیب بطاعت
و در ترهیب از معصیت حاجتے و مطلبے ونفعی و ضررے و نقصے برای خالق اصلاً و ابدًا بالفعل یا بالقوت نمیباشد زیراکه هر فعل فاعل حسن و آمر بآن و هر فعل
فاعل قبیح و ناهی آن خالق ازین نیست یا بعبث ولهو میباشد یا بجهل یا بحاجت می باشد و خالق معبود برتر و متعالی از کل اینها چه می باشد چه او سبحانه واجب
فی ذاته و کمال و جلال صفاته از ازل الآزال الی ابد الآباد بیکحالت است و جمیع ماسواه من الکائنات والموجودات ممکن لذاته محتاج در وجود و ایجاد خود ظاهرًا
و باطنا بسوئے واجب موجد میباشند و موجدے بذاته نیست سوائے واجب واحد تعالی و وجوب ذاتی تعالی مقتضی غنا و بے نیازی او سبحانه از کل ماسواه میباشد و اما
برهان متکلمین اینجا بدو وجه است اولهما اما بیان کونه تعالی غنیا فنقول انه تعالی غنی فی ذاته وصفاته وافعاله واحکامه عن کل ما سواه لانه لو
کان محتاجا لکان مستکملا بذلك الفعل و المستکمل بغیره ناقص بذاته وهو علی الله محال ثانیهما کل ایجاب وسلب مفروض فان کان ذاته کافیة
فی تحققه وجب دوام ذلك الایجاب او ذلك السلب بدوام ذاته و ان لم تکن کافیة فیتوقف حصول تلك الحالة وعدمها علی وجود سبب
منفصل وعدمه فذاته لا تنفك عن ذلك الثبوت والعدم وهما موقوفان علی وجوب تلك السبب المنفصل وعدمه و الموقوف علی الشیء الموقوف
موقوف علی ذلك الشیء فیلزم کون ذاته موقوفة علی الغیر و الموقوف علی الغیر ممکن لذاته فالواجب لذاته یصیر ممکنا لذاته وهو محال فلهذا
ثبت انه تعالی غنی علی الاطلاق بحث رابع وربک الغنی ذو الرحمة وربک الغنی یعنی اے محمد مالک خالق و سید و پرورنده تو بے نیاز ولا حاجت از جمیع کائنات
من الاول الی الابد و بقولی از جمیع خلائق و بقولے از جمیع افعال و اعمال نیک بد جمیع بندگان و طاعت و عبادت ایشان در الهیت تعالی نمی افزاید و معصیت و کفر و تکبر
ایشان در الهیت سبحانه چیزے نقص و ضرر نمیکند چه او سبحانه غنی و بے نیاز ولا حاجت بنفسه است ذکر شد که و غنا عبارت است از آنچه وجود شئے و عدمش و صحت و فسادش
نزد او بیک مرتبه باشد و اما بخلق و کائنات اعم و در ان عباد و اعمال و افعال ایشان داخل و لیست و اما ذو الرحمة بقولے بمعنے صاحب النعمة علی عباده فی الدنیا
والاخرة مے باشد چه رحمت بمعنی نعمت آمده و بیانش آنکه او تعالی واجب غنی بذاته و صفاته بوده مع ذلك انعام و اکرام لا یعد ولا یحصی بایشان کرد و میکند منجمله آن جمیع عالم
و آنچه در انست برائے عباد نعمت عظیمه آفریده قبل ایجاد ایشان و مع تکثیر انعام و احسان و اکرام در مملکت تعالی و در غنا سبحانه قلتی و نقصے عاید نمیشود و بقولے او سبحانه
ذو الرحمة بوده برحمة عامه خود این عالم و آدم را آفریده چه ایجاد عالم و آدم بر سبحانه واجب نبود و نیست این بل ایجاد اینها عین لطف و تفضل و رحمت و مهربانی غنی سبحانه است پس
بنابراین قول ذو الرحمة تعلق در ایجاد کل عالم و آدم معًا میباشد حاصلش آنکه بر من ایجاد عالم و آدم واجب نبود چه غنی بودم و هستم و لکن برحمة ذاتیه خود شما همه را آفریدم
و بقول ابن عباس انه قال انه تعالی ذو الرحمة باولیائه و طاعته و اهل تصدیقه فی الدنیا و الاخرة نزد کلبی ذو الرحمة بخلقه من اهل ایمانه و ذو التجاوز
عن عصاة عباده بالتوبة اشکال هرگاه وصف ذات الهی غنی ثابت شد پس معهذا چرا ایجاد عالم و آدم کرد و این مشعر لهو و عبث میشود جواب
چونکه متعاقب لفظ ذو الرحمة عبث و لهو در ایجاد عالم باطل شد پس ثابت شد باین تحقیق حکما و متکلمین که جناب مقدس الهی ذو الفضل و الرحمة الواسعة فیاض
مطلق بود و عالم و کل اشیا از فیض فیضان فیاض مطلق است تا خلائق بفیض اعم و اتم او مستفیض بشوند اشکال بحمد الله عاید نمیشود ثم الله اعلم جواب ثانی بلفظ غنی
عدم حاجت و عبث و لعب و لهو باطل است چه غنی نمیباشد تا که علیم خبیر و بصیر بحقایق اشیا از حسن و قبیح و حال و مآل آنها نباشد و بلفظ ذو الرحمة ذو التفضل تعالی بودن حاصل شد
بحمد الله علی التقدیرین اشکال عاید نمیشود اشکال در و ماربک و در ربک الغنی ذو الرحمة چرا اضافت ربوبیت خود بخطاب نبوی کرد و حال آنکه قبل قال الهی در این
دو مقام متضمن تهدید و توعید می باشد و لفظ رب کلمه تعطف است بمقام تهدید استعمال نمیشود جواب برائے اظهار و برائے اشعار بکمال لطف و مرحمة و رضا تعالی تعظیما
له لفظ ربک استعمال شده تا خلق و مخاطبین عظمت و رفعت آنحضرت را بدانند که ساحت نبوت برتر است از عموم شمولیت آنحضرت در وعید و تهدید نها و لهذا در هر دو جا
لفظ ربک ذکر فرموده ثم الله اعلم بحث خامس استخلاف استفعال و علم اشتقاق و لغت در عقب خود کسی را بجائے خود جائے نشین ساختن و شدن از خلف یخلف

غنی ... ادم را افریدن

وقال بعض المتکلمین الخلیفة من یخلف غیره بمقامه ویناب منابه لتنظیم امور وتدبیر احکام یعنی خلیفه فعیل بمعنی مفعول بجای غیر خود بمقام او تلیمه نشیند برای اجرای امور وتنظیم احکام وتدبیر مملکت ومال او باشد پس این خلافت دو حالت دارد یا بلا تخلیف مخلف خلیفه بجای کسی جانشین شود چون خلافت مشایخ ثلثه واتباعهم یا بنص وتخلیف مخلف خلیفه وجانشین امر در ریاست ومملکت وتقریر اجرای احکام خود کسی را جانشین بگیرد وبسازد چون خلیفه ساختن هر پیغمبر کسی را بجانشینی خود بعد خود در حال غیابت بعد ممات چون قول موسی بهارون وقت رفتن او بطور بقوله یا هارون اخلفنی ای کن خلیفتی فی امتی وچون قول خاتم پیغمبران یا علی انت خلیفتی فی امتی من بعدی ونتیجه در این دو صورت بدو طور حاصل است **احدها** بر اول خلیفه مجعولیست خواه بنفسه خواه بجعل اختیار بجای کسی بنفر رشد چه مالک مخلف تخلیف او نکرده **ثانیها** خلیفه منصوصی است چه تخلیف مالک خلیفه علی الحقیقة گردیده چنانچه عنقریب در همین مجلد منوع دیگر بیانش شده **وازاینجا** متکلمین تصریح فرموده اند الخلافة ولایة عامة من الله تعالی لشخص کامل انسانی فی کافة امور البشر بغیر توسط البشر کقوله مخاطبا لداود انا جعلناک خلیفة فی الارض فاحکم بین الناس بالحق **وقوله** فی ادم انی جاعل فی الارض خلیفة **و** بالتوسط فالخلافة ولایة وریاسة الهیة عامة فی کافة امور البشر لشخص کامل انسانی قولا ونصا بنبأ النبی کقول موسی یا هارون اخلفنی فی قومی **و** قول نبینا لعلی انت منی بمنزلة هارون من موسی الا انه لا نبی بعدی ای لا یطلق علیک اسم الرسول بعدی لانی خاتم الانبیاء والمرسلین وخاص رساله **برهان البیان** در جواب سوال آیه وعد الله الذین امنوا وعملوا الصلحت لیستخلفنهم الخ بالتفصیل شده الحال مطبوع گردیده سایر در عالم است **بحث سادس** انشاء بمعنی ابتداء پیدایش باب افعال انشاء ینشئ انشاء در **صحاح** گفته انشاءه الله خلقه **والاسم** النشاءة **والانشاء** تفعیل کذا ای ابتداء **وفلان** ینشئ الاحادیث **وناشئة** اللیل اول ساعاته **وابن سکیت** گفته الناشئة اول ما یعمل **وازاینجا** میگویند قصیده را انشاء کرد یعنی ابیات واشعار را ابداع وایجاد کرد بظهور آورد **و** نشأتین از اینجا و عالم عقبی ودنیا را میگویند چه در ابتدا پیدا و آفریده شده اند **ودر مجمع** فرموده النشاء الاحداث من الاول **بحث سابع** کاف کما انشاکم در موضع چون مثل ما انشاکم میباشد **سعودی** فرموده ما در کما مصدریه **و** محل کاف نصب بر مصدر تشبیهی بر غیر مصدر باشد زیرا که تخلیف در نشئه است گویا بجای وینشاء انشاء کما انشاکم الخ باشد یا لغت برای مصدر فعل مذکور است چون یستخلف استخلافا کما انشاکم **باشد** شرطیه ان یشا یذهبکم استینافیه مقرر مضمون جمله وربک الغنی ذو الرحمة است **واما** لفظ من در من بعدکم برای بدل است کقولهم اعطیتک من دینارک ثوبا ای مکان دینارک وبدله ثوبا **واما** لفظ من در من ذریة برای غایت است **بحث ثامن** ان یشا یذهبکم ویستخلف ما یشاء **آیا** این خطاب توعید وتهدید بکل جن وانس عام باست است **یا** خاص بکفره مکه ومنکرین عرب الانس به نبوت انحضرت در مفسرین دو قول است **و** عمومیت اولی است وروان مشرکین مکه وعرب وغیرهم داخل میباشد **پس** مفسرین میفرمایند ان یشاء یهلککم **دفعة** وینشئ من بعد هلاککم خلفا غیرکم یکونون لکم خلفاء یعنی او تعالی قدرت قاهره دارد اگر اراده نماید وبخواهد برگ وموت همه شما را هلاک میسازد بیک آن دفعة واحداث وایجاد جدید کند بعد اهلاک شما خلقی را غیر نوع وغیر جنس وغیر امثال شما تا خلیفه باشند در زمین بعد وعقب شما که از شما اطوع وامثل وعبد باشند **اشکال** در باب لفظ ما در غیر ذوی العقول استعمال میشود **و** بر غیر ذوی العقول خلفاء ذوی العقول علی الحقیقة اطلاق نمیشود **جواب** لفظ من خاص برای ذوی العقول **و** لفظ ما مشترک برای ذوی العقول وغیر ذوی العقول وضع شده از علم موضوع ونحو خصوصا از کتاب **مغنی اللبیب** تفصیل وتمثیل ایندو ام دریافت خواهد شد **پس** در اینجا اکثر مفسرین برای تعیین ما یشاء را بلفظ من تفسیر کرده **جواب ثانی** جائز است که لفظ ما یشاء را بلفظ اشتراک ذوی العقول وغیر ذوی العقول باشد چه اگر تبدیل اهل دنیا مع لوازم آنها میکرد والبته در آن وقت خلفاء را ایشان مع لوازم وامور معاش ایشان بانواع آخر بدل میکرد ولهذا بلفظ من ذکر نفرموده بگمانم اشکال باین وجه هم عاید نمیشود ثم الله اعلم **بحث تاسع** کما انشاکم من ذریة قوم آخرین **آیا** این من ذریة قوم آخرین بیان یستخلف ما یشاء است **یا** بیان خطاب انشاکم است در ان دو وجه اند **و** بر اول چنانچه آفریدم شما را در اول نطفه همچنین میآفرینم بعد شما خلقی دیگر را غیر از نسل شما بجای وعوض شما وخلفاء شما بعد از غیر جنس وازغیر نسل شما دو طایفه جن وانس میباشد چه لفظ من در ذریة قوم آخرین من تعقیبیه است **و در مجمع والجنان** نیز احد محتملات همین وجه است بقولهما **و** یحتمل ان یکون معناه ویستخلف جنسا آخر ای کما قدر علی اخراج الجن من نسل الجن **و** الانس من نسل الانس فهو قادر علی ان یخرج قوما آخر لا من الجن ولا من الانس یعنی محتملست که معنی استخلاف خلف

دیگر غیر این جنس باشد پس مرادش آنکه چنانچه او تعالی قادرست بر اخراج جن از جن و اخراج انس از انس در بدو فطرت باشد او قادرست بر اخراج و ایجاد قومی دیگر
نه از جن باشد و نه از انس **و** همین وجه مختار جمعی از محققین منهم طبرسی **و** طبری **و** ابو الفتوح رازی من اصحابنا است **و** بنا بر **ثانی** مراد امثال از انسال
همین طایفه جن و انس است که اینها خلیفه قوم نوح اند چه بعد اهلاک آنها این بقیه امت از انسال ایشان اند **و** همین قول زمخشری و تبعه او ست **فخر رازی**
اینجا فرموده **امّا** قوله ان یشاء یذهبکم مراد علی الاقرب اهلاک ست **ویحتمل** الاماتة ایضاً **ویحتمل** ان لا یبلغ مبلغ التکلیف **وامّا** قوله
ویستخلف من بعدکم یعنی من بعد اذهابکم لان الاستخلاف لا یکون الا علی طریق البدل من فائت **وامّا قوله** ما یشاء فالمراد منه خلق
ثالث ورابع **ثم قال** واختلفوا **فقال** بعضهم خلقا اخر من امثال الجن والانس یکونون اطوع **وقال ابو مسلم** بل المراد انه قادر علی
ان یخلق خلقا ثالثا مخالفا للجن والانس **وقال القاضی** و هذا الوجه اقرب یعلمون بالعادة انه تع قادر علی انشاء امثال هذا الخلق فمتی حمل
علی خلق ثالث ورابع یکون اقوی دلالة علی القدرة **تبصرة** لفظ ذریة **نزد** کافه قراء بضم ذال معجمه **و قرأة** زید بن ثابت بکسر ذال **و بقول**
کسائی بضم **و** بکسره آن دو لغت اند بمعنی نسل اگرچه متناول بهزارها اشخاص ذکور و اناث الی القیامة باشد لهذا الی القیمة بذریة آدم و حوا خطاب و ندا
بیابنی آدم و بانسال اسحاق و یعقوب بیابنی اسرائیل شده **بحث عاشر** در توعدون دو احتمال اند **اوّلهما** یا من باب الوعد باشد **ثانیهما**
یا من باب الوعید باشد پس بر اوّل ماخوذ از وعد یعد وعداً **و** بر ثانی از اوعد یوعد ایعاداً در خیر و شر استعمال و اطلاق میشود **امّا لفظ** آتٍ صیغه فاعل
اتی یاتی اتیاً بمعنی جاء فهو آتٍ و ذاک ناتی باشد **بحث حادی عشر** انّ ما توعدون لآت **آیا** عام ست **یا** خاص دران دو قول اند **امّا**
نزد اناکه این عام بمؤمنین و کافرین معاصرین نبوی و غیرهم الی القیمة است **پس** بنابران مقرر باید ای معاشر مؤمنین و کافرین جن و انس جمیع
آنچه بشما فریقین وعده داده ام هر آئینه عنقریب آن بشما پیش میآید بعد از مرگ از قیام قیمة و حشر و نشر و میزان و حساب و جنت و نار و ثواب و عقاب و تفاوت
درجات جنت و تفاوت درکات نار و در این امور اصلا و ابدا تخلف و تبدل لاحق نمیشود **امّا نزد اناکه** این جمله ذیلیه خاص ست **پس** در اینها
دو قول ست **احدهما** چونکه توعد صیغه وعد یعد وعداً و عدة بمعنی نوید دادن بخیر و نیکی و احسان بمقابل عمل نیک اکثر **و** گاه بلا عمل نیک بطور تفضل
میباشد **ثانیهما** بعضے فرموده اند که ما توعدون مجهول وُعِدَ یُوعَدُ وعداً باب ثلاثی مجرد باشد و محتمل که از باب اوعد یوعد ایعاداً باشد **پس** بنابر این وعید
عبارت از اعلام و اخبار بسوء عاقبت بمقابل سوء افعال و جزاء آنها میباشد **نزد حسن** مراد ازین خاص مجیء ساعة قیمة است چه نزد او مخاطب خاص کفار
اند و ایشان منکر حشر و نشر قیمة بودند **رازی** در اینجا فرموده اند و اقول فیه وجه اخر **و** هو ان الوعد مخصوص بالاخبار عن الثواب **وامّا** الوعید
فهو مخصوص بالاخبار عن العقاب فقوله انما توعدون لآتٍ یعنی کلما تعلق بالوعد بالثواب فهو آتٍ لا محالة **فتخصیص** الوعد بهذا الجزم
یدل علی ان جانب الوعید لیس کذلک **و** یقوی هذا الوجه اخر الایة وما انتم بمعجزین **و** هو انه بمعنی لا تخرجون عن قدرتنا و حکمنا
فالحاصل انه لما ذکر الوعد جزم بکونه آتیا **و** لما ذکر الوعید ما زاد علی قوله وما انتم بمعجزین **و** ذلک یدل علی ان جانب الرحمة والا
حسان غالب **و حدیث** مشهورست بانکه سبقت رحمته غضبه **پس** مراد رازی اینست که انما توعدون لآتٍ من باب الوعد مسلمست تخلف ندارد **و**
امّا وما انتم بمعجزین من باب الوعید است و این را بطور جزم و قطع نفرموده چه محقق نصیر الدین **و** علامه حلی **و شیخنا** المحقق المقداد فرموده اند ترک **و** عفو مواخذه
عصات مؤمنین عقلاً مدح و ممدوح جایز و سمعاً واجب لاحق ست **بحث ثانی عشر** وما انتم بمعجزین بدانکه معجزه عبارت است از آنچه عاجز سازد غیر
فاعلش را از ایتان مثل آن و هرگاه عاجز قاصر گردید پس از فعل معجز و لاجار سازنده خصم میشود بجهت عدم تمکن و قدرت بر ایتان مثل آن **پس** مفسرین
در وما انتم بمعجزین را توجیهات کرده اند **پس** نزد جمعی آنکه و نیستید شما دو گروه جن و انس عاجز سازنده خالق قادر قاهر را از ایجاد خلقی دیگر از غیر جنس شما بجای
و عوض شما چه آنکس که شما را از محض عدم ایجاد کرده او اقدرست بر ایجاد جنس ثالث و رابع از عبید **و بقولی** وما انتم بخارجین من ملکه و قدرته
و بقولی وما انتم بفائتین حیث ما کنتم یدرککم الموت **و بقولی** نیست اعاده کردن شما بعد افنا ابدان و جدائی از روح خود شما عاجز سازنده الله
قادر را چه او سبحانه بقدرتیکه ایجاد شما از عدم کرده بهمان قدرت احیاء مع ارواحکم الاصلیة اعاده شما عینا در قیمة میکند **سوال** ما توعدون مقتضی بود که
جمله ما بعدش بصیغه استقبال چون وما انتم تعجزون باشد **و** چرا بصیغه فاعل معجزین آورده **جواب** نزد اهل بدیع **و** اسلوب **و** معانی **و** لغت
دران دو سبب اند **احدهما** ان ایثار صیغة الفاعل علی المستقبل للایذان بکمال قرب الاتیان یعنی اختیار صیغه فاعل بر صیغه مستقبل بجهت ایذان

واشعار بکمال قرب ونزدیکی ایتان قیمة وجزا وسزا ربیاشد **ثانیهما** والمراد به دوام انتفاء الاعجاز لا بیان انتفاء دوام الاعجاز فان الجملة الاسمیه کما تدل علی دوام الثبوت تدل بمعونة المقام اذا دخل علیها حرف النفی علی دوام الانتفاء لا علی انتفاء الدوام کما حقق ذلک فی هذه الفنون یالتفصیل یعنی با یثار صیغه فاعل بر مستقبال مقصود دوام انتفاء اعجاز استمراریست نه بیان انتفاء دوام عجاز چه جمله اسمیه چنانچه دلالت میکند بر دوام ثبوت نیز دلالت میکند بمعونت وامداد مقام وقتیکه داخل میشود بران حرف نفی بر دوام انتفا نه بر انتفاء دوام چنانچه در فنون ثلثه بالتفصیل مذکورست **تنبیه** در ذیل وربك الغنی ذوالرحمة **امام الجبریه** فخر الدین رازی بطور فیصل ما بین الجبر والعدل از پدر خود نقل کرده **قال واعلم** یا اخی ان الکل لا یحاولون الا التقدیس والتعظیم **و** سمعت الشیخ الامام الوالد ضیاء الدین **عمر** بن الحسین قال سمعت الشیخ ابا القاسم سلیمان بن ناصر الانصاری **یقول** نظر اهل السنة علی تعظیم الله فی جانب القدرة ونفاذ المشیة **و** نظر المعتزلة علی تعظیم الله فی جانب العدل والبرائة عن فعل ما لا ینبغی فاذا تاملت علمت ان احدا لم یصف الله الا بالتعظیم والاجلال والتقدیس والتنزیه **و** لکن منهم من اخطاء **و** منهم من اصاب **و** رجاء الکل متعلق بهذه الکلمة وهی قوله وربك الغنی ذوالرحمة **اقول** عجیب ست از رازی و والد او که در علم کلام مقرر و مبرهن گردید که صفات الهی تع یا مدحی دال بر جمال و کمال ذات اند آنها را صفات ثبوتی میگویند یا عدمی دران نقص در کمال ذات عاید میشود وانین صفات را سلبی میگویند پس جبر و ظلم و تعدی بعباد و تعذیب ایشان بایجاد کفر اقبح عقلا وسمعا است پس بهذا چگونه ظلم وستم وامر بایمان بکافر غیر مراد اله باشد شکی نیست که جبر و ظلم و تعذیب غیر مستحق از صفات سلبیات است وسلبی مذموم را از صفات ثبوتی شمردن چون شب تیره را روز وظلمت را نور گفتن واجب البطلان است ❊

قوله تعالیٰ قُلْ يَا قَوْمِ اعْمَلُوا عَلَىٰ مَكَانَتِكُمْ إِنِّي عَامِلٌ فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ ۝ مَنْ تَكُونُ لَهُ عَاقِبَةُ الدَّارِ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ ۝ ترجمه این دو آیه

بگو یا محمد ای قوم من و مراد کفار مکه از قریش اند عمل کنید بر جائے وحال خود آنچه بتوانید واستطاعت وقوت دارید بر فعل وعمل کفر و شرک بدرستی وتحقیق من هم عمل کننده ام مقابل وعوض اعمال شما پس زود شما میدانید آنکس را که بیاشد مر او را عاقبت پسندیده در سرای آخرت بتحقیق شان اینست که بفیروزی نمیابند ورستکار نمیشوند در روز رستخیز ستمگاران **و در تفسیرش** چند بحث اند **بحث اول** در مکانتکم بصیغه جمع **و** بمکانتکم مفرد دو قرائة اند **اولی** قرائة ابوبکر از عاصم ست **ثانیه** قرائة باقی قرا است چه مکانتکم مصدر ست ومصدر غالبا مفرد میباشد دران واحد وتثنیه وجمع شامل بحسب حال میشود **بحث ثانی** لغت مکانة مصدر مکن مکانة بمعنی رفعت وعلو مرتبه باشد چنانچه **ابوزید** گفته المکانة المنزلة کما یقال رجل مکین عند السلطان من قوم مکناء وقد مکن مکانة یعنی مکانة بمعنی منزلة است چنانچه گفته میشود مردی مکین یعنی مرتبه دار نزد پادشاه است ماخوذ از مکن مکانة و از اینجاست قوم مکناء **در مصباح** گفت مکن فلان عند السلطان مکانة وزان ضخم ضخامة عظم عنده وارتفع فهو مکین **و** مکنته من الشیء تمکینا جعلت له علیه سلطانا وقدرة فتمکن منه **و** استمکن قدر علیه **و** له مکنة ای قوة وشدة **و** امکنته منه بالالف مثل مکنته **و** امکننی الامر سهل وتیسر **بحث ثالث** بدانکه هرگاه بالا انما توعدون لات فرمود پس بعد آن تهدید کرد بکفار بجهت انکار از معاد جسمانی بقوله قل یا قوم اعملوا علی مکانتکم **و** خطاب قل بحضرت مآب است بالاتفاق **و** تقدیر قوم قومی باضافت الی یاء المتکلم و یاء را حذف کرده بر کسره ماقبل یاء را باقی نهادند تا دلالت کند بر حذف یاء **نزد** اکثر مراد خاص از قوم قوم آنحضرت کفار مکه از قریش حقیقت میباشد لهذا اسناد الی نفسه المبارک فرمود چنانچه نوح وهود وصالح وشعیب بقوم کفار خود یا قوم بکلمه تعطف ورافت غالبا موجب استماله میباشد **و** مراد از قومی کل کفار است الی القیمة گرفتن مجاز میباشد وحمل جمیع الفاظ بمعنی حقیقی لازم عند الامکان میباشد زیرا که حقیقت اصل ست **بحث رابع** در این آیه تلوین الخطاب است **و** معانی این بوجوه کرده اند **اول** قل یا محمد قومك الکفار من قریش فعلوا اعمالکم علی قدر منزلتکم وتمکنکم یعنی بگو تو ای محمد قوم خود ت کفار قریش را بکنید آنچه کردن دارید

والی حین میکرد یدبحسب قدرت وقوت ومکنت خود واین قول جمعی ست **ثانیها** اعملوا علی طریقتکم **ثالثها** اعملوا علی حالاتکم التی انتم علیها الی
حین **و** ہمین قول عطا وجبائی ست **رابعها** اقیموا واثبتوا علی ما انتم علیه من الشرك والکفر ومن هذا الباب یقال للرجل المتمرد اثبت علی
مکانتك وحالتك وعلی ما انت علیه **و** هذا تهدید شدید بکمال المبالغة کما یقال اعملوا ما انتم عاملون یعنی قایم وثابت باشید بر آنچه شما
هستید از شرك وکفر **و** ازہمین باب ست که گفته میشود برائی مردے که متمرد وباقی وقایم وثابت باشد بر جرایم وبا وحاکم میگوید بغیظ وغضب باش ومکن تو
آنچه میکنی ومیخواہی وباش تو بر آنچه تو الی حین بودی **و** درہمین تهدید وتوعید شدید بکمال مبالغه میباشد چنانچه این مستعمل در ہر عرف ہند وعرب
وعجم الی حین ست **و** ہمین قول زجاج **و** جار الله زمخشری **درکشاف** ست المکانة تکون مصدرا یقال مکن مکانة اذا تمکن ابلغ التمکن
و بمعنی المکان یقال مکان ومکانة ومقام ومقامة فقوله اعملوا علی مکانتکم یحتمل علی تمکنکم من امرکم واقصی استطاعتکم او مکانکم
و یحتمل علی حالتکم التی انتم علیها **قول** ہمه این وجوه متقارب اند **بحث خامس** انی عامل فسوف تعلمون ولفظ سوف برائے تقریب
زمان الی الحال موضوع شده چنانچه سوف تعلمون مصرحش باشد **امّا** در معنی این آیه دو وجه اند **احدهما** این من باب الاخبار والاعلام
من الله ست که یا محمد بگو ایشانرا که فاعملوا علی دینکم من الشرك والکفر بالله والمعاداة وانی عامل وفاعل الاعمال علی دین الاسلام وعنقریب
تعلمون اینا کان علی الحق فی العمل نحن ام انتم یعنی بکنید اعمال خود را بر دین باطل خود از شرك وکفر بالله ومن ہم عمل میکنیم بر دین اسلام وتوحید خود
وزود میدانید که از ما فریقین کدام یک فرقه عامل بحق بود ما یا شما چنانچه در سوره جحد فرموده ولا انا عابد ما عبدتم ولا انتم عابدون ما اعبد
لکم دینکم ولی دین **و** ہمین قول ابو مسلم اصفهانی ست چه اصفهانی قابل منسوخ نیست **ثانیهما** این خبار نهی ست گویا به تقدیر قل انی عامل علی مکانتی وحالتی
التی انا علیها وما امرنی به ربی **و** المعنی اثبتوا علی ما انتم علیه من الکفر والعداوة لی فانی ثابت علی الاسلام والمصابرة علی اذیتکم لنستجدون
جزائکم من العقاب یوم القیمة **اقول** بحاصل در ہر دو وجه فرقے نیست **اشکال** ظاهر آیه دلالت دارد بر اجازت کفار در بقاء خود بر کفر وشرك واجازت
بکفر وشرك وامر وبقاء بران محال وممتنع من الله میباشد پس این چگونه جائز ست **جواب اوّل** بدانکه مفسرین در این آیه دو قول دارند **امّا** نزد اکثر
این آیه ومثال آن منسوخ است چه این آیه مکی ست ودر بدایت اسلام این آیه **و** سوره جحد الی لکم دینکم ولی دین آمده ومصلحت در آنوقت بضعف
اسلام وقلت اہل اسلام ہمین بود که ایشان بر دین خود الحال باقی باشند ومسلمانان ہم بر دین اسلام خود عمل نمایند **پس** نزد تقویة اسلام وکثرة
اہل آن در مدینه بآیه سیف این حکم اوایل منسوخ گردید تا قیام قیامت چنانچه در اسباب النزول واحدی **و** اسباب النزول سیوطی **و** ناسخ
ابو داود **و** ناسخ نحاس **و** ناسخ ابن حزم **و** غیرها نسخ این بآیه سیف نقل کرده اند **اشکال** امر ونهی الٰهی **آیا** مقصود تعم بود تا آنگاه **یا** نبود **جز اوّل**
محال وغیر جائز ست که او تعم آنرا من زمانے باطل سازد آنرا چه بان لازم میآید تغییر معلوم تغییر علم او تعم وآن محال است **و جز ثانی** لازم میاید جهل تعم از آل و
عاقبت حال اینهم جائز نیست **پس** نسخ جائز نیست **جواب** ہیچ قدحی عاید نمیشود چه او تعم از ازل میداند جمیع آنچه در ابد میشود **پس** میداند ازل
دانسته که این حکم بالمروهی تا فلان وقت اصلح برائے بندگان آن عصر ست **و** بعد آن اصلح نیست بل افسد برائے ایشان ست **پس** منسوخ نسخ حسب
این جاری شده در آن قدحی عاید نمیشود واشکال هذا باطل شد بحمد الله تعم **امّا قول ثانی** آنکه نزد ایشان این غیر منسوخ ست **پس** نزد ایشان تفویض
تهدیدے وتوعیدے شدید بکمال مبالغه غیظ وغضب میباشد چنانچه سلطان حکیمی وسید علیمی بجرم شدید متمرد خود میگویند که بکن آنچه میکردی وخود زود
خواہی دانست فقالوا معنی هذا الامر الوعید والتهدید الشدید والمبالغة فی الزجر عما هم علیه من الکفر فکانه قال اقیموا علی ما انتم علیه من الکفر ان
رضیتم لانفسکم بالعذاب الشدید الدائم فهو کقوله تعم اعملوا ما شئتم ففیه تفویض امر العمل الیهم علی سبیل الزجر والتهدید ولیس فیه اطلاق لهم فی عمل
ما ارادوه من الکفر والمعاصی بہر دو تقدیر اشکال ساقط ست **بحث سادس** در اعراب من قرار ونحات خلاف بدو وجه دارند **احدهما**
این لفظ من استفهامیه مرفوع المحل بجهت ابتداء **و** جمله تکون له عاقبة الدار مع اسم وخبرش خبر مبتدا باشد **و** تقدیرش فسوف تعلمون اینا تکون
له عاقبة الدار میباشد **ثانیهما** این من موصوله بمعنی الذی منصوب المحل بجهت وقوع مفعول تعلمون ست وتقدیرش فسوف تعلمون الذی له عاقبة الدار
باشد **بحث سابع** آیا یکون بالیاء المثناة التحتانیه است **یا** بالتاء المثناة الفوقانیه قراء دو قرائة دارند **اوّل** قرائة حمزه **و** کسائی ست **ثانی**
بالتاء قرائت باقی قراء ست **واحدی** گفته سبب اختلاف این باین جهت ست که در اصل لفظ عاقبت چون عاقبة مصدر است **و** تانیث او غیر

حقیقی ہست پس مؤنث غیر حقیقی در استعمال فعلش صلاحیت ہر دو تذکیر و تانیث دارد **ولهذا** در کتاب اللہ بہر دو صورت تذکیر و تانیث معاملہ دیگر مصادر
وارد شده **منها** فاخذتهم الصیحة **ومنها** اخذ الذین ظلموا الصیحة **ومنها** قد جاءتکم موعظة من ربکم **ومنها** فمن جاءه موعظة
من ربه **بحث ثامن** بدانکہ عاقبت بمعنی آخر باشد کما قال فی **المصباح** وعاقبة کل شیٔ اخره **واحدی** گفتہ عاقبت مصدر است
چون عافیة وناشئة **در صحاح** گفتہ وعقب فلان مکان ابیه عاقبة ای خلفه **و**هو اسم بمعنی المصدر کقوله تعالی لیس لوقعتها کاذبة **در**
مصباح است در لغة عفی وعافاه اللہ محی عنه الاسقام **و**العافیة اسم منه وهی مصدر جاءت علی فاعلة **و**مثله ناشئة اللیل بمعنی
نشوء اللیل **و**الخاتمة بمعنی الختم **و**العاقبة بالقاف بمعنی العقب ولیس لوقعتها کاذبة **بحث تاسع** من له عاقبة الدار در تفسیرش دو
وجه اند **اوّلهما** مراد از الدار دار دنیا است **پس** بنابرآن از فستعلمون من له عاقبة دار الدنیا فی النصر علیکم مراد میباشد یعنی زود شما خواهید دانست
که برائے کدام کسی از فریقین یا ما و شما آخر الامر درین دار دنیا قهر و غلبه و کثرت ونصرت حاصل خواهد شد **پس** در آخر ہجرت مشہود و ثابت شد مقهوریت
واستیصال کفر کفار عرب ومکہ وحصول نصرت وغلبہ وکثرت واستیلا راہل اسلام وآن بحمد اللہ مسلمانان حاصل ووصل شد **ثانیهما** مراد ازین الدار
دار الاخرة میباشد **پس** بنابران ای کفار شما زود خواهید دانست ودیدکہ محمود الاخرت ما خواهیم بود یا شما **بحث عاشر** فلح یفلح فلاحًا
بمعنی رستگاری وفیروزی وفوز ونجات میباشد **و** ازینجاست فقره اذان حیّ علی الفلاح یعنی بشتابید وبدوید بر عمل آوردن عبادتیکه موجب
رستگاری ونجات ابدیست **بحث حادیعشر** انه لا یفلح الظالمون این گویا در و اعملوا وارد شده یعنی کفریات خود در العمل بیارید
هر قدر بتوانید چه شان انیست کہ رستگار واہل نجات اصلاً وابداً ظلمه مشرکین وکفار عاقبة الامر نمیشوند ونمیباشند **بلکہ** لفظ ظلم را موضع کفر
وشرک ایراد کرد چه شرک از اعظم واکبر کبائر ومظالم عقلاً ونقلاً چون ان الشرک لظلم عظیم است ودر جائے دیگر فرمود والکافرون هم الظالمون **پس** بنابر
این ثابت شد کہ از لفظ ظالمون خاص مراد کافرون ومشرکون اند **پس** واضح شد کہ لفظ اعملوا من باب الاباحة **و** الاجازة **و** الطلب **و** امر بکفر
والی ضاء بہ نیست والا در متمم این آیہ لا یفلح الظالمون نمیفرمود **بحث ثانیعشر** آیا این آیه از محکمات باقیة الحکم الی القیمة است یا منسوخ بآیه
سیف دران نیز دو قول اند چنانچہ در **لباب التنزیل** ہم بغدادی نقل کرده **احدهما** انها محکمة **و**هذا علی قول من یقول ان المراد بقوله
اعملوا علی مکانتکم الوعید والتهدید **القول الثانی** انها منسوخة بآیة السیف **و**هذا یدل علی قول من یقول ان المراد بها ترک القتال
والامهال لهم فی هذا الحال

قوله تعالی وَجَعَلُوا لِلّٰهِ مِمَّا ذَرَاَ مِنَ الْحَرْثِ وَالْاَنْعَامِ نَصِیْبًا فَقَالُوْا هٰذَا لِلّٰهِ بِزَعْمِهِمْ وَهٰذَا لِشُرَكَآئِنَا فَمَا كَانَ لِشُرَكَآئِهِمْ فَلَا یَصِلُ اِلَی اللّٰهِ وَمَا كَانَ لِلّٰهِ فَهُوَ یَصِلُ اِلٰی شُرَكَآئِهِمْ سَآءَ مَا یَحْكُمُوْنَ ۝

ترجمه این آیه ومقرر گردانیدند کفار عرب برائے خدا از آنچه خالق میافریند از کشت زار وزراعات واز چاروایان چارپایان بهره را از ان
پس ایشان میگفتند کہ این سهم واین بهره مر خدا را است بگمان باطل خود واین سهم وحصه دیگر برائے شریکان ما است یعنی برای شرکا والہ از
اصنام واوثان میباشد پس آن نصیب وسهمی کہ بود برائے شریکان آنها بزعم وبگفتار باطل ودروغ ایشان پس درباره آن سهم میگفتند کہ نمیرسد بخدا
ودران تصرف نمیکردند واما آنچه برائے خدا میگذاشتند پس دران میگفتند کہ آن نصیب میرسد بشرکاء ایشان پس بهتر نصیب وجید غلات وحیوانات
میچیدند وبرائے اصنام خود میگذاشتند واو سبحانه در رد این تقسیم شان فرمود کہ زشت وبد چیزے حکم میکردند **و در تفسیرش** چند بحث
اند **بحث اول** ذرء یذرء عذرء بمعنی ایجاد وآفریدن **در مجمع** فرمود الذرء الخلق علی وجه الاختراع **و** اصله الظهور **و**

الذراة ظهور الشیب **ماحرث** واحد حروث بمعنی زراعت **و** بمعنے زمین قلبه کرده و آماده و تیار نموده برای کشت زراعت میباشد **و در مجمع**
فرموده الحرث الزرع والحرث الارض التی تثار للزرع **و اما انعام** بفتح جمع النعم ماخوذ از نعمة الوطی بمعنی چارپایان ثلثه مخصوصه شتر و گاو و ملحق
با و گاومیش و گوسفند و ملحق باو بز و دنبه میباشد **طبرسی** فرموده و لا یقال لذوات الحافر انعام **و اما** نصیب واحد النصبه والنصبا و نصب بضمتین
ایضا بمعنے بهره و حصه و سهم از نصب ینصب نصبا **و** بمعنی شرک نیز آمده **بحث ثانی** هرگاه با لاقبح عقاید کفار بیان کرد و تهدید و توبیخ بر ان فرم
بایشان نمود پس متصل بان اینجا شروع و ذکر سوء اعمال و افعال و احوال و احکام فاسده باطله فرمود که اخلاف و اسلاف مشرکین مکه و عرب چنین
رفتار میکردند تا عقلاء بر جهل و زلل و خلل آنها واقف و متنبه شوند **بحث ثالث** وجعلوا لله مما ذرء من الحرث والانعام نصیبا لفظ
من در مما من تبعیضیه است بمعنے بعض ما ذرء الله یعنی عادة اسلاف و اخلاف کفار مکه و عرب در جاهلیه همین مقرر بود که جمیع آنچه از غلات زراعت
و از ثمار اشجار **و** از انعام ثلثه از شتر **و** گاو میش **و** بز و گوسفند و دنبه را سه حصه میکردند **و** یک حصه برای خدا **و** حصه ثانیه برای اصنام خود
و حصه باقیه نعبدان برای معاش خود می نهادند **اما** حصه خدا را تا سال بمهمانان و مسکینان و یتامی و بیوه زنان و اهل عیال از امیداوند و میخوراندند **اما**
حصه ثانیه را بخدمه و سدنه اصنام و بروز اجتماع اعیاد نزد اصنام انفاق میکردند چنانچه مفسرین منهم ابن عباس فرموده کان المشرکون فی الجاهلیة یجعلون
لله من حروثهم و ثمارهم و انعامهم و سایر اموالهم نصیبا **و** للاصنام نصیبا فما جعلوه من ذلک لله صرفوه الی الضیفان والمساکین والعمیان **و**
ما جعلوه للاصنام انفقوه و اطعموه خدامهم و اهل السدنة لهم فان سقط شیٔ من نصیب الاوثان و ما ینفجر من سقی الماء فیما جعلوه لله
ردوه الی نصیب الاصنام و ما ترکوه و قالوا ان الله غنی لا یحتاج الی هذا **و** ان سقط شیٔ مما جعلوه لله لم یبالوا به **و** اذا انتقص شیٔ مما جعلوا
للاوثان جبروه مما جعلوه لله و قالوا انها محتاجة الیه فذلک قوله وجعلوا لله مما ذرء من الحرث والانعام نصیبا **اشکال** این تقدیر
حصص و سهام در اینجا از کجا ثابت شد **و** در وجعلوا لله مما ذرء من الحرث والانعام نصیبا حصه واحده مذکور است **جواب** باتفاق
مفسرین در اینجا اختصاری در عبارة است **و** تقدیرش وجعلوا لله مما ذرء من الحرث والانعام نصیبا **و** للاصنام نصیبا **و** قرینه داله بر این تقدیر
ما بعد این فقالوا هذا لله بزعمهم **و** هذا لشرکائنا است **و** بعد جعل اینها و نصیب آنچه باقی میماند او برای معاش خود ایشان میباشد **بحث رابع**
در بزعمهم دو قرائة اند **احدهما** بضم زاء معجمه در بزعمهم قرائة کسائی **و** یحیی بن ثابت **و** اعمش میباشد **ثانیهما** بفتح زای معجمه قرائة باقی قراءت
چه بضمه **و** بفتحه سه لغت در زعم بزعم زعما اند چنانچه **در مجمع** نقل فرموده در ان سه لغت بضمه و بفتحه و بکسره میباشد چون الفتک **و** الفتک **و** الفتک
و الود **و** الود **و** الود جمع کات ثلثه اند **و اما** زعم در لغت بمعنی ظن و ظن و زعم هر دو بفارسی بمعنی گمان **و** در عرف طرف راجح از مشکوک
الطرفین فی الاصل ماخوذ از شک میباشد **از کتاب مجمل** منقول است الزعم القول من غیر صحة و لا اعتماد **و** منه قوله تعالی زعم الذین کفروا ان
لن یبعثوا **و** زعیم رئیس القوم میباشد **و** نیز زعم بمعنی دروغ بافته باشد **در صراح** گفته و از اینجا است یقال فی قول فلان مزاعم تزعم دروغ
بر بافتن **اما شرکاء** جمع شریک بمعنی انباز **و در عرف** شرکة امر اشتراکی است اطلاق و صحیح نمیشود مگر لا اقل بین الاثنین فصاعدا **لیس**
شریک عبارت است از ثانی بهذا تیریا ثانی هم صفاتی **یا** ثانی در افعال یا ثانی با لک یعنی شریک متصرف در ملک و مال و اشیاء مملوکه مشترکه
بالسویه یا قلیل یا کثیر هر چند مثیل و شبیه ذاتی و صفاتی واحد باشد خواه متعدد **بحث خامس** فقالوا هذا لله بزعمهم و هذا لشرکائنا فلا
یصل الی الله و ما کان لله فهو یصل الی شرکائهم سهم واحد را برای خدا بگمان خود میگذاشتند **و** این سهم دیگر برای شریکان خود می نهادند **و**
آنچه برای اصنام می نهادند آنرا بسهم خالق وصل و پیوند نمیکردند **و** آنچه برای خدا میگذاشتند پس آنرا وصل با سهم اصنام میکردند **و** مفسرین بوجوه
تفسیرش کردند **احدها** هرگاه سهم اصنام هلاک و ضایع میشد پس عوض آن از سهم الله اخذ میکردند **و اگر** سهم الله هلاک و ضایع میشد از حصه
اصنام جبر و وصل نمیکردند **و** همین قول حسن و سدی است **ثانیها** قتاده گفت اذا اصابتهم سنة ای قحط و شدة استعانوا بما جعلوه لله **و**
انفقوه السدنة والخزنة و خدمة الاصنام و لم یتصرفوا و لم یاخذوا من حصة الاصنام حتی یکثر سهم الله تعالی یعنی در سنون قحط سالی کفار
سهم الله را صرف و نفقه بسدنه و خزنه و خدمه اصنام میکردند و خود هم از ان میخوردند و دست بسهم اصنام نمیکردند تا اختتام سهم الله میشد چنانچه حالة و زمان
وقت او جهلا ر سجلا ر قلیل المعارف جاری است که شیٔ خراب و بوسیده و قلیل القیمة بر راه خدا امید میدهند **ثالثها** از زراعات و انعام و اموال جید برای

اصنام و زشت و بد و خراب کم حاصل و کم مایه و کم طاقت برای خدا میگذاشتند **رابعها** انهم یجعلون نصیبین فان نمی و زکی نصیب الله یا خذونه
و یصلونه بنصیب الاصنام و یقولون انه غنی عن هذا **و** اذا نمی و زکی نصیب الاصنام و لم یزک نصیب الله فلا یصلون و لا یلحقون
منه الی یادة و النماء بسهم الله تعالی یعنی نصیب خدا اگر نشو و نما و زیادتی میکرد آنرا در سهم اصنام ضم میکردند **و** وقتیکه سهم اصنام نمو و زیادتی میکرد
آنرا ضم و ملحق بسهم الله نمیکردند **و** همین قول مقاتل است **خامس** این آیه حامل همه وجوه مذکوره است پس همه این وجوه کفار رفتار میکردند و این اولی از اخذ
بعض و ترک بعض است **اشکال** شرکائنا قول کفار و مراد از شرکاء اصنام و اوثان ایشان است **و** اصنام را ایشان شرکاء خدا میدانستند **و** لازم بود که مقابل
هذا لله **و** هذا لشرکاء الله گفته میشد **و** اسناد شرکاء اصنام الی انفسهم چرا کردند حال آنکه اصنام شرکاء کفار نبودند **جواب** شرکائنا مضاف بسوی
فاعل کردند چه تشریک اصنام بخدا فی الواقع از افعال و موضوعات کفار است نه بفعل و نه بحکم خدا مقرر کردیده باشند **و** یحتمل ایضا که کفار اصنام را شرکاء خود
در جمیع اموال و اشیاء و مزارع و فواکه خود میدانستند لهذا اسناد شرکت اصنام الی انفسهم کرده باشند **و** موید ش همین که در همه حاصلات خود نصیب فقط
میکردند **و** هذا لله بزعمهم **و** هذا لشرکائنا سهم ثالثی برای خود مقرر نکردند **پس** بهر دو وجه اسناد اصنام الی انفسهم کرده باشند **اشکال** عاید میشود
اشکال جمیع اشیاء از آدم و عالم مخصوص برای خالق تعالی اند بالضرورت **پس** چرا نسبت و اسناد کفار الی الکذب فی قولهم هذا لله بزعمهم کرد **جواب**
بوجوه می باشد **احدها** تکذیب ایشان در بزعمهم کرده چه زعم استعمال در مواضع غیر ثابته کرده میشود که در آن قطع و یقین نباشد **و** در لباب
التنزیل گفته در ذیل فقالوا هذا لله بزعمهم یعنی قولهم الذی هو بغیر حقیقة لان معنی زعم حکایة قول یکون مظنة الکذب **و** لذلک لا
یجیئ الا فی موضع ذم لقایله حاصل آنکه هذا لله بغیر حقیقت و لا قطع گفته بودند **و** زعم محل کذب میباشد لهذا لفظ زعم استعمال نمیشود مگر در موضع و محل
شک و سبب همین ذم بقایل زعم عاید میشود **ثانیها** چونکه لفظ زعم را استعمال شاک میکند در محلیکه احتمال صدق و کذب باشد **و** کفار در وجود خدا شاک بودند
پس آنچه برای خدا میگذاشتند و میگفتند بطور شک بود چه حقیقت و اخذ ظن و زعم و حسبان شک و کذب میباشد لهذا بزعمهم اسناد الیهم فرمود **ثالثها**
انما نسبوا الی الکذب فی قولهم هذا لله بزعمهم و ان کانت الاشیاء کلها لله لا ضافتهم نصیب الاصنام مع نصیب الله و هو قولهم و هذا لشرکائنا
یعنی للاصنام **و** انما سموا الاصنام شرکاء لانهم جعلوا لها نصیبا من اموالهم ینفقونه علیها **و** همین محکی و منقول از زجاج است حاصل آنکه کل
و جمیع اشیاء عالم هر چند بالذات مضاف الی الله اند و لکن نسبت کفار در بزعمهم بسوی کذب بجهت آنست که کفار نصیب اصنام را مع نصیب خدا در قولهم و هذا
لشرکائنا کردند **و** برای آن اصنام را شرکاء خود نام زد کردند چه ایشان نصیبی را از کل اموال خود برای اصنام مقرر میکردند و آن اموال را انفقه بر آنها میکردند
رابعها اسناد ایشان بزعمهم برای آن کرد چه ایشان بزعم خود نصیبی را برای خدا میگذاشتند اما بعد آن ایفا بآن نمیکردند **و** نصیب اصنام را ایفا
میکردند **و** دلیلش ما بعدش فما کان لشرکائهم فلا یصل الی الله **و** ما کان لله فهو یصل الی شرکائهم **و** این اقوی الوجوه است **خامسها** فخر
رازی گفته قلنا افرازهم النصیبین نصیبا لله **و** نصیبا للشیطان و هو الکذب یعنی ذم ایشان بجهت جدا کردن دو نصیب از مال یکی برای خدا
دیگر برای شیطان و آن دروغ محض بود **سادسها** جایز است که در اینجا تقدیمی و تاخیری در عبارت باشد **و** تقدیرش هذا لله **و** هذا
لشرکائنا بزعمهم باشد **و** این تقدم و تاخر در متعدد آیات کلام الله واقع است **سوال** اگر کفار این انواع و اقسام مبرات و خیرات لله میدهند
آیا ثوابی بران مرتب میشود یا نه **جواب** متکلمین **و** فقها در این مسئله خلاف دارند **قول اول** کفار و مشرکین اصلا و ابدا در اعمال حسنات نفعی و ثوابی
ندارند زیرا که معرفة الله ندارند و بلا معرفت و بالتشریک عبادت و طاعت هیچ عمل نیکی از جاهل و مشرک صحیح نیست پس ثوابی ندارد **قول ثانی** برای عامل
خیر و فاعل حسن مطلقا نفعی و ثوابی میباشد **قول ثالث** مختار محققین است بدانکه همه افعال و اعمال یا معهود الهی بنهج شریعت صحیحه مقرره مشروط
بتصدیق و ایمان میباشند یا نه **اما** آنچه معهود و مشروط بسبق معرفت و ایمان و تصدیق باشد **پس** جمیع آنچه از طاعات و عبادات و مبرات معهوده مشروط
بمعرفت و تصدیق و ایمان باشد **و** جهال **و** کفار **و** مشرکین هر چند از اعمال بعمل و بفعل بیارند او صحیح نیست و ثوابی ندارند چه بعدم حصول شرط مشروط معدوم
و غیر صحیح باطل محض است هر چند افعال معهوده را موافق معهود بعمل آرند **و اما** غیر افعال معهوده شرعیه که در آن معرفت و نیت تقرب شرط نیست چون
ساختن راهها **و** جسرها **و** آب تالابها **و** حفر چاهها در اطراف شاه راهها برای شراب مسافران **و** کاروانسراها **و** مداوات مریضان **و** دستگیری عیلان
و راه نمونی گم شدگان **و** تخلیص مظلومان از دستهای ظالمان **و** انفاق مسکینان و امثال اینها از روی عقل **و** عدل اله **و** ادله شرع برای حسن طاعت

مبرات و حسنات برای ہر عامل و فاعل کافر نفعی و ثوابی بالجملہ مرتب میباشد خواہ در دنیا خواہ در عقبیٰ **اشکال** در عقبیٰ ہر مشرک و کافر واجب الخلود فی النار است انعام جنت عقبیٰ براو و بر مشام او حرام الی الابد می باشد پس چگونہ و چہ نفع و ثواب بمشرک و کافر در عقبیٰ میرسد **جواب** مثلاً نمرود و فرعون صد ہزار جزء عذاب جزاء دارد **پس** برای ہر یکی از اینہا یک جزئی ازین صد ہزار اجزاء تخفیف از ابتداء میشود اشکال ندارد **و** جایز است کہ در دنیا باینہا جزا در دفعۂ یا نفر بقا بمدۃ الاعمار اینہا برساند **بحث سادس** سار بسوء رسوء بمعنی قبح و بد و زشت باشد **و** ازینجا اسوء القوم بمعنی اقبحہم **و** اسوء الاحوال بمعنی بد و خراب احوال را میگویند **و** رجل سوء و عمل سوء بفتح بمعنی مرد بد نقیضش رجل حسن باشد **و** السوء بفتح اسم **و** اسارت الظن بد ظن و بدگمان باشدم باشد **و** سیئۃ خلاف حسنۃ است **و** سوءۃ بفتح سین و ہمزہ فرج مرد و زن و عورتین اوست **و** سوء تان تثنیہ و سوءات جمع ہر دو **و** مساءۃ خلاف مسرت میباشد **بحث سابع** ساء ما یحکمون انجملہ تذییلیہ است بطور تقریع و تفریح و توبیخ و رد تقسیم کفرہ است ای ساء الحکم حکمہم ہذا **و** بقول سعودی ساء الذی یحکمون بہ **سوال** از ذکر چنین مقالات چہ مقصود میباشد **جواب** بعض اعلام فرمودند کہ مقصود از حکایت چنین اشکال از اینچنین مذاہب باطلہ اطوار فاسدہ را دیدہ و شناختہ در عقول عقلاء و انظار اولی الابصار حقیر و خوار و ذلیل نماید تا احدی میل و التفات بسوی چنین اقوال و افعال و مذاہب فاسدہ نکند ثم اللہ اعلم

قولہ تعالیٰ وَكَذٰلِكَ زَيَّنَ لِكَثِيْرٍ مِّنَ الْمُشْرِكِيْنَ قَتْلَ اَوْلَادِهِمْ شُرَكَآؤُهُمْ لِيُرْدُوْهُمْ وَلِيَلْبِسُوْا عَلَيْهِمْ دِيْنَهُمْ وَلَوْ شَآءَ اللّٰهُ مَا فَعَلُوْهُ فَذَرْهُمْ وَمَا يَفْتَرُوْنَ ○

ترجمہ و بطوریکہ در تقسیم مزبور بفریب شیطان بد و زشت رفتار و گفتار کفار میکنند ہمچنین و مثل آن میارایند و زینت میدہند برای بسیاری از مشرکان کافران کشتن فرزندان ایشان را یعنی میارایند در انظار و قلوب کفار قتل اولاد خود را شرکاء ایشان یعنی سدنہ و خدمہ اصنام تا ہلاک سازند ایشان را بقطع اعقاب و انسال ایشان و تا بپوشند و مخفی بگذارند بر ایشان دین ایشان را یعنی گمراہ و مشتبہ بسازند و از دین خلیل الرحمن ابراہیم برآرند ایشان را و اگر خدا میخواست بمشیت الجائی و اضطراری البتہ نمیکردند چنین افعال قبیحہ را پس یا محمد بگذار و ابدا ر بحال خود ایشان را با آنچہ ایشان بافتراء و بہتان و دروغ میکنند و میگویند **و در تفسیرش** چند بحث اند **بحث اول** در وجہ تنظم آیہ با ماقبل بدانکہ این بیان وجہ ثانی از قبایح اعمال و افعال ایشان چہ در آیہ بالا ذکر و نقل کرد کہ کفار دو نصیب از اموال خود میگذاشتند **احدہما** برائی خدا **ثانیہما** برای اصنام شرکاء خود بجہت جہالہ خود **پس** اینجا ذکر کرد کہ ایشان ہمچنین بجہل و اطاعت شرکاء قتل اولاد خود میکردند **و** قتل اولاد صلبی بلا وجہ حقیقی بنہایت جہالت و بغایت اطاعت شرکاء کفرہ بزرگان شان میباشد **بحث ثانی** و زین عطف بر و جعلوا للہ مما ذرء الخ است یعنی بطوریکہ دو نصیب برای خدا و اصنام بتعلیم و تزیین شرکاء از اموال میگذاشتند ہمچنین قتل اولاد خود در انظار ایشان زینت یافتہ میکردند **پس** مشبہ و مزین بہ وضع دو نصیب بالا میباشد **بحث ثالث** در زین بصیغہ مجہول است یا بصیغہ معلوم دران دو قرائۃ اند **قرائۃ اولی** قرائۃ ابن عامر وحدہ است **و** قتل مضموم اللام **و** اولادہم بنصب الدال **و** شرکاءہم بالخفض میباشد **و قرائۃ ثانیہ** قرائۃ اکثر و باقی قراء است یعنی زین بصیغہ معلوم **و** قتل بفتح لام **و** اما اولاد بالجر **و** شرکاءہم بالرفع میباشد **اما قرائۃ ثانیہ** قرائۃ صحیحہ مشہورہ است دران قدحی نیست الا آنکہ تقدیم مفعول بر فاعل لازم میاید **و** آن عند الاہتمام جائز در دواوین و قصاید شعراء و خطباء بسیار شایع و مروج است **و اما در قرآن** پس چون آیہ لا ینفع نفسا ایمانہا **و** اید و اذ ابتلی ابراہیم ربہ و غیرہا است **و اما در قرائۃ** ابن عامر لازم میاید فصل غیر شایع بین المضاف و المضاف الیہ بمفعول بہ یعنی اولادہم است **پس** تقدیرش چنین میشود زین لکثیر من المشرکین قتل شرکاءہم اولادہم **و** اینصورت عند الضرورت در شعر نادر ہم مکروہ میباشد فصلا

عن افصح کلام الله المعجز بالفصاحة والبلاغة چگونه چنین قرائة مجوز باشد واین قرائة مطعون ومتروک کافه مفسرین است چنانچه در شعر شاذ
متروک آمده **شعر** فزججتها بمزجة * زج القلوص ابی مزاده **ما** سبب قرائة ابن عامر چنین نقل کرده اند که او در صحیفه از مصاحف
شرکائهم را مکتوب بیاء مثناة تحتانیه دیده **بلے** رازی وغیر او فرمودند **و** لوقرء بجر الاولاد والشرکاء لاجل ان الاولاد شرکائهم
فی اموالهم لوجد فی ذلک مندوحة عن هذا الارتکاب **بحث رابع** وکذلک زین لکثیر من المشرکین قتل اولادهم شرکائهم
و قتل اولادهم مضاف مع مضاف الیه مفعول زین معلوم **و** شرکائهم فاعلش بیان شد **پس** معنیش آنکه بطوریکه تقسیم از اموال خود ونصیب
گردانیدن مزین گردیده بود همچنین آرایش وزینت دادند ونیک ونظر آوردند برای اکثر مشرکین عرب خلفا عن سلف قتل کردن اولاد خود را
مشرکین کفار یعنی شرکاء کفار زینت دادند در قلوب نتیجه کفره خود قتل اولاد ایشان را **پس** در اینجا دو خلاف دارند **اولهما** این زینت دهندگان
کدام اند در ان وجوه اند **اول** مزین قتل اولاد در اخلاف تقلید کفره اسلاف بود چه کفره اسلاف دختران خود را عند التولید زنده دفن
در قبور میکردند بجهت عار وننگ در تزویج ایشان وبجهت فقر وعسر وکفالة آنها **وایہ** دیگر در نهی این قبیحه منکره وارد است که لا تقتلوا اولادکم خشیة
الاملاق ونحن نرزقهم یعنی قتل نکنید اولاد خود را بترس درویشی وفقر وعسر وما رزق میدهیم ایشان را **قول** الی حین اکثر طوائف از هنود هند قتل
بنات خود علانیه بجهت همین عار وننگ در نکاح بنات خود را بحص تولید قتل آنها میکردند **و** در این عمل فرنگ این قتل علی الظاهر زائل شده **و** لیکن
بعض اجهل شهزادگان در رانی دختران خود را علانی بمنع انگریز قتل کرده نمیتوانستند **ولی** بجهت عار وننگ بنکاح در قوم خود هم میدادند **و** بعض
دختران بعض در انتهای اجهل بجوانی تنگ آمده علانی بر آمده نصرانی شدند ودر لاهور مسموع ومشهود مردم بودند والی حین باقی اند **ثانی** مزینان
ومغویان در قتل اولاد وبنات شیاطین جن بودند چه ایشان بالقا ووساوس بقبح تزویج ایشان با دمیان اغیار قتل بنات را عند التولید آرایش میدادند
ونیک بلے ونظر ایشان می آوردند **ثالث** این مزینان خزنه وسدنه وخدمه اصنام اند که آنها را شریک اموال خود میدانند بفرموده ایشان رفتار وگفتار و بهر
عمل میکردند وایشان را اطاع واجب الطاعت میدانستند پس بتعلیم وقول ایشان قتل دختران خود خلفا وسلفا بنا نهادند **کلبی** گفته شرکائهم سدنة
الهتهم یعنی خدام اصنامهم وهم الذین کانوا یزینون ویحسنون للکفار قتل الاولاد وکان الرجل فی الجاهلیة یقوم فیحلف لئن ولد له کذا
وکذا غلاما لینحرن احدهم کما حلف عبد المطلب علی ابنه عبد الله **وقال** بعضهم فعلی هذا القول المراد بالشرکاء السدنة وخدام الاصنام
و سموهم شرکاء لانهم اشرکوهم فی الطاعة حاصل آنکه شرکاء کفار سدنه وخدمه اصنام اند وایشان در قلوب وانظار کفره نتیجه خود قتل اولاد را نیک
مینمودند چه در جاهلیت مردم حلف میخوردند که اگر مرا باین تعداد پسران پیدا شدند آخر آنها را نحر وذبح میکنم چنانچه عبد المطلب حلف خورده بود که آخر پسران
خود عبد الله را ذبح میکنم آخر بقرعات شتران سرخ موی را بعوض عبد الله داد **واما** ایشان را شرکاء نامیدند چه آنها را شریک در طاعت خود میدانستند
در مجمع ابتدا سبب در قتل بنات نقل کرده قال وقیل کان السبب فی تزیین قتل البنات ان النعمان بن المنذر اغار علی قوم فسبی نسائهم
وکان فیهن بنت قیس بن عاصم ثم اصطلحوا فارادت کل امرئة منهن عشیرتها غیر ابنة قیس فانها ارادت من سباها فحلف قیس لا یولد
بنت الا وئدها فصار ذلک السنة فیهم یعنی بقولے سبب تزیین قتل بنات اینست که **نعمان** بن منذر غارت کرد قومی را وزنان آن قوم را
بغارت برد **و** در آنها دختر قیس بن عاصم بود **پس** از ان مصالحت کرده **و** هر زنے مراجعة بسوی عشیره خود کرد سوائی دختر قیس چه او نزد همان مرد
ماند که او را بغارت آورده بود **پس** قیس حلف خورد که من بعد هر دختریکه مرا پیدا شود نمیگذارم او را مگر آنکه زنده در گور میکنم او را **پس** این طریقه وسنت
او در قوم کفره جاری گردید **اشکال** هرگاه این ذبح ونحر کردن آخر پسران سنت جاهلیت بود **پس** قول وفخر ومباهات نبوی ع انا ابن الذبیحین
چگونه مدح وثنا وفخر نبوی باشد **جواب** چونکه آبا نبوی ع کلهم مومن وموحد بل عبد المطلب وابو طالب از اوصیاء وخلفاء ابراهیم بر ملت ابراهیم
بودند **و** در **شرح حقایق لدنی** فی خصائص نسائی از احد ائمه ثلثه حدیث سنی **و** در **کتاب البشری** فی تشریح مودة القربی
سید علی همدانی شافعی با ستیفاء واستقصاء اثبات این مطلب کرده ام **پس** این حلف عبد المطلب در بعض اخبار احاد در خاصه وعامه وارد شده **ف**
اخبار احاد را دخلی در عقاید برهانی قطعی نمیباشد **و** اگر صحیح وثابت هم باشد پس میگوییم چونکه خلیل الرحمن پسر خود اسماعیل را قربانی کرده بود
و بعوض او گوسفند جنت از جانب الهی رسید **پس** حضرت عبد المطلب اگر نذر یا حلف در ذبیح عبد الله کرده بود بعوض وبها عبد الله بحسب

جواب اشکال معضل حکم قربانی وقتل عبد المطلب عبد الله

بیان احتجاج زینب ...

بیان آنکه اصل وضع ... در قتل بنات قیس بن عاصم بود

قرعات عدیده صد شتر یا زیاده داده باشد و در ملت ابراهیم شاید چنین نذر شایع بوده باشد پس اختیار رسم جاهلیت آنحضرت ممنباشد بل این تاسی بسنت
خلیل الرحمن ابراهیم است و از افعال کفره جاهلیه فعل عبد المطلب خارج میباشد اشکال عاید نمیشود ثم الله اعلم **اشکال** هرگاه دین ابراهیم بدین
موسی و دین موسی بدین عیسیٰ پس همچنین دین عیسی و همه ادیان انبیا بدین محمد ناسخ باشند **پس** عبد المطلب و ابوطالب چگونه بدین منسوخ ابراهیم عامل
بود و منسوخ متروک العمل میباشد **جواب** بدو وجه گفته اند **احدهما** ملت ابراهیم غیر منسوخ بود و کل انبیاء بعد او بران ملت بودند و ابراهیم
متبوع کل بود لقوله واجعل لی لسان صدق فی الآخرین **ثانیهما** بقول این ادیان بادیان لاحقه منسوخ شد پس اول که دین ابراهیم منسوخ شده بود
پس بعد دین عیسیٰ همان بر جمیل مصلحة الٰهیه تا قیمة معمول باقی ماند و لیس هذا بشیء والاول عندی اصح **پس** در ملت ابراهیم نذر کردن بعض اولاد
شاید جایز بوده و بعوض آن صد شتر دادن میشد ثم الله اعلم **خلاف ثانی** چرا قتل اولاد صغار میکردند **بقولی** بجهت عسر و فقر و عیلة قتل
اولاد صغار خود ذکور و اناث عند التولید میکردند **و** مصرحش آیه لا تقتلوا اولادکم خشیة املاق و نحن نرزقهم **و** املاق بمعنے درویشی و فقر و
عسر باشد **و بقولی** خاص دختران خود را لبعض تولید زنده در گور میکردند بجهت عار و ننگ که دیگری او را در زوجیت خود بیارد و ساقش بردارد
و مؤیدش آیه واذا الموءدة سئلت بای ذنب قتلت است یعنی در روز جزا دختریکه زنده در گور کرده میشد ازو سوال کرده میشد که تو بجهت کدام
گناه و کدام سبب کشته شده چه موءده صیغه مفعوله مؤنث از وئد یئد وأداً دختر زنده در گور کرده و هلاک شده میباشد **اشکال** اولاد جمع ولد بمعنے
آنچه میزاید و متولد شود شامل و حاوی به پسر و دختر است و تخصیص اولاد خاص در اینجا بدختر مع صراحة دو آیة لا تقتلوا اولادکم **و** این آیه ذیل قتل
اولادهم بلا مخصص باشد **مع هذا** آن دو آیه معارض واذا الموءدة سئلت اند **و** جمع این چگونه جایز باشد **جواب** جمع این آیات ثلثه
ممکن است باینکه بعضے قتل اولاد ذکور و اناث هر دو صنف را میکردند بعضی را لبعض تولد میکشتند بخفه کردن **و** بعضے را زنده در گور میکردند فقرا پسر
و دختر را و اغنیاء خاص دختر قتل میکردند اشکال عاید نمیشود **بحث خامس** ارداء در لغت بمعنی اهلاک است ارد ی یردی ردی اذا اهلک
و تردی تردیا **و** المتردیة الحجر یتردی من الجبل **و** از ینجاست آیه ان کدت لتردین **بحث سادس** لیردوهم و لیلبسوا علیهم دینهم
بدانکه در لام لتردین دو وجه اند **احدهما** لام التعلیل است اگر تعلق آن بتزیین شیطان باشد **پس** بنابران شیاطین تزیین قتل اولاد بتبعه
خود میکردند بغرض و علت آنکه تا قاتلین در دنیا هلاک شوند و نابود کرده شوند بعدم بقاء انسال **و** بغرض آنکه تا مشتبه شود و پوشیده گردد بر ایشان دین
حق حضرت اسماعیل و ابراهیم علیهم السلام **ثانیهما** این هر دو لام لام العاقبت باشد اگر آن تزیین قتل اولاد از سدنه باشد **پس** بنابر آن تزیین قتل
اولاد و انسال بتبعه کفره خود میکردند تا در عاقبت و آخر الامر با ایشان در دنیا نیست و نابودی محض بعدم بقاء انسال ایشان **و** در عالم عقبی هلاکت ابدی
در نار جهنم دائمی با ایشان عاید و حاصل شود **و** همین قول ابن عباس و جمهور مفسرین است چنانچه در آیه فالتقطه آل فرعون لیکون لهم عدوا وحزنا
و تزیین چنین افعال و اعمال فاسده و باطله با ایشان میکردند تا در عاقبت در دنیا از دین اسماعیل و ابراهیم بر آیند **و** آن دین از ایشان بالکلیه زایل
و نسیا منسیا بشود **اشکال** از شیاطین تزیین منکرات عجب نیست چه او عدو مضل انکار ابرائی بنی آدم است و علی الدوام آن حاسد کاید است
با ضلال و تضلیل و خرابی عاقبت ایشان **اما** عقلا استبعاد است که سرکار مطاعین و اجب الطاعت انانرا که بدانند جان و ایمان و اموال برای آنها
بگذارند چگونه آن مطاعین سرکار ملت استیصال تبعه خود در دنیا و اهلاک ابدی ایشان بعذاب شدید الیم سرمدی میخواهند چه در امر هذا خرابی هر دو طائفه
مطاع و مطیع است و اینحالة هر ذی شعوری میفهمد **جواب اول** بدانکه جانبین کفره متبوع و تبعه جهله بودند لازم نیست که آن جهله متبوعین از
سدنه اینحالة استیصال تبعه خود فهمیده باین علت تعلیم و تزیین قتل اولاد و تشریک و تکفیر الٰه کرده باشند **پس** لیردوهم و لیلبسوا علیهم بطور نتیجه
مآل و حال ایشان عالم الغیوب و القلوب نقل آن فرموده باشد **جواب ثانی** صاحب الاغراض نفسانی عند الغرض کور و کر میشود و قباحت و سوء
حال و مآل کار را بر امید اند و میکند چون زانی **و** سارق **و** شارب الخمر میداند که انجام این فعل بد است اگر گرفتار حکام شدم ولکن این را دانسته میکند
پس همچنین متبوعین مضله دانسته و فهمیده اگر چنین اضلال و تضلیل و تزیین کرده باشند عجب و بعد نیست چه غرض اقصی ایشان بالفعل گذاره
خود و قضاء اوطار است برجوع تبعه جهله مع الاموال بسوی ایشان خواه من بعد تبعه باقی بمانند یا نه علی التقدیرین اشکال عاید نمیشود **تبصره** ابن
عباس در تفسیر این فرموده لیردوهم ای لیهلکوهم فی النار و لیخلطوا علیهم دینهم و لیدخلوا علیهم الشک والشبهة فی دینهم **و** کانوا علی دین

اسماعیل وابراهیم فرجعوا عنه بتلبیس الشیاطین وانما فعلوا ذلک لیزیلوهم عن الدین الحق الذی کان علیه اسماعیل وابراهیم
علیهم السلام فوضعوا الهم هذه الاوضاع الفاسدة وزینوها لهم **بحث سابع** ولو شاء الله ما فعلوه **تفسیر** این بدو
وجه کردند **نزد جبریه** اگر خدا میخواست ومشیت واراده میکرد در ترک چنین قبایح البته کفار چنین قبایح نمیکردند اما خدا ترک چنین
امور نخواست بل این قبایح مراد تعالی بود ولهذا بوقوع آوردند **نزد عدلیه** معناه ولو شاء الله ان یمنعهم جبرا ویضطرهم الی ترکها قهرا
لترکوا ولم یفعلوا ذلک ابدا ولکن کان ذلک منافیا للتکلیف لاجل ذلک ما حال بینهم وبین افعالهم فهذا بیان المشیة
الالجائیة یعنی اگر خدا منع ایشان جبرا وقهرا میکرد ومضطر میساخت ایشان را بترک کفر وقبایح مزبور هر آیینه قطعا ترک میکردند وابدا واصلا
مرتکب شنایع شده نمیتوانستند ولکن جبرا وقهرا مانع وحایل ایشان نشد چه آن منافی تکلیف بود ولثواب وعقاب بر افعال واعمال مجبور محمول
مرتب نمیشود ولهذا او تعالی ایشان را مجبور نکردانید وحایل ومانع نشد میان ایشان واعمال ایشان **پس** این بیان مشیت الجائی واضطراری میباشد
پس قول مجبره واجب البطلان است **در مجمع** فرموده فی هذا غایة الزجر والتهدید کما یقول القائل دعه وما اختاره در کلام نهایت
زجر وغایت توعید است مر کفار را چنانچه قایلی میگوید نسبت بجرمی که بگذار او را باختیار وکار خود **وایضا** فرموده فی هذه الایة دلالة
واضحة علی ان تزیین القتل **و** القتل فعلهم بارادتهم واختیارهم **و** انهم فی اضافة ذلک الی الله سبحانه کاذبون انتهی یعنی
در این آیه دلالت واضح هست بر تزیین قتل **و** قتل فعل ایشان باراده واختیار ایشان هست **و** در اضافت ایشان آن را بسوی خدا کاذب محض
اند **بحث ثامن** فذرهم وما یفترون ای اترکهم ودعهم علی افترائهم وکذبهم علی الله تعالی فانه یجازیهم الله سبحانه

قوله تعالی وَقَالُوا هٰذِهٖۤ اَنۡعَامٌ وَّحَرۡثٌ حِجۡرٌ ۖ لَّا يَطۡعَمُهَاۤ اِلَّا مَنۡ نَّشَآءُ بِزَعۡمِهِمۡ وَاَنۡعَامٌ حُرِّمَتۡ ظُهُوۡرُهَا وَاَنۡعَامٌ لَّا يَذۡكُرُوۡنَ اسۡمَ اللّٰهِ عَلَيۡهَا افۡتِرَآءً عَلَيۡهِ ؕ سَيَجۡزِيۡهِمۡ بِمَا كَانُوۡا يَفۡتَرُوۡنَ ۝

ترجمه این آیه میگفتند کفار که این نصیبهای الهان یا چهارپایان وکشت زار حرام ومحروم است از تصرف نمیخورد ونمی چشد آن را مگر خاص
آنکس که ما میخواهیم یعنی سدنه وخدمه بتخانها میخورند آن را وتحریم این اشیا بگمان خود ایشان بود ومیگفتند این چاروایان وچارپایان اند حرام کرده
پشتهای آنها یعنی سوار شدن بر آنها وبار کردن بر آنها ودیگر کارها گرفتن از آنها حرام گردانیده شد یعنی آنها بحایر وسوایب وحوامی نامیدند و
سهمی دیگر از چهارپایان اند برای قربانی اصنام یاد میکنند مردم کفار نام خالق را بر آنها وقت ذبح ونحر آنها بل وقت ذبح ونحر نام بتان
خود ذکر میکردند با فترا ودروغ لفظ اله را بر اوثان وبر اصنام خود یا افترا بر خدامی بستند بانیکه ذبح اینها باسم بتان بامر خدا میکنیم زود
خدا جزا وسزا رکامل وتمام ایشان را خواهد داد بسبب آنچه افترا وبهتان بخدا می بافتند ومی بستند **و در تفسیر** ش چند بحث اند
بحث اول در حجر دو قرائة اند **اما قرائة** مشهوره معروفه لفظ حجر بکسر حا است **وقرائة** شاذه حرج بحا مهمله بعد آن را مهمله بعد آن جیم معجمه
ثانیه میباشد **و** همین مروی از ابی بن کعب **و** ابن مسعود **و** ابن عباس **و** ابن الزبیر **و** اعمش **و** عکرمه **و** عمرو بن دینار است **اما** لفظ حرج معنیش
واکثر بحجر راجع میشود چه اصل حجر **و** حرج بمعنی ضیق وتنگی است لان الحرام سمی حرجا لضیقه **و** الحرج ایضا الضیق فعلی هذا یکون الحرج
لغة فی حجر **وجمعی** تصریح کردند که حجر مقلوب حرج مثل جذب وجبذ است **بحث ثانی** حجر بتقدیم حاء مهمله مکسوره بمعنی حرام وممنوع باشد
از حجر یحجر حجرا **و** عقل الحجر برای آن میگویند که او مانع است از کج رفتاری وکج گفتاری واز کج کرداری **در مجمع** فرموده الحجر الحرام **و** العقل
و فلان فی حجر القاضی من حجرت حجرا ای فی منع القاضی ایاه من الحکم فی ماله **و** حجر المرئة بالفتح والکسر حضنها **در مصباح**

گفته حجر علیه حجراً من باب قتل منعه التصرف فهو محجور علیه **وحجر** الانسان بالفتح **و** قد یکسر حضنه وهو مادون الابط الی الکشح و
حضن عبارت است از بدن آدمی آنچه تحت بغل باز و تا زیر ناف نمایان باشد **و** هو فی حجره ای فی کنفه وحمایته **و** الجمع حجور **و** الحجر بالکسر العقل **والحجر**
حطیم مکة وهو المدار بالبیت من جهة المیزاب **و** الحجر القرابة **و** الحرام **و** تثلیث الحاء لغة **و** الحجر بالکسر ایضاً الفرس الانثی **و** الحجرة بالضم
البیت والجمع حجر وحجرات مثل غرف وغرفات **و** الحجر بفتحتین معروف بفارسی سنگ باشد **بحث ثالث** وقالوا هذه انعام وحرث
حجر بدانکه این نوع ثالث از قبایح واحکام فاسده باطله ایشان میباشد **و** کفار این نوع را سه قسمت بسه طور کردند **قسم اوّل** پاره از مواشی ثلثه شتر و
گاو و گوسفند **و** زراعتی را از غلات و فواکه چون تمر و کشمش وغیر هما را برای اصنام معین ومقرر و بر غیر آنها حرام میکردند **و** حجر بوزن فعل بمعنی مفعول پس حجر
بمعنی محجور علی غیرهم میباشد چون ذبح بمعنی مذبوح **و** طحن بمعنی مطحون است **و** در وصف بحجر مذکر ومؤنث و واحد وجمع یکسان است چه حکم او حکم اسماء غیر
صفات دارد **پس** در معنی حجر مفسرین وجوه دارند **اولها** اکثر حجر بمعنی منع وممنوع باشد چنانچه عقل حجر بمعنی عقل وان منع وبالغ از ایقاع قبایح
میباشد چه ایشان این قسم انعام و زراعات را ممنوع التصرف والانتفاع غیر خدمه وسدنه اصنام را میکردانیدند **ثانیها** حجر بمعنی محروم التصرف بر غیر
سدنه باشد **ثالثها** حجر بمعنی حبس این اشیاء بر اصنام و بر خدام آنها خاص باشد **رابعها** حجر بمعنی حرج وآن بمعنی ضیق وصد است چه تعیین شیء
خاص بشخصی دون شخصی تضییق وصد و باز داشتن اغیار از تصرف وانتفاع از آن میباشد **قول** بهاینوجوه متقارب ومتحد المعنی والمآل اند **بحث**
رابع لا یطعمها الا من نشاء بزعمهم این جمله در معرض بیان وتاکید جمله حجر است یعنی آن انعام ثلثه وغلات مزروعه را احدی طعمه وخورده ومنتفع شده
اصلاً نمیتوانند مگر آنانکه ما بخواهیم اطعام وایصال نفع این اشیاء را بآنها **و** آنانرا که در اطعام وانتفاع بآن استثنا کردند آنها خاص خدمه وسدنه وملازمین
بتخانه از مردان سوای زنان ایشان باشد واین تعیین بر اهل اصنام و بر سدنه آنها **و** استثنا جمعی بانتفاع واطعام بایشان خاص بزعم وگمان ورای
وقیاس خود آنها بغیر اجازت مالک الملک واذن شرایع انبیاء باطل ودروغ محض بود **پس** تحلیل یا تحریم شیء بغیر برهان وحجت قاطعه از جانب خدای مهربان
باطل محض میباشد پس رای وقیاس در احکام بغیر نص صحیح غیر صحیح باطل است **بحث خامس** وانعام حرمت ظهورها **و** اینقسم ثانی
انعام ایشان است که بر غیر سدنه انتفاع حرام کردند برای وقیاس باطل **و** این انعام که حرام است بر آنها سوار شدن وبار کردن وکار گرفتن چهار نوع اند بحایر
و سوائب وحوامی **و** وصیله **مجاهد** گفت یعنی الحوامی وهی الانعام التی حموا ظهورها عن الرکوب فکانوا لا یرکبونها **و** همین قول حسن است
در مجمع نقل فرمود وقیل هی الحامی الذی حمی ظهره اذا رکب ولد ولده عندهم فلا یرکب ولا یحمل علیه **امّا** بحایر وآن جمع بحیره **وبحیره**
عبارة است از ناقه که پنج شکم بزاید **و** پنجمش اگر نر بزاید کوشش را میشکافتند پس او را مردان وزنان آنها میخوردند **و اگر** پنجمش ماده میزاید گوشش
را میشگافتند وذبح واکل وحرام بر مردان وزنان بود دیگر بعد مرگ وموت او حلال خوردن گوشت او مخصوص برای زنان آنها بود **و امّا سوائب**
جمع سائبه اصل او **بقول ابن اثیر** از تسیّب الدواب وان ارسال وازادی او باشد فتذهب وتجیء کیف شائت **و** قال فی الحدیث ذکر السائبة
والسوائب کان الرجل اذا نذر لقدوم من سفر او برء من مرض او غیر ذلک فقال ناقتی سائبة فلا تمنع من ماء ولا مرعی ولا تحلب ولا ترکب
و کان الرجل اذا اعتق عبداً فقال هو سائبة فلا عقل بینهما ولا میراث **و** اصله من تسیب الدواب وهو ارسالها تذهب وتجیء کیف شائت
امّا سائبه در حقیقت ناقه از ادو رها شده باشد **امّا** سائبه بچه ماده از بحیره است **یا** بحیره بچه ماده از سائبه مشقوق الاذن است در ان اهل لغت دو قول
دارند **در مصباح** گفته والبحیرة اسم مفعول وهی مشقوقة الاذن بنت السائبة التی تخلی مع امها **و** هذا قول من فسرها بانها الناقة
اذا انتجت خمسة ابطن فان کان الخامس ذکرا ذبحوه واکلوه **و** ان کان انثی شقوا اذنها وخلوها مع امها السائبة **و بعضهم** یجعل البحیرة
هی السائبة ویقول کانت الناقة اذا انتجت سبعة ابطن شقوا اذنها فلم ترکب ولم یحمل علیها **در صحاح** گفته والسائبة الناقة التی
کانت تسیّب فی الجاهلیة لنذر ونحوه **و قد** قیل هی ام البحیرة کانت الناقة اذا ولدت عشرة ابطن کلهن اناث سیّبت ولم ترکب
علیها ولم یشرب لبنها الا ولدها او الضیف حتی تموت فاذا ماتت اکلها الرجال والنساء جمیعا **و** بحرت اذن بنتها الاخیرة فتسمی البحیرة
وهی بمنزلة امها فی انها سائبة **و** متفق علیه اینست که سائبه ناقه از ادو رها کرده شده بنام اصنام میباشد **امّا حوامی** جمع حامی وآن شتر
نر پیر وکهنه سال برای نسل دادن ناقها مخصوص میباشد **و** ولد ولد ونبیره او نتاج آید او را نیز ارسال وازاد در جاهلیت میکردند پس با وسوار نمیشدند

موی وپشم او نمیگرفتند ومیگفتند حمی ظهره واو میچرید از هرچه میخواست **درصحاح** گفته والفحل من الابل الذی طال مکثه عندهم **و** منه قوله
تعهولا وصیلة ولا حام **وقال الفراء** اذا لقح ولد ولده فقد حمی ظهره فلا یرکب ولا یجز وبره ولا یمنع من مرعی **اما وصیله**
او نام ماده گوسفندیست که از وشش شکم **و** هر شکمی جوڑه جوڑه نر وماده بهم زائیده باشد ودر مرتبه هفتم اگر زائید شیرش برای مردان حلال وبرزنان حرام
می ساختند **درنهایه** گفته الوصیلة هی الشاة اذا ولدت ستة ابطن اثنین اثنین **و** ولدت فی السابعة ذکرا وانثی قالوا وصلت اخاها
فاحلوا لبنها للرجال **و** حرموه علی النساء یعنی وصیله ماده گوسفندیست وقتیکه میزائید شش شکم وهر شکمی جوڑه جوڑه را **و** در هفتمین اگر نر وماده میزائید
میگفتند پیوند کرد برادرش را یعنی نر وماده یکجا زائید پس شیرش تحلیل برجال وتحریمش برزنان میکردند **وقال** وقیل ان کان السابع ذکرا
ذبح واکل منه الرجال والنساء معا **و** ان ولدت فی السابعة ذکرا وانثی قالوا وصلت اخاها ولم یذبحوها وکان لبنها حراما علی النساء
انتهی **بحث سادس** وانعام لا یذکرون اسم الله علیها **بقسم ثالث** احکام فاسده وباطله ایشان است یعنی مواشی ثلثه ایشان
برائی اصنام جدا میگذاشتند ذکر یاد نمیکردند اسم الله الخالق را بر آنها وقت ذبح ونحر آنها مگر عند الذبح والنحر بر آنها اسماء اصنام ذکر میکردند یعنی باسم
اللات یا باسم العزی یا باسم الهبل وغیرها **نزد** مجاهد کانت لهم طائفة من انعامهم لا یذکرون اسم الله علیها ولا فی شان من شانها لا ان
رکبوا ولا ان حلبوا **و** لا ان نتجوا **و** لا ان باعوا ولا ان حملوا یعنی کفار طائفه از مواشی ثلثه میگذاشتند بر آنها اسم الله اصلا وابدا ذکر نمیکردند در
هیچ حالی وشانی نه بحال سوار شده بر آن **و** نه وقت دوشیدن شیر از آنها **و** نه در وقت زائیدن بچها **و** نه در وقت خرید وفروخت **و** وقت بار
کردن بر آنها **نزد ابی وائل** کفار بر طائفه انعام مخصوصه للاصنام حج نمیکردند چه حج بغیر تلبیه وذکر الله نمیباشد **و** اگر سوار میشدند ذکر الله
وتلبیه نمیکردند **و** همین قول ضحاک است **بحث سابع** در سبب نصب افتراء وجوه اند **احدها** نصبش بجهت وقوع مفعول له از لا
یذکرون است **ثانیها** یا بجهت وقوع او حال از فاعل قالوا **ثالثها** یا بجهت وقوع او مفعول مطلق مؤکد مضمون جمله چون یفترون افتراء علی
تعالی **بحث ثامن** افتراء علیه سیجزیهم بما کانوا یفترون یعنی جمیع افعال واعمال کفار کذب وافتراء وبهتان محض بر خدا بود ما بین
تقسیم وانعام وحرث وافتراء وبهتان محض بود وافتراء می بستند بر قولهم ان الله امرنا بذلک زود خدا جزاء وسزا میدهد ایشان را بسبب
آنچه افتراء میکردند بان بر خالق تعالی **سوال** ما بین کذب وافتراء چه فرق است **جواب** بعض اهل معانی فرمودند که کذب قولی خلاف واقع میباشد
اما افتراء خلاف حقیقت ولا واقع اسناد کردن وبستن بغیر است **پس** باسناد **و** بغیر اسناد فرق حاصل میشود **تنبیه** در آیه دلالة
است که بغیر نص الهی هیچ شی حلال یا حرام نمیشود **پس** آنچه بغیر نص کتاب الله وسنت رسول صلی الله علیه وآله وسلم برائی وقیاس فتوی داده شده
باشد پس در این توعید وتهدید بلاشک داخل است ثم الله اعلم

قوله تعالی وَقَالُوا مَا فِي بُطُونِ هٰذِهِ الْأَنْعَامِ خَالِصَةٌ لِّذُكُورِنَا وَمُحَرَّمٌ عَلٰى أَزْوَاجِنَا وَإِن يَكُن مَّيْتَةً فَهُمْ فِيهِ شُرَكَاءُ سَيَجْزِيهِمْ وَصْفَهُمْ إِنَّهُ حَكِيمٌ عَلِيمٌ ۝

ترجمه این آیه گفتند کفار آنچه در شکمهای این مواشی است یعنی بحیره وسایبه ووصیله خالص حلال است برائی مردان ما وحرام وممنوع است برای زنان
ما واگر او بمیرد یا مرده بزاید پس ایشان یعنی مردان وزنان در آن مرده مشترک وشریک باهم در خوردنش می باشند زود باشد که خدا پاداش وجزاء وسزا
میدهد وصف افتراء ودروغ ایشان را یعنی تحلیل حرام وتحریم حلال بدرستیکه او سبحانه سنجیده در احکام وحلال وحرام دانا وبینا است مصالح بندگان
ونبات واعمال وافعال واقوال ایشان **ودر تفسیرش** چند بحث اند **بحث اول** ما بمعنی الذی موصوله مبتدا است خالصة لذکورنا

خبرش **اشکال** چونکه الذی مخصوص برائے مذکر است **پس** نزد نحات تطابق میان مبتدا و خبرش شرطست لازم بود که خبرش هم خالص

لذکورنا مذکر باشد **جواب** در اینجا در تا در خالصه نحات اقوال دارند **پس** نزد انانکه لفظ ما در اینجا بمعنی التی من الاجنة والالبان فی بطونها است

در آنوقت خالصة مطابقت با التی بحسب معنی دارد چه اجنه باعتبار جمع مؤنث باشد **امّا** لفظ ومحرم باعتبار ظاهر لفظ ما مذکر آورده **در معالم** بغوی

آورده **و** ادخل الهاء فی الخالصة للتاکید کالخاصة والعامة کقولهم نسابه وعلامة فهاء معنی تا در خالصة برای تاکید است چون خاصه

وعامه مانند قول عرب نسابه **و** علامه **و** نهامه **وقال الفراء** ادخلت الهاء لتانیث الانعام لان ما فی بطونها مثلها فانث لتانیثها نزد فراء

تا در خالصة برائے انعام آورده چه آنچه در بطون انعام است او مثل آنها است لهذا بتانیث آمده **وقال الکسائی** خالص وخالصة واحد مثل وعظ

وموعظة **وابن الانباری** گفته در تا در خالصة سه قول اند **احدها** ان الهاء لیست للتانیث وانما هی للمبالغة فی الوصف کما قالوا راویة

وعلامة ونسابة **و** الداهیة **و** الطاغیة **و** الباغیة کذلک یقال هو خالصة لی وخالص لی حاصل آنکه تا در خالصة برای مبالغه در وصف است

چون راویه وعلامه ونسابه **و** همچنین خالصة لی وخالص لی میباشد **و** همین قول کسائی است **وثانیها** ان ما فی قوله ما فی بطون هذه الانعام

عبارة عن الاجنة **و** اذا کان عبارة عن مؤنث جاز تانیثه علی المعنی وتذکیره علی اللفظ کما فی هذه الایة فانه انث خبره الذی هو

خالصة **و** ذکره قوله ومحرم علی اللفظ حاصل لفظ ما اینجا عبارتست از اجنة پس جائز است بتانیث آوردن باعتبار معنی چنانچه اینجا خبر الذی خالصة

یا ان اعتبار مؤنث آورده **و** محرم باعتبار ظاهر لفظ ما مذکر آورده **و** همین احد القولین فراء است **وثالثها** ان یکون مصدرا والتقدیر ذو خالصة

کقولهم عطاء ثالث عافیة **و** المطر رحمة **و** الرخص نعمة جائز است که خالصة مصدر باشد وتقدیرش ذو خالصه چون عطاء یا تو عافیة **و** مطر رحمة **و**

رخص نعمة باشد **و** ثانی القولین فراء است **سعودی** گفته تا در خالصه برائے نقل بسوئی اسمیت باشد **و** برائے مبالغه **یا** تا مصدریه چون عافیة تا در

خالص مبالغه **یا** بحذف مضاف چون ذو خالصه **یا** برائے تانیث در معنی اجنه باشد **تثنیه** در مجمع فرموده فی الشواذ قراءة ابن عباس **و** نزد

قتاده **و** الاعرج خالصة بالنصب **و قراءة** سعید بن جبیر خالصًا **و قراءة** الزهری **و** الاعمش خالص بالرفع **و قراءة** ابن عباس

و ابن مسعود **و** الاعمش بخلاف خالصة مرفوع مضاف است **بحث ثانی** بطون جمع بطن از بطن یبطن بطنًا بمعنی شکم حیوانی **و** آنچه درون

مستور الانظار باشد **و** از ینجاست عرفت باطنه یعنی شناختم حال درونی فلانے را **و** بطین صاحب شکم بزرگ را میگویند **و در مرویه** خاصه **و**

عامه در وجه تسمیه علی بانزع البطین است که از طینت علی شرک وکفر ونفاق بر آورده شده یعنی معصوم ومطهر خاص وخالص از آمیزش آفریده شده شکمش

مشحون وملو بعلوم وحکم وفهم واخلاص وایمان گردیده **بحث ثالث** قالوا ما فی بطون خالصة لذکورنا ومحرم علی ازواجنا این نوع

رابع از احکام واعمال فاسده باطله ایشان است ودرین دو وجه اند **احدهما** آنکه دیگر آنکه کفار مذکورین گفتند وهمان جاری کردند که جمیع آنچه در شکمهای

این مواشی سه گانه بحایر وسوائب ووصیله از شیر ومسکه است او خالص حلال برائے مردان ما یعنی برائے اهل اصنام است وان حرام وممنوع محض برائے

زنان ما است **و** همین قول ابن عباس **و** شعبی **و** قتاده است **ثانیهما** مراد از ما فی هذه الانعام اجنه یعنی بچهائے بحایر وسوائب ووصیله است پس

آنچه از ینها زنده بوجود آید ومتولد میشوند آن خاص پاک وحلال برائی مردان ما اصحاب وثان است **و** آن حرام برائی زنان ما میباشد **و** همین قول

سدی است **وثالث الوجوه** در مجمع نقل فرموده که هر دو وجه مراد اند یعنی البان واجنه **و** این اولی است چه جمع این ممکن وآیه حاوی هر دو وجه

است **بحث رابع** در وان یکن میتة قراءات مختلفه اند **قراءة ابن عامر** تکن بالتاء **و** میتة بالرفع بجهت آنکه میتة اسم تکن بجائے

فاعلش مؤنث میباشد **و قراءة** ابن کثیر یکن بالیاء میتة مرفوع است زیرا که میتة اسم یکن **و** خبرش مضمر تقدیرش **و** ان یکن میتة **او** وان یکن

هنالک میتة میباشد **و** اطلاق میتة بر مذکر ومؤنث معا میباشد **و** در مؤنث غیر حقیقی تذکیر وتانیث فعل جائز است چون طلعت الشمس **و** طلع الشمس

مشهور نحات است **ابو علی فارسی** گفته تکن در اینجا از افعال تامه است حاجت بخبر ندارد **و قراءة** عاصم تکن بالتاء **و** میتة بالنصب **و** تقدیرش

وان تکن المذکورة میتة پس بابن لحاظ فعل را مؤنث آورد **امّا قراءة** باقی قراء یکن بالتاء **و** میتة بالنصب است زیرا که در یکن اسمش مضمر بسوی

ما فی بطون هذه الانعام **و** خبرش میتة بنصب میباشد **بحث خامس** وان یکن میتة فهم فیه شرکاء واگر آنچه در بطون این بحایر

وسوائب ووصیله بچهای آنها مرده زائیده اند یا بعد زائیدن مرده اند پس ایشان یعنی مردان وزنان در اکل آن باهم شریک بالسویه عموما می باشد

بیان معنی حدیث علی انزع البطین

اشکال درین آیه صراحة است که آنچه در بطون این انعام بمیرد او حلال بر مردان و زنان ایشان عموماً هست **واهل اسلام** چگونه جنینی را مباح و حلال میدانند و میخورند که او مرده باشد در شکم مادر مذبوحه خود چه بر اینچنین بچه مسم مرده شکم مذبوحه میتة اطلاق بلا دغدغه میشود **جواب** بدانکه در تحلیل چنین جنین فرق بدیهیم حاصل ست آنکه جنین تام الخلقة والاعضاء **و** موی جلدش روئیده **و** روح دمیده بحیوة مستقره در بطن مادر خود باشد **پس** بذبح مادرش بر اسم الله بچه او هم در بطنش بمیرد او حلال ست حاجت ذبح ندارد زیراکه ذبح مادرش حکم ذبح خود اینچنین دارد و خون این جنین با خون مادرش مختلط ست بذبح ام میباید و اسم الله بر کل او خونده شده اشکال عاید نمیشود **بلے** اگر بعد ذبح مادرش زنده از شکم مادرش بر آورند تحلیل و اکل آن محتاج بذبح اوست اگرچه بعد یک آن از شکم بحیاة مستقره آمده بمیرد حلال نمیشود بخلاف فعل کفار چه او اکل میتة علانی میباشد **بحث سادس** سیجزیهم وصفهم **و** وصفهم منصوب بحذف بوصفهم **و** بقولے تقدیرش سیجزیهم جزاء وصفهم بالافتراء والکذب علی الله بان الله امرنا بذلك مضافش حذف شده **پس** بر هر دو تقدیر زود جزا و سزا میدهد خدا آن کفار را بسبب وصف کردن ایشان بدروغ در تحلیل و تحریم و با فترا بستن ایشان بر خدا که باین امور ماموریم من الله **بحث سابع** انه حکیم علیم این دو وصف خود ذکر فرمود این دو لفظ مقتضی اندکه مختلف المعنی وجوبا باشند **و** متحد المعنی نیستند چه دران تکرار بیفایده میباشد **پس** لفظ حکیم درینجا از صفت افعال الٰه است **و** لفظ علیم از صفات ذات تعم است **و بنا بران** انه حکیم فیما یفعل بهم من العقاب آجلا و فی امهالهم عاجلا علیم بجمیع ما یعتقدون و فی نفوسهم و یفعلون لا یخفی علیه شیٔ یعنی او تعم سنجیده افعال و احکام درست کردار است در همه آنچه میکند با ایشان از عذاب در یوم قیمة و تدبیر و مصلحت دارد در مهلت دادن ایشان بالفعل داناست بجمیع آنچه کفار اعتقاد در ضمایر مضمر دارند و آنچه را بالفعل و بعمل میارند هیچ چیزے بتعالی مخفی و مستور نیست **و بقولی** انه حکیم فیما یفعل بهم علیم بقدر استحقاقهم این تهدید و توعید شدید است بکفار **سوال** چرا او سبحانه درین امور توبیخ و تعییر و تقریع شدید کرد بکفار **جواب** صاحب المجمع فرمود که او عیب کرد کفار را درین آیه بچهار چیز **احدها** بر ذبح ایشان با سماء اصنام و آن کفر فی الواقع میباشد **ثانیها** با دعاء ایشان تذکیه میتات و مذبوحات بر اسماء اصنام و افترا بان بر خدا می بستند **ثالثها** تحلیل آن خاص برای مردان **و** تحریم آن برای زنان و حال آنکه تفریق حکم میان مردان و زنان سزاوار نبود **رابعها** تسویه ایشان میان مردان و زنان در اکل میتة بغیر اذن و اجازه اله میباشد **تبصره** باین آیه ثابت شد که هیچ چیزے حلال یا حرام یا پاک یا ناپاک نمیشود بغیر حکم و تخصیص اله **پس** فتوے برائے و قیاس بدون نص صحیح از کتاب الله و سنت رسول الله صلی الله علیه و اله و سلم شامل و داخل و تحت این آیه می باشد ثم الله اعلم ✦

قوله تعالی قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ قَتَلُوا أَوْلَادَهُمْ سَفَهًا بِغَيْرِ عِلْمٍ وَحَرَّمُوا مَا رَزَقَهُمُ اللَّهُ افْتِرَاءً عَلَى اللَّهِ قَدْ ضَلُّوا وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ

ترجمه بتحقیق زیان کردند آنانکه کشتند اولاد خود را از روے بیخردی بجهل و به بیدانشی و حرام ساختند آنچه روزی داده است خدا ایشان را بر بافته اند دروغ و افترا بر خدا تعالی بتحقیق گم شده اند در راه ضلالت و وادی حیرت و جهالت و نمیباشند ایشان راه یافتگان بطریق حق و نجات **و در تفسیرش** چند بحث اند **بحث اول** در قتلوا بالتشدید **و** بالتخفیف دو قرائة اند **قرائة اولی** بالتشدید قرائة ابن عامر و ابن کثیر است چه بالتشدید مراد تکثیر قتل میباشد **و ثانیه** یعنی بغیر او عام قرائة باقی قرار است چه بالتخفیف تقلیل قتل میباشد **در مجمع** فرمود و التخفیف یدل علی القلة والکثرة **بحث ثانی** آیا این آیه در احوال کل کفار عرب از مشرکین ست **یا** خاص در فرقه مشرکین نازل شده دران دو وجه اند **پس نزد** آنانکه خاص در قبایلی نازل شده آنها **میگویند** در قبیله ربیعه **و** قبیله مضر **و** بعض کفار عرب این آیه نازل شده چه ایشان دختران خود را بعد تولد زنده در گور میکردند تا در اسیرے نافتند زیراکه در عرب قتل و غارت در قبایل عرب عام بود **و** بترس عسر و فقر و بدغیرتی که او را مردی پایش نگیرد یعنی جماع نکند **و** وقت عروسی جهاز و افر و جمیع ما یحتاج بدختر و بشوهرش داده نشود **و در معالم التنزیل و کشاف**

آوردند انها نزلت فی ربیعة و مضر و بعض من العرب من غیرهم انهم کانوا یدفنون و یئدون البنات احیاء مخافة السبی والفقر و کان
بنو کنانة لا یفعلون ذلک انتهی **و در لباب التنزیل و در منثور** از عکرمه روایت کردند قال نزلت فیمن کان یئد البنات حیا
من مضر و ربیعة کان الرجل یشترط علی امرأته انک تئدین جاریة و تستحیین اخری الخ **بحث ثالث** سفاهت بی خردی و ضعف عقل میباشد
از سفه یسفه سفها و سفاهة فهو سفیه والجمع سفهاء **در مصباح** گفته والسفاهة والسفه نقص العقل **و** اصله الخفة و سفه
الحق جهله **سوال** هرگاه سفاهت بمعنی خفة رائی و ضعف عقل است پس مابین سفه **و** نزق ینزق نزقا نیز بمعنی خفة و طیش میباشد فرق چیست
جواب در مجمع فرموده که فرق مابین السفه **و** النزق اینست که سفاهت عجلتی است که هوای نفسانی بسوی او داعی میشود **اما** النزق پس او هم
عجلة است که بحدة و غیظ طبع ناشی میشود پس اول بالجملة اختیاری است **اما** ثانی یعنی نزق در اختیار نمیباشد **اشکال** هرگاه سفاهة خفة
رائی و ضعف عقل باشد پس چرا ضعفا مذموم و موعود اینجا گردیدند **جواب** بدانکه آن طائفه کفار از ضعفا یا مسلوب العقول قطعا نبودند بل بکمال
جهل رفتار و گفتار و کردار مخالف عقل میگردند لهذا ایشان سفهاء و سفاهة کرده شد اشکال ندارد **بحث رابع** قد خسر الذین قتلوا
اولادهم سفها بغیر علم تحقیق زیان دنیا و عقبی حاصل شد آنکسانی راکه قتل کردند اولاد خود را به بیخبری و حماقت بجهل خود و بیعلمی چه قتل اولاد
از اعاظم قبایح و معاصی عقلا و شرعا میباشد چه بقاء اولاد خواه پسر باشد خواه دختر اثر اصلی روح و بدن والدین در دنیا باقی است **اما** بمعنی
بقای اثر و علامة اصلی آدم و حوا اولاد آنها اند **پس** بقتل اولاد اثر و اصل بنیاد خود از دنیا بریدن بدست خود است **و** اقبح از خودکشی است چه قتل
طفل بیگناه کانه قتل پدر و مادرش معا باشد زیراکه طفل اثر اصلی ذاتی هر دو میباشد **و** از اینجا در سزا قتل بلاحق آدمی را خلود ابدی در نار جهنمی
میر بحاوید قران آمد **فـ‍ایضا** اقدام بر قتل ناحق خصوصا بر اقرب قربی که اطفال انسانی صغار بلاگناه و لاشعور اند قتل آنها نمی آید مگر از اقسی القلب
و از اجهل الخلائق بدتر از گوسفند و گاو و گاومیش و شتر چه اینها ابلد کل حیوانات محسوب میشوند **و** اینها بچهای خود را قتل نمیکنند **در در منثور**
از ابن عباس مرویست قال اذا سرک ان تعلم جهل العرب فاقرء ما فوق الثلاثین و مائة من سورة الانعام قد خسر الذین قتلوا اولادهم الی ما کانوا
مهتدین **بحث خامس** وحرموا ما رزقهم الله افتراء علی الله و این دیگر سبب زیان دنیا برای کفار است که حرام ساختند آنچه حلال و مباح
مرزوق من الله بود از اقسام انعام و مواشی و مزروعات مخلله عموما بوده و آنرا احرام گردانیدند و بر خدا دروغ بستند که ما را بان امر کرده **بحث سادس**
قد ضلوا و ما کانوا مهتدین ای ذهبوا عن طریق الحق بما فعلوه و حکموا بحکم الشیطان فیما حکموا و ما کانوا مهتدین الی شیء من الدین والخیر
والرشاد یعنی کفار گم گشتند و بر آمدند از راه حق مستقیم بانچه بفعل آوردند و حکم بان البته حکم شیطان بود و ایشان راهی نمییابند بسوی شیئی از دین و خیر و رشاد
و صواب **و** بسا گم شدگان آخر راه نجات و صواب مییابند و عود بطریق حق مینمایند **اما** این کفار عود نمیکنند تا مرگ خود بسوی حق چه عالم الغیوب بقلب
بما اعلام و اخبار کرده و از احوال حال سوء مآل ایشان **فخر رازی** در اینجا فرموده که او سبحانه هفت قبایح کفار مذکورین را ذکر کرده و بران تهدید
و توعید شدید نموده **احدها** اولاد نعمت عظیمة الهی بعباد است پس هرکس قتل اولاد صغار یا کبار بلا جرم کند البته مرقاتل پدر را خسر انی اعظم
در دنیا عقلی است **اما در دنیا** او از اقسی القلوب و نهایت بی رحم بخلاف طبایع حیوانی رفتار کرده و هیچ حیوانی بلید الطبع چون گوسفند و گاو و گاومیش
که ابلد الطبع اند هرگز اصلا و ابدا بچهای صغار خود را نمیکشند پس این نهایت ذم است او را **و** خسران دنیائی مر او را آنست که نسل و بقاء او باقی و فوایدی
و عوایدی برای او تا بقاء او بوجود ولد او عاید میشد از آن خود را محروم ساخت قطع نظر از ولد **اما در عقبی** خسران او آنست که نعمت نجات
ابدی خود را محروم و بنقمة نار ابدی مبدل ساخت **ثانیها** سفاهت آن بیخردی و خفة رائی و عقل بکمال جهل و خرافة گمان عسر و فقر و بغیرت جاهلیت
اولاد و دختران را قتل میکردند تا سبی و غارت در تصرف دیگری نیایند و محتاج بنان و کسوت نشوند **و** از این سفاهت و جهل کدام چیزی اعظم باشد چه
ذی فهمی معاینه میکند که قبل تولد او پنج ماه در پستان مادرش رزق آن ولد خلاق رزاق ذوالقوة المتین آفریده و بعد تولید او آیا او را روزی نمیداد
و باینجت هم در دنیا برای ایشان ذم عظیم است **ثالثها** ذم اینها بغیر علم کرده چه در ان طائفه عرب از بدایة بعد از اسماعیل پیغمبر اصلا نیامده و عالمی
با دیان ابدا در اینها نبوده محض جهل بسیط بودند لهذا چنین سوء گفتار و رفتار و کردار از ایشان صادر میشد **اشکال** هرگاه در قومی اصلا علمی و عالمی
نبوده پس خلاف علم جهل طبیعی است پس باید که مطعون و مذموم ایشان نباشند و چرا ایشان تعبیر بیعلمی کرده **جواب** چونکه تحصیل علم لازمه انسانی

است وبان ممتاز از حیوان مطلق میشود هر چند در قوم وملک خود علم وعالمی بناشد از املاک خبر از علماء علم وعقل تحصیل آن لازم میباشد وایشان بترک تحصیل آن جاهل ماندند مستحق ذم وقدح گردیدند **رابعها** تحریم ما احل الله وتحلیل ما حرم الله بار آء وقیاسها واهواء خود بغیر نص ولا علم کردند لهذا مستحق ذم ووعید گردیدند **خامسها** در تحلیل حرام وتحریم حلال اسناد الی الله میکردند که امرنا الله بها پس مفتری علی الله معلوم است که اکذب الکذابین اند مذموم وملعون خالق باشد **سادسها** اینها ضلال از رشد در مصالح دینا ودر منافع دین پیروی هوا وهوس وخواهشهای نفسانی خود میباشند لهذا مستحق ذم وقدح گردیدند **سابعها** هرگاه اینها متصف باوصاف سته بودند پس بوجود این قابل اهتدا وایمان تا بقاء خود نبودند لهذا اعلام واخبار از سوء حال ومآل ایشان عینا بما کرده که ایشان تا مرگ خود بفلاح وصلاح نمیرسند **تنبیه** در مجمع فرمود **وفی هذه الآیات دلالات علی**

بطلان مذهب الجبریة لانه سبحانه اضاف القتل والافتراء والتحریم الیهم ونزه نفسه عن ذلک وذمهم علی قتل الاطفال بغیر جرم فکیف یعاقبهم سبحانه عقاب الابد علی غیر جرم

قوله تعالی وَهُوَ الَّذِیٓ اَنْشَاَ جَنّٰتٍ مَّعْرُوْشٰتٍ وَّغَیْرَ مَعْرُوْشٰتٍ وَّالنَّخْلَ وَالزَّرْعَ مُخْتَلِفًا اُکُلُهٗ وَالزَّیْتُوْنَ وَالرُّمَّانَ مُتَشَابِهًا وَّغَیْرَ مُتَشَابِهٍ کُلُوْا مِنْ ثَمَرِهٖٓ اِذَآ اَثْمَرَ وَاٰتُوْا حَقَّهٗ یَوْمَ حَصَادِهٖ وَلَا تُسْرِفُوْا اِنَّهٗ لَا یُحِبُّ الْمُسْرِفِیْنَ

ترجمه **این** است پروردگار تعالی آنکسی هست پدید آورد وآفرید باغستان وبوستانها انگور بر داربست بر داشته یعنی بر تاکستانها نهاده وخفته بسته وغیر معروشات مراد از آن درختهای انگور بی داربست که بر زمین افتاده پیوسته وبی خفته وبسته یعنی درختهای انگور که مردم بدستهای خود بر تاکستان نهاده خوشهای انگورش آویخته میشود **و** درختهای انگور آفرید در غیر آبادی بغیر کشتن وبغیر نهادن آدمیان بر تاکستانها بر روی زمین در کوهستان وبیابانها آن کشیده وافتاده می باشد **و** پدید آورد وآفرید باغهای نخلستان را مع رطبهای تر وتازه **و** آفرید کشتهای زراعات را که ساق ندارد وثمره آن حبوب غلات می باشد بحالیکه مختلف اللذت والهیئة والصورت واللون گوناگون اند **و** آفرید درخت های زیتون **و** درختهای انار شیرین وترش را در حالیکه بظاهر شکل شیرین وترش ومی خوش مانند یکدیگر میباشد مانند یکدیگر در لذت نمیباشند یعنی برگ وظاهر انار هم شکل وصورت میباشند لهذا در شناخت ظاهر آن اشتباه ببینندگان روی میدهد اما در باطن ولذت عند الاکل بشیرینی وترشی غیر یکدیگر میباشند در آنوقت تشابه ومانند یکدیگر نمیشوند **پس** خطاب کلوا خطاب اباحة واجازت وتحلیل است نه امر وحکم ایجاب یعنی این اشیاء فواکه وثمار وغلات را مباح آفریده بخورید هر قسمی از ثمرهای همه این انواع واقسام مزبوره را وقتیکه بثمر برسد یعنی پخته وتیار شود **و** بدهید وادا کنید حق آن فواکه وزراعات را در روز بریدن ودریدن آنها را واز حد درگذرید در دادن آن فواکه وغلات در راه غیر ماموره وغیر مشروعه چه ایتاء واعطاء در غیر طریق مقرر شرعیه کثیر وقلیل هم اسراف وتبذیر است بدرستیکه دوست نمیدارد خدا مسرفان ومبذران را که در راه غیر شرع صرف اشیاء جنسی ونقدی می نمایند **و** هرگاه دوست نمیدارد ایشان را پس مبغوض ودشمن میدارد چنین اشخاص را العیاذ بالله من غضب الله پس مسرف مغضوب خدا میباشد **و** در **تفسیرش** چند بحث اند **بحث اول** بدانکه انشاء در لغت عبارتست از احداث واظهار فعلی بالابتداء بغیر مثال یعنی قبل بر آن مثل آن نبوده ونشده باشد **رازی** فرموده انشاء یعنی آفریدن واظهار شی از نابودی است کما یقال نشاء الشیء ینشاء نشاءة ونشاءة اذا ظهر وارتفع باشد والله ینشأه انشاء ای یظهره ویرفعه **و** انشاء **و** ایجاد **و** اختراع وابداع **و** احداث همه متقارب اند **اما فرق** در بین همین است که انشاء ایجاد ابتدائی بلا سبق مثال باشد **و** اختراع وابداع احداث افعال در غیر بغیر سبب است **اما** خلق وتقدیر وترتیب شیء علی ما هو علیه باشد **اما** مصور یعنی عبارتست از تصویر شی بر شکلی وسکلی وصورتی **پس** تخلیق وتصویر مقدم بر انشاء وایجاد باشد **و** بقول تصویر آخر همه است **و** **غزالی** **و** **شیخ بهائی** در تشریح اسماء الله الحسنی بسط داده اند اما جنات

واحد جنت یعنی حدیقه و بستان است ماخوذ از جن یجن جنا و جنونا **در مصباح** گفته والجنة الحدیقة ذات الشجر **وقیل** ذات النخل **و** الجمع جنات علی لفظها وجنان ایضاً **و** الجنان القلب **سوال** بهشت را جنت چرا نامیده‌اند **جواب** دران دو وجه اند **احدهما** چونکه جنت عقبی مستور العیون از شهود میباشد **ثانیهما** چونکه جنت مجمع کثرت اشجار می باشد لهذا تحت اشجارش زمینش مستور میگردد و آفتاب آنرا نمیرسد **در مجمع** فرموده الجنات البساتین التی تحتها الشجر من النخل وغیره **واما الروضة** فهی الخضراء بالنبات والی هر المشرقة باختلاف الالوان الحسنة یعنی روضه هم باغ سبزه زار بانواع گیاه و ریاحین و درخشندگی آن بالوان و گوناگون سبزه‌ها و گلهای نیک و حسین المنظر میباشد **بحث ثانی** معروش مفعول از عرش یعرش عرشا فهو معروش وعریش **و** عریش الکرم ما یعمل مرتفعا یمتد علیه الکرم یعنی عریش تاکی باشد که او بلند بر ستونها مرابع شاخها و چوبها چون سقف ساخته میشود و بران شاخهای درخت انگور نهاده میشود **و** جمعش عرایش میباشد **و** عرش سقف بیت **و** تخت سلطانی است که بر آن تکیه مملکت و رعایا و حکمرانی او بسته میباشد **و** تسمیه آن بعرش بجهت علو و رفعت مقام او نامیده شده **در مجمع** فرموده والعرش اصله الرفع ومنه سمی السریر عرشا لارتفاعه **و** العرش السقف والملك **و** عرش الکرم رفع بعض اغصانها علی بعض **و** العریش شبه الهودج یتخذ للمرأة **در تفسیر کبیر** فرموده قوله جنات معروشات یقال عرشت الکرم اعرشه عرشا **و** عرشته تعریشا اذا عطفت العیدان التی یرسل علیها قضبان الکرم **و** الواحد عرش **و** الجمع عروش **و** یقال عریش **و** جمعه عرش **و** اعترش العنب العریش اعترشا اذا علاه **بحث ثالث** در وجه تنظیم بدانکه دار مدار این کتاب مجید بر تقریر الهیت و توحید و کمال و جلال صفات و نبوة و معاد و امر و نهی و ابطال کفر و شکوک و شبهات و اعمال و افعال رکیکه فاسده ایشان میباشد **و** الحال شروع کرده باز در ذکر دلایل بر وجود و اثبات الهیت و کمال علم و قدرت خود تا بکثیر ادله یقین و اطمینان کلی بمکلفین حاصل **و** شبهات و شکوک مشککین بالاصالة زایل شود **بحث رابع** وهو الذی انشاء جنات معروشات و غیر معروشات او سبحانه بر وجود اقتدار و علم خود این آیة متضمن پنج دلیل پیش کرده **اولها** مکرر در مجلدات این تفسیر دانستی که اسماء الهی ذاتی محض بلا اعتبار خارجه دال بر عین مسمی اند یا صفاتی دلالة بر کمال و جمال و جلال ذات دارند **اما** از اسماء ذاتیه اله نزد محققین امم و ملل ثابت نشده مگر خاص یک لفظ الله **و** لفظ هو **لیس** لفظ هو هر چند او از اسماء اشارات است ولکن این لفظ اشاره میکند بعین اصلی ذات مقدسه منزه متعالیه واجب الوجود تعم بلا اعتبار معانی لفظی لیس این لفظ هو اعظم و اعلی از لفظ الله میباشد **لهذا** در اجله ادعیه یا هو یا من لا یعلم ما هو ولا کیف هو ولا این هو ولا حیث هو الا هو وارد شده **بتصره** هرگاه این واضح شد **پس** میفرماید صرح نفس ذات خود که او تعالی انکسی قایم دایم بذات خود بلا اعتلات است که ایجاد و احداث بلا سبق مثال کرد از نابودی حدایق و روضات و بساتین درختهای انگور که بر تاکهای بلند کرده شده **و** درختهای آن بلا تاک بر روی زمین مبسوط و کشیده شده می باشد **و** در این وجوه اند **احدها** مراد از هر دو معروشات و غیر معروشات خوشهای انگور که بعضی مرفوع بر عروش و تاکهای بلند و خوشهای آن بر بسته و آویخته **و** بعض آنها بر زمین مبسوط افتاده مع خوشهای بسته میباشد گوناگون رنگارنگ مایل بسفیدی **و** مایل بسرخی **و** سیاهی با تخم و بی تخم **و** بعضی فراخ دانه **و** بعضی مدور **و** بعضی شیرین محض و بعضی ترش اصلا ندارند **و** بعضی مایل بترشی اند مقوی معده و گرم و تر مسهل و منبت لحم و پیه و روان بدن مقوی جسد عظم و عروق و اعصاب علی درجه فواکه دنیا و عقبی میباشد **ثانیها** معروش درخت انگور چون بساقهای خود بر تاکهای بلند میشود **و** غیر معروش درخت انگور اکثر در اودیه و جبال مفروش و مبسوط بر روی زمین بی ساق چون درختهای کدو و خربوزه و تربوز میباشد **ثالثها** مراد از غیر معروش آن انواع اشجار است بی ساق بر زمین کشیده شده باشد چون درختهای انگور و کدو و خربوزه و تربوز و خیار و چنبر خیار و غیر آنها **و** معروش بعض انواع درختها قایم بپایه و ساق خود حقیقت میباشند چون انواع اشجار آخر **و** مانند و شبیه ساق دار بلند و بالا شده باشند چون درخت انگور بالای عریشات و تاکهای بلند و آویخته **رابعها** المعروشات ما یحصل فی البساتین والعمرانات مما یغرسه الناس واهتموا به فعرشوه **و** غیر معروشات مما انبته الله تعالی وحشیا فی البراری والصحاری والجبال بغیر مغروس آدمی و بغیر معروش **و** مفروش علی وجه الارض یعنی مراد از معروشات درختهائیست که در باغستان و آبادیها غرس و کشت انها مردم میکنند و بر تاکها آنها را بالا مینمایند **و** مراد از غیر معروشات آن درختهائیست که خالق بیرویاند آنها را در جنگلها و دشتهائی و بیابانهائی و در کوهها دور از آبادی آدمیان بعض آنها بغیر ساق بر زمین کشیده شده **و** بعض آنها بر پای و ساقهای خود خود بالا شده باشد **و** همین قول ابن عباس و سدی و ابو مسلم است قالوا المعروش ما عرشه وغرسه الناس من الکروم ونحوها علی الدعایم الی فیعة ونحوها **و اما**

غیر المعروشات ماخوذ من قبل نفسه فی البراری والجبال من انواع الاشجار قائمة علی اصولها **تنبیه** در این دلیل بر بطلان اهل طبایع
ولا حذیان و دهریه است بانکه در یک بقعه ارض مع آب و خاک واحد در قرب اشجار معروشه و اشجار ساق دار متصل بیکدیگر بعضی شیرین بعضی ترش بعضی
می خوش و بعضی تلخ و تند میباشد بغیر خالق علیم قدیر مدبر حکیم ذی الاراده کامله ممکن نیست که اینچنین حالات از یک نوع درخت بوجود آید مع اتحاد ارض
و آب و هوا **بحث خامس** اکل بضم اول و ثانی **در صحاح** فرموده و هو کل ما یؤکل **و** منه قوله تعالی اکلها دائم ای ماکولها
دائم یعنی اکل در آیه بمعنی ماکولات دائمه است پس جمیع آنچه خورده میشود او دائم و قائم میباشد **و** از اینجا در وصف جنت است که ماکولات جنت دائم قائم
بلا زوال میباشد انقطاعی ندارند **و** اکل بضم اول و سکون ثانی نیز بمعنی ماکل باشد **و** الاکلة بمعنی خوردن بفتحه مره واحد است **و** الاکلة بضمه اول و سکون ثانی
بمعنی لقمه و طعمه است چنانچه میگویند اکلة لک ای طعمة لک **و** الاکل ثمر النخل والشجر باشد **اشکال** هرگاه اکل بمعنی ماکول دائم خواه در دنیا خواه در
عقبی باشد بقا را این بدیهی البطلان است چه هر شئ ماکول بمحض دریدن و جویدن و خورده شدن باشد و بلع کردن از بقاء دائم بر آمد **جواب** چونکه
اکل کانه جمیع اشیاء خوردنیها میباشد **پس** معنیش آنکه اشیائیکه خوردنی اند و خورده و بلع کرده میشوند امثال آن اشیاء ماکوله بجاهای آنها بلا فصل آینده
مستمر الوجود میشوند انقطاع و انصرام آنها فی زمانی دون زمانی و موسمی دون موسمی در عقبی ندارند چنانچه در دنیا در هر فصلی مخصوص دون فصلی حاصل
میشوند اشکال عاید نمیشود **اشکال** در اینجا هم مختلفا اکله فرمود پس در دنیا وجود و بقاء آن فواکه مستمر الوجود و دائم الاکل بلا انقطاع نمیباشد اینچگونه
صحیح میشود **جواب** این در وجوه تفتیش میباید **مع ذلک** اینجا میگوییم که مستمر الوجود در هر فصل و موسم امثال آن ماکولات الی القیمة موجود میشوند
و می باشد **بحث سادس** مختلفا اکله در او دو قرائة اند **اولیهما** بسکون کاف قرائة ابن کثیر و نافع است **ثانیهما** بضم همزه و کاف معا
و این قرائة باقی قراء است **بحث سابع** مختلفا اکله منصوب بر حال از انشاء است **اشکال** بنا بر این لازم می آید انشاء فی حال اختلاف اکله
و حال آنکه او انشاء کرد قبل ظهور اکل و ثمر او بر نامی **جواب اول** در اینجا مقدرا اختلاف اکله باشد چنانچه در تمثیل مررت برجل معه صقر صائدا به
غدا است **جواب ثانی** معنیش مختلفا اکله ثمره الذی یصلح ان یؤکل منه بقول شیخ طبرسی باشد **فخر رازی** هم دو جواب فرموده **حیث**
انه تعالی انشأها حال اختلاف ثمرها **و** صدق هذا لا ینافی صدق انه انشاءها قبل ذلک ایضا یعنی او تعالی ایجاد کرد آنرا حال اختلاف ثمر آن و صدق
این منافی صدق احداث آن قبل از آن نیز نمیباشد **اما جواب ثانی** مثل جواب اول است انما نصب علی الحال مع انه یؤکل بعد ذلک لان
اختلاف اکله مقدر کما تقول مررت برجل معه صقر صائدا به غدا ای مقدرا للصید غدا انتهی **بحث سابع** والنخل والزرع عطف
اکله عطف بر انشاء است یعنی و انشاء النخل والزرع مختلفا و آفرید نخلستان و زراعات را بحالیکه مختلف لذت هر یکی است **اشکال** ضمیر واحد اکله بسوی
کدام یکی راجع است **اگر** باحدی از وجوه مزبوره است او کدام است **جواب** بسوی همه است **ایراد** پس ضمیر واحد چرا آورده و چرا اکلها نفرموده **جواب**
دران مفسرین وجوه دارند **احدها** راجع بسوی هر یکی بعد دیگر از اشیاء مذکوره باشد یعنی مختلف الماکول هر یکی است از معروش و غیر معروش
و نخل و زرع **ثانیها** مختلفا اکله بمعنی مختلفا طعمه است یعنی مختلف است لذت هر یکی از اشیاء مزبوره **ثالثها** بمعنی مختلفا ثمره باشد یعنی هر یکی ازین مذکورات
مختلف الثمر است **رابعها** این وصف زرع است چه هر قسم زراعات از ربیع و خریف اجناس زراعات از غلات ناشی میشوند و هر قسمی از اقسام آنها
مختلف اللون والطعم والریح والخاصیة والحبوب والاشکال والصور می باشد **خامسها** این راجع بسوی نخل و زرع است **اشکال** ضمیر
واحد بسوی هر فردی از معطوف و عطف ممکن و جائز است اما ارجاع آن بسوی تثنیه چگونه جائز باشد **جواب** بطوریکه ضمیر واحد الی الجمع جائز است
همچنین ارجاع واحد الی التثنیه شایع است و در آن اکتفا است باعاده ذکر یکی از ذکر معطوفات آخر بکذا در ذکر احدهما اکتفا است از ذکر هر دو **و** این
طور در متعدد آیات آمده چون **و** اذا رأوا تجارة او لهوا انفضوا الیها **و** المعنی بالاتفاق الیهما است **و** الله و رسوله احق ان یرضوه
و المعنی احق ان یرضوهما می باشد **بحث ثامن** والزیتون والرمان متشابها و غیر متشابه هم عطف بر انشاء است یعنی و آفرید زیتون
و انار را یعنی آفرید اشجار زیتون و میوه آن زیتون را از آن و اشجار انار و خود انار را از آن در حالیکه ازین دو نوع اشجار فواکه یا خاص درختهای
انار و خود انارها باهم شبیه بیکدیگر اند و غیر شبیه بیکدیگر اند **اشکال** بقول وصف اینها متشابه **و** بعد بغیر متشابه کرد این تناقض دارد چه متشابه کانه
نقیض غیر متشابه میباشد شئ واحد متصف بحال واحد چگونه میشود **اشکال** این دو نوع زیتون و انار با یکدیگر متشابه و غیر متشابه اند یا خاص

جواب اشکال ماکولات جنت چگونه دائم باقی بماند

جواب اشکال که اکل خورده ...

جواب اشکال متشابه و غیر متشابه چه معنی دارد ١٢

زیتون بزیتون یا انار بانار متشابه وغیر متشابه اند **واول** خلاف واقع است یعنی زیتون بانار متشابه بهیچ وجه نیست **وخلاف** مشهودات بدیهی البطلان است جمع و
صحت بین چگونه میشود **جواب اوّل** نزد آنانکه تشابه تعلق بهر دو زیتون و انار دارد **پس** نزد آنها اوراق زیتون و اوراق اشجار انار در ظاهر متشابه بیکدیگر
اند و همچنین خود اوراق اشجار زیتون در بین خود هم شبیه بیکدیگر اند **امّا** بظهور ثمر هر دو در رنگ و شکل و صورت و لذت و جثه و خاصیت غیر متشابه مختلف و ممتاز
از یکدیگر میباشند اشکال عاید نمیشود **جواب ثانی** نزد آنانکه تشابه بخاص بیان حال از رمان میباشد **پس** نزد اینها اوراق و گل و اشجار انار مع ظاهر خود
انارهای شیرین و ترش و انار بین بین یعنی انار می خوش و انار بیدانه و بادانه متحد الشکل میباشند و بادی النظر هر رائی را اشتباه میشود و تمیز و فرق دفعةً
کرده نمیتوانند **امّا** نزد اکل هر یکی از این انواع انار بحسب اختلاف لون حبوب سفید و سُرخ و بلون بین بین یعنی سفید و مایل بسرخی و بحسب اختلاف نقاره
لذة شیرین و ترش و می خوش و بیدانه و باتخم و با دانه دریافت و ممتاز میشود **اشکال** از ذکر و یاد کردن و بنظر آوردن چنین اشیا چه فایده مرتب میشود **و**
انگیز هائیکه قد بیاد حد شار زیر انظار هر صغیر و کبیر و امیر و فقیر علی الدّوام باشد در ذکر آن چه فایده میباشد **جواب** هر گاه حقیقت چوب هر درختی و شجری متحد الحقیقت
مختلف الاحوال و اللوازم متفاوت الاغصان و الاوراق و الالوان سفید و سرخ و زرد و سبز گوناگون گلهائی آنها **و** بندی و طایفه از آن اشجار با اوراق و ثمار
و فواکه متشابه بظاهر و غیر متشابه در طعم و رنگ و بوئی و خاصیت باشد **و** نیز زراعات و نباتات بغیر چوب بر ساقهائی خود مختلف القامت و الاوراق و الالوان متفاوت السنابل
و الکروم و الحبوب و الخواص و الطعم و الصورت و الشکل و جثه خورد و کلان و دراز و مدوّر و غیر اینها بعضی با بعضی در ظاهر صورت شبیه **و** در باطن متباین **و** بعضی بر عکس این **و** بعضی در ابتدا ترش
و تلخ و در آخر شیرین **و** بعضی بر عکس این و غیر این از حالات اُخر با ثبوت اتصال و اتحاد بقعه ارض و آب و هوا حاصل میشود و مشهود خلایق در هر لیل و نهار باشد **پس**
این اقطع براهینے و اعلی حجتے بر وجود صانع واحد واجب الوجود است که او تعالی متصف بکمال حکمت و تدبیر و قدرت و علم لازوال میباشد الٰهیت و خالقیت و عبادت
بغیر او احدی را جائز و سزاوار نیست **اشکال** زیتون را چرا با فواکه نافعه عالیه ذکر کرد و حال آنکه زیتون در فواکه و غلات اصلاً شامل نیست و شمول آن اینجا با غلات
و ثمر چرا نمود **جواب** چونکه در شام و نواحی آن مردم زیتون و روغن آن را میخورند در **خواص الاشیاء و الادویه** منافع زیتون و زیت
بسیار نوشته اند که او مسمن بدن **و** مقوی لثه و دندان **و** اعضا **و** موافق معده **و** صاف کننده اخلاط **و** مفتح سدد **و** قاطع عفونت **و** مفتت حصاة
مثانه و ادرار بول نهایت نافع و منافع بسیار آن نوشته اند لهذا با فواکه و حبوب غلات ذکر گردید **تنبیه** این آیة مثبت الٰهیت مع کمال قدرت
و علم و حکمت **و** مبطل اطلاق **و رد** اهل طبیعت میباشد چه از یک بقعه و از یک قطعه کوچکی از ارض مع اتحاد طبیعت خاک **و** اتحاد طبیعة هر یکی از نوع
آب و هوا و تمازة آفتاب این اشیاء و اشجار و ثمار و فواکه و مزروعات و غلات مختلف القد و قامت و هیئت و حقیقت و جثه و صورت و شکل و متفاوت
اللون و الاوراق و متباین اللذت و بوئی و شکل و متباین الخواص بر می آیند و میرویند **و امّا** این فواکه و ثمار و حبوبات و غلات و خضراوات **و** بعضی در ابتدا
انعقاد وجود و نمو خود سرد و خشک **و** بعضی سرد و تر **و** بعضی گرم و تر **و** بعضی گرم و خشک **و** بعضی معتدل میباشد **و** بعد پخته شدن و رسیدن عکس
احوال ابتدائی می باشد **و** بعضی پوست او گرم و خشک و تخم و مغز او سرد و تر **و** بر عکس آن **و** بعضی شحمش نافع و پوستش مضر مهلک **و** بعضی بر عکس آن
و وجدان **و** تجربه **و** علم طب از خواص اشیا شواهد قاطعه ناطقه موجود اند **پس** هر ادنی ذی شعوری قطعاً میداند که این اشیاء مختلفه کثیره از این یک
موضع بلا فاصله گوناگون از ایجاد موجد واجب حکیم علیم مدبر قدیر ذی اراده و اختیار بوجود آمده نه از طبیعة چه طبیعة بذاته جمادی لا حیوة و لا علم و قدرت
و لا اراده و لا شعور و لا ادراک شئ واحد بنفسه است اشیاء مختلف الامزجه و الطبایع مع تباین احوال و تفاوت خواص و غیرها بوجود آمدن محال و ممتنع است
و معهذا کلام در حصول وجود خود طبیعت است که **آیا** او را موجدی هست **یا** خود موجود شده **و اگر** موجد او خارج واجب الوجود ذو الحیوة و قدرت و علم
و اراده بکمال باشد فهو المطلوب **پس** تنازع در تسمیه میباشد و اسم طبیعة و دهر بر تعالی اطلاق نیست چه اسماء تعالی کلاً توقیفی اند **و اگر** خود موجود شده موجود بلا حیوة
و لا ادراک و لا علم و لا قدرت و لا اراده شئ جمادی هست **پس** اوّل دعوای وجود خود او بذاته و بنفسه **و** بعد آن ادعای ایجاد کردن او کل موجودات متباینه
مختلفه را ضروری البطلان است چه لا شئ بحالت عدم لا شئ است **و** لا شئ موثر فی نفسه و فی غیره ممتنع و محال و واجب البطلان بضرورت عقل است **پس**
ایجاد اشیاء متباینه مختلفة الحقیقت و اللوازم از و مع جمادیة و لا حیوة و لا علم و لا قدرت محال و ممتنع و واجب البطلان است **پس** دعوای اهل طبیعة در جمیع احوال
باطل و لا حقیقت محض میباشد چنانچه آیة ثانیه مذکوره در این سوره **وهو الذی انزل من السماء ماءً فاخرجنا منه خضرًا نخرج منه حبًا متراکبًا ومن النخل**
من طلعها قنوان دانیة وجنات من اعناب والزیتون والرمان مشتبهًا وغیر متشابه انظروا الی ثمره اذا اثمر وینعه ان فی ذلکم لایات

جواب اشکال زیتون و انار
با ثمر انار متشابه بعضی

جواب اشکال ذکر
این اشیاء چه فایده
است

بیان اثبات الٰهیات
دلایل بر بطلان
مذهب طبعیه است

در رد و ابطال دعاوی باطلهٔ دهریه و طبیعیه وغیرهم از زنادقه و ملاحده جهرا میباشد **بحث تاسع** کلوا من ثمره اذا اثمر بعد اثبات و ایجاد فواکه
و مزروعات اینجا حکم کرد که بخورید از ثمرهائی اشجار و زراعات وقتیکه بیرون ثمر برسد یعنی در خام و پخته خوردن و گرفتن آن ماذون و مجاز بید **وصل** و اقصی
مقصود از ایجاد اینها بعد اقامه حجت بر وجود خود همین انتفاع می باشد **یکی** خود هم بخورید **دیگی** بغیرهم بدهید لهذا در آخر آیه ذکر این فرمود کلوا من ثمره
اذا اثمر **و** اتوا حقه یوم حصاده **اشکال** در آیه سابقه اذا اثمر و ینعه **و** اینجا فقط کلوا من ثمره اذا اثمر فرمود بغیر ذکر ینعه **و** ینع یعنی
رسیدن و پخته شدن است **و** قبل پخته شدن زرع و میوه خورده نمیشود **جواب** بسا فواکه **و** بسا حبوب زراعات خام و نیم خام بکار می آید چون انگور
خام و غوره **و** فواکه آخر بسیار و نیم پخته مزراعات نیز خورده میشود لهذا در اینجا اجازت و اذن عام بدریدن و بریدن و بخوردن و منتفع شدن بخام و پخته
وادن و تصرف در اینها بهر دو حال آنها حاصل شد **جواب ثانی** در آیه سابقه فی الاصالة مقصود و اقصی اثبات وجود و قدرت و علم و تدبیر خود بود لقوله
انظروا اذا اثمر و ینعه ان فی ذلکم لآیات لقوم یومنون در مورد معرض دلیل و حجت ذکر فرمود که در ایجاد و تبدل حالات اشیاء علامات بر وجود
اله بقوم مومنین میباشد **و** در این آیه مقصود هر دو امر یعنی اظهار قدرت و علم **و** اباحة و اجازت باکل و شرب و تصرف در آن بمالکان میباشد **بحث عاشر**
در علم موضوع و اصول مقرر گردید که هر صیغه امر فی نفسه دلالت دارد بر طلب فعل بطریق استعلا از مخاطب و نفی چنانچه هر صیغه نهی دلالة دارد بطور استعلاء بر
باز داشتن از فعل **تنبیه** هرگاه این بالاتفاق ثابت باشد **پس** از آن تقسیم کردند امر را باقسام **منها** دعا چون رب زدنی علما **و** رب هب لی
ملکا لا ینبغی لاحد کانه معلوم است که در وی ذلیل طلب مطلوب خود از علی اعلی میکند بطور تذلل **منها** اباحة و اجازت است چون کلوا من ثمره اذا اثمر
و اذا قضیتم مناسککم فاصطادوا کانه معلوم است که بفراغ از مناسک حج صید و شکار واجب نیست وغیر اینها **و کذا** نهی هم را تقسیم کردند بدو
قسم **احدهما** نهی تحریمی چون و لا تقربوا الزنا **ثانیهما** نهی تکریهی و آنرا نهی تنزیهی مینامند چون قول ناهی لا تاکل و لا تشرب زایدا و کل
قلیلا عن العادة القدیمة کانه معلوم است که لقمه و شربه زایده از عادت حرام نیست پس آن نهی از زیادتی یک لقمه یا یک جرعه من باب نهی تنزیهی کرده
می باشد **و بعض اعلام** در اینجا فرموده هرگاه او سبحانه انعام خود بعباد از جنات محتویه بر انواع ثمار و از زراعات باقسام حبوب غلات ذکر
فرمود بعد اثبات الهیت خود مقصود اصلی آخر اظهار نمود و آن انتفاع از همه این اجناس بکلوا من ثمره اذا اثمر میباشد **و هذا امر الاباحة**
لهم فی ذلک **و** تمسک بهذا بعضهم فقال الامر قد یرد علی غیر الوجوب و غیر الندب لان هذه الصیغة مفیدة لدفع الحرج **و** قال بعضهم
المقصود منه اباحة الاکل قبل اخراج الحق لانه تعالی لما اوجب الزکات فی الحبوب والثمار کان یحتمل ان یحرم علی المالک ان یاکل منها شیئا قبل اخراج
الواجب فیها لمکان شرکة الفقراء والمساکین معه فاباح الله ان یاکل منها شیئا قبل اخراجه لان رعایة حق النفس مقدمة علی رعایة حق الغیر
و قیل انما قال تم کلوا من ثمره بصیغة الامر لیعلم ان المقصود من خلق هذه الاشیاء التی انعم الله بها علی عباده و هو الاکل حاصل آنکه
در لفظ کلوا امر اباحة است **پس بعضی** فرمودند که صیغه امر گاهی برائی ندب غیر واجب و غیر ندب وارد میشود چه این صیغه کلوا در اینجا برائی دفع حرج است
و بعضی ایشان فرمودند مقصود از این اباحة اکل است قبل اخراج حق الواجب زکوة در حبوب و ثمار چه احتمال تحریم اکل **و تصرف** در این اشیا از زکویه
قبل اخراج زکوة برائی اشتراک حقوق فقراء و مساکین با حق مالک بود **و** بلفظ کلوا اباحة کرد اکل اشیاء مزبوره بمالک و زارع آنها قبل از درو و دریدن
هر چند خام و نارسیده باشد زیرا که رعایت حق نفس مقدم است بر رعایت حق غیر **و بعضی** فرمودند لفظ کلوا فرمود بصیغه امر تا دانسته شود که مقصود از
خلق این اشیاء اکل آن نعمائیست که او تعالی انعام تخصیص کرده **فخر رازی** وغیر او فرموده که قول تم کلوا من ثمره یدل علی ان صیغة الامر قد ترد
فی غیر موضع الوجوب و فی غیر موضع الندب **و** عند هذا قال بعضهم الاصل فی الاستعمال الحقیقة فوجب جعل هذه الصیغة مفیدة لرفع الحرج
فلهذا قالوا الامر مقتضاه الاباحة الا انا نقول نعلم بالضرورة من لغة العرب ان هذه الصیغة تفید ترجیح جانب الفعل وان حملها
علی الاباحة لا یصار الیه الا بدلیل منفصل انتهی **بحث حادی عشر** قرائة ابن عامر **و** ابو عمرو **و** عاصم بل قرائة اهل بصره و شام کلا حصاده بفتح
حاء **و نزد باقی قراء** بکسر حا است **واحدی** گفته قال جمیع اهل اللغة حَصاد **و** حِصاد **و** جَداد **و** جِداد **و** قَطاف **و** قِطاف **و** جَذاذ **و**
جِذاذ بالفتح والکسر لغتان **و سیبویه** گفته جاؤا بالمصادر حین ارادوا انتهاء الزمان علی مثال فعال و ربما قالوا فیه فعال **بحث ثانی عشر**
حصاد بفارسی دریدن و بریدن میوه و زراعت بوقت پخته شدن و بانتهاء وقت رسیدن از حصد یحصد حصدا و حصادا **و** از اینجا میگویند زرع

محصود و حصید و حصاد **بحث رابع عشر** واتوا حقه یوم حصاده این عطف کلوا میباشد یعنی بدهید و ادا نمائید حق زکوة آنرا که
زکوة میباشد بروزیکه درید و برید و صاف و جمع کرده میشود **و** بلا خلاف نزد فقها این اتوا امر وجوبست در ادای زکوة در اشیائیکه زکوة از اجناس مزبوره
باشد **و در مقدار** حق زکوة آن دو قول اند **احدها** انه زکوة العشر او نصف العشر یعنی آنچه واجب الاخراج والادا از زکوة ست او عشر یعنی
ده یک یا نصف عشر میباشد **و** همین قول ابن عباس **و** محمد بن حنفیه **و** زید بن اسلم **و** حسن بصری **و** سعید بن المسیب **و** قتاده **و** ضحاک **و** طاوس **و** غیرهم
از تابعین و فقهاست **ثانیهما** ما تیسر مما یعطی المساکین **و** همین مروی از حضرت جعفر بن محمد عن ابیه علیهم السلم **و** عطا **و** مجاهد **و** ابن عمر **و** سعید
بن جبیر **و** ربیع بن انس است **در مجمع** فرموده و روی اصحابنا انه لبعد الضغث **و** الحفنة بعد الحفنة یعنی مراد از این ایتاء یوم الحصاد دادن
دسته و لاوه زراعت **و** خوشه خرما و انگور بفقرا میباشد نه زکوة **و قال** ابراهیم **و** السدی الآیة منسوخة بفرض العشر **و** نصف العشر
لان هذه الآیة مکیة **و** فرض الزکوة انما انزل بالمدینة **و لما روی** ان الزکوة نسخ کل صدقة کما نسخ صیام الرمضان کل صوم **و** قالوا
ان الزکوة لا تخرج یوم الحصاد **و قال** علی بن عیسی وهذا غلط لان یوم حصاده ظرف لحقه ولیس بظرف للایتاء المامور به انتهی **اقول**
ما در اینجا تفصیلی بالجمله میدهیم بدانکه مفسرین و فقهاء را است در حق این مامور بالاخراج خلافی عظیم دارند **قول اول** آن مامور خاص زکوة مفروضه و صدقه واجبه
میباشد **و** همین قول جم غفیر از صحابه و تابعین و مفسرین و فقهاء **منهم** ابن عباس **و** انس بن مالک **و** طاوس **و** حسن **و** جابر بن زید **و** سعید
ابن المسیب **و** محمد بن الحنیفه **و** قتاده **و** غیرهم است و قالوا ذکر لنا ان نبی الله سن فیما سقت السماء والعین **او** سقاه النیل والندا **و** کان بعلا ففیه
العشر کاملا **وان** سقی بالدوالی والنواضح فنصف العشر **وهذا** فیما یقال من الثمرة او الزرع وبلغ خمسة اوسق **و** ذلک ثلثمائة صاع فقد
وجب فیها حق الزکوة یعنی اشخاص مزبورین روایت کردند که پیغمبر صلعم طریقه و سنتی درین باب مقرر کرده و بیان مذکور شده در اجناس زکویات آنچه را آب باران
یا آب چشمه **یا** آب نیل یعنی نهر خود بآن آب داده **و** شبنم وافر **یا** آب از بیخ از زمین ذی ندوة و تراوة خود خورده باشد و بآن قیمتی دادن صرف نشده باشد
پس در حاصل آن فواکه و غلات ده یک زکوة دادن واجب میباشد **و اگر** آبش بدولاب و دولها و مشکها داده باشد **پس** دران **نصف** عشر زکوة میباشد
و همین مروی بطریق اهل بیت طهارت علیهم السلام است **و** همین را ابن عباس در واتوا حقه یوم حصاده فرموده و هو العشر **و** نصف العشر **و**
این حکم دران اجناس که گیرد ادای آن از تمر و زرع الکیل مقرر میباشد **و** اصل حاصلات ثمار و غلات به پنج وسق رسیده باشد **و** آن پنج وسق سه صد صاع **و**
هر صاعی چهار مد است پس در آن حق زکوة قرار میگیرد و فرض میباشد **پس** بنا برین ایه محکمه باقیه و واجب العمل و الادا الی القیمة است **اشکال** یوم الحصاد زکوة
داده نمیشود مگر بعد فراغ از دریدن و بریدن فواکه و زراعت و تصفیه و جفاف و مالیدن و جمع آوری و دریافتن مقدار و رسیدن آن بحد نصاب **جواب**
اول بقولی واتوا بمعنی قدروا و عینوا اخراج الواجب منه یوم الحصاد وانه قریب من زمان التصفیه والتنقیه والجفاف **و** لان النخل
یجب اخراج الحق منه یوم حصاده وهو انصرام **و** الزرع محمول علیه الا انه لا یمکن اخراج الحق منه الا بعد التصفیة یعنی تقدیر و اندازه
و تعیین کنید اخراج زکوة واجبه را یوم الحصاد چه او قریب و متصل است بزمان تنقیه و تصفیه و جفافش **و** اخراج حق واجب از نخل یوم الحصاد و آن محض بریدن
و دریدن میباشد **و** غلات مزروعه محمول علیه اند مگر اینکه امکان نیست اخراج حق مزروع بعد تصفیه و تقدیر آن **جواب ثانی** مراد از واتوا حقه یوم
حصاده ای ادوا حقه الذی وجب علیکم یوم الحصاد بعد التصفیة والجمع یعنی مراد آنکه ادا بکنید و بدهید آن حقیکه واجب شد بر شما بروز دریدن
فواکه و زرع بعد تصفیه و جمع آن **جواب ثالث** و فایدة ذکر الحصاد ان الحق لا یجب بنفس الزرع و بلوغ الثمر انما یجب یوم حصاده و حصوله
فی ید مالکه لا فیما یتلف من الزرع قبل حصوله فی ید مالکه یعنی فایده در ذکر حصاد آنست که حق زکوة واجب نمیشود بمحض حصول زرع و ثمر و آن
واجب میشود عینا یوم الحصاد خاص در آنچه بدست مالک می آید و در آید نه در آنچه تلف شده یا جاری قهر آنرا از و ربوده قبل الحصول و جمع آن **تنبیه** نزد
ابوحنیفه واتوا حقه یوم حصاده دلالة دارد بر دو چیز **احدهما** آنکه واتوا حقه یوم حصاده بعد ذکر انواع خمسه عنب **و** خرما **و** زرع **و** زیتون **و** رمان
پس عقب این ذکر ایتاء آورده این دلیل قطعی است که در همه این اشیاء فواکه و ثمار و اقسام زراعات اداء زکوة واجب است عینا پس باید که زکوة از جمیع اجناس
و انواع ثمار و زراعات دادن واجب میباشد **و** تخصیص بعض دون البعض منافی ظاهر آیه میباشد **جوابش** لا نسلم ذلک چه ضمیر واحد یوم
حصاده راجع باخر یعنی بزرع پس مخصوص بزرع واحد میباشد **و مع هذا** حصاد اطلاق نمیشود مگر خاص بزرع پس زرع مخصوص بهر دو وجه میشود

انه بهمه انها

زکوة واجب بعد از جمع فصل میشود نه قبل ۱۲ بعد ازان

انه بهمه انها **جواب** ابوحنیفه آنکه ضمیر فرداً بعد فرد بجهت عطف و معطوف راجع بسوی هر یکی میشود لهذا در کل این انواع اجناس مذکوره فی الآیة زکوة
میباشد **ما حصاد** در لغة عبارت از قطع است **و** قطع شامل و حاوی کل اشیا میشود **اقول** قول ابوحنیفه کمال قوة دارد **ثانیها** و اتوا حقه یوم حصاده
این دلالت دارد که از قلیل نصاب و حد نصاب زکوة دادن فرض است **و** تخصیص آن بخمسه اوسق منافی ظاهر آیه است **قول ثانی** حکم این آیه قبل وجوب زکوة
در مکه بود چه این آیه سوره مکی است **و** آیه زکوة مدنی است **و** آیه مدنی در آدا زکوة ناسخ **و** این آیه منسوخ الحکم و العمل میباشد چنانچه صیام رمضان ناسخ جمیع انواع
صیام سابقه است **پس** همچنین آیه زکوة مدینه ناسخ این آیه و ناسخ جمیع سابقه مکیه است خواه واجب خواه مندوب باشد **و** همین مختار جمعی **و** مروی نیز از اهلبیت
رسالة صلعم است و منهم سعید بن جبیر **و** سدی **قال** ابن عباس نسخت بایة الزکوة کل صدقة فی القرآن **و** اختار هذا القول الطبری ایضاً و صححه **قول ثالث** این
حکم اتوا حقه یوم حصاده از بدایت اسلام الی القیمة نافذ و جاری و باقی است **و** این حق ایتاء عند الحصاد غیر صدقة مفروضه و غیر زکوة واجبه باقی و ثابت میباشد
و هو اطعام من حضر و ترک ما سقط من الزرع و الثمر و مراد ازین اطعام هر کس که وقت بریدن و دریدن فواکه و زرع حاضر میشود و ترک آنچه
میافتد از خوشها و مزارع و فواکه برائی حاضرین **و** همین قول جمعی منهم علی ابن الحسین **و** عطاء و مجاهد و حماد **و** حکم و غیرهم است **و** قالوا هو حق فی المال سوی
الزکوة امر بایتائه لان الآیة مکیة و فرضت الزکوة بالمدینة **و قال** ابراهیم هو الضغث یعنی دسته زرع و دسته خرما میباشد **و** مروی نیز از
ابن عباس **و** قریش این است ان فی المال و الاشیاء حق غیر الزکوة الله تعالی **و قال** الربیع لقاط السنبل ربیع گفت او بر داشتن و چیدن خوشهای میوه
باشد **مجاهد** گفت کانوا یعلقون العذق عند الصرام فیاکل منه من مر یعنی وقت دریدن ثمار و ثمر بالکان آنها میآویختند شاخها و خوشهای انگور و رطب
پس هر رونده و گذرنده میخورد ازان **یزید بن اصم** گفت کان اهل المدینة اذا صرموا یجیئون بالعذق فیعلقونه فی جانب المسجد فیجیء المسکین
یضربه بعصاه فیسقط منه فیاخذه نقله صاحب المعالم **و** صاحب لباب التنزیل یعنی اهل مدینه وقت دریدن میوه و زرع شاخهای و دستهای
خوشهای رطب و خرما بسته می آویختند بجانب مسجد پس فقرا و مساکین آمده بعصاهای خود آن شاخهای معلقه را میزدند و میوه میریخت و می افتاد و آنرا بر می
داشتند و میخوردند **و** همین حالت از بدایت نزول این آیه تا حال جاری مستمر میباشد **و** از **مرویات اهلبیت عصمت** قال الصادق
فی الزرع حقان حق یؤخذ به **و** حق تعطیه **و اما الذی** یؤخذ به فالعشر و نصف العشر **و اما الذی** تعطیه فیقول الله تعالی و اتوا حقه
یوم حصاده فالضغث تعطیه ثم الضغث حتی تفرغ رواه الکافی **و** العیاشی **و** النواد **و** البرهان **و** الصافی حضرت صادق ع فرمود که در زراعت
دو حق اند **یکی** حقیکه بید ادن آن ماخوذ میشود **دیگر** حق عطیه **و اما** حقیکه گرفته میشود آن عشر و نصف عشر از وجه زکوة واجبه میباشد **و اما** حق عطیه
پس او یوم الحصاد اعطاء دسته و بسته پس از اعطاء دسته بسته بسته ذرع و ثمر تا فراغ آن میباشد **و** عن الباقر علیه السلام هذا من
الصدقة تعطی المسکین القبضة بعد القبضة **و** من الجداد الحفنة بعد الحفنة حضرت باقر علیه السلام فرمود این حکم از باب صدقة تطوعی است داده
میشود فقرا و مساکین را وقت درو زرع و ثمر مشتی بعد مشتی و خوشه دستی بعد دستی **قمی** در این آیه از حضرت صادق روایت کرده قال الضغث من السنبل
و الکف من التمر اذا خرص **و** عیاشی از آنحضرت روایت کرد قال فیها اعط من حضرک من مشرک و غیره در **کافی** از حضرت صادق روایت
کرده قال لا تصرم باللیل **و لا** تحصد باللیل **و لا** تضح باللیل الی قوله و ان حصدت باللیل لم یاتک السائل و هو قول الله تعالی و اتوا حقه یوم
حصاده یعنی القبضة بعد القبضة اذا حصدته فاذا خرج فالحفنة **و** کذالک عند الصرام **و** کذالک البذر لا تبذر باللیل لانک تعطی
من البذر کما تعطی فی الحصاد **و** عنه ع فی هذه الآیة تعطی المسکین یوم حصادک الضغث ثم اذا وقع فی البذر ثم اذا وقع فی الصاع العشر
و نصف العشر **و القمی** قال فرض الله یوم الحصاد من کل قطعة ارض للمساکین **و** کذا فی جداد النخل و فی التمر **و** کذا عند البذر **و** سئل ان ما
ان لم یحضر المساکین و هو یحصد کیف یصنع قال لیس علیه شیء **اقول** اصح و انسب بحال همین قول ثالث است که این غیر زکوة عطیة بفقرا و مساکین و هر رونده
و آینده وقت دریدن و بریدن فواکه و زراعات **و** وقت خرمن کردن آن از بدایت اسلام الی القیمة محکم باقی جاری غیر منسوخ ثابت و واجب العمل میباشد
اشکال مجمع علیه است که صیغه امر دلیل بر ایجاب میباشد **و** اتوا حقه صیغه امر است پس این اعطا باید واجب باشد و حال آنکه غیر زکوة هیچ صدقه واجب نیست
جواب نزد آنجماعت منهم ابن عباس که در اموال و اشیا حقی دیگر غیر زکوة هم میباشد **و** مجمله آن ایتاء قدری در یوم الحصاد بحاضرین فقرا است دیگر نیز
صدقه قدری قدری بغیر تعیین مقدارش از بدایت اسلام الی یوم القیام واجب **و** نزد اکثر ایشان مندوب و مستحب مؤکد میباشد **و** گاه از صیغه امر خطاب مستحبی مؤکد

مقصود می باشد چون فانکحوا ما طاب لکم من النساء مثنی وثلث ورباع کانہ معلوم است کہ زیادہ بر یکزن عند الضرورت والخوف واجب نیست ثم
علم **بحث خامس عشر** اسراف باب افعال از سرف بسرف سرفا در لغت یعنی در گذشتن از حد محدود خواہ بتنزیل وتقلیل خواہ بتزید وتکثیر باشد ابن
الاعرابی گفتہ السرف ہو تجاوز ما حد لک **وقال شمر** سرف المال ما ذہب منہ من غیر منفعۃ باشد **وقال بعضہم** الاسراف ہو تجاوز
الحد فی جمیع ما یفعلہ وان کان فی الانفاق اشہر **وقیل** الاسراف ہو المجاوزۃ عن الحد المحدود وقد یکون بالتزید والتکثیر **وقد** یکون
بالتقلیل والتقصیر **بحث سادس عشر** ولا تسرفوا انہ لا یحب المسرفین یعنی ای مکلفین ذو الاموال والاشیاء در اعطاء از حد اعتدال مگذرید وتجاوز
مکنید ازان کسوی تکثیر وتقلیل وتقصیر چرا این نیست کہ خدا دوست میندارد وتجاوز کنندگان را از حکم محدود الہی **و**مفسرین اقوال دارند **احدہا** انہ خطاب
لارباب الاموال لا تسرفوا ای لا تتصدقوا بالجمیع ولا تبقوا للعیال شیئا کما فعل ثابت بن قیس بن شماس فانہ صرم خمسین نخلا وقیل
خمسماۃ نخلۃ وتصدق بالجمیع ولم یدخل منہ شیئا فی دارہ لاہلہ وہذہ الایۃ نزلت بسببہ یعنی این خطاب نہی باصحاب اموال واشجار
وزراعات است کہ اسراف مکنید بانکہ صدقہ بدہید کل اشیاء واموال را انچہ کہ باقی نمیگذارید ہیچ چیزی را برائی اہل وعیال واجب النفقہ خود چنانچہ ثابت بن قیس
ثمر پنجاہ درخت یا پنجصد درخت خرما را نقل از نزی بیک روز برید وجمیع آن تصدق بر فقراء ومساکین کرد وازان ذرہ برائی اہل وعیال واجب النفقہ
باقی نگذاشت وندا پس این آیہ در فعل او نازل شد کہ بدہید بعض را الفقراء نہ کل آن را **پس** این اسراف تجاوز از حد محدود با عطاء زاید وکل است لہذا
نہی تحریم بر آن وارد شد **و**ہمین قول ابو العالیہ **و**ابن جریج است **زجاج** گفتہ ہذا اذا اعطی الانسان کل مالہ ولم یوصل الی عیالہ شیئا فقد اسرف
لانہ جاء فی الخبر ابدأ بمن تعول حاصل این نہی شامل است بانکس کہ کل مال خود برد بدہد وبعیال خود نہد یکذرہ را چہ در خبر آمدہ کہ در دادن ابتدا کن
بعیال خود **ثانیہا** ان معناہ ولا تقصروا بان تمنعوا البعض الواجب بالتقصیر والتقصیر سرف عن سعید بن المسیب یعنی امتناع ومنع مکنید از
دادن اشیاء واجبہ بتقلیل از حد مقرر چہ تقصیر وتقلیل از دادن واعطاء بعض واجب اسراف وسرف منہی عنہ میباشد **و**ہمین قول سعید ابن المسیب است **ثالثہا**
ان المعنی لا تسرفوا فی الاکل قبل الحصاد کیلا یؤدی الی بخس حق الفقراء عن ابی مسلم یعنی اسراف وتجاوز مکنید در خوردن آن اشیاء تا نقصان
نشود در حقوق فقراء یعنی در امور معاش خود سرف زیادہ وکثیر مکنند از عادات یومیہ تا ناقص شود نصاب زکوۃ یوم الحصاد وزکوۃ بان تعلق نگیرد **و**
ہمین قول ابو مسلم صفہانی است **رابعہا** ان معناہ لا تنفقوہ فی المعصیۃ ولا تضعوہ فی غیر موضعہ وفی جمیع ہذہ الاقوال الخطاب لارباب الاموال
عن مجاہد والزہری یعنی انفاق وصرف مکنید عموما وخصوصا اموال واشیاء مذکورہ را در گناہان **و**آنرا وضع مکنید در غیر مواضع چنانچہ در عروسی نکاح
وختان صرف کثیر بل اکثر از حیثیت خود باستقراض مینمایند **و**ساز وسرود ودف وترنم ونقال فجار وزنان فساق بازاری را می آرند ومینوازند ومیخوانند و
میرقصند اکبر کبائر حرام منہی عنہ ہمہ آنست ووبال بر بانی از رقصندہ وبینندہ وشنوندہ است علاوہ بر وبال صرف اضعاف مضاعف میباشد **و**در جمیع این
اقوال خطاب بارباب اموال واشیاء است **خامسہا** ان الخطاب للامراء والولاۃ بانہ لا تاخذوا عن الرعایا ما یجحف بارباب الاموال ولا
تاخذوا عنہم فوق الحق عن ابن زید یعنی این خطاب بامراء وبوالیان است ومحصلان زکوۃ ومالیات است کہ مگیرید رعایا را انچہ ضرر باشد باصحاب
اموال ونقص میرساند بانہا ومگیرید از ایشان زیادہ از انچہ حد محدود ومقرر من اللہ والرسول بر ایشان شدہ **و**ہمین قول ابن زید است **سادسہا** ان الخطاب للجمیع
بان لا یسرف رب المال فی الاعطاء ولا الامیر فی الاخذ **و**صرف ذلک الی غیر مصارف الشرعیۃ **و**ہذا اعم فایدۃ عن الطبرسی یعنی خطاب برائی
صاحب المال وامیر است کہ صاحب الاموال اسراف وامتناع نکند در دادن واعطاء **و**امیر اسراف نکند وزیادہ نگیرد از حق مقرر **و**آنرا بمصرف نرساند وخرج نکند
در غیر مصارف مقررہ شرعیہ **و**این اعم از ہمہ اولی است **و**ہمین قول طبرسی است **سابعہا** معناہ لا تشرکوا الاصنام فی الحرث والاصنام لان من اشرک
الاصنام فی الاعطاء للاصنام فقد جاوز الحد عن مقاتل یعنی شریک مسازید اصنام واوثان را در مزارع وفواکہ وبنام آنہا مگذارید وبدہید چہ ہر کس کہ شریک
در اعطاء کند بتحقیق او تجاوز کرد از حد محدود داکہ **و**ہمین قول مقاتل است **تبصرہ** از مجاہد مرویست انہ قال لو کان ابو قبیس ذہبا فانفقہ الرجل فی طاعۃ اللہ
تعالی لم یکن مسرفا ولو انفق درہما فی معصیۃ اللہ کان مسرفا یعنی اگر ابو قبیس طلا باشد وآنرا در راہ خدا وبطاعت سبحانہ صرف نماید آن سرف نمیباشد
واگر درہمی را در معصیت انفاق نماید البتہ در ان مسرف میباشد **تنبیہ** بر جمیع اقوال شخص مسرف را خالق دوست ندارد **و**ہر گاہ دوست نداشت او را
پس او دشمن ومبغوض تعالی میباشد **و**ہر دشمن ومبغوض واجب النار است **و**اسراف از اکبر کبائر بغیر توبہ دشمن خدا موعود بنار است **اشکال** نظر بر تو اگر ...

ایثار کل بفقرا دادن

ایثار کل بفقرا دادن و برای نفقه نفس خود و عیال واجب النفقه خود چیزے ننهادن منهی عنه باشد **پس** بعض صلحا کل غذا خود در هر سه شب بمسکین و یتیم و اسیر دادن و خود فاقه و گرسنه ماندن آل عبا سلام الله علیهم چگونه جایز و غیر منهی عنه و خارج از لا تسرفوا باشد **و** در واقعه این احدی را مجال انکار و شکی نیست چه سوره هل اتی بهمین سبب و جهت باتفاق و اجماع امت خاص در مدح ایشان نازل شده **و** نیز مکرر از حضرت امیر چنین واقعات اعطا کل بفقرا بوقوع آمده چنانچه بعد چیزی حضرت امیر باغی را فروخت چند هزار درهم و دینار بر قیمت آن در مسجد نبوی بر فقرا تقسیم کرد یکدرهم هم بخانه نبرد و حال آنکه حضرت زهرا و حسنین و زینب و ام کلثوم علیهم السلام از یکروز و شب زیاده فاقه گرسنه قبل از آن بودند **و** کذا خاص بجهت بیماری فاطمه زهرا از شمعون یهودی یکدانه یا دو دانه انار طائف در غیر موسم خرید ازین راه یکی بیماری **و** دیگر ابوذر را بحسب خواهش آنها بآنها داد و بصدیقه طاهره نرسانید و خود در مسجد قرار گرفت **جواب اول** نزول این آیه در نهی فعل شماس بن قیس خبرے وارد است معذلک در آیه اقوال مختلفه اند علم قطعی بآن حاصل نمیشود **جواب ثانی** فلو سلمناه پس این سیره و صورت اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام محمول بر استثنا از عموم نهی لا تسرفوا خواهد شد و این فعل مطهرین از خصائص ایشان مع النبی علیهم السلام خاصة خواهد بود **جواب ثالث** مجمع علیه امت است که آیه تطهیر در همین خمسه آل عبا خاص نازل شده پس صدور اکبر کبایر بحضور صاحب و ما ینطق عن الهوی از اهل بیت طاهرین و مانع نشدن آنحضرت ایشان را اگر منهی عنه بود ممتنع و محال است چه اذهاب و ازاله اد پلیدی و رجس که گناه باشد از طبایع منوره ایشان من الله بوقوع آمده و تطهیر کلی حاصل شده بود و الا خلاف کلام الله و کذب قرآن و خبر خدا از تطهیر شان از ابتداء و ترک نهی از نبی الله لازم میآید **جواب رابع** هرگاه سبب نزول سوره هل اتی خاص بهمین اعطا کل در هر سه روز در فضل شان و مدح ایشان علیهم السلام باتفاق امت ثابت شد **پس** احتمال قدح و قبح ازین فعل شان بالراس و الاصالة مرتفع و زایل میباشد چه مدح مستلزم فعل حسن و ذم و قدح و مستلزم فعل قبیح میباشد **و** در اینجا بغیر تفضیل و تحسین و مدح بکمال چیزی دیگر نمیباشد **جواب خامس** از صاحب سلونی **و** از منادی لو کشف الغطاء که سید و اول المعصومین و المطهرین باشد صدور خطا و گناه عمدا و جهلا و سهوا و نسیانا مع عترت طاهره مخصوصه او محال میباشد **جواب سادس** بعض مفسرین میفرمایند که در این باب اعطا کل غذا تا سه یوم بفقیر و یتیم و اسیر امتحان و ابتلا اهل کسا بود که مع کمال گرسنگی در سه شب و سه روز و نهایت خواهش طلب غذا و روز بصیام و شب بقیام گذرانیده بر نفسهای خود ایثار و اختیار کردند فقرا را و اخلاص لوجه الله چنانچه در نقل اخلاص معارف و ثبات ایشان میفرماید و یطعمون الطعام علی حبه مسکینا و یتیما و اسیرا انما نطعمکم لوجه الله لا نرید منکم جزاء و لا شکورا تا در خلق نوری و ناری و خاکی و علوی و سفلی بلند مدارج و منازل و مراتب و معارف اخلاص ایشان ممتاز و سرافراز الی القیامت باشند **و ایضا** مرویست که ملائکه ثلثه بلیالی ثلثه بزی فقیر و اسیر **و** یتیم آمدند در واقع بشر نبودند **پس** باب امتحان غیر باب تکالیف عادیه مقرره دائمیه میباشد علی کل حال اشکال عاید نمیشود **اشکال** سلمنا و قبلنا پس در باب خاتم الانبیا چرا نهی وارد شده در اعطا کل بمساکین لقوله تعالی و لا تبسطها کل البسط فتقعد ملوما محسورا **جواب** این آیه بجای و تفسیر خودش مفصل می آید انشاء الله تعالی **و لکن** اینجا اجمالا و ایجازا اینقدر میگوییم که نهی همچون امر موارد دارد مثل امضاف و سنا و با و میشود و چون **نهی تحریمی** چون لا تقربوا الزنا و امثال این پس فاعل این در دنیا محدود و در عقبی موعود بنار میباشد **و نهی تنزیهی** چون و لا تقربا هذه الشجرة چه ماکول الشجر فی الاصالة حلال و مباح بود زیرا که در جنت اصلا و ابدا شی حرامی نمیباشد پس مرتکب اینچنین نهی فاعل مکروه و تارک اولی است نه فاعل حرام که موعود بنار باشد **و نهی** تادیبی چون کلوا و اشربوا و لا تسرفوا چنانچه افعل کذا و لا تفعل هذا بغلام و بطفل و بشاگرد خود میگوییم **و** غرض از چنین امر و نهی اعلام و تعلیم و آگاهی دادن میباشد **تنبیه** هرگاه این واضح شد پس نهی و لا تبسطها بر سر یکی از دو وجه آخر اگر حمل میکنی جایز است یکی بر افهام و تعلیم **و** دیگر بر نهی تادیبی و حمل بر این اولی است چه برهان عصمت **و** حجة آیه و ما ینطق عن الهوی قطعا مانع است از حمل و لا تبسطها بر نهی تحریمی اشکال ندارد چه در سبب نزول این آیه اصحاب تنزیل آورده اند **احد وجوهها** ان رسول الله صلعم کان لا یرد احدا یسئله شیئا عنده الا اعطاه فجاء رجل یسئله فلم یحضره شی فقال یکون انشاء الله ثم فقال یا رسول الله صلعم اعطنی قمیصا فاعطاه قمیصه فانزل الله هذه الآیة حاصل آنکه آنحضرت رد سائلی نمیکرد و قتیکه نزد او چیزے میبود مگر آنکه میداد او را و اگر نمیبود پس پیغمبر نزد فقدان شی حیلے ملول و محسور می شد که این سایل خالی چرا برود **و** روزے سایلی درخواست کرد و آنحضرت چیزے نداشت ملول شد و سایل را فرمود انشاء الله چیزے خواهد آمد **پس** سایل عرض کرد که مرا پیراهن خود را بده آنحضرت بآو پیراهن داد پس این آیه نازل شد در تادیب و تعلیم آنحضرت که یا محمد دفعة کل بفقرا مده باش بل جزئی بکسی و جزئی دیگر بکسے دیگر بکذا بتفریق اوقات و ایام داده باش تا ملول و محسور نزد بودن و ندادن چیزے نشده باشی علی کل حال اشکال عاید نمی شود ←

سورهٔ انعام

جواب از اشکال اعطای کل نفقه بفقرا از جانب اهل بیت بحسب سنت این حسنین منهی عنه گشتن اعطای کل غذا خود بفقرا در سه روز و دادن باشان ۱۲

جواب اشکال در نهی و لا تبسطها کل البسط در حرام ۱۲

قوله تعالى وَمِنَ الْأَنْعَامِ حَمُولَةً وَفَرْشًا كُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ

ترجمه این آیه واو تعالی آفریده از چهارپایان چون شتر و گاو و گاومیش را بار بردارنده و غیر بار بردارنده چون بز و گوسفند و دنبه و امثال آنها بخورید از آنچه روزی داد شما را خدا و پیروی مکنید گامها و محل اقدام شیطان را و اقدام خود بمقام اقدام او مگذارید بدرستیکه او یعنی شیطان مر شما را دشمنی است هویدا و آشکارا در دشمنی **و در تفسیرش** چند بحث اند **بحث اول** ومن الانعام عطف بر مفعول انشا جنات است پس تقدیرش وهو الذی انشاء من الانعام حمولة وفرشا منصوب بتقدیر انشا میباشد **بحث ثانی** هرگاه بالا ذکر انعام خود بعبادها بانواع کرد پس باز عود کرد اینجا بسوی آن بانواع اخر از احسانهای خود **بحث ثالث** حموله از حمل یحمل حملا در لغت بار برداشتن و ثقل و بار است **در صحاح** گفته والحمولة بالفتح الابل التی تحمل الاثقال وکذلك کلما احتمل علیه الحی من حمار وبغل او غیره سواء کانت علیه الاحمال او لم تکن وفعول تدخله الهاء اذا کان بمعنی مفعول بها وبالضم الاحمال **در مصباح** گفته والحمولة بالفتح البعیر یحمل علیه وقد یستعمل فی الفرس والبغل والحمار وقد یطلق الحمولة علی جماعة الابل والحمل بالکسر ما یحمل علی الظهر ونحوه والجمع الاحمال والحمول واحتمال احد وجوه محتملات کلام ودر عرف فقهاء ومتکلمین بیجوز استعماله بمعنی الوهم باشد **اما فرش** از فرش یفرش فرشا بمعنی بساط یعنی آنچه زیر بدن گسترده بران بخوابند و می نشینند پس فرش بمعنی مفروش باشد **در مصباح** گفته بمعنی بساط وفراش بالکسر بمعنی مفعول چون کتاب بمعنی مکتوب وجمعش فرش بضمتین مثل کتاب وکتب است

بحث رابع ومن الانعام حمولة وفرشا یعنی بدانید او تعالی آفرید از چارپایان قسمی باربردار و بارگیر وقسمی فرش یعنی غیر بار بردار و اثقال بردار را و مفسرین وجوه دارند **احدها** مراد از حموله آن حیوانی است که بار بردارنده باشد چون شتر و قاطر و اسپ و الاغ و امثال اینها آنچه حمل احمال و اثقال عادت او باشد **و از فرش** مراد آنچه از موی و پشم و وبر آنها است که برای فرش و لباس حاصل میشود **ثانیها** مراد از حمول حیوانات کبار که بار بر میدارند چون شتر و گاو و قاطر و اسپ و خر و از فرش صغار از بچهای اینها غیر قابل بار و غیر قابل سواری بصغر میباشد و این هر دو وجه طبری از ابن عباس نقل کرده **ثالثها** مراد از حمول جمیع آن حیوانات کبار که اثقال و احمال و بار بر میدارند چون شتر وغیره و مراد از فرش آن حیوانات که بلند و بالا نیستند چون بز و گوسفند و اطفال اینها چون فصلان و عجاجیل که از مادران جدا شده باشند یعنی شتر بچهها و گاو ساله‌ها تارک مادران و شیرخوار نباشند و بفرش برای آن بآنها کنایت کرد که آنها قریب زمین غیر بلنداند و وقت ذبح مفروش و خوابانیده ذبح آنها کرده میشود **ربیع بن انس** نیز همین گفته الحمولة الابل والبقر والفرش ما لا یصلح للحمل وسمی فرشا لانه یفرش للذبح ولانه قریب من الارض لصغره ولقصر قامته **در مجمع** در تفسیر این آنچه نقل فرموده اوست **احدها** ان الحمولة کبار الابل والفرش صغارها عن ابن مسعود وابن عباس والحسن ومجاهد **ثانیها** ان الحمولة ما یحمل علیه من الابل والبقر والفرش الغنم عنه فی روایة اخری وقتاده والربیع والسدی والضحاک وابن زید **ثالثها** کلما حمل علیه من الابل والبقر والخیل والبغال والحمیر والفرش الغنم عن ابن عباس فی روایة اخری وکانه ذهب الی انه یدخل فی الانعام الحافر علی وجه التبع **رابعها** معناه ما ینتفعون به من الحمل وما یفترشونه فی الذبح فعنی الافتراش الاضطجاع للذبح عن ابی مسلم **و قال** وهو کقوله فاذا وجبت جنوبها وروی ایضا عن الربیع بن انس الفرش ما یفرش للذبح **خامسها** ان الفرش ما یفرش من اصوافها واوبارها و یرجع الصفتان الی الانعام ای من الانعام ما یحمل علیها ومنها ما یتخذ من اوبارها واصوافها ما یفرش ویبسط عن ابی علی الجبائی **ومؤید** والخیل والبغال والحمیر لترکبوها الی اوبارها واصوافها واشعارها اثاثا ومتاعا الی حین

سوال چرا انعام را حمول وصغار حیوانات مذبوحه را فرش نامیده **جواب** این تسمیه مسبب بحسب سبب میباشد چه اکثر کار آنها باربرداری و تحمل اثقال و سواری میباشد و اما تسمیه ذبایح صغار را بفرش بجهت آنکه ذبح آنها نمیشود مگر بفرش و بخوابانیدن آنها بر زمین **در مجمع** فرموده الحمولة الابل یحمل علیها الاثقال ولا واحد لها من لفظها کالرکوبة والجزورة **وانما قیل** لصغار فرش لامرین **احدهما** لاستواء اسنانها فی الصغر والانحطاط کاستواء ما

وجه تسمیه حیوانات صغار بفرش

والثانی انه من الفرش وهی الارض المستویة ینبوا طائها الناس انتهی **بحث خامس** خطوات جمع خطوت و آن مابین قدمین میباشد ذکره
الرازی **زجاج** گفته در خطوات سه وجه اند بضمه طا و بفتحه طا و باسکان طا فمعناه طرایق الشیطان **در صراح** خطوت بضمه گام و خطوات
بالسکون والتحریک جمع القلت و خطی جمع الکثرت ازان است و خطوه بالفتح گام و گام زدن باشد **در مصباح** گفته خطوة قدم زدن از خطا
یخطو خطوا و خطوة مثل ضرب ضربة و الخطوة بالضم مابین الرجلین و جمع المفتوح خطوات علی لفظه مثل شهوة و شهوات و جمع المضموم
خطی و خطوات مثل غرف و غرفات **بحث سادس** کلوا مما رزقکم الله هرگاه در ماقبل این ذکر علت انشاء و ایجاد انعام بیان کرد
پس متصل بان امر فرمود که بخورید از ان انعام آنچه روزی داد و عطا کرد شما را خالق منعام و باین ثابت و واضح شد فضل بنی آدم در جزء ثلث
عالم انعام ثلثه هم میباشند زیرا که بجهت ایشان خاصة آفریده شدند بل اینها علت در ایجاد و وجود کل عالم علوی و سفلی اند پس بلاشک علت غائی کل
و افضل و اعلی و اصل از معلول بالضرورت ثابت است بدانکه مفسرین در اینجا دو توجیه کرده اند **اولها** ایها المکلفون استحلوا الاکل مما اعطاکم الله
ولا تحرموا شیئا کما فعلوا الجاهلیة فی الحرث و الانعام للاصنام یعنی ای عقلاء مکلفین حلال بدارید و بدانید خوردن آنچه از انعام و مواشی
برای شما عطا کرده شد و حلال و طیب برای خوردن شما خاص آفریده و حرام مگردانید هیچ چیزی را از ان انعام چنانچه در جاهلیت کفره در زراعت و
مواشی برای اصنام میکردند **ثانیها** یمکن ان یکون المراد نفس الاکل فیکون بمعنی الاباحة **تنبیه** ولیل بنا بر توجیه اول امر کلوا بر ظاهر خود
یعنی بر خطاب وجوبی باقی میباشد و بر وجه ثانی خطاب کلوا محمول بر اباحة و انتفاع میشود **اشکال** درین شکی نیست در کلوا مما رزقکم الله بالقطع اعم
و اعم است باکل جمیع آنچه در بحر و بر خالق آفریده پس تخصیص بعض دون البعض در اینجا چگونه بغیر مخصص قاطع ثابت میشود **جواب** در فقها
است دو قول است **قول اول** مختار طائفه منهم المالکی و ایضا منقول و محکی از حنبلی اباحة و تحلیل عام میباشد زیرا که ما کافه است **قول ثانی**
مذهب امامیه مع محققین حنفی و شافعی است که خاص اباحة و تحلیل انعام و مواشی مخصوص میباشد و همین صحیح ثابت است بچند وجه **اول** لفظ من
در مما من تبعیضیه است **ثانی** لفظ ما عبارت از حمولة و فرش انعام است زیرا که اول و من الانعام ذکر کرد و بعد آن بران بطور تفریع کلوا مما رزقکم الله فرمود
و این مقتضی اباحة و تحلیل انعام مخصوصه مذکورة الصدر میباشد نه تمام **ثالث** باتفاق اهل ملل و ادیان از بدایت آدم الخاتم همین مواشی انعام از حیوانات
مباح بودند لهذا قدیما و حدیثا در جمیع ادیان ماکول و اکل میشدند و در غیر اینها از عموم حیوانات خلاف است پس متفق علیه انبیاء و امم حجت قاطعه جاری
و ساری و نافذ باقی الی القیمة مباح و حلال است **و سعودی** هم در تفسیر این فرموده ان لفظ ما عبارة عما ذکر من الحمولة والفرش و من تبعیضیة
فمعناه کلوا بعض ما رزقکم الله تع من الحلال لا من الحرام و فیه تصریح بان الله انشاءها لاجلهم و مصلحتهم و انتفاعهم ولا کلهم خاصة
رابعها احادیث صحیحه مخصص همین نیز وارد اند خصوصا از اهل بیت عصمت علیهم السلام احادیث ایشان واجب التمسک و حجت اند **تبصره** به ثبوت این
باطل شد قیاس آنانکه جمیع اشیاء بحری و بری را حلال میدانند **بحث سابع** رزق اسم مرزوق کما نقله البیضاوی وغیره در اصل لغت بمعنی حظ و نصیب
سهم و نصیب باشد پس در عرف شریعت متکلمین بدو طریق تعریفش کردند **نزد جبریه** مقبول ما یعیش باکله و تغذیه الحیوان **و بقولی** الرزق
هو ما ساقه الله تعالی الی الحیوان فاکله **و بقولی** کلما ساقه الله تع الی الانسان فاکله حراما کان ام حلالا **و بقولی** الرزق کلما ساقه الله
الیه فانتفع به **اما نزد عدلیه** الرزق هو کلما صح انتفاع الحیوان بالاکل والتغذی به **و بقولی** الرزق هو ما صح ان ینتفع به
ولم یکن لاحد منعه منه و این عام است خواه ولد باشد خواه مال خواه غذا و آب خواه جاه خواه علم خواه حیات خواه زوجه خواه رفیق **در کلیات** ابو البقاء
گفته الرزق هو یقال للعطاء الجاری دنیویا کان او دینیا و للنصیب و لما یصل الی الجوف و یتغذی به **و زاد** بعضهم بعد دینیا کان او
روحانیا او جسمانیا **والجوهری** هو ما ینتفع به و لا یلزمه ان یکون ماکولا و لا یتناول الحرام **تنبیه** هرگاه این واضح شد پس
نزد جبریه بقاعده کلیه خود حسن و قبح اشیاء عقلی نیست لهذا تجویز ارزاق حرام بر خالق انام تع میکنند **اما نزد عدلیه** بحسب قاعده اصلیه که حسن و قبح
اشیاء عقلیست بر تع اصلا و ابدا تجویز قبیح نمیکنند لهذا رزق حرام و نجس روزی کسی ابتداء اصلا جایز عقلا و شرعا نمیدانند **اما نقلا** سبحانه و انفقوا
مما رزقناکم محال و ممتنع است که او تع امر بانفاق رزق حرام غیر حلال نماید **تبصره** پس عدلیه اینچنین میگویند که تع امر باکل الرزق الحلال و منع
اکل الحرام ینتج ان الحرام لیس برزق یعنی او تع امر کرد باکل و انفاق روزی حلال عموما و خصوصا و منع از اکل و انفاق حرام کرد پس این نتیجه رسید که آنچه

حلال است او رزق است و او حرام نیست و آنچه حرام است او رزق نیست تدبر و تبصر و اجوبه اشکالات کثیره بر تعریف عدلیه در مجلدات سابقه مکرر بالتفصیل ذکر کرده
گردیده **بحث ثامن** ولا تتبعوا خطوات الشیطان و این نهی بعد امر با کل فرموده و غرض در این آنست که رفتار و سلوک مکنید طریق شیطان را و تقلید و متابعت مکنید اسلاف شیاطین انس و جن را چه ایشان بهوا و هوس و برای قیاس و خواهش نفسانی خود حلال خدا را حرام و حرام خدا را حلال کردند
و بوجهی پیروی مکنید با ثار شیطان و قدم مگذارید بر آثار اقدام او چنانچه اہل جاہلیه پیروی و تتبع با ثار او در تحریم و تحلیل کردند از طریق حق ایشان را گمراه و ہلاک
ساختند **اما** شیطان بر جنس و نوع هر دو اطلاق میشود و آن دو جنس از جن و انس اند **قوله** تم شیاطین الجن و الانس یوحون الی اولیائهم **لیس** شیاطین
جن و انس در نتیجه خود القاء وساوس و ضلالات کرده گمراه میسازند مردم را **بحث تاسع** انه لکم عدو مبین یعنی ابلیس لعین بر شما را دشمنی است هویدا و
آشکارا مبین العداوت چه پدر و مادر شما آدم و حوا را از دار الراحت ابدی بر آورده با وجودیکه آنحضرت نبی کامل العقل و العلم و الفهم و معصوم بوده بمکر و فریب و وساوس
او را خراب ساخته **و** درباره شما که ذریت آنحضرت اید غیر معصوم جائز الخطاء و الزلل هستید و آن ملعون جهرا بحضور خدا گفته لاحتنکن ذریته الا قلیلا اکثر ذریت
آدم را بغلبه وساوس ہلاک میسازم مگر بنهایت نادر و شاذ احدی را **لیس** باید که علی الدوام ازین دشمن مبین العداوت پر حذر باشید **سیما** و بغیر معصومین انبیاء و خلفاء الله
و کتب صحیحه منزله را پیروی و عمل مکنید **بلی** اکثر و اغلب شیاطین الانس بلایان سو را از هر قوم بصورت آدمی اند قدیما و حدیثا چه است و دین هر نبی را فاسد ساختند
وضلالة و خلاف و را نها انداختند اعاذنا الله تعالی تفضلا بالنسل ذریتی و عشیرتی و المؤمنین من الشیاطین جمیعا آمین یا رب العالمین ←

قوله تعالی ثَمٰنِیَةَ اَزْوٰجٍ مِنَ الضَّاْنِ اثْنَیْنِ وَ مِنَ الْمَعْزِ اثْنَیْنِ قُلْ ءٰٓالذَّكَرَیْنِ حَرَّمَ اَمِ الْاُنْثَیَیْنِ اَمَّا اشْتَمَلَتْ عَلَیْهِ اَرْحَامُ الْاُنْثَیَیْنِ نَبِّـُٔوْنِیْ بِعِلْمٍ اِنْ كُنْتُمْ صٰدِقِیْنَ ۝

ترجمان آیه و او تعالی آفریده هشت جوڑه حیوان را از گوسفندان یک جوڑه یعنی یک جفت نر و ماده **و** برای آن گوسفند را بضان نامیدند چه او ذی پشم
میباشد **و** آفرید از بز یک جوڑه یعنی یک جفت نر و ماده را یعنی ازین هر دو نوع یک یک جفت را و برای آن معز بز را نامیدند چه او ذی شعر و موی میباشد
بگو تو یا محمد صلی الله علیه و آله وسلم مر کفار را آیا دو نر را خدای حرام کرده یا دو ماده آن دو نوع را حرام کرده یا آنرا حرام کرده که فرا گرفت و شامل بود بر آن رحمها
بچه دانهای دو ماده آنها خواه در رحمهای مادران آنها نر باشند خواه ماده بهر تقدیر خبر دهید مرا بعلم قطعی و دانش حقیقی و واقعی اگر شما مدعیان در دعاوی خود
صادق و راست گوئید **و در تفسیرش** چند بحث اند **بحث اول** ثمانیه اسم عدد هشت چنانچه سبعه اسم عدد هفت است و ہاء در آخر
برای معدود مذکر و حذف آن برای مؤنث است **در مصباح** گفته والثمانیة بالهاء للعدد المذکر **و** بحذفها للمؤنث **و** منه سبع لیال و ثمانیة
ایام **و** اذا اضفت الثمانیة الی مؤنث تثبت الیاء و اعرب اعراب القاضی المنقوص فقول جاء ثمانی نسوة **و** رایت ثمانی نسوة تظهر الفتحة **و** اذا لم
تضف قلت عندی من النساء ثمان **و** مررت منهن بثمان **و** رایت ثمانی **و** اذا وقعت فی المرکب تخیرت بین سکون الیاء و فتحها **و** الفتح افصح یقال
عندی من النساء ثمانی عشر امرئة **و** تحذف الیاء فی لغة بشرط فتح النون لعندی ثمان عشرة امرئة فاکان المعدود مذکرا قلت عندی ثمانیة
عشر رجلا باثبات الهاء **بحث ثانی** ازواج جمع زوج یعنی جفت از نر و ماده هم نوع و هم جنس باشد **و** لفظ زوج برای مذکر **و** زوجه برای مؤنث میباشد
اما زوج بر هر یکی از ثانی اثنین نر و ماده اطلاق و استعمال نیز میشود بشرطیکه با او دیگری هم از جنس او باشد **و اعلم** ان الزوج هو الشکل یکون
له نظیر کالاصناف و الالوان **او** یکون له نقیض کالرطب و الیابس و الذکر و الانثی **و** اللیل و النهار **و** الحلو و المر **قال ابن درید** و الزوج
کل اثنین ضد الفرد **و** تبعه الجوهری فقال و یقال للاثنین المتزاوجین زوجان **و** زوج ایضا تقول عندی زوج نعال ترید بها اثنین **و** زوجان
ترید اربعة **قال ابن قتیبة** الزوج یکون واحدا و یکون اثنین **و** قوله تعالی من کل زوجین اثنین هو هنا واحد **و قال ابو عبیدة**

وابن فارس كذلك

وابن فارس كذلك وقال الازهرى وانكر النحويون ان يكون الزوج اثنين والزوج عندهم الفرد وهذا هو الصواب وقال ابن الانبارى
والعامة تخطئ فتظن ان الزوج اثنان وليس ذلك من مذهب العرب اذ كانوا لا يتكلمون بالزوج موحدا فى مثل قولهم زوج حمام وانما
يقولون زوجان من حمام وزوجان من خفاف ولا يقولون للواحد من الطير زوج بل للذكر فرد وللانثى فرد وقال السجستانى ايضا لا
يقال للاثنين زوج لا من الطير ولا من غيره فان ذلك من كلام الجهال ولكن كل اثنين زوجان واستدل بعضهم لهذا بقوله تعالى خلق
الزوجين الذكر والانثى واما تسميتهم الواحد بالزوج فمشروط بان يكون معه آخر من جنسه والزوج عند الحساب خلاف الفرد وهو
ما ينقسم بمتساويين فالرجل زوج المرأة وهى زوجه ايضا هذه لغة العالية وبها جاء القرآن نحو اسكن انت وزوجك الجنة والجمع فيهما
ازواج وقاله ابو حاتم واهل نجد يقولون فى المرأة زوجة بالهاء واهل الحرم يتكلمون بها وعكس هذا ابن السكيت فقال واهل الحجاز
يقولون للمرأة زوج بغير هاء وسائر العرب زوجة بالهاء وجمعها زوجات والفقهاء يقتصرون فى الاستعمال عليها للايضاح وخوف لبس
الذكر بالانثى وزيادة براين صورت تحقيق وبسط نمیباشد بحث ثالث در نصب ثمانية دو وجه است احدهما انتصاب آن ببدل از حمولة
وفرشا میباشد وهمین قول فراء است ثانيهما تقدیرش كلوا مما رزقكم الله ثمانية ازواج باشد بحث رابع ثمانية ازواج یعنی آفرید او سبحانه
هشت یعنی هشت جوڑه را از نر و ماده یا بگو رید هشت جوره نر و ماده را و تفصیلش و بیانش متصل باین میباشد میاید ومفسرین میگویند الواحد اذا كان
وحده فهو فرد فاذا كان معه غيره من جنسه سمى زوجا وهما زوجان یعنی شئ واحد هرگاه یکی و تنها باشد پس او فرد است واگر با او دیگری از جنس
او باشد او موسوم بزوج است وآنها را زوجان میگویند بدلیل قول تعالى خلق الزوجين الذكر والانثى وبدلیل همین ثمانية ازواج بحث خامس
بدانکه غنم اسم جنس بر دو نوع ضان ومعز مواشی میباشد واما ضان نوع گوسفند است با نهایا شاة وضان نامیده چه ذی پشم و صوف میباشد
ضان بنفسها هم اقسام دارد منها گوسفندیست که او دنبه چون تخته آسیا مدور خورد یا بزرگ تا سی سیر انگریزی بعض بعض آنها میباشد چون روغن
محض افضل واشرف همه گوسفندان سمن ولذیذ بل الذ همه انواع لحوم آنها میباشد وبفرط سمن آنها اکثر خوردن آنها در سر ماه میشود وبفرط دهنیت و
سمینت در نواحی هند ملک گرم سیل خورده نمیشود و این را میش هم میگویند منها نوع دیگرے از اینهاست که دنب خورد تا یک گره یا یکنیم گره باریک میباشد
منها نوع دیگرے از اینهاست که دنبش بالنسبة دومی طویل و باریک میباشد اما گوشت چندان لذت ندارد ومنها نوعی دیگرے ازین گوسفندان است
گوشاخهای کلفت وبسیار سخت وپیچیده و دنبش خورد و باریک و گردن کلفت و پشتش بل تمام بدنش نهایت چاق و فربه میباشد و مردم او باش اینها نا تر
برائی جنگانیدن ما جنس خود میکنند اما گوشتش میگویند که چندان لذیذ و لطیف نمیباشد وهمه اینها ذی پشم اند در سال دو مرده پشم از اینها میگیرند اما
گوسفندان را کبش وجمعش کباش واکبش وماده اینها را نعجه وجمعش نعاج میباشد اما معز حیوان ذی موی بز میباشد ودراین انواع
دیده نشده الا آنکه پدرش آهو و مادرش بز یا بعکس این تشکیل و شبیه بهر دو آهو و بز میباشد ونر بز را تیس ومادرش را عنز بنون و بزا معجمه میگویند نزد
ابو عبیده غنم گوسفند اسم جنس ست واحدی ندارد واطلاق بر هر دو نوع ضان ومعز میشود وگاهی جمع غنم باغنام میآید ازهری گفته غنم شاة
یعنی گوسفند از غنم است جوهری گفته غنم اسم مؤنث بتاته موضوع برائی جنس شاة شامل ذکور و اناث جنس خود است ودر تصغیر آن ها در آخرش ملحق
میشود چون غنیمه لان اسماء الجموع التى لا واحد لها من لفظها اذا كانت لغير الادميين واذا صغرت فالتانيث لازم لها زجاج گفته ضان از غنم
جمع ضائن وضائن مثل تاجر وتاجره است ويجمع ايضا على الضئين بكسر الضاد وفتحها فالمعز ذوات الشعر من الشعر ويقال للواحد عن
والجمع معزى فمن قرء المعز بفتح العين فهو جمع ماعز مثل خادم وخدم وطالب وطلب وحارس وحرس ومن قرء بسكون العين فهو ايضا
جمع ماعز كصاحب وصحب وتاجر وتجر وحارس وحرس وراكب وركب اما عنز بعين مهمله ونون وزا معجمه از معز است یعنی بز یکساله او
ور العضى بز غاله میگویند اگر در بین سال باشد نزد جوهری عنز مؤنث ظبا است یعنی آهو وبقولی عنز بزی ست که از نسل آهو و بز باشد نزد
ابن ابناذی ضان مؤنث وجمعش اضؤن مثل فلس و فلوس وافلس وجمع الكثرت ضئين چون کریم است بحث سادس زمخشری گفته بیان حمولة
من الضان اثنين ومن المعز اثنين ومن الابل اثنين ومن البقر اثنين باشد در تفسیر کبیر گفته که اما انتصاب اثنين فلان تقدير الاية انشاء
ثمانية ازواج من الضان اثنين ومن المعز اثنين در مجمع است وانشاء من الانعام حمولة وفرشا واثنين محمول على انشاء ايضا اى ثمانية

در بیان تحقیق لفظ زوج

ازواج اثنین من کذا پس ثمانیة ازواج بدل است از حمولة و فرشا و اثنین من کذا بدل از ثمانیه یا عطف بیان است **بحث سابع** بدانکه در ضان و
معز بسکون وسط هر دو دو قرائة و بقول ابو عمرو دو لغت اند اما قرائة مشهوره بسکون وسط هر دو لفظ است **زمخشری** فرموده والضان والمعز جمع ضائن
وماعز کتاجر و تجر و قری بفتح العین و قرء ابی و من المعزی و قرء اثنان علی الابتداء **در معالم** بغوی فرموده قراء ابن کثیر و ابن عامر و اهل البصرة
بفتح العین و الباقون بسکونها و المعز و المعزی جمع لا واحد له من لفظه و الضان واحد ضائن واحد المذکر و الانثی ضائنة و الجمع الضوائن و جمع
الماعز معزی و جمع الماعزة مواعز **بحث ثامن** ثمانیة ازواج من الضان اثنین و من المعز اثنین مفسرین دو وجه دارند **احدهما** آنکه هشت جوره را
ثانیهما بخورید هشت جوره را از گوسفندان نر و ماده و از بز نر و از ماده و ماده را و از شتر نر و ماده را و از بقر نر و ماده را **طبرسی** معنیش چنین فرموده ثمانیة
افراد لان کل واحد من ذلک یسمّی زوجا پس مذکر زوج مؤنث و انثی زوج مذکر است کما قال تعالی امسک زوجک **و قیل** معناه ثمانیة اصناف اثنین
من الضان یعنی الذکر و الانثی و من المعز اثنین الذکر و الانثی یعنی مراد از ثمانیه ازواج یک جفت گوسفندان نر و ماده و از بز آن یک جفت نر و ماده
میباشد **و قیل** المراد بالاثنین الاهلی و الوحشی من الضان و المعز و البقر و المراد بالاثنین من الابل العراب و البخاتی و هو المروی عن ابی عبد الله
علیه السلام و بقولے مراد از اثنین اهلی و جنگلی وحشی از گوسفندان و از بزان و از گاوان است و مراد از اثنین شتر شتر عربی و شتر بخاتی است و همین
مروی از حضرت صادق علیه السلام است **در کتاب فقیه** مرویست که داود رقی میگوید از من سوال کرد خارجی ازین که مراد چیست که خدا حلال گردانید آنرا
و چیست که حرام گردانید آنرا و نزد من علم آن نبود **پس** من بر ابو عبد الله صادق داخل شدم و او را ازین سوال خبر دادم فقال ان الله تعالی احل فی الاضحیة
بمنی الضان و المعز الاهلیة و حرم ان یضحی بالجبلیة **و اما قوله** و من الابل اثنین و من البقر اثنین فان الله احل فی الاضحیة الابل العراب **و** حرم منها
البخاتی **و** احل البقر الاهلیة ان یضحی بها **و** حرم الجبلیة فانصرفت الی الرجل فاخبرته بهذا الجواب فقال هذا شیء حملته من الحجاز یعنی آن حضرت فرموده که
خالق حلال گردانید در قربانی حج بمقام منی گوسفندان و بزان اهلی را **و** حرام گردانید قربانی کردن گوسفند و بز و کوهی را **و اما** از شتران عرابی حلال گردانید
و شتران بخاتی در قربانی حج حرام گردانید **و** از گاوان انسے و اهلی قربانی حلال **و** قربانی گاوان کوهی حرام ساخت **پس** من انخارجی را خبر دادم باین
حکم **پس** آن مرد خارجی گفت این حکم مسئله را از حجاز یعنی از مدینه یعنی از اهل بیت عصمت او بر داشته آورده **تبصره** صاحب الصافی در ذیل این حدیث
فرموده لعل الخارجی کان قد سمع تحریم الاضحیة ببعض هذه الازواج الثمانیة مع حلها کلها فاراد ان یمتحن بمعرفته داود ذالک **و** لعل علة تحریم
الاضحیة بالجبلیة منها یعنی کونها صیدا و تحریمها بالبخت لعلة اخری **اقول** علت تحریم شتر بخاتی در قربانی اشکال دارد چه اصل تحلیل او است مگر آنکه
تحریم در اینجا محمول و ماؤل بر کراهت اگر بشود احتمال دارد **اشکال** جانوران از حلال گوشت در ثمانی ازواج از نر و ماده گوسفند **و** از نر و ماده بز **و** از نر
و ماده گاو **و** از نر و ماده شتر چرا حصر کرده حال آنکه بسیاری چارپایان حلال اند **جواب اول** چونکه تحریم و تحلیل خاص در همین ازواج ثمانیه کفار عرب
و مکه میکردند لهذا لاتاقم تحلیل این ثمانی ازواج و امر با کل آنها بتقدیر کلوا ثمانیة ازواج فرموده **جواب ثانی** چونکه این ازواج ثمانیه را خالق از قدیم
حلال و مباح برای کافه عباد کرده و لهذا نوح را امر کرد که همین ثمانی اصناف محلله را در کشتی با خود بر دارد تا بعد طوفان انسال اینها در دنیا باقی باند چنانچه
در مرویه کافی از حضرت صادق علیه السلام است قال حمل نوح فی السفینة الازواج الثمانیة التی قال الله تعالی ثمانیة ازواج من الضان اثنین
فکان من الضان اثنین زوج داجنة ای انسیة یربیها الناس **و** الزوج الاخر الضان التی یکون فی الجبال الوحشیة احل لهم صیدها **و**
من المعز اثنین زوج داجنة یربیها الناس **و** الزوج الاخر المعز التی تکون فی المفاوز و الجبال **و** من الابل اثنین البخاتی **و** العراب **و** من البقر
اثنین زوج داجنة یربیها الناس **و** الزوج الاخر البقر الوحشیة **و** کل طیر طیب وحشی و انسی حاصل آنکه نوح در سفینة ازواج ثمانیه را حمل کرد
از گوسفندان یک جفت نر و ماده اهلیه که در تربیت آدمیان پرورش میشوند **و جفت دیگر** از گوسفندان کوهی وحشی که صید آنها حلال گردانیده **و**
از بزان یک جوره انسی مربوبه آدمیان **و جفت دیگر** از بزان وحشی جنگلی **و از شتران** یک جوره یعنی شتر خراسانی عجمی **و** دیگر جوره
شتر عربی چه بخاتی بضمه اول جمع بختے یعنی شتر خراسانی عجمی **و** عراب بکسر عین شتر عربی میباشد **و یک جوره** گاوان انسی مربوبه آدمیان **و جفت**
دیگر گاوان وحشی که در کوهستان پیدا و نشو و نما شان میباشد **و یک جوره** از هر جنس طیور پرندگان حلال گوشت وحشی و انسی میباشد **بحث**
تاسع بدانکه در الذکرین حرم همزه استفهام تنکیری و تقریعی داخل بر همزه وصلی او شده **و** فصل ما بین این دو همزه استفهامی **و** همزه وصلی او بغیر حذف

واسقاط او بوقوع آمده **و** ہمزہ استفہام تدو ہمزہ وصلی را جزم داده شد تا التباس واشتباه استفہام بخبر نشود **امّا سیبویہ** ہر چند اجازت داده باسقاط
ہمزہ وصل وشعری ہم بران شاہد آورده لکن اولی اینجا ہمین صورت **و** ہمین قراءة مشہوره ست **سوال** در ءآلذکرین حرم ام الانثیین نصب بچه حاصل شده
جواب نصب ءآلذکرین بلفظ حرم است **و** الاستفہام یعمل فیه ما بعده ولا یعمل فیه ما قبله **بحث عاشر** ام برائی تشقیق
شقوق استفہامی آمده **و** اما در اصل اینجا ام ما اشتملت است باتحاد واجتماع میمین ومیمین ادغام کردند وبرسم الخط آنا مرکب مینویسند **در مجمع** فرموده ما
فی ام ما اشتملت فی موضع نصب بکونه عطفا علی الانثیین **و** انما الانثیین فالمراد منه مثنی لانه اراد من الضان والمعز **بحث حادیعشر**
ءآلذکرین حرم ام الانثیین ام ما اشتملت علیه ارحام الانثیین **و** مفسرین میگویند که او سبحانه بطور استفہام تبکیتی والزامی بتوسط نبی سوال میکند کفار
حرام کنندگان که راک آیا دو مذکر گوسفند وبز خدا حرام کرده یا ہر دو مؤنث از ضان ومعز **یا** حرام کرده آنرا امراد جنین وبچہائی میباشد که قرار گرفت بچه دانہا وارحام
اناث ضان ومعز **سعودی** بطور تقدیر گفته قل یا محمد ءآلذکور حرم ام الاناث ام ما اشتملت علیه ارحام الاناث من الضان والمعز لما فی
التثنیة والتکثیر من المبالغة فی التبکیت والالزام **امّا بیان** احتجاج والزام انتقال بانطور ست که آنچه شما ادعا گردید وافترا بر خدا بستید وگفتید که مذکر
این ہر دو صنف ضان ومعز حرام اندپس بان باید که جمیع ذکور از کل اینها وجنس حرام باشند **واگر** مادہائی ایند و صنف را حرام گفتید پس باین ہم باید جمیع
مؤنثات این دو جنس حرام باشند **واگر** گفتید که آنچه در شکمہائی این دو جنس جنین اند حرام اند بر اناث ما وحلال بر رجال ما **و** ارحام حامل وشامل ذکور واناث
میباشد **پس** بدعوائی شما جمیع ایند و جنس ضان ومعز از نر وماده واجنه اینها حرام باشند **و** تحریم بعض دون البعض ترجیح بلا مرجح وتخصیص بلا مخصص
عقلاً ونقلاً باطل است **پس** کل اجناس ضان ومعز **و** ذکور واناث وصغار وکبار وکار دار وبیکار وبچہائی ہمه اینها حرام والزام بر ایشان میباشد **فخر
رازی** در اینجا فرموده که آنچه مذکور شد بران مفسرین مطبق اند او علت تحریمه محصوره ذکور واناث نمیشود بل علت تحریمه محصوره نزد کفره بحیره **یا** سایبه **یا** وصیله
یا حامه میباشد **و** بر مفسرین عالم عاقل لازم است که بتعقل وتامل وجه صحیح معقول ومقبول در کلام الله از وجوه فاسده برآرد وبغیر تقلید چه با مکلف بمصداق
فلا تعقلون در تعقل وتامل در کلام الله میباشیم **والاقرب** عندی فیه وجهان **احدهما** ان یقال ان هذا الکلام ما ورد علی سبیل الاستدلال
علی بطلان قولهم بل هو استفہام علی سبیل الانکار بمعنی انکم لا تقرون بنبوة نبی ولا تعرفون شریعة شارع فکیف تحکمون بان هذا یحل وان
ذاك یحرم یعنی گفته میشود که این کلام بطور استدلال بر بطلان قول کفار وارد نشده بل بطور استفہام بر سبیل انکار وارد است باین معنی که ای کفار شما قدیما وحدیثا
مقر ومعترف بنبوة ہیچ پیغمبرے نیستند وشما شریعت شارعی را اصلا نمیدانید پس چگونه شما کفره حکم میکنند بحلیة بعضی اینها وتحریم بعضی دیگر از آنها **ثانیهما**
ان حکمهم بالبحیرة والوصیلة والحام مخصوص بالابل فالله تعالی بین ان النعم عبارة عن هذه الانواع الاربعة فلما لم تحکموا بهذه الاحکام فی الاقسام
الثلثة وهی الضان والمعز والبقر فکیف خصصتم الابل بهذا الحکم علی التعیین فهذا ما عندی فی هذه الایة والله اعلم بمراده یعنی ثانی الوجهین
از تفسیر این آیه آنکه حکم کفار بتحریم بحیره **و** وصیله **و** حامی مخصوص بشتر است پس خدا اینجا بیان کرد که انعام عبارة است از این انواع حیوانات چہار گانه **پس**
وقتیکه شما در این حیوانات سه گانه که گوسفند **و** بز **و** گاو باشد در اینها این حکم تحریم وتحلیل جاری نمیکنید **پس** چگونه شما تخصیص گردید در یک نوع شتر تحریم
بعض وتحلیل بعض آنها بطور عینی **و** رازی میگوید که این دو وجه در این آیه مراد میباشند **اقول** فی الواقع وجہین رازی اجود بل اصح الوجوه معقول ومقبول
مقتضی آیه بلا ایراد ولا اشکال میباشد ثم الله اعلم **بحث ثانیعشر** نبئونی بعلم ان کنتم صادقین نبئونی ظاهرا از باب تفعیل بمعنی خبر دادن
ولکن بباب فعل وتفعیل صله او با میآید لهذا در اینجا صله با در بعلم آمده **در مصباح** گفته وانبأته الخبر وانبأته بالخبر **و** نبأته به اعلمته
تنبیه ہر گاه خالق اولاً ابطال دعوا ایشان در تحریم وتحلیل بعض این انعام اربعه بوجوه وشقوق عقلیه از قول مدعی کرده **پس** متصل بان عدول کرد
بالزام ایشان بنوع آخر که اگر شما مدعی بدعوا التحریم وتحلیل بعض دون البعض بلا بینه وبرہان باشید **پس** خبر دهید مرا بامر معلوم مقطوعی از کتب الہیا
از اخبار صحیح ثابت از انبیا اگر شما صادق وراست گو یا ید در ادعاء تحلیل وتحریم بعض دون البعض **تنبیه** ہمین ست طریقه متکلمین ومناظرین که ہم کلام
میشوند در نقض واثبات والزام بادله عقلیه **یا** باخذ قول مدعی **یا** بدلیل نقلی که مسلم وصحیح بین الفریقین کتاب منقول عنه باشد **ولے** اگر کتاب مسلم احد الطرفین
نباشد پس او بر فرقه مخالف دیگر حجة نمیشود مگر فرقه مخالف برائی احتجاج وصدق خود بر او حجة بان میکند **واگر** خلاف کتاب حق مسلم احد الطرفین گفته باشد
پس مدعی متقابل میگوید که اگر راست میگوئی از کتاب حق بیانش بیار لهذا اینجا ودر اکثر جا نعم بقاتوا برهانکم ان کنتم صادقین بطور حجت الزامی با اہل کتاب

الزام داده **در مجمع** در تفسیر این آیه فرموده معناه اخبرونی بعلم عن کیفیة تحریم ما حرمتموه وتحلیل ما حللتموه ان کنتم صادقین
تبصره در این دلالت است که برهان عقلی حجة تقدیمی بر حجت نقلی است ثم الله اعلم

قوله تعالى وَمِنَ الْإِبِلِ اثْنَيْنِ وَمِنَ الْبَقَرِ اثْنَيْنِ قُلْ آلذَّكَرَيْنِ حَرَّمَ أَمِ الْأُنْثَيَيْنِ أَمَّا اشْتَمَلَتْ عَلَيْهِ أَرْحَامُ الْأُنْثَيَيْنِ أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ وَصَّاكُمُ اللَّهُ بِهَٰذَا فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا لِيُضِلَّ النَّاسَ بِغَيْرِ عِلْمٍ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ

ترجمه این آیه یعنی این باقی تفصیل ثمانیه ازواج است واز شتر یک جفت نر و ماده واز گاو یک جفت نر و ماده بگو تو یا محمد صلعم آیا هر دو نر که هر دو صنف شتر و گاو را حرام کردند یا مؤنث هر دو صنف را یا آنچه شامل است بر آن رحمهای ماده های هر دو صنف شتر و گاو یا بودید شما حاضران شاهده کنندگان و شنوندگان حکم تحلیل و تحریم حیوانات مذکوره را وقتیکه وصیت کرد شما را خدای واجب تعالی باین تحریم و تحلیل پس کیست ستمکارتر از آنکس که افترا کند و بهتان می بندد بر ذات خدای تعالی دروغ را تا گمراه سازد مردم را بغیر علم و دانش بدرستی و تحقیق خدا براه هدایت و راه ثواب و جنت دلالت نمیکند قوم و گروه ستمکاران را

و در تفسیرش چند بحث اند **بحث اول** بدانکه شمول بضمتین در لغت بمعنی فرا گرفتن چیزی را و حاوی و محیط شدن بر چیزی بدانکه شمل یشمل کفرح و نصر شملاً و شمالاً و شمولاً از لغات متضاده در خیر و شر استعمال میشود چنانچه در قاموس گفته **و** از اینجاست و جمع الله شملهم ای ما تشتت من امرهم یعنی جمع کند و بهم آرد خدا امر متفرق و منتشر ایشان را **و** فرق الله شملهم ای ما اجتمع من امره یعنی بهم نیارد یعنی تفریق نماید پریشان سازد خدا جمعیت و اتفاق ایشان را **در مجمع** فرموده والاشتمال اصله الشمول یقال شملهم الامر یشملهم **و** شملهم یشملهم شمولاً اذا عمهم **و** منه الشمال لشمولها على ظاهر الشیء و باطنه **بحث ثانی** ومن الابل اثنین ومن البقر اثنین قل آلذکرین حرم ام الانثیین اما اشتملت علیه ارحام الانثیین بدانکه این بیان ثمانیة ازواج بدو صنف دیگر مجوزه نر و ماده شتر **و** گاو بطور استدلال بغرض اتمام احتجاج و الزام خصام بقول و دعوا خود ایشان میباشد که از شتران یک جوڑه نر و ماده **و** از گاوان نر و ماده است بگو تو یا محمد صلی الله علیه وآله وسلم **آیا** دو نر یعنی شتر نر و گاو نر را خدا حرام کرد **یا** دو ماده از شتر و گاو را حرام کرد **یا** حرام کرد بچهائی آنها را که ارحام دو صنف مؤنث شتر و گاو ماده حاوی و فرا گرفته است آنها را در شکمهای خود **پس** حاصل آنکه باین دعوا جمیع اصناف ضأن و معز و بقر و ابل نر و ماده صغیر و کبیر آنها بر شما حرام میباشند **پس** شما چگونه بعض آنها را دون البعض حلال میدانید **و** باید که هیچ و جز هیچ یکی از این انواع ثمانیه ازواج انعام حلال نباشد چنانچه در ضأن و معز بهمین دلیل استدلال کرد بر الزام ایشان **بحث ثالث** ام کنتم شهداء اذ وصاکم الله بهذا **آیا** شما حاضر و موجود بودید بگو شماها خود شنیدید بتحریم این جانوران از او وقتیکه وصیت و امر کرد خدا شما را بتحریم این انعام باینصورت چه طریق در تحلیل و تحریم منحصر در دو صورت است **احدهما** از زبان پیغمبر صلعم اخذ خود مکلف بگوشهای خود شنیده باشد که این بشما حلال **و** این حرام بشما میباشد **ثانیهما** از کتب منزله هذا حلال وهذا حرام دیده باشد **و** هر گاه در سمعیات علم قطعی باین دو صورت حاصل نشده باشد **پس** تحلیل و تحریم بعض اشیا دون البعض بغیر آن باطل محض میباشد **و** شما معتقد نبوت و کتب منزله نیستید **و** ایضاً شفاهاً از زبان خدا یا رسول صلعم بخود نشنیدید پس دعوا در بحایر و حامی و سوائب و وصایل برای و قیاس و خواهش نفسانی باطل و ساقط محض میباشد **و در مجمع** هم همین فرموده **و** المراد بذلک علمتموه بالسمع والکتب المنزلة وانکم لا تقرون بذلک **ام** شاهدکم الله تعالى به فعلمتموه **و** اذا لم یکن واحد منهما کذلک فقد علم بطلان ما ذهبتم الیه **در لباب التنزیل** خازن بغدادی گفته وفی هاتین الآیتین تقریع وتوبیخ من الله تعالى لاهل الجاهلیة بتحریمهم ما لم یحرمه **و** ذلک لانهم کانوا یقولون هذه انعام وحرث حجر **و**

قالوا ما فی بطون هذه الانعام خالصة لذکورنا ومحرم علی ازواجنا **و** حرم البحیرة والسائبة والوصیلة والحامی **و** کانوا حرموا بعضها علی الرجال

والنساء وبعضها علی النساء دون الرجال کما اخبر الله تعالی عنهم فی کتابه **فلما** جاء الاسلام وثبتت الاحکام **جادلوا النبی** وکان خطیبهم

مالک بن عوف الجشمی فقال یا محمد بلغنا انک محرم اشیاء مما کان اباؤنا یفعلونه **فقال صلعم** له قد حرمتم اصنافا من النعم علی غیر اصل

و انما خلق الله هذه الازواج الثمانیة للاکل والانتفاع بها فمن این جاء هذا التحریم من قبل الذکر **ام** من قبل الانثی فسکت مالک بن عوف

وتحیر ولم یتکلم فقال النبی صلعم یا مالک لا تتکلم فقال بل انت تکلم وانا اسمع منک **بحث رابع** فمن اظلم ممن افتری علی الله کذبا لیضل

الناس بغیر علم **بدانکه** هرگاه بالا الزام واثبات حجت خود وابطال رائی وقیاس کفار در تحلیل وتحریم بعض انعام کرد **پس** متصل بان فرمود که پس کدام

کس ظالم تر است از آنکس که افترا وبهتان می بندد بر خدا دروغی را واصل غرضش اضلال وگمراهی مردم باشد وآن مضل بغیر علم وبصیرت بذاته باشد **تا** خلق

را از نور هدایت بظلمت کده جهل وحیرت وضلالت میاندازد **و** اضل برای آن فرمود که افترا بر خدا خود ضال ومضل دیگران میشود **یا** این شخصی خاص است

یا عام ودران دو قول اند **نزد ما نکه** خاص ست آنها میگویند که این شخص اول بانی مبانی اصنام پرستی وتحریم وتحلیل بحایر وسوائب وحوامی ووصیله

وغیر این کفریات در مکه وعرب **عمرو** بن لحی ابن قمعه میباشد چه ابن لحی ابن قمعه اول کسی است که تغییر داد دین حق ابراهیم خلیل واسماعیل علیهم السلام را

پس وعید خاص باو میباشد **نزد فرقه دیگر** مراد عام کفار عرب واهل مکه اند **و** هر کس که متابعت او نماید در امور مذکوره او داخل وشامل فمن اظلم باشد

چه سبب خاص مانع از عمومیت حکم بعد العمل بان افعال نیست **پس** تخصیص عمرو بن لحی هر چند بانی اصل باشد وجهی ندارد **و** تعمیم اولی است **رازی** در اینجا

فرموده قال ابن عباس یرید عمرو بن لحی لانه هو الذی غیر شریعة اسماعیل **والاقرب** ان یکون هذا محمولا علی کل من فعل ذلک لان اللفظ

عام **و** العلة الموجبة لهذا الحکم عامة فالتخصیص تحکم محض انتهی **تنبیه** محققین میفرمایند هرگاه اینچنین تقریع وتوبیخ وتهدید ووعید شدید در

تغییر وتبدیل در احد حکمی از احکام فرعیه شرعیه باشد **پس** این دلالت دارد بر اشد توعید لانهایت در تغییر وتبدیل اصلی از اصول دین اسلام که از مباحث

توحید وصفات اله وخلافت ورسالت وامور معاد وکتب منزله وملائکه وغیرها **و** در دنیا وآخرت کافر باشد میباشد **اشکال** چرا الفصل ذکر کرد ثمانیه

ازواج را وبالاتصال ذکر آنها نیاورد **و** حال آنکه بغیر فصل کلام مسلسل افصح واملح از فصل میباشد **جواب** زمخشری فرموده قد وقع الفاصل بینهما

اعتراضا غیر اجنبی من المعدود **و** ذلک ان الله تعالی من علی عباده بانشاء الانعام لمعاشهم ومنافعهم وباباحتها لهم فاعترض بالاحتجاج علی

من حرمها **و** الاحتجاج علی من حرمها تاکید وتشدید للتحلیل **و** الاعتراضات فی الکلام لا تساق الا للتوکید انتهی **بحث خامس** ان الله لا

یهدی القوم الظالمین یعنی بتحقیق وبدرستی خدا هدایت نمیکند وراه نمی نماید بسوی جنت وتوفیق نمیدهد بسوی ثواب چه ایشان بجهت افترا بستن بر خدا

بدروغ وبکفر وشرک مستحق ثواب نمیباشند بل مستحق عذاب اند از روی جزا **قاضی ابوبکر** گفته که این دلالت دارد که اضلال از دین مذموم است

بر تعیم اضلال از دین جائز نیست چه شان او این نیست بل این فعل ابلیس لعین است وبالای این فرموده انه لکم عدو مبین فاذا ذم الاضلال الذی

لیس فیه الا تعض تحریم المباحات فالذی هو اعظم منه فهو اولی بالذم **اما نزد جبریه** مراد ازین اخبار ست باآنکه او تعالی هدایت نمیکند کفار عرب را

الی قولهم ان الجمع بین العبید والاماء وتسلیط الشهوة علیهم وتمکینهم من اسباب الفجور مذموم منا غیر مذموم من الله وبطلان این ظاهر است

تنبیه در آیه ایضا دلالت ست که فتوی برای وقیاس ضلالت واخل وشامل در ذم وتوعید این آیات باطل بلا شک میباشد ثم الله اعلم

قوله تعالی قل لا اجد فی ما اوحی الی محرما علی طاعم یطعمه الا ان یکون میتة او دما مسفوحا او لحم خنزیر فانه رجس او فسقا اهل لغیر الله به فمن اضطر غیر باغ ولا عاد فان ربک غفور رحیم

ترجمه بگو یا محمد صلی الله علیه و آله و سلم نمی یابم در آنچه وحی کرده شد بسوی من حرامی را که حرام کرده شده باشد بر خورنده که بخورد آنرا مگر آنکه او مرده باشد بغیر ذبح یا خونی ریخته شده باشد از عروق و اعصاب حیوان خواه وقت ذبح خواه بغیر ذبح در زندگی یا گوشت خوک و جمیع آنچه از وست پس بدرستی و تحقیق او نجس و پلید محض است یا حیوانی کشته شده باشد بطور خارج شریعت صحیحه ثابت که آواز برداشته شده باشد برای نام خدای بحق بوقت ذبح و نحر او پس هر که مضطر و لاچار گردیده و درمانده شده غیر باغی و غیر عدو دینی باشد پس بدرستی و تحقیق پروردگارت آمرزنده گناهان مضطران مهربان بیچارگان اهل اسلام است **و در تفسیرش** چند بحث است **بحث اول** در وجه تنظیم آیه با ما قبل بدانکه هرگاه او سبحانه تعالی بحجت اظهار فساد طریقه اهل جاهلیت از تحریم و تحلیل بعض مطعومات و ابطال آن بالاصالة کرد پس در اینجا شروع در تحلیل آن بوجه صحیح و به بیان قوی کرد **بحث ثانی**

طعام بفتح اول اسم جمیع آنچه خورده میشود و قابل خوردن باشد چون شراب اسم جمیع آنچه مشروب و نوشیده میشود از طعم یطعم طعما فهو طاعم و ذاک مطعوم بمعنی اکل و آکل و ماکول باشد **و** از اینجاست اذا طعمتم فانتشروا ای اذا اکلتم الطعام **و** طعم بالضم خوردنی **و** بالفتح مزه **و** طعمه بضمه اول خورش **و** استطعام طلب طعام باشد **در مصباح** گفته الطعمه من باب تعب طعما بفتح الطاء و یطلق علی کل ما یساغ حتی الماء **و** ذوق الشیء **و** الطعم بالضم الطعام **و** فی التهذیب الطعام بالضم الحب الذی یلقی الطین **و** اذا اطلق اهل الحجاز لفظ الطعام عنوا به البر خاصة **و** فی العرف الطعام اسم لما یوکل مثل الشراب اسم لما یشرب **و** جمعه اطعمة **و** اطعمته فطعم **و** استطعمته سئلته ان یطعمنی **و** استطعمته الطعام ذقته لاعرف طعمه **و** الطعمة المذوق **و** جمعها طعم مثل غرفة و غرف **و** الطعمة المأکلة **و** الطعم بالفتح ما یؤدیه الذوق فیقال طعمه حلو او حامض او مر **بحث ثالث** قل لا اجد فیما اوحی الی محرما علی طاعم یطعمه بدانکه در آیات بالا بیان کرد بطلان اوعار کفار از تحریم محللات **پس** در اینجا شروع نمود در تحریم محرمات **و** خطاب قل خاص بختمی مآب صلعم است که بگو تو یا محمد صلی الله علیه و آله و سلم کفار جاهلین را که تحلیل و تحریم اشیاء منحصر است بر اعلام و تعلیم وحی الهی من بنا فهم در آنچه وحی کرده شد بسوی من که بر آکل اکلش یعنی بر خورنده خوردنش حرام و منهی عنه من جانب الله باشد **و** وحی عبارت است از اخبار و اعلام و تعلیم الهی بحکمی از احکام خود بنبی خاص بواسطه ملک وحی جبرئیل **و** گاهی بلا واسطه ملک شفاها هم کلام نبی خالق میشود **در لباب التنزیل** است هرگاه پیغمبر صلعم بمردم نهی از اکل محرمات کرد فقالوا فما المحرم اذا فنزل قل لا اجد فیما اوحی الی محرما الخ **بحث رابع** قرائة ابن کثیر و حمزة تکون بتاء و میتة بالنصب است بتقدیر الا ان تکون العین او النفس او الجثة میتة **و** قرائة ابو جعفر و ابن عامر تکون بالتاء و میتة بالرفع بتقدیر الا ان تقع میتة او تحدث **و** قرائة باقی قراء یکون بالیاء و میتة بالنصب است بتقدیر الا ان یکون الماکول میتة او الا ان یکون الموجود میتة **و** ابو جعفر میتة را بالتشدید **و** باقی قراء بالتخفیف خوانند چه بلا ادغام و بغیر ادغام بیک معنی میتة مرده باشد **بحث خامس** الا ان یکون میتة او دما مسفوحا او لحم خنزیر فانه رجس او فسقا اهل لغیر الله به بدانکه در این چهار قسم محرم بوحی شمرد **اولها** میتة او عبارت است از حیوانیکه حیوة او مفقود و فانی شده باشد بغیر تذکیه شرعیه پس همه اجزاء و اقسام حیوان میتة حلال گوشت حرام و نجس است سوای آنچه در او حیوة در زندگیش حلول نکرده باشد چون سم **و** شاخ **و** موی بریده استعمالش جایز و پاک است مگر آنکه از مویش و پشمش را از بن و بیخ بکنند پس بیخ آنها بتطهیر آب طاهر میشود بالاتفاق **و** از قسم میتة ماهی و ملخ مستثنی بوحی غیر قرآن گردیده چه ذبح اینها اماتت اینها میباشد **لقوله صلعم** احل لکم میتتان السمک و الجراد **ثانیها** او دما مسفوحا عبارتست خونیکه از عروق و اعصاب و از درونی بدن و خارجی آن برآید و بریزد خواه بذبح و نحر خواه نشتر و زخم و جرح همه آن نجس است **پس** بقید دم مسفوح خونیکه بعلوقت درون لحم و بدن ذبیحه و نحیره باقی بماند بعد جذب ذبیحه وقت ذبح او طاهر و مباح است **اما** خونیکه در قلب و طحال است **آیا** او مباح و حلال است **یا** حرام و نجس فقهاست و در آن دو قول دارند **نزد** اکثر ایشان مباح الاکل و طاهر است زیرا که اینها دم مسفوح نیستند **نزد** طائفه امامیه بالاتفاق اکل طحال حرام **و** در خون قلب خلاف دارند **نزد** جمعی اکلش حرام و نجس است زیرا که وقت دریدن قلب دمش مسفوح و جاری میباشد **و** اجتناب از آن در هر حال اولی است بخلاف خون ماهی فلس دار و او پاک و مباح است زیرا که او نفس سایله ندارد **ثالثها** او لحم خنزیر جمیع اجزاء ظاهری و باطنی او حتی موی و ناخونش خواه بکنند از بیخ خواه ببریدن از خارج جلد باشد نجس و استعمالش حرام بالاتفاق است چون برادرش سگ میباشد **سوال** معنی رجس چیست **و** ضمیر فانه راجع بطرف چیست **جواب** رجس در اصل لغت بمعنی پلیدی **و** قذر و رجس هر دو نجاست میباشد **در مصباح** گفته الرجس النتن **و** الرجس القذر **و** قال الفارابی و کل شیء یستقذر فهو رجس **و** قال النقاش الرجس النجس **و** قال فی البارع ربما قالوا الرجاسة و النجاسة و هما بمعنی واحد **و** قال الازهری النجس القذر الخارج من بدن الانسان کالغائط فعلی

هذا فیکون الرجس والقذر والنجاسة بمعنی واحد **تنبیه** هرگاه این واضح شد پس در مرجع ضمیر فانه رجس دو وجه اند **احدهما** مرجعش خنزیرست
پس تقدیرش فان الخنزیر رجس باشد یعنی بتحقق خنزیر مع اجزاء بدنش از ظاهرش و باطنش هر جزئی بنجاست عینی ست و همین است تصریح **فخر رازی**
هم در ذیل او لحم خنزیر فانه رجس لوجوه ذکر نموده **الاول** معناه انه تعالی انما حرم لحم الخنزیر لکونه نجسا فهذا یقتضی ان النجاسة علة لتحریم الاکل
فوجب ان یکون کل نجس حرام الاکل **الثانی** انه تعالی قال فی آیة اخری ویحرم علیهم الخبائث وذلک یقتضی تحریم اکل کل الخبائث والنجاسات خبائث فوجب
القول بتحریمها **الثالث** ان الامة مجتمعة علی حرمة تناول النجاسات فوجب ان یبقی ما سواها علی وفق الاصل تمسکا بعموم کتاب الله فی الآیة المکیة
والآیة المدنیة فهذا اصل مقرر کامل فی باب ما یحل وما یحرم من المطعومات **واما الخمر** فالجواب عنه انها نجسة فیکون من الرجس فیدخل
تحت قوله رجس **و** تحت قوله ویحرم علیهم الخبائث انتهی **تذکره** فخر رازی **و** ابن منذر و غیر هما از جمهور مفسرین نقل اجماع است بر نجاست خنزیر
کرده اند بخلاف مالک **و** نووی چه آنها خوک را نجس نمیدانند **حتی** ابو زید نماز در جلد خوک جایز میدانند چنانچه **در حیوة الحیوان** دمیری نقل کرده
قال و نقل ابن المنذر الاجماع علی نجاسته **و** فی دعواه الاجماع نظر لان **مالکا** یخالف فیه نعم هو اسوأ حالا من الکلب **وقال النووی**
لیس لنا دلیل علی نجاسته بل مقتضی المذهب طهارته کالاسد والذئب **وقال القفال** فی شرح التلخیص سئلت الشیخ ابا زید عنه فقال الامر
اذا ضاق اتسع **و** مراده ان بالناس ضرورة الیه فتصح الصلوة فیه انتهی **اشکال** هر جزئی از حیوانات مرده بعد مردنش نجاست عینی ست پس تخصیص
خنزیر چرا باشد **جواب** چونکه خنزیر و سگ بحال حیوة و موت بنجاست عینی مع جمیع اجزاء ابدان آنها میباشد بخلاف مرده حیوان حلال گوشت که در زندگی و
حیوة خود نجس العین نبوده بل طاهر العین بوده **و** بعد موتش حرمت و نجاست عارض شده لهذا شاخ و ناخون و موی پشمش بر بدنش بعد موتش طاهر است
بخلاف سگ و خوک چه او نجاست ذاتیه در زندگی و بعد موت یکدرجه بالسویه دارند **و** محتمل است که اینجا کلمه فانه جنس خاص شامل خنزیر باشد زیرا که اقرب باوست و ممکن است
جائز است که راجع بسوئی هر یکی ازین ثلثه میتة و دم مسفوح و خنزیر باشد بتقدیر فانه یعنی کل واحد من الثلثة المذکورة رجس ای نجس **رابعهما** و فسقا عطف
بر میتة است **و** بیان فسقا اهل لغیر الله است چه فسق بکسر اول اسم از فسق یفسق فسوقا بمعنی برآمدن شیء از شیء بر وجه فساد باشد چنانچه **در مصباح**
و غیر او گفته اند و اصل الفسق خروج الشیء من الشیء علی وجه الفساد باشد کما یقال فسقت الرطبة اذا خرجت من قشرها **و** کذلک کل شیء خرج عن
قشره فقد فسق **و** قاله السرقسطی ایضا **وقیل** للحیوانات الخمس فواسق استعارة و امتهانا لهن لکثرة خبثهن واذاهن حتی قیل و هو مروی
عن النبی صلعم یقتلن فی الحل والحرم و فی الصلوة ولا تبطل الصلاة بذلک **و** هی الحیة والعقرب **و** الفارة **و** الحدأة **و** الکلب العقور رواه صاحب
اللباب عن صحیح البخاری **و عن** سعد بن ابی وقاص ان النبی صلعم امر بقتل الوزغ اخرجه البخاری **و** مسلم **و** سماه فویسقا عن ابن عباس قال نهی
النبی صلعم عن قتل اربع من الدواب النملة **و** النحلة **و** الهدهد **و** الصرد اخرجه ابو داؤد **و** از اینجا بر فاعل کبایر و مناهی اله از مومنین فاسق نامیده
چه او مع بقاء تصدیقه بفعل مناهی و کبایر بطور فساد از حالت ایمان و از حدود دین خارج میشود **تنبیه** پس معنی او فسقا اهل لغیر الله اینست که آنچه
بوحی حرام گردیده او آن حیوانیست که خارج از حلیت باشد چه نحر و ذبح او برائی غیر اسم اله حقیقی باواز بلند کرده شده و جمیع آنچه برائی غیر خدا و بغیر اسم او
کشته شود او حرام و نجس و مردار و خارج از حلیت شرعیه میباشد **و** این نوع داخل میتات است **نزد جمعی** متردیه و موقوذه و نطیحه و منخنقه و ماکول سبع
و کلب درنده **و** ایضا بقولی بحایره و سوائب و حوامی و وصایل همه دراین فسق داخل اند چه فرقی نیست دراینکه باسم غیر الله ذبح و نحر شده باشد یا خود مرده باشد
همه این حرام و نجس مرده است **اشکال** در لا اجد فیما اوحی الی تا قوله الا ان یکون میتة بعد نفی استثناء دلالت بر حصر تحریم دارد پس حرام محصور
بوحی همین مخصوص چهار چیز میتة و خون **و** لحم خنزیر **و** فسق یعنی مذبوح بر غیر اسم الله باشد نه زیاده بر آن **جواب** بدانکه وحی قرآن و غیر قرآن سنت
یعنی فعل و احادیث رسول الله اند بالاتفاق لقوله تعالی و ما ینطق عن الهوی لهذا عموما امر فرموده که ما آتیکم الرسول فخذوه و ما نهیکم عنه فانتهوا **پس**
اشیائی بقرآن **و** اشیائی دیگر بزبان رسول الله صلی الله علیه واله وسلم آنچه از متواترات متفق علیه ثابت باشد آنها حرام قطعی اند **بلی** در تخصیص تحریم این چهار
چیز اینجا وجوه اند **احدها** اکل این چهار شیء در کفار عرب عام بود لهذا تقدیما و اهتماما باسم ابتداء نازل شده **ثانیها** چونکه در مکه بدایت اسلام همین
چهار چیز حرام گردیدند **اما** در مدینه بعد قیام و کمال اسلام اشیاء کثیره اخر حرام گردیدند **ثالثها** وقت نزول این آیه همین چهار چیز حرام گردیدند در آن
وقت بوحی قرآنی زیاده بر آن حرام نگردیده بود و لا اجد فیما اوحی الی محرما مستلزم نیست که من بعد ابدا دیگر شیء حرام نگردد **رابعها** این سوره انعام

بیان که خوک نزد جمعی منهم نووی و مالک و ابو زید نجس نیست

واین آیه دران بالاتفاق در مکه نازل شده و احکام الهی کانه معلوم است که تخفیفا تدریجا نازل شده تا اشق ترک کل محرمات بر کفره و مشرکین دفعةً نشود لهذا ابتدا در
مکه تحریم همین اشیاء مذکوره نازل گردید **و** در مدینه اشیاء آخر در سوره مایده که مدنیه است چون آیه احلت لکم بهیمة الانعام الا ما یتلی علیکم **و** مجمع علیه مفسرین
است که مراد از ما یتلی علیکم همان است که بعد آن بنزدیک فرموده قوله حرمت علیکم المیتة والدم ولحم الخنزیر وما اهل لغیر الله به والمنخنقة
والموقوذة والمتردیة والنطیحة وما اکل السبع الا ما ذکیتم **وایضا** در وحی قران تحریم خمر و میسر و ازلام و زنا و غیر این متفرق مذکور است **تنبیه**
هرگاه این واضح شد **پس** آیه که در تفسیرش هستیم خالی از دو صورت نیست **احدهما** آنکه مجمل است پس آیه مایده مفصل و مبین اوست **ثانیهما** یا خاص
است پس این آیه مختص در تحریم همین است که در این آیه ذکر شده **و** آیه مایده در تحریم اشیاء آخر موجب انحصار تحریم بدایتی بانزال تحریم امور آخر بعد ها میباشد پس
با این منافات بین الآیتین نمیباشد **وایضا** صحاح اخبار موجب تعمیم این آیه میشود **اما** متواترات اخبار بالاتفاق موجب تعمیم است **واما** اخبار آحاد پس آن
هم نزد اکثر تعمیم و تخصیص قرآن جایز میباشد **روی** نهی النبی صلعم عن کل ذی ناب من السباع وکل ذی مخلب من الطیر یعنی پیغمبر صلی الله علیه واله وسلم
نهی کرد از خوردن گوشت هر ذی نابی که عبارت از دو دندان مثل دو نشتر دو طرف دهان درندگان چون شیر و پلنگ و سگ و گرگ و گربه و امثال آنها است
و از خوردن گوشت جانوران چنگال و پنجه دار از پرندگان و از درندگان دواب میباشد **رواه** المالک **و** البخاری **و** المسلم **و** ابو داؤد **و** الترمذی **و**
النسائی **و** ابن ماجه **و** البغوی فی المعالم **و** السیوطی فی الدر المنثور باسانیدهم فی عدت احادیث عن جماعت عن الصحابه کابن عباس **و** ابی ثعلبة الخشنی
و جابر الانصاری **و** خالد بن الولید **و** ابی هریره **و** العرباض بن ساریه **و** عن ابی امامة الباهلی **و** عن انس بن مالک **و** همچو مروی از آئمه اهل بیت
علیهم السلام است **تنبیه** پس باجتماع رواة تواتر الخبر حاصل شده **واما** خبر متواتر معمم این قل لا اجد فی ما اوحی الی مع آیه مایده **و** آیات آخر در تحریم
اشیاء آخر باتفاق مفسرین و محدثین و فقهاء و اصولیین حاصل شد و **بغوی** وغیره از محققین فرموده اند فذهب بعض اهل العلم الی ان التحریم
مقصورة علی هذه الاشیاء المذکورة فی هذه **ویروی** ذلک عن عائشة **و** ابن عباس وقالوا یدخل فی المیتة المنخنقة والموقوذة والمتردیة
وما ذکر فی اول سورة المائدة **واکثر العلماء** علی ان التحریم لا یختص بهذه الاشیاء المذکورة فی هذه الایة **وقد حرمت السنة**
اشیاء کثیرة بغیرها یجب القول بها **فنقل** البغوی بعد هذا روایات المحرمات **در در منثور** از ابو داؤد و از عبد الرحمن بن اشیم روایت
کرده ان رسول الله صلعم نهی عن اکل لحم الضب پیغمبر صلی الله علیه واله وسلم نهی کرد از اکل گوشت سوسمار **ابو داؤد** و ترمذی **و** ابن ماجه از جابر
بن عبد الله روایت کرده ان النبی صلعم نهی عن اکل الهرة واکل ثمنها یعنی پیغمبر صلعم نهی از خوردن گوشت گربه و از خوردن قیمت آن کرده **و روی** ابو شیبه
و ابو داؤد **و** نسائی **و** ابن ماجه عن ثابت بن ودیعة قال کنا مع رسول الله صلعم فی جیش فاصبنا ضبابا فشویت منها ضبا فاتیت بها رسول الله صلعم
فوضعته بین یدیه فاخذ عودا فعد به اصابعه ثم قال ان امة کانت من بنی اسرائیل مسخت دواب فی الارض وانی لا ادری ای الدواب
هی فلم یاکل ولم ینه حاصل آنکه ثابت بن ودیعه سوسماری را بریان کرده نزد پیغمبر صلی الله علیه واله وسلم حاضر کرد و پیغمبر فرمود که تحقیق طایفه از بنی اسرائیل
بدواب ارض مسخ کردیده و من نمیدانم که نوع سوسمار کدام یکی است پس راوی میگوید که آن حضرت نخود خورد و نه نهی از اکل آن کرد **اقول** نهی نکردن
آنحضرت تا اینان وحی بود **و در در منثور** از ابو داؤد و از خالد بن حویرث روایت کرده ان عبد الله بن عمر کان بالصفاح وان رجلا جاء بارنب
قد صادها فقال له ما تقول قال قد جیء بها الی رسول الله صلعم وانا جالس فلم یاکلها ولم ینه عن اکلها وزعم انها تحیض یعنی خرگوشی نزد ابن
عمر مردی آورده و گفت که چه میگوئی در حلیت این خرگوش ابن عمر گفت که من نزد پیغمبر صلعم نشسته بودم که گوشت خرگوش آوردند آنحضرت نخورد خرگوش را و نه
نهی کرد از آن **و** ابن عمر گمان میکرد که خرگوش حایض میشود و حیض با و میاید **ابی شیبه** و ترمذی و ابن ماجه روایت کردند که خزیمه بن جزء السلمی از حضرت
رسول الله صلی الله علیه واله وسلم سوال کرد از اکل ضبع که او را گفتار میگوید فقال النبی صلعم ویاکل الضبع احد پیغمبر فرمود که گفتار را کسی میخورد **وسئلته**
عن اکل الذئب پس من پرسیدم از اکل گرگ **فقال** ویاکل الذئب احد پیغمبر فرمود آیا کسی گرگ را میخورد **وبروایت** ابن ماجه زیاده است جئتک
لاسئلک عن اجناس الارض ما تقول فی الثعلب قال ومن یاکل الثعلب قلت ما تقول فی الضب قال لا اکله ولا احرمه قلت ولم یا رسول الله
قال فقدت امة من الامم ورایت خلقا رابنی قلت ما تقول فی الارنب قال ولا اکله ولا احرمه فقلت ولم یا رسول الله قال نبئت انها تدمی
و نقله ایضا سیوطی فی الدر المنثور حاصل آنکه خزیمه از اجناس حیوانات ارضی سوالات کرد که یا رسول الله چه میگوئی در خوردن گوشت روباه پیغمبر فرمود کدام

کس روباه را بخورد

کسی روباه را میخورد **درضب** جوابش داد که من نمیخورم و نه تحریمش میکنم **سایل** عرض کرد چرا آنحضرت فرمود گروهی از امتهای سلف مفقود یعنی
مسوخ گردیدند اشتباه آدمیت در ضب است **سایل** عرض کرد در اکل خرگوش چه میفرمائی آنحضرت فرمود که من نمیخورم و تحریمش هم نمیکنم یعنی تا آمدن
وحی الهی **خزیمه** عرض کرد چرا خرگوش را نمیخوری **پیغمبر** فرمود که مرا خبر داده شد یعنی وحی آمده که او را خون حیض می آید یعنی ممسوخ از زنان آدمی
است چنانچه در تفسیر در منثور **و** در تفسیر عبد العزیز دهلوی در جلد اول در قصه هاروت و ماروت چند حدیث روایت کرده اند **و** در تعداد مسوخات خرگوش و سمک
را شمرده اند **اقول** این حدیث و احادیث دگر دلالت دارند که انانیکه ابتدا مسخ گردیدند انسال اینها الی حین باقی اند **پس** قول بعدم بقاء مسوخات زیاده از
سه روز بعد انسلاخ اینها غیر مقطوع میباشد ثم الله اعلم **قانون کلی شرعی** در تحریم و تحلیل حیوانات و غیر اینها بدانکه جمهور طوائف اسلام متفق علیه
بر اینکه در تحلیل **یا** تحریم هرچه نص قرانی **یا** نص حدیث صحیح متواتر **یا** از احاد صحیح متفق علیه عیناً و اسماً وارد است **پس** عیناً حلال او حلال **و** حرام او حرام
الی القیمة است **و** در آنچه خلاف و اختلاف روایات است اجتناب از ان عقلاً و شرعاً احوط است **و** در آنچه نص شرعی صحیح وارد نیست او متروک و مطرود و
وجوباً است خواه حیوانات چرنده باشند خواه غیر اینها در ان مدخلیت هیچ کس بغیر خدا و رسول صلی الله علیه واله وسلم ندارد **و** همین مروی از ابن عباس سید
المفسرین بعد اهل بیت طاهرین سلام الله علیهم است قال ابن عباس فی ذیل هذه الاية كان اهل الجاهلية يأكلون اشياء ويتركون اشياء تقذراً
فبعث الله نبيه وانزل كتابه **و** احل حلاله **و** حرم حرامه فما احل فهو حلال **و** ما حرم فهو حرام **و** ما سكت عنه فهو عفو منه **ثم** تلى هذه الاية قل لا
اجد فيما اوحى الى محرماً **رواه** عبد بن حميد **و** ابو داؤد **و** ابن ابى حاتم **و** ابن الشيخ **و** الحاكم **و** صححه ابن مردويه **و** السيوطى فى الدر المنثور عن ابن
عباس یعنی کفار در ایام جاهلیت کلهم اشیائی را میخوردند **و** اشیائی را پلید دانسته ترک خوردن او میکردند **پس** خالق پیغمبر خود را مبعوث ساخت **و** کتاب
خود قران را انزال کرد **پس** توسط نبی و قران تحلیل کرد حلال خود **و** تحریم کرد حرام خود را **پس** آنچه را حلال و مباح کرد او حلال است **و** آنچه را حرام
کرد او حرام الی القیمة است **و** از آنچه ساکت شد او معفو یعنی متروک و مطروح است او را غرض نمیگیریم چه عفو در لغت بمعنی ترک است چنانچه از همین جا
حدیث نبوی است نحن معاشر المسلمين ناخذ الشوارب ونعفو اللحية یعنی ما طوائف اسلام اخذ شوارب و ترک ریش میکنیم یعنی محاسن را باقی میگذاریم
و آنرا انمیتراشیم **و** دلیل و حجت بر این قانون همین آیه قل لا اجد الخ بعد ذکر این تلاوة کرد **و** از **ابن عمر** مرویست انه قال حلال محمد حلال الى القيمة
وحرام محمد حرام الى يوم القيمة **پس** احدی در این مدخلیت ندارد سوای خدا و رسول او **اشکال** در این آیه بعد نفی و اثبات قل لا اجد فيما اوحى الى
تا قوله تعم الا ان تكون ميتة **استثنا** ثابت شد **و** در آیه سوره بقر انما حرم عليكم الميتة والدم ولحم الخنزير وما اهل به لغير الله
بکلمه انما تحریم در همین چهار چیز حصر کرده **پس** تعمیم تحلیل باطل و تخصیص تحریم در همین اشیاء اربعه که بوحی آمده خاصه ثابت شد **جواب اول**
بدانکه هرچند کلمه انما **و** کلمه استثنا دلالت قطعیه بر حصر این اشیاء اربعه که بوحی آمده دارد **اما** ما میگوئیم که جمیع آنچه از غیر ان اشیاء اربعه که در ان دو آیه
هست حرام گردیده و در شریعت نبویه صلعم مقرر شده همه آن بوحی میباشد خواه ذکر آنها بقران باشد خواه بلسان صاحب و ما ينطق عن الهوى ان هو الا
وحى يوحى میباشد **بلی** آنچه برای و قیاس و خواهش نفسانی حلال ساختند بلاشک او خلاف وحی الله باطل محض خارج از وحی الله میباشد بحمد الله
اشکال عاید نمیشود **جواب ثانی** آیه سوره مایده که آخر منزله قران است احلت لكم بهيمة الانعام الا ما يتلى عليكم شکی نیست که متلو ان همان است که بعد
آن در خود آیه و بزبان پیغمبر ذکرش شده **پس** این آیه معمم حصر دو آیه مزبوره سوره بقره **و** انعام است **و فخر رازی** وغیر او گفتند که واجمع المفسرون
على ان المراد بقوله تعم الا ما يتلى عليكم هو ما ذكره بعد هذه الاية بقليل وهو قوله حرمت عليكم الميتة والدم ولحم الخنزير وما اهل
به لغير الله به والمنخنقة والموقوذة والمتردية والنطيحة وما اكل السبع الا ما ذكيتم وما ذبح على النصب فثبت ان الشريعة من اولها
الى آخرها كانت مستقرة على هذا الحكم وعلى هذا الحصر یعنی آنچه بوحی در قران و سنت رسول است همان از تحلیل و تحریم محصور است **بلی**
حصر آن اشیاء اربعه تا عدم نزول این آیه مائده بود و بعد آن تعمیم محرمات بوحی قران و احادیث صحیحه متفقه ثابت شد اشکال ندارد ثم الله اعلم **اشکال**
بنا بر این لازم می آید که این آیه فيما اوحى الى محرماً منسوخ بآیه مایده شده و حال آنکه اصل عدم نسخ و باستصحاب حکم حصر باقیست **جواب** این آیه نعلم
آیه محکمه باقیة المحکم است زیرا که دلالت دارد که لم يجد فيما اوحى اليه الى تلك الغاية غيرة فلا ينافى فيها **فورود** التحريم والتحليل بعد ذلك فى شئ آخر
فلا يلزم به نسخ الكتاب بالخبر الواحد بل ما نزل بعد ذلك من القران **وما** ورد بالاخبار الصحيحة فهو من باب ايراد للحكم اللاحق على

قانون کلی در تحلیل و تحریم اشیا خصوصاً و عموماً

اشکال در آیه ... جواب

الحکم السابق مع بقائه **و** النسخ عبارة من تبدیل الحکم السابق بالحکم اللاحق القائم بمقامه فما وقع هٰذا ههنا فالاشکال باطل باشد **بحث سادس**
باغ اسم فاعل از بغی یبغی بغیاً فهو باغ بمعنی ظالم وستمگار و برآمده از دین بسوی فساد **در مصباح** گفته بغی علی الناس بغیاً ظلم واعتدی فهو باغ
والجمع البغاة **و** بغی سعی بالفساد **و** منه الفرقة الباغیة لانها عدلت عن القصد والحق **و** اصله من بغی الجرح اذا ترامی الی الفساد **و** الفئة
الباغیة نام معاویه و فرقه تبعه او بزبان صاحب وما ینطق عن الهوی است **در مسلم و بخاری** در باب معاونة المسجد غیر آن مروی است
قال الصلعم ویحک یا عمار ستقتلک الفئة الباغیة تدعوهم الی الجنة ویدعونک الی النار **و** مقابل این فئة باغیة معاویه **فرقه ناجیه** علی
و شیعه آنحضرت میباشد لقوله لعم بعمار تدعوهم الی الجنة **و** عمار از جانب علی برآمده داعی قوم باغیه بسوی اطاعت علی ع بود تا شهید شد عمار بدست فئة باغیه
معاویه **و** بغت المرأة تبغی بغاء بکسر اول و مد بمعنی فجرت و زنت المرأة فهی بغی **و** جمعش بغایا و صف خاص بزن زانیه است **و** از اجله بغایا هند مادر معاویه
و مادر ابوسفیان نیز بتحریر علماء انساب بود **بحث سابع** عاد اسم فاعل عادی یعدو عدواً و عدواً مثل فلس و فلوس **و** عدواً فهو عاد بمعنی برابدن
و تجاوز از حد و دویدن و دشمنی و ظلم کردن **در مصباح** گفته و عداه بالفتح والمد ظلم و تجاوز الحد **و** هو عاد **و** الجمع عادون مثل قاض
و قاضون باشد **بحث ثامن** فمن اضطر غیر باغ ولا عاد یعنی پس هر کس که لاچار شود بعسر و فقر و قحط و دست نارسی تا بحد هلاکت برسد بفقد انواع
محللات و مباحات و طیبات و آنچه قایم بمقام غذا گردد آن محصور مضطر بحالیکه غیر باغی و لا عادی باشد برای او اجازت باکل محرمات من جانب الله است
و مفسرین در معنی باغی و عادی وجوه دارند **نزد ابن عباس** مراد از باغی هر کس که بر امام بحق مسلمانان خروج کند چون سه فرقه منافقین
صفین **و** اهل جمل **و** نهروان **و** امثال ایشان هر کس که بر اهل اسلام بجهت برهمی اسلام و قتل مسلمانان بظلم و ستم بلاحق خروج نماید **و** مراد
از عاد راه زن و قطاع الطریق میباشد **و** این نوع مردم اگر مضطر و ناچار در اکل و شرب بمردار و میتات میشوند برای اینها حرام غیر مجاز است **و**
همین مروی در **کافی** از ابی عبدالله در باغ و عاد میباشد **و** همین مذهب شافعی و احمد در هر سفر عاصی **و** مؤیدش بحسب تسمیه مرویه مسلم **و** بخاری مخاطب
بعمار یا عمار ویحک یا عمار ستقتلک الفئة الباغیة پس باغی در اینجا بحسب **لغت** و **شرع** هر متبوع و تابع خارج بر امام زمان و خلیفه بحق میباشد **و** مروی
دیگر نیز از ابن عباس است فمن اضطر ای الجأ الی اکل المیتة غیر باغ علی المسلمین **و** لا مستحل لاکل المیتة بغیر الضرورة ولا عاد
قطاع الطریق **و** لا متعمد لاکل المیتات والمحرمات بغیر ضرورة شدیدة یعنی هر کس را که ضرورت و لاچاری مجبور سازد بخوردن گوشت مرده حیوانات
و محرمات او مجاز است بشرطیکه او بتعدی خروج نکرده باشد بر مسلمانان **و** حلال دانسته مردار حرام بغیر ضرورت نباشد **و** آنکه بر نیامده باشد براه زنی
و آنکس که عمداً اکل میتات و محرمات حیوانات بغیر ضرورت و لاچاری نباشد **وجه دیگر** ای غیر باغ علی مضطر مثله تارک لمواساته ولا عاد
متجاوز قدر حاجته من تناوله **و** سد رمقه یعنی بآنکس که اباحه مردار خواری شده شرط است که او جور و ستم کننده بر مثال خود تارک مواساة او نباشد تجاوز
کننده در زیاده گیرنده و خورنده از سد رمق و قدر حاجت کفائی نباشد چه بر آنها حلال و مباح نیست **اشکال** آنچه بذاته حرام و نجس بوده و بمضطر اذن
و اجازت اکلش و شربش مطلقاً بهیچگونه داده شده **آیا** حرمت و نجاست از وزایل گردیده مجاز و مباح شد یا نه بل حرمت و نجاست خود باقی مانده و بوده ماذون
گردید بنا **بر این** دو حالت متضاده حرام و حلال لشی واحد در حالت واحد لازم میاید این ممتنع میباشد **جواب** اشکال لازم نمیاید چه شی واحد بذاته
یا حلال محض یا حرام محض بر حال خود باقی است **و** تبدل حکم بتبدل احوال مکلف در اینجا شده نه آنکه حرام بذاته حلال شده بل بر نجاست و حرمت باقی
است **اما** باضطرار مکلف حکم اباحة و اجازت مخصوص باو عارض تا بقاء اوشده استبعاد باطل است **بحث تاسع** فان ربک لغفور رحیم
پس بتحقیق پروردگارت امرزنده گناهان مهربان باهل ایمان عموماً است پس بمهربانی عامه تامه خود تضییق بعبور مضطر مومنین نکرد **تنبیه** از جمله
تذئیلیه دلیل قطعی است که آن محرمات ماذونه بر حرمت خود باقی اند و بکمال اضطرار و افتقار مکلف مرخص و ماذون و مجاز باکل و شرب آن گردیده **اما**
اکل آن با جازت الهی بمقدار سد رمق تا تبدل حال عسر مکلف به یسر و تمکن جایز است پس آکل باثوم **و** باثم اکل و ماخوذ نیست بجهت رحیمیت خالق عفوان
و ترک مواخذه او میکند ثم الله اعلم **بحث عاشر** بدانکه اکثر حیوانات محرمه منجمله آنها اکل دم و خوک و آن حیوانات که سم شگافته میدارند **و** ارنب یعنی
خرگوش **و** هر قسم ماهی بی فلوس و شرب شراب همه حرام و نجس بنص توراة هم میباشد چنانچه تفصیل اکثر حیوانات محرمه در سفر سوم در صحاح هفتم در **توراة** مفصل ذکر آنها آورده و کلم الله موسی و هارون و قال لهما کلما بنی اسرائیل و قولا لهما هکذا کلوا من جمیع حیوان الارض فما بینها

کل بهیمة ذات اظلاف غیر مجترة کلوها یعنی ای موسی و هارون بنی اسرائیل بگوئید که بخورید از جمیع حیوانات زمین هر بهیمه که صاحب سم شگافته نشخوار دار باشد بخورید این انواع حیوان را و حرام گردانید آن بهائیکه سم شگافته و نشخوار دار نباشد از اکل آنها پرهیز کنید همه آنها نجس و حرام اند بر شما **والارنب** الذی یجتر و لیس له اظلاف فنجس محرم علیکم **والخنزیر** الذی له اظلاف و لا یجتر محرم علیکم و لا تاکلوا من لحوم هذه البهائم و لا تمسوا لحومها لانها نجسة محرمة علیکم یعنی خرگوش چاپ توریت نشخوار دار **و اما** سم شگافته ندارد و نجس و حرام است خوردنش بر شما و نیز خوک بر شما حرام است و مخورید و مس مکنید اینها را چه اینها حرام و نجس اند **و کلوا** من جمیع مما کان له اجنحة و قشور هو فی ماء الانهار و البحار و الاودیة کلوه **و ما** لیست له اجنحة و قشور مما فی الانهار و الاودیة لا تاکلوه من جمیع دواب الماء و کل حی فی الماء لیس له اجنحة و قشور هو نجس محرم علیکم لا تاکلوا من لحوم هذه بل تکون اجسادها نجسة عندکم **و کل** ما لیس له اجنحة و قشور مما فی الماء فهو نجس محرم علیکم حاصل آنکه جمیع جانوران آبی بحری و بری که بال و فلس دار باشد همه آن انواع جانوران حلال بشما اند و بخورید آنها را **و** هر جانوریکه فلوس دار و بال دار آبی نباشد مخورید آنها را چه همه انواع آنها نجس و حرام اند بر شما **و بعد** این تفصیل ذکر نامهای پرندگان حرام به تفصیل کرده رجوع برای دریافت بتورات نماید **و** انگریزی آنرا مع ترجمه فارسی غلط دارد و چهاپ ساخته **و** در همین تورات تخیس شراب و تحریم آن کرده **پس** از اینکه خنزیر و خرگوش و غیر ماهی فلوس دار را میخورند ثابت شد که او قطع نظر از اسلام یهود هم آنرا میخورد و آنها هم حرام هست تدبر تبصر

قوله تعالی وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا كُلَّ ذِي ظُفُرٍ ۖ وَمِنَ الْبَقَرِ وَالْغَنَمِ حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ شُحُومَهُمَا إِلَّا مَا حَمَلَتْ ظُهُورُهُمَا أَوِ الْحَوَايَا أَوْ مَا اخْتَلَطَ بِعَظْمٍ ۚ ذَٰلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِبَغْيِهِمْ ۖ وَإِنَّا لَصَادِقُونَ ۝ فَإِنْ كَذَّبُوكَ فَقُلْ رَبُّكُمْ ذُو رَحْمَةٍ وَاسِعَةٍ وَلَا يُرَدُّ بَأْسُهُ عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ ○ ترجمه ای دو آیه

و بر آن کسانیکه یهود اند حرام گردانیدیم هر جانوریکه ناخن دار باشد و از گاو و گوسفند حرام گردانیدیم بر ایشان چربی و پیه آن هر دو جنس را که درون و بطون آنها چون پیه گرده میباشد مگر حرام نکردیم چربی را که به پشت های اینها یا بر روده های یا چربیکه با استخوانهای آنها آمیخته چون چربی دنبه و پیه پیچ گوشهای و مغز استخوانهای آنها چسپیده میباشد **و** تحریم این اشیا بطور جزا و سزا بود که جزا و سزا دادیم تحریم آن ایشان را بسبب ظلم و تعدی ایشان در امور دین و دنیا و بدرستیکه ما راست گویانیم در قیل و قال و در وعده و وعید بار از تخلف و تبدل صلا و ابدا نمیشود **و در تفسیرش** چند بحث اند **بحث اول** در مجمع فرموده الظفر ظفر الانسان و غیره و رجل اظفر اذا کان طویل الاظفار کما یقال اشعر لطویل الشعر **و** ظفر ناخن و الاظفار **و** اظفور و اظافیر جمع اند **در مصباح** گفته و فیه لغات افصحها بضمتین **و** بها قرء السبعة فی قوله تعالی حرمنا کل ذی ظفر **و الثانیة** الاسکان للتخفیف **و** قرء بها الحسن البصری **و** الجمع اظفار **و** ربما جمع علی اظفر مثل رکن و ارکن **و الثالثة** بکسر الظاء وزان حمل **و الرابعة** بکسرتین للاتباع **و** قرء بهما بالشواذ و هی قرائة ابی السمال ذکره الواحدی ایضا **و الخامسة** اظفور **و** الجمع اظافیر مثل سبوع و اسابیع **و** اصل الباب الفوز و الفلاح و ظفرت بالضالة اذا وجدتها **و فی الصحاح** و بجمیع علی اظفور **و فی المصباح** قال سبق تمامه **بحث ثانی** و علی الذین هادوا حرمنا کل ذی ظفر بدانکه هرگاه در آیه بالا عمومیت تحریم میتة **و** دم مسفوح و لحم خنزیر **و** لحم مذبوح بر اسم غیر الله از بدایت دنیا بر کافه امم ذکر فرمود **و** متصل بان اینجا شروع کرد در آنچه از محللات بر یهود حرام گردانید و فرمود که و بر یهود حرام گردانیدیم در حیوة موسی هر قسم جانور صاحب ناخن را **و مفسرین** در این وجوه دارند **نزد ابن عباس** مراد از ذی ظفر هر حیوانیست که منفرج الاصابع نباشد چون شتر از انعام و مرغ آبی وحشی و بط باشد **و** همین قول سعید بن جبیر **و** قتاده **و** مجاهد **و** سدی است **و بروایة ثانیه** از ابن عباس مراد از ذی ظفر شتر **و** شتر مرغ باشد **و بروایة ثالثه** خاص مراد

بیان تحریم خرگوش و روباه و خنزیر و ماهی غیر فلس دار در توراة و حکمت

شتر باشد **نزد جبائی** جمیع انواع سباع **و** کلاب **و** سنانیر یعنی نوع گربها **و** جمیع آنچه بناخنها و پنجها ی خود صید میکنند **نزد قتیبی** مراد از ذی ظفر
ہر ذی مخلب از طیور **و** ہر ذی حافری از دواب است **و** ہمین مذہب بلخی **و** عبد اللہ بن مسلم است **ثم** قالا قال ذلک المفسرون **و** قال سمی الحافر
ظفر علی الاستعارة **فخر رازی** و تبعہ متعرض اینہا شد کہ حمل ظفر بر سم دابہ نہایت بعید است و خلاف موضوع بدو وجہ **الاول** ان الحافر
لایکاد ظفرا **والثانی** انہ لوکان الامر کذلک لوجب ان یقال انہ تعالی حرم علیہم کل حیوان حافر وذلک باطل لان الآیة تدل علی ان الغنم
والبقر مباحان لہم مع حصول الحافر لہما واذا ثبت ہذا وجب حمل الظفر علی المخالب والبراثن لان المخالب والبراثن الات الجوارح
فی الاصطیاد والبراثن الات السباع فی الاصطیاد **و** علی ہذا التقدیر یدخل فیہ جمیع انواع السباع والکلاب والسنانیر **و** یدخل فیہ
الطیور التی تصطاد لان ہذہ الصفة تعم ہذہ الاجناس **تنبیہ** ہرگاہ این واضح شد پس ثابت شد کہ تحریم ہمہ اجناس ذوات الاظفار و
والمخالیب از پرندگان و دواب حرام بر یہود گردانیدہ چہ و علی الذین ہادوا حرمنا علیہم کل ذی ظفر افادہ حصر التحریم کل این اجناس بلغت حرام
شدہ **اشکال** بنا بر مذہب مالک ہرگاہ ہمہ این اجناس بر یہود حرام باشند پس باید کہ بر مسلمانان ہمہ آن اجناس پرندہ و دواب مباح و حلال باشند
چہ مؤید آیہ قل لا اجد فیما اوحی است **و خبر** حرم النبی کل ذی ناب من السباع و ذی مخلب من الطیور خبر واحد مخالف قران غیر مقبول میباشد
جواب اول تحریم امم سلفا بالعکس مستلزم تحلیل بر امم مسلمہ نمیباشد والا حرج و مرج و اشکال عظیم در اکثر امور اسلامیہ لازم وان واجب البطلان است •
جواب ثانی جمیع امور اسلام منصوص بالوحی اند خواہ وحی قرانی باشد خواہ وحی از حدیث نبوی صلعم چہ نطق آنحضرت بغیر وحی عموما خصوصا در احکام اللہ بود
پس خبر حرم کل ذی ناب و کل ذی مخلب من الطیور از وحی غیر قرانی از احادیث مستفیضہ مشہورہ در طبقات است صحیح الاسانید است **و** آنچہ وحی قرانی
باشد او منافی قران غیر مقبول نمیباشد چہ وحی ہرگاہ بدو قسم باشد **پس** حدیث صحیح نوع ثانی وحی واجب الاخذ والعمل باشد **جواب ثالث** احکام حلال و
حرام منصوص میباشند نہ برائی و نہ بقیاس و نہ بدلیل الخطاب چہ ہمہ این غیر حجت باطل اند **پس** قول مالک آنچہ بر یہود حرام ہمہ آن بر مسلمانان حلال بدلیل
الخطاب و برای و قیاس بغیر نص قرانی در تحلیل جمیع ما حرم علی الیہود عاطل بل باطل محض است ثم اللہ اعلم **جواب الزامی** ہرگاہ بغیر نص
قرانی ہیچ چیزے حلال و حرام شدہ نمیتواند ہر چند احادیث نبوی بر تحلیل **یا** بر تحریم **یا** برایزاد امری ثابت باشند **پس** بمدعی این دعوا میگوئیم
کہ ناف و غلاف الف بریدن **و** ایزاد دو رکعت آخر در صلوات ثلثہ یومیہ ظہر و عصر و عشاء و غیر اینہا چگونہ صحیح و ثابت و واجب العمل باشد چہ ذکر اینہا وحی
قرانی نیست **و** پیغمبر ہم موجود نیست و ہمہ این منافی قران بگمان تو میباشد جوابکہ جوابنا فی ہذا **اگر گفتہ شود** کہ این امور و افعال مذکورہ از افعال
موضوعہ پیغمبر صلعم بما رسیدہ لہذا واجب العمل باشند **جوابش** آنکہ ہمہ این چنین امور بعد غیاب آن حضرت بما بتواتر منقول نشدہ بل اکثر اینہا باخبار آحاد
و مستفیضہ اند **و** ہرگاہ صحاح اخبار غیر متواترہ نزد تو حجت نباشد پس این چگونہ صحیح و حجت گردیدہ **و** باین بطلان علم حدیث و بیکار بودن آن لازم
می آید **پس** قول مالک **و** تبعہ قدیمہ و حدیثہ او باطل علی کل حال میباشد **بحث ثالث** شحم در اصل بمعنی چربی و پیہ از شحم شحیمہ | **ما حوایا**
جمع حویہ و حاویہ و حویاء **و** امعاء جمع معاء بر وزن معنی رودہ کہ در شکم حیوان میباشد **در** گفتہ الحویة کغنیة استدارة کل شیء کالتحوی و ما تحوی من
الامعاء کالحاویة والحاویاء جمع حوایا **در** مجمع فرمودہ الحوایا المباعر **زجاج** گفت واحدہا حاویة و حاویاء و حویہ و ہی ما یحوی
فی البطن فاجتمع واستدار **واحدی** گفت وہی المباعر والمصارین واحدتہا حاویہ و حویہ **ابن الاعرابی** گفتہ ہی الحویا والحاویة
وہی الدارة التی فی بطن الشاة **ابن السکیت** گفت یقال حاویہ و حوایا مثل راویة و روایا **سوال** حوایا چرا امعاء نامیدند **جواب**
چونکہ رودہ در بطن حیوان مدور چون دایرہ بصورت مستدیرة در بطن بقر میباشد لہذا حوایا نامیدند **تنبیہ** حوایا جمع حاویہ **و** امعاء جمع معی
بالقصر والکسر رودہ است **در صحاح و صراح** گفتند حشا بالفتح والقصر آنچہ درون تن حیوان باشد **و** احشا جمعش است **و** حشوة البطن بالضم
والکسر رودگانہا اند **و** حشو و محشو جمیع آنچہ مملو و پر باطن عام باشد **و** از اینجا میگویند الوسادة محشوة و البطن محشوة **و** حویہ بمعنی در اصل بمعنی مستدیرة فی البطن خاص
است **و** حشو و محشو عام است ہر شی بحسب حال خود پر و مملو و رونش باشد چون لحاف مشحون پنبہ و تکیہ و امثال اینہا پر پنبہ باشد **بحث رابع** و من البقر
والغنم حرمنا علیہم شحومہما و این ثانی ان چیز ہائیست کہ بر یہود حرام گردیدہ او سبحانہ میفرماید کہ و از جنس گاو و گاومیش **و** از جنس بز و گوسفند
حرام و ممنوع الاکل گردانیدیم بر یہود چربی آنہا **نزد** مفسرین المراد من شحومہما شحم الجوف وہی الثروب والکلیتین من بطونہما یعنی از شحوم اینہا

خاص چربی درون جوف وبطن ست وآن چربی شکمبها وچربی گردها میباشد یعنے لحوم هر ذی ناخن وچنگال دار وچربی شکمبهاے انها وچربی گردهاے آنها بر بنی اسرائیل
از جانب خدا حرام گردیده **در مجمع** براین زیاد کرد وغیر ذلک مما فی اجوافها الا ما استثنی **بحث خامس** الّا ما حملت ظهورهما بعد از تحریم
شحوم باطنی استثنا کرد شحوم سہ جارا **اوّل** مگر حرام نگردانیدیم بر یهود چربیکه برداشته وباخود داشته پشتهاے گاو وبز واو عبارت از لحم سمین وگوشت چربی دار
پشتهای میباشد چه اغلب با گوشتهای پشت لا اقل سفیدی از چربی لازم میباشد **نزد ابن عباس** الّا ما علق بالظهر من الشحم فانی لم احرمه
یعنی مگر چربیکه معلق به پشت ست آنرا حرام نگردانیدم بر یهود **نزد قتاده** الّا ما علق بالظهر والجنب من داخل بطونها یعنی مستثنی چربی ہست وبدو
طرف درون وندهائے وپسلیهای چپ وراست که چربیدار میباشد او حرام نیست بر آنها **فخر رازی** در اینجا گفته اقول لیس علی الظهر والجنب شحم
الا اللحم الابیض السمین الملتصق باللحم الاحمر **و** علی هذا التقدیر لو حلف ان لا یاکل الشحم وجب ان یحنث اکل ذلک اللحم السمین **بحث سادس**
او الحوایا در موضع اعراب **و** در معطوف بودن آن **آیا** بر مستثنی است **یا** بر مستثنی منه ودران دو قول اند **قول اوّل** که بر مستثنی عطف ست **پس** دریں هم دو
وجه محتمل اند **احدهما** یحتمل که عطف بر ظهور میباشد واین گمان اکثر ست پس مرفوع باعتبار فاعل است **و** تقدیرش او ما حملت الحوایا خواهد بود
یعنے چربی که باپشت یا رودها باشد برانها حرام نیست **ثانیهما** منصوب المحل بعطف علی ما فی قوله الّا ما حملت باشد **اما قول ثانی** که بر مستثنی منه عطف
است **پس** تقدیرش حرمت علیهم شحومهما او الحوایا او ما اختلط بعظم الا ما حملت ظهورهما فانه غیر محرم علیهم یعنی حرام کردم بر یهود
چربیهاے گاو وبز **و** چربیهاے رودها وچربی که آمیخته والوده باستخوان باشد مگر چربیکه محمول وملصق به پشت آنها باشد پس این حلال بر یهود از چربیهای
کل بدن ست **تنبیه** بنا بر وجه اوّل که عطف بر حوایا باشد بغیر چربی ظهور رودها ومخلوط باستخوان همه چربی ابدان آنها حرام ست **و بر وجه ثانی**
که معطوف بر مستثنی منه باشد چربی همه ابدان آنها وچربی حوایا وچربی مخلوط باستخوان همه حرام میباشد غیر چربی پشت **اشکال** پس بنا بر این وجه ثانی چرا حرف
عاطفه باو آمده **و** این دلالت میکند بر تردید که یا چربی روده **یا** چربی مخلوط بعظم حرام باشد **و** سقم در معنی عاید میشود **جواب** لا یسقم ولا یشکل چیونکه
عاطفه او بمعنی واو **و** آن در قصاید **و** دواوین بسیار مستعمل وشایع است **و** در مثال فی البیت جالس الحسن او ابن السیرین او الشعبی فالمعنی کلهم جالسون
فیها اما در قرآن هم متعدد جا او بمعنی وبمقام واو وارد ست **چون** آیه ولا تطع منهم اثما او کفورا فالمعنی لا تطع کلوا حد منهما **پس** مراد در
اینجا معنی چنین میباشد که چربی کل ابدان آنها هر سه قسم حرام ست بر آنها سوای چربی محمول ظهور انها چه ظهور خالی از چربی اغلب نمیباشد **بحث سابع**
او الحوایا او ما اختلط بعظم **بنا بر** استثنا از جمله ما حرم الله علیهم **نزد ابن عباس** مگر حلال است بر یهود چربیکه چسپیده به پشت های گاو وگوسفند
ودنبه باشد **یا** بشکنبه ورودها باشد وهمین مباعر وامعاء اند **و** همین قول حسن بصری **و** سعید بن جبیر **و** قتاده **و** مجاهد **و** سدی **و** غیر هم از جم غفیر است
نزد ابن زید بنات اللبن است **نزد** جبائی چربی پیچیده امعاء **اما** از ما اختلط بعظم مراد چربی دو جنب یعنی دو طرف بدن راست وچپ والیه ودنبه میباشد
و قول ابن جریج **و** سدی ست **جبائی** گفته الالیة لم تدخل فی هذا لانها لم تستثن **زجاج** گفته داخل ست در آن چربی الیه یعنی دنبه **فخر رازی**
ومقلدش نیشاپوری نقل کرده اند در او ما اختلط بعظم قالوا انه شحم الالیة فی قول جمیع المفسرین یعنی مراد از شحم مختلط العظم چربی والیه ودنبه در قول جمیع
مفسرین است **و قال** ابن جریج کل شحم فی القائم والجنب والراس وما فی العینین والاذنین لانه یقول تم ما اختلط بعظم فهو حلال لهم
و علی هذا التقدیر فالشحم الذی حرم الله علیهم هو الثرب وشحم الکلیة خاصة **در سفر سوم توراة** آورده اند آنجانورها یکه بر بنی اسرائیل
حرام گردیده بودند قال تعالی لمخاطبا لنبی اسرائیل واتقوا من الطیر ایضا ما اصفه لکم لان هذه اللتی اذکرها هی نجسة محرمة علیکم النسر
و الحدأة **و** الغراب **و** العذاف باجناسها **و** النعامة **و** الباشق باجناسها **و** البوم **و** السیر **و** الهام **و** الطیطوی **و** العقعق **و** العقاب
باجناسها **و** الهدهد **و** الطاؤس **و** جمیع فراخ الطیور الذی یمشی علی اربع اصابع الذی اظفار فوق ارجلهم یتنحرون بها علی الارض
فهذه کلوا منها الجراد لجنسه **و** الخرجل لجنسه **و** الجندب لجنسه والشاغم لجنسه ما سوی هذه مما یمشی علی اربعة من الطیر فهو محرم علیکم **و** مثل
هذه فینجس الرجل منکم اذا اکل منها **و** اذا مس اجسادها فمن مس شیئا من هذه یکون نجسا الی المساء **و** من حمل منها شیئا فلیغتسل ثیابه
و یکون نجسا الی الغروب انتهی عین کلام التوراة حاصل آنکه آن جانورانیکه بر یهود حرام گردیده اند از پرندگان یعنی پرهیز کنید از آنچه بشما صفت آنها میکنم
چه آنها نجس حرام بر شما اند **ا** کرکس **ب** زغن **ج** زاغ کوچک **د** زاغ سیاه بهمه اجناس خود **ه** شتر مرغ **و** باشه شکاری از نوع باز میباشد یا

اجناس خود ز بوم ح سیر نام جانوریست ط نام تمام جانوریست بهندی گهگهو میگویند در صدا گگ گگ مفهوم میشود ی طوطی یا زاغ صحرائی که مردار
خور میباشد ب عقاب با اجناس خود ج هُدهُد بک طاوس و همه چوچلے که پرنده که میروند بر چهار انگشتان پا که بر بالای پا ها ناخنها
نیها باشند که رفتار بطور تپختر بر زمین میکنند پس این افراخ که با این صورت رفتار دارند آنها را بخورید منجمله آنها ملخ مثل جنس آنها و خرجل یعنی گلنک را مثل
جنس آن و جندب که ملخ دراز پائی مع جنس آن و شلغم مثل جنس آن و چیزیکه باشد سوائی این اشیاء که میرود بچهار انگشت بر زمین از پرندگان
پس همه اینها حرام اند بر شما و مثل همین جانوران نجس است با نجس میشود هر مردیکه از شما باشد و قتیکه بخورد گوشت آنها را و وقتیکه دست کند جسدها
آن نجس حرام جانوران را پس هر کس که دست کند شی را ازین جانوران دست کننده هم نجس میشود تا شام و هر کس حمل کند و بردارد چیزی را ازین جانوران
نجس بشوید پس او بشوید لباس خود را و آن مس کننده گوشت آن حیوانات نجس میباشد تا غروب آفتاب ایضا در همین سفر توراة در قرأت
رابعه تحریم شحوم است و کلم الرب موسی وقال له کلم بنی اسرائیل وقل لهم لا یا کلوا شحم البقر ولا شحم الغنم والضان والماعز جمیعا
وشحم النبیلة التی افترست فاستعملوها فی جمیع اعمالکم ولا تاکلوا منها شیئا لان من اکل شحم بهیمة تقرب قربانا للرب تهلك تلك النفس
من شعبها ولا تاکلوا دما حیث ما سکنتم لا دم البهائم ولا دم الطائر وکل نفس اکلت دما تهلك تلك النفس من شعبها در صحاح خامس
در همین سفر سوم آن چربی محرم آن است که بر رودها لیٔ آنها و زیادتی جگر و هر دو گرده و شحم آنها میباشد موسی آنرا گرفته بر مذبح می انداخت کما قال واخذ الشحم المقدم
علی الاحشاء وزیادة الکبد وکلیتین وشحمها ودفعها موسی وصبها علی المذبح اقول غرض اقصی از ذکر و نقل این از توراة منسوخ ومحرف مصحف احتجاج بر اهل کتاب این
که تحریم این امور در تورات الی حین ثابت است اما نصاری معتقد توراة بوده بهنداهیچ نجسی و حرام الهی النجس و حرام بر خود میدانند مگر همه اینها را میخورند خصوص شراب و خنزیر را
بحث ثامن جزی یجزی جزاء چون قضی یقضی قضاء وزنا و معنی میباشد و جزا مشترک در ایصال حق ثواب و در ایصال حق عقاب سزا تمردی
معا است چنانچه بشارت مشترک در خبر خیر و شر میباشد نزد اخفش جزی و اجزی مجرد و مزید بیک معنی اند الا ثلاثی مجرد جزی لغت حجاز و
بالهمزه لغت تمیم می باشد و اجزی بالهمزه نزد اصمعی بمعنے اغنی و نزد ازهری بمعنی کفی میباشد در مصباح گفته والجزء من الشیٔ الطائفة
منه و الجمع اجزاء مثل قفل واقفال و جزء بعض از کل میباشد بحث تاسع لفظ ذالک در محل اعراب آن دو وجه اند احدهما منصوب
بوقوع مفعول ثانی برائے جزینٰهم و تقدیرش جزیناهم ذالك ببغیهم میباشد یا بجهت وقوع او مصدر موکد برای ما بعد خود جوزه السعودی ثانیهما
مرفوع بالابتدا میباشد طبرسی لا یجوز در نثر این چنین میدانند و تقدیرش ذالک جزیناهموه چون زید ضربت ای ضربته میشود و اینچنین در ضرورت
شعر جایز است نه در غیر آن بحث عاشر ذالک جزیناهم ببغیهم وانا لصادقون حرام کردیم آن اشیاء را بر یهود تعجیلا للعقوبة فی الدنیا بسبب بغی
وتعدی ایشان از حد محدود الهی و ما تحقیق صادقیم در وعد و وعید و در اخبار و اعلام تحریم و تحلیل و در جمیع امور و احکام و دران تغیر و تبدل و خلاف اصلا
واقع نمیشود و در بغیهم وجوه دارند اول بغی ایشان قتل انبیاء و اخذ ربا و رشوة و استحلال اموال خلق بنا حق و باطل میباشد ثانی مراد از بغی ایشان ظلم
و ستم بر النفس خود در ارتکاب معاصی و شکار ماهی بعد توثیق بر عدم اصطیاد آن میباشد ثالث ملوک بنی اسرائیل و احبار ایشان مانع فقراء و ضعفاء از
اکل لحوم طیر و شحوم بهایم می شدند لهذا بر همه آنها خالق حرام کرد این امور را و این مذکور در تفسیر قمی و غیره است رابع مراد همه این وجوه اند این اولی
از بعض دون البعض می باشد و مصرحش ایضا آیه فبظلم من الذین هادوا حرمنا علیهم طیبات احلت لهم یعنی بسبب صدور ظلم و ستم
از ایدی یهود حرام گردانیدیم بر ایشان اشیاء پاک را که حلال و مباح بودند مر ایشان را قبل ازین اشکال قاضی ابوبکر معتزلی اینجا گفته چگونه تحریم این
اشیاء بطور جرم و عقوبت بر یهود باشد چه تکلیف از الطاف الهیه تابع بمصلحت و تعریض بثواب عین احسان میباشد لهذا جایز نیست که تکلیف جزاء تکلیف
بر جرم متقدم میباشد جواب بوجوه است اوله المنع من الانتفاع یمکن ان یکون لمزید استحقاق الثواب یعنی ممکن و جایز است که منع از انتفاع
شئی مباح برائی استحقاق ثواب زاید باشد چنانچه منع طبیب از بعض اغذیه و اشربه مرغوبه مریض بجهت حفظ صحت در آینده باشد ثانی از بعض اعلام جار یز
است که بجهت ایقاع قبایح سابقه تبدیل تکلیف شده چونکه بمقابل افعال قبیحه آنها مقرر گردید لهذا از باب جزاء مجازاً شمرده شده اشکال ندارد ثالث
انما سمی هذا التحریم علیهم جزاء وعقابا لان عظیم ما فعلوه من المعاصی تغیرت المصلحة بتحریم ذلك علیهم ولولا عظم جرمهم لما اقتضت المصلحة
یعنی این محرم علیهم را جزاء و سزا نامیده چه بمقابل جریمه عظیمه آنها از معاصی واقع شد پس بسبب آن مصلحت متغیر شده مقتضی تحریم بر آنها گردید و الا مصلحت مقتضی

تحریم نمے شد **اشکال** ہرگاہ نزد عدلیہ خالق عادل ست ظلم و جبر بر تعالی ابداً و اصلاً جایز نیست **پس** معاصی اسلاف چرا بر اخلاف الی حین ہمین حکم
جاری و باقی ماند **و** حال آنکہ خود تشریر و ولا تزر وازرۃ وزر اخری بو بال کسی دیگرے ماخوذ نمیشود بیگناہ **جواب اول** بقبایح اسلاف تکلیف آنہا مبدل
و متغیر شد **و** اخلاف ایشان راضی بافعال اعمال آنہا بودہ و خود مرتکب قبایح و شنایع آخر گردیدند لہذا بر اخلاف ہم ہمین حکم باقی ماند تا وقت نسخ شرع
آنہا ظلمی و قبحی لازم نمی آید **جواب ثانی** بعد نسخ شرع ایشان حکم شان حکم تحریم اشیاء نبود ولی ایشان تصدیق بنسخ شرع خود نداردند **پس** ایشان جہلاً
و عناداً خود بر غیر مشروع باقی ماندند این قصور خود ایشان ست **و** من اللہ این حکم تحریم ان اشیاء بر ایشان الحال باقی نیست **پس** اخلاف مرتکب برین قبح
دیگر شدند علی کل حال اشکال عاید نمیشود ثم اللہ اعلم **تنبیہ** ہرگاہ بر تو ثابت شد کہ بر یہود چند اطعمہ و اشربہ از زمان موسی و داؤد حرام گردیدہ بود
پس بتو واضح و ثابت شد کہ مراد در آیہ طعام الذین اوتوا الکتاب حل لکم **و** طعامکم حل لھم اباحۃ و اجازت ہمین لحوم محرمہ علیہم فی السابق محلل باین آیت
مسلمہ شد پس محللہ این است محلل بانہا میباشد **و موید ش** آیہ مذکورہ بالا فبظلم من الذین ھادوا حرمنا علیہم طیبات احلت لھم است یعنی
بر یہود در حالت یہودیت بارتکاب معاصی اشیاء اطعمہ و اغذیہ پاکیزہ پاک حلال بود برای یہود حرام و ممنوع در آخر بانہا گردیدہ بود حالا بعد اسلام شرع ایشان
منسوخ گردید **پس** ہمان اطعمہ محرمہ سابقہ مر اینہا را مباح و حلال گردید **پس** ہمان اطعمہ مخصوصہ چون من و سلوی وغیرہ و لحوم بحری چون سمک و بری
محرمہ سابقہ آنہا مر شما را حلال و مباح گردید **و** طعام شما ہم مر آنہا را حلال و مباح و اجازت تحلیل بجانبین عموماً حاصل شد حاجت تاویل و قال و قیل طویل
باقی نماند چہ کتاب اللہ المجید خود ناطق بان و مرجع جمیع احکام اللہ و اصل اصول ہست **و** باخبار متشابہ احاد حاجت نماند **و شیخ بہاء الدین**
در این آیہ خاص در جواب سوال رسالہ بالانفراد بکمال اضطراب نوشتہ نزد احقر بحمد اللہ او موجود است **و** الحال احقر ہم بالانفراد در این باب **رسالہ**
جواب الصواب در سوال آیہ طعام اھل الکتاب بالایجاز ضبط نمودہ من شاء الادلۃ الزایدۃ فلیرجع الیہا **تذکرہ** در این آیہ و ذلک
جزیناھم و درایۃ فبظلم من الذین ھادوا حرمنا علیہم طیبات دلالت است بر بطلان قول جبریہ **و** بر ثبوت قول عدلیہ چہ بغی و ظلم را حوالہ
بخود ایشان کرد **و** اگر فعل خلق منیبود **یا** مشترک بین الخلق و الخالق میبود البتہ اسناد و تحویل الی الخلق کذب بہتان محض بود و سبحانہ منزہ و متعالی از
کذب میباشد **و** بالعدش و انا لصادقون مصرح صدق الہی عموماً و خصوصاً میباشد دلیل دیگر است بر آن ثم اللہ اعلم **بحث حادی عشر** باس
بمعنی العین یعنی سختی و شدۃ پس مستعمل میشود بعذاب شدید و سخت و حرب سخت و شدید **و** حاجت و عسر شدید و سخت او عذاب بئیس یعنی عذاب
شدید است **سوال** آیا باس اسم است **یا** حرف **یا** شبیہ بحرف در ان اہل صرف و لغت خلاف دارند **جواب** نزد اہل لغت منقول از فعل شبیہ
بحرف است چنانچہ **در صحاح و صراح** گفتند بئس یعنی بد و زشت و آن کلمہ ذم خلاف نعم یعنی بہتر کلمہ مدح است **و** میگویند بئس الرجل
زید **و** بئست المرأۃ ھند و ھما فعلان ماضیان لا یتصرفان لانہما ازیلا عن موضعیہما فنعم و بئس منقولان عن نعم **و** بئس ای اصاب نعمۃ
و اصاب بؤساً فنقل الی المدح و الذم فشابہا الحرف فلم یصرفا **و** ابؤس جمع بؤس بالضم یعنی سختی و شدت ست **بحث ثانی عشر** فان کذبوک
فقل ربکم ذو رحمۃ واسعۃ و لا یرد باسہ عن القوم المجرمین پس یا محمد صلعم اگر تکذیب تو کردند در نبوۃ و در جمیع آنچہ تو میگوئی بانہا پس بگو تو پروردگار
صاحب رحمت واسعہ است لہذا تعجیل در عقوبت و اہلاک شما نیکند بل امہال و تاخیر مواخذہ و عقاب شما می نماید اما دفع عذاب و عقاب او واحدی نمیتواند
بکند وقتیکہ می آید از قوم مکذبین اگر توبہ نکنید و الا شما امہال را اہمال نداید **و بقولی** او تعالی صاحب رحمت وسعہ ہست برای مصدقین و صاحب باس
یعنی صاحب عذاب شدید بنار الیم مجرمین مکذبین انبیا را اللہ است دفع آن احدے اصلاً و ابداً کردہ نمیتواند ❊

قوله تعالى سَيَقُولُ الَّذِينَ أَشْرَكُوا لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكْنَا وَلَا آبَاؤُنَا وَلَا
حَرَّمْنَا مِنْ شَيْءٍ كَذَٰلِكَ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ حَتَّىٰ ذَاقُوا بَأْسَنَا قُلْ
هَلْ عِنْدَكُمْ مِنْ عِلْمٍ فَتُخْرِجُوهُ لَنَا إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنْ أَنْتُمْ

الا تخرصون ۝ قل فلله الحجة البالغة فلو شاء لهدىكم اجمعين

ترجمه این دو آیه زود باشد که میگویند انانکه شرک آورده اند که اگر خواسته خدا و مراد تعالی ایمان ما میبود ما شرک اصلاً و ابداً نمی آوردیم و کفر نمیکردیم و نه پدران ما شرک و کفر میکردند و نه ما حرام میکردیم یعنی تحریم هیچ شئ کرده نمیتوانستیم و من بعد خالق در رد ایشان به تسلی نبی خود میفرماید همچنین تکذیب انبیا میکردند انانکه از پیشینیان ایشان بودند تا آن وقت که چشیدند و دریافتند عذاب شدید الهٰ را یا محمد صلی الله علیه و آله و سلم بگو تو مر ایشان را آیا هست نزد شما هیچ دلیلی از علم و برهان قطعی تا آن دلیل برهان را حجت بر دعوای خود پیش توانید کرد چه دعوای بغیر حجت و برهان و بیان و بینه مقبول نیست پس اگر حجتی قاطع و برهانی ساطع دارید بیرون بیارید و ظاهر سازید آنرا بر دعوای خود پیروی نمیکنید شما در مقالات خود مگر گمان و پندار خود را و نیستید شما مگر قومی که دروغ محض میگویید ای محمد بگو تو مر ایشان را که شما حجتی ندارید لهذا انبیا و رسید پس مر خدا راست حجت و برهان رسنده و رسانیده بخلق بر هر امری و حکمی پس اگر خدا میخواست ایمان و ترک شرک شما جبراً و قهراً هر آئینه هدایت میفرمود با یمان همه شما را و احدی مشرک و کافر نمیشدید اما ایمان اجباری مقصود و مطلوب نیست بل امور اختیاری و ارادی با اختیار و اراده شما علی الدوام مقصود است لهذا بر اراده و اختیار خود هر یکی را از بندگان واگذاشت بعد ابلاغ و اتمام حجت خود فمن شاء فليؤمن ومن شاء فليكفر **و در تفسیر** **بحث اول** بدانکه سوف و سین دو کلمه اند داخل میشوند هر دو خاصه بر صیغه استقبال بجهت تقریب مثل از زمان استقبال بحال **بحث ثانی** شرک در لغت یعنی انباز و مثل **و نزد متکلمین** شرک قرار دادن ثانی از اتحاد جنسی و نوعی و غیره در ذات الهی یا در صفات ذاتی یا در صفات فعلی میباشد **پس** شرک انواع دارد **اول** شرک استقلالی بالذات و او اثبات الهین مستقلین چون شرک مجوس میباشد **احدهما** فاعل و خالق خیر **ثانیهما** خالق و فاعل شر و ضرر **ثانی** شرک تبعیضی و او ترکیب ذات اله از الٰهه عدیده چون شرک نصاری بترکیب اقانیم ثلثه **و** این هر دو نوع تشریک ذاتی اهجن و اشنع و اقبح و اقدح و اعظم جمیع انواع اشراک میباشد **ثالث** شرک تقریبی و او عبادت بغیر الله برای تقرب خود الی الله بتوسط عبادت بانها و ان تشریک عبده اصنام و اوثان میباشد **رابع** شرک تقلیدی و انهم عبادت بغیر الله بمتابعت اسلاف و اکابر آن قوم چون تشریک عوام اخلاف باسلاف و یا حیا و متبوعین خود میباشد **خامس** تشریک الاسباب و آن اسناد تاثیر و اثر باسباب عادیه چون تشریک طبیعیین و اهل نجوم و دهریه و من تبعهم علی ذلك باشد **سادس** تشریک الاغراض و آن عمل و عبادت الله لغرض اسماع و اراءت غیر الله لغرض من الاغراض النفسانی میباشد **پس جمعی** از اعاظم متکلمین است تصریح فرمودند که فحکم الاربعة الاولی کفر باجماع الامة **و اما** حکم السادس یعنی شرك الاغراض هو المعصیة موجب بطلان العبادة من غیر کفر بالاتفاق والاجماع ایضاً **و** قیل المشرك یطلق علی المرائی کما جاء فی الحدیث **و اما** حکم الخامس یعنی شرك الاسباب المؤثرة فی الاشیاء ففیه تفصیل **در کلیات** ابو البقاء در اینجا فرمود **فمن** قال فی الاسباب العادیة انها تؤثر بطبعها فقد حکی الاجماع علی کفره ایضاً یعنی هر کس که قایل و معتقد در اسباب عادیه باشد که اثر و تاثیر انها در اشیاء بذاتها و طبعها میباشد پس بتحقیق نیز اجماع منعقد بر کفر او شده **و من** قال انها تؤثر بقوة اودعها فیها فهو فاسق **و** القول بان لا تاثیر لشئ فی شئ اصلا **و ما** یری من ترتب الآثار علی الاشیاء انما هو بطریق اجراء العادة بان یخلق الاثر عقیب ما یظن به سبباً مبنی علی اصل الاشعری **و هذا** مذهب اهل الظاهر **و** اکثر اهل الحدیث یعنی و هر کس که تاثیر اسباب بقوت او دعه در اشیاء میداند او فاسق است نه کافر و نه مشرک **و** قول انانکه اثری و تاثیری برای هیچ شئ در هیچ شئ اصلاً نمیباشد مع آنچه مرئی میشود ترتب آثار بر اشیاء و آن بطریق اجراء عادة الله است بانکه خلق و ایجاد اثر میکند در شئ یا تاثیر را مؤثر میکند و رمتاثر عقب آنچه گمان سبب آن میکنند میباشد **و** این قول مبنی بر اصل مذهب ابو الحسن اشعریست **و همین** مذهب اهل ظاهر **و** جمعی از اهل حدیث است **در تلویح تفتازانی** گفته فعل العبد عند الاشاعرة اضطراری لا اختیار له فیه فالعقل لا یحکم باستحقاق الثواب علی ما لا اختیار للفاعل فیه **و** لا یخفی انه یتضمن کثیراً من الفسادات مثل الجبر والظلم **و** خلو بعثة الانبیاء من الفائدة **و** قد ورد فی الکتب المنزلة **و** اخبار الانبیاء ذکر الاسباب و تفویض مصالح العباد الی مدبرات الامر **و** فی خلق السبب زیادة قدرة و حکمة خلق نفسه **و** خلق قوة تاثیره نظام لولا یترح بترتیب الاشیاء **و** بتعلق بعضها ببعض **و** افاضة الجود و هی عطاء الخواص للقوی والآثار للاشیاء

بیان اقسام شرک

انواع شرک تمثیلات

وتقریر ایضاح [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]

و تقریر ایضا ان ما سوی یحتاج الیہ تعم فی جمیع مالہ من القوی وغیرہا فی الحصول والبقاء فلا یکون تاثیر قدرۃ اللہ منقطعاً فی کل حال عن تاثیر
المؤثرات فصدور ما صدر عنہا ایضا یلزم ان یکون مقدورۃ اللہ تعم فیکون الاثر الصادر عنہا صادراً عن قدرۃ اللہ وارادتہ صدور الاثر
من سبب السبب والواسطۃ التی بین الجبر والقدر ھی ما یقولہ اہل السنۃ ویسمیہا ابو حنیفہ بالاختیار و ابو الحسن الاشعری بالکسب و فی
بعض المعتبرات قال بعض اتباع الاشعری المؤثر فی فعل العبد قدرتان و مذہب المعتزلۃ فیہ قدرتہ فقط بلا ایجاب بل باختیارہ
و مذہب الحکماء بایجاب وامتناع تخلف انتہی کلام التفتازانی **بحث ثالث** در وجہ تنظیم بدانکہ ہرگاہ آیات بالا مناظرات و مباحثات با کفار
بوقوع آمد واز عہدہ حجت برآمدہ نتوانستند پس آخر الامر بعذر پیش شدند و ذکر آن در این آیہ نقل فرمود **بحث رابع** سیقول الذین **جمعی** منہم
زمخشری فرمود ھذا اخبار بما سوف یقولونہ ولما قالوا قال و قال الذین اشرکوا الخ حاصل این اخبار و اعلام است با نچہ کفار عنقریب در جواب خواہند
گفت پس از آمدن کفار آنچہ ایشان گفتند ہمین مقال است ولی در نقل مقال آنہا تقدیرش قال الذین اشرکوا است **تنبیہ** بدانکہ خبر ہذا مطابق مخبر بہ
بوقوع آمد **پس** خدای عالم الغیوب و القلوب واحد بحق **و** قرآن کتاب بحق **و** مبلغ آن محمد بن عبد اللہ صلعم رسول صادق ہر سہ احب التصدیق میباشد
زیرا کہ تطابق خبر و مخبر بہ اعجاز آن حضرت ثابت و حاصل شد پس باطل شد قول آنانیکہ میگفتند کہ در قرآن معجزہ آن حضرت ثابت نیست **بحث خامس**
سیقول الذین اشرکوا لو شاء اللہ ما اشرکنا ولا اباؤنا ولا حرمنا من شیء ہرگاہ خالق ایشان را الزام بحجتہای قاطعہ کرد و از آنہا برہان عقلی و حجت
نقلی بر دعوای باطل آنہا طلبید و از عہدہ اثبات آن عاجز گردیدہ پس بطور اعتذار گفتند مشرکان مکہ و عرب کہ اگر در مشیت و مراد الٰہی ایمان و اسلام ما میبود البتہ
ما و پدران ما شرک و کفر نمیکردند و ما آنہا حرام نمیکردانیدیم ہیچ چیز را یعنی ہرچہ شد و میشود ہمہ آن قبایح افعال خود تعم اند و ما فعلے اصلا نداریم و نکردیم
و ہمین اعتقاد و قول ہو بہو و نعل بالنعل مذہب مجبرہ اہل سنت از این امت است بلا تفاوت قطعاً **پس** ثابت گردید کہ مذہب جبریہ این امت عینا مذہب
قدیم کفار و مشرکین سلف است **تنبیہ** غرض مجبرہ از تقدیم این قول اظہار مجبوریت خود **و** الزام بخالق **و** رد نبوۃ **و** افحام انبیاء **و** دفع کتب منزلہ
و ابطال امر و نہی بود و میباشد **فی الحقیقۃ** اگر کفر و ایمان **و** ضلالۃ و ہدایت از ایجاد و تخلیق الٰہی میبود البتہ ارسال رسل و انزال کتب و امر و نہی و ذم
و قدح و تحسین و مدح لغو و لہو و عبث محض بود چہ کفار و مشرکین با انبیا گفتہ میتوانستند چنانچہ انبطایفہ کفار گفتند کہ چرا شرک و کفر در ما آفریدہ با قادر و متمکن
در ترک و نزع امور مخلوقی نیستیم چنانچہ ما قادر نیستیم بر تبدیل و ترک کریہ صوت و صورت و قصر و طول قامت و سیاہ و سفید لون خود و غیر این از امور و اوصاف آخر مخلوق
بدلی ای انبیاء خالق را بگوئید کہ تبدیل این امور از خلقت ما نماید پس حاجت ضرورت آمدن و قیل و قال شما نمیباشد **دیگر** آنکہ ہمہ احوال و اعمال و افعال بندگان اگر
امر مخلوقی و بمراد و مشیت او تعم بودہ باشند البتہ انبیاء و مرسلین اگر از نمرود و فرعون و ابو جہل و از کل مشرکین ایمان و ترک کفر و شرک بخواہند لازم میاید کہ کل
انبیاء و مرسلین ناری عیاذاً باللہ باشند چہ خلاف مراد الٰہی از مشرکین میطلبند و میخواہند و طالب خلاف مراد الٰہی دشمن الٰہی ناری ملعون ابدی میباشد
و کل کفار و مشرکین ناجی جنتی میباشند چہ آنچہ مقصود و مراد تعم از کفر و شرک بودہ در ایشان آفریدہ **و** بمنزلہ ظروف میباشند **دیگر** ہرگاہ کل اعمال و افعال و احوال
و گفتار و کردار و حرکات و سکنات بندگان را خالق تعم فاعل و موجد میباشد چنانچہ مزعوم جبریہ خلف و سلف است پس خود خالق قاتل و زانی و لوطی و خود مشرک
و بکفر خود عیاذاً باللہ میباشد زیرا کہ ہیچ اثرے و فعلے بندگان را نمیباشد آیا جہلے و سفسطہ فوق از این ہست **دیگر** ہرگاہ ہمہ افعال و اعمال بندگان را او سبحانہ خود فاعل
و موجد باشد البتہ جزا و سزا ربنار الیم دایم بگناہ و بلا حق بآنہا میباشد آیا از این ظلمے اظلم و اعظم متصور ہست کہ فاعل خود باشد و عذاب غیر را ناحق نکند **پس**
بہ ثبوت این ادلہ ہفوات مشرکین و کفار خلف و سلف ضروری البطلان است **و** حق قول و مذہب عدلیہ در عدل الٰہی است **تبصرہ** مع وجود این براہین عقلیہ
و حجج نقلیہ بر بطلان جبریہ **امام الجبریہ** شرم نمیکند میگوید و انہ تعم یرید الکفر من الکافر ولا یرضی ولا یامر بہ این اعجب از ہمہ ہذیانات است چہ ادنی ذی
شعوری چنین نمیگوید کہ خلق کفر در کافر میکند و مرادش است اما راضی و امر بان نیست **و** میگوید کہ ہیچ قبیحی و ہیچ ظلمے و جوری و قدحی بر تعم ظلم و قدح و قبیح نیست
ہرچہ او میکند مالک خلق است **و** ہرچہ غیر تعم میکند او منقسم بحسن و قبح میشود نہ فعل تعم **اشکال** نزد اہل معانی عطف اسم ظاہر بر اسم مضمر مرفوع فی الفعل صحیح است
جایز نیست چون قمت و زید زیرا کہ معطوف علیہ اصل **و** معطوف فرع تابع **و** مضمر ضعیف **و** مظہر قوی است **پس** عطف مظہر قوی بر مظہر ضعیف بغیر فصل جایز
نیست **جواب** این قول محکی از سیبویہ شدہ **جمعی** منہم واحدی **و** رازی جوابش دادہ اند بآنکہ ان جاء الکلام فی جانب الاثبات وجب تاکید الضمیر
فنقول قمت انا و زید **و** ان جاء فی جانب النفی قلت ما قمت ولا زید **و** اذا ثبت ہذا فنقول قولہ تعالی لو شاء اللہ تعم ما اشرکنا ولا اباؤنا فعطف

قوله ولا اباؤنا على الضمير قوله ما اشركنا الا انه تخلل بينهما كلمة لا فلاجرم حسن هذا العطف **اصفهانی در جامع** در این مقام گفت لا نسلم
ذلك لان حرف العطف يجب ان يكون متاخرا عن اللفظة المؤكدة للضمير حتى يحسن هذا العطف ويندفع هذا المحذور نحو ما اشركنا نحن ولا اباؤنا **و** هيهنا
كلمة العطف مقدم على كلمة لا فالمحذور باق **والجواب** هرگاه كلمهٔ لا در اینجا داخل بر اباؤنا باشد پس این موجب اضمار فعل بعد اینجا است لان صرف النفی
الى ذوات الاباء محال بل يجب صرف هذا النفى الى فعل يصدر منهم وذلك الاشراك فكان التقدير هيهنا ما اشركنا ولا اشرك اباؤنا فبطل الاشكال
والمحذور والله اعلم **بحث سادس** كذلك كذب الذين من قبلهم حتى ذاقوا بأسنا بدانکه در اینجا هم قال الله مقدر است **و** این تسلی و تثبیت پیغمبر
خود بر قول کفار فرمود **و** در کذب دو قرائت اند **احدهما** بغیر ادغام **پس** بنابراین خدا فرمود در رد و تکذیب کفار مذکور بطوریکه اینها دروغگوئی در این
دعوا لو شاء الله ما اشركنا ولا اباؤنا الخ اند همچنین دروغگویان پیشینیان ایشان بودند تا آنکه چشیدند و دریافتند مزه عذاب شدید مارا **ثانیهما** بنابر
قرائت ادغام در کذب معنیش چنین میباشد یا محمد صلی الله علیه وآله وسلم بطوریکه این طایفه حاضرین کفار تکذیب تو در ترک اشراک و ترک تحریم این محرمات
کردند که مارا خدا امر بتشریک و تحریم این اشیا کرده و باراده و بمشیت تمام کفر و شرک و تحریم ما حل و تحلیل ما حرم میکنیم چه اگر مراد و مخلوق و مقصود تعالی این اعمال
وافعال ما نمیبود والبته از ما صادر نمیشد **و** میان ما و ان اعمال حایل و مانع میشد **و** هرگاه مانع و حایل نشد پس ما ثابت شد که باراده و قصد و خلق الهی همه اعمال و افعال
ما از بد و خوب ما و نیک اند همچنین اسلاف ایشان قدیماً و حدیثاً تکذیب انبیاء اعصار خود میکردند تا وقتیکه چشیدند مزه عذاب الیم شدید مارا **ومثل** همین
در سوره اعراف نقل قول کفار فرموده واذا **فعلوا فاحشة** قالوا وجدنا عليها اباءنا والله امرنا بها یعنی وقتیکه فعل منکرے از زنا وغیره از کفار مجبره بوقوع
میآید در آنوقت میگفتند که یافتیم ما پدران خود را بر آن منکرات و فواحش و قبایح بعمل می‌آوردند و خدا ما را امر بفعل آن کرده و با ما مرد و اراده آله آنرا العیاذ بالله
کریم **و در رد** آنها در اینجا قل ان الله لا يامر بالفحشاء الخ فرمود یعنی بگو تو یا محمد صلعم ایشانرا بتحقیق خدا امر و اراده فواحش و منکرات نمیکند و راضی باین
نمیباشد **و** انجا رد ایشان بالفاظ ما بعد این فرمود **در مجمع** فرمود که این دلالت دارد که بتحقیق مراینها را عذابے شدید اماده مذخور نزد خدا است لان
الذوق اول ادراك الشئ **بحث سابع** قل هل عندكم من علم فتخرجوه لنا این رد قائلین کفار بقول لو شاء الله ما اشركنا است بگو تو یا محمد
این کفار را که اثبات دعوا نمیشود مگر ببینه و حجت و برهان **و** آن یا عقلی است **و** آن شما ندارید چه از شما مکرر خواستیم هاتوا برهانكم ان كنتم صادقين نیاوردید
والا بالزام خصم و دفع او کوتاهی مینکردید یا نقلی چون کتاب صحیح معتمد **و** شهادت شهود صحیح العلم والعقل **آیا** نزد شما بر این دعوا باطل خود کتابی صحیح الهی
و دلیلے قطعی است که موجب علم الیقین باشد پس اگر دارید بیارید و پیش کنید آن حجت قاطعه و بینه ساطعه را در اثبات دعوا باطل خود نزد ما تا شما
معذب بنار ابدی نشوید **والا** گرنیاوردید پس باطلات دعاوی کل کفریات و مفتریات را ترک کرده ایمان بیارید **اشکال معضل** اگر بالفرض
کفار مزبورین ایتے از ایات چون آیه اتعبدون ما تنحتون والله خلقكم وما تعملون را اگر پیش میکردند چنانچه برادران آنها از مجبره این است با همچنین آیات
متمسک میشوند **جواب** بالجمله متفق علیه اکثر اهل عقل و جمهور اصحاب نقل قانونی کلی در همچنین ایات ثبت کردند حاصلش آنکه اگر از نقل صحیح ثابت چون ایتی از
قران یا حدیثے منافی و معارض برهان **و** محکم قران باشد او من متشابهات میباشد **اما** محکم واجب التصدیق والعمل عینا **و** متشابه واجب التصدیق بغیر عمل
میباشد **و** تاویلش مطابق برهان و محکم قران بتحویل راسخین فی العلم معصومین مطهرین از نبی و عترت طاهره او که بر آنها و در خانه آنها قران نازل شده میباشد **پس**
این آیه از جمله ایات متشابهات است زیرا که معارض ایات و برهانیات است **پس** تاویلات این موضع خود میاید انشاء الله تعالی **اما در اینجا** بالاجمال علی
ظاهر الایه میگوییم که همزه استفهامی در اینجا تنکیری است **و** واو والله خلقكم حالی **و** ما اولی مصدری **و** ما ثانی موصوله بمعنی الذی است **پس** تقدیرش چنین
میشود اتعبدون تنحتكم ای الاشكال وصور الاصنام المنحوتة والله خلقكم والذی تعملون وتصنعون فیه ای الاخشاب والاحجار یعنی آیا عبادت
میکنید تراشیده خود را یعنی احدی عبادت نمیکند صور و اشکالی را که بدستهائی خود تراشیده و ساخته باشد و حال آنکه خدا آفرید شمارا **و** آفرید آن چیز را که شما
عمل و صنعت در آن میکنید از چوب و سنگ یعنی خلق کرد و خالق شمارا و آنچیز را که چوب و سنگ باشد و انها را احجار و تراشی اشکال و صور اصنام میسازید
و عبادت مختص خالق است نه آنچیزیرا که بدست خود آنرا تراشیده باشید و آنرا معبود بحق دانسته عبادتش میکنید **و** وجوه آخر این آیه بجاے خودش میاید انشاء الله
تنبیه در این دلالت است که بینه و حجت موجب ثبوت دعوا شرعا میشود **بحث ثامن** الخرص بالخاء المعجمة الفوقانية خرص یخرص خرصا بمعنی
کذب و دروغ بحث در لغت میباشد چنانچه **در مصباح** گفته وخرص الکافر خرصا کذب فهو خارص **بحث تاسع** ان تتبعون

جواب اشکال معضل ... کفار مطابق ... ما تنحتون

الا الظن ان انتم الا تخرصون بدانکہ این ہر دو نون در اینجا نافیہ بمعنی ما ولا نافیہ اند این جواب قول کفار لو شاء اللہ الخ مع بیان علت تفوہ و نقول باطل ایشان
میباشد لیس سبحانہ عالم الغیوب القلوب در دو سبب قول ایشان میفرماید ای کفار شما پیروی و متابعت نمیکنید در تشریک باللہ و در تحریم ما احل اللہ و تحلیل ما حرم اللہ در دور
غیر این از کفریات مگر بگمان کاذب و تخمین باطل خود را کہ با حقیقت بعلم برہانی وما انتم فی کل ذلک الا تکذبون علیہ و تقولون علی اللہ نعم الباطل یعنی
و نیستید شما متابعت تخمین و گمان خود بغیر علم قطعی میکنید لا بد اشما دروغ میگوئید و بر باطل میباشد **تنبیہ** در مجمع فرمودہ فی ہذہ الآیۃ دلالۃ واضحۃ
علی ان اللہ سبحانہ لا یشاء المعاصی والکفر و تکذیب ظاہر لمن اضاف ذلک الی اللہ سبحانہ ہذا مع قیام الادلۃ العقلیۃ التی لا یدخلہا التاویل
علی انہ سبحانہ و تعالی عن ارادۃ القبیح و جمیع صفات النقص علوا کبیرا **اشکال** چگونہ ظن را بکذب وصف کرد و حال آنکہ بجائی علم استعمال میشود
جواب بدانکہ ظن خلاف یقین در لغت از اسماء اضداد یعنی یقین و شک چون رجاء بمعنی امن و خوف است چنانچہ **در کلیات** ابو البقاء فرمودہ
الظن یکون یقینا و یکون شکا من الاضداد کالرجاء یکون امنا و خوفا **نزد متکلمین** ظن از انواع اعتقاد راجحہ میباشد **نزد فقہاء** از
قبیل شک است چنانچہ **ابو البقاء** نیز بعد ان نقل کردہ **و** الظن التردد الراجح بین طرفی الاعتقاد الجازم و غیر الجازم **و** عند الفقہاء ہو
من قبیل الشک لانہم یریدون بہ التردد بین وجود الشیء و عدمہ سواء استویا او ترجح احدہما **اما متکلمین** پس در تعریف ظن دو قول
دارند **اولہما** الظن و ہو ترجیح احد الطرفین ترجیحا غیر مانع من النقیض فان کان مطابقا فہو ظن صادق والا فہو کاذب یعنی ظن عبارت از
ترجیح احد طرفین بترجیح غیر مانع از نقیض است پس اگر مطابق باشد او ظن صادق است و اگر مطابق نباشد پس او کاذب است **و** ہمین قول اکثر و ہمین قول
آیۃ اللہ الحلی در دو کتاب نہج و نہایت المرام و غیرہما از کتب کلام است **و مذہب** جبائی و اتباع او آنست الظن جنس مغایر للاعتقاد و خصوصا
الاعتقاد بالجازم **و** ہمین مختار آیۃ اللہ در مناہج کلامیہ است **و** تعریفش چنین کردہ انہ یعنی الظن نوع اعتقاد راجح **و** یجوز عدم وقوعہ فان وقع
مطابقا کان ظنا صادقا و الا کان ظنا کاذبا **اما حقیقۃ** اعتقاد آنست کہ او امر وجدانی است کما قال **شیخنا المقداد** فی ارشادہ شرح
النہج الاعتقاد امر وجدانی فیکون غنیا عن التعریف و حیث ہو تصدیق فلا بد فیہ من الحکم بمتصور علی متصور **فذلک** ان کان جازما مطابقا
ثابتا فہو العلم **و** ان کان جازما غیر ثابت فہو تقلید المقلد **و** ان کان جازما غیر مطابق فہو جہل مرکب **و ہہنا فواید الاولی** المراد بالجازم
ہو ما اذا عرض نقیضہ علی العقل حکم بامتناعہ **و** بالثابت ہو ما یمتنع زوالہ لوجود علتہ **و** المطابق ہو ما علیہ الامر فی نفسہ **الثانیۃ** ادرج
بعض الحکماء الظن فی الاعتقاد بانہ قسمہ الی جازم و غیر جازم والثانی ظن و ہو قریب **و بعضہم** قسم غیر الجازم الی ما یتساوی فیہ الاحتمالان
فذلک شک **و الی ما** یترجح احدہما فیہ علی الآخر فالراجح ظن **و** المرجوح وہم **و ہؤلاء** قد ادخلوا فی الاعتقاد ما لیس منہ **و** ہو الشک **و**
الوہم کما اخرج الاول منہ ما ہو العلم منہ و ہو فاسد **الثالثۃ** العلم امر مشترک بین معنیین **احدہما** المذکور اولا **و ثانیہما** حصول صورۃ
الشیء فی العقل **و** ہذا یدخل فیہ الاول **و** الظن **و** التقلید **و** الجہل **الرابعۃ** الجہل مشترک بین امرین **احدہما** المذکور اولا **و الثانی**
عدم العلم **فالاول** علی قسمین **الاول** الاعتقاد کما عرفت **الثانی** بینہ و بینہ تقابل العدم و الملکۃ **و سمی الاول** مرکبا لترکیبہ من
اعتقاد العلم **و** اعتقاد العلم فہو مرکب من جہلین **و الثانی** یسمی بسیطا لعدم ترکیبہ **الخامسۃ** الحق ان السہو عدم ملکۃ العلم **و کذا**
النسیان **و** ذہب ابو علی الجبائی ان السہو معنی یضاد العلم فبینہما مقابلۃ التضاد حینئذ **و الحکماء** فرقوا بین السہو **و** النسیان فقالوا
ان السہو زوال الصورۃ من المدرکۃ **و** ان کان موجودا فی الحافظۃ **و** النسیان زوالہ عنہما معا **تنبیہ** ہرگاہ این تحقیق واضح شد کہ احد طرفین راجح
شک است اگر مطابق واقع بود اعتقاد صادق است **و** الا کاذب است **لہذا** ظانین کفار را وصف بکذب کرد چہ ظن ایشان بر حق بودن خود ایشان بشرک
و کفر کذب باطل است **بحث عاشر** فللہ الحجۃ البالغۃ بدانکہ حجۃ **و** بینۃ **و** بیان **و** دلیل **و** برہان آنست کہ بوجود ثبوت آن غالب میشود صاحبش و ظفر
مییابد بر مطلوب و مقصود خود **و** مقصود اثبات شیء میباشد **یا** ابطال آن **و** فرقے ندارند معانی این الفاظ مگر بحسب اشتقاق بالجملہ ولی مآل ہمہ آنہا واحد میباشد
بلی برہان اغلب اطلاق بر ادلہ عقلیہ میشود **و** اصل باب حجت بضم اول قصد است چہ مقصود حاج اثبات **یا** ابطال دعوا ماخوذ از **حج حجا** اذا قصد
باشد **و** از اینجا حجہ بالفتح در شریعت مطہرہ علم گردید بر مناسک مقصودہ معہودہ مکیہ در شہور و اوقات مقررہ **در نہایۃ** گفتہ الحج بالفتح فی اللغۃ القصد
الی کل شیء فخصہ الشرع بقصد معین ذی شروط معلومۃ **و مثل مشہور** است الحاج حج وحج **و** القصد لاداء النسک فی مکۃ **و** حج القصد

للتجارة والحاج يحصل الامران **در كليات** گفته البرهان الحجة والدلالة من برهن عليه اى اقام البرهان عليه واتى بالبرهان والعجائب
وغلب الناس **والبرهان** هو الذى يقتضى الصدق ابدا لا محالة **وفى عرف الاصوليين** هو ما فصل به الحق عن الباطل و
ميز الصحيح من الفاسد بالبيان الذى فيه **وعند اهل الميزان** هو قياس مؤلف من مقدمات قطعية منتج لنتيجة قطعية **والحد** الاوسط
فيه لا بد ان يكون علة لنسبة الاكبر الى الاصغر فان كان مع ذلك علة لوجود النسبة فى الخارج فهو **برهان لمى** لانه يعطى اللمية فى الذهن
وهو معنى اعطاء السبب فى التصديق وفى الخارج ايضا وهو معنى اعطاء الحكم فى الوجود الخارجى **وان لم يكن** كذلك بل لا يكون علة للنسبة الا
فى الذهن فهو **برهان انى** لانه يفيد انية الحكم فى الخارج دون لميته وان افاد لمية التصديق **وبرهان الموافاة** يستعمل فى
اثبات تناهى الابعاد **وبرهان السلب** مشهور فى منع عدم تناهى الاجسام **در كليات** گفته الحج معناه اللغوى القصد على جهة
التعظيم وهو كالخوارق من المنقولات الشرعية **و** معناه الشرعى القصد الى بيت الله الحرام باعمال مخصوصة **و** الفتح والكسر لغة **و** قيل بالفتح الاسم
و بالكسر المصدر من حج يحج حجة وقيل بالعكس **و** هو نوعان فالاكبر حج **و** الاصغر العمرة **والحجة** بالضم البرهان و عند النظار اعم منه
لاختصاصه عندهم بيقين المقدمات **و** ما ثبت به الدعوى من حيث افادته للبيان يسمى بينة **و** من حيث الغلبة به على الخصم يسمى
حجة **و** المجادلة الباطلة قد تسمى حجة كقوله تعالى حجتهم داحضة عند ربهم **والحجة الاقناعية** هى التى تفيد لتابعين القاصرين عن
تحصيل المطالب بالبراهين القطعية **و** ربما تفضى الى اليقين بالاستكثار وليس اية لو كان فيهما الهة الا الله لفسدتا حجة اقناعية بل هى برهانية
تحقيقية اذ الاتحاد النفس يخطر للمتامل نقيض بعد تحقق عند استحالة الخلف فى خبره تم **الى قوله** شريته لعسر الحل والدفع فى حق
بعض الافهام القاصرة **و** يؤيده قوله تعالى وجادلهم بالتى هى احسن اى بالبرهان والخطابة والجدل **و** حجة الحق على الخلق هو الانسان الكامل كادم
فانه كان حجة على الملائكة فى قوله تعالى يا ادم انبئهم باسمائهم انتهى **بحث حادى عشر** قل فلله الحجة البالغة اين فا تفريعيه است يا جواب
شرط محذوف است تقديرش آنكه اذ قد ظهر ان لا حجة لكم فلله الحجة البالغة الواضحة عليكم قد بلغت الغاية والنهاية **پس** بنابران قل يا محمد
لهؤلاء المشركين حين عجزوا عن اظهار علم الله لانه لم تكن حجة لهم فلله الحجة البالغة يعنى التامة الكاملة على خلقه بانزال الكتب وارسال الرسل
بگو يا محمد صلى الله عليه وآله وسلم مر مشركين حاضرين را كه شما وقتيكه عاجز شديد از اظهار علم قطعى از جانب الهى واز اتيان دليلى و بيانى و برهانى صحيح ثابت
عقلى چه شما بر شرك وكفر حجتى وبرهانى علمى قطعى و يقينى اصلا وابدا نداريد **پس** براى تعجج تامه قاهره و بينات كامله باهره بر دعاوى الهيت وتوحيد خود كثيرا
و اكثر ان بخلق رسيده و رسنده دايما از ادله عقليه كه اول عقل رسول اله براى تميز حق و باطل وايمان وكفر **و** آخر انزال كتب **و** ارسال رسل بشر الى حين
بباشد **پس** شما و همه عقلا مقهور و مغلوب دلايل او هستيد **ربيع بن انس** گفته لا حجة لاحد عصى الله او كفر واشرك به على الله تعالى ولكن لله
الحجة البالغة على عباده على الرشد والهداية والطاعة وعلى ترك العصيان والكفر **وقيل** فلله الحجة البالغة عليكم وعلى جميع العباد الى القيمة
باوامره ونواهيه ولا حجة لكم على الله بمشيته **تنبيه** در مفهوم آيه دلالت است كه با نانكه حجة آلهى از عقل ونقل اصلا نرسيد چون مجنون وايام بعد
از تولد از مادر **و** طفل نابالغ ولارشد **و** پير فانى لا حس **و** جوان لاشعور ولا ادراك اينها غير ماخوذ فى الدنيا الاخرت ميباشند **سوال** معامله عقبى با اينها چگونه
خواهد شد **جواب** درين مسئله متكلمين خلاف دارند **اول** بعلم خود او تعالى با ايشان معامله خواهد كرد **ثانى** اينها را امتحان در قيمة بامر القا خود هر كي در نار ظاهر
و باطنش نجاة ميباشد خواهد كرد **احقر** درين تامل دارم و در كتب كلاميه خود ثبت اين اشكال كرده ام **و** او اين هست كه همه اينها را رشيد وكامل گردانيده **يا**
بهمين حالت دنياى امتحان ميكند **بر شق اول** بخلاف حالت دنيا يعنى رشيد وكامل گردانيده ميكند **و بر شق ثانى** بحالت غير عقل وغير كامل غير مكلف
لاشعور را تكليف ميكند اين هر دو وجه غير معقول اند **ثالث** به تبعية اباء ايشان را يعنى كفار را در اباء كفار و مومن زاده را با اباء مومنين حكم خواهد كرد **اول**
ابهم شكل است خصوص در كفره زاده غير مكلفين بعقل **و** بنقل صحيح ولا تزر وازرة وزر اخرى **رابع** جمله ضعفا را استحقاق عذاب وثواب هر دو ندارند چه
سبب استحقاق هر دو امر از اينها مفقود و مسلوب بوده **پس** مرجون لامر الله ميباشد **سوال** اين حضرات ضعفاء مرجون لامر الله را حال و محل كجا ميباشد
جواب دران نيز خلاف دارند **نزد جمعى** در اعراف كه بين الجنة والنار مقاميست ميباشند چه دران نه ثواب است **و** نه عقاب **اقول** بودن
ايشان در اعراف غير ثابت است بخود قران مجيد چه اصحاب اعراف غير اينها احكام ميباشند **نزد جمعى** در حظائر قدس متعلق بجنت است ميباشند **اقول**

اینقول بالجملہ مضائقہ ندارد **نزد جمعی** در جنت آخرت درادنی طبقہ نعمت میباشند چہ تفضل ثابت ایشان جائز است **نزد** طائفہ من لا تفضیل لھم ہمہ اینہا دراونی طبقہ نار میباشند **اقول** اینقول از معتزلہ اعتبار ساقط است **بلے** این قول مطابق مذہب جبریہ میباشد چہ نزد ایشان خالق تع عادل نیست بل جبار وقہار ظلام للعبید است تعالی اللہ عن ذلک علوا کبیرا **بحث ثانی عشر** فلو شاء لھدیکم اجمعین **نزد جبریہ** اگر خدا میخواست ایمان و ہدایت شما البتہ ہمہ شمارا توفیق با یمان و ہدایت میداد چونکہ مقصود و مراد الہ ایمان و ہدایت شما نبود لھذا توفیق بشما ہمہ کفار نداد **نزد عدلیہ** اگر غرض ایمان و طاعت خلقی یعنی وجبرے مقصود و مطلوب بیبود البتہ شما ہمہ بندگان را مومن می آفریدیا بقدرت قاہرہ خود جبرا با یمان و طاعت میساید چونکہ این ہر دو حالت مکرو معہذا بر ایمان و طاعت جبری استحقاق ثواب عذاب مترتب نمیشود لھذا شمارا برارادہ و قصد و داعیہ خود مختار نہاد پس ہر کس بعد ابلاغ حجت و ازالہ علت و قطع معذرت بخواہد ایمان بیارد یا کافر شود **و** ایہ من شاء فلیؤمن ومن شاء فلیکفر **و** ایہ لا اکراہ فی الدین ای لا اجبار فی الدین قد تبین الرشد مصرح این مرام میباشد **در مجمع** فرمودہ ای لو شاء لالجاکم کلکم الی الایمان وھدیکم جمیعا الیہ بفعل الالجاء الا انہ لم یفعل ذلک وان کان فعلہ حسنا لان الالجاء ینافی التکلیف **و** ھذہ المشیۃ بخلاف المشیۃ المذکورۃ فی الایۃ الاولی لان اللہ اثبت ھذہ و نفی تلک **و** ذلک لا یستقیم الا علی الوجہ الذی ذکرناہ فالاولی مشیۃ الاختیار **و** والثانیۃ مشیۃ الالجاء حاصل آنکہ مشیت الہ دو قسم است **قسم اول** مشیت الجائی و کرہی است بمشیت اجباری ہمہ کفار ایمان میآوردند قطعا **لکن** آن نوع اجباری وقہری منافی تکلیف بود و نکرد ہر چند اجبار الی الایمان از افعال حسنہ بود **اما قسم ثانی** مشیت اختیاری است کہ افعال و اعمال بندگان بحسب ارادہ و اختیار ایشان باید باشند تا مدح و ذم و ثواب و عقاب بران مترتب شود **و** این مشیت خلاف مشیت اولی است لہذا این مشیت اختیاری را اثبات **و** مشیت اجباری را نفی کرد **پس** جمع این دو مشیت نمیشوند مگر بر وجہ مزبور **و قول دیگر** از عدلیہ است ان المراد لو شاء لھدیکم الی نیل الثواب وھو دخول الجنۃ ابتداء من غیر تکلیف **و** لکنہ سبحانہ لم یفعل ذلک بل کلفکم و عرضکم الثواب الذی لا یحسن الابتداء بمثلہ **و** لو کان الامر علی ما قالہ اھل الجبر من ان اللہ سبحانہ شاء منہم الکفر لکانت الحجۃ للکفار علی اللہ تعالی من حیث فعلوا ما شاء اللہ تع **و** لکانوا بذلک مطیعین لہ لان الطاعۃ ھی امتثال الامر المراد ولا یکون الحجۃ للہ تع علیہم علی قولہم من حیث انہ خلق فیہم الکفر وارادہ منہم الکفر فای حجۃ لہ علیہم مع ذلک **ثم** بین سبحانہ ان الطریق الموصل الی صحۃ مذاہبہم منسد غیر ثابت من جہۃ حجۃ عقلیۃ ولا سمعیۃ کما قال لئلا یکون للناس علی اللہ حجۃ بعد الرسل **و** ما ھذہ صفتہ فہو فاسد لا محالۃ انتہی **و** من شاء استقصاء النظر فی رد الجبر فلینظر الی رسالتنا **استقصاء النظر فی القضاء والقدر** لعلامۃ الحلی نور اللہ مرقدہ اعلام الجبریۃ بمحضر سلطان **خدا بندہ اولجایتو** فامر بثبت ادلتہ اینۃ اللہ الحلی **و** الی رسالتی **نفی الاجبار** عن الفاعل المختار فان فیہما رد جمیع شکوکہا بالعقل وصحیح النقل من القرآن **و** الاحادیث المتفقۃ علیہا الامۃ **قولہ تعالی**

قُلْ هَلُمَّ شُهَدَآءَكُمُ الَّذِيْنَ يَشْهَدُوْنَ اَنَّ اللّٰهَ حَرَّمَ هٰذَا ۚ فَاِنْ شَهِدُوْا فَلَا تَشْهَدْ مَعَهُمْ ۚ وَلَا تَتَّبِعْ اَهْوَآءَ الَّذِيْنَ كَذَّبُوْا بِاٰيٰتِنَا وَالَّذِيْنَ لَا يُؤْمِنُوْنَ بِالْاٰخِرَةِ وَهُمْ بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُوْنَ ۝

ترجمہ این ای پیغمبر یا محمد صلی اللہ علیہ والہ وسلم بگو مر کفار عرب را بیارید گواہان خود را کہ آنہا گواہی بدہند باینکہ بتحقیق خدا حرام کردہ این محرمات شمار را از انعام و حرث وغیر ذلک پس اگر گواہی بران کذب بدہند تو گواہی مدہ یعنی بتصدیق انہا مکن و پیروی مکن آرزوہائے انہا را کہ تکذیب کردند آیات ما را کہ متضمن حلال و حرام بودند **و** آنانکہ بتصدیق و ایمان بعالم آخرت ندارند و ایشان بپروردگار خود معادل و مماثل میسازند اصنام و اوثان را **در تفسیر** شش چند بحث است **بحث اول** کلمہ ہلم بمعنے طلب شے چون تعال باشد نزد **خلیل و سیبویہ** اصل ہلم لم بضم لام و ادغام

لمّ ...ست بمعنی ضم و جمع و اینجا میگویند لمّ الله شعثه و در ندا اسنادی مراد از لمّ نفسك الینا یعنی بیار و جمع کن خود را با ما **وهاء تنبیه** در اول لمّ
آوردند والف ها را حذف کردند تخفیفا لکثرة الاستعمال و هر دو جمع شده هلمّ اسم واحد گردید **وقول ثانی** اصل هلمّ هل امّ بمعنی قصد است پس نقل
حرکت همزه بسوی لام همزه را ساقط کردند پس هلمّ کلمهٔ واحده گردید بمعنی طلب و خواستن شخصی که مقصود باشد **سوال** لفظ هلمّ آیا بر واحد و تثنیه و جمع و مذکر و مؤنث
همین لفظ خاص است یا ضمایر با او میشوند دران اهل موضوع دو قول دارند **نزد اهل حجاز** در همه این حالات بلفظ واحد هلمّ اطلاق میشود و از همین جا
والقائلین لاخوانهم هلمّ الینا میباشد **و در لغت نجد** لحوق هلمّ ضمایر مختلفه میشوند مطابق مخاطب چون هلمّی و هلمّا و هلمّوا و هلممن چه نزد اینها
از افعال است چون قم قوما قوموا قومی قمن **ابو زید** گفت استعمال هلمّ بلفظ واحد برای کل از لغت عقیل و علیه قیس بعد و الحاق الضمائر
من لغة بنی تمیم و علیه اکثر العرب و تستعمل لازمة نحو هلمّ الینا ای اقبل و متعدیة نحو هلمّ شهداءکم ای احضروهم **رازی** اینجا
دو مسئله ذکر کرده **المسئلة الاولی** هلمّ کلمة دعوة الی الشیء و المعنی هاتوا شهداءکم وفیه قولان **الاول** انه تستوی فیه الواحد
والاثنان والجمع والذکر والانثی کما قال تعالی ههنا فی هذه الایات و القائلین لاخوانهم هلمّ الینا **واللغة الثانیة** یقال للاثنین هلمّا
وللجمع هلمّوا وللمؤنثة هلمّی وللاثنین هلمّا وللجمع هلممن والاول افصح **المسئلة الثانیة** فی اصل هذه الکلمة قولان **قال الخلیل**
وسیبویه ان الهاء فیها ضمت الیها فمعنی لمّ اجمع وتکون بمعنی ادن یقال لفلان لمة ای دنو **ثم** جعلتا کالکلمة الواحدة **والفائدة**
فی قولنا ها استعطاف المأمور واستدعاء اقباله علی الامر الا انه لما کثر استعمالها حذف عنها الالف علی سبیل التخفیف کقولك لم ابل
ولم ادر ولم تك **وقال الفراء** اصلها هل أم اراد وهل حرف استفهام وقولنا أم ای اقصد والتقدیر هل قصد والمقصود من هذا
الاستفهام الامر بالقصد کانك تقول اقصد **وفیه وجه آخر** وهو ان یقال کان الاصل ان قالوا هل لك فی الطعام ام ای اقصد **ثم**
شاع فی الکل کما ان کلمة تعال کانت مخصوصة بصورة معینة ثم عمت و هکذا قال فی المجمع **بحث ثانی** قل هلمّ شهداءکم الذین یشهدون ان الله
حرّم هذا **بدانکه** هرگاه در آیه بالا از کفار علم قطعی از کتب منزله بر دعوای اینها جناب باری طلبید از پیش دلیل و برهان علمی معطل ماندند **واینجا** گواهی
گواهان معتمد ثقات از اینها طلبید چه مطلوب و دعوا ثابت میشود بحجة و برهان و اگر او نباشد پس بشهادة لهذا اینجا از اینها میطلبد گواه را بر دعوای باطل
ایشان **پس** بنابر این میفرماید بگو ای محمد صلی الله علیه وآله وسلم حاضر سازید و بیارید شما گواهان خود را آنانیکه شهادت بدهند بانکه حرام کرده شما حرام کرده خدا است
تحریم بحیره و سائبه و وصیلة و حرث و انعام وغیره **سوال** خالق چرا شهادت و شهود از کفار طلبید **جواب** تا ظاهر شود که کفار شاهدی معتمد ندارند
بر تحریم ما حرموه و عدم وجدان شهود معتمد الزام کذب بایشان در خلق هویدا و ثابت شود **بحث ثالث** فان شهدوا فلا تشهد معهم یعنی اگر کفار
شهود شهادت بر دعوای خود دادند پس تو شهادت بظاهر شهادت ایشان مده **شیخ طبرسی** فرموده معناه فان لم یجدوا شاهدا یشهد لهم علی
تحریمها غیرهم فشهدوا بانفسهم فلا تشهد انت معهم وانما نهاه عن الشهادة معهم لان شهادتهم تکون شهادة بالباطل یعنی اگر کفار را شاهد
یاب نشود تا شهادت مرانها را بر تحریم اینها بدهد غیر خود آن مدعیان کفار پس خود ایشان مدعی و خود شاهد شوند بر دعوا پس تو شهادة مده با ایشان **و** بجهت
آن نهی کرد آنحضرت را از دادن شهادت با ایشان چه شهادت ایشان باطل محض میباشد مبادا باجتماع جم غفیر شهود آنحضرت هم شهادت شان قبول
نماید و اقرار بر شهادت اینها بدهد و گواهی ثقاة و شرفاء کفار را گمان صحت نماید **اشکال** چرا اول از کفار طلب شهود کرد و بعد از آن پیغمبر را نهی کرد که تو
شهادت بمعیت ایشان مده **پس اگر** شهادت کفار صحیح بود چرا نبی را نهی از معیت شهادت کرد **و اگر** عالم الغیوب والقلوب شهادت اینها زور و کذب
میدانست پس چرا از اینها طلب شهود کرد و این دلالت دارد که آنحضرت لشهادت دروغ اینها شهادت دروغ با آنها میداد **و** هرگاه این احتمال موجود
بر سید انبیا ها شد پس پیغمبر ساقط الاعتبار و الاعتماد باشد **جواب اول** چونکه شهادت عبارت از ادای علم قطعی مشهودی یا مسموعی بگوش خود باشد
و خالق میدانست که اصلا و ابدا از کفار شهادت تحریم ما حرمه الله و تحلیل ما احله داده نمیتوانند چه کفار مکه و عرب از زبان خدا **و** نه از زبان رسولی **و** نه
از کتاب الهی دیده و شنیده بودند **و اگر** از معتبرین دنیای کفار جمعی شهادت مطابق دعوای کفار اهل ملت خود بدهند **و پیغمبر** شهادت معتبرین کفار را
بظاهر شریعت خود صحیح علی الظاهر دانسته حکم باثبات آن کنند **و** حکیم علیم مدبر قبل از وقوع آن حالت پیغمبر خود را نهی از شمول معیت کرد **و** این نهی
تادیبی و تعلیمی میباشد چنانچه والد حکیم **و** استاد علیم بپسر و تلمیذ خود تادیبا و تعلیما قبل از وقوع میفرماید افعل هذا ولا تفعل کذا بحمدالله اشکال بازن

باطل باشد **جواب ثانی** شیخ المشایخ علامه طبرسی فرموده فالجواب انه امرهم ان یاتوا بالعدول الذین یشهدون بالحق فاذا لم یجدوا ذلک وشهدوا لانفسهم فلا ینبغی ان تقبل شهادتهم او تشهد معهم لانها ترجع الی دعوی مجردة بعیدة من الصواب انتهی حاصل آنکه او سبحانه الزام کفار امر کرد باوردن شهود و عدول تا شهادت بجمع بدهند **و** شهود عدول نیافتند **و** خدا پیغمبر خود را فرمود که سزاوار نیست که شهادت خود آنها بر دعوا خود آنها تو قبول بکنی و بسماع شهادت آنها معیت آنها در دعوای آنها بکنی **و** این نهی در مورد نفی میباشد **جواب ثالث** بعض اعاظم عدلیه فرموده که انه سبحانه اراد بهاتوا شهداءکم من غیرکم ولم یکن احد غیر العرب یشهد علی ذلک لانه ما کان للعرب شرایع شرعوها لانفسهم انتهی یعنی مراد تعالی از طلب شهود و طلب عدل شهودنا فذا لقول والشهادت بود از غیر کفار عرب **ف** احدی از غیر عرب از اهل کتابین شهادت بر کفریات ایشان نمیداد چه نبود مرعرب را شریعتی مشروع از کدام پیغمبری در اینها تا در ان تحریم و تحلیل اینها ثابت بوده باشد **پس** پیغمبر را نهی کرد که شهادت ایشان پیروی نکنی چه هوا و هوس و آراء باطله و اقوال کاذبه اینها اعتبار اصلا و ابداً ندارد **جواب رابع** نزد جمعی منهم سعودی **و** نسفی **و** بیضاوی و غیر اینها گفته که فلا تشهد در اینجا بمعنی لا تصدقهم **و** بمعنی لا تسلم لهم شهادتهم لانهم کذابون مفترون **و جمعی اخر** منهم خطیب در **تفسیر سراج منیر** گفته در فلا تشهد معهم فرموده ای فاترکهم ولا تسلم لهم فانهم ضلال ولیست شهادتهم مستندة الا الی الهوی ولا تتبع اهواءهم الباطلة **جواب خامس** فلا تشهد معهم معناه فلا تسکت عند شهادتهم لان السکوت عند المنکر بمعنی المعین والرضا ومعهم و بهم یعنی نزد اداء شهادت کفار تو بکثرت ایشان ساکت نشوی بلکه رد ایشان کنی چه سکوت تو در ان وقت تصدیق با ایشان و دلیل بر رضاء تو میشود **بحث رابع** ولا تتبع اهواء الذین کذبوا بایتنا والذین لا یؤمنون بالاخرة **بدانکه** در این هردو خطاب فلا تشهد **و** ولا تتبع مفسرین دو قول دارند **احدهما** بخود به پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم خطاب تادیبی و تعلیمی هست چنانچه در اجوبه بالا دانستی **ثانیهما** هر چند خطاب بظاهر با آنحضرت هست ولکن مراد هر یکی از مکلفین است او است چه اساس امت و مهبط وحی و قابل خطاب امر و نهی مالک الملوک تعالی خاص آنحضرت میباشد لهذا خطاب مخاطب باآنحضرت نازل شده چنانچه در یا ایها النبی اذا طلقتم النساء الخ میباشد **بحث خامس** انعطف بر جمله ما قبل است **پس** بنابر ظاهر آیه خطاب باآنحضرت است که یا محمد شهادت با ایشان مده **و** پیروی آرزو و خواهشهای آنان مکن که تکذیب بآیات ما کردند **و** پیروی مکن آنهائی را که تصدیق بروز آخرت و عالم عاقبت جزا و سزا بیوم القیمة ندارند **و بقول** سعودی بتصدیق و پیروی مکن آنهائی را که تکذیب آیات الله **و** منکر یوم المعاد الجسمانی **و** معتقد بانواع اشراک و کفریات را باشند یعنی هر گونه منکری که ابدی از امور دینی اسلام باشد قابل تصدیق و تبعیت نیست **پس** هر که جامع همه این امور باشد او چگونه موجب تصدیق و پیروی باشد **و بعض** در اینجا فرموده که معنی لا تتبع ای یا محمد لا تعتقد مذهب من اعتقد الهوی والرای والقیاس بغیر الوحی المنزل و یدخل فیه کل من دینه کذلک سواء کانوا عبدة الاصنام او فرقات القیاسیین فی احکام الاسلام **و** فی لا یؤمنون بالاخرة کل من ینکر المعاد الجسمانی من الطبیعیین والتناسخیین والدهریین وغیرهم من طوایف الکفار والمشرکین حاصل آنکه یا محمد صلی الله علیه وآله وسلم اعتقاد حقیقت دین و مذهب آنکس مکن که اعتقاد بهوا و رای و قیاس مقرر کرده بغیر وحی خالق تعالی **پس** داخل در این میشود هر کس از مذاهب عبده اوثان و کواکب **و** کمه فرقات قیاسیین احکام اسلام چه بلکه قیاس منزل من الله و ماذون بان از جانب تعالی نیست **و** در آیه لا یؤمنون بالاخرة داخل میشود هر کس که منکر معاد جسمانی و جزاء و سزا در عالم عاقبت از فرقه طبیعیین **و** تناسخیه **و** دهریه **و** غیرهم از طوایف کفار و مشرکین باشد **و شیخنا الطبرسی** در اینجا فرموده ویمکن ان یتخذ الانسان المذهب هوی من وجوه **منها** ان یهوی من سبق الیه فیقلده فیه یعنی ممکن است که آدمی بگیرد و بسازد بهوی و خواهش نفسانی را مذهب و دین خود **و منها** ان یدخل علیه شبهة فیتخیله بصورة الصحیح مع ان فی عقله ما یمنع منها وجه دیگر آنکه ممکن است که شبهه و شکی بر انسان طاری شده پس تخیل او بصورت صحیح میشود و آنرا اقرار مذهب خود بدهند چنانچه در این عصر فرقه **نیچریه** امور طبعیه و خیالیه را دین خود قرار داده اند با وجودیکه عقل آنکس چیزی از اقدام بر آن منع میباشد **و منها** ان یقطع النظر دون غایته للمشقة التی تلحقه فیعتقد المذهب الفاسد یعنی جایز است که آدمی قطع و ترک نظر کند دون الغایت برای مشقتیکه لاحق میشود او را بآن پس اعتقاد کند مذهبی فاسد **و منها** ان یکون نشاء علی شیء والفه واعتاده فیصعب علیه مفارقته **و** کل ذلک متمیز مما استحسنه بعقله یعنی آدمیکه پیدایش او بر طریقی شده و بآن مانوس و مالوف باشد پس او صعب و سخت و تعب میباید مفارقت او **و** همه این وجوه متمیز با استحسان عقلی اند **اقول** ایضاً بحرص و طمع نفسانی بجیفه و جمعیت و دولت دنیاوی رطب و یابس را در انظار ضعفا تقریر مینماید

ودر واقع همه آن باطل میباشد مذهب قرار میدهد چنانچه اینچنین مذاهب بسیار در امم سلف و خلف بوقوع آمده اند **اشکال** در اینجا چرا تقسیم کفار به صنف کرد
یکی الذین کذبوا بایتنا **ثانی** بلا یومنون بالاخرة **و** در تتمه وهم بربهم یعدلون باز همه راجع بفرقه واحده ساخت این فرقات ثلثه کدام اند **جواب**
بعض اعلام فرمودند انما ذکر الفریقین من الکفار وان کانوا کلهم کفارا لیفصل وجه کفرهم لان منهم من کان مع الاقرار بالاخرة کحال اهل الکتاب
ومنهم من کان مع الانکار کحال عبدة الاوثان ذکر فریقین کرد تا تفصیل بدهد وجه کفر ایشان را چه از ایشان کفاری اند که اقرار بقیمة وعالم آخرت
دارند چون اهل کتابین **و** از ایشان کسی هست که انکار از عالم آخرت مدارند چون عبدة اوثان و اصنام **بحث سادس** عدیل و مثیل و نظیر متقارب اند
عدل یعدل عدلا **و** آنچه قایم مقام شئی بشود خواه از جنس او باشد خواه از غیر جنس او **در مصباح** گفته وعِدل الشئ بالکسر مثله من جنسه
او مقداره **ابن الفارس** گفته والعدل الذی یعادل فی الوزن والقدر **و** عَدله بالفتح ما یقوم مقامه من غیر جنسه **و** منه قوله تع او عدل ذلک
صیاما **و** هو مصدر فی الاصل یقال عدلت هذا بهذا عدلا من باب ضرب اذا جعلته مثله قایما بمقامه **قال** تع ثم الذین کفروا بربهم یعدلون
وهو ایضا الفدیة کما قال تع وان تعدل کل عدل لا یوخذ منها **و قال علیه السلم** لا یقبل منه صرف ولا عدل **و** التعادل التساوی **و**
عدلته تعدیلا فاعتدل بمعنی سویته فاستوی **والعدالة** هی قوة وملکة او صفته تزهد وغیرها علی خلاف الفقهاء تحصل ذلک بملازمة
الشریعة واحکامها فیحصولها لا یترک الفرایض بل المندوبات ولا یرتکب المناهی بل لا یفعل المکروهات عمدا حتی الامکان ولا یصر علی الصغایر
عمدا **و** عدل عدلا وعدولا من باب ضرب بمعنی القصد خلاف الجور **و** وضع الشئ فی موضعه **و** عدل عن الطریق عدولا مثل عنه والفرس
یعدل عدلا من باب تعجب جار وظلم **بحث سابع** وهم بربهم یعدلون این واو حالیه است یعنی و حال آنکه این کفار مع ذلک جاعل وفاعل مثیل
وعدیل و نظیر ثانی در ذات و صفات و عبادات الهی اند و انانیکه جامع جمیع انواع اشراک وحاوی صفات کفریات اند قول و فعل و شهادت ایشان صلا
وابدا قابل تصدیق و تسلیم و تعمیل و تحکیم و پیروی نمیباشند یا محمد صلعم از احوال این کفار باخبر باش تا مکر و فریب اینها نخوری **تنبیه** در آیه دلالت
بر سه امر است **اول** شهادت فساق و فجار مثل کفار مقبول و جایز العمل و نافذ الحکم بان نیست **ثانی** حکم برای و قیاس غیر نص باطل است فضلا عن الحجة
ثالث تقلید مطلقا در اصول و فروع فاسد و باطل است ایضا **و** همین **در مجمع** مذکور است **و** فی الایة دلالة علی فساد التقلید لانه سبحانه طالب
الکفار بالحجة علی صحة مذهبهم فجعل عجزهم عن الاتیان بها دلالة علی بطلان قولهم **و ایضا** فانه سبحانه اوجب اتباع الدلیل دون اتباع الهوی پس
رای و قیاس باطل باطل باشد **قانون کلیه** بدانکه متکلمین فرموده اند که انبیاء از بشر محتاج بتعلیم و تکمیل مثل ما اند و بذاته احدی از کل من سوی الله کامل نیست **فقط**
انبیاء و خلفاء او تع اول مکلفین اند **پس** خود تع بذاته ایشان را متوجه بتکمیل و تعلیم میشود تا بعد تکمیل اینها تکمیل امت بواسطه اینها بشود چه از ناقص تکمیل ناقص
متنع است **پس** جمیع آنچه از امر و نهی با انبیاء بالانفراد شامل است او من باب التعلیم والتکمیل والتادیب است چنانچه حکیم با پسر خود و استاد و علیم بتلمیذ خود اعلام
وتعلیم میدهد افعل هذا ولا تفعل ما صدع هذا ولا تترک ولا تقرب هذا **پس** این دلالت ندارد که بعد وقوع منهی عنه نهی با اینها عاید شده باشد ثم الله اعلم

قوله تعالی قُلْ تَعَالَوْا أَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ أَلَّا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ مِنْ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَإِيَّاهُمْ وَلَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ ذَٰلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ

ترجمهٔ این آیه بدانکه این آیه **و** آیه مابعدش از جمله آیات محکمات باقیه جمیع شرایع انبیاء از آدم تا محمد صلعم و از محمد تا قیمت میباشد چه در هیچ یکی

مطابق فریقین

تغیر و تبدیل

بیان معنی تلاوت و قرائت هر دو مجاز اند

تعبیر و ابتدا این احکام عشره نشده و معنیش آنکه بگو تو یا محمد ای مردم عقلا مکلفین بیائید و بشنوید تا من بخوانم آنچه حرام و ممنوع گردانیده گردگار حکیم
پروردگار علیم بر شما آنکه شریک مسازید و ثانی و انباز قرار مدهید در ذات و صفات و افعال خود الٰه و در عبادت واجب تعالیٰ هیچ چیز را **ب** و وصیت میکنم شما را بوالدین
خود که پدر و مادر است شما باشند نیکی و احسان علی الدوام بکنید **ج** و قتل نکنید و مکشید بهیچ نوعی و قسمی از اسباب قتل اولاد و نرینه و ماده خود را از جهت ترس فقر و عسرت
و درویشی و تنگی معاش بالفعل و بالقوه و ما خالق ارزاق جمیع ذوی الحیوة هستیم پس ما همه شما و جمیع حیوانات را رزق میدهیم چه صغیر و کبیر را **ایا** می بینید که در بطون ما در ان بچها را روزی میدهیم و در
دنیا بر آورده روزی آنها میدهیم بانها **د** و نزدیک مشوید امور بد و زشت را چون زنا و شراب امثال آنها را چه قرب و نهاد و هنگیر شما میشود بوقوع آنها آنچه آشکارا و علانیه و عیون
اعیان باشد از آنها یا مخفی و مستور و پنهان چون زناکاری و قمار بازی و شراب خوری بغیر نامردمان او باش والواط و بغیر صنه و بیباک علی العیان **و** مردمان
دینا بین سبدنامی ان مخفی و مستور چنین کارها میکردند و میکنند آن را **ه** و قتل نکنید و مکشید آن نفسی و آن جان انسانی محترم را که خدا حرام و ممنوع گردانیده است
قتل آنرا مگر بحق چون قتل قاتل بناحق و مرتد از دین اسلام و زانی محصن برجم و لوطی را بلواطه **و** اطفال را باین چهار چیز مذکور منهی عنها و حرام است از جانب خدا
بر شما خدا وصیت میکند شما را بحفظ و نگاهداری این امور منهیه مزبوره را تا شما تعقل نمائید و دریابید حق را از باطل و نجات را از عذاب الیم و ایم ناری **و** در تفسیر حسینی
چند بحث اند **بحث اول** تلاوت و قرائت هر دو بمعنی خواندن و تلفظ الفاظ عبارت از تلی یتلو تلوا و تلاوت باشد **و** بمعنی دنبال و عقب کسی بطور تبعیت رفتن باشد
و از سجاست والشمس وضحها والقمر اذا تلیها ای یتبع القمر الشمس فی الطلوع **در مجمع** فرمود التلاوة مثل القرائة **و** المتلو مثل المقرو **و** التلاوة
غیر المتلو کان الحکایة غیر المحکی فالمحکی و المتلو هو الکلام الاول **و** التلاوة والحکایة هی الثانی علی طریق الاعادة **پس** از ینجا واضح شد که کلام یکه
نقره بعد نقره و کلمه بعد کلمه تلفظ میشود لهذا آنرا بتلاوت نامیدند **بحث ثانی** تعالوا صیغه جمع مذکر باب تفاعل مشتق از علی یعلو علوا بمعنی بلند و طلبیدن
شخصیکه بمقام عالی و بلندی باشد بسوی خود آدمی را که در مکان متنازل سفلی باشد گویا میخواهد و میگوید او را بیا بالا **طبرسی** فرمود تعالوا مشتق من العلو
علی تقدیر ان الداعی فی المکان العالی و ان کان انا فی مستو من الارض کما یقال للانسان ارتفع الی صدر المجلس **در کشاف** گفته تعالی من الخاص الذی
صار عاما **و** اصله ان یقوله من کان فی مکان عال لمن هو اسفل منه ثم کثر واتسع فیه حتی عم **در مصباح** زیاد براین کرده و یتصل به الضمائر
باقیا علی الفتحة فیقال تعالوا تعالیا تعالین **و** ربما ضم اللام فی الجمع المذکر السالم **و** کسرت مع المؤنثة **و** بر قرء الحسن البصری فی تعالوا ندع آه +
بحث ثالث در نصب جمع ما حرم ربکم علیکم دو وجه اند **احدهما** ما بمعنی الذی جمله مفعول اتل واقع **و** تقدیرش اتل الذی حرمه ربکم علیکم
باشد **ثانیهما** جائز است که جمله منصوب بمفعول از حرم **و** تلو بمعنی قول باشد چون اقول ای شیء حرم ربکم علیکم **اقول** هر چند این کریمه از اشهد و اعلی محکمات
قرانیه هست و لکن از اشد معضلات و معطلات ترکیبی هست که همه ائمه نحات و مفسرین در این حیران اند **و** ما بطور الموفج بشما ذکر میکنیم آنچه در **تفسیر سعودی**
مذکور است اتل جواب الامر یعنی مقول قل **و** ما حرم ربکم منصوب به علی ان ما موصولة **و** العاید محذوف ای اقرء علیکم الذی حرمه ربکم ای
الایات المشتملة علی تحریمها **و** یکون ما مصدریة ای الایات المشتملة علی تحریمه **و** بحرم علی انها استفهامیة **و** الجملة مفعول لا تل لان التلاوة
من باب القول کانه قیل اقل ای شیء حرم ربکم **و** هذا هو احد وجوه الزمخشری **و** ابی البقاء فی تفسیر البیان **و** علیکم متعلق بحرم علی کل حال **و**
قیل باتل **و** الاول انسب بمقام الاعتناء بایجاب الانتهاء عن المحرمات المذکورة وهو السر فی التعرض لعنوان الربوبیة مع الاضافة الی ضمیرهم
فان تذکیر کونه تعالی ربالهم و مالکا لامرهم علی الاطلاق من اقوی الدلایل والدواعی الی انتهائهم عما نهاهم عنه اشد انتهاء **و اما** لفظان فی ان لا
تشرکوا به مفسرة لفعل التلاوة المعلق بما حرم **و** لا ناهیة کما ینبئ عنه عطف الجملات ما بعدها من الاوامر و النواهی **و** القول لا نافیة ضعیف جدا
لان فیه فساد نظم کلام الالهی **و** لا موصولة زائدة کما فی ما منعک ان لا تسجد ای ان تسجد ایضا ضعیف **و** لیس من ضروریات کون المعطوف علیه
تفسیرا لتلاوة المحرمات بحسب منطوقه کون المعطوفات ایضا کذلک حتی یمتنع انتظام الاوامر فی سلک العطف علیه بل یکفی فی ذلک کونها تفسیرا
لها باعتبار لوازمها التی هی النواهی المتعلقة باضداد ما تعلقت هی به فان الامر بالشیء مستلزم للنهی عن ضده بل هو عینه عند البعض کانه قیل
اذا ذکرت و قصد لوازمها فان عطف الاوامر علی النواهی الواقعة بعد ان المفسرة لتلاوة المحرمات مع القطع بان المامور به لا یکون محرما
دلیل واضح علی ان التحریم راجع الی اضدادها علی الوجه المذکور **فکانه قیل** ما حرم ربکم ان لا تشرکوا و لا تسیئوا الی الوالدین خلا انه
قد اخرج مخرج الامر بالاحسان الیهما بین النهیین المکتنفین له للمبالغة فی ایجاب مراعاة حقوقهما فان مجرد ترک الاساءة الیهما غیر کاف فی قضاء

حقوقهما **و** لذلك عقب به النهی عن الاشراك الذی هو اعظم المحرمات واکبر الکبائر ههنا وفی سایر المواقع **وقیل** ان ناصبة ومحلها النصب بعلیکم علی ان للاغراء **وقیل** النصب علی البدلیة مما حرم **وقیل** عایدها المحذوف علی ان لا زائدة **وقیل** الجر بتقدیر اللام **وقیل** الرفع بتقدیر المتلو بان لا تشرکوا **و** المحرم ان لا تشرکوا بزیادة **وقیل** والذی علیه التعویل هو الاول لامور مجملها ان فی اخراج المفسر علی صورة النهی مبالغة فی بیان التحریم **بحث رابع** در وجه تنظیم آیه با ماقبل بدانکه هرگاه در آیات بالا او سبحانه تحریم محرمات اطعمه بقوله تعالی قل لا اجد فیما اوحی الی محرما الخ **و** تکذیب آنچه کفار باهوائهم تحریم محللات از بحایر وسوائب وغیرها کرده بودند فرمود **پس** اینجا شروع بیان وتفصیل اکبر کبایر واعظم افعال واعمال وعقاید مناهی وقبایح نمود **بحث خامس** در سبب نزول این **در معالم التنزیل** آورده ان المشرکین سئلوا النبی صلی الله علیه وسلم وقالوا ای شیء الذی حرم الله تعالی فقال عز وجل قل تعالوا اتل **و خطیب** و تفسیر منیر **و خازن** در این باب آورده‌اند لما بین الله تعالی فساد مقالة الکفار فیما زعموا ان الله امرهم بتحریم ما حرموا علی انفسهم فکانهم سئلوا وقالوا ای شیء حرم الله فامر الله نبیه ان یقول لهم تعالوا الخ حاصل آنکه هرگاه پیغمبر فساد تحریم کفار بر نفسهای خود فرمود پس انجماعت کفار سوال کردند بخوشی واطلاق وجه بیار آنچه خدا حرام کرده پس با مر خالق پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم این آیه قل تعالوا اتل الخ بر ایشان خواند **بحث سادس** قل تعالوا الفظ قل صیغه امر خطاب واجب خاص بحضرت ختمی مآب صلعم در ابتدا میباشد **و** بعد آنحضرت بنایب منصوص آنحضرت **اما** تعالوا صیغه خطاب الهی بتوسط نبوی بکفار معاصرین مجادلین بود **و** این دلیل است که کفار بحالت کفر مخاطب باحکام الله میشوند خواه بعمل بیارند وقبول کنند یا نه **و قل** مقول قل از اتل الخ است **بحث سابع** قل تعالوا اتل ما حرم ربکم علیکم بگو تو یا محمد صلی الله علیه وآله وسلم مر کفار را بیائید نزدیک تا تلاوت **یا** قراءة بکنم **یا** بگویم یا ذکر کنم آنچه را حرام کرده است خالق ومالک شما بر شما **بقولی** ما بمعنی الذی است پس بنا بر آن اتل الذی حرم ربکم علیکم **و** همین وجه وجیه مختار اکثر مفسرین است **و بقولی** ما مصدریه است ای اتل تحریم الشرک واتل الآیات المشتملة علی حرام **و بقولی** ما استفهامیه است ای اتل یعنی اقل ای شیء حرم الله علیکم **و** این قول ثالث خالی از لطف نیست **بحث ثامن** ان لا تشرکوا به شیئا **و** در نصب شیئا دو وجه محتمل اند **احدهما** بنا بر مفعولیت ای ان لا تشرکوا به شیئا من الاشیاء یعنی آنچه حرام بر شما گردیده اینست که شما شریک مسازید بذات **یا** بصفات **یا** با لهیت **یا** بعبادات تعالی هیچ چیزی را از همه اشیاء **و** ریاء واراءة وسمعه واسماع غیر تعالی در عبادت او ضم نکنید چه اینهم من باب الشرک مبطل اعمال وعبادات میباشد **و** آنرا شرک خفی بلسان شریعت نامیده بالاتفاق **و قول** همه این وجوه را آیه شامل است وعمومیت اولی از خصوصیت است **اشکال** ما حرم ربکم مجمل **و** ما بعدش تفسیر وبیان آن اجمال میباشد بوجوه آن تفسیریه **پس** ان لا تشرکوا چگونه جائز باشد زیرا که شرک حرام است نه ترک شرک بل ترک شرک واجب عینی میباشد **جواب** بعون الله الوهاب بوجوه میباشد **وجه اوّل** ان یکون موضع ان رفع معناه هو ان لا تشرکوا به **والوجه الثانی** ان یکون محله النصب فاختلفوا فی وجه انتصابه **فقیل** معناه حرم علیکم ان تشرکوا به **و** تکون لا صلة زائدة کما فی قوله تعالی ما منعك ان لا تسجد ای ان تسجد یعنی حرام کرد بر شما آنکه شریک بگردانید خدا را **و** لفظ لا صلة زایده باشد چنانچه در این آیه زائده است **وقیل** ان حرف لا اصلیة غیر زائدة **و** ما مصدریه فیکون المعنی اتل علیکم تحریم الشرك ای لا تشرکوا او اوصیکم **او** امرکم ان لا تشرکوا به یعنی حرف لا اصلی غیر زاید است پس معنیش چنین میشود تلاوت میکنم بر شما تحریم شرک را یعنی شرک نکنید **یا** وصیت **یا** امر میکنم شما را که شریک نگردانید بخدا **والوجه الثالث** ان یکون الکلام تم عند قوله حرم ربکم **ثم** ابتدأ وقال علیکم ان لا تشرکوا علی الاغراء یعنی کلام تمام شد بر حرم علیکم پس ابتداء کرد از علیکم ان لا تشرکوا **الوجه الرابع** یجوز ان یکون ما استفهاما فیقف علی ربکم **ثم** یبتدئ من یقول علیکم الا تشرکوا ای علیکم ترک الاشراك **و** هو هذا وقف بیان فاتمام یعنی جائز است که در ما حرم ما استفهامیه باشد ووقف بر ربکم **پس** از علیکم الا تشرکوا ابتداء کلام کرده بمعنی آنکه بر شما باد ترک انواع اشراک وکفر **و** همین را وقف بیان ووقف تمام میگویند **و** همین را طبرسی ورازی از کتاب جامع العلوم بصیر اصفهانی نقل کرده‌اند **وقیل** تقدیر فرض علیکم ان لا تشرکوا به شیئا **پس** معنی این اشراک در اینجا که حرام ومنهی عنه است هو ان یجعل لله شریکا من خلقه او یطیع مخلوقا فی معصیة الله او یرید بعبادته ریاء وسمعة منه قوله تعالی ولا یشرك بعبادة ربه احدا **تبصرة** بدانکه در **در منثور** از کعب الاحبار روایت کرده قال اول ما انزل فی التوراة عشر آیات وهی العشر التی انزلت من آخر الانعام قل تعالوا اتل ما حرم ربکم علیکم الی آخرها یعنی اول آنچه در توراة نازل شده همین ده آیات متضمن ده حکم اند که در آخر انعام از قل تعالوا اتل ما حرم ربکم الخ نازل شده اند **روایة دیگر** آورده قال سمع کعب رجلا یقرء قل تعالوا اتل ما حرم ربکم علیکم الخ فقال کعب والله الذی نفس کعب بیده انها لاول آیة فی التوراة بسم الله الرحمن الرحیم قل تعالوا

جواب اشکال عطف منهیه چگونه بر جمله مصدریه جائز است ۲۰

اتل ما حرم ربکم علیکم الی اخر الایات **در در منثور** و در دو کتاب دو دلایل النبوة **ابو نعیم و بیهقی** روایت کردند از حضرت امیر علیه
السلام حاصلش آنکه هرگاه بامر الهی حضرت نبوی صلعم مامور گردید بعرض نفس خود بر قبایل عرب آنحضرت بسوی منی برآمد و من و ابوبکر بمعیت آنجناب بودیم **و** در
آنقوم مفروق بن عمرو **و** هانی بن قبیصه **و** مثنی بن حارثه **و** نعمان بن شریک وغیرهم بسیار بودند **و** مفروق که فهیم تر کسے صاحب اللسان وعذب البیان بود
ملتفت بسوی پیغمبر شد بسوی چه ای محمد خلق را میخوانی پیغمبر صلعم فرمود میخوانم شمارا بسوی کلمه طیبه لا اله الا الله وحده لا شریک له **و** انی رسول الله **و** مرا اقرار دهید
و یاری کنید و حفظ نمائید اداء کنم از جانب خدا امری را که مرا بان فرستاده **و** قریش مرا تکذیب کردند و استغنا بباطل از حق کردند و حق سبحانه غنی محمود است
و مفروق گفت دیگر بسوی چه مردم را میخوانی و میخواهی پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم همین آیه ما حرم ربکم الخ تلاوت کرد **و** مفروق گفت دیگر بسوے
چه میخوانی وما هذا کلام اهل الارض ولو کان من کلامهم لعرفنا پس رسول خدا صلعم آیه ان الله یامر بالعدل والاحسان الخ خواندند **پس** مفروق گفت
دعوت والله الی مکارم الاخلاق ومحاسن الاعمال ولقد افک قوم کذبوک وتظاهروا علیک **پس** هانی بن قبیصه گفت شنیدم مقال ترا و
قول نیک میگوئی و نیک شمردم و دانستم قول ترا و مرا نهایت در تعجب آورد کلام ترا **پس** پیغمبر فرمود یا ایها الناس انکم لم تلبثوا الا یسیرا حتی ینحلکم الله بلادهم
واولادهم یعنی ارض فارس وانهار کسری ویعین سکم بناتهم اتسبحون الله وتقدسونه **پس** نعمان بن شریک گفت اللهم وان ذلک لک یا اخا
قریش فتلی رسول الله صلعم انا ارسلناک شاهدا ومبشرا ونذیرا وداعیا الی الله باذنه وسراجا منیرا **پس** پیغمبر صلعم بعد آن برخواست **بحث**
تاسع وبالوالدین احسانا بدانکه لفظ احسان دراصل مصدر پس علم بر جمیع مبرات وانواع اعمال وافعال وارادت حمیده و پسندیده عقلیه وشرعیه **و** ضدش
اسائه و زشت و بد و منکرش میباشد ماخوذ از لحسن یحسن احسانا **تنبیه** هرگاه این واضح شد پس او سجانه از اکبر کبایر و اقبح قبایح بعد تشریک بالله تعالی
در درجه دوم اسائه و بی ادبی بوالدین حقیقی شمرده **و** بعد آن درجه سوم اقبح قبایح قتل اولاد **و** هکذا یکی بعد دیگر بحسب مراتب در این دو آیه ذکر فرمود **و** هرگاه احسان
عام است پس احسان **یا** فرض و واجب باشد **یا** مستحب و مرغب از ادی و قولی و فعلی اولاد علی کل حال مامورند که همه این احسانات کردار و رفتار بوالدین کرده باشند
مرویست که عاق و موذی والدین را بوئی خوش و هوای بهشت در عالم آخرت بمشامش اصلا نمیرسد چه جای امید بوصول بهشت باشد **و** ابو الفقهای
و شیخ معاصر جناب زین العابدین مازندرانی رض در حال تدریس **حدیث قدسی** نقل فرمود یا عبدی لو اطعتنی وما اطعت اباک بجلالی
دخلک النار ولو اطعت اباک وقصرت فی طاعتی بجلالی ادخلک الجنة خالق میفرماید ای بنده من اگر تو اطاعت من کردی و اطاعت والدین
خود نکردی قسم بعزت وجلالت خودم ترا مبتلا بنار جهنم داخل میکنم **و اگر** تو اطاعت پدرت کردی و بسبب آن تقصیر در طاعت من بوقوع آمد قسم
بعزت وجلالت خودم ترا داخل جنت میسازم **اشکال** این خبر اگر صحیح شود پس مفهومش غیر معقول ولا مقبول است زیرا که اصل و اول و اقدم والزم و
اکمل وافضل طاعات طاعت خالق منعم تم عقلا وشرعا مبرهن ثابت بامر تم است پس چگونه بتقصیر وترک طاعت اصلی معبود تعالی با طاعت فرعی والدین
ناجی و مستحق جنت ابدی شود **جواب** چونکه بامر الهی طاعت والدین لازم گردید **پس** طاعت والدین هم عین طاعت الهی است اگر شغل طاعتی
واجب طاعت واجبه دیگر معطل شود مستحق عقاب نمیشود زیرا که مکلف از طاعت اله خارج نبود **پس** مفهوم حدیث چنین خواهد شد یا عبدی طاعة ابیک
طاعتی کما قال تعالی من اطاع الرسول فقد اطاع الله **ایا** نمی بینی بحضرت رسول وحی الهی طاری شد و سر مبارکش بر زانوی علی ع بود تا غروب آفتاب **و** پیغمبر
بعد فراغ از وحی از حضرت امیر پرسید یا علی ع نماز عصر را خوانده حضرت امیر عرض کرد که نه **پس** باتفاق فرقه امامیه **و** ائمه عامه وطایفه صحابه حضرت
رسول دست بدعا شده عرض کرد که پروردگارا علی ع بنده تو در طاعت رسول تو بوده لهذا نماز عصرش فوت شده **پس** کرمیا آفتاب را بجل عصر برای
علی برگردان و هنوز دعا بنوئی تمام نشده یکصدا رهیب سماوی نمودار شده دفعتاً آفتاب بمقام عصر بفلک خود رسیده قرار گرفت تا علی ع صلوة عصر ادا
کرد **و** هکذا مره ثانیه بعد از مراجعت از جنگ صفین آفتاب رجوع کرده تا خود آنحضرت و اصحاب و لشکریانش نماز عصر را ادا کردند **در جامع الاخبار**
مرویست قال رسول الله یا علی رضی الله تکلمة فی رضاء الوالدین و سخط الله بسخطهما **ایضا قال** علیه السلام یقال للعاق اعمل ما شئت فانی لا
اغفرلک **و** یقول للبار اعمل ما شئت فانی ساغفرلک یعنی کلمه موجب رضاء والدین بگوید خدا از آن ولد راضی میشود و بسخط آنها سخط خدا بر آن ولد میباشد **و**
فرمود که خدا میفرماید برائے عاق هر عمل نیک که بخواهی بکن بتحقیق هرگز ترا نخواهیم بخشید **و** بر ولد نیک میفرماید بکن هر عملیکه از بد بخواهی بتحقیق ترا قطعاً
خواهیم بخشید **اقول** این حدیث هم مطابق قدسی بالا میباشد **ایضا** قال علیه السلام یا علی رایت علی باب الجنة مکتوبا انت محرمة علی کل بخیل **و** مراء **و**

جواب اشکال که حکایت منع تفضیل بود
طاعة الوالدین طاعة الرب
خاصیت حکایت بالا

وعاق و تمام پیغمبر صلعم فرمود ای علی بر در جنت دیدم که مکتوب بود ای جنت تو حرام کرده شده بر هر بخیل و بر ریاکاری و بر نمام یعنی بر چغل خوری ایضاً
قال صلعم من ضرب ابویه فهو ولد الزنا و من اذی جاره فهو ملعون و من ابغض عترتی فهو ملعون و منافق خاسر یا علی اکرم الجار و لو کان کافراً و
اکرم الضیف و لو کان کافراً و اطع الوالدین و ان کانا کافرین و لا ترد السائل و ان کان کافراً یعنی آنحضرت فرمود هر که بزند پدر خود او ولد الزنا است و هر که ایذا
کند همسایه خود را او ملعون است و هر کس دشمنی ذریت من کند او ملعون و منافق زیانکار است ای علی گرامی دار همسایه را هر چند کافر باشد و اکرام کن مهمان را
هر چند کافر باشد و اطاعت کن والدین خود را هر چند هر دو کافر باشند و رد مکن سائل را هر چند کافر باشد **سوال** چرا بعد توحید خود مکرر در کتاب الله ذکر
احسان بوالدین خود و کمال تاکید بان و نهایت توعید و تهدید بر ترک آن فرمود و حال آنکه قرین طاعت خود طاعت والدین شمرده و مثل همین آیه **در سورہ**
بقرہ فرمود و اذ اخذنا میثاق بنی اسرائیل لا تعبدون الا الله و بالوالدین احسانا **و فی بنی اسرائیل** و قضی ربک الا تعبدوا الا ایاه
و بالوالدین احسانا اما یبلغن عندک الکبر احدهما او کلاهما فلا تقل لهما اف و لا تنهرهما و قل لهما قولا کریما و اخفض لهما جناح الذل و قل رب ارحمهما کما
ربیانی صغیرا **و فی لقمان** و وصینا الانسان بوالدیه حملته امه وهنا علی وهن و فصاله فی عامین ان اشکر لی و لوالدیک الی المصیر
جواب چونکه او سبحانه خالق موجد او و والدین مظهر و محل ظهور و مربی و متولی همه احوال و امور و ارضاع و تربیت و اطعام و انعام و اکرام و پرورش وی باشند
و بعد حق ایجاد حقوق والدین او می باشند **لهذا** تاکید اکید در اطاعت و احسان و اکرام ایشان فرمود چه این حقوق بعد حقوق تعالی قرین حقوق تخلیق و تکوین او
تعالی بر ولد می باشند و همین حقوق عقلاً و شرعاً و عرفاً و مشهود و احساساً ثابت مستلزم اطاعت والدین بعد طاعت خالق بر ولد اند **رازی** وغیره در اینجا فرمودند و انما ثنی
بالوصیة بالاحسان الی الوالدین لان اعظم النعم علی الانسان نعمة الله لانه هو الذی خلقه و اوجده و اخرجه من العدم و اعطاه الحیوة و خلقه و
اوجد بعد ان لم یکن شیئاً مذکوراً **ثم** بعد نعمة الله نعمة الوالدین لانهما السبب فی الوجود و لان لهما حق التربیة و الشفقة و الحفظ من المهالك
فی حال صغره فتربیتهما له بعد تربیة الالهیة تربیة کاملة تامة له فلاجل ذلك جعل حقوقهما و طاعتهما قرین طاعته بل طاعتهما طاعته یعنی برای
همین قرین طاعت و ثانی وصیت الهیه خود احسان و اطاعت والدین مقرر کرد چه از اعاظم نعمات الهیه انسان بعد نعمت ایجاد و تخلیق او از محض نابودی و نیستی
و بعد از احیا او اعطاء زندگی و حیوة باو و ابوین و والدین او می باشند چه آنها سبب ظاهری در ظهور وجود شدند و لولاهما فلا و بعد از ایلاد و تولید از
انسال و نطفه انها او را تربیت و شفقت و حفظ و حراست او از مهالک کردند و ارضاع و تغذیه در صغر وی و تهذیب و تادیبش میکردند و بعد تخلیق الهی والدین
تربیت کامله تامه مر او را میکردند لهذا حقوق و طاعت والدین او برا و قرین حق و طاعت خود بلا فصل بهر جا فرمود و قرار داده **تبصره** بدانکه در آیات مزبوره
او سبحانه ذکر و امر کرد بالا تعبدوا الا ایاه بعبادت نوع مخصوصی که برای ذات باری می باشد و قرین بان و بالوالدین احسانا فرمود نه عبادت للوالدین
تا ممتاز از طاعت مخصوصه الهیه طاعت ابوین باشد چه احسان غیر قسم عبادت است **اشکال** و بالوالدین احسانا جمله ای عطف کرد بر الا تشرکوا به شیئا
پس تقدیرش **و لا** تحسنوا بالوالدین احسانا میشود و بنا بر این احسان بوالدین حرام اکبر معاصی می باشد **و** جملات ما بعدش هم نهی وارد اند پس ما بین
جملات منهیه چگونه عطف جمله واحده متضمن امر خلاف منهی عنه شده میتواند **جواب** چونکه از وجوه تفسیریه ذکر شد که علیکم الا تشرکوا به شیئا **و** بر جمله فعلیه
عطف جمله اسمیه نمیشود باید جمله فعلیه باشد **و** در اینجا معطوفه فعل مقدر است بوجود لفظ احسانا **پس** تقدیرش و احسنوا بالوالدین احسانا **و** بقوله و فرض علیکم
او وصیکم بالوالدین احسانا باشد **پس** بایجاب احسان اساءة ایذاء والدین حرام گردید **اشکال** و سلمنا پس ما بین جملات منهیات چگونه بران عطف
جمله واحده امر جائز باشد و بان فساد نظام عبارت لازم میآید **جواب** فساد در نظام عبارت لازم نمیآید چه بجائیکه نهی ذکر شد مفهومش امر بضد آن است
و هکذا در جائیکه امر مذکور میشود مفهومش منهی است معناً آیا امر حکم بفعل است **یا** طلب فعل **و** هکذا آیا نهی منع از فعل است یا امر بترک فعل **اصولیین** دو وجه دارند
پس بر هر وجهی وجه و جیه نشئی میشود **پس** این جملتین نهی لا تشرکوا **و** امر و بالوالدین احسانا دلیل قطعی است بر آنچه جماعتی از اصولیین ثبت کرده اند
فان الامر بالشیء مستلزم للنهی عن ضده **و** بالعکس پس از نهی لا تشرکوا مقصود ضدش امر میباشد چون وحدوه توحیدا **و** ازو احسنوا بالوالدین احسانا و لا
تسیئوا و لا تؤذوا بالوالدین اساءة و اذیتا بگا میباشد **پس** باعتبار مفهوم اینجمله امریه بر ظاهر جمله منهیه عطف گردیده اشکال عاید نمیشود **و بعض اعلام**
همین در ذیل این فرموده کما علمت فی المبحث الثالث من هذه الآیة ثم الله اعلم **بلی** در ایراد و احسنوا بالوالدین احسانا بجای لا تسیئوا فرق هست
که امر باحسان مستلزم احسان و مستلزم ترک سوء ادب و اذیت هر دو است **اما** و کر لا تسیئوا مستلزم ترک اسائة و ایذاء فقط بغیر الزام و ایصال احسان میباشد

لهذا اینجا ذکر

جواب سوال بعد توحید چرا مکرر اطاعت والدین ذکر کرد ۱۲

جواب سوال اینکه چرا اطاعت والدین قرین اطاعت خود فرمود

والدین ... ۱۲

جواب اشکال عطف ... ۱۲

جواب ... ۱۲

لهذا اینجا ذکر باحسان آورده نه ذکر اساءة تدبر تبصر فی حقائق القرآنیة و دقائق مکنونة الفرقانیة **بحث عاشر** املاق مصدر املق یملق املاقاً بمعنی
عسر و فقر و حاجت میباشد **در مجمع** فرموده که املاق بمعنی افلاس باشد خواه بجهت فقد مال خواه بجهت فقد زاد و گذاره او بنهایت تنگ و سخت میگردد و در
کبیر نقل کرده قال شمر املق لازم و متعد یقال املق الرجل فهو مملق اذا افتقر فهذا لازم **و** املق الدهر ما عنده اذا افسده **و** الاملاق الافساد
بحث حادی عشر و لا تقتلوا اولادکم من املاق نحن نرزقکم و ایاهم این کبیره سوم در این آیه بعد تشریک له **و** بعد ایذاء ابوین میباشد و قتل
کنید اولاد خود را از خوف فقر و عسر روزی و بار روزی میدهیم شمارا و آن اطفال را آیا نمی‌بینی که جنین در شکم مادر چهار ماه تمام میرسد **پس** از نفخ روح با و غذا
بطرف نافش میرسانند **و** پنج ماه قبل از تولدش آب و عاش و غذای او در پستانهای مادرش مهیا فرموده و آماده و تیار برای او میگذارد پس از انقطاع شیرش
آیا او را رزق نمیدهد **در مفسرین** دو قول اند **احدهما** و المراد بالقتل و اد البنات و هن احیاء فکانت العرب تفعل ذلک فی الجاهلیة
فنهاهم الله تعالی عن ذلک و حرمه علیهم یعنی تقتل در اینجا زنده در گور کردن دختران مراد است چه عرب در ایام جاهلیت بجهت تنگی معاش و عسر و فقر **و**
اغنیاء ایشان بجهت عار و ننگ بنکاح دادن انهارا البعض تولد در گور و گاو دالی زنده دفن میکردند **ثانیهما** آنکه بعض تولد عموماً دختران را بخفه کردن
قتل میکردند تا باسیری کنیز نشوند چه اکثر کار و بار عرب جنگ و جدل باهم بوده آل و آل مغلوب و مقهور را بغارت میبردند **اقول** سبحانه از قتل اولاد
نهی فرموده **و** کفالة رزق همه بذمه خود گرفته **سوال** آیا این کفالة رزق عقلاً یا سمعاً بر جناب باری واجب است یا بطور تفضل **جواب** در متکلمین است
دو قول نزد **اولهما** مذهب عدلیه است که بعد احیاء انسان بل کل حیوان را ارزاق او واجب است چه اگر ارزاق نکند عبث لازم میآید **و** بقاء و زندگی حیوان
ممتنع میباشد بغیر رزق **و** عبث بر تعالی عقلاً و شرعاً جائز نیست **اما** از سمعیات همین آیه و نحن نرزقکم **و** ایاهم و ما من دابة الا علی الله رزقها و غیرهما
کافیست **ثانیهما** مذهب جبریه است که ارزاق حیوان از تعالی تفضل میباشد چه بر تعالی هیچ قبحی قبیح نیست **و** اول صحیح و معقول است و الله اعلم بالصواب
اشکال مراد از نحن نرزقکم چیست اگر مراد باین آنست که ضامن رزق رسانی بطور عرف معمولی باشد که سلاطین و امراء و اغنیاء آب و عاش روز و شب
بمردم و بندگان خود میدهند اینطور خالق بهر کس از حیوان و انسان نمیدهد و نمیرسد **و** این امری بدیهی است حاجت اثبات نمیباشد **پس** نحن نرزقکم **و**
نحو خودش هو الرزاق ذو القوة المتین مطابق و واضح نمیباشد چه مشهود است که هر کس بسعی خود رزق خود تحصیل میکند **و اگر** مراد و سبب موجد ارزاق خلق باشد باز هم مطابقت
بظاهر نحن نرزقکم نمیباشد الا نسبت با جنه در بطون امهات البته صحیح مطابق است **جواب** بدانکه رزق بمعنی مرزوق است **نزد جبریه** عبارت
از کلما یاکل و یعیش به الحیوان حلالاً طیباً کان ام حراماً باشد **نزد عدلیه** رزق عبارت از ما یصح به الانتفاع للانسان و لم یکن لاحد منعه
میباشد **تنبیه** هرگاه این واضح شد پس مراد از رزاقیت خدا ایجاد ارزاق و تیسیر الات و اسباب و تحصیل آن برای حیوان و بندگان در عالم تکلیف علی
سبیل الحقیقة میباشد **و** ولی منع و عطاء او سبحانه است **پس** مراد از رزاق بودن او این نیست که گندم را آرد و بعد خمیر سازد **و** آنرا و نان خورش را طبخ نموده
بندگان را بخوراند چه دنیا را عالم اسباب و اکتساب آفریده **بلی** عالم عقبی **و** عالم بطون برای جنین غیر از عالم تکلیف است پس بحسب حیثیت حقیقت و حال
عوالم رفتار و کردار باهل عوالم کرده میشود چونکه بچه در شکم مادر و رحم لاشعور غیر مکلف محبوس است تا انفصام او از رضاع است **و** در جنت و نار که غیر عالم تکلیف مثل همین جنین
محبوس میباشند **پس** آب و عاش و غذاء ایشان تیار بلا اکتساب و لا تحصیل بانها بقدرة کامله خود هر وقت حاجت میرسانند **تمثیل** آیا محبوسین سلاطین
را معاینه و مشاهده نکردی که بحالت حبس جمعی را آب و طعام شان مطبوخ و آماده و تیار ساخته بایشان هر شام و صباح میرسد قفس لهذا فی هذا الامر
اشکال عاید نمیشود و فهم الله اعلم **بحث ثانی عشر** و لا تقربوا الفواحش ما ظهر منها و ما بطن فواحش جمع فاحشة بمعنی قبیح از فحش تفحیش
فحشا **در مصباح** گفته بمعنی آن بفتح و کل شیء جاوز الحد فهو فاحش **در قاموس** گفته الفاحشة الزنا و ما یشتد قبحه من الذنوب
و کل ما نهی الله **و** منه احدیث قال صلعم لا تکونی فاحشة لعائشة **بحث ثالث عشر** این کبیره چهارم در این آیه مذکور شده که ای مکلفین قرب
معاصی و مناهی الهی نکنید آنچه ظاهر و علانی از قبایح باشد و نه قرب آنها بطور خفا و پوشیده چه قرب و نزدیکی بقبایح موجب و انگیزش آنها میشود چون قرب آن
مقدمه مقاربت میگردد و هرگاه قرب آن نکردید البته زنا و گناه بوقوع نیامدی **و** هرگاه از قرب قبیح نهی آمده پس نهی از قبیح بالاولی میباشد **و** آیا این
نهی خاص است یا عام مفسرین درآن دو قول دارند **اولهما** قول ابن عباس **و** ضحاک **و** سدی است فی الجاهلیة انهم کانوا لا یرون بالزنا فی السر
باساً و یمنعون منه علانیة فنهی الله عنه فی الحالتین در جاهلیت عرب زنا بالسر و خفا قبیح نمیدانستند و از زنا علانی ملغ بودند **و** خالق نهی از زنا بهر دو

حالت کردہ **و** قریب بہمین از امام حضرت ابو جعفر باقر مرویست ان ما ظهر هو الزنا و ما بطن هو المخالة یعنی آنچه علانی میکردند و رزنا بید الستنقذ و مشهور زنا
بود **و** آنچه پوشیده میکردند آنرا دوستی میدانستند **ثانیها** مراد از ما ظهر جملہ معاصی اند از افعال جوارح ظاهری **و** از ما بطن مراد افعال قلوب و ارادت و قصود
و دواعی قبیحه اند **و** حمل بر عمومیت اولی است از خصوصیت و لفظ هم متحمل عمومیت میباشد **و** همین مختار جمهور متوسطین شیخ ابو الفتوح **و** شیخ طبرسی **و** رازی
و تبعه او است **بحث رابع عشر** و لا تقتلوا النفس التی حرم الله الا بالحق این کبیره پنجم است یعنی قتل نفس محترم مومن مکنید که حرام کردانیده خدا قتل
او را خواه صغیر باشد خواه کبیر خواه زن باشد خواه مرد حتی قتل اهل معهود و ذمه هم داخل درین است مگر بحق قتل مجاز **و** قتل نانکه استثنا گردیده او قتل قاتل بقصاص
و کافر حربی **و** مرتد فطری چه خون این چند نوع غیر معهود و لا محفوظ بجهت شرک و کفر است **و** زانی محصن بعد احصان و صاحب اللواطه چه اینها نیز مهدور
الدم اند **در مجمع** فرموده و النفس المحرم قتلها هی نفس المسلم **و** المعاهد دون الحربی **و** الحق الذی یستباح به قتل النفس المحرم ثلثة اشیاء
القود **و** الزنا بعد احصان **و** الکفر بعد ایمان **قال النبی صلعم** لا یحل دم امرء مسلم الا باحدی ثلث کفر بعد ایمان **و** زنا بعد احصان **و**
قتل نفس بغیر حق یعنی حلال نیست ریختن خون مسلمانی مگر بیکی از این سه سبب **یکی** بکفر بعد ایمان **دوم** بزنا بعد احصان **سوم** بقتل نفسی بغیر
قتل شخصی **در معالم التنزیل** و کتب حدیث از ابن مسعود مرویست قال رسول الله صلعم لا یحل دم امرء یشهد ان لا اله الا الله و انی رسول الله الا باحدی
ثلث الثیب الزانی **و** النفس بالنفس **و** التارک لدینه المفارق للجماعة یعنی پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم فرمود حلال نیست ریختن خون مردیکه کلمه گوی شهادتین
باشد مگر بیکی از این سه سبب که **و** مردی زن دیده زنا کند **و** شخصیکه شخصی را بنا حق بکشد **و** تارک دین مفارق جماعت اسلام یعنی مرتد شده باشد بعد سلام
اقول بقران قتل و خون شخص چهارمی و پنجمی هم مباح است **و** او محارب خدا و رسول اوست بقوله تعالی انما جزاء الذین یحاربون الله و رسوله و یسعون فی
الارض فسادا ان یقتلوا او یصلبوا **و** قتل ساعی در زمین بفساد چون متنبی و مدعی بانام مهدی هذه الامة **و** فحش بدین رسول الله در یسعون داخل بالاولی
اند **فخر رازی** درینجا فرموده و الحاصل ان الاصل فی قتل النفس هو الحرمة **و** حله لا یثبت الا بدلیل منفصل حاصل آنکه اصل در قتل نفس حرمت
عقلا و شرعا ثابتست **اما** تحلیل و اباحه سفک دم آدمی ثابت نیست مگر بدلیل منفصل دیگر **اشکال** هرگاه تحریم خون ریزی مسلم ثابت باشد **پس**
حضرت مرتضی ع در این قتال سه فرقه مسلمانان صفین **و** جمل **و** نهروان کلمه گویان **و** تالیان **و** روزه داران را قتل عام کرد **جواب** هرگاه اثبات ایمان
ظاهری شود **پس** بحسب آیه انما جزاء الذین یحاربون الله و رسوله بحرب علی که در آن وقت خلیفه پیغمبر ص بنص متواتر ثابت **و** باجماع صحابه امت بلا نکیر بود
و بخبر **متفق علیه** مخاطب باهل کسا فرموده حربکم حربی و سلمکم سلمی ای اهل کسا جنگ شما جنگ من **و** آشتی و صلح شما صلح من است **و** این
معنی صحاح احادیث در همه مسانید اهل حدیث است لا تحصی ثبت و درج اند **پس** محاربه علی یا یکی از اهل کسا بلاشک حرب خدا و رسول تعالی است لایة المباهلة
انفسنا **و** ان فرق ثلثه منافقین بودند خروج بر حرب علی کردند **و** محارب علی محارب برسول است **پس** محارب رسول کافر واجب القتل است **لهذا** این
فرقات ثلثه منافقین ناکثین **و** قاسطین **و** مارقین بدست علی ع و اصحاب رسول بقتل آمدند **و** در سابق مجلدات سبب قتل و ادله بر تحلیل آن مکرر ذکر شدند **و**
بمقامات آخر انشاء الله تعالی نیز ادله آخر ذکر خواهند شد **اشکال** چرا مکرر نهی از قتل در یک جا کرد حال آنکه در آیه قبل و لا تقتلوا اولادکم و الفواحش صادق
کافی بود **جواب اول** در مجمع فرموده اعاد ذکر القتل و ان کان داخلا فی الفواحش تفخیما لشانه و تعظیما لامره **جواب ثانی** چونکه و لا تقتلوا اولادکم
خطاب نهی باباء **و** خطاب و لا تقربوا الفواحش وضعا خاص باقسام زنا شامل بود لهذا به و لا تقتلوا النفس التی حرم الله بالانفراد آورد تا اعظم او مورد
باشد **اما** قتل مختص بل عام است خواه باحسن خواه بسم خواه بخفه کردن خواه بودن جوب بمیرد بلاشک قتل بر او اطلاق میشود **بحث خامس عشر** ذلکم وصیکم
به لعلکم تعقلون این خطاب ذالکم وصیکم بجمیع مکلفین الی القیمة است ای مکلفین وصیت میکند خدا شمارا با امور مذکوره تا تعقل نمایید در احکام و اموراله که در
دنیا و در عقبی چه فواید دارند **و** ثابت شد که تکلیف متضمن فعل و متضمن ترک فعل میباشد **و بعض** اعلام فرموده که متمم این آیه ذالکم وصیکم بالفاظ مقربه قلوب
قلوب الی القبول بل در ان نهایت قبولیت و وقعت در قلوب خلایق است بنگر چه قدر مهربانی و محبت خالق بعباد خود است **تتمه** بدانکه او سبحانه در این آیه
کریمه امور حسنه واجب کرد **ولها** قوله تعالی ان لا تشرکوا به شیئا **فخر رازی** در اینجا فرموده که او تعالی در این سوره شرح تشریک فرقات مشرکین با حسن وجه
فرموده **طایفه اولی** از مشرکین اصنام و اوثان که شرکا اله قرار دادند **و** الزام آنها بواسطه ابراهیم حکایت کرد بقوله و اذ قال ابراهیم لابیه آزر اتتخذ
اصناما الهة انی اراک و قومک فی ضلال مبین **و طائفه ثانیه** از مشرکین عبده کواکب اند و حکایت ابطال آنها بقول ابراهیم نقل فرمود

جواب اهل کلام قتل اهل اسلام

منع جنگ بجز بحیث مسلمانان را

علی قتل کرده فرقۂ مسلمانان

بقوله لا احب الآفلين **و طایفه ثالثه** از مشرکین جن را شرکاء قرار داده بودند آنرا هم نقل کرد به الذین جعلوا لله شرکاء الجن قایل **یزدان و** اهرمن بودند **و طایفه رابعه** مشرکین حکایت آنها کرد به الذین جعلوا لله بنین و بنات ابطال و افساد همه این اقوال و احیات بدلائل خلیل الله کرد **پس** از ابطال آن ذکر آخر این سوره احکام عشره از معاصی کبیره در این آیه و دو آیه تالیه فرمود تا از جمیع انواع اشراک و کفر و از این کبایر و مناهی آخر مکلفین مبرا و منزه باشند **نوع اول** نهی کرد از شرک که اصل اول و اکبر کبایر آیه ان لا تشرکوا به شیئا باشد **نوع ثانی** نهی کرد از ترک سا و ایذاء والدین که احسان با نها اعظم طاعات اله نیز هست **نوع ثالث** نهی از قتل اولاد است **نوع رابع** عدم قرب زنا و فواحش آخر میباشد **نوع خامس** نهی از قتل آدم محترم الا بالحق فرمود و بعد شمول آن در عموم فواحش بجهت اظهار عظم قبح و تفخیم و تاکید او بالانفراد ذکرش آورد چنانچه

در ملائکه جبرئیل و میکائیل از عموم ملائکه بالانفراد ذکر اینها و ملک کرد تدبر بکتبصر

قوله تعالى وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّىٰ يَبْلُغَ أَشُدَّهُ ۖ وَأَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ ۖ لَا نُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا ۖ وَإِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ ۖ وَبِعَهْدِ اللَّهِ أَوْفُوا ۚ ذَٰلِكُمْ وَصَّاكُم بِهِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ وَأَنَّ هَٰذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ ۖ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَن سَبِيلِهِ ۚ ذَٰلِكُمْ وَصَّاكُم بِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ

ترجمه اینه و آیه ای مکلفین نزدیک مشوید یعنی دست اندازی و تصرف هیچ نوع مکنید مال اطفال صغار بی پدران را مگر بعملیکه آن نیکوتر و بهتر باشد بالفعل و بالقوت و از تلف نگاه دارید آنرا و تجارت نمائید آنرا تا زیاد شود تا برسد یتیم بقوة در شد خود یعنی بالغ و عاقل شود و تمام به پیمائید پیمانه را در اشیائیکه بکیل و معامله میکنید و ترازو را وقت توزین برابر و مساوی کنید یعنی کم مدهید و زیاد مگیرید بوزن اشیا موزونی را صحابه عرض کردند که در وزن زبانه ترازو مساوی بلا تفاوت یک معنی دو پله او بودن از ما ممتنع است در جواب شان آمد که با تکلیف نمیکنیم هیچ نفسی را مگر آنچه گنجایش او باشد کما نقله و رواه صاحب الینابیع و چون سخنی را که میگوئید و نقلش مینمائید در محاکمه شرعیه و مرافعه و غیره در هر حال برابر و براستی بلا زیادتی و کمی بگوئید و اگرچه محکوم له و محکوم علیه خداوند خویشی نزدیک و عزیز شما باشد و بعهد و نذر و بوعده که با خدا کرده باشید آنرا وفا دا نمائید تخلف در این امور مذکوره اصلاً و ابداً مکنید باین امور مذکوره خدا وصیت میکند در تعمیل آنها مطابق فرموده تا شما پند بگیرید و یاد بگیرید آنرا و بدرستی و تحقیق این احکامیکه در اینجا و در این سورة بشما خواندیم و گفتیم از احکام و اوامر و نواهی راه راست و طریقه استوار من تا بهشت همین کشیده مقرر است پس پیروی و متابعت آن راه مستقیم بکنید و پیروی مکنید راههای عدیده و مذاهب پراگنده را پس بتتبع و پیروی آن راههای عدیده متفرق میشوید و دور میسازد شما را از دریافتن حق و رفتن براه واحد حق و باتباع طریق واحد الهی را حکم فرموده است خدای واحد بحق تا شما بپرهیزید و پرهیزگار شوید **و در تفسیرش** چند بحث اند **بحث اول** در وجه تنظیم بدانکه احکام خمسه در آیه بالا از اشد و اوضح محکمات قرآنیه بود و در آن حاجت استدلال نبود **و اما** در این آیه احکام خمسه هر چند از محکمات اند و لکن محتاج بکد و اجتهاد اند باید که در این احکام بدقت رفتار کرده باشید **و اما منهیات** این هر دو آیه از اکبر کبایر معاصی اند و توبه بغیر حق ادائی در اینها قبول نیست **بحث ثانی** یتیم فعیل بمعنی مفعول چون قتیل بمعنی مقتول پس یتیم طفل صغیر پدر مرده از انسان باشد و مادر مرده طفل انسان را عجی و دره یتیمه میگویند **و اما** در حیوان مادر مرده را یتیم میگویند **در مصباح** گفته یتم یتیم یتما بضم یا و فتح آن از باب

نسب طفل پدر مرده باشد ولکن الیتیم فی الناس من قبل الاب فیقال صغیر یتیم والجمع ایتام ویتامی وصغیرة یتیمه وجمعها یتامی وفی غیر الناس من قبل الام
وایتمت المرئة ایتاما فهی موتم بمعنی صار اولادها یتامی وان مات الابوان فالصغیر لطیم وان ماتت امه فقط فهو عجی ودرة یتیمة ای
نظیر لها ومن هذا اطلق الیتیم علی کل فرد بغیر نظیره **بحث ثالث** ولا تقربوا مال الیتیم الا بالتی هی احسن بدانکه این اول کبیره در این آیه
والحاق این بآن باشتم کبیره میباشد پس در این تقدیم کرد زیراکه والی وحامی ومدبر امور واحوال واموال طفل پدر مرده میباشد وبفوت پدر آن طفل بحسب الترحم تا
رشدش در حال میباشد لهذا منقطوع الامید دست طمع ممدود بمال وهرکس دارد واو سبحانه چونکه متولی مومنین ووالی وحامی ومتولی آن اطفال ایتام خصوصا
است لهذا بکمال شفقت ومهربانی خود کافه مومنین را امر کرد در حفظ او واموال او در این آیه بانکه ای مومنین ومکلفین قرب مال یتیم ودست اندازی وطمع مکنید
در اموال طفل پدر مرده را مگر بآنچه بهتر ونیک تر برائی آن طفل وبرای شما باشد وبعد از نهی عام استثنا کرد بآنچه احسن باشد ومراد از قرب عند الاکثر تصرف
بیجا وبلا اذن صاحب شریعت یا وصیت باشد **وبقولی** چونکه قرب مال وزن بل قرب هر معصیت دامنگیر او میشود بقبح وبفعل منهی منکر وتجربه اکثر آمده بآنچه
منع ونهی میشود بان رغبت اکثر میشود ونهی از قرب منهی که از مقدمات موجبه رغبه بتصرف بیجا میشود **ودر بقره** فرمود ویسئلونک عن الیتامی قل اصلاح لهم
خیر ودر این آیه هی احسن واصلاح خیر لهم وجوه اند **نزد مجاهد** الا بتثمیر ماله بالتجارة والی اعتزلا بالا ستقراض یعنی تصرف مال یتیم مکنید مگر بنیت
وحصول نفع زیادتی او بتجارت وزراعت نه بقرض گرفتن چه اینطور تصرف برای هر دو یعنی یتیم وبرای امین بهتر میباشد **نزد** ابن زید وجبائی که لا تقربوا مال
الیتیم الا بان یسعی فی تثمیته وتحصیل ربح ماله ورعایته وجوه الغبطة یعنی تصرف مال یتیمی مکنید مگر بانکه سعی نمائید در تزئید مالش وحفظ آن از ضیاع
وتلف وتحصیل فوائد وربح ونفع آن ورعایت نمائید از وجوه غبطه ومغبون شدن مالش **نزد** بعضی حفظ مالش نمائید از تلف وهلاکت وضیاع آن **یا** وقتیکه رشید
کامل العقل میشود وصلا در آن دست تصرف ومعامله دراز مکنید **نزد جمعی** بران قیم نگه بید ومن کان غنیا فلیستعفف ومن کان فقیرا فلیاکل بالمعروف
یعنی بر مال یتیم بر پادارنده وحفظ وتنظیم کننده وخبرگیرنده مقرر کنید **پس** ان قیم صاحب وسعت باشد پس او استعفاف واجتناب نماید از اکل وشرب
ولبس از مال او **واگر** قیم محتاج معسر باشد پس او بمعروف بحسب حال بدون اسراف وتبذیر بخورد از مال او **سوال** اگر از اموال غلام وکنیز وبهایم باشد **پس**
آب وعلف ومعاش انها از چه صرف کند **جواب** از شیر ومسکه وپشم آنها والا از اموال نقدیه او بگیرد والا قیم از مال خود کند والا استقراض کند پس از بلوغ او
مجرا بگیرد والا چیزی از اموال یتیم بفروشد وآنرا صرف مالش نماید **اشکال** لفظ مذکر مفرد است وچرا صفت او بالتی کرده **جواب** در اینجا تقدیر است
ای الا بالخصلة او الطریقة او الصورة التی هی احسن یعنی مگر تصرف مال یتیم مکنید بخصلتی **یا** بطریقه **یا** بصورتیکه او احسن فی الواقع باشد **بحث رابع**
اشد بفتح اول وضمه شین واو عام دال واحدش شد چون از شرّ جمع شرّ واضرّ جمع ضرّ بمعنی قوت واستحکام وآن قوت جوانی است وازینجا شد النهار ارتفاع آفتاب
باشد **وعنتره** بمعنی شد النهار گفته **وبقولی** اشد جمع شده مثل انعم جمع نعمت میباشد وبعض بصریه گفته که الا شد واحد چون الانک است علی
کل حال شد بمعنی قوت وجلادت وطاقت کامله تامه است وازینجا الرجل الشدید بمعنی القوی الشجاع رامیگویند **بحث خامس** حتی یبلغ اشده این تعلق
بنهی ولا تقربوا میباشد یعنی قرب وتصرف مال یتیم مکنید تا برسد باشده یعنی بقوت خود وبرسیدن بقوت خود عبارت از بلوغ او بکمال عقل ورشد خود است تا نفع
وضرر وغبن اموال بداند **پس** مفسرین وفقهاء هم در بلوغ اشد خلاف کردند **احدها** هو بلوغ الحلم تا آنکه آن طفل یتیم باحتلام برسد وهمین قول شعبی ومالک
است واین ضعیف چه بسا مردم باحتلام رسیده غیر رشید سفیه ضعیف الرشد مسلوب العقل چون مجنون میباشد **ثانیها** حتی یبلغ ثمانی عشرة سنة تا هجده ساله بشود
وهمین قول جمعی از فقهاء است وهمین قول ضحاک است **ثالثها** الا شد ما بین الثمانیة عشر سنة الی ثلثین سنة یعنی اشد ما بین هجده ساله تا سی سال است وهمین
قول کلبی تابعی است **رابعها** الاشد ثلثون سنة اشد سی سال باشد ثم نسخ بقوله حتی اذا بلغوا النکاح **پس** این حکم نسخ گردید باین آیه که حتی بلغوا
النکاح وهمین قول سدی است **خامسها** الاشد ثلث وثلثون سنة یعنی اشد سی وسه سال باشد همین قول مجاهد است **سادسها وسابعها** بقولی تا چهل
ساله برسد **ثامنها** تا شصت ساله برسد **تاسعها** قال ابو حنیفة حتی یبلغ خمسا وعشرین سنة نزد ابو حنیفه تا بیست وپنج ساله برسد **عاشرها** بغوی گفته
اشد جمع شد چون اقد جمع قد بمعنی استحکام قوة شبابی او باشد وازینجاست شد النهار ارتفاع **حادی عشرها** ذلك بمنع منه اذا لم یونس منه الرشد وغیرهما
تا وقتیکه از او رشد وعقل زود یافت نشود تا آن وقت دفع مال بسوی او کرده نشود وهمین اقوی الوجوه نزد بغوی واز اصحاب ما منهم الطبرسی وابو الفتوح رازی وغیرهما است
پس تقدیرش چنین میشود ولا تقربوا مال الیتیم حتی یبلغ رشده ویعرف کمال عقله فادفعوه الیه ولا تأکلوها اسرافا وبدارا ان یکبروا در

خصال و **نوادر** مرویست که راوی میگوید که پدرم از حضرت صادق پرسید و من حاضر بودم که چه میفرمائی درباره یتیم که بکدام وقت جایز التصرف میشود آنحضرت فرمود اذا بلغ اشده و من عرض کردم که اشد چیست قال الاحتلام قلت قد یکون الغلام ابن ثمانیة عشر سنة او اقل او اکثر و لا یحتلم قال اذا بلغ و کتب علیه الشیٔ جاز امره الا ان یکون سفیها او ضعیفا **سوال** آیا دختر و پسر در رفع مال الیهما در این حکم مساوی اند یا متفاوت اند **جواب** بدانکه دختر و پسر دو نوع از یک جنس اند **نزد** جمهور امامیه بل هو المشهور دختر بالغ السن نه ساله **و** پسر بالغ السن نهایت پانزده ساله میباشد **و** در اعطاء و دفع اموال بسوی ایشان بمحض بلوغ در سن با ایشان جایز نیست تا که بعد بلوغ العمر کمال رشد و کمال عقل معا در این هر دو حاصل و ثابت نشود **و** اگر کمال رشد حاصل و ثابت نباشد و دریافت نشود فلا چه بسیاری اطفال قبل از بلوغ بکمال فهم و ذکاء و تعقل و رشد آراسته میباشند **پس** بایشان هم دادن بغیر از رسیدن بحد سن محدود و مذکور فی الشریعت جائز نیست ثم الله اعلم **بحث سادس** کیل بفتح **و** کیل بفتح نیز **و** بقولی مکال **و** کیال بکسر اول بمعنی پیمانه و پیمودن **و** کیله نام و اسم پیمانه میباشد **در مصباح** گفته و الاسم الکیلة بالکسر **و** المکیال ما یکال به **و** الجمع مکاییل **و** الکیل مثله **و** الجمع اکیال **بحث سابع** و اوفوا الکیل و المیزان بالقسط بدانکه این حکم ثانی **و** ثالث در این آیه و منافی این ضمنا نهی از اکبر کبایر است **و** بازی هر دو یعنی کیل و میزان را واحد شمرده خطاب فرموده ای مکلفین آنچه پیمانه معامله میشود آنرا تام و کامل داده و گرفته باشد **و** آنچه بوزن معامله میشود ترازو را مساوی هر دو پله بعدل و برابر بلا تفاوت کرده داده و گرفته باشید در اینها کمی و زیادتی نباشد بنحویکه دهنده از حق خود از بید و اکثر ندهد **و** گیرنده هم از حق واجب خود اقل نگیرد بگیر دو هر یکی را از هر دو هر حرج و عسر نشود **در درّ منثور** از عبد الله بن مسعود روایت کرده قال قال رسول الله صلعم ما نقص قوم المکیال و المیزان الا و سلط الله علیهم الجوع یعنی حضرت رسول فرمود ام سلف و خلف قومی را چون قوم شعیب بنی کیل و میزان را ناقص نکردند و نداند مگر آنکه خدا برایشان مسلط کرد گرسنگی و قحط را **جمعی** منهم الترمذی **و** ابن عدی **و** ابن مردویه **و** بیهقی در شعب الایمان **و** سیوطی در درّ منثور از ابن عباس روایت کردند قال قال رسول صلعم یا معشر التجار قد ولیتم امرا اهلکت فیه الامم السالفة قبلکم المکیال و المیزان یعنی حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم فرموده ای گروه تجار بتحقیق شما متولی امری هستید که هلاک شدند در آن امر امتهای گذشته از پیشینیان شما و آن بیع بکیل و ترازو است چه جمعی بتقلیل کیل و توزین مسخ گردیدند از امم سلف چنانچه در اخبار فریقین در موضعات بعض آنها شمرده شده اند **اشکال** ایفاء و اکمال کیل و میزان حاصلش عدل و تساوی بلا تفاوت میباشد پس ذکر قسط تکرار بلا فایده میباشد **جواب** ایفاء الکیل و المیزان تعلق بصاحب انها است یعنی تام و کامل بده بلا نقصان **و** بالقسط تعلق بمشتری است که حق خود با اعتدال بلا زیادتی بگیر تا در بین حرج نباشد ثم الله اعلم **بحث ثامن** لا نکلف نفسا الا وسعها **در تفسیر ینابیع** بعد نزول این کیل و میزان صحابه را گران نمود عرض کردند یا رسول الله صلعم که ما قادر نیستیم بحالت توزین که زبانه ترازو مئی با دو پله او برابر چنان باشد که بیک موئی میل و تفاوت نکند و نباشد و این از قوه خارج است **پس** این آیه لا نکلف نفسا الا وسعها آمد یعنی بالتکلیف نمیکنیم هیچ نفسی را مگر آنکه گنجایش قوة او میباشد یعنی عمدا تقصیر در کیل و میزان نکنید اگر به بیخبری و سهوا کمی شد و علم بآن حاصل نشد آن تقلیل و تقصیر از شما معفو و متروک است و لکن مهما امکن دقت و اجتهاد و سعی کنید در تسویه آنها **تنبیه** در دو این دلالت است بر بطلان دعوای جبریه که از او تعالی تکلیف ما لا یطاق جایز است چنانچه در کفار کفر را خلق کرده و بعد آن بایشان امر باسلام میکند و کفار قدرت ندارند بر رفع و ترک آن و اختیار ایمان لهذا ایشان را تعذیب میکند **و** کاینه معلوم است که او سبحانه هرگاه این قدر تشدید و تضیق را در کیل و میزان راضی نباشد پس چگونه بتکلیف ما لا یطاق راضی شود و بکند **قاضی ابو بکر ابناذی** از معتزله در اینجا گفته اذا کان الله تعالی قد خفف علی المکلف هذا التخفیف مع ان ما هو التحقیق مقدور له فکیف یتوهم انه تعالی یکلف الکافر الایمان مع انه لا قدرة له علیه بل قالوا یخلق الکفر فیه و یرید منه و یحکم به و یخلق فیه القدرة الموجبة لذلک الکفر و الداعیة الموجبة له ثم ینهاه عنه **فهو** تعالی لما لم یجوز ذلک القدر من التشدید و التضییق علی العبد و هو ایفاء الکیل و الوزن علی سبیل التحقیق **فکیف** یجوز ان یضیق علی العبد مثل هذا التضییق و التشدید انتهی کلامه **اما جواب** او از فخر رازی که انا نعارض القاضی و شیخه فی هذا الموضع بالعلم و بمسئلة الداعی فح لا یبقی لکلام قوة **اقول** عقلا ثابت است که علم موثر در معلوم ابدا نیست چنانچه ما علم داریم که آتش محرق است **و** فردا صبح شمس از مشرق قطعا طلوع میکند **پس** آتش را عند المعاینه **و** شمس را فردا صبح عند الطلوع دیدیم که علم و معلوم مطابق بوقوع آمد **و** علم ما اصلا و ابدا در نار محرق **و** در شمس طالع اصلا اثری نکرد **بل** علم تابع **و** معلوم متبوع مطابق بظهور و بصدور آمد **اما جواب** داعی آنکه نزد عدلیه داعی الی الامر او الترک بعد از علم و تعقل از فاعل مختار عبد ناشی میشود **و** داعی موثر نیست

جواب اشکال ابراهیم بذبح اسماعیل چرا مامور گردید و این تکلیف مالا یطاق بود ۱۲

در عبید از فعل و ایجاد الهی میباشد و الاعبث تعالی لازم میآید **پس** لاف و گزاف امام الجبریه رازی باطل محض می باشد **اما صد حیف** باین فاضل متبحر رازی که بتقلید ابائی متمسک جبر و قبح بر جناب باری باشد و بالزام الهی راضی میشود نعوذ بالله من غضب الله و قهره مع انه یقیم و یذم التقلید ✽

اشکال هرگاه تکلیف مالایطاق عقلا و شرعا باطل است **پس** چگونه خدا جلیل خلیل الرحمان علیه السلام را بذبح اعز اولاد و اجل و اول نسل جمیل و حضرت اسمعیل بود امر بذبحش کرده **آیا** ازین تکلیف اعظم و خارج از طاقت بشر پدری می باشد **جواب** این تکلیف مالایطاق نیست بل ذبح اینچنین ولد بدست والد خود از اشد و اشق تکالیف بطور امتحان بهر دو نبی خلیل ابراهیم و اسمعیل بود **و انبیا** چونکه اکمل و اعرف و اعلی درجه بشر اند تکالیف ایشان بحسب احوال معارف و کمال ایشان میباشد **پس** تکالیف شاقه نسبت بایشان اشد و اشق نمی باشد **و معهذا** ذبح ولد بان حضرت من باب الامتحان غیر مقصود فی الاصالة بود **و** باب الامتحان بایشان غیر تکالیف عادیه است اشکال عاید نمیشود **اما** تکلیف مالایطاق عبارتست از آنچه ایقاع ان از قوت بشریه خارج غیر ممکن چون پریدن بشر بهوا و شمردن نقطات کتابت با عمی یا در زاد و امثال این میباشد **و** تکلیف شاق عبارتست از نیتان فعل با مورور قوت و طاقت او هست اما در ایقاع آن زحمت و صعوبت کثیره میباشد **و** ذبح ولد بابراهیم ازین باب آخر بود ندبر تبصر **بحث تاسع** واذا قلتم فاعدلوا ولو کان ذا قربی بدانکه این نوع ثالث **و** بقولے نوع رابع از احکام الهی محکم باقیه خلافش منهی عنه از اکبر کبایر است در این مفسرین دو قول دارند **احدهما** مراد ازین قول خاص اداء شهادت قولیت یعنی وقتیکه شما ادای شهادت کنید پس بحق بگوئید و همان قدر بگوئید که دیده یا شنیده باشید همان الفاظ و کلمات عینا نه بغیر ان و نه بکمی و نه بزیادتی الفاظ و کلمات هر چند مشهود له یا علیه از اقرب ترین تو باشد برائی او نافع باشد شهادت یا ضار باید که برعایت تبدیل و تدلیس و تلوین در کلمات شهادت نکنید **تنبیه** علامه طبرسی در اینجا در تخصیص ادای شهادت قولی و توجیه خوبی فرمود **و** انما خص القول بالعدل دون الفعل لان من جعل عادته العدل فی القول دعاه ذلک الی العدل فی الفعل و یکون ذلک من اکد الدواعی الیه انتهی یعنی جز این نیست تخصیص کرد قول را بعدل دون الفعل چه هر کس که عادت گردید در قول بعدل همان داعی شخص قایل بعدل میشود و مایل بسوی فعل و عمل بالعدل **و** همین اکید تاکیدات او بعدل فعلی بود میگردد **ثانیهما** مراد عام شهادت است در قول و فعل و حکم **پس** بنابر آن معنیش اذا قلتم اذا شهدتم او حکمتم فاعدلوا فی الشهادة والحکم وان کان المشهود له او علیه وان کان من قرابتک یعنی وقتیکه ادا شهادت یا حکم میکنید پس شهادت و حکم بعدل و مساوی بلا تفاوت بکنید خواه مقوله شهادت و حکم نافع یا ضار مشهود باشد و آن مشهود خواه قریب شاهد و حاکم باشد خواه بعید خواه او کافر باشد خواه مومن خواه مخالف تو باشد خواه موافق **پس** در همه احوال شاهد ادا عین شهادت و حاکم قاضی را از عین حکم هیچ شئے مانع نشود و رعایت هیچ امری نکنند **در مجمع** فرمود و هذا من الاوامر البلیغة التی یدخل فیها مع قلة حروفها الاقاریر **و** الشهادات **و** الوصایا **و** الفتاوی **و** القضایا **و** الاحکام **و** الاوامر **و** النواهی **و** المذاهب **و** الامر بالمعروف **و** النهی عن المنکر و غیرها **بحث عاشر** و بعهد الله اوفوا بدانکه عهد معانی عدیده دارد بمعنی یمین **و** امان **و** ذمه **و** حفاظه **و** رعایت **و** وصیت **و** التخریج الاحادیث الواردة فیه علی احد هذه المعانی **و** نیز بمعنے نذر **و** وعده موثوق و مشروط **ذکره فی النهایة و البحرین** و منه حدیث علی عهد الی النبی الامی ای اوصی الی **و المعاهدة** المعاقده یعنی باهم دو شخص عقد بستند برامری **بحث حادی عشر** و بعهد الله اوفوا این نوع خامس **یا** نوع رابع از احکام واجبه امور مفروضه الهی و خلافش منهی عنه از اکبر کبایر میباشد یعنی ای مکلفین بعهد الله ایفا کنید و بانجام و اتمام برسانید **و** درین مفسرین دو وجه دارند **احدهما** بان کلما اوجبه الله تعالی علی العباد فقد عهد الیهم بایجابه علیهم **و** بتقدیم القول فیه والدلالة علیه یعنی مراد از عهد الله ایفا و ادا جمیع آنچه واجب ساخت خدا بر بندگان از افعال و تروک پس آن اشیا واجبه که مذکور بقول اوفوا بالعهد درین سورت شد همه اینها عهد الله میباشد **ثانیهما** ان المراد به النذور والعهود فی غیر معصیة الله اذا عاهدتم الله اوفوها یعنی مراد از عهد آنچه بنذر و وعده و قسم در غیر گناه التزام بر خود بکنید پس از معاهده آن امور ایفا کنید **و** بنابراین بالجملة آنچه بر خود لازم سازید **و** عمومیت ولی است **و** از اعاظم عهود الله ولایت علی مرتضی است که در خم غدیر معقود و معهود با صحابه و قرابه گردید **اما** بودن امامت از عهد الله بقوله تعالی درخواست و جواب خلیل الرحمان قال تعالی لا ینال عهدی الظالمین است پس امر مخلوق بایفا کل عهود الله است **بحث ثانی عشر** تذکرون دو قرائة اند **قرائة** اهل کوفه سوای ابوبکر تذکرون بتخفیف ذال در همه قران است **و قرائة** باقی قراء بتشدید ذال است **طبرسی** فرموده هر دو قرائة متقارب اند **و** اصل تذکرون تتذکرون بدو تا بود **پس** کسی تا اولی را حذف کرده کسی که تشدید داد او تا ثانیه را در ذال ادغام کرد **بحث ثالث عشر** ذالکم وصیکم به لعلکم تعقلون بدانکه ذالکم اشاره بهمان است که در این

آیه آنچه از مال یتیم الی عهد الله ذکر شده بن بجمیع آنچه در هر دو آیه جمیع آنچه در این سوره ذکر شده محتمل ست پس این اشیاء مذکوره را وصیت و امر کرد خدا بایفاء و اتمام و اکمال آن تا یاد و بدارید و بعمل آرید همه آن مامور بها را و اصلاً ترک و تخلف آن ننمائید **بحث رابع عشر** در آن ایجاد و قرائة اند **اما قرائة** اولی قرائة ابن عامر بفتح الف و سکون نون است **و قرائة** حمزه و کسائی بکسر الف واد غام نون است **اما** در قرائة ابن عامر اصلش و آیه هذا صراطی ضمیر شان و حدیث است پس بنا بر این از تشدید تخفیف یافته چنانچه **در شعر اعشی** است **شعر** فی فتیة کسوف الهند قد علموا ٭ ان هالک کل من یخفی وینتعل ٭ ای انه هالک **و اما** در کسره ان تقدیرش اتل ما حرم **و** اتل ان هذا صراطی مستقیما یعنی اول اتل میباشد **و** بقولی بنا بر استیناف مکسور گردیده **و فراء** گفته اما فتح بجهت وقوع اتل علیکم ان هذا می باشد **و اگر** بخواهی مکسور بخوانی **پس** تقدیرش ذلکم وصاکم به و بان هذا صراطی مستقیما میشود **و ابو علی فارسی** گفته در فتح ان بقیاس سیبویه محمول بر فاتبعوه میشود **و** تقدیرش لان هذا صراطی مستقیما فاتبعوه چنانچه وان هذه امتکم امة واحدة بتقدیر لان هذا امتکم میباشد **و** چنانچه در آیه وان المساجد لله فلا تدعوا مع الله احدا معنی ولان المساجد لله باشد **بحث خامس عشر** مجمع علیه قرائة است که صراطی بسکون یاء است غیر ابن عامر فانه فتحها **و قرائة ابن کثیر** سراطی بالسین **و** در لغت بسین **و** صاد هر دو آمده اند **و قراءة حمزه** بین الصاد والزاء **و نزد باقی قراء** بالصاد صافیة میباشد فخر رازی گفته کل آن لغات اند **در کشاف** گفته قراء الاعمش وهذا صراطی **و فی مصحف** عبد الله ابن مسعود وهذا صراط ربکم **و فی مصحف ابی** وهذا صراط ربک است **بحث سادس عشر** وان هذا صراطی مستقیما فاتبعوه بدانکه مرجع هذا السوی ما بینه الله فی هذه الصورة **و** در این دو آیه میباشد یعنی بانچه در این دو آیه **و** در این سوره جمیع آنچه ذکر شد طریق قویم من برابر و استوار یاب سرش در دنیا و نهایت این صراط و راه تا من است اصلا کجی و انحرافی ندارد پس پیروی و رفتار کنید باین طریق قویم اصلا و ابدا کم بخواهیش **ابن عباس** فرموده مرید ان هذا دینی دین الحنیفیة اقوم الادیان واحسنها **نزد بعضی** مرید ان ما ذکر فی هذه الآیات من الواجب والحرام فذلک صراطی مستقیما بلا اعوجاج لان امتثال ذلک علی ما امر به یؤدی الی الثواب فی الجنة فهو طریق الیها والی النعیم فیها مستقیما ای قیما لا اعوجاج و لا تناقض فیه و هو منصوب علی الحال فاقتدوا به و اعملوا و اعتقدوا و صححوا و احلوا حلاله و حرموا حرامه مراد آنچه مذکور در این آیات از واجب و حرام شده است پس همین راه استوار بلا کجی تا خدا مقرر و کشیده شده باشد و امتثال و انقیاد بان موطریق و دین الٰهی موجب سید ان لسوی ثواب لاینقطع و جنت ابدی میباشد لهذا امر بهر مکلف کرده عموما در اتباع و پیروی و اعتقاد و عمل بان پس از لوازم اعتقاد و عمل این است که حلالش را حلال و حرامش را حرام بدارند و بدانند **و بعضی** فرموده اند ان الله تعالی لما بین فی الایتین المقدمتین ما وصی به مفصلا فاجمل فی هذه التذییلیة اجمالا یقتضی دخول جمیع ما تقدم ذکره فیه **و** یدخل فیه ایضا جمیع احکام الشریعة **و** کل ما بینه رسول الله صلعم من دین الاسلام هو منهج القویم والصراط المستقیم والدین الذی ارتضاه الله لعباده المؤمنین و امرهم باتباع جملته و تفصیله حاصل آنکه در این دو آیه هر گاه او سبحانه بتفصیل احکام خود ذکر نمود پس در این جمله ذیلیه او تعالی اجمالا ذکر کرد و آن مقتضی دخول جمیع ما تقدم فی القران از اصول و فروع و احکام شریعت **و** جمیع آنچه حضرت رسول صلعم از امور و احکام دین اسلام بتواتر تقریر نمود **پس** بسوی همین اشاره نمود است **و** همان منهج قویم و صراط مستقیم الٰه و دین پسندیده او تعالی برائی بندگان میباشد **و** باتباع و تعمیل آن مجمل و مفصل ایشان را امر و حکم کرد در ان تبدیل و تغییر از تزئید و تنقیص اصلا نباید و نشاید کرد **تنبیه** در اکثر احادیث فریقین مرویست که این صراط علی ابن ابی طالب ست چنانچه **ثعلبی** در تفسیر اهدنا الصراط المستقیم روایت کرده قال مسلم بن حیان سمعت ابا بریدة الاسلمی یقول الصراط محمد واله یعنی صراط مستقیم حضرت محمد و آل آنحضرت اند **در غایة المرام** از تفسیر وکیع بن الجراح از سفیان ثوری از سدی از اسباط و مجاهد از ابن عباس روایت کرده اند در اهدنا الصراط المستقیم قال قولوا معاشر العباد ارشدنا الی حب محمد و اهل بیته یعنی صراط مستقیم حب محمد و آل محمد است **در فرائد السمطین** خاتم المحدثین ابراهیم حموینی باسناد شیخ خود از ابی جعفر الباقر روایت طویله نقل کرده خیثمه جعفی میگوید که شنیدم آنحضرت صلعم میفرمود و نحن جنب الله **و** نحن صفوته **و** نحن خیرته **و** نحن مستودع مواریث الانبیاء **و** نحن امناء الله **و** نحن حجة الله **و** نحن ارکان الایمان **و** نحن دعائم الاسلام **و** نحن من رحمة الله علی خلقه **و** نحن بنا یفتح الله **و** بنا یختم **و** نحن ائمة الهدی **و** نحن مصابیح الدجی **و** نحن منار الهدی **و** نحن السابقون **و** نحن الاخرون **و** نحن العلم المرفوع للخلق من تمسک بنا لحق و من تاخر عنا غرق **و** نحن قادة الغر المحجلین **و** نحن خیرة الله **و** نحن الطریق الواضح **و** الصراط المستقیم الی الله **و** نحن من نعمة الله علی خلقه **و** نحن المنهاج **و** نحن معدن النبوة **و** نحن موضع الرسالة **و** نحن مختلف الملائکة **و** نحن السراج لمن استضاء بنا **و** نحن السبیل لمن اهتدی بنا **و** نحن الهداة الی الجنة

و نحن عری الاسلام **و** نحن الجسور والقناطر من مضی علیها لم یسبق **و** من تخلف عنها محق **و** نحن السنام الاعظم **و** نحن بنا ینزل اللہ الرحمۃ **و**
بنا یسقون الغیث **و** نحن الذین یصرف عنکم العذاب فمن عرفنا و ابصرنا و عرف حقنا و یاخذ امرنا فہو منا و الینا انتہی **و اما فاضل نیشاپوری**
در ابتدای سورۂ بقر گفتہ کہ از اغرب اسرار سوء قرانیہ اینست کہ اگر جمیع مقطعات سر سور قرانی را جمع نمودہ مکررات حروف را بر آوردہ جمع و ترتیب بہی خالی از ین و
صورت حاصل میشود یا صراط علیٍ حق نمسکہ یا علی صراط حق نمسکہ **و** غیر این بطریق مخالف احادیث کثیرہ اند کہ ائمہ اہل بیت نبوت و عصمۃ علیہم السلام صراط
مستقیم الٰہ اند **و اما بطرق شیعہ** بکثرت این قدر صحاح احادیث اند کہ یک مجلد کبیرے خاص بجمع آن میشود **علی ابن ابراہیم قمی** روایت
کردہ قال ابو عبد اللہ ع الصراط المستقیم ہو امیر المومنین ع **صدوق المحدثین** از حلبی روایت کردہ قال الصادق ع الصراط المستقیم ائمۃ
المومنین **صفار در بصائر** از تفسیر ابی حمزہ ثمالی در تفسیر ایہ ان ہذا صراطی مستقیما فاتبعوہ قال الامام ہو واللہ علی ہو واللہ المیزان والصراط **ثقۃ**
الاسلام کلینی از ابو حمزہ ثمالی از حضرت ابی جعفر علیہ السلام روایت کردہ قال اوحی اللہ الی نبیہ ع فاستمسک بالذی اوحی الیک انک علی صراط مستقیم
انک علی ولایۃ علی و علی ہو الصراط یعنی خدا وحی کرد بہ پیغمبر صلعم خود کہ متمسک شو بانچہ وحی بتو فرستادہ شد کہ یا محمد تو بر صراط مستقیمی چہ تو بر ولایت و معتقد بامامت
علی بحسب وحی الٰہی میباشی و علی عین صراط مستقیم است **و قمی** ہمین را نیز بلا تفاوت نقل کردہ **صفار** روایت کرد از حضرت باقر ع در تفسیر آیہ انک لتہدی
الی صراط مستقیم انک لتامر بولایۃ علی و تدعوا الیہا و ہو الصراط المستقیم یعنی یا محمد صلعم تو ہدایت و دعوت کن و بخواہ صحاب و امت را بولایت علی ع و او صراط
مستقیم است **صدوق المحدثین** ابن بابویہ از سید الساجدین روایت کردہ قال صلعم نحن ابواب اللہ **و** نحن الصراط المستقیم **و** نحن عیبۃ علمہ
و نحن تراجمۃ وحیہ **و** نحن ارکان توحیدہ **و** نحن موضع سرہ و ہمین را جمعی از اہل سنت منہم محب الدین طبری **و** اخطب **و** ابن حجر مکی و غیرہم نیز از امام
زین العابدین روایت کردند **در تفسیر خود عیاشی** از ابی عبد اللہ ع روایت کرد در اہدنا الصراط المستقیم یعنی امیر المومنین ع **در تفسیر**
ہمین آیہ ان ہذا صراطی مستقیما جمعی از مفسرین و محدثین ہر یکی باسانید خود از ائمہ اہل البیت ع روایت کردند منہم عیاشی **و** محمد بن العباس بن ماہیار **و** علی
ابن ابراہیم **و** ابن الفارسی در روضہ **و** شرف الدین نجفی در تاویل الآیات الباہرہ **و** علی ابن یوسف بن جبیر در نہج الایمان کہ این صراط مستقیم واجب الاتباع
علی امیر المومنین است **و اما** ابن شہر اشوب در کتاب المناقب بروایت بریدہ اسلمی **و** ابن عباس **و** جابر انصاری سہ حدیث آوردہ ان النبی صلعم بینما اصحابہ عندہ
واشار بیدہ الی علی ہذا صراطی مستقیما فاتبعوہ الآیۃ **و صاحب غایۃ المرام** ہمہ احادیث از فریقین جمع کردہ کہ این صراط مستقیم علی است کل صحابہ و
امت مامور گردیدہ بمتابعت آنحضرت عینا **تنبیہ** طائفہ امامیہ بالاتفاق میگویند کہ غیر از ائمہ اطہار واجب **یا** جائز الاتباع احدی از قرابہ و صحابہ آنحضرت
خصوصا مشائخ ثلثہ نیست زیرا کہ خلیفہ نبی بنص پیغمبر منصوب و منصوص و مطہر و معصوم باید باشد تا جہل و زلل و خلل خلیفہ مجعولہ بدست خلق باشد جہل و زلل و خلل امت
عاید و حاصل نشود و نبی معصوم و امام مطہر برای ہدایت و تکمیل خلق میباشد ہر گاہ خود قابل و کامل و محفوظ نباشد غیر خود را چگونہ محفوظ دارد **و** بطور نمونہ از اخبار
جبہ بتو نمودار میشود کہ بعض صحابہ بکرات و مرات در عصر پیغمبر ع خلاف ایمان تفوہ و تفوہ تو بہم بخوف قتل میکرد چنانچہ امام الحدیث **احمد** در مسند خود **و** بیہقی
در شعب الایمان **و** در باب الاعتصام مشکوٰۃ **و** ابن اثیر در نہایت **و بغوی** در معالم در ذیل ولا تتبعوا خطوات الشیطان **و** غیرہم ائمہ اہل سنت از جابر انصاری
روایت کردند کہ حضرت عمر خطاب نزد پیغمبر صلعم آمدہ فقال انا نسمع احادیث من یہود تعجبنا افتری ان نکتب بعضہا فقال ع امتہوکون **و** فی روایات الجزری
یا ابن الخطاب انتم متہوکون انتم کما تہوکت الیہود والنصاری لقد جئتکم بہا بیضاء نقیہ لو کان موسی حیا ما وسعہ الا اتباعی یعنی عمر رض عرض کرد یا رسول اللہ
ما مردم صحابہ حدیثہائی از یہود میشنویم بہ تعجب میارد ما را خوبی و حسن آنہا آیا تو رائی میدہی تا کہ ما بنویسیم بعض آن مقالات یہود را پیغمبر بغیظ آمدہ فرمود ای پسر خطاب
آیا شما حیران میسازید این امت را در وادی ضلالت چنانچہ در ضلالت و خلاف و حیرت افتادہ اند یہود و نصاری ہر آئینہ آمدم من بشما بشریعتی خالصہ پاکیزہ
بلا امیزش واضح و روشن چون نور درخشندہ در لیل مظلمہ کفر و جہالت اگر خود موسی در قید حیوٰۃ میبود در ک شریعت مرا میکرد البتہ گذارہ بشریعت خود میکرد و
و آنرا ترک نمودہ متابعت من و شرع من گذارہ و رفتار در این میکرد **و** ہمین را محیی السنۃ در مصابیح **و** در معالم التنزیل بزیادتی الفاظ باسناد خود روایت کردہ
در سنن خود دارمی و صاحب المشکوٰۃ و غیرہما روایت کردہ اند عن جابر ان عمر بن الخطاب اتی رسول اللہ صلعم بنسخۃ من التوراۃ فقال یا رسول اللہ
ہذہ نسخۃ من التوراۃ فسکت فجعل یقرء و وجہ رسول اللہ صلعم یتغیر فقال ابوبکر ثکلتک الثواکل ما تری ما بوجہ رسول اللہ فنظر عمر الی وجہ رسول اللہ
فقال عمر اعوذ باللہ من غضب اللہ و غضب رسولہ رضینا باللہ ربا و بالاسلام دینا و بمحمد نبیا فقال رسول اللہ صلعم والذی نفس محمد بیدہ لو بدا

موسی فاتبعوہ

وتركتموني لضللتم عن سواء السبيل ولو كان حيًّا وادرك نبوتي لاتبعني انتهى حاصل آنكه عمرؓ بدست خود نسخه از توراة يعني از منتخبات نوشته بحضور پيغمبرؐ آورد وعرض كرد
كه اين نسخه توراة است پس آنحضرت ساكت ماند و عمرؓ شروع كرد بخواندن آن و روى نبي متغير و سرخ ميشد پس ابوبكرؓ گفت اى عمرؓ بگريند بر تو گريه كنندگان زنان
آيا نمي بيني كه بخواندن تو بغيظ و غضب ميآيد و روش متغير ميشود و هرگاه عمرؓ نگاه كرد دفعة پناه بخدا از غضب خدا و از غضب پيغمبر او برد و كلمه توبه و عود بسوى
اسلام ظاهر كرد كه راضي شديم بربوبيت اله و بدين اسلام و بنبوت محمد صلعم پس پيغمبر صلى الله عليه و آله وسلم فرمود قسم بخدا كه جان محمدؐ بدست قدرت اوست
اگر ظاهر شود براى شما موسى هر آئينه شما متابعت و پيروى او و دين يهوديت قبول ميكنيد و مراد دين اسلام را دفعة ترك خواهيد كرد قسم ميخورم كه شما گمراه و
ضلال ميگرديد . از سبيل سوى و از صراط مستقيم و اگر موسى در قيد حيوة ميبود و درك نبوة و شريعت من ميكرد هر آئينه موسى پيروى من و شرع اسلام من
ميكرد و ترك دين خود مينمود در ميزان ذهبي در ترجمه خليفه بن قيس آورده و عن عمر قال انتسخت من اهل الكتاب لئن داد علما الى علمنا فغضب
رسول الله حتى احمرت عيناه فقالت الانصار السلاح السلاح غضب نبيكم فجاؤا حتى احدقوا بمنبر رسول الله فقام رسول الله و قال اني اوتيت جوامع
الكلم و خواتمه حاصل آنكه خود عمرؓ گفت كه من از اهل كتاب صحيفه را نوشتم از آنچه از يهود رسيده بودم تا علم ما زياده شود پس پيغمبرؐ بمحض ديدن و شنيدن آن
از عمرؓ چشمهاى مباركش سرخ بغيظ و غضب شد و قوم انصار را ماده بسلاحهاى خود گرديدند و چشمهاى بمنبر پيغمبر دوختند تا بمحض اشاره آنحضرت عمرؓ و معاونينش را
بقتل آرند و پيغمبر صلعم فرمود و مراد ادهشد علم جوامع الكلم و خواتم آن و در خبر آخر است كه عمرؓ اين حال ديده اعوذ بالله من غضب الله و رسوله الى قوله و بمحمد
نبينا خواند غضب آن حضرت باين كلمه استعاذه و توبه خاموش شد مخالف ميگويد هرگاه حال خليفه اهل سنت در عصر و محضر نبوى چنين بود كه در اسلام اراده
ادخال امور يهوديت نمايد و بكمال رغبت احكام يهوديت و توراة منسوخه را بدست خود بنويسد در حيرت و خلاف و ضلالت اين امت را بيند از دور چه بعيد است
كه بعد آنحضرت اين امت و ملت اسلام را در حيرت و ضلالت و خلاف بيندازد و اين توبه لساني بود آيا نمي بيني در مرض الموت عمرؓ مانع وصيت نبي شد وقتيكه
آنحضرت فرمود ايتوني بقرطاس و دواة ان اكتب لكم كتابا لن تضلوا بعدي ابدا فقال في جوابه عمر ان هذا الرجل قد غلب عليه الوجع حسبنا كتاب الله
كما رواه البخاري و المسلم و غيرهما احاديث منها پس اين دليل است بر آنچه از بدايت در دلش پسند و مرغوب دين يهود و توراة بود و وقت مرگ آنحضرت
در همان حيرت و خلاف و ضلالت بهفتاد و سه ملت متفرقه اين امت را انداخت و اين خلاف تا ظهور مهدى الزمان باقيست و در آنوقت هم بغير تيغ از دنيا
زايل نميشود و اين سنت عمرؓ است و اعتراف بان غزالي در رساله عينيه و شهرستاني در كتاب الملل كرده اند بحث سابع عشر سبل جمع سبيل چون كتب
جمع كتاب چنانچه طرق جمع طريق است صراط و سبيل و طريق همه بمعني راه كشيده است بحث خامس عشر ولا تتبعوا السبل فتفرق بكم عن سبيله بدانكه اين نهى
بعد از امر است و غرض باين نهايت تاكيد در تمسك و غايت تحذير و تنذير از خلاف آن امر ميباشد يعني اى صحابه و قرابه و امت متابعت كنيد طريق و صراط
قويم را و ابدا متابعت و تتبع و پيروى نكنيد راههاى متفرقه و متعدده را چه طريق واحد حق ميباشد عقلا و سمعا همه آن پس بتتبع متفرق ميشويد شما از طريق حق
واحد خالق در لباب التنزيل گفته يعني لا تميلوا الطرق المختلفة و الاهواء المضلة و البدع الردية مثل اليهود و النصارى و سائر الملل
و الاديان المختلفة لدين الاسلام فتميل بكم هذه الطرقة المختلفة المضلة عن دينه و طريقه الذي ارتضاه الله لعباده يعني رغبت و ميل مكنيد
راهها و مذاهب و اديان مختلفه و اهواء باطله مضله و بدعات رديه را مثل مذاهب يهود و نصارى و مجوس و اديان مختلفه مخالف اسلام را پس ميل كردن شما
مختلف ميشويد از طريق و دين حق واحد اسلاميكه پسنديده است خدا براى شما بندگان از ابن مسعود مرويست قال خط لنا رسول الله صلعم خطا ثم
قال هذا سبيل الله ثم خط خطوطا عن يمينه و عن شماله و قال هذه سبل و على كل سبيل منها شيطان يدعو اليه و قرء هذه الاية رواه اهل الحديث
و التفسير منهم الثعلبي و البغوى و احمد و الترمذى و ابن ماجه و ابن مردويه و حاكم و النسائي و واحدى و رازى و نيشاپورى و سيوطى
بغدادى و خطيب و غيرهم از ابن مسعود و از جابر يعني پيغمبر روزى خطى بر زمين كشيد پس فرمود كه اين خط مستقيم ميانه راه مستقيم بلا انحراف الى القدير
و بعض آن از طرف راست او خطوط عديده و از طرف چپ او نيز خطوط عديده كشيده و فرمود كه بر سر راهى از راههاى راست و چپ شيطاني قاعده و
قايم است دعوت ميكند و ميطلبد مردم را بسوى رفتار بان راه ضلالت تنبيه در اين دلالت بر بطلان مزعوم جبريه است چه اگر مرغوب و مطلوب هدايت از
كفار نميبود امر و نهى باتباع صراط مستقيم و نهى از سبل مختلفه ضاله نميفرمود و حديث مشهور در صحاح ساينه همه فرقات بالاسانيد مرويست
قال رسول الله ستفترق امتي على ثلثة و سبعين فرقة كلها في النار الا واحدة منها ناجية يعني پيغمبر صلعم فرمود كه بعد من زود امت من بهفتاد و سه

بيان احاديث ستفترق امتي على ثلثة و سبعين فرقة ۱۲

زفرقه متفرق میشوند هفتاد و دو ناری اند سوای یک فرقه چه او فقط ناجی از انها هست **ابوداؤد و ترمذی** صاحب **مشکوة** از ثوبان روایت

کرده قال النبی و لا تقوم الساعة حتی یلحق قبایل من امتی بالمشرکین وحتی تعبد قبایل من امتی الاوثان **و** انه سیکون فی امتی کذابون ثلثون

کلهم یزعم انه نبی الله و انا خاتم النبیین لا نبی بعدی **و** لا تزال طائفة من امتی علی الحق ظاهرین لا یضرهم من خالفهم حتی یاتی امر الله یعنی

پیغمبر صلی الله علیه و آله وسلم فرمود یوم القیمة قایم نمیشود تا آنکه ملحق میشوند قبایلی از امت من بمشرکین حتی عبادت میکنند قبایلی چند از امت من اوثان و اصنام را

و زود مدعی میشوند از امت من سی نفر کذابین هر یکی از انها بگمان خود ادعا میکند که من نبی الله ام **و** حال آنکه من خاتم الانبیا ام بعد من پیغمبری

ابدا نیست **و** همیشه یک طائفه از امت من بر حق مظاهر و معین حق میباشد ضرر نمیرساند ایشان را هر که مخالف ایشان باشد تا بیاید امر الله **و** آن امر الله یوم

القیمة است **و** بوجه دیگر امر الله مهدی آخر الزمان است چه او همه ملل و ادیان باطله را از دنیا دور و زایل میگرداند **در ترمذی و مشکوة**

مرویست که پیغمبر صلی الله علیه و آله وسلم وقتیکه برآمد بسوی غزوه حنین مر بشجرة للمشرکین کانوا یعلقون علیها اسلحتهم یقال لها ذات انواط فقالوا یا

رسول الله اجعل لنا ذات انواط کما لهم ذات انواط فقال لهم رسول الله سبحان الله هذا کما قال قوم موسی اجعل لنا الها کما لهم الهة والذی

نفسی بیده لترکبن سنن من کان قبلکم آنحضرت با صحابه گذر کرد بدرختیکه آنرا ذات الانواط میگفتند و آن درخت را مشرکین سجده میکردند و اسلحة

خود بان می آویختند تا متبرک گردیده بجنگ میرفتند صحابه آنرا معاینه کرده و پیغمبر را گفتند برای ما هم ذات الانواط را مقرر کن چنانچه مر کفار راست

پس پیغمبر به صحابه فرمود سبحان الله این قول شما چون قول یهود است که قومش بمعاینه بتخانها بموسی گفتند که برای ما هم الهی را مقرر کن چنانچه برای انها

اصنام معبود مقرر اند **و** پیغمبر قسم یاد کرده فرمود مخاطب بصحابه که هر آئینه شما مرتکب خواهید شد براهها و طرق و مذاهب پیشینیان خود را **اقول**

در مصباح گفته که مراد از ذات الانواط درختیست که او قابل تعلیق اسلحه و اشیاء باشد از ناط نوطا من باب قتل بمعنی علقه و اسم موضع التعلیق مناط است **در صراح**

گفته ذات انواط نام درختی هست که بآن چیزی آویخته شود **در بخاری** در کتاب الانبیاء در باب ما ذکر عن بنی اسرائیل از سعید خدری روایت

کرده اند ان النبی صلعم قال لتتبعن سنن من کان قبلکم شبرا بشبر و ذراعا بذراع حتی لو سلکوا جحر ضب لسلکتموه قلنا یا رسول الله الیهود

والنصاری قال النبی فمن انتهی یعنی پیغمبر صلعم مخاطب بصحابه فرمود که هر آئینه شما متابعت و پیروی میکنید انانیکه را که پیش از شما بودند بالشت بالشت

و ذراع بذراع تا آنکه انها اگر سلوک کردند بغار سوسمار هر آئینه شما هم بهمان راهها رفتار خواهید کرد **پس ما** صحابه عرض کردیم که ایا آن پیشینیان

یهود و نصاری اند پیغمبر فرمود پس کدام باشند یعنی یهود و نصاری مراد میباشند **تنبیه** بگوش بشنو و بهوش ببین که من حیث التنزیل الخطاب

مخاطب در بدایت صحابه و قرابه و بعد ان عصر بعصر امت الی القیمة میباشد **پس** باین آیه و احادیث صحیحه مرویه امت ثابت گردید که اگر بصحابه و قرابه

ضلالت متصور نمیبود البته با نها خطاب عبث و لغو محض بود و عبث و لغو بر تعالی اصلا جایز نیست **پس** قول باستبعاد انها از ضلالت باطل شد که میگویند چگونه صحابه

بمحض موت آنحضرت ترک وصایای قرانی و خطابات نبوی و ترک قران و اهلبیت عصمت آنحضرت میکردند تدبر تبصر **بحث سادس عشر** ذالکم

وصیکم به لعلکم تتقون باین امور مذکوره خدا وصیت و امر کرده تا شما بترسید خدا را از عقاب او و تخلف از وصیت او و میل و تمسک بمذاهب و ادیان و ملل

باطله غیر اسلام و احد اجتناب و پرهیز نمائید تا مستحق عذاب و عقاب دایم ناری نشوید **از ابن عباس** بطرق خاصه و عامه مرویست ان هذه الایات محکمات

لم ینسخهن شیء من جمیع الکتب و هی محرمات علی بنی ادم کلهم و هن ام الکتاب من عمل بهن دخل الجنة و من ترکهن دخل النار یعنی این آیات از

قل تعالوا اتل الی محرما الی اینجا از جمله محکمات باقیه قرانیه در جمیع کتب منزله ثابت اند و انها محرم بر جمیع بنی آدم ام الکتاب و اصل همه آن اند **پس** هر که عمل بانها

مینماید داخل جنت میشود و هر که ترک عمل انها نماید داخل در نار میشود و ایضا خاصه و عامه مفسرین روایت کردند قال کعب الاحبار والذی نفس کعب بیده ان هذا

لاول شیء من التوراة بسم الله الرحمن الرحیم قل تعالوا اتل ما حرم ربکم علیکم الایات یعنی کعب الاحبار گفت قسم میخورم بخدائیکه جان کعب بدست

قدرت اوست که تحقیق این امر هر آئینه اول شیء از تورات است بعد ذکر بسم الله قل تعالوا اتل ما حرم ربکم علیکم الخ **از ابن مسعود** مرویست قال من

سره ان ینظر الی الصحیفة التی علیها خاتم محمد فلیقرء هولاء الایات قل تعالوا اتل ما حرم ربکم علیکم الایات الی قوله لعلکم تتقون **رواه الترمذی**

فی کتاب التفسیر **تبصره فخر رازی** در اینجا گفته ان هذه الایة تدل علی ان کلما کان حقا فهو واحد **و** لا یلزم منه ان یقال ان کلما کان واحدا فهو

حق فاذا کان الحق واحدا کان کلما سواه باطلا **و** ما سوی الحق اشیاء کثیرة فیجب الحکم بان کل کثیر باطل **و** لکن لا یلزم ان یکون کل باطل کثیرا

بعين ما قضيناه في القضية الاولى انتهى يعني اين آيه دلالت دارد برانكه جميع آنچه حق باشد او واحد میباشد و بان لازم نمیشود که جميع آنچه واحد است
او حق باشد و هرگاه حق شئ واحد است پس جميع آنچه سوای او هست او باطل است و ما سوائی حق اشیاء کثیره است پس وجوبا حکم میشود بانکه هر کثیر
باطل است و لکن لازم نمیباشد که هر باطل کثیر باشد بعين قضيه عقليه بالكه قضاء و حكم كرديم بان در قضيه اولی سوال خاتمه آيه اولی به لعلكم تعقلون و خاتمه آيه
ثانيه به لعلكم تذكرون و خاتمه آيه ثالثه به لعلكم تتقون چرا فرمود جواب اوّل بدانكه هدايت و ايمان مكلف حاصل نمیشود مگر بسه چيز و بسه درجه
اوّل بنده مكلف است بتصور و تعقل در همه امور ديني و دنيائي ابتدا ثاني بعد از تعقل درجه دوم در امر متعقل و متصور تذكر تكاليف ثانيا ميباشد ثالث
آنكه بعد از تعقل و بعد از تصور اتقاء و خداترسي و پرهيزگاري از مكلف ناشي و حاصل میشود و مدار بر همين سه درجه در جميع تكاليف است و اتقاء درجه
آخر است لهذا متقي ملتفت و متوجه باصغاء و رويه دليل میشود و اگر متقي نبود هر چند تصور و تذكر داشته باشد متاثر و متوجه بامر نمیشود ثم الله اعلم جواب
ثاني نزد بعض اعلام چونكه در آيه اولى امور ظاهره جليه اند در ان تعقل و تفهم لازم بود لهذا به تعقلون فرمود امّا در آيه ثانيه امور اربعه غامضه اند و در ان لابد
اجتهاد و فكر بكار است تا بموضع اعتدال مطلع شود لهذا در ان بتذكرون فرمود امّا در آيه ثالثه چونكه ذكر سبيل حق و سبل باطله بود بخواهش نفساني و تسويلات
شياطين انسي و جني و خواهش نفساني ميلان بسوئي باطل از حق ممكن الحصول و حاصل الوقوع بود لهذا در اين جا لازم بود كه ذكر تقوى و پرهيزگاري كند
لهذا بتذكرون را در آخر فرمود ثم الله اعلم

قوله تعالى ثُمَّ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ تَمَامًا عَلَى الَّذِي أَحْسَنَ وَتَفْصِيلًا لِكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً لَعَلَّهُمْ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ يُؤْمِنُونَ ۝ وَهَذَا كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ مُبَارَكٌ فَاتَّبِعُوهُ وَاتَّقُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ ۝

ترجمه اين دو آيه يا محمد صلى الله عليه وآله وسلم پس از اين بخوان بر يهود كه پروردگار را ميفرمايد كه ما داديم موسى را كتاب توراة بتمام و كمال نعمت بر
كسى كه بنيكو قيام نمايد باحكام آن و در آن تفصيل و بيان هر چيزے است كه بكار ايشان در امور دين و دنيا ميباشد و در ان كتاب هدايت الى النجات و رحمت و بخشش
رحيم تعم بمومنين مذكور است تا كه يهود بلقاء و وصول جزاء الله تعم در آخرت ايمان بيارند و تصديق نمايند و اين قرآن شريف كتابيست كه ما فرو فرستاديم او را بسوي
شما بسيار نافع بابركت و مبين و در ان بيان هر شئ تا قيامة از احكام دين است پس متابعت كنيد قرآن را و بپرهيزيد مخالفت آن را شايد بمتابعت و عمل بان مرحوم
و معفو و مغفور ميگرديد شما يان **و در تفسيرش** چند بحث اند **بحث اوّل** ثم آتينا موسى الكتب يعني پس از اين داديم ما موسى را كتاب توراة **اشكال**
لفظ ثم كلمه عاطفه موضوع براي تراخي معطوف بالاجماع ميباشد و توراة قبل بر قرآن مدت مديدي نازل شده پس اينگونه صحيح ميشود **جواب** مفسرين
در اين عطف وجوه ارنداز **اوّلها** انه عطف بر قل تعالوا ميباشد پس تقديرش ثم قل يا محمد آتينا الكتب است **ثانيها** انه عطف بر اتل عليكم است **پس**
تقديرش ثم اتل عليكم آتينا موسى الكتب و اين قول زجاج است **ثالثها** اين عطف خبر از تاخير خبر است نه خبر از تاخير واقعه نزول آن چنانچه در آيه و لقد
خلقناكم ثم صورناكم ثم قلنا للملئكة اسجدوا است **پس** تقديرش ثم اخبركم انا اعطي موسى الكتب **رابعها** بقولي اين عطف متصل بر قصه ابراهيم
و وهبنا له اسحاق و يعقوب باشد كه او سبحانه نعمات از خود ذريه آنحضرت بر آنحضرت شمرد و موسى هم از ذريت انبياء آنحضرت است **پس** اين آيه را هم عطف
كرد بر وهبنا له ثم آتينا موسى الكتب و النبوة تقديرش ميباشد **بحث ثاني** تمامًا على الذى احسن نصب تمامًا بمصدريت چون اتممنا ميباشد **امّا** در قرائة
شاذه يحيى بن يعمر احسن برفع بتقدير مبتدا هو احسن ميباشد و بقرائة ابن مسعود على الذى احسنوا بحذف واو و بر ضمه باقي گذاشتند تا دلالت كند بر حذف واو
اشكال على الذى مفرد و احسنوا جمع چگونه جمع شده ميتواند **جواب** الذى بمعنى من جنسيه است **و بغوي** قرائت ابن مسعود بدا على الذين احسنوا
نقل كرده **بحث ثالث** تمامًا على الذى احسن يعني توراة موسى تمامي نعمت و كمال آن بر كسي است كه محسن الايمان و الاعمال باشد **اشكال** لفظ على

برائی ضرر ونقصان استعمال میشود نه برائی نفع واحسان انیجگونه درینجا الایت باشد که توراة رابموسے فرستاد ضرر برانکس باشد که ایمان آرد واحسان کند **جواب** بوجوه است **اوّل** اینجا تقدیرش است تمامًا علی احسان موسی ای لیکمل احسانه الذی یستحق به کمال ثوابه فی الاخرة **و** همین قول جمعی منهم ربیع وفراء است **ثانی** نزد مجاهد تمامًا من احسن ای من المحسنین **ثالث** معنیش تمامًا علی احسان الله الی انبیائه **و** همین قول ابن زید است **رابع** تمام نعمائه والائه فی الجنة علی احسان موسی فی الدنیا **و** همین قول حسن وقتاده است **نزد قتاده** تقدیرش من احسن فی الدنیا تمت علیه کرامة الله ونعمته فی الاخرة **خامس** ان معناه تمامًا علی الذی احسن الله سبحانه الی موسی بالنبوة وغیرها من الکرامة **و** همین قول جبائی است **سادس** معناه انزال التوراة علی موسے تمام النعمة والعزة علی جده ابراهیم اجابة لدعائه واجعل لی لسان صدق فی الاخرین یعنی انزال تورات بر موسی تمامی نعمت وعزت تعم بر جدش خلیل الرحمن میباشد باجابت دعاء او که مرا لسان صدق بگردان در آخرین **و** لسان صدق نبوت است که نبوة را در ذریه او بعد او در بنی اسحاق **و** در بنی اسمعیل تا قیمة ختم کرد **و** همین قول ابومسلم اصفهانی است **سابع** قبل الاحسان بمعنی العلم ففیه معنیان **احدهما** واتینا موسی الکتب تمامًا علی الذی احسن موسی من النبوة والعلم والحکمة زیادة علی النبوة یعنی بر نبوت زیاده داده شد موسی را علم وحکمت وشریعت مستقله **ثانیهما** تمامًا منے علی احسانی الی موسی فی الدنیا یعنی اینزال تورات احسان من بموسی است بعد اعطاء نبوت چه اکثر انبیا بلا کتاب ولا شریعت مستقله تابع انبیاء متبوع خود بودند **در مجمع** شاید از ابومسلم نقل فرموده باشد ان لفظة علی تقتضی المضاعفة **ولو** قال تمامًا ولجیات بتوله علی الذی احسن لدل علی نقصانه قبل تکمیله یعنی لفظ علی مقتضی مضاعف است چه اگر تمامًا فقط میگفت وبعد ان لفظ احسن نمیآورد هر آئینه دلالت بر نقصان ضرر او قبل از تکمیل او میکرد ولهذا شبه ضرر ونقص لاحق نمیبود **و** تم الله اعلم **ثامن** علی دراینجا صله تمام میباشد چنانچه در آیه **و** تمت کلمة ربک الحسنی علی بنی اسرائیل فتمت بمعنی مضت واستمر بـ علیهم کما تقول تم علی الامر اذا مضی علیه **و** همین قول از زمخشری در مدارک **و** در تیسیر است **بحث رابع** زجاج گفت که تمامًا منصوب بمفعول له وکذا نصب تفصیلا در بعده میباشد **بحث خامس** وتفصیلا لکل شیء وهدی ورحمة این هرسه کلمه وصف تورات اند یعنی وتوراة منزله متضمن است بیان هر شیے محتاج الیه آن امت از اصول دین واحکام وشرایع میباشد **و** دران رهنمونے ورشد ورستگاری است از آنکه پیرو او گمراه نشود **و** نعمت لطف الهی است بر یهود چه دران امر ونهی ووعد ووعید واحکام ومصالح ایشان است **اشکال** بعض متنصرین معاصر بچنین آیة احتجاج میکند که هرگاه این وصف توراة عمومًا باشد پس اهل اسلام چرا ترک تورات وترک مباشرت ومناکحة ومواکله میکنند وعمل باحکام آن نمیکنند **جواب اوّل** بدانکه الف ولام به الکتاب عهدے است معهود همان کتاب منزل بر موسی عینا میباشد نه همه این توراتیت محرفه منسوخه **امّا** تحریف آن هر دو جهة واضح میشود **احدهما** بملاحظه خود این توراتیت که دران دخل وخلط امور کرده اند **ثانیهما** بعد وجدان تحریف دران **قران** مخبر صادق مصدق نیز ازان خبر داده بقوله یحرفون الکلم عن مواضعه **و** لفظ الکلم راجع کلام نگیر خواه اسم جنس بدخول الف ولام استغراقی بران جامع وحاوی جمیع افراد کلمات آن از ابتداء کتاب توراة تا نهایت آن میباشد **پس** باین ثابت شد که هر کلمه از توراتیت **و** اناجیل از بار بدایت تا اختتمت محرف است **و** هرگاه شبه تحریف در کلمات کتابی عمومًا ثابت شد **پس** حمل آن بر صحت فضلا عن الحجة بان ممتنع میباشد **و** تتبع آن هم همین حاصل وثابت میشود **پس** خبر مطابق مخبر به بوقوع آمده **پس** چگونه بر کتاب محرف کل اعتماد تواند شد **جواب ثانی** همه ادیان وکتب منزله سلف اگر بغیر تحریف هم بفرض محال یافته شوند باز هم جائز التمسک والعمل اصلا نمیتوانند شد چه باتفاق واجماع اهل اسلام از صدر اول طبق بطبق وعصر بعصر لے حین منسوخ الحکم والعمل گردیده اند **و** اسلام ناسخ جمیع ادیان سلف علی الدوام موجود ثابت باشد الا ما وافق بالقران من اصول الدین وبعض الاحکام فانه غیر منسوخ من ضروریات ادیان الانبیاء جمیعًا **تنبیه** پس متنصر سایل این دو جواب از احقر شفاهًا بفور در محفل اعزه بلد واجله علماء شنید فبهت الذی کفر دفعة منقطع ومنجل گردید بحمد الله تعالیٰ **سوال** چرا قران چون انجیل متمم ومکمل توراة فی الاحکام الزایدة شمرده نشود ونباشد تا نزاع فیما بین از نسخ مرتفع بشود **جواب** بدانکه عقل سلیم تسلیم این نمیکند چه اگر قران من باب مکمل التوراة والانجیل میبود پس حروب وجدال بکرات ومرات فیما بین الیهود والنصاری وحسد وعناد در جانبین چرا بوقوع وظهور از قدیم الی حین میآمد **و** کافی است بر بطلان اینداعوا وثبوت نسخ دین یهود عدول نبی از قبله بیت المقدس الی الکعبه **و** خلاف اکثر احکام اعمال اسلام از احکام اهل کتابین **بحث سادس** لعلهم بلقاء ربهم یؤمنون بدانکه اینجمله تذئیلیه من باب تعلیلیه نزول کتاب توراة وارد شده تا ایشان یعنی یهود بوصول وحصول ثواب وجزاو سزا عالم آخرت تصدیق نمایند وایمان آورند **و** بقولی معنے اللقاء الرجوع الی ملکه وسلطانه تعالیٰ یوم لا یملک احد سواه تعالیٰ **ابن عباس** فرمود لکی یؤمنوا بالبعث ویصدقوا بالثواب والعقاب **و** اه البغوی **و** جمهور منهم الرازی وتبعه فرمودند المراد بلقاء ما وعدهم الله به من الثواب والعقاب **و** قول بعض جریه

المراد من اللقاء

المراد من اللقاء الرؤیة فالمعنی کی برؤیته و بہم یصدون قون و ہمین قول مجسمہ ست **اقول** این واجب البطلان عقلا و لغةً و شرعا است **اما عقلا** اتفاق
کافہ عقلا و حکما و کل فرق اہل قبلہ غیر مجسمہ است کہ خالق واجب الوجود و واجب لذاتہ مجرد از جسم و لوازم جسمانی است زیرا کہ ہرچہ جسم باشد او حادث مخلوق محتاج
الی الغیر غیر واجب لذاتہ است پس بہ ثبوت این قول برؤیتہ از لقاء اللہ باطل محض ست **اما بلغة** لقاء بکسر اول و مد بمعنی محاذات و مقابلہ است ہرچند
فاصل و حایل در و دیوار مسافہ بعیدہ میان میباشد چنانچہ **در مصباح** است واللقاء بالکسر مع المد والقصر کل شیء استقبل شیئا او صادفہ
فقد لقیتہ **و** منہ لقاء البیت وھو استقبالہ **در نہایۃ** ابن اثیر در لغت لقاء در حدیث من احب لقاء اللہ احب اللہ لقائہ و من کرہ لقاء اللہ
کرہ اللہ لقائہ **و** الموت دون لقاء اللہ **و** المراد بلقاء اللہ المصیر الی دار الآخرة وطلب ما عند اللہ گفتہ یعنی مراد از لقاء اللہ مصیر و رجوع الی دار الآخرة
و طلب ثواب از خدا میباشد **و** بعد ان گفتہ و فیہ انہ نہی عن تلقی الرکبان ھو ان یستقبل الحضری البدوی یعنی در حدیث نہی از تلقی رکبان گفتہ کہ مراد
استقبال رفتن شہری بمردمان بدوی برائے خریدن اشیاء شان بغبن بلا اطلاع بدویان از علم نرخ اشیاء **و** فیہ اذا التقی الختانان وجب الغسل
ای حاذی احدہما الآخر سواء تلامسا ام لم یتلامسا **و** یقال التقی الفارسان اذ تحاذیا و تقابلا **و** تظہر فایدتہ فیما اذا لف علی عضوہ خرقة ثم جامع
فان الغسل یجب علیہ وان لم یلمس الختان الختان حاصل آنکہ مراد از التقاء ختانان مرد و زن محاذات و مقابلہ یکدیگر است خواہ مس بیکدیگر نمایند یا نہ **و** معلوم
ست کہ ختانین ہر دو جانب چشمہا ندارند تا کہ یکدیگر را معاینہ نمایند **تنبیہ** ہرگاہ این للغة واضح شد پس معلوم شد کہ مراد از لقاء در ہرجا رؤیت
بالعین و دیدار بعیون الراس اصلا نیست **اما شرعا** چون ابدا لا تدرکہ الابصار وھو یدرک الابصار وھو اللطیف الخبیر نص جلی ست بر
عدم امکان دیدار و رؤیت الہ بالابصار تذکرہ تورات را اینجا وصف بہدی و رحمت کردہ چہ ہدایت بمعنی دلالت علی المطلوب **و** رحمت عبارت از نعمت
مخصوصہ میباشد **پس** باین دو وصف ثابت شد کہ در تورات دلالت بر نبوة خاتم الانبیاء محمد بن عبد اللہ و دین آنحضرت صلعم و ہمان نعمة الہ میباشد چہ اگر از
ہدایت یعنی دلالت بر نبوت منبود و صف آن بہدایت و نعمت مطلقہ منیفر مود **بحث سادس** وھذا کتاب انزلناہ مبارک بدانکہ در ما قبل این آیہ
ثناء وصفت تورات کرد **پس** متصل بان اینجا مضاف لسوی نفس خود کرد از انزال آن و بعد ان صفتش بمبارک کرد **و** مبارک بمعنی افزونی و زیادتی خیر کثیر و در
لغت از برگ سبزگ و کاویترا گا **پس** برکة بالتحریک بمعنی نمو و زیادتی خیرات **و** جمعش برکات میباشد **زجاج** گفتہ فالبرک ثبوت الخیر بزیادتہ
و نموہ **و** اصلہ الثبوت **و** تبارک اللہ را دو معنے کردہ اند **اول** نزد فلاسفہ چونکہ خدا و ذات مقدسہ او خیر محض ست شر و قبح و ضرر را اصلا و ابدا بسمت
کبریائیت تعالی راہی نیست **پس** تبارک اللہ کنایہ بان صفت ذاتی تعالی بلا اعتبار است **ثانی** تبارک اللہ بمعنی تقدس و تنزہ صفة خاصة اللہ تعالی **و**
ہمین وجہ مختار جمعی منہم فیروزآبادی است **ثالث** تبارک اللہ بمعنے ثبت الخیر عندہ و فی خزائنہ **رابع** تبارک بمعنی علا **و** یقال تبارک بمعنی تعالی
و تعظم و اتسعت رحمتہ و کثرت نعمتہ **و** ھو تفاعل من البرکة **قال الطریحی** ولا یجیء من ھذا الفعل المضارع **خامس** تبارک اللہ بمعنی
بارک اللہ مثل قابل و تقابل الا ان فاعل یتعدی و تفاعل لا یتعدی **سادس** تبارک بمعنی تقدس و القدس الطہارة **سابع** شیخنا الطبرسی
فرمودہ کہ من باب الثبوت کلمہ تبارک اللہ است ای انہ تعالی متصف بصفة ثابتة لا اول لہ ولا آخر **و** ھذا تعظیم لا یستحقہ غیر اللہ تعالی **ثامن** تبارک اللہ ہمہ
این معانی را جامع میباشد **بحث سابع** قران را اینجا دو وصف کرد **اولہما** انزال آن نزد خود برای برای اظہار و اثبات اجلال و تعظیم و تفخیم آن
انظار منکرین **ثانیہما** وصفش مبارک کرد **و** مبارک یعنی برکت و نمو و خیر زاید از ہمہ کتب منزلہ الہیہ میباشد **سوال** ان برکت و خیر زاید چیست **جواب**
و آن چند چیز اند **اول** قران منزل بطور اعجاز است بخلاف دیگر کتب منزلہ الہیہ **پس** اعلی مرتبہ از ہمہ انہا است **ثانی** فصاحت و بلاغت او از ہمہ کتب اکمل و
افضل و اعلی مراتب است بنحویکہ ہیچ از موالف و مخالف انکارش کردہ نمیتوانند **ثالث** در قران جمیع اصول دین و احکام فروع از ہمہ کتب منزلہ اکثر است
بملاحظہ انہا دریافت خواہد شد **رابع** در تلاوت قران تالی خواہ معنی کلماتش بفہمد خواہ نفہمد ثواب ازید و اکثر است **خامس** بتمسک آن فلاح و نجاح
و رستگاری دنیا الی القیمة و فیروزی آخرت ست **سادس** در ان ذکر اولین و آخرین و احوال جزا و سزا و یوم الدین بالتفصیل است **ثامن** قران ناسخ جمیع
کتب منزلہ و ادیان کل انبیاء سلف است و ناسخ افضل از منسوخ بالضرورت است **تاسع** بقاء قران مع احکام آن و محفوظ از زوال و تغییر و تبدیل و ان معمول
الی بقاء الدنیا است **عاشر** متضمن و جامع براہین عقلی و نقلی مقبول ہر ذی عقل و شعور است **حادی عشر** ادلہ قران غالب و قاہر بر ادلہ ہمہ اصناف
حکما و عقلا است **ثانی عشر** آیات قران شفاء ہمہ امراض ظاہری و باطنی ہر طالب متوجہ معتقد متقی است **ثالث عشر** قران اعجاز تا بمر الدہور باقی الی القیمة

بیان وجوہ معانی تبارک اللہ

واجب العمل و حجت برکافهٔ خلق ست و معارضه بان و زوال آن بهیچ وجه الی القیمة ابداً بکل خلق فرداً و جمعاً ممکن نمیشود بخلاف کتب منزلهٔ سلف چون تورات و زبور و انجیل
منسوخ چه انها بطور اعجاز نازل نشده اند و معجزه از غیر معجزه افضل و اکمل و اعلی میباشد **اشکال** انزال کتاب قران علی الحقیقت من السماء نیست پس وصف انا
انزلنه مبادا کا چگونه صحیح میشود و اگر انزال حقیقی اثبات شود پس معنی تنزیل باطل شد پس مودی بمعنی خطوط مرتبهٔ منزلهٔ میشود و این جایز نیست **جواب**
اول انزال بمعنی ارسال معانی متضمن کلمات و حروف من الله الی الرسول میباشد هیچ و همی طاری نمیشود **جواب ثانی** الانزال هو علی جهة الاستعارة
تشبیها للعلو و السفل من جهة الرتبة بالعلو و السفل الحقیقیین **اشکال** مشهور و معلوم است که همه حروف نقوش اند و این حروف قران هم نقوش من باب
الاعراض اند و قران بطور مکتوب بدفعه واحده بر الواح چون تورات نازل نشده بل نجماً ایه ایه جبرائیل آورده آنرا بر رسول بلفظ و تلاوت کرده پس این قران هائیکه
الآن در دنیا منشور اند همه اینها منقول و مکتوب از ان کلمات ملفوظه میباشند پس این قران ها عین همان الفاظ منزلهٔ متلوه بالضرورت نمیباشد بل نقل مثل از
اول میباشد پس هر یکی ازین قران هائے منقوله مکتوب عینا منزل من الله دانستن خلاف واقع است **جواب** هر چند منقول و مکتوب از اول قران منزل است
ولکن نقل کل حروف اینها همان قران اول منزل است پس این قران ها عینا اصل کلام الهی است و انتقال و استنساخ این از منزل بودن بر نمیاید چنانچه کتاب
خلیل و مبرد و فراء بنقل اینها از اسناد و اضافت ایشان بر نمیاید و تا روز قیمة باعتبار نقل اصل و اول تالیف و تصنیف ایشان پس این قرانها هم کلام الهی عتبار
تنزیل قولی بلاشک میباشد اشکال کیک باطل محض است ثم الله اعلم **بحث ثامن** فاتبعوه و اتقوا لعلکم ترحمون پس این جمله تفریعیه هست
هرگاه وصف قران بمنزل من الله و مبارک بودن او بنص خلق تعالی بشما واضح شد پس شما متابعت و پیروی قران و جمیع احکام او کنید باعتقاد و خدا بترسید
از ترک نبوت محمد صلعم و از ترک متابعت آنحضرت و از ترک احکام و از تکذیب اینها تا شما همه مرحوم میگردید و **بقولی** تا شما منعوم بنعمت ابدی و ثواب سرمدی
الا بسبب اتباع و اتقا مستحق شوید **اشکال** تقا را اخر آورد و حال آنکه اتقا را باید اول ذکر شود چه تقوی سبب اتباع میباشد و اینجا بعد اتباع ذکر
در سود **جواب** تقوی برادر اینجا بعد از اتباع ذکر فرمود تا در اتباع تقصیر و مسامحه نکنند چه اتباع گاه بطمع دنیا میباشد و گاه بخدا ترسی و عاقبت اندیشی پس تقوی
تاکید در اتباع میباشد اشکال ندارد ثم الله اعلم

قوله تعالی أَنْ تَقُولُوا إِنَّمَا أُنْزِلَ الْكِتَابُ عَلَىٰ طَائِفَتَيْنِ مِنْ قَبْلِنَا وَإِنْ كُنَّا عَنْ دِرَاسَتِهِمْ لَغَافِلِينَ ۝ أَوْ تَقُولُوا لَوْ أَنَّا أُنْزِلَ عَلَيْنَا الْكِتَابُ لَكُنَّا أَهْدَىٰ مِنْهُمْ فَقَدْ جَاءَكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَّبَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَصَدَفَ عَنْهَا سَنَجْزِي الَّذِينَ يَصْدِفُونَ عَنْ آيَاتِنَا سُوءَ الْعَذَابِ بِمَا كَانُوا يَصْدِفُونَ ۝

ترجمه این وا ید ای کفار عرب قران را برای شما فرستادیم مبادا میگوئید شما که نیست جز این نیست فرستاده شده است کتاب بر دو گروه از پیشیان
ما یعنی بر یهود و نصاری و بدرستی هستیم ما از خواندن کتاب ایشان بیخبر و نادان از فهم آن و از زبان ایشان چه زبان ما نیست یا میگوئید آنکه اگر فرستاده
میشد بر ما کتابی چنانچه بر ان دو طایفه فرستاده شده هر آئینه ما میبودیم و میشدیم هدایت یافته تر از ایشان پس ای کفار عرب تحقیق آمد بشما هم حجتی و بیانی روشن
و واضح تر از اینها از جانب پروردگار شما و این بینه قاطعه قران میباشد بلغت و زبان فصیح و بلیغ شما و در آن بینهٔ الهی هدایت و رحمت یعنی نعمت کاملهٔ اله برای
شما و همه انانکه متمسک و متوجه او بشوند پس کدام کس ستمکار تر است از انکسیکه تکذیب کند و دروغ بیشمارد آیات و نشانهای الله را و برگردد و اعراض نماید

ازان ایات الرزو دباشد که سزا و جزا میدهیم انانیے را که اعراض میکنند از ایات ما بد و زشت و سخت عذاب نا رشد بسبب آنکه ایشان اعراض میکردند از

ایات قران واز نبوة نبی اخر الزمان **ودر تفسیرش** چند بحث اند **بحث اول** اشکال دران تقولوا بلا ربط عاطفه ولا واصله ولا دلالت متانقه

است این عبارت چگونه صحیح میشود **جواب** این در مورد علت وبیان مراد است بالاتفاق **اما** علت آنچه هست دران دو وجه اند **احدهما** این علت انزال

قران میباشد **پس** تقدیرش انا انزلنه مبارکا ان تقولوا انما انزل الکتاب علی طائفتین من قبلنا یعنی ما فرو فرستادیم قران را بعلت اینکه بگوئید شما کفار

عرب بر اهل کتابین دو کتاب نازل شده بر ما هیچ نازل نشده لهذا بی خبریم از احکام تو یا رب العالمین **کسائی** گفته تقدیرش انا انزلنه لئلا تقولوا **پس**

حذف لام جار ولام نفی یعنی کلمه لئلا حذف کرده شد چنانچه در آیه یبین الله لکم ان تضلوا **و** در آیه رواسی ان تمید بکم ای لئلا تضلوا **و** لئلا تمید بکم

کرده **ثانیهما** فراگفته این علت واتقوا میباشد تقدیرش واتقوا ان تقولوا انما انزل الکتاب علی طائفتین من قبلنا یعنی بترسید از اینکه بگوئید که کتاب

بر یهود ونصاری نازل شده وبر ما نیامده لهذا بی خبر از احکام تو هستیم **وجه ثالث** نزد بصریه تقدیر در اینجا کراهت است **و** تقدیرش انا انزلنه

کراهة ان تقولوا کذا **و** حذف حرف لا جایز نیست چون جئت ان اکرمک جایز ست **و** جئت ان لا اکرمک جایز نیست **و** همین احد الوجهین نزد مختری

ست **بحث ثانی** ان تقولوا انما انزل الکتاب علی طائفتین من قبلنا خطاب تقولوا علی الظاهر خاص بکفار مکه وعرب است **ولی** در اصول فقه

مبرهن گردیده که سبب نزول وخطاب خاص مانع از تعمیم حکم نمیباشد والا لازم میاید که کل خطابات قرانیه مخصوص مخاطبین ومعاصرین نبوی میباشد لهذا اکثر

انخطابات الی القیمة عصر بعصر مذکور واناث مکلفین عاید میباشد **پس** مراد از کتاب اینجا مخصوص کتاب تورات **و** انجیل بر دو فرقه موسویه **و** عیسویه است **و**

معنیش چنین میشود که ای مشرکین عرب مترسید خدا را از اینکه بگوئید که دو کتاب بر دو طایفه از پیشینیان ما فرستاده شده **اشکال** چرا تخصیص در تنزیل

کتابین بر دو طایفه یهود ونصاری کرده وحال آنکه قبل از موسی وعیسی هم کتب وصحف نازل شده اند **جواب** تخصیص ذکر آنده و طایفه بجهت قرب عهد ایشان

با نها **و** بجهت کمال شهرت وظهور وبقاء ایشان اکثر تا آن عصر میباشد **بحث ثالث** لفظ اِن در وان کنا اِن مکسوره مخففه از ثقیله **و** دلیل بران دخول لام

فارقه ما بین ثابته ونافیه بر لغافلین است **و** اصل راین وانه کنا عن دراستهم لغافلین **بحث رابع** وان کنا عن دراستهم لغافلین یعنی تحقیق

ما از تلاوت وقرائت وعلم کتب ایشان غافل وبیخبر واز زبان دانی ایشان نافهم بودیم و ما بجهت جهالت وغفلت وبیخبری معذوریم مواخذه ما نباید ونشاید بدانکه

دراسة بکسر اول بمعنی خوندن وتلاوت وقرائة بطور تعلم وتعلیم است از درس یدرس درسا ودراسة بمعنی تلاوة وقرائة **ودر نهایه** است فیه حدیث

تدارسوا القران ای اقرؤه وتعهدوه لئلا تنسوه **و** اصل الدراسة الریاضة والتعهد للشئ **و** المدرس معلم العلم والکتب **و** المدرسة مکان تحصیل

العلم تعلما وتعلیما است **صاحب التنزیل** فرموده یعنی لا علم لنا بما فی کتابهما لانها لیست بلغتنا **و** کل مفسرین عدلیه وجبریه گفته اند

حتی الرازی **و** المراد بهذه الایة اثبات الحجة علی اهل مکة وقطع عذرهم خصوصا بانزال القران علی محمد بلغتهم **و** المعنی وانزلنا القران بلغتهم لئلا

یقولوا یوم القیمة ان التوراة والانجیل انزلا علیهما من قبلنا بلسانهم ولغتهم فلم نعرف ما فیهما والمراد من کلماتهما فقطع الله عذرهم وحجتهم

بانزال القران علیهم بلسانهم ولغتهم **تنبیه** در این دلالت بر چند امر ست **احدهما** جمیع اقوال واحکام وافعال الهی معلل باغراض صحیحه اند و

غرض عاید الی نفسه تع ومحتاج باو نمیباشد بل عواید وفواید جمیع اغراض تع راجع الی الخلق ونافع انها است **پس** باطل شد مزعوم جبریه که افعال واحکام

الهی بلا اغراض میباشند **و** نعوذ بالله عنه چه کامل بلا غرض عابث ولاهی میباشد تعالی الله عن ذلک علوا کبیرا **ثانیهما** انانیے را که احکام سمعی نرسیده اند و

نفهمیده اند انها در هر عصر معذور وغیر محجوج ولا ماخوذ فی الدنیا والاخرة اند چه بغیر علم تکلیف وبغیر بیان حقیقت تکلیف سمعی دران مکلف نمیباشند **اما** در عقلیات

چون وجود خالق بکمال علم وقدرت وتوحید او تع وامثال ان از اصول دین عاقل ورشید مکلف ست خواه رسول بشر وکتاب منزل دران با و برسد یا نرسد

لا محاله مکلف ست چه اول رسول مکلف عقل ورشد وفهم وادراک است در همه امور عقلی وسمعی واگر عاقل نباشد غیر مکلف ست لقول الصادق علیه السلام

ان الله علی الناس حجتین حجة ظاهرة وحجة باطنة **اما** الحجة الظاهرة فهی الانبیاء والرسل والائمة **و** **اما** الحجة الباطنة فهی العقول یعنی برای خدا بر مردم دو حجت

ظاهره و باطنه است **اما** ظاهره او انبیا ورسل تع اند **و** **اما حجت باطنه** او عقول اند **و** مصرحش نیز آیه وما کنا معذبین حتی نبعث رسولا

و آیه لئلا یکون للناس علی الله حجة بعد الرسل **ثالثها** این آیه از الطاف ممکنه ومقربه الی العبادات است **اما** نزد جبریه تفضلا چه نزد انها هیچ چیزی

بر تعالی لازم نیست **اما** نزد عدلیه از الطاف واجبه است چه تا وقتیکه لطف بعباد نکند عبث لازم می آید بر تع وعبث جائز نیست **اشکال** انانیے را که رسول بشر نرسید

وانا ملکه رسول عقل هسم بانها رسید **یا** ایشان ناری اند **یا** ناجی **اگر** ناجی اند محل انها کجا است **اگر** جنت باشد او غیر معقول است چه ایشان مستحق جنت
بعدم ایمان نمیباشند **واگر** ناری باشند این **ظلم** است چه ایشان غیر مکلف بودند **جواب** در اصل دراین دو وجه اند **احدهما** بحسب قاعده جبریه
ایشان باید ناری باشند چه هیچ قبیحی ظلمے وستمی برحقتعالی ستم وظلم وقبح معدود ومحسوب نمیشود زیراکه مالک الملک خالق الخلق است اگرناری را در جنت وجنتی
را در نار ابدی بلا استحقاق داخل سازد نزد آنها جائز است **ثانیهما** بقاعده عدلیه عقلا ونقلا واجب النجات اند **اما عقلا** وآن معلوم است که ایشان غیر مکلف
اند غیر مکلف مستحق سزا ناحق نمیباشد **اما نقلا** پس یدو ماکنا معذبین حتی نبعث رسولا **و** بمصداق این آیه مفسره ذیل **پس** ایشان بحسب روایات
مختلفه خلاف کردند بچند قول **قول واحد** آنکه ایشان را در قیمة امتحان کرده میشود بدخول لهب ظاهرش نار **و** باطنش رحمت میباشد **پس** هر که امتناع از اقدام
آن کرد انها مدخول بنار خواهند شد **اقول** دراین اشکال است چه در دنیا لا یعقل غیر مکلف بودند **یا** در قیمة این غیر مکلفین را اگر بهمین حالت غیر مکلفے امتحان میکنند
یا بعد اکمال ایشان علی التقدیرین اشکال دارد **قول ثانی** بعلم خود او سبحانه با ایشان معامله خواهد کرد وهر کس که در معلوم تعالی مومن بود او ناجی بجنت میرود
وهر کس که کافر بود او ناری میشود **اقول** درانهم اشکال است چه از دنیا غیر مکلف رفتند **پس** باین تقسیم حجة ایشان بر غیر مکلفے خود انها باقی شافی نمیباشد **قول
ثالث** بغیر این احوال همه ایشان واجب النجات اند **اما** در مقام سکونت انها خلاف نیز کردند **اول** مقام انها ما بین النار والجنة بمقام اعراف میباشد چه استحقاق
هر دو مقام ندارند **اقول** بقران اصحاب اعراف غیر ایشان اند **ثانی** در حظیرة القدس میباشند چه جنت مختص اهل ایمان واعمال است انها لایق آن نیستند **اقول**
انهم اشکال دارد **ثالث** بجنت ابدی اصلی میروند از روئے تفضل **اما اولاد** مومنین بمتابعت ابوین **واما اولاد** کفار بانی در درجه جنت میروند **اقول**
هرگاه بر قول عدلیه همه اینها در عقبی ناجی اند **پس** در دنیا بر کفار زاد غیر مکلفین بتبعیت ابا کفره حکم بکفر کرده میشود **وایه** ولا تزر وازرة وزر اخری
معارض ومنافی آن است **جواب** این در کتب کلامیه عدلیه مذکور است من شاء الاطلاع علیه فلیرجع الیها **بحث خامس** او تقولوا انا انزل
علینا الکتاب لکنا اهدی منهم این مفسر قول اول است که یا میگوئید که اگر بر ما کتابے نازل میشد هر آئینه هدایت یافته تر از ایشان میشدیم چه در ذهن وذکا وفهم
وحدس ما عرب کامل تریم از ایشان **و** همیشه ایشان از استصواب آرا ما در امور خود رائے میکردند **در لباب** گفته وذلک ان جماعة من الکفار قالوا لو انزل
علینا ما انزل علی الیهود والنصاری لکنا خیرا منهم واهدی **و** انما قالوا ذلک لاعتمادهم علی صحة عقولهم وجودة فطنتهم وکمال ذکائهم وفهمهم
چه هر کس که عقل وفهمش کامل تر باشد البته رشد وهدایت او بیشتر میباشد **در مجمع** فرموده قد یکون العارف بالشیٔ اهدی الیه من عارف اخر
بان یعرفه من وجوه لا یعرفها هو **و** بان یکون ما یعرفه بها اثبت مما یعرف به الاخر **بحث سادس** فقد جاءکم بینة من ربکم
وهدی ورحمة این اوصاف ثلثه قران است پس ای کفار عرب بتحقیق آمد شما را حجة مبینه جمیع امور دینی ودنیائی از جانب پروردگار شما ودران دلالت وراه
نمائی بر آمدن از ضلالت وظلمت وجهالت بسوئے رحمت ونعمت تعمر شما را است **شیخ طبرسی** فرموده آمد شما را حجة واضح بینة قاطعه ودلالت ظاهره
موصله علی عین المطلوب ونعمت وافره ودائمه غیر زائله اگر مطابق او رفتار وگفتار وکردار خود گردید پس بسبب آن مغلوب وملام ومجروح خالق وخلق در دنیا واخرة
اصلا وابدا نخواهید **اشکال** بینه وهدی هر دو متحد الفایده ومتحد المعنی در حال ومال اند پس تکرار چه فایده دارد **جواب** چون که قران من حیث التنزیل
من الله بینه واضح برائے نبوة واحکام شریعت است **اما** قران من حیث انه کتاب الهی دلالت ورشد برائے امت است لهذا دو وصف متقارب المعنی آمده **جواب**
بعض اعلام فرموده ان القران بینة فیما یعلم سمعا وهو هدی فیما سمعا وعقلا فلما اختلفت الفائدة صح هذا العطف **بحث سابع** صدف بمعنی اعراض
وانحراف از چیزے بسوئی غیر از صدف یصدف صدفا میباشد **در مصباح** گفته وصدفت المرأة اعرضت بوجهها فهی صدوف **بحث
ثامن** فمن اظلم ممن کذب بایات الله وصدف عنها بعد انزال کتاب هادی وارسال رسول واتمام حجت این جمله تذییلیه متضمن توعیدی شدید بمتحرضین
ومنحرفین از آن میباشد **یعنی** بعد انزال این کتاب حق پس کدام ستمگار تر از آنکس میباشد که تکذیب کند بایات اله وبر دروغ حمل نماید انها را وروے بگرداند
واعراض کند از آن ایات قران ومعاجز پیغمبر آخر الزمان صلعم چه در خواست نعمتی عالی واصل وحاصل شده رد وانکار واعراض از آن نماید **پس** آن اعراض
وترک آن از اعاظم کفریات واغلظ واقبح قبایح وقدحات موجب سزا رشدید عقلا ونقلا می باشد **بحث تاسع** سنجزی الذین یصدفون عن ایاتنا
سوء العذاب بما کانوا یصدفون این توعید تبارک ومعرض ومکذب قران را العقوبة جزاء سوء سزا میباشد **در مجمع** فرموده که دراینجا دلالت است براینکه
قران لطف خدا عموما برائے امم الی القیمة میباشد چه اگر قران را نازل نمیساخت البته حجت خلق بر خالق میشد **و** او تعالی حجت خود را بر ایشان تمام کرده وقطع

عذر ایشان نمود

عذر ایشان نبود فاذا کان فی منع اللطف عذر وحجة للمکلف فمنع القدرة والارادة وخلق الکفر فیهما اولی بذلک یعنی وقتیکه در منع لطف عذر وحجت برای مکلف ثابت باقی باشد پس در منع قدرت وارادت وایجاد و در خلق کفر در ایشان حجت وعذر کفار باقی ثابت بر تعالی بالاولی از وجست اند بر تقریر پس مزعوم جبریه باطل محض گردید سوال اما اینکه قبل انزال کتاب هذا مخاطب بان تقولوا کردیم مرده بودند یا برای ایشان عذری وحجتی هست یا نه جواب بدو وجه میباشد اول آنچه از امور عقلی تکالیف بود چون تصدیق بتوحید خدا ووجود او وغیر آن اگر اینها عقل وفهم داشتند در آن غیر معذور اند و اما در احکام سمعیه چونکه بر تحصیل آن از کتب منزله سلف اگر متمکن ومقتدر بودند نکردند البته در اینهم غیر معذور اند الا معذور بودند هر دو امر میباشد جواب ثانی شیخنا الطبرسی فرمود قیل لهم ان عذر اولئک کان مقطوعا بالعقل وبما تقدم من الاخبار والکتب وهؤلاء ایضا لو لم یاتهم الکتاب والرسول لم یکن لهم حجة لکن الله تعالی لما علم ان المصلحة تعلقت بذلک فعله ولو علم مثل ذلک فیمن تقدم لانزل علیهم مثل ما انزل علی هؤلاء واذا لم ینزل علیهم علمنا ان ذلک لم یکن من مصالحهم انتهی کلامه اعلی الله مقامه

قوله تعالی هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ أَوْ يَأْتِيَ رَبُّكَ أَوْ يَأْتِيَ بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ يَوْمَ يَأْتِي بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ لَا يَنْفَعُ نَفْسًا إِيمَانُهَا لَمْ تَكُنْ آمَنَتْ مِنْ قَبْلُ أَوْ كَسَبَتْ فِي إِيمَانِهَا خَيْرًا قُلِ انْتَظِرُوا إِنَّا مُنْتَظِرُونَ ۝

ترجمه این آیه آیا کفار عرب نگران اند انتظار دارند مگر آنکه بیاید ایشانرا فرشتگان یا بیاید ایشان را خود پروردگارت یا بیاید بعض آیات و علامات پروردگارت پس وقتیکه علامت پروردگارت بیاید مر خلایق را که ایمان می آرند تمرا نفع وفایده نمی بخشد هیچ ذی حیوتے وشخصے را ایمان وایقان او که نبوده ونیاورده باشد وایمان پیش ازان یا اکتساب نکرده باشد عمل خیرے قبل ظهور العلامه یا کسب نکند در آنوقت در ایمان خود عملی را یعنی نه ایمان آنوقت بکار رونه عمل خیرے بعمل آوردن آنوقت بکار می آید یا محمد بگو تو مر آن کفار را که نگران اند شید انتظار کشید مجی علامات یوم القیمة را و ما هم با شما انتظار کننده میباشیم و در تفسیرش چند بحث اند بحث اول بدانکه قرائة حمزه وکسائی یاتیهم بالیاء و در سورت نحل نیز بیاء و قرائة باقی قرا بالتاء است بحث ثانی هل ینظرون درینجا استفهام تنکیری است بمعنی لا ینظرون بحث ثالث هل ینظرون الا ان یاتیهم الملئکة بدانکه هر گاه بالا بیان کرد که انزال قران بجهت ازاله عذر وازاحه علت اتماما للحجة پس متصل بان ذکر کرد یعنی خود که یا محمد صلی الله علیه وآله وسلم مایوس از ان ایمان آوردن این طائفه مشرکین باش چه با اثبات ادله ساطعه وبراهین قاطعه وانزال قران ایشان اصلا ایمان نخواهند آورد وایشان نگران ومنتظر نیستند مگر آنکه بیاید ایشانرا ملائکه و در اتیان ملائکه خلاف کردند که مراد شان از ملائکه کدام نوع ملائکه اند اول مراد ملائکه رسل بعوض انبیا بشر بسوی ایشان بود ثانی مراد ملائکه شهود بر رسالت نبی وبودن قران کلام خدا بود ثالث ملائکه عذاب مراد شان بود چنانچه بمنکران امم سلف ملائکه عذاب در دنیا تعجیلا للعقوبت علیهم نازل شده ونظیرش مقال اقتراحی محکی فی القران است لو لا انزل علیه ملك و او تسقط السماء کما زعمت علینا کسفا رابع مراد شان ملائکه قابض الارواح شان بود وهمین قول مجاهد وقتاده وسدی است خامس مراد شان عذاب بود اقول این قول ضعیف است زیرا که کفار بعذاب قبر وقابضین ارواح وعود ارواح الی الاجساد بعد موت در قبر ویوم القیمة معتقد نبودند پس بغیر این وجه وجوه آخر محتمل اند بحث رابع او یاتی ربك او یاتی بعض آیات ربك این دو وجه هم نقل معتقدات این طایفه کفار است یعنی کفار ایمان آوردن خود را منحصر کردند ونهادند بر یکی ازین وجوه ثلثه احدها رسولان ملائکه بایشان رسالة بیایند ثانیها اگر ملائکه رسل وعذاب نیایند پس باید که خود خدا بذاته المقدسة بایشان بیاید وشفاها بایشان بگوید که شما ایمان بیارید وتصدیق بقران وبه نبوت محمد صلعم بکنید ثالثها اگر آن دو چیز نیامدند پس بیاید ایشانرا بعض آیه قاهره جابره الکه ایشان را مقهور ومغلوب ومضطر گرداند با یمان آوردن وتا آنوقت ایشان ایمان نخواهند آورد وغرض از نقل تخیلات ومقالات واهیه کفار تسلی ویاس دادن پیغمبر خود را از ایمان آن طایفه کفار است چنانچه در آیه ع اند رهم

امرلحم تنذرهم لا يؤمنون درباره چنين كفار فرموده **اشكال** دراو ياتي ربك دلالت صريحه است ازمجي وحركت اله اين چگونه جايز وتجويز بر تعالى ميشود **جواب** بدانكه اين آيه وامثال اين منقول ومحكي از معتقدات ومقالات كفار است چون **ايه** سوره بقره هل ينظرون الا ان ياتيهم الله في ظلل من الغمام **وايه** الا ان يأتيهم الملئكة او ياتي ربك **وايه** او تاتي بالله والملئكة قبيلا **وغيرها و** مشركين بجسميت اله عينا وحلولا وبحركت ... ت ورويت تعالى معتقد بودند والي حين اند **پس** نقل قول كفار ومشركين ابدا حجت نيست **و** او تعالى مبرا ومنزه از جسم ولوازم جسماني ميباشد **و** اين لوازم امكاني است وسبحانه واجب الوجود لذاته است وواجب لذاته متعالي خلاف امكان ولوازم امكاني مبرا مي باشد **پس** اياب وذهاب وغياب ورويت تعالى ممتنع است وبرا وابدا روا نيست **و** ابراهيم خليل درلا احب الافلين نيز باطل فرمود آنرا **پس** اصح تاويلات نزد احقر دراو ياتي ربك **و** مثل ان جا ربك والملك صفا صفا مضاف مقدر ميباشد چون واسئل القرية اي اهل القرية **و** هيچ درايه يؤذون الله تقديرش يؤذون اولياء الله ميباشد **و** همين قول حسن بصري است **و** لهذا ابن عباس تفسيرش كرده او ياتي امر ربك بقتلهم **قاعده كليه** در اصول فقه قانون مبرهن گرديده كه هرجا اجراي لفظ برظاهر ممكن نباشد **پس** حملش برمجاز ميشود **و** اقرب مجاز اقرب است **تنبيه** مزعوم باطله مجسمه منهم داود ظاهري كه خدا درجهت فوق برعرش ميباشد وبليالي جمعه براي خبرگيري املاك افلاك وارض نازل ميشود **و** بقول او خدا چون جوان امرد مخطط خوش شكل ميباشد كل واهي باطل محض باتفاق كل فرقات اسلاميه **و** براهين قاطعه عقليه ونقليه است اصلا وابدا التفات بان نيست **بحث خامس** دراو ياتي بعض ايات ربك دو قول اند **احدهما** ازاين ايات معاجز قاهرات ملجئة الى الايمان است **ثانيهما** مراد ازاين ايات آثار قيمة است **و** همين اصح است زيرا كه متصل آن يوم ياتي بعض ايات ربك لا ينفع ايمانها فرمود **بحث سادس** يوم ياتي بعض ايات ربك لا ينفع نفسا ايمانها لم تكن امنت من قبل **بدانكه** اينجمله در رد انتظار كفار بايات است پس او تعالى ميفرمايد روزيكه بيايد بعض آيات پروردگارت نفع نميدهد هيچ مكلفي را ايمان آوردن او كه ايمان قبل از ظهور آن آيات نياورده باشد مجمع عليه مفسرين امت است كه اين يوم مجي الاية كه باب توبه مرتفع ومسدود ومنسد بالكليه ميشود **و** ايمان آوردن خلق را در آن وقت سود نميدهد يوم القيمة است كه كل تكاليف مكلفين بمحض ظهور علامات آن زايل ومرتفع ميشود زيرا كه ان ايات وعلامات قاهره ملجئه كل خلايق با يمان ميباشد وتصديق وايمان اضطراري والجائي اصلا وابدا مقصود ومطلوب ومرتب بران اجزا وثواب نميباشد چه او يوم الجزا است ويوم الاعمال وتكليف نيست **بابي في آثار التي تظهر قبل قيام القيمة بغوي** وغيره باسناد خود روايت كرده قال قال رسول الله صلعم يد الله يبسطان لمسيئ الليل ليتوب بالنهار **و** لمسيئ النهار ليتوب بالليل حتى تطلع الشمس من مغربها يعني حضرت رسول صلى الله عليه واله وسلم فرمود كه هردو دست اله مبسوط وكشاده اند براي گنهگاران شب تا توبه بروز كنند **و** براي گنهگاران روز تا توبه بشب كنند **و** ممدود ومفتوح است باب اجابت توبه تا آفتاب برگردد وطلوع كند از مغرب **ايضا در معالم ودر منثور ولباب وبدور السافره** سيوطي وغيرهم روايت كردند قال صلعم لا تقوم الساعة حتى تطلع الشمس من مغربها فاذا طلعت ورا ها الناس امنوا اجمعون وذلك حين لا ينفع الناس ايمانها لم تكن امنت من قبل او كسبت في ايمانها خيرا يعني آنحضرت صلعم فرمود قيام قيامت نميشود تا آنكه طلوع كند آفتاب از مغرب خود پس بوقت طلوع او از مغرب كل مكلفين روي زمين ايمان مي آرند اما نفع نميدهد ايشان را ايمانيكه قبل از طلوع آن اعتقادا نياورده باشند وكسب عمل خيري در ايمان كرده باشند **ازمسلم** زمخشري **و** ثعلبي **و** رازي **و** نيشاپوري **و** بيضاوي **و** نسفي در تيسير **و** سيوطي در منثور **و** در بدور السافره **و** خازن بغدادي **و** خطيب در تفسير منير **و** غيرهم روايت كردند از براء بن عازب در تفسير اين آيه كه ما صحابه در مذاكره آثار وعلامات قيمة بوديم كه حضرت رسول صلى الله عليه واله وسلم برآمد برما وفرمود كه چه تذكره ميكرديد ما عرض كرديم كه ذكر ساعة ميكرديم فقال عليه السلام لا تقوم الساعة حتى تروا قبلها عشر ايات الدخان **و** دابة الارض **و** خسفا بالمشرق **و** خسفا بجزيرة العرب **و** الدجال **و** طلوع الشمس من مغربها **و** ياجوج وماجوج **و** نزول عيسى **و** نار تخرج من عدن يعني آنحضرت صلعم فرمود قيام قيمة نميشود تا وه علامت ظاهر شوند قبل ازان تا آنكه شما به بينيد آنرا **ا** دودي ناشي ميشود كه ناگاه عالم را فرا ميگيرد **ب** دابة الارض ما بين صفا ومروه ظاهر ميگردد وبرپيشاني هر كافر بانگشتر سليمان مهر ميكند منقوش ميگردد بسياهي تيره هذا كافر حقا **و** برپيشاني هر مومن بعصاي موسى ميزند نقش ميشود بنور درخشنده هذا مومن حقا **ج** فرو ميرود طايفه در نواحي مشرق **د** فرو ميرود در زمين مغرب طايفه **ه** فرو ميرود در جزيره عرب جمعي **و** ظهور دجال بطال **ز** طلوع كند آفتاب از مغرب خود **ح** ظهور قوم ياجوج وماجوج ونشر ايشان برروي زمين **ط** نزول عيسى از آسمان **ي** ظهور ناري از ملك عدن **و** در مسلم زياده است واخر ذلك نار تطرد الناس الى محشرهم **تنبيه** بدانكه ازاوايل آثار و

بيان علامات عشرة قيمة قبل القيمة ١٢

علامات قيمة

علامات قیمة ظهور دجال بطال **و** ظهور امام مهدی آخر الزمان علیه السلم و نزول عیسیٰ و جمع اینها در یکوقت است **و** از او آخر علامات قیمة ظهور دابة الارض در مکه ما بین دو کوه صفا و مروه **و** رجوع آفتاب از مغرب پس متصل بان قیمة قایم میشود این مجمع علیه اهل قبله اسلام است **و** دراین باب محدثین اسلام بتواتر صحاح اخبار در ساینده خود و بالانفراد هم جمع کرده اند **در مشکوة** از مسلم روایت کرده پیغمبر صلعم مخاطب بصحابه مینمود کیف انتم اذا نزل ابن مریم فیکم و امامکم منکم یعنی ای صحابه و امت چگونه رفتار و حال شما باشد وقتیکه فرود آید از آسمان عیسیٰ پسر مریم و امام مطاع و مقتدای شما از خود شما امت مسلمه مرحومه میان شما در آنوقت حاضر و موجود میباشد **ایضاً** در ان جابر روایت کردند قال صلعم لا تزال طائفة من امتی یقاتلون علی الحق ظاهرین الی یوم القیمة فینزل عیسی ابن مریم فیقول میرهم تعال صل لنا فیقول لا ان بعضکم علی بعض امراء تکرمة الله هذه الامة یعنی پیغمبر صلعم فرمود زایل نمیشود یعنی علی الدوام طائفه فرقه از امت من قتال میکنند بر حق و برای اثبات جهراً معاون آن تا قیمة میباشند **پس** عیسیٰ پسر مریم نازل میشود از آسمان **و** امیر که سلطان دین اسلام مهدی آخر الزمان نامش محمد بن الحسن العسکری علیه السلم در امت در آنوقت موجود و حاضر و متولی میباشد میفرماید عیسی را که بیا نماز با مامت برای ما بخوان ولکن **پس** عیسی میگوید من با مامت جماعت نماز برائے شما کرده و خوند نمیتوانم زیرا که از خصائص این امت مرحومه خاتم النبوة است که از خود شما بعض شما بر بعض دیگر این امت امیر مقتدا و مطاع در جمیع امور و احکام دین و دنیا میباشد **و** گرامی داده است او تعا این امت را باین امر که از ملت دیگر **و** پیغمبر دیگر در دین اسلام امامت و حکمرانی ابدا کرده نمیتواند چه نبوت جمیع انبیا **و** کل ادیان اسلاف انبیا بدین اسلام **و** به نبوت خاتم الانبیا منسوخ گردید **و مصرحش ایضاً** انچه در جامع الاصول **و** نهایه **و** مشکوة **و** مصباح **و** احمد در مسند **و** بغوی در تفسیر خود **و** بیهقی در شعب الایمان بالاسانید ثبت و روایت از جابر کرده اند ان عمر حین اتی النبی فقال انا نسمع احادیث من یهود تعجبنا افتری ان نکتب بعضها فقال النبی یا ابن الخطاب امتهوکون انتم کما تهوکت الیهود والنصاری لقد جئتکم بها بیضاء نقیة ولو کان موسی حیا ما وسعه الا اتباعی **و در مسند دارمی** که از احد صحاح سته باتفاق ایشان است قال جابر ان عمر ابن الخطاب اتی رسول الله بنسخة من التوراة فقال یا رسول الله صلعم هذه نسخة من التوراة فسکت فجعل یقرء و وجه رسول الله یتغیر فقال ابوبکر ثکلتک الثواکل ما تری بوجه رسول الله صلعم فلما نظر عمر فقال اعوذ بالله من غضب الله و غضب رسوله رضینا بالله ربا و بالاسلام دینا و بمحمد نبیا فقال رسول الله صلعم **و** الذی نفس محمد بیده لو بدء لکم موسی فاتبعتموه و ترکتمونی لضللتم عن سواء السبیل **و** لو کان حیا و ادرک نبوتی لاتبعنی انتهی حاصل آنکه عمر خطاب از تورات چند جزوی از احکام الیشان نسخه نوشته آورده بحضور رسول صلعم عرض کرد که این احکام یهود چه خوب اند و بار انتجب میارند و میخواهم داخل در شریعت اسلام بکنم اگر رائی تو باشد **و** پیغمبر صلعم بغیظ و غضب بسبب قول عمر بر عمر آمده **و** فرمود ای پسر خطاب میخواهید شما که این امت را هم در حیرت و ضلالة و خلاف بیندازید چنانچه امت یهود و نصاری در حیرت و ضلالت افتاده و عمر غضب از روی نبی معاینه کرده رجوع باسلام نموده پیغمبر فرمود قسم بخدا اگر موسیٰ بشما ظاهر میشود هر آئینه شما صحابه مرا ترک کرده متابعت او میکنید و گمراه از سبیل حق قویم میشوید و حال آنکه بشریعت درخشنده بنور سفید صاف و خالص از امیزش بشما آورده ام اگر خود موسیٰ در قید حیات میبود و نبوت مرا درک میکرد هر آئینه او گذاره و رفتار شریعت خود اصلا کرده نمیتوانست و کتاب تورات و شرع خود را ترک کرده عمل و پیروی و متابعت من و شریعت من قطعاً میکرد

تبصره این صریح است که موسیٰ و عیسیٰ اگر رجوع بدنیا بکنند البته بکتابها و بدین و شریعت های خود حالا عمل کرده نمیتوانند بل بطور احاد این امت رفتار و اقتدا و متابعت این شریعت و بقران و با رسول صلعم و این خلفا خواهند کرد زیرا که شریعت و نبوة آنها بحی اسلام منسوخ گردید و شرع منسوخ متروک العمل است **پس** باین سبب حضرت عیسیٰ بمهدی آخر الزمان در نماز اقتدا میکند و بامر انحضرت که امیر این امت و والی شریعت ناسخه است بامر و نیابة انحضرت عیسی کارزار و قتل دجال بطال مینماید نه بطور استقلال تدبر **تبصره اما دابة الارض** که آخر علامات قیامت است **و** ظهورش بنص قران و تواتر احادیث کل فرقات اهل اسلام ثابتست **اما از قران** واذا وقع القول علیهم اخرجنا لهم دابة الارض تکلمهم ان الناس کانوا بایاتنا لا یوقنون یعنی وقتیکه واقع میشود قول العینے وعده قیمة بر خلایق بر میاریم دابة الارض مر ایشان را تا که کلام میکند **و** درغ و نشان میزند مردم را بجهت آنکه مردم بایات ما یقین نمی آوردند **در کشاف** وغیره است روی ان الدابة تخرج من الصفا و یکون معه عصے موسی **و** خاتم سلیمان فیضرب بالعصا علی مسجد المومن بین عینیه فیظهر نقطة بیضاء یبیضّ کل وجهه کالنجم اللامع **و** یکتب بین عینیه هذا مومن **و** یضرب الخاتم علی انف الکافر فینسود و یظلم جمیع وجهه **و** یکتب بین عینیه هذا کافر یعنی مرویست که آن دابة الارض بر میاید از کوه صفا در شهر مکه معظمه **و** بدست او عصا موسی **و** انگشتر سلیمان نبی

میباشد پس عصا را بجائی سجدهٔ مومن میزند میان دو چشم او نقطهٔ سفیدی نورانی چون ستارهٔ درخشنده ظاهر شده تمام روی او را منور میکرداند منقوش بان هذا
مومن حقا میشود و خاتم سلیمان نبی را بر بالای بینی کافر میزند ظاهر میشود بان سیاهی و تاریکی که تمام روی زمین او را فرامیگیرد و نوشته میشود میان
دو چشم او بر انتها بالای بینی هذا کافر حقا بطرق اهل سنت اکثر روایات از عمار یاسر و ابن عباس و غیرهما باین مضمون میباشند و اما بطرق امامیه
احادیث نیز لاتعد اند و در ان انکار احدی ندارد و لکن خلاف در انست که آیا آن دابه حیوانی است یا انسان و او کیست و چیست در نهایۀ ابن اثیر گفته
فی حدیث اشتراط ذکر دابة الارض قیل انها دابة طولها ستون ذراعا ذات قوایم و وبر و قیل هی مختلفة الخلقة تشبه عدة من الحیوانات
ینصدع جبل الصفا فیخرج منه لیلة جمع و الناس سایرون الی منی قیل تخرج من ارض الطائف و معها عصی موسی و خاتم سلیمان لا یدرکها
طالب و لا یعجزها هارب تضرب المؤمن بالعصا و تکتب فی وجهه مومن و تطبع الکافر بالخاتم و تکتب فی وجهه کافر انتهی در معاد بحار
از تفسیر کلبی و تفسیر وابة گفته اخرجنا لهم دابة من الارض تخرج بین الصفا و المروة فتخبر المومن بانه مومن و الکافر بانه کافر و عند ذلک یرتفع التکلیف
و لا تقبل التوبة و هو علم من اعلام الساعة و قیل لا یبقی مومن الا مسحته و لا یبقی منافق الا خطمته تخرج لیلة جمع و الناس یسیرون
الی منا رواه ابن عمر و روی محمد بن کعب القرظی سئل علی عن الدابة فقال و الله ما لها ذنب و ان لها لحیة و هذا اشارة الی انها من الانس
و روی عن ابن عباس انها دابة من دواب الارض لها زغب و ریش و لها اربع قوایم و روی حذیفة عن النبی قال دابة الارض طولها
ستون ذراعا لا یدرکها طالب و لا یفوتها هارب فتسم المؤمن بین عینیه و تکتب بین عینیه هذا مومن و تسم الکافر بین عینیه و تکتب بین
عینیه هذا کافر و معها عصا موسی و خاتم سلیمان فتجلو وجه المومن بالعصا و تخطم انف الکافر بالخاتم حتی یقال یا مومن و یا کافر و روی
ایضا عن النبی انه تکون للدابة ثلث خرجات من الدهر فتخرج خروجا باقصی المدینة فیفشو ذکرها بالبادیة و لا یدخل ذکرها القریة یعنی مکة
ثم تمکث زمانا طویلا و تخرج خرجة قریبا من مکة فیفشو ذکرها فی البادیة و یدخل ذکرها القریة یعنی مکة الی قوله یعرف المومن
من الکافر فیقال للمومن یا مومن و للکافر یا کافر و روی عن وهب انه قال وجهها وجه رجل و سایر خلقها خلق الطیر در نهایه گفته در لغت
اخطل بجا معجمه بمعنی نشان میباشد و فیه تخرج الدابة و معها عصا موسی و خاتم سلیمان فتجلی وجه المومن بالعصا و تخطم انف الکافر بالخاتم ای
تسمها من خطمت البعیر اذا کویته خطا من الانف الی احد خدیه و تسمی تلک السمة الخطام و منه حدیث حذیفة تاتی الدابة المومن فتسلم
علیه و تاتی الکافر فتخطمه تذکره انشاء الله تعالی بموضع خود این آیه تفصیل کل و جزئش خواهیم داد و در مجئ ظهور این بنص قران و نص متواتر نبوی و ائمه قطعا ثابت
شد که در آخر زمان اید ابه ظاهر خواهد شد بالاتفاق اما خلاف در این است که او آیا حیوانی است یا انسانی چنانچه در اخبار مذکور است بقولی او از دواب
ارض شابه هیچ حیوانی از دواب ارض نیست و بقولی او از دواب طویل الجبهه تا شصت ذراع بدل از موی پر ریشهای ریزه رنگارنگ داشته باشد
و بقولی مختلف الخلقة مشابه اجساد حیوانات متعدده میباشد و بقولی چارپایه مانند دواب ارض باشد بدل از موئی در بدنش پرهای منقار ملایم برا
میباشد و بقولی رویش روی آدمی و بدنش بدن حیوان بری طویل و عریض الجبهة بعوض مویش ریشهای صغار رنگارنگ گوناگون چون طیر میباشد
نزد وهب منبه رویش روی آدمی و غیر آن کل بدنش بدن طیر میباشد و بقولی آن دابه آدمی از بنی بشر با ریش و کلام میباشد و کلام با
مردم مومن و کافر میکند چه در قرائة اولی تکلمهم بالادغام بمعنی کلام کردن او با همه اهل زمین میباشد پس نامش بدابة الارض برائی آن کرده چه دابه عبارت
از مایدب علی الارض و بر انسان هم اطلاق دابه میشود زیرا که او هم رفتار بر ارض چون دابه دارد سوال پس این انسانیکه بدابة الارض موسوم شده او عینا کیست
و کدام است جواب او علی بن ابیطالب سر الله الواهب است و بدست او عصای موسی و انگشتر سلیمان باشد بآن داغ میزند بر مومن و کافر را و با نها کلام
میکند با کافر و با مومن و همین مروی در صحاح اخبار و خطب آئمهٔ اطهار بطرق فریقین است در حق الیقین العربی و فارسی مجلسی نیز اجمالا
نقل فرموده و در اخبار العامة و الخاصة است ان امیر المومنین علیا دابة الارض اما الخطبة روی انه کان یقول علیه السلام فی خطبة
مرارا انا صاحب العصا و المیسم یعنی بتواتر احادیث فریقین وارد است که این دابة الارض علی بن ابیطالب است که در آخر زمان قریب بقیامت بدنیا با مر الله
رجوع میکند و بهر مومن و کافر نشان ایمان و کفر میکند و در خطبه که مکرر در صحابه علما فرمود که من صاحب عصا و میسم ام که بهر مومن و کافر نشان بان میکنم الصفا
قال و روی عن ابی هریرة و ابن عباس و اصبغ بن نباته و غیرهم ان دابة الارض امیر المومنین ع مجلسی از کتاب ما نزل من القران

فی الائمة باسیار

در بیان تحقیق و اختلاف احوال دابة الارض

جواب سوال الصحیح القول ان دابة الارض حضرت امیر المومنین ع است

فی الائمة ما بیار از اصبغ بن نباته روایت کرده قال خاطبنی معویة فقال انتم معشر الشیعة تظنون ان دابة الارض علی علیه السلام قال اصبغ قلت لا تقول الشیعة منفردین بل الیهود ایضا یقولون کذلک فارسل ودعی معاویة اعلم علماء الیهود وقال له انتم تجدون فی کتبکم دابة الارض قال بلی قال معاویة ما هی قال رجل قال معاویه نعرف اسمه قال الیا قال معاویه ما اقربه الی علی انتهی یعنی اصبغ را معاویه گفت که شما گروه شیعه گمان میکنند که دابة الارض علی است اصبغ گفت خاص شیعه همین نمیگویند تنها بلکه یهود هم همین میگویند **پس** معاویه اعلم علماء یهود را طلبیده پرسید که آیا شما یهود هم در کتب خود ظهور دابة الارض را قریب قیامت می‌یابید **یهودی** گفت آری **معاویه** گفت او چیست **یهودی** گفت مردی از بنی آدم است **معاویه** گفت اسمش میشناسی **یهودی** گفت آری اسمش الیا است **معاویه** در آنوقت بجهت تلبیس با هل مجلس گفت که چه قریب است این اسم الیا با اسم علی ابن ابیطالب علیه السلام **و** الیا لفظ عبری بترجمه عربی علی است **پس** از نشان کردن دابة الارض بمردم متصل با آن دفعة از مغرب شمس و قمر با هم برمیگردند **و** همان ابتدا از حشر خلق میباشد کما فی اکثر الروایات فیتبع بعضها بعضا **در درمنثور** روایتی از عبد الله عمر آورده قال یبقی الناس بعد طلوع الشمس من مغربها عشرین ومائة سنة که بعد بر گردیدن آفتاب از مغرب تا یکصد و بیست سال باقی میمانند مردم **و** این روایت موقوفه است غیر حجة چه برگردیدن شمسین گفته ابتدا از برهم گردانیدن عالم است **و ابن جوزی** در وجمع الشمس والقمر بیان آن گفته که هر دو شمسین از مغرب با هم جمع شده برمیگردند بروز قیامت **و جمعی** منهم سیوطی در درمنثور از فریابی **و** از عبد حمید **و** ابن ابی حاتم **و** طبرانی **و** از ابو الشیخ از ابن مسعود روایت کردند در ذیل یوم یاتی بعض آیات ربک قال طلوع الشمس والقمر من مغربهما مقترنین کالبعیرین القرینتین ثم قرأ وجمع الشمس والقمر یعنی شمس و قمر یکجا با هم شده از مغربها خود چون دو شتر قرین یکدیگر برمیگردند

باب در چند جا توبه مقبول نیست **اول** وقت رجوع آفتاب از مغرب **و** ظهور دابة الارض **دوم** وقت نزول عقاب عینی بر شخصی یا بر قومی توبه قبول نیست چنانچه توبه فرعون را وقت غرق شدن او بقوله آمنت انه لا اله الا الذی آمنت به بنو اسرائیل قبول نشده **و** جبرائیل در همان آن در دهانش قبضه خاکی انداخته و مخاطب با و فرمود الآن وقد عصیت قبل وکنت من المفسدین **اشکال** پس توبه قوم یونس چرا حین نزول عذاب آنها قبول شد **جواب** در آن اسباب اندمنها چونکه قبل نزول عذاب بر آنها کلهم توبه و تضرع کردند تواب ارحم بکمال مرحمت خود از انزال عذاب عفو فرمود و محفوظ ماندند **سوم** وقت جان کندن که معاینه او میشود احوال آخرت و ملائکه قابض روح چه این هر سه جا ایمان و تصدیق الجائی و اضطراری غیر مقبول اند **چهارم** قتی رافعه نزد صاحب شریعت بعد ثبوت جرمش اگر توبه کند توبه او علی الظاهر قبول نیست چه این توبه هم بخوف حد موجب اضطراری و الجائی است **پنجم** توبه قاتل انبیاء و اصفیاء از خلفاء حقه ایشان دیده و شناخته قبول نیست **ششم** در توبه قتل مومن عمدا لایمانه قبول نیست **هفتم** توبه مرتد فطری عبارت است که مسلمان زاد اگر کافر شود و از اسلام برگردد عیاذا بالله علی الظاهر توبه او قبول نیست **و** زنش بمحض ارتداد او عدة وفاة نگاهدارد **و** مالش بمیراث دفعة تقسیم بر ورثه مسلمانان او میشود **بلی** توبه مرتد ملی که عبارة است از کافرزاده که از کفر خود اسلام آورده اگر کافر بعد اسلام میشود **نزد** اکثر تا دو مرتبه **و** بقولی تا سه مرتبه توبه او بجهت احتمال لحوق شکوک با و مقبول است **و** بمرتبه سوم قتلش واجب است **و** زنش عده طلاق سه طهر نگاهدارد اگر در این بین ثابت شد او بر وجه خود اولی است **هشتم** توبه آخذ حق الناس هم قبول نیست تا وقتیکه رد حقوق با هل اسلام نماید یا استحلال از ایشان بغیر اکراه بکند **نهم** بعد مردن آدمیکه از اعجاز انبیاء زنده شود و بدنیا برمیگردد اگر او توبه از معاصی سلف خود کند توبه او هم قبول نیست چه او اگر بحقیقت مرده بود البته احوال آخرت بالضرورت با و بدیهی گردید **اشکال** پس آنانیکه حذر الموت از دیار خود گریخته در بین راه دفعة کلهم مردند بعد چند صد سال همه ایشانرا احد از زنده گردانیده و بعد آن هر یکی با حال خود بعد ایلاد و تولید مرده آیا ایشان را احوال آخرت معاینه گردیده یا نه **و** اگر معاینه گردیده پس چگونه اعمال و احوال ایشان در برزخ **و** بعد آن گردیدن بدنیا بود **و** اگر معاینه نکردند آن خلاف ضروریات اسلام میباشد **جواب** ایجازا آنکه هر چه عالم الغیوب القلوب آن فآن در ابد میکند همه آنرا در ازل دانسته است **پس** آن الاف اشخاص که بحذر موت فرار شده بودند بعد تحویت ایشانرا احیاء کرد **پس** جائز است که معاینه احوال آخرت از ایشان تا مدت احیاء ایشان مستور و باز داشته تا معارف ایشان بمعاودت انها الی الدنیا ضروری و الجائی نگردد **و** تفصیلا جواب این مسئله بالانفراد در **رسالة اجوبة اسولة نادره** از احقر مطبوع و منشور عالم شده اشکال ندارد ثم الله اعلم **سوال** در این آیه لفظ لا ینفع نفسا ایمانها عام است پس مقتضی است که از مشرک و مومن ایمانش و عمل صالحی از و نزد ظهور بعض آیات قیمة قبول نیست **جواب** لا ینفع نفسا ایمانها مقید است بکلمه لم تکن آمنت من قبل خاص بمشرک و منافق می باشد **و** مومنیکه ایمان و لو قبل ظهور آیه قیمة یک ساعت ایمان آورده باشد مقبول است **و** باین نهایت زمان قبول توبه مشرک **و** توبه مومن عاصی محدود

نباشد ابن عباس گفته لا ینفع مشرکا ایمانه عند الآیات و ینفع اهل الایمان عند الآیات ان کانوا اکتسبوا خیرا من عمل صالح او توبة قبل ذلك

ضحاك گفته من ادرك بعض الآیات وهو علی عمل صالح مع ایمانه قبل الله منه العمل الصالح بعد نزول الآیة کما قبل منه قبل ذلك فاما

من آمن من شرك او تاب من معصیة عند ظهور هذه الآیة فلا یقبل منه لانها حالة اضطرار کما لو ارسل الله عذابا علی امة فآمنوا وصدقوا

فانهم لا ینفعهم ایمانهم لمعاینتهم الاهوال الشدیدة التی تضطرهم الی الایمان والتوبة انتهی حاصل از هر دو قول آنکه هر کس که توبه و ایمان قبل ظهور آیة آورده باشد و نزد ظهور آیة مشغول بعمل صالحی چون صلوة و صیام و حج مثلاً مشغول باشد این اعمال صالح از مومن نزد ظهور آیة قبول ست زیرا که قبل آن ایمان داشته پس عمل او چنانچه قبل ظهور الآیة قبول همچنین نزد ظهور آیة و بعد آن هم قبول ست اما نزد دانائکه ابتدا از ظهور آیة انتها ارتفاع باب توبه و تکالیف ست پس نزد ایشان خواه مومن باشد خواه کافر هرگز عمل و توبه او قبول نیست ثم الله اعلم **بحث سابع** قل انتظروا انا منتظرون بگو یا محمد صلعم مر کفار را که انتظار بکشید باآمدن آیات اله از ملائکه قابض ارواح مع غضب الله و باآمدن آیات قیامت پس ما هم منتظریم بآنها و درین دو قول اند **احدهما** مراد از فانتظروا انا منتظرون مراد ازین تاخیر از قتال کفار است پس این آیه منسوخ بآیه سیف شده یعنی اے مومنین انتظار کشید شما تا مجی آیت قتال و ما هم انتظار نزول و مجی اندایم **ثانیهما** این آیه محکمه باقیه غرض باین امهال کفار و مکذبین نبوت محمد نیست تا ظهور ملائکة قابض ارواح چه معاینه و ظهور علامات موت معارف ضروری بدیهی گردیده توبه قبول نمیشود زیرا که ملجی محتضر الی التوبه میشود و هکذا نزد ظهور آیات قیامت توبه قبول نمیشود و مشرکین را فعلی التقدیرین این توعید است بکفار **اشکال** در فانتظروا هر گاه توعید است برائی کفار پس در فقره انا منتظرون نیز باید که توعید باشد چه بمقابل کفار واقع شده پس خصمی مرتبت چگونه منتظر وعید گردد **جواب** چونکه او تعالی بتوسط پیغمبر ایشان را توعید بمجی آیات تعذیب بایشان کرد مرادش چنین میباشد شما انتظار ورود آن کنید و ما هم انتظار وقت موقت انزال آنها در باره شما میکشیم پس مباینت درین ظاهر است **در مجمع** فرموده که درین حث و تحریص بر مسارعت الی الایمان والتوبة و خیر الاعمال کما قال تعالی فی آیة اخری وسارعوا الی مغفرة **و پیغمبر** فرموده بادروا بالاعمال قبل مجی الآیات **تنبیه** در آیه دلالت است بر بطلان قول آنانکه ایمان با قول فقط یا اعمال حسنه را فقط عین ایمان میدانند و ایمان را اسم برائی ادا و اجبات میدانند چه او سبحانه اینجا تفریق کرد ما بین ایمان بعطف کردن خیرات بر لا ینفع ایمانها و میان معطوف و معطوف علیه مغایرت لازم ست ثم الله اعلم

قوله تعالی اِنَّ الَّذِیْنَ فَرَّقُوْا دِیْنَهُمْ وَكَانُوْا شِیَعًا لَّسْتَ مِنْهُمْ فِیْ شَیْءٍ اِنَّمَآ اَمْرُهُمْ اِلَی اللّٰهِ ثُمَّ یُنَبِّئُهُمْ بِمَا كَانُوْا یَفْعَلُوْنَ ○

ترجمه آیه بتحقیق آنانکه تفریق و پراکنده کردند دین خود را و گردیدند و گشتند ایشان گروه گروه بمذاهب مختلفه چون مجوس و یهود و نصاری و مشرکین نیستی تو یا محمد صلعم از ایشان در هیچ چیزے یعنی تو در مذاهب هیچ یکی از ایشان داخل نیستی بلکه ملت تو ملت ابراهیم قدیم من جانب الله میباشد جز این نیست امر و حکم این مذاهب مخترعه باطله سلف و خلف بسوی خداست پس خبر میدهد ایشان را بروز قیامت بجمیع آنچه بفعل و عمل از خلاف آوردند **و در تفسیر** ش چند بحث اند **بحث اول** قراءة حمزه و کسائی فارقوا بالف بمعنی باینوا و خرجوا در اینجا و در سوره روم میباشد **و قراءت** باقی قرا فرقوا بغیر الف بمعنی تحدید و تکثیر المذاهب والملل میباشد **بحث ثانی** شیعا جمع شیعه **و** اشیاع جمع الجمع اسم قومی که مجتمع بر امری و پیرو و تابع او باشند **و** بعد آن شیعه علم گردیده بر پیروان و تبعه علی بالخاصة درین است ذکره اهل اللغت منهم الفیروزآبادی **اما نزد اهل اشتقاق** اصل باب از ظهور و متابعت بالاختصاص است **و در مصباح** گفته ماخوذ از شاع الشئ یشیع شیوعا ظهر **و** الشیعة الاتباع والانصار **و** کل قوم اجتمعوا علی امر فهم شیعة **ثم** صارت الشیعة نبذ الجماعة مخصوصة **و** شیع الراعی بالابل ای صاح فتشیع بعضها بعضا **در مجمع** فرموده الشیع الفرق التی یمالی بعضهم بعضا علی امر واحد مع اختلاف فی غیره **و قیل** ان اصله من الظهور **و** یقال شاع الخبر یشیع شیوعا ظهر **و** شیعت النار اذا القیت علیها الحطب فکانت تظهرها **و قال الزجاج** اصله الاتباع یقال شاعکم السلام ای تبعکم السلام **ثم** قال فمعنی الشیعة الذین یتبع بعضهم بعضا **کما قال الکمیت شعر**

وَمَالِیَ اِلّا اٰلَ احمد شیعۃ ومالی الا مشعب الحق مشعب ۔ **بحث ثالث** در وجہ تنظیم با ما قبل بدانکہ ہرگاہ بالا ذکر اصناف کفار و مشرکین کرد پس متصل
بان اینجا ذکر فرقات اہل ملل و نحل کرد **بحث رابع** ان الذین فرقوا دینہم وکانوا شیعًا آیا این عام است یا خاص پس ازان آیا این محکم باقی است یا منسوخ
بایہ سیف دران مفسرین دو قول دارند **بحث خامس** در وجہ تفسیرش مفسرین بجہت عام و خاص خلاف کردند **قول اول** مراد ازین اصناف کفار و مشرکین
خاص اند چہ **بعضی** از ایشان عبدہ ملائکہ اند کہ ملائکہ را بنات اللہ میدانند لہذا عبادت و تعظیم بایشان میکنند **و بعضی** عبدہ کواکب اند و آنہا را موجد و مدبر
عالم میدانند **و** عبدہ اصنام اند کہ عبادۃ بانہا میکنند و ہم شفعائنا عند اللہ میگویند **و بعضی** لاخدائی محض اند خالق طبیعت و دہر را میدانند **و** مراد ازین
ہمین کفار اند کہ دین واحد الٰہی را کہ بواسطہ انبیاء صلعم فرستادہ بود متفرق شدند **و** ادیان آخر غیر آن دین حق قرار دادند و طایفہ طایفہ فرقہ فرقہ مختلف شدند
و ہمین قول سدی و حسن و غیرہما ہست **و** میگویند کہ بعد این منسوخ گردید بآیہ سیف **قول ثانی** مراد از ان الذین فرقوا دینہم مراد خاص اصناف اہل کتاب
یہود و نصاری اند کہ این ہر دو بنی بدین واحد از خالق واحد آمدند معہذا اینہا ہم متفرق شدہ دو دین ساختند **و** یکدیگر را تکفیر میکنند بقولہم قالت الیہود
لیست النصاری علی شیٔ وقالت النصاری لیست الیہود علی شیٔ **وجہی دیگر** درین آنکہ این ہر دو بنی بدین واحد آمدند **اما** برای قیاس
و اہوا یہود بہفتاد و یک ملت **و** نصاری بہفتاد و دو ملت متفرق شدند **و** ہر فرقہ تبعہ و شیعہ ملت مخترعہ خود شدہ یکدیگر را در بین خود تکفیر میکنند **و** ہمین
قول ابن عباس **و** مجاہد **و** قتادہ **و** ضحاک **و** بقولے منہم سدی ہم است **قول ثالث** مراد ازین طایفہ است کہ بعض دین و احکام آنرا تسلیم **و** بعض دیگر را تکفیر میکنند
کما حکاہ اللہ عنہم افتؤمنون ببعض الکتٰب وتکفرون ببعض **وایضا** نقل عنہم تعالی ان الذین یکفرون باللہ ورسلہ ویریدون ان یفرقوا بین اللہ
ورسلہ ویقولون نؤمن ببعض ونکفر ببعض **قول رابع** مراد ازین تفرقہ اہل اہوا و بدعات و ضلالت این امت است **و** ہمین قول عائشہ **و** عمر خطاب
و معاویہ **و** عمرو عاص **و** ہمین منسوب نیز بمجاہد کردہ اند **قول خامس** این عام شامل بہمہ فرقات مشرکین **و** ہمہ اہل کتاب بین یہود و نصاری **و** اہل
اسلام است چہ در ہمہ این فرقات طوایف متفرق المذاہب اند **و** این اصح و اولی است از حمل بر بعض دون البعض **و** آیہ حاوی ہمہ عام و ممکن است **طبری**
در تفسیر خود باسناد خود مرفوعًا روایت کردہ قال رسول اللہ ان الذین فرقوا دینہم وکانوا شیعًا لست منہم فی ملتہم ولیسوا منک ہم اہل البدع واہل الشبہات
واہل الضلالۃ من ہذہ الامۃ یعنی ختمی مرتبت صلعم فرمود آنانکہ متفرق در دین خود شدند تو از ایشان نیستی و ایشان از تو نیستند زیرا کہ ایشان ترک دین تو کردہ
اند ایشان اہل بدعت و شبہات و ضلالت ازین امت اند **پس** ازین **طبری** **و** رازی **و** تبعہ او نیشاپوری **و** بغدادی **و** خطیب **و** غیرہم گفتند پس مراد ازین
کمال تحریص و ترغیب است برانکہ کلمہ اہل اسلام متحد و واحد باشد متفرق بملل و مذاہب ابدا نشوند بہوا و ہوس و رای و قیاس و بتبعیت فلاسفہ دین واحد
اسلام را بمذاہب و ملل متعددہ متبددہ متفرق نسازند **بغوی** وغیرہ روایت کردہ قال عمر بن الخطاب ان رسول اللہ قال لعائشۃ یا عائشۃ ان الذین فرقوا
دینہم وکانوا شیعًا ہم اصحاب البدع واصحاب الاہواء من ہذہ الامۃ یعنی عمر گفت کہ پیغمبر صلعم بعائشہ فرمود مراد ازین متفرقین فرقات اصحاب بدعت
و اہوا و ضلالت این امت اند **ایضًا بغوی** و ابوداؤد **و** ترمذی باسانید خود از عرباض بن ساریہ روایت کردند ان رسول اللہ ذات یوم صلی بنا صلوۃ
الصبح فاقبل علینا فوعظنا موعظۃ بلیغۃ ذرفت منہا العیون ووجلت منہا القلوب فقال رجل یا رسول اللہ کان ہذہ موعظۃ مودع فما تعہد الینا فقال
اوصیکم بتقوی اللہ والسمع والطاعۃ وان تامر علیکم عبد حبشی فانہ من یعش منکم فسیری اختلافا کثیرا فعلیکم بسنتی وسنۃ الخلفاء الراشدین
المہدیین تمسکوا بہا وعضوا علیہا بالنواجذ وایاکم ومحدثات الامور فان کل محدثۃ بدعۃ وکل بدعۃ ضلالۃ مطلوب ما اینجا آخر حدیث است بشما
وصیت میکنم بتقوی الٰہی الی قولہ ہر کس کہ از شما زندگی کند او اختلاف کثیر می بیند پس بر شما باد تمسک بسنت من و طریقہ آنانکہ خلفاء راشدین بہدایت کامل فی
الدین باشند متمسک سنت باشید و بدندان بجوید و محکم آنرا از بر دندان بگیرید و بترسید محدثات امور را چہ ہر احداثی بدعت و ہر بدعتی ضلالت است **مخالف**
میگوید بعض مردن آنحضرت ترک تدفین آنحضرت صحابہ کردہ اول خلاف ہمین بود کہ صحابہ دو فرقہ شدہ مہاجرین میگفتند امیر منا **و** انصار میگفتند امیر منکم کما
نقلہ البخاری **پس** بلا نص کتاب اللہ و بلا سنت نبی اللہ صلعم بآراء خود بلا نص ابوبکر را خلیفہ خود قرار دادند **و** ہمین اول بدعت است معہذا خود را مستکبر
اینہا اہل حق میگویند عجب العجاب است **مجمع علیہ** است قالوا اتام فینا رسول اللہ فقال الا ان من قبلکم من اہل الکتاب افترقوا علی
ثنتین وسبعین فرقۃ **و** ان ہذہ الامۃ ستفترق علی ثلث وسبعین فرقۃ ثنتان وسبعون فی النار **و** واحدۃ فی الجنۃ رواہ معاویۃ بن سفیان
اقول ثانی تفرقہ در امت معاویہ القائل کردہ **نقلہ فی لباب التنزیل** وزاد فی روایۃ وانہ سیخرج فی امتی اقوام تتجاری بہم الاہواء کما

يتجارى الكلب بصاحبه لا يبقى منه عرق ولا مفصل الا دخله **اخرجه ابوداؤد** ايضاً نقل البغدادى فى تفسيره عن عبد الله بن عمرو
بن العاص قال قال رسول الله صلعم **وفى المعالم** عن عبد الله بن عمر قال رسول الله صلعم ان بنى اسرائيل افترقت على ثنتين وسبعين ملة **و** ستفترق
امتى على ثلثة وسبعين ملة كلها فى النار الا ملة واحدة فقالوا من هى يا رسول الله قال من كان على ما انا عليه واصحابى **اخرجه الترمذى**
ايضاً قال الخطابى فى هذا الحديث دلالة على ان هذه الفرق غير خارجة من الملة والدين اذ جعلهم من امته **و** قوله تتجارى بهم الاهواء كما
يتجارى الكلب بصاحبه قال التجارى تفاعل من الجرى وهو الوقوع فى الاهواء الفاسدة والبدع المضلة تشبيها بجرى الفرس والكلب **سعودى**
در تفسير خود نقل كرده قال النبى صلعم افترقت اليهود على احدى وسبعين فرقة كلهم فى الهاوية الا واحدة ناجية افترقت النصارى على ثنتين وسبعين
فرقة كلهم فى الهاوية الا واحدة **و** ستفترق امتى على ثلث وسبعين فرقة كلها فى الهاوية الا واحدة **در فردوس** ديلمى از انس **و**
ابوهريره **و** ابوذر روايت كرده قال صلعم تفرقت اليهود على احدى وسبعين فرقه **و** تفرقت النصارى على ثنتين وسبعين فرقة **و** تفرقت
امتى على ثلث وسبعين فرقة كلها فى النار الا فرقة واحدة على ما انا عليه اليوم واصحابى **در فردوس** ايضاً مروى عوف بن مالك است
قال صلعم تفترق امتى على سبعة وسبعين فرقة اعظمها فتنة على امتى قوم يقيسون الامور برأيهم فيحلون الحرام ويحرمون الحلال **ايضاً**
در فردوس از انس **و** ابوهريره روايت كرده قال صلعم تعمل هذه الامة برهة بكتاب الله وبرهة بسنة رسول الله ثم تعمل بالراى فاذا عملوا
بالراى فقد ضلوا واضلوا **در باب افتراق الامم** يك باب در سنن خود نيز ديك باب و آخر كتاب **ابن ماجه** از ابى هريره **و** از عوف بن مالك
و انس بن مالك بحديث افتراق امت را جمع كرده چنانچه **دايلمى** در **فردوس** جمع كرده قال النبى صلعم افترقت اليهود على احدى وسبعين فرقة فواحدة
فى الجنة **و** سبعون فى النار **و** افترقت النصارى على ثنتين وسبعين فرقة احدى وسبعون فى النار **و** واحدة منها فى الجنة **و** الذى نفس محمد بيده لتفترق
امتى على ثلث وسبعين فرقة فواحدة فى الجنة ثنتان وسبعون فى النار قيل يا رسول الله ومن هم قال الجماعة **و** حاصل همه احاديث همين است
كه آنحضرت فرمود يهود به هفتاد و يك فرقه متفرق شدند هفتاد از انها در نار ميباشند و يكى از انها در جنت ناجى است **و** نصارى هفتاد و دو فرقه شدند **و**
هفتاد و يك از انها نارى **و** يكى ناجى در جنت ميباشد **و** قسم بخدا انكه جانم در دست اوست هر آئينه امت من هم بهفتاد و سه فرقه متفرق ميشود **و** هفتاد و
دو از انها نارى **و** يكى ناجى در جنت ميباشد **و** عرض كردند جماعت ناجيه از مسلمانان كدام است فرمود آنحضرت آن جماعت يعنى جماعت حق است
بغوى در معالم و بغداوى وغيرهم از ابن مسعود روايت كردند ان احسن الحديث كتاب الله **و** احسن الهدى هدى محمد **و** شر الامور محدثاتها
و رواه جابر مرفوعاً عن النبى صلعم يعنى احسن كلام وحديث كتاب **و** احسن الهدايت هدى وخصلت و سنت نبى الله **و** شر و بدتر امور بدعات ومحدثات
است **در ترمذى ومسلم وبخارى** در كتاب الاعتصام مجلد ثالث چند روايت كرده **منها** از مغيره روايت كرده **عن النبى** لا تزال
طائفة من امتى ظاهرين حتى ياتيهم امر الله وهم ظاهرون حاصل آنكه از امت مختلف الملل من يك فرقه معين حق ميباشد تا بايد ايشان را امر الله وامر الله
يا قيام مهدى يا قيام قيامت ميباشد **ايضاً** فيه قال معاويه سمعت النبى صلعم يقول لا يزال من هذه الامة مستقيما حتى تقوم الساعة او حتى ياتى امر الله **اشكال**
ازين احاديث مستفاد ميشود كه يك يك فرقه ازين هر سه امت ناجى است **پس** بايد كه از امت يهود و نصارى هم تا قيامت يك يك فرقه بحق و ناجى ميباشد
جواب سعودى گفته كه مراد در اعصار سلف از دو طايفه اهل كتاب اين يك فرقه ناجى بود **و** الحال همه انها نارى اند زيرا كه منكر و كافر بخاتم الانبياء و دين و كتاب
آنحضرت اند **و** دين هر دو منسوخ گرديده بر دين منسوخ باطل قايم اند **تنبيه** اين خبر متواتر در صحاح مسانيد جميع فرقات اهل اسلام وارد **و** خبر مطابق
مخبر به بوقوع آمد **پس** محمد نبى صادق مصدق و اجب التمسك والتصديق ميباشد **و** اكثر اهل قبله بحسب انحصر كتب ملل اسلام و اسماء فرقات وعقايد همه ايشان
تاليف كرده **و** تواتر اسناد اين خبر نيز در مقدمات كتب ملل خود نيز ضبط نموده اند خصوصاً شهرستانى شافعى **و** احقرهم **كتاب معارف ملة ناجيه**
و ناريه در تشريح حديث شريف ترتيب داده ام **و** در مقدمه آن ابتداء اسباب خلاف و باعث آن كدام وجه شده **و** در اينجا چند سوال اند **سوال**
اول مفهوم خبر بلا شك ثابت است **اما** آنحضرت صلعم چرا فرقه ناجيه را از امت اسلام مخفى و مبهم نهاد تا هر يكى خود را فرقه حقه ناجيه ميدانند **و** ديگر را ضلال
باطل **جواب اول** آنحضرت را خود صحابه پرسيدند كه آن فرقه ناجيه كيست پيغمبر فرمود همان فرقه است كه بر دين اسلام مطابق كتاب الله و سنت ما باشند
بعد ما بحوكه اليوم من واصحاب من بران طريق مستقيم چه در انوقت بغير ظاهر نصوص كتاب الله و سنت رسول الله طريقه نبود **و** بمحض موت آنحضرت صحابه در

زين خود دو فرقه

بین خود دو فرقه شده انصار گفتند امیر منا و مهاجر گفتند امیر منا و فیصلیان چون عمرؓ ابوبکرؓ را خلیفه قرار داد و نداین ثانی سبب خلاف در اختلاف امت بمحض موت
نبوی بیاشد چنانچه **شهرستانی** شافعی نزد احد اسباب خلاف امت شمرده **اما اول** اسباب اختلاف در اسلام بالاتفاق نیز در مرض الموت نبوی صلعم بسبب
عمر از ندادن قلم و دوات به پیغمبر صلعم بوقوع آمد چه آنحضرت فرمود ائتونی بقرطاس و دواة ان اکتب لکم کتابا لن تضلوا بعدی ابدا یعنی کاغذ و قلم بیارید
که وصیتے بنویسم تا که شما من بعد ابدا مختلف و گمراه نخواهید شد و عمرؓ آنحضرت را که صاحب ما ینطق عن الهوی بود متهم در خلق ساخت که این شخص بغلبه مرض لطو لا یعنی میخواهد و میگوید و حسبنا
کتاب الله گفت پس اصحاب دو فرقه شدند فرقه واحده بمتابعت عمرؓ کاغذ و دواة ندادند و فرقه ثانیه را نگذاشتند که بدهند با بین خود بگفتگوی و لغط زنی میکردند و اصوات بالا شده پیغمبر لا ینبغی
التنازع عندنبی قوموا عنی فرمود یعنی چون بلند او از کردند نزد پیغمبر صلعم بموجب لا ترفعوا اصواتکم فرمود سزاوار نیست برخیزید دور شوید پس اخراج کرد ایشان را از نزد خود و محدثین همه فرقه
حتی بخاری و مسلم هم این را روایت کرده اند و فاضل **محمد شهرستانی** شافعی و غیره در **کتاب الملل** یازده سبب و سبب اعظم
اختلال و اول خلاف بحضور نبوی بالتفصیل همین را نوشته و بعضی از حجة الاسلام **غزالی** نقل کرده که او اعتراف و سبب حصول اختلاف این امت در
جواب سید مرتضی رازی کرده و فرموده و هذه سیئة عمر الی القیمة **تنبیه** قول **غزالی** و شهرستانی که هر دو آئمه اهلسنت اند اشاره بیاشد
بسوی آنچه در **سنن ابن ماجه** و در دیگر صحاح اهل سنت با سانید خود از ابن منذر روایت کردند قال النبی صلعم من سن سنة حسنة فعمل
بها کان له اجرها و مثل اجر من عمل بها لا ینقص من اجورهم شیئا و من سن سنة سیئة فعمل بها کان علیه وزرها و وزر من عمل بها لا
ینقص من اوزارهم شیئا چه خلیفه ثانی بندادن کاغذ و دواة به پیغمبر صلعم بتحریر وصیت این هفتاد و سه ملت بسبب آن بظهور آمدند مواخذه این را
بیاشد **ابن ماجه** باسناد خود از مزنی از جد خود روایت کرده قال صلعم من احیی سنة من سنتی فعمل بها الناس کان له مثل اجر من عمل بها لا ینقص
من اجورهم شیئا و من ابتدع بدعة فعمل کان علیه اوزار من عمل بها لا ینقص من اوزار من عمل بها شیئا **جواب ثانی** حضرات محدثین و
مفسرین اهل سنت خود می‌نویسند که قالوا یا رسول الله من الناجیة فوضع یده علی علی و قال هذا و شیعته یعنی پیغمبر صلعم فرمود آن فرقه ناجیه این علی و شیعه
اوست نقله فی احقاق الحق عن خرگوشی و کواشی **در مناقب** خوارزم از ابولیلی روایت کرده ان رسول الله صلعم قال یکون بعدی فتنة فاذا ظهرت
تلک الفتنة فعلیکم بعلی ابن ابیطالب فانه الفارق بین الحق و بین الباطل و الحق یعنی حضرت بتحقیق فرمود که بعد من فتنه قایم میشود پس وقتیکه
آن فتنه و فساد ظاهر شد بر شما باد تمسک بعلی چه او فاروق میان خلق و میان باطل و حق است **ایضا** باسناد خود از ابن عمرؓ روایت کرده ان رسول الله
قال من فارق علیا فقد فارقنی و فارق الله یعنی بدرستی و بتحقیق حضرت رسول صلعم فرمود هر که از علیؑ مفارقت کند پس بتحقیق او مفارقت از من کرد و هر که
مفارقت از من کرد او از خدا مفارقت کرد **ایضا** باسناد مشائخ خود از ابوایوب انصاری روایت کرد ان النبی صلعم قال لعمار ان رایت علیا یمشی فی واد
و الناس فی واد اخر فاذهب مع علی فانه لا یدخلک فی ضلالة و لا یخرجک من هدایة بتحقیق حضرت رسول صلعم فرمود بعمار ای عمار اگر تو دیدی
علی را که بوادی راه میرود و کل مردم را در وادی دیگر غیر آن میروند تو با علی برو چه او داخل نمیسازد ترا در گمراهی و ضلالت و بدعت و بر نمی آرد ترا از
هدایت و از طریقه حق مطلق **تنبیه** لهذا کبار صحابه چون سلمان و عمار و مقداد و ابوذر و حذیفه و ابوایوب و ابن مسعود و ابن عباس
و جابر و طلحه و زبیر و غیرهم از اعلام صحابه از فرمان و پیروی علی اصلا از بدایت الی نهایت طرفة العین منحرف نشدند الا طلحه و زبیر در آخر و همین حضرت
صحابه عالم باسماء و صفات منافقین صحابه بودند و محققین صحابه معتقدین را از منافقین جدا کنند چنانچه در **احیاء العلوم** در مجلد رابع در
فصل ریاضة النفس **حجة الاسلام غزالی** عمر بن الخطاب همیشه تفتیش حال خود از حذیفه میکرد که آیا در من اوصاف منافقین را می بینی و می
یابی کان عمرؓ رحم الله امرءا اهدی الی عیوبی و کان یسئل سلمان عن عیب فلما قدم علیه قال ما الذی بلغک عنی مما تکرهه فاستعفی فالح
علیه فقال سلمان بلغنی انک جمعت بین ادامین علی مائدة و ان لک حلتین حلة بالنهار و حلة باللیل یعنی عمر از سلمان پرسید آنچه از عیوب
من بتو رسیده بگو سلمان استعفا کرد و اخر بالحاح کثیر سلمان فرمود بلے بدو نان خورش هر وقت غذا میخوری و دیگر دو حله نفیس هر روز صبح یکی و شام حله دیگر
رامیپوشی **ثم قال الغزالی** و کان یسئل حذیفه و یقول له انت صاحب سر رسول الله صلعم فی اسماء المنافقین فهل ترى علی شیئا من
آثار النفاق یعنی عمر پرسید حذیفه را که تو صاحب اسرار رسول خدائی بتو اسماء و اوصاف منافقین بیان کرد **پس** آیا تو در من وصفی از منافقین می یابی
و حذیفه اعراض از جواب و بتوریه با او کلام میکرد **ایضا** اهل حدیث بخاری همه روایت کردند که عمرؓ خطاب از حذیفه یمانی میپرسید که آن باب فتنه و فساد

که پیغمبر تو خبر داده آیا کمسور گردیده یا هنوز نه چه بحذیفه بلیلة العقبة وقت مراجعت از حجة الوداع بین راه شبانگاه منافقین کید قتل پیغمبر کرده بودند خالق انام بآنحضرت در انوقت خبر داده وکید ایشانرا باطل ساخته باظهار برق تا آنحضرت عبور از عقبه کرد **و** منافقین بیمین ویسار کوه بلا جلاری رو نی بزمین و پشت بالا مخفی ساختند **و** روی های ایشانرا دید حذیفه از یمین ویسار جمعی را از ایشان شناخته **و** آنرا که نشناخته بپیغمبر نام آن اصحاب را بحذیفه ذکر کرده فرمود که این رازرا مستور بدار **لهذا** حذیفه صاحب سر رسول الله در مناقب مشهور گردیده وازو در ترس منافقین صحابه بودند چنانچه در **ترمذی** **و مشکوة و شروح** آنها مسطورست **و** تفصیل این قصه از مجلدات شرح ابن ابی الحدید درباب **و** خود تتبع واهل اراده از ائمه اهلبیت صفات وخصال واسمای رؤس منافقین را بتفصیل بنویسند و بسیاند عیاذا بالله تعالی عنه **جواب ثالث** جلال الدین دوانی در **شرح عقاید عضدی** گفته که علامه حلی باستاد خود **محقق نصیر الدین** طوسی در حال تدریس از حدیث تفترق امتی ثبوت ودلالت بر حقیت فرقه ناجیه پرسید که چیست **محقق** بعد تامل و تفکر فرموده که دو وجه اند **اولهما** از خود این حدیث اینقدر واضح هست که آنحضرت کل امت را فی الواقع دو قسمت کرده یک طرف هفتاد و دو **و** طرف دیگر یکفرقه هفتاد و سوم را مقابل آنها قرار داده **پس** این مقتضی هست که آن هفتاد و دو باهم اتحادی واتفاقی بالجمله داشته باشند لهذا آنها را یک طرف قرار داده **و** آنفرقه هفتاد و سوم در همه امور اصول وفروع از همه ایشان باید متفرد و متفرق و متوحد باشد تا این تقسیم صحیح شود **و عند التحقیق** معلوم وثابت واضح شد که آن هفتاد و دو ملت اگر در بعض مسایل اصول متفرق اند **اما** در مسایل آخر و در کل فروع متفق اند **و** آنفرقه هفتاد و سوم در کل امور اصول دین وفروع دین متفرد و متفرق از همه آن هفتاد و دو باید باشد **پس** این طایفه نیست مگر خاص فرقه امامیه **پس** فرقه ناجیه بدلالت خود حدیث امامیه اند چه کل اصول وفروع اینها مخالف ایشان از ائمه آل محمد است **اما** **ادله خارجه** لاتحصی اند چون حدیث ثقلین **و** حدیث منزله **و** حدیث سفینه نوح **و** حدیث علی مع الحق والحق مع علی ولن یتفرقا حتی یردا علی الحوض **و** حدیث یا علی انت خلیفتی فی امتی و وارثی **و** غیرها **پس دوانی** بعد نقل این گفته هرچند کلام حکیم طوسی متین است **و** لکن من میگویم که معتزله متفق امامیه در اکثر اصول اند پس تفرد امامیه بالکل از ملل هفتاد و دو ثابت نیست **جواب اقناعی** چونکه امامیه شیعه علی مشهور در اسلام از عصر نبوی اند احدی را مجال انکار آن نیست **و** کل اصول وفروع اینها خاص از ائمه اهلبیت نبوی است وباین تقدم ایشان بر جمیع ملل ثابت شد **و معتزله** اگر در بعض مسایل بتبعیت شیعه کرده اند **اما** در اکثر اصول دین خصوصا در امامت **و** در کل احکام فرعیه با فرق دیگر شریک و متحد و متفق باهم **و** مخالف امامیه اند **و** موافقه در بعض امور نادره مدخول ومعدود و محسوب امامیه مع هذه المباینة الاصلیه نمیشوند **و** الا لازم میآید که بتوافق وتطابق بعض احکام اسلام با احکام اهل کتاب بین اهل اسلام متحد بدین یهود و نصاری باشند ببطلان این زعم دوانی باطل میباشد **و** الا جوابکم عن هذا جوابنا **تبصره** زیاده بر این اگر اطلاع اختلاف واسباب تفرق بخواهی از کتب ملل خصوصا از **ملل ونحل** شهرستانی شافعی که او یازده سبب **و** احقر پنج سبب دیگر بر آن افزوده در کتاب **معارف ملة ناجیه وناریه** تحریر شده **بحث سادس** لست از افعال ناقصه رافع اسم ناصب خبر از افعال غیر متصرفه اند او در ماضی لیس لیسا لیسوا لیست لیستا لسن لست لستما لستم الی لسنا **و اما** لیس در اصل لیس بکسر الیاء صیغه ماضی برائی نفی حال میباشد **و** بجهت ثقل یاء را ساکن کردند **و** قلب بالف نکردند لانها لا تتصرف من حیث استعملت بلفظ الماضی للحال **و** والذی یدل انها فعل لا حرف لانها یلحقه ضمایر الافاعیل من التذکیر والتانیث والغیاب والخطاب والجمع والتثنیة **بحث سابع** لست منهم فی شیء باین تلوین الخطاب مخاطب خاص حضرت ختمی مآب است ودر این اقوال اند **اولها** یا محمد صلعم نیستی تو از زمره وملت ایشان در هیچ چیزی چه تو ملت ابرهیم داری موسوم بدین اسلام **و** این دین ناسخ جمیع ادیان سلف وخلف ست پس تو بر دین خود باش وتو دخلی با ادیان مشرکین وکافرین اهل کتاب بین نداری **و** تحویل امر ایشان بمن است **و** من با ایشان خود میدانم **ثانیها** نزد آنانکه مراد اهل کتاب ومشرکین عرب خاص اند پس این امهال در قتال ایشان نازل شده تا نزول آیه سیف یعنی یا محمد الحال متعرض بقتال ایشان بهیچ وجه مشو واراده آن مکن **پس** بنزول آیه سیف این منسوخ گردید **و** همین قول سدی وکلبی وحسن است **و رازی** متعرض شده بقائلین لیست من قتالهم فی شیء قال السدی یقولون لم یؤمر بقتالهم فلما امر بقتالهم نسخ وهذا بعید لان المعنی لست فی الحال من قتالهم فی هذا الوقت فی شیء فلما ورد الامر بالقتال فی وقت آخر لا یوجب النسخ **ثالثها** مراد آنست که امر ایشان در انظار واستیصال وتعجیل وتنزیل عقاب در دنیا یا در عقبی تعلق بمن ومصلحتم است ترا هیچ دخلی در آن نیست الا تبلیغ رسالت واداء آن بسوی ایشان بذمه تو **رابعها** نزد آنانکه در نداء سابق طلا اهل اهواء این است پس نزد اینها معنیش آنکه یا محمد صلعم تو نیستی از این اهل بدع واهواء چه تو از مینها

جواب دوانی از جانب محقق طوسی نقل دوانی از کلام محقق نصیر الدین

پس جواب رازی از اعتراض محقق طوسی ۱۲

وایشان از توبری اند **و** عرب میگویند نزد مباعدت از یکدیگر فلست منک ولست منی ای کلوا حد منا بریء من صاحبه بگذار امر ایشان من چه ایشانرا من خود خبر و جزاء آن در آخرت میدهم و اگر بجهت تو عذاب از اهل دنیا برمیدا شتم البته در دنیا ایشان را در عقوبت تعجیل میکردم **و** ترا نبی الرحمة **و** ایشانرا بجهت تو امت مرحومه نامیدم مانند امم سلف اخذ ایشان بعقاب در دنیا نمیکنم و جزا و سزا ایشان خاص در آخرت مقرر گردیده **اشکال** آیه لست منهم فی شیء پیغمبر را بیدخل و بیکار محض ساخت این موجب تنزیل و تنفیر خلق از و میشود و حال آنکه رجوع خلق بسوی نبی اصل مقصود است **جواب** چونکه اینگونه کلام من باب اعلام و تعلیم مبنی است نه من باب اعزال و تنزیل چنانچه سلطان مدبر حکیم بحاکم پیش کار خود میگوید در فلان کار غرض نگیری و دخل بالفعل ندهی و در تحریک آن مصلحت بالفعل نیست من خود تنظیم آن خواهم کرد نه تنزیل و نه منظیر باین لازم میآید اشکال باطل محض است **بحث** قامن ثم ینبئهم بما کانوا یفعلون این توعید شدید بایشان است که در عاقبت الامر خدا خبر میدهد یعنی جزاء و سزا میدهد ایشان را بجمیع آنچه میکردند و بفعل و عمل میآوردند **تنبیه** در این دلالت است که انبیا بغیر مصلحت و اراده و اجازه الهی بحسب خواهش نفسانی و ارادت خود هیچ دخلی غیر ابلاغ و تبلیغ رسالت الهی ندارند

قوله تعالی مَن جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا وَمَن جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَىٰ إِلَّا مِثْلَهَا وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ ۝

ترجمه آیه هر کس بیاید بیک نیکوئی و یک کار خیر کند چه قلبی باشد چه لسانی چه جوارحی پس برای او جزاء ده چند آنست و بمقابل عمل نیک واحد عمل مقتضی ثواب واحد است **و** لکن بتفضل خود لا اقل نه ثواب دیگر بر آن افزوده میشود **و** هر کس یک گناه و یک عمل بد کند و بفعل آرد پس جزا و سزا داده نمیشود فاعلش را مگر مثل سیئه واحده او یک سزا بد و ایشان را ظلم و ستم کرده نمیشود در جزا و سزا یعنی در جزاء عمل نیک تنقیص از حق **و** در عمل بد زیادتی عذاب و عقاب کرده نمیشود **و در تفسیرش** چند بحث اند **بحث اول** در امثالها دو قرائة اند **اولهما** قرائت سعید بن جبیر **و** حسن بضمه لام امثالها است بتقدیر عشر حسنات امثالها پس امثالها صفت حسنات که مضاف الیه عشر میباشد **شیخنا الطبرسی** متعرض شده بر حذف موصوف در شعر عند الضرورت کاهی مقدر میشود نه در نثر **ثانیهما** قرائة باقی قرا باضافت عشر بسوی امثالها لام مثل مکسور میباشد **و** همین قول زجاج است **بحث ثانی** حسنة اسم عمل نیک و خیر و نقیضش سیئة بمعنی بد باشد از حسن یحسن حسنا **جوهری** گفته حسن نقیض قبح **و** محاسن برخلاف قیاس جمعش **و** کانه جمع محسن است **و** الحسنة خلاف السیئة **و** المحاسن خلاف المساوی **و** الحسنی خلاف السوی **و** الحسان احسن من الحسن و جمع سالم حسنه حسنات میباشد **و** حسین تصغیر حسن دو نام دو فرزند علی مرتضی **و** فاطمه زهرا **و** دو نبیره سید انبیاء که باین دو نام از آدم تا محمد احدی بجز یحیی و سوم نگردیده هر چند اهل حدیث روایت کرده اند که باین تسمیه من الله جبرائیل آمده او بعبری شبر و شبیر دو فرزند هارون نبی بودند **و** پیغمبر صلعم بجبرائیل فرمود که زبان ما عربیست **پس** جبرائیل بوحی الهی آورد بعربی حسن و حسین نام این اینهاد او فرزند خود بگذار **پس** معلوم شد که حسن و حسین بعربی ترجمه شبر و شبیر میباشد **در مجمع** فرمود الحسنة اسم لا علی الحسن **و** دخول الهاء للمبالغة **و علی ابن عیسی** فرمود دخول الهاء یدل علی انها طاعة **اما** واجب **و** ندب **و** لیس کل حسن کذلک لان فی الحسن ما هو مباح لا یستحق علیه المدح و لا الثواب **و** اقوی ذلک ان یقال دخول لام التعریف فیها یدل انها المامور بها لان اللام العهد والله سبحانه لا یامر بالمباح **و قیل** فی هذا نظر لان الله سبحانه امر بالمباح فی قوله کلوا و اشربوا **بحث ثالث** جزی یجزی جزاء چون قضی یقضی قضاء وزنا **و** معنی **اما** جزاء نام آنچه بمقابل افعال و اعمال نیک و بد و حسن و قبیح صله و داده آن اعمال و افعال است که عامل و فاعل بفعل و بعمل آورده **اما** اطلاق و استعمال در مقابل هر دو نیک و بد میشود **پس** جزائی برای عمل نیک ثواب است که بجهت اجلال و تعظیم او استحقاقاً داده میشود **و اما** بمقابل عمل قبیح جزاء سزایش از عذاب و عقاب عاید و حاصل باو میشود **بحث رابع** در وجه تنظیم این آیه بما قبل بدانکه هر گاه توعید بکفار و مشرکین کرد پس بیان انجاء مومنین و وعده خیر بالضعاف کرد چه عادت در قران جاری است هر جا که توعید کرد متصل آن وعده کرد و بالعکس یعنی هر جا وعده کرد دنبالش توعید میکند **بحث خامس** من جاء بالحسنة فله عشر امثالها و من جاء بالسیئة فلا یجزی الا مثلها

بدانکه این آیه از واضح محکمات آیات قرآنیه ہست مع ذلک در این حجم غفیر مسایل علیه مدفون است **سوال** آیا آیه عام است **یا** خاص در ان دو قول اند
قول اول من در این ہر دو جا تنکیر است **و** الحسنة والسیئة متضمن معنی جنسیت اند بر اینها الف و لام استغراقی چو ان الف ولام الحمد لله داخل شده محیط
جمیع افراد حسنات وسیئات میباشد **پس** بنا بر ان حینئذ چنین میشود ہر کسیکه عمل نیکی **و** عمل بدی عقلی و شرعی قلبی **و** لسانی **و** جوارحی از مومن و کافر
بعمل آرد **پس** بمقتضائے فضل برای عمل نیک او ده چند مثل جزا عملش ثواب میدہد **و** بمقتضاے عدل و انصاف عمل بدش جزاء و سزا داده
میشود مگر مثل او و مساوی قبح او یعنی واحد را سزا او واحد میباشد **اشکال** در اعمال شرط صحت معرفت و نیت تقرب خالص است از کافر و مشرک مفقود
و معدوم پس این عمومیت من حیث صحیح وشامل این شده میتوانند **جواب** اعمال عقلی و شرعی دو قسم اند **قسمی** مشروط بمعرفت و تقرب و اخلاص چون
طاعات و عبادات معهوده سمعیه پس این قسم از کافر صحیح نمیشود اگر بکند **اما قسمی دیگر** مشروط بمعرفت و اخلاص نه صحتش بنیت چون راه نمودن
عمیان **و** معالجه مریضان **و** خلاص کردن اہل زندان که بناحق باشند **و** اعانت مظلومان **و** پل بستن بانهارها **و** راه کشیدن **و** چاهها و تالاب آب
در راه برای مسافران کندن **و** پرورش یتیمان و بیوه زنان بے مال کردن **و** اطعام مسکینان **و** پوشیدن عریان **و** معاونت اہل ایمان **و** کاروان
سرا ساختن برائی مسافران **و** کشتن گزندگان **و** دفع راهزنان **و** غیر اینها که دیگر امور مستحسنات عقلیه معموله همه اصناف خلایق از اہالی ادیان و لادینیان
اند مشروط بر صحت نیت نیستند **پس** در چنین اعمال و افعال کافر عقلا ممدوح و شرعا برای او جزای خیر میباشد **قول ثانی** این آیه خاص است پس
مراد از حسنه توحید **و** از سیئه شرک و کفر و نفاقست **و** همین قول حسن **و** اکثر مفسرین است **در حدیث قدسی** متفق علیه است قال صلعم
یقول الله تع اذا هم عبدی بحسنة فاکتبوها له بحسنة وان لم یعملها فان عملها فعشر امثالها **و** ان هم بسیئة فلا تکتبوها **و** ان عملها
فسیئة فلا یجزی الا مثلها **قیل** ای لا جزاء یساویها و یوازیها یعنے پیغمبر صلعم فرمود که خالق بملکین میفرماید وقتیکه بنده من اراده بحسنه میکند پس بنویسید
مر او را یک حسنه اگرچه بعمل نیاورد آنرا العبد اراده پس اگر بعمل و بفعل آورد پس ده امثال او بنویسید **و** اگر اراده سیئه کرد پس منویسید اراده سیئه را تا وقتیکه
بفعل نیاورد **و** اگر بعمل آورد ان سیئه پس جزایش نمیباشد مگر مثل او یک سیئه و در تشریحش گفته شد که اجزا مساوی و برابر او میباشد نه زیاد **ایضاً**
از ابوذر مرویست ان النبی قال ان الله تع قال الحسنة عشر او ازید **و** السیئة واحدة او عفو فالویل لمن غلب احاده اعشاره یعنی پیغمبر صلعم فرمود که
خالق فرمود که حسنه مقابلش ده حسنه یا زیاده میباشد **اما** سیئه را جزایش یک سیئه **یا** عفو ان مومن میباشد **پس** ویل است برای کسیکه غالب شوند احاد
سیئات بر اعشار حسنات او **سوال** حسنات و سیئات فی الواقع اعمال بندگان اند و مقابل آن خالق امثالها فرمود **و** مراد بقبال اعمال حسنات وسیات عباد
از جانب الله امثال است چه افعال و اعمال نیک و بد میباشد **جواب** مراد بمقابل حسنه عبد اعطاء اجرش و ثوابش اضعاف آن ده چند میباشد **و** کذا بمقابل
سیئه او سزایش یک جزا اعقاب مساوی استحقاق آن جرم میباشد نه زیاده چه تعذیب زیاده از حقیت او ظلم قبیح میباشد بر عادل تع ابدا سعا نیست **سوال**
این عشر امثالها آیا حد اقل است **یا** نهایت تفضل آیا این جزا در عبادات و سیات عملیه است **یا** در دادن صدقات **یا** در ہر دو **جواب** چونکه آیه
عام است پس کرم و عطا و تفضل فیاض را لانهایت است پس عشر امثالها تحدید من باب لا اقل منها در عمل و اعطاء صدقات ہر دو معا میباشد **اما نزد**
ابن عمر آیه عشر امثالها خاص در غیر صدقات از عبادات است **واما** در اعطاء صدقات تا هفتصد میباشد لقوله تعالی الذین ینفقون اموالهم فی سبیل الله
کمثل حبة انبتت سبع سنابل فی کل سنبلة مائة حبة والله یضاعف لمن یشاء **و** در اعطاء صدقه تمثیل حبه وعده هفتصد و امید بر ازدیاد بقوله
یضاعف لمن یشاء داده **متفق علیه** مرویه ابو ہریره **در معالم** است قال رسول الله صلعم اذا احسن احدکم اسلامه فکل حسنة یعملها
تکتب له بعشر امثالها الی سبعمائة ضعف **و** کل سیئة یعملها تکتب له بمثلها حتی یلقی الله تع حضرت رسول الله صلعم فرمود وقتیکه احد شما را عقاید اسلام
صحیح و نیک شوند پس جزا ہر حسنه او ده مثل او تا هفتصد نوشته میشوند تا وقتیکه ملاقی خدا میشود **مسلم و بغوی** از ابوذر روایت کردند قال رسول الله
یقول الله تعم من جاء بالحسنة فله عشر امثالها و ازید **و** من جاء بالسیئة فجزاء سیئة بمثلها **او** اغفر **و** من تقرب منی شبرا تقربت منه
ذراعا **و** من تقرب منی ذراعا تقربت منه باعا **و** من اتانی یمشی اتیته هرولة **و** من لقینی بقراب الارض خطیئة لا یشرک بی شیئا لقیته
بمثلها مغفرة یعنی ہر که بیاید بحسنه پس برائی او ده مثل اوست **و** زیاده بر ان **و** ہر که بیاید بگناہے پس جزایش مثل یک سیئه او میباشد **یا** مغفرت او
میکنم بشرطیکه مومن باشد **و** ہر که نزدیک من میشود یک وجب من نزدیک میشوم باو یک ذراع **و** ہر که نزدیک من میشود یک ذراع **و** من نزدیک او میشوم برابر دو ذراع **و** ہر که

بیاید بسوی من برفتار قدم من میروم نزد او بهروله و هرکه ملاقی من میشود بمساحت زمین یعنی روی زمین را باقدام طی کرده بیاید و او شریک بمن قرار نداده
باشد من هم ملاقی او بمثل آن مسافت طی کرده مغفرت او میکنم **و انجبر** بطرق اما سیم مروی بحمی و زیادتی الفاظ اخرجت **طبرانی** در اوسط **و سیوطی**
در دُرّ منثور از حضرت امیر المومنین ع روایت کرده قال ان فاطمة قالت یا ابن عم شق علی العمل والرحی فکلم الرسول صلعم فقال ص لها نعم فاتاهما من الغد
هما نائمان فی لحاف واحد فادخل رجله بینهما فقالت فاطمة یا نبی الله شق علی العمل فان امرت بخادم مما افاء الله علیک قال صلعم افلا اعلمک
ما هو خیر من ذلک تسبحین ثلثا وثلثین و احمدی ثلثا وثلثین **و** کبری اربعا وثلثین فذلک مائة باللسان **و** الف فی المیزان **و** ذلک
بان الله یقول من جاء بالحسنة فله عشر امثالها الی مائة الف حاصل آنکه حضرت زهرا وقتیکه عرض حال خود از گرانی کارخانه و آسیا کردانی بید
عالیمقدار خود کرد پس آنحضرت فرمود که از خادم بتو بهتر است خوندن سبحان الله سی و سه بار **و** الحمد لله سی و سه بار **و** الله اکبر سی و چهار بار **پس**
تعداد این کلمات صد بار بزبان **و** هزار در میزان بمصداق آیه عشر امثالها تا صد هزار میرسد **اقول** این تسبیح جاری تا قیامت بعد هر نماز و سیه میباشد
پس از آن روز خالق ملکی مقرر کرد برای آسیا گردانی فاطمه رض چه او خود بچشم خود بظاهر میگردید **و** ابوذر **و** سلمان نقل آن به پیغمبر کردند آنحضرت فرمود که ملکی
میگرداند آن آسیا را کما رواه فی الصواعق وغیره **و** در **بخاری و مسلم** هم این تسبیح فاطمه زهرا بغیر زیادتی اخرجت **بحث سادس**
این حسنات عشره آیا از ثواب جلال وتعظیم بطور استحقاق است **یا** واحد از ثواب استحقاقی **و** تسعه زایده تفضل است **یا** عشره کلا تفضل است **و**
ثواب استحقاقی غیر این عشره است مفسرین ومتکلمین فی الاصالة دو قول دارند **اقول اول** مذهب مجبره است که همه ثواب ایمان و اعمال تفضلی
است ایجابی نیست چه هیچ جزائی از عمل واجب یا قبیح نیست زیرا که او مالک و خالق عباد است و بر ایشان عبادت و اطاعت لازم و واجب است **و**
بخالق مالک ایشان جزا او اجر آن دادن واجب نیست اگر بدهد تفضلا میدهد نه وجوبا **قول ثانی** مذهب عدلیه که اجر طاعات **و** عوض الام
بر مالک از روی عقل وشرع واجب است چه عدل مقتضی است که بهر فاعلی و عاملی جزا و سزا دادن و انصاف کردن میان العباد واجب است **و**
ترک و منع فاعل ظلم و قبیح است زیرا که حسن وقبح نزد ایشان عقلی است **پس** ایشان در مین خود اینجا خلاف کردند **نزد قومی** این عشره امثالها
اصل جزای استحقاق یک حسنه هست **امّا** تعدید و تقدیر آن احدی غیر از خدا نمیداند **پس** لفظ عشر امثالها بطور بالاجمال اعلام و اخبار بمکلفین
است چنانچه تعالی در عرف گفته میشود الاجر لک فی مثل ما عملت و فعلت پس اجرش همان است که با و داده شد **و زجاج** گفته که مجازات
از خدای کریم بر یک حسنه دخول بجنت میباشد و جنت چیزیست که وصف آن و مقدار آن هیچ کس غیر الله کرده نمیتواند فالمعنی فی هذا کله ان جزاء الله
سبحانه علی الحسنات علی التضعیف للمثل الواحد الذی هو النهایة فی التقدیر فی النفوس فیضاعف الله سبحانه ذلک بما بین عشرة اضعاف الی
سبعمائة ضعف الی اضعاف کثیرة **نزد قومی دیگر** آنچه مقتضی عمل وعقل است او آنست که بسیئه واحده جزایش سیئه واحده میباشد **و**
بعمل حسنه واحده جزایش حسنه واحده بطور استحقاق است **امّا** زیاده بر حسنه واحده ثواب تسعه زایده آن تفضل الهی است **و مؤیدش** آیه لیوفیهم
اجورهم ویزیدهم من فضله میباشد **پس** حسنه واحده حق اصلی **و** تسعه از تفضل الهی است فعلی هذا یکون معنی عشر امثالها فی النعیم واللذة فی عظیم
المنزلة **و** یجوز ان یکون التفضل مثل الثواب فی الکثرة واللذة **و** ان یمیز الثواب بمقدار التعظیم والاجلال الذین لولاهما لما حسن
التکلیف **و** هو الصحیح عند جمع من اصحابنا الامامیة **نزد قومی دیگر** لا یجوز ان یساوی الثواب التفضل علی وجه واحد عشر
امثالها اما ان یکون کلها جزاء او یکون الجزاء غیرها **و** لو زاد التفضل عن الثواب یلزم نقص الاجر الواجب فهو لا یجوز یعنی جایز
نیست که ثواب جزائی که مقابل اجلال وتعظیم است مساوی تفضل باشد چه بان لازم میاید تفضیل تفضل بر حق واجب و آن جایز نیست **پس** عشر امثالها
یا اصل حق استحقاقی باشد **و** الا غیر عشر امثال ثواب استحقاقی میباشد **جبائی** گفته که فرق ما بین ثواب و تفضل است **و امّا ثواب** او منفع بالاستحقاق
بمقابل تکلیف از اجلال و تعظیم میباشد **و امّا تفضل** ونفع بغیر استحقاق میباشد پس در تفسیر این عشر امثال گفت اگر ثواب واحد و نه دیگر از عشر
امثال تفضل باشد لازم میاید که ثواب واجب ادنی از تفضل باشد و آن غیر جایز است لانه لو جاز ان یکون التفضل مساویا للثواب فی الکثرة والشرف
لم یبق مرتبة فی التکلیف و فایدة فیه اصلا فیصیر عبثا وقبیحا **و** لما بطل ذلک علمنا ان الثواب یجب ان یکون اعظم فی القدر وفی التعظیم من التفضل
انتهی **بلخی** گفته احد آن عشر ثواب و تسعه باقیه تفضل است مگر آنکه آن ثواب واحد افرد اعظم و اعلی مرتبه و شان از تسعه باقیه باید باشد تا خص تفضل

از ثواب لازم نیاید **قاعدۂ کلیہ** هر واجب افضل و اعلے از تفضل و استحباب میباشد پس ثواب واجب واجب است باید که از مستحب و تفضل اکثر و اعلی ثوابش باشد **اشکال** بنابر این چرا در تقدم سلام از جواب سلام **و** در دادن قرض بحجه زیاده از دادن صدقه سند و یه **و** امهال قرض دار از تعجیل اخذ ضعاف زیاد هست **و** غسل جمعه را بر غسل واجب **و** نماز تهجد را بر فریضه واجبه ثواب اکثر و ازید میباشد **جواب** تکثیر ثواب تهجد بر فریضه ثابت نیست **اما** امور آخر من باب الاستثنا باشد **و اگر** ایزاد ثواب همه اینها از ثواب مفروضات ثابت شود **پس** آن زیادتی من باب التفضل باشد علے کل حال اشکال عاید نمیشود ثم الله اعلم **بحث سابع** وهم لا یظلمون اینده معرض حال واقع شده **یا** بحال هر دو تعلق دارد **یا** با حزاصح القولین همین است که هر دو تعلق دارد پس بنابر آن معنیش آنکه لا ینقص من ثواب الطایع ولا یزید علی عقاب العاصی یعنی کم نمیکند از مطیع و زیاد نمیکند بر عقاب عاصی هیچ جزئی را از حق استحقاق اینها چه ظلم در اصل وضع در غیر موضع است پس تنقیص حق اجر و تزید بر حق سزا جزئی وضع شے در غیر موضع خود قبیح می باشد بر تعالے جایز نیست (۱) این وعد و عدم اطمینانے میباشد برائے تسلی مکلفین **سوال** این ثواب و عقاب بمقابل یک حسنه و یک سیئه دائم برائے فریقین از مومن و کافر است **و** برائے مومن عاصی عقاب منقطع است زیرا که بر علت دائمه ایمان و کفر هر دو فریق رفتند پس علت دائمه را معلول دائم لازم است **اشکال** پس کفر یک ساعت عقاب اشد ابد چرا بکافر و مشرک جائز میباشد **جواب** چونکه مشرک و کافر عازم میباشد که مدت العمر و زندگی خود بر همین کفر و شرک میباشد **پس** بقصد و اراده عمرے او که اصل افعال و اعمال است مستوجب عقاب الیم ابدی میباشد بخلاف مومن عاصی چونکه او بر علت دائمه ایمان باقی بوده و مرده منقطع الذنب والقصد عنه است لهٰذا دایم الثواب النجات عن العذاب میباشد **اشکال** هرگاه لا یظلمون بفاعل ثوابهم علی العموم وعده قطعی میباشد **و** در علم کلام مبرهن گردیده که شخصیکه آخذ حقوق الناس بمیرد بغیر ادا حقوق ایشان **پس** از حق ثواب او گرفته بصاحب حق مظلوم مساوی حقوق او داده میشود **پس** در انیوقت نقص حق ثواب جائز میشود **و** عمومیت در اینجا بالکلیه مرتفع گردیده **جواب** غرض و مراد واز وهم لا یظلمون که هر ذی ایمانے جزاء عمل و جزء عمل از جانب الله داده میشود در ان حق جزئی برابر سر سوزن نقص و تخلف نمیشود **اما** اگر او صاحب المظالم و آخذ حقوق الناس باشد **پس** از و بطور انصاف بین الظالم والمظلوم مالک تعالے میکند **و** این معامله دیگر در بین العباد میباشد از خللے در این اصلا نیست **اشکال** در تفویت اکثر از هر عضوے دیت کامله میباشد **پس** نزد قتل او هم دیته واحده میباشد پس مساوات مماثله در اینجا بحسب شریعت بالکلیه مرتفع و زایل است **پس** در فلا یجزی الا مثلها عموماً مماثل حاصل و ثابت نمیشود **جواب** این تحدید از تحکیمات شریعت از جانب علیم حکیم مدبر تعالے مقرر گردیده در بعض بعض امور تعبدیات شرعیه لم و علت و حکمت معقوله درک عقول قاصره مقصره ما نمیشود و لکن ما قطعاً میدانیم بنص قرآنیه که در سزا ها تمام مماثله من الله مقرر است خلاف آن ممتنع است **و** عدم الدلیل بما دلیل العدم عند العقل نمیباشد اشکال ندارد ثم الله اعلم

قوله تعالی قُلْ اِنَّنِیْ هَدٰىنِیْ رَبِّیْۤ اِلٰی صِرَاطٍ مُّسْتَقِیْمٍ ۚ۬ دِیْنًا قِیَمًا مِّلَّةَ اِبْرٰهِیْمَ حَنِیْفًا ۚ وَ مَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِیْنَ ۝ قُلْ اِنَّ صَلَاتِیْ وَ نُسُكِیْ وَ مَحْیَایَ وَ مَمَاتِیْ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ ۝ لَا شَرِیْكَ لَهٗ ۚ وَ بِذٰلِكَ اُمِرْتُ وَ اَنَا اَوَّلُ الْمُسْلِمِیْنَ ۝

ترجمه این آیات ثلثه کوفیه **و** آیات اربع عند غیرهم **و** بقولے پنج اند یا محمد صلعم بگو تو عموماً و خصوصاً مر کفار را که بتحقیق و بدرستی دلالت کرد مرا پرور دگار من بسوئے راه راست استوار محکم ثابت در ان راه اصلاً و ابداً خللے و زللے و کجی و انحرافی نیست همان صراط مستقیم و دینی و طریقی پاینده ملت و مذهب خلیل الرحمان ابراهیم علیه السلام که مسلم کل شما و یهود و نصاری هست و حالیکه آنحضرت مایل و راجع از همه ادیان باطله و ملل ضاله بسوئے دین حق اسلام همیشه بوده و نبوده آنحضرت از انواع مشرکان و کفار و یهود و نصاری یا محمد بگو تو و اظهار کن جهر او در طوایف خلایق بدرستی و تحقیق عبادت من از صلوٰة و حج و قربانی و عمره من و همه افعال و اعمال بحالت زندگانی و حالت موت و فوت من اعمال کل مخصوص مر خدائے است که آفریدگار

قرار عدم ابطال ثواب و تنقیص اجر و ثواب باشکال منقصه

وپرورش کننده عالمیان ست اصلاً وابداً در ذات وصفات او تعالی انبازی ومثلی ونظیری ومعینی وشریکی ندارد واحد متفرد از قدیم الی لا ابد ست وباین اعتقاد
وقول آن من مامور ومحکوم گردیده ام ومن اول انبیا واصل مسلمانان ام در اعتقاد واقرار اسلام **ودر تفسیرش** چند بحث اند **بحث اول**
در وجه تنظیم با ما قبل بدانکه هرگاه در آیات بالا او تعالی بنهایت وکمال نوع براهین واقسام دلائل توحید ورد بر مشرکین وکفار در اشراک وانداد واضداد
واولاد وازواج وامثال او تعالی وتنزیه افعال خود از عبث ونفی ایجاد افعال بالاختیار از عباد کرد پس خاتمه وتتمه آنرا در انتخابه پیغمبر صلعم کرد که تو راس المومنین و
اول موحدین ومسلمین مخلصین اظهار اعتقاد خود بان بلسان کن علانیة تا اتامرون الناس بالبر وتنسون انفسکم شعر ظلمین نگویند چه اگر کسی
دینے باو بنائی امری یا مذهبے را اختیار میکند پس تبعه ایشان هم ارغب بان میشوند **بحث ثانی** قل اننی هدانی ربی الی صراط مستقیم
اینجمله متانفه است وخطاب قل اینجا اگر خاص بحضرت ختمی مآب ویعد آنحضرت بهر رئیس دینی الی القیمة با مروجب بی میباشد یعنی ای محمد صلعم بگو تو مردم
بالتکرار بار بار علی الاجهار والاعلان که بتحقیق هدایت ودلالت وراهنمونی کرد مرا پروردگارم بسوی راه وطریق دین وآئین محکم باقی الی القیمة است
که دران تبدیلی وتحویلی وتغییری ونسخی وزوالی وکجیی وانحرافی اصلاً وابداً نیست **و** خالق کسی را خصوصاً پیغمبری را که ارشاد وهادی بوحی ومنصب الهی
ودلایل قاهره بران نماید دران اصلاً وابداً ضلالت وضلال ممکن الحصول نیست **بحث ثالث** در نصب دینا دو وجه اند **اول** نصب وبدل
یا بعطف بیان صراط است پس تقدیرش هدانی ربی صراطاً مستقیماً باشد کما قال یهدیک صراطاً مستقیماً **ثانی** نصبش بمفعول تقدیر
الزموا واتبعوا دیناً قیماً باشد **قیماً** منصوب **اما** بصفة بجهت دین **یا** بجهت بودن او مصدر قام قیماً باشد **در کشاف** گفته القیم
فیعل کسید من ساد یسود سیداً وهو ابلغ من القائم **زجاج** گفته هو مصدر بمعنی القیام کالصغر والکبر والحول والشبع **فالتاویل**
دیناً داقیم **و** وصف دین باین قیم برسبیل مبالغه میباشد **ملة** ابراهیم او منصوب ببدل **و** بعطف بیان از دیناً قیماً میباشد **و حنیفاً**
منصوب بر حال از ابراهیم ست وتقدیرش هدانی ربی وعرفنی ملة ابراهیم حال کونها موصوفة بالحنیفة **بحث رابع** قیماً قرائت
ابن عامر واهل کوفه بکسر قاف مخففه الیاء **نزد** باقی قراء قیماً مفتوح القاف مشدد الیاء میباشد **اما حنیفاً** قرائة اهل مدینه **و** محیای بتسکین آخر
یاء مثناة تحتانیه **و نزد** باقی قراء بفتح یاء است **اما** ومماتی بسکون یاء علی المشهور میباشد **در معالم** فرمود قرائت اهل المدینة محیای بسکون الیاء
و باقی بفتحها **و قرائة العامه** محیای بفتح الیاء لئلا تجمع ساکنان فی محل واحد **بحث خامس** الملة نزد اهل اشتقاق ماخوذ از املاء
یعنی جمع وتحریر یا تقریر که بزبان بیان بغیر میکنند واز مقصود خود دستور العمل نوسید **ودر مجمع** فرمود الملة الشریعة ماخوذة من الاملاء
کانه ما یاتی به الشرع ویورده الرسول من الشرایع المتجددة فیمله علی امته لیکتب او یحفظ **و وجه تسمیه** شریعت بملة همین میباشد چه از
زبان خدا جبرئیل برسول صلعم **و** رسول آنرا بامت املاء وتقریر میکند وآن چون دستور العمل مکتوب میشود تا محفوظ بماند از خلل وزلل وضیاع ونقص و
زیاد **در صحاح و مصباح** است الملة بکسر المیم الدین والشریعة **و** الجمع الملل مثل سدرة وسدر **سوال** ما بین دین وملت آیا فرقی ست
یا نه اگر ست آن چیست **جواب** شیخنا الطبرسی فرموده بلی فرق هست که دین نام طریقه هست که متضمن اصول وفروع باشد **و اما** توحید
وعدل فواجبان ثابتان بالعقل ولا یکون فیهما اختلاف والشرایع تختلف **و** لهذا یجوز ان یقال ملتی ملة الملائکة فکل ملة دین ولیس
کل دین ملة انتهی **بحث سادس** دیناً قیماً ملة ابراهیم وبنا یه مرا خالق رسانیده آن در اصل وحقیقت دین وآئین مستقیم محکم بنهایت استقامت
بدلایل قاطعه وبراهین ساطعه وحجج قاهره دین اسلام ابراهیم خلیل الرحمن است که خود خلیل دین او در کل ملل مشرکین عرب **و** مجوس **و** یهود **و** نصاری
مسلم میباشد **و** آنرا الی الابد زوال وتحریف وتبدیل ونسخ اصلاً لاحق نمیشود **سوال** چرا این دین اسلام محمدی را بملت ابراهیم ذکر فرموده **جواب**
دران وجوه عدیده اند **اولها** ابراهیم ودین او را نزد کل انواع کفار عرب **و** مجوس **و** یهود **و** نصاری بالاتفاق نبی صحیح وبرحق بوده **ثانیها**
مشرکین که خود را از انساب خلیل چنانچه یهود ونصاری خود را در نسب با آنحضرت میدانند **ثالثها** هر سه فرقه مجوس **و** یهود ونصاری در حقیقت
دین خود را دین آنحضرت میدانند **و** احکام ادیان خود از ملحقات دین خلیل بشیار نمودمی پندارند **لهذا** هیچ یکے از طوایف اربعه مشرکین وکفار
از جلالت وعظمت وصحت نبوة آنحضرت اصلاً منکر نیست **تنبیها** پس برای ترغیب وتحریض این طوایف اربع فرمود که این دین اسلام ملت ابراهیم
علینا است تا بغیرت وباعتبار ذاتی ومتبوعیه بابی اتباع دین اسلام می نمایند چه ایشان همیشه میگفتند انا وجدنا آباءنا علی امة وانا علی آثارهم

بیان وجه تسمیه ملت بدین

جواب سوال چرا دین اسلام بملت ابراهیم نامید

مقتدون گویا همین ایشان را یاد میدهد که قول شما همین بود که ما اقتدا بملت بائی داریم **پس** این دین اسلام که دین ابراهیم است و پیغمبر مقتدائی شما هم
است چرا این اقتدا استنکند و مخاصمه بمحمد صلی الله علیه واله وسلم میکنید **اشکال** بر آنکه متفق علیه اهل اسلام است که دین اسلام ناسخ جمیع ادیان انبیا سلف میباشد پس این آیه
ملت ابراهیم منافی و مخالف اتفاق مسلمانان است **پس** نص قرآن اند عوا ر باطل محض میگشت چه عین منسوخ نا سخ نمیباشد بالضرورت **جواب** اینچ
در مجلدات سابقه گذشته **و** الحال در اینجا دو وجه دیگر ذکر میشوند **وجه اول** در حقیقت لفظ دین که اطلاق میشود خاص بر اصول دین از توحید الی معاد
و احکام عملیه شرعیه فرعیه آن میباشد **و** ثبوت اصل فرع آن لازم او میباشد **و اصول دین** جمیع انبیاء از آدم الی محمد صلی الله علیه وسلم متحد بلا تفاوت قدیما و حدیثا بیک درجه
و یک حال ثابت **پس** نزد اکثر از این آیه **و** از آیه فاتبع ملة ابراهیم اتباع همین دین است چه احکام فرعیه دین باختلاف ازمنه و اشخاص مختلف و متفاوت
بکمی و زیاده بحسب احوال و مصالح ایشان میشوند بخلاف اصول دین که مبتدل نمیشود **پس** اصول دین اسلام عینا اصول دین جمیع انبیاء علیهم السلام است لهذا دین
اسلام را وصف بعین دین ابراهیم کرد **ایراد** لانسلم چه اگر کل اصول دین جمیع انبیا متحد بوده پس خاص چرا اسناد بملة ابراهیم کرد و بجمیع انبیا نکرد **جواب**
اول بدانکه رفتار ابراهیم در اثبات اصول دین از جمیع انبیا بدرجه اتم و اکمل بود زیرا که بانواع و اقسام قیل و قال رفتار کرده گاهی بمذاق ایشان ابطال دعاوی
ایشان و اثبات الهیت و توحید تام کرده **و** گاهی ببراهین عقلیه **و** گاهی بحجج سمعیه و گاهی باستدلال نظریه چون الذی خلقنی فهو یهدین والذی هو یطعمنی
و یسقین و اذا مرضت فهو یشفین والذی یمیتنی ثم یحیین چونکه احتجاجات و مناظرات ابراهیم مرغوب خلق و مطلوب و محمود خالق شده بود **لهذا**
آنحضرت ختمی مرتبت مامور گردید بقوله فاتبع ملة ابراهیم یعنی متابعت و پیروی کن طریقه و رفتار ابراهیم را در اثبات و تقریر دین خود **جواب ثانی** چونکه نزد
مشرکین عرب و کفار مجوس و یهود و نصاری خلیل مسلم و ممدوح بوده و خود را ذاتا و دینا اسناد نهایتی خود تا آنحضرت میکردند **پس** تخصیص به دینا قیما
ملة ابراهیم بجهت ترغیب و تحریص آن طوایف فرمود که نزد ایشان متبوع در جمیع امور دین و دنیا بود و اشکال و ایراد اصلا وارد نمیشود **وجه ثانی** در جواب
اشکال اینکه اصول دین همه انبیا متحد است **اما** خاص پاره از احکام شرعیه موضوعه مخصوصه خلیل چون ختنه و حج و کعبه قبله و قربانی و غیر آن که بتواتر ثابت در دین
اسلام داخل اند **و** اینها کانه اصول احکام فرعیه آنحضرت صلعم بودند باعتبار اتحاد اصول و طائفه از مسائل فروع که پسندیده خالق بود لهذا وصف دین اسلام
بملت ابراهیم کرد **وجه ثالث** در جواب اشکال اول آنکه هرگاه دین ابراهیم منسوخ بدین یهود و دین یهود بدین عیسی و دین عیسی بدین اسلام گردید **و**
این دین اسلام مطابق همان دین سابق ابراهیم عینا اصولا و اکثر فروعا هست **و** آنرا خالق تجدید در آخر زمان کرد و باقی نهاد الی القیمة و واجب التمسک و التعمیل ناسخ
جمیع ادیان گردانید بجهت قبولیت دعاء ابراهیم و جعل لی لسان صدق فی الاخرین کما قاله **الرازی** فی اٰیة فاتبع ملة ابراهیم **اقول** این همه
در اینجا چه تامل بد نظر دارد **بحث سابع** حنیف چون امیر بمعنی مایل از دین باطل بسوئی دین حق سلیم قویم اسلام میباشد از حنف یحنف حنفا اذا مال
عن الباطل الی الحق اللغوی الکامل الثابت **در صحاح** گفته والحنیف المسلم **و** قد سمی المستقیم بذلك كما سمی الغراب اعور **و** تحنف الرجل ای
عمل الحنیفة **و** یقال اختتن **و** یقال اعتزل الاصنام **در قاموس** گفته والحنیف کامیر الصحیح المیل الی الاسلام الثابت علیه **و** کل من حج او
کان علی دین ابراهیم **و** الحنیف محرکة الاستقامة **و در عرب** از جاهلیت الی حین مشهور است که حنیفه دین و ملت و طریقه صحیحه ابراهیم میباشد
بحث ثامن حنیفا این حالت اعتقاد خلیل است و در وجه تفسیرش وجوه اند **نزد جمعی** در حالیکه ابراهیم مخلص بود فی العبادت **و** همین قول
حسن است **و بقولے** ابراهیم مایل بود از دین باطل اصنام پرستی بسوئے دین حق صحیح قویم الهی بمیل لازمی که رجوع و عدول و میل از دین بسوی باطل
اصلا و ابدا منصور و ممکن نبوده **و بقولی** موحد مخلص مسلم متدین بدین اسلام بود **در لباب التنزیل** گفته الحنیف فی الاصل المیل
و هو میل عن الضلالة الی الاستقامة **و** العرب تقول کل من اختتن او حج حنیفا تنبیها علی انه هو علی دین ابراهیم **بحث تاسع**
و ما کان من المشرکین و نبود ابراهیم از اصناف مشرکین باالله بطرفة العین از بدایت الرشد الی الموت **و** اصلا و ابدا بدلش شرک و کفر خطور نکرده و قدیما و حدیثا
تا بقدر بطرفة العین غیر الله پرستی نکرده **اشکال** بطریق توحید عابد اله واحد و معتقد به باخلاص کل انبیاء بودند **و** تخصیص ابراهیم بحنیفا مسلما و ما کان
من المشرکین چرا کرد **جواب** چونکه دین اسلام خاص طریقه موضوعه ابراهیم بود **و** دلیل بران بنا کعبه و گردانیدن کعبه قبله در نماز و در دیگر امور حج و قربانی
و طواف آن لهذا وصف و بالتفرید از انبیاء بحنیفا مسلما کرد **و** کانه معلوم است که بغیر از ابراهیم **و** اسماعیل تعمیر کعبه و آنرا قبله و مطاف حج عینا و نحن فیه از انبیا
سلف و خلف تا محمد صلعم احدی نکرد **اشکال** سلمناه و لکن و ما کان من المشرکین وصف مشترک کل انبیاء است در این چرا تخصیص یافته **جواب**

جواب اشکال در تحقیق دین اسلام ناسخ ادیان سلف پس دین ابراهیم چگونه این دین اسلام میباشد

و طالب بنیاد اصول الدین تحقیق و تخصیص ابراهیم بحنیفا مسلما ۲ تحریر

این هر دو وصف

این هر دو وصف بجهت الزام مشرکین توکه شما پدر و مرجع مسلم خود ابراهیم را میدانید آنحضرت از انواع مشرکین نبود و طرفة العین تشریک بخاطر نبرد خطور نکرده و شما چرا اصنام پرستی میکنند **اشکال** ندارد لو سلمناه وقت خروج از غار بطور تسلیم کواکب بالهیه کرد و در آخر بطلوع شمس هذا ربی هذا اکبر گفته **و** در وقت غروبش گفت انی لا احب الآفلین از این نصی کدام صحیح و صریح تر تشریک او ثابت میباشد معهذا قول **و** ما کان من المشرکین خلاف واقع **و** منافات بین الایتین بلاشک ثابت و انکارش انکار شمس از نصف النهار است **و** جمع این چگونه جایز میباشد **جواب** بدانکه اهل اسلام بانواع اجوبه این گفته اند **و** پاره ازان در ذیل همین آیه گذشته **و اینجا** میگویم که این نوعی من الابواب للمناظره که در ظاهر بقول خصم موافقه نموده **پس** ابطال قولش بمقوله خودش مینماید **و** این نوع اوقع و اعلی و اثبت در قلب مدعی میباشد تا تطویل در قیل و قال نشود چنانچه بعد این یا قوم انی بریئ مما تشرکون فرمود مجال با نهانشد **و** این طریقه اعلی طریقه ممدوحه فن مناظره میباشد هر کس مهارت کلی در این فن داشته باشد او بخوبی آنرا میداند **و** این نوع مخصوص از موضوعات خلیل الرحمان است نه قبل او **و** نه بعد او سوای خاتم الانبیاء احدی از انبیاء بآن رفتار نکرده **پس** این را تسلیم مفروضی مناظرین مینامند **و** منافات از بین الایتین زایل **و** حقیقت هر دو بموضعین خود مبرهن و واضح و ثابت شد حمد الله تعالی **سوال** بعد قال عمران و ما کان ابراهیم یهودیا و لا نصرانیا و لکن کان حنیفا مسلما و ما کان من المشرکین در این نفی بودن ابراهیم از هر سه فرقه عموما **و** وصفش باسلام خاص کرد **و** در این سورة انعام از یک قوم مشرکین چرا نفی خاص کرد **جواب** چونکه در آیه عمران بموجب یا اهل الکتاب لم تحاجون فی ابراهیم خطاب الزام با اهل الکتاب و مشرکین عرب معا بود **و** در اینجا خاص بمشرکین بود و لهذا در آنجا نفی ابراهیم از هر سه طایفه **و** اینجا از یک مشرکین کرد **و** کانه معلوم است که آیات قرآن وقتا فوقتا بحسب اختلاف اسباب نازل شده **تنبیه** باین هر دو آیه ثابت شد که ابراهیم حالت اسلام داشت و معلمان بود و در مسیح ملت از سلف و خلف بنو **و** بانی اسلام در بدایت خلیل بوده **بحث عاشر** نسک بضمتین و نسائک جمع نسیکه بمعنی ذبیحه قربانی از نسک ینسک نسکا بضم اول و سکون اذا عبد و ذبح قربانا باشد **و در صحاح** گفته و النسک العبادة **و** الناسک العابد **و** النسیکة الذبیحة **و** المنسک الموضع الذی فیه النسایک **و** قرء بهما قوله تعم لکل امة جعلنا منسکا هم ناسکوه **در مصباح** گفته نسک لله ینسک من باب قتل تطوع بقربة **و** النسک بضمتین اسم منه **و** فی التنزیل ان صلوتی و نسکی **و** المنسک بفتح السین **و** کسرها یکون مصدرا **و** زمانا و اسم المکان الذی یذبح النسیکه و هی الذبیحة وزنا **و** معنی **و** مناسک الحج عباداته **و** قیل مواضع العبادات **و** من فعل کذا فعلیه نسک ای دم یریقه **بحث حادی عشر** در صحاح گفته والحی ضد المیت **و** المحیا مفعل من الحیوة **و** تقول محیای و مماتی **و** الجمع المحایی **بحث ثانی عشر** قل ان صلوتی و نسکی بدانکه هرگاه ابراهیم بعد ابطال باطلات مشرکین بفور اهدا ایشان بذکر اعتقاد خود فرمود که انی وجهت وجهی للذی فطر السموات و الارض حنیفا و ما انا من المشرکین **و** همین طور بمتابعت خلیل ختمی مرتبت در اینجا مامور گردید که بفور اظهار کن اعتقاد خود را باین مشرکین و بگو تو یا محمد صلعم بتحقیق نوع نماز من که واجب و ندب که متضمن اخلاص و اجلال تکبیر خالق کبیر و تلاوة کتاب الله بحمد و ثنا و رکوع و سجود و تشهد و سلام میباشد **و نسک** من خاص و خالص برای معبود و احد تعم است که شریکی ندارد **و** در نسک مفسرین وجوه دارند **نزد** جمعی منهم سعید بن جبیر **و** مجاهد **و** قتاده **و** سدی مراد خاص افعال مناسک یعنی حج و عمره و ذبیحه و نحیره در ان میباشد **و** قربانی از احد افعال حج است **و** از اینجا افعال حج را بالانفراد بمناسک فقهها نامیده اند **نزد** ضحاک **و** سدی مراد خاص از نسک ذبیحه و نحیره در حج و عمره میباشد چنانچه مراد در فصل لربک و انحر خاص قربانی میباشد **نزد** حسن بصری مراد از نسک دینی میباشد **نزد** جبائی مراد از نسکی عبادتی میباشد **نزد** بعضی مراد از نسکی جمیع ما یتقرب به الی الله تعالی از صلوة و حج و ذبح و طواف و سعی و غیرها از انواع و اقسام عبادات است که شرط صحت نیت تقرب و اخلاص در آنست **واحدی** از ابن الاعرابی نقل کرده که نسک سبایک یعنی قطعات نقره صاف کرده و میباشد و هر سبیکه نسیکه است **اما** برای متعبد مخلص ناسک برای آن نامیدند که باخلاص نفس خود و تصفیه آن از امیزش و مروج ادناس و الواث اخباث و اثام و اصنام طاعت و عبادت اله میکند چون نقره که خالص و صاف نموده میباشد **و** وجه اول انسب بمقام است چه اول صلوة و متصل او ان ذکر مناسک یعنی حج و افعال حج کرد **و اولی** جامع همه اعمال و عبادات وجه ما یتقرب به از نسک میباشد و آن عام داخل در ان همه وجوه اند **بحث ثانی عشر** و محیای و مماتی لله رب العلمین در این مفسرین وجوه دارند **احدها** یحییی و یمیتنی یعنی از عدم مرا بوجود آورده حیوة داد **و** بعد احیاء مرا می میراند و این حیات و امات من مخصوص افعال اند مر خدای را که پروردگار عالمیان است **ثانیها** در اینجا مضاف مقدر است صالحات محیای لله و جزاء مماتی من لله رب العلمین

یعنی صالح اعمال من در زندگی من خاص مر خدایرا ست وجزا آن بعد مرگ من از جانب خدا است **ثالثها** حالت حیاتی وحالت مماتی لله رب العلمین
یعنے حالت زندگی ومرگ من مخامر خدایرا ست چنانچه در عرف غلام خانه زادی مخلص خاص باقای خود میگوید که همه کار وبار من در زندگی وموت من برائے
تست **اشکال** این دلالت دارد که همه اعمال وافعال بندگان بتخلیق اله است چنانچه حیوة وموت خاص بدست وبفعل وایجاد تم است **جواب** این از عوم جبریه
است اما نزد **عدلیه** مراد آنست که جمیع اعمالات وطاعات وعبادات ما که بعمل میآریم برائے خدا ست وازجهت ربوبیت او تعالے است حتی حیات
ومماتما برائے خدا است چه خالق ومالک ما در زندگی وبعد مرگ بالسویه است اشکال عاید نمیشود **بحث ثالث عشر** لاشریک له اینجمله ثانی صفت
لله در مورد بیان حالت ربوبیت میباشد بدانکه شرک در لغت انبازو در عرف متکلمین عبارت از جنس ونوع وفصل ثانی ومثل میباشد **پس** مراد در اینجا
که تمام اعمال وافعال وحیوة ومماتمن خاص وخالص برائے خدا است که موجد مالک پرورش کننده جمیع عالمیان است که در ذات وصفات وافعال
ثانی وشریک وشبیه ومثیل ومعین ووزیر ونظیر اصلاً وابداً مراورا نیست پس عبادت وحمد واحیاء واماتت من خالص وخاص برائے آنذات مقدسه واحده است
که محیی وممیت من خصوصاً وعموماً میباشد **بحث رابع عشر** وبذلك امرت وانا من المسلمین یعنی بهمین اعتقاد واقرار من مامور گردیده ام
ومن باین اعتقاد واقرار اول مسلمانان این است مرحومه سلامیام **نزد** حسن **و** قتاده واول انبیا قبل محمد صلعم معتقد ومقر خلیل الرحمان **و** بتبعیة آنحضرت
این ختمی مرتبت میباشد **و** در این سوره قبل براین دیدی که بعد ابطال مقال کواکب پرست خلیل فرموده یا قوم انی بری مما تشرکون انی وجهت وجهی للذی
فطرت السموات والارض حنیفا وما انا من المشرکین **و** بعد خاتم الانبیا بقل ان صلوتی ونسکی ومحیای ومماتی لله رب العلمین الخ فرمود **در مجمع**
فرمود **و** فیه بیان فضل الاسلام **و** بیان وجوب اتباعه علی الاسلام اذ کان صلعم اول من سارع الیه **و** لانه امر بذلك لیتاسی به ویقتدی بفعله
لقوله ثم فاتبع ملة ابراهیم حنیفا یعنے درانکلام بیان فضل اسلام بر جمیع ملل صحیحه انبیاء سلف وخلف میباشد **و** در این وجوب اتباع نبوی صلعم باسلام وبانقیاد
عینا میباشد **و** از کل آنکس که تقدم وسرعت بقبول آنملت اسلام خلیلے کرد خاتم الانبیاء صلعم بود چه آنحضرت مامور بتاسی واقتدا بفعل وقول خلیل بجهت
خطاب فاتبع ملة ابراهیم گردیده بود **اشکال معضل** باتفاق اهل اسلام ختم الانبیاء اکمل وافضل از ابراهیم واز کل انبیا بود **و** از اینجا ثابت قطعی شدکه
آنحضرت تابع ملت او بود **و** متبوع بالضرورت اکمل وافضل واعلے شانا میباشد **و** این منافی اجماع مسلمانان مبطل است **جواب** بدانکه متابعت یا
واقعی باشد چون اتباع است بنبی خود **و** اتباع مقلد بمجتهد خود در جمیع اعمال واقوال وافعال علے الدوام میباشد بنحویکه اگر ترک متابعت در افعال واعمال
واقوال او کرد البته پیروی وتقلید واتباع او نکرده اتباع مثلے باشد **و** آن عبارت است از رفتار وگفتار وکردار خود بمثل دیگرے در تحقیق وتدقیق واختیار
قولے وفعلی مثل عمل محقق ومدقق سابقی باتحاد علت چون اختیار مجتهدی قولی را مطابق وموافق قول متقدمی **و** این را اتباع مثلے اصولیین مینامند
و باین لازم نمیآید که این قایل تابع قایل سابق خود میباشد چه این مماثله ومشابهت در مذهبین باتحاد علت وسبب در اتحاد فتوی است **تنبیه** بثبوت
این متابعت خاتم الانبیاء بخلیل از همین باب متابعت مماثلے در اختیار بعض احکام شریعت رفیعه خود مماثل احکام خلیل ملک العلام میباشد **و** باین تفضیل مقدم بر لاحق
لازم نمیاید چه اینجا هر یکے از این شخصین بالذات وباستقلال خود اختیار واختیار مذهبی کرد باهم مماثل ومشابه اند **پس** اتباع مماثلے میباشد نه متابعت اصلی
واقعی اشکال معضل بحمد الله منحل گردید ثم الله اعلم **در در منثور** از عمران بن حصین مرویست قال النبی صلعم یا فاطمه قومی فاشهدی اضحیتك
فانه یغفر لك بکل قطرة تقطر من دمها کل ذنب عملتیه **و** قولی ان صلوتی ونسکی ومحیای ومماتی لله رب العلمین الی قوله وانا من المسلمین یعنی
پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم فاطمه را فرمود برخیز ومعاینه کن قربانی خود را انبفسها چه خدا میامرزد مر ترا بهر قطره که میریزد از خون قربانی هر گناهے کرده باشی
و آیه ان صلوتی ونسکی را تا وانا من المسلمین وقت ذبح او بخوان **و** رواه الحاکم مع تصحیحه **و** البیهقی **تبصره** پس تاسی این دو نبی خلیل
ابراهیم خلیل ع ومحمد حبیب همین کلمات را استمرار در مشی وقیام وقعود ووقت خواب که رخ الموت است ودر ابتدار نماز فرضیه بل نفلیه هم علی الدام بخوانند ومفهوم
اینکلمات را در دل بطور اعتقاد تجدید دارند تا نجاح وفلاح در دنیا وعقبی بیابید **و** همین کلمات را در شریعت مطهره دعا توجه مینامند **و در صحاح**
اخبار وارد است که وقت ذبح ونحیره قربانی در حج ودر غیر حج **و** در وقت عقیقه **و** وقت افتتاح صلوة یومیه خواه قبل تکبیرت الاحرام خواه بعد تکبیرة الاحرام این دعا
را بخوانند **و** دعاء توجه این است وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ عَلٰى مِلَّةِ اِبْرٰهِيْمَ وَدِيْنِ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ
وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ وَمِنْهَاجِ عَلِيٍّ صَلَوٰتُ اللّٰهِ عَلَيْهِ حَنِيْفًا وَّمَا اَنَا مِنَ الْمُشْرِكِيْنَ اِنَّ صَلَاتِيْ وَنُسُكِيْ وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِيْ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِيْنَ لَا شَرِيْكَ لَهٗ وَ

جواب اشکال معضل اگر تابع ابراهیم است ابراهیم افضل از محمد نمیباشد

بیان ثواب قربانی ذبح ...

بذلك امرت

وَبِذٰلِكَ اُمِرْتُ وَاَنَا مِنَ الْمُسْلِمِيْنَ **تنبیہ** در این ترغیب ست کہ تفویض جمیع امور حیوۃ و مماۃ خود علی الدوام الی اللہ کنند و توکل و اعتماد برو نمایند

قَوْلُهٗ تَعَالٰی قُلْ اَغَيْرَ اللّٰهِ اَبْغِيْ رَبًّا وَّهُوَ رَبُّ كُلِّ شَيْءٍ ؕ وَلَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ اِلَّا عَلَيْهَا ۚ وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِّزْرَ اُخْرٰى ۚ ثُمَّ اِلٰى رَبِّكُمْ مَّرْجِعُكُمْ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ فِيْهِ تَخْتَلِفُوْنَ ۝ وَهُوَ الَّذِيْ جَعَلَكُمْ خَلٰٓئِفَ الْاَرْضِ وَرَفَعَ بَعْضَكُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجٰتٍ لِّيَبْلُوَكُمْ فِيْ مَآ اٰتٰىكُمْ ؕ اِنَّ رَبَّكَ سَرِيْعُ الْعِقَابِ ۖ وَاِنَّهٗ لَغَفُوْرٌ رَّحِيْمٌ ۝

ترجمہ بیند وابد آنکہ یا محمد صلعم بگو مشرکین را کہ آیا غیر خدای واحد فی الذات والصفات بطلبم و بگیرم پروردگار و معبود خود در عبادت و شریک قرار بدہم او را بذات واجب الوجود تعالی و حال آنکہ او تعالی خدا ئیست آفریدگار و پرورندہ جمیع عالمیان از و سوای او تعالی ہر چیز کہ ہست ہمہ آن آفریدہ و مخلوق و مربوب واجب تعالی ست و مخلوق مربوب را چگونہ رب معبود بگیرم و باو عبادت و طاعت بکنم چہ مربوب مخلوق را خالق معبود شمردن والہیت و عبادت سزاوار بغیر او نیست چہ ولید بن مغیرہ میگفت ای صنادید قریش اطاعت و متابعت من بکنید و گناہان شما در کردن من باشد **و** عالم الغیوب و القلوب در رد آن ملعون فرمود کہ و بر نمیدارد ہیچ بردارندہ بار گناہ دیگری را یعنی ہر گناہ کنندہ بنفسہ و بال و سزای گناہ خود می چشد و میکشد پس از حمل بار گناہان بسوی خالق پرورندہ شما باز گشت شماست و یا و رجوع وارید پس در انوقت خبر میدہد خدا بجزا و سزای آنچہ شما در ان اختلاف میکردید در دنیا در امور و احکام الہیہ **و** او تعالی آن کسی ہست کہ گردانید شما را ای آدمیان خلیفہای زمین و جانشین اقوام سالفین یعنی آدم و بنی الجان و بلند گردانید بعض شما را بر بعضہا ئی دیگر پلہائی و پایہائی بلند و اعلی یعنی متفاوت المنازل والمراتب بتوانگری و تنگی در دنیا تا بیازماید شما را در آنچہ بشما دادہ است از طول و قصر عمر و رزق و صحت و زیادتی مال و جاہ و غلام و کنیز و خدم تا ظاہر بشود از شما صبر و شکر و رفتار و کردار و گفتار و گذارہ معاملہ با خالق و خلق بتحقیق پروردگار تو زود و بعذر عقوبت کنندہ است بکفار و بی شکر و صبر گذار را بد رستی و بتحقیق او تعالی ہر آئینہ بخشندہ و آمرزندہ مہربان است برای شاکران و صابران از اہل ایمان **و در تفسیر** **س** چند بحث است

بحث اول ربّ بمعنی پروردگار و مالک و خالق و آقا و بمعنی مصدر پروردن است **در صحاح** گفتہ کہ ربّ فلان ولدہ یربّہ ربًّا **و** رَبَّبَہٗ یُرَبِّبُہٗ **و** تَرَبَّبَہٗ بمعنی ای رباہ **و** المربوب المربّی **و** ربیبۃ الرجل ابن امرأتہ من غیرہ وھو بمعنی مربوب **و** الانثی ربیبۃ **و** التربیۃ الحاضنۃ **و** الرب بالتعریف خاص از احد اسمای حسنی الٰہی تعالی است **و** باتفاق اہل لغت بالتعریف لفظ الرب اطلاق بر غیر تعالی جائز نیست **و** بر غیر تعالی بالاضافت چون ربّ الدار و ربّ المال **و ابن اثیر** گفتہ الرب یطلق فی اللغۃ علی المالک والسید **و** المدبّر جاء فی الشعر **و** المربّی **و** المنعم **و** المتمم **و** لا یطلق غیر مضاف الا علی اللہ **و** اذا اطلق علی غیرہ اضیف فیقال ربّ کذا **در مجمع** فرمود الرب اذا اطلق افاد المالک لتصریف الشیء **و** اذا اضیف فقیل رب الدار و ربّ الضیعۃ فمعناہ المالک المتصرف باتم تصریف العباد **و** اصلہ التربیۃ وھی تنشئۃ الشیء حالا فحالا حتی یصیر الی الکمال یعنی اصل رب و ربوبیت بعد انشا و ایجاد شی پرورش حال بعد حال او باشد تا بکمال برسد **و الفرق** بین الرب **و** السید ان السید ھو المالک لتدبیر السواد الاعظم **و** الرب المالک لتدبیر الشیء حتی یصیر الی الکمال مع اجزائہ علی تلک الحال **و ربوبیۃ** اسم منصب تربیت است **ابن اثیر** گفتہ المراب اسم فاعل من ربہ یربہ ربا ای انہ یکفل بامرہ **و** ربیب فعیل بمعنی مربوب میباشد **و** عالم ربانی وان منسوب بسوی رب بزیادتی الف و نون برای مبالغہ میباشد **و** ازینجاست ایہ کونوا ربّانیین **وقیل** ھو من الرب بمعنی التربیۃ لانھم کانوا یربون المتعلمین بصغار العلوم قبل کبارھا

وقیل الربانی هو العالم الراسخ فی العلم والدین وقیل الذی یطلب العلم لوجه الله وقیل العالم العامل المعلم المخلص وقال
ابن الحنفیة حین توفی ابن عباس قد مات ربانی هذه الامة اشکال یوسف نبی الله چگونه بر عزیز مصر اطلاق رب کرده فی قوله اذکرنی عند ربک
جواب در آنوقت متعارف بود که بر منعم و سلطان و مالک شی لفظ رب اطلاق میشد و در اسلام هر چند لفظ رب بر مالک غلام و کنیز و اموال اطلاق میشود
و بجائے رب مولی و سید و مالک گفتن اولی است چه در بعض اخبار نهی از اطلاق آن وارد شده و لطور جمع محمول بر کراهت میشود بحث ثانی
در وجه تنظیم این آیات شریفه با ماقبل بدانکه در این سوره هر گاه آن حضرت بدرجه کمال ابطال اشراک جمیع انواع مشرکین از اصناف کواکب پرست و ملائکه
پرست و یزدان و اهرمن پرست و اصنام پرست و مسیح پرست و غیرهم پس از ذکر پیغمبر وانا اول المسلمین در اینجا بایشان فرمود که چگونه غیر خالق ارض
و سماء را من اله بگیرم و عبادت او کنم چنانچه موسی همین کلمات بجواب اصحاب اجعل لنا الها کما لهم الهة فرمود بحث ثالث در وجه نزول این
آیه در اسباب التنزیل گفته ان الکفار قالوا للنبی یا محمد ارجع الی دیننا و بنقل سعودی ان الکفار کانوا یقولون للمسلمین اتبعوا سبیلنا و
لنحمل خطایاکم فنزلت هذه الایات یعنی کفار به پیغمبر صلی الله علیه و آله وسلم و باصحاب گفتند که شما بسوی دین ما بیائید و ترک اسلام کنید و گناهان شمارا
حمل میکنیم و بر میداریم پس این آیه آمد رد آنها در معالم و لباب التنزیل گفته ان الکفار قالوا للنبی ارجع الی دیننا قال ابن عباس کان الولید بن
المغیرة یقول اتبعوا سبیلی احمل عنکم اوزارکم فرد الله علیهم بهذه الایة یعنی ابن عباس گفت که ولید بن مغیره میگفت بروایتی مخاطب بقوم قریش و
بروایت دیگر باصحاب محمد صلی الله علیه وسلم که شما متابعت من در دین من کنید و من بار گناهان شمارا بر میدارم خالق در رد او این آیه را فرستاد قول
در قول ولید دو وجه محتمل اند احدهما احمل عنکم بمعنی اجیب عنکم یوم القیمة ما کتب علیکم من الخطایا والماثم یعنی هرگاه شما پیروی من در دین
گردید پس من نوشته میشوند آن گناهان که شما کرده باشید و جواب ده آنها من از جانب و عوض شما میباشم ثانیهما احمل عنکم بمعنی التحمل اوزارکم فی
یوم القیمة یعنی شما هرگاه بگفته من در دین من رفتار گردید بروز قیامت اثقال و بارهائے گناهان شمارا کلا من بر میدارم بر شما نمیگذارم بحث رابع
قل اغیر الله ربا و هو رب کل شیء یعنی وقتیکه کفار با آنحضرت و با صحابه گفتند که شما ترک دین اسلام کرده متابعت دین ما مشرکین بکنید اگر گناه در آن
باشد پس ما کفیل و حامل و مجیب آن عوض شما میباشیم چه شما اختیار آن بگفته ما میکنید و هر کس که عملی و کاری بگفته کسی میکند عند العقل ماخوذ و ماجور فی الواقع
امر میباشد نه فاعل پس خالق به پیغمبر امر کرد که در جواب شان بفور بگوید احدها در جواب کفار در رد ارجع الی دیننا میباشد یعنی ای محمد صلعم بگو تو مر آنها را
آیا سزاوار است که خدائیکه بلا سبب و لا علت من ازل الازال الی ابد الاباد بنفسه و بذاته موجود و قائم بلا تغیر و لا انفعال و لا حاجت موجد جمیع ماسوا باشد غیر او را
از مخلوقات و موجودات که بایجاد او پیدا شده اند او را بالهیت و ربوبیت و عبودیت بگیرم و حال آنکه او خالق و مالک پروردگار و معبود و مطاع کل اشیا است
و همزه استفهام تنکیری برائے نفی ابدی هست یعنی اصلاً و ابداً عقلاً سزاوار نیست که واجب الوجود غنی بذاته را ترک کرده مخلوق محتاج را خدا و خالق معبود قرار
بدهم و این برهانی قاهر قاطع در این باب است و عند المتکلمین تقریره و معنیه انه ثبت کان کلما یتصور و یتعقل من الموجودات اما واجب لذاته بغیر
سبب و لا علة و لا اعتبار غنی بذاته عن غیره ابداً و اما وجوده محتاج فی ذاته الی غیره فهذا ممکن فکل ممکن محتاج فی وجوده و ایجاده الی واجب
الوجود لذاته لان وجود الشیء بنفسه بلا سبب محال فبثبوت هذا ثبت ان واجب الوجود واحد غنی بذاته و کلما سواه ممکن محتاج الی الواجب
فکل العالم ممکن محتاج فالواجب الواحد المعبود رب کل شیء فکیف یجوز ترک الهیته و عبادته و طاعته و تمسک غیره و شیخنا الطبرسی
فرمود و تقدیره ایجوز ان اطلب غیر الله ربا و اطلب الفوز بعبادته و هو مربوب مثلی و اترک عبادة من خلقنی و ربانی و هو مالک کل شیء
و خالقه و مدبره و لیس بمربوب ام هذا قبیح فی العقول و هو لازم لکم علی عبادتکم الاوثان یعنی عقلاً آیا جائز هست که غیر خدای رب العالمین
را بالهیت و معبودیت بگیرم یا از طلب فیروزی و رستگاری کنم بعبادت او و حال آنکه او مخلوق مربوب محتاج مثل من باشد و یا ترک عبادت خالقی بکنم
که مرا از قطره ابی آفریده و بعد ایجاد و ترتیب ظاهر بدن و اجزاء آن و روح مرا پرورش و ترتیب کرده و در هر آن خبر گیر و تدبیر و تنظیم اجزاء جسد من است و همان
خالق و مالک و مدبر هر شئ از موجودات است و مربوب مخلوق محتاج اصلاً و ابداً نبوده و نمیباشد ایا عبادت و طاعت این رب خالق در عقول قبیح هست
یا قبیح عبادت اوثان و اصنام جمادی لا یبصر و لا یعلم است که شما عبادت آنها میکنید و آن قبیح عاید و لازم باتفاق عقول سلیمه بشما میباشد چه شما دیده ترک
عبادت اینها قطعاً نموده رجوع باله واحد بحق و بعبادت مطلق نمائید تا نجاح و فلاح بشما حاصل شود بحث خامس و لا تکسب کل نفس الا علیها

این جواب ثانی است

این جواب ثانی بکفار است که گفته بودند بدین ما بیائید او زار آن را ما حمل میکنیم خالق فرمود بگو یا محمد صلعم ایشانرا مقتضائے عقول سلیمہ اینست کہ ہر کس ہر عملی وفعلی نیک یا بد
کند صلہ وجزا وسزا ایش حق خود کاسب عامل وفاعلش میباشد نہ غیر کاسب را پس قول شما نحمل اثقالکم باطل محض است **بحث سادس** ولا
تزر وازرۃ وزر اخری **و** در معنے بحسب اشتقاق دو قول دارند **اول** وزر مثل واوی از وزر دیزر وزرا فہو وازر و ذالک موزود بمعنی اثم وگناہ
و ثقل وجمعش اوزار چون ثقل واثقال **پس** بنابرین **در مجمع** فرمود واصلہ من الوزر الذی ہو الملجأ فحال الوزر وہو حال الملتجأ الی
غیر ملجاء **و منه** الوزیر لان الملک ملتجی الیه فی الامور یعنی اصل باب وزر از التجاء واضطرار است **پس** حال موزور چون حال ملتجی بسوئی غیر ملجا ر
میباشد **و** ازینجا منتظم مملکت را وزیر نامید ندچہ مالک التجاء بسوئی او در تدبیر وتنظیم مملکت خود میکند **و قیل** ان اصل الوزر الثقل الذی یحمل
الحامل علی راسه او ظہرہ او یحنی جسدہ **و** منہ ایۃ ووضعنا عنک وزرک وکلاهما محتمل **و** مثلہ قالہ ایضا ابن طلحۃ الشافعی فی مطالب
السئول فی مناقب زوج البتول یعنی اصل وزر بقول دیگر سنگینے بار میباشد کہ حمل آن حامل بر سر و پشت خود میکند وبدنش بثقل آن دوتا ومنحنی میشود **و**
وزیر بہمین معنی میباشد کہ متحمل ثقل مملکت سلطان میشود وبارانرا برمیدارد وبتدبیر وتنظیم آن **و** ازینجاست مفہوم ایہ کریمہ کہ وضع کردیم وفرود آوردیم
از شانہ تو بار وثقل گناہان ترا وہر دو وجہ در این معانی نزد صاحب مجمع محتمل اند **و** ہمین دو وجہ مختار ابن طلحہ شافعی در کتاب مناقب زوج بتول
است **ثانی** ابن طلحہ نیز از اہل اشتقاق نقل کردہ کہ وزر **و** ازر متقارب اند چہ ازر مہموز الفاء بمعنی قوت پشت وبازو واعانت میباشد **در صحاح**
است الازر القوۃ کما قال تعالی حاکیا عن موسی واجعل لی وزیرا من اهلی هارون اخی اشدد به ازری واشرکه فی امری **و** ازرت فلانا ای عاونته
ازینجا مدبر مملکت ومدبر وحامل امور واحکام سلطنت را وزیر نامیدند چہ او معین وظہیر سلطان در تحمل ثقل امور سلطنت میشود پس قوت بازو وپشت ملک میباشد
تنبیہ ہرگاہ آن مقرر شد **پس** بنابرین ہر سہ معنی اثم وگناہ را وزر نامیدن صحیح میباشد چہ بار گناہ فاعل او را ملجا بسزا شدید الیم نار دائمی میسازد **و**
بنابر ثانی ثقل بار گناہان شرک وکفر واثم پشت وگردن فاعل حاملش نگون ومنحنی در محشر میسازد **و** بر ثالث حمل نامہای اعمال گناہ بر پشت فاعلش کہ شہود
بین باشند قوی میسازد بسزائے شدیدش را **بحث سابع** پس در وجہ تعبیر ولا تزر وازرۃ وزر اخری این جواب ثالث در تحمل اوزارکم بکفار میباشد
قابل جزا وسزا خود عامل وفاعل وکاسب فعل وعمل نیک وبد میباشد **پس** سزاوار عقلا نیست کہ کارے وعملی کند کسی جزا وسزا آن عمل بغیر او خصوصا جزا ر
بد بغیر اکتساب بدیگری دادہ شود از ین ظلمی اظلم واقبح در دنیا نیست پس وبال وبار گناہان شخصے بر شخصے غیر او بار کردہ نمیشود وبرنمیدارد **تنبیہ** این دلالت
وارد بل نص صریح بر بطلان مزعوم جبریہ کہ در صحاح مسانید ایشان مرویست کہ ببکاء بر میت عذاب میت کردہ میشود **و ایضا** میگویند ان اللہ یعذب
الطفل بکفر ابیه یعنی خدا عذاب میکند طفل صغیر را بکفر پدرش ویعذب ولد الزنا من وزر ابویه یعنی ولد الزنا را عذاب میکند بزنا روالدینش
در در منثور از شعبی نقل کردہ قال ولد الزنا خیر الثلثة قال کعب هو شر الثلثة یعنی ولد زنا بہتر از سگ وخوک وکافر است **و** کعب
گفتہ بدتر از آنہاست **در ابن ماجہ ومشکوۃ** وغیرہما از عمر **و** مغیرہ **و** ابن عمر **و** ابوموسی اشعری **و** غیرہم چند روایت کردہ اند قال صلعم
المیت یعذب ببکاء الحی **و فی** اخری ببکاء اهله **عایشہ صدیقہ و سید ابن عباس** وغیرہم تکذیب روات احادیث
علانی کردند **و** فرمودند حسبکم القران ولا تزر وازرۃ وزر اخری آن نبی کہ خود از خدا قران ناطق بیاید دلیل چگونہ منافی وخلاف قران بگوید **و** صاحب
المشکوۃ گفتہ کہ احادیث متفق محدثین اہل سنت است **در ترمذی** گفتہ فقالت عایشہ رحمہ اللہ لم یکذب ولکنہ وہم وفی اخری ولکنہ اخطاء
النبی صلعم انما قال صلعم لرجل مات یهودیا بان المیت لیعذب وان اهله لیبکون علیه یعنی عایشہ گفت کہ راوی دروغ نگفت بل بنسیان یا بوہم
وخیال گفتہ اما در ہر حال خطاء کردہ چہ پیغمبر در مورد خاصے فرمودہ اینست کہ یہودی مردہ وآن میت یہود معذب بود واہلش بر فوت او گریہ میکردند **و** پیغمبر
آنوقت فرمود کہ این میت یہود بانواع عذاب معذب واہلش گریہ بمدح وثنایش میکنند **و ترمذی** گفتہ رواۃ احادیث نافیہ دیگر اند از ابن عباس
و قرظہ بن کعب **و** ابوہریرہ **و** ابن مسعود **و** اسامہ بن زید اند **و** حدیث عایشہ حدیث حسن صحیح وبغیر این وجہ احادیث از ایشان نیز مرویست **و اہل**
علم تاویل آیہ ولا تزر کردہ اند **و** ہمین قول شافعی است **و در در منثور** از حاکم مع التصحیح از عائشہ روایت کردہ قال النبی صلعم لیس علی ولد الزنا
من وزر امه شیء لقوله تعالی ولا تزر وازرۃ وزر اخری یعنی پیغمبر صلعم فرمود نیست بر ولد الزنا از وزر مادرش یا از وزر والدینش ہیچ چیزے از عذاب
اشکال بدانکہ عالم عقبی خالی ازین دو حال نیست **یا** مقام نیران **یا** محل ومقام جنان است **و** بہر دو مقام مذکور اطفال صغار کفار واولاد زنا استحقاق عقلا

ونقلا ندارند پس ہر یکے ازین دو موضع نہادن ایشان وضع شئے در غیر موضع بلا استحقاق ظلم و قبیح بیباشد **جواب** سابق برین در ہمین جلد و مجلدات سابقہ
مکرر ذکرش رفتہ **اصح الاصول** براہین عقل و محکمات نقل از قران و صحاح احادیث مقتضی عدل ہمین است کہ فی الحقیقت کل اطفال مومنین
و کافرین غیر مکلف مُردند واجب النجات قطعا بیباشند **اما عقلا** دانستی کہ غیر عاقل ولاز شد غیر مکلف اند **و** بلا جُرم مواخذہ و تعذیب بنا رو بلا
سبب و ظلمی ظلم و اقبح است و عادل تعالی منزہ و مبرا از انست **اما نقلا** پس آن قران و سنت متواترہ ناطق و ثابت است **اما من القران**
ایہ ولا تزر وازرة وزر اخری **و ایہ** ما کنا معذبین حتی نبعث رسولا **و ایہ** الیوم انما تجزون ما کنتم تعملون **و ایہ** ولا تجزون
الا ما کنتم تعملون **و ایہ** فطرة الله التی فطر الناس علیها بالاتفاق فطرة اسلام مراد است **واما از سنت** بطرق خاصہ و عامہ در سایہ مہت
ضبط و ثبت اند منجملہ آن **حدیث** شریف مشہور درست قال النبی کل مولود یولد علی فطرة الاسلام حتی ابواہ یمجسانہ او یهودانہ او ینصرانہ
در شرح سنّہ باسناد خود **و در مسلم** مروی است قال صلعم من یولد یولد علی الفطرة وابواہ یهودانہ و ینصرانہ کما ینتجون البهیمة
تنبیہ ہرگاہ این ثابت باشد **پس** کل اطفال مومنین و مشرکین واجب النجات اند **اما اثابة** ایشان ہر چند ایمان و عمل ندارند **لکن** تفضلاً از روی
تفضل فیاض تعالی بایشان بیباشد **اما** اطفال بتبعیة آبا در داخل جنت بحسب مراتب آبا میشوند **لقولہ تعالی** والذین امنوا واتبعتهم ذریتهم بایمان
الحقنا بهم ذریتهم وما التناهم من عملهم من شیء **واما اطفال** مشرکین را بعدل خود ملحق با باء کفار نمیسازد لکن تفضل خود نجات و اثابت
ایشان خواہ در خطایر قدس کہ خارج جنت از ملحقات جنت باغات اند بیباشد خواہ در ادنے درجہ جنت اصلیہ باشند **اشکال** سلمنا ہرگاہ در عقبی بعدل
نجات و بفضل ثواب ہم بدہد **پس** در دنیا اطفال کفار را بتبعیت والدین کفرہ حکم بتکفیر و تنجیس و استرقاق و عدم تغسیل و تکفین و تصلیة و تدفین
در مقابر مسلمانان کردن ہم ظلم با طفال غیر مکلفین بیباشد چرا کرد **جواب** بدانکہ این امور با طفال کفار من باب العقوبت نیست بل این من باب
المصالح والالطاف شامل بایشان میشود چون ایلام ابتدائی بغیر مستحق مانند انبیاء معصومین و خلفاء مطہرین ایشان از فصد و حجامت و اسہال و تسلیط
امراض و آلام و غموم و ہموم و تخویف است **و** لطف شامل خواہ بخود ملطوف باشد خواہ بمتعلقین او چون ابوین و اقارب دیگر خواہ بموجودین مکلفین آخر چہ
بمعاینہ تعلیل و تمریض بغیر مستحق عزیزان و قریبان متنبہ شدہ توبہ و رجوع الی الله بنمایند **و معہذا** بر چنین ایلام الطافی و ابتلائی عوضی دارند ہر چند
غیر ذوی العقول باشند **پس** اشکال لا ینحل باطل گردید **در تجرید** حکیم نصیر الملة والدین رضوان الله علیہ فرمود **و** تعذیب غیر المکلف قبیح **و** کلام
نوح مجاز والخدمة لیست عقوبة لهم **و** التبعیة فی بعض الاحکام جائزة انتہی **در شرح تجرید** ایة الله فرمود ذهبت الحشویة
انه تعالی یعذب اطفال المشرکین **و** یلزم الاشاعرة تجویزه لاعتقادهم بالجبر **و** العدلیة کافة علی منعه **و** الدلیل علیه انه قبیح عقلا فلا
یصدر منه تعالی واحتجوا بالوجوه یعنی بنا بر مذہب فرقہ حشویہ است کہ اطفال مشرکین معذب میشوند **و** اشاعرہ تجویز آن مینمایند چہ باعتقاد ایشان بجبر دارند **و** نزد کافہ
عدلیہ امامیہ و معتزلہ ممنوع است زیرا کہ عقلا قبیح است **و** ہر چہ عقلا قبیح است نقلاً ہم قبیح است **و** قران صادق بان ناطق صریحاً است **و** حجت
احتجاج حشویہ و جبریہ بران بوجوہ است **الاول** قول نوح ولا یلدوا الا فاجرا کفارا **و** الجواب انه مجاز **و** التقدیر انهم یصیرون کذلک
لا حال طفولیتهم **دلیل اول** حشویہ قول نوح نبی است کہ از کفار ولدی متولد نمیشود مگر او فاجر کفار باشد **جوابش** قول نوح وارد است
بر مجاز **و** تقدیرش آنکہ اطفال ایشان ہم بعد بلوغ و رشد مثل آبا خود فجرہ کفرہ میشوند **و** حال طفولیت بالضرورت اطفال کفار فجار نیستند **الثانی**
قالوا انا نستخدمه لاجل کفر ابیه فقد فعلنا فیه الما وعقوبة فلا یکون ذلک قبیحا **ثالث** ایشان گفتند چونکہ بغلامی اطفال کفار را بجہت
کفر ابوین میگیریم وهذا در بدرش الم و عقوبت رقیت و خدمت ولدش قرار دادیم پس باین لحاظ قبیح نمیباشد **جوابش** ان الخدمة لیست عقوبة للطفل
ولیس کل الم عقوبة فان الفصد والحجامة المالم ولیسا عقوبتان نعم تستخدم عقوبة لابیه **و** امتحان له یعوض علیه کما یعوض
علی امراضه یعنی خدمت گرفتن عقوبت برائے طفل نیست **و** نیست ہر المی عقوبت چنانچہ فصد و حجامت و زلو شخص ایلام بطور عقوبت نیست **بلکہ**
غلام برای خدمت گرفتن طفل کافر از عقوبت و امتحان بر پدرش بعوض میباشد چنانچہ عوض بر تمریض دارد **دلیل ثالث** قالوا ان حکم الطفل یتبع
حکم ابیه فی الدفن **و** منع التوارث **و** الصلوة علیه **و** منع التزویج **دلیل ثانی** حشویہ گفتند بمتابعت پدر کافر حکم طفل در تدفینش **و**
در منع توارث بینهما **و** بر صلوة جنازہ براو **و** منع نکاح زن مسلمان با او میشود **جوابش** ان المکر عقابه لاجل جرم ابیه **و** لیس یمکن ان یتبع حکم

جواز اشکال حشویہ در تعذیب اطفال کفر ۱۳

فی بعض الاشیاء اذا لم یحصل لہا الم و عقوبۃ و لا الم لہ فی منعہ من التوارث و ترک الصلوۃ علیہ یعنی ہر کہ منکر عقاب طفل بجہت جریمہ پدرش
میباشد او منکر نیست از اتباع او بحکم پدرش در بعض احکام چہ حاصل نمیشود مر او را آن المی و عقوبتے و نہ المی مر او را در منع توارث او و نہ بترک صلوۃ جنازہ
بر او تدبر بتصرا اشکال پس اخباریکہ بطرق خاصہ و عامہ از حضرت نبوی صلعم و آئمہ اطہار ع وارد بر ادخال اطفال در نار اند عند الاجتماع مفید تواتر معنوی
بلاشک میشوند و ترک ہمہ آنہا و تمسک بنجات چگونہ جایز میباشد چنانچہ خاصہ و عامہ روایت کردند از خدیجہ سئلت النبی عن اطفال الذین ماتوا
فی الجاھلیۃ فقال ع ھم فی النار و از امام جعفر صادق ع باسناد پدر خود روایت کردہ قال علی علیہما السلام اولاد المشرکین مع ابائہم
فی النار و اولاد المسلمین مع ابائہم فی الجنۃ و فی روایات الخاصۃ والعامۃ ایضا قال النبی ع والائمۃ علیہم السلام نار تؤجج لہم فی
القیمۃ فیقال لہم ادخلوھا فان دخلوھا کانت علیہم بردا و سلاما و ان ابوا قال اللہ لہم ھو ذا امرتکم فعصیتمونی فیامر اللہ بہم الی النار
و منہا ابواب مسانید المسلمین مملوۃ و مشحونۃ جواب چونکہ براہین عقل و حجج صحیحہ نقل از قران و احادیث قایم اند بر نجات اطفال عموما پس تمسک
ببرہان و محکم قران لازم ست و جواب این احادیث بعد تقریر قوانین کلیہ بطور اجمال ذکر خواہد شد قانون کلی در عقل و نقل مقرر شدہ ہر جائیکہ دلیل
سمعی از قران و حدیث منافی و معارض عقل باشد واجب العمل و التمسک برہان عقل است و نقل صحیح واجب التاویل است زیراکہ او متشابہ است و
ہر جائیکہ حدیث معارض محکم قران باشد آن حدیث واجب التاویل بمطابق برہان و محکم قران عند الامکان میباشد و الا واجب التصدیق و توقف در آن
و رد تاویل آن الی الراسخین فی العلم من المعصومین ع است و ہمین قانون کلی در تعارض و منافات بحدیث متفق علیہ مقرر گردیدہ قال النبی ع
قد کثر علی الکذابون فما یروی لکم منی فعارضوہ کتاب اللہ فان وافقہ فخذوہ واعملوہ و ان خالفہ فاترکوہ واضربوہ الجدار تنبیہ
ہرگاہ این واضح شد پس کل این اخبار بالانفراد احاد اند و احاد معارض برہان و محکم قران شدہ نمیتوانند و الا ترک مقطوع و اخذ مظنون لازم میاید
و آن عقلا و شرعا لا یجوز است معہذا ما میگوئیم کہ این اخبار معارض عموما اند حمل اینہا ممکن و جایز است بر طفل مراہق کہ رشد و فہم و عقل داشتہ اما
بحد بلوغ حکم شرعی کہ بتکالیف شرعیہ فرعیہ ہنوز مکلف نشدہ و نرسیدہ مردہ باشند پس اینہا در قیمۃ ممتحن بنار شدہ و فریق منہم فی الجنۃ و فریق منہم فی
النار میشوند معہذا در این اشکال دیگر نیز میباشد چہ یوم القیمۃ بالاجماع مرتفع التوبۃ و التکلیف است چگونہ برائی این اطفال یوم التکلیف یوم العدل
و یوم الجزا شدہ تواند و ایضا این اطفال در دنیا غیر مکلف بودند پس در یوم العدل اگر بہمان حالت نابلوغی تکلیف بدخول نار سکنند خلاف عدل
و انصاف است و اگر بعد کمال بلوغ امتحان تکلیف بدخول نار کنند بازہم خلاف عدل و انصاف است چہ از دنیا غیر بالغ رفتند و در آخرت بالغ گردانیدہ
تکلیف میکنند چہ این مواخذہ بغیر حالت اصلیہ و اولیہ لازم میاید حکایت این ہیچمدان را در ایام حج بمقام منی مباحثہ و مذاکرہ با غفران و رضوان مآب ملا
عبد اللہ فقیہ مسلم کاشانی کہ مرجع خراسان در آخر بود مسئلہ در باب اطفال پیش آمد و احقر ہمین اشکالات را مع زیادتی شقوق آخر بشقوق مسطورہ بجناب شان
مع زیادتی وجوہ آخر مسلسل پیش کردم جناب شان بالکل معطل ماندہ با حقر عذر خواست فرمود حل ہمہ اینوجوہ حضرت حجۃ اللہ القائم سلام اللہ علیہ خواہند نمود
اشکال لا ینحل در ولد الزنا بطرق خاصہ و عامہ صحاح اخبار واردند کہ ولد الزنا بدتر از سگ و خوک و کافر است چنانچہ از در منثور سیوطی دیدی و تا
ہفت پشت تاثیر زادگی بر زنا بزنا زادہ ساری و جاری است کما رواہ المفسرین منہم الزمخشری والثعلبی وغیرہما در عدل بحار و وافی ایضا روایت
کردند قال الصادق یقول ولد الزنا یا رب ما ذنبی فما کان لی فی امری صنع قال فینادیہ مناد فیقول انت شر الثلثۃ اذنب والداک فنبت علیہما
وانت رجس و لن یدخل الجنۃ الا طاہر ایضا در ان از زرارہ مرویست سمعت ابا جعفر ع یقول لا خیر فی ولد الزنا ولا فی بشرہ ولا فی شعرہ
ولا فی لحمہ ولا فی دمہ ولا فی شیء منہ و مثل این در محاسن از ابن فضال مرویست ایضا اینہا باسناد صفار رحمہ اللہ از ابی خدیجہ از ابی عبد اللہ روایت
کردند قال لو کان احد من ولد الزنا نجی نجی سایح بنی اسرائیل قال کان عابدا فقیل لہ ان ولد الزنا لا یطیب ابدا ولا یقبل اللہ منہ عملا ایضا
در کتاب العدل بحار از سعد بن عمر بن الجلاب روایت کردند قال قال لی ابو عبد اللہ ع ان اللہ خلق الجنۃ طاہرۃ مطہرۃ فلا یدخلہا
الا من طابت ولادتہ فطوبی لمن کانت امہ عفیفۃ در کتاب المحاسن مرویست قال ابو عبد اللہ ع ان نوحا حمل فی السفینۃ الکلب و
الخنزیر و لم یحمل فیہا ولد الزنا و الناصبۃ من ولد الزنا وغیر ذلک من صحاح الاحادیث لا تحصی کثرۃ تنبیہ بکثرت این اخبار صحاح و حسان
فریقین ثابت شد کہ ولد الزنا اصلا و ابدا نجات ندارد و مثل سگ خوک و کافر نجس العین میباشد و ہیچ عمل او قبول نمیشود و او نباتہ در تولد خود تقصیر ندارد

چرا خالق اورا بنار الیم ابدی ببرد **و** اگر تقصیر دارد، والدینش دارند بجرم ایشان چرا این معذب گردد **آیا** ازین ظلمی اظلم و قبیحی اقبح هست **و اگر ولد الزنا بگوید** پروردگار اگر انعقاد ز نا و مولود بزنا اقبح بود پس چرا مرا از زنا آفریدی مع ذالک من ایمان بتو دارم و بفرمودۀ تو عمل میکنم و حال آنکه مشرک هم بعد نجاست شرک اسلام آورده او را طاهر ناجی و داخل جنت میسازی و مرا محروم میگردانی **و** نجس العین سگ اصحاب کهف را داخل بجنت میسازی و مرا بدتر از آن سگ ساختی **و** خالق فرموده لئلا یکون للناس علی الله حجة بعد الرسل **و** ازین کدام حجتے اقوی از زاده زنا بر خدا میباشد **جواب** ازین اشکال چند مسئله ناشی و حاصل میشوند **یکی** چرا آفرید او را از زنا **دوم** آن زاده زنا اگر صغیر غیر مکلف مرد چرا ناری باشد **سوم** اگر کبیر مرد **پس یا** بایمان بمیرد **یا** بلا ایمان **اگر** بعد بلوغ بلا ایمان مرد قابل مواخذه ست **و اگر** بالایمان مرد پس چرا ناری باشد بدانکه در این مسئله جمهور اعلام **و** فحول افاضل کرام و عقول عقلاء اعصار دائما حیران و از اشد معضلات و اعقد مسایل احکام شرعیات میباشد **اما جواب مسئله اولی** آنکه خلاق عالم و آدم دنیا را عالم اسباب آفریده **پس** در تکوین و تخلیق و تولید و ایلاد و انعقاد اشیاء از حیوان و انسان اسباب از بدایت آن الی القیامت مقرر نموده **پس** عادة الله از قدیم الی حین جاری و ساری شده است در انعقاد و تولید ولد و تکوین او چه ولد منعقد و متکون میشود بغیر علت مانعه بسبب اجتماع مادتین از دو نطفه نر و ماده که قوت فاعله و منفعله و عاقده منعقده در اینها فی الطبیعة قرار داده میباشد **پس** در وقتیکه اینها باهم جمع شدند خواه بطور اباحت خواه بطور حرام لابداً انعقاد ولد در ان وقت میشود **و** در جمع شدن و باهم آمدن دو مکلف نر و ماده امر و نهی حکیم و علیم مدبر الهی قبل الاجتماع نیز مقرر و متبین شده که اگر با نطریق محکوم جمع شدید و باهم آمدید اجتماع شما هر دو **و** ایلاد و تولید شما بحسب مامور ممدوح و مستحسن **و** بخلاف مامور اگر باهم آمدید شما هر دو و ایلاد و تولید شما نیز مذموم و مقدوح و مقبوح میگردید **و خالق** بزاده زنا قطع دعوای او میکند باین حجت که بطریق منهی عنه تو بوجود آمدے ذات و خلقت تو مقدوح و مقبوح گردید **و** الزام تخلیق او بخالق عاید نمیشود چنانچه در طبیعت نار احراق آفریده و نهی از القاء احدی در ان نموده **لهذا** بملقی فی النار ذم و قدح و مواخذه عاید میشود نه بر خالق احراق فی النار **بلی** ماده نطفه نجسه تو بغیر صورت مطهره منعقد گردیده نجاست اصلیه آن بان سبب مستحیل و متبدل نگردیده بعد تولد هم بحالت خود باقی است لهذا حکم بتطهیر تو جاری نشد **و** بجهت وزر ابوین محکوم باین و ماخوذ نیستی **اما کافر** بجهت انعقاد نطفه او بعقد نکاح بحسب ملت خود قابلیت استحاله داشت **و** باسلام و ایمان او ظاهرش و باطنش طاهره گردیده بخلاف نطفه زنائی تو **اما** دخول سگ اصحاب کهف بجنت اول ثابت قطعی نیست **و** بفرض اثبات ادخال او بجنت طیبه طاهره ممکن و جایز است که به تبدیل ماهیت اصلیت و صورت نوعیه او دخول بجنت اصلیه ممکن **و الا** بخارج بدر جنت **یا** در حظیره از حظایر جنت مقرر میشود بالکل بی اشکال و لا عیب میباشد ثم الله اعلم **اما جواب مسئله ثانیه** که زاده زنا اگر صغیر بمیرد **و جواب مسئله ثالثه** اگر زاده زنا کبیر بایمان و اعتقاد و عمل صحیح بمیرد چرا ناری میباشد **جواب هر دو** نزد این هیچمدان آنچه اصح و اقوی و اثبت است اینست که زاده زنا خواه صغیر بمیرد خواه کبیر بایمان صحیح بمیرد واجب النجات ببراهین مبرهنه قاهره عقلیه **و** حجج و دلایل صحیحه محکمه نقلیه از کتاب الله **و** سنت ثابته رسول الله و ائمه هدی علیهم السلام **و** قوانین اصول مذهب عدلیه جمیعا **و** بمقتضائے عدل او تعذیب غیر مستحق **و** ندادن حق بمستحق ظلم اظلم و قبیح اقبح است که فوق آن ممکن نیست بر عادل تعالی جایز نیست **پس** بزاده زنا در صغر حکم تبعیة والدین اسلام او در دنیا جاریست چنانچه سگ بچه زائیده از بطن بز و گوسفند و آهو مثلاً بحسب ظاهر صورت و شکل او اگر مطابق و مشابه و موافق شکل بز و گوسفند و آهو بوده باشد محکوم بطهارت و حلیت میشود **و** الا فلا **اما در آخرة** آن صغیر و کبیر اگر مومن مرده واجب النجات والثواب میباشد **و منجمله** سنت مرویه آئمه اطهار **در کافی و علل بحار** از ابی یعفور کافیست قال ابو عبد الله ع ان ولد الزنا یستعمل ان عمل خیرا جزی به وان عمل شرا جزی به یعنی آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم فرمود که بولد الزنا استعمال و امتحان کرده بشود اگر عمل خیر اختیار کرد یعنی ایمان آورد و احکام شریعت را فاعل بود جزائے ثواب بش داده میشود **و** اگر عمل خیر یعنے ایمان و لوازم آن را اختیار نکرد او را سزا داده میشود **و در عموم آیه کریمه** الا المستضعفین من الرجال والنساء والولدان لا یستطیعون حیلة ولا یهتدون سبیلا فاولئک عسی الله ان یعفو عنهم وکان الله غفورا رحیما **و** صغیر زاده زنا بعمومیت الولدان مع دخول الف و لام استغراقی بر هر سه کلمه افاده دخول و شمول جمیع افراد رجال **و** جمع افراد زنان **و** جمیع افراد اطفال میکند **و** در این اطفال زاده زنا بالضرورت داخل است **و** وعده ایشان عفو قطعی میباشد **و** کلمه رجائی عسی در وعدهائے اله واجب الحصول باتفاق اهل لغت و شریعت میباشد **و در معاد بحار** بعبارة این خبر فرموده **بیان** هذا الخبر موافق لما هو المشهور بین الامامیة من ان ولد الزنا کسایر الناس مکلف باصول الدین **و** فروعه **و** یجری علیه احکام المسلمین مع اظهار الاسلام و یثاب علی الطاعات و یعاقب علی المعاصی یعنی

جواب اشکال لا ینحل اگر بگویند که چرا باریتعالی ولد الزنا آفریدی

اجوبه اسوله و از ولادت ولد الزنا و جواز ثواب و عذاب او

این خبر ابی یعفور موافق و مطابق مشهور میان طایفه امامیه است که تحقیق ولد الزنا چون همه مردم مکلف باصول دین و فروع آن و برا و جاری احکام مسلمین و مومنین
باظهار اسلام او میشود و مثاب بثواب بر طاعات و معذب بعقاب بر اعمال معاصی میشود ثم قال و نسب الی الصدوق و السید المرتضی و ابن ادریس
القول بکفره و ان لم یظهره و هذا مخالف لاصول اهل العدل اذ لم یفعل باختیاره ما یستحق به العقاب فیکون عذابه جوراً و ظلماً والله لیس بظلام
للعبید پس مجلسی فرمود اینها مخالف مذهب اصول عدلیه هست زیرا که او نکرد فعلی را که مستحق عقاب بان میشود پس عذاب او عالی جور و ظلم میباشد و خدا
ظالم اصلاً بذاته و بعباده نیست اقول مجمع علیه امت بالجمله است که احادیث احاد را در اصول دین اگر منافی برهان و محکم قران باشند ابداً دخلیت نیست و
عجب العجاب از شرف السیادت علم الهدی و ابن ادریس است که این هر دو در احکام شرعیه هم باخبار آحاد اصلاً و ابداً عمل ندارند چه غایت اخبار احاد حصول
ظن است اگر صحیح باشد و ظن مطلقاً مذموم الا مشحون آیات قران است چنانچه قریب بهمین بحث ذکرش شده و این هر دو در اینجا باحاد مظنونه در مسئله اصول دین مطلقا
امر بکفر و خلود زاده زنا کردند یحتمل که هر دو حضرت باجتماع این احاد تواتر معنوی آنها گمان کرده باشند معهذا معارض محکم قران و برهان قاطع و
میزان عدل سبحان اند کیف حکموا بهذه الاحاد علی عدم نجاتهم عموماً اشکال اخبار یکه بکثرت ناص بر تکفیر و عدم زاده زنا در صغر و کبر مع ایمان
میباشند اگر ترک کرده شوند امر عظیمی علانی لازم میاید و آن لا یجوز است و اگر معمول باشند منافی قران و معارض برهان و فعلا عدل ظلم الا لازم می آید و
انهم لا یجوز بر تعم است الا بر مذهب مجبره چه باعتقاد آنها خدا جبار و قهار است حسن و قبح عقلیه را اصلاً قایل نیستند و میگویند اگر او تعم نار بر انبیا هم بگرداند و جنت ابدی
بر ساند و بر خلاف آن یعنی انبیاء معصومین را عیاذاً بالله بنار ابدی الیم بسوزاند ظلمی و قدحی و قبحی به تعالی عاید نمیشود زیرا که او مالک الملک و خالق الخلق مختار
است و اگر بحال خود نهاده شوند جمع نقیضین لازم میاید و آن محال است جواب این اشکال بحسب قانون کلیه شرعیه ذکر میشود قانون کلی
بدانکه اگر متشابه قران منافی ببرهان قطعی باشد او واجب التاویل است چون الرحمن علی العرش استوی و ایه و اذا جاء ربک و امثال اینها واجب
التاویل مطابق معقول میباشد و اگر حدیث معارض معارض قران یا برهان باشد او بالاولی واجب التاویل است مع الامکان و الا واجب الترک و الطرح
است کما ذکر هذا فی خبر صحیح متفق علیه اتفاقاً عن النبی و فی البصائر روی محمد بن الصفار و غیره عن الائمة الاطهار علیهم السلام اذا
جاءکم منا ما یخالف العقول و القران فلا تکذبوه و ردوا تاویله الینا یعنی آنچه بشما خبرے از ما برسد که او منافی عقول و قران باشد در تکذیب
مکنید و لیکن رد کنید تاویلش را بسوئی ما اهلبیت علم و عصمت تنبیه هرگاه این بوضوح رسید پس ما میگوئیم که بحسب برهان و قران و سنت
صحیحه و قواعد اصول عدلیه زاده زنا صغیر در دنیا خواه کافر زاد خواه مسلم زاد باشد حکم والدینش بر او میباشد اما در آخرة اگر صغیر مرد یا کبیر مسلم و
مومن صحیح العمل و العقیده مرد او واجب النجات مثاب در خطایر جنت ابداً و کجو باشد اما جواب اخبار معارضه منافیه برهان و قران اگر صحیح الاسناد
باشند من باب المتشابهات میباشند و واجب التصدیق و لکن واجب التعویق اند و اگر تاویل آنها امکان مطابق معقول و منقول شود ماول میشوند و
الا رد تاویل آنها الی الراسخین فی العلم من المعصومین محول خواهد شد در کتاب العدل بحار حضرت اقدس مجلسی بکمال اضطراب و اضطرار میفرماید
و اما الاخبار فی ذلک فمنهم من حملها علی انه یفعل باختیاره ما یکفر بسببه فاذا حکم علیه بکفره و انه لا یدخل الجنة و اما
ظاهراً فلا یحکم بکفره الا بعد ظهور ذلک منه یعنی اخبار یکه در تنجیس و تعذیب زنا زاده مطلقا وارد اند بعض علما حمل کردند اینها را بر فعل اختیاری
او که آنچه موجب کفر و تکفیر او بسبب او میشود لهذا حکم بر کفر او کردند لهذا بجنت نمیرود و اما حکم بکفر او نمیشود مگر بعد ظهور کفر او پس فرمود مجلسی
و اقول یمکن الجمع بین الاخبار علی وجه اخر یوافق قانون العدل بان یقال لا یدخل ولد الزنا الجنة لکن لا یعاقب فی النار الا بعد ان یظهر منه
ما یستحقه مع فعل الطاعة و عدم ارتکاب ما یحبطه و یثابه فی النار علی ذلک و لا یلزم علی الله ان یثیب الخلق فی الجنة و یدل علیه خبر عبد الله
ابن العجلان و لا ینافیه خبر ابی یعفور اذ لیس فیه بان جزائه فی الجنة و اما خبر عبد الله العجلان در محاسن و معاد بحار است
عن ابی بکر قال کنا عنده و معنا عبد الله بن عجلان فقال ابن عجلان معنا رجل یعرف ما تعرف و یقال له ولد الزنا فقال ما تقول فقلت ان
ذلک لیقال فقال ان کان ذلک کذلک بنی له بیت فی النار من صدر یرد عنه وهج جهنم و یوتی برزقه و اما العمومات الدالة علی ان
من یومن بالله و یعمل صالحاً یدخله الله الجنة یمکن ان یکون مخصصة بتلک الاخبار و بالجملة فهذه المسئلة مما قد تحیرت فیه العقول و
ارباب الفحول و الکف عن الخوض فیها اسلم و لا نری شیئاً فیها احسن من ان یقال الله اعلم یعنی عمومات دلالت دارند که هر کس ایمان بخدا و عمل

جواب تکفیر ولد الزنا بسید مرتضی و ابن ادریس

تطبیق میان احادیث متعارضه در ولد الزنا و عقاب او

صالح داشته او داخل جنت میشود و ممکن است که این اخبار منافیه اینها از مخصصات آن باشد و بالجمله این مسئله از معضلاتے است که عقول عقلاء دوران و ارباب
فحول زبان دران حیران است و کف قلم و لسان از خوض و غور در آن موجب سلامتی میباشد و مانمی بینم شئے را در آن که احسن از قول الله اعلم باشد **اقول**
تاویل دیگر آنکه محتمل بل جایز است که این اخبار متضمن نہایت تغلیظات و تشدیدات من باب غایة التحذیرات والترهیبات برائے کمال اجتناب و پرہیز از زنا
وار تشار اولاد زنا و فساد و تلف انسال و اموال میباشند **اشکال** و لدیکه از عابد تارک طواف النساء در حج **یا** در حالت حیض **یا** در حالت نفاس **یا** در ظهار
قبل الکفاره منعقد و متولد شود چونکه مواطات درین احوال حرام نیز است **پس** چنین اولادهم صغار و کبار همین حکم زنا زاده دارند **یا** نه بل فرقے دارند و آن چیست
جواب هر چند در اینچنین اولادهم نہایت قدح و قبح بکمال تغلیظ وارد شده منجمله آن احدکے دشمن آل رسول نمے باشد مگر آنکه ولادت او در یکی ازین احوال شده
باشد مشترک است **و لکن** نزد ما بمقتضائے برهان و قرآن همان حکم در اینجا بلاتفاوت در دنیا و عقبی میباشد الا آنکه زنازاده از غیر عقد نکاح منعقد شده **و** این
اطفال از منکوحات و معقودات صحیحه در حالت حرمت عارضه منعقد گردیده پس توارث و نسب اینها درین باقی است بخلاف ولدالزنا میباشد چه ولدالزنا نسب صحیح شرعی ندارد
و همین فرق درمیانهامی باشد ثم الله اعلم **اشکال** هرگاه نسب زنا زاده در شرع صحیح و ثابت نباشد **پس** بزانی مولوده خود را که بانے زنا او متولد شده در نکاح او
مباح و جایز باشد **جواب** درین مسئله فقهاء است خلاف دارند **نزد امامیه** هر چند آن مولوده بزنا از اولاد صحیحه شرعیه نیست و لکن او لغوی است لهذا
نکاح او حرام ابدی بر زانی میباشد **و رساله حل ما انجل** خاص در جواب این مسئله ولدالزنا بالتفصیل مرتب و مطبوع گردیده در عالم سایر
و دایر است من شاء قلیلا خیلا **بحث سابع** ثم الی ربکم مرجعکم فینبئکم بما کنتم فیه تختلفون **بدانکه** این تلوین الخطاب و توجیه آن
آن الی الکل بجهت تاکید و تشدید و عید میباشد یعنی پس از موت همه شما را بسوئے پروردگار شما برگردیدن است یعنے بعد احیاء یوم القیمة همه شما از صغیر و کبیر مومن
و کافر زنده گردیده رجوع شما بحضور پروردگار قطعاً بهمین اجسام و ارواح خواهد شد پس در الوقت به بیان حقیقت و حقیقت شما را خبر داده میشود در آنچه از الهیت و
دین داشتید او اختلاف در بین خود میگردید **اشکال** چرا در این عالم اختلاف از بین ایشان بر نیاورد که بر یوم القیامت مقرر کرد **جواب** چونکه بالسنهٔ انبیاء
توسط کتب منزله خود حقیقت حق با ایشان مدلل و مبین کرد **اما** ایشان بوساوس طبایع و عدم توجه و تامل تام **و** وساوس شیاطین انسے و جنی استبعاد و انکار
و اختلاف کردند **و** در دنیا مطلوب معارف و تصدیق غیر الجائی و اضطراری است پس لابد برائے جزا و سزا یوم العدل و الانصاف مقرر نموده تا در آن روز بلا واسطه
بین العباد بذات مقدسه خود فیصل نماید و از حق و باطل ایشان خبر میدهد **و** این جمله تذئیلیه متضمن این معنی می باشد **بحث ثامن** خلائف جمع خلیفه
چون صحایف جمع صحیفه **و** سفائن جمع سفینه **و** دفائن جمع دفینه از خلف فلان فلانا اذا یخلفه خلافة فهو خلیفته اذا جاء بعده یعنی شخص قایم
بمقام کسی بعد او و برائے تنظیم امور و تدبیر و تصرف ملک و آل و مآل او میباشد **و** الخلیفه بالکسر **در مصباح** گفته اسم از و چون فعیله برائے هیئت فعول
میباشد **اما** خلیفه اصلش خلیف بغیر ها بمعنے فاعل **و** ها در آن برائے مبالغه مثل علامه و نسابه وصفه مردے میباشد **و** بمعنے مفعول هم خلیفه میاید **و** جمع او
خلفاء است **بحث تاسع** و هو الذی جعلکم خلایف الارض **نزد اکثر** انخطاب خاص بکل امت محمدی است یعنی آن خدا کسی است که گردانید شما
را عصر بعصر و دهر بدهر الی القیامت خلفاء زمین بعد انقضاء امم سالفه چه هر امت لاحقه خلیفه و جانشین امم سابقه در زمین من بزمن میباشد **و** این امت محمدی آخر
کل امم **و** این نبی آخر کل انبیاء اسلاف بعد انقضائے ایشان در کل روئے زمین تا قیامت باشند **و مؤید این است** وعد الله الذین امنوا الی لیستخلفنهم
فی الارض کما استخلف الذین من قبلهم میباشد **سوال** این آیه و آیه وعد الله الذین امنوا منکم الخ خاص بکفار عرب است **یا** عام بکل این امت چه مسلم
چه کافر باشد در آن دو قول است **فعلی التقدیرین** نزد بعضے ای مشرکین شما را خلاف آباء اسلاف در زمین گردانید معهذا شما کفر و انکار را میکنید **و**
فخر رازی در اینجا سه توجیه کرد **احدها** جعلهم خلائف الارض لان محمدا خاتم النبیین فخلفت امته سائر الامم **ثانیها** جعلهم یخلف بعضهم
بعضا **ثالثها** انهم خلفاء الله فی ارضه یملکونها یتصرفون فیها **تنبیه** هرگاه این مقرر شد پس بهر تقدیر این وعده تخلیف الهی بامت محمدی صلعم بنص
صحیح ثابت قرانی باتفاق است بلا نکیر احدے میباشد **پس** این دلالت قاطعه دارد که با این امت مخالفه الی القیامت خلیفه و سلطانے مطهر معصوم منصوص خاص
از مخلف واجب لله در هر عصر موجود بود باید شد تا خلل و زلل و جهل در دین لازم نیاید **و** این خلیفه بحق و مطهر معصوم مطلق در هدایت اسلام منصوص بنصوص
نقلیه و قولیه خاص حضرت نبی آخر الزمان بود **و** بعد آن حضرت چونکه در غیر امامیه خلافت منصوصی نیست لهذا امامیه میگویند که مصداق **نص** یا ایها الذین
امنوا اتقوا الله و کونوا مع الصادقین خلیفه الصادق المصدق عصر بعصر مع الامت الی القیامت موجود باشد **و** اینها ائمه صادقین مع الامت ائمه اثنا عشر

اہل بیت طاہرین علیہم السلام اندہمرو میہ سلمان فارسی قال صلعم ہم خلفائی بعدی اثنا عشر من عترتی بعدد نقباء بنی اسرائیل اسباطہم اولہم علی اخی ثم الحسن ثم الحسین ثم
علی بن الحسین الی قولہ المہدی فی آخر الزمان قائمہم علیہم السلام و معلوم ہست کہ در تخصیص اُمت بخلافت امم سلف یا در گروانیدن ایشان خلفاء اللہ فی الارض
حاجت و ضرورت در تخصیص الہی ہست و ہر گاہ تخلیف امت منصوصی ثابت گردیدہ پس این مقتضی ہست کہ خلیفہ ایشان ہم بالاولے بوجوب عینی منصوص
بنص جلی بر خلافت خلق از جانب الہی و رسول صلعم بودہ باشد و بلا نص خلافت اللہ در ہیچ عصرے و ہیچ امتی از امم سالفہ الی عصر محمد نبود و من بعد ہم از عصر نبوی
الی القیامت اصلاً نمیباشد پس باطل شد مزعوم انانکہ میگویند کہ بر خلافت عینی شخصے حاجت نص نیست ندبر ثم اللہ اعلم **بحث عاشر** درجات جمع درجہ
بمعنے رتبہ و منزلہ است و در نصب آن سہ وجہ اند **اول** بموقع مصدر واقع شد لہذا منصوب میباشد کانہ قال رفعة بعد رفعة **والثانی** در اینجا تقدیر الی است
کانہ الی درجات بودہ چنانچہ در دخلت البیت حذف کردہ شدہ و تقدیرش دخلت الی البیت بود بنزع خافض ہست منصوب شد **ثالث** منصوب بمفعول
باشد چون ارتفع درجة و رفعتہ درجة باشد و مثل اکتسی ثوبا و کسوتہ ثوبا **بحث حادیعشر** و رفع بعضکم فوق بعض درجات بجملہ
عطف بر ما قبل است او تعالی بلند کردای بنی آدم بعض شما را بر بعض دیگر بدرجات کثیرہ **نزد اکثر** یعنی او تعالی متفاوت الاحوال والمراتب در دنیا و درین
خود بنی آدم را در ہر عصر مقرر کردانید **پس** آن تفاوت بسبب آن بعض ایشان را بر بعض نوع رتبہ و رفعت حاصل میشود منجملہ آن در تخلیق کہ بعض ایشان را
بخوش ہیکل و خوش شکل و خوش شکل و صوت و خوش لون شرف و رفعت و رتبہ و منزلہ بر بد ہیکل و بد شکل و کریہ صورت و صوت و کریہ لون میباشد و بعضے را بسعت رزق
و کثرت آل و مال و جاہ و دولت و خدم و کنیز و غنا و صحت حال شرف و رفعت بر عسیر و فقیر و مریض و لاچار میباشد و بعضے را بکمال حال عقل و علم و فہم و ذہن و
ذکا و قوت نطق و بیان منطق العنوان را بر جہل و حمق و غباوت و بلادت فہم و رای و غیر فصیح اللسان شرف و فضل حاصل میباشد و بقوت بدنی و شجاعت جسمانی
و نجدت و ثبات و سخاوت و حلم و تواضع و غیوری بر ضعف بدن و قلت طاقت و فراری و بخل و بزدلی فضل و شرف و رفعت میباشد و ہکذا با اوصاف حمیدہ آخر
بر اخلاق و اوصاف ذمیمہ شرف و فضل است **اشکال** این رفعت و شرافت عام بجمیع امم متقدمہ و متخلفہ است و خصوصیت بامت محمدی صلی اللہ علیہ و آلہ
وسلم مخصوص نمیباشد **پس** تخصیص بغیر وجہ مخصص قطعی تحکم باطل محض ہست **جواب** بلے در این امم سلف و خلف متساوی اند اما مخاطب باین اُمت
لاحقہ الی القیامت بحسب تنزیل آیہ است پس باین وجہ بالجملہ قدرے خصوصیت دارد اشکال عاید نمیشود **اشکال** غرض اقصی در این تفاوت احوال چیست و چرا باشد
جواب غرض در این امتحان و ابتلا صنفین از عباد رفیع و وضیع معامی باشد کہ چگونہ رفتار و معاملہ در بین خود نمایند و آنرا خود درہمین آیہ بیان کہ ذکر فرمودہ
و بیانش میاید **جواب دیگر** غرض در این تفاوت اظہار کمال حکمت و مصلحت تعالی میباشد چہ اگر ایشان متحد المال و الحال میبودند البتہ تنظیم عالم تمدن در بین
بنی آدم بدرجہ اتم و اکمل حاصل نمیشد **اشکال** امتحان و ابتلاء کار جہلاء و بیخبران ہست و مجرد تعالی عنی برتر ازین احوال است پس چگونہ بر تعالی جہل جائز کیباشد
جواب غرض از امتحان و ابتلاء اظہار احوال مکلف بممتحنین و کاملین آخر چون بملائکہ میباشد باین لازم نمیاید کہ امتحان گیرندہ بیخبر و جاہل از آل احوال ممتحنین
عنہم باشد خصوصاً خالقیکہ عالم الغیوب عالم الغیوب القلوب و حقیقت حقایق کل اشیا بالتفصیل میداند **در حدیث قدسی** مرویہ شیخ الطایفہ ابوجعفر
طوسی از شیخ مشایخ طایفہ ناجیہ شیخنا المفید باسناد استادہ خود از **امام** حضرت رضا از آبا خود از حضرت خاتم الانبیا علیہم السلم میباشد **قال اللہ تعالی**

یا بنی آدم کلکم ضال الا من ہدیت و کلکم عامل الا من اغنیت و کلکم ہالک الا من انجیت فاسئلونی اکفکم و اہدکم سبیل رشدکم و ان من عبادی من لا یصلحہ الا الفقر ولو اغنیتہ
لافسدہ ذلک و ان من عبادی من لا یصلحہ الا الصحة ولو امرضتہ لافسدہ ذلک و ان من عبادی من لا یصلحہ الا المرض ولو اصححت جسمہ لافسدہ ذلک و ان من عبادی
من یجتہد فی عبادتی و قیام اللیل فالقی علیہ النعاس نظراً منی الیہ فیرقد حتی یصبح و یقوم حین یقوم و ہو ماقت لنفسہ زار علیہا ولو خلیت
بینہ و بین ما یرید لیدخل العجب بعملہ ثم کان ہلاکہ فی عجبہ و رضاہ عن نفسہ فیظن انہ قد فاق العابدین و جاز باجتہادہ حد المقصرین
فیتباعد بذلک منی و ہو یظن انہ یتقرب الی الا فلا یتکل العاملون علی اعمالہم و ان حسنت و لا ییئس المذنبون من مغفرتی لذنوبہم و ان
کثرت لکن برحمتی فلیثقوا و بفضلی فلیفرحوا و الی حسن نظری فلیطمئنوا و ذلک انی ادبر عبادی بما یصلحہم و انا بہم لطیف خبیر انتہی یعنی
او تعالی میفرماید کہ ای پسران آدم ہمہ شما گمراہ ہستید مگر کسیکہ من او را ہدایت کردم و ہمہ شما محتاج ہستید مگر آنکس کہ او را بے نیاز ساختم و ہمہ ہالکید مگر آنکس کہ
او را نجات دادم پس سوال کنید مرا کفایت شما میکنم و ہدایت میکنم براہ رشد شما و از بندگان بعضے اندکہ صلاح برائے او نیست مگر فقر و عسر و اگر او را غنی
بسازم ہر آئینہ غنا او را فاسد میسازد و بعضے از بندگان اندکہ صلاح برائے او نیست مگر غنا و اگر او را فقیر میسازم ہر آئینہ فاسد میسازد او را و از بندگان

من کسی هست که صلاح او نیست مگر مریض بودن واگر او را صحیح بسازم حسمش ا هر آئینه فاسد میسازد او را **و** از بندگانم کسی هست که جد و کد در عبادت من میکند
در قیام شب برا و خواب غالب بیسازم برحمت خودم با و پس میخوابد تا صبح میکند و میخیزد بجالیکه غضبناک بر نفس خود و بغیظ بدندان لب و سهائی خود را میکند بر
فوت احیا شب **و** اگر تخلیه میان او و میان مرادش بکنم هر آئینه عجب در عمل او داخل شده هلاکت او بعجب و رضا او از نفس خود او میشود **پس** گمان میکند که من فایق
و برتر عابدان ام **و** میگذرد باجتهاد خود حد محدود و مقصرین را پس بان جهت از من بعید و دور میشود و حال آنکه او گمان داشته باشد که بسوی من نزدیک بان
میشود **آگاه** و خبردار باشید که اعتماد نکنند عاملان بنجات بر عملهای خود اگرچه ظاهرا اینک اعمال باشند **و** نا امید نشوند گنهکاران از بخشش من بگناهان اگرچه
کثیر باشند لکن برحمت من توکل نمایند **و** بفضل من امیدوار شوند **و** به نیک نظر من مطمئن و بارام دل باشند و بجهت آنکه من مدبر بندگانم بآنچه صلاح بحال
ایشان و هر کس باشد **و** من بایشان لطف کننده و دانا باخبرم **بهاء الملة والدین** در شرح اربعین از پیغمبر صلعم روایت آورده که قال النبی صلعم
لو لم تذنبوا لخشیت علیکم ما هو اکبر من ذلک العجب العجب یعنی پیغمبر صلعم مخاطب بصحابه واست فرمود اگر شما گناه نمیکنید هر آئینه میترسیم بر شما
از بزرگترین ان عجب را و آن عجب است **ایضاً** از حضرت امیر روایت آورده سیئة تسوئک خیر من حسنة تعجبک یعنی گناهیکه ترا بد میسازد و بد میآید او بجهت
اینکه ترا عمل آن بعجب میآرد **و** **تبصره** نزد شیخنا الطبرسی همین وجه تفسیر عموم در تفاوت احوال اولی است از وجه خاص که تفضل و زیادتی رزق میباشد **وجه**
الحکمة فی ذلک مع انه سبحانه خلقهم ابتداء من غیر استحقاق بعمل یوجب التفاضل بینهم ما فیه من الالطاف الداعیة الی الواجبات والصارف
عن المقبحات لان من کان غنیا فی مال شریفا فی نسبه ربما دعاه ذلک الی طاعة من یملکه رغبة فی امثاله **و** من کان علی ضد ذلک ربما دعاه الی طاعة
رهبة ممن امثاله **و** رجاء ان ینتقل عن هذه الحال الی حال جلیلة یغتبط علیها انتهی **جواب دیگر** آنکه وجه حکمت در وضع تفاوت در عباد آنکه او
تعالی آفرید عالم و آدم را ابتداء بغیر استحقاق عملی از ایشان که موجب و سبب در تفاضل ایشان از یکدیگر باشد چه دران از الطاف داعیه بسوی عمل واجبات و صارف
از مقبحات است چه هر کسیکه بی نیاز در مال خود **و** شریف در نسب و حسب خود باشد بسا او داعی بسوی طاعت کسی میشود که مالک او باشد بطور رغبت در فرمانبرداری
او **و** هر که بضد او باشد داعی میشود بسا بسوی طاعت او از روی خوف از امثال او **و** بامید آنکه منتقل شود از سوء حالت خود بسوی حالت جلیله که غبطه و
تمنا میکند بران **بحث ثانی عشر** لیبلوکم فیما اتیکم مکرر در مجلدات تفسیر ذکر شد که امتحان کار بیخبران و جاهلان از مآل کار و این حال محال بر عالم
الغیوب والقلوب والشهود تع است **پس** تاویلش بدو وجه میباشد **احدهما** لیختبرکم فیما اعطاکم ای یعاملکم معاملة المختبر مظاهرة فی العدل
قاطعة للعذر منتفیة من الظلم در وضع تفاوت احوال در دنیا علت و سبب آنست که خدا خبر میگیرد شما را در جمیع آنچه بشما عطا کرده و داده یعنی بداو ان
آن معامله میکند با شما معامله خبرگیران که مظاهر و معاون عدل قطع کننده اعذار عباد نفی کننده ظلم و ستم آنها میباشد **ثانیهما** لینظر الغنی الی الفقیر والصحیح الی
المریض فیشکرا **و** لینظر الفقیر الی الغنی والمریض الی الصحیح فیصبرا **و** یفکر العاقل فی الادلة فیعلم و یعمل بما یعلم یعنی بنگرد غنی بفقیر و صحیح بمریض پس
هر دو شکر کنند بنعمت منعم تع **و** فقیر و مریض نگاه کنند بغنی و بصحیح و سلیم الجسم تا صبر نمایند بر بلاهای خود **و** فکر کنند عاقل در ادله تا بدانند و بفهمد و عمل نماید بآنچه
میداند **وجه ثالث** فخر رازی در اینجا فرموده ان حقیقة الابتلاء والامتحان علی الله محال الا ان المراد هو التکلیف و هو عمل لو صدر
من الواحد منا لکان ذلک شبیها بالابتلاء والامتحان فسمی بهذا الاسم لاجل هذه المشابهة یعنی حاصل آنکه حقیقت امتحان و ابتلاء بر خدا
محال و ممتنع است مگر آنکه مراد ازین امتحان تکلیف بمکلف میباشد و او اگر از یکی صادر میشود هر آئینه او شبیه بالامتحان والابتلاء میباشد **پس** باین
شباهت تسمیه این تکلیف بامتحان شده **اشکال** بنابراین اطلاق لفظ ممتحن بر عالم الغیوب القلوب تع جایز باشد **جواب** بطور مجاز لا علی سبیل الحقیقة
جایز باشد ثم الله اعلم **در قدسیه** هم مذکور شد که جمیع آنچه در دنیا بمخلوق از سعه و صحت و علت حاصل میشود بحسب مصالح و حکم حکیم علیم عادل تع که اصلح
بحال مکلف همان حال میباشد نه خلاف آن **در قدسیه** دیگر وارد است یا بنی آدم خلقتک بیدی و انت عبدی فمالک مالی وما اکلت فقد
افنیت وما لبست فقد ابلیت وما تصدقت فقد ابقیت یعنی خالق میفرماید ای پسر آدم آفریدم ترا خاص بدست قدرت خودم **پس** تو بنده منی و من
مالک تو ام پس مال تو مال من است **و** آنچه از ان خوردی آنرا تحلیل و تبدیل فنا کردی **و** آنچه پوشیدی آنرا کهنه و پوسیده ساختی **و** آنچه تصدق کردی
بتحقیق آنرا باقی نهادی برای گرسنگی و تشنگی روزیکه برابر پنجاه هزار سال ایام دنیا یکروز میباشد **ایضاً در قدسیه دیگر** است قال امیر المؤمنین
علیه السلام ان الله تع فرض فی اموال الاغنیاء اقوات الفقراء **و** قال الله تع المال مالی **و** الفقراء عیالی **و** الاغنیاء وکلائی فمن بخل بمالی علی

عیالی ادخله النار

بیان حکمت تفاوت عباد در دنیا و احوال

بیان استعمال امتحان از عالم الغیوب تع جایز نیست

عیالی دخله النار ولا ابالی **رواه فی جامع الاخبار** حضرت امیر المومنین ع فرمود که او تعم تحقیق فرض کرد در اموال اغنیاء قوت‌هائے فقرا را **و** خالق فرمود در **قدسیه** که مال خلق مال من است **و** محاویج فقرا عیالم **و** اغنیاء ذو الاموال والثروت وکیلهائے من اند **پس** هر غنیکه بخل کند در انفاق مال من بر عیال من که فقرا اند ورا او داخل نار میسازم و مبالات ندارم **ایضاً در قدسیه** مروی در جواهر سینه حر عاملی **قدّس** در **عدة الداعی** ابن فهد است ان الله اوحی الی موسی یا موسی الفقیر من لیس له مثلی کفیل **و** المریض من لیس له مثلی طبیب **و** الغریب من لیس له مثلی مونس حاصل آنکه خالق بموسے فرمود فقیر آنکس نیست که مراو را مثل من کفیلی باشد **و** مریض نیست آنکس که برائے او مثل من طبیب باشد **و** غریب آنکس نیست که مثل من ورا مونس ومصاحب و باشد **اشکال** جمیع ما یحصل و یجمع العبد من حلال وحرام لفظ اتیکم شامل است **پس** اموال واشیاء حرام چون مال مغصوب ومسروق وقمار ومقهور وبفریب وپول زنا وخمر وربا وامثال این اموال که حاصل بنده کرده باشد **یا** آن مال حرام هم از عطیه وداده خدا است **یا** نه **و** بر فرض ثانی دلیل بران چیست **جواب** چونکه بنا بر قاعده جبریه جمیع آنچه بندگان میکنند کل جز آن فعل خدا است بنده اصلاً مدخلیتی در افعال واعمال خود ندارد **پس** جمیع آنچه از اموال حلال وحرام که بنده تحصیل نماید او از داده وعطیه خدا میباشد بطلان این ضروریست **امّا نزد عدلیه** اسناد اموال وارزاق حرام الی خالق الانام ممتنع ومحال است **و** دلیلش از آنست جمیع آنچه او تعم نهی کرده او حرام وممنوع وسحت وخبیث میباشد **پس** جمیع آنچه بطریق حلال ومباح بنده تحصیل نماید او از اعطاء خالق واز ارزاق واز انفاق من الله است چه هر مامور مقتضی رضا آمر وهر منهی عنه مستلزم کراهت ولا رضائی ولا مراد ناهی میباشد **پس** از و مما رزقناکم **و** فیما اتیکم مراد آنچه داده خدا بطریق مباح وحلال وطیب طاهر خالص میباشد ثم الله اعلم **بحث ثالث عشر** ان ربک سریع العقاب وانه لغفور رحیم **بدانکه** وعید **و** وعده معاً جمع کرده بجهت تحذیر از مخالفت **و** ترغیب بجهت موافقت واطاعت **پس** مکلف ممتحن **یا** مقصر فیما کلف به باشد **یا** موفر در ان **اگر** اول بود یعنی مقصر ومعرض از ان تکلیف پس نصیبا و تخویف وترهیب است **و** وعید او ان ربک سریع العقاب **و** وصف عقاب بسرعت کرد زیرا که هر چه آینده من جانب الله باشد او قریب است چنانچه در آیه دیگر فرمود وما امر الساعة الا کلمح البصر او هو اقرب منه **و اگر ثانی** یعنی موفر وموفی حقوق باشد در اوامر ونواهی عنه پس نصیبا و ترغیب وتشریف وتکریم است برائی او انه لغفور رحیم میباشد **پس** معنیش بوجوه میشود **احدها** یا محمد ان ربک سریع العقاب من یخالفه تعم فی امره ونهیه ویتعدی فی ظلمه یسرع الله تعم فی عقوبته فی الدنیا ثم فی الاخرة یعنی یا محمد صلعم هر کس مخالفت در امر ونهی تعم وتعدی در ظلم کند بتحقیق پروردگار تو فوراً عذاب وعقاب میکند او را در دنیا باهلاک وانزال بلایا **و** در عقبے بنار مولم شدید **یا محمد** من یطیع الله فی احکام الله واوامره ونواهیه فانه یغفر ذنوبه وخطایاه ویرحمه فی الدنیا والاخری بالثواب الدائم یعنی یا محمد صلعم هر کس مطیع تعم در جمیع احکامش واوامر ونواهی او باشد پس بتحقیق او تعم میامرزد گناهان وخطیات آخر اورا در دنیا **امّا** در عقبی ثواب ابدی لا نهایت عطا میکند اورا **پس** متمردین پر حذر باشند از مواخذه عاجله وآجله نیز **و** مومنین مطیعین امید قطعی بدارند بعفو گناهان آخر **و** بثواب ونعمات دنیا وعقبی کما قال تعم ان الحسنات یذهبن السیئات یعنے فعل حسنات خالصه صحیحه موجب ازاله وکفاره سیئات او میشوند **ثانیها** ان ربک سریع العقاب لاعدائه باهلاکهم فی الدنیا وانه لغفور لذنوب اولیائه واهل طاعته فی الدنیا رحیم بخلقه فی الدنیا یعنی پروردگار تو عاجل العقاب است برائے اعداء ومخالفین دین در دنیا **و** عفور است بگناهان اولیاء واهل طاعت خود را در دنیا مهربان بجمیع خلق در دنیا وآخرة **ثالثها** ان ربک سریع العقاب یعنی انه تعم قادر علی اقامته یوم القیمة هو یوم الجزاء فورا فیجزی کل عامل عمله وفعله للعاصی بعذاب الیم **و** المطیع المومن بثواب دائم یعنے پروردگار تو قادر است که اقامت یوم القیامت بفور والان کند چه او یوم السزا برائی عاصی ویوم الجزاء برائے مطیع میباشد **رابعها** انه لغفور یغفر الذنوب ویستر العیوب لمن یتوب الیه فی الدنیا رحیم بالمومنین فی الاخرة بان یفیض علیهم من انواع نعمه وینجاهم عن ذنوبهم بالتوبة ویغفر التوبة لایمانهم **فخر رازی** در اینجا فرموده **و** هذا الکلام بلغ فی شرح الاعذار **و** الترغیب والترهیب الے حیث لا یمکن الزیادة علیه انتهی کلامه **سوال** مراد از سریع تعجیل العقوبت خاص فی الدنیا است که شما را در دنیا بفور مواخذه کرده میتوانید **یا** مراد عقبے است که بفور عالم دنیا را برهم زده یوم القیامت در ان قایم میسازد و جزا وسزاء هر عامل بحسب عمل او جزاء وسزا رسید **یا** مراد از سریع العقاب سریع الحساب است که تا بیک ساعت همه مکلفین را احساب گرفته جزا وسزا رسانید چنانچه در خبر است که بفصل زمان دو شیدن یک گوسفند خالق مقتدر از سوال وحساب وجزاء وسزاء یوم المحشر از کل خلائق فارغ میشود نه بزبان طویل **جواب** هر چند هر سه وجه محتمل اند وهمه را این حامل است **امّا** انسب بمحال تنظیم وترغیب وترهیب **و** اجل

جواب سوال از سریع العقاب یا تعجیل العقوبة فی الدنیا هست یا در آخرة ١٢

وثانی از اینوجوه انه تم الله اعلم **اشکال** در فقره اولی سریع العقاب **و** در فقره ثالثه انه لغفور رحیم چرا فرمود **و** حال آنکه جمله ما قبل مقتضی مقابل بسریع الثواب بود **جواب** شیخنا الطبرسی رح در اینجا فرمود انه سبحانه قابل بین العقاب والغفران **و** لم یقابل بالثواب لان ذلک ادعی الی الاقلاع عما یوجب العقاب لانه لو ذکر الثواب لجاز ان یتوهم انه لمن لم یکن منه عصیان **جواب ثانی** چونکه سریع العقاب توعید عام بکل کفار و مشرکین فجار بود **و** باین گمان بیشد که از معاصی سابقه شرک و کفر بسوی اسلام و دین او تعم اگر رجوع نمائیم **آیا** بمعاصی سلف و اوزار آنها قابل عفو و غفران میباشیم **یا** بخشیده نشویم پس از شرک و کفر رجوع الی الله بفایده میباشد **و** او تعم بعصاة کفار و فجار در این وعده قطعی داد که هر عاصی و طاغی کفر و فجور الی الله تعم رجوع میکند با و خالق مهربان غفور و رحیم در دنیا و عقبی میباشد بسبب رجوع الی الله در دنیا غفران و عفو معاصی **و** در عقبی نجات ابدی بلامواخذه شرک و کفر و فجور سابق و از عذاب دائم آن نجات داده مهربان بنعمات و ثواب دائمی با و میباشد **و** بهمین شیخ طبرسی اشاره کرد لانه ادعی الی الاقلاع عما یوجب العقاب ثم الله اعلم **تبصره** در رفع بعضکم فوق بعض دلالت است که الاغنیاء دنیا و باسا بکافه اهل دنیا بالاستحقاق اکثر نمیباشد بل بطور ابتلا و امتحان آنها میباشد اللهم تجنبا و جمیع المومنین من ابتلائک وامتحانک وثبتنا علی دینک وامننا علیه بفضلک وکرمک انک لطیف ذو الفضل القدیم والاحسان العمیم **تنبیه** عن النبی صلعم من قرء ثلث آیات من اول الانعام حین یصبح وکل الله تعم به سبعین الف ملک یحفظونه وکتب له مثل اعمالهم الی یوم القیمة از حضرت رسول الله صلعم مرویست هر که تلاوت سه آیه از اول انعام وقت صبح کند خالق علام هفتاد هزار ملائکه موکل او میسازد برای حفظ او **و** نوشته میشود برای او مثل اعمال ملائکه تا روز قیامت در **مجمع** نقل فرمود وقیل انه سبحانه افتتح السورة بالحمد علی نعمه تعلیما لعباده **و** ختمها بالمغفرة والرحمة لیحمد علی ذلک یعنی بعضے فرمودند که کریم تعالی فتح سورة انعام و ابتدا آن بحمد بر نعمات خود بجهت تعلیم بندگان خود **و** ختم این سورة بمغفرت و رحمت خود کرد تا حمد کرده شود برای خدا بران **و** در اینجا بفضل ذو الجلال والاکرام از مجلد ثانی تفسیر شریف شهیر **لوامع التنزیل سواطع التاویل** سوره مبارکه انعام در ضحوه یوم الخمیس بدوازدهم شهر ربیع الاول ختم شد **و** سنه ۱۳۱۶ھ یکهزار و سه صد و شانزده سال از هجرت مقدسه خاتم النبوت علیه وآله الصلوة والسلم والتحیة بود در **بلده لاهور** حفه بالامن والسرور وحرسه من الفتن والشرور **و** یتلوها سورة الاعراف **و** ارجو الاعانة والتائید والالطاف من الله الوهاب فی الاتمام والاکمال لهذا الکتاب الی اخر والناس انه رب الناس ملک الناس اله الناس **و** اسئله ابقاء العقل والفهم والقوی وسلامة الحواس **و** ازالة الیاس والباس والوسواس بحرمة خواص الناس محمد واله انهم سادة الناس وهم فی هذا الفن اساس ومنهم الاقتباس **ثم الحمد** والشکر اولا واخرا وظاهرا وباطنا لله تعالی کما حمد نفسه وکما هو اهله ومستحقه بعدد ما احصی علمه مستمرا بغیر انقطاع من ازل الازال الی الابد الاباد حتی ملئت بذلک فی کل آن من الثری الی الثریا **و** افضل الصلوات واکمل التحیات علی سید الوری خاتم الانبیاء وعترته الطاهرة الهدی بغیر امد ولا عدد لا تحصی ولا تنتهی والسلام

ختم الکلام

بعونه تعالی

سورة الاعراف مکیة وآیاتها مائتان وست وخمس آیات

ودر تفسیرش چند بحث اند **بحث اوّل** تسمیه سوره قرآنی کلّها **آیا** توقیفی اند **یا** غیر توقیفی پس اصح اسماء آنها کیست **اوّل** صحیح یعنی توقیفی اند چه ثواب هر سوره باسمها منقول از حضرت رسول و اهلبیت اطهار علیهم السّلام واز صحابه بهت همان دلیل است بر توقیفی بودن آنها من الله تعالی **بحث ثانی** جم غفیر منهم قتاده و ضحاک وغیرهما تصریح کردند که سوره اعراف در مکه معظمه نازل شده سوای آیه واسئلهم عن القریة الی قوله بما کانوا یفسقون چه این در مدینه نازل شده **در کشاف** فرموده سورة الاعراف مکیة غیر ثمان آیات **واسئلهم** الی واذ نتقنا الجبل **وهی** مائتان وخمس آیات یعنی سوره اعراف نازل در مکه شده بغیر هشت آیات از واسئلهم تا واذ نتقنا الجبل **پس** کل آیات این سوره اعراف دوصد وپنج آیه می باشد **در مجمع** دوصد وشش آیه فرموده **بیضاوی** گفته که سورة الاعراف مکیة الّا ثمانی آیات من قوله واسئلهم الی قوله واذ نتقنا محکم کلها **و** قیل الّا قوله واعرض عن الجاهلین **و** آیها مائتان وخمس یعنی سوره اعراف مکیه هست مگر هشت آیه از واسئلهم تا واذ نتقنا کل آیات آن محکم اند الّا بقول واعرض عن الجاهلین منسوخ میباشد **بحث ثالث** سوره اعراف بیست رکوع دارد **وبقولی** ۲۴ **وامّا** کلماتها ۳۳۸۶ **وامّا** حروفها ۱۴۳۱۰ **ودر تفسیر منیر** خطیب گفته **و**عدد آیاتها مائتان وخمس آیات **و** کلماتها ثلثة الاف وثلثمائة وخمس وعشرون کلمة **و** حروفها اربعة عشر الفا وثلثمائة وعشرة احرف که عدد آیات سوره اعراف دوصد وپنج آیه است **امّا** کلمات این سوره سه هزار وسه صد وبیست وپنج کلمه است **امّا** حروفش چارده هزار وسه صد وده حروف میباشد **بحث رابع** اعراف بفتح اوّل ظاهرا اسم علم مقامی بلند که مابین دوزخ وجنت هست برائے دیدن وشناختن ونظاره کردن اهل هر دو جا میباشد **و** باقی تفصیلش در خود این سوره خواهد آمد **بحث خامس** در ثواب تلاوت وقاری این سوره اعراف **در ثواب الاعمال** صدوق المحدثین **ودر تفسیر عیاشی** باسانید خود هر دو از ابی بصیر از حضرت ابی عبدالله علیه السّلام روایت کردند قال من قرء سورة الاعراف فی کل شهر کان یوم القیمة من الذین لا خوف علیهم ولاهم یحزنون فان قرئها فی کل یوم جمعة کان ممن لا یحاسب یوم القیمة **وقال** علیه السّلام ان فیها آیات محکمة فلا تدعوا قرائتها وتلاوتها والقیام بها فانها تشهد یوم القیمة لمن قرئها عند ربه تعالی **یعنی** هر که سوره اعراف را در هر ماه بخواند برکت تلاوة آن سوره روز قیامت قاریش از آنانے میباشد که مر ایشان خوف وغمی اصلا نباشد **و** هر کس که هر جمعه بخواند قاریش از آنانے میباشد که اظهار احساب و سوال بروز قیامت نیست **پس** آنحضرت فرمود که در این سوره آیات محکمة اند پس ترک تلاوت وقرائت این مکنید **و** قیام بدوام تلاوت آن نمائید چه این سوره شهادت میدهد نزد پروردگار برائے قاری او **و** همین را در مجمع **و** برهان **و** صافی **و** نور الثقلین **و** منهج الصادقین نیز نقل فرمودند **مرویست** در مجمع **و** مصباح کفعمی **و** نور **و** منهج از ابی بن کعب قال قال النبی صلعم من قرء سورة الاعراف جعل الله بینه وبین ابلیس سترا وکان آدم شفیعا له یوم القیمة پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم فرمود هر که تلاوت کند سوره اعراف را خالق میان قاری او وابلیس در دنیا سترے میاندازد تا وسوسه لعین بقاریش اثر نکند وبروز قیامت آدم صفی الله شفیعش میشود **اشکال** کلمات وحروف همه من باب الاعراض غیر جسمانی بغیر حیوة بدیهیا اند معهذا قول بکلام کردن حروف چگونه معقول باشد واین کمتر از سفسطه نیست **جواب** در این دو تاویل اند **احدهما** دو ملک کرام الکاتبین که حفظه اعمال بندگان اند در قیمة شهادت وگواهی بدوام تلاوت تالی این سورت میدهند **و** حکم شهادت آنها حکم شهادت سور محسوب میشود **ثانیهما** جائز وممکن است که در دفاتر نامهائے اعمال یومیه

بندگان را خالق مقتدر کلامی متضمن لشهادت عملیات آفریده گواهی میدهند و این امر نیست ممکن الحصول چنانچه در اکثر جمادات از شجر و حجر شهادت بر نبوت سید
انبیا آفریده **جواب ثالث** از بعض اعلام آنکه هر عمل حسن بوجه احسن و هر عملی قبیح بوجه قبیح در قیامت بقدرت قادر مطلق و واجب الوجود برحق متشکل و متصور
شده پس هر یکے بر عمل هر عامل خود شهادت میدهد علی کل حال غیر محال بلا اشکال میباشد و همین مروی نیز در احادیث فریقین است ثم الله اعلم

بسم الله الرحمن الرحیم

المص بدانکه در جمیع سر سور قرانیه جمهور فصحاء عربا و مشهور بلغاء دنیا و فحول فاضل فضلاء و عقول حکماء و فهوم مهره و حذاق اعلام اسلام عرب و عجم در هر
عصر از قدیم الی حین حیران اند زیرا که از جانب صاحب الوحی معانی این کلمات بالکل بطور قطعی نیامده و بیان بصحابه نشده چه در این کلمات و حروف رموز و اسرار
مکتومه عالم الغیوب و القلوب تعالی است بغیر نبی و عترت طاهر او احدے اطلاع بآن نداده و ماذون هم نبودند در ابلاغ و افشاء اسرار آنها **و در تفسیرش**
چند بحث اند **بحث اول** در سرهائے سور قرانی **آیا** حروف اند **یا** اسماء در ان کل مفسرین دو قول وارند **اما** زد انانکه حروف اند **یا** هر یکے بالانفراد
چون (ا و ل و م) و ص حرفیت بالانفراد **یا** مع الاتصال و الترکیب چون **الم** و **الر** پس **آیا** هر یکے معنے دارد **یا** نه اینها در بین خلافی و نزد دے عظیم و
وجوه کثیره وارند **احدها** فقالوا ان الله تع لما تحداهم بقوله فاتوا بسورة من مثله و لغشر سور مثله فعجزوا عنه انزل هذه الاحرف **و** معناه
ان القران لیس **هو** الا من **هذه** الاحرف و انتم قادرون علیها فکان یجب ان یاتوا بمثله فلما عجزتم عنه دل ذلک علی انه من عند الله لا من
عند البشر یعنے او تعالی هر گاه تحدی با عرب عربا و با خطب خطباء و اشعر شعراء عرب را کرات و مرات کرد که اگر شما شک در تنزیل قران من الله دارید **پس**
مثل این قران **یا** برابر ده سوره آن **یا** برابر یک سوره صغیره آن معارضی بیارید **و** هر گاه نتوانستید که بیارید **و** عاجز شدید از معارضه و اتیان کتابی یا پاره
مماثل آن **پس** قطعاً بدانید که او تعالی فرو فرستاده با بحروف دیگر سور هار اتماماً للحجة علیهم **پس** معنیش آنست که قرآن نیست مگر مرکب ازین حروف
و کلام شما هم نیست مگر بهمین حروف و شما قادر بر تکلم بآن تحقیقاً پس بمثل قرآن کتابی معارض نیساختید تا دفع خصم شما بحروف میشد کار و بار شما بیوف
نمیرسید **و** نیاوردن مثل سوره صغیره مع مطالبه آن از شما دلیل قطعی بر عجز شما از ان میباشد **و** بثبوت عجز شما بدانید که این قران کلام هیچ بشری نیست
بل خاص کلام ذی اعجاز خالق انام است **و** همین وجه از قائلین اعجاز قرآن بصرفه در تصریف عقول و اذهان و السنه جمیع فصحاء عدنان و قحطان و بلغاء
عربان هر زبان عند ارادة التعارض **و** همین قول نظام معتزلی **و** از امامیه علم الهدے سید مرتضی میباشد **ثانیها** نیز در سبب تنزیل این حروف تهجی در
روس سور قرانی آنکه قالوا لما اعرضوا عن استماع القران عن اصغائه فعلم الله اصلاحهم و صلاحهم اتماماً للحجة علیهم انزل هذه الحروف فکانوا
اذا سمعوها قالوا متعجبین اسمعوا ما یجئ محمد فاذا اصغوا الیه و سمعوه رسخ فی قلوبهم فکان ذلک سبباً لایمانهم یعنی جمعی دیگر فرمودند
که عرب اصلا تن بمیدادند بشنیدن قران پس خدا دانست که موجب اصلاح و صلاح شان انزال این حروف است در بدایت سور قرانیه بخلاف ترکیب کلامی
را که میشنوند موجب اصغاء شان با نها میلان و اتمام حجت بر انها میشود **پس** و قتیکه بگوشهای بعض اعراب این حروف مقطعات بر خورد و نشر کردند که حروف
مفردات و مرکبات محمد الحال آورده جمیع شدند و گوش داد ند بطور تعجب پس با صغاء بعض سور قرانی راغب شدند در استماع سورهائے آخر و همین انزال حروف
تهجی سبب ایمان آوری اکثر قبایل عرب شد **ابو العالیه** گفته در حروف سور قرانیه بحساب جمل مدتهائے آجال و بقاء اقوام ثابت است بحجت آنکه مروی است
عند النبی صلعم لما اتاه الیهود تلی علیهم الم البقرة فحسبوه و قالوا کیف ندخل فی دین مدته احدی و سبعون فتبسم رسول الله صلعم فقالوا اهل غیره
فقال نعم **المص** و **الر** و **المر** فقالوا خلطت علینا فلا ندری بایها ناخذ **فقال ابو العالیة** فان تلاوتها ایاها بهذا الترتیب علیهم
و تقریرهم علی استنباطهم دلیل علی ذلک **و** هذه الدلالة لم تکن عربیة تکن لا تشتهارها بین الناس حتی العرب یعنی نزد پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم
وقتیکه یهود آمدند آنحضرت بر ایشان تلاوت کرد از ابتداء سوره بقره الم چند آیتے **و** یهود شنیده گفتند چگونه داخل بشویم در دینیکه غایت مدت بقاء او
هفتاد و یک سال میباشد **پس** آنحضرت بقول ایشان تبسمی فرمود **پس یهود** گفتند آیا دیگر چیزے ازین احرف داری آنحضرت تلاوة **المص**
و **الر** و **المر** فرمود و یهود گفتند که خلط شد بر ما و میدانیم بکدام یکے ازین حروف سر سورها بگیریم **ابو العالیه** گفت تلاوة سر سورها بترتیب

براثبان ونقرر ایشان براستنباط یهود دلیل ست براینچه ایشان بحساب جمل از یک الم فهمیده بودند و قریب بهمین معنی مذکور در **تفسیر عیاشی** مرویست
که مردی از بنی امیه که زندیق الاعتقاد بود نزد حضرت قران ناطق جعفر بن محمد الصادق علیهما السلام آمده فقال له قول الله فی کتابه المص ای شیء اراد بهذا و
ای شیء فیه من الحلال والحرام وای شیء فیه مما ینتفع به الناس قال علیه السلام ویحک امسک الالف واحد واللام ثلثون والمیم اربعون والصاد
تسعون کم معک فقال الرجل مائة واحدی وستون فقال ع اذا انقضت سنة احدی وستین ومائة ینقضی ملک اصحابک قال فنظر انقضت
احدی وستین ومائة یوم عاشورا دخل المسودة الکوفة وذهب ملکهم آن زندیق اموی گفت از المص صاد چه مراد وچه فایده وچه حلال وحرام
وچه نفع بردم ست **حضرت صادق** ع فرمود بگیر الف را در حساب یک لام را سی و میم را چهل است و صاد نود پس وقتیکه این مدت یکصد
وشصت ویکسال منقضی میشود ملک حکم بنی امیه از دنیا منقطع وزایل میشود پس انتظار کشیدند تا این مدت مذکوره وبانصرام وانقضا بیوم عاشور را آخر سنه صد
شصت ویک **مسود** داخل دارالاماره کوفه شده سلطنت امویه از ملک زایل شد **ثالثها** نزد جم غفیر از متقدمین ومتاخرین هر یکی از حروف
تهجی در رؤس صدور سور قرانی معنی بطور رموز مکتوم مابین خالق وپیغمبر ص مقرر گردیده تا غیر از پیغمبر احدی بران سر واقف ومطلع نشود وبناشد چنانچه
حکما وسلاطین از بعض اناکه بکمال الیقین واطمینان دارند از غلام خانه زاد وکارپرداز وزیر برای سر رازی ورمزی مستور ولفظی مفرد را باهم مقرر
ومعین میکنند ودر محافل ومشاهد خلق سلطان ایما بلفظی مقرر شده میکند وآن رمز را غلام ووزیر مطلوب سلطان را میفهمد نه دیگری غیر آنها **رابعها**
نیز اکثر گفته اند که سایر سور قرانی حروف هجائیه اند فقالوا ان حروف الهجاء فی اوائل سور القران من المتشابه الذی استاثر الله بعلمه وهی
سر الله فی القران فنحن نؤمن بظاهرها ونکل علمها الی الله تع **وفایدته** طلب الایمان بها والسبب فی ذلک ان العقول الضعیفة القاصرة
لا تحتمل الاسرار القویة والدقایق اللطیفة ادراکها کما لا تحتمل نور الشمس ابصار الضعفاء کعیون الخفافیش والله تع استاثرها بعلم لا
تقدر علیه عقول الانبیاء والانبیاء استاثروا بعلم لا تقدر علیه عقول العلماء والعلماء استاثروا بعلم لا یقدر علیه عقول العامة
حاصل آنکه سرهای سور قرانی حروف هجا راز متشابهات قران اند که او تع اختیار آنها خاص بعلم خود کرده وهمین اسرار مکنونه مکتومه در قران میباشند و
ما ایمان بظاهرش میاریم وتصدیقش مینمائیم **اما** تحویل وتوکیل علم آنها الی الله میکنیم **وفایده** آن طلب ایمان وتصدیق بان از ما میباشد وسبب
آن اینست که عقول ضعیفه قاصره ضعفا متحمل اسرار قویه وادراک دقایق وحقایق لطیفه انفسیه نمیشوند چنانچه ابصار ضعیفه متحمل ادراک نور شمس نمیشوند
چون عیون خفافیش وبومها و او تع ایثار واختیار آنها بعلم خود کرده واقتدار بران عقول انبیا هم ندارند و انبیا ایثار واختیار علمی دارند که قدرت بر
تحصیل وادراک عقول علما ندارند وعلما ایثار علمی دارند که عامه خلق قدرت بر درک وتحمل آن ندارند **ومؤیدش** آنچه از حضرت امیر المؤمنین ع
خاصه وعامه روایت کردند قال علی ع فی کل کتاب صفوة وصفوة الکتاب حروف التهجی یعنی برای هر کتابی منزل کلماتی برگزیده وخالصه برای
خود وخواص انبیا واصفیا میباشد وکلمات صافیه خالصه مخصوصه همین حروف تهجی در اوائل سور قرانی اند وخلفاء ثلثه وابن مسعود نیز بهمین معنی نقل
کردند فی کل کتاب سر وسر الله فی القران اوائل السور **وایضا** مؤیدش مرویه ابن مسعود است انه قال من قرء حرفا من کتاب الله فله حسنة و
الحسنة بعشر امثالها لا اقول **الم** حرف بل الف حرف ولام حرف ومیم حرف **سادسها** قول دیگر نیز از جمعی مفسرین وهمین احد اقوال ابن عباس
ست **نقله** فی اللباب وسراج المنیر وغیرهما قال ابن عباس هی اقسام اقسم الله بهذه الحروف لشرفها وفضلها لانها مبانی کتبه المنزلة واسماء الحسنی
وصفات العلیاء وانما اقتصر علی بعضها وان کان المراد کلها فهو کما تقول قرئت الحمد لله وترید بها السورة وتریک قرائة السورة بکمالها فکانه تع اقسم
بهذه الحروف ان هذا الکتاب هو الکتاب الموعود المثبت فی اللوح المحفوظ **ودلیل** بر اقسام بودن اینها آنکه مابعد اینها مجرور بعطف بر اینها است
چون **یس** والقران الحکیم **ص** والقران ذی الذکر **ن** والقلم وغیرها میباشد **اشکال** از این وجوه ثابت شد که در این حروف فواتح قرانی معنی
موضوعی در علم لغت نیست **والکلمه** که معنی موضوعی مقرر در لغت ومشهور ومعلوم نباشد خطاب وتحدی بان اهل لغت بمهمل بلا یعلمون یا بمجهول غیر معقول غیر
جایز میباشد معهذا وصف قران بلسان عربی مبین چگونه صحیح وثابت شود چه اینکلمات باصطلاح عرب نمیباشد **جواب قول** صاحب اللباب
وصاحب سراج المنیر وغیرهما نقل کرده اند **واجیب عنه** بانه یجوز ان یکلف عباده بما لا یعقل معناه کرمی الجمار والهرولة بین الصفا
والمروة فانه مما لا یعقل معناه **والحکمة** فیه هو کمال الانقیاد والطاعة فکذلک هذه الحروف یجب الایمان بها ولا یلزم البحث عنها یعنی

بیان وجوه حروف مقطعات سور و فواید آن

جواب این اشکال داده شده بآنکه جائز است اینکه تکلیف بعباد خود بشیئ لا یعقل ولا یفهم معناه کند چون رمی جمار ثلثه در مکه در منی و هروله مابین مروه و صفا چه معنی
اینها بفهم ولم آن بعقل بنیاید و حکمت در آن کمال انقیاد و طاعت است و هکذا این حروف هم اند و اجب التصدیق والایمان بآن و عدم تجسس از آن **اقول**
هذا لیس بشیئ چه اشکال از جانب خصم در باب طلب معنی موضوعی از اینکلمات و معنی کلمه که در موضوع معروف در اهل لسان نباشد او مهمل است و آنچه مهمل
باشد او معجزه قابل احتجاج بر خصم نمیباشد **و بآنچه** مجیب جواب داده او اعتقاد اهل تصدیق است و نقل اعتقاد معتقد دلیل بر حجت بر خصم مخالف
نمیشود **جواب ثانی** وقال آخرون من اهل العلم هی معروفة المعانی **ثم** اختلفوا فیها **فقیل** کل حرف منها مفتاح اسم من اسماء الله تع
فالالف مفتاح اسم الله **و** اللام مفتاح اسم لطیف **و** المیم مفتاح اسم مجید **وقیل** الالف آلاء الله **و** اللام لطفه **و** المیم ملکه **قال**
الزجاج وهذا احسن لان العرب تذکر حرفا من کلمة ترید کلها کما فی الشعر **قال الزاجر** شعر قلت لها قفی فقالت قاف + لا تحسبی انا
نسینا الایجاف **و** قولها قاف بمعنی وقفت فاکتفت بجزء الکلمة عن کلها **و** الایجاف الاسراع فی السیر **جواب** دیگران از اهل علم آنکه این حروف
معروف المعانی اند **لیس** در معانی آن اختلاف کردند **بقولی** هر حرفی از این فواتح سور اسمی است از اسماء تع **لیس** الف مفتاح اسم الله **و** لام مفتاح اسم
لطیف **و** میم مفتاح اسم مجید **و بقولی** الف آلاء الله **و** لام لطف الله **و** میم ملکه تع **و** همین قول **زجاج** است و او گفت اینوجه احسن است **و در**
معانی الاخبار از حضرت صادق علیه السلام مرویست فی حدیث المص قال معناه انا الله المقتدر الصادق **و مؤیدش** آنکه عرب ذکر بعض حرفی از یک کلمه
میکنند **و** مرادش تمام میباشد چنانچه **شعر راجز** بان شاهد کافیست که گفتم بزنی درنگ توقف کنی **و** آن زن در جواب گفت قاف **و** مرادش از قاف
وقفت کلمه میباشد پس بجز کلمه از ذکر کل آن اکتفا کرد **اقول** اینجواب معقول است اگر شاذ و نادر در شعر عرب نباشد **جواب ثالث** چونکه هر یکی از حروف
معروف و موضوع در السنه عرب است چه مبانی کلام شان همین حروف هجی بالضرورت اند **لیس** جایز است که بعض این حروف را خالق الکلام ترکیب و ترتیب داده
چون حمعسق **و** کهیعص **و** طسم **و** المص اصطلاحی جدید بمعنی مراد خود قرار بدهد چنانچه طهارت در لغت بمعنی تنزیه **و** در اصطلاح خود نام وضو و غسل و تیمم
نهاده **و** صلوة بمعنی دعا **و** در اصطلاح اسم بر افعال معهوده مقرر کرده **و** حج بمعنی قصد **و** در اصطلاح خود اسم بر مناسک مکیه موسومه نهاده **و** زکوة بمعنی نمو و پاکیزه در
لغت **و** در اصطلاح اسم بر خراج مقرر ماخوذه از نقدیه و جنسیه نهاده **و** نکاح بمعنی وطی **و** در اصطلاح بر عقد زوجیت مرد و زن اسم کرده **و** هکذا الفاظ و کلمات
اخر را اسمی بر اشیاء غیر موضوعه لغویه نهاده **تنبیه** نزد ما آنکه فواتح سور حروف اند **و** آنها را در سر سوره جمع کرده **و** همه اینها مبنی بر سکون است چه همه حروف
مبنی الاصول اند **اما نزد آنانکه** این رؤس فواتح سور اسماء **لیس** ایشان هم در این دو قول دارند **قول اول** آنکه هر یکی از این حروف فرادا فرادا مفتاح
هر یک اسم الله است چنانچه ابن عباس در تفسیرش گفته **در الم** انا الله اعلم **و در الر** انا الله اری **و در المر** انا الله اعلم اری **و در المص** انا الله اعلم
صدق **و** بوجوه اخر هم از ابن عباس آمده **در المص** انا الله اعلم افصل **و** جمعی منهم بیضاوی وغیره او گفتند وقیل انها اسماء الله تع **و** یدل علیه ان
علیا کان یقول یا کهیعص یا حمعسق **اما** منکرین از اسماء میگویند لعله اراد یا منزلها زیراکه اگر از اسماء الله موضوع میبودند البته در تعداد اسماء
الله که نود و نه نام اند معدود و مشهور میبودند و حال آنکه در آنها مذکور نیستند **و** بخبر واحد علوی قطعی نمیشود معهذا آنا و لیش ممکن است که مرادش یا منزل کهیعص
و حمعسق باشد **و خطیب** نقل کرده هی اسماء السور **و** علیه اطباق الاکثر المتکلمین **و** اختاره الخلیل **و** سیبویه **و** سمیت بها اشعارا بانها
کلمات معروفة الترکیب فلو لم تکن وحیا من الله تع لم تتساقط قدرتهم عند معارضتها **و رازی** نقض ان کرده بانها لو کانت اسماء لها لوجب
اشتهارها بها **و** قد اشتهرت بغیرها کسورة البقرة **و** آل عمران **و** اعراف وغیرها **و قاضی ابوبکر** انباری هم در اینجا گفته لیس حمل هذا
علی قولنا انا الله اعلم افصل اولی و من حمله علی قولنا انا الله اعلم اصلح **و** اصدق **و** انا الله الممتحن **و** انا الله الملک **و** غیر هذا لانه ان کان انتقض
بحرف الصاد فهو موجود فی اصلح **و** فی الصدق **و** المیم فی المجید **و** الملک **و** اللام فی اللطیف **و** الالف فی احد فحمل قولنا علی هذه الاسماء
والمعنی بعینه محض تحکم یعنی حمل حروف فواتح بر انا الله اعلم افصل اولی و افضل نیست از تعبیر انا الاحد اللطیف المجید الصادق **و** تخصیص معنی
بهمان وجه مخصوص تحکم غیر معقول و لا مقبول است **و ایضا** قال فان جاء تفسیر الالفاظ بناء علی ما فیها من الحروف من غیر ان تکون تلک اللفظة
موضوعة فی اللغة لذلک المعنی فانفتحت طریقة الباطنیة فی تفسیر سائر الفاظ القرآن بما یشاکل هذا الطریق **قاضی** فرمود هر گاه تفسیر
آن الفاظ فواتح بحسب باعتبار خود حرف باشد بغیر موضوعیت لفظی در لغت برای آن معنی هر آئینه مفتوح میشود طریقه باطنیه در تفاسیر همه الفاظ

قرآن بانچه

قرآن با پنجم شکل و شباهت اینطرق باشد **واما قول ثانی** آنکه این اسماء سور قرآنی اند **و** همین قول جمهور محققین است بوجوه **منها** که در هر سوره که
ایراد حروف کرده بعد آن آلم ذلک الکتب لا ریب فیه **و** در آل عمران آلم الله لا اله الا هو **و** در سوره اعراف المص کتاب انزل الیک **و** امثال این مبتدا
واقع شده **و** خبر هر یکی باسمار آمده **و** اگر اسمار نمیبودند اخبار اینها مطابق اینها نمی آمد **و** حرف مبتدا یا خبر واقع نمیشود **منها** اگر اینها اسماء سور نمیبودند پس
مرجع اشاره ذلک الکتاب بسوی غیر مذکور مرجع مشار الیه میشود **و** تاویل آن بلوح محفوظ بدون ضرورت جایز نیست **پس** اصح اقوی همین است که اسماء سور
اند **اشکال** بنابراین باید مسمای هر سوره شئے واحد باشد نه طایفه آیات و کلمات چه اسم شئے و کلمه واحد نمیشود دلالت بر مسمائے واحد میکند نه بر مسمیات
کثیره و کثرت کلمات و آیات قرآن و سوره مشهود العیون هر کس است **جواب** مسمائے هر سوره مشار الیه بسوی شئے واحد است هر چند او بذاتها متضمن
اجزاء کثیره باشد مسمائے هر یکے از اینها کتاب است **یا** قرآن **یا** سوره جمله واحده میباشد چنانچه انسان اسم ظاهر اجزاء بدنیه **و** اجزاء باطن مادیه عنصریست
اشکال عاید نمیشود و چنانکه تو میگوئی الحمد خواندم و الحمد نام هفت آیه است **بلے** این تسمیه سور قرآنی علم بر هر سوره خود باصطلاح مقرر گردیده لازم نیست که در
اعلام اسماء اصطلاحی بذاتها معانی مطابق داشته باشند **و** شهرت آنها بکار نیست بل کافی دلالت است و آن ثابت در آلم ذلک الکتاب لا ریب فیه
است ثم الله اعلم **وایضا رازی** نقل از و کرد واما قول بعضهم انه من اسماء الله تعالی فابعد لان الاسم انما یصیر اسماء للمسمّی بواسطة التوقیف
والاصطلاح و ذلک مفقود ههنا **واما** بعض اینها که اینچنین الفاظ از اسماء الله نهایت بعید است زیراکه اسم برائے مسمی بواسطه وضع و اصطلاح
موضوع میشود **و** آن در اینجا مفقود میباشد پس حجیت این تفسیر عینا چگونه ثابت میشود معهذا اختلافے ارند **قاضی ابوبکر و امام رازی**
و نیشاپوری فرمودند الحق ان قوله المص اسم لقب لهذه السورة **و** اسماء الالقاب لا تفید فائدة فی المسمیات بل هی قایم مقام الاشارات
و لله تعالی ان یسمی هذه السورة بقوله المص کما ان الواحد منا اذا حدث له ولد فانه یسمیه بزید و عمر بلکه حق در قول المص **و** در هر یکے از سور قرآنی
آنست که هر یکے اسم لقب سوره خود است **و** اسماء القاب مستلزم و مفید فایده در مسمیات نمیباشد بلکه لقب قایم بمقام اشارات میباشد **و** مر خدا را جائز است
که تسمیه این سوره بالمص و همچنین هر سوره تسمیه بآن سوره کند چنانچه هر کسی را که از ما ولدی متولد میشود او نامش را هر چه میخواهد میگذارد چون زید و علی و [illegible]
و غیرها **و** او را تعرض نمیشود که تو چرا اینچنین اسماء اولاد خود را نامید **اشکال** مسلمنا پس چرا بیکو تیره القاب و اسماء سور وارد نیستند بیکحرفی چون
ن و ق و ص و دو حرفے چون طه و طس و یس و حم و سه حرفے چون الم و الر و طسم و چهار حرفے چون المص
المر و پنج حرفے کهیعص و حمعسق و عرب اسمی به پنج حرفے منکر میدارند **جواب اول** جمعی از جمهور و مشهور مفسرین آنکه قالوا ان هذا علی عادة
العرب وافتنانهم فی اسالیب الکلام و تصرفهم فیه علی طرق شتی و مذاهب عدة **و** کما ان ابنیة کلماتهم علی حرف و حرفین الی خمسة احرف لم یتجاوز
ذلک و سلک بهذه المسالک فی فواتحها **جواب ثانی** بسیاری اسماء در عرب از پنج حرفے زیاده اند چون حضرموت **و** فلسطین **و** اسلام بول **و** قسطلان
و عسقلان شش حرف **و** قسطنطینیه زیاده از شش حرف مستعمل در عرب و قدیم است و غیر اینها **و** هرگاه اینموضوعات از اسماء بلادیه منکر نباشد **پس** چگونه
پنجحرفے اسماء سور قرآنی منکر شمرده شود **جواب ثالث** این تسمیه بطور مجاز بر اینها میباشد چنانچه الحمد نام سبع مثانی **و** کلمه بر شهادتین بل بر شهادات ثلثه
الهیه و نبوت **و** خلافت **و** خطبه نام آنچه متضمن حمد و صلوة و مواعظ **و** قصیده نام صحیفه اشعار **و** اذان نام فصول هجده گانه **و** کتاب نام جمیع آنچه محرر در
اجزاء باشد اشکال عاید نمیشود **جواب رابع** اگر مراد از پنج حروف فواتح پنج اسم باشند پس پنج اسم را باسم واحد گردانیده نام نهادن در عرب منکر
است ما میگوئیم که این در وقتے قبیح میبود که اگر هر یکے از این اسماء خمسه بالانفراد اسمی علم میبود چون بعل **و** بک **و** حضر **و** موت **و** اصل در
حمعسق **ح و م و ع و س و ق** و همچنین کهیعص بذاته حرفے مفرد منثور میبود **پس** اینجا این پنج حروف بعد تالیف جدید اسمی قرار داده شد
انیقدر وحشت نیست چنانچه جمعی منهم آئمه مفسرین عرب چون زمخشری **در کشاف** در جواب تسمیه بطایفه حروف که منکر است فرموده **و** لکن اذا جعلت
اسما واحدا علی طریقة حضرموت **فاما** غیر مرکبة منثورة نثر اسماء العدد فلا استنکار فیها لانها من باب التسمیة بطایفة بما حقه
ان یحکی حکایة کما سموا تأبط شرا و برق نحره **و** شاب قرناها و کما لو سمی بزید منطلق **و** بیت شعر **و** ناهیک بتسویة سیبویه بین
التسمیة بالجملة **و** البیت من الشعر **و** بین التسمیة بطایفة من اسماء حروف المعجم دلالة قاطعة علی صحة ذلک **در بیضاوی**
نیز در اینجا بمضمون کشاف جواب داده **و** التسمیة بثلثة اسماء انما تمتنع اذا رکبت و جعلت اسما واحدا علی طریقة بعلبک **فاما** اذا نثرت نثر اسماء

العدد فلا وناهيك بتسوية سيبويه بين التسمية بالجملة والبيت من الشعر وطائفة من اسماء الحروف المعجمة والمسمى هو مجموع السورة والاسم
جزئها فلا اتحاد وهو مقدم من حيث ذاته ومؤخر باعتبار كونه اسما فلا دور **اشكال** بنا بر تسمیہ بطایفہ حروف بر حروف سورہ لازم میآید کہ اسم و مسمی
واحد و متحد باشد و تفرقہ در بین حاصل نشود **جواب** بدانکہ تفریق در ہمین جا از بیضاوی و شنیدی کہ طایفہ از اسماء حروف معجمہ و مسمی او مجموع السورہ
است **و** اسم ہر چند جزء مسمی علی الظاہر باشد **و** لکن با تحاد اسم و مسمی و دور لازم نمیاید زیرا کہ او مقدم من حیث الذات **و** مؤخر باعتبار اسمیت میباشد پس اشکال
باطل شد **زمخشری** قریب باین فرمود **واما تسميتها** السورة كلها بفاتحتها فليست بتصيير الاسم والمسمى واحدا لانها تسمية مؤلف
بمفرد **و** المؤلف غير المفرد الا ترى انهم جعلوا اسم الحرف منه ومن حرفين مضمومين اليه كقولهم صاد فلم يكن من جعل الاسم والمعنى
واحدا حيث كان الاسم مؤلفا والمسمى مفردا **سوال** چرا این فواتح سور را مختلف و متفرق ایراد فرمود در آن چہ فایدہ است **و اگر** برائے ارائت اعجاز
و اقراع ایشان خاص بود پس در یک یا دو یا سہ سورہ کافی بود **و** درست ونہ سورہائے قرآنے تکرارش سود و فایدہ نمیباشد **جواب** زمخشری **و** تبعہ او از او
چون صاحب المدارک ولباب **و** سراج المنیر و غیرہم فرمودند **واعلم** انك اذا تاملت ما اورده الله تعالى عز سلطانه فى الفواتح من هذه الاسماء وجدتها
نصف اسامى حروف المعجم اربعة عشر سواء وهى الالف **و** اللام **و** الميم **و** الصاد **و** الراء **و** الكاف **و** الهاء **و** اليا **و** العين **و** الطاء **و** السين **و**
الحاء **و** القاف **و** النون فى تسع وعشرين على عدد حروف المعجم **ثم** اذا نظرت فى هذه الاربعة عشر وجدتها مشتملة ايضا على انصاف
اجناس الحروف **وبيان ذلك** ان فيها من المهموسة نصفها الصاد **و** الكاف **و** الهاء **و** السين **و** الحاء **ومن** المجهورة نصفها الالف **و**
اللام **و** الميم **و** الراء **و** العين **و** الطاء **و** القاف **و** الياء **و** النون **ومن الشديدة** نصفها الالف **و** الكاف **و** الطاء **و** القاف **ومن الرخوة** نصفها
اللام **و** الميم **و** الراء **و** الصاد **و** الهاء **و** العين **و** السين **و** الحاء **و** الياء **و** النون **ومن المطبقة** نصفها الصاد **و** الطاء **ومن المنفتحة**
نصفها الالف **و** اللام **و** الميم **و** الراء **و** الكاف **و** الهاء **و** العين **و** السين **و** الحاء **و** القاف **و** الياء **و** النون **ومن المستعلية** نصفها
القاف **و** الصاد **و** الطاء **ومن المنخفضة** نصفها الالف **و** اللام **و** الميم **و** الراء **و** الكاف **و** الهاء **و** الياء **و** العين **و** السين **و** الحاء **و**
النون **ومن حروف القلقلة** نصفها القاف **و** الطاء **ثم** اذا استقريت الكلم وتراكيبها رايت الحروف التى الغى الله ذكرها
من هذه الاجناس المعدودة مكثورة بالمذكورة منها فسبحان الذى دقت فى كل شئ حكمته **و** قد علمت ان معظم الشئ وجله ينزل منزلة
كله وهو المطابق للطائف التنزيل واختصاراته فكان الله عز اسمه عدد على العرب الالفاظ التى منها تراكيب كلامهم اشارة الى ما ذكرت من
التبكيت لهم والزام الحجة عليهم **و** مما يدل على انه تعمد بالذكر من حروف المعجم اكثرها وقوعا فى تراكيب الكلم ان الالف واللام لما تكاثر وقوعهما
فيها جاءتا فى معظم هذه الفواتح مكررتين وهى فواتح سورة البقرة **و** آل عمران **و** الروم **و** العنكبوت **و** لقمان **و** السجدة **و** الاعراف **و**
الرعد **و** يونس **و** ابراهيم **و** هود **و** يوسف **و** الحجر **تبصرہ** بدانکہ اسرار سور قرآنی فاضل نیشاپوری **در غرائب التنزیل** در ذیل
الم سورہ بقرہ فرمود کہ حروف تہجی فواتح سور قرآنی را بعد جمع آنہا **اگر** مکررانش بر میاری پس آن افراد را ترکیب و تالیف نمائی عبارتے از آن دو صورت ہیچ خیر
حاصل نشود **احدهما** على صراط حق نمسكه **ثانيهما** صراط حق على نمسكه یعنی حضرت علیؓ طریق حق تعالی است ما متمسک او با اعتقاد میباشیم
وجہ دیگر یعنی طریق حق مستقیم الی اللہ درین ہست علی است ما معتقد و متمسک وہستیم **بحث ثانی** در اعراب فواتح سور قرآنی آیا مبنی اند
یا معرب در بحث اول دانستے کہ درین دو قول اند **اما بر قول اول** کہ حروف اند و حروف مبنی الاصل اند **پس** اینہا مبنی بر سکون اند **اما قول**
ثانی کہ اسماء اند **پس** اینہا ہم خلاف بدو قول دارند **اول** ہمہ این اسماء مبنیہ کالاصوات چون غاق در حکایت صوت زاغ میباشند کما نقل فی
المدارک قيل انها مبنية كالاصوات نحو غاق فى حكاية صوت الغراب **خلاف ثانی** نزد اکثر ہمہ اینہا بذاتہا باعتبار وضع اسماء
سور اند لکن معرب اند **اما دلیل** بر اسمیت آنکہ ہر یکے از اینہا معنی بذاتہ مستقل بغیر حاجت الی الغیر دارد **پس** اسماء معربہ اند نہ مبنیہ **اما** سکون آخر اینہا
بسبب فقد مقتضی اعراب از عوامل است و بعدم عوامل ظاہرہ اصل اعراب سکون است کما قاله جمع منهم صاحب الكشاف **و** المدارك **و** تبيان ابى البقاء
و غيرهم والدليل على انها اسماء ان كلا منها يدل على معنى فى نفسه بتصرف فيها بالامالة **و** التفخيم **و** التعريف **و** التصغير **و** التنكير **و**
الجمع **و** هى معربة **و** انما سكنت كسكون زيد وغيره من الاسماء حيث لا يمسها اعراب لفقد مقتضية **در تفسیر منیر** گفتہ فانقیل

هل لهذه الفواتح محل من الاعراب **اجيب** بان لها محلا عند من جعلها اسماء لانها عنده كسائر اسماء الاعلام محلها يحتمل ثلثة اوجه
اما الرفع بانها مبتداء وخبرها ما بعدها **و** خبر لمبتدء محذوف ای هذه المص **اما النصب** بفعل مقدر كاذكر و قرء و نحو
المص **واما الجر** بتقدير حرف القسم يعنی اينها محلا اعراب وارند نزد آنانكه اسما راند مانند همه اسما معربات بسه وجه اند يا **رفع** بنابر... وكتاب
انزل اليك جمله خبرش ميباشد **درمجمع** نقل فرمود در اينوجه تقدير مضاف است چون المص **حروف** كتاب انزل اليك ميباشد **يا نصب**
بتقدير فعل چون اذكر يا اقرء **يا** اتل المص كتاب انزل اليك **يا جر** بتقدير حرف جار **و بقول دیگر** خود اسم سوره قسم وما بعد آنها مقسم ميباشد
كما يس والقران **و** ن والقلم وغيرها **و** قال ابن عباس قسم الله بهذه الحروف **دركشاف** هم همين گفته فانقلت هل لهذه الفواتح محل من
الاعراب قلت لها محل فيمن جعلها اسماء للسور لانها عنده كسائر اسماء الاعلام **فانقلت** ما محلها **قلت** يحتمل الا وجه الثلث **اما**
الرفع فعلى الابتداء **واما النصب** والجر فلما مر من صحة القسم بها **و** كونها بمنزلة الله **و** الله على اللغتين **ومن** لم يجعلها اسماء
للسور لم يتصور ان يكون لها محل فی مذهبه كما لا محل للجمل المبتداة وللمفردات **و واحدی** گفته اينحروف بمواضع جملات تفسيرين
عباس ميباشد والمص بمعنی انا الله اعلم است پس اعراب المص در اين جمل ميباشد **و اما** جميع انواع جمل مواضع اعراب لفظی نميشوند **پس** تقديرا
انا مبتداء **و** خبرش الله **و** خبر دومش اعلم ميباشد **بحث ثالث** در تحقيق اين سرهاے سور قرانے **ايا** هر يكی از اينها آيتے مستقل بنا تها است
يا بعض آنها آيت نيست **يا** انها اية دون البعض است در اين مفسرين و قراء دو قول ارند **اما نزد كوفيين** الم در هر سوره كه واقع ست اية است **و**
المص آية است **و** المر **و** كذا الر در سور خمسه آيت نيست **و** طسم در همه سورهاے خود **و** طه **و** يس هر يكے آيت ست **و** طس آيت نيست **و** حم در
هر سوره آيت ست **و** حم عسق دو آية اند **و** كهيعص آيت ست **و** ص **و** ن **و** ق هيچ يكے از اين سه آيت نيست **سوال فقهی** بنا بر اين هر
سر سوره هر جا كه آيت هست **پس** نزد آنانكه از بعض سور قرانی يك آيت در ركعت فريضه نماز بعد الحمد جائز و كافيست چنانچه بمذهب ابو حنيفه مدهامتان
در نماز كافی ميدانست **بل** ترجمه آن هم دو برگ سبز كافی ميدانست **اگر** كلمه يس فقط يا ن يا طه بخوانند جائز است **يا نه جواب** بر مذهب مجوزين
باين ايشهم جائز و كافی باشند **اما نزد غير كوفيين** هيچ يكی ازين سرهاے سور قرانی آيت نيست **و** بر ختم هر يكے از اينها وقف تمام بسكون
لازم ست خواه آيت هست خواه هر كدام آيت نباشد **اشكال** عقل در اين حيران كه بعض اينها آيت شمرده ميشود دون البعض **و** مقتضاے عقل همين ست كه يا
كل اينها آيت شمرده شوند يا هيچ يكے آيت شمرده نشود **و** تخصيص بعض بالاية دون البعض تخصيص بلا مخصص باطل می باشد **جواب** مجوزين بدانكه مخصص يا عقلے
ميباشد يا سمعی **و** اين از امور سمعيه اند **پس** تخصيص بعض دون البعض در اينجا بوحی خالق الكلام ومنزل القران است زيراكه اين امور توقيفيه اند و قياس را دخلے و مجالے
در امور سمعيه نميباشد چنانچه بسمع تخصيص سور يافته شد **جمعی** منهم البيضاوی **و** صاحب المدارك **و** التيسير **و** صاحب النير **و** الكشاف وغيرهم گفته **و هذا**
علم توقيفی لا مجال للقياس فيه كمعرفة السور **و** يوقف على جميعها وقف التمام اذا حملت على معنی مستقل غير محتاج الی ما بعده **دركشاف**
فرمود فانقلت ما بالهم عدوا بعض هذه الفواتح اية دون اية **قلت** هذا علم توقيفی لا مجال للقياس فيه كمعرفة السور **فانقلت**
فكيف عد ما هو فی حكم كلمة واحدة اية **قلت** كما عد الرحمن وحده **و** مدهامتان وحدها ايتين على طريق التوقيف **فانقلت**
ما حكمها فی باب الوقف **قلت** على جميعها وقف التمام اذا حملت على معنی مستقل غير محتاج الی ما بعده انتهی **تذكره** اين هيچمدان وقت شروع
در تفسير هذا اراده داشت كه يك مجلدی بالانفراد خاص در تفصيل جزء وكل اين فواتح سور قرانی ضبط كنم تا حاجت متفرقات تفاسير نشود وحل جميع مشكلات
وايرادات وشبهات اين بالكليه زائل باشد **اما** بجهت بسط تفسير وتكثير مجلدات آن **و** فقدان عرفا مروجان دين از سلاطين وامرا مومنين بر همين اقل قليل
چون آنچه درج ذيل هر فواتح معجمه سر سوره قدرے قدرے ثبت وضبط ميشود **اشكال** اگر فواتح اسما سوراند چرا هر حرفے بطور تهجی چون **اول دوم**
چنانچه **ق** **و** **ن** **و** **ص** در بعض سور تحرير ميشود **يا** بطور تلفظ الف **و** لام **و** ميم خوانده ميشوند مكتوب نميشوند **جواب** بدانكه تحرير اينها بهر صورت
كه در سر هر سوره است امری توقيفی است در محضر پيغمبر صلعم بهمين صور نوشته شدند تغير وتبدل آن بصورت ديگر جائز نيست **و مويدش** كتابت
قرانهاے مكتوبه بر ايدی مطهره ائمه اهل بيت عصمت وطهارت عليهم السلام است **و** احقر در مسجد شاهی **لاهور** **و** در مسجد شاهی **دهلی** هم زيارة اندو قران
شريف كردم ومكتوب در آخر آنها كتبه علی ابن ابيطالب بوده **و** ميگويند كه اين هر دو قران وتبركات ديگر از البسه الشان بخط كوفی قديم بود **و** سلطان تيمور لنگ

بعد فتح شام از عربستان با خود آورده و در قلعه لاهور و دهلی بکمال احترام الی حین محفوظ نگاهداشته وا لی حین همه سلاطین چغتیه آنرا نیز با حترام نگاه داشته‌اند

اگر تحریر اینها که بخط کوفی نهایت کهنه و زیاده از هزار و سیصد سال گذشته صحیح و ثابت شود پس این دلیل قطعی میشود بر تحریر فواتح بهمین صور. توقیفی

به تعلیم جبرئیل میباشد **اما جواب** تحریر ق و ن و ص بصورت مفرد اینهم توقیفی است بهمین صورت مفرده تهجی از ابتدا از نزول نوشته شده و

هر یکی از این کلمات ثلثه بالانفراد اسمی هست لهذا بالانفراد نوشته شده بخلاف المص چه همه این سر چهار حروف مالوفه اسم واحد میباشد **جواب ثانی**

زمخشری گفته **فان قلت** فما بالها مکتوبة فی المصحف علی صور الحروف انفسها لا علی صور اسامیها **قلت** لان الکلمة لما کانت مرکبة

من ذوات الحروف **و** استمرت العادة متی تهجیت **و** متی قیل للکاتب اکتب کیت وکیت ان یلفظ بالاسماء **و** تقع فی الکتابة الحروف

بانفسها عمل علی تلک الشاکلة المالوفة فی کتابة هذه الفواتح **وایضا** فان شهرة امرها واقامة السن الاسود والاحمر لها وان اللفظ

بها غیر متهجاة لا یحلی بطائل منها وان بعضها مفرد لا یخطر ببال غیر ما هو علیه من مورده امنت وقوع اللبس فیها **و** قد اتفقت

فی خط المصحف اشیاء خارجة عن القیاسات التی بنی علیها علم الخط والهجاء **ثم** ما عاد ذلک بضیر ولا نقصان لاستقامة اللفظ

و بقاء الحفظ وکان اتباع خط المصحف سنة لا تخالف **قال عبد الله درستویه** فی کتابه **المترجم** بکتاب الکتاب المتمم

فی الخط والهجاء خطان لا یقاسان خط المصحف لانه سنة **و** خط العروض لانه یثبت ما اثبت اللفظ ویسقط عنه ما اسقطه **قوله تعالی**

الٓمٓصٓ ۝ كِتٰبٌ اُنْزِلَ اِلَيْكَ فَلَا يَكُنْ فِيْ صَدْرِكَ حَرَجٌ مِّنْهُ لِتُنْذِرَ بِهٖ وَذِكْرٰى لِلْمُؤْمِنِيْنَ ۝ اِتَّبِعُوْا مَآ اُنْزِلَ اِلَيْكُمْ مِّنْ رَّبِّكُمْ وَلَا تَتَّبِعُوْا مِنْ دُوْنِهٖۤ اَوْلِيَآءَ قَلِيْلًا مَّا تَذَكَّرُوْنَ ۝

بدانکه در مجمع **و** مدارک وغیرهما فرموده‌اند که المص نزد کوفیین سه آیه‌اند **و** نزد باقی قراء دو آیه‌اند **ترجمه آیات** که این المص کتابیست فرود فرستاده

شده و از لوح محفوظ انزال بسوی تو یا محمد صلعم کرده شده پس نباشد و نباید و نشاید که در دل و سینه تو تنگی و ضیقی و ترددی از نزول آن من الله یعنی

دل تنگ نشوی از نزول آن بتکذیب مکذبین و انکار منکرین **و** غرض در تنزیل این کتاب بر تو آنکه تا بترسانی و تخویف کنی بآن کتاب عموماً و خصوصاً

و پند بدهی و نصیحت کنی مر مومنین را که تصدیق بخدا دارند و بتو میکروند **و** از جمله تنذیر و تذکیر این کتاب آنست که ای مکلفین متابعت و پیروی کنید

بجمیع آنچه فرستاده شده بسوی شما از جانب پروردگار پرورنده شما و متابعت و پیروی نکنید اصلاً و ابداً از غیر خدا و از سوای کتاب الله دوستهای خود را

یعنی متابعت اهل اصنام و اصنام پرستی نکنید اندکی و کم چیزے را نصیحت و پند میگیرید **و در تفسیرش** چند بحث اند **بحث اول** نزد بعضے

هذا المص مبتداء و خبر کتاب انزل الیک عطف بیان است بنا بر این معنیش خواهد شد که این است المص کتاب منزل الهی بسوی تو **نزد** بعضے کتاب

خبر دیگر المص است **نزد** بعضے المص مبتدا و کتاب الخ جمله خبرش است یعنی المص کتاب منزل الهی بسوی تست **نزد** بعضے المص مبتدا **و** خبرش ذلک

محذوف است **نزد** بعضے المص خبر مبتدا محذوف است **و** نزد هر یکه المص مبتداء **و** خبرش کتاب جمله است نزد او تقدیرش المص حروف کتاب انزل

الیک میباشد **و** مضاف درینجا مقدر است **نزد زجاج** رفع کتاب بغیر المص مرفوع بتقدیر هذا کتاب انزل الیک میباشد **در مجمع**

فرموده و قال الزجاج اجمع النحویون علی ان قوله کتاب انزل الیک مرفوع بغیر هذه الحروف فالمعنی هذا کتاب انزل الیک **و** من قال ان

کتاب یرتفع بالمص فتقدیره المص حروف کتاب یلزم اضمار شیئین فیکون المعنی المص بعض حروف کتاب انزل الیک فعلی هذا اضمر

المضاف وما اضیف الیه وهذا لیس بجائز **و رازی** فرمود که المص مبتدا و کتاب خبرش **و** انزل الیک صفت خبرش است **بحث ثانی** المص

کتاب الله انزل الیک **بدانکه** هرگاه او سبحانه تعالی ختم سوره انعام برحمت کرد **پس** افتتاح و ابتدا این سوره اعراف بتنذیر و تذکیر و نصیحت کرد که غیر

از متابعت

آنرا متابعت صلاوابدا میکنند **پس** معنیش آنکه این قران **یا** این سوره کتابی منزل از جانب الہی بسوئی تو یا محمد صلعم میباشد **قول** این ابتداء و اختتام و قطع مجہت میشود که تنظیم و ترتیب سور بحسب تنزیل مرتب میشد **سوال** اسم منزل را چرا مجهول و مبہم و مخفی نہاد **جواب** بجہت شان کبریائیت تعالی چه علی الدوام حقیقت ذات مجرده واجب تعالی از ادراک عقول وافہام و انظار و علوم کل عقلاء و علماء و حکماء مستور و مخفی است **سعودی** گفته بنی الفعل للمفعول جریا علی سنن الکبریاء **و** ایذانا بالاستغناء عن التصریح بالفاعل لغایة ظہور تعینه وهو السر فی ترک ذکر مبدأ الانزال کما فی قوله جل ذکره بلغ ما انزل الیک من ربک **اشکال** ہرگاه قرآن اعجاز اعظم باقی خاتم النبیین صلعم است **و** وصول آن بما از زبان آنحضرت است **پس** بثبوت تنزیل قرآن من جانب الله است **و** ثبوت نبوت آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم ہم بر قران است **و** باین مصادره و دور لازم میاید **و** بطلان آن عقلا ضروریست **و** ہمین دعوا اہل کتاب است **جواب** بدانکه مصادره و دور اصلا عاید نمیشود زیراکه معجزه عبادت است از ایجاد فعل الہی بردست بشر کامل محفوظ از قبایح بجہت اثبات صدق و تصدیق آن مظہر مع الدعواء والتحدی بہا **و** آن قولی باشد **یا** فعلی فرقی در ان نیست **تنبیه** ہرگاه این مقرر شد **پس** قول آنحضرت صلعم الم ذلك الكتاب لا ريب فيه **و** المص كتاب انزل اليك وقتیکه آورد معہذا که جمیع اہل فنون والسنه اعلام اعصار را مکرر تحدی بان در معارضه والیتان مثل آن کرد **و** ایشان بعجز معارضه واتیان بمثل کل یا بعض آن که یک سوره صغیره در یک سطر باشد آورده کرده نتوانستند الی حین که عشر ثانی سنه چہارده صدی ہجری منقضی شده **پس** دور و مصادره باطل و حق و صدق ختم نبوت آنحضرت ثابت گردید **جواب ثانی** امام المتکلمین فخر الدین رازی درینجا فرموده **قلنا** نحن بمحض العقل **و** ان من هذه السورة كتاب انزل الله اليه من عنده **والدليل** انه صلعم ما تلمذ لاستاذ **و** لا تعلم من معلم **و** لا طالع كتابا **و** لم يخالط العلماء **و** لا الشعراء **و** اهل الاخبار **و** السير **و** انقضى من عمره اربعون سنة **و** لم يتفق له شئ من هذه الاحوال **ثم** بعد انقضاء الاربعين ظهر عليه هذا الكتاب العزيز المشتمل على علوم الاولين والآخرين وانتظام احكام التمدنی تفصيلا **فصريح** العقل يشهد ان هذا لا يكون الا بطريق الوحي من عند الله تعالى فثبت بالدليل العقلى ان القران كله ومنه سورة المص كتاب انزل على محمد من عند ربه والهه خاصة فبطل دعوى المصادرة و الدور انتہی **اشکال** صریح آیات قران است که تنزیل حروف من الله الی النبی است **و** حروف عراض غیر باقیه اند زیراکه متوالیه اند و توالیه انہا اشعار بعدم بقاء آنہا میکند **و** ہرگاه چنین باشند **پس** عرض چگونه بعد نقل از زمین باقی میماند **و** چگونه وصف آنہا به نزول معقول و مقبول شود **جواب** متکلمین آنکه انه تعالی احدث هذه الرقوم والنقوش فی اللوح المحفوظ **ثم** ان الملك يطالع تلك النقوش وينزل من السماء الى الارض ويعلم محمدا تلك الحروف والكلمات فكان المراد من تنزيل هذه الحروف هو ان الله تعالى ينزلها من السماء الى الارض ويبلغها ملك الوحي الى الرسول يعنی او تعالی احداث این رقوم و نقوش در لوح محفوظ کرد **پس** ملک آن نقوش و رقوم را معاینه کرده بامر الہی از لوح محفوظ مفاہیم کلمات را بہمان رقوم الفاظ و کلمات و حروف ملحوظه را برسول عینا تعلیم میداد **و** مراد از تنزیل ہمین شد که او تعالی منزل آن رقوم و حروف است و مبلغ آن برسول ملک وحی بود **اشکال** این کلمات قرانی و حروف آن حتی تدوین شده آن بجہت نقل بعد نقل الی حین اصل قران مخلوق عینا نمیباشد بل نقل آن حروف از لوح محفوظ میباشد چه اعراض قابل نقل و تحویل ابدا نمیباشد **پس** این قران ہائے که الی الآن در دنیا دایر و سایر اند آن حروف و کلمات اصلیه نمیباشد **پس** این قرآن فی الحقیقت عین ہمان قرانیست که ابتداء خالق تعالی آنرا احداث و ایجاد کرده قطعا **جواب** فی الحقیقت خالق حروف قرآن را که بر لوح محفوظ اثبات و احداث و ایجاد کرده چونکه حروف اعراض اند لهذا قابل نقل و تحویل عینا بالضرورت نیستند **پس** جبرائیل عینا نقل و حکایت ہمان نقوش حروف را به پیغمبر صلعم کرد **و** از انوقت الی حین و الی القیمة نقل بعد نقل آن بلا تفاوت قران اصل عینا می باشد **و** تکثیر نقلات از اصلیه عینیه بر نمیاید **پس** این قران نقل ہمان الفاظ قران است که بر لوح محفوظ میباشد **پس** کافی در تمثیل ان یا بنی ادم **و** یا بنی اسرائیل بعد انقضاء ہزارہا سال از آدم الی حین اطلاق آدمی بر اولاد آدم و اسرائیل میشود **پس** نقل تحریر از اصلیت و عینیت حروف کتب و قران از اصل اول بر نمیاید **پس** عرفا باعتبار نقل نقوش بران **و** اطلاق ہمان کلام سخنی باشد و در ہمین سوره باز جواب این اشکال خواہد آمد انشاء الله تعالی ثم الله اعلم **اشکال** نزد مجسمه و مشبه این آیه بر مکانیت اله دلالت دارد زیراکه لفظ من برائے ابتداء غایت **و** لفظ الی برائے انتہاء غایت موضوع است و قول تعالی انزل الیک مقتضی حصول مسافت مبدأ آن اله در عرش و غایت آن محمد در ارض است **و** انزال و تنزیل صحیح نمیشود تا وقتیکه از علو بسوئی سفل منتقل نشود **پس**

باین ثابت شد که خالق تعالی در جهت علویه سماویه نمیباشد **جواب** بدانکه اوّل اله معروف شود که چیست وکیست **فالاله** هو ذات مجردة واجبة
دائمة قائمة بذاتها بلا علة ولا سبب ولا اعتبار جامعة لجميع صفات الكمالية الجمالية والجلالية لاجلها تستحق الالهية والمعبودية یعنی اله و معبود
از ذاتیکه مجرد محض از جسم و از لوازم جسمانی واجب الوجود دایم قایم بذات خود بلا علت ولا سبب ولا اعتبار بالغیر جامع جمیع صفات کمالیه وجمالیه وتنزیهیه یعنی
منزه و مبرّا از نقص و زوال و انفعال و انتقال و تحدید است لهذا ان ذات مقدسه منزهة خاصة مستحق الهیت و عبادت وجوبا میباشد **تنبیه** هرگاه تجرد او از
جسم و لوازم جسمانی و تنزه او از احوال امکانی واضح و در علم کلام مبرهن گردیده **پس** قول مجسّمه باطل محض در بودن تعالی در جهتے و مکانی علوی و سماوی یا سفلی
گردید **و** اسناد تعالی الی المکان والجهت ممتنع و محال مطلقاً است **و متکلمین** در اینجا میگویند **و** جوابه انما ثبت بالدلائل القاهرة ان المکان والجهة علی الله
تعالی محال فوجب تاویلها وحملها علی ان ملك الوحی انتقل به من العلو الی السفل **جواب ثانی** تنزیل قران از جهت علو الی السفل مستلزم نیست که موجب
کلمات آن در لوح محفوظ نزد لوح محفوظ مکان و مقام مع تجرده عن الجسم و لوازمه دارد **تنبیه** در انزال و تنزیل قران از علو الی السفل دلالت قاطعه
هست که کلمات کل کتب منزله الهیه خصوصاً القران مخلوق محدث است نه قدیم بچند ادله **اوّل** چونکه حروف و کلمات کلام الله محدود البدایت والنهایت
است **پس** آنچه محدود الطرفین است او حادث بالضرورت است نه قدیم **ثانی** در تحریر و قرائت و تلفظ آنها تقدم و تاخر میباشد **پس** در هرچه تقدم و تجدد
و تاخر باشد او حادث غیر قدیم میباشد **ثالث** کلمات کلام اله من باب الاعراض بالضرورت اند **پس** جمیع اعراض قایم بالغیر اند **پس** آنچه قایم و باقی
بالغیر میباشد او بالضرورت حادث میباشد **دلیل رابع** و جمیع آنچه متصف بانزال و تنزیل و نقل و تحویل شود او بالضرورت حادث غیر قدیم است چه
در قدیم نقل و تحویل و تنزیل و حرکت و تغیر اصلاً لاحق نمیشود و این همه اوصاف امکانی است **پس** بجمیع این وجوه قطعاً ثابت شد که کلام الله کلاً مخلوق حادث
است **و** اینمذهب امامیه **و** معتزله **و** کل حکما و عقلا هست **امّا نزد اشاعره** کلام الله قدیم غیر مخلوق و معانی آن قدیم اند **و نزد کرامیه و**
حنابله الفاظ و حروف قران و معانی ان حتی کاغذ و سیاهی و جلد و غلاف آن قدیم است نقله المتکلمون منهم فی المقاصد **و** التهذیب **و** شرحیهما **و**
بطلان این واهیات ضروری العقل والنقل است **امّا** من النقل الصحیح قال تعالی ما یاتیهم من ذکر من ربهم محدث **و** مراد از ذکر قران بالاتفاق است چه
از اسامی قران یک اسم ذکر در چند اینصریح وارد شده و وصف آن حدوث کرده **فخر رازی** لاچار گردیده اینجا فرموده **و** جوابه ان الموصوف بالانزال
والتنزیل علی سبیل المجاز هو هذه الحروف **و** لا نزاع فی کونها محدثة مخلوقة والله اعلم انتهی کلامه **امّا جواب** بقدم معانی و مفاهیم
الفاظ کفر و شرک عظیمی لازم میاید چه هرگاه معانی و مفاهیم الفاظ قدیم باشند لازم میاید قدم کثرت معانی کلمات و حروف قرانیه در ازل الآزال
غیر از ذات مقدسه خالصه هیچ چیزی اصلاً وابداً نبوده بعد فنا اشیا هیچ چیزی در ابد الاباد نمیباشد **و** قول بقدم معانی موجب کثرت اشراک واجب البطلان
است ثم الله اعلم **بحث ثالث** صدر سینه **و** جای مرتفع **و** آنچه متسع باشد **و** از اینجا صدر انسان بمعنی سینه **و** صدر المجلس **و** صدر الطریق **و** صدر
الاشخاص است **و** جمع او صدور **و** مصادر جمع مصدر از صدر یصدر صدراً می باشد **بحث رابع** حرج ضیق و تنگی دل از حرج یحرج حرجاً باشد
فهو حارج **و** رجل حرج آثم میگویند **در صحاح** فرموده مکان حرِجٌ **و** حَرَجٌ ای ضیّق کثیر الشجر لا تصل الیه **و** قد حرج صدره یحرج حرجاً و حرج
الحرج الاثم **و** التحریج التضییق **و امّا هرج** بهار موز بمعنی فتنه و فساد و اختلاط باهم میباشد **و** در اطلاق هرج و مرج معاً در تکلم میشوند **و** سرج
فی کلامه هرجاً ایضاً بمعنی خلط **در مصباح** میباشد **رازی** گفته الضیق **و** الشك **و** سمی الشك حرجاً لان الشاك ضیق الصدر لحرج الصدر
کما ان المتیقن منشرح الصدر **و** منفتح القلب **بحث خامس** فلا یکن فی صدرك حرج **و** در فاء فلا یکن در فاء دو وجه اند **احدهما**
جایز است که عطف یجمله بر جمله ما قبل باشد **و** تقدیرش هذا کتاب انزلناه الیك فلا یکن فی صدرك حرج **و آخرهما** آنکه جواب کتاب انزل الیك
لتنذر به ولتذکر به فلا یکن فی صدرك حرج **در مجمع** فرموده فیکون محمولا علی معنی اذا **اشکال** در فلا یکن فی صدرك حرج نهی
وارد شده **و** حرج هم بمعنی ضیق و تنگی **یا** بمعنی شک میباشد علی المعنیین بانزال کتاب الله چگونه بعوض شرح صدر **و** حصول علم الیقین سید الانبیاء ضیق
صدر **یا** شک در بودن قران من الله حاصل شد تا نهی بسبب آن بآنحضرت آمده چه بحصول دلایل قاهره و براهین باهره هرکس انمیشود و الاشرح صدور
و علم الیقین و حق الیقین **جواب** بهر دو معنی حرج بضیق صدر **یا** شک اشکال باطل بچند وجه است **اوّل** ضیق صدر و تنگی دل **و** شک بدل
ناشی شدن ممکن الحصول بود که اگر تنذیر و تذکره بایات منزله الهی بخلق کند **و** ایشان تکذیبش و ایذایش میکنند علم الغیوب القلوب قبل از ناشی شدن

اندیشان حضور

اندیشات وضیق صدر تشکیک وتکذیب آنہا عموما متصل با نزال کتاب خود بطور تسلی ورفع وساوس وترعوبات واندیشات منہا فلا یکن فی صدرک حرج سگافرشاد دلیلش آنکہ هذا کتاب انزل الیک الی قولہ للمؤمنین یک آیت است تا اندیشات باںحضرت ناشی نشوند ضمنا درین افہام کرد کہ اگر ایشان تکذیب تو نمایند یا محمد صلعم تو دل تنگ نشوی چہ ہمہ انبیا را در بدایت دعوا نبوت وابلاغ تکذیب مردم میکردند تو از تنذیر وتذکیر معرض وخطرناک مباش وتنگ دل مشو۔ پس قبل الحصول حرج انحضرت را اعلام وتعلیم وتثبیت کرد اشکال ندارد **جواب ثانی** از حسن بصری آنکہ ان معنے الحرج الضیق فمعناہ لا یضیقن صدرک لتشعب الفکر خوفا من ان لا تقوم بتبلیغ ما انزل الیک حق القیام فلیس علیک اکثر من الانذار والتذکیر معنے حرج ضیق صدر میباشد پس حاصلش آنکہ اصلا ضیق صدر بتو لاحق نشود بشعوب بحوف فکر واندیشہ اینکہ تو قیام تبلیغ ما انزل اللہ کما ینبغی کردہ نتوانی وبر تو یا محمد زیادہ از انذار وتذکیر نیست **جواب ثالث** بنابر معنے حرج شک باشد فمعناہ فلا یکن فی صدرک شک فیما یلزمک من القیام بحقہ فانما انزل الیک لتنذر وتذکر بہ یعنے یا محمد صلعم بتو شک وتردد لاحق نشود در ملازمت قیام بحق واداء رسالت وادامت تنذیر وتذکیر وابلاغ ما انزلہ اللہ علیہ کما ینبغی چہ معاونت وامداد من بتو شامل است در ہر حال **و** ہمین قول ابن عباس **و** مجاہد **و** قتادہ **و** سدی **و** جمعی دیگر از متاخرین است چہ اغلب آدمی عاقل را اندیشہ وتردد ناشی میشود در انجام کارے عظیمی ودر اداء آن کما ینبغی پس وقتیکہ متردد در اتمام وانجام کارے آدمی میشود پس بسبب آن اندیشہ وتردد ضیق صدر وتنگ دل میشود پس خالق تشفی وتسلی آن بحبیب لبیب خود فرمود **جواب رابع** ان معناہ فلا یضیقن صدرک من قومک بتکذیبہم ایاک وکتاب اللہ وقولہم بالسوء فیما انزل الیک کما قال تعالی فلعلک باخع نفسک علی آثارہم ان لم یؤمنوا بھذا الحدیث اسفا چونکہ انحضرت از حد افزون شفیق بخلق وحریص بل احرص در ایمان آوردن ایشان بود **و** ایشان تکذیب الوہیت ونبوت وکتاب تعالی میکردند انحضرت نہایت ملول وغمگین و تنگدل بسبب اطوار واقوال ایشان میشد واکثر تاسف بر جہل واسوء حال ومآل ایشان میفرمود **و** اگر ابقاء حیوۃ انحضرت مقصود الہی نبود والبتہ انحضرت صلعم بغم وہم وتنگدلی فوت میشد چنانچہ این آیہ محصو چنین حالت انحضرت را آمد کہ شاید تو بکشی نفس خود بر آثار وانکار وکفر ایشان اگر ایمان نیاوردند بانکلام خدا از روئے تاسف **و** ہمین قول فراء وزجاج است **و** **در خبر مرویست** ان اللہ تعالی لما انزل القرآن الی رسول اللہ صلعم قال انی اخشی ان یکذبنی الناس ویثلغوا راسی فیترکوہ کالخبزۃ فازال الخوف عنہ بھذہ الآیۃ کہ وقتیکہ انزال قرآن بر رسول شد انحضرت فرمود کہ من میترسم کہ مرا مردم تکذیب میکنند وسرم بکوبند چون نان میسازند سرم را پس وسبحانہ ازالہ خوف [illegible] بانزال این آیہ **و** ہمین وجہ اقوی الوجوہ است **بحث سادس** در تعلق لام لتنذر خلاف کردند **نزد فراء** تعلق بانزال الیک است **پس** بنا برین تقدیم **و** تاخیر درانجا میباشد **و** تقدیرش کتاب انزل الیک لتنذر وتذکری للمؤمنین فلا یکن فی صدرک حرج باشد یعنی کتاب قرآن منزل بر تو شد تا تنذیر وتخذیر کنی کفار را وتذکیر کنی اہل ایمان را وبنا شد ونشود ضیق صدر ترا **سوال** چرا تقدیم کرد حرج را بر لتنذر وفایدہ تقدیمش چیست **جواب** ہرگاہ ضیق صدر وخوف از دل اول زایل شود پس بکمال اطمینان ولا خوف ابلاغ وتنذیر وتذکیر حاصل میشود **نزد ابن الانباری** ام لتنذر بمعنے کی است **و** تقدیرش فلا یکن فی صدرک شک کی تنذر غیرک یعنی پس در دل تو شکی نباشد تا تو تنذیر خلق بلا تردد ولا خوف کنی **رازی** از صاحب النظم نقل کردہ اللام ہیہنا بمعنے ان **و** التقدیر لا یضیق صدرک ولا یضعف عن ان تنذر بہ **و** العرب تضع ہذا اللام فی موضع ان کما قال تعالی یریدون ان یطفئوا نور اللہ بافواہہم **و** فی موضع اخری یریدون لیطفئوا وہما بمعنی واحد انتہی یعنے لام در اینجا در لتنذر بمعنی آن تفسیریہ است **پس** تقدیرش آنکہ تنگ نشود صدر تو وضعیف نگردو از تنذیر خلق بکتاب اللہ **و** عرب وضع لام در چنین مواضع بجائے ان میکنند چنانچہ در آیہ یریدون ان یطفئوا **و** در آیت دیگر لیطفئوا فرمود **و** **بقول بعضے** تقدیر الکلام ان ہذا الکتاب انزلہ اللہ علیک واذا علمت انہ تنزیل اللہ فاعلم ان عنایۃ اللہ معک **و** اذا علمت ہذا فلا یکن فی صدرک حرج لان کان اللہ حافظا لہ وناصرا لم یخف احدا **و** اذا زال الخوف والضیق عن القلب فاشتغل بالانذار والتبلیغ والتذکیر اشتغال الرجال الابطال ولا یبال باحد من اہل البدع والضلال والابطال فالغرض الاقصی ہہنا تثبیت النبی وتشجیعہ وتحریصہ بالابلاغ والاداء بلا خوف من احد ولا مبالاۃ **بحث سابع** وذکری بمعنے یاد دادن پند از ذکر یذکر تذکیرا **در مجمع** فرمود فہی اسم للتذکیر **و** فیہ مبالغۃ ومثلہ الرجعی **زجاج** گفتہ ذکری اسم در موضع مصدر است **و** **لیث** گفتہ ذکری اسم برائے تذکرہ است **در مصباح** گفتہ ذکرتہ بلسانی وبقلبی ذکری بالتانیث **و** کسر الذال المعجمۃ **و** الاسم ذکر بالضم **و** الکسر نص علیہ جماعۃ منہم ابو عبیدہ

وابن قتیبه وانکر الفراء الکسر فی القلب **و** قال اجعلنی علی ذکر منك بالضم لا غیر ولهذا اقتصر جماعة علیه **در صراح** گفته ذکر و ذکری و ذکرۃ یاد کردن **و** تذکره یادگار **و** تذکیر یاد دادن **و** جمع ذکر اذکار **و** ذکر تعلب **و** بدل هم میباشد **و** در اینجا تذکیر بلسان میباشد **بحث ثامن** در اعراب ذکری وجوه ثلثه جایز اند **احدها** نصب باعتبار مفعول له زیرا که تقدیرش کتاب انزل الیك لتنذر به ولتذکر به ذکری للمتقین چنانچه میگویند جئتك للاحسان والشوق الیك **ثانیها** مرفوع المحل باشد برای رد بر کتاب انزل الیک **و** ذکری **و قیل** بتقدیر المبتداء وهو ذکری للمتقین **ثالثها** خفض زیرا که معنے لتنذر به لان تنذر پس تقدیرش للانذار وللذکری باشد زیرا که بان تنذر بمعنے مصدریت میشود **و** همین قول زجاج **و** فراء است **و علی ابن عیسے** متعرض ایشان شده گفت وجه جر ضعیف است لانه یجوز حمل الجر علی التاویل کما لا یجوز مررت بهو یزید

بحث تاسع لتنذر به وذکری للمؤمنین **آیا** این تنذیر و تذکیر هر دو برای مومنین معًا اند **یا** تنذیر برای کفار **و** توعیظ و تذکیر خاص برای مومنین **و** دران هر دو وجه محتمل اند **اشکال** قران تنذیر و تذکیر عام برای کافر و مومن معًا میباشد نه برائے مومن خاص پس چرا در و ذکری للمؤمنین تخصیص کرد **جواب** نزد آنانکه تنذیر برای کفار مخصوص است **و** تذکیر و توعیظ برای مومنین است سبب دران آنست که کفار بغیر تنذیر و تحذیر از عاقبت واز عذاب ایمان نیارد **پس** وقتیکه ایمان آورد پس در انوقت توعیظ احکام مفید باو میشود و عمل بآن مینماید و قبل التصدیق وعظ و ذکر باو فایده تعمیل و انقیاد نمیدهد **اما نزد آنانکه** تنذیر و تذکیر خاص بمومن است پس برای آن تخصیص بمومن کرد چه مومن صغار بمواعظ میکند منتفع از امر و نهی واز تحذیر و ترغیب میشود **اما** کافر اصغاء و توجه بمواعظ و تنذیر نمیکند چنانچه در ذلك الکتاب لا ریب فیه هدی للمتقین تخصیص بالتقیا بود که عاقبت اندیش و خداترس کوشش میدهد و منتفع میشود بخلاف کفار و مشرکین **جواب** بوجه عقلی آنکه نفوس بشریه بر دو قسم است **یکی** نفوس بلیده غبیة جاهله بعیده از عالم انوار غیب در طلب لذات جسمانیه مربی حالت شهوانیه جسدانیه اند **دیگر** نفوس شریفه صافیه مشرقه بانوار الهیه مستعده بحوادث روحانیه **پس** بعثت انبیاء و خلفاء الله و اصفیاء الله بسوی قسم اول بلیده برای انذار و تیقیظ ایشان لابدًا میباشد چه ایشان نایم در بحر نوم غفلة **و** در وادی رقده جهاله حیران اند محتاج بسوی منبهی و موقظی منذر می باشند تا ایشان را بیدار بتنذیر و تحذیر نماید **و اما** قسم ثانی ارواح صافیه مستعده پس برای اینها هم منبهی مذکر بکار است تا ایشان را اشعار و بیدار سازد **و** ایشان بمقتضای جواهر نفوس اصلیه مشرقه مستعد انجذاب بسوی عالم قدس و باتصال بعالم ملکوت صمدیه بادنی تذکره متذکر میشوند **و** مذکر باینها هم بکار است چه ایشان هم مغشی بغواش از عالم جسمانی و جسدانی میشوند لهذا ذهول و غفلة بالجمله لاحق ایشان میشود **پس** ایشان وقتیکه بایقاظ اصفیاء و خلفاء الله و انبیاء الله تعالی متصاعد و مرتقی از عالم سفلی ناسوت بسوی عالم ملکوت شده متصل و متلاقی و متانس بارواح طیبه صفیه طاهره بملائکه عالیه وارواح صفیه انبیاء و رسل الله و خلفائه گردیده نگران مرکز خود میشوند فلما ابصرت مرکزها و تذکرت منشائها فاشتاقت الی ماحصل هنالك من الروح والریحان والراحة فلاجل ذلك انزل الله کتابه المجید وفرقانه الحمید متضمنا بالتنذیر لطائفة والتذکیر والذکری لطائفة اخری **و** لهذا قال تارة هدی للمتقین **و** اخری وذکری للمؤمنین **بحث عاشر** اتباع افتعال از تبع یتبع تبعًا بمعنی دنبال و عقب کسی چیزے رفتن و کردن باشد **اهل معانی** گفتند والاتباع تصرف الثانی بتصرف الاول وتدبره بتدبیره فالاول امام والثانی مؤتم اتباع عبارتست از تصرف ثانی بتصرف الاول و تدبر او بتدبیر اول پس اول امام **و** ثانی موتم میباشد

بحث حادیعشر اتبعوا ما انزل الیکم من ربکم **و** در اینجا نزد بعضی قول مقدر است والا تلوین الخطاب باشد لهذا تقدیرش قل یا محمد لهم اتبعوا ما انزل الیکم من ربکم **و** این ربکم کلمه العظافیه است **و در مجمع** همین احتمال کرده فرموده ویحتمل ان یکون المراد قل یا محمد لهم اتبعوا اه یعنے متابعت کنید بمتابعت تامه کامله همه آنرا که فرو فرستاده شد بسوی شما از جانب پروردگار پرورنده شما **و** امر باتباع امر واجب است پس اتباع جمیع ما انزل الله از واجب و ندب و مباح میباشد و امر و نهی و احکام آن لانه یجب علی المکلف ان یعتقد فی کل منها بما امر الله سبحانه به کما یجب ان یعتقد فی الحرام وجوب اجتنابه **تبصره** امر رسالت مستلزم است اولًا بالمرسل و او سبحانه تعالی خاص است **و** رسول آنکس است که برسالت و بفرمان مرسل الهی بیاید **و** آخر مرسل الیهم و او امت است **و** آنچه رسالت تعلق است او کتاب قران متضمن بامر و نهی و احکام و حلال و حرام است **پس** باوامر تذکیر و بنواهی تنذیر تعلق وارد **و** در این آیه هر چهار جمع اند **پس** در اتبعوا تذکیر بمتابعت کتاب الله علی کل حال **و** در جمله ولا تتبعوا تنذیر مطلقا میباشد **و بقولی** این خطاب بکفار است ای اتبعوا ما انزل الیکم من ربکم واعملوه واترکوا ما انتم علیه من الکفر والشرك والاحکام الجاهلیة

اشکال این آیہ اتباع قرآن خاص ثابت شدہ نہ اتباع سنت رسول صلعم چنانچہ ہمین را از زبان متکلمہ کہ راغب تنصر علانیہ است شفاہا شنیدیم
جواب لازم نیست کہ کل افراد احکام در یک آیہ جمعًا ذکر شوند معہذا این سورہ در اوائل اسلام در مکہ معظمہ نازل شدہ واتباع باحادیث آنحضرت صلعم
در وجود وغیاب آنحضرت بآیات کثیرہ ثابت است منہا ان کنتم تحبون اللہ فاتبعونی وایہ وما اتیکم الرسول فخذوہ وما نھیکم عنہ فانتھوا
عمومًا امر کرد بار اخذ جمیع امر ونہی واحکام آنحضرت ووجوہ آخر عقلی ونقلی اند اشکال این کتاب خاص نازل شد بر پیغمبر صلعم شد پس انزل
الیکم الی الناس چگونہ صحیح بشود جواب ہر چند مہبط خطاب خاص حضرت رسالتماب است لیس ازان خطاب عاید بسوی جمیع کل است
جمعًا است و این تفریق واضح از خود این آیہ است کہ ابتدأ کتاب انزل الیک فرمود وبعد آن واتبعوا ما انزل الیکم امت مع النبی صلعم بتبعیت
مامور گردیدہ تنبیہ ظاہر آیہ بر عمومیت دلالت قاطعہ دارد کہ اتباع وتمام وعمل بغیر کتاب اللہ المنزل مطلقًا جائز نیست وموکدش آیہ ومن
لم یحکم بما انزل اللہ فاولئک ھم الکافرون لیس حجیت قیاس وعمل بقیاس ورائے خود بغیر نص کتاب اللہ باطل وعامل وفاعل قیاس در
احکام شرعیہ بمفہوم اولئک ھم الکفرون کافر میباشد وہمین مذہب اہل ظاہر وحدیث وامامیہ میباشد وہمین قول جمہور شافعیہ ہست فان قطعی
ان ھذہ الایۃ تدل علی ان تخصیص عموم القران بالقیاس لا یجوز لان عموم القران منزل من عند اللہ تعالی واللہ تعالی اوجب متابعتہ فوجب
العمل بعموم القران ولما وجب العمل بہ امتنع العمل بالقیاس والالزم التناقص والقیل لا نسلم ذلک لان الامر ورد بالقیاس
فی القران بقولہ فاعتبروا یا اولی الالباب فکان العمل بالقیاس عملا بما انزل اللہ فاجابوھم نفاۃ القیاس لا نسلم فلو سلمناہ فانا نقول
اولا ان الخطاب فی فاعتبروا بالنظر والتامل الی ما سبق لا العمل والتفریع علیہ فی اللاحق ومعہذا انا نقول غایۃ ما فی ھذا الایۃ
الایۃ الدالۃ علی وجوب العمل بالقیاس انما تدل علی الحکم المثبت بالقیاس لا ابتداءً بل بواسطۃ ذلک القیاس واما عموم القران فانہ
یدل علی ثبوت ذلک الحکم ابتداءً لا بواسطہ ولما وقع التعارض کان الذی دل علیہ ما انزلہ اللہ ابتداءً اولی بالرعایۃ من الحکم الذی
دل علیہ ما انزلہ اللہ بواسطۃ شیء اخر فکان الترجیح من جانبنا لا ارجح اولی والجواب الثانی ان الاصل فی الاحکام الشرعیۃ
الفرعیۃ ھو کتاب اللہ المنزل خاصۃ ثم سنت نبیہ المرسل والاستصحاب باق فلا ناسخ لذلک واما ایۃ فاعتبروا یا اولی الالباب
محمولۃ علی الادلۃ العقلیۃ فی الامور العقلیۃ الاصولیۃ لئلا یلزم التعارض بین الایتین ثم اللہ اعلم اشکال اہل حدیث یعنی اخباریین فریقین سنی
وشیعہ میگویند کہ در اتبعوا ما انزل الیکم دلالت صریحہ قاطعہ است کہ امر باتباع محض بحکم کتاب اللہ واحادیث مطابق کتاب اللہ خاص کنید ہست نہ بفتاوی
مجتہدین اعصار چہ فتاوی آنہا موجب اختلاف احکام اللہ وملل لا تعد ولا تحصی در امت قدیما وحدیثا گردیدہ ومیگردند وغرض مجتہدان رجوع
خلق الیہم واقامت اصول ویک خود شان ہست پس اجتہاد مجتہدین در احکام دین برائے وقیاس باطل محض میباشد جواب این در اوائل
مجلدات بالتفصیل ذکر شد والحال اجمالا میگوئیم کہ مجتہدین ربانیین فرقہ ناجیہ رائے وقیاس را از ابلیس لعین باطل محض قرین ابلیس لعین را میدانند
لیس بجمیع آنچہ منافی کتاب اللہ وسنت رسول اللہ وائمہ ہدی صفتاوی باشد او باطل وعاطل محض است بلکہ آنچہ از قراین عبارت قرآن وسنت
استخراج مینمایند او واجب العمل غیر مطعون ولا مقدوح بلا نکیر است پس اشکال باطل است ودر اصول فقہ قواعد ان مقرر اند ورسالہ التقلید
در اثبات اجتہاد وتقلید من القران المجید در جواب چنین سوال از حقیر مطبوع دایر وسایر عالم ہست وہمین جا نیز ذکر این بیاید بحث نیعشر ولا
تتبعوا من دونہ اولیاء ہرگاہ اول امر کرد باتباع کتاب اللہ در جمیع احکام مطلقا پس متصل بان نہی کرد از اتباع غیر کتاب اللہ از اولیا کفر وشرک
واز عالمین بدلے وقیاس لیس معنیش آنکہ ولا تتخذ الذین من دون کتاب اللہ احدا من اولیاء الکفر والشرک والنفاق والقیاس یدعونکم
الی الکفر والشرک والضلالۃ والبدعۃ فی الواقع یعنے نگیرید متبوع خود وپیروی مکنید بغیر کتاب خدا احدیرا از اولیاء کفر وشرک وقیاس چہ ایشان
میخوانند شما را بسوی کفر وشرک وضلالۃ وبدعت ووجہی دیگر ولا تتولوا من دونہ وبغیرہ احدا من شیاطین الجن والانس فانھم
یامرونکم بعبادۃ غیر اللہ من الکواکب والاوثان والاصنام وغیرھم من البدعات والضلالات یعنی متولی نگیرید ومتابعت مکنید بغیر از کتاب
خدا احدیرا از شیاطین جن وانس چہ آنہا امر میکنند وحمل مینمایند شما را بمتابعت وعبادت اصنام واوثان وکواکب وبدعات وضلالات وبراہوا فاسدہ
وقیاسات باطلہ وآراء کاسدہ وادنے عاقلے وذی شعورے تجویز نمیکند اصلا بترک حکم اللہ وترک نصوص کتاب وتبعیۃ غیر این را از اصحاب رائے

وقیاس واهواء خلاف ما انزل الله **تنبیه** اینجمله ما قبلش دو آیه مفیده اند **آیه اولی** نص صریح است که ابداً و اصلاً بغیر ما انزل الله اتباع وعمل نمیباید
ونشاید **پس** اگر حدیثی نبوی منافی وخلاف کتاب الله هر چند صحیح الاسانید باشد واجب الترک است آن حدیث **ومؤیدش** آنچه از متفق علیه
است مرویست قال النبی صلعم قد کثر علی الکذابون فما یروی لکم منی فعارضوه کتاب الله فان وافقه فاعملوه **وان** خالفه فاترکوه واضربوه
الجدار یعنی پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم فرمود که کثیر شدند مفتریان ودروغگویان بر من **پس** آنچه بشما از من روایت کرده میشود آنرا عارض بسازید بقران
ومقابله کنید آنرا بان **اگر** مطابق وموافق کتاب الله بود پس بگیرید وعمل کنید آنرا **واگر** مخالف کتاب الله بود ببینید ازید وبزنید او را بدیوار وبدانید
که او دروغ وافترا بسته است بر من **وآیه ثانیه** ولا تتبعوا من دونه نص صریح است که غیر کتاب الله باقوال ارباب ادیان وملل باطله را که مخالف
کتاب الله اند اصلاً وابداً متابعت وعمل وتصدیق انها نکنید **پس** در جمله اتبعوا ما انزل الیکم امر خاص در اتباع کتاب الله **و** در جمله ثانیه ولا
تتبعوا من دونه اولیاء **و** اولیاء را تنکیر بغیر اضافت ایراد کرده تا نهی عام باشد **پس** ثابت شد که غیر امام معصوم منصوص لاتباع احدی را هر چند از
مجتهدین اسلام باشد ابتداً اتباع وپیروی در قول وفعل او خلاف ما انزل الله نکنید واتباع آنها عموماً حرام واکبر کبایر تابع ومتبوع هر دو معاً واجب
النار است **فلهذا** مانعی بینی در دین هر پیغمبرے علماء آن امت ملل مختلفه ومتباینه ساختند چه بخلاف کتب الهی اتباع اهواء وقیاس وتاویلات فاسده باطله
ایشان است واحده هر پیغمبر در دین واحد ادیان ومذاهب وملل متعدده متباعده گردیدند **پس** ثابت شد که در هر امت موجب اختلاف امت منافقین
وعلماء سوء آن امت اند **واگر** اعلام امم مطابق نصوص کتب الهی رفتار وگفتار میکردند بغیر تاویلات البته ادیان وملل در هر دین مختلف ومتعدد نمیشدند۔
اشکال بنابرین عمومیت تقلید عوام اهل اسلام حرام عموماً غیر جائز میباشد چه این آیه قطعاً ناهی از تبعیت غیر کتاب الله است هر کس که باشد
و عوام چاره از رجوع الی اعلام ملتهم ندارند **و** جمع این چگونه میشود **جواب** هذا در دیگر مجلدات ذکر شد **واینجا** میگوییم که همه آیات عموماً ناص اند در تحریم
تقلید ورجوع الی غیر کتاب الله والی غیر المطهرین والمعصومین علیهم السلام اند **ولکن** تجویز آن **بآیه** ولو ردوه الی الرسول والی اولی الامر منهم
لعلمه الذین یستنبطونه منهم منحصر است در رجوع عوام بسوئی اعلام مستندین ربانیین که نزد آنها رائے وقیاس وهوا منافی نص باطل وحرام محض
باشد ودین آنها محض قرآن وحدیث وآنچه استنباط از کتاب وسنت مطابق ظاهر آن باشد **وبآیه** توبه وما کان المؤمنون لینفروا کافة فلولا
نفر من کل فرقة منهم طائفة لیتفقهوا فی الدین ولینذروا قومهم اذا رجعوا الیهم لعلهم یحذرون **واین آیه** محکم ومبیح است
برجوع عوام الی المجتهدین المستندین المشهودین بالعدالت والدیانت **و** خاص در اینمسئله رساله الانفراد الموسوم **بالتنقید فی** اثبات الاجتهاد
والتقلید بالقران المجید مفصل تحریر یافته ومطبوع گردیده منشور میباشد **مناظره نفاة وقیاس ومثبتان ان** بدانکه نزد نافیان
قیاس آنکه الآیه تدل علی ان المتبوع **اما** ان یکون هو الشئ الذی انزله الله تعالی **او** غیره **اما الاول** فهو الذی امر الله باتباعه **واما**
الثانی فهو الذی نهی الله عن اتباعه فکان المعنی ان کل ما یغایر الحکم الذی انزله الله تع فانه لا یجوز اتباعه یعنی آیه دلالت دارد بر آنکه
متبوع **یا** شئی منزل الهی باشد **یا** منزل الهی نباشد **اما اول** که منزل الهی است پس باتباع آن خاص مامور گردیده **اما ثانی** که غیر منزل من الله
از خلایق باشد از اتباع آن قطعاً نهی کرده **پس** حاصل معنے این شد جمیع آنچه مغایر ومنافی حکم منزل باشد اوجائز الاتباع نیست **پس** ازین
فرمود اذا ثبت هذا فنقول ان نفاة القیاس تمسکوا فی نفی القیاس **فقالوا** الآیه تدل علی انه لا یجوز متابعة غیر ما انزل الله تعالی **والعمل**
بالقیاس متابعة لغیر ما انزل الله تع فوجب ان لا یجوز حاصل نزد نافیان ومنکران قیاس این آیت دلالت دارد براینکه اصلاً متابعت غیر ما انزل
الله جائز نیست **واما** عمل بقیاس متابعت بغیر ما انزله الله میباشد پس واجب شد که عمل بقیاس ابداً جائز نمیباشد **فان قالوا** لما دل قوله تع
فاعتبروا علی العمل بالقیاس کان العمل بالقیاس عملاً بما انزله الله تع **پس اگر** مثبتین قیاس بگویند که آیه فاعتبروا دلالت دارد بجواز عمل
بالقیاس پس عمل بالقیاس عمل بما انزله الله میباشد **اجیب عنه** بان العمل بالقیاس لو کان عملاً بما انزله الله تعالی لکان تارک العمل بمقتضی القیاس
کافراً لقوله تع **و**من لم یحکم بما انزل الله فاولئک هم الکافرون **و**حیث اجمعت الامة علی عدم التکفیر علمنا ان العمل بحکم القیاس لیس
عملاً بما انزله الله تع **و**تم الدلیل **جوابش** عمل بقیاس اگر عمل بما انزله الله باشد هر آئینه تارک عمل بمقتضاے قیاس را کافر باید بموجب آیت
فاولئک هم الکافرون باشد **وهرگاه** باجماع امت تارک قیاس را حکم بتکفیر نکردید دانسته شد که عمل بحکم قیاس عمل بکتاب الله نمیباشد۔

والجواب عنه

واجاب عنه مثبتوا القياس بان القياس حجة ثبت باجماع الصحابة و الاجماع دليل قاطع و ما ذكرتموه تمسك بظاهر العموم و هو دليل مظنون والقاطع اولى من المظنون و اجاب
المنكرون بانكم اثبتم ان الاجماع حجة بعموم قوله تعالى و يتبع غير سبيل المؤمنين و عموم قوله تعالى و كذلك جعلناكم امة وسطا و عموم كنتم خير امة و بعموم حديث لا يجتمع امتى على
ضلالة و على هذا فاثبات كون الاجماع حجة فرع عن التمسك بالعمومات و الفرع لا يكون اقوى من الاصل اقول دعوا حجية قياس از اصحاب و امت هرگز ثابت
نيست چه اكثر صحابه خصوصا خليفتين از قياس مانع بودند ثانيها صحابه كلهم صادر الخطايا فرادى و جمعا بودند زيراكه بالاتفاق غير معصوم بودند و اجماع
دو طايفه كلهم احدهما ملائكه نورى معصومين ثانيهما طايفه نارى جن اجتماعا هر دو طايفه كلهم معا بكلمه واحده گفتند بمقابل نص انى جاعل فى
الارض خليفه حاصلش آنكه آدم قابل خلافت در ارض نيست و اجماع هر دو طايفه نورى و نارى را خالق باطل گردانيد و هرگاه اجماع هر دو
طايفه خصوصا اجماع معصومين نورى و نارى باطل غير حجت ثابت شد پس اگر صحابه غير معصومين اجماع بر رائى و قياس بكنند او بالاولى غير حجت و
باطل ميباشد ثالثا ناقض عهد و اعوا محاربه فرقات ثلثه ناكثين و قاسطين و مارقين هست چه اين هر سه فرقه خاص صحابه و تابعين بودند مناقضه و محاربه
و مخاصمه در بين ايشان بوقوع نمى‌آمد و اين علامت براى و قياس آنها بوقوع آمد پس حجيت اجماع صحابه و امت باطل شد رابعا اتبعوا ما انزل اليكم
من ربكم اين صريح است كه بغير نص كتاب اخذ و تمسك احدى مكنيد مگر آنكه مطابق نص باشد و اتفاق صحابه بر امرى منافى نص كتاب الله چگونه
حجت و جايز التمسك و العمل باشد خامسا هرگاه حجيت اجماع صحابه و امت باطل شد پس در آيه و من يبتغ غير الاسلام دينا داخل تارك نص كتاب
الله مبتغى غير الاسلام كافر ميباشد لقوله تعالى فاولئك هم الكافرون عموما است و در اكثر آيات ديگر دلالت بر بطلان قياس و بر حجيت آن هست و اما حديث
لا يجتمع امتى از اخبار آحاد است معهذا اجماع كل امت غير يك طايفه اصحاب رائى و قياس اصلا نيست و بفرض تسليم حديث لا يجتمع امتى پس محمول است
بر آنكه از امت طايفه مراد است كه باهمه انها امام معصوم داخل در شان باشد پس على كل حال زعم اصحاب قياس باطل محض است بنصوص قرآن و احاديث
متفق عليه و اتحاد و اتفاق جمهور مهره جن صحابه و اجماع اهلبيت عصمت و طهارت و طايفه اماميه بر بطلان و ذم قياس است كما فى الفردوس
و غيره عن ابى هريرة قال صلعم تعمل هذه الامة برهة بكتاب الله و برهة بسنة رسول الله صلعم ثم تعمل بالرأى فاذا عملوا بالرأى فقد ضلوا و اضلوا
يعنى اين امت عمل ميكنند تا زمانى بكتاب الله و بسنت رسول خدا صلعم پس از آن عمل ميكنند برأى و قياس و وقتيكه عمل برأى كردند پس گمراه شدند
و مردم را گمراه ميسازند ايضا از عوف بن مالك روايت كردند قال ستفترق امتى على سبعة و سبعين فرقة اعظمها فتنة على امتى قوم يقيسون
الامور برأيهم فيحلون الحرام و يحرمون الحلال و ايضا فى آخر تبصره بدانكه حشويه و اهل تقليد منكر اند از تعقل و تامل و از نظر در احكام دين
اسلام اصولا و فروعا بدلالت اين آيه چنانچه جمعى از متكلمين معتزله و از جبريه اشعرى نقل از ايشان كردند قالوا ان الحشوية ينكرون النظر العقلى و البراهين
القطعية العقلية غير النقلية و تمسكوا بهذه الاية و ابطله المتكلمون و قال الرازى و قولهم بعيد لان العلم بكون القرآن حجة موقوف
على صحة التمسك بالدلائل العقلية فلو جعلنا القرآن طاعنا فى صحة الدلائل العقلية لزم التناقض و هو باطل يعنى قول حشويه و اهل تقليد باطل
است زيراكه علم ببودن قرآن حجت موقوف است بر صحت تمسك بدلايل عقليه پس اگر قرآن را طاعن در صحت دلايل عقليه بگردانيم تناقض لازم ميآيد و آن
باطل است و خود قرآن مبطل است مزعوم ايشان بقوله افلا تعقلون و افلا تنظرون و فانظروا و فاعتبروا و تارك تعقل و تدبر را ذم عظيم
كرده انهارا از چارپايان بدتر و اضل شمرده بقوله ان هم الا كالانعام بل هم اضل سبيلا بحث ثالث عشر در قرائت ما تذكرون قرا خلاف
دارند نزد ابن عامر يتذكرون را گاه بيا و گاه بتا ميخوانند و قرائت حمزه و كسائى و حفص از عاصم غير ابى بكر از اهل كوفه بالتا است مع تخفيف ذال
نزد باقى قرا بالتا و تشديد الذال ميباشد و احدى گفته اصل تذكرون تتذكرون بود و تاء تفعل را در ذال ادغام كردند زيراكه تا از حروف مهموسه
و ذال از حروف مجهوره و مجهوره ازيد و اجهر الصوت از مهموسه است پس ادغام انقص در ازيد حسن است اما لفظ ما در قليلا ما يتذكرون مع الفعل مصدر
است چه او بمنزله مصدر ميباشد و اما تخفيف ذال از ادغام و تشديد كاف در قرائت حمزه و غيره بعد حذف تا مدغمه حسن ميباشد براى اجتماع ثلثه حروف
متقاربه بحث رابع عشر در نصب قليلا دو وجه اند احدهما نصب آن بوقوع صفت مصدر يتذكرون است و ما مزيد براى توكيد قلت ميباشد
و تقديرش تتذكرون تذكرا قليلا يا زمانا قليلا تذكرون ثانيهما سعودى گفته اما نصب قليلا بجهت وقوع او حال از فاعل لا تتبعوا و ما
مصدريه مرتفعة به اى لا تتبعوا حال من دونه اولياء قليلا تذكركم بحث خامس عشر معنى قليلا ما تتذكرون بوجوه اند اول

ادله بر بطلان حجيت قياس مخالف نص قرآن و حجيت اجماع جن و ملك معا باطل گرديد ١٢

دليل رازى بر بطلان قول حشويه و اهل تقليد ١٢

لا تتبعوا من دون الله اولیاء قلیلا ما تذکرون یعنی ای مکلفین متابعت مکنید غیر از کتاب الله اولیا کفر و شرک را اندک و کم متعظ و متذکر بجد او بدین وید میشوید یعنی بر تتبع اولیا کفر قلیل ہدایت و رشد و فلاح بیابید **ثانی** و لا تتبعوا من دون دین الله دین اولیائکم من اباء الکفار و اصحابهم و ارباب الاشراك زمانا قلیلا فانکم لا تتذکرون و لا تهتدون باتباعهم **ثالث** ما تتعظون الا قلیلا **رابع** یا معشر المشرکین قلیلا تذکرکم و اتعاظکم **و** هذا استبطاء فی التذکر **و** هذا اخرج مخرج الخبر **و** المراد به الامر فمعناه تذکروا کثیرا ما یلزمکم من امر دینکم و ما اوجبه الله علیکم **و** معنی التذکر ان یاخذوا فی الذکر شیئا بعد شیء مثل التفقه والعلم انتهی **تنبیه** در این دلالت است که در صحبت و ملازمت نیک و بد تاثیرے در قلوب میباشد

قوله تعالیٰ وَكَمْ مِّنْ قَرْيَةٍ اَهْلَكْنٰهَا فَجَآءَهَا بَاْسُنَا بَيَاتًا اَوْ هُمْ قَآئِلُوْنَ ۝ فَمَا كَانَ دَعْوٰىهُمْ اِذْ جَآءَهُمْ بَاْسُنَآ اِلَّآ اَنْ قَالُوْٓا اِنَّا كُنَّا ظٰلِمِيْنَ ۝ ترجمہ آنکہ

چه بسیار دیہات و شہرہا را ہلاک کردیم **یا** حکم کردیم بہلاکت و بفنا کردن آنها پس آمد باہالی آن دیہات و شہرہا عذاب ما شبانگاہ بحالت غفلت خواب چون قوم لوط **یا** آمد عقوبت ایشان را بحالتیکه بودند ایشان در خواب قیلوله نیم روز چون قوم شعیب پس نبود دعوا و درخواست ایشان وقتیکه آمد ایشان را بلا و عذاب ما مگر آنکه میگفتند در بین خود بدرستیکه بودیم ما ستمگاران جان خود بتشریک اله و بتکذیب انبیا و بانکار معاد **و در تفسیرش** چند بحث اند **بحث اوّل** کم لفظ موضوع برائے تکثیر است **و رب** برای تقلیل است بخلاف یکدیگر **زیراکه** رب حرف **و کم** اسم است **و** تقلیل ضربی و نوعی از نفی است **اما کم** داخل در خبر میشود بمعنے تکثیر **و اما کم** در استفهام داخل میشود زیراکه استفهام موکول بسوئی بیان مجیب است **و انما** دخلها التکثیر لان استبهام العدد عن ان یظهر او ینضبط انما یکون لکثرته فی غالب الامر **و کم مبهمه** قسم ثانی است چنانچه **در شعر** فرزدق است **و** کم عمة لك یا جریر و خالة ❊ فدعاء قد حلبت علی عشاری ❊ پس لفظ کم اینجا دلالت بر کثرت عمات و خالات دارد **بحث ثانی** قریه و بلد و مدینه متقارب المعنی در حقیقت جای سکونت و جمعیت قرارگاہ مردم باہم باشد **در مصباح** گفته القریة کل مکان اتصلت به الابنیة و اتخذ قرارا **و** تقع علی المدن و غیرها **و** الجمع قری علی غیر قیاس لان ما کان من المعتل فبابه ان یجمع علی فعال بالکسر مثل ظبية و ظباء و رکوة و رکاء **و** النسبة قروی بفتح الراء علی غیر قیاس کبدوی **و بلد** بالجمله نام شهر و جمعش بلاد بزرگتر و جامع تر از قریه میباشد **و** قریه اطلاق برده میشود هرچند بزرگ و کثیر الساکنین باشد **ماخوذ** از قری یقری قریً بکسر الاول و قصرا **و** قراءً بالفتح والمد **و** قیل قراء اسم از باب رمی یرمی رمیً **و** از اینجا است قریت الضیف اقریه قریً مهمان کردم مهمانی را و قریته مهمانی دادم مهمان را **بحث ثالث** در اعراب کم **زجاج** گفته لفظ کم موضع رفع بالابتداء **و** خبرش اهلکناها میباشد و هو احسن من ان یکون فی موضع نصب لان قولك زید ضربته اجود من قولك زیدا ضربته **و** النصب جید عربی ایضا کقوله تعالی انا کل شیء خلقناه بقدر **بحث رابع** در وجه تنظیم با ماقبل **بدانکه** هرگاه در آیات بالا او تعالی امر کرد برسول بانذار و تبلیغ ما انزل الله **و** کفار و عامه مکلفین را امر کرد نیز بمتابعت قران و بجمیع احکام آن و بترک متابعت غیر کلام الله از اقوال و افعال و اعمال اوثان و اصنام و اصحاب آنها **و** متصل بآن اینجا ذکر تخویف فرمود بتعقل و تامل و عبرة کردن بهلاکت قری و بلاد اسلاف که بانزال عذاب و عقاب بجهت مخالفت و نافرمانی الٰهی مستحق آن گردید کلهم مستاصل و نیست و نابود و ویران شده پس همه ایشان را دفعة بمقام بئس القرار نار الی ابد الآباد قرار داد **و** انتقیم تحذیر و تذکیر از الطاف مقربه تعم بندگان نزد متکلمین میباشد **بحث خامس** و کم من قریة اهلکناها **در تقدیر** مضاف در اینجا مفسرین دو قول وارند **احدهما** نزد بعضے در اینجا حذف مضاف نیست **و قول** زمخشری **و** تبعه اوهمین است که تقدیر مضاف عند الحاجت میباشد و اینجا حاجت تقدیر نیست **پس** بنابران مراد از این اهلاک عین قریه و بلاد **و** هدم **و** عدم **و** خسف آنها نیست فقط بل نیست و نابودی آثار و نشان آنها با اهالی خود آنها میباشد **و** در این حالت رعب و خوف و عبرة اکثر و ازید از امانت و اهلاک اشخاص است **ثانیهما** در اینجا مقدر اهل است چنانچه در واسئل

القریة اهل القریة

القریة اهل القریة مقدر است بچند وجه واین تقدیر اوجه واحسن است **اولها** در بعرف متداول است که بقرا و بلاد خالیه از احیا واشخاص گفته نمیشود که سوال کن وبپرس از در و دیوارهاے این بلاد وچنین قایل وسایل را حمل بر حمق وجهل وسفاهت میکنند **ثانیها** فجاءها باسنا وباس وعذاب نجالی در و دیوار بلد لایق نیست که بباید مگر اهالی بلد مراد میباشد **ثالثها** از او هم قایلون تا ظالمون همه ضمایر بجمع مذکر آمده پس همه اینها صریح اندبر حذف مضاف اهل در من قریة **رابعها** لفظ دعواهم بمعنے نطق جماد از در و دیوار بلد نیست بل مراد نطق وکلام بقول وتلفظ آدمی میباشد **خامسها** دراین آیه خواب وبیداری جمع کرده واین هر دو حالت بر غیر احیا اشخاص یعنی خواب وبیداری اطلاق نمیشود **اشکال** دو ضمیر اهلکناها وفجاءها صریحا بقریه است پس این تعارض وتنافی کلام در یک موضع بلافصل غیر جایز ولایستعمل میباشد **جواب** معارضه ومنافات در کلام لازم نمیاید چه این اهلکناها وفجاءها بسوی ظاهر قریه **و** ضمایر عدیده مذکر بعد ان تا آخر ظالمون بسوی معنے وآن اهل القریه میباشد **و** این در علم فصاحت وبلاغت از اعجب بدیع البیان است که تارة ارجاع ضمایر بسوی لفظ **و** اخری بسوے معنی مذکور میشود وانیحال بر ماهر ومتتبع علم بلاغت وفصاحت واضح ومبرهن است **پس** اشکال باطل محض وتقدیر اهل لازم است ثم الله اعلم **بحث سادس** باس بمعنے عذاب سخت وشدت حرب است **در صحاح** گفته الباس العذاب والبأس الشدة فی الحرب تقول منه بؤس الرجل یبؤس بأسا اذا کان شدید الباس حکاه ابو زید فی کتاب الهمز فهو بئیس علی فعیل ای شجاع وعذاب بئیس ایضا شدید **و** قال بئس الرجل یبأس بؤسا وبئیسا اشتدت حاجته فهو بائس **اما قایل** فاعل قیلوله بمعنے خواب نیمروز وچاشت گاه میباشد **در صحاح** است القائلة الظهیرة یقال اتانا عند القائلة **و** قد تکون بمعنے القیلولة ایضا وهی النوم فی الظهیرة وتقول قال یقیل قیلولة وقیلا ومقیلا وهو شاذ فهو قایل وقوم قیل مثل صاحب وصحب **قال لیث** القیلولة نوم نصف النهار **و ازهری** گفت القیلولة عند العرب الاستراحة نصف النهار اذا اشتد الحر وان لم یکن مع ذالک نوم **اما** بیاتا مصدر بات الرجل یبیت بیتا بمعنے خانه وجاے خواب **و فراء** گفت ربما قالوا بیاتا قالوا وسمی البیت بیتا لانه یبات فیه **در مجمع** فرموده معنے بیاتا ای لیلا کما یقال بات بیاتا حسنا وبیتة حسنة **و** المصدر فی الاصل بیتا لانه یصلح للمبیت **و** جمع بیت بیوت **و** ابیات **و** ابابیت **سیبویه** گفته چون قول واقوال واقاویل **و** بیتوته شب گذاشتن وشب گذرانیدن باشد کما یقال اباتک الله بخیر **و** بات یفعل کذا اذا فعله لیلا **و** بیّت العدو اذا وقع بهم لیلا **و** بیات شبخونی **و** بیّت امراء دبره لیلا **بحث سابع** بیاتا منصوب بحال از اهلکناها واقع شد هر چند بیاتا مصدر است لکن بیاتا در معرض صفت چون بائتین واقع شده **و** چنانچه عرب میگویند بات بیاتا حسنا **و** بیتة حسنة **سوال** در او هم قائلون لفظ او حرف عطف است یا بجائی واو حال یا واو حال از این حذف شده **جواب** ائمه نحات خلاف دارند **اولها** این او عطف است وقتیکه معطوف بر حال شد پس بسبب عطف فایده ومعنی حال میدهد **و** حاجت اتیان واو حال یا تقدیر کردن آن حاجت نیست چون او هم قائلون **و** قول بتقدیر واو در این ضعیف است **و همین** قول زمخشری وزجاج وغیرهما است وهذا لا یحتاج الی تقدیر واو الحال کاو وهم قائلون لان او بالعطف علی الحال قد صار الحال **ثانیها** بقول فراء اینجا بعد او واو حال مقدر میباشد چون او هم قایلون **در تیسیر و مدارک** گفته بیاتا مصدر واقع موقع الحال بمعنی بائتین کما یقال بات بیاتا حسنا او هم قائلون حال معطوفة علی بیاتا کانه قیل فجاءهم باسنا بائتین او قائلین **و** انما قیل او هم قائلون بلا واو **و لا** یقال جاءنی زید هو فارس بغیر واو لانه لما عطف علی حال قبلها حذفت الواو استثقالا لاجتماع حرفی العطف لان واو الحال هی واو العطف حقیقة استعیرت للوصل انتهی **بحث ثامن** در تفسیر وکم من قریة اهلکناها **نزد اکثر** اهالی قری وبلادی چندرا هلاک ساختیم یعنی نابود ومستاصل کردنیم بنحویکه نام ونشان وآثار اینها اصلا بالکلیه باقی نمانده **و** بقولی بر اهلاک اراده ومقدم لزوما میباشد زیراکه بغیر اراده حتمی الهی هلاکت نمیشود **و** بقولی اهلکنا بمعنے حکمنا میباشد یعنی حکم کردیم بملائکه در اهلاک قریهاے چندی **و** بقوے اهلکنا بمعنے وکم من قریة هدمنا واعدمنا من وجه الارض آثارها یعنے بسیاری بلاد ودهات را منهدم ومعدوم ونیست ونابود ساختیم از روی زمین آثار اینها تا علامتی ونامی ونشانے در دنیا باقی نماند **بحث تاسع** فجاءها باسنا بیاتا او هم قائلون یعنی پس آمد اهالی بلاد وقری را المقصود نعوذ وان اهلاک آنها بعذاب شدید وسخت میباشد کانه اینجواب سوال تقدیرے میباشد که سایل میپرسد کیف اهلکوا فاجابه فجاءها باسنا الخ یعنی پس چه شدان قری وبلاد را جوابش داده شد پس آمد ایشان را

از جانب ما ہلاکت استیصال و عذاب سخت و شدید دردناک بحالت خواب شب و بحالت خواب قیلولہ روز ہرچند بخواب ہنوز نرفتہ بودند یعنی نزول عذاب
شد بر ایشان در وقت خفتن تا بعضے را شبانگاہ کہ قریب وقت خواب شب بود و بعضے را بروز کہ قریب وقت خواب استراحت روز بود رسید اما بقوم
لوط عذاب نازل شد بعد از نصف شب و زمین ملک ایشان از زمین بُریدہ دریدہ بالا بردند نزدیک باسمان و اول القطعہ بلک را مقلوب یعنی سرنگون
زیرش را بالا و بالایش را زیر گردانیدہ ملائکہ انداختند و ایشان بین الیقظۃ او المنام بودند اما بقوم شعیب بوقت چاشت قریب بنصف روز
عذاب الٰہی آمد و آیہ فجعلنا عالیہا سافلہا اشارہ بہمین حالت میباشد معہذا بر ایشان سنگباران ہم شامل شد و امطرنا علیہم حجارۃ
من سجیل منضود مصرح است و بقول جمعی بعض اہالی بلاد لوط سنگسار من السماء شد و بعض بلاد انہا را از مینش دریدہ و بلاد مردہ مقلوب
و سرنگون القا شدند اما بلاد لوط بروایہ ثعلبی پنج بودند سدوم و عامورا و دومہ و ساعورا و اما سدوم بلد عظیمی بودہ و در ان
ساکن چہل ہزار آدم بودند فاحتملہا جبرائیل علی جناحہ فقلبہا فلذلک سمیت بالموتفکات ای الملقیات و اما القریۃ الخامسۃ فانہا تسمی
صفرۃ و نجت من العذاب لان اہلہا امنوا بلوط یعنی زمین آن چہار شہر اول را از تخوم ارض جبرئیل بریدہ بربال خود برداشتہ منقلب برگردانید و
اما بلد پنجم ملک لوط موسوم بنام صفرہ بودہ ان بلد نجات از عذاب یافت زیرا کہ اہل ان بلوط ایمان آوردہ بودند اما قوم شعیب
را بلیغ در قیلولہ اکثر انہا بودند ابرے از آسمان پر از نار بمدین فرود آمد و ہمہ ایشان را دفعتہ در دادہ خاکستر ساختہ پس با در باد لہم آنہا میان
ارض و سما فنا کردہ و اختلاف عذاب ایشان در این سورہ و در ہود مذکور است تفصیل میاید انشاء اللہ تعالیٰ اشکال تخصیص در نزول این دو وقت چرا
باشد و چرا در حال بیداری بایشان عذاب نازل نیامد تا معاینہ نزول آن میکردند موجب زیادتی عذاب شان ہم و غم و جزع و فزع برویت
آن میشد جواب تخصیص این دو وقت برای آن شد کہ در این دو وقت خواب راحت و غفلت غالب بر مردم میباشد و مقصود آیت اینست کہ عذاب بایشان
آمد در حین غفلت بغیر تقدم ظہور آثار و علامات از عذاب تعالیٰ و در مجی عذاب تعالیٰ بفجائتہ و ناگہانی تشدید غضب الٰہی بر مغضوب علیہم و تہدید و ترہیب و
تخویف عظیم برای متمردین و متعبرین امم اتی و بسامعین انہا ردع و ازجر از اغترار با من و راحت میباشد اشکال لفظ او کلمہ عاطفہ برای تردید
مطلب وضع شدہ و در تنزیل عذاب بر ایشان شبانہ یا روزانہ در کلام تعالیٰ چرا باشد جواب اینجا تردید نیست بل مقصود آنست کہ بر دو طایفہ
عذاب نازل شد بحالت غفلت و بیخبری آنہا یعنی بطایفہ لوط شبانگاہ قریب بصبح بخواب بودند و بطایفہ شعیب در نیم روز کہ در خواب قیلولہ
ایشان بودند چنانچہ در لباب التنزیل در تفسیر آیہ گفتہ فجاءہا عذابنا لیلا قبل ان یصبحوا او ہم قائلون من القیلولۃ وہی نوم نصف النہار
او استراحۃ نصف النہار و ان لم یکن معہا نوم والمعنی فجاءہا باسنا غفلۃ وہم غیر متوقعین لہ لیلا وہم نائمون او نہارا وہم
قائلون وقت الظہیرۃ و کل ذلک وقت الغفلۃ و مقصود الایۃ انہ جاءہم العذاب علی حین غفلۃ منہم من غیر تقدم امارۃ تدلہم
علی وقت نزول العذاب و فیہ وعید و تخویف شدید للکفار المخاطبین کانہ قیل لہم لا تغتروا بالاسباب والامن والراحۃ والامہال
فان عذاب اللہ اذا نزل علی حین غفلۃ دفعۃ واحدۃ پس این تردید باعتبار دو وقت شب و روز تعلق دارد لہٰذا باو وارد شدہ و باین
ہیچ تردیدے و تردد بعلم الٰہی اصلا عاید نمیشود اشکال لفظ فا در فجاءہا فاء التعقیب است آن مستلزم مغایرۃ میباشد پس این دلالت دارد کہ بعد
اہلاک ایشان عذاب بایشان آمد و عذاب آمدن باموات جماد بلا فایدہ چگونہ جایز باشد جواب این بوجوہ گفتہ اند اولہا از اہلکنا مراد
حکمنا بہلاکہم است چہ حکم مقدم بر اہلاک میباشد ثانیہا در اینجا تقدیر اردنا اہلاکہا است چہ ارادہ مقدم بر ہلاکت است چنانچہ در قول تعالیٰ اذا قمتم
الی الصلوٰۃ فاغسلوا وجوہکم بمعنی اذا اردتم الصلوٰۃ فاغسلوا وجوہکم میباشد ثالثہا تقدیر کم من قریۃ اہلکنا ہا فجاءہم اہلاکنا
ست چہ باس ہلاکۃ میباشد بہمہ وجوہ اشکال باقی بمیاند رازی متعرض ایشان شدہ بانکہ اشکال باقی ست زیرا کہ کسی گفتہ میتواند کہ فا در فجاءہا
فاء تعقیبی ہست او موجب مغایرۃ است جوابش دادہ کہ فا گاہے برای تفسیر ہم میاید چنانچہ در حدیث نبوی است لا یقبل اللہ صلوٰۃ
احدکم حتی یضع الطہور مواضعہ فیغسل وجہہ ویدیہ و فاء فیغسل فاء تفصیلی و تفسیری در تفصیل وجہ دیدن آمدہ پس ہمچنین باس
در اینجا جاری مجرای تفسیر آن اہلاک میباشد چہ اہلاک گاہی بموت عادی میباشد و گاہے بتسلیط باس و بلا مراد بہا فراء گفتہ لا یبعد ان
یقال الباس والہلاک یقعان معا کما یقال اعطیتنی فاحسنت و ما کان الاحسان بعد الاعطاء ولا قبلہ و انما وقعا معا فلذا ہہنا

یعنی بعید نیست که باس و ہلاکت ہر دو معًا واقع شدہ باشد چنانچہ گفتہ میشود عطا کردی مرا پس احسان کردی و حال آنکہ احسان بعد از عطا نمیباشد
وعطا و احسان ہر دو معًا بوقوع آمدند **و** ہکذا اینجا ہم ہلاک و باس معًا حاصل شدہ باشند **اشکال** چگونہ بر عادل تعالیٰ جائز است کہ اطفال صغار
و حیوانات آن بلاد را کہ غیر مکلف و لا تقصیر بودند با ہمہ مغضوب علیہم انزال عذاب بر آنہا ہم بلا جریمہ و لا معصیت کند **جواب** بمذہب جبریہ تعذیب
غیر مکلفین جائز است چہ نزد ایشان خالق مالک قہار و جبار ہست اختیار دارد ہرچہ بخواہد بکند اگر ناری را جنت و جنتی را نار داخل و بیگناہ را گرفتہ
را عقاب عذاب نماید جائز است چہ ہیچ قبحی و ہیچ ظلمے و ستمے بر مالک تعالیٰ قبیح نیست **اما نزد عدلیہ** چونکہ حسن و قبح عقلے ہست لہذا ہر چیز عقلا
قبیح است بر تعالیٰ اصلًا و ابدًا روا و سزاوار نیست و او سبحانہ آنرا ابدًا نمیکند **پس جواب اشکال ھذا** بوجوہ ہست **منہا** نزد محققین اعلام
امت آنست کہ در معلوم او سبحانہ بر ہر قوم مغضوب علیہم کہ تنزیل عذاب استیصالی مقرر شدہ **پس** قبل ورود زمان تنزیل از مدتی ایلاد و تولید
باز میدارد و اصلاب و ارحام را عقیم میسازد **و** آجال شان ہمان وقت عینی معین کردہ نا ہر آدمی و حیوانات ان بلاد بحسب اجال خود اینہا بمیراند و صغار آن
کبار بکردند **پس** در آن وقت عذاب بر ایشان نازل میسازد **و** ہمین مروی در صحاح نبوی **و** آئمہ مطہرین از عترت آنحضرت صلعم ہست بحمد اللہ اشکال
شکل باطل محض میباشد **اشکال** ہرگاہ بر تقرر و تعیین تنزیل عذاب بر قومی اگر اینہا توبہ میکردند **آیا** تنزیل عذاب از ایشان برمیگردید چہ باب توبہ
بنص قرآنی الی رجوع آفتاب از مغرب بیوم قیامت مفتوح است **یا** برنمیگردید **و اگر** برنمیگردید پس خلاف موعود صادق تعالیٰ باین لازم میاید **جواب**
بدانکہ در علم کلام ببراہین بہراہین گردیدہ کہ باب توبہ الی قیام یوم القیامت عقلًا و شرعًا مفتوح و توبہ مقبول است **مگر** ازین عموم استثناء چند جا گردیدہ
و ذکر آنہا در آخر سورہ انعام بالتفصیل گذشتہ **منہا** مغضوب علیہم در معلوم تعالیٰ باشد **پس** وقت نزول عذاب بغضب باب توبہ مرتفع و مسدود
میباشد زیرا کہ بمعاینہ آثار غضب اللہ توبہ الجائی و اضطراری میکردد **و** توبہ اجباری و الجائی اصلا مقبول و مقصود نیست **تنبیہ** ہرگاہ این مقرر شد **پس**
اگر اینہا توبہ ہم میکردند البتہ توبہ ایشان قبول نمی افتاد چہ توبہ الجائی بودی **اشکال** پس چرا توبہ قوم یونس قبول افتاد **جواب** نزد بعضے این تنزیل عذاب
معلق بر عدم توبہ اینہا قبل حالت تنزیل عذاب بود چونکہ ہنوز حکم تنزیل عذاب نشدہ بود کہ کل ایشان از صغار و کبار بتضرع و گریہ بکمال الحاح توبہ نصوحا
کردند باین سبب حکم تنزیل عذاب آنہا منسوخ گردید لقولہ تعالیٰ یمحو اللہ ما یشاء و یثبت و عندہ ام الکتاب **اشکال اصولیین** بر این جواب آنکہ
اگر حکمے قبل الوقت و قبل الفعل و الایقاع مبدل شد او نسخ نیست بل او بدا است و بدا بالمدہت بر تعالیٰ اصلا جائز نیست **جواب** این نسخ نسخ اصولیین انجام او نیست
تا بدا را لازم بیاید بل این نسخ از ابتدا حکم تعلیقی بحصول معلق علیہ است **پس** بعدم حصول معلق علیہ حکم تعلیقی مبدل شد **و** آیہ یمحو اللہ ما یشاء گویا مشیر ہمین
معنے میباشد **پس** اشکال اصحاب اصول فقہ نزد ارباب اصول کلام بالاصالۃ باطل محض میباشد ثم اللہ اعلم **بحث عاشر** دعوی در لغت اسمی ہست
قایم بمقام ادعا یعنے اظہار مقصود خود **و** قایم بمقام دعا یعنے مسئلۃ و التماس میباشد **سیبویہ** حکایت کردہ ان من ھذا الباب اللہم اشرکنا فی صالح
دعاء المسلمین **و** دعوی المسلمین **و** از ہمین مفہوم **آیہ** دعواھم فیہا سبحانک اللہم الخ است **در مجمع** فرمود الدعوی مؤنثۃ اسم لما تدعیہ
و تصلح ان تکون بمعنے الدعاء کما حکاہ سیبویہ **بحث حادیعشر** در اعراب فما کان دعویہم الخ **در کشاف** دو احتمال دادہ **اولہما**
دعویہم جملہ منصوب المحل بخبر کان **و** از ان قالوا جملہ مرفوع باسم کان **و** انا کنا ظالمین تفسیر دعوا ایشان میباشد **ثانیہما** بر عکس این میباشد **بحث**
ثانیعشر فما کان دعویٰہم اذ جاءہم الخ باسناد این بدو وجہ تفسیر کردند **احدہما** بنود ادعا و اعتراف ان کفار مغضوب علیہم وقت مجی و نزول عذاب
الہ و معاینہ ان مگر آنکہ گفتند کہ ما بتحقیق بودیم ستم کنندگان بر نفوس خود باختیار کفر و شرک و عمل بآن **و** اعتراف و ندامت و توبہ در حین نزول و معاینہ علامات
عذاب بیکار محض بود چہ باب توبہ نزد نزول عذاب بالکل مرتفع میباشد چنانچہ توبہ فرعون نزد غرق شدن قبول نشد جبرئیل در دہانش قبضہ خاکی انداختہ
جوابش دادہ کہ الآن ایمان میاری و قبل ہذا الی حین کافر بودی **و نقولے** ادعا انیقول از اینہا نزد ابتداء ملابستہ بعذاب بودہ نہ قبل بر تلبس آن و نہ
بعد تلبس آن بالکلیہ **ثانیہما** ما کانوا یدعونہ من دینہم و ینتحلونہ من مذہبہم الا اعترافہم ببطلانہ و فسادہ و قولہم انا کنا ظالمین فیما
کنا علیہ یعنے ایشان ترک دین باطل و انتحال و انتقال از مذہب فاسد خود نکردند مگر نزد ملابستہ بعذاب اعتراف و اقرار کردند کہ الحال ما دانستیم کہ بتحقیق
ما ظالم بر نفسہای خود ہستیم با نچہ بر آن از دین باطل بودیم **زمخشری** گفتہ و یجوز فما کان استغاثتہم الا قولہم ہذا لانہ لا مستغاث من اللہ
بغیرہ من قولہم دعویٰہم بالکعب **و یجوز** فما کان دعاءہم ربہم الا اعترافہم لعلمہم ان الدعاء لا ینفعہم و ان لات حین دعاء

جوابِ شبہ تعذیب اطفال و حیوانات … جواب اشکال نزول عذاب بر اطفال و کفار … جایز نباشد … جواب اشکال … جواب اشکال نزول عذاب بعد معاینہ … جواب اشکال قبول توبہ قوم یونس … عذاب مرتفع شد

ولا یزیدون علی ذکر انفسهم و تحسرهم علی ما کان منهم **تنبیه** جمعی منهم طبرسی و خازن بغدادی و غیرهم گفتند و فی هذا دلالة علی ان الاعتراف والتوبة عند معاینة الباس لا ینفع

قوله تعالی فَلَنَسْـَٔلَنَّ الَّذِیْنَ اُرْسِلَ اِلَیْهِمْ وَلَنَسْـَٔلَنَّ الْمُرْسَلِیْنَ ۝ فَلَنَقُصَّنَّ عَلَیْهِمْ بِعِلْمٍ وَّمَا كُنَّا غَآئِبِیْنَ ۝ وَالْوَزْنُ یَوْمَئِذِ ࣙالْحَقُّ فَمَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِیْنُهٗ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُوْنَ ۝ وَمَنْ خَفَّتْ مَوَازِیْنُهٗ فَاُولٰٓئِكَ الَّذِیْنَ خَسِرُوْٓا اَنْفُسَهُمْ بِمَا كَانُوْا بِاٰیٰتِنَا یَظْلِمُوْنَ ترجمه این آیات اربع

پس هر آئینه خواهیم پرسید بروز قیامت آن امم را که فرستاده شده اند بسوی ایشان انبیا که انبیا بشما رسیدند **و** این سوال تعنیف میباشد **و** هر آئینه خواهیم پرسید فرستاده شدگان یعنی پیغمبر ان از ادای رسالت و تبلیغ احکام الهیت **و** این سوال تشریف و تکریم بانبیا بغرض قطع اعذار امم ایشان میباشد **و** **بقولی** از امم سلف و خلف سوال فرمانبرداری بانبیا **و** از انبیای ایشان سوال مهربانی بانها کرده خواهد شد پس هر آئینه بخوانیم بر ایشان یعنی بر امم و بر رسل همه قصهای گفتار و کردار و رفتار ایشان را بدانش یعنی ما علم داریم بهمه آن هو بهو و لفظ بلفظ ذره ذره از سوانح اعمار هر یکی را از بدایت الی نهایت جمیع آنچه اراده داشتند و عمل و گفتگو بان کردند کل و جزء آنرا بالتفصیل میدانیم سهو و نسیان بما لاحق نشده **و** علت انعلم تفصیلے بیان میفرماید که وجود ما دور از ایشان تا پنهان و مخفی و مستور از ما مانده باشند **و** سنجیدن و وزن کردن اعمال هر کس را آن روز که یوم العدالت والقیامت ثابت و درست میباشد دران تخلف نیست پس هر کس را که اعمال موزونه گران و سنگین در میزان عدل و انصاف برآمد پس آن گروه رستگاران و فیروزی و نجات یافتگان میباشد **و** هر کس را که موزونات اعمال او سبک خفیف و قلیل الثقل در میزان عدل و انصاف برآمده یعنی نیک عمل او نبود یا بود نهایت قلیل بود پس آن جماعت و گروه اتلفے میباشند که زیان و نقصان رسانیده نفسهائے خود را باشند بسبب آنکه آیات و علامات و احکام و فرامین ما را بعدم قبول و عدم تصدیق و عدم عمل ستم و ظلم در دنیا میکردند **و در تفسیرش** چند بحث اند **بحث اول** سوال در حقیقت طلب جواب در اداء کلام میباشد چنانچه استخبار طلب خبر باداء کلام است از سئل یسئل سوالا و مسئلة **بحث ثانی** فاء فلنسئلن فاء عاطفه بر جمله میباشد **و** فاء موجب تعقیب مع التراخی ما بین الاول والثانی بجائے ثم میباشد **ثالثا** لام بر هر دو لنسئلن لام قسم میباشد **بحث ثالث** فلنسئلن الذین ارسل الیهم و لنسئلن المرسلین بدانکه در وجه تنظیم این با ماقبل وجوه اند **اولها** هر گاه بالا امر کرد انبیا را بتبلیغ رسالت کلاً و جزءً بلا اندیشه و لا خوف **و** امت را امر کرد عموماً باتباع در جمیع ما انزل الله و ما تاهم الرسول من الاوامر والنواهی و بر ترک آن تهدید بنزول عذاب در دنیا **پس** اینجا متصل بان بنوع آخر تهدید شدید کرد که اراده باشید شما در عقبے مسئلت خواهد که شمار رفتار و گفتار با کتاب الله و رسول او چگونه گردید **ثانیها** وقتیکه کفار در حین الباس اعتراف کردند اجمالا انا کنا ظالمین **پس** متصل بان اینجا ذکر کرد بر همین اعتراف اجمالی شما اقتصار نخواهد شد بل بفریقین رسولان صلعم و امم ایشان را عموماً از اهل ایمان و کفر بالتفصیل سوال کرده خواهد شد اراده آن باشید **ثالثها** هر گاه بالا تنذیر و تخویف کفار بعذاب دنیا کرده شد بر ترک کتاب صدو بر ترک متابعت رسول الله تعقیب آن کرد اینجا بعذاب دائمی آخرت **بحث رابع** ابن عباس میفرماید که او سبحانه اینجا قسم یاد فرموده که هر آئینه سوال میکنیم مکلفین امم را که بسوی ایشان انبیا و رسل فرستاده شده اند که آیا انبیا را ابلاغ امور و احکام ما بشما کردند آیا شما اجابت ایشان و عمل باوامر و فرامین کردید یا نه و اگر فرمانبرداری نکردید چرا نکردید **و بانبیاء** هم یاد قسم خالق فرموده که از ایشان هم سوال و پرسش میکنیم که آیا شما احکام و امور ما را کما ینبغی ادا کردید و رسانیدید یا نه **و اگر** رسانیدید آیا اتباع و عمل بحضور شما کردند یا نه **سوال** آیا کل امم سلف و خلف از کل عقاید و اعمال و احکام از بدایت بلوغ الی الموت هر یکی را از مومن و

کافر سوال کرده

کافر سوال کرده میشود یا خاص کفار را از کفر و از سبب کفر و تمردے و معاصی پرسیده میشود **جواب** ظاہر این آیہ مقتضی عمومیت کل امم از مومن و کافر از جمیع
عقاید و اعمال و افعال ایشان بالتفصیل سوال کرده خواہد شد **امّا** آیات و اکثر اخبار خاصه و عامه دلالت دارند که طائفه ابرار مومنین بلا حساب و سوال داخل جنت
میشوند و ہم غفیر اشرار کفار را بے سوال داخل نار میسازد **اشکال** ہرگاه در ما قبل کفار خود اعتراف بظلم خود کردند پس چرا سوال ایشان کرده خواہد شد در ان چه فایده
جواب اوّل چونکه اعتراف کردند بانکه ما ظلمه مقصر بودیم پس ازین سوال کرده میشود ایشان را سبب آن چه بود غرض ازین تقریع و توبیخ میباشد
جواب ثانی چونکه در دنیا عند الاضطرار اعتراف اجمال بکمال اختصار کردند عالم الغیوب و القلوب سوال از ہر یک مسئله اعتقادی و عملی تفصیلاً در عقبی
خواہد کرد **و** فایده درین اثبات لطف خود بکمال و تمام بجمیع عباد و در ہر عصر و قطع معاذیر ایشان و الزام بعدم اعتناء ایشان بآن الطاف عامه اله تعالی می
باشد **اشکال** سلمنا پس در سوال بافاضل و اکامل رسل که اشارف خلق اند در محشر عامة البلوی در کل خلق اوّلین و آخرین موجب اہانت ایشان
میشود چه مشہود کائنه میباشد که در مرافعه و محاکمه ہرگاه حاکم و محکوم رسول و مرسل الیه را پرستش میشود از ایصال و موصول البته بدگمانی خیانت بالنسبت
آن حاکم و محکوم میشود ہر چند من بعد واضح شود که حاکم بری الذمه است ایصال و ابلاغ کل رسالت کرده و تقابل خواص بعوام در عیان خلایق ہین دیگر از
برای رسول امین مبلغ میباشد **جواب** چونکه بسیاری از کفار انکار میکنند و میگویند ما جاءنا من بشیر و لا نذیر لهذا بمقابله یکدیگر از امم و رسل سوال
کرده میشود و بطور استشہاد و استفسار از انبیاء فیثبت بذالك کذبهم فی اصناف الخلائق فی المحشر **و** یزید ذالك خزیهم و حسرتهم و خزنهم و یتسوا من الجیل
فی الانکار **امّا جواب** بدگمانی بخیانت انبیاء ناشی و عاید نمیشود چه انبیاء و رسل مثل آن مجرمین در صفحه محشر استاده در گرفتاری ملائکه غلاظ نمیباشند
بل ایشان بر منابر نور در ظل الہی بکمال وقار و عزت و رفعه جالس میباشند پس اشکال باطل محض است **اشکال** سوال از احوال خلایق لازمه جہل و جہال
میباشد و عالم الغیوب و القلوب مع علمه بحقایق الاحوال و المآل کانه معلوم است پس ذو الجلال المتعال چرا سوال احوال از خلایق کند **جواب** چونکه غرض
در اینجا استنطاق از خود مجرم میباشد چه نطق خود مجرم اقوی حجتے بر خود او میباشد لهذا در مناظرات و محاکمات و مرافعات استظہار و استنطاق از مجرم
میشود **و** پس این سوال من باب الجہالت و الجہال نمیباشد تدبر و تبصر **اشکال** اگر غرض اقصے استنطاق از خود مجرم بر جرمیه خودش میبود پس او در
آیه بالا انا کنا ظالمین بوقوع آمده بود و کافی اعتراف ایشان بظلم خود ایشان ہمان اعتراف و نطق بود **جواب** چونکه او اجمالاً در دنیا بود **و** ازین استنطاق
غرض تفصیل در عقبے میباشد نه اجمال **جواب دیگر** آنکه او در دنیا تنہا **و** این استنطاق و استظہار تفصیلی در عدالت گاه در عالم اخری در مشہد اصناف
خلایق میباشد تا ہمه صنفاف بدانند که مواخذه و معاقبه ایشان بعدل و حق است ثم الله اعلم **تنبیه** این آیه دلالت بل نص صریح است که از معصومین انبیاء و
خلفاء منصوصه مطہره که نائب و بجائے ایشان ہداة و حفاظ خلق اند سوال و حساب کرده میشود و ہمین قول جمعی از فحول متکلمین منهم مختار رازی است **بحث
خامس** فلنقصن علیهم عطف بر ما قبل است **امّا** قصه بکسر اوّل بمعنے شان و امر و عقب چیزے و بریدن در لغت و قطعه و از اینجا قص الظفر و قص القلم
ماخوذ از قص یقص قصاً است **در مصباح** گفته قصصته قصاً من باب قتل قطعته **و** قصّیته بالتثقیل مبالغة **و** الاصل قصصته فاجتمع ثلثه
امثال فابدل من احدها یاء للتخفیف **و** الاسم القصص بفتحتین **و** قصصت الاثر تتبعته **و** قاصصته مقاصاة **و** قصاصاً من باب قاتل اذا
کان علیه دین مثل ما له علیك فجعلت الدین فی مقابلة الدین ماخوذ من اقتصاص الاثر **ثم** غلب استعمال القصاص فی قتل القاتل **و** جرح الجارح
و قطع القاطع **و** یجب ادغام الفعل و المصدر و اسم فاعل یقال قاصه مقاصة مثل ساره مسارة و حاجه محاجة **و** اقص السلطان فلاناً قصاصاً
قتله قوداً **و** اقصه من فلان جرحه مثل جرحه **الاسم** القصة الشان و الامر یقال ما قصتك ای ما شانك **و** الجمع القصص مثل سدرة و سدر
در مجمع فرمود القصص ما یتلو بعضه بعضاً یعنے قصص عبارتست از آنچه تلے باشد بعضے بعض از ہمین باب المقص لان قطعه یتلو بعضه بعضاً
و از اینجا است القصة من الشعر **و** القصة من الکتاب **و** منه القصاص لانه تیلوا الجنایة فے الاستحقاق **و** منه المقاصة فی الحق لانه یحط ماله قصاصاً مما
علیه **بحث سادس** فلنقصن علیهم بعلم و ما کنا غائبین پس از سوال ہر آئینه ما خبر میدہیم بر سولان خود وقتیکه انبیاء نگویند لا علم لنا انك
انت علام الغیوب **و** بقولے ہر آئینه ما خبر میدہیم رسل و مرسل الیہم را از امم از جمیع عقاید و اعمال عمرے ہر یکی را بعلم خود ہم بحالیکه عالم میباشیم با جمیع جزئیات
و کلیات عالم و آدم و ما حاضر غائب یعنی بعید از ہر یکے از معلومات و مبصرات و مسموعات ہمانا که بالکلیه بعلم و بخبر باشیم لہذا ہیچ ذره و جزئی ادنی حتی غمزة
اعین و طرفة العیون ہا از شما مستور و مخفی و پوشیده نیست زیرا که علم عبارتست از ما یبین به الاشیاء غیر غائبة و مستورة و جودیا و عدمیا علی ما کان

علیه ظاهرا وباطنا **و مفسرین** وجوه آخر دارند **اولها** لنخبرنهم بجمیع نیاتهم واعمالهم واحوالهم لیعلموا ان اعمالهم کانت محفوظة ولیعلم
کل احد من الامم والرسل ان جمیع اقوالهم وافعالهم ونیاتهم معلومة محفوظة غیر منسیة مع طول الزمان ولیعلم کل احد منهم جزاء عمله وانه
لا ظلم علیه **ثانیها** نزد ابن عباس بعد اخبار وبیان احوال عمرے بهریکے از اہل محشر امر احضار دفاتر ونامهاے اعمال ایشان میشوند فینطق علیهم جمیع اعمالهم
واحوالهم وخطراتهم وهمهم ولمحاتهم ولحظاتهم کما قال تع هذا کتابنا ینطق علیکم بالحق وما کنا غائبین تا نطق وبیان کند بر هریکے از ایشان جمیع احوال واعمال هر شبانه
روزے کتاب نامهٔ عمل او چنانچه تع فرموده است کتاب ناطق وکلام بحق بر شما میکند تا شما بدانید که ما از شما بعید وغائب ودور نبودیم وبر ما مستور هیچ جزئی
از ظاهر وباطن شما نیست بل بحقیقت وتفصیل میدانیم هر ذره از نیات واعمال واحوال شما را حتے خطورات قلبی شما را میدانیم **ثالثها** المراد انه تع یکرر
بیین للقوم ما اعلنوه واسروه من اعمالهم ونیاتهم وان یقص الوجوه التی لاجلها اقدموا علی تلك الاعمال **ثم** بین تع احوال علمه بالاحوال
وجمیع اعمالهم بقوله بعلم وما کنا غائبین عن الخلق لهذا کنا عالمین بتفصیل احوالهم وما خرج من علمنا شیئا **رازی** فرموده وذلك یدل
علی ان الالهیة لا تکمل الا اذا کان الاله عالما بجمیع الجزئیات حتی یمکنه تمییز المطیع عن العاصی والمحسن عن المسیئ **تنبیه** این دلالت دارد
که او سبحانه علم کلیات وجزئیات همه عالم بالتفصیل دارد **پس** باطل شد قول آنانکه میگویند باریتعالی علم بجزئیات ندارد **رازی** فرموده فظهران کل من
انکر کونه تع عالما بالجزئیات امتنع منه الاعتراف بکونه تع آمرا ناهیا مثیبا معاقبا یعنے پس ظاهر شد که هر کس انکار کرد از عالم بودن تع بجزئیات
ممتنع است اعتراف از وی بودن تع امر کننده ونهی کننده وثواب دهنده وعفو کننده باشد چه این امور منوط بعلم جزئیات میباشد زیرا که ذات واجبه تعالی مجرد از
جسم ولوازم جسمانیت لهذا متحیز ومکانی درجهتے نمیباشد ونزد او ماهیت وحقیقت هر چیزے هویدا ومنکشف وواضح وحاضر است زیرا که تجرد مقتضی علم
بهر کل وجزء بالسویه است **و** تخصیص علم بالبعض دون البعض بغیر مخصص باطل است **و در دعا سجادیه** فقرات اند چون سبحانك سبحانك سبحانك فی الاعلی
تسمع وتری ما تحت الثری سبحانك انت شاهد کل نجوی سبحانك حاضر کل ملاء سبحانك تری ما فی قعر الماء سبحانك تسمع انفاس الحیتان
فی قعور البحار سبحانك تعلم وزن السماوات سبحانك تعلم وزن الارضین سبحانك تعلم وزن الشمس والقمر سبحانك تعلم وزن
الظلمة والنور الخ **و** همه این فقرات دلالت صریحه دارند که ذات مجرد تعالی علم بکل وجزء اجزاء همه عوالم بالسویه دارد **اشکال** جناب باری اگر لا شیئ است
پس لا حقیقت ممتنع الوجود ولا تصور است **و** بغیر وجود واجب الوجود ایجاد وجود اشیاء عالم بدو انتها محال وممتنع معلوم وثابت است **و اگر** او تعالی شیئ موجود
است **پس** شیئ نیست مگر آنکه در یکے از جهات سته باشد **و** نبودن شیئ در هیچ یکے از جهات سته لا شیئ باشد ولا شیئ معدوم فی الاصالة است **و**
هرگاه این واضح شد **پس** وصف تع بنفس خود وما کنا غائبین چگونه صحیح وثابت میشود **جواب بعون الله الوهاب** ذات مقدس باری
واجب لذاته مجرد محض از انواع جسم ولوازم آن است **و منها** از متحیز بودن تعالی در جهتے ومکانے ممتنع ومحال وآن مبرهن در علم کلام بالتفصیل است **و**
هرگاه اینحالت تع ثابت باشد یعنے او سبحانه شیئ واحد واجب فلیس کمثله شیئ چه جمیع ماسواه تعالی هر چه هست او شیئ ممکن است وممکن مثل
وشبیه واجب در هیچ وصف نمیباشد پس واجب مجرد تعالی در هیچ جهت نمیباشد چه او تعالی موجد الاحیاز والجهات است وبجهت محتاج ذوی الاجساد و
الاجسام است نه مجرد **و پس** وما کنا غائبین عنهم وصف صحیح واجب التصدیق است پس باین سبب غائب وبعید از هیچ چیزے از عوالم نیست وهر جزء
وکل نزد او مشهود وهویدا وحاضر غیر غائب ولا بعید شهید وبصیر وسمیع وعلیم بالتفصیل بهر ذره عوالم واقرب من حبل الورید میباشد بحمد الله اشکال بالراس
باطل است **اشکال** هرگاه خالق علم تفصیلے بجزئیات عوالم واو ادم دارد **پس** چرا قصه خوانی ملک از ایشان از کل احوال کند وان تحصیل حاصل لا فایده
میباشد **و اگر** علم ندارد پس سوال از احوال کار جهال میباشد علی التقدیرین الخالق تعالی چنین احوال نباید ونشاید ومنزه **جواب** مفسرین ومتکلمین بوجوه
میباشد **اول** در اشکالات فلنسئلن اجوبه ما ذکر شدند **و** اینجا از علماء میگوییم پرسش احوال **یا** بجهت جهل از ان میباشد **یا** بجهت استعلام واسترشاد
واستفاده خود از ان میباشد **یا** بجهت الزام مدعی علیه وتقریع وتوبیخ او میرسد تا بقول خود او بر او حجت میگیرد **یا** بطور امتحان مع علمه بذلك میرسد **تنبیه**
شق اول **و** ثانی بر ذات مجرده تعالی که عین علم است محال است **اما** شق ثالث اینجا مقصود وصحیح درباره امم میباشد **و اما** سوال از انبیاء درباره
امم خود از باب ابراء انبیاء از تقصیر در اداء رسالت است **ثانے** سوال از اقوال امم با امم نمیباشد چه اعمال ظاهریه ایشان حفظه کرام الکاتبین بالتفصیل ثبت
کرده شوا هد ناطقه صادقه نزد ایشان میباشد **بل** از ایشان سوال از دواعی وقصود قلوبی واز دواعی صارفه انها کرده میشود چه غیر عالم الغیوب القلوب احدے

برقصود دواعی

صحیح نمیشود لیبج صفت وما کنا غائبین از اطلاق اشکال مستلزم

برقصود ودواعی قلوبی عالم نمیباشد کما قال بعض الاعلام ان القوم لا یسئلون عن الاعمال لان الکتب مشتملة علیها ولکنهم یسئلون عن الدواعی التی دعتهم
الی الاعمال وعن الصوارف التی صرفتهم عنها **ثالث** ان السوال قد یکون لاجل الاسترشاد والاستفادۃ **و** قد یکون لاجل التوبیخ والاہانة
کقول القایل الم اکرمک واحسنت الیک **و** من هذا الباب الم اعهد الیکم یا بنی ادم **و** قال الشاعر الستم خیر من رکب المطایا **پس** بوضوح این
میگوئیم که سوال الہی باامم متمردہ کفرہ من باب الاہانة والتوبیخ بودہ **و** نظیرش آیہ واقبل بعضهم علی بعض یتساءلون **و** مراد این مسئلہ سوال ملامت
یکدیگر را نمیباشد **و** از آیہ فلا انساب بینهم یومئذ ولا یتساءلون مراد سوال شفقت ومحبت درمیان اہل انساب درقیامت نیست چہ قرابت نسب
موجب محبت ورحمت وشفقت درمیان میباشد **و** اما باشد یدو گرفتاری اہوال روز قیامت پدر پسر را وبرعکس آن واحدے احدی را وحمیمی حمیمی را
پرسش احوال ابدا نمیکند کما قال تعالی ولکل امرئ منهم یومئذ شأن یغنیه **و** تعارض میان این دو آیہ یتساءلون **و** آیہ لا یتساءلون نمیباشد
چہ از آیہ اولی سوال ملامت یکدیگر **و** آیہ دیگر عدم سوال مرحمت بجہت گرفتاری شان میباشد **اما جواب رابع** در قصہ خوانی خدا بر خلائق
محشر از احوال مفصلہ ایشان مع علمہ تعالی بذالک دو سبب اند **احدهما** غرض در اظہار کمال علم خود بحالات جمیع عوالم واولاد آدم میباشد تا مزعوم
باطل ایشان را باظہار کمال علم خود باطل سازد **و ثانیهما** چونکہ امم عند السوال ذکر بعض افعال واعمال ظاہرہ خود سوای ارادات قلبی میکنند **و** عالم الغیوب و
القلوب احوال قلوبی ولسانی وجوارحی ایشان برایشان میگوید تفصیلا تا بمقابل ہریکے از این احوال جزائی وسزای بد بدو نگویند که مابلا حق ولا سبب
این سزا داده شده **اشکال** در این دلالت است که او تعالی متعالی ومنزه از مکان وجهت مطلقا است بدلیل وما کنا غائبین پس باطل شد قول مجسمه
واہل ظاہر که او تعالی درجہت فوق خاص عرش میباشد والا لازم میاید که ایجاد عرش بلافایدہ عبث باشد ہرگاه تجرد ذاته ثابت شد **پس** قول بودن تعالی بجہت فوق بر عرش
بالاصالة باطل شد چه محدود ومشار الیه میگردد وہرچه در جہتے باشد ممکن است نه واجب بالذات **اما** ایراد آنکه اگر خدا بر عرش خود نباشد ایجاد عرش
عبث باشد **جواب** عرش محیط کل عالم مصدر ومظہر فیوضات خود برای کل عالم گردانید لهذا عبث ولا فایده بودن عرش باطل شد معہذا سریر
مستلزم جلیس نیست **اشکال** نزد طائفہ متفرقہ مراد از این آیہ وما کنا غائبین عنهم بالعلم است چه از علم او غایب ہیچ شئے نیست لان ذلک قلتم
انه تعالی غیر مختص بشیٔ من الاحیاز والجهات والا ماکنا فقد قلتم واقررتم انه یکون غائبا **ایضا** شی واحد در حال وزمان واحد اصلا ممکن ومعقول
نیست که نزد ہر شئے باین کثرہ حاضر غیر غائب باشد از چہر جنسے ونوعے کرورہا درکرورہا ودیدہا در دیدہا اشیاء عوالم وکائنات موجود میباشد مع ہذا ہریکے
از این اجناس وانواع اشیاء عوالم متحرک ومنشور بسوی فوق وتحت ویمین ویسار عالم اند **پس** معیت تعالی باہر شئے متحرک وقایم وقاعد در ہر جہت
خود آنہا لازم میآید محال بر خالق متعال محال است **و ایضا** حرکت وانتقال **و** معیت التصاقی الہی بطور کلی یا بطور جزء الہی باہر شئے لازم میآید این ہم
محال است **جواب بالصواب** بعون الله الوہاب ہرگاه تجرد تعالی از جسم وجہت مبرہن باشد **پس** ہر شئے از موجودات نزد مجرد ومنزه تعالی بتحقیق
منکشف وہویدا ومبین علی ما ہو وکیف ہو وحیث ہو واین ہو چون مشہود وحاضر غیر بعید ولا غائب میباشد **پس** به ثبوت استحالت جسم ومکان وجہت و
حرکت وانتقال ومعیت التصاقی تعالی لازم نمی آید **جواب ثانی** از بعض فحول متکلمین انا قلنا هذا تاویل علی خلاف الاصل **و** الاصل فی الکلام حمله علی
الحقیقة **جواب ثالث** انکم قلتم انه تعالی غیر مختص بشیٔ من الاحیاز والجهات **فقلنا** هذا باطل لان الغائب هو الذی یعقل ان یحضر بعد
غیبة وذلک مشروط بکونه مختصا بمکان وجهة **و اما** الذی لا یکون مختصا بمکان وجهة فان ذلک محال الا فی حق المجرد والمنزه تعالی فامتنع وصفه
تعالی بالغیبة والحضور والمجی والذهاب والفرق واضح فلا یعود الاشکال **بحث سابع** وزن بالفتح نام مثقال **و** اندازه سنجیدگی اسم است
و جمع او اوزان **و** طریحی فرموده والوزن عبارة عن اعتدال الاجزاء لا بمعنے تساویها فانه لم توجد بل باضافته الی ذلک النوع وما یلیق به
یعنے وزن عبارت است از اعتدال اجزاء نه بمعنے تساوی آنها چه او یافته نمیشود **در مجمع** فرموده والوزن فی اللغة هو مقابلة احد الشیئین بالآخر حتی
یظهر مقداره یعنی وزن درلغت عبارت است از مقابله احد شیئین بشئے دیگر تا ظاهر شود مقدار آن **ثم قال** وقد استعمل فی غیر ذلک تشبیها به فمنها وزن
الشعر بالعروض **و** منها قولهم فلان یزن کلامه وزنا یعنی وگاہے استعمال کرده میشود در غیر آن تشبیها به چون وزن شعر بعروض **و منها** قول عرب
است که کلام فلانے وزن دار است وکلامش موزون است **در صحاح** گفته از جمله مستعملات میزان النهار بمعنے نصف روز باشد **و منها** وزنت الشئ
وزنا وزنة **و منها** یقال وزنت فلانا **و** وزنت لفلان کما قال تعالی واذا کالوهم او وزنوهم یخسرون **و** هذا یزن درهما **و** وازنت الشیئین

موازنه و وزانا و هذا یوازن هذا اذا کان علی زنته **در قاموس** گفته والمیزان العدل والمقدار و وازنه عادله و قابله وحاذاه **ماخوذ**
از وزن یزن وزنا کو عـد یعد عدة و الامر زن و الفاعل وازن و المفعول موزون و الآلة موزان بکسر المیم **پس** بجهت کسره میم واو را بیاء بدل کردند
میزان شد و جمعش موازین است **بحث ثامن** در اعراب الوزن یومئذ الحق دو وجه اند **احدهما** الوزن مرفوع بمبتدا و یومئذ خبرش و الحق
صفت الوزن میباشد **ثانیهما** الوزن مبتدا و خبرش الحق و یومئذ ظرف باشد **بحث تاسع** حق در لغت خلاف باطل و بمعنی وجوب و ثبوت
و واحد الحقوق باشد و حق مصدر از حق یحق حقا **در مصباح** گفته وهو خلاف الباطل وهو مصدر حق الشیء من باب قتل وضرب اذا وجب
و ثبت و حقیق بمعنی خلیق یکذا و هو ماخوذ من الحق الثابت و از اینجا از اسماء حسنی نام اله تعالی بمعنی ذات واجبه تعالی ثابت دائم الوجود و بلا ایجاد است و حقیقة
الشیء منتهاه آن شیء ثابت می باشد **و در مجمع** فرموده الحق وضع الشیء موضعه علی وجه یقتضیه الحکمة یعنی حق عبارت است از نهادن چیزی
بموضع قابل و لایق بر وجهیکه حکمت و دانش مقتضی آن باشد و قد استعمل مصدرا علی هذا المعنی وصفه کما جری ذلک فی العدل کما قال تعالی ذلک بان
الله هو الحق فجری هیهنا علی طریق الوصف **بحث عاشر** ثقل یثقل ثقلا بمعنی سنگینی شیء موزون و گرانی بار باشد **طبرسی** فرموده والثقل عبارة
عن الاعتماد اللازم سفلا و نقیضه الخفة وهی الاعتماد اللازم خفة یعنی ثقل عبارت است از اعتماد لازم پستی و زیر باشد و از لوازم خفیف در کزان
علو است و لازمه ثقیل و سنگین سفل و پستی چه مرکزش پستی ضد علو است پس باین اعتبار ثقل و خفت نقیض یکدیگر اند **تبصره** بدانکه آنچه اهل معانی لفظ
حق بیان کردند اکثر آن در **کلیات ابوالبقاء** ذکر کرده **و ما** در اینجا ذکر میکنیم تا ملاحظه کننده تفسیر ما را این مقام مرجعش باشد حق الشیء وجب و
ثبت و حقیقت الشیء اثبته و معنی لقد حق القول ثبت الحکم و سبق العلم و تحققه و تیقنه و جعلته ثابتا لازما و کلام محقق ای رضین و ثوب محقق ای محکم
النسج و حقت القیمة احاطت و الحاجة نزلت و اشتدت و زید حقیق بکذا ای خلیق به و هو احق بماله ای لاحق لغیره فیه بل هو مختص به
بغیر شریك و الایم احق بنفسها من ولیها ای هما مشترکان لکن حقها آکد و الحقة بالکسر الحق الواجب هذه حقتی و هذا حقی بکسر مع التاء و فتح
بدونها و الحق القرآن و ضد الباطل و من اسمائه تعالی سبحانه و من صفاته بمعنی الثابت فی ذاته و صفاته و فی ملکوته لتحققه لذاته **اقول**
ان ابا البقاء کان من المجبرة فقال هذا الجملة بحسب لا یة اعتقاده فیقول مطابقا به و الحق من لا یقبح منه فعل وهو صفة سلبیه **وقیل**
من لا یفتقر فی وجوده الی غیره **وقیل** هو الصادق فی القول و الحق مصدرا یطلق علی الوجود فی الاعیان مطلقا و علی الوجود الدائم و علی مطابقة
الحکم و ما یشتمل علی الحکم للواقع و مطابقة الواقع له و الحق اسم فاعل و صفت مشبهة یطلق علی الواجب الوجود لذاته و علی کل موجود خارجی
و علی الحکم المطابق للواقع و علی الاقوال و الادیان و المذاهب باعتبار اشتمالها علی الحکم المذکور و علی الوجهین الاخیرین یقابله الباطل
و علی الوجه الاول یقابله البطلان فواجب الوجود هو الحق المطلق کما ان ممتنع الوجود هو الباطل و الممکن الوجود هو باعتبار نفسه باطل
و بالنظر الی موجبه واجب و الی رفع سببه ممتنع و الی عدم الالتفات الی السبب و عدم السبب ممکن و الحق ما غلبت حجته و اظهر التمویه
فی غیره و الی قوله و حق الله امتثال امره و ابتغاء مرضاته و حق الانسان کونه نافعا له و رافعا للضرر عنه **بحث حادیعشر** والوزن
یومئذ الحق یعنی وزن و اندازه کردن اعمال جمیع امم از نیک و بد در روز قیامت امر ثابت و واجب است و تخلف و تبدل و تغیر اصلا صورت بذیر نیست
بیان وزن و میزان در این آیه بالتفصیل میاید **بحث ثانیعشر** فمن ثقلت موازینه فاولئك هم المفلحون یعنی در روز قیامت و قتیکه
اعمال کل مکلفین جن و انس از کافر و مومن وزن کرده میشود پس اعمال موزونه حسنات کسیکه در پله میزان زیاده سنگین بشود پس همان جماعت رستگار
و فیروزی میابند یعنی نجات از عذاب نار شدید ابدی یافته در بهشت سرمدی داخل شده متنعم بلذات الآء و نعمات لا انتهاء عیش مینمایند که زوال از
آن ابد الاباد نیاید و ندارند و این احوال مومنین مخلصین کمل میباشد **بحث ثالثعشر** و من خفت موازینه فاولئك الذین خسروا
انفسهم بما کانوا بایاتنا یظلمون و این جمله عطف بر جمله ما قبل است و در روز قیامت هر کس را وقت توزین اعمال موزونه حسنه او ثقلت خفیف و
سبک بماند یعنی اعمال معاصی و کفر او کثیر و سنگین در پله ترازوی او شود پس همان جماعت زیانکار و مایوس از نجات داخل در نار شدید ابدی میشوند بسبب
آنکه بایات ما منکر و مکذب در دنیا بودند و باین جهت ستم و ظلم بر جانهای خود میکردند **تنبیه** ما ایجاد و اشکال لا ینحل اند **اشکال اول** این حکم
بزیادتی و ثقل پله عمل خواه حسنات باشند خواه سیئات مذکور و مقرر گردید **اما** اگر متساوی مانند هر دو پله حسنه و سیئه بمقابل یکدیگر حکم او ذکر نفرموده

بیان معانی لفظ حق لغة و عرفاً

جواز استعمال الکل ... میزان متساوی ماند حکم او فیه مباحث

کہ ورا چہ خواہد شد

کدام راه خواهد شد **جواب** نزد طائفه از اهل موازنه عدلیه آنکه چنین طایفه متساوی الحسنات والسیئات لابداً در مقام اعراف که بین الجنة **و** النار است خواهند

بود چه بسوی علیین تا نع میشود لهذا نه مستحق و محکوم بجنت میشوند **و** نه مستحق و محکوم بنار **اما** از غیر اهل موازنه جواب بدو وجه است **احدهما** بنا بر قاعدهٔ خوارج

بنار باید بروند قطعاً چه نزد ایشان هر گناه کفر است و بدون توبه هر کافر مستحق نار ابدی است **اما بر قاعدهٔ** جبریه که بر تعالی ادا هیچ حقی واجب و هیچ قبیحی

قبیح و ظلم و ستم نیست لهذا اگر بنار داخل کند اختیار دارد **اما نزد امامیه** و فرقه مختلفه متفرقه آنکه این فرقه عصاة مومنین بلا توبه مرده عملیین

اینها مستاو کمی باشند **و** اگر شفاعت **یا** عفو اله بایشان شامل نشد **پس** ایشان را اول داخل نار ساخته بعد ادا حق نافرمانی بجهت توحید و تصدیق

ایمان و حوبا از نار برآمده بنجات ابدی میآیند بعقل و نقل **اما عقلی** آنکه ایمان اصل و اول و اکمل صالحات و افضل همه اینها میباشد **و** آن علت

قائمه دائمه مستلزم نجات و ثواب دایم در مومن میباشد و بلحوق بعض سیئات اگر جزاء و صلهٔ اصل ایمان عمری داده نشود البته ظلم و ستم است بر تعالی ابداً ظلم و ستم

روا نیست **اما نقلی** منجمله آن بآیهٔ ان الله لا یغفر ان یشرک به و یغفر ما دون ذلک لمن یشاء برای مومن عاصی غیر تائب قطعاً این وعده میباشد

و آیه یا عبادی الذین اسرفوا علی انفسهم لا تقنطوا من رحمة الله ان الله یغفر الذنوب جمیعاً انه هو الغفور الرحیم نجات عصات مومنین غیر تائب

نیز واجب و ثابت شد **و** آیه و نضع الموازین بالقسط لیوم القیمة فلا تظلم نفس شیئاً میباشد **و** عمومیت اینهم دال است که ظلم و ستم در حق احدی

کرده نمیشود **و** همین قول محقق نصیر الدین در **کتاب الفصول** و شارحین او و همین اصح **و** انسب بقول عدل میباشد **اشکال ثانی** متعارضین

منافی این آیه مفسره فمن ثقلت موازینه الخ **و** من خفت موازینه الخ را **نیز** فمن یعمل مثقال ذرة خیرا یره **و** من یعمل مثقال ذرة شرا یره **و** آیه

و نضع الموازین القسط فلا تظلم نفس شیئاً و ان کان مثقال حبة من خردل اتینا بها و کفی بنا حاسبین نیز معارض است **و** جمع این متعارضین چگونه جایز

و متصور باشد **جواب** بدو وجه است **احدهما** نزد آنانکه مراد از همه آیات موازین **و** از دو آیه مثقال ذرة **و** مثقال حبة من خردل عدل الهی است

نه توزین موزونات در موازین **پس** بنابراین تاویل تعارضی بین الآیات نمیباشد اشکال از اساس ساقط است **ثانیهما** نزد آنانکه مراد از توزین موازین

ظاهر میزان که عبارت از آن لسان و کفتان میباشد البته بنابر آن اشکال عاید است **پس جواب** ایشان آنکه ممکن است که ثقل و خفت در آیات

موازین بر دو طایفه مخصوصه حمل توان شد **اما ثقل** موازین بثواب اعمال بالکلیه در باب انبیاء مرسلین معصومین **و** اوصیاء اصفیاء مطهرین مخصوصین

علیهم السلام که ایشان معصیت نداشته باشند بمقابل معارف و مراتب شان از تجاب مباحات **و** ترک بعض اولویات **و** بعض مندوبات بقول حسنات

الابرار سیئات المقربین میباشد **اما خفت** موازین از عدم ثواب کثرت معاصی و اکبر کبائر اعظم آثم بباره اشد مشرکین و اجحد کافرین که بانی نهانی

شرک و کفر و قتله انبیاء مرسلین که اصل مضامین بین بودند و ایشان اصلاً غیر افسح قبایح و اکبر کبائر خیرات اینها و زنی و ثقلی بمقابل آن معاصی نداشته

باشند خاص ماول و محمول خواهد شد **اما** همچنین آیات مثقال حبة من خردل **و** آیه مثقال ذرة در تعدیل اعمال کافه مکلفین غیر اند و طایفه مخصوصه

مذکوره ماول و محمول خواهند شد تا منافات و معارضه بین الدلیلین مرتفع و زایل خواهد شد **بحث رابع عشر** بدانکه مجمع علیه است است برحق بودن

وزن و میزان در یوم القیامت **اما** در حقیقت و کیفیت آن خلاف مفسرین و متکلمین کردند **قول اول** مذهب اهل ظاهر و حدیث و جبریه و حشویه و جمعی از امامیه

است که مراد از وزن سنجیدن اعمال حسنات و سیئات کافه مکلفین در یوم القیامت میباشد **و قالوا** ینصب فی محشر القیامت میزان له لسان و کفتان یوزن

بها اعمال العباد خیرها و شرها **از عبد الله بن سلام** بطرق عامه مرویست قال ان میزان رب العالمین ینصب بین الجن والانس یستقبل به العرش

واحدی کفتی المیزان علی الجنة **و** الاخری علی جهنم **و** لو وضعت السموات والارض فی احدیهما لوسعتهن **و** جبرئیل آخذ بعموده ینظر الی لسانه

یعنی میزان الهی را سلسله است که آنرا بدست گرفته موزون را توزین میشود **و** دو پله یعنی دو کف دارد منصوب میشود میان جن و انس در میدان محشر مقابل عرش

و یک کف آن میزان بر جنت **و** کف ثانی آن بر جهنم میباشد **و** اگر همه آسمانها و زمین در احد کفتین آن وضع و نهاده شود البته گنجایش و وسعت آن میدارد

و جبرئیل عمود میزان گرفته ناظر بسوی لسان آن میباشد **اقول** باین واضح شد که صاحب ترازو و توزین اعمال خلائق جبرئیل امین میباشد **در**

بحار از حسن بصری روایت کرده انه قال روی ان داود ع سئل ربه ان یریه المیزان فلما راه غشی علیه ثم افاق فقال یا الهی من الذی یقدر ان

یملاء کفته حسنات فقال تع یا داود اذا رضیت عن عبد ملئتها بتمرة یعنی داود نبی سوال کرد که خدایا مرا میزان بنما و هرگاه داود آنرا دید غش

کرد بعد افاقه عرض کرد که کدام حسنات کفه آنرا پر کند خالق فرمود رضا من از بنده پر میسازد **و ایضاً** از بصری نقل کرده ان المیزان له کفتان و لسان و هو

وجهی در تعیین وزن اعمال بمیزان

بید جبرئیل **ثم** قال علی هذا القول فی کیفیة موزن الاعمال طریقان **احدهما** ان توزن صحائف الاعمال **والثانی** ان یجعل فی کفة الحسنات جواهر
بیض مشرقة **و**فی کفة السیئات جواهر سود مظلمة **ثم قال** والدلیل علی وجود الموازین الحقیقیة ان العدول عن الحقیقة الی المجاز من غیر ضرورة غیر
جائز لا سیما وقد جائت الاحادیث الکثیرة بالاسانید الصحیحة علی ظاهره **ودر لباب التنزیل** از ابن جوزی همین روایت نقل کرده ان داود ع
سئل ربه ان یریه المیزان فاراه فقال الٰهی من یقدر ان یملاء کفتیه حسنات فقال تع یا داود انی اذا رضیت عن عبدی ملئتها بتمرة یعنی داود بنی مسئله کرد
از خدا که بنماید او را میزان قیامت را پس ارائت میزان باو کرد داود عرض کرد خدایا کدام کس قدرت دارد که دو پله آنرا پر کند بحسنات **پس** خالق در جوابش فرمود
ای داود وقتیکه من از بنده راضی شدم پر سکنم میزان را بیکدانه تمر **در بدور السافرة و در منثور** سیوطی روایت کرده از حذیفة انه قال
صاحب المیزان یوم القیمة جبرئیل **در لباب** زیاده برین نقل کرده فیقول له ربه زن بینهم ورد من بعضهم علی بعض ولیس ثم ذهب ولا
فضة فیرد علی المظلوم من الظالم ما وجد له من حسنة فان لم یکن له حسنة اخذ من سیئات المظلوم فیرد علی سیئات الظالم فیرجع الرجل
وعلیه مثل الجبل یعنی صاحب التوزین در قیامت جبرئیل میباشد با مر تع وزن اعمال هریکے میکند **پس** رد میکند بعض اعمال حسنه مردم را بر بعض مردم
دیگر چه در قیمة سیم و زر نمیباشد که رد آن بمظلوم کنند از ظالم **و اگر** ظالم حسنات نداشته باشد **پس** از سیئات مظلوم گرفته رد بسوئے ظالم میکنند و ظالم پر میگردد
و بر او بار و زر چون کوهے میباشد **در بحرین** طریحی روایت کرده روی ان جبرئیل انزل بالمیزان فدفعه الی نوح وقال مر قومک یزنوا به **مروی ست**
که ترازو در دنیا جبرائیل فرود آورده بنوح داد و فرمود که امر کن قوم خود را که بآن توزین اشیا کرده باشند **در تفسیر حسینی** از تفسیر تبیان مرویست
از ابن عباس که درازی عمود میزان بدرازی پنجاه هزار ساله راه است **و** کفتین او یکے از نور است **و** دیگر از ظلمت تیره حسنات را در پله نور نهند **و** سیئات
را در کفه ظلمة **و** کفتین بمقدار آسمان و زمین است **در در منثور و بدور السافرة** از کلبی روایت کرده در تفسیر الوزن یومئذ الحق قال
ان عباس ان له لسان وکفتان یوزن فمن ثقلت موازینه فاولٰئک هم المفلحون ومن خفت موازینه فاولٰئک الذین خسروا انفسهم ومنازلهم
فی النار بما کانوا بایٰتنا یظلمون **تذکرة** پس اینجا کیفیت این نیز خلاف کردند **قولها** از ابن عباس اما المؤمن فیؤتی بعمله فی احسن صورة فیوضع
فی کفة المیزان فتثقل **واما** اعمال الکافر فیؤتی با قبح صورة فیوضع فی کفة الاخری فتوزن فتثقل الصورة الحسنة وتخف الصورة القبیحة
حاصل آنکه اعمال خلائق در عقبی بصورت نیک و بد متصور خواهند شد و عمل نیک بصورت وجیه و حسین در یک کف **و** عمل بد بصورت قبیح و زشت در کف
دیگرش انداخته توزین کرده میشود پس صورت نیک سنگین **و** پله صورت قبیحه خفیف بلا وزن میباید **ثانیها** بغوی **و** صاحب لباب نقل کرده **وقیل**
توزن الاشخاص وهو مروی انه قال ص لیاتی الرجل العظیم السمین فلا یزن عند الله قدر جناح بعوضة **و مثل همین** مروی در بخاری **و** مسلم
و همین قول عبید بن عمیر است **خازن** گفته که درین خبر دلالت بر توزین عین اشخاص در میزان نیست لان المراد بقوله لا یزن عند الله جناح
بعوضة لا مقدار ولا حرمة له عنده تع لا وزن جسده ولحمه **و** الصحیح ان صحائف الاعمال ونفس الاعمال تجسد وتوزن ثم الله اعلم **و**
همین قول نسفی در بحر الکلام است **و در بدور** سیوطی نقل کرده **فان قیل** کیف توزن **قلنا** قال بعضهم یوزن العبد مع عمله **ثالثها**
وزن صحف اعمال مکتوبه را کرده میشود که کرام الکاتبین شبانه روز از ضبط و ثبت کرده باشند **و** همین قول اکثر طوائف است **و** همین مروی در اکثر
صحاح و حسان است قالوا سئل النبی ص عما یوزن یوم القیمة قال الصحف **و از عبد الله بن عمرو** روایت کردند قال صلعم یؤتی رجل یوم القیمة
له بتسعة وتسعین سجلا کل سجل منها مد البصر فیها خطایاه وذنوبه فتوضع فی کفة المیزان **ثم** یخرج له قرطاس کالانملة فیه شهادة
ان لا اله الا الله وان محمدا رسول الله ص یوضع فی الاخری فترجح یعنی حضرت رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم فرمود برای آدمی در قیامت نود و نه
طومار از نامهائے عمل او آورده میشود و هر طومارے بطول مد نظر میباشد و در هریکے خطایائے او ثبت میباشند **پس** از ان یک کاغذی برابر بند بالای
یک انگشت آورده میشود و در او دو شهادت کلمه توحید **و** کلمه رسالت ثبت میباشد در کفه دیگر در میزان انداخته میشود و آن پله میزان ارجح و اثقل میشود
و همین بحدیث بطاقة مشهور است **و** آنرا ترمذی **و** احمد حنبل **و** اهل تفاسیر بزیادتی بعض بعض کلمات روایت کردند ان رسول الله ص
قال ان الله تع سیخلص رجلا من امتی علی رؤس الخلائق یوم القیمة فینشر له تسعة وتسعون سجلا کل سجل مثل مد البصر ثم یقول له اتنکر
من هذا شیئا اظلمتک کتبتی الحافظون فیقول لا یا رب فیقول تع افلک عذر فیقول لا یا رب فیقول له تع بلی ان لک عندنا حسنة فانه لا ظلم

علیک الیوم

در حدیث است که ترازو ... جبرئیل آورد و داد بنوح

تذکره در قول این جهت حقیقت توزین

علیك الیوم فیخرج اللہ بطاقۃ فیہا اشہد ان لا الہ الا اللہ واشہد ان محمدا رسول اللہ فیقول تعا احضر وزنك فیقول یا رب ما ہذہ البطاقۃ مع ہذہ السجلات
و ثقلت البطاقۃ مع ہذہ السجلات فیقال انہ لا ظلم علیك فیوضع السجلات فی کفۃ و البطاقۃ کفۃ فطاشت السجلات و ثقلت البطاقۃ و لا
یثقل مع اسم شیٔ **وبطاقۃ** بکسر اول بمعنی رقیعہ کوچک نوشتہ در عمامہ یا در کلاہ یا در جامہ میگذارند و ہمین را ایضاً جمعی منہم احمد و ابن ماجہ و
ابن حبان و حاکم مع التصحیح و بیہقی و بغوی و سیوطی صاحب در منثور و در بدور و غیرہم از ابن عمرو و غیرہ نیز روایت کردند و سیوطی در **در منثور**
و در **بدور والسافرۃ** از ذہبی در فضل العلم از عمران بن حصین روایت کردہ قال رسول اللہ صلعم یوزن یوم القیمۃ مداد العلماء و دم الشہداء
فیرجح مداد العلماء علی دم الشہداء و ہمین مضمون بطرق امامیہ ہم مرویست کہ حضرت رسول اللہ صلعم فرمود وزن کردہ میشود بروز قیامت سیاہی
قلم و دوات علماء و خون شہداء پس ترجیح میباید سیاہی علماء بر خونہائے شہداء **اشکال** عند العقل مستبعد است کہ خون محترم انسان مومن فی سبیل اللہ
ریختہ و کشتہ میشود و از تمتعات و تنعمات زندگی بموت ممنوع میشود و سیاہی قلم علماء افضل و ارجح و اثقل و اکثر و اعلے مراتب و ثواب از خون شہداء
باشد **جواب** چونکہ شہید یکجان و خون خود را یکمرتبہ در راہ خدا باخت و بس و رفت و ثوابش بلا شک لانہایت و لا تتناہی ہست و مقابل آن سعی
و احداً **اما** زحمت علماء در دفع مکاید و اضلال اعداء اللہ و ابطال باطل و احقاق حق و اثبات فلاح و اصلاح و صلح و اہداء خلق اللہ در مدت
عمر خود و بعد او ہم یکدیگر جہ ہمہ آن منحصر بر تحریر و تقریر انہا الی فناء الدنیا باقی و ناشر است چہ انبیاء و اوصیاء ایشان در دنیا باقی نبودند **پس** اگر
اقلام علماء مقرر و محرر نمیبودند البتہ شرک و کفر و ضلالۃ حاوی عالم و آدم میشد و نبود و باین سبب مداد علماء ارجح و اکثر فی الثواب و اعلے فی المراتب
میباشد عقلاً **ایراد** بنا بر این عالم افضل و اعلی از شہید فی سبیل اللہ میباشد و اینچگونہ معقول و مقبول شود **جواب** چونکہ شہادت شہید بسبب تعلیم علم
بشہادت است **پس** باین واضح و ثابت شد کہ علم و تعلیم آن علت اصلیہ در عمل میباشد و اصل و علت افضل و اعلے از معلول فرعی عقلاً و شرعاً است
مجال انکار آن نیست **پس** علماء ربانیین توام دین مبین افضل و اعلی مراتب اند از شہداء عند اللہ تعالیٰ یقیناً و قطعاً بکثرت معارف و علم و عمل الشان از ترویج
و تقریر و تحریر و اہداء و ابطال ضلالۃ و نشر ان تا قیمۃ باقی **وکافی** است در این ذکر **ایۃ** و اولوا العلم درجات **و حدیث** مشہور متفق علیہ است علماء
امتی کانبیاء بنی اسرائیل وصف آنہا انیست کہ علماء امت من شبیہ انبیاء بنی اسرائیل میباشند جسہم نہ اثم اللہ اعلم **طبرانی** در اوسط از سفینہ غلام پیغمبر صلعم
و حاکم مع التصحیح از ابی سلمی **و سیوطی** در بدور **و** در منثور و غیرہم روایت کردند قالوا قال رسول اللہ صلعم بخ بخ لخمس ما اثقلہن فی المیزان
سبحان اللہ والحمد للہ **و** لا الہ الا اللہ **و** اللہ اکبر **و** الولد الصالح یتوفی للمرء فیحتسبہ **و** مثل آن احمد از ابی اسامہ و بزار از ثوبان **و** نیز بطرق امامیہ
مرویست یعنی حضرت رسول اللہ صلعم فرمود واہ واہ پنج چیز ثقیل تر میسازند میزان را **ا** سبحان اللہ **ب** والحمد للہ **ج** ولا الہ الا اللہ **د** واللہ اکبر **ھ** و
ولد صالح توفی والد خود کنند مغفرۃ پس استغفار او محسوب میشود مرید شر **ایضاً** قال رسول اللہ صلعم کلمتان خفیفتا علی اللسان ثقیلتان علی المیزان قال ع
حمد ثلثا و سبح ثلثا و کبر ثلثا خفیفتان علی اللسان ثقیلتان یصعدان الی الرحمن **رواہ** الطبرانی عن ابی امامۃ الباہلی **و فی البدور** پیغمبر
فرمود دو کلمہ خفیف بر زبان ثقیل در میزان اند **ا** حمد خدا **ب** تسبیح تعالیٰ **ج** تکبیر تعالیٰ ہر یکے از این سہ صعود میکنند بسوی خالق مہربان **ایضاً**
قال ع کلمتان خفیفتان علی اللسان ثقیلتان فی المیزان حبیبتان الی الرحمن سبحان اللہ وبحمدہ سبحان اللہ العظیم **رواہ** البخاری **و** مسلم **و** ترمذی
و نسائی **و** ابن ماجہ **و** السیوطی یعنی دو کلمہ خفیف الحرکت بر زبان ثقیل و سنگین در میزان **و** محبوب خدائی مہربان **یکے** سبحان اللہ وبحمدہ **دیگی**
سبحان اللہ العظیم **ایضاً** ابو داؤد **و** ترمذی مع التصحیح و نسائی **و** ابن حبان **و** سیوطی و غیرہم روایت کردند کہ آنحضرت صلعم فرمود دو خصلت ہستند
اند حفظ آنہا ہیچ مسلمانی نمیکند مگر آنکہ داخل جنت باین عمل قلیل میشوند تسبیح فی دبر کل صلوۃ عشرا **و** تحمد عشرا **و** تکبر عشرا فذلک خمسون و مائۃ
باللسان **و** الف و خمسمائۃ فی المیزان الخ **تنبیہ** تا اینجا ذکر آنانیست کہ قابل موازین حقیقی و بان توزین کردہ میشوند صحائف اعمال نیک و بد یا اعمال
متجسدہ حسینہ و قبیحہ را یا خود اشخاص را یا مع شخص عملش را بجہت اظہار عدل او قطع اعذار خلق اللہ **و** لکن بر این قول اشکالات کثیرہ اند **اشکال**
این موازین **ایا** جمع میزان است **یا** جمع موزون **بر اول** آیا میزان کل خلق واحد ہست **و** برای ہر فردے از انسان و جان یک میزان ہست **یا**
برائے ہر فردی از جن و انس بحسب تعداد عقاید قلبی و اعمال جوارحی میزانی علیحدہ علیحدہ است **و قول** میزان واحد یعنی کل اہل محشر **یا** برائی ہر
فرد مکلف واحد باطل است بظاہر نصوص قرآنی چون ونضع الموازین و فمن ثقلت موازینہ و من خفت موازینہ سلطان **فخر رازی** و تبعہ او

جواب اشکال ترجیح سیاہی علما بر خون شہدا ۱۲

جواب ایراد افضلیت علما از شہدا مفضول است ۱۲

جواب اشکال بنا بر آن علما افضل از شہدا چگونہ میباشند ۱۲

بلاچاری قایل تکثیر موازین شده بقوله لاظهرا ثبات موازین فی یوم القیمة لا میزان واحد **و** الدلیل علیه ونضع الموازین القسط لیوم القیمة **و** فی
هذه الایة فمن ثقلت موازینه **و** علی هذا فلا یبعد ان یکون لافعال القلوب میزان **و** لا فعال الجوارح میزان **و** لما یتعلق بالقول میزان اخر انتهی
بین کلامه **پس** بنا براین کل میدان محشر بکثرة موازین برائی توزین موزونات اعتقادیات **و** بجهت کثرت عملیات جوارحی **و** لسانی هر فردے از جمیع افراد
انسے وجنے از بدایت خلق الی القیمة مملو میشود واز توزین اعمال هریکے پنجاه هزار سال یوم قیامت فراغت نمیشود و میدان محشر میدان موازین میگردد بل میدان
محشر که سطح ارض باشد گنجایش موازین کل مخلوق جن وانس آن نمیگذارد **جواب** اهل تقلید **و** ظاهر **و** حدیث **و** اکثر این طائفه اشعریه وحشویه همین است
و ترک ظاهر قران جائز نیست یفعل الله ما یشاء کیف یشاء **اما جواب** جمع موازین **از زجاج** نقل کرده اند **اول** آنکه مراد از موازین
جمع موزون است نه جمع میزان چه بهریکے موزونات قلبی وجوارحی ولسانی کثیر میباشد **ثانی** اطلاق جمع بر واحد عرب میکنند وآن مستعمل وجاری از
قدیم است چون خرج فلان الی مکة علی البغال وحال آنکه حاج سوار بر بغل واحد میباشد نه بر بغال **در بحر الکلام** نسفی **و** سیوطی نیز در بدور
گفته **فان قیل** ذکر المیزان بلفظ الجمع **قلنا** لکل انسان میزان علی حدة **او** لان الجمع یذکر ویراد به الواحد کقرائتة فنادته الملائکة وهو
جبرائیل **و** یا ایها الرسل کلوا من الطیبات **و** المراد به محمد صلعم **اشکال** بر موزونات صحایف اعمال **یا** بر صور متجسده مخلوقه بحسب مقدار اعمال
پس اشخاص یوم القیمة **یا** معتقد ومقر بعادل وحکیم بودن حق تعالی میباشند **یا** معتقد بعدل اله نباشند چنانچه در دنیا طائفه کفار **و** یک طائفه مسلمانان
بجبر وظلم اله قایل ومعتقد بودند وهر قبح وقدح وظلم وستم بر تعالی تجویز میکردند ومیگفتند که کفر وایمان وفسق وفجور وخیر وشر وهر گناه وزنا را خالق وفاعل بذاته
خداست چنانچه در دنیا میگفتند سیقول الذین اشرکوا لو شاء الله ما اشرکنا ولا اباؤنا ولا حرمنا من شیء **و** غیر این **پس** بنا بر **شق اول**
اگر معتقد تنزه وعدل تعالی باشند کافی است باینها حکم الله بمقادیر ثواب وعقاب بصواب **و** همه آنرا بعدل وانصاف وبکمال علم میکند چه ظلم وقبح اصلاً
ابداً روا وسزاوار نیست بر تعالی **و** بر **شق ثانی** اگر مقر ومعتقد بعدل تعالی نباشند پس تصدیق نمیکنند بعدل تعالی در رجحان کفه حسنات ایشان بر کفه سیئات **یا** بالعکس
آن نیز وآنها ثابت نمیشود زیرا که اینها فی الواقع معتقد از قدیم بقبیح وظلم بر تعالی بودند وبعدل الهی مقر نبودند **پس** در توزین وترجیح احد الکفتین بر کف
آخر بطور عدل وانصاف تعالی در قیامت مقر نخواهند شد **پس** این توزین لافائده میباشد **جواب** این اشکال گفته اند ان جمیع المکلفین من العدلیة
والجبریة یعلمون بالضرورة یوم القیمة انه تعالی منزه عن الظلم والجور والجبر **و** الفائدة فی وضع المیزان ان یظهر فیه الرجحان لاهل القیمة
فان کان الرجحان فی طرف الحسنات ازداد فرحه وسروره بسبب ظهور فضله ونجاته عن العذاب یوم القیمة **و ان کان** بالضد فیزداد
غمه وحزنه وخوفه وفضیحته فی موقف القیامة یعنی جمیع مکلفین عدلیه وجبریه بعلم ضروری در قیامت کل اصناف خلائق بعلم الیقین میدانند وقهراً
اقرار میکنند که خالق تعالی متعالی ومنزه از جمیع انواع قبیح وظلم وجور وجبریه وقدح است **پس** فایده توزین اعمال در میزان ظهور آن رجحان برائی اهل قیمة
میباشد **پس** اگر رجحان بپله حسنات بوقوع آمد موجب زیادتی فرح وسرور بظهور فضل صاحبش ونجات خودش از عذاب الیم قیامت میگردد **و اگر**
رجحان بکفه سیئه بخلاف پله حسنه بظهور آمد **پس** موجب زیادتی او غم وهم وحزن وحسرت والم وفضیحت صاحبش در موقف کل اهل محشر میگردد **سوال**
این رجحان حسنه **و** سیئه چه گونه وچه چیز خواهد بود **جواب** قال بعضهم یظهر هناك نور فیلج بالحسنات **و** ظلمة فی رجحان السیئات
و قولی ان رجحان در پله حسنات ظهور نوری **و** در پله سیئات ظهور تیرگی وظلمتے میباشد **و قال اخرون** بل یظهر ثقل فی کفة الحسنة
و تظهر خفة فی کفة السیئة **و** هذا هو الرجحان یعنی ثقلے در پله حسنه **و** خفت وسبکی در پله سیئه ظاهر میشود **پس** ثقل وخفت رجحان میباشد **اشکال**
نسبت معصومین ومطهرین توزین اعمال میشود **یا نه اگر بشود** در کفه ثانی چه وضع میشود وایشان معاصی ندارند **جواب** بدو وجه است **احدها**
بآیه فلنسئلن الذین ارسل الیهم ولنسئلن المرسلین سوال وحساب بمیزان یک قسم است **و** باین آیه وآیات آخر ثابت میشود که بکل مکلفین از معصومین
وغیر معصومین سوال ومیزان اعمال کرده میشود **و پس** این طائفه تجویز صغایر بر انبیا میکنند پس در پله ثانیه یا پله حسنات ایشان توزین صغایر کرده میشود
ولے ثقل حسنات ایشان بپله سیئات صغایر ایشان اصلاً وزنے نداشته باشد **جواب** هذا بنا بر مذهب ثانی که تجویز صغایر بر انبیاء عیاذاً بالله کرده
اند میباشد **پس** ما میگوئیم که بوعده عام بکافه مومنین در این ان السیئات یذهبن السیئات بحسنات صحیحه واقعه ایشان بلا توبه با دوائی مومنین از ثواب
سیئات میشوند **و** بانبیاء معصومین چگونه سیئات باقی میمانند **و** بایمان تجتنبوا کبائر ما تنهون عنه نکفر عنکم سیئاتکم چگونه بانبیاء معصومین سیئات

صحیح کمز نشند

صغیره بکفر نشدند **و ایضاً** ممتنع و محال است که انبیا اعلم علما بعلم قطعی بحسن و قبح و ثواب و عقاب باشند بضرورت اند و چگونه ایشان ترک فرایض و اوامر و عمل بمناهی کردند **و بفرض محال** پس چگونه ایشان مع علمهم بالکمال تا مرگ خود بترک توبه واجبه فوریه کبایر کردند **ثانیهما** نزد ما نکه از انبیا صغیره و کبیره در جمیع احوال محال است **پس** نزد ما اینها اگر تجویز توزین اعمال معصومین انبیا و اصفیا ایشان علیهم السلام برائے اظهار عدل و انصاف الهی تعم باهل محشر نمایند **پس** میتوانند بگویند که بر ترک اولویات و مندوبات و مستحبات و ارتکاب آنها بر مباحات بگاه اوقات جایز است **و** حدیث حسنات الابرار سیئات المقربین در بارهٔ ایشان گویا میباشد **معهذا** بفور رجوع الی الله و انابت بغفور میکنند تا آنکه ثواب و منزلت زایده بفوت اینها از ایشان فوت نشود **و** توبه بر فوت اولے و مستحب نزد اینفرقه جایز است هر چند نزد جمهور اینطایفه والی عدل و تعدیل و موزن و میزان هر نبی و هر خلیفه زمان خود در قیامت او بیانش بیاید

اشکال هرگاه توزین اعمال نیک و بد بدو پله میزان در قیامت لابد است **پس** در پلهٔ ثانیه کفار و مشرکین و منافقین چه چیز میباشد لابداً باید که در کف واحد کفر **و** در کف ثانی کافر چیزے باشد و آن چیست **جواب** در آن نیز دو قول اند **اولها** النسفی در کتاب بحر الکلام گفته ثم ان الایمان لایوزن الا بالضد **و** کفر الکافر لایوزن لانه لیس له ضد وهو الایمان حتی یوضع بمقابلته فی کف الاخر فلو ثبت ان الایمان والکفر ضدان فاجتماعهما فی الانسان الواحد محال فلاجل ذلک لایوزن کفر الکافر **و** علی هذا حملت الایة فیومئذ لایسئل عن ذنبه انس ولا جان یعنی پس در آنروز پرسیده نمیشود از گناه آدمی و نه جنے **الیس** هیچ کافرے جنے و انسی را سوالی و میزانی نمیباشد زیرا که مقابل کفر ثوابے و عملے صحیح ندارند چه عمل صحیح مطلوب و محسوب بمعرفة و ایمان و التقرب است و کافر اصلاً ندارند **ثانیهما** کفر کافر و مشرک و منافق را توزین کفر کرده میشود و لابد برائے اظهار عدل و قطع عذر اینها ثابت میباشد بمقابل مبرات غیر مشروطه بتقرب و معرفت و تصدیق چون توصل ارحام و احسان بمحتاجان و مظلومان و مداوات مریضان و عمیان و امنیت طرق و ساختن پل کاروان سرائے و حفر چاههائے برائے مسافران **و** عوض لام و جان کندن و غم و هم و امراض بشرطیکه مکافاتے باینها در دنیا حاصل نشده باشد نزد **بعضے** منهم قرطبی **و** سیوطی در بدو بمقابل این مبرات اصلاً وزنے ندارند محکوم قطعاً بنار ابدی میشوند کما نقل **فی البدور** قال القرطبی **فان قیل** اذا وزن عمل الکافر فما یقابله فی الکفة الاخری **قلنا** ماکان منه من صلة الارحام و افعال البر **و** نحو ذلک بمیزان الکفر اذا قابلها تخ علیها **و اذا** خصصنا ذلک بالمنافقین کما ظهر لی وجه لان المنافق عمل اعمالاً صالحة من صلوة و حج اظهار الاسلام غیر قاصد بها وجه الله فوزن فیخفف المیزان

اشکال سلمنا که بکفار و مشرکین و منافقین بمبراتی غیر مشروط بتصدیق و تقرب دارند **واگر** اینها را جزا مبرات صحیحه داده نشود منافی قران و برهان ظلم صریحی میباشد **پس** بمقابل آن اینها لابداً عوضے و ثوابے داشته باشند **پس** آن ثواب چگونه باینها داده میشود مجمع علیه کل انبیا است که روئی جنت بمشام کفار حرام است فضلاً عن وصولهم فیها **جواب** بمصداق آیه عدل فمن یعمل مثقال ذرة خیرا یره و من یعمل مثقال ذرة شرا یره جمیع انواع کفار و مشرکین و منافقین بمقابل مبرات غیر مشروطه بتقرب شرعاً و عقلاً بالجمله جزائی و ثوابی دارند **اما** در جهنم مر اینها را جزئی از عذاب نار بلا اشعار باینها تقلیل و تخفیف میشود **و** همین قول محقق نصیر الدین طوسی مع بتعه او میباشد **اما قول ثانی** در میزان عدل و قضا است نه بمعنی ترازوئی مثل میزان دنیا که ذی عمود و دو کف و لسان دارد **و** همین مذهب ساطین محققین از عدلیه امامیه **و** معتزله است **اما منا** شیخ مفید **و** علم الهدی سید مرتضی **و** شیخ الطائفه ابو جعفر طوسی **و** شیخ المشایخ ابو الفتوح رازی **و** محقق نصیر الدین **و** آیة الله حلے **و** شیخ مقداد **و** غیرهم **و اما منهم** مذهب مجاهد **و** ضحاک **و** اعمش **و** بلخی **و** جمع کثیر دیگر از معتزله دجبریه است **و** همین اصح و انسب بجال الهیت است **و این** ثابت عقلاً و شرعاً و لغةً است **اما عقلا** او الست که اعمال بذاتها اعراض غیر جسمانی غیر قایم بانفسها بلا وزن و لا مقدار اند لهذا ابداً اینها باقی نے مانند فانی میشوند بتقدیر بقا توزین اینها بنفسها جداً ممتنع و محال است **اما** توزین آنها مع الغیر مثل اجسام الصحایف توزین صحایف میباشد و صحایف اجسام بذاتها غیر اعمال اعراضیه بالضرورت اند **پس** توزین صحایف بجهة عدل قاطع و انصاف فی الواقع در انظار و عقول خصام ثابت و قایم نمیشود لهذا توزین صحایف **و** توزین اشخاص **و** توزین عباد مع صحایف اعمال مع التکلیف غیر حجة میباشد **اما لغة** پس حمل وزن در لغت بر عدل و انصاف مستعمل و واضح و ثابت است چنانچه کلام فلانی **و** شعر فلانی و طبع فلانی موزون است **و** شعر باینمعنی آمده **شعر** قد کنت قبل لقائکم ذا قوة + عندی لکل مخاصم میزانه + بمعنی برای هر مخاصم نزد من کلامی بود کلام اوست **و نیز** میگویند ان فلاناً لاوزن له ای لاقدر و لاحرمة و لا مقدار له **و** از این باب آیه فلا نقیم لهم یوم القیمة وزناً ای لا یکون لهم عندنا قدر و عظام **اما سمعاً** پس از قران چون **آیه** عدل فمن یعمل مثقال ذرة خیرا یره و من یعمل مثقال ذرة شرا یره **اما حدیثا**

چون یؤتی یوم القیمة الرجل عظیم الجثة السمین فلا یزن عند الله جناح بعوضة بمعنے لا مقدار و لا عزة و لا حرمة له عند الله یعنی مساوی پر پشه نزد خدا
عزت با و نمیباشد و ہمین مضمون در حدیث آل محمد صلعم از ہشام بن حکم **در احتجاج و معاد بحار** مرویست که زندیقی از حضرت صادق سوال
کرد و لیس توزن الاعمال قال ع لا ان الاعمال لیست باجسام **و انما** هی صفة ما عملوا **و انما** یحتاج الی وزن الشیء من جهل عدد الاشیاء و لا یعرف
ثقلها و خفتها ان الله لا یخفی علیه شیء یعنی آیا وزن اعمال خلق کرده نمیشود امام فرمودند زیرا که اعمال من باب الاعراض اند نه من باب الاجسام **و** اعمال
صفت است **و** محتاج بوزن شئے جاہل بعدد اشیاء و بمقدار آنہا میباشد که ثقل و خفة اشیاء را نداند **و** بر خدا ہیچ ذره مخفی نیست **قال** فما معنے المیزان
قال علیه السلام العدل **قال** فما معنے فی کتابه فمن ثقلت موازینه قال ع فمن رجح عمله یعنی زندیق گفت پس معنی ثقلت موازینه چیست امام علیه السلام مراد
ترجیح عمل عامل میباشد **قول** اینجواب برہانی را زندیق و قتیکه شنید و الله اعلم حیث یجعل رسالته گفت **در بحار** از حضرت امیر روایت کرده و تفسیر
میزان قال ع فهو میزان العدل یوخذ به الخلائق یوم القیمة یدین الله الخلق بعضهم من بعض بالموازین **تنبیه** باین اقسام دلائل عقلیه و لغویه و سمعیه عرفیه
ثابت شد قطعا که این توزین بمیزان فی الحقیقت و جمیع آیات موازین کنایه از تقدیر و تعیین نیک و بد ہر شخص بعدل و انصاف تعالی در اعمال خلائق میباشد **و** الا
صریحا ضیاع حقوق خلق بخفة و قلة نماید میشود چه آنچه قلیل از اعمال صالحه باشد اگر جزاء و صله آن داده نشود ظلم و اضاعت حق قلیل ثابت لازم میاید بر تعالی
ممتنع و محال علی کل حال است **تذکره** پس اینها ہم در بین خود بالجمله خلافے دارند **اول** صاحب العدل در قیمة که میباشد **نزد اکثر** بذاته عالم الغیوب
و العلوب تعالی بذاته عدل و تقدیر اعمال ہر بنده میکند و ہمین مقتضی کتاب الله ہست **نزد بعضی** صاحب العدل و منصف جبرائیل امین میباشد **و** ہمین
بالا مروی و مذکور شده **نزد جمعی** معادل و مقدر و منصف بهر امت خود نبی و وصی است میباشد **و نزد بعضے** امین الله خاتم الانبیاء و اوصیاء
اثنی عشر آنحضرت علیهم السلام بامت ہر عصر میباشد **و ہمین** در احادیث عدیده اہل بیت علیهم السلام است چنانچه **در کافی و معانی الاخبار**
مرویست که از حضرت صادق قرآن ناطق ع سوال کرده شد از آیه و نضع الموازین القسط لیوم القیمة قال هم الانبیاء و الاوصیاء **و در روایت دیگر**
است نحن موازین القسط **در معاد بحار** در آیه موازین فرمود که و فی غیر هذا الحدیث الموازین هم الانبیاء و الاوصیاء **در عقائد** صدوق
المحدثین فرمود اعتقادنا فی الحساب و المیزان انهما حق **منه** ما یتولاه الله **و منه** ما یتولاه حججه تعالی فحساب الانبیاء و الائمة صلعم یتولاه
الله تعالی **و** یتولی کل نبی حساب وصیائه **و** یتولی الاوصیاء حساب الامم **و** الله تبارک و تعالی هو الشهید علی الانبیاء و الرسل **و** هم شهداء علی الاوصیاء
و الائمة شهداء علی الناس **و** ذلک قوله تعالی لیکون الرسول شهیدا علیکم و تکونوا شهداء علی الناس حاصل آنکه اعتقاد ما ہست در حساب میزان
که ہر دو برحق اند خود جناب باری بذاته متولی حساب کل پیغمبر و ائمه میشود **و** ہر پیغمبر متولی حساب اوصیاء خود **و** اوصیاء متولی حساب امم میشوند **و** او تعالی بذاته
گواه بر انبیاء و رسل **و** انبیاء گواه بر اوصیاء **و** ائمه گواه بر مردم بمصداق این آیه لیکون الرسول علیهم شهیدا است **در تفسیر صافی** ملا محسن فیض در
توفیق و تطبیق این اخبار آنچه فرموده نیست **قال** و سر ذلک ان میزان کل شیء فهو المعیار الذی به یعرف قدر ذلک الشیء **و** میزان الناس یوم القیمة
ما یوزن به قدر کل انسان و قیمته علی حسب عقیدته و خلقه و عمله و لتجزی کل نفس بما کسبت و لیس ذلک الا الانبیاء و الاوصیاء صلعم
اذ بهم و باتباع شرایعهم و اقتفاء آثارهم و ترک ذلک و بالقرب من سیرهم و البعد عنها یعرف مقدار الناس و قدر حسناتهم و سیئاتهم فمیزان
کل امة هو نبی تلک الامة **و** وصی نبیها **و** الشریعة التی اتی بها فمن ثقلت حسناته و کثرت فاولئک هم المفلحون **و** من خفت و قلت فاولئک
الذین خسروا انفسهم بظلمهم علیها من جهة تکذیبهم للانبیاء و الاوصیاء و عدم اتباعهم حاصل آنکه سر و راز در این اخبار مختلفه آنکه میزان ہر
شئے معیاریست که بان معرفت آن شئے حاصل میشود **و میزان مردم** در قیامت ہمان است که بآن وزن و سنجیده میشود مقدار و قدر ہر انسانے
و قیمته او بحسب عقیده و خلقت و عمل او میباشد **و** برائے ہر نفسے جزا داده میشود بحسب آنچه بعمل آورده **و** نیست آن معیار و آله شناخت او مگر انبیاء امم **و**
اوصیاء اعصار ایشان چونکه بایشان ع **و** باتباع شرائع **و** اقتفاء آثار ایشان **و** بترک آن **و** بقرب خصال ایشان **و** بعد از ایشان معرفة مقدار مردم **و**
قدر حسنات و سیئات ایشان ظاہر و ثابت میشود **پس میزان** کل امت پیغمبر آن امت **و** وصی نبی آن امت است **و** شریعتیکه برائے ایشان آورده
پس حسنات کسیکه کثیر و ثقیل شد او رستگار شد **و** ہر کس را که خفیف و قلیل شد او زیانکار گردیده بسبب ظلم بر نفس خود بتکذیب انبیاء و اوصیاء و عدم
اتباع و ترک ایشان **و فخر رازی** و تتمه او چون نیشاپوری **و** خازن **و** خطیب **و** غیرہم در نقل اینقول ثانی نمیفرمایند **و القول الثانی** و هو قوله

مجازا و الضحاک و الاعمش ان المراد من المیزان العدل و القضاء و کثیر من المتاخرین ذهبوا الی هذا القول **و قالوا** حمل لفظ الوزن علی هذا المعنی سایغ فی اللغة **والدلیل** دل علیه فوجب المصیر الیه یعنی حضرات مزبور الاسماء و کثیر از متاخرین مفسرین ہمین مذہب دارند و گفتند حمل کردن لفظ وزن را برین معنی شایع و سایغ در لغت است **و دلیل** بر ان اہل علم لغت میباشد پس واجب شد مصیر بسوی ہمین قول **و اما بیان** ان حمل لفظ الوزن علی هذا المعنی جائز فی اللغة فلان العدل فی الاخذ و الاعطاء لا یظهر الا بالکیل **و الوزن فی الدنیا** فلم یبعد جعل الوزن کنایة عن العدل **و مما** یقوی ذلک ان الرجل اذا لم یکن له قدر و لا قیمة عند غیره یقال ان فلانا لا یقیم لفلان وزنا کما قال تعالی فلا نقیم لهم یوم القیمة وزنا **و** یقال ایضا فلان یستخف بفلان **و** یقال هذا الکلام فی وزن هذا و فی وزانه یعادله و یساویه مع انه لیس هناک وزن فی الحقیقة قال الشاعر **شعر** قد کنت قبل لقائکم ذا قوة * عندی لکل مخاصم میزانه * اراد عندی لکل مخاصم کلام یعادل کلامه فجعل الوزن مثالا للعدل **ثم قال** اذا ثبت هذا **فنقول** وجب ان یکون المراد من هذه الایة هذا المعنی فقط **والدلیل** علیه ان المیزان انما یراد لیتوصل به الی معرفة مقدار الشیء و مقادیر الثواب و العقاب لا یمکن اظهارها بالمیزان لان اعمال العباد اعراض و هی قد فنیت و عدمت **و** وزن المعدوم محال یعنی بعد اثبات معنی وزن بحسب علم موضوع و استعمال ان از ایشان نقل کرده **پس** میگوئیم مراد از وزن درین آیه ہمین معنے عدل است و بس **و دلیل** بران آنکه غرض متوصل میزان معرفت مقدار شیئ **و علم** بقادیر ثواب و عقاب میباشد **و** اصلا ممکن نیست ظهور و اظهار ان بسبیل واقع از میزان و بتوزین آن زیرا که اعمال عباد اعراض اند فانی و معدوم میشوند پس وزن معدوم ممتنع و محال است **و پس** ازین ہمان دلیل دیگر از ایشان نقل کرده که بالا ذکر نموده ایم یعنی مکلف در قیمة اگر معتقد باقضا بعدل ان باشد یا نباشد بر **اول** کافیست علم مکلف بعدل تعالی **و بر ثانی** که مقر بعدل او نباشد تصدیق برجحان تعالی حاصل نمیشود **و** بعد این جواب قائلین بقول اول اشته **جمهور امامیه** که منهم خاتمة المفسرین شیخ طبرسی صاحب المجمع **و** شیخ المشایخ صاحب روضة الجنان انچه در تفسیر و الوزن یومئذ الحق نقل اقوال فرموده اند نسبت **احدها** الوزن عبارة عن العدل فی الاخرة و انه لا ظلم فیها علی احد عن مجاهد **و** الضحاک **و** هو قول البلخی **ثانیها** ان الله ینصب میزانا له لسان و کفتان یوم القیمة فیوزن به اعمال العباد الحسنات و السیئات عن ابن عباس و الحسن **و** به قال الجبائی **ثم** اختلفوا فی کیفیة الوزن لان الاعراض لا یجوز علیها الاعادة **و** لا یکون لها وزن **و** لا تقوم بانفسها **فقیل** یوزن صحائف الاعمال عن عبد الله بن عمر **و** جماعة **و قیل** یظهر علامات للحسنات و علامات للسیئات فی الکفتین فیریها الناس عن الجبائی **و قیل** یوزن نفس المؤمن و الکافر عن عبید بن عمیر قال یؤتی بالرجل العظیم الجثة فلا یزن جناح بعوضة **ثالثها** ان المراد بالوزن ظهور مقدار المؤمن فی العظم و مقدار الکافر فی الذلة کما قال تعالی فلا نقیم لهم یوم القیمة وزنا فمن اتی بالعمل الصالح الذی یثقل وزنه ای یعظم قدره فقد افلح **و** من اتی بالعمل السیّئ الذی لا وزن و لا قیمة له فقد خسر عن ابی مسلم **و بعد** این شیخین مذکورین فرموده اند احسن الاقوال قول اول **و** بعد آن قول ثانی است زیرا که مشهور از عرف و لسان است کلام فلان موزون و افعال او موزونه **و** مراد شان ازین انها واقعه بحسب الحاجة ناقص نمیباشد از ان و نه زاید بران زیادتی مضر یا در باب عبث و اخل نیست پس از همه رجع قبح و قبیح میباشد **و شعر** مالک بن اسماء فزاری برین مطلب شاهد آورده حدیث الذه هو مما ینعت الناعتون یوزن وزنا منطق صائب و یلحن احیانا و خیر الحدیث ما کان لحنا ای یعرّض فی الکلام و لا یصرّح **و قیل** انه من اللحن الذی هو سرعة الفهم و الفطنة **فعلی هذا** فیکون معنی الوزن انه قائم فی النفس مساویا لغیره کما یقوم الوزن فی مرآة العین کذلک **و اما** حسن القول الثانی فلمراعاة الخبر الوارد فیه و الجری علی ظاهره یعنی بعد از قول اول تحسین قول ثانی کرده ایم بمراعات خبر وارد در میزان که او عمود و دو پله دارد و در یک کفه صحیفه حسنات و در دیگر او صحیفه سیئه انداخته وزن کرده و اجرای آن بر ظاهر میباشد **قال الشیخ المفید رح** الحساب هو المقابلة بین الاعمال و الجزاء علیها **و** الموافقة للعبد علی ما فرط منه **و** التوبیخ له علی سیئاته **و** الحمد علی حسناته و معاملته فی ذلک باستحقاقه **و** لیس هو کما ذهب العامة الیه من مقابلة الحسنات بالسیئات **و الموازنة** بینهما علی حسب استحقاق الثواب و العقاب علیهما اذ کان التحابط فی الاعمال غیر صحیح **و مذهب المعتزلة** فیه باطل غیر ثابت **و** ما یعتمد الحشویة فی معناه غیر معقول **و الموازین** هی التعدیل بین الاعمال و الجزاء علیها **و** وضع کل جزاء فی موضعه **و** ایصال کل ذی حق الی حقه فلیس الامر فی معنی ذلک علی ما ذهب الیه الحشویة من ان فی القیمة موازین کموازین الدنیا لکل میزان لسان و کفتان **و** توضع الاعمال فیها اذ الاعمال اعراض **و** الاعراض لا یصح وزنها **و** انما توصف بالثقل و الخفة علی وجه المجاز **و** المراد بذلک ان ما ثقل منها هو ما کثر و استحق علیه عظیم الثواب **و** ما خف منها ما قل قدره و لم یستحق علیه جزیل الثواب **و الخبر** ان امیر المؤمنین **و** الائمة من

مقال جمهور اساطین امامیه در باب میزان ۱۲

مقال الشیخ السعید المفید قدس سره فی معنی المیزان ۱۲

من ذریته علیهم السلام هو الموازین فالمراد انهم المعدلون بین الاعمال فیما یستحق علیها والحاکمون فیها بالواجب فی العدل **و** یقال فلان عندی فی میزان
ویراد به نظیره **و** یقال کلام فلان عندی اوزن من کلام فلان **والمراد** به ان کلامه اعظم وافضل قدرا **و** الذی ذکره الله تعالی فی الحساب
والخوف منه **و** انما هو الموافقة علی ای الاعمال لان من وقف علی اعماله لم یتخلص من تبعاتها **و** من عفی الله تعالی عنه فی ذلک فاز بالنجاة **و** من
ثقلت موازینه بکثرة استحقاقه الثواب فاولئک هم المفلحون **و** من خفت موازینه بقلة اعمال الطاعات فاولئک خسروا انفسهم فی جهنم
خالدون **و** القران انما انزل الله بلغة العرب **و** حقیقة کلامها ومجازه ولم ینزل علی الفاظ العامة ما سبق الی قلوبها من الاباطیل انتهی
کلامه قدس سره **اما کلام المجلسی** رض در معاد بحار میفرماید انیست **قول** واما انکار المیزان بهذه الوجوه فلیس بمرضی لما عرفت
من وجوه التوجیه فیه نعم قد سبق بعض الاخبار الدالة علی ان لیس المراد المیزان الحقیقی فبتلک العلة یمکن القول بذلک **و** ان امکن تاویل
بعض الاخبار بان الانبیاء والاوصیاء علیهم السلام هم الحاضرون عند المیزان والحاکمون علیها لکن بعض الاخبار لا یمکن تاویلها الا
بتکلف تام فنحن نؤمن بالمیزان **و** نرد علمه الی حملة القران **و** لا نتکلف علم ما لم یوضح لنا بصریح البیان والله الموفق وعلیه التکلان **اقول**
چونکه مسئله میزان هم از غوامض مسایل است لهذا مولینا مجلسی سپر حفظ خود پیش کرده بانیکه تصدیق اجمالی بحقیت میزان در اعتقاد کافی است **اما**
تحقیق حقیقت وماهیت آن مع تعارض براهین وادله باعثنا واجب نیست که علم حاصل کنیم که میزان چیست پس تحویل علم آن بر راسخین معصومین علیهم السلم
کردن اولی میباشد چه می بینی فحول اعلام واساطین عظام در دریافت آن حیران اند هرچند بحث طول کشید بدو جهت **یکی** برای اطلاع ملاحظه کننده تفسیر
نه ابا باید باشد **دیگر** امید زندگی ندارم تا مرجع آیات آیة اخری میزان این مقام باشد **و** رساله **میزان الاعمال** هم خاص در جواب سوال
میزان بالانفراد مطبوع گردیده در عالم دایر وسایر است **سوال** واحدی در تفسیر **بسیط** فرموده واما جمهور العلماء فوقفوا هیهنا الخبر الذی ذکرناه
یعنی جمهور مفسرین ومحدثین همین ایخبر را روایت کرده اند که کتاب حسنات که مشتمل شهادتین توحید ورساله است در کف حسنه وزن کرده میشود وثقل آن رستگار شود
و ترک ایخبر مشهود جایز نیست **جواب** عدلیه من المعتزله قاضی ابوبکر گفته که هرگاه براهین قاطع مانع از عمل بر ظاهر ثابت باشند فیجب حمله علی
ان اتی بالشهادتین بجههما من العبادات لانه لو لم یعتبر بذلک لکان من اتی بالشهادتین یعلم ان المعاصی لا یضره فیصیر ذلک اغراء للمعصیة
والله تعالی والاغراء علی الله تعالی لا یجوز **جواب** بدو وجه داده اند **احدهما** اغراء غیر معصوم بخطاب عینی وقتی حاصل میشد که باعیان اشخاص
در دنیا خواه جمعا انتم خواه بفرادی انت من المفلحین بالشهادتین فی القیمة شفاها گفته شود **و** هرگاه بطور عینی نباشد پس اغراء حاصل نمیشود ومعهذا
ایحالت شهادت در یوم العدل واجزاء واقع خواهد شد پس این اندیشه اغراء در دنیا ندارد **جواب ثانی** ان العقل یدل قطعا علی صحة ما دل علیه
هذا الخبر وهو ان من یؤمن ویصدق بتوحیده تعالی ودینه ورسالة الرسل وجمیع ما جاء به النبی م ومات علیه فهو واجب النجات قطعا **و** این
حالت نجات عند الموت مکلف دریافت میشود لقوله تعالی اوفوا بعهدی اوف بعهدکم **پس** اغراء عند الموت نمیشود ثم الله اعلم **اشکال** بدانکه
نزد فرقه مرجیه این آیه محمول بر کفار ومشرکین است زیراکه او تعالی محصور کرد کل امم را در دو فرقه **احدهما** فمن ثقلت موازینه وآن خاص اهل توحید اند
ثانیهما ومن خفت موازینه وآن فرقه خاص مشرکین است بدلیل بما کانوا بایاتنا یظلمون **و** بتقسیم آیه فریق فی الجنة وفریق فی السعیر **و** فرقه ثالثه
را ذکر نکرد **پس** معصیت باهل توحید اصلا ضرر نمیرساند **وایضا** مصرح است آیه ان الله لا یغفر ان یشرک به ویغفر ما دون ذلک لمن یشاء **و** التعارض
بین الایات لازم میآید **جواب** بعد از ادله عقلیه ودلیل سمعی قطعی است فمن یعمل مثقال ذرة خیرا یره ومن یعمل مثقال ذرة شرا یره **و** عدلیه حمل
همه این آیات موازین را بر عدل میکنند **پس** این ادله ناص اند که هرکس را عمل نیک یا بد یک ذره باشد بوجوب عینی جزا وسزا آن باو میرسد خواه
مومن باشد خواه کافر **و** التعارض لازم میآید وآن جایز نیست **اشکال** نزد خوارج این آیات موازین دلالت دارند که هرکس بعمل گناه کافر
واجب الخلود فی النار میباشد چه نزد ایشان هر گناه کفر وهر فاعل کفر کافر است بلا توبه **اشکال دیگر** نزد طایفه از اهل موازنه ارجح الحسنات من
دائما واجب النجات **و** هرکس از اهل سیئات از مشرکین وکفار باشد واجب الخلود فی النار است زیراکه امتعلقه از حسنات ندارد **و** در نزد طایفه بحسب
آیه موازین کلامی نیست **اما** انانیکه متساوی الحسنات والسیئات باشند **پس** اینطایفه مستحق نار وجنت نمیباشد بجهت تناسخ عملین متضادین **پس** طایفه
در اعراف میباشد زیراکه اینها نه کافر مطلق اند نه مومن محض **وایضا** فرقه دیگر معتزله میگویند که از اهل توحید هرکس بغیر توبه از گناه مرد او واجب النار است

کلام مجلسی
المجلسی رحمه الله المرسلین فی باب المیزان ۱۲

جواب سوال واحدی
بمیزان

جواب اشکال فرقه
مرجیه در باب
میزان ۱۲

جواب عدل الهی مقتضی است که هر کس ازینک بد کرده و بدون توبه رفته البته جزاء وسزا عمل خود بیابد **پس** هر کس برایمان وتصدیق صحیح بغیر توبه مرده **پس** اگر عفو موعود وشفاعت باو لاحق نشده بعد ادا حق نافرمانی آن مومن واجب النجات است عقلاً وشرعاً **اما عقلاً** آنکه برایمان مرده وآن اصل واول وافضل همه اعمال علت دایمه در مومن است بشرطیکه برایمان مرده باشد **واگر** جزا آن داده نشود ظلمیست صریح **اما نقلاً** آیات عفو وغفران که اهل ایمان بان موعود من الله اند چون یا عبادی الذین اسرفوا علی انفسهم لا تقنطوا من رحمة الله ان الله یغفر الذنوب جمیعاً بوجوب لا حقی سمعاً هم واجب النجات ابتداءً اند **بلی** عفو حق خود از عادل امریست ممدوح نه مذموم لهذا ان عادل الهی بعد تعدیل ترک مواخذه جایز است پس همه اشکالات بالا باطل اند ثم الله اعلم

قوله تعالیٰ وَلَقَدْ مَكَّنّٰكُمْ فِي الْاَرْضِ وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيْهَا مَعَايِشَ قَلِيْلًا مَّا تَشْكُرُوْنَ ۝ وَلَقَدْ خَلَقْنٰكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنٰكُمْ ثُمَّ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ اسْجُدُوْا لِاٰدَمَ فَسَجَدُوْٓا اِلَّآ اِبْلِيْسَ لَمْ يَكُنْ مِّنَ السّٰجِدِيْنَ ۝

ترجمهٔ این دو آیه وهر آئینه بتحقیق تا تمکین دادیم وساکن گردانیدیم شما را در زمین ای بنی آدم وآفریدیم ما برای شما دران اسباب زندگانی ومعاش وارزاق شما را وجمیع ما تحتاجون الیه باشید با وجود فور چنین نعمات واشیاء مر شما را نهایت اندک وغایت کم شکر گذارید وهر آئینه بدرستی وبتحقیق آفریدیم یعنی نطفهای شما را در اصلاب پدران آفریدیم پس بسوی ارحام مادران نقل کردیم شما را پس تقدیر واندازه کردیم شما را بر جولیت **یا** پوشیت شما پس صورت وشکل نیز **یا** ماده دادیم شما را پس از اتمام واکمال خلقت شما گفتیم ما مر کل ملائکه هوائی ونوری وناری را حکم کردیم ای ملائکه کلهم شما سجده تعظیم وتحیت وتکریم کنید مر آدم را پس همه ملائکه یکدفعه سجده کردند مر پدر شما آدم را مگر ابلیس بسبب کبر وعجب وحسد آدم بود ونشد او از سجده کنندگان آدم

ودر تفسیرش چند بحث اند **بحث اول** تمکین از باب تفعیل است **فالتمکین** اعطاء ما یصح به الفعل مع رفع المنع عن التحصیل وحصوله لان الفعل کما یحتاج الی القدرة فقد یحتاج الی آلة والی دلالة والی سبب ویحتاج الی ارتفاع المنع فالتمکین عبارة عن جمیع ذلک یعنی تمکین عبارتست از اعطاء آنچه صحیح شود بوجود آن فعل مقصود مع رفع منع مانع از تحصیل آن چه فعل چنانچه محتاج بقدرت است پس همچنین محتاج بسوی آلة ودلالت وسبب ومحتاج برفع وزوال منع مانع میباشد **پس** تمکین عبارت از جمیع این امور واحوال است **اما** اشتقاق از مکن مکانة چون ضخم ضخامت بمعنی رفعت ومرتبه وقوت فهو مکین **و** مکنته من الشیء تمکینا بمعنی تسلط قاهره وسلطنت باهره وقوت تامه دادم اورا فتمکن منه واستمکن قدر علیه **وله** مکنة ای قوة وشدة **و** امکننی الامر سهل وتیسر لی بغیر تعسر **بحث ثانی** جعل یجعل جعلا وجعالة بچند معنی در لغت آمده **در مجمع** فرمود والجعل ایجاد ما به یکون الشیء علی خلاف ما کان علیه مثل ان تقول جعلت الساکن متحرکا لانک فعلت فیه الحرکة ونظیره التصییر **و** جعل الشیء اعم من حدوثه لانه قد یکون بحدوث ما یتغیر به یعنی جعل عبارت است از ایجاد آنچه میشود شی برخلاف آنچه بود بران قبل از آن مثل آنچه میگوئی که ساکن را متحرک گردانیدم یعنی اورا حرکت دادم **و** نظیرش تصییر میباشد **اما** جعل الشیء اعم از حدوث او میباشد چه گاهی بحدوث چیزی متغیر میشود بآن **بحث ثالث** معایش جمع معیشه چون صحایف جمع صحیفه **در مجمع** فرمود والمعیشة ما یکون وصلة الی ما فیه الحیاة من جهة المطعم والمشرب والملبس یعنی معیشه چیزیست که موصل بشود بسوی آنچه دراو حیوة وزندگی لبقاء حیوانی باشد از طعام وشراب ولباس نزد جمهور از عاش یعیش عیشا فهو عایش بمعنی زندگی وآنچه بآن زندگی کند **پس** میم زاید در معیشه نباشد **بقول دیگر** معیشه ماخوذ از معش میباشد **پس** میم زاید دران است چنانچه در **مصباح** گفته عاش عیشا من باب سار صار ذا حیاة فهو عایش **و** الانثی عایشة **و** عیاش ایضا مبالغة **و** المعیش والمعیشة مکسب الانسان الذی یعیش به **و** الجمع المعایش هذا علی قول الجمهور انه من عاش فالمیم زایدة

بیان معنی تمکین لغةً وشرعاً

و وزن معاش مفاعل فلا یہمز و بہ قراء السبعة **وقیل** ہو من معش فالمیم اصلیة **و** وزن معیش **و** معیشة تفعیل و فعلة **و** وزن معایش فعایل فہمز و بہ قرء ابو جعفر المدنی والاعرج انتہی **بحث ثالث** در ہمزہ معایش قراء و نحات دو قول دارند **در کبیر و مجمع** نقل کردند از کل قراء سبعہ بغیر ہمزہ **واز نافع** و ابو جعفر مدنی **و** اعرج معایش بالمد والہمزہ **زجاج** گفتہ جمیع نحات بصریہ گمان کردند برانکہ ہمزہ معایش خطاء است زیرا کہ یاء را بدل بہمزہ میکنند اگر یاء زاید باشد چنانچہ صحیفہ و صحایف **واما** معایش از عیش ماخوذ **و** یاء او صلی است لہذا بہمزہ بدل شدہ **اما** نزد نافع چونکہ معایش و معیشة شبیہ بصحیفہ و صحایف است لہذا بہمزہ معائش مبدل شدہ **در مجمع** زیادہ فرمود و ذکر المحققون الہمزة فی ہذا الیاء انما یکون اذا کانت زایدة نحو صحیفة و صحائف **وانما** ہمز الیاء الزایدة لانہ لا حظ لہا فی الحرکة وقد قربت من اخر الکلمة **ولزمتہا** الحرکة فاوجبوا فیہا الہمزة **واذا** جمعت مقاما قلت مقاوم **و** براین شعر شاعر را شاہد آوردہ **بحث رابع** انتصب قلیلا تشکرون تقدیرش تشکرون قلیلا میباشد **اما** در ما دو وجہ اند **احدہما** ما زایدہ است **ثانیہا** جایز است کہ ما مصدریہ میباشد پس ما با مابعدش مصدر میگردد چون قلیلا شکرکم **بحث خامس** در وجہ تنظیم بدانکہ اتباع شئے **یا** بتحذیر از ترک آن **و** بترغیب بان میباشد **و** تع ہر گاہ در ما قبل ذکر تحذیر و ترغیب معاکردہ بثقل و خفتہ میزان **وانجا** شروع کردہ در ذکر انعام و احسان و اکرام خود بکل بنی آدم و تعداد آن نمود کہ مع وجود ہذہ الانعام چگونہ شما متابعت و شکر خالق منعم حقیقی نمیکنید و حال آنکہ ادنے احسان در یکوقت شخص عاقل فراموش نمیکند و ہمہ شما بحصول چنین کرامات و نعمات کاملہ بخالق منعم میشوید چہ ارائت نعمات موجودہ حاضرہ موجب امتثال و اعتراف میکرد لہذا بحث این نوع پیش شدہ **بحث سادس** ولقد مکناکم فی الارض وجعلنا لکم فیہا معایش **ایا** مخاطب **با** بخطابات خاص گروہ اہل مکہ و عرب اند **یا** عموم بنی آدم از حین نزول الی القیمة مفسرین درین دو قول دارند **ثانیہما** انسب بحال است سبب نزول خاص از عمومیت مانع نمیشود و الا لازم میاید کہ احکامیکہ مخاطب بمعاصرین آنحضرت نازل شدہ پس آنہا مخصوص ہمان اشخاص باشد **بحث سابع** و بتحقیق تمکین دادیم شما را در زمین یعنی آفریدیم روی زمین را و شما را تمکین دادیم در آن **ایا** مراد تمکین انتفاعی دادیم تا از آن منتفع شوید بقرار و سکونت و آباری و تعمیر و مکان و مزارع و مقام خود دران سازید **یا** تمکین تملیکی کل کرہ زمین بشما دادیم دران دو وجہ اند **ثالث الاوجہ** اوجہ است کہ تمکین تملیکی مع انتفاع ازان میباشد **و** مؤیدش واللہ میراث السموات والارض میباشد **و** میراث عبارة است از آنچہ مملوک متروک میت بعد موت او باقی بماند پس از فنا کل بنی آدم کل املاک ارض بمیراث بمالک خالق حقیقی ایشان عاید میشود **قول ثانی** در مکناکم لقد خلقنا الارض وجعلناہا مقراً و مکاناً و اقدرناکم علی التصرف فیہا یعنی بعد از آفریدن زمین گردانیدیم آنرا برای شما مکان قرار و آرامگاہ شما در حال زندگی و موت و قدرت و طاقت دادیم شما را در تصرف آن بچہ نحو صورت مکان سازید و زراعت و تعمیر و باغات سازید و منتفع شوید از اشیاء آن **بحث ثامن** وجعلنا لکم فیہا معایش و آفریدیم آنرا پس گردانیدیم مر شما را در آن معیشتگاہ یعنی دران زندگی کنید **یا** گردانیدیم دران **یا** آفریدیم دران برائے شما جمیع آنچہ بآن زندگی کنید و محتاج بآن باشید و زندگی نمائید از انواع روزی و نعمات و لذات و منافع **و تقوی** گردانید آنرا مکاسب و متاجرگاہ شما و قدرت دادیم شما را بران بعلم و فہم و قدرت و الات و اسباب تا بہر نوع شما منتفع میشوید در آن **و بقولی دیگر** وجعلنا لکم فیہا معایش بجمیع اقسام المنافع التی تحصل بہا الارزاق تعیشون و تحیون بہا ایام حیوتکم وہی علی قسمین یعنی گردانیدیم برای شما در زمین اقسام و انواع اشیاء منافعیکہ حاصل میشود بآن رزقہائے شما و اسباب زندگی و حیوة و گذارہ شما تا بقاء حیوة و اعمار شما و آن بر دو قسم است **احدہما** ما اوجد وانعم اللہ تع بہ عبادہ من الزرع والثمار والفواکہ وانواع الماکل والمشارب والملابس والحیوانات والجواہرات وغیرہا احد القسمین آنکہ آنچہ تعلق خاص بایجاد و انعام خالق تعدار و منجملہ ان زراعات و میوہ جات و اقسام ماکولات و مشروبات و ملبوسات و اقسام حیوانات بری و بحری و جواہرات و نقدین نقرہ و طلا وغیرہا میباشد **ثانیہما** ما یحصل من المکاسب والارباح بانواع التجارات والصناعات وکلا القسمین یحصل من الارض بفضل اللہ و اکرامہ و اقدارہ و تمکینہ لعبادہ فثبت بذلک ان جمیع معایش بالعالم انعام و اکرام من الفیاض لاکرم لبنی ادم ثانی القسمین آنچہ حاصل میکنند و میشود از مکاسب و ارباح بانواع تجارات و حرفات و صناعات پس ہر دو انقسم از زمین حاصل میشوند بفضل و اکرام و اقدار و قوت عطیہ الہ برائے بندگان خود **پس** ثابت شد بانکہ جمیع معایش و اسباب الات در عالم ارضی خاص انعام و اکرام و فیض فیاض اکرم خلق تعالی برای بنی آدم میباشد **تنبیہ** درین دلیل است کہ کل زمین **و** جمیع انواع و اقسام معیشات انسانی لئے الاصل مباح است پس ثابت شد عمومیت اباحت **و** باست شما حرام

اما حنا ارض از خالق بخلوق ایا بطور انتفاعی است یا بطور تملیکی

رزاق

گردید از آن آنچه نهی در قرآن و بر زبان صاحب وحی و ما ينطق عن الهوى بما رسیده پس در آنچه نهی ثابت و وارد نشده او في الواقع بر اصل اباحة خود
باستصحاب باقی است بلا خلاف من الاصولیین **بحث تاسع** قليلا ما تشكرون یعنے اندکے و قلیلے شکر منعم خالق را که میکنید یعنی مع توفیر
و تکثیر این نعمات شکر میکنید مگر شکرے نہایت اندک چنانچه در سوره بقره فرموده کیف تکفرون بالله وکنتم امواتا فاحیاکم **و** در آیه دیگر فرمود
هو الذی خلق لکم ما فی الارض جمیعا یعنی چگونه کفر بخدا ای میکنید که شما نطفهائے بے حیوة بودید پس زنده کرد شما را بتخلیق و تصویر و نفخ روح و
حیوة **و** او تعالى کسی است که آفرید مر شما را جمیع آنچه در زمین ظاہر و مکنون است **و** فرمود اینجا شما را قدرت و طاقت داده بر تحصیل آن منافع و حاصل کردید
و آن فان منتفع بآن میشوید بذالک چرا شکر خالق چنین منعم نمیکنید و اگر گاہے میکنید نہایت اندک میکنید **رازی و خازن بغدادی و نیشاپوری**
بتبعیت او اینجا فرمودند که این دلالت دارد که گاه گاه بندگان شکر میکنند **و ذلك** لان الاقرار بوجود الصانع كالامر الضرورى اللازم لجبلة
عقل کل عاقل الا انه نعم الله على الانسان كثيرة قال تعم وان تعدوا نعمة الله لا تحصوها فلا انسان الا ويشكر الله تعم فی بعض الاوقات على نعمه انما
التفاوة فى ان بعضهم قد يكون كثير الشكر وبعضهم يكون قليل الشكر **تبصره** بدانکه حقیقت شکر تصور نعمت و اظهار او میباشد **و ضدش**
کفر و هو نسيان النعم و سترها یعنے کفر عبارت از نعمت بفراموشی نعمت و پوشیدن و اخفاء او باشد **و در حدیث** نعمت آمده من اظهرها فقد
شکرها **و** من سترها فقد كفرها **بحث عاشر** بدانکه خلق عبارت است از احداث شیء على تقدیر یقتضیه الحکمة از خلق یخلق خلقا **و**
تصویر عبارت است از جعل الشیء على صورة من الصور **و** الصورة بنية مقومة على هيئة ظاهرة **در مصباح** گفته الخلق التقدير **اما**
صورة در اصل ہیأت و شکل و ظاہر حالت لازمه ہر شئے باشد که بآن ممتاز و دریافت از اشیاء اخر شود **در نهایه** گفته و از اسماء تعم لفظ المصور
وهو الذى صور جميع الموجودات ورتبها فاعطى كل شئ منها صورة خاصة وهيئة منفردة تتميز بها على اختلافها وكثرتها **و** الصورة ترد فى
كلام العرب على ظاهرها **و** على معنى صفته يقال صورة الفعل كذا اى هيئته وصورة الامر والمسئلة كذا اى صفته كذا **و در قاموس** گفته
الصورة بالضم الشكل جمع او صور بضمه اول و فتحه ثانى و صور بکسر اول **در مصباح** گفته الصورة التمثال وجمعها صور مثل غرف وغرف
وصورت الشئ مثلت صورته وشكله فى الذهن فتصور **هویدا** انکه رازی فرموده الخلق فى اللغة عبارة عن التقدير **و** تقدير الله عبارة عن علمه بالاشياء
ومشيته لتخصيص كل شئ بمقداره المعين **و قوله تعم** خلقناكم اشارة الى حكم الله وتقديره لاحداث البشر فى هذا العالم **و صورناكم**
اشارة الى انه تعم اثبت فى اللوح المحفوظ صورة كل شئ كاين محدث الى يوم القيمة على ما جاء فى الخبر انه تعم قال للقلم اكتب كلما هو كاين الى يوم
القيمة فخلق الله عبارة عن حكمه ومشيته فى اللوح **فالتصوير** عبارة عن اثبات صور الاشياء فى اللوح المحفوظ **پس** ہر صورتے مطابق آن
صورت شکل وقت تکوین و تخلیق او میباید **سوال** تخلیق **آیا** تقدیم بر تصویر میباشد یا بالعکس چنانچه تصور تقدم بر تصدیق دارد **جواب** تخلیق
تقدم دارد بر تصویر زیرا که اصل تخلیق تقدیر میباشد **و** تا وقتیکه اندازه و تقدیر یا وجود اول نشود تا آن وقت تخلیق نمیشود پس از آن تا وقتیکه تصویر و
تشکیل نشود تا آن وقت تولید نمیشود **بحث حادی عشر** ولقد خلقناكم ثم صورناكم الجمله عطف بر ما قبل است یعنی و ہر آئینه آفریدیم شما را
پس از آن شکل و صورت دادیم شما را ثم قلنا للملائكة اسجدوا لادم پس از آن گفتیم مر ملائکه را سجده کنید مر آدم را **بدانکه** متفق علیه کافه حکماء است که از ہمه اشکال
و صور کافه اجناس و انواع مخلوقات شکل و صورت آدمی احسن و افضل است حتی از اشکال ملائکه نوری **و** مشیر آیه ولقد خلقنا الانسان فى احسن تقويم
و حدیث مشهور ان الله خلق ادم على صورته ہر چند حدیث متشابه است اگر صحیح فرض شود **پس** تاویلش آنکه ضمیر صورته راجع بآدم است
پس معنیش آنکه خدا آفرید آدم را بر شکل و صورتیکه مقتضائی صورت انسانی و سزاوار با و بود نه بغیر آدمی یعنے برای ہر مخلوقے خالق در عالم تقدیر صورتے
مقرر فرموده بود قبل التخلیق **و** اینجا اشاره ہمان تقدیر مقدر است **پس** صورت انسانی اقوم و افضل و اشرف کل سوره اشخاص حیوانی علوی و سفلی میباشد
اشکال مخاطب بخطاب خلقناکم ثم صورناکم کیست **و اگر** مخاطب بان حال تنزیل آن موجودین معاصرین آنحضرت اند اشکال عاید میشود الا اشکال
آنکه در اسجدوا **و اگر** با سلاف ماضی **یا** با خلاف آتی الی القیمة است **پس** انخطاب خلاف واقع با شخاص فانیه و عدمیه میباشد و خطاب بمعدوم عقلا
جائز نیست **جواب اول** نزد ما اینکه موجودین حال نزول آیه بود **پس** تقدیرش چنین خواهد شد ولقد خلقناکم ايها الناس الحاضرون المخاطبون
بهذا الخطاب خلقنا نطفا تکم فى اصلاب الاباء ثم صورناکم فى ارحام الامهات صور الاكور والاناث یعنی بتحقیق آفریدیم نطفهائے شما حاضرین

را در صلاب پدران شما پس ازان صورت و شکل مختلفه ذکور و اناث در ارحام مادران شما دادیم **اشکال** عاید میشود **امّا نزدا نانکه** خطاب بحاضرین معاصرین نزول بود پس جواب آن عنقریب می آید **بحث ثانی عشر** قلنا للملئکة اسجدوا لآدم پس از تخلیق و پس از تصویر شما گفتیم یعنی امر کردیم بر ملائکه نوری علوی را معهم اشخاص ناریرا که سجده کنید برائے اوّل مخلوق خاکی ابو البشر آدم صفی **بدانکه** بالاتفاق از دو ماده آفریده شده اند **احدهما** از محض نور که عبارت از جوهر وضیئ بذاته مضیئ لغیره می باشد **ثانیهما** بتصریح جمعی از متکلمین منهم انوری و حکیم بو علی سیناء قوم ملائک از ریح اند لهذا ان طایفه معروف بروحانیین میباشند **امّا** بالملائکه طایفه ناری منهم عزازیل اوّل و اصل و اب قوم بنی جان چون آدم اوّل و اصل و اب قوم انسان میباشد **تبصره** پس از ایجاد و تخلیق آدم مع احسن هذا التقویم و اشرف الصوره از جمیع صور کائنات اعلے و اکمل نعمتے برائے انسان است وصلاً و ابداً احدے قادر نیست بر ایجاد مورچه صغیره از محض عدم خصوصاً انسان پس انسان اشرف موجودات بل افضل کائنات میباشد زیراکه کل ماسوی الانسان برائے انسان آفریده شده **پس** انسان علت و کلما سواه معلول او است **وهر** علت عقلاً اعلے و اشرف و اصل میباشد و هر اصل افضل از فرع و معلول بالضرورت است **امّا نقلا** چون آیه و لقد کرمنا بنی ادم الخ علی کثیر من العلمین کافی درانهست **بحث ثالث عشر** بدانکه ابلیس ماخوذ از ابلیس یبلس ابلاساً بمعنی ناامید و مقنوط از چیزے میباشد **درصحاح** گفته ابلس من رحمته ای یئس من رحمة الله **و** منه سمی ابلیس چونکه شیطان ناامید محض از رحمت خدا و از نجات خود میباشد باسم ابلیس موسوم گردید **وجوهرے** بعد این فرمود اصل اسم ابلیس عزازیل است از **حسن بصری** رازی نقل نموده و کان اسم ابلیس شیئاً اخر فلما عصے الله تم فسماه بذلك **تبصره** اسماء القاف تذییلے چند اند **منها** ابلیس بجهت ناامیدی از نجات خود **منها** شیطان بجهة تمردی آواز امر اله **منها** الوسواس الخناس بجهت القا و وساوس در قلوب **امّا** اصل و اوّل اسم او عزازیل میباشد **بعضے** گفته اند از عزازیل اسم سریانی **وبعضے** عبرانی گفته اند **و** بگمان کسی معنے عزازیل العبد المخلوق الله تعالی باشد والله اعلم **امّا سجود** در اصل انخفاض و حقیقت آن وضع پیشانی بر زمین بطور تذلل خود برائے مسجود له میباشد **بحث رابع عشر** فسجدوا الّا ابلیس لم یکن من الساجدین پس بامر خالق سجده کردند کل ملائکه مگر ابلیس لعین از سجده کنندگان نشد یعنی بسجده آدم با سجده کنندگان شامل نشد و با ایشان دفراری هم سجده آدم نکرد **یا** بعد نفخ روح در آدم ملائکه سجده کردند **یا** بعد آن اصح الوجهین ثانی است لقوله تعالی یا ادم انبئهم باسمائهم **سوال** اینکه بسجده آدم مامور کردیده بودند **یا** انها ملائکه سماویه بودند **یا** ملائکه ارضی **یا** ملائکه علوی و سفلی معاً **پس** **یا** اعاظم و اکابر رؤس ملائکه چون روح **و** اسرافیل **و** میکائیل **و** جبرئیل **و** عزرائیل **و** حملہ عرش معهم بودند و سجده بآدم کردند **یا** نه درانها بعضے توقف دارند اصح الاقوال کل ملائکه بودند زیراکه در سوره ص است فسجد الملئکة کلهم اجمعون **و** ملائکه جمع **و** بران الف لام استغراقی داخل مستلزم جمیع افراد **و** بعد آن لفظ کلهم اجمعون تاکید متضمن بشمول خصوص و عموم کل افراد جنسیه و نوعیه ایشان میباشد ثم الله اعلم **اشکال** خطاب کم در اینجا معاصرین نبوی علی الظاهر است **وایضا** لفظ ثم نزد کل نحات و لغة موضوع برای معنی تراخی با ترتیب میباشد پس خلقنٰکم ثم صورنٰکم ثم قلنا للملئکة اسجدوا لآدم ایهام میکند که اوّل تخلیق پس ازان تصویر شما کردیم بعد از ایجاد و پس از تصویر آنها اسجاد ملائکه در آخر بوقوع آمد اختلاف و اقع بالنسبة مخاطبین است اینچنین جایز نیباشد **جواب اوّل** بدانکه از ائمه عربیه اخفش گفته ثم در اینجا بمعنی واو است نه برائی ترتیب تراخی **وزجاج** تخطیه او نموده فرمود لا یجیزه الخلیل **و** سیبویه **و** جمیع من یوثق بعلمه قالوا انما ثم للشیئ الذی یکون بعد المذکور قبله لا غیر **و** انما المراد فی هذا الخطاب ذکر ابتداء الخلق اوّلا فالمراد انا بدأنا خلق ادم ثم صورناه فابتداء خلق ادم من التراب ثم وقعت الصورة بعد ذلك **فهذا** معنی خلقنٰکم ثم صورنٰکم ثم قلنا للملئکة اسجدوا لآدم بعد الفراغ من ادم فثم انما هو لما بعد **و** هذا مروی عن الحسن ایضا **جواب ثانی** در اینجا تقدیر مضاف است چون خلقنا اصل اباءکم ادم ثم صورناه ثم قلنا للملئکة اسجدوا لآدم یعنے بنابر تقدیرش چنین معنے میشود که آفریدیم اصل پدر شما را ابتداء از طین پس از ایجاد او از خاک صورت آدمی باو بخشیدیم پس از تصویر او ملائکه را بسجده او در آوردیم **اشکال** عاید میشود هرچند خطاب باولاد و مراد ازان اباء میباشد چنانچه بمعاصرین نبوی خطاب ببنی اسرائیل کرد و اذ اخذنا میثاقکم و رفعنا فوقکم الطور الخ **و** معلوم است که فعل بمعاصرین نبوی بوقوع آمده نه معاصرین خاتم الانبیاء **و** همین قول حسن **و** یوسف نحوی هست **وایضا** و اذ قتلتم نفساً فادرأتم **وایضا** و نجینٰکم من ال فرعون **و** همین مختار امام رازی و تبعه اوست **جواب ثالث** هرچند ظاهر خطاب اینجا بمعاصرین خاتم الانبیاء هست و لکن مراد از خلقنٰکم فی الحقیقت خاص آدم **و** در ثم صورنٰکم تصویر ذریت آدم در صلب و ظهر آدم هست که در عالم ذر اظهار ایراآورده هر یکے را بصورت و شکل خود **پس** ملائکه را بسجده آدم در آوردند **و** همین قول ابن عباس **و** مجاهد است و حاجة

تقدیر مضاف در اینجا نیست **اقول** در این یک جمله تلوین الخطاب لازم می‌آید بعد التقدیر توم حاصل شد **جواب رابع** خطاب هر چند بالفاظ جمع کرد
لکن مراد از ان خاص آدم تنها است **و** جمع بجهت تعظیم آدم آورده اند اوّل فطرة از بشر **و** بنی ملائکه بود **و** جمع برائے واحد مستعمل در قصاید **و** دود این **و**
قرآن **و** حدیث بسیار وارد است چون یا ایها المتبنّی اذ طلقتم **و** یا بنی اسد قلتم فلانا **و** قال یا خزاعة انتم قتلتم هذا و حال آنکه یکے از بنی اسد **و**
یکے از بنی خزاعة قتل کرده همه قوم معاً **جواب خامس** اینکه عطف ثم افاده ترتیب خبر بر خبر میکند **و** مفید تخبر علی الخبر نیست **در مجمع** فرموده که در ان
اقوال اخر اند **منها** ان معناه خلقنا آدم ثم صورناکم فی ظهره **ثم** قلنا للملٰئکة اسجدوا لآدم **و** همین قول ابن عباس **و** مجاهد **و** ربیع **و** قتاده **و**
سدی است **و منها** ان الترتیب وقع فی الاخبار فکانه قال خلقناکم **ثم** صورناکم **ثم** انا نخبرکم انا قلنا للملٰئکة اسجدوا لآدم کما یقول القائل
انا راجل **و** انا مسرع **و** همین مختار جماعتے از نحویین منهم مختار علی ابن عیسے **و** قاضی ابو سعید سیرافی و غیرهما میباشد **نزد** عکرمه خلقناکم فی اصلاب الرجال
ثم صورناکم فی ارحام النساء **نزد** یمان خلقناکم فی الرحم ثم صورناکم بشق السمع والبصر وسائر الاعضاء **اشکال** استثناء ابلیس از جمله ملائکه
دلالت دارد که آن لعین از ملائکه بود **جواب** دران دو قول وارد اند **احدهما** نزد جمعی از معتزله ملک و جن بحقیقت و ماهیت متحده اند و لکن با وصاف
مخصوصه مختلف میشوند لهذا ابلیس باعتبار اصلیة گاهے از ملائکه **و** باعتبار وصفیت گاهے متفرد و معدود شده کما فی **نقد المحصّل** نقله المحقق
ثانیهما ملک خاص از نور آفریده معصوم از خلل و زلل و خطاء در جمیع احوال میباشد **اما** جن خاص من مارج من نار آفریده شده لقوله خلقتنی من نار **و**
همین قول اکثر است **و حسن بصری** گفته ان ابلیس لم یکن من الملٰئکة لان ابلیس خلق من نار **و** الملٰئکة من نور لا یستکبرون عن عبادته
ولا یستحسرون ولا یعصون الله ویفعلون ما یؤمرون **و** ابلیس لیس کذلک انه قد استکبر وعصے ففسق عن امر ربه لانه کان من الجن **و** الملٰئکة
رسل الله و لیس کذلک ابلیس وهو ابو الجن **و** اوّل خلقه من نار کما ان آدم اوّل خلق من طین ابو البشر **و** لما عصاه فسماه الله بابلیس و بالشیطان **سوال**
پس چرا ابلیس را از ملائکه استثنا کرد اگر از ملائکه نبود **جواب** چونکه ابلیس بطور نفاق در آسمان با ملائکه مشغول بعبادت بوده **و** ملائکه نمیدانستند که این از غیر
ماده ما منافق است **و** از بس که در کروهها ملائکه مغمور و مستور بود **پس** وقتیکه با مر تعم کل ملائکه سجده آدم کردند سوای ابلیس پس ملائکه دانستند در انوقت
که این شخص از ما نیست اینمنافق غیر جنس ما بوده است **جواب ثانی** ابلیس در واقع جنس ملک نبوده لهذا از انها او استثنا شده **و** این استثنا منقطع
است چون لکن ابلیس لم یکن من الساجدین **اشکال** پس بنا بر استثنا منقطع ابلیس در سجده با آدم محکوم نبوده سوائی ملائکه زیرا که خطاب بجنس ملک بود
و ابلیس از جنس انها نبوده پس چرا استثنا کرده او را از ملک **جواب** چونکه این شخص واحد در پدم بها در پدم ملائکه بعبارت شامل بود **و** اراده عالم الغیوب
والقلوب همین بود که فرقه نوری و ناری هر دو طائفه سجده آدم نمایند بشمولیت ابلیس در عالم و مقام اعلے معیت داشت لهذا محکوم و مامور با ایشان بسجده شد
ذکر و لهذا استثنا را او را از ملک کرد **و جائز** که ابلیس للجد امیر شدن از تبعه ملائکه بود **و** هرگاه کل متبوعین مامور بسجده کردیده اند **پس** تابع بتبعیة متبوع
واجب الاتباع در مامور میباشد چون اولاد و غلام لهذا حاجت بامر منفرد نگردیده **تبصره** بعید نیست که تعلیم ابلیس لعین ملائکه اتجعل فیها من یفسد
فیها الخ گفته باشند چه شیطان را منافق بے پند داشتند **و** از معصومین ملائکه بلا نفس شهوانی بند و اتهام فتنه و تخو چنین قول اتجعل فیها مستبعد بود مگر
بتلبیس آن لعین ایشان را چنانچه آدم را تلبیس از بهشت بر آورده **تذکره** جمعی از ارباب تحقیق **و** اصحاب تدقیق در اینجا فرموده اند چونکه در معلوم
ابلیس منافق ناری بود **و** مشیر بان آیه و ما کنتم تکتمون است **و** خالق اراده اظهار نفاقش بر ملائکه کرد **پس** غرض اصلی در اینجا خاص امر با ابلیس در سجده آدم بود **اما** خطاب
سجود او مع انضمام ملائکه کرده چه ابلیس در ایشان بود **و** خطاب شفاهی علیحده بان ملعون فقط از کل ملائکه نکرد **تا** بغیرت جاهلیت نار یة انکار ننماید از
اسجده **پس** بتمرد خود از کل ملائکه نفاقش واضح شد **و** اظهار نفاق منافق بحرکات و سکنات بے تعالی قبل یوم الجزا جائز است چنانچه امتحان دیگر امور
جائز لهذا اکثر بوقوع اند و بظهور نفاق از دو فاق و کامل از ند بدو ضعیف ممتاز و ظاهر میشود **سوال** بنا بر این ثابت شد که ابلیس در واقع مومن صادق
و واقعی نبوده **پس** آیا عبادت او الی ظهور نفاقه صحیح و جزائی دارد یا ندارد **جواب** در این مفسرین **و** متکلمین است نیز دو قول دارند **احدهما**
در قول تعالی وکان من الکافرین بمعنی صار من الکافرین یعنے بانکار سجده کافر مرتد گردیده بعد از ایمان سابق **اقول** این قول مرتب بر آنست که بعد تصور
و تصدیق رده ممکن و جائز است **پس** بنا بران جزائی دارد و آن در دنیا انظار او الی القیمة از عبادت او **و ثانیهما** انه کان من الجن ففسق عن امر ربه
و کان بمعنی بود از بدایت الی آنوقت مستمر ابطور نفاق پس نزد امر سجده نفاقش بر ملائکه ظاهر ثابت شد چه نزد بعضی بعد تصور و تصدیق قطعی مع علمه ردت جائز

نیست چہ بعد از ایصال بمطلوب فضلاً عن التشرف علی المطلوب تخلف از آن جائز بل تصور نیست چہ تصدیق غیر قطعی اعتبار ندارد **ولیس** نزد اینطائفہ عمل منافق بحدیث صحیح بیود ہر آنچہ بوجہ صحیح ثابت نباشد آن عمل بعدم ثبوت وصحت اصل فی الاصالت باطل است **امّا** نزد ظہور نفاق اوسے دانند ومی بینید کہ علم صلہ وجزائی ندارد فاذا فقد الشرط فقد المشروط **اشکال** سجدہ ہر گاہ عبارت است کہ بانخفاض وانکسار وضع پیشانی کہ اعلی واشرف بدن انسانی وجہ است ونہادن اوبر خاک وزمین بطور تذلل خود برائے معبود علی اعلی میباشد **و** اینحالت غایت ونہایت مرتبہ تذلل وعبودیت است لہٰذا در اہل ادیان مقرر ومخصوص برائے خالق تعالیٰ گردیدہ تا از جمیع انواع اجلال وتعظیم خلق اوتعالیٰ ممتاز باشد **پس** از معبود تعالیٰ امر بملائکہ بسجدہ آدم چگونہ جائز باشد

جواب بوجوہ است **اوّل** نزد بعضے غرض الٰہی دران اسجاد وامر بان اثبات واظہار عظم وقدر آدم خاکی در قلوب وانظار خلوق نوری وناری بود تا بعلو مادیت ناری ونوری خود قیاس بدنی بودن آدم ننمایند **و** مشعر باین قیاس ابلیس ناری است کہ خلقتنی من نار وخلقتہ من طین **و** ابلیس اظہار فضل درین تقدیم ناریت خود بر طینیت آدم کرد **و** این امر من باب امتحان بایشان بوقت مخصوص دون جمیع الاوقات جائز بود **ثانی** سجدہ حسب تعلقات تعظیمی **و** استقبالی **و** سجدہ شکر وثنائی **و** تعبیدے میباشد **پس** نزد **بعضے** سجدہ بآدم از سجدات تعظیمی تحیاتی بودہ چنانچہ سجدہ ابوین واخوان یوسف سجدہ تحیاتی بودہ **و** نزد **بعضے** این سجدہ قبالی بودہ چنانچہ سجدہ امم سالفہ بقبلہ بیت المقدس **و** امم مسلمہ بقبلہ کعبہ بود ومسجود لہ در سجود قبلہ بالاتفاق خاص معبود بحق خالق میباشد نہ قبلات **و** ہکذا سجدہ ابوین یوسف بجذ اقبال یوسف بودہ **نزد بعضے** سجدہ ملائکہ سجدہ شکر برائی خدا بود چہ تعلیم علم از آدم یافتہ بودند **و** ہکذا سجدہ ابوین یوسف بحضور یوسف برائے شکر خدا بود بجہت رفع ذلت وحصول عزت **اقول** این ضعیف است زیرا کہ لام تخصیصی در اسجدوا لآدم ہست **و** در یوسف وخروا لہ سجدًا است **امّا** در باب آدم این صحیح نمیشود **و** دربارہ یوسف گنجائش ہست زیرا کہ لہٗ را تاویل تواند شد **امّا** سجدہ تعبیدے قدیماً وحدیثاً مخصوص خدا است **و** تفریق در بین این سجدات بقصود وارادت میشود **و** اصح الاقوال سجدہ ملائکہ سجدہ تعظیمی وتحیاتی بود نہ تعبیدی **تنبیہ** قبل الاسلام این انواع سجدات جائز وجاری بودہ **و** بعد اسلام ہمہ انواع سجدات منسوخ شدہ الا سجدہ استقبالی الی القیمۃ باقی ماندہ **و** مسجود لہ کعبہ نمیباشد بل مسجود لہ خاص خالق معبود متعال میباشد **و** ہمچنین سجدہ تعبیدی از بدایت وجود خلائق الی الابد بغیر تعالیٰ اصلاً تجویز نشدہ اشکال عاید نمیشود زیرا کہ بامر الٰہ آدم را سجدہ کردند فی الواقع او سجدہ الٰہ بودہ ثم اللہ اعلم **تنبیہ** حاصل ازاین امور پیش کردن احتجاج تام مع کمال الترغیب انیست کہ کسی را کہ باحسن تقویم واشرف صور مخلوقات آفریدم وبعد آنہا اختصاص نوری و اکابر روحانی علوی وسفلی را بسجدہ در آوردم وہمچنین مراتب بانہا بخشدم آیا عقل عاقلے تجویز کفر وتشریک وتمرد ونافرمانی چنین خالق منعم رامیکند پس چگونہ شما مع ہذا الانعام کفر وشرک ونافرمانی من میکنید

قولہٗ تعالیٰ قَالَ مَا مَنَعَكَ اَلَّا تَسْجُدَ اِذْ اَمَرْتُكَ ۖ قَالَ اَنَا خَيْرٌ مِّنْهُ ۚ خَلَقْتَنِيْ مِنْ نَّارٍ وَّخَلَقْتَهٗ مِنْ طِيْنٍ ۝ قَالَ فَاهْبِطْ مِنْهَا فَمَا يَكُوْنُ لَكَ اَنْ تَتَكَبَّرَ فِيْهَا فَاخْرُجْ اِنَّكَ مِنَ الصّٰغِرِيْنَ ۝

ترجمہ این روایہ وقتیکہ ابلیس سجدہ بآدم نکرد پس خالق عالم الغیوب والقلوب بجہت الزام حجت پرسید ابلیس را ای ابلیس یعنی ای شخص ناامید از رحمت الٰہ چہ چیز باز داشت ومنع کرد ترا ازانکہ سجدہ نکردی تو آدم را ہنگامیکہ عینا امر کردم ترا بسجدہ آدم ابلیس در جواب الٰہ گفت کہ آن مانع از سجدہ آدم انیست کہ من بہترم از آدم چہ آفریدی مرا از آتش وآتش مرکز لطیف عالی است وبہتر از خاک است وآفریدی آدم را از گل وآن جسمی کثیف دنی المنازل پامال کل حیوانات ومحل بول وبراز آنہا میباشد خالق در جوابش فرمود ای ابلیس پس فرود رو از مقامات علویات سماوات یا از جنت فرود رو پس نمیسزد ونمیرواد سزاوار نمیباشد برائے تو کہ گردن کشی از طاعت کردی تکبر وکبر وتعلو خود درانمقام ساکن قایم وثابت باشی حاصل آنکہ برائے

تکبر متمرد

اجوبۂ اشکال در سجدۂ آدم علیہ السلام

تکبر متمرد که مهبط ساکن در مقام پاک و اعلی باشد جایز نیست پس بفور بیرون رو از مقام عالی بدرستی و تحقیق تو از خوار و ذلیل شدگانی **و** صاحب الینابیع گفته که بیرون رو از صورت فرشتگان قدسیه و مباش در مقام عالی فرشتگان معصومین **در تفسیرش** چند بحث اند **بحث اول** بدانکه امر بمعنی فرمان **و** نهی نقیضش میباشد **پس** امر و حکم متحد المعنی طلب فعل یا ترک آن از عالی بطور استعلا بدانی میباشد **و** در اینجا همین معنی از امر ترکیبا اتفاق است از امر یا مرام امر **بحث ثانی** در کلمه لا در الا تسجد **آیا** صله زایده هست **یا** مفید غیر زاید است مفسرین و نحات در اینجا دو قول دارند **نزد اکثر** برای ربط و حسن عبارت تقریر و تحریر میشود بغیر معنی **و** تقدیرش ما منعک ان تسجد میباشد **و** ابن قسم در اشعار **و** قصاید **و** دواوین اسلاف و اخلاف **و** در قرآن بسیار واقع و مستعمل است چون **لا** اقسم بهذا البلد معناه اقسم بهذا البلد **و** حرام علی قریۃ اهلکناها انهم لا یرجعون ای یرجعون **و** لئلا یعلم اهل الکتاب ای لیعلم اهل الکتاب **و** همین قول کسائی **و** فراء **و** زجاج **و** اکثرین نحویین است **ثانی القولین** از انانی هست که اصلا هیچ حرفی و کلمه را از واو یا لا **یا** غیر ان زاید در قرآن جایز اصلا نمیدانند **و انها** میگویند که مفید غیر زاید ثابت المعنی میباشد **واحدی** از احمد بن یحیی حکایت کرده که لا در این آیه زاید و تاکید نیست بل مفید المعنی هست لان معنی ما منعک ان لا تسجد **و** من قال لک لا تسجد میباشد **پس** این حمل کلام بر معنیش میباشد **و** همین را ابوبکر انباری از فراء نیز نقل نموده **و طبری** فرموده که والصواب فیه ان یقال ان فی الکلام محذوفا فتقدیره ما منعک من السجود فاحوجک ان لا تسجد **پس** ذکر احوجک را ترک کرد بجهت استغنا معرفت سامعین بکلام و بمفهوم آن **و رازی** از قاضی تقدیرش نقل کرده قال ثم ما دعاک الی ان لا تسجد لان تخالف الله ثم امر عظیم یتعجب منه کل ذی عقل سلیم **و در کشاف** گفته فان قلت ما فایدة زیادتها **قلت** توکید معنی الفعل الذی تدخل علیه **و** تحقیقه کانه قیل لیتحقق علم اهل الکتاب **و** ما منعک ان تحقق السجود و تلزمه نفسک اذ امرتک لان امری لک بالسجود اوجبه علیک ایجابا و حتمه حتما لا بد لک منه **بحث ثالث** ما در ما منعک نوع المحل بالابتدا بتقدیر ای شیٔ منعک **و** خبرش مابعدش جمله آن لا تسجد اذ امرتک باشد **بحث رابع** قال ما منعک ان لا تسجد اذ امرتک **آیا** در اینجا از ترک سجده میپرسد **یا** از سبب و داعی ترک سجود **رازیین** یعنی ابوبکر **و** فخر الدین ثانی را ذکر کرده **و فرمودند** مع واحدی این بار استفهام تنکیری و توبیخی میباشد قال تعالی یا ابلیس ای سبب و شیٔ منعک عن ترک السجود اذ امرتک به یعنی او سبحانه ابلیس را پرسید بگو تو که کدام شیٔ و سبب و داعی منع کرد ترا از سجود آدم هنگامیکه من امر کردم ترا بان **سوال** آیا انخطاب اسجدوا امر مستحب مندوب الیه بوده است **یا** واجب **و** وجوب این چگونه ثابت میشود **جواب** بدانکه خطاب اسجدوا صیغه امر است **نزد** اهل موضوع دلالت بر صیغه امر بر وجوب دارد چنانچه هر نهی دلالت بر تحریم دارد زیراکه انخطاب امر و نهی از عالی بدانی علی سبیل استعلا به طلب فعل **یا** بترک فعل میباشد **و** بخلاف انخطاب مخاطب را ذم عاید میشود **و** همین مبرهن و مقرر در علم اصول فقه شده **اما** وجوب انخطاب بوجوه ثابت است **اول** بخود صیغه امر اسجدوا چه از خالق منعم حقیقی عالی متعالی علی سبیل الاستعلاء باشخاص ممکن محتاج میباشد **ثانی** اما بعد این صیغه اسجدوا بما منعک ان تسجد و استفسار از تارک اوست که چرا او بچه ترک آن کردی اگر خطاب مثبت استفسار و اهتمام در دریافت مانع و سبب آن بغیر موجه کار عقلا و مدبرین حکما نیست که در ترک بعض امر مستحب و رنا در الاوقات اهتمام در استفسار بچون و چرا و گیر و دار در امر مندوب الیه نمیکنند مگر در امر الزامی و در ترک آن **ثالث** ایضا بعد خطاب صیغه اسجدوا بیانش مع التاکید **و** بدان کلمه اذ امرتک است **و** امر **و** حکم هر دو متحد بمعنی فرمان میباشند و فرمان از عالی بر سبیل استعلاء بدانی بطور طلب فعل یا بترک فعل میباشد **رابع** در آخر این آیه ذم و توعید بتارک السجده بقوله فاخرج انک من الصاغرین صریح وارد است **و اگر** امر ندب او بوجوب ثبت والبته چنین ذم و توعید بر امر غیر واجب وارد نمیشد **پس** بابین ادله از خود این آیه وجوب عینی بطور قطع و یقین ثابت شد **سوال** مسلمنا که این امر واجب است **اما** عینیت و فوریت دارد **یا** وجوب تراخی و تاخیری **پس** بر هر دو تقدیر دلیلش از خود ثابت شده میتوانند **یا** نمیتوانند **و اگر** میتوانند پس دلیلش چیست **جواب** نزد بعضی در هر صیغه امر خطابی اصل فوریت میباشد مگر بقراین و ادله خارجه محمول بر تراخی و تاخیر میشود **اما** در اینجا فوریت نیز بخود آیت ثابت است که بحض ترک سجده بفور خالق بر ابلیس که چرا ترک سجده کردی **و** بمحض ترک سجده او را توعید و اخراج از مقام اعلی بفور کرد **و** همین را بعض اصولیین بوجوب فوریت نیز تصریح کرده بقوله ان هذا الامر یفید الفوریة بهذه الایة لانه تعالی ذم ابلیس علی ترک هذا السجود فی الحال فلو کان الامر لا یفید وجوب الفور لما استحق الذم ولا استوجب هذا الذم بالفور فی الحال بترک السجود انتهی کلامه **اما جواب عینیت** آن پس او نیز بخود آیه ثابت است که خود در

جواب سبب ترک سجده گفت خلقتنی من نار ضمن دلیل است که این سجده واجب عینی بر ابلیس هم بود اشکال آنکس که ابلیس را مستثنی منقطع میگوید پس
نزد او باین سبب ابلیس مکلف عیناً بسجده آدم نبوده باشد بل واذ قلنا للملائکة اسجدوا نیز واضح و ثابت است که خاص ملائکه سجده واجب بود و
ابلیس از جنس ایشان نبود لهذا استثنی منقطع دانسته میشود و اگر از جمله ملائکه میبود چنانچه باستثناء متصل همین مستفاد میشود پس از معصومین ملائکه کفر
حاصل میشود جواب بنابر تو بیکه ملک جن مادیه متحده دارند و باوصاف مختلف چون جنسیت بشر و نوع شرذمه انبیا و خلفاء الله و صفایه
تعالی معصوم و مطهر اند و شرذمه غیر انبیا و صفیاء الله غیر معصوم و لا مطهر میباشند پس بنابراین استثناء اتصالی است و کافی است در دخول و
شمول او در ملائکه اشکال عاید نمیشود سعودی هم در تفسیر خود فرمود جایز است ان یکون من الملائکة جنسا یتوالدون یقال لهم الجن
پس از ابلیس از آن نوع ملائکه بوده باشد اشکال باین دو وجه عاید نمیشود اما بنا بر استثناء منقطع ابلیس از غیر جنس ملائکه هست پس به
ما منعک ان لا تسجد اذ امرتک ثابت و واضح شد که آن لعین مکلف و مامور عیناً بسجده آدم شده بود خواه بمعیت ملائکه که در ملازمت ایشان بود
خواه بالانفراد چون واذ قلنا لابلیس و الملائکة اسجدوا لآدم و الا اذ امرتک میفرمود و اذ امرتک اقطع دلیلی است که ابلیس را عیناً و شفاهاً
خطاب و لا تکلیف و امر بسجده فرموده و بر امرتک اکتفا کرد از ذکر اذ قلنا لابلیس و تقدیر کلمات عند القراین و الدلایل در ما قبل یا در ما بعد کافی
کافی اکثر در قرآن و حدیث و دواوین و خطب و اشعار میباشد و تفصیل قواعد نحوی در باب استثناء متصل و منقطع در جلد اول این تفسیر ذکر کرده ایم لهذا
حاجت اعاده ذکر آن در اینجا نیست اشکال استفسار احوال کار جهال از حال و مآل میباشد و او سبحانه عالم الغیوب و القلوب و الشهادت بالسویه هست چرا
سوال کرد و پرسید ابلیس را سبب ترک سجده را و هر گاه بر تعالی جهل اصلا جایز نباشد پس مع علمه سوال از معلوم تحصیل حاصل باطل و لا فایده است
بر تعالی ابداً جایز نیست جواب زمخشری فرموده بجهت تقریع و توبیخ و اظهار معانده و کفر و کبر و افتخار ابلیس باصل خود بود کما قال قلت للتوبیخ
و لاظهار معاندته و کفره و کبره و افتخاره باصله و ازدرائه باصل آدم و انه خالف امر ربه معتقدا انه غیر واجب علیه لما رأی ان سجود
الفاضل للمفضول خارج من الصواب انتهی بحث خامس لفظ خیر بمعنی بهتر و خلاف شر است در مصباح فرموده و الخیر خلاف
شر و جمعه خیور و خیار مثل بحر و بحور و بحار و منه خیار المال لکرائمه و یاتی خیر للتفضیل فیقال هذا خیر من هذا ای یفضله و یکون اسم
فاعل لا یراد به التفضیل نحو الصلوة خیر من النوم ای هی ذات خیر و فضل ای جامعة لذلک و هذا اخیر بالالف فی لغة بنی عامر و کذلک اشر
منه و سایر العرب تسقط الالف منهما حاصل آنکه اگر لفظ خیر بغیر اضافت ذکر شد پس مراد از آن خاص ذکر فضل آن شی بذاته میباشد چون زید خیر
ای افضل و اگر با اضافت مذکور بود پس بمعنی تفضیل و غیر میباشد چون زید خیر من بکر ای هو افضل منه و گاهی بصله ذکر بود چون الصلوة خیر
من النوم در اینجا بمعنی اسم فاعل است ای الصلوة ذات فضل من النوم بغیر تفضیل مراد میباشد و در لغت بنی عامر اخیر و اشر بالف اول برای
تفضیل و نزد سایر عرب بغیر الف بمعنی افعل تفضیل میباشد بحث سادس نور و نار و ضوء و ضیاء متحد بمعنی روشنی از نار و نور ینار
فهو نیر خلاف آن ظلمت بمعنی تاریکی و تیرگی باشد و نور اسم آنچه بعد ازاله ظلمت اشیاء بآن مبین و روشن میشود هست و جمعش انوار و نوار مثل
تفاح میباشد اما نار او نام شی محرق مضیئی نزد اهل اشتقاق و ماده نور و نار و احد است کما قال ایضا البیضاوی و اشتقاق النار من
نار ینور نوراً اذا نفر لان فیها حرکة و اضطرابا چونکه در لهب و شعاع آن حرکت و اضطراب است لهذا آنرا بنار نامیدند و جمع نار نیران است بکسر اول
نزد ابوزید نور باشد اما ضوء و ضیاء هر دو بمعنی روشنی میباشد در صحاح گفته الضوء الضیاء و کذلک الضوء بالضم
یقال ضاءت النار تضوء و ضوءا و اضاءت مثله در ق است الضوء النور یضم کالضواء و الضیاء بکسرهما ضاء ضوءً و ضوءاً در مصباح
گفته و ضاء یضوء ضوءاً من باب قال یقول قولاً و اضاء لازما و متعدیا کما یقال اضاء الشی و اضاء القمر ای اشرق و اضاء غیره اشکال
آیا مابین نور و نار فرقی هست یا نه و اگر هست او چیست جواب نار در حقیقت جرمی هست بنفسه مرکب بجرم محرقه مضیئه و دخان و ضیاء اما
نور محض شی و ضیئی مضیئی للغیر بغیر دخان میباشد پس فرق در بین نار و نور واضح شد علم الهدی المرتضی الشریف فرمود نور و
جمیع اشیاء نوری از شمس و قمر و کواکب عرش اجسام ناریه اند سوال آیا نور و ضیاء من باب الاجسام اند یا من باب الاعراض جواب
در آن دو قول اند حکماء و متکلمین را نزد آنانکه نور جوهری و ضیئی قایم بالذات مبین و مظهر الاشیاء و الموجودات است پس ضیاء و ضوء صف

لازم نور

جواب اشکال الا ابلیس ... استثناء منقطع ... لعنة الله ابلیس کان مستثنی ...

جواب اشکال خیر بمعنی ... از نسبت ابلیس ... منبع ... مجلسه ...

لازم نور میباشد **پس** از جهت واجب الوجود که در حقیقت جوہری واجب قایم بذاته بلا سبب ولا علت ولا اعتبار است **لهذا** تسمیه یا توصیف ذات
مقدسه خود او تعالی بنور کرده است فی قوله الله نور السموات والارض فی الواقع وجود واجب الوجود تعالی بذاته روشن و وضیئی بے آنکه بر علتے متوقف
بماند وجود او مضیئے لکل ماسواه من الموجودات والکائنات است **واما ضیاء** اسم روشنی نور میباشد من باب الاعراض در حقیقت است چنانچه
مشهود باه بماه لیل بلیل عارض ضوء آن بقمر میشود لهذا متزائد و متناقص بان لاحق میشود **اما نزد ما آنکه** نور من الاعراض قایم بالغیر است
پس تعریفش آنکه کیفیة ظاهرة وضیئة بنفسها مضیئة مظهرة لغیرها میباشد **و الضیاء** هو اقوی منه واتم ذلك **و** لهذا
اضافت کرد فی قوله تعالی وجعلنا الشمس ضیاء والقمر نورا **و قالوا** وقد یفرق بینهما ان الضیاء ضوء ذاتی **و** النور ضوء عارضی
پس درایند و قول مابین تعارضی هست **و اوّل** قول اشراقیین **و** از صوفیه مذہب جمع منهم شهاب الدین **و** همین ارجح نزد حکیم صاحب
صدرا در **تفسیر** آیه نور میباشد **بحث سابع** طین گل یعنے خاک و آب آمیخته باهم را گل میگویند **و** طینت اخص از طین است و بمعنے
سرشت و خلقت و مادیت آدم و حوا از طان یطین طینا باشد **در مصباح** گفته الطین معروف **و** الطینة اخص منه **و** طان الرجل البیت
والسطح بطینه من باب باع طلاه بالطین **و** طینه بالتثقیل مبالغة وتکثیر **و** الطینة الخلقة **و** طانه الله علی الخیر جبله علیه **بحث
ثامن** قال انا خیر منه خلقتنی من نار وخلقته من طین **بدانکه** در ابتداء قال قایل خالق **و** ما منعك مقول تم **و** باین قال قایلش ابلیس
از خیر الخ مقولش در جواب سوال اله میباشد یعنے ابلیس نزد پرسیدن متحیر گردیده جوابے مطابق نیافت که بگوید مگر آنکه گفت ابلیس من بهتر ام
از آدم و فضل فراتی دارم بر آدم **و** آن اینست که مرا از مرکز اشرف اعلے که نار باشد آفریدی **و** آدم را از گل گندیده که عنصر دنی سفلی که محل بول
و براز و پایمال کل حیوانات زمین باشد افریدی **پس** آنکسی که از اشرف و اعلے مادیت مخلوق شده او هم باعتبار اصلیت مادیت اعلے و اشرف
و افضل آنشخص میباشد که از ان مادیت ذلیله متنازله آفریده شده باشد چه مخلوق ازیهم ذلیل و خوار باشد **و** اعلے و افضل چگونه اجلال و تعظیم مفضول
دنی متنازل بکند **تنبیه** جمهور مفسرین و مشهورین ائمه عربیت و کلام میگویند که جواب هذا از ابلیس مطابق سوال الهی نیست چه او تعالی سوال
کرد که کدام سبب کدام داعی ترا مانع از ترک سجده شد با ابلیس لازم بود که بگوید منعنے کذا وکذا **و** بجاے ان انا خیر منه گفت **بعضے** گفتند بطور
فصیل گفته که هر چند قول ابلیس مطابق جواب نیست لکن دلالت بر جواب دارد چنانچه **در لباب** گفته فان قلت قوله انا خیر منه لیس بجواب
عما سئل عنه بقوله ما منعك ان لا تسجد فلم یجب بما منعه من السجود فکان ینبغی له ان یقول منعنی کذا وکذا ولکنه قال انا خیر منه
قلت استانف قصة اخبر فیها عن نفسه بالفضل علی آدم **و** فیها دلیل علی موضع الجواب وهو قوله خلقتنی من نار وخلقته من
طین **و** النار خیر من الطین والنور منه **تبصرة** بدانکه نار بذاتها شئ وضیئ مضیئ مشرق لطیف و خفیف و حار بذاتها محرق لغیرها یابس مرتفع
بمرکز اعلے لهذا مجاور جواهر سماوات ملاصق آنها فوقیة الاثر سریعة التاثیر و فعل طیش و اضطراب میباشد **و** مناسبت غریزه دارد و آن ماده حیوت
حیوانیست **واما ارضیه** فی الطبیعة برودت و یبس و نرمی و صبر و تحمل اثقال و اخباث و حیاء و تثبت و قبول و انفعال مناسبت بموت و نمو و نشو
و مادیت همه انواع ثمار و نبات و حبوب غلات و بقولات و اکثر اشیاء و انوار ارزاق و معاش و مستقر خلق و جمیع حیوانات وغیر ذلك منافع آخر دارد **تنبیه** معهذا اللعین
نخوة و کبر و تعلی بمادیت خود نموده و تلفظ بانا خیر منه بحضور اله نمود چه شرف اصول مستلزم شرف فروع میباشد پس تعیت افضل و اعلے با دنی اسفل
معقول و مقبول نمیباشد **وحال آنکه** مراد از خیریت یا کثرة ثواب و محامد و محاسن **یا** کثرت منافع باشد **اما اوّل** کثرت ثواب او مخصوص
مکلفین است **و ثانی** یعنے منافع او تعلق بجماد دارد **و** نار معلوم هست که از جمادات میباشد **در لباب التنزیل** گفته انما قال انا خیر منه
لما رای انه اشد منه قوة وافضل منه اصلا **و** ذلك لفضل الجنس الذی خلق منه وهو النار علی طین الذی منه آدم فجهل عدو الله نظیر
وجه الحق واخطاء طریق الصواب **و** من المعلوم ان من جوهر النار الخفة والطیش والارتفاع والاضطراب **و** هذا الذی حمله علیه هو الشقاوة
والحسد وعناده لآدم علیه السلام ابتداء فاورثه اللعنة الابدیة **و** من المعلوم ان فی جوهر الطین الرزانة والاناة والصبر والحلم والحیاء و
التثبت والتواضع والعبادة والتوبة والهدایة **و** هذا هو الداعی لآدم علیه السلام مع السعادة السابقة ونقله البغوی ایضا فی المعالم عن الحکماء
بحث تاسع نزد عقلاء و حکماء و علماء ملل و ادیان متفق علیه که قول انا خیر منه تکبر و تعلی ابلیس شفاها با لله تعالی بود **واما موجب** تقول

اینقول از ابلیس قیاس بفضل و علو مادیت ناریت خود بر طینیت آدم بود **لهذا** بر زبان خالق و کل اصناف خلایق ملعون ابد گردید **ابلیس** باین کریہ
ثابت شد کہ قیاس از اکبر کبائر و اقبح قبایح عقلے و شرعی عموماً و خصوصاً در احکام دینی **و** مقیس بغور ملعون الٰہی الے الابد میباشد نعوذ باللہ من غضب
اللہ تعا **در خبر** متفق علیہ الامت مرویست کہ ہر متکبر در روز قیامت پائمال جمیع اصناف خلایق تا پنجاہ ہزار سال میباشد **و** بعد فراغ از کل
اصناف خلایق عمل بزمرہ متکبرین کردہ میشود **و در خبر دیگر** مرویست ہر متکبر محشور در قیمۃ بجثۃ مورچہ صغیرہ میشود و رأس طائفہ متکبرین
ابلیس لعین میباشد چہ اوّل و اصل متکبرین آنملعون بود **و** جنود و لشکر شیعہ او متکبرین بنی آدم با او حشر میشوند **و جمیع انبیا** از تکبر و قیاس امم
را نہی و تحذیر میکردند **مفسرین** خاصہ و عامہ از ابن عباس روایت کردند قال ابن عباس اوّل من قاس ابلیس فاخطاء القیاس فمن قاس الدین
بشئ من رایہ قرنہ اللہ بابلیس **و منهم** رواہ الثعلبی **و** البغوی **و** الواحدی **و** السیوطی **و** خازن البغدادی **و** الخطیب **و** جم غفیر
من ائمۃ التفسیر یعنے اوّل کسیکہ قیاس بحضور اللہ تعم کرد او ابلیس بود و خطاء کرد بقیاس پس ہر کس کہ قیاس در امرے از احکام دین کند برائے و خواہش
خود او را خدا قرین و شریک با ابلیس لعین میسازد و در دنیا ملعنت و در آخرت بعذاب شدید ابدی **در لباب** وغیرہ نقل کردند کان الحسن و ابن
سیرین یقولان ان اوّل من قاس ابلیس فاخطاء **در معالم و لباب** وغیرہما از ابن سیرین **و** محمد بن جریر الطبری نقل کردند قالا
ما عبدت الشمس و القمر الا بالمقاییس **و** اصل ہذا القیاس قیاس ابلیس فانہ قاس لما رای ان النار افضل من الطین اقوی **و** لم یدران
الفضل بید اللہ و ان الفضل و الخیریۃ لا تحصل بسبب فضیلۃ المادۃ الاصلیۃ **و** انما تحصل بالایمان و التصدیق باللہ و دینہ و طاعتہ
فان المومن الحبشی خیر من الکافر القرشی حاصل آنکہ عبادت بکواکب کردہ نشد مگر بمقاییس پس اوّل و اصل مقاییس قیاس ابلیس بود بفضل نار خاک **و**
نمیدانست کہ فضل بدست خدا بتصدیق و بعبادت و بطاعت او ہر کس را کہ تفضیل میدہد فاضل است **و** بمادیت اصلیہ فضل حاصل نمیشود **آیا**
نمے بینی مومن حبشی بہتر از کافر قرشی است **در در منثور** سیوطی از حلیہ ابونعیم **و** از فردوس دیلمی از امام جعفر بن محمد الصادق از جد خود
روایت کردند قال ان رسول اللہ صلعم قال اوّل من قاس امر الدین برایہ ابلیس قال اللہ لہ اسجد لآدم فقال انا خیر منہ خلقتنی من نار و خلقتہ
من طین فقال جعفر فمن قاس امر الدین برایہ قرنہ اللہ یوم القیمۃ بابلیس لانہ اتبعہ بالقیاس یعنے حضرت رسول صلی اللہ علیہ و آلہ و سلم
فرمود اوّل کسیکہ قیاس در امر دین برائے خود کرد او ابلیس بود کہ بامر تعالی سجدہ بآدم نکرد بقیاس آنکہ مادیت نار بہتر از مادیت طین است **و**
حضرت صادق علیہ السلام فرمود پس ہر کس کہ قیاس در امر دین برائے نماید خدا او را قرین با ابلیس در قیمۃ میسازد زیرا کہ پیرو او بقیاس بود **و در**
اوّل فردوس دیلمی بہمین الفاظ بلا تفاوت از حضرت **امام حسین** بن علی امیر المومنین علیہما السلام روایت کرد **در علل**
شہرستانی **و تفاسیر** امامیہ از قرآن ناطق جعفر بن محمد بن الصادق ع مرویست قال علیہ السلام ان اوّل معصیۃ ظہرت الانانیۃ من
الا ابلیس اللعین حین امر اللہ ملائکتہ بالسجود لآدم فسجدوا و ابی اللعین ان یسجد فقال اللہ تعم ما منعک ان لا تسجد الخ طردہ اللہ جل
و علا عن جوارہ و لعنہ و سماہ رجیما و اقسم بعزتہ ان لا یقیس احد فی دینہ الا قرنہ مع عدوہ ابلیس فی اسفل درک من النار یعنے
آنحضرت صلعم فرمود بتحقیق اوّل کسیکہ اکبر معاصی بقول انیت و منیت ظاہر کرد و انا خیر منہ گفت ابلیس بود کہ مشافہۃ با اللہ چنین کلمہ تفوہ و
تلفظ نمود و قتیکہ خالق امر کرد او را و ملائکہ را بسجدہ آدم و ابا و انکار از سجدہ آدم ابلیس نمود پس او تعالی از جوار رحمت خود رندہ و لعنت بر او کردہ و
نامش رجیم نہادہ **و** تعم قسم بعزت خود خوردہ کہ احدے در دین من قیاس و برائے خود خلاف نص و حکم من رفتار نمیکند مگر آنکہ او را قرین دشمن
خود ابلیس در درک اسفل از نار قرارش الے الابد میدہم **اقول** چونکہ ابلیس در اسمانہا زاہد عابد موحد الٰہ از ابتدا الی ترک سجدہ آدم بود **و** بمحض ترک سجدہ آدم
بقیاس و رائے مرتد مطرود و ملعون ابد در دنیا گردیدہ **و** در آخرت در درک اسفل نار لا نہایت مقامش بلا تخفیف و لا نجات میباشد **و** توحید و عبادت
با وہیچ فایدہ نداد **پس** ہر کس مسلم یا غیر مسلم در احکام دین بقیاس رفتار نماید او شریک ابلیس و قرین او در دنیا و عقبے بلا شک میباشد **در مسانید**
اہل بیت عصمت و طہارت ع منہا **کافی و علل و احتجاج** و صافی **و** وافی **و** نور **و** برہان وغیرہا مرویست کہ ابو حنیفہ فقیہ کوفہ داخل
بر حضرت امام بحق جعفر صادق بارادہ تلمذ و سماع حدیث داخل شد **پس** آنحضرت باو فرمود **یا ابا حنیفہ** بلغنی انک تقیس قال نعم **قال** ع
لا تقس فان اوّل من قاس ابلیس حین قال خلقتنی من نار و خلقتہ من طین فقاس ما بین النار و الطین فلو قاس نوریۃ آدم علیہ السلام

بنوریۃ نار

بنورية النار عرف فضل ما بين النورين صفاء احدهما على الاخر الخ يعنے اى ابوحنيفه بار سيده كه تو قياس ميكنى ابوحنيفه عرض كرد آرى
پس آنحضرت فرمود كه قياس مطلقا خصوص در احكام دين اسلام مكن چه اول مقيس ابليس لعين بوده چه او گفته كه مرا از نار و آدم را از خاك آفريدى
پس قياس مابين نار و طين كرده اگر قياس نوريت آدم را بنوريت نار ميكرد البته بشناخت فضيلتى كه مابين النورين و صفائى يكے بر ديگر بود تا آخر حديث
در فردوس ديلمى روايت كردند و در همين جلد در آيه تفريق آيه چند حديث ذكر كرديم انس و ابوهريره روايت كرده تعمل هذه الامة
برهة بكتاب الله تع و برهة بسنة رسول الله ثم تعمل بالراى فاذا عملوا بالراى فقد ضلوا و اضلوا در احد اسباب تفرقه اين امت پيغمبر
فرمود عمل اين تا قدر زمانے بكتاب الله و سنت رسول الله صلعم ميباشد پس از ان عمل شان برائے و قياس ميباشد و وقتيكه عمل برائے و قياس كردند پس
بتحقيق خود مقيسان ضال ميباشد و اغيار يعنے تبعه خود را در قياس گمراه ميكردانند در فردوس از عوف بن مالك روايت كرده ستفترق امتى
على سبعة و سبعين فرقة اعظمها فتنة على امتى قوم يقيسون الامور برايهم فيحلون الحرام و يحرمون الحلال يعنى پيغمبر صلعم فرمود زود متفرق
خواهد شد امت من بر هفتاد و هفت فرقه و عظيم ترين فتنه بر امتم قومے ميباشد كه قياس ميكنند احكام دين را برايهائے خود پس حلال ميسازند حرام را و حرام
ميكردانند حلال را و ايضا شيخ عبد القادر در كتاب غنية الطالبين متعدد احاديث در تحريم قياس و ذم عاملين و مجوزين قياس جمع
كرده من شاء فليرجع اليه تنبيه هر گاه تا اينجا بنصوص كتاب الله و سنت رسول الله كه متفق عليها الامت هست ذكر شد پس حجيت قياس بالراس و الاصالة
بالكلية و بجميع الوجوه باطل شد زيرا كه اگر قياس حجة ميبود البته ذم ابليس و تصغير و طرد و لعنت او بلا وجه بل بحجيت او عايد نميشد پس باطل شد عمل بقياس و حجيت قياس مطلقا
و فخر الدين رازى در اينجا ميفرمود احتج من قال انه لا يجوز تخصيص عموم نص القرآن بالقياس بانه لو كان ذلك جايزا لما استوجب
ابليس هذا الذم الشديد و التوبيخ العظيم و لما حصل ذلك دل على ان عموم النص بالقياس لا يجوز و بيان الملازمة ان قوله تعالى
للملئكة اسجدوا لآدم خطاب عام يتناول جميع الملئكة ثم ان ابليس اخرج نفسه من هذا العموم بالقياس و هو انه مخلوق من النار
و النار اشرف من الطين و من كان اصله اشرف فهو اشرف فيلزم كون ابليس اشرف من آدم و من كان اشرف من غيره فانه لا يجوز
ان يومر بخدمة الادنى الادون و الدليل عليه ان هذا الحكم ثابت فى جميع النظائر و لا معنى للقياس الا ذلك فثبت ان ابليس عمل
القياس بهذا الوجه يعنے خصص عموم نص اسجدوا لآدم فلو كان تخصيص النص بالقياس جايز الوجب ان لا يستحق ابليس الذم على هذا
القياس فعلمنا ان تخصيص النص بالقياس لا يجوز و ايضا ففى الاية دلالة على صحة هذه المسئلة من وجه آخر و ذلك ان ابليس لما
ذكر هذا القياس قال تع لما اهبط منها فما يكون لك ان تتكبر فيها فوصفه تع بالتكبر و لاجله صار من الصاغرين و فى البسيط نقله الواحدى
هذا بالتفصيل عن ابن عباس انه قال من عصى و قاس الى آخر الخبر المسطور آنفا ايضا حجة الرازى با ابليس آنكه هر گاه تو تفضل مادية نارية سجده
خاكى قبيح دانستى پس نور اشرف و اعلى از نار بالضرورت است و اشخاص نورے كه كل ملائكه باشند افضل من حيث المادية و الخواص و الصفات
از تو بودند چرا سجده خاكى كردند و تو نكردى و فے الواقع بعناد تكبر كردى و متكبر ذليل و خوار مستلزم صغار در دنيا و در عقبے مستحق نار جو با ميباشد
اشكال اگر گفته شود كه ابليس خطاء اجتهادى كرده جواب خطاء اجتهادى غير مسلم چه بمقابل نص جلى اجتهاد مرتفع باطل محض است و الا
بقول شما صايب معقول و مثاب بايد باشد و حال آنكه او را توعيد بعقاب شديد و تصغير و تنزيل و فضيحت بمقابل آن حاصل شد بقوله تع فاخرج منها انك رجيم
و ان عليك لعنتى الى يوم الدين پس قول بخطاء اجتهادى مطلقا و اجتهاد بمقابل نص جلے باطل محض ميباشد اشكال بمقابل سوال الهى ما منعك
ان تسجد لما خلقت بيدى جواب ابليس يعنى خلقتنى من نار و خلقته من طين داد چرا خالق بلا رد و لا الزام حجت قاهره خود بالكليه اعراض
مطلق كرده او را اخراج و بر او لعنت كرد جواب بدانكه بالا ذكر شد كه او تع جلشانه ابليس را از بالغ و از داعى در ترك السجود پرسيد و از خلقت
ماديت و از حقيقت تكوين او نپرسيد و ابليس از جواب موافق معطل مانده بلا چارى جواب تعالى متضمن انه علو خلقت خود فضيلى منعنى عنه داد و خلقة
و تكوين هر دو از همين وجه بلحاظ نار و خاك بود و او خلاف واقع بنود نار دش و بالحاظ ميكرد اما ابليس بخلاف امر و خطاب شفاهى يعنى اسجدوا و قياس بمقابل نص
در فضل نار بر خاك اجتهاد خود گفتار كرد لهذا او احب الطرد و الرجم و اللعن مستحق اسلے الابد مع تبعه خود كرديد جواب ثانى مدبر عليم حكيم قدير ولى التفضيل و التنزيل
است يفضل من يشاء و يفضل و ينزل و يعز و يذل من يشاء جناب بارى ميباشد و چونكه ابليس قياس در ناريت خود كرد اما فكر و نظر در نوريت آدم نكرد بل بمقابل

حديث مرفوع و افضلیت
عاملان بالرأى و قیاس
فخر رازی
حجة الرازی بر ابلیس
اجتهادی ابلیس

نار خود خاک آدم را بذکر آورد و حال هر دو عین بر ماہیۃ خود باقی بنود ند بل متخیل و مبدل بدم و لحم و جیوۃ گردیده بودند و مادیۃ اصلی در جمیع امور فی الخارج موثر و معتبر نمیباشد والا لازم میآید که تولد و تکون هر انسان و حیوان از اخبث النجاسات و اخبث الخبائث که منی میباشد میشود ابدًا و اصلا باعتبار مادیت هر یکے از ینها در ظاهر و باطن نجس العین باشد و اصلا حکمے از هر ماده واز همه آنچه ازینها خلق و تکون و متولد شدند مختلف نشود بل متحد الحال و الحکم در ظاهر و باطن باشد پس بطلان این قیاس ناریت البلیس باطل مطلقاً میباشد ثم الله اعلم **جواب ثالث** آدم فی الواقع علت و سبب ایجاد کل من و ماسواه میباشد پس بالضرورت ادم بالذات افضل و اعلے از کل من سواه از ملک و جن و غیرہما از عالم است چه علت اصل و افضل از معلول بالضرورت است و ابد و لقد کرمنا بنی آدم الخ ناص باین برهان است **تنبصره** نزد علماء جواب البلیس خلقتنی من نار دلیل قاطع است بر بطلان مذهب جبریه و بر غیر معفو بودن خطاء اجتهادی چه اگر بتخلیق الله اعمال عباد میبود البته اقطع جوابے باو ازین بنود که قد خلقت فی الکفر و ترک السجود فکیف تامرنی به بلا دغدغه بجواب خالق تعالی بجاے قد خلقتنی من نار میگفت و هر گاه بان تفوه نکرد قطعاً ثابت شد که جبر و تخلیق کفر و ایمان باطل محض است **اشکال** انانیکه تجویز دارند تفضیل مفضول و تقدیم او بر فاضل احتجاج میکنند بهمین سجود ملائکه که اشخاص نوری معصوم و مطهر اعلے مرتبه ذاتی و صفاتی بودند چه اگر تفضیل مفضول قبیح میبود البته ملائکه سجده بآدم خاکی بمیکردند و ابلیس بعدم سجد آدم مطرود و ملعون ابد نمیشد پس این اقوی دلیلے هست که تقدیم مفضول بر فاضل و افضل جائز است **جواب** اول مقرر شود که فضل چه معنے دارد بدانکه فضل در اصل بمعنے زیادتی است و ان زیادتی **یا** باعتبار اصلیت مادیۃ میباشد چون نور واو اشرف از نار و نار شریف از هوا و هوا از آب و آب از خاک تدریجا از یکدیگر میباشند **یا** فضل باعتبار خارج بغیر مادیت باشد پس او **یا** بدنی باشد چون قوی هیکل و خوش شکل و خوش صوت و صورت و خوش لون و خوش قد و قامت میباشد **یا** باعتبار فعل و عمل چون مومن و مصدق الٰہی و دین و حکم الله و مطیع غیر متمرد و نعم محمود و مرضی الصفات عقلیه و شرعیه میباشد پس کامل الایمان و صحیح الاعمال و الافعال و کثیر الصفات المحموده و الخصال الرضیه باشد **تذکره** هر گاه این مقرر شد پس دو قسم اول یعنے فضیلة مادیۃ اصلے و فضیلة اجزاء بدنی هر چند هر یکے بنفسه فضلے میباشد **ولکن** مطلوب و مقصود در باب تکلیف و جزاء و سزاء اعمال و بینی نیست و تعلق باین ندارد و بان مدح و ذم عاید عقلا و شرعا ابدا نمیشود پس الا بدا قسم ثالث فضل بالعمل و الایمان و العلم و المعرفة اینجا مقصود و مطلوب فی الدین میباشد **و این فضل** در شریعت عبارت است از کثرت ثواب و رفعت منازل و مراتب بحسب کثرت طاعات و عبادات و علوم و معارف **امّا** این قسم فضل و ثواب عبادات و طاعات تعلق بدو نوع اشخاص میباشد **احدهما** مکلفینیکه در تکالیف و اعمال هیچ گونه ضدی و معارضی و بازدارنده اینها چون نفس شهوانی و تسلط وساوس شیطانی و عوائق جسمانی و عوارض زمانی چون لحوق امراض و الام و غموم و هموم و فتور و فکر معاش نفسانی اصلا نداشته باشد چون ملک و جن **ثانیهما** همه این امور اضداد و باز دارنده مکلفین چون انسان جمع باشد پس افعال و اعمال و طاعت این اشخاص بالضرورت عند العقل اشق و اصعب است و آنچه اشق و اصعب و احمز باشد عقل مقتضی هست که جزاء و ثواب و نفع و مدح و ثنا این فاعل و عامل ازید و اکثر و ارفع و اعلی از آن طایفه باید باشد که با ینها شاق و صعب نباشد **تنبیه** هر گاه این برهان قاطع ثابت شد پس باین واضح و ثابت شد که عاملین مطیعین بنی بشر افضل و اکمل و اکثر و ازید فی الثواب و ارفع فی المنازل و اعلے فی المراتب و المنافع عند الله و امدح بالثناء و بالثواب از ملک و جن معاذ هر حال است **پس** بثبوت این اشکال تجویز تفضیل مفضول باطل و تقدیم فاضل بر مفضول عقلاً و شرعاً واجب و خلاف آن غیر جائز مطلقاً میباشد **لهذا قران** ناطق بایه و لقد کرمنا بنی ادم الی قوله و فضلنا هم علی کثیر ممن خلقنا تفضیلا **و ایضاً** ان الله اصطفی ادم و نوحا و ال ابراهیم و ال عمران علی العالمین است و در عالمین کل ملائکه و جن بالضرورت داخل بل اصل عوالم اند و جنس انسان مومن مطیع الله اکرم و افضل بمعنے اکثر فی الثواب از ملک و جن اند **بیان** حاصل معنے خیریت فضیلت بچند وجه است **اوّل** بمعنے کثرت و زیادتے ثواب و منازل و مراتب رفیعه خلص این از برائے مکلف مطیع بمقابل ایمان و محاسن اعمال بطور جزاء میباشد **ثانی** کثیر المحامد و المحاسن و خصایل المرضیه مشترک بین الانسان و الحیوان و الجماد میباشد **ثالث** کثیر المنافع اکثر این تعلق بجمادات هم وارد چنانچه میگویند که فلان شئ و فلان دوا کثیر النفع یا کثیر الضرر است **بحث تاسع** قال فاهبط فما یکون لك ان تتکبر فیها بدانکه هبوط از هبط یهبط هبطا بمعنے نزول از علو بسوئے سفل و بمعنے انتقال از جائے بجائے دیگر میباشد **و** فاهبط جمله جواب انا خیر منه بتقدیر شرط چون انکنت تکبرت فاهبط عن هذا المقام العالی الی الذل است هر گاه تکبر کردی از اطاعت امر من پس

فرود برو تو ازین مقام عالی بسوی عالم ذلت وسفلی پس ازین وقت نیست برائ تو کہ ابدًا واصلًا توقف کنی وسکونت نمائی باینحالت تکبر درانمقام عالی و درانمقام خلاف کردند **اوّل** آن مقام عالی جنت آخرة در بالائے آسمان ہفتم بوده ازان بسوئ زمین تنزیلش کرد چہ جائے متکبران جنت نیست **و** این ضعیف چہ ہرکس دران داخل شد خلود ابدی دارد واخراج از جنت ممنوع ومحال ست **و** جنت نیز جائے تکلیف وعبادت نیست بل او جزائ ایمان وعبادت است **جواب** اخراج از جنت آخرت بعد یوم الجزا بطور جزا ہر کہ داخل شد خلود دارد وبرآوردن ازان محال **امّا** قبل ازان اگر کسی داخل شده برآمدنش محال نیست **ثانی** آنمقام عالی سما بود چہ اورا بعد قتل قومش در ارض از بنی الجان ملائکہ ابلیس را اسیر بسموات برده مشغول عبادت بود تا انکار سجده آدم چنانچہ در آیہ دیگر فرموده الیس فی جہنم مثوی للمتکبرین **ایا** ابلیس در آسمان **آیا** اول بود یا در ثانی **یا** ثالث **یا** رابع نیز خلاف دارند **ثالث** مراد منزلت ومرتبہ ہست کہ آنان بران ہستے وازین مرتبہ عزة ورفعت بمنزلت ذلت ولعنت فرود رو **و** ہمین دو قول ثانی **و** ثالث انسب بمقام است **رابع** جزوی آنکہ از جنت دنیا او را برآورد کہ دران آدم بود **امّا** ہبوط بر نقل از مکانے الی مکان استعمال است چون خطاب فاہبطوا مصرًا ببنی اسرائیل شد

بحث عاشر فاخرج انک من الصاغرین از صغر یصغر صغرًا وصغارًا فہو صاغر **و** صغیر بمعنے ذلیل وخوار وصغیر القدر والمرتبہ است **ابن سکیت** فرموده فلان صغیر وصغار ای اصغر اولاده **و** صغر ضد کبر میباشد **در مصباح** گفتہ فہو صغیر **و** الجمع صغار چون کبیر وکبار **و** صغیر صفت **و** جمعش ایضا صغار وکبار ہست ومذکر او اصغر **و** اکبر مذکر تفضیل **و** مؤنث او صغری وکبری **و** جمع مذکر اصاغر **و** اکابر **و** صغریات **و** کبریات میباشد **و** دراین باب تفصیلے از خلاف ذکر کردند **بحث حادیعشر** این عطف بر ماقبل است **و** **اوّل** ابلیس را امر ہبوط وتنزیل فرمود **و** بعد آن امر ببیرون آمدن بطور نمود کہ بیرون از این مقام ومسکن شو چہ بتحقیق تو از اہل ذلت وہوان وخوار ورسوا شوندگانے ورسوائی تو از اینوقت مستمر العنت خلائق وخلایق الہی در دنیا فانی و در عقبے عذاب شدید ودوامی داری **زجاج** گفتہ چونکہ ابلیس اظہار کبر وتکبر کرد فابتلاه اللہ بالذلة والہوان والصغار فی الدنیا وباشد العذاب فی العقبے تنبیہا علی ما قالہ النبی صلعم من تواضع للہ رفعہ اللہ ومن تکبر وضعہ اللہ **بغوی وصاحب اللباب** نقل کردند کہ بعد تنزیل ابلیس از سما بملکش زمین بود فلما اہبط من السماء الی الارض کان لہ ملک الارض فاخرجہ تہ منہا الی جزائر البحر **و** عرشہ فی البحر الاخضر فلا یدخل الارض الا خائفا علی ہیئة السارق مثل شیخ علیہ اطمار یروع فیہا حتی یخرج منہا پس مالک آن یعنی را از زمین اخراج بسوئے جزائر بحر کرد **و** عرش او در بحر اخضر است پس داخل بزمین نمیشود مگر خائف از ملائکہ بطور وحالت دزدان چون مرد پیرے براو اطمار وان جمع طمر بکسر اوّل بمعنے جامہ کہنہ پوشیده ترسان دران زمین میباشد تا برمی آید ازان **سوال** ہرگاه اوّل با ابلیس امر بنزول کرد کافی در تنزیل وہبوط بود پس ازان چرا امر فاخرج کرد **جواب** بدانکہ این تاکید فاہبط میباشد چنانچہ سلطانی بعض معززین مقربین اعضاء دولت خود را تنزیل مرتبہ وعہده او کرده پس امر با خراج او فی الفور میکند کہ بیرون شو ازین خانہ وازین منزل من بفور تا تنزیل واخراج او بخواری وذلت ورسوائی او ہمہ مردم بدانند کہ بعزت بر نیامده **اشکال** در اینمناظره قیل وقالیکہ مابین خدا تبارک وتعالی المقدسہ ومابین ابلیس بوقوع آمد خصوصًا در سوره ص با ستقصاء مذکور ست **و** دراین قال وقیل از جانبین دلالت دارد کہ او تعالی ہم کلام بلاواسطہ وبلا فاصلہ باو شده بوقوع آمده **و** حال آنکہ با پیغمبر اولو العزمی از بدایت الی نہایت **و** با ہیچ ملکے از رؤس اعلے بلاواسطہ خالق اصلا کلام نکرده سوائ چہار شخص **یکی** با آدم بقولہ تعالی یا آدم انبئہم باسمائہم **دوم** با موسے بر طور یکمره لقولہ تعالی ولما جاء موسی لمیقاتنا وکلمہ ربہ **وقال ایضًا** وکلم اللہ موسی تکلیما **سوم** با عیسی یکمرتبہ قلت للناس اتخذونی وامی الہین **چہارم** با خاتم الانبیاء در مقام قاب قوسین او ادنے یکمرتبہ **نزد** جمہور بغیر موسے احدے از انبیاء بذاتہ بلاواسطہ ہم کلام نشده **بر نقدیرین** کلام کردن خالق بیکی ازین اولو العزم نہایت شرف وغایت رفعت او در کل خلق علوی وسفلی از ملائکہ اجلہ **و** انبیا جلیلہ میباشد **پس** بکلام وسوال الہی **و** جواب شفاہی بلیسے کمال شرف ورفعت با بلیس حاصل وبغیر آن موسے ہیچ ملکی وہیچ اولو العزم انبیاء را حاصل نشده اینچگونہ جائز برائے لعین اکفر المشرکین والکافرین باشد **جواب** بچند وجہ است **اوّل** این کلام بواسطہ ملکی با ابلیس شده **ثانی** پیش روئے ابلیس مقصود الہی منقوش میشد وابلیس جوابش میداد پس سوال وجواب باینطور بوقوع آمده وہمین قول جبائی است **دیگران** متعرض این ہر دو قول شده کہ این ہر دو وجہ منجانب اوحی اند بغیر انبیا ورسل ملائکہ با حدے وحی الہ اصلا جائز نیست **ثالث** کلام بدو صورت واقع میشود **یا** بطور اکرام بمخاطب کلام کرده میشود بجہت نہایت محبت ورغبت وعظمت واظہار کمال اجلال و تعظیم او در امثال او **یا** بطور طرد وتذلیل بکمال غضب وغیظ متکلم بہ چنانچہ ہمین اکثر

عادت سلاطین قاهره بوده ومیباشد **تنبیه** هرگاه اینو اضح شد پس همکالمه اله تعم با ابلیس لعین بکمال غضب بوده کرده **و** اینکلام متارکه میباشد
چه این مناظره مع الواقع دلالت دارد بر تکلیم اله با ابلیس بلا توسط **و** بکلام متارکه ومطارحه فضل متکلم به حاصل نمیشود **بل** باینکلام نهایت اهانت باو عاید شد
ایا مثنی مبنی که بموسے **و** انا اخترتك **و** اصطفیتك لنفسی فرموده باین نهایت اجلال واکرام او ظاهر میشود ثم الله اعلم **اشکال** آیا ایجاد وجود آدم
خالص از یک عنصر خاک **و** ابلیس هم از یک عنصر نار آفریده شدند یا مرکب از عناصر اربعه خاک **و** آب **و** باد **و** نار هر دو بعد ترکیب **و** مزج وفساد بادیت
اصلیه آنها مخلوق شده **و** بر شق **ثانی** چرا صنافت آدم فقط بیک طین **و** ابلیس بیک نار آفریده شده اند **جواب** جمعی منهم **بیضاوی**
گفته **و** الایة دلیل الکون والفساد **و** ان الشیاطین اجسام کائنة **و** لعل اضافة خلق الانسان الی الطین **و** الشیطان الی النار باعتبار
الجزء الغالب **و قال محشیه** والا فکل منهما مرکب من العناصر الاربعة **و** همین تفتازانی در تنقیح گفته است **خطیب** گفته ان ابلیس
اول من سن التکبر **و** قال بالحسن والقبح العقلیین اولا **و** علل الخیریه بقوله تعم خلقتنی من نار فهی اغلب اجزائی وهی مشرقة مضیئة
عالیة غالبة **و اما آدم** خلقته من طین ای هو اغلب اجزائه وهو کدر مظلم سافل مغلوب فکل منهما مرکب من العناصر الاربعة
الی ما ذکر باعتبار الجزء الغالب **اشکال** قرآن ناطق ومملو ومشحون است که باب توبه مفتوح عموما الی ظهور آثار یوم القیمة است **و** اگر ابلیس تا قرب
توبه کند آیا توبه او قبول میشود یا نه **و** اگر قبول نشود چرا نشود وسببش چیست **جواب** در این بدو وجه میباشد **اولها** توبه هر کس حتی ابلیس قبول
قبل القیمة است لو تاب توبة نصوحا فانه تعم یتوب علیه لعموم رحمته تعم بقوله کتب ربکم علی نفسه الرحمة **و** عموم نبیٔ عبادی انی انا الغفور
الرحیم **و** ایضا قیل توبه **اما التوبة** ابلیس وعلامت قبولیت او **بعض اهل سیر** نقل کرده که بالتماس ابلیس کلیم الله از قبولیت وکیفیت
توبه او از خدا دریافت کرد **و** وحی شد که بلے قبول خواهد شد بشرطیکه بعد ندامت سجده بگور آدم نماید **و** میگویند که ابلیس گفت که در زندگیش سجود او سجده
نکردم **و** الحال بعد مردنش بگورش سجده بکنم این نمیشود **ثانیهما** محتمل که ابدا توبه او قبول نشود چه ابلیس از امر ضروری شفاهی رد و انکار کرده **و** امر که
بلا واسطه خالق ایجاب والزام آن عمل نماید وبعد اصرار بر تمرد هی خود بران الگر توبه کند توبه او قابل قبول نیست **و** قبول توبه چنین کس ناری خارج از
عمومیت کتب ربکم علی نفسه الرحمة است **و** آن مخصوص بنی آدم میباشد **و** شیطان دران حظے وشمولیت اصلا ندارد ثم الله اعلم **تنبیه** آیه دلالت وارد
که هر کس از امر ثابت ضروری دین اسلام خواه اصول دین باشد خواه از فروع آن انکار وانسته نماید **و ایضا** هر کس عمدا ترک نص ثابت الهی
ورسول آورده نماید یا برائے وقیاس تاویلش نماید او مرتد کافر **و** از اسلام خارج میشود قطعا **و** تصدیق او وتوحید اله فایده نمے بخشد چنانچه ابلیس را تصدیق
بتوحید خالق الی حین فایده نبخشید ثم الله اعلم **اشکال** فما یکون لك ان تتکبر فیها دلالت دارد که در جنت یا در سموات مع المعصیة سکونت بطریقه
العین هم برای ابلیس نصا حرام وغیر جائز بود **اما** در غیر آن مواضع چون در زمین سکونت جائز باشد **و اما** تکبر اکبر از معاصی کبیره هست باید که
در هر جا وهر حال حرام باشد **جواب اول** در سابق مجلدات مکرر ذکر شد که مدلول الخطاب نزد جمهور بل هو المشهور غیر حجت وغیر معمول میباشد
و الا باعتبار وحجیت آن کفر اکثر خلایق لازم میآید **ثانی** شیخنا الطبرسی فرموده در ذیل این جمله لا یدل علی انه یجوز التکبر فی غیر الجنة فان التکبر
لا یجوز علی حال لانه اظهار کبر النفس علی جمیع الاشیاء حرام **و هذا** فی صفة العباد ذم **و** فی صفة الله سبحانه مدح الا ان ابلیس
تکبر علی الله سبحانه فی الجنة فاخرج منها قهرا **و** من تکبر خارج الجنة منع من ذلك بالامر والنهی انتهی کلامه اعلی الله مقامه

قوله تعالٰی قَالَ اَنْظِرْنِیْٓ اِلٰی یَوْمِ یُبْعَثُوْنَ ۝ قَالَ اِنَّكَ مِنَ الْمُنْظَرِیْنَ ۝ قَالَ فَبِمَآ
اَغْوَیْتَنِیْ لَاَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِرَاطَكَ الْمُسْتَقِیْمَ ۝ ثُمَّ لَاٰتِیَنَّهُمْ مِّنْۢ بَیْنِ اَیْدِیْهِمْ
وَمِنْ خَلْفِهِمْ وَعَنْ اَیْمَانِهِمْ وَعَنْ شَمَآئِلِهِمْ ۙ وَلَا تَجِدُ اَكْثَرَهُمْ شٰكِرِیْنَ ۝ قَالَ

اُخْرُجْ مِنْهَا مَذْءُوْمًا مَّدْحُوْرًا لَمَنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ لَاَمْلَئَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكُمْ اَجْمَعِيْنَ ○

ترجمهٔ این آیات خمسه یعنی ابلیس وقتیکه ممسوخ و مایوس از رحمت و نجات شد گفت ای پروردگار مرا مهلت بده بقایم تا روزیکه مردم حشر برانگیخته میشوند در آنروز از قبور خدا در جوابش فرمود بتحقیق تو از مهلت دادگان و تاخیر یافتگان باز مرگ تا قیام قیامتی که روز برانگیخته شدن اموات میباشد گفت ابلیس پس بسبب آنکه مرا بی بهره و نا امید از نجات و از رحمت گردانیدی هر آئینه می نشینم برائی بازداشتن بنی آدم و گمراهی ایشان برراه استوار محکم تو که درست و راست میرسد تا تو و آن دین اسلام تا قیمة میباشد و نمیگذارم فرزندان آدم را که اصلا بان راه حق مستقیم بروند و برسند برابر نزد تو پس قسم میخورم که البته در هر حال بیایم بایشان یعنی مریدان و راه روانان آن راه محکم ترا از پیش ایشان یعنی مرادش باب امور آخرت است میگویم ایشانرا که ثوابی و عذابی و جزائی و سزائی و جنتی و جهنمی اصلا نیست ذکر آن غلط محض است **و** بیایم ایشانرا از پس و عقب سر ایشان یعنی از جانب دنیا و آنرا در انظار ایشان بیارایم و زینت میدهم آنرا و میگویم آنچه هست همین دنیا است متوجه بتحصیل آن باشید تنعم و عیش نمائید بغیر این زندگانی ندارید **و** بیایم ایشانرا از طرف راست ایشان یعنی در باب احیا و اغذیه ایشان بحبالة و شبهات و عجب و ریا و بحرام می اندازم ایشانرا تا عمل نیکی نکنند و اگر کردند آنرا بریا و بعجب فاسد میسازم و قول بصدق و دیانت و امانت داری از ایشان همه بر میدارم **و** بیایم از جانب چپ ایشان یعنی در باب سیئات ایشان و آنرا در قلوب ایشان مرکوز و مرسوخ میسازم تا از قلوب ایشان دور و زوال نیابد و هر گناهی را در انظار ایشان جلوه گر و در مذاق شیرین تر بجا تم نگردد **و** نیابی تو اکثر بنی آدم را شکر گویندگان و کنندگان تو باشند خدای گفت بیرون رو از بهشت یا از آسمان بفور در حالیکه نکوهیده خوار و عیب دار دور کرده شده از رحمت کردگار باشی **و در تفسیرش** چند بحث اند **بحث اول** الانظار بکسر الهمزه از انظر ینظر انظار المعنی مهلت و تاخیر کردن الی وقت آخر است **در مجمع** فرموده الانظار و الامهال و التاخیر و التاجیل نظائر **و** ضد امهال اعجال است **اما بحث** یعنی برانگیختن **و** اصل در باب اطلاق است **ایضا** ذکره شیخنا الطبرسی لبعث الاطلاق فی الامر و الانبعاث الانطلاق **و** البعث **و** الحشر **و** النشر **و** الجمع نظایر **بحث ثانی** قال انظرنی الی یوم یبعثون قال انک من المنظرین بدانکه هرگاه ابلیس لعین بسبب تکبر متمرد حکم الهی در سجده آدم شد و خالق تعالی آن ملعون را از منزله عالیه رفیعه تنزیل و اخراج کرد **پس** ابلیس مایوس از نجات و رحمت خدا گردیده عرض کرد ابلیس بخالق که مهلت ده مرا از مرگ و زنده باقی بدار و بگذار مرا بهمین قوت و اقتدار تا روزیکه جمیع اموات بعد از موت از قبور بر میخیزند و در محشر کلهم جمع شوند خالق اجابت کرد مسئولش را و فرمود در جوابش بتحقیق تو از جمله مهلت دادگان و باقی ماندگانی **کلبی** گفته غرض آن ملعون بود که مرا مرگ ندهد و ذائقه موت را تا قیامة بچشاند و زنده باقی بگذارد **و** خالق اجابتش ننمود **نزد اکثر** مرادش از این تا نفخه اولی در یوم قیامت بوده است چه بنفخه اولی کل احیا سفلی و علوی دفعة میمیرند **و** خالق واحد ندا ء تنها باقی مانده نداهای کرسیکند بلمن الملک الیوم و احدی زنده باقی نمانده **و** جواب ندا ء خود بخود به لله الملک والخلق میدهد **اشکال** چنانچه ابلیس لعین درخواست بقاء خود الی یوم یبعثون صریحا کرد **و** خالق در جوابش اینجا مبهم جواب انک من المنظرین فرموده **و در آیه دیگر فرمود** الی یوم الوقت المعلوم **و اگر** شخصی وعده قطعیه در بقاء خود بحال حیوة و صحت الی یوم القیمة از اصدق الصادقین بگوشهای خود بشنود موجب اعزاء و اغواء او قطعا میشود **و کذا** هر کس که وعده نجات خود از عذاب و عقاب آخرت و بشارت خیر حال و حسن مآل خود از اصدق الصادقین بداند و بشنود البته اینهم باد موجب طغیان و غوایت و ضلالت میشود پس اینچنین وعدهای قطعی بچنین اشخاص و اجابت چنین دعوات چگونه جایز میباشد **جواب اول** از جمع انک من المنظرین **و** از الی یوم الوقت المعلوم آنکه در مفسرین در این دو قول اند **قول اول** نزد اکثر مراد از این هر دو یوم القیمة است چه یوم المعلوم که در آن امانت جمیع احیاء علوی و سفلی دفعة میشود غیر نفخه اولی در ابتداء یوم القیمة دیگر یومی ابدا نیست **اما قول ثانی** نزد جمهور محققین انک من المنظرین فی الواقع ابهام و اعراض از سوال ابلیس است چه در من المنظرین تعیین یوم الحشر و وقتی عینی مقرر نفرمود فقط از منظرین یعنی موخرین بغیر تعیین نهایت زمان ثابت شد **و** از الی یوم الوقت المعلوم هم قطعا ثابت نشد خاص یوم القیامت باشد بل محتمل است که الی یوم اجله و موته المعلوم فی علمه تم باشد **و** الف و لام معهودی بر این معهود نیز حمل میتوانند شد بلا غدغه **جواب ثانی** از اشکال ثانی در آنکه وعده نجات و حسن مآل بشخص عینی **و** بهذا وعید عینی بشخص عینی بعدم نجات او چگونه جایز باشد چه آن موجب اغراء المعاصی

واغوا بضلالة وضلال میباشد قطعًا و انچنین وعده و وعید شفاهی عیناً از علیم حکیم مدبر قدیم تعالی که موجب فساد نظام آدم و عالم میباشد لاینبغی ولایجوز است
عقلا جواب بدانکه درانمسئله متکلمین اسلام دو قول دارند احدهما از حسن حال و خیر مآل و از سوء حال و مآل اعلام و بشارت و اخبار و وعده و
وعید شفاهی بتشخیص عینی که موجب اغرا و اغوا و سبب ضلال و ضلال و تمردی و مودی الفساد و افساد اشخاص میشود نزد آن طایفه عدلیه اصلاً جایز
نیست ولهذا اینها خبر عشره مبشره بالجنة را بهتان و افترا محض بر سید انبیا صلعم میدانند چنانچه حضرت امیر المؤمنین علیه السلام تکذیب انچنین
بر سبیر شفاها در جنگ جمل فرموده و ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغت از مشایخ خود نقل کرده ایراد بنابراین معصومین و مطهرین انبیا
و ائمه اطهار علیهم السلام که قطعی النجات و مبشر بحسن الحال و المآل میباشند اینهم جایز نباشد چه موجب اغرا و اغوا شان میتواند شد جواب بدانکه بار
و شان معصومین انبیا و ائمه غیر باب و حال غیر معصومین میباشد چه معصومین و مطهرین برهان عصمت ایشان مانع از اغوا و از اغرا است ایراد عاید
نمیشود ثانیهما جایز است اخبار بحسن حال و مآل و بسوء حال و مآل آنکس را واده شود که در معلوم تعالی او ناجی یا ناری قطعًا باشد و از همین جهت
باحادیث متفق علیه الموالف والمخالف باهل بیت عصمت و طهارت و بعض صحابه که با فوق العدالة تا تحت العصمة درجه و حالت او بوده بایشان
بشارت بجنة وارد است فی الصواعق قال صلعم لعلیؑ ان اول اربعة یدخلون الجنة انا و انت و الحسن و الحسین الخ ایضا فیه
قال صلعم لعلیؑ اما ترضی ان تکون رابع اربعة اول من یدخل الجنة انا و انت و الحسن و الحسین الخ ایضا فیه و فی الدیلمی
قال صلعم نحن بنو عبد المطلب سادات اهل الجنة انا و حمزه و علی و جعفر ابنا ابی طالب و الحسن و الحسین و المهدی علیهم السلام در
ترمذی مرویست قال صلعم ان الله امرنی بحب اربعة و اخبرنی انه یحبهم قیل یا رسول الله سمهم قال ص منهم علی یقول ذلک ثلثا و ابوذر
و المقداد و سلمان و امرنی بحبهم و اخبرنی انه یحبهم در ترمذی مرویست قال ص الحسن و الحسین سیدا شباب اهل الجنة در بخاری
و مسلم و ترمذی است قال ص ان فاطمة بنتی سیدة نساء اهل الجنة در انها نیز بشارت بخدیجه مرویست ان رسول الله ص بشرها ببیت
فی الجنة من قصب لا صخب فیه ولا نصب و غیرها لا تحصی اند فخر رازی و مقلد او نیشاپوری فرموده در معنی من المنظرین دو
قول اند الاول انه تع انظره الی النفخة الاولی لانه تع قال فی آیة اخری انک من المنظرین الی یوم الوقت المعلوم و المراد منه الیوم الذی یموت
فیه الاحیاء کلهم و هو النفخة الاولی و قال اخرون لم یوقت الله تع له اجلا بل قال انک من المنظرین و قوله فی الاخری الی یوم
الوقت المعلوم المراد منه الوقت المعلوم فی علمه تع والدلیل علی صحة هذا القول ان ابلیس کان مکلفا و المکلف لا یجوز ان یعلم انه تع
اخر اجله الی الوقت الفلانی لان ذلک المکلف اذا علم ان وقت موته هو الوقت الفلانی اقدم علی المعصیة بقلب فارغ فاذا قرب اجله
تاب عن تلک المعاصی فثبت ان تعریف وقت الموت بعینه یجری مجری الاغراء بالقبیح و ذلک غیر جایز علی الله تع و اجاب
الاولون بان تعریف الله تع کونه من المنظرین الی یوم القیمة لا یقتضی اغراء بالقبیح لانه تع کان یعلم منه انه یموت علی اقبح انواع الکفر
و الفسق سواء علمه بوقت موته او لم یعلمه بذلک فلم یکن ذلک الاعلام موجبا لاغرائه بالقبیح و مثاله انه تع عرف انبیائه انهم
یموتون علی الطهارة و العصمة و لو لم یکن ذلک موجبا لاغرائهم بالقبیح لاجل انه تع علم احوال ما لهم سواء عرفهم تلک الحالة او لم
یعرفهم هذه الحالة فلما کان لا یتفاوت حالهم بسبب هذا التعریف لهم لا جرم ما کان تاخیر ابلیس و امهاله الی القیمة و اخباره به
موجبا لاغرائه بالقبیح و الاثم ههنا و قریب بهمین آیة الله الحلی در شرح تجرید و غیره فرموده اشکال فان قلت فما وجه قوله انک
من المنظرین ولیس احد ینظر سواه خازن بغدادی جوابش داده بقوله قلت معناه ان الذین تقوم علیهم الساعة منظرون
الی ذلک الوقت باجالهم فهو منهم اشکال ابلیس لعین باتفاق اهل ادیان و جمیع عقلا رئیس ذات اشر شریر افسد مفسدین و اضل
مضلین بندگان رب العالمین بلا و غدغه و لاریب است احدی از آن انکار ندارد مع هذا استنظار و استمهال خود الی قیام القیمة از عالم
الغیوب و القلوب کرد و غرض آن لعین در درخواست انظار و امهال او نیست مگر دو چیز احدهما بقا زندگی خود تا مرگ بنا بدالی القیمة ثانیهما
اغوا و اغرا و ضلال بنی آدم نماید و علیم عادل حال و مآلش و افعالش دانسته چرا اجابت بانظار و امهال آن اکفر الکافرین نمایند چرا تمکین و
تسلط او را بر ضعفا عباد در ضلال عموما بدهد جواب در انظار و امهال آن لعین نزد جبریه بحسب اعتقاد ایشان که خالق تع مضل مفسد

حکایت احادیث بشارت بجنت معصومین و بعض صحابه

و قول رازی جواب جبایی بودن ابلیس مثال تمثیل بودن معصومین

است یضل من یشاء و یهدی من یشاء و هیچ قبیحی و منکری بر تعالی قبیح و منکر نیست برای اضلال و افساد و اغوای بنی آدم او را مهلت تا فنا دنیا داده تا جهنم را باد
و نتیجه او پر سازد و بطلان این واهی ضروری است چه اگر عباد را با نشد او تعالی مفسد و مضل بیود البته ارسال رسل و انزال کتب و تعلیم و توعیظ و امر و زجر و
وعد و وعید لا حاصل و عبث و لغو و لهو بود و ادنی ذی شعوری و عاقلی تجویز این محالات بر علیم حکیم مدبر تعالی نمیکند اما **جواب عدلیه** در ابقاء
آن مضل لعین بغرض دو چیز است **احدهما** تعریض عباد بر علی مراتب جزاء ثواب مدح بفتح باب علم عقلی و نقلی للاجتهاد و تحقیق الحق و الصدق و
ابطال الباطل است **ثانیهما** ابتلاء و امتحان صنفین بشر و شیطان بعد ایضاح حق و باطل در بین ایشان چون لا تتبعوا خطوات الشیطان انه لکم
عدو مضل مبین تا هر دو صنف بحسب استحقاق بمقامات منتهیه خود برسند **جواب ثانی** زمخشری **در کشاف** و خطیب **در سراج المنیر**
گفته اند **فان قلت** لم اجیب الی انتظاره و انما استنظر لیفسد عباده و یغویهم و یضلهم عن الحق الی الباطل یعنی چرا اجابت کرده شد در انظار و
امهال ابلیس لعین را و اینست جز این نیست که طلب انظار و امهال خود برای افساد و اضلال و اغوای بنی آدم علانیه بحضور خدا اظهار کرد تا از اتباع حق
بسوی باطل ببرد ایشان را و چگونه علیم تعالی اجابت او کرد **جواب** هر دو گفتند **قلت** لما فی ذلک من ابتلاء العباد فی مخالفته من اعظم الثواب
و حکمه حکم ما خلق فی الدنیا من صنوف الزخارف و انواع الملاذ و الملاهی و ما رکب فی النفس من الشهوات لیمتحن بها عباده انتهی یعنی در اجابت
امهال ابلیس ابتلاء و امتحان بندگان بنی آدم است و در مخالفت آن لعین از اعظم ثواب و حکم در ابقاء او حکم جمیع آنست که مخلوق در دنیا شده از اقسام
زخارف و انواع باطلات و اقتیه که بظاهر جلوه دارند و اقسام لهویات که باز دارنده غیر متاملین و غیر متعلقین از حق و متمایل بسوی خود میباشد **پس**
وجود این مصالح قبیح و قدح در امهال او ندارند **اشکال** این اجابت ابلیس ثابت شد که اجابت دعاء کفار جایز است زیرا که دعاء اکفر الکافرین
و اضل المضلین و اول الشیاطین ابلیس مجاب شده **پس** باین اجلال و تشریف کفار و مدح ایشان بودن ایشان مجیب الدعوات عند الله لازم و
حاصل میشود چه اجابت دعاء هر کسی را که خدا کند کاشف معلوم است که او مرضی و محبوب تعالی میباشد و حالانکه جمیع انواع کفره و فسقه و فجره ممدوح و مرضی هیچ
وجه نزد خدا ابدا نباشند زیرا که همه آن اقسام بخلاف الله رفتار دارند و اعداء الله ملعون اند نه ممدوح **جواب** بالتفصیل در مجلدات سابقه ذکر شده
که در آن متکلمین دو قول دارند **احدهما** هیچ مشرکی و کافری اصلا و ابدا مجاب الدعوات نمیباشند چه باجابت دعوات ایشان اجلال آنها و اعزاز و اغوا
خلق لازم میآید و آنچه موجب آن باشد اقبال و اجابت آن جایز نیست و مشرک و کافر اصلا مدح ندارد و آیه و ما دعاء الکافرین الا فی ضلال ای
اهلاک نیز ناطق مثبتا براد پس این امهال ابلیس چرا بدرخواست او بوقوع آمد **جواب** نزد انانکه ابلیس از ابتدا تا اظهار کفر خود مومن بوده و ترک
سجده کافر گردیده **پس** نزد ایشان این امهال و انظار جزای آن عملش بود و در دنیا حقش ادا کرده شد تا در عقبی باو حظی اصلا نباشد خواه آن لعین درخواست
مهلت میکرد یا نه او را در دنیا داده میشد **اما نزد انانکه** از بدایت ابلیس لعین منافق بود پس هیچ عمل ظاهری او مطابق واقع نبود **لهذا**
فی الواقع عمل او غیر صحیح بود **پس** این امهال بمقابل جزایش نبود **پس** این انظار بطور تخذیل باو عاید شد تا باستحقاق شنایع و اعمال قبایح بنهایت
انتقام و عقاب استحقاقی مقرره خود برسد اشکال عاید نمیشود و ثم الله اعلم **ثانی القولین** نزد متکلمین اجابت دعوات مشرکین و کفار عموما
جایز نیست **مگر** گاهی که صلاح و حکمت مقتضی در اجابت باشد جایز است **پس** چنین اجابت شاذه نادره دلالت بر ممدوح و پسندیده بودن
آن کافر نمیکند علی شرکه و کفره الظاهر چون ابلیس لکافر الشریر المفسد المغوی المضل علی الظاهر و بودن او بر شرک و کفر ظاهر دلیل است که برای
مصلحتی و حکمتی حکیم مدبر تعالی این یک درخواست او را اجابت کرده چنانچه سلطان قاهر حکیم مدبر بعض اوقات اجابت بعض مسئلتهای متمرد مفسد
خود میکند و این حالت دلالت ندارد که آن مفسد متمرد محبوب و مرغوب و مرضی آن سلطان باشد و کذا در اینجاست و همین مختار محققین و من
اصحابنا نیز منهم مذهب شیخ المشایخ ابو الفتوح الرازی در تفسیرش و همین اولی بحال است ثم الله اعلم **بحث ثالث** غوی یغوی غیا و
غوایة از باب ضرب بمعنی هلاکت کما قال تعالی یلقون غیا ای یلقون فی الهلاکت و بمعنی جهل مرکوز دان فی الواقع خلاف رشد باشد چنانچه **در مصباح**
است بمعنی انهمک فی الجهل و هو خلاف الرشد و الغوایة بالفتح الاسم و غوی ایضا خاب و ضل و هو غاو و الجمع غواة مثل قاض و قضات و
اغواه اضله و غوی الفصیل فسد جوفه من شرب اللبن **در کشاف** گفته و اصل الغی الفساد و منه غوی الفصیل اذا بشم و البشم فساد
فی المعدة **در کبیر** نزد و که بچه بکثیر خوردن شیر جوفش فاسد شده مشرف بهلاکت میشود **در صحاح** گفته غوی السخلة و الفصیل بالکسر

یغوی اغوی **قال ابن السکیت** ان لا یروی من لباء امه **و** لا یروی من اللبن حتی یموت هزلا **و قال غیره** هو ان یشرب اللبن حتی یتخم ویفسد
جوفه **بحث رابع** لا قعدن لهم صراطک المستقیم **رازی** گفته خلافے در نحویین نیست درانکه علی درینجا محذوفست **و** تقدیرش لا قعدن
علی صراطک المستقیم پس نصب صراط بنزع خافض از و باشد **و قال الزجاج** مثاله قولک ضرب زید الظهر والبطن **و** المعنی علی الظهر والبطن
و القاء کلمة علی جایز لان الصراط ظرف فی المعنی فاحتمل ما یحتمله الیوم واللیلة فی قولک آتیک غدا وفی غد **بحث خامس**
فبما اغویتنی لا قعدن لهم صراطک المستقیم دراین مفسرین وجوه دارند **اولها** با قسم **و** ما در فبما مصدریه **و** اغویتنی صلهٔ او **و** لا قعدن
جواب قسم میباشد چنانچه در دیگر تصریحش است فبعزتک لاغوینهم اجمعین **پس تقدیرش** فباغوائک **و** بقدرتک علی **و** نفاذ امرک
وسلطانک فی لا قعدن لبنی ادم لیلا و نهارا مستمرا علی طریقک الموصل الیک وهو دین الاسلام یعنی ابلیس بعد اجابت درخواست بقایش
الی القیمة بجناب باری بطور خطاب شفاهی میگوید پس قسم میخورم باغوا نو که بآن قدرت وطاقت و تمکین دادی مرا و اراده و امر نافذ سلطنت در بنی
بنی آدم هر آئینه البته مے نشینم برائے گمراهی و اضلال و افساد جمیع بنی آدم شب و روز بطور استمرار بلا فصل بر راهیکه رساننده است رونده آن راه را بسوی
تو و آن راه دین اسلام میباشد کما چنانچه در آیه دیگر نقل او کرده که بعزت تو قسم میخورم که همه بنی آدم را فاسد و از حق بر میگردانم مگر جمع مخلصین را **سوال**
چرا قسم باغوا تعالی خورد در تصریف و تحویل بنی آدم از حق و حال آنکه اغوایش غضب الهی باو بود **جواب** سعودی فرموده لان اغواءه تعالی ایاه اثر
من آثار قدرته و حکم من احکام سلطانه تعالی فاتخذ ذلک **ما جواب** چرا قسم بر اغواء خورده لانه کان تکلیفا **و** التکلیف من احسن
افعال الله تعالی لعباده لکونه تعریضا لسعادة الابدیة فکان جدیرا لان یقسم به **ثانیها** با فبما متعلق بفعل قسم محذوفست **پس** با سببیه
باشد **و** تقدیرش فبما اغویتنی ای فبسبب اغوائک اقسم بذاتک واسمک لا قعدن لذریة ادم علی طریقک المستقیم یعنی پس بسبب اغوا
تو قسم میخورم بذات و اسم تو که البته می نشینم برائے اضلال بنی آدم بر راه استوار که موصل بسوئی تو باشد **ثالثها** ما در فبما اغویتنی استفهامیه است
پس تقدیرش فبای شیء اغویتنی باشد **پس** از ان ابتدا از لا قعدن کرد **زمخشری** گفته اثبات الالف اذا دخل حرف الجر علی ما
الاستفهام قلیل **تنبیه** پس در معنے صراط اینجا خلاف نیز دارند **نزد اکثر** مراد از صراط خاص دین اسلام است **نزد** بعضے مراد طریق
جنت است و دران اقسام همه حسنات شامل اند **نزد** بعضے مراد طریق مکه است که مردم را از هجرت باز میدارد **نزد** بعضے مراد حج و جهاد است که
دران مال و در جنگ جان میرود باز پس بنماید **جمعی روایت** کردند از حضرت رسول صلی الله علیه وآله وسلم قال ان الشیطان قعد لابن ادم باطرقه
فقعد له بطریق الاسلام فقال له تدع دین ابائک فعصاه فاسلم **ثم** قعد له بطریق الهجرة فقال له تدع دیارک وتتغرب فعصاه
فهاجر **ثم** قعد له بطریق الجهاد فقال له تقاتل فتقتل فیقسم مالک وتنکح امرئتک فعصاه فقاتل فقال ع فمن فعل ذلک کان حقا
علی الله تعالی ان یدخله الجنة **و رواه** النسائی **و** الکشاف **و** ابو البقاء فی السبر **و** الخازن فی اللباب وغیرهم یعنی پیغمبر صلی الله علیه
وآله وسلم فرمود بتحقیق شیطان مے نشیند برائے پسر آدم بر راههائے عدیده پس میگرداند از اسلام و میگوید او را که آیا دین آبا خود ترک میکنی
و با نها تهمت بطلان میدهی پس شخص عاصی او شده اسلام میآرد **پس** ازین بر طریق انتظار میکند بر مهاجر را میگوید آیا ملک و دیار خود ترک
میکنی و بملک غربت خود را میاندازی پس عاصی ابلیس شده اسلام مے آرد **پس** بطریق جهاد میآید و میگوید بر مرید جهاد را بمقابله میروی کشته
میشوی **و** اطفالت یتیم و زنت منکوح دیگر و مالت مقسوم میشود مجاهد عاصی او شده بجهاد میرود **پس** پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم فرمود هر که چنین
رد و قدح آن ملعون کند و بر اسلام و ایمان تا مرگ خود باقی بماند حق است یعنی واجب بر تعالی است که او را داخل جنت سازد **بحث سادس**
در معنے قول ابلیس در است فی الاصلة دو قول اند **قول اول** مذهب مجبره است نزد ایشان بر ظاهر محمول است که غی بمعنے ضلالت و وقوع در
باطل میباشد چه نزد ایشان او تعالی خالق کفر و ضلالة و همه انواع قبایح است **پس** اصل اول مجبره در اعتقاد و انشاء و تعوه بجبر ابلیس لعین مضل
کامل میباشد زیرا که اول آنکس که اسناد اغوا خود الی الله شفاها کرد او خاص ابلیس بود **و مجبره** این مذهب را اخذ از او کردند **عجب العجاب**
از عقلاء الطائفه است که اول پیشوائی و متبوع مقتدائے ایشان ابلیس در جبر باشد معهذا دیده و دانسته خود را فرقه حقه ناجیه بنامند و بطور فخر و
مباحات میگویند که ابلیس اول جبریه بوده **و از امام الجبریه** فخر رازی **و** نیشاپوری عبارت از رازی هست **المسئلة الثانية**

قول ابلیس فبما اغویتنی یدل علی انه اضاف اغوائه الی الله تعالی وفی ایة اخری فبعزتک لاغوینهم اجمعین یدل علی انه اضاف اغواء العباد الی نفسه **فالاول** یدل علی کونه علی مذهب الجبر **والثانی** یدل علی کونه علی مذهب القدر **وهذا** یدل علی انه کان متحیرا فی هذه المسئلة حاصل آنکه ابلیس حیران بوده چه در آیت فبما اغویتنی اضافت اغوا بخدا کرده **در ثانیه** اسناد اغوا بنفس خود کرده **و** این اضافت جبر گاهی بخدا **و** گاهی بخود دلالت دارد که آن لعین در آن مسئله متحیر بوده **او یقال** کان یعتقد ان الاغواء لا یحصل الا بالمغوی فجعل نفسه مغویا لغیره من الغاوین **ثم** زعم ان المغوی له هو الله تعالی قطعا للتسلسل پس ازین رازی گفته که **یا** گفته شود که ابلیس معتقد بود بآنکه حصول اغوا بغیر مغوی نمیشود لهذا خود را مغوی خلق **و** خدا را مغوی خود گردانید

ثم قال الرازی اما اصحابنا فقالوا الاغواء ایقاع الغی فی القلب والغی هو الاعتقاد الباطل **و** ذلک یدل علی انه کان یعتقد الحق والباطل انما یقع فی القلب من الله تعالی رازی گفته اصحاب جبریه ما گفتند که اغوا عبارت از ایقاع غی و ضلالت در دل چه غی عبارت از اعتقاد باطل است **و** آن دلالت دارد که ابلیس اعتقاد داشت که حق و باطل واقع در قلب از جانب خدا میشود و او تعالی موجد باطل در قلوب میباشد **پس** از اثبات این بگمان خود گفته که صحیح همین است که مغوی خالق است زیرا که **یا** خود شخص مغوی نفس خود میباشد آن صحیح نیست زیرا که عاقل چگونه اختیار غوایت مع علمه نماید **یا** مغوی غیر باشد **پس** آن مغوی اگر غیر الله میباشد لازم می آید بکثرت غوایت لانهایت تسلسل **یا** دور **و** آن هم بالضرورت باطل است **پس** ثابت شد که بغیر آن دو کس نه کسی مغوی و مضل نیست **و** ان مضل و مغوی خاص واحد باشد اشکال باطل و مطلوب حاصل شد که خدا مضل و مغوی کل ضالین و غاوین **و** همین مطلوب صحیح است **جواب** فی الواقع امام اول جبریه خاص ابلیس است ای فخر الدین باین طور احدی اثبات کرده نمیتوانست منت اتم بر امام خود و بر نفس خود و بر تبعه معتقدیان امام ابلیس نهادی **و این واجب البطلان** است بچند ادله مختصره **اولها** جمیع مکلفین را در کل امور فاعل مختار غیر موجب و لا مضطر گردانیده **و** الا انزال کتب و اعطاء عقل و ارسال رسل و امر و نهی و تکلیف لغو و لهو و عبث محض باشد و لهو و عبث بر نفع اصلاً **و** ابداً جائز نیست **ثانیها** چه اگر خود تعالی موجد قبایح و خالق شرک و کفر و ایمان و مغوی و مضل میبود ثواب عقاب بمجبورین ظلمیست اظلم بود چه بغیر استحقاق بود عقلاً و شرعاً ظلم اقبح القبایح باطل است **فانقلاً** چون آیه وما الله بظلام للعبید **ثالثها** اگر خالق و فاعل کل افعال و اعمال عباد او تعالی میبود البته از عباد ازین کدام حجتی مغوی و اقطع چون شیطان خلقتنی من نار و ایشان هم میگفتند که ما کفر و شرک آفریدی و اغوا و اضلال عوض شیطان در ما کردی ما قدرت و طاقت در دفع مخلوق و مقدور تو نداریم چرا ورا این امور ایجاد کردی که خلاف آن از ما میخواهی و حال آنکه تعالی فرموده لئلا یکون للناس علی الله حجة بعد الرسل **و** با اتمام حجت و قطع معذرت بندگان کردیم تا مردم را عند الاحتجاج والعدل والانصاف بر ما حجتی باقی نماند **رابعها** اگر بندگان مجبور در کفر و فسق و فجور بایجاد اله میبودند البته لعنة الله علی الکافرین والفاسقین والکاذبین عیاذا بالله بخود خدا لعنت خودش عاید میشد زیرا که خود تعالی عامل قبایح و فاعل آن است و بندگان ظروف جمادی میباشند **خامسها** اگر خالق شرک و کفر و فجور و قبایح خدا میبود و بندگان مختار افعال خود نمیبودند **پس** جمیع آنچه از انواع کفر و فسق در کفار مراد و مقصود خدا بود **و** با منزل بوقوع آوردی **پس** **اول** لازم میاید که ارسال انبیاء و مرسلین بسوی ایشان اعداء الله ناری ابدی اند زیرا که خلاف مراد و مقصود اله از کفار ترک کفر میطلبند **و** کفار ناجی جنتی ابدی باید باشند زیرا که آنچه مراد و مطلوب اله بود در کفار آفرید این ضروری البطلان است **و بر شق ثانی** دو چیز لازم میآیند **احدهما** الزام اله و افحام و قطع انبیاء چه کفار میتوانند بگویند چرا خود در ما این را آفریده و بر ازاله امور مخلوقی از خود اصلاً مقتدر نیستیم چون رنگ سیاه **و** سرخ **و** کریه صوت **و** کریه صورت **و** قصیر **یا** طویل قامت و ما شابهها از بدن و جان خود دفع و ترک کرده نمیتوانیم **ثانیهما** بانبیاء گفته میتوانند که خدای شما شخص سفیهی و لا رشد است چه یکطرف در ما قبایح را میآفریند **و** بطرف دیگر شما را بما میفرستد برای ترک آن **و اگر** آن مرادش بود **پس** ایمان چرا از ما میخواهد **و اگر** ایمان مرادش بود **پس** چرا در ما از ابتدا آفرید و خلاف آن کفر آفرید **تنبیه** هرگاه جبر اله باطل شد **پس جواب** آنکه احدی اختیار غوایت مع علمه نمیکند آن نیست بدانکه هرگاه ابلیس بتکبر خود قطعا نا امید و مایوس محض از نجات شد **و** اخراج از مقام خود لعن براد شد لهذا اغوایة خود و پیشه اغوا ذریه آدم یعنا د حسد او مع علمه اختیار کرد **و مثل** سایر این غریق بلا در بحر یک نیزه هزار نیزه آب مساوی میباشد **دیگر** قدیما و حدیثا کفار و مشرکین مع عقلهم و علمهم اختیار کفر کردند **و هرگاه** این بر ای العیون عیان باشد **پس** معهذا قول آنکه احدی اختیار غوایة و اغوا مع علمه نمیکند باطل است و لا جواب که جوابنا **تذکره** بثبوت این دو وجه دور و تسلسل و مغوی بودن خالق باطل شد و الحمد لله دعاوی دو امام سلف و خلف جبریه چون تار عنکبوت بباد صرصر بغبار رفت والحمد لله سبحانه و تعالی عما یصفه الظالمون علوا کبیرا **حکایة عجیبة** که زمخشری جار الله

اخوان اہل سنت در **کشاف** گفته درینجا ومن تکاذیب المجبرة ما حکوا عن طاوس انه کان فی المسجد الحرام فجاء رجل من کبار الفقهاء یرمی بالقدر فجلس الیه فقال طاوس تقوم او تقام فقام الرجل فقیل له اتقول هذا الرجل الفقیه فقال طاوس ابلیس افقه منه انه قال رب بما اغویتنی **وهذا** یقول انا اغوی نفسی **ثم قال الزمخشری** وما ظنک بقوم بلغ من تهالکهم علی اضافة القبایح الی الله سبحانه وتعالی انهم لفقوا الاکاذیب علی الرسول والصحابة والتابعین انتهی کلامه یعنی از افترائے ودروغهائے جبریه حکایت منقوله هست که **طاوس یمانی** تابعی در مسجد الحرام مکه بود ناگاه مردے از کبار فقهاء معتزلی عدلی بوده وعدلیه را رمی بقدری میکردند پس نزد طاوس **نشست و** طاوس باو گفت برخیز یا برخواسته خواهی شد ازینجا پس آن فقیه برآمد از مسجد **پس** بطاوس گفته شد که چنین مرد فقیه جلیل الجنبین مقال فاضح رفتار کردی مراد رنجود **طاوس** گفت که ابلیس افقه ازین عالم نماست چه ابلیس اسناد اغواء خود بخدا کرد بلفظ بما اغویتنی **و** اینمرد فقیه میگوید که من خود مغوی نفس خودم **پس زمخشری** بعد نقل اینحکایت گفت که تو چه گمان داری بآنقومیکه تهالک ایشان بر اسناد واضافت کل انواع قبایح بخدائے باشد و می بندند و میبافند اکاذیب وافتراها را بر رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم وبر صحابه او وبر تابعین **و** همین حکایت را در **مدارک** وغیره از جبریه بحذف کلمه ومن تکاذیب المجبرة **و** بحذف آخر از وما ظنک نیز نقل کرده اند **ایضاً مناظره لطیفه** قال ابن المیثم لابی الهذیل العلاف ابلیس ینهی عن الخیر کله **و** یامر بالشر کله **قال** نعم قال فیجوز منه ذلک کلیهما وهو لا یعلم مجموعهما **قال** لا قال فقد علم الخیر کله **و** الشر کله **قال** نعم قال فامامک بعد الرسول یعلم الخیر کله **و** الشر کله **قال** لا قال المیثم فاذاً ابلیس اعلم من امامک ذکره فی الصراط المستقیم **علامه ابن میثم** با ابو العلاف معتزلی گفت که **آیا** ابلیس از کل انواع خیر نهی بمردم **و** امر بجمیع اجزاء وافراد شر میکند **و آیا** هر فردی از افراد این جنسین خیر وشر را بالتفصیل میداند ومے شناسد **ابو العلاف** گفت آری **ابن میثم** گفت آیا جائز هست از ابلیس که مجموع آن هر دو جنس را بالتفصیل نداند ونشناسد **ابو العلاف** گفت که جائز نیست جهل ابلیس از معرفت هر دو جنس **ابن میثم** گفت که بتحقیق وبتفصیل هر جزء خیر وشر را باید بداند **ابو العلاف** گفت آری **ابن میثم** گفت پس امام مقتدا ومتبوع تو که بعد پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم قرار داده اید شما **آیا** کل افراد خیر وشر را کما ینبغی میداند **ابو العلاف** گفت نمیداند هر یکے از نیک وخیر وشر **ابن میثم** گفت که باقرار خودت ثابت شد که ابلیس داناتر وعالم تر بجمیع اجزاء خیر وشر از امام متبوع تو باشد **اقول** چونکه ابو العلاف تفضیل مفضول را قبیح وباطل محض میدانست **ابن میثم** تعریضاً وباین الزام کرد بانکه بتصدیق تو ابلیس اعلم میباشد پس ابلیس افضل از امام متبوع تو باشد چگونه جائز باشد بتو ترک اتباع واقتدای ابلیس واتباع مفضول خلفا پس باید که من بعد ابلیس را مقتدای متبوع خود قرار بدهی **و قیل** قال ابو العلاف سمعنا ان امامک قد مات **قال** ابن المیثم بلی قد مات امامنا لقوله تعالی کل نفس ذائقة الموت **ولکن** امامک من المنظرین پس ابو العلاف گفت که ما شنیدیم که بتحقیق امام مقتدای تو مرده **ابن میثم** گفت بلی امام ما از اولاد آدم بشر بوده بموجب کلام خدا که هر ذی نفسے وذی حیوتے شربت مرگ را خواهد چشید **اما امام تو** از مهلت دادگان وانتظار کنندگان تا قیمة میباشد یعنی ابلیس ضال ومضل امام تو تا قیمة زنده میباشد **پس** ابو العلاف منقطع ومنخجل شد **اقول** اینمقاله ومکالمه اخیران امامک قد مات مابین ابو حنیفه **و** ابو جعفر طاق بعد رحلت حضرت صادق علیه السلام مروی در احتجاج وغیره است چه مابین این دو شخص همیشه مکالمه ومطایبه جاری بود **شاید** که مابین دو شخص مذکور الصدر هم همین نیز بوقوع آمده باشد **اما ثانی القولین** در معنے قول ابلیس در فبما اغویتنی بوجوه است **و** آن مذهب عدلیه از امامیه ومعتزله بلا نکیر است **اول** هرگاه خلق اغواء واضلال له دلالت بران من الله باطل ومحال ثابت شد **پس** معنے قول ابلیس فبما اغویتنی اینست چونکه بعلو ذاتیه خودم سجده نکردم آدم را لهذا مرا مردود ومطرود وملعون ابدی ومایوس از رحمت خودت واز نجات ساختی واز قرب وجوار خودت اخراج کردی مرا پس بهمین سبب من ایثار واختیار کردم طریقه غوایت لذاته وپیشه اغواء ذریت آدم را تا قیمة چه خلاف ونقیض طاعت تو نیست مگر غوایت وضلالت **و** ماذا بعد الحق الا الضلال پس لابداً زاید بر ضلالة وغوایة خودم اغواء کل بنے آدم تا قیمة میکنم هر آئینه البته مے نشینم بر طریق حق استوار وراست تو برای اضلال ایشان **ثانی** غوایت بمعنی هلاکت در لغت آمده است **پس** بنابران معنیش آنکه بسبب آنکه مرا هلاک ساختی یعنے در دنیا ملعون ودر عقبے معذب شدید ابدی بجهت سجده نکردن بآدم ساختی لهذا برخلاف طریق حق تو خودم رفتار وذریت آدم را صدد آن طریق میکنم وهمچنین میکنم ایشان را بسوئے طریق تو تا رفتار نمایند بآن راه وآن صراط مستقیم راه جنت است **و مراد** از لاقعدن مجانبات

مناظره طاوس با معتزلی ۱۲

مناظره ابن میثم و ابو العلاف معتزلی در علم ابلیس لعین ۱۲

و مناظره مؤمن الطاق با ابو حنیفه ۱۲

وجه تأویل القولین عند کل در فبما اغویتنی ۱۲

یعنی مواظبت استمراری در افساد و اضلال بنی آدم بالقاء وساوس میکنیم تا احدی حق وطریق حق تراکه دین اسلام وتوحید تو فی الواقع است رفتار واختیار ننماید **ثالث**
چونکه او سبحانه ابلیس را فی الواقع تعریض بسعادت ابدی وبثواب دائمی کرد و آن تکلیف بسجده آدم بود پس آن تعریض بسعادت وثواب او موجب تمردی او گردید لهذا
سبب را بجای مسبب بکنایت ذکر کرد در فبما اغویتنی یعنے اگر تو من تکلیف سجده آدم نمیکردی من متمرد نمیشدم **پس** در غوایت واغوایم سبب نیست مگر خاص امر
تو بسجده آدم **رابع** این قول فبما اغویتنی بزعم واعتقاد خود این اسناد اغوا را الی الله تعالی کرده **خواه** از بدایت معتقد جبر اله بود **خواه** بعد اخراج وطرد جبریت
را اعتقاد واختیار کرد علی خلاف المتکلمین **پس** بهر دو حال اسناد اغوا را الی الله تعالی از او معتمد ومستند وحجت بر اجبار تعالی نمیباشد **اشکال** در نقل قول
ابلیس لاقعدن لهم صراطک المستقیم دلالت دارد که آن لعین عالم وعارف بصراط حق مستقیم الهی بود **معهذا** چگونه آن لعین مع العلم والمعرفت
ترک صراط حق کرد چه عاقل عالم ترک معلوم ومعروف نمیکند **جواب** جمهور متکلمین وساطین مفسرین در این خلاف بدو قول دارند **احدهما** نزد
احد الفریقین ابلیس کفر بعناد کرد چه کفر عناد عبارت است که شخص عاقلی میداند مثلا توحید اله حق ثابت است **و** خلاف آن ضلالت وغوایت و
هلاکت است **پس** اعراض وانکار از حقیت حق ثابت دیده ودانسته وشناخته نماید واقرار وتمسک نقیض آن نماید که خلاف حق باشد **پس** نزد اینطایفه
انکار سجده آدم از ابلیس از کفر عنادی بود **اما جواب** ترک انکار ابلیس مع علمه صراط مستقیم را السانی بود نه اعتقادی چه اعتقاد او میدانست که طاعت
وعبادت وتوحید الهی حق است وخلاف آن غوایت وضلالت است واین دانسته ترک صراط واختیار غوایت واغوا کرد **و اینحالت** بکرات ومرات
مشهور ومسموع گردیده که اشخاصے **یا** بجهت یاس کلی از امری **یا** بجهت ضرر وخوف کلی **یا** بجهت طمع وامید کلی اقرار **یا** انکار از امر دانسته
وشناخته وفهمیده میکنند چنانچه او تعالی هم ذکر طائفه کفار کرده بقوله وجحدوا بها واستیقنتها انفسهم **پس** ابلیس هم بیاس کلی از نجات خود **و**
بعناد آدم که سببش ترک طاعت او بود دانسته اقرار بحقیقت طریق خدا کرده **و** حالت غوایت وضلالت را بمقام آن اختیار نمود **ثانیهما** نزد طائفه
دیگر کفر ابلیس کفر جهل بود نه کفر عناد پس ذکر صراطک المستقیم باعتقاد وزعم خصم کرد **و هذا** لیس بشیء لان ابلیس قد علم ان مذهبه ضلال
وغوایة فقد علم ان ضده هو الحق الثابت الصحیح فانکاره عنه انکار المحض اللسان ثم الله اعلم **بحث سابع** بدانکه ایدیهم **و** خلفهم
خلاف یکدیگر یعنے پیش روهائے شان **و** پس پشت ودنبال ایشان **و** ایمانهم **و** شمائلهم ایضا هم متخالف یکدیگر یعنے اطراف راست **و** اطراف چپ
انها جمع چهار جهت میباشد چنانچه مستعمل ان فلانا قد جلس بین یدے السلطان یعنے پیش روی پادشاه **و** خلف السلطان یعنے پس پشت سلطان **و** یمین
السلطان یعنی بطرف راست سلطان **و** شمال السلطان ویساره یعنے بطرف چپ سلطان نشست **پس** ایمان جمیع یمین **و** شمائل جمع شمال
بکسر اول میباشد **بحث ثامن** ثم لآتینهم من بین ایدیهم ومن خلفهم وعن ایمانهم وعن شمائلهم انعطف بر لاقعدن بعاطفه ثم
است یعنی **اول** بر راه رفتار بنی آدم الی الجنة که راه قویم از اینجا الی الجنة است صد راه ایشان میکنیم تا میل بآن راه نکنند یعنی میگویم این راه جنت غلط است
بر فتار در این راه گم وحیران خواهید شد **و** بعد ان بهر طرفے از اطراف اربعه دیگر خواهم آمد چنانچه عادت اعدآء است که محاصره بر چهار طرف مدعی علیه میکنند
و غرض ابلیس از ذکر اتیان خود از هر طرفے از این چهار جهت ایشان را وساوسے وخطراتے و وساوس اقسام اقسام در قلوب ایشان القا میکنند چنانچه در
حدیث نبوی صلی الله علیه وآله وسلم بالا ذکر شد **و ابن عباس** فرموده من بین ایدیهم یعنے من قبل الاخرة فاشککهم فیها **و** من خلفهم یعنے
من قبل الدنیا فارغبهم فیها والیها **و** عن ایمانهم اشبه علیهم امر دینهم **و** عن شمائلهم اشهی وازین لهم المعاصی **سوال** چرا آخرت را
من بین ایدیهم **و** دنیا را من خلفهم تقدیم وتاخیر کرد **جواب** خود ابن عباس تصریح کرد وانما جعل الاخرة من بین ایدیهم فی هذا القول لانهم منقلبون
الیها وصایرون الیها فعلے هذا الاعتبار فالدنیا خلفهم لانهم یخلفونها ورآء ظهورهم **و فی روایة اخر عنه** من بین ایدیهم من قبل
دنیاهم یعنے ازینها فی قلوبهم **و** من خلفهم من قبل الاخرة یعنے لا بعث ولا نشور ولا جنت ولا نار **و** عن ایمانهم من قبل حسناتهم **و** عن شمائلهم
من قبل سیاتهم **و** انما جعل الدنیا من بین ایدیهم فی هذا القول لان الانسان یسعی ویشاهدها فهی حاضرة بین یدیه **و** الاخرة غایة منه
و در مروید حضرت باقر علیه السلام است قال لآتینهم من بین ایدیهم معناه اهون علیهم امر الاخرة یعنی مراد ش از اتیان او پیش روی ایشان
ذلیل وخوار وسهل آوردن امر آخرت در انظار وقلوب ایشان تا حقیر نمایند وایشان اعتنا بآن نکنند **و** من خلفهم یامرهم بجمیع الاموال والبخل عن الحقوق
لیبقی لورثتهم مراد از خلفهم آنکه امر میکند ایشان را بجمع وذخیره کردن اموال وبه بخل کردن از ادا حقوق حقداران تا باقی بگذارد برای ورثه خود **و** عن ایمانهم

افسد علیهم امر دینهم بتمیز بین الضلالة وتحسین الشبهة یعنی مراد از تیان او ایشان را بطرف راست ایشان تا فاسد سازد بر ایشان امر دین ایشان را بتمیز بین ضلالة
وتحسین شبههم وعن شمایلهم بتحبیب اللذات الیهم وتغلیب الشهوة علی قلوبهم ومراد از تیان او بطرف چپ ایشان تا محبوب گرداند لذتهائے دنیا
بسوی ایشان و غالب سازد و اماده قوی گرداند شهوت حیوانی ایشان را **در مجمع** از جمعی منهم ابن عباس و قتاده و سدی و ابن جریج نقل کرده
ان المعنی من قبل دنیاهم و اخرتهم من جهة حسناتهم و سیاتهم و تلخیصه انی ازین لهم و اخوفهم عن الفقر والعسر و اقول لهم لا جنة ولا نار
ولا بعث ولا حساب واثبطهم عن الحسنات واشغلهم عنها و احبب الیهم السیئات و احثهم علیها **نزد مجاهد** مراد از اید یهم و
ایمانهم میآید ایشان را به پیش روئے و بطرف راست بحیثیتیکه به بینند و از خلف و شمال مراد از آمدن او ایشان را انجو نکه به بینند او را و وجوه آخر اند۔
اقول علی کل حال مراد از قعود او بر راه حق ومجی او باین چهار طرف بمجاز و محمول بر همین است **حدیث پیغمبر** که بالا ذکر شد یعنی مستمراً
مهما امکن جد و کد او میباشد در القاء وساوس القاء خطرات و وهمها و شبهات بهمه وجوه و انواع در عیون و قلوب بنی آدم **در کشاف و در لباب**
از شقیق بلخی نقل کرده که ابلیس هر صباح از همه جهات آمده پیش و پس و راست و چپ میگوید مرا که پیش برو۔ لا تخف ان الله غفور رحیم مترس لیکن آنچه
میخواهی خدا بخشنده مهربان به بنده است **ومن** بجوابش میخوانم آیه و انی لغفار لمن تاب و امن و عمل صالحا ثم اهتدی یعنی بخشیده میشود تائب و مومن
صاحب عمل صالح هدایت یافته **وبطرف خلفم** آمده تخویف میکند مرا در صرف مال براه خدا بوقوع فقر در او لادم و در جوابش میخوانم آیه
وما من دابة فی الارض الا علی الله رزقها که هیچ رونده از ذیحیوة حیوانات نیست در زمین مگر آنکه رزق او بر خدا است **وازیمین من** آمده مدح و
ثنا ایمان و عبادتم میکند مرا **لیس** میخوانم براو آیه والعاقبة للمتقین آخرت برائے خدا ترسان است **واز شمالم** میآید تمیز بین زین للناس حب الشهوات
ومیخوانم بر من حرم زینة الله التی اخرج لعباده زینت داده شد مردم را بدوستی و رغبت بشهوات نفسانی **و** کدام حرام گردانید زینة دنیا و شغل تحصیل آن **ومن**
میخوانم براو وحیل بینهم وبین ما یشتهون حایل و مانع شد میان اصحاب شهوت و میان آنها آنچه ایشان خواهش داشتند یعنی بخواهش و استشعار
نفس حیوانی نرسید **ایحکایة** خوبی هست لهذا درج کردم **و در مدارک** وغیرها نیز همین را نقل کرده **سوال** جهات اربع مجی خود ذکر
کرد **اما** ذکر فوق و تحت نکرد **جواب** در آن دو سبب اند **احدهما** ابن عباس فرمود و لم یقل من فوقهم لان فوقهم جهة نزول الرحمة من
السماء فلا سبیل له الی ذلک ویرجم من جهة الفوق فلا یاتی من جهة الفوق **ولم یقل** من تحت ارجلهم لان الاتیان منه یوحش یعنی ذکر
جهت فوق نکرد چرا که از جهت میآید ملائکه یا بین ارض و سما میباشد بترس رجم ایشان راهی از جهت فوق آمدن نداشت **واما** جهت تحت نگفت زیرا که مجی از زیر
پایها موجب توحش آدمی بود **ثانیهما** نسفی در **مدارک** گفت ولم یقل من فوقهم ومن تحتهم لمکان الرحمة والسجدة یعنی ذکر فوق نکرد بجهت
نزول ملائکه برحمت خدا **و** تحت نگفت بجهت سجده آدمی بر خاک ارض **اشکال** در اید یهم **و** در خلفهم لفظ من **و** در یمین **و** شمال عن چرا آورد **و**
چرا در دو کلمه اولے بحرف ابتدا **و** در دو کلمه آخری بحرف انتهی و مجاوزه مختلف در یک مقام باشد **جواب** در مجمع فرمود لان فی القدام والخلف
معنی طلب النهایة **و** فی الیمین والشمال الانحراف عن الجهة لهذا لفظ من را در قدام و خلف آورد برائی آنکه در ان معنی طلب است **و عن** در یمین و شمال آورد
زیرا که در ان انحراف از جهت است **جواب زمخشری** آنکه قلت المفعول فیه عدی الیه الفعل نحو تعدیته الی المفعول به فکما اختلفت حروف
التعدیة فی ذلک اختلفت فی هذا وکانت لغة تؤخذ ولا تقاس و انما یفتش عن صحة موقعها فقط فلما سمعناهم یقولون جلس عن یمینه وعن شماله
قلنا معنی علی یمینه انه تمکن من جهة الیمین تمکن بر المستعلی من المستعلی علیه **و** معنی عن یمینه انه اذا جلس متجافیا عن صاحب الیمین
منحرفا عنه غیر ملاصق له ثم کثر حتی استعمل فی المتجافی وغیره کما ذکرنا فی تعال ونحوه من المفعول به قولهم رمیت عن القوس و علی القوس
و من القوس لان السهم یبعد عنها ویستعلیها اذا وضع علی کبدها للرمی ویتعدی الی الرمی عنها **و** کذا قالوا جلس بین یدیه و خلفه بمعنی
فی لانهما ظرفان للفعل **و** من بین یدیه **و** من خلفه لان الفعل یقع فی بعض **و** کما تقول جئته من اللیل ترید بعض اللیل انتهی کلامه **اشکال**
لا ینحل اگر ابلیس جن حقیقتے وجودی جسمانی دارد چرا مشهود و معاینه بعیون الرؤس و محسوس و ملموس نمیشود **و** احدے او عیاناً معاینه و مشاهده
او نکرده **و اگر** چنین قیل و قال او در هر ساعت شبانه و روزے با هر یکے از عقلاء بنی آدم دائما باشد چرا مقالات و مکاید او مسموع و مشهود احدی الی
حین نشده **و نیز** اهل اسلام میگویند که ابلیس حلول بباطن هر آدمی میکند **اگر** اینحالت صحیح میبود پس چرا حلول او در بدن و خروج او از بدن و

ونقل او معلوم احدی نمیشود و هر شیٔ ذی حقیقت لوازمی و آثاری مستلزم دارد تا بمنود و ظهور او ثبوت اصل حقیقت او میشود و اینجا نه حقیقی و اثری ازو فهمیده و دیده نشده پس قول بوجود شیطان و جن قول باطل باشد **مگر** آنکه تجویز شیطان بسوء خیال شود چنانچه ملک بحسن خیال تصور میشود پس اشکال منیباشد و الا چنین قول کم تر از سفسطه نمیباشد **جواب مجمل** بدانکه متفق علیه کافۂ عقلاء و حکماء و علما است که ملک و جن حقیقتی و ماهیتی بذو اتهم دارند **ما نزد فلاسفه** نفوس فلکیه ارواح و عقول مجرده اند **پس** احد الطائفتین اینها علوی تعلق بعالم اعلیٰ و سفلی دارند **و ثانی الطائفتین** اینها تعلق بعالم سفلی ارضی دارند **تنبیه** هرگاه این باتفاق عقلاء و حکما ثابت و مبرهن باشد **پس** همه ایشان در شیٔ **ع سلام** بالاتفاق اجسام لطیفه نفیسه اند **پس** آنانی که از اینها از مادیت نور خیر محض بغیر ضمیمه شر اند تسمیه اینها بملک و فرشته میباشد **و اما** اینکه از مادیت ناریت مشترک در خیر و شر معاً اند تسمیه اینها بجن میباشد **و آنکه** ازین طائفه ناریه شر و ضرر محض خالص است تسمیه او بابلیس و شیطان و عزازیل است **و** این هر سه طائفه بجهت لطافت اصلیت اجسام لطیفه و نفیسه اند لهذا مقتدر و متمکن اند بر تشکل اشکال و صور مختلفه حیوانات و شکل و صورت نوعیه هر یکے ازین هر سه طائفه مختلف و متباین اند از یکدیگر **کما قال فی المقاصد** و المواقف **و** التهذیب و شرحها

الملائکة عند المتکلمین اجسام لطیفة یتشکل باشکال مختلفة شانهم محض الخیر و الطاعة و العلم و القدرة علی الاعمال و طی المسافة البعیدة سریعاً

والجن کذلک الا ان منهم المطیع و العاصی **و اما الشیطان** شانهم محض الشر خلاف قسیمیهم المذکورین **تذکرہ** پس وجود حقیقت اینها باتفاق حکما و علما ثابت و بران براهین قاهره قاطعه در علم حکمت **و** علم کلام **و** علم تفسیر **و** علم قران **و** علم حدیث مقرر اند بنحویکه تطرق ریب و شک بسوی خلاف آن محال و ممتنع میباشد **بلے** خلاف در تسمیه اینها باسماء ملک و جن و ابلیس قدحی و نزاعی نمیباشد **تنبیه** هرگاه حقیقت وجود جن بالجمله ثابت شد پس **جواب اشکال** مذکور سخیف چه میباشد هرچند در مجلد اول و غیر آن بانواع ادله مذکور شدند **اما** حسب عادت خود بیان الفاظ مکرره را بانواع آخر ذکر میکنیم **اول** بنی آدم از عناصر اربعه کثیفه مشهوده محسوسه مخلوق شده اند پس باشخاص فی ای اجسام کثیفه چگونه اشیاء لطیفه نفیسه شفافه غیر جنسیه بحالت خود مشهود و ملموس و محسوس ما میتوانند شد **ثانی** وجود شیٔ مستلزم رویت و درک نمیباشد چه بسیار اشیاء و بلاد در اربع جهات مغرب و مشرق و جنوب هستند که دیده نشده اند و عدم دیدار و ادراک شیٔ دلیل بر عدم وجود حقیقت او نمیشود **ثالث** اصغر اشیاء لا تعد اند چنانچه در کتب بمرات و کرات اکثر کرمهائے ذات الحیوة متحرک میباشند و میگریزند اما بنهایت جثه صغیره اند که مع کمال توجه و دقة نظر مع جسم کثیف خوب مشهود و معاینه جثه دقیقه اینها نمیشود و جن و شیطان مع لطیف جسمیت و خفت چگونه محلول فیه را ثقل او و معاینه بعیون الراس میشود **رابع** در ابدان خود اکثر و امراض اخلاط اربع سلول و سمیت بدن و غیر آنها زاید میشوند و میباشند و جود شخص آنرا معاینه بعیون الراس و ثقل آنها درک نمیکند **پس** اگر جن یا ابلیس لطیف حلول بباطن بدن عروق و اعصاب کند او چگونه مشهود و محسوس میشود **خامس** مجمع علیه کل انبیاء الله و الائمه علیهم السلام بر وجود جن و ابلیس است و قرآن از وجود اینها مملو و مشحون میباشد معهذا انکار از وجود آنها بتخیلات و شبهات و وساوس باب عقلاء و کل اهل ادیان نیست **سادس** بسا مسموع و بعضی مشهود گردید که ملبوس و مصروع جنی غیر زبان و احد مادرے خود نمید انست پس نفث و دمیدن و تعویذ احراز نسبین **و** رقیات **و** افسونجات آن مجنون و مصروع بزبان غیر یا فارسی یا عربی **یا** غیر آن بنطق آمده بعد بحال اول آمدن او هیچ زبانی کلام کرده نمیتوانست سوای زبان مادری خود **سابع** از اهل تسخیرات جن اکثر شنیده و دیده شده که آنچه مسخرین امر بطلب آن کردند بفور در محفل آن مطلوب بدست او آمد چون فواکه غیر موسمی و روپیه بفلان سکه غیر مشهوره و غیر مروجه در هم مصر و یه مروجه بفور پیش روی او القاء و پیدا شده و امثال این **و** این هر دو وجه الی الآن بدست اکثر مردم جاری و ساری میباشد **و** همین اشخاص بالتواتر نقل میکنند که در اوقات عمل تسخیر باشکال و صور و اجسام مختلفه جنیات صغار و کبار و ذکور و اناث تا فراغ از عمل تسخیر مشهود عاملین میشوند **و** من بعد تسخیر هم اشخاص مقرره بدیدار او میایند و فرمان امر او میبرند **ثامن** اصحاب سحر هم یک باب سحر و تسخیر جن و شیاطین و ارواح و ملائکه دارند **و** بواسطه اینها اخبار اطراف و حالات خلق بکاهن و ساحر میرسانند **و** انهم بردم نقل میکنند چنانچه تفتازانی **در تهذیب الکلام و در تنقیح المرام** که شرح آن نوشته بعد ذکر حقیقت و صفات طائفه ثلثه مزبوره فرموده اند ولا یمتنع ظهور الکل من الملئکة و الجن و الشیاطین علی بعض الابصار کما یکون لبعض المشایخ و اصحاب السحر الخ **تاسع** تمثیل کافی همین در این باب است که ملک وحی را انبیاء بعیون الراس میدیدند **و** بحضور خاتم الانبیاء بمرات و کرات اهل بیت آنحضرت صلعم و جماعتے از صحابه جبرائیل را بصورت دحیه کلبی معاینه میکردند و حال آنکه دحیه متبدل بصورت و شکل او جبرئیل بود چه بحضور بعض اند ازانزد و آنحضرت دفعة بنظر نمیاید و دفعة غیب میشد **عاشر** ایضاً تمثیل دیگر آنکه بعض قوی انظار ستارگان را در روز **و** هلال را شب اول میبیند و نه را

حقیقت وجود جن و شیطان ۱۲

جواب اشتباه ارکان جناب در اثبات ...

جواب اهتمام از انتقال عالم مثالی در دنیا نزد فلاسفۂ یونانی ۱۲

معاینہ میکنند **اما** اکثر آنرا معاینہ نمیکنند پس عدم رویت و عدم ادراک دلیل بر عدم کواکب بروز نہ و عدم وجود ہلال بہ بیست و نہ و سی نمیکند ہر چند در دیگر ملکے اکثر دیدہ بباشند عدم رویت اہ عدم حقیقت وجود تعہ لازم نمیآید پس قول بعدم جن باطل بالضرورت است در مقاصد و شرح آن فرمودند **خاتمۃ** ما ذهب

الیہ بعض المتالهین من الحکماء **و** نسب الی القدماء من ان بین عالمی الحس و العقل واسطۃ فسمی عالم المثال لا تحصی عدۃ فیہ لکل موجود من المجردات

والمادیات حتی الالوان و الاشکال و الطعوم و الروایح و الاوضاع و الحرکات و السکنات و غیر ذلک مثال قایم بذاتہ مستغن عن المادۃ و الزمان

والمکان **و** ہذا یسمی بالمثل المعلقۃ و الاشباح المجردۃ **و** علیہ بنوا امر المعاد الجسمانی و المنامات و کثیرا من الادراکات و خوارق العادات

و الجن و الشیاطین و الغیلان و نحو ذلک الخ **تنبیہ** ہرگاہ عالم مثالے و الاشباح نزد حکما ثابت باشد پس در ثبوت اشخاص جناتی چہ استبعاد عند العقل باشد **بلے** حصول وساوس و خطرات در خواطر و واہمات در اوہام و تزیین قبایح و ترک محاسن افعال عقلی و سمعی از آثار ابلیسیے میباشند و این تاویل و حمل بر سوء خیال کردن مع وجود نصوص صریحہ کتاب الہی و احادیث صریحہ صحیحہ متواترہ انبیا و ائمہ معصومین ع و ادعیات و احراز واردہ برای دفع انہا یک فن علم دران بدون و کتب ابن در ابدے مردم در اقالیم دایر و سایر اند معہذا انکار از وجود ملک و جن و ابلیس مکابرہ و لادینی قایل اوست زیرا کہ منکر ش منکر قرآن و پیغمبر و ائمہ اطہار میباشد **بل** ہمین قسم اعتقاد و ادعا ہم از لوازم و آثار ابلیسی است **بحث تاسع** شکر یشکر شکراً و شکراناً و شکوراً بالضم اول در لغت ثناء و مدح و وصف جمیل بمقابل احسان و اعتراف بان و عرفان آن باشد **و** شکور بفتح کثیر الشکر باشد **طریحی** فرمودکہ از ابنیہ مبالغہ ہست **اما** در لغت بالضمہ اہل لغت دو قول دارند **بقول** مصدر چون قعد قعوداً **و بقولی** جمع است چون برد و برود و کفر و کفور **و** شکران بضم اول خلاف کفران است **اما شکر عبد** عبارت اعتراف بنعمت و شناخت آن پس وصف جمیل بقلب و لسان و جوارح بر فعل اختیاری منعم اعم از حمد میباشد چہ حمد محض زبان است **و** حمد مخصوص خدا **و** شکر مشترک بمنعم حقیقی الہ **و** منعم ناس ہم میباشد **اما شکر اللہ** بعبد جزا جزیل و ثنا جمیل میباشد **تبصرہ** بدانکہ ابو البقا در کلیات گفتہ الشکر بالضم عرفان و اعتراف **و** من اللہ المجازات و الثناء الجمیل **و** اصل الشکر تصور النعمۃ **و**

اظہارہا **و** حقیقۃ العجز عن الشکر **و** الشکر اللغوی کالحمد اللغوی فی انہما وصف باللسان بازاء النعمۃ الا ان الحمد یکون باللسان بازاء

الشجاعۃ بخلاف الشکر **و** النعمۃ معتبرۃ فی الشکر بوصولہا الی الشاکر بخلافہا فی الحمد **و** یختص الشکر باللہ تع بخلاف الحمد **قال بعضہم**

ان ما یرجع الی الجناب المقدس الالہی من ثناء الثقلین **اما** ان یکون بالنظر الی ما ہو علیہ تع **او** بالنظر الی ما ہو منہ **و الثانی** یسمی شکرا

و الاول ان کان ثبوتیا یسمی حمدا **و** ان کان سلبیا یسمی تسبیحا **و** الشکر مطلقا ہو الثناء علی المحسن بذکر احسانہ **فالعبد** یشکر اللہ ای

یثنی علیہ بذکر احسانہ و تعدیدہ الذی ہو النعمۃ **و اللہ** تع یشکر العبد ای یثنی علیہ بقبول احسانہ الذی ہو الطاعۃ **و ہذا** المفہوم

ینقسم الی الشکر الذی و ہو الوصف الجمیل علی جہۃ التعظیم و الاجلال و التبجیل باللسان و الجنان و الارکان **و** الی الشکر العرفی و ہو صرف

العبد جمیع ما انعم اللہ بہ علیہ من السمع و البصر و الکلام و غیرہا الی ما خلق لہ و اعطاہ لاجلہ کصرف النظر الی مصنوعاتہ **و** السمع الی تلقی

انذاراتہ **و** الذہن الی فہم معانیہا و علی ہذا القیاس **و** قلیل ما ہم **و ہذا** الشکر ہو المراد بعدم وجوب شکر المنعم عقلا اذ لو وجب عقلا

لوجب قبل البعثۃ و لو وجب قبلہا لعذب تارکہ و لا تعذیب قبل البلوغ لقولہ تع و ما کنا معذبین حتی نبعث رسولا **ہذا** عند الاشاعرۃ

القایلین بعدم وجوب الایمان قبل البعثۃ اذ لا یعرف حکم من احکام اللہ تع الا بعد بعثۃ النبی فمن مات و لم یبلغہ دعوۃ الرسول

فہو لیس من اہل النار عندنا **و اما ابو منصور الماتریدی** و اتباعہ **و** عامۃ المشایخ من سمرقند فانہم قایلون بان بعض

الاحکام قد یعرف قبل البعثۃ بخلق اللہ تع العلم بہ **اما** بلا کسب کوجوب تصدیق الرسول **و** حرمۃ الکذب الضار **و اما** مع سبب

بالنظر و ترتیب المقدمات **و قد** لا یعرف الا بالکتاب کاکثر الاحکام فیجب الایمان باللہ قبل البعثۃ عقلا حتی قال **ابو حنیفہ**

لو لم یبعث رسولا و لو اوجب علی الخلق معرفتہ بعقولہم لما یری فی الآفاق و الانفس **و لا** مانع من ارادۃ التعذیب الدنیوی بطریق

الاستقبال **و لو** سلم ان المراد التعذیب الاخروی ففیہ لا ینافی استحقاقہ المعتبر فی مفہوم الواجب فان مفہومہ ما یستحق تارکہ التعذیب

لا ما یعذب تارکہ لجواز العفو ہذا **و انما** جعل الحمد راس الشکر لان ذکر النعمۃ باللسان و الثناء علی مولیہا اشیع من الاعتقاد و آداب

الجوارح لما فی عمل القلب و الجوارح من الخفاء و الاحتمال و النطق یفصح عن کل خفی و عن کل مشتبہ **و** فیہ ان دلالۃ الافعال علی ملکاتہا

وتحقیقات دران بسیار علما متکلمین بعض شیطان وافسانہ

قطعیة لا یتصور فیها تخلف بخلاف الاقوال فان دلالتها وضعیة وقد یتخلف عنها مدلولها **وشکر المنعم علیه** النعم علی احسانه

خیر له لانه تمسك **بقوله ص** من اُدیت الیه النعمة فلیشکرها **و** شر للمنعم لانه یصل الیه بعض الجزاء فی الدنیا **وربما** یؤدی الی خلل فی

اخلاصه وغرور نفسه فینتقص بقدره من ثواب الاخرة **و** کفره خیر للمنعم لانه یبقی ثواب العمل کله له فی الاخرة وشر له لان کفر النعمة

مذموم **قال صلعم** من لم یشکر الناس لم یشکر الله انتهی کلامه **بحث عاشر** ولا تجد اکثرهم شاکرین **و** این جمله مخاطب تجدا

ابلیس لعین گفته **و** معنیش آنکه هر قدر بتوانم مدت الاعمار کل ذریه آدم را مشرك و کافر تو بسازم و بگردانم و تو نمییابی اکثر آدمیان را شکر کنندگان نعمات تو یعنی

اکثر ایشان نعمات روحانی وجسمانی در انفس خود ایشان و علوم و بد نظر اکثر نعمات اند انهارا هم اکثر ایشان اعتراف و اقرار تو نمیکنند **وابن عباس**

فرموده معناه ولا تجد اکثرهم موحدین یعنی ای پروردگار نمییابی اکثر ایشان را توحید کنندگان تو باشند **جمعی** دیگر فرموده معنی مومنین است یعنی

لا تجد اکثرهم مومنین یك بجمال الاعتقاد **اشکال** انتقال اخبار از قلوب بنی آدم ایندگان از آنوقت الی القیمة از ابلیس میباشد و این اکثر مطابق

بوقوع آمده میباید **و** این احوال غیب ایشان ابلیس لعین از کجا دانسته چه علم غیب مخصوص ذات واحده مقدسه تعالی است **و** انبیا بانچه اخبار میکردند او

با علام و وحی عالم الغیوب والقلوب خالق تعالی بود **جواب** بوجوه است **اوّل** این اخبار ابلیس بقیاس او بود که آدم را وقتیکه از اربع عناصر متضاده

آفرید دیده وقیاس کرد باینکه من از عنصر غالب نار آفریده شده ام پس از خواص و لوازم نار ارتفاع از دنی است پس بحسب مقتضای خاصیت هر عنصر

خصوصًا بعنصر ناری **و** هوائی در بنی آدم ارتفاع از اطاعت و از تذکر اله مع القار وساوس من ناشی وحاصل خواهد شد منجمله آن اکثر ایشان اعتراف با لهیته

ورکوع وسجود خضوعی که از نوع شکر میباشد نمیکنند پس این اخبار تنقید بر وقیاس میباشد **ثانی** چونکه ابلیس در افلاك با ملائکه بود و ملائکه از لوح محفوظ حال

بنی آدم دیده بودند باستماع از ایشان انتقال گفته **ثالث** این تفوه از روی ظنش بوده اتفاقًا ظنش مطابق بوقوع آمده **و** مصرحش نیز آیه وقلیل

من عبادی الشکور **و** آیه ولقد صدق علیهم ابلیس ظنه میباشد **قول ثانی** مختار جبائی **و ثالث** مذهب حسن **و** ابومسلم اصفهانی است

رابع وجه دیگر آنکه برای هر نفس انسانی نوزده قوت اند وهمه اینها داعی بسوی لذات جسمانیه وطیبات شهوانیه اند **پس** پنج از آن حواس خمسه ظاهره

و دیگر حواس خمسه باطنه **و** دو دیگر اینها قوت شهویه **و** قوت غضبیه **و** هفت از آن قوت کامنه اند **منها** الجاذبه **منها** الماسکه **منها** الهاضمه **منها**

الدافعه **منها** الغاذیه **منها** النامیه **منها** المولده **پس** مجموع اینها نوزده میباشد همه اینها راغب بنفسها الی لذات الدنیا وتربیت بدن اند **امّا عقل**

و قوت واحده خلاف همه اینها داعی الی التکمل والتهذیب والتادیب والطاعت والعبادت والسعادت الروحانیه میباشد و شکی نیست که این اشیاء

نوزده اوّل خلقة با شخص خلق میشوند قوی از بدایت میباشند **پس** بغلبه و استیلاء نوزده کانه قوت اجتماعًا ضعیف میسازند قوت عقلیه را لهذا ابلیس

از این دانسته باشد که بغلبه این قوی وساوس من هم علاوه بر اینها مغلوب تر و مقهور تر میسازد بشر را تفوه باین اقوال خمسه خود کرده باشد ثم الله اعلم **اشکال**

ابلیس لعین لانهایت جرأت کرده که شفاهًا بخالق قهار چنین گفتار و رفتار کرده که صد راه بنی آدم و اغوا ایشان بهر چهار جانب وجهت ایشان خواهیم کرد و

بکذره خوف اله نکرده و تجربات بکرات ومرات آمده واکثر مشهود و مسموع گردیده که ارباب شجاعت و نجدت و دلیرهای نامدار اعصار نزد گرفتاری

اینها بجرمی در نزد بحضور سلاطین وحکام همه آن دلیرهای ایشان پریده و بخوف میلرزیدند و لال و گرفتگی مناطق ایشان شده میشود **و** چگونه آن لعین

را بحضور اله صاحب الملك والملکوت والقهر والجبروت واللاهوت این چنین جرئت باقی مانده و باین جسارت چنین تفوه اعزا و اغوا و اضلال خلق جهان

بسوی خود کرده تا احدی را شاکر خود نمییابی و افساد و تخریب در ملك خلق تو میکنم که اکثر ایشان منکر و کافر و متمرد میشوند و میباشند **پس** چرا دفع و ازاله

چنین عدو قوی مملکت و خلق خود دفعتًا نکرد تا بینا و ناشی و منشی فساد باقی اصلاً نمیماند و ملك و خلق آرام میماندند و میگذرانیدند **و** این جسارت عدو

عدم دفاع او دلالت دارد بر کمال صولة وقوت وسلطنت ابلیسی تا آنکه خالق هم بخوف او دفع او کرده نتوانست و از بدایت خلق و ملك افساد و اضلال

کرده میرود **جواب اوّل** چونکه جناب باری علیم مقتدر حکیم متدبر است و نظم عالم و آدم بحسب مصالح و حکم بحسب اوقات میکند **و** ابلیس لعین هر گاه

بقاء خود الی القیمة دریافت کرد **پس** جسارت بتفوه چنین مقالات واهیه باین جهت بحضور اله کرد و خوفش پرید چه دانست که چه تعالی اصدق الصادقین

است تخلف در میعاد خود ابدًا نمیکند **جواب ثانی** چونکه او تعالی عالم الغیوب والقلوب است حاضر و غایب موجود و معدوم را بحقیقت تفصیلاً میداند و

بعلم خود بالضرورت میدانست که حال و مآل هر بنده چگونه خواهد بود **و** دنیا را عالم اسباب و اکتساب و امتیاز به تکالیف و اوامر و زواجر قرار و خلق را بار بار

طریق ضرر و شر و طریق خیر و نجات بانواع ذکر و بیان کرد و دلائل حق نصب بران نمود و علاوه نهی کرد که اتباع خطوات شیطان نکنید چه تحقیق شیطان
دشمن گمراه کننده شما آشکارا میباشد **معهذا** ابلیس را بطور امتحان بندگان باقی گذاشت تا ظاهر و واضح شود بملائکه سماوی که منقاد و مطیع خالق منعم تعالی است
و کدام مطیع ابلیس شود تا عند الجزا او سزا را بحجته و عذری اهالی سزا را بر تعالی باقی نماند **پس** در ابقاء و تمکین ابلیس خدا را مصلحت و حکمت همین بود که تا بقای
دار و مدرسه تحصیل همه بنی آدم را امت بامت و عصر بعصر و دهر بدهر امتحان باشد **پس** جرئة و جسارت تفوه باین اقوال و ذکر افعال خود از ممتحن باین جهت
بظهور و بوقوع آمده نه بمغلوبیت و مقهوریت الٰه تعالی چه از عادات ممتحنین است که بهر گونه بخلاف حقیقت امتحان میکنند **و** ابلیس گویا در اینجا بالنجه امتحان آدمیان
میکرد ذکر ان اطوار و افعال خود پیش کرد تا دریافت نماید که آیا ماذون بان هستم یا نه **و** خالق منعش نکرد تا هر طور بخواهد بامتحان پیش شود **ثالث** مرویست
ان الشیطان لما قال هذه الکلام رقت قلوب الملئکة علی البشر فقالوا یا الٰهنا کیف یتخلص الانسان من الشیطان مع استیلائه علیهم من الجهات
الاربع فاوحی الله تعالی الیهم انه قد بقی للانسان جهة الفوق والتحت قال فاذا رفع یدیه الی فوق بالدعاء علی سبیل الخضوع **و** وضع جبهته
علی الارض بطریق الخشوع غفرت له ذنب سبعین سنة رواه الرازی **و** النیشاپوری یعنی وقتیکه شیطان چنین کلام کرد قلوب ملائکه برقت آمدند
برحال بشر عرض بارگاه کردند که بار خدایا مع استیلاء شیطان بر ایشان بهر چهار جهت محاصره نماید چگونه خلاصی ضعیف انسان از گرفتاری او بیابد **پس**
خالق وحی کرد بایشان که دو جهت بالا و زیر باقی اند برائے ایشان **پس** وقتیکه اینها دو دست خود بلند کرده دعا بطور خاضعان کنند **و** وضع پیشانی بر زمین
بطریق ترسان و خشوع نمایند میامرزم مر ایشان را بیک خضوع ایشان هفتاد سال گناهان هر آدمی را **تنبیه** قاضی ابوبکر رازی در اینجا گفته
هذا القول من ابلیس کالدلالة علی انه لا یمکن له ان یدخل فی بدن آدم و یخالطه انه لو امکنه ذلک لکان بان یذکره فی باب المبالغة احق
یعنی حصر ابلیس در این چهار طرف و صدر راه دین حق بنی آدم گویا دلالت دارد که بر غیر این صور مقتدر و متمکن نیست که داخل بدن آدم بشود و مختلط با و بخون او شود
چه اگر او را این امکان او میبود البته در این وجوه پنجگانه ذکرش من باب المبالغه احق بود **نیشاپوری** متعرض او شده با آنکه این منافی حدیث ان
الشیطان یجری من آدم مجری الدم میباشد **جواب** قرآن از علوم قطعیه است و در ان ذکر این وجه ابلیس نکرده **و اما** این خبر اگر صحتش ثابت
هم بشود غایت مافی الباب حصول ظن است **و** ظن مقابل و معارض علم نمیشود **معهذا** تاویلش میسور است بآنکه در اینجا مضاف مقدر است **پس**
تقدیرش ان اثر الشیطان فی بدن الادمی یجری مجری الدم یعنی بتحقیق اثر وساوس شیطانی در بدن و عروق و شرائین آدمی جاری مجرای خون
نافذ و جاری و ساری میشود اشکال ندارد و ثم الله اعلم **سوال** در و لا تجد اکثرهم شاکرین مفهومش دلالت دارد و اقل اینها شاکر اله میباشند **و** اینطائفه کدام
است که از جمیع انواع مکاید و ملابس ابلیس محفوظ مانده شاکر اله باشند **جواب** اینانیکه محفوظ از تاثیر آثار ابلیس باقی مانده اینها فرد خاص معصومین
و مطهرین انبیا و ائمه اهل البیت ع بالیقین اند **و اما بعد اینها** جمع قلیلے از عقلاء مخلصین کاملین مومنین از هر امتی میباشد که بعد حفظ ولات
معصومین مهما امکن قدم بقدم و نعل بالنعل رفتار و کردار و گفتار در مدت الاعمار کردند **و مصرح** شد اینه لاغوینهم اجمعین الا عبادک
المخلصین **و** اخلاص واقعی دائمی ممکن الحصول از غیر معصومین نیست **پس** مخلصین ازین امت بعد از پیغمبر صلی الله علیه و آله وسلم حضرت صدیقه زهرا ع
و ائمه اثنا عشر از آل رسول صلعم معصوم و ممتحن بالایمان و راس اینها علی امیر المومنین میباشد و مصدق **ایضا** حدیث متفق علیه امت است قال صلعم
یا معشر قریش والله لیبعثن الله علیکم رجل منکم قد امتحن الله قلبه بالایمان فلیضربنکم علی الدین او یضرب بعضکم قال ابوبکر انا هو
یا رسول الله قال لا و قال عمر انا هو یا رسول الله قال لا ولکن هو الذی یخصف النعل و کان اعطی علیا نعله یخصفها **رواه** نسائی
فی الخصائص **و** احمد فی المسند **و** الترمذی وغیرهم ابوبکر و عمر یکے بعد یکے پرسید که آن ممتحن بالایمان منم پیغمبر بهریکے فرمود نه شما نیستید بل
ممتحن بالایمان این خاصف النعل علی است **و حدیث مرویه** اخطب و ابن مغازلی قال صلعم و نحن الخمسة المعصومون و اینها آل
عباء اند که در اینها باتفاق امت آیه تطهیر نازل شده **اشکال** ابلیس بنص لاحتنکن ذریته ثابت که بر اضلال بنی آدم بالقاء وساوس و خطرات مجرده
تسلط و تمکن اتم و اعم دارد **آیا** بر جنس خود بنی الجان هم بر اغوا و اغراء تسلطی دارد **یا** ندارد چه جنس از جنس خود متاثر نمیشود و فریب نمیخورد خصوصاً
نزد معاینه یکدیگر **و اگر** ندارد پس ضلالت و کفر در بنی الجان باید نباشد **جواب** هرچند در مکلف بودن جن بایمان و طاعت خلافی و شکی در مسلمانان
نیست چه نصوص قرآنی و احادیث متواتره صریح بران ناطق اند **اما** تسلط ابلیس بر نوع خود چون انسان اضلال دارد **یا** ندارد بران حجتے صحیح

وصحیح از سمعیات قطعیه بنظر و بخاطر م الحال ندارم **مگر** همین آیه لاملئن جهنم منکم ای من ذریتك وقومك **و** ایه لاغوینهم الا عبادك المخلصین در
عباد مخلصین مؤمنین جن هم داخل میباشند **و اما** از مجربات جنسے بیگویم که جنس از جنس خود نزدیب وکول عند المعاینه باهم اکثر میخورند چنانچه در شیاطین
آدمی می بینی که بندگان را باطلا شکوک و شبهات و تحیر و تردد لاحق میشود تا ترک دینی و اعتقادے کرده خلاف آن دینی و اعتقادے دیگر اختیار میکنند **و** اینحالت
قدیما و حدیثا علی الاتصال الی حین در بنی آدم جاری و ساری هست **پس** همچنین اغوار و اغراء ابلیس بجنس جنے خود ممکن پس اضلال ایشان ممکن میباشد
ثم الله اعلم **بحث حادیعشر** مذءوما بهمزة العین مفعول ذام یذام ذاما و ذوما فهو مذءوم **و** بلاهمزه در قرائه مشواذه مذوما و همین مختار زهری
است **اما در** لغت بمعنی مذموم و محقور و موهون و خوار میباشد **و لیث** گفته ذامت الرجل فهو مذءوم ای محقور **و** الذام الاحتقار **و قال الفراء**
ذام بمعنے عیب و مذءوم معیوب باشد یقال ذامته اذا عبته **و ابن الانباری** گفته الذءوم المذموم **و ابن قتیبه** گفته مذءوما بمعنی مذموما
بابلغ الذم میباشد **شعر امیه** وقال لابلیس رب العباد + ان اخرج ذحیرا ذءوما **مادحر** یعنی بعید طرد رنده شده از دحر یدحر دحرا
و دحورا چون قعد یقعد قعدا و قعودا بمعنی دور کرده شد چنانچه **شعر امیه** ازین باب است و باد بند سجد والادم کلهم + الا لعینا خاطئا
مدحورا **بحث ثانیعشر** قال اخرج منها مذءوما مدحورا این جمله استینافیه هست بدانکه لعین قیکه سجده گفت که من چنین و چنان ندیدم آدم
میکنم پس خالق در جواب او فرمود دور برو برائے از جنت **یا** از مقامات عالیه آلهی **یا** از سماوات **یا** از بین ملائکه بحالت معیوب ذلیل و خوار و مذموم و محقور
مطرود و مرجوم و مبعود از قرب رحمت الا **اما نزد ابن عباس** و قتاده لعینا مقیتا **نزد** ابن زید معیبا بعیدا **نزد مبرد** مذموما مغضوبا **نزد مجاهد**
و سدی **و** کلبی ملوما محسورا مقصیا من الجنة و من کل خیر **نزد** دیگران صغیرا ذلیلا **سوال** خطاب اول اخرج در مقام تکرار چرا ذکر شده و یک اخرج در
آخر کافی بوده **جواب** چونکه ابلیس وقتیکه استعلا بر خود ظاهر کرد پس خطاب فاخرج انك من الصاغرین بمقابل تعلو او صادر شده گویا که تو عالی نیستی
از جمله صاغرین دلی هستی و کردیدے **و** این اخرج ثانی بمقابل اظهار انواع افعال خود در اغوار اولاد آدم وارد شده یعنے بمقابل دو کلام او واقع شده
وجه آخر آنکه این اخرج ثانی تاکید فاخرج اول میباشد چنانچه سلطان بغضب بمجرم بمقابل هر کلام او برو برو برآی برآی از نزد من میگوید تا
یاس کلی بمجرم حاصل شود که ابدا و اصلا نزد او نخواهم رسید چه نهایت نارضا از من هست ثم الله اعلم **بحث ثالثعشر** لمن تبعك لاملئن جهنم
لام اولے مفتوح موطی قسم و من شرطیه **و** جواب لاملئن جهنم میباشد **رازی** گفته لام لمن تبعك منهم لام قسم **و** جواب لاملئن است **و**
صاحب کشاف گفته عصمه روایت از عاصم کرده که لام لمن تبعك مکسور یعنی لمن تبعك منهم هذا الوعید و هو قوله لاملئن جهنم منکم اجمعین
سعودی هم گفته و قری لمن تبعك بکسر اللام علی انه خبر لاملئن علی معنی لمن تبعك هذا الوعید او علة لاخرج **و** لاملئن جواب قسم
محذوف **و** معنی منکم منك و منهم علی تغلیب الخطاب انتهی **وقیل** ان لاملئن فی محل الابتداء **و** لمن تبعك خبره **طبرسی** هم
لام اولے در لمن تبعك لام ابتداء **و** لام ثانیه لام قسم هست **و** من برائے شرط هست نه بمعنے الذی پس او در موضع رفع بالابتداء **و** بجای جزاء شرط محذوف
جواب قسم لاملئن جهنم اولے بذکر میباشد زیرا که قسم صدر کلام دارد **و** اگر در حشو کلام قسم میبود البته در آنوقت جزاء شرط بذکر لاحق میباشد کقولك ان تاتنی
والله لاکرمنك **و** جمله خبر مبتدا میباشد **بحث رابع عشر** لمن تبعك منهم لاملئن جهنم منکم اجمعین یعنی هر کس پیروی و اقتدار
سند از بنی آدم تو قسم میخورم هر آئینه پر میکنم طبقه جهنم را از تو و تبعه تو همه **و بقولی** پر میکنم جهنم را از تو و از ذریه تو و از کفار تبعه تو از بنی آدم و غیر بنی آدم
قوم جن **و بر قولیکه** لام لمن تبعك مکسور خبر لاملئن مبتدا باشد معنیش چنین خواهد شد لاملئن جهنم منکم اجمعین هذا الوعید لمن تبعك
منهم **اشکال** در لمن تبعك منهم لاملئن جهنم منکم اجمعین تلوین ضمایر در یکجا متصل اول منهم **و** کلمه ثانیه بخطاب منکم چرا بوقوع آمده و مرجع
این هر دو ضمیر کدام است **جواب** بدانکه ابوبکر انبازی گفته که ضمیر منهم راجع بسوی آدم هست و بعد لقد خلقناکم خطاب تخلیق بانها کرده پس از ان
شروع در مناظره ابلیس کرد **اما** خطاب منکم بابلیس و بذریه و بقومش از تبعه او عموما میباشد **و** جمعی منهم **زمخشری و سعودی**
گفته که معنے منکم منك و منهم بتغلیب مخاطب بر غائب میباشد **و** تلوین الخطاب بحال احد بشخص احد در محل احد البته عیب دارد **و** اینجا اشکال عاید
نمیشود چه منهم باعتبار غائب بودن **و** منکم بحاضر ابلیس عاید میباشد **تنبیه** این ایه دلالت بر سه چیز دارد **احدها** لفظ منکم خطاب
بابلیس مع ذریته و قوم کفره تبعه او است و بسوی بنی آدم ضمیر منهم در لمن تبعك منهم عاید علیحده شده **و** خاص خطاب منکم بابلیس مع قوم جنیش

ازکفره ضاله مضله عابد میباشد **ثانیها** بنا براین دلالت دارد که ابلیس قومے از جنس خود متبعه خود ضال و مضل کفار دارد لهذا باو دخال جهنم موعود کردیدند **ثالثها** قاضی ابوبکر گفته آیة دلالت دارد برانکه تابع و متبوع هر دو عینا بجهنم میروند **پس** تابع او کافر و فاجر هر دو ناری مخلد میباشد و جوبا خواه توم جن باشد خواه بشر عام است **و** همین مذهب خوارج **و** مذهب طائفه معتزله است که بغیر توبه مخلد خواهند بود همه فجار و فساق اهل سلام **جواب اوّل** عقلاً آنکه مومن فاجر اگر بر عاقبت دائمه ایمان و تصدیق خود بلا توبه مرد بجهت وجود تصدیق دائمی او معلول دائمیش لازم نجات ابدی بعد ادا حق نافرمانی واجب میباشد **و** مصرحش دلیل سمعی فمن یعمل مثقال ذرة خیرا یره نیز است **جواب ثانی** بمقتضائے خود این آیه در منکم و منهم من بعضیه باشد **پس** تقدیرش بعض من تبعک من بنی ادم وبعض من تبعک من قومک لاملئنهم جهنم اجمعین خواهد شد **و** قول بعض علام همین است بقوله وجوابه ان المذکور فی الایة انه تعالی یملاء جهنم ممن تبعه **و** لیس فی الایة ان کل من تبعه فانه یدخل جهنم فسقط هذا الاستدلال **و** نقول هذه الایة تدل علی ان جمیع اصحاب البدع والضلالات یدخلون جهنم لان کلهم متابعون لابلیس یعنی آیت دلالت دارد که اصحاب بدعات و ضلالات داخل جهنم میشوند زیراکه همه اینها متبعه ابلیس بودند **سوال** ایشان **آیا** مخلد الی الابد میباشند **یا** عذاب شان منقطع است **جواب** مشرکین و کفار منافقین بلا خلاف مخلد الی الابد میباشند **امّا** اهل توحید که مختلف المذاهب اند **پس** اینها دو قسم میباشند **احدهما** تارک ضروریات دین اسلام فهمیده و دانسته بطلان و خلاف ضروریات دین اسلام اختیار کرده باشند **پس** در مخلد بودن اینها شکے نیست حکم اینها بجهت ارتداد چون ابلیس است که توحید هیچ نفع نه بخشید او را **ثانیهما** متبعه ضعفاء فجار از اهل اسلام **پس** عذاب شان منقطع عقلاً جایز و سمعاً واجب میباشد ثم الله اعلم **اشکال** آیا تابع و متبوع عذاب متحد در یک مقام میباشد **یا** مختلف و متفاوت **بر شق اوّل** لازم میآید بالجمله ستم بتابع چه متبوع اصل ضال و مضل و مغوی است پس تابع فرع او بسبب اغواء و ضلال این باو زلل و خلل حاصل شده فرق مابین اصل و فرع و متبوع و تابع لازم است **جواب** بنا بر مذهب جبریه اتحاد مقام عذاب متبوع و تابع قدح نمیباشد **امّا بقاعده** عدلیه عقلاً عذاب واحد متبوع و تابع نمیباشد بل متفاوت بمتبوع مغوی کثیر و ازیداز تابع میباشد **پس** آیه لاملئن جهنم منکم اجمعین توعید بمتبوع ابلیس و تابع او و دخال فی النار معا است **و** دران بیانے در اتحاد مقام علی الدوام بکافر و بفاجر موحد نیست الا انکه آیه محمول خاص بر ابلیس و بر متبعه از کفره عموما بشود **اشکال** جن از جنس خود متاثر نمیشود **و** ابلیس حیوان مخلوق ناری است پس ابلیس چگونه بنار متالم و متاثر میشود **جواب** جم غفیر از حکماء الٰهیین **و** اساطین متکلمین **و** عمایدِ مفسرین نیز تصریح کرده اند که ابلیس از خالص و احد عنصر نار آفریده نشده چنانچه آدم خالص از عنصر خاک آفریده نشده اند **بل** کلواحد منهما خلق مرکب من العناصر الاربعة الا فی عناصر ابلیس جزء النار اغلب کما فی عناصر ادم عنصر الطین زاید فاضافة ابلیس الی النار باعتبار الجزء الغالب منهما **و** اضافة ادم الی الطین باعتبار جزء الغالب من طین **و** هذا هوایضا مما نقله البصری **و** البیضاوی **و** السعودی **و** نسفی **و** صاحب المقاصد **و** التهذیب **و** التنقیح **و** غیرهم یعنی هریکے از ابلیس **و** آدم خلقیت مرکب از عناصر اربع **مگر انکه** جزء ناریت ابلیس بالجمله زیاده از عناصر ثلثه در ابلیس **و** جزء خاکیت زیاد از عناصر آخر در آدم است **لهذا** اضافت ابلیس بنار **و** اضافت آدم بطین شده **تنبیه** هرگاه اینقدر واضح شده **پس ما میگوئیم** تاثیر نار اشد و اکثر و اقوی در ابلیس ناری شدید خواهد شد چه اول نار بادیه او قوی چون نار جهنم نیست **دیگر** جثه و حقیقت او از خالص نار واحد نیست **دیگر** جثه او بر عین ناریه باقی نیست بل منقلب و مستحیل بعظم و دم و لحم شده **پس** احتراق و تالم او بنار اقوی عقلاً ممکن و جائز است چنانچه اجساد بنی آدم را خاک ارض بعد مرگ و دفن اکل میکند و محو مینماید **و** بضرب کلوخ خاکی آدمی متالم میشود **هکذا** ابلیس هم متالم و محترق بنار قوی جهنم میشود **و بدلیل سمعی** ایلام و احراق و احتراق و تالم او کائنه حالت واقعی است **پس** اشکال لا ینحل بحمد الله المتعال باطل محض شد ✤ ✤

قوله تعالی ویٰادم اسکن انت وزوجک الجنة فکلا من حیث شئتما ولا تقربا هٰذه الشجرة فتکونا من الظٰلمین ۝ فوسوس لهما الشیطٰن لیبدی

جواب اشکال تابع و متبوع

جواب اشکال متعلق جنس

ناری بنار چگونه متاثر میشود

لهما ما وری

لهما ما وري عنهما من سوآتهما وقال ما نهكما ربكما عن هذه الشجرة الا ان تكونا ملكين او تكونا من الخلدين

ترجمانید وایه بعد اخراج ابلیس لعین گفتیم وندا کردیم با ای آدم ابو البشر ساکن شو تو در جنت تو که حوا نام زوجه مونسه تو میباشد در بهشت پس بخورید و متنعم و متلذذ شوید شما هر دو از نعمات گونا گون رنگارنگ جنت از هر جا و هر وقت هر چه بخواهید شما هر دو و قریب و نزدیک مشوید شما هر دو این درخت عینی یا این درخت نوعی را و اگر قرب آن یعنی اکل میوه این درخت منهی عنه گردید میشوید و میگردید شما هر دو از ستم کنندگان بر جانهای خود و بفوت آن لطف و آن نعمت پس ازین تعلیم وسوسه کرد مر آدم و حوا را دیو متمرد که اسم لقب ذم او شیطان باشد تا عاقبت از تناول آن شجره ظاهر و آشکارا گرداند مر ایشانرا آنچه مستور و پوشیده شده بود ایشانرا از عورتین آن هر دو چه نزد حیوة یا گفتن انبیا خالق از جامهای جنت لباس پوشانیده بود تا بدان و عورتین آن هر دو مستور ماندند و در انظار خلایق علوی عریان نمانند و گفت شیطان مر آدم و حوا را ای آدم و حوا باز نداشت و منع نکرد پروردگار شما را از خوردن این درخت عینی یا نوعی مگر آنکه نگردید شما دو فرشته یا دو مالک انبیا یا نشوید شما هر دو از جاوید ماندگان در بهشت تا ابد مرگ و موت بشما نرسد **در تفسیرش** چند بحث اند **بحث اول** در مجمل اول بالتفصیل قصه شنیدی که آدم اسم عجمی اول سمار باول البشر چون آزر و شالخ **و** اشتقاق آن نزد اهل اشتقاق از ادمه بضمه اول بمعنی رنگ گندم گونی و سرخ و سفید ی پوست بدن باشد چه آدم گندمی لون و سرخ و سفید آفریده شده بود **یا** از ادمه بفتحتین بمعنی اسوت و قدوت باشد چه آدم قدوه بشر از ذریه خود و مسجود ملائکه و جن بوده **یا** از ادیم الارض بمعنی وجه الارض باشد چه آدم از کل روئے زمین یا دیه خاک او بوده گویا بسبب اسم سبب اصلی نامیده شده **بحث ثانی** در

یا آدم اسکن انت وزوجک الجنة **و** انعطف بر قلنا للملائکة پس قلنا در این تقدیر میباشد **و** انت ضمیر مرفوع منفصل تاکید فاعل اسکن برائے عطف بر انت میباشد **پس** از اتمام قصه ابلیس و اخراج او از سماء یا از جنت بالاصالة توجیه خطاب عبدنا با آدم است و بجوار تبعا آدم یعنی و گفتیم یا ای آدم ساکن شو تو و زوجه تو حوا او نام مقام جنت را **و** مفسرین میگویند که این امر یسکنی بغیر سکون بود **و مراد** از سکنی اتخاذ مسکن در جنت است نه بمعنی سکون خلاف حرکت **سوال** خطاب اسکن بصیغه امر است پس باید که واجب گردانیده بود آدم را سکون بجوه در جنت پس خطاب اهبطوا باخراج و نزول عقب آن از چه باب میباشد **جواب** اصولیین گفته اند که خطاب اسکن امر تعبدی **یا** امر اباحت **و** اطلاق است زیرا که در آن مشقتی و محنتی نیست **پس** هر حکمیکه متضمن مشقت نیست او بذاته تکلیف نیست و آنچه من باب التکلیف نیست پس و من باب الاباحة والاطلاق است پس این خطاب اسکن من باب الاباحة والاطلاق میباشد **پس** از امر باسکان بعمل منهی عنه از آدم مصلحت سکونت او مبتدل باخراج و اهباط او گردید پس من باب النسخ خواهد بود **اشکال** این خطاب اسکن هر چند صیغه امر بمعنی اباحة باشد **آیا** امر باسکان و سکونت دائمی بود **یا** غیر دائمی **و** اگر دائمی بوده پس از اسکان چرا آدم بر آورده شده **جواب** بدانکه زمان باعتبار تعلق سه قسم میشود **یا** ماضی او زمان گذشته است **یا** مضارع و او زمان استقبال است **پس** با بین این دو زمان زمانے که هست آن زمان حال میگویند **و** صیغه زمان حال را صیغه امر میگویند **و** اینجا صیغه حال لفظ اسکن مقتضی زمان موجود منقطع میباشد **تنبیه** هرگاه این واضح شد **پس** آدم را بصیغه حال اسکن اباحة و اجازت سکونت بزمان قلیل حال بوده **پس** با نصرام و انقطاع زمان حال از آن اسکن بر آمد اشکال ندارد ثم الله اعلم **اشکال** وزوجک بالتانیث نفرمود حال آنکه زوجه آنحضرت حوا مونث بوده **جواب** بدانکه لفظ زوج بمعنے جفت خلاف طاق میباشد **آیا** اطلاق زوج بر فرد واحد اثنین جایز و مستعمل هست **یا** زوج بر دو شئے نر و ماده از جنس واحد میباشد **یا** از جنسین و لو عین در آن خلاف اهل لغت دارند **و** هر یکے بر دعوی خود شواهدے از اهل وضع **و** از قران آورده اند **پس** زوج بر شوهر **و** زوجه بالهاء زن میباشد بالاتفاق **اما** در اطلاق زوج بر مونث بغیر تاء تانیث جایز و مستعمل در عرب هست **یا** نه در آن نزد اهل لغت دو وجه اند **احدهما** جایز و مستعمل است **و** همین لغت عالیه **و** اهل حجاز است

نقل آن ابن سکیت **و** صاحب مصباح کرده یقولون للمرئة زوج بغیر هاء **و** همین قران آمده چون یا آدم اسکن انت و زوجک الجنة **و** جمعش ازواج **و** همین نیز در تنزیل آمده چون و ازواجه امهاتهم **ثانیهما** برائے مرد زوج **و** جمعش ازواج **و** برائے زن زوجه **و** جمعش زوجات میباشد **اقول** بر قول اول اگر گفته شود قد مات او جاء زوج سامع را در یافت نمیشود که آیا مرد یا زن مرد **جواب** ثانی شیخنا الطبرسی رح فرموده انما الحقیق و زوجک

لان الاضافة الیہ قد اغنت عن ذکرہ و ابانت عن معناہ فکان الحذف احسن لما فیہ من الایجاز من غیر اخلال حاصل آنکہ زوجک بغیر تاء ذکر کردہ بجہت تخفیف حرف در لفظ خوب میباشد **اما** باضافت زوجک الی ادم غنی شد از ذکر تا تانیث لفظا **و نیز** ہمہ این میشود بحسب معنی ہم **اشکال** در این الجنۃ **اگر** جنت آخرت و عاقبت جنت الخلد بود **پس** اخراج و دخل از جنت محال و ممتنع زیراکہ موعود و مخلود است **یا** جنتے سماوی بود **یا** جنتے ارضی بود و غیر جنت ابدی جزائی **و اگر** جنت ارضی بود پس در ارض کدام ملک بودہ **جواب** در این اہل اسلام را خلاف است **و آنانکہ** جنت ارضی میگویند **پس** در بین خود اینہا خلاف کردند **نزد بعضی** این جنت در ارض فلسطین بود **نزد بعضی** مابین فارس و کرمان بود **نزد بعضے** بطرف ملک مغرب نزدیک جابلقا بود **و** ازواج مومنین بعد موت در ہمان جنت دنیا میباشند **و بنا بر قول ارضی** از ارض ہمین جنت آدم ہم آفریدہ شدہ **و** در ہمین جنان ارضی شیطان و مار و طاوس ہم داخل شدہ با آدم وسوسہ کردہ **و** در جنت خلد ہیچ یکے از اینہا داخل شدہ نمیتواند چہ حفظہ آن ملائکہ میباشند غفلت و خطا و زلل از آنہا ممتنع است **اشکال** بنا بر این لفظ اہبطوا بمعنے انزلوا صحیح نمیشود **جوابش** گفتہ اند کہ و حمل الاہباط علی الانتقال من ذلک المکان و من جبال الی ارض الہند و الجدۃ چنانچہ او تعالیٰ اہبطوا مصرا بہ بنی اسرائیل فرمودہ **اما جواب اشکال** اخراج از جنت الخلد ممتنع و محال است وقتیکہ در قیمہ بطور جزا و خالص شدہ باشد و دخول و خروج قبل از قیام قیامت آن محال نیست و الا پیغمبر بلیلۃ المعراج و جبرئیل بکرار از جنت آمد و رفت کردہ نمیتوانست
بحث ثالث در ہذہ دو قرائۃ اند **ثانیہما** ہذی بالیاء چہ ہذہ فی الاصل برائے مؤنث **و** ہذا برائے مذکر موضوع گردیدہ **اما صرفیان** یا را بہاء بدل کردند تا لفظ تانیث او بر اصالۃ باشد چنانچہ ولیش بر اصلیت ہذی تصغیر **شد ذیا** باشد کما نقلہ السعودی **و زمخشری** ہم گفتہ و قری الشجرۃ و الاصل الیاء **و** الہاء بدل منہا **بحث رابع** بدانکہ خطابات صیغ امر و نہی باعتبارات خارجہ و تعلقات لاحقہ منقسم باقسام میشود **اول** اصل صیغہ امر برائے وجوب چنانچہ اصل نہی برائے تحریم باعتبار علیۃ حال و فعل دلالت دارد چون اقیموا الصلوۃ و اٰتوا الزکوۃ **و** نہی و لا تقربوا الزنا **و** باعتبار حال و فعل از ناہی و آمر عالی بطور استعلاء خود حکم بطلب فعل **و** بترک آن بدانی میباشد **و** اینہ لیل **و** وجوب دارد **ثانی** من باب تادیب و تہذیب چون قول تو بطفل و غلام خود افعل ہذا و لا تفعل ہذا **و** از این باب میگوید آیہ کلوا و اشربوا و لا تسرفوا **ثالث** امر من باب تحلیل و اباحۃ و اجازہ و اطلاق **و** نہی من باب کراہت تنزیہیہ لاصالت کل اشیاء الجنۃ است چون این آیہ فکلا من حیث شئتما و لا تقربا ہذہ الشجرۃ **پس** خطاب کلا من باب الاباحت و التحلیل **و** خطاب و لا تقربا ہذہ الشجرۃ من باب الکراہت میباشد **و** این را تحریم تنزیہیہ مینامند بجہت طیب و حلال بودن کل اشیا جنت آخرت عموما فی الاصالۃ **و** حضرات مفسرین و جمہور اصولیین خطابات قرآنیہ و حدیثیہ را از نہی و امر تقسیم و تنویع کردہ اند **و** با از تفسیر صاحب المبانی فی انواع خطابات القرآنیۃ **و** از اتقان سیوطی بکرر در مجلدات سابقہ **و** در رسالہ **ایا** ند و غیران بالانفراد ہم مع الامثلہ ضبط و ثبت اکثر اقسام و انواع آن کردہ ایم حاجت اعادہ اینہا نیست **بحث خامس** شجرۃ واحد شجرات و اشجار بمعنے درختیکہ ساق و تنہ دار سخت قائم بنفسہ بلند از زمین شود و باشد چون درخت خرما و غیر آن از شجر یشجر شجرا **و** اصل باب اضطراب میباشد لہذا منازعہ قوم را تشاجر نامیدند بجہت اضطراب کلام و دعاوی اینہا **و** درخت را شجر نامیدند بجہت آنکہ بہوا شاخہائے او مضطرب میشوند **یا** شجر بر درخت میوہ دہ خاص اطلاق میشود **یا** بہر درختی میوہ دہ و غیر میوہ دہ ظاہرا عمومیت دارد **بحث سادس** فکلا من حیث شئتما مخاطب فکلا آدم و حوا است **و** این خطاب اباحۃ و تحلیل بالاتفاق است نہ ایجاب اکل پس معنیش چنین میشود کہ اے آدم و حوا پس از اجازت سکونت در جنت بشما ہر دو مباح و حلال کردانیدم جمیع انواع و اقسام نعمات و لذات از موجودات جنت را از ماکولات و مشروبات و ملبوسات آن متمتع و منتفع بالاستمرار و انفصال شوید از ہر چیز از ہر جائی و ہر وقت بہر نحو کہ بخواہید اجازت و رخصت و اباحۃ عام بشما است در تصرف و از انتفاع از ان چہ اینقام و ہمہ اشیاء آن از کل وجہ خاص بجہت شما و برائے انتفاع شما آفریدہ شدہ **و** شما علت غائی و اصلی در اینجا آن خاص میباشید **سوال** در سورہ اعراف فکلا بفاء **و** در سورہ بقرہ و کلا بواو وارد شدہ **و** در این دو حرف فرقے ہست در معنی و آن چیست **یا** خیر فرقے ندارند **جواب رازی** و تبعہ او چون نیشاپوری **و** خازن بغدادی **و** سعودی **و** ارباب معانی نیز **و** غیر اینہا بتقلید او گفتند ان الواو تفید الجمع المطلق و الفاء الجمع علی سبیل التعقیب فالمفہوم من الفاء نوع داخل تحت المفہوم من الواو **و** لا منافاۃ بین النوع **و** الجنس ففی سورۃ البقرۃ ذکر الجنس و ہنا ذکر النوع انتہی یعنی واو در واقع اشعار و افادہ جمع مطلق **و** فاء افادہ جمع بر سبیل تعقیب تفاوت میکند **پس** مفہوم از فاء نوعی داخل تحت مفہوم واو میباشد **و** باین تفاوت صرفے در اینجا میان نوع و جنس تفاوت نمیکند و نمیشود **و** در سورہ بقرہ ذکر جنسیت **و** اینجا ذکر نوعیت میباشد ثم اللہ اعلم

اشکال جزا و خطا

اشکال چرا در خطاب اسکن انت آدم علیہ السلام تنہا و در کلا و در ولا تقربا آدم و حوا ہر دو معًا مخاطب کردیدند **جواب** حوا چونکہ زن است بالانفراد قابل خطاب و تلقی وحی الہی نیست **و** آدم مرد و نبی اصل درین امور میباشد **و** زن تابع مرد در سکونت است لہذا آدم مخصوص بخطاب اسکن کردید **و** عطف بران زوجک الجنۃ راکرد **اما جواب** خطاب فکلا **و** ولا تقربا بالاشتراک بہر دو معًا بجہت آنکہ ہر یکے ازینہا مکلف بالذات بودند لہذا امر و نہی و اباحۃ باینہا تعلق گرفت معًا **اما** در اتحاد صیغہ اباحۃ در فکلا **و** در نہی ولا تقربا بجہت اسوت حوا مر آدم را **و** بسبب زوجیت و ثانی اثنین یکدیگر بودند خطاب معًا بہر دو در یک صیغہ تثنیہ آمد ثم اللہ اعلم **اشکال** در سورہ بقرہ وکلا منہا رغدًا بزیادتی رغدا بمعنے واسعًا رافہًا **و** دراینجا بغیر رغدا چرا فرمود **و** بر تعالی در انیکلام در یکجا بزیادتی لفظ بجائے دیگر بتقلیل لفظ ذکر کردن عجیب معقول میباشد **جواب** در سورہ بقرہ لفظ رغدا بطور توضیح در اجازہ اعم وارد شدہ **اما** در من حیث شئتما عمومیت بنفسہ بود لہذا رغدا را دراینجا ذکر نفرمود چہ عمومیت اباحۃ ثابت بود چنانچہ میگوئی بطلب صبحا قریب طلوع الشمس و حال آنکہ صبح از طلوع فجر صادق تا طلوع آفتاب معلوم و مشہور ہر بینا ہست **و** اینجا قریب طلوع الشمس برائے توضیح آوردہ **واگر** بار دیگر از مجی زید صبحا ذکر کنند فقط بجہت ثبوت حدین صبح عیب نداند ہر عاقل میداند ذکر اول بغرض توضیح آوردہ اشکال در نقل ندارد **سوال** ماکولات جنت **ایا** مخصوص از جنس فواکہ و خاص از نوع آب است بغیر اغذیہ مطبوخہ **یا** از جمیع اقسام و اجناس و انواع طعام و شراب مطبوخ و غیر مطبوخ **واگر** مطبوخ ہم باشد **پس** طبخ ان ازکجا و بدست کدام کس میشود و میباشد **ایا** دلیل بران عقلے ہست **یا** نقلے **یا** ہر دو و آن چیست **جواب** بجمیع اجناس و انواع و اقسام اطعمہ و اشربہ و فواکہ و لحوم حیوانات چرندہ و پرندہ میباشد اضعاف مضاعفات دنیا و بجمیع آنچہ چشمی ندیدہ و گوشے نشنیدہ و ذائقہ نچشیدہ و دلے نفہمیدہ باشد **پس** بجمیع آنچہ ہر کس را ہرچہ خواہش میشود بمحض آن موجود و حاضر و مہیا بلا فصل بشخص در جنت میشود **اما نقلا** بنص ما تشتہیہ الانفس و تلذ الاعین بعمومیت او کافی میباشد **و اما عقلا** ہمہ آن ممکن الوقوع والحصول در مقدورات است **اما جواب** اطعمہ مطبوخہ باہل جنت ازکجا میاید و کدام طبخ آن میکنند انکہ در جنت طباخ و مطبخ نمیباشد چہ آن عالم عالم اسبابے و اکتسابے و تحصیلی نیست چون دنیا بل آنجا جزا بلا کسب ہست **پس** ہرچہ را ہر کس خواہش میشود بفور بلا فصل خالق خلق و ایجاد آن میکنند چنانچہ برائے بنی اسرائیل در وادی تیہ جانوران مطبوخ و بریان ہر صبح و مسا میاید **و** برائے عیسی علیہ السلام مائدہ سماوی مطبوخ و مشوی ماہی رسید بعیسی فلس آمد **و** بمادرش مریم ہر شام و صباح دو کاسہ شیر آہو و دو قرص نان در محراب میاید **و** حضرات اہل بیت از حضرت طاہرہ سید انبیا علیہم السلام راجام گوشت گوسفند بریان مع نان خمیر از بہشت آمدہ و چند یوم خوردند آنرا **و** صدیقہ طاہرہ حضرت زہرا راہم نان و گوشت پختہ بکرات و مرات آمدہ **و** خاتم الانبیاء را لحم طیر مشوی مع قرص نان از جنت آمد **و** آنحضرت دعا کرد اللہم ائتنی باحب الخلق الیک یاکل معی ہذا الطیر فجاء علی فاکلاہما معًا بعائشہ و بالنس فرمود کہ این مخصوص برائے کمن و علیؓ بود **سوال** در اطعمہ و اشربہ دنیا بول و براز است **ایا** در اغذیہ و اطعمہ و اشربہ جنت ہم این اخباث و انجاس و ارجاث میباشد **یا نہ واگر** نباشد **پس** فضلات اکول و مشروبہ را بعد ہضم اغذیہ در بدن چہ میشود **و** تمثیل آن در دنیا ہست **یا نہ جواب** بدانکہ اغذیہ و اشربہ جنت الطف و انفس و اطیب بلا مادیہ کثیفہ میباشد بخلاف دنیا اند چہ اطعمہ و اغذیہ و اشربہ دنیا کثیف از مادیت کثیفہ متولد و متکون میشوند لہذا در اغذیہ و اشربہ جنت فضلہ اصلًا و ابدا حاصل نمیشود در طبیعت اہل جنت حرارت غریزہ و تقویت معدہ بکمال اعتدال حکیم مدبر متعال میافریند و بجہت آن کل غذا و شراب جنت ہضم شدہ اصل اجزاء بدن بغیر زیادتی لحم بدنے میشود و فضلہ ندارد **اشکال** ہرگاہ جنت محل ایلام و اماتت ابدًا نمیباشد **پس** این لحوم حیوانات و طیور چگونہ بغیر ذبح حلال و مباح و طیب در جنت میگردد **جواب** جائز و ممکن است کہ خالق اقسام لحوم حیوانات و طیور مشویہ و مطبوخ بیافریند و مطعوم اہالی جنان ہر آن میسازد و بخوراند چنانچہ برائی بنی اسرائیل من و سلوی مدتے **و** لحم ماہی بریان آفریدہ بہ بنی اسرائیل و بعیسی یکمرتبہ فرستاد اشکال و تعجب باطل است **و در دنیا** تمثیلش اغذیہ و اشربہ جنین در شکم مادرش میباشد چہ ہرچہ مادرش میخورد و میاشامد بشکم طفل بالضرورت میرسد **و** الطفل در بطن مادر خوردن و آشامیدن ندارد **بحث سابع** ولا تقربا ہذہ الشجرۃ پس از اباحۃ و اجازت عام و تمام خالق گویا استثنا کرد از ان و نہی فرمود مخاطب آدم و حوا را کہ ہر دو نزدیک مشوید و قرب این درخت منہی عنہ گردید چہ قرب شئے مقدمہ وصول و اکثر داعی دامنگیر میشود لہذا از قرب آن نہی کرد چہ بسا دور و قرب منہی و ممنوع عنہ سبب دامنگیرے و باعث رغبت و میلان اتم او میشود چنانچہ نفس خوش صوتی و خوش ہیکلی و خوش صوتے را محض دیدن صورت و شکل و ہیکل و صوت او موجب عشق او و در ربائی او و سامع و ناظر میشود لہذا از مقدمات ان عینا نہی کرد تا بقرب آن در مضرات نافتند **و** ہمین را جمعی منہم **در بیضاوی** وغیرہ فرمودند تعلیق النہی بالقرب الذی ہو من مقدمات التناول مبالغۃ فی تحریمہ **و** وجوب الاجتناب عنہ **و** تنبیہا علی ان القرب من الشئ یورث داعیۃ و میلا یاخذ بمجامع القلب و یلہیہ

بما هو مقتضى العقل والشرع كما روى حبك الشئ يعمى ويصم فينبغى ان لا يحول ماحول ما حرم الله عليهما مخافة ان يقعا فيه وجعله سببا لان يكونا
من الظالمين **تنبیه** این اسم اشاره هذه دلیل است برانکه اندرخت منهی بآدم وحوا تا اشاره حاضر باو صحیح شود چه بغایب اشاره بهذه نمیشود **وکذا**
تاروحدت شجره دلالت دارد که آن درخت منهی عنه عینی واحد بوده **سوال** این شجره منهی عنه چه بود که باکل آن واجب الاخراج گردیدند **جواب** اعلام ملل
وادیان اول در این شجره خلاف دارند **نزد جم غفیر** الشجره گندم بود وبحض خوردن آن بول وبراز در آدم ناشی شده چونکه خود جنت الخلد طیب و
طاهر مسکن طیبین وطاهرین قدیما وحدیثا است لهذا مصلحت سکون ایشان مبدل باخراج ایشان ازمحل قدس شد **و** این بحسب لغت صحیح نمیشود چه
دلنستے از اهل لغت که شجره درختے ساق دار بلند وبالا شد **و** درخت گندم ساق درشت وچوبی ندارد پس اسم شجره براو صحیح نمیشود **نزد جمعی** اندرخت
خیوشر بود لهذا از نتیش اشرار اکثر از ابرار واخیار میشوند **نزد بعضے** درخت زنجبیل بود **نزد بعضے** درخت کافور بود **نزد بعضے** درخت انگور بود
نزد بعضے درخت انجیر تین بود **نزد بعضے** درخت علم مخصوصے بود که ابو البشر قابل وحامل آن شده نمیتوانست **نزد بعضے** آن شجره بوده هرکه
میخورد از آن موجب حدوث حدث وصدور بول وبراز میشد **اشکال** عقل در حیرت است که اگر آن شجره مشار الیها را آدم وحوا معاینه کرده بودند **پس** آدم
بنی الله مع الوحی وکمال العقل والعلم بآن شجره **و** مع علم بعداوت ابلیس برخلاف آن اقدام وجرئت وجسارت علما بر منهی عینی کرده وادنے طالب العلمی
وذی عقلی اگر استادش **یا** پدرش نهی از شئے عینی میکند وبگوید که سخن هیچ کس را خصوص سخن فلانے را قبول مدار که وی دشمن جانے وایمانے وعزت تو است
اصلا قبول او نمیکند **واگر** معلوم ومقرر ومرئی ومعین باسها عینا نبوده **پس** خطاب نهی ولا تقربا با آدم وحوا **و** اشاره هذه الشجره که مخصوص برای
مشار الیه واحد حاضر عینا موضوع شده چگونه جایز وصحیح شود **و معذلک** چگونه اینقدر اختلاف عظیم در تعیین آن شجره در مفسرین **و** محدثین **و**
اعلام سیر واهل ادیان وملل واقع شده **جواب** فی الواقع در اینجا واقع افاضل عقلا وحکما حیران میباشند **نزد جبریه** بحسب اعتقاد جبر قضا وقدر
سابق شد آدم را بسوئے آن بردلان القدر والقضا یعمی العقل والبصر **وبنابران** اشکال برایشان عاید نمیشود چه نزد ایشان هیچ تهذیب ومکر وخدع
وقبیح ومنکر نیست **اما نزد عدلیه** که بخلاف جبریه بعدل اله اعتقاد ومذهب دارند خصوصا بر مذهب امامیه اشکال لاینحل است چه اینها معتقد بحال
عدل اله وعصمت وطهارت انبیا قبل النبوت وبعد النبوت بیکدرجه اند **اما مفسرین** در اینجا دو قول دارند **قول اول** الشجرت جنسیت دارد
هرچند اشاره بسوئے واحدان شده ولکن مقصود از آن کل نوعش بوده نه عینی واحدی پس آدم وحوا ابلیس را نشناختند زیرا که او متشکل بشکل دیگرے
شده **و** اینها گمان ملکی باو کرده باشند چه شیطان را جاے جنت اصلی بعد الاخراج اصلا نمیباشد **و** بایشان گفته باشد که شما نهی از همین شجره واحده مشار
الیها عینا شده نه از نوع او کلا پس ایشان بحلف خوردن آن لعین گمان صحت کرده کول وفریب او خورده بشبه موضوعیه ثمراز نوع او خوردند حال شان مختل
گردید **پس** بنابراین آدم متناول خلاف منهی عنها عینا علی الظاهر نگردیده چه مشار الیها واحد بوده واز غیر عینی آن خوردند **اما قول ثانی** الشجره درخت
واحد عینا بوده بدخول تا وحدت چون ضربة **و** رحمة **پس** بنابران ابلیس بشکل دیگرے بایشان متشکل شده وایشان بگمان ملکی بحلف او عمل کردند **پس**
نزد اینها این منهی تنزیهی بود چه در جنت هیچ شئے نجس وحرام نیست تا نهی تحریمی عرضی بآن تعلق بگیرد **و** نهی تنزیهی عبارت است که مرتکب آن ناقص الثواب
والنفع میشود **اما** عاصی ونادم وواجب الحد والتعزیر نمیشود بخلاف نهی تحریمی **اما جواب** اختلاف در ثمران درخت بجهت عدم تعیین آن شجره
فی الحقیقت میباشد **اما نزد انانکه** درخت عینی واحده بوده پس اختلاف در ثمره آن بجهت عدم نص قطعی در آن بوقوع آمده **جواب**
دیگر جایز است که اندرخت واحد بانواع ثمار بجهت امتحان آفریده شده وآدم وحوا از همه ثمرات آن جزئی جزئی خورده باشند ثم الله اعلم **اشکال**
پس ارتکاب این منهی صغیره بوده **یا** کبیره فعلی التقدیرین در حقیقت هردو مساوی در نافرمانی اله گناه میباشد **پس** آیا از آدم قبل النبوت **یا** بعد نبوت
این خطیه بوقوع آمده **پس** صدور معصیة مطلقا منافی عصمت انبیا غیر معقول ولایجوز است **جواب** در این مسئله اهل ملل وادیان نیز خلاف عظیم
دارند **نزد فرقه** کبیره بوده چه تاویلا بوقوع آمده وخطاء در تاویل بر انبیاء جایز بل صادر میشود اما ماخوذ بر آن نمیشوند **نزد** اکثر فرق اسلامیه خصوصا
نزد جبریه ومعتزله این گناه آدم صغیره بوده بتاویل ومکر ابلیس بوقوع آمده چه قبل از نبوت صدور صغایر نزد اینها جایز ومعفو میباشد **اما نزد**
امامیه این صغیره بوده ونه کبیره وصدور صغایر وکبایر از معصومین قبل النبوت والخلافت وبعدها بیکدرجه وبیکحال ایشان علیهم السلام محفوظ
ومعصوم میباشند ممتنع است **و** آنوقت **آدم** نبی مرسل الی الملئکة قطعا بوده لقوله تع یا آدم انبئهم باسمائهم **پس** نزد اینطائفه قصه آدم مع النوع

دار العصمة واجب التاویل است **و تاویلش** آنکه آنحضرت ترک اولی و ندب کرده **و** بر ترک اولی و مندوب ثواب نقصان و ثواب و مافات این نفع آن بایشان
عاید میشود **قاعده کلیه** در قرآن هرجا سرزنش با نبیا وارد شده محمول هرجا بر ترک اولی و ندب ایشان میباشد **و نزد جمهور این طایفه** فی
الحقیقت بد اینها صغیره نمیباشد مگر باعتبار و باضافت بکبیره چون نظر بشهوت بسوی زن بیگانه صغیره است بالنسبة بوسه او **و** بوسه صغیره است بالنسبت بمقاربت
با و هکذا **و** ماده هر یکی است و آن نافرمانی تعالی میباشد **بحث ثامن** ظالمین جمع ظالم اسم فاعل از ظلم یظلم ظلماً و مظلمة بمعنی تجاوز از حدود
ستم و نقص باشد **در صحاح و مصباح** گفته که اصل ظلم وضع شئ در غیر موضع نقیض عدل بمعنی وضع شئ بموضع خود میباشد **و** نیز ظلم
در لغت و قرآن بمعنی نقصان آمده **و** اینجا بهٔ ولم تظلم منه شیئا بمعنی لم تنقص منه شیئا **و** یقال من اشبه اباه فما ظلم ای فما نقص **و فی المثل**
من استرعی الذئب فقد ظلم ای نقص **بحث تاسع** فتکونا من الظالمین در فا در اینجا دو وجه اند **احدهما** فا عطف بر و لا تقربا است
پس باعتبار عطف مجزوم بنون تثنیه اعرابی در تکونا نان حذف شده **ثانیهما** فا جزائی و نصب آن بحذف نون تثنیه آن بجهت وقوع او جواب نهی
میباشد **بحث عاشر** در وجه تفسیر معنی فتکونا من الظالمین یعنی قرب درخت منهی عنه نگردید و مروید داعی و دامن گیر شما متناول آن میشوید پس
اگر خوردید آن منهی را از باخسین یعنی از ناقصین ثواب آن میشوید یعنی باکل آن ثواب بعدم اکل آن که مقرر است از شما نقص و کم میشود **و** ظلم باضافت
الی الانبیاء المعصومین بمعنی بخس بخار و نقص و خسران از حصول ثواب کل آن میباشد چنانچه بالا از لغت و از قرآن ولم تظلم منه شیئا بمعنی لم تنقص
شیئا میباشد **و** این وجه از عدلیه امامیه **و** معتزله است **اما نزد جبریه** دو وجه اند **اولهما** همین که ظلم اینجا بمعنی نقصان میباشد که از کار
منهی عنه ناقص الثواب شد **ثانیهما** نزد اکثر اینها باب منهی گناه کرد **و** بتوبه او ثواب ساقط باو باز عاید شد خواه صغیره بود خواه کبیره **نزد بعض اعلا**
دیگر صغیره بکفره تلبیس شیطان از و بوقوع آمد پس ممنوع با نها مشتبه شد **تنبیه** نزد متکلمین عدلیه آیه دلالت بر دو چیز دارد **اول** این آیه
دلالت بر لطف اله دارد لهذا امر و نهی بآدم کرد **نزد جبریه** این لطف من باب التفضل است نه واجب **ثانی** تعیین و بیان تکلیف قبل حکم التکلیف
بر مکلف تم لازم است چه قبل البیان تکلیف بمکلف قبیح است لهذا بولا تقربا هذه الشجرة تقریر و تعیین شجر بآدم کرد **بحث حادی عشر**
وسواس بالفتح اسم حدیث نفس است **در صحاح** گفته بفتح اول اندیشه بد **و** آواز خفی و نرم **و** بالکسر مصدر بدل افکندن از وسوس یوسوس
وسوسة و وسواسا رباعی مجرد فعلل یفعلل فعللة و فعلالا بمعنی اندیشه شر و زشت در دل و نفس ناشی شدن و نفس الهام و آن عبارت از اندیشه خیر و
بهتر در دل و نفس پیدا شدن باشد **و** وسوسه **و** هجس و حبس متحد المعنی اند چه هجس از هجس یهجس هجسا گذشتن اندیشه شر و بد و زشت در نفس **و** شنیدن
آواز خفی و نرم اما فهمیده نمیشود **در مصباح** گفته الوسواس بالفتح اسم من وسوست الیه نفسه اذا حدثته **و** بالکسر مصدر **و** وسوس
منفعل یا بالی **و** قوله تعالی فوسوس لهما الشیطان اللام بمعنی الی **و** بالفتح مرضی است که حادث میشود و بغلبه سودا و ذهن بسبب آن مختلط میشود **و** یقال لما
یخطر بالقلب من شر **و** لما لا خیر فیه وسواس یعنی وسواس گفته میشود باینچه خطور در دل از شر میشود **و** باینچه در آن خیری نباشد **در کلیات**
ابو البقاء گفته الوسوسة هو القول الخفی لقصد الاضلال من وسوس الیه **و** وسوس له ای فعل الوسوسة لاجله **و هی** حدیث النفس و
الشیطان بما لا نفع فیه و لا خیر کالوسواس بالکسر **و** الاسم بالفتح یقال لما یقع فی النفس من عمل الشر **و** ما لا خیر فیه وسواس **و** لما یقع
من عمل الخیر الهام **و** لما یقع من الخوف ایجاس **و** لما یقع من تقدیر نیل الخیر امل **و** لما یقع من تقدیر لا علی انسان و لا له خاطر **اقول**
و جنس قریب النوع والمعنی بمعنی حدوث خوف و ترس و افگندن در دل میباشد **سوال** فرق مابین وسوسه و هجس و جنس چیست **و** فاعل و موجد آن کیست
و چگونه میشود و میباشد **جواب** همه اینها متقارب المعنی اند چنانچه از کلیات دانستی **و** سبب حصول این خارج اکثر حضرت صادر وسوسه ابلیس لعین
نزد اصحاب دین **و** نزد اهل طبایع طبیعت و خیال **و** ملهم خیر اکثر اله میباشد **بحث ثانی عشر** در ماخذ شیطان اهل اشتقاق دو قول دارند
احدهما از شطن اذا بعد عن الحق و عن النجاة والرحمة باشد **پس** نونش اصلی وزن او فیعال است **و** هر عاتی متمرد از جن والانس و دواب
شیطان میباشد چنانچه اسپ سرزور را شیطان عرب گفته **ثانیهما** یا شیطان اصلی **و** نونش زاید بر عکس اول از شاط یشیط اذا بطل و احترق **و**
وزنش فعلان میباشد **پس** بر تقدیر اول شیطان اسم لقب سوء بد بود متمرد و بعید از رحمت و نجات اذ المبین است **و** بر تقدیر ثانی المبین باطل محترق بنار ابدی
در عقبی میباشد **بحث ثالث عشر** ابدی یبدی ابداء بمعنی اظهار چیزی خلاف خفا است **در مجمع** فرموده الابداء الاظهار و هو جعل الشی

علی صفة ما یصح ان یدرک **و** ضدہ الاخفاء **و** کل شئ ازیل عنہ الساتر فقد ابدی **و** مجردش بَدی بید و بُدُوّ بمعنے ظہر فہو باد **و** بدی الی البادیة بداوة

بالفتح والکسر بمعنی برآمدن از بلد بسوئے دشت **و** اضافت بدوی چون بلدی بادیہ نشین رامیگویند **بحث رابع عشر** موارات در اصل بمعنی پوشیدن

ومخفی نہادن ضدش مکاشفہ باشد **در مصباح** گفتہ از وری یری وَرْیًا از باب وعد **و** نیز بکسرہ ہر دو ماضی و مضارع در لغتے میباشد **و** واراہ موارات

سترہ **و** تواری استخفی باشد **و** وراء کلمہ مونثہ بمعنے خلف و دنبال نقیضش قدام است **در مجمع** فرمود الموارات جعل الشئ وراء مایسترہ **و** مثلہ المساترة **و** ضدہ

المکاشفة لم یسم **رازی** گفتہ ووری صیغہ مجہول ماخوذ از موارات ہست یقال واری ای ستر قال تع یواری سوءة اخیہ **و** قال **النبی صلعم**

لعلیٍ لما اخبرہ بوفاة ابیہ اذہب فوارہٖ یعنی اے علیؑ برو پدر ترا بپوش در خاک یعنی دفن در قبر کن اورا **بحث خامس عشر** السوءة فرج الرجل

والمرئة **فخر رازی و طبرسی** فرمودہ کہ برائے آن عورتین مرد و زن راسوءة بفتح سین نامیدند لان ظہورہ یسوء الانسان **در مصباح**

گفتہ والسوءة العورة وہی فرج الرجل والمرئة **و** التثنیة سوء تان **و** الجمع سوآت **و** سمیت سوءة لان انکشافہا للناس یسوء صاحبہا **بحث سادس عشر** فوسوس

لہما الشیطان بعد تقریر مکان و سکنی آدم و حوا در جنت **و** اباحة کل آن مراشیا را سوائے اکل خاص از یک شجرہ منہیہ پس وسوسہ کرد مر آدم و حوا را شیطان **و** عرب میگویند وصار

یوسوس لہ فعل الوسوسة یعنی کاری کرد ابلیس با آدم کہ موجب صدور و حصول وسوسہ گردید مر آدم و حوا را **و** در یوسوس الیہ القاء وسوسہ کرد بسوئی ایشان خارج از ایشان چنانچہ **در مجمع**

فرمود الفرق بین وسوس لہ **و** وسوس الیہ وسوس لہ بمعنے وسوس الیہ انہ القی الی قلبہ المعنی بصوت خفی **و** معنی وسوس لہ انہ اوہمہ فی قلبہ **خازن بغدادی** فرمود الوسوسة

حدیث یلقیہ الشیطان فی قلب الانسان یقال وسوس اذا تکلم کلاما خفیا مکررا **و** اصلہ من صوت الحلی **و** معنے وسوس لہما فعل الوسوسة

والقیہا الیہما **تنبیہ** پس بنا برین مفسرین دو قول دارند **احدہما** ابلیس در قلوب آدم و حوا القاء وسوسہ کرد **ثانیہما** ابلیس در ایشان وسوسہ آفرید

باینمعنی کہ بکلام ابلیس در آدم و حوا اشتباہ ناشی شد چنانچہ بصاحب دینی صاحب دینی دیگر بذکر و تکرار ادلہ بر خلاف دین او تکند لیس و شک و شبہ در دین

خود میکند و از آن دین بر میگردد ہکذا بالنسبة آدم و حوا و ابلیس کرد **اشکال** آدم و حوا ہر دو میشناختند ابلیس را کہ عدو و مضل آشکارا مر ایشان است و خالق ہم

بایشان ابلیس را نمودہ و وصیت کردہ بود کہ این دشمن عزت و جان و ایمان شما ہست ابدا فریب و مکر این نخورید مع ذلک ایشان فریب او خوردند و قولش را شنیدند

و ایضا اشکال است کہ آدم و حوا در جنت بودند **و** ابلیس خارج جنت ممنوع الدخول از جنت بودہ **معہذا** چگونہ ابلیس بایشان ملاقی شدہ بایشان

وسوسہ کرد **اما جواب اشکال اول** بدو وجہ میباشد **وجہ اول** نزد آنانکہ آن جنت جنت آخرة نبود بل آن جنت در دنیا و آدم ہم در ہمان جنت

بود **و** ابلیس متشکل بشکل غیر اصلیہ خود شدہ در این جنت ملاقی آدم و حوا شد **یا** ایشان گمان ملکی ارضی حفظہ آن جنت شدہ باشد و ملک معصوم از مکر و فریب و معاصی میباشد **پس**

بایشان گفتہ باشد کہ از لوازم اکل ثمر این نوع درخت خلود و اکل آن بلا موت الی الابد بسیرت ملک در ہمین جنت مے ماند **و** خالق شما را نہی از واحد یعنی آن کردہ

نہ از نوع و جنس آن شجر **پس** بر این قال آدم حلف ہم با ابلیس دادہ و ابلیس ہم حلف خوردہ پس آدم و حوا و ابلیس از آن جنت برآوردہ شدند **و** ہمین قول

مذہب یکطائفہ عدلیہ معتزلہ **و** منہم مذہب ابومسلم اصفہانی **و** جمعی از امامیہ اقوی میباشد **پس** بنا برین اشکال عاید نمیشود **و** ہمین قول اہل کتابین **و**

در توریت ہمین مکتوبست **ایراد** این وجہ وقتی صحیح و تسلیم میشد اگر خطاب قلنا اہبطوا منہا جمیعا بایشان آمدے بوجہ ہبوط بمعنی نزول از علو

بموضع تنزیل و سفل میباشد پس باین باطل شد قول بجنت دنیا **جواب** ہبوط بمعرض خروج و حرکة از منزلة عالیہ و مرتبہ رفیعہ میباشد **پس** بنا برین

معنیش چنین خواہد شد کہ از ین رتبہ و از دار کرامت و مقام نعمت بر آئید و فرود روید بحالت منتازلہ بر محل محنت **جواب ثانی** جایزاست کہ آن جنت دنیا

بنواحی مغرب زمین بین الجبال یا بر جبال بودہ و باین جہت خطاب **اہبطوا** بایشان شامل شدہ چنانچہ بقوم بنی اسرائیل از نواحی شام خطاب اہبطوا مصرا

آمدہ اشکال و ایراد عاید نمیشود **وجہ ثانی** جنت آدم جنت دار الجزا ار آخروی بود **و** ہمین قول اکثر طوائف اہل اسلام میباشد **پس** مفسرین در القاء

و القاء وسوسہ ابلیس با آدم و حوا وجوہ مختلفہ دارند **احدہا** کان یوسوس من الارض الی السماء والی الجنة بالقوة الفوقیة التی جعلہا اللہ لہ یعنی

ابلیس وسوسہ میکرد از زمین تا آسمان و تا جنت بقوت فوقیہ کہ او سبحانہ برائے آن لعین آفریدہ بود **و** ہمین قول حسن بصری ہست **ثانیہا** آدم و حوا بسا

بسیر جنت میکردند و ابلیس بخارج از جنت منتظر ایشان میبود پس این وسوسہ بعد جنت بایشان کرد **و** این وجہ مختار جمعی ہست **ثالثہا** آدم و حوا گاہ

گاہ بر صفیل و سور محیط جنت سیر و تماشا و نظارہ میکردند بخارج و داخل جنت **رابعہا** ابلیس خارج سور در میکرد و منتظر ایشان میماند **پس** در خارج آن بایشان

این قیل و قال و مقاسمہ بوقوع آمد **و** این قول طوائف کثیرہ بالجملہ معقول است **رابعہا** انہ ممنوع بنفسہ عن دخول الجنة بعد الاخراج ولکن ارسل

بعض اتباع الیہما وھو غیر ممنوع عن الدخول فوسوس الیہما بلسان نائبہ وفعل النائب فعل المنیب یعنی خود ابلیس عینا ممنوع از دخول جنت بعد الاخراج گردیدہ بود ولکن ارسال بعض تبعہ خود کہ آنہا غیر ممنوع از دخول جنت بودند وسوسہ کرد و فعل غائب تابع حکم منیب و متبوع دارد **خامسہا** انہ تمثل بصورۃ دابۃ فدخلت ولم یعرف الخزنۃ فوسوس لہما یعنی ابلیس متمثل شد بمثل دابہ جنت پس داخل بجنت شد و خزنہ جنت او را نشناختند پس او را وسوسہ کردہ برآمد **سادسہا** انہ منع عن السکون والدخول فی الجنۃ علی جہۃ التکرمۃ فکان دخل مع الملئکۃ وھم لا یعرفونہ ولم یمنعہ لا ابتلاء آدم و حوا یعنی آن ملعون ممنوع گردیدہ بود از سکون و از دخول در جنت بجہت تکریم **پس** بوقتے با طائفہ ملائکہ داخل جنت شد و ایشان نے شناختند کہ ابلیس ست و ممنوع نگردید از دخول بجہت ابتلاء و امتحان آدم و حوا چہ ابتلاء امرے مجوز است چنانچہ در دنیا انبیاء را ابتلاء پیش شد **سابعہا** انہ دخل فی فم الحیۃ فدخلت الحیۃ الجنۃ فوسوس لہما یعنی ابلیس در دہن مار داخل شدہ زیر زبانش ماندہ داخل شد پس بلسان مار وسوسہ کردہ برآمد و ہمین منقول در توریت یہود است **فخر رازی** مع جمعی دیگر این را رکیک شمردہ ہر چند جمعی از محدثین ہم این را نقل کردہ اند **قول** فی الحقیقت اینوجہ آخر نہایت رکیک است عقل قبول نمیکند **اما جواب اشکال ثانی** بدو وجہ نیز ہست **اولہا** جمعی منہم رازی **و** تبعہ او چون نیشاپوری و خازن بغدادی **و** غیرہم قالوا لا یبعد ان یقال ان ابلیس لقی آدم مرارا کثیرۃ ورغبہ فی اکل الشجرۃ بطرق کثیرۃ فلاجل المواظبۃ والمداومۃ علی ھذا التمویہ اثر کلامہ فی آدم ع انتہی یعنی بعید نیست کہ ابلیس بمرات کثیرہ و کرات ترغیب در اکل از شجرۃ بوجوہ کثیرہ و طرق عدیدہ **و** باین مواظبت و مداومت او بر این تلبیس و تمویہ کلام او تا ثیر در آدم کردہ **ثانیہما** در این نسخہ درج نیست کہ ابلیس با آدم تلبیس تام کردہ و بنوعے خود را بو شنانیدہ تا آدم او را نشناختہ لہذا او را حلف ہم بر صدق دعوا داد و ابلیس قسم ہم خوردہ اگر آدم می شناخت او را قسم باو نمیداد زیرا کہ او ملعون است و قسم او اعتبار ندارد **پس** آدم بمقتضائے بشریت و بظاہر شریعت گمان ملک معصوم کردہ او عذر نہ کرد مو دپس فریب ابلیس خورد **و جمعی** تصریح کردہ کہ ابلیس بحوا اہبیر کردہ از شجر منہیہ حوا را خود خوردہ ہم با آدم دادہ و از حوا خورد **و** ہمین در قرات عبریہ حال مسطور است کہ اینحالت در جنت دنیا بنواحی عدن بود از مار حوا شنیدہ خورد و با آدم ہم داد چنانچہ در **فوائد سادسہ توراۃ** در پیدائش حوا از باب صنعہ آدم و پیدائش جنت فردوس در عدن برائی سکونت آنہا بود شیطان بحیئت مار در آن جنت بود فقالت الحیۃ للمرئۃ احق ما قال اللہ تعالی لا تاکلا من جمیع الفردوس یعنی مار بحوا گفت کہ آیا حق و راست است کہ خدا بشما ہر دو شوہر و زن نہی کردہ کہ از جمیع این جنت مخورید فقالت المرئۃ للحیۃ نحن ناکلون من جمیع ثمار شجر الفردوس فاما ثمرۃ الشجرۃ التی فی وسط الفردوس قال اللہ لا تاکلا منہا ولا تقربا الیہا لکیلا تموتا پس زن یعنی حوا در جواب مار گفت کہ ما مجاز در خوردن از ہمہ انواع ثمار اشجار جنت میباشیم یعنی ممنوع از اکل کل انواع ثمار نیستیم بل مجازیم **اما** از ثمرہ شجرہ کہ درمیان فردوس است خدا فرمود کہ شما ہر دو مخورید از ان و نزدیک آن مشوید تا نمیرید ہر دو شما فقالت الحیۃ للمرئۃ انکما لا تموتان موتا بل قد علم اللہ ان فی الیوم الذی تاکلا منہا تنفتح اعینکما وتکونان مثل اللالہۃ العارفین بالخیر والشر پس مار گفت بحوا شما نمیرید مردن واقعی بل خدا دانست کہ بروزیکہ شما ہر دو از شجرہ میخورید کشادہ میشوند چشمہائے شما ہر دو و میشوید شما مثل الٰہہ کہ عارف بخیر و شر باشند فابصرت المرئۃ ان الشجرۃ شہیۃ الماکل حسنۃ المنظر فتناولت من ثمرتہا فاکلت واعطت زوجہا ایضا فاکل پس حوا دید کہ آن شجرہ منہیہ شہی الاکل و خوب منظر میباشد **پس** حوا گرفت از ثمر آن پس خود خورد و داد شوہر خود آدم را او ہم خورد **پس** دفعۃ لباس از ابدان ہر دو دفعۃ پرید عریان شدند **و** برگہا درخت بتن یعنے برگہائے انجیر خود را میپوشانیدند **قول** این نقل از تورات محرفہ و منسوخہ بطور حجت نکردم بل بغرض آنکہ چنین قول از یہود ہم ہست **تذکرہ** جمعی از اہل جبر و اصحاب قضا و قدر میگویند کہ اینحالت با آدم و حوا بسبب قدر و قضا پیش شدہ فاذا جاء القضاء والقدر فقد عمی العقل والبصر چہ معلوم ہست کہ آدم و حوا برائی وراثت ارض فی الاصالۃ آفریدہ شدہ نہ برائے سکونت فی البدایت للجنۃ **جواب** **عدالیہ** ہر چند آدم و حوا برائی تعمیر زمین آفریدہ شدہ بودند بعد تمکین آنہا للعزت فی الجنۃ الی زمان ماشاء اللہ باقی ماندہ بلاشک بکمال عزت و حرمت از جنت بسوی ارض لہا ما اسفر ستادہ **و** بلا محنت بغیر جد و کد بایشان الی مدت اعمار ہم معاش میرسید چنانچہ بر بنی اسرائیل در سفر وادی تیہ الی عصیانہم من اللہ ہر صبح و مسار بلا محنت و لا اکتساب من و سلوی من السماء میرسید **چونکہ** تقرب منہی کردند لہذا مصلحت الٰہ مبدل گردید در اخراج ایشان **بفور لہذا** مع الذریۃ الی القیمۃ مبتلا در تحصیل معاش بمحنت گردیدند اشکال جبر و قدر عاید نمیشود ثم اللہ اعلم **بحث سابع عشر** لیبدی ما وری عنہما من سوآتہما بدانکہ در لام لیبدی دو قول دارند طہذا تفسیرش بدو وجہ میباشد **احدہما** این لام العاقبت است چنانچہ در آیہ

فالتقطه آل فرعون لیکون لهم عدوا و حزنا ای یصیر آخر الامر عدوا **پس** بنا برین فوسوس لهما الظهور فرجهما وعوریتهما المستوره اخرا یعنی وسوسه کرد بانها در اکل ثمره شجرۂ منهیه بغرض آنکه تا ظاهر و نمودار شود آنچه مستور و پوشیده شده از انها فرجین و عورتین انها **ثانیهما** این لام الغرض بود **پس** بنا برین فوسوس لهما الغرض ان یکشف عورتاهما المستورة یعنی غرض اصلی آن لعین در وسوسه آنها کشف عورتین و زوال لباس و خلعت و نعمت از انها بود تا ذلت و علت و سوء احوال ایشان نمودار شود **سوال** غرض اقصی در وسوسه ابلیس با آدم و حوا چه بود و چرا کرده **جواب** در حقیقت ابلیس را حسد آدم ناشی شد بمعاینه عزة و کرامت و رفعت او و بتکبر از سجده آدم ملعون و مرجوم گردید اخراج او از مقام عالی شده تذلیل او بوقوع آمد پس نائره حسد او آن فآن در او مشتعل زیاد میشد واصلا آرام نداشت **و** کمال عزت و رفعت و خلعت کرامت آدم دیده نمیتوانست لهذا تعاقب میکرد در زوال آن از آدم و حوا **و** هرگاه بوسوسه او زوال نعمت و عزت و کشف سوءات انها دید دل آن لعین قدرے آرام گرفت **پس** غرض اقصی کشف عورت و لباس و ازاله عزت انها بود **و در اینجا** بعض محققین دو وجه ذکر کردند **احدهما** بنا بر لام العاقبة ان الشیطان لم یقصد بالوسوسة ظهور عورتیهما خاصة **و** لم یعلم انهما ان اکلا من الشجرة بدت عوراتهما **و** انما کان قصده ان یحملهما علی المعصیة فقط کما عصی بنفسه عن السجدة یعنی ابلیس بقصد وسوسه ظهور و کشف عورتین انها مخصوص نداشت چه او نمیدانست که باکل منهی بکشوف العورتین میشوند **بل** مقصود او در وسوسه خاصة همین بود که انها را حمل بر عصیان مثل خود میساز چنانچه او عصیان از امر سجده کرده بود **و** مثل سائر است تدین تدان تا اینها هم ملعون و مرجوم بگردند **اقول** محتمل است که غرضش هر دو وجه بوده باشد **ثانیهما** بنا بر لام غرض نیز دو وجه اند **اول** ان یجعل بد و العورة کنایة عن سقوط الحرمة **و** زوال الجاه **و** المعنی ان غرضه من القاء تلك الوسوسة زوال حرمة آدم و نعمته و عزته و ذهاب منصبه و تبدله بالذل لتدبهما حصل له یعنی جایز است که بدو عورت آدم کنایه از سقوط حرمت و زوال جاه او باشد **و** غرض اقصی او از القاء وسوسه زوال حرمت و نعمت و عزت و ذهاب منزلت و منصب و تبدیل اینها بذلت چنانچه برای خود ابلیس تبدیل عزت بذلت و بلعنت خالق و خلق شده **ثانی** جایز است مقصودش هر دو چیز از زوال منصب و جاه آدم **و** کشف عورتین بود هر چند غیرے معاینه کننده آن نباشد چه کشف عورتین بذاته سوء است که خود عریان را زشت و بد مینماید و قبیح و منکر میداند **لهذا** بعوض عورتین بسوءاتهما ذکر فرمود **اشکال** سلمنا پس ابلیس از کجا دانسته بود که باکل آن شجره منهیه زوال جاه و عزت و کشف عورتین او میشود چه عالم بالتاثیر و الخواص غیر عالم الغیوب احدی بالتفصیل نمیباشد تا مفاد لام التعلیل **و** لام الغرض برای ثابت شود **جواب اول** بعض اعلام فرمود یحتمل انه رای فی اللوح المحفوظ **او** سمع من بعض الملئکة انه لو اکل من هذه الشجرة المنهیة بدت عورته و تبدلت نعمته و عزته بالذلة و کثرت مشقته فالحصول هذا الغرض کد و جد فی الوسوسة الیه یعنی محتمل است که آن لعین در ایامیکه در سماوات با ملایکه بود از لوح محفوظ دیده **یا** از زبان بعض ملائکه شنیده باشد که هرگاه آدم اکل ازین شجره بکند مبدل نعمت و عزة او بذلت مشقت میشود لهذا اجد و کد بسیار در وسوسه او کرده **جواب ثانی** جایز است که آن لعین بقیس بوده پس قیاس کرده باشد که در استعمال منهی عنه لابد علتی منافی نعمات مامورة و مباحة میباشد **پس** باین جهت مصر و مرغب او در منهی شده **و** بعد تناول آدم او را الایح و واضح شد علت نهی از منهی عنه این اقوی الوجهین است **اشکال** چرا در وری واو مضمومه مبدل بهمزه نشد چنانچه در تصغیر اویصل و در اصل یصیل اصلا قلب واو بهمزه شده بجهت کراهت اجتماع واوین در جاے واحد **جواب** اہل تعلیل صرفیان آنکه در اینجا واو ثانیه و او مده میباشد چون الف واری چنانچه واو در واعد مبدل نشد همچنان در اینجا نشد چه تقلیب بهمزه واجب میباشد هرگاه هر دو واو متحرک میبوند و تحریک انها ثقیل میشد و عند الثقل تبدیل احدهما وجوبا با تسکین میشود **و** در اینجا واو ثانیه ساکن بود لهذا تبدیل نشد **و در قرائة** عبد الله مسعود بتبدیل واو بهمزه اوری میباشد **تنبیه** در آیه دلالت است که کشف عورتین از اقبح قبایح در طباع و عقول قدیما و حدیثا میباشد هر چند ناظر نامحرمی موجود نباشد **و بعض فقهاء** خاصه و عامه در اینجا فرموده اند که کشوف العورت تنها هم بودن از منکرات محرمات میباشد **فخر رازی و نیشاپوری** فرموده اند دلت هذه الآیة علی ان کشف العورة من المنکرات **و** انه لم یزل مستقبحا فی الطباع مستقبحا فی العقول قدیما **بحث ثامن عشر** و قال ما نهیکما ربکما عن هذه الشجرة این مقوله ابلیس در جواب آدم و حوا **و** ما نافیه است **و** این دلالت است که آدم و حوا نزد او استفسار ابلیس گفته باشند که ما نهی از اکل ازین شجره خاص شده **و** ابلیس در آن وقت بایشان گفته که نهی نکرده شما هر دو مرد و زن را پروردگار شما از خوردن ثمر این شجره **و** لفظ ربکما کلمه تعطف بیاد ایشان آورد تا بسماع آن مغرور شده تقدم بر منهی نمایند چه او تعالی پرورنده ایشان است از خطار مخلوق و مربوب برأفت خود میگذرد و عفو میکند **بحث تاسع عشر** الا ان تکونا ملکین در اینجا در تقدیر

دو وجه اند **احدهما** در اینجا تقدیرش الا کراهة ان تکونا ملکین پس بحذف مضاف در موضع نصب مفعول له میباشد **ثانیهما** تقدیرش لئلا تکونا
ملکین باشد پس لفظ لا در اینجا حذف کرده **و** دو وجه او تکونا من الخالدین ولکن اصح اول است **بحث عشرین** الا ان تکونا ملکین در این دو
قرایت اند **احدهما** بفتحه میم و لام بمعنے فرشته و این قرائت مشهوره است **ثانیهما** بجسره ثانی یعنے لام بمعنے دو سلطان و دو مالک باشد **بحث احدی
و عشرین** در تفسیرش هم بجهت دو قرائت دو وجه اند **اول** الا کراهة ان تکونا ملکین یعنے نهی نکرد شما هر دو را از اکل این درخت مگر بکراهت اینکه
شما دو فرشته نشوید **ایضا وجه دیگر** آنکه انما نهاکما عن هذه الشجرة لکی لا تکونا ملکین من الملئکة تعلمان الخیر والشر یعنے نیست جز این نیست
نهی کرد شما هر دو را از اکل ثمر شجره منهیه تا نشوید و نگردید شما دو فرشته که عالم بخیر و شر میباشند و علم بکل خیر و شر برای شما مضر است **سوال** آیا مرادش مقلوب
الماهیت والصورت گرفته **یا** متصف بصفات صورت و قوت ملک میگردید **جواب** درین هر دو وجه محتمل اند ثم الله اعلم **ایضا وجه دیگر** یحتمل انه
اوهمهما ان المنهی عن تناول الشجرة هم الملئکة خاصة **و** الخالدین دونهما فیکون معناه کما یقول احدنا لغیره ما نهیت عن کذا الا ان تکون فلانا
انما یرید ان المنهی انما هو فلان دونک **و** هذا المعنی اوکد ت الشبهة واللبس علیهما ذکره الشریف المرتضی رح یعنے محتمل است که آن لعین ایهام
کرده باشد بادم و حوا آنکه این شجره منهیه ملائکه میباشد نه منهی شما هر دو چنانچه در بین ما مستعمل است که گفته میشود بغیر تو منهی گردیده ازین مگر آنکه
تو فلان شخص باشے **و** مرادش آنکه او منهی ازان میباشد نه تو پس آنکه ازین شجره مخلد منهی ملائکه اند نه شما هر دو پس این وجه لبس و شبهه با نها موکد گردیده
سوال چرا ایشان را طمع داد که بخوردن فرشته خواهید شد **و** آنها را چرا بطمع آن اقدام کردند **جواب** دران وجوه اند **احدها** چونکه خدمه و خزنه
مخلد در جنت الی لا ابد بغیر ذائقه موت و لا اخراج میباشد **پس** آدم و حوا را این طمع داده لهذا انها اقدام بران کردند تا بدون مرگ مخلد الی الابد با خزنه
ملائکه در جنت متنعم و متلذذ باشند **ثانیهما** چونکه ملائکه سماوی طواف عرش همیشه میکنند و ایشان هم مثل ایشان مطیف عرش با خزنه ملائکه باشند تا بطواف
عرش مراتب و ثواب ایشان میفزاید **ثالثها** چونکه صورت و شکل ملک احسن از صور و اشکال همه مخلوق میباشد لهذا طمع کرده باشند که صورت و هیکل و شکل و قوة
غیر عاجزه و بقاء ما هم مثل ملائکه باشد **ثانی الوجهین** لئلا تصیرا الملکین بکسر اللام یعنے نهی کرد شما را تا نگردید و نشوید شما دو مالک و دو سلطان این ملک
جنت **و** مصرحش آیه هل ادلک علی شجرة الخلد و ملک لا یبلی یعنے آیا دلالت میکنم شما را بر اکل ثمر شجره دائمه مخلد البقاء باشد اکل آن و ملک و مملکت
ان ملک لا یبلی و لا زوال باشد یعنی اگر ازین درخت خورید هر آئینه بقاء ابدی و ملک لازوال و لا تغیر شما بسبب اکل آن شما عاید میشود و شما برای دنیا فانی
آفریده شدید بخورید از شجره منهی تا درین ملک ابدی مخلد مؤید باشید بزوالی شما و ملک شما ابدا و اصلا عاید نمیشود **و** همین قول زجاج **و** قرائة یحیی
بن کثیر است **تنبیه** آیه دلالت دارد که ملائکه عموما افضل و اکمل اند از آدم و از انبیاء علیهم السلام زیرا که آدم بطمع ملک گردیدن اقدام کرد با کل شجره
منهیه تا ملک بگردم و مخلد بلا موت درین ملک ابدی بمانم چنانچه ملائکه میباشند **و اگر** آدم افضل از ملک میبود البته این طمع نمیکرد **جواب** آیا ملک
افضل اند **یا** انبیا و بنی آدم فی الحقیقت درین مسئله امت دو قول دارند **اما قول اول** پس انها ادله عقلیه و نقلیه کثیره بر مقوله خود ثبت کرده اند **و** همین
مذهب معتزله است **اما قول ثانی** که انبیا بل کل بنی آدم افضل از ملائکه اند **اما فیصل** این بطور ایجاز نمیشود مگر بتقریر و تحریر متنازع فیه
و اما متنازع فیه لفظ فضل است **پس** باید که اولا او مقرر شود چیست **پس بدانکه** افضل افعل تفضیل از فضل اشتقاق است **در لغة** بمعنے
افزونی و زیادتی میباشد **و در عرف متکلمین** فضل عبارت است از دو چیز **احدهما** از کثرت اوصاف حمیده ذاتی و بدنی چون فلانی حسین و وجیه
و وضیئ الوجه و نفیس البدن و غیر اینها از صفات بدنیه و اخلاق حمیده میباشد **ثانیهما** فضل عبارت است از کثرت ثواب نفع و جزاء اعمال و افعال شاقه
که مطابق مطلوب بوقوع آمده باشد **پس** هر قدر که شاق تر باشد باتفاق حکما و اعلام امم جزایش و صله اش ازید و اکثر میباشد بالنسبة آنکس که شاق آن
فعل با و نباشد **و** از اینجا **حدیث** متفق است درباب علی مرتضی علیه السلام وارد است لضربة علی یوم الخندق افضل من عبادة الثقلین
چه کل لشکر اسلام در جنگ خندق بجمعیت احزاب کفار **و** سرگروه انها عمرو بن عبدود بود **و** بترس و قلوب اهل اسلام بحناجر رسیده جمعی اراده فرار کرده
بودند **لهذا** بکشتن علی و بضربت او یوم خندق بعبدود **و** امثال او را بدرک اسفل رسانید لهذا یک ضربت علی دران روز افضل یعنی اکثر است از ثواب
اعمال جن و انس الی القیمة **تنبیه** هرگاه این مقرر و واضح شد **پس** بدانکه بنی آدم ضعف الضعفاء در قوی و قدرت از نسبت ملائکه فی الخلقت
و غیرها میباشند مع هذا صحت و سقم و فتور و قلت عمر و نفس شهوانی طالب معاش و کاسب آن و تسلط شیطانی و کثرت مشاغل خرد نیوی همه اینها باز دارنده

جواب اشکال که ملائکه افضل اند یا انبیا و بنی آدم ۱۲

بیان معنے فضل نزد متکلمین ۱۲

آدمی باز عمل مقتضی عقل و علم میباشند مع ذلک ہمہ اینہا را مغلوب و مقہور ساختہ طاعت الہی را حسب مقتضائے عقل و نقل معاً بعمل میارند **و** اینحالت اشق بالضرورت

بر بنی آدم است بخلاف ملک **پس** بوجود حصول اینحالت اشق عمل قلیل آنہا اکثر و ازید از عموم عمل ملایکہ است **پس** بالضرورت بنی آدم مستلزم ثنا و مدح

و ثواب افضل از ملایکہ باینمعنی میباشند و ہمین قول محقق نصیر الملۃ والدین الطوسی مع متبعہ او و اکثر اہل ملل است **قول ثالث** بطور تفصیل از بعض اشعریہ ہست

کہ اعاظم بنی آدم چون خلفاء اللہ و انبیاء و اصفیاء سبحانہ تعالی افضل بمعنی اکثر شرفی الثواب از اعاظم ملایکہ **و** ادانی بنی آدم از مومنین افضل از ادانی ملائکہ اند ثم اللہ

اعلم **سوال** چونکہ ملائکہ بمادیۃ نوری بلا نفس شہوانی معصوم محض اند **پس** محتمل کہ آدم بوسوسہ ابلیس تقلیب حقیقت طینی خود بحقیقت نوری اینہا خواہش

کردہ باشد چہ نور اعلی از ہمہ اشیاء و عناصر میباشد **جواب** بدانکہ در خلقتنی من نار از جمعی شنیدی کہ مادیت ملک و جن از خالص عنصر واحد نوری یا ناری نیست

چنانچہ مادیۃ آدم از محض عنصر واحد خاک نیست بل قالوا فکل منہم مرکب من العناصر الاربعۃ **فالاضافۃ** الی واحد منہا باعتبار الجزء الغالب

ولو سلمناہ پس نزد متکلمین حقایق قابلیت انقلاب و تقلیب و تبدیل بحقایق دیگر اصلاً قابل نمیباشد **و** آدم مع عقل و علم جزو کل بودہ چگونہ خواہش امر محال

و ممتنع میکرد و بطلانش ظاہر است ثم اللہ اعلم **بحث ثالث و عشرین** او تکونا من الخالدین از خلد یخلد خلوداً **و** الخلد بمعنی دوام البقاء **و**

بمعنی بقاء بزمان طویل میباشد **پس** ابلیس تعبیر دیداین را ذکر کرد کہ باکل این ثمرہ منہیہ شما فرشتہ میگردید یا دایم البقاء بلاموت زندہ میمانید **سعودی**

در ذیل او تکونا من الخالدین فرمود الذین لا یموتون او یخلدون ید و مون فی الجنۃ **و لیس فیہ** دلالۃ علی افضلیۃ الملئکۃ لما ان من المعلوم

ان الحقائق لا تنقلب **و** انما رغبہما فی ان یحصل لہما اوصاف الملائکۃ من الکمالات الفطریۃ والاستغناء عن الاطعمۃ والاشربۃ والمنام وغیر

ذلک من خواصہم **و** ذلک بمعزل من الدلالۃ علی الافضلیۃ بالمعنی المتنازع فیہ فی العلماء **و** ہمین قول سید مرتضی است مع زیادتی ان ہذہ الرغبۃ

لآدم لا تدل علی ان الملئکۃ افضل من آدم و حواء فان الثواب یستحق علی الطاعات و کمال المعارف دون الصور والہیئات فلا یکون رغبۃ فی الثواب

ولا فی الفضل **الا تری** انہما رغبہا ان یکون من الخالدین **و** لیس الخلود مما یقتضی مزیۃ فی الثواب والفضل انتہی **اشکال** در اینجا ملکین **و** خالدین

ہر دو متحد المال اند زیرا کہ ملک از اشخاص دائم الحیوۃ است **و** سر دایم الحیوۃ خصوصاً ملک دایم البقاء مخلد فی الجنۃ میباشد **پس** بذکر احدہما استغنا از لفظ دیگر بودہ

چرا و اینجا ہر دو لفظ را معاً بمال و احد ذکر کرد **جواب** چونکہ ملک فی الواقع شخص لطیف لطیف نورانی طویل الاعمار مقتدر بر تشکل بہر شکل حیوانی و متمکن در

ہر حال بر پریدن ہر جا در عالم ارضی و سماوی میباشد **پس** آن لعین بغرض اطماع آدم باین احوال ملایکہ آن تکونا ملکین گفتہ باشد **اما** او تکونا من الخالدین

وصف اشخاص ساکنین جنت است چہ اہالی آن بعد دخول بطور جزا چون خزنہ و سدنہ آن دایم البقاء بلا ذائقہ موت ابدا در ان میباشند **پس** آن لعین بطور

تردید این دو کلمہ را بطور اطماع آدم و حوا گفتہ تا بیک جہ نہ بوجہ دیگر اینہا را الفریبد **پس** این دو کلمہ دو وصف دو نوع اشخاص بدو اعتبار میباشد انشکال عاید

نمیشود **اما** قول اتحاد المال اینجا لا نسلم ذلک چہ ملک ہر چند طویل العمر ہست لکن موت خواہد چشید بدلیل لمن الملک الیوم **اما** مخلود وصف جنت است کہ

اہل آن در آن بعد دخول بطور جزا ابدا مرگ ندارند **اما** بر قرائۃ ثانیہ ملکین بکسر لام اشکال در ہر حال ساقط ست چہ اینہا بطمع اینکہ ملک ملک جنت

بشوند چنانچہ **واحدی** اینوجہ از ابن عباس ہم نقل کردہ قال کان ابن عباس یقرء ملکین و یقول ما طمعا ان یکونا ملکین لکنہما استشرفا الی ان یکونا

ملکین یعنی بکسر اللام **و انما** اتاہما الملعون من جہۃ دوام الملک و دوام التصرف والبقاء فیہ **و** یدل علے قولہ ہل ادلک علی شجرۃ الخلد و ملک

لا یبلی انتہی **سوال** آدم مرتبہ **آیا** اعلے و ارفع از درجہ ملکیۃ است **یا** بر عکس آن **پس آیا** بحالت نبوت آدم این قال قلیل بوقوع آمدہ **یا** قبل النبوت **جواب**

در این مفسرین است دو قول وارند **احدہما** ہرگاہ قبل النبوت با دم اینحالت با عزازیل بوقوع آمدہ **پس** در انوقت اگر آدم بطمع ملکیت اقدام کرد اشکال

نزد این طایفہ بالراس ساقط است چہ قبل النبوت خطیہ صغیرہ از انبیا معفو است **و** ہمین جا **رازی** مع متبعہ او فرمودند انا اذا قلنا ان ہذہ الواقعۃ

وقعت قبل النبوۃ لم یدل ذلک لان آدم حین آدم طلب الوصول الی درجۃ الملئکۃ ما کان من الانبیاء **و** علی ہذا التقدیر زال الاستدلال

اقول این قیل و قال بحالت نبوت بود چہ آدم در ابتدا نبی الے الملایکہ والجن بود لقولہ تعالی یا آدم انبئہم باسمائہم **و** نبی نیست مگر منبئی و مخبر من

اللہ الی الخلق **و اما** عصمت انبیا قبل النبوت ہم جمہور محققین منہم ہمین رازی وغیرہ بدلالت آیہ انی جاعلک للناس اماماً قال و من ذریتی قال

لا ینال عہدی الظالمین اثبات کردہ **ثانیہما** این قال و قیل نبی جلیل با عزازیل بعد نبوت بوقوع آمد **پس** آدم بطمع آنکہ راس رؤس اعلے روحانیین

و کروبیین و حملہ عرش عظیم رب العالمین بگردد چنانچہ آدمی نفریب با ترقی خود در عہدہ و مرتبہ خود الی نہایت آن میخواہد کہ فوق کل با نظر بر سم **و** اینطایفہ

اینجا میگوید

جواب سوال ابلیس بغرض اغوا علی من شجرۃ ... آدم ... ملکین ...

اینجا میگوید لو وقعت هذه الواقعة فی زمان النبوة فلعل آدم ع رغب ان یصیر من الملئکة فی القدرة والقوة والشدة والطیران کالملئکة **و** فی خلقة الذات بان یصیر جوهرا نورانیا حتی یصیر من سکان الکرسی والعرش وحاملیه فعلی هذا یسقط الاستدلال ایضا ثم الله اعلم **بحث ثالث و عشرین** ناصحین جمع ناصح ونصیح هردو صیغه فاعل از نصح لزید ینصح نصحا ونصیحة یعنی باخلاص ونفاوت قلبی اظهار قولی موجب خیر و صلاح و فلاح بمنصوح له میباشد **و** تعدی بلام چون نصحت لزید افصح است از تعدی بنفسه چون نصحته کما قال تعالی ان اردت ان انصح لکم میباشد **و** جمع ناصح ونصیح نصحا نیز میباشد **در مصباح** گفته نصحته وهو الاخلاص والصدق والمشورة والعمل **در مجمع** فرمود والنصح نقیض الغش یقال نصحته النصیحة وهو اخلاص لفاعل ضمیره فیما یظهر من عمله یعنی نصح نقیض غش است و فی الواقع اخلاص خاطر فاعل ناصح است در آنچه اظهار از عمل و قول بمنصوح له میکند **بحث رابع و عشرین** قاسم از باب اشتراک بیان فاعلین در فعل واحد اکثر و نادر برای فاعل واحد هم میاید چون عاقبت اللص **و** طارقة النعل **و** عافیته وواریته **و** سافرت **در مجمع** فرمود والمقاسمة لایکون الا بین اثنین **و** القسم کان من ابلیس لا من آدم فهو من باب عاقبت اللص **و** طارقت النعل **و** عافاه الله **و قیل** ان فی ذلک معنی المقابلة فالمعاقبة مقابلة الجزاء **و** کذلک المعافات مقابلة المرض بالسلامة **و** کذلک المقاسمة مقابلة فی المنازعة بالیمین **پس** قسم **و** حلف **و** یمین متقارب المعنی سوگند میباشد **بحث خامس عشرین** وقاسمهما انی لکما لمن الناصحین در این مقاسمه هم مفسرین وجوه دارند **احدها** اینکه مقاسمه بر ظاهر مفاعله اشتراکی نزد جمعی میباشد **پس** مقاسمه اشتراکی دو فاعل در فعل واحد عبارتش چنین میباشد ان تقسم لصاحبک **و** یقسم لک تقول قاسمت فلانا حالفته **و** تقاسما تحالفا **و** منه قوله تعالی تقاسموا بالله لنبیتنه یعنی تو قسم میدهی بصاحب خود **و** صاحبت قسم میدهد تو پس بقسم دادن و خوردن یکدیگر معنی تقاسما و تحالفا حاصل شد **و** از این باب است آیه تقاسموا بالله یعنی طرفین هم قسم شدند که هر آئینه بلمیان آن مسکینم **تنبیه** پس بنا بر این تقدیر آنکه کانه قال ابلیس لهما اقسم لکما انی لمن الناصحین **و** قالا له تقسم بالله انک لمن الناصحین فجعل ذلک مقاسمة بینهم ابلیس گویا گفت مر آدم و حوا را که من قسم میخورم برای شما که بتحقیق من هر آئینه از جمله مخلصین نصیحت کنندگان برای شمام **و** آدم و حوا در آن وقت با ابلیس گفتند تو قسم میخوری بذات خدا که تو از جمله ناصحین مخلصی بما **و** ابلیس آری گفت **و** همین نوع حلف جانبین من باب المقاسمة فیما بینهم گردید **ثانیها** یحتمل که آدم و حوا از خاصیت شجره منهیه از ابلیس پرسیده باشند **و** ابلیس گفته باشد که هر کس از این شجره منهیه بخورد او ملک **یا** مخلد بدون مرگ در جنت زنده دایم باقی میماند **پس** آدم و حوا باور بقبول نکرده او را قسم بر صدق این دعوا داده باشند **و** ابلیس یاد قسم انی لکما لمن الناصحین گفته باشد **ثالثها** انه اقسم لهما بالنصیحة واقسماله بقبولها یعنی آن ملعون قسم خورد مر ایشان را بنصیحت خالصه مخلصه **و** ایشان هم قسم خوردند مر آن لعین را بقبول نصیحت او **رابعها** انه اخرج قسم ابلیس علی زنة المفاعلة لانه اجتهد فیه اجتهاد المقاسم زیرا که از ابلیس قسم و از آدم و حوا التصدیق و عمل بوقوع آمد فکانها وقعت من اثنین **قتاده** در اینجا میگوید آن ملعون حلف خورد مر ایشان را تا آنکه مکر و فریب کرد بایشان وقد یخدع للمؤمن بالله چه گاهی صادق فریب میخورد بقسم خوردن بذات خدا **جمعی** فرمود قال ابلیس انی خلقت قبلکما **و** انا اعلم احوالا کثیرة من المصالح والمفاسد لا تعرفانها فامتثلا قولی ارشدکما الی اجل ذلک قال فدلاهما بغرور یعنی لعین گفت بعد قسم خوردن یا قبل آن که من قبل از شما آفریده شدم **و** من دانا تر بحالات کثیره مصالح و مفاسد میباشم شما نمیدانید آن حالات را امتثال و انقیاد و پیروی کنید قول مرا ارشد میسازم شما را **و** همین خدعه مغرور ساخت ایشان را بر شجره منهیه **تنبیه** متفق علیه است که اول کسیکه قسم دروغ بذات خدا خورد ابلیس لعین بود **و آدم** و حوا هم اول کسانی اند که بقسم ابلیس کذاب باور کردند چه ایشان امید نداشتند که حلف دروغ بذات خدا احدی میخورد **سوال** آیا بقسم ابلیس علم بر صدق مقالش حاصل شد یا ظن **جواب** نزد اکثر ظن حاصل شد نه علم **اما** فخر رازی نقل کرده که محققین منکر اند از حصول تصدیق قطعی و از تصدیق ظنی **بل صواب** آنست که اقدام آدم و حوا بر منهی بجهت غلبه شهوت نفسانی بود کما نجد انفسنا عند الشهوة نقدم علی الفعل اذا زین الغیر ما نشتهیه **و** ان لم نعتقد ان الامر کما قال انتهی **اشکال** هرگاه ابلیس قسم بذات خدا دروغ خورد چرا خالق بفور سزا دروغ با ابلیس نداد **جواب** بجهت آنکه در معلوم تعالی امهال انکار مقرر و بعدم سجده او بآدم در خواست رب انظرنی الی یوم یبعثون مجاب و منظور گردیده بود و برائے امتحان خلایق لهذا بفور مأخوذ نگردید **اشکال** در ما قبل این آیه خطابات ابلیس با آدم و حوا از ماهنیکما ربکما همه بصیغ حاضر اند **و** قاسمهما بغیاب فقط **و** بعد آن انی لکما لمن الناصحین باز بخطاب حاضر ذکر کرده این تلوین الخطابات در افصح کلام الهی چرا باشد

بیان کیفیت قسم خوردن ابلیس و آدم و حوا هم قسمی

جواب عدول از غیاب بخطاب برعکس در کلام یک مضمون غایت بلاغت و نهایت فصاحت مع الادب میباشد و باب التفات از بزرگ در علم بلاغت و فصاحت ضبط و ثبت کرده اند و قصاید و دواوین افصح الفصحا و ابلغ البلغا و اخطب الخطبا ازین حال مملو و مشحون اند من شاء الاطلاع فلیرجع الیها **بلی** این مکالمه ابلیس و آدم و حوا را خالق بما حکایت کرده **آیا** بمحاضره آدم انخطابات بودند **یا** حکایت وسوسه ابلیس بانها که تعبیرش بحسب کلام بهمین الفاظ میباشد **دران** دو وجه اند **اول** او جه است **بعضی** منهم الرازی میفرمایند یمکن ان یکون هذا الکلام ذکره ابلیس بحیث خاطب به آدم و حواء **و** یمکن ایضا ان یکون وسوسة اوقعها فی قلوبهما **و** الامران مرویان الا ان الاغلب انه کان ذلک علی سبیل المخاطبة بدلیل قوله تعالی وقاسمهما انی لکما لمن الناصحین چه مقاسمه در وسوسه نمیشود تا وقتیکه همکلام نبودند **سوال** این قیل و قال و کلام در بین انها بکدام زبان بود **آیا** سریانی **یا** عبرانی **یا** عربی **جواب** دران سه قول اند **و بنا** بر دو قول اول انکلمات قرآنیه که عربی حکایت **یا** ترجمه انکلمات سریانی **یا** عبرانی میباشد ثم الله اعلم بحقیقة الحال

قوله تعالیٰ فَدَلّٰىهُمَا بِغُرُوْرٍ فَلَمَّا ذَاقَا الشَّجَرَةَ بَدَتْ لَهُمَا سَوْاٰتُهُمَا وَطَفِقَا يَخْصِفٰنِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَّرَقِ الْجَنَّةِ وَنَادٰىهُمَا رَبُّهُمَآ اَلَمْ اَنْهَكُمَا عَنْ تِلْكُمَا الشَّجَرَةِ وَاَقُلْ لَّكُمَآ اِنَّ الشَّيْطٰنَ لَكُمَا عَدُوٌّ مُّبِيْنٌ ۝ قَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَآ اَنْفُسَنَا وَاِنْ لَّمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُوْنَنَّ مِنَ الْخٰسِرِيْنَ ۝ قَالَ اهْبِطُوْا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِى الْاَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَّمَتَاعٌ اِلٰى حِيْنٍ ۝ قَالَ فِيْهَا تَحْيَوْنَ وَفِيْهَا تَمُوْتُوْنَ وَمِنْهَا تُخْرَجُوْنَ ۝

ترجمه آیات اربعه پس تنزیل کرد باین سوگند آدم و حوا را از درجه عالیه و مرتبه رفیعه بدرجه سافله بفریب و غا و وسوسه تا هر دو انها خوردند از ان شجره منهیه پس هنگام که چشیدند ذایقه و مزه آن میوه درخت منهیه را فورا بسبب آن ظاهر و نمودار شد مر ایشان را عورتین انها یعنی لباس و خلعت الهی از کل بدن و تن انها فورا ریخت و بهوا پرید بمعاینه آن هر دو متحیر و منفعل شدند غیرے دران سوز که معاینه عورتین شان کرده باشد و هر دو قصد کردند پوشیدن عورتین خود میچسپانیدند بر عورتهائے خود از برگ درختهائے بهشت **و** اشهر انست که ببرگ درخت انجیر عورتین خود را پوشیدند و حیران در جنت میگردیدند **و** ندا و صدا کرد ایشان را پروردگار ایشان آیا نهی شما نکرده بودم از خوردن میوه این درخت **و** آیا نگفته بودم مر شما را بطور تحذیر که بتحقیق شیطان هست مر شما هر دو را دشمنی آشکارا و عداوت او بشما و بملایکه واضح شد وقتیکه او از سجده تو تمرد کرد مرویست که از خدا در انخالت نداشد افرارا منی یا آدم قال لا بل حیاء منک آیا میگریزی از من اے آدم و آدم عرض کرد نه بلکه بجهت حیاء از تو این حرکت من است گفتند هر دو بطور عذر ای پروردگار ما ستم کردیم ما بر جانهائے خود باین نافرمانی و اگر نیامرزی تو گناهان ما را و رحم نکنی و نه بخشائی بما هر آئینه میباشیم ما از زیانکاران خدا فرمود مخاطب با آدم و حوا و با ابلیس لعین فرود روید بسوی زمین برخی از شما مر برخی دیگر را دشمنید و مر شما هر است در زمین قرارگاهے و آرام جائی و نفع و برخورداری و گذاره زندگی تا وقت مرگ **و در تفسیرش** چند بحث اند **بحث اول** تدلیه **و** ادلاء ارسال شئے است اول دلو برائے آب بچاه باشد از دلی یدلو دلوا کما یقال دلوت **و** دلیت **و** دلیت ارسلتها فی البئر **و** دلاها جذبها الیخرجها در **صحاح** در صراح گفته دلی سرگشته و حیران شد **و** تدلی قرب و تواضع **و** دلیته دلیته یعنی چاره کردم **ابو منصور ازهری** گفت برای انکلمه دو اصل اند **احدهما** اصله الرجل العطشان یدلی رجلیه فی البئر لیاخذ الماء فلا یجد فیه ماء فوضعت التدلیه موضع الطمع فیما لا فایدة فیه فیقال دلاه اذا اطمعه **یعنی** احد الاصلین این مردی تشنه آب باشد پاهائی خود یا جان خود یا دلو خود را در چاه بغرض گرفتن آب بیاندازد واب دران نیاید **پس** تدلیه را بوضع طمع وضع و استعمال کردند در انچه فایده نباشد

ودلاه اطمعه

ودلاه او اطمعه میگوید **ثانیهما** فدلاهما بغرور دامی اجراهما والاصل فیه دللهما من الدلّ والدالة وهی الجرأة یعنی ثانی الاصلین اصل تدلیه دللهما از دل ودالة بمعنی جرأت باشد پس اینجا بمعنی آنکه جرأت داد وآماده کرد ایشان را بر اکل منهی عنه **و** بعضی دیگر گفتند که تدلیه وادلاء ارسال شیٔ از اعلی بسوی اسفل میباشد **بحث ثانی** غرور بمعنی فریب وخدع ومکر وجهل از حقیقت حال باشد از غرته الدنیا غرورا ای خدعته الدنیا خداعا **و** بمعنی اجترا وجرأت بد لاوری بر امری و ازینجاست ما غرک بربک الکریم **و** ما غرک بفلان من باب قتل ای کیف اجترأت علیه **در مجمع ولباب** فرمودند والغرور اظهار النصح مع ابطان الغش **و** اصل الغر طی الثوب یقال اطوه علی غره ای علی کسر طیه فالغرور بمنزلته لما فیه من اظهار حال واخفاء حال یعنی غرور اظهار نصیحت مع کتمان وابطان غش باشد چنانچه آب آمیز بشیر کنند **و** اصل غر طی یعنی ته کردن وشکن جامه ته بر ته ودرجه بدرجه میباشد پس غرور بمنزله ته کردن جامه واحد میباشد چه دران اظهار حال ته ظاهر واخفاء حال باطن او است **بحث ثالث** فدلاهما بغرور وخالق حالا نقل حالت آدم وحوا میفرماید که ابلیس لعین هرگاه بعد یاد قسم ایشان را ترغیب باکل منهیه کرد که بسبب آن ملک میشوید یا مخلد بجنت بغیر مرگ میگردید **پس** در معانی فدلاهما وجوه وارند **احدها** پس ابلیس لعین سرگشته وحیران گردانید آدم وحوا را بسبب جهل وبیخبری آدم وحوا از مکر وخدع وفریب از مآل قول ابلیس **و** از مآل حال خود باکل شجره منهیه **ثانیها** فاوقعهما فی المکروه بان غرهما بیمینه علی صدق قوله پس ابلیس لعین در مکروه وصعوبت وشدت وکربت انداخت آدم وحوا را بالقسم بر صدق قول خود **ثالثها** انزلهما من الجنة الی الارض فرود آورد ایشان را از منزله عالیه جنت سماویه بسوی درجه سفلیه ارضیه بمکر وفریب وخدعه خود **رابعها** خذلهما وخلاهما بتخلیه من علو المرتبة ومن الراحة الی المحنة فی عالم السفلیة عن ابی عبیدة ابلیس تخذیل وتخلیه ایشان بفریب خود کرد از علو مرتبه راحت بسوی عالم محنت سفلیه **و** این من قولهم تدلی من الجبل والسطح اذا نزل الی جهة السفل این وجه از ابو عبیده است **خامسها** حطهما عن درجتهما بغروره یعنی بینداخت ایشان را از درجه قرب المقام متنازل بعید بتلبیس خود **سادسها** فجرأهما بغروره علی هذه الجرأة المنهیة یعنی جرأت داد وآماده ساخت ایشان را بر جرأت فعل منهی بفریب وتخدیع خود **سابعها** ارسلهما ارسالا من الاعلی الا دنی الا الاسفل کارسال الحجر من راس الجبل الی السفل **و** کارسال الدلو الی قعر البئر بعید الماء یعنی فرود انداخت ایشان را فرود انداختنی از عالم علویه قدسیه سماویه بسوی عالم سفلیه ظلمانیه تیره چون القاء وارسال سنگ از سر کوه بلند بسوی زمین وچون ارسال دلو بسوی قعر ته چاه بی آب **ثامنها** بقوی گفته ما زال ابلیس یدلی ای یجذ عهد بکلمه بزخرف باطل من القول یعنی ابلیس بعد انکار از سجده آدم مستمر در پی تنزیل وزوال منزلت او بود واو را بازی وفریب میداد وکلام میکرد مقال مزخرف باطل فی الواقع تا آنکه او فریب خورد بقول باطل او **تاسعها** ما زال ابلیس یدلی بالزخرف الباطل فی الباطن حتی خدعه واخرجه من دار العافیة الی دار البلیة یعنی ابلیس مستمر دنبال آدم وحوا شد باظهار زخرف ظاهر آن بحیح الواقع وباطن باطل محض لا حقیقة بود وآدم بصدق وصداقت خود صدق او گمان کرد تا آنکه فریب مکر کرد با وو بر آورد او را از دار عافیت غیر تکلیفی بسوی این دار محنت وبلیة **اقول** همه این اقوال متقارب المآل اند **تبصره** بعضی میفرمایند که آدم مع عقل وعلم جز کل بمکر وتخدیع ابلیس فریب خورد بجهت صدق خود **لهذا** در هر زمان قوانین علماء ربانیین فضلاء تورثا عن ابیه آدم از شیاطین الانس اکثر فریب میخورند چه ایشان هم جاهل وبیخبر وبعلیم وعاری از اوضاع شیطنت وانواع مکر وفریب خدع شیاطین میباشند **و** اهل شیطنت وارباب دنیا اینجا له را حالة ساده گی نامیده اند **بحث رابع** ذوق **و** ذواق **و** مذاق **و** مذاقه بمعنی چشیدن مزه شیٔ بدهن خود است **در مصباح** واهل تشریح گفتند الذوق ادراک طعم الشیٔ بواسطة الرطوبة المنبثة بالعصب المفروش علی عضل اللسان یقال ذقت الطعام اذوقه ذوقا وذواقا **و** مذاقا **و** ذوقانا ذوق مزه چشیده شده است که ذائقه آنرا میچشد **و** ذائقه برای آدمی آله است که بآن درک ودریافت میکند مزه شیٔ را در دهن خود بواسطه رطوبتیکه منتشر بر کل پشته ولحمه زبان است چنانچه میگویند چشیدم طعام ومزه آنرا **بحث خامس** فلما ذاقا الشجرة بدت لهما سوآتهما پس وقتیکه چشیدند هر دو آدم وحوا مزه ثمره آن شجره منهیه را نمودار وظاهر شدند عورتین مستوره ایشان را بر ریختن وپریدن لباس ایشان بیکدفعه عریان محض باقی ماندند بنهایت زشت وبدنمود ایشان را ظهور ونمودار شدن عورتین ایشان **اشکال** در اینجا ذاقا فرمود **و** ذوق غیر اکل میباشد **و** اکل بعد بلع و بفرو بردن ماکول بسوی معده صحیح میشود وجویدن وچشیدن غیر اکل است **و** برای همین صایم را چشیدن نمک ومزه نان خورش **و** جویدن طعام برای اطفاق طیر وطفل صغیر مجوز ومجاز میباشد چه آن اکل نمیباشد پس بمحض ذوق بدون بغیر بلع کردن حرا الباس شان نزع وعورتین آنها ظاهر شد **و** ایضا در این آیه ذاقا **و** در آیه دیگر اکلا فرمود وانیمنافات بین میباشد **جواب** بدانکه ذوق بالقصد مقدمه ومبادی اکل است **لهذا** اینجا بفا **و** بجای دیگر

باکلا ذکر نمود پس باین ثابت شد که ذوق واکل معاً سرزد و ازانها من البدایت الی النهایت بوقوع آمد تنبیه هرگاه این ثابت شد پس علت پریدن
لباس و ظهور عورتین واضح شد رازی وتجه او اینجا گفته و ذلک یدل علی انهما تناولا الیسیر قصدا الی معرفة طعمه ولولا انه تعالی ذکر فی آیة اخری
انهما اکلا منها لکان ما فی هذه الآیة لا تدل علی الاکل لان الذائق قد یکون ذائقا من دون اکل در مجمع فرمود ای ابتدائا بالاکل و
نالا منها شیئا یسیرا ولذلک اتی بلفظة ذاقا عبارة عن انهما تناولا شیئا قلیلا من ثمرة الشجرة علی خوف شدید لان الذوق ابتداء الاکل و
الشرب لتعرف الطعم یعنی ابتداء اکل ذوق ست و انها از ثمره منهیه جزء کمی و قلیلے نهایت گرفتند تا دریافت نمایند مزه آن چگونه است بحالت خوف و ترس
سخت لهذا بلفظ ذاقا اینجا ذکر انها کرد و ذوق ابتداء اکل و شرب ست پس همان قلیل یا مع ذلک شیئے کثیر ان بعد از دریافت مزه ان اکل کردند و بلع
نمودند پس بلا فصل بفور لباس بدان یکدفعه از انها معدوم و مفقود ناگاه گردیده بمعاینه آن و نمودار شدن عورتین منتشر الحواس و نهایت پریشان
خاطر گردیده در رفتن درختهائے جنت بحیاء و خجالت شدند هر چند ناظر نامحرمی در اینجا بغیر خود اند و شخص احدے نبوده مر ولسبت در اینحالت گریختن
و فرار کردن ندا الٰهی در رسید آیا از من فرار میکنی و کجا میروی عرض کرد بطور سرنگون نه مگر بحیا از تو خود را درون درختهائے کثیر الاغصان والاوراق
مستور میسازم در تفسیر اهل البیت وارد است کانت سوآتهما لا یبدو لهما فبدت یعنی کانت داخل رواه القمی و ابو مسعود العیاشی و الصافی
و نور الثقلین و برهان البحرینی و غیرهم عن الصادق علیه السلام یعنی عورتین خود را یا عورتین یکدیگر را آدم و حوا ظاهر و نمودار نبود و نمیدید ند زیرا
داخل جلد یا تحت لباس شان بود پس وقتیکه لباس از بدان انها پرید عورتین شان ظاهر و نمودار شد در در منثور از وهب منبه مرویست در
سوآتهما قال کان علی کل واحد منهما نور لا یبصر کل واحد منهما عورة صاحبه فلما اصابا الخطیئة نزع منهما یعنی بر بدن هر یکے از آدم و حوا نوری
بود لهذا عورت یکدیگر دیده نمیتوانستند پس نزد صدور خطیه آن نور از انها زائل شده عورتین انها مکشوف گردید ایضا در در منثور از
قتاده مرویست فلما ذاقا الشجرة بدت لهما سوآتهما وکان قبل ذلک لا یراهما یعنی قبل از خطیه هر یکی از انها عورت خود یا عورتین یکدیگر خود را نمیدید و بعد
آن عریان دیدند رازی و نیشاپوری و خازن و خطیب گفته و فیه دلیل علی ان کشف العورة قبیح من لدن ادم الا ترى
انهما کیف بادرا الی الستر لما تقرر فی عقلهما قبح کشف العورة و در این دلالت بر قبح کشف عورتین است هر چند ناظر نامحرمی حاضر یا گمان معاینه او نباشد
و قبح کشف عورتین از زمان آدم علیه السلام بود ایا نمی بینی که چگونه آنها هر دو پیشے کردند بسوی ستر عورتین بجهت آنکه در عقول آنها قبح کشف عورتین مقرر بود و
الا مبادرت و عجلت در ستر عورتین خود هر یکے از آن زن و شوهر نمیکرد اقول مراد اینها کشف عورتین اگر ناظرے نامحرم یا محرم نباشد خود صاحب عورت
را زشت و بد مینماید الا عند الخلاق والاستبراء و تطهیر ان و دیدن لازم غیر سوء نمیباشد و از عائشه روایت کردند که او گفت که من عورت آنحضرت
و پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم هم اصلاً عورتین مرا مدت العمر از یکدیگر ندیدیم نقلها فی الکشاف عن عائشة قالت ما رأیت منه ولا رأى
صلعم منی یعنی العورة سوال لباس شان که پرید از چه قسم بود جواب در ان بحسب اختلاف اخبار خلاف دارند بقولی لباس آنها نوری بوده
و همین از وهب منبه است و بقولی لباس استبرق جنانی بود و بقولے لباس زرباف و کمخاب جنت بوده و بقولی لباس شان ریش
و پر بود چون پرهائے نازک صغار طیر سفید براق و لمعان بود چنانچه ملایکه ملبس بریشه و پر میباشد چون طیور و بقولی لباس ظفری بود یعنی از ستر پای
لباس انها از جنس ناخنهائی دست نهایت سفید و صفا غایت لطیف و نرم و نازک بود در مدارک التنزیل و غیره نیز نقل کرد از قتاده
قال کان لباسهما من جنس الاظفار کالظفر بیاضا فی غایة اللطف والصفا واللین فبقی بعد الخطیئة عند الاظفار تذکیرا للنعم و تجدیدا للندم
یعنی لباس شان از جنس ناخنها چون ناخنهای دست آدم از روی سفیدی و صفائی غایت لطیف و نرم بعد از وقوع خطیه همه آن پریده جلدی بعوض
آن بجائے آن نمودار شد و نشان آن لباس در سرهائے انگشتان برائے یادآوری نعم و منعم و برائے تجدید ندم باقی مانده و این در احد مرویات
ابن عباس و وهب منبه و عکرمه و جمعی از متاخرین اینها منهم فریابی و ابن ابی شیبه و عبد بن حمید و ابن جریر و ابن منذر و ابن ابی حاتم و
ابو الشیخ و ابن مردویه و بیهقی در سنن و ابن عساکر در تاریخ و ثعلبی و سیوطی در در منثور روایت کردند و بقولی لباس آدم یاقوت سرخ
بود و همین نیز در در منثور از انس مروی است قال کان لباس ادم فی الجنة الیاقوت فلما عصی قلص فصار الظفر یعنی لباس
آدم در جنت یاقوت بود بمحض عصیان از بدنش بر آمده مرتفع شده پس بر سر انگشتهایش ناخنها گردیده سوال آیا میوه این شجره منهیه از شکل و نوع

سنبله بوده یا چون عنقود انگور یا غیر نوع اینها چون دانهای سیب و ناک و امثال اینها دران نیز خلاف دارند **بحث سادس** بدانکه طفق یطفق طفوقا بمعنی جعل و اخذ باشد **در مجمع** فرموده طفق بمعنی جعل یفعل و مثله ظل یفعل **و** آن ابتداء یفعل **و** اخذ یفعل باشد **سعودی** در تفسیر خود فرموده که باب طفق از افعال شروع و تلبس و ابتداء کردن بفعل میباشد چون اخذ جعل **و** انشاء **و** ابتداء **و** علق **و** هب **و** انبری باشد **پس** درینجا و طفق یخصفان بمعنی اخذا یرقعان و یلزقان ورقة فوق ورقة میباشد **بحث سابع** خصف در حقیقت بمعنی دوختن و وصل کردن چیزی بچیزی دیگر از جنس یا از غیر جنس او باشد یخصفان ورقة فوق ورقة علی عوراتهما لیستتر بهما کما تخصف النعل بان یجعل طرقة علی طرقة و توثق بالسیور **در مجمع** فرموده و الخصف اصله الضم و الجمع **و** منه خصف النعل **و** المخصف المثقب الذی الذی یخصف به النعل **و** منه قول النبی لکنه خاصف النعل فی الحجرة یعنی علیا علیه السلام خصف اصلش ضم و جمع شئی باشئی باشد **و** ازینجا است خصف النعل **و** مخصف بکسر میم اسم آله است که بآن سوراخ و دوخته میشود نعل بریده و پاره شده و سوراخ شده **و** ازینمعنی است حدیث نبوی صلی الله علیه و آله و سلم که ممتحن بالایمان و قاتل کفار خاصف النعل است یعنی آنکه نعلین مرا میدوزد و پینه دوزی او میکند صحابه دیدند که او علی در خیمه نبوی نعلین مبارک را پینه و پنبه میکرد **و** الاخصاف سرعة العدو و لا اندیقطعه بس عنه **بحث ثامن** زمخشری نقل کرده که قرائت یخصفان بکسر خاء و صاد مع التشدید بود **و** اصلش یختصفان میباشد **و** قرائت زهری یخصفان از اخصف باب افعال بود منقول از خصف ای یخصفان انفسهما است **و** نیز یخصّفان از خصّف بالتشدید میباشد **اما قرایت مشهوره** یخصفان ست **و** بر قرائت حسن اصل یختصفان بوده تاء افتعال را بعد التسکین در صاد ادغام کردند و خاء را بجهت اجتماع ساکنین کسره داده شد **بحث تاسع** و طفقا یخصفان علیهما من ورق الجنة هرگاه بعض چشیدن و خوردن ثمره شجره منهیه لباس شان بعقوبت آن نهی پریده آدم و حواء بنا کردند بدوختن و نهادن و چسپانیدن برگ بر برگ از برگ هائی درختهائی بهشت بر عورتین خود چنانکه رقعه پارچه بر سوراخ جامه میدوزند **و** مفسرین بدو وجه تفسیرش کردند **احدهما** اخذا یجعلان ورقة علی ورقة لیستترا سوآتهما **ثانیهما** جعلا یرقعان و یصلان علیهما من ورقة الجنة **اشکال** سلمنا اینها برگهائی درختی بر عورتین خود نهاده پوشیدند آنزا **اما** چگونه برگهائی درخت چسپیدند بجلد تا عورات آنها مستور کردیدند از پس و پیش و آن برگها نیفتادند **جواب** جایز است که از آن درخت شیری لزج و لزق چسپنده برآمده باشد **یا** بصمغی از اندرخت یا از درخت دیگر گرفته **یا** بگلی چرب چسپنده باشد استعمال و اشکال عاید نمیشود **سوال** این برگ ساتر از کدام درخت بوده **جواب** مختار اکثر از اهل ادیان و امم آن برگها از درخت انجیر بوده **و** همین در تورات عربیه مطبوعه میباشد چنانچه از آنهم بیانش میآید **اشکال** این پریدن لباس از بدن و ظهور عورتین بطور عقوبت آنها بودند و الا عورتین اینها نمودار نمیشد **جواب** این بنا بر مذهب اهل سنت میباشد که صدور معاصی صغایر یا کبایر قبل النبوت **یا** بعد النبوت بر انبیاء مطهرین معصومین تجویز میکنند **اما نزد ما** آنکه انبیاء قبل النبوت **یا** بعد النبوت بیکدرجه معصوم و مطهر اند **و** این تغیر حالت نزد آنها بر تغیر مصلحت میباشد چنانچه معصومین و اطفال صغار مریض و علیل **و** از علت صحیح و سلیم میشوند **و** تمریض و تعلیل ایشان من باب العقوبت و التعذیب فی الدنیا نمی باشد **پس** هکذا زوال لباس اینها من باب المصلحة بود که از عالم دایم عقبی است بعالم الدنیة الدنیا باقتضاء حکمت و مصلحت بیرون آوردند لایق نیست که بلباس جنان عقبائی بدنیا بیایند **و** **سید المرتضی** و شیخنا **الطبرسی** و شیخ المشایخ **ابوالفتوح** الرازی و غیرهم درینجا میفرمایند **و** **هذا** انما کان لان المصلحة اقتضت اخراجهما من الجنة و اهباطهما الی الارض لا علی وجه العقوبة فان الانبیاء لا یستحقون العقوبة و اللعنة لان کل من فعل المعصیة فهو ملعون و الملعون لا یصیر نبیا و لا یکون نبیا ابدا یعنی این پریدن لباس از ابدان **و اما** اخراج از جنت **و** اهباط اینها الی الارض من باب المصلحة بود نه من باب العقوبت **و** نه من باب سزا زیرا که هر فاعل معصیت فاسق است و هر فاسق ملعون لقوله تعالی لعنة الله علی القوم الفاسقین **پس** فاسق و فاجر و ملعون که هیچ قابلیت رسالت ندارد **و** ابداً نبی فاسق و فاجر ملعون نمیشود عیاذاً بالله **بحث عاشر** نادی ینادی منادات باب مفاعله بغیر اشتراک برائی نداء و صدا بکسی میباشد **در مصباح** گفته و النداء الدعاء بمعنی خواستن و طلبیدن ست اکثر آن بکسر اول از ضمه میباشد **و** مدش هم اکثر از قصر است **و** نادیته منادات و نداء من باب قاتل اذا دعوته میباشد **و** ماخوذ از ندی الصوت است **در صراح المصباح** گفته نداء بالکسر و المد بمعنی صداح آواز دادن و خواندن و تنادوا ای نادی بعضهم بعضا **و** ناداه ای دعاه و جالسه **در صحاح** گفته و یقال فلان اندی صوتا

من فلان اذا کان بعید الصوت یعنے فلانے بلند آواز و دور آواز است **بحث نہم عشر** و ناد یہما ربہما الم انہکما عن تلکما الشجرۃ
در این ندا ہائے اربعہ **و** ندیٰ الم اقل لکما خاصہ خاص مخاطب آدم و حوا بود چہ ہما و کمار ا تثنیہ آورده **در مجمع** فرمودای عن تلک الشجرۃ لما خاطب
اثنین قال تلکما والکاف حرف الخطاب **سعودی** گفتہ الم انہکما تا عدو مبین تفسیر ندا جملہ بعد جملہ عطف است لہذا محل برائی اعراب ندارند
یا معمول قول اند یعنے و قائل و قائلا الم انہکما باشد **و اما** لفظ ما فی اسم الاشارۃ من معنی البعد لما انہا اشارۃ الی الشجرۃ التی نہی عن قربانہا **و**
ہذا عتاب و توبیخ لہما علی الاغترار بقول العدو وکمان الاول عتاب علی مخالفۃ النہی **و فیہ** دلیل علی ان مطلق النہی للتحریم **سوال**
ایا این ندا کنندہ بلاواسطہ خاص جناب مقدس باری ہست **یا** بالواسطہ **ایا** واسطہ ملک حی جبرائیل ندا کرده **یا** غیر او ملکی دیگر **جواب**
مختار اکثر اہل شہود اول است **و** ہمین مقتضائے ظاہر و نادیہما ربہما ہم باشد فاللہ اعلم بکلامہ **بل** کل قصہ آدم از انبتہم **و** این ایات امر و نہی و غیرہ
مقتضی کلام الہی بلا توسط با آدم و حوا معًا بیا باشد **لیس** اختصاص موسے در و بکلامی **و ایضًا** بکلام الہی با ختم الانبیاء علیہم السلام در مقام قاب قوسین
باقی نماند ثم اللہ اعلم **بحث ثانیعشر** در تفسیر و نادیہما ربہما الم انہکما عن تلکما الشجرۃ و اقل لکما ان الشیطان لکما عدو مبین **پس** وقتیکہ
آدم و حوا را عریان کردیده اوراق درخت را بر عورات خود بغرض استتار و اختفا می چسپانیدند خالق صدا و ندا با آواز بلند کرد با ہمہا اے آدم و حوا ایا نہی
نکردم شما ہر دو را از قرب و از اکل ثمرہ آن شجرۃ منہیہ **و** آیا نگفتم مر شما ہر دو را اشفا ہا کہ بتحقیق شیطان متمرد دشمن شما علانی و اشکار العداوت شدیده می
باشد **مرازی** از عطار نقل کرده بلغنی ان اللہ نادیہما آفرارًا منی یا آدم قال بل حیاء منک یا رب ما ظننت ان احدًا یقسمت باسمک کاذبًا **ثم**
ناداه ربہ اما خلقتک بیدی اما نفخت فیک من روحی اما اسجدت لک ملائکتی اما اسکنتک فی جنتی فی جواری **ثم** قال و اقل لکما ان
الشیطان لکما عدو مبین قال ابن عباس ای بین العداوۃ حیث ابی السجود و قال لاقعدن لہم صراطک المستقیم یعنے خدا ندا با آدم
و حوا کرد در حالت حیرانی آنہا آیا فرار از من میکنید اے آدم عرض کرد نہ بلکہ بجہت حیا از تو در زیر برگہائے درختہا مستور شدم ای پروردگار تا چہ من گمان
نداشتم کہ احدے قسم باسم ذات تو دروغ بخورد **پس** از بین با وندا کرد **ایا** نافریدم شما را بدو دستہائے قدرتم **ایا** نفخ روح خود در تو نکردم **ایا** بسجده
نیاوردم تو ملائکہ خود را **ایا** ساکن نساختم ترا در بہشت خود بجوار و نزدیک خود **پس** باز خدا گفت کہ آیا نگفتم مر شما را کہ بتحقیق شیطان مر شما را دشمن
اشکار است **ابن عباس** گفت یعنی ظاہر العداوت از روی حسد و بغی است وقتیکہ دید ابلیس را کہ ابا و انکار سجدہ کرد از سجدہ تو و مخاطب من گفت کہ
ہر آئینہ مر ایشان را صدراه محکم دین تو میکنیم **بغوی** بطور موقوف **و طبری** بدو طریق مرفوع و موقوف از ابی ابن کعب **و در در منثور** بغیر تیت
کرده اند قال قال رسول اللہ صلعم کان آدم رجلًا طویلًا **و** فی اخری ستون ذراعًا کانہ نخلۃ سحوق کثیر شعر الراس فلما وقع فی الخطیئۃ بدت لہ سوأتہ
و کان لا یراہا فی الجنۃ فانطلق فارًا فعرضت لہ شجرۃ الجنۃ فحبستہ بشعرہ فقال لہا ارسلینی قالت لست بمرسلتک فناداه ربہ یا آدم امنی
تفر قال لا یا رب ولکنی استحییتک یعنی حضرت آدم مردے طویل القامت بروایتے شصت فرع **و** باین روایت چون درخت خرما صاف میکشید
موئے سرش بود پس بصدد خطیئہ عورتینش نمودار شد و آن در جنت دیده میشد و نمودش بدش آمد لہذا رفتار بطور فرار کرد پس درختے از جنت گرفت و حبس
کرد یا خذ موئے سرش آدم با و گفت رہا کن مرا درخت گفت نمیگذارم ترا **پس** خدا با و ندا کرد اے آدم از من میگریزی عرض کرد کہ نہ و لکن شرم و حیا من
میآید لہذا خود را میخواہم مخفی بسازم زیر برگہائی درختہائے جنت **ایضًا** از ابن عباس روایت کرده اند قال ابن عباس لما اکل آدم من الشجرۃ قیل لہ لم اکلت
من الشجرۃ التی نہیتک عنہا قال حواء امرتنی المجیدۃ قال فانی اعقبتہا ان لا تحمل الا کرہا و لا تضع الا کرہا قال فرنت حواء عند ذلک فقیل
لہا الرنۃ علیک و علی بناتک **و محمد بن قیس** گفتہ ناداه ربہ یا آدم لم اکلت منہا و قد نہیتک قال اطعمتنی حواء فقال لحواء
لم اطعمتہ قالت امرتنی الحیۃ فقال للحیۃ لم امرتہا قالت امرنی ابلیس **قال اللہ** نعم اما انت یا حواء فکما ادمیت الشجرۃ تدمین کل شہر **و**
اما انت یا حیۃ فاقطع رجلیک فتمشین علی وجہک و یشدخ راسک من لقیک **و** اما انت یا ابلیس فلعون مطرود مدحور یعنی عن الرحمۃ
انتہی حاصل آنکہ خدا فرمود ای آدم چرا خوردی منہی را **آدم** عرض کرد حوا خورانید **پس** بحوا فرمود تو چرا آدم را خورانیدی **حوا** عرض کرد کہ ما را
امر کرد **و** مار را پرسید تو چرا حوا را امر کردی بان گفت امر کرد مرا ابلیس **پس** **وانعم** توعید بہر یکے ازین ثلثہ کرد شفاہًا **اما ای**
حوا چنانچہ بدریدن ثمرہ اید درخت خون آوردی اندر درخت را یعنی از جائیکہ ثمرش دریده از درخت در انجا خون می نمود ارشد خالق فرمود ای حوا

ندا کنندہ یا آدم ایا خود خدا یا ملک بیز ٢٦

وعدہ اتحجہ خدا بحوا و حیہ و طاوس داده ١٢٥

همین طور تو و بروایت دیگر مع همه دختران رانافیة باه بماه خون حیض خواهد آمد پس مار فرمود ای حیة دست و پای ترا قطع میکنم تا بشکم بر زمین رفتار
بکنی و سر ترا هر کس ترا ببیند و ملاقی شود بکوبد و اما ای ابلیس تو ملعون و مطرود و بعید از رحمت منی لا الابد **اشکال** اینچنین روایات اگر صحیح
ثابت باشند پس خطاب الهی بدرخت جماد و این حیوانات اعاجم چگونه جائز باشد **جواب** اگر صحیح باشند و ممکن و جائز است که قادر مطلق در اینها
قابلیت و اهلیت شعور و نطق قبل الخطاب آفریده پس خطاب قبل و قال واقع شده بطور اعجاز اشکال عاید نمیشود ثم الله اعلم **و تفاوة** پسیر همین هم در
توراة ثبت است منجمله آن **در قرائة سادسه** که بالا بندی ازان و این جزء درج شده و باغواحیة اندر خت منهی جلوه گر در نظر حوا رشده
فتناولت من ثمرتها فاكلت واعطت زوجها ايضًا فاكل فانفتحت اعينهما جميعًا وعلما انهما عاريان فطفقا تلقفان ورق التين ليسترا به عورتيها
فسمعا صوت الرب يمشيان في الفردوس حين ادبر النهار فاستتر آدم وصاحبته من بين يدي الرب بين شجرة الفردوس فدعى الله الرب آدم
وقال له آدم يا آدم اين انت **فقال** آدم سمعت صوتك في الفردوس **و** رايت اني عريان فاستترت واستخفيت حاصل ترجمه آنکه چون میوه ازان
درخت منهیه حوا گرفته خود خورد و بشوهر خود هم داد او هم خورد پس معاینه کردند که اینها عریان عورتین خود دفعةً کردیدند **پس** هر دو اینها شروع کردند چسپانیدن
برگ هائے درخت انجیر را تا بپوشند عورات خود را **پس** خالق ندا کرد بحالیتکه اینها در جنت متحیر میکردیدند روز نمودار شده **پس** پوشیده شد آدم مع زوجه
خود بحضور الہ میان درختهائے فردوس در بهشت **پس** خالق ندا کرد ای آدم تو کجائی و کجا میروی **پس آدم** عرض کرد که آواز ترا شنیدم و خود را عریان
العورتین دیدم لهذا خود را پوشیدم و مخفی شدم **فقال** له الرب ومن الذي علمك انك عاد عريان فقد اكلت من الشجرة التي نهيتك عن الاكل منها يعني اله
فرمود که ام اعلام کرترا از عریانی خودت سوائے اینکه خوردی از درخت منهیه **فقال** آدم الامرئة التي اقرنتها معي هي اعطتني من الشجرة فاكلت پس آدم
عرض کرد زنیکه قریب من با من انیس ساختی یعنے حوا او داد مرا از درخت منهی و من خوردم **فقال** الرب للمرئة ما هذا الذي صنعت پس خدا فرمود ای زن
این چکار کردی **قالت** الامرئة الحية اغوتني حتى اكلت حوا گفت که مرا اغوا کرد مار تا آنکه خوردم **فقال الله** الرب للحية لانك صنعت هذا الصنع
تكونين ملعونة من بين الدواب كلها ودون سباع البر **و** على بطنك تمشين **و** التراب تاكلين جميع ايام حياتك **و** لاجعلن العداوة بينك وبين
المرئة وبين نسلك ونسلها هو يدوس راسك **و** انت تلدغين عقبه پس خالق فرمود که ای مار چونکه تو اینکار کردی و باعث آن تو شدی تو ملعون الهی از
میان همه دواب و از غیر همه درندگان و گزندگان ارضی **و** بمقابل اینکار رفتار تو بر شکم **و** خاک خوردن تو بجمیع ایام زندگیت میباشد **و** میکردانم عداوت و دشمنی
میان تو و میان زن **و** میان نسل تو و نسل زن که همیشه سر تو و سر نسلت را میکوبند و تو عقب پا اینها گزیده میباشی **وقال** للمرئة لاكثرن اوجاعك **و**
حبلك **و** بالمشقة تلدين البنين **و** الى بعلك ترجعين **و** يكون هو المسلط عليك والہ فرمود بزن هر آئینه اکثر میسازم درد زائیدن تو و خوف تو **و** بمشقة
بزائی اولاد را **و** بسوئے شوهر رجوع و حاجت باشد **و** او مسلط غالب بر تو باشد **و** قال لآدم لانك اطعت امرئتك واكلت من الشجرة التي اوصيتك
ان لا تاكل منها لعنت الارض من اجلك **و** بالمشاق تاكلها جميع ايام حياتك **و** يثبت ان الشريك **و** العيل **و** تاكل عشب الحقل **و** بعرق
جبينك تاكل خبزا حتى ترجع الارض التي خلقت منها لانك تراب والى التراب تعود حاصل آنکه و خدا فرمود بآدم چونکه اطاعت زن خود کردی و از شجره منهیه
خوردی که وصیت بتو کرده بودم نخوردن ازان **و** زمین برای تو ملعون اله گردید **و** بمشقت تمام جمیع ایام زندگی خودت بسر میبری **و** برائے تو شریک
و کفالت عیالداری و عسر مقرر شد **و** غذائے عمر تو برگهائے باغات یعنی بقولات زمین را و حبوبات زراعت بکدیمین **و** بعرق جبین میخوری تا بر گردی
بسوے زمینکه ازان آفریده شدی چه تو خاک بودی **و** بسوئے خاک عود میکنی **در اسبوع ثانی** توریت بعد این است **و** سمی آدم امرئته حوا لانها
كانت ام كل حي **و** صنع الرب لآدم وامرئته قميصًا اديم من جلود فالبسهما اياها نام نهاد آدم زن خود را حوا از نهر اکه او مادر هر زنده است **و** خدا برائے
آدم و حوا دو پیراهن از چرم گوسپند و پوشانید هر دو اینها را آن پیراهنها **و** قال الرب هوذا آدم بر غم قد صار كاحد منا عارفًا بالخير والشر فالان لعله ان
يمد يده فتناول من شجرة الحيوة فياكل ويحيي الى الابد واله فرمود این آدم بگمان خود چون احد با عارف بخیر و شر شده **و** الان شاید دست اندازی
شجره حیوة را کند و زنده الی الابد بماند **فاخرجه الله** الرب من فردوس عدن ليعمل في الارض التي خلق منها **و** اخرجه الله الرب **و** احاطه
بشرقي فردوس عدن ملكا من الكروبيين بيده حربة يطوف بها ليحرس طريق شجرة الحيوة انتهى عين الكلام التوراة پس خدا اخراج کرد و بر
آورد آدم را از جنت عدن تا بدست خود کار و بار در زمین کند که ازان آفریده شده **و** هرگاه آدم و حوا را از جنت بر آورد و در مشرق و غرب جنت الملکی

جواب اشکال
خطاب الهی بعضی حیوانات
خطاب باشد ۱۲

بیان احوال آدم
وادم و حوا از
جنت ۱۲

از کرّوبیان مجرا است جنت مقرر کردو بید دست او حربه است که او طواف بدور جنت میکند بطور حفاظت تا شجرهٔ حیات را احدی دست اندازی نکند و آدم از
ان نخورد **تبصره** چونکه کتب منسوخه محرف اند لهذا بالراس ساقط الاعتبار اند **امّا آنچه** را قرآن **و** احادیث صحیحه متفق علیه لا اسلام تصدیق آن نمایند
او صحیح در آن قطعًا میباشد **منجمله** آن قصه آدم و حوا را بالجملة متفق است لهذا ذکرش در اینجا کردم **واما** ذکر شیطان در اینجا نیست **ومنجمله** آن مذکور
در اصحاح **ثانی توریة** در وصف جنت آدم و حوا همان است که اهل سیر و تواریخ از اهل اسلام نیز ثبت کرده اند که چهار نهر **سیحون وجیحون**
ودجله وفرات از همان جنت عدن آدم بر میآئند و ماده آنها در همان است و اینست **عبارة توراة** وکان نهر یخرج من عدن فتسقی الفردوس
وکان ینفصل من هناك **و** تتفرق علی اربعة اطراف **واسم احدها** فیشون الذی یحیط بجمیع ارض الهند وتلك البلاد کثیرة الذهب
وذهب تلك الارض جید جدًا **و** هناك المها **و** حجر البلور **واسم النهر الثانی** جیحان الذی یحیط بجمیع ارض الحبشة **واسم**
النهر ثالث دجلة الذی تجری قبالة الموصل **والنهر الرابع** الفرات هو الفردوس وغرسه الرب الی آدم فاسکنه فردوس عدن لیعمل فیه ویحفظه
انتهی **بحث ثالث عشر** قالا ربنا ظلمنا انفسنا وان لم تغفر لنا وترحمنا لنکونن من الخاسرین **و مفسرین** در تفسیر این بدو وجه
رفتند **احدهما** مذهب جبریه و اهل ظاهر **و نزد** طائفه از اهل این مقال آدم و حوا بطریق معذرت از صدور گناه خود توبه کردند **و** یا این گناه صغیره بود
یا کبیره **پس** یا عمدًا بود یا جهلًا **یا** تاویلًا **و یا** قبل النبوت بوده یا بعد البنوت در ان متفرق شدند **ثانیهما** مذهب عدلیه و التنزیهیه انبیا این ماؤل
است بانکه توبه آنها بر ترک مندوب و بر ترک اولی بود چه بر ترک مندوب و اولی نظر الی احوال الانبیاء چون گناه است **و** توبه آن برای عود ثواب آن جائز
است لقول المشهور حسنات الابرار سیئات المقربین **پس بنابر این** معنی ایه چنین خواهد شد که گفتند هر دو یعنی آدم و حوا ای ربنا ظلمنا ای نقصنا
العواید والفواید والعیش الرغد بلا محنة کاکل ذلك وان لم تغفر لنا ای وان لم تجاوز عنا وترحمنا ای وان لم تتفضل علینا باعادة ما فوتنا
لنکونن من الخاسرین ای من الباخسین والناقصین فی الثواب والفوائد یعنی ای پروردگار ما ظلم و ستم یعنی نقصان عواید و فواید و عیش
واسع بر نفسهای خود کردیم که بلا مشقت بما حاصل میشد باکل آن منهی که مباح الاصل بود **و** اگر عفو و تجاوز نکنی آنرا از ما **و** متفضل برحمت و کرم خود نشوی
باعطا و اعاده آنچه با فوت کردیم آنرا هر آئینه خواهیم شد از آنانکه ناقص الثواب عواید و فوائد میباشد **در مجمع** فرموده و معناه ظلمنا انفسنا لان
الظلم هو النقص بالنزول الی الارض ومفارقة العیش الرغد وان لم تغفر لنا معناه وان لم تستر علینا لان المغفرة وهی الستر علی ما تقدم بیانه
وترحمنا وان لم تتفضل علینا بنعمتك التی یتم لها ما فوتناه نفوسنا من الثواب الزائد من ضروب فضلك لنکونن من الخاسرین ای لنصیرن
من جملة من خسر ولم یربح **و** الانسان یصح ان یظلم نفسه بان یدخل علیها ضررًا غیر مستحق فلا یدفع عنها ضررًا اعظم منه **ولا** یجتلب
به منفعة توفی علیه **ولا** یصح ان یکون معاقبًا لنفسه انتهی کلامه یعنی بقول عدلی معنی ایه چنین خواهد شد که پروردگارا ستم بفعل منهی
عنه کردیم بر جانهای خود تا نزول و هبوط ما بسوی زمین شد و مفارقت عیش واسع بلا مشقت ولا محنت میگذرانیدیم و اگر آنرا نپوشی چه مغفرت بمعنی
ستر است و اگر ترحم بر ما نکنی یعنی تفضل نکنی بنعمتیکه نفسهای ما آنرا فوت ساختند از ثواب و انواع فضل تو البته میشویم از جمله آنانیکه نقصان متاع خود
کرده اند و نفع و سود آن نیافته اند **و صحیح** است که انسان تجویز ظلم بکند بر نفس خود بدخول ضرری غیر مستحق پس دفع نکند عاقل این ضرر عظیم را از نفس خود
و جلب نفع فائت ننماید بر خود **و** صحیح نیست که انسان معاقب نفس خود باشد **و طبرسی** قبل از این در ذیل ربنا ظلمنا انفسنا فرموده و معناه بخسناها
الثواب بترك المندوب الیه **ما الظلم** هو النقص ومن ذهب الی انهما فعلا صغیرة فانه یحمل الظلم علی تنقیص الثواب اذا کانت الصغیرة عنده تنقص
الثواب من الطاعات **فاما** من قال ان الصغیرة تقع مکفرة من غیر ان تنقص من ثواب فاعلها شیئا فلا یتصور هذا المعنی عنده **ولا** یثبت فی
الایة فائدة **ولا** خلاف فان حواء وآدم لم یستحقا العقاب **واما** قالا ذلك لان من جل فی الدین قدره کثر علی یسیر الزلل ندمه **صاحب**
لباب التنزیل در اینجا فرموده و آن نقل النسب است در اینجا ذکر بکنیم **فصل** وقد استدل من یری صدور الذنب من الانبیاء علیهم السلام بهذه الایة
یعنی آنکه استدلال میکند بر صدور گناه از انبیا باین آیه **فاجیب** عنه بان درجة الانبیاء فی الرفعة والعلو والمعرفة بالله عز وجل مما حملهم علی الخوف
منه والاشفاق من المؤاخذة بما لم یؤاخذ به غیرهم **و** انهم ربما عوتبوا بامور صدرت منهم علی سبیل التاویل والسهو فهم بسبب ذلك یخافون
و جلون **و** هی ذنوب بالاضافة الی علو منصبهم و سیئات بالنسبة الی کمال طاعتهم لا انها ذنوب کذنوب غیرهم و معاص کمعاصی غیرهم

فکان ما صدر

فكان ما صدر منهم مع طهارتهم ونزاهتهم وعمارة بواطنهم بالوحي السماوي والذكر القدسي وعمارة ظواهرهم بالعمل الصالح والخشية لله تعالى ذنوبا وهي حسنات بالنسبة الى غيرهم كما قيل حسنات الابرار سيئات المقربين يعني انهم يرونها بالنسبة الى احوالهم كالسيئات وهي حسنات لغيرهم وقد تقدم في سورة البقرة ان اكل آدم من الشجرة هل كان قبل النبوة او بعدها والخلاف فيه فاغني الاعادة والله اعلم وهذا ايضا قال الخطيب في **تفسير المنير** يعني جوابش آنکه درجه انبیا در رفعت وبلندی ومعرفت الله ازان چیزے هست که بر داشت آنها بر خوف الله و بر اشفاق از مواخذه بچیزیکه ماخوذ نمیشوند غیر اینها ازچنین امور چه انبیا علیهم السلام بسا معتوب میشوند بصدور اموری ازاینها بر سبیل تاویل وغفلت پس ایشان بسبب آن خایف وترسان میباشند **و** آن امور اینها گناهان اینها باضافت علو منصب وسیئات اند بالنسبت بکمال طاعات اینها نه آنکه در حقیقت وواقع آن امور اینها ذنوب باشند چون گناهان فساق وفجار وعصاة آخرو اغیار اینها **پس** جمیع آنچه ازایشان مع طهارتهم ونزاهتهم وعمارت بواطنهم بوحی سماوی وذکر ملائکه قدسیه صادر میشود **و** عمارت ظاهریه کنایه از اعمال صالحه **و** عمارت باطنیه خشیته وخوف الله تعالی در اینها هست **پس** همه مصدورات ایشان از چنین امور حسنات بالنسبت اغیار اینها میباشند چنانچه مقول حسنات الابرار سیئات المقربین ازاینجا است یعنی ایشان آن حسنات ابرار را بالنسبت احوال خود اینها چون سیئات میدانند **و** سیئات حقیقیه اینها مثل اغیار آنها نمیباشند **و** در **سوره بقره** گذشت که اکل آدم از شجره **آیا** قبل النبوة بود **یا** بعد نبوت در اینهم خلاف دارند لهذا حاجت اعاده آن نیست **و** اگر **زیاده** بر این ماول بخواهی از کتاب **تنزیه الانبیاء** حضرت شرف السیادت علم الهدی سید مرتضی **و** از کتب کلامیه امامیه بخواه وایشان منزهین انبیاء مطلقا اند **فخر الدین رازی** در اینجا فرمود ان هذه الآية تدل على صدور الذنب العظيم من آدم ع الا انا نقول هذا الذنب انما صدر عنه قبل النبوة وعلى هذا التقدير فالسوال زائل **و** همین قول زمخشری است **تذکره** بدانکه ظلم یعنی نقص وستم **و** در اصل وضع شے در غیر موضع میباشد **پس** ان ظلم تعلق دارد فی الحقيقة **و** انمتعلق به **یا** نفس خود ظالم باشد چون ترک نفعی از خود **یا** تعلق دارد بغیر خود او **پس** آن غیر **یا** خالق باشد چون قرار دادن ثانی در ذات الهی چون والدین ووالد وزوجه **یا** در صفات خاصه الهی تعالی چون تقریر استحقاق معبودیت غیر الله از اصنام واوثان واخذ ارباب مطاع معبود خود **یا** مخلوقے چون زدن وقتل ناحق وغیر اینها از تعدیا **تنبیه** هرگاه این تقسیم ظلم واضح شد **پس** ظلم انبیاء عبارت از ترک مندوب اولے است چه بترک مندوب الیه نقص ثواب اینها میشود **و** بترک مندوب فاعل مکروه میشود **پس** بر ترک مندوب وترک اولی که فعل مکروه فی الواقع باشد توبه جایز است **پس** **بقانون کلیه** در قرآن وصحاح احادیث هر جائیکه اسناد ذللی بسوئے اینها شده در همه جا محمول بر همین قاعده وقانون نزد جمهور اسلام منهم نزد امامیه میشود **و** همین را شیخ حضرت ابو الفتوح رازی درباره اصفیاء الله وحجج الله تعالی از انبیاء وخلفاء تعالی بعد نقل پسند فرموده **پس** اعتراف آدم صفی الله از همین باب النقص وبخس میباشد عم الله اسلم **بحث رابع عشر** هبط یهبط هبوطا بمعنے فرود آمدن از بالا بزیر **در مصباح** گفته هبط الماء وغيره هبطا من باب ضرب نزل وهبطته انزلته يتعدى ولا يتعدى هبط ثمن السلعة **و** هبطت الوادي هبوطا نزلته **و** مكة مهبط الوحي **بحث خامس عشر** بدانکه بعض بقولے جزئی از کل است **و** ابعاض اجزاء کل اند **و** کل مجتمع ابعاض واجزاء است كما يقال اخذت الكل الا بعضا اي جزءا منه **و** فرق این هست که بعض قابلیت تجزیه است **اما** جزء مر چون واحد متجزی نمے باشد **و** کل مستلزم بعض وجزء است **و** اینها مستلزم کل نیستند **در مصباح** گفته بعض من الشیء طایفة منه **و** در **ق** نیز همین گفته وبس **و** **قال** بعضهم البعض جزء منه فیجوز ان یکون البعض جزءا اعظم من الباقی كالثمانية تكون جزءا من العشرة **و** **قال ثعلب** قال اهل النحو على ان البعض شيء من شيء او من اشياء **و** بعضت الشيء تبعيضا جعلته ابعاضا متمايزة **زهری** گفته که نحاة اجازة دادند بدخول الف ولام بر بعض **و** بر کل مگر اصمعی ازان انکار بلیغ کرده **در مجمع** فرمود والبعض هو احد قسمي العدة فاحد قسمي العشرة بعضها **و** احد قسمي الاثنين كذلك **و** لا بعض للواحد **در کلیات** گفته البعض هو طائفة من الشيء **و** **قيل** جزء منه **و** يجوز كونه اعظم من لقبيته كالثمانية من العشرة **و** **البعض** تجزى والجزء لا يتجزى **و** **الكل** اسم لجملة تركبت من اجزاء محصورة **و** البعض اسم لكل جزء تركب الكل منه **و** من غيره ليس عشر ولا غيره **و** استحال هذا المعنى في صفة الله مع ذاته لاستحالة التركيب فلم يكن بعضا لاستحالة حد البعضية **و** لا غيره لاستحالة حد الغيرية **و** لا عينه لاستحالة حد العينية **و** **قد** يطلق البعض على ما هو فرد من الشيء كما يقال زيد بعض الانسان **و** لفظ المعوضة من البعض بمعنى بقة لصغر جسمه بالاضافة الى سائر الحيوانات **اما جواب** استحالت

قوله که آدم علیه السلام از صغائر ... فعل آدم ازان صغائر ... قبل النبوة بود ...

معنی بعض لغة وشرعا

عینیت باطل ست زیراکه کانہ معلوم ست که اتحاد و حلول و ترکیب و بعضیت و غیریت از صفت اله محال است **پس** لابدًّا عینیت صفت واجب لازم شد یعنے مثلاً علم و قدرت و حیوۃ عین ذات اله است **و** الّا لازم میآید که ذات اله اصلاً و ابدًا صفتے ندارد و لیس وصف اله اصلاً کفر بالله میباشد لهذا عینیت چنین صفت واجب **و** قول بعدم عینیت باطل محض میباشد تدبّر تبصّر **بحث سادس عشر** مستقر اسم مکان از استقر یستقر استقرارًا بمعنے جائے آرام و سکون و قرار و آرام گاه میباشد **در مجمع** ز مود المستقر هو موضع الاستقرار و هو ایضًا الاستقرار بعینه لان المصدر یجی علی وزن المفعول **و امّا** متاع اسم ما ینتفع به الانسان از ماکولات و مشروبات و اثاث البیت و ملبوسات و غیر ذلک است **و** جمعش امتعه ہست **و امّا حین** از ظروف زمان بمعنے وقت و زمان مے باشد خواه قصیر باشد خواه طویل مگر آنکه اینجا بر طول وقت مستعمل شده و لیس باصل فیه جمعش احیان **و فراء** گفته الحین حینان حین لا یوقف علی حدّه **و** الحین الذی فی قوله تعالیٰ توتی اکلها کل حین باذن ربها ستة اشهر **بحث سابع عشر** قال اهبطوا بعضکم لبعض عدوّ اینجمله حالیه از فاعل اهبطوا است تقدیرش متعادین بینکم یعنے بعد از قیل و قال و اعتذار آدم و حوا ر خالق خطاب کرد مخاطبین عصاة را که فرود روید و پائین از ینمقام عالی بسوئے مقام دنے و دانی بحالیکه بعض شما دشمن بعض در بین خود مدت الاعمار باشید **سوال** این مخاطبین بصیغه جمع کدام اند **جواب** دران سه وجه اند **احدها** چونکه ابلیس قبل برین از جنت بمنطوق فاخرج انک انت الرجیم برآورده شده بود پس اینخطاب اهبطوا در آخر خاص با آدم و حوا می باشد **اشکال** تثنیه لازم بود که خطاب بطور اهبطا باید باشد **و** تثنیه جمع نیست پس اینگونه صحیح میشود **جواب اوّل** نزد آنانکه اقل جمع تثنیه ہست پس نزد اینها اشکال باقی نماند **و نزد آنانکه** اقل جمع ثلثه است پس نزد اینها خطاب من حیث المآل با آدم و حوا و ابلیس ست چه ابلیس در سماء اوّل بود هر چند ابتداءً خطاب با آدم و حوا بود ولے ابلیس هم شامل با نخطاب شد که هر سه از مقامات عالیه بزمین فرود روند و او از آسمان اوّل ملحق با ایشان شد **جواب ثانی** اینخطاب با آدم و بذریّة او و ابلیس و بذریّة او است الی القیٰمة **ثالثها** خطاب بهر سه معًا و اینها آدم و حوا و ابلیس اند **و** همین مختار اکثر است **ثالثها** اینخطاب پنج است آدم و حوا و ابلیس و مار و طاؤس **و** اینجا جمعی هست چه ابلیس جنی دشمن آدمی **و** آدمی دشمن ابلیس ست نسلاً بالنسل **و کذا** دشمنے مابین آدمی و مار است یکدیگر میزنند و میگزند **و کذا** مابین مار و طاؤس دشمنے است هر جا که مار را طاؤس می بیند او را میبرد و میخورد **و** اینعداوت در بین اینها نسل به نسل الی بقاء الدنیا ثابت ست **اشکال** فاعل و موجد اینعداوت و دشمنی در بین اینها خالق ہست یا غیر **و** آن غیر کیست **و اگر** بانی آن خالق است بر تعالے سزاوار نیست که بانی فساد و شر در خلق باشد **جواب اوّل** نزد جبریه موجد هر خیر و شر و بانی آن خالق است و بغیر تعالی اصلاً و ابدًا احدیرا فعلے نیست **پس** بانی دشمنے و عداوت ایشان خالق است و هیچ منکرے و قبیحی بر تعالی منکر و قبیح نیست **جواب ثانی** نزد عدلیه اصل بانی این دشمنے در بین خاص ابلیس ست بتکبر خود عناد و حسد با آدم و حوا را کرد **و** ایضًا ابلیس **و** مار را بنابر قول آخر مغوی شد و بجهت آن عناد و دشمنی در بین اینها ناشی شد اشکال عاید نمیشود **بحث ثامن عشر** ذلکم فی الارض مستقر و متاع الی حین اینجمله بطور وعده الهی برائے زندگانی دنیا بهمه اینطوائف است یعنی برائے شما راست در زمین قرار و جائے سکونت و جمیع اسباب معیشت و انتفاع بتمتعات تا مجی آجال و اوقات آخر زندگی و حیوة **و بقولے** زمین جائے قرار و تمتع و گذاره زندگانی شما عصر بعصر تا وقت قیام قیامت است **و بقولے** مقر شما در ارض تا مجی آجال **و** بعد آن در قبور الی القیٰمة **و قال ابن عباس** فی ولکم فی الارض مستقر یعنے القبور یعنے مراد از استقرار قرار قبور الی حشر القیامت است **اقول** حمل بر عموم اولے و همان مقتضی است ثم الله اعلم **در تفسیر منیر** خطیب روایت کرد از ثابت بنانی لما هبط آدم و حضرته الوفاة احاطت به الملٰئکة فجعلت حواء تدور حولهم فقال خلی ملائکة ربی فانما اصابنی الذی اصابنی منک فلما توفی غسلته الملائکة بسراندیب بماء سدر و ترا و حنطته و کفنته فی وتر من الثیاب و حفر واله و لحدوه بسرندیب بارض الهند **و** قالوا لبنیه هذه سنتکم من بعده یعنے بعد هبوط بزمین وقتیکه مرگ آمد آدم را احاطه و دور آدم گرفتند ملائکه الٰهی پس حوا ر کرد ملایکه میگردید **و** آدم فرمود ای حوا مرا با ملائکه تنها بگذار و تو یکسو شو از من و از اینها چه آنچه بمن رسید از تو رسید **و هرگاه** آدم مرد غسل میت وادند او را الملائکه در سراندیب با آب سدر یکمرتبه **و** حنوط **و** تکفین کردند او را در جامه واحد **و** قبرش ملائکه کندند و در لحد و قبرش در جزیره **سراندیب** کردند که در ارض هند است آدم را **و** ملائکه با اولاد آدم گفتند همین طریقه مقرره موضوعه الٰهیه در شما بعد این الی الابد میباشد یعنے باین صورت در اموات خود رفتار کنید **تنبیه** ازین واضح شد که صلوٰة جنازه از بدایت آدم الی هجرت نبوی ؐ جاری نبود **بحث تاسع عشر** فیها تحیون و فیها تموتون و منها تخرجون چونکه پیدایش آدم

وتکفین آدم در سراندیب

۱۷۳

وحوا از زمین ابتداء بود و بجهت اکل منهی عنه بسوئے زمین اینها را فرستاد لهذا مخاطب با ینها فرمود در همان زمین زندگی میکنید و میگذرانید ایام عمر خود را و همان ودر همین زمین میمیرید و مدفون میشوید و از همین زمین بروز قیامت برائے جزاء و سزاء بر مے آئید و مبعوث بروز قیامت میشوید **و در توراة** هم همین مذکور است فجعل الله الرب آدم ترابا من تربة الارض یعنے آفرید خدا آدم خاکی را از خاک زمین **در آخر قوله سادسه** است وقتیکه خدا امر هبوط آدم الی الارض کرد **و** آخرش اینست وتاکل عشب الحقل وبعرق جبینک تاکل خبزا حتے ترجع الی الارض التی خلقت منها لانک تراب والی التراب تعود یعنے میخوری از برگهائے باغات بقولات ارض وبعرق جبین خود پیدا کرده میخوری خبز یعنے نان جو وگندم تا بر گردی بسوئے زمینیکه از آن آفریده شدی چه بتحقیق خاک بودی واز خاک آفریده شده بودی و بسوئے همان خاک زمین بر میگردی یعنے بعد مردن خاک میشوی **تنبیه** چونکه آدم مخلوق از خاک بود **پس** اصل مادر حقیقی آدم و ذریت او زمین میباشد **لهذا** آدمی دوست میدارد زمین را چنانچه طفل میخواهد مادر را **و** از همین زمین خوردن و پوشیدن وکل امور معاشش اند چنانچه طفل غذائے وشیر از مادر میخورد **و** در آخر عمر در بطن همین زمین مقبور و مدفون میشود و عفونت او مستور میدارد **تذکره** بیت تاویل **حدیث** السعید سعید فی بطن امه والشقی شقی فی بطن امه واضح وثابت شد یعنی بعد مردن در بطن مادر یعنے در قبر هر که نیک مرد نوشته میشود بر جبین او هذا سعید **و** هر که کافر و فاجر مرد در قبرش بر جبین او نوشته میشود هذا شقی اشکال آن رفع شد ثم الله اعلم **تبصره** جبائی فرموده فی الایة دلالة علی ان الله سبحانه یخرج العباد یوم القیمة من هذه الارض التی حیوا فیها بعد موتهم **و** انه یفنیها بعد ان یخرج العباد منها فی یوم الحشر **و** اذا اراد فنائها زجرهم زجرة فیصیرون الی ارض اخری یقال لها الساهرة وتفنی هذه کما قال فاذا هم بالساهرة حاصل آنکه در این دلالت است که او تعالی بروز قیمة بر میآرد از همین زمین تمام مردگان را مع الحیوة بعد موت ایشان **پس** از اخراج اینها فنا میکند این زمین را بروز قیمة **و** مخلوق را بیکبارگی رفعة بر زمین دیگر میبرد که اسم آن ساهره در قرآن مجید است

قوله تعالی يٰبَنِيْٓ اٰدَمَ قَدْ اَنْزَلْنَا عَلَيْكُمْ لِبَاسًا يُّوَارِيْ سَوْاٰتِكُمْ وَرِيْشًا ۚ وَلِبَاسُ التَّقْوٰى ۙ ذٰلِكَ خَيْرٌ ۭ ذٰلِكَ مِنْ اٰيٰتِ اللّٰهِ لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُوْنَ ۝ يٰبَنِيْٓ اٰدَمَ لَا يَفْتِنَنَّكُمُ الشَّيْطٰنُ كَمَآ اَخْرَجَ اَبَوَيْكُمْ مِّنَ الْجَنَّةِ يَنْزِعُ عَنْهُمَا لِبَاسَهُمَا لِيُرِيَهُمَا سَوْاٰتِهِمَا ۭ اِنَّهٗ يَرٰىكُمْ هُوَ وَقَبِيْلُهٗ مِنْ حَيْثُ لَا تَرَوْنَهُمْ ۭ اِنَّا جَعَلْنَا الشَّيٰطِيْنَ اَوْلِيَاۗءَ لِلَّذِيْنَ لَا يُؤْمِنُوْنَ ۝ وَاِذَا فَعَلُوْا فَاحِشَةً قَالُوْا وَجَدْنَا عَلَيْهَآ اٰبَاۗءَنَا وَاللّٰهُ اَمَرَنَا بِهَا ۭ قُلْ اِنَّ اللّٰهَ لَا يَاْمُرُ بِالْفَحْشَاۗءِ ۭ اَتَقُوْلُوْنَ عَلَي اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُوْنَ

ترجمه این آیات ثلثه یعنے ای فرزندان آدم این خطاب عام بزنان و مردان اولاد آدم است بتحقیق ما فرستادیم بر شما لباسے پوشیدنی یعنے آفریدیم نوع لباس شمار ابتدبیرات سماوی **و** از این قبیل آیه وانزل لکم من الانعام است پس وصف آن لباس میکنید که میپوشاند آن لباس عورات شمار او دیگر لباس آرایشی و زینتی و تجملی فرستادیم مر شمار تا آرایش خود کنید **و** بعضے گفته که از لباسًا لباس پنبه قطن وکتان **و** از ریشًا لباس پشمینه ابریشم وپشم مراد میباشد **و** فرستادیم لباس پرهیزگاری و نگاهداری را تا بان نگاه میکنید خود را چون زره وخود و امثال آن که در محاربه و قتال مت خود از رسیدن زخم کاری میکند وهمه آن بهتر است مر شمارا همه آن اقسام البسه بشما از آیات وعلامات الله درمیان شما ثابت است تا که معاینه و مشاهده این آیات

ونعمات را بذکر بیارید وخدا را بحمد وشکران نعمات یاد کنید اے فرزندان آدم مرد وزن پرحذر دائما باشید ازینکه در فتنہ وفساد و زوال نعمات تا نداز د ابلیس لعین شما را بمکر و
فریب چنانکہ بخدعہ ومکر وفریب در فساد وفتنہ انداخت پدر ومادر شما آدم وحوا را تا برآورد ابوین شما را از بہشت برحین کشید از ابدان انہا پوشاک ولباس آنہا
تا بنماید ونمودار سازد بہریکے از آدم وحوا عورتین مستورہ ایشان را چہ بتحقیق ابلیس معاینہ میکند ومے بیند شما را بالعیون الراس ومشاہدہ ومعاینہ میکند شما را خود
او وقوم او گروہ او وجنیتیکہ وطریقیکہ شما نے بینید ومعائنہ نمیکنید ایشان را چہ آنہا لطیف الاجسام وشما کثیف الاجساد اید بدرستی وبتحقیق باگردانیدہ ایم شیاطین جن
را دوستان مرانانے را کہ تصدیق ایمانے بخدا ودین تعالی ندارند وچون کفار ومنافقین فاعل فعلے از فواحش میشوند وبعمل میارند چون زنا ومقاربہ با
محرمات زنان واصنام پرستی وغیر این قبایح درجواب این معترضین میگویند کہ چنین قبایح اعمال وافعال ابائی ما از قدیم اند یافتہ ایم بر ہمان نوع اعمال و
افعال پدران اسلاف خود را وخدا امر کردہ ما را بعمل چنین قبایح وفضایح **یا محمد** بگو تو درجواب ایشان را کہ بتحقیق وبدرستی خدا امر وحکم نمیکند
بعمل زشت وقبیح از قول وفعل آیا میگوئید شما بطور افترا وبہتان بر خدائے حکیم یعنی باین تفوہ بہتان وافترا می بندید بر خالق مدبر حکیم بالغ از فعل وقول قبیح
ودر تفسیرش چند بحث اند **بحث اوّل** در وجوہ تنظیم انکلام با ما قبل **احدها** ہرگاہ ذکرا ہبا آدم وحوا کرد پس متصل بان اینجا
تصریح کرد کہ جمیع مایحتاج الیہ البشر از امور دنیا ودین درارض برائے انہا امادہ ومقرر کرد تا برائے گذارہ وزندگی آنہا را عسر وحرج نباشد ونشود **و**
منجملہ ان لباس ابدان انہا در سرما وگرما وستر عورات در معاشرت باہم ودر حال عبادت میباشد **ثانیہا** ہرگاہ بمکر ابلیس لباس آدم وحوا منزوع
گردید وباوراق اشجار عورتین خود را پوشانیدند **پس** در زمین مستقر رسیدہ بایدبانہا لباسے برائے لبس بدن وستر عورتین انہا واولاد وانسال بانہا
باشد تا عریان چون بہایم زندگی نکنند **لہذا** متصل بان اینجا ذکر کرد کہ او تعالی برائے او وذریت او انزال لباس کرد تا ہمہ ایشان ابدان وعورات خود
را پوشیدہ باشند واین منت عظیمہ جسیمہ کریم تعالی برائے بنی آدم ہست ودرین آیہ اظہار این منت فرمود **ثالثہا** چونکہ از آدم وحوا بصدور خطیہ نزع لباس
جنت کرد وآن لباس اعلا وجنانی قابل لبس درین عالم دنی بانہا سزاوار نبود پس منت بر آدم وحوا وذریہ انہا نہاد بخلق لباس انہا درین مستقر ارضی چہ
لباس ہر عالم مختلف الاشیاء والاحوال میباشد وبرائے ہمہ ایشان اقسام لباس در زمین آفرید تا عریان بطور بہایم نگردند ودر حر وبرد بلبس آن محفوظ بمانند
بحث ثانی بدانکہ لباس مصدر از لبس یلبس لبسا ولباسا ولبسا بکسر لام بمعنے چیز پوشیدن باشد **اما** اینجا لباس بمعنے ملبوس است **و** ملبوس عبارت است
از کل ما یصح ویصلح للبس البدن والعورتین شرعا یعنے کل آنچہ صحیح وصالح وقابل پوشیدن بدن وستر آن باشد عام است خواہ ماخوذ ومصنوع از قطن
وکتان وپشم وپشمینہ وابریشم وموئے واز آہن چون خود وزرہ خواہ از جلود حیوانات بری وبحری باشد خواہ از پوستہائے اشجار وغیر ان باشد **و** بقید ما
یصح لباس ابریشم خالص وزربافت طلا خالص یا ممزوج با بریشم باشد واز جلود واعیان نجسہ وحیوان محرمہ باشد لبس این خارج شد نقلا ہر چند قابل وصالح
لبس وپوشیدن میباشند **بلے** اصل لباس مصدر بمعنی ملبوس چون رزق بمعنے مرزوق وعدل بمعنے معدول میباشد اشکال ندارد **بحث ثانی** یا بنی
آدم این خطاب عام الی القیامت است ومخاطب بان ذریہ آدم از مرد وزن وخنثے عصر بعصر الی القیمة است **در مجمع** فرمود یا بنی ادم وھو خطاب
عام لجمیع اھل الازمنة من المکلفین کما یوصی الانسان ولدہ وولد ولدہ بتقوی اللہ **اشکال** درین خطاب یا بنی آدم **اما** آدم وحوا داخل نیستند
و بر اوّل چگونہ شامل وداخل میشوند **جواب** چونکہ نزول این آیہ در عصر نبوی صلعم میباشد پس مخاطب باین مخصوص کل ذریہ آدم از زمان نبوی
الی القیامت است نہ حوا وآدم **اشکال** بنی آدم کلمہ عام وران داخل مکلفین احیاء موجود میباشند **و** آیندہ کان غیر موجودہ الی القیمة چگونہ داخل میشوند
و چگونہ بمخلوق غیر موجودین فی الحال خطاب ونداء جایز میباشد **جواب اوّل** چونکہ خطابات قرانی ممدود ز من بزمن باحیا ہمہ مکلفین آیندہ موجودین
وہر اہل عصر بعصر انہا میباشد لہذا عصر بعصر بخطاب داخل وشامل وعاید مے شوند پس اشکال باطل باشد **جواب ثانی** شیخنا الطبرسے فرمود ویجوز
خطاب المعدوم اذا کان من المعلوم انہ سیوجد ویتکامل فیہ شروط التکلیف انتہی یعنے خطاب بمعدوم کردن عقلا جایز است وقتیکہ مقرر ومعلوم تم
ایجاد انہا در آیندہ مع تکامل شرائط تکلیف میباشد **اشکال** بنی در اصل بنین ست ونونش باضافت حذف شدہ **و** بنین جمع ابن وابن بمعنے پسر
مولود میباشد بالاتفاق **پس** بنات خارج قطعا ازین نداء وخطاب باشند **واگر** ازین ندا یا بنی آدم **و** خطاب علیکم مراد مخصوص پسران آدم دون البنات
اند **پس** بنات آدم چگونہ داخل میشوند یا غیر مکلف در استتار اند وحال آنکہ زیرا ستر کل بدن از موئے سر تا ناخنہائے پایش حکم عورت دارد **جواب**
الزامی بطور یکہ در خطابات احکام شرعیہ داخل ومکلف اند چون یا ایہا الذین امنوا اذا قمتم الی الصلوة فاغسلوا وجوھکم الخ **و** ہکذا در آیات آخر جو حکم

اعتراض اشکال اول مشکل
عدم اشکال در یا بنی آدم

جوابا جواب ثانی اصل در حیوان خصوصًا در انسان ذکور اند **واما** اناث ایشان از تبعه ملحقه رجال وذکور اند **ولهذا** هر فرع تابع باصل خود میباشد **پس** نسوان تابع مردان اند در خطاب و در ندا مردان زنان هم دران بلا دغدغه شامل و داخل اند **ومؤیدش** آیه الرجال قوامون علی النساء است اشکال باطل شد **جواب ثالث** چونکه حوا از بقیه طینت آدم **و** بقولے از ضلع الیسر آدم آفریده شده **لهذا** زن در اکثر احکام دینی مشترک با مردان میباشد **پس** بر غایت این سبب اصلی تغلیبًا و تعظیمًا ندا و خطاب بر رجال شده الّا در جائیکه زنان مخصوص در تکلیف بغیر رجال اند چون وقرن فی بیوتکن ولا تبرجن تبرج الجاهلیة الاولی و امثال این دران ندا و خطاب چون یا نساء النبی وغیره منفرد اند اشکال علی کل حال عاید نمیشود فالحمد لله التعال **اشکال** این ندا یا بنی آدم خطاب با ضافت خاص الی آدم است و حال آنکه از خود آدم همه متولد نشده اند بل از آدم و حوا معًا است پس تخصیص اضافت الی آدم چرا میباشد **جواب** در آن دو وجه اند **احدهما** آدم اصل و اول خلقت و حوا ثانی مخلوق از بقیه طینت **یا** از ضلع آدم است **پس** ما فتماد باعتبار اولیت و اصلیت اسناد ذریه خاص با آدم میشود **ثانیهما** چونکه نطفه رجل قوت عاقله فاعله دارد و نطفه زن قوت منفعله منعقده دارد پس اصل ولد از نطفه والد است لهذا اسناد خاص با آدم میشود **بحث ثالث** قد انزلنا علیکم لباسًا یواری سوآتکم این خطاب بجمال تفضل امتنان و احسان پروردگار بعباد است که اے ذریه آدم و حوا بتحقیق ما فرو فرستادیم برشما لباسے را که بپوشانید بآن ابدان و عورات خود را تا عورت شما نمودار چون بهایم و حیوانات غیر مکلف ولا عاقل رفتار شما در باهمی و اجتماع مساوی نباشد و تا وصیف و شتا و حر و برد محفوظ باشید **و** وصف لباس بموارئ سوآتکم خاص برائے آن کرد که ستر عورتین مطلقًا واجب است از کل بدن **و** ستر آن اقدم بر تمام بدن است **اما** لباسًا منکّر آورده نه بتعریف تا بدانند از جمیع انواع البسه آنچه قابل و صلاحیة لبس و پوشیدن نداشته باشد **اما** در معنے انزال لباس مفسرین خلاف دارند **اما** نزد **طایفه** این انزال لباس علی ظاهر المعنے میباشد یعنے لباسیکه مع آدم و حوا رحین الاهباط فرو فرستاده **و** همین قول جبائی است **اقول** اگر مراد همان لباسیکه ملبوس ایشان حین اهباط بود میباشد پس این صحیح نمیشود چه او مخصوص آدم و حوا بود **و** دراینجا بخطاب علیکم مراد عمومًا انزال لبس کل ذریه بنی آدم عصر بعصر الے القیامت است **و** انزال آن برائے هر یکے الی القیامت ثابت نیست **پس** این قول خلاف واقع است **اما** نزد **طایفه** مراد از انزال خلقنا است پس ایشان هم وجوه دارند **احدها** مراد از انزال این لباس از سما انزال تخم بذر آن مع آدم و حوا رحین الاهباط است درین مضایقه نیست چه انزال آن باعتبار بذر آن که اصل ماده لباس از سما باشد عقلًا جایز است **ثانیها** مراد از ین ما بنبت من الارض بانزال المطر من السماء میباشد یعنی آنچه میروید از زمین باب باران سماوی پس از ان لباس ساخته میشود و این قول حسن بصری است **ثالثها** کل برکات ارضی در حسم او از نطفات سماوی منعقد و متکون میشود چنانچه معدنیات و نبات و غیر آن بنزول آب سماوی میباشد لهذا اسناد لباس الی الانزال کرده کما قال وانزلنا الحدید فیه باس شدید **و** همین قول علی بن عیسی ربانی است **و** نزد **طایفه** انزلنا بمعنی اعطینا و رزقنا میباشد فمعناه اعطیناکم و وهبنا لکم لباسًا و کلّما اعطینا و رزقنا الله فقد انزل علینا من عنده ولیس هناک علوا او سفلا ولکن یجری ذلک مجری التعظیم کما یقال رفعت الحکم الی السلطان والقاضی یعنی انزلنا اینجا بمعنے اعطیناکم و وهبنا لکم میباشد چه هر چیز یکه خدا بما اعطا و توهیب میکند تحقیق انزا انزال از نزد خود بما کرده **و** نیست در اینجا انزال علو و سفل ولکن این انزال جاری مجرائی اجلال و تعظیم میباشد چنانچه گفته میشود که من مرافعه بالا بسوئی سلطان و قاضی بردم **و** همین قول ابو مسلم اصفهانی است **ثانیها** انزلنا بمعنے رزقنا کم میباشد **و** از اینجا است آیه وانزل لکم من الانعام ثمانیة ازواج بمعنے رزقنا کم ثمانیة ازواج یعنے انزلنا بمعنی روزیے دادیم شما و از همین معنے آیه روزی دادیم شمارا هشت جفت از انعام ثلثه شتر و گاو و گوسفند **و** همین قول ابو علی جبائی است **و** مختار رازی **و** متبعه او همین قول انزلنا بمعنے خلقنا است **و** قال و تحقیق القول ان الاشیاء التی تحدث فی الارض لما کانت معلقة بالامور النازلة من السماء صار کانه تعالی انزلها من السماء **و** منه قوله تعالی وانزل لکم من الانعام ثمانیة ازواج **و** قوله وانزلنا الحدید فیه باس شدید **و** در خبری بطرق امامیه تاویل این آیه وانزلنا الحدید فیه باس شدید وارد که مراد از انزال حدید ذی باس شدید انزال ذوالفقار از سما بسوئے سید انبیا صلعم و آنحضرت امیر المؤمنین علی علیهما السلام بروز احد داد و قتیکه در ان جنگ شمشیر علی شکست **و** ملایکه سماوی بین الارض ندا هائے بلند لا فتی الا علی + ولا سیف الا ذوالفقار در بدر و احد و خیبر و احزاب میخوردند **و** لشکر جانبین هر دو اگر آن صداها بگوشهائے خود شنیدند کما نقله اهل المغازی والسیر **بحث رابع** در وریشا در قرائت ائمه **احدها** ریاشا بکسر را مهمله **و** این مروی از قرائت عاصم **و** لکن قرائت غیر مشهوره **و** همین قرائت مروی از عثمان نیز است **ثانی** وریشا نیز بکسر را مهمله **و** همین قرائت مشهوره است **بحث خامس** اهل لغت **و** تفسیر بمعنے وریشا **و** ریاشا وجوه دارند **احدها** ریش بمعنی جمیع آنچه دران جمال و زینة باشد **پس** مراد آنکه انزال کردم بر شما لباس ستر ابدان **و**

... از آسمان ... والفقار ... و انزلنا الحدید فیه باس شدید

وجہ تعہ برائے توحید سبحانہ میباشد لکی تیفکرون تا تعقل و تفکر و تامل دران نمائید و ایمان بیارند و تصدیق او سبحانہ و رسالت رسول او بکنند و از اصنام پرستی و از منہیات قرانی کہ منزل الہی است اجتناب و پرہیز نمایند **تنبیہ** و راین دلالت است بر کمال فضل و رحمت و کرم تعالی مع تمردی آدم و حوا کریم تعالی بفضل و کرم خود برائے خود او و برائے کافہ ذریت او الی القیمۃ ہمہ امور معاش شانرا از اثاث البیت و لوازم زندگی مما یحتاج الیہ البشر فی حیاتہ از ال وایجاد کردہ و نظر بتمردی و معاصی ایشان نفرمودہ کا نہ معلوم شد کہ ہرگاہ بظہور عورتین باراضی نشود و دیدہ نتوانند و بما التفضل بایجاد استار کند و جمیع ما یحتاج الیہ را مہیا و میسر گردانند **البتہ** ہمین اقوی دلیلے ہست کہ بعذاب الیم باراضی نخواہد شد لانہ کتب الرحمت علی نفسہ **و** امید ہست باین کہ من بعد و رقیتہ ہم بکرم و تفضل خود عقاب و عذاب بما نخواہد فرمود چہ **بایۃ** ما غرک بربک الکریم گویا یاد دادہ کہ عند الاستفسار اورا در جوابش عرض نماید ربّنا کرمک العمیم و فضلک الجسیم بگوییم **بحث عاشر** افتتان و امتحان **و** ابتلا بیک معنی اختیار بطور آزمودن میباشد تا اغتشاش و از غلہ آمیزش چیز دیگر ممتاز و معلوم ممتحن میشود از فتن یفتن فتونا بمعنی محنت و استمال میباشد **در مصباح** گفتہ فتن المال الناس من باب ضرب فتونا استمالہم **و** فتن فی دینہ **و** افتتن ایضا بالبناء للمفعول مثل عنہ **و** الفتنۃ المحنۃ والابتلاء **و** الجمع فتن **و** اصل الفتنۃ من قولک فتنت الذہب والفضۃ اذا احرقتہ بالنار لیتبین الجید من الردی **بحث حادی عشر** یا بنی ادم لا یفتننکم الشیطن کما اخرج ابویکم من الجنۃ **تذکرہ** در ایراد قصص اسلاف امم خصوصا در ذکر قصہ ابوین ما آدم و حوا مع نبوۃ و عصمت و عقل کل و علم جزو کل بوحی بودہ و داشتہ و باعلام و تعلیم بان الشیطان لکما عدو مبین یعنی ابلیس لعین را عینا نمودہ و شناسایندہ چنین عالم جزو کل و معصوم را دغا و مکر و فریب و تلبیس کرد تا سبب آن نزع لباس ایشان کردیدہ عریان و بمحنت حیران در جنت کردیدہ از مقام راحت ابدی باین دار فانی محنت بر آورد **و** این قصہ ماضیہ ابوین ما را بیاد آوری ما بکمال رحمت و فضل خود نقل فرمود تا غایب بمنزلہ عیان و حاضر در انظار باشد تا عبرت ازان بگیریم کہ معصومین ذو الوحی را برات انداخت تا بار اشیاطین الانس والجن بمکر و فریب و تلبیس از دین حق اسلام بوساوس و تلبیسات و تزویرات از دین حق بر نیاورند و در ذلت و ضلالت و ہلاکت ابدی نیندازند **پس** بدانکہ این ندا و خطاب است بطور وصیت چنانچہ پدر حکیم علیم شفیق مدبر امور وصیت باولاد خود میکند کہ چنین کار نکنید و گول غلانی دشمن مکار غدار نخورید تا کار و حال شمار مختل و خراب نکند **و او سبحانہ و تعالی** موجب قل کتب ربکم علی نفسہ الرحمۃ صد جزو رحمہ آفریدہ **و** یکجزو ازان صد جزو رحمت در دنیا بر تمام حیوانات و انسان تقسیم کردہ **و** نود و نہ جزو ازان مخصوص برائے مومنین در عقبے گردانیدہ **پس** این نصیحت و وصیت یا بنی آدم الخ ازان صد جزو یک جزو در دنیا میباشد کہ بکمال فضل و رافت و رحمت خود بندگان را میفرماید کہ ای اولاد آدم و نسل و ذریہ او شمارا باید از حق ثابت بسوئے باطل نساز د و ابلیس لعین و گمراہ نکرداند شمارا چنانچہ پدر و مادر شمارا مع النبوۃ والعصمت والوحی بمکر و خدع و فریب و تلبیس مائل کردانید باکل منہی و بر آورد آنہارا از جنت سرمدی بسوئے اینداز محنت و فانی پس شمارا حذر و احتراز باشد چہ تسخیر شما اسہل است از **اشکال** اخراج ابوین ما آدم و حوا بامر الہی شدہ نہ بامر شیطان و ان کانہ معلوم با ہبطوا است **پس** اسناد اخراج اینہا الی ابلیس خلاف واقع است **جواب اوّل** ہر چند اینہا بامر الہ اخراج شدند **و** لکن سبب اخراج ایشان باغوار ابلیس بالضرورت کردید و لولاہ فلا لہذا مسبب باعتبار سبب الی المسبب اسناد کردید اشکال ندارد **جواب ثانی** نسب الاخراج الیہ لما کان بإغوائہ **و** ان کان خروجہما بامرہ تعالی **و** جری ذلک مجری ذمہ لفرعون بانہ یذبح ابنائہم **و** ما ذبحہم بیدہ بل امر بذلک **و** تحقیق الذم راجع الی فعل المذموم **و** لکنہ ذکرہ بہذہ الصفۃ لبیان منزلۃ فعلہ فی عظم الفاحشۃ **قالہ** شیخنا الطبرسی رح حاصل آنکہ نسبت اخراج بابلیس شدہ بجہت اغوار آن لعین اگرچہ اخراج اینہا بامر تعالی شدہ و مماثل این فعل ابلیس فعل فرعون مذموم است بقولہ تعالی کہ او ذبح اولاد بنی اسرائیل میکرد و حال آنکہ او بدست خود احدیرا ذبح نکردہ بل بامر و حکم او ذبح کردہ میشدند **و** تحقیق ذم دران عاید بفعل منکر است **و** لکن ذکرش باین صفت کرد برائے بیان عظم قبح و فاحشہ او لہذا اسناد ذم بہر دو فعل باین ہر دو ابلیس و فرعون شدہ اشکال ندارد **جواب ثالث** سودی گفتہ والنہی وان کان متوجہا الی الشیطان لکنہ فی الحقیقۃ متوجہ الی المخاطبین کما فی قولک لا ارینک ہہنا انتہی یعنی در این آیہ اخراج اگرچہ متوجہ بشیطان است **و** لکن فی الواقع متوجہ بسوی مخاطبین است چنانچہ تمثیل قول تو لا ارینک ہہنا است **بحث ثانی عشر** ینزع عنہما لباسہما لیریہما سوآتہما **و** این جملہ حالیہ از ابویکم یا حال از فاعل اخرج باسناد نزع لباس بسوئے سبب میباشد **پس** بنابر تقدیر اسناد اخراج الی الشیطان چنین خواہد شد لا یخرجنکم عن الایمان کما اخرج ابویکم عن الجنۃ

جواب اشکال اخراج آدم و حوا بامر تعالی بود و اسناد اخراج الی ابلیس چرا کردہ

فارعا لباسہما

ینزع لباسهما لانہ کان سببا لاخراجہما مع نزع لباسہما لغرض ان یریہما عودا تہما یعنے اے اولاد آدم پر حذر بسیار باشید از عداوت ابلیس لعین تا بر نیارد
شما ہم را از ایمان چنانچہ برآورد والدین شما آدم وحوا را از عالم غیر تکلیف جنت بسوئے این عالم دنی فانی ذی محنت در حالیکہ اخراج شان بنزع لباس
شان کرد بغرض آنکہ نماید وارائیت کند آن ہر دو را عورتین یکدیگر را چہ بکمال عناد وحسد آدم لباس عزت وفاخرہ ایشان دیدہ نمیتوانست اصلا و اصل
غرض آن لعین ارائیت عورتین یکدیگر انہا بود یا غرض اصلی آن لعین اخراج انہا بنزع لباس انہا از جنت بذلت بود ولکن عاقبۃ الامر ارائیت عورتین
یکدیگر انہا بوقوع آمد پس بر اول لام غرض و بر ثانی لام العاقبۃ میباشد و لام غرض انسب بمقام ست ثم اللہ اعلم و بر وجہ اول
ینزع جملہ حال از ابوین است پس معنیش چنین کردند کہ بسبب وسوسہ اخراج کرد انہا را بحالیکہ ہر دو نزع لباس خود کردند تا عاقبۃ الامر عورتین خود
یکدیگر نمودند رازی در اینجا فرمودہ ینزع عنہما لباسہما حال ای اخرجہما نازعا لباسہما و اضاف نزع اللباس الی الشیطان وان لم یتول ذلک
لانہ کان بسبب منہ فاسند الیہ کما تقول انت فعلت کذلک ہذا لمن حصل منہ ذلک الفعل بسبب وان لم یباشرہ وکذا لما کان نزع لباسہما
بوسوسۃ الشیطان وغرورہ اسند الیہ وقال اما اللام فی لیریہما لام العاقبۃ کما ذکرنا فی قولہ لیبدی لہما وقال ابن عباس یری آدم سوءۃ
حوا و تری حواء سوءۃ آدم جمعی در تفسیر گفتند غرض الہی اینجا وعظ ونصیحت بجمیع بنی آدم الے القیمۃ است تا فریب شیطان نخورند فالمعنی
ان من قدر علی اخراج ابویکم من الجنۃ بوسوستہ وشدۃ عداوتہ فبان ان یقدر علی فتنتکم بطریق الاولی فحذر اللہ بنی آدم عنہ وامرہم بالاحتراز
عن وسوسۃ الشیطان وغرورہ وتزیینہ القبائح وتحسینہ الافعال الردیۃ فی قلوب بنی آدم فہذہ فتنتہ التی نہی اللہ تعالی عبادہ وحذرہم
منہا اشکال چرا ینزع را بصیغہ استقبال آوردند بصیغہ ماضی نزع و نہ بصیغہ مفعول چون اخرجہما منزوعین لباسہما چہ اینحالت ماضیہ بحالت ماضیہ
ذکر شدن انسب بمقام بود جواب چونکہ این حکایت ماضیہ بصیغہ استقبال بغرض احضار وتصویر اینحالت گذشتہ نہایت اقرب بفہم و رؤیت میباشد
و مسعودی ہم ہمین فرمودہ وصیغۃ المضارع لاستحضار الصورۃ الماضیۃ فی الحال سوال آن لباس منزوع از چہ قسم بودہ
و چرا نزع آن کردہ شد پس آدم وحوا آیا مکشوف العورتین بزمین نازل شدہ پس ابتداء در زمین بچہ قسم عورتین وابدان خود را پوشیدند و
از کجا آوردند آن را جواب محتمل کہ ہمان اوراق تین عورتین را پوشانیدہ بزمین فرود آمدند و محتمل کہ بغیر آن یا بعین یا بغیر آن پوشیدہ
باشند ثبوت آن بما نرسید و بقول بعض اہل سیر اول لباسیکہ آدم وحوا بآن ستر عورتین در ارض کردند پوست گوسفند بود اما انہم با حقر بوضوح
نرسیدہ کہ آن گوسفند از کجا بدست آمد واو را محض رسیدن انہا بزمین اما آن لباس منزوع از جنت بود دنیا لائق پوشیدن او نبود الا ثعلبی
روایت کردہ کہ آدم بزمین رسیدہ شکایت عریانی خود بجبرئیل کرد و بامر خالق ثمانیہ ازواج مذکورہ در سورہ انعام است بدست جبرئیل از بہشت
فرستادہ بآدم داد از گوسفند یکجوڑہ نر و مادہ و از بز یک جوڑہ و از شتر یک جوڑہ و از گاو یک جوڑہ ثم امرہ ان یذبح کبشا منہا فذبحہ واخذ
صوفہ فغزلتہ حواء و نسجہ آدم فجعل منہ جبۃ لنفسہ و الحواء درعا وخمارا فلبسا و بکیا علی ما فاتہما من لباس الجنۃ فحواء اول من غزل
و آدم اول من نسج ولبس الصوف و ازین واضح شد کہ اول لباس آدم وحوا از پشم گوسفند بود و بتعلیم جبرئیل حوا رشتہ کرد و آدم آن را بافتہ
پوشیدند ایضا از ابن عباس روایت کردہ کہ مردی پیغمبر صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم را عرض کرد کہ در حرفہ جولاہے چہ میفرمایند پیغمبر صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود این حرفت
و کار تو حرفت آدم ست و کان اول من نسج و کان جبرئیل یعلمہ وادم تلمیذہ ثلثۃ ایام و ان اللہ یحب حرفتک فانہا حرفۃ الاحیاء والاموات
فمن قال منکم القبیح فابونا آدم خصمہ و من الف منکم فقد انف من آدم و من لعنکم فقد لعن آدم و من اذاکم فقد اذی آدم وھو خصمہ یوم
القیمۃ فلا تخافوا وابشروا فان حرفتکم حرفۃ مبارکۃ ویکون آدم قائدکم الی الجنۃ انتہی رازی وغیرہ فرمودند اختلفوا فی اللباس المنزوع
منہا فقال بعضہم انہ لباس النور و بعضہم لباس التقی و بعضہم ھو من ثیاب الجنۃ وہذا القول اقرب و نزد جمعی آن لباس منزوع
ظفرے از پوست ابدان خود ایشان منبت چون ظفر مصفے ومصقل ملصق بکل ابدان انہا بود و آن مبدل باین جلد گردیدہ و علامت آن در سر
ہائے انگشتان باقی ماند کہ الحال ہم بہرکس در رؤس دست و پائے موجود و ہمین مروی از ابن عباس وغیرہ است ثم اللہ اعلم اشکال ایہ انی
جاعل فی الارض خلیفۃ دلیل قطعی است کہ آدم را برائے خلافت خود در ارض آفریدہ بود و این آیہ دلالت دارد کہ بنزع لباس و اخراج آدم از جنت
بطور عقوبت بود پس در بین این دو آیہ تعارض است جمع اینہا چگونہ میشود و آنکس کہ بطور عقوبت اخراج شدہ او چگونہ قابل درجہ رفیعہ خلافت

الہیہ وسلطنت درارض میشو وچہ باین ہبط ہبوط عظم ورضت وقرار واز قلوب ناری ونوری حاصل شدہ **جواب** علیہ آنکہ فی الواقع بغرض خلافت درارض خلق آفریدہ شد **اما** ابتداً سکونت درجنت الی ماشاء اللہ بجہت اجلال وتعظیم او بود چونکہ اکل منہی عنہ کرد **و** مصلحت مبتدل کردید بانتقال او از عالم اعلے الی عالم السفل **واما** این اخراج ونزع لباس او بطور عقوبت بنود بل بطور مصلحت بود **پس** تنزیل وتذلیل او در انظار لازم نمے آید چہ کرامات ومعجزات بسیار بعد ہبوط مستمر الظہور میآیند **ثم یا** مانے بینی آدمیکہ از ملک سرد بملک گرم **یا بالعکس** وقتیکہ میرود نزع لباس سابق خود میکند **و** موافق ملک دیگر لباس میپوشد چنانچہ اطباء وڈاکٹران فرنگ علیلے را مع تبدیل لباس وغذا برائے تبدل آب وہوا وغذا میفرستند بان تنزیل علیل لازم نمیآید **جواب**

بعض جبریہ اینجا گفتہ الآیۃ تدل علی انہ تعالی اخرجہما من الجنۃ عقوبۃ لہما علی تلک الزلۃ **و** ظاہر قولہ تعالی انی جاعل فی الارض خلیفۃ یدل علی انہ تعالی خلقہما لخلافۃ الارض وانزلہما من الجنۃ الی الارض لہذا المقصود فکیف الجمع بین الوجہین **فاجاب** عن ہذا انہ ربما قیل حصل المجموع الامرین واللہ اعلم **تنبیہ** کعبے از عدلیہ گفتہ این آیہ حجت است برانکہ اخراج آدم وحوا منسوب است الی الشیطان **و** خالق بری است از قبائح وفضائح **بحث ثالث عشر** القبیلۃ واحد القبائل یعنے قومیکہ از والدین واحد بوجود آمدہ باشند **ابو عبیدہ** از ابو زید نقل کردہ القبیلۃ الجماعۃ یکونون من الثلثۃ فصاعدا من قوم شتی یعنے قبیل جماعتیست از سہ زیادہ از اقوام عدیدہ **و** جمعش قُبُل میباشد **وابن قتیبہ** گفتہ قبیلہ اصحاب ولشکرش میباشد **و لیث** گفتہ ہو وقبیلہ ومن کان من نسلہ **در مجمع** فرمودہ القبیل الجماعۃ من قبائل شتی فاذا کان من اب وام واحد فہم قبیلۃ **بحث رابع عشر** انہ یراکم ہو وقبیلہ من حیث لا ترونہم موجہ انہ شیطان جملہ استینافیہ تعلیل نہی وتاکید در تحذیر از و میباشد **پس** معنیش چنین خواہد بود چہ تحقیق شان اینست کہ مے بیند شما را آن ابلیس وقبیلہ ونسل وجنود او بنحویکہ نمے بینید شما ایشان را یعنی جنیان را کہ از جنس جن ابلیس است لقولہ تعالی انہ کان من الجن ففسق عن امر ربہ **نزد** حسن **و** ابن زید مراد از قبیلہ ذریہ از نسل اوست لقولہ تعالی افتتخذونہ وذریتہ اولیاء من دونی **و** قطعًا ثابت شد کہ ابلیس ذریتے از نسل خود دارد **پس** مراد از قبیلہ ذریۃ او میباشد یعنے آن لعین مع ذریہ او شما بنی آدم را معاینۃ بعیون الرؤس خود میبینند وایشان معاینہ ومشہود عیون شما نمیشوند **نزد** دیگر مفسرین مراد از قبیلہ جنود واصحاب واتباع آن لعین است کہ ایشان ہمیشہ معاینۃ بعیون الراس شما را میبینند **و** شما ایشان را بحس البصار نمے بینید زیراکہ ایشان با جسام شفافہ لطیفہ اند لہذا منظور انظار شما نمیشوند **روی ابن عباس** قال قال النبی صلعم ان الشیطان یجری من بنی آدم مجری الدم **و** جعلت صدور بنی آدم مساکن لہم الا من عصمہ اللہ کما قال تعالی الذی یوسوس فی صدور الناس فہم یرون بنی آدم **و** بنو آدم لا یرونہم **رواہ** الواحدی **و** ابن الجوزی **و** خازن بغدادی **و** خطیب **و** من اصحابنا الشیخ الطبرسی **و** غیرہ یعنی حضرت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود کہ تحقیق مدخلیۃ ابلیس در بنی آدم جاری مجرائے خون در بدن **و** صدور آدمیان مساکن شیاطین میباشد مگر کسی را کہ خدا حفظ نماید از ایشان چنانچہ در آیہ یوسوس فی صدور الناس بیانش است **و** ایشان بنی آدم را مے بینند **و** بنی آدم ایشان را نمے بینند **مجاہد** گفت قال ابلیس جعل لنا اربعۃ نری ولا نری **و** نخرج من تحت الثری **و** یعود شیخنا فتی یعنے شیطان گفتہ کہ با مخصوص چہار چیز میباشیم **اول** مے بینیم بنی آدم را **ب** وما مرئی ومشہود العیون ایشان نمیشویم **ج** وما خارج میشویم از تحت الثری **د** شیخ ورئیس ما یعنے عزازیل نام را جوانے عاید میشود **قتادہ ومالک بن دینار** اینجا گفتند واللہ ان عدوا یراک من حیث لا تراہ لشدید المؤنۃ الا من عصمہ اللہ **و** انما قال ذلک لانا اذا کنا لا نراہم لم نعرف قصدہم لنا بالکید والاغواء فینبغی ان نکون علی حذر فیما نجدہ فی انفسنا من الوساوس خیفۃ ان یکون ذلک من الشیطان قسم بخدا دشمنے معاند است کہ ظاہر وباطن مے بیند ومعاینہ میکند بار الحیثیکہ تو نمے بینی او را بسختی محنت ورنج ودشواری نگرمے بیند او را کسیکہ محفوظ من اللہ ومعصوم باشد **پس** وقتیکہ ما نمیتوانیم ببینیم ایشان را **پس** ندانیم ونمیشناسیم ما ارادہ وقصد ایشان برائے ما بمکر وکید واغوا وغرور است **پس لابدا** ما پر حذر وخوف باشیم در آنچہ در نفوس خود مییابیم از وساوس خفیہ وخطرات خواطر کہ چنین حالت از القاء ابلیس لعین زہی تلبیس باشد **اشکال جسیم** ہرگاہ ملک وجن از اشیاء وجودی از اجسام نوری وہوائی وناری اند **پس** لا بدا باید کہ عند الوجود والحضور مرئی ومدرک ومشہود ومحسوس ما بشوند زیراکہ لازمہ اشیاء مجسمہ بلا عذر بعقول مرئی ومحسوس گردیدن عند الاحساس میباشد **و** الا سفسطہ میباشد **واگر** انہا مجرد از جسم ولوازم جسمانی باشند **پس** قول بوصف شان انہم اجسام احیاء لا یعصون اللہ ویفعلون ما یؤمرون باطل میباشد **اشکال ثانی** ایضا ما چرا مرئی ایشان نمیشویم وانہا مرئی ما نمیشوند

دار انظار لازم آید ... معجزات ...
اجوبہ اشکال ملک وجن چرا ما مرئی انہا میشویم وانہا مرئی ما نمیشوند ۱۲

مع اشتراک الوجودیۃ والجسمیۃ بیننا وبینہم بالسویۃ **قبل الجواب** بدانکہ بروجود نفوس فلکیہ مجمع علیہ کافہ حکما است **امّا نزد ایشان** بعضے بتعلق
علویات **و** بعضے تعلق بعوالم سفلی دارند لہذا استناد ایشان بعلوی و سفلی میکنند **امّا** ان نفوس فلکیہ ثابتہ عند الحکماء **نزد کافہ اہل اسلام**
ہمان نفوس منقسم بسہ نوع گردیدند **اوّل** ملک واو عبارت از شخص ذی حیوۃ مخلوق از نور میباشد **ثانی** جن واو عبارت از اشخاص مخلوق
از نار **و** نزد اکثر ابلیس ہم از جن ناری متحد الماہیت **و** ہمین قران بقولہ انہ من الجن ففسق عن امر ربہ ناطق است و ہمین مشہور عند المتکلمین است
ثالث ابلیس او نزد ہمہ مخلوق ناری نزد اکثر **و** حق نزد بعضے متکون از ہوا است **اصح واکثر** نزد جمہور متکلمین ہمین ہست کہ **طائفہ**
روحانیین خاص از ریح کما قال ابن سینا فی الشفا والاشارات **و** الرازی **و** السید الداماد وغیرہم **و طایفہ** غیر روحانیین از نور متکون
است **امّا** جن وشیاطین ہر دو از یک جنس از یک مادہ آفریدہ شدہ **امّا در نقد محصّل** راس الحکماء اساس المتکلمین محقق نصیر الملۃ
والدین از طائفہ معتزلہ نقل کرد کہ این ہر سہ طائفہ متحد الماہیت مختلف الوصف اند **امّا نانکہ** خیر محض اند ایشان ملک اند **وانانکہ** شر محض
اند ایشان شیاطین اند **وانانکہ** مشترک در خیر وشر اند ایشان جن اند **پس** این ہر سہ طائفہ اجسام لطیفہ شفافہ مقتدر بر تشکل باشکال **و** تصور
بصور مختلفہ میباشند **امّا تمیز** از جن ابلیس لعین است در علم کلام اہل اسلام بالبراہین القطعیہ مبرہن میباشد من شاء تفصیل الثبوت
فلیرجع الی ذلک العلم **و** از ضروریات دین اسلام مجمع علیہ کافہ فرقات مسلمانان و منصوص نیز فی اخبار المتواترۃ والقران است **پس** منکر این
کافر و جن خارج از اسلام واجب القتل بالاتفاق میباشد **در تہذیب الکلام** تفتازانی **و در تنقیح** کہ شرح آن ہست میفرماید و

عند نا یعنی عند اہل الاسلام جمیعًا الملائکۃ اجسام لطیفۃ نورانیۃ قادرۃ علی ان تتشکل باشکال مختلفۃ شانہم الخیر والطاعۃ **و** مسکنہا
السماوات کاملۃ فی العلم **و** القدرۃ علی الاعمال الشاقۃ والعجیبۃ السریعۃ لا یعصون اللہ ما امرہم ویفعلون ما یؤمرون **و** یسبحون اللیل
والنہار لا یفترون **والجن** کذلک اجسام لطیفۃ ہوائیۃ یتشکل باشکال مختلفۃ یظہر منہا کذلک افعال شاقۃ غریبۃ **الّا** ان منہم
المطیع والعاصی **و** المومن والکافر **واما الشیطان** ایضًا اجسام ناریۃ شانہم محض الشر والاغواء **و** القاء الناس فی الفساد
بتذکیر اسباب القبائح والمعاصی **و** تزیین اللذات الشہوانیۃ وتلبیس الاحوال علیہم **و در مقاصد و شرح** آن وغیرہم
از متکلمین بلا تفاوت ہمین تعریف متقارب الالفاظ کردہ اند **تنبیہ** ہرگاہ این مقرر شد **پس جواب** در دیدہ نشدن این اصناف

سہ گانہ بشنو **اوّل** در مجمع فرمودہ انما لا یراہم البشر لان اجسامہم شفافۃ لطیفۃ یحتاج دونہا الی فضل شعاع عیون الرائی منا یعنی
معاینہ بعیون الراس ملک **و** جن **و** شیطان انسان را در ہر حال و وقت نمیشوند چہ اجسام ایشان شفاف و رقیق و لطیف اند محتاج است رویت
و دیدن ایشان بسوی زیادتی و قوت شعاع و نور عیون انسان رائی **ثانی** جمہور رؤس معتزلہ میگویند بجواز آنکہ یمکنہم اللہ تعالی فیراہم
من یحضرہم **و** الیہ ذہب علی ابن عیسی الرمانی فقال انہم ممکنون من ذلک یعنی جایز است کہ او تعالی تمکین دہد ہر سہ فرقہ را تجسیم و تشکل خود
پس در انوقت و حالت می بینند و معاینہ میکنند ایشان را از بنی آدم **و** ہمین مذہب جم غفیر عدلیہ معتزلہ منہم ابو الہذیل **و** ابن الاخشید **و** علی
ابن عیسی رمانی **و** ہمین مختار رؤس عدلیہ امامیہ منہم حضرت شیخ مفید **و** شیخ الطایفہ ابوجعفر طوسی **و** شیخ المشایخ ابو الفتوح الرازی
و حضرت علم الہدی سید مرتضی **و** علامہ طبرسی علیہم الرحمۃ والرضوان **ثالث فخر رازی** و تبعہ او چون نیشاپوری **و**
خطیب **و** خازن **و** غیرہم گفتند قال اصحابنا یعنی الاشاعرۃ انہم یرون الانس لانہ تعالی خلق فی عیونہم ادراکا **والانس** لا یرونہم لانہ
تعالی لم یخلق ہذا الادراک فی عیون الانس یعنی اشعریہ میگویند کہ تحقیق ایشان یعنی جن و ملک و ابلیس معاینہ میکنند و می بینند انسان را
زیرا کہ او تعالی آفریدہ است در عیون و ابصار ایشان ادراک و تبصر را **و اما انسان** نمی بینند ہیاکل و اشکال و صور اصلیہ ملک و جن و ابلیس را
زیرا کہ نیافریدہ است خالق ادراک و تبصر قوی در ابصار و عیون بنی آدم **وقالت المعتزلۃ** الوجہ فی ان الانس لا یرون الجن لرقۃ
اجسام الجن ولطافتہا **والوجہ** فی رؤیۃ الجن للانس لکثافۃ اجسام الانس نزد معتزلہ سبب در ندیدن انسان اقوام طوایف ثلثہ ملک
و جن و ابلیس انیست کہ ایشان اجسام رقیقہ لطیفہ اند لہذا این طوایف ثلثہ ہیاکل و اشکال حقیقت خود مرئی با آدمی نمیشوند **امّا وجہ** در
مرئی و دیدہ شدن انس بجن انیست کہ انسان از اجسام کثیفہ اند لہذا بنی آدم مرئی بظاہر و باطن مشہود و مرئی جن میشوند **سوال** آیا ملک

وجن وابلیس یکدیگر را معاینه میکنند و مے بینند یا نه پس سببش چیست **جواب** از معتزله نقل کردند **والوجه** فی رؤیة الجن بعضهم بعضا
ان الله تعالی قوی شعاع ابصار الجن **و** زاد فیها حتی یری بعضهم بعضا **و** لو جعل فی ابصارنا هذه القوة لرأینا هم ولکن لم یجعلها لنا
یعنے وجه در دیدن جن بعض ایشان بعض خود را یعنے انواع ایشان بعض انواع خود را زیراکه او تعالی تحقیق قوی کردانید شعاع ابصار انواع جن را
و زیاد کرد قوت باصره را در ابصار ایشان لهذا معاینه میکنند و مے بینند بعض ایشان بعض دیگر خود را **اشکال** من حیث لا ترونهم بصیغه استقبال
دلالت دارد که اصناف ثلثه ملک وجن وابلیس الی الابد مرئی بعیون الراس آدمی نمیشوند **و** اگر جن قوی غیر مرئی را استطاعت تام بچنین عداوت
بینه میباشد **پس** چرا انبیاء و خلفاء تعالی واعلام وزهاد ادیان صحیحه منزله را نکشتند که اعداء ابالیس بخلاف اظهار رفتار و گفتار و کردار و عداوت ابالیس
داشتند و دارند **و** حال آنکه دیده و شنیده اصلا نشده که شیاطین احدی را از اسلاف واخلاف کشته باشند **و** بقتل اینها آسوده میمانند **جواب**
بدانکه در این دو قول اند **احدهما** تشکل جن بجسم خود و بجسم غیر خود و دیده شدن او جائز نیست و همین قول معدودے از اجله معتزله منهم زمخشری
در کشاف است در ذیل و قبیله فرموده جنوده من الشیاطین **وفیه** دلیل بیّن ان الجن لا یرون ولا یظهرن للانس **و** ان اظهارهم
انفسهم لیس فی استطاعتهم **و** ان زعم من یدعی رؤیتهم زور و مخرقة یعنے مراد از قبیله لشکر ابلیس است **و** در ان دلیلے روشن هویدا است
که بتحقیق مرئی و ظاهر نمیشود بآدمی زیراکه اظهار انفس واعیان اینها بصور هم و اشکالهم الاصلیة **یا** بتجسیم و تشکیل غیرهم بفعل الله میباشد **یا** باستطاعت
و قوت و قدرت خود ایشان ارائت و اظهار خود باجسام و اشکال غیرهم باشد **و** این هر دو وجه باطل اند زیراکه **بنا بر اول** یعنے ارائت و اظهار اینها
بصور و باشکال غیر خود اگر بفعل الله میباشد تلبیس الله بخلق و بنی آدم لازم میاید **و** تلبیس باظهار خلاف حقیقت بر تعالی اصلا و ابدا جائز نیست **اما**
بر ثانی یعنے بقدرت و طاقت خود اینها متصور و متجسم باجسام غیر خود میشوند اینهم باطل است زیراکه در حیز امکان عالم امکانے را تبدیل اجسام و صور
خود باجسام و اشکال و صور غیر خود نیست **و** اگر این تبدیل تجویز کرده شود پس در همه مرئیات و محسوسات و ملموسات و مشهودات اشتباه و خلل و زلل حاصل میشود
تنبیه به ثبوت این گمان دعوا مرئی و مشهود گردیدن ملک و جن و شیطان الی قیام یوم القیام زور و دروغ محض خرق العادت و خرق الفقاهت
میباشد **و فخر رازی** مع بعض تبعه او فرموده در ذیل انه یراکم هو و قبیله من حیث لا ترونهم یدل علی ان الانس لا یرون نوع الجن
لان قوله من حیث لا ترونهم یتناول اوقات الاستقبال من غیر تخصیص یعنے لا ترونهم متناول جمیع اوقات استقبال بغیر تخصیص وقتی دون
وقتے عام میباشد **پس** این دلالت دارد که انسان اصلا در هیچ وقتے از اوقات آینده شخصیت انواع جن را نمے بیند **و قال بعض العلماء**
ولو قدر الجن علی تغییر صور انفسهم بای صورة شاؤا **و** ارادوا لوجب ان ترتفع الثقة عن معرفة الناس فلعل هذا الذی اشاهده واحکم علیه
بانه ولدی **او** زوجتی جنی صوّر نفسه بصورة ولدی او زوجتی **وعلی هذا** التقدیر یرتفع الوثوق عن معرفة الاشخاص یعنی بعضی
نقل کرده اند که بعض علماء فرموده اند که اگر جن قادر و متمکن بر تغییر صورت و شکل خود بهر صورتے دیگر که میخواست میبود **یا** بر اراده تشکل هر چیز که میخواهد میشد
هر آئینه وجوبا مرتفع میشود اعتماد و وثوق از معرفت و شناختن مردم زیراکه احتمال این شخص مشهود و مرئی که معاینه و مشاهده او میکنم و بحکم قطعی میدانم
که پسر من **یا** زوجه من است **شاید** که جن بشکل و صورت پسرم **و** زوجه من شده باشد **پس** بر این تقدیر وثوق واعتماد بالاصالة از معرفت
اشخاص مرتفع و زائل میگردد **وایضا** فلو کانوا قادرین علی تخبیط الناس **و** ازالة العقل عنهم مع انه تعالی بیّن العداوة الشدیدة بینهم
و بین الانس فلم لا یفعلون ذلک فی حق اکثر البشر **و** فی حق العلماء والافاضل والزهاد لان هذه العداوة بینهم **و** بین العلماء والزهاد
اکثر و اقوی **ولما** لم یوجد شیء من ذلک ثبت انه لا قدرة لهم علی البشر بوجه من الوجوه **و** یتاکد هذا بقوله تعالی ما کان لی علیکم من سلطان
الا ان دعوتکم فاستجبتم لی فلا تلوموني ولوموا انفسکم **و** اینوجه بلا تفاوت وجه اول است که اگر جن مقتدر و متمکن بر خبط کردن مردم **و** بر ازاله
عقل و فهم و نطق از اینها میبودند با وجودیکه او تعالی بیان عداوت شدیده در مابین جن و انس کرده **پس** چرا جن تخبیط و ازاله عقل در اکثر مردم **و**
خصوصا در حق علماء و افاضل و زهاد از منه در هر زمن نکردند و نمیکنند چه عناد مابین جن و اعلام و زهاد و بشر اشد و اکثر و اقوی از عوام امتی ثابت
میباشد زیراکه گفتار و رفتار و کردار بضد یکدیگر منافی میباشد **و هرگاه** مع چنین احوال خبط و قتل بشر از دست جن اصلا و ابدا دیده و یافته نشده
پس ازین جهت ثابت شد که جن اصلا و ابدا قدرتے بهیچ وجه از وجوه بر بشر ندارند **و مؤیدش** منطوق آیه از کلام شیطان که در قضیه شفاعت

بضالین خود میگوید کہ مرا تسلط و سلطنت تام بر شما نبود مگر ہمین قدر کہ شما را میخو استم و شما اجابتم کردید پس ملامت میکنید مرا ملامت کنید نفسہاے خودرا
جواب ثانی از قول ثانی در اشکال ہذا جایز است دیدہ شدن ملک و جن **و** ابلیس بعیون الراس آدمی را **پس** آیا باجسام عینیہ خود
یا بتجسم و تصور و تشکل باجسام اغیار خود خواہ حیوانی خواہ جمادی باشد **پس** از ادلہ اقناعیہ بر وجود انہا کہ جسمانی اند **و** ہمین دلیل کافی ہست
کہ مادیت این اصناف ثلثہ ملک و جن و ابلیس خالی از ترکیب عنصری نیست **و** آن متقضی جواز رؤیت انہا میباشد **بلے** بغالبیت جزء نور و نار و ہوا
اضافت ایشان بان شدہ **تنبیہ** بتقریر این تجسم انہا لازم و ثابت گردید **اما** اجسام انہا باعتبار جزء نفیس غالب انہا جسم انہا نفیس و لطیف میباشد
و آن در اینجا بمعنے شفاف میباشد نہ تجرد انہا چہ او مذہب اشراقیین **و** بطلان آن در علم کلام مبرہن است **و** نہ بمعنے رقیق و دقیق چہ دران احتمال انحلال
و پاشیدہ شدن مجوز میباشد **پس** انہا مصاحب ابدان و اجسام ذوی الامزجہ بر صور نوعیہ خود محفوظ از انحلال ترکیب و الاشکال و جوبا موجود مع الحیوۃ
و لوازم آن میباشد **اما دلیل** بر مرئی گردیدن انہا بسلیم الحاسہ قوی النظر بشر را جایز و ممکن است فی الواقع محال نیست تبصر انہا بصور نوعیہ
خود چہ انہا از اہل اجسام نفیسہ لطیفہ اند **یکے** عدم رؤیت شی دلیل بر عدم حقیقت و امتناع او نمیباشد **لہذا** جمعی از محققین جمہور متکلمین **و**
مفسرین منہم **البیضاوی وسعودی** و غیرہما در ذیل این آیہ میفرمایند باتحاد کلمہ **و** رؤیتہم ایانا من حیث لا نراہم فی الجملۃ لا تقتضی
امتناع رؤیتہم و تمثلہم لنا یعنے دیدن انہا ما را بنحویکہ مانمی بینیم انہا را فی الجملہ مقتضی امتناع دیدہ شدن ایشان فی الواقع نمیباشد **پس** کلمہ
لا تروہم دلالت بر عمومیت امتناع انہا نمیکند **و آیہ** مزبورہ متخصص بصحاح احادیث کثیرہ یافتہ میباشد **و** اینجا متکلمین منہم تفتازانی **در**
تہذیب الکلام و شارح او **در تنقیح المرام** گفتند و لا یمتنع ظہور الکل من الملائکۃ والجن علی بعض الابصار کما یکون
لبعض المشایخ **و** اصحاب السحر والتسخیر **و** فی بعض الاحوال کما یکون لبعض الاناسی وقت تنظیفہ وتطییبہ **و** اصحاب السحر وقت
المخالطۃ بالنجاسات یعنے ممتنع نیست ظہور جن و مرئی شدن ایشان باجسام لطیفہ نفیسہ مع صورت و شکل اصلیہ خود بر بعض ابصار و انظار انسے
چنانچہ بر الخاص مشایخ صوفیہ و اہل ریاضت **و** بر اصحاب سحر و تسخیر **و** در بعض احوال آخر چنانچہ برائے بعض مردم وقت تنظیف و تطہیر و تطییب آنہا **و**
بر اصحاب سحر وقت مخالطۃ انہا بنجاست و خباثت **و** بر افسانہ گویان انہا ظاہر و معاینہ میشوند **تذکرہ** ہرگاہ این ذکر شد **پس** مجوزین
برؤیت و دیدن جن باجسامہم و اشکالہم و صورہم **و** اشکال غیرہم در کیفیت مرئی گردیدن جن باقوال دارند **قول واحد** جایز است در اصل
چنین طبایع نفسیہ لطیفہ شفافہ ممکنین ارائت انفس خود بصورہم و بصور غیرہم دادہ تا انہا را ما دیدہ بتوانیم این امریست ممکن بالاتفاق **پس** ارائۃ
خود از انہا بما **و** رؤیت ما انہا را جایز الوقوع غیر ممتنع میباشد **و** ہمین قول جمہور معتزلہ منہم ابو الہذیل العلاف **و** ابن الاخشید **و** ابو عیسی رمانی
و ابو علی جبائی **و** غزالی **و** غیرہم **و** ہمین منظور شیخنا المفید السعید **و** منصور شیخنا شیخ الطائفہ **و** مایل بان شیخنا ابو الفتوح الرازی **و** علامہ طبرسی
من الامامیہ **و** ہمین مذہب اکثر اشاعرہ منہم البیضاوی **و** سعودی **و** نسفی **و** غیرہم من متکلمیہم در آخر میباشد **قول ثانی** چونکہ در طبایع اصناف
ثلثہ مزبورہ خالق حکیم مدبر قابلیت تصور و تشکل بجہت رقت و لطافت ماہیت انہا خلق کردہ و آفریدہ **لہذا** قدیماً و حدیثاً اصناف ثلثہ بتصور
اشخاص و تشکل اشکال اغیار خود را نمودہ بنی آدم آنہا را بکرات و مرات در اعصار مختلفہ معاینہ کردند چنانچہ جبرئیل بصورت دحیہ کلبی **و** عزرائیل
بصورت اعرابی بدوی **و** ملائکہ معین در جنگ بدر **و** احد و حنین در اخراب بصور و لبسوعمایم علماء در لشکر پیادہ و سوارہ بر خیول ابلق در حالت
حرب مینمودند و صحابہ و غیر صحابہ از لشکر خصمان اسلام ہم یکسان صحابہ پیغمبر صلعم میدیدند **و** ہمین مذہب جم غفیر از متفرقین فرقات اسلام میباشد **و**
جبائی بل ز جبائیین منقول است قال یجوزان یری الشیاطین والجن لان اللہ عز اسمہ قال لا ترونہم **و انما** یجوزان یروا فی زمن
الانبیاء بان یکثف اللہ اجسادہم علی الانبیا کما یجوزان یری الناس الملائکۃ فی زمن الانبیاء علیہم السلام یعنے جایز است کہ شیاطین
و جن مرئی آدمیان بشوند ہر چند لا تروہم عمومیت ازمنہ دارد **اما** جواز مرئی گردیدن انہا در ازمنہ و اعصار انبیا جایز است باینطور کہ خدا بر تعم
کثف اجساد ہیکلیہ جن و شیاطین بر انبیا میکنہ چنانچہ ملائکہ مرئی آدمیان در ازمنہ انبیا شدند **قول ثالث** چونکہ انبیاء و اصفیاء خلفاء اللہ اند لہم
اقوی الابصار و انور الانظار انہا میباشند **لہذا** خاص ایشان ملائکہ و جن **و** ابلیس را باجسامہم و صورہم و صور غیرہم معاینہ میکنند چہ مکشوف
الانظار ایشان میباشند **و** این جایز بلا اشکال است **و** اجلہ قتل جن در بئر الالم و در غیر ان بدست علی ع ثابت و بوقوع آمدہ **ایضاً**

قول ثانی از جواز دیدن ملائکہ و جن و ابلیس

قول ثالث کہ خاص از انبیا خلفاء اللہ ملائکہ و جن را میبینند و غیر انبیا و خلفاء اللہ دیدہ نمیتوانند

ثعبانی عظیم بظہر روزے در مسجد کوفہ بعیان جم غفیر از موالف و مخالف در مسجد کوفہ داخل شدہ و بر منبر با امیر المومنین ع بمقال خود ہم کلام شدہ جوابے از آنحضرت فہمیدہ و ثعبان مراجعت کرد و آن دروازہ مسجد کوفہ را کہ ثعبان بان داخل و خارج شدہ بباب الثعبان مشہور الی حین در خواص وعوام بود ہر چند معاویہ لعنہ بعناد بہ بستن فیل بانجا بباب الفیل شہرت دادہ بود و آنحضرت مردم را مانع از تعرض ثعبان گردیدہ فرمود کہ این قاضی جنات بصورت ثعبان برائے دریافت مسئلہ نزد من آمدہ وجوابش فہمیدہ مراجعت کرد و این خبر متواتر از اہل سیر خاصہ وعامہ است کہ ہمہ اہل مسجد کوفہ ان ثعبان جنے را معاینہ کردند و خارج از باب مسجد ثعبان رفت در روز روشن غائب از انظار و ابصار شد و نقلہما اہل السیر وایضا قرآن ناطق ست باسلام آوردن جن بعد استماع کلام اللہ و آن مستلزم بیعت و بیعت دادن دست بدست پیغمبر ص مع التصدیق والتوثیق میباشد و آن مقتضے معاینہ یکدیگر بالحسامہم وصورہم است **تنبیہ** ہرگاہ این بوضوح رسید پس این آیہ لاترونہم بر عمومیت کلیہ خود باقی نیست چہ انبیا وائمہ اہل البیت علیہم السلم ہمیشہ اصناف ثلثہ حضوصا ملائکہ را قطع نظر از بنی الجان را معاینہ میکنند زیراکہ بنی الجان ازانہا اخذ احکام وعلوم شرعیہ رامیکنند وازایشان لابد دریافت مینمایند چہ ایشان عنیا مکلفین متامرین وجوبا اند و قرآنہم مصرحش میباشد **منجملہ** ان وما خلقت الجن والانس الا لیعبدون **وایضا** این قصہ ابلیس و آدم ومکالمہ ومقاسمہ انہا باہم شفاہا اقطع دلیلے ہست کہ خواص بنی آدم از انبیا لاسیما نبی آخر الزمان معاینہ جن میکردند زیراکہ از امت آنحضرت اکثر شان مسلمان اند **پس** لاترونہم محمول میشود کہ غیر انبیا وغیر آئمہ اہلبیت عصمت علیہم السلم کہ کل بنی آدم مانند دیدن یکدیگر خود ہر وقت اصناف ثلثہ را نمے بینند ثم اللہ اعلم **بحث خامس عشر** انا جعلنا الشیاطین اولیاء للذین لایومنون و در تفسیرش دو قول اند **احدہما** قول عدلیہ ای حکمنا بذلک لانہم یتناصرون علی الباطل کما قال وجعلوا الملئکۃ الذین ہم عباد الرحمن اناثا ای حکموا بذلک حکما باطلا و انما خص الذین لایومنون تنبیہا علی انہم یترکون الاجتہاد والنظر فی الدلیل الہادی و یتقلدون اہل الجہل والضلال فی الجور والکفر بالرغبۃ مع انہم متمکنون یعنی ما حکم کردیم باین یعنے شیاطین الجن والانس اولیا ومتولی آنانے اند کہ ایمان نمے آرند زیراکہ فریقین در بین خود باہم یاور اند و بیکدیگر یاری ومتابعت می نمایند بر باطل چنانچہ نقل کرد مقال کفار را کہ انہا حکم کردند کہ ملائکہ بندگان الہ مہربان بودہ دختران خدا از ان بعلامات مؤنث قرار دادند و آن قول وحکم شان باطل است **واما** ولایت شیاطین را بغیر مومن تخصیص کرد چہ این دو فریق اند **پس** ولی مومنین خدا است بقولہ تعالی اللہ ولی الذین امنوا و متولی کفار طاغوت اند بقولہ والذین کفروا اولیاؤہم الطاغوت الخ و طاغوت شیطان است زیراکہ کفار ترک اجتہاد و نظر و اعراض از نظر در دلیل میکنند مع تمکن ایشان و تقلید و پیروی می نمایند بغیر دلیل قاطع جہال وضلال را در بطلان از کفر و فجور و باین جہت حکم کردیم کہ الشیطان ولی لمن لایومن **وہکذا** تاویل آیہ ارسلنا الشیاطین علی الکافرین و بعینے خلینا الشیاطین علی الکافرین لکرہم یعنے بتمردی شیاطین وکفر کافرین ہر دو طائفہ را بحالت خود رہا کردیم و واگذاشتیم و مانع در بین این دو فرقہ نشدیم تا بواگذاشتن انہا شیاطین مسلط بر کفار و مشرکین باشند چون دعاء اللہم اشغل الظالمین بالظالمین **وتمثیل** قاضی بوبکر در صحن خانہ شخصے چون سگ و خوک را رہا کند و واگذارد یکے بر دیگر حملات میکند و صاحب خانہ مانع انہا نمیشود **اشکال** بنابر اطلاق این فریقین عبث وتماشا بینی الہ لازم میاید و عبث عقلا و نقلا بر تعالی نزد عدلیہ جائز نیست **جواب** ہر دو طائفہ شیاطین و کافرین را فاعل مختار بارادہ تامہ گردانیدہ و لطف باینہا کردہ **اما** انہا اختیار شیطنت وکفر کردند لہذا این ہر دو فریق را بحال و اختیار خود واگذاشت تا بجزا و سزا خود برسند اینحالت مستلزم عبث ولہو نمیباشد **ثانیہما** قول مجبرہ ہست اند تعالی سلط الشیاطین علی الکافرین لیضلوہم و قوّہم اولیاء علیہم فی الدنیا لیکفروا باللہ تعالی یعنے او تعالی مسلط غالب گردانید شیاطین را بر مشرکین تا گمراہ سازند ایشانرا از اجابت دین حق و ولات حکام گردانید ابالیس ابنے وجنے را بر طائفہ از مردم تا کافر گردانند ایشانرا از خدا تعالی بتشریک و تکبیر منعہ نزد این فرقہ مجبرہ او سبحانہ خالق کفر وایمان وضلالت وہدایت بذاتہ المقدسہ میباشد لقولہ تعالی یضل من یشاء ویہدی من یشاء و بندگان از اصلا وابدا مدخلیتے و ارادہ در اعمال و افعال خود نمیباشد **اقول** قول مجبرہ ضرورے البطلان ست قطع نظر از براہین قاطعہ عقلے قرآن منجملہ آن متمم ہمین آیہ واذا فعلوا فاحشۃ الی قولہ قل ان اللہ لا یامر بالفحشاء اتقولون علی اللہ ما لا تعلمون رد صریح است بر مزعوم جبریہ چہ اگر او تعالی خالق کفر و اضلال و مسلط ابالیس و مرید این کفریات میبود البتہ بر پیغمبر خود امر وحکم نمیفرمود و در تبلیغ برائت خود بعموم انواع و اقسام فحشاء بقولہ قل ان اللہ لا یامر بالفحشاء و کفر از افحش الفحشاء باتفاق

بیان آمدن جنی بصورت ثعبان در مسجد کوفہ نزد حضرت

جواب اعتراض یا امیر باو

جواب ابطال عذر ولایت شیاطین بر کفار است بدو قول ۱۲

کافۂ عقلاء و علماء ملل اسلامیہ ہست **و** بیوم اتقولون علی اللہ ما لا تعلمون توبیخ و تکذیب کفرۂ مجبرہ میکرد **و** ہمین قول مذکور از کفار درایۃ عینا مذہب و اعتقاد
فرقہ مجبرہ اشعریہ ہست اعاذنا اللہ و المؤمنین عن ہذہ العقیدۃ بتوفیقہ الجمیل **اگر گفتہ** شود او تعالے امر بکفر و شرک و فحشاء نمیکند و لکن فی الواقع
مراد و مقصود و تعالے کفر و شرک کافر میباشد لہذا در کافر خلق کفر در واقع میکند **جواب** آیا ازین منکر و اقبح چیزے ہست کہ خود تعالی در باطن ایجاد
کفر در کافر بکند و مرادش باشد و لکن بعد ایجادش احتجاج کند کہ چرا کفر کردی و چرا ترک آن نمی کنی **و ایا** کافر الزام با تعالی گفتہ نمیتواند کہ چرا در
من کفر آفریدی **و** من متمکن و مقتدر بر دفع امر مخلوق تو نیستم **ایضا** اگر کفر کافر مراد و مقصود ت بود پس چرا آفریدی آنرا **و اگر** مراد و مقصود
بود پس امر بمن در ترک آن و توعید شدید بران چرا بمن میکنی **و** خود ت کردی و آنرا السحال بمن اسناد بدروغ میکنی **و لہذا** اتقولون علی اللہ ما لا
تعلمون با نہا گفتہ باشد فرمود **و ادنی** ذی شعورے اسناد چنین کفریات بخدا نمیکند **و کافی** و شافی در کفر این ہمین قول کفار ہست تنبیہا للجبریۃ الاسلامیۃ
جواب ثانی مسبوق با مر و نہی ارادہ و الداعی و القصد لزوما میباشد **و اگر** چنین نباشد پس امر و نہی **یا** بلہو و سہو **یا** بغلط **یا** بجہل و زلل ملغوظ
گردیدہ و ہمہ اینوجوہ بر تعالی ممتنع و محال اند **پس** ثابت شد و جوبا کہ امر و نہی و فعل الہی مسبوق بالعلم و الارادہ میباشد **پس** قول مجبرہ کہ مامور الہی
مقصودش نمیباشد باطل محض ہست **سوال** اولیا جمع ولی بمعنے متولی امور **و** بمعنے دوست و یاور میباشد **و** در اینجا بچہ معنے میباشد **جواب**
در اینجا ہر سہ معانی محتمل میباشد چہ کفرہ ہرگاہ مطیع شیاطین میشوند پس باطاعت اینہا شیاطین محب و معین و متولی امور ایشان میکردند ثم اللہ اعلم
بحث سادس عشر و اذا فعلوا فاحشۃ قالوا وجدنا علیہا اباءنا و اللہ امرنا بہ **و نزول این آیہ** در رد مجبرہ سلف و خلف ہست
نزد ابن عباس و مجاہد و محمد بن قرظی **و** سدی کان المشرکون من الرجال یطوفون بالبیت بالنہار عراۃ **و** النساء باللیل عراۃ
و اذا قیل لہم لما تفعلون ہذہ القبیحۃ قالوا وجدنا علیہا اباءنا و اللہ امرنا بہ فانزل اللہ **ہذہ الآیۃ** فی ردہم و تکذیبہم یعنی مشرکین
عرب **و بقولے دیگر** مشرکین یمن خاصۃ از مردان روزانہ طواف بیت اللہ حرام عریان میکردید **و** زنان ایشان شبانہ عریان شدہ طواف میکردند
و اگر ایشان را گفتہ میشد کہ چرا بچنین حالت قبیحہ عریان طواف میکنید در جواب میگفتند ما یافتیم آباء و اسلاف خود را بہمین حالت و صورت عاریہ
طواف میکردند **و** ما ہم پیروی و تقلید اینہا رفتار میکنیم **نزد عطاء** در شرک ایشان نازل شدہ **نزد** جمعی در رد اہل بحیرہ و سائبہ و غیرہم نازل
شدہ **نزد** کل متوسطین و متاخرین در عموم قبایح و فواحش ایشان نازل شدہ چہ لفظ فحشاء جمع فاحشہ اسم برائے ہر فعل و قول منکر و قبیح است لہذا **و**
داخل در ان جمیع انواع و اقسام فواحش از جمیع اصناف و اقسام معاصی میباشد **زمخشری** گفتہ الفاحشۃ ما تبالغ فی قبحہ من الذنوب **بیضاوی**
گفتہ الفاحشۃ فعلۃ متناہیۃ فی القبح کعبادۃ الصنم و کشف العورۃ فی الطواف و غیرہ **رازی** گفتہ و الفحشاء عبارۃ عن کل معصیۃ کبیرۃ
ید خل فیہ جمیع الکبائر **محققین** میفرمایند حمل بر عموم فواحش ولے **و** آیت متحمل ہمہ آن میباشد **اشکال** سبب نزولش ہرگاہ
خاص است **پس** عدول از سبب مخصوص الے العموم چگونہ جایز باشد **جواب** در علم اصول قانون مقرر و مبرہن گردیدہ کہ سبب خاص
مانع از عموم حکم نمیباشد حضوصا نزد عمومیت الفاظ و قراین قایمہ **و** اینجا ہر چند در عراۃ مطوفین نازل شدہ لکن محمول بر عموم قبایح معاصی
و منکرات عقلی و شرعی میشود **تنبیہ** بدانکہ ہرگاہ در ماقبل این ذکر نزع لباس ابوی البشر و اظہار سوآت اینہا کرد کہ در جنت ناظر نامحرمی با اینہا نبود
معہذا بسیار زشت و بد آمد اینہا را اموز شدن ابدان و عورات اینہا **پس** بان اینجا تعریض کرد عراۃ مطوفین مردان و زنان مشرکین عرب را کہ شما
چگونہ مردان و زنان بطور عریان در روز بحضور اغیار در عامۃ البلوی طواف بیت اللہ میکنید و اغیار معاینہ عورتہائے شما میکنند و شما در استتار عورات
خود چون آدم و حوا با وراق اشجار در عدم حضور ناظرین چرا تقلید و پیروی و اقتدا بفعل شان نمیکنید **و اگر** بتقلید آباء جہال کفار خود رفتار میکنید
پس در تقلید آدم نبی و حوا کہ اول آباء شما اند اولے اند و فعل اینہا ممدوح منقول و معقول **و** فعل جہال کفار مذموم و مقدوح و مقبوح میباشد
اشکال بدانکہ تعری عورتین در عامۃ البلوی برائے طواف شکے نیست کہ عقلا حالتے منکر و قبیح است لہذا در کل اہل ملل و نحل قدیما
و حدیثا تعری عورتین ہر چند ناظر غیری نباشد منکر است لہذا اہر عاقلے لا دین و ذی دین عورتین خود را میپوشد و مستور میدارد امکن میگذارد **پس**
چگونہ بعقل باور کنند کفار عرب اظہار عورتین در حال طواف عبادت مستحسنہ میدانستند و خود را برملا عریان طواف میکردند و بہایم لا یعقل ہم
قبل و دبر خود را بدنب خود مخفی و پنہان و مستور میدارند **و** اینہا آدمی بودہ عورتین خود را مردان و زنان اظہار و اجہار مینمایند **جواب**

جہالت زمانہ جاہلیہ در دنیا مشہور و منشور بود **پس** بوجود ذی جود این سید الحکماء والانبیاء در تمام دنیا از شرق و غرب تا دریے تہذیب و مشہور و منشور و معمول عالم شدہ **امّا** بدویات و قرویات عرب تا الی چہاردہ صدی ہنوز مہذب و متادب نشدہ و در سفر حجاز و عراق معاینہ کردیم بعیون الراس کہ مردان آنہا در عیون مردان و زنان علانیے اظہار و اجہار عورتین بلا پروا میکنند و ہمہ نظارہ عورتین آنہا میکردند و ہرگاہ عریان شدن در اینہا عادت قبیحہ بدیہ غیر قبیح الی حین جاری و ساری باشد پس جاہلیت را قیاس بران بکن کہ در آنوقت چہ حالت بودہ **و** از اینہا تعری طواف قبیح نبودہ **جواب ثانی**

فخر رازی در اینجا فرمودہ **واعلم** انہ لیس المراد منہ ان القوم کانوا یسلمون کون تلک الافعال فواحش **و** کانوا یزعمون ان اللہ تعالی امرہم بہا فان ذلک لا یقولہ عاقل **بل** المراد ان تلک الاشیاء کانت فی انفسہا فواحش **و** القوم کانوا یعتقدون انہا طاعات **و** ان اللہ امرہم بہا انتہی حاصل آنکہ آن قوم مشرکین عقلاء بودہ و آنہا چون طواف عریان را طاعت تعبدی بتقلید ابائی بگمان امر الہٰ میکردند و بتعلیم ابائی و ارباب ملتی آن قسم حرکات را عبادت میشمردند چنانچہ نقل کردہ اند کہ کوہستان کشمیر مردان و زنان ہنود بر چشمہ گنگا رسیدہ عریان عامۃ البلوی بعیون اعیان الناس مردان و زنان غسل میکنند بتواتر اینحکایت محکی شدہ **و** میگویند کہ اینجا سوء اعمال و فواحش گناہ نیست بل گناہان بامیریزند چنانچہ بہار و خزان برگہا از اشجار میریزند **و** اکثر چنین قبایح عقلی در ہنود ہندوستان الی حین معمول است ہر چند بمانعت انگریزی بعضی بعض امور ممنوع شدہ چون القاء زوجہ نفس خود را در آتشیکہ شوہرش را میسوزانیدند **طبرسی** فرمودہ کنی بہ المشرکین الذین کانوا یبدون سوآتہم فی طوافہم فکان یطوف الرجال و النساء عراۃ یقولون نطوف کما ولدتنا امہاتنا عراۃ **و** لا نطوف فی الثیاب التی قارفنا فیہا الذنوب یعنی این کنایہ کردہ از کردار کفار یکہ ابداء و اظہار سواۃ خود در طواف خود میکردند از مردان و زنان اینہا **و** در جواب متفحص از آن میگفتند کہ طواف میکنیم بحالیکہ متولد عریان شدہ بودیم از مادران ہائے خود **و** ما طواف در لباسے نمیکنیم کہ در ان کسب و عمل گناہان کردہ ایم **فراء** گفتہ کانوا یعملون شیئا من سیور مقطعۃ یشدونہ علی حقویہم یسمی حوفا **و** ان عمل من صوف یسمی رھطا **و** کان تضع المرأۃ علی قبلہا النسعۃ فتقول الیوم یبدو بعضہ او کلہ **و** ما بدا منہ فلا احلہ یعنی الفرج لان ذلک لا یستر سترا تاما یعنی کفار چیزیرا از چلو چرمیدہ میساختند و میبافتند و بر شانہ زیر ناف می بستند و نامش خوف نہادہ بودند **و** اگر از پشم میبافتند نامش رھطے نہادہ بودند **و** زن در حال طواف بر فرج خود پارچہ چرمی نوار را می نہاد چونکہ بر نوار و شعر انگشت زیادہ نمیباشد زن میگفت کہ الیوم ظاہر میشود بعض فرج **و** کل فرج او **و** آنچہ از فرج ظاہر میشود آنرا تحلیل نمیکنیم زیراکہ او ستر تام نمیکند **بحث سابع عشر** واذا فعلوا فاحشۃ در اینجا میگویند کہ عبارت مقدر است کانہ قیل لہم فعلتم الطواف عراۃ و غیر ذلک من الفواحش ففی جوابہم قالوا وجدنا علیہا اباءنا واللہ امرنا بہا و کفار عرب قبیکہ فواحش بعمل میاوردند منجملہ آن زنان و مردان طواف بیت اللہ عریان میکردند اگر کسی از اینہا میپرسید کہ چرا اصنام پرستی و بحیرہ و سائبہ و عریان طواف میکنید در جواب سائل معترض دو عذر پیش میکردند و میگفتند **احدہما** کہ یافتیم اباء و اسلاف خود را کہ بہمین حالت و صورت عمل میکردند **ثانیہما** بتعلیم ارباب شیاطین الانس شنیدیم کہ خدا امر کردہ است مارا کہ بہمین طور و بہمین صورت عمل بکنیم **و بعض اعلام** چنین تقدیرش کردہ واذا فعلوا فاحشۃ فنھوا عنہا قالوا وجدنا علیہا اباءنا قیل و من این اخذ اباؤکم قالوا واللہ امرنا بہا علی التقدیرین کل مقالین واحد است **بحث ثامن عشر** قل ان اللہ لا یامر بالفحشاء اتقولون علی اللہ ما لا تعلمون خطاب بقل ابتداء بسرور خاتم الانبیاء **و** بعد از ان حضرت خلفاء حقہ صادقہ قائم بمقام آنحضرت **و** بعد ایشان در ہر عصر اعلام ملل میباشند **حسن بصری** گفتہ انہم الاسلاف من معتقدی الجبر فقالوا لو کرہ اللہ ما نحن علیہ لنقلنا عنہ فلہذا قالوا واللہ امرنا بہا **فرد** اللہ علیہم بقولہ ان اللہ لا یامر بالفحشاء **ثم** انکر علیہم من وجہ اخر فقال اتقولون علی اللہ ما لا تعلمون لانہم ان قالوا لا نقضوا مذہبہم وان قالوا نعم افتضحوا فی قولہم بدانکہ خالق علیم و حکیم ہم از ہر دو عذر ایشان را دو جواب داد **احدہما** رد بجواب بلیغ بگو تو یا محمد صلعم در جواب کفار کہ از قدیم عریان الابدان و العورت ساختن خود ہر مرد و زن را ہر چند ناظرے دیگر نباشد بذاتہ عقلا منکر و قبیح است یا ستر عورتین خود بمقتضی عقل ہر عاقل را لازم و واجب است خصوصا نزد عبادۃ و طواف بیت اللہ بعریان ابدان جسا و فروج در انظار عامۃ البلوی از اصناف ناس اقبح قبائح و افحش الفواحش میباشد **لہذا** قدیما و حدیثا کافہ مردم اخفاء و استتار عورتین میکنند **و** ہرگاہ بشما و بکافہ ناس قبح این ثابت شد **پس** بگو تو یا محمد ہشیار کہ خالق علیم و حکیم مدبر امور خلق چگونہ حکم و امر بکشف عورتین شما

جواب بعید از عقل عریان
العطوف ثانی بعد از ...
ست ... بنشینیم
و زنان را بعید ...
جواب ...

حکم نکرد ... خدا بطواف عریان
مرد و زن ...
بکشف عورتین ... امر نمیکند

مردان وزنان زنا با قبیح قبایح و بافحش فواحش خاص کنند چه بتحقیق خدا اصلا و ابدا حکم و امر بفواحش نکنند و راضی هم بان نباشد **ثانیها** رد بجواب الزامی بگو تو یا محمد صلعم کفار اہل مکہ را بگاه بثبوت قطعی در باب کشف عورتین خود از جانب وزبان خدا ندارید آیا میگوئید و افترا ہمے بندید بر خالق تعالے با نچہ آنرا نمیدانید و دلیلے از خدا بر عمل فواحش ندارید **و** بغیر ثبوت الٰہی و الله امرنا بہتان و افتراء بر جناب باری میباشد **بعض**

فحول متکلمین مفسرین در اینجا فرمود که سبحانه جواب در باب تقلید آبائی بقولهم وجدنا علیها آباءنا نداد چه امر تقلید فاسد و باطل محض بتداہۃ است لان الله قد تقرر فی عقل کل احد انه طریقة فاسدة لان التقلید حاصل فی الادیان المتناقضة فلو کان التقلید طریقا حقا للزم الحکم بکون کل واحد من المتنا قضین حقا و معلوم قطعا انه باطل **و** لما کان فساد هذا القول وهذا الطریق ظاهرا جلیا لکل احد فلاجل ذلک لم یجبهم الله تعالی عن ذلک **واما الجواب** عن حجتهم الثانیة بقولهم والله امرنا بها فاجابهم الله تعالی قال ان الله لا یامر بالفحشاء فالمعنی ان امر الله لا یثبت الا بالوحی الالٰهی **فالوحی** اما کان بواسطة الانبیاء **و** انتم تنکرون النبوة **و اما** کان بغیر واسطة الانبیاء و انتم المشرکون کافرون بالله تعالی فالوحی لا ینزل علی الکفار والمنکرین بالله تعالی فکیف حصل لکم العلم بان الله امرکم بعمل الفحشاء والفحشاء قبایح وکل قبیح فی نفسه فاسد فالله لا یامر بالمفاسد بل یامر بالمصالح للعباد عاجلا کان او آجلا **تنبیه** بدانکه در آیة دلیل قطعی بر بطلان سه امر است **احدها** بر بطلان خلق خیر و شر بدانکه جمیع افعال بندگان و جمیع آنچه در عالم بدست آدم از خیر و شر بعمل و بوقوع میآید ہمہ آن مفعول و مخلوق و مراد و مطلوب الله است چنانچه کفار سلف و مجوس و جبریه خلف ہم ہمین میگویند که آنچه مقدر بود ہمان مقتضی میشود پس نکاح مادران و خواہران و خالات و عمات و دختران خود و زنا و کفر و جمیع اعمال و افعال ما مقدر الٰہی اند مطابق آن بعمل میآید و جاری میشود و ما دخلے ندایم اصلا در اعمال خود **جوابش** آنکه اگر بقضا و قدر کافه امور و اعمال بندگان و خلق افعال شان از جانب خدا صحیح و ثابت میبود البته ارسال رسل و انزال کتب و امر و نہی و تقریر شرع و تعزیر و تہدید و توعید خلق بر خلاف آن عبث و لہو و لغو و ظلم صریح بود بر تعالی اصلا سفاہت و قباحت و عبث و ظلم جایز نیست

پس بطلان این ثابت شد که قدر بمعنے علم **و** قضا بمعنے جریان می باشد **و** آنچه معلوم الٰہی بود مطابق آن بظہور و بوقوع در دنیا میاید **و** باینمعنی معلوم الٰہی آنچه باشد ایجاب بلازمے آید زیراکه علم را بالضرورت تاثیر اصلا در معلوم نیست چنانچه ما میدانیم که آتش شئے دھنی محرق است **و** آفتاب فردا صبح از سمت مشرق طلوع میکند **پس** نزد معاینه نار **و** طلوع آفتاب از مشرق علم ما مطابق معلوم بوقوع آمد **چه** علم تابع **و** معلوم متبوع است **و** معلوم العقلا ہست که علم ما اصلا و ابدا تاثیرے در احراق آتش و در طلوع شمس نکرد **و پس** مزعوم مجبره سلف و خلف در وقوع اعمال بقدر الله قہرا و خلق افعال در بارہ تخلیق الله باطل محض شد و الحمد لله تعالی **ثانیها** دلالت قطعیه بر بطلان قیاس **و** بر بطلان حجیت آن آنست که کفار اعمال خود و طواف بیت الله را عریان بطریق قیاس بعمل آوردند لہذا اسناد آن الی الله کردند بقولهم والله امرنا بها **و** خالق رد انہا بتقولون علی الله ما لا تعلمون کرد **و** معلوم ہر ذی عقل و شعور ہست که ہیچ قیاسے منزل من الله بوحی الٰہی تعالی اصلا نیست **اما نفاة قیاس** از اصولیین میفرمایند الحکم المثبت بالقیاس مظنون غیر معلوم **و** ما لا یکون معلوما فهو غیر حجة لانه ما انزله الله بالوحی فما یکون کذلک لم یجز القول والعمل به ولاجل ذلک انزل الله تعالی فی معرض الذم والسخریه ردا للقایلین بالقیاس بقوله اتقولون علی الله ما لا تعلمون ای بالوحی یعنے حکمیکه ثابت بالقیاس باشد او فی الواقع حکم مظنونے غیر معلوم میباشد **و** آنچه معلوم قطعی نباشد پس او غیر حجت و لا معمول بل متروک العمل جوابست زیراکه منزل من الله بالوحی نیست **و** آنچه ہمچنین صفت و حالت باشد جایز القول والعمل به نیست **و** برائے ہمین او تعالی در معرض ذم و سخریه در رد قایلین بالقیاس انزال کرد مضمونش اینست که آیا بقیاس میگوئید بر خدا آنچه بوحی نمیدانید یا خدا نزا **و** آنرا یعنے قول قیاسی را افترا و بہتان محض بر خدا خالق نامیده تدبر **پس** قول قیاسی غیر حجت باطل محض بعد حکم الله افترا اجبث بر تعالی میباشد **ثالثها** در آیه دلالت است که حسن و قبح بالجمله عقلی است زیراکه رد کفار کرد بقول ان الله لا یامر بالفحشاء **و** تعری عورتین مردان و زنان قبیح عقلا نزد ہر قوم اہل کتابین **و** غیر کتابین از اہل اصنام و اوثان و دہریین و طبیعیین اظہارش منکر و قبیح است **و اگر** منکر و قبیح نبود اجبار و اظہار عورتین البته اہل محل که قایل و معتقد انبیا و تنزیل کتب نیستند

ایشان هم بغیر وحی میپوشانند و آن ثابت در مشرکین عرب هم که لا کتاب ولا نبی بعد اسمٰعیل از دهر طویل بوند ایشان استناد تعری خود را الی اباءهم وارباب هم تقلیدا بهم میکردند و قول اله در رد ایشان قل ان الله لا یامر بالفحشاء حجت وموثر میبود و بسمع این آیه ایشان ساکت و شبه در امر خود شدند که فی الواقع ابداء عورتین منکر است و آن چگونه عبادت طاعت مستحسنه شمرده شود

قوله تعالیٰ قُلْ أَمَرَ رَبِّي بِالْقِسْطِ وَأَقِيمُوا وُجُوهَكُمْ عِندَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ ۚ كَمَا بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ ۝ فَرِيقًا هَدَىٰ وَفَرِيقًا حَقَّ عَلَيْهِمُ الضَّلَالَةُ ۗ إِنَّهُمُ اتَّخَذُوا الشَّيَاطِينَ أَوْلِيَاءَ مِن دُونِ اللَّهِ وَيَحْسَبُونَ أَنَّهُم مُّهْتَدُونَ ۝ ترجمہ این دو آیہ

بگو تو یا محمد صلی الله علیه واله وسلم امر وحکم کرد پروردگارم که دایم قایم بعدل وانصاف است و بآنچه امر کرد خدا وانیست که برپا دارید وراست کنید رویهای خود را در هر زمان ومکان نماز یعنی در هر وقت ادا نماز وجای ادا آن رو بجانب دل خود را راست بسمت قبله کنید یا توجه تمام کنید در عبادت معبود خود چون وقت نماز در رسد در گذاردن آن در مسجد و یاد کنید و بخوانید و بخواهید خالق معبود را در حالیکه خاص اخلاص کنندگان برای خدا در طاعت عبادت او باشید بغیر آمیزش وبے شایبه از شرک وریا وسمعه چنانچه بیافرید شما را در ابتدای تولید خالص وخاص برتوحید برمیگردید و باز خواهید گشت بسوی او تعالیٰ ثانیا بجهت جزا وسزا اعمال یا چنانکه شما را از خاک آفرید باز گشت عند الموت بسوی همان خاک خواهید گروهی راه حق وراست یافته برمیگردد و گروهے وطایفه دیگر سزاوار گشت برایشان گمراهی و بیدینی یعنی یک طائفه با ایمان وطایفه دیگر بے ایمان بکفر برمیگردد بسبب اینکه ایشان فرا گرفتند دیوان را دوستهای وولات خود بغیر خدا یعنی شیاطین جنی وانسی را والیان ومتبوعان خود گرفتند و ترک خالق خود کردند وحال آنکه ایشان گمان میکنند که ایشان راه حق یافتگان اند و در تفسیرش چند بحث اند **بحث اول** در وجه تنظیم آیه با ما قبل میباشد بدانکه او تعالیٰ هر گاه بالا فرمود که خدا امر بفحشا نمیکند و فحشا اسم جامع جمیع انواع قبایح وسیئات است **پس** اینجا متصل بیان امر کرد در رفتار و کردار خود بالقسط وعدل و این هم اسم جامع خیرات وحسنات هست **بحث ثانی** بدانکه امر بمعنے حکم وفرمودن عالی بطور استعلا بدانی میباشد و اکثر مفهوم از امر وحکم طلب فعل از محکوم علیه بطور ایجاب ووجوب میباشد **بحث ثالث** لفظ عدل وقسط در لغت بمعنی وضع شئے بموضع خود و جور وظلم خلاف ونقیض اینها هست و در عرف عبارت از اقوال افعال وکردار ورفتار بطور انصاف واعتدال بدون افراط وتفریط وتنزه از ستم وجور وظلم وقبح میباشد در مجمع فرمود اصل القسط العدول فاذا کان الی جهة الحق فهو عدل ومنه قوله تعالیٰ ان الله یحب المقسطین و اذا کان العدول الی جهة الباطل فهو جور یعنے اصل قسط عبارت از عدول بسوئے جهت حق وهمان عدل میباشد و از اینجا آیه یحب المقسطین است یعنی خدا رفتار کننده باعتدال را دوست میدارد و وقتیکه عدول بسوی باطل کرد پس او جور وظلم یعنے قاسط است و از همین معنے آیه واما القاسطون فکانوا لجهنم حطبا یعنے رفتار وگفتار کننده بجور هیزم جهنم میباشد **بحث رابع** قل امر ربی بالقسط یعنے مخاطب بخطاب قل حضرت ختمی مآب است بگو تو یا محمد صلی الله علیه واله وسلم امر کرد مرا پروردگارم بعدل وانصاف من حیث الحصر در اینجا سه وجه محتمله اند **اول** در اینجا لفظ بالقسط تعلق برسالت مآب است که او تعالیٰ بآنحضرت امر کرد که در رفتار وگفتار وکردار باعتدال بغیر افراط وتفریط باشد **پس** تقدیرش امر ربی بان اتصف بالعدل باشد یعنے امر کرد مرا پروردگارم که در همه اقوال وافعال واعمال من متصف بعدل باشم بغیر افراط وتفریط **ثانی**

امر کرده

امر ربی ربی ان ابلغ الناس ان ربی قایم بالقسط بغیر ظلم وجور یعنی مرا پروردگارم امر کرده که بخلق برسانم که بتحقیق پروردگارم قایم بعدل بغیر جور و ستم
است و یؤیده آیه شهد الله انه لا اله الا هو والملائکة واولوا العلم قائما بالقسط و همین قول ابن عباس است پس معنیش ثابت شد که ذات الهی دائما قایم
بالعدل است و هرگاه تعالی بذاته بعدل دایم قایم باشد البته خود او فاعل بجور و ظلم و راضی بآن در بندگان اصلا و ابدا نمیباشد لهذا امر بعدل کرد **دخل**
مراد امر ربی بالتوحید است **ثالث** چونکه کفار بغیر اعتدال در اعمال و افعال خود کردار و رفتار میکردند منجمله آن طواف کعبه مردان و زنان عریان
میکردند **پس** مامور گردید آنحضرت که برساند مکلفین را خصوصا بآنکه خطاب عینا باتقولون علی الله ما لا تعلمون شده که امر الهی آمده ان الله لا یأمرکم
بالفحشاء بل یأمرکم بالقسط والاعتدال فی جمیع الامور والاعمال فان خیر الامور اوسطها که بتحقیق خدا امر نمیکند بعمل و بفعل فحش و منکر
و قبیح بل امر میکند شما را در گفتار و رفتار و کردار بقسط و اعتدال بغیر افراط و تفریط چه خیر امور اوسط آن میباشد چه عریان طواف کردن قبیح و ستم بنفس
خود کردن است **پس** لباس وسط دو جامه در حال احرام طواف باید پوشید نه لباس مخیط یومیه **و** نه لباس ریش که لباس جمال و زینت از زربافت
و اطلس باشد **و** همین است قول عطا **و** سدی علی الاطلاق است قال الا اللهی دبالقسط العدل **و** بما ظهر فی العقول کونه حسنا و صوابا **و** همین قول
اکثر مفسرین است **نزد ابو مسلم** مراد اعتدال در جمیع طاعات و عبادات که مشروط بقربات است میباشد **اقول** جمع این هر سه صورت این
طور محتمل است که او تعالی **و** رسول او سبحانه متصف بعدل در همه امور و افعال و اقوال اند **و** بندگان خود را هم مامور گردانید که رفتار و کردار و گفتار شان
هم باعتدال در همه امور علی الدوام بغیر افراط و تفریط واجب میباشد والله اعلم **اشکال** قل امر ربی بالقسط من باب الاخبار **و** اقیموا وجوهکم
الخ از غیر باب اخبار از احکام بالاتفاق است **پس** چگونه بر جمله خبریه جمله عملیه احکامیه را عطف جایز باشد **جواب** نزد نحاة مفسرین بتقدیر
فعل بر فعل چون قل امر ربی بالقسط **و** قل اقیموا وجوهکم عطف شده اشکال عاید نمیشود **شیخ طبرسی** فرموده که اقیموا عطف بر لا یفتننکم
الشیطان **و** تقدیرش واحذروا عن الشیطان ولا یفتننکم **و** همین قول ابو مسلم است **و** این اولی از تقدیر میباشد **بحث خامس عشر**
و اقیموا وجوهکم عند کل مسجد این ماموربه است یعنی بگو تو یا محمد صلی الله علیه وآله وسلم و برسان تو مردم را که برپا دارید جاهای خود و قایم
شوید شما بذوات خود برای عبادت معبود بحق تعالی نزد هر جای سجده **مفسرین** در این موجه وارند **احدها** ان المخاطبین کل المکلفین
من الذکور والاناث الی القیامة عصرا فعصرا و دهرا فدهرا فمعناه ادوا ایاها نکم و ادوا تکم عند کل مسجد من الارض صلوا تکم المفروضة
والمندوبة لان کل الارض جعل لکم مسجدا و طهورا مخاطب باقیموا کل مکلفین دنیا در هر زمان از مرد و زن است **پس** معنیش چنین میباشد
که ای مکلفین ذکور و اناث ادا کنید نبات بنفس خود هر یکی در سر جا از زمین نماز های مفروضه و مندوبه خود را چه زمین خاص برای شما حیز امت
گردانیده شد جای سجده و مطهر شما بدل از آب **و** در خصایص این امت محمد آنست که بمصداق کنتم خیر امة بهترین امم سلف شما
میباشید **دیگر** بجهت خیریت این امت گردانیده شد کل روی زمین مسجد یعنی هر جای سجده نماز کرده میتوانند و بان مباح و مجاز عموما کردیدند
و بدل آب عند التعذر خاک زمین مطهر برای این امت خاص مقرر کرده که تیمم بدل وضو و غسل کفایت میکند **در خبر متواتر است**
قال النبی صلعم جعلت لی الارض مسجدا و طهورا یعنی پیغمبر صلی الله علیه وسلم فرمود که برای من کل روی زمین جای سجده و خاک آن مطهر
بدل از آب مقرر کردید **ثانیهما** وجهوا وجوهکم حیثما کنتم فی الصلوة الی المسجد الحرام وهو الکعبة **و** تصریحه فولوا وجوهکم شطر المسجد الحرام
یعنی متوجه شوید برویهای خود هر جا که در بر و بحر باشید در نماز های خود بمقابل مسجد الحرام و همان کعبه قبله شما است **و** مصرحش آیه دیگر است که بگردانید
رویهای خود را بسمت مسجد الحرام **و** همین قول مجاهد **و** سدی **و** ابن زید است **ثالثها** ان معناه اقیموا وجوهکم الی الجهة التی امرکم الله بالتوجه
الیها فی صلواتکم وهی الکعبة **فعلی هذا** المراد بالمسجد اوقات سجود الصلوة یعنی مراد از اقیموا متوجه شوید بسوی جهتیکه امر کرد شما را خدا
بتوجیه بطرف او در نماز های سفر و حضر و مندوبه خود **و** او کعبه معظمه است **پس** بنا بر این مراد از مسجد اینجا اوقات سجود و صلوات است **و** همین
قول جبائی وغیره است **رابعها** ان المراد اذا ادرکتم الصلوة فی مسجد فصلوا **و** لا تقولوا حتی ارجع الی مسجدی **و** المراد هیهنا بالمسجد موضع
السجود عن الفراء **و** هو مختار المغربی یعنی مراد آنست وقتیکه دریابید شما وقت نماز را در همان مسجد قایم شوید پس نماز را در همان مسجد ادا کنید و نگوئید که بر
میگردم بسوی مسجد خودم **و** مراد اینجا المسجد موضع سجده است **و** همین قول فراء **و** همین قول ابو الحسین مغربی هست **خامسها** ان معناه

اقصدوا المسجد فی وقت کل صلوة امر بالجماعة ندبا موکدا لها عند الاکثرین وحتما عند الاقلین یعنی ای مردم قصد مسجد کنید در هر وقت نماز نزد اکثر امر باداء نماز در هر وقت بجماعت بندب موکد نزد اقل امر باداء هر نماز در مسجد بجماعت حتما کرد نزد بعضی امر باداء صلوة مفروضه در مسجد ترغیب کرد چه تعمیر و بنا مساجد خاص برائے سجود و عبادت شده تا باداء صلوة در مساجد مساجد معمور باشند و موید ش حدیث هست لا صلوة لجار المسجد الا فی المسجد اقول حدیث دو وجه احتمال دارد احدهما همسایه مسجد نماز نخواند مگر در مسجد تا چهل خانه بدور مسجد و بقولے تا جا هائیکه اذان موذن چهار دور مسجد برسد مراد میباشد ثانیهما صحیح و جایز نیست اداء نماز برائے همسایه مسجد در خانه خود مگر آنکه او خاص در مسجد اداء کند فرادی خواه بجماعت و بعد نفی استثناء نزد بعضے دلیل بر وجوب عینی در اداء صلوة مفروضه در مسجد برای جار مسجد میباشد و بقولے غایت تاکید در آداء ان بغیر عذر معقول مقبول در مسجد برائے هر کس خصوصا برائے همسایه است سادسها معناه اخلصوا وجوهکم لله تعالی فی الطاعة فلا تشرکوا به بشرک جلی او خفی کالریاء والسمعة یعنی اخلاص کنید ذوات خود در طاعت و عبادت مر خدا را پس شرک مکنید بعبادت بشرک جلی چون اصنام پرستی و نه بشرک خفی چون ریا و سمعت و همین قول ربیع بن انس است اقول اینقول ضعیف است چه اگر اقیموا بمعنے اخلصوا باشد تکرار اخلاص در کلام لازم میآید چه تقدیرش اخلصوا فی سجودکم وادعوه مخلصین له الدین میشود و نماز در دین داخل و از اول و اصل آن احکام است سوال از اقیموا و حکم دریافت شد که مقصود از ان اقامت و اداست صلوة مفروضه میباشد اما عند کل مسجد قطعا دریافت نشد که آیا مراد خاص توجه خاص بقبله است یا مراد اقامت و اداء صلوة فی وقتها است یا مکان صلوة چون مسجد که معبد مخصوص للعبادت است +

جواب دراین خلاف کردند فخر رازی گفته اختلفوا فی ان المراد منه زمان الصلوة او مکانه والاقرب هو الاول لان الموضع الذی یمکن فیه اقامة الوجه للقبلة فکانه تم بین لنا ان لا نعتبر الاماکن بل نعتبر القبلة فکان المعنی وجهوا وجوهکم حیثما کنتم فی الصلوة الی الکعبة یعنی دران خلاف کردند نزد فرقه مراد از ان زمان صلوة نزد بعضے مکان صلوة است و اقرب نزد من اول یعنی زمان صلوة است زیراکه اداء نماز مشروط بتوجه الی القبلة و دران امکان توجه الی القبلة هست پس گویا او تعالی بیان کرد بما که اماکن را اعتبار نکنیم بلکه اعتبار بکنیم قبله را پس معنیش چنین میشود که توجه بوجوه خود کنید در اداء نماز بسوی کعبه هر جا که باشید وقال ابن عباس المراد اذا حضرت الصلوة وانتم عند مسجد فصلوا فیه ولا یقولن احدکم لا اصلی الا فی مسجد قومی و بر اینقول معترض شده ولقایل یقول حمل لفظ الایة علی هذا بعید لان لفظ الایة یدل علی وجوب اقامة الوجه فی کل مسجد ولا یدل علی انه لا یجوز له العدول من مسجد الی مسجد انتهی یعنی آیه دلالت دارد بر وجوب اقامت وجه در هر مسجد و دلالت ندارد که عدول از مسجد بسوئے مسجدے دیگر جایز نیست اقول همین صحیح است ثم الله اعلم

اشکال هرگاه توجه الی الکعبه در نماز واجب عینی هست و زمین بحسب تقریر اهل هیئت و هندسه کروی الشکل مدور بشکل دائره است پس آنانکه بر سطح بالا اند ایشان را از چهار طرف سطح بالا توجه بمحاذات کعبه ممکن است اما آنانکه در تحت زمین مکلفین چون ملک امریکه موجود اند اگر نماز بر ایشان مفروض و مشروط بمحاذات قبله باشد و بایشان محاذات بمقابل کعبه اصلا ممکن نیست زیراکه کعبه مبنی بر این سطح فوق است پس خالی ازین احوال نیست یا مکلفین ان ملک مکلف باستقبال قبله در صلوات و احتضار و قبور اموات و ذبایح نباشند زیراکه بالضرورت در حیز امکان ایشان نیست پس بهر جهت از جهات سته توجه نمایند کافی است بقوله تعالی اینما تولوا فثم وجه الله یا اگر مکلف بعموم خطابات باستقبال کعبه باشند پس تکلیف بما لا یمکنهم و بما لا یطاق باطل میباشد و مکلف در اداء صلوة مستلقیا متوجها الی سطح الفوق بمحاذاة الکعبة باشند چنانچه مصلی علی سطح الکعبة موادی صلوة مستلقیا متوجها الی البیت المعمور فوق السماء باشند کما قاله بعض الفقهاء و در صورة اخری ارکان نماز چون قیام و رکوع و سجود حاصل نمیشوند پس صلوة باین هیئت از حالت اصلیه کالصلوة افعال معهودة مشروطة بالطهارة والقبلة والقیام والرکوع والسجود ابتداءها التحریمة اخرها التسلیمة پس تکلیف اهالی چنین املاک چگونه میباشد جواب بدانکه سطح فوق و تحت در مثال کروے امر اعتبارے هست نه حقیقت واقعه پس باین اعتبار اهل امریکه زیر پائے اهل این سطح و برعکس آن یعنے اهل این سطح زیر پائے اهل امریکه کف پائے اهالی ایند و ملک بر کف پائے یکدیگر میباشند تنبیه هرگاه این واضح شد پس باشندگان کره ارض را هر جا که بدائے چار جهت و چار حد محدود میشوند و هرگاه بتقدیر چهار جهت و حد محدود کرده اند

وباهل مربكه جهت وحدیکه مقابل و محاذی کعبه مفروض و محدود میشود **پس** همان جهت وحد معین استقبال برایشان واجب میباشد چه فضا از سبع
کعبه بخط مستطیل مفروض و محدود میشود آن فضا قطعًا حکم کعبه تا بیت المعمور فوق السموات دارد **وهکذا** زیر و تحت کعبه تا ثری حکم کعبه دارد **پس** از ثری تا ثریا
باعتبار حدود وجهات اربعه مفروضه محاذی و مقابل کعبه تحت و فوق هر صاحب جهت و حد را بلا تفاوت علی السویه قبله همان حد وجهت است که دران کعبه میباشد **چنانچه**
برای کسیکه در یکی از جهات اربعه تحت کعبه در چاهی بنهایت عمیق **وکذا** کسیکه بر کوهی بنهایت اعلی و بلند از کعبه باشد قبلهٔ این هر دو محاذی و موازی همان حد و همان
فضا وجهت میباشد **وایه** فولوا وجوهکم شطر المسجد الحرام خاص درین باب **وایه** اینما تولوا فثم وجه الله در وجه دیگر وارد است **واشکال** لا ینحل بحمد الله منحل
گردید **ونظر** باشکال دوایر تمثیلیا اسرع الافهام میشود **بحث سادس عشر** اخلاص باب افعال بمعنی صفائی اعتقاد و اعمال از
کل شوائب و آمیزش از خلص الماء من الطین واللبن عن مزج الماء **وخلاصة** الشیء بالضم ما صفی منه است **در مجمع** فرمود **واصل**
الاخلاص اخراج کل شایب من الجنس **ومنه** اخلاص الدین لله وهو توجیه العبادة الیه خالصًا لله دون غیره یعنی اصل اخلاص صفائی
شئ باخراج هر نوع شوائب و امتزاجات از جنس **واز** همین باب و معنی اخلاص دین لله باشد **واخلاص** دین توجیه عبادت بسوی تعالی
از روی خلوص و خاص بغیر مزج شوایب از تشریک جلی و خفی است **بحث سابع عشر** وادعوه مخلصین له الدین این عطف
بر ماقبل **ومخلصین** حال از فاعل وادعوا است **پس** در تفسیرش دو قول اند **احدهما** ایها المصلون صلوا لله تعالی واعبدوه خالصین مخلصین
بغیر شائبة لان الدین الصافی الخالص لله تعالی یعنی ای متوجهین بصلوة عبادت کنید و نمازهای خود را در وقت ادا صلوة برای معبود واحد
تعالی بجا آرید بغیر امیزش و شواب زیراکه دین اسلام دین توحید تعالی صاف و خالص از امیزشات میباشد **از حضرت امیر ع** مرویست
انه علیه السلام یقول فی مناجاته الا اعبدک طمعا لجنتک ولا خوفا عن نارک بل اعبدک خالصًا لاستحقاقک **حضرت امیر ع** در مناجات
خود عرض میکرد که من عبادت نمیکنم ترا بطمع بهشت تو و نه بخوف از نار محرق تو بل عبادت میکنم خالص و خاص ترا برای استحقاق تو بان **اقول**
اعلام ملل متفق اند که چنین اخلاص بغیر از اعرف معصومین در جمیع احوال ممکن نیست لهذا الملقب بزین العباد و سید العابدین المخلصین مخصوص
آنحضرت میباشد **ایضًا** در متعدد خطب خود بمختلف بعض فقرات فرمود اول الدین معرفته **وکمال** معرفته توحیده **وکمال** توحیده اخلاصه
وکمال اخلاصه نفی الصفات عنه لان کل صفة تدل ان الموصوف غیرها **و** در تفسیر این اعلام ملل خصوصًا جمهور معتزله **و** از امامیه حکیم
صدرا در شرح کافی وجوه دارند **اشهر و اعلی** الوجوه همین است که اول دین معرفة الهی است **وکمال** معرفت تعالی توحید است **وکمال** توحید تعالی اخلاص است
وکمال اخلاص تعالی نفی کردن صفات یعنی صفات زایده برو و حادثه از تعالی است زیراکه هر صفت دلالت دارد که بتحقیق موصوف غیر صفت
است **واین فقرات** از خزاین مکنونه الهی است از هیچ یکی از پیغمبران سلف تلفظ نیامده بغیر از همین رازدار و اسرار دان ملک لاتی
تنبیه باین واضح شد آنچه کبار جمله احبار از خاصه و عامه روایت کردند حضرت رسول یوم طائف از کل قرابه و صحابه علی را تنها برای راز گوئی
برگزید و با او راز و اسرار گفت صحابه بعلانیه اعتراض کردند که طول کشید راز گوئی و اسرار نمائی پیغمبر با ابن عم خود علی پس پیغمبر ص در جواب اینها فرمود که من خاص
بعلی اسرار نمیگویم بلکه خدا با او راز و اسرار خود میگوید **وعین حدیث** اینست دعی رسول الله صلعم علیا یوم الطایف فانتجاه فقال الناس
لقد طال نجواه مع ابن عمه فقال ص ما انتجیته ولکن الله انتجاه **رواه** النسائی **والترمذی** وغیرهما من ائمة الحدیث **ثانیهما**
مراد ازین بعد ادای نماز ذکر خدا با دعوات ماثوره میباشد زیراکه این عطف بر اقیموا وجوهکم عند کل مسجد میباشد **پس** مابین معطوف و
معطوف علیه مغایرت لازم است **وموئدش** واذا فرغت فانصب یعنی اذا فرغت عن الصلوة فانصب علی المصلی للدعاء باشد
شیخنا الطبرسی فرمود وهذا امر بالدعاء والتضرع الیه سبحانه علی وجه الاخلاص ای ارغبوا الیه فی الدعاء بعد اخلاصکم
له الدین یعنی بعد فراغ از نماز این امر بدعا و تضرع الی الله تعالی بر وجه اخلاص میباشد یعنی رغبت و خواهش کنید در دعا بسوی خدا بعد
اخلاص و عبادت خود مر او راست دین خالص **رازی** و تبعه او در اینجا گفتند فاعلم انه تعالی لما امر فی الایة الاولی بالتوجه الی القبلة
امر بعده بالدعاء **والاظهر** عندی ان المراد به اعمال الصلوة **وسماها** دعاء لان الصلوة فی اصل اللغة عبارة عن الدعاء لان
اشرف اجزاء الصلوة هو الدعاء والذکر **وبین** انه یجب ان یؤتی بذلک الدعاء مع الاخلاص **ونظیره** وما امروا الا لیعبدوا الله

وهذه اشکال الکعبة والسموات لتسهیل الفهم ١٢

مخلصین له الدین انتهی یعنے هرگاه درآیه ادلے امر بتوجه الے القبلة کرد پس از ان امر بدعا کرد و نزد من اظهر اینست که مراد بآن عمل نماز میباشد
و نماز را بدعا نامید زیراکه نماز در اصل لغت عبارت از دعا هست چه اشرف اجزاء صلوات دعا و ذکر تعالی است و بیان کرد که او تعالی دوست دارد کلماله
صلوٰة مع الاخلاص بنمایند و بعمل بیارند و نظیرش آیه هست که مضمونش اینست که بندگان مامور نگردیدند مگر آنکه عبادت بکنند خدا را بحالیکه اخلاص
کننده باشند مراد از دین خالص **اشکال** عطف معطوف کلمه اقیموا و ادعوه هر دو بصیغه خطاب امر و امر مقتضی فرض و واجب
است و دعا و تعقیب بعد ادا نماز واجب نیست و چگونه لفظ اقیموا بر فرض و ادعوه بر مستحب و ندب حمل بشود **جواب** در این دو قول اند
اوّلهما هر دو خطاب اقیموا و ادعوا بالسویه دلالت بر وجوب بالسویه اند و همین ظاهر اهل ظاهر و حدیث و اصحاب الرای است و ایشان آیات
آخر چون و اسئلوا الله من فضله و ادعونی استجب لکم و صحاح و حسان اخبار کثیره متضمن امر بدعا، تعقیب و وجوب آن عموماً نقل
کرده اند و فخر رازی بجهت همین خطاب قول احمل بر توجه بقبله و خطاب و ادعوه را حمل بر صلوٰة مفروضه کرده **سوال** بنابر اهل ظاهر
آیا دعائے عینی واجب هست یا نه هر چه را دعا و ذکر الله اطلاق شود کافی است **ثانی الوجهین** مختار اکثر است و اقلش
تسبیح حضرت زهرا است یعنی چهار و سی مرتبه الله اکبر و سی و سه مرتبه الحمد لله و سی و سه مرتبه سبحان الله و همین تسبیح در بخاری و مسلم و غیرهما مرویست
و در حدیث اهلبیت عصمت ع است تسبیح الزهراء افضل من الف رکعة یعنی ثواب تسبیح حضرت فاطمه را اکثر از ثواب هزار رکعت
نماز است **و اقل** قلیل اللهم صلی علی محمد و آله **یا** سبحان الله سه بار **ثانیهما** قول اکثر فرقات ندب موکد تعقیب بعد هر نماز است هر چند اقلش
صلوٰة نبی و آله **یا** سبحان والحمد لله والله اکبر یکبار کافی است **تبصره** بطرق امامیه چند حدیث بطور همین اینجا نقل میکنیم و ترغیب بدعا
عموماً و خصوصاً بعقل و کتاب و سنت ثابت است **اما عقلا** چونکه دار دنیا دار الحوادث است **لهذا** حصول ضرر ضروری الوقوع یا متوقع
الوصول بهر انسانے است چه نفس انسان مشوش و عقلش مشغول و احوالش مختل و مغشوش و هم و غم و خوف مسلط بر او میشود و میباشد و هیچ شخص
از سلاطین و فقرا و غربا و مساکین از اینها در هیچ حالی خالی و عاری نے باشد خواه سببش از داخل باغتشاش مزاج باشد **یا** از خارج چون ایذا
از ظالم و غالب انسان **یا** از انواع حیوان **یا** من جانب الله بحسب حکمت و مصلحت ایجاد و تنزیل الام و اسقام و اوجاع و امراض و اعراض
و تغییر ارزاق و غیرها **یا** بالفعل حاصل **یا** بالقوت میباشد و رفع ضرر حاصل یا متوقع الحصول و ازاله آن از نفس خود مع القدرت بر ان
عقلا بر هر شخص عینا واجب است **و نیز** شرعا دفع آن واجب و آن آیه و لا تلقوا بایدیکم الی التهلکه میباشد **تنبیه** هرگاه عقلا و شرعا
حفظ خود از جمیع انواع مضرات نفسانی و جسمانی از نفس خود واجب و ثابت شد **پس** اکمل و افضل و اول دافع این آفات بلایا دعا میباشد **پس**
دعا نزد جمهور واجب تقدیمی بر همه اسباب و ادویات است **در کتاب عدة الداعی** فحل الفحول ابن فهد از حضرت رسول الله صلی الله
علیه و آله و سلم روایت کرده قال صلعم الا ادلکم علی سلاح ینجیکم من اعدائکم و یدر ارزاقکم علی سلاح ینجیکم من اعدائکم
قالوا بلی یا رسول الله قال تدعون ربکم باللیل والنهار فان سلاح المومن الدعاء یعنے حضرت رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم
فرمود آیا دلالت نکنم شما را بر سلاح نجات دهنده شما **مردم** عرض کردند آرے آنحضرت صلعم فرمود بخوانید و بخواهید پروردگار خود را شب
و روز چه بتحقیق سلاح مومن دعا است **و قال امیر المؤمنین** ع الدعاء ترس المومن و متی تکثر قرع الباب یفتح لک یعنی حضرت
امیر علیه السلام فرمود دعا سپر حفظ کننده و نگاهدارنده مومن از وصول مکاره و مطارح و مضار هست و کثرت دعا قرع باب است پس بکثرت
قرع باب فتح باب میشود **قال الکاظم** ع ان الدعاء یرد ما قدر و ما لم یقدر حضرت امام کاظم ع فرمود دعا رد میکند آنچه مقدر در تقدیر
شده و آنچه مقدر نشده **قال الصادق** ع الدعاء انفذ من السنان الحدید حضرت صادق ع فرمود دعا نافذتر است از نیزه آهنی **قال
الصادق** علیکم بالدعاء فان الدعاء والطلب الی الله تعالی یرد البلاء و قد قدر و قضی فلم یبق الا امضائه فاذا دعی و سئل صرفه صرفه حضرت
صادق ع فرمود بر شما مومنین باد دعا کردن چه دعا و طلب الے الله رد جمیع بلایا و آفات مقدره و مقضیه میکند اگر غیر امضا باقی نمانده باشد **پس** وقتیکه
دعا و سوال کرده شود خدا را از صرف آن بلایا البته ببرکت دعا مقدر مقضی هم بر میگرداند و دفع میکند **در کتب ادعیه و احادیث**
اکثر ادعیه و احادیث در باب دعا باین مضمون وارد اند **و قال سید العابدین** ان الدعاء والبلاء لیتوافقان الی یوم القیمه ان الدعا

بیان ادعیه تعقیب و حفظ نفس و دفع مضرات و غیره و دعا سنت است

لیرد البلاء وقد ابرم ابراما یعنی دعا و بلا گویا باہم دو توام از یک ما در باہم موافقت دارند از یکدیگر جدا نمیشوند تا قیامت بتحقیق دعا رد رفع میکند بلا و مبرم و مقرر شده را **ایضا قال ع** الدعاء یدفع البلاء النازل و ما لم ینزل یعنی دعا دفع بلا میکند خواه نازل شده باشد خواه ہنوز نازل نشده باشد **قال الباقر ع** لا تمل من الدعاء فانه من الله بمکان حضرت باقر ع فرمود ملال مکن و ملول مشو تا ترک دعا کنی چه دعا نزد خدا منزلتی و مکانی عالی دارد **ابن وہب** حضرت باقر ع را سوال کثرة القراءة افضل ام کثرة الدعاء **فقال الباقر ع** کثرة الدعاء افضل **ثم** قرأ قل ما یعبؤ بکم ربی لولا دعاؤکم آیا کثرت تلاوت قران افضل است یا کثرت دعا **امام باقر ع** فرمود کثرت دعا افضل است پس آنحضرت صلعم آیه خواند بگو یا محمد صلی الله علیه و آله و سلم مردم را که خدا مبالات و باکی ندارد باعمال شما اگر دعا شما نمیبود یعنی بدعا شما اعمال شما قبول میکند **اما در کتاب الله** عموما امر بدعا وارد شده **منها** واسئلوا الله من فضله **منها** ایضا وادعوه خوفا وطمعا **منها** قل ما یعبؤ بکم لولا دعاؤکم **منها** ادعونی استجب لکم ان الذین یستکبرون عن عبادتی سیدخلون جهنم داخرین **و** درین آیه وعده اجابت دعا داده عموما و خصوصا **و** دعا را عبادت خود نامیده **و** تارک دعا را متکبر شمرده توعید بدخول جهنم او را داده **منها** فاذا سئلک عبادی عنی فانی قریب اجیب دعوة الداع اذا دعان فلیستجیبوا لی ای فلیدعونی الخ **اما چند** طرق امامیه اینجا ثبت میشوند در تاکید دعا و فضل آن **حدیث اوّل** حنان بن سدیر از حضرت ابو جعفر ع پرسید که کدام عبادت افضل است **قال ع** ما من شیء احب الی الله من ان یسئل و یطلب ما عنده وما احد ابغض الی الله ممن یستکبر عن عبادته و لا یسئل ما عنده امام فرمود ہیچ چیزی محبوب تر بسوی خدا نیست از سوال و طلب آنچه نزد اوست **و** احدی مبغوض تر الی الله نیست از متکبر از عبادت او و سوال نکند با آنچه نزد و تعالی ہست **ثانی** زراره از حضرت ابو جعفر علیه السلام روایت کرده **قال ع** یقول الله ان الذین یستکبرون عن عبادتی سیدخلون جهنم داخرین **قال ع** هو الدعاء و افضل العبادة الدعاء قلت ان ابراهیم لاواه قال الاواه هو الدعاء امام فرمود که خدا میفرماید آنانکه تکبر میکنند از عبادت من زود است که داخل جهنم میشوند ذلیل و خوار و آن عبادت دعاست **و** در ادعیه حضرت سجاد علیه السلام مذکور است **و** افضل عبادت دعا است **و** قول خلیل اوّاه او ہم بمعنی دعا است **ثالث** ابن القداح از امام جعفر علیه السلام روایت کرده قال قال امیر المومنین احب الاعمال الی الله فی الارض الدعاء **و** افضل العبادة العفاف وکان امیر المومنین ع دعاء یعنی احب الاعمال نزد خدا و در الاجابت با ثواب دعا است **و** افضل العبادت عفاف است **و** حضرت امیر بسیار دعا کننده بود **رابع** عبید بن زراره بتوسط خود از امام جعفر روایت کرده قال الدعاء هو العبادة التی قال الله تعالی ان الذین یستکبرون عن عبادتی ادع و لا تقل ان الامر قد فرغ منه یعنی دعا عبادتی ہست که خدا فرموده آنانکه تکبر از عبادت من کنند یعنی دعا عبادت است **و** تارک عبادت دعا متکبر است و مگو که خدا از کار کردن فارغ شده حالا دخلی بزیادتی و کمی در ہیچ امری ندارد **خامس** عبد الله بن میمون القداح روایت کرده که حضرت صادق ع فرمود الدعاء کهف الاجابة کما ان السحاب کهف المطر یعنی دعا کهف اجابت است چنانچه ابر کهف باران است **سادس** ہشام بن سالم روایت کرده که حضرت صادق ع فرمود هل تعرفون طول البلاء من قصره قلنا لا قال ع اذا الهم احدکم الدعاء فاعلموا ان البلاء قصیر یعنی آیا میدانید طول بلیت را از قصر و کوتاہی او ما عرض کردیم نه آنحضرت فرمود وقتیکه احد شما ملہم بدعا میشود پس بدانید که زمان بلاء بنهایت رسیده چه الہام بدعا موجب زوال وی میباشد **سابع** ابو الولادت از حضرت ابو الحسن رضا ع روایت کرده قال ما من بلاء ینزل علی عبد مومن فیلهمه الله الدعاء الا کان کشف ذلک البلاء وشیکا و ما من بلاء ینزل علی عبد مومن فیمسک عن الدعاء الا کان البلاء طویلا فاذا نزل البلاء فعلیکم بالدعاء والتضرع الی الله حاصل آنکه بلائی و آفتی بر مومن نازل نمیشود مگر آنکه ملہم بدعا میشود پس بدعا کشف آن بلا سریعا میشود و بغیر دعا بلا طول میکشد پس بر شما باد دعا و تضرع الی الله دایما **ثامن** قال النبی ادعوا الی الله تعالی فی حوائجکم والجؤا الیه فی ملماتکم و تضرعوا الیه وادعوه فان الدعاء مخ العبادة **و** ما من مومن یدعو الله الا استجاب له **فاما** ان یعجل له فی الدنیا **و** یوجل له فی الاخرة **واما** ان یکفر عنه من ذنوبه بقدر ما دعی ما لم یدع بماثم یعنی حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم فرمود رغبت و میل کنید بسوی خدا در جمیع حوایج خود و التجا تمام بالحاح ما لا کلام نمائید بسوی تعالی و تضرع و زاری دعا کنید در بارگاه اله چه دعا خالص مغز عبادت است **و** نیست مومنیکه دعا بکند مگر خدا اجابتش مینماید خواه تعجیلش در دنیا خواه تاخیرش در آخرت خواه تکفیر و کفاره گناہان او کند بمقدار

دعوت او بشرطیکه درخواست گناهان در دعا نکند **تاسع** قال صلعم اعجز الناس من عجز عن الدعاء **و** ابخل الناس من بخل بالسلام یعنی عاجز
ترین مردم کسی هست که عاجز از دعا کردن باشد **و** بخیل ترین مردم کسے هست که بخل بسلام کردن کند **عاشر** قال صلعم الا ادلکم علی ابخل
الناس **و** اکسل الناس **و** اسرق الناس **و** اعجز الناس **و** اجفی الناس قالوا بلی قال ع **اما** ابخل فرجل یمر بمسلم ولم یسلم علیه **و اما**
اکسل الناس فعبد صحیح فارغ لا یذکر الله بشفة ولا بلسان **و اما** اسرق الناس فالذی یسرق من صلوته فصلوته تلف کما یلف الثوب الخلق
فیضرب بها وجهه **و اما** اجفی الناس فرجل ذکرت بین یدیه فلم یصل علی **و اما** اعجز الناس فمن یعجز عن الدعاء یعنی پیغمبر صلی الله علیه
علیه وآله وسلم فرمود آیا دلالت نکنم شما را بر بخیل ترین مردم **و** بر کاهل ترین مردم **و** بر سارق ترین مردم **و** بر خشک ترین مردم **و** بر عاجز ترین
مردم **صحابه** عرض کردند که آرے **پیغمبر** ص فرمود بخیل ترین مردم کسی هست که بمسلمانے بگذرد و بر او سلام نکند **و اما** کاهل ترین مردم شخص
صحیح الجسم فارغ البال باشد که یاد اله بلب و زبان نکند **و اما** سارق ترین دزدان کسی هست که دزدی در نمازهای خود بترک بعض امور آن میکند
چون ترک بسم الله پس نمازش چون جامه کهنه پیچیده شده بر رویش زده میشود **و اما** خشک ترین یا غلیظ ترین مردم کسی هست که مردی ذکر اسم من میکند پس
صلوة و سلام بر من نفرستد **و اما** عاجز ترین مردم کسی هست که از دعا کردن عاجز باشد **حادیعشر** قال صلعم افضل العبادات الدعاء **و**
اذا اذن الله للعبد الدعاء فتح له باب الرحمة انه لن یهلک مع الدعاء احد یعنی پیغمبر صلعم فرمود افضل عبادات دعا هست **و** وقتیکه باذن و امر خدا بنده
دعا کند البته باب رحمت برای داعی مفتوح میشود و احدے مع دعا کردن هلاک نمیشود **ثانی عشر** معاویة بن عمار حضرت صادق ع را عرض کرد که دو آدم ابتداء و انتهاء در نمازهای
خود بیکوقت کردند **پس** احدهما تلاوت قرآن **و** ثانیهما شروع بدعیات کرد اما تلاوت تالی اکثر از دعا داعی بود **و** هر دو بیکوقت فارغ و منصرف شدند **پس** ازین دو آدم کدام کس
افضل و اکثر در ثواب میباشد **قال علیه السلام** کل فیه فضل و کل حسن قلت انی قد علمت ان کلا حسن وان کلا فیه فضل لکن ایهما افضل یعنی امام ع فرمود هر یکی در عمل
خود ثواب دارد و هر یکے فاعل نیک است **سایل** عرض کرد که میدانم که هر یکے ثواب دارد لکن کدام یکے ازین دو افضل و اکثر در ثواب است **فقال**
الدعا افضل **اما** سمعت ان الله تعالی قال ربکم ادعونی استجب لکم ان الذین یستکبرون عن عبادتی سیدخلون جهنم داخرین هی والله
العبادة هی والله افضل الیست هی العبادة هی والله العبادة الیست هی اشدهن هی والله اشدهن یعنی امام ع فرمود که دعا افضل از تلاوة قرآن
است **آیا** نشنیدی خدا در آیه وادعونی استجب لکم تارک دعا را متکبر شمره و وعده نار باو داده بخدا قسم خواندن ادعیه عبادت است بخدا قسم
ادعیه افضل است یعنی اکثر فی الثواب هست از تلاوت **آیا** او عبادت نیست بخدا دعا عبادت است آیا نیست ادعیه اشد العبادت بخدا ادعیه اشد
طاعت است بخدا اشد عبادت است **ثالث عشر** یعقوب بن شعیب روایت کرد که حضرت صادق ع میفرمود ان الله اوحی الی آدم انی ساجمع لک
الکلام فی اربع کلمات قال یا رب و ما هن قال نعم واحدة لی و واحدة لک و واحدة فیما بینی و بینک و واحدة فیما بینک و بین الناس فقال آدم بینهن لی یا رب
فقال الله تم اما التی لی فتعبدنی ولا تشرک بی شیئا **و اما** التی لک فاجزیک بعملک احوج ما تکون الیه **و اما** التی بینی و بینک فعلیک
الدعا و علی الاجابة **و اما** بینک و بین الناس فترضی للناس ما ترضی لنفسک خدا بآدم وحی کرد که من برای تو جمع میکنم کلامے را که در این
چهار کلمات میباشد **آدم** عرض کرد که بیان کن آنرا **خدا** فرمود یکے از اینها برائے من خاص است یکی برائے تو خاص یکی مشترک میان
من و تو یکی میان تو و مردم میباشد **آدم** عرض کرد بیان کن آنرا **پس خدا** فرمود **اما** آن واحد که خاص برای تو است پس او اینست
که عبادت مرا و شریک من هیچ چیزیرا هیچ وجه قرار مده در ذات و صفات و افعال مرا ابداً **اما** آن یکے که مخصوص تو است و جزا امید هم ترا بران
آن عملت است که محتاج تری تو بسوے آن در عقبی **اما آن دیگر** که میان من و تو است پس بر تو باد بان **و** آن خاص است پس بر تو
دعا کردن و بر من اجابت آن هست **و اما آن یکے** که میان تو و مردم مشترک است **پس** او اینست که تو راضی باشی برای مردم با نچه
راضی برائے نفس خود میباشی **رابع عشر** بعثمان بن عیسے حضرت صادق ع در سوال از جهة الدعا فرمود قال ع ابتدء فتحمد الله **و**
تذکر نعمه عندک ثم تشکره ثم تصلی علی النبی و آله ثم تذکر ذنوبک فتقر بها ثم تستغفر الله منها فهذه جهة الدعاء یعنی اما طریقه دعا اینست
که اولا و ابتداء احمد کن خدا را **و** ذکر نعمات تم کن که بتو داده **پس** ازان شکر الله کن **پس** صلوات بر نبی و آل او بفرس **پس** ذکر و تعدید
گناهان خود و اقرار بان کن **پس** استغفار و توبه کن از گناهان و این اداب جمع دعا موجب اجابت دعا میباشد **و** این احادیث عدیده

در تحریص ترغیب و تاکید بطور نمونه از آنها گویا جدا اینجا ثبت کردم تا اینمقام مرجع مقامات آخر باشد **سوال** معنے دعا در لغت و شرع چیست و در عبادت
و طاعت چگونه داخل و شامل است **جواب** بدانکه الدعاء لغة النداء والاستدعاء کما تقول العرب دعوت فلانا اذا نادیته واستدعیته
و صحبت یکه یعنے دعا در لغت بمعنی صدا و ندا و بغیر بیا باشد چنانچه عرب میگوید خواستم فلانی را بمعنے ندا و صدا و طلب کردم او را و صحبت کردم با او
واصطلاحا طلب الادنی للفعل من الاعلی علی جهة الخضوع والخشوع بغیر حق لازم علیه و در عرف دعا عبارت است از طلب
و خواستن شخص دانی از عالی فعلی یا چیزے را بطور تذلل و خضوع در بدن و خشوع بقلب بغیر اینکه آن مدعو و مطلوب حقی لازم بر مجیب معطی
باشد یعنے اجابت و اعطاء مطلوب از عالی بطور تفضل محض و مباشد **اما جواب** انکه چگونه دعا داخل و محسوب در عبادت و طاعت است
بدانکه در طلب امرے بغیر حقیقت از کسی ذلت داعی طالب بیا باشد فی الواقع **پس** باین جهت دعا از باب عبادت است چه عبادت در اصل
تذلل بخضوع و خشوع و استکانة از داعی برائے منعم معبود واحد بحق است لهذا در آیات و احادیث ترغیب و تحریص کثیر وارد و تارکش متکبر موعود
بنار سوم گردیده ثم الله اعلم **اشکال معضل** او تعالی بعلم ذاتی خود در ازل بالتفصیل میدانست جمیع آنچه مطابق حکمت و مصلحت و
هر چه اصلح و انسب باحوال عالم و آدم و از منه میباشد آنرا مقدر و ثبت قبل ایجاد هما کرد **و** همین مبرهن ببراهین قاطعه مطابق حجج باهره ساطعة قرآنیه
است **و** همین معلوم العلماء والعقلاء والحکماء است **و** در کل قران و احادیث نهایت تحریص و ترغیب است که دعا و طلب حوائج و جمیع امور
خود در کل اوقات از خالق خود بکنید **پس** اینچنین آیات و احادیث منافی و معارض ما ثبت و ما ضبط **و** مخالف آیه لا مبدل لکلماته میباشد
معهذا چگونه امر بدعا و بترک آن توعید و تهدید بنار شدید کرده **و** بدعا چگونه حکمت قاطعه و مصلحت ثابتة تغییر و تبدیل میشود محال و ممتنع است
مگر انکه دعا نوعی من باب العبادات و طاعت الالهیة بغیر قضاء الحاجات و تبدیل مصلحة المقررة مفروض شود والبته باینصورت دعوت
من باب اللغویات واللهویات معدود میشود **جواب** اینچنین اشکال در هر مجلدے از مجلدات این تفسیر بهر مقام مقتضی آن ذکر شده
واینجا میگوئیم که عالم الغیوب والقلوب جمیع آنچه در ابداء جزو کل در جمیع اجزاء از منه بوقوع مے آید و میشود همه آنرا در ازل دانسته **پس**
بنابراین مثلا اینهم دانسته که زید فلانه وقت طلب ولد و رزق زاید میکند اجابت و عطاء آن بحسب حکمت و مصلحت انسب است که نزد مسئلت و
درخواست و دعا باو در انوقت داده شود هیچ تبدیلی و تغییرے در علم و حکمت تعالی عاید نمیشود **در علم کلام** مبرهن گردیده انه لا یمتنع ان یکون
وقوع ما سئله انما صار مصلحة بعد الدعاء ولا یکون مصلحة قبله **و تبیین** این احادیث معصومین علیهم السلام میکنند **اما قرآن**
مجملا ان قول الیهود ید الله مغلولة **و** رد بل یداه مبسوطتان **و** یمحو الله ما یشاء و یثبت و عنده ام الکتاب است **اما از حدیث**
پس ایضا از امام **جعفر صادق** ع بمیسر بن عبد العزیز فرمود یا میسر ادع الله ولا تقل ان الامر قد فرغ منه تع ان عند الله منزلة لا
تنال الا بمسئلة ولو ان عبدا سد فاه ولم یسئل لم یعط شیئا فاسئل تعط یا میسر لیس یقرع باب الا یوشك ان یفتح لصاحبه ای میسر دعا
و طلب کن از خدا و نگو تو که خدا فارغ از کار عالم و آدم است چه نزد خدا منزلتے هست که نمیرسد آن منزله را مگر بسوال **واگر** بنده دهان خود را ببندد
و سوال نکند و نخواهد از خدا تعالی نمیدهد او را شئے پس بخواه و سوال کن داده میشود ترا ای میسر هیچ دری کوبیده نمیشود مگر آنکه قریب آن کشوده میشود برائی
قارع الباب **ایضا** عمر بن جمیع روایت کرده که حضرت صادق علیه السلام فرمود من لم یسئل الله من فضله افتقر یعنی هر که سوال نکند خدا را از فضل
او هر آئینه فقیر و محتاج میشود **ایضا** مروی از حضرت امیر است قال ما کان لله لیفتح باب الدعاء و یغلق عنه باب الاجابة یعنے سزاوار نیست مر خدائے
کریم را که بگشاید باب دعا را و ببندد باب الاجابت را از وے یعنے امر بدعا کند و اجابت آن ننماید خلف وعده بر خدائے اصدق قدیر محال و ممتنع است **ایضا**
قال علیه السلام من اعطی الدعاء لم یحرم الاجابة **بلے** دعا دو حالت دارد **احدهما** اجابت مسئلة بالقول یا بالقوت **ثانیهما** طاعت
و عبادت بذاته زیرا که تذلل در آن **و** هر تذلل عبادت فی نفسها **لهذا** در آیات و اخبار و آثار بجمال تاکید ترغیب لاتعد وارد شده **در عدة**
الداعی محل الفحول ابن الفهد فرموده ان الدعاء عبادة فی نفسه تعبد الله عباده به لما فیه من اظهار الخشوع والافتقار الیه تع و هو امر مطلوب
الله تع فی الاصالة من عبیده قال تع وما خلقت الجن والانس الا لیعبدون **والعبادة** فی اللغة هی الذلة کما یقال طریق معبد ای
مذلل بکثرة الوطی علیه **و فی الاصطلاح** العبادة اولی ما تکون من التذلل والخشوع للمعبود **و عن النبی** ص انه قال الدعا

مخ العبادة **وفیما** وعظ الله تعٰ به عیسی ابن مریم یا عیسی اذل لی قلبک **و** اکثر ذکری فی الخلوات **و** اعلم ان سروری ان تبصبص الیّ **و** کن فی
ذلک حیا و لا تکن میتا یعنی و عا عبادت فی حد ذاته است عبادت میکیرد خالق از بندگان خود بان چه در اظهار ترس فی القلوب و احتیاج
بسوئے تعالی **و** آن امر مطلوب و مقصود تعالے فی الاصالة از بندگان است چنانچه فرمود که غرض اصلے در ایجاد جن و انس نیست مگر آنکه خاص عبادت
کنند مرا **و عبادة** در لغت ذلت است چنانچه گفته میشود که این راه معبد است یعنے ذلیل شده بکثرة رفتار بر او **و در عرف** عبارة است
از اولے بودن آنچه از تذلل و خشوع و خضوع برائے معبود باشد **و پیغمبر** فرمود که دعا در اصل مغز و خالص و خاص و لب لباب عبادت
است **و در موعظ عیسے** خالق فرموده ای عیسے ذلیل ساز برائے من دلت را **و** اکثر کن ذکر مرا در خلوات **و** بدان تو که سرور و رضا
من است در تملق بسوئے من **و** باش تو در بقا رخودت زنده دل **و** مباش تو مرده یعنی بدل و زبان یاد کردن من زندگی ابدے **و** بترک آن
مرده ولی است **و** یحتمل بدل یاد کردن من تقلب او زبانی باش **و** ترک آن عیان قلبی آنرا تعبیر بحیوة و موت کرده ثم الله اعلم **و** صورت اطالة زیاده بر این
اینجا گنجایش ندارد و تدبر بتبصر **بحث ثامن عشر** کما بدأکم تعودون **یا** جمله مستانفه متفرده است **یا** این مشبه بها است دران دو قول دارند
اوّل قول ابو مسلم است فقال نه کلام مستانف بتقدیم التاخیر بمعناه تعودون یوم القیمة کما بدأکم ای خلقکم اولا فی الدنیا یعنی اینجمله متفرده مستانفه
بتقدیم موخر است پس معنیش چنین میشود عبادت و اخلاص کنید مرا بعد مردن عود خواهید کرد برائے جزا چنانچه اول آفریده شدید برائے عبادت و اخلاص
در دنیا **ثانی** قول اکثر است کما بدأکم تعودون این تشبیه برائے ما قبل است **پس** اینها در متعلق ما قبل وجوه دارند **احدها** انه متصل بقوله فیها
تحیون و فیها تموتون و منها تخرجون فلما استبعد و اعن الاعادة فذکر الله تمثیلا احسیکما لهم کما بدأکم تعودون ای لا تنکروه فان بعثکم
لیس باشد من ابتداء ایجادکم و قال هذا علی وجه الحجاج علیهم لانهم کانوا لا یقرون بالبعث بعد صیرورتهم رمیما یعنی این متصل و
متعلق با آیه است که دران خطاب بخلق شده که در ارض زندگی میکنید و درهمان میمیرید و از همان بروز قیامت برمیآئید و کفار شنیدن این اعاده
استبعاد و انکار کردند از عود خود بعد از خاک گردیدن خود **پس** اینجا خدا تمثیل حسے رد کرد و جواب داد ایشان را چنانچه ابتداءً از نابودی محض بوجود
و بوجود آورده شما را او اعاده میکند شما را باحیاء اجزاء بدینه شما که محفوظ بمواضع خود اند پس انکار رد استبعاد مکنید از حشر و نشر چه احیاء شما بعد موت با اجزاء
بدینه شما اسهل است و اشد از آفریدن ابتدائی نیست **و** همین قول زجاج است **ثانیها** این متعلق است بادعوه مخلصین تعودون یوم القیمة
للجزاء کما بدأکم اولا للعبادة و الاخلاص فی الدنیا کما قال تعٰ و ما خلقت الجن و الانس الا لیعبدون این متصل است بادعوا مخلصین عود میکنید
بروز قیامت برائے جزا و سزا چنانچه آفرید شما جن و انس را ابتداءً در دنیا برائے عبادت خالصه **ثالثها** کما بدأکم فخلقکم فی الدنیا و لم تکونوا
شیئا کذلک تعودون احیاء یوم الجزاء این مقابل بتکلیف اعمال اقیموا وجوهکم و ادعوه مخلصین و عده جزا بتذکیر ایجاد ابتدائی کما بدأکم تعودون
داده یعنی اعمال شما جزاء دارند چنانچه ابتداءً و اولا آفریدیم شما را همچنان شما را بعد مردن اعاده برائے جزاء و سزا میکنیم **و** همین قول حسن و مجاهد است
شاهد این **مروی** از ابن عباس است قال قام فینا رسول الله صلعم بموعظة فقال صلی الله علیه و سلم ایها الناس انکم تحشرون الی الله تعالی حفاة
عراة عزلا کما بدأنا اوّل خلق نعیده وعدا علینا انا کنا فاعلین یعنے پیغمبر صلعم فرمود در با استاده خطبه متضمن وعظ خواند و فرمود ایها الناس
شما حشر خواهید شد بسوئے خدا سر و پا و بدن برهنه عریان بلا ختنه چنانچه با ابتداءً با این حالت آفریده شدیم اعاده میکند همه ما را بعد مردن **و**
خدا میفرماید اعاده اموات وعده حتمی بر ما است که بتحقیق فاعل اعاده شما میباشیم **رواه** البخاری **و** مسلم **رابعها** بدأکم من التراب
و الیه تعودون کما قال منها خلقناکم و فیها نعیدکم یعنے ابتداء آفریدن شما از خاک کردم و دران شما را اعاده میکنیم **و** بنابر این لفظ کما
گویا زائد باشد **و** همین قول قتاده است **خامسها** معناه کما بدأکم لا تملکون شیئا کذلک تبعثون یوم القیمة یعنے چنانچه اولا و ابتداءً
آفریدیم شما را و مالک هیچ چیزے نبودید همچنین شما را بعد مرگ مبعوث خواهیم ساخت بروز قیامت **سادسها** قیل معناه تبعثون علی
ما متم علیه المومن علی ایمانه و الکافر علی کفره عن ابن عباس **و** جابر نقله عنهما جمع منهم الطبرسی فی المجمع **و** الشیخ ابو الفتوح **پس**
معنیش آنکه شما مبعوث خواهید شد بر اعتقاد آنچه شما بران مردید مومن مبعوث بر ایمان **و** کافر مبعوث بکفر خواهد شد **و** همین را در مجمع **و** الجنان
نقل کرده اند **و در مسلم** از جابر همین را روایت کرده قال رسول الله صلعم یبعث کل عبد علی ما مات علیه **و زاد البغوی**

علیہ المومن علی ایمانہ والکافر علی کفرہ **سابعہا** این تعلق واتصال بما بعد فریقا ھدی وفریقا حق علیھم الضلالۃ وارد **و** ہمین آیہ
در معرض تفسیر کما بدأکم تعودون میباشد **فمعناہ** ان اللہ بدء خلق بنی آدم مومنا وکافرا کما قال تعالی ھو الذی خلقکم فمنکم کافر ومنکم
مومن ثم یعیدھم یوم القیمۃ کما بدء خلقھم مومنا وکافرا یعنی خالق ابتداءً آفرید بنی آدم مومن وکافر را چنانچہ در آیہ دیگر فرمود او تعالی
خلق ہست کہ آفرید شما را پس از شما کافر وازشما مومن است پس اعادہ میکند ہمہ ایشان را بروز قیامت چنانچہ در ابتدا خلق ایشان بر ایمان
وکفر کرد **و** ہمین قول جبریہ اسناد این بابن عباس میکنند **و** ہمین قول محمد بن کعب است چہ او گفتہ من ابتدأ اللہ خلقہ علی الشقاوۃ صار الی ما ابتدء علیہ
خلقہ وان عمل باعمال اھل السعادۃ کما ان ابلیس کان یعمل بعمل اھل السعادۃ **ثم** صار الی الشقاوۃ **و** من ابتدی خلقہ علی السعادۃ صار
الیھا وان عمل باعمال اھل الشقاوۃ کما ان السحرۃ کانوا یعملون بعمل اھل الشقاوۃ **ثم** صاروا الی السعادۃ حاصل آنکہ ہر کس را ابتدا تخلیق بر شقاوت
شد ہر چند مدۃ العمر عمل سعادت بکند **پس** آخر ختم او بسوئے شقاوت میشود چون ابلیس کہ بزمان طویل کاسب سعادت بود وآخر شقی گردید **و** ابتدا
خلقت کسی کہ بر سعادت بود ہر چند مدۃ العمر عمل بشقاوت بکند چون سحرہ موسے کہ آخر ختم آنہا بسعادت شد **و** برا**ینمقال** مرویہ ابوہریرہ آوردہ
انہ قال قال النبی ان الرجل لیعمل الزمن الطویل بعمل اھل الجنۃ **ثم** یختم لہ عملہ بعمل اھل النار **و** ان الرجل لیعمل الزمن الطویل بعمل اھل النار
ثم یختم لہ عملہ بعمل اھل الجنۃ **و مسلم** ہمین را روایت کردہ یعنی پیغمبر صلعم فرمود مردے تا زمان طویل وتا آخر عمر عمل اہل جنت میکند
پس ازان در آخر بر عمل اہل نار میمیرد واز دنیا بر میاید **و** مردے مدت العمر بزمان طویل عمل اہل نار میکند **پس** ختمش بر عمل اہل جنت میشود
اقول اینقول آخر نزد اہل عدل وعقل باطل محض ست بچند وجہ **اول** کما بدأکم تعودون اصلاً متضمن این آثار واحوال نیست پس قول
براینوجہ باطل باطل میباشد **ثانی** در ابطال این باطل قول خود الہ عادل ھو الذی خلقکم فمنکم کافر ومنکم مومن شاہد است کہ اصلاً وابداً براین
باطل دلالت ندارد بل بر خلاف اینقول نص میباشد چراوتعالی در مدح خود میفرماید کہ او تعالی آفرید شما را **پس** یعنی پس از تخلیق شما دو صنف شما شدید
از شما کافر واز شما مومن شد **و** این فا تعقیبیہ ست **و** من بعضیہ پس تقدیرش آنکہ انا خلقتکم فصار بعضکم کافرا وبعضکم مومنا **ثالث**
حدیث پیغمبر صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بر بطلان مرویہ محمد بن کعب ہم دلیل میباشد بل این مؤید **ایہ** موافاۃ او فوا بعہدی اوف بعہدکم ست کہ شما ایفاء عہد
تصدیق من بکنید من ایفاء عہد جزاء خود بشما میکنم **پس** اعتبار بخاتمہ دارد خواہ سعید بمیرد خواہ شقی **و** ہمین در **تفسیر معالم** مروی از سہل
ساعدی است انہ قال قال النبی صلعم ان العبد لیعمل فیما یری الناس بعمل اھل الجنۃ فانہ من اھل النار **و** یعمل فیما یری الناس بعمل اھل النار وانہ من اھل
الجنۃ **و انما** الاعمال بالخواتیم یعنی پیغمبر صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود کہ مردی مدت العمر عمل اہل جنت میکند در انظار مردم **و** او از اہل نار میباشد
و مردے دیگر عمل اہل نار در انظار خلق میکند **و** او از اہل جنت میگردد چہ اعتبار بخواتیم اعمال در روم آخر است **رابع** امر تخلیقے ہر بنی بشر ضروری
بل بدیہی است کہ خلق ہر یکے از بنی آدم خالی عاری از ہمہ کمالات واز جمیع اوصاف حمیدہ وذمیمہ سعیدہ وشقیہ شدہ **و** اینوصف کفر وایمان
وسعادت وشقاوت داخل در تخلیق نیست **و قاضی ابوبکر** عدلے متعرض اینقول شقی وسعید بکفر وایمان شدہ فقال ھذا القول باطل
لان احدا من العقلاء لا یقول ان تعالی بدأنا مومنین او کافرین لابد فے الکفر والایمان ان یکون طاریا لاحقا بعد التخلیق والایلاد حاصل آنکہ کفر
وایمان بعد تخلیق وایلاد ورشد طاری ولاحق شدہ پس این دو وصف از اوصاف عارضیہ ولاحقیہ میباشند نہ خلقیہ **سوال** آیا در خبر دیگر مروی
انیست الشقی شقی فی بطن امہ والسعید سعید فی بطن امہ **و** این صریح ناص ست کہ سعید وشقی در شکم مادر وقت ایجاد او نوشتہ بر پیشانی ہر مولود میشود
جواب اول اگر صحت این خبر اثبات شود **پس** میگوییم کہ اصل ام زمین عقلا ونقلا ست زیرا کہ ازان آفریدہ شدہ وبسوے آن عود
دارند قطعاً **تنبیہ** بثبوت ووضوح این ثابت وواضح شد کہ بعد عود از دنیا در بطن ام کہ قبرش باشد ہر کس کہ سعید رفت سعید **و** ہر کس
کہ شقی رفت شقی است وسعید وشقی در قبرش نوشتہ میشود برائے شناخت اہل محشر وملائکہ **جواب ثانی** بفرض اثبات وتسلیم کہ مراد از ام ام
ثانیہ مادر رحمی ودمی میباشد **و** بعد تسویہ خلقت مولود سعید وشقی بطور علامت ونشان بر پیشانی ہر کس نوشتہ میشود باز ہم اشکال عاید میشود چہ تحریر
این اخبار واعلام بملائکہ میباشد از مآل حال وآخر انجام او کہ کدام از دنیا بسعادت یا بشقاوت بر میاید معہذا ہم این دلیل بر تخلیق بکفر در او نیست
بل این اخبار واعلام از مآل حال او ہست ثم اللہ اعلم **بحث تاسع عشر** در اعراب فریقا دو وجہ اند **احدہما** فریق اول بنصب بحیثیت ہدے

ادلہ عدیدہ بر بطلان قول جبریہ در کما بدأکم تعودون ۱۲

است **و امّا** فریق ثانی نصب بجہت عطف بران باضمار فعل تا عطف فعل بر فعل باشد **و** تقدیرش فریقًا ہدی وفریقا اضل حق علیہم الضلالۃ باشد بجہت علیہم الضلالۃ عنی بود واز ذکر واظہار فعل **و** نظیرش ایہ یدخل من یشاء فی رحمتہ والظالمین اعد لہم عذابًا الیما **اسعد فراء** گفتہ کہ فریق اوّل منصوب بحال از تعودون **و** فریق ثانی عطف بر اول است **ثانیہما** جایز است کہ ہر دو فریق مرفوع خوندہ شود فقال الفراء لو رفع علی تقدیر احدہما فریق کذا وفریق آخر کذا لجاز کما قال تعالی قد کان ایۃ فی فئتین التقتا فئۃ تقاتل فی سبیل اللّٰہ واخری کافرۃ **بحث عشرین** فریق بفتح اوّل فعیل بمعنے مفعول **و** فرق **و** فرقہ ہر دو بکسر اول اسم طائفہ وقومے از ایشان وغیر انسان **و** جمعش فرق **و** افراق از فرق بفرق فرقا است **و** در تسمیہ طائفہ از مردم بفرقہ وفریق دو وجہ اند **احدہما** ہمہ ایشان را از اباء متعددہ ومتبددہ **ثانیہما** لطبایع وامزجہ مختلفہ متفرقہ میباشند لہٰذا آن جمع را بفرقہ نامیدند **امّا** لفظ حق از حق یحق حقا بمعنے وجب وبمعنی ثبت میباشد چنانچہ **در مصباح** گفتہ الحق خلاف الباطل وہو مصدر حق الشیء من بابی ضرب وقتل اذا وجب وثبت باشد **و** حقیقۃ الشیء لغۃ منتہاہ واصلہ المشتمل علیہ است **بحث حادی وعشرین** فریقا ہدی وفریقا حق علیہم الضلالۃ فی الواقع در تفسیر این مفسرین دو قول ارند **اوّلہما** از طوایف عدلیہ امامیہ ومعتزلہ بوجوہ میباشد **نزد جمعی** فریقا ہدی ای جماعۃ حکم لہم بالہدایۃ لاہتدائہم وقبولہم الہدایۃ **و** فریقا حق علیہم الضلالۃ ای جماعۃ ثبت علیہم حکم الضلالۃ لاعراضہم عن الہدایۃ یعنی یک جماعت بنی آدم بسبب اختیار وایثار ایشان ہدایت وقبول ایشان طریقہ مستقیمہ صلاح وتقوی وسعادت را محکوم گردیدند باسم مہتدیہ وطائفہ ہدایت یافتہ **و صفت طایفہ دیگر** را کہ ترک ہدایت واعراض از ان بسوی ضلالت کردند پس باختیار وایثار ان محکوم گردیدند باسم طائفہ ضلالت وجہالت لہٰذا منقسم گردیدند بمقام فریق فی الجنۃ وفریق فی السعیر **نزد طایفہ دیگر** چونکہ ہدایت در لغت وقرآن بمعنی راہ حق وراست یافتن است المطلوب ومشرف شدن بہ آن **و** ضلالت متقابل نقیض ہدایت بمعنی بر آمدن از راہ حق مستقیم بسوی راہ ہلاکت وجہالت میباشد **پس** بنا بر این آنانکہ دریافت وطلب راہ راست کردند انہا را در قیمۃ براہ جنت ہدایت میکند **و** آنانکہ طریق حق نیافتند باہمال خود یا دانستہ ودیدہ ترک آن کردند **پس** این ثانی طائفہ بتولی شیاطین طریق جنت را گم شدہ لہٰذا بجہنم میروند **تبصرہ** انہا گفتند ویوید ہذا القول انہ تعالی ذکر بعد الہدی والضلالۃ تعلیل ضلالتہم بقولہ انہم اتخذوا الشیاطین اولیاء من دون اللّٰہ **بقول دیگر** ہداہم اللّٰہ ای دلہم الی ثواب الجنۃ وطریقہا بعموم لطفہ وخذل الکفار لاتخاذہم الشیاطین اولیاء یعنے دلالت کرد خدا بعموم لطف خود بسوی ثواب **و** تخذیل کرد کفار را بسبب اتخاذ ایشان شیاطین الانس والجن را اولیا ویار ویاور خود تا واجب شد بعمل ضلالت ہلاکت ابدی آنہا **ثانی القولین** مذہب جبریہ است کہ در طائفہ کہ ہدایت آفرید مہتدی در دنیا شدند **و** در طائفہ کہ کفر وضلالت آفرید ضال ومضل شدند **بدلیل** یضل من یشاء ویہدی من یشاء **و بمرویہ** عمرو عاص قال قال صلعم ان اللّٰہ خلق خلقہ فی ظلمۃ فالقی علیہم من نورہ فمن اصابہ من ذلک النور اہتدی ومن اخطاہ ضل **رواہ** الترمذی **جواب** علیہ عمرو بن عاص از اول منافقین وامیر فاسقین متجاہر بعیت معاویہ منافق بود بمرویہ خود **ترمذی** نحن معاشر الانصار نعرف المنافقین ببغض علی **و** معاویہ **و** زیرش بمقابل یکدیگر ہر دو اصل منافقین بقتال علی وعناد آنحضرت بودند لہٰذا مرویہ منافقین اصلاً غیر حجت ولا مقبول میباشد **امّا جواب** ایہ ضلالت وہدایت در لغت وقرآن بمقابل یکدیگر بستہ معانی آمدہ اند **احدہا** بمعنی خلق ضلالت **و** ہدایت **و** ایمعنی اینجا واجب البطلان است چہ بنا بران حاجت ارسال رسل وانزال کتب وامر ونہی ووعد ووعید نبود **ثانیہا** ہدایت بمعنی جزا وثواب **امّا** ضلالت بمعنی ہلاکت واضاعت است **پس** ایمعنی معقول است پس معنے یضل من یشاء یہلک من یشاء بعدلہ **و** یہدی ای یجزی ویثیب من یشاء بفضلہ می باشد **ثالثہا** ضلالت بمعنی دلالت بر خلاف واقع وخلاف حق **و** ہدایت بمعنی دلالت وارشاد بر حق مطابق واقع میباشد **و امّا** در ہدایت ایمعنے صحیح است **امّا** معنے ضلالۃ بالنسبت خدا ممتنع میباشد چہ بایمعنے او تعالی از ابلیس لعین اشر والبس وخنس میباشد کہ بندہ محتاج راہ حق وراست از نعم بپرسد وتعمراہ باطل وضلالت بعوض آن بنماید وبگوید **و** ابلیس بدوستان خود اینطور رفتار وگفتار اصلًا وابدًا نمیکند عیاذًا باللّٰہ من مثل ہذا الاعتقاد الی اللّٰہ تعالی **پس** قول باطل جبریہ واجب البطلان است **بحث ثانی وعشرین** اتخاذ باب افتعال بمعنی اعداد وآمادہ بودن برائے گرفتن شئے میباشد ماخوذ از اخذ یا خذ اخذا بمعنے تناول وگرفتن چیزے **در مصباح** گفتہ اخذہ بیدہ تناولہ **و** الاخذ بالکسر اسم منہ **و** اخذ الشعر قصہ **و** در اتخاذ صرفیان ہمزہ را تلیین کردہ آنرا در تاء ادغام کردند **بحث ثالث وعشرین** انہم اتخذوا الشیاطین اولیاء این جملہ در بیان

تعلیل فرقہ ضالہ

بیان تأویل نحن السعید سعید فی بطن امہ والشقی شقی فی بطن امہ

بتقابل یکدیگر بستہ معانی ضلالت وہدایت

تعلیل فرقہ ضالہ ایراد کردہ **پس** بنا براین معنیش چنین بشود فرقہ کہ ثابت بر آنہا ضلالت شد یعنی گمراہ شدند بر ضلالت مروند علتش و سببش آنکہ تحقیق ایشان گرفتند شیاطین الانس و الجن را دوستان و یاران و یاوران خود و پیروی ایشان در باطل و خلاف حق کردند و تمیز و تامل در حق و باطل نکردند لہذا ہدایت نیافتند **اقول** بذکر سبب ضلال از خود آیہ استدلال قیل و قال اہل جبر باطل محض میباشد چہ در آیہ صریح است کہ ایشان ضلال گردیدند با غوا و ضلال شیاطین **و** طائفہ دیگر کہ اتباع شیاطین نکردند انہا ہدایت یافتند **پس** ثابت شد کہ فریقین ہر دو صنف فاعل مختار و ارادہ ابد بودند زیرا کہ فاعل ہدی فریق اول **و** فاعل اتخذوا فریق ثانی بالاتفاق **و** در اینجا دلالت است کہ لطف الہ عام بفریقین بالسویہ بود و ثم اللہ اعلم **بحث رابع و عشرین** حسب یحسب حسبۃ و حسبانا بالضم **و** در لغتے بکسر اول نیز بمعنے ظن و گمان میباشد **در مجمع** فرمود و الحسبان بمعنی الظن و ہو ما قوی عند الظان کون المظنون علی ما ظنہ مع تجویزہ ان یکون علی غیرہ فبالقوۃ یتمیز من اعتقاد التقلید و التبخیت **و** بالتجویز یتمیز من العلم لان مع العلم القطع انتہی **بحث خامس و عشرین** و یحسبون انہم مہتدون اینجملہ حالیہ از فاعل اتخذوا است **پس** معنیش چنین بشود و حال آنکہ آن فریق ثانی مع اتخاذ شیاطین بتبوع خود گمان میکنند کہ آنہا یعنے فریق ثانی ہدایت و حق یابندگان اند **و** ممکن نیست کہ بمتابعت اہل بطلان و ضلال و کفر بحق و ہدایت بغیر تمیز و تامل برسند **یا** این یحسبون خاص است **یا** عام **نزد ابن عباس** خاص مراد **عمرو بن لحی** کہ بانی اصنام بر کعبہ و عبادت پرستی انہا ابتدائے در کہ و عرب شدہ میباشد **و** عموماً مختار محققین **و** ہمین قول رازی و تبعہ اوست **و قال** قول ابن عباس بتخصیص ما یتن لہم عمرو بن لحی بعید بل ہو محمول علی عمومہ فکل من شرع فی باطل فہو یستحق الذم و العذاب سواء حسب کونہ حقا او لم یحسب ذلک **تنبیہ** این آیہ دلالت دارد بر دو چیز **اولہما** کافر مخطی و معاند جاحد و مقصر فارق از نظر نیز مساوی اند در استحقاق ذم اند **ثانیہما** ظن و حسبان کافی و حجت در صحت دین نیستند بل لا بد فیہ من الجزم و القطع و الیقین لانہ تعم قد عاب الکفار بانہم یحسبون کونہم مہتدین **ولولا** ان ہذا الحسبان مذموم فلما یذمہم بذلک **پس** قول اہل تقلید در دین **و** اہل تصوف و بیعت مرشد باطل محض و مذموم و داخل در این عموم میباشد

قولہ تعالیٰ یٰبَنِیْٓ اٰدَمَ خُذُوْا زِیْنَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَّكُلُوْا وَاشْرَبُوْا وَلَا تُسْرِفُوْا اِنَّهٗ لَا یُحِبُّ الْمُسْرِفِیْنَ ۝ قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِیْنَةَ اللّٰهِ الَّتِیْٓ اَخْرَجَ لِعِبَادِهٖ وَالطَّیِّبٰتِ مِنَ الرِّزْقِ ؕ قُلْ هِیَ لِلَّذِیْنَ اٰمَنُوْا فِی الْحَیٰوةِ الدُّنْیَا خَالِصَةً یَّوْمَ الْقِیٰمَةِ ؕ كَذٰلِكَ نُفَصِّلُ الْاٰیٰتِ لِقَوْمٍ یَّعْلَمُوْنَ ۝

ترجمہ اینہ و آیہ یعنی اے ذریہ آدم فرا گیرید و بپوشید البسہ زینۃ و آرایش خود را یعنے ملبس و پوشیدن و بستن لباس نیک آراستہ و پیراستہ سازید خود را نزدیک ہر مسجدی و مشہدی و جائے عبادتی چہ اظہار دولت و مال حلال غیر قیمتی و قیمتی اظہار نعمت است **و** اظہار نعمت تشکر نعمت منعم الیہ میباشد پس در معابد و مساجد و مشاہد ملبس بلباس حلال و طیب طاہر عبادت کنید خالق را بان خوشنود و عبادت شما مقبول میشود **و** بخورید و بیاشامید اشیاء مباحہ محللہ را کہ خالق برائے شما آفریدہ و مباح و حلال گردانیدہ **و** از حد محدود در مگذرید و تجاوز مکنید یعنی غیر محلل و مباح را مخورید **یا** زیادہ از حاجت مخورید و میاشامید چہ زیادتی اسراف و صرف بیجا است بدرستیکہ خالق تعالیٰ پسند و دوست نمیدارد اسراف و تجاوز و تزاید کنندگان را از حد محدود و از عادت مسدود بگو تو **یا** محمد مردم را کدام کس حرام و ممنوع گردانیدہ زینۃ و رونق عالم ایشان ملاحظہ کہ در دنیا برائے بندگان و انتفاع آنہا آفریدہ و مباح گردانیدہ پس اگر بطریق حلال و مباح بدست آمدہ و حاصل نمودہ و وصول شدہ باشد چہ خوردن و صرف آن حرام ممنوع حرام میباشد آن زینتے کہ بمحض قدرت کاملہ خود از نابودی بہ بود بر آوردہ و ایجاد نمودہ خاص برائے تمتع و انتفاع بندگان خود از حیوانات و نباتات و جمادات و معدنیات بجمیع اجناسہا **یا** محمد بگو کدام کس حرام و ممنوع التصرف و لا انتفاع گردانید

است اشیاء مباحات و پاکیزات و مستلذات و از اقسام و انواع و اجناس روزی و آنچه بان بندگان زندگی دنیا میکنند بگو تو یا محمد مردم را که جمیع اجناس و انواع و اقسام ماکولات و مشروبات و ملبوسات طیبه طاهره محلله مباحه مع آرایش و زینت دنیا فی الحقیقت خدا آفرید برای مومنین و انتفاع ایشان در زندگانی دنیا خالص و خاص تا روز قیامت که یوم الجزاء میباشد یعنی علت اصلی و غائی در ایجاد جمیع عالم امکانی و زینتهائے آن خاص و خالص برای مومنین الی یوم القیامت میباشند **و محتمل** که در ایجاد اشیاء مزبوره بل کل عالم امکانی فی الاصالة علت غائی خالص و خاص اہل ایمان میباشند **و** غیر مومنین بطفیلے ایشان از این اشیاء منتفع میشوند بالاشتراک **اما** روز قیامت منقطع میشود از غیر مومن انتفاع ہمہ مزینات و طیبات عقبی چہ او خاص و خالص برای مومنین بغیر اشتراک اغیار میباشد ہمچنان تفصیل دادیم و جدا جدا ذکر کردیم دلائل الہیہ و براہین و حجج توحید خود را برای قومیکه میدانند و فہم کنند و بشناسند از این مطلوب و مقصود را

و در تفسیرش چند بحث است **بحث اول** در وجہ تنظیم این آیہ با ما قبل وجوہ اند **احدہا** چونکہ بالا بہ بنی آدم فرمود و انزلنا علیکم لباسا یواری سوآتکم و ریشا و لباس التقوی **و در اینجا** فرمود خذوا زینتکم عند کل مسجد چہ تلبس بلباس زینت در ہر مشہد و مسجد اظہار نعمت منعم نعم است و او تعالی تلبس لباس فاخر در جمعات و اعیاد و وقت ہر نماز و در محافل اسلام خوشنود میشود و ثواب عبادات از حج و طواف و عمرہ اضعاف میکند **و ابوداود** و سیوطی در در منثور ہمین را روایت از ابو الاحوص از پدر خود کرد قال اتیت رسول اللہ ص فی ثوب دون فقال صلعم ا لک مال قلت نعم فقال م من ای المال قال قلت اتانی اللہ من الابل والغنم والخیل والرقیق قال ع فاذا اتاک اللہ فلتری اثر نعمۃ اللہ علیک و کرامتہ یعنی ابو الاحوص میگوید که من لباسے زبونی پوشیدہ نزد نبی رفتم آنحضرت فرمود آیا تو مالے داری عرض کردم آرے پس پیغمبر فرمود از چہ قسم مال داری عرض کردم از اقسام شتر و بز و اسپ و غلام و کنیز پس پیغمبر صلی اللہ علیہ و آلہ و سلم فرمود ہرگاہ بتو خالق نعمت خود دادہ پس بنما و ارائہ و اظہار در خلق کن نعمتے و کرامتیکه خالق منعم بتو انعام کردہ **و در ترمذی و در منثور** عمرو بن شعیب بواسطہ پدر از جد خود روایت کردہ قال رسول اللہ ص ان اللہ یحب ان یری اثر نعمتہ علی عبدہ یعنے حضرت رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ و سلم فرمود کہ تحقیق خدا دوست میدارد کہ معائنہ کند اثر نعمت خود بر بندہ خود **ثانیہا** چونکہ او تعالی بالا ذکر فرمود و انزلنا علیکم لباسا یواری سوآتکم و ریشا و لباس التقوی **و ایضا** و لکم فی الارض مستقر و متاع الی حین فرمود **پس** اینجا امر کرد فخذوا زینتکم و کلوا واشربوا ولا تسرفوا الی آخر الآیتین **ثالثہا** چونکہ بالا ذکر کرد قل امر ربی بالقسط **و** اقیموا وجوہکم عند کل مسجد **پس** اینجا امر کرد بتزین خود بلباس فاخر و باکل و شرب بغیر اسراف و تبذیر **رابعہا** بعد ذکر ہمہ این احکام در اینجا حکم کرد باین احکام آخر **و قول طبرسی** است لما تقدم ما انعم اللہ سبحانہ علی عبادہ من اللباس والرزق فی اثرہا بیناول الزینۃ والتستر والاقتصاد فی الماکول والمشروب

بحث ثانی زینۃ بکسر اول اسم آرائش و رونق کہ موجب جلوہ در عیون بینندگان حاصل میشود از زان یزین زینا **و** ازانہ ازانۃ مثلہ **در مصباح** گفتہ والاسم الزینۃ و زینتہ تزیینا مثلہ **و** الزین نقیض الشین

بحث ثالث یا بنی آدم خذوا زینتکم در بنی آدم کل مردان و زنان و خناثی ہم داخل اند در این **اشکال** خطاب خذوا صیغہ امر است **و** ہر امر دلیل بر وجوب چنانچہ ہر نہی دلیل بر تحریم میباشد **و بنا بر اول** لازم میشود کہ ہر کس از مردان و زنان چہ صاحب العسر چہ اصحاب الیسر باشند امور زینت خود را بگیرند عند کل مسجد و حال آنکہ ہر یکے ذو الحال نمیباشد و این حکم عام بخالق مالک العلام چگونہ جائز میباشد **جواب** درین مفسرین و اصولیین است دو قول دارند **احدہما** ہر چند خذوا بصیغہ امر وارد است **اما** این امر اباحۃ مباحات و مستلذات از ملابس و ماکل و مشارب میباشد چنانچہ در ما بعد این کلوا واشربوا خطاب اباحۃ و اجازت و تحلیل است **پس** بنا بر این اشکال عاید نمیشود **ثانیہما** پس اینطایفہ بدو قول مختلف شدہ **اولہما** بوجوب پس نزد ایشان مراد از اخذ لباس زینۃ لباس جائز طاہر و مباح ساتر ابدان و عورات مطلقا در نماز و طواف حج وغیرہ و در غیر نماز میباشد ہر چند ناظر نامحرم **یا** مطلقا نباشد **ثانیہما** خطاب ندب و استحباب موکد در جمعات و اعیاد و ایام الزینۃ مع الامکان من باب شکر النعمۃ میباشد چہ اظہار شکر نعمت پسندیدہ منعم النعمۃ میباشد **اما** صیغہ امر مشترک در وجوب و ندب است چنانچہ نہی مشترک میان حرمت و کراہت است

بحث رابع در سبب نزول این آیہ خذوا زینتکم بدانکہ جم غفیر نقل کردند چونکہ مشرکین عرب از مردان و زنان عریان طواف بیت الحرام میکردند **پس** این آیہ در باز داشتن ایشان از فعل منکر باستتار ابدان و عورات ایشان نازل شد **و** مامور گردیدند کہ لباس زینت بگیرند و اصل زینت ستر عورت و بدن میباشد **و** ہمین قول عطاء **و** مجاہد **و** سدی **و** قتادہ **و** طاوس **و** ابن مردویہ **و** اکثر مفسرین است **و** ہمین مروی از ابن عباس است انہ قال کان المشرکون یطوفون بالبیت عراۃ ویاتون البیوت من ظہورہا فیدخلونہا من ظہورہا **و** ہم حی من قریش یقال لہم الحمس فانزل اللہ یا بنی آدم خذوا زینتکم عند کل مسجد

قول ثانی درین آیہ

قول ثانی این آیه در ستر عورتین در نماز و طواف خاص نازل شده **قول ثالث** این آیه در عموم اجازت و اباحه در تلبس بلباس زینت در نماز و غیر نماز در عموم
اوقات نازل شده **ومؤیدش** مابعدش قل من حرم زینة الله التی اخرج لعباده میباشد **قول** همین قول العموم اولی است **بحث خامس**
یا بنی آدم خذوا زینتکم عند کل مسجد درا ینوجوه دارند **اوّل الوجوه** یعنی ای بنی آدم بگیرید یعنی بپوشید جامهائی را که موجب زینة باشند
برای نماز و جمعات و اعیاد . **و همین در مجمع** وغیره از حضرت ابوجعفر الباقر مروی است **و** بقولی نزد ادای هر نماز البسه نفیسه ثمینه بحسب حال
خود پوشیده خونده باشید چه عبادت و لباس زینة پسندیده خالق موجب قبول عبادت و زیادتی ثواب و اظهار نعمت منعم زیادت نعمت میباشد **در تفسیر عیاشی**
و مجمع والبیان و صافی و نور و الجوامع مرویست کان الحسن بن علی اذا قام الی الصلوٰة لبس اجود ثیابه فقیل له فی ذلک فقال
ان الله جمیل یحب الجمال فاتجمل لربی و قرء هذه الایة سبط سید الانبیا یعنی حضرت امام حسن مجتبی وقتیکه برائے نماز قایم میشد بهترین لباسهای خود را
میپوشید و در بارهٔ آن پرسیده شد آنحضرت فرمود که تحقیق خدای جمیل است و دوست میدارد جمال بندگان را پس لباس جمیل برای پروردگار خود میپوشم
و همین را خوانند **در کافی** از حضرت صادق علیه السلام مرویست یعنی فی العیدین والجمعة **در تفسیر قمی** و نور و برهان **و** صافی است قال فی
العیدین والجمعة یغتسل و یلبس ثیابا بیضا یعنی این حکم عیدین و جمعه است که بعد غسل عیدین و جمعه لباس سفید نفیس خود بپوشد **در تفسیر عیاشی**
از حضرت رضا مرویست که مراد از زینتکم ثیاب است **و در نهایه** نیز از حضرت صادق مرویست هی الاردیة فی العیدین والجمعة چونکه عیدین و جمعه
ایام الزینة العبادات اند لهذا روی از لباس مخصوص این اعیاد میپوشد **در چند روایت** مرویست که مجمل لباس تجمّل مشط یعنی شانه کردن
نزد هر نماز بریش خود میباشد چنانچه **در فقیه و عیاشی** از حضرت رضا و حضرت صادق علیهما السلام مرویست در تفسیر این آیه زینة من ذلک التمشط
عند کل صلوة **در خصال** صدوق المحدثین روایت کرده در این از آنحضرت تمشطوا فان التمشط یجلب الرزق و یحسن الشعر و ینجز الحاجة و
یزید فی ماء الصلب و یقطع البلغم **و** کان رسول الله صلعم یسرح تحت لحیته اربعین مرة **و** یمر فوقها سبع مرات **و** یقول انه یزید فی
الذهن و یقطع البلغم یعنی شانه کنید و بگردانید آنرا بموئی ریش و سر خود چه شانه کردن طلب رزق و موئی را نیک **و** خوب میکند **و** حاجت بفور بر میآید
و منی را زیاد میکند **و** ذهن را تیز و زاید **و** بلغم را قطع میکند **ثانی الوجوه** مراد از اخذ زینة در عموم ایام و اوقات اعیاد و جمعات و طواف و نماز
بروایت ابن مسعود که مردی عرض کردم یا نبی الله من میخواهم که همیشه جامه من صاف شسته **و** سر من بدهن **و** شراک نعل من جدید باشد یا از جدید
حتی علاقه تازیانه ایا این از کبر است **قال النبی** لا ذلک جمال ان الله تع یحب الجمال یعنی فرمود این حالت از کبر نیست بلکه این من باب الجمال است
خدا جمال را دوست میدارد **رواه** احمد و مسلم **در خبر دیگر** که خدا میخواهد که ببیند اثر نعمته علی عبده **در تفسیر در منثور** از ابن
مردویه روایت کرده از ابن عباس انه قال و بعثنی علی ابن ابیطالب الی ابن الکواء و اصحابه **و** علیّ قمیص رقیق و حلة فقالوا لی انت ابن عباس
و تلبس مثل هذه الثیاب فقلت اوّل ما اخاصمکم به قال تع قل من حرم زینة الله التی اخرج لعباده **و** خذوا زینتکم عند کل مسجد **و** کان
رسول الله یلبس فی العیدین بردی حبرة ابن عباس میگوید مرا حضرت امیر المومنین علیه السلام بسوئے زندیق ابن کوا نام و با صحابه او فرستاد **و** من
پیراهنے رقیق و نازک و حلهٔ قیمتی پوشیده بودم **پس** ابن کوا و اصحابش بطور تعرض گفتند که تو ابن عباس اعلم بکتاب الله و اعلم صحابه پیغمبر باشی چنین
لباس را میپوشی **پس** من در جواب شان گفتم اوّل من مخاصمه با شما همین میکنم که او تع در کتاب مجید حمید خود فرمود کدام کس حرام گردانید زینة الهی را
که بر آورد و آفرید آنرا خاص برای انتفاع و تلبس بندگان خود عموماً و خصوصاً فرمود که بپوشید ثیاب نیک و قیمتی خود را نزد ادای هر عبادتی و شمول هر مشهد
و عیدی **و** حضرت رسول صلعم خود میپوشید در عیدین بردی علے و نیکوی یمانی **از سنن ابوداؤد** سیوطی در در منثور از ابن عباس روایت کرده
قال ابن عباس لما خرجت الحروریة اتیت علیا فقال ائت هؤلاء القوم فلبست احسن ما یکون من حلل الیمن فاتیتهم فقالوا مرحبا بک
یا ابن عباس ما هذه الحلة قلت ما تعیبون علی لقد رایت علی رسول الله صلعم احسن ما یکون من الحلل یعنی قوم حروریان خوارج هرگاه بخروج
بر علی آمدند آنحضرت مرا فرمود که تو آن قوم را نصیحت کن **پس** من پوشیدم از احسن و افضل آنچه از حلهائے قیمتی داشتم آمدم نزد ایشان آن یمن بعد مرحبا
گفتند این چه حله پوشیدهٔ **پس** من گفتم چه عیب بلبس این مرا میکنید سرا آئینه بتحقیق بچشم ہائے خود دیده ام بر جسم مبارک پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم
نیک ترین و بهترین حلهائے پوشیده بود **طبرانی و بیهقی و سیوطی** در سنن خود روایت کرده اند از ابن عمر قال النبی صلعم اذا صلی

احدکم فلیلبس ثوبیه فان الله احق ما تزین له فان لم یکن له ثوبان فلیاتزر اذا صلی الخ یعنے پیغمبر صلعم فرمود وقتیکه احدے از شما نماز بخواند نیز او دو جامه لااقل بپوشد و اگر نداشته باشد ییزر بپوشد **در سنن ابن ماجه** از ابو درداء مرویست قال رسول الله صلعم ان احسن ما زرتم الله به فی قبورکم و مساجدکم البیاض **و** مثل همین بطریق امامیه مرویست که حضرت رسول الله صلعم فرمود احسن اللبسه و ثیابیکه زیارة کنید خدا را بآن لباس در قبرهائے خود و در مسجدهائے خود آن لباس سفید از پنبه میباشد **ایضاً** قال ابن عباس قال صلعم البسوا من ثیابکم البیاض فانها من خیر ثیابکم **و** کفنوا فیها موتاکم **رواه** ابو داؤد والترمذی وصححه **و** ابن ماجه **و** کذا مروی بطرق امامیه است **ایضاً** از سمره بن جندب مرویست قال قال رسول الله صلعم البسوا ثیاب البیاض فانها اطهر واطیب وکفنوا فیها موتاکم **رواه** الترمذی مع التصحیح **و** النسائی **و** ابن ماجه یعنے پیغمبر صلعم خطاب بصحابه و بامت کرد بپوشید لباس سفید را چه بتحقیق او پاکیزه و طیب تر از همه ثیاب است **و** تکفین کنید در ثیاب سفید اموات خود را **ثالث الوجوه** مراد از اخذ زینة استتار عورتین مطلقا میباشد چه نزول این بسبب تعری بنی عامر **و** اهل یمن نازل شده زیرا که ایشان نزع لباس میکردند در منی پس در مسجد خیف **و** در مسجد بیت الحرام عریان داخل شده طواف کعبه و سعی بین الصفا والمروة میکردند خالق بچنین حالت احتیاطا با این کرد که بپوشید عورات خود را چه پوشیدن عورتین زینت آدمی هست **و** همین قول مجاهد **و** کلبی است **تنبیه** این وجه تفسیر زینت است **اما نزد انانکه** خطاب خذوا صیغه امر است پس نزد ایشان محمول بر ستر عورتین در نماز وطواف واجب عینی هست **واما نزد انانکه** خطاب خذوا امر اباحة و اجازت است نزد ایشان اباحة و اجازت بتجمل است عموماً یعنی در تجمل باقسام جمال و زینت با ثیاب و بر تاب و رکاب و اشیاء و اسباب مرخص اند سوائی ما اخرجه الدلیل الخارج من هذا التعمیم چون کمخاب که آن طلا و ابریشم باف **و** اطلس **و** دیبا که از ابریشم خالص یافته باشد **پس** جمیع انواع این برائے مردان در نماز و غیر نماز **و** جلود حیوانات از اعیان نجسه خوک و سگ مطلقا **و** جلود مرده حیوانات محلله و محرمه چون شیر و پلنگ و روباه و خرس و فیل و امثال اینها نزد طائفه اثنا عشریه در نماز و در غیر نماز لبس اینها حرام و غیر جائز است الا عند الضرورت در غیر نماز جائز است **اشکال** سبب نزول این هرگاه خاص باشد پس حکمش هم مخصوص بحسب سبب میباشد **و** تعمیم خاص چگونه ثابت میشود **جواب** هرچند سبب نزول خاص باشد **اما** در اصول مبرهن و مقرر گردیده که اعتبار بعموم لفظ است نه بخصوص سبب الا اکثر احکام و امور دین که بسبب خاص نزول یافته مخصوص بهمان آحاد اشخاص باشد این ضروری البطلان است **پس** نزد انانکه خذوا زینتکم اباحة است خواه سبب نزولش خاص باشد خواه نباشد حکمش بحسب ظاهر خطاب و لفظ عام میباشد **و** استثناء آن بدلیل دیگر میشود **و نزد انانکه** امر خذوا صیغه واجب است پس نزد اینها ستر عورتین عموماً در طواف و سعی و در نماز و در غیر نماز مطلقا واجب عینی هست **بحث سادس** اسراف از سرف یسرف سرفا ضد قصد بمعنی افزونی از اصل مقصود کما فی الصراح **و** بمعنے تجاوز از حد و قصد کما قال فی المصباح و السرف بفتحتین اسم منه **و بقولی** تجاوز از حد اعتدال و استواء بزیادتی **یا** بتقلیل در مقدار آن میباشد **بحث سابع** کلوا واشربوا ولا تسرفوا در وجه نزول اینهم دو قول اند **احدهما** در عموم اباحة اکل و شرب بغیر اسراف در ان نازل شد **ثانیهما** سبب نزولش خاص گفتند پس ایشان نیز دو قول نقل کردند **قول واحد** ان اهل الجاهلیة کانوا لا یاکلون من الطعام فی ایام حجهم الا القلیل وکانوا لا یاکلون اللحم والدسم فی ایام الحج ویعظمون بذلک حجهم فانزل الله هذه الایة لفساد ذلک الطریقة یعنی اهل جاهلیة در ایام حج خود غذا نمیخوردند مگر اندکی **و** نیز گوشت و چربی و روغن نمیخوردند در ان ایام و غرض ایشان باین حالات تعظیم حج بود **پس** خالق انزال این آیه در فساد آن طریقه جاهلیت کرد **قول ثانی** انهم کانوا یقولون ان الله تعالی حرم علیهم شیئا مما فی بطون الانعام فحرم علیهم البحیرة والسائبة والحامی فانزل الله هذه الایة لفساد قولهم یعنے کفار عرب بر خود حرام کرده بودند آنچه در شکمهائے انعام میبود چون بحیره و سائبه و حامیه پس این آیه برائے افساد و ابطال عقیدهٔ قول و عمل ایشان نازل کرد **وجه ثالث ایضاً** در نزول ابن عباس نقل کرد ان اهل الجاهلیة من قبایل العرب کانوا یطوفون بالبیت عراة الرجال بالنهار والنساء باللیل **و** کانوا اذا وصلوا الی مسجد منی طرحوا ثیابهم **و** اتوا المسجد عریانا **و قالوا** لا نطوف فی ثیاب اصبنا الذنوب **و منهم** من یقول نفعل ذلک تفاؤلا حتی نتعری عن الذنوب کما نتعری عن الثیاب **و** کانت المراة منهم تتخذ سترا تعلقه علی حقویها لتستتر به عن الحمس وهم قریش فانهم لا یفعلون ذلک **و** کانوا یصلون فی ثیابهم ولا یاکلون من الطعام الا قوتا ولا یاکلون دسما **فقال المسلمون** یا رسول الله فنحن احق ان نفعل ذلک فانزل الله هذه الایة ای البسوا ثیابکم وکلوا اللحم والدسم واشربوا ولا تسرفوا حاصل آنکه این آیه در دو طائفه معاً **احدهما** کفار عرب **ثانیهما** در مسلمانان صحابه نازل شده چه اهل جاهلیت مردان و زنان در منی نزع لباس خود کرده برائے طواف بمسجد داخل میشدند عریان مردان بروز و زنان بشب طواف میکردند

احادیث بطرق اهل سنت در ترغیب لباس سفید

در بیان تعمیم زینت در نماز و غیر آن

بیان وجه نزول آیه کلوا واشربوا ولا تسرفوا ۱۲

وسعی میکردند **و** بطرح لباس میگفتند که جامهائیکه ما دران گناهان کرده بودیم آنهارا نزع وطرح کردیم **وطایفه** از ایشان میگفت که بطور فال نزع لباس امیکنیم تا ما عاری وخالی از عیوب وگناهان بشویم چنانچه ما عاری از لبس لباس شدیم **و** طایفه از زنان ایشان سترے کوچک زیر ناف می بستند تا بان بپوشند فروج خود را از معاینه حمس بحای مهمله یعنی قریش چه قریش بچنین حالت حج خود نمیکردند وطایفه قریش نماز وطواف وسعی در لباس خود میکردند **و** نمیخوردند از غذا مگر قوتے سالو من ودسومة رانمیخوردند **پس اهل سلام** درانوقت گفتند که ما احق باین سیرت قریش ورحج میباشیم یا رسول الله **پس** این در رد بطلان وابداء ایشان بحق نازل شد چونکه دو طایفه کفر واسلام جمع بودند لهذا بغیر تخصیص احدی الطائفتین عموماً بندا یا بنی آدم خذوا زینتکم الخ نازل شد **پس** معنیش چنین کردند البسوا ثیابکم

مطلقاً وکلوا واشربوا ولا تسرفوا ای ولا تجاوزوا عن حد الاعتدال الی الافراط ولا الی التفریط فی ذلک **بحث ثامن** کلوا واشربوا در خطاب این حیب اختلاف تنزیل این دو قول اند **اولها** مختار اکثر که این دو صیغه امر اباحت ورخصت عموماً اند در اکل ماکولات ودر شرب مشروبات محلله طیبه فی نفسهما **در مجمع** فرموده صورته صورة الامر المراد به الاباحة وهو عام فی جمیع المباحات **اشکال** این هر دو صیغه ترخیص واباحت واجازت عام اند باینمعنی که هرچه از مطعومات و از ماکولات ومشروبات باشد آنهارا بخورید وبیاشامید پس محرمات چون لحوم خنازیر وخمور واموال واشیاء مغصوبه واموال یتامی ومسروقه چگونه ازین اباحت خارج میشوند **جواب** اخراج واستثناء چنین اشیاء بادله خارجه عقلیه ونقلیه چون حرمت علیکم المیتة والدم ولحم الخنزیر **و** آیة تحریم خمر **و** غیر اینها از آیات واحادیث صحیحه ثابته **و** بادله عقلیه وطبیه وتجربیه که جمیع آنچه مزیل عقل **یا** موذی بدن یا روح یا مهلک آن بالفعل یا بالقوت باشد چون اقسام سموم ولحوم وحبوب و بقولات واوراق اشجار وغیرها هرچند ایذاء اینها ظنی باشد تناول واستعمال آن حرام وممنوع عقلا ونیز شرعا میباشد چون ولا تلقوا بایدیکم الی التهلکة عموماً مانع از القاء خود در هلاکت میباشد **پس** آنچه باستثناء از عمومیت برآمد مابقی بر اباحت خود باقی است **واما** آنچه قدیماً وحدیثاً بالاتفاق عادت ماکول و مشروب است اوبلا مانع شریعت ناسخه بر اباحت اصلیه خود باقیست **وآنچه** مختلف فیه است هرچند در شریعت ناسخه باشد احتیاط مقتضی اجتناب از ان میباشد ثم الله اعلم **ثانیهما** این خطاب متوجه ابتداء بانانیکه در ایام حج لحم ودسم نمیخوردند وتحریم بحایر وسوایب کرده بودند ومسلمانان هم گفته بودند که ما بان حقیقیم **پس** این حکم بطور وجوب در خوردن ایشان وارد شده **پس** خطاب کلوا واشربوا واجب **و** ولا تسرفوا نهی تحریمی با نهایه میباشد **واول** اشهر روایات ومشهور در مفسرین است **ابن عباس** فرموده کل ما شئت واشرب ما شئت والبس ما شئت ما اخطأتک خصلتان سرف ومخیلة یعنی بخور جمیع آنچه از محللات بخواهی **و** بیاشام وبنوش جمیع آنچه از طیبات مباحه میخواهی **و** بپوش جمیع آنچه از اقمشه والبسه وثیاب مجوزه میخواهی که مادام که در خطا نانداز ند ترا دو خصلت **احدها** اسراف که تجاوز از حد اعتدال وافراط وتفریط باشد **ثانیهما** مخیلة یعنی بزرگ منشی وکبر وتبختر کما فی الصراح **در مصباح** مخیلة بضمه اول وبکسر یاء اسم فاعل از اخال مخیلة بفتح اول اسم مفعول است **فخر رازی** ونقلدین او در آیه کلوا واشربوا فرموده هذا مطلق یتناول الاوقات والاحوال **و** یتناول جمیع المطعومات والمشروبات فوجب ان یکون الاصل فیها وهو الحل فی کل الاوقات فی کل المطعومات **و** المشروبات الا ما خصه الدلیل المنفصل **و** العقل ایضاً مؤکد له لان الاصل فی المنافع الحل والاباحة یعنی این خطاب کلوا واشربوا حکمے عام ومطلق تتناول جمیع اوقات واحوال **و** شامل ومتناول جمیع مطعومات ومشروبات است **پس** وجوباً ثابت شد که اصل در همه اینها حلیت است در کل اوقات ودر کل انواع واقسام مطعومات ومشروبات مگر آنچه را دلیل منفصل تخصیص میدهد **و** عقل هم نیز مؤکد اواست زیرا که اصل در منافع حلیت واباحت است **بحث تاسع** ولا تسرفوا مفسرین وجوه دارند **احدها** در اکل وشرب تجاوز وتعدی نکنند از حد استواء وعاده در زیادتی مقدار **ثانیهما** زیاده از اعتدال وعادت وکم هم از حد عادت وحاجت مخورید ومیاشامید یعنی زیاده بر شکم سیرے **و** کم هم از شکم سیرے مخورید ومیاشامید چه هر دو حالت موجب بے آرامی روح وبدن شما میگردد **و** بهر دو حالت تزیید وتقلیل شما مضرت بیماری وضعف وبے آرامی ناشی میشود **و** اینحالت وجدانی باکل وشارب اکثر معلوم میشود **ثالثها** لا تجاوزوا الحلال الی الحرام یعنی شئے حلال را حرام مگردانید واز حلیت بسیار بسوی حرام **رابعها** مال حلال را براه حرام صرف مکنید آن اسراف تبذیر محض حرام است **و** همین حاصل قول مجاهد است انه قال لو انفقت مثل احد فی طاعة الله لم تکن مسرفا **و** لو انفقت درهما فی معصیته کان اسرافا منهیا یعنی اگر انفاق کنی مثل ورزن کوه احد طلا ونقره را در طاعت خدا او اسراف نمیباشد **و** اگر یک درهم را انفاق کنی در معصیت خدا اسراف آئینه او اسراف منهی حرام است **خامسها** همین قول ابوبکر اصم است ان المراد من الاسراف قولهم بتحریم البحیرة والسائبة فانهم اخرجوها عن ملکهم وترکوا الانتفاع بها **و ایضاً** انهم حرموا علی انفسهم فی وقت الحج ایضاً اشیاء احلها الله لهم وذلک اسراف یعنی مراد از اسراف مثل آنچه کفار بتحریم بحیره وسایبه وحامیه

میکردند از ملک خود واز انتفاع خود برآورده بودند و همچنین ایشان بر نفسهای خود در ایام حج اشیاء محللات را حرام کرده بودند همه اسراف حرام است عقلاً و

شرعاً **سادسها** ان یاکل ویشرب بحیث لا یتعدی الی الحرام **و** لا یکثر الانفاق المستقبح **و** لا یتناول مقدار اکثیره یضره ولا یحتاج الیه یعنی

بحد خواهش پیرسے قریب بخورید و بپوشید بحیثیتیکه مودی بحرام نشود **و** کثرت در انفاق قبیح است نکنید **و** متناول مقدار کثیر از عادت نکنند و بال جانش نشود

در در منثور مروی از ابی شیبه **و** ابوالشیخ است که از ابن جبیر پرسیده شد در مال چه اسراف است قال ان یرزقک الله مالاً حلالاً فتنفقه فی

حرام حرمه علیک گفت اسراف در مال بچنین حالت است که بتو مالی حلال عطا کند پس تو آنرا خرج و صرف کنی در حرام و اینگونه انفاق حرام گردانید

بر تو **سابعها** همین قول ابن زید است که مراد از لا تسرفوا اینست لا تاکلوا حراماً ولا تعینوا علی الحرام ذلک اسراف یعنی حرام مخورید و در اعانت و امداد

حرام صرف و خرج منمائید **ثامنها** از اسراف منهی آنست که آدمی باز استطاعت وزی خود الذ مستلذات اطعمه واشربه بخورد و اعلی و اثمن لباس بپوشد

تاسعها در مجمع نقل فرموده وقیل معناه ولا تاکلوا حراماً ولا باطلاً علی وجه لا یحل واکل الحرام وان قل فهو اسراف ومجاوزة للحد ما

استقبحه العقلاء وعاد بالضرر علیکم فهو ایضاً اسراف لا یحل لکن یطبخ القدر بماء الورد ویطرح فیها المسک و لکن لا یملک الا دینار افاشترى

به طیباً فتطیب به وترک عیاله محتاجین انتهی **حاصل** اکل حرام و باطل بر وجه غیر حلیة اگرچه قلیل باشد اسراف و حرام است **و** از محرمات آنست که آنرا عقلاء

قبیح میدانند و ضرر آن بشما عود کند حرام است حلال نیست چنان کسیکه در دیگ آب گلاب مشک می اندازند طبخ کنند **و** چون کسی مالک دیناری باشد و آنرا عطری

خرید نماید خود معطر میسازد **و** عیال خود را محتاج بگذارد **اقول** همه این اقوال داخل در اسراف منهی است **و** آیه متحمل همه این وجوه است پس حمل بر عموم اولی

از بعض دون البعض است **تنبیه** چونکه کتاب الله المجید فرقانه الحمید از اصل و اعظم معاجز سید الانبیاء صلعم است **لهذا** متضمن فنون واکثر علوم عقلیه

ونقلیه وسیر و تواریخ و قصص و مبدء و معاد و معاش اجمالاً میباشد **حکایة طبیب نصرانی** وقد حکی وذکر اهل السیر ان هارون الرشید کان له

نصرانی ماهر حاذق فی الطب **فقال** ذات یوم لعلی بن الحسین بن واقد لیس فی کتابکم من علم الطب شیئ **و** العلم علمان علم الادیان و علم

الابدان یعنی هارون الرشید عباسی را طبیبی نصرانی ماهر و حاذق در طب بود **پس** او روزی بواقدی گفت که مذکور نیست در کتاب شما یعنی در قرآن هیچ

چیزے از علم طب حال آنکه علم در اصل دو علم اند علم ادیان **و** علم ابدان **فقال** له علی ابن واقد جمع الله الطب کله فی نصف آیة من کتابه **و** هو

قوله کلوا واشربوا ولا تسرفوا **و** جمع نبینا الطب فی قوله المعدة بیت الادواء **و** الحمیة راس کل دواء **و** اعط کل بدن ما عودته یعنی واقدی

در جواب طبیب گفت که خدا در کتاب خود جمع کرده در نصف آیه اصل کل را از علم طب و مضمون آیه که بخورید و بیاشامید و با اعتدال و تجاوز و زیادتی در اکل و شرب

نکنید **و** پیغمبر ما جمع کرده اصل اصول علم طبیه در سه فقره که معده خانه امراض **و** پرهیز سر هر دوا است **و** بده بدن خود را آنچه او را عادت از خوردن و

آشامیدن آن باشد **فقال الطبیب** ما ترک کتابکم **و** لا نبیکم لجالینوس طباً پس طبیب نصرانی گفت که فی الواقع ترک نکرده کتاب شما **و** نه

پیغمبر شما هیچ جزئی را برائے حکیم جالینوس و افلاطون مگر آنکه ذکر کل و اصل بطور قانون کلی و اصلے کرده **نقله** جم غفیر من المفسرین من اصحابنا شیخنا

وشیخ المفسرین الطبرسی **و** شیخ المشایخ ابو الفتوح **و** شیخ الطائفه فی تبیانه **و** واحدی **و** بغوی **و** سیوطی **و** ابوبکر رازی **و** فخر الدین رازی **و** نیشاپوری

و زمخشری **و** بیضاوی **و** نسفی **و** سعودی **و** خازن بغدادی **و** خطیب وغیرهم **بحث عاشر** انه لا یحب المسرفین جزاین نیست او تعالی

دوست نمیدارد اسراف کنندگان را در هر حال الی القیمة **جمعی** منهم الرازی و مقلدین او میگویند که این نهایت التهدید است لمسرفین چه خدا هر کس را که دوست

ندارد او محروم الثواب میماند زیرا که محبت الهی رضا و ایصال ثواب بعبد مومن مرضی الاعمال است **و** اینجا عدم رضا و عدم محبت اله ثابت شد فعدم هذه

المحبة عبارة من عدم حصول الثواب **و** من لم یحصل له الثواب فقد حصل له عوضه العذاب لانعقاد الاجماع علی انه لیس فی الوجود مکلف

لا یثاب ولا یعاقب انتهی **بحث حادیعشر** در من حرم لفظ من بظاهر استفهامیست مراد از آن تقریع و انکار و مبالغه در تقریر انکار میباشد

بحث ثانیعشر قل من حرم زینة الله التی اخرج لعباده در تفسیرش باعتبار خصوص تنزیل و عموم حکم دو وجه اند **احدهما** بگو یا محمد مر جهله

کفار عرب را که کیست و کدام کس حرام گردانید انواع و اقسام زینتیکه آنرا برآورد و خدا یعنی از کتم عدم ایجاد و خلق کرد و برآورد و بسوئے وجود خاص برائے

تزیین عباد **و** شما ترک لباس و ترک روزی پاک و نظیف از گوشت و روغن و البان میکنید **و** خالق شما و همه اجناس زینة **و** همه انواع ارزاق طیبه طاهره

محلله منم **و** من همه آنرا خاص برائے انتفاع شما آفریدم و امر و حکم تلبس و تناول آن کردم و من آنرا حرام بر شما نگردانیدم **پس** کیست یعنی احدی نیست

که تحلیل اله

کہ تحلیل اورا تحریم نماید **خازن** وغیرہ ہمین گفتند یعنی قل یا محمد لهؤلاء الجهلة من العرب الذین یطوفون بالبیت عراة من حرم علیکم زینة اللہ التی
خلقها اللہ خاصة لعبادہ ان تتزینوا بها وتلبسوها فی الطواف وغیرہ **ثانیهما** بنا بر عموم حکم ایہ بگو یا محمد صلعم مر اہل اسلام وکفار را کہ کدام کس حرام
گردانید زینة دنیا را با جناسها وانواعها واقسامها کہ آفریدم آنرا بغرض انتفاع بندگان خاصة یعنی ہرگاہ من آنرا حرام نکردانیدم **پس** کدام آنرا بر شما
بندگان تو احرام گردانید **و** احدیرا حکم در ملک ومملکت خلیفة مالک الملوک والخلق سوائی خالق اشیا نزاینست **ولام** لعبادہ لام تعلیل ولام الغرض است
سوال پس از لفظ زینة بنا بر خصوصیت **و** بر بنا بر عمومیت چیست **جواب** بعض علماء فرمودند در تفسیر زینة دو قول اند **احدهما** وهو قول جمهور
المفسرین ان المراد من الزینة هنا اللباس الذی یستر العورة **ثانیهما** ہمین قول فخر الدین رازی است انہ یتناول جمیع انواع الزینة فیدخل
تحته جمیع انواع الملبوس والحلی وتنظیف البدن والرکب والتمتع بالنساء وبالطیب **و** لولا ان النص ورد بتحریم استعمال الذهب والحریر
علی الرجال لدخلوا فی هذا العموم ولکن النص ورد بتحریم استعمال الذهب والحریر علی الرجال دون النساء یعنی **احد القولین** از جمهور
مفسرین است کہ مراد از زینة در اینجا لباسے ہست کہ ساتر عورتین در نماز ودر غیر آن مع ابدان باشد **و** این بنا بر وجہ نزول خطاب بصیغہ امر خذوا حکم ایجاب
میباشد **ثانی القولین** قول اکثر مفسرین **و** اہل ظاہر **و** حدیث **و** جمہور اصولیین **و** مختار فخر رازی ہست کہ این حکم اباحت تام وعام بکافہ انام الی یوم القیمة
است ہرچند سبب نزولش خاص باشد لکن عبرت بلفظ عام ہست بسبب خاص مانع از حکم عام نمیباشد **و لفظ زینة** عام ومطلق ہست لہذا شامل ومتناول
جمیع اجناس وانواع واقسام زینة فی العرف است **پس** داخل وتحت آن جمیع اقسام واجناس ملبوسات وحلل وحلیات ومرصعات ولئالی ومروارید وجواہر
وتمتعات بنسوان ومعطرات وآنچہ مشتہی نفس است **و اگر** نص صحیح در تحریم استعمال طلا وحریر بر رجال بغیر نسوان وارد وثابت نمیبود ہر آئینہ مردان ہم
داخل در اینعموم میشدند ومیپوشیدند **ولکن** در تحریم استعمال طلا ولباس ابریشم خالص بر رجال بغیر زنان وارد لہذا بنص دیگر استعمال طلا وحریر بر مردان
حرام گردید **سوال** چہ سبب وعلة در تحریم لباس طلائی **و** لباس ابریشمی میباشد **جواب** در احادیث کثیرہ خاصہ وعامہ نبوی صلعم وعترت طاہرہ او
مرویست کہ استعمال کسی لباس ابریشم وزیوریات طلا برائے مرد مخصوص در جنت جزائی میباشد لہذا در دنیا برائے مردان ممنوع گردانید **و** بقولے
لبس زیور طلا وابریشمی لباس آن موجب سفاہت لابس در انظار بمقدار میگردد **بحث ثالث عشر** والطیبات من الرزق ای عطف بر ما قبل یعنی بر
قل من حرم الطیبات **و** طیب احد طیبات در لغت بمعنی لذید **و** حلال **و** مباح است چنانچہ **در مصباح** گفتہ طاب الشیء یطیب طیبا اذا کان لذیذا
او حلالا فهو طیب **بحث رابع عشر** بگو تو یا محمد صلعم کدام حرام وممنوع گردانیدہ اکل طیبات را **و** در ان دو وجہ اند **احدهما** مراد اکل مستلذات
ثانیهما اکل محللات ومباحات مراد ہست اظہر آنست کہ ہر لذید حلال ومباح است **و** ہر مباح وحلال لذید نیست **در کنز العرفان** شیخنا المقداد زیر موضع
الطیب یقال لمعان **الاول** ما هو مستلذ **الثانی** ما حلله الشارع **الثالث** ما کان طاهرا **الرابع** ما خلا عن الاذی فی النفس والبدن
وهو حقیقة فی الاول للتبادر الی الذهن **و** هو المراد هنا **در تفسیر کبیر** بعد تفصیل زینت فرمودہ کہ در تحت الطیبات من الرزق داخل شود
جمیع مستلذات ومشتهیات از انواع ماکولات ومشروبات **و** یدخل تحته ایضا التمتع بالنساء وبالطیب **وروی** عثمان بن مظعون انه اتی النبی صلعم
وقال غلبنی حدیث النفس عزمت علی ان اختصی فقال صلعم مهلا یا عثمان رض ان خصاء امتی الصیام **فقال** فان نفسی تحدثنی بالترهب قال صلعم
ان ترهب امتی القعود فی المساجد لانتظار الصلوة **فقال** تحدثنی نفسی بالسیاحة فقال سیاحة امتی الغزو والحج والعمرة **و** قال ان نفسی
تحدثنی ان اخرج مما املک **فقال** صلعم الاولی ان تکفی نفسک وعیالک وان ترحم الیتیم والمسکین فتعطیه افضل من ذلک **فقال** ان نفسی
تحدثنی ان اطلق خولة **فقال** صلعم ان الهجرة فی امتی هجرة ما حرم اللہ **و قال** فان نفسی تحدثنی ان لا اغشاها **فقال** ان المسلم اذا غشی اهله
او ما ملکت یمینه فان لم یصب من وقعته تلک الاولاد کان له وصیف فی الجنة **و** اذا کان له ولد مات قبله او بعده کان قرة عین وفرح
یوم القیمة **و** ان مات قبل ان یبلغ الحنث کان له شفیعا ورحمة یوم القیمة **و** قال فان نفسی تحدثنی ان لا اکل اللحم **قال** صلعم مهلا انی اکل اذا
وجدته ولو سئلت اللہ ان یطعمنیه کل یوم فعله **و** قال ان نفسی تحدثنی ان لا امس الطیب **قال** صلعم مهلا فان جبرئیل امرنی بالطیب غبا
وقال لا تترک الجمعة **ثم قال** صلعم یا عثمان لا ترغب عن سنتی فان من رغب عن سنتی ومات قبل ان یتوب صرفت الملئکة وجهه عن حوضی
وبعد هذا قال الرازی واعلم ان هذا الحدیث یدل علی ان هذه الشریعة الکاملة تحت قوله من حرم زینة اللہ **ثم قال** ان کلما

بیان سوال عثمان بن مظعون
واجوبہ رسول اللہ صلعم
مباحات ومحللات شرعیہ
وزینت دنیا ١٢

تزین الانسان بدو جبان یکون حلالا وکذلک کلما یستطاب وجب ان یکون حلالا فهذه الایة تقتضی حل کل المنافع **وهذا** اصل معتبر
فی کل شریعة **یعنے** عثمان بن مظعون بحضرت رسول الله عرض کرد بغلبه حدیث نفس عزم کردم که خود را خصے بسازم **پیغمبرؐ** کلمه مهلا که بمعنے تاخیر و صبر بجائی
لاتفعل ولاتقل استعمال میشود فرمود که خصا است من صیام است **پس عرض** کرد که نفسم حدیث میکند رهبانیت را **پس پیغمبرؐ** فرمود رهبانیت امتم
بقعود در مساجد برائے انتظار نماز میباشد **پس عرض** کرد نفسم حدیث بسیاحت زمین و املاک میکند **پس پیغمبرؐ** فرمود سیاحت امتم بجهاد و حج و عمره
میباشد **پس عرض** کرد که نفسم حدیث میکند کل آنچه مالک آن هستم آنرا بر میآرم از تملک خود **پیغمبرؐ** فرمود که بهتر آنست که مساوی کفایت و کفالة نفس
خود و عیال واجب النفقه خود گرفته زاید بران را انفاق بیتامی و مساکین کن این افضل است از آنچه تو اراده کردی **پس عرض** که میخواهم که من طلاق خولة
زوجه خود م را بدهم **پیغمبرؐ** فرمود هجرت و مفارقت در امتم هجرت و مباعدت از محرمات اله میباشد **وعرض کرد** نفسم حدیث میکند که اصلا نزدیکی زوجه نکنم
پیغمبرؐ فرمود که مرد مومن وقتیکه فرا گیرد و مقاربه باهل مملوکه خود را میکند اگر بان مواقعه بهم نرسد مگر مولودے برائے او وصیف در جنت باشد **در مصباح**
گفته الوصیف الغلام دون المراهق **و** الوصیفة الجاریة **و دیگر** آن ولد قبل یا بعد از پدر مرد برائے والد آرام چشم و فرحت بروز قیامت میباشد **و**
اگر قبل از بلوغ مرد آن ولد شفیع والدین خود و رحمت بیوم القیمة است. **وعرض کرد** نفسم حدیث میکند که من گوشت را مدت العمر خود م نمیخورم **پیغمبرؐ**
فرمود ترک نکن چه می بینی که من گوشت میخورم وقتیکه بیابم و اگر من از خدا درخواست گوشت خوردن بکنم هر آئینه اطعام میکند بمن آنرا هر یوم **و عرض** کرد
که میخواهم هرگز عطریات نمالم **پیغمبرؐ** فرمود آرام بگیر چه جبرئیل امر کرد مرا که یکروز نه بروز دوم عطر بمالم اما بتاکید فرمود که روز جمعه عطر بالیدن ترک نکن **پس**
پیغمبرؐ فرمود ای عثمانؓ روئے گردان مشو و اعراض نکن از سنت و طریقه من هر کس مائل از سنت من باشد و قبل التوبه اگر مرد ملائکه از قرب حوض من او را بر
میگردانند **و رازی** بعد نقل این خبر فرموده که این حدیث شریف دلالت دارد که این شریعت کامله تحت ایه من حرم زینة الله التی اخرج لعباده میباشد
پس هر چیزیکه انسان بان تزیین و تنظیف خود نماید واجب است که او حلال و مباح محض و خالص باشد **و نیز** هر چیزیکه نفیس و لذیذ از رزق باشد واجب است
که او حلال محض و خالص باشد **پس** این ایه مقتضی تحلیل کل منافع است **پس** این اصل معتبر در شریعت اسلام میباشد تدبر تبصر **بحث خامس**
عشر خالصة **ایا مرفوع** است **یا** منصوب در آن دو وجه اند **احدهما** نزد آنانکه مرفوع است در انها نیز خلاف بدو قول میباشد **اول** آنکه رفع خالصة
بخبر بتدا رهی میباشد **و** للذین امنوا فی الدنیا بیان خلوص است **پس** تقدیرش قل هی خالصة یوم القیمة للذین امنوا فی الحیوة الدنیا است **ثانی** آنکه
للذین امنوا خبر اول **و** خالصة خبر ثانی برائے هی میباشد **ثانیهما** نصب خالصه بنابر حال است از للذین امنوا **تنبیه** در همین بالرفع والنصب و قرائة
اند **قرائة** نافع رفع است **و قرائة** باقی قراء نصب است **پس** بنابر این نصب تقدیرش انها ثابتة للذین امنوا فی حال کونها خالصة لهم یوم القیمة
میباشد **بحث سادس عشر** قل هی للذین امنوا فی الحیوة الدنیا خالصة یوم القیمة در این وجوه اند **احدها** قل یا محمد ان الزینة
والطیبات التی اخرج الله لعباده المؤمنین فی الحیوة الدنیا غیر خالصة لهم لانه یشرکهم فیها المشرکون خالصة للذین امنوا یوم القیمة
لا یشرکهم المشرکون فیها یوم القیمة **یعنے** بگو یا محمد صلی الله علیه و آله و سلم که جمیع اجناس زینة و ارزاق طیبه لذیذه که خالق انها را آفریده برائے مومنین در زندگی
دنیا غیر خالص است مر آنها را زیرا که شریک ایشان دران اشیا مشرکین اند خالص و خاص برائے مومنین بروز قیامت میباشد چه مشرکین را حظی و نصیبی ابدا
از نعمات و لذات در عقبی نیست **ابن عباس** فرمود یعنی ان المؤمنین یشارکون المشرکین فی الطیبات فی الدنیا فاکلوا من طیبات طعامهم و لبسوا
من جیاد ثیابهم و نکحوا من صالح نسائهم **ثم** یخلص الله الطیبات فی الاخرة للذین امنوا والمشرکین فیها شیء **یعنے** مومنین در زینت و
طیبات و نعمات دنیا شریک مشرکین اند **پس** مومنین طیب طعام شان میخورند و میپوشند از بهترین جامهائے شان و نکاح میآرند صالح زنان شان
پس خدا خالص میگرداند طیبات روزی را برائے مومنین در یوم القیامت و بر کفار حرام است طیبات لذیذه آخرت **ثانیها** قیل معناه قل هی فی الحیوة
الدنیا للذین امنوا غیر خالصة من الکدر والهموم والاسقام والاحزان والمشقة وهی خالصة یوم القیمة من جمیع ذلک **یعنی** بگو تو
یا محمد صلی الله علیه و آله و سلم زینت و طیبات رزق برائے مومنین در دنیا غیر خالص است از کدرت و هم و غم و سقم و حزن و مشقت **و** این اشیا خاص و خالص
بروز قیامت برائے مومنین مخلصین میباشد **و همین** قول جبائی است **یعنے** بالجمله مستلذات دنیا از ارزاق خالی از کدرت و غم و هم والم و ضرر نمیباشند **اما**
تلذذات ارزاق و نعمات آخرت خالص و خالی از مضرات هنیئا مریئا علی الدوام برائے مخلصین میباشند **تنبیه** آیه بر چند چیز دلالت دارد **احدها**

بیان نجات در اصل نعمات طیبه و البسه فاخره ۱۲

ہمین مجمع علیہ مفسرین است **ودر مجمع** ہم ہمین فرمودہ وفی الایۃ دلالۃ ایضاً علی ان الاشیاء علی الاباحۃ لقولہ تعالی من حرم فالسمع مؤکد لما فی العقل **ثانیہا** ودر آیت نیز دلالت بر جواز لبس ثیاب فاخرہ قیمتی و بر اکل اطعمہ واشربہ طیبہ از جلائل نعمات الٰہی **ابو مسعود عیاشی وشیخنا الطبرسی** روایت بالاسناد کردند از حسن بن زید از پدر خود امام زین العابدین بن حسین بن علی ابن ابیطالب علیہم السلام انہ کان یشتری کساء الخز بخمسین دینارا فاذا صاف تصدق بہ ولا یری بذلک باسا **و** یقول قل من حرم زینۃ اللّٰہ الایۃ یعنے امام سجاد کساء خزی را بہ پنجاہ اشرفی میخرید وبسر او میپوشید وقت تابستان آنرا میفروخت و قیمتش را تصدق بر فقراء ومساکین مومنین میکرد ومیفرمود اجازت واباحۂ آن بایہ قل من حرم زینۃ اللّٰہ میباشد **ایضاً** بالاسناد روایت دیگر کرد از یوسف بن ابراہیم قال قد دخلت علی ابی عبد اللّٰہ ع وعلیہ جبۃ خز وطیلسان فنظر الی فقلت جعلت فداک ہذا خز ما تقول فیہ فقال ع وما باس بالخز قلت فسداہ ابریسم قال لا باس بہ فقد اصیب الحسین ع وعلیہ جبۃ خز **ثم قال** ان عبد اللّٰہ بن عباس لما بعثہ امیر المومنین ع الی الخوارج لبس افضل ثیابہ **و** تطیب باطیب طیبہ **و** رکب افضل مراکبہ فخرج الیہم فوافقہم **فقالوا** یا ابن عباس بینا انت خیر الناس اذ اتیت فی لباس الجبابرۃ ومراکبہم **فتلا** ابن عباس ہذہ الایۃ قل من حرم زینۃ اللّٰہ الخ وقال فالبس وتجمل فان اللّٰہ جمیل یحب الجمال ولیکن من حلال انتہی **ثالثہا** اخرج لعبادہ **و** قل ہی للذین امنوا این دلیل است کہ بنی آدم علت غائی در ایجاد عالم امکانے والا رو نعما الٰہی اند **اما** مومنین در دنیا مشترک با مشرکین در اقمشہ والبسہ قیمتی ولذات الحیوۃ اند **ولکن** ہمہ اشیاء عقبی از البسہ ولذات طیبات مختص برائے مومنین آفریدہ شدہ اند کفار را از زینت ونعمت ولذہ طیبۃ آخرت بہرۂ ونصیبے وحظے نیست **اشکال** جناب امیر المومنین ع چرا لباس درشت وخش وکوتاہ میپوشید واز اغذیہ آنحضرت غیر سویق ونان جوی خشکیدہ با آب ونمک یا گاہی شیر میخوردو **و** فعل آنحضرت **و** ائمہ عترت او چگونہ جمع تواند شد **جواب** جمع این واضح است **اوّل** تکالیف ہر نبی زمان **و** ہر امام عصر مختلف باختلاف اعصار میشوند وعصر ہر یکی مقتضی ہمین بود **و** ہمین نیز مروی از ایشان علیہم السلام در جواب سوال سائلین در نور الثقلین **و** تفسیر برہان وکافی میباشد **ثانی** فعل حضرت امیر مشتمل باین احوال بود وغرض ازان جواز زہد از دنیا وما فیہا میباشد چنانچہ در کلام علی یا دنیا غری غیری فانی طلقتک ثلثا لا رجعۃ لی فیک ابدا در خاصہ وعامہ مشہور است **وافعال** عترت طاہرہ آنحضرت صلعم بر اظہار واثبات اباحۃ واجازت تزین بالبسہ فاخرہ وتنعم بارزاق طیبہ محللہ بود واشکال بحمد اللّٰہ عاید نمیشود ثم اللّٰہ اعلم **بحث سابع عشر** کذلک نفصل الایات لقوم یعلمون یعنی کذلک نبین الحلال مما احلت **و** الحرام مما حرمت لقوم علموا وفہموا انی انا اللّٰہ وحدی لا شریک لی فاحلوا حلالی وحرموا حرامی مراد ازین آنست کہ ہمین طور بیان میکنیم حلال را از آنچہ حلال کردم **و** بیان میکنیم حرام را از آنچہ حرام کردانیدم برای قومیکہ دانستند وفہمیدند کہ بتحقیق من الٰہ واحد در ذات وصفاتم اصلا وابدا شریک ندارم پس حلال کنید حلال مرا وحرام کردانید حرام کردہ مرا **اقول** ہر مسئلہ را از حلال جدا جدا **و** ہکذا ہر حکمی را از محرمات جدا جدا شما ذکر کردم وبسوے شما فرستادم پس باید کہ ہر فہیمی **و** عقیلی **و** علیمے تفصیل ہر حلال وہر حرام را بداند وبفہمد **قولہ تعالیٰ**

قُلْ اِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّیَ الْفَوَاحِشَ مَا ظَہَرَ مِنْہَا وَمَا بَطَنَ وَالْاِثْمَ وَالْبَغْیَ بِغَیْرِ الْحَقِّ وَاَنْ تُشْرِکُوْا بِاللّٰہِ مَا لَمْ یُنَزِّلْ بِہٖ سُلْطٰنًا وَّاَنْ تَقُوْلُوْا عَلَی اللّٰہِ مَا لَا تَعْلَمُوْنَ ○ وَلِکُلِّ اُمَّۃٍ اَجَلٌ فَاِذَا جَآءَ اَجَلُہُمْ لَا یَسْتَاْخِرُوْنَ سَاعَۃً وَّلَا یَسْتَقْدِمُوْنَ ○

ترجمہ ایندو آیہ بگو تو یا محمد جز این نیست کہ حرام کردانید پروردگار من زناکاری ہا را آنچہ ازان ظاہر وآشکار باشد وآنچہ ازان پنہان ومستور باشد وحرام کرد فتنہ وگناہ را وحرام کرد ستمگاری وتعدی را بناحق حرام کردانیکہ شریک آرید بذات وصفات خدا بعبادت او بان چیزیکہ خدائے نفرستادہ باشد بر پرستش او برہانی وحجتے را وحرام کرد اینکہ بگوئید بر خدا بدروغ وجہل آنچہ نمیدانید **و** مر ہر گروہی وامتے راست در بقاء وزندگانی ایشان زمانے ومدتے معین ومقرر

ومحدود النهايت پس وقتیکه آن زمان بقا وحیات ایشان منقضی وختم میشود متصل بان میاید اجل حیل ومرگ شان پس باقی مانده نمیتوانند ساعتی که
عبارت از اقصر اوقات میباشد نه ساعت منضمین وپیشی بساعتی نیز نمیتوانند کرد یعنی وقتیکه اجل ختم شد پس هیچ ذی حیوتی یک نفسی موخر ومقدم نزند
مانده نمیتوانند شود در **تفسیرش** چند بحث اند **بحث اول** در اعراب ربی بسکون یا رشناة تحتانیه هست **یا** بفتحه یار دو قراءة اند **و** قراءة
حمزه فقط بسکون یا هست **و** قراءة **ثانیه** قرائت باقی قرا هست **بحث ثانی** تحریم باب تفعیل بمعنی منع از فعل با قامت دلیل بر وجوب تجنب
ازان است **و** تحلیل ضدش میباشد **و** او اطلاق در فعل به بیان بر جواز تناول آن میباشد چنانچه در **مجمع البیان** شیخنا الطبرسی فرموده **و** اصل
التحریم المنع من قولهم حرم فلان الرزق حرمانا فهو محروم **و** احرم بالحج **و** حرمة الرجل زوجته **و** الحرمات الجنایات **و** المحرم القرابة
التی لایحل تزوجها **و** حریم الدار ما کان من حقوقها **بحث ثالث** فواحش جمع فاحشة **و** او عبارت از کبیره است **و** قیل الفاحشة هی
ما قبح وفحش من قول وفعل **و** قیل ما تفاحش ای تزاید قبحه **و** قیل هی اقبح القبائح وهی الکبائر **بحث رابع** در وجه تنظیم واتصال
این با ماقبل **احد الوجوه** چونکه بالا کفار گفته بودند والله امرنا بالفحشاء **و** در اینجا اجمالا جواب داده بود ان الله لا یامر بالفحشاء **و** اینجا تفصیل
فحشا فرموده **ثانی الوجوه** چونکه بالا فرموده بود آنچه ایشان حرام کرده بودند او بذاته حرام نبود **پس** اینجا تفصیل محرمات را ذکر فرموده **ثالث**
الوجوه چونکه کفار عرب عریان مردان وزنان طواف بیت الله وترک لحوم والبان ودسوم در ایام حج میکردند خالق ازان انکار بر ایشان کرده بود
و الحال اینجا شروع کرد در محرمات اشیاء وفواحش وماتم آنها **بحث خامس** قل انما حرم ربی الفواحش **و** ما ظهر منها وما بطن بدل فواحش
یا عطف بیان آن باشد **بظاهر** خطاب قل بحضرت مرتبت جز این نیست که بگو تو یا محمد عموما وخصوصا کفار جمله عرب را نیست که حرام کرد خالق افعال واقوال
منکره را که اقبح القبائح اند آنچه علانی وآنچه سرا وپوشیده بعمل آرند **اما** مراد از ماظهر زنا با زنان فاحشات که در بازارها علی الاعلان واجهار بر زنا مقرر
ومشهور ومعروف باشند **و اما** از بطن مراد از زنا مخفی که با زنان خانگی که بطور باطن وخفا با ایشان زنا کرده میشود **و وجه دیگر** مراد از ماظهر زنا با زنان
بغایا که مشهور بزنا اند کرده شود **و اما** از مابطن مراد سرقه ودزدی است که شبانگاه بستر وخفا کرده میشود میباشد **و وجه سوم** بحسب لغت هر
چند فاحشة اسم بر کل ما تفاحش وتزاید قبحه عام میباشد **و** لکن در عرف مخصوص بزنا گردیده **لقوله تعالی** قال فی الزناء ولا تقربوا الزنا انه کان فاحشة
وساء سبیلا **پس** عند الاطلاق مفهوم از فاحشة نمیشود مگر خاص زنا **و هرگاه** فلان فحاش گفته میشود مفهوم آن همین میباشد که او شتم الناس بلفظ
الوقاع لهذا احمل فاحشة بر زنا وبر دشنام دهی میشود وجوبا **تنبیه** پس بهاو توجیه کردند در معنی ماظهر منها وما بطن **اولهما** من وما بطن
یرید به الزناء بالسر وهو الذی یقع علی سبیل العشق وافراط المحبة **و اما** المراد من وما ظهر منها بان یقع علانیة **ثانیهما** ان یراد بما
ظهر من الزناء الملامسة والمعانقة والتقبیل وامثالها مقدمة علی الدخول **و** المراد بما بطن الدخول **نزد** جبائی **و** ابومسلم مراد از انما حرم
الفواحش جمیع القبائح والکبائر است **و اما** از ماظهر منها ما علن منها **و** از مابطن منها ما خفی منها میباشد **و** لفظ الفواحش اسم جمع بر جمیع قبایح **و** بدخول
الف لام استغراقی بر ان افاده جمیع افراد قبایح ومعاصی ومآثم میکند **پس** حمل آن بر جمیع معاصی اولی از اقوال آخر میباشد **و اما** اشکال بر اینکه عطف
اثم وبغی وغیر هما بر ان لغو میباشد وجوابش میاید **بحث سادس** الاثم بکسر اول بمعنی گناه واسم فعل منکر وقبیح عقلی وشرعی میباشد **در مصباح**
گفته اثم از باب تعب یاثم اثما **و** بالکسر اسم منه فهو آثم اسم فاعل اثم **و** در مبالغه اثام **و** اثیم **و** اثوم است **و** تعدی بحرکت میشود ویقال اثمته اثما من قاء ضرب
اذا جعلته آثما **و** آثمته بالمد اوقعته فی الذنب **و** بالادغام اثمته تاثیما قلت له اثمت کما یقال صدقته وکذبته **و** الاثام کسلام هو الاثم
وجزائه **بحث سابع** بغی یبغی بغیا چون رمی یرمی رمیا بمعنی فساد وافساد واخذ حق کسی بناحق بظلم وستم میباشد **در مصباح** گفته بغی
علی الناس بغیا ظلم واعتدی فهو باغ **و** الجمع البغات **و** بغی سعی بالفساد **و** منه الفرقة الباغیة لانها عدلت عن القصد **و** اصله من
بغی الجرح اذا ترامی الی الفساد **و** بغت المرئة تبغی بغاء بکسر اوله والمد ای فجرت فهی بغی **و** الجمع بغایا وهو وصف مختص بالمرئة **در**
مجمع فرموده والبغی الاستطالة علی الناس **و** حده طلب الترأس بالقهر من غیر حق **و** اصله الطلب **و** ینبغی کذا ای هو اولی ان یطلب
و اینجا است **مروی بخاری** **و مسلم** **و غیرهما** مخاطب بعمار یاسر فرموده ویحک یا عمار ستقتلک الفئة الباغیة تدعوهم
الی الجنة ویدعونک الی النار **در نهایه** ابن اثیر بعد نقل این حدیث باین الفاظ فرموده **و** فی الحدیث قال لعمار ویح ابن سمیه تقتله الفئة

الباغیة و

الباغية وكلمه ويح كلمه ترحم و توجع يقال لمن وقع فى هلكة لا يستحقها و قد يقال بمعنى المدح والتعجب يعنى پیغمبر صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم عمار یاسر را
وقت تعمیر مسجد نبوی مے خبر داد بشهادت او بدست قوم باغیہ ظلمه از حد دین بسوئی کفر برآمده پس حاصل معنے حدیث آنکه ای عمار مرحوم تو نزدو تر بعد من مقتول
میشوی بدست قوم باغی وستمگار زیراکه تو میخواہی و دعوت میکنی ایشان را بسوی جنت یعنی بسوئی علی میطلبے ایشان را که او طریقه جنت و حق میباشد و قوم
باغیہ میخوانند ترا بسوئی نار جہنم که او معاویہ و تبعہ او میباشند و این حدیث متفق علیہ امت از اعاظم شواہد نبوت سید الانبیاء است و این خبر مطابق مخبر به بوقوع
آمد که در جنگ صفین عمار از جانب علی بمقابل لشکر معاویہ برآمد و بطرف امامت علی معاویہ و لشکر او را میطلبید و دعوت میکرد و شعبو لشکر
معاویہ به بیعت معاویہ عمار را دعوت میکردند تا آنکه آنجناب بدست قوم باغیہ معاویہ شهید شد اهل مغازی ہمہ روایت کردند که بعض شهادت آنجناب
تکبیرات در ہر دو لشکری حق و باطل بلند شده جمعی از قوم باغیہ گفتند که ما از زبان صاحب الوحی بگوش ہائے خود این حدیث را شنیدیم و بعضے از ایشان دست
از جنگ بر داشتند و معاویہ برائی تسکین لشکر خود گفت که علی او را بکشتن فرستاده پس علی کشت عمار را نہ ما و حضرت امیر علیہ السلام فرمود پس باعتقاد معاویہ
حضرت حمزہ را پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کشته نه ہند و ابو سفیان و تبعہ او از کفار قریش بحث ثامن والاثم نزد دانا نکه از کلمه فواحش انواع
زنا و لواطه مراد او میباشد پس نزد ایشان مراد از اثم خمر و جمیع اقسام مسکرات مراد میباشد زیراکه در وصف خمر فرموده و اثمهما اکبر و در عرف و لغت ہم لفظ
اثم بر خمر نیز اطلاق شده و در صحاح جوہری ہم نیز از اشعار شاہد بران آورده و اخفش ہم انشاد بر اثبت خمر کرده ؎ شربت الاثم
حتی ضل عقلی ؎ کذاک یذهب بالعقول ؎ و ہمین قول حسن بصری است و در روایت کردند قال نهانا صلعم ان نقرب الخنا و ان نشرب
الاثم الذی یوجب الوزد او موید ش آنچه راوی گفت که پیغمبر صلعم نہی کرد ما را از قرب خنا بالخاء والنون بمعنے بیہوده گوئی و قرب فاحشه و فساد و
نہی کرد ما را از شرب اثم که مراد شرب خمر که موجب ضرر و وبال میباشد نزد قرآمراد از فواحش گناہان کبائر اند که دران حد شریعت مقرر شده و مراد از
لفظ اثم گناہان صغایر اند که بران حدی در شریعت محدود و مقرر نشده باشد نزد جبائی مراد از اثم بر عکس قول فراء یعنی جمیع ذنوب و اقسام معاصی
کبایر و صغایر میباشد و ہمین قول ضحاک است نزد بعضے مراد از فواحش طواف بعریان و از ما ظهر منها طواف مردان عریان بنهار و از ما بطن منها
طواف زنان عریان بشب میباشد و از الاثم دیگر اقسام گناہان است و اقوال آخر اند و انسب بحسب مقتضائی لفظ از فواحش انواع و اقسام
زنا و لواطه مع مقدمات ان جهراً و سراً و از اثم خمر میباشد اشکال فواحش صیغه جمع مع دخول الف و لام استغراقی مستلزم جمیع افراد فواحش و قبایح
میباشد معہذا چگونه از جمع مراد فرد واحد زنا صحیح میشود جواب قایلین از الفواحش بزنا بدو وجه میباشد احدهما آنکه بر الفواحش و بر الاثم
الف و لام معهودی است پس بالف و لام معهودی مراد از الفواحش قسم زنا جهراً و سراً و از الاثم معهود قسم خمر میباشد ثانیهما سلمنا که بر الفواحش و
بر الاثم الف و لام استغراقی مقصود باشد باز ہم اشکال عاید نمیشود چه فواحش زنا افراد و اقسام دارد چون زنا بازنان بغایا که علی الاعلان برائے
زنا مشهور باشند و چون زنا بازنان خانگی بطور حالت خفاء غیر معروف و لا مشهور بزنا باشد و چون زنا بازنان محصنات و زنا بازنان غیر محصنات
و از ہمین باب عمل قوم لوط باطفلان و وطی ادبار زنان و مقدمات آن چون تقبیل و ملامسه و معانقه و نظر بالشهوت و استماع ایشان علانی و سراً
و طواف مردان و زنان بعریان داخل و شامل در فواحش میباشد اما در الاثم جمیع اقسام مسکرات و مخمرات و مزیل عقل داخل و شامل میشود اشکال
نزد دانا نکه مراد از الفواحش جمیع اقسام قبایح و کل کبایر و صغایر است پس عطف بر آن والاثم و البغی و ان تشرکوا بالله اصول فواحش اند چگونه صحیح
میشود چه باین گویا عطف شئی بر نفس خودش لازم میآید و این از مالا یجوز است جواب چونکه لفظ الفواحش مجمل است پس از ذکر اجمالی تفصیلش
کرد فکانه قال حرم ربی الفواحش التی منها الاثم و منها البغی و منها الاشراك بالله چنانچه در آیه و اذ اخذنا من النبیین میثاقهم
و منك و من نوح و در آیه و ملائکته و جبرئیل و میکائیل اشکال بنا بر این بیان و تفصیل اجمال الفواحش ذکر زنا و لواطه نیامده و
حال آنکه این اصل اصول فواحش و قبایح اند جواب در جواب بالا آمده که اصل فواحش اقبح قبایح اند منها فلان و فلان و فلان و زنا و لواطه
اصل فواحش اند لهذا حاجت ذکر ایشان نماند ثم الله اعلم بکلامه اشکال کلمه انما برائی حصر است و حصر کرد فواحش را بفلان و فلان و فلان و حال آنکه
محرمات لا احصاء غیر محصور اند پس چگونه غیر محصور در محصور حصر توانند شد جواب بدانکه اگر فاحشه محمول بر مطلق کبایر و اثم و بغی و اشراک
میشود پس دران کل اقسام ذنوب داخل خواهند شد و اگر فاحشه بر زنا و اثم بر خمر حمل میشود پس خبایات محصور در پنج نوع میشوند احدها

جنایات بر انساب و اینها زنا حاصل میشوند و مراد از انما حرم ربی الفواحش همین است **ثانیها** جنایات بر عقول و ان بشرب خمر میشود و اشاره بسوی آن به والاثم میباشد **ثالثها** جنایات بر اعراض **و رابعها** جنایات بر نفوس و اموال **و** اشاره بان به والبغی بغیر الحق میباشد **خامسها** جنایات بر ادیان و آن بدو وجه میباشد **اولهما** طعن در توحید الله تعالی **و** اشاره بآن به وان تشرکوا بالله مالم ینزل به سلطانا میباشد **ثانیهما** قول در دین الله و کتب الله تعالی و در رسالة الانبیا و خلفائه تعالی بغیر معرفت و بلا علمی میباشد **و** اشاره بآن آیه بقوله تعالی وان تقولوا علی الله مالا تعلمون است **تنبیه** هرگاه اصول جنایات در این انواع خمسه مذکور شد **پس** بواقی قبایح از فروع و از توابع اینها جاری مجرای کل فواحش میباشند اشکال عاید نمیشود ثم الله اعلم

بحث تاسع والبغی بغیر الحق اینهم عطف بر حرمت ربی البغی علی قول **و** بقولی دیگر از تفصیل و بیان و فواحش میباشد **پس** معنیش چنین میشود که حرام کرد پروردگارم بغی بغیر حق را **و** در ان نیز دو وجه اند **احدهما** چونکه بغی عبارت است از برآمدن بغیر حقیت بر راه زنی برای قتل النفس و بغارت بردن مال و عرض مردم و در ان سرقه داخل است چه اینطور هم قتال ظلم و ستم و تعدی از دین حق و از طریقه شریعت حرام میباشد **ثانیهما** بغی عبارت است از خروج بر سلطان وقت **نزد** جمعی بغی عبارت است از خروج بر سلطان عادل **و** مراد از سلطان عادل امام و خلیفه منصوص و معصوم بحق میباشد **چنانچه** طوایف ثلثه منافقین مارقین **و** ناکثین **و** قاسطین خروج کردند بر خلیفه زمان امام انس و جان امیر المومنین علیه السلام **لهذا** آنحضرت قتال هر سه طایفه را کرد و آن متفق علیه امت است **لهذا** هر یکی از طوایف ثلثه اطلاق فئه باغیه میشود یعنی قوم خروج کننده بناحق بر امام حق منصوص و معصوم **پس** آنچه بغیر حق باشد او ظلم و ستم و بغی میباشد **و** قتال سه طایفه باغیه مذکوره بالا نفرادا اهل مغازی تدوین و ضبط بالتفصیل کرده اند **فخر رازی** و مقلدین او اینجا فرمودند **فقول** البغی لا یستعمل الا فی الاقدام علی الغیر نفسا او مالا او عرضا **وایضا** قد یراد بالبغی الخروج علی السلطان الوقت انتهی **تبصره** نزد طوایف غیر امامیه هر سلطان وقت خلیفه و امیر المومنین میباشد **لهذا** خروج بر سلطان ملک علی الاطلاق من باب البغی میدانند **پس** بنابر عمومیت سلطان وقت خلیفه و امیر المسلمین هر سلطان ملک میباشد خواه سلطان مسلم باشد خواه کافر تدبر تبصر نفیحه کجا رسید **اقول** لفظ بغی چونکه عام است بر هر ظلم و تعدی و اخذ اموال و تلف النفس و قطع طریق بناحق اطلاق میشود **لهذا** حمل بغی بر هر دو وجه مذکور اولی میباشد و لفظ هم مقتضی هر دو معنی است **حکایت مناظره** شیخ مشایخ امامیه حضرت شیخ مفید **با رمانی** بدانکه شیخ مزبور در حالت تحصیل بدرس رمانی حاضر شد بعد فراغ از درس شخصی در آمده استاده پرسید شیخنا ما تقول فی قضیة الغدیر **رمانی** فرمود که آن حدیث صحیح ثابت است **سایل** عرض کرد اگر حدیث صحیح ثابت است **پس** تنازع و خلاف در است چرا میباشد **رمانی** فرمود که واقعه غدیر روایت است **و** خلافت مشایخ درایة است **و** عاقل اترک درایة **و** اخذ روایت جایز نیست سایل از مجلس برآمد **شیخ مفید** هنوز مشهور نبود در صف نعال قاعد بودی **رمانی** بعد عرض کرد که شیخنا چه میفرمائی در جنگ جمل **رمانی** گفت امری واقعی قطعی ثابت است **شیخ مفید** فرمود پس در باب ام المومنین عائشه چه میفرمائی **رمانی** فرمود که در توبه او روایت است **شیخ مفید** فرمود **آیا** جایز است که عاقل ترک درایه **و** اخذ روایت کند **رمانی** در مجلس دفعة مبهوت و منقطع گردیده **پس** پرسید آیا در وقت سوال سایل از روایت غدیر بودی **شیخ مفید** فرمود آری **رمانی** گفت انت المفید حقا انت المفید حقا ثلثا و هذا من باب تدین تمدن خود برخواسته از صف نعال دست مفید گرفته بصدر پهلوی راست خود جایش داد بسیار توقیر و تعظیمش کرد **پس رمانی** پرسید چه نام داری و نزد که میخوانی **شیخ** فرمود نامم محمد بن محمد بن النعمان است **و** مدرسم **قاضی عبد الجبار معتزلی** است **پس** رمانی این سوال و جواب عینا مع سفارش در توجه تعلیمش نوشته بقاضی بدست مفید فرستاد **و** قاضی بعد ملاحظه خط رمانی از زبانی مفید هم شنیده بنهایت خوشنود و مسرور گردیده توجه اتم در تعلیمش تا آخر مع احترام اتم میفرمود **اشکال** بغی فی الواقع ظلم و فساد و تعدی لاحق باطل محض میباشد **پس** تعلیق بغی چرا بغیر الحق فرمود **جواب اول** بغی هر چند ناحق و ظلم میباشد **و** اینجا اضافت ان الی غیر الحق کرد تا بغی یعنی طلب حق بسبب جایز فی الشرع چون اقتصاص و اخذ حق خود از بغی باطل برآید **جواب ثانی** این تاکید و توضیح بغی میباشد چنانچه **درایة** ویقتلون النبیین بغیر الحق توضیح و تاکید میباشد چه در قتل انبیا ابدا حقیقتی نمیباشد **و** چون ایه ولا تقتلوا النفس التی حرم الله الا بالحق است **پس** معنیش آنکه لا تقدموا علی ایذاء الناس بالقتل والنهب فانه ظلم الا ان یکون لکم فیه حق فحینئذ یخرج من ان یکون بغیا **بحث عاشر** سلطان فی برهان **و** حجت محکم گردیده بر بینه و دلیل قاطع بر اثبات و ثبوت حق **و** بر ابطال دعوای خصم **اما برهان**

اغلب در اہل معقول مستعمل بر بینۂ قاطع عقلی است **امّا** سلطان مشترک در دلیل معقول و منقول میباشد **لهذا** در اینجا لفظ سلطان را آورد چه باد لائل معقول و منقول قاطعه بر اثبات توحید تعالیٰ و بر بطلان تشریک سبحانه در قرآن مبرہن شده است **و** تفصیل اشتقاق سلطان و وجہ تسمیه صاحب الملک و المملکت در دیگر مجلدات این تفسیر بالتفصیل ذکر شده حاجت اعادہ نیست الا آنکہ **در مجمع** در معنی وضعی فرمود **و** السلطان **و** البرهان **و** البیان والعرفان نظایر و حدودها تختلف **فالبیان** اظهار المعنی للنفس کاظهار نقیضه **والبرهان** اظهار صحة المعنی وافساد نقیضه **والعرفان** اظهار عین مما التبس به **والسلطان** اظهار ما یبسط به علی نقیض المعنی بالابطال **تنبیه** اینهم مکرر ذکر شده که شرک قرار دادن ثانی است خواه در ذات **امّا** شرک ذاتی عبارتست از قرار دادن ذات ثانیه از جنس و نوع بذات واجب الوجود الٰہی میباشد چون والد و ولد و زوجه **یا در صفات** قرار دادن ثانی بالاستحقاق **و** بالعرض است خواه صفات اله ر از ازل آزال الی ابد الآباد شریک قرار بدہد **پس** باین تعدد قدما باذات قدیمه اله لازم میآید **واگر صفات** را حادث ر او ر ذات اله قرار دہد لازم می آید تشریک عرضی **و** خلو ذات قبل بران از کمالات و آن موجب نقصان اله و گردیدن ذات تعالیٰ محلًا للحوادث چون انسان **کاتب** و معلوم است که کتابت کردن انسان صفت حادث انسانی است چه فطرتی از بدایت کتابیت کردن نمیداند است **واگر صفات** اله را مرکب فی الذات قرار دہد بلا شک ترکیب ذات تعالیٰ **و** نیز مرکب او قبل الترکیب او لازم میآید **و** این ہمه در باب اله واجب البطلان است زیرا که این علامت و لوازم امکان است نه علامت واجب **وایضًا** آنچه از تشریک ثانی در عبادت الٰہی تعالیٰ قرار دہد بطور استحقاق ہر دو بالتسویه **یا** تقربًا و زلفًا الیه تعالیٰ به اینهم واجب البطلان است زیرا که عبادت افضل و اکمل و اعلیٰ نوع شکر منعم واحد حقیقی خاص و خالص من باب الاجلال والتعظیم له سبحانه میباشد تا باین نوع شکر خاص ممتاز و متفرد از انواع شکر منعم مجازی لابدًا باشد و باین فرق در بین حاصل شود **تنبیه** ۲ این خطاب و ان لا تشرکوا بالله نہی حرام از کل این اقسام اشراک میباشد **اشکال** باین تقریر ثابت شد که صفات الٰہی شریک ذات الٰہی از قدیم نبوند **و** مرکب باطنی ہم چون ترکیب عناصر ذاتی انسانی **و** ترکیب اجزاء بدنی ظاہری نیستند **و** چون احداث الاحقی چون خیاطی و کتابت و حدادی و نجاری و غیرہا که انسان را لاحق و حاصل میشوند اصلًا و ابدًا نیستند **پس** ذات فی الواقع لا صفات بود و بیباشد **و** عقل صحیح نقل بخلاف این اثبات کرد که او تعالیٰ علیم و قدیر و حی و خلاق است **و** خلاف براہین عقلی و سمعی واجب البطلان است **جواب** در علم کلام مقطوع و مبرہن گردیده که اصول صفات چون علم و قدرت و حیوت تعالیٰ عین ذات اند **و** اینها را برائے ہمین صفات عینی **و** صفات ذاتی **و** صفات ثبوتی میگویند یعنی ذات اله عین علم **و** قدرت **و** حیوة **و** این صفات عین ذات اله است **پس** باین وجه تعدد اله **و** ترکیب **و** حدوث اینها لازم نمیآید **و** براہین آن از علم کلام بالتفصیل در باب **اشکال** علم و معلوم و عالم و ہکذا قدرت مقتضی مغایرة می باشد **و** مغایرت مبطل قول مذکور است بالضرورت **جواب** اینمغایرت اعتبارے فی الخارج است **و** مغایرت خارجیه را مدخلیة در واقعیت و حقیقت ابدا نمیباشد تا ایں تبصر بین اشکال باطل محض میباشد **بحث محابعشر** و ان تشرکوا بالله ما لم ینزل به سلطانا اینهم عطف بر حرم ربی **یا** بیان فواحش بر قول ثانی شئ چهارم از محرمات اکبر کبایر منصوص فی القرآن است یعنی حرام چهارم اینست که شریک مسازید خدا را بہیچ وجه و بہیچ نوع اقسام اشراک مادام که نازل نکند بر ثبوت تشریک حجت غالبه و برہان قاطعه **اشکال** ۱۴ **معضل** مفہوم ما لم ینزل به سلطانا دلالت قطعیه دارد که به اشراک و تشریک اله برہانی عند الله میباشد پس تا وقتیکه حجت و بینه تشریک بشما نرسید تا آنوقت شرک بذات تعالیٰ قرار مدہید **جواب اوّل** از شیخنا الطبرسی ای لم یقم علیه حجة و کل اشراک بالله فهو بهذه الصفة لیس علیه حجة ولا برهان یعنی برہانے و حجتی قایم و ثابت بر اشراک و شریک تعالیٰ اصلا نیست **و** بر ہر قسم صفت شرک اصلا و ابدًا حجتے و دلیلے و برہانے قایم نیست **جواب ثانی** والمراد منه ان الاقرار بالشئ الذی لیس علی ثبوته حجة ولا سلطان فهو ممتنع فی الواقع فلما امتنع حصول الحجة والبینة علی صحة القول بالشرک وجب ان یکون القول باطلا علی الاطلاق یعنی مراد از این آیت که اقرار بالشئ و ثبوت آن نمیشود تا وقتیکه برہان قاطع و حجت غالب ثابت بران نباشد **پس** آن شئے ممتنع فی الواقع والحقیقت است **و** ہرگاه حصول حجت و بینه و بیانش ممتنع باشد **پس** ثبوت دعوا و صحت آن نیز ممتنع میباشد **پس** قول تشریک اله بلا حجة ولا سلطان واجب البطلان است **و** ہمین قول رازی مع مقلدینش از نیشاپوری **و** خازن بغدادی **و** خطیب و غیرہم است **جواب ثالث** فیه تهکم لانه لا یجوز ان ینزل برهانا بان یشرک به غیره **و** جواب زمخشری مع مقلدینش ہمین است **کما فی المدارک** فیه تهکم بالمشرکین **و** تنبیه علی تحریم اتباع ما لا یدل علیه برهان یعنی در این کلام تهکم تام بمشرکین است

که ابداً جایز نیست که من الله تنزیل برهان بشود بر تشریک غیر بخدا چه فی الحقیقت خدا در ذات و صفات اصلاً و ابداً هیچ شریک ندارد زیرا که ممتنع و محال است **پس** برهان و حجة بر باطل محض از کجا میاید **و** در این تنبیه است بر تحریم اتباع و عمل و تمسک بجمیع آنچه بران برهان دلالت نکند **اشکال** هرگاه برهان بر باطل نیست و آن محض محال باشد پس چرا در اینجا فرمود ماله ینزل به سلطانا این مقتضی هست که هرگاه خالق بر تشریک باطل از جانب خود از سما تنزیل برهان و حجة بکند البته شریک او ثابت میشود **جواب** چونکه او سبحانه تعالی ناصب دلیل و هر برهان بر حق و بر باطل است پس منزل و مثبت آن خالق است **و** شرک اله فی الواقع و الحقیقت از اجله ممتنعات و محالات است عقلاً و شرعاً **پس** این ماله ینزل به سلطانا اشاره بهمین است که اصلا شرک حقیقتے ندارد ممتنع بالذات است لهذا ممتنع و محال است که برهان بر ثبوت آن من الله نازل نشود چه این من باب تعلیق المحال علی المحال فهو محال کالقول حتی یلج الجمل فی سم الخیاط میباشد چنانچه در تسمیه اصنام بآلهه بطور رد و سمیتموها انتم و اباؤکم ما نزل الله بها من سلطان بطور رد و ابطال فرمود کذا در این آیه هم **تنبیه** رازی گفته **وهذه الاية** من اقوى الدلائل علی ان القول بالتقلید باطل یعنے این آیه از اقوی و اقطع دلایل است بر آنکه قول تقلید باطل محض است ثم الله اعلم **بحث ثانیعشر** وان تقولوا علی الله ما لا تعلمون **و** این پنجم محرمات در این آیه مذکور بر احد القولین است یعنی و حرام کرده پروردگارم اینکه بغیر حجت و بلا وجود برهان خواهید گفت بر خدا چیزیکه مینداند قبح و بطلان آنرا یعنے بر چیزیکه سلطان و برهان من جانب الله بنیاد مده و قایم و ثابت نشده پس تجویز و اطلاق آن بر تعالی جهل محض و حرام بحت میباشد خواه تفوه آن امر در ذات و صفات خدا خاص باشد خواه در احکام شریعت که حرام بغیر حجت باطل محض است **تنبیه** نزد نفاة قیاس این دلیل است بر بطلان قیاس و بر غیر حجیة او مطلقاً مگر قیاس منصوصی زیرا که قیاس منزل من عند الله نیست بل قیاس از مخترعات مقیس ابلیس لعین است باطل و غیر حجت است **بحث ثالث عشر** اجل مصدر است از اجل یاجل اجلا و اجولاً بمعنے زمان و وقت متقارب و منتهی است **و فرق** آنست که اجل زمانے مضروب معین و محدود و نهایت و آخر او میباشد **و** اینجا اجل الدین **و** اجل العمر آخر وقت مضروب معین و محدود بطرف آخر میباشد **سعودی** گفته الاجل حد معین من الزمان مضروب لمهلکهم **رازی** فرمود ان الاجل هو الوقت الموقت المضروب لانقضاء المهلة **شیخ طبرسی** فرموده والاجل الوقت المضروب لانقضاء المهل لان بین العقد الاول الذی یضرب لنفس الاجل و بین الوقت الاخر مهلا مثل اجل الدین **و** اجل الرزق **و** اجل الوعد **و** اجل العمر **بحث رابع عشر** ولکل امة اجل بدانکه هرگاه بالا ذکر پاره از محرمات کبایر فرمود **پس** متصل بان بطور ترغیب در طاعت و ترهیب از تمرد و معصیت و خلاف اوامر و نواهی ذکر اجل و نهایت اعمار امم آورد تا ایشان اتکال و اعتماد بر بقاء حیوة دنیا نکنند **و** یادوهی اجل موت و فوت موجب قرب الی الطاعت **و** تعدد تمرد و معصیت ایشان بگردد **پس** این از الطاف مقربه بعباد نزد متکلمین است **بحث خامس عشر** در وجه تفسیر ولکل امة اجل **وجه اول** برائے هر طایفه از اهل عصر زمانے محدود و معین برائے زندگانی ایشان هست تا رسیدن حد محدود زمانے خود همه اهل آن عصر بوقت خود میرند و فوت میشوند **و** همین قول حسن بصری است **اشکال** چرا لکل احد اجل نفرمود **و** بجائے آن لکل امة اجل فرمود **و** ایمقتضی موت کل اهل عصر در یک وقت است و حال آنکه بشهود و وجدان ثابت است که کلهم یک وقت مستاصل نمیشوند و نمیمیرند **جواب اول** برائے اهل هر عصر اجلے معین است **پس** در ان عصر محدود با حال متفاوته خود همه میمیرند اشکال عاید نمیشود **جواب ثانی** لکل احد بجای لکل امة نفرمود چه امت عبارت از جماعت و طایفه از اهل عصر است و معلوم است از حال اهل آن تقارب اجل اهل آن عصر **پس** ذکر موت امت جاری مجری وعید و تخویف شدید است تا پر هول و پر حذر باشند از غفلت چه تذکره اماتت امت در عصر خود اخوف است از ذکر موت احاد اهل آن **وجه ثانی** قول ابن عباس و مقاتل و حسن و غیرهم است که مراد از اجل وقت موقت مضروب برائی انقضاء زمان مهلت است **پس** هر امتے را از مکذبین انبیا انظار و امهال تا رسیدن وقت مرگ ایشان داده شده با تمام آن اجل در دنیا مستحق عذاب استیصال و اهلاک میشوند پس در ان وقت یک آنی تقدم و تاخر در ابقاء ایشان اصلاً و ابداً نمیشود چنانچه اکثر امم کفره سالفه دفعة انها مستاصل گردیدند **وجه ثالث** نزد جبائی مراد ازین اجل عمرے است که مدت بقاء زندگی و حیوة ایشان نزد انقضاء آن هر یکے بنزد اجل خود میمیرد **وهذا** اقوی عند الطبرسی لانه یعم جمیع الامم **تبصره** از لکل امة اجل حاصل دو قول است **احدهما** دو اجل یکے اجلاً و اجل مسمی ثابت است **و** در عقل هم این ممتنع نیست چه او تعالی در ازل میدانست جمیع آنچه در سر آن ابداً از مخلوق بعمل میاید **پس** او سبحانه مثلاً قوم نوح و لوط **و** ثمود و غیرها یا زید و بکرے مثلاً اگر کفر نمیکردند البته اجل اصلے ایشان اجل مسمی ثابت در لوح محفوظ هزار سال زندگانی اینها بود **و** بتمرد و تمادی ایشان بکفر بعجل مبدل

تعجیلا لعقوبتہم فی الدنیا میباشد **پس** بنا برین آیہ نزد صحاب تنزیل منہم **درکشاف و مدارک** وغیرہما ابتداء خاص در توعید و تہدید و
تخویف کفار مکہ و عربنا نازل شدہ کہ اگر شما ترک کفر نمیکنید و ایمان نمیآرید البتہ عذاب استیصال تعجیلاً للاعمال فی الدنیا برشما دفعۃ یکجا چون امم سلاف نازل
میشود و نزد نزول عذاب استیصال یک ساعتے مقدم و مؤخر نمیمانید **پس** برانیقول مراد از لکل امۃ لکل جماعت اجل واحد میباشد **ثانیہما** مراد باین اجل
اجل اصلی برائے زندگانی انسان میباشد و نزد اکمال و اتمام زمان زندگانی موت و مرگ حاضر میشود ہیچ یکے را تقدم و تاخر از آن اجل محدود شن بیک
آن ہمکن نمیشود **پس** از لکل امۃ مراد لکل واحد من الامۃ اجل متفرد و مقرر معین میباشد **تنبیہ** بنا برین قولین اشکالات شدیدہ عدیدہ ناشی
میشوند بعد اتمام آیہ ذکرش بعونہ القدیر خواہد شد **بحث سادس عشر** بدانکہ لفظ ساعت اسماء اقل او قات است کما ذکرہ جمع منہم الرازی **و**
الزمخشری و اتباعہم **و** آن جزء قلیل وقت میباشد نزد **منجمین ھند** ساعت بدو گری و نیم مقرر گردید **و** بزبان اندک **و** قلیل **و** بزمان
حال کہ موجود باشد چون زمان زلزلہ کہ تا یکدقیقہ ہم میباشد **و** دقیقہ زلزلہ را ساعت نیز میگویند **و** بر ابتداء جزء زمان قیام قیامت **و** بر یوم القیامت
ہم کہ برابر پنجاہ ہزار سال از ایام دنیا باشد بمجاز آن روز را بہ الساعۃ بالتعریف و بالاضافت اطلاق در شریعت اسلام شدہ **بحث ثامن عشر**
قایلین بقول اول میگویند کہ از و لکل امۃ اجل الخ نزلت حین سئل کفار مکۃ نزول العذاب فاخبرہم اللہ تعالی ان لہم وقتا معینا فاذا جاء
ذلک الوقت وھو وقت اھلاکہم واستیصالہم فلا یستاخرون عنہ ساعۃ ولا یستقدمون **و** ھذا النقل من تفسیر لباب
التنزیل عینا **یعنے** انحضرت توعید و تخویف کرد کفار مکہ را بر کفر و بر ترک ایمان بنزول عذاب بر ایشان **پس** وقتیکہ ایشان طلب نزول عذاب
موعود کردند این آمد در جواب شان **و** دران اخبار کرد ایشان را کہ برای نزول عذاب شان وقتے و زمانے معین عینا است پس وقتیکہ آن وقت
آمد و حاضر شد ہمان وقت اہلاک و استیصال شان است پس تقدم و تاخر اینہا باقل زمانی در موت و مرگ شان نمیشود و احدی از اینہا بآنی زندہ باقی
نمیماند بلکہ دفعۃ کلہم بدرک اسفل میروند چنانچہ با امم سالفہ بکرہا پیش شدہ **و نزد قایلین بقول ثانی** آیہ بطور تذکرہ در اجل ہر فردی از احاد ناس
آمدہ کہ ہر یکے از اشخاص عصر برا موت و مرگ در میاید و میگیرد مفرے ندارد **اشکال** لفظ امت ہر چند مفرد چون فرقہ **و** رہط **و** قوم **و** شرذمۃ
و طائفہ **و** جماعت است **و** لکن ہر یکے فی المعنی بر کثرت عدد اشخاص موضوع بل علم ہم گردیدہ **پس** از جماعت شخص مفرد مراد گرفتن خلاف
موضوع باطل است باتفاق اہل موضوع **قبل الجواب** اولاً معنے است و اطلاق در لغت و استعمال در عرف و معنی اشتقاقی و لغوی آن مقرر میشود
پس جوابش طول نمیکشد **امّا** لفظ است بضمہ ہمزہ و ادغام میم اسم بمعنے اصل و مرجع شے و مقصود چیزے از امّ یأمّ امًّا **و** جمعش امم فقط میباشد
در مصباح گفتہ امّہ امًّا من باب قتل قصدہ و امّہ و تأمّمہ ایضاً قصدہ باشد من ہذا الباب بکسر الاول النعمۃ **و** بالضمۃ العامۃ **و** الجمع فیہا
امم لاغیر **و** از اینجا امّ بضمہ اسم والدہ اصل ولد و مقصود اولاد میباشد **و** امت اتباع معتقدین پیغمبرے میباشد **و** جمع امم بنا بر قیاس امّات **و** بقولے
امہات بالہا است **و** امام او خلیفہ مقتدا و مقصود و متبوع است و اہل جماعت در نماز و در غیر نماز من جانب اللہ میباشد **در مصباح** وغیرہم
گفتند و ام الشئ اصلہ **و** الام الوالدۃ **و** قیل اصلہا امہۃ **و** لہذا تجمع علی امّہات **و** امّۃ لفظ است بر تبعہ انبیا بالاتفاق اطلاق میشود **پس** یا بر
غیر تبعہ مرسل الیہم الرسل ہم اطلاق و استعمال است میشود **یا** خاص بر تبعہ کہ اجابت دعوت رسالۃ کردہ اند **یا** بر ہر دو صنف معًا دران دو قول اند ہمہا بر
ہر دو اطلاق است میشود **و امّا** لفظ امت ہر چند از اسماء مفردات چون رہط است **و** لکن بر جماعت **و** بر واحد ہم اطلاق شدہ چون آیہ ان ابراہیم
کان امۃ قانتا **و** بر شخص جامع خصال محمودہ اطلاق شدہ چون **حدیث** در باب عبد المطلب انہ کان امۃ وحدہ یبعث وحدہ بہاء
الملوک الخ **و حدیث** دربارہ زید بن عمرو بن نفیل انہ یبعث یوم القیمۃ امۃ وحدہ چنانچہ **در کلیات** علامہ ابو البقاء ہم تصریحش
کرد بقولہ **الامّۃ** بالضم فی الاصل المقصود کالعمدۃ والعدّۃ فی کونہما معہودًا و معدًّا **و** تسمی بہا الجماعۃ من حیث تؤمہا **و** الفرق
امۃ من الناس یسقون **و** اتباع الانبیاء امتہم **و** تطلق علی الرجل الجامع للخصال المحمودۃ کقولہ تعالی ان ابراھیم کان امۃ قانتا
و علی الرجل المنفرد بدین لا یشرکہ فیہ غیرہ یبعث **کزید بن عمرو بن** نفیل یوم القیمۃ امۃ وحدہ للحدیث **و** علی الدین والملۃ
والطریقۃ التی تؤم کما قالوا انا وجدنا اباءنا علی امۃ **و** علی الحین والزمان الی امۃ معدودۃ وادکر بعد امۃ **و** علی القامۃ الحسنۃ یقال
فلان حسن الامۃ **و** علی الام یقال ہذہ امۃ فلان یعنی امہ **و** علی جنس من اجناس کحدیث الکلب لولا ان الکلاب امۃ من الامم

بیان معانی امة بلغة وبعلم علام وبغیران

لا مرت بقتلها **وقال** ابن عباس خلق الله الف امة ستمائة فی البحر واربعمائة فی البر **وفی حدود المتکلمین** الامة هم المصدقون بالرسل دون المبعوث الیهم **فی المصطفی** الکفار امة دعوة لا امة اجابة **والامیة** الصفة التی هی علی اصل الولادة فلم تتعلم الکتابة والا قرائتها ونبینا محمد صلعم کان یقرء من الکتاب وانکان لا یکتب علی ما رواه جعفر صادق **ولعل** هذا کان من معجزاته وجمع ام امهات للبهائم لان الهاء یختص بالعقلاء **وقد** سمع فیهما الامران جمیعا **والامة** بالکسر النعمة الحالة التی یکون علیها **والام** القاصد **وبالفتح** الشجة انتهی **تنبیه** هرگاه این واضح شد **پس جواب** بنا بر قولیکه امت جماعت تبعه مصدقه انبیا ورسل علیهم السلم اند اشکال بالراس ساقط است **واما بنا بر قولیکه** مراد از امت در این آیه هر فردی بالانفراد از کل مرسل الیهم هر جماعت اهل عصر و دهر است خواه تبعه مصدقین انبیا باشند خواه کفره منهیان باشند نیز بالاصالة ثابت است زیراکه اطلاق امت بر احاد اشخاص هم لغت وعرفا شده **بحث شانس عشر** فاذا جاء اجلهم لا یستاخرون ساعة ولا یستقدمون مفسرین وجوه دارند **احدها** وجه ظاهر است یعنی وقتیکه بیاید نهایت وقت زندگانی وآخر ساعت بقاء حیوة حیوانی او در دنیا پس تاخر وتقدم وزیاده وکم از یک ساعت نمیکنند وابدا ممکن نمیشود **ثانیها** معناه لا یطلبون التاخر عن ذلک الوقت للیاس عنه **ولا یطلبون** التقدم علیه یعنی آنکه نزد حضور اجل یعنی نزد انتهاء وقت حیوة وزندگانی ایشان طلب تاخر خود از ان **وطلب** تقدم بر ان حد نمیکنند واگر طلب بکنند هم حصولش ممکن نیست **ثالثها** اذا اقترب وقت اهلاکهم فلا یمهلون قدر ساعة ولا اقل من ساعة **وانما** ذکرت الساعة لانها اقل اسماء الاوقات فی العرف یعنی وقتیکه قریب وقت هلاکت واهلاک ایشان میشود پس مهلت نمی یابند ایشان بقدر یک ساعت ونه کمتر از ان **و** ذکر ان بساعت کرد زیراکه لفظ ساعت اقل اسماء اوقات در عرف میباشد **اقول** همه این وجوه متقارب اند **اشکال** مجی بمعنی آمدن وذهاب بمعنی رفتن از لوازم احوال اشخاص ذوی الحیوة است خواه انسان وملک وجن باشد خواه حیوان غیر ناطق **ومجی** وذهاب از اوصاف اشخاص غیر احیاء واعراض نمیباشد پس اذا جاء اجلهم باین معنی چگونه صحیح میشود **جواب اول** این مجی اینجا بطور مجاز استعمال شده زیراکه فاعل مجی اجل واو مضاف بسوی هم ذوی العقول است لهذا بلفظ جاء ذکر شده تقدیرش اذا بلغوا اخر اعمارهم باشد **جواب ثانی** ومعنی جاء اجلهم قرب اجلهم باشد کما یقال جاء الصیف اذا قارب وقته **و** همین قول شیخنا الطبرسی وتبعه اوست **ثالثها** عند اختتام وقت الحیوة اذا حضر اجلهم است **ایراد** بنا بر این حضور اجل است لان عند حضوره ممتنع عقلا وقوع ذلک الاجل فی الوقت المتقدم علیه **جواب** قلنا یحمل قوله فاذا جاء اجلهم علی قرب حضور الاجل کما تقول العرب جاء الشتاء اذا قارب وقته **ومع** مقاربة الاجل یصح التقدم علی ذلک تارة والتاخر عنه اخری **اشکال** علی تقدیرین خواه مراد از اجلهم اجل کل امت یکدفعة معا باشد خواه بالانفراد مراد هر فردی از امت باشد در بقاء حیوة واهلاک ایشان در یک آن تقدم تاخر ممکن الحصول والوقوع اصلا نمیباشد پس این دلالت دارد که قتل از اسباب اجل مقتول عینا میباشد زیراکه قتل هیچ وجه از این اجلهم بر نمیآید **و** برای غیر اجل تقدم وتاخر در بقاء حیوة جایز **و** برای اجل غیر جایز ابدا است **تنبیه** پس بنا بر این موت وقتل شی واحد **و** وقت قتل اجل وآخر عمر مقتول ثابت شد **پس** دم وقصاص ومواخذه قاتل از ابتداء دنیا نزد اهالی کتب وشرایع واهالی ملل غیر انبیاء نزد حکماء وعقلاء چرا مقرر گردیده **و** قصاص قاتل **و** در کل فرقات کفار واسلام الی حین جاری وساری است **وایضا** معارض ومنافی این آیه آیات اخر اند چون **آیه** اذا مات او قتل انقلبتم **وآیه** ولا تحسبن الذین قتلوا فی سبیل الله امواتا پس این آیات نص صریح اند که قتل غیر موت است **قبل الجواب** اولا متنازع فیه مقرر شود که چیست بدانکه نزد اهل معانی **و** بدیع وکلام حیوة صفت وجودی **و** موت حالت عدمی وسلبی هر دو ضد یکدیگر اند **اما** نزد اهل لغت موت وحیوة نقیض وضد یکدیگر بالاتفاق اند **اما** خلاف در حقیقت وماده ونشئه ومنشاء این هر دو حکماء ومتکلمین اقوال کثیره دارند **منها** حیوة عین دم صالح شرائین است بانجماد یا بانفساد آن حیوة حیوان فاسد وموت میشود **منها** حیوة بخارات دم صالح از خون هر حیوان است **منها** حرارت غریزه ناشیه از خود طبیعة حیوانیه است **و** بانطفاء آن هر دو موت عاید میشود **منها** حیوة رطوبت غریزه است بتحلیل آن بالکلیه موت ناشی میشود **منها** حیوة محض تنفس واخراج او میباشد بحلول آن موت لاحق وناشی میشود **واقوال اخر** در بحث روح در معارف ملت ناجیه همه اقوال فلاسفه ومتکلمین جمع کرده ام ودر آیه شهداء متعدد اقوال معتبرین مع دلیل هر یکی ضبط نموده ام **اما قتل** آیا او عین موت است **یا** مغایر موت پس او چیست در ان اهل لغت **و** اهل شریعت اسلام **و** حکماء نیز دو قول دارند **احدها** قتل وموت هر دو متحد الحقیقت اند نزد اختتام مادیة آن وبانتشار منها میمیرد چون چراغ نزد اختتام مادیت آن که روغن کنجد در آن باشد شعله روشنی آن خود

جواب اشکال که امت جماعت عصر است ... احل تحقیق ... ۱۲

قتل وموت ... اشکال ... علم وجواب ... ۱۲

محمود منطقی ... میشود

بخود منطفی میشود **لهذا** دراین آیه وامثال آن ذکر قتل بالانفراد از موت نکرده **اقول** اینقول معزل اعتبار و تحقیق ساقط است چه در تمثیل چراغ دو حالت واضح اند **یکی** آنکه نزد ختم مادیة آن که روغنش باشد شعلۂ آن منطفی خود بخود میشود **ثانی** امری و سببی خارجی چون رسیدن باد و بدمیدن مع بقاء مادیت روغن نیز منطفی میگردد **و** ہکذا در موت دو حالت اصلی و عرضی اند **پس** بقتل مع بقاء مادیت حیوة حیوان میمرد **ثانیهما** قتل و موت بالذات از ہم مغایراند چه موت حالت عدمی نزد ختم اجل محدود حاصل میشود بنفسہ **اما قتل** سبب موت حیوان عارض میشود مع بقاء مادیة حیوة **پس** قتل و حاصل موت نیست بل سببی ہست که موجب حصول موت نزد آن میشود چون مرض که سبب موت میگردد **تنبیه** تمثیل قتل چون مزج آب بشراب میباشد **در کلیات**

علامہ ابوالبقاء گفته القتل هو ازالة الروح عن الجسد کالموت لکن اذا اعتبر بفعل المتولی لذلک یقال قتل **و** اذا اعتبر بفوت الحیوة یقال موت **و** قتلہ اماتہ **و** الشراب مزجه بالماء یعنی قتل عبارتست از ازاله روح از بدن حیوان چون موت لکن بوقت اعتبار بفعل متولی قتل گفته میشود کشت اورا **و** وقت اعتبار بفوت حیوة گفته میشود که او مرده است و قتل کرد او بمعنی کشت اورا **و** قتل بمعنی آمیزش شراب بآب میباشد چه قتل آمیزش موت میباشد یعنی لازمہ قتل موت است **بعضی** بآیه لو ماتوا او قتلوا لا الی الله تحشرون تفریق کرده‌اند در موت و قتل چنانچه در مجلد اول ذکرش رفته بدانکه خزق **و** قطع **و** کسر **و** قصم بالقاف **و** فصم بالفاء **و** الفظ **و** القد **و** الطعن **و** الوخز از انواع قتل مودی الی الموت میباشند مگر فرقی در معانی دارند چنانچه **علامہ ابوالبقاء** گفته والخزق قطع الشیٔ علی سبیل الفساد من غیر تفکر ولا تدبر قال تعالیٰ اخرقتها لتغرق اهلها **و** لن تخرق الارض ای لن تقطع ولن تنقب الارض الی الجانب الاخر اعتبارًا بالخرق فی الاذن **و** **القطع** فصل الجسم بنفوذ جسم اخر فیه فیحتاج الی اٰلة نفاذ فاصلة بالنفوذ **و** **الکسر** فصل الجسم الصلب بدفع دافع قوی من غیر نفوذ جسم فیه **و** **القصم** بالقاف کسر الشیٔ من طوله **و** بالفاء قطع الشیٔ المستدیر **و** **قیل** القصم ذو القاف کسرها بانة **و** ذو الفاء کسر بلا ابانة **و** نفی الاول ابلغ من نفی الثانی کما ان اثبات الثانی ابلغ من اثبات الاول **و** **الفظ** عاما **و** الشق عرضًا **و** قطع الشیٔ الصلب **و** **القد** القطع المستاصل **و** المستطیل **و** الشق طولا **و** **الطعن** القتل بالرمح **و** **الوخز** الطعن بلا نفاد انتهی کلامه **و** **قیل** الذبح **و** النحر ایضا من اقسام القتل **ما الذبح** هو قطع الاوداج الاربع عند الحلقوم **و** **النحر** هو طعن الرمح فی موضع اللبة **تبصره** هرگاه این مقرر شد **پس جواب اول** نزد آنانکه قتل غیر موت است **پس** قتل مستلزم موت میشود چنانچه مرض مهلک مستوجب حصول موت میباشد **پس** ثابت شد که قتل و موت لازم و ملزوم میباشد اشکال عاید نمیشود **لهذا** دراین آیه اذا جاء اجلهم ذکر قتل نکرده چنانچه دراین آیه ذکر سبب موت از مرض نکرده **اما جواب ثانی از اشکال ثانی** در اجل مقتول متکلمین سه قول دارند **قول واحد** آنکه مقتول باجل رسیده مقتول گردید چه اگر مقتول نمیگردید البته بفور ہمان آن میمرد **پس** قصاص و ذم قابل جهت اقدام او برایذاء و ایلام حی بسفک دم محترم او بلا سبب تحلیل و بغیر اجازت مالک خالق قتل بود لهذا قصاص و ذم بقاتل عاید میباشد چنانچه ضمانت دارد آنکس که بلا اجازت اقدام کرده بر ذبح گوسفند شخصی که مخبر صادق خبر بموت او فردا وقت طلوع شمس داده بود **قول ثانی** مقتول بغیر اجل خود قتل گردیده چه اگر بقاتل از قتل حایل میشد البته زنده و باقی میماند **پس** قصاص قاتل باین جهت ظاهر است چه حیوة محترمه ممنوعه و تمتعات و ثواب عبادات او را زایل و فانی ساخته و بلا حق برہم زده **قول ثالث** زیست و موت ہر دو در مقتول محتمل است اگر قتل نشد **و** ہمین قول حکیم محقق نصیر الدین **در تجرید** است **پس** قصاص قاتل بجهت ہمین مذکورین میباشد **اما جواب اشکال ثالث** آنکه منافات و معارضه مابین آیه اذا جاء اجلهم **و** آیات آخر چون اذا مات او قتل نیست چه بمصداق و مفاد آیه اجلا و اجل مسمّی دو اجل ثابت اند **یکی** اجل محتومی و آن زمان انتهاء اصلی است و دران تقدم و تاخر آنی از آنوقت موت اصلاً ممکن نیست **دیگر** اجل غیر محتومی که بسبب اکبر کبایر مستحق بتعجیل عقوبت بطور سزا **چنانچه** بسبب اعظم محاسن مستحق زیادتی عمر والبقاء او الی اجل محتومی بطور جزا میشود **تنبیه** بثبوت این آیه اذا جاء اجلهم وامثال آن محمول بر اجل اصلی محتومی **و** آیات آخر چون مات او قتل و مضاهی آن محمول میشوند بر اجال غیر محتومه **و** آیه یمحو الله ما یشاء و یثبت و عنده ام الکتاب نیز مؤید این میباشد اشکال عاید نمیشود **و** دراینوجه عقلا ہم قدحی و قبحی نمیباشد پس اشکال منافات عاید نمیشود ثم الله اعلم **اشکال** دراین آیه اذا جاء اجلهم لا یستاخرون ساعة ولا یستقدمون **و** درآیه ولن یؤخر الله نفسا اذا جاء اجلها دلالت قطعیه ہست که تقدم و تاخر و تزیید و تنقیص یک آنی دراجل محتومی مقطوعی اصلاً امکان نیست **پس** بثبوت این ثابت شد که اماتت و احیاء و ابقاء و تبدیل احوال فی الاجل و تزیید و تنقیص آنی دراجل و اصلاً مقدور تعالی نیست **و ہرگاه**

اسماء الفاظ که مختص بانواع قتل و ارقام میشود ۱۲

اجوبه اشکالات سه گانه در منافات آیات

قادر مختار و مقتدر بر تغییر و تصرف امر اجل نباشد پس لابداً موجب و مضطر قطعاً باشد و ایجاب و اضطرار از اوصاف عجز بر تعم اصلاً و ابداً جایز نیست چه هر عاجز موجب ممکن است نه واجب بالذات **جواب اول** بدانکه امتناع تقدم و تاخر در اجل از باب محالات و ممتنعات ذاتیه اصلیه نیست بل این امتناع از امکان حقیقی و اصلی بر میآید بل این امتناع عرضی لاحقی است چون شخصی بحلف و بعهد ترک تبدیل شئی التزام میکند که آنچه با و امکان و مباح فعل آن فی الاصالة بود **پس** قول بر موجب و غیر مختار بودن واجب تعالی باطل شد **جواب ثانی** رازی در اینجا در باب مقتول فرموده المقتول یکون میتاً باجله

وقیل المراد منه انه تعالی لایقدر علی تبقیته ابداً من خلق ولا انقص ولا یقدر علی ان یمیته فی ذلک لان هذا یقتضی خروجه عن کونه قادراً مختاراً و صیرورته کالموجب لذاته و ذلک فی حق الله تعالی ممتنع **بل** المراد انه تعالی اخبر بان الامر یقع علی هذا الوجه یعنی این آیه من باب الاخبار بما هست که این امر بر این وجه واقع شده **اشکال** عاید میشود **اشکال** بنابر عدم تقدم و تاخر اجل اگر در معلوم تعالی اجل محتومی زید مثلاً پنجاه سال بود و آن الآن قریب الاختتام و مشرف بر آن باشد **و** طایفه کفار تعلیق ایمان خود و تصدیق آن منحصر بر درخواست تاخیر زید از این اجل محتومی علیناً بکنند **اگر** بجهت عدم امکان تقدیم و تاخیر اجل محتومی اجابت تاخیر زید نشود **پس** اتمام حجت و اثبات نبوت آن نبی بر ایشان نمیشود بل تنفیر بان از ان نبی لازم میآید و حال آنکه عقلاً و شرعاً اتمام حجت از جانب اله عموماً و خصوصاً بر خلق واجب است و آن در اینجا نشد **و اگر** بغرض اتمام حجة و قطع معذرت خلق اجابت تاخیر اجل حتمی شد لازم میآید خلاف آیه و لن یؤخر الله نفساً اذا جاء اجلها **پس** رفتار اینجا چگونه میباشد **جواب اول** هر چند در این اشکال جمهور متکلمین است در کمال حیرت اند **و** احقر راه در سفر حج و زیاده بین راه با اساتذه عظام و اجلا اعلام عجم و عرب از اهالی حجاز و عراق منهم محقق فاضل **محمد حسین** اردکانی **و** حجة الاسلام **میرزا محمد حسن** شیرازی ره تحریراً و تقریراً اتفاق این مسئله افتاد حضرت صریحاً فرمودند که این مسئله از اشد معضلات است **اول** بدانکه چاره نیست در چنین مقالات و سوالات که صرف عقول و ارادت ایشان بر تعم لازم است تا اقدام بر چنین سوال محال بالراس ننمایند و از خواطر ایشان چنین را نسی و محو سازد **جواب ثانی** از صحت شرایط نبوة معجزه است **اما** بحسب اراده الهی هر چند معجزه واحده باشد تا عاجز از معارضه آن مرسل الیهم شوند و تکثیر انواع و اقسام معاجز بحسب ارادات اشخاص لازم و واجب نیست **بل** اظهار معجزه واحده کافی در صدق مدعی نبوت و اتمام حجت میباشد **و** همین مفاد اجوبه حضرات مزبور الاسماء در تحریرات ایشان نزد احقر موجود است **پس** بعدم اجابت ایشان معاجز کثیره بحسب درخواست طوایف تنفیر از نبوت آن نبی لازم نمیآید زیرا که داعی الی هذا النبی معجزه دیگر من قبل و من بعد آن از و ثابت و حاصل است **پس** اشکال باطل است ثم الله اعلم **و احقر** در چنین مسئله هم کلام معاصرین مشایخ عظام عراق شفاهاً شده بودم اعلی الله مقامهم

قوله تعالی یٰبَنِیْٓ اٰدَمَ اِمَّا یَاْتِیَنَّكُمْ رُسُلٌ مِّنْكُمْ یَقُصُّوْنَ عَلَیْكُمْ اٰیٰتِیْ فَمَنِ اتَّقٰی وَ اَصْلَحَ فَلَا خَوْفٌ عَلَیْهِمْ وَ لَا هُمْ یَحْزَنُوْنَ ۝ وَ الَّذِیْنَ كَذَّبُوْا بِاٰیٰتِنَا وَ اسْتَكْبَرُوْا عَنْهَآ اُولٰٓئِكَ اَصْحٰبُ النَّارِ هُمْ فِیْهَا خٰلِدُوْنَ ۝

ترجمه ای بندوا ای ذریه و اولاد آدم عصر بعصر الی القیامت چون بیایند شما را پیغمبران از جنس و نوع شما زبا نهای شما بخوانند بر شما آیات کتاب ما را و احکام و اوامر و نواهی آنرا پس هر کس که بپرهیزد از شرک و از همه معاصی و نواهی یعنی ترک همه انواع منهیات و قبایح و منکرات کند و باصلاح آرد عقاید و اعمال خود را یعنی بنهج مطلوب بعمل آرد پس هیچ ترسی و بیمی نیست بر ایشان در دنیا از قتل و سبی و نهب و رقیت و در عقبی از عذاب و عقاب نار مولم شدید و نه ایشان غمگین و اندوهناک میشوند در یوم القیامت و آنانکه تکذیب آیات و رسولان ما و احکام شریعت ما کردند و همه این را دروغ میشمارند و میپندارند و کبر کردند از قبول ایمان و از فرمان بری ما سرکشی و سربلندی کردند آنگروه و طایفه خاص ملازمان آتش دوزخ اند ایشان در آن آتش جهنم الی الابد مخلد و باقی میمانند و طرفة العین از ایلام و احراق آتش یک ساعتی و یک آنی جدائی و فصل و مهلت نمییابند **و در تفسیرش** چند

جواب اشکال بعدم امکان تقدم و تاخیر در اجل ایجاب

آنکه لازم میآید

جواب اشکال معضل

بحث اند **بحث اوّل** یابنی آدم این تلوین الخطاب ست **آیا توجید** خطاب بکفار مکہ وعرب خاص ست **یا** عام بکفار دنیا الی القیامت دران
دو قول اند اصحهما من حیث التنزیل خاص کفار عرب است ولکن منهومش عام است بدانکه ایائی کہ دران ندا بیا بنی آدم است پس آن آیات در بدایت
اسلام نازل است چہ در آنوقت اہل اسلام نبو دند **اما** بعد ظهور وقبول ایمان و اسلام خطاب و ندا بیا ایها الذین امنوا آمد **ویحتمل** کہ بهمہ انواع کفار از مشرکین
واہل کتاب **و** اہل اسلام معًا باشد بجهت تخفیف اطالت عبارت **اشکال** ولد واین بر نطفہ بلا فصل **و** بر ذریت **و** عترت **و** آل **و** احفاد **و** انسال و بر
متولدین متنازلہ اطلاق وجاری و استعمال میباشد **پس** بعد هزارها سال از انقضاء آدم چگونہ بر ما بیا بنی آدم ندا میکند چہ آن مقتضی اولاد اتصالی بلا
انفصالی میباشد پس این ندا چگونہ صحیح میشود **جواب** در باب نسب ذریہ و نسل از اولاد بلا فصل فرقے نمیباشد چہ کل ایشان از ذکور و اناث در اصل اوّل
از نسل آدم علیہ السلام اند پس بوجود اصلیت و نسلیت آنہا از آدم بالضرورت ندا بیا بنی آدم صحیح میباشد لهذا کل بنات و کل ابناء بر آدم و حواء در نکاح حرام ابدی
اند **تنبیہ** در این دلالت است کہ عیسے بجهت مریم از اولاد آدم است **اشکال** در بنی آدم ندا بالضرورت وخطاب بمردان است نہ بزنان چہ بنی و ابناء
جمع ابن است **و** بنات جمع ابنت است پس ابناء وصف مخصوص اولاد ذکور داخل و شامل این اند نہ زنان **جواب اوّل** ذکر یابنی آدم **و** یا بنی اسرائیل
ندا و خطاب بلفظ مذکر بجهت تغلیب ذکوریہ است زیرا کہ اصل در تخلیق ذکوریہ است لهذا اوّل آدم آفریدہ شدہ **و** حواء از بقیہ طینت او و عند الاکثر **یا** از ضلع
ایسر علے ما فی التوراۃ **و** علی اعتقاد الامۃ آفریدہ شد لاجلہ زن از تبعہ مرد میباشد **جواب ثانی** چونکہ زنان قابل خطاب و ندا تعالی نیست زیرا کہ بالنسبۃ
مرد زن ناقص و ضعیف بخلاف مرد میباشد **پس** مردان و زنان در انخطاب یا بنی آدم **ف** یا بنی اسرائیل هر دو داخل و شامل بلا اشکال میباشد **اشکال**
انجل در یا بنی آدم **و** در یا بنی اسرائیل ولد الزنا داخل نباشند زیرا کہ نسب صحیح شرعی ندارد و لهذا العض فقهاء عامہ تجویز مولودہ بزنا در نکاح زانی کردہ اند
و توارث در بین **و** دیگر احکام شرعیہ نسبی و حکمی از بین انها نفی و سلب کردہ اند چہ لفظ ابن وصف خاص صحیح الولادت **و** لفظ ولد عام یعنی بحلال زادہ
و بحرام و بزنا زادہ **و** بر ولد حقیقی صلبے **و** مجازی یعنی پسر رضاعی و پسر ساختہ و گرفتہ و خواندہ را نیز اطلاق میشود **لهذا** در سورہ لم یلد ولم یولد نفی جمیع
انواع تولد و ایلاد کردہ عمومًا نہ بالفظ ابن و این خاص **پس** باعتبار لفظ خاص کہ یا بنی آدم و یا بنی اسرائیل اولاد غیر صحیح الولادت از زنان و مردان داخل
این ندا و خطاب نباشند **جواب منخل** بعون اللہ الوهاب علی العجالۃ کہ بر اغلبیت و اکثریت انخطاب یا بنی آدم **و** یا بنی اسرائیل وارد شدہ چہ اکثر
و اغلب ابار اسلاف این ولد الزنا **و** یا بعد احفاد این ولد الزنا صحیح الولادت بودند **پس** باین اعتبار اشکال عاید نمیشود ثم اللہ اعلم **و** باقی اشکالات
در اکثر مجلدات این تفسیر ذکر شدہ اند **بحث ثانی** لفظ اِمّا در اصل اِن شرطیہ ست **و** ما بان ضم کردہ شدہ برائے تاکید معنی شرط لهذا در فعل شرطیہ
یاتینکم نون ثقیلہ ملحق شدہ **و** اہل موضوع قاعدہ مقرر کردند کہ در فعل او نون ثقیلہ **یا** خفیفہ باید ملحق شود تا دلیل بر شرط باشد **و** اما جزاء اِمّا فا فمن
است **پس** جز و لفظ مَن نیز از اسماء شرطیہ **و** جزائش جملہ فمن اتقی و اصلح میباشد **و** اما لفظ من در منکم مِن بیانی از بنی آدم جار و مجرور متعلق بمحذوف
و او صفت رسل باشد چون کائنون من جنسکم **بحث ثالث** یٰبنی آدم اِمّا یاتینکم رسل منکم یعنی اولاد و احفاد و ذریہ آدم ابو البشر هرگاہ میاید
شما را رسولان ما از جنس و مثل و نوع و اخوان شما از اولاد آدم یعنی انها هم بشر از جنس شما و امثال شما باشند **اشکال** رسل صیغہ جمع است **آیا** مراد از ین جمع
واحد است او کیست **و** واحد خلاف جمع پس حمل جمع بر واحد بغیر ضرورت چگونہ جایز باشد **یا** مراد از همہ انبیاء اند **پس** صیغہ استقبال چون یاتینکم **و** یقصون
علیکم دلیل بر زمان حال و استقبال دارند **و** بعد محمد نبوت ختم شدہ **پس** ایتان انبیا بعد او ممتنع است **و** اینگونہ صحیح میشود **جواب** هر دو وجہ جایز اند
اِمّا لفظ رسل هر چند حمل بر واحد تعظیما لہ جایز و او سید و خاتم انبیا محمد بن عبد اللہ است چونکہ آنحضرت خاتم الانبیا صلعم مرسل الی الشرق والغرب بسوی کل
عقلاء و امم سلف و خلف شدہ پس ذکرش بلفظ جمع علی سبیل الاجلال والتعظیم چون آیہ انفسنا باشد **اِمّا** بنا بر این خطاب در یا بنی آدم با اہل مکہ و کفار عرب
و اہل کتاب الی القیامت و همین قول مقاتل است **و** اگر رسل بر جمع باقی گذاشتہ شود **پس** بنا بر آن خطاب یا بنی آدم بکل بنی آدم میباشد **اقول** ظاہر
قران مقتضی وجہ اوّل است و همان انسب است و بان اشکال باقی نمیماند ثم اللہ اعلم **اشکال** چرا توصیف و تخصیص رسل بلفظ منکم کرد غرض اصلی
در این چیست و اگر از جنس ملک میبود البتہ ابعد از شبهات و شکوک از نبوت بشر و اقرب بطاعت لابدا میشد **جواب** اختیار رسالۃ و رسل از انواع و جنس
بشر کرد و از ملک غیر نوع بشر نکرد چہ دران وجوہ اند **اوّلها** هرگاہ انبیا از نوع خود بشر باشند و دفعۃ از انها احدے بشرف اعجاز و عصمت و کمال علم
و عقل و فہم مبعوث میشود البتہ اینحالت موجب نفیا و او میگردد چہ هر ذی شعورے میفهمد کہ چنین حالت کمال در انسانیت و در او هم نبودہ و اکتسابی هم نیست

لامحالہ ان عطیہ الٰہ خاص باو ہست و بما اصلا چنین حالات امکان نیست پس این بعد از شک دربنوۃ بشر میباشد **ثانیہما** اگر ملک را برسالۃ میفرستاد خالی از دو صورت نمیباید **احدہا** آنکہ بہیکل و شکل و صورت اصلیہ خود میآید و بشر را دیدار او اصلا ممکن نمیشد چہ او از نور و ہو الطیف آفرید **و** بقیل و قال او شبہ جن و شیطان میگردند **ثانیہما** یا بتبدیل ہیکل و شکل و صورت خود بصورت انسانی میآمد درآن تلبیس الٰہی لازم میآمد **واگر** بشکل غیر انسان با ایشان متشکل میشد نزد او آمد و رفت مردم نمیکردند چہ جنس مرنوع بشکل جز مانوس و مالوف میباشد او با غیر جنس آمد و رفت و قیام و قعود نمیکند پس غرض از رسالہ و بعثۃ انبیا آمد و رفت مردم ہست تا بان منتفع از انبیا شوند **و** این بالاصالۃ در انبیاء مرتفع بود لہذا از جنس بشر از اظہر اہل شخصے ہمیشہ مبعوث میشد **و مثبی** با بیزام کلام خالق الکلام در آیۃ بجواب طالبان ملائکہ برسالت است **آیۃ**

ولو جعلناہ ملکا لجعلناہ رجلا وللبسنا علیہم ما یلبسون خواہ ضمیر وللبسنا علیہم مرسل الیہم خواہ بملائکہ عاید شود و علی التقدیرین لبس لازم میآید **ثالثہا** چونکہ ہر نبی در اکثر اعمال و افعال تکلیفیہ با امت شریک میباشد **واگر** از غیر جنس بشر میبود البتہ در اکثر اعمال و افعال تکلیفیہ ہست تن نمیداد و عذر میکردند کہ رسول از غیر جنس ما اقوی و اشجع متحمل اثقال و افعال صعبہ ثقیلہ شاقہ میباشد و ما تحمل آن اعمال نمیتوانیم شد **و بعض اعلام** ہم در اینجا فرمودند

وانما قال منکم لان کون الرسول منہم اقطع لعذرہم و ابین للحجۃ علیہم من جہات **احدہا** ان معرفتہم باحوالہ و بطہارتہ تکون متقدمۃ **ثانیہا** ان معرفتہم بما یلیق بقدرتہ و بما لا یلیق بامثالہ ولا یمکنہ لہم فیصیر ذلک من معجزاتہ التی تظہر علیہ فلا یقع فی ذلک لہم شک ولا شبہۃ لانہم لا یتمکنون ولا یقتدرون علی ذلک وبذلک یعلمون انہا حصلت لہ بقدرتہ تع لا بقدرتہ فلذلک قال تعالیٰ ولو جعلناہ ملکا لجعلناہ رجلا وللبسنا علیہم ما یلبسون **ثالثہا** ما یحصل من الالفۃ و سکون القلب الی ابناء الجنس بخلاف ما لا یکون من الجنس فانہ لا یحصل معہا الالفۃ والسکون ولا یلتفت الی ما یقولہ انتہی **اشکال** ہرگاہ آیہ دلیل و حجت بر اتحاد جنسیت انبیا با امم شد **پس** باید کہ برای جنس ثانی جن رسول جنے باشد سمیت ہمین ادلہ **و** رسول جن کیست و نام او چیست **وقرآن** ناص ہست کہ خاتم الانبیا محمد بن عبد اللہ مبعوث بسوئی کافہ جن و انس است و انسان جنس غیر جن است پس موسیٰ و محمد و سلیمان علیہم السلام رسول جن چگونہ جایز و متبوع جن قوی تواند شد **جواب** بدانکہ قبل ختم انبیا یا رسولی من اللہ از قوم جن **یا** از قوم انس مبعوث الی الجن شدہ **واگر** شدہ نامش چیست **یا** ہر نبی او لوالعزم از انس کہ بکتاب و بدین و شریعت مستقلہ خود بود او مبعوث الی الجن والانس جمیعا شدہ دران مفسرین سہ قول دارند **احدہا** مذہب جمعی منہم الضحاک ان رسلا من الجن **و** رسلا من الانس رسل الیہما لقولہ تع الم یاتکم رسل منکم ای من الجن الی الجن **و** من الانس الی الانس **ثانی قول مجاہد** نائب انس جن منذر جن میباشد اند قال الرسل من الانس **و** النذر من الجن لقولہ تع ولوا الی قومہم منذرین **وہم** قوم یسمعون کلام الرسل فیبلغون الجن ما سمعوا ولیس للجن رسول بذاتہ **بلے** بر قول اول نام رسول جن یوسف گفتہ اند **و** ہمین مضمون خبرے از حضرت امیر علیہ السلام روایت کردہ اند **اما سلیمان** ع را قوم جن مسخرش چون دیگر انواع و اجناس حیوانات و طیر بودند **و** ہرگاہ بحیوانات و طیور مرسل نباشد پس بسوی جن ہم مرسل نباشد واللہ اعلم **ثالث الاقوال** مذہب اکثر مفسرین منہم کلبی **و** ہمین ظاہر قران است کما قال الکلبی کانت الرسل من قبل ان یبعث محمد یبعثون الی الجن والانس جمیعا **و** محمد ص الرسول بعث الی الجن والانس کافۃ **و** ضمیر در رسل منکم مرجوع الی الانس است چنانچہ در آیہ یخرج منہما اللؤلؤ والمرجان بسوی بحر ملح است چہ از ہر دو لؤلؤ و مرجان بر نمیآید بل خاص از ملح بر میآید **بلے** نزد جمعی عیسیٰ مبعوث الی الجن نبود چہ بانیقول ہنوز دعوت او بکل اقوام بشر نرسیدہ بود فضلا عن الجن چہ آن حضرت مدت البقاء خایف و فرار بود از گیر و دار یہود واللہ اعلم بحقیقت الاحوال **بحث رابع** در مصباح گفتہ القصۃ الشان والامر یقال ما قصتک ای ما شانک **و** الجمع القصص مثل سدرۃ و سدر **و** باقی تفصیلش نزدیک گذشتہ **بحث خامس** یقصون علیکم ایاتی این صفت دیگر رسل است مفسرین در معنے یقصون وجوہ دارند **نزد** جمعی یقرؤن **نزد** بعضے یبنون **نزد** بعضے یتلون **نزد** بعضے یخبرون **نزد** بعضے یذکرون علیکم ایاتی است یعنی میخوانند و تلاوت میکنند بر شما آیات مرا **و** در آیات نیز وجوہ دارند **نزد اکثر** میخوانند آیات قران را **نزد جمعی** دلایل و حجج و براہین را بر توحید و دین مرا **نزد بعضے** مراد احکام و شرایع مرا **نزد بعضے** ہمہ این وجوہ مراد و داخل در ایاتی اند و عمومیت اولیٰ است و کار انبیا ذکر این ہمہ اقسام میباشد نہ بعض ایات **اشکال** چرا در اینجا بلفظ یقصون بجائی یقرؤن و یتلون فرمود **و** یقصون اغلب در ذکر قصص مستعمل است نہ در ذکر آیات **جواب** چونکہ قصہ در اصل تتبع اثر است قصہ خوان بعد یک قصہ و یک اثر اثر و قصہ دیگر را تتبع بخواندن میکند انبیاء چونکہ تتبع در ذکر یک امر و یک حکم ابلاغ امر و حکم دیگر الٰہی پے در پے و متعاقب میکنند لہذا بلفظ یقصون اینجا فرمودن انسب بود و اشکال ندارد

بحث سادس

جواب اشکال بیان دلائل بودن انبیا از بشر ۱۲

جواب اشکال بعثت رسول غیر جنس که جن است چرا نباشد

بحث سادس اتقا از باب افتعال تا را قبل تا ادغام کرده در اولش الف وصل آورده معنی پرہیز کردن از جمیع مضرات و منہیات عقلی و شرعی و از ترک اوامر و نواہی الہی از باب تقی یتقی تقاۃ از باب تعب نہو تقی و جمع تقی اتقیا و الاسم التقوی معنی پرہیزگاری **اہل لغت و اشتقاق** گفتند کہ اصل باب اتقا وقی یقی وقایت نگاہ و حفظ و پرکردن بیح باشد چہ اصل تقی اوتقی بودہ بکسر ہمزہ واو را بیا از قلب و بدل کردہ ایتقی شد **پس** یا را بخلاف قیاس تبدیل بتا کردہ و تا را افتعال ادغام کردند اتقی شد **و** لما کثر استعمالہ علی لفظ الافتعال توہموا ان التاء من نفس الحرف فجعلوہ اتقی یتقی بفتحہا التاء اتقاء و التخفیف فیہما مثل یجد و الہاء مثلا فی کلامہم یلحقونہ بہ فقالوا تقی تتقی مثل قضی تقضی یقال فی الامر تق و للمؤنث تقی **و** بنی الامر علی التخفیف استغنی عن الالف بحرکۃ الحرف الثانی فی المستقبل فصار الامر ق **در مصباح** در باب التاء مع القاف آوردہ و گفتہ تقی مرکی و قوم اتقیا ای ازکیا و تقی تتقی من باب تعب تقیا **و** التقی جمعہا فی تقدیر رطبۃ و رطب و اتقاہ اتقاء **و** الاسم التقوی و اصل التاء واو و لکنہم قلبوا **پس** تقی فعیل بمعنی شخص پرہیزگار و پرہیزگار کنندہ از جمیع محارم الہی **ثم ما** نقی الشی ینقی از باب تعب نقاء بالمد و فتح النون **و** نقاوۃ بالفتح بمعنی نظیف و پاکیزہ و پاکیزگی نہی نقی فعیل بمعنی فاعل **و** بمعنے مفعول پاکی کنندہ و پاک کردہ شدہ و برگزیدہ شدہ باشد **بحث سابع** اصلاح نیکوئی کردن ضد افساد از صلح یصلح صلحا و صلوحا بالضم صاد مصدرش **و** صلاح بمعنی خیر و صواب و آنچہ نیک و اندیشہ خیر و تدبیر بخیر میباشد **و** جمعش مصالح میباشد **و** صلاح بکسر اول بمعنی مصالحہ **و** الصلح بالضم ہو الاسم یذکر و یؤنث **بحث ثامن** فمن اتقی و اصلح یعنی بعد از تلاوت آیات قرآن و ذکر حجج و دلایل بر ربوبیت من و بر رسالت و بر معاد جسمانی پیش از ابلاغ ان ہر کس از مرسل الیہم پرہیز کند از تشریک الہ در ذات و صفات و عبادت تعو و از مخالفت انبیا و کتب منزلہ من و از کفر بان و باحسن و اصوب وجوب امور مامورہ و اعمال و افعال و احکام مقررہ حمیدہ و پسندیدہ شرعیہ را بعمل میآرد و نواہی نعو ترک نماید **و** وجہی دیگر آنکہ اتقا از امور قلبیہ تعلق باعتقادہ دارد **و اما** اصلاح از اوصاف جوارح است **پس** حاصل آنکہ بعد ابلاغ آیات و دلایل قرآنی بر امور اصولی و عقاید قلبی خدا ترسی کند عقاید خود را درست نماید از تشریک و تکفیر و نفاق **و** اعمال را باصلاح آرد و مطابق کتاب اللہ و فرمودہ رسول اللہ صلعم عمل نماید وعدہ قطعی آن شخص ہمین است کہ متصل بان مذکور است **بحث تاسع** فلا خوف علیہم ولا ہم یحزنون اینجملہ جزاء من شرطیہ است کہ پس نہایت ترسی و خوفی برایشان اصلا در دنیا از قتل و سبی آل و عیال و نہب اموال و بنیت ایشان از اندیشہ و اندوہی و غمی ابدا در عقبی **و** بقولی باین ہر دو حال وعدہ متقی خاص در عقبی است چہ غیر از چنین عامل احدی در عقبی نمیباشد مگر آنکہ خائف و محزون میباشد **و** بعض اعلام در اینجا فرمودہ کہ بعد ابلاغ آیات قرآنی تقسیم کرد حال امت را بدو نوع **یا** متقی و صالح شود پرہیزگاری از جمیع انواع معاصی و نیک سازد عقاید و افعال و اعمال خود را **یا** تکذیب آن نماید بکبر **پس اول** را وعدہ حتمی و قطعی داد بفلا خوف علیہم بسبب الاحوال المستقبلۃ ولا ہم یحزنون بسبب الاحوال الماضیۃ لان الانسان اذا جوز وصول المضرۃ الیہ فی الزمان المستقبل خاف **و اذا** تفکر فعلم انہ وصل الیہ بعض ما لا ینبغی فی الزمان الماضی حصل الحزن فی قلبہ لہذا السبب **و** الاولی فی نفی الحزن ان یکون المراد ان لا یحزن علی ما فاتہ فی الدنیا **پس** بالجملہ فرق ما بین ایندو کلمہ واضح شد کہ حزن حاصل میشود بر مافات لہ فی الدنیا **و** خوف ناشی میشود بجہت ما یعود الیہ فی الاستقبال من شدائد القیمۃ و عذابہا **سوال** اہل ایمان و طاعات را **آیا** خوفی و حزنی بمعاینہ اہوال و شدائد یوم القیمۃ حاصل میشود **یا** اصلا باینہا حاصل و ناشی نمیشود **جواب** در این دو قول اند **احدہما** بجہت این آیہ ہرگز عاید نمیشود بانبیا و صلحا و مومنین را **و** بآیہ لا یحزنہم الفزع الاکبر **ثانیہما** البتہ ہر کس را بمعاینہ اہوال و شدائد القیامت غم و خوف لاحق میشود اگرچہ معصومین باشند لقولہ تعالی یوم ترونہا تذہل کل مرضعۃ عما ارضعت و تضع کل ذات حمل حملہا و تری الناس سکاری و ما ہم بسکاری و لکن عذاب اللہ شدید **و** بآیہ یوما یجعل الولدان شیبا یعنی ہولہائے یوم القیامت اطفال شیرخوارہ را پیر سفید موئی میسازد **جواب اولین** از این آیہ آنکہ ہرچند احدے در قیامت از انبیا و اصفیا در قیامت نمیباشد مگر آنکہ بمعاینہ ہولہائے شدیدہ یوم القیامت در بدایت حاصل میشود **ثم** یؤل امرہم الی الامن و السرور کقول الطبیب للمریض لا باس علیک ای امرک یؤل الی الصحۃ و العافیۃ و السلامۃ و ان کان فی الوقت فی باس من علتہ **اقول** و اللہ اعلم جمیع امم نیک بد را بمعاینہ اہوال و شدائد یوم القیمۃ تغیر و تبدل حال میشود غیر انبیاء و اصفیا معصومین و مطہرین را شدائد قیمۃ تغیر لاحق نمیشود **بحث عاشر** والذین کذبوا بایتنا و استکبروا عنہا اولئک اصحاب النار ہم فیہا خلدون **و** این وعدہ ثانیہ بفرقہ ثانیہ کفرہ است کہ بعد ابلاغ و سماع حجت از دلایل و قرآن و برہان آنانیکہ تکذیب کنند آیات ما را و تکبر و اعراض از حق و ترک نمایند توحید و عبادت خالصہ و طاعت ما را و بخدا ترسی ترک کفر و معاصی

جواب سعال بانبیا و ائمہ را بمعاینہ شدائد و احوال قیامت خوف و تغیر احوال میشود یا نہ

وصلاح اعمال وعقاید مطابق مطلوب با مر بالعمل نیاورند وظاهر وباطن بران باقی نمانند و بمرند وعدم آنها خاص انیست که اینها ملازمین نار جهنم ودران مخلد مؤبد میباشند **تنبیه** آیه عام است دلالت دارد که هر کس خلاف قرآن رفتار وگفتار واعمال کند او متکبر غیر معتقد ومکذب آیات قرآن است **و** هر چنین باشد او مخلد فی النار الی الابد میباشد **خلاصه** یک آنی از عذاب ندارد **پس** فجره وفسقه اهل اسلام هم مخلد فی النار میباشند **جواب** اینقوله وعیدیه باطل محض است چه مومن مصدق آیات غیر متکبر است **و** این آیه عموماً نازل در کفار ومشرکین ومنکرین کتاب الله قران است **و** کلمه هم مفید حصر است مقتضی بانکه هر کس مکذب آیات الله نباشد وباستکبار سر از طاعت الرسول ونکشد عذاب او منقطع غیر مخلد فی النار میباشد لجهة تصدیقه وایمانه **و** مصرحش **ایه** یا عبادی الذین اسرفوا علی انفسهم لا تقنطوا من رحمة الله ان الله یغفر الذنوب جمیعاً والله غفور الرحیم **و** همین مذهب امامیه **و** اشعریه است ثم الله اعلم **اشکال** نار بنفسها خصوصاً نار جهنم اشد واقوی از نار دنیا است ولازمه نار احراق وافنا محترق است **و** آدمی ضعیف البنیه چگونه در اشد نار محرق مع الاحراق مستمراً علی الدوام زنده باقی میماند **جواب** بدانکه لازمه نار بذاتها در ابتداء ایلام واحراق ملقی فیها **و** بعد آن افنا وانقلاب ماهیت در آخر دارد **تنبیه** هرگاه اینو اضلح شد **و** ابقاء محترق مع الحیوة بخارق العادت امری ممکن است خواه افناء از نار باز دارد چنانچه از ابراهیم خلیل علیه السلام اغتراق وافنا از نار باز داشته ونا سلامت واقوی گردانیده تا اثر نار موثر در او نشد خواه حیوة محترق مستمراً چون لون در عیون بلا انفصال ایجاد کرده رود وخواه ماده حیوتش اقوی ومثبت گردانند تا فنا نشود **و** ایه لا یموت ولا یحیی متضمن اینمعنی میباشد اشکال باطل شود **قوله تعالی**

فَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰی عَلَی اللّٰهِ كَذِبًا اَوْ كَذَّبَ بِاٰيٰتِهٖ اُولٰٓئِكَ يَنَالُهُمْ نَصِيْبُهُمْ مِّنَ الْكِتٰبِ حَتّٰٓى اِذَا جَآءَتْهُمْ رُسُلُنَا يَتَوَفَّوْنَهُمْ قَالُوْٓا اَيْنَ مَا كُنْتُمْ تَدْعُوْنَ مِنْ دُوْنِ اللّٰهِ قَالُوْا ضَلُّوْا عَنَّا وَشَهِدُوْا عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ اَنَّهُمْ كَانُوْا كٰفِرِيْنَ ۝

ترجمه ایه پس کیست ستمگار تر یعنی اکفر الکافرین از کسیکه افترا می بندد بر خدا تعالی دروغی وبهتانی را بانکه او تعالی زن وفرزند وشریک در ذات وصفات دار د یا دروغ بشمرد آیات منزله الهی را وانکار نبوت فرستاده او نماید آن گروه مفتریان ومکذبان اند میرسد ایشان را بهره وسهمی از مکتوب تعالی از اعمار وارزاق در دنیا که برای ایشان نوشته شده تا آنکه میایند با ایشان فرستادگان ما که آنها ملائکه قابض روح میباشند فرامیگیرند وقبض میکنند نزد اتمام آجال شان جان ایشان را آن فرشتگان قابض الارواح وقت احتضار میگویند ایشان را بطور تقریع وتوبیخ اینوقت کجا اند آن اصنام واشخاص که پیوسته بودید شما یاد میکردید ومیخواستید ایشان را بغیر خدا تا امروز باز دارند عذاب را از شما آن کفار در جواب ملائکه میگویند که ایشان اینوقت گیرودار ما گم ومخفی شدند ما را گواهی دادند ایشان بر جانهائی خود بانکه ایشان بودند کافر منکر وناگرویدگان دین وآئین را **و در تفسیرش** چند بحث اند **بحث اول** فمن اظلم ممن افتری علی الله کذبا او کذب بایاته **این ایه** تعلق دارد **و** تقریع است بر ما قبل والذین کذبوا بایتنا واستکبروا پس معنی این ایه چنین خواهد شد فمن اعظم ظلما ممن یقول علی الله ما لم یقله او کذب ما قاله تعالی پس کدام کس عظیم تر است در ظلم وستم بر خالق تعالی از آنکس که میگوید آنچه نگفته باشد آنرا خدا یا تکذیب کند آنرا که خدا گفته باشد یعنی ناگفته بر تعالی به بندد **و** گفته تعالی را دروغ بشمارد **و** تکذیب روان نماید باید وحالت نهایت ستم میباشد بر سبحانه تعالی **پس اول** حکم بوجود مالم یوجد **و ثانی** حکم بانکار ما وجد است **اما در اول** که افترا باشد دران داخل است قول باثبات تشریک بالله **و** شریک عبارت است از اصنام واوثان **و** کواکب **و** قول بیزدان واهرمن که معبودات برائی عبادت قرار داده اند **و** قول باثبات بنات **و** بنین **و** زوجه برائی خدا **و** احکام باطله که برائی وقیاس بلا نص بغیر تنزیل قرار داده اند واز کتاب الله وسنت رسول الله با خود بنا شده **و در ثانی** که تکذیب ایات الله است داخل دران است انکار از بود ووجود اله زیرا که انکار وتکذیب قول انی انا الله العزیز الحکیم **و** تکذیب توحید تعالی در دعوای تعالی قل هو الله احد **و** فاعلم انه لا اله الا الله میکند **و** داخل در این انکار **و** داخل در این تکذیب خدا رسالت خاتم الانبیاء بقوله وما کان محمد ابا احد

من رجالکم

من رجالكم ولكن رسول الله وخاتم النبيين و تكذيب خلافة خلفاء مخصوص منصوص اله ورسول الله بقوله انا جعلناك خليفة في الارض فاحكم بين
الناس بالحق و اني جاعلك للناس اماما و انما وليكم الله ورسوله والذين امنوا الذين الى قوله وهم راكعون و قوله صلعم يا علي انت ولي و
خليفتي من بعدي في امتي و دران داخل جميع ضروريات دين اسلام است خواه انکار حکمی از احکام الله کند که در قران ثابت است خواه ادخال کند خواه رد
وانکار خواه تاویل آن بباطل کند چون تاویلات نیچر در اکثر ایات قران همه این بلاشبه داخل این آیه است در فد سید مرویست که من بسر آدم را
آفریدم وانعام کردم او را واو مرا دشنام میدهد میگوید او تعالی ولد و زوجه دارد **بحث ثاني** نال ينول نولا چون قال يقول قولا بمعنی دادن چیزی
وگرفتن آن ورسیدن وبردن آن و ازینجا است لا ینال عهدی الظالمین یعنی نمیرسد و نمیرند عهد امامتم را ستمگاران و فاجران و ناولته الشيء فتناوله
اي اعطيته فاخذه **در مجمع** فرموده النيل وصول النفع الى العبد اذا اطلق فان قيد وقع على الضرر لان اصله الوصول الى الشيء من نلت انال
نيلا **بحث ثالث** اولئك ينالهم نصيبهم من الكتاب و دراین دو وجه اند **احدهما** كتاب بمعنى مكتوب چون حساب بمعنى محسوب
ثانیهما کتاب لوح محفوظ میباشد **بحث رابع** در تفسیرش یعنی جماعت مفتریه ومکذبه میرسند ومیگیرند خط خود را در دنیا از آنچه مکتوب برای ایشان
در لوح محفوظ شده کفر وشرک ایشان از نزول آن مکتوب محروم نمیشود پس مفسرین دراین نصیب دو قول دارند **قول واحد** آنکه مراد ازین نصیب
عذاب معین در لوح محفوظ مکتوب و در قران مجید در توعید ایشان مذکور است پس مفسرین در تعیین آن خلاف کردند **نزد جمعی** آنچه در قرآن تهدید
و توعید بایشان کرده چون اولئك اصحاب النار هم فيها خالدون **نزد حسن و سدی** آن نصیب تسوید وجوه و زرقه عیون مکذبین
و مفترین موعود في اللوح والقران میباشد کما قال تعالی ويوم القيمة ترى الذين كذبوا على الله وجوههم مسودة و همین مروی از ابن عباس است
انه کتب لمن یفتری علی الله کذبا وجهه اسود و **زجاج** گفت که همین مذکور في القران است كقوله فانذرتكم نارا تلظى و دراید اذ الاغلال
في اعناقهم فهذه الاشياء نصيبهم من الكتاب على قدر ذنوبهم وكفرهم **قول ثاني** مراد ازین نصیب در کتاب غیر عذاب است پس اینهاهم
خلاف کردند **نزد جمعی** منهم ابن عباس بروایت دیگر و مجاهد و سعید بن جبیر و عطیه عوفی وغیرهم مراد ازاین نصیب از کتاب سعادت وشقاوت
دنیویه است **ایضا** در مرویه از ابن عباس آنچه سابق مکتوب شده از اعمال خیر وشر ایشان فمن عمل بخير يجزى به ومن عمل شرا يجزى به **نزد قتاده**
مراد جزاء اعمالهم التي عملوها است همین قول مجاهد و ضحاک و همین مروی نیز از ابن عباس است **نزد ربیع** بن انس ینالهم ما کتب لهم في
الكتاب من الرزق **محمد بن کعب قرظی** فرموده فهو عمله ورزقه وعمره **ابن زید** گفت من الاعمال والارزاق والاعمار فاذا فرغ
هذا جاءتهم رسلنا فيتوفونهم **و طبری** تصحیح این کرده و فرموده لان الله اتبع ذلك بقوله حتى اذا جاءتهم فيتوفونهم فابان ان الذي ينالهم
هو ما قدر لهم في الدنيا فاذا فرغوا عن ذلك توفتهم رسل ربهم **فخر رازی** درانیجا گفته وانما حصل الاختلاف لان لفظ النصيب
يحتمل لكل الوجوه **و بعض محققین** فرموده حمل نصیب بر عمر و رزق اولے است لانه تعالى بين انهم ان بلغوا في الكفر ذلك المبلغ العظيم فليس بمانع ان ينالهم ما كتب
لهم من رزق وعمر تفضلا من الله تعالى لكي يصلحوا ويتوبوا **اقول** انسب بلفظ نصيب همین است چه نصیب بمعنی سهم وحصه آنچه در قسمه شخص منقسم شده از عمر و
رزق وبقا در اجل و در دنیا وانواع عقوبات در عقبی بلوح محفوظ نوشته شده باید که او را برسد پس حمل آیه بر کل الوجوه میتواند شد تا ترک بعض دون البعض
لازم نیاید ثم الله اعلم **بحث خامس** اهل املاء و قراء منهم خلیل و سیبویه فرموده اند که جایز نیست در حتی و اما و الا اماله چه در اواخر اینها الفهاے
اند فتح لازم میباشد لانها اواخر حروف جائت لمعان يفصل بينها وبين اواخر الاسماء التي فيها الالف نحو حبلى و هذا الا ان حتى كتبت بالياء
لانها على اربعة احرف فاشبهت سكرى **و قال** بعض النحويين لا يجوز امالة حتى لانها حرف لا تتصرف والامالة ضرب من التصرف **بحث
سادس** حتى جاءتهم رسلنا يتوفونهم این یتوفونهم از فاعل یتوفون حال واقع شده و تقدیرش حال کونهم متوفین لارواحهم **و اما** لفظ حتی صدد
مقام وارد و ابتدا در کلام بیان کرده میشود لکن معنی غایت دران برای مضمون ماقبلش میباشد و هرگاه این از اهل موضوع واضح شد پس بدانست
که ایشان کسب کنند و حاصل نمایند نصیب خود را از آنچه متمتع میشدند الی حین وفاتهم و تقدیرش چنین خواهد شد ينالهم نصيبهم من الكتب الى ان اتتهم
ملائکه الموت پس معنی جمله چنین میشود که بگیرند و ببرند قسمت خود را که از نصیب ایشان مکتوب در لوح محفوظ است تا آنکه بیایند ایشان را ملائکه مرسله من
جانب الله برای قبض ارواح ایشان چه در خبر است که از دنیا احدے بر نمیاید مگر بعد استیفاء رزق و اختتام ایام عمر و اجل مکتوب خود **و اینجا** مفسرین

دو قول دارند **اولهما** مراد ازین رسل متوفی ملائکه قابض الارواح عزرائیل و اعوان او اند و همین ظاهر قران **و** مختار اکثر مفسرین است چه لفظ وفات مفید همین معنی است **و ابن عباس** فرمود الموت قیامة الکافر فالملائکة یطالبونهم بهذه الاشیاء عند الموت علی سبیل الزجر والتوبیخ والتهدید **فـ** هولاء الرسل هم ملک الموت واعوانه **ثانیهما** همین حسن بصری **و** احد قولین زجاج است که مراد ازین رسل متوفی ملائکه غلاظ نار اند و ایشان یوم القیمة آمده حشر و جمع کفار نموده مع زجر و توبیخ **و قیل و قال** بجهنم میبرند کما قالا ان هذا لا یکون الا فی الآخرة و معنی قوله حتی اذا جاءتهم رسلنا ای ملائکتنا لعذابهم یتوفونهم ای یتوفون عدتهم عند حشرهم الی النار علی معنی انهم یستکملون عدتهم حتی لا ینفلت منهم احد **اشکال معضل** هرگاه خالق را معین و ممد در تخلیق و تنظیم عالم و آدم اصلاً و ابداً جایز نیست **پس** از قران و سنت متواتره ثابت **و** واضح است چون والمدبرات امرا که ملائکه در کل عالم ارض و سما بهر جزئی مدبر و محافظ و منتظم میباشند **و بانیقول** ثابت شد که خالق تعالی استعانت و استمداد از ملائکه در کلیات و جزئیات عالم و آدم میکند **و** در این دلالت قطعیه هست که خالق محتاج الی الملائکه در تنظیم عالم و آدم چون سلاطین ممالک هست و کاربار و کارگذار مملکت منحصر بر ایشان است **و** حاجت علامت امکان است بر واجب غنی تعالی این چگونه جایز میباشد **و اگر** ملائکه کار دار نمیبودند **پس** ایجاد و آفریدن ایشان بلا فایده و لا انتفاع عبث محض باشد **و** لهو و عبث هم بر تعالی ابداً جایز نیست **جواب** بعون الله الوهاب بدانکه تخلیق و ایجاد اصناف ثلثه انس و جن و ملک بغرض تعبد از ایشان میباشد لقوله تعالی وما خلقت الجن والانس الا لیعبدون **و عینا** در وصف ملائکه میفرماید وهم لا یستکبرون یخافون ربهم من فوقهم ویفعلون ما یؤمرون **و ایه** یسبحون اللیل والنهار لا یفترون **و غیر** انها ایات آخر نصوص واد له صریحه اند که ملائکه برای تعبد خاص آفریده شده اند **پس** بنابراین تخلیق ملائکه از لهو و عبث بر آمده **اما جواب** استعانت و استمداد خالق از ملائکه در تدبیر و تنظیم عالم و آدم بطور حاجت الهی بسوی ایشان همان چون سلاطین دنیا بکارداران و کارگذاران در مملکت اصلاً و ابداً نیست چه او تعالی بنفسه خاص تخلیق هر شئ و تنظیم و تدبیر هر جزء و کل در عالم و آدم میکند **و اما** ملائکه چونکه بندگان مخلوق محفوظ و معصوم از خلل و زلل اند و خلاف عمل امر الهی نمیکنند **لهذا** اگر سپرد امرے بملائکه نماید و بذاته مربی و موجد و مدبر و منتظم کل احوال آن باشد این دلالت ندارد که سپرد بعض امور بملائکه بطور حاجت و استعانت و استمداد تعالی از ملائکه میباشد چنانچه ایجاد اعجاز بر ایدی انبیاء و خلفاء خود دلیل و مقتضی نیست بر حاجت خدا الی الغنی در اظهار معاجز بل در این اظهار قابلیت و وقر و جلالت شان ایشان در قبول و افهام انس و جن میباشد **جواب ثانی** اگر تولیت در تدبیر امری بکسی داده شود و بحسب اراده و فرموده او مطابق و موافق کارگذاری بوقوع میآید البته مولی متبوع مطاع **و** متولی تابع مطیع در هر حال محسوب معدود میشود و اطلاق استعانت و استمداد از متولی بمولی اصلاً نمیشود **تنبیه** بوضوح این ثابت شد که او تعالی اگر تدبیر بعض بعض امور بملائکه هم سپرده استعانت عاید نمیشود بل تعبد ایشان بتحویل چنین امور حاصل میشود و اشکال بحمد الله المتعال در هر حال باطل شد **تنبیه** در مجمع فرمود که در اینجا توفی از قبض شئ بتمامه باشد یقال توفیته واستوفیته یعنی بتمام و کمال شئ مقصود م وصول و حصول کردم **تبصره** این توفی دلالت دارد که روح از اجسام نفیسه لطیفه غیر مجرده میباشد تا مقبوض شود چه شئ مجرد قابل قبض و بقاء نیست **پس** باطل شد مزعوم باطل آنانکه روح را مجرد از جسم و جسمانیت میگویند **بحث سابع** اینما کنتم بدانکه **زمخشری و امام رازی** و تبعه ایشان بر مرتب قران خلیفه ثالث عثمان رضی اعتراض و اشکال تغلیط در اینما کردند **و لفظ ما** فی اینما بالانفراد لازم بود نوشتن و حال آنکه در مصحف خود عثمان رضی این را با ما بالاتصال نوشته بود **و** هذه عبارتهم ولفظ ما وقعت موصولة بأین فی خط المصحف وکان حقها ان تفصل لانها موصولة بمعنی این الالهة الذین تدعونهم **اشکال** لفظ ما در استفهام استعمال در غیر ذوی العقول است پس اینجا لازم بود این من تدعونهم میفرمود و ما چرا فرمود **جواب** مراد از اکثر و اغلب اشیاء جمادی اصنام و اوثان اند لهذا باین ما فرمود اشکال ندارد **بحث ثامن** اینما کنتم تدعون من دون الله پس معنیش چنین کردند این الشرکاء الذین کنتم تدعونهم وتعبدونهم من دون الله یعنی ای مشرکین و کفار این وقت و اینجا کجا اند و چه شدند شرکائیکه شما معبود قرار داده بودید و ایشان را میخواندید و عبادت میکردید سوای خالق یکتا **بحث تاسع** قالوا ضلوا عنا این جواب کفار بسوال ملائکه است که آنانے را عبادت میکردیم الحال گم و غایب شدند از نزد ما **و** در این اشارت است که ایشان اگر باطل و ضال و مضل نمیبودند البته از نزد ما گم و غایب و مخفی نمیشدند پس تبعه ایشان هم ضلال باطل اند **بحث عاشر** و شهدوا علی انفسهم انهم کانوا کافرین اینجمله از بیان الهی تعالی در باره هر دو فرقه تبعه و متبوع ایشان که ایشان بقول ضلوا عنا اعتراف کردند و گواهی دادند بر جانهای خود و بر ایشان که بتحقیق هر دو طایفه عبده و معبودات ایشان کفار بودند اینو جه بنا بر آنکه ارباب کفار مضل ایشان بودند **اما** بنا بر آنکه اصنام جمادی معبود

شان بودند بنا بر

جواب اشکال معضل آنکه ...
اعتراض رازی و زمخشری بر عثمان که لفظ اینما جدا نوشته

شان بود بنابران ضمایر از انفسهم الی کافرین راجع بسوی خود عابدان میباشد یعنی عبده کفار بضلوا عنا اعتراف بضلالت خود در عبادت و طاعت اصنام کردند
نزد معاینه ملک الموت عزرائیل والمقصود زجر الکفار عن الکفر لان التهویل بذکر هذه الاحوال مما یحمل العاقل علی المبالغة فی النظر والاستدلال
والتشدد فی الاحتراز عن تقلید الاباء والارباب

قوله تعالی قَالَ ادْخُلُوا فِي أُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِن قَبْلِكُم مِّنَ الْجِنِّ وَالْإِنسِ فِي النَّارِ ۖ كُلَّمَا دَخَلَتْ أُمَّةٌ لَّعَنَتْ أُخْتَهَا ۖ حَتَّىٰ إِذَا ادَّارَكُوا فِيهَا جَمِيعًا قَالَتْ أُخْرَاهُمْ لِأُولَاهُمْ رَبَّنَا هَٰؤُلَاءِ أَضَلُّونَا فَآتِهِمْ عَذَابًا ضِعْفًا مِّنَ النَّارِ ۖ قَالَ لِكُلٍّ ضِعْفٌ وَلَٰكِن لَّا تَعْلَمُونَ ۝ وَقَالَتْ أُولَاهُمْ لِأُخْرَاهُمْ فَمَا كَانَ لَكُمْ عَلَيْنَا مِن فَضْلٍ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنتُمْ تَكْسِبُونَ ۝ ترجمه این دو آیه

میفرماید خداوند تعالی یا بواسطه ملکی مخاطب بجمیع اصناف کفار و مشرکین بروز قیامت داخل شوید ای کفار در زمره امتهائیکه بتحقیق در گذشته و رفته و مرده اند پیش از شما از قوم جن و قوم انس در نار دوزخ هر وقت هرگاه درآید و داخل شود هر طایفه کفار در نار لعنت و نفرین میکند طایفه دیگر را که اخوت هم ملتی با هم داشته باشند یعنی هر گروهی از کفار با هم یکدیگر را لعنت میکنند و وقتیکه داخل جهنم میشود و بهمین حال یکدیگر را مستمراً لعنت کرده میروند تا وقتیکه درک یکدیگر در یکدیگر کنند و با هم همه در انجا جمع میشوند میگوید جماعت آخر ایشان برای جماعت اولی که پیش از ایشان مرده و در جهنم رسیده و آن طایفه سابقه طایفه ضاله مضله ایشان بوده باشند ای پروردگار ما همین گروه گمراه و اضلال کردند ما را پس بکن و بده ایشان را عذاب عقاب دو چند از نار جهنم یکی هم عذاب بجهت ضلالت خود شان دیگر بجهت اضلال شان ما را خالق در جواب شان میفرماید مر همه شما تابع و متبوع و ضال و مضل را عذاب دو چند میشود اما باینها بجهت ضلالت خود و اضلال اینها شما را و اما بشما بجهت کفر و بجهت قبول و تقلید با ایشان ولکن ایشان نمیدانند و میگویند سابقین ایشان برای لاحقین آخرین ایشان این نیست شما را بر ما فزونی و زیادتی که بآن جهت استحقاق تخفیف عذاب داشته باشید بلکه ما و شما هر دو طایفه مساوی بر کفر و شرک بودیم پس خدا میفرماید بچشید عذاب را بسبب آنچه شما کسب و تحصیل آن میکردید و در تفسیرش چند بحث اند **بحث اول** بدانکه انتفاء شیء از مکان خود باشد یقال خلی یخلو عن البیت اذا انتفی و خرج عنه خلواً و کذا خلت بمعنی مضت لانها اذا مضت بالهلاک فقد خلی مکانها منها و یقال ان المکان خال عن احد و عن شیء و ما کان فیه احد و از اینجا این آیه و آیه و ان من امة الا خلا فیها نذیر **در صحاح و صراح** گفتند ای مضی و خلو بچند معنی آمده گذشتن و خلاء و خلوت بالفتح بمعنی تنهائی و بمعنی گرد آمدن در تنهائی با کسی صله او الی میباشد و از اینجا آیه و اذا خلوا الی شیاطینهم قیل الی هیهنا بمعنی مع ای اذا خلوا مع شیاطینهم کما فی من انصاری الی الله ای مع الله و بمعنی برائی یقال انا منک خلاء ای بریء و خلا ایضاً بالفتح بمعنی جای خالی و بمعنی طلاق و رها کردن چنانچه میگویند خلیتها ای طلقتها و میگویند خلی المحبوس قول رها کن محبوس را و خلا بغیر ادغام از حروف جاره چون جائی القوم خلا زیداً ای سوی زید **در مصباح** است خلی المنزل عن اهله یخلو خلاء و خلواً فهو خال و اخلیته جعلته خالیاً و وجدته کذلک۔
بحث ثانی قال ادخلوا فی امم بدانکه این شرح بقیه احوال کفار و مشرکین در قیمه است آیا این قایل خود خدا با کفار است یا ملکی از ملائکه نار و او خازن جهنم میباشد در ان دو قول اند و اختلاف مرتب است بر آنکه آیا کلام کردن خدا با کفار جائز است تا دلیل بر کمال غیظ و سخط میباشد یا جایز نیست چه کلام شدن تعم با کسی موجب تشریف او از غیر او میشود در ان نیز دو قول است و نزدیک در همین جلد تفصیل ذکر این شده **شیخنا الطبرسی** رح فرمود

این قال ادخلوا حکایت قول الله تعالی برائے کفار یوم القیامت وامر ست بدخول ایشان مع امم ہم ملت وہم دین ایشان در نار میباشد **ویجوز** ان یکون اخبارا
عن جعله ایاهم فی جملتهم اولئك من غیر ان یکون هناك قول کما قال کونوا قردة خاسئین **و** المراد به جعلهم کذلك وجائز است که این اعلام وخبر
از گردانیدن ایشان در جمله آن کفار باشد بغیر از انکه درانجا خطاب وگفتگوئی باشد چنانچه در آیه است بشوید شما بصورت بوزینه خوار نکارنا امید از رحمت مراد
این که گردانیدن عصات یہود بصید ماہی از جمله بوزینہائے مسخ شده **بحث ثالث** فی امم قد خلت من قبلکم من الجن والانس فی النار بدانکه
درباره فی در اینجا دو معنی است **احدهما** بر فی معنے خود باقی است پس معنیش آنکه یعنے داخل شوید در امتهائیکه قبل از شما گذشته و داخل شده بیش
از شما از فرقات وطوائف کفره و فجره از جن وانس در نار جهنم **ثانیهما** فی بمعنے مع است **پس** معنیش آنکه بقول الله تع یوم القیمة لمن کذب الله
ورسله وافتری علیه الکذب وجعل له شریکا من خلقه ادخلوا فی النار مع امم قد خلت ومضت وسلفت من الجن والانس من قبلکم یعنے
حق سبحانه تعالی میفرماید بروز قیامت برائے آنانکه تکذیب خدا یعنے تکذیب کتب ورسل کرده باشند وبهتان وافترا بر تو بدروغ بسته باشند بگردانیدن وقرار
دادن شریک مر او را از مخلوقات او وانچه خطاب بانها میکنند ومیگوید اینست که داخل در نار دوزخ شوید با امتهائے سالفه وماضیه وگذشته اند پیش
از شما از طوائف کفره جن وانس **سوال** چرا بجائے قد خلت قد خلوا نفرموده **جواب** بعض اعلام فرموده اند انما قال قد خلت لان الضمیر عائد
علی الجماعة یعنی ادخلوا فی امم او مع امم قد سبقت وسلفت من قبلکم من فریقی الجن والانس فی النار ای ادخلوا جمیعا فی النار التی هی
مستقر کم وماویکم جمیعا **و** انما عنی بالامم الجماعات والاحزاب واهل الملل الکافرة من الجن والانس **تبصره** جمعی منهم الرازی و نیشاپوری
وغیرهما در اینجا در ذیل تفسیر من قبلکم من الجن والانس فرموده اند ای تقدم زمانهم زمانکم **و هذا** یشعر بانه تعالی لا یدخل الکفار من الاسلاف والاخلاف
باجمعهم فی النار دفعة واحدة بل یدخل الفوج بعد الفوج فیکون تدریجا فیکون فیهم سابق ومسبوق لیصح هذا القول **و** یشاهد الداخل
من الامة فی النار من سبقها حاصل از من قبلکم آنکه این اشعار میکند بانکه کفار اسلاف واخلاف کلهم را داخل در نار در یک وقت بدفعه واحد نمیکنند
بلکه فوجی را بعد فوجی وگروهی را بعد گروهی متفاوت ومتعاقب تدریجا داخل نار میسازد **پس** دران سابق ومسبوق حاصل باشد تا صحیح شود اینقول
و معاینه کند داخل شونده در نار آن طایفه را که سابق بر او در آن رسیده باشد **اشکال** چرا یکدفعه کل اقوام کفره اسلاف واخلاف را داخل نار نسازد وچه
دران تحویل بخود نار بان وتخویف برائیشان میباشد **جواب** چونکه کفار در دنیا اسلاف متبوع واخلاف نیز متبوع وتابع ومقلد بودند **پس** اسلاف
متبوع را بجهت حق اصلیت ومتبوعیت سبقت وتقدم بر متاخرین میباشد **و** ادخال انها در نار بتقدیم وتاخیر عند المعاینه الزام وملازمت وملاعنه باهم
بیکدیگر میکنند شدت الم وغم وهم حسرت تابع ومتبوع معا اصناف مضاعف میشود اشکال ندارد **بحث رابع** اخوت اسم قرابتی است بین الاثنین
بالاضافت که از دو اصل ناشی میشود **و** اندو اصل ابوین یعنی پدر ومادر باشند واز دو ماده انها باهم جمع شده بامر واراده الهی شئے منعقد شده متولد ومتکون
میشود **پس** آن شئ ناشی را ولد وثانی او را اگر زیاده شد اخ **و** ماده را اخت مینامند **پس** اطلاق این اخوة **یا** حقیقت باشد **یا** مجازا باشد **اما** اخوة
حقیقی بر متولدات حیوانی بالاتفاق ثابت میباشد **و اما** بر متولد شاخ از بیخ درختان ومزارع هم علی سبیل الحقیقت اطلاق میشود **یا** علی طریق المجاز
اظهر عند الاحقر در اینهم علی الحقیقت زیرا که از اصل واحد جوشیده **و اما اخوة مجازیه** پس وچون کسی کسی را اخ بخواند وباهم لوازم اخوة
از محبت ومعاونت وخبرگیری یکدیگر جاری وساری سازند از اخوت حکمی ومجازی میگویند **و** ازهمین جا ابوة **و** امومة **و** بنوت دو قسم میباشد
ومن هذا الباب حدیث بنوی است انا وعلی ابوا هذه الامة یعنی من وعلی پدر وما در این امتیم **و** حدیث یا علی انت اخی فی
الدنیا والاخرة ای علی تو برادر منی در دنیا وآخرت **و** آیه قرانی وازواجه امهاتکم یعنی منکوحات پیغمبر مادران شما اند تحریما وتعظیما **و مجمل**
ان باتحاد ملتے ودینی خواه دین حق چون اسلام باشد خواه باطل چون ملل کفره **و** ازینجا این **آیه** کلما دخلت امة لعنت اختها میباشد
بحث خامس کلما دخلت امة لعنت اختها یعنی هر وقت هر جماعتیکه هر وقت بر جماعت دیگر در نار داخل میشود لعنت میکند بر جماعت
ملتے هم ملتے خود **سدی** گفته کلما دخل اهل ملة النار لعنوا اصحابهم علی ذلك الدین الباطل فیلعن المشرکون المشرکین والیهود الیهود **و**
النصاری النصاری **و** الصابئون الصابئین **و** المجوس المجوس **و** اهل البدع والهوی اهل البدع والهوی فتلعن الاخرة الاولی یعنے
هر وقت اهل ملتے باطل داخل نار میشود بمحض معاینه سابقین اهل خود را لعنت ونفرین میکنند **و** هر تبعه جماعت لاحقه بر جماعت متبوعه سابقه خود لعنت

میکنند پس

بیان اخوة وابوة وبنوة حقیقی ومجازی

میکنند پس جماعت مشرکین بر جماعت مشرکین و یهود بر یهود و نصاری بر نصاری و صابئین بر صابئین و مجوس بر مجوس و اهل بدع و اهوا بر اهل
بدع و اهوا و قیاس لعنت میزنند و دخول خود بمعاینه جماعت ها ملتے خود میکنند پس جماعت هم بر جماعت لاحقه هم دین خود لعنت میکنند و در متمم این ایه لفظ
میاید **بحث سادس** اداركوا در اصل تداركوا بوده **صرفیان** قاعده مقرر کرده اند که تا در باب تفاعل و تفعل را بجهت قرب بدال مهمله تبدیل کرده
حرکت دال را رفع کردند پس قاعده متجانسین حرف اوّل ساکن ثانی متحرک یافته دال را در دال ادغام کردند چونکه دال اول ساکن و ابتدا بساکن
محال بود لهذا همزه وصلیه مکسوره را در اولش آوردند تداركوا اداركوا شد **بحث سابع** حتى اذا اداركوا فيها جميعًا چونکه مجرد تدارك درك
یدرك دركا بمعنی ته و تک و قعر شئ عمیق میباشد و از انجا در **صحاح** و **صراح** گفته درك تک و ته و قعر نار جهنم میباشد و دركات النار منازل اهل النار و مقابل
اهل الجنة بمقابل نار درجات الجنة میباشد و ادركته ببصری ای رایته بمعنی دریافتم و دیدم بچشمهای خود و ادرك الغلام بمعنی بلغ الغلام و ادرك
الصید و تدارك القوم بمعنی تلاحقوا ای لحق اخرهم اولهم و منه قوله تع حتى اذا اداركوا فيها و الدّراك كثير الادراك مبالغه و اصل
باب ادراك لحوق شئ و دریافتن او و رسیدن بدنبال میباشد **در مصباح** گفته ادركته اذا طلبته فلحقته و وجدته و مدرك بضم میم
مصدر و اسم زمان و مکان تقول ادركته مدركا ای ادراكا و هذا مدركه ای موضع ادراكه و زمان ادراكه و مدارك الشرع مواضع
طلب الاحكام **بحث ثامن** حتى اذا اداركوا فيها جميعًا چونکه بالا ذکر شد که حتی متضمن غایت و نهایت است پس بنابران فرقه سابقه
و لاحقه یوم القیمة عند المعاینه بر یکدیگر لعنت و نفرین میکنند تا آنوقت که در درك جهنم که اسفل السافلین قعر و ته نار برای کفار مقرر میباشد ملحق
بیکدیگر و باهم در یک مقام جمع شوند پس آنوقت قطع لعن یکدیگر از ایشان میشود پس بعد اجتماع یکدیگر در یک درک نار ایا لعن یکدیگر در بین ایں
طوایف سابقه و لاحقه قطع میشود یا علی الدوام باقی میمانند در ان هر دو احتمال اند و لکن لفظ حتی متضمن غایت است اشعار میکند قطع ازمن بعد
الاجتماع ثم الله اعلم **بحث تاسع** قالت اخريهم لاوليهم ربنا هؤلاء اضلونا **ابو مسلم** گفته که مراد از اولیهم رؤس متبوع قاده
مضله ایشان و از اخریهم مقلدین ضالین متبعه ایشان میباشد یکدیگر را ملامت و ملاعنه میکنند و با ایشان میگویند انتم اوردتمونا هذه الموارد
فلعنكم الله تعالى **نزد ابن عباس** مراد از اولیهم مشرکینیکه سابق بر ایشان در درك اسفل رسیده باشند پس فرقه مشرکین و کافرین که من بعد ایشان بایشان
ملحق میشود لعنت بر وارد ین سابقه میکنند و اول اقوی است چه از اولیهم مراد متبوع مضلین و مجوب مقلدین که رؤس عوام تبعه کافرین بوده لهذا
تبعه لاحقه بر متبوع سابقه لعنت میکنند و جهی معقول مقبول میباشد و منصرحش قول خود لاحقین ربنا هؤلاء اضلونا میباشد یعنی ای پروردگار ما همینها
اند که لطف موجب ترحم میباشد همین جماعه گمراه کردند ما را ابدالات بر خلاف حق **فخر رازی** وغیره در اینجا تصریح کرده اند که لام لاوليهم لام الاجل
و التعلیل است فالمعنى لاجلهم و لاضلالهم و دعوتهم لنا الى الضلالة و منعونا عن اتباع الحق و اخفوا الحق و الدين الصادق عنا
فضلونا و ذلك اقتباسا عن ذلك و در خبر صحیح وارد است که صندوقی از نار در درك هفتم جهنم مقفل میباشد فيه ستة من الاولين و ستة من الاخرين
من هذه الامة **قول ناطق امام جعفر الصادق** باعتبار عمومیت ایه فرموده المراد ائمة الكفر و الجحود چنانچه در این امت ائمه ضلالة
و علماء اهل ملت اهل جهالت و عوام نخله سخود را بهمین صورت طریقه و اخفاء حقیقت اسلام و بخصوص امامت ائمه از اهل بیت عصمة و طهارت مخفی میگذارند
و دعوت الى الباطل و تاویل حق بوجوه اباطیل میکنند پس احوال کل طوایف امم سابقین و لاحقین بهمین صورت یوم القيمة میباشد اعاذنا الله و
ذریاتی و المؤمنین جمیعا من الاضلال و الضلالة ابد الابدین بلطفه و کرمه انه اکرم الاکرمین امین امین یا رب العالمین **بحث عاشر**
بدانکه **در مصباح** گفته ضعف الشئ بکسر اول مثلش باشد و ضعفاه مثلاه و اضعافه امثاله است **و قال الخليل** التضعيف ان يزاد على اصل
الشئ فيجعل مثليه و اكثر و كذلك الاضعاف و المضاعف یعنی نزد خلیل تضعیف عبارتست از ایزاد بر اصل شئ لیس دو چند و اکثر گردانیده شود
بر اصل مقدار شئ و همچنین است لفظ اضعاف و مضاعف **و ازهری** فرموده الضعف فی كلام العرب المثل هذا هو الاصل ثم استعمل الضعف
فی المثل و ما زاد و ليس للزيادة حد معين يقال هذا ضعف ای هذا مثله و هذان الضعفان ای مثلاه **در مجمع** فرموده الضعف المثل
الزايد على مثله فاذا قال القايل ضعف هذا الدرهم فمعناه اجعل معه درهما اخر لا دينارا و كذا اذا قال ضعف الاثنين فمعناه فاجعلها
اربعة و حكى ان الضعف فی كلام العرب ما كان ضعفين و المضاعف ما كان اكثر ذلك **بحث حادیعشر** فاتهم عذابا ضعفا من النار

واین نقل مقال نفرین متبعہ لاحقہ است بعد ذکر ایشان کہ ای پروردگار ما ہمین جماعت گمراہ کردند مارا **پس** عطاکن ومعاملہ کن باایشان بجہت ضلالۃ خودشان
و بجہت اضلال ایشان مارا از عذاب نار دوچند وعقوبت زاید بر ضلالۃ مقابل اضلال ایشان چہ ایشان دو قسم معصیت دارند **یکی** ضلالت خودشان **دیگر**
اضلال مردم **نزد** ابن مسعود مراد شان بضعف عذاب انہا اینجا تسلیط اقسام حیات وعقارب افاعی ناری میباشد **وبقولی** اقسام عذاب ناری عموماً مراد است
بحث ثانیعشر در لا یعلمون **ایا** بصیغہ غایب است **یا** بصیغہ مخاطب در این دو قرائۃ اند **قرائۃ** ابو بکر از عاصم **و** ابن کثیر فقط بصیغہ غائب
وقرائۃ باقی قراء لا تعلمون است **بحث ثالثعشر** قال لکل ضعف ولکن لا تعلمون اینجواب الہی در طلب عذاب دوچند بفرقہ متبوعہ سابقہ است
یعنی فرمود خدا برای ہر دو فرقہ از فریقین متبوع وتابع عذاب مضاعف است ولکن شما ہر دو فرقہ سابقہ ولاحقہ نمیدانید کہ چہ اقسام عذابہائی لا
ینقطع آن فان ہر یکے از شما دو فرقہ کفار مقرر است وجیعا بشما ہر دو عاید میشود **پس** برائے فرقہ اولی عذاب زاید **و** برای فرقہ اخری عذابے زاید
مہیا است **وبقولی** برائے متبوع سابق عذاب دوچند **و** برائے تابع لاحق عذابی دوچند میشود **اشکال** چرا برائے ہر دو صنف عذاب مضاعف
میشود **واگر** برای مضل دوچند میشود عیب نداشت **و** برای تابع ضعیف چرا دوچند شود **جواب** برای تابع یک عذاب بجہت اختیار کفر خود **و**
دیگرش بترک استدلال واجتہاد واختیار تقلید رؤس خود **واما** بفرقہ اولے بجہت ضلالت خود **و** دیگر عذابش بجہت اضلال عوام متبعہ خود **اشکال**
مُعضل یکدرجہ عذاب ہر یکے از فریقین بما یستحقہ مسلّم ومعقول **واما** عذاب ضعف ودوچند زاید بر استحقاق ظلم لانہایت غیر جائز است **واگر**
مراد از ضعف عذاب زاید بر استحقاق نباشد پس کلمہ لکل ضعفٌ لغو وبرتقدیر ہر دو وجہ جائز نیست الا انزد مجبرہ جائز باشد چہ نزد ایشان ظلم وتعدی بحبی از تعالی
قبیح نیست **وایضاً** این عدہ معارض ومنافی **ایہ** ومن جاء بالسیئۃ فلا یجزی الا مثلہا میباشد **و** جمع این منافات چگونہ در کلام الہی شدہ تواند
جواب بعون اللہ الوہاب تعذیب ایشان مضاعف زیادہ از ما یستحقہا اصلا نیست بچند وجہ **احدہا** چونکہ ہر یکی از فریقین دو قسم معاصی کردند **یکی** تبعہ اختیار ضلالت
وکفر بغیر استدلال کردند **دیگر** چونکہ اینہا تقلید ومتابعت رؤس خود کردند **پس** مثبت دو جریمہ این تبعہ مستحق عذاب دوچند اند **اما فرقہ سابقہ** چونکہ خود اینہا عمداً
اختیار کفر وشرک کردند **وعلاوہ بران** اضلال دیگران کردند **پس** این فرقہ متبوعہ مستحق عذاب دوچند اند **ثانیہا** چونکہ تشریک وتکفر الہ وتکذیب کتب نعم وانبیاء وخلفاء
او تعالی از اعظم جرائم واکبر کبائر است کہ فوق بران گناہی نیست **تنبیہ** ہرگاہ اینوا ضح شد **پس** باین گناہ تشریک وتکفر مستحق باعاظم اجزاء عقوبات وعذابہای لا
یتناہی جزاء وسزا میباشد **پس** مسمی ہمین اجزاء سزا را اشعار واشارہ در لکل ضعف میباشد خواہ ازین ضعفٌ دوچند مراد باشد خواہ ضعفاً مضاعفاً لانہایت ولا عد وعقوبات ابد
مراد باشد علی جمیع التقادیر زاید از استحقاق اینہا عاید وحاصل نمیشود تدبر تبصر **وبعض اعلام** ہم بسوی ہمین وجہ اشارہ کردہ بقولہ **والجواب** ان عذاب الکفار یزید فکل الم یحصل فانہ
یعقبہ حصول الم اخر الی غیر النہایۃ فکانت تلک الالام متضاعفۃ متزایدۃ لا الی اخر النہایۃ **جواب ثالث** چونکہ بر شرک وکفر تا اخر عمر بودہ بران مردہ
وجزائش ہم باشد انواع الی الابد میباشد **پس** درجہ درجہ یوم فیوم از ہمین عذاب استحقاقی اجزاء اخر عذاب اصلی افزودہ میشوند **و** ہمان عذاب اصلی استحقاقی
باجزاء منقسم گردیدہ زاید شدہ میرود **و** بسوئے آن لکل ضعف اشارہ وارد شدہ ظلم وستم وتعدی از عدل الہی سبحانہ لازم نمیاید اشکال باطل شد ثم اللہ
اعلم **اشکال** چرا غنی کریم تعالی بندہ ضعیف را عذابہای شدید ابدی میکند **و** جزا وسزا او تا مدتے کافی بود **جواب** در مومن بجہت علۃ دائمہ ایمان
ثواب ابدی لا ینقطع **و** در مشرک وکافر بعلت دائمہ شرک عذاب دایم میباشد چونکہ این ہر دو طایفہ مومن وکافر تا موت بر علت دائمہ خود باقی بودہ مردند
لہذا جزا وسزا دائمہ باینہا عاید میشود چہ بعلت دائمہ معلول دایم مستلزم است وبر غنی تعالی گذشتن از ایصال حق ثابت لازم سزاوار نیست تدبر تبصر
ثم اللہ اعلم **بحث رابع عشر** وقالت اولیہم لاخریہم این دلالت دارد کہ فرقہ آخری را ہر گاہ جواب عذاب دوچند بفریقین شنیدند پس در بین
ایند وطایفہ مناظرہ در جہنم واقع شدہ باین جہت فرقہ آخری متعجب چنین گفتہ باشد کہ مستحق عذاب دوچند اینطایفہ ضالہ مضلہ سابقہ بجہت دو گناہ
بودہ باشد نہ ما قوم تبعہ اینہا چہ ما یک گناہ متابعت کفر داریم **پس** در انوقت فرقہ سابقہ بفرقہ لاحقہ اینچنین گفتہ ونقل اینحکایت عالم الغیوب و
القلوب بیغمبر باید کہ وگفت فرقہ اولے بفرقہ آخری در مقالہ ایشان در این بحث میباشد **بحث خامس عشر** فما کان لکم علینا من فضل یعنی پس
نیست مر شمارا بر ما زیادتی وافزونی بلکہ ما وشما در کفر وشرک وضلالت واضلال بلا تفاوت مساوی بودیم پس باین جہت ما ہر دو فرقہ مستحق عذاب بالتسویہ میباشیم
اشکال در اینجا اگر بجائی این فما کان لکم قلۃ کفر منا میبود البتہ سقم در معنی حاصل نمیشد زیرا کہ فضل در اصل بمعنے زیادتی وافزونی است پس این
سقم معنی چگونہ زایل میشود **جواب** بدانکہ این ایراد واعتراض فرقہ قادہ سابقین بلاحقین سفلہ است تقریرش آنکہ ای فرقہ سفلہ شما دعائی در طلب

زیادتی عذاب

فلہم عذاب ضعفا

جواب اشکال عذاب ضعفین از عاد ... تعمیم ...

جواب اشکال تضعیف عذاب شدید بی پایان ابدی چرا کند ۱۲

زیادتی عذاب بر ما کرده بودید و چگونه او مجاب برای تخفیف شما و زیادتی باشد و فضل زیادتی رتبه ذاتی یا صفاتی یا فعلی میباشد و آن فضل بهیچ وجه شما بر ما نزد خدا نداشتید بلکه ما و شما در کفر من حیث انه کفر متساوی بودیم پس طلب تزیید عذاب خاص بر ما بغیر شما چگونه مجاب میشد اشکال سقیم معنی در عبارت باطل باشد و شیخنا الطبرسی در اینجا یک وجه از خود و دو وجه دیگر از غیر نقل فرموده اولها در من فضل فرموده ای تفاوة فی الکفر حتی تطلبوا من الله ان یزید فی عذابنا و ینقص من عذابکم یعنی نیست تفاوتی در کفر ما و شما تا طلب گردید از خدا زیادتی عذاب ما و نقص عذاب خود ثانیها قیل معناه قالت الامة السابقة للامة المتاخرة و ما کان علینا من فضل فی الرای و العقل و قد بلغکم ما نزل بنا من العذاب فلم اتبعتم یعنی بقول است قاده سابقه بامت لاحقه آخره میگوید که شما را بر ما فزونی در رای و عقل نیست و شما هم آنچه بما رسید از عذاب الهی پس چرا شما متابعت ما گردیدید ما بجبر و قهر شما را تابع خود نگردانیده بودیم ثالثها من فضل قیل من تخفیف من العذاب بحث سادس عشر فذوقوا العذاب بما کنتم تکسبون در این دو احتمال اند احدهما از قاده ساده سابقه بلاحقه انخطاب باشد ثانیها از خدا بتقدیر قول باشد گفت خدا بجواب فریقین پس الحال بچشید لذت عذاب را بسبب آنچه کسب آن میکردید اشکال هرگاه این قبل وقت مرگ و در قیمة بوقوع خواهد آمد پس ذکر انتقال بصیغهای ماضی چرا باشد جواب چونکه در معلوم خالق تعالی هر امریکه واجب الوقوع در قیمة باشد یا در ازمنه آتیه پس از آن جهت بصیغهای ماضیه اگر ذکرش آورده اشکال ندارد تنبیه در آیه دلالت است که عباد در افعال و اعمال خود فاعل مختارند زیرا که اسناد اعمال ایشان بخود ایشان کرده و ایشان اعتراف بگمراهی خود کردند پس مزعوم مجبره باطل است

قوله تعالی

إِنَّ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا لَا تُفَتَّحُ لَهُمْ أَبْوَابُ السَّمَاءِ وَلَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتَّىٰ يَلِجَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْخِيَاطِ ۚ وَكَذَٰلِكَ نَجْزِي الْمُجْرِمِينَ ○ لَهُمْ مِنْ جَهَنَّمَ مِهَادٌ وَمِنْ فَوْقِهِمْ غَوَاشٍ ۚ وَكَذَٰلِكَ نَجْزِي الظَّالِمِينَ ○ ترجمه بند و آیه

بدرستی و راستی آنانیکه تکذیب کردند بآیات ما و حمل بر دروغ کردند احکام کتاب ما را و سرکشی کردند از آنها کشوده نمیشود مر ایشان را درهای آسمان و اصلا داخل نمیشوند ایشان بهشت عقبی را تا وقتیکه شتر بحالت جثه و جسم خود درآید در سوراخ سوزن یعنی ممتنع است که شتر با این جسم از سوراخ درآید و برآید و همچنین شتر بجثه و حالت خود باشند و همچنین با جزا و سزا میدهیم مجرمان یعنی گنهگاران را امر ایشان راست یعنی برای مجرمین کفار از جهنم فراشی و جای قراری میباشد که بر آن نشینند و از بالای ایشان یعنی بالای ابدان و در بر ایشان پوششهای نار یعنی زیر و زبر ایشان فرش و پوشش آتش و جامهای آتشی میباشد و همچنین با جزا و سزا میدهیم ستمگاران و ظلم کنندگان را و در تفسیرش چند بحث اند بحث اول ان الذین کذبوا بایاتنا و استکبروا عنها این بقیه وعید مکذبین متکبرین از کفار و مشرکین میباشد یعنی بتحقیق آنانیکه تکذیب کردند بآیات و بکتاب ما که قرآن باشد و بکبر سرکشی کردند از قبول و از عمل بحسب آن یعنی بر دروغ حمل کنند و از لغو و بهتان قرار بدهند بعد ثبوت حجة آن و آن دلایل داله بر مسایل اصول دین میباشد پس دهریه و اهل طبیعیه منکر محض از ثبوت وجود ذات الهیت و صفات او تعالی اند و مشرکین منکر دلایل توحید و زنادقه و ملاحده منکر نبوات و مکذب دلایل عامه و خاصه محمدی و منکر معاد جسمانی و ثواب و عذاب آن و حشر و جزا و سزا آن را اند و مجبره منکر از تنزه و تقدس تعالی شانه از قبایح و منکرات اند و متکبرین بکبر خود از قبول اعمال شرایع را تارک و معرض میباشند و همه این را این آیه حاوی و شامل میباشد اما استکبار عبارتست از تعلو و ترفع بباطل و این صفت در حق غیر الله از بندگان مخلوق مذموم است چه منیّت و انانیت و وجودیت مخصوص واجب غنی بالذات است زیرا که هر ممکن را بعربی قول انا و انا و من بفارسی خلاف حقیقت است غیر از واجب لذاته تعالی اما مع خصوصیت آن بذات تعالی رفتار و کردار رحم و حلم و لینت و عفو و غفران با بندگان رفتار و گفتار میکند و این صفت تکبر برای خالق از صفات مدح و ثنا بجهت جلالت و عظمت او میباشد بحث ثانی لا تفتح بالیا و التخفیف قرائة حمزه و کسائی است و بالتاء

بیان حدیث ولست بما یعجب از حضرت امیر تعریض بعثمان است

والتخفیف قرائة ابو عمر است **و** بالتاء والتشدید قرائة باقی قراءهست **و در شواذ** قرائة ابن عباس وسعید بن جبیر **و** عکرمه **و** مجاهد **و** شعبی **و** ابن شنجیر الجمل
بالضم والتشدید است **و** قرائة عبد الکریم **و** حنظلہ الجُمّل بالضم والتخفیف است **و** از ابن عباس ایضاً قرائت الجُمْل بضم الجیم وسکون المیم بروایت دیگر مرویست
و بضمتین بلا تشدید نیز وارد است **و** قرائة ابی السمال الجَمْل بفتح الجیم وسکون المیم میباشد **و در کشاف** است و قرأ ابن عباس الجُمَّل بوزن القُمَّل
و سعید بن جبیر الجُمَل بوزن نُغَر **و فی** الجُمْل بوزن القُفْل **و** الجُمُل بوزن النُصُب **و** الجَمَل بوزن الحَبَل **و معناه** القلس الغلیظ لانه حبال جمعت
و جعلت جملة واحدة انتهی یعنی قلس غلیظ ریسمان کشتی و بیز و کلفت میباشد چند ریسمانها را جمع نموده رسن واحد بسیار کلفت برای بستن جهاز و کشتی
میسازند **بحث ثالث** ولج یلج الشیء فی غیره من باب عد و لوجا **و** اولجته ایلاجا بمعنی ادخلته و در آمدن و در آوردن در چیزی است
اما سم الخیاط بمعنی سوفار و سوراخ سوزن **و** سم بفتح سین وضمه آن و با دغام میم ثقب الابرة یعنی سوراخ سوزن است **و** ابن سیرین بضم سین
خوانده **و در کشاف** گفته یروی سم بالحرکات الثلث کل ثقب فی البدن لطیف فهو سم **و** جمعه سموم **و منه** قیل السم القاتل لانه ینفذ بلطفه
فی مسام البدن حتی یبغذ ویصل الی القلب **در مجمع** فرموده و یجمع السم القاتل سماما **ما خیاط و مخیط** بمعنی ابره یعنی خود سوزن که
آله دوختن است **و** بمعنی سوراخ و سوفار سوزن باشد چون لحاف و ملحف **و** قناع و مقنع **و** ازار و میزر **و** قرام و مقرم قاله الفراء **در نهایت ابن
اثیر** در حدیث مابور گفته که بمعنی مولف قلب میباشد چنانچه گفته **و فی حدیث** اسماء بنت عمیس قیل لعلی علیه السلام الا تتزوج ابنة رسول الله صلعم
فقال مالی صفراء ولا بیضاء ولست بما بور فی دینی فیوری بها رسول الله صلعم انی لاول من اسلم یعنی برای علی گفته شد که چرا بزوجیت نمیاری و
نمیخواهی فاطمه زهرا دختر نیک اختر رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم را و او را برای احدی نگذاشته و او را کفوی و شکلی نیست در دنیا سوای تو حضرت امیر در جواب
سائل فرمود من طلا و نقره ندارم که بمصرف عروسی و مهر پیش کنم **و** من نیستم مابور یعنی مولفة القلوب نیستم در دین خود تا بدادن دختر خود بنکاح را غب بایمان شوم
بجهت آن اسلام بیارم و بر دینش باقی بمانم و اظهار اسلام بجهت اتقی بنمایم **و** تحقیق من اول ایشانم که اقدام از همه کس اسلام آورم **پس** دختر خود بنکاحم
بدهد یا ندهد بر دین اسلام ثابت و راسخم **شارحین** حدیث میگویند در ولست بما بور الخ تعریض بعثمان است که او از جمله مولفة القلوب بود لهذا باو دختر
خود رقیه **و** کلثوم بنکاحش داده بود **بحث رابع** لا یفتح لهم ابواب السماء در این مفسرین وجوه دارند **اولها** بعد قبض ارواح را بسوی آسمان
میبرند چه جنت در بالای آسمان هفتم است برای روح مومن درهای سماوات کشوده میشوند اما برای کفار لا یفتح لهم ابواب السماء لارواحهم کما یفتح
لارواح المومنین یعنی کشوده نمیشوند درهای آسمان مر ارواح مشرکین را چنانچه برای ارواح مومنین بعد موت کشوده میشوند و ملائکه قابضین بسوی آسمان می
برند **و** همین قول ابن عباس و سدی است **و طبری** روایت بسند خود از براء کرده ان رسول الله صلعم ذکر قبض روح الفاجر وانه یصعد بها الی السماء
فلا یمرون علی ملاء من الملائکة الا قالوا ما هذه الروح الخبیثة فیقولون فلان باقبح اسمائه التی کان دعی فی الدنیا حتی ینتهوا بها الی السماء
فیستفتحون له فلا یفتح له ثم قرء النبی صلعم لا تفتح لهم ابواب السماء ولا یدخلون الجنة حتی یلج الجمل فی سم الخیاط یعنی از ابن عباس **و** براء
مرویست که حضرت رسول صلعم فرمود در قبض ارواح که بعد قبض ارواح را بسوی جنان میبرند و روح کافر هم بسوی آسمان بالا میبرند و بجمعی از ملائکه نمیگذرند
مگر آنکه آن جمع ملائکه می پرسند چه روح خبیث است و قابضین ملائکه میگویند که روح کافر است باسم اقبحی ذکرش میکنند تا منتهی میشوند باو باسمان و ای
و دروازه آسمان برائی او نمیکشایند پس پیغمبر این آیه لا یفتح لهم ابواب السماء الخ خواند **و** همین مضمون در صحاح و حسان اخبار کثیره بطرق خاصه و عامه
مرویست **ثانیها** لا یفتح لاعمالهم ولا لدعائهم ابواب السماء برای صعود اعمال خیر و دعا کفار فتح ابواب سماوات نمیشوند **و** مصرحش بالیه یصعد
الکلم الطیب والعمل الصالح یرفعه میباشد **و** همین قول حسن **و** مجاهد **و** ابن عباس بروایت دیگر است **ثالثها** یفتح لاعمالهم ولا لدعائهم
ولا لارواحهم ابواب السماء لدخول الجنة لان الجنة فوق السماء یعنی برای صعود اعمال و دعوات و ارواح کفار فتح ابواب سماوات برای دخول
جنت نمیشوند زیرا که جنت دار الجزاء فوق سماوات سبعه است **و** همین قول جمعی منهم جبائی است **و در مروی** از حضرت ابو جعفر الباقر علیه السلام است
انه قال اما المومنون فترفع اعمالهم وارواحهم الی السماء فیفتح لهم ابوابها **و اما** الکافر فیصعد بعمله وروحه حتی اذا بلغ الی السماء نادی مناد
اهبطوا به الی سجّین وهو واد بحضرموت یقال له برهوت یعنی امام ع فرمود که **اما** از مومنین پس بالا میشوند عملها و ارواح اینها بسوی آسمان
پس فتح ابواب سماوات میشوند مر اینها را **و اما** کفار پس عمل و ارواح اینها را هم بالا میبرند بسوی آسمان ندا میکند منادی فرود روید بسوی سجین که نام

چاه زندان است

چاه زندان است واورد میشود بسوی حضرموت گفته اند که دران وادی است نامش **برهوت** و دران چاهی نهایت عمیق است **و** قعر آنجا الی حین دریافت نشده **و** ارواح مشرکین و کافرین و منافقین کلهم درانو اوی وچاه از بدایت الی قیام قیمة محبوس میباشند **رابعها** ان الله تعالی جعل السماوات مخزن الخیرات و محل البرکات والجنة فوق السبع فینزل جمیع ذلک من جهة السماء ولاجل ذلک یصعد الحسنات والخیرات وارواح الاموات من المومنین الیها **فاما** ارواح الکفار واعمالهم لا یفتح لهم ابواب السماء یعنی او سبحانه آسمانها را مخزن خیرات و محل جمیع برکات گردانیده و جنت دار الجزا بر بالای آسمان هفتم آفریده لهذا از جهت بالا بسوی زمین همه خیرات و برکات و رحمات نازل میشوند **و** از زمین هم ارواح اموات مومنین و دعوات و حسنات صعود بسوی آسمان میکنند **و** برای مومنین فتح ابواب سماوات میشوند **اما** برای کفار و منافقین اصلا و ابدا فتح ابواب سماوات نمیشوند بل رو بسوی زمین میشوند **و** در این آیه و احادیث صحیح اشاره و اشعار بسوی همین شده **خامسها** بعض اعلام متوسطین فرمودند ان هذه الایة تدل علی ان الارواح انما تکون سعیدة **اما** بان ینزل علیها من السماء انواع الخیرات **واما** بان یصعد اعمال تلک الارواح الی السماوات **و** ذلک یدل علی ان السموات موضع بهجة الارواح واماکن سعاداتها **و** منها تنزل الخیرات والبرکات **و** الیها تصعد الارواح حال فوزها بکمال السعادات **و** لما کان الامر کذلک کان قوله تعالی لا تفتح لهم ابواب السماء من اعظم انواع الوعید والتهدید حاصل آنکه در این دلالت است که آسمانها مخزن برکات است لهذا خیرات برای اهل ارض از آن نازل میشوند و محل بهجت ارواح و اماکن سعادات اند لهذا بعد القبض ایشان را صعود بسوی آن میکنند **اما** برای ارواح مومنین ابواب سما مفتوح **و** برای کفار مسدود میکردند **پس** این آیه از اعظم توعیدات و تهدیدات الهی بکفار میباشد **سادسها** اگر این آیه حمل بر قول ثانی میشود که این احوال روز قیامت بوقوع میاید **پس** بنابر آن چونکه جنت باجماع اسلام فوق سما سابعه و جهنم تحت الارض السابعه است **پس** برای مومنین ابواب سما و جنان بعد الموت و یوم القیامت مفتوح غیر ممنوع از دخول میباشد **اما** برای کفار بعد الموت و یوم القیمة ابواب سما و جنان مسدود **و** ابواب نیران مفتوح **و** دران مدخول میشوند **تنبیه** باین آیه **و** بآیات آخر چون ففتحنا ابواب السماء بماء منهمر ثابت شد که خالق مدبر حکیم علیم عند الایجاد والتخلیق افلاک را ذوالابواب آفریده برای نزول و عروج ملائکه و انبیاء و ارواح و غیرها **و** این فی العقل ممکن غیر مستبعد **و** در صحیح النقل از کتب منزله الهی ثابت قطعی میباشد **پس** **معراج جسمانی** عیسی و سید انبیاء علیهم السلام الی فوق السماء من الابواب بغیر خرق والتیام نیز ثابت قطعی **و** شکوک کاسده و شبهات فاسده فلاسفه باطل محض میباشد والحمد لله علی ذلک **اشکال** هرگاه در این آیه دلالت است که ارواح مومنین را بعد موت بسوی جنت آخرت که بر بالای آسمان هفتم است میبرند و دران تمتع و تعیش تا قیامت مینمایند **پس** در قیمة ارواح مومنین را چرا از جنت برآورده در محشر فرود آرند چه هر کس داخل جنت شد او را خلود ابدا است قطعا و این چگونه جایز باشد **جواب** بدو وجهست **اولها** وعده خلود بعد قیام قیمة است پس هر کس در آن وقت داخل جنت شد خلود وارد نه قبل از آن **ثانیهما** این خلود بالفعل در جنت بارواح فقط تنها شده نه مع الابدان **و** بارواح تنها وعده خلود ابدالاباد نیست **پس** ارواح را بمحشر فرود آورده تا با اجساد خود هر یک را ملحق ساخته بدخول ابدی مخلد میشوند اشکال عاید نمیشود والله اعلم **بحث خامس** لا یدخلون الجنة حتی یلج الجمل فی سم الخیاط در اینجا دو امر منصوص گردیدند **اولهما** ابواب السماء برای کفار اصلا مفتوح نمیشوند **ثانیهما** کفار ابدا داخل جنت ابدی عقبی نمیشوند چه دخول شان در جنان تعلیق کرد بر دخول شتر بجثه و جسم خود از سوفار و سوراخ سوزن بحال خود **و** داخل شدن در آمدن و برآمدن از سوراخ سوزن و هر دو بحال و جثه خود باقی باشند محال عقلی و ممتنع محض است **و** در علم **عقلی** قطعی شده که تعلیق و حصول آنچه موقوف بر محال باشد او هم ممتنع محال است چنانچه تجلی و دیدار خود موسی تعلیق کرد باستقرار جبل بحال و قرار خود **و** عند التجلی قرار جبل بحال خود نماند او محال **پس** دیدار خدا محال است **پس** **قول** برؤیت خدا در دنیا و عقبی بملائکه و انبیا بل به کل خلایق باطل محض و اعتقاد بان خبط بحث میباشد زیرا که ذات واجبه مجرد تعالی از جسمانیت و لوازم آن بکمال است **و** از ابن **عباس** مرویست قال ان الله تعالی احسن تشبیها من ان یشبه بالجمل یعنی ان الحبل مناسب للخیط الذی یسلک فی سم الابرة الضیقة **و** البعیر لا یناسبه الا انه ذکر نا الفائدة فیه یعنی او سبحانه تعالی در امتناع کفار بجنت تشبیه خوبی بشتر داده چه ریسمان مناسب است بسلوک و دخول در سوفار ضیق سوزن **اما** دخول شتر اصلا

مناسب و ممکن نیست بلکہ نقب سوراخ سوزن مگر بذکر فواید او و بعض اہل معانی در اینجا فرمودہ لما علّق دخولہم الجنۃ بولوج الجمل فی سم الخیاط وہو
خرق الابرۃ کان ذلک نفیا لدخولہم الجنۃ علی التابید و ذلک لان العرب اذا علقت ما یجوز کونہ بما لا یجوز کونہ استحال کون ذلک
الجائز وہذا کقولک لا آتیک حتی یشیب الغراب و یبیض القار ومنہ قول الشاعر ؎ اذا شاب الغراب اتیت اہلی ؎ وصار القار کاللبن الحلیب
حاصل آنکہ ہرگاہ او تعالی تعلیق کرد دخول کفار بجنت بولوج شتر در سوراخ سوزن آنرا نفی قرار داد برائے دخول شان بجنت بطور ابدی و عرب وقتیکہ
تعلیق ما یجوز را بما لا یجوز کونہ میکنند محال میباشد و شدن آن امر جائز را و این چون قول تو است نمی آیم نزد تو تا سفید شود زاغ سیاہ و سفید
شود قار و شاہدش شعر مذکور آوردہ سوال چرا خاص شتر را در ایلاج سوفار سوزن کردہ و حیوانی دیگر را ذکر نکرد بجائی شتر جواب چونکہ شتر گردن
باریک و پشتش پست و بلند و دست و پاہائے طویل بیک حالت و مستوی بدن او نیست و بسبب عدم ہمواری و عدم استوائی در انظار سہل سلوک
از منفذ نمی باشد یک جائی نہ بجائے دیگر بستہ میشود رازی و بغدادی وغیرہما گفتند انما خص الجمل من بین سائر الحیوانات لانہا اکبر
الحیوانات جسما عند العرب قال الشاعر ؎ جسم الجمال واحلام العصافیر ؎ فجسم الجمل اعظم الاجسام وثقب الابرۃ اضیق المنافذ
مکان ولوج الجمل فی ذلک الثقبۃ الضیقۃ محالا فلما وقف اللہ دخولہم فی الجنۃ علی حصول ہذا الشرط وکان ہذا الشرط محالا و
ثبت فی العقول الموقوف علی المحال فہو محال فثبت ان دخولہم فی الجنۃ محال وتاکید لہم للیاس عن النجاۃ بحث سادس و
کذلک نجزی المجرمین یعنی و مثل آنچہ ذکر و بیان کردیم از جزا و سزا مجرمان و گناہگاران ہمچنان جزا و سزا میدہیم ہمہ انواع عصاۃ و کفار
و فجار را و وعید یہ در اینجا میگویند کہ بالا ذکر تعذیب کفار و مشرکین بود و مشبہ بہ در کذلک کفار ثابت است پس اینجا باید مشبہ غیر کفار
باشد والا اتحاد مشبہ و مشبہ بہ لازم میاید و آن باطل است پس حمل نجزی المجرمین بر عصاۃ مسلمین لازم شد تا فرق بین المشبہ بہ و مشبہ حاصل شود
جواب چونکہ کفار و مشرکین اقسام دارند بعض منکر الہیت و نبوت عامہ و بعض منکر نبوۃ خاصۃ و قرآن و احکام اند پس مشبہ بہ کفار و
مشرکین کہ منکر بکل باشند و مشبہ اینجا کفار یکہ منکر نبوت خاصہ و قرآن اند مراد باشند امتیاز حاصل شد و از سلف الی اینجا ذکر اسلاف و اخلاف
کفار ہم متغایر بود پس اشکال عاید نمیشود و این توعید ابدی بمومنین عصاۃ عاید نمیشود چہ ایمان اصل و افضل و اکمل الاعمال و اجب الجزا است با دامت
تعذیب شان ظلم لازم میآید و آن محال است و آیہ عدل چون فمن یعمل مثقال ذرۃ خیرا یرہ ومن یعمل مثقال ذرۃ شرا یرہ نیز ناص بر ایصال
جزا الایمان بعصاۃ اہل ایمان میباشد ثم اللہ اعلم بحث سابع جہنم اسم طبقات نار آخرت است آیا جامد است یا مشتق دران دو قول اند اما
نزد آنانکہ جامد است نزد ایشان فارسی معرب است آیا منصرف است یا غیر منصرف مشہور ثانی است چہ دران جمع دو سبب تعریف و تانیث
است اما نزد آنانکہ مشتق است در مشتق منہ دو قول دارند احدہما من الجہمۃ بمعنی الغلظۃ کالجہم الوجہ یقال رجل جہم الوجہ
غلیظۃ الوجہ فسمیت بہذا المعنی غلیظ العذاب شدیدہ ثانیہما ماخوذ از بئر جہنام بمعنی چاہ عمیق بعید القعر میباشد چونکہ جہنم عمیق بعید
القعر بسیار است لہذا جہنم آنرا نامیدند بحث ثامن مہاد بکسر اول جمع مہد بمعنی فراش است ازہری گفتہ واصل المہد فی اللغۃ الفرش
یقال للفراش مہاد لمواتاتہ در مجمع فرمود المہاد الوطاء الذی یفترش ومنہ مہد الصبی بمعنی گہوارہ و مہدت لہ ہذا الامر
ای وطأتہ لہ باشد اما الغواشی جمع غاشیہ بمعنی آنچہ بپوشد بدن را و مستور دارد ترا در مجمع فرمود والغواشی جمع غاشیۃ
وہو کل ما یغشاک ای یسترک ومنہ غاشیۃ السراج وفلانا یغشی فلانا ای یاتیہ و بلابسہ و اصل باب غطاء الشئ بالثقیل است
بحث تاسع لہم من جہنم مہاد ومن فوقہم غواش یعنی برائی اہل نار در جہنم فرش ناری و بالا پوشی لباس ناری و جامہای قطران
از ناری علاوہ بر مسکن و مقام نار دارند حاصل آنکہ اہل نار سہ اقسام عذابہا مفروش شان و ملبوس شان و ماکول و مشروب شان نار و حمیم و صدید
جہنم میباشد و بانہا زیر و بالا نار محیط میباشد و این نہایت تحذیر و توعید و غایت تنذیر و تہدید است اعاذنا اللہ و ذریاتی والمؤمنین جمیعا من
جہنم و عذابہا و لباسہا و فراشہا و غذائہا و شرابہا برحمتہ الواسعۃ وہو ارحم الراحمین والاکرمین اشکال اصل غواش غواشی بر وزن
فواعل است و اگر غیر منصرف است پس تنوین بان چرا داخل شدہ جواب نزد خلیل و سیبویہ ان ہذا جمع والجمع اثقل من الواحد وہو ایضا
الجمع الاکبر الذی تتناہی الجموع الیہ فزادہ ذلک ثقلا ثم وقعت الیاء فی آخرہ وہی ثقیلۃ فلما اجتمعت فیہ ہذہ الاشیاء خففوہا

وجہ تسمیہ مہاد و ما خذ جہنم

بحذف الیاء نقص عن وزن فواعل صار غواش بوزن جناح فدخله التنوین لنقصانه عن هذا المثال حاصل آنکہ ہر جمع بذاتہ ثقل ازواحد ہست
وامّا غواش جمع منتہی الجموع است موجب یادتی ثقلش گردید **پس** بوقوع یا منون در آخرش ثقل در ثقل ناشی شد لہذا یا را از احذف کرده
غواش بوزن جناح ساختہ تنوین دادند برائی نقصان او **بحث عاشر** وکذالک نجزی الظالمین یعنی بطوریکہ سزا دادیم سادہ قادہ سابقین
کفار را ہمچنین جزاء و سزا میدہیم بالاحقین کفار را کہ منکر نبوت خاصہ وقران ومعاد وامامت ائمہ طاہرین میباشند **از ابن عباس** مرویست
انہ قال یرید الذین کفروا واشرکوا باللہ واتخذوا من دونہ الٰھا اٰخر

قوله تعالیٰ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَا نُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا أُولَٰئِكَ
أَصْحَابُ الْجَنَّةِ ۖ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ۝ وَنَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِم مِّنْ غِلٍّ تَجْرِي
مِن تَحْتِهِمُ الْأَنْهَارُ ۖ وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَٰذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا
أَنْ هَدَانَا اللَّهُ ۖ لَقَدْ جَاءَتْ رُسُلُ رَبِّنَا بِالْحَقِّ ۖ وَنُودُوا أَن تِلْكُمُ الْجَنَّةُ
أُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ ۝

ترجمہ اینده آیہ وآنانیکہ تصدیق بخدا ورسول صلعم وبقران وبدین آنحضرت کردند وایمان آوردند وبعد ایمان عملہای نیک شایستہ کردند
ما تکلیف نمیکنیم ہیچ نفسی و شخصی را مگر موافق وبرابر طاقت وقدرت او آن گروه خاص ملازمان بہشت اند ایشان مخصوص دران باقی مخلد الابدی
باشند وبیرون برکشیم آنچہ در سینہا وقلوب ایشان از حقد وکینہ وحسد وعداوت یکدیگر باشد جاری وروان مستمرا از زیر خانہائی ایشان جویہا آب
وشیر وشہد باشد میگویند در وقت دخول ومعاینہ اہل بہشت حمد وثنا مرانی خدایرا کہ بفضل خود راه نمونی کرد مارا باین مقام ونعمات وحیوة ابدی نداده ما
راه نبودیم کہ نجات وفوت خود باین مقام برسیم اگر خدا ما را رہنمونی نمیکرد بہر آئینہ بتحقیق آمدند پیغمبران پروردگار ما بحق وراستی وندا وصدا کرده شوند
ایشانرا بآنکہ این ہمان بہشت است کہ وعده داده شده بود بمیراث داده شدہ ان شمار السبب آنچہ در دنیا عمل گردید وایمان آوردید این جزایش
میباشد نہ بطور تفضل بلا استحقاق **ودر تفسیرش** چند بحث اند **بحث اوّل** عادة اللہ در این کتاب باللہ از ابتدا ہر جا کہ
ذکر توعید کرد متصل بان ذکر وعده **و** برعکس این یعنی ہر جا ذکر وعده واوصاف وترغیب با اہل ایمان میکند متصل بان ذم وترہیب وتنذیر وتوعید کفار
ہم میکند **بحث ثانی** والذین آمنوا وعملوا الصالحات اینجا شروع بوصف مومنین وجنت کرد **پس** یعنے وآنانیکہ ایمان آوردند وعملہائے
نیک وحسنات بوقوع وبعمل آوردند بجہت ضرورت مغایرۃ بین المعطوف علیہ کہ آمنوا باشد **و** معطوف کہ وعملوا الصالحات باشد دو قسم مسئلہ ذکر کرد
اوّلہما ذکر ایمان بطور اجمال کرد وایمان اول دین واصل وافضل اعمال حسنات وصالحات است لہذا از تقدیم در ذکر بر عمل کرد **پس** ایمان عبارت
است از تصدیق قلبی مع اقرار لسانی بدین محمدی صلعم **اوّل** آن اعتقاد بوجود خالق واحد واجب الوجود مع صفات کمالیہ **و** جلالیہ **و** تنزیہ او جل
از زخلل وزلل وقبح وقوح **ثانی آن** نبوت ورسالت انبیا لاسیما نبوت ختم الانبیاء ولوازم آن از عصمت ووحی وتنزیل کتاب واحکام آن مع تصدیق
عموم بلکہ خصوصا مشاہیر ومذکور الاسمار فی القرآن **و** عصمت وتنزه اینہا میباشد **ثالث آن** خلافت خلفاء منصوصہ ائمہ اہل البیت اثنا عشر کہ قائم
بمقام آنحضرت الی القیامت **و** عصمت واعلمیت ووجوب اتباع واقتداء ہر یکے از ایشان **و** اجلال وتعظیم صدیقہ کبری حضرت زہرا مع کمال عصمت
وطہارت آنجناب **رابع آن** اعاده بمعاد جسمانی مع لوازم آن ووجود جنت وجہنم جسمانی الی الیوم ولوازم آن وثواب وعقاب وجزاء وسزا آن این

امور اصول دین اسلام میباشد **نتیجه** در تقدیم ذکر این امور مزبوره آنست که اول تکالیف مکلفین تحصیل علم باین معارف بدلیل بلا تقلید میباشد **پس**
بحصول و تحصیل این اعمال صحیح و مقبول میشوند و بغیر معرفت و بدون اینها هیچ عملی و عبادتی صحیح و مقبول نیست **ثانیهما** و عملوا الصلحت مراد جمیع
تکالیف فرعیه از عبادات و طاعات لسانی و بدنی و مالی و جانی و عمل ها و امور و ترک مناهی است و صحت اینها منحصر بر صحت اصول دین است لهذا العطف
و معطوف بتقدیم و تاخیر این هر دو را ذکر فرمود **سوال** آیا اعمال مستحباب و مندوبات و ترک مکروهات هم در و عملوا الصلحت داخل و شامل است **یا نه**
و بر هر دو وجه هذا چه دلیل قرآنی است **جواب** بدو وجه مندوبات و مکروهات باین شامل و داخل اند **اولها** احکام فرعیه شرعیه خالی از وجوب
و حرام و ندب و مکروه نیست **پس** باید که عمل بمندوب و ترک مکروه هم در دین داخل و در صالحات و حسنات شامل میباشد **ثانیهما** لفظ الصالحات صیغه
جمع است **و** بران الف و لام استغراقی داخل حاوی جمیع افراد واجبات و محرمات و مندوبات و مکروهات است لهذا فعل مندوب و ترک مکروه در و
عملوا الصالحات داخل میباشد **ملے** آیا مباحات هم داخل در الصالحات هستند یا نه دران دو وجه اند **بحث ثانی** کلف تکلیف کلفة بمعنے
مشقت و محنت باشد **و** تکلیف باب تفعیل بمعنے حمل کسی بر کلفت و آن مشقت و محنت باشد چه عامل اعمل و فعل آن شاق میشود زیرا که او آرام و استراحت
را ترک کرده آن فعل را بعمل میآرد **پس در شریعت** تکلیف عمل عبارتست از ایقاع افعالی **و** از ترک افعالی که در عمل فعل **و** در ترک متروک
مشقتے بعامل میباشد **در مجمع** فرمود التکلیف من الله سبحانه هو ارادة ما فیه المشقة من الکلفة التی هی المشقة یعنی تکلیف عبارتست
از خدا آنکه اراده چیزی از مکلف میکند و میخواهد و در آنچیز کلفت باشد **و** کلفت در حقیقت مشقتے و محنتی هست فاعل را تا بمقابل آن مستحق ثواب و نفع
و عواید و فواید آن میشود خواه آن چیز از اوامر باشد خواه از نواهی یعنے خواه وقوع میخواهد خواه ترک آن **پس** بقید کلفت و مشقت مباحات و ملذات
برآمدند **پس** این تکلیف بر مکلف شاق مساوی حال طاقت او باشد **یا** زاید و خارج از حالت و طاقت و قدرت او باشد **و ثانی** را تکلیف
مالایطاق **و اول** را تکلیف ما یطاق به مینامند **و** این تکلیف جایز مروج در عباد **و ثانی** غیر جایز میباشد **آیا** در مایطاق قدرت و تمکین و علم
بآن قبل التکلیف شرط است **یا** مع التکلیف **یا** بعد الامر بالتکلیف شرط است **اول** اقوی و اصح است نزد عدلیه و دو وجه آخر باطل است و بیانش
بیاید **اما** تکلیف بمالایطاق **آیا** جایز اصلا نیست **یا** جایز هست **متکلمین** امت دو قول دارند **اول** مذهب عدلیه از امامیه و معتزله هست **ثانی**
مذهب جبریه **و اول صح ثانی** باطل است چه آنکس که مثلا اعمی هست او را امر بنقطات شماری میکند **و** آنکس که دست و پائی و قوت و قیام و وجود
ندارد او را حکم بمشی و قیام کند معهذا او را بنده بر عدم آن فعل صریح باطل است ابدا بر ادنی عاقلی و ذی شعوری روا نیست فضلا عن خالق العلم و العقل
و جبریه بحسب قاعده اعتقادیه بجبر تجویز تکلیف مالایطاق از ذات بعباد میکنند چه نزد اینها هیچ قبیحی قبح بر ذات نیست **اشکال** نزاع جان بمقابل
کفار **و** ذبح ولد عزیز اسمعیل با براهیم علیهما السلام از تکلیف ما یطاق در عقل معقول و مقبول نیست پس لابد اچنین تکلیف از مالایطاق میباشد
و چنین تکلیف نزد عدلیه باید نه مالایطاق چگونه از خالق تجویز شده **جواب** تکلیف ما یطاق ذکر شده که مکلف تمکن و قوت و قدرت بفعل
داشته باشد **و** مالایطاق بخلاف آن میباشد **پس** تکلیف بنزاع کفار و اعداء دین و جان عقلا لازم هست **و** این خارج از قوت و قدرت ایشان
بالضرورت نیست پس تکلیف بدفع دشمن دینی و جانی لا ابا معقول میباشد **اما** تکلیف بذبح اسمعیل من باب الامتحان بهر دو پدر و پسر بود لهذا
بوقوع نیامده **و انبیا** خلفاء الله که اکمل و اعرف از کل خلق اند اگر بعض تکالیف باینها اشق بطور ابتلا عاید شوند دران قبحی و قدحی نمیباشد
پس تکلیف بذبح ولد با براهیم من باب مالایطاق نیست هر چند بوقوع نیامده اشکال باطل است ثم الله اعلم **بحث ثالث** قرائة
اعمش لا تکلف نفس بالتاء است **کما فی الکشاف** الوسع و هو الامکان الواسع غیر الضیق من الایمان و العمل **رازی** فرمود
معنی الوسع ما یقدر الانسان علیه فی حال السعة و السهولة لا فی حال الضیق و الشدة و العسر **و** الدلیل علیه ان معاذ بن جبل قال
فی هذه الایة الا یسرها لا عسرها **و اما** اقصی الطاقة یسمی جهدا لا وسعا **و** غلط من ظن ان الوسع بذل المجهود یعنے وسع عبارتست
از چیزیکه تمکن و قدرت بر فعل آن انسان داشته باشد بطور کشایش و سهولت و آسانی آنرا بجا آورده میتواند نه بحالت ضیق و شدت و صعوبت
و عسر **و** دلیل بران مرویه معاذ جبل است در تفسیر این الا وسعها بمعنی الا یسرها لا عسرها **و اما** اقصای طاقت را التیمة بجهد کردن نه بوسعت
و غلط کرده آنکس که گمان وسع ببذل مجهود کرده است **بحث رابع** لا نکلف نفسا الا وسعها مفسرین متفق علیه که اینجمله جمله معترضه

در مین نباشد

دربین میباشد **رازی و زمخشری و بغوی** وغیرہم دراین باب فرمودند واعلم ان اکثر اصحاب المعانی علی ان قوله تعالی لا نکلف نفسا الا
وسعها اعتراض وقع بین المبتدأ والخبر **و** التقدیر والذین آمنوا وعملوا الصلحت اولئک اصحاب الجنة هم فیها خلدون **و انما** حسن وقوع
هذا الکلام بین المبتداء والخبر لانه من جنس هذا الکلام لانه لما ذکر عملهم الصالح ذکر ان العمل فی وسعهم غیر خارج عن قدرتهم **وفیه**
تنبیه للکفار علی ان الجنة مع عظم محلها یوصل الیها بالعمل السهل من غیر تحمل الصعب حاصل مقال آنکه جمله لا نکلف نفسا معترضه بین
جملتین مبتدا و خبر واقع شده **پس** جمله ابتدائیه والذین آمنوا **و جمله خبریه** اولئک اصحاب الجنة میباشد **اما حسن**
آن در وقوع آن بین الجملتین باین جهت است که بعد ذکر آمنوا وعملوا الصلحت فرمود که تکلیف ما باین امور بحسب وسعت وطاقت وقدرت
هر نفسی را میباشد خارج از طاقت **و** دراین آمادگی فریقین مسلم و کافر است که جنت مع عظم محل و رتبه او موصل بسوئی آن باین عمل سهل بغیر
تحمل صعوبت است **بحث خامس** در اعراب آیه وجوه اند **اولها** والذین آمنوا مرفوع المحل بابتداء **و** خبرش جمله اولئک
اصحاب الجنة باشد **ثانیها** ابتدا جمله موصوله والذین آمنوا **و** خبرش همین جمله معترضه بتقدیر عایدش الی المبتدا میباشد **و** همین وجه رازی
نقل کرده بقوله وقال قوم موضعه خبر عن ذلک المبتداء والمبتداء محذوف کانه قیل لا نکلف نفسا منهم الا وسعها **و** انما حذف العاید للعلم
به **و** اولئک اصحاب الجنة هم فیها خلدون دیگر مبتدا و خبر علیحده باشد **ثالثها** الذین مبتدا **و** اولئک جمله خبرش است **پس** اسم اشاره اولئک مبتدا
و خبرش اصحاب الجنة باشد **پس** اینجمله مبتدا مع خبر خود خبر مبتدا اول الذین است **رابعها** الذین مبتدا **و** اسم اشاره اولئک بدل یا عطف
بیان از الذین **و** اصحاب الجنة خبرش باشد **اقول** بجهت فصل این وجه بعید میباشد ثم الله اعلم **بحث خامس** در وجه معنی
این والذین آمنوا وعملوا الصلحت لا نکلف نفسا الا وسعها اولئک اصحاب الجنة هم فیها خلدون **بدانکه** هرگاه در آیه بالا توعید و تهدید
تهدید انواع کفار بر ترک دین اسلام متصل بان اینجا وعده خاص بمومنین مع ذکر اماده کردانیدن فریقین بتسهیل تکالیف و وصول بانها بیسیر
سهله الی ابد التنعیم کرد که والذین صدقوا الله ورسوله و جمیع ما جاء به من وحی الله الیه و تنزیله علیه و شرایع دینه ثم عملوا بما امرهم
به واطاعوه فی ذلک و تجنبوا ما نهاهم عنه وما نکلفهم من ذلک الاعمال الا اسهلها واقلها فی اقدارهم وطاقاتهم بغیر حرج ولا مرج ولا
ضیق وعسر فوعدهم باولئک اصحاب الجنة هم فیها خلدون یعنی لا موت ولا زوال ولا اخراج لهم عن ذلک ابدا یعنی مصدقین دین اسلام
و در تعمیل باعمال و افعال و امر و نواهی وطاعات وعبادات آن که اسهل واقل تکالیف اند بالنسبت تمکنت وقدرت وطاقت وقوت ایشان که اصلا حرج
و مرج و ضیق و عسر بانها دران نمیباشد وعده اینها خاصة اینست که ایشان ملازمین بهشت همیشه دران مخلد متنعم و متلذذ بغیر موت و فوت و بدون زوال
ولا ابدال و اخراج از ان میباشد **تنبیه** در آیه دلالت بر مذهب مجبره است **جبائی** گفته انهم یقولون ان الله تعالی کلف العباد بما لا یقدرون علیه
لانه امر الکافر بالایمان وهو لا یقدر علیه لاجل انه خلق فیه الکفر چه مذهب شان اینست که او تعالی تکلیف میکند بعباد بانچه مقدور شان نیست
زیراکه در کافر کفر آفریده و تکلیف او بایمان تکلیف بما لا یقدر و لا یطاق کرده **و** بطلانش ضروری است بقران و عقل **اما عقلی** اگر او تعالی خالق
افعال عباد میبود **پس** یا بعد خلق فعل امر بان فعل کرد و آن تحصیل حاصل باطل است **یا** قبل تخلیق آن فعل تکلیف کرده اینهم باطل است زیراکه بر ایجاد
آن بنده قادر نیست بهر دو تقدیر تکلیف ما لا یطاق لازم و آن باطل است **و ایضا** ببطلان این ثابت شد که استطاعت قبل الفعل شرط است **و**
اگر مع الفعل شرط باشد ایضا تکلیف ما لا یطاق است زیراکه او قدرة بر ایمان ندارد و معهذا ماموربه است **پس** ببطلان این ثابت شد فساد مذهب مجبره
در تجویز ما لا یطاق و استطاعت مع الفعل تدبر **بحث سادس** صدر یصدر صدرا سینه **و** صدر القوم رئیس رفیع الشان **و** اول و اعلی هر چیز
و پیشگاه هر چیز **و** جمعش صدور باشد **و** صدر النهار اول و بلندی روز **و** صدر المجلس مرتفع مقام او **و** صدر بفتحتین اسم است **در مصباح** گفته
صدر القوم صدورا و اصدرته بالالف و اصله الانصراف **و** بر قلب هم اطلاق میشود **و در** [illegible] دل و سینه گفته که تدبرات
و ارادات قلوب صادر بان مقام میشوند لهذا بصدر سینه را نامیدند **و در مجمع** فرموده والصدر ما یصدر عن جهة التدبیر والرای **و** منه
قیل للرئیس صدر لان تدبیرات القوم وتنظیمهم یصدر لنظره منه **اما نزع** از نزع ینزع نزعا بمعنی قلع شیٔ از بیخ و بنیاد باشد
اما غل بمعنی حسد وحقد و کینه قلبی باشد یقال غل صدره اذا کان ذا غش و حقد **و** غُلّ بالضم کردن بند **و** غلیل فاعل **و** مغلول مفعول

در مصباح گفته الغِل بالکسر الحقد **و** الغُلّ بالضم طوق من حدید یجعل فی العنق **و** الجمع الاغلال **در مجمع** فرمود الغِل الحقد الذی ینغل بلطفه الی صمیم القلب **و**منه الغلول وهو الوصول بالحیلة الی دقیق الخیانة **و**منه الغُل الذی یجمع الیدین والعنق بانغلالهما فیهما **در تفسیر کبیر** قریب بهمین گفته فاعلم ان الغل نزع الشیء من مکانه **و** الغل الحقد **قال** اهل اللغة وهو الذی یغل بلطفه الی صمیم القلب ای یدخل **و**منه الغلول وهو وصول الحیلة الی الذنوب الدقیقة **و**یقال انغل فی الشیء **و** تغلغل فیه اذا دخل فیه بلطافة کالحب یدخل فی صمیم الفؤاد **بحث سابع** در وجه تفسیر ونزعنا ما فی صدورهم من غل وباز بن و بیخ بر کندن و قلع وازاله میکنیم ماده هر آنچه از حسد و حقد وکینه وبخل باشد در صدور وقلوب اهل جنت و صاف و پاک و خالی وخالص میگردانیم صدور وقلوب جمیع مومنین اهل جنت را از جمیع اخباث وارجاس معنویه **و** در این نزع غل وجوه دارند **احدها** ان الحسد والعناد والعداوة والکبر والطمع کانت لبعضهم علی بعض فی الدنیا قلعنا واخرجنا وازلنا من صدور اهل الجنة فجعلناهم اخوانا علی سرر متقابلین حتی لا یحسد احد احدا فمعنی نزع الغل تصفیة القلوب وتنقیة الصدور حتی لا یخطر الخطرات فی الخواطر ولا تتردد الوساوس فی طباعهم ابدا یعنی بتحقیق جمیع اخباث معنویه واخلاق رذیله صوریه را منجمله انها حسد وحقد وکبر و طمع و عناد و عداوت را بعضی بر بعضی در دنیا داشتند همه آنها اخلاق تمه از بیخ و ماده انها را انتهاء بر میکنیم اخراج میکنیم از صدور وقلوب اهل جنت پس مودت اخوت در دل یکدیگر ایشان میکردانیم و همه ایشان بر سریر با یکدیگر با استقابل و متلاقی و متانس میباشند نمیشوند احدی احدی را حسد و عداوت و عناد نکند **پس** معنی نزع تصفیه قلوب و تنقیه صدور ایشان میسازد تا بسبب اعدام ماده فساد انها ابدا خطرات فاتره و فاسده در خواطر ایشان خطور نمیکنند **و** ترددات و وساوس بصدور ایشان وارد و عاید نشوند **ثانیها** چونکه درجات اهل جنان بحسب تفاوت معارف و ایقان و اعمال بالضرورة متفاوت در علو وکمال میباشند لهذا البعض منازل اعلی و اشرف واکثر جاها **و** بعضی ادنی و اسفل منه میباشد چنانچه درکات نیز لان بحسب تفاوت معاصی متفاوت و مختلف میباشند **پس** او سبحانه قبل ادخال در جنان جنان شان را صاف و پاک از حسد و عناد و طمع و حرص میکرداند تا بمعاینه و مشاهده اعالی منازل و اعاظم مراتب و جاه و جلال یکدیگر تمنائے و طمع مراتب اعلی علیین و خیال زوال آن از انها حتی غبطه هم نکنند **اشکال** چگونه معقول و مقبول شود که انسان درجات عالیه و نعم عظیمه لاتتناهیه و جاهائے رفیعه و عطایای خطیره و کثیره در کسی معاینه و مشاهده از خود اضعاف مضاعف بکند و آن وصول انها بخود مایوس محض باشد و او میل و رغبت و تمنا و طمع آن یا مثل آن برائے خود و غم و هم بر عدم آن نکند **جواب اوّل** او سبحانه وعده قطعی داده که ماده فساد از حسد و تمنا و طمع از بیخ و قلع و اخراج میکند **و** هرگاه ماده این امور فاسده را خالق برکند پس حصول چنین امور و خطور چنین خطرات از انها محال و ممتنع ابدا میباشد **و** یکی بعطاء خود راضی و در لذتهائے نعمات خود مسرور میباشد **جواب ثانی** جایز است که عند المعاینة والمشاهدة درجات عالیه اعالی علیین جایز و ممکن است که اراده طمع و درخواست ان از ایشان خالق سهو و محو میسازد تا بچنین اراده چنین حالت غم و هم نکنند بر فقدان آن از خود با انها ابدا ناشی نشود **ایراد** هرگاه این اجوبه معقول و ممکن باشد پس چرا او تعالی اعاده و حشر انها نکند بغیر خلق شهوت اکل و شرب و جماع تا غنی از این همه امور باشند **جواب** هر چند اینهم امرے معقول و ممکن است ولکن او سبحانه وعده قطعی بازاله این امور و حالات از قلوب اهل جنان داده **و ایضاً** وعده اکل و شرب و تمتع و جماع داده پس خلاف آن از قادر اصدق الصادقین ممتنع **و** تاویل آن با مور کلیه حکماء اشراقیین و صوفیه باطل محض میباشد **تبصرة** در احادیث صحیحه ثابتة المضامین در فریقین آمده چنانچه سعودی از سدی تابعی روایت کرده در این آیه در تصفیه ابدان و قلوب مومنین در قیامت قال ان اهل الجنة اذا سیقوا الی الجنة فبلغوا وجدوا عند بابها شجرة فی اصلها **وفی اخری** عند بابها عینان یمینا و یسارا عینان فشربوا من احدیهما فینزع ما فی صدورهم من غل فهو الشراب الطهور **و** اغتسلوا من الاخری فجرت علیهم نضرة النعیم یعنی وقتیکه اهل جنت بسوی جنت پیش کشیده و برده میشوند پس بر سند نزد در جنت و نزد دروازه جنت درختی را می یابند زیر ساق آن درخت **و** بر راست و چپ اندر جنت دو چشمه حیوة اند پس از یک چشمه آن آبے میخورند حیوة ابدی یافته نزع و قلع ماده غل **و** امراض و فساد باطنی از ایشان رفته میشود **و** آن چشمه طهور میباشد **و** غسل از چشمه دیگر میکنند بمحض بر آمدن از چشمه نضرة نعیم و طراوت جسم و حسن اشکال و صور با عمار سی ساله هر یکے از ایشان میشود **در در منثور** سیوطی از حسن روایت کرده قال بلغنی ان النبی قال

یحبس اهل الجنة بعد ما یجوزون الصراط یوخذ لبعضهم من بعضهم ظلاماتهم فی الدنیا فید خلون الجنة ولیس فی قلوب بعضهم غل علی بعض
یعنی پیغمبر صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود اہل جنت نزد عبور از صراط محبوس خواہند شد تا برای بعض مظالم بعض گرفتہ داخل جنت خواہند شد **ایضا** سیوطی **و** صاحب
المعالم **و** صاحب اللباب **از بخاری** از سعید خدری روایت کردند یخلص المؤمنون من النار فیحبسون علی قنطرة بین الجنة والنار فیقتص
لبعضهم من بعض مظالم کانت بینهم فی الدنیا حتی اذا هذبوا أذن لهم فی دخول الجنة فوالذی نفس محمد بیده لاحدهم اهدی بمنزله
فی الجنة منه بمنزله کان فی الدنیا **حاصل** آنکہ مومنین خلاصے از نار یافتہ محبوس میکردند بر پلی کہ مابین جنت و نار باشد تا قصاص
گرفتہ شود برای بعضے از بعض از مظالمیکہ میان ایشان در دنیا بوقوع آمدہ باشد تا آنکہ منزل جنانی بعوض خانہ دنیائی کہ بظلم از و گرفتہ بود باو دادہ میشود
درمعاد بحار از ابی عبد اللہ الصادق ع در آیہ ان ربک لبالمرصاد روایة کرد قال قنطرة علی الصراط لا یجوزها عبد بمظلمة یعنی از صراط
ہیچ بندہ عبور بمظلمہ نمیتواند کند **سوال** جمعی از مفسرین اہل سنت میگویند کہ این آیہ ونزعنا ما فی صدورهم من غل در باب منازعہ علی علیہ السلام **و**
طلحہ **و** زبیر **و** عثمان نازل شدہ پس درقیمت آن بعض و کینہ از صدور ایشان برآوردہ بمحبت و باخوت بر سرر متقابلین تلاقی باہم در جنت این ہر چہار
میشوند **و شاهد** اینرام روایتی از حضرت امیر نقل میکنند عن علی ع قال هذه والله فینا اهل بدر نزلت ونزعنا ما فی صدورهم من غل اخوانا
علی سرر متقابلین یعنی علی میفرمود کہ این آیہ در ما اہل بدر نازل شدہ **و بغوی** وغیرہ **ایضا** روایت کردہ قال علی ع انی لارجوان اکون انا **و**
عثمان **و** طلحہ **و** الزبیر من الذین قال اللہ لهم ونزعنا ما فی صدورهم من غل **حاصل** آنکہ حضرت علی ع فرمود کہ من امید میکنم کہ من و عثمان و طلحہ
و زبیر مراد از آیہ ما فی صدورهم من غل خواہیم بود **و** این خدشہ از بین ایشان ازالہ کردہ برادران متحاب در بین خود در جنت ابد بیاشند لہذا سکوت
در تعرض ایشان لازم است **جواب** مخالفین با نطائفہ ازین سوال بوجوہ میباشد **اوّل** اینخبر موضوعات مخترعہ مختلقہ مریدان عثمان است چہ
این خبر را سہ محدثین انطائفہ و فرقات اسلام نقل نکردہ اند **و** روایت واحدہ کہ مریدان انطائفہ در برائة محبوبین خود نقل بکنند اگر سلیم الاسناد ہم
باشد بر فریقہ مخالف حجت نمیباشد الا متفق علیہ و این مختلف فیہ سندا و متناہست **و** این معارض و منافی مرویہ **بخاری** است کہ راوی ببراء گفت
طوبی لک قد صحبت رسول اللہ و بایعت تحت الشجرة فقال البراء لہ یا ابن اخی انک لا تعلم ما احدثنا بعدہ یعنی کو را تو باد کہ صحبت پیغمبر کردی
و صاحب او بودی و بیعت رضوان تحت شجرہ کردی و از اہل بدری **براء** در جوابش گفت ای پسر برادرم تو نمیدانی کہ ما اہل بدر بعد بیعت رضوان چہ
بدعات را ایجاد و احداث در اسلام کردیم **ثانی** این آیہ عام در باب جمیع مومنین اہل جنت بنص قرآن **و** اصح احادیث معتبرہ خاصہ و عامہ میباشد
پس تخصیص آن بہمین چہار نفر مخصوص لتخصیص بلا مخصص قاطع باطل میباشد **ثالث** این ہر سہ نفر اظلم الظالمین بالیقین بودند لہذا سزاے قتل
رسیدند **رابع** ثالث اینہا بخلافت بلا حق متصرف شد **و** اثنین اینہا بعد نکث بیعت خروج بر خلیفہ زمان خود کردہ و السنة عمدا کردند **و** در جنگ
جمل ہزارہا صحابہ و تابعین را بقتل آوردند و رسانیدند **و** بقران قاتل مومن واحد عمدا مخلد الی الابد فی النار میباشد **و** باعث و سبب قتل ہزارہا مومن
و مفسد فی الدین را چگونہ نجات ممکن میباشد **خامس** این ہر سہ از رؤس منافقین و اصول مفسدین فی الدین اظلم الظالمین بودند **بحدیث**
صحیح متفق علیہ است یا علی ستقاتل بعدی الناکثین والقاسطین والمارقین علی تاویل القران کما قاتلت المشرکین علی تنزیل القران **پس** این ہر
طایفہ سفیانی **و** زبیری **و** حروری اقوام منافقین خوارج بودند دخول ایشان در جنان محال **و** در نیران الی الابد مخلد وجوبا باشند لنص القران ان المنافقین
فی الدرک الاسفل من النار **سادس** این ہر سہ معاند علی بودند و ہر معاند علی بمرویات متواترہ صحیحہ منافق و معاند علی محروم النجات و وجب اللہ لہ النار
است **بمرویہ ترمذی** قال علی لقد عهد الی النبی انہ لا یحبک الا مومن **و** لا یبغضک الا کافر **قال الترمذی** هذا حدیث
حسن صحیح **ایضا فی الترمذی** عن ام سلمہ زوجة النبی کان النبی ص یقول لا یحب علیا منافق ولا یبغضہ مومن **فی الترمذی**
عن سعید الخدری قال کنا معاشر الانصار لنعرف المنافقین ببغضهم علی بن ابیطالب **و** ہمین روایت را اعمش از سعید خدری کردہ **سابع**
ہرگاہ این حالات از ثلثہ مذبورہ متفق الصدر باشد **پس** در مبغض و مقاتل و غاصب حق علی و ظالم او چگونہ تجویز نجات اینہا کردہ شود **و** بہمین
نفاق و کفر و ظلم مردہ باشند **پس** باین ادلہ سوال نزع غل از ین اصحاب اربعہ باطل **و** عمومیت آن در کل مومنین کہ بر ایمان مردہ باشند و مستحق
جنان شدہ باشند از صدور اینہا منزوع میگردد نہ از کفار و منافقین کہ بر کفر و نفاق و بر فساد و افساد در دین و بر قتال و عناد سید اہل بیت النبوت

والعصمة مرده باشد چه بوی بهشت برایها حرام ابدی میباشد **تنبیه** بقاعده عقلیه و نقلیه متفق کافه علماء ملل اسلامیه است چیزیکه مخالف اخبار آن بوقوع و
ظهور میآید آن بالاتفاق از مخترعات و مختلفات منافقین میباشد **و** ثابت است که اکثر اہل بدر بر کفر و نفاق و ردة مروند **و** در علم سیر **و** حدیث اہل اسلام
احوال اینها ثابت است پس اینخبریکه اسناد بعلی کرده شده او از موضوعات اہل اراده است **بحث ثامن** جری یجری جریا و جریانا بمعنی روان و سیلان
خلاف واقف درا کدباشد **در مجمع** فرمود الجریان انحدار المائع فالماء یجری **و** الدم یجری وکلما یصح یجری فهو مائع **اما النهر** بسکون الهاء
جوی کشاده آب روان باشد **در مصباح** گفته الماء الجاری المتسع **و** الجمع نهر بضمتین **و** انهر **النهر** بفتحتین لغة فیه الجمع انهار مثل
سبب و اسباب **و** الاصل جری ماء النهر **و** نهر الدم ینهر بفتحتین سال بقوة **در مجمع** فرمود النهر الواسع من مجاری الماء **و** منه النهار
لاتساع ضیائه **و** جداول جویهائے جاری صغار میباشد **و** بحر مجتمع الماء را میگویند **و** بعد آن تسمیه سمند باشد که جای اجتماع کل انهار میباشد
بحث تاسع تجری من تحتهم الانهار بدانکه اینجمله تعلق به اولئك اصحاب الجنة هم فیها خالدون تجری من تحتهم الانهار از
اوصاف و احوال جنت و اصحاب آن دارد در موضع حال واقع شده **و** در اینجا تقدیر انبیتهم است چنانچه شیخنا الطبرسی نقلکرده **قیل** انه فی موضع
الحال تجری ماء الانهار من تحت ابنیتهم و اماکنهم و اشجارهم فی حال نزعنا الغل من صدورهم **و قیل** هو استیناف **بقولی** اینجمله هم
در موضع حال واقع شده تقدیرش آنکه جاری میباشد آب نهرهائے جنت از زیر اماکن و ابنیه و اشجار اہل جنان در حالیکه با تصفیه و تنقیه و تطهیر قلوب
شان و اخراج سکینیم جمیع اسباب و مادیت کینه و حرص فساد و طمع را از قلوب ایشان **و بقولی دیگر** اینجمله استینافیه باشد **اقرب** آنست
که این جمله تجری حال از اصحاب جنت **و** نزعنا جمله معترضه نیز در بین میباشد **و** تقدیرش اولئك اصحاب الجنة هم فیها خالدون تجری من تحتهم
الانهار و نزعنا ما فی صدورهم من غل و قالوا الحمد لله الذی هدنا لهذا باشد و معنیش ربط باینطور دارد **بحث تاسع** و قالوا الحمد لله
الذی هدنا لهذا عطف بر و نزعنا است **و** در تفسیرش وجوه دارند **احدها** پس از داخل مومنین بجنت بمعاینه حصول جزا ایمان و صالح
اعمال انتقال میگویند الحمد لله الذی وفقنا و ارشدنا بلطفه لتحصیل الایمان و العمل الصالح الذی هذا جزائه و ثوابه **و** صرف عنا عذاب النیران
بکرمه و فضله فله الحمد علی ذلك یعنی جمیع محامد و شکور مخصوص خداوندی راست که بعد نصب دلائل و از احه علل توفیق داد و راهنمونی و ارشاد کرد
مارا بلطف خود برائی تحصیل ایمان و تعمیل عمل صالحی که این جنان مع نعم لا یتناهی جزاء ثواب آن مع الاجلال و التعظیم بمقابل آن میباشد **و** صرف
و دور کرد از ما عذاب نار قوی شدید نار جهنم را بکرم و فضل خود پس مراورا است خاص حمد و شکر بر اعطاء این جزاء و ثواب **ثانیها** و قالوا الحمد لله الذی
دلنا للتصدیق الذی استوجبنا به هذا الثواب الجلیل الجمیل بان عرضنا له بتکلیفه ایانا یعنی حمد مر خدائیرا است که دلالت و راهنمون
کرد مارا برائی تصدیق دینیکه مستوجب مستحق این ثواب جلیل جمیل کردیدیم با اینکه عارض ساخت مارا تکلیف بان **ثالثها** هدینا لثواب الایمان
فی قلوبنا **رابعها** الحمد لله الذی لنزع الغل من صدورنا **خامسها** هدینا لمجاوزة الصراط و دخول الجنة **اقول** ممکن است که
بجمیع این وجوه حمد کرده خواهند شد **سوال** اهدا الی الایمان و الطاعة **آیا** واجب بر تعالی هست **یا** غیر واجب بل بطور تفضل در ان متکلمین است
دو قول دارند **مذهب جبریه** از روی تفضل غیر واجب بر تعالی میباشد چه اصلاحی از بندگان بر خالق نیست **مذهب عدلیه** واجب
است زیرا که مخلوق را بعلم و لا معرفة آفریده اگر اهداء و اعلام او مقصوده نکند لهو و لغو و عبث آفریده باشد و لغو و عبث آفریدن خلق بغیر غرض
و لا مقصود صحیح بر خلاق حکیم تعالی محال غیر جایز است **پس** لطف بر تعالی واجب میباشد **و** من باب لطفه از اله و ازاحه علت و نصب دلائل بر مقصود
خود **و** اعلام و تعلیم آن و تعریف ایشان بتکلیف بعد ارسال رسل و انزال کتب است **پس** از تصدیق و قبول ایمان و تعمیل بحسب امر و نهی تعالی
جزاء و ثواب نفع دایم مع اجلال و تعظیم بمقابل آن بصالش واجب میباشد **اشکال** اگر اینهمه امور بن باب اللطف بر تعالی واجب است **پس**
شکر و حمد چرا بر حصول حق خود بخالق میکنند **جواب** هر چند لطف بر تعالی واجب است **اما** تسهیل و توفیق بان بر تعالی واجب نبود **و** حمد
و شکر ایشان برای توفیق یافتن از خداوند خالق میباشد **اشکال** این آیه دلالت دارد که بعد دخول ایشان بجنت حمد میکنند **و** با جماع امت
ثابت است که جنت دار الجزاء است نه دار تکلیف **و** حمد و شکر از تکالیف لسانیه بالضرورت است **پس** در جنت این چگونه جایز باشد **جواب** این
حمد و ثنا و شکر بسماع بشارت ادخلوا **و** برا اینه جنت و رویه نعمت و بشنیدن دخول از دروازه جنت بمقابل حصول آن از نهایت سرور از جانب

خود ایشان میباشد چه همه مومنین نزد حصول نعمات در دنیا عادی بحمد و شکر بودند اشکال عاید نمیشود زیرا که تکلیف حمد و شکر ایشان ما سوی جنت نشده بود
تا جنت محل تکلیف لازم بیاید ثم الله اعلم **بحث عاشر** و ما کنا جمله حالیه از هدانا **و** بقولی جمله مستانفه **و** جواب لولا **و** مفعول لنهتدی **و** هدینا
الثانی محذوف است برای ظهور مراد از ان **و** لام لنهتدی برای تاکید است **و جم غفیر** بالاتفاق تصریح کردند که در مصاحف شامی واو در و ما کنا نبوده **و**
بمین قرائة ابن عامر **و** قرائة باقی قرا بالواو و ما کنا است **پس** بنا برین جمله ملغیه و مبینه جمله اولی میباشد **بحث حادیعشر** و ما کنا لنهتدی
لولا ان هدینا الله معنیش آنکه و ما کنا لنرشد للایمان والعمل الصالح الذی هذا ثوابه وجزائه لولا ارشدنا الله الیه و وفقنا و سهل لنا
الیه الوصول بفضله و منسوب به حمد مر خدا را که ارشاد و راهنمونی کرد ما را و حال آنکه نبودیم که رشد و راه بسوی ایمان و عمل صالح بیابیم بنفس خود که
این ثواب و جزایش باشد اگر خدا ارشاد و ابداء بسوی آن نمیکرد و اگر توفیق بان و تسهیل طرق وصول بسوی آن بفضل و کرم خود نمیکرد محال بود ما تحصیل
ایمان و صالح اعمال و حصول این جزا و ثواب **تنبیه** نزد جبریه درین آیه دلالت است که مهتدی آنست که خدا در و هدایت بایمان آفریده لهذا
ایشان حمد اله نزد دخول بجنت کرده پس باعتراف خود و حمد ایشان ثابت و واضح شد که در مومن ایمان **و** در کافر کفر مخلوق خالق است **و اما المحققین**
میفرمایند که مراد ازین هدینا الله آنست که قال اصحابنا معنی هدینا الله ان الله تعالی اعطی القدرة **و** ضم الیها الداعیة الجازمة **و** صیر مجموع القدرة
الداعیة موجبا لحصول تلک الفضیلة فانه لو اعطی القدرة و ما خلق تلک الداعیة الجازمة لم یحصل الاثر **و** لو خلق الداعیة العارضة
لسایر الدواعی الصارفة لم یحصل الفعل **اما** لما خلق القدرة والداعیة الجازمة **و** کان مجموع القدرة والداعیة المعینة موجبا للفعل
کانت الهدایة حاصلة فی الحقیقة بتقدیر الله تعالی و تخلیقه و تکوینه **و قالت المعتزلة** التحمید انما وقع علی انه تعالی اعطی القدرة والآ
والاختیار فی الفعل و ترکه **و** العقل **و** وضع الدلایل و ازال الموانع عن تحصیل الایمان والهدایة فبذلک اللطف الممکن المقرب هدینا و
ارشدنا و بذلک اهتدینا و لولا اللطف بنا لما اهتدینا **و** این هر دو مقال جبریه **و** عدلیه اینجا ذکر شد در بیان معنی و ما کنا لنهتدی لولا ان هدینا
الله **اما نزد جبریه** هیچ قبیحی عقلی بر خالق قبیح **و** هیچ امری بر تعالی واجب نیست **و** فاعل خالق هر چیز و کل از عمل و غیر عمل و از کفر و ایمان
بتخلیق و تکوین باری میباشد **و** بنده مجبور و مقهور محض است در کافر کفر و در مومن ایمان میافریند **اما از امام الجبریه** تعجب است قایل باینکه
بخلق قدرت و بخلق داعیه صارفه جازمه الهیه در عبد فعل حاصل شده **جوابش** اگر قدرت عبد بغیر اراده و اختیار در فعلی و در ترک آن باشد وجب الیقین
است چه وجدانیات و بدیهیات و حسیات شواهد ناطقه صادقه اند بر وجود قدرت مع الارادة والاختیار قطع نظر از ذوی العقول والشعور در غیر ذوی
العقول از اعاجم حیوانات چه اکثر مشهود گردیده که پرنده در کمال پریدن خود و چرنده و درنده در کمال مشی و رفتار خود بسمتی بر میگردد دفعة بسوی غیر آن
اما در تحقیق بسبب داعیه صارفه و جازمه اراده مع القدرة فرموده **و نزد حکماء و عدلیه** آن داعیه خاص اختیار و اراده عبد از خود عبد میباشد **پس**
بوجود این داعیه هر فعل را بجواهد بعمل میآرد **یا** ترک میکند **و** آن داعیه خاص از فعل عبد میباشد **و** الا مدح و ذم و ثواب و عقاب و امر و نهی بعبد علایه نمیشد
و اگر در قدرة عبد اصلا اراده و اختیاری نمیبود **و لکن** فاعل آن خالق میبود **پس** دروغ و بهتان و افترا از خالق بر بنده ثابت و لازم میاید چه
فعل خود بنده الزام بناحق بغیر کند چرا کردی یا چرا نکردی بگوید **و** بر کذاب و بر مفتری در کتب خود لعنت کرده **پس** این لعنت عینا بر خود کرده باشد
معاذ الله عن ذلک الهفوات والواهیات **و ایضا** اگر بنده قدرت و اراده و اختیار در فعل و ترک نمیداشت لازم میاید که خود تعالی فی الواقع زنا و
دزدی و قتل کرده بعبد چرا که در دنیا حد و قصاص **و** در عقبی تعذیب بنار الیم شدید ناحق کند آیا باین ظلم اظلم راحدی هست **و** بهر ظالم لعنت خود کرده
می و لیست که ابوحنیفه از مخزن علوم خالق حضرت صادق ع بعد دریافت مسایل چند بر آمده حضرت امام موسی کاظم ع بحال طفولیت بخارج دولتسرای
پدر خود با اطفال هم اعمار استاده بود **ابو حنیفه** بشعور خود رشادت و فهم و ذکاء از بشره او دریافته گفت یا ولد ممن الفعل **فقال** موسی فورا
لا یخلو عن هذا **اما** کان من الله فقط **او** من الله والعبد معا **او** من العبد خاصة **فعلی الاول** لا یجوز علی الله ان یعذب العبد
بلا فعل **و علی الثانی** لا یجوز ایضا علی الله ان یعذب العبد الضعیف مع انه تعالی شریک اقوی من العبد **و علی الثالث** فهو حق ثابت
عند العقول ان یثیب العبد علی احسانه او یعذبه علی اسائته **ابو حنیفه** گفت الله اعلم حیث یجعل رسالته **و** من انت یا ولد **قال**
الطفل انا الکاظم موسی بن جعفر علیهما السلام انتهی یعنی امام الفقهاء اهل سنت ابو حنیفه التفاتا با آن طفل گفت ای پسر و هر فعل واقع از کیست **پس**

آنطفل بعور فرمودند که خالی ازین احوال ثلثه هیچ فعلی نیست یا فقط تنها فاعلش خالق تعالی باشد یا آنفعل از خدا و بنده بالاشتراک معا باشد یا
خاص بلا اشتراک ز بنده باشد **پس بر اول** جائز نیست عقلاً و شرعاً که تعذیب عبد بلا فعلے بکند **و بر ثانی** هم جائز نیست که تعذیب عبد ضعیف بعذاب
الیم شدید بکند زیراکه او شریک اقوی دران فعل بوده **و ثالث** هرگاه بطلان دو قول اول ثابت شد که عبد فعلی وارد بران جزائش ثابت ولازم در عقول است
پس سزاوار است که بنده را ثواب دهد بر فعل احسان و **یا** تعذیبش کند بر فعل بد و گناه او **و ابو حنیفه** ازآنطفل اینکلام معجز نظام شنیده
متحیر شد در تعجیل چنین جواب قاطع شافی کافی بلا اختیار از زبانش برآمد که خدا میداند که رسالت خود کجا نهاده **پس** ازان پرسید ای طفل تو کیستی
و آنطفل گفت که من امام هادی است موسی کاظم پسر حجة الله امام جعفر صادق میباشم **و اگر گفته شود** که بداعیه عبد و بداعیه موجده اله در عبد
هر دو فعل بوقوع میاید **جوابش** آنکه بدو علت تامه معلول واحد حاصل نشود و آن در علم عقلے ممتنع و محال میباشد چه احد العلتین اراده اله و
ثانے العلتین اراده عبد است **پس** بدو اراده فعل واحد حاصل شدن ممتنع **و** بطلان آن مبرهن علم کلام میباشد **اشکال** نزد عدلیه سرگاه لطف الهی
عام و بین النبی والولے والمومن والکافر مشترک و متساوی بلا فرق است پس چرا عبید حمد بفعل خود برای خود نکروند و برائے خدا کردند و گفتند
جواب بدانکه رسالت و خلافت اله بنهایت درجه عالم امکانی هست **و** تعبیر آن لطف اله عبارت است از آنچه الحال در جواب مزبوره ذکر شد که اعطا
قدرت و مکنت و تمکین و ارادت و اختیار و عقل و فهم و نصب دلیل و ازاحه علل و اعلام بتکلیف و تعریض بثواب و عقاب است **پس** در این بهمه جمیع عباد مشترک بالسویه
اند **بلے** تسهیل و توفیق عنایت زائد بر لطف عبد و الحب است **پس** باراده و داعیه خود اختیار ایمان کنند یا کفر **و ایه** وهدیناه النجدین اما
شاکراً و اما کفوراً نیز مشعر بل مصرح ابرام است که عبید فاعل ذو الاراده و الاختیار اند هر چه بخواهند بکنند **و ایه** لا اکراه فی الدین نفی صریح از جبر
اکراه است **پس** فارق بین المومن والکافر و الحق والمبطل سعی خود عامل و فاعل است **اما جواب** حمد و شکر بخالق کردند بدو سبب **احدهما**
بجهت توفیق و تسهیل طریق تحصیل ایمان **ثانیهما** بمعاینه این عمل قلیل و قلیله معاینه جزاء خطیر و کثیر جلیل و جمیل بلا زوال لا ینقطع الی الابد کردند بحمد الله الذی هدانا الخ
جبریه باطل و حق از جانب عدلیه صحیح ثابت میباشد **بحث ثانی عشر** لقد جاءت رسل ربنا بالحق اینجمله جواب قسم است یعنی والله لقد جاءت
رسل ربنا بالحق نزد معاینه لذات و نعمات خطیره کثیره گونا گون جنت آخرت و حور و غلمان و قصور متعالیه ان تلفظ باینجمله میکنند و میگویند قسم بذات
خدا بتحقیق آمده بودند در دنیا بسوی ما انبیاء پروردگار ما بحق ثابت و الحال آنرا مشاهده و معاینه کردیم اصلا و ابدا در وعدهائے ایشان تفاوتی و خلافے
نیست **و باء** بالحق **یا** برائے تعدیه متعلق بجاءت است بمعنے والله جاءوا بالحق **یا** متعلق بمقدر پس حال از رسل واقع شده تقدیرش چون والله لقد
جاءوا ملتبسین بالحق میباشد **اشکال** اینجمله افهام و اشعار میکند که تا دخول ایشان بجنت علم قطعی بجنت و بوعدهائے انبیاء نداشتند بل نزد عیان آن
باینها بعلم الیقین و حق الیقین ثابت شد تا آن وقت تصدیق ظنے داشتند و مصدق ظان فی الواقع مومن نیست **جواب** اشکال عاید میشود چه
دلیل عقلے و سمعی قطعی از خود صاحب وحی موجب تصدیق یقینی میشود **اما** امر ثابت بدلیل عقلے و سمعی هر چند یقینی میباشد **اما** چون امر بدیهی عیانی نمیباشد
اطمینانی نمی بیند که انبیا منهم خلیل الرحمن در اعاده معاد جسمانی کیفیت احساسے طلب کرد بقوله رب ارنی کیف تحیی الموتی قال اولم تؤمن قال بلی ولکن لیطمئن
قلبی **پس** مومنین از غیر انبیاء اگر عند العیان چنین بگویند قدحی و عیبی اصلا ندارد ثم الله اعلم **بحث ثالث عشر** لفظ نداء بکسر اول و المد اکثر بمعنے
آواز و صدا و طلب کسی بطور یا فلان میباشد از باب نادی ینادی مناداة و نداء و نداء صدا و آواز **و** منادی فاعل بمعنے ندا کننده **و** منادی مفعول
بمعنے ندا کرده شده فافهم **و** اصل در این اجتماع من باب ندی القوم ندواً من باب قتل بمعنے اجتمعوا **و** از همین جاست النادی هو مجلس القوم و
متحدثهم باشد **بحث رابع عشر** و نودوا ان تلکم الجنة بدانکه در لفظ ان مفسرین اینجا دو قول دارند **قول اول** انکه این ان مخففه
از ثقیله است **و** ضمیر شانش مقدر باشد تقدیرش انه تلکم الجنة **قول ثانی** این ان تفسیریه بمعنی ای باشد تقدیرش نودوا ای تلکم الجنة **پس**
معنیش بهمین دو وجه میشود **اولهما** ندا و صدا کرده میشود اهل جنت را از دارالته و معاینه ان ای اهل ایمان شان آنست که این همان بهشتی است که انبیاء
بشما وصف آن کرده و بشما وعده آن داده بودند یعنی ندا کرده میشود ایشانرا انه تلکم الجنة التی بها اوعدتم **ثانیهما** نودوا ای تلکم الجنة التی
وعدتموها یعنی ندا کرده میشود ایشانرا که اینست آن جنت موعود **سوال** چرا ان تلکم الجنة بایشان فرمود **ایا** مینداشتند و نشناختند آن جنت جزا را
راکه مثلے و ثانی در عقبی ندارد یا جاهل بودند و استفهام از معرفة آن جنت میکردند **جواب** چونکه ایشان در دنیا وصف آن شنیده بودند اما ندیده بودند

پس ندا میشود

جواب سوال این است
منادی خدا است
یا ملک ۱۲

پس ندا میشود ایشان را نزد عیان و رویت جنت که ای مومنین این همان جنت جزای ابدی است که موعود از جانب من بمقابل ایمان و عمل بطور
جزاء و ثواب باشد **سوال** این منادی کیست آیا خدا هست یا غیر خدا **و** غیر خدا کیست **و** آیا در جنت داخل شده این ندا میشود یا قبل
از دخول بجنت این ندا میشود **جواب** بدانکه مفسرین خلاف کردند **بقولی** آن منادی بذاته خدای جل و علی برای زیادتی تشریف و جلال
و تعظیم و خوشنودی ایشان میباشد **و بقولی** آن منادی از ملائکه خواه جبرئیل خواه رضوان الجنة باشد **و بقولی** این ندا از جانب الهی
بواسطه ملک جبرئیل خاص میباشد **و بقولی** نزد رویت و معاینه سور جنت این ندا میشود **و بقولی** بمحض دخول بجنت این ندا میشود از
خود جنت **در مسلم و بغوی** وغیره از سعید خدری و از ابو هریره مرویست قالا ان رسول الله ص قال اذا دخل اهل الجنة الجنة نادی
منادان لکم ان تحیوا فلا تموتوا ابدا **و** ان لکم ان تصحوا فلا تسقموا ابدا **و** ان لکم ان تشبوا فلا تهرموا ابدا **و** ان لکم ان تنعموا فلا
تیئسوا ابدا یعنی حضرت رسول صلعم در تفسیر این ندا فرمود که وقتیکه اهل جنت بجنت داخل میشوند منادی ندا بلند میکند تا همه مومنین بگوش های
بشنوند اینکه زندگی کنید و زنده بحیوة ابدی باشید پس من بعد هرگز مرگ و موت و فوت ابدا ندارید **و** اینکه صحیح و سلیم از جمیع امراض و اعراض و آلام
و غموم و هموم باشید پس سقم و بیماری ندارید اصلا **و** اینکه جوان باشید و پیری و قلت طاقت ندارید ابدا **و** اینکه متلذذ از تنعمات اقسام اقسام و گونا
گون باشید نا امید و مایوس نمیشوید از نعمات ابدا **در خبر دیگر** متفق علیه بغوی مرویست که موت بصورت گوسفندی خاکی رنگ گردانیده برا اعراف
حاضر ساخته ندا باهل جنان **و** باهل نیران میشود یا اهل الجنان **و** یا اهل النیران ان هذا هو الموت فی الدنیا یعنی ای اهل جنت و نار همه حاضر شده
معاینه کنید این صورت گوسفند را که او فی الواقع موت و مرگ در دنیا بوده **پس** بعیان فریقین ذبح آن گوسفند با مر اله کرده صدا میشود که ای اهل جنان
و نیران بعد این مرگ و موت در جنت و نار ابدا و اصلا شما ندارید **پس** اهل جنان شادان **و** اهل نیران بمواضع خود بر میگردند بگریان **اشکال**
در حقیقت موت من باب الاعراض است ذبح او چگونه معقول میشود **جواب** نزد محققین حکما و متکلمین موت حالت عدمیت است **پس**
آنحالت عدمیه بصورت تجسیمیه تصویر آوردن جایز و ممکن است تا بظاهر ذبح آن مایوس محض از موت الی ابد الاباد فریقین میشوند اشکال و استبعاد
باطل است ثم الله اعلم **بحث خامس عشر** ارث یرث ارثا اصلش ورث یرث ورثا و رثة چون وعد یعد عدة و وعدا **و** وراثة
واو را بالف بدل کرده اند **و اصل** یرث یورث بود واو را بقاعده یعد که میان یا مفتوح و کسره حقیقی بود حذف کردند **و** میراث در اصل
موراث چون مفعال واوش را بدل بیا کردند **و التراث** بضم التاء اصلش وراث بود پس واوش را تا کردند تراث شد **و ابدو** تا کلو
التراث اکلا از اینجا است **و** تراث **و** میراث **و** ارث علم گردید بر آنچه منتقل میشود از میت بسوی ورثه بحرکات که جمع وارث باشد
و در شریعت تعریف آن بوجوه کرده اند **احدها** التراث بالضم ما یخلفه المورث من المیت لورثته یعنی تراث عبارة است از آن مالیکه
بعد مرگ خود مورث بگذارد برای ورثه خود **ثانیها** الارث الاشیاء والاموال التی یخلفها المیت و یستحقها الاشخاص بنسب و سبب بالاصالة یعنی
ارث عبارتست از اشیا و اموالیکه خلف خود باقی بگذارد میت و مستحق آن اشخاصی میشوند و میباشند بجهت نسب و سبب بالاصالة **ثالثها** ان الارث
حقیقة هو کلما یترکه و یخلفه المیت بعده من متملکاته من جمیع اجناس الاشخاص والاموال نقدا و جنسا جرما و جسما کالاراضی والاناسی
کالعبید والحیوان و کالانعام و کلما یطلق علیه المال قلیلا او کثیرا و یستحق و یتملک ذلک اهل المیت من اقارب الانساب و اهل الاسباب
الصحیحة بالاصالة یعنی ارث و میراث و تراث عبارت است حقیقة از کل متروکاتیکه میت بعد مرگ خود از مملوک و متملکات خود باقی بگذارد از جمیع
اجناس و انواع اشیا و اموال نقدیه از نقره و طلا و جنسیه دیگر من باب الاجرام والاجسام از اقسام اراضی و اماکن منقوله و غیر منقوله **و** از قسم اناسی
چون غلام و کنیز **و** از قسم حیوانی چون شتر و اسپ و گاو و بز و غیر اینها قلیل و کثیر که بر آن اطلاق مال میشود خواه قلیل باشد خواه کثیر **و مستحق** و متملک
همه آن را اقرب اهل انساب و اسباب صحیحه میت میشوند و میبرند بالاصالة **اقول** اینوجه جامع است **شیخ طریحی** فرمود در ورثه ابوه مالا
ای جعله له میراثا **و** ورثت الشیء من ابی ارثه بالکسر فیهما یعنی فی الماضی والمضارع ورثا و وراثة و ارثا بالف منقلبة عن واو **و در شرح
لمعه** در کتاب المیراث فرمود و هو مفعال من الارث **و** یاؤه منقلبة عن واو **او** من المورث **و هو علی الاول** یعنی من الارث
استحقاق انسان بموت اخر بنسب و سبب شیئا بالاصالة **و علی الثانی** یعنی انه ما خوذ من المورث فهو ما یستحقه انسان الی اخره

بخلاف التنی یعنی مایستحقه انسان بنسب وسبب بالاصالة **تنبیه** اطلاق ارث وتوریث خاص فی الواقع وعلی الحقیقت بر جنس مالی میشود نزد اہل لغت **و** شرایع وادیان صحیحه **و** اہل نحل وملل بالاتفاق ودر غیر مال از اعراض و اوصاف واخلاق ارث ومیراث وتوریث علی الحقیقت والاصالة اطلاق نمیشود **اشکال** در مرویه اہل البیت علیهم السلم **حدیث** ان العلماء ورثة الانبیاء وذلك ان الانبیاء لم یورثوا درهما ولا دینارا وانما ورثوا احادیث من احادیثهم فمن اخذ بشیء منها اخذ بحظ وافر دراین حدیث اطلاق ارث وتوریث بر غیر مال شده بقوله انما ورثوا الاحادیث **و** اطلاق ورث بر غیر مال دراینحدیث هم منافی آنچه بالا تقریر شده است **جواب** بفرض تصحیح وتسلیم اینخبر واحد است مخصص قرآن نمیشود چه قرآن مقطوع فی المفاهیم است **معهذا** اینها دلالت اصلا بر توریث حقیقی ندارد که باتحاد واتصال نسبی بعلما علوم بالاستحقاق بغیر اکتساب وبدون تحصیل رسیده باشد **پس** این ورثوا بحسب مجاز محمول بر ترکوا واخذ العلماء من احادیثهم میشود **و** مویدش فمن اخذ بشیء منها اخذ بحظ وافر میباشد **پس** تقدیر حدیث چنین خواهد شد ان الانبیاء لم یورثوا الدراهم والدنانیر والاموال لغیرا قاربهم الالآل ورثوا وترکوا الحدیث والعلم للعلماء والدین للامة **اشکال** در مرویه اہل سنت ابوبکر در دعوای فدک از حضرت خاتون قیامت بمرویه خود رد کرده وبجواب ایشان گفته که قال النبی صلعم نحن معاشر الانبیاء لا نورث ما ترکناه صدقة **و** درعدیده روایات فاترکناه صدقة بزیادتی فابرکناه است **و** لا نورث بصیغه معلوم **و** نیز بصیغه مجهول ذکر کرده اند **جواب** این روایت از اعظم موضوعات واشد مفتریات مخالف برهان **و** منافی قرآن **و** اہل شرایع وادیان صحیحه **و** مخالف جمیع اہالی ملل ونحل از قدیم زمان **و** خلاف سیر باطل محض میباشد **و** خود خلفاء سنیان از امویه **و** عباسیه عند التحقیق والمباحثه بآل حضرت صدیقه طاهره در اعصار خود بکرر رد کردند ومرویه ابوبکر را محض افترا وبهتان شمردند **لهذا** اعلام سنیان در قضیه ہذا حیران اند چنانچه **در شرح مشکوة** محقق دہلوی عبدالحق در ذیل اینحدیث باطل فرمود مشکلترین قضایا قضیه حضرت فاطمه زہراء است زیرا که **اگر گوئیم** که او جاهل بود باین سنت یعنی حدیثیکه ابوبکر نقل کرده بعید است جهل از فاطمه **و اگر** التزام کنیم که شاید اتفاق نیفتاد او را استماع اینحدیث از آنحضرت مشکل میشود که بعد از استماع از ابی بکر بحضر جمعی از صحابه بغیر انکار انها بر ان چرا قبول نکرد **و** در غضب آمد **و اگر** غضب او پیش از سماع حدیث بود پس بعد سماع آن چرا قبول نکرد وآنرا او بر نگشت از غضب تا آنکه امتداد کشید **و** تا زنده بود مهاجره کرد از ابوبکر انتهی عین کلامه **علاوه** براین صدیقه طاهره خطبه طویله در ان محفل بر ابوبکر خوند که متضمن بکفیر وتفسیق والزامات او وباصحاب او در آن ذکر فرموده **و شروح** آن خطبه باید ملاحظه شود **و** کافی **و** وافی همین است بر تکفیر ایشان غیظ وغضب آنحضرت **و** همین مرویه **بخاری و مسلم** که در کتب اصح الاحادیث انطائفه است که آنسیده مهاجرة از آنها وترک کلام ومنع ایشان از آمدن بمنزل آنجنابه تا مدت زندگی حتی وصیت کرد بحضرت امیر که اصلا اطلاع بموت وجنازه وقبر آنحضرت ندہند **لهذا** قبر شریفش مستور نهاده شده تا بر قبرش هم نیایند ومطاع الطائفه متبوعه وتبعه بر ان نشوند **و** مفهوم حدیث صحیح ثابت در صحاح ایشان که فاطمة بضعة منی من اذیها فقد اذانی **و** اغضبها فقد اغضبنی غضب رسالت پناهی مع غضب الهی بر موذیان آنحضرت الی الابد واجب ولازم میباشد **و امام رازی** ایشان در ذیل آیه عموم یوصیکم الله فی اولادکم للذکر مثل حظ الانثیین فرمود **الموضع الرابع** من تخصیصات هذه الایة ما هو مذهب اکثر المجتهدین ان الانبیاء لا یورثون **و** الشیعة خالفوا **روی** ان فاطمة لما طلبت المیراث منعوها منه واحتجوا علیه بقوله نحن معاشر الانبیاء لا نورث ما ترکناه صدقة **یعنی** از فحول اعلام سنیان امام فخر الدین رازی شان میباشد **در تفسیر مفاتیح الغیب** خود میفرماید عموم القرآن لا یجوز تخصیصه بالخبر الواحد حاصل آنکه موضع رابع از مخصصات این آیه مذهب اکثر مجتهدین سنیان است که انبیا ارث نمیگذارند ومیراث باٰل ایشان نمیرسد ونمیبرند ونمیدهند **و** شیعه خلاف ایشان کردند **و مرویست** که فاطمه زہراء ع هرگاه طلب میراث پدر خود از ابوبکر واصحاب او کرد همه ایشان منع کردند از دادن میراث بفاطمه وحجت بر ان باینمرویه ابوبکر نحن معاشر الانبیاء لا نورث کردند وآوردند **فعند** هذا احتجت فاطمة بعموم قوله تعالی للذکر مثل حظ الانثیین **و** کانها اشارت الی ان عموم القرآن لا یجوز تخصیصه بالخبر الواحد پس نزد ذکر این خبر مخترع ومختلق حضرت سیده فاطمه حجت کرد بر ایشان بعموم آیه قرآنی ونص جلی الهی از للذکر مثل حظ الانثیین کانها اشاره بعموم نص قرآنی کرد که نزد ثبوت نص عام تخصیص آن بخبر واحد اگر صحیح شد **و ایضا** فتوی باجتهاد در مقابل آن اصلا جایز نیست **و** ترک ظاهر نص رفتار وگفتار بقیاس حرام وباطل است **ثم** ان الشیعة قالوا بتقدیر ان یجوز تخصیص عموم القرآن بالخبر الواحد الا انه غیر جایز ههنا بیانه

حدیث موضوع برای حق غصب از حضرت زهراء ع

کلام عبدالحق در شرح مشکوة

نقل عبارت فخر الدین رازی در بطلان خبر ابوبکر

بثلثة وجوه **پس** تحقیق شیعه میگویند که تبقدیر تجویز تخصیص عموم قرآن بخبر واحد غیر جایز است مگر درینجا بوجوه ثلثه **احدها** انه علی خلاف قوله تعالی حکایة عن ذکریا ء النبی یرثنی ویرث من آل یعقوب **وقوله تعالی** وورث سلیمان داؤد **وقالوا** ولا یمکن حمل ذلک علی وراثة

العلم والدین لان ذلک لاتکون وراثة فی الحقیقة بل یکون اکتسابا جدیدا مبتدیا اذ التوریث لا یتحقق الا فی المال علی سبیل الحقیقة **احدالوجوه** آنکه این تخصیص بخبر واحد بر خلاف ظاهر نصوص کتاب الله واجماع الانبیا واتفاق اهل الملل والنحل القدیمة الجاریة من بدایت آدم الی یوم القیامت میباشد چنانچه این فتوی بکریه خلاف آیه حکایت زکریا است که پروردگار ابخش بمن پسری اکه بگیرد بوراثة ارث مرا وارث آل یعقوب را **و** منافی آیه که وارث شد و بمیراث برد سلیمان وراثة داؤد را **و دیگر** دلیل شیعه گفتند که اصلا ممکن نیست حمل این نصوص جلیه قرانیه را بر وراثة علم ودین زیراکه بتوریث علم ودین وراثة وارثی فی الواقع والحقیقت نمیباشد بلکه این توریث وتحصیل علم ودین من باب الاوصاف والاعراض باکتساب جدید ابتدائی هست **لهذا** علم بعض از بعض را حاصل میشود نه کل امت را **پس** بر غیر اموال علی الحقیقت توریث ابدا متحقق نمیشود مگر خاص در اموال بر طریق حقیقت **وثانیها** ان المحتاج الی معرفة هذه المسئلة ما کان الا فاطمة وعلی وعباس **و**هؤلاء کانوا من اکابر

الزهاد والعلماء الرشاد **واما** ابو بکر فانه ما کان محتاجا الی معرفة هذه المسئلة البتة لانه ما کان یخطر بباله انه یرث من الرسول **فکیف**

یلیق بالرسول ان یبلغ هذه المسئلة الی من لاحاجة له الیها ولا یبلغها الی من له الی معرفتها اشد الحاجة **ثانی الوجوه** بر بطلان تخصیص قران بخبر واحد آنکه محتاج معرفة اینمسئله نبود مگر خاص **فاطمه و علی و عباس** چه ایشان از اکابر زهاد واعلام **و** ذو الرشاد بودند **واما ابو بکر** او محتاج بمعرفت وشناختن اینمسئله نبود زیراکه بخاطر او خطور نمیکرد که از رسول بوراثة میراث پیغمبر بگیرد **پس** چگونه لایق برسول خدا باشد که تبلیغ اینمسئله بصاحب غیر حاجت بکند وتبلیغ آن نکند بانکس که او را بمعرفت آن اشد حاجت باشد **وثالثها** یحتمل ان یکون قوله ما ترکناه صدقة صلة

قوله لا نورث **والتقدیر** ان الشیء الذی ترکناه صدقة فذلک الشیء لا نورث محتمل است که در قول ابو بکر لفظ ما در ترکناه صدقة صلة لا نورث باشد **پس** تقدیرش میشود لا نورث الذی ترکناه صدقة یعنی ما میراث نمیدهیم و بمیراث صدقه موقوفه بما نمیرسد یعنی ما انبیا آنچه بزندگی خود صدقه ووقف بر فقرا است بگذاریم **پس** همان اوقاف واموال صدقات بال و اولاد واقارب خود بمیراث نمیدهیم وبانها نمیرسد **فان قیل** فعلی هذا التقدیر

لا یبقی للرسول خاصیة فی ذلک **قلنا** بل تبقی الخاصیة لاحتمال ان الانبیاء اذا عزموا علی التصدق بشیء بمجرد العزم یخرج ذلک عن ملکهم فلا یرثه وارثهم **و**هذا المعنی مفقود فی حق غیرهم **اگر گفته** شود که بنا بر این تقدیر برای رسول خاصیتی باقی نمیماند در تصدق چه باین مشترک میشود باامت **جوابش** میگوئیم که خاصیت باقی میماند باحتمال اینکه انبیا بمحض عزم وقصد بر تصدق شیء از ملک ایشان برمیاید پس آنرا وارث نمیشود آنرا عدی اعمال من بارث نمیگیرد **پس** این معنی در حق غیر انبیا مفقود میباشد انتهی ادلته علی بطلان روایت البکریة **والجواب** قال الرازی ان فاطمة رض

رضیت بقول ابی بکر بعد هذه المناظرة وانعقد الاجماع علی صحة ما ذهب الیه ابو بکر فسقط السوال انتهی کلام الرازی **جواب فخر رازی** ازین ادله قاهره وباهره قاطعه بر بطلان این قضیه بکریه از جانب شیعه نقل کرده او انیست که فاطمه آخر راضی شد بقول ابو بکر **و** بعد این مناظره اجماع سنیان منعقد گردید بر صحت مذهب ابو بکر رض **تبصره** ادنی ذی شعوری وذی عقلی اصلا وابدا قول رازی قبول نمیکند در رضا فاطمه چه خود قطع نظر از جمیع اهل الحدیث **و** اصحاب السیر **و** التواریخ **بخاری ومسلم** بنص قاطع ناطق ایراد کرده اند انها وقد وجدت **و** غضبت

وعلی ابی بکر رضی الله عنه ولم تتکلم حتی ماتت وتوفیت **ولهذا** اوصت علیا ان یدفنها لیلا سرا لئلا احد یحضر جنازتها **و**یخفی قبرها عمن ظلمها **و**من تبعوه الی القیمة **اقول** چه خلاف واقع رازی بلاچاری چنین باطل جواب داده **و** سیعلموا الذین ظلموا ای منقلب ینقلبون **و** اقوی دلالت وارد بر تعطیل رازی وانقطاع او از جواب ثم الله اعلم بالصواب **واجوبه اخری** از کتب مناظره جانبین که بالانفراد در اینمسئله بالاستیفا ضبط وثبت شده اند دریافت خواهد شد طالب حق ونجات را **البحث سادس عشر** اودثتموها بما کنتم تعملون

سعودی گفته **و** ان تلکم الجنة مبتدا و خبر است **و** الجنة صفت **و** اورثتموها دیگر خبر باشد **نسفی** گفته ان تلکم الجنة ان مخففه از مثقله **و**اسمش بعدش خبرش **و** تقدیرش **و** نودوا بانه تلکم الجنة وها انه ضمیر شان **و** اورثتموها الخ جمله حال از جنت **و** عامل آن آنچه در تلکم باشد **بحث سابع عشر** در وجه تفسیرش چند قول اند **احدها** قول اهل معانی است معناه صارت هذه الجنة کما یصیر المیراث الی اهله **و**

بیان تاویل خبر لا نورث ما ترکناه صدقة من نقل الرازی ۱۲

۱۲ میشوند

الارث قد یستعمل فی اللغة بمعنی صار **و** لا یراد به زوال الملك عن المیت الی الحی کما یقال هذا العمل یورثك الشرف **و** یورثك العار ای یصیرك الیه
یعنے بشمار سید این جنت چنانچه میرسد میراث بورثه **و** ارث گاهی در لغت استعمال میشود بمعنی صار و مراد از ان زوال ملك از میت بسوی حی نمیباشد چنانچه
گفته میشود که این عمل مصیر و مورث شرف تو **و** مورث عار و ننگ تو شده **ثانیها** بمعنی اعطیتموها تلك المنازل من غیر تعب فی الحال فصار شبیهها بالمیراث
یعنے عطا کرده شد شمارا این منازل جنت بغیر تعب فی الحال پس بسبب آن شبیه شد بمیراث لهذا باورثتموها ذکر فرمود **ثالثها** ان اهل الجنة یورثون
منازل اهل النار فی الجنة فمعناه یا اهل الایمان تلك الجنة اورثتموها بسبب ما کنتم تعملون فی الدنیا جزاء و ثوابا علی الاعمال یعنی اهل جنت
را منازل و مدارج جنت از اهل نار بطور میراث وارث داده میشوند پس معنیش آنکه ای اهل جنت این منازل بهشت میراث داده میشود شمارا بسبب آنچه
عمل میکردید بان در دنیا بطور جزا و ثواب بران اعمال و ایمان **و** همین قول اکثر مفسرین است **مرویست** که سید عالم و آدم در تفسیر این فرمود
ما من احد الا وله منزل فی الجنة و منزل فی النار **و اما** الکافر فانه یرث المؤمن منزله من النار **و** المؤمن یرث الکافر منزله من الجنة **و**
زاد فی روایة فذلك قوله تعالی اورثتموها بما کنتم تعملون **در مرویه کبیر** است قال لیس من کافر ولا مؤمن الا وله فی الجنة
والنار منزل فاذا دخل اهل الجنة الجنة واهل النار النار رفعت الجنة لاهل النار فنظروا الی منازلهم فیها فقیل لهم هذه منازلکم
لو عملتم بطاعة الله **ثم** یقال یا اهل الجنة رثوهم بما کنتم تعملون فیقسم بین اهل الجنة منازلهم حاصل آنکه هیچ یکی از اهل دنیا از کافر و مؤمن
نیست مگر آنکه برای هر یکی در نار و جنت خانه و منزلی دارد **پس** اهل جنت در جنت **و** اهل نار در نار وقتیکه داخل کرده میشوند پس جنت بلند کرده
میشود تا اهل نار هر یکی اماکن و منازل خود را در جنت **و** کذا اهل جنان بکشف طبقات نار اماکن و منازل خود را در نار بشناسند و مشاهده و معاینه نمایند
و گفته میشود مر اینها را این منازل یکدیگر را بشما الحال بمیراث داده میشود بسبب آنچه که شما در دنیا عمل کرده اید ای اهل نار اگر کفر نمیکردید عوض
آن منازل این منازل ناری بشما داده میشد **و** باهل ایمان گفته میشود که اگر شما ایمان و عمل نیک نمیکردید باین منازل ناری میرسیدید **و** هر دو فرقه الحال
بتوارث منازل نار و جنان را عوض یکدیگر بطور ارث بگیرید **پس** ای اهل جنان این منازل اهل نیران که در جنان اند **و** ای اهل نیران این منازل
اهل جنان که در نار اند بجزا و سزا اعمال شما بمیراث از یکدیگر داده میشوند **اشکال** این توارث چگونه صحیح و ثابت میشود زیرا که ارث عبارتست از اینکه
متروکات مالی یکشخص میت باهل انساب اسباب او بالاستحقاق بعد موت او میرسند **و** اینجا اینحالت مفقود و معدوم از قدیم بوده پس معنی توریث از آیه
و حدیث صحیح نمیشود **جواب اول** برای هر یکی از مؤمن و کافر خالق در جنان و نیران منزلی و مکانی آفریده و نام زد او بالشرط کرده و مقرر
نموده بود **و ایضا** او تعالی مؤمن را حی وصف نموده فی قوله لینذر من کان حیا **و** کافر او صف بمیت کرده بقوله اموات غیر احیاء **و** بقوله
لا تسمع الموتی این هر دو را زنده و مرده نامیده **و** در شرع هم تقسیم اموال اشیا اموات برا حیا بطور میراث مقرر فرموده **لهذا** بعد مردن هر دو
طایفه در آخر منازل یکدیگر بمیراث یکدیگر داده شده اشکال عاید نمیشود هرچند در تسمیه کافر میت **و** مؤمن حی مجازا در دنیا دخل دارد **جواب**
ثانی ان امرهما یؤل فی الآخرة الی الجنة والنار کما ان المیراث یؤل الی الوارث فی الدنیا فبکمال المشابهة قال اورثتموها ثم الله اعلم **اشکال**
ایه و حدیث را معارض حدیث دیگر است قال النبی صلعم لن یدخل الجنة احد بعمله انما یدخلها برحمة الله یعنی احدی داخل جنت نمیشود مگر برحمت
خدا و انقسام منازل و درجات بمقابل اعمال بفضل شده میشود نه باستحقاق جزا اعمال **جواب** در اینجا دو وجه اند **احدهما** متمسك اینحدیث آخر جبریه
اند چه نزد ایشان بذاته جزا ایمان و اعمال دادن بر تعالی واجب نیست و همه آن برحمت و تفضل الهیست لان نعم الالهیة من الله تعالی للعبید غیر متناهیة
فکلما التوابا الطاعة والعبادة وقعت ذلك مقابلة لتلك النعم السابقة فیمتنع ان تصیر الاعمال والایمان موجبة لدخول الجنة وان تصیر
الجنة جزاء للعمل المتاخر زیرا که نعمات الهیه از کریم تعالی بے عدو لا انتها ببنده اند **پس** جمیع عبادات و طاعات بمقابل آن نعمات سابقه میباشند
لهذا محال است که داخل بجنت بجزا و ثواب ایمان و اعمال شان باشد بل خاص بتفضل و برحمة الله بغیر حق جزا داخل جنت میشود **و** همین شعر و مصرح حدیث
آخر است **اما جواب** جبریه آنکه جز انعامات سابقه الهیه بتفضل و برحمة الله **و** ثواب آخر دخول جنت بجزا ایمان و اعمال بنا شد **و** اینقول ایشان
مبتنی بر فقد و عدم حسن و قبح عقلی میباشد **ثانیهما** مذهب عدلیه بهمان اصح و انسب بجزا اعمال میباشد **و** ان اینست که ایمان و عمل آن **و**
کفر و عمل ثابت اینها مستوجب ثواب و جزا و سزا میباشد **و اگر** جزا تکلیف نباشد ظلم است و ظلم بر تعالی اصلا جایز نیست **اما** اعطار تفضل

حق بجزا میباشد

حق جزا مبنا باشد **پس** شکر و حمد بمقابل نعمات متفاضله سابقه **و** دخول جنت بجزاء ایمان و اعمال لاحقه میباشد **امّا نقلی** نزد ما آنکه جزاء اعمال واجب
است پس بما کنتم تعملون در وجوب جزاء آن کافی است لان الباء فی بما کنتم تکون للعلیة والعلیة تدل و تستلزم وجوب الجزاء الدائم
للعمل فثبت ان دخول الجنة جزاء العمل وجوبا عینیا **تنبیه** هرگاه وجوب جزا عقلاً و شرعاً ثابت باشد **پس** آنچه منافی برهان و قرآن
باشد او واجب التاویل است تا تعارض لازم نیاید **پس** بغرض تصحیح و تسلیم آن خبر ماول خواهد شد **پس تاویلش** آنکه احدی از ناقص الایمان
داخل جنت نمیشود چه ضعفا از مرجون لامر الله در اعراف خواهند بود **پس** اگر بخواهد بعدل داخل نار **و** اگر بخواهد برحمت و فضل خود داخل
جنان سازد **اشکال** معتزله و عیدیه منهم القاضی ابوبکر میگویند **و** نودوا ان تلکم الجنة اورثتموها بما کنتم تعملون خطاب عام در حق جمیع
مومنین است **و** این دلالت دارد که داخل جنت نمیشوند مگر بایمان کامل و عمل صالح **پس** ثابت و لازم شد که فاسق بغیر توبه هرگز داخل جنت باستحقاق
ایمان و عمل خالص نمیتوانند شد **پس** قائلین دو فرقه اند **احدهما** آنکه فاسق نه کافر محض است نه مومن محض **پس** لابداً در بین المنزلتین
نار و جنت بمقام اعراف محبوس خواهند شد **ثانیهما** فاسق ناری است از نار بر نمیآید چه اگر از نار برآید **یا** داخل جنت میشود **یا** داخل جنت نمیشود
ثانی بالاجماع باطل است **امّا اوّل پس یا** داخل جنت بتفضل میشود **یا** باستحقاق **اوّل** باطل زیراکه آیه دلالت دارد که باستحقاق
داخل جنت میشوند نه بتفضل **ثانی** ایضاً باطل است زیراکه مستحق نار مستحق جنان نمیباشد چه در دو فرقه منقسم شدند لقوله تعالی فریق فی الجنة
و فریق فی السعیر **و** الا جمع استحقاقین در شخص واحد لازم میآید **و** جمع ضدین از ثواب دایم و عذاب دایم محال و ممتنع باطل میباشد **پس** فاسق
لابداً واجب النار ابداً باشد **جواب اجمالی** بدانکه مکلفین و مومنین خالی از دو حالت نیستند **یا** معصوم و مطهر از ذنوب باشند **یا** مشوب
بعمل صالح و طالح **معاد در نجات اوّل** وجوباً بالاتفاق کلامی نیست **امّا** فاسق که عامل بهر دو صالح و طالح باشد **پس** اکمل و افضل
و اصل اعمال ایمان است **و** ایمان مستلزم جزاء دایم نیز بالاجماع و عقلاً و نقلاً است لقوله تعالی فمن یعمل مثقال ذرة خیرا یره و من یعمل مثقال
ذرة شرا یره اگر جزاء ایمان بمومن فاسق نرسد ظلمی اعظم بر تعالی محال است **پس** بفاسق اگر عفو شامل نشد **پس** بازادا، حق نافرمانی عذابش
وجوباً منقطع باشد لاجل الایمان نجات یافته وجوباً بالاستحقاق داخل جنت ابدی میشود اشکال وعیدیه باطل میباشد ثم الله اعلم **قوله تعالی**

وَنَادٰٓى اَصْحٰبُ الْجَنَّةِ اَصْحٰبَ النَّارِ اَنْ قَدْ وَجَدْنَا مَا وَعَدَنَا رَبُّنَا حَقًّا فَهَلْ وَجَدْتُّمْ مَّا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا ؕ قَالُوْا نَعَمْ ۚ فَاَذَّنَ مُؤَذِّنٌۢ بَيْنَهُمْ اَنْ لَّعْنَةُ اللّٰهِ عَلَى الظّٰلِمِيْنَ ۝ الَّذِيْنَ يَصُدُّوْنَ عَنْ سَبِيْلِ اللّٰهِ وَيَبْغُوْنَهَا عِوَجًا ۚ وَهُمْ بِالْاٰخِرَةِ كٰفِرُوْنَ

ترجمه **و** ندا یعنی ندا میکنند اهل بهشت اهل دوزخ را بدرستی و بتحقیق ما دریافتیم آنچه وعده کرده بود بما پروردگار ما از نجات از
نار و ایتاء مثوبات و اعطاء لذات و نعمات دائمه لا تعد جنانی راحق ثابت بلا شبهه است پس آیا شما هم یافتید آنچه وعده کرده بود پروردگار عادل
شما از انواع عقوبات ناری درست و راست بی شک و شبهه دوزخیان بجواب بهشتیان میگویند که آری یافتیم آنرا چنانچه خدای و رسولان او فرموده بودند **ما را**
پس آواز دهنده آواز دهنده جبرئیل **یا** میکائیل **یا** غیر اینها ملکی میان اهل جنان و اهل نیران اینکه لعنت خدای باد بر ستمگاران آنانیکه باز میداشتند
مردم را از راه خدا و از رفتار بان راه و از طریقه اله او میطلبیدند از برای راه حق **یا** بجائے راه حق راه کجی و انحرافی و ناراستی را یعنی ترک راه حق کرده
طریقه کفر و ضلاله را که منحرف از حق و از دین و آئین رب العالمین بود اختیار و ایثار آن میکردند **و** ایشان بسرای آخرت که دار الجزاء و سرای بازیافت
انکار کنندگان و کفار بودند **و** در **تفسیرش** چند بحث اند **بحث اوّل** در وجه تنظیم آیات بدانکه هرگاه در آیات بالا او سبحانه شرح
وعید کفار و وعده اهل ایمان و طاعات کرد پس در اینجا بمتابعت آن ذکر قیل و قالی کرد که میان فریقین ناری و ناجی بوقوع میآید **و غرض** ازین

اظهار شماتت وتحسر وندامت اہل نار وتفخر اہل جنان میباشد **بحث ثانی** ونادی اصحب الجنة اصحاب النار این ندا وصدا ابتداً خاص اہل جنت
باہل نار میکنند **و** مراد ازین بنی آدم فریقین اند **و** خزنه از ملائکه جنانی وخزنه ناری وغلمان وحوریان که مخلوق جنانی اند مراد نیستند **پس** این ندا وقیل و
قال بایکدیگر بعد استقرار جنانی بجنان ونیرانی بنار **و** دلیلش ان قد وجدنا میباشد چه وجدان اطلاق نمیشود مگر بعد حصول وموجودی شئ **ابن عباس**
میفرماید غرض ازین سؤال اظهار نهایت سرور حصول وصول جنانی بسعادات کامله ابدیه **و** ایقاع حزن وغم وہم وحسرت در قلوب اعداء ناری در نار
میباشد **اشکال** هرگاه این دلالت دارد که این ندا وقیل وقال در بین فریقین بعد استقرار شان بدو مقام مقرره جنت وجهنم بوقوع خواهد آمد پس
نقل آن چرا بلفظ نادی از ماضی فرموده بلفظ استقبال **جواب** امریکه واجب الوقوع والصدور خواهد بود آنرا تعبیر بماضی کرده میشود لهذا آیات
قرآنی اکثر در اقامت قیامت بصیغ ماضی ذکر شده **در مجمع** فرموده وانما ذکر بلفظ الماضی لتحقیق المعنی فجعل ما سیکون کانه قد کان لانه کائن لا
محالة وذلک فی الردع ابلغ **بحث ثانی** در لفظ ان در ان قد وجدنا **و** در ان لعنة الله **آیا** ان مخففه از ثقیله است **یا** ان تفسیریه در ان همان
دو قول مذکور اند که در ان او ثنتی ها است **در کشاف** قراءتے نقلکرده که ان لعنة الله بالتشدید **و** النصب است **و قراء الاعمش**
ان لعنة الله بکسر ان علی ارادة القول **و** علی اجراء اذن مجری قال **در معالم التنزیل** نقلکرده که قرائت اهل المدینة **و** البصرة
و عاصم ان خفیفه **و** لعنة مرفوع **و قرائت** باقی قراء بالتشدید **و** لعنة الله بالنصب میباشد **بحث ثالث** وجد وجدا وجدانا
بکسر اول **و** وجود لغت مشهور است **و** بضمه هر دو بانی واستقبال بنی عامر بلانظیر بمعنے دریافتن شئے بحواس ظاهره **و** بقلب حقیقت آن میباشد **و** وجد
وجد بمعنے خشم گرفتن برکسی باشد **و حدیث** فاطمه ندادن فدک بانحضرت در علم حدیث آمده فقد وجدت فاطمة **و** در حدیث دیگر قد غضبت
علی ابی بکر **و** وجد **و** غضب هر دو بیک معنی اند **بحث رابع** ان قد وجدنا ما وعدنا ربنا حقا این مقصود ندا کننده از اصحاب جنان است
و تفسیرش اینکه ای اصحاب نار تحقیق وبدرستی ما دریافتیم وبما حاصل شد وبرسید جمیع آنچه وعده داده بود پروردگار ما بما در کتب منزله وبر السنه انبیاء خود
همه آن حق وثابت است از سعادة وثواب نفع وجزاء ایمان وصالح اعمال ودران هیچ تفاوتی وخلافے اصلا نیست ایمقال از اهل جنان از اعماق قلوب شان
با ابتهاج وسرور وشادمانی میباشد **بحث خامس** فهل وجدتم ما وعد ربکم حقا اینجمله استفهامیه ثانیه متمم مقال اهل جنت مخاطب
باہل نار است **پس** آیا یافتید شما هم جمیع آنچه وعده داده بود شما را پروردگار شما حق ثابت شده برسیده بشما بمقابل تشریک وتکفیر وانکار معاد جسمانی از عذاب
وعقاب نیران **و** در اینجا مفعول اول وجد مقدر بدلالت ما وعدنا تقدیرش ما وعدکم ربکم میباشد **سوال** در جمله اولی اضافه ثواب وجنة در ما وعدنا
اظهار کرده اند **و** در وعد ربکم ذکر نشد **و** این سوال از تحصیل حاصل است **جواب** بعض علام فرموده اند انما اضافوا الوعد بالجنة الی نفوسهم
لان الکفار ما وعدهم الله بالجنة الا بشرط ان یؤمنوا فلما لم یؤمنوا فکانهم لم یوعدوا بالجنة **وانما** سئلوهم هذا السؤال لان الکفار
کانوا یکذبون المؤمنین والمرسلین فیما یدعون لانفسهم من الثواب **و** لهم من العقاب حقا وصدقا یعنے اضافت جنان بسوی نفوس خود
اهل جنت برای آن کردند چه کفار را وعده جنت بحال کفر نکرده بود مگر بشرط ایمان وترک شرک وکفر پس وقتیکه ایشان ایمان نیاوردند پس کانه موعود بجنت
نبودند برای **آن** اهل جنت چنین سوال از اهل نار کردند چه کفار تکذیب رسل ومؤمنین بودند در ادعا آنچه از ثواب برای نفس خود بمقابل ایمان **و**
برائے ایشان از عقاب بمقابل کفر وترک ایمان میکردند **و در کشاف** وغیره فرموده وانما قالوا لهم ذلک اغتباطا بحالهم **و** شماتة باصحاب
النار **و** زیادة فی غمهم وهمهم وحزنهم وحسرتهم **و** لیکون حکایة لطفا لمن سمعها **و** کذلک قول المؤذن بینهم ان لعنة الله علی الظالمین
و همین آنقا از ابن عباس منقول شد یعنی دراین مقال اهل جنان را غبطه ونهایت سرور بحال خود شان **و** شماتت مبلا زمین نار **و** زیادتی در غم وهم
حزن وحسرت ایشان است **و** بجهت اینکه حکایت آن لطفه مقرب الی الایمان برای احیاء مکلفین شنوندگان **و** همچنین در ذکر قول مؤذن بین الفریقین
لعنت خدا وعذاب ابد بر ستمگاران باد **پس** تحصیل حاصل لازم نمی آید **اشکال** اهل نیران اضعاف مضاعف بدم در بدم اهل از زیاده از اهل
جنان **یا** مساوی انها بالفرض میباشد **پس** آیا کل اهل جنان جمعاً یکدفعه اینکلام **و** کل اهل نار هم جمعاً یکدفعه این سوال وجوابات باهم میکنند **یا** بعضے
بعضے از جانبین میکنند **جواب** ظاهر قرآن مشیر است بانکه جانبین یکدفعه جمعاً این سوال وجواب باهم میکنند چه لفظ اصحاب الجنة اصحاب النار
مفید عموم ومقتضی جمعیت جانبین است والجمیع اذا قوبل بالجمیع یوزع الفرد علی الفرد **و بعضے** فرموده اند بجو ز ان کل فریق من اهل الجنة ینادی

جواب اشکال بصیغه ماضی
انا وعدنا ربنا الآیه یا اهل النار وای اهل جنان کرده شد
در اینجا بحث الف
بی ۲
هل وجدتم ما وعد ربکم حقا
جواب این اشکال
جمعاً یا یکدفعه بعض
میکنند یا بعض

من کان یعرفه من الکفار فی الدنیا **و** النسب بحال فریقین مع کثرتها همین است که فریقین بطور اجتماع دریک وقت وفته چنین قیل قال خواهند کرد باهم
و دران امتداد زمان و معرفت یکدیگر بکار نیست غیر آنکه اهل جنان جمع ایشان شناسند که اینها اهل نار هم میدانند که این جماعت از اهل جنت هستم اشتباه اعلم
اشکال باتفاق جنت فوق سماوات سبع تحت عرش تعالی و جهنم تحت ارض **و** مرکز صوت بسوئی علو میباشد **پس** صوت اهل جنت چگونه باهل
جهنم مع بُعد و چنین فصل بعید باینها میرسد و استماع میکنند **جواب** بنا بر مذهب جبریه بعد بعید و قرب شدید و حاجب و حایل و فاصل بالاده و
بابصار و الجبال مانع ادراک و رویة نمیشود **پس** وصول این صوت و صغا آنهم نزد اینها مجوز مع نهایت المباعدت مثل رویت بعید است چه نزد ایشان تجویز
خلاف معقولات این جائز **و** بنا بر ان ایراد ساقط است **اما** نزد حکماء و علماء اهل **جوابش** بوجوه میباشد **اولها** با یه اعراف ثابت است که مابین نار
و جنت فاصله قلیله میباشد چه اعراف خواه بمعنی دیوار خواه بمعنی جبل خواه مکانی مرتفع بین النار و الجنت باشد روز قیامت بموجب وحی مجید بران
بُعد کثیر سابق باقی گذاشته نمیشود **پس** بنابرین در وصول صوت بیکدیگر اشکال بالاصالة زائل میباشد **ثانیها** لو سلمنا انهما تبقیان علی هذا الفصل
و البعد **پس ما میگوئیم** که هرگاه اراده الهی بایقاع و وقوع امری تعلق میگیرد آن فعل واجب الوقوع و الحصول میباشد زیرا که فی حد ذاته
آن مثل امکانی هست نه محال و ممتنع هر چند بُعد و فصل آن از تحت الثری الی فوق عرش الاعلی در بین باشد چه صورت ایشان اقوی و اعلی بگردانند
چه معین و ممد در ایصال صوت بایشان هوا را بگردانند چه سامع ایشان اقوی و اسرع الاصغا بسازد چه طی مسافت بعیده در انوقت نماید چنانچه بخارق
انبیاء و خلفاء نقل طی الارض مسافت بعیده را طی نموده اند **و کافیست** درین تمثیل احضار سریر و عرش بلقیس از شهر سبا قبل از طرفة العین
نزد سلیمان بفاصله مسافت شش ماه **و** نظار حضرت امیر المؤمنین علیه السلام دریکوقت افطار صیام نزد اینهائی چهل و یکنفر صحابه ثابت میباشد **ثالثها**
قاضی ابوبکر معتزلی گفته من العلماء یقول فی المصی یستحیل صحبة ان البعد فیه وحده لا یکون مانعا من السماع **ابو حاتم** گفته نعم بالکسر
معروف نیست **اشکال** ما وعدکم بطور مطلق بغیر تقیید بخلاف ما وعد نار بنا فرمود **جواب** زمخشری فرموده اطلق لیتناول کل ما
وعد الله من البعث و الحساب و الثواب و العقاب و سایر احوال القیمة لانهم کانوا مکذبین بذلک اجمع **و** لان الموعود کله مما ساءهم
و ما نعیم اهل الجنة الا عذاب لهم فاطلق ذلک انتهی **بحث سادس** نعم آیا بفتح عین است یا بکسر عین **اخفش** گفته دران دو
لغت نَعَم نَعِم بالکسره لغت کنانه **و** هذیل است **و** بالفتح لغة باقی عرب است **و** نزد کسائی بالانفراد بکسر العین در کل قران است **در مصباح**
لفظ نعم معنیش تصدیق است اگر بعد ماضی واقع میشود نحو هل قام زید **و** بمعنی وعده است هرگاه بعد مستقبل واقع شود چون هل تقوم **سیبویه**
فرمود لفظ نعم وعده و تصدیق است **بعض شارحین** آن فرمودند که مرادش اجتماع الامرین نیست بل در استفهام وعده **و** در اخبار تصدیق
است **ابو علی** نیز همین فرموده ان نعم یستعمل تارة عدة **و** تارة تصدیقا **و** لیس معناه انه عدة و تصدیق معا **الا ترى** انه اذا قال التعطینی و قال
نعم کان عدة و لا تصدیق فیه **و اذا** قال قد کان کذا و کذا فقلت نعم فقد صدقت لا عدة فیه **و ایضا** اذا استفهمت عن موجب کما
یقال ایقوم زید قلت نعم **و لو کان** مکان الایجاب نفیا لقلت بلی و لم تقل نعم فلفظة نعم مختصة بالجواب عن الایجاب **و** لفظة
بلی مختصه بالنفی کما فی قوله نعم الست بربکم قالوا بلی انتهی **بحث سابع** قالوا نعم متفق علیه مفسرین است که در جواب سوال اهل جنان بکلمه
واحد بالاتفاق مجتمعا یکدفعه اهل نیران میگویند نعم یعنی آری کل و جز از احوال معاد جسمانی و حشر و نشر و صراط و سوال و میزان و گوناگون الوان الوان
الالام و اقسام عذاب و عقاب نار جسمانی که بالسنه انبیاء الهی مذکور و مقرر باشده بود حق ثابت است با تفصیلا بلا تفاوت رسیده **سوال** اهل جنان
از کل انواع نعمات و مدارج **و** هکذا کل کفار را جمیع اقسام و انواع الام و عذاب در مدارک خود یکدفعه حاصل عاید میشوند **یا** تدریجا با لتفاوت یکی بر دیگر
افزوده میشود **و متکلمین** دران دو قول دارند اصحهما ثانی است **بحث ثامن** فخر رازی فرمود التاذین فی اللغة النداء **و** التصویت
بالاعلام **و** الاذان للصلوة اعلام بها بوقتها یعنی تاذین باب تفعیل در لغت بمعنی نداء و صداء بلند بالمد **و** اذان با علام و اطلاع میباشد **و**
از اینجا اذان صلوة بمعنی بانگ و صدا باهل صلوة بدخول وقت و ادا و قیام آن میباشد **و** اصل باب اذن یاذن اذنا بمعنی علم **و** امر **و** اجازه **و** اراده باشد
فالاذن هو الاسم منه **و** اذنت بالشیء علمت به **و** یعدی بالهمزة فیقال اذنته ایذانا **و** اذن المؤذن بالصلوة اعلم بها **در مصباح**
گفته و الاذان اسم منه **و** الفعال بالفتح یاتی اسما من فعّل بالتشدید **و** الاذن بضمتین و تسکن تخفیفا مؤنثة **و** الجمع الآذان بمعنی گوش

بحث تاسع در محل بینهم دو وجه اند **احدهما** محتمل است که ظرف برای اذن **و** تقدیرش ان مؤذنا من بینهم او فی وسطهم باشد
ثانیهما محتمل که صفه موذن **و** تقدیرش ان مؤذنا من بینهم اذن بذلک الاذان باشد **و** اوّل اُولی است **در نهایة** گفته اصل اللعن الطرد والابعاد
والابعاد من الله تعالی **و** من الخلق السب والدعاء علیه **و** در عرف شرع عبارتست از ابعاد از رحمت وایراد عذاب بملعون خواه خالق خواه مخلوق
تلفظ بلعن الله علیه کند **بحث عاشر** فاذّن موذّن بینهم ان لعنة الله علی الظالمین یعنی پس ندا میکند منادی بصوت بلند ممدود در بین
فریقین بعد اتمام قیل وقال شان بتحقیق لعنت خدا وانواع عقوبتهائے تعم باد بر اقوام ستمگاران **و** این ندا را هر یکی از فریقین بگوش و هوش خود
بشنود **پس** اهل جهنم بیاس تام **و** اهل نیران بسرور بالاکلام بمقامات خود قرار میگیرند **تنبیه** در مراد الظالمین دو قول اند **احدهما** خاص مراد
از آن جمیع انواع مشرکین وکفار و ادیان باطله اند زیرا که مابعد الظالمین الذین یصدون الی قوله وهم بالاخرة کافرون یعنی جاحدون منکرون للتوحید
والاسلام میباشد **و** این هر چهار صفت کفار اند **و** همین قول مذهب امامیه عدلیه **و** جبریه هست **ثانیهما** بمذهب وعیدیه منهم قاضی ابوبکر مراد عام است چه ظالم
کافر باشد چه فاسق از اهل اسلام **و** مؤیدش آنکه الف ولام استغراقی بر صیغه جمع الظالمین داخل مفید جمع افراد ما یصدق علیه الظلم است **و** اخراج از ان
فسقه اسلام بلا دلیل قاطع غیر معقول میباشد **والاوّل** هو الصحیح چه مابعدش صریح کافرون است **و** هکذا محتمل است که الف لام عهدی بر الظالمین باشد
ومعهود کفار خالص میباشند نه فساق مومنین اللهم برحمتک الواسعة اعذنا واهلبیتی والمومنین جمیعًا عن نارک **سؤال** این مؤذن لاعن کیست
جواب در این خلاف است **بقولی** بذاته خاص خالق است **بقولی** ملک هست **پس** در اینکه ملک نیز خلاف کردند **احدها** آن مؤذن صاحب الصور اسرافیل
میباشد رواه الواحدی فی تفسیر البسیط وغیره **ثانیها** ملک وحی جبرئیل **ثالثها** خزنه نار **رابعها** خزنه جنت اند **بقولی** از اهل الجنان انسانی میباشد **و** در ایشان
دو وجه اند **احدهما** حکام اعراف اند که بر اهل نار لعنت **و** بر اهل جنت سلام میکنند **و بقولی دیگر** آن منادی بلعن بر اهل نیران **و** منادی بر
اهل جنان بسلام علیکم حضرت علی خاص میباشد **و** همین مروی **بطرق** خاصه و عامه هست ان هذا المؤذن یؤذن اذانا یسمع الخلائق هو
امیر المؤمنین علیه السّلام **رواه** فی الکافی **و** القمی عن الکاظم **و** العیاشی عن الرضا علیهما السّلام **و** فی المجمع **و** المعانی **و** الصافی **و** الجوامع **و** نور الثقلین
و المنهج **و** البرهان **و** غیرها قال امیر المؤمنین علیه السّلام انا ذلک المؤذن **و اما** من المخالفین روی الامام الحاکم ابوالقاسم الحسکانی باسناده عن
محمد بن الحنفیه عن ابیه علی انه قال انا ذلک المؤذن **و ایضا** روی باسناده عن ابن عباس ان لعلی فی کتاب الله اسماء لا یعرفها الناس فاذن مؤذن
بینهم فهذا المؤذن علی یقول لا لعنة الله علی الذین کذبوا بولایتی واستخفوا بحقی **و** غیر این بطرق عامه اخبار آخر اند غایة المرام رائیین **تذکره**
و تبصره از ابن عمر مرویست قال ان النبی صلعم وقف علی قلیب بدر من المشرکین فقال قد وجدنا ما وعدنا ربنا حقا فهل وجدتم ما وعد
ربکم حقا فقال له الناس **و** قیل قال عمر الیسوا امواتا فقال ١٢ انهم یسمعون کما تسمعون **رواه فی الدر المنثور** عن جمع منهم ابن جریر **و**
ابن ابی حاتم **و** ابو الشیخ **و** ابن مردویه **و در کتاب المغازی** در باب قتل ابی جهل **بخاری** همین روایت را بالتفصیل نقل کرده حاصلش
بروایت ابی طلحه بیست و چهار نفر از مقتولین صنادید قریش در کودالی یا چاهے خبیث مخبث افتاده بودند **پس** گذر کرد پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم مع
جمعی از صحابه باتباع آنحضرت بران طوی رسیده فجعل ینادیهم باسمائهم واسماء آبائهم یا فلان بن فلان و یا فلان بن فلان یا فلان ایسرکم
انکم اطعتم الله ورسوله فانا وجدنا ما وعدنا ربنا فهل وجدتم ما وعد ربکم حقا فقال عمر یا رسول الله ما تکلم من اجساد لا ارواح
لها فقال النبی والذی نفس محمد بیده ما انتم باسمع لما اقول منهم **قال** قتاده احیاهم الله حتی اسمعهم قوله توبیخا وتصغیرا ونقمة وحسرة **و**
همین جا بخاری روایت دیگر از عایشه در عدم تعذیب میت ببکاء اهله کرده آخرش آنکه ان رسول الله قام علی القلیب وفیه قتلی بدر من
المشرکین فقال لهم ما قال انهم لیسمعون ما اقول **و** انما قال الآن لیعلمون ان ما کنت اقول لهم حق **ثم** قرأت انک لا تسمع الموتی وما انت
بمسمع من فی القبور یقول حین تبوؤا مقاعدهم من النار **و روایت** ابن عمر هم همین جا **بخاری** روایت کرده حاصل مضمون هر سه
آنکه حضرت رسول صلعم بران قلیب بدر استاده بنام هر یکی را مع پدرش ندا کرده آیا حاصل و میسر شد و رسید شما را آنچه بان موعود من الله بود یعنی چه شما اطاعت
خدا و رسول نه نکردید **و اما** بتحقیق در یافتیم موعود اله خود را که وعده او بحق ثابت است آیا شما یافتید موعود اله را بحق **پس** عمر وغیره نیز عرض کردند
چه تکلم با بدان غیر ارواح میکنی **و** پیغمبر صلعم فرمود قسم بخدا اینکه جانم بدست اوست که شما شنونده تر نیستید از ایشان بانچه میگویم ایشان را **در کتب**

مغازی و علم سیر و تواریخ و علم مناقب همه ثبت کرده که در جنگ خوارج صناد یدمقتول خوارج که افتاده بودند در گوی پس از
برآوردن ذوالثدیه را از تحت ایشان بامر حضرت امیر و یک یک را از ان مقتولین نشانده خطاب می عتاب بنداء ملمنا اسم هر یکی را مانند سید انبیا صلعم
میفرمود انا وجدنا ما وعدنا ربنا حقا فهل وجدتم ما وعد ربکم حقا صحابه عرض کردند چگونه تکلم باجساد بلا حیوة میکنی آیا ایشان می شنوند کلامت را
حضرت امیر چون سید انبیا صلعم قسم یاد فرمود آری همه کلام مارا شنیدند بهتر از شنیدن شما **پس** امر کرد که در همان قلیب بیندازند و بالای شان خاک انداختند
توضیح درینجا بفعل نبی و وصی صفی چند امر بثبوت رسیدند **اوّل** اموات جدیده همه مقالات میشنوند هر چند احساس و حیوة ایشان باجیاء مکلفین
محسوس نمیشود و عدم احساس آن دلیل بر عدم نمیباشد خصوصًا وقتیکه مخبر صادق خود تکلیم کرده و خبر بسماع ایشان داده **و تعارض** با آیه لا تسمع الموتی
رفع گردیده بانکه در آنوقت اسماع اموات بغیر اذن الله نمیکنی وقتیکه ارواح بمقر مقرر خود رسیده باشند یعنی در نار یا در جنت رسیده باشند **هم چند** نزول
چنین آیات در تشبیه باحیاء رؤس مشرکین و راسخین کفر را چون ابوجهل و ابولهب امثال ایشان باموات فی القبور برای تسلی و اخبار بعدم ایمان آوردن ایشان بدا
وارد شده اند چنانچه در آیات آخر انذرتهم ام لم تنذرهم لا یؤمنون خاص با آن مشرکین نازل شده یعنی ای محمد حال و مال ایشان چنان است که کلمه حق
را باموات میشنوانی و اموات فی القبور جماد اند نه تبصر دارند و نه شنوائی ثم الله اعلم **ثانی الوجه** آنکه بعض مرگ مومن متنعم **و** کافر متالم در عالم برزخ میشود
ثالث آنکه کافر را اصلا خیری بعد مرگش از جانب خالق و خلق ابدًا نمیرسد **بحث حادی عشر** صدّ یصدّ صدًا از باب قتل بمعنی منع **و** صرف
اعراض باشد **امّا** سدّ یسدّ سدًّا بسین مهمله بمعنی بستن کما یقال سددت الثلمة بستم رخنه و خلل را **و** ازینجا میگویند سددت علیه باب الکلام یعنی بستم بر او در
کلام را **و** ازینجا سداد بالکسر بمعنی ما یسدّ به القارورة و غیرها است **بحث ثانی عشر** الذین یصدون عن سبیل الله این صفت ظالمین میباشد یعنی
لعنت خدا بر ظالمانی باد که منع میکنند خلایق را در رفتار از راه خدا و از دخول در دین حق اسلام **و** از متابعت و تصدیق رسول الله صلعم و از کتاب مستر بر جزو قهر
والقای شبهات باطله و ذم بازو بان جهت مردم باز میمانند از تمسک حق و دین اسلام **بحث ثالث عشر** بغی یبغی بغیا بمعنی طلب **اما العوج در**
مصباح گفته بفتحتین در اجساد خلاف اعتدال و آن مصدر است عوج یعوج عوجًا **و** بکسر عین مستعمل خاص میباشد در غیر اجسام و اجرام چون دین عوج **و**
سعودی در تفسیر خود فرموده العِوَج بالکسر فی المعانی والاعیان ما لم یکن منتصبًا **و** بالفتح ما کان فی المنتصب کالرمح و
الحائط **در مجمع** نیز فرموده والعوج بالکسر یکون فی الطریق والدین **و** بالفتح یکون فی الخلقة یقال فی ساقه عوج بفتح العین **و**
فی دینه عِوَج بالکسر **بحث رابع عشر** و یبغونها عوجا این عطف بر ماقبل خود است **و** نصب عوجا بمفعول ثانی یبغون **و** معنیش یطلبون
الاعوجاج والتناقض فی الدین **و** یحتمل که نصب آن بمصدر باشد **پس** معنیش آنکه ظلمه صد راه دین طلب کجی و انحراف در آن و انصراف اصناف خلق از آن
میکنند **نزد** ابن عباس معنیش صلوة و تعظیم و سجده لغیر الله میکنند که چنین طاعات و عبادات بغیر الله باحدی جایز نیست **و** یعظمون ما لم یعظمه الله
نزد بعضی و یطلبون العوج لها بالقاء الشکوک والشبهات التی یلتبسون بها و یوهمون انه یقدح فیها و هی معوجة عن قبول الحق بتناقضها
یعنی طلب میکنند کجی و انحراف را در طریقه اله و شریعت مقرره تعورا بالقاء ادله باطله و شکوک و شبهات که ملتبس و مشتبه و متوهم میشود بسبب آن دین حق صحیح تا
و همین اسباب موجب انحراف و اعراض و اختلاف از قبول حق قدیمًا **و** همان موجب قدح و قبح در دین حق میگردد **تنبیه** نزد نفاة قیاس قیاس هم
و یطلبون العوج لها فی الحقیقة داخل و از اصول اضلال است چنانچه ابلیس بقیاس در خاک و نور ترک نص کرده ضال مضل ملعون ابد گردید **نزد بعضی**
یحولون یغیرون دین الله وطریقته التی شرع الله لعباده و یبدلونها بالباطل والضلالة یعنی تحویل و تغیر و تبدیل دین الله و طریقه و شریعت تعالی
میکنند که برائی بندگان خود خاص معین و مقرر کرده بود **در کتاب منخول** حجة الاسلام محمد غزالی گفته ان دین الاسلام کانت عشرة
اعشار و ان ابا حنیفة قد غیر تسعة اعشار منه والعشرة العاشر منه ما ابقاها بغیر خلل و لا ذلل الی آخر قوله یعنی دین اسلام کل ده عشر بود
و ابو حنیفه فقیه کوفه بتحقیق تغیر داده نه عشر اسلام را **و** عشر عاشر آنرا باقی نگذاشت بغیر خلل و زلل بسبب قیاس **بحث خامس عشر و هم**
بالاخرة کافرون اینجمله حال از فاعل یبغون میباشد یعنی و حال آنکه آن طائفه صاد و باغیان باعوجاج فی الدارین در آخرت و عاقبت جاحدین و منکرین
و مبطلین دین اسلام و بدار الاخرت اند **و** آنکه جاحد و مبطل حق باشد او کافر است **و** هر کافر بکفره مخلد فی النار الی الابد میباشد **فخر رازی** درینجا فرموده
اهل نار را و تعالی همین پنج صفت کرده **صفت اولی** ظالمین و لعنت بر آنها کرده **صفت ثانیه** صد کنندگان راه دین **صفت ثالثه**

مبدلان و محرفان دین صفت را بعلت نکران را لاحرت و بر آنها لعنت کرده پس این اوصاف مذمومه کفار و مشرکین اند معهذا حمل این
بر کفار و بر فساق مسلمین عموماً باطل و قول قاضی بعمومیت آن نیز باطل است

قوله تعالی وَبَيْنَهُمَا حِجَابٌ وَعَلَى الْأَعْرَافِ رِجَالٌ يَعْرِفُونَ كُلًّا بِسِيمَاهُمْ وَنَادَوْا
أَصْحَابَ الْجَنَّةِ أَنْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَمْ يَدْخُلُوهَا وَهُمْ يَطْمَعُونَ ○ وَإِذَا صُرِفَتْ
أَبْصَارُهُمْ تِلْقَاءَ أَصْحَابِ النَّارِ قَالُوا رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ ○

ترجمه آیه و میان نیران و جنان حایلی مانع در بین از کوهی یا دیواری میباشد و بر اعراف که حائل و حاجب مابین نار و جنت است مردانی
میباشند میشناسند هر یکی را از دو طایفه ناریان و جنانیان از ذوات و اسمای هر را بنشانهای و علامتهای ایشان و آن علامت بر پیشانی های جنانی بخط نورانی
هذا مومن حقا درخشنده روی بنور و بر پیشانیهای کفار بخط و تحریر سیاه و تیره هذا کافر حقا منقوش و در قبور شان شده سیاه روی باشند و ندا و صدا
میکنند ان اصحاب اعراف ملازمین جنت را باینکه تحیت و سلامتی خدا بر شما باد ای اهل جنت هنوز اهل جنت یا اهل اعراف داخل نشده باشند و ایشان امید
و طمع داشته میباشند بدخول جنت یعنی قبل دخول جنت سلام بر اهنا کرده میشود و وقتیکه گردانیده میشوند چشمهای اهل جنان را بمقابل و بسوی اهل نار میگویند
واهل جنان در آن وقت ای پروردگار ما مگردان و مدار ما را با گروهای ستمگاران در نار و در تفسیرش چند بحث اند بحث اول
حجاب بکسر حاء مهمله بمعنی ستر و پرده که ساتر و حایل و فاصل در میان دو شی یا در بین یک خط نه باشد تا یک موضع چون دو موضع بگردد و جمع حجاب بضم
حجب چون کتاب و کتب و حاجب فاعل حجب یحجب حجبا و حجابا فهو حاجب و بمعنی بازدارنده از مراد و از حضور و دیدار کسی و حجاب بضمه اول
جمع حاجب چون کفر و کفار و حاجبان دو استخوان فوق العینین ملبس بجلد و موی و جمعش حواجب است در مجمع فرمود الحاجب الحجب
المانع من الادراک و منه قیل للضریر محجوب و حاجب الامیر و حاجب العین یعنی حاجب حاجز مانع از ادراک میباشد و از همین
باب همین حاجب ای ضریر یعنی با عمی محجوب العین و حاجب الامیر و حاجب العین نامیدند سعودی گفته ضرب بین الفریقین او بین الجنة
والنار سور یمنع وصول اثر احدهما الی الآخر بحث ثانی اعراف بفتح اول جمع عرف عبارت از اماکن مرتفعه ماخوذ از عرف الفرس و منه
عرف الدیک و عرف اسپ موی ثابت بر بالای گردن تا سرش از یال اسپ بمقابل دمش میباشد و عرف و یک تاج خروس که لحمی اغلب کاسه سرش
بلند سرخ رنگ میباشد چه او مرتفع از جسد میباشد لهذا بعرف الدیک و عرف الفرس نامیدند و اعراف چونکه بر بالای سر آن کوه یا دیوار اماکن برای
ساکنان میباشد تا معاینه و مشاهده کنند احوال اهل نار و جنت را و اعراف باحوال ایشان باشند لهذا آن مقام باعراف مسمی گردید فخر رازی
زمخشری فرمودند اما الاعراف فهو جمع عرف و هو کل مکان عال مرتفع و منه عرف الفرس و عرف الدیک و کل مرتفع من
الارض عرف و ذلک لانه بسبب ارتفاعه یصیر اعرف مما انخفض منه پس بنا بر این اصل اعراف از عرف بمعنی علو و مرتفع نقیض
سفل باشد و بوجه دیگر از عرف بمعنی شناخت و جای معرفت میباشد چنانچه مینار بلند برای تحصیل معرفت احوال بلد و خارج آن میباشد
بحث ثالث وبینهما حجاب جمله مستانفه در بیان احوال اهل نار و جنت است یعنی میان اهل جنت و نار حجابی و پرده فاصل و حایل و مانع یا میان
فریقین میباشد تا اثر اینها و مقام یکدیگر نرسد پس در لغت و در اصطلاح شریعت مطهره بالاتفاق این حجاب پرده فاصله ساتر و حاجب از رویت
و از وصول اثر یک مقام بمقام دیگر میباشد و اعراف همین حجاب را گویند اما نزد اکثر این حجاب حایل سوری یعنی دیواری بسیار بلند است
و دلیلش تصریح قرآنی است فضرب بینهم بسور له باب باطنه فیه الرحمة و ظاهره من قبله العذاب یعنی مضروب میان اهل جنان و نیران دیوار
گردیده و آفریده شده و باطن یعنی خلف آن سور و دیوار رحمت الهی یعنی بهشت جاودانی و ظاهر از پیش و پیش عذاب میباشد و همین قول جمهور منهم

ابن عباس

ابن عباس و مجاهد و سدی و غیرهم از جماعتے هست و رازی فرموده وهذا هو المشهور بینهم نزد جبائی شرف سور و همان اعراف است
نزد حسن بن مفضل وغیره اعراف در اصل مکانی و مقامی بلند بر صراط است نزد جمعی دیگر ما بین جنت و نار خالق کوهے بنهایت بلند آفریده و
آنرا باسم سور قرآن ذکر کرده چه دیوار اکثر حایل و حاجب میان دو مکان در دنیا میباشد بیکطرف آن کوه جهنم و بطرف دیگرش جنت میباشد چنانچه
در پنجاب کوهی بلند آفریده این طرف ملک حار و گرم پنجاب و بطرف دیگرش ملک کشمیر جنت دنیا ملک سبزه زار و گل زار و ذو الانهار و فواکه
گوناگون لاشمار نفیس خوش آب و هوا آفریده و زنان و مردان آن اکثر عقیل خوش شکل و هیکل و خوش رو سرخ سفید میباشد و شعراء عجم
و هند برای همین ذکرش بکشمیر جنت نظیر کرده اند و بقول معدودی آن حجاب در اصل اعراف و اعراف کثبان بضمه اول یعنی تله ریگی بلند میباشد
و همین مروی در بعض اخبار صادق آل محمد علیهم السلام است اشکال بمعارضه اقوال اعتبار از همه ساقط است چه مختلف فیه محل قطع نمیباشد جواب
منافات و معارضه در معانی حجاب نیست چه حجاب ما بین نار و جنت در اصل اعراف است و اعراف محل تحصیل معرفت اهل نار و جنت است و اعراف
سور یعنی دیوار بلند ما بین اند و مقام قایم شبیه بجبل و تله و کریوه بلندی میباشد بحمد الله منافاتے بین الاقوال نیست البته این حجاب باعتبار معانی عدیده
اسماء عدیده دارد اشکال ندارد چه مسمی اینها واحد است اشکال هرگاه باتفاق جنت تحت عرش فوق سماوات سبعه و جهنم تحت الثری است پس
ضرب سور از ثری الی الثریا برای فصل ما بین این دو مقام چه حاجت و بر راس اعلی آن کوه یا دیوار امکنه برای نظاره و رویت احوال و قیل و قال فریقین
حضور صامری شدن احوال اهل اسفل السافلین و استماع قیل و قال فریقین از مقام اعلی علیین مع البعد بهذه المسافة بوقوع میاید و چگونه یکدیگر را
شناخته و بعیون الراس دیده میتوانند جواب اول بقول بعض متکلمین این چند رویت و قیل و قال و اسماع سلام باهل جنان بخارق العادت
بوقوع میاید پس آنچه خارق العادت است او مقدور و ممکن بذاته میباشد در ان هیچ عاقلے انکار نمیتواند کرد پس درین باب اشکال عاید
نمیشود جواب ثانی یجوز و یمکن ان یزیل الله ما یمنع من الرویة والسماع یعنی جایز و ممکن است که او تعالی ازاله میکند آنچه مانع رویت و سماع
میباشد و یجوز و یمکن ان یقوی الله ابصار المبصرین و اصواتهم و اسماعهم و یعینها و یمدها بالریح والهواء و یهیاء مسامع الجانبین
فیسمع و یبصر کل واحد من الفریقین یعنی جایز و ممکن است که او تعالی قوی گرداند ابصار بینندگان و آوازهای ایشان را و امداد و اعانت کند اصوات
را در ابلاغ بسوی سامعین بباد و آماده بسازد ابصار و مسامع فریقین را تا یکدیگر را معاینه بعیون الراس و استماع اصوات بگوشهاے سر نمایند چنانچه ایست
چنانچه از وادی النمل سلیمان صوت نمل و مورچه را از مسافت شش ماهه شنید جواب ثالث بدانکه بعد نفخ صور اولی طی سماوات خواهد شد و بعد نفخ ثانیه پس جمع خلق در
میدان حشر خواهد شد و جهنم بمصداق وجیء یومئذ بجهنم نیز در محشر حاضر کرده خواهد شد پس جهنم و جنت در آن وقت و روز متقارب قرار داده خواهند شد تا از
صراط و جسر جهنم کل خلایق لابدا عبور نمایند ناریان بنار و ناجیان بسر دیگرش بدر جنت رسیده داخل جنت میشوند تنبیه هرگاه این از آیات
کتاب الله و صحاح احادیث متواتره سید انبیاء و ائمه هدی علیهم السلام ثابت قطعا باشد پس در آنرا سور یا جبل حجاب ما بین جنت و نار آفریده
و قرار داده شود عقل از قبول آن اصلا و ابدا امتناع ندارد و همین وجه معقول و منقول بسکن قلب بغیر استبعاد میباشد اشکال زایل شد جواب
رابع حضرت اقدس مجلسی قریب بهمین در معاد بحار فرموده اقول الذی یظهر من الآیات والاخبار هو ان الله تعالی بعد
طی السماوات و طبقها ینزل الجنة والعرش قریبا من الارض فیکون سقف الجنة العرش و لا یبعد ان یکون المراد هذا بقوله تعالی
و ازلفت الجنة للمتقین و تحول البحار نیرانا فیوضع الصراط من الارض الی الجنة و الاعراف درجات و منازل بین الجنة و
بهذا یندفع کثیر من الاوهام والاستبعادات التی تخطر فی اذهان اقوام فی کثیر مما ورد فی احوال الجنة والنار والصراط و مرور الخلایق
علیه و دخولهم الجنة و احضار العرش یوم القیمة و امثالها یعنی آنچه از آیات و اخبار صحیحه ثابت است اینست که او تعالی بعد پاره پاره و
پیچیدن آسمانها فرود میآرد عرش را قریب بزمین تا آنرا سقف جنت قرار بدهد و بعید نیست که همین مراد از ازلاف و تقریب جنت بسوی متقیان
باشد و آب دنیا و بحاران کلا آتش میکردند پس وضع پل صراط بر جهنم از زمین بسوی جنت کرده میشود و بهمین وجه مندفع میشوند اوهام واهیه
و استبعادات نفسانیه که خطور در اذهان اقوام میکنند از آنچه در احوال بهشت و نار وارد شده و آنچه در باب صراط و گذشتن کل خلق بران و ورود دخول
ایشان بجنت و در احضار عرش در محشر بروز قیامت و امثال اینها بحث رابع و علی الاعراف رجال و بر اعراف مردانی چند اند و اینجا دو سوال

اند **احدھما** ایا حجاب اعراف شئی واحد یعنی سور حایل ما بین جنت و نار است **یا** دو شئی متغایر از ہم دران دو قول اند **قول اول** مذہب جمہور و اہل ظاہر
و اکثر است است **قول ثانی** مختار جمعی از محققین است زیرا کہ و علی الاعراف عطف بر حجاب کردہ **و** ما بین عطف و معطوف علیہ مغایرۃ لازم است **پس**
نزد ایشان اعراف ابنیہ عالیہ و امکنہ رفیعہ بر شرف سور و بر راس اعلی آن کوہ برائے سکونت و قیام حکام و ناظرین احوال اہل نار و جنت میباشد تا قایمین آن
مقام اعلی و بلند و بالاتر او قف و اعرف احوال فریقین بکردند و مطلع بر کل و جزء ایشان شوند چنانچہ ناخدایان بر سر ستون جہاز بلند و بر منارہائے
و بر سطوح قلعہای نہایت و غایت بلند و بالا نشستہ نگاہ و نظارہ بچہار اطراف میکنند تا دریافت نمایند احوال باد و طوفان و غنیم اعدا را **پس** بنا بر این مغایرۃ
ما بین حجاب کہ سور و کوہ بلند بذاتہ **و** اعراف کہ امکنہ و ابنیہ بر شرف سور و بر کلہ جبل حاصل باشد اشکال باطل شد **تنبیہ** بنا بر این رجال نظارہ کنندہ
شرف سور محل معارف و علم باحوال چون مدرسہ مدارس محل درس و تحصیل علم میباشد **ثانیھما** رجال اعراف اصحاب عوارف و معارف اند کہ باہل نیران و
جنان بالتفصیل قبل از دخول ایشان بنار و جنت میشناسند بدلیل یعرفون کلا بسیماھم **و** بنا بر این اصحاب اعراف اصحاب معرفت و علم باہل نار و جنان میباشند **و**
ہمین قول حسن بصری **و** زجاج است قالا علی معرفۃ اہل الجنۃ والنار رجال یعرفون کلا واحد من اہل الجنۃ والنار بسیماھم **و** قال الحسن و یمیزون البعض
عن البعض **سوال** وجہ تسمیہ اعراف چیست و چرا باعراف نامیدہ شد **جواب** ذکر شد سدی گفتہ انما سمی الاعراف لان اصحابہ یعرفون الناس
فی الجنۃ والنار یعنی برائی آن باعراف نامیدہ شد چہ اصحاب اعراف میشناسند مردمان نار و جنت را **و** بنا بر این بجہت معرفت رجال آن موضع را اعراف
نامیدند **نزد** ابن عباس مع جمعی دیگر اعراف ارفع الاماکن **و** اعلی از جنت و نار است لہذا یعنی بعلوان اعراف نامیدند چنانچہ تاج خروس و یال اسپ را عرف
بجہت بلندی انہا از کل بدن نامیدند **نزد** بعضی بشرافت اشخاص و رفعت انہا و شرافت و رفعت آن موضع معا باعراف نامیدہ شد **تبصرہ** بدانکہ فضل
و شرف بحسب عتبارات و تعلقات میباشد **اول** باعتبار کمال ذات کقولہ تعالی ان اللہ اصطفی ادم الخ **و** بایہ فضلنا بنی آدم الخ **ثانی** باعتبار صفات
بحمل لیس اعلی و اکمل و افضل الصفات علم است کقولہ و اولو العلم درجات **و** بایہ ھل یستوی الذین یعلمون والذین لا یعلمون **ثالث** باعتبار مکان
کقولہ تعالی ببکۃ مبارکا **رابع** باعتبار زمان کلیلۃ القدر خیر **خامس** باعتبار عمل کضربۃ علی یوم الخندق افضل من عبادۃ الثقلین **بحث**
خامس سیما فعلی یعنی علامت و نشان از سام ابلہ یسومہا اذا ارسلہا فی المرعی معلمۃ و ھی السائمۃ است **و** از اینجا ہست والخیل المسومۃ التی علیہا
والمسومۃ ایضا المعلمۃ و منہ قولہ من الملائکۃ مسومین **قال** الاخفش بمعنی معلمین یعنی خیل و ابل و بز و گوسفند بچراگاہ برائے چریدن فرستادہ میشوند بعلامات
شناخت تا از مال یکدیگر ممتاز باشند از سائم یسوم سوما فھو سایم و ہی سائمۃ **و** جمع ہر دو سوائم است **در مجمع** نقل فرمودہ قیل انہ وزنہ عفلی من وسمت
فقلبت **و** فیہ ثلث لغات سیما **و** سیماء بالقصر والمد **و** سیمیاء علی زنۃ کبریاء **والشعر منہ** لہ سیمیا ما یشق علی البصر رویتہ **در نہایۃ**
ابن اثیر السومۃ **و** السمۃ العلامۃ **و** فیہ ان اللہ فرسا نا من اہل السماء مسومین ای معلمین **و منہ** حدیث الخوارج سیماھم التحالق ای علامتہم
و الاصل فیہا الواو فقلبت لکسرۃ السین یعنی بکسر سین واو یا گردید سوما سیما گردید **بحث خامس** و علی الاعراف رجال یعرفون
کلا بسیماھم یعنی و بر اعراف مردمان میباشند کہ میشناسند ہر یکی را از فریقین لہذا یعرفون جملہ صفت رجال اعراف است **و در اینجا** چند سوال اند **سوال**
اول این رجال اعراف ذو المعارف اینہا عینا کیستند **جواب** در این خلاف کثیر است حصر آن در دو قسم میشود **اما قسم اول** اہل اعراف اقوامی
اند کہ مستحق جنت و نار نمیباشند پس لابد از اہل درجہ متوسطہ بغیر النار والجنۃ باشند **و** اندرجہ اعراف خاص میباشد **پس** قایلین باین قول در بین خود نیز اقوال
دارند **قول واحد** آنکہ اینہا اہل ذنوب از ادیان صحیحہ میباشند بسبب ذنوب محبوس میکردند در اعراف کہ درجہ متوسطہ بین النار والجنۃ میباشد **پس** حسنات
و سیئات ایشان بالسویۃ باشد **و** بسبب سیئات بجنت **و** بسبب حسنات بنار نمیرسد **و** ہمین قول حذیفہ یمانی **و** ابن مسعود **و** احد الروایتین ابن عباس است **و**
حذیفہ در جواب سایل فرمودہ ھم قوم استوت حسناتھم و سیئاتھم فقصرت بھم سیئاتھم عن الجنۃ **و** تخلفت بھم حسناتھم عن النار فوقفوا ھنالک
علی السور بین الجنۃ والنار حتی یقضی اللہ فیھم یعنی اہل اعراف قومیست کہ حسنات و سیئات اینہا مساوی باشد پس سیئات شان مانع از جنت **و** حسنات
شان مانع از نار میشود لہذا محبوس و موقوف در اینوقت بر سور میشوند کہ میان جنت و نار میباشد تا وقتیکہ خدا در اینہا حکم باحد الطرفین بفضل یا بعدل کند **و**
قال بعضھم انما جعلوا علی الاعراف لانہا درجۃ متوسطۃ بین الجنۃ والنار فھم لا من اہل الجنۃ ولا من اہل النار ولکن اللہ یدخلھم الجنۃ
بفضلہ و رحمتہ الخ لانہ لیس فی الاخرۃ دار الا الجنۃ والنار یعنی این طایفہ بجہت تسویہ حسنہ و سیئہ داخل در اعراف میشوند کہ درجہ میانہ میان جنت و نار است

پس ایشان بمساوات حسنه وسیئه نه از اہل نار خالص ونه از اہل جنت خالص میباشد لکن خدا بفضل ورحمت خود در آخر ایشان را داخل جنت میسازد چه در آخرت
دار سوم جز الی سوائی جنت ونار نمیباشد لہذا کل خلق محصور در دو قسم فریق فی الجنة وفریق فی السعیر گردیدہ **ابن مسعود** فرمود یحاسب الناس یوم القیمة
فمن کانت حسناته اکثر بواحدة دخل الجنة **و** من کانت سیئاته اکثر بواحدة دخل النار **والمیزان** یخف ویثقل بمثقال حبة من خردل **و** من استوت
حسناته وسیئاته کان من اصحاب الاعراف فوقفوا علی الاعراف **فاذا** وقفوا علی الاعراف ونظروا الی اهل الجنة نادوا هو ان سلام علیکم **و**
اذا نظروا الی اهل النار قالوا ربنا لا تجعلنا مع القوم الظالمین فهنالک یقول الله تعالی لم یدخلوها وهم یطمعون فکان الطمع دخولا **وقال ابن مسعود**
اذا عمل العبد حسنة کتب له بها عشر **و** اذا عمل سیئة لم تکتب له الا واحدة **ثم** قال هلک من غلب احاده عشراته **حاصل** آنکه عند الحساب والمیزان
هرکس که حسناتش بمقابله سیئاتش اگر یک حسنه زاید بر آمد داخل جنت میشود **و** هرکس که سیئاتش زیاده بیکی بر آمد **داخل نار** میشود چه توزین بیک حبه خردل
ثقیل وخفیف میشود **و** آنانکه حسنات وسیئات متساوی میباشند اینها موقوف ومحبوس بر اعراف میکردند پس از توقیف وقتیکه اینها نگاه اہل جنت را میکنند
سلام علیکم باہل جنت میگویند **و** باہل نار وقتیکه نگاه میکنند دعا مینمایند که پروردگارا مارا با اہل نار مگردان پس حق تعالی نقل اسید ایشان میفرماید که اینها قبل از
دخول طمع وامید دخول بجنت داشتند میباشند **وابن عباس** فرمود الاعراف سور بین الجنة والنار **و** اصحاب الاعراف هم قوم استوت حسناتهم
وسیئاتهم فهم بذلک المکان حتی اذا اراد الله ان یعافیهم انطلق بهم الی نهر یقال له **نهر الحیوة** حافتاه قصب الذهب مکلل باللؤلؤ ترابه
المسک فالقوا فیه تصلح الوانهم **و** تبدوا فی نحورهم شامة بیضاء یعرفون بها حتی اذا صلحت الوانهم اتی بهم الرحمن فقال تمنوا ما شئتم فیتمنون حتی
انقطعت امنیتهم قال لهم لکم الذی تمنیتم **و** مثله سبعون ضعفا فیدخلون الجنة **و** ذکره ابن جریر فی تفسیره **حاصل** آنکه اعراف دیوار حایل وفاصل
میان جنت ونار است **و** اصحاب اعراف قومی است که مساوی باشند حساب سیئات ایشان وایشان موقوف ومحبوس بر اعراف میشوند تا خدا عفو نماید ایشان را
پس میبرند اینها را بسوی نهری یا چشمه که بر دروازه جنت جاری وساری باشد و آنرا **نهر وچشمه حیوة** میگویند دو کناره آن نهر از طلاء احمر مکلل ومرصع بلآلی
وجواهر **و** خاکش مشک عنبر میباشد در ان ایشان را انداخته صالح الالوان وخوش اشکال از ان بر میایند **و** ما بین حلق وصدر اینها خالی سفید درخشنده بنور سفید ناشی
شده باشد بسبب آن شناخته میشوند که اینها اہل نجات جنانی اند وبعد حصول انجال حکم خالق مہربان با اینها میاید تمنا کنید آنچه بخواهید پس تمنا خود کامل اظهار
میکنند خالق میفرماید مر شما را تمنا شما ومثل آن هفتاد درجه زاید واضعاف داده میشود پس داخل جنت میشوند **قول ثانی** نزد شرجیل بن سعد اصحاب
اعراف قومی است بجهاد بر آمدند بغیر اذن اباء خود **وطبری** همین را بسند خود روایت کرده قال سئل رسول الله عن اصحاب الاعراف فقال صلعم
هم قوم قتلوا عصاة لآبائهم فمنعهم قتلهم فی سبیل الله عن النار **و** منعهم معصیة آبائهم ان یدخلوا الجنة **وزاد فی روایة** فهو آخر من
یدخل الجنة یعنی حضرت رسول صلعم در جواب سائل فرمود که اصحاب اعراف قومی اند که بجهاد بر آمدند بعصیان اباء خود یعنی بلا اجازت ایشان قتل کفار
کردند **پس** قتل ایشان کفار را مانع از نار شد **و** منع اباء بایشان از جهاد مانع از دخول جنت شد **و زیاده در خبر دیگر** است که این اشخاص
آخر کسانی اند که داخل بجنت میشوند **وابن جوزی** گفته انهم قوم رضی بائهم دون امهاتهم وامهاتهم دون آبائهم یعنی اصحاب اعراف و
اند آباء ایشان راضی بجهاد رفتن شان بود بغیر مادران **و** مادرهائے شان راضی بود بغیر رضاء اباء بر آمدند **و بکر بن عبد الله المزنی** بحسن
بصری گفت که بما رسیده که اصحاب اعراف قومی اند که حسنات شان مساوی سیئات میباشند فضرب الحسن بیده علی فخذه ثم قال هولاء قوم جعلهم الله
علی تعریف اهل الجنة والنار یمیزون بعض من بعض والله لا ادری لعل بعضهم معنا فی هذا البیت یعنی حسن دست بر ران آورد وگفت که اینها قومی اند
خدا بر تعریف اہل جنت ونار مقرر کرد تا تمیز کنند بعض شان را از بعض شان بخدا من نمیدانم که بعض شان با ما درین خانه باشند **قول ثالث** مذہب
عبد العزیز بن یحیی الکنانی است هم الذین فی الفتن والفترة ولم یبدلوا دینهم ولا تفکروا فی التوحید یعنی اہل اعراف آنانی اند که در ایام فتن وفترہ
در فقدان انبیاء مردہ اند واینها تبدیل عقاید خود وتفکر در توحید نکردند **قول رابع** اہل الاعراف ضعفاء عقول میباشند که در ایام جاہلیت وکفر وبعد از
ایام بعثة انبیاء وبعد بعثة ایشان بر لادینی ولا علمی مردند **و** امثال ایشان از مجانین ومشوخ فانیة القوی والعقول والادراک اطفال مراهق **و** آنانکه در
تحصیل وتحقیق دین بلا اعتقاد دین مردہ اند **قول رابع** اہل اعراف اولاد زنا میباشند **و** همین روایة ثانیه منقول از ابن عباس است **و** رساله
حل ما لا ینحل در جواب سوال نجات ولد الزنا مفصل بالانفراد مطبوع گردیدہ ومفصل در ان ذکر نجات اولاد زنا کردہ ام **قول خامس**

قول ثالث در تشخیص اہل اعراف ۱۲

اصحاب اعراف اولاد مشرکین اند چه اینها نه بر ایمان و نه بر کفر مردند **قول خامس** نزد عبد الله ابن الحارث اهل اعراف مساکین اهل جنت اند نقله الرازی و من تبعه **قول سادس** فسقه اهل اسلام و فجره اهل ابن قبله و صلوة **او** هذا نقلهما ایضاً **اقول** همه این اقوال متقارب اند چه کل اینها غیر اهل نار و غیر اهل جنت اهل درجه متوسطه اند و آن اعراف بین نیران و جنان میباشد **و اینقول** من حیث الکل منافی و معارض قرآن است زیراکه در قرآن وصف اهل اعراف بعرفون کلا بسیماهم کرده **و** اینها همه طوائف غیر اهل معارف ساکنین درجه سوم بطور جزا و سزا اند **و انچه** منافی قرآن و برهان باشد اگر امکان تطبیق و توفیق با قرآن باشد تطبیق و توفیق واجب است والا متروک **و** تحویل و تفویض تاویل آن بسوی معصومین راسخین فی العلم میباشد تا خلاف و معارضه از مبین بردارند **و تاویل** این اقوال در جواب اشکال در آخر این میاید انشاء الله المعین القدیر **اما خلاف قسم ثانی** که اهل اعراف غیر مذکورین حکام بطور تحکیم از اشراف اهل جنان اعرف و اعلم بعلامات هر یکی از فریقین اهل نیران و جنان قطعاً میباشند **پس** اینها هم اقوال دارند **اولها** انهم الملائکة فی صور الرجال من بنی آدم یعرفون اهل النار والجنة یعنی اصحاب اعراف ملائکه اند بصورت بنی آدم میشناسند بالتفصیل اهل نار و اهل جنت را مع علامات ایشان **پس** این ملائکه **آیا** خزنه نار اند **یا** خزنه جنان **یا** حفظ اعمال شهود جمیع اعمال و افعال شان در دنیا **و** با هر یکی معیت داشتند معاینه اعمال شان از حسنه و سیئه میکردند **جواب** هر وجهی محتمل است **و** همین قول ابو مجلز است **اشکال و ایراد** بر ابو مجلز کرده شد که او نعم فرمود و علی الاعراف رجال و رجال اسم علم بر مردان و ذکور انسان غیر اناث ایشان گردند غیر بشر رجال اطلاق نمیشود **پس** ملائکه هم اطلاق رجال نیست **ابو مجلز** بمعترض جواب داد ان الملائکة رجال لا اناث **و طبری** تضعیف و تعطیل کرد قولش را **اقول** هو ایضاً ضعیف بانه انما یحسن الوصف بالرجولیة فی الموضع الذی یکون فی مقابلة الرجل نثی خلاف الذکی **و** ما کان بازاء الملائکة اناث من جنس ذاتهم فقول ابی مجلز خلاف الموضوع والاطلاق والحقیقة و ظاهر کتاب الله یعنی ایضاً میگویم که حسن وصف برجولیت در جائی صحیح میشود که در مقابله نر ماده و مقابل هر مرد زن خلاف حالت مذکر باشد **و** مقابل و ازاء ملائکه از جنس ذات و صفات شان مؤنث مخلوق نشده **پس** قول ابو مجلز خلاف موضوع **و** اطلاق **و** حقیقت **و** ظاهر کتاب الله **و** خلاف استعمال اهل لغة میباشد **ثانیها** نزد مجاهد **و** حسن انهم قوم صالحون فقهاء علماء الامم **و** افاضل اهل الجنة والثواب فعلی هذا القول انما یکون لبثهم علی الاعراف علی سبیل النزهة **او** لیری غیرهم شرفهم و درجتهم و فضلهم یعنی اصحاب اعراف قومی صالح فقها علماء امم میباشند **پس** بنا بر این قول لبث اینها بر اعراف بر سبیل نزهت بغیر حبس و بلا جریمه میباشد یا برای ارائه شرف ایشان باغیار و اظهار و اثبات رفعت و فضل شان بر دیگران میباشد **و** همین در **در منثور** از جماعتی منهم ابی شیبه **و** هناد **و** ابن المنذر **و** ابن ابی حاتم **و** ابو الشیخ از قتاده **و** از حسن نقل کرده **و** همین مقتضای عقل است **و** همین منصور نزد جبائی **و** قاضی ابو بکر است بان کونهم من اصحاب الاعراف یدل علی انه تعالی میزهم من جمیع اهل القیامة بان اجلسهم علی الاماکن العالیة المشرفة علی اهل الجنة والنار **و** ذلک تشریف عظیم **و** مثل هذا لا یلیق الا باهل الثواب لصافیة الخالصة **و** لا شک ان الذین تساوت سیئاتهم حسناتهم فدرجتهم قاصرة فلا یلیق بهم ذلک التشریف یعنی بودن اینها از اصحاب اعراف دلالت دارد که اینها را او تعالی ممتاز گردانیده از جمیع اهل قیامت باجلاس ایشان بر مکانهای عالیه و مقامات مشرفه بر اهل جنان و نیران و آن تشریف عظیم است **و** مثل این اجلال و تشریف لائق نیست مگر بآنکه اهل ثواب صافیه خالصه مخلص از سادات اهل الجنة باشند **و** نیز شکی نیست در اینکه آنانکه حسنات و سیئات متساوی باشند درجه شان قاصر است سزاوار و قابل نیست باین تشریف و تعظیم و تعلیه اصلا **سوال** پس بنا بر این **آیا** این اشخاص مار و فقها و علما عینا مقرر شده هست یا نه **جواب** در ان نیز خلاف دارند و در اقوال آئمه ذکر آنها میاید **فخر رازی** گفته از جمله ایشان شیخین ابو بکر و عمر است **خصام** میگویند اگر ایشان ناجی از نار و مقصرین محبوسین اهل اعراف میبودند خیلی کمال شان بود چه از مطاعن و مآثم شان کتب حدیث **و** علم سیر **و** تواریخ مصنفه مریدان شان مملو و مشحون است **و** در اولیات بدعات ایشان اعلام تبعه شان همه ثبت و ضبط کرده اند **و محمود عینی** شارح بخاری **و** بغوی **و** غیرهما در قصه صلح حدیبیه روایت کردند قال عمر شفاها بالنبی والله ما شککت فی نبوتک قط فیوم هذا یعنی عمر شفاها به پیغمبر صلعم گفت قسم بخدا من هرگز شک در نبوة تو مثل شک امروزه نکردم **و** همین امام ثعلبی **و** امام بغوی **و** غیرهم از اهل حدیث شان بتواتر نقل این کردند **و** نیز **عینی** در قصه نکاح زینت گفته که نزد نزول آیه والله احق ان تخشاه عمر در مجلس برخواسته بشهد خلق بلند بسید ابنیا گفته که لا ان علمت ان القرآن کتاب الله **و** انک رسول الله یعنی الان دانستم که قرآن کتاب الله **و** تو رسول اوئی **پس** عینی بعد ... در رد اینها جواب داده که اینها حدیث الاسلام از ضعفاء بودند پس نزد کمال دین کامل الایمان تدریجا

گردیدند

اما قسم ثانی از اقوال در اهل اعراف ... خلاف ... اهل اعراف اهل نیران ... خلاف قسم ثانی در اقوال اعراف اشراف علما امت و فضلاء اهل جنت کرام اند ۱۲

گردیدند **جوابش** آنکه هرگاه در عصر سید انبیا که معلم کل و مزیل شبهات و ممهد هدایات بزبان خدا بوده اینها از ضعفا بودند بعد آنحضرت چگونه ایشان کامل الایمان
شدند و سیر و احوال ایشان تا مدت العمر دلالت دارد که بر نفاق و ظلم مردند **ثالثها** نزد بعضے این اصحاب اعراف علی و جعفر طیار و عباس و حمزه میباشند
در تفسیر ثعلبی همین مروی از ابن عباس است انه قال الاعراف موضع عال من الصراط علیه العباس و حمزة و علی بن ابی طالب و جعفر
ذوالجناحین یعرفون محبیهم ببیاض الوجوه و مبغضیهم بسواد الوجوه یعنی ابن عباس فرمود اعراف موضع عالی از صراط است بر ان از جانب خدا بجهت
دریافت احوال خلق مقرر عباس و حمزه و علی و جعفر طیار میباشند میشناسند محبان خود را بسفیدی وجوه و مبغضان خود را بسیاهی وجوه **در شواهد
التنزیل** امام ابوالقاسم الحسکانی معروف بحاکم باسناد خود از اصبغ بن نباته روایت کرده قال کنت جالسا عند علی فاتاه ابن الکواء فسئله عن هذه الآیة
یعنی عن الاعراف فقال ع ویحک یا ابن الکواء نحن نوقف یوم القیمة بین الجنة و النار فمن نصرنا عرفناه بسیماه فادخلناه الجنة و من ابغضنا عرفناه
بسیماه فادخلناه النار یعنی زندیقی ابن الکوا نام از حضرت امیر مومنان از اصحاب اعراف پرسید پس آنحضرت بعد خطاب ویحک فرمود ای **ابن الکواء**
که ما اهل بیت عصمت و طهارت بروز قیامت وقف میدهیم کل خلق را بر پل صراط یا بر اعراف میان جنت و نار **پس** هر کس که ما را در دنیا شناخت و یاری کرده
باشیم او را میشناسیم بعلامات او پس داخل جنت میسازیم ایشان را **و** هر که مبغض ما بوده میشناسیم او را نیز بعلامات خود او **پس** او را داخل نار میسازیم **و در
غایة المرام** احادیث کثیره مرویه عامه و خاصه بهمین مضمون جمع کرده **رابعها** نزد بعضے اهل اعراف شهود این امت مسلمه مع شهود امم سلف و خلف
از عدول آخرت اند بشهادت ایشان ناری بنار و ناجی بجنت میرود **و** ماخذش آیه و کنتم شهداء علی الناس میباشد **و** همین قول از جبائی منقول در مجمع وغیره
است **و ابن شهود** بر این امت و امم سلف و خلف چهارده معصوم علیهم السلام باید باشند **و** ثبوتش در قول خامس میآید **خامسها** نزد جمعی از
محققین این است منهم ابن الانباری وغیره هست که این اهل اعراف در دنیا باید مبرا و محفوظ از آثام و معاصی بمدة الاعمار بوده باشند **پس** اینها خاص انبیا و
جمیع امم میباشند نه صادر الخطایا از امم چه مجرمین خود ذی علامت گرفتار میباشند **و مختار امامیه** همین است مع زیادتی اینکه اهل اعراف نبی هر
امت **و** سید انبیا خاتم الرسل مع خلفاء اثناعشر از ائمه اهل بیت عصمت و طهارت خود علیهم السلام خاص اند **و قال الانباری** ان اهل الاعراف انما
اجلسهم الله علی ذلک المکان العالی تمییزا لهم علی سایر اهل القیمة و اظهارا لفضلهم و علو مرتبتهم و لیکونوا مشرفین علی اهل الجنة و النار مطلعین
علی احوالهم و مقادیر ثواب اهل الجنة و اهل النار یعنی خالق انبیا و خلفاء معصومه منصوصه منصوبه را برای ایشان بامر الله بانتقام اعلی اعراف مکان میدهد
تا ممتاز سازد ایشان را بر کل اهل قیامت و اظهار نماید نهایت فضل و علو مرتبه ایشان را بر کل خلقت سلف و خلف و کمال فضل ایشان بهم امیگر و اند و مشرف میسازد
بر اهل جنت و نار و حال آنکه ایشان مطلع میباشند بر احوال فریقین و مقادیر ثواب اهل جنت و اهل نار **و** همین معقول **و** منقول بمرویات خاصه و عامه هست **اما
معقول** عقل مقتضی است که آنکس که بمقام اشرف و اعلی از جانب عالم الغیوب و القلوب تعالی مقرر و مشرف شود باید که او اعلم و اعرف در دنیا بوده باشد
تا او بکمال علم و معرفه خود مفصل بشناسد و تمیز کند ناجی را از ناری و عاصی البته او قطعا وجوبا منزه و مبرا و مقدس و معصوم از جمیع اصناف صغایر و کبایر در کل عمر
خود بوده و مرده باشد چه خود مجرم و محبوس قابل اجلال و تعظیم و تشریف و قابل تحکیم نیست سوای تذلیل و توهین و سزا **پس** آن مجرم اگر بعلامات جرایم خود محبوس و گرفتار
و داغدار باشد چگونه او بر اهل نجات و جنان حاکم ممیز قرار داده میشود **و** این عقلا باطل است **بلے** عوام امم از اهل جنان هم سزاوار نیست که مشرف بر انبیاء
معصومین بکردند چه باین تفضیل مفضولین و توهین سادات خلق اجمعین حاصل میشود و آن جایز نیست **اما منقول** بطرق خاصه و عامه بیست و هشت
حدیث بالاسانید المختلفه و مسانید امیه ثبت اند منجمله آن از امام ثعلبی **و** امام حاکم حسکانی بالاشبندی **و عمر بن شبیبه** وغیره روایت کرده ان علیا قسیم
النار و الجنة **ایضا** باسناد خود روایت کرده قال النبی یا علی کانی بک یوم القیمة و بیدک عصا عوسج تسوق قوما الی الجنة و اخرین الی النار یعنی ای
علی گویا من می بینم بروز قیامت که بدست تو عصا عوسج موسے کلیم الله است با آن پیش میکشی قومی را بسوی جنت **و** قومی دیگر را بسوی نار **و** الحال تمیما چند حدیث
از اهل بیت وحی و عصمت مینویسم **حدیث اول** شیخنا الطبرسی در مجمع روایت کرده قال الامام ابو جعفر الباقر علیه السلام هم آل محمد لا یدخل الجنة الا
من عرفهم و عرفوه **و** لا یدخل النار الا من انکرهم و انکروه یعنی امام باقر ع فرمود که اهل اعراف خاص آل محمد اند و داخل جنت نمیشود مگر آنکس که بشناسد ایشان را
و ایشان هم بشناسند و معتقد بوده باشند حق ائمه اهل البیت را **و** داخل نار نمیشود مگر آنکس که منکر امامت و معرفت و حقیت ائمه اهلبیت بوده **و** ایشان هم انکار او میکنند
حدیث ثانی قال الامام ابو عبد الله الصادق جعفر بن محمد ع الاعراف کثبان بین الجنة و النار فیتوقف علیها کل نبی **و** کل خلیفة نبی مع المذنبین

من اهل زمانه کما یقف صاحب الجیش مع الضعفاء من جنده وقد سبق المحسنون الی الجنة فیقول ذلک الخلیفة للمذنبین الواقفین معه انظروا
الی اخوانکم المحسنین قد سبقوکم الی الجنة فیسلم المذنبون علیهم وذلک قوله تعو ونادوا اصحاب الجنة ان سلام علیکم ثم اخبر سبحانه انهم لم یدخلوها
وهم یطمعون یعنی هولاء المذنبین لم یدخلوا الجنة وهم یطمعون ان یدخلهم الله ایاها بشفاعة النبی والامام علیهما السلام وینظر هولاء المذنبون
الی اهل النار فیقولون ربنا لا تجعلنا مع القوم الظالمین انتهی حاصل آنکه قران ناطق حضرت امام جعفر الصادق ع فرمود که اعراف کثبان یعنی تله وکریوه از
ریگ وخاک توده فاصل وحایل میان جنت ونار میباشد پس توقف میکند بران هر نبی امت و هر خلیفه نبی با مذنبین اهل عصر خود چنانچه توقف میکند صاحب
جیش ولشکر با ضعفا جنود خود و حال آنکه پیشی گرفته وسبقت کرده باشند نیکان بسوی بهشت پس امام زمان شان که با ایشان واقف باشد میفرماید مذنبین
شیعه خود را که بنگرید ونظر کنید بسوی برادران دینی خود را از نیکان سبقت وپیشی بر شما کردند بسوی جنت پس بمحض نگاه ودیدن سابقین خود را در بهشت
آن مذنبین سلام علیکم میگویند وبر ایشان سلام میکنند چنانچه مذکور در همین آیت است پس از این او تعالی خبر از امید وطمع دخول ایشان داده است و
مراد همین عصاة باقی ماندگان اند که هنوز این لاحقین داخل نشده باشند ولکن امید وطمع دخول خود آنوقت میدارند ومیگذارند بجنت با بشفاعت نبی وامام
یا بعفو الهی تعالی و بعد آن نگاه میکنند آن مذنبین بسوی سوء احوال اهل نار پس در آنوقت میگویند ای پروردگار ما شامل وداخل مگردان ما را با قوم ستمگاران
وکافران و عیاشی در چند روایت همین مضمون از حضرت باقر ع و صادق ع نقل کرده و حدیث ثالث آنکه از حضرت باقر ع پرسیده
شد از این آیه قال علیه السلام نزلت فی هذه الامة والرجال هم الائمة من ال محمد قلت فما الاعراف قال صراط بین الجنة والنار فمن شفع له الامام
منا من المؤمنین المذنبین نجی ومن لم یشفع له هوی امام فرمود که این آیه در عصاة این امت نازل شده و مراد از رجال ائمه از ال محمد اند راوی
عرض کرد که اعراف چیست امام فرمود راهی است میان جنت ونار پس هر کس را از مومنین وشیعه خود شفاعت امام زمان خود کرد پس او نجاة میباید و
هر کس را که شفاعت نکرد او در نار میرود حدیث رابع ایضا حضرت صادق ع فرمود الاعراف سور بین الجنة والنار علیه محمد ص وعلی ع و
الحسن والحسین و فاطمة وخدیجة الکبری فینادون این محبونا وشیعتنا فیقبلون الیهم فیعرفونهم باسمائهم واسماء ابائهم وذلک قوله تعالی
یعرفون کلا بسیماهم ای باسمائهم فیاخذون بایدیهم فیجوزون علی الصراط ویدخلون الجنة یعنی اعراف دیواریست میان جنت ونار بر او محمد و علی و حسن
و حسین و فاطمه و خدیجه کبری میباشند پس ایشان ندا میکنند که کجا هستند محبوبان وشیعیان ما پس پیش ایشان حاضر میشوند ومیشناسند ایشان را باسماء ایشان واسماء
پدران ایشان و همین است معنی یعرفون کلا بسیماهم یعنی باسماء ایشان میشناسند هر یک را پس دستهای ایشان گرفته عبور میدهند بر صراط وداخل میسازند
ایشان را بجنت حدیث خامس عن سلیمان الفارسی قال اشهد واقسم بالله لسمعت رسول الله ص یقول لعلی علیه السلام یا علی انک
والاوصیاء من بعدی او قال من بعدک اعراف لا یعرف الله الا بسبیل معرفتهم واعراف لا یدخلون الجنة الا من قد عرفهم وعرفکم و
لا یدخل النار الا من انکرهم وانکرتموه یعنی سلمان فارسی از صحابی پیغمبر باید که گواه باشید من قسم بخدا میخورم هر آینه شنیدم که حضرت رسول ص فرمود ای
علی تو واوصیاء بعد من یا بعد تو اعراف اند یعنی صحاب اعراف اند شناخته نمیشود خدا مگر بطریق معرفت ایشان احدی نمیشناسد خدا را مگر بسبیل معرفت ایشان ع از اهل
اعراف داخل جنت نمیشود مگر آنکس که بشناسد شما را واو هم بشناسد شما را و داخل نار نمیشود مگر آنکس که انکار کند ایشان را وانکار کند شما را و در صافی
ونور و برهان وغیرها نیز مروی از سلمان است انه قال قد سمعت رسول الله یقول لعلی اکثر من عشر مرات یا علی انک والاوصیاء من بعدک
اعراف بین الجنة والنار لا یدخل الجنة الا من عرفکم وعرفتموه ولا یدخل النار الا من انکرکم وانکرتموه حدیث سادس از حضرت
باقر علیه السلام پرسیده شد اهل اعراف کیستند فقال هم اکرم الخلق علی الله تعالی پس آنحضرت فرمود که ایشان گرامی ترین کل خلق بر خدا میباشند حدیث
سابع ابوحمزه ثمالی در تفسیر این آیه از حضرت باقر و حضرت صادق روایت کرده قال هم الائمة علیهم السلام در کافی روایت کرده که حضرت
امیر ع در جواب ابن الکواء فرمود نحن الاعراف و نحن نعرف انصارنا بسیماهم و نحن الاعراف الذین لا یعرف الله الا بسبیل معرفتنا و نحن الاعراف
یوقفنا الله تعالی یوم القیمة علی الصراط لا یدخل الجنة الا من عرفنا وعرفناه و لا یدخل النار الا من انکرنا وانکرناه ان الله لو شاء لعرف
الناس نفسه ولکن جعلنا ابوابه وصراطه وسبیله والوجه الذی یؤتی منه فمن عدل عن ولایتنا و فضل علینا غیرنا فانهم عن الصراط
لناکبون الخ حاصل آنکه حضرت امیر ع فرمود ای ابن کواء ما اعرافیم یعنی اصحاب اعرافیم و ما میشناسیم انصار خود را بعلامات ایشان و ما اصحاب اعرافیم که

شناخته نمیشود خدا مگر بطریق او شناخت ما و ما اصحاب اعرافیم که خدا و قفه میدهیم ما را براعراف صراط پس داخل جنت احدی نمیشود مگر آنکه او ما را و ما او را شناسیم و داخل نار احدی نمیشود مگر کسی که او انکار کند ما را و ما انکارش بکنیم و اگر خدا میخواست که معرفت نفس خود بخلق میکرد و البته میکرد و لکن ما را ابواب معرفت خود در خلق مقرر کرد و صراط و وسیله وصول خلق الی نفسه و وجه خود گردانید تا بان صراط و وسیله و وجه نزد خدا بروند و برسند و هر که عدول کند از ولایت ما و تفضیل دهد اغیار را بر ما پس اینها تحقیق از صراط بنار منکوب او جه میروند **تنبیه** در غایة المرام بغیر این همه احادیث اعراف با لاسانید المستفیضة جمع کرده که همه صریح اند که اصحاب خاص عترة طاهره سید الانبیا میباشند و احدی از غیر ایشان ابداً قابل این منصب علم و اعرف بمعارف و علامات اهل نار و جنت نمیباشید **اشکال** در پاره از اخبار وارد است نحن اصحاب الاعراف و در پاره نحن الاعراف و در پاره هست که اهل اعراف محبوسین مجرمین امت ایشان معهم علیهم السلم جمع نمیباشند این کمال تناقص و منافات است **جواب اول** که در احادیث نحن الاعرف مضاف مقدر چون نحن اصحاب الاعراف میباشد اشکال ندارد چون واسئل القریة ای اهل القریة است **جواب ثانی** نزد بعضے **اعراف** هرگاه مشتق از عرفان و معرفت است پس معنے نحن الاعراف بمعنی نحن العرفاء والعلماء باحوال اهل الجنان والنیران فالانبیاء و خلفائهم المنصوصة المنصوبة علی مناصب الانبیاء هم العارفون المعروفون لاجل ذلک یعرفونهما ویعرفونهما فقالوا ذلک لفرط معرفتهم و کمال علمهم باحوالهم نحن الاعراف یعنی ما علما و عرفا باحوال ناریان و ناجیان بالتفصیل میباشیم لهذا اسم عارف و معروف بر ایشان اطلاق میشود و باین جهت فریقین ایشانرا میشناسند و تعریف و تذکیر احوال ایشان میکنند **پس** بفرط معرفت خود باحوال فریقین نحن الاعراف ذکر خود کردند **و اگر** مشتق از العرف بضم اول بمعنی رفعت مکان بعلو شان باشد **پس** بنابرین نحن الاعراف بمعنی نحن علیا الشان والمکان والمقام ای اعلام الخلق بمراتب انفسهم و منازلهم علی الحجاب والجنة **جواب ثالث** در اجتماع مجرمین و حکام شان با هم اشکال و منافات ندارد چه صاحب جیش امام هر زمان است هر دو مجتمع بر صراط و اعراف میشوند و هر امام زمان رعایای زمان خود را میشناسند پس نار از آنکه از مذنبین غیر قابل شفاعت میدانند بنار بفرستند و آنان که قابل نجات میدانند انها را بجنت میفرستند **اشکال** آیا در اقوال ذکر نشد که اصحاب اعراف خاص مطهرین و معصومین انبیا و خلفا و اوصیا منصوصه ایشان حکام اهل نیران و جنان میباشند نه غیر معصومین صادر الخطا با خود گرفتار و علامت دار غیر قابل حکومت بر اعراف میباشند و عباس و حمزه و جعفر طیار غیر معصوم غیر انبیا و لا خلفا بالاتفاق بودند پس اینها چگونه با علی حکام فریقین بر اعراف مقرر میشوند **جواب** در حقیقت بر اعراف حاکم اهل نار و جنت امیر المومنین مستقلا خاص میباشد و این سه نفر و غیرش و یکے او در شطور تبعیت با امیر المومنین مصاحبین آنحضرت تعظیما و اجلالا له بر اعراف میباشند **اشکال** اینست اشکال این اصحاب اعراف را وصف کرده یعرفون کلا بسیماهم پدم در پدم و کروڑها در کروڑها بل لا تعد و لا تحصی اعداد اهل نار و جنت میباشند بغیر الله احدے کل اولین و آخرین مخلوقات و بندگان را از بنی بشر چگونه شمار کرده تواند و هر یکی را بشناسد و بداند **جواب** در ان وجوه اند **احدها** او تعالی علم ضروری در قلوب حکام اعراف میآفرید چنانچه در آدم بتعلیم کل اسما آفریده و ملائکه را بفور از همه اسما و مسمیات موجودات خبر داده **ثانیها** بتوسط الهام و اعلام ملایکه میشناسند **ثالثها** بعلامات منفرده هر یکی را از فریقین بشناسند **سوال** آن علامات معرفه چیست **جواب** در انهم اقوال و وجوه اند **بقولی** در قبور بر پیشانی سعید بقدرت یزدانی هذا مومن حقا و بر پیشانی هر کافر هذا شقی او کافر حقا نوشته میشود باین علامت شناخته هر یکی میشود **و بقولی** وجوه مومنین بنور سفید درخشنده و وجوه کفار تیره ظلمانی میباشد بان شناخته میشوند دلیل برای این **آیه** یوم تبیض وجوه و تسود وجوه **او ابن عباس** فرموده سیما مومنین مصلین را اعضاء وضو منور و جوههم مسفرة ضاحکة مستبشرة و وجوه الکفار والمنافقین غبرة ترهقها قترة و عیونهم زرقه میباشند **و بقولی** دفتر اسماء اهل نار و دفتر اسماء اهل نجاة بخاتم الرسل در قیامت داده میشود و آنحضرت بجناب علی مرتضی هر دو دفتر میدهد و علی بر صراط و اعراف بحسب هر دو دفتر تقسیم فریقین ناری را الی النار و ناجی را الی الجنة میفرستد و باین جهت از احد اسماء علی قسیم النار والجنة در شریعت بالاتفاق ثابت است که پیغمبر صلی الله علیه و آله وسلم فرمود یا علی انت قسیم النار والجنة **و بروایات** کثیره خلاق عالم همه اسماء ناریان و همه اسماء ناجیان را که عصر بعصر تا روز قیامت خلق میشوند در دو دفتر ثبت کرده و در هر آن نوشته که فلان محب آل تو و فلانی مبغض اینها میباشد بواسطه سرور عالم و آدم بعلی و فاطمه و آئمه را رسیده و هر یکی از چهارده معصوم اسماء فریقین عصر خود را تفصیلا میدانست **لهذا** گاه گاه حضرات میفرمودند که اسم تو یا اسم فلانے در شیعیان ما ثبت نیست **و خطبه حضرت امیر** انا عالم المنایا والبلایا وانا صاحب العصا والمیسم **و ایضا** او تینا علم البلایا والانساب و فصل الخطاب مفهم و مشعر استنباط است **اقول** همه اینوجوه اهل جنان و اهل نیران ایشناسند

اشکال تعارض کلی دراعراف ودراہل آن ثابت بقانون کلی اذا تعارضا تساقطا میباشد خصوصاً وقتیکہ حدیث منافی ومعارض برہان وقران باشد
حدیث واجب الطرد والترک ہست فضلا عن اقوال العلماء **پس** بوعدہ سابقہ درذیل قول اول اعراف جمع وتاویل این اقوال چگونہ ثابت وصحیح بشود **جواب**
بعون اللہ الوہاب علی الاجمال بگمان احقر چنین خواہد بود کہ اعراف کوہی چون سور بلند وبالا ذوالاماکن متفاوتۃ الدرجات والبیوت و
المقامات یک طرف آن بپصراط متصل میباشد **و** آن اماکن ومقامات ازدامن انکوہ تا باعلی وسران درجہ درجہ امکنہ وابنیہ متسافل از یکدیگر برای اصناف
طوائف مجرمین مخلوق ومقرر گردیدہ میباشند **پس** ہر طائفہ از مجرمین امم بحسب جرایم در مقامات سافلہ متفاوتہ درسفل وعلو محبوس کردہ میشوند **چون**
مکانیکہ از سروا بتابام اعلی آن چند درجہ وچند طبقہ منزلہا ومکانہا ساختہ شدہ باشد **و** بالائی بام وسطحش مکانی ومقامی برای معاینہ وملاحظہ چہار
طرفی احوال اشخاص مجاورین میباشد **تنبیہ** ہرگاہ این تقریر وتمثیل واضح شد **پس** جمع مجرمین درطبقات سافلہ باعتبار جرایم اینہا طبق درطبق
مندرج محبوس **و** حکام انبیاء وخلفاء ایشان وبرہمان امکنہ کہ برراس کوہ وشرف سور عالی متعالی باشند **پس** برای معاینہ ونظارہ احوال فریقین
بطور تماشا ونزہت وتفرج بسوئی آنمقام ہمیشہ آمد ورفت داشتہ باشند **پس** اشکال تعارض اول الحمد للہ مرتفع گردید ثم اللہ اعلم **اشکال** بنا برآنکہ
اگر نورانی وجوہ وابدان تروتازہ اہل الجنان بنور سفید متلالا **و** وجوہ کفار سیاہ وابدان پژمردہ ومزرق العیون مغبور میباشند **پس** این امور محسوس
ومشہود ہرکس بالضرورت میباشد **پس** اصحاب اعراف را چہ اختصاص یعرفون کلا بسیماہم باشد **و** این جاری مجری استدلال تحصیل علم بالحس باطل
است **جواب** این احوال نورانی خاص باہل نجات جنانی از زہاد ومقدسین وصالحین مومنین را میباشد **واما** وجوہ ظلمانی وغیرہا خاص مشرکین
وکفار ومنافقین اصلی میباشد **پس** بفسقہ وفجرہ اہل اسلام کہ محبوس در اعراف باشند اینہا را اینحالت نمیباشد **جواب ثانی** آنچہ از احادیث اہل البیت
علیہم السلام منقول گردیدہ کہ بہر امام زمان دفتری از اسماء کفار **و** دفترے از اسماء اہل ایمان الی القیامۃ من اللہ بواسطہ پیغمبر صلعم رسیدہ **و** بحسب آن تمیز
بین الکافر والمخالف والمومن والموالف میکنند اشکال عاید میشود **جواب ثالث** آنکہ ہر پیغمبر صلعم وہر خلیفہ مخصوصہ مومنین وکفار اہل اعصار خود را بایمان
وبکفر وفسق وفجور در دنیا شناختہ ودیدہ **پس** در محفل قیمۃ عند العیان بان علامات اینہا را میشناسند وتمیز بینہا میدہد البتہ بایند ووجہ آخر اشکال بالراس اہل
وباطل میباشد ثم اللہ اعلم **اشکال** سلمنا کہ اشرف الشرفا واسید السادات انبیاء وآئمہ برامکنہ رفیعہ عالیہ شرف سور **و** برقلعات کہ براعلی جبل اعراف ساکن و
نظارہ کنندہ میباشند چگونہ ازان منتہائی بلندی ہر یکی را از اسفلین خلق مشاہدہ ومعاینہ بعیون الراس نمایند وتشناسند عینا ہرکس را العلامت نیک وبد خود چہ شئے
العداز بصر شناختہ ودیدہ میشود **جواب** سابق بیان شد کہ بالغ از نظر رائی واز مرئی خالق مقتدر زائل ساختہ امداد در رویۃ مرئی میکنند چنانچہ ہلال میت
وہم بعید زاید از مد نظر دیدہ میشود **و مرویست** قال النبی صلعم ان اہل الدرجات العلی لیراہم من تحتہم کما ترون الکوکب الدری فی افق السماء
یعنے پیغمبر صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود اہالی درجات عالیہ معاینہ میکنند انانیرا کہ تحت ایشان درسفل میباشند چنانچہ کواکب صغار درخشندہ درافق آسمان
مرئی میشوند بحمد اللہ اشکال عاید نمیشود علی کل حال **بحث سادس** ونادوا اصحاب الجنۃ ان سلام علیکم لم یدخلوہا وہم یطمعون بحسب
دو قول در اہل اعراف در اینجا ہم دو قول میباشند **قول اول** انانی کہ از طوائف مجرمین محبوسین در اعراف میباشند ایشان براعراف نزد معاینہ اہل
جنت ندا وصدا میکنند بطور دعا وتحیۃ اہل وملازمین بہشت را بانیکہ سلامتی از آفات ومکارہ واز زوال نعمات بر شما باد لم یدخلوہا حال از فاعل نادوا
یا مفعولش جملہ باشد **و** نیز وہم یطمعون حال از فاعل یدخلوہا است تقدیرش ونادوا وہم لم یدخلوہا حال کونہم طامعین فی دخولہم متیقنین
یعنے اصحاب ندا قبل از دخول خود بجنت ندا را باہل جنت بسلام برایشان میکنند درحالیکہ امید وطمع در دخول خود بجنت متیقن داشتہ میباشند کہ ماہم بعد این
الحال داخل بہشت میشویم **قول ثانی** مجرمین اہل توحید وایمان غیر کفار ومشرکین ومنافقین کہ محبوس براعراف از مرجوان لامر اللہ غیر از حکام انبیاء
وخلفاء ایشان مراد میباشد **پس** امید نجات خود خواہ بعفو خواہ بشفاعت نبی وامام خود داشتہ نگاہ باہل جنت کردہ ندا بسلام باہل جنت میکنند **و** ہمین
بالا از اہل بیت عصمت مروی گردید **و** ہمین مذہب محققین از امامیہ وغیر امامیہ بلا اشکال است **بحث سابع** تلقاء جہت لقاء وہمین جہت مقابلہ
ومحاذات میباشد **و** برائی ہمین ظرفی از ظروف المکان واقع میشود یقال ہو تلقاءک نحو ہو حذاک **درصحاح** گفتہ وجلس تلقاہ یعنے
نشست مقابل وپیش روی او **و** التلقاء ایضا مصدر مثل اللقاء **نقلہ** شیخنا الطبرسی **وزاد الواحدی** عن ثعلب عن الکوفیین والمبرد
عن البصریین انہما قالا لم یات من المصادر علی تفعال الا حرفان تبیان وتلقاء فاذا ترکت ہذین استوی ذلک القیاس فقلت فی کل مصدر

تفعال بفتح التاء

تفعال بفتح التاء مثل تیسار و ترسال و تفعال بکسر التاء مثل تمثال و تقصاب و تبیان و انتهی کلام الواحدی **اما ابصار** جمع بصر و آن حاسه ایست که بآن درک مبصرات میکنند و قد یستعمل بمعنی المصدر فیقال له بصر الا شیاء ای علم بها و هو بصیر بالامور ای عالم **بحث ثامن** و اذا صرفت ابصارهم تلقاء اصحاب النار در اینهم همان دو وجه اند **احدهما** پس از نگاه باهل جنت طمع نجات خود از حبس و نار و امید بدخول جنت داشته نظر بسوی اهل کل محبوسین اعراف میکنند و ایشان را سیاه روی و ابدان مشوه و گوناگون الوان عذابهای معاینه میکنند **بعضی** چنین تفسیرش کرده‌اند فلما فی غواعن معاینة اهل الجنان و تنعمهم و تعیشهم صرفت ابصارهم یعنی عیون اصحاب الاعراف تلقاء اصحاب النار فی جهنم یعنی وجاههم و حیالهم فنظروا الیهم و الی وجوههم و ما هم فیه من العذاب **ثانیهما** بنی آمتی و امام ایشان اهل اعراف امیر المؤمنین که بنگرید ببرادران ایمانی خود که اکثر عزیزان و قریبان شما بوده پیش روی شما بجنت ابدی رفتند و اصحاب اعراف انها را دیده سلام بر ایشان کرده طمع و تمنا دخول خود هم بجنت میکنند **پس** بامر نبی و امام زمان ایشان نظر خود را مصروف بسوی اهل نار سازند و سوء احوال ایشان معاینه و مشاهده میکنند پس نجات میخواهند از ان **اشکال** لفظ صرفت بصیغه مجهول مقتضی است که صارف نظر ایشان غیر ایشان الی اهل النار میباشد و ان صراف ابصار ایشان کیست **جواب** صراف انظار ایشان الی الجنة و الی اهل النار نبی و امام و ایشان میباشد که امر میکنند عصاة فساق اهل توحید قبله را که در اعراف باشند نگاه و نظر بعیون خود کنید بسوی برادران ایمانی خود که بحضور شما الحال بجنت رفته متنعم اند **پس** از ان دیگر امر میکنند نبی و امام ایشان را که الحال نظر دیگر کنید بسوی عزیزان و دوستان دیگر را که بجهت کفر و نار چه سوء احوال دارند **پس** صراف انظار اهل اعراف الی الجنة و النار نبی و امام ایشان میباشد **تا** بمعاینه آیند و حال طمع بدخول جنت و نجات از نار بخواهند **و** انیکه غیر این وجه میگویند از معزل اعتبار عند التحقیق و النا ئل ساقط و اشکالات عقلیه بران عارض اند ثم الله اعلم **بحث تاسع** قالوا ربنا لا تجعلنا مع القوم الظالمین یعنی همین فسقه محبوسین اعراف که نظر ثانی بسوی اهل نار میکنند و سوء احوال و اشد الوان عقابهای ایشان بنار معاینه مینمایند پس تضرع میگویند ای پروردگار ما مگردان ما را با قوم ستمگاران از مشرکین و منافقین **در مجمع** فرموده ان هذا المقال یقول هولاء المذنبین الذین من اهل الاعراف لم یدخلوا الجنة و هم یطمعون ان یدخلهم الله ایاها بشفاعة النبی و الامام علیهما السلام **و** ینظر هولاء الی اهل النار فیقولون ربنا لا تجعلنا مع القوم الظالمین این مقال را همان طامعین جنت میگویند و قتیکه نظر کنند بسوی اهل نار و عذابهای شان **در قرائت** ابن مسعود **و** سالم و اذا قلبت ابصارهم تلقاء اصحاب النار قالوا ربنا عائذا بك ان تجعلنا مع القوم الظالمین **و** روی ذلك ایضا عن ابی عبد الله علیه السلام یعنی ابصار خود را اصحاب اعراف میگردانند بسوی اهل نار پس بمعاینه و مواجه اصحاب نار میگویند پروردگارا پناه جوینده ایم بسوی تو از اینکه بگردانی ما را با قوم ستمگاران **و** همین مروی نیز از حضرت صادق است **و فخر رازی** فرموده که و معنی انست کلما وقعت اصحاب الاعراف علی اهل النار تضرعوا الی الله تعالی فی ان لا یجعلهم من زمرتهم **و** المقصود من جمیع هذه الایات التخویف حتی یقدم المرء علی النظر و الاستدلال و لا یرضی بالتقلید لیفوز بالدین الحق فیصل بسببه الی الثواب المذکور فی هذه الایات **و** یتخلص عن العقاب المذکور فیها مقصود از جمیع این آیات تخویف بعباد است تا اقدام کند آدمی بر نظر و استدلال **و** راضی بتقلید نشود و نکند تا فایز بدین حق شود پس بسبب آن واصل بثواب مذکور بشود و خلاصی از عذاب نار مذکور یابد

قوله تعالی وَنَادَىٰ أَصْحَابُ الْأَعْرَافِ رِجَالًا يَعْرِفُونَهُم بِسِيمَاهُمْ قَالُوا مَا أَغْنَىٰ عَنكُمْ جَمْعُكُمْ وَمَا كُنتُمْ تَسْتَكْبِرُونَ ۝ أَهَٰؤُلَاءِ الَّذِينَ أَقْسَمْتُمْ لَا يَنَالُهُمُ اللَّهُ بِرَحْمَةٍ ۚ ادْخُلُوا الْجَنَّةَ لَا خَوْفٌ عَلَيْكُمْ وَلَا أَنتُمْ تَحْزَنُونَ ۝ ترجمه ندا

و ندا میکنند و آواز میدهند اصحابیکه بر اعراف مقرر اند آن مردمان را که بعلامات ایشان از سواد وجوه و زرقه عیون باشند و میگویند بان کفار و فجار **و**

و انخاطبین چون ابوجهل و ابولهب و ولید بن مغیره و عاص بن وایل و اصحاب ایشان و دیگر کفار را خصوصاً و عموماً دفع نکرد و بی نیاز نساخت شما را جمع
مال و آل و حشم و غلام و کنیز و کثرهٔ اعوان و انصار و آنچه بان تبختر و تکبر و گردن کشی از خدا و رسول و دین و آئین و شریعت او میکردید **پس** اصحاب اعراف بسوی
سلمان **و** بلال **و** عمار **و** خباب **و** صهیب **و** امثال ایشان که ایمان آورده بودند و باستهزاء اینها را میگفتند که خاص برای این ضعفاء و فقراء خدای محمد جنت
بالوان نعمات آفریده **و** اصحاب اعراف مخاطب بان کفار میگویند ما اغناکم جمعکم **و** مشار الیه هؤلاء اشاره باین اصحاب اسلام میباشد که آیا این اشخاص
همان مردم نیستند که شما در دنیا قسم میخوردید که خدا نمیرساند هرگز بدیشان بخشایش و نعمت خود را **پس** ازین خالق میفرماید بمعاینه آن کفار خطاب بسلمان و اصحابش
را که داخل شوید بنجات و نعمت ابدی جنت جزائی را که هلاً و ابداً نمیباشد خوفی بر شما و نه شما محزون و مهموم و مغموم میشوید **و در تفسیرش** چند بحث
اند **بحث اول** و نادی اصحاب الاعراف رجالاً یعرفونهم بسیماهم یعنی و آواز میدهند بصدا بلند اصحاب اعراف مردانی چند را که میشناختند
اهل اعراف آن مردان را بالصفات و سیماء ایشان در دنیا **یا** در عقبی و علامت شناخت رجال کفار سیاهی وجوه و زرقهٔ عیون **یا** بغیر آن از علامات مذکوره بالا
علامات اخر باشند **یا** این حکایت از اشخاص خاص است **یا** عام و در آن دو قول اند **اول** مختار جمعی از امامیه **و** همان مختار کلبی است چنانچه **در مجمع**
از کلبی نقل کرده ان اهل الاعراف یکونون علی السور ینادون **یا** ولید بن المغیرة **یا** با جهل بن هشام **یا** عاص بن وایل **یا** بالهب **و** امثالهم
انظروا الی الجنة فینظرون الی الجنة فیرون فیها الفقراء و الضعفاء ممن کانوا یستهزؤن بهم مثل سلمان **و** صهیب **و** بلال **و** عمار **و** اشباههم فیقول اصحاب الاعراف
لاولئک الکفار اهؤلاء الضعفاء الذین اقسمتم بان لا ینالهم الله برحمة و لا یدخلهم الجنة یعنی حکام و اکابر از اصحاب اعراف که بر شرفها سور میباشند
ندا میکنند روس کفار و مشرکین و منافقین را که در دنیا و عقبی ایشان را میشناسند بعلامات و نشانهای شرک کفر و نفاق ای ولید بن مغیره **و** ای ابوجهل پسر هشام
و ای عاص بن وایل **و** ای ابولهب و امثال ایشان که کفار و مشرکین میباشید شما نگاه کنید بسوی جنت پس ایشان معاینه میکنند که در جنت اکثر فقراء و
ضعفاء میباشند از آنکسانیکه این کفره سخریه و استهزاء در دنیا بایمان ایشان میکردند چون سلمان فارسی **و** صهیب رومی **و** بلال حبشی **و** عمار یاسر **و** اشباه اینها
و میگفتند که خدای خاص برای این ضعفاء و غلامان و فقراء را نعمات دائمه و جنت و نجات ابدیه آفریده و ایشان را در آن داخل میسازد و ما اعزه و اکابر و روس
اقوام را محروم از آن داشته بجهت ترک تصدیق محمد و قسم میخوردند که هرگز چنین نخواهد شد و نخواهد بود **تبصره** این دلالت دارد که این اصحاب اعراف
غیر مجرمین از حکام مستهزئین و موبخین و مقرعین باهل نار میباشند چه مجرم محبوس گرفتار بجرم دیگر مثل خود چنین قیل و قال سزاوار اصلا نمیباشد **پس**
این اصحاب اعراف خاص انبیاء امم و خاتم الانبیاء و ائمهٔ هدی از عترهٔ طاهرهٔ آنحضرت میباشند **و** قول بغیر این لا یعتبر ساقط الاعتبار است **و** همین مروی
در صحاح و حسان خاصه و عامه است که بعضی از آن بالا ذکر شد **بحث ثانی** قالوا ما اغنی عنکم جمعکم **و** لفظ قالوا بدل از نادی است **یا** عطف
بیان آن **و** لفظ **ما** استفهامیه برای تقریع و تفریع و توبیخ است **یا** نافیه **پس** معنیش چنین خواهد بود قالوا اغنی عنکم **و** لا اغناکم جمعکم من
اتباعکم و اعوانکم و انصارکم یعنی در ندا بکفار و فجار آنچه میگویند نیست آیا غنی و بی نیاز نساخت یعنی چرا بی نیاز نساخت از گرفتاری شما الحال جمعیت
شما از مال و آل و جاه و ثروة و غلام و کنیز و اعوان و انصار و ارباب متبوعه شما **وجه ثانی** انبیاء و خلفاء الهی در اعراف میگویند مخاطب بکفار و مشرکین و
منافقین غنی نساخت از شما کثرت و جمعیت اموال و آل و اعوان و انصار شما که در دنیا میداشتید و بان فخر و مباحات و تبختر و تکبر از انقیاد و اطاعت خدا و
رسول او میکردید چه جمعیت آل و مال و اعوان وقت گرفتاری بکار میآید چرا الحال در خلاصی شما از اشد نار اینوقت بکار نیامدند این کمال تقریع و تفریع و
توبیخ است باینها **و** در جمعکم دو قول اند **احدهما** جمع دولت و مال میباشد چه نزد گرفتاری ببلاء زر را تصدق سر در دنیا اصحاب مال میسازند و خود را
خلاص از بلا و گرفتاری مینمایند **ثانیهما** مراد جمعیت اعوان و انصار از آل و غیر آل چون غلام کنیز و اصحاب رفقاء و احباب نزد گرفتاری بکار میآیند
در سعی و سفارش **و** الا بجنگ و جدال **اصح** اجتماع هر دو وجه اینجا جمعاً مراد میباشد **امام رازی** در ذیل این فرموده ذلک لا یلیق الا بمن یبکت
و یوبخ **و** لا یلیق ایضاً الا باکابرهم **و** این عبارت مفهم دو معنی است **احدهما** آنکه این چنین خطاب کردن لایق نیست مگر بکسیکه قابل و سزاوار تبکیت و توبیخ
از اکابر مجرمین و اکفر الکافرین باشد **ثانیهما** آنکه اینچنین تبکیت و توبیخ کرده نمیتوانند مگر آنکس که از اکابر حکام باشد **بحث ثالث** و ما کنتم تستکبرون
در کشاف نقل کرده که در قرائتی تستکثرون از کثرت باب استفعال میباشد **و** ما اینجا مصدریه است پس در اینجا دو معنی میباشند **اولهما** ما اغنی عنکم
جمعکم و استکبارکم المستمر عن قبول الحق و علی الخلق یعنی غنی نکرد شما را جمعیت مال و آل و استکبار و سرکشی کردن شما نخوهٔ مستمرهٔ دائمهٔ شما از قبول حق و تکبر

خود بر خلق

خود نخواهند رسید وهنر نبخشد ایشانرا اگر نمیدادند ثمره محقین فی دین وضعفاء مومنین ثانیهما یعنی نگروایند از شما کثرت اعوان وانصار وجنود وقبایل واولاد واحفاد وغلامان وچاکران شما **ایضا**

رازی فرموده وهذا کالدلالة علی شماتة اصحاب الاعراف بوقوع اولئک المخاطبین فی العقاب **و** علی تبکیت عظیم یحصل لاولئک المخاطبین

بسبب هذا الکلام یعنی اینکلام چونکه دلالة دارد بر شماتت اهل اعراف یعنی اصحاب اعراف شماتت میکنند نایان را بوقوع وورود ان مخاطبین در عقاب

نار شدید **و** دلالت دارد بر تقریع وتوبیخ وتبکیت عظیم که برای آن مخاطبین باینکلام حاصل وعاید میشود **بحث رابع** هولاء مبتدا **و** خبرش

الذین اقسمتم میباشد **و** افضل انست که الذین اقسمتم خبر مبتدا محذوف **و** تقدیرش هو لاءهم الذین لاینالهم الله برحمة جواب اقسمتم داخل صله

الذین میباشد چه الذین اینجا وصل با قسم وجوابش میباشد **و** جایز نیست که الذین صفت هولاء باشد بدو وجه **احدهما** ان المبهم لا یوصف الا بالجنس

والآخر ان المبتداء یبقی بلا خبر **بحث خامس** ءهولاء الذین اقسمتم لا ینالهم الله برحمة یعنی حکام اعراف باهل نار وبمجرمین اعراف

میگویند بمعاینه کنید اینجماعت را پس از معاینه اینها حکام میپرسند اینجماعت آیا همان مردم اند که سخریه واستهزاء بایشان در دنیا میکردید وقسم میخوردید که نمیرساند

ونمیدهد خدا ایشان را هیچ نعمتی وداخل نمیسازد این ضعفاء وفقراء عرب وعجم وحبش را در بهشت **چه** روس واعزه اهل ثروت وجاه را محروم میسازد دولات وعزت دروغ

میگوید اینجماعت **تنبیه** از این قیل وقال وجانبین جال واضح وثابت شد قطعا که این اصحاب اعراف حکام انبیا وملایکه وائمه علیهم السلام معصوم ومطهر

ومبرا از جمیع انواع مآثم وخطایا وجوبا باید باشند نه مجرمین ماخوذین چه ظاهر است که مجرم مجرم را ملام بچنین مقال کرده نمیتواند **و** الا اینها الزام داده میتوانستند

که شما هم مثل ما مجرم عصات میباشید خود را چرا ملامت نمیکنید **بحث سادس** لا خوف علیکم ولا انتم تحزنون این تلوین الخطاب است نفیر

در این اقوال دارند **نزد** اناکه این اصحاب عراف از عصاة اهل توحید مرجون لامر الله میباشند **پس** اینطایفه مفسرین نزد ختم الزام وملامتی اهل اعراف

باهل نار ربما اخبر الله عنهم فقال لهم اهل النار اولئک دخلوا الجنة وانتم لم تدخلوها فیعیرونهم بذلک ویقسمون انهم لا یدخلون الجنة ولا ینالهم

برحمة **ثم** تقول الملئکة بامر الله لعصاة الاعراف ادخلوا الجنة برحمة الله وفضله لا خوف علیکم ولا انتم تحزنون **پس** اهل نار بطور طعن وتعییر

باهل اعراف میگویند که آن جماعت از اهل است شما بجنت داخل شدند وشما چرا داخل بان نشدید ودر آنوقت کفار در نار قسم میخورند که ایشان نجات نمییابند وداخل

بجنت نمیشوند وهیچ نعمتی ورحمتی الهی بایشان حاصل نمیشود **پس** ارغاما لانوفهم ملایکه در انوقت بامر الله میگویند بعصاة اعراف که شما داخل جنت شوید برحمت

خدا وفضل تعالی نیست اصلا خوفی بر شما ونیست حزنی شما را من بعد ابدا **و بقولی** بعض اهل اعراف ببعض خود همقال میگویند این قول ساقط الاعتبار است

و بقولی اینجمله خاص کلام الهی در اذن دخول ضعفاء مومنین ومسلمین بجنت میباشد **و بقولی** اینکلام حکام انبیاء وخلفاء معصومین بعصاة مذنبین محبوس

اعراف میباشد **و** بهر حال در اینجا قول مقدر است چون قال الله **او** قالت الملئکة **او** قالت الانبیاء والائمة لعصاة شیعتهم ومحبیهم ادخلوا الجنة

لا خوف علیکم ولا انتم تحزنون اللهم اجعلنا من شیعة اهل بیت العصمة والطهارة علیهم السلام وفی شفاعتهم وامتنا علی ملة ابراهیم ودین محمد

ومنهاج علی وعلی اتباع المطهرین من ائمة عترة خاتم الانبیاء والمرسلین بلطفک انک انت اکرم الاکرمین **اشکال** نزد عدلیه از اصل اصولین

بعد توحید الهی تصدیق رب العالمین است **و** بران براهین عقلیه وحجج نقلیه قطعی قایم اند **پس** عند العقل وصحیح النقل ثابت است که جزا **و** سزا باصحاب

الاعمال از نیک وبد دادن بر تعالی واجب است چه اگر مصدق بمحض تصدیق بغیر تعمیل در مدة العمر باشد بمیرد **پس** او هم بدار الجزاء جنت برود خواه بعفو خواه

بشفاعت البته حق اهل حق بغیر مستحق میرسد **پس** تسویه میتمرد وتارک العمل بصاحب الطاعت والعمل لازم میاید این تسویه خلاف عدل یعنی وضع شیء در غیر

موضع است **پس** ادخال عصات اهل اسلام در جنت جزائی لا یجوز بر تعالی میباشد **پس** صاحب العمل بجزا تارک العمل بسزا بوجوب عینی برسد **جواب** بدانکه

اول واصل الاعمال وافضل واکمل آن تصدیق وایمان بدین اسلام میباشد زیرا که هیچ عمل فرعی بغیر سبق تصدیق ابدا واصلا صحیح وثواب نیست **تنبیه** هرگاه

اینواضح شد **پس** عقلا وشرعا ثابت وواجب شد جزا بصاحب التصدیق والایمان هرچند فاسق باشد **پس** ذو التصدیق والایمان واجب النجات ولو خرج

او واجب الثواب والجزاء مقابلا لایمانه وتصدیقه میباشد **و** تعذیب دایم بمصدق قایم ظلم وحق تلفی است بر تعالی محال است **و اگر** مصدق فاسق بغیر توبه

مرد **و** شفاعت که شعبه از باب عفو است **و** عفو جریمه بمصدق فاسق بکند عقلا وشرعا نیز جایز وممدوح بل بوعده عفو عفوش نیز وجوب لاحقی میباشد

پس از نجات وعفو وادخال او بجنت جزائی لایمانه الی الابد واجب است **و** بثبوت این اشکال وعیدیه باطل **و** ادخال مومن فاسق بدار الجزاء بجزاء

بالایمان واضح شد ثم الله اعلم **قوله تعالی**

جواب اشکال وعیدیه که مصدق فاسق البته بجنت رود حق مستحق بغیر مستحق رسیدن باطل است ۱۲

وَنَادٰٓی اَصۡحٰبُ النَّارِ اَصۡحٰبَ الۡجَنَّةِ اَنۡ اَفِيۡضُوۡا عَلَيۡنَا مِنَ الۡمَآءِ اَوۡ مِمَّا رَزَقَكُمُ اللّٰهُ ؕ قَالُوۡۤا اِنَّ اللّٰهَ حَرَّمَهُمَا عَلَى الۡكٰفِرِيۡنَ ۙ الَّذِيۡنَ اتَّخَذُوۡا دِيۡنَهُمۡ لَهۡوًا وَّلَعِبًا وَّغَرَّتۡهُمُ الۡحَيٰوةُ الدُّنۡيَا ۚ فَالۡيَوۡمَ نَنۡسٰٮهُمۡ كَمَا نَسُوۡا لِقَآءَ يَوۡمِهِمۡ هٰذَا ۙ وَمَا كَانُوۡا بِاٰيٰتِنَا يَجۡحَدُوۡنَ ۝

ترجمه ایند و آیه و آواز میدهند بلا زمین نار بلا زمین بهشت را اینکه بفرلیسید بر ما از آب یا بدهید ما را از آنچه روزی داده است شما را خدا اصحاب جنت در جواب خواست اهل نار میگویند بدرستیکه خدا حرام و ممنوع گردانیده آب و غذاء بهشت را بر جمیع اصناف کفار و مشرکین و منافقین آنانکه فرا گرفتند باعتقاد دین خود را مشغولے و بازی چه کفار در ایام اعیاد بدور کعبه دست بدست میزدند و بازیها میکردند و مغرور ساخته بود ایشانرا زندگی دنیا گویا موت و مرگ را نداشتند و بصحت طول مهلت از موت بقاء ابدی در دنیا می پنداشتند و حال عقبی فراموش کرده بودند خالق بتوعید سفر باید بکفار پس باهم امروز قیمة ترک میکنیم و معامله نسیان میکنیم با ایشان چنانچه ایشان فراموش و ترک کرده بودند تقابل و تحاذی و حضوری این روز را و چنانکه بودند ایشان بدلایل ما منکر انکار آنها میکردند و اعتنا بایات کتاب ما اصلا نمیکردند **و در تفسیرش** چند بحث اند **بحث اول** بدانکه افیضوا صیغه امر از افاض یفیض افاضة بمعنی اجراء آب از بالا و بلندی بسوی تحت و زیر بکثرت میباشد **و** از اینجا نزد حکما فیاض صیغه مبالغه از احد اسماء تعالی بمعنے بسیار و بکثرت عطا کننده عطایای خود بعباد ماخوذ از فیض بمعنے سیلاب آب که بسیار بکثرت جاری از بالا و بلندی بسوی زمین منحدر میشود ماخوذ از فاض یفیض فیضاً **و** فیض بمعنے فاش و نشر شدن خبر **و** بسیار شدن و لبالب فلتن آب در رود خانه و در نهر **و** رجل فیاض یعنی مرد جوانمرد بسیار بخشنده باشد **اما** رزق در اینجا ما یوکل و یغتذی به باشد **بحث ثانی** و نادی اصحاب النار اصحب الجنة **بدانکه** تا اینجا او تعالی ذکر قیل و قال ما بین اصحاب اعراف کرد **و** متصل بان اینجا ذکر میفرماید احوال اهل نار و افتقار آنها باهل جنت و بعض انچه از فریقین سؤال و جواب بوقوع میآید یعنے اهل نار و جنت بعد خلود و قرار در موضعین خود ندا میکنند اصحاب نار اصحاب بهشت را باسماء و کنیات آنها ای فلان بن فلان **ایا** عموماً و اجمالاً چون یا اصحاب الجنة صدا و ندا میکنند **یا** تفصیلا هر ناری عزیزان و قریبان و خویشان و دوستان خود را فرادی فرادی باسم و کنیت و نسب یاد و فریاد بلند میکنند در ان هر دو وجه محتمل اند **اما** مقتضی ظاهر قران اول یعنی اجمالاً خاص بیا اصحاب الجنة ندا میکنند **ثانی** مستفاد از ابن عباس و از اخبار است **بحث ثالث** ان افیضوا علینا من الماء او مما رزقکم الله **و** لفظ ان اینجا تفسیریه است ای اصحاب و ملاذ بین بهشت بفرلیسید و بیندازید بر ما آب را **یا** انواع میاه بارده سرد را **یا** بدهید و بیندازید بر ما آنچه خدا بشما روزی از اغذیه و اطعمه داده چه ما بنار شدید سوختیم و نهایت تشنه و گرسنه شده ایم **بقولی** مراد از نار خاص آب سرد میباشد چه در وجدان حرارت در باطن و ظاهر جسد نهایت عطش ناشی میشود **و بقولی** مراد از ما جمیع آنچه مایع ابرد از آب و آنچه قائم بمقام آب چون شیر و عرق از معصرات باشد **و از مما رزقکم** مراد آنچه قائم بمقام غذا و ساد جوع و گرسنگی میکند چون ثمار و فواکه **و نزد اکثر** مراد خاص آنچه از انواع اغذیه ماکول اهل جنت میباشد **از تذکره** استاد ابو علی دقاق **رازی** نقلکرده ان هولاء کانت رغبتهم و شهوتهم فی الدنیا بالشرب والاکل **و** فی الاخرة بقوا علی هذه الحالة **و** ذلک یدل علی ان الرجل یموت علی ما عاش علیه و یحشر علی ما مات علیه یعنی در طلب اهل نار خاص آب و عاش را سبب آنست که ایشان را در دنیا کمال رغبت و شهوة باکل و شرب بود **و** در آخرت هم بقاء شان بر همان حالت و طبیعة میباشد **پس** این دلیل است که هر آدمی میمیرد بر آنچه معاش او بود **و** نیز حشر میشود بر آنچه مرده باشد **سوال** درخواست اهل نار آب و عاش **ایا** مع الرجاء بوده **یا** خاص مع الیاس **جواب** دران مفسرین متقدمین را دو وجه اند **احدهما** نزد ابن عباس انهم طلبوا مع جواز الحصول **نزد قاضی ابوبکر** بل مع الیاس لانهم عرفوا دوام عقابهم و انه لا یفتر عنهم طرفة عین اصلا و لکن الآیس من الشیء قد یطلبه کما یقال فی المثل الغریق یتشبث بالحشیش والید و یعلوا انه لا یعینه و لا ینجیه یعنے **نزد** ابن عباس طلب برجاء حصول و وصول آن خواهد بود **نزد قاضی** بلکه بنا امید کامل واعم بوده چه ایشان دوام عقاب خود میدانستند که بطرفة العین از ما تقلیل و نجاة ابداً نمیباشد **ولی** آیس و نا امید از شیء طلب آن میکنند

جواب سؤال ما طلب
اهل النار آب و عاش را
با امید یا بغیر امید
۱۳

چنانچه مثل مشهور است که غریق بحر دست میزند بکاه و کف آب را شاید که نجات یابم و قطعا میدانند که مرا معین و منجی نمی باشد تبصره سعودی در تفسیر خود گفته ان الافاضه عبارة عن الاعطاء بکثرة یعنی افاضة عبارتست از اعطاء کثیر معنا افیضوا صبوا علینا الماء الکثیر و فیه دلالة علی ان الجنة فی جهة العلو فوق النار اشکال ثابتست که جهنم الی حین تحت الارض فی الثری و جنت فوق سماء سابع تحت عرش اعلی باشد باهل جنت بفاصله این ابعد المسافات و ابعد الغایات صوت اهل نار چگونه میرسد جواب این در ما قبل این در آیه اعراف بوجوه ذکر شد اشکال اهل نار بانواع اشد عقوبات و الآم اقوی النار و احراق آن گرفتار بالضرورت میباشند پس چگونه درخواست آب و عاش ایشانرا یاد آمده از اهل جنت و از ملایکه غلاظ شداد بخواهند و از وجدانیات است که اگر آدمی بغمی و همی و المی و دردی از غموم و هموم و احزان و الآم دنیا مبتلا میباشد اکل و شرب بالکل محو و نسی او میشود چه این چنین امور موجب اسقاط اشتهاء الاشیاء اند حاجت اثبات این نیست جواب چونکه جزاء و سزاء شرک و کفر و نفاق بانواع ایلام و احراق دایم میباشد و از لوازم طبیعت حیوانی اکل و شرب دایما است پس از جمله سزاء کفار ایجاد اشد خواهش طعام و شراب زاید از اصل طبیعت انسانی و حیوانی میکنند تا ایشانرا الم عطش و جوع بیفزاید و بچشاند هر چند در دنیا موجب سقوط خواهش غذا غم و هم و الم میشود اما حرقت طبیعت و حرقت هوا موسم و حبس مکان کرم معهذا اگر مرضی حار بذاته بر شخص مسلط میشود پس بحصول حرارت غریبه غلبه عطش بر ایشان میشود اشکال عاید میشود اشکال هرگاه در دنیا بغلبه و زیادتی حرارت غریبه چون تپ محرقه آدمی میمرد پس در اقوی النار مع اشد احراق آن چگونه وجود و بقاء حیوة و زندگی و اجزاء بدنی ضعیف انسانی متصور میشود چه از لوازم عادیه قدیمه طبیعه نار بعد احراق تغییر و تبدیل ماهیت پس افناء و اعدام ان شی ملقی فیها دفعة و فوراً میکند معهذا وصف اهل جهنم بلا یموت و لا یحیی غیر معقول میباشد الا آنکه تبدیل طبیعت انسانی بطبیعت نار خالص چون حیوان مشهور سمندر که از نار متولد و متکون میشود و اکل نار غذا لیش و نشو و نما و زندگی در همان میکند و باین تبدیل حقیقت اصلیه آدمی لازم میآید جواب این اشکال بکرات و مرات در هر جلدی از مجلدات این تفسیر ذکر شده اما جواب آن اینجا بدو وجه میباشد احدهما ممکن است که افناء از عادت نار بار میدارد و ابقاء ماده حیوة و اعاده اجزاء بدنیه محترقه او بالاتصال مستمر میکند اشکال عاید نمیشود ثانیهما ممکن است که از اجزاء بدنیه و ماده حیوة آدمی منفصل بلافصل ثانیه و آنیه اعاده میکند چون در ماده چشمه بالاتصال مثل ریسمان ایجاد آبش میکند و خارج شده منتشر میشود و تمثیل آب عیون امری معقول کافی در این باب بحمد الله اشکال باطل میباشد اشکال لفظ او برای تردید موضوع شده و بار رحکم چرا نگفتند و این دلالت دارد که احد الشیئین از ماء او الرزق خواستند و حال آنکه مستلزم طبیعت حیوانی هر دو معا برای بقاء او میباشد جواب جایز است که لفظ او در اینجا بمعنی عاطفه بلا تردید باشد چنانچه نحات تمثیل جالس الحسن او ابن سیرین در این باب آورده اند ای انهما جالسین معا و او نیز بمعنی بل آمده چنانچه در آیه مائة الف او یزیدون بمعنی بل یزیدون میباشد و در قرآن لفظ او بمعنی واو چند جا وارد و نحات ذکر آن کرده و در سلف مجلدات در بعض آیات مکرر ذکر شد و از مغنی لبیب ابن هشام مع امثله نحوی و قرآنی و شعری بالتفصیل در باب اشکال عاید نمیشود و موید ش ما بعدش حرمهما میباشد که مطلوب شان هر دو بود پس او بمعنی واو میباشد بحث رابع قالوا ان الله حرمهما علی الکافرین اهل جنت ماذون میکردند بل مامور میشوند در جواب شان پس انحکایت از جواب اهل جنت باهل نار است یعنی اهل جنت میگویند آب و عاش بهشت ممنوع و محظور و حرام بر اهل نار خدا گردانیده آیا بفور جواب بایشان میدهند یا بتاخیر بعد انقضاء هزار سال زیاده مساوی ایام دنیا بجواب شان در آن دو وجه اند و از احادیث مستفاد میشود که بعد طول زمان جواب بایشان داده میشود در مجمع فرمود قال حرمهما و لم یقل حرمه و الکلام لتقدیر افیضوا احد هذین لانه جاء علی قولهم جالس الحسن او ابن سیرین فیجوز مجالستهما جمیعا و مروی از ابن عباس است قال لما صار اصحاب الاعراف الی الجنة طمع اهل النار بفرج بعد الیاس فقالوا ان لنا قرابات من اهل الجنة فاذن لنا حتی نراهم فامر الله الجنة فتزخرفت ثم نظر اهل جهنم الی قراباتهم فی الجنة و ما هم فیه من النعیم فعرفوهم و نظر اهل الجنة الی قراباتهم من اهل جهنم فلم یعرفوهم و قد اسودت وجوههم و صاروا خلقا آخر فنادی اصحاب النار اصحاب الجنة باسمائهم و قالوا افیضوا علینا من الماء و انما طلبوا الماء خاصة لشدة ما فی بواطنهم من الاحتراق و اللهب بسبب شدة حر جهنم یعنی هرگاه اصحاب اعراف را حال سوی جنت شد اصحاب نار را طمع تفرج خود بعد الیاس میشود پس عرض میکنند ای پروردگار ما قریبان و عزیزان ما در جنت اند اذن ده ما را تا ببینیم ایشانرا با مر الهی جنت مزین بمزخرفات گردیده اهل جهنم کلهم معاینه میکنند ایشانرا و آنچه نعمات شان بوده میشناسند خویشان خود را و اهل جنت مع نگاه اصلا نمیشناسند خویشان خود را و نیران بسیاهی وجوه و

بابدان مشوهٔ شان گویا خلق دیگری بودند تا اہل جنت بمعاینهٔ اینها مغموم ومهموم نشوند **پس** اصحاب نار اصحاب جنت را با سمای ایشان ندا میکنند که بفریسید
وببیند از ید بریا آب سرد برا تا بخوریم وبر ابدان خود بپاشیم والتهاب باطنی واحتراق ظاهری ما یک ساعتی کم وقلیل شود چه آب را خاص برای احتراق باطن وظاہر
خود بکمال شدة حرارت جهنم خواستند وتقدیم آن بر غذا از کرده ونددر **نزد جمعی** وهذا یدل علی ان اهل الجنة اعلی مکانا من اهل النار **از ابو**
درداء مرویست ان الله تعالی یرسل علی اهل النار الجوع حتی یزداد عذابهم فیستغیثون فیغاثون بالضریع لا یسمن ولا یغنی من جوع
ثم یستغیثون فیغاثون بطعام ذی غصة ویذکرون الشراب فی یستغیثون فیغاثون فیدفع الیهم الحمیم والصدید بکلالیب الحدید
فیقطع ما فی بطونهم ویستغیثون الی اهل الجنة کما فی هذه الآیة فیقول اهل الجنة ان الله حرمهما علی الکافرین **ثم** یقولون لمالک لیقض علینا
ربک فیجیبهم بعد الف عام **و** یقولون ربنا اخرجنا منها فیجیبهم اخسئوا فیها ولا تکلمون فعند ذلک ییاسون من کل خیر ویاخذون
فی الزفیر والشهیق حاصل آنکه او تعالی میفرستد بر اہل نار نهایت گرسنگی وتشنگی را تا عذاب شان زاید شود پس استغاثه مینمایند پس مغاث میگردند بضریع
وقهرا میخورانند آنرا خارهای نار خاردار باشد **در حدیث نبوی** است قال م الضریع شئ یکون فی النار یشبه الشکوک امر من الصبر
وانتن من الجیفة واشد حرا من النار یعنی ضریع شئ در نار شبیه بخار میباشد تلخ تر از صبر **و** بدبو تر از گندگی **و** شدید تر در حرارت از نار میباشد تا زد
گرسنگی آنرا باہل نار میخورانند **و** بخوردن آن نه چاق ونه بی نیاز از گرسنگی میشوند ویاد میکنند آب را پس مغاث میشوند باب گرم نار جهنم **و** صدید یعنی
خون وریم وچکیده گوشت ابدان اہل نار دیرپان گردیدن اینها **و** مبنی بان آمیز میباشد بچنگالهای آهنی میخورانند پس ریزه ریزه میسازد آنچه در شکمهای اینهاست
پس استغاثه باہل جنت میکنند باصابة آب وعاش **و** ایشان جواب بعد هزار سال با ایشان میدهند که آب وعاش بر ناریان جهنم حرام وممنوع است **پس**
بمالک جهنم میگویند که تو از پروردگارت برای ما بخواه او جواب بعد هزار ماه میدهد **پس** رجوع بخود اله میکنند از بر آوردن از نار پس جواب با ایشان میدهد
که دور شوید وکلام مکنید من **پس** اہل نار مایوس تمام از همه خیر بهمه وجوه گردیده شروع بگریه وناله وفریاد در شعلهای آتش الی الابد میکنند **در وصف**
جنت واہل آن منجمله آن از ابن عباس نقل کرده ند ولننزل کل واحد منهم الف باب الی ان قال دخل من کل باب ملک معه الهدایا الشریفة **و**
قال ان نخل الجنة خشبها الزمرد وترابها الذهب الاحمر **و** سعفها حلل وکسوة لاهل الجنة **و** ثمره امثال القلال والدلاء اشد بیاضا من
الفضة **و** الین من الزبد **و** احلی من العسل لا عجم له حاصل آنکه برای هر احدی از اہل جنت منزلے وبهر منزلے هزار در میباشد واز هر درے ملکی داخل میشود
وبدست هر ملکے تحایف هدایای شریفه نفیسه میباشد **و** از جمله انواع اشجار درخت نخلی باشد چوبش زمرد **و** خاکش طلا احمر **و** شگوفه اولباس وحلل برای
اہل جنت **و** میوه آن مثل حب بزرگی **یا** دلو کبیری سفید تر از نقره صافیه خالصه **و** ملایم ونرم تر از مسکه **و** شیرین تر از شهد هسته در رطب آن نمیباشد
اشکال هرگاه اشجار جنت از احجار جماد سبز وسرخ وسفید باشند پس ثمار آن چگونه الین وقابل اکل میگردند **جواب** این امکان است بطور یکه از چوب
درخت جمادی فواکه الین وطیب باقسام ذو قها میافریند اشکال باطل است **سوال** مراد ازین حرمهما **آیا** ممنوعیت ومحرومیت وحرمان از آب وعاش جنت در نار
خاص است **یا** مراد تحریم بمقابل تحلیل واباحه مطلقا باشد **جواب** دران وجهین اند **جمعی** منهم در مدارک التنزیل تصریح کرده ند هو تحریم منع کما فی
وحرمنا علیه المراضع یعنی مراد ازین تحریم منع است **و** **بقولی** تحریم خلاف تحلیل است **اول** اقوی است زیرا که در اغذیه واشربه جنت اصل اباحه
است کلا وتحریم آن بر اہل نار عرضی در جهنم خاص شد پس این تحریم محمول وجوبا بر ممنوع میشود **دیگر** آنکه جمعی از فساق اسلام از نار بر آمده اینها را داخل جنت
میسازند از اینها منعش از اہل میشود **اشکال عظیم** درحقیقت توبه عبارتست از اعتراف بمعصیت مع الندم **و** بالضرورت معلوم است که کفار وفجار
یوم القیمة توبه واقعی خواهند کرد باعتراف معاصی خود مع الندم **و** کل قرآن مملو ومشحون است باجابت توبه بلا تقیید بوقتی چون نبئ عبادی انی انا
الغفور الرحیم **و** کتب ربکم علی نفسه الرحمة **و** هو الذی یقبل التوبة عن عباده ویعفو عن السیئات **و** انه هو التواب الرحیم صیغه مبالغه در
قبول توبه **و** یا عبادی الذین اسرفوا علی انفسهم لا تقنطوا من رحمة الله ان الله یغفر الذنوب جمیعا انه هو الغفور الرحیم وغیرها کل آیات
عام اند وموقت بوقتی دون وقتی **و** بشخصی دون شخصے نیستند حتی فرقه معتزله نیز قایل شده اند بوجوب قبول توبه فجار وکفار مطلقا والا اخلال واجب
میشود بر تعالی اخلال واجب جایز نیست **پس** حمل این آیات خاص بر دنیا کردن تخصیص بلا مخصص قاطع باطل میباشد **و ایضا** او تعالی غنی رحیم
کریم است تعذیب عبد ضعیف باشد نار الیم ضرر عظیم باو میباشد **و** نفعی بغنی نعم نیست **و اگر** غنی کریم از جرم مجرم بگذرد **و** او را معذور ومعفو بدارد

البته این امر

البتہ این امر یعنے ترک مواخذہ از مجرم غایت ممدوح غیر مقدوح میباشد پس کل ادلہ عقلیہ و قرانیہ دلایل اعم واتم اند کہ توبہ در دنیا و عقبی قبول مطلقا از
ہر کافر و فاسق و فاجر مسلم جایز بل بالنقل الصحیح الثابت واجب قطعًا میباشد پس کفار واجب النجات از نار بوجوب اجابت ندامت واعتراف شان
معصیتہ خود در دنیا و عقبی بالسویت میباشد **جواب** بچند وجہ است **اول** متکلمین است قدیما و حدیثا فرمودہ اند چونکہ دنیا دار التکلیف **و** عقبی
دار الجزا است **و** دار الجزاء دار التکلیف نیست **چہ** معارف و تصدیق و ندامت بتوبہ در آخرت بالالجاء والاضطرار ضروری میگردد **و** تصدیق و
اعتراف و ندامت الجائی و قہری صلاً قابل قبولیت ندارد لہذا او تعم نزد ظہور اثر قیامت چون ظہور دابۃ الارض **و** رجوع آفتاب از مغرب کل عالم
و آدم توبہ میکنند در انوقت فرمود لا ینفع نفسا ایمانہا **ایضا** اجاب المتکلمون بان شدۃ اشتغالھم بتلک الاھوال الھایلۃ فی القیمۃ و بتلک الالام الشدیدۃ
من النار الحر قتینسیھم و یمنعھم عن الاقدام علی التوبۃ **ایراد** بر جواب ثانی اذا کانت تلک الالام الشدیدۃ لا تمنعھم عن ھذا القیل والقال
والمناظرات فکیف تمنعھم عن التوبۃ التی بہا یتخلصون عن تلک الالام الشدیدۃ القویۃ **جواب** اقول یجوز ان ینسیھم اللہ تعالی حالۃ التوبۃ فی
تلک الحالۃ یعنی او تعالی انسا و محو میکند از قلوب اہل نار خاص اراده توبہ را لہذا توبہ نمیکنند **ثانی** واگر ندامت نمایند از فوت قبول ایمان در دنیا **و**
مراد از توبہ عفو انیست کہ ندامت بر مافات و عزم بالجزم بر عدم مخالفت و بر عدم ترک مثل ان الی عمرہ میباشد **و** این حالت بمحض موت در دنیا مرتفع شد
قطعًا **ثالث** رازی و مقلدین او از جبریہ در اینجا گفتہ اند **واعلم** ان المعتزلۃ الذین یقولون یجب علی اللہ قبول التوبۃ لا خلاص لھم عن ھذا
السوال یعنی معتزلہ قایل بوجوب قبول توبہ اند ایشان را خلاصی ازین اشکال لا ینحل نیست **اما اصحابنا الاشعریۃ** قالوا ان ذلک غیر واجب
علیہ تعالی عقلا قالوا فللہ تعالی ان یقبل التوبۃ فی الدنیا **و** ان لا یقبلہا فی الاخرۃ فزال الاشکال بالکلیہ یعنی نزد اصحاب ما کہ فرقہ اشعریہ باشد اجابت
توبہ غیر واجب تعالی است **پس** مرخدا را است کہ قبول توبہ بتفضل در دنیا بکند خاص **و** قبول آن در عقبی نکند **پس** اشکال بالکلیہ زایل شد **اقول** چونکہ
از متفق علیہ متکلمین امت مذکور شد کہ عقبی غیر دار التکلیف است **و** زمان تکلیف محدود است تا موت و احتضار علامات قطعیہ آخرت **و** تا عدم قیام ساعت
قیمۃ است چہ اینچنین آثار موجب الجاء و اجبار عباد الی التصدیق والتوبۃ است **و** تصدیق و توبہ ضروری مجبوری موجب اجابت و جزا و سزا نیست چہ حالت
تکلیف و جدان مرتفع و زایل شدہ **رابعہا** حمل آیات مذکورہ تخصیص بدار التکلیف تا قیام قیامت بنص آیہ لا ینفع نفسا ایمانہا یا فتہ **و** مصرحش
نیز صحاح و حسان اخبار کثیرہ کہ بحد تواتر رسیدہ اند **پس** تاویل عموم آیہ یا عبادی الذین اسرفوا علی انفسھم الخ خاص باہل توحید اسلام شدہ بدو وجہ
اولھما چونکہ علت دایمہ مومن ایمان ایم **و** در کافر کفر میباشد **پس** ہر کہ از فریقین بر علت دایمہ خود باقی بودہ و بر آن مردہ مستلزم معلول دایم و آن
جزا و سزا ایش در عاقبت باشد لہذا ثواب دایم بمومن **و** سزا دایم بکافر لازم است **اما نقلا** آیہ موافات اوفوا بعہدی اوف بعہدکم **و** آیہ ان
اللہ لا یغفر ان یشرک بہ یعنی مع الشرک فی الدنیا والاخرۃ **و** آیہ تعدیل فمن یعمل مثقال ذرۃ خیرا یرہ و من یعمل مثقال ذرۃ شرا یرہ **و** آیات خلود
کفار فی النار **پس** باینوجوہ اجابت توبہ کفار و فجار در آخرت غیر معقول و لا مقبول قطعًا میباشد و الا منافات بین الآیات لازم میاید و آن فی ازالہ منافات
از آیات بتاویل واجب است **خامسہا** چونکہ کافر بر علت دایمہ کفر و شرک مردہ **و** کفر و شرک و نفاق از اعاظم آثام و معاصی میباشد لہذا این جریمہ
قابل عفو نیست اشکال لا ینحل بحمد اللہ منحل گردیدہ ثم اللہ اعلم **بحث خامس** اللھو صرف الھم الی ما لا یحسن ان یصرف الیہ **و** اما اللعب طلب الفرح
بما لا یحسن ان یطلب **و** ہر دو لفظ متقارب المال اند چہ لہو کار بیہودہ و بیفایدہ و ترویح نفس با آنچہ حکمت بان مقتضی نباشد **یا** واوی ہست **یا** یائی
لغت بحد لھیت الہی لھیا **و** لغت عالیہ لہوت لھوا یعنی شغل بلا فایدہ بکاری باشد **اما** لعب بازیچہ از لعب یلعب لعبا **و** از اینجا بنات اللعب است
چہ دختران تماثیل و اشکال مجسمہ بازی میکنند **بحث سادس** در الذین اتخذوا الخ دو احتمال اند **احدہما** جایز است کہ صفت للکافر مکسور المحل
باشد **ثانیہما** جایز است کہ مرفوع المحل بالابتداء باشد **پس** بنابر این اخبار الہی بما مکلفین باشد بر وجہ ذم **بحث سابع** الذین اتخذوا
دینھم لھوا و لعبا یعنے کفاریکہ گرفتند و مقرر کردند دین خود را لہو و لعب یعنی دین خود را قرار دادند لہویات و لعبیات را **نزد ابن عباس** مراد
استہزاء و سخریہ است چہ وقتیکہ با ایشان اسلام عارض ساختہ و دعوت بان شد **پس** ایشان اسلام و احکام آن و اہل اسلام را سخریہ و استہزا میکردند فقال
وھم المستھزئون الذین یسخرون و یستھزءون بالاسلام و المسلمین اذا دعوا الیہ و احجار و اصنام پرستی را دین و آئین میدانستند **و نزد جمعی** ھو ما زین
لھم الشیطان من تحریم البحایر و السوائب و التصدیۃ حول البیت وطوافہم عراۃ یعنی مراد از لہو و لعب قرار دادن آنچہ شیطان بقلوب و عیون ایشان

اجوبہ اشکال لا ینفع نفسا ایمانہا

واعتراف بہ رجوع میباشد

قبول توبہ کفار در آخرت

تطبیق با شناخت آیات

تعمیم عام از لذا

زینت داده واز تحریم بحایر وسوایب ودست زدن در بیت الله وطواف کردن مردان وزنان بحالت عریان وغیر این دیگر از تحریم حلال وتحلیل حرام نشر فواحش
میباشد **وبقولی** انهم اتخذ والاعیاد لهوا ولعبا لا یذکرون الله فیه ویشتغلون فیها باللغویات **اقول** مثل همین بتواتر منقول گردید که مردم
بنگش عموماً وخصوصاً زنان ومردان در ایام اعیاد خود تا چند روز مشغول لهو ولعب ولغو میباشند وبخیین لغویات ولهویات ولعبیات را از لوازم عید میدانند و
میگویند که این ایام اعیاد کفاره آن امور واهیات میباشد **و** بکذا عوام اهل سنت پنجاب هم بهمین صورت عمل دارند معاذ الله عن الجهالت **بحث ثامن**
وغرور در حقیقت ماده او جهالت وکبر میباشد لهذا دیده ودانسته ترک معقول واختیار غیر معقول وجرئت بقول وفعل لا ینبغی بنخوة میکنند **در مصباح**
گفته الغرة بالکسر الغفلة **و** غرته الدنیا غرورا من باب قعد خدعته بزینتها فریفته شد بزینت وزخارف آن **و** ما غرک بفلان بمعنی کیف اجترئت
علیه **بحث تاسع** وغرتهم الحیوة الدنیا این جمله تذئیلیه در معرض بیان اتخاذ ایشان باطل را دین یعنی ومغرور وفریفته ساخت ایشانرا زندگی دنیا
در بقا لهذا همت ایشان مصروف در تحصیل دنیا وغرق دران میباشند **و** بهمان جهت جرئت کردند ومیکنند بر بی اعتنائی دین وبر عدم توجه بان **در**
لباب التنزیل گفته یعنی وخدعتهم عاجل ما هم فیه من خصب العیش ولذته وشغلهم ما فیه من ذلک عن الایمان بالله ورسله وعن الاخذ
بنصیبهم من الآخرة حتی اتتهم المنیة وهم علی ذلک یعنی فریب داد دنیا وعاجل آنچه ایشان در ان بودند از فراخی معاش ولذة آن وشغل ایشان بآنچه دران
غرق بودند وباز داشت ایشانرا از ایمان بخدا ورسول او واز اخذ نصیب وسهم خود از آخرت تا آمد مرگ ایشانرا واینها بر همان حال باقی بودند **اشکال** اسناد غرور
بدنیا چگونه صحیح میشود چه خدع وفریب دادن از اوصاف ذوی العقول است نه از غیر ان **جواب** بدانکه بعض اعلام تصریح کردند که الغرة غفلة وهو طمع
الانسان فی طول العمر وحسن العیش وکثرة المال والجاه ونیل الشهوات فاذا حصل له ذلک صار یجترئ علی الدین وطلب الخلاص لانه غرق
فی الدنیا بلذاته وما هو فیه من ذلک وکالجهل وصفهم الله تع لهذه الصفات الذمیمة **تنبیه** هرگاه این مقرر وواضح شد پس بدانکه اسناد
غرور بسوی دنیا بطریق مجاز میباشد نه بطور حقیقت وباب المجاز واسع است **پس** وجه مجاز اینست انه حصل لهم الغرور عند هذه الحیوة الدنیا چه انسان
بطمع وامید در طول عمر وحسن عیش وکثرة المال **و** قوت ثروت وجاه بود **پس** بشدة وکمال رغبت انهماک در این اشیاء غرق در طلب دنیا محجوب از حصول دین
واز بهره ان شدند اعاذنا الله وذریتی من بیع الدین بقلیل متاع الدنیا وجیفتها **بحث عاشر** نسیت الشیٔ انساه نسیانا مشترک در دو معنی است
احدهما ترک الشیٔ علی ذهول وغفلة **و** ذلک خلاف الذکر یعنی نسیان ترک شئ بطور فراموشی وغفلت **و** ان خلاف ذکر میباشد **ثانیهما**
الترک علی تعمد **و** علیه ولا تنسوا الفضل بینکم ای لا تقصدوا الترک والاهمال یعنی نسیان ترک شئ بطریق تعمد بقصد میباشد **و** از همین معنی
هست این آیه که بقصد ترک مکنید وباراده اهمال مکنید فضل را در میان خود **بحث حادیعشر** فالیوم ننسٰهم کما نسوا لقاء یومهم هذا
دو راین عشر بن بدو وجه رفتار دارند **اولهما** ان النسیان فی اللغة هو الترک فالمعنی نترکهم فی عذابهم کما ترکوا العمل للقاء یومهم هذا یعنی
احد معانی نسیان در لغت ترک شئ بالقصد والاراده میباشد **پس** بنابران معنیش آنکه ما ترک کفار در عذاب استحقاقی ایشان میکنیم چنانچه ایشان در
دنیا ترک عمل این روز دیده ودانسته کردند **و** همین قول جمعی چون حسن **و** مجاهد **و** سدی **و** غیرهم از اکثر مفسرین است **ثانیهما** ان معناه ننسٰهم
کما نسوا ای نعاملهم معاملة من نسی فی النار کما فعلوا فی آیاتنا بالاعراض چونکه از ثانی معانی نسیان سهو وفراموشی بلا قصد ولا اراده میباشد
پس معنیش آنکه ما معامله میکنیم کفار را در ابقاء فی النار معامله ناسی بلا قصد چنانکه ایشان کردند یعنی از آیات واحکام ما اعراض وبی توجهی بان کردند
پس او تعالی جزاء نسیان ایشانرا تسمیه بنسیان کرد چنانچه در آیه دیگر فرمود جزاء سیئة سیئة مثلها فالمراد من هذا النسیان انه تعالی لا یجیب
دعائهم ولا یتوجه الیهم ولا یرحمهم کانوا علی اسوء الاحوال فی النار الی ابد الآباد کانه نسیهم **سعودی** گفته در اینجا تقدیر است
ای ننساهم فیها نا مثل فیها نهم لقاء یومهم هذا حیث لم یخطروا ببالهم ولم یعتدوا له **ابن عباس** فرمود ینسیهم من الخیر ولم ینسهم من
الشر یعنی او تعالی ترک ایصال خیر وداد رسی ایشان میکند وترک جزاء شر وضرر وتخفیف آن از ایشان اصلا نمیکند **بحث ثانیعشر**
وما کانوا بآیاتنا یجحدون انعطف بر ما نسوا هست ای وکما کانوا منکرین بانها من عند الله تعالی انکارا مستمرا **لطیفه عجیبه**
او تعالی در این آیه ذکر فرمود که وصف ایشان بکافرین کرد **پس** بیان کرد که ایشان دین خود را لهو ولعب ولغو گرفتند وقرار دادند **او لا** **پس** ثانیا
ذکر کرد که ایشان را دنیا وجیفه او مغرور کرده اند **پس** **ثالثا** عاقبت وآخر این احوال وحصول درجات ایشان جحد وانکار بحجت کردند از آیات

او ترک

الہ ترک عمل کرونہ آن وذلک یدل علی ان حب الدنیا مبدأ کل آفة کما قال رسول الله ص حب الدنیا راس کل خطیئة وقد یؤدی حب الدنیا الی الکفر و الضلال یعنی این دلالت دارد که شغل بدنیا بالکلیه و رغبت و محبت بجیفه دنیا و زخارف آن موجب دینا میشود و حب دنیا مبدء ہر آفت است چنانچه سید انبیا فرمود که محبت دنیا سر ہر خطیه و گناه ہست لهذا سید الاصفیاء سند اولیاء الله علی مرتضیٰ فرمود وقتیکه دنیا بآنحضرت روی آورد یا دنیا غری غیری فانی طلقتک ثلثا لا رجعة فیها نقله جمیع اهل السیر من المؤالف والمخالف ورواه فی شرح نهج البلاغة ابن ابی الحدید المعتزلی یعنی ای دنیا روی و رغبت بسوی من کردی علی چه کار بتو دارد پس ای دنیا مکر و فریب عزور بده غیر علی را و بتحقیق من طلاق دادم ترا سه طلاق که بعد آن رجوع اصلا و ابدا بآو بنا شد و نمیشود و عاقل ابدا و اصلا غافل از فریب و خدعه و تزویر دنیا و زخارف آن نبا شد و نشود و قتیکه باو ثروتے و جاہی و مالی و ریاستے حاصل شده باشد مغرور بان و دوام و بقاء آن نشود تا گمان شدادی و فرعونی و دعوی نمرودی نماید چه نه زندگی بقائی دارد و نه دنیا وفائی مبادا اخسر الدنیا والاخرة ذلک هو الخسران المبین شود و اکثر مغرور دنیائی را حاصل خسران ابدی هست اعاذنا الله وذریاتی نسلا بالنسل الی الابد عن الغرور بالدنیا

قوله تعالی وَلَقَدْ جِئْنٰهُمْ بِكِتٰبٍ فَصَّلْنٰهُ عَلٰى عِلْمٍ هُدًى وَّرَحْمَةً لِّقَوْمٍ يُّؤْمِنُوْنَ ۝ هَلْ يَنْظُرُوْنَ اِلَّا تَاْوِيْلَهٗ يَوْمَ يَاْتِيْ تَاْوِيْلُهٗ يَقُوْلُ الَّذِيْنَ نَسُوْهُ مِنْ قَبْلُ قَدْ جَآءَتْ رُسُلُ رَبِّنَا بِالْحَقِّ فَهَلْ لَّنَا مِنْ شُفَعَآءَ فَيَشْفَعُوْا لَنَآ اَوْ نُرَدُّ فَنَعْمَلَ غَيْرَ الَّذِيْ كُنَّا نَعْمَلُ قَدْ خَسِرُوْٓا اَنْفُسَهُمْ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَّا كَانُوْا يَفْتَرُوْنَ ۝

ترجمه اینده وایه و ہر آئینه بتحقیق ما آوردیم برای گروه کفار کتابی را که بیان کردیم معانی او و مفصل ساختیم در ان ہر چه بکار آمد ایشان بود تفصیل دادیم آنرا بر دانش ہدایت و رحمت را برای گروہیکه ایمان میارند آیا انتظار میبرند کفار یعنی منتظر نیستند مگر عاقبت کتاب و انجام حقیقت آنرا از وعد و وعید یعنی آنچه خدا در آن کتاب وعده و وعید کرده از قیام قیامت و ثواب و عقاب تا ببینند که بہشت مطابق اخبار ش میشود یا نه روزیکه بیاید عاقبت کار یعنی آثار روز قیامت و قتیکه ظاہر و ہویدا میشود میگویند آنانکه ترک کرده بودند کتاب منزل مفصل را قبل قیامت پس نزد قیام ساعت قیامت و آثار آن ثابت میشود ایشان را صدق وعد ہای الٰہی آنچه میگویند در آن وقت او اینست که بتحقیق آمده بودند رسولان پروردگار ما بدرستی و براستی و ما تکذیب ایشان کردیم خطاء عظیم کردیم پس آیا ہستند برای ما شفاعت و درخواست کنندگان نجات تا شفاعت کنند برائی ما یا بازگردانیده میشویم بدنیا پس ما عمل میکردیم بعد برگردیدن بدنیا غیر آن اعمال که بودیم عامل آن اعمال یعنی و الحال ترک شرک و کفر کرده تصدیق بتوحید و برسالت و بجمیع امور معاد جسمانی نموده جمیع احکام را بحسب فرموده تو بعمل میآوردیم بتحقیقیکه کفار و مشرکین زیان و نقصان در نفسهای خود بپرستش اصنام کردند و سرمایه اعمار خود را صرف بباطل نمودند و گم و ہلاک و نیست و نابود شد از ایشان آنچه بان افترا و بہتان و دروغ می بستند یعنی اصنام و اوثان شفیعان با نزد خالق میباشند و در تفسیرش چند بحث اند بحث اول کتاب یعنی صحیفه بکتوبه فیها چون حساب یعنی محسوب میباشد در مجمع فرمود الکتاب صحیفة فیها کتابة و الکتابة حروف مسطورة تدل بتالیفها علی معان مفهومة یعنی کتاب علم صحیفه است که در ان کتابت باشد و کتابت حروف مسطوره اند که دلالت میکنند بر معانی مفهومه اما تفصیل و تبیین و تقسیم بنظائر اند پس مراد از تفصیل بیان علم جدا جدا از یکدیگر بعبارت ہر حکم و ہر مطلب مسئله مع بیانش باشد بنحویکه بلا تعسر فهم مطلوب میشود بحث ثانی علی علم حال از فاعل فصلناه تقدیر عالمین بوجه تفصیله باشد یا مفعول مشتملة علم کثیر باشد اشکال بنا بر حال علم مصدر است و مصادر حال واقع نمیشوند انچگونه واقع شد جواب چونکه مصدر یعنی فاعل یعنی مفعول میباشد چون نہا عدل ای عادل و چون وجود یعنی الموجود میباشد اشکال ندارد ٭

بحث ثالث اعراب هدی و رحمت وجوه است احدها جایز است که حال از مفعول فضلناه باشد ثانیها جایز است که مفعول له باشد ثالثها بقول ابو مسلم اصفهانی مصدر حال واقع شده رابعها مرفوع المحل باستیناف باشد خامسها مجرور بر بدل هم جایز است الا قرائت مشهوره بنصب است بحث رابع در وجه تنظیم با ما قبل بدانکه او سبحانه تا اینجا شرح احوال اهل جنت و اهل نار و اهل اعراف و جنت کرد پس از آن شرح کلمات دایره میان فرق ثلثه ناری و جنتی و اعرافی کرده بنحویکه مقالات جانبین و مکالمات جانبین بطور مناظرات واقع شد تا هر مکلف عاقل فهمی اندیش راحال بر ترس و احتراز و داعی میشود بسوی نظر و استدلال بر ترک تقلید پس اینجا شروع کرد در ذکر تشریف و توصیف کتاب مجید و فرقان حمید بحث خامس ولقد جئناهم بکتاب لا اتفاق مراد از مجی کتاب اینجا خاص انزال و ارسال کتاب قران مجید و فرقان حمید است اشکال مع التاکید آمدن و آوردن خود خدا کتاب خود را بسوی کسی عبا چه معنی دارد چه حرکت و ذهاب و ایاب و انتقال بر تعالی اصلاً و ابداً جایز نیست زیرا که اینحالات از لوازم و اوصاف امکانیه هست جواب اسناد این مجی مع الکتاب بتوسط رسول ملک اولاً و ابتداءً و بتوسط رسول البشر اخراً است پس اسناد این انزال و ارسال و مجی آن را الی النفسه برای کمال توثیق و تصدیق و تندید هر دو رسول ملک و بشر کرد تا خلجان شک و شبه افترا از قلوب کفار برآید و اظهار و اثبات نماید که کل قران حرف بحرف از ابتدا از بسمله تا آخر سین والناس کلام من بلا تفاوت است و آوردن و سانیدن رسول آوردن و رسانیدن خود میباشد چه قول و فعل رسول عین قول و فعل مرسل میباشد مصرحش نیز من اطاع الرسول فقد اطاع الله باشد بحث سادس فصلناه علی علم بمعنے فسرناه و بیناه کل امر و حکم منه عالمین به یعنی قرانیکه بعباد تفسیرش و تفصیلش و بیان هر امر و حکم آن را بالانفراد و جدا جدا کردیم در حالیکه عالم بکل و جزء آن میباشیم نزد بعضی تفصیلش دادیم از ابر علوم کثیره و در قال ای بضاد معجمه فضلناه ای علی سائر الکتب المنزلة عالمین بفضلیه بضاد معجمه بمعنے تفضیل دادیم قرار از ابر همه کتب منزله بحالیکه عالم و آگاه میباشیم بفضل آن و بقولی فصلنا بمعنے مبینا بعضه من بعضه تمییزا یهدی الی الرشد و یومن عن الغلط و الخلط یعنی تفصیل دادیم بمعنی تمییز دادیم بعض تنزیلات را از بعض منزلات دیگر تمیز یکه دلالت میکند هر خوانده را بسوی رشد و محفوظ میماند از غلط و خلط و بقولی ولقد جئنا هولاء الکفار بالقران الذی انزلناه علیک یا محمد فصلناه علی علم منا بما نفصله و نبینه یعنی آمدیم با نکفار بقرانیکه فرستادیم آن را بر تو یا محمد تفصیلش بحسب علم خود وران کردیم بحث سابع هدی و رحمة لقوم یومنون ای فصلناه عالمین ها دیا ذا رحمة لقوم یصدقون یعنی قران را مفصل الآیات و الاحکام فرستادیم بحالیکه عالم بتفصیلش میباشیم بحالیکه هادی و ذو نعمت الهی میباشد و برائی قومیکه تصدیق کننده و ایمان آورنده بان باشند و بقولی دلالة تر شدهم الی الحق تخلیهم من الضلال الی الحق الثابت و نعمة لجمیع المومنین لانهم المستفعون به یعنی قران دلالت موصله مرشده خلق الی الحق الثابت نجات دهنده ایشان از گمراهی بسوی ثابت و نعمت الهی برای کافه مومنین خاص میباشد زیرا که اهل ایمان ازان منتفع خاص میشوند و در ابتداء سوره بقره وصف آن هدی للمتقین فرمود چه خدا ترسان متوجه و ملتفت بآیات قران شده مهتدی میشوند اما کفار و منافقین متوجه بقران و بعبارت و باحکام و آیات آن نمیشوند لهذا منتفع و مهتدی نمیشوند لاجل تخصیص هدایت آن باهل تقوی و ایمان یافته هر چند دران هدایت اتم و اعم برای کافه خلق است بحث ثامن نظر در اینجا بمعنے انتظار فالانتظار هو الاقبال علی ما یاتی بالتوقع له و اصله الاقبال علی الشیء بوجه من الوجوه و نظر در حقیقت نگریستن در چیزی بتامل و انتظار چشم داشتن بچیزی میباشد اما تاویل بمعنے بیان کردن انچه سخن بوی بازگردد و باب تفعیل از آل یؤل اولاً بمعنے رجع میباشد و از اینجا آل تسمیه بقو میست که آل حال و نسب اهنا بکسی رجع میشود در مجمع فرمود التاویل ما یؤل الیه حال الشیء باشد بحث تاسع نسیان ذهاب معنی از نفس میباشد و متکلمین دران وجوه دارند فقال الجبائی انه معنی یضاد العلم و قال ابنه ابو هاشم انما هو من قبیل السهو و قال القاضی هو ذهاب العلم الضروری و الیه ذهب المرتضی من اصحابنا الامامیه در شرح النهج المحقق شیخنا المقداد فرمود الحق ان السهو عدم ملکة العلم و کذا النسیان و ذهب ابو علی الجبائی ان السهو معنی یضاد العلم فبینهما مقابلة التضاد و فرق الحکماء بین السهو و النسیان فقالوا السهو زوال الصورة من المدرکة و ان کان موجودا فی الحافظة و النسیان زوالها عنهما معا الخ و عندی هذا التفریق من الحکماء اقرب بحث عاشر هل ینظرون الا تاویله این استفهام تنکیری است آیا انتظار میدارند یعنی انتظار نمیدارند مگر عاقبت جزاء و سزا را یعنی ما یؤل و یرجع الیه امرهم حاصل آنکه ایشان چشم انتظار ندارند بانکه صحت و کذب این خبر آخر دریافت میشود که امر و احوال ایشان چگونه خواهد شد و خواهد بود و قول حسن و مجاهد و قتاده و سدی و جم غفیر مفسرین همین است و قالوا انما اضاف الیهم مجازا لانهم کانوا جاهدین لذلک غیر متوقعین له و انما کان ینتظر

جواب اشکال استناد مجیء الی النفس
تعبیر کلام الله تعالی بکتاب و
تفصیل و تفصیل قرآن
تعلق هدی و رحمت
صادق میباشد
بیان نسیان و فرق
ما بین سهو و نسیان
نزد متکلمین و حکما

بهم المومنون لایمانهم بذلک واعترافهم به **نزد جبائی** ان تاویله ما وعدوا به من البعث والنشور والحساب والعقاب یعنی منتظر اند که
یوم قیمة وعدو وعید از بعث وحشر ونشر وحساب وعقاب وثواب که در قران محمد صلعم آورده در آخر صحت وکذب آن با معلوم میشود **بحث حادیعشر**
یوم یاتی تاویله یقول الذین نسوه من قبل یعنی روزیکه بیاید یوم تاویل امور موعوده او در روز قیامت **یا** یوم الموت قبل القیمة است ودر آن روز یا در آن وقت
امور موعوده ظاهر وثابت میشوند میگویند آن کفار که ترک ایمان وتصدیق کتاب ورسول واعراض وانکار ایشان واثم در دنیا قبل بر این کرده بودند نزد معاینه
قیامت وثبوت ووقوع وعدو وعید الهی **بحث ثانی عشر** قد جاءت رسل ربنا بالحق **و** مقوله آن قایلین اینست که در دنیا بتحقیق وبدرستی
وراستی آمده بودند رسولان خدا بطور حق صحیح ثابت وبدروغ وافترا وبهتان مدعی رسالت شان نبود **و** حق عبارتست از ماشهد بصحته وثبوته
العقل الکامل الصحیح این اقرار واعتراف کفار بنبوت وکتاب وامور قیمة بعد معاینه بدیهیات تصدیق الجائی واضطراری وجبری وقهری منافی مقصود
ومطلوب الهی میباشد لهذا این تصدیق واعتراف ومعاذیر ایشان مفید ومجاب ومقبول نشد **بحث ثالث عشر** شفعاء جمع شفیع اسم فاعل از
شفع یشفع شفعا خواهنده خیر از باب نفع وزیادتی **یا** دفع ضرر واسقاط مواخذه برای غیر از غیر میباشد **و** اصل باب شفع ضم ثانی بفرد میباشد **و**
از اینجا است ابو الشفع والوتر شفع جفت **و** وتر فرد میباشد پس **شفیع** ثانی آنکس است که برای او نفع یا دفع میخواهد از غیر **بحث رابع عشر**
فهل لنا من شفعاء فیشفعوا لنا او نرد فنعمل غیر الذی کنا نعمل بدانکه ایمان در دنیا نیاورده منتظر بودند بدریافت صدق وکذب آن در آخر پس
یوم القیمة وقتیکه همه امور موعوده را معاینه بعیون الروس میکنند پس در آن وقت گرفتار وباخود گردیده خلاصی خود را منحصر بدو چیز میدانند **احدهما**
میگویند فهل لنا من شفعاء فیشفعوا لنا یعنی آیا برای ما شفیعی باشد وشفاعت او قبول گردد تا ما خلاصی بیابیم از این عذابها شدید **ثانیهما** او
نرد فنعمل غیر الذی کنا نعمل یعنی یا برگردانیده شویم بسوی دنیا پس عمل کنیم غیر آن عملیکه قبل بر این میکردیم یعنی ترک شرک وکفر وفسق وفجور اعمالی خلاف
آن از تصدیق وتوحید وعبادت بالاخلاص میکنیم وسابق بر این طالح بوده صالح بعقبی بر میگردیم **اشکال** هرگاه کفار جاحد معاند بوده پس چگونه
ایشان متوقع بوقوع امور عاقبت بودند چه منکر بالیقین منتظر بوقوع آن نمیباشد زیراکه نزد او خلاف واقع کذب محض میباشد **جواب اول** جائز
است که در ایشان طوایف واقوامی شاک در حصول قیمة وجزا وسزا وثواب وعقاب آخرت بوده باشند **جواب ثانی** بسا جاهل اجهل جحود وانکار
از خبری میکنند **اما** اگر ثقه در نظر خبری داده باشد علی الظاهر جحد بلیغ بغرور وغیرت شیطانی میکنند ولکن در باطن نزد او محتمل الوقوع خبر شی میباشد
لهذا منتظر الوقوع فی المآل بودند اشکال عاید نمیشود ثم الله اعلم **اشکال** اگر رد ورجوع بعد الموت الی الدنیا ممکن الحصول نبود پس کفار را بقل خبر او
نمیفرمود پس بنابر این رجعت اموات بعد الموت الی الدنیا باطل میباشد **جواب** بدو وجه عقلی وسمعی است **اما عقلی** آنکه اعاده اموات
ورد ارواحهم الی ابدانهم امر ممکن وبرهمین بنا حشر ونشر وجزا وسزا قیمة منحصر ودر علم کلام مبرهن ببراهین قطعیه گردیده هرگاه اعاده یوم القیمة ممکن باشد این
هم ممکن است **و** الا جوابکم فی هذا جوابنا **اما نقلی** پس او بسمعیات واجماع انبیا ثابت وواجب الحصول **و** براهین وکرامات بمعاجز رسوله انبیا
بوقوع آمده منها آیه الم تر الی الذین خرجوا من دیارهم وهم الوف حذر الموت خالق احیا همه ایشان کرده **و** هرگاه این ممکن فی الاصل ومکرر
بوقوع آمده **پس** رجوع بعض طوایف انام در ایام مهدی ممکن است **و** ایات **و** احادیث کثیره بطرق اهل بیت عصمت صریح ناطق بر آن چون ویوم
نحشر من کل امة فوجا میباشد **بلی** بعد احیا در یوم قیامت رد ورجوع ایشان الی الدنیا هر چند بذاته ممکن هست **اما** جایز نیست زیراکه دار تکلیف
وزمان آن ختم وزایل ومرتفع شده اصلا باقی نیست **سوال** آیا تمنا شفاعت **یا** رد الی الدنیا برجا بوده **یا** مع الیاس **جواب** در این هم هر دو
وجه محتمل است چنانچه در افیضوا علینا من الماء ذکر شده **سوال** اعراب نرد **یا** ضمه هست **یا** فتحه است **جواب** در آن دو وجه اند **احدهما**
فیشفعوا جواب استفهام است **پس** او نرد جمله معطوفه عطف بر جمله ماقبل استفهامیه میباشد پس داخل در حکم استفهام است کانه قیل فهل لنا من شفعاء او هل
نرد **و** رافعه وقوعه موقعا یصلح للاسم کقولک ابتداء هل یضرب زید ولا یطلب له فعل آخر یعطف علیه فلا یقدر هل یشفع لنا شافع او نرد
ثانیهما او نرد منصوب است بیضاوی **و** زمخشری **و** سعودی نقل کرده اند که در اینوقت معطوف بر فیشفعوا باشد **یا** برای آنکه لفظا ومعنی الی ان یا حتی ان
باشد **پس** بر اول احد الامرین مسئول باشد **اما** الشفاعة لدفع العذاب **و** الرد الی الدنیا **و علی الثانی** ان یکون لهم شفعاء **اما** لاحد
الامرین **و** لامر واحد منهما وهو الرد **و** فنعمل ایضا جواب لاستفهام میباشد **بحث خامس عشر** قد خسروا انفسهم چونکه ایشان در

ودنیا کافر منکر بودند و در قیامت تمنا شفاعت یار و برگردیدن بدنیا کرده بودند حاصل نشد ایشان را فتبین خسرانهم فی اهلاکهم انفسهم لانهم کانوا فی الدنیا

اولی من قبل یعملوا بطاعة الله ولو ردوا الی الدنیا لعادوا لما کانوا علیه من الکفر والعصیان لسابق علم الله تعالی فیهم پس ایشان را خسران فی دنیا و آخرت

واهلاک نفس خود ایشان حاصل شد و تمنا ایشان بشفاعت و رد بسوی دنیا نشد و اگر بدنیا بفرض محال برمیگردیدند هر آئینه عود بسوی کفر اصلی سابق میکردند

اخبار آن بعلم سابق خود خدا کرده **اشکال** هرگاه بعد معاینه شدائد قیامت بایشان علم بثواب و عقاب ضروری بل بدیهی و محسوس گردیده بود **اگر** ایشان

بدنیا برمیگردند عود بکفر سابق کردن ایشان محال بود چه مرکوز طبایع آدمی میشود اشد اهوال و اغرب احوال بدو بینک تا بقا زندگی اصلا سهو و محو نمیشود

وبفرض عود ایشان بدنیا مع معاینه این اهوال شدیده و احوال غریبه دیده و آلام مولمه چشیده و غموم و هموم بایشان رسیده چگونه ایشان معاودت بکفر

سابق خود میکردند چنانچه او تعالی در آیه ولو ردوا لعادوا لما نهوا وارد شده **جواب** بنا بر قاعده عدلیه او تعالی محو و سهو و ازاله از قلوب ایشان آن

اهوال مرئیه و شدائد و الام شدید رسیده بایشان لابدا در عالم تکلیف برای صحت تکلیف ایشان اولا میکرد **و** بعدان تکلیف بایشان صحیح میشد و الا فلا

اما جواب از مجبره بحسب قاعده کلیه ایشان که کفر و ایمان و جمیع حرکات و سکنات عباد مخلوق خالق اند **پس** بنا بر آن باز در دنیا کفر در ایشان میآفرید

و عود بکفر سابق میکردند **وایه** ولو ردوا لعادوا لما نهوا بایں جهت فرموده اشکال علی التقدیرین باطل باشد **بحث سادس عشر** وضل عنهم

وما کانوا یفترون یعنی چونکه ایشان اصنام و اوثان را عبادت میکردند بگمان اینکه بار تقرب نزد خدا بواسطه ایشان حاصل میشود **پس** بمعاینه قیام قیمة

و آثار همه آن معبودان و اصنام و اوثان شان گم و نیست و نابود میشوند احدی را از انها نمی یابند و نمی بینند **پس** بسوی ان اشارة میفرماید گم و نابود میشود

از ایشان در روز قیامت آنچه بان افترا و بهتان بخدا می بستند و در گمان خود نسبت بمطاع و شفیع بودن اصنام انها باطل و کاذب محض بودند **بعض**

اعلام فرموده مراد ازین آنست که در دنیا از اصنام معبوده **و** در آخرت هم بادیان باطله خود اصلا بنصرة و نجات منتفع نشدند **پس** از وقت بخسران و اهلاک

خود و بطلان و کذب انها بیقین قطعی سکنند **جبائی** فرموده که این ولالة بر دو حکم دارد **اولها** ایه دلالت وارد که ایشان در دنیا بحالة تکلیف قادر

بر ایمان و توبه بودند فلذلک سوال و درخواست رد خود بدنیا کرده بودند تا ایمان بیاورند و توبه میکردند و لو کانوا فی الدنیا غیر قادرین کما یقوله المجبره

لم یکن لهم فی الرد الی الدنیا فایدة **و** لا جاز ان یسئلوا ذلك **ثانیهما** ان الایة تدل علی بطلان قول المجبرة **و** الذین یزعمون ان اهل الاخرة

مکلفون یعنی آیه دلالت دارد بر بطلان مذهب جبریه **و** بر بطلان مذهب زاعمین که اهل آخرة مکلف میباشند چه اگر دار آخرة دار التکلیف میبود هر آئینه

ایشان بر رد خود الی الدنیا سوال نمیکردند بلکه توبه و تصدیق بایمان در همان وقت میکردند **پس** بثبوت این باطل شد مذهب **نجار** و تبعه و طبقه او بانکه

تکلیف در قیامت و در عالم آخرت باقی هست ثم الله اعلم **قوله تعالی**

اِنَّ رَبَّكُمُ اللّٰهُ الَّذِیْ خَلَقَ السَّمٰوٰتِ وَ الْاَرْضَ فِیْ سِتَّةِ اَیَّامٍ ثُمَّ اسْتَوٰی عَلَی الْعَرْشِ یُغْشِی الَّیْلَ النَّهَارَ یَطْلُبُهٗ حَثِیْثًا وَّ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ وَ النُّجُوْمَ مُسَخَّرٰتٍ بِاَمْرِهٖ اَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَ الْاَمْرُ تَبٰرَكَ اللّٰهُ رَبُّ الْعٰلَمِیْنَ

ترجمه این ایه بدرستی و تحقیق پروردگار شما خداوندیست جامع جمیع صفات کمالیه و جلالیه او تعالی آنکس هست که از محض نابودی و نیستی آفرید

آسمانها و زمین را در شش روز پس ازان اراده و قصد کرد بر آفریدن یا برابر کردن عرش بر مرکز خود که الی الآن بران مرکز قایم است خداوند تا در تها

میپوشاند شب روز را یعنی بتاریکی شب میپوشاند روز روشن را و برعکس آن یعنی شب را بروز میپوشاند بحالیکه میطلبد و میجوید و تعاقب میکند یکی دیگر را

حاصل آنکه شب و روز از پی یکدیگر بشتاب و عجله بلا فاصله میآید و بیافرید مهر و ماه را و ستارگان مسخر و رام و فرمانبردار بحکم تعالی اند آگاه باشید و بدانید که

مر خالق راست پیدایش و آفرینش جمیع اصناف مخلوقات علوی و سفلی بری و بحری و نوری و ناری و خاکی و هوائی یعنی کل اصناف خلایق را آفریند

حاصل او تعالی

خالق او تعالی است و ہر حکم مراو راست یعنی حکم دا مر در دنیا و آخرت مخصوص خالق است بزرگ ست خالق تربیت کننده و پرورنده جمیع عالمیان و
در تفسیرش چند بحث اند **بحث اول** بدانکه لفظ خلقاً در اصل مصدر از خلق یخلق بمعنی تقدیر و اندازه و تحدید شی میباشد بعض
محققین در تشریح اسماء الله الحسنی فرموده اند خلق در اصل بمعنی اول در ایجاد اشیاء اندازه و تقدیر و تعیین کم و کیف از حقیقت و ماهیت و مقدار آن میباشد
و بعد آن لون و شکل و صورت و تحدید آن مع لوازم آخر و بعد آن تکوین ایجاد وجود آن فی الخارج شود چنانچه معمار اول اندازه بنا و بعد آن تحدید و تعیین
آن و بعد آن ایجاد و تعمیر آن بحسب اندازه میکند **پس** بالجمله معانی خالق و باری و مصور و مکون و موجد بحسب چنین اعتبارات مذکوره اطلاق بر تعالی
میشوند **تنبیه** پس ازان استعمال شد لفظ خلق بر همه این معانی جمعاً کما قال و اصل الخلق فی اللغة هو التقدیر و یستعمل فی ابداع الشیء من غیر
اصل سبق و قدر و لا ابتداء تقدم یعنی اصل خلق در لغت عبارت از تقدیر و اندازه در حقیقت شی میباشد **پس** لفظ خلق استعمال شد در ابداع و ایجاد
شیء از محض عدم بغیر پیشی و تقدیر و بغیر ابتدا تقدم آن **پس** معنی خلق آدم و کل عالم عبارت از ابداع و انشاء و ایجاد انها بر غیر مثال و بغیر تقدم اشباه
و امثال و اشکال و احوال و بغیر سبق ماده و مدت از کتم عدم بوجود آورده میباشد **بحث ثانی** ستة در اصل ست بوده **واحد هی** حکایت از لیث
کرده اند قال الاصل فی الست و الستة سدس و سدسة و بدل السین تاء لما کان مخرج الدال و التاء قریباً فادغم احدهما فی الاخر و اکتفوا بالتاء
و الدلیل علیه انک تقول فی تصغیر ستة سدیس و سدیسة و کذلک الاسداس و جمیع تصرفات تدل علیه والله اعلم یعنی در ستة و ست
اصل سدس و سدسة بود و سین تبدیل بتا شد بجهت قرب مخرج بیکدیگر پس ادغام کرده شد یکی را در دیگر **پس** اکتفا کردند بر تا و دلیل بران تصغیرش
سدیس و سدیسة و جمعش اسداس مع تصرفات آخر میباشد **پس** همه این دلالت دارند بر امر مذکور **و ایضا** اطلاق ستی بنسبت بنات فاطمه در تحریر
و تقریرات اعلام و الحال نیز استعمال در کلام عوام عرب میباشد کما فی کشکول شیخنا البهائی و غیره رحمهم الله تعالی **در قاموس** گفته الستّ بالکسر
اصله سدس فابدل السین تاء و ادغم فیه الدال و بالفتح الکلام القبیح و العیب و ستی للمرأة ای یا ست جهاتی **او** لحن **و** الصواب سیدتی
بحث ثالث در وجه تنظیم با قبل بدو وجه میباشد **احدهما** آنکه مدار قرآن بر چهار چیز است **ا** وجود اله و توحید مع صفاته الکمالیة و الجلالیة **ب**
صفات افعال و اعتدال دران **ج** نبوت و لوازم آن **د** معاد جسمانی و لوازم آن **ه** امر و نهی **و** شکی نیست که اثبات بر اثبات وجود تعالی بالتوحید
و کمال العلم و القدرت و الحکمة میباشد **و لما** بالغ الله فی تقریر اصل المعاد عاد الی ذکر الدلایل الدالة علی التوحید و کمال القدرة و العلم و الاختیار
و الحکمة لتصیر تلک البراهین مقررة لاصول التوحید و مقررة **و** ایضا لاثبات المعاد فاورد هیهنا برهان التطبیق بهذه الآیة علی ذلک
ثانیهما لما ذکر الله سبحانه الکفار و عبادتهم للاصنام غیر الله تعالی و احتج علیهم بمقدوراته و مصنوعاته **و** دلهم بذلک علی انه لا
معبود سواه فخاطب جمیع الخلق بهذه الآیة یعنی هرگاه او سبحانه بذکر کفار و عبادت اصنام ایشان قبل برین کرد پس با ایشان عیب و تعییر دران فرمود
و حجت کرد بر بطلان آن و بر استحقاق وحدانیت و عبادت خود خاص بمقدورات و منصوبات خود **و** آنرا دلیل گردانید که معبود و مستحق عبادت احدی
نیست سوای من باین جهت و سبب **پس** خطاب باین کرد جمیع مکلفین را عصر بعصر الی القیمة **بحث رابع** در تفسیر آیه ان ربکم الله
الذی خلق السموات و الارض یعنی ای مکلفین عقلاء از انس و جن و ملک بدرستی و راستی و تحقیق پروردگار شما پرورنده مالک مطاع شما الله آن
آن اله مالک خالق شما الهیست که انشاء و ابداع و ایجاد کرد آسمانها و زمین را بغیر ماده و مدت بغیر سبق چیزی که شبیه آن سابق این لاحق را برابر آورد بل بغیر
مثال و شباهت بچیزی که قبل ایجاد و تکوین اینها او بوده باشد بل از محض نیستی و نابودی و عدم بوجود آورد و بعد ایجاد هر یکی را از آسمانها و زمین بدا
قایم کرد بر مرکز خود بلا عمد ترونها فی تحتها و بغیر او تخت و تعلیق بچیزی از فوق اینها **و** بلا اعتماد و لا استناد بغیری از اشیاء چه ایجاد اینها از محض عدم و
اقامت هر یکی از اینها مع این عظم جسم و جرم و ثقل که بغیر خالق شما احدی وزن و عظم و کبر اینها میداند **پس** آنکس که چنین کار و بار کرده او خالق و احد
و احب لشکر و الاطاعت مستحق عبادت و اجلال و تعظیم و تمجید در جمیع احوال و اوقات بلاریب و لاشک میباشد نه دیگری از غیر او **تبصره** بدانکه مجمع
علیه متکلمین و مفسرین که فی الاصالة اسماء الهی یا ذاتی اند یا صفاتی **تا** صفاتی **یا** ثبوتی **یا** سلبی **یا** سلبی **ف** ثبوتی اند **معا** اما اسماء ذاتی
نعم عبارت است از علامتیکه دلالت کند بر عین مسمی **یا** بر لازم مسمی **و** مسمی ذات میباشد **پس** اسمی ذاتی که دلالت بر مسمی کند نیست مگر خاص دو
اسم **احدهما** از اعلام خاص علم بر ذات لم ثابت باشد بغیر لفظ جلاله الله دیگری نیست **پس** سمای آن ذات واجب لذا تمجیده دائمة قائمة

بنفسها بلا علة ولا سبب ولا اعتبار ولا اعتماد جامعة لجميع صفات الكمالية والجلالية لاجل ذلك تستحق الالهية والعبادة ابدا یعنی معنی لفظ الله
واله عبارت است از ذات واجبه لذاته مجرد ومبرا ومنزه ومتعالی از جمیع مناقص وعیوب وحاجت وجسم وجسمانیت ولوازم امکانی دایم قایم بنفس خود بغیر علت
وبدون سبب وبغیر اعتبار واعتماد واستناد بچیزی جامع جمیع صفات کمالیه وجلالیه **لهذا** این ذات مستحق الهیت وشکر واجلال وتعظیم وعبادت خاص من
الازل الی الابد میباشد **ثانیهما** فقط او اسم **هو** وهکذا مضمرات خاص اسم ذاتی اله بغیر اعتبارات مشیر بسوی عین ذات خالصه بغیر اعتبار معانی
صفات میباشد **لهذا** در صحاح وحسان وارد که این دو اسم از اعاظم اسماء الهی اند **و** همین مذهب مختار جمهور مدققین محققین متکلمین است میباشد
و در مجلدات سابقه بکرر دلایل وبراهین بر اثبات اعظمیت اسم ذات این هر دو اسم مبرهن گردیده **تنبیه** در اینجا دو نوع برهان اثبات کرد بر
وجوب وجود لذاته خود **و** بر امکان واحداث کل ما سواه من العالمین **اما برهان اول** ان ربکم الله فرمایند ولفظ وجوب وجود خود خاص اثبات کرد
زیرا که معنی الله عبارتست از ذاتیکه لذاته از ازل الی ابد الاباد بیک درجه بیک حال دایم قایم بلا علت ولا سبب ولا اعتماد ولا استناد بغیره جامع جمیع صفات
کمال وجلال غنی باشد **و اما برهان ثانی** الذی خلق السموت والارض باینجمله هم اجمالا خاص خلاق کل بودن خود **و** مخلوق بودن کل عالم
علوی وسفلی وکل ما فیهما اثبات کرد **اما توضیح** این اجمال علی الاختصار آنکه کل موجودات **یا** وجودش بذاته بلا علت ولا سبب محض میباشد **یا**
بالعلت وبالسبب **اول** را واجب لذاته وواجب الوجود **و** نیز علت بالا عتبار میگویند **اما ثانی** را ممکن لذاته وممکن الوجود **و** معلول علت بالا
ضافت میگویند **تنبیه** هرگاه این مقرر واضح شد **پس** در اینجا دو اصل اعظم ثابت شد **اول** در کل موجودات واجب لذاته شئی واحد عقلا وسمعا
میباشد وتعدد وتکثر دران اصلا وابدا ممکن نیست زیرا که هر شئی لزوما اثری دارد **و** هرگاه آثار متباینه مختلفه جدا از هر شئی از اشیا کثیره معدوم محض میباشد
دلیل بر عدم تعدد وتکثر آن اشیا است **پس** بعدم لازم ملزوم توحد واجب لذاته واجب ثابت شد **ثانی** این عالم علوی وسفلی وکلما فیها خاص اثر این
موثر واحد واجب لذاته حادث ومخلوق وموجود بایجاد او میباشد نه قدیم ازلی ونه دایم ابدی زیرا که آثار ولوازم امکان در اینها ثابت **منجمله** آن علو وسفل
وتغیر وحرکت وحاجت عالم سفل بعلو وتحدید وترکیب در حقیقت هر شئی وهر جزئی از عالمین علوی وسفلی وما فیهما میباشد **پس** بثبوت این تکوین وایجاد
وتخلیق کل وجز عالمین بوجود واحد واجب الوجود مع خواصه تعم مر کل وجزء عالم را لازم وثابت شد **و منجمله** خواص خاصیت غنا وتجرد ذاتی
از ماده **و** موضوع **و** زمان **و** مکان **و** محل **و** حال **و** تغیر **و** انتقال **و** زوال **و** بالجمله هرچه مستلزم افتقار واحتیاج نیز واجب لازم او میباشد
و منجمله آن بسیط الحقیقت باشد که ترکیب بوجهی از وجوه مطلقا در او اصلا نبوده باشد یعنی وجودش در خارج عین حقیقت **و** ماهیتش در ذهن
عین وجودش شئی واحد میباشد نه چون وجود عالم موجودات از ممکنات **لهذا** او در حقیقت باطن **و** در وجود ظاهر شریکی **و** نظیری **و** ندی **و**
ضدی **و** کفوی **و** عدی **و** حدی ولو فرضا ابدا نمیباشد چه این امور مستلزم مجانست **یا** ترکیب **و** مستلزم معلولیت اند **و** چون در واجب الوجود لذاته این
امور وترکیب نمیباشد **پس** او را فصلی وجنسی ونوعی نیست **و** نیز او را ماده نیست **پس** او را تفرد وتوحد ذاتی وغنا حاصل است **و لهذا** او را جسم
نیست **پس** او را اسقدار ودیگر خواص ولوازم جسمانی چون اجزاء باطنی وظاهری از صورت وشکل وکبر وصغر وطول وعرض وعمق وثقل ونزع ونمو
ونقص **و** ترکیب **و** قابل تقسیم وتجزیه ولو فرضا اصلا وابدا نیست **پس** او متصف بجمال وجمال صفات مثل علم وقدرت ولوازم حیوة وحکمت **و** متعالی
ومنزه ومبرا از صفات جلال خود ومتعال میباشد وایها را صفات سلبی وتنزیهی وتقدیسی نیز میگویند **تبصره** هرگاه این بتو واضح شد **پس**
این جمله ان ربکم الله الذی خلق السموت والارض مشیر وحاوی این بیان میباشد **و اعلام مفسرین** معتزله **و** از اشاعره رازی **و**
نیشاپوری **و** از امامیه جبائی **و** ابوبکر رازی سیدنا شریف المرتضی **و** شیخنا شیخ الطائفة الناجیه حضرت ابو جعفر طوسی رضوان الله علیهم جولان اقلام مبارکه
خود را بغیر اینوجه مذکور این هیچمدان در اثبات الهیت وتوحید تعالی بوجوه آخر در ذیل این ایه باقسام براهین ضبط کرده اند شکر الله تعالی سعیهم وبوانی
فرادیس الجنان مقامهم **اشکال** در ان ربکم الله چرا صفت رب التقدیم بر اسم ذاتی الله کرد وشان لفظ الله مقتضی تقدیم بر ربکم بود **جواب**
بدانکه کلمه رب بمعانی مالک **و** مستحق بالاصالة **و** صاحب **و** مصلح **و** سید مطاع **و** معبود بحق **و** مع ادخال الف ولام **یا** بالاضافة الی الخلق مختص
خالق واجب گردید **ابو البقاء** نقل کرده ان الرب صفة من ربه بمعنی رباه ثم سمی به المالک المربی المصلح فانسلخ عن الوصفیة فصار کالاسم
الشبیه بالصفة کالکتاب والاله والعالم والخاتم **تنبیه** هرگاه در لغت رب بمعنی مالک مربی مصلح ومعبود حقیقی ثابت شد **پس** نزد اهل

ان ربکم الله الذی خلق السموات والارض فی ستة ایام ثم استوی علی العرش یغشی الیل النهار یطلبه حثیثا والشمس والقمر والنجوم مسخرات بامره

معانی اینکه ربکم مخاطب بجید کلمهٔ عطوفت ورافت رحمت است چون سلطان ملکی برعایا ملکی وغلامان خود انا ربکم میگوید غرض ازان توجیه ایشان وعطاف قلوب ایشان بیاد آوری پرورش انها رالسبوئی خود میباشد فالمعنی ان الذی مالککم ربکم ویصلح شانکم ویوصل الخیرات انواعًا الیکم ویدفع الضار والمکروهات عنکم وارحم بکم هو الله الذی بلغ بکمال قدرته ولانهایة علمه وحکمته ولطفه ورحمته الی حیث خلق الاشیاء العظیمة العلویة والسفلیة واودع فیها اجناس المنافع وانواع الخیرات خاصة لکم فمن کان له رب موصوف بهذه الصفة والعلم والحکمة والقدرة والرافة والرحمة فکیف یلیق لکم ان ترجعوا الی غیره بالعبادات والشکر والذکر وتطلبوا الحوائج من المخلوق المحاویج فی وجودهم وبقائهم یعنی گویا در ان ربکم الله اعلام وافهام بمخلوق است که مالک آفریننده پرورنده وتربیت وتدبیر کننده اصلاح وصلاح وفلاح شما وشان واحوال شما ورسانندهٔ گوناگون واقسام وانواع انواع خیرات رالسوی شما **و** رفع کنندهٔ مضرات ومکروهات را از شما ومهربان در جمیع احوال شما او خدائی هست که بکمال قدرت قاهره باهره ولانهایت علم وحکمت ولطف ورحمت خود اجرام جسیمه واشیاء عظیمه علویه وسفلیه او جمیع آنچه در هر دو اینها آفریده وودیعة در آنها انواع واجناس واقسام خیرات ونعمات را خاص برای شما نهاده **پس** چگونه ترک طاعت وعبادت وشکر او کرده رجوع الی غیره تعالی میکنید ویاد او ودر طلب حوائج از مخلوق محتاج الی غیره در وجود وبقاء اینها میباشند مینمایند این طریقه عقلا نیست که فیاض عینی را ترک کرده حاجت بمحتاج فقیر که مالک وجود وجیزه وبقاء خود نیست بسوئی میبرید **هذا** لفظ ربکم را تقدیم بر اسم جلیله خود کرد چه مع هذا لفظ ربکم در باب ترغیب وتالیف اقرب وانسب بمقام بود از تقدیم لفظ الله **الخ** زیرا که الله متضمن معنی ترهیب است ثم الله اعلم **و** همین قول اهل اسلوب ونظم کلام هست **و نزد اهل اشارة وتدقیق** ان فی الآیة دقیقة اخری فانه لم یقل انکم عبیده بل قال هو ربکم چه قول لفظ انتم عبیده موجب عزة وعزت ونفرت جهال قوم متمرده را از انقیاد بعض اوقات میشود بخلاف ان ربکم الله فرمودچه درانکلمه نهایت رغبت در انقیاد واطاعت میباشد **وایضا** قالوا فیه دقیقة اخری وهی انه تعالی سمی نفسه بالرب ثم اضافه الینا بقوله ربکم الله الخ وهو مشعر بالتربیة وکثرة الرافة والرحمة والعفو والفضل والاحسان والانعام فکانه تقرر فی فهمهم بکمال اللطف ان من کان مربی المربوبین مع کثرة هذه النعمة والرحمة والفضل فکیف یلیق بهم ان یترکوا عبادته وطاعته فیشتغلوا بعبادة غیره ویعترفوا باحسانه بغیر احسانه واعطائه انتهی یعنی در این آیه دقیقهٔ دیگر ایضا هست که او تعالی اول تسمیه نفس خود بلفظ رب **و** بعد آن اضافت کرد آن را بسوئی ما بقوله ان ربکم **و** این مشعرات بمعنی تربیت وپرورش ایشان بدست تعالی مع وفور وکثرت رافت ورحمت وعفو وبخشش وفضل واحسان وانعام واکرام **پس** گویا افهام واعلام کرد باینها بکمال لطف ورحمت خود هر که چنین مربی با مع کثرت این چنین رحمت ونعمت وفضل وکرم باشد **پس** چگونه لایق وقابل مربوبین باشد که ترک او وترک عبادة وطاعت او کرده مشغول بعبادت غیر او واقرار باحسان غیر او بغیر احسان وبلا اعطاء او میکنید **سوال** اگر خلق سماء وارض کرد **و** چرا ذکر ما فیهما نکرد **جواب اول** چونکه ارض وسماوات عالم کبیر واجسام جسیمه عظیمه اند وما فیهما کائنه اجزاء صغار اینها چون کواکب وشمس وقمر ودوران اینها وتکوین اشخاص واشجار ارضیه وغیرها محسوس ومشهود العیون هر بصیر اند وذکر احداث اینها در اینجا خاص کرد تا دفع ورد آن نی باشد که عالم کبیر قدیم غیر حادث است **و** باثبات احداث آن کل اجزاء آن خود حادث میباشند چنانچه در **احتجاج** منقول است که ابو العلاء حضرت شرف السیادت والسعادت **علم الهدی مرتضی** را پرسید که ما تقول فی عالم الکبیر فقال ما تقول فی الصغیر عالم کبیر ارض وسماء نزد قومی قدیم غیر حادث است **سید مرتضی** جوابش داد آنچه تو میگوئی در عالم صغیر چه عالم صغیر غیر عالم کبیر حادث است نزد اینها پس افهامش کرد که آنچه میگوئی ودلیل میآری بر حدوث این همان دلیل بر حدوث عالم کبیر است **و** هکذا اسوله آخر بیهم کرد چون ما تقول فی السعد بن فقال ما تقول فی النحسین وغیرها **جواب ثانی** مفسرین آنکه هر چند در این آیه ذکر ما فیهما نفرمود ولکن در آیات دیگر ذکرش فرمود چون **فقال تعالی** الله الذی خلق السموٰت والارض وما بینهما فی ستة ایام ثم استوی علی العرش ما لکم من دونه من ولی ولا شفیع **ایضا** قال وتوکل علی الحی الذی لا یموت وسبح بحمده وکفی به بذنوب عباده خبیرا الذی خلق السموٰت والارض وما بینهما **ایضا** قال ولقد خلقنا السماوات والارض وما بینهما فی ستة ایام **پس** این آیه دایره بحسب این آیات آخر مشتمل ما فیهما میباشد **و** اکثر او سبحانه در بعض آیات بعض امور واحکام را بطور مجمل ودر بعض آیات دیگر بتفصیل وبیان آن اجمال فرمود **بحث خامس** فی ستة ایام یعنی او تعالی آفرید آسمانها وزمین را در شش روز **و** در این ایام وجوه دارند **نزد اکثر** فی اوقات ستة کقوله تعالی ومن یولهم یومئذ دبره **و** بقول جمعی فی ستة ایام الاخرة وکل یوم من ایام الاخرة کالف سنة یعنی آفرید ارض وسماء را در شش یوم آخرة **و** هر یومی از ایام آخرت مساوی هزار سال دنیا

بیاشد و بقول کثیری مساوی شش روز وسط دنیا هامیش شانزده ساعت قریب بیاشد یا شب ضمیمه ایام هست یا فقط نهار در آن دو قول اند
ثانی اکثر و همان ظاهر قرآن است و در سفر اول تکوین و تخلیق توراة آفریدن سموات و نجوم و ارض و کلما فیهما من المخلوقات و
الموجودات در همین شش یوم بالتفصیل مذکور است که تدریجا یوم فیوم عقب یکدیگر کل موجودات علوی و سفلی را ایجاد کرده و اخر آن اینست و رای الله
جمیع ما خلق فاذا هو حسن جدًّا فکان المساء و الصباح من الیوم السادس فکملت السماء و الارض و جمیع ما فیها و اکمل الرب فی الیوم السادس
جمیع خلایقه التی خلق و فرغ فی الیوم السابع من جمیع خلایقه التی خلق فبارک الله الیوم السابع و طهّره لانه فرغ فیه من جمیع خلایقه التی
خلق انتهی یعنی بعد تخلیق جمیع ارض و سما و ما فیهما را خدا نظاره کرد پس دید که جمیع آن نیک و خوب است البته پس شام و صباح یوم ششم تمام و کامل شد آسمان
و زمین و همه آنچه در آن هر دو آفریده بود و خدا کامل و تمام کرد کل آنچه آفریدن در روز ششم از خلق بود و خدا از تخلیق جمیع مخلوق خود بروز هفتم فارغ
شد پس برکت داد خدا روز هفتم را و پاک گردانید آن روز را که در آن فراغت از تخلیق خلایق یافته پس متصل همین تراتت خامسا و است که آدم را بعد
ایجاد همه مخلوقات علوی و سفلی آفرید فجعل الله الرب آدم ترابا من تربة الارض و نفخ فی وجهه و یسماه الحیوة فصار آدم نفسا حیة یعنی پس از آن
خالق آدم را آفرید از خاک زمین و رونق داد روی او و روح نسیم را و نامش گرفت بحیوة یعنی زنده شو پس آدم زنده شد و حیوة یافت اقول این را بطور احتجاج
ایراد نکردم چه توریت بقرآن منسوخ الحکم است و لکن بجهت مطابقت خبر در هر دو کتاب ضبط کردم سوال ابتدا این ایام ستة و آخر کدام است جواب
در آن دو قول اند احدهما و همین قول امام السیر محمد بن اسحاق وغیره است انهم قالوا ان الیوم الذی ابتدء الله تعم بخلق الاشیاء هو یوم السبت یعنی
ایشان گفتند روز اولیکه ابتدا کرد خالق در تخلیق و ایجاد عالم او یوم شنبه و یوم الفرغ از تکوین یوم الجمعه بود و مؤیدش از افراد مسلم است از ابو هریره
انه قال قال رسول الله صلعم خلق الله تعم التربة یوم السبت و خلق الجبال یوم الاحد و خلق الشجر یوم الاثنین و خلق المکروه یوم الثلثا و خلق النور
یوم الاربعاء و خلق الدواب یوم الخمیس و خلق آدم بعد العصر من یوم الجمعة فی آخر الخلق فی آخر ساعة من ساعات الجمعة فیما بین العصر
الی اللیل یعنی حضرت رسول صلعم فرمود که اول خاک زمین را در روز شنبه آفرید و کوهها را بروز یکشنبه و درختان را یوم دوشنبه و مکروه را یوم سه شنبه
و نور را یوم چهارشنبه و دواب حیوانات را بیوم پنجشنبه و آدم ابو البشر را بعد العصر در آخر ساعات یوم الجمعه یا بین عصر تا شام و بعض شارحین
حدیث انکار کردند مع چند از صحاح مسلم این حدیث است زیرا که با این یک اسبوع کامل در تخلیق ثابت میشود و این منافی قرآن است چه در آن فی ستة ایام ثابت
صریح است در تهذیب اللغة خود ازهری نیز تائید ابن اسحاق کرده و ابن الانباری گفته السبت القطع و سمی یوم السبت لان الله
تعم ابتدء الخلق یوم السبت و قطع فیه بعض خلق السموات و الارض اقول این قول و خبر دلالت ندارد که یومیکه اول مخلوق شده او شنبه باشد بل واضح
است که اول ایام هفته آفریده شده و از یوم السبت شروع در تخلیق عالم شده ثانیهما مختار اکثر مفسرین صحابه و تابعین منهم عبد الله بن سلام و کعب الاحبار
و ضحاک و مجاهد و همین مذهب طبری وغیره است و اینها گفتند ابتداء ان ایام ستة یکشنبه و دوشنبه و سه شنبه و چهارشنبه و پنجشنبه و جمعه و
یوم الفراغ شنبه هست مجاهد بسند خود روایت کرده قال بدء خلق العرش و الماء و الهواء و خلقت الارض من الماء و بدء الخلق یوم الاحد
و الاثنین و الثلثا و الاربعاء و الخمیس و جمیع الخلق فی یوم الجمعة و تهودت الیهود فی یوم السبت و سمی سابع الاسبوع سبتا لان
ابتداء الخلق کان من یوم الاحد الی یوم الجمعة و لم یکن فی السبت خلق ای قطع التخلیق لانه فرغ منه قبله اما اصحاب اخبار
و اعلام سیر و جمهور مورخین گفتند ان الله خلق التربة التی هی الارض بلا دحو و لا بسط فی یوم الاحد و الاثنین ثم استوی الی السماء فسویهن
سبع سموات فی یومین و هما الثلثا و الاربعاء ثم دحی الارض و بسطها و طحها و اخرج ماءها و مرعیها و خلق دوابها و وحشها و جمیع ما فیها فی یومین
و هو الخمیس و الجمعة و خلق آدم فی یوم الجمعة آخر الخلق فی آخر ساعة من ساعات یوم الجمعة و بقولی بروز پنجشنبه خاک را آفرید ثم استوی
الی السماء فخلقها و جمیع ما فیها یوم الاثنین و الثلثا ثم مدّ الارض و دحیها یوم الاربعاء و الخمیس و خلق آدم یوم الجمعة و اسکنه و زوجته
الجنة ثم اهبطهما الی الارض فی آخر ساعة من یوم الجمعة سوال اول از همه آنچه مخلوق شده او چیست جواب در این هم روایات کثیره بطرق
خاصه و عامه مختلف وارد اند در خبری هست اول ما خلق الله القلم ثم اللوح فکتب فیه ما کان و ما سیکون و ما خلق و ما هو
خالق الی یوم القیمة ثم خلق الظلمة و النور ثم خلق العرش ثم خلق السماء من دربیضاء ثم خلق التربة ثم خلق السماوات و ما فیها

از توراة خلق ارض و سما و ما فیهما و آدم و غیر ذلک ۱۲

پیدایش ارض و سما و ما فیهما و ایام و آدم و حواء

من نجوم وشمس وقمر ثم مد الارض وبسطها من التربة التي خلقها اولا ثم خلق جميع ما فيها من جبال وشجر ودواب وغير ذلك ثم خلق آدم
آخر الخلق في آخر ساعة من ساعات يوم الجمعة وفيه اهبط الى الارض فتكامل جميع الخلق في ستة ايام كل يوم مقداره الف سنة وهذا
هو قول جمهور العلماء ودر خبر دیگر اول خلق عرش عظمت است وبخبرے مستفیض اول مخلوق آب آیه وكان عرشه على الماء دليل
است یعنی اول آب را آفرید وعرش بر آب نهاد چون کشتی بر وجه آب وبقولی ودر روایتی اول نور را آفرید وبروایتی اول ظلمت آفرید
وبقولی ودر روایتی اول هوا را آفرید واز هوا آب آفرید وبر قولی اول آب را آفرید واز آن هوا را آفرید واز هوا وآب جمیع اشیا را آفرید و
در کافی هم در اجوبه سوالات مرد شامی حضرت باقر ع همین مسطور است قال ع ولكن الله كان اذ لا شيء غيره وخلق الشيء الذي جميع الاشياء منه
وهو الماء الذي خلق الاشياء منه وخلق الريح من الماء ثم سلط الريح على الماء فشققت الريح متن الماء حتى ثار من الماء زبد على قدر ما شاء
ان يثور فخلق من ذلك الزبد ارضا بيضاء نقية وليس فيها صدع ولا نقب ولا صعود ولا هبوط ولا شجرة ثم طواها فوضعها فوق الماء
ثم خلق النار من الماء فشققت النار متن الماء حتى ثار من الماء دخان على قدر ما شاء الله ان يثور فخلق من ذلك الدخان سماء صافية
نقية ليس فيها صدع ولا نقب وذلك قوله تعالى والسماء وما بناها ورفع سمكها فسويها واغطش ليلها واخرج ضحيها والارض بعد ذلك دحيها
قال ولا شمس ولا قمر ولا نجوم ولا سحاب ثم طواها فوضعها فوق الارض ثم نسب الخليقتين فرفع السماء قبل الارض وذلك
قوله تعالى والارض بعد ذلك دحيها يقول بسطها فقال الشامي يا ابا جعفر فما معنى اولم ير الذين كفروا ان السموات والارض كانتا رتقا
ففتقناهما فقال له ابو جعفر الباقر ع فلعلك تزعم انهما كانتا رتقا ملتزقتان ملتصقتان ففتقت احديهما عن الاخرى فقال الشامي نعم فقال
الامام ع واستغفر ربك فان الله يقول كانتا رتقا يقول كانت السماء رتقا لا تنزل المطر وكانت الارض رتقا لا تنبت الحب فقال
الشامي اشهد انك من اولاد الانبياء وان علمك علمهم در این دلیل است که از آب هوا ونار را آفرید پس از انجا وزبد وکف آب
زمین گردانید آنرا وبلاد وبسط نهاد واز سحاب بخار آب دخان یعنی دود برآورده آسمانها از آن دخان آفرید چنانچه بآیت قرآن هم همین صریح ثابت است
بقوله ثم استوى الى السماء وهي دخان پس از تسویه سماوات دحو وبسط ارض کرد لقوله تعالى والارض بعد ذلك دحيها صدوق در محدثین
باسناد خود از حضرت امام رضا روایت کرده که مردی شامی در جامع کوفه بعلی ع سوال کرد از اموری چند وهمه مردم چشمهای خود دوختند وصغا کردند فقال اخبرني
عن اول ما خلق الله تعالى قال علي ع خلق النور قال مم خلق السموات قال من بخار الماء قال مم خلقت الارض قال من زبد الماء قال مم خلقت الجبال
قال من الامواج قال فلم سميت مكة بام القرى قال لان الارض دحيت من تحتها وسئله عن سماء الدنيا مم هي قال من موج مكفوف
اقول همین مذهب اکثر مفسرین است وسئله بعد طول الشمسين وعرضهما وعن الوان السماوات السبع واسمائها پس آنحضرت
فرمود اسم سماء الدنيا رفيع وهي ماء ودخان واسم السماء الثانية قيدوم وهي على لون النحاس والسماء الثالثة اسمها المادوم وهي على لون الشبه
والسماء الرابعة اسمها ارفلون وهي على لون الفضة والسماء الخامسة اسمها هيعون وهي على لون الذهب والسماء السادسة اسمها عروس وهي
ياقوتة خضراء والسماء السابعة اسمها عجماء وهي درة بيضاء تا اینجا مطلوب نوشته شد ودر روایات دیگر اسماء سموات بالفاظ آخر وارد شده شاید که
هر سمائی اسماء عدیده داشته باشد تا تعارض ومنافات لازم نیاید ودر کافی ودر بحار در جلد سماء العالم بجواب جاثلیق اعلم نصرانی فرموده ان العرش
خلقه الله تعالى من انوار اربعة نور احمر منه احمرت الحمرة ونور اخضر اخضرت الخضرة ونور اصفر اصفرت الصفرة ونور ابيض وهو العلم الذي حمله الله
الحملة وذلك نور من نور عظمته فبعظمته ونوره ابصر قلوب المؤمنين الخ یعنی از چهار نور احمر واخضر واصفر وابیض عرش را آفرید اقول در همه این
اخبار خاصه وعامه باهم متعارض بسیار وتطبیق وتاویل همه اینها نهایت مشکل است لهذا تحویل جهه واحد از اینها الی المعصومین لراسخین باید کرد اشکال
عظیم او تعالی چرا تراخی وتدریج عالم علوی وسفلی ودنیوی واخروی را در شش روز آفرید وحال آنکه او تعالی در مدح خود ذکر فرموده اذا اردنا شيئا ان نقول
له كن فيكون فيكون وما امرنا الا كلمح البصر پس این آیتین معارض این آیه واخوات او میباشند وهمینا مخالفین گفته میتوانند البته تنفیع تکوین وتخلیق
این اجسام جسیمه عظیمه ضخیمه دریک وقت محنت ومشقت شدیده میرسید لهذا متفرق ویک هفته تدریجا آفرید وحال آنکه ایجاد همه عالم دفعة في ساعة واحدة اعجب
واول از ایجاد در ایام سته بود مع امکانه چرا تراخی الی ایام آفرید اما جواب جبریه بنا بر قاعده کلیه خود میگویند اما على مذهبنا فلا اشكال في

ذکر اسماء سماوات سبع ومادۀ ارض وسماء
جواب اشکال وتدریجی خلق عالم در شش روز آفریدن

فی الکل سہل واضح لانہ تعالی یفعل ما یشاء و یحکم ما یرید و لا اعتراض علیہ فی امر من الامور و کل شئ صنعہ و لا علۃ لصنعہ **و اما جواب**
عدلیہ بوجوہ میباشد **احدها** از معتقدات یہود ہمین ست کہ خدا او تخلیق عالم علوی و سفلی بسیار زحمت و محنت و مشقت شدیدہ رسید و بعد فراغ از آن
یوم السبت را یوم الراحت قرار دادہ استراحت کرد مزعوم شان واجب البطلان است چہ اذیت و محنت و مشقت باشخاص جسمانی مجمل و وضع میرسد و او تعالی
مجرد محض و منزہ و برتر از آنست **پس** جمیع آنچہ آفریدہ و میآفریند بمحض ارادہ او فی الآن و الحال مراد او مطابق ارادہ او تعالی موجود میشود **و** درد اسطورہ
بالا اخبار ہا از آن است **ورد یہود** و اشباہ اینہا بایۂ لقد خلقنا السموات و الارض و ما بینہما فی ستۃ ایام و ما مسنا من لغوب فاصبر علی
ما یقولون کرد یعنی با آفریدیم سموات و ارض را و جمیع آنچہ درمیان آنہاست در مدت شش روز و ما را مس نکرد ماندگی با آفریدن آنہا پس صبر کن تو یا محمد
برانچہ میگویند کفار **ثانیها** ہر چند ایجاد کل عالم بلمحہ بصر و طرفۃ العین کمتر از اول برکمال قدرت او بود **ولکن** در ساختگی او ہم جہال ہیشکہ ہر فعل
بمحض ارادہ بوقوع میآید بغیر تدبر و تامل و تعقل محتمل خفیہ و زلل و خلل در ظاہر یا باطن بالفعل یا بالقوت میباشد و در تراخی و تدریج تفصیل افعال و تعمیل
صنائع و اعمال احتمال زلل و خلل عقل کامل اصلا نمیکند **ثالثها** چونکہ او سبحانہ حکیم مدبر است و تراخی آفریدن این اشیاء دلالت قطعیہ دارد کہ ہر فعلیکہ بوجہ
آوردہ البتہ بکمال علم و حکمت سنجیدہ آنرا ایجاد کردہ **و** ہر ذی علمی و عقلی ہر جزئی را کہ از عالم علوی و سفلی و حیوانی و نباتی و جمادی و معدنی می بیند در آنوقت
بعین الیقین میداند کہ بکمال اتقان و احکام و ارتباط اجزاء ظاہری و باطنی آن شئ دارد **و** اکمل عقول مشتبہ بمعاینہ آن برکمال قدرت و لا نہایت علم و تدبیر
خالق الہی میشود **رابعها** در ازل بحسب حکمت و مصلحت ایجاد اشیاء از ہر جزء عالم و آدم با تحدید بحدی و تعیین بوقتی دون وقتی کردہ پس باید کہ بلا تخلف و لا
تقدم و لا تاخر در آنوقت بان حد محدود و مقرر آن مراد و مطلوب بوقوع بیاید **خامسها** بعض اعلام فرمودہ اند سبحانہ و ان کان قادرا علی ایجاد جمیع
الاشیاء دفعۃ واحدۃ لکنہ جعل لکل شئ حدا محدودا و وقتا مقدرا فلا یدخلہ فی الوجود الا علی ذلک الوجہ فہو و ان کان قادرا علی
ایصال الثواب الی المطیعین **و** علی تعذیب المذنبین فی الحال الا انہ اخرہما الی اجل معلوم مقدر لمصلحۃ صحیحۃ **فہذا** التاخیر لیس لاجل
انہ تعالی اہمل العباد او لا یقدر علی ایصالہما الیہما فی الدنیا بل لاجل ما ذکرنا انہ خص کل شئ بوقت معین لسابق علمہ و مشیتہ و مصلحتہ و
تدبیرہ فلا یبدلہ و لا یخالفہ **سادسها** جواب عامہ مفسرین آنکہ او تعالی خلق عالم در شش روز کرد تا اعلام و تعلیم کند خلق را تانی و تامل
و تدریج در افعال امور ہر چند قدرت بر انجام اینہا بفور داشتہ باشد چہ از ایجاد در حدیث نبوی صلعم است التانی من الرحمان و العجلۃ من الشیطان **و**
ہمین مقال سعید بن جبیر است کان اللہ تعالی قادرا علی خلق السماوات و الارض فی لمحۃ و لحظۃ فخلقہن فی ستۃ ایام تعلیما لخلقہ التثبت و التانی
فی الامور کما قال النبی **و** ہمین حضرت امیر علیہ السلام نیز مرویست **در احتجاج** است قال و لو شاء ان یخلقہا فی اقل من لمح البصر لخلق و لکنہ
تعالی جعل الاناۃ و المداراۃ مثالا لامنائہ و ایجابا للحجۃ علی خلقہ یعنی تعالی اگر میخواست خلق کل اشیاء عالم در کمتر از چشم زدن ہر آئینہ میکرد
ولکن تانی و مدارا در ایجاد کرد تا تمثیل برائے امناء خود و ایجاب برائے حجت بر خلق خودش باشد **بعض اعلام** دو وجہ دیگر افزودہ اند **احدهما**
قریبا مما ذکرناہ ان الشئ اذا احدث دفعۃ واحدۃ فلعلہ ان یخطر ببال بعضہم ان ذلک الشئ انما وقع علی سبیل الاتفاق فاذا احدث شیئا
بعد شئ علی سبیل المصلحۃ و الحکمۃ و التدبیر کان ذلک فی انظار الخلق ابلغ فی القدرۃ و التدبیر و الحکمۃ و اقوی فی الدلالۃ یعنی آفریدہ شدن
شئ بدفعہ واحدہ شاید بخاطری خطور میکرد کہ بطریق اتفاق ایجاد شدہ بخلاف آن اگر احداث شئ بعد شئ قلیل قلیل درجہ بدرجہ بشود پس او در انظار خلق
ابلغ در قدرت و تدبیر و حکمت و اقوی در دلالت میباشد **ثانیهما** انہ قد ثبت بالدلیل انہ یخلق العاقل **و لا** ثم یخلق السماوات و الارض بعدہ **ثم**
ان ذلک العاقل ذا شاہد فی کل ساعۃ و حین حدوث اخر علی التعاقب و التوالی کان ذلک اقوی لعلمہ و بصیرتہ لانہ یتکرر علی عقلہ
ظہور ہذا الدلیل لحظۃ بعد لحظۃ فکان ذلک اقوی فی افادۃ الیقین حاصل آنکہ ہر گاہ عاقلی معاینہ کند تخلیق عالم را شئ شئ قلیل قلیل متعاقب
و متوالی آفریدہ میشود **پس** این تدریجی و متوالی آفریدہ شدن لحظہ بلحظہ اقوی میگردد علم و بصیرت او زیرا کہ متکرر بر عقل و علین او بظہور آمدہ پس نہایت
تقویت میدہد او را در علم حصول علم الیقین **سابعها** ہر چند ایجاد کل عالم بیک دفعہ بیک آن ابلغ در قدرت بود ولکن صبر و تثبت مع ہذہ القدرۃ
اقوی لدلالۃ و ابلغ در اظہار حکمت و تدبیر و دانش فاعلش باشد **پس** مراد الہ از این خلق اشیاء متعاقب اظہار تثبت و صبر و تحمل تخلیق بود و ثم اللہ اعلم
اشکال علت غائی در ایجاد عالم امکانی عقلا و شرعا بنی نوع آدمی بود **پس** بثبوت این لازم شد وجود تقدم علت و سبق آن بر معلول **و** اینجا

جواب اشکال و دانستن عالم [illegible]

[illegible] معلوم و داخل [illegible]

جواب اشکال [illegible] عالم در شش روز [illegible] و بیک دفعہ [illegible]

چرا بخلاف آن بوقوع آمد یعنی اول عالم بعد آن آدم بوجود آمده **جواب اوّل** هرچند تقدم علت بر معلول فی الواقع لازم است **امّا** تقدم وجودش فی الخارج بر معلول واجب نیست **لهذا** تقدم این مکان که معلول باشد بر علت اصلی او آدمی است بظهور آمد اشکال عاید نمیشود **جواب ثانی** علت اصلیه در ایجاد این عالم امکانی فی الحقیقت سه جنس عقلاء مکلفین نوری و ناری **و** خاکی معاً میباشند نه واحد آدمی تنها **پس** دو نوع این علت اصلیه ملک **و** جن قبل آدمی خصوصاً قبل ایجاد این عالم امکانی ملک نوری موجود شده بوده **و** بمشاهده و معاینه ایجاد تدریجی این عالم معارف و تصدیق ایشان اقوی گردید **و اگر** بعض از شئ مشترک ثابت باشد نسبت با و حکم کل او کرده میشود **و در عیون الرضا علیه السلام** نیز اشعار باین میباشد قال الرضا و کان قادرا علی ان یخلقها طرفة عین ولکنه عزّ وجلّ خلقها فی ستة ایام لیظهر علی الملئکة ما یخلقه شیئا بعد شیئ فیستدل بحدوث ما یحدث علی الله مرة بعد مرة یعنی او تعالی قادر علی الاطلاق برایجاد هر ذره عالم در یک لحه و کمتر از یک طرفة العین بود **و لکن** ایجاد آن در شش روز کرد تا اظهار سازد بر ملائکه ایجاد عالم شئ بعد شئ و بمعاینه آن استدلال نمایند بحدوث آنچه احداث یکی بعد دیگر شده بر وجود و بر کمال علم و قدرت تعالی مرة بعد مرة و کرة بعد کرة **و** کثرت ادله بر حدوث عالم و قدیم موجد ذی الاختیار تعالی موجب کمال تصدیق و زیادتی معارف ایشان میگردد **جواب ثالث** عقلاء مکلفین ملک جن و انس هرچند در واقع مکین که امکان ارض و سما اند **و** برای مکین وجود مکانی برای تمکن لازم میباشد لهذا ایجاد مکان تقدم بر ایجاد مکین یافت بحمد الله اشکال از اساس باطل شد **اشکال** هرگاه بعیان کسی احداث و ایجاد چنین اجرام عظیمه و اجسام جسیمه مکرر بعد یکدیگر از محض نابود بوجود دیابد **پس** لا بدّا تصدیق و معارف آن شاهد و رائی را ضروری بل بدیهی میگردند **و** تصدیق و معارف ضروری بالضرورت مقصود و مطلوب در دین نیست **پس** بمشاهده ملائکه و جن تخلیق و تکوین این اعاظم اجرام و اجسام هر یکی بطرفة العین بغیر از ماده و مدت و مکان و زمان از محض نیستی حادث و ظاهر متعاقب و متوالی بشوند تصدیق ایشان الجائی و اضطراری غیر مقصود میباشد علاوه بر آنکه ایشان علی الدوام مقربین بارگاه سلطان الٰهی بودند **جواب** بدانکه قوم جن و ابلیس قطعاً اشخاص غیر معصومین کلهم بدلیل انه کان من الجن ففسق عن امر ربه غیر موجود بوقت ایجاد عالم بالاتفاق بودند **امّا ملک** هرچند کلهم مکلف معصوم و ممنوع از صدور خلل و زلل اند **امّا** کلهم ایشان از مقربین الٰهی نیستند **پس** کثرت احداث و ایجاد اشیاء یکی بعد دیگر موجب تصدیق الجائی و ضروری ایشان نمیگردد چه تصدیق ایشان قبل ایجاد این عالم بوده **بلی** معاینه این احداث عوالم کثرت ادله موجب تزیید تثبت و اطمینان ایشان بجمال و تمام بر ایمان شان و حق الیقین بر قدم خالق و کمال اقتدار و نهایت علم لازوال واجب متعالی و حدوث عالم کبیر و صغیر میگردد چنانچه معاصرین انبیاء دو ابا ظلال جبال بر سر ایشان **و** فلق بحر **و** نزول من و سلوی بر ایشان احیاء اموات **و** سلامت بر آمدن شان از نار محرق **و** تکلم احجار و اشجار **و** شق قمر بنصفین **و** رد آفتاب مرتین موجب ضروری و الجاء ایمانی ایشان نگردید ثم الله اعلم **بحث سادس** خلق السموٰت والارض فی ستة ایام در مراد ستة ایام خلاف کردند **نزد بعضے** بزمانی بمقدار شش یوم میشد **و** از اینجاست آیة بکرة و عشیا بمقدار زمان صبح و شام چه در بهشت یکسان وقت است نه شب است نه روز و در آن **نزد جمعی** مراد شش یوم از طلوع آفتاب تا غروب آن است **پس** اینها هم خلاف دو قول دارند **احدهما** مراد از هر ماه کالف سنة برابر هزار سال است **ثانیهما** مراد ایام دنیا که در وسط تا شانزده ساعت میباشد **اقوال** اگر قبل از تخلیق شمس قمر **و** سما و ارض آفریده پس قول اول یعنے تقدیر و مقدار میباشد **و اگر** بعد تخلیق نیرین تخلیق عالم کرده پس مراد همین ایام دنیا است والله اعلم **تذکره** و لفظ ایام دلالت دارد که قبل ایجاد ایام زمان آفریده **و** هم زمان دوازده ماه مقرر کرده **و** هر ماهی را چهار هفته **و** برای روز آفتاب **و** برای شب ماه را معین کرد **و** سلطان النهار آفتاب عالمتاب را **و** ماه را سلطان اللیل قرار داده **و** شمس روز را ممتاز بضیاء از ظلمت و تاریکی گردانیده **پس** آفتاب نبودی البته اصلاً و ابداً روشنی و دنیا نبودی و روز ممتاز نشدی **امّا اسماء ایام سبعه** بمذهب یهود **و** بقولی نیز بحساب منجمین **روز اوّل** یوم الاحد یعنی روز یکشنبه **روز دوم** یوم الاثنین یعنی دوشنبه **روز سوم** یوم الثلثا یعنی سه شنبه **روز چهارم** یوم الاربعا یعنی چهارشنبه **روز پنجم** یوم الخمیس یعنی پنجشنبه **روز ششم** یوم الجمعه روز جمعیة جامعه میباشد **روز هفتم** یوم السبت یعنی شنبه یعنی روز قطع تخلیق و روز فراغ از ایجاد کل دنیا در روز آرام **و** از اینجاست معنی آیه و جعلنا اللیل سباتا یعنی گردانیدیم شب را آرام گاه و وقت استراحت **امّا اسماء** شهور دوازده گانه که بحرکت بدوره آفتاب هر سنی تا نصف هر یک برجی از بروج اثنا عشر طی نمود دوازده ماه ناشی میشوند **و** این دوازده ماه فصول اربعه دنیا از ابتدا پیدایش دنیا حاصل میشوند **و** اسماء بروج دوازده گانه **ا** برج حمل **ب** ثور **ج** جوزا اینها را شهور ربیعیه میگویند که هوا در این شهور باعتدال میباشد نه گرمی مفرط و نه سردی

جواب اشکال بمعاینه احداث

جواب اشکال در ایجاد مکان قبل مکین

عالم بیان بحث ع باب ۱۲

بیان اسماء ایام سبعه

و سبب حصول الایام ۱۲

بیان اسماء بروج اثنی

عشر ۱۲

مفرطه موجب نشو و نمو اشجار و ریاحین و سبزه و مزارع و غیرها میباشد **د** سرطان **ه** اسد **و** سنبله شهور صیفیه میباشند **ز** میزان **ح** عقرب **ط** قوس شهور خریفیه اند **ی** جدی **یا** دلو **یب** حوت شهور شتویه اند **و** اگر دوره آفتاب نمیشد معاش حیوانی بل نظم کل عالم و آدم در دنیا ناشی و حاصل نمیشد **و** آفتاب در هر یکی از این بروج مسطوره دو و نیم روز میماند **و** قطع این ابراج را در بیست و هفت روز و شب و ثلث آن تقریبا میکند **و** همین بروج مسطوره برای سبعه سیاره مقامات مقرر اند **آفتاب** در یکسال **و ماه** در بیست و نه روز و شب و ثلث آن **و عطارد و زهره** هر دو یکسال **و مریخ** در یکسال و دو ماه و بیست و یک شب و روز و دوازده ساعت و پنجاه دقیقه **و مشتری** در یازده سال و دو ماه **و** سیزده روز و شب و یازده ساعت **و** نه دقیقه طی میکنند **و بقول** سلطان الحکماء محقق نصیر الدین تقریب بدو سال **و زحل** در سی سال طے میکنند **و برای** مهر و ماه نیران **و** برای زحل **و** مشتری علویان **و** برای عطارد **و** زهره سفلیان **و** برای مشتری **و** زهره سعدان **و** برای زحل **و** مریخ نحسان میگویند **تبصره** انتظام عالم و آدم بر دوره همین سیاره خصوصا بر دوره شمس و قمر خالق مدبر از بدایت تخلیق اینها تا فنا عالم و آدم مقرر کرده **و** در علم تشریح احوال حصول فواید و عوائد و محاصل دریافت خواهد شد **اما اسماء** ماههای دوازده گانه بلسان هر زبانے و امتے مقرر دارند **اما بلسان شریعت ناسخه** باقیه الی القیمة اسماء اینها **اول** محرم **ثانی** صفر **ثالث** ربیع الاول **رابع** ربیع الثانی **خامس** جمادی الاولی **سادس** جمادی الثانیه **سابع** رجب **ثامن** شعبان **تاسع** رمضان **عاشر** شوال **حادی عشر** ذی القعد **ثانی عشر** ذی الحجه میباشد **و بالسنه** فرس **و** روم **و** ترک در مجلدات سابقه ذکر شده اند **تنبیه** هر گاه این اجمالا واضح شد **پس** بدانکه در ابتداء پیدایش زمان در آسمان دوازده برج **و** اول آن برج حمل **و** آخرش برج حوت **و** اول کواکب سیاره شمس **و** قمر آفریده **و** شمس را داخل در برج حمل نموده روز اول و سال اول **و** ماه اول از بدایت فطرت زمان الی القیمة مقرر گردیده **لهذا** از بدایت فطرة زمان آن روز را یعنے یوم جدید الوجود بفارسی میگویند **پس یوم نوروز** بعضے گفته اند که دهم آیار است از ماههاے رومی **و** بعضی گفته اند نهم شباط است **و** بعضی اقوال دیگر دارند **و** مشهور همین است که اول انتقال شمس به برج حمل است که الی الان همین مشهور و معمول و اقرب بصواب است **پس** علی کلحال **یوم نوروز** از اعیاد قدیمه متبرکه معظمه در امم سالفه مستمرا باقی بود **و آیا** بعد اسلام این عید نوروز منسوخ گردیده **یا** باقی لازم التعظیم و السرور الی القیمة چون اعیاد جدیده دیگر اسلام میباشد در ان درامت دو قول اند **اولهما** قول یک فرقه امت مسلمه است **ثانیهما** قول امامیه بل فرقه شیعه است **و دلیلش** دو چیز است **اولها** فعل اعلام کبار از اکمل مخلصین زهاد صحابه چون ابن عباس **و** سلمان فارسی **و** جابر انصاری **و** عمار یاسر **و** حضرت ام سلمه زوجه نبوی **و** اسماء بنت عمیس و غیرهم از محرمین اسرار که بالاتفاق اینها ممدوح غیر مطعون و واجب الاحترام بودند همه اینها نوروز را هر سال یوم السرور و عید میگرفتند **و** توسعه بنفقه و تجمل البسه نفیسه و تعطر و تزیین خود و آل و عیال میفرمودند **و مرویست** که معاویه وقتیکه ابن عباس **و** ابو هریره **و** انس را بالبسه فاخره معطره در سنون مختلفه معاینه کرد و از سبب آن هر یکی را پرسید هر یکی در جوابش فرمود که این لباس نوروزیست **ثانیها** اجماع ائمه اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام بر بقاء عید نوروز الی القیمة است چه هر یکی از ائمه اطهار در اعصار خود با آل و عیال و اصحاب خود نوروز را عید و یوم السرور و یوم التوسعه و الاطعام و الانعام بمساکین و بفقراء **و** شیعه خود سال بسال میگرفتند **لهذا** طائفه امامیه هم از اعصار ایشان قدیما و حدیثا این یوم مبارک را الی حین عید میگیرند **و قول و فعل** ایشان در هر حال واجب التمسک و العمل حجت بلا و غدغه بر کافه قرابه و صحابه و امت بالسویه الی القیمة میباشد **بآیه** یا ایها الذین امنوا اتقوا الله وکونوا مع الصادقین بالاتفاق ایشان صدق الصادقین بثبوت صدق **و** بآیه طهارت در ایشان میباشد **و بآیه** واعتصموا بحبل الله جمیعا و ائمه و این حبل الله کتاب الله **و** عترت طاهره سید انبیاء اند **بحدیث متواتر** ثقلین که متفق علیه امت است انی تارک فیکم الثقلین ان تمسکتم بهما لن تضلوا بعدی ابدا کتاب الله و عترتی **و بحدیث صحیح سفینه** که او هم متفق علیه امت است الا ان مثل اهل بیتی کمثل سفینة نوح من رکبها فقد نجی و من تخلف عنها فقد غرق و هوی **و از مسانید حدیث** آل رسول دریافت فضل این خواهد شد **یوم نوروز** روز اخذ میثاق در عالم ذر بقوله الست بربکم قالوا بلی است **و** اول یوم از اول سال پیدایش زمین و زمان که طلوع آفتاب درخشان شده و عالم منور از ظلمه گردیده **و** در همان روز ابتداء آفرینش سبزه و زهره از زمین روئیده **و** در همین بهبوب ریاح لواقح اشجار بارور میگردند **و** همین روز سفینه نوح بر کوه جودی قرار گرفته **و** همین روز الوف مردم را بعد اماتت ایشان بعد انقضاء زمانی زنده گردانیده **و** همین روز جبرئیل بر آنحضرت بوحی آمده **و** همین روز

بر پیغمبر علیه السلام

ذکر اسماء سبعه سیاره ۱۲

ذکر کواکب ۱۲

ذکر اسماء شهور اثنی عشر ۱۲

ذکر عید نوروز ۱۲

فضل آن ۱۲

بیان اسناد فضل یوم نوروز و تعظیم آن ۱۲

بر پیغمبر علی سوار شده کسر اصنام کعبه کرده و همین روز با مر پیغمبر علی فتح بر جن یافته و بعیت بنی ازجن بر ایمان گرفته و پیغمبر صلعم همین روز در غدیر بیعت علی بمن کنت مولاه فعلی اولاه گرفته و سلموا علی علی بامرة المؤمنین فرموده و بحسب حساب در همین روز بیعت ثانیه صوریه بعد عثمان بوقوع آمده و همین روز ظفر بر اهل نهروان یافته و همین روز قایم آل محمد امام ثانی عشر ظاهر علانی و در آخر خواهد شد و همین روز عزیر نبی بعد از موت از صد سال زنده شده و فضل بسیار غیر این وارد است **روایت** معلی بن خنیس که سید مرتضی رازی و مولینا مجلسی در مجلد **سماء العالم بحار** روایت کرده در یافت خواهد شد قال المعلی دخلت علی ابی عبد الله الصادق فی صبیحة یوم النیروز فقال ع یا معلی اتعرف هذا الیوم قال لا لکنه یوم یعظمه العجم و یتبارک قال ع کلا والبیت العتیق الذی ببطن مکة ما هذا الا لامر قدیم افسره لک حتی تعلمه الخ **و از زاد المعاد** مجلسی ترجمه این حدیث را دریافت کن **در مصباح المتهجد** از حضرت صادق آل محمد مرویست که معلی میگوید در یوم نوروز بخدمت آنحضرت رفتم قال یا معلی اذا کان یوم النیروز فاغتسل والبس انظف ثیابک و تطیب باطیب طیبک و تکون ذلک الیوم صائما الخ یعنی ای معلی وقتیکه یوم نوروز باشد در آن روز غسل بنیت قربت بکن و بپوش نظیف و پاکیزه ترین جامها که جمال و زینت را و طیب و اعلی عطریات خود را بمال و آن روز صوم بنیت استحباب بگذار و مصافحه و معانقه با برادران دینی خود بکمال سرور و خوشی بکن الخ **اشکال** این نوروز از اعیاد قدیمه مجوس بوده و همه ادیان و کتب و احکام سلف منسوخ گردیده پس این عید مجوس چگونه در دین ناسخ اسلام باقی مانده **جواب** عید قدیم مجوس بودن عید نوروز و منسوخ بودن ادیان سالفه من حیث الکل قدحی و قبحی در بقاء نوروز در اسلام عاید نمیشود چنانچه بعض بعض امور اسلاف در اسلام باقی نهاده شدند چنانچه شانه و خضاب و ناخن گرفتن و سواک دخشه کردن و غیر آن از ملت ابراهیم و تنویر بدن از سلیمان و ولایم اعراس و خون بهای آدمی صد شتر در ایام جاهلیت از مشرکین و غیر این اشیاء آخر الی حین در اسلام ثابت و معمول اند **و اگر** بالفرض نوروز هم از اعیاد مخصوصه قبل از اسلام بوده چه قدح وارد **و حال آنکه** عمل و ترغیب عترت طاهره باخذ نوروز ثابت است از بدعت و قبح و قدح بر آمده **و کل** صحابه و امت الی القیمة مامور عموما و خصوصا در تمسک اتباع ایشان میباشد و اهل البیت اعرف ما فی البیت مشهور است **بحث سابع** استوا در لغت بچند معنی آمده چنانچه **در قاموس** گفته استوی بمعنی اعتدل **و** الرجل بلغ اشده **او** عمدا **او** قصدا **و** اقبل علیها باب استفعال از سوی یسوی سوآء و سوی چون طوی بمعنی عدل یعنی برابر **و** وسط میباشد **در صحاح** گفته و استوی من اعوجاج یعنی راست شد از کجی و خمیدگی **و** استوی علی ظهره ای استقر علیه یعنی برنشست بر پشت اسپ و قرار و آرام گرفت بر آن **و** استوی الی السماء ای قصد **و** استوی ای استولی و ظهر یعنی استواء بمعنی استیلاء و ظهور و تسلط بر چیزی میباشد **و شعر اخطل** این جا هست قد استوی بشر علی العراق ❊ من غیر سیف و دم مهراق + استوی الشیء اعتدل اما شد **بحث ثامن** عرش و سریر هر دو بمعنی تخت سلطانی که بملک و حکمرانی تابع بتاج و تخت میباشد **و** بمعنی سقف خانه بدلیل **آیه** و هی خاویة علی عروشها ای علی سقوفها **در صحاح** گفته العرش سریر الملک **و** عرش البیت سقفه **و** قولهم ثل عرشه ای وهی امره **و** ذهب عزه و ملکه **و** العریش ما یستظل به **در قاموس** گفته العرش عرش الله تعالی و لا یحد **و** هو یاقوتة احمر یتلألأ من نور الجبار تع **و** سریر الملک **و** العز **و** قوام الامر **و** منه ثل عرشه **و** رکن الشیء **و** من البیت سقفه **و** الخیمة **و** البیت الذی یستظل به کالعریش **و** الجمع عروش **و** عرش **و** اعراش **و** عرشة **و** من القوم رئیسهم المدبر لامرهم **در مصباح** گفته که طاق انگور از همین جا عریش الکرم است و هو ما یعمل مرتفعا و یمتد علیه الکرم **بحث تاسع** ثم استوی علی العرش آیا این جمله از آیات متشابهات است یا غیر متشابه **در آن** است دو قول وارد **ثانیهما** مذهب مجسمه و مشبهه مسلمانان **و** یهود است چه نزد ایشان بعد خلق سماوات و ارض آرام و قرار گرفت و استراحت کرد در سطح عرش **و روایتی** افترائی و اختراعی آورده اند که بلیالی جمعه خالق بر عرش خود برابری نشیند و بسنگینی و ثقل او ملائکه حمله عرش عاجز از تحمل عرش سرنگون میشوند **و بهتان دیگر** که وقتیکه خالق بر عرش می نشیند از چهار انگشت تا یکو جب از بدن الهی سیافزاید و آویخته بدور تخت میشود معاذ الله از چنین کفریات ایشان و نقل کفر هر چند کفر نیست **اما نقل** آنهم چون کفر در کتاب الله الحمید المجید میباشد **و ابو عبیده** گفته استوی بمعنی صعد است یعنی بالای عرش شد **اما قایلین باول** یعنی این جمله از جمله متشابهات قرآنی است **پس** در ایشان بدو قول خلاف است **قول اول** آنکه استواء الله بر عرش صفت تع است بلا کیف یجب علی المؤمن التصدیق به و تفویض العلم الیه تع یعنی استواء صفة الله بلا کیفیت است و بر مومن واجب است تصدیق بآن و تفویض علم آن بسوی خدا **و** یقولون الاستواء غیر مجهول والکیف

بیان معنی استوی بلغت و شرع

غیر معقول **او** غیر معلوم والایمان به واجب والسؤال عنه بدعت **در مدارك** از ابو حنیفه ومالک آورده ان الاستواء معلوم والتکییف فیه مجهول والایمان به واجب یعنی استواء اله بر عرش غیر مجهول **و** کیفیت آن غیر معقول یا غیر معلوم **و** ایمان بان واجب **و** سوال ازان بدعت **و** همین مذهب جمعی از فقها ومحدثین اهل سنت منهم مالک بن انس **و** سفیان ثوری **و** اوزاعی **و** لیث بن سعد **و** اسحاق فقیه **و** سفیان بن عیینه **و** ابن المبارک **و** احمد حنبل **و** ابو حنیفه وغیرهم است **و بغوی** در معالم گفته که همین مذهب اهل سنت است **قول** اینها بتعارض دلایل عقلیه باین آیه عاجز از تطبیق شده سپر انداخته باینقول لاعلمی مدعی شده‌اند **نزد** بعض اینها تاویل واجب **بل نزد** اهل‌حدیث منهم حنابله تاویل جایز نیست خواه محکم باشد خواه متشابه **اما قول ثانی** از قائلین بمتشابه بودن آیه جمله اکثر مفسرین ملل اسلامیه میباشند **و نزد** اینها آنچه از آیات وحدیث متعدد واحتمالات معانی متشابه ومشتبه معارض برهان یا قران باشد او واجب التاویل موافق ومطابق برهان وقران است تا منافات ومعارضه ادله لازم نیاید والا بقاعده کلیه مشهوره اذا تعارضا تساقطا هر دو معطل وساقط الاعتبار والعمل میگردند **و** همین مذهب عدلیه از امامیه **و** معتزله **و** جمهور متکلمین اشاعره منهم امام فخر الدین رازی **و** سید شریف **و** سعد الدین وجمعی دیگر است **تنبیه** تاویلات ایشان بوجوه کثیر است **اول** مراد از ثم استوی علی العرش استقر قصده وامره ونفذ حکمه علی الملك واظهر ذلك ملائکته یعنی پس از ایجاد سماوات وارض قرار یافت اراده وقصد وامر ونافذ وجاری ساخت حکم خود را در ملک ملکوت ولاهوت وناسوت در کل مملکت خود واظهار ساخت آنرا بملائکه خود **و** همین قول جمعی از تابعین مفسرین منهم الحسن **و** مقاتل **و** کلبی **و** قفال وغیرهم است **فقال الحسن**

یعنی استقر ملکه واستقام امره وحکمه بعد خلق السموات والارض فظهر ذلك للملئکة **و** انما اخرج هذا علی المتعارف من کلام العرب لقولهم

استوی الملك علی عرشه اذا انتظمت امور مملکته **و** اذا اختل امر ملکه قالوا ثل عرشه **و** لعل ذلك الملك لا یکون له سریر ولا یجلس علی

سریره ابدا کما قال **الشاعر** اذا ما بنو مروان ثلت عروشهم واودت کما اودت ایاد وحمیر **و** قال ان یقتلوك فقد ثللت عروشهم بعتیبة

بن الحارث بن شهاب حاصل آنکه این کلمه استوی علی العرش یعنی استقرار ملک مملکت واستقامت امر ونفاذ حکم تعالی بعد ایجاد سموات والارض بغرض اظهار واثبات آن در انظار ملایکه علوی وسفلی بحسب استعمال متعارف از کلام عرب میباشد چنانچه مقوله‌شان است که قایم شد فلان سلطان بر عرش وسریر خود یعنی بر ملک مملکت خود وانتظام یافت امور مملکت وسلطنت او **و** نزد اختلال وزوال ملک عزت ومملکت میگویند ثل عرشه یعنی خراب وزوال یافت عزت ودولت مملکت او **و** هر چند برای آن سلطان تختی وتاجی وسریری نبوده وگاهی بران تخت ننشسته باشد چنانچه شعر در

زوال ملک بنی مروان ثلت عروشهم شاهد آورده **اما قفال** فقال العرش فی کلامهم هو السریر الذی یجلس علیه الملوك ثم جعل ثل العرش کنایة

عن نقض الملك یقال ثل عرشه ای ذهب حکمه وانتقض ملکه **و** اذا استقام له ملکه واطرد امره ونفذ حکمه قالوا استوی علی عرشه واستوی

علی سریر ملکه هذا ما قاله القفال یعنی قفال گفت که در کلام عرب عرش وسریر تخت پادشاهی را میگویند که شاه بران گاه گاه می نشیند **پس**

ثل العرش کنایه از نقض ملک وذهاب عزت وزوال حکم ودولت وملکی او میباشد چنانچه نزد حصول مملکت واستقامت ملک ونفاذ امر وحکم او میگویند

استوی علی عرشه وسریر ملکه کنایه میباشد **جمعی** از اصحاب اصول فقه **و** ارباب لغت در قانون شریعت این مقال حسن **و** قفال را نهایت تحسین کرده چه این حسب

موضوع ومطابق بلا تقدیر ولا حذف ولا تبدیل ولا اضمار میباشد **در لباب التنزیل** گفته وما قاله القفال حق وصواب **ثم** قال القفال والله

المتعال دل علی ذاته وصفاته وکیفیة تدبیره العالم علی الوجه الذی الفوه من ملوکهم واستقر فی قلوبهم تنبیها علی عظمة الله وکمال قدرته ثم

ذلك مشروط بنفی التشبیه **و** المراد منه نفاذ القدرة وجریان المشیئة **ثم قال** ویدل علی صحة هذا قوله فی سورة یونس ثم استوی علی العرش

یدبر الامر فقوله یدبر الامر جری مجری التفسیر لقوله ثم استوی علی العرش انتهی حاصل آنکه قفال بعد ذکر تاویل ودلیل آورده که او تعالی دلالت

کرد بر ذات وصفات وکیفیت تدبیر خود در عالم بر وجهیکه مالوف قلوب ومنظور انظار خلق خصوصا عرب بود که مملکت هر ملک وحکومت هر سلطان مستقر

ومستقام بتاج وتخت او میباشد **پس** این آیه را تنبیها لهم بر عظمت وکمال قدرت وتدبیر ونهایت علم در تنظیم عالم وآدم فرستاد **و** آن مشروط بنفی تشبیه وتجسیم نعم

است **و** مراد ازان اظهار نفاذ قدرت وجریان حکومت ومشیت وتدبیر مملکت وتنظیم خلقت بتعاقب یکدیگر میباشد **و** دلیل بران آیه سوره یونس بعین

الفاظ مع زیادتی وتوضیح بیان استوی علی العرش یدبر الامر است **پس** این آیه جاری مجری تفسیر مجمل این آیه اعراف ثم استوی علی العرش میباشد

ایراد براینقول قفال وارد وایراد کرده اند فعلی هذا یلزم انه تعالی لم یکن مستویا علی الملك قبل هذا فالله منزه عن ذلك یعنی بنابراین لازم میآید که او

تعالی قبل ایجاد

تعالی قبل ایجاد

تعالی قبل ایجاد ارض و سما صاحب ملک حکومت و مالک نبوده و او تعالی بر تر است از نفی ملک حکم قبل تخلیق عالم **جواب** اجیب عن هذا بانه تعالی کان
قبل السماوات والارض مالکها و خالقها والمتصف بها لکن لا یصح ان یقال شبع زید الا بعد اکله الطعام یعنی او تعالی قبل ایجاد ارض و سما مالک
و خالق متصف بان بود **اما** تخلیق مخلوق فی الخارج بوقوع بنا مد بود لهذا صحیح نمیشود اطلاق آنکه زید شکم سیر شد مگر بعد اکل طعام **پس** هکذا او تعالی
متصف بمالکیت و خالقیت فی الواقع بود ولی اطلاق استوا بعد ایجاد ملک فی الخارج صحیح و مطابق واقع ثابت شد ثم الله اعلم بمراد کلامه **ثانی الوجه**
از تاویل استوا بر عرش نزد جمعی از اعاظم قدما مراد از قوله استوی علی العرش ثم استوی علی العرش یعنی مراد ازین استوا استیلا یعنی تسلط بغلبه و تصرف آن
بقهر میباشد چه عرش از اعظم و اجسم جمیع موجودات بود لهذا او را بعد ذکر سماوات وارض ذکر نموده چنانچه سلطانی بعد اخذ ملکی و مملکتی تا وقتی بدست نیارد
بلد سریر و تخت را تا الوقت ملکش بالکلیه بکمال تصرفش نیامده لهذا آخر روی باخذ بلد سریر و حکومت میکند و آن اعلی و اشرف و اقوی از همه بلاد ملکی مفتوح
شده میباشد **و** اینقول مختار اکثر متکلمین امامیه **و** معتزله **و** اشعریه است چنانچه در شرح مواقف **و** مقاصد و شرح تهذیب **و** شرح تلخیص **و** غیرها از
اجه جبریه ذکر کرده اند **و** این تاویل هم مطابق موضوع است چه در لغت **و** شعراء استوا را بمعنی استیلا و استعلا ذکر کرده اند قد استوی بشر علی العراق + من
غیر سیف و دم مهراق یعنی غلب علی العراق و اخذه بغیر قتل **پس** بر بنا بر قول آخر تخصیص ذکر عرش باستیلا را اخبار بما میباشد زیرا که کل عالم دنیا و عقبی
سوط و پیچیده و تابع آن و داخل در آن میباشد **و** میگویند ان فلانا قد استولی و استوی بلد السریر یعنی شلانا در بادشاه اخذ کرد پایه تخت هند را **دو مقاصل**
در رحمت **و** رضا و کرم **و** غضب **و** در استوار **و** ید **و** وجه **و** عین نخوان فرمود والحق انها مجازات و تمثیلات **و شارحش** گفته فالاستواء
مجاز عن الاستیلاء او تمثیل و تصویر لعظمة الله تعالی **و** الید مجاز عن القدرة **و** الوجه عن الوجود **و** العین عن البصر **ثم قال** عن علماء البیان انما قال
ذلک لنفی وهم التشبیه والتجسیم بسرعة الفهم والا فهی تمثیلات و تصویرات للمعانی العقلیة بابرازها فی الصور الحسیة انتهی **ثالث الوجوه**
از تاویل استوا آنکه قول جبائی است استوی علیه بمعنی رفعه حلی من کنه و مقاماته اخرا یعنی عرش قبل الکل آفریده **و** بعد ایجاد همه موجودات آنرا از آب
بر داشته بر مرکز و مقر خود که الی الآن بر آنست قرار داده **رابع الوجوه** از تاویل استوا نزد فراء قال انه قصد الی خلق العرش یعنی او تعالی قصد کسوی عرش
و تسویه او کرد **و** همین قول جماعتی **و** مختار قاضی عبد الجبار است **فقال** القاضی حمل لفظ ثم علی خلق العرش **و** العرش کان بعد خلق السموات والارض پس
قاضی گفت که دلیل بر صحت اینقول بالفظ **ثم** کلمه تراخی است یعنی اول خلق سماوات وارض پس از انها خلق عرش کرد **و بنابر** این علی بمعنی الی میباشد
تنبیه بر بطلان جهت برای خدا براهین قاطعه و حجج ساطعه مبرهن در علم کلام گردیده **و** تیمنا برخی چند متفق علیه کل علماء اسلام و حکماء و عقلاء کل
اعوام بر بطلان قعود خالق تعالی بر عرش مینویسیم **البرهان الاول** موجد عالم و آدم واجب است که مجرد از جسم و جسمانی و از جمیع لوازم امکانی غنی و مبرا
و منزه موجود و مجرد بذاته از ازل الی الابد بیک حال باید باشد و الاحادث محتاج الی الموجد باشد **پس** بثبوت تجرد استوی علی العرش باطل شد **البرهان**
الثانی اگر واجب تعالی مجرد محض نباشد پس جسم ذو الاجزاء و الابعاض مرکب **یا** غیر مرکب محتاج الی المرکب وجوبا باید باشد تا ترکیب دهد و کامل و قائم
سازد او را چه محال و ممتنع است که خود بخود اجزاء ترکیب و ترکیب یابند **پس** استوار الی الجهت والمکان ضروری البطلان است لهذا واجب شد که
منزه و مجرد محض از جسم ذو الاجزاء و الابعاض کثیف و شقاف و تفنیبها شد **البرهان ثالث** واجب است که خالق عالم منزه و مبرا و مجرد از جسم و لوازم
جسمانی از ازل الی الابد باید باشد و هر چه متحیز در جهت باشد او محدود الابعاد و محصور در مکانی و دون جهتی غیر جهتی باشد **و** هر چه محدود و محصور گردید او
مشار الیه میگردد **و** محدود و محصور مشار الیه مجرد تعالی ابدا نبود و نیست و نخواهد بود اصلا و ابدا **پس** بثبوت تجرد تعالی و استغناء سبحانه انتقال و حرکت و حاجت
او بمکان و جهت و قعود بر عرش باطل شد **البرهان الرابع** حرکت صعودی و نزولی و انتقالی از جهتی الی جهتی بر مجرد و واجب اصلا جائز نیست چه
بحرکت و انتقال او تخلیه مکان منتقل عنه و حلول و ولوج در مکان دیگر لازم و ثابت میشود و این از لوازم امکان است و آنکه از لوازم امکان خالی نباشد او
غیر مجرد و جسم حادث ممکن الوجود میباشد و او تعالی واجب الوجود لذاته مجرد محض است بغیر نقل و حرکت نزد او حاضر غیر غائب هر موجود میباشد **پس**
قول بصعود و قعود و استقرار علی العرش واجب البطلان است **البرهان الخامس** حیز و جهت معنی ندارد و عبارت نیست مگر از فضاء و فراغ
و خلاء و وسعت تا که در آن گنجایش چیزی شود **و حکماء و عقلاء** متفق علیه اند که فوق و خارج عرش نه خلاء و نه ملاء است پس قرار او بر سطح عرش
خارج چگونه جائز و امکان باشد **پس** بطلان این قیام و قعود او یعنی استوار واجب البطلان است **البرهان السادس** نزد حکماء عرش فلک اطلس

فلک الافلاک محیط کل عالم موجودات کروی الشکل میباشد پس خالق اگر بر عرش بنشیند یا محیط و حاوی کل کرۂ عرشی باشد یا قایم و قاعد بر بعض عرش باشد پس اول لازم میآید که او تعالی جسم اعظم از عرش باشد زیرا که محیط بعرش کروی هست قطع نظر از اعتبار فوق و تحت کل مخلوق گنجایش باو در داخل العرش محل حصول نباشد این باطل است چه محدود و الابعاد بجسم اعظم نیز حادث هست و بر ثانی قرار تعالی بر بعض عرش بجهت فوق آن دار د پس بعد صغر جسم قیام در جهت بمقام مخصوص تخصیص بلا مخصص و الا مخصص بغیر او لازم میاید در هر حال این هم باطل است البرهان السابع هر متحیز در هر جهت و مکان در حقیقت حادث ممکن است زیرا که هر متحیز یا ساکن باشد یا متحرک و حرکت و سکون باتفاق عقلا حادث اند و هر چه خالی از حرکت و سکون نباشد او ممکن حادث است زیرا که از لوازم حدوث عاری و خالی نیست پس ثبوت این تجرد اله وجوبا ثابت و تحیز و جهت برای واجب ممتنع و محال است البرهان الثامن و اگر واجب تعالی در جهتے متحیز باشد پس لازم میآید قیام واجب بمتحیز ممکن و متحیز در علم کلام نزد متکلمین عبارت از جوهر و عند الحکما عبارت از ماده و صورت و عرض است و هر چه قایم بالغیر باشد او ممکن بالذات است و این باطل است زیرا که خدا واجب بذاته است و الا لازم میاید حاجت واجب بقا او بممکن چون بقاء روح حیوانی ببدن البرهان التاسع هرگاه خدا در مکان و محلی باشد و مکان عبارتست عن السطح الباطن من الجسم الحاوی المماس للسطح الظاهر من الجسم المحوی و اینمعنی بالنسبة واجب الٰہی محال است زیرا که لازم میاید حلول واجب در ممکن محدود محصور و مراد از حلول قیام موجودی بموجود دیگر بسبیل تبعیت باشد چون حلول روح در بدن و قیام او باو و چون ثوب قایم بالجسم چه قیام انها بغیر جسم محال است پس یا بطور حاجت در ان حلول کند یا بغیر حاجت و علی کل حال حلول واجب در محل محال است چه بر اول حاجت واجب الی المکان و الجهت و بر ثانی عبث و لغو و لهو و حرکت و انتقال لازم میاید و اینمذهب طایفه از نصاری که نزد انها تعالی حلول در مسیح کرد و نزد طایفه از غلات که در علی و ائمه اطهار و نزد طائفه متصوفه اهلسنت که در مرشد انها و فقیر مست حلول کرده البرهان العاشر او تعالی واجب قدیم ازلی و ابدی است و غیر او تعالی از موجودات ممکن حادث است و اگر او تعالی متحیز در جهتے از جهات سته باشد لازم میآید که آن جهت و مکان بجهت تحیز و حلول واجب تعالی در ان جهت و مکان هم قدیم ازلی باشد و حال آنکه مکان و جهت قبل الایجاد و الاحداث باتفاق اهل ادیان موجود نبوده و در علم سیر و تواریخ معقوله معتمده تاریخ زمان بدایت تخلیق عالم ثابت و اثار و لوازم حدوث این عالم ظاهر و هویدا بهر عاقل بینا است عیاناً احاجت بیان نیست البرهان الحادیعشر اگر واجب مجرد باری در چیزے و جهتے و مکانے باشد هر آئینه البته محدود و محصور و مشار الیه بحسب حس میشود اینجا یا انجا بهو هو فی هٰهنا و عند هٰذا پس باین جایز میشود که او تعالی در بالوعه بول و براز و در جسد خوک و سگ و اعیان نجسه متحیز شده و تخصیص تعالی بموضع خاص علی مع اشتراک علت تخصیص بلا مخصص باشد علی کل حال تحیز تعالی عموماً او خصوصاً باطل است البرهان الثانی عشر هر ذات قایمه بنفسها مشار الیها بحسب حس میشود و هر ذاتیکه چنین باشد او منقسم میباشد و هر منقسم ممکن است پس هر ذات قائمه بنفسها مشار الیها بحسب الحس ممکن است چه واجب لذاته محال و ممتنع است که متبدل و منقلب بممکن بشود یا ممکن منقلب بواجب شود بدانکه این براهین اثنا عشر بطور اختصار تیمنا و تبرکا بر بطلان تحیز مطلق و بر استواء علی العرش ایراد کردم تا معاینه کنند و تفسیر هٰذا را حاجت بکتب کلامیه نشود اما از محکمات ادله سمعیه نیز دو سه دلیل در اینجا ثبت میکنیم که او تعالی منزه و متعال است از قیام و سکون بر عرش و از تحیز در مکان و از حلول در چیزے و از محل بودن تعالی برائے چیزے الایة الاولی قال الله تعالی قل هو الله احد بتحقیق اهل معانی و بیان و اهل بدیع و اهل نظم و اسلوب و جمهور محققین لغت و تفسیر بالاتفاق گفته اند انه تعالی وصف نفسه بالمدح و المباهات لهو الله احد و الاحد هو المبالغة فی الواحد فمعناه انه تعالی متفرد بالذات الخاصة الخالصة عن الغیبیة الدائمة المجردة المحضة القائمة بلا علة و لا سبب و لا اعتبار لاجل ذلك اشار الی ذاته الخالصة الخاصة المبهمة اولا بلفظ هو ثم سمی ذلك الذات باسم الذات و هو لفظ الله ثم وصف ذلك الذات بالاحدیة فثبت انه تعالی احدی الذات احدی المعنی فلا تکثر فی ذاته و لا تقبل القسمة فلا عدد و لا ند و لا ضد و لا معیة له حقیقة و حکما و فرضا اصلا و ابدا حاصل آنکه او تعالی وصف نفس خود بجلال مدح و فخر کرد بلفظ هو الله احد و لفظ احد بمعنی بنهایت مبالغه در واحد است پس معنیش آنکه او تعالی متفرد بذات خاص خالص خود از جمیع آنچه سوای تعالی است انذات دایم مجرد محض قایم بنفسه بغیر علت و لا سبب و لا معلل و لا اعتبار است برای همین اول بلا اعتبار اسمی و وصفی و معنی باسم اشاره اشاره بسوی عین ذات خالص خالصه مبهمه کرد پس ازان نام نهاد بر ان ذات مبهمه باسم لفظ الله تا که دلالت بر عین مسمی نماید پس ازان وصف ذات جمیله جلیله خود بلفظ احد کرد پس باین ثابت شد که او تعالی بالکمال و التمام احدی الذات احدی المعنی است بتعدد اسماء و صفات

مفهوم و مسمی

مفهوم و مسمی ذات متعدد المعانی و متغایر فی نفسه نمیباشد یعنی بتکثر اسماء و صفات معنی ذاتش واحد میباشد و کثرت بهیچ وجه در ذاتش اصلا متصور نیست پس
واحد عددی نیست چون آنکه اصلا قابل تحدید و تجزیه و تقسیم فی نفسه باعتبار بریدن و ریزه ریزه کردن خط منتصب الف هست و نیز او تعالی احد العدد یعنی
اول العدد و واحد العدد نیست بل تعالی واحد احد هست قطعاً ثابت و واضح شد که او تعالی ثانی و عدد و ند و ضد و معیت بالذات چیزی ندارد
حقیقت و حکما رفرضا اصلا و ابدا **تنبیه** هرگاه معنی احد بیان اهل بیان و معانی و غیرهم چنین ثابت باشد **پس** قیام و قعود تعالی بر عرش چون
قیام و قعود اهل اجسام باطل محض میباشد زیرا که در استوار بمعنی قعود و مماسات و معیت الصاقیت تحیز با حد الذات لازم میآید **الایة الثانیة**
قل انما الله واحد **و** لفظ انما کلمه حصر باتفاق اهل لغت و معانی میباشد **و اگر** تعالی متحیز بمکان و جهت باشد واحد علی الاطلاق اطلاق بر تعالی
اصلا شده نمیتواند زیرا که مقام و مکان در جهتی ثانی او میشود پس وصف مخصوص بالواحد بر او اصلا اطلاق شده نمیتواند **پس** بثبوت انما الله
واحد مع کلمه انما استوار علی العرش و حلول و اتحاد و قیام و قعود تعالی مطلقا باطل شد **الایة الثالثة** لیس کمثله شیء وهو السمیع البصیر
در اینجا او تعالی بلفظ تنکیر می شیء را آورده **و** نکره مستلزم افراد میباشد نفی عام کرد که هیچ شیء مماثل و مشابه صفات و ذات واجبه مجرده الهیه اصلا و ابدا
نیست چه هر شیء غیر از خالق واجب ذاتاً ممکن الوجود متصف باوصاف مکانی مطابق حالش بالضرورت میباشد **پس** بثبوت این قطعاً ثابت شد
که ذات واجب اله مع صفات خود بخلاف جمیع ذوات و صفات کل اشیاء میباشد **و** کلما سوی الله ممکن حادث است و از صفات ممکن حرکت و
سکون از جهتی الی جهات **و** در مقامی از مقامات فوق و تحت **و** نیز قیام و قعود و نزول و صعود از لوازم و صفات امکانیه هست پس باطل شد قول استوا
بر عرش چون اهل اجسام و اجرام در هر حال **و** الا لازم میآید که اشیاء ممکنه مماثل و مشابه واجب تعالی **یا** واجب تعالی مماثل و مشابه اشیاء ممکنه در ذات **یا**
در صفات باشد **پس** بنا بر این **یا** واجب منقلب و مستحیل بممکن میشود **یا** بالعکس یعنی ممکن واجب میگردد **و** استحاله و انقلاب حقیقت و ماهیت و صفت
واجب بممکن **یا** بالعکس از اشد محالات است **الایة الرابعة** والله الغنی وانتم الفقراء از غنی غنی چون رضی یرضی رضی بمعنی بی نیازی و بلا حاجت
از غیر و مقابلش فقر و حاجت میباشد **تنبیه** معنی غنی در لغت هرگاه ثابت شد **پس** بی نیاز و بی حاجت بودن ذات تعالی از کل ما سواه عموماً از
ممکنات و موجودات ثابت شد **پس** باطل شد بودن او در مکان و جهت فوق عرش **و اگر** بحاجت علی العرش استوار باشد عبث و لهو و لعب تعالی
لازم می آید و آن اصلا بر واجب غنی جایز نیست **الایة الخامسة** آیه لیس کمثله شیء وهو السمیع البصیر چه او سبحانه ذات واحده منفرده بوجوب کلما
سواه ممکن الوجود است **و** هیچ ممکنی مماثل و مشابه واجب الوجود اصلا و ابدا در ذات و صفات نمیباشد **و** از جمله صفات ممکن جسم و لوازم آن از حرکت و قیام و قعود
و جهت و مکان و قرار و استوار است **و** واجب تعالی از امکان و لوازم و صفات آن متعالی است **پس** استوار تعالی بر عرش باطل است **آیه سادسه**
یحمل عرش ربك فوقهم یومئذ ثمانیة فلو کان الله العالم فی المکان او علی العرش لصارت حملة العرش حملة لخالق العالم فوجب ان یکون الا له
محمولا محدودا محفوظا لا یحتوی علیه تعالی عاقل یعنی حمله عرش در روز حشت نفر میباشند **پس** اگر اله عالم در مکان و جهت یا بر فوق عرش باشد هر آئینه
حامل خالق مخلوق ممکن میباشند **پس** لازم میآید که خالق عرش بر عرش محمول و محفوظ بدست مخلوق است و محمول و محفوظ بودن واجب مجرد تعالی ضروری
البطلان است و هیچ عاقلی تجویز نمیکند که اله عالم محمول و محفوظ بر دست خلائق باشد **تنبیه** هرگاه براهین قاهره عقلیه و حجج و دلایل قاطعه قرآنیه
قطع نظر از متواترات احادیث و خطبات معصومین علیهم السلام بر نفی و عدم حرکت و نقل و سکون و قعود بر عرش اکثر از احصار ثابت باشند **پس**
معلوم شد که مراد از استواء اله معنی صحیحی ثابت و معقول باشد **و معقول** و مقبول همان وجوه ثلثه مذکور الصدر اند **و** احسن او جه وجوه ثلثه وجه
فقال است **و** احوط سکوت و تفویض معنی آن الی الله و الی المعصومین الراسخین فی العلم نزد طائفه اشاعره و اخباریین ملتین میباشد کما نقل النسفی
فی المدارك عن الصادق ع **و** الحسن **و** ابی حنیفة **و** احمد **و** مالك **و** غیرهم ان الاستواء معلوم **و** التکییف فیه مجهول **و** الایمان به
واجب **اشکال لا ینحل** این آیه استوی علی العرش در قرآن هفت سوره مذکور است **احدها** در این سوره اعراف **ثانیها** در سوره یونس
ثالثها در سوره رعد **رابعها** در سوره طه **خامسها** در سوره فرقان **سادسها** در سوره سجده **سابعها** در سوره حدید **و ایضا** آیات
داله بر جهت فوق و بر اجزاء بدن چون **آیه** ید الله فوق ایدیهم **و آیه** یخافون ربهم من فوقهم **و آیه** الیه یصعد الکلم الطیب والعمل
الصالح یرفعه **و آیه** تعرج الملئکة والروح الیه **و آیه** کل من علیها فان ویبقی وجه ربك **و آیه** کل شیء هالك الا وجهه **و** غیر این آیات

معنی لفظ معاد و فوق و معنی

احتمال بتمثیل خط الف منتصب

بحث ۲/

جواب اشکال لا ینحل

که بعضی آیات نصوص

ابعاض بدن و جهت فوق و اجزاء

بدن ۱۲

دلالت بر جهت فوق و بر اجزاء بدن اله دارند چگونه ترک ظاهر چنین آیات کتاب الهیه تاویل انها جایز باشد **جواب** بدانکه عمل بر ظاهر این آیات مذهب کرامیه که اصحاب عبد الله بن الکرام **و** محمد بن الخزیم است که او تعالی خاص جسما در جهت فوق متقاعد بر عرش است **و** نزد فرقه مجسمه **و** اهل ظاهر منهم داود ظاهری ایضا او تعالی بجسم و لحم و دم و عظم چون جوان امردی میباشد اکثر در سموات و بزمین هم گاه میاید و معاینه با کثر میشود **و** نزد **حنابله** و طایفه از اشاعره هر چند او تعالی منزه از جسم است لکن این چنین از آیات از اوصاف الهی وارد اند و لکن مجهول الکیفیة اند **و** ما میدانیم که چشمی و گوشی و دستی و وجهی و استواء بر عرش دارد **اما** کیفیت انها نمیدانیم که چگونه میباشد **و** کتب ملل منها کتاب الملل شهرستانی شافعی **و** از ابن ابی الحدید **شرح نهج البلاغه** عنزرا معاینه کن بتفصیل دریافت حال خواهد شد **تنبیه** بدانکه بقاعده کلیه نزد جمهور مفسرین **و** متکلمین آیات کتاب الله و قسم تنزیل یافته محکم **و** متشابه لقوله تعالی فیه محکمات واخر متشابهات الی قوله وما یعلم تاویله الا الله والراسخون فی العلم **و** **اما** محکم عبارت از آنچه بکمال احکام و اتقان ظاهر آن مطابق عقل و اجب التعمیل و التصدیق بلا تاویل میباشد چون اقیموا الصلوة واتوا الزکوة **و** امثال آن **و** **اما** **متشابه** بمقابل برهان و محکم قران ظاهرش موافق نمیباشد **و** همچنین آیات واجب التصدیق بغیر التعمیل ظاهرش الا بتاویل مطابق برهان و محکم قران جایز العمل است **پس** این آیات بظاهر معارض برهان و محکم قران اند لهذا واجب التاویل اند **و** عمل بهر دو نوع آیات متضاده جمع نقیضین محال است **اما** ترک عمل بهر دو رفع نقیضین لازم میاید **اما** عمل با حدهما که مطابق برهان باشد جایز بل واجب است عینا **و** **اما** شق ثانی که منافی عقل و برهان نقل است اگر تاویلش مطابق معقول و صحیح منقول امکان باشد نیز واجب است والا سکوت لازم است **ایراد** بنا بر این لازم میاید تمسک و عمل ببعض قرآن دون البعض و کل قران صحیح التنزیل است سکوت و طرح آن چگونه جایز باشد بان لازم میاید ذم عظیم تؤمنون ببعض الکتاب و تکفرون ببعض **جواب** متکلمین منهم شیخنا المحقق المقداد در شرح **ارشاد الطالبین** آیة الله فرموده ان الدلیل النقلی والعقلی اذا تعارضا **اما** یعمل بهما و هو جمع بین النقیضین **او** لا یعمل بهما و هو رفع النقیضین **او** یعمل باحدهما و یطرح الاخر **فلا** **جایز** ان یعمل بالنقل و یطرح العقل لاستلزامه اطراح النقلی لان النقلی فرع عن العقلی **و** لانه ما لم یثبت صدق للمنقول عنه عقلا لم یکن طریق الی تصدیقه **و** حیث قد اطرح اصله لزم اطراحه بطریق اولی **فبقی** ان یعمل بالعقلی **و** یاول النقلی کما هو رای الکثر المتکلمین **او** یفوض علمه الی الله تعالی کما رای اکثر السلف **و** **ح** یجب تاویل الآیات المتشابهات المذکورة علی وجه لا ینافی الادلة العقلیة **یعنی** **قانون کلی** مقرر در علم کلام گردیده که وقتیکه دلیل عقلی و نقلی متعارض یکدیگر باشند **پس** یا واجب التعمیل هر دو معا باشند **و** بان جمع نقیضین میشود یا هیچ یکی ازین هر دو واجب التمسک والعمل نباشد **و** بآن رفع نقیضین لازم میاید **یا** عمل با حدهما و طرح دیگر کرده میشود و این هر سه حالت محال و ممتنع است **پس** **یا** تمسک و عمل بنقل **و** طرح عقل در این وقت کرده میشود **یا** بر عکس آن یعنی تمسک بعقل و طرح نقل **وجه اول** یعنی عمل بنقل و طرح عقل جایز نیست چه بطرح دلیل عقل طرح دلیل نقل لازم میاید زیرا که نقل فرع عقلی است تا ثبوت عقلی نقل ثابت نمیشود و اصلا طریقه ثبوت نقلی بغیر ثبوت عقلی نیست **و** **ایضا** دلیل عقلی مؤدی الی علم القطعی **و** نقلی مودی الی علم الظنی است اگر صحیح النقل باشد **پس** باین ترک اصل علمی و عمل و اخذ بعلم ظنی لازم میاید **و** عاقل ترک اصل قطعی و تمسک با مر ظنی نمیاید **پس** بوجود این واجب شد تمسک و اخذ عقلی عقلا و شرعا **اما** دلیل عقلی آن معلوم العقلاء کافی است **اما** این بر دلیل ...؟ **اما** نقلی و از ان چون افلا تعقلون **و** افلا تنظرون **و** افلا یتدبرون است **تنبیه** بثبوت این ثابت شد که هر مکلف مامور عقلا و شرعا بتمسک عقلی است قطعا **پس** آنچه معارض عقل از سمعیات خواه از محکمات باشد هر چند محکم عین معقول است خواه از متشابهات باشد او واجب التاویل موافق و مطابق برهان عقل باشد **و** بآن تعارض از بین الدلیلین زایل میشود **لهذا** واجب شد خصوصا و عموما باین قانون کلی تاویل آیات متشابهات مذکورة الصدر که مشعر جسمانیت اند بنحوی و صورتیکه منافات براهین عقلی باقی نماند **تذکره** **و** **تبصره** در تاویل بعض آیات متشابهات **اما** **استواء علی العرش** اینجا مجاز است بتمثیل و تصویر حسی از امر عقلی بر توجه تدبیر عرشی از خالق الهی امثال آن **اما** **وجه** کنایه است از بقاء و وجود ذات الهی بعد جمیع احوال بیک حال **اما** **عین** او کنایه از ذات و از علم بمبصرات مشهودات و ملکوت بمکنونات صغیر و کبیر عالم **و** **اما** **ید** او کنایه است از قدرت و نعمت **و** **اما** **عروج** او کنایه است از ارتفاع ذات از وصول علم و عقل ها **و** **اما** **سمع** او کنایه است از علم بمسموعات نه بادوات و آلات **اما** **رحم** **و** **حلم** او باول بغایت که او تعالی عفو میکند از مجرم و اخذ بفور نمیکند ظالم را **و** **اما** **رضا**

و غضب ایها

جواب اشکال اگر عمل ببرهان و بمحکم قرآن کرده شود بان ترک بعض قرآن و عمل ببرهان و ببعض قرآن لازم میاید

بیان تاویلات الفاظیکه مشعر جسمانیت اند

جواب اشکال لاینحل مربع وکروی بودن عرش از حکیم سید باقر داماد

وغضب اینها نقیض یکدیگر باول اند باعطا نعمت و ثواب برضی عنه وایضا عقاب بعاصی و وهکذا الفاظ آخر باول میباشند کما ذکره المتکلمون من المسلمین ثم الله اعلم **بحث عاشر** بدانکه دراین آیه سبحانه ذکر ایجاد عالم کبیر اجمالا از زمان و سموات وارض وعرش وشمس وقمر ونجوم کرد **پس** جمهور فلاسفه وعلماء اسلام واهل ادیان متفق علیه اند برایجاد این اشیاء مذکوره **پس فلاسفه** واهالی ملل ونحل متفق اند براینکه افلاک تسعه اند وتاسع اینها فلک اطلس محیط کل عالم است وخارج عرش نه خلاء است ونه ملاء ونه هیچ چیزے **و** اهل اسلام تعبیر این بافلاک تسعه **و** گاہے بسماوات سبعه **و** بکرسی وعرش میکنند چه اطلاق فلک در قرآن هم آمده چون کل فی فلک یسبحون **و** خلاف دراین که این افلاک تسعه باهم **آیا** متصل وملصق اند چون اوراق پیاز **یا** از هم منفصل بعید از یکدیگر اند **وجه ثانی** یعنی انفصال افلاک از مذهب اهل اسلام است وتفصیل این از علم هیئت دریافت خواهد شد **واشکال دوایر افلاک وکره ارض** چنین خواهد شد **بلے** در تعدد وتوحد ارض خلاف بود وقول است اکثر مسلمانان بمصداق آیه والارض مثلهن هفت اند چون آسمانهای هفتگانه **نزد** فلاسفه **و** بعض اسلامیین ارض کره واحده است **و** مماثله درباره کرویه وجسمیت وخواص ولوازم ارض چون سما وارد شده نه درباره تعدد وان بارض سبعه **معهذا** محمول میشود که مراد از الاراضی سبعه اراضی هفت اقلیم است وباعتبار هر اقلیمی اطلاق ارضی میشود **پس** قایلین بتعدد ارض در مراد ومرکز اینها خلاف کردند **نزد بعضے** هر زمینی در وسط هر فلکی میباشد چنانچه این زمینکه مابراو هستیم در وسط فلک اول است هکذا در هر آسمانے زمینی هست پس هفت آسمان وهفت زمین اند **نزد بعضے** این زمین هفت طبقه متصل دارد وخاک هر طبقے متفاوت اللون است **در گوهر مراد** گفته که خاکی لطیف خفیف الوزن از بعض قنوات بلوغ دیگر دیده شده **نزد بعضی** هر زمینی کروی هست وممتنع نیست که تحت این کره ارض وفوق این کره دیگر ارض باشد **اشکال لاینحل** میگوید امام المتکلمین فخر رازی هست این افلاک تسعه کروی الاشکال والابعاد اند وعرش هم کروی الشکل محیط کل افلاک وعالم است واطلاق عالم برهمین میشود باتفاق کافه فلاسفه واهل هیئت وهندسه واسلام **پس** بودن عرش اعظم الهی مربع ذوالعمائد والقوائم چگونه صحیح وثابت ومعقول باشد واین اشکال زایل شود **و** مافوق فلک اطلس که فلک الافلاک است گنجایش ومحل هیچ چیزے نیست **و** احادیث بلا شمار در مربع بودن عرش وارد ودر همه ساینداند **پس** تطبیق وتوفیق میان کرویت ومربع بودن عرش چگونه میباشد **جواب** در کروی ومربع بودن عرش فی الواقع اشکالی عظیم است وعلماء اعلام وجمهور حکماء اسلام مضطرب اند هرچند تاویلات رکیکه بانواع کرده اند حق واحتیاط سکوت دراینجا **و** تحویل تاویل حقیقت وماهیت آن مفوض الی الله العلیم الحکیم کرده شود وفقط همین قدر باکافی است که آنچه درکتاب الله هست که او تعالی ذوالعرش العظیم اعلی وافضل کل موجودات است اما کیفیت آن ما نمیدانیم **در تعلیقه کتاب قبسه** سلطان الحکماء سید المتکلمین **سید باقر داماد** آنچه فرموده اینست **اما العرش** هو فلک الافلاک وانما حکم علیه السلام

بکونه ذاان الفلک بتعین له بالحرکة المنطقة والقطبان وکل دائرة عظیمة منصفة للکرة **و** الفلک یتربع بمنطقة الحرکة **و** الدایرة المادة بقطبیها **و** العرش وهو الفلک الاقصی **و** الکرسی وهو فلک الثوابت یتربعان بمعدل النهار ومنطقة البروج **و** الدایرة المادة بالاقطاب الاربعة **وایضا** دائرة الافق علی سطح الفلک الاعلی یتربع بدائرة نصف النهار **و** دائرة المشرق **و** المغرب فیقع منها بینها ارباعها **و** یتعین علیها النقاط الاربع الجنوب **و** الشمال **و** المشرق **و** المغرب **و الحکماء** عن لوا الفلک منزلة انسان مستلق علی ظهره **و** راسه الی الشمال **و** رجلاه الی الجنوب **و** یمینه الی المغرب **و** شماله الی المشرق **وایضا** التربیع والتسدیس اول الاشکال فی الدایرة علی ما قد استبان فی مظانه اذ التربیع یحصل بقطرین متقاطعین علی قوائم **و** التسدیس بنصف قطر فان وتر سدس الدور یساوی نصف القطر **و** ربع الدور قوس تامة **و** ما نقصت عن ربع فتمیمها الی الربع تامها **وایضا** الفلک الاقصی له مادة وصورة وعقل هو العقل الاول ویقال له عقل الکل **و** نفس وهی النفس الاولی **و** یقال لها ایضا نفس الکل فیکون مربعا اول المربعات فی نظام الوجود **و** هنالک وجوه اخری یضیق ذرع المقام عن بسطها فلیعرف انتهی کلامه اعلی الله مقامه **اقول** فلک الحکماء ومتکلمین سید داماد درح بذل مجهود خود در تطبیق شرعی بحکمی بجمال اضطراب ذکر کرد ولهذا گاهی تربیع عرش را بر تربیع منطقة الحرکة **و** دایره ماده بدو قطب **و** گاهی بچیزے **و** گاہے بچیزے **و** گاهی تربیع عرش را بر اندازه وبر اعتبار چهار طرف شرق **و** غرب **و** جنوب **و** شمال عالم را حمل کرده **و** گاهی بر ماده **و** صورت **و** عقل **و** نفس حمل کرده **و** حال آنکه وارد است ان العرش مربع ذوالعمائد والقوائم تکلف لاحاصل فرموده **در**

سماء العالم مجاز حضرت اقدس مجلسی بعد معاینه اضطراب ان اد فرموده و لا یخفی عدم موافقتها لقوانین الشرع و مصطلحات اهله و سیاق القول فیها و قدمر بعضها مابین فیها انتهی و انشاء الله تعالی با اسم درایات اُخر در باب عرش بطور شریعت مطهره بحثی خواهیم کرد و الله ولی التوفیق و التدقیق و التحقیق و هو خیر رفیق و شفیق **در مصباح المتهجد و فقیه و تهذیب** مرویست در دعا استسقا الذی جعل السماوات لکرسیه عمادا **و** الجبال اوتادا و الارض للعباد مهادا **و** ملائکته علی ارجائها **و** حملة عرشه علی مطاها **و** اقام بعزته ارکان العرش **و** اشرق بضوئه شعاع الشمس **و** اطفأ بشعاعه ظلمة العطش **و** فجر الارض عیونا **و** القمر نورا **و** النجوم بهورا **بحث حادی عشر** حثیثا بمعنی سیر سریع و رباز رفتن از حث بحث حثا فهو حثیث و حثثت الفرس علی العدو یعنی تیز کردم اسپ را بر دویدن باشد **اما غشا و غطاء** هر بمعنی پوشیدن و آنچه بآن شئی پوشیده شود از غشی یغشی غشیا **و** غشیان بکسر عین اسم میباشد **و** غشی مرضی دماغی یا قلبی است تعطیل قوی محرکه و حساسه **در مصباح** گفته و الغشی تعطل القوی المحرکة و الاوردة الحساسة لضعف القلب بسبب وجع شدید او برد او جوع مفرط **و** قیل الغشی الاغماء **و** قیل الاغماء امتلاء الدماغ من بلغم بارد غلیظ **و** قیل الاغماء سهو یلحق الانسان مع فتور الاعضاء **و** الغشاء و الغطاء وزنا و معنی و هو اسم من غشیت الشئ بالتثقیل اذا غطیته **و** الغشاوة بالکسر ایضا الغطاء **و** غشی اللیل من باب تعب **و** اغشی بالالف یعنی من باب فعل ظلم **بحث ثانی عشر** در نصب حثیثا بنابر حال است از فاعل **یا** از مفعول **یا** از هردو **شیخنا الطبرسی** فرموده یجوز ان یکون حالا من الفاعل و المفعول او منهما جمیعا **و** مثله فی قوله فاتت به قومها تحمله فان تحمله کذلک **بحث ثالث عشر** قرائة اهل کوفه غیر حفص و یعقوب یغشّی بالتشدید در اینجا **و** در سوره رعد **و** قرائة باقی قراء بتخفیف **و** فوق مجرد و مزید آنست که مجرد متعدی بیک مفعول **و** باب افعال **و** تفعیل متعدی بدو مفعول میشود چون فاغشیناهم العمی **و** فاغشیناهم فهم لا یبصرون **و** فغشاها ما غشی **واحدی** گفته الاغشاء و التغشیة الباس الشئ بالشئ **و** قد جاء بالادغام و التخفیف فی التنزیل **و** المفعول الثانی ههنا علی قرائة التخفیف محذوف **بحث رابع عشر** یغشی اللیل النهار یطلبه حثیثا **و** در تقدیر است یغشی اللیل النهار و یغشی النهار اللیل یطلبه حثیثا **و** حذف جمله ثانیه کرد بجهت کمال وضاحت و دلالت چنانچه در آیه سرابیل تقیکم الحر فرموده **و** تقیکم البرد را او ذکر نکرد بجهت فحوی کلام **و** در آیه دیگر این مجمل را تفصیل داد بقوله یکور اللیل علی النهار و یکور النهار علی اللیل **و** معنیش آنکه میپوشد **یا** میپوشاند ظلمت و تاریکی شب روشنی روز را و روشنی روز تاریکی را میپوشد **یا** میپوشاند بضیاء خود تاریکی شب را میطلبد یکی دیگری را بسرعت و بفور بلا تاخیر یعنی نه ناب یکی بجای دیگر حاضر است در پی یکدیگر میآید و میرود **فقال** در اینجا فرموده که هرگاه از خلق ارض و سماء روز بیان و استواء خود بر عرش خبر داده بود **پس** از اصعب تنظیمات اعاظم اشیاء را بیان خلایق تا بوقوع میآرد بحسب مصلحت و مشیت خود مستمر او عیار را ضم کرد اینجا بجز و بیان تا ازاله شبهات تنظیم امور مملکت و خلقت مینماید بجمله آن تقریر نه در پی شب و روز در پی یکدیگر بلا فصل و لا تفاوت میباشد **اشکال** طلب شب روز را **و** طلب روز شب را چگونه صحیح میشود چه این وصف ذوالحیوة و العقول است نه وصف غیر ایشان **جواب** شب و روز طلب یکدیگر را از باب المجاز میباشد چه ذهاب یکی و حضور ضد او بجای او محض ختم او بلا فصل بکمال عجلت بلا تاخر و لا تراخی و لا فصل در پی یکدیگر چون طالب مطلوب فنا روذ ها بث ایاب وارد لهذا آنرا بیطلبه ذکر فرموده اشکال ندارد **و بعض اعلام** با فرموده قیل یتلوه سریعا **و هذا** توسع بیدا انه یاتی فی اثره کما یاتی الشئ فی اثر الشئ طالبا له **سوال** یطلبه حثیثا بمعنی یتلوه سریعا چرا بسرعت ذکر فرمود چو پی یکدیگر بودن شب و روز محسوس و مشهود العیون ذوی العیون است حاجت ذکر سرعت آن چه بود و چرا کرد **جواب** ذکر سرعت مجی لیل و نهار اشاره و تعلق بعلم هندسه و علم هیئت دارد و از آن علم این دقت واضح میشود فاعلم انه سبحانه وصف هذه الحرکة بالسرعة و الشدة و هو الحق لان تعاقب اللیل النهار **و** تعاقب النهار اللیل انما تحصل بحرکة الفلک الاعظم **و** تلک الحرکة اشد الحرکات سرعة و اکملها شدة حتی ان الباحثین عن احوال الموجودات قالوا الانسان اذا کان فی العدو الشدید الکامل فالی ان یرفع رجله و یضعها یتحرک الفلک الاعظم ثلثة الاف میل **و** اذا کان الامر کذلک کانت تلک الحرکة فی غایة الشدة و السرعة **فلهذا** السبب قال تم یطلبه حثیثا **و** نظیر هذه الآیات قوله تعالی لا الشمس ینبغی لها ان تدرک القمر و لا اللیل سابق النهار و کل فی فلک یسبحون فشبه ذلک السیر و تلک الحرکة بالسباحة فی الماء و المقصود منها التنبیه علی سرعتها و سهولتها و کمال اتصالها بدانکه او تعالی وصف این حرکت بسرعت سخت کرده در آن اظهار کمال قدرت و نفاذ اراده و حکم اوست چه حرکت تعاقب شب روز را **و** روز شب را حاصل نمیشود مگر بحرکت فلک اعظم که اعظم جمیع موجودات و مخلوقات عالم میباشد و این حرکت شدیده سریعه حاصل نمیشود مگر بحرکت فلک اعظم که محیط کل عالم است

بیان سوال سرعت در لیل و نهار از مسائل علم هیئت و هندسه است ۱۲

پس حرکت

پس حرکت سریعه شدیده از اعظم کل اعاظم اشیاء واثقل اینها نهایت اعجب واعظم میباشد حتی باحثین از احوال موجودات گفتند که درکمال حال شدة دویدن آدمی که پای بردارد وبگذارد بهمین مدت قلیله یسیره فلک الاعظم بحرکت سه هزار میل طے و دور میکند **تنبیه** هرگاه این واضح شد **پس** آن حرکت درغایت شدة وسرعت فی نفسه میباشد لهذا در اینجا یطلبه حثیثا اشاره بان فرمود **و** نظیر این آیه لا الشمس ینبغی لها میباشد وغرض از ذکر این سرعت اظهار کمال قدرت وقهاریت ونفاذ حکم او در جمادات عالم ازید از ذوی الحیوة عقلا است که باوجود جمادیت وعظم ان اشیاء تنظیم امور عالم بحسب مشیت واراده مستمر سمن جاری وساری وبجمال سرعة وسهولت این حرکت شب وروز میاید ومیرود وتاقیمة این رفتار باقی است وتقدم وتاخر بر یکدیگر اصلا نمیکنند پس او معبود خاص وعبادت واطاعت این عقلا وحسا واجب عینی هست ثم الله اعلم **بحث خامس عشر** والشمس والقمر والنجوم مسخرات بامره دران دو قرائة اند قرائة ابن عامر این هرسه اسم مرفوع بالابتداء **و** مسخرات مرفوع بخبر اینها میباشد **و** قرائة باقی قراء منصب بتقدیر جعل نزد اکثر بعطف برخلق یعنی خلق السموات والارض والشمس والقمر والنجوم مسخرات بامره **پس** مسخرات بامره در موضع حال شد نزد واحدی نصب بحال است لقوله تعالی واسجدوا لله الذی خلقهن فکما صرح فی هذه الایة انه سخر الشمس والقمر والنجوم کذلک یجب ان یحمل علی انه خلقها فی قوله ان ربکم الله الذی خلق السموات والارض والشمس والقمر والنجوم **و** هذا النصب علی الحال ای خلق هذه الاشیاء حال کونها موصوفة بهذه الصفات والآثار والافعال **احتجاج ابن عامر** قوله تعالی وسخر لکم ما فی السماوات وما فی الارض فیجعل ما فی السماوات الشمس والقمر فلما اخبر الله تعالی بانه سخرها حسن الاخبار عنها بانها مسخرة کما انک قلت ضربت زیدا استقام ان تقول زید مضروب **بحث سادس عشر** در وجه تفسیر والشمس والقمر والنجوم مسخرات بامره دو وجه اند **احدهما** پروردگار شما آفرید سماوات وارض وعرش وکرسی را وآفرید مهر وماه ودیگر ستارگان همه اینها مسخر ومذلل وفرمانبردار امر تعالی اند یعنی بحسب اراده تعالی وتدبیر او سبحانه جاری وساری اند برائے حصول منافع للعباد **وثانیهما** او تعالی مطابق امر وقوع خود مسخر گردانیده شمس وقمر ونجوم را هیچ یکی از این اشیاء باراده خود **یا** مخالف امر واراده مقرره مدبر تعالی حرکت ورفتار واثر وتاثیر ندارد **پس** ضمیر بامره الی الله هست **ثابت** شد که اثر وتاثیر وحرکات سکنات از حصول فصول وغیره در عالم ارض وسماوات وانجم خاص از موثر مدبر واجب تعالی است نه ذاتی اینها **پس** قول منجمین **و** کواکب پرست باطل است چه درایه دلیل است که خالقی اصلا وابدا در واقع نیست سوائے واجب الوجود تعالی له الخلق وله الامر والتدبیر خاصة **پس** در این رد است بر قول ثانی که میگویند که برای شمس وقمر وکوکب ودوران افلاک را امرے واثری اند واینها در حدوث واعدام چیزے در عالم میباشد فله الحکم والامر المطلق ولیس لاحد امر غیره فهو الخالق والامر والناهی یفعل ما یشاء ویحکم ما یرید **تبصره** بدانکه دقایق لطیفه وحقایق حقیقت علم هیئت وعلم تشریح اجزاء واشیاء عالم وآدم در این آیه دفن است در خاطرم گذشته بود که بالانفراد یک مجلدی تا سی جزء مساوی این اجزاء تفسیرش جمع بکنم **و** لکن بکثرت مشاغل دینی واجوبه مسایل شرعی وامور اخرا این جان واحد فراغت ندارد **و** بسوئے علم دینیه وحقایق قرآنیه در زمان با اهل اسلام ذوقی وشوقی وادنے میلے ندارند لهذا از نام قلم را از آن راه کشیده بر همین اکتفا کردم **و** بعض لطایف را در اینجا ضبط میکنم **اللطیفة الاولی** شمس را حرکت بدو نوع است **احدهما** حرکت ذاتیه وآنرا در یک سال تمام وکامل میکند **پس** بسبب این حرکت دوره یک سال حاصل میشود **وثانیهما** حرکت قهریه **و** آن بسبب حرکت عرش اعظم که نزد حکماء فلک الافلاک میباشد **و** این حرکت تمام میشود در یک روز وشب **پس** ثابت شد که لیل ونهار حاصل نمیشود مگر بحرکت شمس **و** حرکت ودوره شمس نمیشود مگر بفلک الافلاک که عبارت از عرش است **و** حرکت وتحریک عرش بتقدیر وامر رب قدیر میباشد **تنبیه** هرگاه این واضح شد **پس** باین جهت او تعالی متصل بقوله ثم استوی علی العرش یغشی اللیل النهار ذکر فرمود **و** قایلین بنزول نظم واسلوب این را ربط اتم واعم میگویند تنبیها علی ان سبب حصول اللیل والنهار وهو حرکة الفلک الاقصے لا بحرکة الشمس والقمر **و** هذه دقیقة عجیبة **اللطیفة الثانیة** هرگاه او تعالی شرح تخلیق سماوات در این آیه ودر آیات دیگر نحو قوله فقضاهن سبع سموات فی یومین واوحی فی کل سماء امرها **پس** اینها دلالت دارد که مدبر حکیم تعالی تخصیص آن بلطیفه نورانیه ربانیه از عالم امر وحکم داروچه بعد آن الا له الخلق والامر فرمود واین اشاره است بانکه جمیع آنچه ماسوی الله هست خواه از عالم خلق خواه از عالم امر مدبر همه آن موجد تعالی هست **اما** عالم خلق **پس** خلق عبارت است از تقدیر **و** هرچه جسم یا جسمانی است او محدود ومخصوص بمقدارے معین میباشد او از عالم خلق است **و** هرچه بری از جمعیت ومقدار میباشد **پس** او از عالم ارواح واز عالم الامر است **پس** اینها دلالت دارد که حکیم مدبر قدیر تعالی در هر شئ از علویه فلکیه وکوکبیه که از عالم خلق اند با اینها روحی مقرر کرده **و** آن روح ملکی اند ملائکه از عالم امر میباشد

واحادیث صحیحه نبویه و ائمه از عترة طاهره سلام الله علیهم مطابق بدلایل عقلیه و قرانیه مصرحه آن میباشند چه در صحاح مسانید خاصه و عامه هست ان الله
لعم ملائکة یحیی کون الشمس والقمر عند الطلوع وعند الغروب نگذارد و سایر کواکب و افلاک ملایکه مؤکل اند **وایه** ویحمل عرش ربک یومئذ ثمانیة نیز
مشیر بهمین مطلب که اینها حمله و حفظه عرش الهی تعالی اند **فاذا** دققت النظر علمت ان عالم الخلق فی تسخیر الله تعالی **و** عالم الامر فی تدبیر الله سبحانه
پس استیلا روحانیات بر جسمانیات بتقدیر و بامر خالق علیم قدیر مقرر میباشد **تذکره** هرگاه این ذکر اختصار اشد **پس** برای همین در آخر این آیه
بکلمه تنبیها لا له الخلق والامر **و** بعد این تبارک الله رب العالمین بیان فرموده **در کتاب الله نعم** حقایق و دقایق لا تحصی و مملو بعلوم عقلیه
ونقلیه است **و نیز** لو کان البحار مدادا و الاشجار اقلاما لنفد البحر قبل ان تنفد کلمات ربی مشیر باین میباشد **تنبیه** این اقوی برهانی و اقطع دلیلی
هست بر نبوة قاطع این نبی امی چه در کتاب هیچ پیغمبری و از زبان هیچ رسولی این انواع علوم عقلیه و نقلیه الی حین دیده و شنیده نشده **پس** محمد بن عبد الله
امی اشرف کل انبیا میباشد **اشکال** بنا بر این تقریر آیات قرانی چون آیه والمدبرات امرا ثابت و واضح شد که معین افعال بخالق
متعال ملائکه اند **و** اعانت و امداد ملایکه بخالق چگونه جایز باشد **جواب** بدانکه بذاته موجود و مدبر و منتظم هر امر و مجری حرکات و سکنات اینها سپرد و تحویل
اینها بملائکة بطور توکیل کرده **و** این تحویل و توکیل ملایکه بامور مخلوقه خود از باب تعبد ملایکه بخالق مقرر گردیده پس نگرانی ظاهری ملایکه من باب اعانت و امداد اینها
بخالق معدود و محسوب نیست چنانچه ابلاغ رسالة بجبرئیل و قبض ارواح بعزرائیل سپرده من باب الاستعباد است اشکال عاید نمیشود ثم الله اعلم **اشکال**
هرگاه عرش اعظم از همه عالم اجسام و اجرام اعظم و اثقل باشد چه همه افلاک چون دانه خردل بالنسبت بحر محیط عالم یا دشت بسیطی لا یبصر السواحل والحدود و در بین
فلک الافلاک باشند چگونه او اسرع و اشد الحرکة والدورة باشد و حرکت و رفتار شی اعظم اجسم اثقل باعتبار عظم جسم و ثقل و وزن اوخف و اقل از رفتار و حرکت
جسم خفیف و شفاف میباشد که کل افلاک و انجم را بحرکت سریعه دوریه بعضی کواکب را هر روز و شب از مشرق بمغرب و از مغرب بمشرق **و** بعض دیگر را باعتبار
سنون و انقضاء دهور میرساند **جواب** چونکه اسرع تدویر در فلک الاعظم امری امکانی مقدور خالق مدبر الهی بلا خلاف است پس در طبیعت او اگر قوة
حرکت و سرعت دوره بنهایت درجه بیافریند و بر ان باقی بگذارد و برای انتفاع آدم و انتظام عالم عقلا ممتنع و محال باتفاق عقلا نیست **و اهل هیئة**
وهندسه در این باب گفته اند ان لکل واحد من اجرام الشمس والقمر والکواکب سیرا خاصا بطیئا من المغرب الی المشرق **و** سیرا اخر سریعا
بسبب حرکة الفلک الاعظم فالحق سبحانه خص جرم الفلک الاعظم بقوة سارية فی سائر اجرام الافلاک باعتبارها صارت مستولية عليها
قادرة على تحريكها على سبيل القهرية والجبرية من المشرق الى المغرب فاجرام الافلاك والكواكب صارت كالمسخرة لهذا القهر والقسر **و** لفظ الاية
ثم استوى على العرش مشعر بذلك **و** رتب عليه حكمين **احدهما** استقرار منافع ادم والعالم على حركة العرش بقوله يغشى الليل النهار تنبيها على
ان حدوث الليل انما يحصل بحركة العرش **ثانيهما** ان الشمس والقمر والنجوم مسخرات بامره تنبيها على ان الفلك الاعظم المعروف بالعرش يحرك
الافلاك والكواكب على خلاف طبعها من المشرق الى المغرب **و** انه تعالى اودع فى جرم العرش قوة قاهرة باعتبارها قوى على قهر جميع الافلاك
والكواكب وتحريكها على خلاف مقتضى طبايعها فهذه ابحاث معقولة **و** لفظ القران مشعر بها فالقران جامع للمعقول والمنقول المنزول على
الرسول الامى فوصفه بمعلم الحكمة فى قوله هو الذى بعث فى الاميين رسولا منهم يتلوا عليهم اياته ويزكيهم ويعلمهم الكتاب والحكمة **فهل**
من اعظم براهين رسالة النبى الامى العليم الحكيم بانه قد جاء بكتاب جامع لعلوم المعقول والمنقول **و** ما كان كتاب منزول على رسول مثل
القران فالقران سيد الكتب المنزلة **و** محمد الامى سيد الرسل المرسلة عليهم السلام والصلوة والتحية و على عترته الطاهرة الذين هم مفسر واياته
بتعليم الالهية **اشکال** چرا تقدیم شمس و قمر از نجوم کرد و حال آنکه اینها داخل در نجوم بودند و النجوم مسخرات بامره کافی بود **جواب** بجهت اظهار فواید
لا تعد و منافع لا تحصی لادم و انتظام العالم **و** بدوران این دو نیر دهور و سنون و ایام و شهور و از ظلمت نور ممتاز و حصول فصول و غیرها من الامور هر
یوم و هر ماه و هر سال ناشی میشوند **و اهل تشریح** میگویند فالشمس سلطان النهار **و** القمر سلطان الليل **اما** الشمس تاثيرها فى التسخين **و**
القمر تاثيره فى الترطيب **و** توليد المواليد الثلثة من المعادن **و** النباتات **و** الحيوانات فلا يتم ولا يتكمل الا بتاثير الحرارة فى الرطوبة **ثم** انه تعالى
خص كل كوكب بخاصية عجيبة وتدبير غريب لا يعرف تمامه الا الله الخالق العلام **و** جعله معينا لهما فى تلك التاثيرات واودعها فيهما
كالنولف العيون **و** المباحث المستقصاة فى علم الهيئة تدل على ان الشمس كالسلطان **و** القمر كالنائب **و** سائر الكواكب كالخدم فلهذا السبب

جواب اشکال حرکت سریعه عرش و فلک روز و شب بطور علم هیئة ۱۲

جواب اشکال در تقدیم شمس و قمر بر نجوم حکمة ۱۲

یدع الله تعالی یذکر الشمس و ثناها بالقمر ثم اتبعه بذکر سایر النجوم حاصل آنکه شمس سلطان روز و قمر سلطان شب است و از جمله تاثیرات نور شمس
طبخ و تسخین آب و رطوبت در ارض و تاثیر نور قمر انجذاب آب و رطوبت مسخنه بالشمس بواسطه حصول سبوئی بالای مزارع و اشجار و شاخهای و برگها و فواکه
و حبوب و ثمار آنها و در ترطیب موالید ثلثه از معدنیات و نباتات و حیوانات میباشند چه همه اینها بکمال و تمام نمیرسند مگر بتاثیر حرارت و رطوبت ارضیه و
حکیم مدبر تعالی تخصیص داده بهر کوکبی بخاصیتی عجیب و غریب و تفصیل آن من حیث الکل سوای واحد خالق علیم اینها احدی نمیداند و گردانید اثر اینهارا
معین و ممد در تاثیرات اشیاء ارضیه و ودیعت نهاد آن تاثیر در اینها چنانچه ضیاء و نور در عیون الراس ودیعت نهاده و مباحث علم هیئت دلالة دائم
بر اینکه شمس سلطان و قمر چون نائب و وزیر و سائر انجم خدم کارپرداز در عالم سفلی میباشند لهذا شمس و قمر را تقدیما ذکر بر نجوم دیگر کرد تا در فضل و شرف
این هردو از انجم ممتاز باشند ثم الله اعلم این اجمالی و مختصری است اگر از کتب معتمده مستنده تفصیل این بخواهی لا اقل مجلد بحار سماء العالم
را ملاحظه کن تا اعتقادات مخالف اعتقادات اسلامیه ایمانیه نگردد و الله ولی التوفیق **بحث سابع عشر** امر نزد اهل لغت و اصحاب اصول فقه
عبارت است عن صیغة دالة علی طلب فعل من المخاطب علی طریق الاستعلاء و ان کان الطلب علی طریق تذلل و تضرع فهو الدعاء یعنی امر عبارت
است از صیغه که دلالة کند بر طلب فعلی از مخاطب بطریق تعلو و الا یعنی طلب متضمن تضرع و تذلل بود پس او دعاء میباشد و نزد اهل اشتقاق
امر صیغه است متضمن زمان موجود و حال ما بین وقتین ماضی و استقبال چون اضرب پس بحسب مجاز بر معانی کثیره در لغت و شریعت و اهل لسان مستعمل
شده **احدها** بمعنی حکم و ضدش نهی باشد چون و امر اهلک بالصلوة ای احکم **ثانیها** بمعنی اراده چون واوحی فی کل سماء امرها ای مراده فی
کل سماء او حاجة فیها **ثالثها** بمعنی تکوین چون و ما امرنا الا واحدة یعنی واحدة و هی کلمة کن فیکون **رابعها** بمعنی وحی چون یدبر الامر من السماء الی
الارض **خامسها** بمعنی اقامه چون و ما امر الساعة ای اقامة الساعة **سادسها** بمعنی شان و حال چون و ما امر فرعون ای شانه و حاله
و هیئ لنا من امرنا رشدا ای من حالنا **سابعها** کمال فوریت و نهایت عجلت چون و ما امر الساعة الا کلمح البصر **ثامنها** بمعنی دین چون اذا
جاء الحق و ظهر امر الله یعنی دین الله الاسلام **تاسعها** بمعنی خود قیامت چون اتی امر الله ای یوم القیمة **عاشرها** بمعنی ذنب و گناه
چون فذاقت وبال امرها ای عقوبة المعاصی **حادیعشر** بمعنی تدبیر چون الا له الخلق و الامر ای تدبیرهم و تنظیمهم **ثانیعشر** حصول
چیزی و قضاء مقضی کما قال الشیطان لما قضی الامر ای لما وقع و حصل الشئ المقضی **بحث ثامن عشر** تبارک الله بمعنی تقدس و تنزه صفة
خاصة بالله تعالی ذکره فی القاموس و تبارک باب تفاعل از برکت بمعنی نمو و زیادتی و سعادت و تبریک دعاء میباشد **در کلیات** ابو البقاء گفته
البرکة النماء و الزیادة حسیة کانت او معنویة و ثبوت الخیر الالهی فی الشئ و دوامه و نسبتها الی الله تعالی علی المعنی الثانی و برکة الماء بکسر اوله و سکون
ثانیه سمیت به لاقامة الماء فیها و برکة السباع منها لان الحیوانات الاکلة فی احاطة دائمة لاکل المجرمین فی ازمنة العباسیین **و قال**
تعالی لفتحنا علیهم برکات من السماء و الارض سمی بذلک لثبوت الخیر فیه ثبوت الماء فی البرکة و المبارک ما فیه ذلک الخیر و علی ذلک
هذا ذکر مبارک انزلناه تنبیها علی ما یفیض عنه من الخیرات الالهیة و جعلنی مبارکا ای نفاعا ذا یمن و زیادة و سعادة و التبریک
الدعاء و بارک الله لک و فیک و علیک و بارکک و بارک علی محمد و اله بمعنی ادم له ما اعطیته من الشرف و العزة و الکرامة **در**
مجمع فرموده اصل برکت ثبات است چونکه او سبحانه ثابت موجود ازلی و ابدی و سرمدی فاعل جمیع اقسام و مجمع جمیع خیرات است لهذا وصف خود
بتبارک الله کرد **بحث تاسع عشر** الا له الخلق و الامر بدانکه از خلق السموات و الارض تا اینجا هرگاه ذکر کرد پس در اینجا بلفظ تنبیه
صدر را ایجاد آورد یعنی بدانید و باخبر و علم باشید ای کافه عقلاء مخصوص مر خالق راست تخلیق تکوین جمیع مخلوقات علوی و سفلی صغیر و کبیر یعنی خالق
کل اجناس اقسام خلایق مر واجب الوجود تعالی است بغیر او احدی را امکان تکوین و تخلیق خلق ابتداء و انتهاء از محض عدم و نابودی نیست چه سوای
من دیگرے اینها را بیافریده و هرگاه مخلوق خالق باشند پس امر تدبیر و تنظیم صلاح و اصلاح و فلاح و احیاء و اماتت و ارزاق و توسعه و تقتیر آن و جمیع حوائج
مبدا و معاد و مآل ایشان مخصوص بدست ما است نه باصنام و نه بکواکب و نه بدوران فلک و نه بطبیعت و نه بدهر و نه بکسی دیگر **و بقولی** هرگاه ثابت
شد که عالم و آدم مخلوق خالق واجب الوجود اند پس هر امر و نهی در دین و دنیا و حلال و حرام با ایشان خاص از جانب من میباشد نه از غیر من از اوتاد و ابدال
و اقطاب **و بقولی** مراد در اینجا از امر اراده است لان الغرض من الایة تعظیم القدرة و الامر هر چند این متحمل همه اینوجوه راست و لکن **اصح**

الاقول مراد از امر تدبیر و تنظیم عالم و آدم بعد تخلیق ایشان است ثم اللہ اعلم **بحث عشرین** تبارک اللہ رب العالمین **زجاج** گفتہ تبارک تفاعل از برکت است **و** معنی برکت کثرت از کل خیرات میباشد **پس** بنابران او تعالی کثیر الخیرات فیاض مطلق مالک پرورندہ کل عالمیان علوی و سفلی است **و بقولی** او تعالی مقدس متعالی از خلل و زلل واز ہمہ قبایح و عبث و لہو و لعب و ستم است **و** رب مالک جمیع عالمیان و ربوبیت مخصوص بذات است و بغیر او باحدی رب حقیقی اطلاق نمیشود **و بقولی** ہرگاہ افتتاح و ابتداء آیہ ذکر سموات و ارض و عرش و انجم و تنظیم و تدبیر و تربیت اینہا کرد **پس** در آخر آن بذات خود ثنا و مدح عظیم کرد **و ابن عباس** فرمود معناہ جاء بکل برکۃ و رحمۃ و نعمۃ للعباد **وقیل** معناہ تبارک تقدس **و** التقدیس ہو الطہارۃ و التنزیہ من کل قبیح **وقیل** معناہ تیبرک باسمہ فی کل شئ **محققین** گفتند معنی تبارک ثبت و دام کما لم یزل و لا یزول لان اصل البرکۃ الثبوت لذلک قال تبارک اللہ **و** بارک اللہ در دعا برای کسی جایز است **و لا** یقال اللہ متبارک **و لا** مبارک لانہ لم یرد بہ التوقیف **و** اسماء اللہ کلہا توقیفیۃ ثم اللہ اعلم **سوال** از عالمین مراد چیست **جواب** عالمین جمع عالم مفتوح اللام اسم معلوم و ما یعلم بہ است **پس** بنابرین جمیع مخلوقات و موجودات از معلومات الٰہی اند **و** الرب بمعنی صاحب مالک مربی ایشان و ہمہ اینہا مملوک تعالی اند **پس** تصرف در ہیچ یکی ازین معلومات موجودہ برای غیر مالک موجد اصلاً و ابداً نیست لہٰذا الا لہ الخلق دلیل و علۃ در خصوصیت و لہ الامر تقدیماً بر مدلول ذکر کرد تقدیرش گویا لہ تعالی امرہم لانہم مخلوق میباشد **تنبیہ** آیہ بر چند چیز دلالت وارد **احدہا** انہ لا خالق الا اللہ عز و جل و لا امر لاحد فی ملکہ و خلقہ اصلاً و ابداً لان ذلک تصرف فی ملک الغیر بلا اذنہ **پس** این روا نیست بر آنانیکہ میگویند برای شمس و قمر و کواکب و طبیعت و دہر و دوران فلک تاثیر و تدبیر ایجاد و اعدام و احیاء و ابقاء و ابزاد و تنقیص و غیر ذلک میباشد **و** بنص این آیہ باطل شد ہمہ این واہیات **و** غیر خدا احدی را امکان ایجاد و احیاء و امر و تصرف بالذات نیست **اشکال** ہرگاہ در این دلالت دارد بر نفی جنس خالقیت و عدم تصرف و عدم امر تدبیر و امر و نہی عموماً و خصوصاً ثابت باشد **پس** در آیۃ فتبارک اللہ احسن الخالقین چہ میگوئید چہ در این الخالقین بصیغہ جمع صریحاً اثبات کردہ کہ غیر واجب لذاتہ دیگر خالقین کثیر در عالم اند **و** باہم منافات لازم میآید **و** نیز مزعوم مجبرہ صحیح میشود کہ در عالم موجدی و موثری و فاعلی ابداً نیست سوای یک واجب الوجود لہٰذا اعمال عباد ہم مخلوق خدا خاص اند **جواب** بدانکہ آیۃ الا لہ الخلق و الامر محمول است بر آنکہ جناب باری در افعال خود و در ایجاد جمیع اشیاء عالم علوی و سفلی عموماً و خصوصاً از محض نابودی و نیستی و در تدبیر و تنظیم امر اینہا متوحد متفرد خاص واجب تعالی میباشد و احدیرا در آن دخلی نیست **اما** این آیہ فتبارک اللہ احسن الخالقین محمول بر صنایع صانعین بندگان از انس و جان میباشد چہ ایشان در صنایع خود مقتدر و موجد بالضرورت میباشند و اینہا علمی و امری و ارادہ اختیاری کلی و جزئی دارند **چہ** باشد روز مرہ ہمہ اعمال و صنایع بندگانرا کہ اختراع و ایجاد میکنند در بر و بحر از غرایب و عجایب افعال و اعمال از اماکن و عمارات و سفن و جہازات و بنادق و توپ و مراکب دخانی بری و بحری و تلغراف و انواع و اقسام البسہ و اقمشہ و اسلحہ جنگ و بسیاری از اشیاء گوناگون اند **و** عقلاء و حکماء و صناعان فرنگ و چین لا تعد و لا تحصی یوم فیوم ایجاد و اختراع کردہ باہالی اقالیم میفرستند و میفروشند **و فرق** در بین اینست کہ بندگان صنایع خود را از اشیاء و اسباب موجودہ تیار میکنند و میسازند **و** خالق واجب الوجود بلا مادۃ و لا اسباب از محض عدم دفعۃ بفور ایجاد میکند **پس** اشکال منافاۃ و مزعوم جبریہ خلاف مشہود و محسوس و وجدان و اجب البطلان است **ثانیہا** آیہ دلالۃ دارد کہ بجہت تخلیق خلق و تکوین ایشان خالق امر تکلیف و بر بندگان دارد چہ مملوک و مخلوق بلا جبر و لا علم اند لہٰذا امر باید و نہی باید کہ امر و نہی و تکلیف با ایشان من اللہ عاید باشد بخلاف نافیان تکلیف چہ ایشان میگویند کہ تکلیف مکلف بما معلوم الوقوع باشد **پس** تکلیف بامر و نہی با و تحصیل الحاصل باطل است **یا** معلوم لا وقوع باشد پس ممتنع الوقوع و الحصول **و** امر و نہی بان بجہل یا بعبث باشد یا بیخالتہ برتر جایز نیست **جواب** بدو وجہ است **احدہا** بنابر قاعدہ جبریہ خالق مالک الملک و المملوک است و تصرف خالق قہار در مملکت خود ہر گونہ بخواہد میکند اختیار دارد **و** لا یسئل و ہم یسئلون چہ ہیچ ظلمی و ستمے و قبحی بر مالک قہار قبیح نیست **و** این باطل است **ثانیہا** جواب عدلیہ بوجوہ است **منجملہ آن** او تعالی بندگان را ابتداءً بلا علم و لا معرفۃ در اینعالم ضار و نافع آفریدہ **پس** مقتضی عقل است کہ بعباد اعلام و تعلیم و امر و نہی بکند تا حجۃ ایشان بر کریم عادل تعالی عاید نشود **و منجملہ** او تعالی مدبر حکیم است جمیع آنچہ میکند بحکمت و مصلحت میکند و مصلحت و حکمت در تکلیف امر و نہی بعباد اکرام اتم و انعام اعظم و اعم بحسب استحقاق عاید میشود لہٰذا تکلیف با ایشان کرد **اما جواب** در واجب الوقوع **و** در لا وقوع جبر و عبث لازم نمیآید زیرا کہ عباد را ذو الارادہ و الاختیار گذاشتہ **و** علم تاثیر در معلوم ندارد بل

علم تابع معلوم

جواب اشکال احسن الخالقین

جواب جواز تکلیف و امر و نہی بعباد ١٢

علم تابع معلوم است مطابقه لازم دارد چنانچه اشراق شمس فرد اصبح از مشرق میشود و نار احراق فی نفسها دارد ما میدانیم پس عند العیان و الشهود دیدیم که مطابق بوقوع بظهور آمد و علم ما باشراق و باحراق هیچ تاثیر نکرد پس بغرض اتمام حجت مطلقاً تکلیف لازم است **سوال** هرگاه او سبحانه مدح و ستائش قدرت خود علی الاطلاق کرد پس **یا** ایجاد و تکوین مثل این عوالم آخر در بین اینعالم **یا** در خارج اینعالم کرده **یا** بر خارج آن قادر است **یا** نه **جواب** در این دو وجه اند **احدهما** این هر دو صورت ممتنع است چه اگر در بین اینعالم بیافرینید مماثلة در حدود و مساوات در جهت باید باشد و آن در اینجا ندارد **و اگر** در خارج عرش بیافرینید خارج محل ندارد زیرا که خارج عرش نه ملاء است نه خلاء و عالم دیگر را محل و جهت لازم و آن در اینجا معدوم است **ثانیهما** مختار بعضی متکلمین منهم **امام رازی** هست که ممکن و جایز است که در خارج عرش مثل و مساوی اینعالم اگر هزار عوالم بیافرینید قادر است **و قال** و البیان الا له الخلق والامر یعنی له القدرة علی التخلیق و الامر علی الاطلاق فوجب ان یکون قادرا علی ایجاد مثل هذه الاشیاء و علی تکوینها کیف شاء واراد فلو اراد خلق الف عالم مما فیه من العرش و الکرسی و الشمس و القمر و النجوم فی اقل من لحظة و لمحة لقدر علیه لان هذه الماهیات ممکنة **و الحق** تع قادر علی کل الممکنات انتهی **و این** وجه بمذهب اسلام انسب است **ثالثها** الا له الخلق و الامر دلالة دارد که کل کلام الهی و کتب منزله حادث مخلوق اند چه لفظ الخلق دال است که کل ما سوی الله مخلوق تعالی است **پس** قران و جمیع کلام الهی مخلوق ثابت شد **پس** باطل شد مذهب مجبره و حنابله و کرامیه که قران و حروف و معانی آن قدیم است **و جبریه** میگویند که مراد از الامر در اینجا امر و نهی قرانی هست و آنرا بعد الا له الخلق ذکر کرده و اگر الامر را بعد الا له الخلق نمیفرمود البته در الخلق قران داخل بود لهذا قول عدلیه غیر مسلم میباشد **جواب** بدو وجه است **اولهما** مراد از الامر کجا قطعاً ثابت شد که مراد از آن امر و نهی تکلیفی خاص است بلکه با وجهم غفیر مفسرین از صحابه و تابعین فرموده اند که مراد از الامر در اینجا بعد الا له الخلق امر تنظیمی و تدبیری عالم متضمن قدرت مراد است **ثانیهما** عطف معطوف واجب للمغایرة است پس باید که عام از لفظ امر غیر تخلیق و تکوین عالم مراد میباشد پس از این جهت ثابت شد که مزعوم جبریه در قدم قران باطل میباشد **و جبائی و کعبی و قاضی** و غیرهم بوجوه اخر ابطال مزعوم باطل جبریه کرده اند ثم الله اعلم **و این** آیه متضمن مسایل دیگر علم هیئت **و** طبیعت **و** علم خواص اشیاء العلویه والسفلیه دارد صورت تحریر آنها اینجا بجهت بسط تفسیر مناسب ندانستم لهذا مکرر بخاطرم خطور میکرد که در این آیه و امثال آن یک جلد کبیری بالتفصیل بالانفراد بنویسم

قوله تعالی ادْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ ○ وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا وَادْعُوهُ خَوْفًا وَطَمَعًا إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِنَ الْمُحْسِنِينَ

ترجمه ای مخلوق عقلاء مکلفین هرگاه دانستید که خالق شما خالق همه اینعالمیان است برای شما همه آنرا خاص آفریده است پس شما همه یاد کنید و بخوانید پرورده گار خود را بزاری و بپوشیدگی و مخفی یعنی هم ظاهر و هم باطن بخواهید از پرورده گار و آفریدگار خود همه امور خیر دنیا و دین را بتحقیق او تعالی دوست نمیدارد از حدود گذرندگان و تجاوز کنندگان را خواه در دعا باشد چون طلب محرمات یا طلب نبوة و خلافت خواه غیر عادی بشر چون عروج بسماوات خواه نفرین بر کسی بناحق خواه تجاوز از خدا الی غیر الله بمخلوق باشد از او بخواهید و بطلبید خواه در اعمال و احکام محدوده که بسو قبایح و منکرات باشد همه آن مبغوض خالق تعالی هست **و** ای بندگان مرا فساد مکنید در ارض و ملک الهی بکفر و شرک و ظلم و معاصی بعد از اصلاح و فلاح آن بایمان و توحید و عمل بدین بعدل و انصاف و ادا و ایصال حقوق باله و بخلق و بخواهید و بخوانید خالق غنی را که همه اشیاء عالم دنیا و عقبی خاص برای شما آفریده و خواستن شما خواه از بیم و ترس عذاب باشد یعنی قصور بناء کرده خواه بامید ثواب او از جنت و نعمت دنیا بدرستی و بتحقیق رحمت و مهربانی خدا نزدیک بنیکوکاران است **و** اینها دو صنف اند **یا** محسن الاعمال و الافعال چون زهاد و اهل ایمان **یا** عصاة الاعمال و الافعال باشند پس امیدوار رحمت بی نهایت رحیم و رحمان باشند که بتوبه و ندامت از مواخذه ماثم عصاة در میگذرد و ایشانرا میآمرزد و میبخشد **و در تفسیش** چند بحث اند **بحث اول** در وجه تنظیم با ما قبل بدانکه در آیه بالا اثبات الهیت مع وحدانیت بکمال علم و قدرت اثبات کرد **پس** متصل بآن اینجا ذکر کرد

جواب سوال دقیق ما بین عوالم وغیره

خالقیکه غنی بالذات صاحب مملکت و خلقت باین شان و حالت و صفت فیاض مطلق باشد بدون نفسانیت و حاجت الی شیٔ بل همه از برای شما آفریده باید
که از و تعالی جمیع خیرات دنیا و آخرت و نجات از کل مضرات دنیا و آخرت بطلبید و بجز اهید عموماً سوای آنچه بشان شما شایع و قابل نباشد چون طلب نبوت
و خلافت الهیت چه او در علم ازلی معهودی باشخاص عینی معین کردیده لا مبدل لکلماته **بحث ثانی** ادعونی هرگاه مکرر ذکر شد که دعا عبارت است
از خواستن و مسئلت و طلبیدن حاجت از خیر دنیا و آخرت یا نجات از مضرت هر دو عالم بطور تذلل از مالک عالی متفضل **پس** درینجا عموماً امر و حکم کرد
بکل عباد در دعا کردن پس معنیش چنین میباشد ای عبید و بندگان من یاد کنید پروردگار خود را و بطلبید و بجز اهید از و جمیع مرادات و قضاء حاجات خود
را چه خالق و مالک شما غنی فیاض مطلق است **و** در اینجا دو سوال اند **سوال اوّل** لفظ ادعوا صیغه خطاب با مر است **ایا** فرض و واجب است یا مندوب و
مرغوب محبوب بطور کمال ترغیب بصیغه امر وارد شده **جواب** در این مفسرین دو قول دارند **احدهما** واجب است زیرا که هر صیغه امر مفید ایجاب است
و بر ترک آن توعید وارد شده چون متم این ایه لا یحب المعتدین یعنی هرگاه معتدی از امر الهی محبوب نباشد پس نقیض محبوب مبغوض ثابت باشد **و** ایه
ان الذین یستکبرون عن عبادتی سیدخلون جهنم داخرین تارک دعا را درین آیه متکبر شمرده وعده دخول نار داده **پس** این توعید هم دلیل قطعی
هست که دعا کردن واجب است نه مستحب چه بر ترک محبوب مرغوب توعید بعذاب الیم نار سزاوار نیست **ثانیهما** این امر بدعا از مندوبات و مرغوبات است
غایت ما فی هذا الباب تاکید در مسئله بحد ایجاب شده **اما** توعید محمول میشود بر تارک دعا اعتقاداً که دعا کردن و خواستن ذلت است لهذا دعا نباید و نشاید پس
او از این جهت از متکبرین معدود شده **بل** مذهب جمهور مندوب مؤکد بل هو المشهور ثم الله اعلم **سوال ثانی** ایا خطاب باین دعا و مراد از ان
اعبدوا است که عبادة مقرره مشروعه هست **پس** خاص مراد از دعا در اینجا مسئله و قضاء حوائج است دران نیز دو قول است **قول اوّل** ادعوا بمعنی اعبدوا
است که چه بعد ذکر تکوین عالم مع جمیع اجزائها خطاب با ادعونی کرده این مقتضی است که خالق عالم معبود بنی آدم و جمیع عقلا مستحق عبادت میباشد
نه غیر او پس باید که خاص و خالص عبادت کنید مرا او را که خالق مالک پرورنده تربیت کننده شما است **و** دعا در اصل بمعنی عبادت در لغت و قران آمده
پس خطاب ادعوا محمول بر فرض و واجب میشود **و قول ثانی** چونکه دعا در حقیقت طلب خیر و نجات از رب العالمین است **و** همین صفت عبادة و عمل
تقرب بالله و مجازاة فی الدنیا و العقبی میباشد **و** در اصل معنی دعا مغایر عبادت است پس دعا لفظاً و لغة اگرچه شامل بعبادت هست ولکن در معنی مغایر عبادة
بالجمله است **اشکال** هرگاه دعا عبادت از طلب مسئله بطور تذلل از مالک غنی متفضل باشد این غیر جایز است بچند وجه **اوّل** اظهار حاجت و بعد ان
مسئله از غیر فی الواقع موجب زوال عزت و حصول ذلة است و آنچه تذلیل و تخذیل باشد عقل مانع از اظهارش و از طلبیدن آن میباشد **ثانی** دعا اگر
معلوم الوقوع و الحصول باشد **پس** درخواست ان تحصیل حاصل باطل میباشد **و اگر** ممنوع الوقوع و الحصول باشد **پس** ایضاً باطل است **ثالث**
در ازل احداث آن معلوم الوقوع باشد او حاصل خواهد شد در وقت معلوم پس دعا کند یا نکند واجب الحصول است **و** دعا لا فایده است **و اگر** در معلوم
ازلی حصولش نباشد پس ممتنع الحصول است باز هم دعا لا فایده باطل است **رابع** اگر در ازل ازال مقرر و معین احداث و اعطاء آن نشده مگر عند الدعا
احداث و اعطاء و حاصل خواهد شد اینهم باطل است زیرا که لازم میاید تغیر ذات و صفات واجب با حداث صفت پس ذاتش محل للحوادث ممکن خواهد
شد بر واجب تعالی حدوث صفتی ممتنع و محال است **و** بنده داعی موجب و علت احداث صفت در ذات تعالی میشود اینهم محال و باطل است **خامس**
مطلوب بدعا اگر مقتضی حکمت و مصلحت بود او غنی تعالی بدعا و بے دعا عطا خواهد کرد دعا بکنند و بطلبید یا نطلبید زیرا که او تعالی بذاته غنی فیاض
مطلق بغیر شهوانی و لا نفسانی و لا طمع و لا بخل میباشد **و اگر** مقتضی حکمت و مصلحت و مشیت نبوده اجابت دعایش نمیشود پس علی التقدیرین دعا
کردن لا حاصل است **سادس** دعا غیر امر است تفاوتی بین البابین نیست مگر آنکه داعی اقل رتبه **و** آمر اعلی رتبه میباشد **و** اقدام عبد بر امر الله
سوء ادب و ان غیر جایز است **سابع** دعا در طلب خیر و نجات اقدام عبد بر ارشاد خالق علیم و حکیم بفعل اصلح و اصوب است **و** این کفر و کمال سوء ادب
است لهذا دعا نباید کرد **ثامن** اقدام عبد بدعا دلالت دارد که عبد راضی بقضا و اراده و مراد الهی نیست و ترک رضا حکیم مصلح الهی موجب تنقیص و تغییر
احکام الهی نیز کفر است پس دعا نباید کرد **تاسع** اکثر مظنون عباد بخیریت شی میباشد **و** بسا محصول ان سبب میگردد با فات و بلیات کثیره و مفاسد
عظیمه پس طلب شیٔ معین من الله حرام غیر جایز است **و** ایه عسی ان تحبوا شیئا و هو شر لکم الخ ناص بر این است **عاشر** دعا فی الواقع عبارت
است از توجیه و توجه قلب بطلب شیٔ من الله تعالی و توجه قلب از طلب مطلوب خود مانع از توجه معارف عالیه و اعمال شریفه میشود لهذا دعا مذموم میباشد

حادی عشر او تعالی اعلم بالاصلح بمصالح العباد و محیط بجمیع حوایج ایشان تفصیلاً مطلعاً میباشد و بنده هرگاه این را علیم معطی میداند پس خواستن
عبد امیر را حاجتی مهمل است با عبد میگردد و ثانی عشر مرویست در حدیث قدسی حکی النبی عن الله تعالی من شغله ذکری عن مسئلتی اعطیته افضل ما اعطی
السائلین یعنی خالق فرمود هر کسرا ذکر من مشغول ساخت از سوال و ذکر حاجت خود من عطا میکنم و میدهم او را افضل آنچه میدهم سوال کنندگان او خواهندگان را
ایا پس والی که ان الخلیل لما وضع فی المنجنیق و القی و ارمی الی النار قال له جبرئیل علیه السلام ادع ربک فقال الخلیل یا جبرئیل اما حاجتی الیک فلا و اما
حاجتی الی عالم الغیوب و القلوب فهو حسبی من سوالی علمه بحالی یعنی وقت القا ابراهیم خلیل از منجنیق بنار نمرودی جبرئیل عرض کرد که حاجت
خود را بخواه پس خلیل فرمود اما مرا حاجت بتو نیست و اما حاجتم بعالم الغیوب و القلوب پس علم او کافیست از سوال و درخواست من علمه بحالی
پس پس بهمه اینوجوه دعا کردن جایز نیست جواب بالصواب بدانکه بعض متکلمین و مفسرین در دعا کردن و نکردن دو قول نقل کرده اند اول
جایز نیست باینوجود مذکوره اما قایلش مهمل و غیر مذکور است ثانیهما دعا کردن نزد جمهور بل اکثر بل همان مشهور است که دعا کردن بکمال مرغوب و مندوب
و محبوب مؤکد مخ و مغز عبادت و مطلوب ترا زهمه طاعت است زیرا که از اعظم انواع بندگی بنده بمعبود بحق غنی فیاض مطلق میباشد چه بنده خود را
معسور و معذور دانسته رجوع خود را در انجاح مرام بسوی معبود قادر علام قاضی الحوائج مینماید و تضرع و تخشع التماس میکند در انجاح مرام و غرض اصلی
از طاعت و عبادت همین رجوع عبد بسوی معبود بحق مستحق دانسته میباشد تنبیه هرگاه اینو اضح شد پس جواب اینمسئله در هر جلدی از
مجلدات این در ذیل هر آیه دعا مکرر ذکر شد چنانچه عنقریب در همین جلد ذکر شده و بالانفراد یک رساله اجوبه زاهره در جواب همین سوال
مرتبه مطبوع گردیده سایر و دایر است اما جواب قول لزامی این ادله منکر دعا چنین میباشد که هر شخص در معلوم الهی سعید یا شقی ازلی
و ابدی مقرر است پس اگر سعید ابدی بوده حاجت عبادت او را نیست و اگر شقی ابدی بوده عبادت مفید نجاة او اصلاً نیست ایضاً الزامی
اگر انسان طالب رزق معاش و غذا از اهل عیال غلام و کنیز اصلاً نکند زیرا که ذلت طالب است و برای آنکه اگر شکم سیر است در علم الهی پس حاجت باکل
و شرب ندارد و اگر جایع و ظمآن مقرر در معلوم تعالی است پس در اکل و شرب اصلاً او فایده نمیباشد جواب کم جوابنا اما جواب بیانی عقلی
و نقلی اقناعی در اینجا ذکر میشود اگر تفصیلش میخواهی از رساله اجوبه زاهره در باب و بدو وجه اینجا میباشد اول عقلی بدانکه جناب
عالم ازلی از ازل میداند جمیع آنچه آن فآن الی الابد بوقوع میاید و در ازل آنچه اصلح و انسب با حوال و مآل عباد و عالم و آدم باشد همه از ادب همان
عالم ازل حق سبحانه جل شانه بالتفصیل بحسب حکمت صحیحه و مصلحت قدیمه خود نیز مقرر کرده تنبیه هرگاه اینو اضح شد
پس ما میگوییم که در همان ازل اینهم دانسته که مثلاً زید و بکر و عمرو در فلان عصر و در فلان وقت ولد و صحت و عزت خود میخواهد پس قضا و اعطا او چنین امور
بداعیان مزبور در مشیت اصلح با حوال اینها لابد است اما حصول آن منحصر بر دعا و مسئلة ایشان میباشد و الافلا تن کو ته پس دعا کردن جایز بل
بالجمله لازم شد شاید که اعطا مسئلة بما منحصر بر مسئله ما باشد پس همه ادله منکر دعا باینوجه باطل شد حاجت اطالت و کثرت ادله نمانده ثانی چونکه دعا اصل
طاعت و مخ عبادت است زیرا که عبد هرگاه ملجا و منجا و مقر و مهرب خود بوجهی نمیداند لابد از کل ما سوی الله در امور خود منقطع و ناامید شده رجوع بتوجه
قلبی الی خالق المعبود القادر الغنی الواحد در آن میکند و معبود ازلی و ابدی از انزال و انهال حالش امید اند و وعده حتمی هم بتقضا حاجت اهل حوائج و سایلین
را چون ادعونی استجب لکم و چون ادعوا الله و لا تنسوا الفضل و غیرها داده پس اینوعده اجابت دعا دلیل قطعی است که عالم الغیوب تعالی
تعالی تدبیر مسایل سایلین در همان ازل کرده و الا وعده اجابت عموماً نمیداد زیرا که تبدیل معلوم قطعی خود کرده نمیتوانست پس اشکال سایل باطل و دعا
کردن و خواستن لازم شد و هیچ قبحی و قدحی لازم و عاید نمیشود ثالث بعض اعلام فرموده ان الدعاء یفید معرفة ذلة العبودیة و یفید معرفة عزة
الربوبیة و هذا هو المقصود الاشرف الاعلی من جمیع العبادات و بیانه ان الدعاء فی الحقیقة ذلة و الذلة ههنا عبادة مطلوبة لله تعالی
و ان العبد لا یظهر هذه الا عند علمه بالعجز عنه و عن غیره سوی معبوده العالم القادر المعطی المتفضل به فیرجع بحاجته الیه و الرجوع
الیه ثم عبادة فی نفسه فلاجل ذلک امر الله عبادة مطلقاً بالدعاء یحرضهم علی ذلک حاصل آنکه دعا مفید معرفت ذلة عبودیت و مفید معرفت عزة
ربوبیت و اینمقصود اشرف و اعلی از جمیع عبادات است و بیانش آنکه دعا در حقیقة ذلة و ذلة در اینمقام عبادت مطلوبه الهی است و عبد اظهار ذلت
خود نمیکند مگر بلاچاری و عجز خود از آن و از غیر خود دانسته سوای معبود عالم قادر معطی متفضل بعطا لهذا ناامید گردیده از همه پس رجوع و تضرع ان

ادعونی او

جواب جواز دعا از وجوه عامه

در صحت دعا

اجوبه الزامی و اجوبه

بیانی در دعا و سوال

از قضا حاجت از خالق

الهی

الی الله میکند و رجوع الیه تع بحاجت عبادت فی نفسه است لهذا او تعالی در هر حال بدعا امر کرد و عبادة تا جزا بیآئید و با مهلد بدپس و دعا متضمن عبادت و هر
عبادت مستلزم جزا آن و موجب قضاء حاجت قطعاً سعاً میباشد و پیغمبر ص فرمود ما من شیئ اکرم علی الله من الدعاء والدعاء هو العبادة و قرء
ان الذین یستکبرون عن عبادتی سیدخلون جهنم داخرین یعنی هیچ چیزے گرامی تر بر خدا از دعا نیست و دعا اصل عبادت است بدلیل آیه انانکه کبر
کنند از عبادت من یعنی از دعا کردن زود داخل جهنم میسازم ایشانرا بصورت ذلة و خواری **رابع** فحول العلماء احمد بن فهد در کتاب **عدة الداعی**
فرمود ان الدعاء عبادة فی نفسه تعبّد الله عباده به لما فیه من اظهار الخضوع والخشوع والافتقار وهو امر مطلوب لله عز وجل من عبیده کما
قال تع وما خلقت الجن والانس الا لیعبدون و العبادة فی اللغة هی الذلة کما یقال طریق مُعبَّدٌ ای مذلل بکثرة الوطئ علیه و فی الاصطلاح
العبادة اولی ما یکون من التذلل والخشوع للمعبود و قال النبی الدعاء مخ العبادة و قال تع یا عیسی اذل لی قلبک واکثر ذکری فی الخلوات واعلم
ان سروری ان تبصبص الیّ وکن فی ذلک حیّاً ولا تکن میتاً یعنی دعا فی ذاته عبادت است خالق بندگانرا عبادت بآن میگیرد زیرا که از اظهار خضوع
وخشوع وحاجت است و او امری مطلوب خدا است چه در قران فرموده که نیافریدم جن وانس را مگر خاص برای عبادت و عبادت در لغت ذلة است چنانچه
گفته میشود راه مُعبّد یعنی بکثرت رفتار پایمال کرده باشد و در عرف شریعت عبادت اولی است آنچه دران تذلل وخشوع برای معبود باشد پیغمبر
فرموده دعا مغز عبادت است **درحدیث قدسی** است که خالق بعیسی فرمود ذلیل گردان دلت را برای من و اکثر کن یاد مرا در تنهائی و
خلوت و بدانکه سرور من اینکه توجه کنی بسوی من و بدعا من زنده باش و مرده مباش **وجعفر بن بابویه** در لغت تبصبص فرمود که او مبصّ
ان ترفع سبابتیک الی السماء یعنی برداشتن انگشت سبابه بسوی آسمان باشد نقله الطریحی **اشکال** اگر صلاح نبود قضاء حاجت بداعی دعا بکند یا نکند
پس دعا کردن لغو میباشد و حال آنکه امر بدعا در آیات و احادیث کثیره عموماً وارد شده **جواب** لو سلّمنا که مصلحت نبود در قضاء مطلوب عنها پس ما
میگوئیم که دعا عبادت در اصل است پس ثواب عبادت لامحاله وارد **درعدة الداعی** شیخنا احمد بن فهد فرموده ان الاجابة ان کانت مصلحة والمصلحة
فی تعجیلها عجلت و لو اقتضت المصلحة تاخیرها الی وقت اجلت الی ذلک الوقت و کانت الفائدة من الدعاء مع حصول المقصود زیادة الاجر
بالصبر فی هذه المدة وان لم توصف بالمصلحة فی وقت ما و کان فی الاجابة مفسدة استحق بالدعاء الثواب او یدفع عنه من السوء مثلها **اگر**
اجابت مصلحت باشد **پس** تعجیل مصلحت تعجیل حاجت میشود **واگر** مصلحت مقتضی تاخیر بود پس تا آن وقت مؤجل میماند **پس** مع قضاء الحاجت ثواب صبر
در تاخیرش عاید میشود **واگر** مصلحت نبود و در اجابت مفسده باشد **پس** مستحق ثواب بدعا میشود **یا** دفع مکاره و اسوا مثل آن میشود **ثم قال** و یدل علی
هذه الجملة ما رواه ابو سعید الخدری قال قال رسول الله ما من مسلم دعی الله سبحانه دعوة لیس فیها قطیعة الرحم و لا اثم الا اعطاه الله بها
احدی خصال ثلث **امّا** ان یعجّل دعوته **و امّا** ان یدّخر له **و امّا** ان یدفع الله عنه من السوء مثلها قالوا یا رسول الله اذن نکثر قال الله یکثر
دلالت دارد بر مقال او آنچه ابو سعید خدری روایت کرده که پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم فرمود هیچ مسلمی نیست که دعا کند و دران قطع رحم و طلب حرام و گناه نباشد
مگر خدا عطا میکند او را یکی از سه خصلت **یا** تعجیل میکند در اجابت دعوت او **یا** ذخیره برای الآخرة او میگذارد **یا** دفع میکند بدیهائی از و مثل او صحابه عرض
کردند اگر ما اکثره در دعا بکنیم آنحضرت فرمود که خدا هم کثیر میکند عطاء خود را **ودراینجا** تصحیف راوی **یا** کاتب است **ودر مرو** بدلین
است قال الله اکثر و الطلب ثلث مرات یعنی سه بار بتکرار فرمود کثیر کنید طلب حوائج را از خدا **واز حضرت امیر** روایت کرده ربّما اخرت عن
العبد اجابة الدعاء لیکون اعظم لاجر السائل واجزل العطاء الآمل بسا اوقات تاخیر اجابت دعا میشود تا اعظم الاجر سائل **و** جزیل الرجا والعطا باشد
تنبیه بسا احیان داعی گمان بهتری میکند لهذا میطلبد **یا** در واقع او شری وضرری برای داعی میباشد **و** در قران نیز ذکرش کرده بقوله
عسی ان تکرهوا شیئاً وهو خیر لکم وعسی ان تحبوا شیئاً وهو شر لکم والله یعلم وانتم لا تعلمون یعنی شاید که شما مکروه و ناپسند دارید چیزی را و آن در
واقع بهتر و خوب میباشد برای شما **و** شاید که شما محبوب دارید شیئ را و او در واقع شر وضرر باشد مر شما را و خدا میداند و شما نمیدانید **جواب ثانی**
نقلی در اشکال اول آیات قرانی **و** صحاح احادیث نبوی **و** ائمه طاهرین علیهم السلم **و** اجماع است در ترغیب دعا کردن عموماً وارد است چنانکه
آیه شریفه ادعونی استجب لکم **و** آیه ادعوا ربکم **و** آیه واسئلوا الله **و** آیه اذا سئلک عبادی عنی فانی قریب اجیب دعوة الداع اذا دعان **و** آیه
اذا فرغت فانصب والی ربک فارغب یعنی وقتیکه از نماز فارغ شدی پس برای وظیفه و تعقیبات دعا بنشین و در مسئلت بدعا بسوی خدا رغبت کن

بیان ادلهٔ سمعیه از قران و حدیث و قول فحول العلماء احمد بن فهد در عدة الداعی ۱۲

جواب از اشکال اگر مصلحت با اجابت نبود پس دعا کردن لغو میشود

تنبیہ ہرگاہ براہین وولایل وحجج صحیحہ نقلیہ بر عمومیت دعا کردن بطور اختصار چون نمونہ حبی از انبار اینجا تو نمودہ شد اشکالات از وساوس شیطانی بحمد اللہ بالکلیہ باطل محض گردیدہ **و** وراین باب از فرقات اہل اسلام کتب ادعیہ بالانفراد وضمنے مرتب تالیف گردیدہ **بحث ثالث** تضرعا وخفیۃ بدانکہ آیا خفیۃ بضمہ خا ہست یا بکسر خا وسکون یا مقدم بر فا وران دو قرائت **ثمانی** قرائت عاصم وحدہ بروایت ابوبکر است درانعام **و** درسورہ انعام **اول** یعنی بضمہ قرائت باقی قرار وہمان مشہور **و** ہمین بالضم والکسر دو لغت اند **بحث رابع** بدانکہ تضرع در لغت بمعنی تذلل **و** تخشع **و** اظہار ذلت نفس ماخوذ من قولہم ضرع فلان لفلان **و** تضرع لہ اذا اظہر الذل فی معرض السوال **و الخفیۃ** ضد علانیہ یعنی ستر **و** پوشیدن باشد چنانچہ میگویند اخفیت الشیء اذا استرتہ **درمجمع** فرمودہ واصل التضرع المیل فی الجہات ذلا من قولہم ضرع الرجل یضرع ضرعا اذا مثل باصبعہ یمینا وشمالا ذلا وخوفا **و منہ** ضرع الشاۃ لان اللبن یمیل الیہ **و منہ** المضارعۃ للمشابہۃ لانہا تمیل الی شبہہ **والضریع** نبت لا یسمن لانہ یمیل مع کل داء **والخفیۃ** خلاف العلانیۃ **والہمزۃ** فی الاخفاء منقلبۃ عن الیاء کما ان الہمزۃ فی الغناء منقلبۃ عن الیاء بدلالۃ الغنیۃ **و** قالوا اخفیت الشیء اذا اظہرتہ **و** یمکن ان یکون اخفیت الشیء بمعنی ازلت اظہارہ واذا ازلت اظہارہ فقد کتمتہ کما ان اشتکیتہ بمعنی ازلت شکایتہ باشد **درمجمع** ایضا فرمود بمعنی اخفا یعنی پوشانیدن **و الخیفۃ** بمعنی الخوف والرہبۃ **و** الطمع بمعنے توقع محبوب **و** ضدش یاس ونا امیدی باشد **و** آن قطع باشتفا محبوب است **بحث خامس** تضرعا وخفیۃ ہردو مصدر بموضع حال وضع شدہ تقدیر اینہا متضرعین ومخفین باشد **بحث سادس** ادعوا ربکم تضرعا وخفیۃ این خطاب بکافہ مکلفین است واوجبا **و** بقول مشہور ندبا موکدا یعنی ای بندگان مکلفین بخواہید وبخوانید ویاد کنید پروردگار خود را در ہر وقت از شب وروز وقیام وقعود **و** مؤیدش فاذکروا اللہ قیاما وقعودا وعلی جنوبکم بیباشد بحالت گریہ وزاری وبحالت خوف وترس الہی در دینا وعقبی **و در مصباح الشریعہ** از حضرت صادق آل محمد مرویست استعن باللہ فی جمیع امورک تضرعا الیہ اناء اللیل والنہار کما قال تعالی ادعوا ربکم الخ یعنی طلب اعانت کن از خدا در جمیع امور دینی ودنیائی خود از روی زاری وخوف در شب وروز چنانچہ درایں آیہ فرمودہ است **نزد ابومسلم** تضرع بمعنے رفع صوت **و** خفیۃ بمعنے پوشیدہ واخفاء آواز یعنی بخوانید خدا را خواہ بصوت بلند وجہر خواہ بحالت پوشیدہ صوت خواہ در کلام نفسی **و** ہمین مروی در تفسیر قمی **و** **استجاج** گفتہ ادعوا تضرعا یعنی تملقا وحقیقۃ ان تدعوہ خاضعین خاشعین متعبدین بالدعاء لہ تعالی یعنی بخواہید از خدا ویاد کنید او را بکمال الحاح **و** حرا وحقیقت دعا آنست کہ بخواہید وبخوانید او را بحالیکہ پر خضوع وگریہ وپر خشوع وترس **و** بحالیکہ متعبد بدعا باشد **حسن بصری** گفتہ ادعوا اللہ تخشعا وسرا بین دعوۃ السر والعلانیۃ سبعون ضعفا ثم قال ولقد کان المسلمون یجتہدون فی الدعاء وما یسمع لہم صوت ان کان الا ہمسا بینہم وبین ربہم یعنی بخوانید خدا را بخوف وپوشیدہ ودرمیان درجہ مخفی الصوت **و** جہری الصوت ہفتاد درجہ ثواب آن اضعاف وازدیاد است **و** بتحقیق مسلمانان ومجتہدین اجتہاد بسیار در دعا میکردند اما شنیدہ نمیشد آوازی از ایشان مگر آواز نرم وخفی کہ مابین خود ایشان وپروردگار ایشان میبود **سوال** آیا خواندن دعا جہرا افضل است **یا** سرا واخفاء تا دیگری مجاور او نشنود **جواب** دران سہ قول اند **احدہا** جہرا افضل است چہ دران ترغیب بدیگران است اگر بغیر ریا باشد **ثانیہا** سرا افضل است چہ سرا عمل بری از ریا وسمعہ میباشد **ثالثہا** اگر خایف از ریا باشد سرا واجب ولازم است **واگر** مطمئن از ریا وسمعہ باشد پس جہرا جایز است **و** دعا بالسر وہر عمل مستحب خواہ فعلی باشد خواہ قولی باشد مطلقا افضل واسرع بالاجابت والقبول **و** ہمین اولی میباشد چہ در استتار واختفاء دلیل بر کمال اخلاص از شوائب میباشد **و** ہمین تفصیل مختار حکیم ترمذی موسوم بمحمد بن علی بن عیسی الترمذی است **رازی** گفتہ تضرع نمیشود مگر بخشوع وخضوع وبخوف نمیباشد مگر بمعرفت تامہ وہرگاہ اینجا حاصل بود پس اخلاص حاصل وان مطلوب در عمل مطلقا است **پس** درایں آیہ ایماء واشعار بہمہ این اوصاف اربعہ است **پس** در دعا سر خلوص کامل میشود یا خلاص کامل مطلوب حاصل است فلا بد من صونہا عن الریاء المبطل لحقیقۃ الاخلاص **وایضا** والمقصود من ذکر التضرع تحقیق الحالۃ الاصلیۃ المطلوبۃ من الدعاء **و** المقصود من ذکر الاخفاء صون ذلک الاخلاص عن شوائب الریاء **خاصہ وعامہ** روایت کردند قال الراوی کنا مع رسول اللہ فجعل الناس یجہرون التکبیر فقال النبی لہم ایہا الناس اربعوا ای ارفقوا علی انفسکم انکم لا تدعون اصم ولا غائبا انکم تدعون سمیعا بصیرا وہو الذی معکم **و** الذی تدعونہ اقرب الی احدکم من عنق راحلتہ یعنی اصحابہ باحضرت رسول صلعم بودیم ومردم بجہت بلند آواز تکبیرات میخواندند

جواب سوال دعا جہرا افضل است یا سرا

پس پیغمبر ص فرمود ای مردم نرمی کنید بر نفسهای خود بتبدیل صوت رفیع بصوت خفی چه شما یاد نمیکنید اصم یعنی کر نا شنوا را و نه غایب بعید را چه شما یاد میکنید و میخواهید خدای شنونده و بیننده را **و** او تعالی با شما هرجا معیت دارد **و** او تعالی را که میخواهید نزدیکتر است بهر یکی از شما از گردن راحله و مرکب شما را **و** اشاره باین و نحن اقرب الیکم من حبل الورید یعنی ما نزدیکتریم بشما از شاه رگ گردن شما **و ابو موسی اشعری** گفت که من خلف همراه آن جماعت بودم میگفتم لا حول ولا قوة الا بالله العلی العظیم در نفس خود **پس پیغمبر** ص مرا ندا کرد ای عبد الله بن قیس آیا دلالت بکنم ترا بر کنزی از کنوز جنت عرض کردم آری یا رسول الله صلعم **فقال** ص لا حول ولا قوة الا بالله العلی العظیم **و در معجم صغیر** در باب لا حول ولا قوة الا بالله العلی العظیم نیز بهمین صف و ثواب مرویست **بحث سابع** در شرایط و آداب اجابت دعا در اینجا تیمنا مختصری مینویسیم **اول** کمال صحت عقاید ایمان و معرفت الٰه **ثانی** اب غذاء حلال و پاک میباشد چه در حدیث نبوی بطرق خاصه و عامه وارد است که هرکس اغذا و لباس حرام باشد چگونه صلوة و صیام او و عبادت او قبول شود **ثالث** مستحب است که بطهارت بدن و جامه باشد **رابع** مطلوب حرام نباشد چون طلب نبوة و رسالت و خلافت الٰهی چه او امر معهود الٰهی است و بعد ختم نبوة و خلافت الی القیامت باحدی عاید و حاصل نمیشود **و** از همین باب است نفرین بناحق بر کسی کردن **و** طلب کارهای ظلمه و نوکریهای ملکی و فوجی سلاطین اگرچه سلطان مومن باشد **خامس** دعا و هر عبادت خالص و بری از ریا و سمعه باشد **و** سرا اقرب باخلاص میباشد **و از حضرت رضا** ع مرویست قال دعوة العبد سرا دعوة واحدة تعدل سبعین دعوة علانیة **و فی اخری** دعوة تخفیها افضل من سبعین دعوة تظهرها دعا بنده مستور بصوت خفی یک دعوت او معادل و مقابل هفتاد دعوت علانیه است **سابع** در دعا تعمیم باید باشد چه حضرت صادق ع از حضرت رسول صلعم نقل فرموده اذا دعی احدکم فلیعمم فانه اوجب للدعاء **ثامن** دعا باجتماع جماعتی از مومنین اصلا مردود نمیشود چه حضرت صادق ع فرموده ما من رهط اربعین رجلا اجتمعوا فدعوا الله الا استجاب الله لهم **فان** لم یکونوا اربعین بل عوا الله عشر مرات الا استجاب الله **فان لم** یکونوا اربعة فواحدة یدعو الله اربعة فیدعوا الله اربعین مرة یستجیب الله حاصل آنکه لااقل چهل مومن یکجا اگر دعا کنند مجاب است **و** اگر چهل نبوند پس ده نفر یا ده دفعه **و** الا چهار نفر یا چهار دفعه **و** الا یک آدم چهل بار دعا بکند **و عبد الاعلی** از آنحضرت روایت کرده ما اجتمع اربعة علی امر فدعوا الله الا تفرقوا عن اجابة یعنی چهار نفر بر دعا جمع نمیشوند مگر آنکه متفرق میشوند از اجابت دعا **تاسع** دعا بگریه و تضرع و تذلل و خشیة باشد چه اینحالة سلاح دعا است **عاشر** تقدیم بر طلب مطلوب مدح و ثنا الٰه بذکر اسماء حسنی **و** صلوة و سلام بر مصطفی و آل مرتضی آنحضرت باشد چه حضرت صادق فرمود ایاکم اذا اراد ان یسئل احدکم ربه شیئا من حوایج الدنیا حتی یبدء بالثناء علی الله **و** المدحة له والصلوة علی النبی و اله ثم یسئل الله حوایجه حاصل آنکه احدی از شما حوایج دنیا از خدا نخواهد قبل ابتدا بثنا اله و صلوة بر نبی و آل و پس از آن سوال حوایج خود بکند چه **خاصه و عامه** روایت کرده اند ان رجلا دخل المسجد و صلی رکعتین **ثم** سئل الله فقال النبی ص اعجل العبد ربه **ثم** جاء آخر فصلی رکعتین **و** اثنی علی الله **و** صلی علی النبی و اله فقال ص اسئل تعطه حاصل آنکه مردی در مسجد بنی نماز خواند سوال سجدا کرد **پیغمبر** ص فرمود این شخص تعجیل کرد یعنی دعایش مجاب نشد **و** شخص دیگر آمده نماز خواند و بعد آن صلوة بر محمد و آل او فرستاد **پیغمبر** ص فرمود سوال کن بتو عطا میشود **حادی عشر** اعتراف و احصاء گناهان خود و تحصیل نعمات اله پس از آن مطلب بخواهد موجب سرعت اجابت است **ثانی عشر** توجه و اقبال بقلب در دعا کند چه بقلب لاهی و ساهی چون قول طوطی بلا فهم معنی است چه حضرت امیر ع فرمود لا یقبل دعا قلب لاه **و حضرة صادق** ع فرمود اذا دعوت الله فاقبل بقلبک **ثالث عشر** دعا لااقل برای چهل مومن قبل از دعا بکند چه او اسرع الاجابت است چه **حضرت صادق** ع فرمود من قدم اربعین من المؤمنین **ثم** دعی استجیب له **و** بتاللد بعد الفراغ من صلوة اللیل **و حضرت رسول** ص فرمود لیس شئ اسرع اجابة من دعوة غائب لغائب **و حضرت باقر** ع فرمود او دعوة واسرع اجابة دعوة المؤمن لاخیه بظهر الغیب **ایضا عنه** ع اسرع الدعا نجاحا للاجابة دعاء الاخ لاخیه بظهر الغیب فاذا بدء بالدعاء لاخیه فیقول ملک موکل امین **و** لک مثلاه **و** بطرق عامه هم مضمون این اخبار مرویست **ایضا** قال ع دعاء الرجل لاخیه بظهر الغیب یدر الرزق و یدفع المکروه **وقال النبی** ص ما من مومن دعی للمؤمنین الا رد الله علیه مثل الذی دعی لهم من کل مومن و مومنة مضی من اول الدهر الی ما هو آت الی یوم القیمة حاصل همه این آنکه دعا بظهر غیب باسم مومنین موجب اسرع اجابت و قضا حاجت و دفع بلیت و آفت از داعی و ملایکه موکل قایل بآمین هست حتی در دیگر احادیث وارد است که اگر در دعا مطلب خود ش بذکر مومنین سهو شد عالم الغیوب تقدیم میکند در قضاء حاجت او **ثالث**

حاشیه: نعم دعا در فضل لا حول ولا قوة الا بالله کنز عرش بهشت است — حدیث در جماعت — در اکل حلال — دعا بجماعت کردن بچهل نفر مستجاب — دعا بکسی غیر از مومنین بس است — اسباب و آداب و شرایط اجابت دعا

عشر جمعی از شرط ادب دانسته اند که وقت دعا هر دو دستهای خود بر داشته مطلب بخواهد چه رفع یدین در دعا الی الله الکریم موجب اسرع اجابت و عدم محرومیت و رد یدین بغیر اجابت **و** دلالت بر فروتنی و کمال تذلل داعی میباشد **رابع عشر** ختم دعا هم بر حمد و ثنا اله و صلوة و سلام بر محمد و ال محمد علیهم السلام از شرایط و اداب دانسته اند **خامس عشر** نزد بعضی شرط است که منوی در دعا داشته باشد اللهم ان کان لی فیه صلاح یعنی اگر در اعطا تو صلاح باشد پس قضاء حاجت من بکن **و اگر** تفصیل اداب و شرایط زاید بر این بخواهی از کتاب مستطاب **عدة الداعی** احمد ابن فهد امامی مذهب **و از کتاب منهاج** شیخ سلیمان حلیمی از اهل سنت در باب **سوال** ایا دعا جاهل از معنی الفاظ و از صحت اعراب **و از** غلط و الحان شرط اجابت هست یا نه **جواب** دران دو قول است **ثانی** قول محققین منهم احمد بن فهد وغیره است چنانچه در اذان بلال که مخرج شین نداشت اشهد ان لا اله الا الله میگفت انحضرت فرمود لفظ سین بلال بجای شین میباشد **اشکال** ایا دعا کافر مطلقا مجاب هست یا نه **جواب** دران نیز دو قول اند **احدهما** جایز نیست اجابت دعا کفار و فجار مطلقا زیرا که اجابت دعا تشریف عظیم بداعی میباشد بکافر اجلال الهی جایز نیست **و** اجابت دعا او موجب اغراء و اغواء کفره و فجره است لهذا جایز نیست **ثانیهما** عموما جایز نیست خصوصا عند المصلحت گاهی جایز است چنانچه ابلیس را عند المصلحة اجابت دعایش شد در ابقایش الی القیمة **بلی** این اجابت تشریفی و تعظیمی نیست بل این من باب طرد و طرح و امهال بغرض تخذیل و تذلیل میباشد **بحث ثامن** معتدین جمع معتدی صیغه اسم فاعل از باب افتعال و مجردش از عدی یعدو اعدوا و عدوانا است **در مصباح** گفته عداه بالمد و الفتح ظلم و تجاوز الحد و هو عاد **و** اعتدی و تعدی مثله **بحث تاسع** انه لا یحب المعتدین یعنی جز این نیست خدا دوست نمیدارد تجاوز و تعدی کنندگان را در دعا **و** مفسرین در این تعدی وجوه دارند **احدها** او تعالی دوست ندارد طلب رسالت و خلافت اله را چه او ختم گردید تا قیمة بر محمد بن عبد الله و خلافت او بر ائمه اثنا عشر از عترة طاهره پیغمبر و بعد ایشان ابدا پیغمبر متبوع **یا** تابع او **یا** خلیفه پیغمبر تا قیامت نیاید چه خلافت رسول الله هم بر ائمه اثنا عشر اهل بیت نبوة علیهم السلام ختم شده اول ایشان علی ابن ابیطالب و آخر ایشان محمد ابن الحسن المهدی آخر الزمان است **و** همین قول مختار ابی مجلز است **ثانیها** نیاحة و صیاحة جهرا مراد است **و** همین قول ابن جریج چه نیاح و صیاح در دعا موجب ریا است خالق دوست ندارد **ثالثها** خدا او دوست ندارد گذرندگان و تجاوز کنندگان حدود محدوده عبادت و دعوت را **رابعها** ترک دعا و تجاوز از امر اله است و تارکین دعا را خالق دوست ندارد **خامسها** طالب محرمات چون درخواست تولی حکام ظلمه در امور غیر مشروعه آنرا خالق دوست ندارد چه سلاطین دنیا هر چند مسلمان باشند در حقیقت ظلمه اند پس خواستن سلطنت و خواستن خدمت و حکومت ایشان از خدا دوست نمیدارد **و سادسها** ابن مغفل وغیره دید شخصی را که دعا میکرد و بالتها اسئلك قصر الابیض فی یمین الجنة اذا دخلتها **پس** ابن مغفل با و گفت ای شخص چنین سوال مکن بلکه دعا بکن و بخواه دخول در جنت و تعوذ از نار را عموما انی سمعت رسول الله صلعم یقول سیکون فی هذه الامة قوم یعتدون فی الطهور و الدعاء یعنی من شنیدم که پیغمبر صلعم میفرمود زود در این امت قومی میباشد تجاوز و تعدی در پاکی و در دعا میکنند **و** انحضرت این ایت را خواند **سابعها** دعا و عبادت مسنونه را سرا در خانه و صدقه و مندوبه را ایضا سرا **و** اعمال و فرایض واجبه را خاصة در مساجد بعمل آرد **و** زکوات واجبه را جهرا بدهد تا متهم نشود و مساجد معمور بکردند **اشکال** در حقیقت حب و نفرت و کراهت از لوازم جسمانی تعلق بقلوب حیوانی شهوانی دارند **و** خالق تم مجرد و منزه محض از جسم و لوازم جسمانی است **پس** معنی محبت **و** نفرت الهی **و** رحمت **و** کراهت **و** رضا **و** غضب تعالی چه معنی دارند **جواب** بطور قانون کلی در علم کلام مقرر و مبرهن گردیده که اینچنین اسماء و صفات دو حالت دارند **احدهما** بطور مبادی است **ثانیهما** بطور غایات **اما وجه اول** آنکه بوجود شهوانیت حیوانی در قلوب انسان رغبت و میلان بچیزی **و** نفرة و کراهت از چیزی ناشی میشود **اما وجه ثانی** پس بحصول میلان و رغبت و رضا و رحمت اظهار شفقت و ایصال خیر بسوی مرغوب و محبوب و مرضی عنه میکند **و اما** بحصول نفرت و کراهت **و** وصول غیر ملایم بطبیعت موجب تلافی باخذ انتقام او میشود **تنبیه** هرگاه این اجمالا ذکر شد **پس** بالنسبة مجرد باری محبت و رحمت و رضا و غضب از وجه ثانی غایات این الفاظ میباشد زیرا که ابدا و اصلا از اسناد جسمانیت او تعالی متعالی و منزه است **پس** مراد از غضب تعالی تغیر ذات و تلون حال نیست بل مراد از غضب خدا انتقام از فاعل منافی **و** ایصال خیر و احسان بفاعل مرضی **و** از محبت و رحمت اعطاء نفع و ثواب و نجات از عذاب بمحبوب و بمرضی عنه میباشد **تذکره** هرگاه این مذکور شد **پس** محبت خدا عبارت است از ایصال ثواب دایم بمحبوب و مرغوب خود و نجات از ایلام و عقاب و عذاب و را **فخر رازی** در اینجا گفته و محبة الله عبارة عن الثواب فکان المعنی ان من ترك فی الدعاء

وظائف محبوبیت بین خالق و مخلوق

بیان محبوبیت سه درجه دارد

اجتماع درجه خاتمیت

التضرع والاخفاء فان الله لا یشبیه البتة ولا یحسُن الیه ومن کان کذلک کان من اهل العقاب لا محالة فظهر انه تعالیٰ لا یحب المعتدین کالتهدید

الشدید علی ترک التضرع والاخفاء فی الدعاء انتهی کلامه بدانکه محبت سه درجه دارد و بحسب تفاوت معارف محبوب درجه اولیٰ و درجه وسطیٰ و درجه منتهاها اما

درجه ادنیٰ محبت الٰهیه هر مومن اگر بر ایمان مُرد ثواب و نجات از عقاب دایم دارد اما درجه وسطیٰ بعد ایمان اگر بر کمال معارف و طاعت جامعه

تعالی مرد اندرجه اعلیٰ از اولیٰ مخصوص اولیاء الله و اصفیائه تعالیٰ میباشد و از همین باب حدیث خیبر است ان الله یفتح هذه القلعة غدا علی یدی

رجل کرار غیر فرار یحب الله و رسوله و یحبه الله و رسوله و این مرتبه مخصوص امیرالمؤمنین علی علیه السلم است باتفاق امت و هیچ قرابتی و صحابی درین

مرتبه محبت الٰهی بعلی شامل نیست واگر این مرتبه عالیه زمرتبه اُولیٰ اعلیٰ و مخصوص بنبود البته تمام صحابه در تمام شب بیدار و گردش نزد یکدیگر در تفحص این محبوب

و تمنای آن هر یکی خصوصاً عمر خطاب بنمیکرد و این افطع دلیلی است که این قسم محبت تعالیٰ و رسوله در صحابه و قرابه اصلا حاصل نبود و خدا هم این قسم محبت با نها نداشت

و اثر ان محبت اله در همان وقت ظاهر شد که فتح قلعه خیبر بر دست علی کرد و باب خیبر را که چهل نفر شجاع آنرا حرکت داده نمیتوانستند بیکدست از بیخ کنده بدل

سپر بیکدست گرفته و همان در را پل خندق خیبر ساخته و خود در خندق بر هوا ریا بر بال ملک استاده طرف دیگر در را که کوتاه یکوجب از کناره خندق بوده بر دست

خود گرفت تا کل لشکر عبور از خندق کرد اما درجه منتهاها پس اندرجه محبوبیت مخصوص انبیا و اولو العزم است که بانقطاع اینها از کل ماسوی الله فنا فی الله

و راجع در جمیع احوال الی الله میباشند و در قدسی اشاره بسوی چنین محبوب است فاذا احببته فکنت بصره الذی یبصر به و سمعه الذی یسمع به

و لسانه الذی ینطق به و یده الذی یبطش به و رجله الذی یمشی به فاذا نادانی اجبته لبیک عبدی و اذا دعانی اجبته و اذا استعاذنی

اعیذنه ایراد بنابراین خدا اجزاء بدنی ثابت میباشد جواب این بطور مجاز بر کمال اقربیت او وارد شده یعنی نزد کمال نمک حلال وزیر و کمال اجابت نفس

غلام در جمیع احوال سلطان علیم و حکیم از اینها دریافت میکند میگوید دیدن آن غلام یا وزیر دیدن من و شنیدن او شنیدن من و گفتن او گفتن

من و زدن و دادن او زدن و دادن من و رفتن او بپای رفتن من میباشد و هر وقت مرا یاد میکند بلبیک ندایش میکنم و نزد هر درخواست عطایش

میکنم و نزد پناه طلبیدن پناهش میدهم چنانچه میگویند فلانی گوش و چشم و دوره سلطان است و درجه خاتمیت در این درجه منتهیه است و بشیر بان

قدسیه دیگر است ان الصوم لی فمن صام لی فانا اجزی و در لفظ اجزی دو حالت محتمل اند احدهما صیغه متکلم معلوم از باب افعال پس

بنابران معنیش آنکه خدا فرمود که صوم صفت من است پس هر که صوم برای من خالص بگیرد من خود جزایش میدهم ثانیهما اُجزی یحتمل که صیغه مجهول

متکلم باشد پس بنابران معنیش هر که صوم را خالص برای من بگیرد خود من جزایش میشوم چنانچه سلطان بغلام و وزیر نمک حلال بعد کارزار بزرگی

میگوید خود من و تخت سلطنت من جزایت هستم تبصره بدانکه همه مراتب محبت جانبین بعد ختم انبیا و سید رسل صلعم در این امت مرحومه خاص در سید

اصفیاء الله و اولی اولیائه تعالیٰ علی مرتضیٰ ثابت ثابت اند اگر امامیه اند از اینها عوام تصدیق نمیکنی پس مشایخ خود فرقه صوفیه را لابدا تصدیق خواهی کرد

و در مجلدات سابقه این تفسیر و در کتاب ناصر العترة الطاهرة بالتفصیل جزء و کل مع تمثیل محبوبیت جانبین کرده ام تتمه

رازی در تفسیر انه لا یحب المعتدین گفته که مفسرین در تفسیر محبت بسه قول خلاف کردند القول الاول انها عبارة عن ایصال الله الثواب والخیر

والرحمة الی العبد یعنی محبت خدا عبارتست از ایصال خدا ثواب و خیر و رحمت خود را بعبید القول الثانی انها عبارة عن کونه تعالیٰ مریدا لایصال الثواب

والخیر الی العبد یعنی محبت خدا عبارت است از بودن تعالیٰ مرید برای ایصال ثواب و خیر بعبید و سبب اختلاف این مسئله دیگر است که آیا او تعالیٰ موصوف باراده هست

یا نه نزد کعبی و ابو الحسین و غیر موصوف بالاراده است و البته مرید افعال نفس خود بمعنی موجد افعال خود و فاعل اینها هست اما مرید افعال العباد مرادش

آنکه او تعالیٰ آمر و ناهی عباد هست و اما اشاعره و معتزله بصره اینها اثبات کردند اراده را در حق تعالیٰ پس تفسیر محبت الله محض ایصال ثواب

و خیر الی العبد باراده کردند و آنانکه نفی اراده تعالیٰ کردند پس اینها فقط ایصال جزا خیر بعباد مراد میگیرند و القول الثالث لا یبعد ان تکون محبة الله

للعبد صفة وراء کونه تعالیٰ مریدا الا یصال الثواب الیه و ذلک لانا نشاهد ان الاب یحب ابنه فیترتب علی تلک المحبة ارادة ایصال الخیر الی الابن

فکانت هذه الارادة اثرا من آثار تلک المحبة و ثمرة من ثمراتها حاصل آنکه بعید نیست که برای خدا محبت عبد صفتی غیر اراده در ایصال ثواب باشد چه مشهود

است که پدر پسر خود را دوست میدارد و بان محبت اراده ایصال خیر الی ابنه میکند و این اراده اثر آن محبت و ثمره از ثمرات آن میباشد قول اقصی ما فی

هذا الباب تحقیق این محبت از آثار نفس شهوانی و از میل طبع حیوانی است و چنین محبت در باب الٰهی محال و ممتنع است ثم الله اعلم اشکال معتزله متمسک

بیان معنی محبت جانبین ورسوله

انه بابن آیه

اند باین آیه که این آیه خاص در فساق اهل اسلام عموماً است و لفظ المعتدین صیغه جمع واو الف ولام استفاده استغراق جمیع افراد میکند یعنی هر کس از اهل اسلام
تجاوز کرد از حد محدود و امور الٰهیه بزیادتی ونقص او موعود بعدم محبوبیت بمبغوضیت است و مبغوض ناری است و تخصیص مع عمومیت لفظ بغیر وجود مخصص
منقطع لاطائل است **جواب** لا نسلم ذلک فلو سلمنا پس ما میگوییم اگر او بتوبه نرفت و عفو وشفاعت در اسقاط عذاب با وشامل نشد **پس** بجهت ایمان عذاب
وحصول جزا ایمان برای او واجب پس آتش نجات حاصل است نه دوام عقاب عذاب لهذا اشکال عاید نمیشود ثم الله اعلم **بحث عاشر** لا تفسدوا
فی الارض بعد اصلاحها بعد ترغیب بدعا نهی میکند از آنکه افساد نکنید و فاسد وخرابی وتباهی مسازید در زمین بعد اصلاح ونیکی وآرامی اهل آن چه افساد
ضد اصلاح وصلاح حال نیک پسندیده باشد و مفسرین وجوه دارند در این افساد واصلاح **نزد** جمعی مراد خاص است پس اینها اقوال دارند **احدها**
عصیان وگناه نکنید در زمین چه بمعاصی فساد ارض بحبس باران وقحط ناشی میشود وبعد آبادی وارزانی ویرانی اهل زمین میشود **ثانیها** بعد اسلام اختراع
بدعات وکفریات نکنید چه در اسلام مذاهب مختلفه ناشی میسازید اهل زمین که اصلاح شان بدین وایمان حاصل شده بود مبدل بباطل وکفر میگردانید و
مروی همین از ابوجعفر است قال ان الارض کانت فاسدة فاصلحها الله بنبیه **ثالثها** زمین را فاسد مسازید بظلم وستم وتعدی چه بعدل
والنصاف اصلاح یافته است **رابعها** قتل مومن واخذ مال مسلم بناحق وحیل نکنید **خامسها** نزد جمعی مراد عام است یعنی صلاح اهل زمین مبدل
بافساد نکنید بشرک وکفر ونفاق وفسق وبدعوة بسوی غیر طاعت الله بعد از بعثت رسل وایتان شرایع وتقریر احکام الله وعبادت تع و همین قول حسن
وسدی وضحاک وکلبی وغیرهم میباشد **سادسها** مصالح دین ودنیا منحصر بر پنج چیز است نفوس واموال وانساب وادیان وعقول پس
نهی از افساد همه این وارد است ودر این داخل قتل نفوس وقطع اعضاء وافساد اموال بغصب وسرقه وربا ووجوه حیل وقطع طریق وافساد ادیان بالقاء
شکوک بکفر وبدعات وافساد انساب بخلط انسال بزنا ولواطه وقذف محصنین ومحصنات وافساد عقول بشرب مسکرات چون خمر وبنگ وچرس وترک
انواع عبادات ودعوات **خلاصه** بادخال اهیات مفسدات در ماهیات صالحات وطاعات وعبادات ومعاملات دینی ودنیائی مسازید وعالم وآدم اهل
زمین را خراب مسازید وهمه اینوجوه ایت شامل وحامل اولی از تخصیص فرد البعض میباشد ثم الله اعلم **تنبیه** نزد اصولیین ایت دلالت وارد علی ان
الاصل فی المضار والالام الحرمة والمنع علی الاطلاق کما فی ایة قل من حرم زینة الله التی اخرج لعباده والطیبات من الرزق تدل علی ان الاصل
فی المنافع والطیبات واللذات الاباحة والحل فالاستصحاب بذلک باق الی ورود النص القاطع علی خلاف کل واحد منهما فاذا ثبت النص
علی جواز الاقدام علی بعض المضار قضینا به تقدیما للخاص علی العام والا بقی علی التحریم الذی دل هذا النص علیه فثبت ان الاصل فی جمیع
المضار والالام الحرمة کما فی جمیع الطیبات التحلیل حاصل آنکه اصل در جمیع اقسام مضرات والام حرمت ومنع است چنانچه در آیه قل من حرم زینة الله
التی اخرج لعباده الخ در اصل جمیع منافع وطیبات واللذات اباحت وتحلیل مطلق است واستصحاب در هر دو صنف حرام وحلال تا حصول نص قاطع بر خلاف
هر یکی ازین دو باقی است **پس** وقتیکه نص بر جواز اقدام بر بعض الام ومضار ثابت ووارد شود پس بحسب آن حکم میکنیم بر آن بطور تقدیم خاص بر عام والا
بر تحریم اصلی خود باقی وثابت است **پس** ثابت شد باین آیه جمیع اقسام مفاسد ومضرات والام حرام چنانچه بآیه زینة الله جمیع انواع طیبات ومستلذات وزینة
مباح وحلال اند بجهت اصل ثم الله اعلم **بحث حادیعشر** ولفظ خوفا وطمعا موضع حال از فاعل صیغه ادعوا اند وتقدیرش خایفین عقابه
طامعین بجانب ثوابه باشد **بحث ثانیعشر** خاف یخاف خوفا وخیفة بکسر خاء ومخافة فهو خائف وهو مخوف **پس** خوف وخشیة هر دو بمعنی ترس
اند وخوف **یا** بوصول الم **یا** باندیشه وتوقع حصول الم ومضرت بیمی در طبیعت انسانی ناشی شده در باطن میلرزد **سلطان الحکما** نصیر الملة والدین
در بعض مؤلفات خود فرموده ما حاصله ان الخشیة **و**الخوف وان کانا فی اللغة بمعنی واحد الا ان بین خوف الله **و**خشیته فی عرف ارباب العقول
والقلوب فرقا **و**هو ان الخوف تالم النفس من العقاب المتوقع لسبب ارتکاب المنهیات والتقصیر فی الطاعات وهو یحصل لاکثر الخلق **و**ان کانت
مراتبه متفاوتة جدا **و**المرتبة العلیا منه لا تحصل الا للقلیل **واما الخشیة** حالة تحصل عند الشعور بعظمة الحق تع وهیبته و
خوف الحجب عنه **وهذه** حالة لا تحصل الا لمن اطلع علی حال الکبریاء وذاق لذة القرب لذا قال تع انما یخشی الله من عباده العلماء **فالخشیة**
خوف خاص وقد یطلقون الخوف ایضا انتهی حاصل آنکه خوف وخشیة هرچند در لغت متحد المعنی اند **اما نزد** ارباب عقول وقلوب بالجمله فرقی دارند
خوف تالم النفس از عقاب متوقع بسبب ارتکاب بر مناهی ومعاصی وتقصیر در طاعات الٰهی حاصل باکثر خلق میشود اگرچه مراتب او متفاوت بسیار اند **و**مرتبه علیا

کلام نصیر الدین طوسی در تفریق میان خوف وخشیت ۱۲

ازان ناشی میشود مگر بغایت قلیل الاشخاص را **واما خشیت** و حالتی است که حاصل میشود نزد شعور بعظمة الهٰ و هیبت او و خوف از حجاب های او و اینحالت حاصل نمیشود مگر برای کسیکه وقوف و اطلاع یافته باشد بر حالت کبریائیت تعالی و چشیده باشد لذت قرب تعالی را لهذا او تعالی فرمود که مخصوص است بسند ازبندگان من علماء ربانیین حاذقین بمعارف **پس** بخشیت مراد خوف خاص است **و** گاهی بران اطلاق خوف هم میشود **بحث ثالث عشر** طمع یطمع طمعًا بمعنی امید است **در مجمع** فرمود که طمع توقع حصول محبوب مطلوب ضدش یاس **و** آن قطع بانتفاء محبوب میباشد **خازن بغدادی** در باب گفته الخوف انزعاج فی الباطن لما لا یومن من المضاد وقیل هو توقع مکروه و یحصل فیما بعد **و** الطمع توقع محبوب یحصل له فی الآتی **بحث رابع عشر** وادعوه خوفا و طمعا و ضمیر ادعوه راجع الی الله هست و بخوانید و بخوانید خدا را بحالیکه ترسان و بحالیکه راجی و امیدوار باشید **و مفسرین** دراین خوف و طمع وجوه دارند **احدها** خائفین عدله طامعین فضله این قول ابن جریج است **ثانیها** خایفین من النیران طامعین للجنان همین قول عطاء است **ثالثها** خایفین من الرد طامعین للاجابت **رابعها** خایفین من عقابه طامعین لثوابه **خامسها** خایفین من الریاء والسمعة فی الدعاء والعبادت طامعین فی القبول والاجابة **سادسها** معناه کونوا جامعین فی انفسکم بین الخوف والرجاء فی اعمالکم کلها ولا تطمعوا انکم وفیتم العبادة والدعاء وان اجتهدتم فیهما معنیش آنکه شما جامع باشید در نفسهای خود خوف و رجاء را در جمیع اعمال خود و گمان مکنید که بالیفاء حق الله از عبادت و دعا کردیم اگرچه شما جد و کد بسیار میکنید در تعمیل آن و طامع باشید در هر حال بفضل الله **سابعها** خایف باشید از ترک عبادت و دعا و طامع بجمیع خیرات اله **ثامنها** همه این وجوه را آیت حامل است پس حمل بر همه این وجوه اولی است **اشکال** از حضرت امیر المومنین ع مرویست که آن حضرت در مناجات خود فرمود ما عبدتک خوفا من نارک ولا طمعا لجنتک بل عبدتک خالصًا لرضائک یعنی عبادت تو میکنیم بخوف از نار تو و نه بطمع جنت تو بل عبادت میکنیم ترا خالص برای استحقاق و رضاء تو **جواب** خطاب این آیه وادعوه عموما بامت غیر معصوم است تا که بین الخوف والرجاء باشند و بجهت جهل امت و غیر عصمت مبادا بایشان اغوا و اعزاء حاصل و اعمال ایشان فاسد و باطل گردد **واما** قول امیر المومنین سید العارفین سند اصفیاء المرضیین و راس المعصومین بواسطه حدت غواص بحر معرفت عبادت او و عبادت جهال امت چگونه مساوی باشد **و** عبادات و طاعات بسبب کمال معارف و علوم مختلف و متفاوت میشود **و** تکلیف انبیاء و اصفیاء بجهت نهایت معرفت و غایت علم ایشان جمیع عبادات و طاعات و تکالیف و اعمال و افعال شان خاص لاستحقاق ذاته تعالی بذلک میباشد لا خوفا ولا طمعا اندفع تبصره **اشکال** در آیه سابقه ادعوا ربکم تضرعًا وخفیة **و** در این آیه وادعوه الخ فرمود **و** همین در علم نحو مقرر است که این چنین عطف عطف شئ علی نفسه لایجوز میباشد **جواب** اشکال ندارد چه آیه اولی متضمن بشرائط و آداب است بقوله وادعوا ربکم تضرعا وخفیة **و** آیه ثانیه وارد در فواید دعا طمعا و خوفا است **و** باین تفریق حاصل و اشکال عطف علی نفسه باطل شد **اشکال** این عبادت و دعا چون عمل مکاری و مستاجرین است پس بنابران با خلاص عبادت بنا شد او واجب البطلان است **جواب** معرفت و اخلاص هر دو شرط صحت عبادت و دعا است **پس** در وادعوه خوفا و طمعا تخویف از ترک معرفت **و** ترغیب با خلاص عاملین را میباشد **تبصره** در اصل این مسئله متکلمین امت دو قول دارند **احدهما** عمل واجب لوجه وجوبها **و** ترک قبیح لوجه قبحها **و** ان عبارت است بکونهما فی انفسهما مصالح فمن اتی بها للخوف من العقاب **و** للطمع فی الثواب فلو لم یاتهما بوجه وجوبها ولوجه قبحها فلا یصحها **و** اینقول جمعی از عدلیه هست **ثانیهما** ان التکالیف وردت بمقتضی المشیة والعبودیة ونحن عبید لا له فکل ما امر به و نهی عنه کیف شاء و ما شاء و حیث شاء فهو حسن فلا یعتبر فی کونهما صلاحا و حسنا فی نفسهما **و** همین قول فرقه جبریه هست **فعلی القولین** قد تفق الفریقان علی ان من عبد و دعی لاجل الخوف من العقاب **و** الطمع للثواب لم تصح عبادته **و** الی هذا امیر المومنین ع قد اشار فی مناجاته ما عبدتک خوفا من نارک **و** لا طمعًا لجنتک بل عبدتک استحقاقا لذاتک و رضائک **و** این آیه وادعوه خوفا و طمعا منافی بقانون مقرر تقریر است **و** جمع این چگونه ممکن میشود **و بعض محققین** در این محاکمه فرموده اند والجواب لیس المراد من هذه الآیة ما ظننتم بل المراد وادعوه مع الخوف من وقوع التقصیر فی بعض الشرایط المعتبرة فی قبول ذلک الدعاء **و** مع الطمع فی حصول تلک الشرایط باسرها فعلی هذا التقدیر زال الاشکال فی الاصالة ثم الله اعلم **بحث خامس عشر** ان رحمة الله قریب من المحسنین بدانکه این جمله تذئیلیه من باب الارجائیه باهل دعا است و معنی این مفسرین وجوه دارند **احدها** ان انعام الله و جزاء فعل الاحسان قریب الی فاعلی الاحسان یعنی انعام و جزاء فعل احسان نزدیک است بفاعلین و عاملین احسان در دنیا باجابت دعوات عبادات مخلصه شان **و** در عقبی بوصول ثواب آن **ثانیها** ان ثواب الله قریب من المطیعین **و** اینقول

جواب اشکال حضرت امیر ع فرموده ما عبدتک خوفا من نارک ولا طمعا لجنتک

سعید بن جبیر است **ثالثها** المراد هو المطر یعنی این رحمت انزال باران است چه رفتار مومنین بصلاح موجب فلاح دنیا و آخرت ایشان است **و** در دنیا قریب بو اسم انزال باران است تا قحط و فساد عالم و آدم نشود زیرا که ترک صالحات و ارتکاب بر طالحات موجب قحط و وبا ر آن اماک میشود **و** موید ش ما بعد آیه ق هو الذی یرسل الریاح بشرا بین یدی رحمته **و** آیه فانظر الی آثار رحمت الله کیف یحیی الارض بعد موتها است **و** همین قول اخفش است **تنبیه** قرب احسان بمحسنین **یا** باعتبار زمان میباشد **پس** چونکه دنیا یوم فیوم ماضی **و** عقبی یوم فیوم مستقبل **پس** وصول جزاء احسان بمحسنین بیوم القیمة قریب است **پس** بنابراین رحمة الله بمعنی جزاء الله قریب فی یوم القیمة من المحسنین است **یا** قرب تعلق بفعل احسان دارد **پس** بنابر آن رحمة الله بمعنی اجابة دعوة الداعین بفضله و رحمته **او** نعمة الله و رحمته قریب من یدعوه خالصا مخلصا فی الدنیا میباشد **سوال** احسان **و** اسائة که نقیض یکدیگر اند چه معنی دارند **جواب** الاحسان هو عبارة عن النفع الذی یستحق به **و بعض اعلام** در تفسیر ان قریب فرموده ان الانسان یزداد فی کل لحظة قربا من الاخرة **و** بعدا من الدنیا فان الدنیا کالماضی **و** الاخرة کالمستقبل **و** الانسان فی کل ساعة و لحظة یزداد بعدا عن الماضی **و** قربا من المستقبل **و** لذلک قال **الشاعر** فلا زال ما تهواه اقرب من غد و لا زال ما تخشاه ابعد من امس فعله بالحمد والمدح والثناء **و** الاسائة خلافه یعنی هی الضرر الذی یستحق به فاعله و عامله الذم **پس** این محسنین افعال و قسم میشوند **احدهما** کل افعال ایشان خالص و بری از شوائب سیئات باشند اینها خاص طایفه معصومین و مطهرین اند **پس** ایشان درین است خاص چهارده معصوم اهل بیت نبوة اند **و ثانیهما** آنانکه ممزوج و مشتمل باسائیت باشند ایشان اکثر مومنین امت میباشند **اما بودن طایفه اولی** قریب الاحسان شکی و خلافی نیست **اما طایفه ثانیه** قریب الاحسان اند یا نه در ان متکلمین امت دو قول دارند نزد **وعیدیه معتزله** ایشان نه کافر مطلق **و** نه مومن مطلق در عقبی اند چه کل مکلفین محصور در دو صنف فریق فی الجنة **و** فریق فی السعیر میباشد نزد **امامیه** و اشاعره اینها مومن للاعمال الصالحة والایمان اند لان الحسنات یذهبن السیئات **و** سیئات شان بکفر بحسنات میشوند **پس** در دنیا و عقبی رحمت اله قریب این طایفه میباشد ثم الله اعلم **اشکال** در علم نحو مقرر گردیده که خبر مطابق مبتدا در جو باید در تانیث و تذکیره باید باشد **و** در این ان رحمت الله تانیث **و** قریب من المحسنین خبرش مذکر آمده اینگونه جایز باشد **جواب** بوجوه است **اول** لفظ رحمت مونث حقیقی نیست **و** در مونث غیر حقیقی صفت و خبر اگر مونث یا مذکر باشد جایز است **ثانی** نزد زجاج رحمت و عفو و غفران و انعام همه این الفاظ بیک معنی اند پس باین اعتبار رحمت بمعنی انعام و ثواب است لهذا تذکیر و تانیث نزد اهل لغت بهر دو وجه جایز است **ثالث** الفاظ مذکوره و رحمت همه مصادر اند پس مصادر بهر دو حالت تانیث و تذکیر استعمال میشوند کقوله تعالی فمن جاءه موعظة ای وعظ **و** همین در قصاید و دواوین شعراء مروج است **و** همین قول نضر بن شمیل است **رابع** نزد بعضی ان رحمت الله بتقدیر ذات مکان و زمان است **واحدی** از ابن سکیت نقل کرده تقول العرب هو قریب منی **و** هما قریب منی **و** هم قریب منی **و** هی قریب منی لا نثنی تاویل هو فی مکان قریب منی میباشد **اشکال** محسن صیغه فاعل از وصل احسان الی الغیر متعدی از باب اکرام میباشد **پس** در اینجا فاعل و عامل احسان ثابت **اما** محسن الیه کیست چه باب افعال و تفعیل مقتضی مفعول الیه است **و** اگر محسن الیه خلق است او غلط است چه احسانهای الهی بخلق عاید میشوند نه بالعکس **جواب** لفظ محسن اسم عامل و فاعل احسان باعتبار عرف شرع است **پس** محسن کسی باشد که حسنات را بعمل مبارز و برای نفس خود مطابق نهج مطلوب عقلا و شرعا **و اما** آنچه نزد اهل اشتقاق بکرم و منعم بمعنی اکرام و انعام کننده محسن احسان کننده بغیر میباشد او در اینجا مراد نیست چه بحسب عرف شرع معدول میباشد چنانچه طهارت **و** صلوة **و** صیام **و** حج معدول از معنی لغویة الی افعال معهود مشروعه است **پس** اشکال عاید نمیشود **و اگر** اعتبار احسان الی غیره بکنیم باز هم اشکال نمیشود چه در آن وقت مغایرت مجازی مراد میباشد چه عامل حسنات احسان میکند بنفس خود از وصول بمضرت و اضاعت منفعت ثم الله اعلم **تنبیه** در ایت دلالت بر چیز است **اولها** دلالت دارد ان کلما رحمة فهی قریبة من المحسنین پس هر مومن محسن لجهة الایمان است پس هر نوع رحمت الهی خاص قریب بمومنین محسنین میباشد **پس** باطل شد قول آنانکه میگویند عصاة اهل ایمان مرحوم نیستند **ثانیها** ان کلما کان رحمة فهی قریبة من المحسنین فیلزم ان کلما لا یکون قریبا من المحسنین ان لا یکون رحمة فالذی حصل للکافر فلا یکون رحمة لانه غیر المحسن فلا تقرب الرحمة للکافر و لا نعمة له **وعدلیه** در این تاویل دارند **ثالثها** ان العفو عن العذاب و الغفران للذنوب قبول الشفاعة للعصاة رحمة لهم بخلاف معتزله چه نزد اینها ان الرحمة قریب من المحسنین فلا نصیب منها لغیر المحسنین فوجب ان لا یحصل للکافر شیئا من الرحمة **وکذا** ان لا تحصل ذلک للفجرة و الفسقة من اهل هذه القبلة زیرا که کافر و فاجر غیر محسن ظالم میباشد پس هر دو بعید از رحمت اند

جواب سوال در معنی احسان

واسائه

اجوبه اشکال نحوی ... مونث است خبر مذکر

اجوبه اشکال لفظ محسن مقتضی ...

جواب افضل و اصل جمیع اعمال ایمان و تصدیق دایم است پس ثبوت افضل الاعمال که ایمان باشد در دنیا جان و مال و آل حسی معوض و از عنیت و توهین و در آخرت از تعذیب دایم دایم محفوظ است و رحمت شامل او ست اشکال عاید نمیشود و ثم الله اعلم

قوله تعالیٰ وَهُوَ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيٰحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ ۚ حَتّٰى إِذَا أَقَلَّتْ سَحَابًا ثِقَالًا سُقْنٰهُ لِبَلَدٍ مَّيِّتٍ فَأَنْزَلْنَا بِهِ الْمَاءَ فَأَخْرَجْنَا بِهِ مِنْ كُلِّ الثَّمَرٰتِ ۚ كَذٰلِكَ نُخْرِجُ الْمَوْتٰى لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ ۝ وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرُجُ نَبَاتُهُ بِإِذْنِ رَبِّهِ ۚ وَالَّذِي خَبُثَ لَا يَخْرُجُ إِلَّا نَكِدًا ۚ كَذٰلِكَ نُصَرِّفُ الْاٰيٰتِ لِقَوْمٍ يَشْكُرُونَ ۝ ترجمه این آیه و

خدای آنکس است که میفرستد بادها چهارگانه چهار طرفی را مژده دهندگان پیش از باریدن باران تا آنکه بر میدارند آن بادها ابرهای گران بار را گفته اند که باد صبا ابر را از زمین بر میانگیزاند **و** باد شمال همه را جمع باهم میکند **و** باد جنوب بباریدن میآرد ابر را **و** باد دبور مطلقاً **یا** بعد باریدن بر میدارد ابر را آبپاشی میکنیم با انزال باران برای احیاء و تازگی زمین و ملک مرده را یعنی زمین خشکیده را بباریدن شاداب و تروتازه و آماده میسازیم برای رویدن سبزیها پس بر میاریم با آن از رستنیها از هرگونه میوه ها را همچنانکه زمین مرده را زنده میکنیم با نبات نباتات و خضراوات و ثمرات زنده میکنیم و بیرون میاریم از زمین مردگان را مع الحیوة **و** این تمثیل حسی است در احیاء اموات فانیه فانیاً از قبور تا شاید شما متذکر شوید اعاده اموات را در یوم القیمة و تصدیق نمائید معاد جسمانی و جزاء و سزاء اعمال را **و** زمین پاکیزه و پاک از آلایش و آمیزش سنگریزه و شوره و ریگ و آهک و غیرها بر میارد رستنیها از نباتات و اوراق و خضراوات و زراعات و ثمرات باسانی و خوبی بفرمان و اراده و مشیت خالق ذو الاقتدار **و** آن زمینکه ناپاک و زشت و شوره زار و سنگدار بخلاف زمین طیب صاف باشد بر نمیارد از انواع و اقسام علف و گیاه و زراعات و ثمرات مگر اندکی و قلیل **و** در این تشبیه و تمثیل مومن و قلب او و کافر و قلب اوست همچنانکه این تمثیل ذکر کردیم صرف براهین و دلایل و حجج گوناگون میکنیم و میفرستیم برای گروهیکه شکر این احسانها و نعمتهای خالق مهربان خود بجا آرید **و** در **تفسیرش** چند بحث اند **بحث اول** بدانکه قراءة ابن کثیر **و** حمزه **و** کسائی لفظ الریح بلفظ واحد است **و** قراءة باقی قراء الریاح بصیغه جمع است **پس** هر که ریاح را بجمع خوانده او وصف جمع بجمع در ریاح و بشرا کرده **و** هر که ریح را واحد خوانده **و** بشرا را جمع خوانده مراد از ریح کثرة جنسیت گرفته چون عندی کثیر الدرهم **و** الدینار **و** الشاة **و** البعیر **و** چون ان الانسان لفی خسر الا الذین آمنوا **بحث ثانی** ریح واحد ریاح **و** ارياح **و** نیز ارواح آمده **در لغت** بمعنی باد و نسیم طیب و بوی خوش میباشد **امّا اهل تعلیل** منهم ابو علی گفته اعلم ان الریح اسم علی فعل **و** العین منه واو فانقلبت فی الواحد یا للکسرة **و امّا** فی الجمع القلیل فصحت لانه لا شی فیه یوجب الاعلال الا ترى ان الفتحة لا یوجب اعلال هذه الواو فی نحو قوم و قول حاصل آنکه ریح اسم بر فعل **و** اصلش روح بوده واو بر عین فعل است بکسره ما قبل واو یا گشت **و امّا** در جمع قلیل که ارواح باشد واو یا نشد بجهت نبودن سبب اعلال در آن چنانچه در قول و قوم و یوم برآ فقد سبب تعلیل واو بر حال خود باقی مانده **امّا** در جمع تکثیر که ریاح باشد بوجود کسره را واو یا گشت **بحث ثالث** در نشرا دو قراءت اند **قراءة عاصم** بشرا بالباء الموحدة التحتانیة بضم باء **و** سکون شین معجمه در اینجا **و** در سوره فرقان **و** در سوره نمل بمعنی مژده و خبر نیک دهنده از نزول باران چون الریاح مبشرات میباشد **و قراءة ثانیه** نشرا بنون قراءة اکثر قراء است **پس** در اینها قراءة نشرا مختلف است **اولها** بضم نون **و** شین جمع نشور مثل رسل و رسول است **پس** نشور بمعنی منشر چون رکوب بمعنی مرکوب میباشد **و** بنابران نشرا بمعنی ریاح منشرة ای مفرقة من کل جانب باشد **و** النشر بمعنی تفریق **و** از همین باب نشر الثوب **و** نشر الخشبة بالمنشار **و** منشار بکسر آره اسم آله برای پاره پاره کردن چوب است **و فراء** گفته النشر من الریاح الطیبة اللینة التی تنشر السحاب واحدها نشور **و** اصله الواحد

الطیبة ومنه

بیان اختلاف قراء در توحید و جمع ریاح و تشبیه و ابیات و تحقیق از لغت و فواید نحوی با بیان معانی مختلفه نشر

الطيبة **و** منه قول امرء القيس **و** نشر العطر **ثانيها** قرايت ابن عامر نشر بفتح نون **و** اسكان شين معجمه است **ثالثها** نشر قرائة حمزه نشر بفتح نون و
اسكان شين است **و** نشراً مصدر از نشر الثوب ضد طوتيه يعني ضد پيچيدن بمعني پاشيدن و تفريق كردن باشد **پس** مصدر در اينجا بمعني مفعول كان الرياح
مطويه فارسلها الله منشورة مفرقة بعد انطوائها **و** نشراً مصدر بموضع لفظ رياح بيباشد تقديرش ارسل الرياح منشرات **و** جايز است كه نشر
در اينجا بمعني حيات باشد من قولهم انشر الله الميت فنشر كما قال **الاعشى** يا عجبا للميت الناشر **پس** بنا بر اين مصدر بمعني ناشر صيغه فاعل
چون ركضا بمعني راكضا و عدل بمعني عادل باشد **رابعها** زمخشري **در كشاف** خود از قرائة مسروق نقل كرده نشورات پس فعل بمعني مفعول چون
نقض بمعني منقوض و حسب بمعني محسوب است **بحث رابع** نزد اهل اشتقاق ريح بمعني باد و نسيم طيب نظيف و بوي خوش ما خوذ از مزاج روح و **ف**
واو را بجهت كسره را بيا بدل كردند ريح باشد **در مصباح** گفته والريح الهواء المسخر بين السماء والارض **و** اصلها الواو بدليل تصغيرها على
رويحة لكن قلبت الواو ياء لانكسار ما قبلها **و** الجمع ارواح **و** رياح **و** على قول بعضهم ارياح بالياء المثناة التحتانية على لفظ الواحد
اما بشرا از بشر يبشر بشرا و بشورا بمعني مژده و خبر خير و نيك **و** بشراً مصدر در اينجا بقول بمعني فعيل بشير يعني خبر دهنده از آمدن باران قبل از
باريدن بيباشد **و** بشرى فعلى از همين باب چون حسنى **و** بشارت بكسر اول اسم بمعني خبر بيباشد **و** اصل اين على الاطلاق بمعني خبر نيك خير **و** بالاضافت
والقيد مستعمل در خير و شر و بدهم ميشود چون ايه و بشرهم بعذاب اليم **و** بشر بكسر اول طلاقة وجه **و** البشره على قول نيز بضمه اول ظاهر جلد **و** جمع ان بشر
چون قصبة و قصب باشد **بحث خامس** هو الذي يرسل الرياح اينعطف بر جمله ان ربكم الله الذي خلق السموات والارض است **پس**
در تنظيم اين دو وجه اند **احدهما** هرگاه بالا او تعالى ذكر دلايل بر الهيت و كمال توحيد و علم و قدرت و اراده و تدبير و حكمت با يجاد علويات و سفليات از ارض
و سماوات و شمس و قمر و نجوم بالاجمال ذكر كرد **پس** الحال در بعض براهين متضمن تنظيم عالم سفلي بضميمه بعض اسباب علوي در دنبال آن شروع فرمود بدانكه بعض
اعلام فرمود كه تحقيق احوال اينعالم سفلي محصور در امور اربعه از معادن **و** نبات **و** حيوان **و** معاش ايشان با مور اربعه از آثار علويه رياح **و** سحاب **و** امطار
و تاثير تشميس است **ثانيهما** بالا هرگاه اقامه براهين قاهره و دلايل و حجج باهره بر وجود واجب الوجود خالق قدير و عليم و حكيم و رحيم كرد **پس** در اين آية اثبات
حشر و نشر و بعث بعد الموت بر معاد جسماني بتمثيل حسي كرد تا امر بتمثيل مؤيد و مؤكد دليل معقول گردد **بحث سادس** و هو الذي يرسل الرياح
يعني خالق سموات و ارض الخ و او خالقي است كه ميفرستد انواع و اقسام بادها را **و رياح** چهار طرفي زمين چهار نام اضافي دارد كما قيل والرياح اربع
ريح الشمال و تاتي من ناحية الشام وهي حارة في الصيف بارح **و** الجنوب تقابلها وهي الريح اليمانية **و** الريح الصبا تاتي من مطلع الشمس وهي القبول
ايضا **و** الريح الدبور و تاتي من ناحية المغرب **طريحي** از اهل تحقيق نقل كرده **باد** صبا را محلش ما بين مطلع شمس و جدي در اعتدال است **و باد**
شمال را محلش از جدي تا مغرب شمس در اعتدال است **و باد** دبور محلش از سهيل تا مغرب است **و باد جنوب** را محلش از مطلع شمس تا جنوب است
و همين را **در ذكرى** شهيد اول فرموده **در كافي** مرويست فالرياح الاربع الشمال **و** الجنوب **و** الصبا **و** الدبور فانما هي اسماء الملائكة الموكلين
بها الخ **و در خصال** هم اين اسماء اربع رياح مضاف الى الملائكه كرده مرويست **سوال** ريح از لغت معلوم شد كه بمعني باد است **اما** حقيقت
و تكون او از چه و چگونه است **جواب** فخر الدين رازي گفته حد الريح انه هواء متحرك **فنقول** كون هذا الهواء متحركا ليس لذاته ولا للوازم
ذاته ولا لدامت الحركة بدوام ذاته فلا بد ان يكون بتحريك الفاعل المختار وهو الله جل و عز يعني ريح عبارت است از هواء متحرك **پس**
ما ميگوئيم كه اين حركت هواء بذاته نيست **و** نه لوازم ذاتش **و** الا دايم الحركت بدوام ذاتش ميبود **پس** لابد است در تحريك از محرك فاعل مختار **و** او
خاص خالق و احد القهار ذو الاقتدار است **نزد اهل اسلام و در احتجاج و بحار سماء العالم** مرويست در جواب زنديقي حضرت صادق
فرمود چه او سوال كرده بود از جوهريت ريح **فقال** الريح هواء اذا تحرك سمي ريحا فاذا سكن سمي هواء **و** به قوام الدنيا و لو كفت الريح ثلثة
ايام لفسد كل شيء على وجه الارض و نتن **و** ذلك ان الريح بمنزلة المروحة تذب و تدفع الفساد عن كل شيء **و** تطيبه فهي بمنزلة الروح اذا
خرج عن البدن نتن البدن و تغير تبارك الله احسن الخالقين حاصل آنكه ريح هوا است بحركت آنرا ريح ميگويند و بسكون آنرا هوا ميگويند
و با آن قوام دنيا است اگر حبس تا سه روز شود البته تمام دنيا فاسد ميشود **و** باز بو زيدن ميگذارد و دفع ميكند فساد از هر شيء عالم **و** باد پاكيزه بمنزله روح
است ببر آمدن از بدن گنده و متعفن و متغير ميشود **و اما الفلاسفه** فقالت ههنا سبب اخر في حدوث الريح **و** هو انه ربما ارتفع من

بيان اسماء رياح اربعه و جهت هبوب هر يك ۱۲

تعريف و تحقيق ريح نزد علماء و حكماء ۱۲

الارض اجزاء ارضية لطيفة تسخنه تسخينا قويا شديدًا فبسبب تلك السخونة الشديدة ترتفع وتتصاعد فاذا وصلت الى القرب من الفلك كان الهواء الملتصق بمقعر الفلك متحركا على استدارة الفلك بالحركة المستديرة التي حصلت لتلك الطبقة من الهواء فيمنع هذه الادخنة من الصعود بل يردها عن سمت حركتها فترجع تلك الادخنة وتتفرق في الجوانب وبسبب ذلك التفريق تحصل الرياح ثم كلما كانت تلك الادخنة اكثر وكان صعودها اقوى كان في رجوعها ايضا اشد حركة فكانت الرياح اقوى واشد وهذا حاصل لما ذكره حاصل آنکہ نزد فلاسفہ یونان سبب دیگر در حدوث ریح گفتہ اند و او انیست کہ از زمین اجزاء لطیفہ ارضیہ مرتفع و بالا شدہ لتسخن بیباید بتسخین شدید قوی از حرارت و تابش آفتاب پس بسبب آن سخونۃ شدیدہ بالا قرب بکرہ ہوا رسید کہ بمقعر فلک اول ملحق بل ملصق متحرک باستدارہ فلک بحرکت مستدیرہ ہوا ازان طبقہ حاصل و ناشی میشود پس ممنوع میکردند این ادخنہ از صعود بلکہ رد میکند انہا را از سمت حرکت انہا پس دران وقت ان ادخنہ رجوع میکنند و متفرق بجوانب میشوند و بسبب ان تفریق بادہا حاصل و ناشی میشوند پس ازان ہر قدر ان ادخنہ اکثر و صعود انہا اقوی باشد رجوع انہا شدید تر میشود پس باین سبب جہت ریاح اقوی و اشد میشوند و این ماحصل تقریر حکما است و حکیم لاھجی شارح تجرید در گوہر مراد در مرکبات ناقصہ کہ مابین ارض و سماء حادث میشوند فرمودہ انکہ اکثر مرکبات ناقصہ کہ انہا کائنات جو نیز گویند بسبب آن اکثر در مابین زمین و آسمان حادث میشوند مادہ قوی شان بخار و دخان است کہ خود نیز مرکب ناقص اند چہ بخار اجزاء مائیست کہ از تابش آفتاب با عیر ان کسب حرارت نمودہ و ممزوج باجزاء ہوا شدہ مایل بعلو میشود و دخان از اجزاء ارضیہ است کہ باجزاء ناری متکون از ہوا مخلوط گشتہ میل بہ بالا مینماید و پیشتر مذکور شدہ کہ ہوای مجاور ارض و ما کہ کسب برودت از مجاور خود مینماید دو طبقہ است یکی انکہ اثر شعاع منعکس باو میرسد در برودت ملکتسبہ باقی بنماند دوم طبقہ زمہریریہ کہ بسبب عدم وصول اثر شعاع منعکس بصرافتہ برودت ملکتسبہ باقی است پس ہرگاہ بخار متصاعد کہ لامحالہ بسبب حرارت لطیف شدہ بطبقہ زمہریر میرسد و از برودت متکاثف گردد سحاب یعنی ابر عبارت ازآنست و بعد از تکاثف اجزاء مائی از اجزای ہوائی منفصل شدہ مجتمع میشود و متقاطر میگردد مطر یعنی باران عبارت ازآنست واگر برودت بغایت شدیدہ بود اجزاء مائی بعد از انفصال و پیش از اجتماع تام منعقد گشتہ متنازل شود ثلج یعنی برف عبارت ازآنست واگر برودت شدید باشد نہ آن مرتبہ کہ پیش از اجتماع عقد اجزای مائی کند بلکہ بعد از اجتماع منعقد شدہ نزول نماید برد یعنی بفارسی تگرگ و نیز ژالہ میگویند یعنے ژالہ باری چون گلولہائے و دانہائے کبار و صغار برف سفید میبارد و بالجملہ چون اجزاء مائی از اجزاء ہوائی بالتمام منفصل شود سحاب یعنی ابر مرتفع میگردد و ہوا صاف میشود و گاہ باشد کہ سحاب بشدۃ تکاثف ثقیل گردد و مایل بسفل میشود و در اثناء حرکت اجزاء مائی بسبب حرارت ملکتسبہ از حرکت لطیف شدہ منقلب بہوا میگردد و چون در حرکت است ریح یعنی باد حادث میشود چہ باد عبارت از ہوائے متحرک است و گاہ باشد کہ بسبب اندفاع سحاب بجانب سفل ہوائے مجاور او متحرک شدہ باد حادث میشود پس آنکہ اجزاء مائی او منقلب شود بہوا و گاہ باشد کہ سبب حدوث ریاح تخلخل و تکاثف بود کہ در ہوا بہم میرسد اما تخلخل در اصطلاح عبارت است از زیاد و ثقیل شدن مقدار جسم بے آنکہ اجزاء جسم زیادہ شوند و اما تکاثف عبارتست از کم و قلیل شدن مقدار بی کم شدن اجزاء و حرارت موجب تخلخل در اجسام میشود و برودت موجب تکاثف و چون ہوا متخلخل شود ہوائی مجاور خود را دفع میکند و آن ہوائے مجاور نیز دفع ہوائے مجاور خود میکند منجر بہبوب ریاح میگردد و چون ہوا متکاثف شود ہوائے مجاور او بسبب امتناع خلا بسوی او حرکت میکند باد حادث میشود ایضا در بلاد مرطوبہ و در مواسم باران ابخرہ لطیفہ قلیلہ ارضی متصاعد شدہ کہ شبانگہ بسوئے زمین بر میگردد و بطور حباب قلیل وان شبنم میباشد و بعد ایام میزان اوقات خزان آن ابخرہ قلیلہ لطیفہ متصاعدہ در لیالی موسمی باردہ بالجملہ بایئت آن انجماد یافتہ چون برف میبرد و آرد سفید بسوی زمین بر میگردد و بر برگہائے درخت و زراعت و سبزی باقی میماند و صباحہا دیدہ میشود وان را صقیع میگویند در صراح گفتہ صقیع تشاب باشد کہ در شبہائے تیرماہ بر زمین میافتد واگر آن ادخنہ و ابخرہ بسبب کمال برودت ثقل اجزاء ارضیہ کند پس بحالت صعود بانزول ابر و ہوا را میدارد پس صوتی بتمزیق انہا حاصل میشود و او صوت رعد میباشد واگر آن دخان بسبب حرکت عنیفہ و دہنیت کہ دارد مشتعل میشود و زود منطفی میگردد و او برق میباشد واگر غلیظ باشد زود منطفی نگردد و او صاعقہ میباشد تنبیہ این اقوال در این باب از حکماء فلاسفہ است سوال اعتقاد اہل اسلام در این باب احداث این اشیاء مابین ارض و سماء بغیر مذاق حکماء چیست جواب نزد اہل اسلام جناب باری فاعل و قادر مختار است بحسب ارادہ خود در ایجاد ہمہ این اشیاء بلا مادہ و لا مدت و بالسبب موجد قادر است پس جمیع آنچہ حادث و موجود میشود بایجاد و ارادہ و علم و قدرت او تعالی میشود و مؤثر در آثار ہم او سبحانہ است

اما بقاعدہ حکماء

اما بقاعدۂ حکما عقل فعال موجد اشیا میباشد این نزد اہل اسلام باطل است **و اما فخر الدین رازی** بعد نقل مقولہ فلاسفہ فرمودہ وهو
باطل ویدل علی بطلانہ وجوہ **احدها** ان صعود الاجزاء الارضیۃ انما یکون لاجل شدۃ تسخینها ولا شك ان ذلك التسخین عرض لان
الارض باردۃ یابسۃ بالطبع فاذا کانت الاجزاء الارضیۃ متصعدۃ کانت سریعۃ الانفعال فاذا تصاعدت ووصلت الی الطبقۃ الباردۃ
من الهواء المتحرکۃ بحرکۃ الفلك فبطل ما ذکروہ **اول دلایل** بر بطلان مزعوم فلاسفہ درین باب آنست کہ صعود اجزاء ارضیہ بجہت تسخین آن اجزاء
بزعم ایشان است و شکی نیست کہ آن تسخین عرض است زیرا کہ ارض بارد و یابس الطبیعۃ ہست **و** ہرگاہ آن اجزاء ارضیہ متصاعد جدا باشند ہر آئینہ انہا سریع الانفعال
میشوند پس باینحال ہرگاہ واصل بطبقۂ باردہ از ہوا شدند ممتنع میشود بقاء حرارت در انہا بلکہ متبرد میشوند البتہ **و** ہرگاہ بارد شدند ممتنع میشوند بلوغ انہا
در صعود بسوی طبقۂ ہوائیہ متحرکہ بحرکت فلک **پس** باطل شد مذکور فلاسفہ **والوجه الثانی** ان تلك الاجزاء الدخانیۃ صعدت الی الطبقۃ الهوائیۃ
المتحرکۃ بحرکۃ الفلك لکنها لما رجعت وجب ان تنزل علی الاستقامۃ لان الارض جسم ثقیل والثقیل انما یتحرك بالاستقامۃ **و** الریاح لیست
کذلك فانها تتحرك یمینہ ویسرۃ **وجه ثانی** بر بطلان مزعوم فلاسفہ آنکہ این اجزاء دخانیہ صعود میکنند بسوی طبقۂ ہوائیہ متحرکہ بحرکت فلک لکن
وقتیکہ رجوع میکنند واجب است کہ فرود آیند بطور مستقیم زیرا کہ ارض جسمی ہست سنگین ثقیل متحرک باستقامت میباشد **و** ریاح چنین نیستند چہ اینہا متحرک
براست وچپ میشوند **پس** باطل شد مزعوم فلاسفہ **الوجه الثالث** وهو ان حرکۃ تلك الاجزاء الارضیۃ النازلۃ لا تکون حرکۃ قاهرۃ
فان الریاح اذا احضرت الغبار الکثیر **ثم** عاد ذلك الغبار **و** نزل علی سطوح لم یحس احد نزولها **و** تری هذه الریاح تقلع الاشجار الجسیمۃ
و تهدم رؤس الجبال الرفیعۃ **و** تموج البحار **وجه ثالث** بر بطلان ادعاء فلاسفہ حرکت ان اجزاء ارضیۃ النازلہ را حرکۃ قاهرہ میباشد چہ ریاح
بوقتی برمیکنند غبار کثیر را **پس** آن غبار عود میکند و بر سطحہا ارض فرود میاید محسوس احدی نمیشود نزول آن غبار **و** حال آنکہ دیدہ میشود کہ این بادہا قلع
اشجار جسیمہ ضخیمہ از بیخ و بن بر میکنند **و** ہدم سرہاے کوہہاے رفیعہ مینماید **و** بتموج میارد بحر عظیم را **و** این دلیل بر بطلان مزعوم فلاسفہ میباشد **الوجه
الرابع** انہ لو کان الامر علی ما قالوہ لکانت الریاح کلما کانت وجب ان یکون حصول الاجزاء الغباریۃ الارضیۃ اکثر لکنہ لیس الامر کذلك لان
الریاح قد یعظم عصوفها وهبوبها فی وجہ البحر مع ان الحس یشهد انہ لیس فی ذلك الهواء المتحرك العاصف شیء من الغبار والکدرۃ فبطل ما قالوہ
و بطل بهذا الوجه العلۃ التی ذکروها فی حرکۃ الریاح **وجه رابع** آنکہ اگر امر بروجہی میبود کہ فلاسفہ گفتہ اند پس ہر آئینہ ہر وقت کہ ریاح
میوزند وجود اجزاء غباریہ ارضیہ اکثر با ریح در بحر هم باید باشد و لکن چنین نمیباشد چہ ریاح عظیمہ گاہی کہ نہایت سخت میباشد و زیدن انہا بر روی
آب بحر بکرات ومرات بل اکثر معاینہ ومحسوس ومشہود خلاف مزعوم منجمین گردید کہ ابدا و اصلا ہیچ جزئی از غبار و گرد و کدرۃ آمیز با ریح نمیباشد **پس**
بشہادت حسی باطل شد آنچہ ایشان گفتہ اند **و** باطل شد آن علتیکہ ایشان در حرکت ریاح ذکر کردہ اند **و** ہمین مقال جمہور محققین متکلمین **و** ہمین
صحیح مطابق اسلام است **سوال** نزد اہل تنجیم حرکت ہوا و ہبوب ریاح بقوی کواکب میباشد **جواب** اینہم باطل بادلہ عقل و نقل است **اما عقلا**
بدو وجہ اینجا ذکر میشود **الوجه الاول** لو کان حرکۃ الهواء وهبوب الریاح بطبیعۃ الکوکب فوجب دوام الریاح وهبوبها بدوام تلك
الطبیعۃ **و** ان کان الموجب هو طبیعۃ الکوکب بشرط حصولہ فی البرج المعین والدرجۃ المعینۃ وجب ان یتحرك هواء کل العالم ویهب فی کل اقطار الارض
برها وبحرها دائما ولیس کذلك **دلیل اول** بر بطلان قول منجمین آنکہ ہرگاہ حرکت ہوا و وزیدن ریاح بتاثیر و بطبیعۃ کواکب میبودی ہر آئینہ واجب
بودی دوام ریاح وہبوب انہا بدوام طبیعۃ و اثر ان کواکب **و اگر** موجب ہبوب ریاح بطبیعۃ کواکب بشرط حصول او در برج معین و در درجہ معینہ بودہ باشد
پس بنا بران واجب بود کہ ہوا در کل عالم متحرک شود **و** ہبوب آن در کل اقطار بر ارض و بحر آن دایم و مستمر بلا انفصال آنی بودہ باشد و حال آنکہ محسوس و مشہود
نمیشود **والوجه الثانی** قد ثبت وبرهن فی علم الکلام ان جمیع اقسام الاجسام متماثلۃ باختصاص الکوکب المعین والبرج المعین فالطبیعۃ
التی لاجلها اقتضت ذلك الاثر الخاص لابد وان یکون بتخصیص الفاعل المختار فبطل بهذه البراهین قول المنجمین **و** ثبت ان الفاعل المؤثر
هو الله الخالق القادر المختار **وجه الثانی** در بطلان قول منجمین آنکہ بتحقیق ثابت ببرہان در علم کلام گردیدہ کہ جمیع اقسام اجسام و اجرام متماثل
باختصاص کواکب معین و برج معین اند **پس** طبیعتیکہ بجہت آن اقتضا میکند آن اثر خاص را لابد است کہ آن اثر خاص بتحقیق فاعل مختار است **پس**
باطل شد باین براہین قول حکما منجمین **و** ثابت شد کہ فاعل موثر و خاص خالق قادر مختار است نزد عز و تعالی **اما دلیل نقلی** پس منجملہ آن ہمین آیہ

جواب سوال در ابطال قول منجمین کہ موجب حرکت الہواء وہبوب الریاح ہو قوی الکواکب وتاثیرہا باشد

شریفه وهو الذی یرسل الریاح وغیرها از آیات آخر میباشد **بحث سابع** وهو الذی یرسل الریاح بشرا بین یدی رحمته وجه تعبیر نشر باختلاف دو
قرائة دو وجه اند **احدهما** او سبحانه بعد تکوین سماوات وارض ولیل ونهار وانجم بمرح خود میفرماید که آن خالق ارض وسماء وانجم خدائی هست که میفرستد وبا
میکند اقسام بادها بحالیکه مژده وخبر نیک دهنده قبل وپیش روی رحمت من میباشد یعنی باد مقدمه رحمت وآن نعمت رحیم تعالی کنایه از باران میباشد **و** مطر راحة
نا امید **و** این رحمت اتم واکمل نعمات الهی برای عالم وآدم وذوی الحیوة میباشد چه بنزول آن زندگی میکند هر ذی حیوتی وزنده میشود بباران زمین مرده یعنی
خشکیده وسوخته وآنچه دران از اشجار وثمار وزراعات وبقولات ونباتات میباشد **و** مصرحست آیه وجعلنا من الماء کل شیء حی افلا یومنون یعنی ما کردانیدیم
از آب هر چیز را زنده یعنی عند التامل تکوین وتخلیق هر چیز بدایة **و** بعد آن ابقاء واحیاء انها باب میباشد **پس** از چیزیکه نابود بوجود بیاید در ابتداء **و** در آخر
بان زندگی کند وبقاء حیوة او باشد آن مادة الحیوة برای هر شیء فی الواقع آب میباشد خواه از آسمان بفرستد خواه از زمین بجوشاند خواه قبل از ارض وقبل از
همه اشیاء آنرا آفریده باشد **و** آنچه ماده ایجاد ووجود وموجب ابقاء واحیاء عموما وخصوصا باشد دران شکی نیست که آن از افضل واجل نعمات منعم تفضل
ورحمت رحیم سبحانه برائی خلایق حیوانی وجمادی ونباتی میباشد **پس مطر** از اعظم نعمات ورحمات کریم تعم **استدعا سیر** در ایام قضا یائی خلیفه
ثانی مرویست که شخصی نزد خلیفه آمده ادعا کرد که من از رحمت الهی مایوس وگریزان میباشم **و** حیوان بلا ذبح خوردن حلال وذبح او حرام میدانم **و** وطی بلا
نکاح میکنم وکردم ونکاحش حرام میدانم **و** شهادت نادیده واجب میدانم ومیدهم **پس** از اقرار او بکمال عقل وهوش واراده در مجلس اکابر صحابه بمرات ثلثه
خلیفه امر بقتل او کرده **و** باب مدینة العلم والحکمة در همین راه با او برخورده **و** آنحضرت علیه السلم بمجلس خلیفه او را برگردانیده فرمود ای عمر رض بقتل ناحق مومن
صحیح العقاید را امر کردی غلط کردی **پس امیر المؤمنین علی علیه السلم** فرمود که این مرد حق گفته **اما فرار از رحمة** فرار از باران
رحمت الهی میباشد در حال رسیدن **و اما** اکل حیوان بلا ذبح که میخورد او اکل ماهی **و** ملخ **و** جنین مواشی در شکم مادر مذبوح را میخورد **و اما** وطی بلا عقد نکاح
میکند واز احلال میداند **و** او وطی کنیز بغیر عقد نکاح میباشد **و اما** شهادت نادیده میدهد وان شهادت بوجود اله هست **پس** عمر رض نادم شده از احدان مفتاد
ویکسو اصنع ابنو صنع است که اعتراف بغلطی خود کرده وگوه لو لا علی لهلک عمر بلفظ جهرا فرموده **ثانی وجه** در تفسیر این جمله بقرائة نشرا بنون آنکه واو
تعالی خدائی هست که میفرستد بادها را نشر وتفریق کننده قحط سالی وسوختگی زمین واشیاء آن رابیش وقبل از ارسال رحمت باران خود **و بقول** مراد از نشر
منتشره متفرقه است یعنی ارسال ریح میکند بنشر وتفریق اجزاء ریح بقبال ویمین ویسار وبذهاب وایاب **پس** مرسل منشر ریح خاص فاعل مختار واجب تعا
است **اشکال** ریح درحقیقت شیء واحد است جنسیت ونوعیت در ذات ندارد **پس** قول او یرسل الریاح بصیغه جمع چه معنی دارد **جواب** هرچند
نفس ریح حقیقت واحده است انواع واقسام ندارد **اما** ذکرش بجمع باعتبارات واضافات میباشد چه گاهی شرقی **و** گاهی غربی **و** گاهی شمالی **و** گاهی جنوبی
لهذا برای هر یکی از انها اسمی مقرر ومعروف گردیده **و** دبور باد غربی وصبا شرقی **و** شمالی **و** جنوبی **و** از جانب فوق **و** از تحت **رازی** در اینجا فرمود
ضبط این بعض علما باینطور کرده اند **و اعلم** فالریاح تهب من کل جانب من جوانب العالم ولا ضبط لها ولا اختصاص لجانب من جوانب العالم **و**
بعد این فرمود ان هذه الریاح تارة تتصعد من قعر الارض فان من رکب البحر یشاهد ان البحر یحصل فیه غلیان شدید بسبب تولد الریاح فی
قعر البحر الی ما فوق البحر **فح** یعظم هبوب الریاح فی وجه البحر **و** تارة ینزل الریح من جهة فوق فاختلاف الریاح بسبب هذه المعانی ایضا
عجیب یعنی ان ریاح گاهی صعود میکند از قعر وتحت زمین چه هر کس از راکب سائر بحر مشاهده کرده باشد که گاهی در بحر غلیان شدید وتلاطم بسیار حاصل میشود بسبب
تولد ریاح در قعر بحر وبرآمدن او بسوی فوق بحر **و** در اینوقت عظیم میشود تلاطم بحر وطوفان وتموجات آن بروجه آب بحر **و** گاهی ریح از جهت فوق بسوی زمین
فرود میاید پس اختلاف بسبب این معانی در ریاح نیز عجیب میباشد **و** از **ابن عمر** رض مرویست الریاح ثمان **اربع منها** عذاب وهو القاصف
والعاصف **و** الصرصر **و** العقیم **و اربع منها** رحمة الناشرات **و** المبشرات **و** المرسلات **و** الذاریات که ریاح هشت قسم میشود **یکی** ریح قاصف
یعنی باد شکننده سفن واشجار وجبال ودیار **دوم** ریح عاصف که باد تند وطمطراق **سوم** ریح صرصر که در حرکت او صرصر مسموع میشود **چهارم** ریح
العقیم باد راکد باشد **و** خلاف ریاح لواقح که آن حمل دهنده بار آور اشجار ومزارع باشد **و** چهار دیگر پس **یکی** ریح ناشرات نشر کنند ابرها است **دوم**
ریح مبشرات مژده دهنده از باران **سوم** ریح روان **چهارم** ریح ذاریات **طبرسی** رح فرمود ریح حاصب ریح مهلک بر **و** ریح قاصف ریح مهلک **و**
مغرق در بحر میباشد **و بیضاوی** بجائی دیگر فرمود ریح صبا **و** شمال **و** جنوب ریاح رحمت **و** ریح دبور ریح عذاب است **در علل و بحار** مرویست

جای استعمال ریح واحد وریاح بصیغه جمع (حاشیه)

جواب اشکال ریح حقیقت واحد دارد بصیغه جمع بریاح چرا ذکر شده ۱۲

ازوهب ان الریح العقیم تحت هذه الارض التی نحن علیها الخ **طبرسی** فرموده ریح عقیم بخیر است گاهی بخیر نیاید **و پیغمبر** فرمود نصرت بالصبا **واهلکت** عاد بالدبور والجنوب ریح الجنة یعنی در جنگ بدر مرا یاری داده شد براعدا کفار و او بادصبا بود **و** قوم عاد هلاک کرده شد بباد دبور **و** در احادیث آمده که باد دبور بقوم عاد از زیر و تخت زمین برآمد که ایشان را دفعة هلاک ساخت **و** باد دبور از ریاح بهشت است **از کعب الاحبار** مرویست لوحبس الله الریح عن عباده ثلثة ایام لانتن اکثر الارض **و** همین از حضرت صادق ع مرویست یعنی اگر باد تا سه روز حبس شود بر آینه گنده میشود اکثر روی زمین **از سدی** نقل کردند که او تعالی ارسال ریاح میکند پس وا بر را میآرد و بسط آن در آسمان میکند کیف یشاء الله **پس** از ان فتح ابواب آسمان میکند پس سیل آب از سما بر سحاب میفرسید پس از سحاب بطور اقطار امطار بر زمین میفرسید **و** سحاب چون غرابیل برای باران است **بغوی** در معالم **وخازن** در لباب از ابو هریره روایت کرده او با عمرؓ براه حج بودند پس باد تند عاصف نمودار شد **و** عمرؓ از اهل قافله صحابه پرسید ما بلغکم فی الریح فلم یرجعوا الیه شیئا که ای صحابه پیغمبر شما چه رسیده در باره ریح واحدی جواب نداد **پس** ابوهریره در آخر قافله بوده عمر گفت فانی سمعت النبی یقول الریح من روح الله تعالی تاتی بالرحمة **و** تاتی بالعذاب فاذا رایتموها فلا تسبوها واسئلوا الله من خیرها واستعیذوا بالله من شرها یعنی من شنیدم که پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم میفرمود ریح از روح الله است برحمت میآید **و** بعذاب هم میآید **و** وقتیکه شما باد را می بینید سب مکنید باد را **و** سوال کنید خدا را از خیر ریاح **و** پناه بجوئید بخدا از شر آن **ودر ابوداؤد** طویل تر از شافعی همین را روایت کرده **سوال** آنچه در کتاب من لایحضر مرویست قال علیؑ للریح راس وجناحان از ین چه مراد است **جواب** حضرت اقدس مجلسی فرموده که این کلام مبنی است بر استعاره ای یشابه الطایر فی انها تطیر الی کل جانب **و** فی انها فی بدو حدوثها قلیلة ثم تنتشر کالطایر الذی یبسط جناحه والله یعلم **در در منثور** وغیره در **بحار سماء** نیز از ابن عباس روایت کردند الماء والریح جندان من جنود الله **و** الریح جند الله الاعظم **اشکال** بین یدی رحمته چگونه استعمال و اطلاق صحیح میشود چه بین یدی نسبت بچیزی اطلاق میشود که محدود فی المکان والجسد باشد و ریح این ندارد **جواب** این بحسن مجاز وارد شده لان الیدین یستعملهما العرب فی معنی التقدمة علی سبیل المجاز ان یدی الانسان متقدمًا فکلما کان یتقدم شیئا یطلق علیه لفظ الیدین علی سبیل المجاز لاجل هذه المشابهة و ریح چونکه اکثر تقدم بر باران میکند لهذا التعبیر ببین یدی رحمته کرده شده **اشکال** ندارد **اشکال** در اکثر اوقات ما ندیدیم و نیافتیم بر باران ریح تقدم کرده بل در موسم بارش که در هند آنرا برسات میگویند اغلب اول حبس میشود و بعد آن باران میآید **و** این اطلاق بشرا بین یدی الرحمة عموم الاوقات در کلام الله چگونه وارد شده **جواب اول** بعض اعلام فرموده لیس فی الایة ان هذا التقدم للریح حاصل فی کل الاوقات فلم یتوجه السوال یعنی در کلام الله این نیست که در کل اوقات ریح تقدم بر باران داشته باشد لهذا اشکال عاید نمیشود **جواب ثانی** ریح یا ضعیف و خفیف میباشد یا قوی و تند **پس** ما میگوئیم فیجوز ان تتقدم نوع خفیف من الریاح ولکنا لا نشعر بها لهبوبها بجهة الفوق **و** جایز است که تقدیم آن باد خفیفی بجهت فوق ما بیاید و با آن باران متصل بیاید اشکال علی کل حال ندارد ثم الله اعلم **اشکال** بشرا هرگاه جمع بشیر یا مصدر یا اسم باشد پس علی کل حال بشیر و بشر وصف ذوی العقول والنطق است پس بشیر بمعنی خبر دهنده ذو نطق عقلی میباشد **و** اینجا چگونه بر ریح این وصف ذو نطق عقلی اطلاق صحیح میشود **جواب** این هم بمجاز میباشد چه ارسال ریح مقدم بر باران علامت باتیان و نزول باران متصل ریح بمنزله خبر و مخبر باتیان رحمت است **و** آن علامت واله را تعبیر بمبشرا شده اشکال ندارد **بحث ثامن** اقلت عمر نسفی در **مدارک** گفته بمعنی حملت ورفعت یعنی بار برداشتن است **و** اشتقاق اقلال از قلت است لان الرافع المطیق یری ما یرفعه قلیلا **در لباب** گفته یقال فلان الشیء اقل اذا حمله واشتقاق الاقلال من القلة چه هر کس چیزی را بر میدارد ثقل وسنگینی آن قلیل و خفیف میداند بر میدارد **اما سحاب وغیم** ابر میباشد سحاب جمع سحابة است خواه در ان آب باشد خواه نباشد موسوم بسحاب است لانسحابه فی الهوا اذ سحب یسحب سحبا بمعنی جره فانسحب **و** سحاب بمعنی ابر از اینجا است **و** برای آن ابر را السحاب نامیدند چه باد ابر را بر داشته از هر جا کشیده میآرد و جمع میکند تا ثقیل میشود **اما ثقل** بمعنی سنگینی از ثقل یثقل ثقلا فهو ثقیل **و** ثقلان جن وانس **و** ثقلین نیز دو بار گران قران واهلبیت نبوة است **در مصباح** گفته والمثقال وزنه درهم وثلثة اسباع درهم **و** کل سبعة مثاقیل عشرة دراهم یعنی مثقال در وزن یکدرهم وسه سبع درهم است **و** هفت مثقال ده درهم بوزن میشود **اما سوق** بمعنی برانگیختن وکشیدن شی پیش پیش خود بسوی طرفی وجهتی از ساق یسوق سوقا فهو سایق وهو مسیوق باشد **در مصباح** گفته سقت الدابة اسوقها سوقا یعنی پیش راندم دابه را از اسپ و شتر وگاو وغیرها را **و** ساق الصداق الی امرأته ای حمله الیها **در مجمع** فرموده والسوق

حتیٰ الشیٔ الشیٔ فی السیر حتی یقع الا سلاغ فیہ یقال سا قولستاق **اما البلد** طبرسی فرمودہ ھوالارض التی تجمع الخلق الکثیر **و** البادیۃ للاعراب فیقوم
من لا کا دیعنی بلد بمعنی ارضی ہست کہ خلق کثیر جمع دران **باشند و بادیہ** چون بلد برای اعراب بدوی و امثال ایشان از اکرادمیباشد **ازھری** ازلیث
نقلکردہ البلد کل موضع من الارض عامرا او غیر عامر خال او مسکون **و** الطایفۃ منہا بلدۃ **و** الجمع بلاد **و** المفازۃ تسمی بلدۃ لکونہا مسکن الوحش والجن
بلد ہر موضعی از زمین ہست خواہ معمور باشد خواہ غیر معمور خالی از سکونت باشد خواہ مسکون **و** طایفہ از انہا بلدہ ست **و** جمعش بلاد **و** دشت را نیز بلد میگویند
بجہت سکونت حیوان وحشی وجن **و شعر اعشی** از اینجاہست وبلدۃ مثل الترس موحشۃ + للجن باللیل فی حافاتہا زجل **بحث تاسع** حق
اذا اقلت سحابا ثقالا بدانکہ ہرگاہ بالا یرسل الریاح بشرا بین یدی رحمتہ فرمود پس متصل بان ذکر کرد کہ ریاح را کہ ریاح مرسلہ الہی برمیانگیزد و برمیدارد از
اطراف عالم ابرہای پرآب سنگین وثقیل الوزن را و انہا را باہم جمع میسازد تا بحسب ارادہ الہی بارض مقصود میبارد **و بعض اعلام** در اینجا تشریح کردند
اول آنکہ باد میبردارد از اطراف و از افاق عالم ابرہای ثقیل وسنگین بآب تا موضعی معین رسانیدہ جمع میسازد وباہم اجزای ابرہا کثیف وجسیم چون لخت
واحد میگردد **ثانیہا** بسبب حرکات شدیدہ کثیرہ باد ہمین و یسار ممتنع میشود تقاطر ونزول اجزاء مائیہ از ابر **پس** ابر محصور ومعلق بر ہوا میماند در فضائی
معین **ثالثہا** ایضا ہمین ریاح مفرق ومنتشر سحاب بعد اجتماع وبعد نزول باران میباشد پس باطراف وآفاق آنرا منشور ومفروق میسازد **رابعہا**
ہمین ریاح لواقح وباران اکثر حملدہ وبار آور اشجار باوراق وثمار وگلزار ونشو ونما بزراعات وخضراوات وبقولات وحبوبات ونباتات در ایام موسم
حمل وغیرہ میباشد **و گاہ** ریح موجب اضرار واہلاک اشخاص واشیا اراضی ومزارع واشجار چون باد سموم **و** نیز کثرت باران گاہ موجب اصفرار زرع ونباتات
وخضراوات در غیر مواسم میگردد **خامسہا** بحسب صحاح حسان احادیث بامر وارادہ الہی از سحاب باران بطور اقطار نازل میشود ولکن باہر قطرہ ملکی معیت
دارد **و** بمذاق فلاسفہ ہوا المعیت دارد ودرارض مقصود بموضع مقصود میرسد **بحث عاشر** سقناہ لبلد میت ایش میکشیم ومیبریم آن ابر را بسوی زمین
معموریکہ بترسیدن آب حیوۃ مردہ باشد یعنی بیبوست آن زمین خشکیدہ ونباتات آن نیز پژمردہ آن سوختہ میباشد **و** بباریدن باران زمین مردہ یعنی
خشکیدہ تر وتازہ شدہ اقسام نباتات ہا میرویدہ سبز وشاداب میگردد **سوال** آب بارش فی الحقیقت از کجا میاید **جواب** در ان سہ قول اند **احدہا** آب
بارش خاص از بحر مسجور کہ مابین ارض وسما رخالق آفریدہ از ان سیل آب بابر میرسد **و** ابر چون غربال برای تقاطر باران میباشد بر زمین میبارد **و** این
قول جم غفیر مفسرین قدما ومتاخرین واہل حدیث **و** ہمین مروی ست **از** احادیث خاصہ وعامہ ست **و سدی** فرمودہ اللہ تعالی یرسل الریاح فیاتی
بالسحاب **ثم** اللہ تعالی یبسطہ فی السماء کیف یشاء **ثم** یفتح ابواب السماء فیسیل الماء علی السحاب **ثم** مطر السحاب بعد ذلک **و** رحمتہ ھو المطر
یعنی او تعالی بارسال ریاح از اطراف جمع سحائب میکند پس آنرا محاذی ارض ملکی وبلدی مبسوط فرمودہ معلق در ہوا نگاہ میدارد **پس** ابواب سما کشودہ
سیل آبی بر سحاب میرسد **پس** از سحاب بتقاطر پے ہم بر زمین میفرسد و زمین مردہ سوختہ خشکیدہ را زندہ بایصال آب حیوۃ تر وتازہ بگل ورپاحین وسبزہ
ونباتات میگرداند **و نیز** موید ش آنچہ اہل **سیر و** تواریخ منہم واقدی وغیرہم نقل کردہ اند کہ جانوری نام مامون الرشید از بین ہوا از جو در منقار خود زندہ
سمک صغیری آوردہ واز امام محمد تقی ع از ان ماہی بچہ پرسید آنحضرت فرمود کہ از بحر مسجور سماوی بابران ماہی فرود میاید باز شاہی از ہوا این گرفتہ
وانچہ طبری درکتاب دلائل آوردہ حاصلش آنکہ منصور دوالنقی در وحشی جانورے عجیب الخلقت با مطر باریدہ دید مماثل حیوانات بری وبحری
مثل او واحدے ابد اندیدہ بود **پس** از حضرت صادق ع دریافت کرد اخبرنی عن الہواء ای شیٔ فیہ قال ع بحر مکفوف فقال الہ سکان فیہ قال ع نعم
قال وما سکانہ قال ع ابدانہم ابدان الحیتان **و** رؤسہم رؤس الطیر **و** لہم اعرفۃ کاعرفۃ الدیکۃ **و** لہم اجنحۃ کاجنحۃ الطیر من الوان اشد بیاضا
من الفضۃ فقال منصور للربیع ھذا الشیخ من اعلم الناس قال الربیع انہم من اہل بیت النبوۃ نزل جبرئیل بانواع العلوم فی بیتہم **ثانیہا** ابر از
انہار برمیدارد وبعد تصاعد میبارد **و** دلیل برین آنست کہ بکرات ومرات باباران ضفادع وماہیہا کبار وصغار ودیگر انواع جانوران بحری وگاہی سنگ ریزہا
نیز میبارند **ثالثہا** بمذاق فلاسفہ ابخرہ ارضیہ متصاعد بالا شدہ قبل از انجماد از سحاب میچکد بنحویکہ بالا برین مذکور گردید **اشکال** فان قیل تقولون ان الماء
ینزل من السماء علی الحقیقۃ **او** من السحاب **او** تجوزون ما قالہ بعضہم من ان الشمس توثر فی الارض فتخرج منہا ابخرۃ متصاعدۃ فاذا وصلت
الجو بردت فثقلت فنزلت من فضاء المحیط الی الضیق المرکز فاذا اتصلت فتولد من اتصال بعض تلک الذرات بالبعض قطرات المطر **یعنی ایا** باران
علی الحقیقت از فلک نازل میشود **یا** از ابر سمت بالا میاید **یا** تجویز میکنید آنکہ بتاثیر آفتاب ابخرہ متصاعدہ درجو برودت حاصل کردہ ثقل میکند

پس از فضا

ثعلب گفتہ متعرض تحقیق پاسخ اشکال الخ … بیان آنکہ …
دیدیگی
بیان مجاورت ما ارسال … مامون الرشید از جو سما ماہی بچہ زندہ آوردہ واعلام مال از حضرت امام محمد تقی ع طفل بودہ عامون الرشید …

پس از فضائے محیط بسوئے ضیق مرکز نازل شد و عند الاتصال بعض ذرات ببعض دیگر قطرات امطار متقطر میشود **جواب** حضرت مجلسی و فخر رازی آنکه بل نقول انہ ینزل من السماء علی الحقیقۃ کما قال تعالی وہو الصادق فی خبرہ **و** اذا کان قادرا علی امساک الماء فی السحاب فای بعد فی ان یمسکہ فی السماء یعنی بلکہ ما میگوئیم کہ آب باران نازل میشود بر سبیل حقیقت از فلک چنانچہ خالق صریح بلفظ انزلنا و نزل من السماء ماء مکرر فرمودہ او تعالی صادق در اخبار و اعلام است **و ہر گاہ** بتجویز شما او تعالی قادر بر امساک ماء در سحاب **و** سحاب در ہوا باشد **پس** چہ عجب و بُعد است در اینکہ امساک آب در سماء و بحر مسجور را بر ہوا نگاہ بدارد **و اما جواب** من یقول انہ من بخار الارض فہذا ممکن فی نفسہ لکن القطع بانہ کذٰلک لا یمکن الا بعد القول بنفی الفاعل المختار وقدم العالم **و** ذلک کفر لانا متی جوزنا ان الفاعل المختار قادر علی خلق الجسم فکیف یمکننا مع امکان ہذا القسم ان یقطع بما قالوہ انتہی یعنی آنکس کہ میگوید مطر از بخارات ارضی میباشد پس اگرچہ این ممکن فی نفسہ ہست لکن قطع آن ممکن نیست مگر بعد قول بنفی فاعل قادر مختار **و** اقرار بقدم عالم **و** این کفر است چہ وقتیکہ تجویز کردیم بانکہ فاعل مختار قادر بر خلق جسم است **پس** چگونہ مع امکان این قسم بما قطع بقول فلاسفہ حاصل میشود **و اما جبائی** او ہم ہمین فرمودہ انہ تعالی ینزل الماء من السماء الی السحاب و من السماء الی الارض لان ظاہر النص یقتضی نزول المطر من السماء **و** العدول عن الظاہر الی التاویل انما یحتاج الیہ عند قیام الدلیل علی ان اجراء اللفظ علی ظاہرہ غیر ممکن **و** فی ہذا الموضع لم یقم دلیل علی امتناع نزول المطر من السماء فوجب اجراء اللفظ علی ظاہرہ یعنی آب از سماء بسوی ابر **و** از ابر بسوی زمین میفرستد چہ ظاہر نص قرآنی مقتضی ہمین است **و** عدول از ظاہر نص الی التاویل وقتی حاجت است کہ اجراء لفظ بر ظاہر غیر ممکن باشد **و** در اینجا دلیلے بر امتناع از سماء قائم نیست **پس** واجب شد اجراء لفظ بر ظاہر معنی خود **و** بطلان این قول یعنی مطر از بخارات باطن ارضیہ کہ دائم الارتفاع میباشد در جو ہر منعقد گردیدہ متقاطر میشود بوجوہ میباشد **اول** ان البرد قد یوجد فی وقت الحر فی صمیم الصیف **و** نجد المطر فی ابرد وقت ینزل غیر جامد **و** ذلک یبطل قولہم یعنی برد یعنی گلولہ برف کہ آنرا **تگرگ عجم** میگویند گاہی در کمال ایام حار در صمیم صیف نازل میشود **و** نیز باران در کمال ایام زمستان دیدیم کہ نازل میشود بغیر انجماد **و** اینوجدان بالتکرار در شہود و سنون مبطل مزعوم فلاسفہ ہست **ثانی** ان البخارات اذا ارتفعت وتصاعدت وتفرقت ولم یتولد منہا قطرات الماء **و** ہذا ایضا یبطل من عومہم یعنی بخارات ارضیہ وقتیکہ مرتفع و متصاعد و متفرق میشوند چرا متولد از ان قطرات آب باران نمیشوند **ثالث** لو کان تولد المطر من صعود البخارات فالبخارات دائمۃ لا محالۃ فوجب ان یدوم ہناک نزول المطر حیث لم یکن الامر کذٰلک فعلمنا بذلک فساد قولہم **و** ثبت بہذہ الوجوہ انہ لیس تولد المطر من بخار الارض **و** ہذا القوم انما جوزوا ہذا القول لانہم اعتقدوا ان الاجسام قدیمۃ فلذلک امتنع دخول الزیادۃ والنقصان فیہا **و** ح لا معنی لحدوث الحوادث الا اتصاف تلک الذوات بصفۃ بعد ان کانت موصوفۃ بصفات اخری فلاجلہا احتالوا فی تکوین کل شیء عن مادۃ معینۃ **و اما المسلمون** فانہم اعتقدوا بحلافہم بان کل الاجسام محدثۃ **و** ان خالق العالم فاعل مختار قادر علی خلق الاجسام کیف شاء وحیث شاء فلا حاجۃ لہذہ التکلفات فثبت ان القرآن یدل علی ان الماء انما ینزل من الفلک ولا دلیل علی امتناع ہذا الظاہر فوجب القول بحملہ علی ظاہرہ انتہی کلام الجبائی۔ حاصل آنکہ اگر مطر متولد از بخارات متصاعدہ میشود و آن دائمۃ الارتفاع میباشد **پس** واجب بود کہ نزول باران دائم باشد **و** بعدم این ما دانستیم فساد قول فلاسفہ **پس** ثابت شد کہ تکون باران از بخارات ارضیہ نیست **و** قائلین باین قول ملجا و مضطر گردیدند باین جہت آنکہ اجسام نزد اینہا قدیم اند لہذا ازدیاد و تنقص و تبدل و تغیر در اینہا و لوازم اینہا نمیباشد **و** معنے حدوث نیست مگر آنکہ آن ذوات متصف بصفت دیگر میشوند **لہذا** ایشان حیلہا میکنند در تکوین و تخلیق ہر شیء از مادہ معینہ **و اما اہل اسلام** بخلاف ایشان اعتقاد دارند بحدوث جمیع اجسام و اشیاء **و** آنکہ خالق فاعل مختار قادر بر خلق اجسام ہر طور و ہر وقت میباشد **پس** حاجت باین تکلفات نماندہ **و** بطلان قول شان ثابت شد بنص قرآن کہ باران از فلک بسحاب و از سحاب بزمین میآید **و** دلیلی اصلا بر امتناع این نیست **پس** حمل آیات قرآن در باب باران بر ظاہر واجب میباشد **اشکال** بلد فی الواقع شہری باشد و دران خلق و انبوہ کثیر ساکن باشند بخلاف بادیہ کہ دشت عاری و خالی کہ از ساکنین قومی باشد آنرا میگویند **و** لہذا اہل معانی بسبب سکونت اشخاص و سنگینی الکنہ و اثاث و اسباب و اموال مجاز اہلبد نامیدند چنانچہ بلید العقل و الفہم را تشبیہ بلید المدہوشی بگوسفند و گاو و میش و گاومیش میدہند **پس** تقیید انزال مطر را ببلدہ خاص کردہ و لازم بود بجای بلد الی ارض میتۃ میفرمود **جواب** بدانکہ در لغت بلد اطلاق بر ارض معمور و بر غیر معمور معا میشود **و** بادیہ ہم بلد اعراب و آکرام و لصحرا نشینان میباشد چنانچہ از مجمع شنیدی **و در مصباح** گفتہ والبلد والبلدۃ یطلقان علی کل موضع من الارض عامرا کان او غیرہ عامر **و** فی التنزیل

الی بلد میت ای الی ارض لیس بها نبات ولا مرعی **و نیز** و هر بلد در اصنی و ملکی میباشد و اهل بلد و مواشی بها منتفع از فواید و عواید منبته ارض آن نواحی میشوند چه اصل غرض از انزال باران انتفاع ساکنین بلاد و قری میباشد لهذا بجائی ارض بلد ذکر یافت **اشکال** اجمال اینجا را بآیات اخر تصریح فرمود بقوله یحیی الارض بعد موتها **و** بحیوة ادراک و احساس و حرکت و انتقال میباشد این امانت و احیاء بارض جمادی چگونه صحیح میشود **جواب اول** جمعی از عمایه مفسرین آنکه چونکه بحرارت آفتاب طوبت بالکلیه زایل لهذا روئیده ازان میسوزد و چیزی نمیزاید و نمیروید **و** زوال طوبت از ارض و نروئیدن و نزائیدن چیزی ازان تعبیر بموت او شده **و** بانزال باران و بایصال آب بآن تازه و آماده و قابل بنبت و انبات سبزیات و بقولات و زراعات میشود و این را تعبیر بحیوة و احیاء علی سبیل المجاز شده **و** باعدام تراوت ازان سوختگی کنایه از موت ارض میباشد چه بموت حی نفع ازو بوجهی نمود ار نمیگردد **و** باخضرار و انبات ارض نفع ظاهر میشود چنانچه از حی نفعی حاصل میشود **جواب ثانی** از محققین اهل معانی حیوة و موت اسناد و الی الاشیاء بحسب حال بها میشود و مثلا زمین بعدم رطوبت در او هر شئ از خضراویات میسوزد **و** مثلا شجر و زرع بعدم وصول و حصول رطوبت در اصول او شاخ و برگ او میخشکد و بوصول و وجود رطوبت تر و تازه و سبز میباشد و میشود **و** این هر دو حالت ضدین نسبت باحوال اینها موت و حیوة علی سبیل الحقیقت اطلاق میشود چنانچه بالنسبت حیوان بانجماد دم و زوال رطوبت عزیزه او اطلاق موت و بقاء آن بحال خود در او اطلاق حیوة میشود علی سبیل التحقیقت **پس** تفاوت در موت و حیوة بتفاوت احوال اشیاء میباشد اشکال عاید نمیشود ثم الله اعلم **اشکال** لبلد میت فرمود **و** صله سوق الی میباید انخلاف قاعده اهل موضوع و نحات هست **جواب** در این لام لبلد دو قول از ند **احدهما** این لام لبلد بمعنی الی بلد هست چنانچه میگویند هدیته للدین ای الی الدین **ثانیهما** این لام لبلد بمعنی من اجل است **و** تقدیرش سقناه لاجل بلد میت **او** لاحیائه **او** لسقیه لانه لیس فیه حیا لیسقیه **و** همین قول زمخشری **و** تبعه او بیضاوی **و** سعودی **و** نسفی است **اشکال** لفظ سحاب **یا** واحد مذکر باشد پس لازم بود حتی اذا اقلت سحابا ثقیلا میفرمود **یا** سحاب جمع سحابة بوده پس لازم بود که ان یقول سقناها لبلد میت میفرمود و تطبیق آن چگونه ممکن و جایز است **جواب** سحاب لفظ جمع سحابة است **پس** ورود کنایه در سقناه بر سبیل تذکیر باعتبار لفظ است **او** اعود کنایه بسوی سحاب بر سبیل تانیث هم جایز هست باعتبار جمع پس تطبیق بحسب قاعده حاصل و اشکال زایل است الحمد لله علی ذلک **اشکال** لفظ میت بالادغام وصف ذوی العقول آدمی است نه وصف غیر ذوی العقول و نه وصف جمادی ارض چه وصف غیر ذوی العقول مواتا **یا** میتا بلا ادغام میباشد **جواب** بقرائتیکه لبلد میت بلا ادغام هست بنا بر این اشکال رفع است **اما بنا بر قرائت** میت بالادغام باعتبار بلد وارد شده چه مذکر و مؤنث دران مساوی است **در صحاح** گفته و اصل میّت بالادغام میوت علی وزن فیعل **ثم** ادغم **ثم** خفف فیقال میت یعنی اصل میّت میوت بوده واو را یاء کردند پس یاء را در یاء ادغام کردند **پس** تخفیف دران کرده میّت شد **و** شاعر هر دو را جمع کرده در بیت واحد **شعر** لیس من مات فاستراح بمیت انما المیت میّت الاحیاء **و** یستوی فیه المذکر و المؤنث **بحث حادی عشر** فانزلنا به الماء فاخرجنا به **و** در مرجع ضمیر هر دو به مفسرین خلاف کردند **نزد زجاج و ابن الانباری** جایز است که ضمیر به راجع باشد ببلد تقدیرش فانزلنا بالبلد الماء یعنی فرو فرستادیم ببلد آب باران را **و** جایز است که مرجعش سحاب باشد تقدیرش فانزلنا بالسحاب الماء یعنی فرستادیم بواسطه ابر باران را پس اخراج کردیم و بر آوردیم بسبب باریدن سحاب باران را **و جایز** است که به اول راجع بسحاب **و** به ثانی راجع الی الماء باشد **پس** تقدیرش فانزلنا بالسحاب الماء فاخرجنا بالماء باشد یعنی فرستادیم بواسطه ابر آب باران را چه سحاب آله ساقی اله است **پس** بر آوردیم بهار بارش ثمرات را چه ظهور ثمرات و حبوب زراعات بسبب بارش میباشد **در مدارک** نقل کرده فانزلنا بالسحاب **او** بالسوق الماء فاخرجنا بذلک السوق **در تفسیر سعودی** است فانزلنا به الماء ای بالبلد **او** بالسحاب **او** بالسوق **او** بالریح **و** للتذکیر تاویل المذکور **و** کذا قوله تعم فاخرجنا به **و** یحتمل ان یعود الضمیر الی الماء و هو الظاهر **و** اذا کان للبلد فالباء للالصاق فی الاول **و** للظرفیة فی الثانی **و** اذا کان لغیره فهی للسببیة حاصل ضمیر اول محتمل است که راجع ببلد **یا** بسحاب **یا** بسوق **یا** بریح باشد **و** ضمیر مذکر بتاویل مذکور الصدر میباشد **و** همچنین احتمال است در ضمیر ثانی در فاخرجنا به بسوی احدی ازینها **و** محتمل است که عاید بسوی ماء در ثانی باشد **و** همین ظاهر و مقتضی میباشد **و** هرگاه ضمیر اول عاید ببلد باشد **پس** با برای الصاق هست **و** برای ظرفیه در ثانی **و اگر** برای غیر آن تجویز شود **پس** با سببیه باشد **بحث ثانی عشر** من کل الثمرات **و** در من احتمال تبعیضی هست **و** احتمال تبیینی هم که جنس باشد **پس** معنیش فاخرجنا بذلک

البلد الطیب

البلد **و** فی ذلك البلد بعد موته بالماء اجناس الثمار وانواعها المختلفة یعنی پس برآوردیم بآن بلد مُرده بسبب نزال باران اجناس ثمار وحبوب
فواکه وزراعات انواع انواع مختلفة الالوان والمذاق ترش **و** شیرین وتلخ **و** می خوش تا بثمرات مختلفه از سرد وگرم **و** تر وخشک **و** گرم وتر وسرد وتر **و**
سرد وخشک **و** گرم خشک تا با وجودیکه از یک بقعه ارض **و** آب **و** هوا **و** حرارت شمس بطبیعت واحده بوند **تنبیه** درین دلالت بر بطلان مذهب
اهل طبیعت است چه انها میگویند که وجود جمیع اشیا از طبیعت متولد وموجود ومتکون میشوند **و** بطلان آن باین آیه نیز واضح گردید **پس** این آیه برهانی است برد
خدایان **و** بر اهل طبیعت قطعًا است **تذکره** بر ثمرات باد خال الف لام استغراقی وعلاوه بران لفظ کل تاکید ودلالت دارد بر جمیع افراد اجناس ثمار
اشجار **در مصباح** گفته والثمر هو الحمل الذی تخرجه الشجرة سواء اکل اولا فیقال ثمر الاراك **و** ثمر العوسج **و** ثمر الدوم وهو المقل کما
یقال ثمر النخل وثمر العنب **سوال** آیا حبوب وثمر بوصول آب وحرارت وهوا ارض انبات میکند وپیدا میشود **یا** خالق باجتماع این مادیة اشیاء اربعه تخلیق
وتکوین آن میکند **جواب** دران حکما ومتکلمین دو قول اند **ثانیهما** مختار متکلمین اسلام است فقالوا ان الثمار غیر متولدة من الماء بل الله تع اجری
عادته بخلق النبات ابتداء عقیب اختلاط الماء بالتراب واعتدال الریح والحرارة یعنی ثمار از آب وغیره پیدا نمیشوند چه بذاته هیچ یکی ازینها تاثیر ندارد
بلکه عادة خالق مدبر جاری است که نزد اجتماع این اشیاء اربعه واختلاط اینها باهم بطور اعتدال واستوا ایجاد وتخلیق نبات ابتداءً واولاً میکند وبعد آن
ثمر ازان برمیارد چنانچه درفاجرجنا به اسناد ایجاد واخراج اشیاء از زمین بسوی خود فرموده **و** این نص معطل قول اهل الطبیعت است که اشیاء قدیما بطبیعت
ناشی میشوند **و** حال آنکه طبیعت حیوة وعلم وقدرت ندارد تا اشیاء را بکمال احکام واتقان ایجاد نماید **معهذا** اگر ان طبیعت واجب لذاته بغیر او واجبی
نیست پس مسلم **و** نزاعی باقی نماند الا در تسمیة **و** اینها اگر او را بطبیعت بنامند پس نزاع در لفظ اسم است نه در مسمی **و** اهل ادیان صحیحه خصوصًا اهل اسلام
و حکماء خاص او را الله بنامند **و** نزد اینها اسماء خالق توقیفی اند من الله نه من عند انفسهم **اولهما** مذهب جمهور حکماء است انهم قالوا لا یمتنع ان
یقال انه تعالی اودع فی الماء والتراب قوة طبیعیة **و** ان القوة الطبیعیة منهما توجب حدوث الاحوال المخصوصة عند امتزاجهما بالطبایع
المخصوصة **و** همین قول بلخی است یعنی ممتنع نیست که او تعالی در آب وخاک ودیعت نهاده باشد حدوث قوة طبیعت در اینها **پس** قوة طبیعیه اینها موجب
حدوث احوال مخصوصه بطبایع مخصوصه نزد اختلاط وامتزاج اینها باهم میشود **و** **متکلمین** بر فساد قول حکماء وجوه دارند **منها** ان طبیعة
الماء والتراب واحدة **ثم** اعلم انا نری انه یتولد فی النبات الواحد احوال مختلفة مثل العنب فان قشره بارد یابس **و** لحمه وماءه حار رطب **و**
عجمه بارد یابس فتولد الاجسام الموصوفة بالصفات المختلفة والخواص العدیدة المتبددة من الماء والتراب یدل علی انها انما حدثت باحداث
الفاعل المختار لا بالطبیعة الخاصة یعنی طبیعت آب وخاک احد است **پس** ما می بینیم از نبت واحد احوال مختلفه را چون دانه انگور چه پوست او سرد وخشک
و لحم وآب وحار ومرطوب **و** مغز یعنی حبیکه درون اوست مغز یابس میباشد **پس** تولد اجسام موصوفه بصفات مختلفه **و** خواص متفرقه متعدده
از یک خاک وآب ودر یک حب ثمره دلالت قطعیه دارد برانکه حدوث چنین اشیاء باحداث فاعل علیم وبصیر مختار قدیر بکمال اتقان وتدبیر میباشد
نه بطبیعة خاصه ثم الله اعلم **بحث ثالث عشر** کذلك نخرج الموتی این تمثیل حسی چه تمثیل حسی اقرب بفهم هر ذی شعور میباشد **پس** درین
تشبیه دو قول خلاف کردند **احدهما** بلا توسط خاص خالق احیاء واموات میکند **پس** مشبه به انبات واخراج حبوب اشجار وثمار از ارض
بانزال آب میباشد **و** مشبه اخراج واحیاء اموات است **پس** معنیش آنکه بطوریکه ایجاد واحیاء اشجار وثمار از زمین مُرده وسوخته تر وتازه برآوردیم
همچنین ابدان اموات فانیه را از بطن زمین مهیا کامل بصور وشکل خود اول برمیاریم وبعد آن اعاده ارواح در اینها میکنیم چنانچه در ابتداء بودند
و هرگاه اینحال معاینه گردید پس همین خالق علیم وبصیر قدیر است بر اعاده ابدان وارواح اصلیه اینها چنانچه اینطایفه فرموده المراد وقع التشبیه باصل
الاحیاء **و** المعنی انه تعالی کما احیی هذا البلد المیت بعد خرابه وموته فانبت فیه الزرع والشجر والحبوب والاثمار کذلك الله یحیی الموتی ویخرجهم
من قبورهم احیاء بعد ان کانوا امواتا ورمیما بالیة لان من قدر علی اخراج الثمر الرطب من الخشب الیابس فهو قادر علی ان یحییهم ویخرجهم
من احیاء قبورهم الی الحشر هم ونشرهم **ثانیهما** قالت طایفة اخری انه تع کما یخلق بواسطة انزال المطر کذلك یحیی الموتی بواسطة انزال
المطر یوم القیمة ایضا یعنی طایفه دیگر فرمود که تشبیه در انبات اموات فانیه یوم القیمة بانزال مطر میباشد چه بواسطه باران انبات وایجاد از کل ارض
بر وبحر آن میکند چنانچه انبات نبات واشجار وثمار بواسطه انزال مطر کرده **خاصه وعامه** از ابن عباس **و** ابو هریرة روایت کردند قالا

ان الناس اذا ماتوا فی النفخة الاولیٰ کلهم اجمعین امطر الله تعالیٰ علیهم ماء من تحت العرش **وفی روایة** من بحر المسجور یدعی بماء الحیوان
اربعین سنة فینبتون کما ینبت الزرع من الماء **وفی اخری** اربعین یوما فینبتون فی قبورهم فاذا نفخ فی الصور النفخة الثانیة
ثم یحشرون من قبورهم یجدون طعم النوم فی رؤسهم واحیاهم کما یجد النائم حتی یستیقظ من نومه فعند ذلک ربنا من بعثنا من مرقدنا
هذا **فینادیهم المنادی** هذا ما وعد الرحمن وصدق المرسلون حاصل آنکه بعد مردن کلهم بنفخهٔ اولیٰ باران معروف بماء الحیوة تا
چهل سال یا تا چهل روز میبارد و میرویند از زمین بدان اموات فانیه چنانچه نبات غیرها میروید و در قبور ابدان شان تام و کامل گردیده نفخ روح
در اینها دفعة میشود پس بخواب میروند در قبور خود و بنفخ ثانی صور بیدار و حشر از قبور میشوند و ذائقه و طعم و لذة خواب در رؤس و عیون ایشان میباشد
و میچشند چنانچه نایم بیدار از خواب شده اثر خواب میدارد **پس** درانوقت حشر میگویند ای وا ویلا کدام ما را ازین خوابگاه بیدار کرده **پس**
منادی ندا میکند اینوعدهٔ خالق رحمن بود و صدق انبیاء مرسلین **رازی** و نیشاپوری وغیرهم روایت کرده اند **ثم** یمطر علی الجساد الموتیٰ
فیما بین النفختین مطراً کالمنی اربعین یوما وانهم ینبتون عند ذلک ویصیرون احیاء **و** حاصل آنکه او تعالیٰ میان نفختین در قیامت بر اجساد
فانیه بارانی شبیه بمنی انسانی تا چهل یوم میبارد **پس** بواسطه آن باران از زمین میرویند و زنده بحیوة اصلی میگردند **مجاهد** گفته اذا اراد الله تعالیٰ
ان یخرج الموتیٰ امطر السماء علیهم حتی تنشق الارض عنهم کما تنشق النبتة عن النوی والثمر عن النور فیعود کل روح الی جسدها فکذلک یحیی
الله الموتیٰ بالمطر کاحیائه الارض به **تنبیه** در تمثیل و تشبیه احیاء اموات بهمین دو قول اند **و** غرض علی التقدیرین اقامت دلیل حسی بر اعاده
اموات بنص سمعی میباشد چه این طور اوقع فی القلوب و اسرع فی القبول میباشد **اشکال** بر قول ثانی هرگاه او تعالیٰ قادر بر احداث حالت منی در آب باران
باشد و اموات را بآن ایجاد کند پس چرا او تعالیٰ احداث حیوة در اموات ابتداءً بلا توسط باران منی نکند چه بلا توسط احیاء اینها اعجب و اعظم است و اظهار
قدرت و آن وجه اولیٰ است از وجه توسط باران **جواب** از ایشان ممکن است که او تعالیٰ قادر است در احیاء اموات از قبور ابتداءً بلا توسط الا انما جری العادة
بانه لا یخلقهم فی الدنیا الا من نطفة الابوین لهذا با نزال باران بصفت منی ایشان را حیوة می بخشد تا بدانند که انعقاد و تولد و ایلاد خلق منحصر بر نطفه
ابوین نزوماده نبوده و نمیباشد بل بهر نوع که بخواهد ایجاد و احیاء کرده میتواند **اشکال** بنا بر این جواب که اگر این باران منی بوده **پس** این اشخاص احیاء
از نطفه جدیده بالضرورت غیر اشخاص سابقین باشند چه اینها بنطفه ابائی پیدا شده و اینها بنطفه غیر ابائی که منی از بارانی سماوی متولد شده **پس**
حشر و نشر و جزا و سزا بغیر اشخاص اصلی بمثلی میباشد پس معاد جسمانی اصلی باطل میباشد **و** الا این باران منی لغو و لهو باشد تعالی الله عن ذلک **جواب**
از اینها ممکن است که این باران علی الحقیقت منی نمیباشد بل شباهت آن بمنی موثر آمادگی اجزاء اصلی ابدان حیوانی از اراضی و مقابر منشوره میباشد **پس**
از انزال آن باران جمیع اجزاء متفرقه اموات را جمع نموده هر جزئی با بدن خود تالیف داده دفعة اعاده روح مقبوض او با و میفرماید چنانچه باهم معا اجزاء
لحوم طیور اربعه کوفته همه اجزاء اینها از یکدیگر جدا شده در هوا چون ذرات پریده بحضور ابراهیم هر طیری بلحم و عظم و پرهای خود تیار شده روح خود یافتند
اشکال نمارده **اشکال** اینکه لقمهٔ پرندگان هوائی و اقسام جانوران بحری مع انواع حیوانات بری بمشرق و غرب جنوب و شمال و تعبر بحر اجزاء ابدان اینها
منتشر شده باشند **و** در ماکول عادت طبایع تحلیل است پس اجزاء بدن اکل بلا شک میگردند یا آنکه بعد احراق خاکستر ابدان اینها باد و هوا دفنا داده
شده جمع اجزاء ابدان بباران و اعاده ارواح با ایشان چگونه خواهد شد **جواب** جمیع اجزاء اصلیه هر ماکول تحلیل و اجزاء ابدان اکل بجهت منع علیم
الهی نمیشوند **و** آن اجزاء اصلیه بر آن بطور ودیعت تحویل و سپرد هر جزء عنصری بعنصر خود الی قیمة میشود **و** مقدار هر عنصری معلوم و مشهود خالق علیم مجرد است
تنبیه هرگاه اینقدر شد **پس** عقلا اجزاء ابدان اموات مقبوره و ماکوله و مقدار هر یکی معلوم مجرد خالق **و** جمع و تالیف آن اجزاء نیز امری ممکن
و مقدور باری بلا شک و لا خلاف است خواه میت مقبور بموضع واحده شده خواه اجزاء بدنی او جانوران هوائی بچهار طرف دنیائی دیده و ریخته خواه جانوران
پرنده و حیوانات بری و بحری چهار طرف ارضی و بحری مخا خورده باشند خواه خاکستر او بعد احراق بباد فنا منتشر شده باشد همه آن ودیعت و محفوظ در مراکز
و عناصر خود معلوم تعالیٰ است **اما سمعاً** این امر واقعی است چه مکرر احیاء اموات مقبوره والوف غیر مقبوره و هر قسم حیوانات و جانوران بحری و بری
و طیور اینها را خورده بعد انقضای ماءات شهور و سنون و دهور حیوة و زندگی در امم سلف دفعة یافته اند **و کتاب الله المجید** بسوی این برهان
مشیر است **منجمله ان** وان کل لما جمیع لدینا محضرون **و آیه** قل یحییها الذی انشاها اول مرة وهو بکل خلق علیم **و** هرگاه بجمیع اجزاء ابدان

جواب اشکال مبنیٰ بر تفسیر نطفه ... واجب ... ۱۲

اموات تعالی علیم باشد **و** جمیع اینها نزد اله حاضر و مشهود باشند تالیف و اعاده اینها کما کان چه استبعاد و چه اشکال دارد بالراس باطل است **سوال** سلمنا پس بکدام
شکل و صورت عود میکنند آیا بشکل و صورت صبابت **یا** بصورت شبابت **یا** بصورت شیخوخت **جواب** هرکس بر هر صورت و شکل عمر خود که مرده باشد بر
همان صورت و شکل در محشر محشور و مبعوث عینا میشود **بحث رابع عشر** لعلکم تذکرون بدانکه اصل تذکرون تتذکرون بود در علم صرف و تعلیل
قاعده مقرر گردیده که در تفعل و تفاعل نزد اجتماع دو تا ، احدالتائین بغرض تخفیف حذف میکنند چون در تنزل الملائکة **و** تلظی که تتنزل **و** تتلظی
بود یک تا را حذف کردند **اما** تا مضارع یا تا تفعل را دران دو وجه اند **ثانی** اصح الوجهین است **بحث خامس عشر** در معنی لعلکم تذکرون مکرر
در مجلدات این تفسیر ذکر لعل توجه شد که آن لفظ بمعنی لکی در کلام الهی باتفاق ائمه عربیه و مفسرین استعمال شده **پس** معنیش ای مخاطبین از مومن و کافر این
تمثیل احیاء ارض موات باتیان فصول اربعه همیشه سال بسال و انبات گوناگون اشجار و نباتات و مزارع و حبوب و فواکه و ثمار بحضور و عیان شما کردیم و میکنیم
تا شما یاد کنید که اعاده اموات و احیاء شان بیوم القیمة ازین خالق علیم و قدیر همچنین بوقوع و بظهور میاید **و** هرگاه اینحالت احیاء ارض موات محال و ممتنع
نیست پس اعاده همه خلق در یوم العدل و الجزاء محال و ممتنع نیست **و** کیفیت بر اعاده معاد جسمانی همین اعاده حیوة ارض موات برای شما **و** جمعی
فرمودند که این خطاب بمنکرین معاد است **بحث سادس عشر** الطیب بمعنی خالص و خاص و پاک و پاکیزه از آمیزش ضد خبث بمعنی زشت و بد باشد
چنانچه جوهری **در صحاح** گفته الطیب خلاف الخبیث **و** طاب الشیء یطیب طیبا و طیبة و تطیابا **و** الخبیث ضد الطیب من خبث یخبث خبثا و خباثة
فهو خبیث ای ردی **در مصباح** فرموده الخباثة هو اسم **و** طوبی کلمة دعاء معناه العیش الطیب **و** قیل معنی حسنی **و** قیل بمعنی خیر لهم **اما نکدا**
بمعنی نهایت اندک و قلیل است **در مجمع و کبیر** فرمودند النکد العسر الممتنع من اعطاء الخیر علی وجه البخل الطبیعی یعنی نکد عبارتست از عسرت
و تنگی ممتنع از دادن و رسانیدن خیر بر وجه بخل طبیعی باشد از نکد ینکد نکدا و نکِدا فهو نکِدٌ **و** قد نکد اذا سئل بخل **و** قال اللیث النکد الشوم و اللوم و قلة
العطاء **و** رجل انکد و نکد **شعر** واعط ما اعطیته طیبا + لا خیر فی المنکود و الناکد **اما در** نکدا دو قرائة اند **قرائة** ابوجعفر بفتح کاف نکدا
و قرائة باقی قراء بکسر کاف بمعنی عسیرا قلیلا میباشد **بحث سابع عشر** والبلد الطیب یخرج نباته باذن ربه والذی خبث لا یخرج الا نکدا یعنی
زمین پاک و خالص از آمیزش و شوره بر بسیار دنبات و گیاه و زرع و ریاحین و اشجار و خضراوات را بکثرت بامر و مشیت پروردگار خود و زمینکه زشت و بد
شوره دار و ریگ و سنگریزه دار خراب باشد بر بسیار دمیر و بید از ان هیچ نوع نبتی مگر نهایت قلیل و کم زور یعنی زمین خراب و زشت اول از و چیزی نمیروید
و اگر بروئید هم او نهایت قلیل و کمزور و کم قوت میباشد چه او طبیعت و قابلیت اخراج نبات و اظهار اثمار ندارد **و** مفسرین را درین دو قول دارند **قول**
اول او اکثر و مشهور است که این مثلی است که او تعالی بان تمثیل زده مومن **و** کافر **اما مومن** را بارض طیبه طاهره خالصه قابله جمیع انواع خیرات
و حسنات **اما کافر** را بارض خبیثه زشت و بد و سخت و ردی تمثیل زده که قابل هیچ خیر و فاعل هیچ حسنه نیست **و قران** را مثال باران رحمت قرار داده که مومن
باستماع ایمان و تصدیق و اعمال صالحه هر قسم میکند و خود هم منتفع میشود و بدیگران هم نفع میرساند **و** کافر از بسکه قسی القلب چون حجر و لش و ارض درشت
و سخت میباشد آن باران از کلام اله مساوی بهر بلد باریده هیچ رطوبتی و تراوتی بان نگرفته و اگر او را اثر رطوبتی بظاهر رسیده بان چیزی از دمیر و بید
دمیر اید و اگر بزاید هم نهایت ضعیف و قلیل بی ثمر و بی ثواب و لا نفع در آخرة میباشد **اما قول ثانی** ان هذا مثل ضربه الله تعالی لآدم و ذریته کلهم منهم طیب
و منهم خبیث **و** همین قول مجاهد است **از ابن عباس** مرویست انه قال هذا مثل ضربه الله تعالی للمومن یقول هو طیب و عمله طیب کما ان البلد الطیب ثمره
طیب ثم ضرب المثل للکافر کالبلدة السبخة المالحة التی خرجت منها البرکة فالکافر خبیث و عمله خبیث یعنی این مثل مضروب من الله است برای **مومن**
بارض طیب و طاهر و خالص قابل جمیع نتیج خیرات و نبت نباتات است **و** عمل او طیب است چنانچه زمین طیب ثمره طیب میدهد **پس** مثل کافر چون زمین
شوره نمکین سخت و زشت که از خروج و ظهور خیرات و ظهور برکات غیر قابل فی الاصالة است **پس** کافر خبیث **و** عملش خبیث است **و** ابوموسی
اشعری روایت کرده قال رسول الله صلعم ان مثل ما بعثنی الله تعالی به من الهدی و العلم کمثل غیث اصاب ارضا فکانت طائفة طیبة قبلت
الماء فانبتت الکلاء و العشب الکثیر و کانت منها اجادب مسکت الماء فنفع الله تعالی بها الناس فشربوا منها و سقوا و زرعوا **و** اصاب طایفة منها
اخری انما هی قیعان لا تمسک ماء و لا تنبت کلاء فذلک مثل من فقه فی دین الله تعالی و نفعه ما بعثنی الله تعالی به فعلم و علم **و** مثل من لم یرفع
بذلک راسا و لم یقبل هدی الله الذی ارسلت به **و** همین مروی در بخاری **و** مسلم مطابق قول مجاهد است یعنی حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم فرموده

بتحقیق مثال من با آنچه خدا مرا مبعوث گردانیده با آنچه از هدایت و علم چون مثل بارانی هست که بزمینی برسد پس از آن پاره باشد که قبول آب کند و علف و گیاه کثیر و انواع سبزه از آن بیرویید و از آن بقعها خشک باشند و آبی را نگاه میدارند پس او سبحانه بآن نفع میرساند مردم را بنوشیدن آب آن و باب پاشی کردن و بزراعت کردن در آن و از آن بقعه هموار و مستوی بناشد بجز یکه اصلا آب را نگاه نمیدارد و از آن هیچ نفعی بروییدن نبات و شجر و گیاه حاصل نمیشود **پس** این تمثیل زمین اب گیر از شخص فقیه و فهیم در دین الله هست و او را بعثت و علم و اهدا و ارشاد نفع تحصیل و تعلیم آن بدیگران نیز میکند **و مثال** زمینی که اصلا آب نمیگیرد و فایده از و اصلا حاصل نمیشود مثال کافری است که خود او از علم و هدایت من اصلا حظی نمیگیرد و گوشی نمینهد و التفاتی نمیکند پس نه خود منتفع میشود و نه بدیگری نفعی از هدایت بدهد بل و راعتو و نفور زاید میشود **سوال** والذی خبث لا یخرج الا نکدا اعراب این جمله و عطف بر چیست **جواب** جمله اولی والبلد الطیب موصوف مع الصفت مبتدا و مابعدش یخرج نباته باذن ربه خبرش مرفوع المحل هر دو جمله اند **اما** جمله والذی خبث الخ عطف بر جمله ما قبل خود مبتدا و خبر **اما** الذی خبث صفت بلد مقدر **و** فاعل لا یخرج نباته اینجا مستتر **پس** جمله خبر الذی میباشد **و** تقدیرش و البلد الخبیث لا یخرج نباته الا نکدا است **پس** نصب نکدا بجهت مصدر بتقدیر ذا نکد باشد **و** بقرائی بمفعولیت یخرج بتقدیر لا یخرجه البلد الا نکدا است در **کشاف** زمخشری گفته **و** قری یخرج نباته ای یخرجه البلد و ینبته **و قوله** والذی خبث صفة البلد **و** معناه والبلد الخبیث لا یخرج نباته الا نکدا فحذف المضاف الذی هو النبات واقیم المضاف الیه الذی هو الراجع الی البلد مقامه الا انه کان مجرورا بارزا فانقلب مرفوعا مستکنا لوقوعه موقع الفاعل **و** یقدر و نبات الذی خبث **و** قری نکدا بفتح الکاف علی المصدر ای ذا نکد **و** نکدا باسکانها للتخفیف اقا **تاویل این آیه کریمه** وقت قیام محاربه مابین سبط سید انبیاء حضرت امام حسن مجتبی صلوة الله علیهما بتحریص و ترغیب عمرو بن عاص معاویه بر اسپ خود سوار شده از امام حسن علیه السلام امان طلبیده بین دو صف لشکر ایستاده **معاویه** پرسید که آیا در قرآن بیان کل از رطب و یابس است **امام علیه السلام** فرمود آری **معاویه** گفت که ریش من تنک و کم و ریش شما که پر و کثیر است آیا بیانش در قرآن است **امام علیه السلام** فرمود آری هست **معاویه** گفت کجا هست **امام علیه السلام** همین آیه شریفه تلاوت کرد والبلد الطیب یخرج نباته باذن ربه **و** الذی خبث لا یخرج الا نکدا حاصل آنکه زمین پاک و صاف و خالص از خلط و آمیزش و از شوره تمثیل اهل بیت عصمت و نبوة است لهذا محاسن من بکثرت روییده **و** ارض خبیث و زشت و ردی و ذی خلط نوئی لهذا از زمین بخس و ناپاک تو موی ریش بکثرت و پری نروییده مگر اندک **پس** از دو صف لشکر خنده قهقهه بلند شده مراجعت بخیمه خود کرده معاویه بعمرو عاص گفت که همیشه تو تذلیل من میخواهی عمرو خنده در جواب و گفت که تو مروی نیست که بمقابل اسد الله و مقابل شیر بچه او قیام بقول یا فعل کرده میتوانی و منم ترا و سلطنت ترا قایم کردم چنانچه عمر ابوبکر را قایم کرده **اشکال** نزد جبریه این آیه بلد طیب و بلد خبیث دلالة دارد بر صحت مفهوم **حدیث مشهور** ان السعید من سعد فی بطن امه **و** الشقی من شقی فی بطن امه که سعادت و شقاوت بحسب تخلیق و توحید ذاتی میباشد **پس** هر مومن را بسعادت و طهارت و طیب ذاتی آفریده و او را تمثیل ببلد طیب **و پس** هر کافر را بر شقاوت و خباثت ذاتیه آفرید تمثیل او ببلد خبیث داده است لهذا از هر یکی از ینها و طایفه آثار سعادت و شقاوت مادیه در دنیا ظاهر میشوند **و درایات اخر** ذکر آثار اینها و طایفه مکرر فرموده **اما** از مومن چون و اذا سمعوا ما انزل الی الرسول تری اعینهم تفیض من الدمع مما عرفوا من الحق **و اما** از کافر تمثیل قلوبشان فهی کالحجارة او اشد قسوة میباشد **پس** ایمان و کفر بتخلیق الهی و باذن الهی میباشد نه اکتسابی **جواب الصواب** بدو وجه است **احدها** اگر ایمان و کفر و سعادت و شقاوت بتخلیق اله میبود **و** ارسال رسل و انزال کتب و وعد و وعید و ثواب و عقاب ظلم و لغو و لهو و عبث محض از حکیم مدبر نعم میبود و چه در امر و صفت مخلوقی مدحی و ذمی و جزائی و سزائی الشخص نمیباشد **دیگر** آنچه مقصود و مراد خالق بود از الله در عبد ایجاد کرد **پس** از ایجاد مقصود خود خلاف آن از کافر کردن یعنی ترک کفر کن و ایمان بیار و الا ترا انبار ابدی میسوزانم ظلمی لا نهایت است که فوق بر آن ظلمی متصور نیست تعالی الله عن ذلک علوا کبیرا و ما الله بظلام للعبید **دیگر** هرگاه کفر و شقاوت در کافر آفرید حجت عبد بر معبود خالق میشود بانکه آنچه مرادت بود در ما آفریدی و الحال خلاف آن از من بطلبی و برازاله و برترک آن مر مخلوق اصلا من قادر نیستم چون حبشی را امر بازاله سواد حبدی خودش میکنند و الا بران تهدید شدید میکنند البته آن حبشی بالضرورت میگوید که چگونه سواد لون جسم مخلوقی خود م ازاله و ترک کرده میتوانم **اگر** مرادت نبود چرا در اول آفریدی **و الحال** خلاف آن میخواهی **و** خودت آفریدی پس خودت ازاله از من بکن و خالق محجوج عبد میگردد **و** او تعالی قطع همه اعذار و حجج عباد خود فرموده کقوله

لئلا یکون للناس

حکایت ... در تاویل این آیه ... امام حسن مجتبی و معاویه ...

آیه ۱۲

اشکال ... و بلد طیب و بلد خبیث ...

لئلا یکون للناس علی الله حجة بعد الرسل **دیگر** ایجاد کفر و شقاوت در ذات کافر علما بوده یا جهلا یا سهوا یا قهرا **و** بعد آن طلب خلاف آن هم خالی از این چهار
حالت صورت نیست **و** این بداهةً بر ذات غنی عادل تعالی سزاوار نیست چه چنین فعل دنی سفیه و ابله و احمق میکنند **دیگر** اگر ایجاد کفر در کافر کرد **پس** انبیاء
را بکافر یعنی چون نمرود و فرعون و شداد و شدید بفرستد و امر بترک کفر و طلب ایمان از ایشان کنند باید بنا بر آن کل انبیاء عیاذاً بالله واجب النار بگردند چه
منافی و مخالف مراد الهی از این کفار میخواهند اعداء الله انبیاء میگردند **و** کفار ناجی مستحق ثواب ابدی میشوند چه آنچه مراد و مطلوب و مرضی خالق بود در کفار
بدست خود آفریده این هر دو حالت محال حکیم خلاق متعال میباشد **تنبیه** هر گاه بطلان خلق کفر و شقاوت در عباد از خلاق عالم و آدم واضح شد
پس تاویل حدیث و آیت واجب شد **اما تاویل حدیث شریف** سعادت و شقاوت اول آنکه حدیث صحیح و حجت همان حدیثی بقانون کلیه جمهور
اصولیین و متکلمین و محقق محدثین میباشد که رجال اسنادش مطعون نباشند **ثانی** فقرات متن حدیث معارض و منافی محکم قران **و** برهان نباشد **و** قطع
نظر از اسناد اینحدیث همه کلماتش منافی و معارض قران و قوانین برهان میباشند **پس** بفرض تسلیم لابداً از احادیث متشابهات میباشد **و** تشابه واجب
التاویل مطابق محکم قران و برهان واجب است تا معارضه و منافات از بین زایل بگردد **و تاویل اینحدیث** ممکن است بآنکه ام و مادر اصلی انسان
زمین است چه از و آفریده شده و بر آن نشو و نما مدت العمر میکند و بعد موت رجوع بسوی او میکند و در آن دفن میشود **پس** ان السعید من سعد فی بطن امه
و الشقی من شقی فی بطن امه ای فی قبره بعد موته باشد یعنی هر که با ایمان از دنیا رفت در بطن مادرش که قبر باشد بر پیشانی او نوشته سعید منورانی **و** هر که کافر
مرد بر پیشانی او نوشته شقی ظلمانی بقدرت یزدانی نوشته میشود تا ملایکه در عالم برزخ و عالم محشر مومن را از کافر بشناسند و تمیز کنند **و** **آیه** و لکم فی الارض
مستقر و متاع الی حین قال فیها تحیون و فیها تموتون و منها تخرجون **و** **آیه** طه در باب ارض فرموده منها خلقناکم و فیها نعیدکم و منها نخرجکم
تارة اخری **و** مادر را در لغت و شریعت بام از برای همین نامیده‌اند چه مرجع اولاد فی الاصالة از روی تولید و تکوین و تربیت و نشو و نما و در بیداری و خواب در همه امور
معیشت و زندگی از اکل و شرب و خواب و موت و آرام از او و نزد او میباشد **لهذا** ام اصلی و اولی فی الحقیقت ارض است **و** این آیات هم مبین همین
مطالب اند اشکال بالراس باطل است **و اما تاویل آیه** آنست که جمعی گفته منهم **زمخشری** فرموده **و** هذا مثل لمن ینجع فیه الوعظ والتنبیه
من المکلفین **و** لمن لا یوثر فیه شیء من ذلک این تمثیل دو کس است که او را گوارا شود وعظ و تنبیه میگیرد و از مکلفین **و** آنکس که در او اصلا از پند و
نصیحت و کلام الهی اثری نمیشود **و عن مجاهد** ادم و ذریته منهم طیب و خبیث کما ان الارض بعضها طیب و بعضها خبیث لا ینتفع
منها **و قال قتاده** هذا التشبیه بالمومن والکافر فان المومن یسمع کتاب الله بعقله فوعاه وانتفع به کالارض الطیبة اصابتها الغیث
فانبتت **و** الکافر بخلاف ذلک **و** هذا التمثیل واقع علی اثر ذکر المطر و انزاله بالبلد المیت و اخراج الثمرات به علی طریق الاستطراد حاصلش
آنکه این تمثیل بذریه آدم است که طایفه مومن پاک **و** طایفه دیگر کافر ردی است مومن متاثر از کلام الله میشود **و** کافر متاثر نمیشود و این تشبیه برای همین
بطور ضمیمه با نزال باران ایراد کرده **پس** باطل شد قول آنکه میگویند مراد ازین باب الطینة والمادیت است که مومن را از طینت جید و طیب **و** کافر را از
طینت خبیث و ردی آفریده **و احادیث طینت** از جمله احاد غیر حجت خلاف قران و برهان است **نزد عدلیه** مدخلیت در عقاید
برهانی ندارند **و** همین قول حسن بصری است **سوال** از باذن ربه چه مراد است **جواب** رازی گفته ذلک یدل علی ان کلما یعمله المومن من خیر
و طاعة لا یکون الا بتوفیق الله تعالی **بحث ثامن عشر** کذلک نصرف الایت لقوم یشکرون بقرائتی بصرف الایت و یشکرون بغیاء
است یعنی مثل تصریف بدیع اشیاء که با ایراد و اثبات بالتکرار کردیم همچنان همان دلایل گوناگون و اقسام اقسام را برای اهتداء عباد و قوم بنی آدم گردانیدیم
تا شکر و ثنا کنند بمقابل ایجاد اجناس نعمات و موازی نعمات براهینات و حجج بر انواع هدایات **نزد بعضی** کذلک ای کما بینا ما ذکر نصرف
الایات ای نبین الایات الدالة علی التوحید و کمال العلم والقدرة و الایمان ایة بعد ایة و علامة بعد علامة و حجة بعد حجة لقوم ای لرهط
المومنین یشکرون نعم الله و یتفکرون فیها یعنی بطوریکه تبیین ایات داله بر کمال توحید و علم و قدرت و تصدیق الهیت خود یکی بعد دیگر گوناگون کردیم
همچنین همان آیات را نعمات و حجت بعد حجت گردانیدیم برای قوم عقلاء مکلفین تا شکر و ثنا و حمد بمقابل دلایل و نعمات ایمانی ادا سر آن کنند و
تفکر در آن بنمایند **اشکال** شکر و ثنا بمقابل انعام و اکرام میباشد و اینجا این شکر و ثنا را چگونه ملحق و ضم کرد بتدبیر و تنظیم عالم و آدم چه اگر تنظیم و تدبیر
عالم و مملکت خود نمیکند لهو و عبث لازم میاید **جواب** هر چند این امور من باب تنظیم مملکت و سلطنت عالم هست **اما** همان تنظیم دلایل بر ثبوت تو

تاویل حدیث السعید سعید فی بطن امه والشقی شقی فی بطن امه ١٢

وجود الهیت عظم نعمات والا در دنیائی ودینی برای عباد میباشد و شل مشهور است یک کرشمه دو کار برمیاید لهذا شکر را ضم باین کرد چنانچه **بعض اعلام** تشریح در مشار الیه کذلک چنین کرده انه تعالی یحرك الریاح اللطیفة النافعة ویجعلها سببًا لنزول المطر الذی هو الرحمة ویجعل تلك الریاح والامطار سببًا لحدوث انواع النباتات والزراعات والثمار اللذیذة النافعة فهذا من **احد الوجهین** ذکر الدلیل الدال علی وجود الصانع وتوحیده وکمال علمه وقدرته وتدبیره وحکمته **ومن الوجه الثانی** علی ایصال هذه النعمة العظیمة الا یمانیة الی العباد فلاجرم کانت من حیث انها دلایل علی وجود الصانع وکمال صفاته وعلی ذاته وشانه ایات **ومن حیث** انها نعم یجب شکرها لاجل ذلك قال نعم نصرف الایات لقوم یشکرون انتهی کلامه حاصل آنکه ریاح لطیفه نافعه که محرك ابر وموجب نزول باران رحمت وآن موجب حدوث انواع نباتات وزراعات وثمار لذیذه نافعه وسبب بقاء زندگی انسان وحیوانات ومعیشت ایشان میشود **پس** این امور بوجهی دلائل قاطعه بر وجود خالق علیم مدبر قادر حکیم متوحد متفرد وغنی بالذات مربی عالمیان اند **و بوجه دیگر** همین دلایل نعماء والاء تعالی برای بندگان اند او تعالی همچنین تبیین آن کند حجج ودلایل متعاقبه میکند برائی عقلاءِ مکلفین تا حمد وشکر منعم حقیقی دایما بنمایند براهداء والنعام والاکرام لایحصی **قوله تعالی**

لَقَدْ اَرْسَلْنَا نُوْحًا اِلٰى قَوْمِهٖ فَقَالَ يٰقَوْمِ اعْبُدُوا اللّٰهَ مَا لَكُمْ مِّنْ اِلٰهٍ غَيْرُهٗ ؕ اِنِّيْٓ اَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيْمٍ ۝ قَالَ الْمَلَاُ مِنْ قَوْمِهٖٓ اِنَّا لَنَرٰىكَ فِيْ ضَلٰلٍ مُّبِيْنٍ ۝ قَالَ يٰقَوْمِ لَيْسَ بِيْ ضَلٰلَةٌ وَّلٰكِنِّيْ رَسُوْلٌ مِّنْ رَّبِّ الْعٰلَمِيْنَ ۝ اُبَلِّغُكُمْ رِسٰلٰتِ رَبِّيْ وَاَنْصَحُ لَكُمْ وَاَعْلَمُ مِنَ اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُوْنَ ۝

ترجمه این آیات اربعه خالق میفرماید بدرستی وبتحقیق ما فرستادیم نوح بن لمك بن متوشلخ بن ادریس را وقتیکه در عمر پنجاه ساله شد بسوی قوم خود که اصنام وآتش پرستان از اولاد قابیل بودند پس نوح گفت ای قوم من بپرستید وعبادت کنید خاص خدای یگانه را که قدیم بذات متفرد بصفات الهیت است نیست مر شما را هیچ معبودی سوای آن خدای واحد بالذات وکمال صفات لهذا عبادت واطاعت مخصوص مر او راست وشریك وثانی برای او نسازید وقرار مدهید بدرستی وتحقیق من ترسان وخائفم بر شما اگر تصدیق بتوحید او نکردید عذابی بزرگ در دنیا باغراق ودر عقبی باحراق با آتش نار مولم در جواب انتقال آنحضرت گفتند بزرگان از قوم نوح یعنی مرجع القوم که عقد وحل امور بردست انها بود ای نوح بدرستی وبتحقیق ما می بینیم ترا الحال که در ضلالت وگمراهی روشن وآشکارا میباشی چه ما را از پرستش خدایان آبائی وازاطاعت الهان قدیمی منع شده دعوت وطلب ما بسوی خدای واحد قدیمی میکنی نوح در جواب شان فرمود ای گروه وقوم من نیست بما سفاهتی وضلالتی ولکن من فرستاده شده ورسول ام از جانب پروردگار عالمیان تبلیغ میکنم ومیرسانم پیغام های پروردگار خود مرا وپند میدهم ووعظ ونصیحت میکنم شما را بانچه موجب صلاح وفلاح مر شما میباشد ومن میدانم از وحی وپیام الهی آنچه مرا که شما نمیدانید آنرا **ودر تفسیرش** چند بحث اند **بحث اول** بدانکه هرگاه در آیات بالا دلایل بر وجود وتوحید وکمال وجلال صفات خود از علم وقدرت وتدبیر وحکمت خلاقیة خود وعجائب خلقت وغرائب صنعت واحیاء اموات ذکر واقامه کرد **پس** از اثبات ان اینجا ذکر انبیاء وابعاث رسل وقصص ابعاث وارسال ایشان واعراض وتکذیب امم اسلاف بایشان وتحمل وصبر ایشان بر زحمات برای تسلی وتسکین وتثبیت سید انبیاء محمد بن عبد الله صلعم کرد که این تکذیب وانکار واذیت رسانی مخصوص همین امت آخری نیست بل باسوء احوال واقبح افعال واقوال همه امم با انبیاء مرسلین الیهم اقبال میکردند **ودر اتباع** ذکر نبوة بعد اثبات الهیت چند فایده اند **احدها** اثبات اصل ثانی که نبوت بعد الهیت میباشد چه اقصا مراد بعد تصدیق وحدانیت تصدیق برسالهٔ رسل مع جمیع آنچه ایشان از خالق آوردند **ثانیها** تسلی خاتم الانبیاء وتسکین او باینکه ایذا فکار

وتکذیب امم از قدیم با نبیا بوده ومخصوص این امت تکذیب تو نیست پس ملول وغمگین مباش **ثالثها** در حکایت این قصص اظهار عاقبت انکار منکرین
در دنیا کفر ولعن در دنیا وخسارت ایشان بعذاب الیم در عقبی **و** عاقبت محققین مصدقین برفعت وعزت ودولت در دنیا **و** سعادت ابدی در آخرت بیان
تا مصدقین مطمئن وراجی **و** کفار ومنافقین در اندیشه باشند **رابعها** تنبیه باینکه اهمال واهمال مبطلین بجهت وصول ایشان بکمال در جه بطلان خود در دنیا
تا جزا وسزا ر کامل برای عمل کامل خود دریابند **خامسها** اثبات واظهار حقیقت نبوت خاتم الانبیاء باینکه شخص امی بلا سواد و بلا خط بوده ودر میان
جهال حجاز پرورش یافته **و** در این قوم علمی وعالمی اصلا نبوده وصحبت باحدی نکرده **و** قصص اسلاف امم وانبیاء وسلاطین را که مطابق کتب منزله
بالتفصیل بیارد و بلا تفاوت البته دلیلی قاطع بر صدق نبوت آنحضرت میباشد چه ابدًا مرد امی بلا سواد وبلا تحصیل را ممکن چنین نیست که در جمیع قصص
سالفه وقرون هالکه واشخاص ماضیه هو بهو بالتفصیل بلا تفاوت وبغیر خلل وزلل صائب بیارد **واگر گفته شود** بعض عربی یا عجمی از اهل کتابی
صحابی او را گفته واین شخص آنرا بلسان فصیح خود درج کرده **جوابش میگوییم** این اصلا ثابت نیست والا مشهور ومنشور عالم میشد ومیبود
و بفرض چنینکه کدام صحابی اهل کتابی باو ذکر میکرد وبراو میخوانند **پس** خود آن شخص بعد آن چگونه تصدیق وتسلیم اسلام باو کرد **واگر** بعد اسلام اعلام
وتعلیم میکرد **پس** او چگونه بر تصدیق خود باقی ماند **واگر** بر اجرت تعلیم میداد اینحال را چگونه اعداء آنحضرت منشور ومشهور عالم وآدم نکردایند **و** عادت
طبایع اعدا را تا بدین ترک کردند خصوصًا در باب دین بدر وپسر معترض یکدیگر وعیب جوئی وعیب گوئی بل مفتری ودشمن جانی یکدیگر میشوند **واگر**
بمباحثات ومناظرات علماء اهل چنین حالات را دریافته درج میکردا **ینهم** باطل چه آن مخالفین دین را فحا ناو الزاما چرا نشر وذکر اصلا نکردند وهمین
قصص ازبا بقلان روز دریافتی حالا آنرا اعجاز خود قرار دادی **واگر** چنین میبود البته بدواعی منفره بحسب عادات طبایع حطام مذکور ومنشور میشد **و**
هرگاه اصلا وابدا چنین حالات ذکر نکردند **پس** بطلان چنین باطل **و** حقیقت وحقیت واعظم احد دلایل در صحت نبوت آنحضرت ثابت وواضح شد
بحث ثانی لفظ نوح از سماء صفات ممدوحه بسکون واو اسمی عجمی غیر منصرف عند الاکثر بل هو المشهور **و** غیر معرف عربی است **پس** آیا جامد است
یا مشتق در آن دو وجه اند **ثانی الوجهین** لفظ نوح در اصل مصدر از ناح ینوح نوحًا ونیاحًا ونیاحة بکسر هر دو **و** نواحا بضم النون
و مناحًا بمعنی گریه از ناحت المرأة زوجها **و** النیاحة اسم **و** جمیع انواح **و** نوح **و** نوایح **و** نایحات است **سوال** هرگاه لفظ نوح اسمی
صفاتی باشد **پس** بایدکه اسمی بغیر این آنحضرت داشته باشد **جواب** بلی نامش عبد الغفار **و** همین مروی در تفسیر قمی **و** در علل حضرت صادق است
و در **روایتی** اسمش عبد الاعلی است **و** در **روایت دیگر** عبد الملک است **سوال** سبب تسمیه بنوح که بمعنی گذر کردن باشد چرا وبرچه توجه کرده
تا نامش منشور ومشهور بنوح گردید **جواب** در سبب تسمیه آنحضرت وجوه اند **از ابن عباس** مرویست انه قال سمی نوحًا لکثرة ما ناح علی
نفسه یعنی تسمیه آنحضرت صلعم بنوح بجهت کثرت گریه او شب وروز بوده **پس** در سبب گریه آنحضرت نیز وجوه گفته اند **احدها** دعوته بالهلاک
علی قومه یعنی کردن دعای بد بهلاکت قوم خود گریه او تا موتش بود **اشکال** آن نفرین جایز بود یا نبود **اگر** جایز بود **پس** گریه چرا کرد **واگر** حرام غیر جایز
بود **پس** خدا چرا دعایش قبول کرد **مع هذا** آنحضرت پیغمبر اولو العزم معصوم بود چرا خلاف عصمت بلا اجازت درخواست اهلاک کل خلق
زمین از حیوانات وغیرها کرده **و** چرا خالق اجابت او کرده **جواب** گریه آنحضرت بطور ترحم ورقت قلبی بود چه مثل مشهور است بنی آدم اعضای یکدگر
اند هر چند ایشان بجهت کفر وشرک بطور تعجیل جزاء وسزاء اعمال شان واجب الاهلاک واستیصال در دنیا بودند **و** آنحضرت باذن نعم درخواست اهلاک شان
کرد **و** این اهلاک استحقاقی ایشان تعجیلا فی الدنیا بجای قتال وانزال آفات آخر بر مجرمین بلا تفاوت میباشد **و** اصلا خلل وزلل از خدا واز شیخ الانبیاء صادر
نشده **اشکال** اگر ایشان بجهت شرک وکفر مستوجب اهلاک گردیده بودند **پس** اطفال صغار وحیوانات لا یعقل کلهم را بلا تقصیر بتقصیر اهل عصر
چرا هلاک با عصاة ساخت **جواب** چونکه او تعالی اصلاب وارحام مردان وزنان آن امت تا پنجاه سال عقیم ساخت تا احدی نزائید وطفلی
بر صغر باقی نماند **پس** اینها بمتابعت آباء واقوام خود نیز تکذیب وایذاء بآنحضرت میکردند **و** بعد بلوغ ورشد بسزای خود همه اینها رسیدند **الجواب**
اهلاک کل حیوانات بری وبحری هم علی قول اهل آن امت هلاک گردید چه بنی بشر در ایجاد وابقاء عالم علت غائی اند **و** ما سواهم کل معلول تابع برای
انتفاع ایشان بوجود آمده اند فاذا بطلت العلة بطل المعلول معها **و** لازم وملزوم بیک حال وبیک صورت هلاک شدند اشکال عاید عقلا ونقلا میشود چه
عموم فحوای آیه لا یحب الله الجهر بالسوء من القول الا من ظلم مظلوم مجاز عمومًا میباشد **اشکال** کل اشخاص وحیوانات مهلکین در متفاوة الازمان

والا عصار پیدا شده بودند **و** ایشان متفاوت الاعمال لا بد ابوده اند **پس** حیز آجال خود چگونه اہلاک ہنا خلاف علم و تقدیر وجل ممکن نباشد **جواب**
اشکال ندارد چه حکیم علیم ازلی در ازل کل احوال ابدی عالم و آدم پیدا نشست پس در ازل آجال و اعمار همه این اجناس انسانی و حیوانی همان وقت طوفان
معین و مقرر کرده بود هر چند در متعاقب الاعصار و الاوقات بوجود آمده بودند خلاف اجل احدی از ان اجناس و انواع نبرده **ثانیها** از سبب گریه
نوح آنست که آنحضرت در خواست نجات پسر خود کنعان از غرق از خدا کرده سزاوار طلب نجات او نبود لهذا با آنحضرت جواب بالعتاب آمد انی اعظک
ان یکون من الجاهلین **و** این توجیه معقول مختار اکثر است **اما احقر** در این نظر و تامل دارم اول اقوی است **اشکال** شیخ الانبیاء هرگاه عموماً اہلاک
کل کفار و مشرکین از خدا دریافته بود پس چرا بمحبت پسر مشرک خود درخواست نجاة خلاف معلوم قطعی کرد **جواب** چونکه او تعالی در اہلاک کل کفار مستثنی
الا من اهلك اجمالا فرموده **پس** آنحضرت درخواست ان ابنی من اهلی و ان وعدك الحق و انت احكم الحاكمين بغرض دریافت احوال نجات بعض اہل خود فی الواقع بطریق
استفهام بود عرض کرد تا بداند که این پسرم در اہل نجاة من داخل و شامل هست **یا نه** جواب ندا لیس من اهلك شنید که این کنعان از مومنین اہل نجات تو نیست بمحبت شرک جلی **و پس** برای
دریافت کردن آن گریه میکرد که چرا پرسید و چرا گمان اہلیت او کردم چه مراد از اہل اصحاب اہل استحقاق ایمانی مجازا و بود نه حقیقی اہل انساب و اصلاب **و** دریافتن مبهم
مجمل منکر و قبیح نمیباشد بل ازالهٔ ابهام از مبهم مجمل امری ممدوح و لازم خصوصاً با انبیا میباشد اشکال عاید نمیشود **ثالثها** از وجوه نوح آن بود انه
مر بکلب مجذوم فقال له اخسأ یا قبیح فاوحاه تعالی اعبتنی ام عبت الکلب فلاجله بنوح یعنی آنحضرت روزی از طرف سگی مجذوم گذر کرد پس
آنحضرت سگ را گفت دور شو از نزدم **و** بنوح دفعة وحی رسید این کلب مجذوم مخلوق و آفریده من است **ایا** بمن عیب قدح کردی **یا** بسگ مجذوم لهذا
بر تلفظ منقول مدت العمر گریه میکرد که چرا بسگ مجذوم لفظ دور شو گفتم و نادم از ان قول بود **اینروی** بغوی در **معالم** و منقول بغدادی **در**
لباب التنزیل و عندنا ساقط از محل اعتبار است **بحث ثالث** لقد ارسلنا نوحا الی قومه اینجمله جواب قسم محذوف است **و**
تقدیرش والله لقد ارسلنا است **در مجمع** فرموده که این لام لقد برای قسم است **و قد** برای تاکید است **و** تقدیرش حقا اقول انا حملنا نوحا
الرسالة الی قومه **و** تحمیل الرسالة تکلیفه القیام بها و هی منزلة جلیلة شریفة یستحق الرسول بتقبلها باعبائها و قیامه باعبائها من التعظیم والاجلال
ما لا یستحق بغیره یعنی بحق میگوییم که بدرستی و بتحقیق بار کردیم بار رسالت را بر نوح تا برساند است خود را **و** تحمیل رسالت عبارتست از تکلیف رسول
بقیام آن **و** رسالت منزله جمیله جلیله شریفه هست که رسول بتحمل ثقل آن و قیام او باعبای آن مستحق اجلال و تعظیم نهایت نزد خالق میشود که غیر او مستحق مثل
آن از امت نمیباشد **اشکال** قسم برای اثبات و اظهار نهایت تاکید برای مقسم علیه میباشد **پس** آوردن لفظ قد بر مقسم علیه زاید لغو میباشد و شاذ
بغیر قد مقسم میاید و در کلام الهی چرا العبد قسم لفظ قد آمد **جواب** جمعی منهم زمخشری **در کشاف** آنکه قلت انما کان ذلك لان الجملة القسمیة
لا تساق الا تاکید الجملة المقسم علیها التی هی جوابها فکانت مظنة لمعنی التوقع الذی هو معنی قد عند استماع المخاطب کلمة القسم یعنی بالام قسم
اکثر و اغلب لفظ قد ذکر میشود چه جمله قسمیه مساق نمیباشد مگر تاکید برای جمله مقسم علیها که او جوابش است **پس** لفظ قد مظنه معنی توقع مستمع مخاطب میباشد لهذا با لام قسم
اکثر لفظ قد میاید **بحث رابع** در تفسیر لقد ارسلنا نوحا الی قومه یعنی خالق سفیر باید که یاد قسم میگوییم که بتحقیق فرستادیم نوح نبی را برسالة خود
بسوی قوم او **نزد ابن عباس** این ارسلنا بمعنی بعثنا برانگیختیم هست **دیگران** گفتند ارسلنا اینجا بمعنی حملناه رسالة لیؤدیها الی قومه میباشد **پس**
رسالة اسم منصب رسول حامل و تابع آن است **سوال** در اینجا ارسلنا فرمود و بعثنا نفرمود **جواب** محققین متکلمین و اہل معانی فرمودند که لفظ بعثنا خاص
بمعنی برانگیختن و آماده کردن میباشد این مستلزم ارسال مبعوث الی الغیر نمیباشد **اما** لفظ ارسلنا دلیل است که اول مرسلین بالرسالة الی الامة نوح بود زیرا که
ارسال مستلزم رسالت و رسول الی الغیر میباشد **و** اول کسیکه بعد ادریس متبوع مرسل بشریعت و رسالت مستقله الی الامة گردید و دعوتش عام بود او ابتداء حضرت
نوح میباشد **لهذا** آنحضرت را از اول مرسلین اولو العزم میشمارند **و** بعد او حضرت ابراهیم خلیل الرحمن را **و** بعد او موسی کلیم الله را **و** بعد او محمد حبیب الله
بالاتفاق میشمارند **و** در حضرت عیسی روح الله دو احتمال اند **احدهما** از مرسلین اولو العزم مستقل بدین و بشریعت خود است **اما** این ثابت نیست و
دلیلی قایم بر آن نیست **ثانیهما** از مرسلین غیر اولو العزم است یعنی نبی مرسل الی بنی اسرائیل خاص تابع احکام توراة است لهذا در نصاری احکام شریعت با الفاظ
از عیسی نرسیده **و** در انجیل منزل خاص ابواب توحید و وعظ و نصایح و امثله و عبر بالموت و حشر قیمة و جزا و سزا مذکور است نه احکام شرایع **و** همین تا این
هیچ از الآن ثابت نمیباشد **سوال** آیا در شرط است که هر پیغمبر در هر امت بلسان قوم هم باید باشد **یا** بغیر لسان قوم هم ارسال جایز است تا بترجمه ترجمه

ابلاغ رسالة ستاید

ابلاغ رسالت نماید **جواب** دران دو قول اند **اوّل** موید بالقران بقوله وما ارسلنا من رسول الا بلسان قومه میباشد **اشکال** خاتم الانبیا
محمد بن عبد الله چگونه مرسل الی الکل باشد چه درین بطور حصر بلسان قومه فرمود **پس** بنا بر این بعض طوائف یهود و نصاری صحیح میباشد که محمد نبی مرسل الی العرب
خاص است **جواب** لا نسلم ذالک بل انحضرت الی کافة الناس و کل روی زمین و را آخر مبعوث گردید لقوله وما ارسلناک الا کافة للناس **و** مراد از لفظ
عمومیت کل مکلفین بنی بشر از ساکنین ما رضین الی القیمة است **و** لفظ الناس اسم جنس **و** بدخول الف ولام استغراقی جمیع انواع جنس بشر را حاوی و
جامع است **اما** آیه الا بلسان قومه محمول بر انبیا غیر اولو العزم پنجگانه میباشد چه بعد از ابراهیم واز بنی کلیم اکثر انبیا مخصوص ببلدی و بعضی بدهی و بعضی
بقومی که اهل لسان بودند مبعوث گردیده بود از کتب تواریخ و علم سیر این احوال مفصل دریافت خواهد شد اشکال عاید نمیشود **جواب ثانی** جایز است که
محمل این آیه بلسان قومه بر آنکه در ابتدا و اوّل بعثت هر پیغمبر اولو العزم باهل لسان قوم خود عینا باشد بعد قیام بنوة او مبعوث و مرسل الی کل الناس بشود ثم
الله اعلم **سوال** آیا انبیا یکه مبعوث گردیده اند برای تاکید لما فی عقولهم من اصول الدین من التوحید الی المعاد **یا** برای ما قرر فی عقولهم من وجود
الله العالمین والجزاء من الثواب والعقاب مع احکام دینهم و شرایعهم من الحلال والحرام **و** بنا بر این معرفت انها بعقول بغیر انبیا ممکن نیست **جواب**
درین متکلمین نیز سه قول دارند **اولها** مذهب معتزله **ثانیها** مذهب اشعریه **ثالثها** معرفت آنچه بعقول انها را ممکن الحصول است دران صول ر
اعلام و تعلیم تاکید موجب حصول علم الیقین است **اما در آنچه** عقول را معرفت انها امکان نیست خواه از مسایل اصول باشد خواه از احکام فروع دران
شرط است مجی رسول **اما** عینا بلسان قوم بودنش شرط نیست **و** همین تفصیل قول محققین محصلین **و** من اصحابنا سلطان الحکما المحقق نصیر الدین
طوسی **و** از تلامذه و تبعه اوست **تنبیه** نتیجه این قول آنست هر که متمکن بر توحید عقلی و معاد جسمانی در فترت و غیاب انبیا مرد انها را وجب النجاة بغیر
عمل اعمال سمعیه میباشد **و** همین مروی نیز در صحاح اهل بیت بنوی است **بحث خامس** هرگاه رسل مستقل اولو العزم صاحب الرسالة والشریعة سوے
اهل زمین معاصرین او مبعوث ثابت شد باین آیه **پس** بدان عبد الغفار یعنی حضرت نوح **بن** لمک **بن** متوشلخ **بن** اخنوخ **و** اخنوخ اسم ادریس نبی **بن** یرد
بن مهلائیل **بن** قینان **بن** انوش **بن** شیث و نبی علیهم السلم سما آبای انحضرت اند **و** اسم مادرش قینوش **بنت** راکیل **و بقولی** بنت کابیل بن
بن اخنوخ است **و** وقتیکه مبعوث بر سالت شد در عمر شریفش خلاف کردند **بقولی** چهل ساله بود رسول گردید **و** همین روایت ابن عباس است **و**
بقولی پنجاه ساله و باقوام یکهزار و پنجاه سال گذاره بدعوة کرد **و بقولی** صد ساله بود **و بقولی** دو صد ساله بود **و بقولی** چهار صد ساله بود **در**
مجمع فرمود ولد فی العام الذی مات فیه قبل موت ادم فی الالف الاولی **و** بعث فی الالف الثانیة **و** هو ابن اربعمائة **و قیل** بعث ابن خمسین
سنة **و** لبث فی قومه الف سنة الا خمسین عاما **و** کان فی تلک الالف ثلثة قرون عایشهم و عمر فیهم **و** کان یدعوهم لیلا و نهارا فلا یزدهم دعائی
الا فرارا **و** کان یضرب قومه حتی یغشی فاذا افاق یقول اللهم اهد قومی فانهم لا یعلمون **و قال الضحاک والثعلبی** عن ابن عباس
انهم یضربونه و یغشی علیه و یرون انه قد مات و یلفون فی لبد و یلقونه فی بیته ثم یخرج الیهم و یدعوهم الی ان آیس من ایمانهم فشکی الله تعا
من ظلمهم واخوافهم فوعده الله بارسال الطوفان علیهم جمیعا حاصل آنکه نوح تولد یافت در سنه الف اولی قبل از موت آدم **و** همان سال آدم مرد **و** مبعوث
گردید در اوایل الف ثانیه **و** نوح چهار صد ساله بود **و بقولی** مبعوث شد و عمرش پنجاه سال بود **و** در دعوة قوم پنجاه سال کم یکهزار سال گذرانید **و** دران
هزار سال ثانی با سه قرون عمر و زندگی کرد **و** شب و روز مشغول بدعوت شان الی الواحد بود **و** دعوت انحضرت دران مدت زیاد نکرد مگر قرار و کفر و انکار قوم
و زدو کوب بانحضرت **و** کبار صغار خودرا نزد او آورده مینمودند که ایمنرد پیر مجنون مسلوب العقل شده سخن او اصلا و ابدا گوش نداده باشید **و** همه اطفال بازار
حتی زنان هم بهر کوچه و دیار انحضرت را سنگسار و چوب و غیره میزدند حتی انحضرت مغشی علیه میشد و میدیدند که مرده در نمد بسته بخانه او را میبانداختند بعد افاقه
و حیوة یافته باز بر آمده ایشان را دعوت و نصیحت میکرد تا آنکه قریب بهزار سال بهمین منوال گفتار و رفتار جانبین بود آخر نا امید و مایوس محض از ایمان ایشان
شده شکایت ایشان کرد **و** خالق وعده داد بهلاک کل ایشان بارسال طوفان بر انها **تذکره** در بقای انحضرت بعد طوفان نیز خلاف کردند **در مجمع**
نقل فرمود که بعد طوفان نود سال زندگی کرد **و بقولی** پنجاه سال **و ثعلبی** در عرایس نقل کرده عاش نوح بعد الطوفان ثلثمائة و خمسین
سنة یعنی نوح بعد طوفان سه صد و پنجاه سال زندگی کرد **پس** عمر انحضرت کل یکهزار و سه صد سال کرده از دنیا بر آمد **و** از عون بن ابی شداد نقل کردند
عاش نوح بعد الطوفان الف سنة الا خمسین عاما **و** قبله ثلثمائة و خمسین عاما فعلی هذا القول یکون مبلغ عمر النوح الفا و ثلثمائة **و** یقول غیر

مشهور ست **سعودی** در تفسیر گفته که نوح مبعوث شد بر راس چهل سال عمرش رسیده بود **و** لبث کرد بدعوت قوم تا نه صد و پنجاه سال **و** زندگی کرد بعد طوفان دو صد و پنجاه سال **پس** عمرش یکهزار سال **و** دو صد و چهل سال رسیده از دنیا بر آمد **مقاتل** گفت و او مبعوث شد بعد صد سال **و** بقول اکثر بعد پنجاه سال **و بقولی** بعمر دو صد و پنجاه سال **و** بدعوت قوم نه صد و پنجاه سال **و** بعد طوفان زندگی کرد دو صد و پنجاه سال **پس** عمرش یکهزار وچهار صد و پنجاه سال رسیده مرد **و بقولی** کل عمرش دو هزار و پنجصد سال رسیده مرد **ثعلبی** روایت کرده که نوح را پرسیده شد وقتیکه محتضر شد که چگونه یافتی ایام زندگی خود را در دنیا قال کبیت له بابان دخلت من احدهما وخرجت من الآخر **و** لما حضرته الوفاة اوصى ابنه ساما وجعله ولی عهده یعنی نوح فرمود اینده عمرم در دنیا چون خانه را یافتم که دو در داشت از یکدر داخل شدم از در دیگر بر آمدم **ایضا ثعلبی** روایت کرده وقت احتضار حضرت نوح پسر خود سام را وصیت کرد و او را ولی عهد خود کردانید **اقول** هر پیغمبر از آدم تا محمد علیهم السلام وصی و ولی عهد خود مقرر کرده از دنیا رفت این مجمع علیه امت **و** علم سیر **و** تواریخ بر این شاهد و ناطق است **و** اهل سنت آنرا خود مینویسند و میگویند که الا محمد خلیفه و ولی عهد و وصی خود احدی را نکرد و الی قیمة جنگ و جدال و خلاف و قتال در باره خلافت القا کرده رفت نعوذ بالله عن ذلک **بحث سادس** خالق حی بنوح حکم واصنع الفلک باعیننا ووحینا یعنی بساز کشتی را بمعاینه ما و بوحی ما **پس** نوح عرض کرد پروردگارا فلک چه معنی دارد و خالق فرمود بیت من خشب یجری علی الماء یعنی کشتی عبارت است از خانه چوبی که بر روی آب جاری گردد **پس نوح** عرض کرد آن آب از کجا میاید وحی شد از هر جا که بخواهم و بر همه قادرم **پس نوح** عرض کرد که چوب از کجا بیارم وحی شد اغرس الشجر فغرس الساج واتی علی ذلک اربعون سنة وکف فی تلک المدة عن دعوتهم فاعقم الله تعالى اصلاب الرجال وارحامهم ولم یولد لهم ولد **پس** بامر الهی درخت ساج را غرس کرد تا چهل سال آن درخت تیار شد و دران مدة از دعوت ایشان بحجاب کرد **و** خدا اصلاب مردان و ارحام زنان شان را عقیم ساخت هرگز دران مدت ولدی ایشان متولد نشد **و نوح** بالاتفاق نجار بود و علم نجاری داشت بوحی و تعلیم جبرئیل **پس** عرض کرد که بچه کیفیت این کشتی بسازم وحی شد اجعله علی ثلث صور راسه کراس الدیک **و** جوفه کجوف الطیر **و** ذنبه کذنب الدیک مایلا واجعلها مطبقة **و** اجعل ابوابها فی جنبها **و** اجعلها ثلث طبقات **و** اجعل طولها ثمانین ذراعا الی المنکب هذا قول اهل الکتب **ثم** بعث الله جبرئیل یعلم نوحا صنعة الفلک وکان نوح یقطع الخشب ویضرب الحدید ویهیئ الفلک یعنی ای نوح بساز کشتی را بصورت سر چون سر خروس **و** جوفش چون جوف پرنده **و** دنبالش چون دنبال خروس بطور مایل **و** بکردان آنرا ذی طبقات **و** درهایش بکنارهایش بگذار **و** آنرا سه طبقه ساز **و** بگذار درازیش هشتاد ذراع و هر ذراع تا منکب باشد یعنی بذراع آدم **و** همین قول اهل کتاب است **پس** جبرائیل فرستاد و او بنوح تعلیم صنعت کشتی میداد **و** نوح بتیشه چوب را تراشید و آهن با آن میزد و کشتی را اماده و تیار کرد **و در خبر** ابن عباس مرویست بروایت ضحاک که نوح مع اولاد خود سام **و** حام **و** یافث تراشیدند کشتی را فجعل السفینة طولها ستمائة ذراع **و** ستون ذراعا **و** عرضها ثلثمائة **و** ثلثون ذراعا **و** طولها فی السماء ثلثة وثلثون ذراعا **و** طلاها بالقار داخلها وخارجها **و** شدها بالدسر هی مسامیر الحدید یعنی باین روایت درازی کشتی شش صد و شش فرع **و** عرضش سه صد و سی فرع **و** در بلندی بجانب آسمان سی و سه ذراع بود **و** کشتی را درون و بیرون روغن قیر مالید و میخ آهنی زنجیر سفینه را در مسجد کوفه نزد تنور که بطرف باب کنده از آدم بود بنوح میراث رسیده بسته کرد **و** اکابر قوم بطرف او میگذشتند استهزا میکردند که این تیار میشود و کی طوفان میاید آنحضرت پیغمبر بود چنانچه الحال سخریه بما میکنید ما هم سخریه بشما خواهیم کرد و کما قال الله تعالى ویصنع الفلک وکلما مر علیه ملاء من قومه سخروا منه **و** نوح در جواب شان میفرمود ان تسخروا منا فانا نسخر منکم کما تسخرون فسوف تعلمون الخ **و در روایة دیگر** است کان طولها الف ذراع **و** عرضها ستمائة ذراع ولها ثلث طبقات یعنی درازی کشتی هزار فرع **و** عرضش شش صد فرع و سه طبقه داشت یک طبقه برای دواب و وحوش **و** طبقه دیگر برای آدمیان **و** طبقه سومی برای طیور داشت **تبصره** علامت الهی بنوح در ابتدای طوفان ظهور آب از تنور بود **پس** در آن نیز خلاف کردند **نزد** بعضی مراد از تنور ظهور آب از روی زمین بود چه عرب مین شاداب را تنور میگویند انخلاف موضوع است **نزد** بعضی آن تنور در هند بود **نزد** بعضی از اشرف و اعلی ارض آب میامد و تنور برانهم اطلاق میشود اینهم تکلف بلاضرورت است **نزد** بعضی تنور مطبخ نان بوده است **و** آن تنور از یک لخته سنگ از آدم بنوح میراث رسیده بود و از ان تنور ابتدای آب ظاهر شد **نزد** بعضی آن تنور نام چشمه **و** مرد از نواحی شام بود **و نزد اکثر** آن تنور تنور مسجد کوفه بود و الی حین اثر ان در مسجد کوفه میگویند موجود **و** همین صحیح است **مرویست** که زوجه نوح **و بقولی** زن پیره دران نان چاشت چسپانید

بود از تنور.

بیان اسماء ارباب نوح ۱۲

بیان خلاف در عرض کشتی قبل طوفان و بعد آن ۱۲

بود دفعه از ته تنور ستون آبی بلند از دهان تنور شد و نوح آمده گلی بر سوراخ آب زده مهر بران کرد **و آنحضرت** از هر قسم چرنده و درنده و پرنده نر و ماده یک یک جوڑه **و** هشتاد نفر از مؤمنین خود و بیگانه بامر الهی در کشتی در طبقات تحت و وسط و بالا داخل کرده **و** مهر از سوراخ تنور برداشت **پس** از عمق آن تنور و از هر چشمه و دنیا آب میجوشید و بلند میشد **و** از ابواب سماء چون سماء باران بغیر ابر و بغیر تقاطر فرود آمد تا چهل روز و شب بلا انفصال بهمین منوال میبارید از زمین میجوشید و از فلک میآمد **و بقولی** تا یک ماه شب و روز **و بقولی** زیاده از چهل شبانه روز آب آمد **و** در بلند شدن آب در زمین تا کجا نیز خلاف کردند **نزد اکثر** آب از هر کوه بلند دنیا پانزده ذراع آدم که طویل القدر و الاعضاء بود بلند شد **و** باقوال آخر زیاد از پانزده ذرع آدم بلند شد آب **و بقولی** چنان بلند شد آب که کشتی بسطح فلک کشیده و مالیده بر آب میرفت **و** قول اول مقبول و معقول و مشهور بلا اشکال است **و** در قرآن بغیر تحدید آب در علو است بقوله ففتحنا ابواب السماء بماء منهمر وفجرنا الارض عيونا فالتقى الماء على امر قد قدر **و** میگویند که اهل سفینه در سفینه تا شش ماه ماندند **و** بر **جبل جودی** بنص قرآن بالاتفاق کشتی قرار گرفت و بر جبل داخل کشتی شده بعاشر محرم از آن برآمدند ثم الله اعلم **بحث سابع** یا قوم در اصل قومی بنا بر نسبت میباشد بدخول حرف نداء و قوة آن ترخیم در یاء متکلم کردند **پس** تنوین هم حذف کردند بر کسره یا قوم باقی ماند **بحث ثامن** قوم لفظ مفرد چون رهط **و** نفر **و** ملاء اسماء جماعت میباشند **در مصباح** فرموده القوم جماعة الرجال ليس فيهم امرأة **و** الجمع اقوام **و** سموا بذلك لقيامهم بالعظائم والمهمات يعنى براى آن بجماعت نامیده‌اند چه بقیام و انتظام ایشان قیام امها و اقامت عظائم امور و مهمات طی و منعقد و قائم میشوند ماخوذ از قام الامر يقوم به قياما فهو قوام وقايم واستقام الامر به میباشد **بحث تاسع** عبادت در حقیقت ذلت و تذلل است **پس** نزد جمهور اهل معانی و محققین ارباب سیر عبادت عبارت از نوع مخصوص شکر متضمن تعظیم و اجلال خاص برای منعم معبود حقیقی **و** این تعریف و تحدید بری از انواع اشکالات **و** همین مختار اساطین اصحاب ما چون شیخ الطائفه **و** شیخنا الطبرسی **و** شیخنا المقداد **و** شیخ المشایخ ابی الفتوح رازی **و** فحول الاسلام الشهيد الثانی من اصحابنا الامامیه میباشد **بحث عاشر** در اعراب غیر اتفاق قراء **و** نحات خلاف کردند **قرائة** ابو جعفر **و** کسائی و غیره بجر است در اینجا و در هر جای قرآن زیرا که غیر بدل از من اله یا صفت او باعتبار ظاهر است **و قرائة** باقی قراء بالرفع للابتداء یا خبرش موجود یا ممکن یا واجب یا خالق یا موجد مضمر است **و بقولی** و قرائتی بالنصب است بر استثناء **و** حکم غیر حکم اسم بعد وقوع الا وارد **و** تقدیرش مالكم من اله الا اياه كقولك ما في الدار من احد الا زيدا او غير زيد **نزد** بعضی من اله در محل ابتداء **و** مالکم خبرش یا خبرش محذوف میباشد **و نزد واحدی** حذف در اینجا اولی است چه بصفت موصوف چون زید العالم سکت مفید المطلب نمیباشد لهذا در اینجا خبر مقدر باید باشد **در کشاف** دیده او بیضاوی **و** نسفی **و** خطیب **و** غیرهم فرموده وقرئ غيره بالحركات الثلث **فالرفع** على المحل كانه قيل مالكم من اله غيره **و** النصب على الاستثناء بمعنى مالكم من اله الا اياه كقولك ما في الدار من احد الا زيدا وغير زيد **رازی** معترض و آخذ شده بر تقدیر او مالکم من اله غیره فی الوجود و بعد آن گفته **اقول** اتفق النحويون على ان قولنا لا اله الا الله لا بد فيه من اضمار والتقدير لا اله في الوجود **و** لا اله لنا الا الله ولم يذكروا على هذا الكلام حجة **فنقول** لم لا يجوز ان يقال دخل حرف النفى على هذه الحقيقة وعلى هذه الماهية فيكون المعنى انه لا تحقق لحقيقة الالهية الا في حق الله واذا حملنا الكلام على هذا المعنى استغنينا عن الاضمار الذى ذكروه **و** براین متکلمین بطور عقلی در علیت اعتراض کردند که صرف النفى الى الماهية لا يمكن لان الحقائق لا يمكن نفيها فلا يمكن ان يقال لا سواد بمعنى ارتفاع هذه الماهية **و** انما الممكن ان يقال ان تلك الحقائق غير موجودة ولا حاصلة وح يجب اضمار الخبر **اقول** اصل نزد اصولیین عدم اضمار و تقدیر است الا عند الضرورة **و** اینجا ضرورة تقدیر نیست و مع التقدیر هم کمال مرتبه توحید در کلمه طیبه لا اله الا الله بجميع الوجوه حاصل نمیشود چنانچه بلا تقدیر حاصل میشود **و** زمخشری **در رساله** بالانفراد بسیار دغدغه بوجوه در ترکیب و معانی این کلمه توحید و در تقدیر خبر آن کرده **اما زبدة** المحققين عمدة المدققين قدوة المحصلين حضرت **شهید ثانی** آنچه فیصل در این باب فرموده تیمنا و تبرکا ایراد آن میکنیم چه تخصیص این کلمه طیبه برای توحید تام بلا کلام لا اله الا الله است **شهید** فرموده خص هذه الكلمة لانها اعلى كلمة واشرف لفظة نطق بها في التوحيد منطبقة على جميع مراتبه **و لا** فيها هي النافية للجنس **و اله** اسمها **قيل** والخبر محذوف تقديره موجود **و** يضعف بانه لا ينفى امكان اله معبود بالحق غيره تعالى لان الامكان اعم من الوجود **و قيل** ممكن **و** فيه انه لا يقتضي وجوده بالفعل **و قيل** مستحق للعبادة **و** فيه لا يدل على نفى التعدد مطلقا يعنى این کلمه مخصوص برای توحید مقرر گردید زیرا که اعلی درجه کلمه هست و اشرف مرتبه لفظی هست

کمال تحقیق و تدقیق در اثبات نهایة توحید در معنی کلمه لا اله الا الله ۱۲

نطق بان کلمه در توحید منطبق بکل وجوه بجمیع مراتب توحید ذاتی وصفاتی وفعلی هست **و** لفظ لا درانکلمه خاص برای نفی جنسیت **و** لفظ اله اسمش است **بقول** بعضی خبرش محذوف **و** تقدیرش لا اله موجود میباشد **و** این ضعیف شمرده شده زیرا که نفی امکان حقیقت وماهیت اله معبود بحق غیر تعالی نمیکند **و** برای آنکه امکان اعم از وجود است **بقولی** خبرش ممکن است **و** درانیهم اشکال است زیرا که این مقتضی نفی وجود بالفعل نیست **و** نیز بقید ممکن نفی واجب دیگر نمیکند **و بقولی** خبرش مستحق للعبادة است **و** درانهم اشکال است زیرا که دران دلالت بر نفی تعدد اله در ماضی وحال واستقبال نیست **ثم قال الشهید** وذهب المحققون الی عدم الاحتیاج الی الخبر لان الا الله مبتدء وخبره لا اله مقدم اذ کان الاصل **الله اله** فلما ارید الحصر زید لا والا ومعناه **الله اله** ومعبود بالحق لا غیره **ثم قال رح** فی جواب سوال التقدیری وانها نقلت شرعا الی نفی الامکان والوجود عن اله سوی الله تعالی مع الدلالة علی وجوده تع وان لم تدل علیه اللغة انتهی کلامه اعلی الله مقامه بکمال التدقیق والتحقیق پس زان زین الدین شهید فرمود که مذهب محققین آنست که دراینجا حاجت بخبر ندارد زیرا که این درواقع مبتدا وخبر معًا جمع است **پس** الا الله دراینجا مبتدا موخر **و** خبرش لا اله مقدم میباشد چه اصلش الله اله مبتدا وخبر مجتمع بوده است **پس** وقتیکه اراده حصر کرده شد لفظ **لا** را بر خبرش اله **و** لفظ **الا** را بر مبتدا الله داخل کرده وخبر را برای حصر تقدیم بر مبتدا کردند **و** معنیش الله اله **و** معبود بالحق لا غیره باشد حاجت تقدیر وتاویل بجز الله دراین اصلاً وابدًا نیست **پس** از زین شهید درجواب سوال تقدیری که ناشی میشد چنانچه از خود جواب سوال هم مفهوم میشود بانکه این نقل شرعا بسوی نفی امکان ووجود از اله سوای الله تع مع بقاء الدلالت بر وجود تعالی ازلاً وابدًا وارد **و** هرچند لغت بران دلالت نکند عیب وایراد عاید براین نقل نمیشود **بحث نحا یعشر** یا قوم اعبدوا الله مالکم من اله غیره بدانکه اینجا دو جمله ذکر شدند **جمله اولی** اعبدوا الله بیانیه است که عبادة کنید الهی را که عبارة است از ذات مجرده واجبه قائمه دائمه بنفسه بلا سبب ولا علت ولا ماده ولا اعتبار جامع جمیع صفات کمالیه جمالیه وجلالیه لهذا مستحق عبادت واجلال وتعظیم مخصوص او در هرحال است **و** باحد عبادت او سزاوار ابدا نیست **اما جمله ثانیه** مالکم من اله غیره اینجمله در معرض تعلیل ودلیل برای تخصیص در عبادت اوست چه نیست مر شما را ازظاهر وباطن اصلا وابدا هیچ الهی معبود مستحق عبادت وطاعت سوای آن واجب تعالی **و** عادت اهل کلام ومطالب است که اکثر مقصود را اول میطلبند یا نهی ازان اول میکنند **و** تعلیل ودلیلش بعد آن ذکر مینمایند تا در قلوب سامعین اوقع ومدلل میگردد **و** جمله اعبدوا الله مقصود اصلی از عباد **و** اینجمله مالکم من اله غیره دلیل بران میباشد **و** دلیل یا من باب الترغیب میباشد یا من باب الترهیب **و** اینجا هر دو نوع دلیل شیخ الانبیاء پیش کرد **اولهما** من باب الترغیب وان مالکم من الله غیره است **ثانیهما** من باب التحذیر وآن انی اخاف علیکم عذاب یوم عظیم میباشد **و متکلمین** نزد ضرورت تقدیم دلیل مقصود میکنند چنانچه سید انبیاء صلعم بعد توبیخ بحاسدین منکرین علی فرمود ما تریدون من علی سه بار **و** بعد آن تقدیم کرد دلیل را بقوله علی منی وانا من علی **و** باین اثبات تسویه ویگانگی خود وعلی در جمیع امور کرد **پس** ازان بیان فرمود اصل مقصود خود ومطلوب خود را لمخاطبین علی ولی کل مومن ومومنة من بعدی یعنی علی ولی عهد من متولی هر مرد وهر زن مومن است از ابتدای مرگ من **و** اگر من بیانی است پس علی متولی هر کس است در حیوة وزندگی من ودر حضور وغیاب من خواه غیابم بسفر وبعد مسافت باشد خواه بموت فرقی ندارد وولایت علی در هرحال ثابت است **و** اگر من ابتدائیه هست **پس** معنیش آنکه علی ولی عهد من متولی هر مومن از ابتداء مرگ من است غرض بیان اثبات خلافت علی بلافصل است **بحث ثانی عشر** انی اخاف علیکم عذاب یوم عظیم این جمله دلیل ترهیبی بانها است که اگر اله واحد خود را توحید وعبادة مخصوصه نمیکنید ای قوم بتحقیق من میترسم بر شما ورود عذاب عظیم را **و** مفسرین سه وجه دراین عذاب عظیم دارند **احد الوجوه** عذاب عظیم طوفان شدید **و** عظیم شمرد از اجله ان عذاب مستولی شد کل عالم را تا اغرق هر ذی حیواتی شد وهیچ مثل آن عذاب در دنیا قبل بران نیامده ومن بعدهم الی القیمة مثل آن نمیاید **ثانی الوجوه** از عذاب مراد یوم عظیم عذاب القیمة نار دایم لا ینقطع الی الابد میباشد **ثالث الوجوه** محمول بر هر دو عذاب دنیا که یوم الطوفان **و** بر عذاب یوم القیامت میباشد یعنی اگر توحید وعبادت خالص معبود بحق نمیکنید در دنیا ویوم الاخرة بالاتصال شما معذب بعذاب عظیم خواهید شد **علامه زمخشری** دو جمله مالکم من اله غیره را جمله اولی **و** انی اخاف علیکم را جمله ثانیه گردانیده در موقع مورد این فرموده قلت الاولی بیان لوجه اختصاصه بالعبادة **والثانیة** بیان للداعی الی عبادته لانه هو المحذور عقابه دون من کان یعبدونه من دون الله یعنی جمله اولی جمله بیانیه برای وجه اختصاص تعالی بالعبادة است **و ثانیه** جمله بیانیه جمله داعیه الی عبادته تع است زیرا که بترک آن عقابش محذور است **و** محذور نیست عقاب معبودتان من دون الله چه انها اشیاء جمادی بلا حیوة ولا علم ولا قدرت

معنی لا اله الا الله بیان وجه العبودیة

بیان حدیث قوله تعالی فرمود من علی منی وانا من علی ولی کل مومن من بعدی ۱۲

مخلوق اندنه خالق

مخلوق ندنه خالق **اشکال** لفظ اخاف با ستقبال متضمن شک است در اتیان عذاب عظیم **واگر** در نزول عذاب بینا انبیا شک داشتند **امّا** در حصول عذاب دنیا ویوم القیامت بالیقین نوح شک نداشت پس چرا اشکارا نشک ذکر کرد **جواب** هر چند مفسرین بوجوه گفته آنرا لکن این هیچمدان میگوید که توعید شفاهی علینی ابتدائاً بطور قطع کردن موجب اغرا واغواء مخاطب غلبه اکثر مایوس میشود بجهت وصول حصول خبر عقاب ومواخذه چنانچه آدمی را که تقبل سپرند مایوس از نجات خود شده لا ینبغی ولا یعنی میگوید شفاها سلطان قاهر واکثر اینحال معتمدین معاینه کرده اند **تنبیه** هرگاه این واضح شد پس برای همین آنحضرت بکلمه رجاء اخاف علیکم فرموده تا بمحض سماع توعید قطعی بحصول عذاب مایوس نگردند ورو وانکار از قبول دین وآئین ننمایند **ومتکلمین** در توعید شفاهی علینی در ابتدا مرتبه دو قول دارند **طایفه ثانیه** تجویز آن بوعده قطعی نکردند تا موجب اغرا واغواء مخاطب نشود **اشکال** پس با بلیس چرا توعید شفاعی علینی بلفظ فاخرج انك انت الرجیم وان علیك لعنتی الی یوم الدین فرمود **جواب** بدو جهت **احدهما** بجهت آنکه عالم الغیوب والقلوب در ازل کفر او در وقت معین میدانست **ثانیهما** بعد انکار او از حق تعالی ما منعك الا تسجد اذ امرتك خلقتنی من نار جواب انکار از سجده آدم تکبر خود از رو قیاس بطور رد الهی شفاها بمحضر نعم کرد پس بظهور سبب عدم نجات او بطور قطع ویقین مستحق وستوجب توعید علینی گردیده **اشکال** ندارد **امّا جواب** مفسرین بدو وجه است **احدها** اخاف ویخاف بمعنی یحذر است چنانچه درباره ملائکه معصومین فرموده یخافون ربهم ای یحذرون معاصی ربهم میباشد **ثانیها** یقین نداشت در نزول عذاب برانها بنفسه بالیقین داشت لکن قطعی نداشت که آیا اینحال در دنیا نازل میشود یا در آخرة چه آنوقت ابتداء تبلیغ بود واجمالا امید داشت که هر که ایمان نیارد مستحق عذاب میشود تاجیلا یا تعجیلا لهذا بکلمه رجاء وشک فی کرد **پس** این شک تعلق وتعیین زمان دارد نه بحصول عذاب اشکال ندارد ثم الله اعلم

اشکال شیخ الانبیا چرا ایشان را دعوة عبادت الی الله بغیر دلیل کرد ودلیل با ایشان اول یا آخر پیش نکرد **و** عادة الله در کل قرآن جاری وان مملو بدلایل در هر جا است **جواب** ما بالا ذکر کردیم که بعد آن ما لکم من اله غیره دلیل اعبدوا الله است **و** معنی لفظ الله واله متضمن دلیل است بصورت تکیه الحال همین جا ذکر کردیم **پس** اعبدوا الله من باب التکلیف **و** ما لکم من اله غیره من باب التوحید تعلیل ودلیل بر دعوت است حاصل آنکه عبادة بغیر خالق واحد واجب سزاوار نیست زیرا که موحد منعم شما غنی بالذات است وهمه انواع الطاف ونعمات واحسانات بشما از غیر او تعالی نیست پس شما عبادت برای غیر او نکنید و همین معنی دلیل میباشد **اشکال** آیا در توحید شرط است که بعد اعتقاد اقرار بلسان نماید وتلفظ بهمین لا اله الا الله عینا کند واجب است **یا** بهر کلمه چون وما من اله غیره **یا** مثل آن هرچه دلالت بر توحید ذات وصفات تعالی کند کافی است چون الله واحد **یا** الله لا شریک له وامثال این **یا** شرط صحت تصدیق تلفظ باین کلمه عینی **یا** مثلی نیست وکافیست اعتقاد بان **جواب** اینمسئله مبنی بر تحقیق معنی ایمان است **و** در آن متکلمین خلاف دارند **نزد طایفه** ایمان فی الواقع محض تصدیق قلبی است لقوله تعالی قالت الاعراب امنا الی قوله ولما یدخل الایمان فی قلوبکم **و** مفسرش مرویه **مسلم** وغیره است من مات وهو یعلم انه لا اله الا الله دخل الجنة **اقول** مسبوق بر تصدیق علم بتوحید اله شرط واینحدیث محمول بر آن است **و** همین قول محقق حکیم نصیر الدین در فصول است **نزد** طایفه دیگر ایمان در حقیقت اول تصدیق قلبی **و** بعد آن اقرار لسانی هر دو معاً است بغیر عذر چون لال وتقیه **و** همین مختار تجرید واکثر است **نزد** طایفه ایمان تصدیق بجنان **و** اقرار بلسان **و** عمل با عمال ارکان معاً هر سه میباشد **وجه ثانی** مختار جمهور واکثر محققین است **تنبیه** هرگاه این واضح شد **پس** در تلفظ لسانی بکلمه لا اله الا الله عینا **یا** بمثل آن آنچه دال بر آن معنی باشد واجب علینی است **یا** واجب علینا نیست در آن نیز دو قول دارند **اصح الاقوال** تصدیق قلبی اصل واول ایمان است **امّا** اقرار بلسان بغیر عذر معقول کاشف ما فی الجنان نیز واجب عینا است **امّا** اقرار بظاهر بلفظ کلمه طیبه لا اله الا الله عینا واجب نیست بل بهر لفظیکه دال بر معنی توحید کامل تام باشد جایز است **ولکن** تلفظ اینکلمه عینا سنت الهی ورسول سبحانی وائمه اطهار علیهم السلام واصحاب است الی حین جاری وساری ومعین ومقرر است **و** بر تلفظ همین قدیما وحدیثا اکتفا بر حکم اسلام متکلم کرده آمدند ولن تجد لسنت الله تبدیلا **پس** اکمل وافضل واعلی واشرف کلمات توحیدیه جامع جمیع مراتب ودقایق توحید همین کلمه عینا است تلفظ باین از سنت مؤکده است **و** در **شرح خصایص علوی** که متن مشهور بخصایص نسائی امام سوم محدثین اهل سنت مشهور چون آفتاب است در باب اسلام حضرت ابو طالب بالاستقصا تشریح وتفصیل جزو کل اینکلمه کرده ام ودر عالم آن شرح مطبوع وایر وسایر است من شاء فلیرجع الیه **بحث ثالث عشر** الملاء بالتحریک اسم مفرد ومعنی آن جماعت چون قوم ورهط ونفر است **و** فراء بعد این گفته که ملاء خاص جماعت رجال معتبرین اند **در لغة** ملاء بفتحتین ونیز بکسر اول بلغتی بمعنی پری میباشد از ملاء یملاء ملاء فهو ملآن ومملوء من ملئت الاناء بالماء پر شد کوزه باب **و** ملاء فلان بالغضب کوزه

پر آب فلانی پر غضب است **سوال** چرا اکابر الناس در هر عصر بلفظ ملا نامیده شدند **جواب** در وجه تسمیه جماعت رجال بملا وجوه دارند **احدها** الملأ
مهموز اللام هم اشراف القوم وسادانهم وسموا بذلک لامتلائهم بجودة الرای والمعروف یعنی بملا نامیده شدند بجهت پری طبایع شان بجودت
رای وفهم ومعروفیت **ثانیها** لانهم یملئون العیون ابهة والصدور هیبة **والمحفل** عزة ودفعة چه عیون معاینه کنندگان مملو میشوند و پر میسازند
بدهشت بزرگی ایشان **و** صدور وقلوب مردم بهیبت اینها **و** محافل را بعزت ورفعت **ثالثها** والملاء اشراف القوم وسادة الناس ورؤسائهم ومقدموهم
والذین یرجع الیهم فی مهماتهم وجمیع امورهم **وهم** اهل العقد والحل لهم یعنی ملا جماعتی هست از اشراف قوم وسادات مردم ومقدمین ایشان
که مردم بسوی ایشان در مهمات وجمیع نیک وبد خود رجوع میکنند ومطیع اینها میباشند **و** اهل عقد وحل امور ایشان همان جماعت خاص میباشند **رازی** از مفسرین
نقل کرده که ملا جماعت اکابر قوم امداد واضداد انبیاء میباشند **سوال** چه معنی دارد لفظ مُلّا بضم میم وادغام لام چون ملا جلال **و** ملا تقی **و** ملا باقر وغیرهم **جواب**
دریافت احقر معنی با خذان عربیت یا عجمیت نشده **یحتمل** که اطلاق ملا بنقل الی العجمیت با علام مجتهدین بهمین معانی مزبوره شده چه ایشان ممتلی و
مملو بعلم ویقین **و** اصحاب فهم ورای صلیب نافذ القول در احکام دین مرجع امت میباشند والله اعلم چه اینها با یمان وبعلوم عقلی ونقلی وذهن وذکاء ورای فراست
مملو **و** نافذ الحکم در خلق **و** در عیون اینها ابهت **و** در صدور هیبت **و** در مجالس عزت ورفعت **و** عند الله وعند الخلق عظیم المنزلة **و** سادات خلقت بعد از
نبوة وخلافت من جانب الله میباشند **بحث رابع عشر** قال الملاء من قومه انا لنریٰک فی ضلال مبین یعنی وقتیکه نوح مبعوث شد **و** قوم ش
میگویند که ذریه قابیل همه صنام وآتش پرست بودند بروز عید اینها جمعیت وانبوه کثیر بوده حضرت نوح یا قوم اعبدوا الله الخ باینها در عامة البلوی تبلیغ مرالله
کرده **و** اکابر واعاظم ومراجع اینها که بودند در جواب نوح گفتند ای نوح بتحقیق ما میدانیم ومی بینیم که تو در ضلالت افتکار او روشن افتادی چه دعوت تو ما را بسوی
عبادت اله واحد وترک اصنام واوثان قدیمه خود بکنیم دلیل قطعی هست که تو گمراه علانی شده وگمراه گردیده **و** در نزد یک مفسرین خلاف کردند **نزد بعضے** مراد رؤیت
بمعنی ظن غالب است **نزد بعضے** بمعنی رؤیة بالبصر است **نزد بعضے** مراد رؤیة بالقلب و آن بمعنی معرفت است یعنی انا عرفناک فی ضلال ظاهر **نزد بعضے** بمعنی
علم است یعنی انا لنعلمک فی ذهاب بیّن من الحق **نزد بعضے** چونکه نوح بقبول تکلیف عبادت **و** دعوة توحید **و** نبوة **و** معاد کرده **و** ایشان
خلاف ملت خود آنرا پنداشته لهذا اسناد ضلالة باآنحضرت کردند **رازی** و**نیشاپوری** در اینجا فرموده قال المفسرون الملاء الکبراء والسادات
الذین جعلوا انفسهم اضداد الانبیاء **و** الدلیل علیه ان قوله من قومه یقتضی ان ذلک الملاء بعض قومه **و** ذلک البعض لا بد وان یکونوا موصوفین
بصفة لاجلها استحقوا هذا الوصف **و** ذلک بان یکونوا هم الذین یملئون صدور المجالس **و** تمتلی القلوب من هیبتهم **و** الابصار من رؤیتهم
وتتوجه العیون فی المحافل الیهم **و** هذه الصفات لا یحصل الا فی الرؤساء فالرؤیة لا بد وان تکون بمعنی الاعتقاد والظن دون المشاهدة بالابصار
بحث خامس عشر ولکنی مضاف بسوی یاء متکلم اصلش لکننی است وبسبب اضافت احد نونات حذف شده **در مجمع** از اهل تعلیل نقل فرموده
ولکنی اصله لکننی حذفت النون لاجتماع النونات **و** یجوز الاتمام فی غیر القرآن لانه الاصل **و** کذلک انی **و** کانی **و** اما لیتنی فلا یجوز فیه الا
اثبات النون لانه لم یعرض فیه علة الحذف **و** لعلی فیجوز فیه الوجهان لان اللام قریبة من النون **بحث سادس عشر** قال یا قوم لیس
بی ضلالة ولکنی رسول من رب العلمین یعنی نوح در اسناد ضلالة بسوی آنحضرت جواب داده وایشان را ابتداء ترحمی والعطافی واکلمه یا قوم متضمن تالف است چنانچه کلمه
رب تعطف است یعنی ای قوم من نیست بمن ضلالة وگمراهی ولکن من رسول فرستاده از جانب پروردگار عالمیان ام رسالات وپیامهای عدیده **و** من ابتدا ء غایت
است یعنی هو ابتدائی بالرسالت میباشد **و** در اصل برای ابتداء غایت است **سوال** ایشان گفته بودند انا لنریٰک فی ضلال مبین چرا نوح لیس بی ضلالة فرموده
ومقتضی همین بود که لیس بی ضلال در جواب شان میفرمود **جواب** چونکه لفظ ضلالة اخص وابلغ در نفی وسلب است از لفظ ضلال پس معنیش چنین میشود که
هیچ نوعی از ضلالات در من حاصل نشده ولکن من رسول مرسل الهی ام بسوی شما برسالات کثیره ام **بحث سابع عشر** ابلاغ ایصال چیزے است که در آن
بیان ومع افهام مطلب باحسن وجه میباشد **و** از همین جا لفظ بلاغت بمعنی ایصال معنی الی نفس المخاطب السامع باحسن صورت از لفظ میباشد **ما بلیغ** پس
او منشی وموجد بلاغت میباشد لا الذی یاتی بها علی وجه الحکایة **فالفرق** بین الابلاغ والاداء ان الاداء هو ایصال الشیء علی وجه الذی یجب
فیه **و منه** فلان ادی الدین اداء **و** فلان حسن الاداء لما یسمع **و** حسن الاداء لقرائته **ذکره** اهل المعانی **و** شیخنا الطوسی **بحث
ثامن عشر** رسالات جمع رسالة **و** الرسالة بالکسر اسم آن چیز است که رسول آنرا حمل کند وباخود بردارد برای ابلاغ بکسی دیگر از رسل کغرح رسلاً ورسالة ذکره

فی القاموس

جواب سوال وجه تسمیه ... بیان معنی بلاغ ... نزد اهل معانی ١٢

معنی رسالت بحسب لغت

و فرق معروف ۱۲

وجوه تعریفات نصیحة ۱۲

فی القاموس **والرسول** ایضا الرسالة کما فی الصحاح والرسول بمعنی المرسل کما ان الرسالة بمعنی الشیء المرسول من رسل یرسل رسلا ورسالة **در مجمع**
فرموده الرسالات جمع رسالة وهی جملة من البیان یحملها القائم بها لیؤدیها الی غیره یعنی رسالات جمع رسالت بمعنی جمله ایست از بیان و پیام تقریرا و تحریرا که
حمل میکند آنرا قایم بآن تا ادا کند آنرا بسوی غیر از مرسل الیه **بحث تاسع عشر** اصل نصیحت اخلاص نیت از شوائب فساد و آمیزش اخلاط فسد
در معاملات و مقالات باشد ذکره شیخنا **الطبرسی و ابو الفتوح الرازی** و نصیحت بچند معنی آمده **در نهایة** ابن اثیر گفته النصیحة
کلمة یعبر بها عن جملة هی ارادة الخیر للمنصوح له ولیس یمکن ان یعبر هذا بکلمة واحدة یجمع معناه غیرها **واصل** النصح فی اللغة الخلوص یقال
نصحته ونصحت له ومنه توبة نصوحا ای خالصا مخلصا لله **و** معنی نصیحت در امر الله اعتقاد در وحدانیت تعالی و کمال او **و** اخلاص نیت در عبادت
تعالی است **و** نصیحت لکتاب الله تعالی التصدیق بحقیت تنزیل او من الله و بعمل جمیع آنچه در آن بیاباشد **و** نصیحت للرسول تصدیق بنبوت و رسالت انقیاد
بجمیع اوامر و نواهی او **و** نصیحة الائمة اطاعت ایشان و در حق انها باشد از نصح ینصح نصحا و نصوحا و نصیحة است **سوال** فرق ما بین تبلیغ و نصیحت
چیست **جواب** بعض اعلام فرموده اند الفرق بین تبلیغ الرسالة وبین النصیحة هو ان تبلیغ الرسالة معناه ان یؤدی انواع التکالیف واقسام
الاوامر والنواهی ویعرفهم ذلک **واما النصیحة** فهو انه یرغبهم فی الانقیاد والطاعة ویحذرهم عن المآثم والمعاصی باخلاص النیة **و**
یسعی فی تقریر ذلک الترغیب والترهیب بلغ الوجوه **رازی** فرموده وحقیقة النصح الارسال الی المصلحة مع خلوص النیة من شوائب المکروه
فالمعنی ان ابلغ الیکم تکالیف الله **ثم** ارشدکم الی الاصوب الاصلح وادعوکم الی ما دعانی واحب الیکم ما احبه لنفسی یعنی حقیقت نصیحت
ارسال شخص بسوی مصلحت مع خلوص نیت است از شوائب مکروه **پس** معنیش آنکه بتحقیق من ابلاغ میکنم و میرسانم بشما و ادا میکنم تکالیف اله را **پس**
ارشاد و راهنمونی میکنم شما را بسوی آنچه اصوب اصلح باحوال دین آمده و دنیائی شما باشد **و** میخواهم میطلبم شما را بسوی آنچه خود میخواهم و خود دوست میدارم
برای خود م چه **در خبر** است علامت مومن آنست که هر چیزیکه برای نفس خود میخواهد همان را برای برادر مومن بخواهد **و** هر شری و ضرریکه از خود رد کند
و دور بدارد همان را از برادر مومن رد کند و دور بدارد در حضور و غیاب **و** همین مضمون در **در منثور** مرویست **ایضا** در آن از احمد مرویست
مکتوب فی التوراة قال یا ابن آدم ارحم ترحم انه من لا یرحم لا یرحم کیف ترجو ان ارحمك وانت لا ترحم عبادی یعنی خدا فرموده ای پسر آدم رحم کن
مرحوم میشوی هر که رحم ندارد مرحوم نیست و نمیشود چگونه تو امید میداری که ترا رحم بکنم و تو رحم نمیکنی بندگان مرا **بحث تاسع عشر** ابلغکم رسالات
ربی وانصح لکم واعلم من الله ما لا تعلمون از لیس بی ضلالة کلام نوح در جواب شان بنهایت مدارا و کمال اخلاق و حلم است یعنی من رسول اله گردیدم و برسالت
اله بسوی شما آمدم بلا نقص و بلا زیاد هو بهو را ابلاغ و ادا میکنم همه انواع و اقسام رسایل و احکام و فرامین پروردگار خودم را علیحده علیحده از اصول و فروع
و من با خلاص تام مع محبت ما لا کلام بشما جمیع آنچه انسب بحال شما و اصلح بمآل شما در دنیا و آخرت باشد پند و نصیحت میکنم و من میدانم از دین خدا تعالی
برای بندگان مطیع **و** از قدرت و سطوة و باس و شدة اله بر منکران امر و تعالی در یکدیان و اجب تعالی مقرر و ثابت است آنرا شما نمیدانید **در مجمع**
نقل فرموده برای آن چنین فرموده که قوم نوح تا بعثت نوح هرگز نشنیده بودند که او تعالی عذاب قومی کرده باشد چه نزول عذابها بعد ایشان برامم نازل
شد **و** قبل قوم نوح بهیچ قومی و امتی عذاب نازل نگردیده بود **و** از ابتداء امت نوح بکرات در امت برامم تا عیسی نازل شد **در لباب التنزیل**
فرموده تبلیغ رسالت خالق بشما میکنم باینکه ایمان بتعالی و بدین و برسول و بمعاد جسمانی **و** عبادت مخصوص باو تعالی بکنید و عبادت بغیر او احدی را مکنید ترک اصنام
پرستی نمائید والا بعذاب شدید الهی خود گرفتار خواهید شد و نصیحت باین شما را میکنم **و** النصح ارادة الخیر للغیر کما یریده لنفسه یعنی نصیحت عبارت
از اراده خیر بغیر چنانچه برای نفس خود مرید خیر علی الدوام میباشد **و بقولی** النصح تحری قول او فعل فیه صلاح للغیر یعنی نصیحت عبارت است از
نهایت سنجیدگی و فهمیدگی اثیار و اختیار قول یا فعل نیکی و سزاوار نماید که در آن صلاح و فایده و خیر برای غیر بالفعل یا بالقوة باشد **و بقولی** حقیقة
النصح تعریف وجه المصلحة مع خلوص النیة من شوائب المکروه والعز یعنی حقیقت نصیحت عبارتست از تعریف وجه مصلحت مع خلوص نیت
از آمیزش و شوائب مکروه و ضرر **تنبیه** بنا بر همه وجوه حدود و نصیحت معنی آیه چنین میباشد که ابلاغ میکنم شما را جمیع تکالیف اله حکیم مدبر تعالی و جمیع
انواع احکام شرایع او را **و** ارشاد و راهنمونی و دلالت میکنم شما را بسوی وجه اصلح و اصوب تا خیر و عالم در آن بشما حاصل میشود قطعا **و** دعوت میکنم شما را
بسوی آنچه خود محبوب دارم و از برای نفس خود اختیار کردم **و** تحذیر میکنم شما را از رفتار بخلاف آن بعد آن که مختار باشید و ما علینا الا البلاغ **اشکال**

عادت خصمان است رد و تکذیب آنانکه خلاف کند و رگفتار و فتار انها خصوصا در مذهب و دین انها او را باطل و مبطل و کافر و کذاب الکذابین میدانند چنانچه این قوم در جواب نوح برای همین گفتند انا لنریک فی ضلال مبین **پس** و قتیکه مجنون مسلوب العقل ضال باطل دانستند **و** قول نوح و انصح لکم لغو محض و عبث بحت بلا ترتب فایده غیر عتو و نفور میباشد چه هرگاه او را مجنون باطل انستند قول و فعل او را چگونه صحیح میدانند **جواب** بنابراین مسئله بر این ست که آیا تجویز تاثیر در امر و نهی و نصح ابنیا و رسل شرط هست **یا** جز شرط نیست **جمهور** محققین از متکلمین با است متفق علیه تجویز تاثیر در ابلاغ ابنیا الی الامت ابتداء و انتهاء شرط نیست خواه موثر در انها بشود **یا** نشود علی کل حال اداء رسالت الهی و ابلاغ آن علانی بمدارا بکند هر چند خوف قتل و احراق خود داشته باشد هر چند جان واحد بمقابل کرورها اشخاص باشد اعراض و تاخر از ابلاغ عینی اورا اصلا جایز نیست کما قال تع لموسی و هارون اذ ارسلهما الی فرعون فقولا له الخ **تنبیه** هرگاه این هم واضح شد **پس** این ابلاغ ابتدائی از نوح نبی الله با است واجب عینی بود **پس** در عدم تاثیر و عدم اجابت دو امر ثابت شدند **احدهما** بنی الله اداء و ابلاغ رسالات خدا مجملا کرد **ثانیهما** اگر موثر با نها نشد لکن اتمام حجة الله و قطع عذر ایشان کرد و در تعم اتمام حجت و خود قطع معذرت مکلف لازم است عقلا و ان ظاهر است که شخص بیخبر و بیعلم را ذم و عقوبت قبیح است **اما نقلا** منجمله ان لئلا یکون للناس علی الله حجة بعد الرسل است **پس** قول نوح انصح لکم لغو و عبث نیست ثم الله اعلم **اشکال** در مقابل خون تشنه و خون ریزنده لکها اعداء اشرار چگونه بجان واحد پیغمبر رفتن و گفتن ما یخالف فهم ذیحر کهم علی القتل و الهلاکة جایز عقلا و نقلا باشد **اما عقلا** حفظ جان از وصول مضرة و از حصول هلاکة عند القطع واجب است و تشرف بر هلاکة عمدا حرام و لا یجوز است **اما نقلا** بنص صریح و لا تلقوا بایدیکم الی التهلکة **پس** بهر دو دلیل چگونه ابنیا را تقابل لکها اعداء کفار جایز باشد **جواب** این تقابل لکها کفار و عدم توانائی دفاع انها برای غیر انبیا ممنوع است **اما** انبیا چونکه اکمل خلق اعلی مراتب از کل امم عند الله میباشند **و** تکالیف انها اکثر غیر تکالیف امم اشق و اصعب میباشند خواه قتل بشوند یا نشوند ابلاغ رسالت بر انها فرض عین است **و** الا رسالت الهی معطل میماند **و** تعطیل رسالت تع جایز نیست **پس** لا بد هر نبی تن تنها ابتداء نزد انبوه کفار رفته حکم الله را برساند تا اداء حجت محفوظ من الله و جوبا باشد **اما** بعد ابلاغ رسالت حفظ او بحسب مشیت و مصلحت تع است ثم الله اعلم

قوله تعالی اَوَعَجِبْتُمْ اَنْ جَآءَكُمْ ذِكْرٌ مِّنْ رَّبِّكُمْ عَلٰى رَجُلٍ مِّنْكُمْ لِيُنْذِرَكُمْ وَلِتَتَّقُوْا وَلَعَلَّكُمْ تُرْحَمُوْنَ ○ فَكَذَّبُوْهُ فَاَنْجَيْنٰهُ وَالَّذِيْنَ مَعَهٗ فِي الْفُلْكِ وَاَغْرَقْنَا الَّذِيْنَ كَذَّبُوْا بِاٰيٰتِنَا اِنَّهُمْ كَانُوْا قَوْمًا عَمِيْنَ ○ ترجمه اینقو آید

قول را اینجا مقدر هست یعنی نوح گفت که آیا شگفت میدارید و عجب مینمائید اینکه بیاید شما را پیغامی بوحی از جانب پروردگار شما بر زبان مردی از جنس و نوع شما آدمی هم زبان شما باشد تا بیم کند و بترساند شما را از عقوبت الهی بر کفر و شرک شما و تا بپرهیزید شما از خشم و غضب خالق قهار و تا شما مرحوم و مغفور بگردید از گناهان شرک و کفر بسبب پرهیزگاری از آن معاصی پس قوم نوح تکذیب کردند و حمل بر دروغ کردند نوح را در دعوا رسالت بجهت آن تکذیب غضب طوفان عام نازل شد بر قوم نوح پس ما نجات دادیم نوح را از غرق شدن او و نجات دادیم با او آنانی را که با وی بودند در کشتی از اهل تصدیق و ایمان و غرق آب غضب ساختیم آنانی را که تکذیب بآیات ما کردند و کذب و دروغ شمردند انها را بدرستیکه قوم نوح گروهی کوران نابینایان قلوب بودند چه دلایل و معجزات نوح را اصلا توجه نمیکردند و نگران نمیشدند **و در تفسیرش** چند بحث اند **بحث اول** او عجبتم بدانکه همزه استفهامی انکاری **و** واو برای عطف **و** معطوف علیه محذوف است **و** تقدیرش اکذبتم و عجبتم ان جاءکم ذکر من ربکم یعنی آیا شما تکذیب میکنید و تعجب میشمارید اینکه آمد شما را ذکری از جانب پروردگار شما یعنی ای لا تکذبون و لا تعجبون عن مجی الذکر من ربکم بدانکه کفار وقتیکه او امر و نواهی الهی از زبان نوح شنیدند چونکه ایشان از سوی و دعوی از جانب الله رسیده بود پس ایشان از مقال نوح در تعجب آمدند و تعجب ایشان **یا** در اینکه آیا بغیر اصنام و اوثان ایشان خدائی و خالقی دیگر هست

یا بجهت اینکه از نوع و از قوم ما مغلو کی را مثل این برسالت خود کسو با فرستاد **و** او را رسول گردانید و از ما احدی ذی جاه و حشم و ذی عزت و مال و ملک طارا
رسول نگردانید **و** او جنس دیگر چرا ملکی را رسول نگردانید که اینذلیل و فقیر و عسیر قوم را رسول خود ساخت این قابلیت رسالت ندارد چنانچه نقل قوم نوح فرموده
ویقولون ما سمعنا بهذا فی اباءنا الاولین یعنی ارسال بشر نشنیده بودیم از گذشتگان خود و لو شاء ربنا لانزل ملائکة اگر خدا میخواست فرشتها را برسالت
میفرستاد **بهذا** دعوا نبوت او را بر جنون حبط و خلط و تخیلات و ضلالة و بر سلب عقل حمل کرده بتعجب و تکذیب کردند **و اما در ذکر** در اینجا مفسرین
خلاف کردند که آن ذکر چه بود **نزد حسن** آن ذکر وحی الهی بود **نزد دیگران** آن ذکر از باب معجزه بود **پس** ایشان نیز خلاف کردند بقولین
احدهما ان ذکر صحیفه نوح متضمن احکام و رسالت الهی معجزه چون قران بوده **جواب** اجماعی است که هیچ کتابی منزل فی الاعجاز سوای قران
نازل نشده **ثانیهما** آن ذکر معجزه نوح غیر کتاب بوده **و** آن را تعیین نکردند **نزد جمعی** آن ذکر موعظه بود و موعظه بکمال فصاحت و بلاغت
و طلاقت زاید از اوصاف و احکام الهی بود **اقول** این ذکر مذکور خواه قولی بود خواه فعلی من باب معاجز نوح بوده هر چند معین نباشد که چه بوده
ولکن معجزه بود چه بنوع هیچ پیغمبر بغیر اعجاز حجت و ثابت نمیشود و هر چند ذکر ان اعجاز دلیل بر عدم آن نمیباشد **اشکال** بنا بر این علی رجل چه معنے
دارد **جواب** نزد قرا اعلی در اینجا بمعنے مع است کما یقال جاء بالخبر علی وجهه و مع وجهه کلاهما جاین **اما نزد ابن قتیبه** در اینجا تقدیر است
ای علی لسان رجل منکم کما قال تعالی ربنا واتنا ما وعدتنا علی رسلك ای علی لسان رسلك **وجمعی** گفتند ذکر من ربکم منزل علی رجل
منکم ای من نسبکم تعرفونه میباشد **سوال** عجب چه معنی دارد **پس** ما بین مخلوق و خالق تعالی چه نسبت است و تمایز در بین خالق و خلق چه میباشد
جواب در لغة و اشتقاق عجب از عجب یعجب عجبا روعه یعنی شگفتی طبیعت و خود بینی و خود نمائی و ناشناختن چیزیکه وارد شود میباشد **در
مصباح** نقل از بعض نحاة کرده التعجب انفعال النفس لزیادة وصف فی المتعجب منه نحو ما اشجعه یعنی تعجب در اصل انفعال نفس برای زیادتی
وصف در متعجب منه میباشد **در کلیات** علامه ابو البقاء فرموده **العجب** بالفتحتین روعة تعتری الانسان عند استعظام الشیء والله منزه
عن ذلك اذ هو علام الغیوب لا یخفی علیه خافیة بل هو من الله **اما** علی سبیل الفرض والتخییل **او** علی معنی الاستعظام اللازم للتعجب یعنی
عجب بفتح اول و ثانی شگفتگی طبیعت که لاحق و عارض میشود طبیعت آدمی را نزد بزرگ و عظیم شمردن و نمودن چیزی **اما خالق** تعالی و منزه و مبرا است از
جسمانیت و لوازم آن است لهذا منزه و مبرا از عجب و تعجب است چه او سبحانه علام الغیوب و القلوب است مخفی و مستور بر او هیچ چیزی نیست **پس** تعجب از خدا
یا بر سبیل فرض و تخییل اطلاق کرده میشود **یا** بر معنی استعظام لازم برای عجب میباشد **نزد** بعض متکلمین عجب و تعجب عبارتست از عظم و کبر موقع امری از حسن و قبح او **در
نهایة** ابن اثیر گفته والتعجب ما خفی سببه ولم یعلم یعنی تعجب حصول حالتی است که مخفی میباشد سبب او و نمیدانند آنرا **و در تشریح** حدیث عجب ربك
من قوم یساقون الی الجنة فی السلاسل شاید قول جبرئیل باشد یعنی خالق تعجب میکند از قومیکه زنجیر کرده بسوی جنت کشیده میشوند یعنی جبرا و قهرا اسیر کرده اینها
مسلمان و مومن میشوند پس **ابن اثیر** گفته ای عظم ذلك عنده فکبر لدیه اعلم الله انه **انما** یتعجب الادمی من الشیء اذا عظم موقعه عنده و خفی
علیه سببه فاخبرهم بما یعرفون لیعلموا موقع هذه الاشیاء عنده **وقیل** معنی عجب ربك ای رضی فاثاب فسماه عجبا مجازا **و** لیس بعجب حقیقة
والاول اوجه **و ابن اثیر** و در مجمع البحار **گجراتی** بعد این گفته و اطلاق التعجب علی الله مجاز لانه لا یخفی علیه اسباب الاشیاء و حاصل کل آنکه
تعجب حالتی است که لاحق و عارض بطبیعت آدمی خاص میشود برؤیت شیء غریب **یا** باسماع صوت لطیف **یا** بفهم معنی دقیق و حقیق نظیف و مثال آن
پس شگفتگی بی اندازه باو ناشی و حاصل میشود چونکه تعجب و عجب از حالات و صفات طبایع بنی نوع انسانی است در ایشان بر سبیل حقیقت اطلاق میشود و اما
بر خالق که مبرا و مجرد از جسم و جسمانی و لوازم آنست **پس** بر او اطلاق بر مجاز میشود نه بر حقیقت **پس** معنی تعجب الهی بکمال خوشنودی و رضا و ثواب و مدح میباشد
در امور مستحسنه **اما** در امور منکره و قبیحه خلاف رضا و ثواب ذم و عقاب میباشد **در مصباح** گفته ویستعمل التعجب علی وجهین **احدهما** ما یحمده فاعله
و معناه الاستحسان **و** الاخبار عن رضاه به **والثانی** ما یکرهه **و** معناه الانکار والذم له ففی الاستحسان یقال اعجبنی بالالف **و** فی
الذم والانکار عجبت **و** همین قول جماعتی از مفسرین و محدثین منهم شافعی **و** یافعی **و** رافعی **و** حلیمی است **بحث ثانی** اتقی یتقی اتقاء باب مجرد ش
وقی یقی وقایة و وقاء **و** اصل یقی یوقی بوده بمعنی حفظ و نگاهداشتن چونکه واو میان یاء مفتوح و کسره لازمی واقع شده اهل تصریف **و** تعلیل آنرا وجوبا
حذف کردند چون یعد یقی شد **در صحاح و صراح** در باب افتعال و گفتند اتقی یتقی اصلش او تقی بر وزن افتعل بود واوش قلب بیا کردند

سورة الاعراف

جواب سوال لفظ عجب و تعجب چه معنی دارد از خدا و از خلق و خالق تعجب چه حیثیت دارد

بیان ماخذ و اشتقاق اتقاء و تعلیل آن ۱۲

برای کسرهٔ ماقبل **پس** یاء را بدل تا نموده هر دو تا را باهم ادغام کردند **پس** بکثرت استعمال او برافتعال موهوم میشد که لفظ تا از نفس حرف است آنرا اتقی یتقی
بفتح در هر دو بتخفیف کردند **و** مثالی مثل آن نیافتند تا باو ملحق کنند **پس** تقی یتقی مثل قضی یقضی ساختند **و** اتقا پرهیز کردن از هر محذور و مخوف عقلی
و شرعی است **و** تقوی اسم بمعنی پرهیز و حفظ خود از غیر معقول و منهی منقول باشد **و** **جوهری** گفته اتقاة التقیة یقال اتقی تقیة و تقاة مثل اتخم
تخمة **و** التقی المتقی **سوال** تقیه چه معنی دارد آیا تا قیامة باقی هست **یا** منسوخ گردیده **و** برا **اول** چه ثبوت دارد **جواب** در بقای آن الی القیمة غیر امامیه
دو قول دارند **و** بقای آن عند الخوف جایز بل واجب است نزد جمهور محققین است از خاصه و عامه **پس** **تقیه** عبارتست که بترس جان **یا** مال
یا بخوف زوال عرض و آبرو اظهار کند بلسان آنچه خلاف اعتقاد ایمان و اسلام باشد و باظهار آن علما **یا** ظنا از اضرار محفوظ بماند عقلا و شرعا جایز بل عند
الاجبار و الاضرار قطعا واجب است **اما عقلا** چونکه حفظ نفس خود از عموم مضرات واجب است **و اما نقلا** بایه و لا تلقوا بایدیکم الی التهلکة
نیز واجب **و اما** اجازت آن نیز بقرآن ثابت در آیه الا ان تتقوا منهم تقاة **و** بمرویه **بخاری** که تقیه باقی الی القیامت ثابتست **اما** وقوع قضیه متواتره عمار یاسر
و والدینش در عهد پیغمبر در مکه معظمه حاصل شده **و** قضیه دو مسلم نزد مسیلمه کذاب نیز شاهد واقعی دیگر بر آن هست **اما** قول بعدم آن باطل محض از جهال
لا اعتنا است **بحث ثالث** علی رجل منکم یعنی آیا تعجب میکنید در مجی ذکر الهی بر زبان مردی از جنس بشر مثل شما و قوم و هم نسب و همذات و هم شکل شما
تکذیب و تعجب میکنید از اینکه چرا بر این مرد وحی الهی نازل و چرا بار رسالات بسوی شما مبعوث شد و چرا از جنس دیگر چون ملک برسالت فرستاده چه جنس بجنس خود
مایل و آمد و رفت و انس در بین خود انها حاصل میشود **و** یکی از فواید همجنس بودن رسول همین باشد **و** از غیر جنس نفرت و نفور ناشی میشود و بنفور و توحش غرض
از بعثت باطل میشود **اما فرشته** هر چند بالذات اقوی و اطیب است اما ارسال او برسالت الی البشر اصلح و انسب بوجوه عدیده نیست **منها** او متکون
از مادیت نور لطیف شفاف الاجسام است **و** شما بشر متولد از عناصر کثیفه در عالم کثیف هستید در عالم کثیف شما او را مشهود و معاینه کرده هر وقت نمیتوانید لهذا اشتباه
در رحمانی و شیطانی بودن او شبهات شدیده حاصل میشد و در متابعت با فعال و اقوال او میگفتید که این اقوی از ماست لهذا ما متابعت او در همه احوال کرده
نمیتوانیم **و اگر** او را بشکل آدمی متشکل میساختیم در آن لبس و تلبیس بود **و** بر تعالی تلبیس جایز نیست لهذا از نسب و از قوم شما شخصی را فرستادم که ذات و بنیاد
و حسب و نسب او را بالتفصیل میشناسید **تذکره** هر کس را در خلق ملکی و رفعتی و عزتی و جلالی دینی یا دنیائی ابتدا حاصل میشود در انظار اهل دنیا از عوام و خواص ایشان
دفعة جلوه نمی نماید و متعرض و متفحص او میشوند و چون و چرا در او میکنند و این عادت قدیمه در طبایع مردم میباشد چونکه حضرت نوح در بین ایشان منزلت نبوة یافت
اصحاب اموال و اکابر ایشان در باره او استعجاب و استغراق میکردند که چرا ما حاصل نشد و باو حاصل شد **و** این تعقل و تصور نمیکنند که امر نبوة و خلافت معهود عالم الغیب
و القلوب بحسب قابلیت و اهلیت او را این منصب علی داده شد هر چند مسکین بی مال و دولت کم نام و شهرت باشد **بحث رابع** لینذرکم و لتتقوا و لعلکم ترحمون
این دو لام بر اینده و لفظ لام تعلیلی اند برای بیان علت بعث و مجی رسل یعنی ارسال نوح برسالت بسوی شما برای آنست که تخویف و تحذیر و تنذیر کند شما را از
نزول عذاب تعالی در دنیا و گرفتاری آخرت **و** برای آنکه خدا ترسی و عاقبت اندیشی و پرهیزگاری کنید از کفر و معاصی و اصنام بت پرستی و از رفتار و گفتار و کردار
زشت تا بسبب آن مرحوم و مغفور گردید از مواخذه مآثم و معاصی سلف **رازی** و مقلدین او چون نیشاپوری **و** خازن بغدادی **و** خطیب و پانی پتی
و غیرهم اینجا در ذیل علی رجل منکم فرموده ای تعرفون نسبه فهو منکم **و** ذلک لان کونه منهم یزیل التعجب لان المرء من هو من جنسه اعرف **و** بطهارة
احواله اعلم **و** بما یقتضی لسکون الیه اتبع **ثم** بین تعالی ما لاجله یبعث الرسول فقال لینذرکم **و** ما لاجله ینذر فقال و لتتقوا **و** ما لاجله
یتقون فقال و لعلکم ترحمون **و هذا** الترتیب فی غایة الحسن فان المقصود من البعثة الانذار **و** المقصود من الانذار التقوی عن کل ما لا ینبغی
و المقصود من التقوی الفوز بالرحمة فی دار الاخرة **تنبیه** بدانکه جبائی **و** کعبی **و** قاضی ابوبکر **و** جماعتی از امامیه میگویند که ایه دلالت دارد علی انه تعالی
اراد من الذین بعث الرسل الیهم التقوی و الفوز بالرحمة و الام لام التعلیلیة فی الالفاظ فاذا ثبتت العلة ثبت المعلول **و** المعلول فی الاصالة
هو الفوز بالرحمة **و** ذلک یبطل قول المجبرة بانه تعالی ما اراد من الکافر الا الکفر و العناد للایمان و خلقهم لاجل الکفر حاصل آنکه او تعالی از مرسلین الیهم الرسل
اراده میکند تقوی و پرهیزگاری از انواع کفر و شرک و معاصی تا فیروزی بیابند برحمة مخصوصه الهی و رحمت موجب نجات است بدخول لامهای تعلیلیه و لعل که در
کلام الهی است هر جا که بمعنی لام کی میباشد **پس** بثبوت این باتفاق باطل میسازد زعم باطل مجبره را که او تعالی از کافر میخواهد و مرادش همینباشد الا شرک و کفر
و معاصی و عناد با ایمان و اهل ایمان **و** بنیاد و خلق کرد اشیاء از بغض و محبت کفر و شرک و نفاق **جبریه** در جواب میگویند این صحیح بود بشرطیکه داعی

در عماد از جانب

بیان ابطال قول جبریه علیهم ما علیهم
الجواب جبریه از این ایراد

بیان ابعاث رسالت
بشر از ملائکه الی البشر

دربعباد از جانب تعالی اگر ایجاد نمیشد و بایجاد داعی لے الکفر در عباد از خالق این دعا، عدلیه باطل شد **جواب عدلیه** آنکه داعی درحقیقت اراده میباشد
و بنده را در افعال تکلیفیه فاعل مختار ساخته و داعی هم اراده از جانب عبد هست **پس** آیه من شاء فلیؤمن و من شاء فلیکفر نیز مصرح است **پس جواب**
جبریه نیز باطل است **سوال** برسالت و بخلافت **آیا** بریاضت و عمل میرسیم یا بغیر این امور بکمال قابلیت ذاتیه و صفاتیه از عقل و علم و فهم میرسیم **جواب**
این مذاق صوفیه هست که بریاضت نفسانی هر آدمی بدرجه نبوت و خلافت میتواند برسد این **باطل** است چه نبوت و خلافت نهایت درجه عالم امکانی هست
که فوق بران مرتبه نیست مگر درجه الهیت **پس** رسول و خلیفه متحد المآل عبارت است از من یخلفه غیره بمقامه لا قامة ارادته و انفاذ حکمه و التدبیر و
التنظیم فی ملکه **پس** چنین شخص که خلیفه علیم حکیم مدبر تعالی بشود عقلاً واجب است که او اکمل الذات و الصفات تخلیقاً و تکویناً باید باشد و از بدایت وجود او
قابلیت و اهلیت باین مرتبه حاصل و نمودار باشد **لهذا** بعض انبیاء الله و خلفائه تعالی در صباء نبی و خلیفة الله علی اهل الارض شده چون یحیی بن زکریا بقوله و آتیناه
الحکم صبیاً **و** عیسی بن مریم در حال ولادة در مهد اقرار بنبوة و علم خود کرده **بقوله** تعالی حکایة عن قومه و کیف نکلم من کان فی المهد صبیاً **و** امام محمد تقی
و امام مهدی آخر الزمان ثانی عشر شش ساله بر مسند خلافت الله و خلفاء الله گردیدند **پس** امر نبوة و خلافت عهد معهودی است در علم ازلی عنایت برای اشخاص
خاص معین و مقرر گردیده بقوله تعالی مخاطباً لابراهیم الخلیل انی جاعلک للناس اماماً قال یعنی ابراهیم و من ذریتی قال یعنی الله لا ینال عهدی الظالمین
ثابت شد و نقلاً هم آنچه مقتضی عقل است ثابت است **پس** هر انسان بریاضت و عبادت و تعقل بنبوة و خلافت الهیه نمیرسد **بلکه** آنکس که برای رسالت و خلافت
معهود الی معین و مقرر و مبعوث میشود البته او مشروط است که قبل از نبوة متصف بکمال صفات النبی چون طیب الولادة بنکاح صحیح و کمال عقل و فهم و عصمة و طهارت
و دیانت و اخلاق حمیده و اداب پسندیده و غیرها المذکورة فی علم الکلام ثابت و محقق باشد **و** اذا فات الشرط فات المشروط **پس** زعوم سفهاء صوفیه از نوع
الیخولیا باطل محض است **بحث خامس** فلک بضم اول و سکون ثانی مثل قفل سفینه یعنی کشتی **در مصباح** گفته یکون واحداً فیذکر
و جمعاً فیؤنث **در مجمع** فرموده الفلک السفن یقع علی الواحد و علی الجمع و اصله الدور و مشتق من قولهم فلک ثدی الجاریة اذا استدار و منه الفلک
و الفلک **و** فلک بفتح اول یعنی آسمان **و** جمعش افلاک است **و** فلکه اصل آنچه مدور مانند دایره ○ باشد و اینجا فلکه نام مغزل یعنی چرخه زنان میباشد که بآن تار ریخ
در رشته و غیره تار میسازند و فلک هم مدور میباشد **اما وجه تسمیه** کشتی بفلک برای آن شد که او دور بر روی آب بحر میکند **بحث سادس** فکذبوه
فانجیناه و الذین معه فی الفلک یعنی پس ایشان مصر و مستمر تا هزار پنجاه سال کم بر شرک کفر خود بوده تا آنکه تکذیب نوح کردند و باین جهت بر ایشان غضب
الهی طوفان نازل شد پس ما نجات دادیم خود نوح و آنانرا که با نوح در کشتی از اهل ایمان بودند **و در اهل نجاة** از آدمیان خلاف کردند که چند نفر کل
بودند **نزد** جمعی کل با نوح هشتاد آدم از مرد و زن بودند یعنی چهل نفر از مرد و چهل زن بودند **و بقولی** هشت نفر ایمان آورده بودند **در مجمع** هم
مروی از حضرت ابی عبد الله علیه السلام است قال آمن مع نوح من قومه ثمانیة نفر **و بقولی** نه نفر و همین را **صاحب مدارک و صاحب**
تفسیر تبیان نقل کرده که کل نه آدم بودند مع نوح سه پسر انش سام و حام و یافث **و** شش آدم دیگر که ایمان از امت آورده بودند **و** باقی از
جمیع اجناس و انواع حیوانات بحری **و** بری **و** جوی یعنی طیور یک یک جوره نر و ماده در کشتی بامر الهی گرفته بود اینها نجاة یافتند **در اخبار** بسیار بطرق
خاصه عامه وارد است که وقتیکه آب از زمین بسیار بلند شد و موج مابین پسر نوح حایل و پسرش غرق شد باد طوفان پیدا شد اهل کشتی هم نا امید از بقاء وجود
شدند حضرت نوح بالهام ملهم گردید بیاد آوری خدا باسماء حسنی و باسماء پنجتن پاک محمد **و** علی **و** فاطمه **و** حسنین علیهم السلام **و** **بروایت دیگر** اسماء چهارده
معصوم را شفیع آورد خالق از غرق طوفان نوح را نجات داد **بحث سابع** و اغرقنا الذین کذبوا بآیاتنا انهم کانوا قوماً عمین یعنی غرق
کردیم آنانی را که در آیات ما نوح را محمول بر کذب و بهتان کردند و او را انکار نمودند چه ایشان بدرستی و بتحقیق بودند قومی نابینا **و** مراد ازین عمیان عمیان
قلبی است نه عمیان الراس **و** همین قول ابن عباس و اکثر مفسرین است چه قلوب ایشان بالکلیه معرفت الهی نداشتند **و** مثل همین آیه من کان فی هذه
اعمی فهو فی الآخرة اعمی یعنی هر که در اینجا نابینا قلب بود و اصلا حظی او بهره از معارف الهی نداشت او در آخرت هم بعمیان قلب حشر و نشر میشود **نزد**
زجاج عموا عن الحق و الایمان یقال رجل عم فی البصیرة و اعمی فی البصر یعنی ایشان بعید از حق و ایمان بودند و اصلا و ابداً متاثر بموعظه و پند
و نصیحت بکور دلی و مغروری خود متوجه نشدند و قبول نکردند لهذا استحق عذاب الهی شدند چنانچه گفته میشود که مرد عامی یعنی بیسواد و اعمی یعنی بلا بصارت
و بشناخت حروف و کلمات است **زهیر انشاد** کرد و اعلم ما فی الیوم و الامس قبله ۔ و لکننی عن علم ما فی غد عم ۔ **و بقولی** این مجازیه

ازذہاب از قبول حق است چہ آنکس کہ دید و دانستہ از حق بگذرد و آنرا عمداً ترک میکند پس آنرا تعبیر از عمیان قلب میشود **نزد مقاتل** عموا عن العذاب بھم
وھو الغرق یعنی ایشان نابینا شدند یعنی حق ندانستند مجی غرق خود ایشان **و بقولی** انھم کانوا عمین عن الحق ذاھبین عن الصدق جاھلین بہ کما
یقال رجل عم اذا کان اعمی القلب **و** رجل اعمی فی البصر یعنی ایشان نابینا از حق گذشتہ و از راستی و صدق و جاہل آن چنانچہ گفتہ میشود فلان مرد کور
دل اعمی قلب است و فلان مرد نابینا است بصارت ندارد **و از اینجا** است آیہ قد جاءکم بصائر من ربکم فمن اھتدی فلنفسہ و من عمی فعلیھا
او سبحانہ بمقابل بصیرت قلبی اینجا عمیان قلبی آوردہ پس علی کل حال مراد از قوماً عمین خاص عمیان قلوب است چہ بالضرورت کل آن قوم اعمی الابصار نبودند و تاریک
قلبی و سیاہ دلی خود ہمہ اینہا ترک دین و آئین رب العالمین کردند و اصلا توجہ و نظر و تامل و اصغا و گوش بدلایل حق نکردند **سوال** بین العمی **و** العامی چہ
فرق است **جواب** بعض اعاظم فرمودند ان العمی یدل علی عمی ثابت **و** العامی علی عمی حادث **و لا** شک ان عماھم کان ثابتاً راسخاً **و** الدلیل
علیہ قولہ تعالی واوحی الی نوح انہ لن یؤمن من قومک الا من قد آمن یعنی عمی دلالت بر عمیان ثابت دارد **و** عامی دلالت دارد بر عمی حادث یعنی عمی اہل عمیان قلبی ثابت بیشتر
و مراد از عامی عمیان حادث یعنی عمیان البصر کہ حادث در بصر میشود **و** شکی نیست کہ در اینکہ عمیان شان عمیان ثابت راسخ القلوب شان بودہ **و** دلیل بر آن آیہ دیگر است کہ بنوح عالم الغیوب و القلوب اطلاع داد
کہ اناینکہ ایمان از قومت آوردہ اند ہمان مومن اند و دیگری از قومت ایمان ابدا نمی آرد **و ایضاً** لاسود را عامی و اعمی میگویند چہ او معرفت نقوش حروف ندارد
آیا این حقیقت است **یا** مجاز در ان بعضے ہر دو وجہ احتمال دادہ اند **سوال** در اصطلاح معتزلہ **و** امامیہ است کہ اینہا اصحاب ملل دیگر اسلامیہ عامہ میگویند **و**
خود را خاصہ مینامند این چیست و چرا میگویند **جواب** در ان دو سبب اند **احدھما** نزد آنانکہ عامة الصحابة عدول یعنی کل اصحاب رسول عادل اند
پس قانون کلیہ مقرر شدہ کہ اینہا را عامہ باین سبب و جہت میگویند **و** ہمین مذہب اکثر اہل سنت است **و نزد آنانکہ** خاصة الصحابة عدول اند قانون مقرر
شدہ کہ اینہا خاصہ برای آن میگویند **و** این مذہب امامیہ **و** جمہور محققین معتزلہ است **و** باین جہت ایشان خود را خاصہ **و** فرقات اخر را عامہ میگویند **ثانیھما**
بعض امامیہ فرمودہ کہ آنانکہ عدل الہی را حق میدانند **و** نیز امامت اہلبیت نبوة را تقدیم میدهند ہمہ اینہا را عامہ باین جہت گفتہ شد کہ عمیان از حق و ذہاب
از صدق دارند **و** خاصہ خود را نامیدند کہ تصدیق عدل و تقدیم امامت آل رسول اخاص ہمینہا معتقد اند **اشکال** لفظ عمین اینجا ماخوذ از چیست
آیا جمع است **یا** مفرد **و** معنے آن حقیقت **یا** مجاز اچیست **و** اشتباہ میشود کہ عمین جمع عمٍ نباشد **جواب** در اصل اعمی اسم وصفی چون اسود و اصفر و احمر
و اخضر نباشد نہ من باب التفضیل **پس** اعمی بمعنی ذاہب البصر و فاقد نورہ نباشد **در صحاح** گفتہ العمی ذھاب البصر و قد عمی فھو اعمی **و** قوم
عُمیٌ **و** امرأة عمیاء **و** قوم عمون و فیھم عمیتھم ای جھلھم **و** النسبة الیہ اعمویٌّ **و** الی عمٍ عمویٌّ **در مصباح** گفتہ عَمِیَ فقد بصرہ فھو اعمی **و**
المرأة عمیاء **و** الجمع عُمیٌ من باب احمر **و** عمیان ایضاً **و** یستعار العمی للقلب کنایة عن الضلالة والعلاقة عدم الاھتداء فھو عمٍ و اعمی القلب
و عمی الخبر **تنبیہ** ہر گاہ وصف قوم عمون نما اینجا شنیدی **پس** در حالت نصب و جر ذھبت الی قوم عمین میگوئی **و** در ذہاب نور ابصار الراس قوم
عمون علی الحقیقت **و** در ضلال و جہال و زوال المعرفت و العلم عن القلوب کانوا قوماً عمین مستعار آورند پس مجاز در لغت استعمال شدہ **اما** عمی اخ الآب
پس جمع عمٍ عموم و اعمام **و** جمع عمة عمات است و عمّ مضاعف ثلاثی **و** عمی ناقص یائی فرق در ہر حال از بین این دو لفظ واضح است **سوال** ہرگاہ کل
دنیا در زمان و کل ذوات الحیوة بغرق ہلاکت شدند **پس** از انقضاء طوفان اصنام پرستی کدام وقت و کدام کس تجدید کردہ **جواب** آنچہ بطریق اہل بیت
عصمت و الطہارة مروی ہست او اونیست **کہ صدوق المحدثین** محمد بن بابویہ در کتاب النبوة باسناد خود از حضرت صادق ع مروی ہست **در
مجمع** آخر ش انبت و الھتھم التی کانوا یعبدونھا فلما کان بعد نوح من السفینة و عبد الناس الا اصنام **و** سموا اصنامھم باصنام قوم نوح فاتخذ اھل
الیمن یغوث **و** یعوق **و** اھل دومة الجندل صنما سموہ وُدّاً **و** اتخذت حمیر صنما سمتہ نسراً **و** ھذیل صنما سموہ سُواعاً فلم یزل یعبدونھا حتی
جاء الاسلام حاصل آنکہ حدیث شریف مسطور آنکہ بعد طوفان نوح وقتیکہ ذریت نوح بوجود آمدو آنمردم با صنام پرستی شروع کردند **و** باسمائے اصنام قوم نوح اصنام
را نامیدند **پس اہل یمن** باسم یغوث **و** یعوق دو صنم را عبادت میکردند **و اہل دومة الجندل** باسم وُدّ صنمی را **و اہل حمیر**
باسم نسر **و ھذیل** باسم سُواع صنمی را عبادت میکردند **و** اصناف اُخر چون مناف **و** لات **و** عزی و غیرہ نیز افزودند تا مجی اسلام عبادت بہمین اصنام
و اوثان میکردند **و** اسلام اہالی اصنام مع اصنام آن لئام را بالکلیہ نیست و نابود کردہ بالہ واجب احد عبادت جاری و ساری در املاک شد **و اما** در عمر نوح
مورخین اہل سیر و اہل تاریخ خلاف کثیر دارند در آیہ سابقہ ارسلنا نوحا ذکر ش از عامہ ثبت شد **و در مجمع** از ابی عبداللہ الصادق ع روایت کردہ

قال ؏ عاش نوح الفي سنة وخمسمأة سنة منها ثمانمائة وخمسين قبل ان يبعث والف سنة الاخمسين عاما وهو في قومه يدعوهم و مائتي عام في عمل السفينة وخمسمأة عام بعد ما نزل من السفينة ونضب الماء فمصر الامصار واسكن ولده البلدان ثم ان ملك الموت جائه وهو في الشمس فقال السلام عليك فرد عليه نوح وقال ما حاجتك يا ملك الموت فقال جئت لاقبض روحك فقال له تدعني اتحول من الشمس الى الظل فقال له نعم فتحول نوح ثم قال له يا ملك الموت امض بما تريد فقبض روحه كان تحولي من الدنيا مثل تحولي من الشمس الى الظل يعني آنحضرت صلى الله عليه وآله وسلم فرمود که زندگی کرد در دنیا دو هزار و پنجصد سال منجمله آن هشت صد و پنجاه سال قبل از بعث و یک هزار سال الا پنجاه سال در دعوة قوم گذرانید و دو صد سال در عمل و صنع سفینه بود و پنجصد سال بعد از برآمدن از سفینه زندگی کرد و بعد فرو شدن آب بنا قری و بلاد و اسکان اولاد در بلاد کرد پس ملک الموت برای قبض روحش آمد و آنحضرت استمزاج از ملک الموت کرد که آیا اجازت هست که از آفتاب باین سایه بروم ملک اجازت داد پس آنحضرت مقبوض شد و بیفرمود زندگی ایام دنیا مثل همین تحول و حرکت من از آفتاب بسوی سایه گویا گذشت و بروایت ثعلبی کرباله گذشت قیل للنوح لما احتضر کیف وجدت الدنیا قال کبیت له بابان دخلت من احدهما وخرجت من الاخر و اینخبر دو معنی احتمال دارد احدهما بقدر زندگیم در اینجا دو هزار و پنجصد سال شغلیم بفاصله مقدار زمان همین شد که از آفتاب باین سایه حرکت کردم ثانیهما اینکه دنیا چون خانه است که دو در دارد و من از در وجود باینخانه داخل شدم و از در ثانی فانی او رفته گویا برآمدم و وقفه من در اینخانه همین مدت از دخول الی خروج می پندارم اقول فی الواقع مطابق همین تمثیل میباشد که از در وجود و ایجاد در آمدن و از در فنا و افناء او برآمدن و ایام حیوة و زندگی اشخاص همین مدت رفتار بین هذین البابین میباشد ثم الله اعلم

قوله تعالى وَإِلَىٰ عَادٍ أَخَاهُمْ هُودًا ۗ قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُم مِّنْ إِلَٰهٍ غَيْرُهُ ۚ أَفَلَا تَتَّقُونَ ۝ قَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِن قَوْمِهِ إِنَّا لَنَرَاكَ فِي سَفَاهَةٍ وَإِنَّا لَنَظُنُّكَ مِنَ الْكَاذِبِينَ ۝ قَالَ يَا قَوْمِ لَيْسَ بِي سَفَاهَةٌ وَلَٰكِنِّي رَسُولٌ مِّن رَّبِّ الْعَالَمِينَ ۝ أُبَلِّغُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّي وَأَنَا لَكُمْ نَاصِحٌ أَمِينٌ ۝ أَوَعَجِبْتُمْ أَن جَاءَكُمْ ذِكْرٌ مِّن رَّبِّكُمْ عَلَىٰ رَجُلٍ مِّنكُمْ لِيُنذِرَكُمْ ۚ وَاذْكُرُوا إِذْ جَعَلَكُمْ خُلَفَاءَ مِن بَعْدِ قَوْمِ نُوحٍ وَزَادَكُمْ فِي الْخَلْقِ بَسْطَةً ۖ فَاذْكُرُوا آلَاءَ اللَّهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ۝

ترجمه این آیات پنجگانه و فرستادیم بسوی قوم عاد برادر ایشان هود نبی را و حسب نسب معنی اخوت در مباحث تفسیر میاید هود گفت ای قوم من عبادت و پرستش کنید خدای یگانه را که معبود بحق تنها اوست نیست شما را معبودی اصلاً و ابداً سوای او تعالی آیا یعنی چرا نمیترسید خدا را و بیگانگی نمیپرستید او را و در جوابش گفتند بزرگان و مطاع و مخدوم انانیکه کفر میکردند و کفار بودند از قوم او و مقوله ایشان اینست که با درستی و تحقیق می بینیم و میدانیم ترا که با منقول در بیخردی و در سفاهت و حماقت افتادی و با تحقیق گمان میکنیم ترا از دروغگویانی و دروغ میگوئی در دعوت بعبادت اله واحد هود در جواب شان گفت ای قوم من نیست مرا بیخردی و خفت رای و عقل و حماقت ولکن من رسول فرستاده ام بسوی شما از پروردگار عالمیان تبلیغ میکنم و میرسانم شما را پیامهای آفریدگار خود را و من مر شما را نصیحت کننده ام بکمال اخلاص بطور دیانت بلا خیانت آیا عجب میاید شما را و تعجب میکنید از آنکه بیاید شما را پند و یاد دهی از جانب

و در بعض روایات عمر نوح دو هزار و پانصد سال بوده

پروردگار شما بر زبان مردے از حسب و نسب قوم شما یا باستبعاد و استعجاب میارید شما را اینکه چرا رسالت و ذکر الٰہ نازل شد بر مردے از جنس قوم شما و چرا بر شما نیامد نازل
نشد تا بترساند و تخویف نماید شما را از وصول حصول عقوبت شدیدہ الٰہ در دنیا و عقبیٰ و یاد کنید ایقوم نعمت خدا را وقتیکہ گردانید شما را خلفا بعد از ہلاک
استیصال قوم نوح در ارض احقاف حضرموت تا عمان و بیفزود شما را در پیدایش بسطت و زیادتی قوة جسمانی و جسامت و طوالت اجسادی و اعمار مع اموال
و نعمات غیر متناہی را پس یاد کنید شما و فور نعمتہائے الٰہی را تا شاید شما رستگار شوید و بنجاح و فلاح در دنیا و عقبیٰ برسید و در تفسیرش چند بحث اند
بحث اول و الی عاد اخاہم ہوداً این عطف بر لقد ارسلنا نوحا تقدیرش و لقد ارسلنا الی عاد اخاہم ہوداً و اخاہم مفعول و ہوداً عطف بیان اخاہم
است **بحث ثانی** این عاد اولیٰ بالاتفاق پسر عوص بن ارم بن سام بن نوح میباشد **اما ہود** و او ہود بن عبد اللہ بن رباح بن الخلود
بن عاد بن عوص بن ارم بن سام بن نوح نبی میباشد **قال** البغوی و خازن البغدادی فی اللباب **و اما السیر** محمد بن اسحاق گفتہ ہود
بن شالخ بن ارفخشد بن سام بن نوح و ہمین قول اکثر است **در مجمع** فرمود و ہو عاد بن عوص بن ارم بن سام بن نوح است **و اما ہود**
و ہو شالخ بن ارفخشد بن سام بن نوح قول محمد بن اسحاق است **و بقولی** ہو ہود بن عبد اللہ بن رباح بن خلود بن عاد بن عوص بن
ارم بن سام بن نوح و ہمچنین در **کتاب النبوة** صدوق المحدثین روایت کردہ **تنبیہ** ائمہ سیر و مفسرین متفق اند از کل انبیاء پنج نفر عرب بودند
منہم خاتم الانبیاء محمد بن عبد اللہ صلعم **منہم** صالح **منہم** شعیب **منہم** ہود **منہم** اسماعیل ذبیح بن خلیل الرحمن **و در در منثور**
از سفیان ثوری ہمین انقلکردہ قال من الانبیاء من العرب بنیناء و صالح و شعیب و ہود و اسماعیل علیہم السلام **سوال** در اول متکلمین بالعربیة
درین دو قول وارند **احدہما** حضرت اسماعیل بود **ثانیہما** حضرت ہود بود و ہمین مروی **در در منثور** از جمعی منہم اسحاق بن بشیر و ابن عساکر از طریق
عطاء از ابن عباس روایت کردند قال کان ہود اول من تکلم بالعربیة و ولد لہود اربعة قحطان و مقحط و قاحط و فالغ و ہو ابو مضر و قحطان ابو الیمن
و الباقون لیس لہم نسل ابن عباس فرمود کہ ہود اول کسی ہست کہ تکلم بعربی کرد و اولاد ہود چہار بودند **یکی** قحطان **دوم** مقحط **سوم** قاحط **چہارم**
فالغ و او پدر قوم مضر و قحطان ابو الیمن بود و باقی دو ولد را نسل نماند **بحث ثالث** عاد اسم معرف شخصی است کہ قوم وار بعد نوح و حضرت ہود مبعوث
الیہم خاصة بلا خلاف بود **تذکرہ** نزد اہل سیر بالاتفاق نام حضرت ہود عابر پسر صالح بن ارفخشد بن سام بن نوح است **و** بنابر این از ابنای عم عاد باشد **و**
باتفاق اہل انساب و تاریخ و سیر و تفسیر او عاد اولیٰ است و قیل بر او شخصے و قومی منسوب الیہ بودہ **سوال** عاد عجمی است یا عربی پس آیا جامد است یا مشتق
آیا معنے دارد یا علم بغیر معنے است **جواب** لفظ عاد اسم غیر منصرف در اصل عربی است از عاد یعود عوداً بمعنی رجع **و** این لفظ اسم علم گردید بر عاد اولیٰ لازم
نیست در اعلام کہ کلاً آنہا ذو المعانی باشند **و** بعضی بتکلف چند احتمال در معنی اشتقاقی او دادہ **اول** چونکہ این ماخوذ از عادہ است و عاد بمعنی رجوع و آمدہ میباشد **و** این
شخص جد بزرگ کثیر القوم بود و آمد و رجوع قومش ہمیشہ بسوی او و در ہمہ امور بود لہٰذا العاد نامیدہ شد **اقول** این تسمیہ عاد وقت تولد او بود در جمعیت او شد لہٰذا این
صحیح نمیشود **ثانی** این شخص ذو العوائد و الفوائد و المنافع و کثیر الاشخاص و القبیلہ و صاحب المنال و المال بودہ لہٰذا او را العاد نامیدند **اقول** اینہم از اسماء
لاحقی او باشد حالانکہ قبل بر این وقت تولد نامی دیگر داشتہ باشد پس بعد تولد منشوح شد **ثالث** این ماخوذ از العود است فالعود ہو الطریق القدیم و السید العظیم **و**
تسمیہ او بعاد بجہت قدامت سیادت اہالی او تلمیذ شد **در صحاح** وغیرہ فرمودند و عاد قبیلة و ہم قوم ہود ع **و** شیٔ عادیٌّ کانہ منسوب الی عاد **و در**
مصباح فرمود و عاد اسم رجل من العرب الاولیٰ و بہ سمیت القبیلة قوم ہود ع **و یقال** للملک القدیم عادیٌّ کانہ نسبة الیہ لتقدمہ **و** بئر عادیة
کانک عادی الارض ما تقدم ملکہ **و** العرب تنسب البناء الوثیق و البئر المحکمة کثیرة الماء الی عاد حاصل آنکہ عاد نام مردے از عرب اولیٰ ہست **و** بان نامیدہ شد
قبیلہ او ہمان قوم ہود ہست **و نیز** اطلاق عادیٌّ بر ملک قدیم بطور نسبت میشود بجہت تقدم و قدامت آن **و** بئر عادیہ یعنی چاہ عادیہ نیز گفتہ میشود **و عادیٌّ**
الارض عبارتست از سبق در تقدم ملکیت او چہ عرب بانسبت بنا مضبوط و موثوق را و بئر محکم متقن البقاء کثیر الماء را النسبت بعاد میکنند **اقول** این وجہ بالجملہ
معقول در تسمیہ عاد میباشد **بحث رابع** ہود اسم ابن شالخ ابن ارفخشد بن سام بن نوح عند المفسرین است **سوال** آیا ہود اسم عجمی یا عربی است
آیا جامد است یا مشتق یا منصرف است یا غیر منصرف اما اسم نکرہ است یا معرفہ آیا معنے دارد یا نہ **جواب** ہود مشہور است کہ اسم عربی معرفہ
چون زید منصرف است ہودٌ **و** نوحٌ **و** لوطٌ **و** امثال اینہا بسبب سکون حرف وسط ماخوذ از ہاد یہود ہوداً اذا رجع و تاب چہ تاب **و** اب **و** اضر **و**
رجع **و** ناب **و** ہاد ہمہ متحد المعنے اند **و** اینجا حکایت از کلیم اللہ بسوے در قرآن ہدنا الیک کردہ ای تبنا و رجعنا **در صحاح** گفتہ و ہودٌ اسم نبی ینصرف

بحث انساب عاد و ہود نبی علیہ السلام

پنج پیغمبر از کل انبیاء عرب بودند اول ایشان ہود بود و آخر ایشان محمد صلعم

بیان وجه تسمیه هود

و اذا جعلت هود اسم السورة لم تصرف و کذلک نوح و نون **در مصباح** گفته هود اسم نبی عربی **و** لهذا ینصرف و هاد الرجل هوداً
اذا رجع و تنوها یهود **و** الجمع هود مثل بازل و بزل **و** فی التنزیل قالوا کونوا هوداً او نصاری **و** یقال هم یهود غیر منصرف للعلمیة و وزن الفعل
و یجوز دخول الالف و اللام علیه قال تعالی قالت الیهود **سوال** آیا در اسم هود معنی صحیح معقول منصفا یا شرعا هست یا نه **و** اگر هست او چیست **جواب**
در وجه تسمیه آنحضرت وجوه وارد شده **احدها** چونکه آنحضرت کثیر التوبه و کثیر الرجوع الی الله داشت لهذا بلفظ هود نامیده شد **ثانیها** چونکه آنحضرت
مدت العمر کثیر الرجوع و در دعوة قوم الی الله بود لهذا به هود نامیده شد **ثالثها** چونکه آنحضرت ذو الصلاح و الاصلاح و صالح الاعمال الکثیره بود چه در لغت
ها د بمعنی توبه و عمل صالح و ذو الصلاح میباشد لهذا بهود نامیده شد **رابعها** چونکه هود اصل آن از هوادة بمعنی سرعة در سیر میباشد **و** آنحضرة ذو المشی
السریع بود لهذا به هود نامیده شد **خامسها** چونکه هوادة در لغت بمعنی صلح و میل **و** مهاوده بمعنی مصالحت و ممایلت است لهذا بهود نامیده شد
چه آنحضرت در رفتار و گفتار و کردار با قوم عاد بکمال ملائمت و مصالحت و نرمی بخلاف نوح کرد لهذا بهود نامیده شد **سادسها** چونکه هود ماخوذ از
هودة بالتحریک بمعنی سنام **و** سنام در حقیقت آنچه بلند و رفعت باشد **و** آنحضرت چونکه پیغمبر رفیع المنزلة اعلی مرتبت بجهت نبوت و رسالت عند الله و عند
المومنین بوده لهذا بهود نامیده شد **و** این وجه معقول از جمله میباشد چه نوح بوحی این اسم هود بقوم و اولاد خود خبر داد **پس** بوحی الهی این اسم میباشد **اقول**
این وجه موید بصحاح اهل البیت عصمت و طهارت است چنانچه **در کافی** از حضرت باقر علوم الاولین و الاخرین مرویست و انجمله نوح سام را بهود خبر داد قال ان
الله تعالی یبعث نبیا یقال له هود **و** انه یدعو قومه الی الله فیکذبونه فیهلکون بالریح فمن ادرکه منکم فلیؤمن به و لیتبعه حاصل آنکه نوح به پسر خود خبر داد
از مجی نبی که او دعوت کند قوم را الی الله و ایشان تکذیبش مینمایند پس همه اینها هلاک بریح صرصر دفعة میشوند **و** هر که از شما او را بیابد ایمان باو بیارد و پیروی
او نماید **و در اکمال الدین** صدوق المحدثین از کان علم ما یکون و کان حضرت صادق علیه السلام روایت کرده قال لما حضرت نوحاً الوفاة دعی
الشیعة فقال لهم اعلموا انه ستکون من بعدی غیبة فیظهر فیها الطواغیت و ان الله تعالی سیفرج علیکم بالقائم منی ولدی اسمه هود له سمة و سکینة
و وقار یشبهنی فی خلقی و خلقی یعنی آنحضرت فرمود که نوح نزد حضور مرگ خود شیعه تبعه خود را وصیت فرمود که بدانید بعد من غیبتی حاصل و در آن طوغیت مردم
ناشی میشوند **و** زود خدا فرجی بشما عطا میکند باعث قایم الدین از اولاد من **و** نامش هود باشد مر او را علامتی و نشانی الهی **و** سکون و وقار نفسانی هود
شبیه در خلقت و خلق من میباشد **پس** از این سبب این وجه آخر در تسمیه آنحضرت از ابتداء تولدش بهود بلا خدعه صحیح میباشد ثم الله اعلم **بحث خامس**
و الی عاد اخاهم هودا **بدانکه** هر گاه در ما قبل این برای تسکین و تثبیت و تسلی سید الانبیاء حکایت قصه نوح داشت او کرد **و** برای عبرة این امت نزول غضب
طوفان و اهلاک کل ماسوای آمن به نقل فرمود **پس** متصل بان اینجا هم قصه هود نبی و تکذیب امت او بر ایشان از غضب اله عذاب صیحه آمدن همه کفار را
هلاک ساخت **اقول** عقیل نبیه همان است که بعد سماع این قصص صحیحه صادقه ثابته متنبه و متیقظ شده عبرة بگیرد **بحث سادس** ما فرستادیم بسوی عاد
و قوم او برادر ایشان هود نبی را **و** متفق علیه است که این اخوة اخوة ایمانی و دینی نیست **پس** یا اخوة نسبی است خواه قریب خواه بعید لو تعلقا
دران دو قول اند **احدهما** قول بعض اهل سیر و تواریخ است که از اجداد اجداد **و** اعمام اعلی هود عاد بوده چنانچه در احد القولین فی انساب هود ذکر شد
و هو هود بن عبد الله بن رباح بن خلود بن عاد بن عوص بن ارم بن سام بن نوح است **پس** بنا بر این قول پشت چهارم از اجداد هود عاد میباشد
ثانیهما بر قول اکثر مفسرین که هو هود بن شالخ بن ارفخشد بن سام بن نوح ابن عم ابی عاد قاله السعودی و غیره فی تفاسیرهم **و همین**
قول مفسرین **و** جمهور مورخین اصح خصوصا بمذهب ما که انبیا از اصلاب کفره ابا نمیباشد **اشکال** بنا بر قول اول آنکه از قوم عاد اقرب قربی و از اخوان
ذاتی اینها هود نبوده **پس** چگونه الی عاد اخاهم هودا صحیح میشود **جواب** نزد کلبی کان واحدا من تلک القبیلة یعنی هود یکی از قبیله و قوم عاد بوده
اقول شاید مراد کلبی هم از لفظ احدا من تلک القبیلة همین اتصال و اتحاد صلی آبویت باشد **اما نزد آنانکه** از قبیله بنی عاد نبود نزد ایشان
جوابش بدو وجه میباشد **احدها** هود از بنی آدم و از جنس ایشان بشر بوده از غیر جنس ایشان از ملک و جن نبوده بل از جنس بشر بوده و از یجاعه منهم
زجاج فرموده و یکفی هذا القدر فی تسمیة هذه الاخوة **و** المعنی انا بعثنا الی عاد احدا من جنسهم و هو البشر لیکون الفهم و انسهم بکلامه اقرب
و اتبع و افعاله و اعماله اکمل یعنی همین قدر اتحاد جنسیت در این تسمیت اخوة کافیست چه عاد و هود هر دو از اولاد و ذریه آدم اند **پس** معنی آیه در اخوة اینچنین
میشود که ما مبعوث ساختیم بسوی عاد یکی را از جنس و نوع بشر ایشان تا الفت و موانست ایشان بکلام و افعال و اعمال او اتم و اکمل بمتابعت اینها به اقوال و

جواب اشکال هم که هود از اخوان امت نبوده ... که اخوت هود با امت ... مجمع ...

افعال و اکثر و ازید باشد لان الجنس الی الجنس امیل **ثالثہا** قالوا اخاهم بمعنی صاحبهم و رسولهم العرب تسمی صاحب القوم اخ القوم یعنی مفسرین گفتہ اند اخ
بمعنے صاحب **و** رسول هم نزد عرب مستعمل است **و** ایشان صاحب القوم را برادر و اخ مینامند **و از اینجا** در کتاب الله آیه کلما دخلت امة لعنت اختها
ای صاحبتها و شبیهتها یعنی طایفه که بر طایفه دیگر در نار جهنم وارد شوند لعنت بر یکدیگر میکنند و آن طایفه دیگر را باخت یاد میکنند و این لفظ اخت درینجا
بمعنے صاحب رفیقه شبیهاو در حقیقت و ذات و اعمال و افعال میباشد **ثالثہا** از اینجا اعراب خصوصًا همیشه حضرت رسول بکفار یهود و نصاری و بمشرکین عرب
سفیر بود یا اخا العرب **تنبیه** هرگاه این مستعمل و ثابت باشد پس **اشکال** باطل شد **اشکال** و الی عاد تقدیم جار و مجرور بر هود که در اصل مفعول است
چگونه جایز و چرا باشد **جواب** چونکه این عطف بر الی قومه است و در آیه الی قومه آخر است لهذا اینجا تغییر فرکرا ارسلنا و الی عاد هودا فرمود **و سعدی**
و ابو البقا فرموده اند فلعل تقدیم المجرور ههنا علی المفعول الصریح للحذر عن الاضمار قبل الذکر **و** بر شدت الی ذلک ما سیاتی من قوله تعالی فلو
لوطا الخ **بحث سابع** یا قوم اعبدوا الله ما لکم من اله غیره افلا تتقون مفسرین میگویند که قصه هود در قیل و قال مطابق قصه نوح است لهذا
هود را تفصیلے نداده اند **بعض محققین** میگویند که فرق بین القصتین در الفاظ و اقوال بالجمله ثابت است و درینجا **فرق اول** نوح مواظب بود
شب و روز بر ابلاغ حکم الهی الے نه صد و پنجاه سال بدعوت قومی لیلا و نهارا هر چند هزار بار او را زدوکوب شد کرده مغشی شده و او را القا بسته از بالای
دیوار ها بخانه خودش میکردند **و** آنحضرت بعض لعاقه بر سیاند و با ایشان دعوت میکرد لهذا او را انا لنریك فی ضلال مبین گفتند **و** هود این مبالغه در ابلاغ نکرد **فرق**
ثانی قبل از نوح بر هیچ امتی عذاب نازل نشده بود **و** امت نوح اول امتی بود که بر آنها عذاب طوفان نازل شد بهذا نوح با ایشان انی اخاف علیکم عذاب
یوم عظیم فرمود **و** هود بر آنها همین افلا تتقون فرموده اشاره و یاد آوری از آن عذاب میکرد که بنافرمانی شما کل عالم غرق و هلاک شده و اتقا و پرهیز از نافرمانی
نمیکنید و حال آنکه اسلاف شما بهمین سبب هلاک کلهم گردیدند **پس** افلا تتقون یعنی افلا تخافون میباشد **بحث ثامن** سفاهت حمق و خفت رای و ضعف
عقل باشد لهذا از سفیه اقوال رکیکه و افعال قبیحه و اعمال جهله از علم بوقوع و بصدور میآید از سفه لسفه سفها و سفاهت و هو سفیه **صراح** گفته سفاهت جنون
بلغت حمیر است **پس** بضعف دماغ و قلب و خفت عقل جمیع گفتار و کردار و حرکات و سکنات و مصارف و معاملات آن شخص حمقانه و بیخردانه خلاف اقوال و افعال
عقلا میباشد **اشکال** هرگاه بمعنے سفیه و سفاهت جنون و حمق باشد **پس** آیا سفیه از عقلا مکلفین معدود است یا محجوب نیست **و اگر** از مکلفین عقلا
نیست پس تکلیف باو جایز نمیباشد **و اگر** از عقلا مکلفین است که نفع و ضرر و خیر و شر را میداند میفهمد **پس** سفیه نیست **جواب** بعض فقهاء فرموده اند که فرق
در حقیقت بین الدرجتین است نه عاقل کامل **و نه** بیعقل کامل **و اما** تکلیف مکلف بحسب حال و ضعف و کمال او باو عاید میشود **و اگر** مسلوب العقل مجنون
محض بود او مرفوع القلم بالکل عقلا و شرعا است اشکال عاید نمیشود **بحث تاسع** قال الملأ الذین کفروا من قومه انا لنریك فی سفاهة و انا
لنظنك من الکاذبین حاصل آنکه اکابر و سادة قوم کفره بمقابل تکلیف هود اعبدوا الله گفتند ای هامی سلیم نزد ما حماقت و بیخردی و جهالت افتادی و ما گمان
میکنیم که تو از دروغگویانی در دعوای نبوة خود و در دعوت ما بعبادت برای خدای واحد غیر این اصنام قدیمه ما **ثعلبی** از ابن عباس روایت کرده که این قوم پرستار اصنام
عدیده قوم نوح که اسماء آنها بالا مذکور شده اصنام واوثانی دیگر برای آنها از دو نام صنم واحد **صدی** دو نام صنم دیگر **هرود** و نام صنم سوم **هباء** ساختند
پس خدا فرستاد بسوی ایشان هود نبی را که اوسطهم نسبا و افضلهم حسبا دعوت بهمه ایشان نمود ترک همه آن اصنام و ابدا بخالق عالم و انام کرد **و**
ایشان در جوابش گفتند که این مقال تو مقال مجنونان و سفیهان است و تو در آن کاذبی **اشکال** هرگاه اکابر قوم عاد کفار عقلاء بودند چرا خود خطا کردند
و سفاهت را بهود نسبت دادند و هرگاه دیدند که هود دانشمند و راهنما و عاقل است پس بعد ثبوت سفاهت او چرا او را کاذب وصف کردند چه قول و فعل کاذب
معدود و محسوب بجهت ثبوت عقل و فهم و را ومیباشد بخلاف سفاهت سفیه چه فعل و قولش معدود بجهت حمق و ضعف عقل نیست و تردد اقوال آنها دلیل
بر سفاهت خود آن کابرین میباشد **جواب فی التحقیق** اگر عاقلی فهیم خبر مذهبی متضمن تحدید او حشتناک و گمانی منافی و مخالف عادت طبیعی و اعتقادات
قدیمی و صنعت شفهم با صغاء آن کند بشهود آمده که هوش و حواس شنونده متوحش میشود لهذا قیل و قال او هم متوحش میشود **و** کفار وقتیکه خبر اعبدوا الله مالکم من اله غیره افلا تتقون
شنیدند متحیر العقول و حواس شده کلام سفیهانه یعنی سفاهته **و** کاذبین بر السنه ایشان متضاد و مختلف ملفوظ گردید **سوال** آیا تکذیب آنها بظن غیر متیقن بود
یا بعلم الیقین بوده **جواب** درآن دو قول وارد اند **اول** قول حسن **و** زجاج **ثانی** مختار جبی **سوال** او در نزد یک این روایه **آیا** بالعین است
یا بالقلب **و اگر** بالقلب است **پس** بمعنی علم الیقین میباشد **پس** تکرار بعلم در محل واحد لازم میآید لا فایده میباشد **جواب** نزد ایشان ممکن است که

بگویند که رو

بگویند که رای قلبی مراد است و رای علمی نیست چه با خدشه قیاس است **تنبیه** علی التقدیرین تردید کلام قوم عاد دلالت دارد که هود در ابر گمان خود بر سفاهت و بر کذب حمل کردند و لکن در سفاهت مع الحضرت را اسناد الی الضلالت والاضلال نکردند چنانچه قوم نوح نوح را ضال و مضل موصوف یقینی کردند و این فرق دیگر در این آیه ما بین کلام قوم عاد و کلام قوم نوح میباشد **بحث عاشر** امین فعیل از امن یامن آمنا و امانت بمعنی سلامتی و بے بیمی و بیخوفی و بے ترسی میباشد **در صحاح** گفته والامن ضد الخوف والامان والامانة بمعنی واحد اند **در صراح** ترجمه کرده بمعنی زنهاری و بے بیمی **و هذا البلد الامین** از همین جا است بمعنی بلد محفوظ و مامون از نسخ و مسخ و نزول عقاب و خرابی و تعدی و ظلم و قتل **در مصباح** گفته والاصل ان یستعمل فی سکون القلب **و** یتعدی بنفسه **و** بالحرف **و** بالهمزة **و** ائتمنه علیه فهو امین **و** امن البلد اطمئن به اهله فهو آمن و امین وهو مامون **و** الامن بالکسر امانة فهو امین **و** استعمل المصدر فی الاعیان مجازا فقیل الودیعة امانة ونحوه والجمع الامانات **فخر رازی** گفت و اصل الامانة الثقة وهو فعیل من امن یامن امنا فهو امن وامین بمعنی واحد **سوال** از اسماء الله لفظ المهیمن است و ماخذش و معنیش چیست **جواب** مهیمن بمعنی حافظ نگاهدارنده **و** صلش از مأمن است الف ثانیه صلیه یا بعد تلیین بیا بدل کردند **و** الف اولی را تبدیل بها کرده مهیمن شد بمعنی حافظ نگاه دارنده بلا خلل و لازلل میباشد **بحث حادی عشر** قال یا قوم لیس بی سفاهة ولکنی رسول من رب العلمین هود در جواب قوم گفت ای قوم من **و** اسناد سفاهت الی نفسه کرد چه این اسناد عند الاعلام والابلاغ چون اے هم شهرے من و اے قوم من کلمه لطفی و استعطافی برائے تانس و ضعفا مقال و تالف ایشان گفتم در من سفاهت و حماقت نیست و کاذب نیستم در دعواے خود چنانچه شما گمان آن در من میکنید ولکن من رسول عالمیان ام فرستاده شده ام برسالات و فرامین خالق بسوے شما **بحث ثانی عشر** ابلغکم رسالات ربی وانا لکم ناصح امین هود مخاطب بقوم مقال دلیل رسول بودن خود پیش میکند که ای قوم من رسول مرسل ام ابلاغ میکنم شما همه قوم را رسالات پروردگار خود و من مر شما را مخلص پند دهنده و نصیحت کننده ام امین عقیل ثقه متدین ام غیر خاین بکمی یا بزیادتی حرفے دران یعنی هر لفظی و هر حرفی من الله آمده هو بهو بلا تفاوت بشما میرسانم **سوال** نوح بلفظ صیغه مضارع انا انصح لکم **و** هود بصیغه اسم فاعل ناصح چرا فرمود **جواب** چونکه صیغه مضارع زمان مستمری از حال الی لانهایة دارد بخلاف اسم فاعل هر چند او هم زمان استقبال لانهایت دارد اما مستلزم نعل مستمر اهر وقت ندارد **و** هر وقت در زمان آئنده فعلی را کند مختار است بخلاف مضارع **تنبیه** هر گاه این واضح شد پس جمهور اهل معانی و منهم عبد القاهر نحوی **در کتاب دلایل الاعجاز** در اینجا فرمودند **و** الفرق بینهما ان صیغة الفعل تدل علی تجدد بلا لنصح ساعة بعد ساعة **و** کان نوح یدعوهم لیلا ونهارا کما اخبر ثم عنه قال رب انی دعوت قومی لیلا ونهارا فلهذا یدل ایضا ان دعوته قد استمرت فی کل یوم ولیلة بکرات و مرات الی قریب الف عام فلاجل ذلک قال و انصح لکم **و اما هود** فانه یدعوهم و قتا دون وقت فلهذا قال هود انا ناصح لکم امین یعنی باین فرق میان قول نوح **و** قول هود است چه صیغه مضارع دلالت دارد بر تجدید نصیحت بقوم مستمرا ساعت بد ساعت در هر روز و شب تا قریب هزار سال و خالق نیز نقل استمراری دعوت از نوح فرموده لهذا بصیغه مضارع وانصح لکم فرمود **و** بهمین جهت نوح را مجنون **و اما هود** بالاستمرار دعوت هر ساعت میفرمود بلکه دعوت اینها در وقتی بود و در وقت دیگر و نوح بلا شک از انبیاء اولو العزم اعرف و اعلم باسرار و حکم الهی از هود از بد بود لهذا نوح انا اعلم ما لا تعلمون فرموده و هود این نفرمود **اشکال** لفظ انا ناصح امین هود دو وصف ناصح **و** امین بنفس خود کرد و کار عمل عقلاء تعریف و وصف نفس خود نیست چه تعریف و وصف نفس خود کار جهال و شیاطین کقوله خلقتنی من نار و خلقته من طین است **و** نبی معصوم چگونه دو وصف انا ناصح امین بنص ذکر کردن جایز بود **جواب** بچند وجه میباشد **اول** چونکه ایشان تکذیبش کردند بر هود واجب بود رد ایشان لهذا بر ایشان انا ناصح امین فرمود **ثانیها** چونکه ایشان آنحضرت را اسناد خیانت و خلاف دیانت کردند و عا پس آنحضرت را لازم بود اثبات وصف خود بدیانت و امانت و توثیق رسالت الهی در خود نماید لهذا با نا ناصح فرمود **ثالثها** بر رسل الله و بر انبیاء و خلفاء الله تعالی واجب است اثبات و اظهار مناصب خود از جانب الرحمن و انا رسول الله و انا نبی الله و انا خلیفة الله چه بغیر اظهار آن حال شان معلوم نمیشود **تنبیه** هر گاه این اظهار واجب غیر قبیح باشد پس انا ناصح امین چگونه منکر و قبیح بر هود بود **رابعها** در این قول انا ناصح امین دو امر اصل مقصود است **احدها** رد گمان بد قوم بر رسول الله **ثانیهما** اثبات امانت و دیانت و اداء رسول در رسالت و در جمیع امور دنیائی و دینی و در تبلیغ آن من الله الی الخلق بغیر خیانت میباشد ذکر این اوصاف بر خود رسول مرسل واجب عینا میباشد لهذا تلفظ بالفاظ ولکنی رسول من رب العلمین و ناصح امین فرمود **خامسها**

استشقاق کلمه مهیمن و معنی آن مع حال ما قبلها است ۱۲

بیان فرق در انصح و امین بصیغه مضارع و ناصح امین ۱۲

جواب اشکال چگونه بر انبیاء وصف نفس خود بامین جایز باشد ۱۲

وصف نفسی اگر بطور مفاخره و تبختر و تکبر بنفس خود آدمی بکند چنانچه ابلیس تکبر گفت البته او قبیح و منکر بر هر عاقلی است و بر انبیاء واجب است ادعا و اظهار نبوة و رسالة
و خلافت نفس خود در خلق بکند و بعد آن اداء امور رسالت الهی نماید و بر هر تقدیر مدحی و قبحی بهود عاید نمیشود **سادس** ها این لفظ ناصح امین بقوم الزام
بود که من قبل بر این در بین شما بصدوق و نصوح آمین الی حین موصوف و معروف بودم و الحال بدعواء رسالة این وقت چگونه شما مرا بیخرد و خلاف صادق
خوان میدانید و میگوئید پس تکذیب بنصوح صدوق و آمین بودن من در یک وقت عوام مخالف مذاق خود میدانید و صدوق امین قبل بر این باتفاق شما
و الحال بینة قاطعه برد عوایم اعجاز من مثبت است پس اسناد شما مرا بکذب باطل محض است بحمد لله **بحث ثالث عشر** در قصه نوح عجبتم بمعنی تعجب شدید
و الحال از شیخ مشایخ التفسیر حضرت ابو علی طبرسی ؒ فرق در میان عجب بالفتح **و** در عجب بالضم بشنو **قال** و الفرق بین العجب و العجب بالضم علی العین
هو عقد النفس علی فضیلتها ینبغی ان یعجب منها یعنی عجب عبارت است از عقد نفس بر وجود فضیلتی برای خودش لهذا سزاوار عجب از نفس خود میشود
و تعجب از وجود ان بخودش میآید **والعجب** بفتح العین و الجیم لیس کذلک لانه قد یکون حسناً **و** فی المثل فیمن لا یتعجب من العجب و ارذل منه التعجب
من غیر عجب انتهی **بحث رابع عشر** خلفاء جمع خلیفه و خلائف نیز میباشد بالابدل بلدر در هر محل تعریف خلیفه شنیدی لغة و شرعا **و** شیخنا
الطبرسی اینجا میفرماید و خلفاء جمع خلیفه و هو الکاین بدل غیره لیقوم مقامه فی تدبیره و تنظیم اموره **و** هذا الجمع علی التذکیر لا
عن اللفظ مثل ظریف و ظرفاء **و** جایز ان یجمع علی خلایف علی اللفظ مثل طریفة و طرایف **بحث خامس عشر** او عجبتم ان
جاءکم ذکر من ربکم علی رجل منکم لینذرکم اینجا هم فرق است چه در قصه نوح زیاده بر این است و لتتقوا و لعلکم ترحمون چه نوح ایشان را از
نزول عذاب بیتر سانید که پرهیز کنید از مخالفت خلق تا بتنذیر اتقا کنند **و** باتقا مرحوم میکردند **و** هود اکتفا کرد بر انذار چه لازمه تنذر و ترس اتقا از معاصی
و پرهیز از معاصی مستوجب رحمت او میباشد **بحث سادس عشر** و اذکروا اذ جعلکم خلفاء من قوم نوح از اینجا قیل و قال مخصوص در بین
هود و قومش میباشد **و** هود مخاطب بقوم خود میفرماید ای قوم من یاد کنید وقتی را که او تعالی گردانید شما قوم عاد را بعد افناء قوم نوح ساکن و قایم مقام ایشان
در روی زمین و مصالح و منافع و دولت و اموال و لذات آن خلف ایشان شما و الی حین متمتع و منتفع از آن شما شدید و میشوند و این سلطنت ارض و نعمات
حاصلات بشمار سید و میرسد این از اجله انعام و نعمات خالق مر شما را میباشد **پس** خالق قاهر و قادر یکه چنین نعمتها عطا کرد و اسلاف را افنا نمود شما چرا عبادت
غیر و تعالی با حجار و اشجار میکنید و چرا از قهر و غضب او نمیترسید که با اصرار بر تکفیر و تشریک شما هم را عذابی بفرسید و قایم بمقام شما دیگر را نماید **و** در ذکر این کلمات
مقصود دو چیز است ترغیب بعبادت الحق **و** ترهیب از مخالفت حق **بحث سابع عشر** بسط یبسط بسطا و بسطة بمعنی وسعت و کشایش و نشر شئ
و درازی و سعت و کثرة و زیادتی میباشد **و** بصط نیز بهمین لغتی میباشد چنانچه جوهری گفته **و** البسطة الساعة **و** البساط ما یبسط **و** البساط بالفتح الارض
الواسعة **و** یقال مکان بساط و بسیط **و** یقال بسیط الجسم و الباع **در مصباح** گفته بسط الرجل لشیء ب بسطا **و** بسط یده مدها منشورة
و بساط بکسر الاول بمعنی مبسوط ککتاب بمعنی مکتوب و کفراش بمعنی مفروش **و** الجمع بسط **و** البسطة **و** البسیطة الارض **بحث الثامن
عشر** و زادکم فی الخلق بسطة یعنی زیاد کرد شما را در تکوین و تخلیق جسمانی قوت و طاقت و طول و عرض ابدان اجساد شما بالنسبة اشخاص امة
اما ابدان ایشان هم اقوی القوی و اطول الاجساد و الاعضاء بودند یا نه **و اول** یعنی اقوی و اطول بالنسبة امم آیند قوی الابدان بودند نه بالنسبت
امم سابقه بر خود چه اهل سیر و تواریخ بالجمله متفق اند که سابقین قوم عاد و از آدم تا نوح اقوی القوی و اطول الاجساد از قوم عاد بودند **و مفسرین**
در معنی بسطه سه قول وارد اند **احدها** قال جماعة و زادکم فی التوالید بسطة فی القبیلة یعنی اکثر کم توالیداً و بعدیداً من قبایل اخر یعنی شما را
کثیر گروانید از روی ولادت و در شمار از قبایل دیگر **ثانیها** زادکم فی الخلق بسطة ای جعلکم تخلیقا قبیلة واحدة کثرة العدد متشارکین فی القوة
و الشدة و الجلادة و السعة فی الرزق و الاموال و الاتفاق و زوال العداوة عن بینهم یعنی شمار آفریده قبیله واحده کثیرة العدد مع هذا باهم همه شما
شریک مدر قوة و شدة و جلادة و وسعت رزق و زیادتی عمر بالنسبة قبایل امم دیگر بود و باهم اتحاد و زوال عناد در بین ایشان میباشد **ثالثها** زادکم اهمال از
بسطه خلقت زیادتی قوی و قوة و طاقت و اطول ابدان و در اعضاء میباشد پس ایشان در بین خود خلاف کردند **نزد مقاتل** دوازده فراع طویل
القامت بذراع خود انها هر یکی بود **و نزد کلبی و سدی** طویل القامت اکثر ایشان یکصد ذراع بود **و** قصیر القامت لا اقل شصت ذراع بود
و بقولی قصیر القامت هفتاد ذراع انها بود **و نزد ابن عباس** هشتاد ذرع بودند **و از حضرت امام باقر** ؑ مرویست کانوا کانهم

النخل الطوال

بیان معنی عجب بضم و عجب بالفتح ببیان

فی ... قوم هود

النخل الطوال وكان الرجل منهم ينحو الجبل بيده فيهدم منه قطعة يعني از قوم هر يكي چون درخت خرما طويل بلند قامت بود وقطعه كوهي را بدست
ميبريد قطعه قطعه وريزه ريزه ميكرد **و بقولي** كل واحد كانوا اطول من غيرهم بمقدار ان يمد الانسان يده فوق راسه باسطا ففضلوا بذلك
على اهل زمانهم يعني همه ايشان اطول القامه از غير آن قدر بودند كه دستهاي خود را بطرف بالاي سر بالا دراز ميكردند و نيز طويل الاعمار بودند **در منثور**
سيوطي از زيد بن اسلم نقل كرده قال كان في الزمن الاول تمضي اربعمائة سنة ولم يسمع فيها بجنازة يعني در ازمنه سابقه تا انقضاء چهار صد سال نمي
شنيدند كه جنازه آدمي شده باشد **ابو نضر يزيد بن سلم** گفت كه من يمن فتم و مردي برابر او بودم هرگز در عمر مثل او اطول القامت نديدم اهل يمن
مرا گفتند از ين طول قامت ايمرد تعجب مكن فانا وجدنا ساقا و ذراعا فذرعنا فوجدناها ست عشر ذراعا چه استخوان ساق يا استخوان ذراع
دست آدمي يافتيم و بذراع دست ما شانزده گز دراز بود **در در منثور** از زبير بن بكار از ثور بن زيد ديلمي نقل كرده قال قرأت كتابا انا شداد بن
عاد انا الذي رفعت العماد انا الذي سددت بذراعي بطن واد انا الذي كنزت كنزا في البحر على تسعة اذرع لا يخرجه الا امة محمد خاتم الانبياء
حاصل آنكه لوحي از سنگ غيران در آن چنين منقوش مكتوب بود **شداد بن عاد** هستم كه رفع رفيع عماد كردم منم كه بذراع دست خودم سد بطن وشت كردم
منم كه كنزي را ذخيره و دفينه در بحر كردم بر نه ذراع شايد مربع چهار در چهار ذرع بدست او باشد بر نيايد و نگشايد احدي از اهل دنيا سوای امت محمد خاتم الانبياء صلعم
اقول در صحاح و غيرها احاديث وارد است كه دفاين و خزاين زمين از بدايت الى نهايت همه نمودار ميشوند در عهد حضرت مهدي آخر الزمان اعلم
ثاني عشر از عترة سيد البشر **از زوائد** مسند عبد الله بن احمد حنبل و ابو حاتم و صاحب در منثور از ابو هريرة روايت كردند قال كان الرجل من قوم عاد
ليتخذ المصراع من الحجارة لو اجتمع عليه خمسمائة من هذه الامة لم يستطيعوا ان يقلبوه **و ان** كان احدهم ليدخل قدمه في الارض فيدخل
فيها حاصل آنكه اينقدر قوي و قوة بدني هر يكي از قوم عاد داشت كه هر كس تخته سنگي را بگيرد بست بوميده شت **و** پنجصد آدم ازين امت آن تخته سنگ را جنبانيده و
حركت داده نميتوانستند **و اگر** احدي از انها قدم پاي خود را بر زمين ميزد بسنگيني و قوة بدني در زمين فرو ميرفت **حكيم ترمذي** در نوادر الاصول و
سيوطي در تفسير در منثور نقل كرده **و** آخرش است والرمانة الواحدة يقعد في قشرها عشرة نفر يعني در پوست يكدانه انار جاي ده نفر ميشد و گنبد
بجه برابر گاو نر كلان ميبود **ثعلبي و سيوطي** روايت كردند كان هامة راس احدهم كالقبة العظيمة **وكانت** عين الرجل منهم تفرخ فيها
السباع **وكذلك** مناخرهم يعني كاسه سر هر يكي چون گنبد و قبه عظيمه بود و جاي چشم هر يكي از ايشان جانوران درنده بچها ميدارد **و** همچنين هر منخر بيني انها
چون غارها حيوانات و حشرات الارض دران سكونت ميكردند **اشكال** اختلاف اقوال در قصر و طول قامت اجساد ايشان از اثني عشر تا يكصد ذراع
چرا باشد چگونه اختلاف شده تواند **و** مختلف فيه دلالت بر بطلان آن دارد **جواب** مختلف فيه هرجا دليل بر بطلان ندارد **بلكه** از قضايا عقليه است
كه احد الوجوه در مختلف فيه حق و صحيح ميباشد **و ما ميگوييم** جمع اقوال بهمه وجوه اينجا صحيح است بانكه اطفال مراهق بقدر دوازده گز **و** جوان
شان شصت يا هفتاد گز **و** شيوخ شان در نهايت صدگز ميبود اشكال ندارد رحمهم الله اعلم **بحث تاسع عشر** الالاء جمع الى بمعني نعمت ميباشد
در مصباح فرموده الالى مقصور و مفتوح الهمزة و بكسرها ايضا النعمة **و** الجمع الالاء على فعال مثل الالاء على فعال مثل سبب و اسباب لكن ابدلت الالف
همزه كه مقابل غار بود بالف بجهت ثقل بدل كردند **در صحاح** گفته والالاء النعم واحدها الى بالفتح وقد يكسر ويكتب بالياء مثاله معي وامعاء
در درر الغرر سيد مرتضي **و در مجمع** فرموده الالاء النعم في واحدها اربع لغات الى مثل معي **و** الى مثل قفي **و** الى مثل رمي **و** الى مثل
حسي **در قاموس** گفته واحدها الى **و** الى **و** الو **و** الي ماخوذ از الاه بالوه الوا است **در بسيط** واحد گفته واحد الالاء الى **و**
الو **و** الى **بعد** نظير شعر اعشى گفته نظير الالاء **و** الاناء واحدها اني **و** اني **و** اني **در كشاف** در بسيط زياد بر اين كرده مثل ضلع و اضلاع
وعنب و اعناب **بحث عشرين** فاذكروا الاء الله لعلكم تفلحون هرگاه هود بايشان ذكر كرد كه شما را بعد هلاك قوم نوح خليفه ساكن زمين
و مالك منافع و عوايد آن كردانيد **و** نيز اقوي القوي و اعظم الاجساد و الاعضاء كردانيد **پس** ياد كنيد اين اعاظم نعمات منعم را شكر اين نعمة توحيد و تمجيد
واجب تم خاص كنيد تشريك و تكفير مكنيد خالق منعم را تا رستگار بنعمات عقبي هم شويد و فلاح بالامي در دنيا و عقبي و نجاح از اهلاك و زوال نعماء از عذاب عقبي فهميد
و بعض علماء در اينجا فرموده اين اضمار است تقديرش فاذكروا نعم الله عليكم واعملوا عملا يليق بذلك الانعام و هو ان تؤمنوا
به و تتركوا ما انتم عليه من عبادة الاصنام و اضلال الانام لكي تفوزوا بالفلاح و هو البقاء الابدي في الاخرة حاصل آنكه بقرار فاذكروا الخ

فرمود بر تخلیف بر زیادتی بسطة ایشان فی الخلقت یعنی یاد کنید انعامهای او را پس بمقابل آن اعمال بعمل بیارید و آن تصدیق بتوحید خالق و اجب بر رسل و رسایل انها و ترک کنید آنچه بر آن از شرک و کفر و ضلال اید و ترک عبادت اصنام نمایید تا فوز بفلاح و صلاح و نجاح در دنیا و آخرت الی الابد بلا زوال حاصل شود شما

قوله تعالی قَالُوٓا۟ أَجِئْتَنَا لِنَعْبُدَ ٱللَّهَ وَحْدَهُۥ وَنَذَرَ مَا كَانَ يَعْبُدُ ءَابَآؤُنَا فَأْتِنَا بِمَا تَعِدُنَآ إِن كُنتَ مِنَ ٱلصَّٰدِقِينَ ۝ قَالَ قَدْ وَقَعَ عَلَيْكُم مِّن رَّبِّكُمْ رِجْسٌ وَغَضَبٌ أَتُجَٰدِلُونَنِى فِىٓ أَسْمَآءٍ سَمَّيْتُمُوهَآ أَنتُمْ وَءَابَآؤُكُم مَّا نَزَّلَ ٱللَّهُ بِهَا مِن سُلْطَٰنٍ فَٱنتَظِرُوٓا۟ إِنِّى مَعَكُم مِّنَ ٱلْمُنتَظِرِينَ ۝ فَأَنجَيْنَٰهُ وَٱلَّذِينَ مَعَهُۥ بِرَحْمَةٍ مِّنَّا وَقَطَعْنَا دَابِرَ ٱلَّذِينَ كَذَّبُوا۟ بِـَٔايَٰتِنَا وَمَا كَانُوا۟ مُؤْمِنِينَ ۝

ترجمه آیات ثلثه هرگاه هود قوم عاد را بکمال مهربانی و شفقت نصیحت و یاد آوری اصول و حصول نعمات جسمانی و عواید و فواید دنیوی ذکر کرد **پس** ایشان جوابش داوند گفتند ای هود آیا آمده بما تا بفرمان تو ما عبادت کنیم خدای واحد را بجالت یکانه پرستی و بگذاریم و ترک کنیم پرستش و عبادة آن اشیاء و اصنام را که میپرستیدند آنها را پدران ما و اسلاف ما یعنی عبادت خدای واحد را و ترک عبادت اصنام و اوثان قدیمه آبائی خود بکنیم **و** ما ابدا چنین نمیکنیم و از عذاب اله خود بار ما مترسانی **پس** بیار بما آنچه بما وعده و وعید بان میکردی یعنی بیار تو عذاب موعود خود را اگر تو از راست گویانی در نزول عذاب بما هود در جواب شان فرمود که بدرستی و تحقیق واجب شد بر شما از پروردگار شما غضب و خشم و نزول عذاب بر شما ای قوم جهال آیا مجادله میکنید با من در تسمیه نامهای اصنام خود چه ایشان بعض اصنام را **ساقی** که بزعم شان باران با نها میبارید و بعضی را **حافظ** بگمان انها در سفر و حضر نگهبان انها بود **و** بعضی را رازق بجهت ارزاق ایشان **و** بعضی را مولد بگمان انها ایجاد اولاد در ایشان میکرد خود بخود بر انها چنین نامها نهاده بودند **و** هود الزام و اعتراض بر ایشان میکند که جدال و قیل و قال بر باطل میکنید و بیجه خود پیش میشوند در اسمای اصنامیکه نام نهاد ید انها را این اسما خود شما و پدران شما نفرستاده است خدا از جانب خود نامهای انها را و نه بر عبادات شما برای انها برهانی قاطع و حجتی ساطع را **و** اصنام مجعوله را منحوت بدست های خود تراشید بید بتسمیه اله بهر یکی خود شما و آباء شما بلا تنزیل اسماء و مناصب انها مقرر کردید **پس** شما چگونه عبادت میکنید و چگونه باسم الهیت انها حجت میکنید چه منحوت و مجعول خود شما معبود خالق نمیباشد **پس** هود در انوقت فرمود بجواب ایشان که انتظار بکنید بدرستیکه من هم با شما از منتظر وتوقع ورود عذاب بر شما هستم **و** در اینجا تقدیر عبارت است که پس بر ایشان عذاب الله تعالی نازل شد همه الطائفه کفار دفعة هلاک شدند **پس** ما نجات دادیم هود را و انانی را که از مومنین با هود بودند بسبب رحمت و مهربانی خود. با نها و بریدیم بنیاد و دنبال انانی را که تکذیب میکردند بنشانها و بعلامات ما یعنی از بیخ و بن بر آوردیم و مستاصل کردانیدیم بالاصالة و الحقیقت ذات و نام و نشان انها از دنیا تا احدی از قوم انها در دنیا باقی نماند و قوم عاد نبودند گرویدگان و تصدیق کنندگان بتوحید معبود بحق و برسول مصدق حق ما **و** این جمله تذئیلیه در معرض تعلیل وارد است یعنی چرا ایشان را مستاصل کردانیدیم جوابش آنکه ایشان تصدیق کنندگان من و رسولان من نبودند لهذا مستحق استیصال در دنیا کردیدند **و در تفسیرش چند بحث اند بحث اول** و ذر یذر و ذر ابمعنی ترک **چنانچه در مصباح** گفته و ذرته اذره و ذرا ترکته **و** عرب ما نت ماضی و مصدر ش را اکر دند **پس** وقتیکه اراده ماضی میکردند بجای او ترک میاوردند و نه گاهی از خود همین احرف استعمال ماضی قلیل میکردند **پس** اسم فاعل این استعمال نیکردند **بحث ثانی**

قالوا اجئتنا لنعبد الله وحده و نذر ما كان يعبد اباؤنا فاتنا بما تعدنا ان كنت من الصادقين بدانکه قوم عاد هرگاه ترک تشریک و عبادت غیر الله و

قول توحید

قبول توحید خالق نکردند حضرت هود همیشه ایشان را میترسانید از مواخذه و نزول عذاب الله بر ایشان بعد اظهار الاعجاز بر ایشان دلایل قاهره و براهین باهره بر بطلان
عبادت اصنام و بر توحید خالق ذی الانعام بمرات و کرات میفرموده **منجمله** اینکه اصنام و اوثان اشیاء جمادی منحوت و تراشیده بادستهای خود شما بلا قدرت و لا
علم بالضرورة بل بالعیان اند و عیان را حاجت بیان نیست **و** خالق خلق ذی الحیوة و العلم و القدرة **و** هر ذره از عالم و آدم از آثار وجود و جود تعالی است معهذا
شما عبادت اصنام جمادی لا تسمع و لا تبصر و لا قدرت شیئا **و** ترک عبادت معبود بحق که حی سمیع و بصیر و قدیر و ممیت و محیی است میکنید این چگونه جایز و معقول میباشد
و بحلم و کرم خود امهال شما میکند و مغرور با مهال خود مشوید مانند قوم نوح بشما هم عذابی سماوی میاید از ان پر حذر باشید **و** انفاذکی **و** از لتتقوا همین مراد
و ابلاغ بود **تنبیه** هر گاه هود بنی ترغیب بعبادت اله **و** تحذیر از عذاب تعالی بر ایشان بمرات کرده **پس** جواب قوم عاد بآنحضرت در آیت نقل فرمود یعنی
ترش گفتند آیا آمدی بما تا عبادت کنیم خدای وحده را **و** ترک کنیم و بگذاریم همه آن الهه را که آبا **و** اسلاف ما دایما انها را اگرفته عبادت میکردند **و** در اینجا تقدیر
عبارت است لا نترک الهتنا لآباء و لا نعبد الهک وحده فاتنا بما تعدنا ان کنت من الصادقین یعنی ای هود ما ترک عبادت اصنام آبائی را اصلا و عبادت
اله ترا تنها ابدا نمیکنیم **پس** بیار تو ان عذاب را که بما وعده میکردی اگر تو از راست گویانی **تبصره** از مواضع شد ا قوم عاد هود را در دعوت صادق نمیدانستند لهذا ان کنت
من الصادقین آنحضرت را گفتند **سوال** آیا عدم صدق هود مظنون ایشان بود یا معلوم **جواب** در ان دو وجه اند **اوجهما** ظنا علی الظاهر صادق
دانستند و در مجی عذاب کید انستند چه آنحضرت مدت العمر بصدق و دیانت و امانت مشهور بود و مولود در میان ایشان بود چه هیچ پیغمبری مجهول الاحوال بسوی
قومی غیر مبعوث نشد **سوال** اگر مشهور به پیغمبری قبل از نبوت بصدق نباشد و علم بصداقت و صدق و ندنسته باشند آیا بعثت و نبوت جایز است یا جایز نیست **جواب** در ان دو
وجه اند **اوجهما** هر نبی مؤید بالاعجاز بوجوب حینی میباشد **و** اظهار اعجاز مستوجب صدق او میگردد واجب نیست که هر نبی مبعوث الی است مشهور بالصدق
قبل البعثت در قوم باشد **بلی** مشهور بصدق اگر باشد اولی است **اشکال** امام جعفر چرا مشهور در است بصادق و صدق دون آبائه و جمع اولاده شده
و گردید و حال آنکه همه ائمه علیهم السلام صادق بودند **جواب** بوجوه میباشد **اولها** چونکه جعفری دیگر بعد آنحضرت مشهور بکذاب ادعوای امامت خود نموده
لهذا باسم جعفر لفظ صادق از پیغمبر و آبای او باو وارد و بان مشهور شد **و** همین مروی و مختار اکثر است **ثانیها** چونکه امام جعفر در اعصار کذابین از اواخر امویه
و اوایل عباسیه بدعوای امامت خود صادق و داعی خلق الی الصدق بود لهذا مشهور بصادق گردید **ثالثها** صدق واقعی عبارت است که قول و فعل و همه
حرکات و سکنات مطابق واقع باید باشد در مدت العمر خود **و** هر که چنین باشد او معصوم است **و** از غیر معصوم صدق یعنی ظهور اصلا در جمیع احوال ممکن نیست
و حضرت جعفر در عصر خود معصوم و مطهر بآیه تطهیر در اهل بیت عصمت بود **لهذا** باین وصف صادق از لقب عالم الغیب الی القیمة مشهور گردید **و** این وجهین از
احقر اند **بحث ثالث** رجس بر رجس رجسا و لغت بمعنی نجاست و قذر و پلیدی اسم جنس میباشد مفسرین حمل رجس در اینجا بر عذاب و عقاب کرده اند چنانچه
در کشاف و در معالم بغوی و جمعی دیگر فرمودند الرجس عذاب **و** السین مبدلة من الزاء یعنی رجس بمعنی عذاب و سینش مبدل از زاء معجمه اصلش
رجز و ان بمعنی عقاب و عذاب میباشد **و شیخنا الطبرسی** فرمود و الرجس العذاب **و قیل** الرجس الرجز قلبت الزاء سینا کما قلبت السین
تاء فی قول الشاعر ملا الحی الله بنی السعلات عمر بن یربوع شرار النات ای شرار الناس یعنی اصل رجس رجز بود و قلب زاء معجمه بسین مهمله کردند چنانچه قلب
سین بتاء در قول شاعر شد چون عمر بن یربوع شرار النات یعنی شرار الناس شده **سوال** جواب ان کنت من الصادقین کجا است **جواب** مقدر است **و**
تقدیرش ان کنت من الصادقین فاتنا بذلک **بحث رابع** وقوع و سقوط و نزول نظایر بمعنی حصول و وصول شی میباشد **و** از ایجاد و من یخرج من
بیته مهاجرا الی الله و رسوله فیمت فقد وقع اجره علی الله ای ثبت و وجب اجره علیه تعالی است **در مصباح** گفته وقع المطر یقع وقعا
و وقوعا بمعنی نزل اما هر جا وقوع بمعنی نزول و سقوط میباشد و نزل المطر میگویند و وقع الرجل امرأته بمعنی جامعها میباشد **بحث خامس**
قال قد وقع علیکم من ربکم رجس و غضب هود در جواب ایشان فرمود بتحقیق نازل شد **و بقولی** حاصل و صادر شد **و بقولی** واجب شد از جانب خدا
نزول و وصول عذاب سخط الهی بر شما **و بقولی** واجب الوقوع و النزول بلا تفاوت و لا تبدل و لا تاخر شد بر شما از جانب پروردگار شما نجاست و قذر
و انتقام کفر چه هر گاه ایشان اصرار بر کفر و شرک کردند خالق بر کفر اصلی ایشان ازدیاد و ضم کرد کفر لاحق را و واجب شد در دنیا تعجیل عقوبت و عذاب بر
ایشان و همین محمول **فقال** است قال یجوز ان یکون الرجس هو الازدیاد فی الکفر بالرین علی القلوب کما قال تعالی فزادتهم رجسا الی رجسهم ای قد وقع علیکم
من الله رین علی قلوبکم عقوبة منه لکم بالخذلان لالفکم الکفر و تمادیکم فی الغی یعنی **فقال** گفت که رجس اینجا بمعنی ازدیاد کفر در سالک کفار باشد

بسبب رسوخ ومذکور بودن آن چه قلوب ایشان بطور عقوبت چنانچه در آیه دیگر فرمود زیاد شد پلیدی کفر ایشان بر پلیدی کفر اصلی ایشانا یعنی پلیدی بر پلیدی ایشانا
افزوده شد بجهت خزی وخذلان تمادی ایشان رغوایت وبغاوت چنانچه پند ونصیحت بکمال کرده میشود لیکن از باز آمدن از قبیح ومنکر واز ترک آن عمدًا میکنند
پس وراوا میگذارد تا بکند او هر چیز نخواهد پس او گناه بر گناه کرده میرود تا او بسزاء اثم واعم خود برسد و این تاویل زادتهم رجسًا الی رجسهم میباشد و حاصل
کلام در آیه آنکه هر گاه قوم هود اصرار بر تقلید اسلاف خود بر شرک وکفر کردند وانقیاد بدلیل وحجت نمودند فزادهم الله کفرا وخصهم زیادة الغضب والسخط و
تنزیل العذاب علیهم تعجیلا لجزائهم و رازی میگوید رجس را اینجا بمعنے تنزیل عذاب نسبت چه غضب متصل ومذکور و غضب موجب انتقام بعذاب نشد
میباشد ولازم تکرار لفظین بمعنے واحد لازم میاید بل مراد از رجس عقاید فاسده باطله و از غضب مقصود عذاب میباشد چه غضب و سخط مستوجب نزول عقاب است
کما قال الرجس لا یمکن ان یکون المراد منه العذاب لان المراد من الغضب هو العذاب فلو حملنا الرجس علیه لزم التکریر و ایضا الرجس
ضد التزکیه والتطهیر لقوله تعالی تطهرهم وتزکیهم بها و قال تعالی فی صفة اهل البیت ویطهرکم تطهیرا والمراد التطهیر من العقاید الباطلة و
الافعال المذمومة و اذا ثبت هذا فقوله تعالی قد وقع علیکم من ربکم رجس یدل علی انه قد خصهم بالعقائد المذمومة والصفات القبیحة
وذلک یدل علی ان الخیر والشر من الله تعالی جواب همین قدر کافی بعوافی است بر بطلان خلق کفر در ایشان که در امر ایجادی خود او تعالی نوح وهود را بانها
خاص نفرستاد واهمال ایشان الی مدتے طویل وپند وعظ در ترک قلع امر مخلوقی از قلوب ایشان نمیفرمود چه بر ترک واعتزال امر مخلوق ابدًا بنده قادر نمیباشد انزال
کتب وارسال رسل زجر وتوعید وتعذیب بر آن امر مخلوق نمیشود وان قبح القبائح واعظم منکرات وظلمی اظلم میباشد تعالی الله عما یقول الظالمون علوا کبیرا و
تکلیف امر ونهی ومدح وذم مستلزم اراده بغیر اجبار میشود و عقل ونقل ووجدانیات قاطع اند بر ثبوت داعی وآن اراده واختیار عباد میباشد ودعوی مجبره باطل محض
است اشکال حاصل از توقع وطول وحصول وجدان این عذاب موعود و غضب لازم بود که این عذاب مع التوعید بانها واصل شده حاصل میشد و حال آنکه بعد انقضاء
زمانے بانها عذاب نازل شد انحلاف معنی وقوع میباشد جواب بدانکه امر یکه واجب الوقوع والحصول اگرچه در زمانے آینده باشد آنرا تعبیر بماضی مع انه آتی میکنند
چنانچه او تعبیر همین قیام قیامت را بلفظ اتی امر الله بمعنی سیاتی امر الله قطعا فی الساعة المعلومة المقررة ذکر فرموده اشکال انزال این عذاب بقوم نوح
وبقوم هود وبقوم صالح آیا ازل الازال در معلوم الهی مقرر شده بود یا حادث در وقت وعده ایشان پس بر اول جبر وظلم لازم میاید چه خلاف معلوم الهی
وتاخر آن لازم میاید و بر ثانی که حدوث اراده در تنزیل عذاب در وقت توعید شده لازم میاید که او تعالی محل الحوادث میباشد و جعلم از حال ایشان بود و این
هر دو وجه باطل اند جواب در این مسئله عدلیه و جبریه دو قول دارند اما ازعدلیه قاضی ابوبکر فرموده که اما تفسیر هذه الآیة علی قولنا ظاهر لانه
تعالی اخبر انه فی ذلک الوقت وقع علیکم من ربکم رجس وغضب فانه تعالی احدث اراده تنزیل العذاب والغضب علیهم بعد کفرهم وتکذیبهم فی
ذلک الوقت المعین یعنی اصرار وتمادی ایشان بر کفر وتکذیب خود کردند و خالق بعد آن اعلام واخبار بوقوع رجس وغضب احداث کرده اراده تنزیل عذاب
بر ایشان در وقت معین کرد هر چند حال ومآل شان از ازل میدانست و علم او تعالی مؤثر در معلوم نمیباشد چنانچه علم ما امروز بطلوع آفتاب فردا صبح در اشراق
آن هیچ اثر بالضرورت نکرد اما جواب محل الحوادث لازم نمیاید چه مراد از احداث اراده انزال وایقاع فعل بالفعل میباشد و آن وقت انزال معلوم خالق
متعال در ازل ازلی بوده که بعد اتمام حجت وازاحت موانع هر گاه ایمان نیاوردند مستحق انزال فلان عقوبت بسزا در آن وقت عینا میشوند وآن بحدوث و بوقوع
آمد اشکالات جبر ومحل للارادات والحوادث باطل شدند بر فهم اقول او تعالی در ازل میدانست که فلانه شی بفلان وقت ایجاد میکنم پس بایجاد آن در آن
وقت محل حدوث او تعالی میشود یا نه محو الکم جوابنا بحث شناس جدال بکسر اول یعنی خصومت و در قول یکدیگر بروزن فعال از جادل یجادل مجادلة
وجدالا و جدال اسم آن میباشد در مصباح گفته که مجرد جدال از جدل الرجل جدلا فهو جدل من باب تعب اذا اشتد خصومته وجادل
مجادلة وجدالا اذا خاصم بما یشغل عن ظهور الحق ووضوح الصواب و هذا اصله ثم استعمل علی لسان حملة الشرع فی مقابلة الادلة لظهور
ارجحها وهو محمود ان کان للوقوف علی الحق والا فمذموم و یقال اول فتح باب الجدال ودون الجدل هو ابو علی الطبری یعنی در مصباح
گفته حاصل آنکه جدل اشتداد خصومت ودشمنی و جدال خصومت بانچه مشغول سازد از ثبوت وظهور حق ووضوح صواب همین اصل جدال میباشد پس باز آن
مستعمل شد بر لسان اهل پایه جمله شریعت در مقابله برائے ظهور ادله ارجحیت آن واین قسم جدال ممدوح است اگر برائے اطلاع ووقوف بر حق باشد والا مذموم
وممنوع است و اول کسیکه باب جدال فتح کرده وتدوین فرموده ابو علی طبری میباشد سوال مابین مناظره ومجادله چه فرق است جواب مناظره

اغلب اراده

اغلب اراده نگرستن دلیل بگدیگر است **اما مجادله** اکثر و اغلب بکج بحثی و باطل گوئی بر اثبات مطلبی بدون دلیل صحیح میباشد و لهذا بیهوده گوئی اکثر اصحاب
بطلان و جهال میکنند چنانچه در قصه قوم نوح و قوم هود منقول کفار دانستی که بعجز از ایراد و اثبات دلیل در جواب انبیا گفتند که ما ترک تقلید و ترک اصنام پرستی نمیکنیم
بکن و بیار آنچه آوردن داری از عذاب **بحث سابع** اتجادلوننی فی اسماء سمیتموها انتم و اباؤکم و اینمو ضعی هست از مواضعیکه قول مقلدین باشد
یعنی قال هود فی جوابهم یعنی هود در جواب شان فرمود که آیا شما مخاصمه و مجادله میکنید بمن در اسماء الهه خود که نام زدکردید انها را باسمائی چند چون لات و عزی و
مناف و صدا و صمود و سبار و غیرها خود شما و اباء شما چه اسم مقتضی مسما میباشد و این اصنام اسماء و مسما بالضرورت ندارند و احجار جمادی لا حیوة و لا حس
و لا ادراک لا علم و لا قدرت بلا اثری و تاثیری فی الحقیقت میباشند بدیهیا و عیان را حاجت بیان و اثبات نیست و اسم اله مسمی دارد چه او حی قدیم علیم و حکیم
و قدیر بر جمیع ممکنات است و هر موجود را از سمک و سماک و هر ذره را از ذرات از محض نابودی بوجود آورده و ایجاد میکند **پس** التسمیه خود شما مردم بخواهش خود خلاف
واقع و الحقیقت ضروری البطلان است و آنچه را شما و اباء شما آلهه نامیدند بلا مسمی و لا معنی مهمل باطل بحت میباشد چه بدستهای خود شما احجار و اخشاب حجاره
تراشیدید و بر انها نام آلهه نهادید و آنرا خالق و معبود خود قرار نداده و بدو شمارید این کار هیچ عاقلی و ذی شعوری نمیباشد **بحث ثامن** ما نزل الله بها من سلطان
یعنی این اسمائیکه بر اصنام نهادید و جمله انها را بالهیه ادعا میکنید این بخواهش خود شما بلا دلیل و لا حجت و لا بینه خلاف واقع و خلاف مسمی میباشد زیرا که فرستاده خالق
از سما برای منصب الهیت خود اصنام و اسما انها چون لات و عزی و یغوث و یعوق و نسر و امثال انها نیست **پس** جمیع آنچه را خلق از جانب خود منصبی و اسمی
و لقبی قرار میدهند آن مجعول خلق بلا دلیل و لا برهان و لا حجة میباشد وقتیکه آن منصب و آن اسم و لقب منصبی منزل من الله نباشد زیرا که مالک ارض و سماء و ما بینهما
خاص مملوک و مخلوق خالق واحد است **پس** در مملوک مالک بغیر اذن و تقریر و تسمیه آن مالک چگونه ماذون فی التصرف و مقرر بر منصبی و موسوم باسمی و لقبی احد
شده تواند **تذکره** هرگاه این بنص قران ثابت شد **پس** این دلالت قطعیه دارد که هر منصبی و هر لقبی و هر اسمی که بغیر تنزیل و ناذن الهی خصوصا در امور دین
باشد باتفاق عقل و نقل آن منصب و آن لقب و اسم باطل و کذب و بهتان باطل محض میباشد چه کذب در واقع باطل محض غیر حجة بلا بینه و لا بیان و لا حجت و لا
برهان مجعول خلق بالضرورة قطعا است و مجعول خلق خلاف مجعول خالق بالضرورت باطل است **تنبیه** پس بنا بر عمومیت حکم این آیه دلالت وارد بر
بطلان قول آنانکه خلافت نبوة که امامت و ریاست کافه امور دینی و دنیائی کل بشر بعوض و بجای پیغمبر است بجعل خلق و تقریر ایشان بلا تنزیل حکم آن و لا نصب
و لا نص قطع از جانب تعالی و لا رسول و مقرر و معین میشود او باطل است زیرا که مجعول خلق است نه مجعول و منصوب منصوص خالق مالک و تسمیه او بخلیفة الله
و بخلیفه رسول الله دروغ و افترا و بهتان محض بر خدا و رسول او است چه صحابه گفتن یا و یا خلیفة الله و خلیفه رسول الله از مبطلات اصنام است و لانکه تجادلوننی
تجادلوننی ما سمیتموها انتم و اباؤکم من عند انفسکم ما نزل الله بها من سلطان و حجة و برهان علی صحته و ثبوته و منصبه و اسمه **پس** خلافت غیر
عترت طاهره اثنا عشر اهل بیت نبوة بدون نص تقریر چند نفری از احباب اقارب و غلامان غیر معتبر منعقد گردیده بغیر تقریر و بغیر علم خالق این منصب خلافت
رسول بجای رسول غیر قابل و لا اهل و بی خبر از امور و احکام از لوازم آن منصب و جاهل محض و صادر الخطایا و الخلل و الزلل ایما باطل محض میباشد و مصرح آنچه
در **کتاب مودة** همدانی شافعی از ابن عمر روایت کرده قال قال رسول الله صلعم الامام الضعیف ملعون یعنی من یحتاج الی غیره فی امور الدین انتهی
الحدیث یعنی پیغمبر فرمود امام ضعیف ملعون است یعنی آنکس که محتاج بغیر خود در امور دین باشد **پس** چگونه جاهل غیر معصوم صاحب للخلل محتاج در ادنی
احکام شریعت بغیر باشد و بسوی دیگرے دار عیز باید الخلافت خود بگذرانند در **تاریخ خلفا** در باره صدیق آورده که کل آنچه از و حدیث نقل و روایت
شده یکصد و چهل حدیث و آنرا همه ثبت کرده اند و **امام رازی** عذر معقولی کرده که در پیروی سلم شده بجهت پیروی باوش نماند و محرم خانه نبی هم نبود
لهذا حدیث قلیل از و نقل شده **و اما ثبوت** اینکه خلافت غیر عترة بغیر تنزیل نص الهی مجعول چند نفر از اهل عصر گردید نزد علم تواریخ و علم سیر و حدیث
و علم کلام از معتقدین تبعه ایشان واضح خواهد شد و همه ایشان متفق علیه اند که خلافت باجماع است منعقده شده نه بالنص **اما ثبوت اینکه** بر حضرات
ثلثه اطلاق اسم خلافت من الله و من الرسول اصلا و ابدا نازل و وارد نشده **پس** اول کسیکه ابوبکر را باسم خلیفة الرسول و باسم امیر المومنین نام باو نهاده در
او خود مریدان ایشان خلاف کرده اند **در فصول اولیات** اهل سیر و تواریخ اهل سنت روایت کرده اند منهم امام جلال الدین السیوطی **در تاریخ الخلفا**
فرموده در باب ابو بکر و هو اول من سمی خلیفة یعنی ابوبکر اول کسی است که بخلیفه نامزد گردیده و نام نهانندگان مجهول اند **ایضا در تاریخ الخلفاء**
از احمد حنبل روایت کرده قیل لابی بکر یا خلیفة الله قال انا خلیفة رسول الله صلعم یعنی ابوبکر را گفته شد ای خلیفة الله و ابوبکر گفت که من خلیفه الله

بیان اینکه خلافت غیر از نبی بغیر نص قرآن باتفاق عقل و نقل باطل است

نیستم بل گفت من خلیفه رسول الله ام پس بنا برین ابوبکر خود را خلیفة الرسول نام زد کرد و نزد اکثر عمر ابوبکر را بخلافت قایم کرد و بخلیفه رسول الله نامش نهاد
و همین اصح نزد ایشان است و همین قول جمعی منهم ذهبی است و فیه ایضا انه یعنی ابی بکر اول من سمی الخلافة و بقول جمعی سعد وقاص در سقیفه
ابوبکر را با میر نامیده و آخرش آنست که سعد با بوبکر گفت نحن الوزراء وانتم الامراء اقول اشهر در عصر ابوبکر لفظ خلیفه بود و با میر المومنین ابوبکر را
عمر در آخر مشهور میکرد و نقل السیوطی ایضا جمع منهم سیوطی از احمد او از ابو رافع طائی نقل کرده قال حدثنی ابوبکر عن بیعته وما قالته الانصار و
ما قاله عمر قال یعنی ابوبکر فبایعونی وما قبلتها منهم وتخوفت ان فتنة یکون بعدها ردة حاصل آنکه ابوبکر از بیعت خلافت خود و قبل و قال انصار
و عمر نقل کرد که مرا مردم بیعت کردند و من قبول نکردم از انها مبادا ازین بعد مردم مرتد شوند ایضا سیوطی از امام امیر محمد بن اسحق و از ابن عابد در مغازی نقل
کرده انه قال لابی بکر ما حملک علی ان تلی الخلافة و امر الناس وقد نهیتنی ان اتامر علی اثنین قال لم اجد من ذلک بدا خشیت علی امة محمد الفرقة یعنی
سایل ابوبکر را گفت که چه چیز ترا حمل کرد و برداشت بر خلافت و امارة مردم و حال آنکه خود ترا نهی کرده بودی از آنکه من امیر بر دو شخص شوم ابوبکر در جواب گفت که
من نیافتم چاره از اجابت و قبول امارت بخوف تفرقه امت محمد در نهایه ابن اثیر گفته فی حدیث ابی بکر جاء اعرابی فقال له انت خلیفة رسول الله
فقال لا فقال الاعرابی فما انت قال انا الخالفة بعده وهی یعنی اعرابی آمده گفت ای ابوبکر تو خلیفه رسول خدائی ابوبکر گفت نه پس اعرابی گفت تو چیستی ابوبکر
گفت که من خالفه بعد آنحضرت ام پس معنے قول ابوبکر انا خالفه وجوه گفته اند احدها ابن اثیر گفته الخالفة هو الذی لا غنی عنده ولا خیر فیه یعنی
خالفه بمعنے آنکسی هست که نزد او غنا و بے نیازی نباشد و نه خیرے در او باشد ابن اثیر گفته که ابوبکر بحسنین بخیر محتاج بوده پس بنا برین معنی مرویه ابن عمر الفاقه نیست
که قال النبی الامام الضعیف الخ فرموده پیغمبر و با ما بیکه محتاج در امور دین غیر غنی باشد چیست ثانیها المخالفة هو کثیر الخلاف یعنی خالفه آنکس است که در خلاف
او اختلاف کثیر باشد و اختلاف خلافت ابوبکر الی حین معلوم هر کس است و اینوجه هم از ابن اثیر است ثالثها در کتاب الامثال ابو عبیده گفته الخلف من
القول هو السقط الردی و الخالفة منه السقط الردی یعنی خالفه بمعنے سقط الردی باشد و از اینجا خالفه در قول ابوبکر است که انا الخالفة یعنی من خلیفه
رسول الله بنص و تنصیص ولکن من شخص ناباده رذل ام و قال ذلک هضما لنفسه تبصره از این واضح شد صحت آنچه متکلمین و محدثین و مفسرین است کرده
کرده اند که خلافت ثلثه و تسمیه ایشان بخلافت و امارت بنص اله و رسول و تهنیت و هر دو یعنی خلافت و اسم امیر المومنین برایشان بجعل خلق است اما خلافت
عمر بتخلیف خلیفه اول نیز بلا نص و لا اجماع مقرر گردید و اسم امیر المومنین بر نفس خود عمر و بعضے دیگر بطور تفصیل مشهور و منشور گردیده لا بالتنزیل
و لا بتسمیة الرسول در تاریخ الخلفاء در فصل اولیات عمر از عسکری و نیز ابو الدنیا گفته هو یعنی عمر اول من سمی امیر المومنین یعنی عمر اول
کسی هست که باسم امیر المومنین نامیده شد و در اول نام نهانند عمر بخلیفه و با میر المومنین نیز خلاف کردند در تهذیب الاسماء امام نووی شارح
صحیح مسلم گفته سماه بهذا الاسم عدی بن حاتم و لبید بن ربیعه حین وفدا علیه من العراق و قیل سماه به المغیرة بن شعبه و قیل ان عمر قال للناس
انتم المومنون و انا امیرکم فسمی امیر المومنین و کان قبل ذلک یقول عمر انا خلیفة خلیفة رسول الله فعدلوا عن تلک العبارة لطولها یعنی
با میر المومنین عمر را عدی بن حاتم و لبید بن ربیعه نامیده وقت ورود ایشان از عراق و بقولی آن نام بعمر رفیقش مغیره بن شعبه نهاد و بقولی خود
عمر بمردم گفت که شما مومن و من امیر شمایم پس با میر المومنین موسوم و مشهور گردید و قبل برین عمر را خلیفه خلیفه رسول الله میگفتند و مینوشت در فرامین
خود من عمر امیر المومنین پس از اول بجهت طوالت الفاظ با میر المومنین خود را مشهور گردانید در تاریخ الخلفاء از ابن عساکر از معاویة بن قره روایت
کرده قال کان یکتب من ابی بکر خلیفة رسول الله فلما کان عمر بن الخطاب ارادوا ان یقولوا خلیفة خلیفة رسول الله قال عمر هذا یطول قالوا
لا ولکنا امرناک علینا فانت امیرنا قال عمر نعم انتم المومنون و انا امیرکم فکتب امیر المومنین حاصل آنکه در فرامین و نوشته میشد از ابوبکر
خلیفه رسول الله اما وقت خلافت عمر خود عمر گفت انا خلیفة خلیفة الرسول طویل میباشد و یارانش گفتند ما ترا امیر میکردانیم بر خود ما و تو امیر مایی
عمر گفت آری شما مومنین و من امیر شما ام پس نوشته میشد من عمر امیر المومنین عسکری در اوایل و طبرانی در کبیر و حاکم در مسند خود از ابن شهاب
و سیوطی در تاریخ الخلفاء روایت کردند که خلیفه اموی عمر بن عبد العزیز از بکر بن سلیمان پرسید که برای چه در عهد ابوبکر نوشته میشد من ابی بکر خلیفة
رسول الله ثم کان یکتبه عمر من خلیفة ابی بکر فاول من کتب من امیر المومنین فقال حدثتنی الشفاء و کانت من المهاجرات ان
ابا بکر کان یکتب من خلیفة رسول الله و کان عمر یکتب من خلیفة خلیفة رسول الله حتی کتب عمر الی عامل العراق ان یبعث الیه رجلین جلدین

یسئلهما عن العراق

یسئلهما عن العراق واهله فبعث الیه لبید بن ربیعة وعدی بن حاتم فقدما المدینة ودخلا المسجد فوجدا عمرو بن عاص فقالا استاذن لنا

علی امیر المؤمنین فقال عمرو بن العاص والله انتما اصبتما اسمه فدخل عمرو علیه فقال السلام علیک یا امیر المؤمنین فقال عمر ما بدا لک فی هذا

الاسم لتخرجن مما قلت فاخبره وقال انت الامیر ونحن المؤمنون فجری الکتاب بذلک یومئذ در شرح اربعین نووی بعد

همین حدیث تسمیه عمر بامیر المؤمنین از عمرو بن عاص ولبید وعدی بالتفصیل ذکر کرده یعنی عمر بن عبد العزیز گفت پس از ابوبکر در اوایل عمر خلیفه خلیفه رسول الله

نوشته میشد وکیست اول کسیکه وضع نمود این لقب را گفت حاصل جواب دیگر آنکه عمر بن خطاب بعد از خلافت ابوبکر و انقضاء زمانی

در خلافت خود از عراق لبید بن ربیعه وعدی بن حاتم را طلبیده وایشان هر دو در مسجد مدینه از عمرو بن عاص گفتند که اذن دخول از امیر المؤمنین عمر بگیر و

عمرو عاص گفت که بصواب نام او گردید عمر را واول همه عمرو بن عاص عمر سلام باسم امیر کرد پس عمر خطاب باز ابن عاص از سبب سلام باسم امیر المؤمنین

پرسید وابن عاص گفت سبب اینست که ما مؤمنین و تو امیر المؤمنین باشی پس بالی کتابة عمر باسم امیر المؤمنین از آنوقت همان سه نفر لبید وعدی و

ابن عاص بودند وجاری ساختند سوال با اشک خلافت مشایخ واطلاق خلیفة الله یا خلیفة الرسول یا خلیفة الخلیفة یا اطلاق امیر المؤمنین از مجعولات و

موضوعات ومقررات خود ایشان بر خود میباشد چنانچه در کتب خود الطرایف این ثابت است زیراکه بالاتفاق خلافت ایشان منصوص نیست اما اطلاق خلیفة الله

وخلیفة الرسول یا اطلاق امیر المؤمنین بر علی من جانب الله ومن الرسول چگونه ثابت میشود جواب ثبوت آن قطع نظر از طوایف شیعه خصوصا از ائمه

از مسانید ائمه حدیث اهل سنت متواتر ثبت وضبط است وما تیمنا وتبرکا از اهل سنت خاص مختصر چند حدیث تحریر میکنیم چه نزد نصف امت خلافت اهل البیت عصمت

ورسالت بالنص میباشد اول قال النبی صلعم لکل نبی وصی ووارث وان علیا وصیی ووارثی رواه جماعة منهم الخوارزمی والمغازلی وابن ابی الحدید وابراهیم

الحموینی وابو نعیم والهمدانی عن بریدة یعنی پیغمبر فرمود که برای هر پیغمبری وصیی ووارثی میباشد بتحقیق علی وصی من ووارث من است تنبیه درینجا و

باشال این حدیث هرگاه خلافت وصایت علی ثابت شد پس هر وصی خلیفه وعلی خلیفه ووارث نبی ثابت شد بالنص الجلی ثانی امام نسائی وایضا نظنز

در خصایص از ابن عباس روایت کرده قال النبی صلعم علی اخی ووارثی وخلیفتی فی امتی ثالث قال حذیفة قال رسول الله صلعم لو علم الناس

متی سمی علی امیر المؤمنین ما انکروا فضله سمی علی امیر المؤمنین وآدم بین الروح والجسد رواه جمع منهم الدیلمی والهمدانی والحموینی و

سلیمان الرومی وغیرهم در فردوس الاخبار دیلمی روایت کرده در تاویل آیه واذ اخذ ربک من بنی آدم من ظهورهم ذریتهم واشهدهم

علی انفسهم الست بربکم قالت الملائکة وفی اخری قالوا یعنی ذریت آدم بلی فقال تعالی انا ربکم ومحمد نبیکم وعلی امیرکم یعنی حذیفه یمانی نقل کرده که

حضرت رسول صلعم فرمود اگر مردم بدانند که کدام وقت وزمان علی موسوم باسم امیر المؤمنین گردید هر آینه احدی انکار کرده نمیتوانند از فضل علی بر خلق و نامیده شد

علی بامیر المؤمنین وآدم هنوز دایر در روح وجسد بود یعنی هنوز روح دمیده نشده بود از آنوقت علی موسوم من الله بامیر المؤمنین گردید وشیرویه دیلمی

بعد نقل حدیث مزبور ایراد کرده در ذیل آیه ذر که او تعالی میثاق گرفت از ملایکه وجن واز ذریه آدم از ظهور ایشان وخود ایشان را شاهد وگواه ساخت بر خود ایشان

وتعالی خطاب بایشان کرده آیا من نیستم پروردگار شما ملایکه وبنی آدم کلا گفتند آری وخالق فرمود که من پروردگار شما ام ومحمد پیغمبر مرسل بسوی شما وعلی امیر شما

است وازین واضح شد که قبل از احیاء آدم محمد نبی وعلی امیر المؤمنین شد ابن شهر آشوب در فضل علی امیر المؤمنین والوزیر والامین از ائمه ثقه

محدثین اهل سنت وهر یکی از ایشان از صحابه وتابعین باسانید خود روایت کرده اند از اعمش از عبایه اسدی از علی ولیث بن سعد از مجاهد وسدی از ابو مالک

وابن ابی لیلی از داود بن علی از پدر خود وابن جریج از عطا واز عکرمه بن ابی جهل وسعید بن جبیر کلهم از ابن عباس وعوام بن حوشب از مجاهد واعمش از

زید بن وهب از حذیفه کلهم روایت کرده اند قالوا قال رسول الله صلعم ما انزل الله آیة فی القرآن فیها یا ایها الذین آمنوا الا وعلی امیرها وشریفها وفی روایة

حذیفة زاد ولبها ولبابها وفی اکثرها الا علی امیرها ورأسها وفی روایة یوسف بن القطان ووکیع بن الجراح امیرها وشریفها لانه اول

المؤمنین ایمانا وفی روایة ابراهیم الثقفی واحمد بن حنبل وابن بطة والعکبری عن عکرمة عن ابن عباس الا علی رأسها وشریفها وامیرها

وفی تفسیر مجاهد لانه سبقهم فی الاسلام فسماه الله فی تسع وثمانین موضعا علی امیر المؤمنین وسید المخاطبین الی یوم الدین حاصل

همه آنکه حضرت رسول الله صلعم فرمود خالق هیچ جا در قرآن آیه یا ایها الذین آمنوا انزال نکرده مگر آنکه علی امیر وشریفش میباشد یعنی در هر جا این آیه نداء

بکل مؤمنین اصحاب وامت دنیا الی القیامت میباشد وعلی امیر ورئیس وشریف ولب لباب همه اهل ایمان میباشد چه اول المسلمین واسبق السابقین

اصل ورأس ورئیس جمیع مومنین میباشد لهذا خالق ورشتاؤوته موضع حضرت مرتضی علی را با میرالمومنین وسید المخاطبین الی یوم الدین یاد کرده **رابع** ابنما
جمعی منهم چون منقرے باسناد خود تا عمران بن بریده اسلمی **و** یوسف بن کلیب المسعودی باسناد خود از داود از بریده **و** عباد بن یعقوب الاسدی باسناد خود از داود
السبیعی از بریده روایت کردند قال دخل ابوبکر علی رسول الله ص فقال اذهب سلم علی امیر المومنین فقال یا رسول الله وانت حی قال ع وانا حی ثم جاء
عمر فقال له ص مثل ذلک **وفی روایة** السبیعی انه قال عمر ومن امیر المومنین قال علی ابن ابیطالب قال عمر عن امر الله ورسوله قال ص
نعم یعنی ابوبکر داخل شد بر پیغمبر ص آنحضرت فرمود برو سلام کن بر امیر المومنین **وابوبکر** عرض کرد وحال آنکه تو زنده باشی باسم امیر المومنین بر علی سلام کنم
پیغمبر ص فرمود بلی بزندگی من باسم امیر المومنین بر علی سلام کن **پس** عمر آمد وهم فرمود که برو تو هم سلام باسم امیر المومنین کن **و عمر** عرض کرد که
امیر المومنین کیست بنی فرمود علی هست پس عمر عرض کرد که آیا علی در حیوة تو موسوم باسم امیر از امر خدا ورسول است **پیغمبر** فرمود آرے بامر خدا ورسول واست
خامس ابراهیم ثقفی از عبد الله بن جبله کنانی از ذریح محاربی روایت کرده قال ان بریدة کان غائبا بالشام فقدم وقد بایع الناس ابابکر
فاتاه فی مجلسه فقال یا ابابکر هل نسیت تسلیمنا علی علی بامرة المومنین واجبة من الله تع ورسوله قال ابوبکر یا بریدة انک غبت وشهدت
وان الله یحدث الامر بعد الامر ولم یکن الله تع یجمع لاهل هذا البیت النبوة والملک یعنی بریده اسلمی از شام برگردیده ومردم با ابوبکر بیعت
کرده بودند پس نزد ابوبکر آمد ودر مسجد باو گفت ای ابوبکر آیا فراموش ساختی که همه بامر پیغمبر ص سلام کردیم در خم غدیر بر علی بیا امیر المومنین بطور ایجاب
وفرض از جانب خدا ورسول **و ابوبکر** در جوابش گفت ای بریده تو غایب بودے حالت انعقاد خلافت من شد وتو معاینه کردی که او تعالی
همیشه احداث امری بعد امرے میکند **و** او تعالی جمع نمیکرد برے اهلبیت این پیغمبر نبوة وملک را **سادس** ثقفی **و** بسر بن عبد هر دو باسناد خود روایت
کردند ان عمران بن الحصین **و** ابا بریدة قالا لابی بکر قد کنت فیمن سلم علی علی بامرة المومنین فهل تذکر ذلک الیوم ام نسیته قال ابوبکر
بل اذکره فقال بریدة فهل ینبغی لاحد من المسلمین ان یتامر علی امیر المومنین فقال **عمر** ان النبوة والامامة لا تجتمع فی بیت فقال له بریدة
ام یحسدون الناس علی ما اتیهم الله من فضله فقد اتینا ال ابراهیم الکتاب والحکمة واتیناهم ملکا عظیما فقد جمع الله لهم النبوة والملک **قال**
فغضب عمر وما زلنا نعرف فی وجهه الغضب حتی مات **و** انشد بریدة حاصل آنکه عمران بن حصین **و** ابو بریده اسلمی هر دو معا با ابوبکر گفتند وتحقیق تو هم بودے
در یوم غدیر خم در آنانیکه سلام بر علی باسم امیر المومنین کردیم آیا آنرو زیاد داری یا فراموش ساختی **ابوبکر** گفت بلکه یاد دارم **پس** بریده گفت آیا سزاوار وجایز
هست برے احدے از مسلمانان که امیر سازد خود را بر علی امیر مومنان **پس عمر** در جوابش گفت که نبوة وامامت در یک خانه جمع نمیشود **پس بریده** با یه قرآن حجت
پیش شد که آیا حسد وعناد میکنند مردم بر آنچه عطا کرده است خدا انها را از فضل خود پس تحقیق دادیم با آل ابراهیم را کتاب وحکمت وو دادیم با آل ابراهیم
کتاب وحکمت وو دادیم با آل ابراهیم ملکی عظیم را **و** خدا جمع کرد مرا ایشان را نبوة وملک را **سکا و** عمر هم منقطع مبهوت شد غضبناک شد **و** ما همیشه من بعد هم تا مرگش دیدیم
که او غضبناک بر ما بود **پس بریده شعر** گفت امر النبی معاشرا هم اسوة ✦ ولهازم ان یدخلوا فیسلموا ✦ تسلیم من هو عالم مستیقن ✦ ان الوصی
هو الامام القایم ✦ **سابع** اعمش از عبایه اسدی از ابن عباس روایت کرده قال النبی ص لام سلمة اسمعی واشهدی علی امیر المومنین وسید المسلمین یعنی
پیغمبر بام سلمه فرمود که بشنوی وشاهد باشی که علی امیر المومنین وسید المسلمین هست **ثامن** ایضا از ابن عباس روایت کرده قال علی السلم علیک یا رسول الله
فقال وعلیک السلام یا امیر المومنین ورحمة الله وبرکاته قال علی یا رسول الله انت حی وتسمینی امیر المومنین قال صلی الله علیه وآله وسلم نعم سماک
جبرئیل من عند الله وانا حی **یا** علی مررت بنا امس وانا وجبرئیل فی حدیث فلم تسلم علینا فقال ما بال امیر المومنین لم یسلم علینا اما والله لو سلم علینا
لسررنا ولرددنا علیه یعنی علی بر نبی سلام کرد بیا رسول الله **و** پیغمبر وعلیک السلام یا امیر المومنین جوابش داد ومع زیاد رحمت الله وبرکات او تعالی
و علی عرض کرد که یا رسول الله شما زنده هستید ومرا نام زد با امیر المومنین کردی پیغمبر ص فرمود اے نامیده است ترا با آن جبرئیل از نزد خدا ومن زنده ام **و**
اے علی دیروز گذشتے از نزد ما ومن وجبرئیل در سخن بودیم وتو سلام بر ما نکردی **و جبرئیل** گفت که چرا امیر المومنین بر ما سلام نکرد **و** اگر میکرد البته
ما مسرور میشدیم ورد سلام او میکردیم **تاسع** خوارزمی در مناقب از انس روایت کرده قال النبی ص اذ قال یطلع الان قلت فداک ابی وامی من قال ص سید
المسلمین وامیر المومنین وخیر الوصیین واولی الناس بالنبیین قال انس فطلع علی فقال ص لعلی اما ترضی ان تکون منی بمنزلة هارون من موسی
یعنی انس میگوید که پیغمبر وقتی فرمود که ناگاه الان طالع میشود عرض کردم یا رسول الله که طالع وظاهر میشود پیغمبر فرمود که سید جمیع مسلمانان **و** امیر کل مومنان

حاصل اینکه لفظ امیر المومنین خاص برای علی واولاد اوست احادیث بطرق مخالفین

وبهترین اوصیاء واولی مردم به پیغمبران و انس گفت که ناگاه علی آمد پس پیغمبر صلعم فرمود آیا راضی نمیشوی بآنکه تو نزد من بمنزلت هارون بنی اسرائی
عاشر ابن مردویه باسناد خود روایت کرده از انس بن مالک که علی داخل شد بر پیغمبر و سر آنحضرت بظاهر در دامن دحیه کلبی بود فلما رآه دحیه
قام الیه وسلم علیه وقال خذ راس ابن عمک یا امیر المومنین فانت احق به منی فاستیقظ النبی وراسه فی حجر علی الخ یعنی پس آن شخص بر حیه شکل تعظیم علی
استاده شد وگفت بعلی بگیر سر پسر عمت ای امیر المومنین تو باد و باخذ سر او احقی از من و پیغمبر بیدار شد دید سر خود در دامن علی **حادیعشر** خوارزمی نیز باسناد
خود از سعید جبیر از ابن عباس روایت کرده قال کان رسول الله فی بیته فغدی علی علیه وکان لا یحب ان یسبقه احد فدخل فاذا النبی فی صحن الدار
واذا راسه فی حجر دحیة الکلبی فقال ع السلم علیکم کیف اصبح رسول الله فقال بخیر یا اخا رسول الله الی ان قال دحیة انی احبك وان لك عندی مدحة
ازفها الیك انت امیر المومنین وقاید الغر المحجلین انت سید ولد ادم ما خلا النبیین والمرسلین لواء الحمد بیدك یوم القیمة تزف انت وشیعتك مع
محمد وحزبه الی الجنان وقد فلح من تولاك وخسر من تخلاك محبوك محبو محمد ومبغضوك مبغضو محمد ادن منی یا صفوة الله فاخذ راس النبی ووضعه فی حجره فانتبه
النبی فقال ما هذه الهمهمة فاخبره فقال ع لم یکن دحیة الکلبی کان جبرئیل سماك باسم سماك الله وهو الذی القی محبتك فی صدور المومنین وهیبتك فی
صدور الکافرین **اقول** باین دو حدیث ثابت شد که حامل سر اقدس نبوی بظاهر صورت وشبیه بدحیه کلبی بود و سر پیغمبر را در دامن علی نهاد و برای علی ایستاد
تعظیمش کرد و بصفوة الله و یا امیر المومنین تا آخر حدیث وصفش ذکر کرد و پیغمبران اشنیده فرمود که این دحیه نبود بلکه جبرئیل امین بود و از خالق انچه
در باره تو شنیده بود بتو گفت و ترا نامید بانچه خدا ترا بآن نامیده **ثانی عشر** در کشف الغمه از ابن مردویه از بریده روایت کرده امرنا رسول الله ان نسلم علی
علی بیا امیر المومنین یعنی بریده گفت که حضرت رسول ما را امر کرد که بر علی سلام بکنیم بلفظ یا امیر المومنین **ثالث عشر** ایضا باسناد مولی علی روایت کرده که من با علی
زمینی را قلبه رانی میکردیم حتی جاء ابو بکر و عمر فقالا السلام علیك یا امیر المومنین ورحمة الله وبرکاته فقیل کنتم تقولون فی حیوة رسول الله فقالا
عمر هو امرنا به یعنی ابو بکر و عمر هر دو بر همان زمین نزد علی آمده هر دو بلند ابدا بیا امیر المومنین مع رحمة الله وبرکات تم بر علی سلام کردند و باینها گفته شد که در
حیوة رسول الله چگونه بر من سلام بیا امیر المومنین کردید پس ابو بکر و عمر هر دو گفتند که باسلام بیا امیر المومنین بر علی بامر پیغمبر کردیم **رابع عشر** ایضا روایت
کرده که بعد ابلاغ امارة علی در غدیر خم پیغمبر بهمه صحابه امر والزام کرد بقوله سلموا علی علی بامرة المومنین یعنی ای صحابه کلهم الحال بروید بر علی سلام کنید باسم
یا امیر المومنین **وابن شهر اشوب** همین را نیز نقل کرده **و بعد آن** نیز روایت کرده نزول در آیه ولو القی معاذیره قال نزلت فی رجل امر
رسول الله ان نسلم علی علی بامرة المومنین فلما قبض رسول الله ترك ما امره به یعنی این آیه در مردی نازل شده عنیا که او را پیغمبر امر کرده بود که بروبر علی
سلام باسم امیر المومنین بکن و بعد رحلت پیغمبر ترك آن امر کرد **عمران وبریده** اسلمی گفتند که این امر خاص بشیخین بعد از تعمیم صحابه کرده بود چنانچه
بالا ذکرش شنیدی **خامس عشر** در کشف الغمه از انس روایت کرده که رسول خدا در خانه ام حبیبه دختر ابو سفیان بود و فرمود یا ام حبیبه اعتزلینا فانا
علی حاجة ثم دعی بوضوء فاحسن الوضوء ثم قال ع ان اول من هذا الباب امیر المومنین وسید العرب وخیر الوصیین واولی الناس بالناس قال انس فجعلت
اقول اللهم اجعله رجلا من الانصار فدخل علی فجاء یمشی حتی جلس الی جنب النبی فجعل النبی یمسح وجهه بیده فقال علی وما ذاك یا رسول الله
قال ع انك تبلغ رسالتی وتؤدی عنی دینی وتسمع الناس صوتی وتعلم الناس من کتاب الله ما لا یعلمون حاصل آنکه پیغمبر فرمود اول کسیکه از سید در داخل میشود
او امیر المومنین و سید عرب و بهتر وخیر اوصیاء واولی الناس بمردم میباشد و علی داخل شد تا آنکه پیغمبر فرمود ای علی تو ادا میکنی یا القی رسالت مرا و ادا میکنی
دین مرا و مردم را بگوش میرسانی صوت مرا و تعلیم میدهی مردم را از کتاب الله آنچه را جاهل و بعلم از آن باشند **سادس عشر** در کشف الغمه از مناقب مردویه
خبر طیر مشوی را چنین روایت کرده از غلام عایشه نافع نام جاریه ظرف پوشیده سر فرخ آورده و نزد عایشه گذاشت و عایشه نزد پیغمبر صلعم آورد پس آنحضرت نزد
معاینه آن فرمود لیت امیر المومنین وسید المسلمین وامام المتقین یا کل معی فدق الباب فخرجت الیه فاذا هو علی قال نافع فرجعت فقلت هذا
النبی فقال ادخله فلما دخل قال له النبی مرحبا واهلا لقد تمنیتك مرتین حتی لو ابطات لسئلت الله ان یاتی بك اجلس فکل معی یعنی پیغمبر صلعم در آن وقت
دو بار فرمود کاشکه امیر المومنین وسید المسلمین وامام المتقین میآمد و میبود با من این جانور مشوی را میخورد پس ناگاه دق الباب شد دیدند که علی بود و نافع بی
نافع علی را داخل خانه عایشه کرد و پیغمبر فرمود مرحبا واهلا بتحقیق تمنای حضور و ورود تو دو مرتبه کردم تا آنکه اگر دیر و درنگ میکردی بار درخواست از خدا
میکردم در آوردن ترا بنشین بخور با من این گوشت بریان را صاحب **کشف الغمه** گفته در اطلاق اسم امیر المومنین خاص برای علی یک مجلدی

بالانفراد سید رضی الدین ضبط کرده من ثلث مائة طرق احادیث اسم امیر المؤمنین خاص برای علی به صد طرق دران کتاب جمع کرده اکثر طرق آن باسانید
اهلسنت اند **سابع عشر** ابن شهر آشوب در کتاب المناقب از حارث بن الخزرج صاحب رایة الانصار روایت کرده قال النبی لعلی لا یتقدمک الا کافر ولا
یتخلف عنک الا کافر **و** ان اهل السموات یسمونک امیر المؤمنین یعنی پیغمبر صلعم فرمود برای علی که تقدم بر تو نمیکند مگر کافر و تخلف نمیکند از تو مگر **کافر**
اهل سموات نامیده اند ترا باسم امیر المؤمنین **خطب شعر** گفته دمن بالامرة اجتمعت علیه ٭ ملائکة السماء مسلمینا ٭ وسلم فیه جبرئیل علیه
علانیة بن عم الناس خطیبنا ٭ **ترجمه اشعار** کیست ای علی بغیر تو که اجماع کرده باشند بر امیر المؤمنین بودن او ملائکه سماوات از روی تسلیم **و** سلام کرده باشد
جبرئیل امین بر او بجهر و علانی بر غم آناف ساخطین تو **سادس عشر** خطیب بغدادی در سه جا در **تاریخ بغداد** ذکر کرده ان النبی قال یوم الحدیبیة
وهو آخذ بید علی هذا امیر البررة قاتل الکفرة منصور من نصره **و** مخذول من خذله یمدّ بها صوته یعنی بتحقیق پیغمبر یوم حدیبیه دست علی گرفته فرمود
که این علی امیر مؤمنین ابرار قاتل کفار منصور است ناصر او مخذول است خاذل او و مدّ او از پیغمبر بود **اقول** هر چند بحث در اینجا طول کشید حرص زاید میشد که ابن جاوس
علی امیر المؤمنین کلا را در اینجا جمع بکنم **و** اگر زیاد بر این میخواهی از کتاب کشف الغمه اربلی **و** کتاب المناقب ابن شهر آشوب **و** از کتاب غایة المرام **و** علی الخصوص
کتاب سید ابن طاؤس که خاص یک جلد در اثبات همین یک اسم بالانفراد میباشد **سوال** آیا اطلاق اسم امیر المؤمنین برایمه اطهار اهل البیت جایز است **یا**
مخصوص علی است **جواب** متفق علیه فرقه امامیه است که این اسم خاص برای یک حضرت امیر است **و** بر غیر او از عترت طاهره او اطلاق جایز نیست **و** خود ایمه از
اطلاق آن بر خود انکار فرموده اند **در کتاب المناقب** شهر آشوب فرموده ولم یجوز اصحابنا ان یطلق هذا اللفظ لغیره من الائمه **و** قال رجل للصادق
یا امیر المؤمنین فقال مه فانه لا یرضی بهذه التسمیة احد الا ابتلاء ببلاء ابی جهل یعنی بحضرت صادق کسی سلام بیا امیر المؤمنین کرده و آنحضرت باو فرمود
نباید چه راضی باین نام بعد علی احدی نمیشود مگر آنکه او مبتلای ببلاء ابو جهل میشود یعنی واجب الخلود فی النار دایما باشد **بحث تاسع** فانتظروا انی معکم
من المنتظرین این عطف بقولی بر فاتنا بما تعدنا **و** بقولی بر قد وقع علیکم میباشد یعنی چشم براه و منتظر باشید با نچه طلبیدید و خواستید از عذاب الهی هما
در دنیا شما بمقابل کفر و شرک واقع شده و بتحقیق منهم با شما منتظر و چشم براه آن میباشم **اشکال** کفار بنی عاد چشم براه و عذاب غضب الهی میباشند **اما** هود
نبی و تبعه او چرا از منتظرین عذاب الهی باشند **جواب** قوم عاد منتظر عذاب مطلوب موعود خود و لکفرهم باشند **و** هود و صحابش منتظر ورود آن بر کفار بودند تا بعیان
آن بصدق ایشان ثابت و شماتت اعدا نمایند **جواب ثانی** نزد اکثر فریقین منتظر نزول عذاب موعود بودند چه خالق هود را وعده داد در تنزیل عذاب بر کفار اگر
ایشان تصدیق نکردند بتو **پس** در دنیا همه ایشان را عذاب شدید بسیار رسیم **و** همان عذاب عقوبت بر کفار **و** رحمت و نجات برای مومنین هود باشد چنانچه
شق بحر برای قوم فرعون موجب اغراق شان **و** برای موسی و تبعه او موجب نجات شد اشکال عاید نمیشود **بحث عاشر** قطع بمعنی دریدن و بریدن و جدا
کردن شی از نمو ذات آن شی میباشد از قطع یقطع قطعا فانقطع **و** قطعت الثوب السیح از اینجا میگویند قطعه پاره و طایفه از شی میباشد **دابر** بمعنی آخر
و دنباله شی و آنچه پس پشت و خلاف قابل بحیوان میباشد **و** از اینجا مخرج غایط را دبر میگویند از دبر یدبر دبرا و دبورا **در مصباح** گفته الدبر بضمتین
و سکون الباء بالتخفیف خلاف القبل من کل شئ **و** منه یقال لاخر الامر دبر **و** اصله ما ادبر عنه الانسان **و** منه دبر الرجل عبده تدبیرا اذا
اعتقه بعد موته **و** اعتق عبده من دبر ای بعد دبر **و** الدبر الفرج **و** الجمع الادبار **و** ولاه دبره کنایة عن الهزیمة **و** ادبر الرجل اذا ولی ای صار ذا
دبر **و** دبر النهار دبورا من باب قعد اذا انصرم **و** ادبر بالالف مثله **و** دبرت الامر تدبیرا فعلته عن فکر و رویة **و** تدبرته تدبرا نظرت فی دبره
وهو عاقبته و آخره **و** بهمین معنی در اینجا میباشد **و** دبور بوزن رسول ریحی است که مهب آن مغرب مقابلش ریح صباست **و** قیل تقبل من جهة الجنوب
ذاهبة نحو المشرق **بحث حادی عشر** فانجیناه والذین معه برحمة منا **و** در اینجا تقدیر است والذین کفروا هودا فانزلنا علیهم العذاب
فانجیناه والذین معه برحمة منا یعنی ما انکه تکذیب و تکفیر کردند هود را پس فرستادیم بر مکذبان او عذاب خود را پس نجات دادیم و خلاص کردانیدیم هود وانانی
را که بمعیت او از مومنین و مصدقین او بودند از ان عذاب منزل بسبب مهربانی ما با ایشان یعنی نجات هود و تبعه او از بین عذاب حاصل شد بمهربانی که از ایشان
مؤمن مستحق رحمة ما عینا بودند لهذا از عامة العذاب نجاة و خلاصی دادیم هود و تومش را از مومنین **و** این آیه دلالت دارد که جمعی از مصدقین هود بودند **هل**
سیر نقل کرده اند اسما بعض ایشان را **و** او مرثد بن سعد بن عمه بود **بحث ثانی عشر** و قطعنا دابر الذین کذبوا بایتنا یعنی ما بانزال عذاب هلاک ساختیم
از قوم عاد همه آنان را که تکذیب بایات و بینی ما میکردند بطور استیصال بطوریکه احدی از انسال ایشان دنباله ایشان باقی نماند **و** بعد از استیصال قوم نوح این استیصال

قوم عاد در دنیا مرۂ ثانیہ بود کہ ادبار وذراری وانسال ایشان دربیدہ وبریدہ منقطع بالکل شدند **بحث ثالث عشر** وما کانوا مؤمنین معطوف بر کذبوا
بآیاتنا است یعنی بسبب تمادی واصرار ایشان بر تکذیب آیات وانبیاء یاد داشتند وابداً ایشان ایمان آرندگان ونہ تصدیق کنندگان میشدند لہذا مستحق نزول
عقوبت برایشان در دنیا بطور استیصال حاصل شد **سوال** بعد ذکر تکذیب ایشان چہ اثبات آن چرا وما کانوا مؤمنین فرمود کافی ہمان ذکر تکذیب ایشان
بود **جواب** این تصریح است بتمادی تکذیب نہا یعنی بکمال رسوخ کفر متمادی بکفر بودند واگر باقی ہم میماندند در معلوم تعالیٰ بود کہ احدی از اینہا تاقیمت
اصلا مومن نمیشد لہذا او احب لاہلاک بہلاکت استیصال کردیدند وبرای ہمین ہر قومی وامثنکہ متاصل بعذاب کردید سببش ہمین بود **بحث رابع**
عشر در قصہ اقوام عاد ونزول عذاب برایشان آنچہ اہل تواریخ وسیر وتفسیر بالتفصیل ثبت کردہ بطور اختصار در اینجا تحریر میشود بدانکہ **قوم عاد**
کلہم ساکن احقاف بودند و **احقاف** در اصل زمین رمل یعنی ریگستانی میان عمان و حضرموت از ارض یمن و ایشان بعد وستم بقوۃ فاضلہ خود با اہل
ارض وکفر وشرک بانواع و عبادت باصنام قوم نوح وزایدہ چون صنم صمود و صداء و ہباء وغیرہا وفسق وفجور در ہر شب بران میافزودند و **ہود نبی**
را کہ افضلہم نسبا وانسبہم واعلیہم شرفا واکملہم عقلا وفہما بود برسالت بسوی ایشان فرستادہ شد واحدی از ایشان ایمان نیاورد الا **مرثد** بن سعد بن عفیر کہ احد روسا
عاد بود واول ایمان بہود بطور خفا آوردہ بود ومیگویند کہ سعد و دیگر برای مرثد ایمان آوردہ وآنرا مکتوم ومخفی از قوم میداشتند **پس** باصرار وتمادی شان ظلم
وکفر خالق از ایشان بالکل حبس باران تا سہ سال و **بقول دیگر** تا ہفت یا ہشت سال کرد وہمین حال اصلا زرعی نروئید و ہیچ نوع شجری ثمر در ملکشان نشد اخر ایشان
لاچار شدند و **عادۃ** اہل ان ازمنہ بعد از زمان آدم کافر ومومن نزد نزول بلا برایشان رجوع بطور استغاثہ برای دفع بلایا وآفات بسوی حرم مکہ محترم مرد
بجائیکہ کعبہ معظمہ کہ الآن بیت اللہ بان تا مبنی است میآمدند و باین سبب ہفتاد نفر از اعزہ واکابر وروس قوم عاد بالاتفاق **من حیث الاجتماع** حرکت بسوی
مکہ معظمہ محترمہ بطور عادت قدیمہ دائمہ کردند و **دران زمان** سکان مکہ قوم عمالیق از انسال عملیق بن لاوذ بن سام بن نوح بودند و **سید حاکم**
شان مردی **معاویہ** بن بکر و **مادرش کلہدہ** بنت الخیبری از قوم عاد نیز بود و قوم عاد اخوال معاویہ میشد و معاویہ حاکم اہل مکہ ساکن خارج مکہ
نزدیک بود **وانا بنیکہ** از جانب قوم عاد برای استغاثہ نزول باران وزوال قحط دارد بمکہ نزد معاویہ بکر شدند **منجملہ** ایشان **قیل** بن عنز و **نعیم** ہزال
از ہذیل و **عقیل** بن صندین بن عاد الاکبر و **مرثد** بن سعد بن عفیر کہ از مومنین مکتومین از ابتدا ر بودند و **جلہمہ** ابن الخیبری خال معاویہ بن بکر سید العمالیق
و **لقمان** بن عاد و غیرہم ہر یکی ہمراہ این اشخاص مع جماعتی از عزیزان خود بمکہ رسیدہ و معاویہ مزبور تا یکماہ بانواع ضیافتہا ومہمانیہا شام وصباح
بانہا میداد و ایشان در ہمانخانہ باکل وشرب خمر وسرود وساز ودف ونی وغنا شب وروز مصروف میشدند و معاویہ را این افعال شنیعہ قبیحہ ایشان گران آمد
اما خود اظہار واشعار بترک آن نکرد مبادا کہ گمان کنند کہ بوقفہ ما معاویہ بتنگ آمدہ و دو جاریہ مغنیہ خود را اشعاری چند انشاد کردہ بدون ذکر اسم خود واد
انہا بر ایشان خوانند **منجملہ** این اشعار ابیات اند **ابیات** الا یا قیل ویحک قم فہینم * لعل اللہ یسقینا غماما * فیسقی ارض عادان عادا
قد امسوا لا یبینون الکلاما * من العطش الشدید فلیس نرجوا * بہ الشیخ الکبیر ولا الغلاما **پس** قوم عاد قایم شدہ ارادہ دخول مکہ کردند
و **مرثد** کہ مومن مکتوم الایمان بود علی الاعلان والاجہار گفت ہرگز نجاۃ نمیابید و عاشما ابدا اصلا قبول نمیگردد تا وقتیکہ تصدیق واتباع ہود نبی
نکنید **پس جلہمہ** بمعاویہ و سیدسا و بکر را گفت کہ مرثد را نزد خود حبس کن تا با ما نیاید این ترک قومی کردہ وایمان بہود آوردہ و ایشان بدون مرثد
داخل مکہ شدہ بمقام بیت اللہ جزع وفزعی کردہ باران خواستند و اول ہمہ **لقمان بن عاد** دعا کرد برای طول عمر خود بقولہ اللہم انی جئتک وحدی
فی حاجتی فاعطنی سؤلی وسئل طول العمر لنفسہ فعمر عمر سبعۃ انسر یعنی ای خدا آمدم بسوی تو تنہا در حاجت خود مرا اعطا کن مسئلتم را وسوال لیش
در طول عمر خودش بود و خالق باو اجابت کرد و عمر ہفت النسر باو داد و **بعض** اہل سیر تصریح کردند کہ ہفت ہزار سال لقمان عمر کرد **پس قیل** از جانب قوم
خود درخواست باران کرد و دفعۃ سہ لختہ سیاہ و سفید و سرخ نمودار شدہ ندائی از جانب شما رسیدہ کہ ای قیل ازین لختہ ابر برای خود اختیار کن پس او ابر سیاہ را
اختیار کردہ بگمان آنکہ ابر سیاہ باران بسیار میدارد ومیدہد **پس** مستغیثین عاد بیاد مکہ بیرون برآمدہ **بوادی مغیث** رسیدہ کہ اکثر قومی بلاد
ومساکن ایشان در نواحی آن بود ابر سیاہ ہویدا ودر ہوا شدہ و عادیان از مردان وزنان برای نظارہ ومعاینہ ابر بکمال خوشی از خانہا خود برآمدہ ابر بارانی
چہ ابر عذاب الہی بود کہ ناگاہ ازان ابر سیاہ **ریح عاصف** باصوات مہیبہ صرصر نمودار شدہ لہذا ازرا باد صرصر مینامند وہمہ معاینہ کنندگان را باد از
زمین برداشتہ بطور سوزانیدہ خاکستر ایشان را فنا کردہ و آنانکہ درون خانہا در بستہ بودند نیز آنہا ایشان را ہم احراق نمودہ فانی ونیست ونابود محض کلہم گردید

بیان استغاثہ عادیان برای باران بایشان باد صرصر مانند ساخت ۱۲

تا احدی را از قوم عاد باقی نگذاشته و میگویند که تا هفت شب و هشت روز باد صرصر یک حال بر هلاک قوم عاد مستمر ا باقی ماند و قوم میگفت با بر هذا عارض ممطرنا و تو
در رد ایشان فرمود بل هو ما استعجلتم به ریح فیها عذاب الیم فنحن ها الله علیهم سبع لیال و ثمانیة ایام حسوما ای دائما **مروی است** که بامر الهی
از سوراخ مساوی یک حلقه انگشتر این ریح عاصفه از زیر زمین بر آمد **تنبیه** این قصص عقوبات الهی با امم اسلاف برای تنبیه و عبرة باقی ماندگان و آیندگان
در دنیا الی القیمة ذکر شده **سوال** هود و تبعه او و مصدقین مومنین آیا مختلط در بلاد و املاک ایشان بودند **پس** چگونه از آن عذاب نجاة یافتند یا متباعد
و جدا و علیحده از کفار عادیه بودند و عذاب کبو بلاد ایشان سرایت نکرده و نرسیده **جواب** اهل سیر و تواریخ دو قول دارند **احدهما** وقت اصرار و تمادی
عادیان بر ظلم خلق و کفر و شرک خالق طایفه اهل ایمان متباعد و متفرد در طرفی از ایشان شده بودند بامر هود لهذا باینها این باد صرصر نرسید **و ثانیهما** نزد اکثر
فریقین کفار و مومنین در یک ملک زمین واحد باهم جمع بودند و باد صرصر بامر الهی هیچ یکی را از مومنین هود متعرض و موثر اصلا نشد و اینها نظاره و تماشا
میکردند احراق و اهلاک کفار عاد را **پس ریح صرصر** برای مومنین ریح رحمت و نجات **و** برای مشرکین قوم ریح عذاب و عقاب بارادهٔ رب
الارباب گردید چون قوم فرعون غرق شد و قوم موسی از غرق نجات یافت **سوال** لقمان بن عاد آیا مومن بود یا کافر و اگر مومن بوده **پس** آیا پیغمبر
بود یا مومن غیر نبی **جواب** در تسکین امت و لقمان **و** اسکندر ذو القرنین دو قول اند **احدهما** این هر دو یعنی لقمان **و** ذو القرنین دو بنده مومن
صالح و کامل العقل و الفهم از بدایت بودند و هر دو پیغمبر نبودند **و** همین مروی در بعض اخبار اهل البیت علیهم السلم میباشد بلی گذاره بعقل و الهام و علم مدة
العمر خود کردند **و** در کتاب الله تصریحی بر نبوة ایشان نیست **ثانیهما** این هر دو نبی بودند آیا نبی علی نفسه بودند یا علی نفسه مع مرسل الی غیره بودند **پس**
نزد این طایفه هر دو نبی علی نفسهما چون آدم **و** محمد ابتدا نبی بر نفسهای خود بودند **اقول** بنا بر قول ثانی که نبی بودند **اشکال لا یخل** عاید میشود باین
سبب که **نزد ما آنکه شرط** صحت حصول و نزول رسالت و نبوة و خلافت اسلام آبائی میباشد **پس** نزد ایشان خصوصا لقمان نبی علی نفسه و علی
غیره بودن اصلا جایز نیست زیرا که لقمان پسر عاد **و** عاد راس المشرکین بعض ایشان بود **مگر آنکه** لقمان را پسر غیر این عاد اولی بگویند و اثبات نمایند
که آن عاد مومن بوده **اما نزد ما آنکه** شرط نبوة اسلام آبائی نیست پس اینها تجویز بنبوة لقمان **و** اسکندر ذو القرنین کرده اند **حضرت اقدس**
مجلسی ره لاچار گردیده در **عین الحیاة و بنوة بحار** در کفر آبا بعض انبیا فرموده که سکوت اولی میباشد **اقول** درباره لقمان **و** ذو القرنین
الله اعلم ما کان و ما یکون حضرات ائمه الطاهرین سلام الله علیهم اجمعین کافی بما در اعتقاد که اینده و نفر مز بر دو بنده صالح کامل العقل و الفهم بودند **و** لازم نیست
که هر کامل العقل و الفهم نبی گردد ثم الله اعلم

قوله تعالی وَإِلَىٰ ثَمُودَ أَخَاهُمْ صَالِحًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُم مِّنْ إِلَٰهٍ غَيْرُهُ قَدْ
جَاءَتْكُم بَيِّنَةٌ مِّن رَّبِّكُمْ هَٰذِهِ نَاقَةُ اللَّهِ لَكُمْ آيَةً فَذَرُوهَا تَأْكُلْ فِي أَرْضِ اللَّهِ
وَلَا تَمَسُّوهَا بِسُوءٍ فَيَأْخُذَكُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ۝ وَاذْكُرُوا إِذْ جَعَلَكُمْ خُلَفَاءَ مِن
بَعْدِ عَادٍ وَبَوَّأَكُمْ فِي الْأَرْضِ تَتَّخِذُونَ مِن سُهُولِهَا قُصُورًا وَتَنْحِتُونَ الْجِبَالَ
بُيُوتًا فَاذْكُرُوا آلَاءَ اللَّهِ وَلَا تَعْثَوْا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ ۝ **ترجمه** و فرستادیم

و فرستادیم بسوی ثمود یعنی بقوم ثمود برادر قومی ایشان را صالح نام و شت گفت صالح ایشان را ای قوم من عبادت کنید خدا را بحق نیست مر شما را معبودی
بحق غیر آن خدای بتحقیق آمد بشما بینه یعنی معجزه روشن از پروردگار شما بر کمال توحید و علم و قدرت او **و** بر نبوة من اول لایل میباشد آن بینه

واضح این ماده شتر

جواب سوال کیح هود و تبعه او
کیفیت نجات از زمین قوم
عاد حاصل شد ۱۲

جواب لقمان بن عاد و
ذو القرنین مومن بودند
یا کافر و اگر مومن
نبی شدند ۱۲

واضح این ماده شتر خدای تعالی بر شما را خاصة نشانه تو میباشد برای اثبات حقیت معبودیت من و برای حقیت پیغمبری من و دست و مس مکنید آن ناقة الله را به بدی و اذیت
اصلا و ابدا و اگر به بدی مس کردید آن ناقة الله را پس فرا میگیرد شما را عذابی نهایت دردناک یاد کنید نعمت خدای را وقتیکه گردانید خدای شما را جانشینان
در زمین بعد از هلاک قوم عاد و جای اینها داد شما را در زمین فرا میگیرید از زمین نرم کوشکها را برای گذاره ایام تابستان و میتراشید کوهها را یعنی سوراخ
میکردید اینها را بطور غارها و خانها درون انغارها میساختید برای گذاره زمستان خود و یاد کنید ای قوم نعمات الهی را که بشما پی در پی رسیده و تباهی خواهید
و مجوشید در زمین در حالیکه قاصد فساد و عبادت غیر معبود مشتغل و قتال و جدال باشید و در تفسیرش چند بحث اند **بحث اول** ثمود قبیله بود
از اوایل عرب و بسوی او منتهی میشدند و ثمود ابن عابر بن ارم بن سام بن نوح و او برادر جدیس بود و در کشاف عاثر بالثاء المثلثة هست **سوال**
آیا لفظ ثمود عربی هست یا عجمی و آیا معنی لفظ ثمود دارد یا نه و آیا مشتق هست یا جامد **جواب** چونکه نزد اکثر شرط تسمیه با سمی و علمی ثبوت معنی مطابق
مسمی نمی باشد و این قوم از اوایل اعراب اند لهذا این اسم ثمود عربی میباشد ماخوذ از ثمد ثمد ثمدا و ثمودا و معنی ثمود قلة آب میباشد چه ملک شان سنگلاخ
و احجار ما بین بیابان و کوهستان حجاز و شام بود و همین قول عمرو بن العلاء است فانه قال سمیت ثمود لقلة مائها والثمد الماء القلیل و کانت مساکن ثمود
الحجر بین الحجاز والشام الی وادی القری **در صحاح** گفته والثمد الماء القلیل الذی لا مادة له و ماء ثمود اذا اکثر علیه الناس حتی ینفذ و ه
لا اقله و ثمود قبیلة من العرب الاولی وهم قوم صالح ع و از اینجا اثمد حجر کحل و سرمه سیاه میباشد **در مصباح** گفته الاثمد بکسر الهمزة والمیم
الکحل الاسود و یقال انه معرب و ابن البطار در منهاج گفته هو الکحل الاصفهانی و یؤیده قول بعضهم ان معادنه بالمشرق پس بنا بر این تسمیه
این قبیله بثمود و ثمودی از جهت سکونت و اضافت ملکی بنا شد که آن ملک قلیل الماء بود **اما نقول** الترتسمیه این قبیله بثمود بانساب ایشان بثمود که جد امجد
ایشان چون فاطمی و علوی و هاشمی باشد **اقول** تسمیه ایشان بهر دو سبب یعنی بجهت نسبت جدی و بجهت سکونت ایشان در ملک قلیل الماء و اجتماع
هر دو وجه اولی میباشد **اشکال** ثمود لفظ واحد هست و لفظ واحد دو حالت متنافیه ندارد یا منصرف باشد والا لا ینصرف و در قرآن یک جا منصرف
و غیر منصرف مذکور شده و جمع این دو حالت متضاده چگونه جایز میباشد **جواب** در آیه الا ان ثمودا کفروا ربهم الا بعدا لثمود بهر دو حالت
ایراد کرده و ایراد بر ان نمیباشد چه منع صرف ثمود باعتبار تاویل قبیله میباشد و اما منصرف بتاویل ثمود باعتبار اصل شده چه اصل در لفظ انصراف
است اشکال عاید نمیشود **بحث ثانی** صالح اسم پیغمبر قوم ثمود و از ان قبیله بود صالح بن عبید بن آسف بن ماسح بن عبید بن حاذر بن ثمود
باتفاق مفسرین و ائمه اهل سیر و ائمه نسابین کانوا قوما عربا و کان صالح اوسطهم نسبا و افضلهم و اطیبهم عملا و اتمهم بود **سوال** قوم
آبا و صالح آیا همه مومن بودند یا همه کافر یا بعضی مومن و بعضی کافر بودند و اگر کل یا بعض اینها کافر بودند پس بنا بر آن پیغمبر گردیدن کفار و
مشرک نژاده جایز هست یا نه **جواب** فی الحقیقت متکلمین است در چنین مسئله دو قول دارند **احدهما** کفار زاد انبیا میشوند و اهلیت قابلیت
نطفه مشرک او و زنا زاد اصلا ندارد و هر چند ان کافر زاد طرفة العین از مهد الی اللحد شرک و کفر نکرده باشد پس بنا بر این همه آبا انبیاء و خلفاء الله و اوصیاء
ایشان موحد مومن باشند **ثانیهما** قول اکثر است که شرط صحت رسالت و خلافت مومن بودن کل آبا و امهات ایشان از بدایت الی نهایت نیست
بل نزد اکثر اینها شرط حصول رسالت و نبوت و خلافت مشرک و کافر و زنا زاده نبودن خود آن پیغمبر و خلیفه میباشد و تفصیل این مسئله از علم کلام دریافت خواهد
شد پس بر قول اول آبا هود و صالح همه موحد بعضی ظاهرا و باطنا و بعضی باطنا بودند والله اعلم **بحث ثالث** والی عاد اخاهم صالحا
این هر دو آیه عطف بر و ارسلنا نوحا الی قومه است و تقدیرش و ارسلنا الی قبیلة عاد اخاهم هودا و ارسلنا الی قبیلة ثمود اخاهم صالحا
پس معنیش اینکه ما فرستادیم بسوی ثمود برادر نسبی ایشان برسالت صالح نبی را و آنحضرت اکمل هذه ذات من فضل و اصح فی النسب و احسن در عمل و اصدق
ایشان در قول و فعل قبل البعثة بالسویه مشهور و معروف بان بود **سوال** لفظ صالح اسم فاعل از صلح الشیء یصلح صلحا و صلوحا ضد فساد و خراب یعنی خیر و
نیک و صواب اهل و لایق و موافق و مطابق میباشد و علی ای المعنی آیا صالح از اسماء القابی آنحضرت است یا از اسماء اعلام هر آنحضرت عند الولادت مقرر و
موسوم بآن گردید **جواب** آنچه مستفاد از ائمه انساب سیر و تواریخ میشود او وجه ثانی یعنی از اسماء اعلامی آنحضرت بمعنی اهلیت و قابلیت برسالت و صواب
میباشد و اسم موافق و مطابق مسمی میباشد خواه اتفاقا این نام موسوم گردید خواه بالهام **تنبیه** آیه والی عاد اخاهم هودا و آیه والی ثمود
اخاهم صالحا دلالت قطعیه دارند که هود خاص بسوی قوم عاد و صالح هم خاص بقوم ثمود مبعوث شدند نه بسوی کل اهل زمین و همین قول اکثر مفسرین است

ایا بتبعت دین نوح یا مستقلا بشریعت خود بغیر اتباع شریعت و دین نوح علیہم السلم بودند دران دو وجه اند **جمعی** تصریح علی الاجمال کرده که همه انانیکه
از انبیاء بعد نوح مبعوث شدند تابع نوح و دین او بودند چه نوح نبی اولوالعزم متبوع ایشان بود تا ابراهیم خلیل **و** انانکه بعد خلیل از انبیاء مبعوث شدند همه انها
تابع ابراهیم و دین او بودند تا موسی چه موسی بدین وکتاب مستقل بود **و** بعد موسی همه انانکه مبعوث شدند تابع موسی وکتاب و دین او بودند حتی عیسی هم تابع
ومکمل دین وکتاب موسی بود لهذا انصار را غیر شریعت موسی شرعی بالانفراد نیست **و** بعد اینها خاتم الانبیا محمد بن عبد الله صلعم نبی اولوالعزم بکتاب و دین
ونبوة وشریعت مستقلة متبوعه الی القیمة آمد **و بعضی** استدلال کرده اند بایات موسویه که در قران و توراة مسطور اند که موسی و عیسی مبعوث خاص بسوی بنی
اسرائیل اند و بسوی کل اهل زمین رسل نبودند **و** امت اینها صلعم حین خاص بنی اسرائیل اند والله اعلم **اشکال** هرگاه هود و صالح مرسل خاص بسوی دو قوم
خود قبیله عاد **و** قبیله ثمود بدلالت ثابت باشد **پس** عمومیت نوح چگونه ثابت میشود چه همین آیه مذکوره وارسلنا نوحا الی قومه دلالت دارد که آنحضرت
هم خاص مرسل الی قوم خود بود و بسوی کافه ناس مرسل ثابت بنفس دلالت نیست چنانچه عمومیت نبوة محمد بنص صریح قرانی وما ارسلناک الا کافة للناس ثابت
جواب ثبوت عمومیت نبوة نوح الی الکل بدو چیز است **احدهما** وما ارسلنا نوحا الی قومه **و** لفظ قوم بر امت **و** امت بر قوم اطلاق میشود **و**
قوم امت او از بنی آدم کلا بوده **و اما** بالی عاد اخاهم هودا **و** بالی ثمود اخاهم صالحا تخصیص میکند که این دو پیغمبر خاص بسوی همین دو قوم مبعوث
بودند نه بکل اهل ارض **ثانیهما** بر ورود وجی طوفان غرق کل زمین و اهلاک همه اهل زمین حتی کل حیوانات بری و بحری سوای آن چند نفری که مومن
باو و در کشتی بودند دلیل قطعی دیگر است که نوح مبعوث بسوی معاصرین کل اهل ارض بود **بخلاف** اهلاک همین دو قوم عاد **و** قوم ثمود چه هلاک همین
دو قوم عاد و ثمود دلیل قطعی ثانی است بر تخصیص رسالة این دو نبی بایند و قوم عادی **و** ثمودی حاجت اطالة کلام و تکثیر ادله نماند ثم الله اعلم **بحث
رابع** قال یا قوم اعبدوا الله ما لکم من اله غیره این مقال از دعوت هر سه نبی نوح **و** هود **و** صالح میباشد **پس** مقتضی که نزد العاث و ارسال ایشان
الی اقوامهم دعوت بتوحید و تعبید باله واحد و نهی از تکفیر و تشریک شئ در ذات و صفات و عبادت خالق تم کرده و متصل آن ما لکم من اله غیره بمعرض تعلیل
و دلیل اجمالی بر قال و قیل خود آورده اند که ای قوم من عبادت بخالق اله کنید خاصة چه نیست مر شما را معبودی ما لوهی مستحق عبادت بغیر از واحد تعالی **اشکال**
چرا الخطاب بخاص ما لکم من اله غیره بقوم فرمود **و** مقام مقتضی عام بود چون ما للعالم العلوی والسفلی من اله غیره **جواب** در این دو
سبب اند **احدهما** آنکه آن قوم جهال اعراب لا یعقل و لا یعلم اهل بوادی بودند لهذا یا دبخطاب خاص ما لکم من اله غیره فرمود چه بعد از عدم حالت
درجه خود ایشان در فهم سخن اسرع بود **ثانیهما** در ذکر ما للعالم العلوی والسفلی و امثال آن گمان قدم میکردند قابل فهم حقایق و دقایق آن نبودند در ان
تطویل قیل و قال میشد بحسب کلم الناس علی قدر عقولهم باب انبیاء و عقلاء است **و** بدلیل اجمالی و اقناعی اگر اثبات و اتمام حجت و مطلوب شود او اقدام است
بر تفصیلی لهذا بر همین دلیل اجمالی و اقناعی اکتفا کرد ثم الله اعلم **بحث خامس** بینه در اصل علامة فاصله میان الحق والباطل بحجت شهادت و
دلالت او میباشد **بحث سادس** قد جاءتکم بینة من ربکم این بیان سبب مطلب توحید و عبادت معبود حق واحد از جانب صالح بقوم ست
که بتحقیق آمد شما را از اله واضحه و حجت قاطعه و برهان ساطعه و بر هان که فاصل میان حق و باطل میباشد بنحویکه هر ذی فهم و شعور و عقل معاینه آن ملجا
و مجبور میشود بر تصدیق توحید و عبادة اله واحد **و** این دلالت دارد که قبل بر این کفار از صالح بینه بر صدق دعوایش خواسته و طلبیده **و** آنحضرت بینه بر وجود
خالق و توحید و تعبید او تعالی و بر صدق دعوا نبوة خود بایشان آورده و داده تا این مقال قد جاءتکم بینة من ربکم هذه ناقة الله فرمود **و** قبل از
اثبات و اظهار بینه این مقال نمیفرمود **اشکال** در قیل و قال این نوح **و** قیل و قال هود ذکر اتیان بینه و معجزه نیست **و** در آیه صالح ذکر اتیان معجزه قاهره
میباشد و هیچ یکی از انبیاء چاره از اظهار معجزه قاطعه ندارد پس باید و قصه دلالت دارد که نوح **و** هود معجزه نیاوردند لهذا فاتنا بما تعدنا ان کنت من
الصادقین کفار گفتند **و** از معاجزان هر دو نبی نوح و هود معجزه مخصوصه چون معجزه هود از علم سیر و تواریخ عینا دیده نشده **جواب** بدانکه قاعده
کلیه عقلیه و نقلیه از قدیم مقرر و الی حین ساری و جاری است که هیچ نبی یا خلیفه حقه الهیه مبعوث و مرسل نشده مگر آنکه او مؤید بالاعجاز بر صدق و ثبوت دعوای خود
لابدا بوده چنانچه بمعض ادعاء تصرف و حکومت و نفاذ آن در مملکت سلطانی بغیر فرمان مهری سلطان آنملک ثابت نمیشود و لابدا هکذا میباید دانست که
از جانب الهی بخلیفه و سفیر او شاهدی من باب الاعجاز حاصل باشد و بغیر آن ثبوت صدق رسالت و خلافت بر سول و خلیفه و مرسلین الیهم نمیشود **تنبیه**
هر گاه این وضع شد پس بدانکه هر نبی خصوصا شیخ الانبیاء و اول المرسلین نوح **و** ایضا هود معجزه داشته هر چند عینیت آن مع تطاول از منه بما نرسیده

پس عدم وجدان

جواب اشکال که رسالت نوح عام بود
و رسالت هود و صالح خاص
بعد نوح الی الکل

جواب اشکال که ابن اسم
در الله الا هو
صالح بر وجود
قوم و اعجاز نوح و هود
بر اعجاز
مستند ۱۲

چه عدم وجدان آن دلیل العدم نمیباشد **وکافی** است ثبوت صدق نبوة ایشان حصول نزول عذابها کموعود ایشان **و** ازان که دام معاجز اعظم باشد بهمه
قول معاجز نداشتن بنی الوالعزم نوح **و** نیز معجزه نداشتن هود باطل محض میباشد تدبر تبصر **بحث سابع** بدانکه در لغت لفظ آیه **و** عبرت و دلالة
و علامت نظایر بمعنی نشان شاهد میباشد کما ذکره شیخنا الطبرسی وغیره **و در صحاح** گفته الایة العلامة **و** الاصل اوَیَة بالتحریک سیبویه
گفته که موضع اوَیَة واو است **و** واوش بهمزه بدل کردند آیت شد چه هر لفظیکه عینش واو باشد **و** لامش یا اکثر بیاید **و** الکثر مما موضع العین واللام یاء
ان مثل شویت اکثر من حییت **و** النسبة اوَوی **و** الجمع من الایة آیٌ **و** آیایٌ **و** آیاتٌ **در نهایة ابن اثیر** گفته **و** قیل اصلها فاعلة
فذهب منها اللام **او** العین تخفیفا ولو جائت تامة لکانت آییة **و** انما ذکرناها فی هذا الموضع حملا علی ظاهرها **و** همین قول فراست
در قاموس گفته الایة العلامة **و** الشخص **و** وزنها فعلة بالفتح **او** فَعَلة محرکة **او** فاعلة **و** الجمع آیات **و** آیٌ **و** آیاء **و** جمع الجمع
آیاء **و** العبرة جمع آیٌ **و** الامارة **امّا در علم تفسیر و کلام** آیه اطلاق میشود برانچه دلالت تامه و قاطعه بطور غرابت خلاف و
خارق العادت بالجمله داشته باشد بر وجود واجب تم خواه او قولی باشد خواه فعلی خواه **شخصی** و شخص خواه انسان باشد چون تولد عیسی از مریم بغیر نسل **و** اقا
حیوان چون ناقه صالح نبی که او هم بغیر نسل از سنگ شگفته بر آمد **امّا قولی** اخص بر کل قران **و** بر هر سوره **و** بر آیتی ازان اطلاق شده و علم گردیده
پس هر آیتی از قران جماعت حروف و طایفه الفاظ محدود و مضبوطه تام المعنی میباشد **و بقولی** الایة من القران کلام متصل الی انقطاعه **و**
قیل الایة من القران کل کلام متصل الی انقطاعه **و قیل** کلام تام المعنی مفید یحسن السکوت علیه **و در کلیات** علامه ابو البقاء
گفته الایة یقال علی ما دل علی حکم من احکام الله سواء کانت آیة او سورة او جملة منها **و ایضا** قال الایة طایفة حروف القران علم بالتوقیف
انقطاع معناها عن الکلام الذی قبلها **و** عن الکلام الذی بعدها یعنی آیه عبارتست ازانچه دلالت کند بر حکمی از احکام الله خواه آن آیت باشد خواه
سورت خواه جمله و قطعه کلام تام المعنی مفید باشد **ایضا** آیت طایفه از حروف مرکبه منظمه از قران است **و علم** در تحدید آن طایفه حروف و کلمات بانقطاع
معنی آن از کلام سابق و از کلام لاحق بخاص بتوقیف الهی حاصل میشود نه بغیر آن **ثم قال و** الایة نحو الامارة **و** الدلیل القاطع **و** السلطان نحو
القاطع **و** البرهان الساطع **امّا** فعلی چون برداشته شدن ثقل اثقل چون قلع و قطع جبل و رفع و اظلال آن بر قوم بنی اسرائیل باشد خواه آن
فعل تکوینی باشد **چون** ایجاد آدم و حوا **و** ایجاد عیسی **و** ناقه صالح از سنگ بغیر تناسل بلا توالد اینها **و ایضا ابو البقاء** فرموده الایة هی
فی الاصل العلامة الظاهرة واشتقاقها من ای لانها تبین ایا من ای **و** تستعمل فی المحسوسات **و** المعقولات **و** یقال لکل ما یتفاوت
بالعلم فتحسب التفکر والتامل فیه و بحسب منازل الناس فی العلم آیة انتهی **بحث ثامن** هذه ناقة الله لکم آیة اینجمله بیانیه از
جانب کم بینة اینجا قول مقدر میباشد **و** اینها ازینه الی الیم مقال صالح است **یا** مقال خالق **بعض** محققین فرموده که این جمله از مقال الهی
است **و** تقدیرش قال تم هذه ناقة الله الی عذاب الیم تاکید در حفظ **و** تنذیر از خلاف آن با ایشان میباشد **سوال** نصب آیه بچه سبب است
جواب نصب آیه بجهت حال از ناقه میباشد **و** تقدیرش تلک البینة هذه ناقة الله لکم انظروا الی هذه آیة و علامة **و بعضی**
گفته‌اند که جایز است که ناقة الله بدل از هذه **یا** عطف بیانش باشد **یا** مبتدا ثانی **و** لکم خبرش است **و** نیز همین از محتملات سعودی است **در**
کشاف گفته و آیة نصب علی الحال **و** العامل فیها ما دل علیه اسم الاشارة من معنی الفعل کانه قیل اشیر الیها آیة **و** لکم بیان
لمن هی له آیة موجبة علیه الایمان خاصة وهم ثمود لانهم عاینوها **و** سایرهم اخبروا عنها ولیس الخبر کالمعاینة کانه قال لکم
خصوصا **بحث تاسع** معنی آنکه آن بینه قاطعه و اضحه این ناقه خدا یعنی ماده شتر مر شما قوم ثمود را علامت الهی لازم وجود تم و توحیدش
و تخصیص عبادت و شکر برای او تعالی **و** علامت صدق نبوة و دعوت من بشما میباشد بجا لیکه بنگرید و تامل نمائید در حالت و ملیت آن ناقه را
و هذه دلیل است بسوی حاضر مشهود غیر غایب **و** این ناقه قبل برین قال و قیل حاصل و موجود شده **اشکال** در هذه ناقة الله لکم لام تخصیص
چرا آورده و حال آنکه آن ناقه آیة الله برای عامه و کافه خلق بود **جواب** ان ناقة آیة الله بذاته علامة الله بود ولکن مخصوص برای قوم صالح
آمده بود لهذا بلام تخصیص لکم را ایراد فرمود **جواب از زمخشری** آنکه دانستی که آن ناقه الله مشهود و محسوس العیون ایشان بود بجهت
معاینه شان لام تخصیص آمد **و** غیر ایشان او را معاینه نکردند بس غایبین مردم را آیة بسبیل خبر بود **و** خبر چون علم مشهودی و عیانی اصلا نمیباشد

لہذا بلام تخصیص بکلم آمد **جواب** رازی آنکہ احتمال قوی ہست کہ آن قوم سوال حصول ناقہ خاصہ از ہمین حجر منفرد بطور اقتراح کردہ باشند **و** او اجابت اقتراح شان کردہ لہذا تخصیص ایشان فرمودہ **اشکال** اضافہ آیۃ اللہ چرا خاص درا ینجا شدہ واگر بجہت ایجاد ان ناقہ بودہ پس ہمہ نا قہا ایجاد کردہ تعالی است تخصیص آن باطل باشد **جواب** آن بوجوہ است **احدھا** تخصیص اضافہ ناقۃ اللہ بجہت تشریف وتعظیم او بودہ زیراکہ بطور خرق العادت وبدرخواست قومی بوجود آمدہ بخلاف نوق اخر چہ تخلیق اینہا بحسب عادت غیر خارق آفریدہ شدند ومیشوند **ثانیہا** چونکہ آن ناقہ خاص بلا تناسل ولا توالد در یک ساعت کمتر از سنگ آفریدہ لہذا اسنادش الی نفسہ تعالی کردہ چون بیت اللہ بامرالہ بنا شدہ وموید ش فذروھا تاکل فی ارض اللہ بنات اللہ میباشد لہذا آنرا اسنادالی نفسہ کردہ **ثالثہا** بجہت آنکہ آن ناقہ صالح را احدی از غیر اللہ مالکش ومملوک احدی نبودہ لہذا اضافت آنرا ای نفسہ فرمودہ **رابعہا** چونکہ آن ناقہ آیۃ اللہ وحجۃ اللہ علی الخلق خصوصا بر قوم صالح بودہ لہذا بہمہ این وجوہ اضافت آنرا الی نفسہ کرد **تنبیہ** در مجمع فرمودہ والناقۃ اصلہا من التوطئۃ والتذلیل کما یقال بعیر منوق ای مذلل موطا وتنوق فی العمل جودۃ **در مصباح** است ناقہ مادہ شتر باشد وجمعش انیق **و** نوق **و** نیاق باشد **و** استنوق الجمل تشبہ بالناقۃ **بحث عاشر** فذروھا تاکل فی ارض اللہ **و** تاکل نیز حال از ناقہ تقدیرش آکلۃ فی ارض اللہ میباشد **پس** معنیش آنکہ این ناقۃ اللہ وارض ارض اللہ ونبات نبات اللہ وماء ماء اللہ است پس بگذارید آن ناقۃ اللہ را بحال خود تا آن ناقۃ اللہ از ارض اللہ نبات اللہ وماء اللہ بخورد ومینوشد ومؤنت وکفالت او بذمہ شما نیست **و** وجود ان در شما من جانب اللہ عزۃ ورفعت شما وبقایش حجت ونشان قدرۃ اللہ در شما ودر خلق اللہ میباشد **سوال** لفظ تاکل **آیا** مجزوم است **یا** مرفوع **و** سبب ہریک ازین وجہین چیست **جواب** در آن دو قرأۃ اند **اما** سبب سکون آن بجہت وقوع جواب امر است چون فذروھا تاکل فی ارض اللہ **اما** سبب رفع آن بجہت وقوع آن در موضع حال یعنی فذروھا آکلۃ فیہا است **اشکال** ہیچ ذیحیوۃ چارہ از اکل واز شرب ندارد چرا درا ینجا ذکر شرب آب نکرد چون تاکل وتشرب **جواب** چونکہ اکل وشرب باہم متلازم اند **و** اکتفا بذکر یکی حاجت ذکر دیگر نمیماند **معہذا** در آیت دیگر ذکر شرب او کردہ کقولہ تعالی لہا شرب ولکم شرب یوم معلوم اشکال عاید نمیشود **بحث حادی عشر** الیم فعیل الم یالم الما **و** رجع **و** الم ہر دو بمعنی درد وحصول اذیت از الم است بطنک ورشد امرک باشد **و** التالم باب لازم بمعنی توجع **و** الیم بمعنی مولم وموجع **و** وجیع چون سمیع بمعنی مسمع میباشد **و** ایلام وایجاع متعدی از باب افعال درد رسانیدن بغیر است **اما مس** وبمعنی سودن ودست کردن بلا حایل ببدن کسی وجماع کردن بزن میباشد از مس بیس مساء مسیس چون کریم سہم است **بحث ثانی عشر** ولا تمسوھا بسوء فیاخذکم عذاب الیم ہرگاہ خالق آن ناقہ بطور خرق عادت آفریدہ وآنرا معجزہ صالح وحجت خود بر قوم ثمود کردانیدہ **و** اضافت او بسوی خود کرد لہذا بناقۃ اللہ او را نامیدہ فرمود این ناقۃ اللہ وارض ونبات ارض وآب آن ہم مملوک الہ خاص است **و** مؤنت آب وعلفا وبذمہ شما نیست بل ہمہ آن بر مالک الہ است **پس** وابگذارید ای قوم ثمود ناقۃ اللہ را بحال خود تا بخورد از ارض اللہ نبات اللہ وماء اللہ را ودر حفاظت او شرافت وکرامت وعظم شما در خلق اللہ منوار **و** حجۃ اللہ علی الخلق ہویدا **و** صدق نبوۃ نبی صالح علی الاعلان ثابت وظاہر باشد **و** ار متعرض ببدی **و** بایصال اذیت والم بضرب تحذیر دنحر وذبح وعقر وزخم وامثال آن دست بکنید او را **پس** ضرر واز ایلام وایذاء وضرب وزخم او بگیرد شما را عذابی دردناک در دنیا عاجلا **و** در عقبی عذاب نار شدید مولم وموجع لا نہایت ولا انقطاع اجلا **تنبیہ** در این اشعار است بآنکہ آن قوم مس میکنند ناقۃ اللہ را بسوء والم در آخر **پس** بسبب آن ماخوذ میشوند ایشان دراجلا در دنیا بنزول غضب اللہ در آن عذاب اللہ میباشد **و** این پیش خبری بانہا بود **اشکال** وجہ اعجازیۃ این ناقۃ اللہ چیست اگر محض تکوین وتخلیق او من حجر باشد او خارق العادت بالجملہ نمی باشد چہ تخلیق حیوان وانسان از نابودی یا از نسل والدی باسویۃ است **و** اگر بغیر آن باشد او چیست **جواب** علماء مفسرین ومتکلمین است در وجہ اعجازیت ناقہ خلاف کردند بوجوہ **وجہ اول** مختار مہور است کہ اعجازیت او اخراج او در یک ساعت تام وکامل الخلقۃ از یک حجر بعیان قوم میباشد **و** قاضی ابو بکر معتزلی نیگوید لو صح ہذا فہو معجز من وجوہ **احدھا** خروجہا من الجبل یعنی برآوردن او خاص از کوہ سنگی **ثانیہا** تکوینہا من غیر نسل ذکر وانثی یعنی تکوین وتخلیق او بغیر از نسل نر ومادہ باشد **ثالثہا** کمال خلقہا من غیر تدریج یعنی کامل الخلقۃ بغیر تدریج آفریدہ شد یعنی بتدریج زمان کامل الجثۃ نشد بل دفعۃ بلا انقضاء سنون وزمان کامل الجسد وقوی الاعضاء والقوۃ آفریدہ شد **و** **وجہ ثانی** قول بعضے است انہا کانت معجزۃ لاجل ان لہا شرب یوم **و** لجمیع اہالی البلاد من قبیلۃ ثمود شرب یوم یعنی ناقہ آبہ بود باین سبب کہ ل

جواب اشکال بوجہ اعجاز ناقہ صالح بچند وجہ میباشد

ملک و جمیع قبیلهٔ ثمود را یک آن میخوردند و در آن روز یک قطره آب بقبیله ملک باقی نمیگذاشت و یک حیوانیکه آب آن امت و حیوانات و مزارع و بساتین
و اراضی انهار او در یک وقت کلا بنوشد البته این امر و حالت از اعجب معاجز آن ناقه بلاشک میباشد **و وجه ثالث** ان وجه الاعجاز فیها ان القبیلة
کلهم کانوا فی یوم شربها یحلبون منها القدر الذی یقوم لهم مقام الماء فی یوم شربهم یعنی وجه اعجاز ناقه آن بود که کل قبیله و جمیع امت صالح در
یوم شرب او آب را انقدر شیر از ناقه میدوشیدند تا صغیر و کبیر و ذکور و اناث ایشان را از قایم بمقام آب یوم شربهم بکمال وفور و توسع میشد و برای شب آن روز
هم باقی و محفوظ میگذاشتند **پس** در اینجا دو وجه اعجاز اند **احدهما** نوشیدن کل آب ملک و امت **ثانیهما** بعوض آب دادن آن مقدار شیر که
کل قبیله امت را آن یوم و لیل را وافی و کافی میشد **ابوالحسن** بصری برعکس این گفت که بعد یوم الشرب یک قطره شیر از و دوشیده نمیشد چه یوم شرب
الماء للناقة **و** یوم شرب الماء للامة خالق در قرآن فرموده **و** قول بدوشیدن و دادن شیر در یوم شرب ناقه منافی کتاب الله است و در کتاب الله
نیست که یوم شرب ناقه یوم شرب لبن ناقه للامت باشد **و** در ان همین است که یک یوم آب برای ناقه **و** آب یوم دیگر برای امت میباشد **و** قوله تعالی لها شرب
ولکم شرب یوم معلوم **و** همین از احد اسباب عقر ناقه یعنی عدم تیسر آب با آن امت و بحیوانات ایشان گردید **و وجه رابع** ان وجه الاعجاز
فیها ان یوم مجیها الی الماء کان جمیع القبیلة و جمیع حیواناتهم ممتنع من الورود علی الماء **و** فی یوم امتناعها کل الامة و جمیع حیواناتهم یاتون ویشربون
و یاخذون لنفسهم بمقدار حاجتهم و کفایتهم من الماء و یصرفونه الی الاراضی والبساتین یعنی وجه اعجاز ناقه آنکه در یوم الشرب او احدی را اصلا آب
یاب نمیشد چه او تعالی در آن چشمه همان قدر آب میافزید که کفایت بکل ملک و قبیله میکرد و همه قبیله و امت و حیوانات انها سیراب میشدند و نیز در تمام آن یکروز
و شب صرف اراضی و بساتین میکردند بقدر حاجت برای شب و روز بر میداشتند **و** بیوم نوبت خود ناقه بسوی آن چشمه و چاه بسر فرو میبرد و آب از ته
چشمه و چاه بلند شده ناقه سر خود را بالا میکرد مگر آنکه سیراب یکدفعه میشد و یک قطره آب در چشمه باقی نمیماند **خامسها** انها لما خرجت الناقة من الصخرة
و عاینوها فقالوا اخرج من هذه لنا فصیلا یحضرنا فاخرجه الله منها فورا وهم عاینوها تولیدها فصیلا مثلها و شغل بشرب لبنها یعنی و قتیکه
بعیان شان از ناقه **یا** از صخره کامل الجثه بحسب مطلوب شان بچه بظهور آمد **پس** ایشان بمحض آن بصالح گفتند که باله خود بگو که از همین ناقه **یا** از همان صخره
بچه مثل همین بعیان ما برآرد **و** بفور بلا انسلال بچه ناقه از ناقه **یا** از همان سنگ شبیه و هم شکل او برآورده دفعه ستاده مشغول شیر خوردن از ناقه شد **و** اینهمه
هم از وجوه اعجاز متعلق بناقه میباشد **خامسها** خود قد و قامت جثه او از طول و عرض نیز اعجاز بود چه بعضی از ائمه سیر تا هشتاد ذرع **و** بقول دیگر تا صد
ذرع از سر تا ذنب ناقه طویل بود **ثعلبی** روایت کرد که در جنگ تبوک پیغمبر اصحاب را منع نمود که شود و حجر یکه از ان ناقه برآمده بود **و قال ابوموسی**
الاشعری اتیت ارض ثمود فذرعت مصدر الناقة وجدته ستین ذراعا یعنی من در ارض ثمود رفته شگاف الحجر را که جای صدور و ظهور و زائیدن
ناقه صالح بود و بذرع شصت ذرع بود **و** بقولی مابین دو پهلوی ناقه فاصله یک میل بود **و** در **کافی** و **نور و صافی** و غیره است قال الراوی
ان رجلا من اصحابنا یقال له سعید بن یزید فاخبرنی انه رای الجبل الذی خرجت منه بالشام فرایت جنبها یعنی جنب الناقة قد حک الجبل فاثر
جنبها فیه **و** جبل آخر بینه و بین هذا میل **حاصل** آنکه راوی دید که اثر دو پهلوی ناقه که در حک کرده در بین جبلین شامی تا بیک میل فاصله بود **و** بقولی
علم کشادگی میان دو شانه ناقه غیر الله احدی نمیدانست **و** همین روی از اصحاب ما در تفسیر **روض الجنان** و **مجمع البیان** و در تفاسیر اهل سنت
در **لباب التنزیل** و **بغوی** و **خطیب** و غیرهم است **لهذا** بمعاینه آن ناقه همه انعام ثلثه و مواشی آن قوم و جانوران انسی و وحشی متوحش
باطراف و اکناف و وادی و اعالی جبال بلا اختیار فرار میکردند **و** ایضا از احد اسباب قتل ناقه گردید **سادسها** بهمه اینوجوه آن ناقه اعجاز بوده ثم الله اعلم
تبصره تکوین ناقه از حجر و تولید فصیل او و از عقب او در اینجا **و** در سوره هود بالاختصار مذکور گشت **اما** ذکر حالت این از بدایت الی نهایت و حالات جمیع انبیا
در علم تفسیر و حدیث و سیر و تواریخ اهل ادیان بالاستیفا مسطور است دریافت شده میتواند **و اما در اینجا** بطور مجمل و مختصر قدری ذکر میکنیم **قصه ناقه**
صالح بالاجمال بدانکه بعد اهلاک قوم عاد قبیله ثمود اول اعراب در ملک حجاز و جبال ما بین ارض حجاز و شام قایم بمقام شان گردیده **و** همه ذکور و اناث
و صغار و کبار ایشان کثیر الانسال والاعداد و اطول الاعمار و اقوی الاجسام بوده بنای اصنام پرستی نهاده و در ظلم و تعدی تجاوز از حد نموده **حضرت صالح**
بسوی ایشان مبعوث گردیده **و** بمقامی در ان نواحی حاضر شده بایشان نصیحت و نهی از عبادت غیر الله و امر بتوحید و عبادت تعالی بقوله سبحانه مالکم من
اله غیره هو انشاکم من الارض واستعمرکم فیها الخ فرموده **و** بعض اهل سیر میگویند که آخر در همان مقام صالح مرده و دفن شده **و** انمقام را جضور و تمو

بیان وجه پنجم از اعجاز ناقه

عرض و طول قامت ناقه و بر آمدن ناقه از سنگ در نواحی شام بود ۱۲

صالح **حضرموت** نامیده و از آنوقت الی حین آن بلد معروف بهمین اسم است **و** ایشان از صالح طلب بینه و آیتے و علامتی بر صدق توحید اله
و خصوصیت عبادت خالق تع **و** صدق دعوت و دعوا رسالت خودش کردند **پس صالح** بروز عید بعیدگاه ایشان برآمده قرار در بین چنین یافت که
ایشان در عیدگاه باصنام خود **و** صالح بخالق خود درخواست امرے نمایند و دعایی بعد دیگر نمایند **و** دعا هر فرقه که مجاب گردد فرقه مردود الدعا اتباع و اعتقاد
بفرقه مجاب الدعوات بفور نماید **و** مرویست که قوم باصنام خود مع التضرع و الحاح التماس کردند که دعوة و دعا صالح اصلا و ابدا قبول و مجاب نشود **پس**
بصالح فرمودند که الحال تو از اله خود بخواه **صالح** فرمود هرچه شما میخواهید بگوئید تا بخواهم **و جندع** بن عمرو که سید قوم ثمود بود مع اراء و مصلحت
اکابر قوم خود گفت که ازین جبل حجری **یا** از حجر منفرده که بدامن جبل بود ناقه مختر جه یعنی بختی و سرخ موے و گرگ و سیاه چشم و پهلو کشاده و از یک پهلویش
تا پهلوئے دیگرش فاصله یک میل فی پشم و دو بحمل شکم وار تیار زنده بیرون و حضور ما از الهت بخواه در آرد تا او تعالے و بتو تصدیق بکنیم **و کاثبه** اسم آن صخره
بود **و صالح** بعد وضو دو رکعت نماز خوانده بحضر ایشان درخواست ناقه از خالق عالم و آدم کرد **پس آنجبل یا انحجر** را اضطراب و درد زه و زائیدن چون
زن و چون اینهمه اوظاهر شد **پس** اول سر کردن ناقه از شگاف نمودار شد بحالیکه نشخوار میکرد **پس** بجذبه تدریجا کل بدن ناقه از انحجر برآمده بهمان اوصافیکه
اینها خواسته بودند و قایم بر چار پایهای خود شده مشغول چریدن همانجا شده **پس** همان وقت آن ناقه بچه مثل خود زائیده شیر خوردن شروع کرد
پس صالح بایشان فرمود که این ناقه الهی و شما است شرب آب یک یوم او میکند **و** یوم دیگر شرب آب شما کنید **و** این ناقه از ارض الله میخورد **و** کفالة
و مؤنة او مدة البقاء او بذمه شما نیست **و** او را دست ببدی و ضرر رسانی نکنید و الا بشما عذاب سخت و دردناک مسح کنند و نازل بر شما میشود **و** میگویند
که چاهے یا یک چشمه در املاک و سنگ کوهی بود که بهمه اهل و مواشی و حیوانات ان ملک آن آب کافی و وافی میشد **و بئر الناقه** آنچاه الی حین مشهور
گردیده بود **و ناقه** بیوم النوبت میآمد دران بیر و چشمه سر فرود آورده و آب آن برآ و بلند شده کل آبش میخورد تا آنوقت سر بالا نمیکرد **و** وقت رفتن
او و آب خوری و مراجعت او از آن چشمه همه حیوانات و اغنام و انعام ثلثه و حیوانات انسی و وحشی و پرنده و چرنده از ان راه و وادی وحشت و دهشت خورده
باطراف و اکناف وادی و بوادی و با عالی رؤس جبال آن نواحی فرار میشدند **و یوم الشرب** او از ناقه بطور صبا صبا و بطور بکار چون ریسمان از
پستانهایش شیرش خود بر میآمد که کل صغیر و کبیر آن ملک را از انس تمام روز و شب آن شیر بوفور کفایت میکرد **و** حیوانات خود را عوض آب همان شیر میدادند
و نیز در خمها و کوزهاے و جابهای بزرگ مملو کرده نگاه میداشتند و بیوم النوبت خود هم آن شیر میخوردند **و اکثر** آن قبیله حمل آن بر سحر نمود و کفر و عتو خود
زیاد کردند **و** قلیلے از آن مردم مسلمان شدند مع دو رئیس **یکی** جندع بن عمرو **دیگر** حابیم بن هراوه بن سعد بن الغطریف بن هلال بر تصدیق و ایمان خود
بعد معاینه آن باقی ماندند **و** بعدم تسیراب در یوم النوبة ناقه **و** بتوحش و فراری مواشی القوم بنا بر قتل و عقر ناقه نهادند **ثعلبی** روایت کرده که
بصالح وحی شده که قومت زود عقر ناقه خواهند کرد **و** فرمود در این ماه پسرے در قوم شما تولد شده او عقر ناقه میکند و هلاک او و شما بسبب او خواهد شد
پس نه اولاد در آن ماه متولد شده هر پدری پسر خود را ذبح کرده **و** ولد عاشر را پدرش بخشید وکان ولد العاشر ازرق العینین احمر الوجه و اذا ترى آباء التسعة
و راوه ندموا على ذبح اولادهم وقالوا لو كان ابناءنا احياء لكانوا مثل هذا فغضب التسعة على صالح لانه كان سبب قتلهم فتقاسموا لنبيتنه و اهله
یعنی آن ولد دهم ازرق العینین ابلق البدن سرخ روی بود و بمعاینه او آبا تسعه که اولاد خود را کشته بودند حسرة بر قتل اینها میخوردند و حسد صالح میافزودند
و غضبناک بر او ساعت بساعت میشدند چه سبب قتل اینها صالح شده بود **پس** آن آبا تسعه باهم قسم خوردند که صالح را با اهل بشب خونی خواهیم کشت اما
نیافتند و نتوانستند کشت اور **ثعلبی** از سدی و غیر او روایت کردند فلما ولد ابن العاشر یعنی قدار فكان يشب فی کل یوم شباب غیره فی الجمعة **و**
یشب فی الجمعة شباب غیره فی الشهر **و** یشب فی الشهر شباب غیره فی السنة الخ یعنی آن مولود دهم **قدار نام** جوان و کلان میشد فی یوم بالنسبة
دیگر اطفال که تا جمعه بزرگ میشدند **و** در هفته برابر یک ماه بالنسبت دیگر اطفال **و** در ماه برابر یک سال اطفال دیگر بلند و جوان و قوی میشد **و** عند الکمال
و البلوغ با جماعتے اخوان هم صحبت شد که ایشان در خمر آب آمیخته میخوردند و آن یوم النوبت ناقه بوده اصلا قطره آبی نیافتند نهایت شاق شد بر ایشان
آب یافت نشدن پس در بین خود گفتند که ما چه کنیم شیر را این ناقه ما را تنگ آورده باید که عقر او بکنیم **و** اینولد عاشر گفت که من کفیل عقر ناقه میشوم و آن
نه نفر با عاشر قدار نام را معین در عقر ناقه شدند **و از کعب الاخبار** روایت کردند که زنی **ملکا** مالک ملک و مال ثمود شده رئیس اینها گردید
و انکار و معاند صالح خوان شده او بود **فقالت** لا مرئیه یقال لها **قطام** كانت معشوقة قدار بن سالف **و لامرءة** اخرى يقال لها **قبال** و كانت معشوقة مصدع

بن مهرج الخ

بیان سبب تسمیه بلاد حضرموت

بحضور دعوت صالح درآن مقام متوطن ۱۲

قصه ناقه و قاتلان او و حال و نام قتله ناقه

بن مهرج الخ یعنی آن ملکه ثمود زنی را که قطام نام داشت و او معشوقه قدار بن سالف بود و همه محدثین و اهل سیر گفته اند که ولدالزنا بود چونکه بر فراش سالف
تولد یافته بود و لهذا اسنادش بسالف میکردند و ملکه بزن دیگری قبال نام که معشوقه مصدع بن مهرج بود گفت که شما هر دو بجهر دو عاشقان خود تمکین نه هید
و بگوئید اظهار اکه ملکه حزین و غمگین بسبب صالح و ناقه او میباشد پس هر دو کافر گفتند که بالحال عقر ناقه میکنیم پس محمد ابن اسحاق امام علم السیر
میگوید که این هر دو ناری رفته در راه ناقه مخفی یکی در اصل درختی و دیگرے در کمین سنگی شده ناقه را حالت مراجعت از آب ناقه را در عقب او پے کردند و
چهار پایش بریدند ناقه افتاد و نیزه بلبه بسینه ناقه زده نحر کرده گوشتش کلهم قوم ثمود از صغیر و کبیر و ذکور و اناث تقسیم کرده خوردند و جمعی که دو زن دیگر
احدهما عنیزه ام غنم نام ثانیهما صدقه بنت المختار تزیین و تحریص بسیار مصدع و قدار در عقر و نحر ناقه کردند پس لحوم را منحور ساختند و صفیل
بچه ناقه اینحال ها در خود را دیده روی خود بسوے آسمان کرده سه ناله و فریاد کرده تعاقب قتل او کردند و در اینجا دو قول وارند احدهما آنکه او را هم کشته گوشتش
بردند و خوردند ثانیهما آنکه بدست انها نیامد او بالا کوه بفور رفته دفعة در شگاف آن سنگ داخل شده که از آن سنگ بوجود آمده بود پس آن سنگ بهم آمد و
بقولی بامر الهی سنگی از آن کوه بلند شده حایل گردید ما بین ایشان و بچه ناقه و الی ظهور المهدی ع آن بچه ناقه غایب و مستور است دست بر قتل او نیافتند
و صالح برآمده ایشان را ملامت کرد و فرمود که بسبب آن سه ناله بچه تا سه روز شما مهلت دارید اگر توبه کنید خوب و الا بروز اول رویهای همه شما زرد و بروز
دوم رویهای شما سرخ چون مالیده خون و بروز سوم رویهای همه شما سیاه چون دوده چراغ و قیر مالیده میشوید پس عذاب الهی بشما نازل شده کلهم یکبار
در خانهای خود روی بزمین دو زانو نشسته خوابیده مرده گردید عبرة بدانکه مفسرین و محدثین عامه روایت کردند که ابن عمر گفت لما مر رسول الله صلعم

بالحجر قال لا تدخلوا مساکن الذین ظلموا انفسهم ان یصیبکم ما اصابهم الا ان تکونوا باکین ثم قنع راسه و اسرع السیر حتی جاوز الوادی و فی
روایة مسلم لا تدخلوا علی هولاء المعذبین ثمود کی مثله یعنی هرگاه پیغمبر در سفر تبوک گذر کرد از ارض حجر ثمود نهی فرمود صحابه را که داخل شوید
بران قوم مغضوبین معذبین و بر اماکن و مساکن انانیکه ستم کردند بر جانهای خود مبادا برسد شما را آنچه از عذاب الله بر ایشان رسید مگر آنکه گریه کنان باشید
پس آنحضرت بر سر خود چادر پیچید و بشتاب تند و جلد رفتار کرد تا از آن وادی برآمد ایضاً روایت کردند از وان الناس نزلوا مع رسول الله ص علی الحجر

ارض ثمود فاستقوا من ابارها و عجنوا به العجین فامرهم رسول الله ان یهریقوا ما استقوه من ابارها و یعلفوا العجین به فامرهم ان یهریقوا ما استقوا
و یعلفوا الابل العجین وان یستقوا من البئر التی کانت تردها الناقة و در بخاری هم این روایت کرده حاصل همه آنکه پیغمبر ص هرگاه در سفر تبوک
گذر کرد از ارض ثمود صحابه آب گرفته بودند از چاهای ایشان برای خوردن و خمیر نیز کرده بودند پس امر نمی آن آب را همه ریختند بر زمین و آرد خمیر کرده را
بشتران خود خورانیدند و امر فرمود که از بئر الناقه آب را بگیرند و بخورند و بغوی وغیره از زبیر و جابر روایت کردند حاصل آنکه پیغمبر در سفر تبوک با صحاب
خود فرمود که سوال آیات از پیغمبر خود نکرده باشید چه بعد ارائه و اعطاء معجزات انانکه تکذیب و تکفیر کردند بر انها عینا عذاب نازل شد و این ارض ثمود است
و از این راه ناقه برای خوردن آب میامید و از این راه بر میگردید و از این چشمه آب میخورد و در غار اینکوه بچه ناقه مستور مانده و شخصے ابو رغال نام و او ابو ثقیف
بود از قوم ثمود و پناه بحرم مکه برده پس از برآمدن از حرم مکه باو هم عذاب توش گرفت و اینست قبرش و در قبرش شاخی بزرگی از طلا دفن است و صحابه
آن ستون طلا را از قبرش برآورده آنحضرت بر صحابه بالسویه تقسیم نمود و فرمود که بعد اهلاک قوم کفار انانکه ایمان بصالح آورده بودند کل چهار هزار بودند و
صالح با ایشان برآمد بمقام ارض حضرموت صالح رسیده باو موت رسید لهذا بحضرت موت آنجا نامیده شد و بعد او قوم او چهار هزار بلاد
بنا کردند و حاضورا میگفتند و مرجع بلاد شان حضرت موت بود و در مدفن صالح خلاف کردند نزد جمعی در مکه در حجر اسمعیل دفن شده
بعد پنجاه و هشت ساله و شانزده ساله بود برسالت مبعوث گردیده بود نزد جمعی از اهل سیر دفن در حضرموت است نزد طایفه در وادی السلام نجف
اشرف هود و صالح هر دو دفن شده و الی حین بر سر دو قبر منور انها قبه خانه صورت زیارتگاه زایران نجف ایشان نیز میباشند ثم الله اعلم تنبیه
از بنو اضح شد سر از نخواندن نماز عصر حضرت امیر در ارض بابل بعد از مراجعت از جنگ نهروان چه بر ان هم غضب نازل شده بود بر امتی و بر زمین مغضوب
علیه نبی معصوم و امام مطهر و اقدس عرفا مومنین عبادت نمیکنند و نماز نمیخوانند چه عبادت چنین مقامات مقبول نیست و نبی و امام معصوم خصوصاً منهی
عنه از عبادت در ان میباشد و حضرت امیر از دجله با جمعی از لشکریان عبور کرده نماز عصر ایشان را فوت شده و بعد غروب شمس حضرت امیر دعا کرد
تا آفتاب بعد غروب بمقام عصر بامر اله برگردید آنحضرت و صحابه نماز عصر را خوانده آفتاب دفعة غروب کرد پس نماز شام را بمحض فراغ از عصر خواندند

بیان قصه هلاک قوم ثمود بتفصیل

بیان آنکه در زمین مغضوب انبیا و خلفاء معصومین ایشان عبادت نمیخوانند لهذا حضرت امیر در ارض بابل نماز عصر نخواندند

ورد شمس مرتین برائے ادائے نماز عصر در عهد نبی یک مرتبه و بعد نبی بمرتبه دیگر اینجا بوقوع آمده محدثین مفسرین خاصه و عامه تواتر رد شمس را نوشته
و آن ثابت است و احقر بالانفراد کتاب رد الشمس مرتین لالامام النشائتین نوشته ام و اثبات تواتر آن از خاصه و عامه مع اجوبه اشکالات
واهیه بران بالتفصیل ثبت و ضبط کرده ام منجمله یا عاده آفتاب یا آنوقت عصر اصلی بوده یا مثلی بر اول صلی مینباشد زیراکه یوم محدود و مقتضی شد
و لا بد مثلی باشد پس بفوت اصلی تارکش عاصی و صلوة مثلی است و مثلی صلی مینباشد بالضرورت جواب اجمالی اینجا آنکه آفتاب بجهت کروی
ارضی مختلف المشارق والمغارب بالضرورت و مبرهن در علم هیئت و هندسه میباشد و ارجاع فلک دوار یا ارجاع خود آفتاب یا ایزاد اضائة آفتاب
تصفیه هوا امری ممکن است پس با بجهت آنوقت عصر اصلی و صلوة هم اصلی میباشد نه مثلی زیراکه غروب اصلی و واقعی از کل معمورهٔ زمین فی الواقع هنوز
نشده بود بلی غروب بمقام امیر المومنین ع بالاعتبار میباشد نه غروب علی الحقیقت جواب ثانی الزامی کل انبیاء الله و خلفاء الله عند الامامیه بالاتفاق
معصوم اند از ترک فرائض علما و عمدا نمیباشند و او تعالی در ازل بالتفصیل نزد اهل اسلام جزئیات زمانی و افعال و اعمال و افعه عباد در اجزاء ازمنه قطعاً
میدانست پس ایشیم میدانست که سلیمان نبی و یوشع نبی و علی ولی را در فلان فلان یوم صلوة عصر شان بشغل طاعت دیگر فوت میشود چه آفتاب
دران ایام محدوده بالجمله بحسن الظاهر غروب میکند پس باعاده وارجاع شمس در آن ایام اربعه اوقات اعصار را حکم اصلی قرار داده تا معصیت من معصوم
انبیاء و خلفاء تعالی لازم نشود لهذا آفتاب یا نور آنرا منبسط از افق غربی برگردانیده پس خاص آنوقت را ملحق بیوم اصلی ساخته و الا لازم میآید یکی خلاف
معلوم لم تعالی چه ایشان را معصوم و مصون از خلل و زلل گردانیده و وصف ایشان بعصمت و طهارت کرده و آنرا دانسته دیگر هر تارک مفروض عینی عمدا
عاصی است و عاصی مخالف و منافی اراده و امر الله عدو خدا میباشد و اگر اینها عیاذاً بالله عصاة بودند فساق گردیدند و برائے فجار و فساق چگونه اجابت
دعوات شان و چگونه اعاده آفتاب بعد غروب آن جایز باشد فجوابکم جوابنا تذکره آنچه بتواتر خاصه و عامه ثابت شده او نیست که آفتاب غروب کرده
پس نزد آنانکه آفتاب بحرکت ذاتیه خود و بحرکت ملائکه حرکت میکند نزد اینها بالکل اشکال زائل است اما نزد آنانکه بحرکت فلک حرکت دارد نزد
ایشان هم واپس گردانید فلک شمس لمحتا آفتاب بمقام عصر تنگ یا اول عصر رساند جایز است زیراکه امر ممکن بالذات است خرابی فلک و عالم عاید نمیشود اما نزد
آنانکه کره ارض در حرکت است نزد اینها هم بالکل اشکال عاید نمیشود و آدم صاحب الدین شبه ملحدین لادین امر ثابت را بیجا ترک صلوة نمیکند این شبه باطل است
در تذکره نبیره جوزی است که بر منبر ذکر رد شمس میکرد تا غروب شد پس او بر بالا منبر دعای کرد حاصلش آنکه ای خدا این رجع شمس اگر در حقیقت دار بحقیقت
آن آفتاب ابر کردان مثل آن واقعه پس آفتاب دفعة بعد غروب برگردید و تکبیرات اذان در بغداد بلند شده ان واعظ و هزار ها متعظین المجالس صلوة عصر را خواندند
و در صواعق هم این واقعه را نقل کرده تد بر تبصر لمعه لمعانی بدانکه متفق علیه اعلام است که قدار بن سالف زنا زاده بر فراش سالف متولد شده بود لهذا
با بن سالف او را میگویند قال البغوی فی المعالم و ثعلبی در عرائس فرموده و کان قدار بن سالف رجلا احمر ازرق قصیرا یزعمون انه کان
لزنیة ولم یکن لسالف ولکنه ولد علی فراش سالف و هیچ پیغمبرے و امامی را قتل نمیکند مگر او ولد الزنا می باشد خاصه و عامه مسیر روایت کرده
قال رسول الله ص یا علی تدری من اشقی الاولین قال الله و رسوله اعلم قال صلعم عاقر ناقة صالح ثم قال تدری من اشقی الاخرین قال علی الله و
رسوله اعلم قال ص قاتلک رواه منهم الثعلبی و الزمخشری و الرازی و النیشابوری و البغوی و السعودی و الواحدی و خازن البغدادی
و الخطیب و غیرهم جم غفیر یعنی پیغمبر صلی الله علیه و آله وسلم فرمود ای علی آیا میدانی که شقی و بدبخت ترین اولین اشقیا کیست علی عرض کرد که خدا و
رسول او دانا تر است پیغمبر ص فرمود او عاقر ناقه صالح قدار است پس فرمود که آیا میدانی شقی ترین اشقیا اولین و آخرین کیست علی عرض کرد
که خدا و رسول او دانا تر است پیغمبر ص فرمود که او قاتل تو ابن ملجم مرادی است محمد بن اسحاق امام السیر و کعب الاحبار گفتند که قطام
زنی نام نهایت وجیه حسینه ذات الجمال و المال معشوقه قدار بود باغواء او قدار ناقه صالح را پے کرده و معشوقه ابن ملجم مرادی خارجی نیز زنے
قطام نام نهایت حسینه سر علی را مهر خود کردانیده باغواء او ابن ملجم ازرق احمر قصیر القامه ولد الزنا بود حضرت علی در شب نوزدهم ماه صیام در
نافله صبح در محراب مسجد کوفه بود ضربت بر فرق سرش زد در تاریخ الخلفاء و صاحب المستدرک از سدی نقل کرده اند عبد الرحمن
بن ملجم المرادی عشق امرأة من الخوارج یقال لها قطام فنکحها و اصدقها ثلثة الاف درهم و قتل علی ع یعنی عبد الرحمن بن ملجم خارجی مرادی
عاشق زنے قطام نام شده نکاح او بمهر سه هزار درهم و شهادت علی را کرد و اهل سیر میگویند که حضرت امیر ع در مسجد کوفه او را از خفتگان

جواب اشکال لاینحل ایکہ رجعت با عادہ آفتاب بعد غروب وقت فوت صلوٰۃ عصر نمیشود و ادائے صلوٰۃ مثلی میباشد نہ اصلی

بیان اشقی الاولین عاقر ناقہ و اشقی الاخرین ابن ملجم بودند و زنی قطام نام بود

بیدار ساختہ فرمود شر برای نماز بنامدی بل برای امر عظیمی آمدی آن لعین انکار کرد پس شمشیر یکہ در پہلوی خود مخفی نہادہ بود بقدرت الہ بنطق آمدہ تکذیب
ابن ملجم **و** تصدیق علی کرد کہ یا امیر المومنین راست فرمودی این شقی بارادہ قتل تو باغوار قطام آمدہ و مرا بآب سموم قاتل زہر دو دادہ اند **و** ابن ملجم باین کلام
گردن کا شمشیر لرزان گریزان نزد قطام رسیدہ عرض حال کرد **و** قطام باو گفت این سحر است **و** او را مرہ دیگر بخمر خوراندہ شمشیر ہندی بدستش دادہ
در نماز انحضرت را ضربت شدیدہ زد کہ از فرق گذشتہ تا پیشانی انحضرت رسید **و** بہمان ضربت بشب بیست و یکم رحلت از دنیا فرمود **و** بعد ضربت
انحضرت مکرر بند او صداء سماوی از جبرئیل قد قتل امیر المومنین مردم کوفہ بیدار شدہ آن لعین از راہ فرار ناگاہ گرفتار کردند **تبصرہ** در بیان حال
بدمآل قاتل علی علیہ السلم بدانکہ جمعی از خاصہ منہم قطب الدین راوندی **در کتاب الخرائج** و اقدس ملا محمد باقر مجلسی **و** سید ہاشم بحرینی **و**
از عامہ **در کتاب المناقب** ابو بکر خوارزمی **و** نور الدین محمد بن احمد مکی المالکی الشہیر بابن الصباغ در **کتاب فصول المہمہ** میگویند
بلا تفاوۃ اخبرنا ابو منصور بن شہریار بن شیرویہ الدیلمی قال حدثنا ابی قال حدثنا ابو الحسن علی بن احمد بن محمد بن عمر و قال سمعت ابا القاسم
الحسن بن محمد المعروف بابن الرفاء بالکوفۃ یقول کنت بالمسجد الحرام فرایت الناس یجتمعون فی حول مقام ابراہیم علیہ السلم **فقلت** ما ہذا
قالوا راہب قد اسلم وہو یحدث بحدیث عجیب فاشرفت علیہ فاذا ہو شیخ کبیر علیہ جبۃ صوف وقلنسوۃ صوف عظیم الجثۃ وہو قائم وقاعد
عند المقام یحدث الناس وہم یسمعون الیہ وسمعتہ **یقول** کنت قاعداً فی صومعتی فی بعض الایام فاذا طائر کالنسر الکبیر قد سقط علی صخرۃ
علی شاطی البحر فتقیاء فرمی ربع انسان **ثم** طار فغاب یسیرا وجاء فتقیاء ثانیا فرمی ربع انسان **ثم** طار وجاء ثالثا فتقیاء ربع انسان **ثم**
طار فجاء رابعا فتقیاء ربع انسان فاجتمعت ودنت والتأمت ہذہ الارباع بعضہا الی بعض فقد قام رجل کامل وانا اراہ واتعجب **ثم**
انحدر الطیر علیہ واخذ ربعہ فطار **ثم** رجع واخذ ربع فطار **ثم** رجع واخذ ربعہ فطار **ثم** رجع فاخذ ربعہ الاخر وطار فبقیت
اتفکر فی ذلک وتحسرت الا کنت تحققتہ وسئلتہ من ہو فبقیت انفقد فلما کان بالیوم الثانی فاذا بالطائر قد اقبل و سقط علی ذلک
الصخرۃ فتقیاء ربع انسان وجاء وذہب بثلث مرۃ وتقیاء بعد مجی کل مرۃ ربع انسان حتی التامت ہذہ الارباع بعضہا مع بعض
وقام رجل ونزلت من الصومعۃ مبادرا الیہ فدنوت منہ فقد سئلتہ من انت وما اسمک وما ہذا حالک فسکت ولم یجبنی **ثم** قلتہ
بحق من خلقک من انت وما حالک ہذا **فقال** انا ابن ملجم المرادی فقلت لہ ما عملت من الذنوب ما قصتک من ہذا الطائر **قال** قد
قتلت امیر المؤمنین علی ابن طالب فوکل اللہ بی ہذا الطیر یقتلنی کل یوم قتلات ویحیینی اللہ نعم بعد کل قتلۃ فبینا ہو یحدثنی اذا سقط
ذلک الطائر فضربہ واخذ ربعہ فطار حتی جاء بعدہ ثلث مرات ویقطع ربعہ ویذہب بہ **ثم ہذا الراہب** یتفحص ویسئل الناس
من علی ابن ابیطالب فقالوا ابن عم رسول اللہ و وصیہ وصہرہ فاسلم الراہب وحسن اسلامہ واتی بیت اللہ الحرام قاصد الحج **و** زیارۃ
النبی فی کل سنۃ مرات الی بقاء حیاتہ انتہی **حاصل ترجمہ** راہبی از نصاری در مکہ بمقام ابراہیم حدیث میکرد وانبوہ مردم دور او گرد آمدہ
میداوند و ابن الرفا گفت کہ من ہم گوش او را شنیدم کہ راہب میگفت کہ من روزے در صومعہ خود یعنی در عبادتگاہ نشستہ بودم ناگاہ کہ جانورے
پرندہ چون کرگس فرود آمد بر سنگیکہ کنارہ دریا بود و یک ربع انسانی را قے کرد و رفت و بمرہ ثانیہ آمد ربعی دومی را قے کرد **و** رفت و باز آمد ربع سومی را
قے کرد **و** رفت و باز آمد ربع چہارم آن آدمی را قے کرد و پرید **و** من مے بینم کہ این چہار ربع بہم آمدہ انسانی کامل استادہ شدہ **و** بفاصلہ آن کرگس
باز آمد ربع آن آدم دریدہ فرو بردہ و پرید **پس** باز سہ مرتبہ آمدہ ہر سہ ربع دیگر را بریدہ پرید **و** من از معاینہ احوال نہایت متعجب شدہ متحسر شدم کہ چرا
آن آدم را حالش نپرسیدم **و** بروز دوم بمقام خود نشستہ بودم دیدم کہ ہمان طایر بہمانجا چہار دفعہ فرود آمدہ چہار ربع آدمی قے کردہ و جانور پرید **و**
آن چہار پارہ باہم التیام یافتہ بفور یک آدمی کامل قایم قدم زدن در اندشت شروع کرد **و** من از صومعہ خود بفور فرود آمدہ از و جویای حال و نامش شدم اما او جواب
نداد و مرہ دیگر او را قسم دادہ در جوابم گفت کہ نامم ابن ملجم مرادی قاتل حضرت امیر المومنین علیہ السلم ام **و** این طایر از ان روز بر من موکل گردیدہ کہ ہر روز مرا
چند مرہ میدرد و میبرد و خدا مرا ہر مرتبہ زندہ میکردانند و ہمین حال از آن روز ہر روز تا یوم الحین میباشد **پس راہب** از مردم پرسان شد کہ علی امیر المومنین
کدام کسیست **و** مردم گفتند کہ پسر عم پیغمبر و داماد وشو وصی و خلیفہ او در راست بودہ **پس راہب** مسلمان شدہ ہمیشہ بزیارت بیت الحرام بمکہ و بزیارۃ
پیغمبر تا بقاء زندگی میامد **ایضا در فصول خود** ابن الصباغ بالاسناد از زہری تابعی نقل کردہ اند قال قال لی عبد الملک بن مروان ای واحد

انت ان حدثتنی ما کانت علامة یوم قتل علی ابن ابیطالب ع قلت یا امیر ما رفعت حصاة بیت الا و کان تحتها دم عبیط فقال عبد الملک انا و انت

غریبان فی نقل هذا الحدیث انتهی حاصل آنکه زہری تابعی معتمد میگوید که عبد الملک بن مروان مرا گفت ای زہری کدام یکی تو ئی که مرا حدیث بکنی که نشان و

علامت یوم قتل علی چه بوده **زهری** میگوید که من در جوابش گفتم که بعد گریه و ندا، بلند جبرئیل میان ارض و سما میگر و قد قتل امیر المؤمنین و علا

ویگر ہمین بود که ہیچ سنگریزه از سنگریزہای بیت المقدس و از نواحی آن برداشته نشد مگر آنکه از زیر ہمه انہا خون تازه میجوشید **و جمهور** محدثین و ثقات

اسلام **و** اہل سیر بتواتر ثبت و ضبط کرده اند که از کوفه تا شام بیت المقدس تا سه روز از شہادت علی که ہیچ برگی از ہیچ درختی بریده نشد **و** ہیچ سنگریزه

و سنگ بزرگی برداشته نشد مگر انکه از زیرش خون تازه سرخ میجوشید **و** نیز یوم الشہادت فرزندش امام حسین علیہما السلم خون تازه میجوشید **و** چند شب خون

تازه بعد شہادت حسین ع از آسمان پے در پے میبارید **و** کوزہای و خمہای اہل کوفه پر از خون **و** البسه و افرشه انہا طبیخ رنگین شده بخون تازه میدیدند

اقول شہادت ہیچ پیغمبری از آدم تا محمد علیہما السلم بالاتفاق جوشیدن خون تازه و باریدن آن تا چند شب **و** کسوف شمس و ظہور کواکب بآن روز

اصلا نشده سوای یوم الشہادت این پدر و پسر یعنی اسد الله حضرت علی مرتضی **و** حسین شہید کربلا علیہما السلم **پس** اینهم از احد قطعیه براہین بر افضلیت

این دو امام ائمه اہل البیت و احقیت ایشان **و** بہر ذی شعور و عقل را کافی و وافی ہمین قدر میباشد **تن گی ه** بدانکه معتمدین مدونین کتب سیر

مستندین ائمه فی البر در کتب فن معاجز سید البشر صلعم ثبت و ضبط کرده اند **منهم** ملا محمد باقر **و** صاحب مدینة المعاجز **و صاحب الخرائج**

حضرت قطب الدین الراوندی و غیرہم بالاسناد از حمزه از امام علی ابن الحسین از پدر خود علیہم السلم روایت کرده اند از جناب حضرت امیر علیه السلم بعد انتقال

سید انبیاء منادی کردند که ہر کس که بر آنحضرت دینی و عہدی و وعده بوده باشد **پس** او بیاید از علی بخواہد و بگیرد **پس** حضرت امیر ع از تحت جامه نماز خود یکی تخته

بان طالب خواہنده میداد و منافقین یکدیگر میگفتند ذهب هذا بشرف الدنیا دوننا و در این چه حیله کرده شود **و** برای یکدیگر قرار ہمین و دادند که ما ہم

منادی بہمین طور میکنیم تا ما ہم ہمچنان از زیر مصلای خود گویا میا بیم و داد و دیون آنحضرت بدہیم **و** حضرت امیر بعد سمع مقال شان فرمود که زود نادم

خواہید شد **د خبر** ست که شخصی در محضر مہاجر و انصار نزد **خلیفه** اول آمده و پرسید که وصی و خلیفه **رسول** کیست ہمه دلالت کردند بابو بکر و گفت تو ئی

خلیفه **و** ابو بکر گفت آری که مردم مرا بجای پیغمبر خلیفه آنحضرت کردانیدند **پس** آن شخص گفت که بدہید الحال ہشتاد ناقه سرخ پشم سیاه چشم حضرت

رسول بمن ضامن شده و فرموده که بعد من خلیفه من بتو ادا میکند **و** عمر در جوابش گفت شاہدی و بینه قاطعه بیار تا دیده شود **و اعرابی** گفت لابد

خود خلیفه و وصی رسول بوصایا و دیون موعودت اوی قطعا علم بالتفصیل داشته باشد **و اگر** تو خلیفه پیغمبری چگونه از دیون و وصایای او بیخبری

و از من شاہد و بینه میخواہی **پس سلمان فارسی** وارد مجلس شد و باعرابی فرمود که بیا بمتابعت من تا دلالت کنم ترا بر وصی خاتم الانبیاء و

اعرابی را نزد حضرت امیر ع رسانید بعد سلام عرض کرد که تو ئی وصی و خلیفه محمد **و** حضرت امیر فرمود آری بخواه ہر چه خواستن داری **پس** اعرابی

گفت ان رسول الله ضمن لی ثمانین ناقة حمراء الکحل العیون فهاتها یعنی بتحقیق پیغمبر بمن ضامن شده ہشتاد ناقه سرخ موی سیاه چشم را بمن بده مرا

آن ناقہا را **فقالت علی** له اسلمت انت و اهل بیتك فانکب الاعرابی علی یدیه و یقبلهما وهو یقول اشهد انك وصی رسول الله و خلیفته

فعلی هذا وقع الشرط بینی و بین رسول الله صلعم و قد اسلمنا جمیعا یعنی علی فرمود باعرابی که اسلام آوردی تو و اہل بیت تو **اعرابی** بمحض استماع

اینکلام سرنگون کرده و دو دست علی را بوسه داد و میگفت شہادت میدہم که تو خاص وصی و خلیفه رسول الله ہستی **و** بر ہمین شرط اسلام آوردن و اعطاء

ہشتاد ناقه بان اوصاف ما بین من و پیغمبر بوقوع آمده بود و ما ہمه اسلام آوردیم **فقال علی** یا حسن انطلق انت و سلمان مع هذا الاعرابی الی

وادی فلان فنادیا صالح فاذا اجابك فقل ان امیر المؤمنین یقرء علیك السلام و یقول لك هلم الثمانین الناقة التی ضمنها رسول الله

لهذا الاعرابی یعنی حضرت امیر فرمود ای حسن برو تو مع سلمان و اعرابی بسوی وادی فلان و ندا کن ای صالح و وقتیکه جواب بتو میدہد پس بگو او را

که امیر المومنین بعد سلام علیک میفرماید که بفور بیار آن ہشتاد ناقه سرخ موی سیاه چشم را که پیغمبر ضامن انہا شده برای این اعرابی **قال سلمان**

فمضینا الی الوادی فنادی الحسن یا صالح فاجابه لبیك یا ابن رسول الله فادی الیه رسالة امیر المؤمنین پس سلمان گفت که ما گذشتیم بسوی الوادی

امام حسن ندا یا صالح کرد جوابش لبیک حاضرم ای فرزند رسول الله حسن ع رسالت کرد **فقال الصالح** السمع و الطاعة فلم یلبث ان خرج الینا

زمام ناقة من الارض فاخذ الحسن زمامها فناوله الاعرابی و قال خذ فجعلت النوق تخرج حتی کملت الثمانین الناقة علی الصفة المطلوبة

انتہی پس

بیان اعجاز امیر المومنین ع که ہشتاد ناقه از زمین برآورده بعوض ضمان نبوی داد ۱۲

انتہی پس صالح گفت سمعاً وطاعت قبول فرمودم امر امیر المؤمنین را پس بلا درنگ ولاتاخر برآمد کسوی ماز بام ناقہ از زمین و امام حسن نیز بام ناقہا را بدست خود گرفتہ
باعرابی داد و فرمود ای اعرابی بگیر موعود بنوی را از ناقہا پس ناقہ بعد ناقہ پے درپے از زمین برآمدند تا شصتا د ناقہ کامل العدد شد با وصافیکہ مطلوب موعود
اعرابی بود **بحث ثالث عشر** بدانکہ خلفاء و خلائف جمع خلیفہ در لغت عبارت است از کسیکہ عقب کسے قایم مقام او بطور تدبیر و تصرف و تنظیم ملک
و امور او چہ بتوریث چہ بتوصیہ و حکم او چہ بلا وارثی او باشد **و** در اینجا مراد از خلافت وجہ آخر است **اما در شریعہ** خلیفہ عبارت از سلطان
خلق و متصرف و متولی امور ایشان ضمن لمملکت از جانب خالق منصوص قول تعالی بلا توسط ولا تبعیت سابق باشد او رسول و نبی اللہ میباشد **یا** بتوسط و تبعیت
متبوع سابق بامر و قول و قایم بمقام او چون قول موسی بہارون اخلفنی فی قومی **و** قول نبی ما یا علی انت ولیی و خلیفتی من بعدی فی امتی میباشد
بحث رابع عشر واذکروا اذ جعلکم خلفاء من بعد عاد یعنی بعد دعوۃ الی اللہ و توحید و عبادت مخصوصہ برائے تعالی و اعطاء معجزہ مطلوبہ خود
ایشان ذکر دلیلی میکند کہ او بہم انعام و بہم دلیل مرغب مقرب الی الدین بانہا باشد و فرمود ای قوم ثمود یاد کنید وقتی را کہ گردانید شمارا خلیفہا قوم عاد
یعنی بعد اہلاک ایشان گردانید شمارا جانشین قوم عاد و املاک و اموال و اراضی ایشان بشما داد و متنعم با نواع نعمات در ان میشوید و طویل الاعمار گردانید شمارا
بحث خامس عشر و بوأکم تمکین بمکان و منازل و رہلکی باشد یقال بوأتہ منزلاً اذا امکنتہ واسکنتہ فیہ از باء یبوء بوءاً المعنی برجوع و مجی
باشد و از اینجاست و باؤا بغضب **و** بالحجۃ بمعنی اعترف بہ **و** باء بذنبہ ای ثقل بہ **در مصباح** گفتہ و بوأتہ دارا اسکنتہ ایاہا **و** بوأت لہ
و بوأت بیتاً اتخذتہ مسکناً **اما قصور** جمع قصر و او دار و خانہ ہست کہ چہار دور او دیوارے پست تر باشد یعنی بلند و بالا بنا شد **در مجمع** فرمود
واصل القصر الذی ہو الحبل علی منزلتہ دون منزلہ **و** منہ القصرۃ لانہ دون غیرہ **و** القصر الغایۃ کما یقال قصرک الموت لانہ قصر علیہ **و** قصر **و**
منزل **و** مکان **و** مسکن **و** بیت **و** دار متقارب اند **اما سہول** از سہل یسہل سہلاً و سہولۃ **و** بالفتح والکسر ایضاً والفاعل سہل زمین برابر مستوی
الوجہ **نزد جوہری** خلاف جبل و خلاف سنگلاخی پستی و بلندی **و نزد ابن فارس** حزن بمعنے نرم خلاف زمین سخت و درشت میباشد
بحث سادس عشر و بوأکم فی الارض تتخذون من سہولہا قصوراً یعنی اے قوم ثمود و جاے داد و ساکن گردانید شمارا در زمین ایشان
بنا میکردید و میساختید در زمین مستوی و برابر و نرم قصرہا را از گل و خشت و گچ و آجر برائے گذارہ خود در ایام تابستان در دشت و بیابان **اکثر** نقل کردند
کہ قوم ثمود ہم جسیم الاجساد اعظم الاعضاء و اقوی القوی و اطول الاعمار و کثیر الانسال والاقوال بودند در ایام تابستان در باغستانہا در ارض مستوی قصور
ذوات المنازل والمدارج ہوادار ساختہ میگذرانیدند **و** بطول اعمار سقوف و قصور انہا بوسیدہ منہدم میشوند لہذا کوہہائے کہ سنگ بودند میتراشیدند و غارہا
ساختہ در انہا خانہائی مخروطی و منحوتی موافق گذارہ خود نیز بنا میکردند چہ ملک ثمود ارض حجر و کوہہائے حجر میان حجاز و شام تا وادی قری و ماحولہ
بود **بحث سابع عشر** و تنحتون بمعنی تراشیدن از نحت ینحت الحجر والخشب نحتاً بحجر یعنی چوب و سنگ را تراشیدن و نجاری کردن
لان النحت ہو نجر الشیء الصلب و دورن چوب و سنگ بخراطی سوراخ کردن است **و** منحات آلہ تراشیدن چون قدوم کہ آنرا تیشہ میگویند و نجر نجر
چوب و سنگ را بان میتراشند و شق و سوراخ مینمایند **بحث ثامن عشر** و تنحتون الجبال بیوتاً و میتراشید از کوہہا خانہا را **در مجمع** فرمود
کہ اہل ثمود برائے گذارہ تابستان در خلاف جبل در ارض سہلہ مستویہ خانہا را از گچ و آجر **و** از گل و خشت میساختند **و** برائے گذارہ تابستان در کوہہا شق
و نجراطی و نجاری کردہ غارہا ساختہ خوابگاہ و آرامگاہہائے خود اماکن و بیوت و دور خوب تیار میکردند و در این اشارہ است کہ ایشان اقوی الاجساد **و**
اطول الاعمار بودند و بکمال راحت و آرام میگذرانیدند در موسم خوش ہوا در قصور بنا کردہ در دشتہا و بیابان و باغستان **و** در ایام زمستان چون بیوت
در غارہائے کوہستان تراشیدہ بآرام میگذرانیدند **و** این نہایت آرام طلبی ایشان بود چنانچہ در اقلیم سند قوم فرنگ در ایام زمستان و بہار در بلاد ارضی
مستویہ **و** در ایام تابستان در کوہستان سرد میگذرانند و عیش و آرام میکنند **و در مرویہ ابن عباس** است انہم لطول اعمارہم یحتاجون الی
ان ینحتوا بیوتاً فی الجبال یسکنونہا شتاء لتکون مساکنہم فی الشتاء احصن واحفظ من البرد **و جمعی** از اہل سیر گفتہ اند کہ ایشان طویل
الاعمار بودند در بدایت اماکن در اراضی مستویہ کہ خلاف جبل بود از آجر و گچ ساختہ بودند و قبل از موت ایشان اماکن مع سقوف انہا کہنہ و پوسیدہ
میافتادند لہذا جبال و احجار عظیمہ را تراشیدہ و نجاری و شکاف کردہ غارہا را بعنوان و صور امکنہ بیوت خود میساختند و اینجانہائے سنگ و جبل منحوت بعد
مرگ ایشان ہم باقی بحال خود میماندند **اشکال** نصب بیوتاً چگونہ میباشد **و ایضاً** نصب جبال **جواب** انتصب جبال بنزع خافض بر مفعولیت چنانچہ

چنانچه در آیه دیگر من الجبال بیوتا فرموده **اما** نصب بیوتا **بقولی** او مفعول تنحتون الجبال باشد **و بقول جمعی** منصوب علی الحال المقدر میباشد لان الجبل لا یکون فی حال النحت بیتا و لا القصبة قلما و لا الثواب قمیصا حال الخیاطة **بحث تاسع عشر** عثی یعثی عثیا و عاث یعیث عیثا بمعنے فساد باشد **در مصباح** گفته عثی یعثو و عثی یعثی عثی من باب قال یقول و تعب بمعنی افسد فهو عاث **بحث عشرین** فاذکروا آلاء الله و لا تعثوا فی الارض مفسدین پس یاد کنید نعمات وافره اله را از طول اعمار و وفور نعمات و قوت احساد و راحت عیش خود را که بشما عطا کرده و بران شکر منعم بحق سبحانه بکنید **قتاده** گفته و لا تسیروا فی الارض مفسدین یعنی رفتار و گفتار بکنید در زمین خدا بحالت فساد کنندگان **و بقولی** رفتار بکنید بحالیکه قاصد فساد و بانی نفاق و نزاع باشید در زمین یا بحالتی که تباهی کنندگان باشید **و بقولی** عقر ناقه مکنید این اشد فساد است **و بقولی** جمیع انواع فسادات داخل و عمومیت آن اولی از خصوصیت میباشد **سوال** بیوت **و** ابیات **و** ابابیت جمع بیت چنانچه دور و دیار جمع دار میباشد چرا اینجا بدیار نظر سوده بجای آن بیوت فرموده و چرا بابنیه و اکنه ذکر نکرده و بقصور ذکر کرد **جواب اهل معانی** فرموده‌اند که دار در اصل عبارة از آنچه بدور بچهار دیوار یا بچهار ستون و سقفش مبنی بران باشد **و اما** بیت غالبا برای بیتوته و قرارگاه برای شب یا روز یا برای هر دو وقت در اصل می باشد خواه او مکان مسقوف بدیوار خواه قالبی خواه مسحور البطن مجوف باشد خواه از خیام یا از غیر آن باشد اطلاق بیت بران میشود بخلاف دار چه او خاص است **اما قصور** بر انواع ابنیه و امکنه اطلاق خاص شده زیرا که آن خانه مقصور السور بدور او و برین از آن دشت و محدود الاطراف از ارض مهمله حزینه میباشد خواه یک منزل خواه منزل در منزل و دالان در دالان متصل یکدیگر باشد خواه منازل عدیده یکی بر بالای دیگر داشته باشد **اشکال** چرا کعبه را دار الله نمیگویند و آنرا و مساجد عالم را بیت الله میگویند **و** اضافه بیت الی الله مقتضی سکون و قرارگاه و جای شب گذاره خدا میباشد **و** خدا لاجسم و لامکان است اضافه و اسناد آن الی الله ممتنع شد

جواب چونکه بامر الله انعقام و اماکن عباده گاه کل جن و بشر الی القیامة مبنی شده لهذا این اضافه مجازی میباشد یعنی بیت العبادة لعبادة الله بامر الله بنا شده لا لقرار الله و نوم و سکونه فیه چنانچه بامر سلطانی در ملکی خاص مکانے بنا کرده میشود و آن مکان مضاف و اسناد بان سلطان میشود و بنا مکانی بامر سلطانی مستلزم سکون و حلول و قرارگاه و شب خواب او نیست چنانچه در هندسم می بینی که در اکثر املاک اماکن کثیره باسم ملکه بنا شده و منسوب باو میباشند **و** ملکه انها ابدا این اماکن را ندیده فضلا عن السکون و البیتوتة فیها **و** بهزارها امیال و فراسخ فاصله و بعید از این اقلیم هند میباشد **اما** تسمیه کعبه و مساجد خاص باسم بیت برای آن شده چه قرارگاه اهل و اصحاب عبادت شب و روز میباشد برای امور دیگر غیر عبادت بخلاف دار چه او برای غیر عباد و عباد بنا میشود اشکال عاید نمیشود فتفهم و الله اعلم

قوله تعالی قَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لِلَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِمَنْ آمَنَ مِنْهُمْ أَتَعْلَمُونَ أَنَّ صَالِحًا مُرْسَلٌ مِنْ رَبِّهِ قَالُوا إِنَّا بِمَا أُرْسِلَ بِهِ مُؤْمِنُونَ ۝ قَالَ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِنَّا بِالَّذِي آمَنْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ ۝ فَعَقَرُوا النَّاقَةَ وَعَتَوْا عَنْ أَمْرِ رَبِّهِمْ وَقَالُوا يَا صَالِحُ ائْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا إِنْ كُنْتَ مِنَ الْمُرْسَلِينَ ۝ فَأَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ فَأَصْبَحُوا فِي دَارِهِمْ جَاثِمِينَ ۝ فَتَوَلَّى عَنْهُمْ وَقَالَ يَا قَوْمِ لَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ رِسَالَةَ رَبِّي وَنَصَحْتُ لَكُمْ وَلَٰكِنْ لَا تُحِبُّونَ النَّاصِحِينَ ۝

ترجمه این آیات خمسه گفتند اکابر و عمایدو رؤس انانکه تکبر و سرکشی از ایمان از قوم ثمود میکردند مر انکسانرا که ناتوان و ضعفاء و فقراء شمرده

بودند بهمارا

جواب اشکال اجمال بجای تفصیل

تفصیل و سبقت کسی

نه بیار ۱۲

جواز اشکال کعبه و مساجد را بیت الله گفته میشود نزد اهل الله و فرق فیما بین دار و بیت و قصور چیست ۱۲

بودند اینها را یعنی بیچارگان را برای هر کس که ایمان آورده بودند از اینها صالح نبی که آیا شما بعلم الیقین و رای العین میدانید که صالح پیغمبر فرستاده شده
است از جانب پروردگار و این سخن شان بر سبیل سخریه و استهزاء بوده چه اخراج ناقه از سنگ در عیان شان موجب ایمان اضطراری لابد ابا اینها و بهر شاهد
شده بوده در جواب شان گفتند آن ضعفا و فقرا که بتحقیق ما با جمیع آنچه فرستاده شده است صالح بان تصدیق کنندگانیم گفتند آنانیکه تکبر کنندگان
از قوم کفار بودند که بدرستی و بتحقیق ما با آنچه شما تصدیق کردید و ایمان و ایمان آوردید بان کافریم و منکران در ظاهر و باطن همه باشیم **پس قدار بن**
سالف باعانة **مصدع** بن دهر و برضاء قوم **و** اغواء دو زن یا سه زن **ملکا** فی الاصالة **و عنیزه و صدوقه** در پی ناقه رفته پی کردند
ناقه صالح را **پس** قوم ثمود کلاً از مردان و زنان سرکشی از امر و اطاعت پروردگار خود بتکذیب صالح **و** عقر ناقه کردند آنوقت و کفار بار گفتند ای صالح بیار چیز
را که با توعید و تحذیر بان همیشه میکردی اگر هستی تو از راست گویان در ارسال و رسالة خود از جانب خدا **پس** همین سبب فرا گرفت آن قوم ثمود کلهم را زلزله
بصیحه سماوی پس در گ صبح کردند در خانها و مقامهای بلد خود بحالیکه بر روهای خود بر زمین دو زانو افتاده جان پرواز کرده مرده بودند **پس** نبی صالح
روی برگردانیده از آن قوم کفار قریب بوقت نزول عذاب بر ایشان و خطاب فرموده باینها ای قوم من هر آئینه قسم بخدا رسانیدم شما را پیام پروردگار
خود م و نصیحت بکمال اخلاص و شفقت کردم شما را تا اینوقت و لکن شما دوست نمیدارید و پیروی نمیکنید نصیحت کنندگان و پند دهندگان را **و در**
تفسیرش چند بحث اند **بحث اول** قال الملا الذین استکبروا من قومه بدانکه بالا ذکر شد که ملاء عبارت از جمیع روس و اکابر قوم میباشد **پس**
تسمیه اینها بملاء بدو جهت شده **احدهما** عیون و بر روی اینها مملو بهیبت و بزرگی و قلوب ممتلی تکبر و جهل بود **ثانیهما** قلوب اینها ممتلی بعلم و عقل و فهم و
عدل و رای بوده **پس** اینها روس اهل حل و عقد قوم ذوی فهم و عقل و مطاع ایشان میباشند **تنبیه** هرگاه این مقرر شد **پس** در اینجا ذکر قوم ملاء
باز آورد یعنی گفت جماعت بزرگان از قبیله ثمود یا از قوم کفار صالح آنانکه نخوة و تکبر میکردند از قبول توحید و تعبید رب مجید و از قبول نبوة رسول صالح
حمید **سوال** کبر و تکبر و استکبار چه حقیقت و از چه ناشی میشود **جواب** تکبر باب تفعل **و** استکبار باب استفعال طلب ترفع و تعلو و تعظم و خودبینی و خودپسندی
نفس خود از کبر بکبر کبر آمده باشد **و** اینحالت از طبیعت حیوانی بضعف عقل و دماغ ناشی و حاصل میشود چنانچه ابلیس را خودبینی و خودپسندی بفقد تعقل
و تامل نظراً الی طبیعت الناریة ناشی و حاصل شده **و تواضع** مقابل کبر میباشد **بحث ثانی** للذین استضعفوا لمن آمن منهم بدانکه لمن
آمن منهم بدل است مع اعاده عامل یا از من قومه **یا** از للذین استضعفوا **پس** در اینجا دو وجه محتمل است **احدهما** بدل کل نزد آنانکه ضمیر منهم
راجع بکل قوم صالح از مومن و کافر میباشد **پس** بنا بر این روس ثمود بکل رعایه ثمود مومن و کافر را معاً میگویند که آیا شما از الیقین در دعوای رسالت خود صالح
و مرسل از خدا و صادق بودن او میدانید **ثانیهما** بدل بعض از کل از للذین استضعفوا مراد خاص مصدقین مومنین صالح میباشند **و** همین وجه
ثانی اصح ناصر بران ظاهر قرآن است چه ضعفاء بر تبعه قوم خود اطلاق نمیکنند و اینها تصدیق هم بصالح نداشتند **پس** بنا بر این معنیش چنین میشود که کفار روس
قوم ثمود بمستضعفین مومنین گفتند چه قدیماً و حدیثاً عادت متمردین متکبرین کفار همین است که بتحقیر و وصف مومنین تبعه را از ضعفاء عقول و فقراء محاویج میشمرند
و میگردند **و** غرض از توصیف بضعیف تنفیر مردم دیگر از متابعت و مماثلة مومنین و استهزاء مصدقین صادقین میبود **و** تنفیر و تحقیر هرچند بمومنین اطلاق کرد
اما فی الواقع بمومنین ذم حاصل و عاید نمیشود بل این ذم عیناً بخود اینها عاید میشود زیرا که مقتضای عقل همین است که آنچه ببراهین و دلایل ثابت شود او حق و تمسک
حق ثابت کار عقلاء است **و** آنکه معهذا ترک حق نماید او خلاف مقتضای عقل بجهل و کبر از افعال جهال و ضلال میباشد لهذا او سبحانه تعالی ذم ایشان با تکبر واکرده
تا بر منبر **بحث ثالث** أتعلمون ان صالحاً مرسل من ربه **و** مقوله متکبرین است ای ضعفاء از تبعه صالح آیا شما بعلم قطعی میدانید که بتحقیق صالح
فرستاده شده خدا است و صادق در دعوای رسالت است **و** اینقال شان باستهزاء و سخریه بود **اشکال** عجب العجاب است که اخراج ناقه جسیمه عظیمه از سنگ
ابتداءً و بچه از و در عیان و شهود جم غفیر شان بحسب درخواست ایشان که فی الواقع از سوالات اقتراحی و از ممتنعات در افهام و انظار شان بود بفور بوقوع آمده مدت
طویلی در بین ایشان موجود بود و از شیر او و غیره روز و شب تا عقر او متنفع میشدند بلاشک از اعظم معجزات باهره و خوارق عادات باهره موجب ایمان و تصدیق
الجائی هر شنونده فضلاً بیننده میبود و میباشد مع هذا چگونه ایمان نیاوردند علاوه بر آن باستفهام **و** تحقیق میکنند از صدق حقیت نبی صالح **جواب**
شک و شبهه اصلاً هیچ ذوی عقلی و ذوی شعوری نمیکند بل جمیع اصناف و همه انواع حیوانات مواشی و طیور عصر ایشان نزد معاینه ناقه بدهشت و توحش تام
بلا اختیار هر وقت فرار میکردند باطراف بیابانها و بروس اعالی جبال نترس و مخفی از نظر در آمدن او میماندند **پس** این استفهام و انکار و تکذیب آنحضرت چو

ابلیس لعین بکبر بود وبخوف ضیاع اموال و عدم رجوع اقوام باینها بعناد قدیماً و حدیثاً اکابر و روس کبار و زراعصار انبیا میکردند و شاک در نبوة شان بعد معاینه معجزات قاهرات و بینات واضحات انبیا میبودند **بحث رابع** قالوا انا بما ارسل به مومنون این جواب مصدقین و مومنین از قوم صالح است گفتند مومنین بتحقیق و بدرستی ما با جمیع آنچه فرستاده شده است صالح بان ایمان و تصدیق داریم و بهمه آن منزل و مرسل من الله الینا و کل حق ثابت میباشد **اشکال** سوال کفار از حقیت ارسال خود صالح بود که حق و صدق است و علم قطعی بنبوة او دارید **و** ایشان چرا عدول از او جواب از رسالت داده و جواب مطابق سوال نمیباشد **جواب اول** هرچند سوال شان از حصول علم بارسال صالح بود **و** ایشان جواب داده از رسالت او فجعلوا ارساله امراً معلوماً مسلماً کانهم قالوا العلم بارساله و بما ارسل به لا شبهة فیه **و** انما الکلام فی وجوب الایمان به فنخبرکم انا به مومنون یعنی مومنین ارسال صالح را امری معلوم قطعی مسلم گردانیدند که ما علم قطعی در ارسال و مع آنچه از رسالة اله آورده که در ان اصلا و ابدا شک و شبهه بما نمیباشد **و** اما کلام در وجوب ایمان و تصدیق قطعی با آنحضرت که امر قلبی است اقرار ان بلسان داریم و از ان بشما خبر میدهیم که ما بتحقیق و تصدیق داریم و ایمان بظاهر و باطن باو آورده ایم اشکال عاید نمیشود **جواب ثانی** چونکه کفار مستکبرین مومنین را از ضعفاء عقول و ضعیف الاعتقاد شمرده بودند پس اینان جواب شان ببرهان دادند که و قتیکه ما را عامل رسالت صالح می بینید پس تمسک و عمل ما بامر او دلیل بر حصول علم ما در ارسال و من الله میباشد اگر خود را عاقل میدانید مع عیان هذا چرا از ما استفهام میکنید **و** درین جواب تعرض رجاع ضعف بسوی خود ایشان بقول ایشان میباشد **و** اینچنین کلام من باب التعریضیات و رعلم کلام اعلی درجه مناظرات و احسن مستحسنات میباشد **و** باینطور رفتار و گفتار نمیکنند مگر انبیا و اکمل الکملاء من العلماء و الحکماء **بحث خامس** قال الذین استکبروا انا بالذی امنتم به کافرون این جواب کفار مستکبرین بکمال استکبار و نهایت جهالت و عناد بمومنین میباشد یعنی مستکبرین کفار گفتند ای مصدقین صالح و تبعه او بانچه شما ایمان آورده اید و آنرا رسالة او رسنده آنرا رسول اله میدانید ما بتحقیق برسول و برسالت او کافر و جاحد و منکریم **تنبیه** این دلالة دارد که بکمال جهل و عناد ترک قطعی المعلوم میکنند **و** علم قطعی مانع از خلاف معلوم و صارف متجاهل عنید را نمیشود **بحث سادس** عقر یعقر عقرا بمعنی پی کردن دست و پای حیوان **و** اصل باب عقر جرح و زخم زدن است چنانچه در **مجمع** فرمود والعقر الجرح الذی یاتی علی اصل النفس یعنی عقر جرحی و زخمی هست که میرسد بر اصل نفس **در مصباح** گفته عقر عقرا من باب ضرب جرحه و عقر البعیر بالسیف عقرا ضرب قوائمه **و** لا یطلق العقر فی غیر القوائم **و** ربما قیل عقره اذا نحره فهو عقیر **اما عتو** تجاوز از حد در معاصی و ماثم میباشد از عتی یعتو عتوا از باب قعد بمعنی استکبار و نافرمانی و تمردی شدید نمودن میباشد بعضی فرمودند **و** العتو الغلو فی الباطل و التکبر عن الحق الثابت **بحث سابع** فعقروا الناقة و عتوا عن امر ربهم این عطف بر ماقبل است یعنی قوم مستکبرین از ثمود روی گردانیدند تکبر خود پس نحر و پی کردند ناقة الهیه و تجاوز کردند از امر و حکم پروردگار خود **جمعی** گفتند که اول پی کردند بعد ناقه را پس از ان نحر ش کرده همه قوم صغیر و کبیر و ذکور و اناث گوشتش را همه خوردند **مفسرین خاصه و عامه** آورده اند چنانچه بالا گذشت که بعد نزول آیه فعقروا الناقة و عتوا عن امر ربهم تعمیم فرمود که اشقی الاولین عاقر ناقه صالح است **و** اشقی الاخرین و الاولین قاتل علی هست **سوال** آیا کل قوم ثمود عقر ناقه کرده بودند یا بعض ایشان **جواب** عاقر ناقه بالاتفاق قدار بن سالف **و** شریک معینش مصدع با غواء زن یا سه زن بودند **اشکال** هرگاه دو آدم یا شخص واحد قدار و مصدع بود **پس** اسناد عقر الی کل القوم در قرآن چرا کرد **جواب** چونکه کل قوم از کفار مردان و زنان بانی و مرغب و راضی بعقر بودند و همه اینها گوشتش را خوردند **لهذا** اسناد عقر الی جمیعهم کرد **و** الراضی و الدال و الباعث علی القبیح قبیح شریک بفاعله **بحث ثامن** و قالوا یا صالح ائتنا بما تعدنا ان کنت من المرسلین **و** همزه ائتنا و صل است پس بالاتصال بحذف خواندن **و** بالانفصال بهمزه خواندن هر دو تجویز کرده اند یعنی بعد عقر ناقه صالح با ایشان گفت اگر توبه کنید و ایمان بیارید عفو مواخذه این عقر ناقه پروردگار خواهد شد و الا بشما وجوباً عذاب نازل خواهد شد **پس** ایشان انکار از ان کرده مخاطب بصالح همه قوم کفار گفتند ای صالح بیار بما از عذاب الهی آنچه بان وعده بما بار بار میکنی و از ان میترسانی اگر تو از فرستاده شده کانی از جانب خدای **بحث تاسع** رجفة اضطراب و تزلزل از جانب سفل میباشد **فراء و زجاج** گفته اند الرجفة الزلزلة الشدیدة اذ رجفت الارض رجفا و رجفانا **و** قال اللیث رجف الشجر اذا رجفته الریح یعنی درخت را باد جنبانید و بحرکة از بیخ تا شاخهایش آورد **در مصباح** گفته رجف بمعنی تحرک و اضطراب **و** رجفت الارض کذلک **و** رجفت یده ارتعشت من مرض او کبر **و** رجفته الحمی ارعدته ...

جثوم بمعنی قعود حیوان بر زمین بطور بروک چون قعود انسان بدو زانو روی بر زمین باشد چنانچه در تشهد نماز می نشیند و قعود شتر بر چهار زانو بر زمین و قعود طیر در آشیانه خود شبانگاه بحالت نوم بر دو پای و سینه خود و منقار خود نیز بر آشیانه میگذارد و میخوابد ابو عبیده گفته الجثوم للناس و الطیر بمنزلة البروک للابل فجثوم الطیر هو وقوعه لاطئا بالارض فی حال سکونه باللیل و یقال الناس جثوم ای قعود لاحراک بهم و لا یحسون بشیء فمعنی الجثوم السکون و الجمود کالجماد و الموتی والجثمان بالضم قال ابو زید هو الجسمان وقال الاصمعی الجثمان بالثاء المثلثة الشخص و الجسمان بالسین المهملة هو الجسم و الجسد و جثم الطائر و الارنب یجثم من باب ضرب جثوما و هو کالبروک من البعیر در مجمع فرمود الجثوم البروک علی الرکبة یقال جثم یجثم جثوما در صحاح و منتهی گفتند جثوم سینه بر زمین نهادن مرغ و شتر یعبر عن الهلاک و مردن شتر و آدمی بر دستها و پایها و روی بر زمین نهاده بیاشد بحث عاشر فاخذتهم الرجفة اینعطف بر ما قبل است و بفاء تعقیب عطف کرده تا دالسنة شود که پس از طلب و درخواست ایشان عذاب بلا فاصله فرا گرفت همه آن قوم را رجفه و مفسرین هم باختلاف معانی لغوی اختلاف در وجوه تفسیر کرده احدها رجفه بمعنی صیحه و صدائی مهیب نهایت است پس بسبب آن صدا از مهیب و غریب قلوب شان و باطن اسماع شان پاره پاره منشق گردید دفعة همه بر زانوها و رویهای خود بر زمین سرها نهاده مردند و همین قول مجاهد و سدی و غیرهما بیاشد ثانیها رجفه صاعقه بیاشد پس همه ایشان بصاعقه سوخته مردند و خاکستر گردیدند ثالثها رجفه زلزله شدیده بیاشد پس ایشان بخوف زلزله شدیده در زمین هلاک شدند ایشان بر زانوهای نشسته مردند چه اصل رجفه حرکت شدیده مزعجه مزعزعه بیاشد و همین قول ابو مسلم اصفهانی است رابعها رجفه در حقیقت بر زانو در بر زمین افتاده مردن است و آن عذاب بیاشد پس ایشان بر زانوهای خود در خانهای خود نشسته نگران عذاب بوده دفعة همه مردند خامسها رجفه ریح شدیده از ریاح سموم بیاشد پس همه ایشان در خانها خود باد سموم گشت بحالیکه روبهای بر زمین نهاده مردند سادسها بهر این وجوه هلاک شدند و رجفه متحمل همه وجوه است سابعها رجفه عذابی شدید مزلزل بیاشد منها و قیل عند نزول العذاب سقط بعضهم علی بعض فی البادیة اشکال هر یک وجهی خلاف وجه دیگر بمنزله نقیض یکدیگر است جمع اینها در یک محل محال است و اگر بیک سبب هلاک شدند ترک وجوه دیگر و ترجیح احد الوجوه بلا مرجح لازم و آن باطل بیاشد جواب اشکال ندارد چه نزول صاعقه چه مع الصاعقه ریح ناشی میشود و صاعقه ذات الصیحة المهیبة لابدا بیاشد و نزد قرب ورود آن بارض جنبش در ابنیه و امکنه بالجمله ناشی میشود چنانچه اینحال از صدا از توپ تفنگ اکثر احیان محسوس میگردد و بغضب نعم در انزال عذاب بر قومی عینا هر گاه اینحالات همه ظاهر و نمودار شده باشد عند العقل مستبعد نیست اشکال بهر حال باطل است ثم الله اعلم سوال آنکه رجفه را بمعنی صیحه میگیرد و بلیل آن صیحه از ارض نمودار شد یا از سما و علی التقدیرین صایح صیحه از چیست و از کیست و اما این عذاب بشب وارد شد یا در روز جواب الجماعت تصریح کردند که صایح آن خاص جبرائیل بود و همین در احادیث اهل بیت است فلما کان نصف اللیل اتاهم جبرائیل فصرخ بهم صرخة خرقت تلک الصرخة اسماعهم و فلقت قلوبهم و صدعت اکبادهم و روی عنهم ایضا ثم ارسل الله علیهم مع الصیحة النار من السماء فاحرقتهم اجمعین و بعضی احتمال داده که صایح آن قابض الارواح از ملک الموت بوده باشد چه انفعل ملک قابض الارواح بیاشد اما نزد آنانکه زلزله شدیده ارضی هلاک شدند پس نزد اینها اکثر و اغلب زلزله عظیمه شدیده مع الصوت میباشد و اکثر مسموع و محسوس گردید اما نزد آنانکه همه این اسباب مردند نزد ایشان آن صیحه صاعقه سماوی بود اما جواب هلاکت اینها در آخر شب قریب بصبح بوده و قرآن ناص بر آن فاصبحوا فی دارهم جاثمین است بحث حادیعشر فاصبحوا فی دارهم جاثمین و این فاء هم تعقیبیه دلیل است پس بحضر نزول عذاب بر ایشان همه صبح کردند بمرگ و موت بحالیکه همه ایشان بر دو زانوهای خود روی بر زمین افتاده بودند پریدن ارواح شان جسدها همه ثابت بلا حس و حرکت و لا روح بودند و بقولی اصبحوا بمعنی صاروا فی ارض ملکهم و بلادهم فی مساکنهم بیاشد اهل سیر میگویند که احدی از ایشان زنده باقی نمانده الا یکزن و یکمرد ابو رغال نام و آن زن معاینه اهلاک قوم کرده احوال آن اقوام اخر نقل میکردند که بغضب اله هلاک شدند آب خواسته بمحض خوردن آب همان عذاب بفور او هم هلاک شد و ابو رغال نام از آن قوم بود که قبل ورود صاعقه در ایام ثلثه که سرخ و زرد و سیاه روی میشدند بمکه معظمه رسیده بود بعد ایامی چندیکه از حرم مکه بر آمد سنگی مع صوت شدید چون صاعقه بر سرش از آسمان آمده هلاک شد و با خود شاخی طلائی داشت در چاهی یا کوالی عمیق با آن طلاء افتاده بهوا آن عمق بخاک مملو و مشحون گردیده و حضرت رسول در راه تبوک

بیان معنی رجفه بر نه وجوه

جواب اشکال که این اسباب اهلاک متضاد اند جمع ممتنع است ۱۲

آن ارض شود و آن سنگ که ناقه ازان برآمده بود مینمود و قبر ابو رغال هم درانجا بلشکریان خود مینمود و بفرمود آنحضرت آن غصن طلائی را از قبرش برآورده برهمه صحابه تقسیم فرمود **اشکال** قوم ثمود را یا در یک مکان مجتمع شده مردند یا هر یکی در مکانی متفرق مردند فعلی التقدیرین درین آیه فی دارهم جاثمین بواحد و در آیه دیگر فی دیارهم جاثمین بجمع ذکر کرده و این منافات بین است چه واحد ضد جمع میباشد پس جمع ضدین چگونه جایز باشد **جواب** اشکالی نیست چه دار اطلاق بر بلد و قریه هم میشود و هر بلد و هر قریه مشتمل بر دیار و ابنیه میباشد چنانچه دار الحرب و دار الکفر میگویند و مراد درین کلام بلاد الکفر و بلاد الحرب میباشد **پس** بثبوت این اشکال زایل شد **ایراد** اگر اینجا از فی دارهم مراد بلد بلاکت ایشان گرفتید **پس** در آیه فی دیارهم که بجمع درباب قوم ثمود در سورة هود وارد است چه میگوئید پس احد هما از یند وصحیح نباشد **جواب** در این آیه فی دارهم مراد بلد است و هر بلد مشتمل بر دیار میباشد و آیه ثانیه مبین آن بدیار میباشد یعنی همه در ملک و بلد مغضوب علیه بوده هر یکی از انها در دار خود برگ صبح کردند بجمع شد ایرادی نمیباشد **اشکال** بعض ملاحده و زنادقه در واقعه ثمود طعن میکنند باینکه در قران بالفاظ مختلفه متباینه چون الرجفة **و** الطاغیة **و** الصیحة وارد شده این موجب تناقض میباشد و در کلام خالق تناقض نباید و نشاید **جواب** اصلاً تناقض ندارد **و** در اشکال با لااتفاق عدم تناقض الفاظ بیان کردیم **و** در اینجا جواب بنهار ازقول **ابو مسلم** اصفهانی ثابت است انه قال الطاغیة اسم لکل ما یجاوز الحد سواء انسانا او حیوانا او غیرهما **و** الحق الهاء للمبالغة فالمسلمون

یسمعون الملک العاتی بالطاغیة و الطاغوت **و قال** تعالی ان الانسان لیطغی ان راٰه استغنی **و یقال** طغی طغیانا و هو طاغ **و** قال تعالی

کذبت ثمود بطغویها **و** قال فی غیر الحیوان انا لما طغی الماء ای غلب و تجاوز الحد **و اما الرجفة** فهی الزلزلة فی الارض و هی حرکة خارجة

عن المعتاد فلم یبعد اطلاق اسم الطاغیة علیها **و اما الصیحة** فالغالب ان الزلزلة لا تنفک عن الصیحة العظیمة الهایلة **و اما**

الصاعقة فالغالب انها الزلزلة **و** کذلک الزجرة کما قال تعالی فانما هی زجرة واحدة فاذا هم بالساهرة فبطل ما قاله الطاعن انتهی کلامه

اشکال معضل قوم ثمود هرگاه ناقه را که وردینا بعظم جسم او مماثل اصلا نبوده چه از یک پهلویش تا پهلوی دیگر مقتاد دهتاد یک فرسخ کشاده بود و در عیان شان ازان سنگ برآمده **و** آب کل ملک یوم النوبت خود یک لغه میخورد **و** شیر هم بهمان یوم وافی و کافی آن قبیله و حیوانات میداده **و** فصیله هم بلافصل در عیان شان شلش زائیده آن معجزه از اظهر بینات و اضحیه بهر ذی شعوری بدیهی و مجبر الی التصدیق بهر حال بوده معهذا ایشان تصدیق باله و برسول و بامعجزه نکردند پس عجبی تر و عجیب تر از بنی اسرائیل بودند **و توعید** بنزول عذاب شدید بانها بر ایذا او نکرر داده **پس** از نحر و ذبح آن ناقه امهال شان تا ثلثه ایام بانها داده شده تا انها توبه کنند **و** آثار غضب هم بانها دران سه روز ظاهر شده **و یوم اول** احمرار وجوه **و یوم ثانی** اصفرار وجوه **و یوم ثالث** اسوداد وجوه با ایشان حاصل شد **مع** مشاهده این معاجز قاهره **و** آثار غضب الهیه **و** مقدمات عذاب آیا کدام لایعقل و لایشعر از توبه و ندامت و جزع و فزع تغافل و تساهل و تاخر دیده و دانسته قطعاً آنرا میکند **و** ایشان چگونه توبه در ایام ثلثه نکردند **و** عقل در حیرت است بترک توبه ایشان **جواب** این آنفا بالادر مثل این سوال گذشتی **و جواب دیگر** آنکه ایشان اجهل الناس و اول مکابرین بودند مع معاینه این امور ناقه صالح را از طلسمات و سحر و نظر بندی گمان میکردند **و** نزد ظهور آثار عذاب از احمرار **و** اصفرار **و** اسوداد وجوه شان ملزم و موجب توبه الجائی و اضطراری بلا شک گردیده باشد **اما** توبه الجائی و اضطراری نزد معاینه نزول عذاب ابدا قبول نیست **پس** ازان باب توبه ایشان مصدود شده بود لهذا توبه ایشان قبول نگردیده ثم الله اعلم **بحث ثانی عشر** فتولی عنهم و قال یا قوم لقد ابلغتکم رسالة ربی و نصحت

لکم و لکن لا تحبون الناصحین تولی بمعنی برگردیدن و اعراض از چیزی باشد **و فا** اینجا نیز تعقیبیه است دلالت دارد که این آخر کلام صالح با قوم بوده **پس** **یا** قبل موتهم وقت ظهور آثار عذاب الهی در حیوة ایشان این کلام صالح با ایشان کرده **یا** وقت مرگ و موت ایشان دران مفسرین دو قول دارند

قول اول نزد فراق صالح از ایشان بوقت ظهور آثار غضب و عذاب الهی این کلمات فرمود که ای قوم من بشما نصیحه میکردم بکرات و مرات افهام و تفهیم میکردیم از نزول عذاب بر تمردی شما و شما نصیحت کنندگان را دوست نمیداشتید و درخواست عذاب الهی کردید که بیار عذاب را اگر از مرسلانی حالا جزع و فزع و ندامت و توبه شما بشما اصلا فایده و نفعی نبخشد **و دلیل** این لطیفه خطابات ایه و ندامت یا قوم لقد ابلغتکم رسالة ربی و نصحت لکم و لکن لا تحبون الناصحین میباشد چه ندا و خطاب باموات نمیشود **پس** بنابراین در آیه تقدیم و تاخیری میباشد **و تقدیرش** فتولی عنهم و قال یا قوم لقد ابلغتکم رسالة ربی و نصحت لکم و لکن لا تحبون الناصحین فاخذتهم الرجفة فاصبحوا فی دارهم جاثمین باشد

جواب اشکال جمع واحد اینجا و جمع در آیه دیگر

بعواب صحاح درآیه دیگر حیار

جواب اشکال ملاحده

ایراد در فقرة دیگر کلام

تحقیق معنی تولی

قول اول نزد عذاب

اما قول ثانی اینکلام صالح بعد اهلاک ایشان توبیخا و تقریعا بوده **و** دلیل بران فاصبحوا الخ **و** قوله فتولی عنهم و قال یا قوم لقد ابلغتکم میباشد **و** نیز فا تعقیب است و دلالة دارد که بعد مرگ ایشان را این فرموده باشد پس برگردیدن از ایشان **و** ظاهر قران مهما امکن ترک کردن جایز نیست **و بعض** از ین قایلین منهم **زمخشری** گفته در جواب خطاب بموتی قلت قد یقول الرجل لصاحبه وهو میت وکان قد نصحه حیا وقرات فلم یسمع منه حتی القی نفسه فی التهلکة فیقول یا اخی کم نصحتک وکم قلت لک فلم تقبل منی **و مؤیدش** فعل نبوی در مقتولین بدر **و** فعل امیر المؤمنین علی علیهما السلام در مقتولین نهروان میباشد **مفسرین و اهل تواریخ و سیر و اهل مغازی و اهل حدیث** منهم اصحاب صحاح ستة خصوصا منهم مسلم **و بخاری** در کتاب المغازی روایت کردند خاطب النبی قتلی بدر وهم فی قلیب ینادیهم یا فلان یا فلان سیمهم باسمائهم انا وجدنا ما وعدنا ربنا حقا فهل وجدتم ما وعد ربکم حقا فقال عمر یا رسول الله کیف تکلم اقواما قد جیفوا وفی البخاری من اجساد لا ارواح لها فقال والذی نفس محمد بیده ما انتم باسمع لما اقول منهم ولکن لا یقدرون علی الجواب یعنی مقتولین از کفار بدر که در چاهی یا در گودالی انها را انداخته بودند پیغمبر بر سران چاه مع اصحاب رفته نام یک یک گرفته بلند ندا و صدا میکرد که ما در یافتیم آنچه خدا بما وعده کرده بود حق **است آیا** شما هم در یافتید آنچه خدا بشما کفار وعده کرده بود حق است **عمر** ازین خطاب متعرض شد که یا رسول الله چگونه کلام و خطاب میکنی اجساد اقوام مردگان بی روح گندیده را **پیغمبر** فرمود ای پسر خطاب قسم بخدا شما احیاء شنونده تر نیستید ازین اموات یعنی همه میشنوند و لکن قادر بر جواب نیستند **و حضرت امیر** هم بلا تفاوت بهمین الفاظ مذکوره بمقتولین نهروان کلام کرده و آنحضرت هم باصحاب خود همین جواب داده که پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم بعمر فرموده بود **و** غرض از چنین کلام باموات تقریع و توبیخ بانها **و** عبرة باحیاء میباشد **تنبیه** این هر دو خبر از اجله متواترات اند **و** این دلالت دارند بر صحت حقیقت وحقیقت سوال نکیرین و ثواب و عذاب اموات در قبور **و شیخ غزالی و سیوطی و** در رساله خود **احوال حشر** سید هاشم بحرینی در کتاب **معالم الزلفی** مجلد ضخیمی را و غیرهم بالانفراد در اثبات و حالات اموات در قبور و عالم برزخ نوشته اند **و** از ضروریات دین احیاء و استماع اموات کلمات احیاء را ذکر کرده اند **پس** باطل شد مزعوم آنانکه میگویند که تکلیم و تلقین باموات در قبور جایز نیست **اشکال** هرگاه جماهیر است عذاب و ثواب و سوال نکیرین در قبور و استماع اموات کلام احیاء را موجب آیات وصحاح احادیث از ضروریات اسلام و وجوب اعتقاد بان اثبات کرده **اند پس تعرض** خلیفه ثانی بحضرت نبوی کیف تکلم اجسادا لا ارواح لها دلیل است که عمر معتقد ثواب و عذاب احیاء با اموات در قبور نبوده **و** خلیفه است ثابت و صحیح الاعتقاد باید باشد بوجوب علینی تا تبعه است بنور اینها فاسد العقیده نسازد و در ضلالة انها را تا فنا در سجهالت خود عقلا و نقلا **اما عقلا** و ان معلوم است که ناقصی بدایت و تکمیل ناقصی دیگر را کرده نمیتواند مگر آنکه او اولا خود کامل و هدایت تامه داشته باشد چه اعمی اعمی را راه نمونی کرده نمیتوانند **و اما نقلا** ایه افمن یهدی الی الحق احق ان یتبع امن لا یهدی الا ان یهدی فما لکم کیف تحکمون نص قاطع میباشد **پس** چگونه خلیفه ناقص خود جاهل بوده است جاهل ناقصه را چگونه تکمیل و هدایت کرده میتوانند **جواب** عینی در شرح بخاری در قصه قرار یان احد فرموده که مشایخ ثلثه حدیث و جدید الاسلام بوده تدریجا در آخر کامل شدند **جواب الجواب** از معترض عدم تکمیل ایشان از مساند مریدان ایشان در آخر ثابت است

قوله تعالی وَلُوطًا إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ أَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ مَا سَبَقَكُمْ بِهَا مِنْ أَحَدٍ مِنَ الْعَالَمِينَ ۝ إِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ شَهْوَةً مِنْ دُونِ النِّسَاءِ ۚ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ مُسْرِفُونَ ۝ وَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا أَخْرِجُوهُمْ مِنْ قَرْيَتِكُمْ ۖ إِنَّهُمْ أُنَاسٌ يَتَطَهَّرُونَ ۝ فَأَنْجَيْنَاهُ وَأَهْلَهُ إِلَّا امْرَأَتَهُ كَانَتْ مِنَ الْغَابِرِينَ ۝ وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ

مَطَرًا فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُجْرِمِينَ ۝

ترجمہ آیات خمسہ یاد کن ای محمد لوط نبی را وقتیکہ گفت مر قوم خود را کہ اہل سدوم بودند ای قوم آیا شما میآئید یعنی بعمل میآئید قبیح زشت را یعنی لواطہ با دبار طفلان میکنید سبقت و پیشی نکردہ شما را بعمل و بفعل این قبیحہ فاحشہ احدے و ہیچ یکی از عالمیان پیشینان شما یعنی شما خاص قوم لوط اول بانیان و واضعان و فاعلان این عمل اقبح میباشید و ہیچ یک ایتی و قومی از سابقین امم این عمل لواطہ نداشتہ و نکردہ سوائے شما خاص بتحقیق شما قوم لوط میآئید با دبار مردان از روئے شہوت و رغبت نفسانی مباشرت مردان با مردان میکنید بغیر از زنان یعنی ترک مواطاۃ قبل و فروج زنان مباحہ و محلہ کردہ لواطہ بمردان و طفلان نوجوان فعل قبیح و باطل است میکنید بلکہ شما بترک جماع زنان و بلواطہ مردان قومی اید مسرفان از حد مجدود در گذشتگانید **و** نبود جواب قوم لوط مگر آنکہ گفتند اکابر و اشراف ایشان بقوم تبعہ خود کہ بیرون کنید و بر آرید ایشان را از قریہ و بلد و ملک خود یعنی از شہر **سدوم** بدرستیکہ لوط مع تبعہ خود مردمانی اند کہ طلب پاکی و تنزہ و تجنب از این عملی لواطہ میکنند بگمان اینکہ این فعل رجس و عمل نجس است و خود از قرب از عمل آن پاکی و نزہت و طہارت میخواہند و میجویند و ما را خبیث و نجس مے پندارند پس بحیثیت آن واجب الاخراج از ملک بلد ما اند اخراج کنید و بر آرید ایشان را ازین بلد پس نجات دادیم لوط و اہلش را کہ از اصحابش اہل ایمان بودند از آن بلد و از آن ملک و از عذاب منزل بر ایشان مگر زوجہ اش را و بود زنش از کفار باقی ماندگان در دیار و بلد خود **و** بارانیدیم بر قوم عصاۃ لوط باران سنگہا را و ہمہ آن قوم را بسبب لواطہ سنگسار کردیم پس ای محمد و ہر عاقل بنگر و نگاہ و نظر تامل کن کہ چگونہ انجام و آخر کار مجرمان بدکاران در دنیا و عقبی میباشد **و در تفسیرش** چند بحث اند **بحث اول** در نصب لوط دو وجہ اند **احدہما** عطف بر وا ارسلنا نوحًا الی قومہ **پس تقدیرش** و ارسلنا لوطًا اذ قال لقومہ باشد چہ بعد از نوح متصل یکدیگر قصہ این انبیا ذکر میکنند **ثانیہما** بتقدیر واذکر لوطًا اذ قال لقومہ **و** اذ در اینجا بدل زمان است **نزد اخفش** ہر دو وجہ اینجا محتمل اند **پس** بنا بر وجہ ثانی و لوطًا جملہ مستانفہ میباشد **بحث ثانی** لوط در اینجا عجمی ہست یا عربی **اما** غیر مشتق است یا مشتق **و** مشتق منہ چیست در آن دو قول اند **اول** یعنی لوط اسم عجمی است **و** ہمین قول ابو علی فارسی است انہ قال لا یشتق العجمی من العربی **و انما** قال ذلک لانہ لو وجد الا علمًا فی اسماء الانبیاء **ثانی** عربی است مشتق از لاط یلوط لوطًا و لیاطًا **و** لیطانًا و فی لغۃ لاط یلیط لوطًا و لیطًا و لیاطًا **و** اذ الصق بہ بمعنی چسپیدن باشد **و** از اینجاست اعز الولد الوط یعنی الصق بالقلب و احب بالاب یعنی اعز پسر الوط بمعنی الصق تر چسپیدہ تر بدل و دوست تر بپدر میباشد **شیخنا الطبرسی** نقل فرمودہ کہ مشتق من لطت الحوض اذا الزقت علیہ الطین و ملسقتہ **و** یقال ہذا الوط بقلبی من ذاک ای الصق بقلبی **سوال** منصرف ہست یا غیر منصرف **و** سبب آن چیست **جواب** زمخشری **و** واحدے اتفاق بر منصرف بودن لوط **و** ہود **و** نوح نقل کردند مع عجمیت و علمیت سہ حرفی ساکن الوسط اند **و** ہر اسمی کہ ساکن الوسط عجمیہ باشد او بلا خلاف منصرف وجوبًا باتفاق اہل موضوع و نحات میباشد **سوال** وجہ و سبب تسمیہ این پیغمبر بلوط چیست **و** چرا و چہ چیز میباشد **جواب** از اہل معانی **ثعلبی** نقل کردہ کہ این نام ابراہیم خلیل بالہام بر لوط نہادہ **دیگر** آنکہ بعض تولد لوط مجذوب و محبوب قلب ابراہیم و الصق بآنحضرت در اتباع ملت و سیرۃ بود **و** اکثر لوط باین جہت در حضر و سفر معیت خلیل داشت لہذا بلوط مشہور گردید **و انما** سمی لوطًا لان حبہ لاط بقلب ابراہیم ای تعلق بہ و الصق و کان ابراہیم یحبہ حبا شدیدا **و جمعی** گفتہ اند کہ در اسماء اعلام شرط نیست کہ معنی اسم مطابق مسمی **و** ذی معنی باشد بل در وضعیت اسم کافیست علیت آن خواہ معنی داشتہ باشد خواہ نداشتہ باشد **بحث ثالث** در نسب لوط و قرابتہ او با ابراہیم خلیل علیہما السلام **و** لوط بن ہاران بن تارخ بن اخی ابراہیم الخلیل بود **و لوط** بنقل امام السیر **محمد بن اسحاق** وغیرہ از مفسرین و مورخین از اہل **بلدہ بابل** کہ در عرض عراق دار السلطنت نمرود کافر دوران متولد شدہ **و** کان مع عمہ ابراہیم الخلیل مومنا بہ متبعا لہ علی دینہ مہاجرًا الی الشام و معہما **سارہ** بنت ناحور **پس** این ہر سہ یعنی ابراہیم **و** لوط **و** سارہ از شام بمصر رفتند **و** در آن فرعونے از فراعنہ آن بود نامش **سنان بن** عاران بن عبید بن **عوج بن عملاق بن** لاوذ **بن** سام بن نوح مشرکی شدید و عنید بود **پس** بجہت عناد آن لعین مراجعت ہر سہ بشام کردند ابراہیم در **فلسطین** منزل گرفت **و** لوط را **ببلد اردن** ارسال کرد پس لوط مبعوث شد بسوی قبایل عمالیق ببلدے **حمص** نام کہ در ارض **سدوم** و نواحی آن بود کلہم مشرک بودند و فاعل و عامل لواطہ کل مردان آن نواحی بودند **و** در نسبت ما بین ابراہیم **و** لوط **و** سارہ خلاف کردہ اند **نزد** محمد بن اسحاق و جمعی از مورخین و مفسرین لوط برادر زادہ خلیل بعد تنزیل و پشت بود **و**

بیان لوط و سلوک او با قوم یعنی
لواطہ در دنیا بعمل ۱۲

ذکر انساب لوط و قرابتہ
او با ابراہیم ۱۲

بقولی دیگر لوط و ابراهیم باهم پسر خاله بودند و **در کافی** نیز همین مروی از قرآن ناطق جعفر بن محمد الصادق ع است قال ان ام ابراهیم و ام لوط
کانتا اختین وهما ابنتا اللاج **و** کان اللاج نبیا منذرا ولم یکن رسولا **و** خرج ابراهیم من بلاد نمرود ومعه لوط لا یفارقه و ساره الی
ان نزل باعلی الشامات **و** خلف لوطا بادنی الشامات **وبقولی دیگر** مادر لوط دختر خاله ابراهیم بود **و ساره** زوجه ابراهیم خواهر لوط و همین
مروی از حضرت باقر ع است انه قال ع کانت ام لوط ابنة خالة ابراهیم **و** کانت ساره امه عمة ابراهیم اخت لوط **و** کان لوط **و** ابراهیم نبیین منذرین
رواه فی العلل **و** العیاشی **و** الصافی **و** النور **و** البرهان **و** غیرهم من الامامیة **بحث رابع** ولوطا اذ قال لقومه اتاتون الفاحشة
بقولی تقدیر و ارسلنا لوطا الخ و ما فرستادیم لوط را بسوی اہل موتفکات **و** ایشان در پنج بلد همه مشرک و لوطی بودند آسدوم او اعاظم موتفکات بود **ب**
عامورا **ج** داؤما **د** صابورا **ه** صعودا **و** در هر بلد یکصد هزار آدمی بودند **وبقولی دیگر** تقدیر واذکر لوطا اذ قال لقومه یعنی یاد کن ای محمد **و** بعضی
فرمودند خطاب ابتداء بنی ما **و** بعد آنحضرت بهر مکلف عاقل عصر بعصر الی القیمة است **و** عام اولی است وقتیکه لوط گفت بهر یک جمعا و فرادی مستمرا باستفهام
انکاری آیا شما میآئید بگناهی از حد تجاوز کرده **و** همزه استفهام انکاری بطور توبیخ است آیا شما عملی فاحش و بد میکنید **و** معنی فاحشه سیئه قبیحه از حد تجاوز شده
است آن را فاعل و عامل میباشد یعنی فاعل و عامل چنین منکر و قبیح میباشید و میکنید **بحث خامس** در من احد من زایده است برای تاکید نفی و افاده معنی
استغراقی **و** در من العالمین من تبعیضیه است ذکره الزمخشری **بحث سادس** شهوة بمعنی مطالبه نفس حیوانی آنچه لذیذ بالفعل برای او باشد اکلا و شربا و جماعا
و لمسا باشد **در مجمع** فرموده والشهوة هی مطالبة النفس بفعل ما فیه اللذة **و** لیست کالارادة لانها قد یدعوا الی الفعل من جهة الحکمة **و** الشهوة
ضروریة فینا بفعل الله تع **و** الارادة من فعلنا یقال شهیت اشهی شهوة **در مصباح** فرموده الشهوة اشتیاق النفس الی الشیء **و** الجمع شهوات
و شیء شهی مثل لذیذ وزنا و معنی **و** شهیته بالتشدید فاشتهی علی **و** شهیت الشیء **و** شهوته من باب تعب **و** یقال رجل شهوان **و** المرئة شهوی
بحث سابع ما سبقکم بها من احد من العالمین نحویین گفتند که من اولی زاید است **و** تقدیرش ما سبقکم بمثل هذه الفاحشة احد من العالمین
السابقین یعنی پیشی در فعل چنین فاحشه قبیحه و شنیع این معصیت هیچ یکی و احدی از جمیع آدمیان پیشینیان نکرده **کلبی** وغیره گفته اول من احدث اللواطة فهو
قوم لوط یعنی اول و اصنعین و فاعلین لواطه خاص قوم لوط بودند **و** من بعد در دنیا سنت سیئه همین قوم تا قیامت جاری **و** محشور با ایشان **عمرو بن
دینار** گفته ما نزی ذکر علی ذکر فی الدنیا الا کان من قوم لوط یعنی نر جسته و بالا نشده نری بر نری از مردان در دنیا سوای قوم لوط **و** ایضا گفته **شل**
که سحق عبارت است از بالا شدن زن بر زن برای مالیدن فرجین باهم از مخترعات زنان قوم لوط است چه مردان شان بمردان افتادند و زنان شان بزنان
باهم افتادند **و** نوع دیگری از سحق بعد از حادث شده که برابر طول و دور آله تیار ساخته زنان بیوه مست بکثرت شهوة در فرج خود عند الحاجت
داخل کرده اطفاء نار شهوانی خود بانطور میکردند و میکنند الی حین **و** اینحالت بسیار مردم نقل کردند که در زنان افاغنه و نواحی افغانستان جاری و ساری
است **اشکال** چگونه تجویز میشود و عقل قبول بکند که مع وجود شهوة داعیه در بنی آدم دعوا عدم سبقت بلواطه در متقدمین بر قوم لوط اصلا بوقوع نیامده و اول
مبدعین این شنیعه خاص قوم لوط باشد **جواب** بدو وجه است **احدهما** ممکن و جایز است که در طبایع اسلاف کراهت و نفرة طبعی از لواطه بوده بهمه
نفور از ان داشتند طبعا چنانچه بسیاری مع وجود الشهوة از مردان و زنان بزوجیت طبعا بمدة العمر خود مایل نمیشوند **ثانیهما** باخبار مخبر عالم الغیوب و القلوب خالق قسم
که باتفاق خلق اصدق الصادقین است پس ایراد باطل میباشد **اشکال** العالمین هرگاه اینجا محلی بالف ولام استغراقی است **پس** مراد خاص جمیع ذوی
العقول از ملک و جن و انس باشد **و اگر** از العالمین مراد جمیع کائنات خصوصا جمیع اصناف حیوانات بری و بحری پرنده و چرنده داخل در این میشود **پس**
این چگونه صحیح و ثابت بشود **جواب** اتصاف ملک بذکوریت و انوثیت و خنثائیت باتفاق حکماء و اہل ادیان صحیح نیست **پس** این طائفه اشخاص معصومین
نوری از العالمین از افعال شهوانی حیوانی خارج میباشند **اما** جن و انس دو نوع عقلاء مکلفین نزد اہل اسلام بدلیل و ما خلقت الجن و الانس الا
لیعبدون متصف بذکور و اناث بلا خلاف میباشند **پس** جایز است که مراد از العالمین آنکه هیچ یکی از سابقین جمیع افراد جن **و** جمیع افراد انس تا عصر قوم
لوط مرتکب فاعل چنین شنیعه قبیحه اصلا و ابدا نشده بودند اشکال باطل شد **و اگر** حمل العالمین بر جنس انس خاص کرده شود زیرا که اظهر در عیان و خطاب بهم
بنی آدم است جایز است **پس** مراد جمیع افراد امم سابقین از بنی آدم عمل چنین قبیحه اصلا نکرده اند استغراق افراد امم سابقین بلا دغدغه در این داخل شدند
و بر قولیکه من ثانیه در من العالمین تبعیضی است پس فسا نوبت اشکال بالاصالة ندارد **بحث ثامن** ائنکم بدو همزه است یا بیک همزه و

آن یک همزه استفهامیه هست یا همزه اِن پس دران دو قرائة اند **قرائة** اهل مدینه **و** حفص و سهل درینجا **و** همچنین مذهب ایشان در اجتماع همزتین اکتفا باستفهام اول دون الثانی در کل قرآن میکنند **و** همین مذهب کسائی است الا در قصه لوط **و قرائة ثانیه** بهمزتین مذهب باقی قراء است **اما همزه ثانیه** مکسوره است **نزد** اهل کوفه هر دو همزه مخفف میباشد مگر نزد حفص چه او فصل میدهد مابین انها بالف **و نزد** ابن کثیر و ابو عمرو **و** رویس که اینها تخفیف در همزه اولی **و** تلیین در همزه ثانیه میمانند مگر ابو عمرو درینجا فصل بالف در بین همزتین میکنند **بحث تاسع** نصب شهوة بجهت مصدر موضوع در موضع حال میباشد **و بقولی ثانی** نصب شهوة بنابر مفعول له میباشد ای للاشتهاء الحاصل لکم علیه الا مجرد الشهوة **تولا** ذم اعظم مندلاً انه

وصف لهم بالبهیمة **بحث عاشر** انکم لتأتون الرجال شهوة من دون النساء این جمله بیانیه اتأتون الفاحشة میباشد ایا بالتحقیق وطی بار مردان میکنید که منفذ و مخرج قذر و غائط نجس فی العفونت و کنده خاص مخلوق گردیده میکنید بخواهش طبع حیوانی و مطالبه نفس شهوانی غیر از قبل زوجات و غیر فروج انها که مقرر و موضوع گردیده برای شهوت رانی و تلذذ جسمانی و روحانی جانبین **و** اطفاء حرارت نار شهوانی **و** تولید اولاد بغرض بقاء انسان و تحصیل اولاد و شکاف فرج زن چون شکاف ارض محرو شه برای حصول زراعت میباشد و زنان برای همین مباح و حلال و طیب گردانیده شد هیچ عاقل طیب لذیذ و مباح و حلال را ترک نمیکنند و بجای آن موضع قذر و نجس فی الخباثت و العفونت و النجاسة اختیار نمیکنند **و** اینچنین فعل بهایم لا یعقل و لا یشعر هم نمیکنند **اشکال** وطی دبر رجال کرده نمیشود **و** وطی ادبار غلمان و مردان کرده میشود پس چرا بجای غلمان و مردان رجال را ذکر کرده **و** رجال مطلوب رجال نمیباشند **جواب** بدو وجه میباشد **احدهما** آنکه این مبالغه است در توبیخ و تفریع ایشان رجال را ترک نمیکنند غلمان و مردان را باقی چگونه گذارند **ثانیهما** غلمان و مردان بلا ریش بالغ شده یا بحد بلوغ رسیده باشد او در حکم رجال میباشد لهذا برجال ذکر شان کرد **اشکال** هرگاه دبر مخرج غائط و قذر میباشد فرج زن هم مخرج قذر از خون حیض و بول میباشد او چگونه مباح و طیب گردیده **جواب** اشکال عاید نمیشود چه دبر مخصوص مخرج غائط و باد و باطن آن روده پر نجاست غلیظه متعفنه دائماً باشد بخلاف فرج زن که مخرج بول وا و اسفل از ممر البول میباشد **و** ممر و مدخل آله غیر مخرج بول است **و** فن تشریح دریافت حال و معاینه آن خواهد شد **واما** مخرج خون حیض اگرچه فرج است لکن خون دایم المرور و الخروج نمیباشد بخلاف روده دبر چه باطن او مملو و مشحون بغائط و باد متعفن کثیر البروز و الخروج میباشد **و** این مردانی است و هر کس حال نفس خود را میداند پس بثبوت تمیز بین الفرج و الدبر اشکال باطل شد **اشکال لا ینحل** شهوة در حقیقت رغبت در نفس بشری از لوازم طبیعت بهیمی و حیوانی است **پس** موجد و مرغب آن بلا تکبر خالق تعالی در انسان و هر حیوان است **پس** او تعالی چرا موجد و مرغب مهیج آن در انسان میباشد **و اگر** بعد ایجادش مرغب مهیج او نمیشد البته او مرتکب چنین اقبح قبایح نمیشد **جواب** هرچند شهوت از ایجاد خالق حکیم تعالی برای تعمیر ارض و تکثیر نسل و ابقاء انها الی القیمة میباشد **و** مثل سایر و دایر فعل الحکیم لا یخلو عن الحکمة و العلة الصحیحة **پس** توفیر رغبت و مطالبه نفس بان و تهییج آن من فعل الله نیست بل ابخالت خاص هم از اصل طبیعت است **و** حکیم مدبر تعالی برای هر مرضی دوائی و هر بلائی را علاجی آفریده و اعلام بان بهر ذی شعور و عقل را بتوسط رسول جوهری عقل **و** بواسطه رسول البشر و بکتاب منزل کرده تا براه موذی و مهلک فنا نکند **و** دواء و علاج آن بلاء و مرض چنین و چنان میباشد **جواب ثانی الزامی** آنکه با ایجاد شهوت و رغبت و مطالبه مشتهی و بالفرض اگر من الله هم باشد باز هم ایراد بر قم عاید نمیشود **و** الا بنا بر این بحد او برای صنعت سیف و کارد **و** تبر زین **و** برای تیر و قدوم آلة جوت اشی قصاص و مواخذه و الزام و ذم عاید باو میشود دیانه فجوابکم جوابنا اشکال علی کلحال باطل است **و رسالة حلیة الایلام** بالانفراد و براهین عقلیه و نقلیه در جواب چنین سوال از احقر مطبوع گردیده بنواحی هند و عراق عرب و عجم منشور و سایر میباشد **اشکال لا ینحل ایضا** بعض ملاحده **و** لواطه مشرب ذوق بحسب این آیه لتاتون الرجال شهوة

و بایه اتاتون الذکران من العالمین قیاس کرده اند که این دلالت بر اباحت و اجازة ادبار زوجات و مملوک دارد و مملوک خواه مرد باشد خواه زن **لعموم** آیه

والذین هم لفروجهم حافظون الا علی ازواجهم او ما ملکت ایمانهم فانهم غیر ملومین **و** **آیه** و نساءکم حرث لکم فأتوا حرثکم انی شئتم و لفظ انی ظرف مکانی است **پس** حاصلش چنین میشود که قبل و دبر زوجه **و** قبل و دبر مملوک خواه مرد باشد خواه زن برای شما مباح و حلال است و البته ادبار رجال غیر مملوک از ین ممنوع گردید **و** اصل تصرف هم در مملوک و زوجة عموماً بهر طور و بهر حال مباح و انتفاع از ینها حلال میباشد **واما** ممنوعیت ادبار رجال در شرع انبیاء سلف چون لوط خاصة بوده **و** عموماً تحلیل ادبار غلمان و مردان و زنان مملوک و قبل و دبر زوجات از ین جمعاً حاصل شد **لهذا** اول کسیکه در ادبار زوج وطی کرده بعض حضرات صحابی **و** پسرش بوده **و** آیه فأتوا حرثکم اجازة درباره انها وارد شده چنانچه مفسرین محمد بن تیجه ایشان سبب نزولش همین ثبت کرده اند

و از فقهاء اربعه آن طایفه چون **امام مالک** هم بهمین جهت مفتی بوطی ادبار زوجات و مملوک **و** خود هم فاعلش کثرة بوده اهل سنیت بلکه شان نیز آنرا ضبط کرده اند
پس وطی ادبار رجال غیر مملوک خاص حرام و مملوک مباح در این شریعت باشد **جواب مفصل** باعانت و امداد اله عز و جل عقلا و نقلا میباشد **اما عقلا**
همین قدر در اینجا کافیست که دبر فی الحقیقت روده مملو و مشحون از اغلظ و اکره نجاسات کندیده متعفنه مخرج و منفذ برای خروج غایط و باد برای هر انسان و حیوان
مخلوق گردیده و نجالت از امور وجدانی و شهودی و احساسی میباشد هر کس آنرا میداند و بیشناسد و عیان را حاجت اثبات و بیان نیست **تنبیه** پس
موضعیکه خبیث و نجس ملزم و موجب تلویث باخبث خباثات و با قذر قاذورات متعفنه و انجس نجاسات باشد عند العقل الصحیح الکامل لمس و رغبت و میل
بان اکره و اقبح میباشد **و** آنچه در عقل قبیح است **پس** مباشرت و ملابسته بان قبیح و حرام میباشد لقوله و حرم الخبائث علیهم **پس** وطی فی الادبار در هر
حال خبیث منکر و قبیح میباشد خواه مملوک باشد خواه معقود باشد خواه غیر آن باشد **وجه ثانی عقلی** نظر در غایت فعل و کار میباشد **اگر** دران عقلا
نفعی مرتب باشد بالفعل یا بالقوت **پس** باعتبار انتفاع ازان لو قلیلا نزد عقل استعمال او مجوز میشود **پس** در اینجا قطع نظر از تلویث بنجاست غیر از حصول
ضرر از قطع نسل **و** ضرر مثانه **و** باحتمال قوی ضرر در اهلیله و غیر ان نه کرشی آخر میاید چیزے نمیباشد **پس** باین سبب بلاشک هم لواطه در ادبار مردان
و زنان در هر حال عقلا ممنوع و محذور است **و** محذور و ممنوع عقلی حرام شرعی میباشد **اما نقل** **پس** منجمله آن عمومیت ایات قرانی **و** عمومیت
احادیث نبوی **و** احادیث عترت نبوی **و** اجماع صحابه **و** اتفاق امت الی حین بر تحریم و منع ازان و توعید و تهدید بران **و** انزال عذاب شدید
برایشے چون امت لوط تعجیلا للعقوبت لهم فی الدنیا و تحذیراً و تنذیراً للاتیین بها ثابت و حاصل باشد هیچ عاقلے شک و شبهه نمیکند در تحریم عینی لواطه
مطلقا **و** تاویل مر ضروری عینی التحریم را بجواز ان خلاف عقل و نقل صحیح ثابت ضروریه دین باطل محض میباشد **و** بمصداق و من لم یحکم فیما
انزل الله فاولئک هم الکافرون فعلش کفر و فاعلش کافر میباشد **لهذا** بطرق خاصه و عامه حضرت امیر المومنین ع عموما فرموده اللواط ما دون
الدبر فهو لواط **و اما** فی الدبر فهو الکفر خواه ادبار رجال باشد خواه بادبار غلمان و زنان مملوک خواه بادبار معقودات و منکوحات باشد و ابطالق
قران کافر شمرده **و ابن مسعود** و ابن عباس و غیر هم فرموده من اتی النساء ملعون هر گاه واطی ادبار زوجات مباحه محلله ملعون باشد پس اشد تحریم
غلمان مملوک و غیر مملوک باشد چنانچه بولا تقل اف لهما ثابت شد زدن والدین اشد تحریم میباشد **ایضاً** دو و امن قبل طفلا لشهوة الجمه الله
بلجام من نار این قسم احادیث همه عام اند **ایضاً** قال النبی من نکح امرأته فی دبرها و غلاما فی دبره او رجلا حشره الله عز و جل یوم القیمة
انتن من الجیفة یتاذی به الناس حتی یدخل جهنم حاصل آنکه هر که وطی کند زنی یا طفلے یا مردی را در دبرش خدا حشرش در قیامت میکند بحالیکه کندیده تر از
مردار جیفه باشد و همه اهل محشر از عفونت کندیده او متاذی میشوند تا او داخل نار شود **اما جواب** عمومیت ایه الا علی ازواجهم او ما ملکت ایمانهم مراد
از ازواج معقودات و مملوکات زنان میباشند معهذا این تخصیص یافته بایه اتاتون الذکران من العالمین **پس** خاص فروج زنان مملوکه و منکوحه مراد است
نه ادبار انها چه در لغة فرج بر قبل زن علم شده نه بر دبر زن چه دبر در حقیقت من باب الثقب یعنی سوراخ میباشد **و مویدش** نیز ایه و النساء حرث لکم
است حرث زمین قلبه کرده شکاف دار برای زراعت میباشد **و** اینجا فرج زن را تشبیه تام بشکاف زمین قلبه دار میباشد **و اما لفظ انی** بمعنے ظرف
زمانے هم آمده لا اقل **کتاب مغنی اللبیب** را ملاحظه کن مثله آن خواهی یافت **و** مراد از انی شئتم ای وقت اردتم الجماع فی قبل النساء اجازت
عام است الا آنچه استثنا از زمنه شده **و** آن زمان حیض و نفاس و ارخاص میباشد **و** در ذیل آیه حرث بتفصیل گذشته درباب **اما دلیل عقلی** که در تصرف
مملوک عموما اصل اباحة است مراد ازین اصل اباحة انتفاع است **و** در وطی دبر غلام و کنیز و زوجه نفعی نیست غیر تلویث بخبث و غیر ضرر بواطی و موطوء **لهذا**
وطی فی الدبر خارج از اباحة اصلیه میباشد چنانچه ایذاء و اضرار و جرح و ضرب و قتل و شتم زوجه و مملوک خارج از اباحة اصلیه میباشد **در اصول فقه
و علم کلام** مبرهن گردیده انما الاستدلال انما یقبل فی موضع الاحتمال **و** ما قد ثبت بالتواتر الظاهر من دین محمد حرمت شئ او وجوبه فلا مدخل فیه للاستدلال
و تحریم هذا من ضروریات دین الاسلام فبطل الاستدلال بمقابلة ذلک **و اما** فعل غیر نبی معصوم و امام منصوص الطهارت قابل احتجاج و لازم عمل در دین
نیست ثم الله اعلم **ایضاً اشکال معضل** از آیه او ما ملکت ایمانهم عام است باین معنی که مملوک غلام و کنیز از مردان و نسوان هر دو میباشد **پس** مالکها
و موالی اینها نیز مردان و زنان میباشد **پس** با غلام خود زن مالک را جایز میباشد انتفاع از ان غلام خود بجماع بلا نکاح چنانچه مرد مالک را انتفاع از جاریه مملوکه بجماع
بلا نکاح جایز و حلال است **جواب** از خود ایه و الذین هم لفروجهم حافظون الا علی ازواجهم و ما ملکت ایمانهم فانهم غیر ملومین واضح است که

از الذین الی غیر ملومین کل ضمایر راجع برجال الکین اند و از ازواج معقودات و از ما ملکت مملوکات زنان خاص مراد اند زیراکه لفظ ما بعربیت مستعمل خاص در
زنان است و لفظ من خاص مستعمل در رجال پس بخود این آیه ثابت شد زنهائیکه مالک غلامان باشند انهارا انتفاع خاص بجماع از غلامان ممنوع و
بان ملوم میباشند و باقی تفصیل این موضع خود میآید انشاء الله تعالی بخث اد یعشر بل انتم قوم مسرفون بلکه شما قوم لوط قومی هستید تجاوز کنندگان
از حد محدود و الی غیره بعضی فرموده اند المجاوزون عن الحلال المباح الطیب الی الحرام الخبیث و انما ذمهم و عیرهم و بخهم بهذا الفعل الخبیث لان الله
تعالی خلق الانسان و رکب فیه شهوة النکاح لبقاء النسل و عمران الدنیا و جعل محلا للشهوة و موضع النسل فاذا ترکهن الانسان و عدل عن وطی
فروجهن الی غیرهن من ادبار الرجال و الغلمان فکانما اسرف و جاوز و اعتدی عن حد الاعتدال العادی لانه وضع الشیء فی غیر محله و غیر موضعه
الذی خلق له لان ادبار الرجال و ادبار النسوان و لیست محلا للولادة و التی هی اصل مقصوده بتلک الشهوة المرکبة فی الانسان بدانکه لفظ
بل انتم اینجا متضمن اضراب است فاضرب عن الانکار الی الاخبار عنهم بالحال التی توجب ارتکاب القبائح و هو انهم قوم عادتهم الاسراف و تجاوز الحد
فی کل شیء فمن ثم اسرفوا فی باب قضاء الشهوة حتی تجاوز المعتاد الی غیر المعتاد سوال این عمل لواطه را سبب اصلی و بدایتی چیست و چگونه ناشی شده
و علتش فی الاول کیست و چرا این شنیعه و قبیحه را اختیار بر فروج زنان کردند حتی بالکلیه زنان را متروک ساختند جواب بدانکه احد الاسباب
نزد اهل سیر و اخبار و تواریخ اصل سبب این قبیحه چنین بود و نحن ننقل مختصرا عن امام السیر محمد بن اسحاق انه قال کانت قری قوم لوط مخصبة
ذات زرع و ثمار و لم یکن فی الارض مثلها و قصدهم الناس فاذوهم و ضیقوا علیهم فعرض لهم ابلیس فی صورة شیخ ناصح فقال لهم و اذا
فعلتم بهم کذا نجوتم منهم فلا یمنعوکم عن اخذ الثمار و الغلات و الانتفاعات من ملکهم فابوا عن قبول هذه الشنیعة ثم ذهب الی القوم
فقال لهم ان ضیقتم علیهم من کل انتفاع و بیع و شراء الا بعد هذه الصنیعة فانهم یقبلونها طوعا و کرها فضیقوا علیهم و الحوهم علی ذلک فرضوا
علیها فاصاب القوم علی غلمانهم و مردانهم من کان منهم حسانا صباحا ملاحا فاخبثوا حتی استحکم ذلک فیهم حاصل انکه در ملک قوم لوط ارزانی بکثرت
فراخ غلات و انواع فواکه اکثر حاصل میشد و اطراف و اکناف مردم رجوع برای اکل و اخذ این اشیا بسیار میآمدند و ابلیس لعین بصورت شیخ ناصح باشیان
گفت ای قوم اگر شما باین مردم منع میکنید از بیع و شراء غلات و ثمار و از اکل و ازدیاد آن البته ایشان بتضییق قبول این امر خواهند کرد و آن لعین بمسافرین ملک
هم بصورت شیخ ناصح گفت اگر اراده و قصد انها منظور گردید با سوداگی میگذرانید و منتفع میشوید و بر میآئید پس مسافرین بلاچاری باین شنیعه تن داده اطفال
نوعمرهای خوش روی و خوش هیکل و صبیح و ملیح را قوم افتاده تا من بعد این امر مستحکم گردید در مین ایشان و من بعد در مین خود القوم لوط ثانی الاسباب
نزد اهل حدیث و تفسیر منهم آنچه کلبی که از احد ائمه تفسیر و علم سیر و علم حدیث و علم انساب و تاریخ بود گفته ان اول من عمل به عمل قوم لوط ابلیس
اللعین و ذلک لان بلادهم اخصبت فقصدها اهل البلدان فتمثل لهم ابلیس فی صورة شاب امرد فدعی الی نفسه فکان اول من نکح فی
دبره فاحصبهم السما علیهم و خسفت بهم الارض بامر الله تعالی یعنی اول کسیکه عمل قوم لوط بنا کرد او ابلیس لعین بود چه او خود را جوان امردی بی ریش
حسین و صبیح و ملیح الوجه خود را ساخته آن قوم را داعی بسوی نفس خود در باب وطی فی الدبر شده پس ابلیس اول موطوء فی دبر بوده و شنیعه در قوم لوط یوم
فیوم منشور شده بالکلیه مصروف بلواطه گردیده ترک زنان بالکلیه کردند و ایضا ابلیس خود را زن ساخته ایشان را تعلیم داد که زن خیال و هیجان شهوت
یکی بر دیگر سوار شده فرجین باهم بمالند و بسایند پس باستقامت و استبداد است لواطه در مین مردان و در زنان سحق باهم جاری و ساری الی فنا بهم بوده
و بامر خالق آسمان بر هر دو طائفه واطی و موطوء و ساحقه و مسحوقه سنگ باران و زمین انها را فرو برد کرد و بعضی میگویند که ابلیس بصورت
طفلی بکمال صبیح و حسین و ملیح شده در کمال ایام زمستان بحنک لرزان ساخته نزد صاحب خانه رسانیده و او برین ترحم کرده شب با خود در لحاف خود گرفته
آخر آن لعین آله او را در دبر خود داخل کرد و این شخص چند شب با او بهمین طور گزرانیده تا نزد معدودی همین لعین رسیده همین قبیحه بفعل آورده در مردم
منشور و مشهور شده پس انها با غلمان و بار حال غریب حاضر عموما با یکدیگر باین صنیعه بشب و روز مشغول و مصروف بوده و بر همین حال هلاک شدند در
عیون الاخبار از حضرت امیر علیه السلم مرویست ان اول من عمل عمل قوم لوط ابلیس فانه امکن من نفسه فی الکافی و العلل عن احدهما
علیهما السلم فی قوم لوط ان ابلیس اتاهم فی صورة حسنة فیها تانیث علیه ثیاب حسنة فجاء الی شبان منهم فامرهم ان یقعوا به الی قوله فلما
وقعوا به التذوا ثم ذهب عنهم و ترکهم فاحال بعضهم علی بعض حاصل آنکه ابلیس آمد بصورت حسین و شکیل و پوشیده لباس جمیل که چوپایی که مواشی چران بود

جواب سوال در اول ابتدای لواطه و سبب وقوع و فی اشاعت آن ۱۲

بیان کیفیت انتشار اسباب لواطه در مردان و سحق در زنان از ابلیس لعین گردید ۱۲

از قوم لوط وامر کرد ایشا نرا کہ مواقعہ ومقاربہ کنند با وپس از مواقعہ گریخت از ایشان وترک کرد انہارا چونکہ اینہا لذتے از وطی او یافتہ بودند بان خیال بعض انہا
ببعض خود افتادند این عمل معمول ورانہا گردید **در تفسیر در منثور** روایت کردہ کہ عایشہ دید پیغمبر را حزین وغمگین فقالت یا رسول اللہ وما
یحزنک قال شئی تخوفتہ علی امتی ان یعملوا بعدی بعمل قوم لوط پس عایشہ عرض کرد یا نبی اللہ چہ چیز ترا غمگین ساختہ پیغمبر فرمود چیزیکہ میترسم از ان
است بر قوم کہ بعمل بیاورند بعد من عمل قوم لوط را **عن ابی ھریرہ** قال النبی لعن اللہ سبعۃ من خلقہ فوق سبع سماوات فردد لعنتہ علی واحد
منہا ثلثا ولعن بعد کل واحد لعنۃ لعنۃ قال سبحانہ ثم ملعون ملعون ملعون من عمل قوم لوط ملعون من اتی شیئا من البہائم ملعون من
جمع بین امرئۃ وابنتہا ملعون من عق والدیہ ملعون من ذبح لغیر اللہ ملعون من غیر حدود الارض ملعون تولی غیر موالیہ **رواہ**
السیوطی **و** الحاکم مع التصحیح **و** البیہقی فی شعب الایمان حاصل آنکہ پیغمبر فرمود کہ خدا لعنت کرد از خلق خود بالای ہفت آسمان ہفت کس را پس از ایشان
بر یکی سہ مرتبہ لعنت کرد **و** بعد او بہر یکے یک یک مرتبہ لعنت کرد **آ** فرمود ملعون ملعون ملعون است ہر کہ عمل قوم لوط کند **ب** ملعون است ہر کہ چار وائی را
از حیوانات وطی کند **ج** ملعون است کسیکہ جمع کند در وطی بنکاح یا بغیر آن زنے ودختر ش را **د** ملعون است کسی کہ عاق کند اورا والدینش **ھ** ملعون است
آنکس کہ ذبح حیوانی کند برای غیر خدا **و** ملعون است آنکس کہ تغیر وہد حدود ارض را شاید مراد اوخال جزئی از زمین غیر در زمین خود باشد **ز** ملعون است ہر کہ
متولی غیر موالی خود شود **در در منثور** از ابو الدنیا **و** بیہقی از مجاہد نقل کردند کہ قال لو ان الذی یعمل عمل قوم لوط واغتسل بکل قطرۃ فی السماء وکل
قطرۃ فی الارض لم یزل نجسا حاصل آنکہ اگر بعد لواطہ واطی وموطوء غسل کنند بجمیع آب آسمان وکل آب زمین نجاست او زایل نمیشود **در در منثور**
از بیہقی از ابن المبارک نقل کرد کہ سفیان ثوری داخل در حمام شد طفلی صبیح الوجہ را دید و با مر او از حمام بفور برآوردند وگفت انی اری مع کل امرئۃ شیطانا
و مع کل غلام بضعۃ عشر شیطانا من می بینم با ہر زنی شیطانی است **و** با ہر جوان خوش شکلی زیادہ از دہ شیطان است **در در منثور** ایضا نقل
کردہ قال لا تجالسوا اولاد الاغنیاء فان لہم صورا کصور النساء وہم اشد فتنۃ من العذاری **ایضا** از ابو الدنیا وبیہقی نقل کردہ لا یبیت الرجل
فی بیت مع المرد یعنی ہم صحبت با اولاد اغنیاء مشوید چہ انہا صور تہائی دارند چون صور تہای زنان واطفال سخت تراند بروی فتنہ از دختران باکرہ **سیوطی**
و ابو الدنیا **و** حکیم ترمذی **و** بیہقی از ابن سیرین نقل کردہ اند قال لیس من الدواب یعمل عمل قوم لوط الا الخنزیر والحمار یعنی ہیچ حیوانی عمل قوم لوط
نمیکنند مگر خوک وخر **جابر** روایت کردہ کہ قال رسول اللہ ص اخاف علی امتی عمل قوم لوط **رواہ** الترمذی واحمد وابن ماجہ **ایضا** سیوطی **و**
ابن عدی **و** بیہقی روایت کردند قال النبی اربعۃ یصبحون فی غضب اللہ ویمسون فی سخطہ قیل من ہم قال المتشبہون من الرجال بالنساء **و** المتشبہات
من النساء بالرجال **و** الذی یاتی البہیمۃ **و** الذی یاتی الرجل پیغمبر صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود کہ چہار کس صبح میکنند در غضب خدا عرض کردند انہا
کیستند پیغمبر صلعم فرمود **آ** انانکہ از مردان خود را شبیہ بزنان سازند **ب** وزنانیکہ شبیہ سازند خود را بمردان **ج** وآنکس کہ وطی حیوانی کند **د** وآنکس کہ
وطی بمرد کند **تنبیہ** در حد لوطی وارد در شریعۃ حدود ثلثۃ است **یکی** از کوہ یا از دیوار بلندی بزمین بیندازند **دوم** رجم اگر محصن باشد **سیوم**
قتل **حاکم و ابن ماجہ** روایت کردند قال صلعم من عمل عمل قوم لوط فارجموا الفاعل والمفعول بہ یعنی فاعل ومفعول بہ را سنگسار سازید **ایضا**
ہم روایت کردند لا یحل دم امرء مسلم الا باربعۃ رجل قتل فقتل **و** رجل زنی بعد احصان **و** رجل ارتد بعد اسلامہ **و** رجل عمل عمل قوم لوط
در در منثور است ابن عباس پرسیدہ شد ما حد اللوطی قال ینظر اعلی ما فی القریۃ فیلقی منہ منکسا ثم یتبع بالحجارۃ یعنی در حد لوطی ابن عباس
فرمود کہ لوطی را بجای ہای بلندی از کوہ ودیوار وبام بردہ برو بزمین بیندازند پس باتباع او سنگ اندازند **ایضا** اللوطی یرجم احصن ام لم یحصن سنۃ
ماضیۃ **ایضا** قال زید بن قیس ان علیا رجم لوطیا **رواہما** ابو شیبۃ وابو الدنیا **و** البیہقی عن زید بن قیس **و** عن ابن شہاب **تنبیہ**
این نمونہ است گویا از اخبار خلاصہ تحریم لواطہ وتحدید وتوعید وتہدید لوطی در شریعت ثابت واز اجلہ متواترات است وال راضی وفاعل ومفعول در یک
حکم اند نعوذ باللہ من النفس الامارۃ بالسوء **سوال سبب قبح عقلی** وطی فی الدبر ثابت نیست مع وجود الشہوۃ والتلذذ للواطی **و** غایۃ
ما فی الباب نہی سمعی وان امر لاحقی مقبول اہل ادیان تقلیدی میباشد **و** آن حجت بر اغیار نمیشود الا بر اہل ملت **جواب** قبح وطی فی دبر الغلمان **و**
النسوان بہر ذی شعور وعقل چون آفتاب روشن واضح است **و** اینجا وجوہ قبح عقلی اجمالا واختصارا ذکر میکنیم بعونہ تعالی وتائیدہ **وجہ اول** عند العقل
الکامل وصحیح النقل ثابت است کہ اللہ تعالی حکیم مدبر وفعل الحکیم المدبر والعلیم الذی علمہ لا ینحصر فکل فعل لا یصدر عن العلیم الحکیم المتبدبر عبثا

فالنسل الدائمی ان فعل الحکیم لا یخلوا عن الحکمة والارادة الصحیحة المعقولة **تنبیه** هرگاه این مسلم کل عقلا باشد **پس** واجب شد که در
ایجاد اینعالم کون و مکان وارض و سما علت غائی ثابت باشد و حوبا تا لهو و لعب و عبث لازم نیاید **و آن سبب علت** نیست مگر وجود بنی نوع انسانی
بغرض آبادی و تعمیر ارضی الی بقاء الدنیا **و در بدایت** فقط یک **شخص** مذکر آدم **و یک** مؤنث زن حوا آفریده شده **و بحکمت** و طبیعت اینها شهوة آویخته
و برای قضاء شهوت در بین این نر و ماده نیز راهی خاص آفریده تا بینهما از راه مخصوص هر دو قضاء شهوت نمایند **و هم** از این وصال نوع نسل مذکر و مونث نسلا
بالنسل الی بقاء الدنیا بوجود و بعمل بیاید **تبصره** هرگاه تبوت علت غائی در ایجاد اینعالم ارضی عقلا و نقلا چون انی جاعل فی الارض خلیفة ثابت **شد پس**
رفتار بخلاف معقول صحیح منقول قطعا قبیح و منکر و مذموم میباشد پس وطی فی الدبر مطلقا قبیح باطل میباشد **وجه ثانی** آنانکه اعراض از وطی فی فرج المرئة
الی الادبار میکنند غرض ایشان بان محض تلذذ بشهوة رانی میباشد ایلاد اولاد و نشوه با ایلاد اولاد و در تعب مکاسب برای گذاره معاش و تحصیل اموال
برای ایشان میافتد و بوطی ادبار اولاد حاصل نمیشود لهذا انجماعت خود اختیار وطی فی الدبر میکنند این منافی حکمت و اراده حکیم مدبر الهی است **و آنچه** منافی و خلاف
اراده الهی کرده شود او قبیح و مذموم میباشد **وجه ثالث** آنکس که تلذذ خاص بغرض قضاء شهوة بوطی فی الدبر میکند او خصلت بهایم و حیوانات
است خصوصا عادت خر و خنزیر و بز مست گاو میش پس اینگونه رفتار مشابهت باوصاف حیوانیه و بهیمیه است هرچه در انسان مشابه اوصاف بهیمیه باشد او مقدوح
و مقبوح و مذموم بجهت اشتراک انسان بحیوان میباشد **وجه رابع** در نفس الواقعه معی یعنی روده مجرا و مخرج براز قدیما از نهایت معده تا حلقه خارجه براز
عفونت و گندگی غایت بالضرورت میباشد و بدخول دران روده بنجاست تلوث آلة لوطی میشود و موطو را مخزنی در باطن و جای قرار برای منی یا برای اوقات
شئی دیگر نمیباشد لهذا موطوء هم مکروه و ناخوش میباید بل بالجمله گاه موجب حصول مرض فی الدبر میشود و آنچه در غیر موضع وضع شود هرچند مضر بالفعل نباشد او
قبیح است لهذا وطی فی ادبار الغلمان والنسوان قبیح عقلا میباشد **وجه خامس** هرچند فی الدبر واطی را بغلبة شهوة خوش میابد **اما موطوء**
را بالفعل و القوة طبعا مکروه میباشد و ناخوش چه این دبر محل اخراج است نه محل ایقاب و ایلاج معهذا اگر واطی را قضاء حاجت و کسر شهوة نشود و لکن موطوء را
هم بوطی واطی هیجان شهوت بالضرورت میشود **و اگر** موطوء زن باشد نفاق و فساد و نفرت و نفور از شوهر میشود و کسر شهوت زن چگونه نشود **و** مقاربت زن
بفرج موجب الفت و محبت بکمال بین الزوجین میگردد حتی آنکه مشهود بالعیون میباشد که بمحض وصال و مقاربه بفرج هریکی از زوجین ابار و اولاد و اخوان
و اخوات خود ترک کرده زوجین از ایشان متبعد و متفرد شده باهم متحد میشوند **و در قرآن** باین خبر داد خلق لکم من انفسکم ازواجا لتسکنوا الیها
و جعل بینکم مودة و رحمة و اینحالت مشهود العیون و ایامی باشد **پس** آنچه موجب فساد و نفاق و فراق مابین زوجین بشود آن فعل قبیح است
و اگر موطوء مرد باشد هیجان شهوت او بوطی واطی لا بدا میشود زیراکه او هم رجولیت و شهوت دارد **پس** هریکی ازین هر دو هم واطی **و** هم موطوء یکدیگر
بشوند و عار ننگ بهر دو عاید تا بقاء زندگی بایشان میشود **و اگر** واطی بموطوء خود دادن بوطی ندهد موجب نزاع و فساد و جدال و قتال میشود **لهذا** لواطه
اقبح القبایح میباشد **وجه سادس** ذکوریت من حیث التخلیق در طبیعت قوت و مظنة الفعل **و** انوثیت مظنة الانفعال در طبیعت تخلیقا دارد
بانعکاس قضیه در بین موجب خروج از مقتضی طبیعت و حکمت مقدوح و مقبوح میباشد عقلا **سابع** در آخر الیه زن خالق مقر و مخزن منی برای انعقاد
نطفه آفریده **و** باتفاق جمهور حاذقین خالق حکیم مدبر در نفس رحم قوة جاذبه للمنی آفریده لهذا جذب منی میکند از آله مرد و در وعاء منی و مجرای او چیزی
باقی نمیگذارد و از منی بخلاف دبر چه دران بلاشک قوة دافعه باد و براز است نه قوة جاذبه لهذا بانزال فی الدبر احتمال حصول ضرر بواطی غالبا هست که
ببقاء بقیه منی در مجرای احلیله خوف تعفن و عسر و تولد علل و اورام و استقام و سوزاک میباشد قطع نظر از شواهد قوانین طبیه چنین امراض و اورام و اسقام
بسبب احتباس در مجرای البول و مثانه مردم ناشی میشوند و اکثر اینها برای معالجات چنین نزد اطبا میگردند **و بعض متاخرین** از ماهرین اطبا
نیز گفته که وصول منی در دبر موطوء نیز مورث و موجب نواسیر او میگردد **پس** بحصول احتمال و تصور چنین مضرات در فاعل و مفعول بالفعل یا بالقوت
و تصور صدور محذورات و موذیات عقلا و طبا و بتجربت قطع نظر از شرع مطهر حرام و ممنوع و منهی وطی فی ادبار الغلمان والنسوان میباشد و من لم یجعل الله
نورا فما له من نور لوطی هم در عمومیت این شامل میباشد **و** وجوه قبح در باب وطی فی ادبار الصبیان والنسوان بسیار اند و تحریر کل آن در اینجا صورت نیست
و ان شاء الله بالانفراد رساله در تحریم و قبح عقلی در آن تحریر خواهد شد فالله هو الولی الرشید **بحث ثانی عشر** و ما کان جواب قومه الا ان قالوا
اخرجوهم من قریتکم انهم اناس یتطهرون و بنود جواب قوم لوط بمقابل نصیحت آنحضرت از اجتناب و ترک شنیعه مگر اینکه اخراج کنید و برآرید لوط

و بتعداد را از بلد

وتبعه او را از بلد مقر خود یعنی از ان بلد و قریه که ایشان ساکن در ان اند زیرا که ایشان نصیحة خود را پاک میگیرند و این فعل و بار را سبب این عمل خبیث و نجس میدانند
و یتطهرون دو وجه اند **احدهما** انهم اناس یتنزهون بالاجتناب عن فعلکم عن وطی الادبار یعنی لوط و تبعه او پاکی بدوری میجویند از ین فعل شما که
وطی ادبار باشد و اجتناب را بتنزه و تطهر نامیده اند و هر کس که اجتناب از خبث و نجس کند او پاک است از لوث او **ثانیهما** یعنی انهم اناس یتبعدون عن المعاصی
ولا یعملونها فمن کان کذلک فقد حصل له الطهارة **و** اشاروا الی حقیقة ذلک استهزاء بهم یعنی لوط و تبعه او مردمانی اند عمل بمعاصی اصلا نمیکنند
پس ایشان مردمان پاک اند از چنین افعال اند و انانکه خود را پاک میدارند و چنین اعمال بعمل نمیارند انها را از ملک خود بر کنید و اخراج نمائید تا ایشان با ما هم سکونت
و معاشرت نباشند چه تنزه و تطهر از ین مینمایند و تقدیما و حدیثا عادة جهال است که فعل ممدوحی که خلاف اعمال شان میباشد آنرا ذم و استهزا میکنند **و** از ینجهت
از **ابن عباس** و مجاهد و قتاده منقول است عابوهم بما یمدح به که آنچه صفت مدح در ایشان از اجتناب معاصی بود کفار آنرا عیب شمردند و ذم بآن کردند

تنبیه ناس در اصل مخفف اناس است **و** الف و لام بر الناس عوض همزه محذوفه نیست و الا جمع عوض و معوض معا در الاناس نمیشد کما جمع الشاعر +
ان المنایا یطلعن + علی الاناس الامنینا + **در کلیات** فرمود الناس هو اسم جمع و لذلک یستعمل فی مقابلة الجنة **و** هی جماعة من الجن و
الانس اسم الجنس و لذلک یستعمل فی مقابلة الجن کالنخل فانه اسم الجنس معروف من الاشجار المثمرة **و** النخیل اسم جمع له **و** لهذا ناسب ذکره
مع الاعناب **بحث ثالث عشر** اهل **در مجمع** فرمود اهل الرجل من یختص به اختصاص القرابة یعنی اهل کس است که او مختص بقرابة شخص
باشد **پس** اهل دو درجه دارد **یکی** اقرب بالنسبة و آن باعتبار فوق اصل او باشد چون ابوین **یا** باعتبار تنزل ان فرع او باشد چون اولاد **دیگری** قریب
باعتبار فوق اصولی چون اجداد و اعمام و باعتبار نزول فروعی **اما اهل آل** بالاصالة علی الحقیقة همین انه و لکن متفاوتة الدرجه والطبقة باشند
و اینها اهل بیت ذاتی و نسبی شخص خاص اند **و اما ازواج** اینها اهل بیت مجازی بجهت موانست و محبت و مباشرت میباشند نه اهل بیت قرابتی و نسبی و ذاتی
چه قرابت نسبی از اینها بالاتفاق منتفی و معدوم است **و اهل و آل** حکمی چون تبعه مخلصین در حضور و غیاب اند **بحث رابع عشر** غبر یغبر غبرا و
غبورا بمعنی بقی **و** قد یکون بمعنی مضی ایضا فیکون من الاضداد **و قال البیضاوی** فی لغت غبر غبورا بمعنی مکث **و** فی لغة بالمهملة الماضی **و** بالمعجمة
للباقی **و** الغبار معروف **و** الغبراء بالمد الارض **بحث خامس عشر** فانجیناه و اهله الا امرأته کانت من الغابرین پس نجات
دادیم و خلاص ساختیم لوط را و اهل او را که متقربین مخصوصین او بتصدیق و بایمان بودند از عذاب هلاکت مگر نجات ندادیم زوجه لوط را چه او بود از باقی ماندگان
در قوم خود مخالف و متخلف از لوط چه او بر دین قوم خارج از دین لوط بود لهذا او را هلاک کردانیدیم **نزد** حسن و قتاده کانت من الباقین فی عذاب الله
و بقولی انها کانت من الباقین المعمرین من القوم قد اتی علیها دهر طویل ثم هلکت مع من هلک قوم لوط یعنی زن لوط از معمرین قوم لوط بود
طویلی زندگی کرده بود پس هلاک شد با قوم هالکین از قوم لوط **تذکره** ائمه اهل سیر **و** ائمه تفسیر نوشته اند که لوط بزوجه خود **هدة** ام عهد بسته بود که افشار
سرها از ورود ضیفان بر ما نکنی و بقوم اطلاع ندهی معهذا بعکس عهد خود میکرد **و علامتها** اعلام او بقوم این بود که بروز دود **و** بشب آتش بر بام خود قایم میکرد
پس قوم میفهمید که مهمان بخانه لوط آمده **و** قوم بکمال سرعت آمده محاصره خانه لوط میکردند **و** بشب اضیاف ملائکه لوط بزن خود فرمود قد اتانی اضیاف فاکتمی
امرهم قالت نعم و کانت العلامة بینها و بین قومها انه اذا کان عند لوط اضیافا بالنهار تدخن من فوق السطح **و** اذا کان بالليل توقد النار علیه فلما
دخل جبرئیل و الملائکة معه بیت لوط و ثبت امرأته علی السطح فاوقدت نارا فاقبل القوم من کل ناحیة یسرعون الیه فحاصروا بیت لوط و ذکر
الله قصتهم فی سور القران متفرقا فاخرج لوط مع اصحابه لیلا من بیته و جبرئیل قلع ارض بلادهم من تخوم الارض ثم رفعها الی قریب السماء
فقلب جبرئیل ارضهم **و** قبل قلب ارض سدوم من مدینتهم علی الحاضرین فجعل عالیها سافلها بعد ان امطر علیهم الحجارة و بقیت امرأته لوط
باکیة منهم فی قریة فضرب الله الحجر علی هامتها فماتت **سوال** لفظ الا در اینجا از متصل است یا از منقطع **جواب** در ان احتمال هر دو حالت داده
اند **احدهما** منقطع است زیرا که زوجه او از اهل و نبوده **ثانیهما** متصل بدون منفصل است زیرا که دخول زوجه در اهل جایز است بطور تغلیب بالجمله
چنانچه ابن نوح را از اهل نوح بر آورده و بالاتفاق ولد صلبی نوح بود بقوله ان ابنی من اهلی الی قوله قال یا نوح انه لیس من اهلک انه عمل غیر
صالح **تنبیه** در این دلالت قطعیه هست که قرابت نسبی اگرچه اقرب باشد و نسبت زوجیت ابدا و اصلا نفع از عذاب نمیرساند احدی را سوای تصدیق بدین حق
و اطاعت و ایمان مبنی چنانچه پسر نوح را قرابت پدری **و** دو زوجه آن دو نبی نوح **و** لوط را از زوجیت ایشان نفع نبخشید از هلاکت و عذاب تعالی ف

همچنین منافقین اولاد و ازواج نبی را انفع نمیرساند قرابت نسبی و اتحاد ازدواجی و مصاهرتی چنانچه ضرر نرسانید زوجیت فرعون آسیه بنت مزاحم را باما
باسه سوے جار الله زمخشری در سورهٔ تحریم مفصل تر ازین فرموده که عایشه و حفصه مخالف پیغمبر ص رفتار و گفتار کرده بودند پس در سورت تحریم او تع
تمثیلا ذکر ولمومن بدکه زن نوح و زن لوط باشند اولا آورد بقوله تع ضرب الله مثلا للذین کفروا امرئة نوح و امرئة لوط کانتا تحت
عبدین من عبادنا صالحین فخانتاهما فلم یغنیا عنهما شیئا وقیل ادخلا النار مع الداخلین باوجودیکه ایشان زوجه دو پیغمبر بودند از بس که منافقات
بودند زوجیت انبیا ایشان را نگردانید ایشانرا از عذاب الهی در دنیا و از دخول نار در عقبی و ثانیا بضرب المثل نیز ذکر دو زن صالح کرد بقوله ضرب الله
مثلا للذین آمنوا امرئة فرعون اذ قالت رب ابن لی بیتا فی الجنة ونجنی من فرعون الخ و مریم ابنت عمران الی قوله وصدقت بکلمات ربها
وکتبه وکانت من القانتین که زن فرعون کافر ظالم و مادر عیسی احصان فرج و بجمال اخلاص تصدیق و ایمان بالهیت و برسالت و بکتب او داشتند
هیچ مانع نشد ایشانرا از دخول جنت زمخشری از اشد متعصبین سنی بوده گفت بعد نقل کج رفتار و گفتار عایشه و حفصه بطور تعریض ایشانرا ذکر این
چهار زن آورد تا متنبه و متذکر شوند اشکال چرا او تع کانت من الغابرین در باب زن لوط آورد و بطور کانت من الغابرات نفرمود جواب
چونکه غابرین من باب تغلیب ذکور بر اناث میباشد چه او با لوط از شهر سدوم بر نیامد و با نالنیکه در بلد سدوم که محل نزول عذاب الهی بود باقی ماند لهذا
او را در غابرین ذکر کرد نسفی وغیره روایت کردند که روی انها التفتت فاصابها حجر فماتت و بروایة اخری که او معاینه نزول عذاب بر قوم
کرد وگریه بیا قوماه میکرد پس بعد اهلاک ایشان بر او هم سنگی از آسمان آمد او هم بدرک اسفل شتافت لهذا ذکر او را من الغابرین آورد سعودی
فرمود بمعنی کانت من الباقین فی دیارهم الهالکین فیها و التذکیر للتغلیب و لبیان استحقاقها لما یستحقه المباشرون للفاحشة اشکال
بماثم و معاصی مردان و تمادی ایشان چگونه جایز باشد قتل و اهلاک اطفال صغار و زنان بیکار جواب چونکه ایشان بالکل ترک زنان کرده بودند و
تناسل و توالد از ایشان بالکل معطل و منقطع شده بود و طفلی اصلا در ان بنود و اطفال هلاک نشدند اما از حضرت ابو جعفر ع جمعی عامه
باسانید خود نقل همین سوال کردند پس امام باقر ع فرمود که مردان شان لواطه با مردان و زنان شان با زنان سحق میکردند یعنی زنان
باهم مرتکب شده فروج خود را بفروج یکدیگر میمالیدند لهذا مستحق عقاب فریقین مردان و زنان گردیدند رواه منهم الثعلبی و السیوطی وغیرهما
بحث حادی عشر مطر و امطار بمعنی باریدن از جهت فوق باران و سنگ میباشد ابو عبیده گفت استعمال مطر بصیغهٔ ثلاثی مجرد در رحمت
خاص و امطر فی العذاب میباشد و راغب اصفهانی گفته استعمال مطر در خیر و امطر در عذاب میباشد سعودی گفته و امطرنا بمعنی
ارسلنا علیهم ارسال المطر است و بقولی امطرنا بمعنی انزلنا علیهم المطر است رازی گفته یقال مطرت السماء و امطرت والاول افصح
وامطرهم مطرا و عذابا و کذلک امطر علیهم اما نصب مطر بجهت مصدر باشد مطر مطرا چون ضرب ضربا بحث ثانی عشر و امطرنا
علیهم مطرا گمان بعضی مراید و آیه تقدیم و تاخیر است چون و امطرنا علیهم فانظر کیف کان عاقبة المجرمین فانجیناه و اهله الا امرأته و کانت
من الغابرین بحث ثالث عشر که تعا ارسال و انزال کردیم بر مجرمین قوم لوط فرستادنی و انزال کردنی از جانب سما پس مفسرین در معنی امطر
خلاف کردند نزد بعضے امطرنا علیهم نوعا عجیبا من المطر یعنی فرستادیم بر ایشان نوعی عجیبی از باران که مثل او قبل بر ایشان نباریده بود تا همه ایشان
باریدن هلاک شدند نزد بعضے امطرنا علیهم الکبریت و النار یعنی سنگ کبریت مع النار بر ایشان باریدیم و بقول جمعی بدل باران بر ایشان
سنگ باریدیم از سما لقوله تع فی آیة اخرٰی و امطرنا علیهم حجارة من سجیل یعنی باریدیم بر ایشان سنگ سجیل را بقولی بر مسافر ایشان سنگ بارید
و حاضرین ایشان خسف زمین شدند یعنی فرو برده و خورد ایشان را و بقولی اول بر ایشان سنگ بارید و بعد از فرو برد زمین شدند و روی
ان تاجرا منهم کان فی حرم مکة عظمها تع زیادة انه توقف فیها اربعین یوما فتوقف الحجر بین الارض والسماء اربعین صباحا حتی قضی
تجارته وخرج من الحرم فوقع علیه وهلک خارج الحرم یعنی شخصے از قوم لوط بطور تجارت در مکه تا چهل روز بود و سنگ نصیب او معلق در بین
ارض و سما باند با مرالهی پس از خروج او از حرم بکه در خارج آن بر سرش آمده خارج حرم دفعة هلاک شد و بقولی همه این اشیاء و انواع بدرک رفتند
اول بنگهای کبریتی مع النار و باران بر وی و بعد آن زمین فرو برد و همه ایشان را و بعد آن بامر خالق قهار جلیل جبرئیل امین بال ایشان را بریده نزدیک آسمان
اول برده تا قریب بصبح بر بال خود نگاه داشته که اذان دجاج و آواز سگهای آن ملک اهل سما می شنیدند پس انقار کرد آن زمین را بجائیکه زیرش

بالا و زیر بالا یش

جواب اشکال اگر مردان ... زنان و اطفال را چرا عقوبت بعذاب ... هلاک شدند

بیان وجوه معانی مطر بر قوم لوط ۱۲

بالاوروئے بالائیش بزیر کردہ انداخت **وجعل عالیہا سافلہا** اشارہ باین میباشد **بحث رابع عشر** فانظر کیف کان عاقبۃ المجرمین این خطاب
علی الظاہر بحضرت رسالتماب است **و** بعد ازان بہر عاقل مکلف است الی القیامت تا عبرت گیرند **پس** معنیش آنکہ ای **محمد و** ای مکلف عاقل عصر بعصر الی القیامت
بنگرو بنگر تامل کن کہ چگونہ شد وبیاشد انجام وختام مجرمان وعاصیان یعنی بعمل لواطہ کل آنقوم مرجوم بسنگباران شدند حتی زمین ملک ایشان بریدہ ودریدہ
از کرہ ارض زیرش زبر کردہ شد وجعل عالیہا سافلہا بیانش است **تبصرہ** در وجوب ولزوم حد لواطہ فقہا است دو قول دارند **نزد ابوحنیفہ**
لواطہ موجب حد نیست ورجم بحجارہ در شرع لوط بودہ **و** این شرع محمد ناسخ ہمہ شرایع پس ناسخ شرع لوط ہم میباشد لہذا لوطی ساقط الحد در اسلام میباشد **نزد**
دیگر فقہا لوطی ثابت وواجب الحد است **و** ہمین مذہب امامیہ **و** شافعیہ ہست **و** ہمین را **امام رازی** نیز نقل کردہ انتقال مذاہب الشافعی حجۃ.
الحد **و قال** ابوحنیفہ لا توجبہ **اما** ثبوت حد لوطی بعقل **و** صحیح نقل است **اما عقل** در علم اصول فقہ مبرہن گردیدہ ان الاصل فی الثابت
ہو البقاء الا ان یثبت طریان النسخ یعنی اصل در شئی ثابت وحاصل بقاء **و** استصحاب آن باقی است تا ثبوت لحوق نسخ **و** در شرع نبی ما نسخ این حکم ظاہر
ثابت نشدہ فوجب القول ببقائہ **و اما شرع لوط** ملت ابراہیم خلیل بلا خلاف است **و** دین اسلام از موضوع ابراہیم خلیل فی الحقیقت است **و** مامور
ماریم وجوبا باتباع ملت ابراہیم بقولہ ثم فاتبع ملۃ ابراہیم حنیفا بیا تقیم **پس** قول بنسخ حد لواطہ باطل است **و ایضا** آیہ اولئک الذین ہدی اللہ فبہدہم
اقتدہ دلالت دارد کہ آنچہ متفق علیہ از شرع انبیا سلف باشد او حجت بر ما میباشد **و اما نقلی** پس از قرآن ہمین آیہ ذیل فانظر کیف کان عاقبۃ المجرمین
است در فانظر بعد عبرت گرفتن از انزال احجار بر لوطیان سابق تصریف ما است بسوی آن **پس** تقدیر آیہ فانظر الخ الی الذین امطر اللہ الحجارۃ علی من
سبق ذکرش بفاء تعقیب است **و** ذکر الحکم عقیب الوصف المناسب یدل علی کون ذلک الوصف علۃ لذلک الحکم فہذہ الآیۃ تقتضی کون ہذا الجرم
المخصوص علۃ لحصول ہذا الزاجر المخصوص **و** اذا ظہرت العلۃ وجب ان یحصل ہذا الحکم اینما حصلت ہذہ العلۃ **و اما نقلی** پس
از ان شریعت اسلام در حد لوطی مقرر شدہ یکی از حدود ثلثہ **قال** النبی من عمل عمل قوم لوط فارجموا الفاعل والمفعول بہ **رواہ** ابن ماجہ **و** الحاکم
مع التصحیح **واللوطی** یرجم احصن ام لم یحصن سنۃ ماضیۃ **رواہ** ابو الدنیا **و** البیہقی **و ان علیا** رجم لوطیا **رواہ** ابن ابی شیبہ **و** ابو الدنیا
و البیہقی **قال ابن عباس** ان اللوطی ینظر اعلی ما فی القریۃ فیلقی منہ منکسا ثم یتبع بالحجارۃ **رواہ** ابن ابی شیبہ **و** ابو الدنیا **و** البیہقی **قال**
النبی من وجدتموہ یعمل عمل قوم لوط فاقتلوا الفاعل والمفعول بہ **رواہ** جم غفیر منہم عبد الرزاق **و** احمد **و** ابو داؤد **و** الترمذی **و** النسائی
و ابن ماجہ **و** ابو الدنیا **و** الدارقطنی **و** ابن الجارود **و** الحاکم مع التصحیح **و** البیہقی وغیرہم باسانیدہم **و از اجلہ متواترات** است کہ روز محاصرہ
خلیفہ ثالث عثمان از بالائی بام خود سر برآوردہ دربارہ نجات خود اصحاب وتابعین را گفت چرا القتل من اجتماعا عزم مصمم کردہ آمدہ اید پس بندا ر بلند بایشان
گفت **اما علمتم** حدیث انہ لا یحل دم مسلم الا باربعۃ رجل قتل فقتل **و** رجل زنی بعد ما احصن **و** رجل ارتد بعد الاسلام **و** رجل عمل
عمل قوم لوط **رواہ** اہل الحدیث **و** السیر **و** التواریخ کلہم **و** السیوطی فی الدر المنثور **اقول** مضمون احادیث بسہ حد بطرق اہل بیت عصمت والطہارت
نیز وارد است **مروی** صدوق المحدثین فی الفقیہ **و** شیخ الطایفہ فی الاستبصار از علی ابن ابراہیم بسند او **قال** امیر المومنین لو کان ینبغی لاحد ان
یرجم مرتین لرجم اللوطی حاصل آنکہ حضرت امیر فرمود کہ اگر سزاوار میبود دو مرتبہ سنگسار کردن ہر آئینہ لوطی دو مرتبہ سنگسار کردہ میشد **جناب**
شیخ الطایفہ در فیمن اوقب غلاما از ابی عبد اللہ روایت کردہ قال امیر المومنین ان رسول اللہ حکم فیہ ثلثۃ احکام **اما** ضربۃ
بالسیف فی عنقہ بالغۃ ما بلغت **و اما** ہدار من جبل مشدود الیدین والرجلین **و اما** احراق بالنار یعنی حضرت امیر علیہ السلام نقل فرمود کہ پیغمبر
صلی اللہ علیہ والہ وسلم در حد لواطہ بیکی از سہ حد حکم فرمود یا گردن زدن یا از کوہ مشدود والیدین والرجلین بزیر انداختن یا احراق بالنار **و** در روایات
اخر چہارمی رجم کردن یعنی سنگسار کردن است **در استبصار** زیادہ در روایت دیگر کہ خلیفہ ثانی در حد لوطی بعد از صحابہ از حضرت امیر پرسید
و آنحضرت بعمر فرمود فاضرب عنقہ فضرب عنقہ فقال علی احرقہ بالنار فاحرقہ عمر بالنار پس عمر گردن لوطی زد **و** بعد ازان فرمود کہ
بعد ازان او را بسوزان پس بعد جمع ہیزم او را در دادہ خاکستر لوطی بباد فنا داد **و در فروع کافی** ہم در تحدید لوطی صحاح احادیث درج اند **و** غرض
آنکہ قائلین بسقوط حد لوطی وعدم وجوب آن باطل محض مجمع علیہ کل ائمہ فرقات اسلامیہ غیر ابوحنیفہ میباشد **و** ہمین اصح القولین است **و** در این باب ہم
قیل وقال بسیار فقہا دارند وصورت ذکرش در اینجا نیست **اشکال** در خبر است کہ حضرت امیر در خلافت خود نفر غالی ولوطی را زندہ در نار احراق کرد

بیان حد لواطہ نزد فقہیہ

ابوحنیفہ کا اسقاط حد لوطی

بیان حد لوطی سہ حد است قتل بالسیف القاء از جبل یا احراق او بالنار

ابن عباس میفرمود لا یعذب بالنار الا رب النار و اینخبر هم از اخبار مشهوره است پس خبار امیر چگونه منافی و منهی عنه بفعل بعمل آورد **جواب** اگر صحت
خبر احراق لوطی غالی بنا بر اثبات میشود پس جمعی از مفسرین **و** محدثین عامه گفته‌اند ماخذ آن همین تعذیب قوم لوط و امطرنا علیهم من حجارة میباشد
چه بر یک طایفه لوطیان او تعه با نزال حجار کبریت زنده درداد لهذا ابوبکر هم مع استشاره از صحابه رسول معاینه امیرالمومنین لوطی را احراق کرد و اگر جایز نمیبود
البته علی مانع او میشد چنانچه در بسیاری احکام غلطی مشایخ ثلثه را بر آورده باز داشت ایشان را و درین چرا منع نکرد **و** لهذا علی در خلافت خود هم بکمره لوطی و غالی را
احراق کرد **و** درین شکی نیست که علی اعلم از ابن عباس بود **و** ابن عباس تلمیذش **و اگر** علم اینمسئله بطور قطعی از قرآن نمی بود داشت البته از علی چنین فعل اصلا
بوقوع نمی آید و همین قول **سید مرتضی** در شافی **و قول** شیخ الطایفه در تلخیص شافی است **پس** خبر لا یعذب بالنار الخ ماول هر دو وجه میشود **حمل** ها
لا یعذب احد بالنار الا رب النار فی الاخرة یعنی عذاب بنار نمیکند مگر خاص خالق نار **ثانیها** اگر اینخبر حمل بر نفی عذاب دنیائی شود باهم اشکال ندارد
چه احراق غالی و لوطی بالنار در دنیا حد خاص است آن هر دو است و بدست نبی یا ولی اگر غالی و لوطی را احراق کردند بامر خدا کردند و فعل نبی و علی فعل خدا است
لقوله تعالی الذین یبایعونک تحت الشجرة انما یبایعون الله دست و فعل آئینه و مشخص خاص فعل و دست خدا است **تدبر تنبیه** این قصص اربعه نوح و
هود **و** صالح **و** لوط **و** شعیب دلالت بر بطلان قول مجبره دارد که فاعل و موجد مرید کفر و ضلالت و مضل کفار خالق است چه اگر قول ایشان حقیقی میداشت درین مناظرات
قطعا با نبیا میگفتند چنانچه شیطان در جوابش گفته بود شفاها خلقتنی من نار و خلقته من طین **و** شما انبیا هم از زبان ما خالق ما را گوئید که چرا در ما کفر و فجور
و فسق آفرید **و** بار رفع خالق قادر نیستیم و در ترک و ازاله امر مخلوقی اقتدار و تمکن نداریم **و** در ما آنچه خواسته آفرید **و** بعد ان ترک و ازاله از ما میخواهد **و** بر عدم
آن در دنیا و عقبی بفعل خود بما عذابهای شدید گوناگون میکند **و آیا** ازین ظلمی ناحق اعظم و اظلم هست نه والله بالله تعالی الله عما یقول الظلمون علوا کبیرا

قوله تعالی وَ اِلٰی مَدۡیَنَ اَخَاهُمۡ شُعَیۡبًا قَالَ یٰقَوۡمِ اعۡبُدُوا اللّٰهَ مَا لَکُمۡ مِّنۡ اِلٰهٍ غَیۡرُهٗ
قَدۡ جَآءَتۡکُمۡ بَیِّنَةٌ مِّنۡ رَّبِّکُمۡ فَاَوۡفُوا الۡکَیۡلَ وَ الۡمِیۡزَانَ وَ لَا تَبۡخَسُوا النَّاسَ
اَشۡیَآءَهُمۡ وَ لَا تُفۡسِدُوۡا فِی الۡاَرۡضِ بَعۡدَ اِصۡلَاحِهَا ذٰلِکُمۡ خَیۡرٌ لَّکُمۡ اِنۡ
کُنۡتُمۡ مُّؤۡمِنِیۡنَ ○ وَ لَا تَقۡعُدُوۡا بِکُلِّ صِرَاطٍ تُوۡعِدُوۡنَ وَ تَصُدُّوۡنَ عَنۡ
سَبِیۡلِ اللّٰهِ مَنۡ اٰمَنَ بِهٖ وَ تَبۡغُوۡنَهَا عِوَجًا وَ اذۡکُرُوۡۤا اِذۡ کُنۡتُمۡ قَلِیۡلًا فَکَثَّرَکُمۡ
وَ انۡظُرُوۡا کَیۡفَ کَانَ عَاقِبَةُ الۡمُفۡسِدِیۡنَ ○ وَ اِنۡ کَانَ طَآئِفَةٌ مِّنۡکُمۡ اٰمَنُوۡا بِالَّذِیۡۤ
اُرۡسِلۡتُ بِهٖ وَ طَآئِفَةٌ لَّمۡ یُؤۡمِنُوۡا فَاصۡبِرُوۡا حَتّٰی یَحۡکُمَ اللّٰهُ بَیۡنَنَا وَ هُوَ
خَیۡرُ الۡحٰکِمِیۡنَ ○ ترجمه این آیات ثلثه

و فرستادیم بسوی ذریه و نسل مدین که پسر ابراهیم خلیل الرحمن بود **و اسم** برادر ایشان شعیب بن نکیل بن یشجر بن مدین را گفت شعیب مخاطب با یشان ای قوم
من عبادت کنید خدای ازلی و ابدی را نیست مر شما را هیچ الهی معبود بحق سوای او سبحانه بتحقیق آمد شما را بیانی روشن و واضح از پروردگار آفریننده

دراست و درست سازید و تکمیل کنید کیل خود را که او ظرفی پیمانه بوزن باهم معامله گیر و داد نجلق میکردند و درست و راست کنید اوزان موزونات میزان خود را در معامله گیر و داد لیجے
زیاد بگیرید برای خود و کم و قلیل بدهید مردم را چه عادت شان بود که بیک کیال و میزان زاید از مردم میگرفتند و بکیال و میزان دیگر قلیل و کم میدادند چنانچه
در این زمان بگز و بسیر من زاید میگیرند و بگز و زراع و بوزن میزان قلیل و کم میدهند و کم بکنید مردمان خرنده را اشیاء موزونات را و بمکر و فریب و خدع معامله
بمردم اصلا و ابدا مکنید و فساد مکنید بکفر و خیانت در روی زمین با اهل ارض بعد از صلاح و اصلاح آن زمین ببعث انبیاء و اصفیا خلفاء ایشان و انزال صحف
و کتب الهیه بکمال زحمت کشیدن انبیاء زمین مآل آن بصلاح و اصلاح و فلاح آمده اند این امر مامور و عمل معمول را از ایمان بخدای واحد و ایفاء و اکمال و اتمام
معامله اشیاء در بیع و شراء بهتر است و شما اگر هستید شما ایمان آرندگان و تصدیق دین دارندگان و عادت قوم مدین مستمرا همین بود که بکیل و وزن از مردم
زیاد گرفتن و ناقص و کم وزن و کیل بمردم دادن **و** نیز راه زنی کردن و اشیاء و متاع مسافرین و قبایل را در بین راه بغارت و چپاو بردن لهذا در راه آمده اخطاء
ایاب و ذهاب غرباء و مسافرین میکردند و بهر طریق می نشستند و قطع طریق میکردند و ازین کار هم نهی آمد ایشان را که منشینید بهر جاده و راه بجهت اخذ اموال و اسلحه
و اشیاء ایشان بغارت و غلبه و مترسانید مردمان را و وعید شدید مکنید اظهار **امر و سبب** کر ایشان در راهها آمده اموال و اشیاء مردم را جبرا و قهرا
اخذ میکردند **و** از رفتن نزد شعیب مانع میشدند و بر رفتن نزد او توعید و تهدید شدید بر ان با ایشان سفر مینمودند **و** این سبب ذهاب و ایاب مردم صد راهها
میشدند و اشاره بسوی همین فرمود که باز میدارید از راه خدا مر آنکس و شخص را که ایمان بخدا و شعیب آورده و شما میجوئید و میطلبید برای خدا و براه خدا کجی و
انحراف یعنی بمقابل دین الله طلب بطلان و حرمان با ایجاد و ابراز ضلالت میکنید **و** یاد کنید ای ذریه مدین منت و احسان خدای را بر خود چون بودید شما
قلیل العدد و البضاعت پس کثیر و بسیار گردانید خالق شما را در انسال و برکت داده شما را در متاع و اموال و توانگر گردانید همه شما را چه ابراهیم برای پسر خود مدین
را دختر لوط تعقد آورده و خالق کریم کثیر گردانید اولاد و احفاد و ذریه مدین را و برکت داد در همه اشیاء و اموال و متاع ایشان که بعد قلت در ایشان کثرت و بعد حاجت
و عسرت ایشان را مبدل بغنا و وسعت و ثروت ساخت و بحصول فلاح مفسد در زمین بعد صلاح و اصلاح شدند **پس** معلوم شد که بکثرت عدد و زیادتی مال و
جاه اکثر طاغی و باغی و مفسد فی الارض میشوند **و** بنابراین حال میفرماید خدا بنگرید و نیک بدقت تامل نمایید ای عقلاء و علماء جمیع اعصار تا روز حساب شما که
چگونه انجام کار و آخر رفتار مفسدان تباه کار از امم سالفه از قوم نوح **و** عاد **و** ثمود **و** لوط **و** مدین شد و بیا شد **و** بعد آن قول شعیب را تعالی نقل فرمود که مخاطب
بقوم فرمود اگر چه گروهی از شما ایمان آوردند و تصدیق کردند بانچیز که از جانب خدا براستی و درستی فرستاده شده ام بآن ولی طایفه و گروه دیگر شما ای قوم مدین
ایمان نیاوردند و تصدیق برسالت مرسله الهی که بواسطه من است نکردند بکثرت قوت و ثروت پس ضلالت و جهالت را بر هدایت ایثار و اختیار نمودند پس ای
قوم تحمل و صبر و شکیبائی کنید تا وقتیکه حکم میکند خدای عادل میان دو طایفه یعنی میان ما و شما و او تعالی بهترین حکم کنندگان است چه حکم سبحانه تعالی عین عدل
و انصاف است و ظلم و ستم و میل و انحراف اصلا و ابدا بسوی آن راهی نیست **و در تفسیرش** چند بحث اند **بحث اول** مدین بوزن مفعل یا فعلل
بلدیست مبنی بمسکن پسر ابراهیم خلیل در طریق شام مقام شعیب نبی **و** اسم قبیله از ذریه مدین یا عربی است **یا** عجمی در ان دو قول اند **نزد زجاج** جایز است
که عجمی باشد و اما منصرف است یا غیر منصرف مشهور غیر منصرف است بوجود تعریف و تانیث **و** همین تحقیق شیخنا الطبرسی است **بحث ثانی** شعیب اسم
نبی است یا عربی است **یا** عجمی علی التقدیرین منصرف است یا غیر منصرف در این نیز دو وجه اند **بحث ثالث** در مدین بدو قول خلاف کرده اند **احدهما**
چونکه مدین پسر ابراهیم خلیل بالاتفاق است **و** آنرا خود مدین و اولاد او بنا کردند لهذا باسم او مشهور گردید **پس** بنا بر این مضاف اینجا مقدر است چون الی
اهل مدین چنانچه در واسئل القریة بتقدیر و اسئل اهل القریة میباشد **ثانیهما** این مدین اسم قبیله و ذریه مدین بن ابراهیم میباشد **پس** این مدین علم قبیله
چون بکر **و** تمیم و تیمی **و** اسدی **و** امثالهم از قبایل عرب گردیده **بحث رابع** در نسب شعیب نبی اهل کتاب **و** اهل اسلام خلاف کردند **نزد**
اهل توریت او شعیب بن صیفون بن عیفان بن ثابت بن مدین بن ابراهیم خلیل میباشد **ثعلبی** از محمد بن اسحاق نقلکرده که او شعیب
بن میکائیل بن یشجر بن مدین بن ابراهیم **و** اسم شعیب بسریانی ثیرون **و** اسم مادرش **میکیل** دختر لوط نبی **و** شعیب اعمی العیون بود فذلک
قوله تعالی اخبارا عن قومه انا لنریک فینا ضعیفا ای ضریرا یعنی اعمی مراد گرفته اند **و** نقله البغوی ایضا **سعودی** گفته هو شعیب بن یشجر
بن مدین **و قیل** شعیب بن نویب بن مدین **و قیل** شعیب بن یثرون بن مدین بن ابراهیم **رازی** نقل کرده هو شعیب بن نویب
بن مدین بن خلیل الرحمن **در معالم** نقل کرده هو شعیب بن میکیل بن یشجر بن مدین بن ابراهیم **و قیل** هو شعیب بن یثرون بن

بیان آنکه اسماء انساب شعیب نبی و مدین پسر ابراهیم خلیل و بنام او بلد نامیده شد

یویب بن ابراهیم و ام میکیل بنت لوط بود قال الله کذا شیخنا الطبرسی ره در در منثور ابن عساکر بطریق اسحاق بن بشر او از شرقی بن قطامی
نقل کرده که او امام النسابه و علامهٔ انساب بود قال هو یثروب بالعبرانیة و شعیب بالعربیة ابن عیفا ابن یویب بن ابراهیم و یویب بوزن جعفر اول و
یاء مثناة تحتانیة و بعد الواو موحدتان یعنی یوبب اول یا مثناة تحتانیة و بعد واو دو باء یک نقطه موحده بوزن جعفر میباشد در در منثور
از ابن عساکر بطریق اسحق بن بشر او خبار کرده از بعض آنکس که کتب اهل کتاب خونده قال ان اهل التوریة یزعمون ان شعیبا اسمه فی التوریة میکائیل
و اسمه بالسریانیة جزی بن یشجر و بالعبرانیة شعیب بن یشجر بن لاوی بن یعقوب النبی علیه السلام ابن عباس گفت شعیب بود نبی
مرسل بعد از یوسف النبی رواه السیوطی و اسحاق بن بشر و ابن عساکر عکرمه و سدی هر دو گفتند ما بعث الله نبیا مرتین الا شعیبا
مرة الی مدین فاخذهم الله بالصیحة و مرة اخری الی اصحاب الایکة فاخذهم الله بعذاب یوم الظلة رواه السیوطی و اسحاق
و ابن عساکر نیز گفتند یعنی هیچ پیغمبرے دو مرتبه مرسل نگردیده سوے شعیب مرة اولی مرسل گردید بسوی قوم مدین پس خدا هلاک کرد ایشان را بصیحه و مرة
دیگر بعد ازان مرسل گردید بسوے اصحاب ایکه که ساکنین زیر اشجار ملتفة الاغصان بودند و ایشان را ماخوذ بعذاب ظله یعنی از سایه افگن ابر بر ایشان
آتش فرود آمد و فتیله کلهم را در داده ایشان را خاکستر ساخت اشکال هروی بغوی و ثعلبی پیغمبر شعیب اعمی العیون ناقص العضو الکامل بود و هر ناقص العضو خصوصا
اعمی العیون مطعون و معیوب در امت و محل ایراد و اعتراض خصام میباشد چنانچه انا لنریک فینا ضعیفا شفاها باو گفتند و آنچه ایراد و اعتراض فی الواقع
در پیغمبر حاصل باشد او موجب سقط و قر و عظم او میگردد و پیغمبر هست تام الاعضاء بلا عیب لا نقص باید باشد و هرگاه امامت جماعت صلوة ممنوع و مکروه باشد
امت در شریعت اسلام باشد پس چگونه خلیفة الله و رسول او حضرت ناقص العیون کور یا کر یا گنگ یا لنگ جایز باشد جواب فی الواقع در علم کلام مبرهن
گردیده که هر نبی از نقص و عیوب بدنی و نسبی و از همه قبح صفاتی و قدح علمی و از امراض منفره ظاهر و باطن جسمانی وجوبا باید بری و محفوظ از بدایت الی نهایت
بقائه باشد تا سقط عظم و قر و موجب قبح و قدح و ایراد و اعتراض نگردد تنبیه بثبوت این لازم و واجب است که شعیب از عمیان عیون بری و تام کامل
الاعضاء و صحیح الاحساس و الادراک وجوبا بوده ایرادیس معنی آیه انا لنریک فینا ضعیفا چه میباشد جواب بدو وجه هست احدهما تاویل به
بعمیان رسول بخبر واحد مجهول الاسناد است و بفرض تصحیح و تسلیم خبر واحد مفید ظن میشود نه مفید علم مع ذلک ظنیات را مدخلیت در مقطوعات برهانی
اصلا نمیباشد پس انخبر عمیان شعیب صحیح و ثابت نمیشود و ثانیهما تاول حکایت کفار انا لنریک ضعیفا و لفظ ضعیف صراحة بر ضریر و اعمی بودن الخ
اصلا لغت و ایضا عرفا دلالت ندارد پس لابد این محمول است بر ضعف رای و عدم صحت رای آنها بزعم معاندین کفار بعناد چه ایشان از شعیب شنیدند یا قوم اعبدوا الله
ما لکم من اله غیره که مخالف اعتقاد و عمل خود شنیدند لهذا جواب از اظهار ضعف رای خود میگویند که ای شعیب در دعوای رسالت خود با مضمون در رای تو ضعیف ما رای
میباشی چه قوی الرای و صحیح الفهم امر نمیکند بترک عبادت الهه قدیمه آبائی ما خواه ضعیف قبیل از ضعف مفتوح العین بگیریا از مضموم العین علی اللغتین
ضعیف الرای ضعیف القوی و غرض ازین لفظ اظهار شبهه او در قوم که ضعیف العقل قلیل الفهم و رای است تا قولش را احدی ملتفت نشود و قبول نکند یعنی خلاف
القوت و الصحت میباشد چنانچه در مصباح اللغة نیز گفته بحث خامس قوله تعالی و الی مدین اخاهم شعیبا ایهم عطف بر ما
قبل آیات بتقدیر و ارسلنا الی مدین اخاهم شعیبا مفسرین درینجا بدو قول رفته اند احدهما این مدین اسم بلد هست پس تقدیرش اینست و ارسلنا
الی اهل مدین اخاهم شعیبا یعنی فرستادیم ما بسوی اهل مدین و نواحی آن برادر نسبی ایشان شعیب را برسالت خود ثانیهما مدین اسم قبیله است پس بنابران
و ارسلنا الی اولاد و احفاد و ذریة مدین بن ابراهیم اخاهم شعیبا اقول بهر دو وجه مضاف مقدر هست و الا بر اول لازم میاید که بلد مدین
مرسل گردید بدرو دیوار و ابنیه و امکنه جماد به ابنیا مبعوث نمیشود و بر ثانی لازم میاید که میت ثانی معدوم شعیب مرسل بعد انقضاء و انصرام مائات
سنون مبعوث و مرسل گردید و بسوی اموات موجوده جماد و یا فانی ابنیا مبعوث نمیشوند بحث سادس قال یا قوم اعبدوا الله ما لکم من اله
غیره این مقوله رسالة از شعیب است و این جمله استینافیه جواب سوال ناشی از حکایت ارسال و الیهم میباشد کانه قیل اذا ارسل شعیب الیهم فما قال
لهم فقیل قال یا قوم الخ و تفسیر این گذشته بدانکه در بدایت ارسال کل انبیاء و رسل اول دعوة بتصدیق خالق واحد که اصل اصول ایمان و
اول تکلیف بایشان من جانب الله و بعد از دعوة الی عبادة الله و الی احکامه تعالی از اوامر و نواهی و افعال و تروک میباشد و ازینجا در خطب
حضرت امیر وارد است اول الدین معرفته و کمال معرفته کمال توحیده و کمال توحیده تنزیهه عن الصفات لان کل صفة

تدل ان الموصوف خیرها الخ میباشد **مرویست** ان شعیبا یقال له خطیب الانبیاء لحسن مراجعته قومه **تبصره** در ما لکم من اله غیره
لفظ ما نافیه جنسیه با بعدش خبر و اسمش جمع است **و** نفی جنس الهیت کلا میکند سوای اله واحد **پس** بجای لا اله الا الله بمعنی آن مقرر در انبیاء سلف
اول تبلیغ بود **بحث سابع** قد جاءتکم بینة من ربکم تحقیق آمد شمارا بینه یعنی حجتی روشن و برهانی قاطع و دلیلی ساطع از جانب پروردگار
مربی و مالک و خالق شما بر توحید معبودیته و استحقاق عبادت برای او تعالی **و** بر صدق و درستی و راستی دعوای رسالت و نبوت من **اشکال** این بینه
چیست **و اگر** معجزه هست پس او مذکور در قران نیست **و اگر** بغیر این معجزه این بینه دعوای رسالة نبی و ابلاغ احکام الهی باشد مدعی آن متنبی میباشد
زیرا که موجب صدق نبی و تصدیق او لا و ابدا اعجازی خارق اهل آن عصر بدون حیل قرین دعوای نبوت او باید باشد پس این بینه چیست **جواب**
بدانکه اظهار اعجاز از لوازم دعوای رسالة و خلافت است چه بغیر اظهار معجزه هیچ طریقی در ثبوت صدق مدعی رسالت و خلافت نیست و بغیر اتیان و اظهار نوع
معجزه خارق العادات مدعی خلافت و نبوت متنبی باطل میباشد **پس** بوجوب عینی هر مدعی نبوت و خلافت را قرین بدعوای خود اظهار خارق لازم میباشد
تنبیه هرگاه این واضح شد **پس** هر نبی ذو المعجزه وجوبا میباشد **و** شعیب هم از انبیاء مرسلین بالیقین صاحب الاعجاز قطعا بوده **اما** بعدم و فقد
علم ما که او کدام نوع و چه معجزه داشت و عدم ذکرش در قران دلیل بر عدم معجزه بشعیب نیست چه از اکثر انبیاء معاجز شان **و** نیز اکثر معجزات سید انبیاء
در قران ذکر نیست **تبصره** نزد آنکس که مراد از قد جاءتکم بینة من ربکم احکام الهی بالقوم است **پس** نزد او قبل براین مع دعوای نبوت اظهار
معجزه کرده و بعد آن بعرض استدلال قد جاءتکم بینة من ربکم برای امر اعبدوا الله آورده **اما نزد** آنانکه قد جاءتکم بینة من ربکم خاص در
باب معجزه میباشد و باین ثابت شد که اول معجزه بانها نموده هر چند نوعیت معجزه مذکور در قرآن و معلوم ما تا باطل زمان نیست **و رازی و زمخشری**
در اینجا گفتند قد وقع العلم بانه کانت له معجزة لقوله قد جاءتکم بینة من ربکم **و** لانه لا بد لمدعی النبوة من معجزة تشهد له و تصدیقه و
الا لم تصح دعواه **و** کان متنبیا لا نبیا غیر ان معجزته لم تذکر فی القران کما لم تذکر اکثر معجزات نبینا علیه و آله و سلم فیه **تذکره** ظهور خارق
العادة بر دست کسی قبل دعوای نبوة و خلافت او جایز هست **یا** جایز نه در متکلمین امت دو قول است **نزد معتزله** غیر جایز است **اما نزد امامیه**
و اشاعره جایز است **و** آنرا ارهاص مینامند یعنی دلیل بر قرب مجی پیغمبرے میباشد **رازی و تفتازانی** گفتند اصل مختلف بیننا و بین
المعتزلة و ذلک ان الذی یصیر نبیا و رسولا یجوز ان یظهر الله علیه انواع المعجزات قبل ایصال الوحی **و** یسمی ذلک **ارهاصا** للنبوة
و قربا لمجیئها **فهذا** الارهاص عندنا و الامامیه جایز **و** عند المعتزلة غیر جایز **و** همین قول حکیم نصیر الدین طوسی در تجرید است **پس**
آنچه زمخشری از باب معاجز شعیب عطاء عصای آدم بموسی **و** ظهور غرائبات و عجائبات از آن عصای موسی را قبل نبوت نمودار و حاصل شد همه آن حالات
را از معاجز شعیب نبی شمرده نه از موسی **بلکه** بعد حصول نبوة آنچه مر موسی را از عصا و غیر آن صادر و ظاهر شد انها خاص معجزات موسی بودند **بحث**
ثامن ایفاء مصدر اوفی یوفی ایفاء بمعنی اکمال الشی و اتمام آن الی حد الحق فیه باشد **و** این بابت ایفاء العهد و هو اتمامه بالعمل به در آیه
اوفوا بعهدی اوف بعهدکم است **و اما الکیل** او تقدیر الشی و اندازه بالمکیال است تا ظاهر شود مقدار او از مکیال **و اما وزن** او عبارت
است از تقدیر شی بترازو و میزان و پیمایش و شمار و نحو و غیر آن **و اما مساحة** او تقدیر کردن بذرع دست یا بالشت یا بغیر آن چون گز و مثل
آن باشد از کال یکیل کیلا چون باع یبیع بیعا **در مصباح** گفته یقال کلت زیدا الطعام یتعدی الی مفعولین **و** الاسم الکیلة بالکسر
و المکیال ما یکال به اسم الة **و** الجمع مکاییل **و** جمع الکیل اکیال **اما المیزان** اسم اله از وزن یزن زنة و وزنا از باب وعد یعید عدة
یقال زنت زیدا حقه و زنت لزید حقه چون کلت زیدا ما حقه **و** کلت لزید **اما المساحة** از مسح یمسح مسحا یقال مسحت الارض مساحة ذرعتها **و** الاسم
بالکسر ای پیمایش است **بحث تاسع** فاوفوا الکیل و المیزان اهل تفسیر و سیر متفق علیه اند که قبیله مدین همه معامله در بیع و شراء بنا نهاده بودند که
بفریب بکیل و مساحة و وزن زاید میگرفتند **و** بوزن و بکیل و بمساحة ناقص و قصیر دیگر میدادند و تعالی امر کرد بایشان بعد از توحید و تعبید الهی بایفاء
و اکمال و اتمام حقوق مردم در بیع و شراء و فرمود که هرگاه تصدیق بخدا و رسول و دین او کردید پس تمام و کمال بدهید مکیلات و موزونات را بمردم زیاده
برای خود مگیرید و ناقص و کم بایشان مدهید **و** بدانکه اغلب و اکثر از منهیات امتی مشغول میبود پس عادت انبیاء بعد از طلب ایمان از ایشان نهی و منع از همان
قبایح تقدیما بر قبایح آخر میکردند چنانچه قوم لوط بلواطه اغلب و اکثر مشغول بود لهذا تقدیما نهی از همان کرد **و** قوم شعیب اکثر معامله شان زیاد گرفتن و

جواب اشکال اعجاز شعیب

ارهاص یعنی ظهور خارق عادات قبل نبوت جایز هست یا نه

کم دادن بود لهذا تقدیماً امر و نهی بان کرد **سوال** فا در فاوفوا برای چه آمده **جواب** ان الفاء ههنا للترتیب لا مر علی مجی البینة الواضحة ویجوز ان
یکون عاطفة علی اعبدوا فان عبادة الله تعالی موجبة للاجتناب عن المناهی التی معظمها بعد الکفر البخس والتطفیف التی کانوا یباشرونه **اشکال**
در اینجا چرا بمقابل میزان بکیال نفرمود چه المیزان اسم لما یوزن به والوزن غیره والمکیال ایضاً اسم لما یکال به والکیل غیره چنانچه در سوره هود بالمکیال
والمیزان فرمود **جواب** چونکه کیل هم بمعنی بکیال استعمال میشود چنانچه عیش بمعنی ما یعاش به میشود لهذا اینجا بکیل ذکر کرد و بعض اعلام فرموده اند تعالی
اراد بالکیل آلة الکیل و هو المکیال و جایز است که در اینجا خاص امر کرد بتمامی خود کیل جانبین که هر دو پیمانه کیرو و داد کامل و تمام باشند یکی ناقص و دیگر
کامل و کذا در اینجا هم میزان بمعنی وزن جانبین متحد باشد نه متفاوت و نه مختلف و در سوره هود مراد از مکیال و میزان آله ما یکال و ما یوزن بهما باشد حاصل
آنکه اینجا خود کیل و وزن ناقص نباشد و در هود ما یکال و ما یوزن ناقص و قلیل در جانبین نباشد **جواب دیگر** جمعی احتمال داده اند که جایز است میزان
و مکیال هر دو مصدر میمی چون میعاد و میلاد باشند پس بنابر این اینجا کیل را مصدر غیر میمی و میزان را مصدر میمی آورد تا بدانند که کیل فهمیده شود که میزان هم
مصدر است و در هود با سما آله هر دو را ذکر فرمود **پس** در ان سوره امر بإتمام ما یکال و ما یوزن و در اینجا مراد آنکه اصل پیمانه کیل و اصل وزن ناقص
و قلیل نباشد فعلی ای تقدیر اشکال عاید نمیشود ثم الله اعلم **بحث عاشر** البخس بتقدیم با موحده تحتانیه و سخا معجمه فوقانیه از بخس یبخس بخساً بمعنی
تقلیل و تنقیص شیء بکیل و توزین متعدی بدو مفعول میباشد چون ولا تبخسوا الناس اشیاءهم و بخست الکیل بخساً بمعنی نقصته و بمعنی شیء معیوب
قلیل القیمة و ناقص الحقیقت والصفة و از اینجا است و ثمن بخس دراهم یعنی دراهم کهنه معیوبه متروک الاستعمال قلیل القیمة باشد **اما** بخس و طفف
یطفف طفا هر دو بیک معنی تقلیل و تنقیص در وزن و کیل و پیمایش و تعدید عدد میباشد و تطفیف تفعیل از طفف یطفف تطفیفا بمعنی مذکور است **در مصباح**
گفته الطفیف مثل القلیل وزنا و معنی و منه قیل للتطفیف المکیال والمیزان تطفیف و قد طففه فهو مطفف اذا کال او وزن و لم یوف **بحث**
حادی عشر در ولا تبخسوا اشیاءهم ولا تفسدوا فی الارض بعد اصلاحها و بخس عبارت است اینجا از نقص شیء از حدیکه حق کسی باشد خواه در وزن و کیل
و مساحت و عدد باشد **واحدی** و **رازی** فرموده اند البخس والتطفیف عبارة عن الخیانة بالشیء القلیل و هو امر مستقبح فی العقول قدیماً و حدیثاً
بعضی فرموده اند انهما عبارة عن تقلیل الشیء للموزون والکیل **طبرسی** فرموده البخس والطفیف لنقص عن الحد یوجب الحق **والافساد** هو اخراج
الشیء الی حد لا ینتفع به بدلاً من حال ینتفع بها وضده الاصلاح **تنبیه** عجب است از امام الاشعریة الفخر الرازی انه قال ان التنقیص فی الموزون
والمکیل امر قبیح قدیما و حدیثا فی العقول این مخالف اشاعره است چه ایشان از قبح و حسن عقلی منکر محض اند و اینجا تنقیص در توزین و تکییل را از قبایح عقلیه قدیما
و حدیثا شمرده **الا** آنکه از آن مذهب رجوع کرده چنین بگوید والا مخالف مذهب خود گفته **بحث ثانی عشر** در وجه تفسیر آیه ولا تبخسوا الخ اولا امر کرد
کامل و تمام الوزن والکیل بدهید آنچه موزونی و کیلی و پیمانه و پیمایشی بگز و ذراع باشد و بعد از آن نهی کرد که تنقیص و تقلیل و ظلم و قطع مکنید حقوق اشیاء موزونی
و مکیلی مردم را چه تنقیص در ان خواه از روی وزن و کیل باشد خواه از روی فریب در مکیال و میزان باشد این خدع و فریب و خیانت عقلا و شرعا در جمیع اهل ملل و نحل
از قدیم الی حین مقرر میباشد و عادت آن قوم همین بود که برای خود بوزن زاید و کیل وسیع میخریدند و بوزن کم و کیل ناقص قلیل المقدار میدادند **زمخشری**
گفته باعتبار عمومیت بخس و نقص اشیاء همه انواع شامل این میباشد و در ذکر وجوه بخس و مکس فرموده که انها بهر نوع بخس و نقص و مکس میکردند در همه انواع معاملات
چنانچه امرا در حرمین بغربا بلدین میکنند **و روی** انهم کانوا اذا دخل الغریب فی بلدهم اخذوا دراهم الجیاد و قالوا هی زیوف فقطعوها قطاعا
ثم اخذوها بنقصان ظاهر و اعطوه بدلها زیوفا انتهی حاصل آنکه مردم غریب الاوطان از اهل حرمین دراهم و دنانیر جیاد و انها را عوض و بدل دراهم و دنانیر ردی
میدادند و میگفتند که دراهم و دنانیر شما ردی اند بقیمة کم میگرفتند و ردی خود بقیمت زاید میدادند و بعد از ان نهی دیگر کرد که فاسد و تباهی در زمین و در اهل آن مکنید
بعد صلاح آن بدستیاری رسل و انبیاء و خلفاء الله تعالی ان الله تعالی اصلحها الارض ببعثة الانبیاء والخلفاء المعصومین العادلین المرشدین باقامة العدل
الرشید و کل نبی و امام معصوم مبعوث و منصوب من الله تعالی هو اصلاح اهل الارض فی کل الاعصار والازمان فتنقیص الموازین والمکاییل من
اعظم المفاسد فی الارض و اهلها **تذکره** تذکره الفاظ امر و نهی این آیه عمومیت دارند **پس** این دلالت دارد که با احدی خواه مومن باشد خواه کافر در وزن
و کیل کم و قطع نکنند و نیز باو گرفتن از انها هر چند کفار و مشرکین باشند و تقلیل و کم دادن مشتریان غضب و حرام و سحت محض میباشد و بعض اعلام در اینجا فرموده
که در بخس و تطفیف جمیع وجوه ممنوعه از غضب و جبر و ظلم و سرقه و رشوت و قطع و انتزاع اموال بجمیع الانواع و بلا رضا گرفتن داخل بلا شک میباشد **تنبیه**

بچشم دل بنگر و بدقت تامل کن که عدل و انصاف مهربانی تعالی را چه اهتمام و انتظام وارد تا که جزئی در معاملات بکمی و زیادتی بمکر و فریب از یکدیگر زدود و از تعالی
بجهت همین تنقیص و تطفیف جزئی بر ستمگرین اقوام را عذاب شدید انزال کرد و جمعی را مسخ گردانید پس این رب العالمین و ارحم الراحمین بدا و صلا بضیاعت
ادنی جزئی از اشیاء بندگان راضی نباشد پس کریم تع چگونه بضرب و قتل و بظلم و نهب و سبی یکدیگر را بلا حق و لا سبب راضی شود و امر بآن نماید و بعض
اعلام باعتبار عمومیت لفظ فرمود نهی از لا تفسدوا شامل جمیع انواع مفاسد الدنیویة والدینیة عموماً میباشد و بقول دیگر از و لا تبخسوا الناس
اشیاءهم خاص مراد منع جمیع انواع مفاسد دنیا است و از و لا تفسدوا فی الارض منع عام از جمیع مفاسد دین و دنیا معا است و بوجه دیگر
اصلاح او آدم بامر و نهی و تحلیل و تحریم توسط انبیاء و مواعظ خلفاء و علماء حقه و اصلاح ارض بلا واسطه انها نیز بتکثیر ایجاد نعماء و آلاء گوناگون حاصل شده
اثر ابرهم مزید بدی معاملات و بغضب پروردگار بریات سوال صلاح را چرا مضاف الی الارض کرد جواب اضافت آن چون اضافت مکر اللیل
والنهار است بحث ثالث عشر ذلکم خیر لکم ان کنتم مومنین بدانکه در این آیه پنج چیز ذکر شد احدها تعبید الهی ثانیها توحید الهی
ثالثها نبوة و رسالت شعیب نبی مرا رابعها نهی از تطفیف کیل و وزن خامسها نهی از افساد بعد الاصلاح پس این ذلکم اشاره است که بسوی همین
امور خمسه یعنی این امور خمسه مذکوره بهتر است مر شما را در دنیا و عقبی اگر شما ایمان و تصدیق بخدا و برسول بدین دارید چه در عقبی بتحصیل این جزاء خیر لا ینقطع
و نجات از عذاب شدید دایم و در دنیا بتکثیر نعمات و اموال و انسال و از زوال عذاب استیصال و این حال برای شما بهتر است در دنیا و عقبی اگر تصدیق
واقعی بما دارید بحث رابع عشر در بکل صراط چرا باء صله آورده و چرا علی یا فی را نیاورده جواب جمعی از ائمه نحات و لغات گفته‌اند که
تعاقب الحروف الثلثة ههنا الباء و علی و فی کما تقول لا تقعد بکل صراط و علی کل صراط و فی صراط لان هذا اجتمع معانی الاحرف لثلثة
فیه فان الباء للالصاق و هو قد الصق المکان فاذا قلت قعد بالمکان فمعناه قد التصق بذالک المکان و علی للاستعلاء و معناه قعد علی
المکان و اذا قلت قعد فی المکان فمعناه قد حل فی المکان بحث خامس عشر و لا تقعدوا بکل صراط توعدون و تصدون حال واقع شده ای صادقین عن السبیل این نهی دیگر بقوم صالح میباشد پس معنیش آنکه می نشینید بهر راهی بحالیکه ایعاد و توعید بمردم میکنید بر رفتار ایشان
بمخالفت امر و نهی شما و مفسرین در این صراط خلاف کردند اول مراد از این کل صراط مناهج دین اند که بهر راه مردم را بالقاء شبهات و تخویف
بقتل مومنین را از تصدیق میکردند و از متابعت شعیب مانع میشدند و صاد طرق از ذهاب و ایاب بنزد او میشدند و از القاب بسوء بکذاب شعیب را ذکر نموده میکردند
و همین قول ابن عباس و حسن و قتاده و مجاهد است و زمخشری همین وجه را نصرت داده و فرموده و لا تقعدوا بکل صراط ای و لا تقتدوا
بالشیطان فی قوله لاقعدن لهم صراطک المستقیم فالمراد بالصراط کلما کان من مناهج الدین و الدلیل علیه قوله تع و تصدون عن سبیل الله
و قوله بکل صراط یقال قعد له بمکان کذا و علی مکان کذا و فی مکان کذا و هذه الحروف تتعاقب فی هذه المواضع لتقارب معانیها فانک اذا قلت
قعد بمکان کذا فالباء للالصاق و هو قد التصق بذلک المکان ثانی براه زنی بهر راهی می نشستند و کل اشیاء و اسباب و اثاث مسافرین مردم را
میگرفتند بغلبه و قهر و بضرب و شتم و قتل پس طرق را مسدود و معطل و قطع ساخته بودند و همین قول ابوهریره و عبدالرحمن بن زید است چنانچه همین عرب ستان
و در راه افغانستان الی حین جاری و ساری است ثالث بعضی گفتند که قطع راهها چهار طرف ملک کرده بودند تا احدی از اکناف و اطراف و قریب و بعید
قصد دیدن شعیب نمایند رابع بهمه این وجوه قعود شان بر طرق بود یعنی راه زنی دنیائی بجهت نهب اموال مردم اطراف و راه زنی دینی بالقاء شبهات
و ضلالات در عوام مردم ملکی و غیره از جهت رسیدن نزد شعیب از ایمان و تصدیق ایشان بشعیب ستم میکردند و ایه حامل همه این وجوه اولی است از وجه مخصوص
و نهی بایشان از همه این وجوه شده هر چند نهی بانها خاص است لکن حکمش عام شامل باین امت هم الی القیمة میباشد چه ورود خاص مانع از عموم حکم نهی نیست
اشکال پس بنا بر عمومیت حکم این نهی این اسلام ناسخ احکام ادیان سلف نباشد جواب احکامیکه حسن و قبح آن عقلی است اگرچه در فروع دین باشد آنها را
نسخ لاحق نمیشود و این امور و احکامیکه در این قصه لوط و شعیب مذکور است همه اینها مسلم در کل اهل ملل و نحل از قدیم است لهذا نسخ بآن لاحق نشده و لهذا انها
ضروریات ادیان جمیع انبیاء میباشد اشکال عاید نمیشود اشکال باضافت کل بسوی طریق افاده میکند دو معنی احدهما وجود طرق عدیده و حال آنکه طریق
دین حق واحد است نه متعدده ثانیهما طریق هر احد دین از ابتداء تا نهایت فرا گرفته‌اند این هر دو وجه چگونه صحیح میشود جواب اول از اول آنکه طریق دین
واحد است و لکن متشعب میشود بطرق معارف و احکام و حدود جواب ثانی از ثانی آنکه بدایت طریق دین ایمان و تصدیق باله و بتوحید و نبوة و معاد و

جواب اشکال بنا بر عموم نهی ان نسخ احکام سابق لازم میشود ۱۲

جزا و ثواب **و** نهایت آن عمل بجمیع احکام شرع از اوامر و نواهی **پس** ایشان از بدایت دین الی نهایت آنرا فراگرفته مانع می بودند و میشدند خلایق را اشکال اندازند

ثم الله اعلم **بحث سادس عشر** صد در لغت بمعنی منع و باز داشتن از چیزی باشد در **مجمع** فرمود که صد عبارتست از صرف عن فعل با غواء و در ان تجبیعید

الشیطان عن ذکر الله و عن الصلوة یقال صده عن الامر یصده ای منعه **در مصباح** گفته صد عن کذا من باب قتل منعته و صرفته **و**

صددت عنه اعرضت عنه است **سوال** بین سد بسین مهمله و صد بصاد مهمله چه فرق و هر یکی جدا چه معنی دارد **جواب** سد یسد سدا بمعنی

بستن و استوار کردن دهان شیشه و سوراخی و منفذی **و** بمعنی عیب **و** بمعنی گنگی **و** کری و مانند آن **و** حایل مانع از وصول و دیدن **و** باز داشتن نیز

از چیزی میباشد **و** سُده بالضم نوع بیماری در دبر و داغ ناشی میشود **پس** فرق متعلق بدریافت میشود چنانچه صاحب شعر بسوی آن اشعار کرده **و**

سددت الباب فانسد انتم در را پس بسته شد **بحث سابع عشر** العوج بفتح عین بمعنی کژ و کجی در انچه بیرون بلند و با لا متصفا کاد استادن راست

و انتصاب باشد چون ستون و دیوار و شاخ و تنه درخت و امثال آن است **اما** بکسر عین اکثر استعمال در انچه از ذوی الاجسام و الاجرام نباشد چون کژ راهی و

کژ دینی میشود **اما بغی** چون می از بغی ضالته پس بغی بمعنی طلب ضالته طلبا است **بحث ثامن عشر** و تصدون عن سبیل الله من آمن به

و تبغونها عوجا نصب من آمن بمفعول به از تصدون باشد **و** بقول مفعول توعدون المومنین است **و** لکن اعمال اقرب اولی و اهمال **یا** اضمار

یا بعید میباشد **مر زمخشری** گفته و تبغونها و تصدون عن سبیل الله **و** محل توعدون مع ما عطف علیه منصوب المحل علی الحال تقدیره لا تقعدوا موعدین

و صادین عن سبیل الله و باغیها عوجا میباشد **بحث تاسع عشر** و تصدون عن سبیل الله **و** تبغونها عوجا یعنی منشینید بهر طریق بجائیکه

ابعلو خلق الله را بقتل و نهب و بضرب میکنید و بسته کنندگان راه دین الهی و بماه روان مومنین مصدقین را میباشید **و** باغی طاغی آن بانحراف و خراب و کج گردانید

آن مشغولید **مروییست** انه قال انهم کانوا یجلسون علی الطریق فیخبرون الناس ممن یاتی علیهم و من یریدون شعیبا بان شعیبا کذاب فلا یفتننکم

عن دینکم یعنی ایشان بهر راه آمد و رفت مردم می نشستند و میگفتند بمردم که شعیب کذابی هست اراده او مکنید چه شما را از دین خود تان بر میگرداند بسوی باطل و مردم را

از وصول بشعیب و از قبول هدایت و رشد و قول صحیح او باز میداشتند بدانکه صد بانواع میباشد گاهی با بعاد و حضار **و** گاهی بوعده ایصال منافع بر ترک مری **و** گاهی

بمنع تمکین از رفتن و ایاب بسوی مطلوب **و** گاهی بالقاء شکوک و شبهات و ذکر عیوب منفرات و بهتان و افترائات **و** گاهی تلبیسات باطل را بلباس نصیحت حق

نماید **و** بهمه وجوه مذکوره صد راه حاصل میشود لهذا همه اسباب آن ممنوع و منهی اند **بحث عشرین** واذکروا اذ کنتم قلیلا فکثرکم بعد از نهی از امور

مفسده بطور ترغیب و تبصره و تذکره و یاد آوری می کند که ای قوم شعیب یاد کنید وقتی را که در آن وقت بودید شما قلیل پس کثیر گردانید شما را **و** مفسرین در این

تکثیر خلاف کردند که این کثرت چه مراد است **اول** مراد ازین تکثیر آنست که در بدایت شما احاد قلیل الاعداد بودید بتکثیر انسال و اولاد و احفاد کثیر الاعداد گردید

این هم از اعظم قدرت و مهربانی الهی شما میباشد **ابن عباس** فرموده و ذلک ان مدین ابن ابراهیم تزوج **ریثا** بنت لوط **علی ما** نقله الزجاج و

الماوردی فولدت حتی کثر اولادها فصارت امة یعنی حضرت ابراهیم بوجه حیث آورد **ریثا** نام دختر لوط را به پسر خود مدین تا آنکه کثیر الاولاد و الاحفاد و

الانسال گردیده امتی مستقل گردیدند **ثانی زجاج** گفت که جایز است که ازین تکثیر مراد اغنیاء ایشان از حاجت الی غیرهم بتکثیر اولاد و انسال و احفاد

و اتباع و اموال و اشیاء عیش و معاش و البسه ماکولات میباشد چه قبل بر ان از بدایت محتاج قلیل العدد و الاموال و الاشیاء و بی مقدور و غیر اتباع و الاشیا

بودند **ثالث** معناه انکم سابقا فقراء ضعفاء قلیل العدد فانی کثرتکم بعد القلة و اعززتکم بعد الذلة و وسع علیکم بالرزق و السعة و الثروة

حتی صرتم طایفة مستقلة عزیزة رفیعة وجیهة فاذکروا هذه الحالة و اشکروا الله و امنوا به حتی تتوصلوا بالنعمة الابدیة الاخرویة بلا منع

یعنی حاصل آنکه شما در سابق فقرا و محتاج ضعفاء قلیل العدد حقیر در انظار بودید پس کثرت داد و شما را بعد القلة **و** عزیز کرد و اینده شما را بعد از ذلت **و** وسعت

و ثروت داد و شما را بسعة رزق و ثروت تا آنکه شدید شما قومی و گروهی مستقل و عزیز و رفیع و وجیه در انظار اهل اعصار **پس** ای قوم مدین یاد کنید بعد حالت

اولی حالت اخر را **و** شکر کنید باین نعمت جسیمه عظیمه بالایمان بیارید اله واحد خود و رسول او شعیب را **بحث احدی و عشرین** نظر تعلق بدو چیز دارد

یکی بقلب پس نظر قلبی علم یقینی حاصل میشود **دیگر** تعلق ببصر و عیون الراس دارد **پس** بنظر و نگاه عیون الراس لا بدا احساس و ادراک مبصرات میشود

و بر هر دو حال علم بمعلوم و مبصر حاصل میشود **و** در اینجا خطاب بهر دو حالت محتمل است **بحث ثانی و عشرین** وانظروا کیف کان عاقبة المفسدین

این خطاب ثانی بعد از نهی سابق میباشد و ای بنی مدین انظروا و انظروا اعتبارا ما نزل بمن کان قبلکم من الامم السالفة و القرون الخالیة حین عتوا

بیان آنکه مدین پسر ابراهیم بود نکاح او با دختر لوط ریثا نام واقع شد ۱۲

علی ربهم وعصوا رسلهم من العذاب والهلاک واقرب لا امم الیکم قوم لوط فانظروا کیف ارسل الله تعالی علیهم الحجارة من السماء وقلب الله ارضهم بلادهم

فجعل عالیها سافلها واعدمهم الله اثرهم من الدنیا لما عصوا وکذبوا رسلهم فذلک عبرة لکم ولمن عوی بعدکم یعنی نگاه کنید بعیون الراس وبعد نظر

نیک بغور تامل کنید ای قوم مدین که چگونه انجام کار مفسدان میباشد پس ای قوم شعیب تا بل بنگرید که پیشینیان خود از امت نوح و هود و صالح و لوط و دیگر قرون

خالیه که عاتی برخدا و عاصی با نبیا و متمرد از احکام الله بودند چگونه در آخر بر ایشان از انواع عذاب الله و هلاک استیصال نازل شد و اقرب امم ماضیه بشما عذاب

قوم لوط است که ببینید که چگونه سنگ باران از آسمان بر ایشان نازل شد و چگونه بامر خالق تعالی ارض بلاد ایشان را بیخ برید ه از نزدیک آسمان آنرا معلوب گردانیده بحالیکه

عالی آن سافل و سافل آن عالی یعنی زیر زبر و زبر زیر از آسمان بزیر انداخت شد حتی نیست و نابود و بالکلیه اثر ایشان را از دنیا گردانید و در این تو عید است که اگر

شما ترک فرمان الارض و سما گردید بشما هم مثل ایشان عذاب استیصال نازل خواهد شد **و ایضاً** عبرت برای آیندگان الی القیمة است **تنبیه** این آیات

متضمن ترغیب و ترهیب نیز هم متکلمین از الطاف مقربه عباد عموماً الی التعبید و الطاعت و التبعید عن التمرد و المعصیة میباشد چه بالاتفاق امر و نهی از اجلهٔ الطاف

مقربه عباد بطاعت الٰهی است **بحث ثالث و عشرین** طائفه نام گروهی قومی قبیله از انسان و حیوان **و طایفه** ماخوذ از طوف است لانها تجتمع علی الطوف

و طوف آنچه بدور و حلقه دار چون دایره میباشد **در مصباح** گفته طاف بالشئ یطوف طوفا و طوافا استدار به چون دام یدام دواماً **و المطاف** موضع

الطوف **و** اطاف بالشئ احاط به **و ایضاً** طاف یطیف بالیاء لغة فیه **اما حکم** از حکم یحکم حکما یعنی فرمان فاضل از نقیض بطور استعلا از عالی با خوف

از حکمة بین القوم ای فصلت بینهم فانا حاکم ای فاصل بالحکم فهو حاکم **بحث رابع و عشرین** و ان کان طائفة منکم امنوا بالذی

ارسلت به و طائفة لم یؤمنوا یعنی و اگر چه یک گروهی از شما ایمان آوردند و تصدیق کردند بانچه فرستاده شده ام بان از جانب خدا **و** گروهی دیگر از شما

قوم ایمان نیاوردند و تصدیق بنبوة و رسالت نکردند **و** این در معرض الزام باستدلال است که شما بنی مدین در باره تصدیق من دو گروه شدید **و طایفه**

مصدقین از شما مثل و مماثل شما در عقل و فهم و خبرة و بصیرت و بصارت اند **بل** زاید در آن از شما اند **پس** اینها بعد کمال تعقل و تبصر و تدبر در بینه و صحه معجزه

من کرده تصدیق برسالت من کردند و شما چرا انکار و اعراض از تصدیق من بعد معاینه بینه قاطعه میکنید **و** انکار و اعراض شما غیر مقبول و لا معذور است

بحث خامس و عشرین فاصبروا حتی یحکم الله بیننا وهو خیر الحاکمین **این جمله** در معرض توعید یعنی با ایشان وارد شده چه فاء تعقیبیه دلالت

بر جزاء و سزاء سوء اعمال و افعال و اقوال دارد یعنی ای بنی مدین هرگاه شما رفتار صلاح و فلاح نمیکنید پس صبر و درنگ کنید تا وقتیکه حکم میکند خدای علیم میان

دو فریق مومن و کافر شما و او تعالی بهترین حکم کنندگان بالفصل بین الحق و الباطل است **و بعضی** فرموده اند یحکم الله یعنی یقضی الله و یفصل بیننا فیعز

المؤمنین المصدقین و ینصرهم **و** یهلک المکذبین الجاحدین و یعذبهم فی الدنیا و فی الاخرة وهو خیر الحاکمین یعنی انه حاکم عادل منزه عن الظلم

و الجور و المیل و الحیف و الخطاء و الخلل و الزلل حاصل آنکه بحال توعید و تهدید شدید بقوم خصم میباشد و وقتیکه تن ندهد و گوش گذا نمیشود در آن وقت تخصیم

هرگاه تو میفهمی صبر کن در میان من و تو قطعاً خود سلطان عادل حکم خواهد کرد و حکم بالفصل عالم الغیوب و القلوب خود تعالی میکند و او سبحانه بهترین کل حکام است چه او تعالی

عالم بلا جهل است لهذا حکم او عین عدل مبرا و منزه از ظلم و جور و میل و حیف و خطا و خلل و زلل است اهل حق و تصدیق را یاوری و یاری کننده است و در هر حال کلمه

ایشانرا اعلاء و اجلاء و اظهار و اثبات در دنیا میکند **و** کفار اشرار جاحدین و منکرین مکذبین حق را ذلیل و خوار و باطل و نابود و هلاک یا لا استیصال میکند بصورتیکه

نام و نشان و اثر اینها در دنیا باقی نمیگذارد **و در عقبی** با شد الیم عذاب بها بنار بلا امهال آنی و بغیر انقطاع ساعتی مستمراً الی لا نهایت و الا بد عقوبت میکند **و** ایدام نجعل الذین

امنوا و عملوا الصلحت کالمفسدین فی الارض موید شهست یعنی آیا بگردانیم یعنی نمیگردانیم مومنین صالح الاعمال را چون احوال مفسدان تبه کاران ذلیل و خوار و

رسوا در زمین **اشکال** این کلمه وهو خیر الحاکمین دلالت صریحه دارد که دیگر حکام از غیر الله اند **و** وجود حکام غیر الله شرکا تعالی در حکم بالفهم میباشد **و** اینگونه جایز است

جواب او تعالی متجرد علم ظاهر و باطن مع علم غیوب قلوب با تفصیل کل او جزء دارد و میداند **پس** ظاهر هر حکم او تعالی مطابق واقع با لضرورت بلا ظلم و لا خلل و لا زلل و لا جهل حاکم علی

سبیل الحقیقت میباشد **و اما** در حکم غیر الله از کل حکام و علماء خلل و زلل و خطا جایز است پس حکام غیر الله علی سبیل المجاز میباشند لا علی الحقیقت **پس** باین

اعتبار وهو خیر الحاکمین وارد شده چنانچه مربی جمیع رب الجماعة **و** رب الاولاد و رب التلامذة **و** غیرهم علی المجاز اطلاق میشود **و** رب العالمین خاص بر خدا علی

سبیل الحقیقت و الواقعیت اطلاق میشود چنانچه **و** احسن الخالقین بمجاز اطلاق بر مخترعان صنایع میشود **اشکال** هرگاه حکم کل حکام بنی آدم در عالم مجاز

باشد **پس** حکمیکه انبیا بوحی الٰهی میکنند **آیا** او علی سبیل الحقیقت است **یا** علی المجاز **جواب** بدانکه حکمیکه بوحی الٰهی میکنند **پس** آن حکم تعلق باحکام شرعیه دارند

جواب اشکال که بر خیر الحاکمین ...

جواب دیگر ...

جواب اشکال حکم انبیا ...

باشد یا بغیر احکام شرعیه چون اخبار و اعلام از الهیات و حقایق اشیاء علی ما هی علیها اما اول پس او حکم مطابق ظاهر شرع علی الحقیقت است و اما ثانی
پس آن حکم مطابق واقع علی الحقیقت میباشد ثم الله اعلم تنبیه در این تمکین و تسلی و موعد بمومنین مصدقین سابقین و لاحقین و توعید و تنذیر و تحذیر
بمکذبین است در مجمع فرموده و فی ذلک دلالة علی انه لیس کل افعال الکفار کفر و معصیة کما ذهب الیه بعض اهل النظر الیه یعنی در این دلالت است
که نیست کل افعال کفار کفر و معصیت چنانچه رفته بسوی آن بعض اهل نظر گذشته سوال مهلت کفار و عصات خصوصا کفار مکذبین اعصار انبیاء را چرا داده شد
جواب چونکه امور الهی منوط بمصالح اند منها در اینوقت مهلت تا مواخذه داده شده شاید توبه نمایند چه بندگان فاعل ذی الاختیار اند و اگر مهلت داده نشد
احتمال احتجاج عباد بالجمله بود که بعد توعید ما مهلت توبه را نیافتیم و با مهال چنین عذر شان زایل شد منها در ازل وقت هر کار و فعلی بوقت مقرر گردیده
و مصرحش نیز حدیث است ان الامور مرهونة باوقاتها منها در امهال تادیب ما عباد است که در مواخذه ضعفا عجلت نباید کرد چه تعجیل در امور من
الشیطان و تاجیل من الرحمان است ایما ایا نمی بینی که خلق ارض و سماوات در شش ایام بسته کرد و حال آنکه بطرفة العین همه عالم علوی و سفلی را آفریده میتوانست
منها تا در بقیه ایام مهلت اگر توبه نکردند پس آنچه از اعمال باقی مانده آنرا بعمل آورده بجزا و سزا که لایق خود برسد چه بغیر آن بسزا تمام خود نمیرسد ثم الله اعلم
بدانکه این مجیدان بی بضاعت در بدایت تحریر تفسیر هذا اراده حتمی داشت که لااقل ابتداء پنجاه مجلد تا بین چهل و پنجاه جزو از اول کتاب الله هذا الی آخر و الناس بنویسم تا السنة
طاعنین تطلع شود که در اینها بغیر تاویلات قصیره مختصره علم بسیط تفسیر نیست و حال آنکه ایشان بعناد و جهل چنین گفته اند و تفسیر تبیان شیخ طایفه امامیه ابو جعفر طوسی
ندیده اند که مجمع البیان مختصر آن میباشد و تفسیر خود مجمع البیان و تفسیر روض الجنان شیخ المشایخ ابو الفتوح الرازی و تفسیر علم الهدی شریف مرتضی ندیدند
که در بعض کتب فهرس نقل شده که آن تفسیر یکبار شتر مجلدات دارد و تفسیر آیة الله حلی و تفسیر مبانی البیان فی انواع علوم القران همدانی را و تفسیر منهج الصادقین
شیرازی را و تفسیر برهان بحرینی را ندیدند که هر یکی از اینها در مجلدات عدیده مفصل میباشند و غیرها بسیار تفاسیر اند و من لم یجعل الله له نورا فما له من نور و احقر
اراده پنجاه جلد بر بستی مجلد بنا بالفعل نهادم بوجوه چند منها احقر تن تنها در ترتیب این تفسیر ام و احدی ندارم که کتابی از کتبخانه بر آورده من دهد و کتب بسیطه خصوصا
کتب که جامع فنون علمیه از عقلیه و نقلیه باشند بغیر امداد و اعانت طلبه و علماء مرتب شدن معسور بل غیر میسور بهر کس میباشد و عمر هم بحال شصت رسیده ضعف
ناتوانی قوی یوم فیوم زاید میشود و در حدیث است اکثر اعمار امتی بین الستین و السبعین امید بقا ندارم منها قطع نظر از موانع دنیوی در اینحال کثرت
مشاغل دینی چه از تحریر اجوبه مسایل دارم منها کثرت ورود مصنفات اهل ملل و نحل از اکناف و اطراف و قیل و قال ما نهادر لیالی و نهار اکثر دارم منها غالبا علیل و غلیل
میباشم لهذا فرصت نمییابم تا صفحه نوشته را که در دستم هست او را ملاحظه کنم و اگر فرصت ساعتی دو ساعتی شد مشغول این تفسیر میشوم و الا فلا و اگر این تفسیر الی آخر
و الناس کامل و تمام شود و از دعوات معاصرین اجله مشایخ عرب و عجم و هند میباشد انه نعم بالاجابة جدیر و علی کل شیء قدیر و هو یمحو ما یشاء و یثبت ما یشاء و
عنده ام الکتاب منها از قدیم سلاطین دیندار و امراء و اغنیاء مقتدر در جمیع اعصار کانه توام دینی باعلام قوام ربانی مروج دین مبین و ناشر حق و یقین میباشند
و فقدان شان در این زمان عیان است عیان را حاجت بیان نیست فلاجل هذه الوجوه بر اقل قلیل اکتفا و بنا نهادم والحمد لربنا ذی المنن و المحاسن علی اتمام هذا
المجلد الثامن من هذا التفسیر الجلیل الموسوم بلوامع التنزیل و سواطع التاویل و قد فرغنا منه فی الخامس یوم الاربعاء من شهر
الجمیل و الصفر المظفر فی سنة سابع عشر و ثلثمائة بعد الالف من هجرة سید البشر النور الانور علیه و آله الاطهر افضل الصلوات و التحیات من الرب الاکبر
فی بلدة لاهور حفت بالامن و الامان و السرور و یتلوه المجلد التاسع بعون الله النافع فادعوا من الله المنعم القدیم الکریم القدیر ان یقدرنی
و یؤیدنی فی التحریر و یلهمنی و یعلمنی التفسیر عند التحریر و یحرسنی و یحفظنی ابدا من الخلل و الزلل فی التبیین و التسطیر و یسهل علی کل عسیر فان تیسیر العسیر علیه
یسیر و یعفو عنی عن التقصیر و افوض جمیع اموری الیه فانه خبیر بصیر فاحمده ثانیا کما حمد نفسه و کما هو اهله و مستحقه مثنیا باضعاف ما احصی علمه من
ازل الآزال مستمرا بغیر انقطاع الی ابد الآبدین حتی ملئت بحمده کل آن ذرات السموات و الارضین و افضل الصلوات و اتم التحیات و اکمل التسلیمات علی خاتم الانبیاء و
المرسلین الذی لا نبی بعده الی یوم الدین و علی عترته اطیب الطیبین و اطهر الطاهرین اجمعین و علی اصحابه المنتجبین المنتخبین بعدد ذرات السموات
و الارضین آمین یا رب العالمین

بسم اللہ الرحمن الرحیم

قطعہ تاریخ طبع تفسیر لوامع التنزیل سواطع التاویل تصنیف جناب مستطاب معلی القاب مجتہد العصر والزمان علامہ دوران مجلسی زمان مفسر قرآن عاشق سبحان مقبول یزدمنان فاضل نحریر مقتدائے شیعیان جناب امیر مولینا سید ابوالقاسم شاہ سلمہ اللہ من کلام مستہام فقیر حقیر محمد شبیر عفی اللہ عنہ المتخلص بہ سلیس قطعہ

جب ہوئی زیب طبع یہ تفسیر
زہے تفسیر و حبذا تحریر
مجتہد نائب امام زمان
مرجع و مصدر فیوض الہ
کیا رقم کی ہے آپ نے بتد
بے بدل ہے لوامع التنزیل
فکر تاریخ جب لگا کرنے

دیدۂ و دل کو بخشی صد تنویر
مجھے علامہ فاضل تحریر
خاصۂ بارگاہ رب قدیر
منبع و مخزن علوم قدیر
بے عدیل و نظیر یہ تفسیر
ایسی کم ہوئیگی کوئی تفسیر
یہ سلیس حزین حقیر فقیر

جسنے دیکھا اوسی بچشم خلوص
مرحبا مرحبا جزاک اللہ
محسن الدھر نخبۃ الآفاق
سیدی مولوی **ابوالقاسم**
مستفید اور مستفیض مدام
ہے فیض در علوم نبیؐ
دیکھ تفسیر جھک کے با آداب

نکلی اوسکی زبان سے تکبیر
اے جناب فقیہ با توقیر
واعظ و رہبر صغیر و کبیر
شاہ علمائے عصر خوش تقریر
ہونگے تا حشر اوس سے خورد و کبیر
ہیں معین آپکے جناب امیر
بولا ہاتف ہے بے عدیل و نظیر

١٣ ٠ ٧ ٨

١٣ ٥

قطعہ تاریخ تالیف

جلد ثامن لوامع التنزیل

١٣٠٣ ھجریہ المقدسہ

اسم بامسمی در یک مصرعہ سالم بلا تعمیہ و بلا تخرجہ

از نتائج طبع منشی محمد شمس الدین شایق مدیر و مہتمم ادارہ مطبع شمس الہند لاہور

چون بفضل عمیم رب جلیل
سال تالیف زد رقم شایق

ختم شد این سواطع التاویل
جلد ثامن لوامع التنزیل

١٣٠٣ ھجریہ المقدسہ